

Prof. Schultheisz Emil magyar nyelvű és idegen nyelvű orvostörténeti írásai

**Összeállította, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket szerkesztette:
Gazda István**

**Szakszerkesztő:
Bodorné Sipos Ágnes**

**Az anyaggyűjtésben közreműködött:
Kapronczay Katalin és Varga Ágnes Katalin**

**Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet
Budapest, 2017**

Az összeállítás elkészítését támogatta
a Magyar Tudományos Akadémia

A teljes anyag mintegy 3500 magyarázó jegyzetet tartalmaz.

© Prof. dr. Schultheisz Emil jogutóda, 2017.

TARTALOM

BEVEZETÉS

Az orvostörténelem szükségességéről

AZ ORVOSI MŰVELŐDÉS EGYETEMES TÖRTÉNETÉBŐL

ÓKOR – GÖRÖGÖK ÉS RÓMAIAK

Az orvostudomány nagyjainak könyveiről. Hippokrates, Galenos, Avicenna, Vesalius, Harvey, Huarte, Morgagni, Auenbrugger, Withering, Jenner

Corpus Hippocraticum

A Corpus Gallenicum

Caesar és a Julius-Cladius ház császárai az orvos-biológus szemével. Albert Esser kötetének bemutatása

Betätigten sich Ärztinnen im antiken Rom?

Mikor lett a sebkötözés tudomány?

A KÖZÉPKORI ORVOSTUDOMÁNY

A KÖZÉPKORI ARAB ORVOSTUDOMÁNY

Abulcasis (936–1013) sebészeti műve

A készülő Corpus Medicorum Syriacumhoz

Corpus Medicorum Syriacum

Avicenna (980–1037)

Ibn Szína (Avicenna) lélektana

Az arab medicina assimilációja

A KORAKÖZÉPKORI EURÓPAI ORVOSTUDOMÁNY

A kolostori medicina és a természettudományok alakulása a középkorban

A scholaristól a doctorig

Az ókori medicina hagyományozódása az egyházatyáknál

A historia naturalistól a biológiáig

Michael Freyer „Vom mittelalterlichen Medizin zum modernen Biologieunterricht” című könyvének ismertetése

ORVOSI OKTATÁS AZ EURÓPAI EGYETEMEKEN A RENESZÁNSZ ÉS A HUMANIZMUS KORÁBAN

A középkori orvosi fakultás curriculumuma és tankönyvei

Az orvostan oktatása a reneszánsz egyetemen

A medicina reneszánsza

A humanizmuskori orvosi oktatás filozófiastúdiuma

Schulphilosophie in der Ausbildung der Ärzte im Renaissance-Humanismus

Studia humanitatis – studium philosophiae in der Ausbildung der Ärzte im Renaissance-Humanismus. Einige Notizen

Taurellus és Zabarella filozófiája a humanizmuskori orvosi fakultáson

A tanköltemény az orvosi oktatásban

Egy orvosi tanköltemény, a salernói 'Regimen sanitatis'

AZ EURÓPAI ORVOSTUDOMÁNY 15–16. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL

Arisztotelizmus a késői humanizmus medicinájában

Spätmittelalterliche Medizin in Ungarn

Ugo Benzi (1360 k. – 1439) – egy középkori filozófus és orvos. Dean Putnam Lockwood kötetének ismertetése

Cusai Nicholas (1401–1464) és az orvosi gondolkodás

On the Beginnings of Quantitative Thinking in Medicine. Nicholas of Cusa (1401–1464) and the Idiot

Antonius Gazius (1461 k. – 1528)

Antonius Gazius und die humanistische Medizin

Giovanni Pico della Mirandolas (1463–1494) Bedeutung für die Medizin

Die Bedeutung der Philosophie des Giovanni Pico della Mirandola für die paracelsische Medizin

A múlt orvostudományának négy jellemző alakja: Manardus, Wernher, Bouillaud, Burci (Ugo Stefanutti „Quattro figure significative nella medicina del passato” című könyvének ismertetése).

Cornelius Agrippa (1486–1534)

Paracelsus (1493–1541) a legújabb irodalom tükrében

Theophrastus Bombastus ab Hohenheim dictus Paracelsus

Leonhardus Fuchsius (1501–1566)

Juan Huarte (1529–1588) könyve a tehetségről

„Prüfung der Köpfe zu den Wissenschaften” – Juan Huarte

Orvostörténeti adatok a padovai egyetemről. Az „Acta Medicae Historiae Patavina” VI. kötetének ismertetése

AZ EURÓPAI ORVOSTUDOMÁNY 17–19. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL

Európai orvostudomány a 17. században

René Descartes (1596–1650): Tractatus de homine

Jan Swammerdam (1637–1680) munkái

Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) és az orvostudomány kapcsolata

Leibniz orvosi ismereteinek forrásai

Leibniz és a medicina

Leibniz hatása a medicinára

Leibniz magyarországi recepciójáról

Bibliográfia és a rövidítések feloldása a Leibniz-fejezetekhez

Carolus Linnaeus (1707–1778), medicus et botanicus művei

Leopold Auenbrugger (1722–1809) Inventum Novuma

Franz Anton Mesmer (1734–1815) és a mesmerizmus

Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836), medicus et praeceptor populi

Carl Gustav Carus (1789–1869) művei

Josephus Hyrtl (1810–1894), anatomiae professor ordinarius

Beitrag zur Literaturgeschichte der Balneologie – Eine bibliographische Auswahl

A KÜLFÖLDI ÉS A MAGYAR ORVOSTUDOMÁNY KAPCSOLATTÖRTÉNETÉBŐL

Fejezetek Albicus (1360–1427), Zsigmond király udvari orvosa munkásságából

Későközépkori orvosi kéziratfragmentum – Albicus

Ein spätmittelalterliches medizinisches Handschriftenfragment

Über die Werke des Albicus. Ein Beitrag zur spätmittelalterlichen medizinischen Handschriftenkunde

Badehygiene und Geomedizin in den Werken des Albicus

Beitrag zur Pestliteratur des Spätmittelalters

Die Ärzte des Kaisers Siegmund (1368–1437) aus dem Hause Luxemburg. Ein Beitrag zur spätmittelalterlichen Medizin in Ungarn

Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino (1416–1480), Ragusa tudós gyógyítója, Zsigmond király udvari orvosa

A physician-diplomat from the time of the renaissance – Bartholomaeus de Plumbino (1416–1480) (*Co-author: Lajos Tardy*)

Colcodei seu liber de peste des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino

Über das Antidotarium des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino

Vadianus (1484–1551), az orvos és humanista

Vadianus in Ungarn. Joachim von Watt, ein medizinischer Humanist der Renaissance

Mediaeval universities in Hungary with special relations to Cracow

A lengyel–magyar orvosi kapcsolatok a reneszánsz idején

Medici Italiani in Ungheria fino al 1512. (*Testo italiano a cura di Ludovico Tardy*)

Olasz orvosok Magyarországon a XVI. század végéig (*Társszerző: Tardy Lajos*)

Rotterdami Erasmus és magyar orvosa, Joannes Antoninus Cassoviensis (szül. 1499)

Der ungarische Arzt des Erasmus – Joannes Antoninus Cassoviensis

Zsámboky (1531–1584) az orvos-humanista

Johannes Sambucus (Zsámboky) (1531–1584) und seine deutschen Freunde

Carolus Clusius Atrebatis (1526–1609)

English–Hungarian medical relations in the XVI–XVII century. The contacts of the two Dees and Sir Philip Sidney with Hungarian physicians (*Co-author: Lajos Tardy*)

A két Dee és Magyarország

Georg Ernst Stahl (1659–1734) és magyar követői

Zur Geschichte der Pestinokulation im 18. Jahrhundert – Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der ungarisch–deutschen medizinischen Beziehungen

Richard Bright (1789–1858), egy angol orvos Magyarországon

Ausztria és Magyarország medicinájának történetéhez

Zur Geschichte der medizinischen Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn

Der erste Lehrstuhl für Homöopathie in Europa

MŰVÉSZET ÉS ORVOSTUDOMÁNY

Pythia thermái

Les Thermes de Pythie

Bibliofil orvosok

Liturgische Bücher als Medizinhistorische Quellen

Művészet és medicina

Kunst und Heilkunst

Georg Friedrich Händel betegsége

Haydn és az orvosok

„Hin ist alle meine Kraft...”. Ärztliches über Haydn

Mozart betegsége és halála

Goya betegsége

Schiller mint orvos

Pitavaltól Conan Doyle-ig

MAGYAROK AZ ORVOSI MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBEN

SZAKMATÖRTÉNETEK

A legrégebb magyar nyelvű orvosi vény (1490)

A bányorvostan kezdetei

Testi Orvosságok Könyve

Hadegészségügyünk helyzete Buda visszafoglalása idején

Magyar orvos-természettudományi folyóirat kiadásának terve a XVIII. századból

Ein Wegbereiter der klinischen Medizin im 18. Jahrhundert: Daniel Fischer (1695–1746)

MAGÁNISKOLÁK, ORVOSKÉPZÉS A NAGYSZOMBATI ORVOSI KAR FELÁLLÍTÁSÁIG

Zur Geschichte des medizinischen unterrichts in Ungarn vom frühen mittelalter bis zur Aufklärung

Orvosok és orvostudomány a nagyszombati orvosi kar felállításáig

Orvosi magániskolák a 18. században
Peregrináció és emigráció (*Társszerző: Tardy Lajos*)
Medizin und die Tradition des Auslandstudiums
A bécsi egyetem
Az Institutum Medico-Chirurgicum Josephinum

AZ ELSŐ MAGYAR ORVOSI KAR ÉS PROFESSZORAI

Van Swieten és a nagyszombati orvosi fakultás megalapítása
A belorvostan tanítása a nagyszombati egyetemen. Schoretics Mihály előadásai
Az orvosi kar első anatómia tanára: Trnka Vencel
Az élettan első tanára: Prandt Ádám Ignác
A kémia és botanika tanára: Winterl Jakab József
A nagyhírű sebésztanár, Plenck József Jakab

Plenck tankönyveinek előszavaiból (Fordította: Schultheisz Emil)

Plenck József Jakab: A bőrbetegségek tana osztályok, nemek és fajták szerint. Előszó (1777)

Plenck József Jakab: A gyakorlati sebésztudomány tantételei. Előszó (1780)

Plenck József Jakab tanítása a nemibetegségekről. Előszó (1787)

Plenck József Jakab: A törvényszéki orvostan alapjai. Előszó (1793)

AZ ELSŐ NAGYSZOMBATI ORVOSDOKTOROK

Reinegg Jakab, az orvosi kar első „sub auspiciis” doktora (*Társszerző: Tardy Lajos*)
Az orvosi kar neves promoveáltja, Fucker Frigyes Jakab

FEJEZETEK A KÖZEGÉSZSÉGÜGY TÖRTÉNETÉBŐL

ÁLLAMORVOSTAN – JÁRVÁNYTAN

Egy magyar karanténorvos a XVIII. században: Fábry János (1698–1750)
Közegészségügyi–államorvostani irodalom a felvilágosodás korában. Az államorvostan úttörői: Frank, Huszty, Plenck, Rácz
Enlightenment medicine in Hungary (*Co-author: Győző Birtalan*)

Literature on public health and state medicine in Hungary in the age of enlightenment
(*Translated by David Galántai*)

Fiziológiai irodalmunk kezdete – Rácz Sámuel (1744–1807)

A physiologiának rövid sommája – A Short Summation of Physiology. The first Book of Physiology in Hungarian (*Co-author: Arisztid G. B. Kovách*)

Széky János Károly (1783–1815) és a késői vitalizmus

A magyarországi járványok történetéből

Short History of Epidemics in Hungary until the Great Cholera Epidemic of 1831 (*Co-author: Lajos Tardy*)

A MODERN KÖZEGÉSZSÉGTAN KEZDETE

„A bacteriológia legbuzgóbb művelője...”. Fodor József emlékére

A Közegészségtani Intézet történetének tárgyi emlékei

KÜLFÖLDÖN MUNKÁLKODÓ MAGYAR ORVOSOK, TERMÉSZETTUDÓSOK

Purkircher György (szül.: 1530)

Jeszenszky (Jessenius) János (1566–1621)

Bánfihunyadi János (szül.: 1576) az újabb adatok tükrében

Segner János András (1704–1777)

A grúz orvostörténelem múltja (*Társszerző: Tardy Lajos*)

Az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltja (*Társszerző: Tardy Lajos*)

Gyöngyössi Pál (1707–?1790), orvos és filológus (*Társszerző: Tardy Lajos*)

Gyöngyössi Pál Archiater és Platon Levsin

Paul Gyöngyössy, ein vergessener Boerhaave-Schüler (*Mitauthor: Lajos Tardy*)

A két Peken: Peken Keresztély (1730–1779) és Peken Mátyás (szül. 1756) (*Társszerző: Tardy Lajos*)

Keresztúri Ferenc (1735–1811) (*Társszerző: Tardy Lajos*)

Reineggs Jakab (1744–1793), orvos, bányász és kohász (*Társszerző: Tardy Lajos*)

Orlay János (1770–1829) (*Társszerző: Tardy Lajos*)

Der ungarische Arzt Johann Orlay und seine Beziehungen zu Goethe. (*Unter Mitwirkung von Lajos Tardy*)

Koritár György (1772–1810) (*Társszerző: Tardy Lajos*)

Hamburger Jenő (1883–1936) (*Társszerző: Tardy Lajos*)

MAGYAR ÉS KÜLFÖLDI ORVOSTÖRTÉNÉSZEK KÖRÉBEN

Summing-up of the past and present of Hungary's medicohistorical research work (*Co-author: Lajos Tardy*)

XXIV. Nemzetközi Orvostörténelmi Kongresszus (Budapest, 1974). Megnyitó előadás

Az 1848/49-es magyar szabadságharc katona-egészségügyének néhány jelentős orvostörténelmi kutatásáról

Weszprémi István (1723–1799) és a felvilágosodás orvostudománya

Ein Mediziner im Zeichen der Aufklärung – István Weszprémi

Győry Tibor (1869–1938)

Néhány gondolat Daday András (1889–1973) orvostörténelmi munkásságáról

H. E. Sigerist (1891–1957)

Irsay István (1894–1934)

Tardy Lajos (1914–1990) orvostörténelmi kutatásairól

Két orvostörténelmi tanulmánykötet – miről írnak az orvostörténészek ma? Ismertetés a Würzburger Medizinhistorische Mitteilungen 2001. és 2002-es kötetéről

Hans Schadewaldt (1923–2009)

Az orvostörténész Antall Józsefről (1932–1993) (*Rózsa Marianna interjúja Schultheisz Emillel*)

ZÁRSZÓ

Quo vadis historia medicinae?

BEVEZETÉS

Az orvostörténelem szükségességéről¹

*Pantón metron anthróposz esztin.*²

Protagoras

Az orvostörténelem tanulmányozásának többféle indoka van. Eltekintve attól, hogy az orvostörténelem része a művelődéstörténetnek, túlmenően a szorosan vett szakmatörténeten, integráns része a tudománytörténetnek. Szorosan összefügg azonban a köztörténettel, az ún. általános történelemmel is. Nem tagadható a betegségek, járványok, a közegészségügyi helyzet hatása gyakran egyes történelmi személyiségek megbetegedésének – s ezek kapcsán a medicina befolyása a történelmi események – alakulására.

Egy-egy korszakban az orvosok magatartása, eljárásmódja, megnyilatkozása a korszak egész kultúráját tükrözi. Jobban megismerhető egy kultúra, ha tudjuk, hogyan bánnak a beteg emberrel, miként gondolkodtak a betegségekről, mint ahogyan az is jellemző egy társadalomra, mikor és miként szervezte az orvosi ellátást.

Az orvostörténelem stúdiumának egyik legfőbb célja a medicina egészének jobb megismerése, az orvosi gondolkodás alakulásának múltbeli, a jelent nem csekély mértékben befolyásoló formáinak, valamint a változó, gyakran mégis változatlan csak más formában újra megjelenő eljárások megismerése, az orvos, az orvostan és az orvosi gyakorlat helyének és a mindenkoriban betöltött szerepének megértése. Annak tudatossá tétele, hogy milyen hatással voltak ezek a későbbi korok orvosi mentalitására, kutatói és orvosi gyakorlatára. Aki ebből a szemszögből nézi a medicina történetét, az megtanulja értékelni az

---

¹ Forrás: Schultheisz Emil: De medicohistoriographia avagy az orvostörténelem szükségességéről. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótornyai Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 13–20. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil – Birtalan Győző: Orvostörténelem. Egyetemi jegyzet. Bp., 1992. Semmelweis Egyetem Képzéskutató, Oktatástechnológiai és Dokumentációs Központ. pp. 1–6. – Újraközlés: Schultheisz Emil: Az orvostörténelem szükségességéről. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 13–17. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

² „Mindennek mértéke az ember” (Az igazságról; Diels 80 b. 1)

orvosi gondolkodást, helyére fogja tudni tenni az egyes módszerekbe – manapság főként csak technikai eljárásokba – vetett, gyakran vak hitét.

Korábbi idők orvosi és egészségügyi rendszerei mind hasonlóságukban, mind különbözőségükben tanulságosak a mai orvostudomány és egészségügy számára. Mostani tudásunktól távol eső szisztémákról sem felejtendő el, hogy annak idején működőképesek voltak, feladatuknak nagyobb részt megfeleleltek.

A számunkra szokatlan elméletek és eljárások ugyanakkor a mi mai medicinánkkal számos, nem jelentéktelen hasonlóságot mutatnak.

Egyik legfontosabb felismerés az orvostörténelem stúdiuma kapcsán az, hogy a problémák zöme a lényegét érintően a medicinában azonos vagy közel azonos volt. Annak tanulmányozása, hogy a múltban mi módon közelítettek a problémák megoldásához, eredménnyel tették-e vagy eredménytelenül, hozzájárul saját nagy kérdéseink jobb megértéséhez.

Az orvostörténelem tanúsága szerint a medicina fejlődésében a változásokat – s ezek a változások nem is olyan ritkán visszaesések – egyfajta kontinuitás kíséri; a ma kérdéseire adott folyamatos válaszokként jelennek meg. A kétségtelen s az utóbbi évszázadban félelmetesen gyors haladás önteltsége és a sajnos ma sem ritka tehetetlenség reménytelensége egyensúlyba kerül.

A modern medicina egésze megértésének egyik nagy akadály a medicina sokfelé való elágazása, az egymással látszólag össze nem függő részletekben való gazdagsága. Ez szükségképpen vezetett a mai nagyfokú szakosodáshoz, ami viszont az áttekinthetőség nehézségeit tovább kellett hogy fokozza. Ha a részletkérdéseket kialakulásukban, fejlődésükben vizsgáljuk, és történeti rendszerbe foglaljuk, megvilágosodnak azok a gondolatok, melyek a mai helyzet elemzéséhez alapul szolgálhatnak. Világosabbá válik a múltbeli orvosi szemlélet befolyása és hatása a mai orvosi gondolkodásra és a kialakult szituációra. A medicina jelen struktúrájának magyarázatát egyedül a történelmi fejlődés adja.

Az orvostörténelem feladata az is, hogy a jelen problémái iránti érzékenységet fokozza, elgondolkodtassa az orvost mai tudásáról, gondolkodásmódját tudatosabbá tegye. Rávezesse az orvost a beteggel való kontaktusának évezredes törvényszerűségeire, világossá tegye a tudománytól független orvosi magatartásformákat.

Ha nem is mennék olyan messzire, hogy Goethével állítsam: „a tudomány története a tudomány maga”, bizonyos, hogy a tudomány története hozzásegít a tudomány megismeréséhez, ahogyan az embriológia magyarázza sok anatómiai, élettani, sőt kórtani jelenség okát.

A medicusnak tudnia kell, hogyan alakult pl. az anatómia az orvostudomány fejlődése kapcsán. Milyen elképzelések és ismeretek uralkodtak e téren Vesaliusig, mint lett az anatómia önálló tudományág, a tiszta morfológia hogyan vált funkcionális anatómiává. Ismernie kell a kémia periodikus győzelmeit, a laboratórium szerepét a megelőző század klinikai orvostudományának kialakulásában, mely nélkül nem lenne a mai laboratóriumi diagnosztika. Értenie kell az állandó küzdelmet a jogosan visszatérő szkepticizmus, a terápiás nihilizmus, a lehetséges és szükséges oki kezelés és a polipragmázia között, lett legyen utóbbi varázslat, oktanul kombinált „modern” gyógyszeres és egyéb látványos, de tudományos alapot nélkülöző eljárás, vagy éppen az orvos bizonytalanságából fakadó „túlbiztosítás”.

Éreznie kell annak a mindig visszatérő elképzelésnek az erejét és tévedését, mely szerint az orvosi ténykedés teljes egészében helyettesítheti a szervezet, a természet gyógyító tényezőit.

Csak ezeknek az ismereteknek a birtokában fog tudni eligazodni a modern medicinában is megjelenő irányzatok között, fogja tudni megragadni a medicina lényeges momentumait.

Az orvostörténelem az egyetlen orvosi diszciplína, amely még megkísérelheti a medicina egészének áttekintését. Az orvostudomány legjellemzőbb vonásainak felrajzolásával képet adhat a medicina egészéről, legalábbis hozzásegít e kép kialakításához.

Kétségtelenül kitűnő szakember, jó orvos lehet valaki az orvostörténelem alapos ismerete nélkül is. Ennek megismerése azonban még jobb orvossá teheti. Nem véletlen tehát, hogy olyan kutatók és klinikusok, mint Claude Bernard, Cushing, Behring, Virchow, Pasteur vagy Osler nemcsak érdeklődtek az orvostörténelem iránt, hanem e téren is maradandót alkottak. Billroth, a nagy sebész e vonatkozásban így ír:

„A tudományos tevékenységről alkotott elképzelésemben a történelem és kutatás elválaszthatatlanul kapcsolódik össze úgy, hogy az egyik a másik nélkül számomra nem is gondolható el. A modern természettudományos kutatás genetikai metodikája számomra csaknem azonos a történelmivel. Mindarról, amit látunk és hallunk, azt is tudni akarjuk, miként lett, s az adott körülmények között miért kellett úgy lennie, miért nem lehetett másként.”

Jelentős segítséget nyújthat a medicina történelmi szemlélete azokkal az egyoldalú szellemi áramlatokkal szemben is, melyek a már említett, a fejlődéssel együtt járó, de gyakran túlzott specializáció jóformán elkerülhetetlen következményei vagy velejárói. Ezek ellen az egyes szakmák prominens képviselői maguk küzdenek legjobban, ha nem is mindig a

legeredményesebben. Fegyver lehet a tudományos tapasztalati alapot egyaránt nélkülöző, de divatos, néhány orvos által kedvelt, következésképpen sok páciens által igényelt – az orvos számára nem haszon nélküli – diagnosztikus és terápiás eljárásokkal szemben, amilyenek pl. az „íriszdiagnosztika”, a daganatos betegségek „kezelésére” használt, felbukkanásukkal tömeghisztériához vezető csodacseppek, a különféle „erősítőszer”, a manapság nemritkán alkalmazott, a tudomány mezébe öltöztetett, valójában misztikus eljárások az akupunktúrától a magnetoterápiáig, vagy éppenséggel a B₁₂-vitamin roboránsként való alkalmazásáig. A szakmai tudás és az orvosi műveltség hiánya külön-külön is baj, együtt pusztító.

Az anatómiában és az élettanban az emberi szervezet felépítésének és működésének tanulmányozásához tulajdonképpen történeti módszerrel kezdünk hozzá az embriológia segítségével. A klinikumban a beteg aktuális állapotának leírása is egy történeti eljárással, az anamnézis, kórelőzmény felvételével, a kórtörténet lefektetésével kezdődik. Ez nemcsak a diagnózis felállításához szükséges, hanem különösen pl. genetikusan determinált betegségek esetében a prognózis készítésénél sem nélkülözhető.

Ezt a gyakorlatban magától értetődően alkalmazott történeti szemléletet saját szakmánk megismerésénél hajlamosak vagyunk elhanyagolni. Ebből a mellőzésből fakad az a tévhit, hogy minden jó gondolat, hasznos eljárás tegnap vagy ma született. A történeti gondolkodás és ismeret hiánya szüli azt a hamis illúziót is, hogy szakmánk minden nagy problémájának megoldása már csak karnyújtásnyira van. A valódi megértés hiányára utal egyebek között az a gyakran használt kifejezés, hogy egy – egyébként valóban hatásos – szer vagy eljárás „csodát művel”. Az atomkor nem egy embere ezek szerint lelke mélyén legalább olyan mágikus univerzumban él, mint ókori elődje, különösen így van egyes embereknél, ha félnek; s ki nem fél, ha beteg.

Történeti perspektívában a medicina elveszíti „csodálatos” sajátosságait. Lenyűgöző marad ugyan és bonyolult, félelmetes és egyben ígéretes, de megérthető fenomén. Akik pedig az orvostörténelemmel szemben gyakran használt ellenérvet emlegetik, mely szerint a diszciplína felesleges, mert „rég, ósdi teóriákkal foglalkozik”, azok elfelejtik vagy nem tudják, hogy a modern medicina gondolatmenete sem független bizonyos filozófiától és tudományos teóriáktól. Részben ezek a tudományos hipotézisek és teóriák lesznek a jövő „ósdi elméletei”.

A modern ember is, akárcsak más korokban élt elődje, főként azt hajlamos látni, amit látni kíván. Ahhoz, hogy valaki alapvetően újat lásson, új szemlélet vagy legalábbis új nézőpont kell. Az orvostörténelemnek egyik haszna éppen az, hogy megvilágítja a teóriák fontos szerepét, akár helyesek, akár nem. Ez a fajta ismeret egyébként ahhoz is hozzásegítheti

az orvost, hogy jobban megértse betegeit, akik gyakran valami ősrégi betegségelmélet rabjai. Mégsem ez, vagy az adatokból nyert esetleg újabb gondolati stimulus gyakorlati haszna az, ami diszciplinánk jelentőségét növeli.

Köztudott, a betegség nem egyszerűen az egészség hiánya, nemcsak az egyén testi vagy lelki kóros állapota. Hogy az ember megbetegszik-e vagy sem, hogy miképpen és milyen eredménnyel gyógyítható, azt a szociális tényezők, társadalmi viszonyok, képzettség, foglalkozás – ami társadalmi helyzetének része – gazdasági körülmények, politika és a kor egész kultúrája együttesen határozza meg. Az orvostörténelem ezt a nem szigorúan vett orvostudományi háttérrel is tárgyalja, így olyan összefüggésekre mutat rá, melyek nélkül a egészség–betegség fogalma nem lenne helyesen értelmezhető.

Az orvos tudvalevően nemcsak az orvostudománnyal, nemcsak „betegségekkel”, megzavart anyagcserével, daganatokkal, operálandó elváltozásokkal, fertőző betegségekkel stb. foglalkozik, hanem mindennekfelett a beteg emberrel. Sőt a megelőzés jegyében egyre inkább és egyre többet az egészséges emberrel. A velük való foglalkozáshoz a tisztán technikai–orvostudományi képzettség nem elég. Szükség van társadalomtudományi ismeretekre, humán műveltségre, ami az emberi természet mélyebb megértéséhez vezet.

Az orvosképhez hozzátartozik a morális és specifikus etikai értékek elsajátítása. Bizonyos értékek változása, mások állandósága, azt is mondhatnók változtathatatlansága ugyancsak az orvosi élet és gyakorlat történetében figyelhető meg legjobban.

Hippokrates, Semmelweis, Korányi és mások élete és munkássága e tekintetben is tanulságul szolgál, és mindig erkölcsi erő forrása marad.

Megnehezíti az orvostörténelemnek mint tanulandó tudománynak az elfogadtatását az a körülmény, ami egyben művelésének indoka is, hogy a szükséges szakmai ismeretek egyre rövidebb idő alatt duplázódnak meg. Éppen az orvostudományban tapasztalható az aktuális, a jelenben zajló folyamatok nem csekély részénél azok „történetisége”. Egy belorvosi kézikönyv pl., mely sok tekintetben és számos adatában már megjelenése pillanatában elavult, mutatja a tegnapot, és már hirdeti is a következő esztendőre megjelenő kiegészítést, a tudomány legújabb és következő állomását. Másrészt tény, hogy aki a szűkebb szakmai irodalommal aktívan foglalkozik, publikál, közlései kapcsán legfeljebb 10–15 évesnél nem régebbi cikkekre hivatkozhat. Ami ennél régibb, „csak” történeti bevezetesként szolgálhat. E bevezetés nélkül azonban nem mindig lesz érthető a közlemény. Egyetlen orvostörténelmi könyv – legyen az többkötetes monográfia, terjedelmes vagy rövid áttekintést nyújtani kívánó tankönyv – sem lehet igazán teljes. Még kevésbé törekedhet erre egy olyan segédkönyv, amely a felsőoktatási intézmények hallgatóihoz és az érdeklődő szakemberekhez szól. Ez a

tény egyben az arányokat is meghatározza, különösen azzal, hogy egyes fejezetek hangsúlya nagyobb; jelen esetben azoké, melyek a magyar orvostörténelem egyes korszakait bővebben tárgyalják. Felmerül a kérdés, hol áll és merre tart az orvostörténelem hazánkban?

Diszciplínánk ma egyszerre jellemezhető a közlemények özönével és az orvostörténelem eseményei, jelenségei szakmai magyarázatának, teoretikus feldolgozásának tátongó szakadékaival, az ismeretterjesztő munkák öröndetes terjedésével és az elmélyült kutatások szakszerű elemzésével foglalkozó, a gondolkodás fejlődését illusztráló tanulmányok aránytalanul csekély számával, a nem népszerűsítőnek szánt írások gyakran félrevezető metodikai elégtelenségével. A XIX. század második és a XX. század első fele e tekintetben szigorúbb volt. Igyekeztek követni a XIX. század legeredetibb orvostörténészének, az orvostörténet-írás egyik nagymesterének, a párizsi Charles Darembergnek az elgondolásait az orvostudomány történetírásának módszereiről és céljairól, melyek ma sem vesztek aktualitásukból. Egyik – csaknem evidenciának tűnő – tézise szerint orvostudomány-történet nincs és nem is lehet medicina nélkül. Ehhez hozzá kell fűznöm, hogy nem létezhet filológia és historiográfia híján sem, különben eltávolodik valódi céljától. Egyik a másik nélkül csak részkutatásokat tesz lehetővé.

Igen jó résztanulmányok születtek és születnek a hazai orvostörténelem számára, többnyire külön-külön, orvosok, klasszikus filológusok, történészek tollából. Ez mégsem kielégítő. Bármilyen jók legyenek is ezek az írások, e téren is igaz a tétel, az egész több, mint a részek összege. Nagy a veszélye, hogy a részek, mint membra disjecta vannak, de nem illeszkednek az egészhez. Ki kell lépni a magunk vállalt vagy kényszerű parcialitásból, különben visszavonhatatlanul elveszünk a részletekben. Nincsen azonban olyan módszertani ajánlat, melynek alapján az egyes tudománysszakok képviselői késztetést éreznének az együttműködésre.

Márpedig a történettudomány, a medicina és a természettudomány módszereit egyaránt ismerő polyhistor és a klasszikus nyelvekben is járatos polyglott orvos-orvostörténészek kora lejárt. A l'uomo universale még a XVIII. században sem elképzelhetetlen figurája ma vágyként is illúzió. Hazánkban pedig még példa sem volt – a külföldön sem túl gyakori – orvosi képzettségű filológusok megjelenésére. Ez az oka annak, hogy a legtöbb orvos, aki orvostörténelemmel foglalkozik, jelenleg csak a modern korszakokon dolgozik, és még ezt sem mindig a legjobb metodikai felkészültséggel teszi. Így válik érthetővé, hogy régebbi korszakokat tárgyaló, az újabb időkben megjelent legjobb orvostörténeti tanulmányokat jobbra klasszikus filológusok írták, csak ritkán orvosok: egyre gyakrabban jelennek meg orvostörténelem címszó alatt orvosi képzettség nélküli szerzők tollából olyan művek, melyek,

bár adataik látszólag helyesek, teoretikus félreértésektől, félremagyarázásoktól torzítva tévútra vezetik a jámbor olvasót. Orvostudománytörténet orvostudomány nélkül?

Marad mégis az együttműködés, a közös kutatás. Közös kutatáson itt nem elsősorban társszerzős művek alkotása értendő, jóllehet egy konzílium gyakran válik szükségessé. Egyfajta dialógusról van szó, aminek alapfeltétele, hogy a filológus, a történész és az orvos ne értsen alapvetően mást, ha elméleti orvosi, ha mentalitástörténeti, vagy éppen szövegértelmezési kérdésekről esik szó. Az együttműködés megkerülése egyik szakág – nevezzük most és itt az orvostörténelem egésze szempontjából „szubdiszciplínának” – képviselője számára sem ad felmentést a metodikai insufficienciából, fogalmi zavarból adódó hibák, tévedések és félrevezetések alól. Világossá kell, hogy váljék: C. P. Snow tetszetős és divatos „két-kultúra” elmélete inkább az egymástól távolodó humán és természettudományos „műveltségek”-re kérdez és nem ad metodikai választ. Ha az orvoslás történetére vonatkoztatjuk, mint „műveltségre”, igen problematikusnak tűnik. Nem egyszerűen komplementer tevékenység ez a fajta együttműködés. Közös szemlélet, felfogás híján egyik „szubdiszciplína” a másik nélkül csak részkutatásokat tesz lehetővé. Az orvostudomány története, mint önálló diszciplína, ízekre hullik szét, holott ez az egyetlen orvosi tudományág – mint arra utaltam –, mely átfogó módon kell, hogy tekintse a medicinát, első megjelenési formáit csakúgy, mint közelmúltját, sőt az orvosi rendet és annak etikai vonatkozásait illetően, jelenét. Feladata, hogy megőrizze a történeti kontinuitás gondolatát egy olyan korszakban, mint amit ma átélünk, melyben csaknem minden téren a diszkontinuitás a jellemző.

Az orvostörténelem egyszerre integráló és kritikus diszciplína, mely a tudományos és etikai problémák megoldásának történetére építve mutatja be a medicina teóriáinak, gyakorlatának, az orvosi gondolkodás fejlődésének alakulását a történelem, a tudomány és a szociokulturális szituáció kontextusában. Nem lehet egyszerűen a szaktudományt kiegészítő segédtudomány. A természettudományok által dominált évszázad történetének a csak e szempontból történő, „egzaktságra” törekvő vizsgálata, melyet a scientizmus fogalma alatt tárgyalnak, egymagában nem elegendő. És ne feledjük, mi nem science vagyunk, hanem art! A részletekben elmerülő „science-történelem”-ben a múlt feletti gondolkodásnak alig van szabad útja: az aktivizmus foglalja el a helyét.

Az oktatásban ez – hogy csak egy példával éljek – azt jelenti, hogy a orvosok megszámlálhatatlanul sok kísérleti tényt ismernek, de általánosságban és elvileg soha nem beszéltek nekik a kísérleti gondolkodásról, annak alakulásáról. Nem írnak erről a tankönyvekben sem. Helyrehozhatatlanul elveszünk a részletekben. A részletek inkább csak

írásra sarkallnak, növelvén az amúgy is egyre szélesebb hiatust az orvostörténelem kutatása, feldolgozása és az orvostörténet-írás között. A helyzet azért mégsem tragikus. Egyes orvostörténészek jóvoltából is több, „részleges szintézis” áll rendelkezésre. A magyar medicohistoriographia nagy szintézise, a nagy nemzeti monográfia azonban még várat magára. Mint ahogy hiányzik a magyar medicina társadalomtörténete is.

A medicina természettudományos alapja, sőt lényege nem vitatható. Nem kétséges tudománytörténeti vonatkozása sem, így az sem vitás, hogy nagyrészt ezen nyugszik végső soron a medicohistoria. Ennek azonban nem mond ellent, hogy az orvostörténelem maga ultima analysi mégis szellemtudományi diszciplína, mely a kezdet kezdetétől kell, hogy végigkísérje az orvosi gondolkodás történetét, igazolva, hogy a medicina-, orvoslás-, orvostudomány–orvostan fogalom, ezen belül az egészség-betegség definíció, a kóros–nem kóros felfogás sohasem volt merev. Az orvosláshoz – orvostudományhoz – való tartozás kritériumai mindig változtak. Ha példának okáért akárcsak egy szövegcorpusz értelmezését nézzük, amiből visszakövetkeztetni lehet a mentalitásra, az értelmezést illetően számos, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő variációval találkozhatunk. Legvalószínűbb értelmezését pedig nem feltétlenül és főként nem egyedül a kor természettudományos ismeretei adják meg.

Az orvosnak mindig szüksége volt és van a medicináról szóló elméletre, egyúttal filozófiai háttérre, alapra ahhoz, hogy igazolja elhatározásait, cselekvéseit. Igazolja önmagával, a beteggel, a kritikus társadalommal szemben. Ilyen teóriák minden időben voltak. E teóriáknak a korba illőknek kellett lenniök, hogy hihetők legyenek. Ennek megfelelően változtak a medicina története folyamán, bár nagy részük nem állja ki a modern tudomány kritikáját, a maguk idejében mégis beváltak és megfelelő alapul szolgáltak az orvosláshoz. Az orvostörténet eme régebbi jelenségeit éppen ezért nem a még mindig gyakori s még a tankönyvekből sem eliminált aktualizálás, hanem a nagy folyamatok mélyebb összefüggéseinek szintjén kell nyomon követni. Többé-kevésbé az orvostudomány történetére is igaz, amit Georges Duby³ fejteget egy „másfajta történelem”-ről írt esszéjében. Az tudniillik, hogy a történelmi igazság fogalma is módosult, mivel a történetírás tárgya időközben változott. A történelem kevésbé érdeklődik az események, a tények és egyre jobban az összefüggések iránt. Ha Duby gondolatmenetét nem is mindenben követnénk fenntartás nélkül, e változás ténye aligha vonható kétségbe. A szellemtörténet, vagy éppen a „history of ideas” felváltása a kontextualista eszmetörténettel, a XX. század második felében az orvosi gondolkodás alakulását vizsgáló történeti diszciplínához vezetett. Az egyes orvosi

---

³ Georges Duby több nagy monográfiája magyar fordításban is megjelent. (– a szerk. megj.)

teóriák változásának vizsgálata megfelelő alapot kínált a tudatosan, vagy öntudatlanul alkalmazott új metodológia számára. Mindez megfelel annak a kettősségnek, ami az orvostörténet-írást régóta jellemzi, hogy egyaránt kapcsolódik a gondolkodás alakulásához és a civilizáció anyagi aspektusának történetéhez, az európai orvostörténelemben általában csakúgy, mint egyes nemzetek orvoslásának sajátos történetéhez.

Weszprémitől napjainkig, mint a medicina maga, változott és fejlődött az orvostörténet-írás. Új szemlélettel és új módszerekkel gazdagodott. Tárgyköre kibővült, módszere, fogalomrendszere megújult. Változott a tudományok közötti helyzete. Határai kitágultak, mind a művelődéstörténet, mind a természettudományok, sőt a technika történetének irányába is. Az orvostörténet a régebbi, túlnyomóan leíró jellegű diszciplínából az orvoslást folyamatában és funkciójában, az orvosokat működésük közben, mentalitásukat is vizsgáló diszciplína lett. Nem nélkülöz egy bizonyos fokú interdiszciplináris jelleget. A tudományközi együttműködés elméleti kérdéseit illetően megjegyzendő, hogy a legújabb humán tudományos „iskolák” autonómia-felfogása távolról sem zárja ki a határterületként elfogadott diszciplínák irányába történő bővítést. A változó tartalmú művelődéstörténetek közös jellemzője, hogy az emberi szellem működését próbálják felvázolni, ezért mindig széles mezőnyt fognak át, a legelvontabb szellemi erőfeszítéstől kezdve az anyagi kultúrához tartozó, ennél fogva jóval praktikusabb, egyszerűbb kérdésekig. Középpontjukban mindig az ember áll. Ez – mutatis mutandis – akár az orvostörténelem definíciója is lehetne.

**AZ ORVOSI MŰVELŐDÉS
EGYETEMES TÖRTÉNETÉBŐL**

Az orvostudomány nagyjainak könyveiről⁴

**Hippokrates, Galenos, Avicenna, Vesalius, Harvey, Huarte, Morgagni, Auenbrugger,
Withering, Jenner**

Nem kétséges a hippokratesi könyvek óriási hatása. A 'Corpus Hippocraticum' több mint egy évezreden át volt az orvosi tanulmányok vezérfonala, s nem tekinthette magát tanult orvosnak az, aki nem ismerte azok tartalmát. A középkor művelt orvosai többnyire valamelyik hippokratesi könyvhöz írt kommentárjukban csillogtatták meg elméleti ismereteiket. A mű autenticitását illetően nem sokkal Hippokrates halála után megindult a vita, s napjainkig tartott. Voltak, akik egyszerű vándorsebésznek tartották Hippokratest, aki nem lehetett szerzője ilyen átfogó tudásról tanúskodó munkáknak, míg mások mitikusnak vélték alakját. Elfogadhatjuk azonban a kortárs Platon tanúságát Hippokrates orvosi személyének hitelességét illetően. Aristoteles véleménye pedig végleg meg kell győzzön bennünket arról, hogy Hippokrates nem egyszerű vándorsebész, s valóban tekintélyes orvos volt, ha a neki tulajdonított – s végeredményben az ő szellemét sugárzó – műveket nem is mind maga írta. Legvalószínűbb W. H. S. Jones véleménye (az 1923 és 1931 között megjelent négykötetes Hippokrates-fordításának előszavában), mely szerint a Corpus Hippocraticum tulajdonképpen a kósi orvosi iskola könyvtára, szerzői a nagy görög orvos és tanítványai. Végleges formáját a Corpus a Kr. e. III. században Alexandriában nyerte. Hippokrates rendkívüli tekintélye magyarázza, hogy valamennyi könyvet az ő neve alatt foglaltak össze. Nyomtatásban az első görög kiadás 1526-ban Velencében jelent meg Aldus gondos kiadásában. Számos görög nyelvű kiadását igen sok latin és már 1555-ben francia nyelvű fordítás követte.

Hippokrates halála után mintegy 500 évvel tűnt fel az ókor legtermékenyebb orvosírója, az ugyancsak görögül író *Galenos*. Legtöbbet olvasott és idézett művei az '*Ars medica*' (*Mikrotechné*) és a '*De usu partium corporis humani*' tizennégy évszázadon át voltak az

---

⁴ Forrás: Schultheisz Emil: Az orvostudomány nagyjainak könyveiről. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 94–96. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábbi szövegváltozata: Schultheisz Emil: Híres könyvek. = Orvosi Hetilap 102 (1961) No. 40. pp. 1904–1907.

orvosi tanulmányok forrásai. Utóbbi számos tévedése ellenére is igen figyelemre méltó anatómiai és élettani megfigyeléseket összefoglaló könyv. Összes műveinek első görög kiadása Velencében 1525-ben, az első latin fordítás még ezt megelőzően, 1490-ben jelent meg ugyancsak Velencében.

A koraközépkor medicinájának legjellemzőbb reprezentánsai az arabok. *Avicenna* Kánonjáról mondotta a nagynevű belgyógyász, Sir William Osler: „...a legragyogóbb tankönyv, amit valaha írtak”.⁵ Tény, hogy az európai egyetemek orvosi oktatása az Kr. u. 1020 körül írt '*Canon medicinae*' nélkül egészen a XVI. század végéig elképzelhetetlen. Az első teljes arab kiadás nyomtatásban csak 1593-ban jelent meg Rómában, míg a latin fordítás megjelenésének éve 1473 (Mediolanum). Nagy elterjedését mutatja, hogy latin fordításban még 1500 előtt tizennégy, 1500 és 1608 között pedig tizenhárom kiadást ért meg, nem számítva az egyes részművek szintén nem kiszámú editióját.

Az arab orvosok sok klinikai ismerettel rendelkeztek, bonctani tudásuk azonban nem terjedt túl a galenosi anatómián. E téren ugrásszerű fejlődést *Andreas Vesalius* '*De humani corporis fabrica...*' című munkája jelentett (1543). A flamand művész, Jan Kalkar remek illusztrációival díszített könyv évszázados tévedéseket oszlatott el.

A következő alapvető orvosi mű már nem évszázadokig váratott magára. Egy század sem telt el, s *William Harvey* könyve – '*Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*' (Frankfurt, 1628) – lázba hozta az orvosi világot. E kiadásnak az egész világon mindössze 46 példánya ismeretes. A legújabb szövegkiadás Loris Premudának köszönhető (Milano, 1957).

Még sok olyan orvos van, akit méltatlanul hanyagol el az orvostörténet, jóllehet befolyásuk koruk s a későbbi korok szellemi életére igen nagy.

Juan Huarte az orvosi pszichológia egyik úttörője volt. Huarte gondolatokban gazdag, éles pszichológiai megfigyelésről tanúskodó munkája 1575-ben jelent meg. Címe: '*Examen de ingenios para las ciencias*'.⁶ Szinte természetes, hogy egy orvosi, pszichológiai munka, amely a származástól és társadalmi állástól független szellem és tehetség szupremáciáját hirdeti, a XVI. századbeli Spanyolország hivatalos tudományos köreiből nem részesülhetett kedvező fogadtatásban. A mű ui. azzal kezdődik, hogy megállapítja: lehet valaki bármilyen előkelő születésű, járhat a legdrágább iskolákba, ha a tehetsége hiányzik, sohasem viheti semmire a tudományokban. Ez a számunkra magától értetődő megállapítás hihetetlenül merészen hangzott a maga korában, s kellemetlenül érintette a társadalmi konvenciókhoz és

---

⁵ Osler, Sir William: *The Evolution of Modern Medicine*, (New Haven, 1923)

⁶ „A tehetség vizsgálata a tudomány szempontjából”

egyházi előírásokhoz szigorúan ragaszkodó tudósok – és nem mindig valóban „tudósok” – fülét.

Giovanni Battista *Morgagni* háromkötetes nagy munkájának, '*De sedibus et causis morborum per anatomen indagatis*' megjelenési éve: 1761. A mű szerzője 79 éves volt, amikor a kórbonctan fundamentumát jelentő könyvét befejezte. Anatómiai gondolkodást vitt a patológiába, s a szervlokalizáció bevezetésével közel hozta egymáshoz a betegség klinikai lefolyását és kórbonctani képét. Morgagni az anatómiai elváltozások részletes morfológiai leírása és analízise mellett sem tévesztette soha szem elől a klinikai kép teljességét. Minden egyes esetben az anamnézis, részletes tünettan és a dekurzus előzi meg a kórbonctani leírást.

Morgagni könyvével egyidőben publikálta a fiatal bécsi orvos, Leopold *Auenbrugger* '*Inventum Novum*'-át, melyben a percussio, a kopogtatás metodikáját s diagnosztikus alkalmazását írja le. A vékony könyvecske nem sok visszhangra talált akkoriban. Négy évtizednek kellett elmúlnia, míg a kopogtatás diagnosztikus jelentőségét felismerték. Corvisart, Napóleon orvosa figyelt fel az '*Inventum Novum*'-ra. Franciára fordította, s most már rövid idő alatt a medicina azóta is nélkülözhetetlen vizsgáló eljárása lett a könyvben leírt metodika.

A XVIII. század második felében még két olyan könyvvel találkozunk, melyeknek nagy hatása az orvostudomány fejlődésére vitathatatlan. Az egyik William *Withering* könyve – '*An Account of the Foxglove and Some of its Medical Uses*' (Birmingham, 1785) –, mely a digitalis-kezelés ismertetésével új fejezetet nyitott a szívbetegségek kezelésében. A könyv címlapján olvasható a Withering által választott, Horatiustól vett idézet „nonumque prematur in annum” (hagyd érni kilenc évig) sok modern mű mottójául szolgálhatna.

A századvég másik döntő jelentőségű könyve szintén angol nyelven íródott. Ez Edward *Jenner* műve a himlőoltásról: '*An Inquiry into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae*' (London, 1789). Ezek már a felvilágosodás könyvei Európa néhány nyugati országában, mint Weszprémi István korszakot formáló művei hazánkban.

Corpus Hippocraticum⁷

Mindmáig a legteljesebb a tízkötetes Littré-féle kiadás (első kötete 1839-ben, az utolsó 1861-ben hagyta el a nyomdát). Emile Littré orvosi diplomájának megszerzése után klasszika-filológiai tanulmányokat folytatott. Az orvosi tudásnak és nyelvészeti felkészültségnek ez a ritka találkozása hozta létre a Corpus Hippocraticum száz év után is ragyogónak bizonyult, ma is standardként használt kiadását.

Mítosz és szkepszis között alakult a hippokratesi medicina. Mítosz övezte Hippokrates személyét. Szkepszis fogadta az Apollonra esküt tevő, a vallás tartalmától mégis elfordult görög orvost, hogy azután tanítása évszázadokig csaknem egyeduralkodóvá váljék az orvosi irodalomban.

Mégis a tudomány- és kultúrtörténetben ma sem ritkán találkozunk azzal a képpel, amely az antik orvoslást, következésképpen a középkorit is úgy állítja szembe az újkor orvostudományával, hogy kizárólagosan az utóbbi hozta azt a természettudományos szemléletet, amely a modern medicina fejlődésének alapja. Valójában nem az újkor orvosai és teoretikusai, még csak nem is a felvilágosodás filozófusai képviselik először a teurgikus-mágikus gondolkodás alól felszabadult racionális, a tudományt megalapozó gondolkodást, hanem Hippokrates iskolája.

Ki volt hát Hippokrates? Mi a hippokratesi tan lényege? Mit tartalmaznak a hippokratesi írások? Milyen ethoszt hordoz mindmáig a hippokratesi medicina?

„Hippokratesről nem tudunk mást, csak azt, hogy élt” – írta több mint fél évszázaddal ezelőtt Sigerist. Ma talán egy kicsit többet merünk írni életéről, igyekezve szétválasztani a személyéhez fűződő legendákat és a több-kevesebb valószínűséggel igazolható ismereteket.

Kr. e. 479-ben született Kos szigetén, ahol tanulmányait is kezdte, majd Athénben folytatta. Itt együtt volt minden nagy, szép és nemes, amit a görög kultúra produkált. Perikles kora volt, a polgári jólét és a művészi alkotások ideje, a filozófusok: Socrates, Platon, a

---

⁷ Forrás: Schultheisz Emil: A Hippokratesi Gyűjtemény. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 97–103. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – A témakör másik feldolgozása: Schultheisz Emil: Bevezetés a Hippokratészi Gyűjtemény olvasásához. In: Kádár Zoltán (szerk.): Válogatások a Hippokratészi Gyűjteményből. Válogatta: Havas László. Fordította: Havas László, Németh Béla, Ritoók Zsigmond. Közreműködött: Szlatky Mária. Lektorálta: Schultheisz Emil. Bp., 1991. Gondolat. pp. 7–15. – Tömör feldolgozása: Schultheisz Emil: A Hippokratesi Gyűjtemény. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 22–24. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

költők: Euripides, Sophokles, Aristophanes, a szobrászok: Pheidias, Polykleitos és a történetíró Thukydides korszaka.

Ebben a környezetben élt és tanult az a kétségtelenül történeti személyiség, akinek neve már nem sokkal halála után egy típust jelentett, az elméletben jártas és az orvosi gyakorlatban tapasztalt, mindig a beteg érdekeit elsősorban szem előtt tartó szakember típusát: az orvost. A Hippokrates név epitheton ornans-szá vált, így kapta pl. Sydenham az „angol Hippokrates” díszítőjelzőt. Nemcsak eszményítették, műveit tanították is.

A XIII. század közepén II. Frigyes császár a megújított salernói orvosiskolának – amely magának a „Civitas Hippocratica” megtisztelő címet adta – tanulmányi rendet írván elő (1240), Hippokrates és Galenos valódi írásainak előadásáról és magyarázatáról is rendelkezik. Az orvosi fakultások az egész középkor folyamán többé-kevésbé tartották magukat ehhez. Hippokrates még a XVII. században sem veszített aktualitásából. Ismeretes pl. a lipcei orvosi kar leckerendje. Itt főkéllégiumként a harmadik tanulmányi évben szerepeltek Hippokrates aforizmái a Galenos-féle kommentárokkal, míg melléktárgyként a *'Prognosticon'*-t adták elő. Ugyancsak a Prognosticon alapján tartott előadást Birkmann professzor a würzburgi egyetemen 1604-ben.

Életútjáról a források hallgatnak, csak közvetett utalásokra hagyatkozhatunk. Többet és főleg biztosat tudunk tanítványairól, akik közé tartozott két fia: Thessalos és Drakon, valamint veje, Polybios. Nem kétséges, hogy Athénben Protagoras halála, tehát Kr. e. 411 előtt a legnagyobb orvosi tekintély volt, 390-ben pedig már művészetének közismert képviselője, az elméleti és gyakorló orvosok példaképe.

A legrégebbi irodalmi utalás Hippokrates személyére Platonnál található, különösen a *'Timaios'* tanúskodik arról, hogy Platon több hippokratesi írást is ismert, és a hippokratesi medicina elméletében jártos volt. Hírneve Európa-, majd világszerte elterjedt. Jelentőségét kortársai is felismerték. Platon, mint az orvoslás művészet, Pheidiashoz és Polykleitoshoz hasonlítja, Aristoteles mint a „nagy” Hippokratest említi.

A görög filozófusok meg akarták ismerni a természetet. Ehhez hozzátartozott az emberi természet megismerésére való törekvésük is. Jól ismert filozófusokról – Alkmaion, Empedokles, Demokritos – tudjuk, hogy nemcsak az egészséges ember természetével foglalkoztak, hanem a betegségek természetére is kíváncsiak lévén, jelentős orvosi tudásra tettek szert. Erre maga Platon is példa.

A természetfilozófusok a kozmoszt mint egységes anyagi egészet fogták fel, és eredetét az őszanyagban keresték. Empedokles (Kr. u. V. század) úgy vélte: a tűz, víz, levegő és föld az a négy alapanyag, melyből minden létező származik. Ezek változása a működés maga. Az

orvostanra átvíve ezt az elméletet, a kozmoszt az emberi szervezet, a négy elemet a testnedvek: vér, nyák, sárga és fekete epe váltják fel – mint a testet felépítő elemek –, amelyeknek primer kvalitásai: a meleg, hideg, száraz és nedves mint jelenség és mint funkció. Ez a nedvitan lehetőséget adott az orvosoknak, hogy Alkmaion erre vonatkozó feltételezésére alapozva a nedvek egyensúlyának tulajdonítsák a test egészséges állapotát, következésképpen egyik vagy másik testnedv túlsúlyát, csökkenését vagy hiányát tegyék felelőssé a megbetegedésért.

Nem a látszólag szimpla, kísérletezéssel nem bizonyított, furcsán hangzó nedvitan részletei itt a fontosak, hanem az a máig érvényes gondolat, amely ezen keresztül az egyensúlyt, a testi-lelki harmóniát kereste az egészség, a betegség meghatározásánál, a megelőzés és gyógyítás gyakorlatában. A hippokratesi orvos minden betegséget természetes jelenséggént magyarázott, amely a szervezet külső és belső, vagy *csak* külső és *csak* belső egyensúlyának felbomlása révén keletkezik. A betegség természeti jelenség, törvényszerű lefolyással, ily módon megérthető, felfogható, megmagyarázható, prognosztizálható. *Ez a hippokratesi medicina lényege.* Merész, világi, tudományos szemlélet, máig érvényes. Itt jelenik meg a ráció a tudományos gondolkodásban a maga teljességében. A betegség isteni eredetét elvetették. A legpregnansabban ezt '*A szent betegségről*', az epilepsziáról szóló írás szerzőjének egyetlen mondata fejezi ki: „A szentnek nevezett betegséggel a következő módon áll a dolog. Nekem semmivel sem látszik istenibbnek a többinél és szentebbnek sem, hanem megvan a maga természete és az oka...”.

A hippokratesi korszak képviselői, orvosok és filozófusok, nevesek és névtelenek teszik fel azokat a csaknem egyértelműen fogalmazott kérdéseket az anyag természetére és a természeti jelenségekre, beleértve a betegség okaira és keletkezésére vonatkozókat is, amelyekre a válasz egy részét megadván, másik részét későbbi századok kutatói adják meg. Talán merész, de nem alaptalan kijelentés: az európai „tudományos forradalom programját” már a görög felvilágosodás korának természet- és orvoslélektani kérdései határozták meg. Ezen az sem változtat, hogy a kísérletezés nemigen tartozott a hippokratesi medicina fegyvertárába.

A V–IV. századi hellén gondolkodás jellemzője a természettani ismeretekben is az a logikai szigor, mérték és rend iránti érzék, amely az európai kultúra sajátosságává vált. A kauzalitást kereső, összefüggéseket fűrkésző kérdések lényege a századok folyamán alig változott. Ez azt is jelenti, hogy a Hippokratesi Gyűjtemény jelentősége több mint orvostörténeti, illetve filológiai: ez európai filozófia- és művelődéstörténet is. A tudományos empirizmusra felépített racionális gondolkodásmód hozza össze a medicina és logika közötti,

ezentúl már nélkülözhetetlen, szoros kapcsolatot, amely az orvostanban is természettudományos világkép kialakításához vezethetett. Az értelem el nem hanyagolható megismerési tényező az érzéki lét világán belül. *Ez a hippokratesi ismerettan lényege*, amely végigvonul jóformán minden könyvön, csaknem függetlenül tartalmától és keletkezési idejétől. Sok hippokratesi írás állapít meg világos összefüggést a természet tényezői és a szervezet között. Ez az összefüggés azonban nem statikus, hanem különböző okoknál fogva különböző mértékben változó. A változások módosulásokat, különbözőségeket eredményeznek, amelyek az ember egészségét vagy betegségét alakítják. A görög felvilágosodás orvosa, ami ismereteinek alapforrásait illeti, szenzualistának vallotta magát, a külvilág valóságát illetően pedig realistának. Világos tehát, hogy a diagnosztikában és bizonyos mértékig a prognosztikában tekintettel volt a beteg szubjektív állapotára. Gyógyító javaslatait, igen helyesen, mégsem csak erre alapozta. Terápiás tervét az objektív kép, a környezet és személyes készségének, tudásának és saját aktuális helyzetének megfelelően alakította.

Az orvos célja meghatározni a belső körülményeket, felhívni a figyelmet a külvilág és az ember között fennálló viszonyokra, vizsgálni a testi-lelki összefüggéseket, figyelmeztetni a bekövetkező és várható betegségekre, azok jeleire, tüneteik változásaira, a betegségek lefolyásának prognosztizálására. Mindez együttesen alapul szolgál a kezeléshez vagy a kezelés megtagadásához.

Teljes kép bontakozik ki a Gyűjtemény íásaiban az orvostól. Mint minden művészetet és mesterséget, az orvoslást is meg kell tanulni. E célból olyan tekintélyes mesterhez kell fordulni, aki a tudás birtokában van, ezt átadni képes és hajlandó. Mint ahogy mindenkinek joga volt szabadon gyógyítani, minden tapasztalt orvosnak jogában állott tanítani, megválasztva a maga tanulóját vagy tanulóit. Így jöttek létre azok a műhelyek, iskolák, amelyek közül a leghosszabb ideig tartó befolyást a tudományra a kósi iskola gyakorolta.

Mindig problémát jelentett a jó orvosoknak tekintélyük megóvása. Mindenféle kontár, kuruzsló szédítette a szerencsétlen embereket, nemegyszer beteggé téve egészségest, csodás gyógyulást ígérve betegeknek, akárcsak ma. Nemritkán az orvosok saját soraiban is akadt fekete bárány, akik ellen azonban a zárt, családhoz hasonló „iskola” jelentős védelmet nyújtott. A valódi veszélyt a szabadon garázdálkodó kuruzsló jelentette. Egyebek között a 'Törvény' című irat szól róluk, míg *'Az orvosi szakmáról'* írott könyv az orvos-beteg kapcsolat kívánatos belső és külső formáit, az orvos helyes magatartását taglalja. Erkölcsi magasság és jó megjelenés egyaránt nélkülözhetetlen, s mindez mindig a beteg javára, de nem függetlenül az orvos megélhetésétől és a jó hírnév megszerzésétől. E kor görög orvosa nem

volt pap, nem akart csodát tenni. Mesterember volt, de művészi munkát végzett értelemmel, tudással, filozófiai ismeretekkel és rétori felkészültséggel. Cselekedeteit meg kellett indokolnia, teóriáját meg kellett védenie egy olyan társadalomban, melynek polgárai vitára mindig, még betegen is készek voltak. A görög város orvosa mester volt, de intellektuel, egyben művész, aki elfogadtatta művészetét, vagy elvonulhatott, esetleg tovább vándorolhatott.

Megfigyelésből, tapasztalatból, bizonyos folyamatok ismeretéből, és mint láttuk, az összefüggések egy részének feltételezéséből állott össze az orvosi ismereteknek egy olyan tára, mely a hippokratesi írások összegyűjtött szövegeiből a Hippokratesi Gyűjteményben nemcsak megmaradt, de tartósan továbbgondolkodásra, vizsgálódásra készített, sőt készlet.

A legtöbb és legfontosabb írás Kr. e. 430–380 között keletkezett. Az orvosokra és az orvoslás alapjaira vonatkozó egyes szövegek később, talán a Kr. u. I–II. század elején kerültek a Gyűjteménybe, mint ahogy egyes, régebben keletkezett írásokban később interpolált részek olvashatók. Jóllehet a szöveggyűjtemény vitathatatlanul több szerző műve, az idők folyamán egyszerűen Hippokrates műveként tartották számon. Kos szigetének orvosi iskolája e könyvek legnagyobb részének keletkezési helye. Ennek az sem mond ellent, hogy egyik-másik értekezés írásai nem egyeznek a kosi iskola tanaival. A kosiak „könyvtárába”, később pedig az Alexandriai Könyvtár gyűjteményébe felvettek több olyan írást is, mely a régebbi iskolákból való, elsősorban knidoszi, illetve Szicíliában működött orvosok műve. Egyetlen írásról sem állítható, hogy teljes bizonyossággal Hippokrates a szerzője. Valószínű azonban, hogy *'A prognózisok könyvé'*-t, valamint az *'Epidémiák könyvé'*-t (I–III.), továbbá a *'Csonttörésekről'* és az *'Ízületekről'* szóló műveket Hippokrates írta, mint ahogy az is bizonyos, hogy *'Az emberi természetről'* szóló könyv szerzője Hippokrates veje és tanítványa, Polybios.

A Hippokratesi Gyűjtemény könyveiben nem található egységes rendszer. Ahogy a filozófusok minden dogmától és megszorítástól függetlenül, szabadon fejthették ki gondolataikat, főképpen egyéni gondolatokat, úgy az orvosok is egyéni megfigyeléseiket írták le, egyéni tapasztalataikról számoltak be, egyéni gondolatukat közölték. Egyetlen, ami a Hippokratesi Gyűjtemény minden művében közös, a ráció.

A legújabb irodalom szerint a Hippokratesi Gyűjtemény 52 írásból áll, mely 72 könyvben maradt fenn. Ión dialektusban íródott, noha Kos szigetének orvosai dórok voltak, mint ahogy a Knidosi-félszigeten élők is. Ennek egyszerű magyarázata az, hogy már a Gyűjtemény első értekezéseinek idején, mintegy száz esztendeje a ión volt a filozófia és természettudomány nyelve. Hogy nem egyetlen szerző műve, az nyilvánvaló a görög szöveg

olvasásakor, mivel itt különböző, meg nem nevezett szerzők különféle stílusban írnak. A vélemények pedig nemritkán nemcsak hogy eltérnek, de gyakran az egyes szerzők másokkal, néha egymással is vitába szállnak. Az írások között számos, csak odavetett feljegyzést, más írásokhoz tartozó, más értékezésben felhasználandó jegyzetet találunk, befejezettnek tűnő értekezések mellett. Olyan nagyon elegáns irodalmi mű, mint pl. *'A levegőről, a vizetről és a helyekről'* című könyv, az *'Eskü'*, a *'Törvény'* vagy *'A prognózisok könyve'* kevés található. Már a hellenisztikus időből származnak – tehát maguknál az írásoknál későbbiek – a címek. A Gyűjtemény írásainak sorrendjét a véletlenek láncolata adta. A keletkezési időt illetően bizonyossággal állítható az újabb kutatások tükrében, hogy valamennyit az Alexandriai Könyvtár alapítása, tehát Kr. e. 300-at megelőző időben írták. Ugyanakkor azt is bizonyosra veszik, hogy maga a Corpus csak a könyvtár alapítása után állhatott össze, amikor minden írást megvásároltak, amelyek Hippokrates nevével összefüggtek.

Ami az orvostól megkövetelt erkölcsi magatartást illeti, ezt legteljesebben az Eskü foglalja össze. A szöveg vizsgálatából az derül ki, hogy az Eskü nem lehet teljes egészében hippokratesi írás. Egyes elemei a püthagorászi filozófiai iskolára utalnak. A terhesség-megszakítás és az öngyilkossághoz való segítségnyújtás tilalma pedig a korai kereszténység szellemiségét fejezi ki, hiszen az antik világban sem az egyik, sem a másik nem volt kárhozatos. Az Eskü lényege azonban minden kétséget kizáróan eredeti, és összhangban van a hippokratesi írások több más helyén megfogalmazott és kifejtett morális kategóriákkal, etikai normákkal. Az orvos-beteg viszonyra vonatkozó köteleességek és tilalmak *'Az orvosi szakmáról'* írott értekezés 3. fejezetében csaknem olyan megfogalmazásban olvashatók, mint az Esküben.

A korai hellenisztikus időktől a XIX. század közepéig a szöveget mint a kosi Hippokrates szellemi hagyatékát tartották nyilván. Ethosza máig érvényes, nincs ok arra, hogy a mai kor orvosa is ne vallja lényegében magáénak. A magas etikai normák nem gátolták, nem gátolhatták az orvost abban, hogy a gyógyíthatatlan beteg kezelését megtagadja, amelyről számos hippokratesi irat szól, és amely tényhez hozzátartozik annak ismerete, hogy a betegek között a gyógyíthatatlanok aránya jóval magasabb volt, mint manapság. Ennek a magatartásnak alapvetően két oka van. A kor medicinája egyszerűen nem tette lehetővé bizonyos súlyos betegségben szenvedők eredménnyel járó kezelését. Ez esetben minden orvosi beavatkozás csak a fájdalmak fokozódását, a szenvedés elhúzódását jelentette. „Használni, de legalább nem ártani...” – hirdeti a kor orvosa. A másik ok a korszak orvosának már említett jogos tekintélyföltéséből akadt. Helyzete jogilag bizonytalan, s a tekintély a betegekkel való eredményes foglalkozásnak is egyik feltétele volt. Valószínű, hogy

keletkezése idején az Eskü egy szűk orvosi kör számára íródott. Csak a későbbi századokban terjedt el, feltehetően a korai kereszténység orvosai fogadták be, és így maradt meg századokon át. Az európai kultúra antik és keresztény hagyományokon nyugszik, a hippokratesi esküt mindkettő áthatja. Minden más antik, sőt középkori írásnál jobban befolyásolta az Eskü magát az orvosképet is. Generációkon keresztül az ebben foglalt elvek alapján nevelték az orvosjelöltet. 1962-ben világszerte kérdést intéztek az egyetemek orvosi fakultásaihoz, hogy milyen fogadalommal fejezik be tanulmányaikat a jelöltek, illetve kezdik meg munkájukat a kezdő orvosok. Mint kiderült, a világ csaknem minden orvosi diplomáját egy olyan eskü vagy fogadalom letétele után adják át, amelynek alapja a hippokratesi eskü.

Az írásokban szereplő fogalmak, a gyűjtemény szóhasználata első pillantásra nem látszik mindig világosnak. Az összefüggő szöveg azonban teljesen érthető, ha ismerjük a kor felfogását és kifejezéseit. Némi magyarázat azonban már a késői antik irodalomban is szükséges volt. A szövegkiadásokat a kommentátorok írásai előzték meg, melyek mellett a szótárkészítés volt az az irodalmi tevékenység, melynek segítségével a Gyűjtemény szövegét jobban meg akarták érteni. A korai kommentátorok között a legjelentősebb Erotianos (Kr. u. I. század): 38 könyvet, illetve 29 címet sorol fel. Ez a Gyűjtemény töredékes. A számok később változnak. A Gyűjtemény könyveinek száma végső soron nem lényeges a korai időszakban. A Gyűjtemény ti. soha nem volt lezárt, befejezettnek tekintett mű, mint az egyiptomi hermetikus könyvek. A modern kiadások alapjául szolgáló szövegek a középkorból származnak, egyikük sem való a Kr. e. X. század előtti időkből. Nyomtatásban először Fabius Calvus (Róma, 1525) jelentette meg, mégpedig latin fordításban. Magát az eredeti szöveget először 1526-ban a tudós velencei humanista nyomdász, Aldus Manutius adta ki.

Cornarius orvosdoktor latin fordítása az ugyancsak humanista Frobenius bázeli nyomdájából került ki 1554-ben. A „modern” kiadások körét Kühn nyitja meg; ez görög–latin nyelven, három kötetben 1825–37 között jelent meg Lipcsében. Abban a tízkötetes görög–francia összkiadásban, melyet Emile Littré fordított és adott ki Párizsban 1839–1861 között, 58 mű van 73 könyvben. A Kühn-, majd a Littré-féle kiadásokat már számos eredeti, majd latin nyelvű, többnyire kommentált kiadás követte a XIX. század második felében és századunkban angol, német és olasz fordításban. Nem lehet a Hippokratesi Gyűjteményről szólni Galenosnak, a neves római orvos nevének említése nélkül. Gazdag szakirodalmi tevékenységének nem csekély része a hippokratesi könyvek kommentálása; 17 ilyen munkája maradt ránk. A sokat szidott és sokat dicsért galenizmus egyszersmind a hippokratizmust is magában foglalja.

A Gyűjteményre vonatkozó kutatás újult erővel folyik. Ezek eredményétől és az ezekben foglalt még sok nyitott kérdéstől függetlenül egy bizonyos: nem tévedhetünk abban, hogy Hippokrates neve mögött a görög felvilágosodás orvosának, a bölcselő és gyakorló orvosnak a típusa fedezhető fel.

Galenos írja: „Feltűnő, hogy minden orvos csodálja Hippokratest, és mégsem olvassák, ha egyik-másik mégis így tesz, nem érti azt, amit olvas”.

A Corpus Gallenicum⁸

Hippokratést követően az ókori medicina legjelentősebb alakja a Kr. u. II. században élt görög orvos, Galenos. Kiterjedt gyakorlatát jórészt Rómában folytatta, ahol Marcus Aurelius császár orvosa volt, annak haláláig. Kutató-kísérletező munkájával, gyakorló orvosi ténykedésével és nem utolsósorban a medicina minden ágára kiterjedő irodalmi munkásságával, az antik orvostudomány utolsó nagy képviselője volt. Írásaiban kritikus feldolgozásban foglalta össze előző évszázadok orvosi ismereteit. Könyvei jelentős eredeti írásaival, egyedülálló kísérleti eredményeinek közzétételével gazdagítva váltak későbbi korok orvosi tanulmányainak alapjává.

Teóriáinak kimunkálásában az az Aristotelestől átvett teleologikus feltevés vezette, amely szerint „a természet semmit nem csinál hiába”. Innen az a gondolata, hogy a Teremtő minden szervet meghatározott célra hozott létre, amiből funkciója is levezethető. Monoteista volt, írásaiban Krisztus neve is többször előfordul. Egy okkal több, hogy a keresztény középkor fenntartás nélkül fogadja el tanait.

A késői ókorban és a középkor folyamán tekintélye megingathatatlan. Orvosi és filozófiai szemlélete, tanítása még az újkorban is jelentősen befolyásolta az orvosok és tudósok gondolkodását. Galenosnak még a reformátor és humanista Melanchthon Fülöpre is hatása volt. Melanchthon nem csak tisztelője volt, de a görög Galenos-írások legkorábbi ismerői közé tartozott. Az egyetemeken, mind a teológiai mind az arsfacultáson tankönyvként használt *'Initia doctrinae Physicae'* (Lipsiae, 1549) című, a természettudományok alapjait tárgyaló könyvének egyik forrása Galenos.⁹

Galenos egyik orvosi irányzathoz sem csatlakozott. A kritikus válogatás és a konstruktív szintézis mestere volt, aki a különféle irányzatokból és saját teóriáiból tartalmában ugyan eklektikus, mégis többé-kevésbé egységes rendszert akart konstruálni.

Az a postulatuma, hogy a jó orvos filozófus is egyben, végig kíséri életművét. A filozófia csaknem minden munkájában megtalálható. *'A jó orvos filozófus is'* címen ismert

---

⁸ Forrás: Schultheisz Emil: A Corpus Gallenicum. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 107–108. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – A témakör másik feldolgozása: Schultheisz Emil: A Corpus Gallenicum. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 25–26. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

⁹ Vö. Schultheisz Emil: Melanchthon az orvosik között. In: Schultheisz Emil: Az európai orvosi oktatás történetéből. Stúdiumok a középkorban és a korai újkorban. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba – Bp., 2003. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. p. 161. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 40.)

traktátusa, a filozófiai fontosságát tárgyalva, az igazán jó, tehát tudós és etikus orvost a filozófussal tartja egyenrangúnak.

E tudomány terén sem csekély írásainak fontossága. Tudjuk, hogy a logika tanulmányozása az ókorban összefonódott az orvostudománnyal. Galenos orvosi könyvein kívül több logikai munkának is szerzője. Így a szír és arab orvosok, akik végül is Hippokrates és Galenos tanítványai voltak, maguk is járatosak a logikában, s megőrizték mesterük filozófiai műveinek is nem jelentéktelen részét.

A kronológiára való tekintet nélkül álljon itt a Corpus Gallenicum néhány, a századok folyamán talán legtöbbet forgatott és citált műve, anélkül, hogy felsorolásuk kapcsán a teljességnek akárcsak a gondolata is felmerülne.

Egyik alapműve *'De anatomicis administrationibus'* (A boncolásnál való eljárás módjai) 15 könyvből az utolsó hat csak arab fordításban maradt fenn. Legjelentősebb munkája *'De usu partium'* (A testrészek hasznáról) 17 könyvből áll. E munkák mellett a legtöbbet forgatott mű talán az *'Ars medica'* (eredetileg *'Mikrotechné'*), 14 évszázadon át az orvosi stúdiumok egyik alaptankönyve. Főleg az élettannal kapcsolatos a *'De placitis Hippocratis et Platonis'*, Hippokrates és Platon tanításáról szóló kilenc könyv. Évszázadok tulajdonképpen ma is élő műfaját alapozta meg a hat könyvből álló *'De sanitate tuenda'*, mely az egészség megőrzéséről szól. Sem a *'Prognosticon'*, sem a gyógyítást közvetlenül szolgáló művek nem hiányoztak a középkori egyetemek könyvtárából. Két autobiografikus munkájában (*'De ordine librorum suorum'* és *'De libris propriis'*) saját könyveiről, azok olvasási sorrendjéről, illetve saját irodalmi munkásságáról számol be. A *'Historia philosopha'* filozófiai tantételeiből készült gyűjtemény.

Az orvosi oktatás alakulása folyamán Galenos könyveiből Alexandriában a VI. században egy kánon állt össze, mely csekély változtatásokkal később az egyetemi curriculum részévé vált. A gyűjtemény könyveihez kommentárok és paraphrasisok társultak (Summaria Alexandrinorum).

Galenos könyveinek elterjedtségére és fontosságára jellemző, hogy 1490 és 1598 között műveinek 660 (!) különféle kiadása jelent meg, közöttük az összes művek 18 kiadása. Az *'Opera omnia'* latin nyelven nyomtatásban először Velencében 1490-ben jelentek meg. Az első görög kiadás ugyancsak Velencében, Aldus híres nyomdájából került ki 1525-ben. A ma is használatos, majdnem teljes görög–latin Galenost C. G. Kühn adta ki 20 kötetben 1821 és 1833 között Lipcsében.¹⁰

---

¹⁰ Galenos írásainak teljes latin–görög–arab jegyzékét és a Pseudo-Galenosi írásokat Georg Fichtner állította össze 1985-ben (Tübingen).

Caesar és a Julius-Cladius ház császárai az orvos-biológus szemével¹¹

Albert Esser kötetének bemutatása

Annak a biológiai-orvosi problematikának, mely Caesarral és utódaival kapcsolatosan oly gyakran, s hozzátehetjük oly különböző felfogásokban merült fel, egységes szempontú, összefoglaló értékelése, ismertetése eddig hiányzott.

Az általános történeztől ez a szemlélet – sub specie medici – természetesen távol áll. Bizonyos, hogy történelmi személyek biológiai konstitúciójának és esetleges kóros személyiségfejlődésének ismerete mind az általános történelem, mind pedig a kultúr-, valamint irodalomtörténelem számára nem csekély jelentőségű. A kóros testi vagy lelki funkció és az általa indukált, vagy éppen emiatt elmaradt cselekvés és az így megindított eseménysorozat közötti összefüggés nem mindig szembetűnő. Feltárása az orvostörténelem feladata, hogy ezzel teljesebbé legyen a történelmi kép.

Erre a feladatra vállalkozott A. Esser, amikor e munkájában igyekezett megfesteni a római történelem néhány érdekes és történelmileg jelentős egyéniségének fizioanatomiái portréját.

A szerző az antik forrásokig nyúlt vissza. Nem mellőzte az ebből a szempontból látszólag érdektelen irodalom átvizsgálását sem. A források felhasználását nagy kritikai érzékkel végezte. Teljesen tudatában volt annak, hogy egyes antik források mily kevésbé teljes értékűek, s hogy éppen e korban nem egyszer mint keveredik mítosz és történelmi valóság. Mint ahogy azonban jól érthető, hogy az elsőrendű, megbízhatónak elismert forrás által megörökített „történelmi valóság” is sok fantázia-szült elemet tartalmaz, úgy a mítoszban is sokszor fellelhető a történelmi igazság magva. Az utóbbi éppen a szereplők személyiségstruktúrájának megrajzolásánál nem egyszer szolgáltat néhány jellemző vonást vagy szolgál kiindulópontul a további vizsgálódás számára.

A könyv fejezetről fejezetre az egyes uralkodókat tárgyalja.

Caesar korán kopaszodó, leptosom alkatú ember volt. Kitűnő lovas, jó úszó. A szexuális szférát kivéve nagy önfegyelmű férfi. Számtalan maitresse volt, s ráadásul homoszexuális. Epilepsziája relatíve későn manifesztálódott. Személyiségstruktúráját a „szent betegség” lassan átalakította. Élete delén egyre inkább megnyilvánult gondolkodásában,

¹¹ Forrás: Schultheisz Emil: Caesar és a Julius-Cladius ház császárai az orvos-biológus szemével. Albert Esser: Cäsar und die julisch-claudischen Kaiser im biologisch-ärztlichen Blickfeld. E. J. Brill, Leiden; 1958. 266 old. 45 kép. (Könyvism.) = Orvosi Hetilap 101 (1960) No. 12. pp. 423–424.

tetteiben az epileptoid karakter agressziója.

Augustus piknikus termetű férfi. Alacsony alakja miatt időnként magassarkú cipőt viselt. Élete első felében gyakran betegeskedett. A mediterrán klíma alatt akkoriban nem ritka idült májbetegségben szenvedett. Kóros idegrendszeri elváltozásra utaló eltérés nála nem volt észlelhető. Egyes történészek által Augustusnak tulajdonított ún. „alacsonyabbrendűségi komplexum”-ra vonatkozó adatot Esser nem talált.

Tiberius atlétatermetű, csaknem egész életén át testileg egészséges ember volt. Az eddigi irodalmi adatokkal szemben Esser gondos analízise arra enged következtetni, hogy Tiberius nem volt szkizofrén, sőt még pszichopátának is alig nevezhető. Kórosnak tekintett reakciói majd mind borközi állapotban születtek, mivel potator strenuus volt. Felmerül persze itt a kérdés, hogy az idült alkoholista nem ipso facto pszichopata-e.

Caligula a kiváló Germanicus és a nagyeszű Agrippina maior fia rút külsejű „szörny”, mint kortársai írják. Az epilepszia típusos tünetei már korán jelentkeztek nála. Az általa produkált tünetegyüttes azonban nem illeszthető bele az egyszerű morbus sacer képébe. Minden jel arra mutat, hogy hasadásos elmezavarban szenvedett. Caesarhoz hasonlóan biszexuális, ösztönéletében tökéletesen gátlástalan. Ezt a féktelenül agresszív örültet 28 éves korában gyilkolták meg.

Claudius a pszichopata, részeges Antoniusnak (ki öngyilkossággal fejezte be életét) volt az unokája. Gyengeelméjű volt. (Tisztán patológiai szempontból valamiféle átmenet a debil és az imbecillis között). Állapota kétségtelenül súlyos gyermekkori infekció következménye. Kisgyermekkorában meningoencephalitisen esett át. Erre az organikus alapra vezethető vissza spasticus-ataktikus járászavara és intentiós tremora is.

Nero Germanicus unokája, a rossz hírű Agrippina fia, piknikus alkatú. Alapjában egészséges ember, akit zabolátlan életmódja tett tönkre. Súlyos pszichopata, nagyzási tébolya, agresszív és expanzív megalomániája néha igen kifejezett alacsonyabbrendűségi érzésekkel párosult. Ezekben a periódusaiban a tárgyitalan szorongás klasszikus tüneteit mutatta.

Ennek a hat uralkodónak, akiknek az uralma Róma nagyságát, s egyben hanyatlásának kezdetét jelenti, számos biográfiája ismeretes, egyesekről még orvos által írt patográfia is olvasható. Valamennyit egységes szempontból azonban most először állítja elénk a düsseldorfi orvostörténész ordinarius: A. Esser.

A számos genealógiai táblázattal ellátott, bőven illusztrált és igen szép tipográfiájú könyvet haszonnal forgathatja az antik kultúra minden kutatója.

Betätigten sich Ärztinnen im antiken Rom?¹²

---

¹² Forrás: Schultheisz, Emil: Betätigten sich Ärztinnen im antiken Rom? = Ärztliche Sammelblätter 49 (1960) No. 7. pp. 257–258.

Ärztliche Sammelblätter

Hauptschriftleitung: Dr. med. Kurt WEIDNER

FRANCKHSCHER VERLAGSHANDLUNG · STUTTGART · PFIZERSTRASSE 5 — 7

Sonderdruck aus Heft 7/1960 (49. Jahrgang)

E. SCHULTHEISS

Betätigten sich Ärztinnen im antiken Rom?

Die eigentliche medizinische Wissenschaft wurde von griechischen Sklaven im dritten Jahrhundert v. Chr. nach Rom gebracht. Bis zu dieser Zeit trachteten die Römer, sich jedem Einfluß der griechischen Kultur und damit auch der griechischen Medizin bzw. den griechischen Ärzten zu entziehen. Sie fürchteten für die althergebrachte römische Einfachheit. Sie wußten genau, daß die Grundlage ihrer gefürchteten Kraft und Kampfbereitschaft diese gesunde Schlichtheit war. Der berühmte CATO DER ÄLTERE, der Wächter und Verteidiger der römischen Tugend, warnte im zweiten Jahrhundert v. Chr. in einer Schrift vor den griechischen Ärzten, da diese „sich gegen die römischen Bürger verschworen haben“. Mit seinem Beispiel zeigte er, wie man sich verhalten muß, und als wahrer römischer *Pater familias* heilte er seine Familie und seine Sklaven selber.

„Cato ist der typische Vertreter einer römischen Eigenart, welche der griechischen Medizin das Aufkommen erschwerte“ — schreibt DIEPGEN (1). Dies verzögerte aber nur das Eindringen der griechischen Medizin in Rom, konnte es aber nicht verhindern.

Die wohlhabenden römischen Bürger trachteten, griechische Ärzte in der Gestalt des *Servus medicus* zu halten. Der Preis der heilkundigen Sklaven war verständlicherweise groß und blieb auch jahrhundertlang hoch. Selbst JUSTINIANUS erlaubte noch, daß man für Sklaven, die in dieser Kunst bewandert sind, den höchsten Preis = 60 Goldstücke fordere (2).

PLINIUS gedenkt des ARCHAGATOS, dem im Jahre 219 v. Chr. als Belohnung für seine erfolgreichen Heilungen das Bürgerrecht verliehen wurde (3).

Im ersten Jahrhundert v. Chr. wurde der ärztliche Beruf zur freien Kunst — *ars liberalis* — welche das Ansehen des Ärztestandes erheblich erhöhte, doch halten die römischen Bürger den ärztlichen Beruf selbst jetzt noch nicht für standesgemäß. Römer — sagt PLINIUS — befaßten sich nur ausnahmsweise mit der Heilkunst. Auch der Kranke hatte größeres Vertrauen zu ausländischen ägyptischen und griechischen Ärzten (4).

Im Jahre 46 v. Chr. gab CAESAR eine Verordnung heraus, in der er jedem Arzt das römische Bürgerrecht sicherte (5). Zu dieser Zeit ergriffen auch bereits von den geborenen römischen Bürgern mehrere den ärztlichen Beruf.

In besonderem Maße erhöhte sich das Ansehen und der gesellschaftliche Einfluß der Ärzteschaft, als AUGUSTUS seinen Hausarzt ANTONIUS MUSA in den Ritterstand erhob und bald darauf diese Rangerhöhung kollektiv auf sämtliche Ärzte ausdehnte (6).

Von diesem Zeitpunkt an geht auch die römische ärztliche Wissenschaft einer schnellen Entwicklung entgegen. Von besonderer Bedeutung für den Ärztestand war die im Jahre 117 n. Chr. erlassene Verordnung des Kaisers HADRIANUS, die den Ärzten — *medici* — gewisse besondere Vorrechte zusicherte: Steuerfreiheit, Befreiung von einzelnen beschwerlichen Ämtern sowie vom Militärdienst.

Diese recht weitgehenden Vergünstigungen wurden von ANTONIUS PIUS auf eine distriktweise bestimmte Zahl von Ärzten begrenzt (7): SEPTIMIUS SEVERUS verfügte, daß nur diese zu den wirklichen Ärzten — me-

dici — gezählt werden können, demnach die Vergünstigungen nur denen gegenüber Gültigkeit haben, die eine staatliche Approbation besitzen — *medici a re publica probati* — (7).

Obwohl Roms medizinische Bildung Hellas hohe ärztliche Kunst nicht überflügelte, hat die römische Medizin die Namen vieler großer Ärzte von den Anfängen bis zu CELSUS und GALENUS verzeichnet, doch finden wir unter diesen keine einzige Frau. Selbst den Dienst der *DEA SALUS*, der Göttin der Gesundheit, versahen Priester und nicht Priesterinnen.

Und wenn wir noch ältere Abschnitte der Geschichte Roms, die Zeit vor dem Einfluß der griechischen Medizin, betrachten, so finden wir auch dort keine Angaben dafür, daß Frauen sich mit der Heilung befaßt hätten.

In diesem Zeitalter — im fünften bis vierten Jahrhundert v. Chr. — war die Heilung in Rom eigentlich eine volksmedizinische Heilung. Jeder durfte „Arzneien“ bereiten. Da die Heilkunde im damaligen Rom keine Laufbahn war, die einen Befähigungsnachweis erforderte, drängten sich viele Unbefugte, besonders aus den unteren Volksschichten, zu dieser Kunst, die im Falle von Erfolg recht einträglich war (8). PLINIUS berichtet über die volkstümlichen Heilmethoden und zählt zahlreiche Heilpflanzen und Salben auf (9).

Das Zubereiten von Arzneien und die Behandlung mit diesen war aber doch meistens die Pflicht des *Pater familias* (10). Die Frau, die *Mater familias*, wird in diesem Zusammenhang nicht erwähnt.

Die römische Volksheilkunde zeigt in einem bedeutsamen Moment eine Abweichung von der primitiven Heilung anderer Völker: Die römische Volksheilkunde kennt keinen *Medizinmann*, aber auch keine *Medizinfrau*. Die Medizinfrau ist dabei nicht identisch mit der *Hebamme*. Hebammen halfen bei der Entbindung: sie waren fast ausnahmslos Sklavinnen, die außer der Geburtshilfe und der Behandlung gewisser Frauenkrankheiten keine andere, allgemeinärztliche oder chirurgische Tätigkeit ausübten bzw. Eingriffe machten, zumindest sind uns keine diesbezüglichen Angaben überliefert (11).

Daß sich mit der *Kurpfuscherei* Männer wie Frauen sozusagen unterschiedslos immer und überall beschäftigten, ist eine Tatsache. Das aber erschöpft bei weitem nicht den Begriff des *Medizinmannes* und widerspricht somit unseren vorhergegangenen Erörterungen nicht.

Mit der im Titel gestellten Frage, ob *Ärztinnen* im antiken Rom existiert haben, müssen wir uns überhaupt nur deshalb befassen, weil in einem — übrigens geistreichen und wertvollen — modernen kulturgeschichtlichen Werke die apodiktische Äußerung steht: „Ärztinnen werden auf lateinischen Inschriften mehrfach genannt“ (12).

Der Verfasser nimmt seine auf die Bestätigung römischer Ärztinnen bezüglichen Angaben von OVIDIUS und APULEIUS. Wenn wir aber die zitierten Stellen sorgfältig studieren, bekommen wir ein anderes Bild von den „römischen Ärztinnen“.

OVIDIUS schreibt an der von LEITPOLD zitierten Stelle: „... sunt tamen et doctae, rarissima turba puellae, altera non doctae turba, sed esse volunt“ (13). Es ist offenkundig und bedarf keiner ausführlichen Beweisführung, daß „*docta puella*“ weitaus nicht Ärztin bedeutet. Im Gegenteil, im vorliegenden Fall gebraucht OVIDIUS das Wort „*puella*“ im pejorativen Sinn, wenn wir das Gedicht und seine Tendenz in seiner Ganzheit betrachten. Dies läßt es noch weniger wahrscheinlich erscheinen, daß das „*docta puella*“ mit dem Begriff einer Ärztin in Zusammenhang stünde.*

Nicht viel mehr Beweiskraft hat auch das andere Zitat. Bei APULEIUS steht an der zitierten Stelle (14) folgendes: „... suscipit alia: Ego vero maritum articulari etiam morbo complicatum curvatumque ac per hoc rarissima venerem meam recolentem sustineo, plerumque detortos et duratos in lapidem digitos eius perficans, formentis obidis et pannis sordidis et foetidis cataplasmatibus manus tam delicatas istas adurens nec uxoris officiosam faciem, sed *medicae laboriosam personam* (Hervorhebung von mir) sustinem...“ Das „*medicae laboriosa persona*“ weder wörtlich noch sinngemäß anders als mit „Pflegerin“ übersetzt werden kann, ist offensichtlich und bedarf keines weiteren Beweises. Von Ärzten ist somit auch hier keine Rede.

Untersuchen wir die Stellung der Frau in der römischen Gesellschaft, ist es eine Tatsache, daß sie viel Freiheit genoß, vielmehr als sonst in einer Gesellschaft des Altertums. Ihrem Wissensdrang stand nichts im Wege, sie konnte lernen und errang dank ihrer großen Bildung nicht selten einen großen Ruf, wie z. B. PORCIA, die Tochter CATOS des JÜNGEREN (15).

Darüber jedoch, daß im antiken Rom jemals Ärztinnen gewirkt hätten, besitzen wir gar keine verlässlichen Angaben oder Anhaltspunkte.

Coniugi amatissimae, sociae fortissimae Ae. Sch.

Anschrift des Verfassers: Dr. med. Emil Schultheiss, Budapest (Ungarn), XIV, Szabo Jozsefu 14

Literatur

1. DIEPGEN: Geschichte der Medizin, Bd. I, S. 84 Leipzig 1913
2. CODEX JUSTINIANUS VII, 7; d. 5. VI, 43, 3
3. Zit. nach MEYER-STEIEGG u. SUDHOFF: Geschichte der Medizin, Jena 1950
4. PLINIUS: Hist. nat. XXIX, 17
5. SUETONIUS: Caesar, c—42; Augustus c—42
6. DIO CASSIUS: 53, 30
7. FRIEDLÄNDER, L.: Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms. 1910
8. GALENUS: De method. med. I. ed., K. X., p. 5
9. PLINIUS: Hist. nat. XX. 241—242
10. JONES, W. H. S.: Hist. med. 12, 1957, 459
11. JONES: e. c.
12. LEITPOLD, J.: Die Frau in der Antiken Welt und im Urchristentum. Leipzig. Koehler u. Amelang 1954
13. OVIDIUS: Amores II, 281 f.
14. APULEIUS: Metamorph. lib. V, cap. 10
15. PLUTARCH: Pompeius 55, 1

*)Lt. GEORGES, Lat.-Deutsch. Handwörterbuch: „*docta puella*“ = ein Mädchen, das singt und Kenntnis der Dichtkunst hat.

Mikor lett a sebkötözés tudomány?¹³

A sebészet történetét kutatva feltűnik, hogy a diagnosztikus és terápiás eljárások, a remek műtéti leírások évezredek történetének gondos és részletes, a forrásokat feltáró ismertetése mellett aránytalanul kevés historiographiai műben találkozunk a nem kevésbé fontos kötések, sebkötözési rendszerek, kötözőszerek és azok használatának történetével. Felmerül tehát a kérdés, hogyan, s miként alakult a sebellátás, a kötések alkalmazása, az ehhez szükséges anyagok használata a gyógyítás történetében, miként fejlődött a sebek bekötözése, a kifejezetten gyógyító kötések megjelenése, a törések, luxatiók rögzítése? Mikor vált diszciplínává, mikor alakult tudománnyá a sebkötözés? Hol találhatók ennek első nyomai?

Bár önálló irodalma alig van e kérdés történetének, az idők folyamán sok orvos írt róla. Az igazán nagyok, Lorenz Heister, John Hunter, Theodor Billroth, Balassa János, Bakay Lajos mindig is azt tartották, hogy a sebészetben a legkisebb dolognak is komoly jelentősége lehet. Nem tartották méltóságon alulinak, hogy a kötözés módjával, a kötszerek anyagával, az alkalmazandó szerek elemzésével részletesen foglalkozzanak.

Egyiptomban a Kr. e. 1500. év táján a 20 méter hosszú Ebers papyrusra írták – orvosi fejtegetések és sebészi eljárások ismertetése kapcsán – az első tanulmányt a sebkötözés módjáról és anyagáról, a törések és ficamok rögzítéséhez használt sínekről. Hasonlókat olvashatunk az Edwin-Smith által felfedezett sebészeti papyruson. Itt már arról is szó van, hogy törések rögzítésénél egy gipszszerű anyagot használnak. Herodotosz történeti művében arról számol be, hogy az egyiptomiak nagy vászon lepedőkből vágta megfelelő csíkokat, melyeket – szükség szerint – gyógynövény kivonatokkal itattak át.

A hellén korszak irodalma gazdag a kötésekről, kötözésekről szóló leírásokban. A híres „Szasz csészéje” (Kr. előtt az V. sz.-ból) azt a jelenetet illusztrálja, amint Achillész megsebzett barátját Patrokloszt bekötözi, amint az az Odisszeában is olvasható. A görögöktől ismert rendszerességgel és alaposággal foglalkozik a Hippokratészi Gyűjtemény – a „De medicina officina” – a sérülések, sebzések, és a műtétek után visszamaradt sebek ellátásával. Ebben részletesen szól a kötszerekről – kifejezetten oktató célzattal – különösen hangsúlyozva, hogy a kötések legyenek tiszták, könnyűek, puhák, lágyak és finomak, felhelyezésüket gondosan kell gyakorolni. E könyv sebészi fejezetéhez – mely a törések ellátásáról szól „De fracturis liber” címmel – Galénosz kommentárjai adják a részletes

¹³ Forrás: Schultheisz Emil: Mikor lett a sebkötözés tudomány? (Orvostudomány és művészet XI.) = Sebkezelés, sebgyógyulás 14 (2011) No. 1. pp. 17–20.

magyarázatot. Hippokratészt (Kr. e. V. sz.) követően részben az athéni, részben az alexandriai iskola sebészi írásaiban találkozunk kötözéssel, legtöbbet Heliodórosz és Leonidész írásaiban. A hadi sérülések ellátása kapcsán már Homérosznál is felbukkan a sebészi kötözés leírása, aki Cheironról azt írja az Odisszeiában, hogy „...művészi módon helyezi fel a kötést...” Ugyancsak a görög sebészeti írások tesznek először említést a nyílt sebek ellátásában alkalmazott tamponokról. Az ezt rögzítő lenvászonn kötést gyakran vörös borral itatták át.

A császárkori Rómában éli virágkorát az antik sebészet. Mint ismeretes, itt a tudomány nyelve a görög volt. Azoknak az orvosoknak, akik Rómában sebészettel is foglalkoztak, mint pl. Antillosz, Anaximenész, vagy éppen Galénosz, görög műtéti leírásai során találkozunk a műtét utáni kötések, illetve a traumatológiai ellátásban alkalmazott kötözés és az ilyenkor használt gyógyszerek és kötszerek részletes leírásával. Ezek az írások – Galénosz írásait kivéve – nagyobb részt csak fragmentumok formájában maradtak fenn, elsősorban Oribáziosz műveiben, melyeket a XV. században fordítottak latinra.

A korszak legismertebb és legjelentősebb orvosa, Claudius Galénosz (Kr. u. II. szd.) – aki a kor ismert filozófusa is volt, és mielőtt a császári udvar orvosa lett, a gladiátorok sebeinek ellátása volt a feladata – külön könyvet írt a kötözésről és a kötszerekről. Ebben még olyan kötésekről is említést tesz, amelyeknél a gyógyítás mellett még az esztétikumnak is szerep jut. Ennek a kötésnek az elnevezése „theatricos”, vagyis nem mindegy, hogy hogyan néz ki a sérült, ha társaságba, vagy színházba megy. Írása a legalaposabb, legátfogóbb munka, amit az ókor irodalma e téren produkált.

A Kr. u. I. sz.-ban a nagyhírű lexikográfus Cornelius Celsus tárgyalja igen részletesen az orvoslásról írt enciklopédiájában – „De medicina” – a kötözést. Több mint 60 kötéstípusról számol be. Külön tárgyalja a sebgyógyulást elősegítő szereket (vörösbort, viaszt, méz, stb.), mintegy *materia chirurgica*, sebészeti gyógyszer-tan formájában.

Az irodalmi munkásságáról jól ismert Szoránosz (II. sz.) többek között a szivacs használatát ismerteti. Szoránosznál nem hiányzott a vállkötés sem, melynek ma is használt formáját másfél évezreddel később a neves francia sebész Desault (XVIII. sz.) írta le.

A középkorban tovább fejlődött a különféle kötések, speciális nyomókötések, presszúrák használata, és egyre több növényi anyag lett a kötszerek része: lenvászonn csíkokból, illetve rostokból készült a metélt, vagy gomba formájú, netán lapos nyomókötés. Volt olyan ezek között, melyet libatollal tömtek keményre. A keresztes háborúk idején, számos kötözési eljárást vettek át az arab chirurgusoktól. A korszak legismertebb és legjelentősebb sebészei Frugardi (XII. sz.) és de Chauliac (XIV. sz.) voltak, kézírataikat a

legtöbb képzett sebész bibliaként forgatta. Műveikben nagy alapossággal foglalkoztak a kötözéstan minden részletével.

A reneszánsz ennek a diszciplínának is új lendületet, és ami még fontosabb, új szemléletet adott. Három nagynevű alakját emelem ki – Brunschwig, Gerssdorf (XV. sz.), Vidius (XVI. sz.) – akik munkáikban tág teret szentelnek a sebellátásnak. 1513-ban Velencében egy ismeretlen orvos „Recollecto et Lucidario de cirurgia” címmel jelenteti meg művét, melynek iniciále képét kötszerből rajzolta a kiadó.

A XVIII. századot a medicinában nemcsak a felvilágosodás filozófiája, hanem a „közjó és a hasznosság” jelszava alatt sok gyakorlati felfedezés, azok tovább fejlesztése és alkalmazása jellemzi. Ilyen például az aneurysma sebészeti műtéti eljárásaiban a tourniquet alkalmazása.

A kötözésről először ír önálló könyvet Pierre Dionis (XVII–XVIII sz.), párizsi sebészorvos. A könyv Párizsban 1707-ben jelenik meg, de néhány évvel később angol és holland nyelvre is lefordítják a ragyogó illusztrációkat is tartalmazó munkát.

Henricus Bassius (XVIII. szd.) német orvos Lipcsében 1720-ban megjelent műve az újdonságok mellett visszaidézi Szoránosz, Heliódoros, Galénosz, Oribáziosz kötözési eljárásait. „Gründlicher Bericht von Bandagen” címmel napvilágot látott könyvéből mutatunk be egy rajzot.

Az anti- és az asepsis felismerése a sebellátásban és így a sebkötözésben is új fejezetet nyitott. Évezredek óta a kötözési anyag csak a seb zárására, a vérzés elállítására, a nedvek a „pus bonum et laudabile” felszívására, vagy mátrixként a gyógyulást elősegítő anyagok hordozására szolgált.

Semmelweis felfedezése és Lister karbolsavas eljárásának bevezetése a sebellátást – kötözést – gyökeresen megújította.

A KÖZÉPKORI ORVOSTUDOMÁNY

A KÖZÉPKORI ARAB ORVOSTUDOMÁNY

Abulcasis (936–1013) sebészeti műve¹⁴

Amióta az arab Hunain ibn Iszak (elh. 911¹⁵) latinra '*Historia medicinae*' címmel lefordított művében először fejtette ki részletesen az orvostörténet jelentőségét a medicina elméleti problémáinak alapvetésében, a középkor tanulmányozása számos orvosi megismerés fejlődésére vetett fényt. Az utóbbi idők kutatásai derítették fel az arab orvosok munkásságának az orvostudomány középkori fejlődésében játszott jelentős szerepét. Az ún. arab középkornak az orvostudomány szempontjából való újszerű szemlélete elsősorban a kielit orvostörténész, H. Schipperges érdeme.

Miután a hazánkban működött középkori orvosok műveiben is kimutatható az arab hatás (erre Sigismundus Albicus és Bartholomaeus Squarcialupis műveinek ismertetése alkalmából más helyen mutattam rá), nem lesz érdektelen egy pillantást vetni ennek eredetére.

A Keletrómai Birodalom összeomlott, s a hatalom Bizáncra korlátozódott. Bizánc maradt egyelőre a birodalom egyedüli kulturális középpontja is. Miközben a barbárrá vált Nyugat tudománya néhány kolostorban húzódott meg, a görög műveltség tovább élt Keleten. Élt, de nem virágzott; csupán a már meglevőt őrizte meg. Nem csekély érdem ez sem.

Szerencsére a későbbiekben a görög orvostudomány nem volt Bizánchoz kötött, rövid idő múltán beolvadt az arab medicinába. Megtartva a racionális antik tárgyi ismereteket, felvette az arab orvosi műveltség sajátos színezetét. Új gondolatokkal, új ismeretekkel bővült,

---

¹⁴ Forrás: Schultheisz Emil: Abulcasis sebészeti műve. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 109–111. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Albucasis sebészeti műve. = Orvosi Hetilap 101 (1960) No. 30. pp. 1072–1074. – Újraközlése: Schultheisz Emil: Abulcasis sebészeti műve. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 163–165. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

¹⁵ Johannitius (elh. 873) fia

és oly magas szintet ért el, melyet a későközépkor túlnyomóan salernitanus irodalma sem múlt felül.

Szíria volt az a terület, ahol az arab nép a görög kultúrával megismerkedhetett. Ez a tarka lakosságú ország a Szeleukidák uralma alatt erősen hellenizálódott, és gazdag, virágzó városaival a késő római időkben a legmagasabb kultúrájú provinciák közé tartozott. Földrajzi helyzete miatt mintegy a kultúrák keresztútján feküdt a kis-ázsiai görög városok és India között.

A görög császárok által elűldözött nesztoriánusok Szíria sok városában görög kultúrájú iskolákat állítottak fel (Edessa, Armid, Niszibisz). A perzsa hegyek tövében fekvő Gandasapurban már Kr. u. 350-ben a Szasszanidák védnöksége alatt álló orvosi iskolát alapítottak, mely később „Accademia Hippocratica” néven vált híressé. A Keletrómai Birodalomból magukkal hozott görög műveket fordították itt szír nyelvre, később perzsára, majd szírből, görögből és perzsából arabra. Az arab fordítóiskolák különböző helyeken működve, évszázadokon keresztül folytatták munkájukat. Organizációjuk és metodikájuk egészen modern. Hunainról írják, hogy fordításait legalább három kézirat egybevetése, gondos szövegkritika után készítette el. Munkatársait távoli városokba küldte felderítő útra, hogy eredeti kézírathoz jusson, amelyekért igen nagy összegeket sem sajnált.

A görög–szír műveltség központja az Omajjádok uralma alatt, a VII. században Damaszkuszba tevődött át. A vezető szerepet e téren azonban még mindig nem a mohamedánok töltötték be, hiszen háborúikkal voltak elfoglalva. Ez az az idő, amikor uralmukat a Közel-Keletre és Észak-Afrikára is kiterjesztik, megteremtve ott a későbbi nagy kultúra politikai és gazdasági alapjait. Az igazi, szoros értelemben vett arab kultúra ideje a VIII–XIII. század, az Abbászidák uralkodásának az ideje, amikor a birodalom s egyben a műveltség központja már Bagdad. Bagdad nem maradt az arab világ egyedüli szellemi centruma, mellette lassan kivirágzik az Ibériai-félsziget sajátos kevert kultúrája. A X. század leggazdagabb könyvtárait, legragyogóbb főiskoláját Córdobaban és Toledóban találjuk. Orvosi iskoláit ezren látogatták Keletről és Nyugatról egyaránt.

Ellentétben a Kelettel, ahol a tudósok mindent átfogó egyetemes műveltségre törekedtek – s ez még a görög génusz hatása –, a mór Spanyolország orvosait egyes részterületek gondosabb művelése jellemzi. Az orvosi botanika és a materia medica legalaposabb műveit itt írják, s itt készült az arab orvostudomány legjobb sebészeti könyve, Abulcasis *'Chirurgiá'*-ja is.

A spanyol nemzetiségű Abul Kászim Halaf ben Abbász Alzahravi, röviden: Abulcasis (vagy Albucasis, latinosan Alzharavius) a spanyol kalifák Córdoba melletti rezidenciájában,

az-Zaharban született, s Córdobában halt meg Kr. u. 1106-ban. Hosszú ideig a kalifák udvari orvosa volt, kiterjedt orvosi gyakorlatot folytatott.

Nagy munkájának latin címe: *'Liber theoreticae Alzaharavii'*. Két részre osztott 15 fejezetből áll. Anatómiát, élettant, diaetetikát és főleg gyakorlati orvostant, valamint materia medicát tárgyal. Ennek a műnek egyik része Abulcasis híressé vált könyve a sebészetről: *'Tractatus de operatione manus seu chirurgia Albucasis'*. Ez már Abulcasis életében is közkézen forgott arab nyelven, mint ahogy nyomtatásban is megjelent külön. Az egyetlen kizárólag sebészeti munka, amely az araboktól maradt.

E három részre tagolódó sebészet gazdag képanyaga a kor csaknem valamennyi sebészeti műszerét bemutatja. Az első rész a tüzes vas sebészeti alkalmazásával foglalkozik. A második rész a tulajdonképpeni sebészeti műtéttan. Itt találjuk a szemészeti, szájsebészeti és szülészeti műtéttant is, a kömetszés és a sérvműtétek módjainak leírását, valamint a tábori sebészeti vonatkozásokat. A harmadik részt Abulcasis a luxatiók és fracturák diagnosztikájának és kezelésének szentelte. Repositiós technikáját évszázadokon át alkalmazták. Nem véletlen, hogy a nagy francia sebész, Guy de Chauliac könyvében nem egy Abulcasistól származó módszer bukkan ismét fel. A híres chirurgus, Fabricius ab Aquapendente pedig egyenesen azon a véleményen volt, hogy csak három kiemelkedő sebész ismeretes: Celsus, Paulus Aegineta és Abulcasis. Aeginai Paulos munkájából egyébként maga Abulcasis is igen sokat merített. A sebészeti könyvet Gerardus de Cremona (cremonai Gerard) már a XII. században latinra fordította.

Abulcasis enciklopédikus munkája latinul 1519-ben jelent meg először nyomtatásban egy Grim nevű orvos és augsburgi nyomdatulajdonos kiadásában. Ez a fordítás hiányos. Abulcasis *'Liber theoricae necnon practicae'* című könyv 30. traktátusa a sebészeti értekezés (de chirurgia) önállóan is megjelent, ami hosszantartó hatását jelzi.

Az önállóan kiadott sebészeti könyv arab–latin nyelven az oxfordi Bibliotheca Bodleiana gyűjteményében őrzött kéziratok alapján J. Channing gondozásában 1778-ban jelent meg Oxfordban, a híres Clarendon-nyomdában,¹⁶ két kötetben. Ezt megelőzően a sebészetnek csak egy hiányos és pontatlan latin fordítása ismeretes, mely 1541-ben Bázelen (apud. Henr. Petri) került kiadásra. Ez a kiadás egy kolligátum, mely még Rolandus, Rogerius, Constantinus Africanus és Gazius munkáiból tartalmaz részleteket.

Az Abulcasis-művek többnyire XII–XV. századbeli kéziratai a világ nagy könyvtárainak féltett ritkaságai.¹⁷ Egy XV. századi példányt a budapesti Egyetemi Könyvtár

¹⁶ Abulcasis de chirurgia arabice et latine (Oxonii, 1778)

¹⁷ Az egyik, Magyarországon őrzött példány nemrégiben reprint kiadásban is megjelent a budapesti Pytheas Kiadó gondozásában.

őriz.¹⁸ Két munkája csak kéziratban ismeretes: *'Dictio de cibariis infirmorum'* és egy *'Antidotarium'*.¹⁹ A sebészet mellett Abulcasis úgy látszik előszeretettel foglalkozott a gyógyszerertannal és botanikával is. Ez irányú rendszerező munkásságában különösen jól megnyilvánul az elméletet a gyakorlattal együtt művelő arab orvostudós: a hakim. Az ő alakjuk, az „arabizmust” képviselő orvosok munkássága jelentette a kontinuitást az antik medicina és a későközépkori nyugati orvosi műveltség között.

---

¹⁸ Vö. Berkovits Ilona: A budapesti Egyetemi Könyvtár Abulcasis kódexe. Bp., 1937. Klny. a Magyar Könyvszemléből.

¹⁹ Beszélgetés a betegek ételéről (az *'antidotarium'* eredetileg a mérgek elleni orvosságok listája, a középkorban gyakran annál tágabb a gyógyszerkönyv értelmében használt kifejezés).

A készülő Corpus Medicorum Syriacumhoz²⁰

„Az arab medicina assimilációja a későközépkori latin orvosi irodalomban” c. cikkemben²¹ egy mondat erejéig utaltam a perzsa medicina, valamint a szír orvosi irodalom jelentőségére az európai orvostudomány fejlődésében.²² Itt megemlítettem, hogy a Corpus Constantinumot a szír szövegek, illetve a Corpus Medicorum Syriacum szükségszerűen jelentős mértékben ki fogja egészíteni.

Ha a Corpus Medicorum Graecorum teljességre törekszik, Úgy jogos J. Kolleschnek megjegyzése a fenti műnek a Supplementum Orientaleval kapcsolatban, mely szerint a görög orvosi irodalom arab fordításait jobban és teljesebb körben kell figyelembe venni az orvostörténeti kép kialakításához.²³ Az arabra fordított görög szövegeket az orvosi irodalom több-kevesebb intenzitással, változó és sajnos nem egészen egységes szemlélettel, de viszonylag nagy terjedelemben tárgyalta és tárgyalja. Ezzel szemben csak keveset foglalkozik a szír textusokkal, jóllehet ezek jelentősége az egyetemes orvostörténelem fejlődése szempontjából, különösképpen annak szemlélettörténeti aspektusából szinte kulcskérdésnek tekintendő a görög szakirodalom későközépkori recepcióját illetően. Ez annál is inkább sajnálatos és indokolatlan az orvostörténelem szempontjából, mivel a századforduló óta nemcsak hogy több új szír kézirat került napfényre, hanem sok fordítással is gyarapodott, és így az orvostörténészek számára is hozzáférhetővé vált a szóban forgó irodalom.²⁴

A szír medicina tényleges szerepének feldolgozása és az orvostörténeti képben való *szabatos* elhelyezése ezzel együtt is kedvezőtlenebb helyzetben; van az arab medicinánál. Ennek magyarázata részben abban is keresendő, hogy az anyag valóban csekélyebb, másrészt pedig kevésbé egybegyűjtött s rendszeres egybefoglalása mindmáig hiányzik.

Hogy kevesebb szír nyelvű textus maradt reánk, mint arab nyelvű, annak több oka is van. A maronita és egyéb kolostorokban a szír orvosi, ill. általában természettudományi szövegeket kevésbé kísérték figyelemmel, nem utolsósorban a teológiának a szokásosnál is

²⁰ Forrás: Schultheisz Emil: A készülő Corpus Medicorum Syriacumhoz. In: Keletkutatás 1975. Bp., 1976. Kőrösi Csoma Társaság. pp. 139–141.

²¹ Schultheisz Emil: Az arab medicina assimilatioja a későközépkori latin orvosi irodalomban. In: Keletkutatás 1974. Bp., 1975. Kőrösi Csoma Társaság. p. 77.

²² De Lacy O' Leary, How Greek Science passed to the Arabs (London, 1951). Vö. Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: A physician-diplomat from the time of the Renaissance. Co-author: Lajos Tardy. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 73–74. (1974) pp. 13–26.

²³ Medizin-historisches journal VII (1972) p. 116.

²⁴ Fuat Sezgin, Geschichte des arabischen Schrifttums (Leiden. 1967) stb.

nagyobb preferenciája miatt;²⁵ emellett oka lehet az is, amire Thomas de Marga püspök mutat rá,²⁶ ti. hogy a kolostorok lakóinak jó táplálkozási viszonyai érdektelenné tették őket a Galenus-követők recepciójában. Ez az orvostörténész számára világos: arról van itt szó, hogy a Galenus-követők művei tekintélyes részében az anatómiai, élettani értekezések jelentős mértékben diaetetikai fejtegetésekhez kapcsolódnak; az utóbbiak számban és terjedelemben túlnőnek az előbbieken, s ennek következtében az utóbbiakban való érdektelenség az előbbiek szükségképpen való elhanyagolásához, sőt elhagyásához vezet. S mivel a diaetetika érdektelen volt számukra, így az anatómia még ennél is inkább kikerült érdeklődési körükből. Vagyis csak abban az esetben volt számukra érdekes az egész kézirat lemásolása, ha a diaetetikai, ill. pharmacológiai rész érdeklődésükre tarthatott számot.²⁷

A fenti okok miatt elveszett kéziratok száma ma már aligha állapítható meg, de tekintélyes mennyiségükre következtethetünk az olyan antik „katalógusból”, mint amilyen pl. Hunain ibn Ishaaq műve a szír és arab Galenus-fordításokról²⁸ vagy a Bar Bahbul-lexikon citátumaiból.²⁹

Mindezek miatt is helyes és kívánatos R. Degen kezdeményezése,³⁰ amelynek értelmében minden ismert és egyértelműen azonosított szír orvosi textus egy Corpus Medicorum Syriacumban gyűjtendő össze és adandó ki. Ennek fontossága kézenfekvő, hiszen az orvostörténész csak az orientalista által szakszerű az orvostörténésszel való együttműködésben tud menni a textus irodalom- és nyelvtörténeti vonatkozásain, illetve az orvosi-természettudományi részekben az adatszerűségek közlésén. Ez az interdiszciplináris munka ma már az orvostörténetben nélkülözhetetlen s talán az orientalisztikának sem válik hátrányává.

R. Degen nyomán a már kiadott görög eredetű szír szövegek felsorolására szorítkozom, a fentiekben kifejtettek bemutatása céljából, tehát annak érzékeltetésére, hogy miképpen viszonylanak az arányok vonatkozásában a szír orvosi kéziratok az arab textusokhoz: Hippokratesz aforizmái, Galenus-fragmentumok, Mar Ahumdemme „Antipatros” -a, Edessai Hiob „Kincsek könyve”, Hunain ibn Ishaaq „Orvosi kérdések” c. művének egy része, végül egy névtelen szerzőtől származó ún. „Szír orvosi könyv”. Ennek mintegy háromszorosára

²⁵ Egy palimpsest-kézirat a 9. századból (felső része 11. századi melkita ún. Parakliti), alsó része bizonyossággal megállapíthatóan szír orvosi szöveg, amely két terjedelmes kolumnája folytán igen jelentős volna – letöröltetett, de Baumstark szerint (K. W. Hiersemann: Orientalische Manuskripten. Leipzig, é. n. 22. p. kézirat fol. 22.a. annot. ab A. Baumstark, 14. p.) rekonstruálható.

²⁶ The Book of Governors. The Historia Monastica of Thomas Bishop of Marga A.D. 840. Ed. from Syriac manuscripts by E.A. Wallis. Budge, London 1893, 280 .p. (az angol szövegben).

²⁷ Schleifer J.: Zum Syrischen Medizinbuch- = Ztschr. für Semistik IV (1925) p. 75.

²⁸ Ed. G. Bergstatter, Leipzig 1925 (reprint Nendeln, 1966)

²⁹ Lexicon Syriacum auctore Bar Bahbule ... edidit Rubens Duval. Vol. I–III. (Paris, 1901)

³⁰ Medizin-historisches Journal VII (1972) p. 116.

tehető az ismert, de még kiadatlan szövegek száma, s e pillanatban nem állapítható meg számszerűen azoknak a fragmentumoknak és természetesen a lappangó anyagoknak mennyisége, amelyeknek feltárásán és feldolgozásán az orientalisták munkálkodnak.

Hogy az orvosok e téren mégoly anyagismeret mellett sem tudnak eljutni a végkövetkeztetésekhez, kitűnik pl. Hakim Mohamed Saidnak a XXIX. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson elhangzott – egyébként érdekes adatokban gazdag – előadásából,³¹ ahol a görög-arab medicinának a modern orvostudomány kialakításában betöltött szerepéről tulajdonképpen csak a textusokban foglalt tényeket sorolja fel, anélkül azonban, hogy azoknak magában a fejlődésben mutatkozó gondolati jelentőségét felismerné, ill. ismertetné. A komplex jellegű kutatás hiánya ebben az esetben ott érzékelhető, hogy Mohamed Said a görög szövegekkel való egybevetés nélkül természetesen eleve reménytelenül kísérli meg az adott orvostörténelmi korszak teoretikus képét megrajzolni – ami helyett végül is adatfelsorolásba torkollik tanulmánya.

Mindezekkel végső soron arra kívántam rámutatni, hogy az orvostörténet teljes igényű művelése nem képzelhető el az orientalisztika minden ágának segítségével.³²

---

³¹ Hakim Mohamed Said . The Role of Greco Arab Medicine in the Progress of Modern Medical Science. In: XXIX Int. Congr. of Orientalists, 1973, Paris (klny.)

³² Itt mondok köszönetet Czeglédy Károly professzornak néhány értékes közléséért.

A Corpus Medicorum Syriacum³³

A híres könyvek közé kell sorolni, bár kevésbé ismert, s jelentősége sem azonos a Corpus Hippocraticummal, mégis a görög–arab orvosi irodalom nélkülözhetetlen forrása a *Corpus Medicorum Syriacum*.

'Az arab medicina assimilatioja a későközépkori latin orvosi irodalomban' című cikkemben³⁴ egy mondat erejéig utaltam a perzsa medicina, valamint a szír orvosi irodalom jelentőségére az európai orvostudomány fejlődésében.³⁵ Itt megemlítettem, hogy a Corpus Constantinumot a szír szövegek, illetve a Corpus Medicorum Syriacum szükségszerűen jelentős mértékben ki fogja egészíteni.

Ha a Corpus Medicorum Graecorum teljességre törekszik, úgy jogos J. Kolleschnek megjegyzése a fenti műnek a Supplementum Orientaleval kapcsolatban, mely szerint a görög orvosi irodalom arab fordításait jobban és teljesebb körben kell figyelembe venni az orvostörténeti kép kialakításához.³⁶ Az arabra fordított görög szövegeket az orvosi irodalom több-kevesebb intenzitással, változó és sajnos nem egészen egységes szemlélettel, de viszonylag nagy terjedelemben tárgyalta és tárgyalja. Ezzel szemben csak keveset foglalkozik a szír textusokkal, jóllehet ezek jelentősége az egyetemes orvostörténelem fejlődése szempontjából, különösképpen annak szemlélettörténeti aspektusából szinte kulcskérdésnek tekintendő a görög szakirodalom későközépkori receptióját illetően. Ez annál is inkább sajnálatos és indokolatlan az orvostörténelem szempontjából, mivel a századforduló óta nemcsak hogy több új szír kézirat került napfényre, hanem sok fordítással is gyarapodott, és így az orvostörténészek számára is hozzáférhetővé vált a szóban forgó irodalom.³⁷

A szír medicina tényleges szerepének feldolgozása és az orvostörténeti képben való szabatos elhelyezése ezzel együtt is kedvezőtlenebb helyzetben van az arab medicinánál. Ennek magyarázata részben abban is keresendő, hogy az anyag valóban csekélyebb, másrészt pedig kevésbé egybegyűjtött s rendszeres egybefoglalása mindmáig hiányzik.

³³ Forrás: Schultheisz Emil: A Corpus Medicorum Syriacum. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótonyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 104–106. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.)

³⁴ Keletkutatás 1974. Bp., 1975. Körösi Csoma Társaság. pp. 77. (Ez a kiadványsorozat 1974-től kezdődően a Körösi Csoma Társaság gondozásában jelent meg, évkönyv-jelleggel – a szerk. megj.)

³⁵ De Lacy O' Leary, How Greek Science passed to the Arabs (London, 1951); vö. Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: A physician-diplomat from the time of the Renaissance. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 73–74. (1974) pp. 13–26.

³⁶ Medizin-historisches Journal 7 (1972) p. 116.

³⁷ Fuat Sezgin, Geschichte des arabischen Schrifttums I–III. (Leiden, 1967) stb.

Hogy kevesebb szír nyelvű textus maradt reánk, mint arab nyelvű, annak több oka is van. A maronita és egyéb kolostorokban a szír orvosi, ill. általában természettudományi szövegeket kevésbé kísérték figyelemmel, nem utolsósorban a teológiának a szokásosnál is nagyobb preferenciája miatt.³⁸ emellett oka lehet az is, amire Thomas de Marga püspök mutat rá, ti. hogy a kolostorok lakóinak jó táplálkozási viszonyai érdektelenné tették őket a Galenos-követők receptiójában.³⁹ Ez az orvostörténész számára világos: arról van itt szó, hogy a Galenos-követők művei tekintélyes részében az anatómiai, élettani értekezések jelentős mértékben diaetetikai fejtegetésekhez kapcsolódnak; az utóbbiak számban és terjedelemben túlnőnek az előbbieken, s ennek következtében az utóbbiakban való érdektelenség az előbbinek szükségképpen való elhanyagolásához, sőt elhagyásához vezet. S mivel a diaetetika érdektelen volt számukra, így az anatómia még ennél is inkább kikerült érdeklődési körükből. Vagyis csak abban az esetben volt számukra érdekes az egész kézirat lemásolása, ha a diaetetikai, ill. farmakológiai rész érdeklődésükre tarthatott számot.

A fenti okok miatt elveszett kéziratok száma ma már aligha állapítható meg, de tekintélyes mennyiségükre következtethetünk az olyan antik „katalógusból” mint amilyen pl. Hunain ibn Iszak műve a szír és arab Galenos-fordításokról vagy a Bar Bahbul-lexikon citátumaiból.⁴⁰

Mindezek miatt is helyes és kívánatos R. Degen kezdeményezése,⁴¹ amelynek értelmében minden ismert és egyértelműen azonosított szír orvosi textus egy Corpus Medicorum Syriacumban gyűjtendő össze és adandó ki. Ennek fontossága kézenfekvő, hiszen az orvostörténész csak az orientalista által szakszerű az orvostörténéssel való együttműködésben tud menni a textus irodalom- és nyelvtörténeti vonatkozásain, illetve az orvosi-természettudományi részekben az adatszerűségek közlésén. Ez az interdiszciplináris munka ma már az orvostörténetben nélkülözhetetlen s talán az orientalisztikának sem válik hátrányává.⁴²

R. Degen nyomán a már kiadott görög eredetű szír szövegek felsorolására szorítkozom, a fentiekben kifejtettek bemutatása céljából, tehát annak érzékeltetésére, hogy miképpen viszonylanak az arányok vonatkozásában a szír orvosi kéziratok az arab textusokhoz:

³⁸ Egy palimpsest-kézirat a IX. századból (felső része XI. századi melkita ún. Parakliti) alsó része bizonyossággal megállapíthatóan szír orvosi szöveg, amely két terjedelmes kolumnája folytán igen jelentős volna – letöröltetett, de Baumstark szerint (K. W. Hiersemann: Orientalische Manuskripten. Leipzig, [é. n.] p. 22. kézirat fol. 22. a. annot. ab A. Baumstark, p. 14.) rekonstruálható.

³⁹ The Book of Governors. The Historia Monastica of Thomas Bishop of Marga A. D. 840. Ed. from Syriac manuscripts by E. A. Wallis Budge. London, 1893. p. 280. (az angol szövegben)

⁴⁰ Lexicon Syriacum auctore Bar Bahbule ... edidit Rubens Duval. Vol. I–III. (Paris, 1901)

⁴¹ Medizin-historisches Journal 7 (1972) p. 116.

⁴² Schleifer, J.: Zum Syrischen Medizinbuch. = Zeitschrift für Semitistik 4 (1926) p. 75.

Hippokratesz aforizmái, Galénosz-fragmentumok, Mar Ahumdemme „Antipatrosz”-a, Edessai Hiob (Edesszai Jób) „Kincsek könyve”, Hunain ibn Iszak (Johannitius) *’Orvosi kérdések’* című művének egy része, végül egy névtelen szerzőtől származó ún. *’Szír orvosi könyv’*.⁴³ Ennek mintegy háromszorosára tehető az ismert, de még kiadatlan szövegek száma s e pillanatban nem állapítható meg számszerűen azoknak a fragmentumoknak és természetesen a lappangó anyagoknak – mennyisége, amelyeknek feltárásán és feldolgozásán az orientalisták munkálkodnak.⁴⁴

---

⁴³ Hakim Mohamed Said: The Role of Greco-Arab Medicine in the Progress of Modern Medical Science. In: XXIX. Int. Congressus of Orientalists 1973. (Paris, klny.)

⁴⁴ Itt mondok köszönetet Czeglédy Károly professzornak néhány értékes közléséért.

Avicenna (980–1037)⁴⁵

Az iszlám világbirodalom virágkorát az i. sz. utáni VIII–X. században élte, amikor az arab hódítások Mohammed tanait s vele az arab irodalmat a Pireneusi-félszigettől és Afrika atlanti-s földközi-tengeri partjaitól Indiáig és Közép-Ázsiáig, a Kaukázustól Szudánig terjesztették. Így az arab-izlám hatás nagyobb területen érvényesült, mint amekkora Nagy Sándor birodalma volt, s földrajzi elterjedése felülmúlta a virágzó Rómáét. Az iszlám vallás e korszakban a kultúrák közötti kapocs szerepét töltötte be, főként a tudományokban. Maga az „izlám kultúra” rendkívül heterogén volt – ókori keleti (főként perzsa), késői antik hellenisztikus, keresztény és zsidó elemekből tevődött össze. Ezeket a komponenseket az iszlám vallás kanonikus törvényei, s mindenekelőtt az arab nyelv fogta egybe, az az arab nyelv, amely a középkori latinhoz hasonlóan, nemcsak a közlés eszköze, hanem a tudományos gondolkodás instrumentuma is volt.

A VIII. század végétől a X. század utolsó évtizedéig Bagdadban egy, az Abbaszidakalifák által alapított fordítóiskola működött. Feladata az volt, hogy a görög tudomány hasznos vagy hasznosnak tartott műveit arabra fordítsák, illetve az iszlám kultúrához adaptálja. Ami az orvostudományt illeti, arabra fordították a *Corpus Hippocraticumot*, Galenus minden írását, Dioszkoridész teljes *Materia Medicáját*, Ephezoszi Rufus számos írását, a négy nagy bizánci orvos: Oreibasios, Amidai Aätios, Tralleisi Alexander, Paulos de Aiginia orvosi enciklopédiáit, a nagyszámú, kevésbé híres görög orvosok többé-kevésbé jelentős írásait nem is említve.

A muszlim tudományos életben ez új világot nyitott. Rendkívüli buzgalommal kezdték ezeket a műveket analizálni, kommentálni, excerptálni, s nem utolsósorban alkotó, kiegészítő, mondhatni teremtmő módon asszimilálni és adaptálni.

Az arabok – mint azt bölcs s talán egy kicsit túl szerény önértékeléssel több ízben és helyen hangoztatták – nem kívántak többet, mint „a régiek tanait” hűségesen ápolni és megőrizni; egyik vagy másik irányban továbbfejleszteni. Metodológiaiilag valóban nem is jutottak tovább mestereiknél. Nagyszámú egyedi megfigyeléseikkel azonban jelentősen gazdagították koruk medicináját, akár a farmakognóziára gondolunk, akár egyes fertőző

---

⁴⁵ Forrás: Schultheisz Emil: Előszó. In: Boris Dmitrievič Petrov: Ibn Szína. Avicenna. 980–1037. Ford.: Kovács Zoltán. Bp., 1982. Medicina. pp. 7–9. – A témakör másik feldolgozása: Schultheisz Emil: Avicenna. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 27–28. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

betegségek diagnosztikájára vagy új sebészi instrumentumok bevezetésére (lásd Ibn al Baitar *Farmakognóziáját*, Abulcasis *Sebészetét*, Rhases *Continensét* illetve izgalmas kis könyvét *A himlőről és kanyaróról*). Ezek gyakorlati jelentősége igen nagy.

Nyugaton a legismertebb Ibn Szína (Avicenna) standard munkája lett. Ez latinul *Canon Medicinae* címmel egészen Vesalius és Paracelsus idejéig, sőt valamivel még azon túl is, tehát mintegy fél évezreden át az európai medicina irodalmi alapja volt. Európa egyetemei orvosi fakultásainak mértékadó tankönyve. Szellemtörténeti befolyása sok vonatkozásban ma is érezhető s kimutatható orvosi gondolkodásunkban, mint ahogy nómenklatúrájának nagy része sem évült el.

Ibn Szína az orvostudományt két, egyaránt fontos részre bontotta: spekulatívra és praktikusra. Ez a felosztás tulajdonképpen nem eredeti gondolata volt, hanem antik elődeinek munkásságát folytatta ezzel. Ibn Színát az ókor nagyjaihoz, mindenekelőtt Galenushoz erős szálak kötötték. Az ókor s a középkor e két világ összekapcsolása Avicenna *Canonjában* a *scientia principium* és a *scientia modi* szerepén keresztül világít rá a középkori orvostudományi nézetek fejlődésére.

Kevésbé ismert, hogy Ibn Szína filozófusként sem volt jelentéktlenebb tudós, mint amilyen orvosként. Filozófiája és lélektana – természetszerűen – befolyásolta orvosi mentalitását, ami pl. a mai értelemben vett pszichoszomatikus medicina lényegének kifejtésében is jól felismerhető.

Ibn Szína (Avicenna) lélektana⁴⁶

A középkori európai medicina egyetemi stúdiumának egyik alapvető bevezető textusa a következőképpen kezdődik: „Medicina dividitur in duas partes, id est in theoricam et practicam”,⁴⁷ s az antik szellemből ered. Évszázadokon át volt ez az így kezdődő írás – ma úgy neveznek „bevezetés az orvostudományba” – Keleten és Nyugaton a stúdium vezérfonala, amelynek címe: *'Isagoge in artem parvam Galeni'*. Szerzője Johannitius (Hunain ibn Iszak – elh. 873) egy keresztény arab, aki a IX. század közepén élt Bagdadban, s orvosi szövegeket görögből – többnyire szír közvetítéssel – ültetett át arab nyelvre.

Ennek a széles körű görög–szír–arab–latin orvosi tradíciónak az arab medicina az egyik kulcsa. Egyértelmű, hogy a terminológiai és fogalmi meghatározások minden nehézsége ellenére, már ez a periódus és irányzat (s ennek arabizmus címszó alatt némileg elkülöníthető történelmi processzusa) klasszikus egyensúlyra törekedett. A „theorica et practica” toposza kapcsán egyértelművé válik, hogy csak e két elem együttesen képezi azt, amit régebben is, ma is mint *integrum totum medicinae*-t definiálhatunk.

Ezt a tézist, hogy ti. a teória és praxis együttesen jelentik a medicinát, az arab középkorban nem mindig és nem mindenütt találjuk meg. Egyes korszakok jellemző ellentéteket és átmeneteket is mutatnak. A korai idők túlnyomóan empirikus és tisztán praktikus gondolkodást tükröznek. Csak a IX. században jelennek meg a görög befolyás tudományos princípiumai. Ennek a hellenisztikus receptios irányzatnak az iniciátora Johannitius, mint az az *'Introductio in medicinam'* című művéből kitűnik. Ezzel az írásával tudatosan kapcsolódik a hellenisztikus filológusok isagogikájához, erősebben még fia (elh. 911) művében, a *'Historia Medicinae'*-ban figyelhető meg először a történelmiség jelentősége a medicina teoretikus alapjait illetően. Ebben a periódusban kapnak hangot a késő antik iatroszofisták; ők voltak azok, akik az alexandriai iskola nyomán galenosi hippokratizmussal

⁴⁶ Forrás: Schultheisz Emil: Ibn Szína (Avicenna) lélektana. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 112–117. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Ibn Szína (Avicenna) lélektana. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 157–162. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.) – A témában megjelent más feldolgozása: Schultheisz Emil: Avicenna és a psychosomatika gyökerei. = Orvosi Hetilap 121 (1980) No. 52. pp. 3171–3174. – Újraközölve: Schultheisz Emil: Avicenna és a psychosomatika gyökerei. In: Schultheisz Emil: Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 17–21. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.)

⁴⁷ „Az orvostan két részből áll, elméletből és gyakorlatból”

a medicina egy kvázi zárt kánonját fixálták. Ez már mint többé-kevésbé rendszerezett Corpus volt; átvehető – s így átmenthető –, didaktikusan strukturálva, alkalmasan egy hosszú tradíció megalapozására.

A X. század közepe táján az „új” medicinának már meghatározott helye volt a tudományok rendszerében. Az empiria s a gyakorlat mellett ezzel biztosított a teória funkciója.

Ennek az arab teológia és filozófia számára is fontos irányzatnak jól ismert reprezentánsa Alfarabius (al-Farábi), kiváló ismerője mind az aristotelianizmusnak, mind a teoretikus medicinának. A tökéletes medicináról vallott ideáját a tudományokat mintegy katalogizáló könyve tükrözi. E *'Liber de Scientiis'* szerint a medicina – mint minden tudomány – ars activa speculativa. Az ars speculativa itt a szemléletet és tant jelenti, az ars activa a mai fogalmaink szerint praxis. A kettő együttesen képezi az egészet, a regulát, a quanunt! Ugyanakkor kiegészül a teorikus rész az imaginációval is. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a teóriáról és praxisról mint az idea és gyakorlat ellentétéről már akkor sem volt szó!

Hogy az arab medicinában az ars activa és az ars speculativa miként alakította a klinikai gondolkodást, azt a pszichoszomatikus szemlélet kezdeteinek vizsgálatán át szeretném demonstrálni.

Manapság jóformán axiómaként emlegetik – attól tartok, tévesen – azt a tényt, hogy a pszichoszomatikus medicina a felvilágosult és modern medicina jellegzetes „terméke”, egy kicsit a túlzottan természettudományos-technikai orvostudomány mintegy reaktív mellékterméke. Bár néhány orvostörténész, főként Ackerknecht, Koelbing felhívja a figyelmet arra, hogy a XIX. század orvosi szemléletétől nem idegen a pszichoszomatikus összefüggésekben való gondolkodás. A „Schulmedizin”, ha nem is nyomta el a pszichés folyamatokat, de azokat elkülönítve kezelte a „fontosabb” organikus folyamatok mellett, de legalábbis „elsiklott” mellettük. Ha igaz is, hogy a pszichoszomatikus medicina mint szisztematikusan művelt diszciplína a közelmúlt vívmánya, nem volna helyes a pszichoszomatikus szemléletmód kialakulását napjainkra tenni, vagy csak a XIX. században keresni, hiszen ez tulajdonképpen ellentétes volna az orvosi gondolkodás egészének eddig ismert fejlődésétől.

Anélkül, hogy a kérdést minden részletében tárgyalnám, rá kell mutatnom arra, hogy ez a fajta szemlélet az ókorban gyökerezik, és a középkorban bontakozik ki. Végigvonul a középkor egész medicináján, s később még Descartes filozófiáját is befolyásolta, pedig őt – sajnos – igazán mint csak a l’homme machine gondolkodási modelljének megteremtőjét tartja számon a tudománytörténet. Az igazság az, hogy a pszichoszomatika kimutatható módon már

csaknem teljességében jelenik meg Avicennánál, míg folytatását Constantinus Africanus, Taddeo Alderotti és Arnaldus de Villanova művei tükrözik.

E tan szerint a léleknek három „szerve” vagy „képessége” van. E képességek hordozója a pneuma, egy finom szubsztanciának vélt ágens, melynek lokalizációja a hordozott képességnek megfelelő testrész, illetve szerv. Ezek a lelki képességek egyidejűen pszichológiai, illetve fiziológiai jellegűek, amennyiben a „*facultas naturalis*” mint táplálkozás, növekedés, szaporodás, a „*facultas vitalis*” a mozgás (helyváltoztatás, érzékelés és életerő – a későközépkori tulajdonképpen *vis vitalis*); a „*facultas animalis*” végül az ún. belső érzékelést (der innere Sinn), az értelmet (észt) és az intelligenciát reprezentálja.

A lelki képességek ilyen kettős funkciója már eleve kifejezetten „pszichoszomatikus” gondolatmenetet indukál.

Ha már a lélek élettani folyamatokat indukál, miért ne lehetne patológiás processzusok okozója is?

Ibn Szína – úgy tűnik – azon a véleményen volt, hogy az orvos csak ama pszichés befolyások segítségével gyógyíthat, amelyek a betegség kialakulásában is szerepet játszottak.

Milyen szerepet foglalnak el ebben a mechanizmusban az érzelmi változások mint félelem, szorongás, öröm, szomorúság, harag, düh, etc. röviden az, amit a XVIII. század óta emóciónak nevezünk? Nagy általánosságban a középkorban az érzelemnek – orvosi szempontból – nem volt olyan centrális jelentőségük, mint ma. Ibn Szína példának okáért távolról sem tartotta pl. a félelmet az emberi egzisztencia alaptényének. A félelmet inkább *accidens*nek tekintette, esetlegességnek, mégpedig a felháborodás részeként, melyet azonban a maga részéről még mindig nem primer pszichés funkciónak tartott, hanem olyan folyamatnak – adott esetben állapotnak –, amely a *facultas appetitiva* akkori fogalomkörébe tartozó vágyakozás függvénye, illetve részjelensége. Ez viszont rendszerében az értelmi, illetve megértési folyamatoknak volt alárendelve.⁴⁸

Az érzelmekek ilyen szoros, vagy talán csak mereven megfogalmazott függése az értelemtől – s ha abszolút szoros függés, akkor talán a sztoikus filozófia echója – nem jelentette azt, hogy a középkor orvosai az értelemnek a gyakorlatban nem tulajdonítottak volna fontosságot. Az úgynevezett „természetes” elmebetegségek mellett (ezeknek ellentétje az ún. „természetellenes megszállottság”), amelyeknek pszichogenezisét eleve feltételezték, néhány szomatikus betegséget is részben pszichogénnek, illetve pszichogénnek is tekintettek.

Talán egy kicsit még tovább merészkedhetem, és azt is mondhatom, hogy a krónikus emocionális konfliktus – melynek ma a pszichoszomatikus kórképek patogenezisében oly

---

⁴⁸ Utóbbi elsőként az irodalomban Bakos I. fejtette ki *La psychologie d'Ibn-Sina* (Praha, 1956) című művében.

nagy szerepet tulajdonítunk – a középkorban mint betegségokozó faktor lényegét tekintve ismert volt.

Részletekre itt nem térek ki, mert csak arra szerettem volna rámutatni, hogy ha az akkori teoretikus meggondolások – a dolgok természeténél fogva – csak távolról emlékeztetnek is a mai pszichoszomatikára, nem is beszélve a terminológia feloldásának nehézségeiről, s az elvek részben valódi, részben látszólagos ellentmondásáról, a középkori orvostól – s köztük nem utolsósorban Ibn Színától – a pszichoszomatikus megfontolások elve s gyakorlata nem állott távol.

Ugyanakkor nyomatékosan szeretném hangsúlyozni, hogy alaptalannak tartom azt az irodalmi kísérletet, amely a biológiai pszichológia ismeretanyagát kívánja a középkori filozófusok egyes munkáiba, főként Aquinói Szt. Tamás egyik írásába belemagyarázni. Ez mint módszer egyébként is az orvostörténelem egyik legveszélyesebb jelensége. A szöveg vagy érthető és értelmezhető, ez esetben abból egy processzus, funkció stb. megmagyarázható, illetve mutatis mutandis későbbi analóg processzus, funkció stb. adaptálható, vagy – s ez nem szégyene sem az auctornak, sem a mai olvasónak – nem, esetleg még nem, de a szövegből való kifejtés helyett a szövegbe történő „magyarázat” megengedhetetlen, csak sajnos nem ritka.

Ha a pszichoszomatikus betegségeket tanulmányozzuk a középkori orvosi irodalomban, akkor előrebocsátandó, hogy a mai ún. pszichoszomatikus betegségek a középkori literatúrában természetesen nem mind találhatók meg, másrészt a tünettaniilag és nozológiailag odatarozó és egyúttal említett, jól leírt kórképek nagy részét nem ismerték, mert nem ismerhették fel mint olyat. Ez azonban annál is kevésbé meglepő, mivelhogy éppen az említett kórformák és kórképek nozológiai egységéről ma sem igen lehet egyértelműen szólni, illetve organikus patológiai tudásunk bővülésének és diagnosztikus fejlődésünknek megfelelően változik.

Ismét szeretnék arra rámutatni, az előbb említett tény (a leírás és a diagnózis nem mindig kvadráló volta, illetve egyes jól definiált kórképek leírásának vagy felismerésének hiánya) nem a pszichés folyamatokban való – a XVIII–XIX. századi orvostörténelmi irodalomban gyakran, s nemritkán még ma is feltételezett – járatlanság az oka, hanem a teljesen más diagnosztikus kritériumok következménye. Nyilvánvaló: egy kor tudományát a kor szintjének ismervei alapján lehet megközelíteni. A direkt analógiák az orvostörténelemben is félrevezetőek lehetnek.

Talán említenem sem kellene, okfejtéseim illusztrálására mégis hadd tegyem: a nem renális hipertónia betegség pl. ma egy pszichoszomatikus folyamat paradigmája, akkor a keringés élettani és kórtani s a hipertónia fogalmi ismeretének hiányában nem volt felállítható

diagnózis, jóllehet két oly látványos szövődménye, illetve következménye mint az akut szívhalál és a gutaütés jól ismert volt, és részletesen leíratott.

Másrészt egyszerű módon eruálható összefüggéseket igen világosan ismertek fel. Ezért talán érdemes megemlíteni néhány feljegyzést, amelyek emóciókkal összefüggő betegségekre vonatkoznak. Csak Avicenna ez irányú szövegeit vizsgálni talán nem volna helyes – s jóllehet teljességre nem törekedhetem –, néhány más középkori szerző hasonló tartalmú szövegének említését nem mellőzhetem.

Paulus de Aegina (VII. sz.) a szívbetegségekről a következőképpen ír (a '*Septem Libri*' – Berendes 1914-ben kiadott német fordítása alapján idézem): „...Ha agy-, máj- és gyomorbetegségek kapcsán a szív is megbetegszik, félelem lép fel, Verdruss és sok más okból a szív collapsusa következik be, mely hirtelen erőtlenséget idéz elő.”

Ibn Szína pedig azt találta, hogy félelem, szomorúság, düh s más emóciók okozta megváltozott arckifejezés betegeknél heves és gyakori szívdobogással jár. Állítja továbbá, hogy specifikus pulzus-szabálytalanságokból a különböző krónikus szívdobogások okaira lehet következtetni, s az arcvonások gondos figyelésével együtt így az emócionális krónikus palpitationo elkülöníthető a többitől – ma azt mondanók, az organikusoktól.⁴⁹

Constantinus Africanus a depressziót kísérő, kifejezetten szomatikus kísérőtüneteket expressis verbis a psziché által okozottnak tekintette. A mechanizmus létrejöttét humorális úton képzelte el, s egyúttal a félelem okozta kardiális szimptómákról is beszámol. Szó szerint: „E baj (ti. a depresszió) révén a test is megbetegszik, mivel a test szükségképpen követi a lelket.” Majd kifejti, hogy a (depressziós) beteg lefogy, gyenge és álmatlan lesz.

Más vonatkozásban többször hivatkozott hely a '*De aegritudinum curatione*' című XII. századi salernói irat idevonatkozó szövegrésze, ahol a félelem, szorongás által kiváltott szívbetegségről van szó, amely eszméletvesztéshez és halálhoz vezethet.

A jellemző példák között kell említenem Móse ben Majmon (Moses Maimonides) kazuisztikával kezdődő iratát. Szaladin szultán asztmában szenvedő fiát kezelte, s nem eredménytelenül. Alexandria poros levegője mellett igen plasztikusan írja le az izgalmakat előidéző élményeket az asthma bronchiale okai között. Az asztmáról szóló tractatusában fejti ki (illetve ott is!), hogy az orvosnak mind a diagnózis felállításánál, mind a terápia kialakításánál a beteg egész életvitelét és környezetét is figyelembe kell vennie.

A pszichoszomatikus gondolatmenet a XIII–XV. században is követhető. Így Bernard de Gordon bizonyos szívpanaszokat, valamint az étvágytalansággal járó gyomorpanaszok

---

⁴⁹ Az alapul vett szövegrész a Kánon harmadik könyvének 12-ik tractatusában található igen nagy részletességgel.

egyes formáit részben emocionális okokra vezeti vissza. Egyébként Gordonnál is fellelhető az asztma kettős oka. Határozottan írja pl. a bányák porát és folyékony fémek gőzeit, egyúttal utal arra, hogy izgalom, bánat, dühkitörések a porral-gőzzel már kontaktusban nem levők gyógyulását nagymértékben akadályozzák.⁵⁰ Első tanulmányozásra úgy tűnik nekem, hogy ettől a fejezettől egyenes út vezet Bleuler-ig, a kiváló svájci pszichiáter munkájáig. Figyelemre méltónak tartom, hogy Bernard de Gordon azt a véleményét fejt ki, hogy a férfiak impotenciájának emocionális okai lehetnek. Eddig ez a legkorábbi irodalmi utalás erre.

Később, a XV. század elején Antonio Guarinerio az amenorrhoea okai között említi az erős érzelmi motívumokat, különösen a levertséget és bánatot. Ugyanő mutat rá a diarrhoea és az emóciók közötti lehetséges, illetve valószínű összefüggésre. A félelem „fluxus”-t válthat ki erre hajlamos embereknél; erre már mintegy 150 évvel előbb Taddeo Alderottinál is találunk utalást.

Ha az általam adott áttekintés a teljességet meg sem közelíti, talán alkalmas arra – figyelembe véve az itt és most nem citált textusokat is –, hogy következtetni engedjen a középkor medicinájában e vonatkozásban uralkodó nézetek relatíve reprezentatív voltára! A szövegek s a leírt kórképek, illetve betegségfolyamatok interpretációjának minden kötelező óvatossága mellett is állíthatjuk, hogy a szív, a tüdő, a gyomor-béltractus, a genitáliák, illetve szexuális funkciók emocionális befolyásolhatóságát Ibn Szína és a középkorban részben őt követő – európai – orvosok felismerték, leírták, s azzal a beteg megfigyelése, a diagnózis felállítása és a betegség kezelése során számoltak.

Ezek a területek egyébként nagyjából azonosak azokkal, amelyeket a mai pszichoszomatika locus minoris resistentiae-ként tart számon nagy érzelmi megterhelések, feszültségek kapcsán.

Hogy Ibn Szína s az említett többi szerző által ily módon leírt kóros folyamatok zömmel minden valószínűség szerint funkcionális eredetűek voltak, semmiképp nem csökkenti a pszichoszomatikus folyamatok elvi felismerésének jelentőségét.⁵¹ Az alkalmazásra ajánlott terápia pedig még inkább megerősíti.⁵²

---

⁵⁰ Túlmennék tanulmányom keretein, ha Gordon 'Lilium medicinae'-jének a hisztériával foglalkozó fejezeteit is taglalnám, de a pszichiátriátörténet kutatóinak figyelmébe ajánlom.

⁵¹ Részletekbe nem menve, utalok Avicenna már idézett művének 6. fejezetére és Alderotti „consiliá”-jára, ahol már a terápia részletes tárgyalása olvasható.

⁵² Elhangzott németül a Magyar Tudományos Akadémia Avicenna-ülésén, 1980. október 1-jén.

Az arab medicina assimilatiója⁵³

---

⁵³ Forrás: Schultheisz Emil: Az arab medicina assimilatioja a későközépkori latin orvosi irodalomban. In: Schultheisz Emil: *Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról.* Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 11–16. (*Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.*) – Korábban megjelent: Schultheisz Emil: Az arab medicina assimilatioja a későközépkori latin orvosi irodalomban. In: *Keletkutatás 1974.* Bp., 1975. Kőrösi Csoma Társaság. pp. 73–80.; *Demográfia* 19 (1976) No. 2–3. pp. 286–291.

AZ ARAB MEDICINA ASSIMILATIÓJA A KÉSŐKÖZÉPKORI LATIN ORVOSI IRODALOMBAN*

Az arab medicina virágzása a 7–12. századig tartott, térben pedig Turkesztántól a Pireneusi-félszigetig. Klasszikus központjai keleten Bagdad, nyugaton Cordóba.

Az orvosi és természettudományi írások arabról latinra fordítása az európai medicinában a későközépkorban alapvető változást jelentett mind szemléletben, mind pedig a gyakorlatban, — utóbbi esetben főként a chirurgiában, az epidemiológiába, az ophthalmológiában és a pharmacológiában. Ez az irodalmi-transpositio — bizonyos fáziseltolódással az irodalom egyéb ágaival szemben — főként a 12–13. században történik, hatása a 16. század végéig, illetve a 17. század közepéig követhető.

Tulajdonképpen egyetlen igazán fontos orvostörténelmi munka sem hagyja említés nélkül a medico-historiographiának ezt az *arabismus* címén tárgyalt periódusát¹ Ugyanakkor az antik tudomány arab közvetítésének megítélése éppúgy, mint az egyes orvosi disciplínákban önálló arab írások átvételét, receptióját és assimilatióját érintő megítélés, az általános európai orvostörténelmi irodalomban igen különböző, mind szemléletét, mind jellegét illetően. A hazai ilyen jellegű irodalom pedig gyakorlatilag nem is foglalkozik a kérdéssel, jóllehet az e korbeli, természetesen szintén latin nyelvű medicina, még részleteiben is alig különbözik a kor európai orvostanától, szükségképpen tehát erre is vonatkozik mindaz, amit a következőkben általában kifejtteni igyekszem.

Az alapkérdés, miért olyan különböző mind a mai napig az arab medicina receptiójának és assimilatiójának, ennek következtében pedig jelentőségének megítélése az orvostörténelmi irodalomban? Ennek nemcsak az a magyarázata, hogy kevés volt, és még kevesebb ma azoknak az orvostörténészeknek a száma, akiknek linguistikai, orvosi és historiographiai felkészültsége egyaránt alapos, és lehetővé teszi az egy-egy kéziratban foglaltak methodológiai feldolgozását az említett szempontok együttes érvényesítése alapján. Hacsak ez volna az ok, ma már betöltött lehetne a hiány, hiszen a csaknem teljes szövegkritikai gyűjtemények latin, illetve valamely modern nyelvű kiadásában a kutatók rendelkezésére állnak.²

A magam részéről a problémát abban látom, hogy az arabismus behatolása és befogadása egy olyan időszakra esik, a középkorra és a renaissance-ra — az orvostörténelemben egyébként távolról sem tisztán elválasztható periodizáció —, melyek a történetírásban néha még ma

* Megjelent in: *Keletkutatás* (1974) 73–80.

¹ Legyen szabad itt csak Schipperges „Ideologie und Historiographie des Arabismus” című tanulmányára utalnom: *Sudhoffs Archiv*, Beiheft 1. 1961.

² Vö. Fuat, Sezgin: *Geschichte des arabischen Schrifttums*, Leiden 1967. I–III. A II. kötet teljes egészében tárgyalja a medicina és pharmacia, a III. kötet pedig az alchemia és chemia irodalmát. Ld. u. ott a szöveggyűjtemények bibliográfiáját. Vö. még *Corpus Medicorum Graecorum Supplementum Orientale*; valamint Manfred Ullmann: *Die Medizin im Islam*, Leiden/Köln 1970. (Handbuch der Orientalistik, Ergänzungen 6.)

is kontrasztírozó periódust reprezentálnak. Ez a maga, néha ellentétes, irányaival a medicina eszmei áramlatainak megítélését önmagában tette és teszi nehezzé, a szemlélet és gyakorlat pedig, mely egy-egy kéziratból akar általánosítani, egyenesen lehetetlenné. Ezért a kérdéseket nem egy szövegből kiindulóan, hanem először általánosságban kell megfogalmazni ahhoz, hogy egy textus kapcsán később konkrétan legyenek megválaszolhatók.

A kérdések — melyekre ma sem adhatók mindig és minden vonatkozásban biztos magyarázatot nyújtó válaszok — a következőképpen hangzanak: Mit tudunk a *korai* középkor orvosi literatúrájáról általában? Milyen szerepet játszott ebben az arab orvosi irodalom? Mindkét kérdés bizonyos mértékig függvénye a *későközépkori* arab medicina befolyása felismerésének. Miként ítéli meg az arab medicina önmagát? Ez talán a legnehezebben megválaszolható kérdés, oly sok itt az irodalomban a subjectív elem. Továbbfolytatva a gondolatsort; miképp változott az arab medicina az antik nyugati medicina és természettudomány receptiója által és ezzel kapcsolatosan mennyi ebben az „arab” literatúrában a görög és a par excellence arab, illetve a nyugati medicina irodalmában milyen ennek az aránya? Továbbá, mennyiben folyománya a középkor orvosi irodalma közvetlenül az antiknak, és mennyit nyert arab közvetítés révén? Milyen feltételrendszerben alakult ki abból az orvostudomány, helyesebben az, ami a medicinában tudományosan megalapozott?

Jóllehet jelen rövid tanulmányomban a fenti problémákkal kapcsolatosan csupán az arabismus latin receptiójának néhány részletével foglalkozom a *Constantinus Africanus* és *Gerardus de Cremona* közötti időszakban (12–13. század), nem teljesen követve az arab munkák sujetjét, a jobb megérthetőség kedvéért, ki kell térnem néhány mondat erejéig a görög medicina receptiójára az *arab* középkorban.

Ez a periódus az orvosi irodalomban a 8. század kezdetétől a 10. század végéig terjed. Míg az arab — latin receptió megítélése nagymértékben ingadozik, azt is modhatnám, helyenként és időnként csaknem ellentétes, a görög—arab receptió időszakának és effektusának megítélése néhány kitűnő vizsgálat alapján elég egységes és stabil.³ A conclusió egyértelmű: *a receptió lényege az, hogy a pusztán recipiáló momentum a maga felkutatató-fordító, gyűjtő és rendszerező részleteivel egy bizonyos ponton egy alapvetően kanonizáló concepcióba vált át!* Ez utóbbi, most már az olvasó számára nem mindig világosan hagyva az előzményeket és forrásokat, egészében termékenyíti meg a következő periódust. Miután ez minden receptió lényege, ez vonatkozik mutatis mutandis az arab—latin receptióra, illetve assimilatióra is.

Itt válik az orvostörténész számára a kérdés rendkívül problematikussá. Ez az a „váltás”, vagy ha tetszik periódus, amikor az orvosi théoria tulajdonképpeni eredetét keresve nem találjuk, vagy nem mindig találjuk az eredeti forrást. A görög irodalom arab fordításban, de még az arabbal való ötvözetében is — a latin fordítások tükrében — tisztábban lehet látni a théoriák, esetleg eljárások eredetét, mint később az arab forrásoknak, illetve az arabon át behatolt görögnek a latinban, ahol a gyakran kettős áttétel és a kettős vagy akár helyenként hármas kiegészítés, a fordító valódi vagy vélt coauctorsága torzítja az összefüggést. Ebből fakad az orvostörténészek ama hibája, hogy egy-egy újonnan előkerült kézirat publikálásakor nem mindig tudják azt egyértelműen, quasi katamnesztikusan feldolgozni s a forrásig visszako-

³ Szeretnék itt utalni Carl Brockelmann 1901-ben írt standard munkájára (*Geschichte der arabischen Literatur*), és az ezt megelőző két alapvető műre: „*Die griechischen Ärzte in arabischen Übersetzungen*” (1891), valamint „*Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen*” (1889/1893); mindkettő Steinschneider tollából, amihez *Garri-sonnak* — némi bibliográfiai kiegészítésén túl — még 1932-ben sem lehetett lényeges hozzátennivalója, mint ahogy *Lynn Thorndike* és *George Sarton* is csak részkérdéseket tártak fel.

vetni, illetve az abban foglalt theória vagy eljárás originalitását határozottan állítani vagy cáfolni. Pedig a tudománytörténetnek és ezen belül természetesen az orvostörténetnek is ez az elsőrendű feladata, nem pedig „nagy orvosok” epithethon ornansoktól hemzsegő biográfiájának utánérzése vagy egyes orvosi theóriáknak a köztörténet általánosságából való levezetése, még kevésbé kuriózitások bemutatása.

A köztörténettel való összefüggést illetően mindjárt felbukkan az a methodikai hiba, amit az orvostörténész akkor követ el, amikor a receptió időszakát — jelen esetben a későközépkort — hamis kiindulásból közelíti, és — miként azt gyakran látjuk — a humanizmus, vagy akár a felvilágosodás szelleméből ítéli meg, vagy éppen modern gondolati feltételrendszert, illetve annak részeit projiciálja bele, egyúttal abszolutizálva az egyébként is önkényes időhatárt.

Az európai középkor orvostörténelmi bemutatásának másik alapvető hibája, hogy a középkori medicinát, mint a maival analóg *önálló disciplinát* keresi. A problematika s maga a disciplina is — teljesen úgy, miként az arab medicinában is — csak a *scholastica egészében* található meg, ha t. i. nemcsak az eljárást, hanem a theóriát is keressük.

A medicinát a középkor egész tudományából, helyesebben tudományos egészéből, kiszakítva tekintik — sajnos gyakran még a legújabb irodalomban is — scholasticusan megmerevedett krazis-tannak, dogmatisált galenismusnak, melyet az arabismus később felvilágosított, saecularisált és ezzel ismét képlékennyé, fejlődésképpé tett. Ennyire a processus nem egyszerű. A medicina soha nem — tehát a középkorban sem — csak egy önmagában élő tudományág („autonomes Wissensbereich”). A medicinát az alaptudomány mellett messzemenően determinálják a társadalmi viszonyok, az interpersonális kapcsolatok (orvos-beteg reláció) és interdisciplinás vonatkozások⁴ Igen jellemző, hogy számos, többek között két, általam elsőnek publikált középkori orvosi kézirat is ugyanazon szerző theológiai colligatumban található⁵ Nyilvánvaló, hogy ezeknek az auctoroknak orvosi szemléletét nem csekély mértékben determinálja theológiai gondolkodásuk.

A későközépkor görög—arab receptiójának két igen jellegzetes központja volt, melyeknek vizsgálata mintegy modellként szolgálhat: *Salerno* és *Toledo*.

A biographiai és bibliographiai adatok mellőzésével, a historiographiai áttekintésre is csak éppen utalva, szeretném *Constantinus Africanus* irodalmi munkássága révén bemutatni az arabismus bevonulását a későközépkor európai orvosi irodalmába.⁶

Jóllehet a legrégebbi kéziratok munkái *Constantinus Africanus* munkájáról és methodikájáról elég világos képet adnak, mégis az orvostörténelmi irodalomban a legellentetesebb vé-

⁴ Itt jegyezném meg, hogy meddő törekvés feldolgozni egy korszak orvostörténelmét annak természettudománytörténeti, filozófiatörténeti, szociológiai, etc. aspektusa nélkül. Ezt azért is szeretném külön is hangsúlyozni, mert az orvosi textusok szövegének és hatásának elemzése során mindig figyelembe vettem a vonatkozó vagy vonatkozatható egyidejű, illetve egykorú természettudományi, deontológiai, pszichológiai, sőt theológiai irodalmat is. Gondolok itt pl. a *Corpus Aristotelicumra* etc.; ld. Egyetemi Könyvtár Bp. Cod. lat. N° 65, Fol. 336b—338a; (Albicus Fragmentum), Nationalbibliothek (Wien) Cod. lat. 2549, Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino: *Colcodei seu liber de peste*, illetve ennek második része „Incipit Antidotarium...”

⁵ Vö. Schultheisz Emil: Ein spätmittelalterliches medizinisches Handschriftenfragment, *Archiv für Kulturgeschichte* XLII. 1960., 231 ff. ill. e kötet 000., valamint u. a. Colcodei seu liber de peste des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino *Sudhoffs Archiv* 44, 1960. 333—341.

⁶ A szöveg, melyet felhasználtam *Schippergesnél*, *Creutznál*, *Sudhoffnál*, *Steinschneidernél*, *Darembegnél* található, a korán nyomtatott latin szöveget az 1545-ös *Gesner-féle*, respektíve egy 1521-es velencei kiadás, az újabban publikáltat *Singer* 1917. évi szövegkiadása alapján vizsgáltam.

lemények alakultak ki és írtak le jelleméről, munkásságáról és annak jelentőségéről egyaránt. Ennek a nem kis mértékben torz ítéletnek főként az lehet az oka, hogy — kevés kivétellel — még csak nem is a *secunder*, hanem a *tertior* literatúrát forgatták a tankönyvek írói és az elmúlt századok kritikusai.

Az eredeti latin szövegben az arabból való fordítás meghatározása olyan fogalmakkal történik, mint „*translatio*”, „*compositio*”, „*coadunatio*”. Ennek az utóbbi szóhasználatnak értelmében *Constantinus Africanus* bizonyos társszerzőséget is tulajdonít, egyes esetekben önmagának. Hogy ezt miképpen érti, azt kifejti a *Pantechné-ben* „*Nomen auctoris hic scire est utile, ut maior auctoritas libro habeatur. Est autem Constantinus Aphricanus auctor, quia ex multis libris coadunator*”⁷ Itt a „*multis libris*”, mint később kiderül, ugyanazon szerző többféle azonos tartalmú kéziratának együttes fordítását jelenti.

A kéziratok nagyobb részét csaknem kizárólag tisztán fordításoknak deklarálja, a *Viaticum* több változata is így kezdődik: „*Incipit Viaticum a Constantino in latinam translatum*” és „*Viaticum a Constantino Africano in linguam latinam translatum*” Ezen közben *Constantinus* tisztán használja az „*auctor*”, „*corrector*” fogalmát, mint ahogy saját munkásságát s „*Liber de virtutibus simplicium medicinarum*”-ban egyértelműen az antiktól való „*compilatio*”-nak nevezi.

Constantinus Africanus autoritása és integritása a 12. század közepén Salernón túlmenően már Chartresben is óriási. fordításai és gyűjteményei révén az arab orvosi irodalom jelentős része válik hozzáférhetővé az olasz és francia orvosi iskolák számára; és melyik jelentős európai orvosi iskola az, a magyart is beleértve, mely nem e kettőnek folytatója?

Constantinus Africanus minden munkája fellelhető a következő század orvosi irodalmának legjelentősebb részében, és ez involválja az arab medicina receptióját is, az pediglen, hogy a források közben el-eltűnedeznek, nem egyszerűen csak tudományos pontatlanságot jelent — természetesen azt is —, hanem gyakran a tökéletes *assimilatio* jeleként, mint *positivum* értékelhető.

Constantinus kézírataiban eléggé egyértelműen jelöli meg mind a fordított részt, mind — *compilatio* esetén — az egyéb forrásokat. Utóbbi esetben tartott igényt, mint „*coadunator*”, a társszerzőségre. A későbbi leírók már távolról sem tartották be ily precízen a tudomány írási szabályait, kézírataikban keverednek az arabból, a görögből való fordítások, a *compilatio*k, valamint *Constantinus Africanus* eredetei munkái, amihez a 15. század számos kéziratában még olyan, *Constantinus Africanus*-nak tulajdonított — többnyire primitív — írások is csatlakoznak, melyekhez neki, ma már bizonyíthatóan, semmi köze sem volt.

Itt a magyarázata annak, hogy már a 13. században megindul az irodalmi vita *Constantinus Africanus* munkásságának értékeléséről. *Pietro d'Abano* egyenesen irodalmi tolvajlással vádolja⁸ A 15—16. században a *confusio* már teljes, bár mindig akad egy-egy szerző, aki az alapkéziratok ismeretében elismerően nyilatkozik, így a 16. században *Symphorianus Camperus* (1539), a kitűnő francia humanista „*De medicinae claris scriptoribus...*”⁹ c. könyvében igen tárgyilagosan írja „*Transulit etiam antiquorum medicorum multa volumina de graeco et arabico eloquio in latinum...*”

⁷ Idézet az *Opera* Ysaac 1615. évi kiadásából *Schipperges* nyomán.

⁸ *Conciliator*, 4. Ed. Venetiis, 1476.

⁹ Leyden, 1506.

A vita századunk közepéig, a teljes kéziratanyag feltárásáig tartott, amikor kiderült, nem az a baj, hogy *Constantinus Africanus* plagizátor lett volna, hanem inkább az, hogy fordítóként túl eredeti. Nem az általa fordított arab szerzőtől vette át a gondolatot, hogy saját szerzeményeként adja elő, hanem pont fordítva, az eredeti szöveghez fűzte néha, fordítás közben, saját ötleteit. Ha ez tudományos szempontból erősen vitatható eljárás is, a medicina szempontjából nem értékelhető teljesen negatívan, mert így nemcsak befogadtatott, hanem az európaival ötvözve be is olvasztatott az arab theória. Ha tehát azt a 25 tételből álló egész irodalmi gyűjteményt nézzük, amit *Corpus Constantinum* címen tartunk nyilván, akkor ebből 16 mű az, amelyek az arabismus nagy kompendiumai, lényegében hiteles forrásai a későközépkorban assimilálódott és ható görög—arab medicinának.

Ilyen értelemben lehet összefüggést találni *Albicus „Vetularius seu regimen hominis”* című műve és a *Constantinus* féle „*De re naturali*” című opus között, valamint *Bartholomaeus Squarcialupis* Antidotariumával a *Constantinus* féle *Antidotarium* relációjában.¹⁰ Miután mindkét említett munka szerzői — ha nem is magyarok, de hosszabb időn át Magyarországon működtek és hatottak, — nem túl merész következtetés, hogy a magyarországi medicinában is jelentős szerepet reprezentál az arab medicina.

Természetesen rendkívül fontos és tulajdonképpen nem is volna elkülöníthető a tárgyalt korszak *perzsa* orvosi irodalmának befolyása az európai orvostudomány alakulására. Tárgyalása azonban hosszabb tanulmányt igényel.

Bizonyos mértékig kiegészítője a *Corpus Constantinum*-nak a szíriai orvosok, — beleértve a nesztóriánusokat is, — irodalmi munkássága, melynek gyűjteményét *Corpus Syriacorum* néven ismerjük.

Ami a receptiós periódust és az assimilációs processust illeti, ezekre az a jellemző, hogy maga a korszak a tudást keresi általánosságban és praktikusán; kevésbé törődik a tudományos akribiával. Az eljárás a témával foglalkozó, ahhoz értő, abban járatos fordítóé, akiben nem a nyelvész dominál, hanem akit inkább a pedagógiai Erős vezet.

Úgy tűnik, a fenti megfogalmazás mintegy szembeállítja a későközépkor tudományközvetítő alakjait a humanisták filológiai érdeklődésével és kultúrszociológiai szituációjával. Valójában itt nem ellentétről, csak elkülönítésről van szó. Ez viszont természetes, hiszen más kor, más történelmi milieu, szükségképpen más methodikát kell, hogy követeljen. Nem döntő, de némileg jellemző — megint csak egy kicsit a humanizmussal szembe állítva —, hogy az arab medicinában külön könyvek szolgálták a tanulás és külön írások a tanítás céljait.

Ha végül a *Corpus Constantinum* kapcsán a görög—arab auctorok arányát vizsgáljuk, úgy azt látjuk, hogy jelentőségében a salernói arabismusban az újjáéledt *Galenos* volt az uralkodó. Természetesen *Abulcasis*, *Al-Kindi*, *Rhazes*, *Haly Abbas* és a többi arab orvos mellett, miért is helyesebb ezt a korszakot a görög—arab receptió és assimilatio időszakának nevezni.

A mintegy fél évszázadal későbbi toledói arabismus, melyet *Gerardus Cremonensis* személyéhez fűzünk, már csaknem tisztán arab szerzőket reprezentálván, e tekintetben egyértelműen arab. Miután ez a befolyás is elsősorban és döntően francia (*Chartres*) és olasz (*Palermo*) orvosi iskolákon keresztül hatott, úgy a *Corpus Toletanumra* mindaz érvényes, amit disciplinális szempontból a *Corpus Constantinum*-ról megjegyeztem.

Nem lehet e tanulmányban feladatom, hogy a klinikai részleteket elemezzem, mégis megemlítendőnek tartom, hogy az egyes arab szerzők közül mi az, amit ma az orvostudomány

¹⁰ Leipzig, 1484 (*Marcus Brand*).

szemléleti és gyakorlati fejlődése szempontjából egyaránt legfontosabbnak ítélnék az arab auctoroknál: *Al-Kindi* a therápia, különösképpen a pharmaco-therápia területén hozott újat; *Haly Abbas* és *Rhazes* leginkább epidemiológiai vonatkozású megfigyelésekkel és theóriákkal gazdagította az orvosi irodalmat. Rhazesnél szerepel a legrégibb és egyben mindmáig legjobb variola és morbilli leírás; utóbbiakat a *Liber medicinalis ad Almansorem* című műve tartalmazza.

Abulcasis könyve a chirurgia és ophthalmológiában, különösen az instrumentológia gyakorlatában hozott sok novumot. Ugyanakkor rá kell mutatnom arra, hogy *Avicenna* (*Ibn Sina*), akit talán a legtöbbet emleget az orvosi irodalom, Kanonjában tulajdonképpen a teljes galenusi medicinát adja, csaknem tökélyre vive ennek racionalizmusát.

Az orvostudomány és az egészségügy egész fejlődését illetően talán az a legfontosabb, hogy a későközépkor egész kórházügye mind szervezési, mind településegészségügyi szempontból az arab medicinán alapszik.

Megemlítenédnek tartom, hogy az arabismusnak még egy felvirágzása volt a renaissance időszakában, ami azonban már nem annyira érdemi, mint az előbb tárgyalt periódus, inkább filológiai jellegű.

Egy tudomány receptiójának és assimilációjának lényegét legszebben *Goethe* határozta meg:

„Das beste Genie ist das, das alles in sich aufnimmt, sich alles anzueignen weiss, ohne dass es der eigentlichen Grundstimmung, demjenigen, was man Charakter nennt, im mindesten Eintrag tue, vielmehr solches noch erst recht erhebe und durchaus nach Möglichkeit befähige.”

A KORAKÖZÉPKORI EURÓPAI ORVOSTUDOMÁNY

A kolostori medicina és a természettudományok alakulása a középkorban⁵⁴

A Római Birodalom hanyatlása a görög medicina korszakának is végét jelentette kb. a Kr. u. V. században. A birodalom területén találkoztak a benyomuló barbárok szokásai, a keresztény vallás és a pusztuló császárság klasszikus hagyományai. A középkor medicinája mindhárom forrásból táplálkozott.

Az antik medicina Galenos után újat már nem hozott, szellemileg stabil volt. Az a – később rossz értelemben „középkori”-nak mondott – gyakorlat, mely szerint a klasszikus szövegeket összegyűjtötték, magyarázták, tanították és alkalmazták, már az ókor vége felé megkezdődött.

A nagy görög kompilátorok a Keletrómai Császárság fővárosában, Bizáncban éltek, és valószínűleg keresztények voltak: Oreibasios (Oreibasziosz), Aëtius (amidai Aétiosz) és Alexander de Trallianus (tralleszi Alexandrosz) (VI. század).

Ezek az egyébként igen jelentős, az orvosi tudást és tradíciót átmentő gyűjtemények Európában a korai középkor primitív gyakorlatának túlságosan terjedelmesek és egyben komplikáltak voltak. Nyelvük pedig – a görög – a nyugati világ legnagyobb részében már nem volt érthető. Nyugatnak még azok a középkori orvosi szövegei is egyszerűbbek – s természetesen hiányosabbak – voltak, melyeket görög forrásból merítettek, leginkább receptgyűjteményekből álltak. Szerzőik – elsősorban papok – latinul írtak. Míg csaknem ezer éven keresztül görög volt a medicina nyelve, a következő tizenhárom évszázadon át az európai orvosi szövegeket latinul írták a; latin lett a tudomány nyelve általában is.

Nem meglepő, hogy a középkori szövegekben sok a vallásos gondolat, gyakori a mágikus elem. Látszik, hogy a késői antik medicina sem mentes ezektől. Az ilyen jellegű középkori elképzelések azonban nem az antikból, hanem a keresztény és pogány forrásokból

---

⁵⁴ Forrás: Schultheisz Emil: A kolostori medicina és a természettudományok alakulása a középkorban. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 21–32. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent: Schultheisz Emil: Szerzetesrendek és orvoslás. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 135–146. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

származnak. A korai orvosi szövegek, kompilációk többnyire nagyobb gyűjteményes munkák részei. A korai kompilátorok között van az angol Beda Venerabilis és Hrabanus Maurus fuldai apát, akiknek kommentárjai is figyelemreméltók.

A szerzetesi medicina

A középkori orvostannak két nagy korszaka van. Az első periódusra a szerzetesi medicina elnevezés illik. A szerzeteseknek uralkodó szerepe volt mind az orvoslás gyakorlatában, mind az orvosi szövegek összegyűjtésében, másolásában, megőrzésében, a megfelelő részek kommentálásában és alkalmazásában. Természetesen működtek laikus, tehát nem papi rendhez tartozó orvosok is, főként Franciaországban és Itáliában. Világiak voltak magától értetődően a görögöket az uralkodói udvarokban felváltó zsidó orvosok is. A IV. századi nagy európai pestisjárvány – az ún. Justinianus-féle pestis – pusztítása és azután, hogy a longobárdok Itáliát teljesen megszállták, az orvostant jóformán csak a papok művelték. A kolostorok voltak a gyógyászat menedékhelyei.

A szerzetesi medicina alakulására jellemző az itáliai Monte Cassino kolostora, amelyet Kr. u. 529-ben alapítottak (a II. világháborúban, 1944-ben pedig porig bombáztak). Cassiodorus, a tudományokat kedvelő államférfi ebbe a zárdába vonult vissza értékes, többek között Galenos, Oreibasios, Alexander de Trallianus műveit is tartalmazó könyveivel. Könyvtárát a kolostorra hagyta, mely több mint másfél évezredig volt az orvosi irodalom egyik legfőbb központja.

A következő századok folyamán egymás után alapították a kolostorokat Spanyolországban, Írországban, Franciaországban, német földön. A koraközépkor vége felé, 1000 körül a kolostorok mellett a káptalani iskolák jelentek meg mint az egyházi és világi művelődés nem szerzetesi központjai, ahol az orvosi irodalom, kisebb-nagyobb mértékben az orvosi tanítás is helyet kapott. Ilyen iskola létesült pl. 1010-ben Chartres-ban, 1200 körül Veszprémben.

Megőrző szerepe ugyan jelentős, mégsem szabad a kolostori, monasztikus medicina szerepét a fejlődést illetően túlértékelni, mivel újat nem alkotott. A szerzetesek részben fordítói, részben másolói munkát végeztek, egyesek emellett némi gyakorló orvosi tevékenységet is folytattak. Az innen kikerülő írások zöme az orvosi írások gyakorlati részének reprodukciója volt, leginkább a kolostori betegszobák és a rendházak gyógynövénykertjeinek használatára. Nem érdektelenek azok a széljegyzetek, melyeket liturgikus könyvek margójára írtak orvosló papok. Ezeken a margináliákon több gyógyeljárás, sok recept maradt fent.

Papi hivatásukhoz képest a szerzetesek orvosi ténykedése érthetően sokrendű volt, a szolgálat, amit a szerzetesek az orvostudománynak tettek, felbecsülhetetlen. A nyugati orvostan, orvosi irodalom folytonosságának ők voltak az őrzői. Sőt, egy bizonyos összhangot is tudtak teremteni a keresztény vallásosság és a tudományos szemlélet között. Ez annál is inkább figyelemreméltó, mivel a szerzetes orvosok működését általában nem támogatta egyházi felsőbbségük. A VI. században élt nagy tekintélyű Gergely pápa, tours-i Szent Gergely írásaiból is az olvasható, hogy a halhatatlan lélekkel szemben a test bajai elhanyagolhatók, a velük való foglalkozás alig érdemel említést.

A kereszténységnek is megvolt a maga betegségteóriája: a betegség, vagy a bűn büntetése volt (ennek antik előzményei ismeretesek), vagy az ördög műve, megszállottság, esetleg boszorkányság következménye. Ebből fakadnak bizonyos sajátos „gyógyeljárásai”: bűnhődés, imádság, ördögűzés (még a XX. században is!), a szentek segítségül hívása. Az orvosi műveltségű és többé-kevésbé racionálisan gondolkodó szerzetes orvosok mint Hrabanus Maurus és Strabo sem utasították el alapvetően a bűn és a betegség összefüggését. Ebből a szempontból tekintve, végül is minden gyógyulás csodának számított.

A két felfogás között azonban kompromisszumot kerestek! Ilyen naturalisztikus kompromisszum tükröződik Hildegard von Bingen tanaiban. A XII. század nagy orvosi tudású apátnője írásaiban nyomatékosan hangsúlyozza: a beteg testét is kell erősíteni ahhoz, hogy az ördög támadásainak ellen tudjon állni.

A X. század régi angolszász orvosló könyveit inkább a barbárok mágikus hagyományai hatják át. Az egyház korai korszakában igyekezett még mind a késői antik, mind a barbár-pogány eredetű mágiát kiirtani, ha nem is túl nagy sikerrel. Megjegyzendő, hogy a szupranaturalisztikus elem, a szentek tiszteletével együtt, több volt a későközépkori medicinában, mint a koraközépkorban. Paradox módon befolyása a tudományos ismeretek bővülésével egyidejűen nőtt!

A szerzetesi medicina végét a Clermont-ban 1150-ben tartott zsinat jelentette. Ekkor és itt tiltották meg a szerzeteseknek az orvoslást, mivel ez túlságosan világi irányba befolyásolta a világtól való elfordulásra hivatott kolostori életet. Ez még nem jelenti azt, hogy teljesen világi kézbe került volna az orvoslás. Művelését az ún. világi klérus vette át, azok a papok, akik közül egyébként is az értelmiség zöme került ki.

Az arabizmus térhódítása Európában

Volt egy másik, nem egyházi oka is annak, hogy a szerzetesi medicina hanyatlásnak indult. Ez az ok az arabizmus térhódítása Európában. Az arab tudomány a nyugati medicinára is egyre nagyobb befolyást gyakorolván, az orvostan fejlődésének irányát és tempóját is megváltoztatta. Az arab hatás minden tudományágban érezhetővé vált. Az arab orvosi irodalom és gyakorlat által hozott változások, a későközépkor orvostanának ez a korszaka az arabizmus medicinája. Egyébként e korszak a skolasztikus medicina periódusa, mivel nem rendházakban, hanem valódi „iskolákban” (scholae), az egyetemeken tanították az orvostant. Az arab tudománynak az antik világ ismereteit megőrző, és a görög irodalmat és annak tartalmát átmentő szerepe éppoly fontos volt, mint amilyen érdekesek és jelentőségteljesek azok a felfedezések, illetve megfigyelések, melyekkel az arabok maguk gazdagították a kultúrát és a tudományokat. Tudományuk terjesztése – a medicinát is beleértve – nem különül el attól az igyekezettől, mellyel az iszlám tanításait messze földön hirdették.

A mohamedán időszámítás kezdetétől⁵⁵ az arabok Európában való megjelenéséig, 737-ben a franciaországi Loire partján, alig több mint 100 év telt el. Spanyolországot, a közeli Arábiát addigra meghódította az iszlám. A keresztes háborúk idején (1096–1272) a „művelt” keresztény Nyugat és a mohamedán arab világ összeütközésénél pedig bizony az arabok képviselték a világ civilizáltabb részét.

A görög orvostan, mint egyéb tudományok ismeretanyaga is, keresztény szekták révén jutott el az arabokhoz.

Ez a periódus az orvosi irodalomban a VIII. század kezdetétől a X. század végéig terjed. Míg az arab–latin receptio – befogadás és feldolgozás – megítélése nagymértékben ingadozik, a görög–arab receptio időszakának és effektusának megítélése elég egységes és stabil. A receptio lényege az, hogy a pusztán recipiáló momentum a maga felkutató-fordító, gyűjtő és rendszerező részleteivel egy bizonyos ponton egy alapvetően kanonizáló koncepcióba vált át! Ez utóbbi most már az olvasó számára nem mindig hagyva világosan az előzményeket és forrásokat, egészében termékenyíti meg a következő periódust. Miután ez minden receptio lényege, vonatkozik mutatis mutandis az arab–latin receptiora, illetve asszimilációra is.

Ez az a „váltás”, vagy ha tetszik periódus, amikor az orvosi teória tulajdonképpeni eredetét keresve nem találjuk, vagy nem mindig találjuk az eredeti forrást. A görög irodalom arab fordításában, de még az arabbal való ötvözetében is – latin fordítások tükrében – tisztábban lehet látni a teóriák, esetleg eljárások eredetét, mint később az arab forrásoknak,

---

⁵⁵ 622, „hedzsra” = Mohamed menekülése Mekkából Medinába

illetve az arabon át behatolt görögnek a latinban, ahol a gyakran kettős, áttétel és a kettős, vagy akár helyenként hármas kiegészítés, a fordító vagy vélt coauctorsága, „társszerzősége” torzítja az össz-szöveget, ugyanakkor új ismeretekkel ki is egészíti.

Constantinus Africanus – az arabizmus bevonul a későközépkor európai orvosi irodalomba

A későközépkor görög–arab receptiojának két igen jellegzetes központja volt, amelynek vizsgálata mintegy modellként szolgálhat: Salerno és Toledo. Constantinus Africanus irodalmi munkássága révén ismerjük meg legjobban az arabizmus bevonulását a későközépkor európai orvosi irodalmába.

Az eredeti latin szövegben az arabból való fordítás meghatározása olyan fogalmakkal történik, mint „translatio” (átültetés), „compositio” (összeállítás), „coadunatio” (egybeillesztés). Ennek az utóbbi szóhasználatnak értelmében Constantinus Africanus bizonyos társszerzőséget is tulajdonít egyes esetekben önmagának. Hogy ezt miképpen érti, azt kifejti a *'Pantechné'*-ben: „Nomen auctoris hic scire est utile, ut maior auctoritas libro habeatur. Est autem Constantinus Africanus auctor, quia ex multis libris coadunator”.⁵⁶ Itt a „multis libris”, mint később kiderül, ugyanazon szerző többféle, azonos tartalmú kéziratának együttes fordítását jelenti.

A kéziratok nagyobb részét csaknem kizárólag tisztán fordításoknak deklarálja. A *'Viaticum'* több változata is így kezdődik: „Incipit Viaticum a Constantino in latinam translatum” és „Viaticum a Constantino Africano in linguam latinam translatum”.⁵⁷ Ezen közben Constantinus tisztán használja az „auctor”, „corrector” fogalmat, mint ahogy saját munkásságát a *'Liber de virtutibus simplicium medicinarum'*-ban egyértelműen az antikból való „compilatio”-nak nevezi.

Constantinus Africanus autoritása és integritása a XII. század közepén Salernón túlmenően már Chartres-ban is óriási. Fordításai és gyűjteményei révén az arab orvosi irodalom jelentős része válik hozzáférhetővé az olasz és francia orvosi iskolák számára; és melyik jelentős európai iskola az, a magyart is beleértve, mely nem e kettőnek folytatója?

Constantinus Africanus minden munkája fellelhető a következő század orvosi irodalmának legjelentősebb részében, és ez involválja az arab medicina receptioját is. Az

---

⁵⁶ „Hasznos tudni a szerző nevét, mert növeli a könyv tekintélyét. Ez a szerző Const. Af. több könyvből is merített”

⁵⁷ „A *Viaticum* kezdete, melyet Constantin fordított latinra” és „C. A. latin nyelvre fordított *viaticuma*” (a *Viaticum* az orvosi irodalom egyik kézikönyv jellegű műfajának megjelölése a középkorban)

pedig, hogy a források közben el-eltűnedeznek, nem egyszerűen csak tudományos pontatlanságot jelent – természetesen azt is –, hanem gyakran a tökéletes asszimiláció jeleként mint pozitívum értékelhető.

Constantinus kézirataiban eléggé egyértelműen jelöli meg mind a fordított részt, mind – compilatio esetén – egyéb forrásokat. Utóbbi esetben tartott igényt mint „coadunator” a társszerzősége. A későbbi leírók már távolról sem tartották be ily precízen a tudomány íratlan szabályait. Kézirataikban keverednek az arabból, a görögből való fordítások és complilatiók, valamint Constantinus Africanus eredeti munkái, amelyekhez a XV. század számos kéziratában még olyan, Constantinus Africanusnak tulajdonított – többnyire primitív – írások is csatlakoznak, melyekhez neki, ma már bizonyíthatóan, semmi köze sem volt.

Itt a magyarázata annak, hogy már a XIII. században megindult az irodalmi vita Constantinus Africanus munkásságának értékeléséről. Pietro d’Abano egyenesen irodalmi tolvajlással vádolja. A XV–XVI. században a konfúzió már teljes, bár mindig akad egy-egy szerző, aki az alapkéziratok ismeretében elismerően nyilatkozik. Így a XVI. században Symphorianus Camperus (Symphorien Champier) (1539), a kitűnő francia humanista *’De medicinae claris scriptoribus...’*⁵⁸ című könyvében igen tárgyilagosan írja, hogy valóban szép latin nyelvre ültetett át több régi görög és arab orvosi szöveget.

A Corpus Constantinum

A vita századunk közepéig, a teljes kéziratanyag feltárásáig tartott, amikor is kiderült, nem az a baj, hogy Constantinus Africanus plagizátor lett volna, hanem inkább az, hogy fordítóként túl eredeti. Nem az általa fordított arab szerzőtől vette át a gondolatot, hogy saját szerzeményeként adja elő, hanem pont fordítva: az eredeti szöveghez fűzte néha, fordítás közben, saját ötleteit. Ha ez tudományos szempontból erősen vitatható eljárás is, a medicina szempontjából nem értékelhető teljesen negatívan, mert így nemcsak befogadott, hanem – az európaival ötvözve – be is olvasztott az arab teória. Ha tehát azt a 25 tételből álló egész irodalmi gyűjteményt nézzük, amit *’Corpus Constantinum’* címen tartunk nyilván, akkor ebből 16 mű az, amelyek az arabizmus nagy kompendiumai, lényegében hiteles forrásai a későközépkorban asszimilálódott és ható görög–arab medicinának.

Ilyen értelemben lehet összefüggést találni Albicus – Zsigmond császár és magyar király udvari orvosa – *’Vetularius, Seu regimen hominis’*⁵⁹ című műve és a Constantinus-féle

⁵⁸ „a medicina neves íróiról...”

⁵⁹ „Az ember életrendjéről szóló írás”

'*De re naturali*' című opus között, valamint Bartholomaeus Squarcialupis – ugyancsak Zsigmond udvari orvosa – '*Antidotarium*'-ával a Constantinus-féle Antidotarium relációjában. Miután mindkét említett munka szerzői, ha nem is magyarok, de hosszabb időn át Magyarországon működtek és hatottak, nem túl merész következtetés, hogy a magyarországi medicinában is jelentős szerepet reprezentál az arab medicina.

Bizonyos mértékig kiegészítője a Corpus Constantinumnak a szíriai orvosok – beleértve a nesztoriánusokat is – irodalmi munkássága, melynek gyűjteményét '*Corpus Syriacorum*' néven ismerjük. Ami a receptios periódust és az asszimilációs processzust illeti, ezekre az a jellemző, hogy maga a korszak a tudást keresi általánosságban és praktikusán; kevésbé törődik a tudományos akribiával. Az eljárás a témával foglalkozó, ahhoz értő, abban járatos fordítóé, akiben nem a nyelvész dominál, hanem akit inkább a pedagógiai Eros vezet.

Nem döntő, de némileg jellemző, hogy az arab medicinában külön könyvek szolgálták a tanulás és külön íráskok a tanítás célját.

Ha végül a Corpus Constantinum kapcsán a görög–arab auctorok arányát vizsgáljuk, úgy az látjuk, hogy jelentőségében a salernói arabizmusban az újjáéledt Galenos volt az uralkodó. Természetesen Abulcasis, Alkindus (al-Kindi), Rhases (Rhazes, ar-Rázi), Hali Abbas (Ali Ibn Abbas al-Magusi) és a többi arab orvos mellett, miért is helyesebb ezt a korszakot a görög–arab receptio és asszimiláció időszakának nevezni. A mintegy fél évszázaddal későbbi toledói arabizmus, melyet Gerardus Cremonensis (cremonai Gerard, 1114–1187) személyéhez fűzünk, már csaknem tisztán arab szerzőket reprezentálván, e tekintetben egyértelműen arab. Miután ez a befolyás is elsősorban és döntően francia (Chartres) és olasz (Palermo) orvosi iskolákon keresztül hatott, így a spanyol '*Corpus Toletanum*'-ra mindaz érvényes, amit diszciplináris szempontból a Corpus Constantinumról írtunk.

Neves arab auctorok

Megemlítendő, hogy az egyes arab szerzők munkái közül mi az, amit ma az orvostudomány szemléleti és gyakorlati fejlődése szempontjából egyaránt legfontosabbnak ítélünk az arab auctoroknál: al-Kindi a terápia, különösképpen a farmakoterápia területén hozott újat, Hali Abbas leginkább epidemiológiai vonatkozású megfigyelésekkel és teóriákkal gazdagította az orvosi irodalmat.

Abulcasis könyve a chirurgiában és ophtalmológiában, különösen az instrumentológia gyakorlatában hozott sok novumot. Ugyanakkor ismét utalunk arra, hogy Avicenna (Ibn Szína) – akit talán a legtöbbet emleget az orvosi irodalom – Kánonjában tulajdonképpen a

teljes galenosi medicinát adja, csaknem tökélyre víve ennek racionalizmusát, valójában sokkal kevesebb önállósággal, mint kevésbé nagynevű társai.

Az orvostudomány és az egészségügy egész fejlődését illetően talán az a legfontosabb, hogy a későközépkor egész kórházügye mind szervezési, mind település-egészségügyi szempontból az arab medicinán alapszik.

A Bizánci Császárságból elüldözött, vagy onnan önként távozó szekták tagjai fordították a görög szerzők munkáit előbb sémi nyelvre – szír és héber nyelvre –, majd később arabra. Nevezetes fordítóiskola volt a nesztoriánusoké Perzsiában a VI. században. A VII–X. században pedig Damaszkuszban, Kairóban és Bagdadban már minden lényeges görög orvosi gyűjteménynek megvolt az arab fordítása. Ekkor kezdték művelni az arabok saját, klasszikussá vált orvosi irodalmukat. Első jelentős szerzőjük, Rhazes perzsa születésű. A himlőről és a kanyaróról szóló nevezetes tanulmányai arról tanúskodnak, hogy nemcsak a görögök által leírt megfigyeléseket másolta, hanem maga is kitűnő klinikus. E két betegségnek ez az első, mai szemel nézve is pontos klinikai leírása. Majmokon higánnyal végzett kísérletei eredetiségről tanúskodnak. A kor szellemére jellemzően mégis azt írja, hogy fontosabb a könyv, mint a megfigyelés, de orvosként szerencsére nem így járt el.

A legbefolyásosabb arab auctor a már említett Ibn Szína (Avicenna), aki Kánon címmel olyan orvosi enciklopédiát írt, mely több száz éven keresztül volt mind a nyugati, mind a keleti orvostan művelőinek alapvető kézikönyve.

Európa területén a klasszikus arab medicina első központja a spanyolországi arab királyságokban alakult. Első képviselői eredetileg zsidók voltak; a középkori iszlám az akkori kereszténységnél jóval toleránsabb volt. A zsidó Moses Maimonides (Móse ben Majmon) és az arab Averroës (Ibn Rusd) egyaránt neves orvosok, filozófusok, literátusok (XII. század). Avenzoar (Ibn Zuhr) írásaiban (XII. század) a görög hagyomány sok, Galenostól független gondolattal párosul: a scabies egzakt klinikai képét adja, amit majd a XIX. század kórtana erősít meg.

Az arabok medicinája mindazokat a jegyeket viseli, melyek a középkori nyugati orvostant is jellemzik (s oly kevésbé tűnnek elfogadhatónak a modern orvosi gondolkodás számára): viszonylag merev ragaszkodás a klasszikus szerzőkhöz, az asztrológia divatos művelése, az anatómia jóformán teljes mellőzése és a sebészet relatív háttérbe szorulása.

A Nyugat akkori medicináját azonban messze meghaladták az arab szerzők, hiszen ismerték a görög eredményeket. Nagy gyógyszerismerettel rendelkeztek, kórházakat építettek, azokat jól szervezték és praktikusán, sőt többé-kevésbé higiénikusan rendezték be. E téren teljes fölényben voltak.

Követve a medicina útját, látható: a görögök orvosi tanai – néha kerülővel – a Közel-Keleten és Észak-Afrika néhány kultúrközpontján át visszajutottak Európába. A görög medicinát fordításokban az arab őrizte meg, s a klasszikusok az arabon keresztül kerültek a középkori latin orvosi irodalomba. Ez az ún. asszimilációs folyamat a középkor végéig tartott.

Igen figyelemreméltó az a körülmény, hogy akik a klasszikusokat arabról latinra fordították az arab–iszlám–keresztény határon éltek! Nem lehetett véletlen, hogy a salernói iskola, az európai középkor első híres orvosi központja az akkor arab Szicília közelében feküdt, és hogy az első jelentékeny orvosi fakultással is rendelkező egyetem Montpellier-ben, Dél-Franciaországban a spanyol határ mellett volt. A XII. században virágzott salernói orvosi centrum kifejezetten nem papi, hanem laikus iskola volt. Tanításaiban az arabizmus empíriával és sok gyakorlati tanáccsal ötvöződött. Tanmenete oly jónak bizonyult, hogy azt a párizsi egyetem orvosi kara átvette.

Az innen származó jelentékeny számú tanulmányban kitűnő klinikai megfigyelések olvashatók pl. az urogenitális szervek betegségeiről, vérhasról stb. Érdekes terápiás javaslatokban bővelkedik. A bőrbetegségek higanyt tartalmazó kenőcsökkel történő kezelése, a golyva jódekezelése ma is megállja helyét.

Az egyetemek

A XII. században kezdik az egyetemek orvosi karai átvenni azt a szerepet, amit addig az orvosi központok, „iskolák”, illetve az azokban működő s tanítványokat famulusként kiképző orvosok láttak el. A párizsi egyetem alapítási éve 1110. Itt száz évvel később már magyar hallgatókkal is találkozunk. A montpellier-i egyetemet 1181-ben, a bolognai egyetemet 1113-ban, az oxfordit 1167-ben, míg a páduait 1222-ben alapították. Jóval később, 1367-ben alapította Nagy Lajos a pécsi egyetemet, melynek orvosi kara nem volt. Ismerjük viszont a Zsigmond király által 1395-ben Óbudán alapított rövid életű egyetem orvosprofesszorainak nevét (Cloststein Simon, Tyrnau Mátyás). A felsorolt egyetemeken inkább papokkal találkozunk, mint az orvostan tanáraival. Számuk kettőnél-háromnál ritkán több, inkább kevesebb.

Az egyetemek működése biztosítja a most már teljesen rendszerezett, szabályozott orvosképzést. Ez a képzési forma teljesen új, addig nem létezett. Tanítási elvei és gyakorlatuk ettől kezdve egész Európában irányelvül szolgált a később alapítandó egyetemek számára. Mind a tanárok, mind a diákok sok országból érkeztek, de igen kisszámúak voltak. Latin lévén a kultúra és a tudomány nyelve, nyelvi határok sem a tanulást, sem a gondolkozást nem gátolták.

A XII. század Montpellier virágkora; olyan nagynevű orvos-abszolvensei voltak, mint Petrus Hispanus; XXI. János néven 1277-ben pápává választották, egyébként a történelem egyetlen orvosa, aki a római egyház feje lett.

A legnevesebb középkori orvos, Arnaldus de Villanova is itt szerezte doktorátusát. A középkor bevett gyakorlata szerint kiváló orvos más magas udvari vagy egyházi funkciókat is betöltöttek. Arnaldus de Villanova pl. diplomáciai szolgálatot teljesít.

A XII. században ugyan még nem szűnt meg a dogmák uralma, de a rációt és a tényeket kutató tudósok mint Albertus Magnus és Roger Bacon hatása már érezhető.

A középkor második felének skolasztikus medicinája jórészt a görög megfigyelések, elméletek, eljárások és receptek ismételése, melyek spekulatív viták és magyarázatok tükrében jelennek meg. Ezt a szentek, különösképpen az ún. gyógyító, valamint betegségekkel összefüggésbe hozott szentek tisztelete kíséri.

Tekintély és dialektika nyomja rá bélyegét a kor orvostanára. Nem pusztán meddő viták ezek. A fordítások, átírások, sőt hamisítások szükségessé tették ezeket és a magyarázatokat, ha meg akarták találni a helyes értelmezést. Ezek segítségével és néhány megfigyelésre alapozott, de elvont teóriává csiszolt eljárással, amilyen pl. az uroszkópia és a pulzustan, alakították ki a most már filozófiai értelemben véve is skolasztikus rendszerüket. A középkori medicina „laboratóriuma” a könyvtár volt. A skolasztikus orvosokhoz közelebb állott a filozófia, mint a mai értelemben vett természettudomány, noha éppen ez a fizika fejlődésének egyik jeles időszaka.

Ez a statikus és stabil szisztéma a XIV. században kezd lazábbá és mozgékonyabbá válni. Megindul az anatómia iránti, eleinte csak elméleti érdeklődés. Padua és Bologna professzorai ismét valódi kórtörténeteket és kórleírásokat közölnek.

A XV. századot már Savonarola és Nicolaus Cusanus neve fémjelzi, általuk újabb hangsúlyt kap az empiria és a ráció. Nem véletlen, hogy a fejlődés Itália önálló városállamaiban indul meg, ahol a művészet- és tudománykedvelő gazdag polgárok, csakúgy mint az arisztokrácia az új gondolatok támogatói.

A sebészet

A középkori orvoslás mélypontja a sebészet állapota. A tours-i zsinat (1163) véglegesen eltiltja a képzett pap-orvosokat a sebészettől. „Ecclesia abhorret a sanguine” (az egyház irtózik a vértől). Ezt megelőzően a clermont-i zsinat (1130) a papokat általában eltiltja az orvoslástól, ehhez azonban nemigen tartották magukat. Ez a szerencsétlen, mindkét

diszciplínát hátrányosan érintő különválás Galenos idején kezdődik, az arabizmus kezdetben fokozta. A könyvtárakból a sebészeti könyvek eltűnnek. A sebészet gyakorlatát borbélyok, fürdőmesterek, kuruzslók veszik át. Kivételesen még megtalálható Itáliában és Franciaországban, ahol a klasszikus hagyományok és azok gyakorlata soha sem halt ki teljesen; néhány, a sebészettel foglalkozó orvos, pl. Henri de Mondeville hangsúlyozta az anatómia tanulmányozásának szükségességét. A XIII. században már több boncolást végeznek, az anatómiai ismeretek azonban nem bővülnek, amint ez a bolognai Mundinus nagy anatómiájából is kiderül (1316).

Saliceto, a neves sebészorvos, az arab cauterisatióval szemben a sebek késsel történő kimetszésének híve volt. Tanítványa, Lanfranchi vitte az olasz sebészi eljárásokat Franciaországba. Nős lévén, nem lehetett a párizsi fakultás tagja, így a Párizsban 1295-ben alapított Szt. Kozma Kollégiumba lépett be. Szép Fülöp háziorvosaként nagy befolyásra tett szert. A laikus orvos, Guy de Chauliac ugyan rendkívüli kezűgyességű és jól felkészült, több műtéti technikát tökéletesítő sebész volt, akinek könyve a XVI. század végéig standard mű, „kézikönyv”, de a sebészet elméleti ismeretét nem gyarapította.

A járványok

Az 1348-ban kitört pestisjárvány, a fekete halál iszonyú pusztítást végzett Európában. Városok néptelenedtek el, falvak haltak ki, megakadt a kereskedelem.

1348 és 1350 között 25 millió halottat követelt a járvány. Ez Európa akkori lakosságának egynegyede.

A keresztény papok és orvosok egyaránt istencsapásának tekintették a szó eredeti értelmében. Ez annál is inkább érthető, mert az Ószövetség számos fejezetében olvasható, hogy Isten pestissel sújtja a bűnösöket. Az Ótestamentum egyébként a járványos betegségek fertőző voltáról is többet ír, mint a görög klasszikusok.

Az orvosokat és laikusokat a pestis önálló gondolkodásra készítette, hiszen Galenosnál semmi sem volt olvasható pestisről. Szájhagyomány és megfigyelésekből levont következtetések vezettek a fertőzés folyamatának megértéséhez, a profilaxis gondolatához.

Ahogy az ókorban, úgy a középkorban sem volt elítélendő, ha nagy járvány idején az orvosok is elmenekültek. Helyettük külön ún. pestisorvosokat (pestilentiarius) alkalmaztak a városi hatóságok.

A középkori medicina az orvoslás folyamatosságát fenntartva a közegészségügy gondolatát is felélesztette. A közegészségügyi rendelkezések, szabályok, azok gyakorlatban

való alkalmazása és ellenőrzése, a megelőzés gondolatának a pestis pandémiát követő továbbfejlődése a korszak orvosi kultúrájának és a civilizációnak nagy eredménye.

A járványos betegségek fertőző voltának felismerése vezetett az elkülönítéshez mint profilaktikus rendszabályokhoz, a karanténállomások felállításához, a vesztegzár létrehozásához. A vesztegzár 40 napig tartott – olaszul quaranta –, innen az elnevezés.

A XIV. századtól kezdve majd minden város kiadja a pestis elleni óvrendszabályokat, illetve a járvány idején alkalmazandó eljárások rendjét tartalmazó szabályzatot, az ún. „Ordo pestis”-t.

A kevésbé heves módon jelentkező, de a VI. századtól Európában egyre jobban terjedő lepra volt a másik nagymértékben pusztító betegség, melynek fertőző voltát felismerve, az abban szenvedőket elkülönítették, részükre sok város külön lepraházakat (leprosorium), épített vagy jelölt ki, életüket, mozgásukat szigorú rendelkezésekkel szabályozták.

Az irodalom és a festészet szebben és teljesebben adja vissza a betegségek, járványok, az egyes betegek, a környezetben történt változások képét minden orvosi leírásnál.

Járványokat nemcsak szomatikus betegségek okoztak. Pszichés járványok sokaságáról olvashatunk, leginkább a fekete halált követő időkben. A tömegőrület flagellánsokat űz országokon át, gyerekeket készlet keresztes hadjáratokba. A XI–XV. században táncdüh szállja meg a városok szegény lakosait.

A romlott rozs okozta ergotizmus (Szent Antal tüzeinek nevezték) nem fertőző, de nagy járványszerűen terjedő betegség a középkorban. Az élelmiszerek ellenőrzésére vonatkozó szabályok a közegészségügyi rendelkezések részeként vagy külön előírások formájában jelennek meg. A piacokon az élelmiszerellenőrzést Németországban a XII., Angliában a XIII., Franciaországban a XIV. században vezették be.

A doctor és a kórház

A közegészségügyön túl a szabályozás az orvosi működésre, a tanítás, képzés módjára és a vizsgák rendjére is kiterjed. A mai doktori cím ebből az időből való. A nyugati világ első ilyen jellegű törvényét II. Roger szicíliai király adta ki 1140-ben, amely a gyakorlatot folytatni kívánó orvos részére állami vizsgát ír elő. II. Frigyes király ezt a törvényt 1224-ben kibővíti. Szabályozza a tanulmányi időt, vizsgát, jogosultságot, rendelkezik a gyógyszerész gyakorlatról, a városhigiéné részletes előírásait adja. Hasonló törvényeket Spanyolországban 1280-ban, Németországban 1348 után hoznak.

A magasan kvalifikált, egyetemet végzett, a 'doctor'-i cím viselésére jogosult, valóban tudós orvosok száma az egész középkor folyamán igen alacsony volt. Párizsban pl. 1296-ban hat, 1395-ben harminckét doctor volt. Mivel vagy papok, vagy udvari, illetve városi alkalmazottak voltak, anyagi helyzetük biztosított, tekintélyük nagy. A lakosság közvetlen ellátása nem volt feladatuk, azt sebészek, borbélyok, laikus orvoslók, alacsony képzettségű szerzetes fráterek látták el.

A középkor talán legnagyobb vívmánya az arab mintára létrehozott kórház volt.⁶⁰ A Johannita-rend jeruzsálemi kórházának alapítása (1181) jelenti a kórházak meghonosítását, melyek eredetileg jótékonyági intézményként születtek, hogy később orvosi rendeltetésük legyen. Ez az átalakulás a XIII. században gyorsult fel, amikor a kórházak nagy részének és sok újonnan alapítottak a kezelését, igazgatását a városok vették át.

Nem ismeretlenek Rómában sem a főleg katonák ellátására szolgáló intézmények (valetudinarium). De sem nagyságában, sem orvosi ellátásban nem közelítik meg a középkor kórházait. Ezek eredetileg vendéglátó házak voltak, melyeket olasz kereskedők építettek Palesztinában. A keresztes háborúk idején egyes lovagrendek vették át a sebesültek és betegek ápolását. Főként a Johannita-rend, később a Máltai Lovagrend tekintette feladatának a betegek szervezett kórházi ellátását.

---

⁶⁰ Lásd Vekerdí László e témában írt értékes tanulmányát: A kórház története. In: Vekerdí László: Kalandozás a tudományok történetében. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bp., 1969. Magvető. pp. 417–451. (Elvek és utak)

A scholaristól a doctorig⁶¹

A 'doctor' szónak nem kevesebb mint tizenkétféle különböző jelentése van. Ezek közül tulajdonképpen csak kettő vonatkozik az orvosokra: egyik jelentésében mint egyetemi grádus, másik értelemben mint a gyakorló orvost illető megszólítás. Utóbbit illetően a világirodalomban talán a legelső ilyen értelmű, ti. a gyakorló orvost jelölő említését Chaucernél találjuk 1386-ban: „With us ther was a Doctour of Phisyck” (így!).

A 'doctor' itt kétségtelenül nem a tudományos fokozatra, hanem a foglalkozásra utal. (Angliában a teljes jogú orvosok jelentős része nem 'doctor', hanem csak egy alacsonyabb tudományos fokozattal rendelkezik, megszólításuk azonban: doktor.)

A doctor a klasszikus latinból származik és etimológiájának megfelelően (doceo = tanítok) a tanító minden formáját jelenti. Klasszikus latin szövegekben a mai értelemben vett tanítókat, praeceptorokat, a grammatika és a retorika előadóit jelöli. A késői ókorban különösen gyakran találkozunk a doctor armarum (campidoctor) kifejezéssel. A katonák és a gladiátorok oktatóit nevezték így.

A korai kereszténység idején a tanító klerikusok a doctorok. A koraközépkorban az egyház gyakran használja a tudós tanító értelmében a doktor elnevezést. Ezt egy a VII. század elejére datált anonim kolostori kézirat, az ún. *Regula Magistri* is bizonyítja.⁶² A kolostor apátját „doctor”-nak nevezi, amivel az apát tanítói tekintélyét hangsúlyozva erősíti. A XII. századtól kezdve lesz a tudományokban jártas férfiak epithetonja, megtisztelő cím, többnyire individualizálva, mint pl. doctor angelicus (Aquinoi Tamás), doctor subtilis (Duns Scotus), doctor singularis (William Occam), doctor universalis (Albertus Magnus). Doctores concilii-nek nevezték azokat a tudós egyházi férfiakat, akik az egyházi zsinatokon szavazati joggal vettek részt.

A középkorban, még az egyetemek kialakulása előtt neves skolasztikus tudósokat, később humanistákat tiszteltek meg e címmel: doctor illuminatus (Raimundus Lullus), doctor mirabilis (Roger Bacon).

---

⁶¹ Forrás: Schultheisz Emil: A scholaristól a doctorig. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 33–44. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: A 'doctor'. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 46–49. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.) – Előzménye: Schultheisz Emil: A „doktor”. = Orvosi Hetilap 100 (1959) No. 28. pp. 1021–1023.

⁶² Paris, Bibl. Nat. Cod. lat. 12.634

Egyetemi fokozatként mint akadémiai 'doctor'-i címet először a XI. század közepén használták, mint orvostudományi grádust, a salernói egyetem orvosi fakultásán.

Az egyetemi orvosi oktatásnak nemcsak formai, de tartalmi szempontból is jelentős része volt a tudományos fokozatok szigorúan szabályozott rendszere. Maguk a fokozatok az egyetemi oktatásnak konstruktív elemei.

„A doktor” és a „magister” (tanító és mester) azokat jelölte, akik a tanulókat, scholarisokat tanították. Kezdetben inkább foglalkozás-megjelölések voltak, mint címek. A korai egyetemek elnevezése magában is tükrözte a tudományos címek mögötti szervezetet és tartalmat. Párizsban az egyetem meghatározó szervezete a tanítók közössége „universitas magistrorum”. Bologna és Padua magát „universitas scholarum”-nak nevezte, a tanulók közössége volt. A későbbi XIV. századi egyetemek, mint Bécs, Prága, Heidelberg a tanulók és tanítók egyeteme, „universitas doctorum, magistrorum et scholarium” volt.

A XII. századtól kezdődően, jóllehet kevésbé elterjedt, mint a magister, a különböző tudományok eleinte inkább csak a kánonjog és a római jog, majd a teológia tanárait illeti. Az egyetemek működésének megkezdésétől egyre inkább jelöli azok tanárait. Ez időtől válik az orvosok legmagasabb tudományos grádusává. A XIII. századtól már gyakran találkozunk a „doctoratus” szóval, a magistériummal azonos módon. A század folyamán még mindig érezhető a különbség a fokozat rangjában, mert a jogászokat kizárólag, az orvosokat, az ars fakultást végzetteket ritkábban illetett meg ez a doktori cím. A század végére alakul a collegium doctorum, a középkori olasz egyetemek institutioja. Tagjai a regentes és non regentes doktorok egyaránt lehettek. Testületként csak a vizsgák ellenőrzése volt a feladata. A legkorábbi és egyben legnevezetesebb doktori kollégiumokat a bolognai egyetemen találjuk 1291-ben, ahol a jogi doktorok külön kollégiuma mellett az orvosoknak és az ars fakultás doktorainak közös kollégiuma volt. A doktori vizsgára bocsátásban meghatározó véleményező szerepük a különböző korokban változott. Itálián kívüli egyetemeken jogállásuk hasonló volt a bolognaihoz.

Tagjai között bizonyos rangbéli különbség jelentkezett az előadások tartására, tehát a curriculumra vonatkozóan. A „doctor regens” volt a legfontosabb, következésképpen legtekintélyesebb tárgyak tanára. Ő tartotta az ún. rendes előadásokat, s többnyire ő elnökölt a disputatiokon. A „doctores non regentes” mintegy rendkívüli tanárokként működtek a tanszéket betöltő doktor, később professzor mellett. Többnyire délután tartották előadásait.

A „doctor” cím viselője a tudományos életben, de a társadalomban is – minden tisztelet és jog, „summos honores privilegia” birtokosa lett. Ez tette lehetővé, hogy teljes jogú tagja legyen annak a testületnek, melyet az egyetemen előadhatott, taníthatott és vizsgáztathatott.

Meg kell jegyezni, hogy a fakultások maguk is egy bizonyos hierarchiába illeszkedtek. Ebben a rangsorban az élen a teológiai fakultás állt, második a jogi kar, ezt követi az orvosi, majd az ars, a későbbi filozófiai kar. Ezt a rangsort a középkortól a XX. század közepéig megtartották az európai tudományegyetemek.

Minthogy a korai egyetemek a nekik otthont adó városnak nemcsak tekintélyét emelték, de gazdasági előnyökhöz is juttatták, jelentős privilégiumokat kaptak. Az adómentességen kívül főleg az önálló bíraskodás volt különösen fontos. Ezeknek a privilégiumoknak a megerősítése, illetve maga a privilégium-adományozás pápai, illetve császári jog volt. A későközépkorban ezeket a jogokat már az egyetem alapításánál biztosítani akarták. Szokásjoggá vált tehát a pápai-császári alapítási engedély, mely a XV. század elejétől már elengedhetetlen feltétele volt az egyetemalapításnak. Ezekkel együtt járt az egyetemi fokozatok odaítélésének joga is, utóbbi az egész keresztény középkor folyamán általános érvényű volt.

A doktori fokozat arra is feljogosította a cím viselőjét, hogy minden egyetemen előadhasson. Ez a „ius ubique docendi” a középkori–renaissance-kori egyetem, az európai tudományos élet egyik jellegzetessége. A tanítás szabadságának ez a joga, „licentia docendi” a licenciátus terminusnak az eredete. Az egyetemen belül a tanításra való felhatalmazást a *venia legendi* már alacsonyabb grádus birtokában is megadták. A tudományos fokozat a „gradus” elnevezés már maga is jelzi, hogy az egyes titulusokat fokozatosan, lépcsőzetes sorrendben lehetett megszerezni.

Először, meghatározott aktussal egyetem csak a XIII. században alapított. Az a körülmény, mely szerint a XIII. század második felében már teljesen egyértelmű volt, hogy az egyetem létesítése az uralkodók vagy a pápa prerogatívája, arra késztetett néhány régebbi, már a XII. században a szokásjog révén működő egyetemet, hogy formális királyi megerősítésért folyamodjék, vagy egy pápai bullával növelje státútumban rögzített tekintélyét. Ez az eljárás nem mindig volt tisztán alaki, mert az ezzel együtt adományozott *ius ubique docendi* végül is Európa-szerte érvényes megerősítést kapott. A *ius ubique docendi* a XIV. századtól az egyetemek egyik legfontosabb jogi eleme lett. Tanárok és tanulók szabad mozgása a tudományok terjedésének és a curriculum fejlődésének alapvető feltétele. Ugyanakkor tévedés volna azt hinni, hogy ez a jog a középkori egyetemeket egymással szorosan összekötő kapcsolatot jelentett volna. Valójában egyes egyetemek nem szívesen fogadták a *ius ubique docendi* szupranacionális implikációját. Különösen áll ez a legrégebbi alapítású, ill. kialakulású egyetemekre, melyek ebben, bár tévesen, de pozíciójuk és privilégiumaik veszélyeztetését látták.

Ez magyarázza azt, hogy IX. Gergely pápa brevége az 1229-ben alapított toulouse-i egyetem megerősítő bullája a *ius ubique docendi*-re is kiterjed (1233). Ennek kapcsán meg kellett nyugtatni a párizsi egyetem tanárait, hogy ez az intézkedés nem ellenük irányul, hogy Párizs privilégiumait garantálja.⁶³ Az említett tanítási jogkiterjesztés még kevésbé jelentette a tudományos grádus kölcsönös elismerésének megkönnyítését. Ha az előadás jogát már nem is vitatták, vagy legalábbis nem gyakran, a grádust és a grádussal járó jogokat új vizsga nélkül gyakran nem fogadták el. A csaknem azonos tananyag, az előírt könyvek egyező volta sem volt minden egyetemen elegendő a teljes elismeréshez. Erre vonatkozik az oxfordi egyetem részletes szabályozása.⁶⁴ A szabályozás a kontinens többi egyetemén is hasonló volt. Nem kétséges, hogy az új vizsgához való ragaszkodásnak finansziális oka is volt. A középkorban sem csak a tudomány szeretete vezette azokat, akik egyetemi grádusra pályáztak. A XIII. századtól kezdődően, bár nem volt *conditio sine qua non*-ja, mégis inkább lehetett magasabb egyházi funkcióba jutni magisteri fokozat birtokában. A lectoroktól ezt többnyire meg is követelték. Rövid úton, némi támogatással a pápa brevében, vagy bullában adományozta a magister, gyakrabban doctor címet. Ezeknek a 'doctores bullati'-nak (*doctores sub camino*) nem volt előadási joga, de igényt sem tartottak erre. A *studium generale* tanulóinak másik ilyen lényeges privilégiuma, hogy egyházi javadalmaikat élvezhették tanulmányaik idején. Ez – a XIII. századtól már Európa-szerte elterjedt jog – az egyetem egyházi *beneficiummal* rendelkező orvos-tanárait is megilleti éppúgy, mint a jogászt vagy teológust. Noha ez nem minden egyetemen volt általánosan élvezeti jog, pápai engedélyt nem volt nagyon nehéz kérni és kapni. Az egyházi *beneficium* élvezetének joga anélkül, hogy a tanárnak, még ha klerikus, sőt *sacerdos* volt is, egyházi funkciót kelljen teljesíteni, lehetővé tette, hogy minden idejét a tudomány művelésére és átadására fordíthassa. Így az akkor nem nagy létszámú tanári testület, valójában néhány magister *licentiat*us és doctor igazi akadémiai feladatát látta el.

A doktorok társadalmi tekintélye az egyetemtől független privilégiumokban is megnyilvánultak, olyan privilégiumokban, mely őket valójában a kor nemességének rangjára emelte, amint azt a párizsi példa is mutatja.

A XV. században a párizsi egyetem szekularizációja már teljes volt. Az anyakönyvek szerint a fakultás tagjai és hallgatóik zöme a felsőbb városi polgárságból került ki. Társadalmi beilleszkedésük tendenciája a nemesség irányába mutatott. A fakultások jelvénye, az orvosié is, a címer lett, jogaik mindinkább a nemesség jogaival egyezőek lettek. I. Ferenc francia király 1533-ban az egyetem doktorainak lovagi címet és jelleget adományozott. A doktori

⁶³ *Chartularium Universitatis Parisiensis*. (Chart. Uni. Par.) I. p. 101.

⁶⁴ *Statuta Antiqua Universitatis Oxoniensis 'De resumentibus'*. Oxford, 1931. pp. 53–54.

címet már az effektív nemességadományozást megelőzően mintegy nemesi predikátumnak tekintették, aminek nyilvános jele a ruhaviselési rendben rögzített előírás.

A középkorban sem csak a tudomány szeretete vezette azokat, akik egyetemi grádusra pályáztak. A XIII. századtól kezdődően, bár nem volt *conditio sine qua non*-ja, mégis inkább lehetett magasabb egyházi funkcióba jutni magisteri fokozat birtokában. A lectoroktól ezt többnyire meg is követelték. Rövid úton, némi támogatással a pápa brevében, vagy bullában adományozta a magister, gyakran a 'doctor' címet. Ezeknek a doctores bullatinak (*doctores sub camino*) nem volt előadási joga, de igényt sem tartottak erre. Gúnynévként használták a XVI. században a *doctor chartaceus*. Azokat a tanárokat csúfolták így, akik előadásaikban csak a papírra vetett szöveget olvasták fel, elhanyagolva a magyarázatot.

A 'doctor'-i cím még századokon keresztül megszerezhető volt az egyetemeken kívül is. Ilyeténképpen való adományozása kezdetben pápai privilégium volt. Elsősorban teológiai, de nemritkán jogi, sőt orvosdoktorokat is avatott a pápa.

Angliában, amikor VIII. Henrik 1535-ben elszakadt Rómától, a canterburyi érsekre ruházta az egyetemen kívüli doktorrá kreálás addigi pápai privilégiumát. Jogilag ez az ún. „MD Lambeth” (Doctor of Medicine, Lambeth az érsek londoni palotája) még ma is érvényes, jóllehet nem használatos. Az utolsó Lambeth-doktorátust 1880-ban adományozták egy, a szociális munkában kitűnt orvosnak.

Németországban egy időben a császárok is adományoztak – ugyancsak függetlenül az egyetemektől – doktori diplomát, rajta függő pecsétjükkel (*bulla*). Az ily módon inaugurált doktorok neve *doctores bullati*, megkülönböztetésül az egyetemi tanulmányokat végzett, szabályszerűen *promoveált* doktoroktól.

Az oxfordi egyetem (1167-ben alapították) már a XII. század végén teológiai, majd a XIII. században orvosi és jogi doktorokat avatott. A világon először itt vezették be a zenetudományi doktorátust; itt lett Joseph Haydn 1795-ben *doctor musicae*.

Ha az 1276-ban alapított veszprémi teológiai főiskolát még nem is tekinthetjük teljes egyetemnek, Nagy Lajos alatt 1367-ben, szinte egy időben a krakkói és a bécsi universitasszal, már létrejön az első magyar *studium generale* Pécsen. Azt, aki a pécsi egyetemen a tanítás jogát (*licentia docendi*) meg akarja szerezni, a megfelelő fakultás doktorai és magisterei bemutatják. A püspök vagy a káptalani helytartó a jelöltet az egyetemi szokásoknak megfelelően vizsgáztatják. Ha a vizsgán alkalmasnak bizonyult, 'doctor'-i címmel ruházták fel. Az ilyen doktorok és magisterek nemcsak a pécsi, hanem bármely más egyetemen is – külön vizsga nélkül – taníthattak.

A 'doctor'-i fokozatot, a baccalaureatus és licentiatu, illetve magister előztek meg. Olaszországban a XIV. századig a magister és a doctor egyenrangú fokozatok voltak. A filozófusok és teológusok gyakrabban a magisteri, az orvosok inkább a 'doctor'-i címet viselték.

A legújabb időkben a doktori cím vált általánossá. A magisteri titulus nemigen használatos. Kivétel a ma is adományozott gyógyszerészi fokozat (magister pharmaciae). Újabban, angol mintára, ismét használják a magisteri címet befejezett, de tudományos értekezést nem produkált egyetemi stúdium jelölésére.

Miután a doktorrá avatás hosszú, fáradtságos és költséges tanulmányok befejezését jelentette, érthető annak ünnepélyes volta. Annál is inkább, mert a XIII–XVI. században a doktorokat rögtön megillette az egyetemi tanítás joga is. Bár az ünnepélyes avatás már a XIV. században szokás volt, a „promotio” kifejezéssel először csak 1520-ban találkozunk, amint azt Rashdall írja. Ugyancsak ebben az időben kezdték adományozni a nagyalakú doktori diplomákat is. Addig a promotio megtörténtét rövid levéllel igazolták. Többnyire erre sem igen volt szükség, a doktori viselet félreérthetetlenül hirdette a tudós mivoltát.

Hogy a XVII. században hogyan folyt le a promotio, arról tudós hazánkfia, Páriz Pápai Ferenc számol be, akit 1674 októberében avattak Bázelen az orvostudományok doktorává (naplóját Dézsi Lajos közli).⁶⁵ 1674. szeptember 6-án jelentkezett vizsgára Bauhinnál, az egyetem orvosi kara akkori decanusánál, s a doktori szigorlatok díjaként 17 tallért és 2 aranyforintot fizetett. Ezt követő egy hét múlva volt az első szigorlata az „universa mediciná”-ból. Ezt a vizsgát Burckhardt professzor előtt tette le. Ezután egy elméleti (de materia medica) és egy gyakorlati tételt jelöltek ki, melyekről másnap félórás szabadelőadást kellett tartania. Ezt követte a szorosabb értelemben vett szigorlat (examen rigorosum), majd három hét múlva a disputatio inauguralis, melyhez kinyomtatott disszertációt kellett benyújtania.⁶⁶ Ezen nemcsak az egyetem professzorai, a fakultás bekebelezett doctorai s hallgatói – akik közül a disszertáció opponensei is kikerültek – vettek részt, hanem a nagyközönség is. Végül két hét múlva megtörtént az ünnepélyes avatás.

Az egyetem tanácsa, élén a rectorral, a felavatandókkal együtt a nagytemplomba ment, ahol a doctorandusok üdvéért imádkoztak. Az egyetem aulájába visszatérve, a promoveálást végző tanár, a promotor felolvasta a jelöltek életrajzát. Ennek befejeztével a jelöltekhez intézett üdvözlő versek hangzottak el. Majd az egyetem pedellusa a vicecancellariusához

---

⁶⁵ Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. 1–2. Misztótfalusi Kis Miklós, Pápai Páriz Ferenc. Bp., 1899. Ráth Mór. 332 p.

⁶⁶ Három kóresetet tárgyaló disszertációjának címe: Disputatio inauguralis tribus consiliis medicis absoluta (Basel, 1674)

vezette őket, aki előtt letették az orvosi esküt. A vicecancellarius beszédet intézett hozzájuk, és medicinae licentiatu-szá avatta a jelölteket. Csak ezután következett az egyetem tanácsa előtt a 'medicinae doctor'-rá avatás. A doctorandusnak átadták a doktori jelvényeket (ornamenta): a köpenyt (cappa), a doktori kalapot (biretum doctorale), a gyűrűt (annulus doctoralis), valamint egy könyvet, többnyire Hippokrates 'Aforizma'-it. A szertartást ünnepélyes lakoma (convivium doctorale) fejezte be.

Egyes nagyobb hírű egyetemeken még a XVIII. században is hatalmas összegbe került a promotio. Így Bécsben 1749-ig az orvosdoktorrá avatás 100 aranyba, Oxfordban 100 fontba került. Legnagyobb ára a doktori diplomának Párizsban volt, ahol Monteil 5000 frankra teszi a promotio költségeit. A doktori disszertáció kinyomtatása, ami ugyancsak a jelölt saját költségén történt, még csak növelte a kiadásokat.

Akiknek nem volt meg az anyagi lehetőségük, illetve nem törekedtek egyetemi pályafutásra, s nem akartak előadni, beérték a teljes orvosi gyakorlatra jogosító, de jóval olcsóbban megszerezhető licentiatusszal.

A stúdium fokozatos jellege megszabta a tanulmányait végző bizonyos fokozatot, vagy fokozatokat már elért scholaris előadási jogát. A már tárgyalt és később még említendő artes studium befejeztével orvosi tanulmányokat végző studiosus két év után a baccalaureus címet szerezhette meg, ezzel a fokozattal már segíthette tanárait az artes fakultás előadásaiban, magán az orvosi karon e szempontból jelentősége nem volt. Ezt a fokozatot többnyire ki is hagyták, és egyenesen a licentiatusra törekedtek, hogy a magisterium megszerzése után a doktori promotioval fejezzék be tanulmányaik formai részét. Mind a magisteri promotiohoz, mind a doktorrá kreáláshoz szükséges volt, hogy az előírt és szabályszerűen abszolvált, öt-hat éves stúdium alatt több rendes és egy-két rendkívüli disputation való sikeres részvételét igazolja, úgy is, mint respondens és úgy is mint opponens. Ezután bocsátották vizsgára. Maga a vizsga is többlépcsős, először az előzetes vizsga, az ún. „examen privatum” letételére kapott a tanuló engedélyt. Ezen megfelelően mutatta be a dékán a jelöltet a cancellarnak, aki megadta az engedélyt a nyilvános vizsgára, egyúttal megszabta annak időpontját.

A sikeres vizsga után ítélte oda az egyetem cancellarja a katedrára lépés jogát, „licentia catedram consequendi”, hogy most már magán a katedrán ünnepélyesen lefolyó vitában védhesse meg disszertációját. Ha a disputatio sikeres volt, a respondens licentiatusnak nevezhette magát, és a doktori promotio vagy creatio ünnepélyes eljárása akár még aznap kezdetét vehette.

Az új licentiatu-s ill. doctor ezzel az aktussal bekerült a tanításra jogosultak körébe. Miután a licentiatu-s a tanítás jogát már megadta, a XVI. század közepétől a doktori promotio

jogával egyre kevesebben éltek. A doctori cím és méltóság gyakran azt a célt szolgálta, hogy viselője az országban udvarban, városban tudásához méltó magas tisztséget tölthessen be.

Examen eredetileg a törvényszéki bírósági vizsgálatot jelenti, a klasszikus latinból átvett kifejezés, melynek középlatin formája examinatio (examinare, examinatore) a XIII. századtól kezdve fordul elő az egyetemi írásokban. Itt már a tudományos vizsgát jelenti, melynek eredményes letétele, abszolválása jogosít egyetemi fokozatra.

Az examinatio kifejezés mellett a vizsgára, vizsgáztatásra vonatkozó, a statutumokban előforduló kifejezések, melyek valamennyi fakultáson, így az orvosin is felbukkannak, temptamen (amiből a XVIII. századi tentamen lesz) és a disputatio temptativa.

Szabályozott vizsgarend először a párizsi egyetem ars és teológiai fakultásán jelenik meg 1215-ben. Néhány évvel később már az oxfordi egyetemen, a bolognai egyetem jogi és a montpellier-i egyetem orvosi fakultásán is használatos. Ettől kezdve az egyetemeken az examina a curriculum constitutív részét képezik.

A vizsga a magisterek számára a legfőbb eszköz volt, hogy az egyetemen a tantárgyakkal kapcsolatos formai és tartalmi kérdések irányításának, sőt a promotio ellenőrzésének jogát is maguknak biztosítsák, hogy hallgatóik, később kollégáik későbbi magatartását és hűségét kontrollálják.

Az előírt tanulmányi idő igazolása, a díjak lefizetése után jelentkezhettek a kifogástalan erkölcsű studiosus vizsgára. A vizsga maga mindenekelőtt szóbeli részből, a disputatióból állott. Jó eredménye többnyire biztosított, mert az előzetes kiválasztás igen körültekintő, csak jóképességű, a gyakorló disputatiokon tudásukat már bizonyító scholarisok bocsáttattak vizsgára. A vizsga elnöke eredetileg a cancellar, aki a vizsga feletti felügyeletet gyakorolta. A fokozat adományozásának joga is a cancellaré. Az egyház képviselőjeként őrködött minden tan tisztaságán. A vizsgabizottságok gyakorlati irányítását azonban már a kezdetektől fogva biztosították maguknak a magisterek, ők szabályozták és határozták meg a részleteket és állították össze a sikeresen abszolváltak ranglistáját is.

A disputatio a középkori és korai újkor egyetem minden fakultásán az oktatás integráns része, a lectio kiegészítője, a stúdium egy szakaszának befejező momentuma.

Legfontosabb metodikai instrumentumát, a szillogizmust az aristotelesi dialektikából merítette. Már a legkorábbi egyetemi források (1208, 1211) a lectio mellett említik magát a vitát.

A magister számára a disputatio – mint a lectio része – bizonyos, korlátozott lehetőséget nyújtott, hogy a kommentátorok auktoritásától némileg függetlenítsen magát, és legalább

kérdés formájában fejthesse ki saját véleményét, amit a tantételre vonatkozó hivatalos determinációjában nem mindig tehetett meg.

A disputatio nemcsak az elméleti előadáshoz kapcsolódó oktatási forma, hanem a tanulók gyakorlati felkészítését segítő eljárás. A baccalaureatust már elért scholarisok számára, akik respondensként – mai értelemben opponensként – argumentáltak. Ebben a formában a disputatio olyan részét képezi a vizsgáztatásnak, mely feltétele a vizsgára bocsátásnak. Valójában a hivatalos és a promotios vizsgák is elsősorban disputatióból álltak.

A XV. században jelentőségük csökkent, tartalmuk, formájuk gyakran torzult és ezért a humanisták a késői skolasztika, főként a nominalizmus visszásságának tartották.

A könyvnyomtatás a disputatiokon alapuló disszertációk megjelenéséhez vezetett. A XVI. századtól kezdve a tézisek már csak nyomtatva jelennek meg. Az első ismert tézisnyomtatvány Lipcséből származik, 1512-ből. A korai tézisnyomtatványok még csak egylapos írásban sorolják fel a jelölt, az ún. respondens 10–15 rövid tézisének. Ezekhez fűzhetnek kérdéseket diákok, tanárok egyaránt. A lényeg azonban a kijelölt opponensek ellenvetéseinek cáfolata, a tézisek megvédése.

A disputatio rendjét és módját az egyetemi statutumok újra részletesen szabályozták. A későbbiekben a már terjedelmes disszertációk, annak a tanárnak intenciója alapján készültek, akinek elnöklete alatt folyt maga a védés is. Igen ritkán fordult elő és külön is fel kellett a nyomtatványon tüntetni, ha a disputatio sine praeside elnök nélkül történt.

Ezeknek a disszertációknak tudományos értéke messze több, mint azt annak vizsga jellege indokolná. A választott, ill. kijelölt tézisekben tükröződik a kor színvonalának megfelelő nem ritkán név szerint hivatkozott irodalom, s a nem utolsó sorban az elnöklő, tehát a munkát kezdetől irányító professzor szemlélete. Az évszázadok folyamán igen sok disszertációról derült ki, hogy az gyakran a magának a tanárnak szellemi terméke.

A disputatiokon való elnöklés nemcsak joga volt a professzoroknak, hanem kötelessége is, amint az a legtöbb egyetem statutumában olvasható. A tübingeni egyetem 1497. évi statutuma előírja, hogy minden egyetemi előadó, magister vagy doctor, évente egy disputatiót köteles vezetni. Az 1538. évi előírás már évi négy alkalomról szól. Az elnöklő doctor regens és a professzor szerepét meghatározó jelző a „moderator prudentissimus”. A vitában résztvevő doktorok elnevezése, ez vonatkozott a magisterekre is „domini doctores”, ill. „magistri disputatori”.

A XV. századtól kezdve az eredetileg az egyházatyák korából származó, az egyetemen tartott, szélesebb publikumhoz szóló nyilvános viták a következő századokban már nemcsak az egyetem tanárai és diákjai vettek részt, hanem minden érdeklődő jelen lehetett.

Ezekből alakultak a reneszánsz és a reformáció látványos, csaknem színjátéknak tűnő disputatioi. Az orvosképzés szempontjából ennek a formának jelentősége alig volt. Azok az orvosok, akik ezeken a vitákon aktívan vettek részt, többnyire filozófusi minőségükben vitáztak. Az egyetemi élet gyakorló nem examinativ disputatioi ezzel szemben a nyilvánosság teljes kizárásával zajlottak, ezeken még más fakultások tagjai sem vettek részt. Legtöbb egyetemen ezeket szombaton este tartották, innen az elnevezés: Disputatio Sabbatica.

Az ars fakultáson végzett tanulmányokat befejező sikeres vizsga után kapta meg a jelölt a baccalaureus címet. Baccalaureus = baccalaurius = baccalarius közélatin szó, eredetileg egy baccalaria, vidéki telek tulajdonosa Rómában. A koraközépkorban az alsóbb szintű klérus elnevezése, ez utóbbiból lett a XIII. század elején a legalacsonyabb egyetemi fokozat elnevezése. A következő fokozatot a studiosus a magasabb fakultások stúdiuma után szerezhette meg.

A magister szó messze az egyetemek működését megelőzően a koraközépkorban a hét szabad művészet mestere, magister septem artis liberalis.

A Karoling-reneszánsz a XII. század tanulási, tanítási megújítása számos iskola-alapításhoz vezetett. Az alapító vagy kezdeményező gyakran önállóan működő magisterek voltak.

A magister universitatis előde az iskolát vezető tanító, az iskolamester, magister scholarum. A tudós tanító, képzett férfiú értelmében vett magister szóval Magyarországon már a XII. században találkozunk, amint azt Hajnal István írja *'Írástörténet az írásbeliség felújulása korából'* című művében.⁶⁷

A XIV. századi egyetemeken a magister már a végzett stúdium után előadásokra feljogosított rendes tanár, gyakran a tárgy egyetlen rendes előadója, a magister regens, aki minden oktatási, vizsgáztatási és előadói joggal rendelkezik, amit az egyetemi statutumok előírnak. A magister a kar bekebelezett tagja, de legalábbis azokkal egyenjogú. A XIII. század második felétől a magisteri cím egyre inkább válik a curriculumot, illetve a jogokat illetően, valamint a funkciót tekintve a doctor szinonimájává. A különbség inkább tekintélyi, mint tartalmibeli.

Ma már ritkán, többnyire a katolikus teológiai fakultáson előírt egyetemi fokozat a licentiatus.

Mivel az egyház szigorúan őrizte tanítási monopóliumát az alapítás, nem ritkán a tanítás jogát is a megyéspüspök vagy az illetékes apát engedélyéhez kötötték. Utóbbinak feltétele

---

⁶⁷ Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*. Bp., 1921. Budavári Tudományos Társaság. p. 78.

egy, a tudást bizonyító vizsga, valamint hűségeskü letétele – és persze némi díj lefizetése volt. Az 1179-ben tartott III. lateráni zsinat 18. kánonja mindezt részletesen szabályozta.

A XIII. századtól kezdődően a licentiatust megadásának joga hosszú időn át állandó vita lett az egyház és az egyetemek magisterei között, akik nem voltak hajlandók külön esküt tenni a helyi egyházi hatóságok előtt és még a díjfizetés elől is elzárkóztak. Ugyanakkor ragaszkodtak ahhoz, hogy az előírt vizsgán az egyetem magisterei is részt vehessenek. Pápai intervencióra a párizsi egyetem magisterei ezt a jogot megkapták.

Az egyetemmel kapcsolatosan a licentiatust említő első oklevél a bolognai egyetem számára 1219-ben megküldött pápai bulla, mely a vizsgáztatás engedélyezésének jogáról szól. Itt még nem fokozatként szerepel.

A baccalaureátust az egyetem ítélte oda, a licentiatust az egyházi főhatóság, adott esetben az uralkodó képviselőjében az egyetem cancellarja adományozta, aki a pápai autoritást is képviselte. Mivel a pápa minden studium generale felett gyakorolta a legfőbb felügyeletet, a grádus ennek következtében az egész keresztény világban elismert fokozat lett. Végző soron innen ered a *ius ubique docendi*, a mindenütt való tanítás joga is.

A grádusok összefüggtek a didaktikai mozzanatokkal. A korai egyetemnek két alapvető didaktikai formája volt. A „*lectio*” (németül ma is *Vorlesung* az elnevezése) a szó eredeti jelentésének megfelelően egy autoritativ szövegnek a tanár által való felolvasása, előadása, esetenként diktálása, valamint magyarázata, kommentálása.

A tankönyv felolvasása (*lectio*) és magyarázata (kommentár) együttesen maga az előadás. A középkori egyetemek orvosi fakultásainak általában két rendes tanszéke volt: egy a *theoria* és egy a *practica* számára. Ezeknek a katedráknak a betöltői álltak a hierarchiában elől: *professor primarius*, *publicus ordinarius*. Ők tartották délelőttönként a nagyobb jelentőségű előadásokat, „*lectio ordinaria*”-t. A hierarchiában őket követő doktorok, illetve magisterek feladata a délutáni előadások megtartása volt. Ők a mai értelemben vett extraordiáriusként működtek. A tankönyveket is az előadásoknak megfelelően rendes és rendkívüli opusokra, ill. kommentárookra osztották. Ez a fajta munkamegosztás már inkább a későközépkori-koraújkorai egyetemet jellemzi. Hangsúlyozni kell, hogy a középkor folyamán minden tanárnak, legyen az *magister regens*, vagy *non regens*, minden tárgyat bírnia, szükség szerint előadnia, tehát minden kötelező tankönyvet ismernie kellett. Nemcsak az előadott tárgyak cseréje, a katedrák váltása is természetes velejárója volt a curriculum egészét tanítani hivatott tanároknak. A mai értelemben specializált *magister*, *doctor* ismeretlen volt, noha tudjuk, hogy csaknem mindegyiknek megvolt az a tárgya, melynek tudományát leginkább művelte. A másik didaktikai forma a már ismertetett *disputatio*.

Az előadások kapcsán, a curriculumban gyakran találkozunk a „lector” szóval.

Nem grádust, hanem funkciót jelentett a lector = drató megjelölés, mellyel az egyetemi curriculumban rendszeresen találkozunk. A korai egyházban annak az alacsonyabb rangú klerikusnak a megjelölése, aki meghatározott liturgikus szöveget olvasott fel. A VII. századtól az a szerzetes a rendházban, vagy egy studiosus a kollégiumban, aki a refektóriumba olvasta az alkalomra előírt textust. A XIII. század szóhasználatában jelenik meg a fogalom az egyházi functiótól függetlenül az iskolával, tanítással összefüggésben. A szerzetesrendek szabályai előírják és meghatározzák annak a tanárnak a szerepét, aki a konvent ars és teológiai stúdiumait irányítja. Ez a lector többnyire magister gradussal rendelkezett, segítségére a sublector volt. Az egyetemi lectorok munkájukat fokozattól függetlenül végezheték. Gyakran a mai értelemben vett előadói formában. Az egyetemi írások gyakran említik a lectura fontosságát. A lector lehetett doctor, magister, de akár csak baccalauratus is, aki egy tantárgy egy részét olvasta fel, adta elő (pl. lector sententiarius).

Egyes statutumokban, a curriculumhoz fűzött magyarázatban a lector egyszerűen csak az előadást tartó doctor, vagy magister actu legendi jelenti.

Az egyetemi fokozatok csekély, nem lényegbevágó eltérésekkel mind a mai napig megőrizték jelentésüket és jelentőségüket.

Az ókori medicina hagyományozódása az egyházatyáknál⁶⁸

Credo, sed intelligere desidero
St. Anselm de Canterbury

*

Infirmorum cura ante omnium et supra omnium adhibendum est
(Regula Benedicti, 36)

Az ókori orvostudományt követő korszakot a kereszténység első századait, az egyházatyák korát a természettudományok és az orvoslás szempontjából terméketlen periódusnak tartották. Még a legújabb tudománytörténeti és orvostörténeti kézikönyvekben is alig néhány mondat olvasható. Gyakran úgy tűnik e munkák alapján, mintha a görög–római medicina Galenos nevével fémjelzett utolsó felvirágzását követően a szerzetesi medicina 8–9. századi kibontakozása, illetve az első nyugati orvosi főiskola, Salerno megjelenéséig az orvoslás és a természettudományok szempontjából üres lett volna a korszak.

Ez a látszat arra az egyoldalúan természettudományos szemléletre vezethető vissza, mely a szellemtörténeti aspektust csaknem teljesen elhanyagolja, elfeledvén, hogy egy bizonyos időszak természettudományának és orvostanának megértése csak akkor lehetséges, ha filozófiai és tudománysszociológiai háttere kellően ismert. Ez a követelmény különösen fontos e korban, mert az egyházatyák nagyon sok olyan írása, mely természettudományokkal és medicinával is foglalkozik, nem természettudósok, nem orvosok tollából származik. Ezeknek alaposabb feltárása és jobb megismerése révén kitűnik, hogy különösen termékeny e korszak ugyan nem volt, de az antik tudomány megőrzésében és közvetlen továbbvitelében, közvetítésében nem csekély szerepe volt a tudományokban jártas és a medicina elméletét is jól ismerő egyházatyáknak. Aminthogy írásaikból ismerhetők meg azok az új gondolatok, melyek az antik teóriákkal ötvöződve új betegségszemléletet képviselnek és új orvoskép kialakulásához vezetnek.

Felmerül a kérdés, hogy az antik orvostudomány közvetlen traductioja milyen jelentőségű volt a középkori medicina fejlődésében. Szabó Árpád Kádár Zoltánnal írt „Antik

⁶⁸ Forrás: Schultheisz Emil: Az ókori medicina hagyományozódása az egyházatyáknál. In: Schultheisz Emil: Az európai orvosi oktatás történetéből. Stúdiumok a középkorban és korai újkorban. Sajtó alá rend.: Gazda István. 2. bőv. kiad. Bp., 2010. Semmelweis Kiadó. pp. 181–194. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 85.) – Rövid változata a MTA II. Osztálya, a MTA Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézete, a MTA Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottsága és a Magyar Tudománytörténeti Intézet Szabó Árpád emlékülésén hangzott el 2002. április 17-én. Ez a rövid változat megjelent: Schultheisz Emil: Az ókori medicina hagyományozódása az egyházatyáknál. = Valóság 45 (2002) No. 7. pp. 63–72.

természettudomány” (1984) című műve a koraközépkorig tárgyalja az ókori természettudomány történetét. A könyv második részében az élő természetről írva Kádár Zoltán, aki a 11. fejezetet, „Az élő természet mint erkölcsi példatár” címmel írta, Lactantiusra, Basiliusra és Ambrosiusra utal, amikor a „teremtett világ” interpretációjáról ír. Hangsúlyozva a De opificio Dei és a két Hexahémeron kapcsán – különösen Lactantiusnál – hogy „...nem elsősorban a természettudományos ismeretközlés” a fejtegetések célja, hanem valamely dogmatikai tétel megerősítése, vagy az isteni előrelátás, providentia Dei bemutatása szempontjából jelentős.⁶⁹

Noha ez mutatis mutandis a medicina egyes teóriáira is vonatkozik, az orvosi teóriák továbbélése, azok acceptantiája, az orvosi gondolkodás fejlődéstörténete, nem utolsó sorban magának a medicina elméletének továbbvitele szempontjából ennél jóval többről van szó. Éspedig a közvetlen hagyományozódás egyik útjáról.

A koraközépkor irodalmának igen jellemző és jelentős írásai az egyházatyák munkái. Teológiai, filozófiai, filológiai, irodalomtörténeti fontosságuk mellett nem hanyagolhatók el természettudomány-történeti, nem utolsó sorban orvostörténeti vonatkozásuk sem. Kétségtelen hatásuk az orvosi szemlélet alakulására indokolja, hogy az orvostörténeti irodalom ne feledkezze meg a patológia bizonyos műveiről. Jóllehet szerzőik nem voltak sem orvosok, sem természettudósok, munkáik természettudományi leírásokban és magyarázatokban, orvosi fejtegetésekben bővelkednek. Munkájuk szervesen illeszkedik a természettudományos és az orvosi gondolkodás fejlődéstörténetébe. A 2–7. század a nagy egyházatyák kora. A régi filozófiai rendszerek erőtleneek, a késő antik Róma a keleti kultuszokat, mint disparat és primitív jelenségeket éli meg és ezektől elfordul. Így a kereszténység ad új lendületet a gondolkodásnak. Az egyházatyák a keresztény ókor és a korai középkor nevezetes írói, akiket az egyház később hivatalosan is a szentek sorába iktatott. A klasszikus teológiai definíciónak négy eleme van: igazhitű tanítás (doctrina orthodoxa), megfelelő időbeliség, kor (antiquitas competens), szentéletűség (sanctitas vitae) és az egyház elismerése (approbatio ecclesiae). Az egyházatya fogalma a dogmatikából származik, melyet az irodalom és különösen a tudomány illetve az orvostörténet csak szűken tárgyal. Az irodalomtörténet a korai kereszténység ama nagytekintélyű klerikusainak írásait is ehhez a fogalomhoz csatolja, akiket teológiai értelemben ez az elismerés nem illet meg. Patrisztikai irodalom elnevezés alatt itt az a 2–8. századi görög–latin irodalom értendő, melynek szerzői keresztény hitet valló nagytekintélyű – többnyire a hierarchiában is magas

---

⁶⁹ Szabó Árpád – Kádár Zoltán: Antik természettudomány. Bp., 1984. Gondolat. pp. 405–407.

helyet elfoglaló –, az egyházat képviselni hivatott írók, illetve klerikusok tollából származik.⁷⁰ A patrisztika tulajdonképpeni tárgya mai értelmezés szerint az ókeresztény irodalomtörténet. Specifikus tárgya a koraközépkor keresztény egyházi irodalma, tehát nemcsak az egyházatyák munkái.⁷¹

Az ókeresztény irodalom kezdetén állnak mindazon írások e definíció szerint, melyek nem kerültek bele az újtestamentumi kánonba. A korszak végét nyugaton Sevillai Isidor (megh. 636), keleten Johannes Damaskenos (megh. 750 körül) írásai jelzik.⁷²

Az egyházatyák tudása arról tanúskodik, hogy elméleti orvosi ismereteik is koruk tudományának állása szerint valók voltak. Minden jel arra utal, hogy a 4–5. században a medicina a görög általános képzettség, az enkyklios paideia része volt. Tulajdonképpen egy típus alakult ki, az orvostanban is képzett, művelt ember, amilyenek az egyházatyák is voltak. Minthogy a görög ember műveltségi ideája egyúttal az egészséges ember ideálja volt, a medicina s vele összefüggő kérdések tanulmányozása mintegy magától értetődő része lett a stúdiumnak.⁷³ Hogy az orvosi elméleti ismeretek mennyire részét képezték az enkyklios paideiának, azt ékesen bizonyítja az alexandriai akadémia vezetőjének, a keresztény grammatikusnak, Joannes Philoponosnak a munkássága. Aristoteles kommentárja (*De anima*) galenosi ideákkal van tele. Galenost és Hippokratet közvetlenül idézi.⁷⁴ A tudományközvetítésben, így a medicina traductiojában, majd receptiojában döntő jelentőségű görög–arab és arab–latin asszimiláció mellett, az eddiginél nagyobb figyelmet érdemel a medicina elméletének egy részét megőrző és közvetítő, illetve annak részben új szemléletét alakító korai keresztény egyházi irodalom. Az orvostörténeti tankönyvek egy részében ugyan találkozunk egy egyházatya, a kappadókiai Basileos (330–379) nevével, munkájának azonban nem teoretikus jelentőségéről esik szó, hanem mint az első európai kórház alapítóját említik. Ez persze nem jelentéktelen, de úgy gondolom, hogy a medicina történetében betöltött szerepe, írásainak befolyása és utóhatása ennél jóval fontosabb.⁷⁵

⁷⁰ A patrisztika eredetileg csak az egyházatyák (*patres*) teológiáját magát, illetve teológiai írásaikat jelentette. Később a név átment az egyházatyák életét és írásait tárgyaló irodalomra. A 17. században született a patrológia elnevezés, mely az idők folyamán a patrisztikával azonos jelentésű lett. A patrológia elnevezés egy lutheránus teológustól származik. Johannes Gerhard 1654-ben megjelent művének címe: *Patrologia sive de primitivae Ecclesiae christianae Doctorum vita ac lucubrationes*. A fogalom eredetét, pontos meghatározását és jelentését lásd: Overbeck, F.: *Über die Anfänge der patristischen Literatur*. = *Hist. Zschr.* 48. N. F. 12 (1882) pp. 417–472; valamint Goodspeed, J. A.: *History of Early Christian Literature*, (1941).

⁷¹ Brunhölzi, J. – Berschin, W.: *Griechisch-lateinisches Mittelalter*, 1980.

⁷² Kraft, H.: *Einführung in die Patrologie*, 1991, 127.

⁷³ Jaeger, W.: *Paideia Die Formung des griechischen Menschen*. Berlin 1959. Band 2. p. 11. Vö. még: Jaeger, W.: *Das frühe Christentum und die griechische Bildung*, Berlin, 1963.

⁷⁴ Todd, R. B.: *Philosophy and Medicine in John Philoponus' Commentary on Aristotle's De anima*, 104–107. In: John Scarborough, ed. *Symposion on Byzantine Medicine*, 1984. Dunbarton Oaks Paper, Number 18.

⁷⁵ Basileos felsőbb tanulmányait Caesareában, a tudományok metropolisában kezdte, Konstantinápolyban folytatta, majd a 'tudás iránti csillapíthatatlan vágytól' indítva a 'tudományok otthonában', Athénban

A következőkben arra szeretnék rámutatni, milyen mértékben és mi módon befolyásolták az egyházatyák írásai az antik medicina, illetve természetismeret továbbélését, rámutatni szerepükre az artes liberales és az artes mechanicae diszciplináinak hagyományozódásában és recepciójában, felhíva a figyelmet arra is – most már csak az orvostan vonatkozásában – ami a továbbélő teóriák mellett – szemléletben, felfogásban és megfogalmazásban egyaránt új, amivel a hagyományozott tudomány, a régi felfogás kiegészül és az új, a keresztény szemlélettel ötvöződik. Az egyházatyák egyik quasi „közös” műfaja a Teremtés Könyvében, a Genesishez kapcsolódó, a teremtéstörténetet elemző, magyarázó, terjedelmes és részletes, a természetismeret és az orvostan kérdéseit is fejtegető Hexaameron. Ezekben az emberi test felépítését, anatómiáját, funkcióját, élettanát és kórtanát a capite ad calcem tárgyaló írások olvashatók. Az Ószövetség első könyvében a teremtés hat napjának leírását (hexahemera) kísérő kommentárok a kora-középkori orvosi ismeretek s méginkább azok felfogásának és interpretálásának értékes forrásai. (Meg kell jegyeznem, hogy a Hexaameron latin elnevezésével „De operibus sex dierum” vagy „De mundi creatione” aránylag ritkán találkozunk.) A Hexaameronok, sermok, homiliák egyik célja az volt, hogy az akkor uralkodó természettudományos ismereteket és az orvostant, a kozmológiát és világmépet a teremtés történetén keresztül integrálják a keresztény tanokba. Az ennek érdekében bőségesen használt érvek és forrás-citátumok az antik orvos teoretikus ismereteinek egész sorát közvetítik. Több egyházatya írt a homiliákban és a sermokban foglaltakon kívül kifejezetten populáris jelleggel orvosi munkákat. Így pl. Alexandriai Kelemen, akinek orvosi traktatusa Galenoson alapszik, akit ugyan közvetve használ fel, miközben közvetlenül hivatkozik olyan orvosokra, mint a delosi Antiphanes, de idézi Artorius Macrobiotikáját (De longa vita) is.⁷⁶

Három korszak három auktorának hexaameronját összehasonlítva, Origenes (2–3. sz.), Eusebios (4. sz.), Philoponos (6. sz.), e munkákban jól felismerhetők és azonosíthatók a források, ezeken belül nemritkán még a szöveghelyek is. Hasonlóan zárt művek Ambrosius Hexaameronja, és a három kappadókiai püspök, Nyssai Gergely, Nazianzi Gergely De hominis opificio (ez a Hexaameron latin megfelelője), Basileos Hexaameron című írása, valamint Lactantius De opificio Dei (303 körül keletkezett) műve. Aurelius Augustinus (354–

---

folytatta. Öt éven át tanult retorikát, filozófiát, asztronómiát, geometriát, didaktikát, történelmet és medicinát. Tanulmányai befejeztével keresztelkedett meg és kezdte meg teológiai tanulmányait, ezzel egyidejűleg egyházi pályafutását. Migne, J. P.: Patrologia graeca, Vol. 36. 512, A/B, 513 A., 513 A/B.

⁷⁶ Clemens Alexandrinus (140 körül – 215) Alexandriában Pantainos-nál, a Didaskalion tanáránál az alexandriai rétor és katechéta iskola vezetőjénél találta meg a tudományt. Ő az első keresztény tudós, aki igyekezett megteremteni a Biblia és a görög filozófia közötti összhangot. Műveiben 360 világi szerzőt idéz. Cassiodorus utasítására egyik-másik művét a Vivarium ismeretlen fordítói latinra is áttették. Ezekről az írásokról csak közvetett ismereteink vannak.

430) a „De Genesi ad litteram” és a „De Genesi ad Manicheos” című munkákban tárgyalja a témát. Ambrosius (334–397), Basileos és Eusebios fejtegetései az Exaameron alapján vizsgálva öt témakör szerint csoportosíthatók: 1.) természettudományi ismeretek általában és ismeretek az emberi anatómia, az élettan és a kórtan terén, 2.) az ember szerepe abban a világképben, melyet az egyházatyák nem kis mértékben alapoznak az általuk ismert és leírt természeti folyamatokra, ill. a medicinára, 3.) magának a medicinának elméleti alapjai, melyeket elsősorban Galenos írásai és más antik szerzők műveinek ismeretében tárgyalnak. Erre az antik tudásra és a keresztény teológiára építve, 4.) az új orvoskép, orvos-beteg viszony és annak etikai dimenziói jelentik a negyedik témakör egészét. Ebben a medicina és a keresztény tan összekapcsolásának klasszikus jelentősége van. 5.) Végül az orvostörténelmet és a vallástörténetet egyaránt érintő Asklepios-kérdés, amit főleg Eusebios tárgyal. Eusebios, miközben az Asklepios-kultusz hiteles és részletes leírását adja, élesen polemizál azzal. Az a nagyon veszélyes, részbeni hasonlóság, mely Krisztus és Asklepios között fellelhető, magyarázza Eusebios határozottan visszautasító hangvételét.⁷⁷ Mindezekre e keretek között természetesen nem térhetek ki. Illusztrálásképpen csak két, egymástól távoleső, de Eusebiosnál, Ambrosiusnál, Basiliusnál és Philiponosnál egyaránt megtalálható leírást szeretnék említeni, a részletek taglalása nélkül. Az egyik a beszéd mechanizmusának elmélete és az ennek alapjául szolgáló élettani és anatómiai ismeretek leírása, melyet csaknem teljesen egyformán ír le a három kappadókiai pater, valamint Eusebios és Ambrosius. Ennek forrása egyértelműen és szövegszerűen jól követhetően a testrészekről szóló („De usu patrium”) galenosi írás és a De voce.⁷⁸ Másik az évszakok változásainak, a klimatikus viszonyok befolyásának, adott esetben a levegő, vizek és környezet kórokozó vagy éppen gyógyító hatásának ismertetése. Ez a leírás visszavezethető Hippokrates „A levegőről, vizekről és a helyekről”⁷⁹ című írására, ami ugyancsak megtalálható Basileosnál, Eusebiosnál és Nyssai Gergelynél. Ennek a tradíciónak útja továbbvezet, a fejtegetések változatlan tartalommal és alig változott formában jelennek meg Averroesnél, Albertus Magnusnál és a továbbiakban számos középkori és koraújkorai auktor írásaiban.

⁷⁷ Eusebios (265–339) hírnevét ugyan elsősorban történeti munkáinak köszönheti, az ’egyház történet atyjának’ nevezték, de minden egyéb tudományos művét is a korszerű műveltségen alapuló tudás akribiája jellemzi. Eusebios két korszak határán álló ’átmeneti’ figura, a ’Konstantinusi fordulat’ reprezentánsa, aki egyike azoknak, akik az antik tudományból nem keveset mentettek át a korai keresztény világ műveltségébe. Az ’egyházatyá’ elnevezést az ősegyház számos nagytekintélyű írójára alkalmazzák, noha dogmatikailag szigorúan négy személyt illetne meg ez a titulus. Eusebios nem tartozik közéjük. Aszklepiosról legtöbbet a ’De vita Constantini’ című művében ír. (III. 56.)

⁷⁸ A testrészek hasznáról = De usu partium, Kühn VI. 16.

⁷⁹ A levegőről, vizekről és a helyekről. Ford.: Ritoók Zsigmond. In: Kádár Zoltán (szerk.): Válogatások a Hippokratészi gyűjteményből. Bp., 1991. Gondolat. pp. 165–185. A hippokratészi írásokról lásd: Schultheisz Emil: Bevezetés a Hippokratészi Gyűjtemény olvasásához, uo. pp. 7–17.

Az egyházatyák a nedvek egyensúlyának, az eukráziának a tanát a humorálpatólógia hippokratesi formájában ismerik és fogadják el, úgy, ahogy az a galenosi tanokban is megjelenik, pl. a „Nedvekről” szóló írásban.⁸⁰ A pneumatologia Galenos elképzeléseinek megfelelően tükröződik írásaikban úgy, ahogy azt Galenos Platon tanaiból merítette.⁸¹

A lélekről szóló teóriákat, ahol a tradíció és a tradukció ugyanúgy követhető, – noha számos jó példát nyújtanak – nem említem, mert ezek filozófiai irodalma tökéletesen feldolgozott, ha nem is orvosi aspektusból. A lényegen azonban a szemléleti kérdés ebben az esetben semmit nem változtat.

A kisázsiai Pergamonból származó, Rómában működött Galenossal (megh. Kr. u. 130), Marcus Aurelius orvosával egyedülálló módon fejeződik be az orvostudomány ókori szakasza. Írásai a legjelentősebb, egyben a legterjedelmesebb összefüggő antik orvosi gyűjteményt alkotják.

A Kühn-féle standard kiadás 20 nem csekély terjedelmű kötetből áll.⁸² Munkája az ókori medicina csúcsa. Jóllehet tudjuk, hogy Galenos az első nagy experimentátor, nem empirikus fejtegetéseit a teleologikus gondolkodás hatja át. Az egyházatyáknál is a természet teleologikus szemléletével találkozunk. Ez a tendencia a koraközépkorban ugyan sem nem új, sem nem szokatlan, uralkodó irányzattá mégis a kereszténység teszi. A természeti jelenségek teleologikus felfogása főként Platon és Galenos befolyása alatt jelenik meg az egyházatyáknál.

Az egyházatyák szerepének jelentősége az antik orvostan teóriájának megőrzésében és a keresztény gondolkodásba való integrálásban van. Nem a gyógyeljárásokra vonatkozik, hanem az elméletre, a gondolkodásmódra és annak alakulására, így a galenizmus továbbvitelére. Ebben nem csekély szerepe volt Galenos orvosi művei mellett a monoteista Galenos filozófiai írásainak. Galenos saját korában még nem az az átütő erejű orvos, mint aki később előttünk áll. Még a 3. században is több teológus olvasta filozófiai írásait, pl. a kijelentés-logikáról szóló fejtegetéseit, mint ahány orvos a később Corpus Galenicumban foglalt írásait tanulmányozta. A galenizmus az egyházi íróknál, nemcsak az egyházatyáknál, végig követhető Basiliustól Joannes Philoponosig. Philoponos „A világ örökkévalóságáról” (De aeternitate mundi) írt traktátusában a De locis affectis című galenosi művet név szerint is említi (319, 5–8), ahol a betegségek felismeréséről van szó. Egyébként általában a hivatkozások vagy utalások úgy kezdődnek, hogy „azt írják”, vagy „mondják az orvosok”. A

⁸⁰ De humoribus, Kühn XIX. 10. Lásd ehhez: Schöner, E.: Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie. = Sudhoffs Arch. Beiheft 4, 1964.

⁸¹ Ehhez lásd: Siegel, R. E.: Galen's System of Physiology and Medicine, Basel 1968.

⁸² Claudii Galeni Opera Omnia. Editionem curavit C. G. Kühn Vol. I–XX. Leipzig 1821–1833 (Medicorum Graecorum opera quae exstant I–XX.).

világ teremtéséről írt hét könyvben (De opificio mundi libri VII) Basileos Hexameronjából is merített, de itt is nyilvánvaló a forrás, Galenos De locis affectis⁸³ című írása, valamint a galenosi kommentárok révén Hippokrates művei. Basileos Hexameronja és Philoponos hasonló munkája egyaránt tovább követhető most már későbbi korokba, leginkább a chartresi és laoni káptalani iskolákig, ahol, mint tudjuk, medicinát is tanítottak. Így jelenik meg az artes liberales kiegészítve, a hét szabad művészethez kapcsolódva, vagy pedig az artes mechanicae részeként. A közvetítés eme formájában azonban, az iskolai oktatásban természetesen nem az egyházatyák munkái, hanem az eredeti orvosi szövegek dominálnak.

A 4. század természettudósa és orvosa Oreibaseios (325–403) lesz az, aki a galenosi szintézist még az arab translatio előtt közvetíti. Ebben a tudomány-közvetítő, a galenizmus első fázisát jelentő processzusban támogató, megerősítő szerep jut az egyházatyáknak.

Így vált a Nyugat medicinája egyidőben galenosi és keresztény tudománnyá. Ezt a tényt az sem cáfolja, hogy a hit és tudás közti ellentét Galenos idejében, s még hosszú időn át kísértett. Tertullianus ismert kijelentése: „credo quia absurdum” nem vált a racionális természetfelfogás továbbfejlődésének akadályává.⁸⁴ Az egyházatyák tekintélye kétségtelenül segítette a bár monoteista, de nem keresztény Galenos tudományának elfogadását, illetve a keresztény tanokkal való ötvözését is. Egyúttal elősegítette a koraközépkori profán, szakmai fordítások, illetve kommentárok befogadását. Galenos nem ismeri az irgalmasság, a misericordia szót és a caritas sem az orvoslással kapcsolatos fogalom az ókorban. Az irgalmasság fogalma a keresztény gondolkodásból került a medicinába, ez a keresztény elem az egyházatyák révén válik az orvoslás elméletének is részévé – Galenos műveivel együtt! Az antiktól való eltérés az, hogy a betegség ebben a megvilágításban új értelmet nyer. A középkorban Galenos támadhatatlan orvos és hosszú ideig vitathatatlan tekintély volt. Csak a késői scholastica, majd a reneszánsz ingatta meg egyik-másik munkájának tekintélyét, de ezt is csak egyes részletkérdésekben. A reneszánsz tette anatómiai, fiziológiai munkáinak több megállapítását kétségessé, illetve vitathatóvá. Mindamellet az arabizmus korszakának scholastikus kritikája még elsősorban filozófiai írásai ellen irányul. Orvosi tanait a 16. század előtt a legritkábban vonták kétségbe. Így a galenizmus jelentőségét az orvosi és bizonyos mértékben a természetfilozófiai gondolkodásra gyakorolt befolyását illetően aligha lehet túlbecsülni.

⁸³ Galenos De locis affectis, Kühn VIII. 1.

⁸⁴ Quintus Septimus Florens Tertullianus (155–225) a latin nyelvű keresztény próza megteremtője. A 'De anima'-ban megírja az első keresztény pszichológiát. Közismert kijelentései jellemzőek: „hiszem, mert ésszel felfoghatatlan” (credo quia absurdum), „hiszem, hogy megérthessem” (credo ut intelligam). Műveit lásd: Wasznik, J. H.: (Eingel. übers. und erläutert) Werke des Quintus Septimus Florens Tertullianus. Bd. 1. Zürich – München 1980. Vö. még Irsay, I.: Patristic medicine. = Ann. Med. Hist. 9. (1927) pp. 364–378.

Ami a patrisztika korának galenizmusát illeti, a galenosi tradíció egy része az arab–latin asszimilációt három évszázaddal megelőzve bizánci források és Ravennában készült fordítások révén közvetlenül is jutott az irodalomba. A hagyomány egy részét viszont a patrisztikai írások őrizték meg. Kétségtelen, hogy nem ez volt a tudományközvetítés döntő útja, de a befogadást nagymértékben segítette az egyházatyák írásaival is. Utóbbit tulajdonképpen párhuzamos tradíciónak tekinthetjük, amivel az egyházi irodalom a galenizmus kontinuitását erősítette és rögzítette a Nyugat orvosi-természettudományi kultúrájában. Ebben az első recepciós hullámban, véleményem szerint, a patrisztikai irodalomnak már csak azért is kell nagy jelentőséget tulajdonítanunk, mert az egyházatyák kijelentéseinek súlya rendkívül nagy. Teológiai autoritásuknak már a maguk korában normatív jellege van, tekintélyük illetéknéppen az általuk tárgyalt más diszciplínákra is kisugárzik. A természettudományok és a medicina kérdéseit taglaló írásaikban kijelentéseik és meghatározásaik bizonyító erőt kapnak, akár csak dogmatikai téziseik. Tekintélyükre való hivatkozás még századok múltán is irodalmi fegyver. A *doctrina patrum* a dogmatikában, kijelentéseik a természettudományokban az *argumentum* erejével bírnak. Pázmány Péter „Isteni igazságra vezérlő kalauz”-ában Lactantiusra és Basileosra hivatkozik, amikor a naprendszer mutatja be híveinek. Az „*argumentum Basilii*” egyenlő a bizonyítékkal.⁸⁵

A reformáció, majd az ellenreformáció korának természettudománnyal is foglalkozó teológusai és tanárai körében egyaránt nagy tekintélye van az egyházatyáknak, különösen Basileosnak. Melanchthon szükségesnek tartja, hogy a csillagokról írt fejtegetései kapcsán fizikájában Basileosra hivatkozzék és idézze az „*argumentum Basilii*”-t. Ezek szerint amennyiben a csillagoknak befolyása van a természetre, azon belül az emberi természetre, akkor fel kell tételeznünk, hogy bajnak is okozói lehetnek, mely esetben Isten maga a hiba (*vitium*) okozója...⁸⁶

A patrisztikai irodalom medicinát és természettudományt érintő közvetlen hatása nem szűnik meg a kor szellemi életére gyakorolt befolyással. A humanisták vissza-visszanyúlnak az egyházatyák írásaihoz. A humanisták, akik Aristotelesnél jobban kedvelik, és a nagy

⁸⁵ Pázmány Péter: *Isteni igazságra vezérlő kalauz*. Pozsony, 1613.

⁸⁶ Melanchthon, Phil. *Initia doctrinae physicae*, Lib. II. (de fáto) 136 v. a lipcsei 1563-as kiadás alapján. Vö. még: *Corpus Reformatorum*, XI. 501. Melanchthon egyetemi reformjai jól ismertek. Jóval kevesebbet foglalkoztak az orvosi studiumokra gyakorolt befolyásával, s az „*Initia physicae*” orvosi tankönyvként való alkalmazásával. Pedig orvosi ismeretei oly alaposak voltak, hogy még Galenos ama doktrínája sem egészen idegen tőle, mely szerint az *anatomia principiuma* a teológia kezdete. Az anatómia és az élettan teológiai színezetű interpretálása a 16. századi orvosi és filozófiai irodalomban nem volt szokatlan. Maga a módszer erősen emlékeztet az egyházatyák előadásmódjára, természetesen a kornak megfelelő formában. Vö. Schultheisz Emil: Melanchthon az orvosok között. In: Schultheisz Emil: *Filozófia a humanizmus kori orvosi stúdiumban*. = *Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények*. Vol. 158–165. (1997–1998) pp. 157–161.

skolasztikusok, akik ismét olvassák Platont, átmenetileg kezdik elhanyagolni az egyházi írókat, bár egyesek közülük, mint Aquinói Szent Tamás, újból szóhoz jutnak, noha a hozzájuk fűzött kommentárok hangvétele egyre kritikusabb. A hangvétel azonban változik: Cicero csodálói, mint Augustinus, Ambrosius, Hieronymus ismét felkerülnek a humanisták olvasási listáira. Antik világukban éppúgy helyet kapnak az egyházatyák, mint Cicero, Seneca, Vergilius, Platon. Orvosirodalmi jelentőségük azonban itt már alig van.

A patrisztikai irodalom az antik ismeretek megőrzésén és továbbadásán túl a kereszténység által megváltoztatott egészség-betegség fogalom meghirdetésével az orvost is új megvilágításba helyezi. Az egyházatyák ideális orvosképének eredete is az antikvitásban keresendő. Galenos, Scribonius Largus és végső soron a Hippokratesi források, főként „Az orvosról” szóló írás⁸⁷ azok, melyeket a krisztusi tan kiegészít. Az orvos-beteg kapcsolat előterében a kereszténység caritas-agapé gondolata áll. Ezt a teljesen új szemléletet a neves spanyol orvostörténész „radikális fordulat”-nak nevezte.⁸⁸ Valóban az.

Nazianzi Gergely „Beszéd a menekülésről” című írásában foglalt második beszéde szól az orvosi hivatásról, mégpedig igen elismerően. A 17–22. fejezetben pedig magáról a medicináról, melyet tudománynak (epistemé) és művészetnek (techné) nevez, s ennek megfelelően nagyra értékeli.⁸⁹ A medicina jelentőségéről és az orvosi hivatás fennkölségéről szól Nyssai Gergely (335–394) – régebben Basileosnak tulajdonított – egyik levele. Ezt a lényegében dogmatikai problémákat tárgyaló levelet Oreibaseios egyik fiához, az orvos Eustathioshoz intézte. E levélből egyúttal az is következik, hogy a kor nem klerikus, de magasan képzett orvosai maguk is járatosak voltak a teológiában, érdeklődtek dogmatikai kérdések iránt.⁹⁰ Ugyancsak az orvostudomány jelentőségét tárgyalja, gyakorlati fontosságát is értékelve Basileos a „Regulae fusius tractatae”-ban, szerzetesi előírásaiban. Ez az írás azért tűnik a tárgyalt kérdésen túl is fontosnak, mert a rendalapító Nursiai Benedek mint Reguláinak forrását említi. Az egyházatyák ezirányú írásainak befolyása kimutatható a 16–17. század orvosi deontológiai munkáiban csakúgy, mint azokban a teológiai művekben, melyek a különleges orvosi morál kérdéseivel is foglalkoznak. Megtalálhatók az orvosi Prédikációs és imagyűjteményekben.⁹¹

⁸⁷ De medico. Corpus Graecorum Medicorum I. 1. Vö. még Fuchs, R. Hippokrates. München, 1895. pp. 41–44.

⁸⁸ Lain-Entralgo, P.: Heilkunde in geschichtlicher Entscheidung. Salzburg, 1956. p. 100.

⁸⁹ Nazianzi Szt. Gergely (330–390) egyik legjelentősebb írása a 'Logosz periphügész'. = Apologeticus de fuga sua (Maga mentsége menekülése miatt) Migne, J. P.: Patrologiae cursus completus, series graeca, Vol. XXXV. pp. 426–431.

⁹⁰ Migne, J. P.: Patrol. Vol. XXXI, 1044, B/C. Vö. még: Hausschild, W. D.: Basilius von Caesarea. Briefe. Zweiter Teil. 1973. p. 108.

⁹¹ A gyógyítás keresztény módját és az ideális orvos képét tárgyaló morálteológiai munka Battista Codronchi 'De christiana ac tuta medendi ratione' (Ferrara 1591) című munkája és Michael Boudewinch könyve: Ventilabrum medico-theologicum. (Antwerpen 1661).

A középkor „új” orvosának imagója Krisztus. A *Christus medicus* fogalom az első keresztény századok állandóan visszatérő gondolata, melynek nyomai az újkorban is megtalálhatók. A *Christus medicus* fogalom nemcsak minden egyházi, de számos nem klerikális írásnak etikai vezérlő elve. A gyógyászat és a vallás ebben a kontextusban úgy jelenik meg, ahogy az az antik világban, a kereszténység megjelenése előtt ismeretlen volt.⁹² Az orvos etikája a hippokratesi éthos talaján nyugszik, természetesen a keresztény álláspont tükrében, mely már nem engedi meg a reménytelen betegről való elfordulást, a gyógyíthatatlan beteg kezelésének megtagadását.

Az új felfogás folyománya az a magatartásváltozás, ami a pusztán racionális „ars medica”-ból az „ars caritativa”-ba vezet át. Példaképe és jelképe e gyógyító attitűdnek Krisztus, a „test és lélek orvosa”. Az orvoskép, amit az egyházatyák rajzolnak, nemcsak a *Christus medicus* „modellje”, hanem a „test és lélek orvosának” a realitás talaján elképzelt, de ideális képe. Ezt a képet legrészletesebben éppen az az Origenes tárja elénk, aki a filozófia segítségével, részben a stoicizmusra, mindenekelőtt azonban a platonizmusra építve megalkotta a keresztény tudomány első nagy rendszerét.⁹³ Munkáiban gyakran foglalkozik az orvossal, az orvos helyzetével és magával a medicinával. Az ideális orvost úgy jellemzi, mint aki tanult (*medicus studiosus*), gyakorlott és bölcs (*peritus et sapiens medicus*), emberszerető (*sua humanitate*), irgalmas és együttérző (*qui condolendi et compatiendi noverit*).⁹⁴

Különösen fontosnak tűnik az, hogy néhány egyházatyával szemben Origenes a leghatározottabban hirdeti, hogy aki beteg, annak orvosra van szüksége. Elhatárolja magát attól, az akkor nem ritka felfogástól, hogy az ember úgyis meggyógyul, ha Isten úgy rendeli. Origenes ugyanakkor az egyetlen az egyházatyák között, aki még nem tudja magát teljesen függetleníteni az ókor orvosainak ama, már említett tézisétől, amely szerint a halálos, gyógyíthatatlan beteg kezelését nem szabad vállalni. Ha az orvos kezei között hal meg a beteg, azt az ő hibájának tudnák be.⁹⁵ Ami az elméletet illeti, elsőként mutat rá különböző orvosi iskolák eltérő felfogására, amit azonban természetesnek tart, olyannak, mint a filozófiai irányzatokat, melyeknek képviselői gyakran egymás ellen küzdenek.⁹⁶ Az elmélet taglalása

⁹² Schipperges, H.: Zur Tradition des 'Christus medicus' im frühen Christtum und in der ältesten Heilkunde. = *Arzt und Christ* 11. (1965) pp. 12–20.

⁹³ Ueberweg, F.: *Grundriss der Philosophie der patristischen und scholastischen Zeit*. 1915, 103 f.

⁹⁴ Lommatzsch, C. H. E.: *Origenes Opera Omnia*, 1852, Vol. XIII. *Contra Celsum* III. 24, III. 56. Itt természetesen nem a római orvosról, Celsus-ról van szó, hanem a pogány görög filozófusról, Celsosról, akivel Origenes heves vitában állt.

⁹⁵ Migne, Vol. XIII. 542 B. A kérdést részletesen tárgyalja Paul Diepgen, 'Über den Einfluss autoritativer Theologie auf die Medizin des Mittelalters'. *Abh. Akad. Wiss. Litt. Mainz*, 1958. Vö. még: Origenes *Contra Celsum*, III. 53.

⁹⁶ Migne, Vol. XI. p. 1283 B. A különböző orvosi irányzatokról már Galenos is hosszan értekezik a *Peri kreias morionban*, valamint a 'De optima secta ad Thrasybulum liber' című opusában (p. 18. = Kühn I. 117).

mellett a gyakorlatról sem feledkezik meg Milano püspöke, Ambrosius. Mint írja, az orvos mindennapi gyakorlatának indíttatását a caritas adja, melyhez hosszú évek „studiuma és empiriája” kell. A studium segít a „bölcsség” teljességéhez. Az orvos „bölcsségének” hármas maximáját említi Ambrosius: ez az elmélet, a gyakorlat, s a kettőt összefűző logika. Az alapos elméleti felkészültségre Ambrosius szerint azért van szükség, hogy a testi betegségeknek ne csak a tüneteit, hanem okait lehessen kezelni.⁹⁷

Az egyházatyák közül ugyan többen és több helyen utalnak annak fontosságára, hogy az orvos képzett legyen, magával a képzéssel azonban nem foglalkoznak. Hangsúlyozzák ugyanakkor a gyógyítást önálló foglalkozásként űző orvosok nagyobb számának szükségességét, melyet – mint írják – csak „kevesen folytatnak”. Pedig a medicina nemcsak elméleti tudomány. A nélkülözhetetlen teoria a szenvedő ember szolgálatába állítandó, különben „nem értékes”.⁹⁸ Ezt akkor még a teljes orvosi studiumot végzetek esetében is kétségtelenül külön kellett hangsúlyozni, hiszen a medicina elmélete lehetett, mint tudjuk, a studium tárgya nem gyakorlati céllal, „csak” a műveltség, az általános tudás részeként.

A korszak orvosképe úgy válik teljessé, ha nem feledkezünk meg a korai kereszténység orvos- és orvoslás ellenes íróiról és írásairól sem. Főleg a szerzetesek között élt egy irányzat, mely az orvost és az orvoslást teljes egészében elutasította, minden orvosi kezelést, beavatkozást elítélt. Macarios neve alatt váltak ismertté a Mezopotámiai Symeon (megh. 300 körül) írásai. Szerzetesi regulákat tartalmazó Asketikon-jában hosszan magyarázza az igaz hit szempontjából az orvoslás felesleges voltát, amivel szemben áll Krisztus mindent, tehát a testi betegségeket is gyógyító ereje, a Krisztusi hit.⁹⁹

Éppen a betegségek okainak értelmezésében tűnik ki az a sajátos új szerep, amit az egyházatyák a megőrzés és közvetítés mellett betöltenek. Jóllehet tisztában vannak a racionális hippokratesi elmélettel, mégis hajlanak arra, hogy döntő tényezőként fogadják el és hirdessék azt a keresztény – eredetileg zsidó – tanítást, mely a betegséget a bűn büntetéseként fogja fel. Ezt azután az Exaameronokban éppúgy, mint sermoikban és apologetikus műveik megfelelő kapitulusaiban számos orvosi példával illusztrálják. Ezzel a kórtant, a patológiát Basileos és Eusebios csakúgy, mint Ambrosius, Nazianzi Gergely a teológia szolgálatába állítja. A patológia is szolgált az apologetikának érveket Isten büntető hatalmának illusztrálására, amely kiegészül azzal az Ótestamentumban nem ismert, tehát specifikusan

⁹⁷ Ambrosius: Expositio psalmi CXVIII, 21, 32, valamint: Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum, Wien 1866. 39; 19 és 1; 45.

⁹⁸ Ambrosius: Expositio psalmi II. 2, 360, Augustinus erről így ír: „...Medicinalis disciplina quem pauci assequuntur...” (De anima et eius origine) M, L, XLIV, c, 528.

⁹⁹ Dörries, M.: Symeon von Mesopotamien. In: Die Überlieferung der messianischen „Makarios“-Schriften. Leipzig, 1941.

keresztény tannal, mely a betegséget nemcsak büntetésnek, de a megtisztuláshoz vezető út egyik állomásának tekinti. Jelentős eltérés az antik betegség-felfogástól, éppen a teleologikus gondolkodásból fakadóan az, hogy abban az ok-okozati konstrukcióban, amit pl. Eusebiosnál és Ambrosiusnál is olvashatunk, a betegség oka a gonosz, a rossz, aminek eliminálása révén eljuthatván a jóhoz, a betegségnek nemcsak oka van, de célja is lesz. Értelmet azáltal nyer a betegség, hogy mint bűnhődés lehetőséget ad a bűnbánatra. A betegség, mint kísértés pedig alkalmat nyújt az érdemek szerzésére, mint ahogy azt pl. Basileos több helyen is kifejti. Ezt a kétségtelennek tűnő igazságot egyes egyházatyák a paradoxonig fokozták. Eszerint a betegség a kegyelem jele lehet, az egészség pedig káros, olyan állapot, mely bajhoz vezethet: ez a veszélyes egészség, a *sanitas pernicioosa*. Aki itt segíthet, az nem a képzett orvos, hanem az üdvözítő, Krisztus az orvos, *Christus medicus*, aki egyszemélyben az új Apollon és Aszklepiosz.¹⁰⁰

A racionális orvostan mellett évszázadokon át virágzik ez a theurgikus látásmód. És még ez sem gátja a fejlődésnek. A korai kereszténység árnyoldalai közé tartozik ez, az egyes egyházi íróknál az empirikus írásokból, valamint az antik irodalomból változtatás nélkül átvett racionális teóriák mellett részletesen is olvasható mágikus-teurgikus orvosi felfogás. Nem szabad persze elfelejteni, hogy a római dekadencia orientalizáló századaiban még a görög filozófia is kezd irracionális, misztikus elemeket befogadni. Jóllehet az egyházatyák járatosak az ókor klasszikusainak irodalmában, találkozunk olyan írásokkal, amelyek a keresztény teológia befolyására a klasszikusok racionális betegség-elméletét módosították. Így például az epilepszia hippokratesi racionális felfogásával szemben, mely tagadja a „szent betegség” isteni eredetét, Basileos epilepsziát hozó „démon”-ról ír.¹⁰¹ A byzantiumban a démoni erő az élet minden aspektusában jelen volt. Betegséget és szerencsétlenséget is hoztak a démonok. Valójában egymás mellett áll „racionális-természettudományos” és mágikus-theurgikus betegségszemlélet. Az a kiegyenlítő törekvés, ami a 4–5. század képzésének legfőbb jellemzője, a görög tudomány és a keresztény vallás kibékítése, összhangjának megteremtése nem minden téren sikeres. Ez az a korszak, amikor pl. a fizikában a klasszikus realizmust többé-kevésbé felváltja a matematikai idealizmus. A keleti számmisztika pedig megjelenik az orvosi irodalomban. A keleti pogány és keresztény misztika és a hellén filozófiai hagyomány ötvözetéből született az ún. második alexandriai iskolában az

¹⁰⁰ Fichtner, G.: *Christus als Arzt. Ursprünge und Wirkungen eines Motivs.* = *Frühmittelalterliche Studien* 16 (1982) pp. 1–18.

¹⁰¹ Migne, Vol. XXIX, 280. B. C. A hippokratesi szöveget lásd: „A szent betegség”. Ford.: Németh Béla. In: Kádár Zoltán (szerk.): *Válogatások a Hippokratészi Gyűjteményből*, pp. 107–120. Lásd ehhez még: Stegmann, A.: *Des heiligen Kirchenlehrer Basilius des grossen Bischoffs von Caesarea ausgewählte Homilien und Prädigten.* = *Bibliothek der Kirchenväter*, Band 47. München, 1925.

újplatonizmus, az agonizáló hellenizmus utolsó szép álma, melynek, mielőtt arisztotelianussá vált, a racionalizálódó medicina is oly sokat köszönhet. Az új idők természettudományának, fizikának, a kémiának az asztronómiának a csírái is az újplatonizmusból nőttek ki.

*

Összefoglalva elmondható: az ismeretanyag továbbvitelének szempontjából igen jelentős az egyházatyák kontinuitást erősítő munkássága. Természettudományos-antropológiai, a medicinával közvetlen összefüggő írások nem csekély számban találhatók a tárgyalt Exameronokon, kritikákon kívül a teológiai Summákban is, főként a világkép reális megrajzolására törekvő fejezetekben.

Summák minden vonatkozásban igyekeznek természettudományos-orvosi érvekkel is erősíteni a keresztény világképet, mint azt Augustinus is teszi. A koraközépkorból, a patrisztika korából elég ismételtlen a milánói püspököt, Ambrosiust említenem, aki jól ismerte a klasszikus természetfilozófiai, élettani és orvosi műveket. Írásaiban és homiliáiban az antik pogány tudományt a keresztény tanokba ágyazva adta tovább, azt felelősséggel asszimilálta. E vonatkozásban főként két témát illetően figyelemreméltóak írásai: a természettudományok gyakorlati ismeretei és a praktikus orvosi kérdések egyaránt foglalkoztatják. A medicináról mindent tud, amit a kor művelt laikusa elsajátíthat. Az antik orvoslás és orvostan nem jelentéktelen ismeretanyagát őrzi meg és adja tovább. Prédikációiban és írásaiban visszatérő gondolat a már említett Christus medicus fogalom.

A betegség metafizikai okainak Istenhez való viszonyát és annak teóriáját csaknem tételesen dolgozta ki.

Ambrosius szerint az isteni akarat hordozója és végrehajtója az orvos. Ezzel egy teljesen új, az immáron keresztény orvoskép alakul ki. Újrafogalmazódik az orvosi etika, mégpedig a Krisztusi caritas szellemében.

A patrisztika korának az a tudománytörténeti jelentősége, hogy benne a hit és a tudás nem ütközik. A vallás és a tudomány egymáshoz való viszonya nem kérdéses és nem kétséges a vallás felsőbbbsége. Magától értetődik, hogy a filozófia és a tudomány csak vallásos jellegű lehet. A korai skolasztikának az a tézise, melyet elsőként Rossellinus (1124 körül), a nominalizmus atyja fogalmazott meg, hogy a filozófia nem a vallás szolgátlánya (ancilla theologiae), valójában előremutató tanítás a patrisztika felől nézve. A helyzet ui. az, hogy ebben az időszakban a vallásnak egyáltalán nem, még az ancilla szerepében sem volt szüksége a tudományra. Ez akkor is így van, ha – mint előzőleg rámutattam – tudjuk, hogy pl. Ambrosius Exameronjának

természettani-orvosi fejtegetései olyan munkákon alapszanak, mint Galenos írásai, Poseidoinos, Timaios kommentárjai etc. A teológiának valóban arcillája volt a filozófia és a medicina, de a medicina megtartotta önálló gondolkodását. Az egyházatyák interpretációja hozzájárult az orvosok tekintélyének megőrzéséhez, mint ahogy a medicina tanainak változatlan elismerése ebben a korszakban nem kis mértékben köszönhető az egyházatyáknak. Munkásságuk a medicina apológiájának is tekinthető. Az antik tudomány recepciójának filozófiai és teológiai háttérrel igen jól rajzolódik ki Alexandriai Kelemen fejtegetéseiben (Stromata). Ő az az egyházatyá, akinek nevéhez a keresztény fogalmat szokták kötni. Határozottan szólt a hit és a tudás kiegyensúlyozott kapcsolata mellett. Ebben a folyamatban ti. a hit és tudás kapcsolatának a skolasztikában való kidolgozásában és így az antik tudás megőrzésében nem csekély szerepe volt Canterbury Anselmnek (1033–1109) a normandiai Bec kolostor tanárának, a későbbi érseknek. A teológiát mind tartalmában gyarapítva, mind a skolasztikus módszer kidolgozásában munkálkodva, valóban a skolasztika úttörője lett. Alapelve a következő volt: a keresztény embernél a tudást a hitnek kell megelőznie.

Nem az ész állapítja meg a hitet, hanem a hit világítja meg az értelmet, melynek az a funkciója, hogy a hívő lélekkel elfogadott igazságot egészében megértse; tudományos módszere fordulópont volt. A középkori tudományos életben folytatta az egyházatyák tudományt befogadó szemléletét, nem elégedve meg a recepció és átvevő tudással, hanem a patrisztikus az egyházatyáktól átvett anyag spekulatív elmélyítésére, egy-egy problémakör racionális eszközökkel való szisztematikus tárgyalására törekedett, ami jelentős befolyással volt az orvosi gondolkodás alakulására. Igyekezett a szavak értelmét pontosan meghatározni, amivel ugyancsak hozzájárult a középkori orvosi gondolkodásnak racionális irányba való fejlődéséhez.

A hagyományozódás, a tudománytranszfer eme formája a görög–arab–latin tradukció és asszimiláció nélkül távolról sem lett volna elegendő az antik tudomány megőrzéséhez és ahhoz a fejlődéshez, ami tudományunkat megalapozta.

A historia naturalistól a biológiáig¹⁰²

Az iskola- és egyetemtörténet rendkívül nagy irodalmát vizsgálva feltűnő, hogy a formális működést, szervezeti felépítést, a tanulók, tanárok összetételét, a fokozatok megszerzésének módját, a promotio különböző formáinak ismertetését tárgyaló írásokon túlmenően, az oktatás tartalmi kérdéseinek részleteivel, a tananyag struktúrájával és annak kialakulásával, a tankönyvek és főként a tananyag fejlődésével aránylag kevés tanulmány foglalkozik. Különösen igaz ez a természettudományi-orvosi oktatás tananyagaira, annak ellenére, hogy a medicina, a természettudományok és a filozófia ókor óta ismert kapcsolata, a diszciplínák összefüggésének módja, a medicina és a természettudományok kapcsolatának metodológiai vitái évtizedek óta képezik vizsgálatok tárgyát. A hagyományos oktatástörténet erősen statikus és diszciplináris jellegű, bár bizonyos specificitásra törekszik. Ez a tendencia figyelhető meg a természettudományok, főként a ma biológia címszó alatt összegezhető tárgyak oktatástörténeti tanulmányaiban is. A részletes adatok ismertetése ugyan általában jó képet ad magáról a tárgyról, de alig mutatja be azokat a folyamatokat, melyek a tárgyak alakulását, azoknak az oktatás egészébe való beilleszkedéseként, majd továbbfejlődéseként tárná fel. Még kevesebbet olvashatunk a természetrajzi (historia naturalis) tárgyak, a botanika, a zoológia tanításáról az orvosképzés folyamán, jóllehet az orvosi stúdiumok első két évében részei a curriculumnak.

Az újabb vizsgálatok igyekeznek áttekintést adni a természettudományi-természetrajzi tárgyak tananyagának a magasabb iskolák stúdiumába való beépüléséről, a biológiai tárgyak oktatásáról. A legmélyrehatóbb vizsgálat Bajorországra és Bajor-Pfalz területére vonatkozik (Freyer). Az itteni kolostori és iskolai könyvtárak valamennyi e vonatkozású releváns írását dolgozza fel a VIII. századtól napjainkig. Anyaga ötezer kéziratos és nyomtatott írásmű mellett hétezer ún. iskolai program (évi beszámoló), melyekben az iskolai tankönyvek, a tanítói-tanári kézikönyvek és képes atlaszok címe, esetenként leírása, ill. tartalomjegyzéke olvasható. Ezekből is következtetni lehet a tanításhoz és tanuláshoz felhasznált irodalom jellegére. Egyes iskolákban ti. tanterveket már akkor is készítettek, amikor az állam még nem bocsátott ki egységes, kötelező tanrendet. Természetesen utóbbiak is szerepelnek a vizsgálatban. Jóllehet a bajor kolostorok, a káptalani iskolák és a nem egyházi latin iskolák,

---

¹⁰² Forrás: Schultheisz Emil: A historia naturalistól a biológiáig – a természetismeret tantárggyá alakulása. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótornyai Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 45–53. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.)

valamint az ugyancsak vizsgált Ingolstadti egyetem könyvállománya reprezentatívnak tűnik, főként a kontinuitás miatt. Más régiókban történő, ha nem is ennyire mélyreható vizsgálatokkal való összehasonlítás bizonyára megerősítené az itt levont következtetéseket.

Miután a kutatás lényege annak kiderítése, hogy a vizsgált szaktárgyak hogyan épültek be a tanításba a középkortól a modern időkig, nem hiányozhat az ókorra való utalás. Ezt különösen az Aristoteles-receptio előzményei kívánják meg. Ismert Aristoteles és tanítványa Theophrastos jelentősége a relatíve önálló természettan kialakulásában.¹⁰³

Az átvizsgált kolostori könyvtárak állománya is azt bizonyítja, hogy az antik természettudományi ismeretek a medicina és az aristotelesi fizika kontextusában kerültek a tananyagba. Mivel az Aristotelesnél, főként pedig Theophrastosnál viszonylag önálló természetismeret a koraközépkorban csak kivételesen folytatódott önállóan. Ebben a periódusban a medicina írásaiban és az aristotelesi fizika és naturalis historia kommentárjaiban él tovább. Ezt az egyébként nem ismeretlen tézist nemcsak irodalomtörténeti vizsgálatok támasztják alá, hanem kolostori könyvtárak állományának analitikus vizsgálata is megerősíti.

A reneszánsz idején új, önálló tárgyként jelenik meg, ha nem is minden iskolában és nem is általános jelleggel. Ez az oktatás különleges célt is szolgál, azok számára adták elő, akik az iskolai tanulmányok befejezése előtt állottak, hogy megalapozzák az egyetemi stúdiumokat, mintegy átmenetet jelentett a magasabb iskola és az egyetem között. Úgy tűnik, az orvosi curriculum későbbi „physicum”-ának előfutára volt. Az új tananyag fejlődését, a tantervbe való beépülését ezeknek az ismereteknek az egyes korszakok tanterveiben „speciális” szakként való megjelenését is nyomon lehet követni. Ennek a folyamatnak az elején még alig van jele az önállóságnak, a tárgyat a tradicionális iskolai előadások kapcsán és az ugyancsak hagyományos írások alapján adják elő leginkább a grammatika keretein belül. Ez a szakasz a reneszánszig tartott, amikor is a humanista iskolák több teret engedtek az önállóságnak.

Egyes középkori-koraújkor kolostorok „természettudományi képzési központ” jellegére utalnak a könyvlisták. Ilyen pl. Tegernsee kolostora, mely a XIV. században a páduai, a XV. században a bécsi egyetemmel állott kapcsolatban. Orvosi-természettudományi könyvállománya felülmúlta a párizsi egyetem jól rekonstruált könyvtárát. A VIII–IX. századi káptalani és kolostori iskolák gyűjtőköre túlnyomóan füveskönyvekre, botanikai-kertészeti és mezőgazdasági művekre terjedt ki. A természettudományok közvetlen összefüggése a

---

¹⁰³ Vö. Schultheisz Emil: Auctor logicae. In: Schultheisz Emil: Filozófia a humanizmus kori orvosi stúdiumban. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 158–165. (1997–1998) p. 149. skk.

medicina gyakorlati részével a szűken vett, mai értelmű dietetikában is megnyilvánul. Az étrendi előírások kapcsán nemcsak az ajánlott vagy tiltott növények és állatok, illetve azok részeinek megnevezésével találkozunk, hanem azok többé-kevésbé rendszerezett, részletekbe menő ismertetésével, helyenként pedig élettani funkciók felsorolásával. Tudatos gyűjtésről van itt szó, funkcionális feladatra. Ezek felhasználásával képezték ki az orvoslással és gyógyszerészettel foglalkozó – távolabbi rendtartományokból is ideküldött – szerzeteseket. Tény, hogy a medicina oktatása csak részben történik még a XII. század után is az egyetemeken.

Lényegesen nagyobb mértékben folyt az orvosi ismeretek átadása a kolostorokban, ahol orvosi szöveggyűjtemények a VIII. század óta találhatók. Ez azonban még nem jelent orvosképzést. A medicinában való bizonyos ismeretek megszerzése következik ebből és nem több, hiszen már Nagy Károly 806-ból való Capitulare-ja az iskolákban a medicina alapismereteinek oktatását ajánlja minden tanulónak. Másrészt a kéziratokból nem tudjuk, mennyiben részei csak a gyűjtő és másoló munkának. Felhasználásuknak felbecsülhetetlen jelentősége van ugyan a tudás megszerzésében, esetenként annak közvetítésében, de ebből nem feltétlenül következik a helybeli kolostori orvosképzés. Az sem meggyőző bizonyíték, hogy legnagyobb számban a recept-gyűjtemények találhatók. Úgy gondolom, ez éppen a kolostori könyvtárakban csaknem természetes és inkább az infirmáriumok, xenodochiumok tevékenységével, mint a stúdiumokkal függ össze. Nem vitás ugyanakkor az aristotelesi fizikát tartalmazó szövegek didaktikus jelentősége az orvostanban. A kéziratokban legnagyobb számban a receptek után ezek a munkák találhatók. A későközépkorban a medicina valamennyi természettudományos diszciplínát összefoglaló tudományterület. Az iskolákban a septem artes keretén belüli nyelvi stúdium, a geometria, és az akkor ehhez tartozó földrajz is lehetőséget adott a természettudományos és orvosi olvasmányokra. A természettudományok önállósulása visszavezet az ars facultashoz, a későbbi filozófiai karhoz. Itt lett végül is természettan és természetrajz az aristotelesi fizikából, illetve a historia naturalisból, majd pedig tovább differenciálódó diszciplínaként létrejön korunk biológiája.

A medicina ókori teóriájában a diagnosztika előtt szerepel a prognosztika, aminek jelentősége a középkorban újból megnövekedett. A prognózis felállításának egyik alapja az asztrológia-asztronómia. A későközépkorban és a reneszánsz idején, de még a barokk medicina korában is az asztronómia-asztrológia része a természettudományos világképnek.

Ennek megfelelően nem csekély helyet kapott az oktatásban a computistika, a zoológia és a csillagászat, benne az asztrológia. Kevés volt azoknak az orvosoknak a száma, mint az asztrológiával is foglalkozó gyakorló orvos, a nagy csillagász, Copernicus egyik paduai

tanára, Fracastoro, akitől távol állott az asztrológia. A középkorban a fizika alá rendelt és azzal együtt tanított computistika maga tehát nemcsak a matematikai, illetve asztronómiai ismereteket szolgálta. Számos olyan kézirat ismeretes, melyekben computistikai-iatromatematikai táblázatok érvágó táblákkal és figurákkal együtt, szerves egységben találhatók magyarázó szöveg kíséretében. Ezek egyaránt szolgáltak praktikus és didaktikus célokat, tehát egyértelműen az orvosi-természettudományi tankönyvek közé sorolandók.

A kéziratok korszakok szerinti számszerű alakulását vizsgálva úgy tűnik, hogy az orvosi kéziratok XIII. századi feltűnő gyarapodása minden bizonnyal az arabizmus fokozódó befolyására vezethető vissza. A toledói fordítóiskola s nem utolsósorban Constantinus Africanus munkásságának írásai jelennek itt meg. A második nagyobb növekedés a XIV–XV. század fordulóján az orvos-természettudományi irodalom szakmai-tartalmi növekedésével és az egyetemek terjedésével esik egybe. A görög–arab medicina befolyása a latin Európában a korai, ún. salernitanus receptioval kezdődött, amelyben Avicenna Kánonjának egyik-másik írása majdnem mindig megtalálható. Ide tartoznak azok az antik klasszikusokból excerptált tananyagrészek, melyekben az iskolai és az egyetemi orvosi irodalom ötvöződik a gyakran vernacularis-praktikus szövegekkel. Az orvosi-természettudományi kéziratok XIV–XV. században észlelhető számszerű növekedése és új témákkal való tartalmi bővülése arra utal, hogy itt valódi fejlődés következett be. Ez az önállósulás irányába mutató fejlődési tendencia a tudományakkumuláció három kulturális hordozóján („Trägersystem”) nyugszik: egyik a XIII. században újra felfedezett aristotelesi ismeretelmélet ama posztulátuma, mely szerint minden tudomány alapja a tapasztalat, ami új matematikai-kvantifikáló metódusok bevezetését jelentette. Ez végül is Cusanus metodikájában vált az élettan egyik alap gondolatává, bővítve magát a tudást (Wissenserweiterung selbst).¹⁰⁴ A tudományos ismeretek cseréje, főként azonban terjedése meggyorsult, nagyobb területeket fogott át. Ebben a tudásátvitelben („Wissenstransfer”) az iskolák, illetve a XII. századtól az egyetemek struktúraváltozásai kedveztek eme diszciplínák fejlődésének és ismeretanyaguk terjedésének. Gyakorlati hasznuk nyilvánvalóvá vált, így jelentőségük növekedett. A hierarchiában előbbre kerültek, aminek a disputa delle arti is tanúbizonyságul szolgál.

A tantárggyá alakulásban az antik hagyományokat továbbvivő enciklopédiák éppoly kevésbé hagyhatók figyelmen kívül, mint a nem orvosi szöveggörnyezetben található írások.

---

¹⁰⁴ Schultheisz, Emil: On the beginnings of quantitative thinking in medicine (Nicholas of Cusa and the Idiot). In: History of Physiology. Proceedings of the 28th International Congress of Physiological Sciences (Budapest, 1980). Ed.: Emil Schultheisz. Bp., 1981. Akadémiai Kiadó – Pergamon Press. pp. 1–7. (Advances in physiological sciences. Vol. 21.)

Ezek leginkább a septem artes liberales és az artes mechanice káptalani iskolai könyvlistáin szerepelnek és az általános műveltséget hivatottak szolgálni.

Természettudományos írások nem csekély számban találhatók a teológiai Summákban is, főként a világkép reális megrajzolására törekvő fejezetekben. A teológiai Summák minden vonatkozásban igyekeznek természettudományos érvekkel is erősíteni a keresztény világképet.

A tantárgy fejlődését tárgyalva többnyire egyedül Augustinus természetfilozófiáját említik. A többi egyházatyának fellelt művei szerepelnek ugyan a bibliográfiákban, de megbeszélésük ebben az összefüggésben hiányzik. Úgy gondolom, hogy az ismeretanyag továbbvitelének kontinuitása szempontjából az egyházatyák munkássága fontos. Az irodalomban erre igen kevés utalás található. Az oktatástörténeti monográfiák, a tankönyvek nem is említik. A koraközépkorból elég Ambrosius milánói püspök nevét említenem, aki jól ismerte a klasszikus természettudományi és orvosi műveket. Írásaiban és prédikációiban a pogány tudományt a keresztény tanokba ágyazva adta tovább, azt valósággal asszimilálta. Megfigyelhető ez az oktató jellegű tudományközvetítés más egyházatyáknál is, pl. Lactantiusnál vagy a medicinában és naturalis historiában leginkább járatos Tertullianusnál.¹⁰⁵ Mind a Summa, mind a prédikáció ultima amalyisi oktatási forma. Ambrosius természettani-orvosi fejtegetései olyan munkákon alapulnak, mint pl. Galenos írásai, Poseidonios Timaios-kommentárja. A milánói püspök Exameronja pedig az emberi testet tárgyalja a capite ad calcem.¹⁰⁶

A természettudományi tananyag további fejlődésének vagyunk tanúi a XIV–XVI. században, amikor a botanika és a zoológia kezd elkülönülni a medicinától. Először a palermói orvosi iskola teremtett új tapasztalati alapot a pharmacobotanika és az anatómia számára. A filozófia kezdte követelni a pontos megfigyelést, sőt F. Bacon a Novum Organumban az experimentumot. Ez a tendencia érvényesül a XVI. század elején a zoológiában is. Az új szemlélet behatolt az oktatásba. Így jut el a botanika és a zoológia addig még a medicina révén a XVI. századi újrainduláshoz. A diszciplínák továbbművelésével együtt járó differenciálódás vezet majd el e két tárgy önállósulásához, a medicinából való kiváláshoz, de nem elszakadáshoz.

A természettudományi tananyag „beépülésének” talán legfontosabb mozzanata az az „előképzés”, amiről az irodalomban eddig alig esett szó.

¹⁰⁵ Tertullianushoz lásd: Stephen d'Irsay: Patristic medicine. = Annals of medical history 9 (1927) pp. 364–378.

¹⁰⁶ Ennek és a téma egészének bővebb kifejtését lásd: „Az ókori medicina hagyományozódása az egyházatyáknál” című tanulmányomban.

A XVI. század első felétől kezdve nagyobb és jelentősebb latin iskolákban megkezdődött a természetfilozófia-természettan, természetrajz (*historia naturalis*) egy-egy előadás formájában való külön oktatása, ha nem is mindig és mindenütt rendszeresen.

Az augsburgi városi gimnáziumban már a XVI. század elején *publicae auscultationes*, nyilvános előadásokat tartanak a *doctrina de natura*-ról. Kétségtelenül azoknak a tanulóknak, akik majd ez irányú egyetemi tanulmányokat óhajtanak folytatni. Miután más iskolákból is összegyűlt itt a hallgatóság, az előadások nyilvánosak voltak. A rothenburgi latin iskolában 1592-ben a nagyhírű kémikus és orvosdoktor Andreas Libavius *doctrina naturalis*ből tart előadásokat *lectiones publici* keretében.¹⁰⁷ Ezekhez a meghirdetett előadásokhoz 1599-ben egy kifejezetten orvosi *lectio* társult, amit a rothenburgi városi orvos tartott. Tankönyvül elsősorban Hippokrates Aforismái szolgáltak. Ugyancsak akadémiai előkészítő előadások gyanánt hangzanak el 1605–1607-ben a coburgi gimnáziumban mind *lectiones publici*, mind *lectiones privata* keretein belül a reformátor Ph. Melanchthon természettudományos pedagógiai műve, a '*Doctrina anatomica ex libello Philippi de Anima...*' tézisei. Hasonló céllal adták elő Aristoteles Fiziká-ját, a természettudományi írásokkal együtt egyes gimnáziumokban, ugyancsak nyilvános előadások formájában.

A tancélra használt írások elemzése arra enged következtetni, hogy 1500 körül még voltak orvosi- természettudományi „kiképző centrumok” az egyes kolostorokban és pedig azok könyvtárában. Az egyházi (kolostori) könyvtárak azoknak a diákoknak is rendelkezésére állottak, akik az egyetemről átmenetileg hazatérve készültek további stúdiumokra.

A latin iskolák egyetemre, főként orvoskarra előkészítő előadásai hazánkban sem voltak ismeretlenek. Kyr Pál brassói városi orvos és septemvir, fejedelmi udvari consiliarius és lyceumi tanár könyve is ilyen előadásain nyugszik. A Honterus-nyomdából 1551-ben megjelent '*Sanitatis studium ad aphorismorum compositum*' című munka ajánlása – „*Studiosi univentutis Coronensis*” a brassói tanuló ifjúságnak is erre utal. Ezekről az orvostörténelem eddig nem vett tudomást, jóllehet a tény maga nem most vált ismertté. Az egyetemi előképzésnek ezt a formáját sok latin iskolában követni lehet egészen a XVIII. század második feléig. Egyetemi és gimnáziumi „közös” tankönyvek, mint pl. Melanchthon *De anima*-ja, az *Initia physicae* a XVI–XVII. században mindkét iskolatípusban előadattak. Az egyetemen főleg az *ars* fakultáson, jóllehet a protestáns egyetemek teológiai és orvosi fakultásán sem ritkán találkozunk velük. Melanchthon tankönyvei a természettudományokban

---

¹⁰⁷ Andreas Libavius (1555–1616) orvosdoktor és tanár. A Coburgi Gymnasium Academicum tanácsosa. 1597-ben megjelent művének ma megtévesztő a címe: '*Alchemia*' (második kiadásában '*Alchymia*'), mert valójában az általános kémia egyik alapvető enciklopedikus könyve. A könyv célja, hogy a gymnasium tanulói mellett, az orvostanhallgatóknak is tankönyvül szolgáljon.

nagyobb mértékben befolyásolták az oktatást, mint ahogy az a tudománytörténeti irodalomban olvasható.¹⁰⁸

A confessionális humanizmus iskolai megjelenési formái a természettudományos tárgyak oktatásában észrevehetőek, de még jórészt a medicinán belül, illetve fordítva: Zabarella az aristotelesi *'De anima'* kapcsán azt írja, hogy a medicina a scientia naturalisban benne foglaltatik.

A XVIII. század második felétől mind több latin iskolában válik a természetrajz önálló tanítása rendszeressé, 1800-tól pedig állandóvá. Egységes felépítésű tankönyve e tárgyaknak azonban még nincsen. A XVIII. század közepétől az iskolai természettudományi oktatást már nem lehet csak az orvosi oktatással együtt tárgyalni. Igaz, hogy még a XX. század elején a legtöbb orvosi fakultáson a kémia-fizika mellett a botanika és zoológia is része a propædæutikus stúdiumnak. Ez azonban már nem azonos a gimnáziumok természetrajzi tananyagával.

1773-ban jelenik meg először a Naturgeschichte (historia naturalis) kötelező tárgyként egyes gimnáziumokban. Itt a medicina már nem szerepel. Kötelező volta nem állandó, 1800 után is visszaszorítja időnként a neohumanizmus dominanciája a gimnáziumokban. Még a XIX. században sem ritka, hogy a természettudományi ismereteket a nyelvórákhoz fűződően adják elő. Csak a század második felében – főleg a 60-as, 70-es években – találják meg a tanrendben végleges önálló helyüket. A tartalom a XVIII. században teljesen kettéválik: a biológiai oktatás napjainkig folytatódik a középfokú iskolákban, a medicina még előkészítő tárgyként sem szerepel a gimnáziumokban. A XIX–XX. század középiskolai egészségtan tanítása ugyan idetartoznék, de célja már más, így a tudomány fejlődése és akkumulációja, ill. az egyetemi oktatás szempontjából nincs jelentősége. A XIX. század második felétől a „biológia” az egész német nyelvterület oktatási rendszerében kötelezővé vált és megjelent a magyar iskolákban is. Ettől kezdve bizonyos saját dinamikával rendelkezik a diszciplína, jóllehet a külső viszonyoktól és az általános tudományfelfogástól nem kis mértékben befolyásoltan.

Az önállósulás és a tananyagba való beépülés folyamatát, ill. egyes fázisait az e célra használt képek teszik plasztikusabbá. Ismeretes, hogy a IV. századig a képek a kéziratokban a szövegtől általában külön maradtak fenn. A Kr. u. 70-ben keletkező és később a mindennapi oktatásban évszázadokon át központi helyet elfoglaló Dioscoridest először a IV. században

---

¹⁰⁸ Vö. Schultheisz Emil: Melanchthon az orvosok között. In: Schultheisz Emil: Az európai orvosi oktatás történetéből. Stúdiumok a középkorban és a korai újkorban. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 2003. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 160–170. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 40.)

illusztrálták. Ugyanekkor keletkeztek a Pseudo-Apuleius-féle füveskönyv ábrái is. A legkorábbi orvosi illusztrációk között a sematikus ún. Mensa-képek a legdidaktikusabbak. Ezek a Mensa-képek, érvágó figurák a kolostori kéziratok leggyakrabban előforduló orvosi ábrái. Valamennyi formájuk még a hellenisztikus hagyományt őrzi. A XII. század elővilágának képei is főként emblematikusak, csak a korai reneszánszban közelít az ábra a természethűséghez, annak az új világképnek a tükrében, mely mind többet akar tudni és közölni a valóságról. Ez a tendencia különösen jól látható a „Circa instans” illusztrációin. Didaktikus célokra készült fametszetek nyomtatott könyvben először 1475-ben jelennek meg (Konrad von Megenberg: *Buch der Natur*). A késő antik orvosi munkák számos eleme a középkori kéziratok illusztrációjában él tovább, amint azt Kádár Zoltán a XIV. századból származó Debreceni R. 459 kódex kapcsán kifejti, kiemelve a farmako-zoológiai traktátusok didaktikus szerepét. Ez a kódex, mint Kádár kimutatta, bajor eredetű. Az illusztráció azért is különösen fontos, mert ahogy Kádár Zoltánnál olvashatjuk, a Bethe meghatározása szerinti „Lehrbild” és „Schmuckbild”, az oktató és díszítő kép igen jól elkülöníthető, s mint hangsúlyozza, nem lehet kétség afelől, hogy a legkorábbi zoológiai szövegeket kísérő képek kizárólag didaktikus célokat szolgáltak.¹⁰⁹

A botanika-zoológia tantervi beilleszkedésének folyamatát is jól mutatják maguk az illusztrációk. A XIII. század folyamán a görög hagyomány után először ismét törekedni kezdtek a reális ábrázolásra az állattanban. Ezekkel megindul az illusztrált tankönyvek máig tartó sora. Az az illusztráció, ami akkor oktatási anyag volt, ma tudománytörténeti forrás.

A beilleszkedési processzus egyes fázisait illetően, az újabb biológiai történeti irodalom (Lanham) a XX. századot megelőzően három periódust különböztet meg a biológia történetében: tudományelőtti (írásbeliség nélküli) fázist, a klasszikus görög tudomány időszakát és a reneszánsz egészét.¹¹⁰ Ami a könyvnyomtatást illeti – Lanham szerint –, az már a modern tudomány kora (avagy a reneszánsz is 1900-ig tart?).

Lanhammel szemben Freyer viszont a természettudományok etablirozásának ebben a fejlődési és oktatási folyamatában négy fázist különít el: bevezető, kísérletező, megvalósító és kiépítő fázist. A bevezető kísérletező fázis a reneszánszig tartana. Ez, mint munkahipotézis bizonyára jó modell. Freyer azonban úgy gondolja, hogy a biológiaoktatás bevezetésének, kiépítésének eme folyamatában ez a kulturális fejlődési processzusok általános mintája lenne. Ez az alaplanta bármilyen meggyőzőnek is tűnik, a természettudományos tárgyak

¹⁰⁹ Lásd Kádár Zoltán cikkét az Acta Historiae Artium 1987/88-as évfolyamában: 'Das Illustrierte „Puch von den Tiern” in Cod. Debrecen R 459'. Lásd még: Kádár, Zoltán: Survivals of Greek zoological illuminations in Byzantine manuscripts. Bp., 1978. Akadémiai. 138 p., 232, X t.

¹¹⁰ Lanham, U.: Epochs of Biology. Die Geschichte einer modernen Wissenschaft (München, 1972); vö. még: Bäumer, A.: Bibliography of the History of Biology (Frankfurt am Main, 1997)

kialakulására vonatkozóan az oktatásban, már az orvosi ismeretek továbbvitelének folyamatát illetően sem alkalmazható fenntartás nélkül, mint ahogy más diszciplínákban is erőltettnék tűnik ez a séma. Aki oktatástörténettel foglalkozott és a tananyag alakulásának fejlődését igyekezett követni vagy egy tudományág, egy szűkebb diszciplína tanításának, előadásának történetét kutatja, tudja, hogy még a curriculum, a tankönyv és modus legendi és studendi legrészletesebb ismerete, valamint a képanyag birtokában sem lehetséges az oktatás valódi lefolyásának, komplett anyagának, az oktatás valóságos eseményeinek teljes rekonstrukciója! Már a száz évvel ezelőtti valóban előadott orvosi tananyag kialakulásának útja is nehezen követhető, hiánytalan rekonstrukciója több mint kétséges. Még inkább igaz ez a humanizmus kori egyházi és latiniskolai, valamint az egyetemi orvosi stúdiumokra, nem is beszélve a XVII–XVIII. század orvosi magániskoláiról, melyek pedig Európa-szerte képviselték a klasszikus átmenetet a latin iskola és az egyetem között.

A biológiai tárgyak oktatásának fejlődéstörténete, mint láttuk, szorosan összefügg az orvosi curriculum alakulásával, az orvosi előképzésnek és magának az orvosképzésnek a történetével. Az orvosi curriculumnak az idők folyamán elfoglalt helye pontos meghatározása, a tananyag és a vizsgaanyag végletes feltárása, a tankönyvek bemutatása további vizsgálatokat igényel.¹¹¹

---

¹¹¹ A téma egészével, az említett összefüggések elemzésével eddig legalaposabban M. Freyer foglalkozik, a legteljesebb eddigi irodalmat is ő állította össze. In: Freyer, M.: Von der mittelalterlichen Medizin – zum modernen Biologieunterricht. Hrsg. von Gundolf Keil. 2 Bde (Bd. 1.: Analysen zu Grundlagen und Verlauf kultureller Etablierungsprozesse. Bd. 2: Bibliographien und Übersichten zur Geschichte des „Biologie“ – Unterrichts) Passau, Wissenschaftsverlag Rothe, 1995. 1128 p.

Michael Freyer „Vom mittelalterlichen Medizin zum modernen Biologieunterricht” című könyvének ismertetése¹¹²

Az iskola- és egyetemtörténet rendkívül nagy irodalmát vizsgálva feltűnő, hogy formális működést, szervezeti felépítést, a tanulók, tanárok összetételét, a fokozatok megszerzésének módját, a promotio különböző formáinak ismertetését tárgyaló írásokon túlmenően, az oktatás tartalmi kérdéseinek részleteivel, a tananyag struktúrájával és annak kialakulásával, a tankönyvek és főként a tananyag fejlődésével aránylag kevés tanulmány foglalkozik. Különösen igaz ez a természettudományi-orvosi oktatás tananyagaira, annak ellenére, hogy a medicina, a természettudományok és a természetfilozófia ókor óta ismert kapcsolata, a diszciplínák összefüggésének módja, a medicina és a természettudományok kapcsolatának metodológiai vitái évtizedek óta képezik vizsgálatok tárgyát. A hagyományos oktatástörténet erősen statikus és diszciplináris jellegű, bár bizonyos specificitásra törekszik. Ez a tendencia figyelhető meg a természettudományok, főként a ma biológia címszó alatt összegezhető tárgyak oktatástörténeti tanulmányaiban is. A részletes adatok ismertetése ugyan általában jó képet ad magáról a tárgyról, de alig mutatja be azokat a folyamatokat, melyek a tárgyak alakulását, azoknak az oktatás egészébe való beilleszkedéseként, majd továbbfejlődéseként tárná fel. Ennek a hiánynak a pótlását tűzte ki célul Freyer. Kétkötetes, csaknem 1200 oldalas könyve imponáló hozzájárulás a tudománytörténet eme ágához. A feldolgozott és részben általa feltárt források analízise teljes áttekintést kíván nyújtani magának a természettudományi tananyagnak a magasabb iskolák stúdiumába való beépülésére. Egy kivétellel nem az egyetemek, ill. orvosi fakultások és még csak nem is az artes fakultások curriculumairól esik szó, hanem azokról az iskolákról, amelyek oda vezettek.

A vizsgálat Bajorországra és Bajor-Pfalz területére szorítkozik. Az itteni kolostori és iskolai könyvtárak valamennyi e vonatkozású releváns írását dolgozza fel a 8. századtól napjainkig. Anyaga ötezer kéziratos és nyomtatott írásmű mellett hétezer ún. iskolai program (évi beszámoló), melyekben az iskolai tankönyvek, a tanítói-tanári kézikönyvek és képes atlaszok címe, esetenként leírása, ill. tartalomjegyzéke olvasható. Ezekből is következtetett a szerző a tanításhoz és tanuláshoz felhasznált irodalom jellegére. Egyes iskolákban ti.

---

¹¹² Forrás: Schultheisz Emil: Michael Freyer: Vom mittelalterlichen Medizin zum modernen Biologieunterricht. Hrsg. von Gundolf Keil. 2 Bde (Bd. 1: Analysen zu Grundlagen und Verlauf kultureller Etablierungsprozesse. Bd. 2: Bibliographien und Übersichten zur Geschichte des Medizin – „Biologie” – Unterrichts.) Passau, Wissenschaftsverlag Rothe, 1995. 1128. p. (Könyvism.) = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 170–173. (2000) pp. 207–212.

tanterveket már akkor is készítettek, amikor az állam még nem bocsátott ki egységes, kötelező tanrendet. Természetesen az utóbbiak is szerepelnek a vizsgálatban. Jóllehet a bajor kolostorok, a káptalani iskolák és a nem egyházi latin iskolák, valamint az ugyancsak vizsgált ingolstadti egyetem könyvállománya reprezentatívnak tűnik, főként a kontinuitás miatt. Más régiókban történő, ha nem is ennyire mélyreható vizsgálatokkal való összehasonlítás bizonyára megerősítené a szerző által itt levont következtetéseket, amint arra az egy rövid periódusban történő ilyen jellegű utalás igazol is.

Miután a kutatás lényege annak kiderítése, hogy a vizsgált szaktárgyak hogyan épültek be a tanításba a középkortól a modern időkig, nem hiányozhat az ókorra való utalás. Ezt különösen az Arisztotelész-recepció előzményei kívánják meg. Ismert Arisztotelész és tanítványa, Theophrasztosz jelentősége a relatíve önálló természettan kialakulásában. Az átvizsgált kolostori könyvtárak állománya is azt bizonyítja, hogy az antik természettudományi ismeretek a medicina és az arisztotelészi fizika kontextusában kerültek a tananyagba. Mivel az Arisztotelésznél, főként pedig Theophrasztosznál viszonylag önálló természetismeret a kora középkorban csak kivételesen folytatódott önállóan, érthető, hogy az ebben a periódusban a medicina írásaiban és az arisztotelészi fizika és természetes történet kommentárjaiban él tovább. Ezt az egyébként nem ismeretlen tézist nemcsak irodalomtörténeti vizsgálatok támasztják alá, hanem kolostori, jelen esetben bajor monasztikus könyvtárak állományának analitikus vizsgálata is megerősíti.

A reneszánsz idején új, önálló tárgyként jelenik meg, ha nem is minden iskolában és nem is általános jelleggel. Ez az oktatás különleges célt is szolgál, azok számára adták elő, akik az iskolai tanulmányok befejezése előtt állottak, hogy megalapozzák az egyetemi stúdiumokat, mintegy átmenetet jelentett a magasabb iskola és az egyetem között. Úgy tűnik, az orvosi curriculum későbbi „physicum”-ának előfutára volt. A könyv nemcsak az új tananyag fejlődését, a tantervbe való beépülését kívánja leírni, hanem ezeknek az ismereteknek az egyes korszakok tanterveiben „speciális” szakként való megjelenését is nyomon követi. Ennek a folyamatnak az elején még alig van jele az önállóságnak, a tárgyat a tradicionális iskolai előadások kapcsán és az ugyancsak hagyományos írások alapján adják elő. Ez a szakasz a reneszánszig tartott, amikor is a humanista iskolák több teret engedtek az önállóságnak. Egyes középkori-koraújkor kolostorok „természettudományi képzési központ” jellegére utalnak a könyvlisták. Ilyen pl. Tegernsee kolostora, mely a 14. században a páduai, a 15. században a bécsi egyetemmel állott kapcsolatban. Orvosi-természettudományi könyvállománya felülmúlta a párizsi egyetem jól rekonstruált könyvtárát.

A 8–9. századi káptalani és kolostori iskolák gyűjtőköre túlnyomóan füveskönyvekre,

botanikai-kertészeti és mezőgazdasági művekre terjedt ki. A természettudományok közvetlen összefüggése a medicina gyakorlati részével a szűken vett, mai értelmű dietetikában is megnyilvánul. Az étrendi előírások kapcsán nemcsak az ajánlott vagy tiltott növények és állatok, illetve azok részeinek megnevezésével találkozunk, hanem azok többé-kevésbé rendszerezett, részletekbe menő ismertetésével, helyenként pedig élettani funkciók felsorolásával. Tudatos gyűjtésről van itt szó, funkcionális feladatra. Freyer szerint ezek felhasználásával képezték ki az orvoslással és gyógyszerészettel foglalkozó – távolabbi rendtartományokból is ideküldött – szerzeteseket. Tény, hogy a medicina oktatása csak részben történik még a 12. század után is az egyetemeken, Bajorországban pedig csak a 15. század óta. Lényegesen nagyobb mértékben folyt az orvosi ismeretek átadása a kolostorokban, ahol orvosi szöveggyűjtemények a 8. század óta találhatók. Ez azonban még nem jelent orvosképzést, mint Freyer feltételezi. A medicinában való bizonyos ismeretek megszerzése következik ebből és nem több, hiszen már Nagy Károly 806-ból való Capitulare-ja az iskolákban a medicina alapismereteinek oktatását ajánlja minden tanulóknak. Másrészt a kéziratokról nem tudjuk, mennyiben csak részei a gyűjtő és másoló munkának. Felhasználásuknak felbecsülhetetlen jelentősége van ugyan a tudás megszerzésében, esetenként annak közvetítésében, de ebből nem feltétlenül következik a helybeli kolostori orvosképzés. Az sem meggyőző bizonyíték, hogy legnagyobb számban a recept-gyűjtemények találhatók. Úgy gondolom, ez éppen a kolostori könyvtárakban csaknem természetes és inkább az infirmáriumok, xenodochiumok tevékenységével, mint a stúdiumokkal függ össze. Nem vitás ugyanakkor az arisztotelészi fizikát tartalmazó szövegek didaktikus jelentősége. A kéziratokban legnagyobb számban a receptek után ezek a munkák találhatók. A későközépkorban a medicina valamennyi természettudományos diszciplínát összefoglaló tudományterületet. Az iskolákban a septem artes keretén belüli nyelvi stúdium és a geometria (ehhez tartozott akkor a földrajz) is lehetőséget adott a természettudományos és orvosi olvasmányokra. A természettudományok önállósulása visszavezet az ars facultashoz, a későbbi filozófiai karhoz. Itt lett végül is természettan és természetrajz az arisztotelészi fizikából, illetve a historia naturalisból, majd pedig tovább differenciálódó diszciplínaként létrejön korunk biológiája. Ezek a középfokú tanulmányokkal való összefüggések teret kapnak a műben. A medicina ókori teóriájában a diagnózis előtt szerepel a prognosztika, aminek jelentősége a középkorban újból megnövekedett. A prognózis felállításának egyik alapja az asztrológia-asztronómia. A későközépkorban és a reneszánsz idején, de még a barokk medicina korában is az asztronómia-asztrológia része a természettudományos világképnek. Ennek megfelelően nem csekély helyet kapott az oktatásban a computistika, a

zodiológia; a csillagászat, benne az asztrológia. Csekély volt azoknak az orvosoknak a száma, mint az asztrológiával is foglalkozó gyakorló orvos, a nagy csillagász, Kopernikus egyik páduai tanára, Fracastoro, akiktől távol állott az asztrológia. A középkorban a fizika alá rendelt és azzal együtt tanított computistika maga tehát nemcsak a matematikai, illetve asztronómiai ismereteket szolgálta. Számos olyan kéziratot említ Freyer is, melyekben computistikai-iatromatematikai táblázatok érvágó táblákkal és figurákkal együtt, szerves egységben találhatók magyarázó szöveg kíséretében. Ezek egyaránt szolgáltak praktikus és didaktikus célokat, tehát egyértelműen az orvosi-természettudományi tankönyvek közé sorolandók.

Statisztikus módszerekkel vizsgálja a szerző a kéziratok korszakok szerinti számszerű alakulását. Az orvosi kéziratok 13. századi feltűnő gyarapodása minden bizonnyal az arabizmus fokozódó befolyására vezethető vissza, míg a második nagyobb növekedés a 14–15. század fordulóján az orvos-természettudományi irodalom szakmai-tartalmi növekedésével és az egyetemek terjedésével esik egybe. A görög–arab medicina befolyása a latin Európában a korai, ún. salemitanus recepcióval kezdődött, amelyben Avicenna Kanonjának egyik-másik írása majdnem mindig megtalálható. Ide tartoznak azok az antik klasszikusokból excerptált tananyag-részletek, melyekben az iskola és az egyetemi orvosi irodalom ötvöződik a gyakran vemacularis-praktikus szövegekkel. Az orvosi természettudományi kéziratok 14–15. században észlelhető számszerű növekedése és új témákkal való tartalmi bővülése arra utal, hogy itt valódi fejlődés következett be. Freyer szerint ez az önállósulás irányába mutató fejlődési tendencia a tudományakkumuláció három kulturális hordozóján („Trägersystem”) nyugszik: A 13. században újra felfedezett arisztotelészi ismeretelmélet ama posztulátuma, mely szerint minden tudomány alapja a tapasztalat, új matematikai-kvantifikáló metódusok bevezetését jelentette. Ez végül is Cusanus metodikájában vált az élettan egyik alap gondolatává, bővítve magát a tudást (Wissenserweiterung selbst). A tudományos ismeretek cseréje, főként azonban terjedése meggyorsult, nagyobb területeket fogott át. Ebben a tudásátvitelben („Wissenstransfer”) az iskolák, illetve a 12. századtól az egyetemek játszották a főszerepet.

A reneszánsz társadalmi-gazdasági struktúraváltozásai kedveztek eme diszciplínák fejlődésének és ismeretanyaguk terjedésének. Gyakorlati hasznuk nyilvánvalóvá vált, így jelentőségük növekedett. A hierarchiában előbbre kerültek, aminek a disputa delle arti is tanúbizonyságul szolgál.

A tantárggyá alakulásban az antik hagyományokat továbbvivő enciklopédiák éppoly kevésbé hagyhatók figyelmen kívül, mint a nem orvosi szöveggörnyezetben található írások.

Ezek leginkább a septem artes liberales és az artes mechanicae káptalani iskolai könyvlistáin szerepelnek és az általános műveltséget hivatottak szolgálni.

Természettudományos írások nem csekély számban találhatók a teológiai Summákban is, főként a világkép reális megrajzolására törekvő fejezetekben. A teológiai Summák minden vonatkozásban igyekeznek természettudományos érvekkel is erősíteni a keresztény világképet.

A tantárgy fejlődését tárgyalva Freyer egyedül Augustinus természetfilozófiáját említi. A többi egyházatyának fellelt művei szerepelnek ugyan a bibliográfiákban, de megbeszélésük hiányzik. Úgy gondolom, hogy az ismeretanyag továbbvitelének kontinuitása szempontjából az egyházatyák munkássága fontos. Az irodalomban erre igen kevés utalás található. A monográfiák, a tankönyvek nem is említik. A koraközépkorból elég Ambrosius (334–397) milánói püspök nevét említenem, aki jól ismerte a klasszikus természettudományi műveket. Írásaiban és prédikációiban a pogány tudományt a keresztény tanokba ágyazva adta tovább. Azt valósággal asszimilálta. Megfigyelhető ez az oktató jellegű tudományközvetítés más egyházatyáknál is, pl. Lactantiusnál vagy a medicinában és naturalis históriában leginkább járatos Tertullianusnál.¹¹³ Mind a Summa, mind a prédikáció ultima analiszi oktatási forma. Ambrosius természettani-orvosi fejtegetései olyan munkákon alapszanak, mint Galénosz írásai, Poseidoniosz Timaios-kommenentárja. A milánói püspök Exameronja pedig az emberi testet tárgyalja a capite ad calcem.

A természettudományi tananyag további fejlődésének vagyunk tanúi a 14–16. században, amikor a botanika és a zoológia kezd elkülönülni a medicinától. Először a palermói orvosi iskola teremtett új tapasztalati alapot a pharmacobotanika és az anatómia számára. A filozófia kezdte követelni a pontos megfigyelést, sőt F. Bacon a Novum Organumban az experimentumot. Ez a tendencia érvényesül a 16. század elején a zoológiában is. Az új szemlélet behatolt az oktatásba. Így jut el a botanika és a zoológia addig még a medicina révén a 16. századi újrainduláshoz. A diszciplínák továbbművelésével együtt járó differenciálódás vezet majd el e két tárgy önállósulásához, a medicinából való kiváláshoz.

A természettudományi tananyag „beépülésének” talán legfontosabb mozzanata az az „előképzés”, amiről az irodalomban eddig alig esett szó. Forrásai alapján Freyer ezt szemléletesen mutatja be.

A 16. század első felétől kezdve nagyobb és jelentősebb latin iskolákban megkezdődött a természetfilozófia-természettan (természetrájk) egy-egy előadás formájában való külön oktatása, ha nem is mindig és mindenütt rendszeresen. Az augsburgi városi gimnáziumban,

---

¹¹³ Tertullianushoz ld. St. d'Irsay Patristic medicine, Ann. Med. Hist. 9, 1927. 364 ff

mely Bajorország egyik iskolaközpontja, már a 16. század elején *publicae auscultationes* tartanak a *doctrina de natura*-ról. Kétségtelenül azoknak a tanulóknak, akik majd ez irányú egyetemi tanulmányokat óhajtanak folytatni. Miután más iskolákból is összegyűlt itt a hallgatóság, az előadások nyilvánosak voltak. A rothenburgi latin iskolában 1592-ben a nagyhírű kémikus és orvosdoktor, Andreas Libavius *doctrina naturalis*ből tart előadásokat *lectiones publici* keretében. Ezekhez a meghirdetett előadásokhoz 1599-ben egy kifejezetten orvosi *lectio* társult, amit a rothenburgi város orvos tartott. Tankönyvül elsősorban Hippokratész Aphorismái szolgáltak. Ugyancsak akadémiai előkészítő előadások gyanánt hangzanak el 1605–1607-ben a coburgi gimnáziumban mind *lectiones publici*, mind *lectiones privata* keretein belül a „*doctrina anatomica ex libello Philippi de Anima...*”. Hasonló céllal adták elő Arisztotelész Fizikáját, a természettudományi írásokkal együtt a bayreuthi gimnáziumban, ugyancsak nyilvános előadások formájában.

A tancélra használt írások elemzése arra enged következtetni, hogy 1500 körül még voltak orvosi-természettudományi „kiképző centrumok” az egyes kolostorokban és pedig azok könyvtárában. Az egyházi (kolostori) könyvtárak azoknak a diákoknak is rendelkezésére állottak, akik az egyetemről átmenetileg hazatérve készültek további stúdiumokra. A latin iskolák egyetemre, főként orvoskarra előkészítő előadásai hazánkban sem voltak ismeretlenek. Kyr Pál (1502–1588) brassói városi orvos és septemvir, fejedelmi udvari consiliarius és lyceumi tanár könyve is ilyen előadásain nyugszik. A Honterus-nyomdából 1551-ben megjelent „*Sanitatis studium ad aphorismorum compositum*” című munka ajánlása – „*Studiosi iuventutis Coronensis*” is erre utal. Ezekről az orvostörténelem eddig nem vett tudomást, jöllehet a tény maga nem most vált ismertté. Az egyetemi előképzésnek ezt a formáját Freyer levéltári anyaga sok latin iskolájában igazolja egészen a 18. század második feléig. Egyetemi és gimnáziumi „közös” tankönyvek, mint pl. Melancthon *De anima*-ja, az *Initia physicae* a 16–17. században mindkét iskolatípusban előadattak. Az egyetemen főleg az *ars* fakultáson, jöllehet a protestáns egyetemek teológiai és orvosi fakultásán sem ritkán találkozunk velük. Melancthon tankönyvei a természettudományokban nagyobb mértékben befolyásolták az oktatást, mint ahogy azt a szerző véli.

A confessionális humanizmus iskolai megjelenési formái a természettudományos tárgyak oktatásában észrevehetőek, de még jórészt a medicinán belül, illetve fordítva: Zabarella az arisztotelészi *De anima* kapcsán azt írja, hogy a *medicina* a *scientia naturalis*ban bennfoglaltatik.

Freyer a 18. századig terjedő kilenc évszázadot az iskolai természettudományi oktatás szempontjából „kísérleti fázis”-nak nevezi, mert nem önálló diszciplínaként jelennek meg az

említett tárgyak az iskolában. Ezt a megállapítást kérdésesnek tartom, mind tartalmában, mind elnevezésében.

A 18–19. századot tárgyaló fejezetek kiterjednek a tankönyvek, az iskolai természetrajzi gyűjtemények, a tanító- és tanárképzés, a szakdidaktika és a pedagógia kérdéseire is. Egyedül itt esik szó más régió, ill. a gazdasági-szociális viszonyok befolyásáról. A 18. század második felétől mind több latin iskolában válik a természetrajz önálló tanítása rendszeressé, 1800-tól pedig állandóvá. Egységes felépítésű tankönyve e tárgyaknak azonban még nincsen. A 18. század közepétől az iskolai természettudományi oktatást már nem lehet az orvosi oktatással együtt tárgyalni. Igaz, hogy még a 20. század elején a legtöbb orvosi fakultáson a kémia-fizika mellett a botanika és zoológia is része a propedeutikus stúdiumnak. Ez azonban már nem azonos a gimnáziumok természetrajzi tananyagával.

A vizsgált terület változatlanul bajor, de a következtetések most már joggal terjeszthetők ki az egész német nyelvterületre, amint azt a szerző kizárólag csak erre az egy korszakra vonatkozó, más régiókkal való összehasonlításai mutatják. A tárgy tanítására vonatkozóan itt már egységesen értelmezhető források álltak rendelkezésre, kéziratok és nyomtatott iskolai beszámolók formájában az 1900-ig terjedő időszak adataival.

1773-ban jelenik meg először a Naturgeschichte kötelező tárgyként a bajor gimnáziumokban. Itt a medicina már nem szerepel. Kötelező volta nem állandó, 1800 után is visszaszorítja időnként a neohumanizmus dominanciája a gimnáziumokban. Még a 19. században sem ritka, hogy a természettudományi ismereteket a nyelvórákhoz fűződően adják elő. Csak a század második felében – főként a '60-as, '70-es években találják meg a tanrendben végleges önálló helyüket. A tartalom a 18. században teljesen kettéválik: a biológiai oktatás napjainkig folytatódik a középfokú iskolákban, a medicina még előkészítő tárgyként sem szerepel a gimnáziumokban. A 19–20. század középiskolai egészségtan tanítása ugyan idetartoznék, erről azonban nem történik említés. Igaz, a tudomány fejlődése és akkumulációja, ill. az egyetemi oktatás szempontjából ennek nincs is nagy jelentősége. A 19. század második felétől a „biológia” az egész német nyelvterület oktatási rendszerében kötelezővé vált. Hogy ez európai vonatkozásban más országokban is így volt-e, arról nem kapunk felvilágosítást. Azt viszont meggyőző erővel mutatja be a szerző, hogy ettől kezdve bizonyos saját dinamikával rendelkezik a diszciplína, jóllehet a külső viszonyoktól és az általános tudományfelfogástól nem kis mértékben befolyásoltan.

Az önállósulás és a tananyagba való beépülés folyamatát, ill. egyes fázisait az e célra használt képek teszik plasztikusabbá. A könyv illusztrációkban igen gazdag. Ismeretes, hogy a 4. századig a képek a kéziratokban a szövegtől általában külön maradtak fenn. A Kr. u. 70-

ben keletkező és később a mindennapi oktatásban évszázadokon át központi helyet elfoglaló Dioszkoridészt először a 4. században illusztrálták. Ugyanekkor keletkeztek a Pseudo-Apuleius-féle füveskönyv ábrái is. A legkorábbi orvosi illusztrációk között a sematikus ún. Mensa-képek a legdidaktikusabbak. Ezek a Mensa-képek, érvágó figurák a kolostori kéziratok leggyakrabban előforduló orvosi ábrái. Valamennyi formájuk még a hellenisztikus hagyományt őrzi. A 12. század elővilágának képei is főként emblematikusak, csak a korai reneszánszban közelít az ábra a természethűséghez, annak az új világképnek a tükrében, mely mind többet akar tudni és közölni a valóságról. Ez a tendencia különösen jól látható a „Circa instans” illusztrációin. Didaktikus célokra készült fametszetek nyomtatott könyvben először 1475-ben jelennek meg (Konrad von Megenberg: Buch der Natur). A késő antik orvosi munkák számos eleme a középkori kéziratok illusztrációjában él tovább, amint azt Kádár Zoltán a 14. századból származó Debreceni R. 459 kódex kapcsán kifejti, kiemelve a farmako-zoologiai traktátusok szerepét. Ez a kódex, úgy tűnik, elkerülte Freyer figyelmét, pedig mint Kádár kimutatta, bajor eredetű. Az illusztráció azért is különösen fontos, mert ahogy Kádár Zoltánnál olvashatjuk, Bethe meghatározása szerint a „Lehrbild” és „Schmuckbild” igen jól elkülöníthető, s mint hangsúlyozza, nem lehet kétség afelől, hogy a legkorábbi zoológiai szövegeket kísérő képek kizárólag didaktikus célokat szolgáltak.¹¹⁴

A botanika-zoológia tantervi beilleszkedésének folyamatát is jól mutatják maguk az illusztrációk. A 13. század folyamán a görög hagyomány után először ismét törekedni kezdtek a reális ábrázolásra az állattanban. Ezekkel megindul az illusztrált tankönyvek máig tartó sora. Az az illusztráció, ami akkor oktatási anyag volt, ma tudománytörténeti forrás. Meglepő, de eredeti eljárás, mellyel Freyer a biológiai ismeretanyagot a képekben a gyűjtögető-vadász törzsek rajzaig követi vissza „biológiai tudásakkumuláció” címszó alatt. Az olvasóban felmerül a kérdés, valóban hozzájárultak-e a biológiai ismeretek közvetítéséhez oktatástörténeti értelemben. Úgy vélem, ezeknek a rajzoknak ma is inkább tudomány- és kultúrtörténeti jelentőséget kell tulajdonítanunk.

Igen figyelemreméltó Freyer fejtegetése a beilleszkedési processzus egyes fázisait illetően. Az újabb biológiatörténeti irodalom (Lanham) a 20. századot megelőzően három periódust különböztet meg a biológia történetében: tudományelőtti (írásbeliség nélküli fázist), a klasszikus görög tudomány időszakát és a reneszánszt. Ami a könyvnyomtatást követi, Lanham szerint már a modern tudomány kora (avagy a reneszánsz 1900-ig tart?).¹¹⁵

¹¹⁴ Z. Kádár: Das Illustrierte „Pech von den Tiern” in Cod. Debrecen, R 459. = Acta Hist. Art. thy. T. 33, 1987/88.; ua. Survivals of Greek Zoological Illuminations in Byzantine manuscripts, 1978.

¹¹⁵ U. Lanham: Epochen der Biologie. Die Geschichte einer modernen Wissenschaft, 1972. Lásd még: A. Bäumer Bibliography of the History of Biology, 1997.

Freyer a természettudományok (biológia, medicina) etablirozásának ebben a fejlődési és oktatási folyamatában négy fázist különít el: bevezető, kísérletező, megvalósító és kiépítő fázist. A bevezető-kísérletező fázis a reneszánszig tartana. Ez, mint munkahipotézis bizonyára jó modell. Freyer azonban úgy gondolja, hogy a biológiaoktatás bevezetésének, kiépítésének eme folyamatában a kulturális fejlődési processzusok általános mintáját ismerte fel! Ez az alapminta bármilyen meggyőzőnek is tűnik a természettudományos tárgyak kialakulására vonatkozóan az oktatásban, már az orvosi ismeretek továbbvitelének folyamatát illetően sem alkalmazható fenntartás nélkül, mint ahogy más diszciplínákban is erőltetettnek tűnik ez a séma. Aki oktatástörténettel foglalkozott és a tananyag alakulásának fejlődését igyekezett követni vagy akár egy tudományág, egy szűkebb diszciplína tanításának, előadásának történetét kutatja, tudja, hogy még a curriculum, a tankönyv és modus legendi és studendi legrészletesebb ismerete, valamint a képanyag birtokában sem lehetséges az oktatás valódi lefolyásának, komplett anyagának, az oktatás valóságos eseményeinek teljes rekonstrukciója! E vonatkozásban a szerző túlságosan optimista. Már a száz évvel ezelőtti valóban előadott orvosi tananyag kialakulásának útja is nehezen követhető, hiánytalan rekonstrukciója több mint kétséges. Még inkább igaz ez a humanizmus kori egyházi és latin iskolai, valamint az egyetemi orvosi stúdiumokra, nem is beszélve a 17–18. század orvosi magániskoláiról, melyeket szerző meg sem említ, jóllehet Európa-szerte képviselték a klasszikus átmenetet a latin iskola és az egyetem között. Az a hatalmas anyag, amit a szerző feldolgozott, érthetővé teszi a túlradó lelkesedést, ami következtetésének kimondására csábította. Egyéb következtetései azonban nemcsak a természettudományok oktatására, didaktikájának történeti dimenzióira vonatkoznak, hanem az oktatásra általában érvényesek.

Az anyag bősége, az adatok, címek sokasága arra készítette a szerzőt, hogy a jobb áttekinthetőség kedvéért részletes grafikonokkal, időrendi és tematikus sémákkal, vázlatos ábrákkal egészítse ki nagylélegzetű és igen alapos művét. Az egzakt természettudományok legújabb ábrázolási módszereiben kevésbé járatos olvasó ezekben való eligazodását nagyban megkönnyítette volna az ábrák bővebb magyarázata, (bár nincs kizárva, hogy erre csak a recenzensnek lenne szüksége). Mindkét kötet gazdag képei között nem egy akad, melyet kevésbé szükséztavú legendárium érthetőbbé tene. Mivel ez a kézikönyv nem a témában teljesen járatlan olvasó igényeit van hivatva kielégíteni, kétséges, hogy számos, igen jól ismert kép felvétele szükséges volt-e (pl. Vesalius Fabrica-ja), mint ahogy az sem világos, hogy miért szerepel három 14–15. századi Speculum és az ókorból egy sem.

Egy bizonyos hiányérzetet kelt az olvasóban – jóllehet a könyv karaktere talán érthetővé teszi – a tudományelméleti reflexió mellőzése, ami azért sajnálatos, mert az ilyen jellegű

fejtegetés az oktatási processzusokat metodológiaiilag is áttekinthetőbbé tenné. Így pl. Petrus Ramus logikájának befolyása a természettudományi ismeretek jól definiált alapelvek szerinti racionális rendszerezésére. Ez a logika didaktikus szempontokat szinoptikus táblái révén messzemenően figyelembe vesz. Freyer valóban instruktív munkájában különösen elismerésre méltó, hogy objektíven, a kvantifikáció lehetőségeinek maximális felhasználásával igyekszik egy új tantárgy kialakulását, fejlődését bemutatni. E vonatkozásban a szerző kétségtelenül úttörő munkát végzett. A munka kézikönyv jellegű, adatbősége, szellemes, ötletadó fejtegetései alkalmassá teszik arra, hogy további kutatások nélkülözhetetlen alpműve legyen. Különösen a második kötet könnyíti majd meg a terület kutatóinak munkáját.

Ebben a bajor iskolarendszer egészére vonatkozó történeti áttekintés után a „biológiaiilag releváns” írárok bibliográfiája következik. A bibliográfiát értékessé és jól használhatóvá teszi, hogy külön sorolja fel a publikált forrásanyagot, a primär és a secundär literatúrát, közli a vizsgált művek proveniencia szerinti bibliográfiáját. A könyv értékes hozzájárulás a biológiának, mint tudománynak a fejlődéstörténetéhez.

Az orvostörténelem művelőinek, a természettudományok történetét kutatóknak melegen ajánlható Freyer monográfiája, amit a jövőben nem lehet figyelmen kívül hagyni.

ORVOSI OKTATÁS AZ EURÓPAI EGYETEMEKEN A RENESZÁNSZ ÉS A HUMANIZMUS KORÁBAN

A középkori orvosi fakultás curriculumuma és tankönyvei¹¹⁶

*Medicina dividitur in duas partes, id est
theoricam ed practicam*

Az egyetemtörténet terjedelmes irodalmát vizsgálva feltűnő, hogy a formális működést, szervezeti felépítést, a tanulók, tanárok összetételét, a fokozatok megszerzésének módját, a promóció különböző formáinak ismertetését tárgyaló írásokon túlmenően, az oktatás tartalmi kérdéseinek részleteivel, a tananyag struktúrájával és annak kialakulásával, a tankönyvek és főként a tananyag fejlődésével aránylag kevés tanulmány foglalkozik. Különösen igaz ez a természettudományi-orvosi oktatás tananyagaira, annak ellenére, hogy a medicina, a természettudományok és a természetfilozófia ókor óta ismert kapcsolata, a diszciplínák összefüggésének módja, a medicina és a természettudományok kapcsolatának metodológiai vitái évtizedek óta képezik vizsgálatok tárgyát. A hagyományos oktatástörténet erősen statikus és diszciplináris jellegű, bár bizonyos specificitásra törekszik. Ez a tendencia figyelhető meg a természettudományok, főként a ma biológia címszó alatt összegezhető tárgyak, valamint az orvostan oktatástörténeti tanulmányaiban is. A részletes adatok ismertetése ugyan általában jó képet ad magáról a tárgyról, de alig mutatja be azokat a folyamatokat, melyek a tárgyak alakulását, azoknak az oktatás egészébe való beilleszkedéseként, majd továbbfejlődéseként tárná fel.

Az általános egyetemtörténet nagy irodalma ellenére ezért úgy tűnik, nem felesleges néhány új adatot tartalmazó és bizonyos alább kifejtendő szempontokat ismertető áttekintést

---

¹¹⁶ Forrás: Schultheisz Emil: A középkori orvosi fakultás curriculumuma és tankönyvei. In: Schultheisz Emil: Az európai orvosi oktatás történetéből. Stúdiumok a középkorban és koraújkorban. Sajtó alá rend.: Gazda István. 2. bőv. kiad. Bp., 2010. Semmelweis Kiadó. pp. 13–49. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 85.) – Korábbi szövegváltozata megjelent: Schultheisz Emil: Tankönyv és curriculum a középkori orvosi fakultáson. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 147–148. (1994) pp. 7–24. – Utóbbi újraközölve: Schultheisz Emil: Tankönyv és curriculum a középkori orvosi fakultáson. In: Schultheisz Emil: Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 71–89. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.)

adni az európai középkor orvosi stúdiumairól különös tekintettel a tankönyvekre és a tananyagra. Azoknak a rövid életű magyar egyetemeknek, melyeknek bizonyosan volt orvosi fakultása, mint Óbuda, ill. valószínűleg volt orvosi kurzusa, mint az Accademia Istropolitana, a curriculum – a középkori egyetemek jellegénél fogva – azonos kellett hogy legyen a jól ismert európai egyetemek curriculumával.¹¹⁷

A középkori medicina kutatása elsősorban magára az orvostanra, részben a gyakorlatra vonatkozik. Jóval kevesebbet tudunk az orvosok kiképzéséről, kisebb számú az erről szóló forrás, de kisebbnek tűnt az érdeklődés is. Az egyházi társadalom kiképzésének pontos útját jól ismerjük,¹¹⁸ a jogi értelmiség tanulmányairól is teljes képünk van.¹¹⁹ Az orvosok képzéséről kevés írást találunk, ezek is zömmel a tanulmányok formai elemeire utalnak. Hiányosak eddigi ismereteink a középkorban a curriculumot meghatározó, tankönyvként használt írásokat illetően. Az erre vonatkozó kutatások eredményei nem egységes szempontok szerint rendezettek.

A középkori egyetemi orvoscépzés ismerete nélkül pedig nehéz igazán jól megérteni a 18. századi orvosi fakultás működését, az orvoscépzés fejlődését. Azok az összefüggések, melyek a megelőző századok orvosi stúdiumainak tartalmát és jellemzőit mutatják, annak a kontinuitásnak és diszkontinuitásnak a képét adják, melyek az orvoscépzést tulajdonképpen – elveiben – ma is meghatározzák. Nem teljesen tisztázott maga a képzés tartalma sem. Sokat tudunk ugyan a medicináról, annak elméleteiről, mint diszciplínáról, gyógytanról: keveset ennek tanításáról.¹²⁰

Az egyetemek keletkezését, funkcióját, működéstörténetét tárgyaló monográfiák többnyire foglalkoznak a képzés tárgyával és tartalmával, noha kevésbé részletesen, mint a működéssel az organizációval és a formai elemekkel. Ez alól kivétel az artes fakultás tananyaga, melyet tantervi szempontból is többen vizsgáltak. A septem artes liberales és az orvosi tanulmányok közötti kapcsolatra vonatkozó ismeretek azonban nem teljesek. Jelentős irodalma van a teológiai és jogi stúdiumoknak, mind a stúdium célját és tartalmát, mind pedig a tananyagot és a használatos kéziratokat, könyveket, illetve azok szerzőit illetően.¹²¹

¹¹⁷ Ábel Jenő: Egyetemeink a középkorban (Bp., 1881); Gabriel, Astrik: The medieval universities of Pécs and Pozsony (Frankfurt/Main, 1969); Schultheisz Emil: A hazai orvoscépzés története a nagyszombati orvosi kar felállításáig. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 51–53. (1969) pp. 17–35.

¹¹⁸ Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon (Bp., 1971)

¹¹⁹ Bónis György: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában (Bp., 1972)

¹²⁰ A kora- és késő középkori egyetemek általános és kultúrtörténeti irodalma jelentős, a nagyszámú forrás jól feldolgozott. Mindmáig a legjobb és legteljesebb átfogó monográfia Hastings Rashdall könyve: The Universities of Europe in the Middle Ages (Oxford, 1936) New ed. in three vol. Ed. Powicke, F. M. and Emden, A. B. (1987)

¹²¹ Hastings Rashdall id. mű; Mályusz Elemér id. mű; Bónis György id. mű

Az orvostörténelmi kutatás elsősorban a medicina fejlődéstörténetének szempontjából vizsgálta a középkori forrásokat, beleértve az egyes diszciplínák kialakulását, továbbfejlődését. A medicina virágzásának korszakaiból származó írárok vizsgálata elsősorban azt igyekszik bemutatni, mit tudott a már kész orvos, mit használhatott a diagnosztika és terápia céljaira. A középkori auctorok egyes munkáinak vizsgálatánál több szerző csak utal arra, hogy az ismertetett mű szerepelt vagy szerepelhetett a curriculumban.

A tankönyvnek a középkori orvostanban meghatározó szerepe van. A középkori medicina ugyanis a személyes autoritás formájában gondolkodik, ami arra készíti, hogy az autoritativ szövegekhez igazodjék, ezeket magyarázza, vizsgálja a szövegeknek a legrégibb ismert írárokhoz való viszonyát, egybevesse a legrégibb auctorok textusaival, megítélje az ellentmondásokat s egy bizonyos fokú összhangot teremtsen kommentárjaiban. Ez természetesen nem jelentette a hagyományos ismeretek kritikátlan átvételét, de jelentős szövegkorrektúrával csak a középkor végén – a humanizmus kezdetén találkozunk, jóllehet a korai tankönyvekben sem ritka a kritikus, korrigáló megjegyzés.

Galenosról tudjuk, hogy a középkor megdönthetetlen tekintélye, hogy a galenizmus még a 17. században is része az orvosi gondolkodásnak, hogy Galenost évszázadokon át csaknem istenítették („vir, qui flatu divinitatis electus... medicinam conscriptis...”) s talán nem indokolatlanul nevezték még a 15–16. században is „prudentissimus doctissimus vir”-nek, kritikus megjegyzések mégis érték műveit már a 15. századot megelőzően is. Averroes és Rhazes Galenos-kritikája, Berengario da Carpi igaz, „cum pavore” előadott kritikus megjegyzései már Vesalius előtt olvashatók. De ehhez azt is hozzá kell fűzni, Galenos tekintélyét magát még Vesalius sem vonja kétségbe, mikor tévedéseit feltárja. Mindezek folytán érthető, hogy a gondolkodás központjában a tankönyv és a tankönyvi kommentár állott. A szövegek értelmezésének módja variabilis, vagy egyszerű szövegmagyarázat, parafrázis, illetve glossza formájában, vagy gondos analízis, a szöveg felépítésének megvilágítása. A 14. századi és későbbi kommentárok pedig már a tartalom szakmai kérdéseire is választ keresnek. Így alakul a tankönyv az eredeti szöveg, a szövegkommentár, ill. a lectio kapcsán előadott kommentár és a disputatio (quaestiones disputatae) együtteséből Summává, ill. Corpussá.

A középkori egyetemek orvosi tankönyvei az egyetemes tudomány jegyében minden egyetemen érvényesek és használatosak voltak. A kivétel ritka, és inkább az olyan, az oktatásban is felhasznált művekre vonatkozik, melyek egy-egy orvosi fakultás nagynevű tanárának mintegy speciális írása volt, amilyen pl. a „Punctata medicine” (sic!) egy tancélra is

használt, a Montpellieri egyetem orvosi karán a 15. században sokat forgatott orvosi enciklopédia.¹²²

A középkor orvosának működését és egyetemi tanulmányainak összefüggését nem minden ellentmondás nélkül tárgyalják. Ennek egyik oka az orvosok akkori gyakori kettős – orvosi és teológiai képzettsége, ill. kettős gyakran hármas funkciója. A későkor gyakori orvosi-közigazgatási együttes működése a kora középkorban nemritkán még papi hivatással is bővült. A klerikus és laikus funkcióik betöltése egyazon képzett személy által magától értetődővé vált.¹²³ Hogy miként jutott a címéhez, lektori, esetleg jóval magasabb és jövedelmezőbb állásához a klerikus, s milyen egyetemi ismeretek elsajátítása révén – vagy éppen anélkül – tudjuk. Mint ahogy ismerjük mind a teológia, mind pedig mindkét jog tantervét, előadási anyagait és tankönyveit.

Számunkra a kérdés az, hogy milyen tananyagra épült a kor orvosának tudása? A középkori orvosi fakultás tanára mit adott elő, milyen szellemben és milyen rendszerben? Milyen irodalmat használt előadásaihoz, s végül milyen előírt, milyen engedélyezett tankönyvek és egyéb, csak tolerált írások voltak használatban, hogyan alakult a curriculum?

Az európai középkor és a koraújkor folyamán az orvoscépzés több fejlődési fázison megy keresztül és curriculumát semmiképpen nem szabad statikus sémaként felfogni. Már az előtanulmányok sem teljesen egységesek, jóllehet az artes liberales stúdiuma mindig és mindenütt előfeltétele a későbbi egyetemi orvosi tanulmányoknak, a koraközépkori orvosi stúdium hol lazábban, hol szorosabban, többnyire fakultatív módon kapcsolódik az arteshez a

¹²² Szerzője az eredetileg német származású Jacobus Angeli (1390–1455), néhány évig az egyetem kancellárja. Vö. Dulieu, L.: *La médecine de Montpellier*, I. 1975. 27. f.

¹²³ Az archiatria intézménye példa arra, hogy a koraközépkorban klerikus és laikus funkció miként fonódik össze. Elpidius lyoni diakónus Theoderik keleti gót király udvari orvosa és kancelláriai tisztviselő. Vö. Fischer, K. D.: *Zur Entwicklung des ärztlichen Standes im römischen Kaiserreich*. = *Med. Hist. J.* 14 (1979) pp. 165–175. Ugyancsak ilyen funkciót tölt be a görög Anthimus, akit 'comes'-ként is említenek. Ez a comes archiatriorumot jelenti. Vindicianus óta ismert orvosi 'felügyeleti hatóság' vezetője, aki többek között az orvosok kiképzését is ellenőrizte. Vö. Cassiodorus: *Variae*, 23, 4, *Formula comitis archiatriorum*. *Variae* 6, 19., Vö. még Baader, G.: *Die Anfänge der medizinischen Ausbildung im Abendland*. In: *Settimane di studio del centro italiano di studi sull' alto medioevo* (Spoleto, 1972) p. 677.

Szükséges a klerikus középkori fogalmának részletesebb ismertetése az egyetemi élet szempontjából. A középkori szinonim szóhasználatban egészen a késői 12. századig az írástudó, tudós, művelt ember a litteratus és a clericus elnevezést egyaránt viselte, míg a műveletlent, írástudatlant illiteratusnak ill. laicusnak nevezték. A 3. század közepe óta a klerus kifejezés (ordo clerici, status clericalis, clerus) azokat a néptől (laici, populus) elkülönülő személyeket jelöli, akiknek az egyházi hivatalban „része” van, választás, vagy szentelés, ordinatio révén, utóbbi esetben lelkészi felhatalmazással (potestas ordinis) rendelkeznek. A későközépkorban azonban azokat is a klérushoz sorolták, azoknak tartottak és neveztek, akik ugyan nem voltak felszentelt papok, de egyházi joghatóság alatt éltek. Ide tartoznak a fratres és sororok mellett a scholarisok is, így pl. a párizsi egyetem orvosi karának tanárai és studiosusai is, akikre a coelibatus is vonatkozott (II. Lateráni zsinat 1139). Miután az ordinatio nem volt feltétele az egyházi hivatal gyakorlásának – a potestas ordinis és a potestas iuris-dictionis elkülönült, a hierarchiában magas funkciót betöltő klerikusok is folytathattak orvosi gyakorlatot – főként azonban tanulmányokat – amikor az egyház a klerikusokat ettől tiltotta.

káptalani iskolákban. Ritkábban, mint a quadriviumhoz csatolt tárgy „ars octava”, többnyire azonban függelék gyanánt, mint quadrivium appendixe.

Mindmáig úgy hisszük, hogy az általános műveltséggel rendelkező, a tudomány és irodalom minden ágában járatos, képzett ember, a *l'uomo universale* a reneszánsz embere. Tény, hogy a fogalom ekkor születik. Az általános műveltségre való törekvés régebbi időre nyúlik vissza. A törekvés az ókori az enkyklios paideia követően a középkortól már Nyugaton is jól nyomon követhető, még a medicina elméleti ismereteinek elsajátítását illetően is. Ilyen céllal a medicina már a korai középkorban része az iskolai oktatásnak, éppen nem az orvoslás céljából, nem általánosan és nem mindenütt, néhány kevesebb káptalani iskolában. Nem az orvosképzést, hanem az általános műveltséget szolgálta az a tanulmány, amit Ahlvin említ Nagy Károly udvarában, a schola palatinában, a 9. század elején (806), azzal a céllal, „...út infantes in artem medicinalem discere mittantur”.¹²⁴

A kora középkor első évszázadaiban a tanult orvosok száma igen kevés.¹²⁵ Az viszont tény, hogy Ravennában és Rómában a 6. században orvosi schola graeca működött. Rómában ennek tanára volt egy ideig az ismert bizánci orvos Alexander de Trallianus.¹²⁶ Ezek az iskolák azonban orvostörténeti szempontból nem a középkor kezdetét, hanem az ókor végét jelentették. Éppen a Ravennában működött iskolából származik több, görögből latinra fordított ókori kézirat. Simplicius, a ravennai iatrosophista, archiater Agnellus munkája alapján megkísérelte a Corpus Hippocraticum egyes részeit és azok bizánci kommentárjait az oktatás céljára hozzáférhetővé tenni, latinra fordítani.¹²⁷ Nagy jelentőségük ezeknek a későbbi egyetemi oktatásban nemigen lehetett. Nem találkozunk ezekre a kéziratokra való utalással az egyetemi könyvlistákon sem.

A Merovingok udvarában több „tanult” orvosról esik szó. A nyugati gótok törvénye (ebben a korban ez az egyetlen germán törvény) külön szabályozta az orvos működését, de itt iskoláról, képzésről és képzettségről nem történik említés. A helyzet nem változik egészen a rendalapításokig, amikor is a kolostorokban nem csak a másolás, de a közvetlen, bár nem nagyon magas szintű fordítási munka is megindul. A kolostorokban a medicina iránti érdeklődés azáltal, hogy Nursiai Benedek a rend szabályzatába iktatta a beteg rendtársak

¹²⁴ Idézi Sudhoff: Medizinischer Unterricht und seine Lehrbehelfe im frühen Mittelalter. = Arch. Gesch. D. Med. 1929. 21, S. 28. A káptalani iskolákban, melyek prototípusának tekinthető Chartres, az előadás többnyire csak a teoretikus medicinára szorítkozik, a már említett általános műveltséget célzó indokból. Ebben a híres káptalani iskolában olyan nagynevű tudósok oktatták a medicina elméletét mint a már említett Heribrand és kortársa Fulbert.

¹²⁵ Ausonius ugyan azt írja, hogy Bordeaux-ban a 4. században az antiknak megfelelő képzés volt, ezt azonban senki nem erősítette meg. Vö. Ausonius 5, 26, 5., valamint Baader, G.: id. mű p. 677.

¹²⁶ Baader, G.: id. mű i. h.

¹²⁷ Baader a 'Codex Ambrosianum G 108 Inferior'-ban bukkant erre és egy Dioscorides fordításra. Vö. Baader, G.: id. mű pp. 685–687 és p. 691.

ápolását, ismét feléled (Regula 36). Ezzel egy időre meg is szabta a medicina helyét. Az orvosi ismeretek átadásának a helye is a kolostor lett. Ez azonban nem az egyetemi szintű oktatást jelentette. Sőt még azt sem, hogy a középkorban itt orvosdoktorok működtek volna.¹²⁸

A középkori egyetemi oktatást megelőzően a nyugati orvosképzés teoretikus alapját bizonyos mértékig praxisát és a rá vonatkozó irodalmi háttérét a bizánci, ill. arab-latin medicina képezte. Részbeni helyszíne az alexandriai iskola, Athén és a kis-ázsiai városok iskolái jelentették. A koraközépkori alapvető oktatás az artes liberales és bizonyos mértékig a medicina székesegyházi, káptalani iskolákban és a kolostorokban folyt. Az antik korszak és a középkor közötti határ kérdése vitatott. A medicina szempontjából úgy tűnik a késő antikvitás és a koraközépkor egybe esik: „...a római orvostudomány harmadik korszaka valójában már a középkori fejlődés első szakaszának tekinthető...”¹²⁹

RAVENNA

Ahol leginkább lehet felismerni az antik medicina jelenlétét, ahol legjobban érzékelhető egy bizonyos kontinuitás, legalábbis a 6. századig, az a ravennai exarhatus és Délgallia. Itt a medicina antik öröksége, jól lehet halványabb struktúrájú, jól látható, irodalmilag alátámasztott (Baader). Ravennában az orvosok scola graeca-ja bizonyítottan működött. Ravennában alakult a 6. században egy „fordító iskola”, ahol görögből latinra – igaz vulgáris latinra – ültették át pl. a Corpus Hippocraticum egyes részeit amit néhány bizánci tudós kommentárjával együtt ismét hozzáférhetővé tettek. Ugyancsak itt készült Dioscorides farmakológiai munkájának, ha nem is tökéletes fordítása. Ezek a fordítások is segítettek megőrizni az ókor örökségét.

---

¹²⁸ Valószínűtlennek tartom – amit Jahrig vél, hogy a gottweigi bencés apátság számadás-könyvének ama bejegyzése, mely szerint: „Item isto anno [1453] non habuimus proprium medicum” feltétlen azt jelentené, hogy a kolostoroknak általában és rendszeresen volt egyetemet végzett saját orvosuk. Vö. Jahrig, G.: *Klösterliche Rechnungsbücher als Quelle für die Rolle der Medizin in monastischen Gemeinschaften des Spätmittelalters*. In: *Jahrb. des Inst. f. Geschichte der Med. der Robert Bosch-Stiftung*, Bd. 9 (1990) p. 83. Éppen a kolostori terminológia az, ahol a medicus, doctor, physicus, chirurgus, minutor, cyrologus sőt balneator gyakran egymás helyett áll. Orvosdoktor többnyire csak az apáthoz hívtak szükség esetén konzíliumba. Egyetemi grádusú orvostól csak akkor lehet szólni, ha név szerint is ismerjük, illetve ha végzettségéről megbízható, egyértelmű adataink vannak. Egyetemi végzettségű orvosok nem gyakran láttak el orvosi feladatot kolostorokban, inkább kivétel Johannes von Seligenstadt, aki 1469 és 1488 között 7 ízben volt a bécsi egyetem orvosi fakultásának dékánja. Rendszeresen látta el a gottweigi kolostor betegeit. A kolostor irataiban, mint a monostor 'saját orvosa' szerepel. Ld. Kühnel, H.: *Mittelalterliche Heilkunde* (Wien – Graz, 1965). p. 78. 'Medicus monasterii... Item Johann medico nostro', továbbá 'Stadtarchiv Gottweig'. Ebben az esetben éppúgy mint a nagynevű humanisták, Johann Tichtel vagy Johannes Cuspianus klosterneuburgi orvos vizitjei alkalmából inkább konzíliumról, mint a kolostor betegeinek rendszeres orvosi ellátásáról lehet szó.

¹²⁹ Magyar László András megállapítása.

Galliában ilyen irodalmi tevékenységgel már alig találkozunk. Tovább él azonban az archiatria antik intézménye. Az egyház és a medicina, a klérus és az orvosok kapcsolataival. Egyik jellemző alakja az olyan jól képzett orvos mint Reovalis, aki 590-ben Poitiers püspöki székét töltötte be. Toursban is egy archiater lett a püspök 573-ban Armentarius személyében. Nantes püspöke Eumerus maga is orvos volt.

BIZÁNC

A birodalom politikai és kulturális szétesése után a teoretikus és a praktikus orvosi tevékenység áthelyeződött a felvirágzó keleti részre, Bizáncba. A birodalom a hetedik században bekövetkező arab invázióig ismét Alexandria, a hellenisztikus medicina egykori fellegvára a vezető fordító és kiképző központ. Az antik medicina, a hippokrateszi–galenosi irodalmi gyűjtésének, kommentálásának tradícióját folytatta Alexandria. Az antik auctorok tudásanyagát áttekinthető és kommentált formában foglalták össze. A tankönyvhöz hasonló – gyakran vulgáris latint használó –, így jól érthető kompendiumok széles körben terjesztették az antik tudást és tudományt. Azok közül, a csaknem kizárólag az alexandriai iskolához tartozó, kompilátorok közül, akik ebben az első fázisban működtek, saját korukban a legbefolyásosabbak, tudománytörténeti szempontból pedig legjelentősebbek a Pergamoni Oribasios (4. század), Aetios de Amida (6. század), Alexander de Tralles (6. század), Paulos Aiginaeta (7. század).

Oribasios gyűjtőmunkásságát magának Julianus Apostata császárnak – akinek egyébként orvosa is volt – utasítására kezdte el. Fő műve, a 70 kötetes '*Collecta medicinalia*' – noha nem maradt fenn teljes egészében – jelentős mértékben őrizte meg az antik szerzők (legfőképpen Galenos) írásait. Ebből az így is terjedelmes gyűjteményből egy kilenckötetes kivonat készült '*Synopsis pro Eustathion*' címmel, melyet már a hatodik században latinra fordítottak. Ugyanez vonatkozik az '*Euporista*' című házi orvosló könyv jellegű írásra.

150 évvel Oribasios után ismét találkozunk egy jelentős kompilátorral, Aetiossal. 16 kötetes munkája négy nagy könyvre és több alcsoportra oszlik, ezért „Tetrabiblon” elnevezéssel tartja nyilván az irodalom. Főként Galenosz és Oribasios írásain nyugszik, de elsőként az orvosi irodalomban, korai keresztény elemeket is felvet (Diebgen I. 165–174). Mindezek mellett saját írásainak száma sem csekély. Alexander de Trallels széles körben recipiált munkája a '*Tizenkét könyv a medicináról*' sajátos műfajt képvisel. Egyaránt szól a tanulmányait folytató orvoshoz és az enkyklios paideia szellemében művelődni akaró

laikushoz. A legfőként hippokrateszi–galenosi terápiás írások mellett ez a mű is tartalmaz saját, ugyancsak túlnyomóan terápiás írásokat. Arab, héber és szír írásai hamar elterjedtek.

A növekvő keleti befolyás idején a 7. század első felében találkozunk a medicina utolsó nagy compilátorával, Paulus Aiginetával. Hétkötetes colligátuma, a '*Hypomnema*' a gyakorlati orvostan kézikönyve, melynek hatodik kötete főként a császárkori sebészek, Antyllos, Philagrios... et alia műtéteinek ismertetését tartalmazó írások miatt lett fontos.

Mint láttuk, a középkori egyetem a görög-római és arab intellektuális élet visszfénye volt. Korporatív jellege viszont már a keresztény középkor jellemzője. A szakmai képzés megnövekedett igénye, a fokozódóan urbanizálódó európai társadalmak fejlődése nem egyenletes és nem egyforma, így a középkori egyetem terminológiája sem egyértelmű. A 12–14. században számos testület, sőt céh, városi tanács is viselte – alkalmanként – ezt a nevet. A magiszterek, másutt a diákok, illetve a magiszterek és a diákok korporációja, melyben mintegy cégszerűen gyűltek egybe az említettek, használta a nevet, jóllehet még mindig inkább az akadémiai személyekre, mint a teljes entitásra vonatkozott az universitas elnevezés.¹³⁰ Egyértelműen csak a 17. század használja az universitas kifejezést a teljes „egyetem”, hallgatók, tanárok és a stúdium megnevezésére a studium generale szervezett, újabb formájára.¹³¹

Szükséges erre az ismert tényre utalni, mert a középkori orvosképzésre vonatkozó irodalomban a szóhasználat nem egységes, félreértések származhatnak belőle. Mind a hazai, mind a külföldi irodalomban olvashatunk „egyetemet járt” sebészekről, akik valójában felsőbb iskolát nem végeztek. De nem azonosak az egyetemen vizsgázott sebészekkel sem. A tévedést a szövegből kiragadott universitas szó okozza. A studium szó is magyarázatra szorul. A stúdium egyben jelenti a tudományos törekvést és annak tárgyát. Mint a studium generale szó része olyan iskolát jelent, mely szervezett formában nyújt lehetőséget a felsőbb iskolai, főiskolai tanulmányokra. A kifejezés „generale” komponense nem a tanulmányok generalis, universalis természetére vonatkozott, hanem a localis régió túlmenő, a diákokat nem helyhez kötő tanulási lehetőséget jelentette, természetesen a magasabb iskolák értelmében. Ezzel szemben állott a csak egy város vagy szűkebb régió szükségleteit kielégítő studium particulare, mely csak később lett a studium generale-t megelőző fokozatú iskola.¹³² A fejlődés folyamán lett a studium generale többféle ismeretet nyújtó univerzitas a megfelelő fakultásokkal. A legnagyobb egyetemek így quasi a szokásjog révén alakultak ki a 12–13.

¹³⁰ Michaud-Quantin, P.: Universitas: expressions chi mouvemant conneunautaire dans moyen âge latin (Paris, 1970) és uő.: Collectivités médiévales et institutions antiques. In: Miscellanea Mediaevalia (Berlin, 1962) pp. 239.

¹³¹ Denifle, H.: Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400 (Berlin, 1885) p. 54.

¹³² Vö. Cobban, A. B.: The medieval universities: their development and organisation (London, 1975) pp. 34–5.

században: „Studium generale ex consuetudine”.¹³³ Az egyetem formai alakulása a stúdium tartalmát, így a tanári tevékenységet is befolyásolta, meghatározta az előadás módját.

A tankönyv felolvasása (lectio) és magyarázata (kommentár) együttesen maga az előadás. A középkori egyetemek orvosi fakultásainak általában két rendes tanszéke volt: egy a teoria és egy a practika számára. Ezeknek a katedráknak a betöltői álltak a hierarchiában elől: professor primarius, publicus ordinarius. Ők tartották délelőttönként a nagyobb jelentőségű előadásokat, „lectio ordinaria”-t. A hierarchiában őket követő doktorok, illetve magiszterek feladata a délutáni előadások megtartása volt. Ők a mai értelemben vett extraordinariusként működtek. A tankönyveket is az előadásoknak megfelelően rendes és rendkívüli opuszokra, ill. kommentárookra osztották. Ez a fajta munkamegosztás már inkább a későközépkori-koraújkorai egyetemet jellemzi. Hangsúlyozni kell, hogy a középkor folyamán minden tanárnak, legyen az magiszter regens, vagy non regens, minden tárgyat bírnia, szükség szerint előadnia, tehát minden kötelező tankönyvet ismernie kellett. Nemcsak az előadott tárgyak cseréje, a katedrák váltása is természetes velejárója volt a curriculum egészét tanítani hivatott tanároknak. A mai értelemben specializált magiszter, doktor ismeretlen volt, noha tudjuk, hogy csaknem mindegyiknek megvolt az a tárgya, melynek tudományát leginkább művelte, melyről legtöbbet és legalaposabban publikált.¹³⁴

Először, meghatározott aktussal egyetem csak a 13. században alapított.¹³⁵ Az a körülmény, mely szerint a 13. század második felében már teljesen egyértelmű volt, hogy az egyetem létesítése az uralkodók, vagy a pápa prerogatívája, arra késztetett néhány régebbi, már a 12. században a szokásjog révén működő egyetemet, hogy formális királyi megerősítésért folyamodjék vagy egy pápai bullával növelje státútumban rögzített tekintélyét. Ez az eljárás nem mindig volt tisztán alaki, mert az ezzel együtt adományozott ius ubique docendi végül is Európa-szerte érvényes megerősítést kapott. A ius ubique docendi a 14. századtól az egyetemek egyik legfontosabb jogi jellemzője lett. Tanárok és tanulók szabad mozgása a tudományok terjedésének és a curriculum fejlődésének alapvető feltétele. Ugyanakkor tévedés volna azt hinni, hogy ez a jog a középkori egyetemeket egymással szorosan összekötő kapcsolatot jelentett volna. Valójában egyes egyetemek nem szívesen fogadták a ius ubique docendi szupranacionális implikációját. Különösen áll ez a legrégebbi

---

¹³³ Rashdall, H.: id. mű p. 10.

¹³⁴ Cobban, A. B.: id. mű; Nakdisi, G.: The Rise of Colleges: Institutions of learning in Islam and the West. (Edinburgh, 1981) Radcliff-Umstead, D. ed.: The University World. A Synoptic View of Higher Education in the Middle Ages and Renaissance (Pittsburgh, 1973), valamint Verger, J.: Les universités au moyen âge (Paris, 1975).

¹³⁵ A kasztíliai egyetem Palenciában (1208–9., VIII. Alfons) Nápolyban (1224., II. Frigyes császár).

alapítású, ill. kialakulású egyetemekre, melyek ebben, bár tévesen, de pozíciójuk és privilégiumaik veszélyeztetését látták.¹³⁶

„Egyetemi kézirat”, a mai értelemben vett tankönyv az, amelynek anyaga a négy fakultás valamelyikén tanított tárgyakból került ki hivatalos jóváhagyással. Tehát textusok, mint az annotált bibliai fejezetek a teológián, Gratianus decretumai a jogi karon, pápai decretales, XII. János extravagánsai. A fakultásokon oktatott, olvasott klasszikus auctorok műveinek kéziratai, a summáknak, traktátusoknak kommentárjai, glosszák, szentenciák. Az orvostan irodalmát illetően azonban a definíciót szűkíteni kell. Nem lehet ugyanis tananyag alapjául szolgáló szövegnek tekinteni azokat a kéziratokat, ill. könyveket, melyek ugyan klasszikus szerzők művein alapulnak és alkalmanként egyetemi írásként is említették, de céljuk a laikusok orvosi tanáccsal való ellátása, egyes járványok elleni védekezés leírása, fejedelmek, főurak, s egyúttal nem egyetemi képzettségű orvosló személyzet számára is írott munkák.

Az már kérdéses, hogy a latin nyelv helyett, vagy részben ahelyett, vagy vele együtt használt nemzeti nyelv feltétlenül a tudományos, tehát egyetemi jelleg ellen szól-e? A 9–11. század változó formátumú vernakularis kéziratai azért érdekesek, mert egyik-másik írásgyűjtemény bekerült a tancélra használt kompendiumok közé, főként ha bilinguis (leginkább latin–német, latin–francia, latin–angolszász). A már 900 körül compilált, a 10. században lefordított „Balds laecevok” angolszász katedrális iskolákban már a 11. században tankönyvként volt használatos. Bizonyítottan befolyásolta a „Peri didaxeon” alakulását is.

---

¹³⁶ Ez magyarázza azt, hogy IX. Gergely pápa brevéje az 1229-ben alapított toulouse-i egyetem megerősítő bullája a *ius ubique docendi*-re is kiterjed (1233). Ennek kapcsán meg kellett nyugtatni a párizsi egyetem tanárait, hogy ez az intézkedés nem ellenük irányul, hogy Párizs privilégiumait garantálja. Vö. 'Chartularium Universitatis Parisiensis' (Chart. Uni. Par.) I. p. 101., ed. Denifle, H. – Chatelain, E. (Paris, 1889) p. 97. vol. 4. Vö. még Strasser, M. W.: The Educational Philosophy of the First Universities. In: Radcliff- Umstead id. mű pp. 4–5. Az említett tanítási jogkiterjesztés még kevésbé jelentette a tudományos grádus kölcsönös elismerésének megkönnyítését. Ha az előadás jogát már nem is vitatták, vagy legalábbis nem gyakran, a grádust és a grádussal járó jogokat új vizsga nélkül gyakran nem fogadták el. A csaknem azonos tananyag, az előírt könyvek egyező volta sem volt minden egyetemen elegendő a teljes elismeréshez. Erre vonatkozik az oxfordi egyetem részletes szabályozása: Statuta Antiqua Universitatis Oxoniensis ed. S. Gibson (Oxford, 1931) 'De resumentibus' pp. 53–54. A szabályozás a kontinens többi egyetemén is hasonló volt. (Lásd: Les Statuts et Privilèges des Universités françaises ed. M. Fournier [Paris, 1890–2] 3. vol.) Nem kétséges, hogy az új vizsgához való ragaszkodásnak finánciális oka is volt. A középkorban sem csak a tudomány szeretete vezette azokat, akik egyetemi grádusra pályáztak. A 13. századtól kezdődően, bár nem volt *conditio sine qua non*-ja, mégis inkább lehetett magasabb egyházi funkcióba jutni magiszteri fokozat birtokában. A lektoroktól ezt többnyire meg is követelték. Rövid úton, némi támogatással a pápa brevében, vagy bullában adományozta a magister gyakrabban doctor címet. Ezeknek a 'doctores bullati'-nak (doctores sub camino) nem volt előadási joga, de igényt sem tartottak erre. A *studium generale* tanulóinak másik ilyen lényeges privilégiuma, hogy egyházi javadalmaikat élvezhették tanulmányaik idején. Ez – a 13. századtól már Európa-szerte elterjedt jog – az egyetem egyházi beneficiummal rendelkező orvos-tanárait is megilleti éppúgy, mint a jogászt vagy teológust. Noha ez nem minden egyetemen volt általánosan élvezeti jog, pápai engedélyt nem volt nagyon nehéz kérni és kapni. Az egyházi beneficium élvezetének joga anélkül, hogy a tanárnak, még ha klerikus, sőt sacerdos volt is, egyházi funkciót kelljen teljesíteni, lehetővé tette, hogy minden idejét a tudomány művelésére és átadására fordíthassa. Így az akkor nem nagy létszámú tanári testület, valójában néhány magister licentiatús és doctor igazi akadémiai feladatát látta el.

Ami a középkori orvosi kéziratok és a korai orvosi incunabulumok tipológiáját illeti, a szerkezeti felépítés a meghatározó, a struktúrát a felhasználás célja szabta meg. A nagyformátumú kéziratok száma az időben (egyébként) a kora-középkori praesalernitanus periódusban aránylag kevés. A rövid tractatusok, mint már említettem, dominálnak. Ezeket a rövid textusokat vonják össze corpusokba, ezek a gyűjtemények általában tancélra készülnek.

A legnagyobb számban ránk maradt írásmű a középkorból olyan elemekből tevődik össze, melyek kis formátumúak, főként receptek. Sajátos rövid, egy-két lapos variációból áll össze a szóbeli közvetítésre már alkalmatlan, hosszabb, gyakran hosszú nagyformátumú ún. praescriptio. Még a kis formátumúak közé tartoznak azok a néhánylapos traktatusok, melyek egyetlen drog, vagy ásványi anyag tulajdonságaival, orvosi alkalmazásával foglalkoznak, s a szakirodalom „drogmonográfia” címen tartja nyilván. A drogmonográfia a két nagy orvosi központ, Chartres és Salerno hatására a 12. században kialakult formája önálló, az újkorig csaknem azonos felépítésű szerkezetben és sorrendben írta le és tárgyalta a drogokat és farmakonokat. Ez az ún. „circa instans” már tankönyvi változatként ismeretes.

Azoknál a szövegelemeknél, melyekből a diagnosztikus traktatusok épülnek fel, nem lehet általánosítható szöveg-struktúrákat megállapítani. A betegség (s nemcsak a beteg!) vizsgálatára vonatkozó elméleti és gyakorlati metódusok különbözősége adja annak magyarázatát. Az ebbe a kategóriába sorolható pulsustractatusok, haemoscopias, uroscopias kéziratok vizsgáló eljárásai túl messze esnek egymástól, hogysem egységes folyamatban lehetett volna leírni. A nagyformátumú terápiás írások – amilyenek pl. a salerno compendiumok is, fejezeteinek sorrendje a diagnosztikus eljárás, a vizsgálat logikáját követi. A megfigyelés adta szimptomatika áll a fejezet élén, amit a differenciál-diagnosztikus értékelés követ pathogenetikus megfontolások kíséretében. Végül etiológiai feltételezésekből levont következtetés alapján előírt kezelése utasítás zárja a kéziratot. A betegséggel kapcsolatos gyakorlati, de még inkább elméleti definitorikus problémákra vonatkozó kérdésekből és az adott válaszok katalógusából áll az ún. „Questio-irodalom”. Alapformájuk a későantik definíció irodalom.

Ezek mintájára születtek a korai skolasztikában a „Questiones Salernitanae”. A 12. századtól határozott belső szerkezetű, egységesen felépített forma a késő skolasztikus „cascade” alakul ki. Tagolása: quaestio, affirmatio, contradictio, distinctio és solutio. Sok orvos és orvos-filozófus generáció éleselméjűsége mutatkozik ebben a filozofikus-kritikus műfajban (típusban), mely a legtöbb tankönyvben megtalálható.¹³⁷

---

¹³⁷ Schultheisz, Emil: Ein spätmittelalterliches medizinisches Handschriftenfragment. = Archiv für Kulturgeschichte 42 (1960) No. 2. p. 236.

Külön típust képvisel az epistolographia. Az orvosi, többnyire tanító levelekről, melyek a későközépkorban rövid tractatusokba mentek át, itt csak annyi jegyzendő meg, hogy jobbára recepteket, rövid utasításokat közölnek. Az antik megszólítási forma pedig az idők folyamán az ún. arcanum-flosculusba megy át.

Az összegyűjtött receptíratok kétfélék: egyik fajtájuk a betegeknek szóló „Receptárium”, a másik az elkészítési módot és felhasználást előíró, gyakran terápiás fejtegetésekkel kommentált tancélra készült és használt ’Antidotarium’.

Tankönyvnek tekintendők azok az írásművek is, melyeket egy-egy külső magiszter írt, s amiből praelegált. Ezek az előadások, a lectiones circulares, ritkák voltak. Nincs kétség a műfajt illetően akkor, ha egy könyv az előírt könyvek listáján szerepel, ha az egyetemi statútum, chartularium említi. Magától értetődő a könyv jellege, ha a délelőtti lectio, ill. disputatio, a délután tartott repetitio, resumptio kapcsán említik a libri formales között a kérdéses summa-t, tractatus-t, a quaestiones vagy colliget etc. című írást, vagy egyenesen a libri audiendi pro gradu baccalaureatus, illetve a pro magisterio jegyzékében szerepel.¹³⁸ Az egyetemi tanulmányokkal kapcsolatban említeni kell a tankönyvek terjesztésének módját. Ez az ún. pecia¹³⁹ segítségével történt. A pecia a másolat hivatalos egysége. A középkori egyetemek stationariusai révén jutott a tanulók kezébe a korrigált és kontrollált tankönyv.¹⁴⁰

Az egész kérdéskomplexum legjobb összefoglaló irodalma: Lawn, Brian: The Salernitan questions. An introduction to the history of medieval and renaissance problem literature (Oxford 1963). Methodikai szempontból ma sem nélkülözhető azonban Grabmann alapvető műve: Grabmann M.: Geschichte der scholastischen Methode I-II. Freiburg i. Br. 1909. Vö. még Kollesch, J.: Untersuchungen zu den pseudo-galenischen Definitiones medicae (Berlin 1973).

¹³⁸ Jóllehet a ’Libri audiendi’ között ritkán fordul elő, a tanulást mégis nagymértékben segítette és tudjuk, hogy egyetemi felhasználása is gyakori volt, a didaktikus irodalom ama kedvelt műfajának, mely a ’Speculum’ elnevezést viselte. Egy diszciplína kezdetben főleg a teológia tükre. Később a tudomány egész területén megjelenik. A középkori – kora újkori szakirodalmat egy szaktudomány akkori állását, illetve ismeretanyagának összességét tükrözi, s mint ilyen, a Summákhoz hasonlít. Ilyen jellegű pl. Beauvaisi Vince ’Speculum maius’-a, a kor tudományának legjelentősebb enciklopédiája (1256), melyben spekulatív módon foglalja össze a késői skolasztika egész ismeretanyagát. Hasonló Rodericus Zamorensis ’Speculum humanae vitae’ című opusza, mely mindazt foglalja össze, ami az emberről ismert. A Speculum elnevezést könyvcímként először Augustinus használta (’Speculum quis ignorat’). Elterjedése azonban a 12. századra esik. A skolasztika metodikus irodalmában már azonos jelentésű a Summával.

¹³⁹ A pecia (pièce-ből) egy pergament quaternio, amely a forgalomba hozandó egyetemi kézirat egy részének hivatalos másolatát tartalmazza. A peciák összessége alkotja a hivatalos exemplarumot. Olyan kézirat felhasználásával készült, mely jól másolható – sokszorosítható volt egy különleges leírási technika alkalmazásával (virágkorát 1270–1350 között a párizsi és bolognai egyetemen érte el). Az egyetem által felesketett stationarius, az egyetemi statútum rendelkezéseinek megfelelően az oktatásban felhasznált minden szövegből egy gondosan korrigált példányt készített (30×20 cm-es lapok). Ezt a példányt nem kötötték be, folyamatosan számozták. A másolók mindig csak egy pécit bérelhettek leírás céljából maximum egy heti időtartamra.

Az egyetem által felesketett stationarius feladata volt, hogy az egyetem tanítóit és magisztereit a szükséges kapcsolatokkal ellássa, a párizsi egyetem működését a statútumokban külön szabályozta. Csak az egyetem által approbált szövegeket hozhatta forgalomba. Az ’exemplaria’ ellenőrzését Bolognában a ’peciarii’ látták el. Az írás maga többnyire a kurzívából kifejlesztett egyetemi kódexírás, az ún. dictamen-írás (’littera Parisiana’).

¹⁴⁰ Vö. Gabriel, A.: A középkori gondolat újabb tudományos irodalma Franciaországban. In: Archivum Philologicum 4 (1937) pp. 4–9. Klny.; Goddu, André: The effect of Canonical Prohibitions on the Faculty

Az egyház gondosan ügyelt arra, hogy a tankönyvek, beleértve a kommentárokat is, ne sérthessék az egyház tanait. A kánoni prohibitio volt a cenzúra eszköze, mely végső esetben excommunicatiót helyezett kilátásba. Az ellenőrzést az esetek zömében maga az egyetem végezte tisztviselői révén. Szükségesnek vélt esetben egyes könyveket vagy teljesen betiltott, vagy bizonyos körre szűkítette használatukat, ritkábban szerzőik személye vagy nem kívánatos tartalmuk miatt. A párizsi egyetemen 1277-ben kimondott „condemnatio magna” minden kozmológiai művet kiátkozott, szerzőjével egyetemben. Nevezetesen azok a tiltások, melyeket számos mágikus tartalmú műre vonatkozóan adott ki 1466-ban a párizsi egyetem. 1494-ben maga a párizsi parlament tiltotta be a teológiai kar javaslatára, Simon de Phares asztrológiai könyvét, mely csillagióslás révén igyekezett volna befolyásolni magát az igazságszolgáltatást. Ugyanakkor az orvosi asztrológiára vonatkozó könyvcenzúráról nem tudunk.

A kanonizált tankönyvekhez, melyeket az egyetemi könyvjegyzékekből ismerünk, tartoznak azok – a többnyire más listákon is fellelhető – könyvek, melyeket olyan tudósok említenek ajánlott tankönyvekként, mint Isidorus de Sevilla és Fulbertus de Chartres ők Demosthenes, Theodorus Priscianus, Sextus Placitus, Accius Justus, Quintus Serenus Sammonicus, Marcellus Empiricus és Oreibasziusz írásait említik. Ezek kétségtelenül a késői antik medicina fundamentális művei között voltak. Az arabizmust megelőző korszak orvosi oktatásának teoretikus alapjához tartoztak a 10. század végéig. A legismertebb ilyen munkák a praesalernitanus orvosi iskolában, Ravennában a 6–8. században az ott tanító Agnellus de Ravenna „Simplicius medicus”-a.¹⁴¹ A tanulók számára készült orvosi írások szerzői között találjuk Szt. Ágoston barátját, Vindicianust. Gynaecia és Epitome uberior altera című több verzióban írt kéziratai az emberi anatómia és élettan bevezető művei. Mindkét írást későbbi tankönyvek is felhasználták, pl. Isidor is. Isidorra való hivatkozás kapcsán meg kell említenem, hogy az iskolák, egyetemek tanárai és diákjai számára már korán rendelkezésre álltak a tanuláshoz nélkülözhetetlen latin nyelvi szótárak, illetve a kifejezéseket magyarázó könyvek. Különleges helyet foglal el ebben a műfajban *Isidorus Hispalensis* húszkötetes Ethymológiája, melyet 630-ban fejezett be. Húszerfejezetében címenként adja enciklopediájában a szavak magyarázatát és annál jóval többet, kora tudományát eljuttatva Európa nyugati országaiba

---

Medicine of the University of Paris in the Middle Age. = Med. hist. J. 20 (1985) 342 ff.

¹⁴¹ A 'Simplicius medicus'-t (A milánói Ambr. G. 108 kódexből) közli McKinney, L. C.: Early medieval medical education (Roma – Salem 1954); Vindicianus írásaiból használ fel részleteket egy tipikus ismeretlen szerzőjű 'bevezető tankönyv' az 'Ars medicinae'. Vö. Laux, R.: Ein frühmittelalterliches Kompendium der Medizin. = Kyklos 3 (1930) pp. 417–434, de találkozunk ezzel a Vindicianus tankönyvvél Cabusnál is (par. lat. 70 282), részeit kiadta Vitelli, C.: Studiorum Celsianorum particula prima. In: Studi italiani di filologia classica 8 (1900) pp. 449–476.

(Isidori Hispalensis episcopi ethymologiarum sive originum libri XX.). A sevillai püspök, messze túlmenően a teológiai-filozófiai ismereteken, az egyetemes tudás átvitelét és továbbvitelét célozza. Olyan antik példák nyomán, mint Plinius, Varro, Celsus, egy enciklopédiában foglalja össze kora tudományát, benne nagy terjedelemmel a medicinát.

Origenész '*Ethymologia*' címen az angol bencés Beda *Venerabilis* (673–731) pedig egy nagy tractatust, míg egy másik bencés, a fuldai apát, *Hrabanus Maurus* (776–856) egy hasonló munkát írt '*De rerum natura*' címmel. Ezek a munkák tulajdonképpen tankönyvnek tekinthetők. Bár nem mindegyik nívója nagyon magas, didaktikus értékük nem csekély. Az általános nyugat-európai művelődés alapköveihez tartozván, a 12–13. század nagy kozmológiájának is mintául és egyben alapul szolgálnak.

Isidor munkáján alapszik a lombardiai *Papias* (Papias Hierapolitos, 1–2. század) kitűnően kompilált, közkedvelt szógyűjteménye. Papias püspök, az egyházatyák egyike, 1050-ben írt szómagyarázó könyve a '*Liber glossarum*' címet viseli, de ez is több egy szószedetnél.

Hugutio (Ugo da Pisa) ferrarai püspök 1020 körül befejezett értelmező írása, a '*Liber derivatorium*' szintén Isidor művén alapszik. Hasonló mű még a 13. században is napvilágot lát, *Johannes Balbus de Janua* 1286-ban írt enciklopedikus szótára.

Ezek a gyűjteményes munkák a 6. századtól végigkísérik a tanítást és tanulást, majd a 11. századtól az egyetemi oktatást, részben mint mai értelemben vett „segédkönyvek”. Egyes meghatározott fejezetek az egyes diszciplínáknak váltak alapjává.

Természetesen voltak olyan szakmunkák, melyeket tankönyvnek szántak, de nem kerültek az egyetemen kanonizált művek listájára, nem szerepeltek a disputációkon tárgyalt könyvek között sem. Ez ugyan nem jelenti azt, hogy nem használhatták, csak azt, hogy nem volt kötelező, nem volt vizsga tárgya. Ilyen könyv a késő antik (1. sz. vége) pseudogalenosi *Definitiones Medicae*. A szerző bevezető szavaiban *expressis verbis* közli, hogy ezt az írást az orvostant tanulók számára tankönyvnek, fiatal orvosok részére kézikönyvnek szánta. Az egyetemen statútumaiban rögzített, kötelezően előírt, századokon keresztül praelegált könyvek mellett előadtak recens traktátusokból, ill. könyvekből, ezek azonban nem képezték vizsga tárgyát. A vizsga anyagához tartozott azonban a szöveget magyarázó kommentár.¹⁴²

¹⁴² Kommentáron értendő a középkori (reneszánszkori) szöveg egészének magyarázata, míg a glossza egyes kifejezések interpretamentuma, a scholia egy szöveghely részletes értelmezése. A kommentár külső formáját illetően megjelenhet az alapszöveggel csak utalásokkal, lemmacitatumokkal összefüggő... önálló szöveggént vagy az alapszöveg mellé írottan. Belső formájának tekintetében különbséget kell tenni a nehéz szöveghelyeket folyamatosan magyarázó ún. skoliakommentár, ill. expozíciós kommentár és a teljes szöveget, ill. a forrásszöveget mintegy szabadon tárgyaló, esetleg azzal vitázó, kommentáló írás... A kommentár eredete az ókorba nyúlik vissza. Az orvosi kommentárirodalom szerves része a középkori egyetemi tankönyvirodalomnak. Valójában gyakran ez maga a tankönyv. Klasszikus példája – többek között – Pietro Torrigiano de Torrigiani (Petrus Trusianus, 1270–1350) bolognai majd párizsi orvosprofesszor Galenos 'Ars parvaja'-hoz írott kommentárja: 'Plus quam commentum', mely a korai orvosi inkunabulumok

Az orvosi stúdiumok tananyagát meghatározta a görög-római szakpróza közvetlen újjáéledése a Karoling prehumanizmus korában.¹⁴³

A görög-római tudományt továbbvivő, majd az arab tudományt befogadó keresztény gondolatvilág szintéziséből született az a korai keresztény humanizmus, amely az orvosképzésben különösen nagy fontosságú.¹⁴⁴ A középkori orvosi stúdium antik tradícióra és arab tradícióra épülő tudományosságát a keresztény világkép teszi teljessé. Hogy ezek harmonikus szellemi egységet alkotnak a medicinában, magyarázatra szorul. Számos auctor, coadunator és kommentátor műveiben találkozunk olyan expozícióval, mely a teológia és a medicina kapcsolatát, méginkább a vallás emberről alkotott képe és a medicina adta ismeretek összefüggését tárgyalja. Ezek a fejtegetések egyúttal arra is módot adnak, hogy ebből a kontextusból kiindulva a medicinát is beilleszték a keresztény világképbe és szükségességét teológiai érvekkel is indokolják.¹⁴⁵

A lényeg röviden az, hogy Isten az embert egy földi és egy mennyi részről teremtette. A bűnbeesés, alkotóelemét illetően, különböző következményekkel jár (pro partium varietate diversa supplicia). A „mennyi résznek”, tehát a léleknek Isten az orvosa. Az ember törődjék mindannak orvoslásával, ami földi. Ennek a földi, emberi medicinának részei a theórica és a practica. A „practica” a belsőleg ható befolyások által létrejött betegségek gyógyítását tanítja, ennek része a cyrurgia a külsőleg ható befolyások, sérülések, sebesülések gyógyítását

---

között jelent meg (Trusiani Monachi Carthisiensis comentum in librum Galeni qui microtegni intitulatur – Bologna 1489). A scholion szó először Cicerónál (Att. 16, 7, 3) olvasható, mint magyarázatra szoruló szövegrész kiegészítése. A Kr. u. 2. században már gyakran használatos ilyen értelmű kifejezés, melynek a kommentárral való határa elmosódott. A magyarázatra szoruló szövegrészből, ún. lemma-ból és a tulajdonképpen magyarázatból áll az eredeti scholion, amit a középkorban inkább a szöveghelyre, interpretamentumra utaló filológiai kommentár vált fel. Ettől elkülönül az egész szöveg tartalmára vonatkozó, gyakran már önálló műként megjelenő tartalmi kommentár.

A glosszák az ókorban elsősorban a terminológiára vonatkozó értelmezések, amik a főleg a természettudományi szerzők által írt szakirodalomban már terjedelmesebb magyarázatok, mint pl. a hippokratesi glosszák, amilyen az Erotianus féle 'Hippocrates-Glossarium'. Ezek önálló glosszáriumokká glossographikus gyűjteményekké alakultak, majd nem egyszer az etymologiák forrásaivá váltak.

¹⁴³ A humanizmus korai kibontakozásának egyes jelenségeit tárgyalja Southern az oktatás anyagának szempontjából. Id. Southern, R. W.: *Medieval Humanism and other Studies* (Oxford, 1970), pp. 29–35. Vö. még Morris, C.: *The Discovery of the Individual 1050–1200*; *Church History Outlines* 5. (London, 1972).

¹⁴⁴ Bolgar, R. R.: *The Classical Heritage and its Beneficiaries from the Carolingian Age to the end of the Renaissance* (New York, s. a.) pp. 1–5.

¹⁴⁵ Guido d'Arezzo-nak a Roger-féle Chirurgiához írott bevezetőjének (12. század második fele) gondolatmenete jól mutatja a teológiai gondolat és medicina leegyszerűsített összefüggését. A szövegét kiadta Goehl, K.: *Würzburger Medizinhistorische Forschungen* 32, (Pattersen, 1984) pp. 145–147. Ezek a teológiai-orvosi expozíciók, ilyen a 'Liber continens' előszava is, teljes képet adnak a középkor orvosi egyetemi ismeretanyagának antropológiájáról. Szövegkritikai analízisük az elmúlt évtizedekben kezdődött a textusok teológiai forrásainak feldolgozásával. Vö. Schipperges, H: *Grundzüge einer scholastischen Anthropologie bei Petrus Hispanus*. = *Aufsätze portugiesischer Kulturgeschichte* 7 (1967) pp. 1–51. (részletes irodalommal), továbbá Fischer, K. D. – Weisser, U.: *Das Vorwort zur lateinischen Übersetzung von Rhazes Liber continens* (1282) = *Med. Hist. J.* 21 (1968) No. 3–4. p. 228. Miután még számos kiadatlan hasonló textus van, különösen az ebből a szempontból legfontosabb szerző Petrus Hispanus (helyesebben Lusitanus) tollából, a teljes kép kialakítása még várat magára.

szolgálja. A physiologia mint a theologia és philosophia ancillája az emberi funkciókba enged betekintést. Így tekintve a medicinát nem meglepő, hogy a halált fiziológiai okkal magyarázzák. Maga Aquinói Tamás is mintegy „élettani” jelenségről ír Aristotelest idézve, amikor a testi halál bekövetkezését magyarázza.¹⁴⁶

Rhazes 'Liber continens'-ének latin verzióját (1282) is egy teológiai-filozófiai rész vezeti be, melyben a kommentátor kifejti, hogy a betegségnek és a halálnak élettani okai vannak, ezért keletkezésüket és lefolyásukat nemcsak teológiailag kell megmagyarázni. Ez az indoklás mestert és tanítványt, klerikust vagy laikust egyaránt a továbbiakban a medicina teljesen szabad tanulására és tanulmányozására jogosítja.¹⁴⁷ Dogmatikus megkötöttség ugyan nincs, de a használatos könyvek nem mulasztják el az új világképre való utalást.

A természettudományi diszciplínák és a medicina tantárggyá alakulásában az antik hagyományokat továbbvivő enciklopédiák éppoly kevésbé hagyhatók figyelmen kívül, mint egyes, bár tancélokat szolgáló, de nem orvosi szövegekörnyezetben található írások.

A későközépkorban az egyetemi oktatásban, tanulásban az új világkép kialakításában, a tankönyvek mellett nem kis szerepet játszottak az enciklopédiák, melyek ultima analysi tankönyvek. Gyökerük az ókorba nyúlik vissza, Platon unokaöccse és az akadémián utóda, Speusipus (elh. cca. 340) saját oktatói munkássága számára állított össze enciklopédiát, amelyből természettudományos, filozófiai, matematikai töredékek maradtak fenn. Könyvét nem a nyilvánosságnak szánta, mert mint akkor minden filozófus, tudását csak saját tanítványainak adta át. Az enciklopédia kritériumait merítette ki a sajnos elveszett „Disciplinarum libri novem”, melyet Marcus Terentius Varro, Róma egyik legjelentősebb tudósa állított össze. Ebben már megjelenik a septem artes liberales anyaga, valamint a két praktikus diszciplína, a medicina (8. könyv) és az építészet. A szabad emberhez méltó tudományok, mint a kanonizált hét ars, melyek nem a kenyérkereső foglalkozások tiszteletét szolgálták. Mint fogalom, csak a császárság idején jelenik meg Seneca 88. levelében. Ide tartozik Cassiodorus munkája, mely az orvosi stúdiumnak is alapkönyve.

Cassiodorus műve az „Institutiones humanarum lectionum” a hét szabad művészet speciális irodalmát is felsorolja, melynek stúdiumát az általa 555-ben alapított kolostor, a Vivarium szerzetesei számára is előírta. Hasonló jelentőségű, mind elméleti, mind gyakorlati szempontból a Sevillai püspök, Isidor etimológiája (Etymologiarum libri XX) és Bedae Venerabilis orvosi-természettudományi enciklopédiája a De natura rerum. Tankönyv szerepük ma már nem kétséges.

¹⁴⁶ Lásd: Summa theologiae, 12.q. 85.a.

¹⁴⁷ Fischer, K. D. – Weisser, U.: id. mű p. 211.

Egyike a középkori diákok alapolvasmányainak Bartholomaeus Anglicus enciklopédikus műve, a *De proprietatibus rerum*, mely kitűnő példája a görög és arab tudomány csaknem egészének keresztény recepciójára. Az orvosi kar hallgatóit különösen a III., és IV., a testről és lélekről szóló könyvek foglalkoztatták.¹⁴⁸ Egyidejűen volt standard tankönyve a teológiai és az orvosi fakultásnak.¹⁴⁹

A medicina nem feltétlenül egyenlő az orvoslással. Tudása az egyetemes tudás része. Senki nem lehet a természet és a filozófia ismerője, aki a medicinát alapjaiban ne ismerné. Ez azt jelenti, hogy a *theorica* ismerete a Mikrokoszmuszba való betekintést teszi lehetővé. Constantinus Africanus írja a *Praefatio Libri Pantegni*-ben „Sed cum oporteat medicum rationalem rerum naturalium et non naturalium, necnon moralium tractorem esse, constat quia in omnes incidit diversis cogitationibus omnibus subiici”.¹⁵⁰ A curriculum egyik szellemi pillére Constantinus Africanus eme fejtegetése, különösen, ha figyelembe vesszük a hippokratesi iskola ama felfogását, hogy az orvos számára a normát nem egyedül a labilis organizmus *physise* kell hogy jelentse, hanem a Koszmosz egészéhez való viszonya, az egész természetben elfoglalt helye és benne a kölcsönhatások. A görög-arab mikrokoszmosztan jól összeegyeztethető lett a keresztény világképpel, noha ennek a görög-arab természetfilozófiának a recepciója nem minden küzdelem nélkül folyt. A Karoling-kor korai humanizmusának tudományfelfogása és különösen az ún. arab humanizmus áttörése és a keresztény vallással való harmóniája döntő fordulat, helyesebben folyamat volt. A kulcsmondat Adelard de Bath-nál olvasható: „Quantum scientia humana procedit, audienda est”.¹⁵¹ Ezzel egybehangzóan írja Wilhelm de Conches: „...in omnibus rationem esse quaerendum; si autem deficit, quod divina pagina affirmat, Sancto Spiritui et fidei mandandum”.¹⁵² Ennek a folyamatnak köszönhető az a teoretikus és praktikus alap, melyre egy rendszerbe foglalt tudománytan épül. A toledói Dominicus Gundissalinus szisztémájában az alexandriai korpusz arab modifikációja Alfarabiussal és Avicennával gazdagítva önálló helyet foglal el az egyetemen a 12. század közepén, a természettudományokban pedig az első

¹⁴⁸ *De proprietatibus rerum* Libri III. et IV. (Ed. from MS. lat. 16098 Bibl. Nat.) R. James Long, (Toronto, 1979).

¹⁴⁹ A párizsi stationariusok 1286-tól kölcsönözték a diákoknak. Használatának gyakoriságát jelzi, hogy száznál több kézírásos példány maradt fent. A következő század elején a Sorbonne kápolnájában már leláncolt példányról írnak. Ld. Thorndike, L.: *University Records and Life in the Middle Ages* (New York, 1944) p. 113., valamint Seymour, M. C. *Some Medieval French Readers of De proprietatibus rerum*. = *Scriptorium* 28 (1974) p. 101.

¹⁵⁰ A leydeni 1515. évi kiadás alapján f.l.6. Vö. még Schultheisz E.: *Az arab medicina assimilációja a későközépkori latin orvosi irodalomban*. = *Keletkutatás*, 1974., 27

¹⁵¹ In: *Quaestiones naturales* Ed. Müller, (1934) cap. 4.

¹⁵² *Philosophia* I. 22. 172., Vö. még: *Miscellanea Mediaevalia* 1/1962, 13, p. 152.

helyre kerül.¹⁵³ Gundissalinus tudományrendszere kifejezetten didaktikus. Ebből a szempontból tárgyalja a medicinát is és „szerkeszti” a tanulnivaló szövegeket. Európa egyetemein a későbbiekben a toledói szisztéma lesz a curriculum egyik meghatározója.¹⁵⁴

A koraközépkori stúdium elméletének, a medicinát is beleértve, megteremtője Cassiodorus volt, aki a késői antik tudományos szakirodalmat elsőként foglalta össze. Az *Institutiones divinarum et humanarum litterarum* valójában a stúdiumokhoz használatos könyvek gyűjteménye. Ebben foglaltatik az orvosi irodalom egy nem jelentéktelen része is.¹⁵⁵ Ez a gyűjtemény része annak az irodalomnak, mely a közvetlen továbbélést biztosította. A középkori európai orvosi irodalom s vele az egyetemeken használt szövegváltozatok ezzel kezdődnek. M. Aurelius Cassiodorus nem volt ugyan orvos, de alapvető fontosságú történeti, valamint teológiai írásai mellett egy olyan enciklopédikus művet hagyott hátra, mely a kor minden tudományába való bevezetésként szolgált, mégpedig latin nyelven. Az 544 körül készült *Institutiones* kifejezetten az oktatás alapjául szolgált. Cassiodorus nem szorítkozik a szorosan vett *artes liberales* anyagára, a tanulmányozandó irodalomba bevonja a medicinát is. Összeállította azokat az orvosi könyveket, melyekből tanulni kell, természetesen elsősorban Hippokrates, Galenos és Dioscorides nevével találkozunk. A Cassiodorus által alapított Vivarium könyvtárában jelentős számú orvosi kézirat volt. Közöttük a *Therapeutika* Galeni ad philosophum Glauconem destinata (ez a „therapeutiké an Glaukon” két részből álló latin fordítása), *Herbarium* Dioscorides, *De septimanis*, *De aere, aquis et locis*, *De salubri diaeta*, *De naturis humana*, valamint az *Aphorismi* a kommentárokkal. Beccaria szerint ez a legkésőbbi antik, vagy legkorábbi koraközépkori Hippokrates és Galenos kánon.¹⁵⁶ Mindenesetre tény, hogy az *Institutiones*-ban foglalt tanulmányi tervben ajánlott írások közvetlenül is túléltek a kritikus 7–8. századot és megjelentek a káptalani iskolákban. Nem Cassiodorus említi, de a fenti *Corpushoz* csatlakozik az ugyancsak tancélra használt Sextus Placitus-féle *’Liber medicinae’* és *’Marcellus De medicamentis’* c. írása. A középkor orvosi irodalma időben éppoly kevésbé pontosan meghatározott és elkülönített fogalom, mint magának a középkori medicinának a korszaka. Mindenesetre kevésbé problematikus a kezdő időpont megjelölése, mint az újkorba való átmenet határának megvonása. Valójában mindegy, hogy az ókor és a középkor határát a nyugatrómai birodalom „bukásával” (476 a pogány kultuszok Theodosius

¹⁵³ „prima autem species scientiae naturalis est scientia medicinae”. In: Dominicus Gundissalinus: *’De divisione philosophiae’*. 83, 3. (Ed. Baur, L.) Beitr. Gesch. Philos. (Münster, 1903). Hangsúlyozni kell, hogy a scientia naturalis itt jóval többet jelent, mint amit a terminus mai fogalma kifejez.

¹⁵⁴ Schipperges, H.: Das griechisch-arabische Erbe Toledos und sein Auftrag für die abendländische Heilkunde. = Sudhoffs Arch. 41 (1957) pp. 113–142.

¹⁵⁵ Inst. L, 31, 2.

¹⁵⁶ Beccaria, A.: Sulla trace di un antico canone latino di Ippocrate e di Galeno. In: Italia medioevale e umanistica. (1959) s. 1. pp. 1–56.

által történt végleges tiltásával (391/92), a nyugat- és kelet-római birodalom szétválásával (395) vagy már a birodalom harmadik századi krízisével kapcsoljuk össze. Sőt, ennek a literatúrának kezdete szellemét és tudományosságát illetően lehetne akár a Kr. u. 2. század is, amikor Galenos megírta filozófiai műveit, oly remekül foglalta össze az antik medicina egész tudományát, megteremtve az egyetem orvosi tananyagának évszázadokra szóló alapjait. Lehet azonban a kezdet Cassiodorus olvasási-tanulási tervezete is, mely a Vivarium könyvtárának állományán keresztül mutatja a korai középkor orvosi tudományának képét. Az 551 és 562 között írt *Institutiones* 2. része már elsősorban az artes liberalesba való bevezetésnek szánt orvosi írásokat is tartalmaz. Az antik világból a középkorba való átmenet önmagában sem rövid periódus. Cassiodorus és a Vivarium a görög tradíció továbbvitelével külön helyet foglal el. A Vivarium könyvtárában nemcsak puszta másolás folyt, számos jelentős orvosi írásmű fordítása is készült itt. Újabb vizsgálatok szerint a bizánci görög befolyás éppen ebben a korai időszakban jóval nagyobb és fontosabb volt, mint eddig véltük.¹⁵⁷

A 6–7. század fordulóján Isidor sevillai püspök az, aki a kor tudományát, beleértve a medicinát is, összefoglalva Etymológiájában megteremti az oktatás egyik írásos alapját. Etymológiájának 4. könyve szól a medicináról. Az ő nagy opusában, valamint az általa nem csekély mértékben befolyásolt Bedaenak, Ahlvinak, Hrabanus Maurusnak a munkái tankönyvül szolgáltak. A 9–11. században számos olyan kézirat készült, melyekben az Etymologia orvosi fejezeteit külön, önállóan másolták ki. Ezek továbbadásának, akkori tanításának részletei nem ismertek, azt azonban Richer de Rheims elbeszéléséből tudjuk, hogy 991-ben Chartresban Heribrand előadást tartott egyes, meg nem nevezett hippokratesi szövegekről. Heribrandról azt is tudjuk, hogy Hippokrates Aforizmáit is kommentálta, Richer pedig egy, a korabeli gyakorlatban is használt kézirat alapján prelegált. Feljegyzésében a kéziratot „Concordia Ypocrates, Galieni et Suriani”-ként említi. Hippokrates Aforizmáinak egy régi, késői latin fordítása tankönyvként szerepelt Chartresban 991-ben.

Nem lehet feladatunk valamennyi, a középkor folyamán használt orvosi tankönyv taxatív felsorolása, így csak azokkal az írásokkal foglalkozunk mintegy példaként, melyekről tudjuk, hogy ténylegesen befolyásolták az orvosi gondolkodást, meghatározó szerepük volt a curriculumban vagy gyakori előfordulásuk, állandó használatuk jelzi fontosságukat. A

---

¹⁵⁷ Erre G. Baader és tanítványai mutattak rá. Baader, G.: Der berliner Codex Philipp. Ein frühmittelalterliches medizinisches Kompendium. = Med. Hist. J. 1/1966. pp. 150–160; uő.: Die Bibliothek des Giovanni Marco da Rimini. In: Treue, K. (Hrsg.) *Studia politologica* Berlin, 1977. pp. 43–97.; – Stoffregen, M.: Eine frühmittelalterliche Übersetzung des byzantinischen Puls- und Urintraktats der Alexandros. Text, Übersetzung, Kommentar. Med. Diss. Berlin, 1977.

statútumokban, chartulariumokban előírt könyveket is csak a fenti szempontok szerint említjük.

A medicina tantervi alapjait Isidor de Sevilla 'De medicina'-jában találjuk.¹⁵⁸

A feladatok meghatározása után – az egyik a tuitio (a profilaxis értelmében), a másik a restauratio (mint terápia), a 2–13. fejezetekben kapjuk a részletes didaktikus beosztást. Valójában csak a 10. század után találkozunk ennek a beosztásnak gyakorlati alkalmazásával. A korai salernói iskola még nem mutat didaktikus rendszert, noha az előadásokhoz használt írásokat később tangyűjteményként tartják számon.¹⁵⁹

A középkori orvosi oktatás kezdetén még színvonalban alacsonyabb közvetlen traductio révén, de hiányosan fennmaradt az eredeti görögből vulgáris latinra fordított művek szolgálták a tanítást és tanulást. Akkor még a tanítás külső formája is inkább emlékeztetett az antik mester-tanítvány kapcsolatra.

A tananyag, amit az európai orvosi iskolák a kora középkorban tanítottak, valójában azokból az olvasmányokból állott, illetve azok kibővített, később természetesen számos egyébvel kiegészített változatából, amelyeket a 6–9. században quasi „egyéni” tanulás kapcsán használtak a középkorban a kolostori, a káptalani iskolák tanulói. Ezt a tudást emelte magasabb szintre a salernói orvosi főiskola.¹⁶⁰ A medicina valódi egyetemi tananyagát a 12. századtól már az arab közvetítéssel érkezett antik orvosi auctorok világosabb latinságú munkái, a hozzájuk fűzött, már a kor újabb ismereteit is tartalmazó kommentárjai és jelentős arab szerzők számos új felismerést, körleírást, diagnosztikus és terápiás eljárást leíró művei képezték. Itt már nemcsak traductióról van szó. Kialakult az újabb szóhasználat, valójában megkezdődik az orvosi szakmák fejlődése, aminek első színhelye Salerno. Míg a korai salernoi írások praxisorientáltak, Salerno 12–13. századi orvosi irodalmát az arab, ill. arabizmusból eredő alapra épített, jellegzetesen tancélú szöveg jellemzi. Nemcsak

¹⁵⁸ Etymologiarum sive originum libri XX., A IV. könyv szól a medicináról, mely hozzátartozik az ember teljességéről kialakított képünk tudományához, ezért tárgyaljuk a filozófiához kapcsolódóan, annak mintegy részeként és ezért nevezhetjük második filozófiának: „Hinc est quod medicina secunda philosophiae dicitur. Utraque enim disciplina totum sibi vindicat hominem. Nam sicut per illam anima, ita per hanc corpus curatur” (Etym. lib. IV. 12.) A könyv 632-ben készült el.

¹⁵⁹ Kristeller, P. O.: School of Salerno. = Bull. Hist. Med. 15 (1945) pp. 138–194.

A tanulásra használt kéziratok egy része már meghatározott formájáról felismerhető.

Az az életrajzi elemeket is tartalmazó, a 'Vita'-hoz hasonló bevezetés, amit 'accessus ad auctores'-nak neveztek, az orvosi kéziratokban ritkán, de megtalálható. Ez az accessus az iskolai szövegek elején vagy azok magyarázatát megelőzően utalnak a szerző életére, működésére, munkájának irodalmi sajátosságaira, illetve a mű felépítésére. A késő antik sémát vette át a középkor, a grammatikusoknál használt formában, a locus, tempus, persona fogalmakat kiegészítve a titulus operis (ha volt), intentio scribentis, numerus librorum, ordo librorum, explanatio pontokkal. Az iskolai kéziratokat követően egyes orvosi munkák accessusának középpontjában főként két pont áll: operis materia és scribentis intentio, mint az Konrad von Hirsau vagy Remigius de Auxerre orvosi írásaiban követhető. Lásd ehhez Lutz, C. E.: One Formula of Accessus in Remigius Work. = Latomus 9 (1960) pp. 774–76.

¹⁶⁰ Capparoni: Magistri Salernitani (Tervi, 1924)

fordításokból és fordítások kommentárjaiból áll. Megjelennek az önálló teoretikus munkák a gyakorlati orvoslás irodalma mellett. Miután többnyire egy corpusban szerepelnek, elkülönítésük nem könnyű. Ennek az irodalomnak kiemelkedő szerzője Maurus, akit nem hiába aposztrofáltak „optimus medicus duodecim saeculi”-nak. Nem kevésbé jelentős Urso, akinek elméleti fejtegetései jelentik a virágzó skolasztika kezdetét ebben a műfajban, csakúgy, mint Copho, Bartholomeus, kiknek terápiás compendiumai Európa-szerte használatosak. A tudomány közvetítésének ebben a szakaszában készülnek tancélokra a teljességre törekvő corpusok (pl. Articella), melyek alapján áll össze Salerno tanterve, hasonlóképpen alakul a 12. századtól a párizsi egyetem curriculumuma és előírt könyveinek sora.

A késő középkor görög-arab recepciójának a keresztény nyugaton két központja volt, melyeknek vizsgálata mintegy modellként szolgálhat: Salerno és Toledo. Salerno jeles képviselőjének Constantinus Africanusnak az orvosi irodalmat determináló műveinek, közöttük számos tankönyvként használt latin nyelvű írásának keletkezéstörténete bepillantást enged a fordítás, a recepció majd a tankönyvi felhasználás mozzanataiba.¹⁶¹ A fordulat az orvosi tankönyvi irodalom fejlődésében Salerno főiskolája. Ez az egyetemmé bővült, tudományszervező és tudományközvetítő központ nemcsak az átmenetet jelenti a koraközépkor medicinájából a virágzó és késői középkorba. A Salernoi Orvosi Iskola egy egész periódus, az 1000 és 1250 közötti időszak nyugati medicináját alakítja és határozza meg. Ezen túlmenően struktúraalakító impulzusokat küld a tudomány más szakterületeinek. Salerno a nyugati egyetem prototípusa. Tudományossága az iszlám medicina közvetítésén

¹⁶¹ Az áttekintés kedvéért utalunk az arab medicinának az irodalomban használt periodizációjára. Első korszaka (kb. 900-ig) az antik recepció és kisebb mértékben szír, indiai és perzsa fordítások arab nyelvű befogadása. Klasszikusai Hunain ibn Ishaq, (latin néven Joannitius). A második periódus (kb. 900-tól 1150-ig) jellemzője, hogy az arab orvosok önálló műveket alkotnak, melyek a görög, szír és arab forrásokat szintetizálják és saját gondolataikkal és klinikai megfigyeléseikkel egészítik ki. Különösen jellemzőek erre a korszakra a nagyterjedelmű, az egész medicinát felölelő enciklopédikus művek. Ezek a medicina egészét jól átgondolt rendszerbe foglalják, mint zárt orvostant. Ezek megfelelő fejezetei, ill. kivonatai lettek a középkor tankönyvei. Tankönyvnek azért alkalmasak, mert az arabok értenek hozzá, hogy az anyagot didaktikus formába öntsék. A harmadik korszak a 12. századtól kezdődik, amit az orvostörténeti monográfiák a hanyatlás korszakának is neveznek. Valójában több ennél. Azért nem értékelték kellőképpen, mert az arab irodalomnak inkább csak a közvetítő szerepét vizsgálták. Az újabb és a még folyamatban lévő kutatások, főleg az arab szövegek vizsgálata – úgy tűnik, új megvilágításba helyezi ezt, a kalifátus széteséséig terjedő periódust. Vö. Weisser, U.: Zwischen Antike und europäischem Mittelalter. Die arabisch-islamische Medizin in ihrer klassischen Epoche. = Medizinhist. J. 20 (1985) pp. 319–341., valamint Ullman, M.: Islamic medicine (Islamic Surveys 11), (Edinburgh, 1978), továbbá Schneider, D.: Die Wundlehre des islamischen Arztes Avicenna. = Med. Diss. (Hamburg, 1990) p. 13. ('Lehrsynthese').

Az időbeli határok megvonása és a tematikus csoportosítás mellett a középkori orvosi irodalom beosztásának még egy szempontja veendő figyelembe, ez pedig az eredet szerinti mintegy térbeli megoszlás, különös tekintettel a bizánci fejlődésre és az arab középkorra. A középkori Európával szemben az iszlám kultúrkör továbbvitte a görög természettudomány és medicina ismereteit, mely a 9. századtól kezdve újra felvirágzott. Az így született munkák fordító iskolák munkáján keresztül vált hozzáférhetővé Európában.

Az arab tudomány és medicina tárgyalásánál kizárólag az irodalmi recepció, a tudományos asszimiláció egyes kérdéseire és oktatástörténeti vonatkozásaira kell szorítkoznunk. A bizánci medicinát is csak annyiban érinthetjük, amennyiben közvetlen oktatástörténeti jelentősége ezt szükségessé teszi.

alapul. Constantinus Africanus és tanítványa, Afflaciuss fordítói és írói munkássága az antik orvostudomány praxis-közeli alaptudását adja át a Nyugatnak, az arab írások nyomán. A párizsi egyetem Chartulariumában 1270-ben az orvosok száma előírt, forma audicionalis, jegyzi fel tankönyvként a Constantin-féle Corpust: „debet audivisse bis artem medicinae ordinarie et semel cursorie, exceptis urinis Theophili, quas sufficit semel audivisse ordinarie vel cursorie...” A 13–16. században az egyetemi listákon olvasható „Ars commentata” alatt Constantin Ars medicinae-ja értendő, a Galenos kommentárokkal. Ehhez, illetve az Ars commentatahoz tartozott Galenos Techné-je is egészen a 17. századig.

Salernoban vált a medicina szövegorientált akadémiai tudománnyá. A Constantinus Africanus-féle Corpusnak köszönheti az orvosi irodalom máig érvényes szaknyelvi struktúráját, amivel visszanyerte elvesztett képességét a nominális absztrakcióra. Constantinus Africanus fordítói tevékenységét kísérő orvosi terminológia megjelenése, mint a kialakuló szaknyelv része tette lehetővé az addig nehézkes absztrakciót a középkori orvosi literatúrában. Ennek tanúsága az ún. „Articella”, az az előadási szöveg és tankönyv, mely a korai salerno-i iskola tankönyveként a rendszeres, curricularis tanmenet most már tiszta elméleti fogalmakat használó alapműve. Az akadémiai folyamat megindulása az egyetemi színvonalú orvosi írások fejlődése, a medicina irodalmának immár tudományos irodalommá alakulása, mintegy rangemelést jelentett a tudományok hierarchiájában. Ugyanakkor azonban bekövetkezik a kedvezőtlen következményekkel járó teljes szakítás a klasszikus medicina és annak gyakorlata az orvoslás és a mesterséget jelentő chirurgia között. A szerzetesi medicinát egyre jobban szorítja vissza az egyetemi orvostan. A 4. lateráni zsinat a klérusra vonatkozó praxis-tiltó rendelkezése valójában a már megindult laicizálódás megerősítése. A laicizálódás terjedésével arányosan növekvő számú kéziratok között sok a csak gyakorlati célra írott és egyre több, a nemzeti nyelvű traktátus – a késői középkor tipológiailag korjelző írása.

A fordítások metodikájának vizsgálata és a recepció folyamatának analízise ma már külön diszciplína. A fordítások vizsgálatával kapcsolatosan tisztázottak azok a kérdések is, amelyek a szerzőre és, a művek tartalmára egyaránt vonatkoznak. Az egyetemi stúdiumok, illetve a képzés szempontjából lényeges annak ismerete, hogy a szerzők, fordítók, kommentátorok valójában „együtt írtak”. A latin szövegben az arabból való fordítás meghatározása olyan fogalmakkal történik, mint „translatio”, „compositio”, „coadunatio”.¹⁶²

¹⁶² Az interpretatio akkori eljárását is ebből veszi, a coadunatio-val praktikusán azonos. Vö. Kristeller, P. O.: id. mű p. 11.

Itt kell megjegyezni, hogy igen fontos a szövegek és címek összhangjainak ellenőrzése, mert a különböző források gyakran eltérő címet viselnek a tankönyvi irodalomban is. Haly Abbas (megh. 994) tíz teoretikus fejezetből és tíz praktikus traktátusból álló, a galenosi makro- és mikrotechnének megfelelő írását: Liber Pantegne, 'complectens totam artem medicinae' Stephanus de Antiochia 'Regalis dispositio' címmel

Ennek az utóbbi szóhasználatnak értelmében pl. Constantinus Africanus társszerzőséget is tulajdonít egyes esetekben önmagának. Hogy ezt miképpen érti, azt kifejti a *Pantechne*-ben „Nomen auctoris hic scire est utile, ut maior auctoritas libro habeantur. Est autem Constantinus Africanus auctor, quia ex multis libris coadunator”.¹⁶³ Itt a „multis libris” mint később kiderül, ugyanazon szerző többféle azonos tartalmú kéziratának együttes, tulajdonképpen szövegkritikai fordítását jelenti. Constantinus Africanus legelső fordításai között van Isaac Judaeus (megh. 955) tancélra írott műve a lázokról. Ez a *Liber de febribus*, a lázak kórtanának legjelentősebb arab tankönyve. *Liber de nonlibet* és a *Liber diaetorum*, maga Petrus Hispanus (a későbbi Johannes XXI.) kommentált. Isaac Judaeus tudományrendszerező munkáját – *Liber de definitioribus* – szintén tankönyv, Gherardus Cremonensis fordította latinra (*Opera omnia*, Ysaac, Lyon 1515). Constantinus Africanus fordításai közül különösen Galenos *Techne iatrike* c. írása, amit Mikrotechének neveztek, lett Joannitius kommentárjával és „modern” kiegészítésével az egyetemi vizsgák és a promóció legfontosabb tankönyve nemcsak Salernoban, hanem Párizsban, sőt a fiatal német egyetemeken a reneszánszig. A kisebb írásokkal együtt mint „*Articella*” már 1479 előtt megjelent nyomtatásban, 1525-ig 13 kiadást ért meg.

A kéziratok nagyobb részét csaknem kizárólag tisztán fordításoknak deklarálja. A *Viaticum* több változata is így kezdődik „Incipit Viaticum a Constantino in latinam translatum” és „Viaticum a Constantino Africano in linguam latinam translatum”.¹⁶⁴ Ezenközben Constantinus világosan használja az „auctor”, a „corrector” fogalmát, mint ahogy saját munkásságát a *Liber de virtutibus simplicium medicinarum*-ban egyértelműen az antiktól való „*compilatio*”-nak nevezi.

Constantinus autoritása a 12. század közepén Salernón túlmenően már Chartres-ban is óriási. Fordításai és gyűjteményei révén az arab orvosi irodalom jelentős része válik hozzáférhetővé az olasz és francia orvosi fakultások számára; és melyik jelentős európai orvosi iskola az, a magyart is beleértve, mely nem e kettőnek folytatója?

Constantinus Africanus minden munkája fellelhető a következő század orvosi irodalmának legjelentősebb részében és ez involválja az arab medicina recepcióját is. Az pedig, hogy a források közben el-eltűnedeznek, nem egyszerűen csak tudományos pontatlanságot jelent – természetesen azt is – hanem gyakran a tökéletes asszimiláció jeleként, mint pozitívum értékelhető.

---

fordította le.

¹⁶³ *Opera* Isaac 1615. évi kiadásából. (f. 7.)

¹⁶⁴ *Viaticum* 1521. évi velencei kiadása alapján.

Constantinus kézirataiban eléggé egyértelműen jelöli meg mind a fordított részt, mind – compilatio esetén – az egyéb forrásokat. Utóbbi esetben tartott igényt, mint „coadunator” a társszerzősége. A későbbi leírók már távolról sem tartották be ilyen precízen a tudomány íratlan szabályait, kézirataikban keverednek az arabból, a görögből való fordítások, a compilatiók, kommentárok, valamint Constantinus eredeti munkái, amihez a 15. század számos kéziratában még olyan, Constantinus Africanusnak tulajdonított írások is csatlakoznak, melyekhez neki, ma már bizonyíthatóan semmi köze sem volt.¹⁶⁵

Itt a magyarázata annak, hogy már a 13. században megindult az irodalmi vita Constantinus Africanus munkásságának értékelésére. Pietro d’ Abano egyenesen irodalmi tolvajlással vádolja.¹⁶⁶ A 15–16. században a konfúzió már teljes, bár mindig akad egy-egy szerző, aki az alapkéziratok ismeretében elismerően nyilatkozik, így a 16. században Symphorianus Camperus (1539), a kitűnő francia humanista *De medicinae claris scriptoribus...* c. könyvében igen tárgyilagosan írja „Transulit etiam antiquarum medicorum multa volumina de graeco et arabico eloquio in latinum...”¹⁶⁷ A vita századunk közepéig, a teljes kéziratanyag feltárásáig tartott, amikor is kiderült, nem az a baj, hogy Constantinus Africanus plagizátor lett volna, hanem inkább az, hogy fordítóként túl eredeti. Nem az általa fordított arab szerzőtől vette át a gondolatot, hogy saját szerzeményeként adja elő, hanem pont fordítva, az eredeti szöveghez fűzte fordítás közben, saját ötleteit. Ha ez tudományos szempontból vitatható eljárás is, a medicina egyetemi tanítása szempontjából kifejezetten előnyös, mert így nemcsak befogadtatott, hanem az európaival ötvözve be is olvasztatott az arab teória. Ha tehát azt a 25 tételből álló egész irodalmi gyűjteményt nézzük, amit *Corpus Constantinum* címen tartunk nyilván, akkor ebből 16 mű az, amelynek az arabizmus nagy kompendiumai, lényegében hiteles forrásai az asszimilálódott görög-arab medicinának. Ezek, mint tankönyvek három csoportra oszthatók: Teljesen kezdők számára írott alapszövegek: Isaac Judaeus: *De febribus*, *De urinis*, *De pulsu arteriarum*, *De diaeta*. Bevezető könyvek már haladottabbak számára: Hunain ibn Ishaq: (Joannitius) *Isagoge in artem parvam Galeni*, Hippokrates Aforizmái és a *Prognosticon*, mindkettő Joannitius kommentárjaival. A skolasztikus medicina klasszikus bevezető tankönyve az arab Joannitius *Isagogeja*, az antik klasszikusokra való hivatkozás mellett a következő mondattal kezdődik: „*Medicina dividitur in duas partes, id est in theoricam et practicam*”. A medicina két részből áll, elméletből és gyakorlatból. A kettő együtt jelenti az *ars medicinae*-t, a gyógyítás művészetét, az egész

¹⁶⁵ Campbell, D.: *Arabian medicine and its influence on the Middle Ages*. 1–2 vols. (London, 1926) (Rpr. Amsterdam, 1974) vol. I. p. 97.

¹⁶⁶ *Conciliator* (Venetiis 1475) f. 4.

¹⁶⁷ Leyden, 1506. f. 11.

orvostant totum integrum medicinae. Már Joannitius tankönyvét megelőzően, Al-Farabi (megh. 950) a medicinát, mint tudományt, két részre osztotta: teoriára (ars speculativa) és gyakorlatra (ars activa), melyek együtt alkotják az „egészet” a „regula”-t (arabul qanun, ebből kánon).

A Liber pantegni-ben Constantinus Africanus a „Theorica” ama nagy fejezeteit tárgyalja, amiket a studiosusnak feltétlenül tudnia kell, hogy majd megkezdhesse a gyakorlati ismeretek elsajátítását és gyakorlását: priusquam curare incipit. A Theorica írja le a sanitas és az aegritudo jelenségeit, s azok átmenetét is. Felosztása az anatómia mellett a physiologia (res naturales), a hygiene (diaetetica) tárgyai (res non naturales) és a pathologia (res contra naturam).

Jóllehet a 12. század második felétől az orvosi tankönyvek mindig különbséget tesznek a „teoretikus” (lényegében anatómiai, élettani és diaetetikai) és a „praktikus” (prognosztikus, diagnosztikus és terápiás) szövegek között, ez a beosztás más, mint a mai elmélet-gyakorlat fogalomnak megfelelő írások. A teoretikus könyvek a középkorban s a reneszánsz idején az anatómia-élettan és a dietetikus írások, míg a praktikus könyvek a prognosztikus, diagnosztikus, terápiás írásokat tartalmaztak. Szemben a mai felfogással a középkori tankönyv az elméletinek tartott tárgyakat, főként a lectio kapcsán, el akarja különíteni az orvosi gyakorlatot jelentő ismeretektől.

A már magasabb évfolyamok studiosusai számára: Haly Abbas: Dispositio (liber) regalis. A könyvnek Constantinus új címet adott: Pantegni (az egész, a teljes művészet). Ezen a címen lett ez az írás a 16. század végéig nemcsak tankönyv, de sokat forgatott kézikönyv. Ebbe a csoportba tartozik al-Ghazzáli Viaticuma,¹⁶⁸ makrobiotikus gyűjtemény, mely keletkezésekor (11. század) valóban utazóknak szánt regimen sanitatis volt. Később bővült és a belorvostan jelentős részét tárgyaló tankönyv lett.

Több textusból állította össze Constantinus Africanus az Articella-t (Kis művészet), mely századokon át az orvosi stúdium gerince volt.¹⁶⁹ 1400-ban Párizsban az előírt tantervben szerepel, de még 1600-ban is kedvelt tankönyv.¹⁷⁰ Több szövegváltozata kiegészítésekkel, Ibn

¹⁶⁸ A Viaticum gyűjtőfogalomná vált, mivel ebben több különféle traktátus foglaltatott. Teljes címe: Viaticum peregrinantis, a 13. századtól a középkori Európa medicinájának egyik legbefolyásosabb kézikönyve, s egyben tankönyve lett Salernóban, Montpellier-ben, Bolognában, Párizsban és Oxfordban. Vö. Wack, M.: The Viaticum and its commentaries. (Philadelphia, 1990). (Wack közli Constantinus Africanusra és fordításaira, ill. a kommentárokról vonatkozó legújabb irodalmat is.)

¹⁶⁹ Kristeller, P. O.: id. mű p. 153.

¹⁷⁰ Baader, G.: Handschrift und Inkunabel in der Überlieferung der medizinischen Literatur. In: Buch und Wissenschaft (Düsseldorf, 1969) p. 27.

Már azon a listán (taxatio) is megtalálható, mely az előadásokon a magisternek asszisztáló baccalaureusok által válogatható könyveket sorolja fel: 'Taxatio lectionum librorum medicinalium legendorum per bachelarios', amint azt egy Reimsi kézirat (Bibl. municipale, MS. 1003; I. 700, tartalmazza). Vö. Boyle, C.: The Art of Medicine (Leiden–Boston–Köln 1998). p. 24. Az első hivatalos tankönyvlista, ami a párizsi

Ridwan újabb kommentárjaival már mint *Ars Parva Galeni* jelenik meg kéziratban, majd igen korai (1476) nyomtatványokban. Az *Ars parva Galeni* végül is olyan gyűjteményes írás, melyet ma egyetemi jegyzetnek neveznénk. Galenosi és hippokratesi írások mellett arab szerzőktől származó rövid traktátusokat tartalmaz, továbbá a *Viaticumot*, *pulsus-* és *urinatant*. Rhazes *Liber continense* és Avicenna *Canonja*¹⁷¹ voltak a *Corpus Constantinum* írásai mellett 300 éven át azok az enciklopédikus művek, melyek *excerptumai*, egyes könyvei, illetve fejezetei állandó és kötelező részét jelentették az előadásoknak.¹⁷² Valójában enciklopédikus mű a *Liber Continens*, Rhazes művei közül legfőképpen a *Liber ad Almansorem* volt közvetlen befolyással az európai egyetemek orvosképzésére. V. Kelemen pápának a montpellier-i egyetem statútumait is tárgyaló, az egyetem számára 1309-ben kiadott bullájában már szerepel, mint Avicenna műveinek alternatívája. Különösen a mű kilencedik könyve, melyet mint *Liber nonus*, különböző szerzők kommentárjaival később külön is többször kiadtak.

Ennek a tankönyvnek a fontosságát nem kisebb tudós erősíti meg, mint Vesalius, aki a *Liber nonus* „*Paraphrasis*”-át adta ki 1537-ben (Louvain) és a középkor legnagyobb tudású sebészorvosa Guy de Chauliac, aki tankönyvének a „*Chirurgia magna*”-nak bevezetőjében dicséri e nagyon „tanulságos” könyvet. A speciális patológiának és terápiának ez a tankönyve később majd minden egyetem orvosi curriculumában helyet kapott. Meg kell azonban jegyezni, hogy mindezek ellenére a *Liber continens* kevésbé volt jelentős a nyugati egyetemeken mint Avicenna főként teoretikusan orientált enciklopédikus nagy műve, a *Canon medicinae*. A *Canonnak* az orvostan általános alapjairól szóló I. könyve a 14. század kezdete óta egészében vagy részleteiben kötelező tananyag, mellyel együtt adták elő a IV. könyv

---

egyetem diákjainak a kezében volt, 1190 körül keletkezett. Ez egy ma a Gonville and Caius College könyvtárában őrzött 'Sacerdos ad altare accessurus' kezdetű kézirat, amit első ismertetője Haskins Alexander Neckamnak (1157–1219) tulajdonít.

Ez a lista meglepően terjedelmes. Tartalma: Joannitius 'Isagoge'-ja, Hippokrates Aforismái és a Prognosticon, Galenos 'Tegni'-je és a Pantegni, melyeket Constantinus írásaként említ – Haly Abbas alapján, az ún. 'Viaticum Constantini', egy 'Liber pulsuum' (valószínűleg Theophilus Protospathanius műve) továbbá Dioscorides és a Macer Floridus. Ld. ehhez még Irsay, St.: *Teachers and Textbooks of Medicine in the Medieval University of Paris*. In: *Annals of Medical History* 8 (1926) pp. 234–239.

¹⁷¹ A *Canon*, mint előírt könyv először Párizsban 1330-ban jelenik meg Gherardus Cremonensis fordításában, (Chart. 918), Bolognában a tantervben előírottan a 14. sz. elején, Vö. Rashdall, H.: id. mű I. pp. 82–84.

¹⁷² Irodalmuk olyan nagy és olyan alaposan feldolgozott tankönyvi szempontból is, hogy részleteivel itt foglalkozni felesleges, csak utalunk a kérdéssel foglalkozó már idézett művekre: Ullman, M.: id. mű; Sezgin, F.: *Geschichte des arabischen Schrifttums* Bd. 3. (Leiden, 1970), valamint Campbell, D.: id. mű; Schipperges, H.: id. mű; Weisser, U.: id. mű; és Brockelmann, C.: *Geschichte der Arabischen Literatur* (Leiden, 1943). Az oktatással kapcsolatban azonban külön fel kell hívnom a figyelmet egy újabb tanulmányra: K. D. Fischer und Ursula Weisser: *Das Vorwort zur lateinischen Übersetzung von Rhazes Liber Continens* (1282) – Text, Übersetzung und Erläuterungen. = *Med. Hist. Journal* 21 (1986) 217 ff, itt a vonatkozó és továbbvezető, régi és új irodalom is megtalálható. – Megjegyzendő, hogy a 'Liber (medicinalis) ad Almansorem' és a 'Liber introductorius in medicinam' című művek fordítása – szemben a *Continenssel* – Toledóban készült. Ld. ehhez K. Sudhoff: *Die kurze 'Vita' und das Verzeichnis der Arbeiten von Gerard von Cremona etc.* *Arch. Gesch. = Med.* 8 (1914) p. 79.

lázakról szóló fejezetét. Rhazes Liber continensére, jöllehet a párizsi egyetem listáján 1395-ben a libri audeindi között, tehát kötelező tankönyvként szerepel a többi egyetem curriculumában, ill. könyvlistáin kevésbé gyakran fordul elő. Valószínűleg azért, mert az anyag feldolgozása ebben a műben nem elég rendszerezett, így tanításra, tanulásra kevésbé tűnik alkalmasnak, jöllehet felépítése – s nem utolsó sorban tartalma – klasszikus példája az arabból fordított tankönyvnek.

A középkori arab tankönyvek latin fordításainak előszavában, bevezető fejezetben gyakran olvashatók olyan a fordító-kommentátor által írott fejtegetések, melyek nem közvetlenül a tankönyvre magára vonatkoznak.

Ezek részben történeti ismertetések, részben a korszak teológiai-filozófiai kérdéseit taglalják. Jellemző ezekre éppen Rhazes Liber continense, melynek bevezetője „prohemium”-a a keresztény hitvallás elemzésével kezdődik. Elmondja a bűnbeesés történetét és annak következményeit. A betegség és a halál a bűnbeesés következménye. Az eredendő bűn lelki büntetéseit a test kínjai kísérik – sokféle betegség és végül a halál. A betegségnek és a halálnak azonban nemcsak teológiai magyarázata van, hanem élettani-kórtani alapja. Ezek a fejtegetések vezetnek át magához az orvosi textus tárgyalásához.

Míg Constantinusnál a tankönyvet lehet keletkezésében követni, Petrus Hispanus művei¹⁷³ alkalmasak arra, hogy belőlük a curriculumba, illetve az előadások felépítésébe nyerjünk betekintést a Summa medicinalis alapján. Minden tárgy előadásához és tanulásához önálló iratok álltak rendelkezésre kommentárokkal. A kommentárok quaestio-kal és expositio-kal, ill. solutio-kal egészülnek ki, melyekhez még számos megjegyzés, notulae, glossae és scholia kapcsolódik. Az ezidőben már kialakult és a 15. század végéig ebben a formában maradt tradíciónak megfelelően, bevezető előadásai a késő antik és arab Iszagogével kezdődnek. Alapul a medicina két oszlopa szolgál: theorica és practica.¹⁷⁴ Ezt követi a

¹⁷³ 1245 körül Petrus Hispanus Párizsban teológiai stúdiumai kapcsán lett a filozófia, valamint a medicina magisztere. Palermóban Frigyes udvarában már 'professor artis medicinae'-ként szerepel. Tudjuk, hogy 1247-től Siena studium generálóján az orvostan tanára. Petrus Hispanus (1210–1277) a későbbi XXI. János pápa a Sorbonne filozófiai vitájának 1277. április 18-án kelt bullájával akként vetett véget, hogy a heterodox aristotelizmus képviselőit kizárta az egyetem tantestületéből. Orvosi írásai, pl. 'Liber de conservanda sanitatae', orvosi tankönyvei, amilyen a 'Liber de oculo', a görög-arab medicina szellemét tükrözik.

¹⁷⁴ A theoricán belül az élettan az egészséges emberről szolt, akinek természetét a res naturales révén írták le. A pathológia a beteg emberről szóló tan, melyben a betegségek okaikkal, tünetekkel, hatásukkal és kimenetelükkel, mint res praeternaturales vagy res contranaturales írtak le. A practica legnagyobb része a therapia volt, melyen belül ismét külön tárgyalták a sebészetet, a pharmaceutikát, leginkább mint materia medica-t, s végül, de nem utolsó sorban a diaetetikát (makrobiotika) az egészséget óvó, ill. betegség esetén a szükséges életmódot. Vö. Schmitt, W.: Die Gesundheitslehre Wilhelm von Saliceto. = Ärztblatt Baden-Württemberg 10 (1972). A diaetika a res naturalesen túl, melyek maguk alkotják magát az emberi természetet, azokat az életszükségleteket sorolja fel, melyek az egészséges élethez szükségesek, mint a sex res non naturales vagy res necessaria.

scholasticus rangsorban, tehát előadási rendben a fundamentalis diaetetika.¹⁷⁵ A diaetetikára épül a terápia, nosologia és materia medica. Végezetül jön a legradikálisabb orvosi beavatkozásról, a chirurgiáról szóló fejtegetés.¹⁷⁶

Az élettan a galenosi fiziológiára és kis részben egy Aristoteles zoológiájához fűzött kommentárra támaszkodik. A pathológia teljes egészében már az új arab tanításokat tükrözi. Nehéz megmondani, hogy a Petrus Hispanus önálló műveinek tartott, a gyermekbetegségekről és az ophtalmológiáról írott traktátusok mennyiben eredetiek. Már tárgyalt traktátusai mellett a Liber de oculo tekinthető tankönyvnek. A par excellence orvosi, leginkább arabból és szírből fordított művek, tankönyvek mellett a Corpus Aristotelicum egy része fordításának recepciója volt az, ami a Nyugat tudományát, benne a medicinát fejlődésének újabb útján elindította. Ez a középkori orvosi irodalom fejlődése szempontjából döntő fordítói tevékenység 1135 és 1284 között Toledoban is folyt.¹⁷⁷ A görög–arab–latin Corpus Aristotelicum hatását a későközépkor medicinájára és az arab–latin „Corpus Toletanum” – benne Avicenna minden jelentős munkája – az elmélet fejlődését, a továbbgondolkodást és a tanítást egyformán determinálta. Avicenna, Rhazes, Abulcasis fordítói többnyire azok a tudósok, akik az Aristoteles-recepciónak is részesei a Toledo központban: Gherardus de Cremona mellett Alfred de Sareshel, Michael Scotus, Marcus de Toledo, Dominicus Gundissalinus. Az ily módon alakult irodalom emelte az orvostant olyan szintre az egyetemeken, hogy a gyakorlati orvoslás feletti irányítást átvehette az elméletileg fundált medicina. A pusztá gyakorlat, a via pragmatica visszavonulása a most már főleg teoretikus medicina révén az orvoslás „rangemelkedése” lett aztán az alapja a tudományok hierarchiájáról kialakult vitának. A negyedik lateráni zsinat már említett határozatával együtt ebben a vitában került sor a sebészetnek a tudomány köréből való kiiktatására, illetve a már

¹⁷⁵ A diaetetikában azt fejt ki, hogy az ember, mint természeti lény, önmagában 'regula omnium inventium' egyúttal 'exemplar perfectus' mivelhogy 'exemplar imaginis Dei'. Ugyanakkor azonban az időben a történelemnek is 'productum'-a: 'Occursus rerum in tempora', így az idők folyamán betegséggel, szenvedéssel, végül halállal kell találkoznia. A betegségekkel való találkozások lehető elkerülése, a szenvedés csökkentése miatt van szüksége a minél jobban átgondolt és alkalmazott egészségmegőrzésre, aminek gyakorlatát megtanulhatja a regimenekből. Az orvos hivatott az élet védelmére és őrzésére: custodia vitae, ars conservandi. Amikor pedig ez elégtelenné válva az ember beteg, a medicina feladata a restauratio. Érdekes módon az élettan kapcsán értekezett Petrus a halálról. A halál egyfajta 'kiszáradás' ('humidum radicale'), ahogyan azt Aristoteles írja a sokak, így Petrus Hispanus által is kommentált 'De longitudine et brevitate vitae' c. írásában. A halál bekövetkezik „...propter consumptionem humiditatis substantialis...” (az 1497-es kiad. facsim. alapján).

¹⁷⁶ Joannitius Isagoge in artem parvam Galeni. In: Articella Ed. Petrus Pomarius Valentinus, (Lyon, 1534); (facsim. Padua, 1924.) Vö. Schipperges, H.: Arzt im Purpur. = Mat. Med. Normark 15 (1961) p. 595., és Telle, J.: Petrus Hispanus in der altdeutschen Medizinliteratur. Phil. Diss. (Heidelberg, 1974) pp. 234–240.

¹⁷⁷ Grabmann, M.: Mittelalterliche lateinische Aristoteles Übersetzungen und Aristoteles-Kommentare in Handschriften Spanischer Bibliotheken, München 1928., valamint Haskins, Ch. H.: Studies in the history of medieval sciences Cambridge, Mass. (?) 1924, u. a. Arabic science in Western Europe, Isis 7 (1925) pp. 478–485; vö. még Schipperges, H.: Zur Rezeption und Assimilation arabischer Medizin im frühen Toledo Sudhoffs. Arch. 39 (1955) pp. 261–283.

régen megindult elkülönülés mintegy hivatalossá tételére. Hogy ennek ellenére Észak-Itáliában mégis virágzott a sebészet, annak számos bizonyítéka van.¹⁷⁸

Az arab recepció másik nagy központjában, Toledóban működött az Itáliából származó Gherardus Cremonensis (12. sz.). Számos írása és kommentált fordítása közül Rhazes Liber ad Almansorem-a és Galenos De methodo medendi c. könyvei voltak kanonizált tankönyvek. A Montpellier-i fakultás tanára, Gilles de Corbeil előírt tankönyvei: De urinis, De pulsibus, De signis et symptomatibus. Arnaldus Villanovanus Parabola medicationis (1300) rövidesen kézikönyv lett. Gilbertus Anglicus montpellier-i tanárként írta a Compendium medicinae-t, mely – többek között – a lepra, a kanyaró és a himlő az arabok által leírt ismereteit foglalja össze. A skót származású Bernard of Gordon már a 14. században, igaz, annak elején (1303) készül el Montpellier-ben nagy művével a Lilium medicinae-vel, melynek egyes fejezetei alapján praelegált. Egy harmadik – bár nem oly nagyjelentőségű, de nem is jelentéktelen – fordítói iskola és műhely III. Frigyes udvarában működött Palermóban. Vezetője a tudós Michael Scotus volt.

A középkor minden magasabb stúdiumának alapja a logika volt. A 12. század közepétől, amióta Aristoteles logikai korpusza, valamint fizikai, metafizikai, etikai, politikai és irodalmi munkái latin nyelven hozzáférhetőek lettek arab és zsidó kommentárokkal, integráns része az orvosi curriculumnak.

II. Frigyes császár 1241-ben kelt, az orvosi tanulmányokat szabályozó rendelete a salernói egyetemen 3 éves logikai kurzust ír elő az 5 éves tulajdonképpeni orvosi curriculumot megelőzően.¹⁷⁹ Ez nem kizárólag logikát jelentett, mint ahogy az említett rendelet nevezi, hanem a septem artes liberales egészét a logikával. „A logika tanulmányozása összefonódott az orvostudománnyal” – írja Maróth Miklós.¹⁸⁰ Ez az „összefonódás” évszázadokon át tartott. Eredete Galenosig nyúlik vissza, aki logikai műveket is írt, de egyes orvosi munkáit is felhasználta, hogy logikai gondolatait kifejtse és magyarázza.¹⁸¹ Logikai fejtegetéseiben, leginkább az Eiszagógé dialektiké-ben, a hipotetikus szillogizmusok kapcsán számos példát élettani funkciókból merít. Így a díszfunkciók kondicionálássá alakítását a táplálék továbbjutásával és a gyomorműködéssel illusztrálja.¹⁸²

¹⁷⁸ Peitz, R.: Die 'decem questiones de medicorum statu'. In: Ein spätmittelalterliches Dekalog zur ärztlichen Standeskunde. 1978., valamint Garin, E.: La disputa delle arti nel Quattrocento, Firenze 1947. Erről a vitáról a továbbiakban még szólunk.

¹⁷⁹ Historia Diplomatica Friderici II. 7 vols. Ed. I. A. Huillard-Bréholles, (Paris, 1852) p. 61, és pp. 285–287., valamint Hain, W. H. – Seppert, H.: Die Medizinordnung Friedrichs II. (Eutin, 1957) pp. 48–49.

¹⁸⁰ Maróth Miklós: A görög logika Keleten. Bp., 1980. p. 11.

¹⁸¹ Galenos: De symptomatum causis, 269; De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus libri IX, Is ff. 99.

¹⁸² Galenos ED 34/19–35/e. ED 35/5–36/7. – Galeni Inst. log. Ed. C. Kalbfleisch, (Leipzig, 1896)

Az artes stúdiumokban előadott logika a későbbi században az egyes orvosi anyagba beleépült. A bolognai egyetem statútumaiban a studiosi medicinae számára előadott és vizsgaköteles tárgyak között találjuk, mint a kor többi egyetemén is.¹⁸³

Galenos „tanítványai” voltak azok az arab és szír orvosok, akik szükségét érezték, hogy az orvostudományon kívül a logikában is járatosak legyenek.¹⁸⁴

Avicenna Galenos nézeteit, így a kijelentéslogika területén elsőként kanonizált tézisét, de a számára elérhető minden véleményt bedolgozta kommentárjaiba. Kora egész logikai tradícióját foglalja össze, őrzi meg és gondolja tovább. Alapja Aristoteles Organon-ja és Porphyrios Eiszagogé-ja, tartalmazza továbbá – a kor szokásának megfelelően – Aristoteles Rhétorikáját és Politikáját is. Sok kérdésben Galenost követi az Eiszagogé dialektiké alapján.¹⁸⁵

A logika tanulása független attól, hogy azt az artes keretében tanulták, vagy a medicina theorica kapcsán hallgatták. A kor orvosi szemlélete alakításában Petrus Hispanus tananyagként használt munkái mellett, Avicenna filozófiai munkásságán alapuló logikai írásai, legfőképp a Summulae logicales, jelentős szerepet töltek be. Petrus Hispanus logikai munkája évszázadokon át kanonizált egyetemi tankönyv volt.¹⁸⁶ Hogy az arab orvosok, tulajdonképpen orvosfilozófusok, mennyire összetartozónak tartották a filozófiát és a medicinát, az kiderül Constantinus Africanusnak a Pantechné-hez írt előszavából: „Sed cum oporteat medicum rationalem rerum naturalium et non naturalium, necnon moralium tractorem esse, constat quia in omnes incidit diversis cogitationibus omnibus subiici”.¹⁸⁷ Galenos, Avicenna és Petrus Hispanus filozófus volta orvosi gondolkodásuktól nem

¹⁸³ A Bolognai statútum 'philosophiae ac medicinae scolarium Bononiensis gymnasii statuta'. Az 1432-ből származó teljes szövege 1609-ben jelent meg nyomtatásban. Denifle már 1887-ben publikálta a statútumok legrégebben ismert 1317-ből való nem teljes szövegét és addendumként 1347-ben írott részét. Érdekes, hogy erre a szövegre Magyarországon, Pozsonyban a káptalani könyvtárban bukkant rá. Lásd: Arch. f. Literatur und Kirchengeschichte (1887) pp. 195–196. Összefüggés lenne a statútumok hazai előfordulása és az Academia Istropolitana vagy a pécsi egyetem organizációja között? Utóbbiról tudjuk, hogy a bolognai egyetem mintájára szerveztetett.

¹⁸⁴ Maróth Miklós id. mű, valamint uő.: Aristotelestől Avicennáig. Bp., 1983. világosan fejt ki Galenos szerepét a logika történetében. Ismerteti a logika és a medicina történeti kapcsolatát, az arab iskolák szerepét az aristotelesi és sztoikus filozófia közvetítésében, illetve Avicenna révén gazdagításában. A Kelet legjelentősebb kora középkori orvosi iskolája Gundishapur, egyben a filozófiai-logikai tanulmányok egyik központja. Nagyrészt ennek köszönhető, hogy az aristotelesi logika megőrizte állásait, sőt az egész birodalomban, még Andalúziában is elterjedt. Vö. Maróth id. mű (1983) p. 11. A logikának az orvosi tananyagban betöltött szerepe is hozzájárult az aristotelesi logika növekvő befolyásához.

¹⁸⁵ Gätje, H.: Zur Lehre von den Voraussetzungen bei Avicenna. In: Zsch. f. Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Bd. 1985, p. 145.; vö. még Shehaby, N.: The proportional logic of Avicenna. (Boston) Avicenna egyéb filozófiai munkáit illetően utalok Marót munkáira, ahol a teljes irodalom megtalálható.

¹⁸⁶ Ismeretes, hogy Luther Márton hallgatta. Vö. Muhally, I. P.: The Summulae logicales of Peter of Spain. (Notre Dame, Indiana, 1945) Melanchthon íásaiban felhasználta, lásd: Melancht. Phil. Initia Doctrinae Physicae, Lib. I. 9. Ars Medica (Lipsiae, 1563).

¹⁸⁷ Praefatio Libri Pantegni (1515) Leyden f. 1.

választható el. Galenosnak a 17. századig tartó orvosi tekintélyét, egyebek mellett, ragyogó logikája magyarázza. Ugyanakkor egyes esetekben az anatómiában, az élettanban hamis premisszából kiinduló korrekt, s akkor megfellebbezhetetlen szillogizmusai okozták viszont tévtanai hosszan tartó hatását a medicinában. A logikát az artes tanulmányok megszűnését követően sem hagyták el.¹⁸⁸ Egyébként a logika fontosságát az egyetemi stúdiumban, az orvosi gondolkodásban a medicina nem teljesen egzakt volta mellett nem lehet eléggé hangsúlyozni.¹⁸⁹ Salernóba Urso de Calabria (12. század) vezette be Aristotelest. Az aristotelesi doktrínák hozzáférhetősége, majd kötelező ismerete, oktatása jelentette a középkori tudományos gondolkodást Nyugaton.

Az irodalomban a legtöbb ellentmondás az anatómia tanítását illetően olvasható. Az egyetemi anatómiai stúdiumnak is Salerno a bölcsője, ahol arab közvetítéssel 1100 körül bukkannak fel ismét Galenos egyes anatómiai művei. A 12. században keletkeznek itt a galenosi írárok nyomán boncolási vezérfonalként szolgáló írárok Copho valamint Maurus tollából, amiket rövidesen követnek a rendszeres skolasztikus tankönyvek, amilyen pl. Urso anatómiai műve. A legkorábbi, még a *natura rerum* kategóriába tartozó, de már orvosi stúdiumokra használt anatómia a belga canonicus Thomas de Cantimpré nevéhez fűződik. Anatómiáját 1263 előtt írta. Kezdetben csak kivonatokat másoltak munkájából, egy 1295-ből datált kéziratból. Ennek a *De natura rerum* című műnek az első könyve a *De anathomia corporis humani* címet viseli. Deskriptív anatómia a *capite ad plantas pedum*.¹⁹⁰ A Salernóban a 12. században megkezdett anatómiaoktatást a rendszeres gyakorlat a 14. századtól egészítette ki. A curriculum szempontjából nem az a kérdés, hogy az anatómia milyen volt, spekulatív, dogmatikus, mennyire galenosi vagy pseudogalenosi. A lényeg az, hogy volt, és hogy nem csak teoretikus előadásokból állott. A korai korszak tankönyvi alapja Galenos Hunain ibn Ishaqu kommentált fordításában.¹⁹¹

¹⁸⁸ 1861-ig a porosz egyetemeken a curriculum vizsgaköteles része volt a *tentamen philosophicum*, mely a bölcsészet, természettudomány és orvostörténelem tárgyaiból állott. A *tentamen philosophicum*-ban élt tovább a logika. A *physicum* bevezetésével az orvostörténelem is fél évszázadra megszűnt vizsga tárgya lenni.

¹⁸⁹ Haren, M.: *The western intellectual tradition from Antiquity to the thirteenth century* (London, 1992)

¹⁹⁰ A cím csak részben fedti a tartalmat, mert bonctan mellett a kéziratban számos betegségleírás és azoknak megfelelő kezelése olvasható; analízisét lásd: Hünemörder, Ch.: *Die Bedeutung und Arbeitsweise des Thomas von Cantimpré und sein Beitrag zur Naturkunde des Mittelalters.* = *Med. Hist. J.* 3 (1968) p. 345.

¹⁹¹ Teljesen teoretikus tankönyv Urso írása, aki Maurus-szal együtt a korai skolasztikus orvosi iskolát képviseli Salernóban. Vö. Sudhoff, K.: *Constantin der erste Vermittler muslimischer Wissenschaft im Abendland und die beiden Salernitaner Frühscholastiker Maurus und Urso.* = *Archeion* [Roma] 14 (1932) pp. 359–569. A boncolás mint kutatási módszer részben Aristotelesre, részben Diocles de Karystosra és a Kósi Praxagorasra vezethető vissza. Ők nyitották meg az utat az emberi anatómia két meghatározója, Herophilos és Erasistratos (Alexandria Kr. e. 3. század) előtt. A humánanatómiát rövidesen ismét az állatsectiok váltották fel. Az alapvető könyvek – Galenos *'De usu partium'* és *'Administrationes anatomicae'* című írásai – a középkor egész ideje alatt részei maradtak a curriculumhoz tartozó könyvlistáknak, a lectiok és sectiok nélkülözhetetlen művei.

A 14. század elején megindult az anatómia gyakorlati oktatása. A 12. századi Salerno állatboncolásokat követően emberi tetemen az első sectiot oktatási célból Bolognában végezték 1300 körül, az első bizonyított tancélú boncolást Mondino da Luzzi végezte 1316-ban. Montpellierben az egyetem cartulariuma szerint 1340 óta folyt rendszeres boncolás. Annak ellenére volt ez így, hogy jóllehet az orvoskar tanárai laikusok voltak, az egyetem egyházi felügyelet alatt állott s a kancellárius többnyire a montpellier érsek volt. Ami a tiltás sokat vitatott kérdését illeti, II. Frigyes császár az orvostani oktatást is szabályozó rendelkezésben az anatómia elmélyült stúdiumát tartja szükségesnek, de ilyen irányba hatott az eredeti galenosi írárok fordítása és így hozzáférhetősége is. VIII. Bonifác pápa sokat, de nem jól idézett bullája nem általában tiltja a boncolást. A De Sepulturis kezdetű bulla (1300) csak a kereszteslovagoknak szól. A keresztesek elesett társaikat azért secaltatták, hogy csontjaikat kivéve és kifőzve azokat hazaküldjék, otthon szentelt földben temethessék el. Az egyház tehát nem az orvosi célú boncolást tiltotta, hanem ennek a procedúrának kívánt végét vetni. II. Frigyes 1231-ben kiadott utasítását, melyben Salernóban tanulmányi célokra emberi tetem boncolását rendelte el, az említett bulla nem annulálta. Spanyolországban 1238-tól, Velencében 1308-tól, Nápolyban 1365-től legálisan előírt, az orvosi fakultáson kötelező.¹⁹²

Mondino 1316-ban írott *Anathomia*-ja az antik és arab műveket saját megfigyeléseivel egészíti ki. Csaknem 200 éven át előírt és valóban használt, a párizsi egyetemen kötelező tankönyv. Mondino könyvének *De anatomia matricis* című fejezetében írja, hogy a 1315. év első hónapjaiban (tehát télen!) két női tetemet boncolt hallgatóság előtt. A sectio a curriculum része lett az elméleti előadások mellett.¹⁹³ Mondino anatómia-tankönyve a curriculumnak megfelelően még a 16. században is rendszeres és kötelező tankönyve az orvosi fakultásoknak Észak-Itáliában. Mondino halála (1325) után tanítványai Európa számos egyetemén használták még ezt a kifejezetten tancélra írt művet.

Berengario da Carpi a bolognai egyetem 1502-től neves sebészprofesszora maga is sok újat produkáló anatómus 1514-ben egy általa korrigált Mondino szöveg alapján adta elő a boncolást követően az anatómiát, mivel valamennyi írás között tancélokra ezt találta legalkalmasabbnak. Mondino tankönyve más szerzőknek példaképpen is szolgált. Niccolo Massa (1485–1550) studiosusok számára írt gyakorlati kézikönyvét ennek alapján építi fel. Ez a tankönyv *Liber introductorius anathomice* (1536) mindent leír, ami egy sectio folyamán látható.

¹⁹² Walsh, J.: *The Popes and Science. The History of the Popal Relations to Science during the Middle Ages.* (New York, 1915), valamint McKinney, L. C.: *The beginning of western scientific anatomy.* = *Med. Hist.* 6 (1962) p. 230.

¹⁹³ Kudlien, F.: *Mondinus Standort innerhalb der Entwicklung der Anatomie.* = *Med. Wschr.* 5 (1964) pp. 210–214.

Mondino a 14. század elején Bolognában rendszeressé tette az orvosi oktatásban az anatómiai sectiókat. Mestere Taddeo Alderotti. Kettőjük nevéhez fűződik mind az anatómia, mind a sebészet fellendülése.¹⁹⁴ Az élettan és az anatómia akkor alig elkülöníthető írásai, mind a túlnyomóan morfológiai, mind a funkcionális folyamatokat tárgyalók az elméleti, konzervatív irodalom részei. Még a legnaturálisabb deskriptív anatómiai művekből is ritkán hiányzik a teoretikus elem, míg a rövid funkcionális leírások többnyire csak azokra a fejezetekre szorítkoznak, melyek a humorálpatólógia és a digestio-tan elméletét magyarázzák, mint pl. Avicenna Canon-jának bevezető fejezetei vagy éppen Mondino írásai.

Mondino legjelentősebb kortársa Henri de Mondeville 1300 körül Párizsban és Montpellier-ben anatómiát és sebészetet adott elő és írt.¹⁹⁵

A sebészeti tankönyvirodalom görög tradícióját Paulus Aegineta 'Compendii (medici) libri septem' című opusa¹⁹⁶ alapján Bruno Longoburgo¹⁹⁷ és Ugo de Lucca¹⁹⁸ közvetítették. A még nem a diszciplína egészét, csupán a sebészet egy-egy fontosabb fejezetét tárgyaló glossagyűjtemények közvetlen forrása az alexandriai Heliodoros. Rendszerében 5 könyvből álló cirurgia-ja mellé sorolja a lectiones-t,¹⁹⁹ a pseudo-szóranoszi quaestiones-t,²⁰⁰ és a pseudo-galenosi Definitiones-t.²⁰¹ Ezeket a Definitio-kat követik a kora középkori ugyancsak pseudo-galenosi Introductio,²⁰² az Epistulae de phlebotomia és kiegészítik egyes általános orvosi ismereteket közlő glossarium-ok.²⁰³ A középkor derekán már a tanulást megkönnyítő alfabetikus traktátusokkal és kérdéskatalógusokkal²⁰⁴ bővülnek a sebészi glossagyűjtemé-

¹⁹⁴ Már Mondino előtt Thaddeus Florentinus (1223–1303) rendszeresen boncolt. A középkori orvosi irodalom ismer olyan írásokat, amelyek kizárólag a teória alapján tárgyalják az anatómiát és az élet funkcióit. Mint később látni fogjuk, az 'élettan' a természetfilozófia és az orvostan elemei ötvöződnek ezekben. Jellemzője ennek a típusnak az a kora-salerno-i kézirat, mely Nemesius de Emesa tollából való: 'peri physeos anthron'. Ebbe a csoportba sorolhatók a gynekológiával, gyermekorvoslással és az öregséggel foglalkozó írások egy része csakúgy, mint a 'consiliak', betegség leírások és diagnosztikus textusok, a haemoscopiák, coproscopiás traktátusok, a consilium jellegű és az egyetemi stúdiumban egyaránt használatos írások klasszikus példája éppen az anatómia legjelesebb mestere, Taddeo Alderotti minden egyetemen használt és a gyakorló orvosok körében is nagyon kedvelt Consiliája.

¹⁹⁵ Anathomia (1326) c. könyvének egyes fejezetei arra engednek következtetni, hogy ismerte és részben felhasználta Niccolo da Reggio Galenos fordítását (1317) a 'De usu partium humani'-t, amit Niccolo fordított a görög eredetiből. A fordítás szóról szóra készült, mint akkoriban egyes bibliai szövegek (nyomtatásban 1490-ben jelent meg).

¹⁹⁶ Berends, J. (Ed.): Paulus von Aegina des besten Arztes Sieben Bücher (Leiden, 1914)

¹⁹⁷ Chirurgia magna (1252) igen részletesen adja vissza – Avicenna mellett – az Abulcasis-féle sebészet fejezeteit különös tekintettel az akkor egyedülálló instrumentológiára. Vö. Campbell, D.: Arabian Medicine and its influence on the Middle Ages. I–II. vol. (London, 1926) I. p. 85.

¹⁹⁸ Perrenon: Die Chirurgie des Hugo von Lucca nach den Mitteilungen bei Theoderick (Berlin, 1899)

¹⁹⁹ Kiadta Sigerist, H. Sudhoffs Arch. 13 (1931) pp. 145–156.

²⁰⁰ Walter, G.: Zu den Pseudo-Soranos Quaestiones. = Sudhoffs Arch. 28 (1936) pp. 103–114.

²⁰¹ Kühn, XIX. pp. 346–462.

²⁰² Kühn, XIV. pp. 777–779.

²⁰³ Goetz (Ed.): Corpus glossarium latinorum III. (Lipsiae, 1892) pp. 533–633.

²⁰⁴ Lawn, B.: The Salernitan questions (Oxford, 1963) p. 16. – Korán jelennek meg nemzeti nyelveken. Tipikus formája a 15. században a párizsi borbély-sebészek számára készült írás. Lectiókat és questiókat tartalmaz francia nyelven, de latin terminológiával: 'Questions pour examinerung (!) barbier'. Megjelent Sudhoffs, Arch. 2

nyek. Ezek sok példányban kerültek a sebészi vizsgára készülők kezébe. Teljes sebészi tankönyv Salerno virágzása idején készül. Szellemi szerzője, de nem írója a longobard származású Rogerius Frugardi, a medicina practica tanára. Tanítványai feljegyzései alapján Guido d'Arezzo írta, mégpedig Roger magister beleegyezésével, amint az a kézirat végén olvasható megjegyzésből kiderül.²⁰⁵ Mivel a sok kommentárral, megfigyeléssel kiegészített kézirat nem egységes szerkezetű, a Roger-előadásoknak ezt a kéziratos gyűjteményét már a középkorban a glosszák között tartották számon (1200). A következő évszázad sebészeti tanulmányait a Roger-glosszák határozták meg.²⁰⁶ A lombard Rogerius Frugardi (Rüdiger Frutgard) munkája „Rogerina” néven a középkori Nyugat legolvasottabb hagyományteremtő sebészi írása. Ez indította el a sebészi fejlődést. A „modern” operatív medicina tankönyvi alapját ez teremtette meg, erre épülnek a sebészi tankönyvek.

A bolognai egyetemen Rolando Capelutti átdolgozásában (1235–40) kerültek az előírt könyvek listájára.²⁰⁷ Rövidesen Montpellier orvosi karán és Párizsban is megjelennek mint Glossulae quatuor magistrorum. Bekerül egy változat a Poema medicum-ba. megkönnyítendő a diákoknak a memorizálást.²⁰⁸ Ezt követően Guglielmo de Saliceto 'Cyrurgia'-ja lesz a legfontosabb tankönyv, mely még a 16. században is kötelező Európa legtöbb egyetemén. Mivel az orvosi és sebészi tudást egyformán nagyra értékelte, az elméleti és gyakorlati rész egyforma terjedelmű. Sebészeti topográfiája részletes anatómián nyugszik, hogy „per visum et operationem” lehessen megtanulni a „külső beavatkozást”. Tanítványa Lanfranco erre utal, amikor a Chirurgia Magna-ban azt jegyzi meg, hogy az anatómiáról nem kell írnia. Az arab sebészet, főként Abulcasis minden új eljárását ismerteti.²⁰⁹ Lanfranco révén jut el az

(1907) p. 71.; vö. még Jansen-Sieben R. – Keil, G.: Zsch. f. Deutsche Sprache 27 (1971) pp. 126–146.

²⁰⁵ Sudhoff, K.: Beiträge zur Chirurgie des Mittelalters. = Stud. Gesch. Med 11/12 (Leipzig, 1918), itt a Roger-chirurgia teljes latin szövege.

²⁰⁶ Gundolf Keil vizsgálatai szerint toledói anyagot is tartalmaz, főként Avicenna könyvét Gherardus Cremonensis fordításában. Vö. Keil, G.: Gestaltwandel und Zersetzung. Roger Urtext und Roger-Glosse vom 12. bis. ins 16. Jh. In: Der Kommentar in der Renaissance. (Bonn, 1975) pp. 209–224. A sebészettörténetnek s különösen a sebészet oktatástörténetének a tankönyvnek erre vonatkozó legújabb irodalmát lásd: Keil, Gundolf: Roger Frugardi und die Tradition longobardischer Chirurgie. = Sudhoffs Archiv 86 (2002) pp. 1–26.

²⁰⁷ Linge, W.: Die Bologneser Roger-glosse des Rolando. = Med. Diss. (Leipzig, 1919)

²⁰⁸ Chart. Univ. Paris. I. N. 477.

²⁰⁹ Campbell, D.: Arabian Medicine and its influence on the Middle Ages (London, 1926) I. p. 85. A 'Cyrurgia' korai incunabulum (Piacenza, 1475). Úgy tűnik a szövegből, hogy nagymértékben támaszkodott a paduai sebész-tanár, Bruno írásaira. Vö. Basch, O.: Materialien zur Beurteilung des Wilhelm von Saliceto. Med. Diss. (Berlin, 1898) Nem érdektelen, hogy a 13. században Bolognában tanító sebészek, Saliceto, Rolandus Cremonensis és Theoderic de Lucca saját megnyilatkozásaik szerint orvosok és sebészek voltak. Vö. Sarti, Mauro: De claris archgymnasi Bononiensi Professoribus. Vol. Part 1–2. (Bologna 1769–1772) pp. 446–450. Wilhelm de Saliceto (Guglielmo da Piacenza, 1210–1285) a bolognai iskola legnevesebb sebészorvosa sebészeti tankönyvét a belbetegségekkel foglalkozó 'Summa conservationis et curationis' (1279) egészíti ki. A két művet gyakran együtt írták le, majd adták ki 1475 és 1596 között számos nyomtatott kiadás jelent meg. Sebészeti tankönyvének jelentőségét és elterjedését mutatja, hogy a 14. század elejétől 1500-ig német, angol, francia, olasz és holland nyelvre is lefordították.

elméletileg jobban megalapozott sebészet a párizsi egyetemre. Könyve már 1296-ban kötelező. A listán azonban a *Chirurgia magna*, a szerzője által adott eredeti címet viseli: *Ars completa totius cyrurgie*.(!)²¹⁰

Az elfogadott és előírt sebészeti glosszában, traktátusban, méginkább a teljes könyvekben olyan fejezeteket, részeket találunk, melyekben megfelelő hivatkozások utalnak azokra az arab szerzőkre, akiknek a sebészet a korszakokban fellendülését köszönheti. A leggyakrabban forgatott mű szerzője Rhazes, a *Liber ad Almansorem* 7. könyvében tárgyalja a sebészetet.²¹¹ Haly Abbas a *Liber regalis* 12. részének 9. traktátusának 110 rövid kapitulusában ír a sebészetről.²¹² Avicenna a *Kánon* 4. könyvét szenteli a sebészetnek.²¹³ Abulcasis *Liber theoricæ necnon practicæ* c. könyvének 30. traktátusa a sebészet (*de chirurgia*), ami később önállóan jelenik meg. A középkor legnagyobb hatású sebészeti kézikönyve, minden egyetemi stúdium része, a 30. traktátus.²¹⁴ A 14. század *practica*-jának sebészetét Henri de Mondeville *Cyurgia*-ja és Guy de Chauliac *Chirurgia magna*-ja képviselik. Eredeti teljes címe: *Inventarium artis chirurgicæ* (1363); *Collectorium artis chirurgicæ et medicinæ* címmel is ismert. Elterjedtségét bizonyítja, hogy a legkorábbi nyomtatott könyvek között is több kiadása van, 1490-ben adták ki először, 1600-ig kötelező egyetemi tankönyv. Vele együtt adták ki *Anatomia*-ját, középfangol fordításban.²¹⁵ A fordítások révén a *Chirurgia magna* és az *Anatomia* is kilépett az egyetemről, ill. a latinul nem jól tudó sebészek segítségére lehetett. A sebészetet, amint az a curriculumból, s méginkább a tankönyvekből kiderül, a középkor egyeteme fontos oktatási tárgynak tartotta. Az olasz orvosdoktorok nemcsak tanulták, de gyakorolták is a 13. századtól, míg Párizsban iparnak tartották. Az a sebész azonban, akinek nem volt egyetemi grádusa, Itáliában is alacsonyabb rangú volt.²¹⁶

²¹⁰ Chart. I. 482. Mesterénél még határozottabban kíván ugyanannyi elméleti felkészültséget a sebésztől, mint más tudóstól. „Omnis practicus est theoricus, cyrurgus est practicus, ergo omnis cyrurgus est theoricus”. (Az 1553. évi lyoni kiadás alapján, f. 4.)

²¹¹ Sezgin, id. mű pp. 274–79.

²¹² Gurlt, E. J.: *Geschichte d. Chirurgie und ihre Ausübung I–III.* (Berlin, 1889) p. 640.

²¹³ Részletesen tárgyalja Gurlt id. mű pp. 650–659.

²¹⁴ Legújabb angol kiadása az arab szöveg mellett az angol fordítást hozza: Spink, M. S. – Lewis, G.: *Abulcasis on Surgery and Instruments* (London, 1973). Abulcasis sebészi írásának sokáig tartó hatását jelzi az is, hogy a 18. században újra kiadták: Abulcasis *De Chirurgia. Arabice et latine.* Ed.: Joh. Channing, (Oxford, 1787). Nem bizonyítható, de valószínű, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtár Abulcasis-kódexe, mely a 13. század második felében készült, tanulmányi célt szolgált. A kódex részleteiről lásd: Berkovits Ilona: *A budapesti Egyetemi Könyvtár Abulcasis kódexe.* Magyar Könyvszemle, (Bp., 1937) Klny.

²¹⁵ Wallner, B. ed.: *The Middle English translation of Guy de Chauliac's Anatomy With Guy's essay on the history of medicine* (Lund, 1964). Az angol változatok csak a 'Capitulum singulare'-ra és a 'Liber primus'-ra szorítkoznak. Az természetesen érthető, hogy az ófrancia, valamint a két középfangol fordítás elterjedtebb volt, mint az eredeti latin.

²¹⁶ 1222-től kezdve használják írásban a 'medicus physicus' titulust, megkülönböztetve ezzel az egyetem teljes tanfolyamát végzett és graduált orvosokat, a nem teljes stúdiumot abszolvált, de nem tanulatlan 'medicus vulnerum'-tól, még inkább a borbély-sebésztől. A sebészi gyakorlatra való felhatalmazást az orvosi karon

A gyógyszerészet előadására a 12. század elejéig csak két kézirat állott a tanár rendelkezésére: Haly Abbas Practica-jának 10. könyve és egy, – Salernó korai periódusában készült, nyelvileg némileg javított, kevés arab szöveggel gazdagított alfabetikus Dioscorides.²¹⁷ A salernói főiskola különleges teljesítménye az önálló pharmaceuticus literatura megteremtése. Céltudatosan gyűjtötték a receptformulákat. Ezeket egybeszerkesztve az ún. „Antidotarius magnus”-ban megírták az első Pharmacopoeat, az Antidotarium Nicolait. Ez a kor egészségügyét és orvoslását általában is sok vonatkozásban érintő, nagyon is új gondolatokat tükröző munka távolról sem egyszerű gyógyszerstan. Befolyása a városi egészségügy bizonyos területeire igen nagy. Rendkívül elterjedt az alaplíra és változatai mintegy ezer kéziratban maradtak fenn. Úgy tűnik, a középkor egyik, az egyetemeken is legolvasottabb munkája.

A materia medica alapos megismeréséhez szükséges Antidotarium csak a 12. század végétől ismeretes. Ez az ún. Antidotarius magnus a simpliciák monografikus feldolgozása, a korszak egész pharmacológiai ismeretét adja a tanulónak. Kézikönyvvül is szolgál mind az előadó tanárnak, mind a gyakorló orvosnak. Jól áttekinthető, előadásra, tanulásra egyaránt alkalmas. Nemzeti nyelvű változatai már a 15. század elején megjelentek.²¹⁸ Ennek az antidotáriumnak az eredetét egy ismeretlen szerző által kompilált, a 12. század első felében írott materia medicában határozták meg, mely a Liber noster de simplici medicina címet viseli. Ez és az ún. Liber iste együttesen szolgáltatták az anyagot.²¹⁹ A De materia medica görögül írott 5 könyvből álló írás, melyet több között Oreibasiosz excerptált. Nem ismeretes, hogy mikor dolgozták át, abból a célból, hogy a drogok alfabetikus sorrendbe kerüljenek. Az eredeti, nem rendszerezett szöveg latin fordítása a 6. században készülhetett. A 11. században kiegészítve és alfabetikusan rendszerezve terjedt el az egyetemeken.²²⁰

---

tett eredményes vizsga, 'promoveri ad examen chirurgiae' jelentette, amint az a bolognai 1378. évi statútumban olvasható (p. 443.). A csak sebészetből tett vizsga a licentiatust jelentette, ami azonban inkább jogosultságra utal (Vö. Sarti I. p. 530, 555.) A 'doctor chirurgiae' cím nem teljesen tisztázott. Ahhoz azonban, hogy viselője az egyetemen előadjon – legalábbis Paduában – nem volt elegendő. Vö. Stat. Art. f. XXXVII, b. Aki a sebészetet az egyetemen előadta a doctor legens teljes jogú orvosdoktor doctor medicinae (vagy magister) kellett, hogy legyen.

²¹⁷ Dietlinde Goltz: Mittelalterliche Pharmazie und Medizin dargestellt an Geschichte und Inhalt des Antidotarium Nicolai. Mit einem Nachdruck der Druckfassung von 1471 (Stuttgart, 1976). pp. 50–55. és p. 78. (A II. században használt materia medica incipitje: 'Dyascorides'.)

²¹⁸ Keil, G. – Broeckman, W.: Fünf mittelalterliche Übersetzungen des 'Antidotarium Nicolait'. = Sudhoffs. Arch. 55 (1971) pp. 257–320.

²¹⁹ Goltz, D.: id. mű 80–81. A Liber noster de simplici medicina nem tévesztendő össze az ún. Circa instans-sal, mely az irodalomban Liber de simplici medicina néven ismert, de későbbi keletkezésű.

²²⁰ Riddle, J. M.: Dioscorides (Washington, 1980) I. p. 143. A 'Liber iste' – Pseudo – 'Platearius glossák' a kora-salernói 'Antidotarium magnum' leggyakrabban használt 70 compositumához írott kommentárgyűjtemény. Egy név szerint nem azonosított salernói szerző tollából, aki a Constantinus Africanus fordításainak corpusát, mindenekelőtt a Liber gradumot ugyan jól ismerte, az 'Antidotarium Nicolai'-t azonban nem. A beleszórt számos kisebb drogmonográfia a művet – a Circa instans mellett – a legfontosabb drogismereti tankönyvvé tette. Vö. Müller, E.: Der Traktat Liber iste (die sog. Glossae

Görög-szír és arab forrásokon nyugszik Constantinus Africanus fordításában az 1100 körül Salernóban használt Liber Antidotarium Magnus. A későbbiekben a praxis számára könnyen előállítható receptekkel egészül ki. Ezt a kéziratot nevezi Simon Januensis 'Liber Antidotarius universalis'-nak. A 80 leggyakrabban használt előírás az előadásokon Johannes Platearius kommentárjaival már mint az ún. Liber iste volt használatos. Erre támaszkodott Aegidius Corboliensis (Gilles de Corbeil), amikor a 12. század végén didaktikus szerkezetbe foglalta az anyagot: Liber de laudibus et virtutibus compositorum medicaminum. A szöveg egyre bővült és romlott, a receptek mind bonyolultabbak és egyre rosszabbak lettek. Ezen segített a 13. század közepén egy magát magister Nicolaus-nak nevező salernói orvos. Az általa quasi revideált, valójában csaknem újraírt kézirat, az Antidotarium Nicolai hosszú időn át volt előadási alap és gyakorlati útmutató. Közkedveltségét igen nagyszámú kópia mutatja.²²¹ A leírások és receptek egy részét versbe szedték. A középkori memorizálás tanértéke magas lévén, az ismeretek zömét még könyv birtokában is kívülről kellett tudni.²²² A párizsi egyetem Chartulariuma (1270–74), a 13. században hivatalosan előírt tankönyvként tartja nyilván.²²³ A 12. század közepén Spanyolországban is találkozunk carmina didactica-val. Petrus de Compostella – egy kevésbé ismert mágiszter – De consolatione rationis tankölteményében Dioscoridesből, Pliniusból, valamint Bernardus Sylvestris munkáiból excerptált egy Materia medica-t. Csak a pusztá felsorolást tartalmazza, de versbe szedve, könnyen megjegyezhető formában.²²⁴ A tanköltemény az arab orvosi tankönyvekben is helyet kapott, méghozzá többek között olyan nagy befolyású auctor, mint Avicenna is írt egy Cantica-t. Ezt 1292-ben ültette át latinra Armengaud Blasius, Averroës kommentárjaival együtt.

Platearii) aus dem Breslauer Cod. Salernitanus (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Naturwissenschaften), 7, 1942.

A középkor elterjedt orvosi kéziratai között külön említést érdemel Odo de Meung farmakobotanikai tankölteménye, mivel ez bekerült az egyetemi oktatásba is, ahol 'Macer floridus' néven vált ismertté. Az elnevezés, mint pseudonym a késő antikból származik. Különbözőképpen kommentált formái az egész középkor folyamán használatosak voltak.

²²¹ Lutz, C. E.: Aus der Geschichte der Mittelalterlichen Antidotarien. = Veröff. Inst. Ges. Gesch. Pharm. Bd. 40 (1973) pp. 115–119. Vö. még Bullogh V. L.: The medieval medical University Paris. = Bull. Hist. Med. 21 (1957) p. 209.

²²² Aegidii Corboliensis Carmina medica Rec. Ludovicus Choulant, (Leipzig, 1826), valamint Dilg. P.: Das medizinisch-botanische Lehrgedicht des lateinischen Mittelalters. = Veröff. Inst. G. f. Gesch. Pharm. Bd. 38 (1972) pp. 77–84. A Collectio Salernitanában is találhatók versbeszedett Hippokrates és Galenos szövegek. A kérdéshez lásd: Schultheisz Emil: A tanköltemény az orvosi oktatásban. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 178–181. (2002) pp. 5–22.

²²³ Chart. I. 10., 45, 517.

²²⁴ Cod. Escorial R-III-14. f. 34–53. Ed. Blanco Soto (1912)

A 14. századtól kezdve a pharmaceutikus-terápiás irodalom kommentált szövegkiadásai olymértékben növekednek, hogy ennek mennyiségét csak a teológiai irodalom tömege múlja felül. Az orvosok túlzásai mellett erre az írás-özönre reflektál Petrarca felháborodottan. Maró gúnnyal rajzolja meg annak az orvosnak a képét, aki könyvet ír a patikusoknak, akiknek „pene maternis verbis sunt dictanda remedia”, egy könyvet teletűzdelve kóbor szavakkal („peregrina vocabula”), melyek neki a humanistának érthetetlenek maradnak, ez az orvosi irodalom sérti a humanizmuson nevelkedett ember füleit („aures vulnerat”) olyannyira, hogy Petrarca odakiált az orvosoknak „curate, medimini, eloquentiam... relinquite medicina... muta debet esse”, a medicina maradjon néma, az orvos gyógyítson és ne írjon. Petrarca cinizmusa nem gátolhatta az orvosi irodalom továbbfejlődését, sőt talán ezekkel a szavakkal kezdődik az orvosi humanizmus, mely nem a sok százszor ismételt textusok folytatása, hanem a virágzó orvosi-filozófiai gondolkodás és az újraéledt antikvitás ötvözetéből születik.²²⁵

Összefoglalóan megállapítható, hogy a középkor egyetemének orvosi fakultása mind a curriculumot (ordinarium), mind a tankönyveket illetően a kor tudásának maximumát nyújthatta hallgatóinak. A rendelkezésre álló kanonizált tankönyvek konzisztenciája, mint Corpus, lényegében nem változott, de az újabb ismeretekkel többnyire kiegészült. A fentiekben tárgyalt, illetve hivatkozott kéziratok adják a 12–14. század teoretikus és praktikus medicinájának oktatott ismeretanyagát. Nem nagy változtatásokkal a 15. század végéig az egyetemek előadási anyagául szolgáltak. A 13–14. században az egyetemek tananyagát mindinkább Salerno, Toledo, a 14–15. században Bologna, Montpellier és Párizs orvosi fakultásai határozták meg. Lényegbevágó különbség a 15. század közepéig a tartalomban nem volt. Bizonyos eltérés azonban megállapítható. Az eltérés részben a tanárok saját megfigyeléseiből, az általuk írott és előadott egyes kommentárokból, az előadott könyvek egyes részeinek újabb interpretálásából adódott. A tartalmi változás az incunabulumokban követhető nyomon. A kéziratok nyomtatásában lényegi hasonlóságot, de a fejlődésből következő újabb ismeretekkel való bővítésből fakadó, helyenként jelentős különbséget mutatnak.²²⁶

Az orvosi könyvek tartalmi fejlődése a 15. században az egyetemek adta impulzusnak köszönhető. Valójában a tankönyvirodalomból eredt és nem fordítva. Ez az előző időszakra vonatkozóan is igaz. Az evacuatio traktátusok, de még a Tacuinum Sanitatis is tankönyvként

²²⁵ Petrarca 'Invectivae contra medicum' szövegét közli P. G. Ricci, Storia e letteratura 32 (1950) 78 ff.

²²⁶ Ezt Gerhard Baader számos példán, így Gentile de Foligno 'De divisione librorum Galeni' több egymás utáni kiadásának egymással és a kéziratok példányokkal való egybevetésével mutatja be. Baader, G.: Handschrift und Inkunabel (Düsseldorf, 1969) pp. 368–369.

ismert kéziratokra vezethetők vissza. Ezzel szemben a pestistractatusokat elsősorban a gyakorlat, s nem az egyetemi oktatás számára írták. Egy részük később tananyag lett.²²⁷

Bár a használatos tankönyveket előírták (*libri formales*), a praelegáló magiszter vagy doktor saját traktátusaival kiegészíthette előadásait. Még nem teljes előadási joggal rendelkező fakultásba be nem kebelezett magisztereknek (*non regentes*) is lehetőségük volt egy-egy *resumptio* vagy *exertitium* kapcsán nem előírt kéziratot ismertetni, nem kanonizált kommentárokat felolvasni.²²⁸ A *libri formales* között nem szereplő könyvek megismerésére főként akkor nyílt alkalom, amikor a *lectiones circulares* kapcsán más magiszter tartott az ordinariumból eltérő előadást. Erre akkor került sor, amikor a *doctor regens* távol volt. Az orvosi karon ez gyakran fordult elő, de a teológián sem volt ritka. Az illető tanár udvari, közigazgatási, diplomáciai vagy egyházi megbízatásának gyakorlása indokolta sokszor hónapokig tartó távollétét. Miután az egymást helyettesítő magiszterek, doktorok műveltsége és szakmai felkészültsége közel azonos volt, távollétük a hallgatóknak legfeljebb idővesztést jelentett a vizsgák elhúzódása miatt.

A korszak könyveire jellemző skolasztikus tendenciák didaktikus momentumai az általános tudományosság irányába mutatnak. Mint ahogy a teológiában a részismeretek, a hittételek és a spekulációk a nagy Summákhoz vezetnek, a medicina traktátusai, glosszái, szentenciái, kommentárjai ugyancsak a nagy összefoglaló munkákban a *Consiliakban* és a *Summae medicinalesban* jelennek meg. Az ezeken nevelkedett orvosok általános és szakmai műveltsége magas volt.²²⁹ Tudásuknál fogva avantgarde szerepet töltöttek be a tudomány közvetítésében túl a medicina határain.

²²⁷ A rendkívül nagy és nemcsak orvos-, de művelődéstörténeti szempontból is jelentős pestisirodalom, valamint a leprával és a szifilisszel foglalkozó irodalom oly terjedelmes (és általában kitűnő), hogy külön elemzése mellőzhető. A pestis kéziratok és nyomtatványok alapvető irodalma ma is nagy. Sudhoff, K.: *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren der Epidemie des 'schwarzen Todes' 1348*. In: *Archiv f. Gesch. d. Med* 2/1909-től 17/1935-ig; – Klebs, A.: *Die ersten gedruckten Pestschriften*, München 1925. A járványtörténet legújabb irodalmi apparátusát tartalmazó monográfia Vasold, M.: *Pest, Not und schwere Plage. Seuchen, Epidemien von Mittelalter bis heute*, 1991. Lásd még: Schultheisz, Emil: *Colcodei seu liber de peste des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino*. = Sudhoffs *Archiv* 44 (1960) Heft 4. pp. 334–341. Ehhez a quaestiokból felépített kézírathoz egy antidotarium is csatlakozik. Tankönyvként és kézikönyvként egyaránt használatos volt. Szerzője zágrábi püspök és diplomata Zsigmond király udvarában. A középkori magyar vonatkozások irodalmát illetően vö. Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: *A short history of epidemics in Hungary until the great cholera epidemic of 1831*. In: Schultheisz Emil: *Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról*. Bp., 1997. 219. ff.

²²⁸ Rothmann (ed.) *Alma Mater Lipsiensis* (s.a.), p. 30.

²²⁹ Általános műveltségükre jellemző, hogy pl. a párizsi egyetemen még a 15. században is olyan elmélyült teológiai ismereteket sajátítottak el az orvosi fakultás tanulói, hogy később filozófiai-teológiai vitákon is megállták a helyüket. Vö. Seidler, E.: *Fachliteratur des Mittelalters*. Hrsg. G. Keil, R., Rudolf, W., Schmitt und H. J. Vermeer, (Stuttgart, 1968) pp. 319–332.

Az orvostan oktatása a reneszánsz egyetemen²³⁰

De modo studendi

Scientia nihil aliud est, quam veritatis imago

Franciscus Baco de Verulam

(Novum Organum Scienciarum, 1620)

A 19. század óta a reneszánsz előbb a korszak művészi stílusát, majd az egész korszakot jelentette. A reneszánsz szelleme, valamint művelődési, képzési mozgalma, a humanizmus, döntően alakították a medicinát és annak egyetemi oktatását. Az újjáéledt orvostan elméleti és bizonyos mértékig gyakorlati írásai megjelentek az egyetemi előadásokban. Ennek a szellemi háttérnek az áttekintése az egyetemi curriculum és tankönyvek megismerésének és megértésének alapja.

Medicina renata

A 14. századi Itáliában művészek, tudósok költők mozgalma indult, amely az ideálnak tekintett antik görög-római kultúrához kapcsolódott, és az élet minden területén az antik művészetet, tudományt, életvitelt tekintette mintaképének. A mozgalom képviselői, az új, antikvitásra orientált stílusban fejezték ki magukat. Törekvésüket az ókori értékek helyreállításának, az antikvitas reneszánszának, azaz újjászületésének tartották, szemben az előző századok „obscurusnak”, sötétnek vélt hanyatló korszakával.

Ez a mozgalom a 15–16. században Itálián át jutott és terjedt az Alpokon túlra. A 19. században ennek az időszaknak a művészi stílusát, majd magát a korszakot is reneszánsznak kezdték nevezni. Valójában azonban nem annyira újjászületésről, mint inkább művészek, tudósok, orvosok által részben kezdeményezett, illetve részben végrehajtott újjáélesztésről van szó.

²³⁰ Forrás: Schultheisz Emil: Az orvostan oktatása a reneszánsz egyetemen. De modo studendi. In: Schultheisz Emil: Az európai orvosi oktatás történetéből. Stúdiumok a középkorban és korájukban. Sajtó alá rend.: Gazda István. 2. bőv. kiad. Bp., 2010. Semmelweis Kiadó. pp. 53–113. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 85.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Medicina a reneszánsz egyetemen. Tankönyv és curriculum. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 149–157. (1995–1996) pp. 19–55. URL: <http://mek.niif.hu/01800/01867/index.phtml> – Újraközölve: Schultheisz Emil: Medicina a reneszánsz egyetemen. In: Schultheisz Emil: Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 91–125. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.)

Úgy tűnik, a reneszánsz medicina definíciója annál nehezebb, minél intenzívebb a rá vonatkozó kutatás, minél hatalmasabb a róla szóló irodalom. Az orvosi reneszánsz ugyanis a középkor – a késő középkor – orvostanának csaknem töretlen folytatása, s egészen a 16. század végéig, illetve a 17. század második harmadáig tart. A középkor kétségtelen kontinuitása mellett mégis szembeötlő, hogy a humanisták, és e kor új művelődési irányzatának jellegzetes képviselői, az orvosok, új módon szemlélik a világot. Az orvosok jelentős része maga is humanista műveltségre tett szert, és nem csekély számban találkozunk olyan humanistákkal, filozófusokkal, rétorokkal, írókkal és költőkkel is, akik klasszikus műveltségük kiegészítése képpen, természettudományos műveltségük bővítése végett folytattak orvosi tanulmányokat, és szereztek a medicinában egyetemi grádust. Orvosi műveltségű humanisták, humanista orvosok alakították ki tehát e kor medicináját.

Az elmúlt évszázad reneszánsz-kutatása két irányban haladt. A Jakob Burckhardt által – 1860-ban kiadott remek könyvében²³¹ – kialakított reneszánszképet nem minden alap nélkül kritizáló középkor-kutatók a reneszánsz és a középkor közt élesen megvont határokat elmosva,²³² a középkor-kutatás új eredményeinek birtokában a reneszánsz eredetiségét és eredetét is kétségbe vonva, a korszakot csak a 12. századi, úgynevezett „tudományos reneszánsz” függelékének tartják.²³³

A medievisták érveinek kizárólagosságával szemben a reneszánsz- és humanizmus-kutatás legjelesebb mai képviselői a középkorból a reneszánszba vezető út folyamatosságának messzemenő figyelembevételével a középkor fejlődését a reneszánsz önállóságával igyekeznek összeegyeztetni, és a reneszánszt, mint az antik forrásokból merítő, a középkorral összhangban álló és összefüggő, ám önálló korszakot kutatni és tárgyalni.²³⁴

Éppen az orvostörténelem szolgáltatja a legtöbb nyomós érvet a középkorral való szoros összefüggés, a középkorból való lassú átmenet és a folytonosság mellett. A medicina számára az újjászületés valóban a 12. században, az ókori görög művek arabból-latinra fordításával újra-megismerésével kezdődött. Az arab közvetítést kikerülő, a görög eredetihez közvetlenül forduló szövegfeltárás pedig a palermói udvarban már a 13. században bizonyítható. Az

---

²³¹ Burckhardt, Jakob: *Die Kultur der Renaissance in Italien* (Phaidon Ausgabe, Leipzig, s. a.)

²³² Ferguson szerint egyenesen „revolt of the medievalists”-ről van szó. Ferguson, W. K.: *The Renaissance in Historical Thought. Five Centuries of Interpretation* (Boston, 1948) p. 18.

²³³ Nordström, J.: *Moyen Âge et Renaissance* (Paris, 1933); Gilson, E.: *Humanism médiéval et Renaissance*. In: *Les idées et les lettres* (Paris, 1932) pp. 171–196. Különösen Curtius volt azon az állásponton, hogy a nyugati kultúra az antikra folyamatosan épülő egységes szubsztancia, beleértve a természettudományokat is. Vö. Curtius, E. R.: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (Bern, 1954) p. 30 ff

²³⁴ A „renaissance of the twelfth century” kifejezést Rashdall, H.: *The Universities of Europe in the Middle Ages* (Oxford, 1895) című alapvető munkájában használja. Tulajdonképpen a Karoling-humanizmus periódusa.

viszont nem kétséges, hogy e téren a rendszeres és folyamatos feltáró és fordító munka csak a 15. században, Bizánc összeomlása (1453) után indult meg.²³⁵

Az újonnan feltárt és fordított, valamint újrafordított szövegek képezték a további nyelvi és tartalmi elemzések, magyarázatok, valamint kommentárok tárgyát.²³⁶

A medicina philologica

Ennek a *medicina philologica*-nak a jelentősége túlnő a korrekt szövegfordításon, értelmezésen és kiadáson. Döntően járult hozzá az antik szerzők érdemi megítéléséhez. Addig a neves ókori orvosokat, nagyobb részt, statikus formában ismerték. Egyeseket nagyra tartottak, másokat alig ismertek, ha viszont mégis ismertek, nem jelentőségüknek megfelelően értékelték. A kiválasztott nagyságokat – mint *Hippokratést*, *Galenost* – hozzáférhetetlen magasságokban tisztelték, a legcsekélyebb kritika sem érhette őket. A már említett okokon túl ez is hozzájárulhatott megállapításaik egy részének félreértéséhez, helytelen hipotéziseik tartós fennmaradásához. A *medicina philologica* minden öncélú tekintélytiszteletet megszüntetett. Nem csak a szövegek kerültek a helyükre, de szerzőik is. Az összehasonlító szövegvizsgálat, több forrásmű egybevetése, a szövegek kiegészítése végül is nem csorbította, hanem emelte az antik művek értékét. helyreállította például *Galenosnak*, a középkorban kritizálhatatlan, ám a 15. század végére már mindenképpen megtépázott tekintélyét. Ez a galénizmus reneszánsz-kori térhódítását is részben magyarázza.

A természettudományok a 15-16. században – minden ellenkező állítással szemben – nem stagnáltak, és ez nem csak a csillagászat forradalmára igaz. A modern tudomány a reneszánsz első felismeréseinek egyfajta, fokozatosan előrehaladó szekularizációjából, közkinccsé válásából, a mikro- és makrokozmosz viszonyának ésszerű magyarázatából, illetve a valós folyamatokat közvetítő fogalmak tisztázásából jött létre. Bizonyos értelemben a

²³⁵ Buck, A.: Gab es einen Humanismus im Mittelalter? In: Romanische Forschungen 15 (1963) pp. 213–230.

²³⁶ Buck, A.: Zum Begriff und Problem der Renaissance (Darmstadt, 1939); uő.: Der Beitrag des Renaissance-Humanismus zur Ausbildung des naturwissenschaftlichen Denkens. In: Sitzungber. Geschichte zur Beförderung der gesamten Naturwissenschaften zu Marburg 37 (1966) pp. 33–45; uő.: Das Geschichtsdenken der Renaissance (Krefeld, 1957); Kristeller, P. O.: Humanism and Scholasticism in the Italian Renaissance. = Byzantion 17 (1944–45) pp. 346–774; uő.: Medieval Aspects of Renaissance Learning (Durham, 1974); uő.: Renaissance Thought. 1–2 vols. (New York, 1961–65); uő.: Studies in Renaissance Thought and Letters (Róma, 1956, repr. 1969); uő.: Iter Italicum. 1–2 vols. (Leiden, 1963–65); uő.: The Classics and Renaissance Thought (Cambridge, Mass. Harvard U. P.: 1955); Garin, E.: L'umanesimo italiano (Bari, 1952); uő.: Scienza e vita civile nel Rinascimento (Bari, 1968); uő.: La cultura filosofica del Rinascimento (Firenze, 1961), Keil, G. – Schmitz, R. hrsg.: Humanismus und Medizin (Weinheim, 1994).

„mágikus”, a „spirituális”, a tapasztalaton és értelmén túli világ fokozatos lerombolásáról, s egyben a ráció, a tapasztalat, a mechanizmusok világának fokozatos fölépítéséről volt szól.²³⁷

A medicina, noha fejlődése igen lassú és időben elhúzódó volt, szintén nem maradt változatlan. A 14–15. századi humanistáknak a természettudományokat és azok módszertanát bíráló véleménye ellenére a humanizmus és a természettudomány sok ponton érintkezett. A kor nagy művészei pedig mindkettőből merítettek és mindkettőt befolyásolták. Miközben alkotómunkájuk teoretikus szabályain elmélkedtek, szükségét érezték, hogy ismereteiket mind a *studia humanitatis*, mind a matematika vagy az anatómia terén gyarapítsák. A még kézműves *ars mechanica* ekkor kezd közeledni az *artes liberales*-hez, a szabad művészetekhez. Ennek a több – sőt lehetőleg minden – tudományt egyesíteni törekvő univerzalista szemléletnek a sajátosan reneszánsz *uomo universale*, a polihisztor lett az ideálja.²³⁸

A reneszánszban felébred a *renovatio studiorum*, a tanulmányok megújítása utáni vágy is, és pedig nemcsak a szorosan vett *studia humanitatis* (humán tanulmányok) keretén belül, hanem a tudomány egészében, beleértve természetesen a medicinát is. (A tanulmányok forrása mindamellett továbbra is az antik szerző maradt!) Ezt a gondolatot humanisták, nem utolsósorban humanista – köztük számos magyar és Magyarországon működő – orvosok terjesztették.²³⁹

Az orvosok a humanistákkal egyetértésben kutatták és tárták föl az antik orvostudomány kincseit. *Hippokrates* és *Galenos* munkáinak új, nyelvileg és tartalmilag egyaránt tisztázott fordításai születtek. *Nicolaus Leonicens* (1428–1524) filozófus, matematikus, orvos, a görög irodalom tanára, a ferrarai és a padovai egyetemen tanuló angol humanista és orvos, Erasmus barátja, *Thomas Linacre* (1460–1524) ültették át a görög klasszikusok számos alkotását latinra.

Nem is túl hosszú idő múltán a latin fordításokat nemzeti nyelvűek is követték, mégpedig több kiadásban is. Egyedül *Galenos* munkáiból egyetlen évszázad alatt (1490 és 1598 közt) 660 kiadás jelent meg Európa jelentős nyomdáiban – köztük a „teljes kiadások” száma 18! Galenos művével foglalkozott többek közt a francia *Symphorius Campegius*

²³⁷ Ami az antik orvostudományt illeti, a reneszánszban az valóban „nem újrafelfedezés, hanem újjáélesztés volt”. Vö. Magyar László András: Az antik orvostudomány újjáéledése a reneszánsz hatására. = *Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények*. Vol. 109–112. (1985) p. 82.

²³⁸ Seidlmayer, Michael: *Wege und Wandlungen des Humanismus* (Göttingen, 1965)

²³⁹ Aki egységes séma hálójába akarja szorítani, írja tovább, „werde nur sich selbst in den Maschen verstricken” vö. Huizinga, J.: *Das Problem der Renaissance*. In: Huizinga, J.: *Wege der Geschichte* (München, 1930) p. 138. Ez nem jelentheti azt, hogy a további kutatások során a reneszánsz ne önálló arculatú korszakként vizsgáltság: „there seems no doubt about the distinctive physiognomy of the Renaissance, and the aim that the very existence of the Renaissance has to be proved by a satisfactory definition of it, must be rejected” – írja Kristeller, P. O. Lásd: *The Place of Classical Humanism in Renaissance Thought* = *Journal of the History of Ideas* 4 (1943) p. 59.

(Symphorien Champier, 1472–1538), *Ioannes Manardus* (Giovanni Manardo, 1462–1536), a híres Galenos-index szerzője, *Antonius Brassavola* (1500–1570), de az író-orvos *Rabelais* is. Galenos és Hippokrates mellett a kor felfedezettjének, az első században élt enciklopédistának, Celsusnak, a görög medicina római kompilátorának munkái hagyták el legnagyobb példányszámban és leggyakrabban a nyomdát. *Cornelius Celsus* (Kr. u. 1. sz.) enciklopédikus művéből csupán a '*De medicina*' címen ismert nyolc orvosi könyv maradt fenn. Ezt a középkorban ismeretlen művet előbb *Guarinus* 1426-ban, majd *Ioannes Lamola* fedezte föl. A könyv a nyomtatás megjelenésétől számtalan kiadást ért meg, mivel latin nyelve miatt igen nagy népszerűségnek örvendett: később *Leonardo da Vinci* is kutatta és idézte. Nehéz lenne valamennyi, a reneszánsz idején felfedezett, vagy újra életre keltett orvosi vagy gyógyszerészeti munkát felsorolni: e felsorolás azonban mindenképpen *Pedaniusz Dioszkuridész* (Kr. u. 1. sz.) és *Plinius Secundus* (Kr. u. 1. sz.) említésével kezdődhetnék.

Az antik szövegek elemzése és rekonstruálása azonban különös eredményhez vezetett: a matematikusok, orvosok, botanikusok, csillagászok, míg tisztelettel adóztak a régmúlt irodalmi emlékeinek, hódolatukat az új iránti igénnyel kapcsolták össze. „*Megkísérelték a természetben újra megtalálni mindazt, amiről a görög szerzők kijelentették, hogy meglették, és eközben az európai tudósok lassan kezdték felderíteni, hogyan viselkednek a dolgok valójában*” (Marie Boas).²⁴⁰

Hagyomány és újjászületés

A humanista orvosok – a skolasztikus tanok továbbélése mellett – a medicina új viszonyát teremtik meg saját tradíciójukkal, és vizsgálataik tárgyával, az emberi test természetével és a természettel kapcsolatban. A humanista történeti és nyelvi kritika segítségével eredeti formájukba visszaállított szövegek *Galenos* tekintélyét nem csökkentették, hanem inkább növelték. A szövegkritika erősítette ugyanakkor az anatómiai-élettani gondolkodást, legitimálta az egyre gyakoribb boncolásokat és ezek révén kritikát, amely az antik medicinának csak a tekintélyelv alapján őrzött tartalmát illette.²⁴¹

A tipikus reneszánsz-humanista, *Vesalius* által megújított anatómia a későbbi fejlődést meghatározó befolyásával paradigmája lehet e jelenségnek. Az antik szerzők tekintélye azonban, amely korábban legitimációs érvet biztosított, csak lassan adta át a helyét a természet autoritásának. Az elméleti orvostanban ez a folyamat a felvilágosodás idején, a

²⁴⁰ Keil, G.: *Medizingeschichte und Humanismusforschung*. In: AHF, 1983, Humanismus und Medizin Arbeitstagung der DFG, 1982 (Ingolstadt) No. 25. p. 1.

²⁴¹ Butterfield, H.: *The Origins of Modern Science 1300–1800* (London, 1947) p. 17.

gyakorlati orvostanban pedig csak még később, a 19. században fejeződött csak be. Ekképpen a reneszánsz medicinájában a hagyományhoz és a természethez való új viszony előfeltétele volt az „új” orvostan megjelenésének, de nem volt azonos azzal.²⁴²

A reneszánsz a medicinában nem azonos az újkorral, még csak nem is a kora újkorral, hanem e korszakok alapja csupán. Nélküle sem fejlődés, sem változás nem következett volna be ezen a területen. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a reneszánsz kezdetén, a 14. század második felében, egyes humanisták milyen ellenségesen tekintettek az orvosokra és az orvoslásra.²⁴³

Míg a *Petrarca* által erősen megtámadott skolasztikus medicina a 15–16. században még uralkodik az egyetemeken, a *studia humanitatis* tanítói, mint *Georgius Valla*, humanisták, mint *Hermolaus Barbarus*, humanista orvosok, mint *Laurentius Laurentianus*, *Nicolaus Leonicens*, *Thomas Linacre* és mások, fordításaik, kommentárjaik révén az orvosi oktatás alapvető megújulását készítették elő. Ugyanekkor az antik irodalom hatására olyan újfajta, művészi-filozofikus, az ékesszólást (eloquentiát) a bölcsességgel (sapientia) ötvöző írások születtek a medicinán belül, mint *Marsilius Ficinus* az értelmiségiek (studiosi) számára írott egészségtana, vagy *Erasmus* az orvoslást magasztaló szónoklata, az '*Oratio de laudibus medicinae*'. A nagyszerű francia orvos, az íróként még kiválóbb *François Rabelais* regényben énekli meg az orvost és művészetét.

Csak hogy a megtisztított és helyesen fordított antik orvosi szöveg sem hordozta mindig az igazságot.²⁴⁴ Az orvosi műveltségű filológusok és a bölcsész műveltségű orvosok hamar észrevették, hogy időnként bizony nem csak a szöveg arab fordításával volt baj. A téves közlés magától az antik szerzőtől származik – megjelent tehát a kritikai fordítás, amely nem csak a szöveget nézte, nem elégedett meg a nyelvi-stilisztikai korrekciókkal, hanem a tartalmat is szigorú vizsgálatnak vetette alá.

Franciscus Baco (Francis Bacon, 1561–1631) filozófiai empirizmusa innen vezet a tudomány elméletét megerősítő kísérleti vizsgálatok gyakorlatához, amely az „új” tudomány egyik alappilléreivé vált. Lassan kialakult a természetnek – a medicinát döntően befolyásoló –

²⁴² Ennek a tulajdonképpen még ma is vitatott kérdésnek eredetét lásd: *La disputa delle arti nel Quattrocento*, a cura di E. Garin (Firenze, 1947). A „disputa delle arti”-n annak idején orvosok is részt vettek. A „querelle des anciens et des modernes” az orvostanban sem volt kisebb probléma, mint a litteratura, a poétika, a természettudományok, a matematika, az asztronómia és az asztrológia területén – csak sokkal kevésbé volt látványos. A vita mindenesetre jóval később válik általánossá a medicinában, csak a 16. század második felében. Vö. Lichtenthaeler, C.: Grundsätzliche Schwierigkeiten in der medizinischen Humanismusforschung (Start eines Forschungsberichtes). In: *Humanismusforschung*, Mitteilung II.

²⁴³ Blunt, A.: *Artistic Theory in Italy 1451–1600* (Oxford, 1960)

²⁴⁴ Saxl, F.: *Science and the Italian Renaissance*. In: *Saxl Lectures* (London, 1957) pp. 111–124. Valamint Singer, Ch.: *The Confluence of Humanism, Anatomy and Art*. In: *Saxl F.: Memorial Essays* (London, 1957) pp. 260–269.

új képe, a természettudomány új értelmezése, ahogy az Leonicensusnál, Rabelais-nál, és legfőképpen Vesaliusnál látható. Az Alpoktól északra a humanizmus pedagógiai tartalmat is kap, amely Erasmus és követői útján terjed, és így járul hozzá a medicina reformjához. Ez határozza meg tehát a továbbiakban az orvosi fakultásokon oktatott tananyagot.

A reneszánsz új szemlélete a hagyományos műfajokban, az orvosi *epistolákban* és *consiliumokban* is tükröződik. A reneszánsz idején is tovább élnek a középkorban elterjedt, igen kedvelt tanköltemények, mint a *Regimen Salernitanum*, ám a műfajhoz sorolható *Hieronymus Fracastorius 'Syphilis'* című poémája is.

Bár a humanizmus és az egyetemi szellemi élet közt évtizedeken át bizonyos ellentét feszült, a két világ határozottan befolyásolta egymást. Különösen az itáliai egyetemek humanizmus-recepciója kezdődött igen korán, ezeknek az egyetemeknek a befolyása pedig az „ultramontán”, vagyis Alpokon-túli egyetemek tananyagára meghatározónak bizonyult. A humanista műveltség és az orvosi szaktudás együtt tesz lehetővé az új típusú tankönyvek megjelenését. Ezek a kor követelményeihez alkalmazott tankönyvek jelentősen befolyásolták a 16. század orvosi gondolkodását.

Hosszú ideig uralkodott az a vélemény, hogy a humanizmus, mint a reneszánsz oktatási-tanulási, művelődési mozgalma, illetve az egyetem, mint a középkori skolasztika²⁴⁵ őrzője, egymással ellenségesen állottak szemben. Tény, hogy a humanizmus tudományfogalma rendkívül lassan és korlátozott mértékben találta meg helyét az egyetemeken. A 16. század közepétől azonban a humanizmus az orvosi stúdiumoknak is része, illetve kvázi alapja lett. A kor orvostanárainak könyveiben humanista szemlélet fedezhető föl. Az a folyamat, amely a tradícióktól való elfordulás nélkül vezetett a medicina ártérteleléséhez, így továbbfejlődéséhez, a 16. század közepétől már túlnyomóan az egyetemeken zajlik.

A reneszánsz medicina szellemi környezete

A reneszánsz medicinája azonban nem csupán a humanizmusnak, hanem azoknak a középkorban induló, majd a 15. század második felében egyre sebesebben kibontakozó szellemi áramlatoknak, illetve az új felfedezéseknek, és a belőlük fakadó szemléleti változásoknak is következménye, amelyek a nyugati kultúrát és civilizációt teljesen átalakították.

---

²⁴⁵ A skolasztikus jelző, eredetileg 'iskolai'-t, 'egyetemi'-t jelentett, vagyis az iskolákban, egyetemeken oktatott tananyagot jelölte.

Ez az átalakulás additív folyamat volt, amely megőrizte a hagyományt, a régi ismereteket pedig nem elvetette, hanem újakkal egészítette ki és átértelmezte, vagyis új szellemben vizsgálta a világot. Éppen ez a folyamatos átmenet teszi nehezzé, csaknem lehetetlenné a reneszánsz kezdetének vagy végének meghatározását, akár a művelődés-, akár a művészettörténetben, akár pedig a tudománytörténetben teszünk rá kísérletet. Úgy tűnik azonban a 15. századi Itáliából indult el az a kulturális változás, amelynek folyamán az ember újra felfedezte a világot és önmagát. A világot földrajzi, az embert pedig fizikai és erkölcsi valójában egyaránt. A kor emberének eszményképe az antik világ szépsége, tudása és egyetemessége lett. Az egyetemességre, harmóniára, az intellektuális elmélyülésre való törekvés, a hit és a földi lét összebékítése pedig a humanizmus lényege.

A nyomtatás felfedezése, és vele a könyv széles körben való elterjedése, Amerika és az Indiába vezető tengeri utak megismerése, a hadviselés megváltozása, a lőfegyverek elterjedése, a pénz- és bankrendszer kialakulása, új birodalmak – köztük elsősorban a spanyol – születése, Anglia és Németalföld hatalmának növekedése, az európai parasztlázadások, vallási és társadalmi mozgalmak megváltoztatták Európa képét, gazdasági-társadalmi szerkezetét, és mindez természetesen hatott a tudományra és ezen belül az orvostudományra is.

Új egyetemeket, orvosi karokat alapítottak addig a kultúra perifériáján lévő városokban is. A reformáció – és ez ezzel részben párhuzamos ellenreformáció – mozgalmi pedig nem csak a vallás vonatkozásában újították meg a szellemi életet. A művészetektől a tudományig újfajta realizmus hatja át a világot, s egyre erősödik az individualizmus, az én, a személyiség tisztelete. A csillagász *Copernicus* – aki mellel képzett orvos is – az univerzum teljesen új fogalmát teremti meg, új világkép születik. E korszak mégis tele van ellentmondásokkal.

A gyógyító gyakorlatban a kauzális összefüggéseket kereső, a jelenségeket pontosan megfigyelő és leíró orvosok már nem akarták tudomásul venni a csodákat. Racionális, vagy legalább hihető magyarázatokat kerestek, ami a pszichés tényezők jobb megismeréséhez is vezetett. Az *imaginatio* fogalma – amelynek talán a mai szuggesztió kifejezés a megfelelője – megjelenik *Cornelius Agrippa de Nettesheim*, *Paracelsus*, *Ioannes Picus Mirandulanus* írásaiban, mint pszichés betegségek okozója, s mint gyógyító tényező egyaránt. *Ioannes Wierus* (Johann Weyer, 1525–1588) nevéhez fűződik az akkor merész állítás, hogy a boszorkányoknak titulált szerencsétlen asszonyok nem a Sátán megszállottjai, hanem elmebetegek, vagy lelkiileg ingatag személyek. A bázeli *Felix Platerus* (Felix Platter, 1536–1614) az elsők közt tett kísérletet a betegségek osztályozására, különös figyelmet szentelve az elmebetegségeknek is.

Félreismerhetetlen a művészeteknek az orvostudományra gyakorolt megtermékenyítő hatása is. A 15. század végén az évezredes sematikus anatómiai illusztrációkat reális ábrák váltják föl. Művészek és orvosok közt olyan szoros a kapcsolat, hogy például Firenzében az orvosok és a festők egyetlen céhhez tartoztak.

Leonardo da Vinci (1452–1519) jelképezi ezt a korszakot, aki festőként, mérnökként, anatómusként, kutatóként az emberiség talán legnagyobb zsenije, jóllehet hatása a maga korában alig jutott túl a személyes kontaktusokon. Írásait, feljegyzéseit csak halála után mintegy két évszázaddal publikálták. Boncolások alapján készített anatómiai rajzai bonctani és művészi szempontból egyaránt bámulatosak.

A reneszánsz azonban nem csak ragyogó művészi alkotások kora, a modern tudományosság bölcsője, hanem tévhitek, babonák örököse is: éppen a 16-17. században éri el csúcspontját a boszorkány- és eretnek-üldözés, kiteljesedik az inkvizíció hatalma. Ekkor jelenik meg a hírhedt '*Malleus maleficarum*' (1489), a boszorkányokat kihallgató inkvizítorok kézikönyve is.

Imitatio és alkotás

Az új műveltség jellegéje látszólag az *imitatio* (utánzás), ami értelemszerűen követés is – hol a régiek, hol pedig a természet utánzása – mégis valami egészen más lesz belőle. Nem pusztán a már megteremtett formákat és eredményeket imitálták, hanem azokat a folyamatokat is megismételték, amelyek ezekhez az eredményekhez vezettek. Egyszóval a reneszánsz a dolgok és a kulturális tények dinamikájának utánzása. A régiek felfedezése egyazon folyamaton belül hozta létre az antikvitás kultuszát és összevetését a modernekkel, sőt mindennek a védelmét is. A klasszikusok tanulmányozása felkeltette a klasszikusokkal való vetélkedés vágyát is, elősegítette az aktív alkotást. Az a törekvés, hogy a *studia humanitatis*-t, a szellemtudományokat részesítsék előnyben, paradox módon erősítette a természet, a természettudományok, a technika és az orvoslás iránti érdeklődést is.

A régiek passzív utánzása, és tanításuk dinamikus továbbalkotása persze újra meg újra összefonódott. A kor tudósai az antikvitásnak és az ókori szerzők tanainak mindenekfelett kérdeve kifejtő funkciót tulajdonítottak. Szerintük a régiek segítettek a szellem felszabadításában. Ebből kiindulva válik érthetővé a *studia humanitatis* és a hét szabad művészet, az *artes liberales* egybeesése, ami az orvosi tananyagnak is alapja volt. Az utóbbiakat azért nevezték így, mert „szabaddá tették az embert”.²⁴⁶ A régiek utánzásának tehát

---

²⁴⁶ Vagy mert szabad emberhez méltóak voltak.

eben az időben ez a jelentése, hogy az embernek azonosnak kell lennie önmagával, saját korában kell tevékenykednie, épp úgy, ahogyan azt a régiek tették. A humanizmus sokkal több, mint az ember felfedezése, eszköz, amellyel az ember képes kibontakoztatni önálló teremtményét.

Tudjuk, hogy a reneszánsz kora távolról sem szabadult meg a tekintélyelvűtől. A középkori egyetem tradíciójával szembehelyezkedik *Laurentius Valla*, amikor '*Dialecticae disputationes*' című munkájának bevezetésében megjegyzi: szégyenletes dolog a diákokat arra kötelezni, hogy *Arisztotelésznek* soha ne mondjanak ellent. Az önálló vélemény kimondásának jogához ragaszkodik, igazi humanistához illően, *Ioannes Picus Mirandulanus* is, amikor azt fejtegeti, hogy nem szükséges valamely iskolához tartoznia annak, aki a saját véleményét hirdeti. Ezt akkor mondja és írja, amikor az egyetemeken a tekintélytisztelet az úr. Nem ritkán még a legnagyobb, legmerészebb gondolatot is csak valamely autoritás nevének védelme alatt lehetséges közölni. gyakran csak óvatosságból, esetleges támadások elkerülése végett hivatkoznak egy-egy klasszikus auctorra. Még a „neotericus” Fernelius is, a reneszánsz egyik legjelentősebb orvosa, mint látni fogjuk, Arisztotelészről Galenoson át egy sor tekintély nevével támogatja meg igazán eredeti közlendőit is.

A humanisták *ad fontes* (vissza a forrásokhoz) törekvése és megújult filozófiája a hagyományos tudományfogalom és ezzel együtt a tananyag megújulásához vezet, ami az orvosi tananyagban és *ordo legendi*-ben (tanrendben) is megjelenik. Képzettsége folytán a humanizmus korának orvosa, főként ha olasz vagy francia egyetemet végzett, vagy ha a reformációt követően valamely német egyetemen szerzett fokozatot, képes volt a medicina elméletein túl is képviselni a kor általános filozófiai tételeit. Ez vonatkozott mind a szűkebb vagy tágabb Arisztotelész-recepció által felvetett kérdésekre, mind az e korra jellemző, a racionális averroizmus és nominalizmus²⁴⁷ kiváltotta vitákra.

Az orvos humanistákra e törekvés mellett úgynevezett „antibarbarizmus” volt jellemző. Ez az orvostudományba is – éppen a szövegkritika hatására – beszivárgó arab-ellenesség azonban a gyakorlatban szerencsére nem bizonyult következetesnek, az arabok ismereteit ugyanis sem a diagnosztikában, sem a terápiában nem lehetett továbbra sem nélkülözni.

Az egyetemeken előadott orvostan „új” filozófiai alapját a 16. században, sőt a 17. század első felében is folyamatosan uralkodó eklektikus arisztotelianizmus mellett a lassan az egyetemekre is beszivárgó újplatonizmus együttesen képezte. Igaz, az újplatonizmus az

---

²⁴⁷ A filozófiai nominalizmus a fogalmakat nem önálló létezőknek, hanem csak az emberi értelem produktumának tekintette, míg a vele szemben álló realizmus a fogalmakat Isten által teremtettként tartotta, és – némely szerző esetében – a fizikai világ jelenségeit és dolgait másodlagosnak, így csupán e fogalmak leképeződésének vélte.

egyetemi tananyagban közvetlenül alig jelenik meg. Az orvosi újplatonizmus legjelentősebb alakja *Marsilius Ficinus* volt, aki mind személyében, mind pedig szemléletében egyesítette a platonizmust és az orvosi hagyományt. Apja, aki maga is orvos volt, Galenos tiszteletére nevelte. Szellemi atyja, *Cosimo Medici* pedig *Platón* követésére buzdította. „*Mindketten a medicina számára köteleztek el*” – írja a *Lorenzo Medicinek* ajánlott '*De triplici vita libri tres*' (Három könyv a hármas életről) előszavában –, „*mivel Galénosz a test orvosa, Platón pedig a léleké*”.

Az új orvostudomány

A 16. század megújult teológiai kutatásai, a gyakori és mélyenszántó viták kedveztek a filozófiai vizsgálódásoknak. A filozófiát ekkor már nem a teológia szolgálólányaként kezelték, kutatása, művelése – részben *Melanchtonnak* és követőinek hatására – minden magasabb fakultáson új lendületet kapott.

Kialakul a természet új képe, a természettudomány új értelmezése. A *studia humanitatis* a medicina és a természettudományok képviselőinek a kritikai gondolkodás iskoláját jelentette. A 16. század a természettudományok klasszikus auktorai iránti megújuló érdeklődés, egyben a növénytan, az állattan, az élettan iránti érdeklődés fellendülésének időszaka. *Dioszkuridész* '*Materia medica*'-ja iránt nem csekélyebb az érdeklődés, mint amilyennel *Vergiliust*, *Platont* vagy *Tacitust* olvassák. A növénytan – és a gyógynövénytan – talán az a terület, amely az új szemléletből a legtöbb közvetlen hasznot húzta. A botanika megújulása is az antik szerzők szövegeinek kritikai vizsgálatával indult, hogy gyűjtés, kutatás, leírás, rendszerezés, végül a könyvnyomtatás által lehetővé tett illusztrált kiadás munkájával folytatódjék. Az első nyomtatott könyvek közt feltűnően sok a botanikai munka, orvosi fűvészkönyv. A 16. század orvosbotanikusainak (*Leonhardus Fuchsius*, *Otto Brunfelsius*, *Conradus Gesnerus*, *Valerius Cordus*) munkássága új alapokra fektette a gyógyszerészetet, önálló tudománnyá, s egyben a medicina részévé is tette a botanikát. Az antik szerzők tekintélye, amely korábban legitimációs érvet biztosított, lassan átadta a helyét a természet autoritásának.

A botanika és a *materia medica* fejlődése is azt példázza, hogy ha a fogalmak túlságos realizmusától eltekintünk, és ismét a történelem mozgékony folyamatait vesszük szemügyre, láthatjuk, hogyan ölelkezik egymással a *studia humanitatis* és a feléledő természettudomány, hogyan fonódik össze az ember és a megformált szó dicsőítése és szolgálata a természet kutatásával.

Miközben azonban a természettudomány látványos fejlődésnek indul, sok humanista számára a természettudományos ismeretek, s bennük az orvosiak is, jelentéktelennek, feleslegesnek vagy alsóbb rendűnek tűntek. *Coluccio Salutati* (1331–1401) – aki egyébként elsőnek használta a *studia humanitatis* kifejezést – '*Disputa delle arti*' (A mesterségek vitája) című munkájában a medicinát a tudományok virtuális rangsorában még a jogtudomány mögé sorolja.

Az ellenérvet az orvos *Giovanni d'Arezzo* és a filozófus *Ricoletto de Vernia*, a padovai arisztoteliánizmus kiemelkedő képviselői fejtették ki. A medicina felsőbbrendűségét hangsúlyozták a jogtudomány felett, utóbbinak még tudomány-jellegét is kétségbe vonva. A disputa végén pozitív ítélet született az orvostanról. A medicina, amennyiben a természettudományos megismerésre törekszik az orvoslás érdekében, magasabb szellemi tevékenységnek tekinthető, mint a szabályok közé szorított jogtudomány. Ezt írja *Antonius Ferrariensis* orvos és humanista a '*De dignitate disciplinarum*' (A tudományok méltóságáról) szóló munkájában. Száz év vita után e kérdésben konstruktív megbékélés jött létre.²⁴⁸

A reneszánsz medicina azonban a legnagyobb változást az anatómia terén hozta. *Andreas Vesalius* (1514–1564) személyében már a funkciót is kutató morfológus, az elmélettel felvértezett klinikus és a gyakorló sebész minden tulajdonsága és képessége egyesül. A megújult tudomány egyik legnagyobb művének, a '*De humani corporis fabrica*' (Az emberi test szerkezetéről) előszavában kifejti, hogy feladata az anatómiát sok évszázados hanyatlás után feléleszteni, és visszaadni nagy tekintélyét. Ugyanitt sajnálkozik azon, hogy a gyakorló anatómus és a szellemi tanító, a sebész és az orvos a múltban különváltak egymástól. Az orvoslás művészetének ez a sajnálatos megosztása vezetett az egyetemeken ahhoz a gyűlöletes rendszerhez, hogy „*egyvalaki boncolja a testet, a másik pedig leírja a részeit*”. „*Ez utóbbi, mint egy varjú, magas pulpituson gubbaszt, és megvetendő módon másokat ismételve írja le azt, amit közvetlenül nem látott, csak mások könyveiben olvasott.*” Panaszolja, hogy aki viszont boncol, az se beszélni, se magyarázni nem tud. Éppen ezt, az értelem és a tapasztalat közötti közvetítést kísérelték meg a reneszánsz idején.

---

²⁴⁸ Castiglione, Arturo: *The Renaissance of Medicine in Italy* (Baltimore, 1934); Ruttkay, L.: *Jessenius als Professor in Wittenberg. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 62–63. (1971) pp. 13–57.*; Schultheisz, Emil: *Antonius Gazius und die humanistische Medizin. = Medizinische Monatsschrift 15 (1961) Heft 3. pp. 179–182.*; uő.: *Joannes Antonius Cassoviensis, Humanist und Arzt des Erasmus. = Gesnerus 17 (1960) No. 17. pp. 117–123.*; uő.: *Ein ungarischer Humanist Johannes Zsámboky (Sambucus) und seine Beziehungen zu einigen seiner deutschen Freunde. In: Acta XXX. Congrès International d'Histoire de la Médecine. Düsseldorf 31. 8. – 5. 9. 1986. Düsseldorf, 1986. pp. 441–443.*; uő.: *Zsámboky, az orvos-humanista. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 109–112 (1985) pp. 173–180.*

Vesalius régi orvos-családból származó, lenyűgöző egyéniségű orvos. 25 éves korában az anatómia professzora Padovában, 28 éves, mikor nagy művének első változata megjelenik. Könyvében, amely nem egyszerűen bonctan, rámutat, miként gátolta a fejlődést az a körülmény, hogy az orvosok nem boncoltak. Megkísérelte föléleszteni azt a klasszikus hagyományt, amelyben a gyakorlat és az elmélet még nem külön utakon járt. Közvetlen megfigyelésekre építve munkáját kiküszöbölte a mélyen gyökeredző galenosi tévedéseket. A kor érett volt már az új anatómia befogadására, amelyet *Jan Calcar*, tehetséges flamand festő képei illusztráltak. Vesalius Galenos több mint 200 anatómiai tévedését korrigálta, élettani nézeteit azonban osztotta. Anatómiai kritikája Galenos minden hűséges követője számára elviselhetetlen volt. Saját, egyébként nagy tudású és nagyra becsült tanára, *Jacobus Sylvius* (Jaques Du Bois, 1478–1555) felháborodásában *V. Károly* császárhoz fordult – akinek időközben Vesalius udvari orvosa lett – kérve tőle, hogy „*súlyosan büntesse meg a flamandot*”, és „*hallgattassa el ezt a szörnyeteget, aki (tanaival) mérgezi Európát*”. A kor tehát érett volt ugyan az új tanok befogadására, a professzorok azonban még nem mind. Sylvius a „vesanus” (eszeveszett) jelzővel illette zseniális tanítványát. Vesalius röviddel korszakalkotó műve megjelenése után megunta a meddő vitákat, és a katedrát végleg felcserélte a spanyol udvari orvos állásával, ellátva az udvari sebész funkcióit is. Sylvius már 1539-ben Párizsban megjelent könyvében, melyben didaktikus szempontok alapján szerkesztette olvasási-tanulási rendbe a diákoknak szánt Hippokratesz- és Galenos-írásokat (*'Ordo et ordinis ratio in legendis Hippocratis et Galeni libris'*) hosszan fejtegeti, hogy aki Galenost támadja, az igazságot is tagadja. Vesaliust, aki csak korrigálta és távolról sem támadta, még kevésbé tagadta, ezen az alapon ítéli el.

Másrészről azonban Vesalius sem volt tökéletesen tévedhetetlen. Egy-két tévedését indokoltan tette szóvá tanártársa *Realdo Colombo* (1516–1559). Őt viszont kortársa *Gabriele Fallopio* (1523–1562) igazította helyre néhány precízebb megfigyeléssel. Ezt a humanistákra jellemző eljárásmodot a ma kevésbé ismert de a maga korában nagy elismerésnek örvendő angol orvos, *Thomas Moffet* (1553–1604) 1584-ben megjelent opusából ismerhetjük meg (*'De iure et praestantia medicamentorum dialogus apologeticus. Accesserunt etiam epistolae quaedam medicinales ad medicos aliquot conscriptae'*, 1584).

Vesalius *Fabrica*-ja nemcsak számos igen jelentős részleteredményt, több funkció felismerését és leírását illetően jelentett haladást a korábbi anatómiához képest, de a medicina általános haladása szempontjából is hatalmas előrelépés, hiszen az új orvosi szemlélet, gondolkodás lényege jelenik meg benne: a valóságérzékelés, valóságfelfogás új módja. Ez az európai orvostudomány minőségi változását jelenti, és nem csak az anatómiában.

Vesalius csakúgy, mint megbántott tanára a reneszánsz medicina igen jeles és mérvadó képviselői és vezető személyiségei voltak. Ebből a példából is jól látható tehát a reneszánsz medicina egyik jellegzetes vonása, a humanista orvosok csoportjának sokfélesége.

Vesalius műve sem minden előzmény nélkül való. A nagyhírű humanista, *Georgius Valla* (1447–1500) '*De humani corporis anatomia*' című munkája 1502-ben, Velencében jelent meg. Ez a mű *Julius Pollux Onomasticon*-jából vezet be új görög fogalmakat az anatómiába, s így számos ma is használt anatómiai szakkifejezés forrása lett.

Bartolomaeus Eustachius (1500–1574), *Gabriel Fallopius* (1523–1552) nevének ismerete nélkül szintén nem lapozható ma sem anatómiai atlasz. Fallopius tanítványa pedig *Fabricius ab Aquapendente* (1547–1619) a vénabillentyűk leírója, *Guilielmus Harvaeus* (William Harvey, 1578–1657) mestere volt, aki viszont Vesalius anatómiáját – néhány évtizeddel később – új élettannal egészítette ki. Az orvostudomány fejlődésében a reneszánsz idején a – gyakran levelezés útján is fenntartott – személyes kapcsolatok is jelentős szerepet játszottak.

A természettudományok egy-egy ágában autonóm, a megismerésre és cselekvésre irányuló kutatási területek alakultak ki. Nem csak a már jó ideje válságba jutott középkori tudás enciklopédiájának váza roppant össze, hanem egyes részei is megdőltek. E részterületeken most olyan módszereket, eszközöket dolgoztak ki, amelyek új szintézist tettek lehetővé. A medicinában ilyen, különlegesen fontos részterületek voltak a már említett anatómia és a botanika, ám közéjük tartozott a kórtan és a terápia is.

Sok, korábban bizonytalan „láz” elnevezésű betegség, köztük a máig ismeretlen kórokú *sudor anglicus* (angol veríték), valamint a malária, a tifusz, a bárányhimlő és a skarlát pontos kórleírása és elkülönítő diagnózisa született meg. A klinikai szemlélet fejlődésének tulajdonítható, hogy Európa egyik legfontosabb orvosi központjában, Padovában *Joannes Baptista Montanus* (1498–1551) vezette be a betegágy melletti oktatást.²⁴⁹ Tőle vették át a módszert másfél évszázaddal később a hollandok.

A reneszánsz idején lett a kórház az egyetemi orvosi oktatás egyik színtere: ez a gyakorlat a 16. század második felében válik rendszeressé. Montanus *Medicina practica* előadásai keretében vezeti el hallgatóit – az elméleti előadások után – a Szent Ferencről elnevezett városi kórházba, amelynek 1536 óta főorvosa, primarius volt. Utóda, *Hieronymus Mercurialis* (1530–1606) folytatta a kórházi gyakorlatot, mint ahogy ezt tették az ő utódai is. A kor számos híres orvosa szakította meg peregrinációját, külföldi egyetemjárását, hogy a

---

²⁴⁹ A klinika neve is erre a módszerre utal, a 'kliné' ugyanis görögül 'ágy'-at jelent. Az első oktatásra is használt klinikák a dél-perzsiai Gondhisapúrban létesültek a 9. században.

padovai kórházi gyakorlatokon részt vegyen. Ők voltak azok, akik az oktatási módot Európa többi egyetemén is bevezették, míg annak végső formáját a 18. században, a németalföldi *Boerhaave* meg nem teremtette.

Új szempontok érvényesültek a klinikai megfigyelésben és a járványtanban is. Harcot hirdettek az arab mesterek dogmatikus tanai – ám nem jól asszimilált, élő elvei – ellen, mégpedig nem ritkán *Galenos* nevében, akinek tekintélye csorbíthatatlan maradt. A reneszánsz medicinát klinikusként is a 16. század legjelentősebb teoretikus orvosa, a francia udvari orvos, *Ioannes Fernelius* (1497–1558) képviseli. *Vesalius* és *Fuchsius* mellett a medicina hagyományának legjobb ismerője, legeredetibb újragondolója. Igazi neoterikus: '*Universa medicina*' (Párizs, 1554) című összefoglaló munkája a 18. századig egyetemi kézikönyv maradt. A „*Physiologia*” és a „*Pathologia*” című fejezetek e tárgyak legkorábbi rendszerezett tanulmányai. Művében kritizálja *Galenost*, akinek tekintélyét ugyanakkor saját téziseinek megerősítésére használja, s nedvtanához is hű marad. Maguk a *physiologia* és *pathologia* kifejezések is ide vezethetők vissza. *Fernelius* modern élettan-fogalma azonban a tantervekben igen későn, csak a századfordulón jelenik meg. Az '*Universa medicina*' rendszere is lényeges: a könyv öt fejezete (*physiologia*, *pathologia-aetiologia*, *prognostica-semiotica*, *diaetetica-hygiene*, *therapeutica*) lett utóbb az egyetemi oktatás beosztásának alapja egészen a 18. század közepéig.

Fernelius ismertette az influenza klinikai tüneteit és a tuberkulózis posmortalis képét, a szifilisz fertőzésének útját, tőle származik a *lues venerea* kifejezés. A kortárs orvosok többségével szemben nem hitt az asztrológiában. *Fernelius* orvosi gyakorlata és elméleti tevékenysége mellett grammatikával, filozófiával, rétorikával is elmélyülten foglalkozott. 1548-ban megjelent '*De abditis rerum causis*' (A dolgok rejtett okairól) című könyvének előszavában a következőket írja: „*A tudományok és a művészetek, amelyek majd' tizenkét évszázadon át eltemetve heverték, úgyhogy már azt hihettük végleg elpusztultak, most új életre kelnek.*”²⁵⁰

Tudományt, irodalmat, művészetet és társadalmat egyaránt foglalkoztatott a szifilisz, a *lues venerea*, amely Itália felől a 15. század végén viharos gyorsasággal terjedt el egész Európában. Itáliában *morbis Gallicusnak*, azaz „franciabetegség”-nek, Franciaországban pedig *morbus Italicusnak*, „olaszbetegség”-nek nevezték. Szifilisz nevét *Hieronymus Fracastorius* (1484–1555) veronai orvos költeményének főszereplőjéről kapta. Azt, hogy a szifiliszt Amerikából hurcolták-e Európába, vagy csak a fent említett differenciál-

---

²⁵⁰ Fernelius, I.: *De abditis rerum causis libri duo*. Francofurti ad Moenum, 1548. Praefatio.

diagnosztikus gondolkodás miatt különítették-e el egyéb kórképektől, ma sem végleg eldöntött kérdés.

Fracastoriusnak azonban jóval többet köszönhet a medicina, mint e betegség elnevezését és leírását. Számos fogalommal gazdagította az orvostant. 1546-ban írott könyvében először olvashatjuk a fertőző betegségek tudományos értékű elméletét, amelyet végül is csak a 19. század mikrobiológiája erősített meg. Megfigyelései alapján arra a következtetésre jutott, hogy a járványos betegségeket olyan csírák okozzák, amelyek „*saját erejüknel fogva megsokszorozódnak a szervezetben*”. Elképzelése szerint ezek a csírák vagy közvetlenül terjednek emberről emberre, vagy az úgynevezett „*fomes*” által, amely a fertőzést részben indukálja, részben pedig közvetíti (a *fomes* latinul taplót, gyújtót jelent, a közép-latinban kórokozót is jelenthetett). A csírákat magukat specifikusnak tartotta, úgy gondolta, hogy ok-okozati összefüggésnek kell lennie bizonyos járványos betegségek és meghatározott csírák, vagy *fomes*-ek között. Arra is gondolt, hogy a járványok erősségének változása valószínűleg a csírák virulenciájának változásával függ össze. Az elsők között volt, aki a tifuszt önálló kórképként írta le. Előbbi elméletéből vezette le terápiás javaslatát: minél előbb el kell pusztítani a fertőzést okozó csírákat.

A '*Syphilis, sive de morbo gallico*' (1530) című tankölteményében egyedülálló módon ötvöződik a humanista és a természettudományos gondolkodási forma. A fertőzés gondolatának csírája már mintaképénél, *Lucretiusnál* megtalálható. *Fracastorius* a betegséget egy általános, természettudományos képbe illeszti. Igen figyelemreméltó, hogy ebben a költeményben – majd több más írásában is – elhatárolja magát minden asztrológikus magyarázattól, tisztán empiriára támaszkodik. *Fracastorius* tankölteményének témáját, a fertőző járványos betegséget, mint klinikai entitást később egy prózai traktátusban is tárgyalja ('*De contagionibus*'). Ez a nem szépírói céllal, de ragyogó stílusban írt értekezés a korszak egyik úttörő orvosi írása. A versforma nem csökkentette a tudományos színvonalat, jöllehet *Fracastorius* megjegyzi: nem írhatott a költeményben annyit a „*semina morbi*”-ról (a betegség magvairól), amennyit a prózai munkában. A poéma elterjedését és kedvező fogadtatását fél évszázad alatt 15 új kiadás mutatja, valamint az olasz, francia, angol, német, spanyol, portugál nyelvű, igen korai fordítások sora. Elterjedésének másik magyarázata aktualitása.

A tudományos gondolkodást az ókortól fogva mindig kísérte egy előbb primitív – majd misztikus – hívő – szellemi irányzat. Ez a parallelitás nem szűnt meg a koraújkorban sem. A humanizmus és a reneszánsz idején az alkémia virágkorát élte.

A reneszánszban megjelenik a természetfilozófia mellett az ókor másik szellemi áramlata, a mágia és ebből fakadóan a természeti törvények mágikus felfogása is. Az a kép, amit a reneszánszban a természeti törvények mágikus fogalmának (képének) tartunk, s aminek olyan képviselői vannak, mint *Ficino*, *Pico della Mirandola*, *Agrippa von Nettelheim*, *Giordano Bruno*, *Paracelsus* és még többen, akkor alakult ki teljében, amikor *Hermes Trismegistos* 1460-ban Firenzébe került, írásai ismertté válnak. Az ilyen mágikus elképzelések a tudomány minden terén elterjedtek voltak noha mint láttuk, a humanisták zöme és a klérus nem kevés tagja küzdött ellene, a természetismeret csaknem minden területére behatolt. Maga a magia naturalis, az antikból származott, a *logosz* és a *mitosz* szintézise, amiből azonban végső soron új gondolat születik bizonyos vonatkozásban – e szintézis terén – a későbbiekben hozzásegít a természettudományos gondolkodás most már a logosz által irányított mítosz egészíti ki a természettudományos szemlélődést.

Ennek a mítosz-asszimilációnak nem kis szerepe volt a koraújkori alchemiai fejlődésben, ami számos kémiai írásban jelenik meg. A nagyhírű orvos és kémikus, *Jan Baptist van Helmont* (1579–1644) '*De magnetica vulnerum naturali*' (1683) című, nem kis mértékben kémiai műve sem mentes az alchemia legalább formális hatása alól! Sok helyen jelöl kémiai fogalmat misztikus névvel Mítosza allagoresis ismerete nélkül alig olvasható.

Andreas Libavius (1555–1616) orvos, kémikus a század nagyhatású kémikusa főművének első kiadása, mely még az '*Alchemia*' címet viseli (1597) kívánja először közérthetővé tenni az alchemia – valójában már kémia – allegorikus megnevezését és fogalmát.

A kor tudósai újra, meg újra vita tárgyává tették a tudomány elválasztását a mágiától, a csillagászatét a csillagjóslástól, a matematikát a számmisztikától és a kabbalától. Már a kora reneszánsz idején akadtak, akik követelték, hogy az asztronómiát, mint a csillagok mozgásának egzakt tudományát különítsék el az asztrológiától, amely – asztrális istenségeknek tekintve a bolygókat és egyéb égitesteket – előre meghatározottnak tekintette az eljövendő eseményeket, és így a katolikus Egyház tanításaival is szembe került. Éppen ilyen régóta megkülönböztették a természetes mágiát, a *magia naturalis*-t – amely valójában a fizikai, kémiai, biológiai, botanika ismeretek tudománya volt – a *magia daemoniaca*-tól vagy *magia ceremonialis*-tól. A tévhitektől azonban nem lehetett egy csapásra megszabadulni, hanem csak fáradságos munkával, így előfordult, hogy még rendkívüli szellemek sem tudták magukat kivonni bizonyos téveszmék hatása alól.

Tudjuk, hogy míg a tudás minden területe iránt érdeklődő orvos-humanista, *Hieronymus Fracastorius* harcolt a mágikus tényezők (a dolgok anti- és szümpáthiái, az

asztrológikus befolyások vagy a kritikus napok tana²⁵¹) ellen, egy olyan kitűnő tudós, mint *Paracelsus* (1493–1541) is elképesztő babonákban, bányamanók, szilfek, démonok, trollok létezésében hitt. E téren nem különbözött sem *Hieronymus Cardanustól* (1501–1576), sem *Ioannes Baptista della Porta*tól (1535–1615), vagy éppen *Ioannes Ferneliustól* vagy *Keplertől*. A tudomány mégis előre haladt, mert a kutatási módszerek, eljárások szigorúbbak, pontosabbak, a kutatás eszközei pedig ésszerűbbek lettek, visszaszorítva az okkultizmusnak a neoplatonizmus, a hermetizmus és a kabbala által tovább hurcolt maradványait. A mágikus hagyomány, természetes és természetfölötti aspektusával együtt, mindenesetre az humanista-újplatonikus tradíció része volt: befolyása a reneszánszra, a reneszánsz természetfelfogásra igen jelentős. A reneszánsz természettudomány nagyrészt éppen a magia naturalisból alakult ki a 17. századra.

A vérkeringés leírása

Folytatódott a felfedező út az ember és a világ titkainak megfejtésére, ám most már elsősorban a fizikai emberről és világról volt szó. Egyre többet nyomtak a latban a fizikai tapasztalatok és az olyan, ésszerű törvények, amelyeket az értelem a maga matematikai-logikai eszközeivel képes megérteni és tolmácsolni.

A 16. század legnagyobb, ám élettani, kórtani szempontból talán minden idők legjelentősebb orvosi felfedezése a vérkeringés megismerése volt. Ez sem előzmény nélküli. A 13. században a kairói *Ibn Al-Nafisz* nagyjából helyesen írta le a tüdő keringését. A szerencsétlen sorsú spanyol orvos *Michael Servetus* (1511–1553) teológiai könyvében olvasható az első utalás a kisvérkörre. A kitűnő anatómus és sebész, *Realdus Columbus* (1516–1559) ugyancsak kísérletes vizsgálódásai a tüdőkeringést világították meg az anatomia animata érdekében. Magát a „keringés” (circulatio) szót *VIII. Kelemen* pápa udvari orvosa, a matematikus és botanikus *Andreas Caesalpinus* (1524–1603) nem csak használta már, mégpedig a mai értelemben, hanem mind a nagy, mind a kisvérkőről helyes elképzelései is voltak.

Mégis a vérkeringés útjának és folyamatának megállapítása („a vérkeringés felfedezése”) az angol *Guilielmus Harvaeus* (William Harvey, 1578–1657) érdeme. A Padovában tanult és promoveált angol orvos mindössze 72 oldalas latin nyelvű munkájában, az '*Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*'-ban (Anatómiai

---

²⁵¹ Dies criticae – olyan napok, amelyek egy-egy betegségben krízist, fordulópontot jelentenek. Az elmélet szorosan kapcsolódott a „kritikus évek” (anni critici vagy climacterici) tanához, amely szerint az emberi élet bizonyos évei korszakhatárt vagy különös kockázatot jelentenek. Ilyen évnek tekintették például a 21., 49., 63. életévet: az utóbbit andoklasz-nak, „férfiölő”-nek is nevezték.

tanulmány a szív és a vér mozgásáról az állatokban, 1628) fejtette ki a szív működésének és a keringés rendszerének mindmáig érvényes élettani alapjait, leírva ezzel a vérkeringést.

Harvaeus forradalmasította az élettant. „*Nova et inaudita*” (újak és sose hallottak) voltak a vér mennyiségéről szóló vizsgálati eredményei, az ezekből következő fejtegetései, és a vér keringését bizonyító számításai. Nem kétséges, hogy Harvaeus nélkül nincs modern medicina.

Az sem kétséges azonban, hogy Harvaeus modern munkamódszerei, kísérletes vizsgálatai, találó matematikai modelljei ellenére természettudományos gondolkodásában arisztotelaiánus volt. A keringés élettant és kutatásainak másik, eredményesen vizsgált tárgyát, az embriológiát a természet egészének arisztotelaiánus képébe illesztette. A vér körforgása, amelynek életadó erőt tulajdonított elgondolása szerint az égi szférák körmozgásának felel meg. Harvaeus gondolkodása nem mechanikus, számára a szív nem „pumpát” jelentett. Inkább vitalista volt, aki az emberben valamiféle életerő munkálkodását vélte felfedezni. Harvaeus, mint tudós, abban különbözött elődeitől, hogy nem csak az elméletből vagy az anatómiából indul ki, hanem egyidejűleg a kvantitatív meghatározásokat és a kísérleteket is elvégzi. Hogy minden fázist bizonyítani tudjon, kizárólag a keringés mechanikus mozzanataival foglalkozott. Ez nem ellentétes a teljes funkció vitalista felfogásával! Azt a kérdést, hogy mi történik a vérrel a májban, a szívben, az agyban – tehát ha elhagyja a Harvaeus által ismertetett pályát, szándékosan nyitva hagyta, nyilván abból a meggondolásból, hogy az első kérdésre, a vér útjára adott válasza minél teljesebb és vitathatatlanabb lehessen. Mint a kor más, jelentős felfedezőinél is látható, Harvaeus is megmaradt kora emberének, aki miközben – eredményesen – azon munkálkodott, hogy *Galenos* egyik legfőbb tételét megdöntse, ügyelt arra, hogy saját megfigyelései alátámasztására *Galenost* is tanúul hívja.

A keringésre vonatkozó első bizonyítékai morfológiai érvek voltak, amelyeket állatok boncolása és élveboncolása alatt észlelt. Rámutatott a szívbillentyű és a nagyerek struktúrájára, azoknak az ereknek a helyzetére, amelyek a magzati keringésnél a tüdőt kikapcsolják. Bizonyította, hogy a vér egész tömegének keresztül kell jutnia a tüdön, miközben a jobb szívfélből a balba jut. A vénabillentyűk struktúrája – amelyeket Harvaeus tanítómestere *Fabricius* kitűnően írt le, igaz, rosszul értelmezve funkciójukat – megerősítette a vénákban végbe menő, kizárólag centripetális mozgás feltevését.

Második érve matematikai és mennyiségi volt, megállapítva, hogy a vér összmennyiségének állandóságát csak konstans keringés biztosíthatja. Állatkísérleteivel igazolta, hogy a *vena cava* lekötése után a szív üreges marad, míg az aorta lekötése a vér

szívbeli felgyülemléséhez vezet. Mikroszkóp hiányában az artériákból a vénákba jutás módját nem ismerhette föl. Harvaeus másik érdekes, bár jóval kisebb jelentőségű könyvében (*'De generatione animalium'*, 1651) embriológiával és összehasonlító anatómiával foglalkozik.

Mint láttuk, az antik szerzők tekintélye a medicinában, amely korábban legitimációs érvet biztosított, csak lassanként adta át a helyet a természet tekintélyének. A reneszánsz medicinára különösen jellemző a tekintélyelv megrendülése, az a vita, amely az új elveket képviselő orvosok (neoterici) és a klasszikus tekintélyeket nem csak változatlanul tisztelő, de olykor egyedül elfogadók között folyt. A küzdelem célja valójában nem a régi tekintély elvetése, hanem az új érvrendszer elfogadtatása volt. Harvaeus eset jól példázza ezt, hiszen, mint láttuk az ő világképe és emberképe az arisztotelészi és galenosi hagyományokon nyugodott. A kor neves anatómusa *Ioannes Riolanus* (1577–1657) *'Enchiridion anatomicum'*-ában (Anatómiai kézikönyv, 1649) Harvaeus korszakalkotó, kísérletekkel alátámasztott tanát mégis azért támadta meg, mert „*sok évszázad tanítását, a régiek tanait vonja kétségbe*”.

Harvaeus még ugyanabban az évben közzé tette cáfolatát, hivatkozva saját kísérleti bizonyítékaira és magára a természetre „*amelynél semmi sem régiebb, nincs annál nagyobb tekintély*”. A konfliktus végigvonul a reneszánsz medicinán.

Hogy a szellemtudományokban járatos, a *studia humanitatis*-on nevelkedett és azt is művelő reneszánsz orvosnak nem kellett feltétlenül szembekerülnie a medicina mindennapi gyakorlatával, azt éppen *Rabelais* példája mutatja, aki a medicinát Montpellier-ben tanulta, de tanította is. E minőségében nem elégedett meg azzal, hogy *Hippokrates* és *Galenos* műveit magyarázza, és az anatómiát könyvből előadja. Anatómiai ismereteit bővítendő egy akasztott ember hullájának nyilvános boncolását sem tartotta méltóságán alulinak. Az elmélethez csatlakozik a gyakorlati ismeretek forrása, a korrigált anatómia. Egyébként ez a boncolás *Rabelais* tekintélyét még növelte is. Korának ítélete szerint az akkori Franciaország hét, legtapasztaltabb orvosának egyike volt. Így nyilatkozott *Rabelais* barátja, az európai tekintélyű humanista költő, a *'Gargantua'* kiadója, *Stephanus Doletus* (1509–1546) is, aki az eseményt versben is megörökítette. A *Rabelais* által olvasott klasszikusok közt ott találjuk a szövegek torzításával vádolt arabokat is. *Rabelais* minden forrást fel akart tární!

Szakítás a nedvkórtannal

Vesalius vagy *Harvaeus* óriásit alkotott, mint anatómus, illetve physiologus klinikusként azonban mindketten a galenosi nedvkórtan hívei voltak. Az az orvos, aki a nedvkórtant, a humorális pathológiát először meg merte tagadni, *Theophrastus Bombastus ab Hohenheim*,

avagy ahogy magát nevezte *Paracelsus* (1493–1541) volt. A visszahúzó hagyományokkal, dogmákkal való szembefordulása már abból kiderült, hogy orvosi munkáinak nagyobb részét anyanyelvén, németül írta. Igazán jelentős orvos ekkoriban – Paracelsus kivételével – nem publikált németül. Német nyelvű csak az a sok száz ismeretterjesztő orvosi könyv, traktátus, és röplap volt, amely közvetlenül a könyvnyomtatás felfedezése után a piacokat elárasztotta.

Paracelsus svájci orvos fiaként született 1493-ban. Nyugtalan élete során egész Európát bejárta – talán Magyarországon is megfordult. 1527-ben professzori ténykedését Bázelen avval kezdte, hogy nyilvánosan elégette *Avicenna* és *Galenos* műveit. Lehet, hogy ez csak legenda, igazán hiteles dokumentum erről az esetről nem ismeretes, mindenesetre jellemző Paracelsus álláspontjára. A dogmákat tartotta a fejlődés legnagyobb akadályának. Félre a régi könyvekkel – hirdette – térjünk vissza a „természet könyvéhez”. Az orvosi tudás legfontosabb eleme a tapasztalat, még ha azt egy kevésbé képzett orvosi szerzi is meg. A múlt egyetlen, általa elismert tekintélye az empirikus *Hippokrates* volt. Távolról sem volt hippokratesi azonban hite abban, hogy – kinyilatkoztatásai útján – Isten a legfőbb forrása az orvosi ismereteknek, leginkább pedig az orvosi gondolkodásnak.

Ő sem szakíthatott azonban teljesen korával. Az asztrológia lenyűgözte, a csillagok állása és a betegség, a gyógyulás összefüggését magától értetődőnek tartotta. Ezzel természetesen nem állt egyedül: a szemléletünket forradalmasító nagy csillagászok, *Copernicus* és *Kepler* sem hittek kevésbé az asztrológiában, mint Paracelsus.

Ugyancsak hitt a korszak kémiájában, az alkímiában. E téren gazdag ismeretei voltak. Betegség-teóriáinak zöme kémiai jellegű, s az emberi test működését kémiai folyamatok összességének képzelte el. E feltevése indította el azt a 200 esztendeig tartó küzdelmet, amely az új kémiai (spagirikus, jatrokémikus) orvosi iskola és a régi galénikus iskola hívei közt dúlt. Kémiai ismeretekkel párosult megfigyelései alapján hamar arra a következtetésre jutott, hogy a nedvek eddig vallott tana irreális. A Paracelsus által kiötlött „elemek” azonban szintén távol álltak a valóságtól. Amiben előre mutatott, az a kutatási cél és a kutatás módja volt. Az alkímia legfőbb célja számára azoknak a specifikus, gyógykezelésre alkalmas anyagoknak a keresése volt, amelyeket „*arcanum*”-oknak (titkos szereknek) nevezett. Az ő hatására került a gyógyszerkönyvekbe és a patikákba a vas, az arzén, a kén vagy a káliumszulfát. Kísérletei kapcsán étert is előállított, tyúkokon figyelve meg annak narkotizáló hatását. Új betegségeket fedezett fel, új szereket próbált ki ellenük.

Elsőként vázolt elméletet az anyagcsere-betegségekről, amelyekhez a köszvényt is sorolta. Leírta, hogy a köszvény tüneteit olyan „lokálisan megtapadó” anyagcsere-termék

okozza, amely normális körülmények közt kiválasztódik a szervezetből. Elsőként ismerte föl a golyva és a kretiénizmus közti összefüggést. „*Láthatatlan kórokozó magvak*”-ról is beszélt, így a mikrobaelmélet egyik előfutárának is tekinthető. Ő írt először könyvet a bányászok betegségeiről is, hangsúlyozva a betegségek összefüggését a társadalmi és fizikai környezettel.

Működésének tragikus paradoxona, hogy a spekulatív orvostan elleni küzdelem során maga is spekulációkra kényszerült. A másik nagy ellentmondás abban rejlett, hogy a racionális okokat kereső Paracelsus olyan újplatonikus gondolatok, teológiai nézetek, és sötét babonák hatása alatt állt, amelyek intuícióit az arisztoteliai realizmussal szembeállították. Paracelsus filozófiája tele volt ellentmondásokkal, irracionális, misztikus elemekkel. Hitt az élet egy archaikus princípiumában, amelyet „*archaeus*”-nak nevezett, hitt a szignatúra-tanban (amely szerint a növény színe, alakja utal gyógyhatására). Ugyanakkor mindaz, amit a test és a lélek összefüggéseiről art, legújabb ismereteinkkel sem ellentétes.

Paracelsus egy ellentmondásokkal teli kor egyik legellentmondásosabb alakja. Az új megalkuvás nélküli keresése, az orvosokra gyakran rákényszerített, olykor minden ésszerűség nélküli tekintélyek elleni lázadása minden kortársánál modernebbé tette. Mindent átható misztikus vallásosságában, okkultizmusában ugyanakkor gyakran még kortársainál is konzervatívabbnak bizonyult. Írásai ragyogó megfigyelések, bölcs elemzések, okos következtetések és érthetetlen, zavaros spekulációk különös keverékei. Sokféle szempontból lehetséges Paracelsus munkásságát vizsgálni, egyet azonban nem lehet: az orvostanra és az orvosi gondolkodásra gyakorolt máig tartó hatását nem észrevenni. A fakultások Paracelsust lebecsülő magatartása ellenére már kortársai is a medicina jelképének tekintették, mint később *Boerhaave-t*, *Virchow-t* vagy *Freudot*.

A sebészet reneszánsza

A reneszánsznak köszönheti újjászületését a sebészet is. A tekintélyelv gyöngülése, a lőpor használatának „köszönhetően” megnövekedett „kereslet”, a sebészeti irodalom gyarapodása világossá tette, hogy bizonyos kérdésekre sem az alacsony képzettségű borbélysebészek, sem a humanista-filológus orvosok nem képesek választ adni. A hadseregeket követő tábori sebészek között azonban egyre több rendelkezett nagy tapasztalattal. Új, szellemes sebészi eljárások, eszközök sora jelent meg a színen.

A Strasbourgi *Hieronymus Brunschwyg* (16. sz. eleje) és a sziléziai *Hans von Gersdorff* (15. sz. második fele) németül írott könyveikben számos új műtéti eljárás leírása mellett

főként a különféle lőtt és lövés által roncsolt sebek problematikáját tárgyalták nagy részletességgel.

A kor legnevesebb sebésze, a francia *Ambrosius Paraeus* (Ambroise Paré, 1510–1590) volt. Első eredményeit maga is tábori sebészként érte el. Húsz hadjáratban vett részt, 20 könyvet írt, amelyek erősen befolyásolták a sebészet fejlődését. Ugyanaz a *Sylvius* professzor, aki Vesaliust kritizálta új gondolatai miatt, Paraeus iránt több belátással volt. Biztatására és segítségével jelent meg a lőtt sebekről szóló korszakalkotó munkája. Paraeus azzal, hogy bevezette az erek – az ókorban már ismert, később azonban a seb kiégetésével helyettesített – ligatúráját, nagyobb sebészi műtétek elvégzését és új technikák alkalmazását tette lehetővé. Paraeus népszerűsége oly nagy volt, hogy ezt az ügyes és tapasztalt, de a medicina elméletében nem túl járatos sebészt, aki még latinul sem tudott, a magasan kvalifikált sebészek felvették Szent Kozmárról elnevezett kollégiumokba, sőt később a király udvari sebészként alkalmazta őt. Az egyszarvúról és a múmiaporrról írott tanulmányaiban (1582) Paraeus ezeknek az akkoriban igen divatos „csodaszereknek” a hatástalanságát bizonyította be.

Említésre méltó sebész volt még e korban a franciaországi születésű, de protestáns vallása miatt Svájcba menekült *Petrus Francus* (16. sz. első fele), aki egyebek közt a sérvműtétek technikáját fejlesztette tovább, vagy a bolognai *Casparus Tagliacozzi* (1549–1599) az orrplasztikai műtétek szakértője, vagy a német sztársebész, *Guilhelmus Fabricius Hildanus* (1560–1634).

Filozófia a reneszánsz stúdiumban

Egy előző tanulmányomban²⁵² rámutattam a logika jelentőségére a középkor orvosi stúdiumaiban. A logika önálló diszciplínaként az oktatásban a szorosan vett szakmai tárgyakkal nem kisebb helyet foglalt el. Tanítása és tanulása az orvosi karon három névhez kapcsolódik: Aristoteleshez, Galenoszhoz és Avicennához.²⁵³

A logikánál jóval teljesebb az a filozófiai ismeret, amely a reneszánsz humanizmus orvosi szemléletét alakítja.²⁵⁴ Bár ismert a szoros összetartozás a medicina és a filozófia

²⁵² Schultheisz Emil: Tankönyv és curriculum a középkori orvosi fakultáson. = *Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények*. Vol. 147–148. (1994) pp. 7–24.

²⁵³ A középkori Aristoteles oktatásnak máig legjobb összefoglalása: Boelmer, Ph.: *Der Aristotelismus im Mittelalter*. = *Franziskanische Studien* XXII (1935) p. 338 seq. Egyetemi oktatásáról lásd. még: Irsay, St.: *Histoire des Universités françaises et étrangères des origines à nos jours*. 1–2. vol. (Paris, 1933/35 passim)

²⁵⁴ A medicina és filozófia reneszánszkori összefüggéseinek a címben foglaltakon túlmenően újabb általános irodalmát lásd: Deer, L. A.: *Academic theories of generation in the Renaissance*. In: *Phil. Diss. London Warburg and Courtauld Institutes*, 1980.

tanítása között az itáliai egyetemeken, az orvostörténeti monográfiák kevés kivétellel a kérdéssel nem foglalkoznak.²⁵⁵

A filozófiának az orvosi curriculumban betöltött, a stúdiumot meghatározó szerepéről, a tanterven és az oktatásban elfoglalt helyéről valóban alig esik szó. Így nem tűnik feleslegesnek a kérdés közelebbi vizsgálata.

A logikát és a filozófiát az egyetem magasabb stúdiumaihoz szükséges propedeutikának tartották, amint az az 1405. évi bolognai statútumban is olvasható.²⁵⁶ Ezek szerint a megadott Aristoteles művek előadását követik az orvosi lectio-k.²⁵⁷ A sorrend nem új, Galenosig követhető, aki filozófusként sem jelentéktelen alakja a tudománytörténetnek.²⁵⁸ Igen elterjedt volt a reneszánsz idején a galenosi *Quod optimus medicus sit quoque philosophus* Rotterdami Erasmus fordításában.²⁵⁹ Miként az orvos Galenost joggal tartjuk filozófusnak is, Aristotelesről ismert, hogy a tudományok minden ágát művelve jelentős orvosi munkáknak is szerzője volt,²⁶⁰ s művei befolyással voltak az egyetem minden fakultásának tananyagára. Az orvosi stúdiumok jellegzetessége a 16. század végéig az aristotelesi filozófia dominanciája.²⁶¹

Ismert az aristotelesi logika és filozófia, Galenos logikája és Avicenna ez irányú munkáinak összefüggése és hatása az orvosi gondolkodásra. Ez a gondolkodás a középkortól folyamatos kísérője és része a medicina tanulásának. Pietro d' Abano²⁶² 'Conciliator' címet

²⁵⁵ A neves filozófiatörténész, Charles B. Schmitt így ír: „Medizinhistoriker neigen mit nur wenigen Ausnahmen dazu, die philosophische Komponente der medizinischen Ausbildung zu jener Zeit in den Hintergrund zu verbannen, wobei sie zuweilen die Geschichte der Medizin so behandeln, als ob das philosophische Element überhaupt nicht vorhanden wäre” lásd: Schmitt, C. B.: Aristoteles bei den Ärzten. In: Keil, G., Moeller, B. und Trusen, W., (hrsg): Der Humanismus und die oberen Fakultäten. Mitteilung XIV der Kommission für Humanismusforschung Acta Humaniora (Weinheim, 1987) p. 239. A filozófia és orvostudomány összefüggéseinek egyes kérdéseit Kristeller is tárgyalja: 'Philosophy and Medicine in Medieval and Renaissance Italy' c. tanulmányában, in: Spicker, S. F. (ed.): Organism, medicine and metaphysics (Dordrecht, 1978) pp. 29–40. Az ókori medicina-filozófia összefüggést is tárgyalja Schumacher, J.: Antike Medizin (Berlin, 1963)

²⁵⁶ Malagola, C.: Statuti della universita e delle collegi dello studio Bolognese (Bologna, 1888, repr. Torino, 1966) p. 274.

²⁵⁷ Malagola op. cit., pp. 276–277.

²⁵⁸ Bár sok filozófia műve veszett el, elegendő maradt ahhoz, hogy gondolkodása és felfogása megismerhető legyen. Vö. Temkin, O.: Galenism. Rise and decline of a medical philosophy (London, 1973). Főleg a 2. fejezet taglalja Galenos filozófiájának általános elveit. Ld. még Kalbfleisch, K.: Ueber Galens Einleitung in die Logik. In: Jb. Klass. Philosophie 23. Suppl. (Leipzig, 1897); valamint Maróth Miklós: A görög logika Keleten. Bp., 1980.

²⁵⁹ A kiadások és fordítások részleteit lásd: Durling, R. J.: A chronological census of Renaissance editions and translations of Galen. = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 24 (1961) p. 254, 295 passim.

²⁶⁰ Az orvosi-élettani munkák megtalálhatók a H. Bonitz által összeállított Index Aristotelicus-ban (Berlin, 1870, repr. Graz, 1955). A De sanitate et morbo – a parva naturalia része – a 16. században gyakran disputált értekezés: vö. Schmitt, Ch. B.: Aristotelian textual studies at Padua. In: Poppi, A. (ed.): Scienza e filosofia all'università di Padova (Trieste, 1983) pp. 287–314.

²⁶¹ Ottoson, P.: Scholastic medicine and physiology. A study of commentaries on Galen's *Tegni* (c. 1300–1450) (Uppsala, 1982).

²⁶² Pietro d'Abano (Petrus Aponensis, 1250–1315), Párizsban a medicina és a filozófia professzora. 1306–14-ig professzor Páduában, itt fejezte be *Expositio problematum Aristotelis* c. írását, melyet először Mantuában nyomtak ki 1475-ben. A 'Conciliator differentiarum philosophorum et praecipue medicorum' először 1471-ben jelent meg Velencében és 1643-ban utoljára. Már humanista kiadás a 'Hippocratis de medicorum

viselő, a késő középkor és a reneszánsz idején igen sokat olvasott írásában kifejti, hogy a logika, természetfilozófia és az asztronómia tudása az eredményes orvosi tanulmányoknak alapvető feltétele. A Conciliator az egyetemi státútumokat, illetve az itáliai oktatási gyakorlatot tükrözi.²⁶³ Ez a Conciliator első „differentia”-jában leírt kapcsolat lett a következő évszázadok orvosi fakultásának modellje.

Az itáliai Aristoteles-recepcióval, sőt asszimilációval szemben a 16. század elején a francia és a német egyetemek filozófiaoktatása még hagyományos maradt. Mind az artes fakultás alapvető, mind az orvosi karon quasi kiegészítő, folytatólagos filozófiaoktatás nemcsak integráns, de egyúttal meghatározó része is volt az orvosi tananyagának. A sensu strictiori orvosi tárgyak tanulásának alapját alkotta.²⁶⁴

Az itáliai egyetemek ars fakultásán előbb logikát, majd filozófiát praelegáltak, amire az orvosi stúdium közvetlenül épült a matematika, latin irodalom, majd a görög nyelv lekcioi mellett. A bolognai és páduai 14–15. századi és a pisai 16. századi státútumok ezt világosan rögzítik.²⁶⁵

Ez a struktúra a 16. század folyamán végig hasonló volt. Nem jelentett persze egységességet: a tankönyvek az artes és az orvosi fakultáson is sok változatosságot mutatnak. Volt ahol a teljes Organont követelték. Egyes egyetemek orvosi fakultásán az egész Physicát előadták, míg másutt – s ez volt a gyakoribb – csak az Analytica posteriora volt a lekcio tárgya.²⁶⁶ A sorrend azonban mindenütt azonos volt: a logikától a filozófián keresztül vezetett el a medicinához. A medicinát megelőző logika, mint ordo primus, a természetfilozófia pedig, mint ordo secundus nem hierarchikus különbséget jelentett a filozófia és a medicina között, ahogy a theoretica és a practica curriculumbeli megkülönböztetése sem fontosságuk szerint

---

astrologia libellus ex Graece. in Lat.’ (Venetiis, 1485). Mesue kommentárja 1505-ben Velencében, Dioscorides kommentárja pedig 1512-ben Leidenben jelent meg. A Conciliator-t a bécsi egyetem orvoskarán a harmadik tanévben előírt, de nem obligát olvasandó könyvek között sorolja fel M. Stainpeis, az egyetem akkori professzora. Bécsben 1520-ban megjelent ’Liber de modo studendi seu legendi in medicina’ c. könyvében (liber I. pars 1/129. ’Petrus de Abano, alias conciliator in differentiis’). A Conciliator jelentőségéről lásd még: Norpoth, L.: Zur Bio-Bibliographie und Wissenschaftslehre des Pietro d’ Abano. = Kylos 3 (1930) pp. 292–353. 1660-ig 18 kiadása jelent meg.

²⁶³ A Conciliator 1526. évi velencei kiadása alapján írja Schmitt op. cit. p. 245.

²⁶⁴ Ezt fejtegeti M. Grabmann egy általa közölt anonym kézirat ’Tractatus quidam de philosophia et partibus eius’ ismertetésében. A kézirat a kor ama véleményét tartalmazza, mely „die Koordinierung der Physica (Medizin) und Scientia legum als Fachwissenschaft erlebt”: vö. Grabmann, M.: Die Geschichte der Scholastischen Methode I/II (Freiburg, 1909), idézi Wolter, H.: Geschichtliche Bildung im Rahmen der Artes liberales. In: Koch, J. (hrsg.): Artes liberales (Leiden–Köln, 1976).

²⁶⁵ A státútumokat lásd: Gherardi, A. (ed.): Statuti dell’università et studio Firenze (Firenze, 1881, repr. Bologna, 1973). Az 1543-ból származó pisai státútumokat kiadta Buonamici, F.: Sull’antico statuta della università di Pisa. = Annales delle università Toscana 30 (1911) III–XVII, 1–80.

²⁶⁶ Schmitt, Ch. B.: Aristotle among the physicians. In: Wear, A. – French, R. K. – Lonie, M. (eds.): The medical renaissance of the sixteenth century (Cambridge, 1985) p. 4.

differenciált. A filozófia-stúdium jelentőségét az orvosok a 18. század végéig terjedő időszakban soha nem vitatták.²⁶⁷

Az aristotelesi filozófiát (s a morálfilozófiát általában) nem az egyetemeken, legkevésbé az orvosi karokon támadták. A kritika kívülről jött, az újplatonikusoktól. Az orvosok filozófia stúdiumát ez alig érintette. Még Gianfrancesco Pico della Mirandola (1469–1553), a keresztény tanokra szerinte károsan ható filozófia kifejezett ellenzője is kénytelen a jó orvosi képzéshez szükséges filozófia javára engedményt tenni.²⁶⁸ G. F. Pico azt írja, hogy egy, a platóni filozófián alapuló tantervet szívesen látna. Kritikája csak az aristotelesi – akkor azonban az egyetemen hivatalos – filozófia ellen irányul. A humanista arisztotelianizmus mellett jelentős, bár kevésbé látványos volt Platon felvétele a filozófia stúdiumába, amely mindhárom magasabb fakultást érintette. A platonizmus ugyanolyan fázisletolódással, tehát későn tűnt fel az ars fakultáson, mint az orvosi karon a neotericus tanok. Niccolo Leonicensis 1500 körül tartott Platon előadásai a páduai egyetemen még csak előfutárai voltak a század második felében már rendszeresen tartott lekciónak.²⁶⁹ Platóni dialógusokat 1570 és 1580 között a pisai és ferrarai, később a római egyetem is felvesz a curriculumba, bár nem a kötelező tárgyak közé. Mivel a század vége felé számos vizsgajegyzőkönyvben lehet a platóni filozófiából merített kérdésekkel találkozni, nyilvánvaló, hogy hallgatása rendszeres volt, vagy legalábbis gyakori. A mindig szívesen tárgyalt Timaios mellett, Aristoteles *Metafizikájának* ellensúlyozására a *Parmenidest* adják elő. Ennek volt egy kifejezetten tancélú fordítása a *Platonis Parmenides seu de ideis Latine seorsim editus et brevioribus notis illustratus ...praelectionibus explicandis* (Hafniae, 1598).

A humanisták a stúdium rendjén és módján nem kívántak változtatni. Coluccio Salutati hangsúlyozza, hogy az orvostan és a bölcsélet egymással szorosan összefügg.²⁷⁰ Gyakran egyazon humanista képzettségű tanár adta elő a filozófiát és a medicinát, mint Agostino Nifo, több orvosi és filozófiai mű szerzője, korának sokat olvasott Aristoteles-kommentátora, aki

²⁶⁷ Számos 15–17. századi orvostanár pályafutása maga is a tantárgyak előadásai rendjét mutatja. Így a pl. Ulysses Aldrovandi (1522–1603) 1554/55 tanévben logikát, az 1555/56 tanévben filozófiát adott elő. A következő években kezdte előadásait a *medicina theoretica* és a *botanika* tárgyköréből. Vö. *Dizionario Biografico degli Italiani*, ed. G. Montalenti (1960) vol. II. p. 118 ff

²⁶⁸ „Medicus enim a philosopho principia et fundamenta haurit medicinae, multaque mutuatur, quibus ad conciliandam sanitatem utatur” (*De studio divinae et humanae philosophiae*, I. 5.); G. F. Pico: *Opera quae extant omnia* (Basel, 1605) kiadása alapján a szöveget közli Schmitt op. cit. p. 248.

²⁶⁹ Schmitt, Ch. B.: L'introduction de la philosophie platonicienne à la Renaissance. In: *Platon et Aristotle à la Renaissance* (Paris, s. a.) pp. 93–104.

²⁷⁰ Salutati, C.: *De nobilitate legum et medicinae*, ed. E. Garin (Firenze, 1947) p. 29. A korai humanisták és a filozófia egyetemi oktatásának újabb irodalmát lásd: Gilbert, N. W.: *The early Italian humanists and disputation*. In: A. Molho and J. A. Tedeschi (eds.): *Renaissance essays in honour of Hans Baron* (Firenze, 1971); Clagett, M.: *The science of mechanics* (Madison, 1959); Federici-Vescovini, G.: *Astrologia e scienza, la crisi dell'Aristotelismo* (Firenze, 1979).

hosszú egyetemi pályafutása során Pádua, Pisa, Róma és Nápoly egyetemein tanított.²⁷¹ A kortársak közül a medicina és filozófia viszonyáról, beleértve a tanításban és tanulásban elfoglalt helyüket is, Jacopo Zabarello²⁷² írt a legrészletesebben. Jórészt általános tudományelméleti fejtegetéseiben (*De naturalis scientiae constitutione*) a tudás és tudomány struktúráját vizsgálva, az orvosi tanulmányok előfeltételének tartja a filozófia tanulását. Nem lehet jó orvos az, aki egyszersmind nem jó természetfilozófus. A természetfilozófia szolgál a tudomány szerkezetének (»constitutio«) alapjául, amit ezután az orvostan átvehet s a gyakorlatba átültethet. Zabarello az orvosi tudáson az elméleti felkészültséget érti. A jó orvosnak egyúttal természetfilozófusnak kell lennie, miképpen nem lehet jó törvényalkotó sem az, aki nem eléggé járatos a morálfilozófiában.²⁷³ Annál is inkább igaz ez, mivel a medicina fiziológiai ismereteit a természetfilozófia ama részeiből meríti, amelyek az emberi test részeivel foglalkoznak.²⁷⁴

Az orvosi tanulmányok elvi kérdéseiről és gyakorlatáról író orvosok hasonló következtetésre jutnak mint a filozófus Zabarello. Capodivacca²⁷⁵ 'De differentiis' címmel írott metodikai munkájában egy »exemplum medicum« segítségével igazolja a filozófia-stúdium nélkülözhetetlen voltát az orvosi curriculumban.²⁷⁶

²⁷¹ Agostino Nifo (1469–1538) orvosi munkáit még nem tárták fel kellőképpen. 'Ratio medendi' c. írását F. Garfano-Venosta elemzi, v.ö.: Il 'De ratione medendi' di Agostino Nifo. = Pagine di Storia della Medicina 15 (1971) pp. 59–74.; Aristoteles kommentárjairól lásd: Lohr. C. H.: Renaissance Latin Aristotle Commentaries. = Renaissance Quarterly 32 (1979) pp. 532–539.

²⁷² Jacobus Zabarella (1533–1589) kora egyik legsikeresebb filozófusa. (Jöcher: Allg. Gelehrten Lex. p. 2127.) Harminc évesen a logika professzora Páduában. II. Miksa a comes palatinus méltóságára emelte, amely címet II. Ferdinánd öröklestessé tette. Önálló filozófiai írásai mellett Aristoteles kommentárjai voltak nevezetesei.

²⁷³ „Quamobrem sicut bonus medicus esse non potest, qui non sit philosophus naturalis; ita nec bonus legislator qui non calleat moralem philosophiam. Inter eas tamen illud interest, quid medicina solam effectiorem respicit, philosophia naturalis non effectiorem, sed solam scientiam...” – Jacobus Zabarella: De rebus naturalibus libri XXX; a majna-frankfurti 1607. évi kiadás alapján, Cap. XXXIII, pag. 102.

²⁷⁴ „Ex hac potissimum naturalis philosophiae parte sumit ars medica partem illam quae physiologica dicitur, in qua de humano corpore, ac de eius partibus sermo fit, quam medico illas curaturo necessaria penitus sit earum cognitio” – Zabarella: De naturalis scientiae etc. cap. XXXIII p. 93. Egyebekben Zabarella azt is megírja, hogy az anatómiát tanuló orvosok, illetve studiosus-ok melyik Aristoteles művet olvassák, melyiket ne: „non in libris de historia [ti. animalium] sed in libris de partibus [animalium] methodice de ipsis partibus agentem...” Azt a jelentős szerepet, melyet a logika foglal el az orvosi tanrendben Zabarella véleménye szerint, több helyen is részletesen tárgyalja: De natura logicae, II. p. 4.; De methodis II. pp. 11–14.; vö. Edwards, W.: Jacopo Zabarella. A renaissance Aristotelian's view of rhetoric and poetry, and their relation to philosophy. In: Arts liberaux et philosophie au Moyen Âge (Montreal–Paris, 1969) pp. 843–854. A logikának a többi diszciplínával való összefüggéseit is bemutatja. Ez az itáliai orvosi-filozófiai szemlélet később minden európai egyetemre behatolt. Vö. Petersen, P.: Geschichte der Aristotelischen Philosophie in Deutschland (Leipzig, 1921); Az oxfordi arisztotelianizmust tárgyalja Schmitt, Ch. B.: John Care and Aristotelianism in Renaissance England (Kingston–Montreal, 1983); itt a határterületeket érintő legújabb irodalom is megtalálható.

²⁷⁵ Girolamo Capivaccio (Capodivacca, megh. 1589-ben) 1552-től a páduai egyetem orvosi karának tanára. Anatómiai könyve (Venice, 1593) jelentéktelen Galenos kivonat, elméleti írásai annál érdekesebbek. A 'De differentiis doctrinarum sive methodis liber' (Padua, 1562) a gyűjteményes kiadásban is megjelent: Opera omnia quinque sectionibus comprehensa (Frankfurt, 1603) és még három velencei kiadásban.

²⁷⁶ De differentiis, Cap. VI. A szöveget részben közti Schmitt, op. cit. Arist., p. 256. Capodivacca a kérdést a medicina és a logika szempontjából is vizsgálva tárgyalja az ordo resolutivus-t, az ordo compositus-t és az ordo definitivus-t, s így jut el a filozófia és medicina egyes feladatainak mintegy összeolvadásához.

Mivel filozófia nélkül nem lehet az orvostant megérteni, e két diszciplínát együtt kell tanulni, állapítja meg a 16. század egyik másik jeles orvosa Montanus is, *Methodus docendi*, illetve *Methodus medicinae universae* című írásban.²⁷⁷ Az a néhány szöveghely, amire végső soron minden humanista visszavezeti az orvosi stúdiumok filozófiai alapjairól szóló fejtegetéseit Aristoteles 'De sensu et sensato'-jában található.²⁷⁸ Az *ubi desinit philosophus, incipit medicus* gondolata tovább hat a 17. században is. A német egyetemek curriculumában a 16. század második felében csaknem obligát.²⁷⁹ A koppenhágai orvosi curriculum szerkesztője, Caspar Bartholinus is ezt fejt ki. A kérdést taglaló írása a *De studio medico inochando continuendo et absolvendo* részletes orvosi tanterv. Bartholinus kifejti, hogy az orvosok számára a matematika és a filozófia éppoly fontos, mint a jogásznak az etika: „*physica vero et mathesis tam sunt in rem medici, quam ethica iuris-consulti. Ubi enim desinit physicus, ibi incipit medicus*”.²⁸⁰

Az arisztotelianus humanista tantervek szerzőinek sorában még Pietro Castelli-t kell említenem.²⁸¹ *De optimo medico* címet viselő traktátusa a filozófia és a medicina együttes

²⁷⁷ Giovanni Battista da Monte (Monte, Montanus, 1498–1551) Manardus és Vesalius barátja. Orvosprofesszor Ferrarában, majd Páduában. Az orvosi filológiának ismert képviselője, ugyanakkor a század egyik leghíresebb gyakorló orvosa. Hippokrates, Galenos, Avicenna, Rhazes igen sok írását fordította, kommentálta. Ő volt az első, aki a kórházi gyakorlatot bevezette (Id. ott). Jelentős az általa írt *Consilia 'Consultationes medicae de variorum morborum curationibus'* (Bologna, 1556). Irodalmi munkáinak zöme mind orvos- mind filológiatörténeti aspektusból jól feldolgozott. Az orvosi oktatás metodikájáról írott könyvei viszont kevésbé ismertek. A 'Methodus docendi' és a 'Methodus medicinae universae' halála után jelentek meg nyomtatásban. 1549 novemberében tartott előadásainak kivonatát Lucas Stengel két évvel később kiadta (*Metaphrasis summaria eorum quae ad medicamentorum doctrinam attinent excerpta ex lectionibus in Patavino gymnasio anno 1549 mense Novembris*; Augsburg, 1551). Műveinek teljes jegyzéke megtalálható Haller bibliográfiájában: *Bibl. med. pract.* II. p. 76 ff.

²⁷⁸ Montanus is erre hivatkozik mind a 'Methodus'-okban, mind pedig az 'In artem parvam Galeni explanationes'-ben (Venetia, 1554), ahol ugyanezt a problémát taglalja: „...quod idem assignat Aristoteles in libro de sensu et sensato inquirens, ubi desinit philosophus, qui desinit a speciebus animalibus, incipit medicus determinans a farina etiam rationem”. Montanus op. cit. f. 6. Ehhez lásd még Crescini, A.: *Le origini del metodo analitico il cinquecento* (Udine, 1965) és Wightman, W. P. D.: *Quid sit methodus? 'Method' in sixteenth-century medical teachings and discovery.* = *Journal of the History of Medicine* 19 (1964) pp. 360–376.

²⁷⁹ Német egyetemekre részben Simone Simoni (1532–1602) révén jutott. A protestáns olasz Simoni élete nagyobb részét az északi egyetemeken töltötte. Aristoteles kommentárjai mindkét fakultáson használt tankönyvek voltak.

²⁸⁰ Casparus Bartholinus sen. (1585–1629) – A híres anatómus, Thomas Bartholinus apja. 1607-ben Nápolyban az anatómia, 1610-ben Montpellierben a görög nyelv tanszékére hívták. Bár mindenütt tartott előadásokat, katedrát csak Koppenhágában fogadott el, ahol előbb az eloquentia, majd 1613-ban a medicina professzora lett. Pályáját mint a teológia tanára folytatta 1624-től haláláig. 'De studio medico. In universam artem medicam' – Conring szövegkiadása. Csak ez a kiadás állt rendelkezésemre. A 'De studio medico' önálló kiadásáról nem tudok. Ebben a kontextusban a 'physica' szó a 'philosophia naturalis'-t jelenti: lásd: Hermann Conring: *In universam artem medicam etc.*, ed. G. C. Schelhammer (Speyer, 1678); a *De studio* itt II. p. 10.

²⁸¹ Pietro Castelli (1575–1661) inkább botanikusként ismert orvos, a botanikuskert igazgatója, a medicina és botanika tanára a messinai egyetemen.

tanulásának gondolatát fejtegeti,²⁸² ahogyan az már Galenosnál az „optimum medicum esse optimus philosophus”-ban is olvasható.

Studia humanitatis – studium medicinae

Bár a humanizmus és az egyetemi szellemi élet között évtizedeken át bizonyos ellentét feszült, ezeknek az egymást kölcsönösen befolyásoló áramlatoknak jótékony hatása erősebbnek bizonyult, mint szembenállásuk. Különösen az itáliai egyetemek humanizmus-recepciója kezdődött igen korán. Az itáliai egyetemek befolyása az ultramontán egyetemek curriculumára pedig meghatározó volt.

Hosszú ideig uralkodott az irodalomban az a vélemény, hogy a humanizmus, mint a reneszánsz tanulási-tanítási, művelődési „mozgalma” és az egyetem, mint a középkori skolasztika őrzője, egymással ellenségesen állottak volna szemben és a humanizmus tudományfogalma csak rendkívül lassan és korlátozott mértékben találta meg helyét az egyetemeken.²⁸³

Ennek a felfogásnak a magyarázata egyrészt abban keresendő, hogy az egyetemek egyes konzervatív, de nagytekintélyű professzorai valóban igyekeztek megakadályozni a studia humanitatis felvételét a tantervekbe, másrészt abban, hogy az egyetemi tanítást és tananyagot bíráló, sőt elítélő nyilatkozatok számos humanista szájából elhangzottak.²⁸⁴

---

²⁸² A tanulandó tárgyakat részletesen sorolja fel. A medicina-filozófia tanulásról szóló fejezeteket arra való utalással kezdi, hogy Aristoteles a 'De sanitate et morbo' fragmentum-ban a medicinát a filozófia alá rendeli és az „ubi desinit physicus, incipere medicum” idézettel folytatja. A traktátus több más írással együtt Conring idézett gyűjteményében olvasható: Vol. 2. pp. 17–67., a hivatkozott rész p. 30. Hogy az aristotelesi mű milyen fontos volt a reneszánsz orvosi oktatása szempontjából, az kiderül az élettani tankönyvekből. Jean Fernel 1638-ban írt és 1642-ben megjelent 'De naturali parte medicine' c., a 16. század második és a 17. század első felében a legtöbb egyetemen használt munkájában 20 citátumból 8 (tehát 40%) az Aristotelesre való hivatkozás, annyi, mint a Hippokrates és Galenos citátumok száma együttesen.

²⁸³ Rashdall, H.: The Universities of Europe in the Middle Ages. 2nd ed. by M. Powicke and A. B. Emden (Oxford, 1936). Az egyetemek iskolás rendje, merev struktúrája a humanizmus lendületét lassította. Az egyetemek és a humanizmus egymásra hatásának irodalmát lásd: Buck, A. és Heitmann K.: Die Antike-Rezeption in den Wissenschaften während der Renaissance (Boppard und Bonn, 1978), valamint Reinhard, W.: Humanismus im Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts (Weinheim, 1984). Amit a fenti művek és a bennük foglalt irodalom nem tárgyal az a korszak 'skolasztikus önreformja'. A kifejezés Arno Seiferttől származik, aki ezt a jelenséget a humanizmusnak a teológiával és a filozófiával való összefüggésében vizsgálta. Vö. Seifert A.: Logik zwischen Scholastik und Humanismus (München, 1978) Humanistische Bibliothek, Reihe I. Abhandlungen 31. A medicina vonatkozásában ez az önreformáló folyamat nem jelentéktelen erő volt pontosan abban az időszakban, amit Huizinga a középkor alkonyának nevezett.

²⁸⁴ A kutatások állását és legújabb irodalmát lásd: Denley, P.: Recent Studies on Italian Universities of the Middle Ages and Renaissance. In: History of Universities. Vol. 1. Continuity and change in early modern universities (Averbury, 1981) és Buck, August: Die Rezeption des Humanismus in den juristischen und medizinischen Fakultäten der italienischen Universitäten. In: Keil, G. – Moeller, B. – Trusen, W.: Der Humanismus und die oberen fakultäten (Mitteilung XIV Der Kommission für Humanismusforschung, Weinheim. Acta Humaniora VCH 1987).

A humanizmus itáliai egyetemi recepciójában viszont nagy szerepe volt annak, hogy az itáliai egyetemek mentesek voltak az egyházi dogmatizmustól – a 14. század második feléig önálló teológiai fakultásuk sem volt – az artes liberales és a medicina pedig még nem váltak el egymástól. Az itáliai egyetemeket egészen az ellenreformációig a nem egyházi képzés jellemezte.²⁸⁵ A salernói civitas hippocratica és a bolognai jogi kar, a legum mater, a laikus képzés előkészítője volt a humanizmusnak.²⁸⁶ Constantinus Africanus fordításai és coadunatio-i bevezették a görög orvosi klasszikusokat éppúgy, mint a curriculumba felvett logika,²⁸⁷ mely már az ókorban is összekapcsolta a medicinát a filozófiával. Ez a kapcsolat még intenzívebbé vált, amikor az aristotelesi természetfilozófia, a fizika végleg a curriculum része lett.²⁸⁸

Az egyetemeken nem gyorsan terjedő humanizmusról alakított képet erősen rontotta Petrarca ítélete. A jogászokat s még inkább az orvosokat, sőt magát a medicinát sújtó kemény kritikája²⁸⁹ sem járult hozzá, hogy a humanizmus szerepét az orvosi karon kedvező megvilágításba helyezze.

A humanisták támadásai a medicina ellen Petrarca után a 15. század második feléig tartottak. Míg Petrarca végső soron a medicina tárgyára, az enyészetnek kitett emberi testre alapozta kritikáját, Coluccio Salutati az orvostudomány metodikájából indult ki. Így érthető, hogy a Petrarca és a mások által is bírált jogtudományt az orvostudománnyal szemben felértékelte,²⁹⁰ és érthető a Salutatihoz csatlakozó kiterjedt vita arról, hogy a jogtudományt, vagy az orvostudományt illeti-e az elsőbbség a tudományok hierarchiájában, és hogy egyáltalán tudománynak tekinthetők-e?²⁹¹

Giovanni d'Arezzo vitatja a jogtudomány elsőbbségét s a medicinánál alacsonyabb tudománynak tartja. Az orvostudomány általános érvényű elvek megismerésére törekszik,

---

²⁸⁵ Kristeller, P. O.: Rinascimento della storia del pensiero filosofico. In: Il Rinascimento. Interpretazioni e problemi (Bari, 1983) p. 239.

²⁸⁶ Kristeller, P. O.: The School of Salerno. Its development and its contribution to the history of learning. In: Studies in Renaissance Thought and Letters (Roma, 1956).

²⁸⁷ Schultheisz, Emil: Tankönyv és curriculum a középkori orvosi fakultáson. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 147–148. (1994) pp. 7–24.

²⁸⁸ A 12. századtól egyre gyakoribb 'physicus' elnevezés az orvosra ennek kifejezője. Ez a terminológiai processzus maga is azt jelenti, hogy az egyetemi képzettségű orvos a természetfilozófiában és a természettudományokban is jártas, szemben a csak praktikus ismeretekkel rendelkező, bár nem képzetlen orvossal.

²⁸⁹ Petrarca, F.: Inveniva contra medicum. Testo latino e volgarizzamento di Ser Domenico Silvestri. Ed. crit. a cura di P. G. Ricci (Roma, 1950) p. 54.

²⁹⁰ Salutati, C.: De nobilitate legum et medicinae. A cura di E. Garin (Firenze, 1947)

²⁹¹ Pagallo, G. F.: Nuovi testi per la 'disputa delle arti' nel Quattrocento: La 'Questio' di Bernardo da Firenze e la 'Disputatio' di Domenico Bianchelli. = Italia medioevale e umanistica 2 (1959) pp. 467–481.

elveit a megváltoztathatatlan természetből vezeti le bizonyítás és »kísérlet« révén, s így megfelel a tudomány fogalmának.²⁹²

d'Arezzoval szemben pl. Giovanni da Imola a jogtudomány »embernemesítő« jellegét hangsúlyozva, annak fensőbbiségéről ír. Ezt viszont Nicoletto Vernio, a páduai egyetem filozófiaprofesszora filozófiai érvekkel cáfolja. A legtöbb humanistával ellentétben, Vernio a *vita contemplativa*-t a *vita activa* fölé helyezvén úgy véli, hogy a stúdiumban az orvosok részére előírt fizika az, ami a tiszta spekuláció módszerével igyekezvén megismerni a természetet, a medicinát a jognál magasabbrendű tudománnyá avatja.²⁹³ Ezt a véleményt a nagytekintélyű Antonio de Ferraris is osztja.²⁹⁴

Meg kell jegyeznem, hogy ennek a vitának a során az orvostudomány nemegyszer a természettudományok képviselőjeként szerepel, s a medicinát valójában legtöbbször az egyre erősödő természettudományok helyett támadják. A polémia vége felé már mindkét kart közvetlenül befolyásoló módon jelenik meg az egyetemeken a humanizmus. Sporadikus kurzusok formájában a 14. század végén, a rendszeres stúdium részeként a 15. században az itáliai egyetemek katalógusában olvashatók a *studia humanitatis* tárgyai.²⁹⁵ Ettől az időtől kezdve az egyetemeken egyre növekvő számban találkozunk orvosokkal, akik részben a medicinát megelőző artes fakultáson, részben az orvosi fakultáson folytatott tanulmányaik alatt humanista műveltséget szereztek, és sokan maguk is aktív művelői, majd előadói lettek a *studia humanitatis*-nak.²⁹⁶

A humanista gondolatokat recipiáló és reprezentáló tudósok közül is kimagaslik Marsiglio Ficino, Platon fordítója és kommentátora, a firenzei Academia Platonica feje.²⁹⁷ Az akadémiának feltűnően sok orvos tagja volt, közöttük a pisai egyetem számos professzora. Legjelentősebb képviselőik Antonio Benivieni²⁹⁸ a kor orvoscépzésének reformere, és

²⁹² Buck, *op. cit.*, pp. 272–273.

²⁹³ Garin, E.: *La filosofia* (Milano, 1947) vol. I. p. 211.

²⁹⁴ De Ferraris: *De dignitate disciplinarum* (1494). In: Garin, *La disputa*, *op. cit.* p. 148.

²⁹⁵ Ez a középkori triviumból alakul és öt tárgyból áll: grammatika, retorika, történelem, poétika és morálfilozófia. Ld. Billanovich, G.: *L'insegnamento della grammatica e delle retorica nelle università italiane*. In: *The universities in the Late Middle Ages*, ed. by Ijsewijn and Paquet, 1. (Löwen, 1978) p. 365 ff. E tárgyakhoz csatlakozott a görög nyelv. Az orvosi fakultásokon is felébredt a görög nyelv iránti érdeklődés. 1520 után szokássá vált a studiosi medicinae között is a görög nyelv elemeinek elsajátítása, sőt egyes orvosi fakultások saját tantervükbe is felvették a görög nyelvet. A heidelbergi statutumok 1558-ban módosított 'ordo docendi'-je kötelezően írja elő.

²⁹⁶ Kristeller, P. O.: *Die italienischen Universitäten*. In: Kessler, E. (hrsg.): *Humanismus und Renaissance II*. (München, 1976) p. 219. A kérdéskör egyetemi és egyetemeken kívüli problematikáját összefoglalja és irodalmát adja.

²⁹⁷ A. della Torre: *Storia dell' Academia Platonica di Firenze* (Firenze, 1902) p. 780. Mielőtt véglegesen a filozófia került volna érdeklődésének és munkásságának középpontjába orvosi tanulmányukat folytatott, több orvosi írás szerzője.

²⁹⁸ Antonio Benivieni 1502-ben Firenzében halt meg, születésének időpontja ismeretlen. A kizárólag formalista skolasztikus módszer határozott bírálója. Híres könyve a *De abditis morborum causis* tankönyv volt, amelyben elsősorban saját megfigyeléseire támaszkodik, kevés benne a tekintélyekre való hivatkozás. A

Niccolo Leonicensi „le restaurateur de la médecine ancienne”,²⁹⁹ aki olyan görög tudásra tett szert, hogy Erasmus és Scaligeregyaránt csodálták. Hippokrates- és Galenos-fordításai, amelyek a különböző itáliai egyetemeken tartott előadásai alapján készültek, tankönyvvül szolgáltak. Tanítványa Giovanni Manardi ugyancsak a humanizmus nagynevű reprezentánsa, az antik auktorok kiváló ismerője és interpretálója.³⁰⁰ Nem kétséges, hogy Manardus, Leonicensus és a többi hozzájuk hasonlóan humanista felkészültségű orvostanár döntően befolyásolta az egyetemi orvoscépzést. A kérdés az, hogy miként? Abban egyetértés van, hogy az egyetemi oktatás külső struktúrája nem változott. Vitatott azonban, hogy az oktatási program milyen mértékben alakult át. „Csak” a humanista szemlélet tört volna be a magasabb fakultásokra, vagy a tudomány tartalma is módosult? Az egyik álláspont szerint a humanizmus nem hatott a jogi és orvosi tudományok középkori tradicionális lényegére vagy tartalmára. A humanista befolyás a „kifejezőmód ápolta eleganciájára szorítkozott”, valamint az antik forrásanyag fokozott felhasználására, a történelem és a kritikus metódusok mélyebb ismeretére.³⁰¹ Ezzel szemben áll az a felfogás, mely szerint a képzettség horizontját kitágító humanizmusnak köszönhetően, a tudományos felfogás is megváltozott a magasabb fakultásokon.³⁰² Azonban még nem teljesen világos, hogy miként jelentkezett mindez az oktatásban. A kérdés azért is fontos, mert tudnivaló, hogy bár az orvosi tudás mindenkor az

---

betegségek aetiológiáját részletesen taglalja, precíz symptomatológiát nyújt, ismerteti a kórtörténetet, utalva az anamnesis fontosságára. A diagnózist gyakran per exclusionem tárgyalja, összhangba állítva a kórbonctani észlelettel. 20 autopsia kapcsán vizsgálva a betegség lefolyását, ha szerény mértékben is lefedte a pathológia-anatómia alapjait. Az a megállapítása, hogy az anya syphilise a foetust is megbetegíti, újdonság volt. Vö. von Brambilla, J. A.: *Geschichte der von den berühmtesten Männer Italiens gemachten Entdeckungen in der Physik, Medizin, Anatomie und Chirurgie. Aus dem Italienischen übersetzt. Bd. I.* (Wien, 1789) p. 160. (több kötet nem jelent meg); Morgagni 'De sedibus et causis morborum' 1779-es bővített kiadásában sem találtam Benivieni nevét. Morgagni sok, kisebb jelentőségű elődjének nevét is említi, de igazi praecursora Benivieni volt.

²⁹⁹ Wightman, W. P. D.: *Les problèmes de méthode dans l'enseignement médical à Padoue et à Ferrare. In: Sciences de la Renaissance* (Paris, 1973) p. 189.

³⁰⁰ Nem kisebb személyiség, mint a kollegái megítélésében nem túl kegyes Rabelais az, aki Manardust kortársai között dicsőően említi: Rabelais: „Épître dédicace du tome seconde des lettres médicales de Manardi”. In: Rabelais, *Ouvres complètes*, ed. P. Jourda, (Paris, 1962). Vol. II. p. 483. Manardus magyar vonatkozásaira és irodalmára e helyen külön nem kell utalnom.

³⁰¹ „sich [ti. humanizmus metodikája és a forrásanyag feltárása] nicht auf den Behalt oder die Substanz der mittelalterlichen Tradition in diesen Wissenschaften ausgewirkt hatten” – Cf. Kristeller, *Humanismus und Scholastik*, op. cit. p. 95.

³⁰² Buck, A.: *Die Rezeption des Humanismus* – op. cit. p. 277.; valamint uő.: *Das Geschichtsdenken der Renaissance* (Krefeld, 1957). A humanizmus egyetemi befolyásáról szóló tanulmányok általános jellegűek. A tudományok egyetemen belüli alakulásáról lásd még: Schmitt, Ch. B.: *Filosofia e scienza nelle università italiane nel XVI secolo. In: Il Rinascimento. Interpretazioni e problemi* (Bari, 1983); Randall jr., J. H.: *The School of Padua and the Emergence of Modern Science* (Padua, 1961); valamint Garin, E.: *La concezione dell'università in Italia nell'età de Rinascimento. In: Les universités Européennes du XIVe au XVIIe siècles. Aspects et Problèmes. Actes du VI Colloque de l'Université Jagellonne de Cracovie* (Genève, 1967) pp. 82–93. A jogi és orvosi fakultás humanizmus-recepciójáról fejti ki véleményét G. Keil és a medicina fejlődése szempontjából tárgyalja a változásokat. Ld. Keil, G. – Peitz, R.: *Decem questiones etc.* In: *Mitt. XIV.* cit. 215. Ld. még Kristeller, P. O.: *Medieval Aspects of Renaissance Learning* (1974) pp. 23–24.

egyetemi tanulmányokban gyökerezett, de nem azonos azzal. A továbbiakban a tankönyvek és a curriculum vizsgálata alapján igyekszem a kérdésre választ adni.

A humanizmus befolyása a tankönyvek tanúsága szerint is a joginál később jelenik meg az orvosi curriculumban. Első jelei az egyetemi oktatási reformokban mutatkoznak. Az indítékot a hagyományos tudományfogalom legalább részleges revíziójára a humanisták adta. A forrásokhoz való visszatéréssel együtt járt az a szemléleti változás is, amely az ókort egységes, lezárt korszaknak tekintette, tehát az antik művek minden aktualitása mellett, az orvosi munkákat is történelmi távlatból vizsgálta.³⁰³ Az antikvitás felelevenítése nemcsak szövegtisztaságot jelentett, hanem új kommentárokat is hozott magával. A torzult szöveggel együtt vetették el a rossz kommentárt, ami a tanítás-tanulás szempontjából még a szövegtisztaságnál is fontosabb. Az orvosi fakultáson is új fordításban vették kézhez a Corpus Hippocraticum-ot és Galenos könyveit, illetve az újonnan kiadott görög szövegek vagy ezek újonnan elkészített, a humanizmus kívánalmainak megfelelő fordításait, mint pl. Leoniceus munkáit, a korábbi, gyakran romlott szövegű középkori tankönyvek helyett. Hogy milyen méreteket öltött az antik medicina reprodukciója pusztán mennyiségét tekintve, azt a kiadások száma mutatja. 1490 és az 1597/98-as tanév között egyedül Galenos műveinek 660 kiadása jelent meg, közöttük az Opera omnia 18 kiadása.³⁰⁴

A haladást a reneszánsz medicinában – mint más tudományokban is – az az ismeret jelentette, amely az antik tudásnál újabbat adott. Hogy újabb ismeret, mégpedig jelentős mértékű újabb ismeret születhetett, azt az antik tekintélyekkel szembeni „kritikus tisztelet”³⁰⁵ tette lehetővé. A hippokratesi-galenosi örökség újrafeldolgozása lehetőséget nyújtott a hibák saját tapasztalat alapján való korrekciójára. Így alakul lassan és módszeresen a tradíció feladása nélkül, az a bizonyos „új” medicina az orvosi fakultásokon. Jellemző erre az antik tudást a reneszánsz invencióval és humanista korrekciós törekvéssel összekapcsoló processzusra Vesalius gondolatmenete: Ha Galenos téved, kiderítem – miért is ne? – tapasztalatai bővültével nem korrigálta-e Galenos saját magát? – fejtegette a Galenost tisztelő, egy Galenos kiadásban közreműködő páduai professzor, a sebészet és anatómia humanista szemléletű, az anatómiát megújító tanára.³⁰⁶

³⁰³ Buck, A.: Das Geschichtsdenken – op. cit. p. 94.

³⁰⁴ Az orvosi klasszikusok kiadási adatait lásd: Russo, E: Éléments de bibliographie de l'histoire des sciences et des techniques (Paris, 1969).

³⁰⁵ Ez a szellemes és találó kifejezés Ch. Lichtenthaeler-től származik: Geschichte der Medizin. Vol. 2. (Köln–Löwenick, 1975) p. 406.

³⁰⁶ Vesalius, A.: De Humani corporis fabrica libri septem. Praefatio. A Vesalius kiadásokat lásd: Roth, M.: Andreas Vesalius Bruxellensis (Berlin, 1892); és ua.: Quellen einer Vesal-Bibliographie (Basel, 1890); valamint O’Thalley, C. D.: Andrens Vesalius of Brussels (Berkeley, L. A., 1964).

A stílus – jelen esetben éppen a tankönyvstílus – megújulására is kitűnő példa a Fabrica. Alkotó humanistához illően a megújított diszciplínát a megújult latin nyelven akarja megírni, stílusmintája Cicero. Ez a nem sikertelen törekvése egyébként gátolta műve gyors elterjedését, nyelvezete, a kor szakemberei számára nehezen volt érthető. Annál többet nyert általa az anatómiai-élettani nomenklatúra. Humanista stílusideáljának megfelelően irtja a félreértett, vagy helytelenül lejegyzett görög, arab, héber szavakra visszavezethető »barbár« kifejezéseket, olyan új terminusokkal helyettesítve őket, amelyeket a legjobb latin orvosi auktoroktól kölcsönzött, mindenekelőtt Celsus-tól. Nagyon ritkán használ neologizmusokat. Tanítványai az ő eljárása szerint folytatták az anatómiai szaknyelv további tisztítását és kiegészítését.³⁰⁷

A tulajdonképpeni reneszánsz curriculum az orvosi fakultásokon a medicina szocializálódásával, „új” diszciplínák megjelenésével kezdődik. Az új megismerésére irányuló humanista törekvések vezetnek a medicinából mintegy kiváló diszciplínák, tudományos ágazatok önálló tantárgyakként való elfogadásához.

Ennek kitűnő példája a valaha a Materia medica részeként a practicában tárgyalt botanika. Theophrastos, Dioscorides és az idősebb Plinius munkáinak újbóli feldolgozása rengeteg új anyagot hozott felszínre, aminek önálló megfigyeléseken alapuló ismertetése, valamint korrekciója néhány évtized alatt a botanikát a valódi tudomány rangjára emelte. Ez tükröződik a curriculumban, a tankönyvekben és nem utolsósorban az intézményekben.

Luca Ghini (1500–1556) a teoretikus medicina professzora Bolognában 1554-ben önálló tanszéken adta elő a botanikát. 1534-ben Pisába hívták, ahol botanikuskertet alapított és 1544-ig dolgozott.³⁰⁸ Tanítványa, Ulysses Aldrovandi minden ízében humanista, több értekezést írt Róma emlékműveiről. A természetfilozófia professzoraként külön előadásokat tartott a gyógynövényekről.³⁰⁹

Miután a medicina stúdiuma még másfél évszázadon át az artes teljesített stúdiumai után kezdődött, az a kérdés is felmerül, hogy a jogon és medicinán kívül a humanizmus milyen tudományágakra volt még – a par excellence studia humanitatis-on kívül – befolyással. A quadrivium része volt az aritmetika és a geometria. Ezek a matematikában egyesülve önálló egyetemi diszciplínává váltak. Euclides, Ptolemaios, Archimedes írásait,

---

³⁰⁷ Vesalius nyelvészeti munkásságáról lásd: Olschki, L.: Geschichte der neusprachlichen wissenschaftlichen Literatur I–III. (Heidelberg, 1919; Lipcse, 1922; Halle, 1927), főként a II. kötet p. 81 ff és p. 99 ff.; és Edelstein, L.: Andreas Vesalius, the Humanist. = Bull. Hist. Med. 14 (1943) pp. 547–561.

³⁰⁸ Botanikai írásáról nem találtam adatot. Főműve: Morbi neapolitani curandi ratio perbrevis (Speyer, 1589) – nem érdektelen szifilisz-irat.

³⁰⁹ Reeds, V.: Renaissance Humanism and Botany. = Annals of Sciences 33 (1976) p. 519. ff.

mint az orvosi klasszikusokat is új szemmel olvasták.³¹⁰ Az önálló diszciplínák alakulása a 16. század közepén a tradíció és a renovatio hol nyílt, hol lappangó ellentéteit tartalmilag és méginkább nyelvileg kiélezte.

A humanizmus, antikhoz visszakapcsolódó nyelvi szabályaival, a klasszikus stílus felelevenítésével mindhárom magasabb fakultáson kollízióba került az ott használt szaknyelvvel, a terminológia-nómenklátúra zárt és tartalmat is befolyásoló megszokott rendjével. Új szóképzése nem könnyítette meg sem a tanítást, sem a tanulást. A szakszövegek egyébként sem könnyű megértése eleinte inkább nehezebbé vált.

Mégis a késői skolasztika és a humanizmus közötti feszültségnél erősebb volt a kölcsönös megtermékenyítő hatás. Gyakran nem is két felfogás szembenállásáról van szó. Az irodalomban a harmincas évek végén említett kontroverzió Brissot, Corti és Driverius között nem a tradicionalisták és a humanisták, a görög medicina követőinek elvi ellentéte, ahogy azt Friedenwald írja és Saunders akceptálja, hanem jól képzett, az irodalmat ismerő és tapasztalt orvosok szakmai vitája.³¹¹ Ennek a nem skolasztikus, nem formai, nem csak tekintélyekre, hanem tapasztalatra is épülő, valódi vitának a megjelenése az az új, amit az egyetem a humanizmusnak köszönhet.

Az orvos humanisták kezdetben még egyetemen kívüli ad fontes törekvése mellett „antibarbarizmusuk” szivárog be az orvosi stúdiumba. Ez az arabellenesség azonban a gyakorlatban inkonzekvens. Az arabok ismereteit ugyanis sem a diagnosztikában, sem a gyógyszeres terápiában nem tudják nélkülözni. Ami ellen végülis küzdenek, az az araboknak joggal tulajdonított torzított szöveg kritikátlan használata. Az orvosi humanizmus korai szakaszában nem változik a késői skolasztika ekkor még megingathatatlanak tűnő orvosi curriculumja, de az előadások szövege igen! Kezd kiszorulni az arab Galenos, de Avicenna nem veszi el uralmát. Az újból hozzáférhetővé vált eredeti görög szövegek új kiadása, az

---

³¹⁰ Randall jr., J. H.: *The School of Padua and the Emergence of Modern Science* (Padua, 1961) p. 66.; Harig, G.: *Die Aneignung des antiken Wissens auf dem Gebiet der Naturwissenschaft in der Renaissance*. In: *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Eine Sammlung von Materialien*; besorgt von Irmischer, I. (Berlin, 1962) I. p. 13. Harig vizsgálatai szerint 1472 és 1500 között csak itáliai nyomdákban 214 matematikai mű került ki.

³¹¹ Brissot is, Curtius is pleuritisnél (pleuropneumonia) az érvágást a galenosi indicatio-val és – ajánlás szerint – missio derivativa formájában történő elvégzését javasolták. Driverius löweni professzor (Jeremias Drivere, 1504–1554) a revulsio híve volt, vö. *De missione sanguinis* (Löwen, 1532). Erről a véleménykülönbségről írta Friedenwald, hogy ez a galénizmus és hippokratizmus, illetve a skolasztikusok és humanisták vitája: lásd: Friedenwald, H.: *Immortality through medical writ of error*. = *Bull. Hist. Med.* 7 (1939) p. 49.; Saunders és O'Malley a Vesalius-féle venaesectio-s levél ismertetésével említi a vitát, de nem foglalnak állást: Vö. Saunders, C. M. és O'Malley, C. D.: *Andreas Vesalius Bruxellensis, The bloodletting letter of 1539* (New York, 1947). Curtius *De venae sectione* (Bologna, 1534; Venetia, 1539) c. könyvéhez még nem jutottam hozzá. A szöveget Friedenwald közlésében olvastam. Pierre Brissot-ról tudjuk, hogy a 16. század egyik legnevezetesebb antiarabistája volt, aki a torzított galénizmus ellen sem eredménytelenül harcolt.

adekvát latin fordítás és a korszerű kommentálás, az antik és egyedül autentikusnak tartott görög medicina recepciója a studia humanitatis-ban járatos orvosok célja.

A kérdés tehát, a humanizmus egész ideje alatt, különösen annak korai szakaszában, ami a medicina tekintetében még a 16. századra is kiterjed, nem Galenos tekintélyének kérdése, hanem az, hogy a régi, az arab Galenost praelegálták és tanulták-e, avagy az új, a humanisták által helyreállított, nem torzított Galenos szövegeket, természetesen a megfelelő empirikus szemléletű kritikus kommentárral. Olyan kommentárokkal, amelyek óvatosan ugyan, de ha kell magát Galenost is bírálják és kiigazítják, mint azt Vesalius és mások tettek.

A párizsi Galenos-reneszánsz sem más, mint a görög Galenos győzelme az arab-latin felett, már tiszta szöveggel ugyan, de még minden kritika nélkül. A Galenos-reneszánsz, ha szabad ezt a kifejezést használnom, dogmatikus reneszánsz. A tárgyi tévedéseket Dubois is, Andernach is akceptálja, a nyelvi hibákat viszont nem.

Az orvosi szövegek egyik legelső humanista fordítója Giorgio Valla,³¹² aki noha a medicina doktora, még a studia humanitatis tanára Velencében. Saját műveinél nagyobb hírnevet szerzett Galenos, Hippokrates, Aristoteles és Nemesius fordításával. Ezek ugyan nyelvileg kitűnőek, de nélkülözik a humanista kommentárt.

Hogy a humanista tudósok milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak Galenos orvosi írásainak, s az mily fontos volt az oktatás számára, mi sem bizonyítja jobban, mint az angol humanista, Thomas Linacre (1460–1524) ezirányú munkássága. Jóllehet Linacre közvetlen orvostudományi tevékenységéről nem tudunk, Galenos-fordításai – lévén orvosi és nem filozófiai írásokról szó – biztosan tancélra készültek.³¹³

Linacre egyetemi célra szánt, a görögből latinra fordított Galenos művei: De Sanitate Tuenda (1517), De Symptomatum Differentiis et Causis (1524), Methodus Medendi (1519), De Pulsuum usu (1524), De Naturalibus Facultatibus (1523).³¹⁴

Erasmustól tudjuk, hogy Linacre Aristoteles több orvosi írását is lefordította görögből latinra.³¹⁵

---

³¹² Giorgio Valla (1430–1499) Milánóban és Velencében gyakorló orvos, 1476-ban a páduai egyetem tanára, 1480-ban a velencei egyetemen retorikát és görög nyelvet ad elő. Vö. Baader, G.: Die Antikrezeption in der Entwicklung der medizinischen Wissenschaft während der Renaissance. In: Keil, G. – Schmitz, R.: Humanismus und Medizin (Weinheim, 1984) p. 58.

³¹³ Linacre nem sokkal halála előtt három orvosi tanszék alapításához szükséges pénzt bocsátotta rendelkezésre: két tanszék a Merton College-ban Oxfordban, egy a St. John's College-ban Cambridge-ben létesült.

³¹⁴ Royal College of Physicians: A Brief Introduction to the Library. s. a. A 'Methodus Medendi'-t VIII. Henriknek, a pulsus-tractatust Wolsley kardinálisnak ajánlotta.

³¹⁵ Ezek nyomtatásban nem jelentek meg. Vö. Wohlfahrt, P.: Thomas Linacre. = Dtsch. Med. Journ. 8. (1957, Sep.).

Libri formales – libri audiendi

A humanista erudíció és a medicinában való jártasság együtt teszik lehetővé új típusú tankönyvek megjelenését az egyetemeken.

A tankönyv definíciója ismeretes.³¹⁶ Nincs kétség a könyv jellegét és célját illetően, pl. Vesalius 'Epitome'-ja esetén, ahol „philosophiae ac medicinae Studiosi...” meghatározás olvasható a brüsszeli 1600. évi kiadás címlapján.³¹⁷

Címeik felsorolása a legtöbb chartularium-ban, statutum-ban, illetve ordo legendi-ben megtalálható. A kötelező »olvasási rend« nemcsak az egyetemi statútumokból vehető ki. Egyes kollégiumok saját statútumaikba is felvették a vizsgákhoz szükséges könyvek címeit. Így az erfurti egyetemhez tartozó Collegium Amplonianum statútumai felvilágosítást adnak a 15. századi orvosi licenciátushoz szükséges könyvekről. Az orvoskari statútumokkal szemben, itt felbukkannak azok a művek is, melyek a vizsgára való felkészülés praktikus írásai: a sententia-gyűjtemények, a concordantiae, conclusiones, conciliatores.³¹⁸ Ezeket eleve a tanulást megkönnyítő írásoknak szánták szerzőik. A kollégiumi könyvtárak az egyetemek, a karok könyvtárainak kiegészítői, katalógusaik a tankönyvirodalom forrásai.

Erfurtban az 1400-as statútum a könyvkánonban Avicennát, Rhazest, Galenost kötelezően írja elő, de a viaticum-hoz fűzött vel consimilem³¹⁹ megjegyzés, amellyel sok fakultás ordo legendi-jében találkozunk, már választási lehetőségre utal.

1471-ben a freiburgi egyetem orvosi karának statútuma kétféle módon jelöli az előadásokat és a használandó tankönyveket: de modo legendi antiquitus servato és de modo et ordine legendi noviter instituto. A kettő között azonban a sorrenden kívül nincs különbség.³²⁰

A tankönyveket akár a statútum vagy a chartularium, akár az olvasási kánon vagy ordo studendi említi, általában csak tárgyuk és curriculumban elfoglalt helyük szerint minősítik.

³¹⁶ Schultheisz Emil: Tankönyv és curriculum, p. 10.

³¹⁷ Az 'Epitome' egyidőben jelent meg a 'Fabrica'-val, és medicinae scholares és tyrones chirurgiae egyaránt tanultak belőle. Eppen a sebészek miatt már két hónappal megjelenése után németre fordították. Az Epitome nem a Fabrica kivonata, hanem egy rövid bevezetés az anatómiába. Lásd: Keynes, G.: The Epitome of Vesalius. = Ann. Royal College Surg. 29 (1961) pp. 385–388.

³¹⁸ Kéziratban maradt az erfurti Collegium Maius Bibliotheca Amploniájában Jean de St. Armand 13. századi párizsi orvos 'Concordantia'-ja (Concordantiae Joannis de Santo Armando), amely a 15. század végén, a 16. század elején is használt írás volt a francia egyetemeken és egyik-másik német orvosi karon, így Erfurtban is. Magyarázata az, hogy a szerző asztrológiaellenes, a klasszikus görög obszerváció és empiria híve. Hippokrates kommentárjaiból ez derül ki: vö. Günther, Kurt: J. de Santo Armando und ein Aderlasstraktat unter seinem Namen. Diss. (Leipzig, 1922) p. 12 ff.

³¹⁹ Weissenborn, J. C. H.: Akten der Universität Erfurt. 1-3 Bd. (Halle, 1881–1899). Bd. 2. p. 108, Paragr. 8.

³²⁰ Ez a könyvlista még nyomait sem mutatja annak a reneszánsz tananyagnak, mely az itáliai egyetemeken már kibontakozott. Amit itt látunk, az a via antiqua, a klasszikus középkori olvasási kánon. Ez a freiburgi kánon a 16. század folyamán alig változik lényegesen. Először a 17. században válik hivatalosan is lehetővé a választás a „rég” és az „új” tankönyvek között. A 'Methodus docendi medicinam in Fac. Univ. Freiburg, anno 1671' megerősíti az 1604. és 1624. évi előírásokat.

Szerzőik gyakori epitheton ornans-ának nincs gyakorlati jelentősége. Így különösen figyelemreméltó, ha tankönyvek fontosságáról esik szó, ahogy az a koppenhágai egyetem 1537-ből származó statútumában olvasható: »commode valde«, vagy a többi könyvhöz viszonyítva »commodior« illetve »his temporibus accomodatoria«.³²¹

Előadások alapján készült, de nem kommentárból, átírt tankönyv Fallopius: *De partibus similaribus* című munkája, melyet tanítványa, a maga is nagynevű humanista orvos Volcher Coiter részben saját, részben Joachim Camerarius és Georgius Maior feljegyzése alapján gyűjtött össze és adott ki Nürnbergben 1575-ben.³²²

Az „új módon” vizsgált diszciplínában, az anatómiában már a funkcionalitás kérdéseit feszegeti „quia non unica est corporis humani actio...”,³²³ Hogy miért éppen az összehasonlító, nem pusztán deskriptív vizsgálat áll előadásainak és így tankönyvének középpontjában, maga mondja: „similarum partium tractatio difficilis est ...quia versatur circa penetralia naturae”,³²⁴ Végül azt is megtudjuk, az előadásokat, s így a könyvet a didaktikai szükség diktálta: „Quamvis autem tractatio haec summa sit, tamen ad anatomicum spectat, et ideo pro dissectione corporis humani in anatome haec a me tradentur, quoniam ex sensu hoc est cognoscendum, non autem ex ratione”.³²⁵

Úgy vélem az első igazán orvosi tankönyv Janus Cornarius³²⁶ 'Universae rei medicae epigraphae seu enumeratio' c. munkája. Ez a Bázelen 1529-ben Frobenius által kiadott

³²¹ 'Fundatio et ordinatio universalis scholae Haffniensis' – közzétette Norwin, W.: Københavns Universitæt (Københavns, 1940). Vol. 2. Ordinatio lectionum in Academia Haffniensi ... A. D. 1537, pp. 25–26.

³²² 'Lectiones Gabrielis Fallopii de Partibus similaribus humani Corporis ex diversis exemplaribus a Volchero Coitero collectae' (Norimbergae apud Geriachium, 1575). Másik tankönyve – 'Observationes Anatomiae ad Petrum Mannam Medicum Cremonensem venetiis' (apud Marcum Antonium Ulmum 1571) – kevésbé volt elterjedt. Coiter életéről és munkásságáról lásd: Herrlinger, R.: Volcher Coiter 1534–1576 (Nürnberg, 1952). Volcher Coiter Camerarius barátja volt, tanulmányaik befejeződése után is több ízben találkoztak és rendszeresen leveleztek. A jó tankönyv – mint később is oly gyakran –, túlélte az egyetemi éveket. Hasznos forrás, jó olvasmány maradt, s értékes ajándék lett, amit jó barátoknak és befolyásos embernek szívesen küldtek. A nürnbergi városi könyvtárban őrzik azt a kötetet, melyet az akkori, európai nevű professzornak és városi orvosnak, Georg Palmanak küldött Coiter: *Lectiones Gabrielis Fallopii* (Nürnberg, 1575). Ajánlása: „Clari viro eruditione et virtute praestanti D. Georgio Palma Philosophiae ac Medicinae Doctori ac resp. Norimberg: Physico Domino amico et Collegae suo observando auto D. D.” – lásd: Herrlinger, Robert: Volcher Coiter. = *J. Hist. Med. and Allied Sciences* 12 (1957) pp. 79–80.

³²³ Az 1575-ös kiadás nem állott rendelkezésemre. A Volcher Coiter-féle előadásgyűjtemény ('partibus similaribus') Fallopius összes műveiben is: *Gabrielis Fallopii Mutinensis... Opera Genuina omnia...* in tres tomos distributa (Venetiis, apud Johannem Antonium et Jacobum de Franciscus 1606). Az idézett szövegrészek Vol. I. pp. 121–122.

³²⁴ *ibid.*

³²⁵ *ibid.*

³²⁶ Johannes Hagenbut (1500–1558) 21 éves korában a wittenbergi egyetemen a filozófia, 23 évesen a medicina licenciátusa (nem tellett doktori promócióra!). Görög kéziratok után kutatva beutazta fél Európát. Bázelen Erasmus barátja lett, tőle kapta az ösztönzést híressé vált Hippokrates kiadásához (Velence, 1544). 1542-ben Marburgban, 1557-től pedig Jénában a medicina professzora. Ez az első mű, amely a görög kéziratok összehasonlító vizsgálata alapján készült. Más görög auktorok – Galenos, Paulus Aegineta, Dioscorides etc. – kiadásait is jelentős kiegészítésekkel és emendációkkal gazdagította. A legrészletesebb és legfontosabb adatok róla mindmáig Clemennél olvashatók. Ld. Clemen, J.: Janus Cornarius. = *Neues Archiv für sächsische Geschichte und Altertumskunde* 33 (1911) pp. 36–76.

könyv az orvostan hallgatói számára készült. Bevezetés a medicinába történeti áttekintéssel, amint az Celsus prológusában is olvasható. Jól tükrözi a skolasztikus hagyományokon nevelkedett, de már a humanizmus gondolataiban élő tudós törekvéseit, hogy az előző hagyománytól teljesen el nem szakadva nyújtsa a medikusnak mindazt, amire tanulmányai során szüksége lesz. A könyv szerkezeti felépítése a Celsustól és más auktoroktól jól ismert antik felosztást követi: Chirurgia, Diaetetica és Pharmacopea, nem pedig a leegyszerűsített arab theorica és practica.

A Pharmacopea simplicia fejezetében az antik auktorokra való hivatkozás és a nagynevű humanista Ermolao Barbaro³²⁷ nevének említése mellett nem hiányoznak az arabok sem: Serapion, Avicenna, Mesue, és kompilátora Mattheus Silvaticus, valamint az 'Antidotarium Nicolai'.³²⁸ Ez a tankönyv már a reneszánsz-humanizmus medicinájának szellemében íródott. Folyamatosan korrigálja, kiegészíti a szöveget, majd egy részét az új textusok alapján továbbfejleszti, más részét elsorvasztja s a relatíve újat illeszti helyébe. Tankönyvében a res naturales humorálpatólógia szerint definiált skolasztikus sémáját, a diaetetica »res non naturales«-ét, a nosológia »res contra naturam« felosztásával még átveszi abban a fejezetben, melyet az emberi test konstitúciójának és funkciójának szentel, de már a reneszánsz természetfogalmának értelmében, antik sémába foglalja, amennyiben a »res naturales«-t, mint fiziológiát, a »res non naturales«-t, mint hygiénét, a »res contra naturam«-ot pedig mint aetiológiát fogja fel. Utóbbit szemiotikára és therapeutikára bontva, görög terminológiával jelöli. Az antikot mindig előnyben részesítve, még Avicennára való hivatkozásoknál is gyakran hozzáfűzi: »iuxta Hippocratem«. ³²⁹ A nosológiában már nem találkozunk a középkori a capite ad calcem eljárás móddal. Ezekről eltekintve azonban még nem sok új gondolatot olvashat benne a legens doctor, vagy a studiosus. Ez még nem neoterikus mű, ha tankönyvként újnak is kell tekintenünk. Az antik képet megújító humanista koncepció, a szövegben mindenütt észlelhető törekvés a filológiai tisztaságra tesz azzá. ³³⁰

A reneszánsz legfontosabb és legnagyobb hatású könyvei közé tartozik Leonhardt Fuchs munkája, a De humani corporis fabrica ex Galeni et Andreas Vesalii libris concinnata (Tübingen, 1551). Az eredeti Vesalius művel és Fuchs könyvével megkezdődött az új

³²⁷ Ermolao Barbaro (szül. 1450) orvosként nem fungált, e minőségében csaknem ismeretlen. Egyes orvosi biográfiák csak azért említik nevét, mert számos Plinius szöveget tisztított meg hibáitól. Kiadásai: Castigationes Pliniae (Cremona, 1485; Róma, 1492, 1493; Bázél, 1534); Castigationes castigatissimae (Cremona, 1495, 1497).

³²⁸ A középkori antidotáriumokhoz lásd: Schultheisz, E.: Das Antidotarium des Bartolomaeus Squarcialupis de Plumbino. = Zschr. f. Gesch. Phar. 4 (1961) pp. 28–36.; 1 (1962) pp. 7–10.

³²⁹ Az Universae rei medicae 1529. évi bázeli kiadása alapján, pp. 10–11, 20–22, 40 és még több helyen.

³³⁰ Egy másik traktátusában – De peste libri duo (Bázél, 1551) – megjegyzi, hogy Avicenna, mivel nem tudott görögül (noha munkássága hasznos és szükséges) barbár ember volt, aki csak a görögből már arabra fordított írásokat olvasztotta össze önálló arab művekkel. Vö. op. cit. p. 70.

természetfelfogás szerinti egyetemi orvostan irodalma és tanítása. Fuchsnak egy másik, az oktatást döntően befolyásoló műve a *De historia stirpium commentarii insignes* még anatómiáját megelőzően 1542-ben jelent meg. Ebben antik klasszikusokat idéz, mellettük saját megfigyeléseit, leírásait közli. A humanizmus egyik célja a tudomány terjesztése volt. A *Historia stirpium* ennek a kíváncsiságnak is megfelel.³³¹ Az anatómiával és a herbáriummal Fuchs megteremtette a korszak alaptankönyveit. Ezekhez társul az 1531-ben megjelent *Compendiaria ac succincta admodum in medendi artem eisagoge seu introductio*.³³²

Nem kevésbé fontos a medicina egészét átfogó, didaktikus felépítésű tankönyve: *Institutionum medicinae ad Hippocratis, Galeni aliorumque veterum scripta recte intelligenda mire utiles libri* (1555).³³³ Ebben nemcsak a barbárokat (értsd arabokat) támadja, hanem mindenkit, aki Galenost torzítja és így értelmétől megfosztja; ezért kerül az ellentáborba még Janus Cornarius is.

Tudást, invenciót, eredetiséget illetően messze kiemelkedik Jean Fernel, igazi vir perpetue lectionis. Fernel³³⁴ a medicina egész hagyományának talán legjobb ismerője, Vesalius és Fuchs mellett legeredetibb auktora, igazi neoterikus. *Universa medicina*-ja egy humanista orvosi summa, amely a 18. századig a *Schulmedizin* kézikönyve maradt. Ellentmondásokat lehetőleg kikerülő zárt, tanítható rendszerbe foglalja a természet, az élet és a betegség problematikáját. Tapasztalatainak, főként azonban elmélkedéseinek eredményeit két műben foglalta össze. Az első 1538 körül írta és 1548-ban jelent meg a *De abditis rerum causis*. Második műve a *De naturali parte medicinae*, vagy *Physiologia*³³⁵ 1542-ben jelent meg. 1567-től munkáit az *Universa Medicina* címet viselő, a medicina egészét taglaló tankönyvvé bővítette. Mindkét könyv számos kiadást ért meg. Magának az *Universa Medicina*-nak 32 kiadása jelent meg, az utolsó 1656-ban Utrechtben.

Az élettantörténet legavatottabb művelőjének, K. E. Rothschuhnak a véleménye szerint nem lehet véletlen, hogy Fernel nagy munkájának kiadása ugyan néhány évvel Descartes

³³¹ A művel rendkívül nagy irodalom foglalkozik. Vö. Dilg, Peter: *Das Botanologicon des Euricius Cordus. Ein Beitrag zur botanischen Literatur des Humanismus*. Diss. Marburg (1. 1969). A botanika e korbéli kitűnő áttekintése messze a címben jelzeten túl.

³³² Johan Setzer adta ki Hagenauban, javított kiadása 1535-ben jelent meg Johan Albert-nél.

³³³ Étienne Barthelémy Honoré adta ki Lyonban. Második kiadása a humanista Oporinusnál jelent meg Bázelen 1566-ban. Ennek a kiadásnak 1618-ig számos utányomása csaknem minden egyetemi könyvtárban megtalálható volt. Cf. Stübler, Eberhard: Leonhart Fuchs. *Leben und Werk*. In: *Münchner Beiträge zur Geschichte der Literatur der Naturwissenschaften und Medizin*. H. 13–14 (München, 1928) pp. 123–125.

³³⁴ Életének és munkásságának igen nagy és jó irodalma van, ezért csak néhány tankönyvelméleti kérdést említek. Fernel munkásságának, írásainak, könyveinek feldolgozását lásd: Sherrington, sir Charles: *The endeavour of Jean Fernel with a list of his writings* (Cambridge, 1946).

³³⁵ Az élettan egyetemi tantárgyként is megjelenik. Lásd: Rothschuh, K. E.: *Das System der Physiologie des Jean Fernel (1542) und seine Wurzeln*. In: *Verh. XIX. Int. Kongr. Geschichte der Medizin*, Basel 1964 (Basel – New York, 1956) pp. 524–526.

halála (1650) után jelent meg, ezt követően azonban nyilván oly mértékben csökkent olvasottsága, hogy új kiadásra nem volt szükség. Tény, hogy Fernel teóriáinak legnagyobb ellenfele René Descartes volt, és ahogy Descartes filozófiája az orvosok és természettudósok között is terjedt, az aristotelesi-ferneli modell vagy szisztéma a maga, lényegében még mindig antik természetfilozófiájával és kórtanával lassan átadja helyét a kartézianus gondolkodási rendszernek.³³⁶

Fernel „modern” fiziológia-fogalma a tantervekben elég későn jelenik meg, csak a századfordulón. A fogalmi tisztázáson túl ebben a könyvben a rendszerezés a fontos. Az *Universa Medicina* öt fejezetének (*Physiologia*, *Pathologia*, *Aetiologia*, *Prognostica-Semiotica*, *Diaetetica-Hygiene*, *Therapeutica*) felosztása lesz ettől kezdve az egyetemi oktatás beosztása egészen a 18. század közepéig. A 16. században azonban még nem minden tanterv osztja öt részre a medicina oktatási anyagát.

A fiziológia fogalma még tovább szűkül a curriculumban, amikor a 16. század végén Theodor Zwinger (1533–1588), bázeli professzor megírja művét, a *Physiologia medica*-t.³³⁷ A fogalom azonban még nem egységes a századfordulón sem. Johannes Magirus (megh. 1596) a marburgi egyetemen *naturalis physiologiae professor* posztumusz fiziológia tankönyve még közelebb áll az aristotelesi természettanhoz, mint Fernel élettanához.³³⁸ Még ennél is tágabban értelmezi a fiziológia fogalmát a jónevű angol orvos, fizikus William Gilbert (1540–1603), aki a magnetizmusról írott könyvének adja a *Physiologia nova* alcímet.³³⁹

Kevésbé ismertek G Mercurialis (1550–1606) rendszeresen tartott páduai előadásai az emberi test betegségeinek diagnózisáról és kezeléséről. Az ezek alapján írt tankönyv nyomtatásban csak halála után jelent meg. *Praelectiones Patavinae. De cognoscendis et curandis humani corporis affectionibus* (Velence 1617).

---

³³⁶ Sem a ferneli szisztéma, sem ennek a váltásnak további taglalásába itt nem mehetek bele; utalok Rothschuh, K. E. alapvető munkáira: *Physiologie. Der Wandel ihrer Konzepte. Probleme und Methoden vom 16. bis 20. Jh.* (München, 1968); továbbá *Theorie des Organismus 2. Aufl.* (München und Berlin, 1969); és nem utolsósorban monográfiájára: *Geschichte der Physiologie* (Berlin, 1953). Rothschuh bevezető tanulmányával és jegyzetekkel ellátva kiadta a *'Description du corps humain'*-t. Lásd: René Descartes: *Über den Menschen* (1632) sowie *Beschreibung des menschlichen Körpers* (1648). Mit Einleitung und Anmerkungen (Heidelberg, 1969).

³³⁷ Nyomdába csak fia, Jakob Zwinger adja. 1610-ben jelent meg *Theodori Zwingeri: Physiologia medica, eleganti ordine con.scripta etc.* (Basilae, 1610). A munka az oktatás szempontjából már csak azért is igen figyelemreméltó, mert az első könyvében a felosztáson és az oktatás módján kívül az orvostan történetét is ismerteti.

³³⁸ Johannes Magirus *'Physiologiae peripateticae libri VI. cum commentariis'* – Conradus Nebenius adta ki Genfben 1629-ben. Vö. Grundlach, Franz: *Catalogus Professorum Accademiae Marburgiensis 1527–1910* (Marsing, 1927).

³³⁹ *'De magnete, magnetisque corporibus et magno magnete tellure. Physiologia nova plurimis et argumentis et experimentis demonstrata'* (London, 1600). Meg kell jegyezni, hogy az *'experimentum'* szó itt viszont mai felfogásunk szerint értendő, igaz nem élettani, hanem fizikai kísérletekről van szó.

Tankönyvszerzőként sem jelentéktelen Felix Platter. A neves humanista Montpellierben és Bázelen végezte stúdiumait, 1557-ben promoveált Bázelen. A *medicina practica* tanára volt ugyanott 1571-től. *De corporis humani structura et usu libri III.* (Bázel 1583 és 1603) című munkájával a *Fabrica* propagátora, de Vesaliusnak nem kritikátlan tanítványa; *Materia medica*-ja ugyancsak tankönyv.

F. Platter tanára Gulielmus Rondeletius,³⁴⁰ akinek első tankönyve a *De materia medicinalia et compositione medicamentorum* (Pádua 1556) volt, amit még több mű követett. Német tanítványai révén könyvei Bázelen, Nürnbergben voltak kedveltek és használatosak; különösen az általános és speciális terápiát taglaló munkája *Methodus curandorum omnium morborum corporis humani*.³⁴¹ A munka utolsó fejezetének (a *De compositione medicamentorum tam internorum quam externorum*-nak) sikerére jellemző, hogy Felix Platter egyetlen éjszaka leírta magának.³⁴² Ez szolgált azután alapul a *Praxeos*-ban közölt külön is megjelent receptgyűjteményhez, melyet scholaris-ok és gyakorló orvosok számára írt.³⁴³

Noha a farmakológiai-farmakognóziái és botanikai irodalom részleteibe még tankönyvi vonatkozásban sem kívánok belemenni, nem hagyhatom említés nélkül a reneszánsz egyik klasszikus és tipikus tankönyvét, Valerius Cordus (1515–1544) 'Dioscorides'-ét.³⁴⁴ Előadási jegyzet formájában maradtak fenn az *Annotationes*, melyeket Valerius Cordus a wittenbergi egyetemen tartott általa kommentált Dioscorides előadások számára írt. Az *Annotationes sive scholiis* nemcsak nyelvi, hanem tapasztalati-praktikus magyarázatokat is tartalmaznak, ami igencsak érthető, ha felidézzük, hogy apja, a marburgi orvosprofesszor Euricius Cordus, Leoniceus és Manardus tanítványa volt, és már maga is a természetet tartotta az igazságkeresés mércéjének. Tanítása a szövegre és az autopsziára-experientiára épült, tanítványait *excursio*-kra vitte. Dioscorides jelentette számára az alapot, de ez nem gátolta meg az önálló véleményalkotásban, mivel „*potiora sunt rationis quam autoritatis momenta*”.

³⁴⁰ G. Rondelet (1507–1566) 1545-től Montpellierben tanár, 1556-ban az egyetem kancellárja.

³⁴¹ Kiadásai: Párizs, 1570, 1575; Lion, 1576, 1583, 1585, 1609; Frankfurt, 1593; Montpellier, 1601; Genf, 1608. Ilyen rövid időn belül ilyen sok kiadás nagyon kedvelt és elterjedt tankönyvekre jellemző. Műveinek összkiadása Genfben jelent meg 1620-ban, majd 1628-ban.

³⁴² Fehlman, H. R.: *Der Einfluß der Pharmazie in Montpellier auf den Basler Arzt Felix Platter.* = *Gesch. der Pharm.* NF 42 (1975) pp. 33–36., p. 37.

³⁴³ Felice Plateri *Archiatrum et Professoris, Praxeos, Tractatus secundus* (Basileae, 1603).

³⁴⁴ Nyomtatásban először 1549-ben Frankfurtban jelent meg Gualtherius Rivius kiadásában. Az előszóban (in *commentarium Valerii Cordi Praefatio*) a maga is jőnevű orvos-botanikus dicséri a könyvet és szerzőjét, nem mulasztja el apja érdemeit említeni: „qui filium ab incunabulis inter ipsas herbas ac flores educari voluit”. Figyelemreméltó megjegyzése Rivius, a fiatal tudós korai halála felett sajnálkozva: „*spes medicinae reflorescentis*”. Valerius Cordus összes műveit maga Conrad Gesner adta ki Strassburgban 1561-ben. A vonatkozó irodalmat lásd Dilg, Peter: *Botanologicon*, op. cit.; valamint uő.: *Studia humanitatis et res herbaria*. In: *Rete I* (1971) p. 757 ff; valamint Stannard, J.: *Dioscorides and Renaissance Materia Medica*. In: *Analecta Medico-Historica* (1968) pp. 1–21.

A tankönyvi kommentár és a kézirat

A tankönyvnek mind a középkorban, mind pedig a reneszánsz idején egyik formája a kommentár volt. Bár Pico della Mirandola, aki a skolaszticizmus minden megjelenési formájától idegenkedik, az emberi szellem teremtő erejét dicsérve, Senecára hivatkozva úgy véli, a kommentár alkalmatlan eszköz az igazság feltárására,³⁴⁵ a reneszánsz gazdag kommentáriródalma ezt cáfolja. Valójában éppen a reneszánsz kommentárok gazdagították a tudományt és gyorsították haladását. A kommentár a középkori tudomány legfontosabb irodalmi formája, mely a 12. század óta minden tudományágban megtalálta helyét, amit a 16. század folyamán, sőt még azon is túl megtartott.³⁴⁶

A tankönyvként is használt orvosi kommentárok irodalma egy ponton lényegesen eltér az ars fakultáson oktatott tárgyak kommentárjaitól. A szigorúan vett »studia humanitatis« a priori több lehetőséget adott a szubjektív interpretációra, nem volt szükség arra, hogy a valóság által is megerősítést nyerjen. Ezzel szemben az orvosi ismeretek egy része, még inkább azonban az akkori medicina részeként tárgyalt botanika-ásványtan-állattan tárgyi ismeretei, és nem kevésbé a csillagászat objektív kontrollt is szükségessé tettek. A korai humanisták nem jutottak túl a „természettudományos” szöveg castigatio-ján, emendatio-ján és nyelvi magyarázatán. Mivel ez nem elegendő docendi et pariter atque aegros curandi el kellett jutni és el is jutottak az új, valóságos ismeretekhez, amint azt Vesalius, Fuchs, Copernicus korszakalkotó művei mutatják. Ez nem egyszerű nyelvi korrekció volt, hanem visszautalás magához a természethez.³⁴⁷ Ez a pragmatikus eljárás vont a maga után a kommentár-tankönyv átalakulását is, jóllehet a 16. század folyamán filológiai jellegét még nagyrészt megőrizte.³⁴⁸

³⁴⁵ Pico della Mirandola, Giovanni: De dignitate hominis, cura di E. Garin (Bad Homburg, 1968) p. 65.; Pico orvosi vonatkozásához lásd: Schultheisz, E.: Giovanni Pico della Mirandola Bedeutung für die Medizin. In: L'opera e il pensiero di Giovanni dei Pico della Mirandolas nella storia dell'umanesimo. Congr. Int. Mirandola 1963. (Firenze, 1965) Comm. II. p. 406. ff. A Seneca idézet az Epistulae morales-ben olvasható (33.7): „turpe est enim seni aut prospicienti senectutem ex commentario sapere”.

³⁴⁶ Buck, A.: Der Kommentar in der Renaissance. In: Kommission für Humanismusforschung, Mitteilung I. (Boppard, 1975) pp. 7–8. A középkori és a humanista kommentár viszonyát illetően lásd: Ghisalberti, F.: Giovanni del Virgilio espositore delle 'Metamorfosi'. In: Giornale Dantesco 34 (1933) 1 ff.

³⁴⁷ Semper apertus p. 205.

³⁴⁸ Vö.: Olschki, Leonardo: Bildung und Wissenschaft im Zeitalter der Renaissance in Italien. In: Geschichte der neusprachlichen wissenschaftlichen Literatur. Bd. 2. (Leipzig – Firenze – Genf, 1922) p. 202 f. Az újabb irodalomban is gyakrabban fordul elő a 'iatrophilologia' és 'iatrophilologus' (i. e. medicus philologus) kifejezés. Jóllehet többen korabelinek tartják, a szóképzés tudomásom szerint először a 17. században bukkan fel G. Naudé művében 1636-ban: Pentas questionum iatro philologicarum. (p. 1.) Csak az 1647. évi kiadást állt módomban megtekinteni. Naudé (1600–1653) Richelieu, majd Mazarin könyvtárosa a párizsi orvosi fakultás examinátora volt, maga is tankönyvíró: Questio IV. iatrophilologica: aut liceat medico fallere aegrotum. (Roma, 1636); Sylvius és Rosarius műveit is kiadta. Vö. Morin, Georges: Un medicine biblothécaire Gabriel Naudé (Paris), méd. 19. (1929) pp. 136–137. Ld. még: Georg Franck de Franckenau heidelbergi orvostanár munkáját: De medicis philologis etc. (Wittenberg, 1691), melyben a 17. század végén is a humanista tradíciónak megfelelő definíciót ad: „omnia illa complectitur, quae ... scire optat aut cupit ... Philologia ... verae eruditionis sal est, qua nisi conditur, exit in putredinem” fol. A3. A 17. században a

Hogy a 17. században az »iatrophilologia« még javában alkalmazott metódusa a kommentárirodalomnak, jól mutatja többek között, Sperling 1659-ben Rhodius, Scribonius Largus-kommentárjához írott kritikája.³⁴⁹

A kommentár mint tankönyv sem veszített jelentőségéből. Mint a középkorban, a reneszánszban is szoros kapcsolat volt az egyetemi előadás és a kommentár között, amennyiben a kommentár többnyire az előadásokból született. Eleinte az előadások magyarázata volt, majd egyre bővülő kiegészítője lett, s végül tankönyvként is, mint önálló mű szerepelt. A szövegtől természetesen nem független, de a textus gyakorta inkább alkalom a teóriák kifejtésére. A kommentár tankönyvként olyannyira bevált, hogy Battista Guarino a reneszánsz egyik legnevesebb professzora *De ordine docendi et discendi*-jében tanulásra és a *lectio privata*-hoz egyaránt ajánlja a kommentárt, valamint a kommentálás metodikáját. Az előadás, a kommentár és az önálló munka ekkor már összetartoznak. Az előadás látogatása, a kommentárok elolvasása után kell következnie a textuson való önálló munkálkodásnak.³⁵⁰

A szöveg és a már a címben megjelölt tanulási célokra írt kommentár összefüggéseinek jó példája Rivius (Hermann Ryff) Plinius kommentárja:³⁵¹ *In Plinianae lectionis studiosorum gratiam nunc primum conscripta et edita, cura et diligentia D. G. H. R. M. et MMDXLVIII.*³⁵²

A humanista kommentár minden tudományág, így a medicina középkori kommentárját is átformálta. Egy auktor magyarázatára a reneszánsz a »commentarium« mellett más megnevezéseket is használt, részben szinonimaként: »adnotationes«, »animadversiones«, »exegetica«, »explicationes«, »glossae«, »scholiae«. Az orvosi irodalomban valamennyi elnevezés előfordul. A tankönyvként használt magyarázatok leggyakrabban a »commentarium«, vagy az »explicatio« címet viselik. Mint a *studia humanitatis* diszciplínáiban, a joghoz hasonlóan

---

filológiai medicina még virágzik. A 'studiosus medicinae' számára, előképzettsége folytán a filológiai kommentár is érthető volt. Naudé Hippokrates- és Sylvius-kommentárjai a párizsi orvosi fakultás rendszeresített tankönyvei voltak.

³⁴⁹ Otto Sperling (1602–1681) Hamburgban, Christianiában és Bergenben gyakorló orvos, Koppenhágában udvari botanikus és a királyi kertek felügyelője, majd udvari orvos és kémikus. Munkáját – *Animadversiones in Scribonium et Notas Johannis Rhodii* (Kgl. Bibl. Kopenhagen, MS 1649) – részletesen ismerteti Wuttke, Walter: Zur Kritik Otto Sperlings am Scribonius-Kommentar des J. Rhodius. In: Buck, A. und Herding, Otto (hrsg.): *Der Kommentar in der Renaissance* (s. l., 1975) p. 253 ff.

³⁵⁰ Olschki i. m. p. 217.

³⁵¹ In Cai Plinii Secundi *Naturalis Historiae* argutissimi scriptoris I. et II cap. Lib. XXX commentarius, etc. (Würzburg, 1548)

³⁵² A rövidítés feloldása: Dominus Gualtherus Hermenius Rivius medicus et mathematicus. Lásd: Nauert, Charles G.: The author of a renaissance commentary Pliny, Rivius, Trithemius or Aquaeus. In: J. of the Warburg and Courtauld Institutes vol. XLII (1979) p. 282.; Ryff (megh. 1562) rendkívül termékeny, sokoldalú, de nem eredeti szerző, akiről Hallernek nem volt jó véleménye: „Compiler et polygraphus malorum morum et passim de civitatibus ejectus, pessimo Gesneri testimonio notatus”. Vö. Haller, A.: *Bibliotheca anatomica* I. p. 189. Kortársai között mégis tekintélye volt mint matematikusnak és orvosnak egyaránt. Lásd: Benzing, Josef: Walther H. Ryff und sein literarisches Werk. Eine Bibliographie (Hamburg, 1959).

önálló műfajjá alakul.³⁵³ Biztonsággal megállapítani, hogy a kommentár tankönyv-e vagy sem csak a szöveg ismeretében lehet, kivéve, ha a mű közli célját: „*adolescentibus laudatarum artium studio destinatis*”, ami a studiosi medicinae számára írott könyveknél ritka.

A kommentár teljes szövegének ismerete szükséges ahhoz, hogy el lehessen különíteni az eruditus lectio-nak szánt kommentárt a többlettől. A citátumok e tekintetben nem jelentenek útmutatást.

Az artes liberales-t már elvégzett studiosus medicinae éppolyan könnyen eligazodik a hivatkozási rendszerben és a humanizmusban olyannyira kedvelt analógiák konstrukciójában, mint a magiszter. A korai humanista orvosi kommentárt a középkortól elsősorban az különíti el, hogy a szöveg restitúciójára irányuló filológiai tevékenység, feltárva a leírók hibáit, a középkori glosszátorok tévedéseit, a többszörös fordítás okozta torzulásokat, eleve kritikus szövegmagyarázatokat, annotatio-kat, corollaria-kat produkált, melyek lassan tartalmi, szakmai kommentárokkal egészültek ki.³⁵⁴

A humanista kommentár az orvosi irodalomban is ott teszi lehetővé az önálló fejtegetést, ahol a skolasztikus struktúrától eltér, azt példákkal és »excursus«-okkal fellazítja, citátumokkal ellátja. Ahogy a teológiai és jogi szövegkommentárokat, úgy bizonyos, már említett fáziseltolódással az orvosi írásokat, ezeken belül is az antik klasszikusok kommentár-jait először az előadási stílussal együtt a filológiai humanizmus alakítja át. A szokás megváltozik, a mos italicus-t a mos gallicus váltja fel. Az előadások eme változásának részletes tárgyalásával az orvostörténeti irodalom még adós, jóllehet a sensu strictiori humán tárgyak mellett a legtöbb antik auctor éppen a medicinában lett az egyetemi előadások középpontja. Talán nem tévedek, ha úgy gondolom, hogy a scriptura kritikus újraolvasása, a rekonstruált szövegnek az előadásban és a kommentárban való megjelenése lehetőséget adott a humanista tanárnak és egyben gyakorló orvosnak, hogy saját tapasztalatairól beszámoljon, és a scriptura

³⁵³ Luis Vives traktátusában részletesen leírja a kommentár, glossza, etc. definícióját, kitérve a medicina auktoraire is: „...explicatur ... de proposita materia disputatur et quid adferret queat commentator experitur, quales fere sunt in Aristotelem, in Hippocratem, in Galenum...” Cf. De Ratione docendi III. p. 11. In: Vives, L.: Opera omnia (Valentiae, 1782) vol. I. p. 230. Az általa ismertett felosztásban a 'commentarii simplices' csak az emlékeztetőnek szánt megjegyzéseket, a 'commentarii in alias' pedig a magyarázatokat jelenti, tehát a tankönyvi részt.

³⁵⁴ Hogy kezdetben nem a par excellence szakmai felkészültség vezetett a renovatio-hoz, az Hermolaus Barbarus Plinius és Dioscorides kommentárjainak megjegyzéseiből is kitűnik. A 'Castigationes Plinianae'-ben írja, hogy 'emendatio'-jához alapos előtanulmányokat végzett „*graecis et latinis auctoribus perlectis omnibus*”; tehát nem természettudományi, hanem irodalmi tanulmányokról van szó. Vö. Dilg, op. cit. p. 233. A szöveghelyreállítás szakmailag is eredményes volt, amint azt az igazán hozzáértő Leonhard Fuchs Barbarust dicsérve „*quamvis professione medicus non esset*” megállapította (lásd: De historia stirpium etc. 1542. Epist. nuncupatoria 4.). Leonicensus, bár felkészült filológus, aki maga is számos menda codicis-re mutat rá, orvosi szemmel fedi fel a hibákat Plinius szövegében. A 'veritas'-t keresi a többi auctor szövegével való összehasonlítás révén és nem utolsósorban saját tapasztalatai alapján, felismerve, hogy az 'experientia' az igazi rerum magistra, amint azt ismételtelen hangsúlyozza.

mellé helyezze a ratio-t. Ez az orvosi kommentárt princípiumában különbözteti meg – az asztronómia kivételével – minden más diszciplína tankönyvi commentarium-aitól. Noha a humanista kommentár tartalmi fáziseltolódása a gyakoribb, éppen az orvosi irodalomban jelennek meg korán, a 12–13. században olyan tankönyvek, melyek racionális szellemben, tapasztalatok felhasználásával íródtak. Rogerius Frugardi 'Chirurgia'-járól joggal írja Gundolf Keil, hogy „in seiner Praxisnähe und strengen anatomischen Gliederung alles übertraf, was an chirurgischem Schrifttum dem damaligen Abendland zur Verfügung stand.”³⁵⁵

Úgy vélem, hogy ez a magyarázata annak, hogy a Roger-sebészet négy évszázadon keresztül, a 12–16. századig „élő” tankönyv volt, számos kommentárral és variánssal. Az a körülmény, hogy még a 16. századi variánsaiban és kommentárjaiban sem fedezhető fel reneszánsz elem, illetve a humanista metódus befolyása, csak annak a jele, hogy vannak a tudománytörténetben olyan fejlődési irányok, melyek szempontjából a korszakváltás irreleváns.

A humanista tankönyvek kommentárjaiban van egy bizonyos törekvés továbbá arra, hogy a magyarázat argumentumai egyaránt tükrözzék az experientia-t, a ratio-t és az auctoritas-t lehetőleg mindegyiket arányosan. A két megközelítési mód: az »experientia et usus« (»multo usu probatum«), valamint az »auctoritas et experientia« egymást erősítik mindaddig, amíg a túlzott filologizálás a 17. század vége felé ezt az egyensúlyt fel nem borítja, s mikor a filológiai argumentáció már inkább gyengíti az állítást és magát a megértést nehezíti.³⁵⁶

A nyomtatott tankönyvek számbavétele csak egyik megközelítési módja a tananyag megismerésének, van a megismerésnek egy, ebből a szempontból alig vizsgált forrása, a korszakunkban még javában használt kéziratos művek különböző könyvtárakban megbúvó számos gyűjteménye.³⁵⁷

A nyomtatás felfedezése utáni könyváradat feletti jogos öröm feledteti azt a tényt, hogy 1460 és 1570 között az egyetemi kéziratok még alig vesztettek jelentőségükből, mivel a könyvek ára sokak számára elérhetetlenül magas³⁵⁸ volt. A studiosus előadási feljegyzései, ad

³⁵⁵ Keil, G.: Roger-Urtext und Roger Glosse vom 12 bis ins 16 Jh. In: Der Kommentar in der Renaissance op. cit. p. 209.

³⁵⁶ Erre már korán figyeltek, amint az C. Bartholinus-nál olvasható: Epistolarum medicinalium ... centuria I. a hágai 1740-es kiadásban pp. 412–414. A filológia és medicina labilis viszonya azonban nem szakadt meg teljesen a humanizmust követően sem. Vö. Bosch A.: Enzyklopädie und Methodenlehre der philologischen Wissenschaften (Lipcse, 1886) p. 166.

³⁵⁷ A legutóbbi évek legjelentősebb kéziratbibliográfiája Kristellernek köszönhető: Iter Italicum V–VI. Az utolsó kötet Iter Italicum Vol. 5. Alia Itinera III. és Italy III. 1990-ben jelent meg (London – Leyden).

³⁵⁸ A 15–16. század kézíratairól általában szólva, joggal írja Durling a Kristeller-féle bibliográfia bevezetőjében: „...the medical historian ...should realise, that printed sources are not enough for the history of ideas. Manuscripts are a crucial aid in the rediscovery of the past”. Ld. Durling, Richard, J.: A guide to the medical manuscripts mentioned in Kristellers Iter Italicum V–VI. = Traditio 47 (1993), 25 ff.

hoc jegyzetei, a tanár által ad calamum diktált írásai jó források. Áttekintve több egyetemi kéziratgyűjtemény részben annotált bibliográfiáját, több 16. és 17. századi kéziratról szóló közleményt és több kéziratot, megállapítható, hogy a kéziratok tartalmilag lényegében azonosak az egyetemi statútumokban, illetve ordo legendi-kben, modus studendi-kben felsorolt könyvekkel. Pl. Capivaccio Páduában 1577–1580-ban tartott előadásai Avicennáról,³⁵⁹ és a Methodus Medendi-ről vagy a De febribus lectiones a me vero Felice Boldano ipso legente conscripto anno MDLXXVI³⁶⁰ alig térnek el nyomtatásban megjelent műveitől. Kéziratban is forgalomban volt Jacques Dubois Ordo in legendis Hippocratis et Galeni libris című, nyomtatásban több kiadást megért munkája.³⁶¹ A vizsgált kéziratok az oktatási kánonnak felelnek meg, még abban is, hogy az egyetemek különbözősége bennük kifejezésre jut. Spanyol kéziratok között a 15. század végén, a 17. század elején nagyon sok az arab, főleg Avicenna műveivel találkozunk, míg a protestáns német egyetemeken a kéziratok Aristoteles kommentárok száma jelentős.

A 16. század végéig egyetemi forgalomban volt kéziratok tankönyvekre azok a szabályok voltak érvényben, melyek a 12. század végén alakultak ki és a legtöbb egyetem 14. századi statútumaiban olvashatók. A kéziratok könyv terjesztése az egyetemi hatóságok és a stationarius-ok révén történt. A pecia-k, mint hivatalos példányok formai ellenőrzése is éppúgy az egyetem joga volt, mint ahogy az exempláriumokat a kereskedők, a stationáriusok az egyetem által adott „szabadalom” birtokában árusíthatták.³⁶²

A pecia formájában került forgalomba Alberto Zancari illetéknéppen expressis verbis hivatkozott egyik műve, a Libellus de Cautelis Medicorum. Zancari 1326 és 1347 között volt

³⁵⁹ Stadtbibl. Nördlingen XXXV. 16c

³⁶⁰ Milano B. Ambrosiana. Sussidio L. 16, 16c. A kópiáért és még néhány adatért C. Menini professzornak tartozom köszönettel.

³⁶¹ Salzburg Stadtbibl. a VI. 45, 46, ff. 68–78. A nyomtatott mű címe 'Liber de ordine et ordinis ratione in legendis Hippocratis et Galeni libris' (Párizs, 1539 és 1561)

³⁶² Cf. Frati, L.: Gli Stazionari Bolognesi. = Arch. Storico Italiano. XIV. (1910) p. 380; valamint Denifle, H.: Arch. f. Literatur Kirchengeschichte III. (1887) p. 295. „Item quod stationarii et alii quicumque qui exemplaria librorum vocant, teneantur sub poena aliqua graviore per universitatem taxanda, integra, completa, correcta ac fidelia exemplaria exhibere” In: Statuta antiqua Universitatis Oxoniensis. Közreadta: Strickland, Gibson (Oxford, 1931). p. 186. Vö. még: Vilkins, P.: Concilia, III. (London, 1737): „Per nos seu successores nostros expresse approbetur et universitatis nomine ac auctoritate stationariis tradatur ut copientur; et facta collatione fidei, petentibus vendatur justo pretio sive detur, originali in cista aliqua universitatis extunc perpetua remanente” p. 317. Párizsban a 15. század végén már különbséget tettek a 'stationarius' és 'librarius' között. Lásd: Delalain, P.: Libraire parisien du XIIIe au XVe siècle (Paris, 1891). Érvényben volt még az a könyvtárakra vonatkozó utasítás, mely szerint: „ad utilitatem studium ut sit in communi libraria eiusdem collegio sic non quovismodo inter libros distributivos evocandus sub pena deperdecionis eiusdem”. Lásd: Cambridge, Conville and Caius College MS 129 IVb, közli Talbot, C. H.: The Universities and the Mediaeval Library. In: The English Library before 1770 (London, 1958) p. 84.

a bolognai egyetemen a „lectura di medicina practica” tanára.³⁶³ Számos kommentár és tractatus szerzője. Ez a kézírata is hivatalos tankönyv volt.

Ami a tanulási-oktatási methodust illeti, azzal a reneszánsz egyetemek tanárai nemcsak előadásaik kapcsán foglalkoztak, hanem elméletét is többen tárgyalták, és foglalták írásba. A kérdés az volt, milyen eljárást válasszanak, „quid sit methodus”? A 16. század kiváló orvosa, Giovanni Battista Montano (J. B. Montanus) (1498–1551) egyik művében – melyben néhány paduai egyetemi előadását is közrebocsátja – így szólítja meg a „kedves ifjakat”: „Cum in nostris hisce prelectionibus (optimi juvenes) frequens a nobis fiat methodi mentio...”,³⁶⁴ szükségét érezve, hogy még hallgatóinak figyelmét is felhívja a methodus fontosságára.

Nagy összefoglaló munkájának (*Medicina universa*) egy fejezete pedig a „De methodo docendi omnes artes et scientias” felirattal kezdődik.³⁶⁵

A studiosusoknak címzetten hasonló részletességgel foglalkozik methodikai kérdésekkel a tanítás és a gyógyítás vonatkozásait egybevetve Leonhard Fuchs.³⁶⁶

Ilyen didaktikus kérdések elméleti taglalása természetesen nem idegen olyan orvosoktól, mint a Melanchthon köréhez tartozó Kaspar Peucer vagy a breslaui iskola vezetője, Melanchthon tudós levelezőtársa, Joannes Crato von Kraftheim.³⁶⁷

A didaktikus kérdésekkel foglalkozó elvi fejtegetések igen gyakran jelennek meg a kommentárirodalomban is, mint ahogy új tudományos gondolatok nem ritkán először egy-egy kommentárban jutnak kifejezésre. Jóllehet Giovanni Pico a *De dignitate hominis*-ban³⁶⁸ azt írja, hogy a kommentár nem alkalmas arra, hogy belőle önálló igazság szülessék, a kutatások azt mutatják, hogy a kommentár évszázadokon át számos új ismerettel gazdagította a tudományokat.

Ezzel hozzájárult az egyetemi oktatásnak, az előadási textusnak a kor gondolkodásának szintjén álló magyarázataival a fejlődéshez is. Ez természetesen csak úgy volt lehetséges és

³⁶³ Alberto Zancari (Albertus Bononiensis, szül. 1278.) Mondino da Luzzi-t követte a tanszéken, 'in Galeni libros de accidente et morbo...' kommentárja, valamint Hippokrates Aphorismáihoz írt glosszái számos más – itt részletesen nem tárgyalandó – munkája mellett a legelterjedtebb kézirat a bolognai orvosi fakultáson, de más egyetemeken is használták. Több kézírata található Párizsban, Bécsben és a Vatikánban, nyomtatott kiadása viszont nem ismeretes. Vö. Frati, L.: Alberto de Zancari Riv. Storia Antica della Science Medicale e Naturali. 1914; 5; 329–338 és Bernabeo, R. A.: The Consilium ad Calculum of Alberto de Zancari. Ann. J. Nephrol. 1994; 14; 313–316. Az orvostörténeti tankönyvek nem ismerik. A monográfusok közül egyedül H. Haeser említi egy sorban. Gesch. med. I. 734. (Jena, 1875). Magister Albertus Zancari szerinte valószínűleg azonos azzal az Albertus mesterrel, akit Boccaccio említ Dekameronjában (X. 1.).

³⁶⁴ Opuscula varia, p. 1. Basel, 1558.

³⁶⁵ Montanus, G. B.: *Medicina universa... ex lectionibus eius collecta* (Frankfurt, 1587)

³⁶⁶ Fuchs, L.: *Methodus seu ratio compendiaria... emendata et quasi de novo edita* (Paris, 1550).

³⁶⁷ Vö. Wightman, P. D. William: Quid sit methodus? 'Method' in sixteenth Century Medieval Teaching and 'Discovery'. = J. Hist. of Med. and Allien Sc. XIX. (1964) 361–375.

³⁶⁸ Pico i. m. 68.

abban az esetben, ha a kommentátor korának legújabb gondolatait és szakmája recens írásait ismerve tudott elmélyülni az antik szerzők írásaiban.³⁶⁹

Ezt a tudást és az antik auktor szellemével egyenrangú gondolkodást a korszak egyik legismertebb kommentátora, Filippo Beroaldo (Philipo Giovine, 1472–1518) is megköveteli Propertius-kommentárjának ajánlásában.³⁷⁰

Nem kétséges, hogy a 12. század óta a kommentár minden tudományág irodalmának, így a medicinának is legfontosabb irodalmi formája egészen a 17. századig. Valójában magát a fejlődést és annak folyamatosságát mutatja. Jóllehet ez a kontinuitás az antiktól a reneszánszig vezet, nyilvánvaló, hogy ebben a folyamatban azért a reneszánsz bizonyos szempontból új szakaszt jelent. A reneszánsz-kommentárt tehát, éppen az egyetemi oktatás szempontjából kell külön tárgyalni, amint azt Guarino munkája is jelzi.³⁷¹

Guarino Veronese (Giovanni Battista Guarino, 1374–1460) korának egyik leghíresebb tanára. Az ő ferrerai humanista iskoláját látogatta többek között Janus Pannonius is. Részletesen tárgyalja az egyetemi, de magánelőadásra is ajánlott metodust: az előadás (lectio – tehát felolvasás!) meghallgatása után kell elolvasni a szerző szövegéhez írott kommentárt, amit azonban a szöveget elemző, felhasználó tanuló, olvasó saját munkájának kell követnie. Nem lehet tehát szó mechanikus-dogmatikus tanulásról.³⁷²

A reneszánsz idején a libri audiendi, illetve formales csaknem minden kommentárja az előadásokhoz fűződik. Szerzője vagy előtte írta, vagy az előadásokat követően dolgozta fel. Az előadási gyakorlatban mindig követte.

Az egyetemi előadásokhoz kapcsolódóan, s nem utolsósorban az újonnan feltárt források előadásakor, új szempontok alapján kommentáló magyarázatokból született a folyamatosságot ugyan őrző, mégis új kommentár-típus, a humanista kommentár, mely valamennyi tudományág kommentárjait jelentősen befolyásolta, illetve alakította.

A humanisták kommentárjait a magasabb iskolai oktatásban s még inkább az egyetemeken nem mindig fogadta egybehangzó elismerés.³⁷³ Az elegánsan magyarázott kommentárok az egyetemi előadások stílusán addig igénytelen magyarázataival szemben

³⁶⁹ A görög és latin auktorok latin nyelvű kommentátorairól lásd: *Catalogus Translationum et Commentariorum, Medieval and Renaissance Translations and Commentaries*, Ed. P. O. Kristeller. Vol. I. (1960) Vol. II. (1971). Rec. lásd: *Gnòmón* 45 (1973) pp. 185–195.

³⁷⁰ A szöveget egészében közli Krautter, K.: *Philologische Methode und humanistische Existenz*. In: 1971. p. 35. *Commentarii in Propertium a Philippo Beroaldo editi* (Bononiae, 1486)

³⁷¹ Guarino i. m. p. 460.

³⁷² „...explanationes quoque in libros scribere vehementer conducet, sed tamen magis si sperabunt eas in lucem aliquando prodituras”, *De ordine docendi et discendi*. A teljes szöveget Garin adta ki: *Il pensiero pedagogico dello umanesimo* (Firenze, 1958), az idézetet lásd: p. 460.

³⁷³ Kristeller, P. O.: *Der Gelehrte und sein Publikum im späten Mittelalter und in der Renaissance*. *Medium Aevum vivum*, Festschrift f. w. Bulst, 1960. p. 215.

lazábbnak tűntek. Úgy tűnt, mintha az oktatás szolgálatában álló szigorúan zárt fejtegetések költő szárnyalásukban eltérnének a tárgytól. Eltérnének a szövegtől, amelyet magyarázni hivatottak. Valójában az exemplumokkal és excursusokkal illusztrált, emelkedett stílusú magyarázat új megfigyeléseivel és gondolataival az addiginál jóval világosabban adta elő tárgyának minden kérdését.

Eloquentia és sapientia megbonthatatlan egysége a reneszánsz kommentárnak. És ez vonatkozik a természettudományok és a medicina humanisták által írott kommentárjaira is. Julius Caesar Scaliger (1484–1508) kora egyik legképzettebb humanistája, aki minden előfeltétellel rendelkezik, ami szükséges ahhoz, hogy orvosi, zoológiai és bitanikai kommentárjaiban orvos lévén és költő, megteremtse a kapcsolatot a természettudományok és a humanista eruditio között. A iatrofilologus klasszikus figurája.³⁷⁴

A humanista kommentár pedagógiai funkciója az egyetem falain túlmenően kiterjedt a studia humanitatisra általában, mint egyetemes képzési-művelődési ideálra. A kölcsönös egymásrahatás azonban aligha vitatható. Mind a methodusra, mind a reneszánsz kommentár nyelvi és tartalmi alakulására jellemző példa az a századokon át különböző formákban használt tankönyv, mely csaknem az egész materia medicat tárgyalja, minden egyetem orvosi fakultásán az előadás, illetve a tanulás egyik alapműve, Dioscorides Materia medica-ja.

Legjelentősebb humanista fordítója Hermolaus Barbarus (1453–1493), akinek latin fordítása „In Dioscoridem Corrolariorum libri quinque” címmel ellátott saját kommentárjaival együtt 1516-ban Velencében jelent meg. Ennek az öt kommentárkötetnek az előszavában Barbarus kifejti új kommentárjának jelentőségét, megírván, hogy minden lényeges nyelvi és tartalmi kérdést megmagyaráz. Arra is utal, hogy az új szerzők véleményét sem hanyagolta el: „non pauca ex recentioribus attingere, corrupta scilicet et indoctorum pertinacia non satis adhuc explosa” (az 1530-as kölni kiadás alapján, fol. 7).

A curriculum

Az orvosi oktatás szempontjából legérdekesebb periódus, a 16. század curriculumának áttekintéséhez, a tankönyvek ismerete mellett jó alap, egy német nyelvű egyetem tudós

---

³⁷⁴ A 'De causis linguae latinae liber tredecim' (1540) az első kísérlet a történeti latin nyelvtan létrehozására. Klasszikus mű Hippokrates-kommentárja (1539). Nem kevésbé jelentősek Aristoteles- és Theophrastos-kommentárjai is, melyekben a filologus és az orvos tudása együttesen jelennek meg. Meg kell jegyeznem, hogy a tudománynak az a latin nyelve, melyen az egyetemi kommentárokat írták, humanista orvos-szerzők esetében sem mindig felelt meg a nyelvi ideálnak. Nem ragaszkodtak a ciceronianizmus szigorú szabályaihoz. Lexikális és grammatikus eklekticizmus segítségével igyekeztek a tudományos ismereteket adekvat módon kifejezni.

tanárának erről szóló könyve és egy az itáliai egyetemet járt még tudósabb diák tanulmányútjának követése.

A humanizmus korának bécsi egyetemi curriculumáról, az ott kötelezően előírt, valamint az olvasásra ajánlott könyvekről, tehát a promócióig használt teljes irodalomról a legilletékesebb tanár, Martin Stainpeis³⁷⁵ könyve ad képet; *Liber de modo studendi seu legendi in medicina*, Martin Stainpeis Viennensis artium et medicinae professoris (1520).³⁷⁶ A könyv útmutató a stúdiumokhoz és *pro communi omnium medicinae incumbentium utilitate*.³⁷⁷

Felépítése, beosztása megfelel a 16. század elején szokásos orvosi curriculumnak. Még mélyen gyökerezik a skolasztikus hagyományban. Egyházi kötődését pedig az előszót befejező három ima mutatja.³⁷⁸ A mű hét könyvből áll. Az első, az olvasandó könyvek áttekintő felsorolása, a második, a *modus legendi* ismertetése, a harmadik, az orvosi stúdium fontosságának indoklása, a negyediktől a hetedik könyvig a tanévekre bontott ötéves curriculumot tartalmazza: „quia artium magister quinque annis ad Doctoratum in medicina ad minus studere debet” (Liber I. pars I.).

Noha mint mindenütt, így Bécsben is feltétele volt a medicina hallgatásának a befejezett *artis studium*, a könyvlista az általános műveltséget emelő könyvek sorával végződik: Ennek a merőben szokatlan eljárásnak csak egy magyarázata lehet, az, hogy az *ars* fakultás nem nyújtott kellő alapot a további stúdiumokhoz, nem biztosította az orvostól jogosan megkövetelt alapműveltséget.

Erről egyébként Petrus Ramus is panaszkodott a párizsi egyetemen. Ezek között a medicina szempontjából »libri non principales« között találjuk a Bibliát, Terentiust, Aeneas

³⁷⁵ Martin Stainpeis-ről (Steinpaiss) keveset tudunk, 1519-ben a kar dékánja, előtte az *ars* fakultás, majd az orvostan tanára. 1515-ben megjelent pestis füzeté – *Anzeig wider die Pestilenz* – inkább populáris írás. Vö. Schrauf, K. (ed.): *Acta facultatis medicinae* II. p. 31. (Wien, 1899)

³⁷⁶ Stainpeis könyvét többen idézik: Schwarz, Ignaz: *Geschichte des Wiener Apothekenwesens im Mittelalter* (Wien, 1917) p. 137.; Stoll, Klemens: *Das Pressburger Arznei-Schuldbuch (1578–1574)*. = *Gesnerus* 35 (1978) p. 47. Stoll átveszi Schwarz minden tévedését, többek között 1570-re téve a kiadás évét. Merker Sauerbruch sebészeti klinikájáról benyújtott doktori értekezésében ismerteti a könyvet: *Ueber das Studieren in der Medizin nach dem Werke eines Wiener Hochschullehrers zu Beginn des 16. Jh. Inaugural-Dissertation. Vorgelegt von Karl-Friedrich Merker appr. Arzt aus Berlin 1930*. A 25 oldalas apparátus nélküli, nem nagyigényű, kevésbé szakszerű disszertáció az eredeti latin szövegből semmit nem közöl. Helymegjelölés nélküli, fordításban idézett mondatai pontatlanok, a visszakeresés igen nehéz. Pongyola fordítási hibái a tőle idéző későbbi szerzőknél gyakran szó szerint jelennek meg. Stainpeis eme könyvéről lásd még: Schultheisz, E.: Joachim von Watt, ein medizinischer Humanist der Renaissance. = *Ärztliche Sammelblätter* 51 (1962) pp. 222–224. Korrekt leírást Stainpeis könyvéről Durling adott, de az eredeti szöveget nem közli. Vö. Durling: *An Early Manual for the Medical Student and the Newlyfledged Practitioner*. = *Clio Medica* 5 (1970) pp. 7 ff. Stainpeis könyvét említve Erna Lesky ezt írja: „Das Buch wird in der Literatur als 'rarissimum' aufgeführt”. In: Lesky, E.: *Wiener Krankenbettunterricht etc.* In: *Comm. Hist. Artis Med.* 57–59 (1969) p. 30. – valójában nem az.

³⁷⁷ Praefatio, p. 2.

³⁷⁸ 1. *Oratio ad implorandum de votivis gratiam*. 2. *Oratio pro impetranda memoria* 3. *Devotissima oratio, qua nihil salubrius excogitari potest, maiestatem summi medici ad misericordiam flectens*.

Silvius Aesopus kiadását, az Alexandri Magni Historia-t, Pogiustól a Historia septem sapientum-ot és „consimilis illis” (Liber I. pars I., c.).

Stainpeis, illetve a fakultás minden konzervativizmusa ellenére sem kétséges itt a humanizmus hatása, amit a »propter corruptam aut obscurum literam libri«-re vonatkozó megjegyzése is mutat (Liber 4, part 2., 30). Cuspinianus, Vadianus, Celtis működése színhelyén ez igazán érthető. A *modus legendi* részletezése – pl. Avicenna Canonja tanulásának a módjáról szóló fejtegetés –, viszont éppen a skolasztikus tanulás precízen meghatározott középkori rendje szerint való. A *textus* és a hozzárendelt *scriptum* a 13. századi statútumokban is ezekhez hasonlóan olvasható. Az Avicenna tankönyv előadásához és tanulásához segítségül hívott irodalom is csak középkori szerzők, Aegidius, Theophilus, Philaretos tollából való. A konzekvensen visszatérő felhívást Avicenna buzgó és szorgalmas tanulmányozására így indokolja: „Quia hic totum fundamentum medicinae et speculative et practicae ab Avic. ponitur” (Liber II. pars 1). Némi önállóságot a 2. Canon tanulmányozásának magyarázatakor mutat Stainpeis, amikor a megértést, a könnyebb elsajátítást segítő irodalmat ajánlva hozzáfűzi, hogy maga is írt egy »repertorium luminis maior«-t, amit akkor fog kiadni, ha ez a munkája kedvező fogadtatásra talál (Liber VI. pars 3). Stainpeis könyvének érdekessége és érdeme, hogy a fiatal orvos számára, a promóciót követő két évben még elolvasandó könyveket is sorra veszi (Liber II, pars 2–3). Itt a számos, jól ismert középkori kommentátor textusai között korabeli művel is találkozunk, egy szifilisz irattal.³⁷⁹ A »sudur anglicus«-ról Stainpeis itt nem tesz említést. Nagy korszakváltások a hagyományos rendet szívesen őrző egyetemek tanrendjében mindig fáziseltolódással jelennek meg. A régebbi oktatási-tanulási kánonhoz való ragaszkodás törvényszerűnek tűnik. Egyes személyek azok, akiknek munkásságán, előadásain keresztül az egyetemek doktorai és hallgatói új kórképekkel, új eljárásokkal ismerkedhetnek meg. Így például csak több évtizeddel azután, hogy egy *clarissimus medicus* nevezetesen Joachim Schiller megjelenteti a »sudur britannicus«-ról írt *commentariolus*át,³⁸⁰ kerül a tantervekbe a *sudur anglicus*-ról szóló

³⁷⁹ 'Libellus de morbo gallico cum explanatione arboris signorum editus per Joh[anem] Almenar, Hispanum artium et medicinae doctorem (s. a.)'; Juan Almenar 16. századi neves és tudós doktor Valenciában. Ő volt az első, aki a parenterális higanyterápiának tudományos jelleget adott, az eljárást megfigyelések alapján végezte; s a mellékhatásokat igyekezett elkerülni. A könyv helyes címe: *Libellus de Morbo Gallico, quem ita perfcie eradicare ipsum ostendit, ut numquam revertatur: nocumentum in ore accidere non permittens, neque in lecto stare cogens* (Venetia, 1502, 4). A 16. század minden gyűjteményes szifilisz művében kinyomtatták, önálló kiadása még ugyanabban az évben 'Libellus ad evitandum et expellendum morbum gallicum noviter inventus ac impressus'. Vö. Hensler, Ph. G.: *Geschichte der Lustseuche, die zu Ende des XV. Jahrhunderts ausbrach* (Altona, 1783) Bd. 6, p. 50.; Haeser: *Geschichte der Medizin*, Bd. III. (Jena, 1889) p. 48.; továbbá Rosenbaum J.: *Die Lustseuche im Altertum* (Halle, 1839) p. 7, 9. és pp. 17–19.

³⁸⁰ Joachimi Schilleri ab Herderen physici *De peste britannica commentariolus* (Basel, 1531)

lekció.³⁸¹ Stainpeis könyvében a humanista Aeneas Silvius, a neotericus Juan Almenar, a reneszánsz újra felfedezett Aesopus-a, a Nonum Almansoris, Avicenna régi kommentátorai és a Pandectarius, Mesue, a szigorú skolasztikus Nicolai együttesen adják azt a képet, ami a bécsi és még sok, talán a legtöbb nem itáliai egyetem orvosi stúdiumát jellemzi. A skolasztika még él, a humanista orvosok írásai még csak lassanként kapnak helyet a 16. századi Bécsben is, s jórészt a *lectio privata*-ban.³⁸²

Mintegy fél évszázaddal a Stainpeis *Liber de modo studendi*-je után, 1570 körül írhatta Girolamo Mercuriale (1530–1606) a páduai, bolognai, majd a pisai egyetem európai hírű tanára azt a kéziratot, mely saját működésének ismertetése, és az általa tett ajánlások révén enged bepillantást a 16. századi olasz orvosi fakultások curriculumába. A Milánóban található latin kézirat szövegét Durling³⁸³ tette közzé. Ez is a *De modo studendi* címet viseli. Páduai egyetemi előadási alapján készült. Részben propedeutikus irodalmat ajánl hallgatóinak, részben a studiumok egészére vonatkozó olvasnivalókra hívja fel a figyelmet.

Ebben az időben a páduai orvosi fakultás curriculumja, természetesen a befejezett *ars studium*ot követően, hároméves volt, és mind az elméleti tárgyakat, mind a gyakorlatot felölelte. Különös módon Mercuriale csak az elméleti tárgyakról ír, a gyakorlatot nem említi. Nem szól a Vesalius által forradalmasított, de akkor már ebben a formában is akceptált anatómiáról, ahogy a másik jelentős tantárgyról, a botanikáról sem.

Előadásai az akkori Itália egyetemerein már elterjedt orvosi humanizmus jegyeit viselik. Niccolo Leonicensis Galenus-fordításaival kezdődnek és Leonicensis barátjának, az angol humanista Thomas Linacre (1460–1524) fordításaival folytatódnak. Hasonlóan humanista fordítások szolgálnak alapul Hippokrates-előadásainak. Marco Fabio Calvi (megh. 1527) és Janus Cornarius (1500–1558) ültették át a görög szöveget humanista latinra. Ezeket ajánlja Mercurialis, mint szükséges olvasmányokat.

³⁸¹ A freiburgi orvoskar 1604. évi *modus docendi*-je figyelmezteti a legenseket, hogy a klasszikusoknál olvasható betegségek mellett előadásaikban ne feledkezzenek meg „... de temporis nostris morbis, Gallicio scilicet, sudore anglico...”. Vö. Nauck, E. Th.: *Zur Geschichte des medizinischen Lehrplans und Unterrichts der Universität (Freiburg, 1952)* p. 99. A ’*sudor anglicus*’ 1485 és 1551 között négy járványhullámban futott végig Európán. Sem előtte, sem utána nem lépett fel. Vö. Vasold, M.: *Pest, Not und schwere Plage (München, 1991)*. pp. 120–121. Az 1529. évi járvány volt a kontinensen a legerősebb. Ez Magyarországon is nagy pusztítást végzett, lásd: Schultheisz, E. – Tardy, L.: *Short history of epidemics in Hungary, until the Great Cholera epidemic of 1831.* = *Centaurus* 11 (1966) p. 282 f.

³⁸² Stainpeisnak 1510-ben Bécsben egy eddig az irodalomban még nem tárgyalt munkája jelent meg ’*Antidotales preservationes*’ címmel. A *conservanda valetudine* műfajba tartozó könyvecske feldolgozása folyamatban van. Stainpeis könyvéhez hasonló a tanítást és tanulást elősegíteni hivatott művek minden tudományban szép számmal jelentek meg. Johannes Eck (1486–1543) humanista filozófus, teológus írása ’*Epistola de ratione studiorum suorum*’ (1538), vagy Alberto Pio Carpi, itáliai humanista ’*De vera studendi Sacrae Theologiae ratione*’ (s. a., 1500k.)

³⁸³ A szöveget a 17. században adták ki halála után (Velece, 1644). A kiadás Durling szerint hiányos és hibás. Magam nem értem hozzá. A Durling által közzétett latin szöveget használtam: Durling, J. Richard: Girolamo Mercuriale’s *De modo studendi*. In: *Osiris*, 2nd series, 1990, 6: pp. 181–195.

Avicenna kommentátorai közül érdekes módon két középkori szerzőt nevez meg Jacques Despars (Jacobus de Partibus, szül. 14. sz. vége, megh. 1465) és Gentile da Foligno (megh. 1348), miközben a 16. századi avicennizmusról és a korabeli Avicenna-kommentárokról hallgat.

Szemben Stainpeis könyvlistájával, Mercuriale nem nyújt részletes címeket felsoroló katalógust. Általános eligazítást ad, szerzőket sorol fel és tanácsot ad a tanulmányok rendszerére. Etekintetben szükséges, hogy legyen „norma atque methodus”. A felsorolt szerzők között latin, arab, görög auktorok egyaránt szerepelnek: Celsus, Scribonius Largus, Plinius, Quintus Serenus, Caelius Aurelianus, Rhazes és Mesue. A görögöket – Hippokratést, Galenost és Dioscoridest – „éjjel-nappal kell tanulmányozni” (Nocturna versate manu, versate diurna). Hippokrates, Galenos, Celsus és Avicenna könyvei mindig a studiosus kezeügyében kell hogy legyenek: in manibus frequenter habebitis.

Stainpeis-hez és a más modo studendik szerzőihez hasonlóan az ajánlott olvasmányok közül nem maradhatnak el a klasszikus literatura nagyjai Homerostól Palladiusig.

Külön figyelmet igényel a terminológia és a nyelv problematikája. A hallgatónak ismernie kell Galenos „De linguis” című írását, Erotianus, Julius Pollux, Rufus de Ephesos lexikális műveit. Szükségük van Guillaume Budè kommentárjaira és Joachim Camerarius könyvére: „Commentarii utrisque linguae” és az „újonnan kiadott orvosi lexikon”-ra [ez nyilván Henri Estiennes „Dictionarium medicinae” (Genf, 1564) vagy Joannes Gorraeus ugyancsak akkor megjelent „Definitiorum medicarum liber XXIII” című könyve (Párizs, 1564).]

Ami különösen figyelemreméltó Mercuriale írásaiban az, hogy hallgatóinak a nagy antikok, Galenos és Hippokrates műveinek eredetiben való olvasását is melegen ajánlja, első alkalommal lehetőleg kommentár nélkül. Bizonyára önálló gondolkodásra kívánja szorítani hallgatóit. Ami a tanulás módját illeti, szükséges, hogy a tanuló minden fontos új ismeretet (tüneteket, okokat, kezelést, gyógyszereket) egy thesaurusba vagy promptuariumba jegyezze fel és gyakran vegye elő. Világosan kitűnik ebből a kéziratból, a reneszánsz egyetemen tanult orvosnak szakmájában járatos, tanult és ugyanakkor művelt doktornak, magisternek kellett lennie.

A 16. század első évtizedének klasszikus itáliai orvosi curriculumát (amelyet az ott tanult magyar orvosok is végeztek), egy olyan tipikus reneszánsz tudós páduai stúdiuma mutatja mint Copernicusé, aki Ferrarában 1503-ban lett doctor decretorum, s röviddel utána doctor iuris canonici-ként iratkozott be a páduai egyetem orvosi fakultására. Itt négy katedra professzorai várták. A De medicina theorica lectúráján Bartolomeo Montagnana jun. adta elő Avicenna kánonjának első részét, a hippokratési Aforizmákat Galenos kommentárjaival, a Prognosztikát és a Mikrotegni-t. Montagnana saját Consilia Medica-ja és Antidotarium-a

egészítette ki ennek a tanszéknek az előadási anyagát. Az anatómiát valószínűleg Marcus Antonius della Torre előadásában hallgatta.³⁸⁴ A medicina theoricához kapcsolódóan hallgatta Fracastorót, aki akkor a logika professzora, valamint consiliarus anatomicus volt és a medicina scholaris-ai részére tartott filozófiai előadásokat.

A lectura ad tertium Avicennae csak provizórikusan volt betöltve Copernicus idején. Sem ő nem emlékezik meg róla, se más adat nincs, hogy a kurzust látogatta volna, noha az kétségtelenül a curriculum része volt.

A lectura de medicina practica professzora ekkor Giovanni d'Aquila³⁸⁵ volt. Ezen a katedrán adott elő Petrus Trapolinus matematikusként is neves orvosdoktor, akit Copernicus érdeklődéssel hallgatott. A páduai egyetem különlegessége volt a lectura de chirurgia. Akkori tanára a Pádua hírességei közé tartozó Alessandro Benedetti (1460–1525)³⁸⁶ volt.

A vázolt curriculum alapján végzett stúdiumait 1506-ban licenciátussal fejezte be, s kezdte meg negyven éven át folytatott orvosi praxisát.³⁸⁷ Copernicus tanulmányai azt a látszatot kelthetik, mintha a páduai egyetemen a 16. században az Avicenna-stúdiumokra nem fektettek volna hangsúlyt. Ez azonban sem Páduában, sem másutt nem volt így. Jóllehet az arabizmus és antiarabizmus „küzdeme” végigkíséri a humanista medicinát, az egyetemi curriculumokból az arab klasszikusok nem szorulnak ki.³⁸⁸ Nem egy egyetem orvosi fakultásán még a 16–17. században is Avicenna-tanszékkal találkozunk. A valladolidi

³⁸⁴ M. A. della Torre (1473–1506) barátjával, Leonardo da Vincivel együtt folytatott anatómiai kutatásokat. Részben az ő számára készítette Leonardo azokat a rajzokat, melyekből 250 darab 50 lapon a windsori kastély gyűjteményét gazdagítja. Della Torre volt a lector ordinarius, amikor Páduában 1490-ben a theatrum anatomicumot építették, ahol még a klasszikus trisectomia alapján (lector, demonstrator és sector részvételével) folyt az oktatás a harmadik szemesztertől kezdve. Leonardo rajzait (Quaderni d'anatomia) először Vangensten, Honan, és Hopstock adták ki (Christiania, 1912). Vö. Herzfeld, Maria: Leonardo da Vinci, der Denker, Forscher und Poet (Lipcse, 1904); valamint Braunfels-Esche, Sigrid: Leonardo da Vinci, das anatomische Werk (Stuttgart, 1961) p. 45. és 125. ff.; Putscher, Marielene: Anatomiestudien und ihre 'Bedeutung für Kunst und Wissenschaft'. In: Prinz, W. – Berg, A. (hrsg.): Die Kunst und das Studium der Natur vom 14. bis zum 16. Jh. Sep. (s. I., s. a.) pp. 152–155.

³⁸⁵ Megh. 1510. 'De sanguinis missione in pleuritide' (1520) c. halála után megjelent könyve tette ismertté.

³⁸⁶ Valószínűleg ő volt a 'theatrum anatomicum' igazi létrehozója. Itt tartott előadásait akkor sok híres ember látogatta. Vö. Brambilla, op. cit., I. 177. Nagynevű sebész volt, sok műtéti eljárás fűződik nevéhez.

³⁸⁷ Az 'Acta collegii medicorum' éppen 1503 és 1507 között hiányos. A curriculum összeállításánál Dittrich és Berg adataira és a Prowe által közölt feljegyzésekre támaszkodtam. Vö. Dittrich, M.: Nicolaus Kopernikus als Medicus in Warmia. Ein Beitrag zur Analyse des wissenschaftlichen Schöpfungstums. In: Philosophia Naturalis, Arch. f. Philosophie Bd. 14 (1973). pp. 315–317.; Berg, Alexander: Der Arzt Nikolaus Kopernikus und die Medizin des ausgehenden Mittelalters. In: Kopernikusforschungen (Leipzig, 1943). pp. 172–201.; valamint Prowe, Leopold: Nicolaus Koppernicus. 2 Bde (Berlin, 1883/84); uő.: Copernicus als Arzt. In: Leopoldina 17 (1881), 29 passim; lásd még: Bilinski, B.: Il periodo Padovano di Niccolò Copernico 1501–1503. In: Scienza e filosofia all'università di Padova a cura di Antonio Poppi (1983) pp. 223–286.

³⁸⁸ Weisser, Ursula: Zwischen Antike und europäischem Mittelalter. Die arabisch-islamische Medizin in ihrer klassischen Epoche. = Med. Hist. J. 20. (1985) p. 327. Az arab orvosok írásainak klinikai jelentőségét tárgyalva írja: „Rhazes eine epochmachende Monographie schrieb, welche in Europa noch im 18. Jahrhundert als Standardwerk galt” op. cit. p. 332, noha kétségtelen Rhazes jelentősége, nevére kevesebb 17. századi státútumban akadtam, mint Avicennáéra, akinek művei Freiburgban még 1685-ben is kötelezőek voltak.

egyetemen például 1534-ben egy második, egy új Prima Medicina de Avicenna katedra is létesült, mely a 17. század végéig fennállt.³⁸⁹

Avicenna befolyása rendkívül nagy volt. A Kánon a kötelező tanterv integráns része a 13. századtól az itáliai, a 14. századtól pedig minden európai egyetemen.³⁹⁰ A Kánon egy tanulmányi célokra különösen alkalmas enciklopédia. Teljességre törekvő didaktikus felépítése, ismereteinek rendszerezése és filozófiai-teoretikus megalapozottsága révén a kor orvosi és vele kapcsolatos természettani ismereteit a legteljesebben nyújtotta a studiosus-nak. Részeit, főként az első könyv ama fejezeteit, melyek a medicina alapját taglalják, valamint a lázról szóló tanokat fejtegetik, az egyetemi listák, de maguk a professzorok is az ajánlott tankönyvek között említik. Hogy a reneszánsz curriculumban oly sokáig megőrizhette helyét, annak három oka volt. Először is csaknem teljes áttekintést nyújt a tanulónak a megelőző 1500 év medicinájáról, gyakorlatilag összefoglalja az addigi ismeretek tömegét. Másodsor addig nem ismert logikai klasszifikációban nyújtja ezeket a részletekbe menő ismereteket, amivel a tanulást megkönnyíti. Harmadsorban pedig, mivel Aristoteles tudománytanát a reneszánszban a még mindig tekintélyes Galenos tanaival ötvözi, a kora humanizmus felfogásához állt igen közel.³⁹¹ Az ismert wittenbergi humanista orvos Johannes Magenbuch, aki Melanchthon tanítványa és barátja, Luther levelezőtársa és orvosa³⁹² volt, tanulmányai, melyek során Avicenna előadásokat hallgatott,³⁹³ mutatják, hogy sem a humanizmus, sem a reformáció nem szorította vissza az arab auctorokat, s különösen nem Avicennát. Tekintélye vitathatatlan volt. Magenbuch az általa hallgatott előadásokról nagy részletességgel számol be. Galenost eredetiben olvasta. Részben a kéziratos szövegeket használta, illetve az 1523-as velencei kiadás volt a kezében.³⁹⁴ Utóbbi későbbi írásaiban feltűnően gyakran idézi (Cpg. 706). Ugyancsak Magenbuchtól tudjuk, hogy magiszterként eleget téve tanítási kötelezettsé-

³⁸⁹ Martinez, A. M.: Historia de la universidad de Valladolid (Valladolid, 1931). p. 77 ff.

³⁹⁰ Az első említése nem itáliai egyetemen, Montpellier 1309-es tanrendjében történik, majd ezt követi Párizs. Ld. Schneider, Detlev: Die Lehre des Avicenna. Übersetzung und Bearbeitung von Auszügen aus dem Canon Medicinæ, Buch IV. Fen. 4. Traktat 1 und 4 (Hamburg, 1990); továbbá Weisser, U.: The Influence of Avicenna on Medical Studies in the West. In: Encyclopaedia Iranica vol. 3., fasc. 1. (London – New York, 1987) pp. 1070–1100.

³⁹¹ 'A Canon'-nak az itáliai egyetemekre gyakorolt befolyását világosan írja le Siraisi, Nancy G.: Avicenna in Renaissance Italy. The Canon and Medical Teaching in Italian Universities after 1500 (Princeton, 1987).

³⁹² Barge, Hermann: Neue Aktensstücke etc. In: Zeitschrift für Kirchengeschichte 22 (1901). p. 126.; továbbá: D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe, Briefwechsel Bd 3 (Weimar, 1933) p. 31.; Bd. 10 p. 263; valamint Küchenmeister, Friedrich: D.: Martin Luthers Krankengeschichte (Leipzig, 1891)

³⁹³ I. G. S. (i. e. Johann Georg Schellhorn): Amoenitates literariae quibus variae observationes, scripta item quaedam anectoda et rariora opuscula exhibentur vol. I. (Francotoidice – Lipsiae, 1725) p. 293.

³⁹⁴ Ezt a kiadást számos iskolában és egyetemen kedvelték. Helius Eobanus Hessus drága pénzen vetette meg a nürnbergi humanista gimnázium részére. Vö. Krause, Carl: Helius Eobanus Hessus. Sein Beitrag zur Kultur und Gelehrten-geschichte des 16. Jh. 2 Bd (Gotha, 1879) p. 17.

gének, Avicenna műveiből adott elő. Az Avicenna-lekciók a humanizmus korának egész tartama alatt a curriculum integráns részeit alkották. A curriculum befejezése a vizsga volt.

A vizsgáról összefogó feljegyzés, jegyzőkönyv készült, melyet a jegyző hitelesített. A curriculummal és az olvasási kánonokkal egybevetve egészítik ki a tanulmányokról és a kor orvosainak megkívánt tudásáról alkotott képünket. A legrészletesebb vizsgajegyzőkönyvek az itáliai egyetemeken maradtak fenn, ha nem is az egyetemi, inkább a városi és állami levéltárakban.³⁹⁵ L. Zdekauer okmánytárában közöl két vizsgajegyzőkönyv szöveget.³⁹⁶ Az egyik »punctum«, melynek alapján egy Joanes Davil nevű magiszter 1567-ben doktori vizsgát tesz: „Quoniam autem. T. C. 16. lib. 2 Phys”. Ezek szerint a »textus commentii« (itt secundus) Aristoteles Fizikájának 16. paragrafusa. Az Aquinói Szt. Tamás által kommentált Aristoteles második könyvének 16. paragrafusa kezdődik tudniillik quoniam autem-mel.³⁹⁷ A reneszánsz-humanizmus idején sokat tárgyalt kérdés: „Quoniam autem determinatus est quot modis natura dicitur: post hoc speculandum est quo differt mathematicus e physico”. A jelölt egyébként egyszerre és egyidőben promoveált in artibus et medicina, ami az itáliai egyetemen nem volt ritka.

Egy másik, 1409-ben letett vizsga jegyzőkönyvének³⁹⁸ érdekessége, hogy a promótor Franciscus Bartholomaeus de Senis titulosa »doctor magister«. A késői skolasztika és a korai humanizmus korában az egyetemeken az akkor még alig használt professzori címnek a »magister« felelt meg, ami ebben az esetben nem grádust, hanem funkciót jelölt.

Noha kétségtelen, hogy a korszak egyetemi orvosi stúdiumai elsősorban és túlnyomórészt elméletiek voltak, a betegágy melletti tanítást és tanulást nem becsülték le, hanem az része volt a curriculumnak. A reneszánsz vívmánya a középkor gyakorlatát messze meghaladó klinikai oktatás bevezetése.³⁹⁹ Taddeo Alderotti Bolognában a 13. század elején betegei

³⁹⁵ Sienában pl. 18 kötetnyi jegyzőkönyvet őriznek az 1485 és 1804 között tett vizsgákról. Vö. 'L'archivio arcivescovile di Siena, a cura di Giuliano Catoni e Sonia Fineschi' (Roma, 1970). Indexe 'Laureati' alatt a puncta-kat (téziseket) is tartalmazza. Tételeken csak alig néhányat dolgoztak fel. Lásd: Carosi, A.: Siena nella storia della Medicina 1420–1555; valamint a doktori jegyzőkönyvekről Ld. Weigle, F.: Die deutschen Doktorpromotionen in Siena von 1485–1804 (Roma, 1944).

³⁹⁶ Lo studio di Siena nel Rinascimento (Milano, 1834) Documenti X.

³⁹⁷ 1526. Giunta Velence. Az Aristoteles szöveg az Argiropulos-féle translatio antiqua-ban. Ld. ehhez Schmitt, B.: The publishing history of the Aristotle commentaries of Thomas Aquinas. In: Traditio 34 (1978) p. 153. ff. A teológiai, jogi és orvosi fakultásnak kanonizált tankönyve volt az ugyancsak Szt. Tamás által kommentált 'Posterior Analytica'-val együtt.

³⁹⁸ Op. cit., Doc. X. 151.

³⁹⁹ Erről az orvostörténeti tankönyvek alig írnak, s az irodalomban igen sok az ellentmondó állítás, mind gyakorlati formáját, mind tartalmát illetően. Puschmann, egyebekben ma is helytálló munkájában azt írja, hogy „Sie (i. e. az egyetemek) boten keine vollständige fachmännische Ausbildung, sondern nur die auf der Literatur beruhende theoretische Grundlage dazu”. Vö. Puschmann, Th.: Geschichte des medizinischen Unterrichts von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart (Leipzig, 1909) p. 199. Ld. még: Billroth, Th.: Über das Lehren und Lernen der medizinischen Wissenschaften an den Universitäten der deutschen Nation nebst allgemeinen Bemerkungen über Universitäten. Eine kulturhistorische Studie (Wien, 1876). Mivel a 'practica' kifejezés nem csak a középkorban, de a 16–17. század folyamán is az előadások klasszikus

ágyához vezette hallgatóit, s hasonló vizitációkat más egyetemek tanárai és magiszterei is tartottak. A bécsi egyetem statútumai 1389-ben kórházi gyakorlathoz kötik a promóciót.⁴⁰⁰

A kórházi, a kór viszonyait figyelembe véve megfelelő gyakorlat a 16. század első felében válik rendszeressé.⁴⁰¹ Montanus vezeti el hallgatóit a medicina practica előadásai keretében a teoretikus lekciókat követően a Szt. Ferencről elnevezett városi kórházba, melynek 1538 óta primáriusa volt. A medicina practica (1539), majd a medicina theoretica tanszékére való kinevezése (1543) után is megtartotta kórházi állását.⁴⁰² Utóda Hieronymus Mercurialis, aki 1570 óta tanított Páduában. Ő is folytatta a kórházi gyakorlatokat, nyilvános- és magánelőadásait egészítve ki demonstrációval.⁴⁰³ Az 1567–78 közötti időről nincs feljegyzés, utána Marco degli Oddi folytatja a kórházi gyakorlatot.⁴⁰⁴ A kor számos, később

---

'theoria practica' felosztására vonatkozik, a továbbiakban klinikai gyakorlathoz beszélek, ami vagy a docens betegének ágya mellett, vagy később a városi kórházban folyt.

⁴⁰⁰ „De baccalariis in medicina promoverdis ad gradum Doctoratus” felirat alatt a következő olvasható: „Item ordinamus quos promovendus ad gradum Licentiae vel Doctoratus medicine [!] ad minus visitare debet infirmos in Practica Medicine ad spacium unius anni cum Doctore facultatis eiusdem”. Vö. Kink, R.: Geschichte der kaiserlichen Universität lesen, Bd. I–II. (Wien, 1854) Bd. II. p. 162. A bázeli egyetem statútumai ugyancsak legalább egy éves gyakorlatot írtak elő. Ld. Burckhardt, A.: Die Geschichte der medizinischen Fakultät Basel 1460–1900 (Basel, 1917). p. 340. Ezt a gyakorlatot 1455-ben az előadások előzetes látogatásához köthették: „Quod nullus scholaris, antequam audivit lectiones ad gradum baccalaureatus requisitas, visitat practicum” amit azzal indokoltak „...quod scholaris visitando cum doctoribus practicas negligenter lectiones, ad quas obligantur, et negligenter studia in sciencia medicine et post, cum ad gradum promoventur, in scandalum facultatis ut empirici sine debito ordine et sine doctrina canonum in practica procedunt”. Acta fac. med. Univ. Vindob. vol. II. Schrauf K. (Wien, 1899) p. 2, 81. Öt évszázad alatt nem sokat változott a helyzet.

⁴⁰¹ Tübingenben 1538-ban a beteglátogatás még nem klinikai gyakorlat. „Nulli, qui doctores consequi sperat honores ante illorum consecutionem in hoc oppido [?] medendi, rationem exercere phas esto. Doctoribus tamen ordinarie docentibus, cum aegros invisunt, adsint, ut ab aliis exquisitam curandi methodum perdiscant.” Urkunden zur Gesch. der. Univ Tübingen 1476 bis 1550 (1877) p. 315.

⁴⁰² A kórházban tudományos beszélgetéseket is szervezett. Ezeket a 'circuli'-kat vasárnaponként tartották, gyakran betegvizsgálattal, demonstrációval egybekötve. Elsősorban fiatal orvosok továbbképzését szolgálta. Jelen lehettek a studiosusok is, a 'discussio'-ban azonban ők nem vehettek részt. Tulajdonképpen ez a klinikopatológiai konferenciák praecursora. Vö. Gauthier, L. P.: Discours sur l'Histoire de Clinique (Paris, 1824) p. 7. f., valamint Montesanto, G.: Dell'origine delle clinica medica in padova (Padua, 1827).

⁴⁰³ A Natio Germanica consiliarius volt a natio egyetemi eseményeinek krónikása is. Ebben a krónikában Mercurialis Páduába való megérkezésekor ezeket jegyezték fel: „Tertio mensis augusti ... Studium vero medicum hoc anno non parum luminis accepit, ex adventu doctissimi viri D. Hyeronimi Mercurialis, qui ad lecturam Practicae Ordinariam, in locum clarissimi Frachiansani [!] defuncti, Roma advocatus et conductus stipendio 600 florinorum. Doctissimis autem suis lectionibus et publicis et privatis ac utiliter quoque institutis exercitiis, ea primo hoc anno praesitit quae et grata essent et spe uberrimi fructus tam preclarae doctrinae in sui amorem pellicerent tum alios multos nostrae Nationis pluresque Diligentia huius viri et reliqui doctores excitati, ut lectionibus extraordinariis ea hoc anno praestiterint, quae vix ullo alio, quod eorum studium ut in posterum quoque tam nobis quam aliis fructuosum sit, Altissimus fixit”. In: Acta Nationis Alemannae. Anno 1570 3. Augusti Carta 58. tergo.

⁴⁰⁴ Erről az acták így írnak „...elapsa hyeme Eccellentissimo Marco de Oddis, nosocomii ad S. Franciscum medio ordinario professorique publico, sese coniunxit, semperque finita lectione nos iluc ad visendos variis morborum generibus afflictos aegros deduxit, ac quae publice pro lectione proposuerat, qua ratione in praxi accomodanda essent, demonstratio diligenter in omnibus auditores exercendo, quae circa aegros a medico docto et solerti observari et fieri solent ac debent. Lectionibus tandem cessantibus, ne diebus istis feriatis exercitio aliquo destitueremur, sed fructus otii istius nobis comparet, idem nosocomium singulis diebus constituta hora matutina adiit, ac alternatim cum Domino Marco de Oddis visitatione aegrorum facta, circa insigniorem aliquem casum doctissime discurrendo, nos instituit. Haec exercitia, gravissimo indicio ad utilitatem nostram instituta, dum continuantur, medicus quidam Aemilius Campolongus iuvenis, Marci de

híressé vált orvosa szakította meg Páduában akadémiai peregrinációját, hogy a klinikai gyakorlatokon részt vegyen. Ők voltak azok, akik Európa többi egyetemén ezt bevezették.

Az itáliai egyetemekéhez hasonló rendelkezések szabályozták a legtöbb német egyetemen a gyakorlatot.⁴⁰⁵ A német egyetemek scholarisai számára is a városi kórházak adták a klinikai képzés lehetőségét. Az egyetemi városokban a városi orvos gyakran az egyetem tanára is volt.⁴⁰⁶ Ha egy városban több graduált orvos volt és a városi fizikusi állást és az egyetemi katedrát nem ugyanaz a személy töltötte be, az egyetemmel való kontaktus akkor is szoros volt.

A városokban praktizáló orvos a fakultás tagja kellett legyen. A fakultásnak ugyanakkor a legtöbb helyen joga, sőt kötelessége volt a kórház ellenőrzése.⁴⁰⁷ Végző soron tehát az egyetem irányította a studiosus medicinae klinikai kiképzését is.

Az orvosi stúdium azzal a tapasztalattal és azokkal az ismeretekkel válik teljessé, melyekre a scholaris-ok zöme tanulmányai eredeti színhelyétől gyakran messzeeső egyetemeken, egy-egy eruditissimus medicus, egy vir perpetuae lectionis hallgatása révén tett szert. A peregrinatio academica az orvospképzés egyik lényeges eleme, amiről – ha nem is lehet a curriculum előírt része –, a legtöbb statútum említést tesz.

A reneszánszban még jobban kibontakozó peregrinatio academica elősegítésére pl. még a tübingeni egyetemen a »Medizinalordnung« anyagi segítséget irányzott elő utazási segélyként, főleg itáliai egyetemek látogatása céljából.⁴⁰⁸ A reformáció a peregrinációt nagymértékben növelte, túlmenően a scholaris-ok addigi egyetemjárásán. Az egyetemek befolyását fokozta, a tanárok tekintélyét növelte az egyetemek közötti, a tanárok által is személyesen képviselt gondolatcsere. A peregrináció minden fakultáson bevett szokás,

---

Oddis in publica lectura concurrens, dimidium stipendii Marco de Oddis, nescio quibus artibus ita consequutus est, ut nosocomii cura et inspecti cui antehac solus Oddus praefuerat, ipsi cum Oddo communis er divisa esset...” In: Acta Nationis Germanicae Artistarum et Medicorum, Tom. Primus. Anno 1578. cart. 106. r. et. t. Az Acta Nationis Alemannae idézett bejegyzéseire annakidején L. Münster professzor volt szíves figyelmemet felhívni. Neki köszönöm az Emilio Campolongira vonatkozó adatokat is.

⁴⁰⁵ Az erfurti egyetemen a szükséges licentiatusi vagy a doktori vizsga előtt 'practicasse in medicinis per trios annos' volt kötelező. Vö. Weissenborn, J. C. H.: Acten der Erfurter Universität. Különösen 2. Theil: Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angewendten Gebiete (Halle, 1884) Bd. 8. p. 109. Az 1587. évi würzburgi statútumok szerint „Quandoque etiam in consultationes medicas de infirmis admittantur auditores...” vö. von Kölliker, A.: Zur Geschichte der medizinischen Fakultät an der Universität Würzburg (Würzburg, 1871).

⁴⁰⁶ Többnyire a professor primarius az, aki a terápia előadója is volt. A secundarius praelegálta a pathológiát, s ha már tertiaris is volt, ő az institutiones, tehát a bevezető tananyag legense volt. A 18. század közepéig ez a rangsor maradt. A katedra megüresedése esetén a secundarius foglalta el a primarius helyét, a tertiaris a secundariusét, és ennek megfelelően módosult előadásaik tárgya is. Meghatározott szaktárgy katedrájára való kinevezés csak a 18. század közepétől vált rendszeressé. A klinikai gyakorlat is ekkor teljeseedik ki.

⁴⁰⁷ Baas, K.: Mittelalterliche Gesundheitspflege im heutigen Baden (Heidelberg, 1909) p. 14.

⁴⁰⁸ Wankmüller, A.: Die Medizin und die Pharmazie an der Universität Tübingen im 1550. In: Comm. XXI. Congresso Int. Stor. Med. Siena (1968) p. 491.

kíváncsi, a tanárok számára is előnyt biztosító gyakorlat volt.⁴⁰⁹ Nem utolsósorban ezeknek a személyes kapcsolatoknak volt köszönhető, hogy a politikai-vallási különbségek ellenére, a tudományok világa, de vitája is, egységes maradt és nemcsak nyelvében.

Th. Erpenius a peregrináció hasznáról írja kitűnő kis könyvében: „notitia sextuplex: linguae, regionis, regiminis, rerum gestarum, morum et clarorum virorum”.⁴¹⁰

Th. Bartholinus az utazó orvos és scholaris számára írt vademecum-ában pedig nagy részletességgel fejtegeti az egyetemjárás fontosságát.⁴¹¹ Igazi humanistaként az orvosi tanulmányutat, illetve annak szükségességét azzal is indokolja, hogy ez már az antik világban is jó, hasznos szokás volt. Bartholinus még azt is kifejti, hogy az egyes diszciplínák, mely országban, mely egyetemeken sajátíthatók el legjobban.⁴¹² A peregrináció és a kötelező klinikai gyakorlat egyaránt tanúsítják, hogy a reneszánsz egyetemi medicinája nem volt kizárólagosan exegetikus könyvtudomány. Mint látható, az egyetemi élet ismerete nélkül nem lehet teljes képünk a reneszánsz medicinájáról. Az egyetemen kívüli, itt nem tárgyalt medicina hermetica és a kor orvostanának lényegét képező medicina dogmatica nem egymással szemben, hanem egymás mellett állottak.

A humanizmus a maga képzési ideáljával és programjával a didaktikusan írott egyetemi tankönyvek igazi korszaka⁴¹³ volt. Az előadási vázlatok, a tankönyvek a még javában forgatott egyetemi kéziratok alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az egyetemi orvostan és az egyetemen kívüli medicina között az oktatást módosító ellentét nem volt. A curriculum sem szól ez ellen. A medicina egyes ágazataiban, vagy az akkor ahhoz tartozó diszciplínákban érvényesülő természettudományos gondolkodás nem áll kauzális összefüggésben a humanizmussal, mint jelenséggel, de ellentétben sincs vele. A valódi kísérlet nem a humanizmus szülte, ha a jól értelmezett és világosan magyarázott tapasztalat nagyobb szerepet tölt is be a kor tudományosságában és medicinájában, mint a közvetlenül megelőző századokban. Az

⁴⁰⁹ Ridder-Symoens, H.: *La Migration Académique des Hommes et des Idées en Europe XIIIe–XVIIIe siècles* (Genève, 1983).

⁴¹⁰ Erpenius, Th.: *De peregrinatione Gallica* (Leyden, 1631) p. 2.

⁴¹¹ Thomas Bartholinus: *De peregratione medica* (Hafniae, 1674) p. 9. s. „Nostro seculo tanta peregrationis utilitas ad Medicum auctoritatem redundare videtur, ut Medici auctoritem tueri nemo possit, qui extra patriam vestigia non protulit” és uő.: „Omnia quae occurrunt, medicorum oculus detinent Aer regionom, terrarum natura, aquarum salubritas, coeli influxus, incolarum temperies, victus ratio, morbus, remedia domestica et communicata ... Ex medicis curandi rationem omni loco peculiarem, morborumque endemiorum typum, experimenta singularia et observationes raras discimus.” *ibid.*, p. 18.

⁴¹² „Artis principia vel domi in patria [azaz Németországban], vel vicino Belgio traduntur, Medica exercitatio Anatomicaeque sectiones Patavii Parisisque florent, Flora Monspelii ... experimenta Londini, Florentiae... Chirurgicae artis dexteritate Italia eminent.” *ibid.*, p. 19.

⁴¹³ Klasszikus példája Melancthon 1549-ben megjelent tankönyve az *Initia doctrinae physicae*. Az orvosi karokon pedig Jean Fernel említett *Universa medicina*-ja (1567), mely a 18. század közepéig egyetemi tankönyv.

experimentum itt még »experientia«, jobbra a tapasztalatok alkalmazásának értelmében. Másrészt a hipotézis felállításának újplatonikus szabadsága átlépi az auktoritás határát.

A tankönyvekből jobban kitűnik mint a curriculumból, hogy a reneszánsz egyetemeinek orvosi fakultásai tradíciót őrző és új stimulusokat befogadó szemlélete, jóllehet még nem az újkor medicinájának kezdetét alkotta, de annak megalapozása volt.⁴¹⁴

A kor tanárainak könyveiben, írásba foglalt előadásaiban humanista intenciók, a medicina historikusan fundált, ugyanakkor az új megismerésére és értelmezésére törekvő gondolatok olvashatók. A humanisták ad fontes törekvése és követelése, megújult filozófiája a hagyományos tudományfogalom és ezzel a tananyag részbeni revíziójához vezet. Az orvosi fakultáson is meginduló renovatio studiorum a medicina egyes részterületein nemcsak az antik tudás kritikus megújítását jelenti, de a 16. században már önálló tudományágak alakulnak ki, amint az a curriculumban nyomon követhető.⁴¹⁵ Az a processzus, mely a tradícióktól való elfordulás nélkül vezet a medicina újabb ismereteihez és így továbbfejlődéséhez, túlnyomórészt az egyetemeken zajlik.

---

⁴¹⁴ Ezt az újat Fernel már szintén említett korai műve, a harmincas években írt, de csak 1548-ban megjelent *De abditis rerum etc.* példázza. Ez a mű arra mutat, hogy a többé-kevésbé produktív neogalenizmust tanító professzorok és a neoterikus tanokat is képviselő, konzekvensen Aristotelesre hivatkozó, ugyanakkor tudományos hipotéziseik felállításában újplatonikus módon gondolkodó tanárok (amilyen maga Fernel is), munkássága nem választható el az oktatástól, s írásaik legnagyobb része tankönyv.

⁴¹⁵ Ez a specializálódás első szakasza. Az anatómia, amit a legtöbb egyetemen a sebészet keretében adtak elő, külön tanszéket kap. A botanika mellett a század vége felé önálló tantárgyként jelenik meg az alkímia–kémia.

A medicina reneszánsza⁴¹⁶

A reneszánsz

A 14. századi Itáliában művészek, tudósok költők mozgalma indult, amely az ideálnak tekintett antik görög-római kultúrához kapcsolódott, és az élet minden területén az antik művészetet, tudományt, életvitelt tekintette mintaképének. A mozgalom képviselői, az új, antikvitásra orientált stílusban fejezték ki magukat. Törekvésüket az ókori értékek helyreállításának, az antikvitas reneszánszának, azaz újjászületésének tartották, szemben az előző századok „obscurusnak”, sötétnek vélt, hanyatló korszakával.

Ez a mozgalom a 15-16. században Itálián át jutott és terjedt az Alpokon túlra. A 19. században ennek az időszaknak a művészi stílusát, majd magát a korszakot is reneszánsznak kezdték nevezni. Valójában azonban nem annyira újjászületésről, mint inkább művészek, tudósok, orvosok által részben kezdeményezett, illetve részben végrehajtott újjáélesztésről van szó.

Úgy tűnik, a reneszánsz medicina definíciója annál nehezebb, minél intenzívebb a rá vonatkozó kutatás, minél hatalmasabb a róla szóló irodalom. Az orvosi reneszánsz ugyanis a középkor – a késő középkor – orvostanának csaknem töretlen folytatása, s egészen a 16. század végéig, illetve a 17. század második harmadáig tart. A középkor kétségtelen kontinuitása mellett mégis szembeötlő, hogy a humanisták, és e kor új művelődési irányzatának jellegzetes képviselői, az orvosok, új módon szemlélik a világot. Az orvosok jelentős része maga is humanista műveltségre tett szert, és nem csekély számban találkozunk olyan humanistákkal, filozófusokkal, rétorokkal, írókkal és költőkkel is, akik klasszikus műveltségük kiegészítéseképpen, természettudományos műveltségük bővítése végett folytattak orvosi tanulmányokat, és szereztek a medicinában egyetemi grádust. Orvosi műveltségű humanisták, humanista orvosok alakították ki tehát e kor medicináját.

Az elmúlt évszázad reneszánsz-kutatása két irányban haladt. A svájci Jakob Burckhardt (1818–1897) által – 1860-ban kiadott remek könyvében (*Die Kultur der Renaissance in Italien*) – kialakított reneszánsz-képet nem minden alap nélkül kritizáló középkor-kutatók a reneszánsz és a középkor közt élesen megvont határokat elmosva, a

---

⁴¹⁶ Forrás: Schultheisz Emil: A medicina reneszánsza. In: *Medicina renata. Reneszánsz orvostörténeti szöveggyűjtemény.* Szerk.: Magyar László András. Az előszót írta: Varga Benedek. Ford., bevezető szövegek, jegyzetek: Magyar László András, Rákóczi Katalin, Sarbak Gábor. Bp., 2009. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 10–24.

középkor-kutatás új eredményeinek birtokában a reneszánsz eredetiségét és eredetét is kétségbe vonva, a korszakot csak a 12. századi, úgynevezett „tudományos reneszánsz” függelékének tartják.

A medievisták érveinek kizárólagosságával szemben a reneszánsz- és humanizmus-kutatás legjelesebb mai képviselői a középkorból a reneszánszba vezető út folyamatosságának messzemenő figyelembevételével a középkor fejlődését a reneszánsz önállóságával igyekeznek összeegyeztetni, és a reneszánszt, mint az antik forrásokból merítő, a középkorral összhangban álló és összefüggő, ám önálló korszakot kutatni és tárgyalni.

Éppen az orvostörténelem szolgáltatja a legtöbb nyomós érvet a középkorral való szoros összefüggés, a középkorból való lassú átmenet és a folytonosság mellett. A medicina számára az újjászületés valóban a 12. században, az ókori görög művek arabból-latinra fordításával újra-megismerésével kezdődött. Az arab közvetítést kikerülő, a görög eredetihez közvetlenül forduló szövegfeltárás pedig a palermói udvarban már a 13. században bizonyítható. Az viszont nem kétséges, hogy e téren a rendszeres és folyamatos feltáró és fordító munka csak a 15. században, Bizánc összeomlása (1453) után indult meg.

A medicina philologica

Ennek a *medicina philologica*-nak a jelentősége túlnő a korrekt szövegfordításon, értelmezésen és kiadáson. Döntően járult hozzá az antik szerzők érdemi megítéléséhez. Addig a neves ókori orvosokat, nagyobb részt, statikus formában ismerték. Egyeseket nagyra tartottak, másokat alig ismertek, ha viszont mégis ismertek, nem jelentőségüknek megfelelően értékelték. A kiválasztott nagyságokat – mint Hippokratészt, Galénoszt – hozzáférhetetlen magasságokban tisztelték, a legcsekélyebb kritika sem érhetette őket. A már említett okokon túl ez is hozzájárulhatott megállapításaik egy részének félreértéséhez, helytelen hipotéziseik tartós fennmaradásához. A *medicina philologica* minden öncélú tekintélytiszteletet megszüntetett. Nem csak a szövegek kerültek a helyükre, de szerzőik is. Az összehasonlító szövegvizsgálat, több forrásmű egybevetése, a szövegek kiegészítése végül is nem csorbította, hanem emelte az antik művek értékét. Helyreállította például Galénosznak, a középkorban kritizálhatatlan, ám a 15. század végére már mindenképpen megtépázott tekintélyét. Ez a galénizmus reneszánsz-kori térhódítását is részben magyarázza.

A természettudományok a 15-16. században – minden ellenkező állítással szemben – nem stagnáltak, és ez nem csak a csillagászat forradalmára igaz. A modern tudomány a reneszánsz első felismeréseinek egyfajta, fokozatosan előrehaladó szekularizációjából,

közkinccsé válásából, a mikro- és makrokozmosz viszonyának ésszerű magyarázatából, illetve a valós folyamatokat közvetítő fogalmak tisztázásából jött létre. Bizonyos értelemben a „mágikus”, a „spirituális”, a tapasztalaton és értelmén túli világ fokozatos lerombolásáról, s egyben a ráció, a tapasztalat, a mechanizmusok világának fokozatos fölépítéséről volt szó.

A medicina, noha fejlődése igen lassú és időben elhúzódó volt, szintén nem maradt változatlan. A 14–15. századi humanistáknak a természettudományokat és azok módszertanát bíráló véleménye ellenére a humanizmus és a természettudomány sok ponton érintkezett. A kor nagy művészei pedig mindkettőből merítettek és mindkettőt befolyásolták. Miközben alkotómunkájuk teoretikus szabályain elmélkedtek, szükségét érezték, hogy ismereteiket mind a *studia humanitatis*, mind a matematika vagy az anatómia terén gyarapítsák. A még kézműves *ars mechanica* ekkor kezd közeledni az *artes liberales*-hez, a szabad művészetekhez. Ennek a több – sőt lehetőleg minden – tudományt egyesíteni törekvő univerzalista szemléletnek a sajátosan reneszánsz *uomo universale*, a polihisztor lett az ideálja.

A reneszánszban felébred a *renovatio studiorum*, a tanulmányok megújítása utáni vágy is, és pedig nemcsak a szorosan vett *studia humanitatis* (humán tanulmányok) keretén belül, hanem a tudomány egészében, beleértve természetesen a medicinát is. (A tanulmányok forrása mindamellett továbbra is az antik szerző maradt!) Ezt a gondolatot humanisták, nem utolsósorban humanista – köztük számos magyar és Magyarországon működő – orvosok terjesztették.

Az orvosok a humanistákkal egyetértésben kutatták és tárták föl az antik orvostudomány kincseit. Hippokratész és Galénosz munkáinak új, nyelvileg és tartalmilag egyaránt tisztázott fordításai születtek. Nicolaus Leonicens (1428–1524) filozófus, matematikus, orvos, a görög irodalom tanára; a ferrarai és a padovai egyetemen tanuló angol humanista és orvos, Erasmus barátja, Thomas Linacre (1460–1524) ültették át a görög klasszikusok számos alkotását latinra. Nem is túl hosszú idő múltán a latin fordításokat nemzeti nyelvűek is követték, mégpedig több kiadásban is. Egyedül Galénosz munkáiból egyetlen évszázad alatt (1490 és 1598 közt) 660 kiadás jelent meg Európa jelentős nyomdáiban – köztük a „teljes kiadások” száma 18! Galénosz művével foglalkozott többek közt a francia Symphorius Campegius (Symphorien Champier 1472–1538), Ioannes Manardus (Giovanni Manardo 1462–1536), a híres Galénosz-index szerzője, Antonius Brassavola (1500–1590?), de az író-orvos Rabelais is. Galénosz és Hippokratész mellett a kor felfedezettjének, az első században élt enciklopédistának, Celsusnak, a görög medicina római kompilátorának munkái hagyták el legnagyobb példányszámban és leggyakrabban a nyomdát.

Cornelius Celsus (Kr. u. 1.sz.) enciklopédikus művéből csupán a De medicina címen ismert nyolc orvosi könyv maradt fenn. Ezt a középkorban ismeretlen művet előbb Guarinus 1426-ban, majd Ioannes Lamola fedezte föl. A könyv a nyomtatás megjelenésétől számtalan kiadást ért meg, mivel latin nyelve miatt igen nagy népszerűségnek örvendett: később Leonardo da Vinci is kutatta és idézte. Nehéz lenne valamennyi, a reneszánsz idején felfedezett, vagy újra életre keltett orvosi vagy gyógyszerészeti munkát felsorolni: e felsorolás azonban mindenképpen Pedaniosz Dioszkuridész (Kr. u. 1. sz.) és Plinius Secundus (Kr. u. 1. sz.) említésével kezdődhetnék.

Az antik szövegek elemzése és rekonstruálása azonban különös eredményhez vezetett: a matematikusok, orvosok, botanikusok, csillagászok, míg tisztelettel adóztak a régmúlt irodalmi emlékeinek, hódolatukat az új iránti igénnyel kapcsolták össze. „Megkísérelték a természetben újra megtalálni mindazt, amiről a görög szerzők kijelentették, hogy meglették, és eközben az európai tudósok lassan kezdték felderíteni, hogyan viselkednek a dolgok valójában.” (Marie Boas)

Hagyomány és újjászületés

A humanista orvosok – a skolasztikus tanok továbbélése mellett – a medicina új viszonyát teremtik meg saját tradíciójukkal, és vizsgálataik tárgyával, az emberi test természetével és a természettel kapcsolatban. A humanista történeti és nyelvi kritika segítségével eredeti formájukba visszaállított szövegek Galénosz tekintélyét nem csökkentették, hanem inkább növelték. A szövegkritika erősítette ugyanakkor az anatómiai-élettani gondolkodást, legitimálta az egyre gyakoribb boncolásokat és ezek révén azt a kritikát, amely az antik medicinának csak a tekintélyelv alapján őrzött tartalmát illette.

A tipikus reneszánsz-humanista, Vesalius által megújított anatómia a későbbi fejlődést meghatározó befolyásával paradigmája lehet e jelenségnek. Az antik szerzők tekintélye azonban, amely korábban legitimációs érvet biztosított, csak lassan adta át a helyét a természet autoritásának. Az elméleti orvostanban ez a folyamat a felvilágosodás idején, a gyakorlati orvostanban pedig csak még később, a 19. században fejeződött csak be. Ekképpen a reneszánsz medicinájában a hagyományhoz és a természethez való új viszony előfeltétele volt az „új” orvostan megjelenésének, de nem volt azonos azzal.

A reneszánsz a medicinában nem azonos az újkorral, még csak nem is a kora újkorral, hanem e korszakok alapja csupán. Nélküle sem fejlődés, sem változás nem következett volna be ezen a területen. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a reneszánsz kezdetén, a 14.

század második felében, egyes humanisták milyen ellenségesen tekintettek az orvosokra és az orvoslásra.

Míg azonban a Petrarca által erősen megtámadott skolasztikus medicina a 15-16. században még uralkodik az egyetemeken, a *studia humanitatis* tanítói, mint Georgius Valla, humanisták, mint Hermolaus Barbarus, humanista orvosok, mint Laurentius Laurentianus, Nicolaus Leonicens, Thomas Linacre és mások, fordításaik, kommentárjaik révén az orvosi oktatás alapvető megújulását készítették elő. Ugyanekkor az antik irodalom hatására olyan újfajta, művészi-filozofikus, az ékesszólást (eloquentiát) a bölcsességgel (sapientia) ötvöző írások születtek a medicinán belül, mint Marsilius Ficinusnak az értelmiségiek (studiosi) számára írott egészségtana, vagy Erasmusnak az orvoslást magasztaló szónoklata, az *Oratio de laudibus medicinae*. A nagyszerű francia orvos, az íróként még kiválóbb François Rabelais regényben énekl meg az orvost és művészetét.

Csak hogy a megtisztított és helyesen fordított antik orvosi szöveg sem hordozta mindig az igazságot. Az orvosi műveltségű filológusok és a bölcsész műveltségű orvosok hamar észrevették, hogy időnként bizony nem csak a szöveg arab fordításával volt baj. A téves közlés magától az antik szerzőtől származik – megjelent tehát a kritikai fordítás, amely nemcsak a szöveget nézte, nem elégedett meg a nyelvi-stilisztikai korrekciókkal, hanem a tartalmat is szigorú vizsgálatnak vetette alá.

Franciscus Baco (Francis Bacon 1561–1626) filozófiai empirizmusa innen vezet a tudomány elméletét megerősítő kísérleti vizsgálatok gyakorlatához, amely az „új” tudomány egyik alappilléreivé vált. Lassan kialakult a természetnek – a medicinát döntően befolyásoló – új képe, a természettudomány új értelmezése, ahogy az Leonicensnál, Rabelais-nál, és legfőképpen Vesaliusnál látható. Az Alpoktól északra a humanizmus pedagógiai tartalmat is kap, amely Erasmus és követői útján terjed, és így járul hozzá a medicina reformjához. Ez határozza meg tehát a továbbiakban az orvosi fakultásokon oktatott tananyagot.

A reneszánsz új szemlélete a hagyományos műfajokban, az orvosi *epistolákban* (levelekben) és *consiliumokban* (tanácsadókban) is tükröződik. A reneszánsz idején is tovább élnek a középkorban elterjedt, igen kedvelt tanköltemények, mint a *Regimen Salernitanum*, ám a műfajhoz sorolható Hieronymus Fracastorius *Syphilis* című poémája is.

Bár a humanizmus és az egyetemi szellemi élet közt évtizedeken át bizonyos ellentét feszült, a két világ határozottan befolyásolta egymást. Különösen az itáliai egyetemek humanizmus-recepciója kezdődött igen korán, ezeknek az egyetemeknek a befolyása pedig az „ultramontán”, vagyis Alpokon-túli egyetemek tananyagára meghatározónak bizonyult. A humanista műveltség és az orvosi szaktudás együtt teszik lehetővé az új típusú tankönyvek

megjelenését. Ezek a kor követelményeihez alkalmazott tankönyvek jelentősen befolyásolták a 16. század orvosi gondolkodását.

Hosszú ideig uralkodott az a vélemény, hogy a humanizmus, mint a reneszánsz oktatási-tanulási, művelődési mozgalma, illetve az egyetem, mint a középkori skolasztika⁴¹⁷ őrzője, egymással ellenségesen állottak szemben. Tény, hogy a humanizmus tudományfogalma rendkívül lassan és korlátozott mértékben találta meg helyét az egyetemeken. A 16. század közepétől azonban a humanizmus az orvosi stúdiumoknak is része, illetve kvázi alapja lett.⁴¹⁸ A kor orvostanárainak könyveiben humanista szemlélet fedezhető föl. Az a folyamat, amely a tradícióktól való elfordulás nélkül vezetett a medicina ártértékeléséhez, így továbbfejlődéséhez, a 16. század közepétől már túlnyomóan az egyetemeken zajlik.

A reneszánsz medicina szellemi környezete

A reneszánsz medicinája azonban nem csupán a humanizmusnak, hanem azoknak a középkorban induló, majd a 15. század második felében egyre sebesebben kibontakozó szellemi áramlatoknak, illetve az új felfedezéseknek, és a belőlük fakadó szemléleti változásoknak is következménye, amelyek a nyugati kultúrát és civilizációt teljesen átalakították.

Ez az átalakulás additív folyamat volt, amely megőrizte a hagyományt, a régi ismereteket pedig nem elvetette, hanem újakkal egészítette ki és ártértelmezte, vagyis új szellemben vizsgálta a világot. Éppen ez a folyamatos átmenet teszi nehézé, csaknem lehetetlenné a reneszánsz kezdetének vagy végének meghatározását, akár a művelődés-, akár a művészettörténetben, akár pedig a tudománytörténetben teszünk rá kísérletet. Úgy tűnik azonban a 15. századi Itáliából indult el az a kulturális változás, amelynek folyamán az ember újra felfedezte a világot és önmagát. A világot földrajzi, az embert pedig fizikai és erkölcsi valójában egyaránt. A kor emberének eszményképe az antik világ szépsége, tudása és egyetemessége lett. Az egyetemességre, harmóniára, az intellektuális elmélyülésre való törekvés, a hit és a földi lét összebékítése pedig a humanizmus lényege.

A nyomtatás felfedezése, és vele a könyv széles körben való elterjedése, Amerika és az Indiába vezető tengeri utak megismerése, a hadviselés megváltozása, a lőfegyverek

---

⁴¹⁷ A skolasztikus jelző, eredetileg 'iskolai'-t, 'egyetemi'-t jelentett, vagyis az iskolákban, egyetemeken oktatott tananyagot jelölte.

⁴¹⁸ Ennek maradványa az, hogy az orvosi egyetemre való felvételhez manapság is követelmény az érettségi vizsga.

elterjedése, a pénz- és bankrendszer kialakulása, új birodalmak – köztük elsősorban a spanyol – születése, Anglia és Németalföld hatalmának növekedése, az európai parasztlázadások, vallási és társadalmi mozgalmak megváltoztatták Európa képét, gazdasági-társadalmi szerkezetét, és mindez természetesen hatott a tudományra és ezen belül az orvostudományra is.

Új egyetemeket, orvosi karokat alapítottak addig a kultúra perifériáján lévő városokban is. A reformáció – és az ezzel részben párhuzamos ellenreformáció – mozgalmi pedig nem csak a vallás vonatkozásában újították meg a szellemi életet. A művészetektől a tudományig újfajta realizmus hatja át a világot, s egyre erősödik az individualizmus, az én, a személyiség tisztelete. A csillagász Copernicus – aki mellel képzett orvos is – az univerzum teljesen új fogalmát teremti meg, új világkép születik. E korszak mégis tele van ellentmondásokkal.

A gyógyító gyakorlatban a kauzális (ok-okozati) összefüggéseket kereső, a jelenségeket pontosan megfigyelő és leíró orvosok már nem akarták tudomásul venni a csodákat. Racionális, vagy legalább hihető magyarázatokat kerestek, ami a pszichés tényezők jobb megismeréséhez is vezetett. Az *imaginatio* fogalma – amelynek talán a mai szuggesztió kifejezés a megfelelője – megjelenik Cornelius Agrippa de Nettesheim, Paracelsus, Ioannes Picus Mirandulanus írásaiban, mint pszichés betegségek okozója, s mint gyógyító tényező egyaránt. Ioannes Wierus (Johann Weyer, 1515–1588) nevéhez fűződik az akkor merész állítás, hogy a boszorkányoknak titulált szerencsétlen asszonyok nem a Sátán megszállottjai, hanem elmebetegek, vagy lelkileg ingatag személyek. A bázeli Felix Platerus (Felix Platter 1536–1614) az elsők közt tett kísérletet a betegségek osztályozására, különös figyelmet szentelve az elmebetegségeknek is.

Félreismerhetetlen a művészeteknek az orvostudományra gyakorolt megtermékenyítő hatása is. A 15. század végén az évezredes sematikus anatómiai illusztrációkat reális ábrák váltják föl. Művészek és orvosok közt olyan szoros a kapcsolat, hogy például Firenzében az orvosok és a festők egyetlen céhhez tartoztak.

Leonardo da Vinci (1452–1519) jelképezi ezt a korszakot, aki festőként, mérnökként, anatómusként, kutatóként az emberiség talán legnagyobb zsenije, jóllehet hatása a maga korában alig jutott túl a személyes kontaktusokon. Írásait, feljegyzéseit csak halála után mintegy két évszázaddal publikálták. Boncolások alapján készített anatómiai rajzai bonctani és művészi szempontból egyaránt bámulatosak.

A reneszánsz azonban nem csak ragyogó művészi alkotások kora, a modern tudományosság bölcsője, hanem tévhitek, babonák örököse is: éppen a 16–17. században éri el csúcspontját a boszorkány- és eretnek-üldözés, kiteljesedik az inkvizíció hatalma. Ekkor

jelenik meg a hírhedt, magyarul *Boszorkánypöröly* címen ismert *Malleus maleficarum* (1489), a boszorkányokat kihallgató inkvizítorok kézikönyve is.

Imitatio és alkotás

Az új műveltség jellegéje látszólag az *imitatio* (utánzás), ami értelemszerűen követés is – hol a régiek, hol pedig a természet utánzása – mégis valami egészen más lesz belőle. Nem pusztán a már megteremtett formákat és eredményeket imitálták, hanem azokat a folyamatokat is megismételték, amelyek ezekhez az eredményekhez vezettek. Egyszóval a reneszánsz a dolgok és a kulturális tények dinamikájának utánzása. A régiek felfedezése egyazon folyamaton belül hozta létre az antikvitás kultuszát és összevetését a modernekkel, sőt mindennek a védelmét is. A klasszikusok tanulmányozása felkeltette a klasszikusokkal való vetélkedés vágyát is, elősegítette az aktív alkotást. Az a törekvés, hogy a *studia humanitatis*-t, a szellemtudományokat részesítsék előnyben, paradox módon erősítette a természet, a természettudományok, a technika és az orvoslás iránti érdeklődést is.

A régiek passzív utánzása, és tanításuk dinamikus továbbalkotása persze újra meg újra összefonódott. A kor tudósai az antikvitásnak és az ókori szerzők tanainak mindennekfelett kérdeve kifejtő funkciót tulajdonítottak. Szerintük a régiek segítettek a szellem felszabadításában. Ebből kiindulva válik érthetővé a *studia humanitatis* és a hét szabad művészet, az *artes liberales* egybeesése, ami az orvosi tananyagnak is alapja volt. Az utóbbiakat azért nevezték így, mert „szabaddá tették az embert”⁴¹⁹ A régiek utánzásának tehát ebben az időben az a jelentése, hogy az embernek azonosnak kell lennie önmagával, saját korában kell tevékenykednie, épp úgy, ahogyan azt a régiek tették. A humanizmus sokkal több, mint az ember felfedezése, eszköz, amellyel az ember képes kibontakoztatni önálló teremtményét.

Tudjuk, hogy a reneszánsz kora távolról sem szabadult meg a tekintélyelvűtől. A középkori egyetem tradíciójával szembehelyezkedik Laurentius Valla (1406–1457) amikor *Dialecticae disputationes* című munkájának bevezetésében megjegyzi: szégyenletes dolog a diákokat arra kötelezni, hogy Arisztotelésznek soha ne mondjanak ellent. Az önálló vélemény kimondásának jogához ragaszkodik, igazi humanistához illően, Ioannes Picus Mirandulanus is, amikor azt fejtegeti, hogy nem szükséges valamely iskolához tartoznia annak, aki a saját véleményét hirdeti. Ezt akkor mondja és írja, amikor az egyetemeken a tekintélytisztelt az úr. Nem ritkán még a legnagyobb, legmerészebb gondolatot is csak valamely autoritás nevének

---

⁴¹⁹ Vagy mert szabad emberhez méltóak voltak.

védelve alatt lehetséges közölni. gyakran csak óvatosságból, esetleges támadások elkerülése végett hivatkoznak egy-egy klasszikus auktorra. Még a „neotericus” Fernellius is, a reneszánsz egyik legjelentősebb orvosa, mint látni fogjuk, Arisztotelésztől Galénoszon át egy sor tekintély nevével támogatja meg igazán eredeti közlendőit is.

A humanisták *ad fontes* (vissza a forrásokhoz) törekvése és megújult filozófiája a hagyományos tudományfogalom és ezzel együtt a tananyag megújulásához vezet, ami az orvosi tananyagban és *ordo legendi*-ben (tanrendben) is megjelenik. Képzettsége folytán a humanizmus korának orvosa, főként, ha olasz vagy francia egyetemet végzett, vagy ha a reformációt követően valamely német egyetemen szerzett fokozatot, képes volt a medicina elméletein túl is képviselni a kor általános filozófiai tételeit. Ez vonatkozott mind a szűkebb vagy tágabb Arisztotelész-recepció által felvetett kérdésekre, mind az e korra jellemző, a racionális averroizmus és nominalizmus⁴²⁰ kiváltotta vitákra.

Az orvos humanistákra e törekvés mellett úgynevezett „antibarbarizmus” volt jellemző. Ez az orvostudományba is – éppen a szövegkritika hatására – beszivárgó arab-ellenesség azonban a gyakorlatban szerencsére nem bizonyult következetesnek, az arabok ismereteit ugyanis sem a diagnosztikában, sem a terápiában nem lehetett továbbra sem nélkülözni.

Az egyetemeken előadott orvostan „új” filozófiai alapját a 16. században, sőt a 17. század első felében is folyamatosan uralkodó eklektikus arisztotelianizmus mellett a lassan az egyetemekre is beszivárgó újplatonizmus együttesen képezte. Igaz, az újplatonizmus az egyetemi tananyagban közvetlenül alig jelenik meg. Az orvosi újplatonizmus legjelentősebb alakja Marsilius Ficinus volt, aki mind személyében, mind pedig szemléletében egyesítette a platonizmust és az orvosi hagyományt. Apja, aki maga is orvos volt, Galénosz tiszteletére nevelte. Szellemi atyja, Cosimo Medici pedig Platón követésére buzdította. „Mindketten a medicina számára köteleztek el” – írja a Lorenzo Medicinek ajánlott *De triplici vita libri tres* (Három könyv a hármasság életéről) előszavában – „mivel Galénosz a test orvosa, Platón pedig a léleké”.

Az új orvostudomány

A 16. század megújult teológiai kutatásai, a gyakori és mélyenszántó viták kedveztek a filozófiai vizsgálódásoknak. A filozófiát ekkor már nem a teológia szolgálatául tekintették.

---

⁴²⁰ A filozófiai nominalizmus a fogalmakat nem önálló létezőknek, hanem csak az emberi értelem produktumának tekintette, míg a vele szemben álló realizmus a fogalmakat Isten által teremtett létezőknek tartotta, és – némely szerző esetében – a fizikai világ jelenségeit és dolgait másodlagosnak, így csupán e fogalmak leképeződésének vélte.

kezelték, kutatása, művelése – részben Melanchtonnak és követőinek hatására – minden magasabb fakultáson új lendületet kapott.

Kialakul a természet új képe, a természettudomány új értelmezése. A *studia humanitatis* a medicina és a természettudományok képviselőinek a kritikai gondolkodás iskoláját jelentette. A 16. század a természettudományok klasszikus auktorai iránti megújuló érdeklődés, egyben a növénytan, az állattan, az élettan iránti érdeklődés fellendülésének időszaka. Dioszkuridész *Materia medica*-ja iránt nem csekélyebb az érdeklődés, mint amilyennel Vergiliust, Platont vagy Tacitust olvassák. A növénytan – és a gyógynövénytan – talán az a terület, amely az új szemléletből a legtöbb közvetlen hasznot húzta. A botanika megújulása is az antik szerzők szövegeinek kritikai vizsgálatával indult, hogy gyűjtés, kutatás, leírás, rendszerezés, végül a könyvnyomtatás által lehetővé tett illusztrált kiadás munkájával folytatódjék. Az első nyomtatott könyvek közt feltűnően sok a botanikai munka, orvosi fűvészkönyv. A 16. század orvosbotanikusainak (Leonhardus Fuchsius, Otto Brunfelsius, Conradus Gesnerus, Valerius Cordus) munkássága új alapokra fektette a gyógyszerészetet, önálló tudománnyá, s egyben a medicina részévé is tette a botanikát. Az antik szerzők tekintélye, amely korábban legitimációs érvet biztosított, lassan átadta a helyét a természet autoritásának.

A botanika és a *materia medica* fejlődése is azt példázza, hogy ha a fogalmak túlságos realizmusától eltekintünk, és ismét a történelem mozgékony folyamatait vesszük szemügyre, láthatjuk, hogyan ölelkezik egymással a *studia humanitatis* és a feléledő természettudomány, hogyan fonódik össze az ember és a megformált szó dicsőítése és szolgálata a természet kutatásával.

Miközben azonban a természettudomány látványos fejlődésnek indul, sok humanista számára a természettudományos ismeretek, s bennük az orvosiak is, jelentéktelennek, feleslegesnek vagy alsóbb rendűnek tűntek. Coluccio Salutati (1331–1401) – aki egyébként elsőnek használta a *studia humanitatis* kifejezést – *Disputa delle arti* (A mesterségek vitája) című munkájában a medicinát a tudományok virtuális rangsorában még a jogtudomány mögé sorolja.

Az ellenérvet az orvos Giovanni d'Arezzo és a filozófus Ricoletto de Vernia, a padovai arisztotelianizmus kiemelkedő képviselői fejtették ki. A medicina felsőbbrendűségét hangoztatták a jogtudomány felett, utóbbinak még tudomány-jellegét is kétségbe vonva. A disputa végén pozitív ítélet született az orvostanról. A medicina, amennyiben a természettudományos megismerésre törekszik az orvoslás érdekében, magasabb szellemi tevékenységnek tekinthető, mint a szabályok közé szorított jogtudomány. Ezt írja Antonius

Ferrariensis orvos és humanista a *De dignitate disciplinarum* (a tudományok méltóságáról) szóló munkájában. Száz év vita után e kérdésben konstruktív megbékélés jött létre.

A reneszánsz medicina azonban a legnagyobb változást az anatómia terén hozta. Andreas Vesalius (1514–1564) személyében már a funkciót is kutató morfológus, az elmélettel felvértezett klinikus és a gyakorló sebész minden tulajdonsága és képessége egyesül. A megújult tudomány egyik legnagyobb művének, a *De humani corporis fabrica* (Az emberi test szerkezetéről) előszavában kifejti, hogy feladata az anatómiát sok évszázados hanyatlás után feléleszteni, és visszaadni nagy tekintélyét. Ugyanitt sajnálkozik azon, hogy a gyakorló anatómus és a szellemi tanító, a sebész és az orvos a múltban különváltak egymástól. Az orvoslás művészetének ez a sajnálatos megosztása vezetett az egyetemeken ahhoz a gyűlöletes rendszerhez, hogy „egyvalaki boncolja a testet, a másik pedig leírja a részeit”. „Ez utóbbi, mint egy varjú, magas pulpituson gubbaszt, és megvetendő módon másokat ismételve írja le azt, amit közvetlenül nem látott, csak mások könyveiben olvasott.” Panaszolja, hogy aki viszont boncol, az se beszélni, se magyarázni nem tud. Éppen ezt, az értelem és a tapasztalat közötti közvetítést kísérelték meg a reneszánsz idején.

Vesalius régi orvos-családból származó, lenyűgöző egyéniségű orvos. 25 éves korában az anatómia professzora Padovában, 28 éves, mikor nagy művének első változata megjelenik. Könyvében, amely nem egyszerűen bonctan, rámutat, miként gátolta a fejlődést az a körülmény, hogy az orvosok nem boncoltak. Megkísérelte föléleszteni azt a klasszikus hagyományt, amelyben a gyakorlat és az elmélet még nem külön utakon járt. Közvetlen megfigyelésekre építve munkáját kiküszöbölte a mélyen gyökeredző galénoszi tévedéseket. A kor érett volt már az új anatómia befogadására, amelyet Jan Calcar, tehetséges flamand festő képei illusztráltak. Vesalius Galénosz több mint 200 anatómiai tévedését korrigálta, élettani nézeteit azonban osztotta. Anatómiai kritikája Galénosz minden hűségese követője számára elviselhetetlen volt. Saját, egyébként nagy tudású és nagyra becsült tanára, Iacobus Sylvius (Jaques Du Bois 1478–1555), felháborodásában V. Károly császárhoz fordult – akinek időközben Vesalius udvari orvosa lett – kérve tőle, hogy „súlyosan büntesse meg” a flamandot”, és „hallgattassa el ezt a szörnyeteget, aki /tanaival/ mérgezi Európát”. A kor tehát érett volt ugyan az új tanok befogadására, a professzorok azonban még nem mind. Sylvius a „*vesanus*” (eszeveszett) jelzővel illette zseniális tanítványát. Vesalius röviddel korszakalkotó műve megjelenése után megunta a meddő vitákat, és a katedrát végleg felcserélte a spanyol udvari orvos állásával, ellátva az udvari sebész funkcióit is.

Vesalius *Fabrica*-ja nemcsak számos igen jelentős részleteredményt, több funkció felismerését és leírását illetően jelentett haladást a korábbi anatómiához képest, de a medicina

általános haladása szempontjából is hatalmas előrelépés, hiszen az új orvosi szemlélet, gondolkodás lényege jelenik meg benne: a valóságérzékelés, valóságfelfogás új módja. Ez az európai orvostudomány minőségi változását jelenti, és nem csak az anatómiában.

Vesalius csakúgy, mint megbántott tanára a reneszánsz medicina igen jeles és mérvadó képviselői és vezető személyiségei voltak. Ebből a példából is jól látható tehát a reneszánsz medicina egyik jellegzetes vonása, a humanista orvosok csoportjának sokfélesége.

Vesalius műve sem minden előzmény nélkül való. A nagyhírű humanista, Georgius Valla (1447–1500) *De humani corporis anatomia* (Az emberi test bonctana) című anatómiája 1502-ben, Velencében jelent meg. Ez a mű Iulius Pollux *Onomasticon*-jából vezet be új görög fogalmakat az anatómiába, s így számos ma is használt anatómiai szakkifejezés forrása lett.

Bartolomaeus Eustachius (1500–1574), Gabriel Fallopius (1523–1562) nevének ismerete nélkül szintén nem lapozható ma sem anatómiai atlasz. Fallopius tanítványa pedig Fabricius ab Aquapendente (1533 k.–1619) a vénabillentyűk leírója, Guilielmus Harvaeus (William Harvey 1578–1657) mestere volt, aki viszont Vesalius anatómiáját – néhány évtizeddel később – új élettannal egészítette ki. Az orvostudomány fejlődésében a reneszánsz idején a – gyakran levelezés útján is fenntartott – személyes kapcsolatok is jelentős szerepet játszottak

A természettudományok egy-egy ágában autonóm, a megismerésre és cselekvésre irányuló kutatási területek alakultak ki. Nem csak a már jó ideje válságba jutott középkori tudás enciklopédiájának váza roppant össze, hanem egyes részei is megdőltek. E részterületeken most olyan módszereket, eszközöket dolgoztak ki, amelyek új szintézist tettek lehetővé. A medicinában ilyen, különlegesen fontos részterületek voltak a már említett anatómia és a botanika, ám közéjük tartozott a kórtan és a terápia is.

Sok, korábban bizonytalan „láz” elnevezésű betegség, köztük a máig ismeretlen kórokú *sudor anglicus* (angol veríték), valamint a malária, a tifusz, a bárányhimlő és a skarlát pontos kórleírása és elkülönítő diagnózisa született meg. A klinikai szemlélet fejlődésének tulajdonítható, hogy Európa egyik legfontosabb orvosi központjában, Padovában Ioannes Baptista Montanus (1498–1551 vagy 1583) vezette be a betegágy melletti oktatást.⁴²¹ Tőle vették át a módszert másfél évszázaddal később a hollandok.

A reneszánsz idején lett a kórház az egyetemi orvosi oktatás egyik színtere: ez a gyakorlat a 16. század második felében válik rendszeressé. Montanus *Medicina practica* (gyakorlati orvostan) előadásai keretében vezeti el hallgatóit – az elméleti előadások után – a

---

⁴²¹ A klinika neve is erre a módszerre utal, a kliné ugyanis görögül ’ágy’-at jelent. Az első oktatásra is használt klinikák a dél-perzsiai Gondhisapúrban létesültek a 9. században.

Szent Ferencről elnevezett városi kórházba, amelynek 1536 óta főorvosa, primarius volt. Utóda, Hieronymus Mercurialis (1530–1606) folytatta a kórházi gyakorlatot, mint ahogy ezt tették az ő utódai is. A kor számos híres orvosa szakította meg peregrinációját (külföldi egyetemjárását), hogy a padovai kórházi gyakorlatokon részt vegyen. Ők voltak azok, akik az oktatási módot Európa többi egyetemén is bevezették, míg annak végső formáját a 18. században, a németalföldi Boerhaave meg nem teremtette.

Új szempontok érvényesültek a klinikai megfigyelésben és a járványtanban is. Harcot hirdettek az arab mesterek dogmatikus tanai – ám nem jól asszimilált, élő elvei – ellen, mégpedig nem ritkán Galénosz nevében, akinek tekintélye csorbítatlan maradt. A reneszánsz medicinát klinikusként is a 16. század legjelentősebb teoretikus orvosa, a francia udvari orvos, Ioannes Fernelius (1497–1558) képviseli. Vesalius és Fuchsius mellett a medicina hagyományának legjobb ismerője, legeredetibb újragondolója. Igazi neóterikus: *Universa medicina* (Általános orvostan, Párizs, 1554) című összefoglaló munkája a 18. századig egyetemi kézikönyv maradt. A *Physiologia* (élettan) és a *Pathologia* (kórtan) című fejezetek e tárgyak legkorábbi rendszerezett tanulmányai. Művében kritizálja Galénoszt, akinek tekintélyét ugyanakkor saját téziseinek megerősítésére használja, s nedvtanához is hű marad. Maguk a *physiologia* és *pathologia* kifejezések is ide vezethetők vissza. Fernelius modern élettan-fogalma azonban a tantervekben igen későn, csak a századfordulón jelenik meg. Az *Universa medicina* rendszere is lényeges: a könyv öt fejezete (*physiologia*, *pathologia*-*aetiologia*, *prognostica-semiotica*, *diaetetica-hygiene*, *therapeutica*) lett utóbb az egyetemi oktatás beosztásának alapja egészen a 18. század közepéig.

Fernelius ismertette az influenza klinikai tüneteit és a tuberkulózis postmortalis képét, a szifilisz fertőzésének útját, tőle származik a *lues venerea* kifejezés. A kortárs orvosok többségével szemben nem hitt az asztrológiában. Fernelius orvosi gyakorlata és elméleti tevékenysége mellett grammatikával, filozófiával, retorikával is elmélyülten foglalkozott. 1548-ban megjelent *De abditis rerum causis* (A dolgok rejtett okairól) című könyvének előszavában a következőket írja: „A tudományok és a művészetek, amelyek majd’ tizenkét évszázadon át eltemetve heverték, úgyhogy már azt hihettük végleg elpusztultak, most új életre kelnek.”⁴²²

Tudományt, irodalmat, művészetet és társadalmat egyaránt foglalkoztatott a szifilisz, a *lues venerea*, amely Itália felől a 15. század végén viharos gyorsasággal terjedt el egész Európában. Itáliában *morbis Gallicusnak*, azaz franciabetegségnek, Franciaországban pedig *morbis Italicusnak*, olasz betegségnek nevezték. Szifilisz nevét Hieronymus Fracastorius

---

⁴²² Fernelius, I.: *De abditis rerum causis libri duo*. Francofurti ad Moenum, 1548. Praefatio.

(1484–1555) veronai orvos költeményének főszereplőjéről kapta. Azt, hogy a szifiliszt Amerikából hurcolták-e Európába, vagy csak a fent említett differenciál-diagnosztikus gondolkodás miatt különítették-e el egyéb kórképektől, ma sem végleg eldöntött kérdés.

Fracastoriusnak azonban jóval többet köszönhet a medicina, mint e betegség elnevezését és leírását. Számos fogalommal gazdagította az orvostant. 1546-ban írott könyvében először olvashatjuk a fertőző betegségek tudományos értékű elméletét, amelyet végül is csak a 19. század mikrobiológiája erősített meg. Megfigyelései alapján arra a következtetésre jutott, hogy a járványos betegségeket olyan csírák okozzák, amelyek „saját erejüknel fogva megsokszorozódnak a szervezetben”. Elképzelése szerint ezek a csírák vagy közvetlenül terjednek emberről emberre, vagy az úgynevezett „*fomes*” által, amely a fertőzést részben indukálja, részben pedig közvetíti. (A *fomes* latinul taplót, gyújtót jelent, a közép-latinban kórokozót is jelenthetett.) A csírákat magukat specifikusnak tartotta, úgy gondolta, hogy ok-okozati összefüggésnek kell lennie bizonyos járványos betegségek és meghatározott csírák vagy *fomes*-ek között. Arra is gondolt, hogy a járványok erősségének változása valószínűleg a csírák virulenciájának változásával függ össze. Az elsők között volt, aki a tífuszt önálló kórképként írta le. Előbbi elméletéből vezette le terápiás javaslatát: minél előbb el kell pusztítani a fertőzést okozó csírákat.

A *Syphilis, sive de morbo gallico* (1530) című tankölteményében egyedülálló módon ötvöződik a humanista és a természettudományos gondolkodási forma. A fertőzés gondolatának csírája már mintaképénél, *Lucretius*nál megtalálható. Fracastorius a betegséget egy általános, természettudományos képbe illeszti. Igen figyelemreméltó, hogy ebben a költeményben – majd több más írásában is – elhatárolja magát minden asztrológikus magyarázattól, tisztán empíriára támaszkodik. Fracastorius tankölteményének témáját, a fertőző járványos betegséget, mint klinikai entitást később egy prózai traktátusban is tárgyalja (*De contagionibus*). Ez a nem szépírói céllal, de ragyogó stílusban írt értekezés a korszak egyik úttörő orvosi írása. A versforma nem csökkentette a tudományos színvonalat, jöllehet Fracastorius megjegyzi: nem írhatott a költeményben annyit a „*semina morbi*”-ról (a betegség magvairól), amennyit a prózai munkában. A poéma elterjedését és kedvező fogadtatását fél évszázad alatt 15 új kiadás mutatja, valamint az olasz, francia, angol, német, spanyol, portugál nyelvű, igen korai fordítások sora. Elterjedésének másik magyarázata aktualitása.

A kor tudósai újra, meg újra vita tárgyává tették a tudomány elválasztását a mágiától, a csillagászatét a csillagjóslástól, a matematikát a számmisztikától és a kabbalától. Már a kora reneszánsz idején akadtak, akik követelték, hogy az asztronómiát, mint a csillagok mozgásának egzakt tudományát különítsék el az asztrológiától, amely – asztrális

istenségeknek tekintve a bolygókat és egyéb égitesteket – előre meghatározottnak tekintette az eljövendő eseményeket, és így a katolikus Egyház tanításaival is szembe került. Éppen ilyen régóta megkülönböztették a természetes mágiát, a *magia naturalis*-t – amely valójában a fizikai, kémiai, biológiai, botanika ismeretek tudománya volt – a *magia daemoniaca*-tól vagy *magia ceremonialistól*. A tévhitektől azonban nem lehetett egy csapásra megszabadulni, hanem csak fáradtságos munkával, így előfordult, hogy még rendkívüli szellemek sem tudták magukat kivonni bizonyos téveszmék hatása alól. Tudjuk, hogy míg a tudás minden területe iránt érdeklődő orvos-humanista, Hieronymus Fracastorius harcolt a mágikus tényezők (a dolgok anti- és szümpáthiái, az asztrológikus befolyások vagy a kritikus napok tana⁴²³) ellen, egy olyan kitűnő tudós, mint Paracelsus (1493–1541) is elképesztő babonákban, bányamanók, szilfek, démonok, trollok létezésében hitt. E téren nem különbözött sem Hieronymus Cardanustól (1501–1576), sem Ioannes Baptista della Portától (1535–1615), vagy éppen Ioannes Ferneliustól vagy Keplertől. A tudomány mégis előre haladt, mert a kutatási módszerek, eljárások szigorúbbak, pontosabbak, a kutatás eszközei pedig ésszerűbbek lettek, visszaszorítva az okkultizmusnak a neoplatonizmus, a hermetizmus és a kabbala által tovább hurcolt maradványait. A mágikus hagyomány, természetes és természetfölötti aspektusával együtt, mindenesetre a humanista-újplatonikus tradíció része volt: befolyása a reneszánszra, a reneszánsz természetfelfogásra igen jelentős. A reneszánsz természettudomány nagyrészt éppen a *magia naturalis*ből alakult ki a 17. századra.

A vérkeringés leírása

Folytatódott a felfedező út az ember és a világ titkainak megfejtésére, ám most már elsősorban a fizikai emberről és világról volt szó. Egyre többet nyomtak a latban a fizikai tapasztalatok és az olyan, ésszerű törvények, amelyeket az értelem a maga matematikai-logikai eszközeivel képes megérteni és tolmácsolni.

A 16. század legnagyobb, ám élettani, kórtani szempontból talán minden idők legjelentősebb orvosi felfedezése a vérkeringés megismerése volt. Ez sem előzmény nélküli. A 13. században a kairói Ibn Al-Náfisz nagyjából helyesen írta le a tüdő vérkeringését. A szerencsétlen sorsú spanyol orvos Michael Servetus (1511–1553) teológiai könyvében olvasható az első utalás a kisvérkörre. A kitűnő anatómus és sebész, Realdus Columbus

---

⁴²³ Dies criticae – olyan napok, amelyek egy-egy betegségben krízist, fordulópontot jelentenek. Az elmélet szorosan kapcsolódott a „kritikus évek” (anni critici vagy climacterici) tanához, amely szerint az emberi élet bizonyos évei korszakhatárt vagy különös kockázatot jelentenek. Ilyen évnek tekintették például a 21., 49., 63. életévet: az utóbbit androklasz-nak, ’férfiölő’-nek is nevezték.

(1516–1559) ugyancsak kísérletes vizsgálódásai a tüdőkeringést világították meg az anatomia animata érdekében. Magát a „keringés” (circulatio) szót VIII. Kelemen pápa udvari orvosa, a matematikus és botanikus Andreas Caesalpinus (1519–1603) nem csak használta már, mégpedig a mai értelemben, hanem mind a nagy, mind a kisvérkörről helyes elképzelései is voltak.

Mégis a vérkeringés útjának és folyamatának megállapítása („a vérkeringés felfedezése”) az angol Guilielmus Harvaeus (William Harvey) érdeme. A Padovában tanult és promoveált angol orvos mindössze 72 oldalas latin nyelvű munkájában, az *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*-ban (Anatómiai tanulmány a szív és a vér mozgásáról az állatokban, 1628) fejtette ki a szív működésének és a keringés rendszerének mindmáig érvényes élettani alapjait, leírva ezzel a vérkeringést.

Harvaeus forradalmasította az élettant. „*Nova et inaudita*” (újak és sose hallottak) voltak a vér mennyiségéről szóló vizsgálati eredményei, az ezekből következő fejtegetései, és a vér keringését bizonyító számításai. Nem kétséges, hogy Harvaeus nélkül nincs modern medicina.

Az sem kétséges azonban, hogy Harvaeus modern munkamódszerei, kísérletes vizsgálatai, találó matematikai modelljei ellenére természettudományos gondolkodásában arisztotelianus volt.. A keringés élettanát és kutatásainak másik, eredményesen vizsgált tárgyát, az embriológiát a természet egészének arisztotelianus képébe illesztette. A vér körforgása, amelynek életadó erőt tulajdonított elgondolása szerint az égi szférák körmozgásának felel meg. Harvaeus gondolkodása nem mechanikus, számára a szív nem „pumpát” jelentett. Inkább vitalista volt, aki az emberben valamiféle életerő munkálkodását vélte felfedezni. Harvaeus, mint tudós, abban különbözött elődeitől, hogy nemcsak az elméletből vagy az anatómiából indul ki, hanem egyidejűleg a kvantitatív meghatározásokat és a kísérleteket is elvégzi. Hogy minden fázist bizonyítani tudjon, kizárólag a keringés mechanikus mozzanataival foglalkozott. Ez nem ellentétes a teljes funkció vitalista felfogásával! Azt a kérdést, hogy mi történik a vérrel a májban, a szívben, az agyban – tehát ha elhagyja a Harvaeus által ismertetett pályát, szándékosan nyitva hagyta, nyilván abból a meggondolásból, hogy az első kérdésre, a vér útjára adott válasza minél teljesebb és vitathatatlanabb lehessen. Mint a kor más, jelentős felfedezőinél is látható, Harvaeus is megmaradt kora emberének, aki miközben – eredményesen – azon munkálkodott, hogy Galénosz egyik legfőbb tételét megdöntse, ügyelt arra, hogy saját megfigyelései alátámasztására Galénoszt is tanúul hívja.

A keringésre vonatkozó első bizonyítékai morfológiai érvek voltak, amelyeket állatok boncolása és élveboncolása alatt észlelt. Rámutatott a szívbillentyű és a nagyerek struktúrájára, azoknak az ereknek a helyzetére, amelyek a magzati keringésnél a tüdőt kikapcsolják. Bizonyította, hogy a vér egész tömegének keresztül kell jutnia a tüdön, miközben a jobb szívfélből a balba jut. A vénabillentyűk struktúrája – amelyeket Harvaeus tanítómestere Fabricius kitűnően írt le, igaz, rosszul értelmezve funkciójukat – megerősítette a vénákban végbe menő, kizárólag centripetális mozgás feltevését.

Második érve matematikai és mennyiségi volt, megállapítva, hogy a vér összmenyiségének állandóságát csak konstans keringés biztosíthatja. Állatkísérleteivel igazolta, hogy a *vena cava* lekötése után a szív vér nélkül marad, míg az aorta lekötése a vér szívbeli felgyülemeléséhez vezet. Mikroszkóp hiányában az artériákból a vénákba jutás módját nem ismerhette föl. Harvaeus másik érdekes, bár jóval kisebb jelentőségű könyvében (*De generatione animalium*, Az állatok szaporodásáról, 1651) embriológiával és összehasonlító anatómiával foglalkozik.

Mint láttuk, az antik szerzők tekintélye a medicinában, amely korábban legitimációs érvet biztosított, csak lassanként adta át a helyet a természet tekintélyének. A reneszánsz medicinára különösen jellemző a tekintélyelv megrendülése, az a vita, amely az új elveket képviselő orvosok (neoterici) és a klasszikus tekintélyeket nemcsak változatlanul tisztelő, de olykor egyedül elfogadók között folyt. A küzdelem célja valójában nem a régi tekintély elvetése, hanem az új érvrendszer elfogadtatása volt. Harvaeus esete jól példázza ezt, hiszen, mint láttuk az ő világképe és emberképe az arisztotelészi és galénoszi hagyományokon nyugodott. A kor neves anatómusa Ioannes Riolanus (1580–1657) *Enchiridion anatomicum et pathologicum* (Bonctani és kórtani kézikönyv, 1648) Harvaeus korszakalkotó, kísérletekkel alátámasztott tanát mégis azért támadta meg, mert „sok évszázad tanítását, a régiek tanait vonja kétségbe”. Harvaeus még ugyanabban az évben közzé tette cáfolatát, hivatkozva saját kísérleti bizonyítékaira és magára a természetre „amelynél semmi sem régiebb, nincs annál nagyobb tekintély”. A konfliktus végigvonul a reneszánsz medicinán.

Hogy a szellemtudományokban járatos, a *studia humanitatis*-on nevelkedett és azt is művelő reneszánsz orvosnak nem kellett feltétlenül szembekerülnie a medicina mindennapi gyakorlatával, azt éppen Rabelais példája mutatja, aki a medicinát Montpellier-ben tanulta, de tanította is. E minőségében nem elégedett meg azzal, hogy Hippokratész és Galénosz műveit magyarázza, és az anatómiát könyvből előadja. Anatómiai ismereteit bővítendő egy akasztott ember hullájának nyilvános boncolását sem tartotta méltóságán alulinak. Az elmélethez csatlakozik a gyakorlati ismeretek forrása, a korrigált anatómia. Egyébként ez a boncolás

Rabelais tekintélyét még növelte is. Korának ítélete szerint az akkori Franciaország hét legtapasztaltabb orvosának egyike volt. Így nyilatkozott Rabelais barátja, az európai tekintélyű humanista költő, a Gargantua kiadója, Stephanus Doletus (1509–1546) is, aki az eseményt versben is megörökítette. A Rabelais által olvasott klasszikusok közt ott találjuk a szövegek torzításával vádolt arabokat is. Rabelais minden forrást fel akart tární!

Szakítás a nedvkórtannal

Vesalius vagy Harvaeus óriásit alkotott, mint anatómus, klinikusként azonban mindketten a galénoszi nedvkórtan hívei voltak. Az az orvos, aki a nedvkórtant, a humorális patológiát először meg merte tagadni, Theophrastus Bombastus ab Hohenheim, avagy ahogy magát nevezte Paracelsus volt. A visszahúzó hagyományokkal, dogmákkal való szembefordulása már abból kiderült, hogy orvosi munkáinak nagyobb részét anyanyelvén, németül írta. Igazán jelentős orvos ekkoriban – Paracelsus kivételével – nem publikált németül. Német nyelvű csak az a sok száz ismeretterjesztő orvosi könyv, traktátus, és röplap volt, amely közvetlenül a könyvnyomtatás felfedezése után a piacokat elárasztotta.

Paracelsus svájci orvos fiaként született 1493-ban. Nyugtalan élete során egész Európát bejárta – talán Magyarországon is megfordult, állítólagos pozsonyi látogatására emléktábla is emlékeztet. 1527-ben professzori ténykedését Bázelen avval kezdte, hogy nyilvánosan elégette Avicenna és Galénosz műveit. Lehet, hogy ez csak legenda, igazán hiteles dokumentum erről az esetről nem ismeretes, mindenesetre jellemző Paracelsus álláspontjára. A dogmákat tartotta a fejlődés legnagyobb akadályának. Félre a régi könyvekkel – hirdette – térjünk vissza a „természet könyvéhez”. Az orvosi tudás legfontosabb eleme a tapasztalat, még ha azt egy kevésbé képzett orvos is szerzi meg. A múlt egyetlen, általa elismert tekintélye az empirikus Hippokratész volt. Távolról sem volt hippokratészi azonban hite abban, hogy – kinyilatkoztatásai útján – Isten a legfőbb forrása az orvosi ismereteknek, leginkább pedig az orvosi gondolkodásnak.

Ő sem szakíthatott azonban teljesen korával. Az asztrológia lenyűgözte, a csillagok állása és a betegség, a gyógyulás összefüggését magától értetődőnek tartotta. Ezzel természetesen nem állt egyedül: a szemléletünket forradalmasító nagy csillagászok, Copernicus és Kepler sem hittek kevésbé az asztrológiában, mint Paracelsus.

Ugyancsak hitt a korszak kémiájában, az alkímiában. E téren gazdag ismeretei voltak. Betegség-teóriáinak zöme kémiai jellegű, s az emberi test működését kémiai folyamatok összességének képzelte el. E feltevése indította el azt a 200 esztendeig tartó küzdelmet, amely

az új kémiai (spagirikus, jatrokémikus) orvosi iskola és a régi galénikus iskola hívei közt dúlt. Kémiai ismeretekkel párosult megfigyelései alapján hamar arra a következtetésre jutott, hogy a nedvek eddig vallott tana irreális. A Paracelsus által kiötlött „elemek” azonban szintén távol álltak a valóságtól. Amiben előre mutatott, az a kutatási cél és a kutatás módja volt. Az alkímia legfőbb célja számára azoknak a specifikus, gyógykezelésre alkalmas anyagoknak a keresése volt, amelyeket „*arcanum*”-oknak (titkos szereknek) nevezett. Az ő hatására került a gyógyszerkönyvekbe és a patikákba a vas, az arzén, a kén vagy a káliumszulfát. Kísérletei kapcsán étert is előállított, tyúkokon figyelve meg annak narkotizáló hatását. Új betegségeket fedezett fel, új szereket próbált ki ellenük. Elsőként vázolt elméletet a ma anyagcsere-betegségeknek nevezett kórokról, amelyekhez a köszvényt is sorolta. Leírta, hogy a köszvény tüneteit olyan „lokálisan megtapadó” anyagcsere-termék okozza, amely normális körülmények közt kiválasztódik a szervezetből. Elsőként ismerte föl a golyva és a kretiénizmus közti összefüggést. „*Láthatatlan kórokozó magvak*”-ról is beszélt, így a mikrobiológia egyik előfutárának is tekinthető. Ő írt először könyvet a bányászok betegségeiről is, hangsúlyozva a betegségek összefüggését a társadalmi és fizikai környezettel.

Működésének tragikus paradoxona, hogy a spekulatív orvostan elleni küzdelem során maga is spekulációkra kényszerült. A másik nagy ellentmondás abban rejlett, hogy a racionális okokat kereső Paracelsus olyan újplatonikus gondolatok, teológiai nézetek, és sötét babonák hatása alatt állt, amelyek intuícióit az arisztotelianus realizmussal szembeállították. Paracelsus filozófiája tele volt ellentmondásokkal, irracionális, misztikus elemekkel. Hitt az élet egy archaikus princípiumában, amelyet „*archaeus*”-nak nevezett, hitt a szignatúra-tanban (amely szerint a növény színe, alakja utal gyógyhatására). Ugyanakkor mindaz, amit a test és a lélek összefüggéseiről tart, legújabb ismereteinkkel sem ellentétes.

Paracelsus egy ellentmondásokkal teli kor egyik legellentmondásosabb alakja. Az új megalkuvás nélküli keresése, az orvosokra gyakran rákényszerített, olykor minden ésszerűség nélküli tekintélyek elleni lázadása minden kortársánál modernebbé tette. Mindent átható misztikus vallásosságában, okkultizmusában ugyanakkor gyakran még kortársainál is konzervatívabbnak bizonyult. Írásai ragyogó megfigyelések, bölcs elemzések, okos következtetések és érthetetlen, zavaros spekulációk különös keverékei. Sokféle szempontból lehetséges Paracelsus munkásságát vizsgálni, egyet azonban nem lehet: az orvostanra és az orvosi gondolkodásra gyakorolt máig tartó hatását nem észrevenni. A fakultások Paracelsust lebecsülő magatartása ellenére már kortársai is a medicina jelképének tekintették, mint később Boerhaave-t, Virchow-t vagy Freudot.

A sebészet reneszánsza

A reneszánsznak köszönheti újjászületését a sebészet is. A tekintélyelv gyöngülése, a lőpor használatának „köszönhetően” megnövekedett „kereslet”, a sebészeti irodalom gyarapodása világossá tette, hogy bizonyos kérdésekre sem az alacsony képzettségű borbélysebészek, sem a humanista-filológus orvosok nem képesek választ adni. A hadseregeket követő tábori sebészek között azonban egyre több rendelkezett nagy tapasztalattal. Új, szellemes sebési eljárások, eszközök sora jelent meg a színen.

A strassburgi Hieronymus Brunschwyg (1450–1533) és a sziléziai Hans von Gersdorff (1455–1529) németül írott könyveikben számos új műtéti eljárás leírása mellett főként a különféle lőtt és lövés által roncsolt sebek problematikáját tárgyalták nagy részletességgel.

A kor legnevesebb sebésze, a francia Ambrosius Paraeus (Ambroise Paré 1510–1590) volt. Első eredményeit maga is tábori sebészként érte el. Húsz hadjáratban vett részt, 20 könyvet írt, amelyek erősen befolyásolták a sebészet fejlődését. Ugyanaz a Sylvius professzor, aki Vesaliust kritizálta új gondolatai miatt, Paraeus iránt több belátással volt. Bízgatására és segítségével jelent meg a lőtt sebekről szóló korszakalkotó munkája. Paraeus azzal, hogy bevezette az erek – az ókorban már ismert, később azonban a seb kiégetésével helyettesített – ligatúráját, nagyobb sebési műtétek elvégzését és új technikák alkalmazását tette lehetővé. Paraeus népszerűsége oly nagy volt, hogy ezt az ügyes és tapasztalt, de a medicina elméletében nem túl járatos sebészt, aki még latinul sem tudott, a magasan kvalifikált sebészek felvették Szent Kozmárról elnevezett kollégiumokba, sőt később a király udvari sebészként alkalmazta őt. Az egyszerűvúróról és a múmiaporrról írott tanulmányaiban (1582) Paraeus ezeknek az akkoriban igen divatos „csodaszereknek” a hatástalanságát bizonyította be.

Említésre méltó sebész volt még e korban a franciaországi születésű, de protestáns vallása miatt Svájcba menekült Petrus Francus (1500 k.–1570 k.), aki egyebek közt a sérvműtétek technikáját fejlesztette tovább, vagy a bolognai Casparus Tagliacozzi (1546–1599) az orrplasztikai műtétek szakértője, vagy a német sztársebész, Guilielmus Fabricius Hildanus (Wilhelm Fabry, 1560–1634).

A humanizmus kori orvosi oktatás filozófiastúdiuma⁴²⁴

Felix, qui potuit rerum cognoscere causas

Vergilius (Georgica II. 490.)

A filozófia és a medicina kapcsolata az ókor orvosainál és természetfilozófusainál csaknem evidencia.⁴²⁵ E két diszciplína mindmáig elválaszthatatlan. Nincs és nem is lehet medicina filozófia nélkül. Különösen áll ez az európai kultúra két és fél évezredes empirikus-racionális orvostanára. Nem bizonyíték – erre nincs is szükség – csupán emlékeztető a Corpus Hippocraticum sokszor idézett és interpretált hasonlata: az orvos, ha filozófus, az istenekhez hasonló.⁴²⁶

A preszókratikusok természetfilozófiája nélkül nem lenne hippokratesi medicus, az aristotelesi természetfilozófia, a sztoa bölcsellete nélkül, csak a legfontosabbakat említve, nem lenne galenosi medicina. De ezek nélkül nem lenne érthető sem a középkori „Fakultätsmedizin”, sem a reneszánsz orvostana. Ezt a medicina elméletét művelő orvosok a maguk korában felismerték.

A koraközépkor természettudományi-orvosi írásainak filozófiai törekvése, majd az arabizmus filozófus-orvosainak munkássága is ezt az összefüggést példázza. Az a paradigmaváltás pedig, ami a 12–13. század aetas Aristotelica-jától az aetas Ciceroaniahoz vezetve a világgépet a dolgok természetéről egyre inkább az ember természete felé irányítja, a filozófia és teoretikus medicina kvázi együttgondolkodásának folyamatát nem szakítja meg. Petrarca 1330 körül inaugurált, a 15–16. században egész Európában uralomra jutott új művelődési-képzési ideálja és mozgalma, amit később humanizmusnak neveznek még inkább erősítette. A humanizmus filozófiájának tárgya az ember a maga önértelmezésében, a világgal való dialógusában. A humanizmus korának orvosai tudományukat mindig ennek a gondolatnak a jegyében tanították. Ennek ellenére a diszciplínának a tanításáról az orvosoknál aránytalanul kevés szó esik.

⁴²⁴ Forrás: Schultheisz Emil: A humanizmus kori orvosi oktatás filozófiastúdiuma. In: Schultheisz Emil: Az európai orvosi oktatás történetéből. Stúdiumok a középkorban és korai újkorban. Sajtó alá rend.: Gazda István. 2. bőv. kiad. Bp., 2010. Semmelweis Kiadó. pp. 115–118, 123–179. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 85.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Filozófia a humanizmus kori orvosi stúdiumban. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 158–165. (1997–1998) pp. 139–184. URL: <http://mek.niif.hu/01300/01322/index.phtml>

⁴²⁵ Hogy mennyire így volt, tanúsítja Galenos 'A jó orvos filozófus is' című írása.

⁴²⁶ De decenti habitu Corpus Med. Graecorum I. I. Ed. J. Heuberg, 1927./Littre 9.232.10.

A későközépkor és a reneszánsz-humanizmus korának egyik sokat vitatott elvi kérdése: vajon Galenost vagy Aristotelest illeti az elsőbbség, ki nagyobb jelentőségű? A superioritásnak ez a kérdése Harvey-ig sokakat foglalkoztatott.⁴²⁷

A korszak tudománytörténetének egy másik lényeges aspektusát a filozófia, a medicina és a természettudományok metodológiai vitái jelentik. E diszciplínák összefüggésének módja, valamint a filozófia és a medicina már az ókor óta ismert kapcsolatának hierarchiája, sorrendje képezte vita tárgyát.⁴²⁸

Magát a filozófia és medicina szoros kapcsolatát, összefonódását senki nem vitatta sem akkor, sem később. Tárgyalása kapcsán azonban a filozófia- és a tudománytörténészek nemritkán úgy írnak, hogy nincsenek tekintettel a filozófia e vonatkozásában betöltött kvázi szubaltern szerepére, arra, hogy a medicina viszonylatában nem mindig autonóm, legalábbis a curriculumban nem az, hanem a későközépkori és a humanizmus korának egyetemi tantervében egyrészt a teológia és a jog, másrészt az orvosi stúdium előképesítésére előírt diszciplína.

A medicina egyetemi oktatásában betöltött szerepét viszont az orvostörténészek többsége hanyagolja el. A kitűnő filozófiatörténész, Charles Schmitt, miközben a filozófiatörténészeknek is szemrehányást tesz, az orvostörténészeket azzal vádolja, hogy kevés kivétellel, hajlanak arra, hogy a reneszánszkori orvoscépzés filozófiai komponensét háttérbe szorítsák, úgy művelvén némelykor az orvostörténelmet, mintha annak filozófiai eleme az oktatásban nem is léteznék.⁴²⁹ Ha Schmitt megfogalmazásában van is egy kis túlzás, az nem teljesen alaptalan, különösen ami a filozófia oktatását, az orvosi curriculumban,

⁴²⁷ A kérdés feldolgozását és irodalmát lásd: Pagel, W.: William Harvey's biological ideas (Basel–New York, 1967). Mint ismeretes, Harvey igen tudatosan Aristoteles munkásságára építette kutatásait s így kétezer esztendő után ismét ahhoz a felfogáshoz jutott el, mely a fejlődést dinamikus folyamatként fogta fel. Vö. Anne Bäumlér: Die Entwicklung des Hünchen im Ei. Ein klassisches Objekt der Naturbetrachtung von der Antike bis zur Moderne. Diss. Mainz, 1985. pp. 1–58.

⁴²⁸ A metodikai problematikára vonatkozóan lásd: Gilbert, N. W.: Renaissance concept of method (New York, 1960); Randall jr., J. H.: The development of scientific method in the school of Padua (1961); Wightman, W. P. D.: Quid sit methodus? 'Method' in sixteenth-century medical teaching and 'discovery'. = Journ of the History of Med. 19 (1964) pp. 360–375; Vasoli, C.: Studi sulle cultura del Rinascimento, Manduria 1968. pp. 256–340 és ua. La logica. in: Storia della cultura Veneta, (Vicenza, 1981) pp. 35–70.

⁴²⁹ Schmitt, Charles B.: Aristotle among the physicians. In: Wear, A. – French R. K. and Lonie, I. M.: The medical renaissance of the sixteenth-century. Cambridge, 1985. „...when one reads modern scholarly works on university philosophy in renaissance Italy – those on Pomponazzi and the immortality controversy, for example – one has the impression that the philosophers were treating their subject as an end in its own right rather than as the curricular structure would have it. Medical historians, on the other hand, with relatively few exceptions, tend to push into the background the philosophical components of medical education of the period, often treating the history of medicine as though it was entirely devoid of philosophical element.” Schmitt maga a 16. századi filozófusok és orvosok önértékelését vizsgálta a filozófia-oktatás és az orvoscépzés szempontjából. Vö. Schmitt, Ch. B.: Aristoteles bei den Ärzten, in: Keil, G. – Moeller, B. und Trusen, W. (Hrsg): Der Humanismus und die oberen Facultäten. Mitteilung XIV. der Kommission für Humanismusforschung. Acta Humaniora (Weinheim, 1987) 239 ff. – A filozófia és az orvostudomány összefüggéseinek egyes általános kérdéseit Kristeller is tárgyalja: 'Philosophy and Medicine in Medieval and Renaissance Italy' c. tanulmányában. In: Spicker, S. F.: Organism. Medicine and Metaphysics, Dordrecht, 1987. pp. 39–40.

stúdiumban betöltött helyét és szerepét illeti. Így talán nem felesleges ennek áttekintése. Úgy gondolom, hogy enélkül a középkori-humanizmuskori orvostképzés történetéről alkotott képünk nem teljes. Ennek kapcsán Kristeller véleményére is szeretném felhívni a figyelmet, aki annak a meggyőződésének adott kifejezést: „...dass das Studium der Medizin und der Philosophie des späten Mittelalters und der Renaissance einander ergänzen, und dass sich durch ihre Verbindung ein besseres Verständnis der gelehrten Literatur der Zeit gewinnen lässt, als dies bei der bisher üblichen völligen Trennung der beiden Forschungsgebiete möglich war.”⁴³⁰

A humanizmus korának egyetemi oktatásáról annál is inkább kell szót ejteni, mivel az a „mítosz”, hogy a humanista mozgalom csak az egyetemeken kívül keletkezett, tovább nem tartható fent, amint azt a korszak egyik legjelesebb kutatója Kristeller is kifejti.⁴³¹

Az utóbbi évtizedek kutatásai alapján mind világosabb, hogy a teológia mellett, gyakran attól teljesen függetlenül művelték az egyetemek a többi, egyre önállóbb diszciplínát. A grammatikát és retorikát követően a logikát, természetfilozófiát, matematikát, asztronómiát, majd a civil és kánonjogot, illetve a medicinát. Ez is amellett szól, hogy a középkori és a humanizmuskori egyetemi medicinát együtt vizsgáljuk a kor filozófiájának oktatásával, kiindulva a *disciplinae liberales curriculum*ából, mely mindkét tárgy alapja.

A *septem artes liberales* a tanulmányok középpontjában állt még a 16. század első felében is, s ez volt a tananyag, amelybe a humanizmus által propagált görög-római világnézetet hirdető „nova scientia” a legkönnyebben tudott behatolni. Az alapvető tájékozódást minden szaktudományban ez adta. A *studia humana* és a teológia, a *studia divina* differenciálódása az antik irodalom tartalmi és formai jelentősége mellett az északi egyetemeken jelentékenyen elmélyült a *sapiens et eloquens pietas*, és egyre terjedt a természetismeretet is magábanfoglaló szekularizált műveltség, a filozófiailag fundált humanista perihistoria. A humanizmus nem lehetett kizárólagos követője, még kevésbé utánzója az antik hagyományoknak, másrészt nem szakíthatott a középkori keresztény kultúrával, mert abban benne élt, így a humanista kultúra sem nélkülözhetette a középkor könyveit, még kevésbé a középkori tudományosság műveit, a tankönyveket. Végso soron ennek továbbvivője volt, ugyanúgy mint a lassan kiszoruló arab kultúra egy részének. Éppen a humanizmus változtatta nyomtatott könyvekké nemcsak az ókor, hanem az arab és a keresztény középkor szellemi

⁴³⁰ Kristeller, P. O.: *Humanismus und Renaissance II. Philosophie, Bildung, und Kunst*. München. 1976, 90. Erre egyébként már a filozófus Lakatos is rámutatott: „...the history of science without the philosophy of science is blind”. Lakatos, I.: *Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes*. In: I. Lakatos and A. Musgrave (eds.) *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge, 1974. pp. 91–196.

⁴³¹ „The opinion so often repeated by historians that the humanistic movement originated outside the schools and universities is a myth, which cannot be supported by factual evidence...”, továbbá „...humanists did not live outside the schools and universities, but were closely connected with them.” Kristeller, P. O.: *Studies in Renaissance Thought and Letter* (Roma, 1956) p. 564 és 571.

hagyatékát is. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a humanistáknak a középkor kultúrája iránti toleranciáját, ami biztosította az egyetemi oktatás tartalmának megőrzését, lehetővé téve a fejlődést, biztosítva a folyamatosságot.

A humanitas Erasmiana pedig nemcsak az antik-klasszikus, hanem a keresztény embereszményt is újra felfedezve megy vissza a forrásokig. Az ad fontes jelszó különösen északon már nemcsak a görög, latin emlékek feltárását jelentette, hanem a kereszténység ősforrásainak az egyházatyák írásainak vizsgálatát és kiadását is. A humanizmus ugyan elvben elhatárolta magát a teológiától, de csak annak középkori interpretációjától. Erasmus és Reuchlin deklarálták ugyan, hogy a bonae litterae és a teológia egymástól nem függő értékrendszerek, a literatura és a biblicizmus kutatás mégsem volt független egymástól. Melanchthon, Ulrich von Hutten és követői teljesen harmonikusnak érezték a pietast és a sapientiát. Így érthető, hogy a humanizmus konfesszionális változata is sokat tartott meg a septem artes liberales antik-középkori ismeretkánonából. Igaz, a régi formai kereteket több helyen új tartalommal töltötte meg. Így jelentkezhettek a trivium régi keretei között az új literatura, a humanizmus vezértudománya, a klasszika filológia. Még nyilvánvalóbb az új tartalom a quadrivium keretei között. A természet erőinek megismerése, kiaknázásának a hatalommal való összefüggése (scientia est potestas) a középkortól lényegesen eltérő természetvizsgálat kiindulópontja lett. A quadrivium régi, merőben spekulatív eruditioja nem volt többé kielégítő, nemcsak új gondolkodási formákra, de új módszerekre is szükség volt. A scientia experimentalisban új jelentőséget nyert a matematika, ami végső soron az artes mechanicae önállósulásához is vezetett, így a humanista műveltség – elvileg – voltaképpen az élet egész területét átfogja.⁴³²

Artes liberales – ars medicinae

Az egyetemet megelőző, de már a humanizmus szellemében működő latin iskolák utolsó két évének az oktatásának – különösen azokban az iskolákban, amelyekben gondoskodni kívántak az egyetemi tanulmányokhoz szükséges stúdiumok megalapozásáról – három pillére volt:

---

⁴³² A humanizmus az egyetemeken kívül alakult. A humanista stúdiumok azonban nem hosszú idő múltán bejutottak az egyetemekre. Részben mint 'különleges' tárgyak jelentek meg, nagyjából azoknak a humanista grammatika és retorika tanárok katedráin kaptak helyet, ahol az antik források olvasása, kommentálása vált a stúdium gerincévé. A 15. században a humanista stúdiumok még az ars fakultás keretei között maradtak. Teológusok, jogászok és orvosok a humanae litterae ott hallgatták illetve gyakran maguk is előadták. Művelése a 16. században már a magasabb fakultások stúdiumaiban is helyet kapott. Ld. ehhez Kristeller, P. O.: Curriculum of the Italian universities from the MA to the Renaissance, 1984; valamint Garin, E.: Geschichte und Dokumente des abendländischen Pädagogik 1966; továbbá Grafton, A. – L. Jardine: From Humanism to the Humanities, 1986.

Pietas et religio, Liberales disciplinae (=artes liberales) és az Officia vitae. A disciplinae liberales keretében adták elő az asztrológiát is, amihez helyenként orvosi ismeretek társultak. A harmadik témakör egyik alapja Cicero De officiis című műve. Ehhez kapcsolódva kerül sor legtöbb esetben az orvosi és antropológiai ismeretek előadására, illetve az officia vitae honestae et mores civiles témakörben a makrobiotikai ismeretek oktatására, melyben nem kis helyet foglal el a hygiea.

A későközépkor és a humanizmuskor magasabb iskoláinak lényege az eruditio et institutio in bonas artes, ami az egyetemi oktatásban a septem artes liberales és ezen belül a filozófiát jelenti. A humanista medicus eruditus képzettsége is erre, a filozófiai jól fundált oktatásra épül. Az artes oktatás a görögöktől átvett enkyklios paideiát jelenti. A humanizmus korában ez a szélesebb körre kiterjedő általános műveltség minden stúdiumnak, teológiának, jognak, medicinának egyaránt része, ill. alapja. Ez magyarázza a klerikus klasszikus orvosi, s a medikus teológiai műveltségének szükségességét. Ami a humanizmuskori teológiát illeti, arra is vonatkozik a humanistáknak az a felfogása, hogy minden megismerés alapja az elmélyült általános műveltség, így a keresztény tanok, sőt a Biblia helyes megértésének is elengedhetetlen feltétele a humán műveltség, amibe akkor beletartozott a teoretikus medicina ismerete is.⁴³³

A középkori stúdium elméletének a medicinát is beleértve, megalapozója M. Aurelius Cassiodorus volt. Elsőként foglalta össze a késői antik tudományos irodalmat Institutiones divinarum et humanarum litterarum címet viselő gyűjteményében. Az 544 körül készült Institutiones kifejezetten oktatási-tanulási célra készült.⁴³⁴ Az általa alapított Vivarium

⁴³³ „Quo modo potest enim Scripturae Sacrae notitiam sumere qui litteras ignoravit?” – kérdezi Coluccio Salutati (Epistolario XIV. 23, a, b, c, d, F. Novati, Roma 1905. IV, Parte prima, p. 216.) Ugyanilyen módon ír Melanchthon 'De Philosophia' (1536 CR II. 280) c. írásában, amikor a képzési rendről szólva a teológiához szükséges alpműveltséget tárgyalja.

⁴³⁴ Inst. I. 31. 2. Cassiodorust megelőzően a medicina helye az oktatásban, illetve a tudományok hierarchiájában távolról sem volt egyértelmű. M. Terentius Varro 115 körül írott nagy enciklopedikus művében ('Disciplinarum libri IX') még felsorolja a quadriviumot követően az architectura mellett a medicinát, a 'Logistoricon libri LXXV'-ben az egészség-betegség ügyét a filozófia kérdései között tárgyalja. Tertullianus (155–225) pedig a 'De anima'-ban az első összefoglaló keresztény pszichológiai műben a medicinát soror philosophiae-nek nevezi. Martianus Capella azonban 425 körül írott, a tanmenetet hosszú időn át befolyásoló allegorikus tankönyvében ('De nuptiis Philologiae et Mercurii'), mely a szabad művészeteket mintegy kanonizálta, meg sem említi az orvostant. (A menipposzi szatíra mintájára írt, művészi prosimetriában váltakozó versekben és prózában alkotott mű kedvelt olvasmány még a XVI. században is. 1499–1599 között 9 kiadást ért meg. Vö. E. R. Curtius: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern, 1967, pp. 47–49. Cassiodorus 'Vivarium'-a és Isidor de Sevilla (560–635) 'Etymologia'-ja óta azonban a medicina már nem hiányzik a stúdiumból. Jóllehet Isidor a medicinát ars magistralissá emeli, a tudományok sorrendjében elfoglalt helye még később sem mindig egyértelmű. Így pl. Hugo de St. Victor a főként kézműves foglalkozások kapcsán tárgyalja. Az artes mechanicae között, az armatura, a navigatio és a theatra mellett kap helyet. Az artes disciplinae egymással szorosan függenek össze, egymástól nem izolálhatók. Ez a tartalmi összefüggés akkor is megmarad, amikor a magasabb fakultások kialakulásával a forma elkülönül. Az orbis doctrinarum egésze, a tudomány és az oktatás egységének ideálja, különösen a filozófia és a teológia, a filozófia és a medicina vonatkozásában megmarad a XVIII. századig, a 'szakmai' képzési céltól függetlenül. A lényeg a perfectio artis és a bonitas morum. Ez jelenti az elvi különbséget az

könyvtárában egyebek között az orvosi és a filozófiai irodalom klasszikusai találhatók. Az Institutiones-ben foglalt tanulmányi tervben ajánlott írások túléltek a kritikus 7–8. századot és megjelentek a káptalani iskolákban. Ezekkel kezdődnek az egyetemeken használt szövegváltozatok. A gyűjtemény része annak az irodalomnak, amely a közvetlen túlélést biztosította. Cassiodorus nem szorítkozik a szorosan vett antik artes liberales anyagára. A tanulmányozandó irodalomba bevonja a medicina klasszikusait is.⁴³⁵ A kolostori és káptalani latin iskolák ismeretanyagából fejlődött ki az egyetemi ars fakultás tananyaga benne a logikával. A 12. századtól a városi és a káptalani iskolák magisterének az volt a feladata, hogy a lectio-ban az artes liberales tárgyait adja elő. A lectionak nem az volt a célja, hogy a tudomány új ismereteire irányítsa a figyelmet, hanem az, hogy az egyes disciplinák előírt tankönyvei alapján a hagyományos ismeretanyagot közvetítse. A tradicionális ismeretanyag előadása kapcsán azonban elkerülhetetlen ellentmondások (discordantiae) is nyilvánvalóvá váltak. Ezeknek az ellentmondásoknak, divergáló sententiáknak feloldása, illetve összhangba hozatala, „concordia discordantium”, a magister feladata volt, aki a megoldás, a helyes válasz, az elfogadott tantétel meghatározásával, „determinatio”, tett eleget feladatának.

A középkor és a humanizmus filozófiájának és vele a medicina teóriájának meghatározó vonása a görög-arab mikrokozmosztan összeegyeztetése a keresztény világképpel. Ennek jegyében folyik az egyetemi oktatás is mind az ars fakultáson, mind az orvoskaron. Ennek a görög-arab természetfilozófiának a recepciója nem minden küzdelem nélkül folyt. A Karoling-kor korai humanizmusának tudományfelfogása, különösen az ún. arab humanizmus áttörése és a keresztény vallással való harmóniája meghatározó folyamat volt. A kulcsmondat Adelard de Bath-nál olvasható: „Quantum scientia humana procedit, audienda est.”⁴³⁶ Egybehangzóan ezzel írja Wilhelm de Conches „...in omnibus rationem esse quaerendam; si autem deficit, quod divina pagina affirmat, Sancto Spiritu et fidei mandandum”.⁴³⁷ Ennek a folyamatnak köszönhető az a teoretikus alap, melyre egy rendszerbe foglalt tudománytan, az egyetemi oktatás későbbi anyaga épül.

A toledói Dominicus Gundissalinus tudományos szisztémájában az alexandriai görög korpusz arab modifikációja Galenossal és Avicennával gazdagítva jelenik meg, hogy a 12. században az egyetemeken elfoglalhassa önálló helyét. Gundissalinusnál a tudományfilozófia, bár felfogása szerint egységes, nem nélkülöz bizonyos rangsort. A természettudományok között a medicina kerül az első helyre: „...prima autem species scientiae naturalis est scientia

---

artes liberales és a nem intellektuális artes illiberales között.

⁴³⁵ Beccaria, A.: Sulla Trace di un antico canone latino Ippocrate e de Galeno. In: Italia medioevale e umanistica. (1959) s. I. pp. 1–50.

⁴³⁶ Quaestiones Naturales. Ed. Müller (1934) cap. 4.

⁴³⁷ Philosophia I. 22. 172.

medicinae”.⁴³⁸ Ezt a felfogást tükrözi a középkori diákok egyik alapolvasmánya mind filozófiai, mind orvosi stúdiumaikhoz, Bartholomaeus Anglicus enciklopedikus műve, a *De proprietatibus rerum*. A munka kitűnő példa a görög és arab tudomány keresztény recepciójára. Különösen a testről és a lélekről szóló könyvek foglalkoztatták mind a filozófia és a teológia, mind a medicina hallgatóit.⁴³⁹ Az egyes diszciplínáknak a tanulmányokban való összefüggését, a filozófia és a medicina szoros kapcsolatát Isidorus de Sevilla is megfogalmazta, híres *Etymologiajában*, melyben a tudományok tantervi alapjait fekteti le. A filozófia és medicina már ebben a legelső, az egyetemeket megelőző, káptalani iskolai tantervben is összefügg.⁴⁴⁰ Egyes káptalani iskolák tantervének bizonyos elméleti orvosi részei azért kaptak helyet, mert ismeretük a gyakorlattól függetlenül szükséges. A kor tudománya szempontjából a medicina nem feltétlenül egyenlő az orvoslással. Ismerete az egyetemes tudás része. Senki nem lehet a természet és a filozófia ismerője, aki a medicina elméleti alapjait nem ismeri. A medicina hozzátartozik a teljes emberről kialakított képünk tudományához. Ezért tárgyaljuk a filozófiához kapcsolódóan, annak mintegy részeként és ezért nevezzük második filozófiának: „Hinc est quod medicina secunda philosophia dicitur. Utraque enim disciplina totum sibi indicat hominem. Nam sicut per illam anima, ita per hanc corpus curatur.”⁴⁴¹

A filozófia az orvosi stúdiumban a *disciplinae artes* tanulásának befejeztével is folytatódik. A növekvő elméleti, s vele a filozófiai érdeklődés a medicina egyetemi oktatásában a 12. század vége felé jelenik meg, az első annak tekinthető orvosi fakultáson, Salernoban. Urso Aristoteles ismeretén nyugvó természetfilozófiai érdeklődése és ilyen szellemben tartott előadásai jelzik ezt a tendenciát.⁴⁴² Kristeller bizonyította be Maurus

⁴³⁸ Dominicus Gundissalinus: *De divisione Philosophiae*. 83. 3. Ed. Baur, L. Beitr. Gesch. Philos. (Münster, 1903). Hangsúlyoznom kell, hogy a *scientia naturalis* itt jóval többet jelent, mint amit a terminus mai fogalma kifejez.

⁴³⁹ *De proprietatibus rerum libri III. et IV.* (Ed. from MS Lat. 16098) Bibl. Nat., R. James Long (Toronto, 1979). Egyidejűen volt standard tankönyve az *ars*, a teológiai és az orvosi fakultásnak. Seymour, M. C.: *Some Medieval French Readers of De proprietatibus rerum*. *Scriptorium* 28. (1974) p. 101.

⁴⁴⁰ Isidor de Sevilla (560–636 körül) főművében: *’Etymologiarum sive originum libri XX.’* helyenként csaknem szó szerint vesz át egyes fejezeteket Cassiodorustól. Az egyetemeken később tanított ismereteket húsz könyvben foglalta össze a grammatikától a retorikán át a medicinán keresztül jutva el a teológiáig. Az 1–2. könyv az elemi ismereteket írja le. A grammatika a mainál tágabb értelmű, ill. tartalmú, a latin nyelvre vonatkozik, de az irodalomra is kiterjed. A retorika-dialektika a 3. könyvben, míg a medicina önálló fejezetben, de a filozófiához kapcsolódóan a 4. könyvben olvasható. Az 5–6. könyv a ’jogi fakultás’, a 7–8. a ’teológiai fakultás’ anyagát tartalmazza. A Cassiodorus féle tantervet és Isidor könyvének részletes elemzését lásd: Dolch, Josef: *Lehrplan des Abendlandes*. Ratingen, s. a. 80 sequ. Meg kell jegyezni, ezekben a korai tantervekben a dialektikában a logika benne foglaltatik.

⁴⁴¹ *Etym. lib. IV. 12.* A *philosophia secunda* topost Vincent de Beauvais (Vincentus Bellovacensis, megh. 1260 körül) is átveszi *’Speculum doctrinale’* című enciklopédiájában.

⁴⁴² R. Creutz, a kiváló Salerno-kutató hívta fel a figyelmet Urso kéziratok munkáira, melyek között több előadásvázlat olvasható. Vö. Creutz, R.: *Urso, der letzte von Hochsalerno*. = *Abhandlungen zur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften* 5. Berlin, 1934. uő.: *Die medizinisch-naturwissenschaftlichen Aphorismen und Kommentare des Magister Urso Salernitanus*. = *Quellen und Studien zur Geschichte der*

Articella-kommentárjai alapján, hogy a salernói medicina már a 12. század folyamán nem tisztán gyakorlati orientációjú mint a középkorban, hanem grammatikus képzettséggel ismét felvértezett, filozófiai teóriákkal átszőtt, a görögből és arabból újonnan és teljesen fordított források által befolyásolt tudomány.⁴⁴³

A medicina részt vett tehát az akkori értelemben vett tudományos fejlődésben. Az orvostant ugyanazzal a metodikával adták elő Salernóban, mint Bolognában és Párizsban a jogot. A salernói orvosi kommentárirodalomban – tudjuk, ezek tankönyvek – filozófiai, mindenekelőtt aristotelesi teóriák, fogalmak, idézetek olvashatók. A medicina és filozófia viszonya Salernóban tulajdonképpen a korai humanizmus képzési ideáljának felel meg. Jól ismert, hogy az olasz reneszánsz filozófiáját, különösen pedig arisztotelizmusát, szemben a francia és az északi arisztotelizmussal már a 13. században nem teológiai, hanem orvosi érdeklődés határozta meg, amit az olasz egyetemeken a teológiai fakultás hiánya tett lehetővé.⁴⁴⁴ Az a körülmény, hogy az egyetem modelljét a 14. században egy főként laikusokból álló orvosi testület hozta létre, érthetővé teszi, hogy az itáliai egyetemeken – kezdetben – az artes liberales tanítóit az orvosi kar bekebelezte. Ez a helyzet azonban nem volt tartós. A francia, majd a német egyetemeken a különállás megmaradt, Itália egyetemein is külön fakultásként működött, jóllehet a medicina hierarchiában megelőzte. Ez a szoros kapcsolat azonban az egész periódusban megmaradt, s mint látni fogjuk, különösen a filozófia oktatása terén jelentett kölcsönös előnyöket, másrészt itt a magyarázata annak, hogy az artisták disputatiojuk alkalmából előnyben részesítették az orvosi témákat. Rendszerré vált, hogy az orvosi stúdiumokra készülőköt ők vezessék be az aristotelesi fizikába. Az ily módon nevelkedett orvos ezután „physicus”-nak nevezte magát.

A 13. század végére az ismeretanyag az ars fakultáson oly mértékben bővült és olyannyira specializálódott, hogy a tradicionális hét szabad művészet keretei már túl szűknek bizonyultak. Az egyetem négy fakultásának tanítási programja sem volt már beilleszthető az eddigi sémába. A septem artes már nem képezhette az akkori tágabb értelemben vett filozófia tartalmát, amint azt Aquinoi Tamás megjegyezte:⁴⁴⁵ „Septem artes liberales non sufficienter dividunt philosophiam theoricam”. A filozófia egyrészt önállósult magán az ars fakultáson, másrészt túllépett a kar határain. Önálló helyet kapott a magasabb fakultásokon is. A filozófia

---

Naturwissenschaften und der Medizin V. I. Berlin, 1936.

⁴⁴³ Kristeller, P. O.: Beitrag der Schule von Salerno zur Entwicklung der scholastischen Wissenschaft im 12. Jahrhundert. In: Koch, J. (Hrsg.): Artes Liberales. (Leiden–Köln, 1976) pp. 85–87., valamint Ottoson, P.: Scholastic medicine and philosophy. Uppsala, 1982. pp. 1–7.

⁴⁴⁴ A kérdés részletes elemzését és további irodalmát lásd: Kristeller: (1976) op. cit. 85 ff., valamint Keil, G. – Moeller, B. – Trusen, W. (ed.): Der Humanismus und die oberen Fakultäten, Weinheim, 1987.

⁴⁴⁵ In Boethium, Bd. Trinitate (q 5a, l od 3)

memorvos tanárai számára is magától értetődő volt, hogy érdeklődésük filozófián és a természettudományokon túl a medicinára kiterjedve elméleti orvosi kérdésekkel is foglalkoztak. Az ilyentárgyú írások, mint pl. a „Liber mitis”, a középkori orvosi irodalom egyik önálló típusát képviseli, melyeket joggal sorolhatunk az alapvető orvosi munkák közé. Az ars fakultás filozófiai professzorai csaknem minden elméleti orvosi kérdésben állást foglaltak, írásaik befolyással voltak koruk orvosaira az egyetem falain kívül is.⁴⁴⁶

A jelentős tartalmi változás mellett a korai humanizmus „szakirodalom” műfaja, a tankönyvi irodalom formája nem különbözött a skolasztika írásainak szerkezetétől.⁴⁴⁷ Nem változott kezdetben az előadási forma sem. Az előírt, később választott textus előadásának tárgyalása: „intentio auctoris, utilitas, cuius sit liber, titulus, ordo, divisio modus” doctrinae végül „ad quam philosophiam reducatur liber”. Ez az interpretatio séma kisebb változtatásokkal a későantik Aeneis-kommentárokon nyugszik, amit a középkor átvett és még az Universitáshumanizmus is gyakran alkalmazott.⁴⁴⁸

A studium philosophicum kiegészítésére minden magasabb fakultás scholarisának is módja volt, a kötelező lekturákon kívül is hallgathatta a tárgyat. Erre a célra egy vagy több contubernium állott rendelkezésre, főként a filozófiai tanulmányokba való bevezetés céljából. Ezeken egy vagy több magister regens adott elő. Heidelbergben pl. az 1558. évi statutum szerint az öt rendes lectura mellett egy rendszeres contubernium volt.⁴⁴⁹

A filozófia tanítását az orvoskaron jól tükrözi az ingolstadti egyetem 16. századi modus docendi et discendi, már a bevezető részben előírja a galenosi „quod medicus optimus etiam sit philosophus” előadását.⁴⁵⁰

A doktori grádushoz szükséges vizsgák tárgyalásánál ismét szó esik a filozófiáról.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ Guido d’Arezzo ’Liber mitis’ c. könyve kéziratának teljes szövegét Goehl adta ki. Ez jelentős betekintést nyújt a filozófia-medicina összefüggéseire. Goehl, K. (Hrsg.): Guido d’ Arezzo der jüngere und sein ’Liber mitis’. I–II. 1984. (Würzburger medizinhistorische Forschungen 32.)

⁴⁴⁷ Vö. Kristeller, P. O.: Medieval Aspects of Renaissance Learning. Durham, 1974. főként 10. f.

⁴⁴⁸ Lásd ehhez Hammerstein, N.: Humanismus und Universitäten. in: Die Rezeption der Antike. Zum Problem der Kontinuität der Antike zwischen Mittelalter und Renaissance. I. Kongr. Ren. Forschung. Hrsg.: v. A. Buck, Hamburg, 1981.

⁴⁴⁹ Thorbecke, A. (Hrsg.): Statuten und Reformationen der Universität Heidelberg, 1891. 96 f.; lásd: ehhez még a kitűnő humanista Veit Amerbach a filozófia tanítás és tanulás tartalmi és formai kérdéseit egyaránt tárgyaló traktátusát: ’Oratio de doctoratu philosophico’, melyet halála (1557) után fia adott ki 1571-ben.

⁴⁵⁰ „Ut autem tyro medicinae veluti per transenniam videat, quibus disciplini conveniat se imbutum esse, post lucubraciones relatas legetur Gal. quod medicus optimus etiam sit philosophus” Institutiones facultatis medicae Ingolstadtensis 7. Az ingolstadti tanítási és tanulási rend szövegét E. Th. Nauck tette közzé: Der Ingolstadter medizinische Lehrplan aus der Mitte des 16. Jahrhunderts. = Sudhoffs Arch. 40 (1956) pp. 6–13. Ugyanítt olvasható: „Sylvius etiam inter libros primos existimat legendam esse historiam philosophicam, quae annumeratur Galeni libris”.

⁴⁵¹ „Non enim imaginaria est philosophia, sed autopsiam vel autastheia desiderat medicina” (Iust. 12.), azzal a megjegyzéssel, hogy „...opiniones insanas, absurdas et quaedam ab ipso Galeno passim damnatae non serio tuebuntur professores” (ibid).

Az oktatás rendszerét a tudományok aktuális felosztása határozta meg. Aristoteles eddig lappangó írásainak ismertté válása a tudományok felosztásában és így az egyetemi előadásokban is új rendszert hozott. Az eddigi platóni beosztást, mely a filozófiát logikára (dialektika), etikára és fizikára bontotta, fokozatosan, némi küzdelem árán, Aristoteles „új” felosztása váltotta fel: *theorica* (fizika, matematika, metafizika) *practica* (etika, ökonómia, politika) *philosophia*, *poetica*. Ez a változás a skolasztikus disputa kimeríthetetlen forrása volt. A Platon és Aristoteles közötti „ellentét” mint a „rég” és az „új”, sőt a trivium és quadrivium közötti ellentét lett a vita tárgya. Hugo de St. Victor (1096–1141) *Didascalionja* ezt az ellentétet igyekszik feloldani, már csak azért is, hogy következményei ne veszélyeztessék a teológiát. Rendszerében a mindent összefoglaló s az isteni és emberi „dolgok” végső okait és jelenségeit tárgyaló filozófia felosztása: A) *Theoretica*, ebben teológia, *mathesis*, quadrivium a hozzátartozó diszciplínákkal (arithmetika, geometria, musica, astronomia, astrologia); B) *Practica*, benne etika, ökonómia, politika; C) *Mechanica*, ide sorolta többek között a medicinát, a mezőgazdaságot; D) *Logica*, ide tartozik a retorika, dialektika, sőt a szofisztika. Mint függeléket tárgyalja külön (*appendentia artium*) a poetikát, históriát és az „újmodi filozófiát”. Mint látható a trivium és a quadrivium nála egybemosódik. Dominicus Gundissalinus, a toledói fordítócsoporthoz tartozó nevezetes képviselője (1200 előtt) a *De divisione philosophiae*-ban a felosztást kifejezetten Aristoteles és az őt közvetítő arabok szellemében írja: A) *Scientia eloquentiae* (mint propedeutikus tudományok: grammatica, poetica, retorica); B) *Logica* (*scientia media inter scientias eloquentiae et sapientiae*); C) *Scientia sapientiae* (a szoros értelemben vett filozófia), ez két részre oszlik: *philosophia theoretica* és *philosophia practica*.

A humanistákat, a humanista orvosokat erősen foglalkoztatta a tudományok felosztásának és tanításának kérdése. A *septem artes liberales*-ről szóló több későközépkori és humanizmuskori írás közül Konrad Bitschin 1433 és 1479 között írott könyvét külön kell itt említenem, mert a *disciplinae liberales* felsorolásában (Lib. IV. 58–64) az ismert artes tárgyak közé sorolja a medicinát és ami az oktatást illetően még fontosabb az orvosi előképzettség nélkülözhetetlen tárgyának tartja a természetfilozófiát.⁴⁵² Úgy gondolom, hogy a medicina idesorolása az ars fakultáson Hugo de St. Victorra vezethető vissza. Azokat az élettani, lélektani, makrobiotikai ismereteket tartalmazza, melyeket a kor minden művelt, egyetemi stúdiumot végzett embertől elvárt. Később az *l'uomo universale* egyetememes tudásához tartozott.

---

⁴⁵² Dolch, op. cit. 183.

A humanizmus korában az artes curriculum már az előző században is változó tartalma tovább bővült. Az igen jól ismert orvos-humanista Hartmann Schedel (1440–1514) gazdag könyvtárának jegyzéke, amely a tantervek sorrendjében készült, jól mutatja ezt. Precízen összeállított és fejezetcímekkel ellátott katalógusának egyik legterjedelmesebb kapitulusa az „In arte humanitatis libri” címet viseli. (Poetae et oratores, Historici graeci. Latini veteres, Cosmographia et Cosmologia, Modernes Historici, Tullii (ti. opera, igazi humanista módon említve Cicero nevét).⁴⁵³ Itt tehát a studia humanitatis tárgyai önálló arsként jelennek meg.⁴⁵⁴

A reformáció a német egyetemek ars fakultásain a tartalmi változások mellett, bizonyos formai átalakulást is hozott. Melanchthon híres wittenbergi egyetemi megnyitó beszédében, *De corrigendis adolescentium studiis* (1518), a trivium és quadrivium beosztását ugyan még megtartja, de a kilenc mûzsa hasonlatával élve a történelmet nyolcadik, a poesist kilencedik arsként csatolja az eddigi tárgyakhoz, lehetőleg külön tanszékkal. (*De artibus liberalibus*, 1517.)

Az ars fakultás tanárai a 15. században nem kis részben olyan magistri artium voltak, akik egyidejûleg valamelyik magasabb fakultáson végezték tanulmányaikat, közöttük sok volt az orvos. A 16. században már ennek a karnak is voltak állandó tanszékei, állandó rendes tanárokkal (*ordinarii*). Számuk megnövekedett. A legtöbb egyetemen az artesnek több *ordinarius* volt, mint a magasabb fakultásoknak, az előadott tárgyak számának megfelelően.⁴⁵⁵

A tanszékek önállóbbá válását az előadások egyre eredetibb hangvétele kíséri. Erősen eltérően a skolasztikától már saját kézirat alapján is *praelegálnak*: *ex plagulis suis*.

A 16. század német egyetemein az Aristoteles-előadások már nem a régebben előírt, sőt nem is csak az új humanista kommentátorokra és a *quaestio*-irodalomra támaszkodnak, hanem a rendes tanárok, ritkábban az előadó magisterek saját neoskolasztikus *compendiumaira*: *libellis propriis suis*.

---

⁴⁵³ Cicero szerepét a humanizmus irodalmában lásd: Rüegg, Walter: Cicero und der Humanismus. 1946. és Schulte, H. K.: Untersuchungen über das Ciceronische Bildungsideal. 1935. A tudományfelosztáshoz (*ars et alia*) lásd: Bacon de Verulam: *De dignitate et augmentis scientiarum* (ed. 1623)

⁴⁵⁴ A jegyzéket többek között Dolch is közzétette: op. cit. 183. Érdekes, hogy Schedel katalógusában az orvosi és a sebészeti könyvek külön-külön szerepelnek a jogi munkákat megelőzve, de a filozófia és a teológia után. A humanisták könyvtárának tudománytörténeti jelentőségére vonatkozóan lásd még: P. Kibre: *The library of Pico della Mirandola*. (New York, 1936), F. Husner: *Die Bibliothek des Erasmus*. (Basel, 1936), E. Ph. Goldschmidt: *Muenzer und seine Bibliothek* (London, 1938), valamint G. Baader: *Die Bibliothek des Giovanni Marco da Rimini. Eine Quelle zur medizinischen Bildung im Humanismus*. In: *Studia codicologica* (Berlin, 1977). Ilyen forrás még Hieronymus Cardanus önéletrajzi feljegyzéseket is tartalmazó 'katalógusa': *Liber de Libris propriis eorumque ordine et usu ac mirabilibus operibus in arte medica per ipsum factis*. (Lyon, 1557)

⁴⁵⁵ Így pl. a heidelbergi ars fakultás struktúrája jellemző a német egyetemekre. 1520-as reformstatutuma szerint a teológiai karon három, a jogin négy (egyik tanára az egyházjog tanára egyúttal a teológiai karnak is *ordinarius*), az orvosi karon három rendszeresített tanszék volt, míg az artes tanszékeinek száma öt (görög, etika, fizika – természetfilozófia –, logika, matematika, poétika – retorika). Thorbecke, A.: *Statuten und Reformationen der Universität Heidelberg vom 16. bis 18. Jahrhundert*. (Lipscse, 1891) pp. 39–40.

Az ars fakultás felsőbb évfolyamainak a tudományok s a további tanulmányok szempontjából talán legfontosabb tárgya a logika, ami a középkor minden magasabb stúdiumának alapja. A 12. századtól kezdve, amióta Aristoteles logikai korpusza, fizikai, metafizikai, etikai etc. munkái latin nyelven hozzáférhetők lettek, integráns része az orvosi curriculumnak is.⁴⁵⁶

Ismeretes II. Frigyes császár 1241-ben kelt, az orvosi tanulmányokat szabályozó rendelete, mely a salernói egyetemen hároméves logikai kurzust ír elő az öt évig tartó, tulajdonképpen orvosi curriculumot megelőzően.⁴⁵⁷ Ez ebben az esetben nem kizárólag logikát jelentett, hanem a septem artes liberales egészét a logikával.

A logika tanulmányozása „összefonódott” az orvostudománnyal.⁴⁵⁸ Ez a szoros kapcsolat évszázadokon át tartott. Eredete Galenosig nyúlik vissza. Galenos, majd később Avicenna pedig egyaránt tekinthetők orvosnak és filozófusnak. Bár Galenosnak sok filozófiai műve veszett el, elegendő maradt ahhoz, hogy filozófiája jól megismerhető legyen.⁴⁵⁹

A középkor orvosának ítéletében, akár filozófus, akár nem, a medicina mindig a filozófiával együtt jelenik meg. Hogy az arab orvosok mennyire összetartozónak tartották a filozófiát és a medicinát, az kitűnik Constantinus Africanusnak a Pantechnéhez írott előszavából is: „Sed ut oporteat medicum rationalem rerum naturalium et non naturalium, necnon moralium tractorem esse, constat quia in omnes incidit, diversis cogitationibus omnibus subiici”.⁴⁶⁰

Avicenna azt írja az orvos feladatáról, ill. képzettségéről, a medicina feladata és felosztásának definíciója kapcsán, hogy az orvos tudásának alapja a természetfilozófia, anélkül azonban, fűzi hozzá, hogy maga meddő spekulációba merülne.⁴⁶¹ A későközépkor, s továbbhatóan még a kora reneszánsz orvosi szemléletének alakításában Avicenna és Galenos logikai munkái mellett Petrus Hispanus logikai írásai, legfőképpen a *Summulae logicales* töltenek be jelentős szerepet. Petrus Hispanus műve évszázadokon át kanonizált egyetemi tankönyv, melyet Melanchthon is felhasznált.⁴⁶² A logika mint „ars artium et scientia

⁴⁵⁶ Aristoteles munkái újrafelfedezésének, arab és zsidó kommentárjainak irodalmát lásd: Knowles, D.: *The evolution of medieval thought* (London, 1962)

⁴⁵⁷ *Historia Diplomatica Friderici*. II. 7 vols. Ed.: I. A. Huillard-Bréholles (Paris, 1852), 61 és 285/7.

⁴⁵⁸ Maróth Miklós: *A görög logika Keleten*. Bp., 1980. p. 11.

⁴⁵⁹ Vö. Temkin, O.: *Galenism Rise and decline of a medical philosophy* (London, 1973). Főleg a 2. fejezet taglalja Galenos filozófiájának általános elveit. Ld. még Kalbfleisch, K.: *Über Galens Einleitung in die Logik*. Jb. Klass. Philosophie 23. Suppl. (Leipzig, 1897), valamint Maróth M.: op. cit.

⁴⁶⁰ *Praefatio Libri Pantegni*, a leydeni 1515-ös kiadás alapján. f.1.

⁴⁶¹ „...harum vero rerum quedam sunt de quibus medico nihil aliud est agendum, nisi ut quid sint tantum essentiali formatione informet et utrum sint vel non sint doctori sapientie physicalis credat”. *Liber Canonis* 1,1–2 (Repr. Hildesheim 1964 alapján) f. 1. r-v.

⁴⁶² Muhally, I. P.: *The Summulae logicales of Peter of Spain*. Notre Dame. Indiana, 1945.

scientiarum” már a párizsi egyetem korai időszakában központi helyet töltött be a curriculumban s ezt megtartotta mindvégig a többi európai egyetemen is a 17. század végéig.

Galenos nemcsak nagy jelentőségű logikai műveket írt, de egyes orvosi munkáit is felhasználta, hogy azokban logikai gondolatmenetét kifejtse és magyarázza.⁴⁶³ Logikai fejtegetéseiben leginkább az Eiszagógé dialektikében, a hipotetikus szillogizmusok kapcsán számos példát élettani funkciókból merít. Így a diszfunkciók kondicionálássá alakítását a táplálék továbbjutásával és a gyomorműködéssel illusztrálja etc.

Az artes stúdiumokban előadott logika a későbbi századokban beépült az orvosi curriculum egyes tárgyaiba. A bolognai egyetem 1432-ből származó statútumaiban „philosophiae ac medicinae scholarium Bononiensis gymnasii statuta” a studiosi medicinae számára előadott, vizsgaköteles tárgyak között találjuk, mint a kor többi egyetemén is.⁴⁶⁴

A humanisták történeti és nyelvi kritikája révén eredeti formájában visszaállított Galenos növekvő tekintélye a teoretikus medicina filozófiai-stúdiumainak is új lendületet adott. Számos írása tükrözi a medicina és filozófia szoros kapcsolatát. Filozófiai tanulmányait autobiográfiai írásaiban is említi.⁴⁶⁵ A prognózisról szóló írás, nem a cím alapján várható értekezés a prognózis metodikájáról; hanem kellemetlenkedő kollégáit lefegyverezni szándékozó, olvasmányos irodalmi mű. A diatribé, a dialógus és az önéletrajz rétori erővel komponált írása. Galenos számára a természetfilozófiai fiziológia és a metodikus filozófia volt a kiindulási alap a medicinához, mint tudományhoz. A medicinától függetlenül is foglalkozott a filozófiával, beleértve az etikát.⁴⁶⁶ Különösen jelentősek logikai munkái, amilyen pl. az Institutio logicae.⁴⁶⁷ Az orvosnak, írja Galenos, ismernie kell az általános okokat, ezért az orvos nem nélkülözheti a logikai képzettséget. Visszatér racionálisabb megfogalmazásban is a hippokratesi gondolathoz: a jó orvosnak filozófusnak kell lennie:

⁴⁶³ De symptomatum causis, 269; De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus libri IX. I. s. 99 ff. Vö.: Galenos ED 34/19–35/e. ED 35/5–36/7, Galeni Inst. log. ed. C. Kalbfleisch (Leipzig, 1896).

⁴⁶⁴ Nyomtatásban 1609-ben jelent meg. Denifle az 1817-ben megjelent szövegét is publikálta. Arch. f. Liferatur und Kirchengeschichte. 1867. 195 ff.

⁴⁶⁵ De ordine librorum suorum. Ser. min. II. Ed. Müller, Lipcse, 1891, 122,2 (Kühn XIX., 46,5). Autobiográfiai vonatkozásokat is tartalmazó egyéb munkáiban is ír a filozófia-medicina kérdéséről: De libris propriis (Scr. min. II. 80–90), De Praecognitione. Vö. V. Nutton: The chronology of Galen's early career. Class Quart. 23. (1973) 158–171., valamint J. Kollesch: Galen und die zweite Sophistik. in: Galen, Problems and Prospects. Ed.: V. Nutton (London, 1981) pp. 1–10.

⁴⁶⁶ Praecognit. 5.6–20: CMG V 8,1; 94, 19–98 és De lib. prop. 11–17 (Script. min. XIX). (Kühn 39,1–48, 16). Ehhez lásd: V. Nutton: Galen and medical Autobiography. In: Proc. of the Cambridge Philosophical Society, 198 (1972) 54 ff.

⁴⁶⁷ Galeni Inst. log. Ed. Kalbfleisch, Leipzig, 1896. Vö. még Rescher, N.: Galen and the Syllogism (Pittsburgh, 1966). 176 f. Több arab filozófus név szerint említi Galenost. Galenos filozófiai műveiről lásd még: Bergsträsser, C.: Über die syrischen und arabischen Galen-Übersetzungen (Lipcse, 1925), továbbá Kietter, J. S.: Galen's Institutio Logica. English translation. In: Introduction and commentary (Baltimore, 1964) és Müller L.: Über Galens Werk vom wissenschaftlichen Beweis (München, 1895)

„Quod optimus medicus sit quoque philosophus”.⁴⁶⁸ Ez az a gondolat, mely Hippokratést követően évszázadokra határozta meg a két diszciplína viszonyát.

Galenos követői voltak azok az arab és szír orvosok, akik szükségét érezték, hogy az orvostudományon kívül a filozófiában s különösen a logikában is járatosak legyenek. A Kelet legjelentősebb koraközépkori orvosi iskolája Gundishapur egyben a filozófiai-logikai tanulmányok központja is. Nagyrészt ennek köszönhető, hogy az aristotelesi logika nemcsak megőrizte állásait, de az egész birodalomban, még Andalúziában is elterjedt.⁴⁶⁹ Avicenna átvette Galenos tanát. A kijelentéslogika területén elsőként kanonizált téziseit bedolgozta kommentárjaiba. De nemcsak Galenos logikai műveit dolgozta fel, kora egész logikai tradícióját foglalta össze, gondolta tovább. Alapja Aristoteles Organonja és Porphüriosz Eiszagogéja. Tartalmazza továbbá – a kor szokásának megfelelően – Aristoteles Rétorikáját és Politikáját is.⁴⁷⁰ Avicenna sok logikai kérdésben követi Galenost az Eiszagogé dialektiké alapján. Leginkább a kijelentéslogika az, ahol rá támaszkodik.

A 16. században az ars fakultáson megjelenik a humanista logika, amit elsősorban Valla, Agricola, Nizzolini, Ramus képviselnek. Az ars fakultáson, de a magasabb fakultásokon is obligát tárgy lett a dialektika. A protestáns német egyetemeken dialektika néven egy olyan diszciplínát adtak elő, melyet Melanchthon a logikából és ismeretelméletből állított össze. Ez a két részből álló diszciplína (pars inventrix és iudicatrix) a kutatáshoz oly fontos invenciót hangsúlyozta. Ebben Melanchthon Agricolát követte, aki Franciaországban Ramust a dialektika hasonló felfogására készítette. A dialektika ilyen „humanisztikus” tárgyalása ultima analysi Platonra vezethető vissza, akinek tanai itt ötvöződnek Aristoteles formális logikájának egyes részeivel. Az ars és a magasabb fakultásokon egyaránt része a curriculumnak.⁴⁷¹ Az egyetemeken a dialektika ilyen formában való előadása nem mindig volt egyértelmű, mert gyakran azok a tanárok is használták a dialektika elnevezést, akik mint pl. az orvosfilozófus Schegk, vagy a 17. században Dannhauer valójában tiszta aristotelesi logikát adtak elő, és éppen arra voltak büszkék, hogy az aristotelesi logikát „megtisztították”, ill. az új, tiszta logikai szöveget adták tovább.⁴⁷²

Megint csak az orvosi stúdiumot tekintve, azt kell gondolnom, hogy a logika és az ismeretelmélet illetően összekapcsolása teoretikus-praktikus összefüggések vonatkozásában az orvoskaron előnyös volt. Jelentősége a tudományok haladását illetően sem csekély. A

⁴⁶⁸ Script. min. II. (Müller I f.)

⁴⁶⁹ Maróth Miklós: Arisztotelésztől Avicennáig. Bp., 1983. 11 ff.

⁴⁷⁰ Vö. Gätje, H.: Zur Lehre von den Voraussetzungen bei Avicenna. = Zschr. f. Gesch. d. Arabisch-islamischen Wissenschaften, 1985. 145., valamint Shehaby, N.: The propositional logic of Avicenna. 1978.

⁴⁷¹ Petersen: op. cit. p. 200.

⁴⁷² Dannhauer, J. C.: Epitome dialectica (Strassburg, 1634)

humanista dialektika pars inventrix azokat az argumentumokat kereste meg, melyeknek megítélése a második rész, a pars iudicatrix feladata volt. Elvezetett a mondatok, végül a dolgok feletti ítélethez. Ezzel a humanista dialektika olyan tudománnyá vált, mely a többi tudomány, így az elméleti medicina számára is előkészítette az utat.⁴⁷³ A dialektika eme formájának a térhódítása az egyetemeken nem tudta teljesen megakadályozni a logika egy részének, a metódustannak fenyegető visszafejlődését a 16. században, éppen az egyetemeken. Hogy ez végül is nem következett be teljesen és véglegesen, az a 16. század egyik legjelentősebb – később tárgyalandó – filozófusának, Zabarellának és nem utolsósorban éppen Galenos tekintélyének köszönhető.⁴⁷⁴ Galenos ti. három metódust tart elégségesnek (ill. szükségesnek) valamennyi tudomány és művészet számára: az analytikus, a syntetikus és a definitív módszerét, de a synthetikus és analytikus eljárás szükségességét nyomatékosan hangsúlyozva, azt részleteiben is ki fejtve, magát a metodikát megerősítette.⁴⁷⁵

A humanista logika, ill. dialektika igen nagy befolyású tanára Petrus Ramus,⁴⁷⁶ akinek Európa csaknem minden egyetemén voltak tanítványai. Köztük feltűnően sok az orvos, legtöbben követői, néhányan később ellenfelei. Tanai nagy hatással voltak az orvosi stúdiumokra. A kálvinista Ramus a párizsi egyetem ars tantervét reformálja 1550-ben tartott és publikált beszédében: *Pro philosophia Parisiensis Academiae disciplina*. Ez néhány év múlva német egyetemeken is ismertté vált. Hatása csaknem nagyobb itt, mint a francia egyetemeken.⁴⁷⁷ Párizsban Ramus tantervét a katolizált IV. Henrik ún. reformja szorítja háttérbe, ami másfél évszázadra meghatározza a tanulmányi rendet. A személyét, logikai tanait s főleg filozófiai irányzatának hovatartozását illető heves viták és a nézetkülönbségek ellenére nem kétséges, hogy Ramus a maga módján Aristoteles követője akkor is, ha nemegyszer támadja őt. Még az sem szól ez ellen, hogy a fogalmi szillogizmus helyébe a „dolgokkal” való érintkezést, a logika helyébe a retorikát kívánta tenni, amiben Lorenzo Valla tekinthető elődjének. Nem hiányzik az elismerés, a dicséret, sőt kifejezetten védi is a Stagiritát, ahol ezt szükségesnek látja. Mint Melanchthon, Ramus is egy tiszta, helyesen értelmezett és magyarázott Aristotelesért szállt síkra. Kortársa, Beurhusen joggal írja róla: „etiam vere Aristotelicus, qui maxime ex Aristotele deducens, omnia praecepta cum

⁴⁷³ Ezekkel a kérdésekkel Georgius Trapezuntius (megh. 1486) is foglalkozott, akinek rövid *Dialektikáját* még a 16. században is sokat forgatták. Vö. Prantl: *Geschichte der Logik*. IV. 169. ff.

⁴⁷⁴ Petersen: op. cit. 212 és uő.: *Die Philosophie des Fr. Adof Trendelenburg*, 1913. p. 169, 170.

⁴⁷⁵ *De methodis lib IV.* 197. Ld. ehhez még Petersen op. cit. pp. 213–214.

⁴⁷⁶ Pierre de la Ramée (1515–1572). Rétorizálási kísérlete Apáczai Csere János érdeklődését is felkeltette. Ramus alapján írta meg *Logikáskáját* (1654). Vö. Kemenes Pál: *A humanisták szerepe a XVI. század orvosi gondolkodásában*. = *Orvosi Hetilap* 132 (1991) pp. 647–48.

⁴⁷⁷ 'Leges et statuta in usum Academiae et Universitatis Parisiensis', nyomtatásban először 1600-ban jelent meg.

Aristotele legibus congruentia retineat”.⁴⁷⁸ A Ramus féle logikai felosztás nagy didaktikai előnye a világosabb, a még nem képzett hallgatók számára is érthető tagolás. Valószínűleg ez is egyik magyarázata a német egyetemek orvosi karain is kedvelt ún. Philippo-Ramismusnak. Ramus ugyanazt a célt tűzte maga elé tanárként is, mint Melanchthon. Éppen egy nagyhírű német orvos, Libavius ír róla elismeréssel tanainak elemzése kapcsán.⁴⁷⁹ Ramus legtöbb követője, ill. tanítványa német egyetemeken tanít. Alig találni egyetemet, mely ebben a korszakban valami módon ne lett volna kontaktusban a ramismussal. Ami a ramismusból hiányzott, az az önálló metafizika, amit Ramus a logikával azonosként kezel. Tulajdonképpen ebben is kora gyermeke. Tudjuk, hogy a humanizmusnak, a legtöbb humanistának ez iránt nem volt érzéke. A metafizikát nem önálló tudományként kezelték mindaddig, míg a „megújított Aristoteles” nem vette át ismét domináló szerepét.

Auctor logicae

Áttekintve a reneszánsz egyetemek filozófiai tananyagát, benne a medicina teoretikus, (filozófiailag fundált tankönyvi kommentár-irodalmát, az első szembetűnő irányzat az arisztotelizmus. Aristoteles jelentősége nemcsak abban rejlik, hogy világképe és pszichológiája évezredek át alakította a nyugati tudományt általában. Legalább ennyire fontos az a tény, hogy ő volt az, aki a természettudományok kutatásának filozófiai alapjait lefektette, az északutatók jogosságát indokolta, a természet megismerését minden gondolkodó ember számára komolyan veendő feladatnak jelölte meg (De partibus animalium I. 5.) Aristoteles világosan látja, hogy a medicina, mint elméletileg megalapozott tudomány, milyen szoros összefüggésben van a természetfilozófiával. Ez derül ki, többek között, De respiratione című írásából is (475 b 15 ff). Az arisztotelizmus szellemében művelték évszázadokon át a medicina elméletét, miközben az orvosok nemcsak követői voltak Aristotelesnek, de a Stagirita tanainak terjesztői is. A. Birkenmejer mondta ki először, hogy az orvosoknak nem csekély szerepük volt az aristotelesi írárok bevezetésében.⁴⁸⁰ Ugyanakkor az sem vitatható, hogy a 16. századi itáliai orvostan éppen az arisztotelianus filozófia ismeretelméleti alapjaira támaszkodva vált a korszak legkitűnőbb medicinájává.⁴⁸¹

⁴⁷⁸ Dialectica, 1588 kiadás alapján, p. 13. (Vö. Petersen op. cit. p. 131.)

⁴⁷⁹ Libavius: Collatio dialectices Melanchthonis et Rami. A részletes irodalmat lásd: Petersen op. cit. p. 133.

⁴⁸⁰ Birkenmejer, A.: Le rôle joué par les médecins et les naturalistes dans la réception d'Aristote au XIIIe siècle. In: La Pologne au VIe Cong. Int. des Sciences Hist. (Varso 1930) pp. 1–15. Lásd ehhez még: Kristeller, P. O.: op. cit. (1976) p. 89.

⁴⁸¹ E kérdés kitűnő elemzését s vonatkozó magyar példát lásd: Kemenes Pál: A XVI. századi itáliai arisztotelianizmus hatása a medicinára. = Orvosi Hetilap 132 (1991) pp. 393–448. Ami az arisztotelianizmus kontinuitását és fontosságát illeti az egyetemi oktatás keretein belül a reneszánsz idején, lásd: Charles B.

Aristoteles a 6. század óta a nyugati tudományosság alapja. Közvetítője a későrómai Boethius (480-524), aki a Kategóriákat és a Peri herméneiaszt latinra fordította és kommentálta. Saját logikai írásaiban is Aristoteles gondolatát közvetítette. Aristoteles tanát egészen a 12. századig logikai írásainak ez a töredékes de nagy jelentőségű hagyománya, a Logica vetus jelentette. Ezt értékelték a muszlin filozófusok, amikor a „logika szerző”-jének nevezik.⁴⁸² A 12. században egy velencei klérikus, Jacobus fordítja több írását. Kiegészíti a logikai korpuszt az Analytica priora, az Analytica posteriora, a Topica és a Sophistici elenchi fordításával. Ezek, a Logica nova címmel említett írások gyorsan terjedtek és a középkori tudomány alapjául szolgáltak az első, Abaelardus (1079–1142) által írott kommentárokkal, melyeket Párizsban készített.⁴⁸³

Ezzel csaknem egyidőben (1120–1140) kezdődött Avicenna koncepciója alapján Aristoteles természettudományos és orvosi (élettani, lélektani) írásainak feltárása Toledóban.⁴⁸⁴ A periodus elejét és bizonyos mértékig a folyamat kezdetét Gherardus de Cremona (1114–1187) és a köréje sereglett tudós fordítók és kommentátorok munkássága jelzi Toledóban, akik Rhazes, Abulcasis, Avicenna és mások munkáit tolmácsolták. Az arab nyelvből ők indították el Aristoteles latin recepcióját. A későközépkor orvosi irodalmát általában, s tankönyvirodalmát különösen az Aristoteles-asszimiláció jellemzi. Ebben az asszimilációs folyamatban már az orvosi fakultások is meghatározó módon vettek részt. Avicenna kézikönyve az egyetemeken évszázadokra tankönyvvé válik, mind az ars, mind pedig az orvosi fakultáson. Petrus Hispanus munkássága és az Avicenna-féle felosztás alapján készült Collectio secunda naturalium egészítik ki az aristotelesi opust.⁴⁸⁵ A 13. század végén már nagy számban voltak Aristoteles fordítások és pedig nem csak arabból, hanem ha jóval kisebb számban is, de eredeti szövegekből is. Albertus Magnus és Aquinoi Tamás révén került Aristoteles az egyházi filozófia élére. A fordítások teljességének ideje a 14. század, amikor is csaknem teljessé válik az arab–latin és a görög–latin fordításokból eredő Aristoteles-recepció. Ezt az „új tudományt”, amely most már a Corpus Aristotelicumon nyugszik, fogadja be a párizsi egyetem. Ettől kezdve válik a tradicionális artes liberales részévé az aristotelesi alapokon nyugvó scientia, és lesz a magasabb fakultások curriculumának is része. A korai Aristotelismus, egybeesvén az egyetemek keletkezésével,

---

Schmitt: Aristotle and the Renaissance, Cambridge, Mass. (London 1983) Martin Classical Lectures, 27.

⁴⁸² Shehaby, Nabil: The Propositional Logic of Avicenna (Boston, 1973)

⁴⁸³ Gilson, Etienne: Héloïse et Abélard (Paris, 1938)

⁴⁸⁴ Schipperges, H.: Zur Rezeption und Assimilation arabischer Medizin im frühen Toledo. = Sudhoffs Arch. 39. (1951) 53 ff., uő.: Das griechisch-arabische Erbe Toledos und sein Auftrag für die abendländische Heilkunde. = Sudhoffs Arch. 51. (1957) 113 ff.

⁴⁸⁵ Aristoteles latinus Naturaliájához a következő írások tartoztak: 'Parva naturalia', 'De anima', 'Physica', 'De animalibus', 'De generatione et corruptione', 'De caelo et mundo', 'De meteorologicis'.

meghatározta az egyetemi stúdiumot. A logika és dialektika mellett előbb az artes keretében, majd ott és a magasabb fakultásokon előadják az akkori ismeretek szerinti teljes Aristotelest. Párizsban a 13. századnak már az első felében a philosophia naturalist (metafizika, matematika, fizika) a philosophia practicát (teológia, ökonómia, politika, etika) és a philosophia rationalist (retorika, grammatika, logika). 1234-ben a párizsi egyetemen a Stagirita minden addig megismert munkájának előadását előírta a Chartularium, ill. Statutum.⁴⁸⁶ Ahogy Párizsban az artes fakultáson előadott philosophia naturalis a medicina stúdium propedeutikája lett, úgy alakult ez néhány évvel később jóformán minden egyetemen. A Quaestiokból⁴⁸⁷ kitűnően, ebben a scientia inferior naturalis-ban Aristoteles említett könyvei mellett, felhasználták a pseudoaristotelesi De vegetabilibus et plantis c. munkát. Az aristotelesi Naturalián kívül a Quaestio-gyűjtemény Párizsban még egy élettani művet említ, ez Alfredus Anglicus írása: De motu cordis.⁴⁸⁸ Az orvosok és az orvostudomány számára oly nagyjelentőségűvé vált korai Aristoteles-recepciót igen jól fejezi ki Albertus Magnus a medicinára és a többi diszciplínára vonatkozó megjegyzése, amivel Galenos, Hippokrates és Aristoteles helyét jelöli ki a tudományokban.⁴⁸⁹

Albertus Magnus Aristoteles-felfogásával ellentétben állott – és 1230-tól Párizsban egyre nagyobb tért hódított – az Averroes-féle Aristoteles-interpretatio a maga majdnem radikális naturalizmusával. A Michael Scotus által fordított Metaphysica első mondata („minden ember természettől fogva törekszik a tudásra”) Averroes kommentárjaiban ellentétet teremt a hit és tudás között, ami az ismert feszültségekhez, sőt harchoz vezetett. Jóllehet a medicinát az averroizmus és a racionális nominalizmus éppoly kevésbé hagyta érintetlenül, mint az augustinusi-tomista realizmus, vagy az arisztotelizmus franciskánus megjelenési formája, az oktatási anyagot ez kezdetben nem változtatta meg.

⁴⁸⁶ „Statutum facultatis artium de modo docendi et legendi in artibus, deque libris qui legendi essent”. A Chartularium szövegét közli Grabmann (1936) op. cit. 180 ff.

⁴⁸⁷ Grabmann kiadta a párizsi egyetem ars fakultásának teljes quaestio-katalógusát és azt fel is dolgozta (1936). Ebből nemcsak a curriculum tűnik ki, rekonstruálható a libri audiendi sora is. Vö. Grabmann op. cit. 190 ff. Amint az a Quaestiokból is kitűnik, az aristotelesi analyticák ismertté válását követően 'scientia'-nak nevezték a tanítás által közvetített ama készséget is, amivel szillogizmusok révén bizonyító erejű következtetéshez jutottak. Ennek megfelelően mutatták be a quadrivium tanait is részben mint konkluziókat, részben mint első principiumokat, le nem vezethető axiomákat, postulatumokat (petitiones) és definitiókat.

⁴⁸⁸ Alfred de Saresel (Anglicus) rövid ideig a párizsi egyetemen tanított medicinát és filozófiát. Munkáját Angliában írta 1217 előtt. Alig tudunk róla egyebet. Vö. Chenu, M. D.: Das Werk des Hl. Thomas von Aquin. (Köln, 1960) p. 27.

⁴⁸⁹ „...unde sciendum, quod Augustino in his, quae sunt fidei, plus quam philosophis est credendum, si dissentiant. Sed si de medicina loquetur, ego plus crederem Galeno et Hippocrati et si de naturis rerum loquitur, credo Aristoteli plus vel alii experto in rerum naturis.” Albertus Magnus metodikai megjegyzését (II. Sent. dist. 13 Ca 2) ugyancsak Grabmann a Quaestio-gyűjteményhez kapcsolt szövegkiadása alapján idézem (op. cit. p. 80., 1936).

A transitio 14. századi periódusát követően a 15. században Aristoteles tradíciója lényeges megszakítás nélkül folytatódik. Folytatódik azonban a teológia és filozófia különválása is, a század második felében egyre kifejezettebben. Az oxfordi logikai és a párizsi természetfilozófiai iskola befolyása a természettudományokra növekszik a 14. században. Németországban ugyanakkor ez a miszticizmus nagy korszaka is. Itt egyre erősödik a devotio moderna, mely kombinálja a vallásos meditációt a tanulás és a nevelés világi ideáljával, mély nyomot hagy Cusanus és Erasmus világán és általában az északi reneszánszon.

A reneszánsz arisztotelizmusa követi annak középkori formáját és folytatja egynémely irányzatát, mint az averroizmust, occamizmust, scotizmust és tomizmust, melyek befolyása a 16. században talán még nagyobb, mint előtte volt. A reneszánsz arisztotelizmusa sok új, jellemző vonást mutat. Ugyanakkor a kor nem arisztotelianus áramlatainak hatása is nyilvánvaló. Nehéz összegezni a reneszánsz-humanizmus arisztotelizmusát, tény, hogy a medicina szempontjából legfontosabb jellemzője a precíz definíciók és argumentumok alkalmazása és az ezekhez való ragaszkodás, a logikus összefüggések keresése, a természetfilozófiai problémák iránti állandó érdeklődés, mely közelebb vitte kutatóit a megoldás megközelítéséhez, sőt egyes esetekben magához a megoldáshoz, amivel végső soron a modern természettudomány kialakulását készítették elő.

A magasabb fakultások, köztük a medicina, alapvető filozófiai tankönyvei Aristoteles logikai, etikai munkái és metafizikája a természettani műveken kívül. A párizsi egyetem ars fakultásán 1240-ben kötelezően előírt 24 könyv közül nem kevesebb mint 18 Aristoteles mű volt.⁴⁹⁰

A régi, középkorban alapított egyetemeken a diszciplína vázolt alakulása magától értetődőnek tűnik, de így alakult ez a humanizmuskorban alapított új egyetemeken is.

Salernóba a már említett Urso de Calabria (12. sz.) vezette be Aristotelest. Az arisztotelesi doktrínák hozzáférhetősége, majd kötelező ismerete, oktatása és tanulása jelentette a tudományos gondolkodást, Hippokrates és Galenos mellett pedig a medicina elméletét nyugaton. Urso írása teljesen teoretikus tankönyv. Maurussal együtt a skolasztikus iskolát képviseli Salernóban.⁴⁹¹ Valójában ettől kezdve lesz Aristoteles szerves része az orvosi tanulmányoknak.⁴⁹²

---

⁴⁹⁰ Vö. Paetow, P.: *The Arts Course at Medieval Universities*. 1910. 96 ff. Kristeller már 1945-ben rámutatott arra, hogy a 12–13. század könyvtáraiban felbukkanó görög munkák túlnyomórészt Aristoteles filozófiai, orvosi, asztronómiai, asztrológiai írásai. Lásd: Kristeller, P. O.: *Humanism and Scholasticism in the Italian Renaissance*. = *Byzantion* 17 (1945) p. 351.

⁴⁹¹ Sudhoff, K.: Constantin der erste Vermittler muslimischer Wissenschaft im Abendland und die beiden Salernitaner Frühscholastiker. In: Maurus und Urso. *Archeion* (Roma) 14 (1932) pp. 959–969.

⁴⁹² Lásd ehhez még: Kristeller, O. P.: Beitrag der Schule von Salerno zur Entwicklung der scholastischen Wissenschaft. In: Koch, J.: *Artes liberales. Von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters*. (Leiden, 1976) pp. 89–90.

Párizsban az egyetem hallgatói és magisterei a 13. század második felében Pietro d'Abano révén ismerkedhettek meg Aristotelessel.⁴⁹³ *Expositio problematum Aristotelis* című munkáját ugyan csak paduai tanársága idején (1306–1304) fejezte be, de az abban foglaltak már párizsi előadásainál is a *lectura* szövegei voltak éppúgy, mint a *Conciliator differentiarum philosophorum et praecipue medicorum* címet viselő, a reneszánsz idején sokat olvasott műve. A könyv a medicina tudományelméleti alapkérdéseinek filozófiai megközelítésű tárgyalása.⁴⁹⁴ Kifejti, hogy a logika, a természetfilozófia és az asztronómia tudása az eredményes orvosi tanulmányoknak előfeltétele. Ez, a *Conciliator* első differentia-jában leírt kapcsolat az itáliai egyetemek orvosi oktatásának modellje. A *Conciliator*t a többi európai egyetem is felveszi ordo legendijébe. Martin Stainpeis, a bécsi orvosi fakultás tanára 1520-ban megjelent „*Liber de modo studendi et legendi in medicina*” című könyvében a vizsgáláshoz szükséges könyvek közé sorolja a *Conciliator*t (Liber I. pars. 1/129).⁴⁹⁵

A perszisztáló aristotelesi filozófia az új textusokban tehát gyakorlatilag a nyugati kultúra valamennyi egyetemén uralkodó volt. Alapvetően a reformáció sem ingatta meg, sőt Melanchthon működése révén még erősödött is. A katolikus egyetemek konzervatívabbak maradtak. A nem protestáns német egyetemek között volt olyan, ahol még a 16. század második felében is gondosan ügyeltek arra, hogy Aristotelest csak az előírt régi könyvek alapján praelegálják. Ilyen volt a kölni egyetem, ahol 1564-ben Heinrich Weyer-től megvonták a *venia legendi*, mert „Aristoteles ellen fordult”, a humanizmus szellemében írott, ill. mondott kritikájával. Ugyanez a Weyer doktor Aristotelesről ugyanilyen módon szóló előadásait Paduában minden ellenvetés nélkül megtarthatta.⁴⁹⁶ Az Aristoteles-oktatás intenzitása változó volt. 1503-ban a párizsi egyetemen panaszkodnak, hogy a filozófiai oktatás nem kielégítő. Van, aki magisteri fokozatot szerzett az artes fakultáson, noha nem ismeri Aristotelest.⁴⁹⁷

⁴⁹³ Pietro d'Abano (Petrus Aponensis, 1250–1315) Párizsban a filozófia, Paduában a medicina első professzora, az újonnan alapított trevisoi studium generalén mindkét tárgy tanára, korának valóban legnagyobb híré orvosa és filozófusa. – Az 'Expositio problematum Aristotelis' nyomtatásban 1475-ben jelent meg Mantuában és több kiadást ért meg. Részletes életrajzát lásd: Norpoth, L.: Zur Bio-Bibliographie und Wissenschaftslehre des Pietro d'Abano. = *Kyklos*, 3 (1930) pp. 292–353.

⁴⁹⁴ A *Conciliator* először 1471-ben jelent meg Velencében, 1643-ig még 18 kiadása volt. Asztrológusként, matematikusként is termékeny író. Mesue-szövegkommentárja (Velence, 1505) és a Hippokrates fordítása (Velence, 1485) ugyancsak kedvelt írások.

⁴⁹⁵ Vö. Schultheisz Emil: *Medicina a reneszánsz egyetemen. Tankönyv és curriculum.* = *Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények.* Vol. 149–157. (1995–1996) pp. 46–47.

⁴⁹⁶ Idézi: Böhner, Hans: *Die Geschichte des medizinischen Ausbildungs- und Prüfungswesens in Deutschland von etwa 1240 bis heute.* (Köln, 1962) p. 9. A szöveget közli: Moritz, F.: *Festschrift zur Erinnerung an die Gründung der Universität Köln, im Jahre 1388.* (Köln 1938) p. 37.

⁴⁹⁷ Az Aristoteles-művek középkori egyetemi előadásán kívül folyó, még a reneszánsz idején sem minden egyetemen megnyugvó vita nem kis mértékben érintette az orvosi stúdiumot is. Nemcsak a teológiára, hanem a filozófia, a jog és a teoretikus medicina tanítására is vonatkozott a *determinatio veritatis*, valójában a *veritas ecclesiae*, az egyházi igazság törvénye. Ennek végső elbírálása az egyházi hatóság feladata és joga

A német egyetemek magasabb fakultásain, beleértve az orvosit is, bizonyos rivalizálás figyelhető meg Aristoteles interpretálásában Aquinoi Tamás és Duns Scotus realista irányzata, a *via antiqua* és William Ockham nominalista *via moderna*-ja között.⁴⁹⁸

Az orvosi curriculumot, az orvosi fakultás filozófia-stúdiumát ez a versengés, illetve vita a tanulmányok formáját illetően nem befolyásolja. Olyan megjegyzést, ajánlást, vagy előírást, mely egyik vagy másik irányzathoz tartozó szerzők, kommentátorok műveit tiltotta vagy akár csak helytelenítette volna, az általam átnézett statutumokban, ordo legendikben, *modus docendik*ben, institutiokban, nem találtam. Valamely irányzat preferenciája nem volt gátja sem a tanításnak, sem a tanulásnak. A harcot az egyes irányzatok képviselői egymás között vívták meg, ritkábban az előadótermekben. A nem kis küzdelem hatalmas vitákban csapódott le.

A különböző „aristotelesi irányzatok” mellett továbbélő skolasztikus metodika sem akadályozta az új fordításban megjelent aristotelesi filozófia terjedését valamennyi karon.⁴⁹⁹

---

volt. Aristoteles latinra fordított természetfilozófiai írásaiban és azok arab, zsidó kommentárjaiban olvashatók voltak olyan heterodox kijelentések, melyek az egyetem filozófiát tanító magisterek előadásában, különösen az *ars* fakultáson, bizonyos hittételekkel ellentétesek voltak, vagy annak tűntek.

Ilyen heterodox felfogás, ill. értelmezés miatt a párizsi szinodus 1210-ben *excommunicatio* terhe mellett tiltotta Aristoteles természetfilozófiai írásainak és azok kommentárjainak nyilvános és magán előadását. Ez a tiltás szerepel a párizsi egyetem 1215. évi statutumaiban is. A tilalom megismétlődik 1235-ben, az újonnan alapított toulousi egyetemen, amely pedig azáltal vonzotta magához a Párizst a tilalom miatt elhagyó magisterek és *studiosus*okat, hogy Aristoteles természetfilozófiai munkáinak előadását helyezte kilátásba, amit még az alapítás évében, 1229-ben meg is kezdett. IX. Gergely pápa egy revíziós bizottságot bízott meg 1231-ben az aristotelesi művek egyházi tanok szempontjából való vizsgálatával. Végül is 1252-ben legalizálták, 1255-ben pedig egyenesen előírták az aristotelesi tanok előadását a párizsi egyetemen (*Chartularium Universitatis Parisiensis* I. 552 és II. 280 ff). A hosszantartó vitának ez sem vetett teljesen véget, hiszen még Aquinoi Tamás keresztény arisztotelizmusa sem volt teljesen elfogadott Párizsban a 14. században. A filozófiai tévtanok kánoni prohibíciójára 1277-ben került ismét sor, amikor is Párizs püspöke az egyetemen előadottakból 219 teológiai és filozófiai tévtant ítélt el. A kánoni prohibícióra a medicina területén is számos esetben került sor, mivel az orvosi curriculumban is nagy gonddal ügyelek annak az elfogadott filozófiával való összhangjára. A teológiától független olasz egyetemeken, jóllehet főhatóságuk szintén az egyház delegált képviselője volt, ez alig jelentett problémát.

Az Aristoteles körüli elvi vita – *pro* és *kontra* – még a 17. században is fellángolt. Az atomizmust képviselő párizsi magisztereket, akik 1624-ben Aristoteles ellen akarnak disputálni, a párizsi Parlament azért ítéli el, mert teóriáik az átlényegülés tanának dogmáját veszélyeztetik.

⁴⁹⁸ Irodalmát lásd: Ritter, G.: *Studien zur Spätscholastik II. Via antiqua und via moderna auf den deutschen Universitäten des XV. In: Jahrbuch. Sitzungsber. Heidelberger: Akad. Wiss. Phil. hist. Klasse. 13 (1927) p. 7., valamint Kristeller, P. O.: Scholastik und Humanismus an der Universität Heidelberg. In: Der Humanismus und die oberen Fakultäten. Hrsg. Keil, G. et al. (Weinheim, 1987)*

⁴⁹⁹ Itt kell megjegyezni, hogy az a régebbi, nem ritkán még ma is olvasható felfogás, amely szerint a skolasztika 1500 körül ’végleg’ megszűnt, helyét a humanizmus foglalta el, a reformáció ’fejezte be’ és haladt túl, ma már tarthatatlan, nem állja meg a helyét. A továbbvezető irodalmat lásd: Overfield, J. H.: *Humanism and Scholasticism in late Medieval Germany. (Princeton, 1984), Reinhard, W. (Hrsg.) Humanismus im Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts. (Weinheim, 1984), Kristeller, P. O.: Renaissance Thought and its Sources (New York, 1979)*

Míg az angol és francia egyetemek késői arisztotelizmusának hatása az orvosi oktatásra még viszonylag kevésbé feltárt, az olasz és spanyol egyetemek orvosi karára gyakorolt befolyás jobban ismert, mint ahogy a protestáns német egyetemeken előadott „Auswahlphilosophie” is az.⁵⁰⁰

A Melanchthon irányította Aristoteles-oktatásról tudjuk, hogy az meghatározta a magasabb fakultások, így a medicina stúdiumát az északi egyetemeken. Az olasz egyetemek, főként Padua és Bologna az aristotelesi filozófia központjai lettek. Kisugárzásuk a humanizmuskorban nagyobb volt, mint addig bármikor. Az olasz iskola a logikában és természetfilozófiában nem csak Oxford és Párizs 14. századi hagyományát vitte tovább, de ugyanakkor befogadott más szellemi áramlatokat is. Ez nem utolsósorban annak köszönhető, hogy az olasz egyetemeken a filozófia oktatása inkább kapcsolódott a medicinához, míg másutt még igen hosszú ideig a teológia ancillája maradt.⁵⁰¹ 1520 után a német egyetemeken a Melanchthoni reformot követően a fizika-természetfilozófia előadásakor ügyeltek arra, hogy a régi szövegeken alapuló kommentárok helyett, az újonnan fordított, eredeti és tiszta Aristoteles szövegeket használják az ún. lectio textualis formájában. Így pl. a wittenbergi egyetemen a humanista orvos, Wittenbergben a filozófia, majd Marburgban a medicina professzora, Janus Cornarius az új Aristoteles alapján praelegált. A filozófián és orvosi tárgyakon kívül Cornarius görög grammatikát és latin grammatikát adott elő, utóbbit Priscianus alapján.⁵⁰²

Az angol egyetemek Aristoteles-recepciójának, gyakorlatának késői, de igen jellemző példája Harvey felfedezése és előadásainak sora. A specializáció, melynek gyökerei a későközépkorig nyúlnak vissza, a humanizmus korában, főként a 16. század második felében logikai és természetfilozófiai írásai nyomán kap új lendületet. A l'uomo universaléból Aristoteles segítségével lesz professzionális filozófus és egyetlen, igaz akkor igen széles területet felölelő, diszciplína kutatója és az egyetem tanára. A specializáció elméleti alapja Aristoteles logikája. Az ezirányú fejlődést leginkább elősegítő műve az *Analytica posterior* a 16. században nagyobb figyelmet keltett, mint előtte bármikor. Növekszik az érdeklődés a specializáció irányának megfelelően, biológiai, botanikai, zoológiai, természetfilozófiai művei iránt – újonnan létesített katedrák képviselik az új diszciplínákat. Végző soron Aristoteles

⁵⁰⁰ Miller, Gerhard: Die Aristoteles-Rezeption im deutschen Protestantismus. In: Die Rezeption der Antike. Hrsg. von A. Buck (Hamburg, 1981) 27 f.

⁵⁰¹ Erről a kérdéssel Kristeller, P. O. így ír: „italian Aristotelianism was notably secular in character, emphasizing the separation of philosophy and theology, which did not necessarily mean their opposition, and providing the intellectual background and framework for the notable progress made in anatomy and medicine and in natural history”. Kristeller, P. O.: Studies, op. cit. p. 22.

⁵⁰² Orvosi és irodalmi munkásságáról lásd: Schultheisz Emil: Medicina a reneszánsz egyetemen, p. 35.; lásd még: Vivian Nutton: From Democedes to Harvey (Ashgate, 1988)

követői készítették elő a talajt a modern fizikához, a medicina új elméleteihez s az azokból következő felfedezésekhez. Ide vezetnek vissza Harvey gondolatai, aki Aristoteles abszolút híve, s mint az arisztotelianusok, keresi a keringési modelleket (s meg is találja).⁵⁰³ Az arisztotelesi logika, s nem kizárólag a természetfilozófiai írások alakítják Harvey egyetemi előadásainak egy részét is. Harvey idejében Aristoteles „logikusként” is él az orvoskaron.⁵⁰⁴

A reneszánsz-humanizmus logikai-filozófiai tanulmányai elsősorban Aristoteles nevéhez fűződnek. Az orvosi stúdiumok jellegzetessége a 17. századig az arisztotelesi filozófia dominanciája. Az is tény azonban, hogy az arisztotelesi filozófia sohasem volt teljesen egyedülálló bölcsélet még az egyetemi oktatásban sem. A humanizmus renovációs mozgalmáig pedig nem tanították teljesen tiszta formájában, eredeti szövege szerint. Az arabok közvetítette Aristoteles újplatonista elemekkel keveredett. Számos Aristotelesnek tulajdonított textust is olvastak, mint pl. a *Secretum Secretorum*-ot. Így nem csoda, ha a 13–15. században a platonizmus sok áramlata, irányzata is helyet kapott a medicina stúdiumában.⁵⁰⁵

Különösen Albertus Magnus volt az, aki az újplatonizmust német földre közvetítette, aminek talaján a misztika még az egyetemeken is felbukkan.⁵⁰⁶ Joh. Philoponus Aristoteles kommentárjában megfigyelhető első megjelenését követően a reneszánsz-humanizmusban az újplatonizmus újjáéled. Befolyása a kor tudományának fejlődésére jellemző. Az újplatonizmus különböző formában és változó intenzitással végigkíséri a humanizmuskori orvosi tankönyveket is.

Az újplatonista filozófia tendenciájában racionális metafizikai rendszer, melyben a rendező elv tulajdonképpen minden átmenetet lehetővé tesz. Az újplatonikusok ti. az arisztotelesi és posztarisztotelesi logika kiváló ismerői voltak. Aristoteles logikájához írott kommentárjaik úttörőek. Az újplatonizmusban a humanizmus a tradícióval szembeni bizonyos fenntartásában új támaszt kapott, ha ennek kezdetben nyíltan nem is adtak hangot. Nelly Tsouyopoulos⁵⁰⁷ hívta fel a figyelmet a 16–17. század újplatonizmusának egy tipikus orvosi példájára. Jean Fernel korai munkájában a harmincas években írott, de csak 1548-ban

⁵⁰³ Az arisztotelianus Harvey-ről lásd: Boas, Marie: *The Scientific Renaissance 1450–1630*. (London, 1962) pp. 176–179., továbbá Debus, A.: *Science and Education in the Seventeenth Century*. (London–New York, 1970) 5. ff.

⁵⁰⁴ Sigerist, H. E.: *William Harvey's Stellung in der europäischen Geistesgeschichte*. = *Arch. f. Kulturgeschichte*. 19. (1929) pp. 152–168., valamint Doby, T.: *Discoverers of the Blood Circulation* (London–New York, 1963)

⁵⁰⁵ Ueberweg-Heinze II. 15; Wulf: *Geschichte der mittelalterlichen Philosophie*. 1915, 21 ff; Baeumker, Cl.: *Der Platonismus, im Mittelalter*, valamint Petersen: *Die aristotelische Philosophie von der Reformation Luthers*. In: Petersen, P.: *Geschichte der aristotelischen Philosophie im protestantischen Deutschland* (Leipzig 1921) pp. 5–7.

⁵⁰⁶ Paulsen: *Geschichte des gelehrten Unterrichts*, op. cit. p. 27.

⁵⁰⁷ Tsouyopoulos, N.: *Der Einfluss des Neoplatonismus auf die Wissenschaft der Renaissance*. = *Sudhoffs Archiv*. 60. (1976) p. 33, 36. A vallás és újplatonizmus orvosi vonatkozásainak mindmáig alapvető műve W. Pagel munkája: *Religion and Neoplatonism in Renaissance Medicine*. Ed. Marianne Winder, 1985.

megjelent *De abditis rerum causis*-ban fejt ki az elsők között a hagyományos, akkor még uralkodó négy nedv tanával szembeni ellenvetéseit: „Mivel a legtöbb orvos ma is lemond a gondos és alapos vizsgálatról, éppen az akut betegségeknél, gondolkodás és tudományos megokolás nélkül vezetik vissza a betegséget a nedvek túltengésére, romlására vagy rothadására”. Fernel eme fejtegetése azonban nem változtat azon a tényen, hogy könyveit, melyek a 18. század elejéig tankönyvek maradtak, formailag az eklektikus arisztotelizmus dominálja. Az Aristoteles idézetek száma könyveiben minden egyéb forrást felülmúl. Az újplatonista befolyás a többi szöveghelyen nem ilyen világos. Fernel fél a félreérthetőségtől, kíméli Galenost. Különösen nagy az Aristoteles citátumok száma a *De naturali parte medicinae* (1542) című élettani írásában, ahol többször hivatkozik Aristotelesre, mint Hippokratesre és Galenosra együttvéve.⁵⁰⁸ Mégis itt az átmenet a medicina filozófiai fundamentumában. Az eklektikus arisztotelizmusból és az újplatonizmusból vezet az út a kartéziánizmusig. Fernel eme teóriájának legnagyobb ellenfele René Descartes és ahogy Descartes filozófiája az orvosok és természettudósok között is terjedt, az aristotelesi-ferneli modell vagy szisztéma a maga, lényegében még mindig antik természetfilozófiájával és kórtanával lassan átadja helyét a kartéziánus gondolkodási rendszernek.⁵⁰⁹

A tudomány haladása és bizonyos mértékig a medicina oktatása szempontjából az újplatonizmus jelentősége abban rejlik, hogy az aristotelesi logikán túl, lehetővé teszi a megismerést absztrakt módon, akár a paradoxonokkal való konfrontáció révén is. A szigorúan vett aristotelesi tudományfelfogás legnagyobb hátránya, a magasabb absztrakcióra való nehézkessége, ill. képtelensége. Semmi, ami az érzékelés valósága által nem evidens, vagy szillogizmussal nem vezethető le, nem kap helyet a tudományban. A láthatatlan, testet nem öltő kórokozó sem nem evidens, sem szillogisztikusan nem vezethető le. A továbbgondolkodáshoz szükséges tudományos hipotézist az újplatonizmus vezette be, túllépve az empirizmus határán. Az újplatonizmus hatására került a medicinába is a hipotetikus entitas. Konzekvensen Aristotelesre hivatkozó, ugyanakkor tudományos hipotézisek felállításában újplatonikus módon gondolkodó tanárok, amilyen maga Fernel is, munkássága nem választható el az oktatástól, s írásaik legnagyobb része tankönyv.

⁵⁰⁸ Roths Schuh, K. E.: *Das System der Physiologie des Jean Fernel (1542) und seine Wurzeln.* = Verh. XIX. Int. Kongr. Gesch. d. Med., (Basel 1964. Basel-New York, 1965) pp. 524–526.

⁵⁰⁹ Sem a ferneli szisztémának, sem ennek a koncepció-váltásnak további taglalásába itt nem mehetek bele; utalok Roths Schuh, K. E. alapvető munkáira: *Physiologie. Der Wandel ihrer Konzepte. Probleme und Methoden vom 16. bis 20. Jh.* (München, 1968); továbbá *Theorie des Organismus 2. Aufl.* (München und Berlin 1969); és nem utolsósorban monográfiájára: *Geschichte der Physiologie* (Berlin, 1953). Roths Schuh bevezető tanulmányával és jegyzetekkel ellátva kiadta a *'Descriptio du corps humain'*-t: lásd: René Descartes: *Über den Menschen* (1632) sowie *Beschreibung des menschlichen Körpers* (1648). Mit Einleitung und Anmerkungen (Heidelberg, 1969)

A korszak kétségtelenül növekvő antiarisztotelizmusának az egyetemi curriculumban alig volt jele. Ez nem magyarázható sem konzervativizmussal, sem egyszerűen az inercia academicával, ahogy ezt gyakran írják, bár az egyetemek akkor sem voltak a gyors változások lelkes képviselői. Az ingolstadti egyetem *modus docendijében* például éppen csak említés történik Platonról az élettanhoz szükséges könyvek között, Hippokratessel együtt.⁵¹⁰ Ami a kutatásnak új lendületet adott, az oktatásban még nem kapott helyet. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy az új, jobbra újplatonista irányzatok, szellemi mozgalmak még a 16. század vége felé sem nyújtottak elég szolid tanítható doktrínát, mely Aristoteles instrukcióit helyettesíthette volna. Így az újplatonista tanok általános térhódítása nem szoríthatta ki Aristotelest a katedráról.

A Schulmedizin idegenkedése nem a platóni, de az újplatonista gondolkodástól viszont annál is inkább érthető, mivel az egyre racionálisabban magyarázó tanrendszereket zavarta túlságosan is szárnyaló gondolkodásuk. Igaz ugyan, hogy Giovanni Pico della Mirandola számára minden filozófia „*scientia sub lumine naturali*” isteni, de mégis természetes *illuminatio*.⁵¹¹ A gondolat együtt él nála is a keresztény misztikával. Sem Brunonál, sem pedig Piconál nem lehet éles határt vonni mítosz és tudomány, fehér mágia és filozófia közé.⁵¹² A mágia és az asztrológia az újplatonikusok természetfilozófiájától nem esik távol. Igaz, hogy utóbbi egyes Aristoteles-követőktől sem idegen, miközben paradox módon az asztrológiát éppen Pico támadja.⁵¹³ Aristoteles nem csökkenő befolyása a curriculumban az egyébként inkább „platonista-újplatonista” humanizmus korában az egyetemeken leginkább azzal magyarázható, hogy Platon a tudományokat nem teljességében és szisztematikusan tárgyalja, amint azt Theodor Gaza kifejtette. Melanchthon osztotta Gaza nézetét: először Aristotelest kell gondosan tanulmányozni, csak utána lehet nagy haszonnal olvasni Platont.

Az aristotelesi filozófiát és a morálfilozófiát általában, nem az egyetemeken, legkevésbé az orvosi karokon támadták. A kritika kívülről jött, az újplatonikusoktól. Az orvosok filozófiai stúdiumát ez alig érintette. Még Gianfrancesco Pico della Mirandola (1469–1553) a keresztény tanokra szerinte károsan ható filozófia kifejezett ellenzője is kénytelen a jó orvosi

---

⁵¹⁰ *Physiologices libri hoc ordine legentur: De placitis Hippocratis et Platonis*, Gal., kizárólag Hippokrates és Galenos 29 könyvének felsorolását követően a harmincadik cím. In: *Modus docendi et discendi medicinam in Ingolstadiana Academia* (1555). A teljes szöveget E. Th. Nauck tette közzé: *Sudhoffs.Arch.* 40 (1956) pp. 1–14.

⁵¹¹ *Oratio de hominis dignitate*. 314.

⁵¹² Schultheisz, Emil: *Die Bedeutung der Philosophie des Giovanni Pico della Mirandola für die paracelsische Medizin*. In: *Festschrift 16. Paracelsustag. Internationale Paracelsus-Gesellschaft am 24. u. 25. September 1966 zu Salzburg zum 425. Todestag von Paracelsus*. Salzburg, 1966. pp. 84–89.

⁵¹³ „*Astrologia est fraus omnium pestilentissima si quidem illa ipsa et, quae philosophiam omnem corrumpit, medicinam adulterat...*” Ioannis Pico: *Opera*. Basiliae (1601) in *ast. proemium*, pag 280.

képzéshez szükséges filozófia javára engedményt tenni.⁵¹⁴ G. F. Pico azt írja, hogy egy a platóni filozófián alapuló tantervet szívesen látna. Kritikája csak az aristotelesi – akkor azonban az egyetemen hivatalos – filozófia ellen irányul. A humanista arisztotelizmus mellett jelentős, bár kevésbé látványos volt Platon felvétele a filozófia stúdiumába, amely mindhárom magasabb fakultást érintette. A platonizmus ugyanolyan fáziseltolódással, tehát későn tűnt fel az ars fakultáson, mint az orvosi karon a neóterikus tanok.

Niccolo Leoniceo Tomeo 1500 körül tartott Platon előadásai a paduai egyetemen még csak előfutárai voltak a század második felében tartott lekciónak.⁵¹⁵ Platoni dialógusokat 1570 és 1580 között a pisai és a ferrarai, később a római egyetem is felvesz a curriculumba, bár nem a kötelező tárgyak közé. A század vége felé több vizsgajegyzőkönyvben lehet a platóni filozófiából merített kérdésekkel találkozni. A mindig szívesen tárgyalt Timaeos mellett, Aristoteles Metafizikájának ellensúlyozására a Parmenidest adják elő. Ennek volt egy kifejezetten tancélú fordítása a „Platonis Parmenides seu de ideis Latine seorsim editus et brevioribus notis illustratus... praelectionibus explicandis” (Hafniae, 1598).⁵¹⁶

Az újplatonista gondolatrendszer az absztrakció fogalmának kibővítésével megteremtette azokat az előfeltételeket, melyek nélkül a természettudományok nem fejlődhetek volna. Mai ismereteink alapján az alchemia, asztrológia akkori nagy befolyása a tudományos életre pozitívan értékelendő.⁵¹⁷

Az arisztotelizmus a maga különféle irányzataival, amilyen pl. a Pomponazzi által képviselt heterodox arisztotelizmus a platonizmus különböző megjelenési formáiban pl. Ficino, Bruno, Pico, L. Valla vagy akár Paracelsus interpretálásában, az arisztoteléanus Melanchthon újabban sokat tárgyalt kryptoplatonizmusát is beleértve,⁵¹⁸ e korban oly mértékben összefonódtak, hogy teljes tisztaságukban nem ábrázolhatók. A reneszánsz filozófusok hallgatólagosan Pál apostol szavait követték: „Mindent megpróbáljatok, ami jó, azt megtartsátok” (Thessalonikabeliekhez írt I. levél, 5: 11).

⁵¹⁴ „Medicus enim a philosopho principia et fundamenta haurit medicinae, multaque mutuatur, quibus ad conciliandam sanitatem utatur (De studio divinae et humanae philosophiae). I. 5.; G. F. Pico: Opera quae extant omnia. (Basel, 1650) kiadása alapján.

⁵¹⁵ Schmitt, Ch. B. L'introduction de la philosophie platonicienne à la Renaissance. In: Platon et Aristotele à la Renaissance. (Paris, s. a.) 9. pp. 93–104.

⁵¹⁶ Kiadója Anders Krag, egyébként arisztoteléanus dán filozófus Melanchthon követője.

⁵¹⁷ Irodalmát lásd: Bernal, J. D.: Die Wissenschaft in der Geschichte. 3. Aufl. Berlin, 1967. – Hall, A. R.: Die Geburt der naturwissenschaftlichen Methode (Gutersloh, 1965). – Harig, G.: Schriften zur Geschichte der Naturwissenschaften (Berlin, 1983). – Az újplatonizmus magyarországi rendkívül nagy és igen korai befolyásáról lásd: Kulcsár Péter: Az újplatonizmus Magyarországon. = Irodalomtörténeti Közlemények 87 (1983) No. 1–3. pp. 41–47.

⁵¹⁸ Melanchthon 'platonizmusá'-ról lásd: Scheibler, H.: Reuchlins Einfluss auf Melanchthon. In: Herzig et al. (Hrsg.): Reuchlin. Sigmarigen, 1993. pp. 140–145. és Leinsle, U. G.: Das Ding und die Methode. Methodische Konstitution und Gegenstand der frühen protestantischen Metaphysik (Augsburg, 1985) pp. 11–20.

Melanchthon az orvosok között

A reformáció az orvosi studiumot kezdetben kevésbé befolyásolta, noha igen sok orvos már korán a reformáció híve lett. A reformáció intenciói a humanizmuséival megegyeztek, bizonyos gondolatok találkoztak, de az eltérés sem hanyagolható el. Luther Arisztotelésznek – a humanisták által éppen megújított és megerősített – természetfilozófiáját, tehát az akkori elméleti orvostan filozófiai alapját hevesen támadta. A teológiai indíttatású reformokból a többi fakultás mellett az orvosi kart sem akarta kihagyni. A kar megreformálását azonban átengedte maguknak az orvosoknak, akik ezt Melanchthon irányításával teljesen a humanizmus szellemében alakították, és egyáltalán nem antiarisztoteléanus módon. Luther medicináról szóló írásai és kijelentései arról tanúskodnak, hogy elsősorban mint érdeklődő laikus és paciens figyelte magát az orvoslást és az orvostant. Jellemző, amit a keresztény német nemességhez intézett írásában (*An den christlichen Adel deutscher Nation*) mond: „...az orvosokra hagyom, hogy fakultásaikat megreformálja, a jogászokat és teológusokat magamnak tartom” („Die Ertzte lasz ich yhr faculteten reformieren, die Juristen und Theologen nym ich fur mich...” – *betűhív közlés*).

Luther tehát nemcsak az orvosi fakultás reformját nem akarja konfesszionálisan befolyásolni, de a medicinát egészen átengedi a humanizmusnak. Amennyiben a *'Disputatio de homine'*-ben a medicina elveivel szemben támasztott teológiai igényről is lemond, ami a teológiai antropológiájában is megnyilvánul.

Ez a szemlélet Európa-szerte uralkodóvá vált a legtöbb protestáns és sok nem protestáns egyetemen. Így a medicina megőrizhette relatív vallási semlegességét, tudományának univerzalitását akkor is, amikor a valódi és szellemi vallásháborúk a szellemi centrumokat sem kímélték. Wittembergi protestantizmus művelődését és főleg egyetemi struktúráját, illetve studiumát nem Luther Márton, hanem humanista módon Philip Melanchthon alakította. Melanchthon meggyőződése szerint az új teológia csak egy nagyon széles műveltség alapján bontakozhat ki és fejlődhet tovább. Ehhez az alapdiszciplínák megújítása szükséges, melyek egyúttal a medicina alapjait is képezték, nem utolsósorban e céllal írt tankönyv segítségével, emellett a medicinának magának közvetlen megújításában sem csekély szerepe volt.

A 16. század medicináját három lényeges momentum alakította. A humanizmus ad fontes törekvésének megfelelően, az antik orvosi szövegek eredeti görög nyelven való tanulmányozása, illetve az új, „tisztá” és jó latin fordítások használata. Ezzel tulajdonképpen együtt jár a középkori arabizmus felfogásától, egyes teóriáitól és ideáitól való lassú eltávolodás. A források jobb megismerése maga után vonta – lassan és mintegy lappangva –

az antik auktorok addig megrendíthetetlen tekintélyének megingását. A fejlődés folyamán addig vitathatatlan kijelentéseik és írásaik ugyancsak lassan, elvesztették bizonyító erejüket, legalábbis részben, bár Galenosra ez kevésbé áll, írásaival óvatosan bántak, befolyása kezdetben nem csökkent. A 16. század egyetemi medicinájának ezt az új szemléletét maga is alakító nem orvos, de a medicina elméletében igencsak járatos humanista és reformátor Philipp Melanchthon (1497–1560) írásai igen jól tükrözik. A görög Galenos legkorábbi ismerői közé tartozott.

Az egyetemi oktatás is megérett a humanista szellemű modernizálásra. A tananyag reformja mellett különösen a nyelvi oktatás felújítása jellemzi ezt a korszakot. Erasmus leuweni Collegium Triumlingvarum (1516) volt Luther javaslatainak alapja. Gyakorlati megvalósítása és egyben elméleti megalapozása azonban Melanchthon nevéhez fűződik. Melanchthon híres görög nyelvtanát a 17. század elejéig negyvenhét alkalommal nyomtatták ki. Melanchthon wittenbergi székfoglalója „De corrigendis adolescentiae studiis” (1518. augusztus 29. olyan oktatási programot fogalmazott meg, mely egész Európa művelődésére befolyással volt. A 16. század sok szempontból ellentétes két ideológiája, a reformáció és a humanista tudományosság között, Melanchthon mintegy közvetítő szerepet töltve be, szorosabb kapcsolatot kívánt létrehozni a két irányzat között, amint az „Encomium Medicinae” c. írásából is kitűnik. Tulajdonképpen nem kis mértékben neki is köszönhetően alakult a wittenbergi egyetemen tanított medicina későskolasztikus medicinából humanista orvostanná. Ez az átalakulás következett be valamennyi északi egyetemen. Melanchthon hatása, számos tankönyvének is köszönhetően, rendkívüli volt. 1518 és 1531 között a triviumhoz kapcsolódó tankönyvei jelentek meg, 1536-tól számos természettudományos mű az ő előszavával indult útjára. 1538-tól jelentek meg azok a könyvei, melyek a fizika, antropológia, medicina és nem utolsósorban a történelem oktatásának alapjául szolgáltak. Ez a befolyás az orvosi stúdiumokra az orvostudomány történetét tárgyaló tankönyvekben nem kapott megfelelő hangsúlyt, jóllehet jelentősége különösen az északi egyetemeken igen nagy volt. Közvetlen befolyása volt az itt nagyszámban tanuló magyar orvosokra, azok képzésére.

A 15–16. század magyar diákjai a legnagyobb számban a német és olasz egyetemeket keresték fel, így ezek filozófia-stúdiuma alakította a kor legtöbb magyar orvosának szemléletét. A német egyetemeken számuk a reformáció után nemcsak a teológiai fakultáson növekedett meg, nőtt a studiosi medicinae száma is.

A reneszánsz-humanizmus nem a nagy rendszeralkotó filozófusok kora. Gazdag azonban a klasszikusokat interpretáló és kommentáló, tudományos munkájukban azokra építő,

produktív auktorokban. Különösen olyanokban, akiknek didaktikusan írott munkái igen alkalmasak voltak tárgyak elfogadtatására. Könyveik többnyire tankönyvek, a renovált egyetemi stúdiumok nélkülözhetetlen eszközévé váltak. Az északi egyetemeken vezéralakjuk Philip Melanchthon, a német reneszánsz-arisztotelizmus megújításának legjelentősebb személyisége, akinek célja mindent megelőzve, az egyetemi tanulmányok javítása, színvonalának emelése, a „tisztá” tanok oktatása volt.

A humanisták nem akartak változtatni a stúdium rendjén, Philip Melanchthon igen. Nevéhez olyan egyetemi reformsorozatok fűződnek, melyek a filozófiai alapok révén a protestáns német egyetemeken az elméleti orvosi stúdiumokat éppoly jelentős mértékben befolyásolták, mint a teológiai és jogi tanulmányokat, mindenekelőtt pedig mindhárom magasabb fakultás közös fundamentumát, az ars curriculumot. Az ars fakultás curriculumjának humanizmus kori feladatát tökéletesen fogalmazta meg Melanchthon az akadémiai fokozatokról szóló beszédében,⁵¹⁹ példaképpül véve az antik enciklopédiát. Előbb a formális diszciplínákat kell tanulni, a grammatikát és a dialektikát, hogy alapul szolgálhassanak. Ehhez csatlakozóan kell igen behatóan tanulmányozni a fizikát, matematikát és etikát. Az etika vezet be tanulókat a humán szemléletbe. A fizika a mozgás sokféleségét, az elemeket és a test természetét mutatja be. Ennek kapcsán kezd el az aristotelesi fizikával foglalkozni, miután 1515-ben még nemigen van kedve, hogy Spalatin kérésének eleget tegyen, aki fizikai előadások tartására kéri fel. 1526-ban azonban, mint orvosbarátjához, a humanista Camerarius-hoz írott leveléből kiderül, már elmélyülten foglalkozik az aristotelesi és galenosi fizikával és természetfilozófiával. Nagy nyomatékkal fejtegeti, hogy a dialektikánál nem kisebb mértékben van szükség a fizika tudására minden magasabb fakultáson.⁵²⁰

A tanulmányi rendről 1531-ben mondott beszédében az erkölcs- és természetfilozófia, mint a humanista műveltség és ezzel minden magasabb tudás része kap hangot.⁵²¹

Végül a filozófiáról szóló előadással fejezi be az egyetemi tanulmányok reformjáról, helyesebben reformjairól szóló írásait, melyekből világosan kitűnik, az egyes diszciplínák nem választhatók el egymástól, egymásra épülnek. Ez az az összefüggő anyag, *orbis doctrinarum*, amire a tudományoknak, de az egyházaknak is szüksége van⁵²² és egyetlen magasabb fakultás, az orvosi sem nélkülözheti. A medicina jelentőségéről, a tudományok között elfoglalt helyéről szóló írásaiból kitűnik, hogy Melanchthon a medicina elméletét és gyakorlatát egyaránt nagyra becsüli. Teológiai összefüggéseiben, mint Isten gondoskodásának

⁵¹⁹ De gradibus discentium. (1525) C. R. XI. 98–101.

⁵²⁰ C. R. I. 23; C. R. I. 803.

⁵²¹ De ordine discendi. (1531) C. R. XX. 209–214. Lásd még ehhez a tudatlanságot, a kuruzslókat elítélő írását: Decl. contra empiricos medicos. (1531) C. R. XI. 202–209.

⁵²² Quaestio academica, an philosophia pietati officiat, 1531, C. R. X. 689–691.

egyik megnyilvánulását fejt ki a „De dignitate artis medicinae”-ben (CR 11, 806–811). Az „Encomium medicinae”-ben pedig egyenesen azt írja, hogy ha butaság a tudományokat lebecsülni, a medicinát gyalázni nemhogy butaság, de egyenesen istentelenség: „Stultitiam esse sentimus contemnere reliquos artes, quas humanum ingenium excogitavit. At medicinam aspernari non stultitia, sed impietas est.” (CR 11, 199)

Melanchthon nem általában mint tanár, mint praeceptor, hanem mint filozófus tárgyalja és bizonyítja a filozófia szükségességét, a propedeutikus logikán túl, a magasabb stúdiumokban. Egyformán és egyforma súllyal szól a medicináról és a jogról, a teológiának természetszerűen nagyobb teret engedve. A magasabb fakultásokon művelt tudományok nem nélkülözhetik a filozófiát. Hogy a pszichológia, a fizika (természetfilozófia) az orvosok, az etika s vele összefüggésben a pszichológia pedig a jogászok számára szükséges, nyilvánvaló, mivel az orvostudomány és a jogtudomány lényegükénél fogva természetfilozófiai-fizikai, pszichológiai és etikai téziseket ültetnek át a gyakorlatba.⁵²³ A liberális humanista eruditio vezeti a tudományok oktatásáról, a tanrend kialakításáról szóló írásaiban is. A kor filozófiaoktatását az orvostan hallgatói, s a tanulni kész orvosok számára Melanchthon a német egyetemeken másfél évszázadra megszabta. A Németország határain túl működő protestáns egyetemek is igazodtak a reformokhoz.⁵²⁴ Melanchthon nagy érdeklődést mutatott a természettudományok iránt általában is, amint az a *Declamatio de doctrina physicae* (1550) című írásából is kitűnik.⁵²⁵ Melanchthon filozófiájában központi helyet foglal el a dialektika. Tudományrendszerében a dialektika nemcsak propedeutika, mely a jövőendő orvost, jogászt, teológust a tudományos módszerre tanítja, hanem tudásának része, az a logikai alaptudomány, mely a következetes gondolkodás alapjául szolgál, igaz és megbízható állításokat tesz lehetővé: „ars seu via recte, ordine et perspicere docendi”.⁵²⁶ Igazat ad az orvos-filozófus Petrus Hispanusnak, aki a *Summulae logicales*-ben a dialektikát „ars artium, scientia scientiarum”-nak nevezi.)⁵²⁷ Benne találhatók a fontes artium: amit tanít, az minden terület

⁵²³ Cf. a 'De anima' 1540-es kiadásainak ajánlását, III. 908–10, az 1552. a fizikához VII. 472 ff., továbbá De an. XIII. 5–8. 160, phys. 189–92, de phil. XI. 278 ff., az etikához libr. eth. 277–280.

⁵²⁴ A 'Dispositiones Rhetoricae'-t is felhasználta, hogy a tudományok értékét és helyét meghatározza, C. R. XI. 278–284. (Petersen 48.) Melanchthon liberális eruditioja, mellyel az egyetemi reformokat végigvitte, s amely a protestáns egyetemek teoretikus orvosi stúdiumait is alakította, azon az eklektikus filozófián alapult, melyben a legdisparátabb elemek ötvöződtek egységes antropológiai szemléletté. Az egyetemi reformokra vonatkozó munkásságának újabb irodalmát lásd: Baumgart, Peter: Humanistische Bildungsreform an deutschen Universitäten des 16. Jahrhunderts. In: Reinhard, W. (Hrsg.): Humanismus im Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts (Weinheim, 1984). (Mitt. XII. der Komm. für Humanismusforschung. pp. 171–197.)

⁵²⁵ Részletesen tárgyalja Maurer, Wilhelm: Melanchthon und die Naturwissenschaft seiner Zeit. = Arch. f. Kirchengesch. 44 (1962) pp. 199–226.

⁵²⁶ Erotemata. XIII. 513 f. és De dialectices C. R. XI. 159–160. Petersen op. cit. 66; De Philosophia. C. R. XI. 278–281.

⁵²⁷ A régi Aristoteles-kommentátorok közül két orvost említ nagy reverenciával – Galenoson kívül – Avicennát és Petrus Hispanust. (C. R. XI. 231). Vö. Dilthey: op. cit. II. p. 188.

metodikai alapja. Ami pedig a szigorúan vett szaktudományokat illeti, így a medicinát is, azok dialektika nélkül egyáltalán nem tanulmányozhatók, tehát nem is taníthatók. Az, ami dialektika nélkül elsajátítható, csak halvány árnyéka az igazi tudománynak.⁵²⁸ Dialektikájában nemcsak a *Summulae logicales*hez csatlakozik több helyen, nem idegen tőle Lorenzo Valla *Dialecticae disputationes*-e sem.⁵²⁹ A dialektika hasonló felfogása Rudolf Agricolánál (1444–1485) olvasható, akinek Dialektikája nem más, mint humanista logika, amely Aristotelesből, Ciceróból és Quintilianusból merít.⁵³⁰ A helmstedti egyetem 1576. évi statútuma kötelező tankönyvnek rendeli. Filozófiája alapján nem más, mint egyfajta megújított, de eklektikus arisztotelizmus, amit természetesen nem a skolasztikus tankönyvekből merített, mely a keresztény hittel, az azt értelmező protestáns teológiával ötvözve válik egy bizonyos mértékig önálló filozófiává. Humanista társaihoz hasonlóan célja, hogy a tiszta, az eredeti Aristotelest helyreállítsa. Tény azonban, hogy Aristoteles filozófiájának nominalista értelmezésétől soha nem szabadult meg teljesen.⁵³¹

A studiosus medicinae különösen foglalkoztató fizikája, miképpen minden filozófiai írása, tankönyv. Jóllehet szerényen azt írja, hogy a fizika területén az orvosok hivatottabbak lettek volna a könyv megírására, a teljesség kedvéért azonban e nagy feladatot is vállalta,⁵³² úgy vélvén, az univerzálisan képzett tudós, aki nincs távol a reneszánsz *l'uomo universale*jának ideáljától, a természetben is kell hogy ismerje a legújabb kutatásokat. Ez a könyv a természetfilozófiai hangvételű fizika: *Initia doctrinae physicae* (Lipsiae, 1549) (*Dictata in Academia Wittenbergensi*). A kapcsolat már a könyv írásakor is szoros volt az ars és az orvosi karral. Milyen elmélyülten foglalkozik Melanchthon az orvostannal, nemcsak ebből a könyvből derül ki, de többek között a kor egyik legjelentősebb orvos-humanistájához, Leonhard Fuchshoz és Camerariushoz írott leveléből is.⁵³³ Melanchthon 1553-ban arra kéri barátját, Joachim Camerariust, írja ki számára azokat a Galenos szövegeket, amelyeket fizikája számára felhasználhatónak, ill. használandónak tart, mint ahogy ezt megelőzően tette

⁵²⁸ (E) VI. 655; XI. 190; Ehhez lásd még: Gohlke, Paul: *Die Lehre von der Abstraktion bei Plato und Aristoteles*. 1914.

⁵²⁹ Prantl: *Geschichte der Philosophie*. III. pp. 35–37.

⁵³⁰ *De inventione dialectica libri tres*. Hasonló munka, az 'Epistola de formando studio' című írása. Ebben Aristotelessel egyenrangú forrás Cicero és Seneca. Vö. Meier, F.: *Melanchthon als Philosoph*. Arch. f. Philosophie (XVII.) Bd. X. pp. 448–449.

⁵³¹ Meier, F.: *Melanchthon als Philosoph*. = Arch. f. Philosophie. Bd. X. p. 450. A filozófia helyének a stúdiumban való meghatározását megnehezíti, különösen az orvosi curriculumban, a filozófia szóhasználata Melanchthonnál. Magát a filozófia kifejezést többféle formában használja, hol általában bölcsesség és bölcsélet értelmében, hol az ars képzést jelenti egészében, máskor az ars képzést a grammatika kivételével, más szöveghelyen a dialektikát, fizikát és etikát a matematika és asztronómia kizárásával és végül jelenti nála a specifikus képzettséget is. A jelentés gyakran csak a teljes szövegből derül ki. Az értelmezésre vonatkozóan lásd: Meier: op. cit. p. 453.

⁵³² C. R. VII. 475. Vö. Meier: op. cit. p. 75.

⁵³³ C. R. II. 718., lásd: Meier: op. cit. p. 110.

a De anima kapcsán az anatómiával.⁵³⁴ Ennek ismeretében olvassa majd újra az aristotelesi fizikát, hogy igazi tiszta tant nyújthasson: „vera doctrina qualis est Aristotelica sumpta ex Hippocratis”. A fizika tankönyv kétségtelenül úttörő. Hatása mély és hosszantartó. Ricardo Pozzo közöl egy 16. századi előadási kéziratot, ami az *Initia doctrinae physicae* alapján készült.⁵³⁵ Ez az interpretáció képet ad a fizikakompendium egyetemi felhasználásáról.

Az *Initia* szövege azoknak az egyetemi előadásoknak az alapján készült, melyeket Melanchthon a harmincas években tartott. Ezekben a lectionibus Aristoteles természetfilozófiai és metafizikai írásait (*De caelo*, *Physica*, *De generatione et corruptione*, *Meteorologica*, *De anima*) kapcsolja össze Platon Timaiosának kozmológiájával. Az erre való utalások a keresztény újplatonizmus hagyományaira vezethetők vissza. Az aristotelesi írások annak a szövegcorpusnak felelnek meg, melyeket a humanista módon reformált német egyetemek tanrendjében ajánlottak. A válogatás kritériuma az antik doktrinák és teóriák és a keresztény tan összeegyeztethetősége. A medicina, a teológia és a természettudomány viszonyát taglalva az *Initia doctrinae physicae*ben arra a következtetésre jut, hogy a természet alapos ismerete megerősíti a Teremtésben, az Istenben való hitet, megvilágítja a világ keletkezésének gondolatát, mely utóbbi egyben cáfolata az epikureusoknak és a sztoikusoknak a világ „véletlen” keletkezéséről szóló tarthatatlan tanának. Ezzel, a számos előadásában hirdetett és sok munkájában kifejtett tézisével nagymértékben járult hozzá a természettudományok és az orvostan, mint tudomány elfogadásához. A könyvet Melanchthon az artes fakultás mindazon hallgatóinak szánta, akik orvosi vagy jogi tanulmányokat kívántak később folytatni.

A könyv a 17. századig több egyetemen a statutumokban előírt tankönyv maradt. 1574-ben a helmstedti egyetemen a *physicae* professor feladata, hogy Melanchthon fizikáját és physiologiáját kommentálja, tehát azok alapján adjon elő.⁵³⁶ Ezekben a statutumokban Melanchthon mind a természettanban, mind a filozófiában elismert tekintélyként jelenik meg.⁵³⁷

⁵³⁴ Vö. Corp. Ref. II. 687; Petersen: 75. C. R. XIII. 183.

⁵³⁵ Pozzo, Riccardo: *Wissenschaft und Reformation. Die Beispiele der Universitäten Königsberg und Helmstedt. Ber.zur Wissenschaftsgesch.* 16 (1995) p. 103. – Köszönettel tartozom R. Pozzo egyetemi magántanárnak (Milano), aki az egész kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.

⁵³⁶ *Die Statuten der Universität Helmstedt.* Hrsg. von Peter Baumgart – E. Pitz, Göttingen 1963. „...explicabit commentaria Philippi de Physica conscripta. Item libellum de anima (cuius lectiones tamen medici sibi sumunt) assidue leget subinde absolutam operam repetendo, cum sine eiusmodi doctrina nec studiosus haberi possit quisquam nec in altioribus recte informari.” par. 378. pag. 164.

⁵³⁷ Pozzo: op. cit. p. 106.

Az orvosi fakultásokon kedvelt interdiszciplináris tankönyvek között az *Initia doctrinae physicae* az, melynek hivatkozásai között a legtöbbször találkozunk Galenossal. A medicina iránti érdeklődését számos más írása is tanúsítja. Mint *sensu strictiori* filozófiai munkáinak megfelelő passzusaiban, itt még inkább nyilvánvaló Galenos befolyása. A tanaira való hivatkozás, Aristoteles és Theophrastos mellett végigvonul a Fizikán. Galenos kétségtelenül természettudományi-orvosi forrásul szolgált Melanchthonnak Aristoteles mellett. Ez annál is inkább érthető, mivel tudvalevő, hogy a Galenosi szisztémának számos eleme aristotelesi írásokig követhető. Az aristotelesi fizika igazságát bizonyítva Galenost hívja tanúul: Aristoteles fektette le a fizika alapjait, Galenos építette fel.⁵³⁸

Ad fontes törekvése a filozófus Galenoshoz is elvezeti. Galenos jelentőségét a filozófia és annak oktatása szempontjából Melanchthon megerősíti. Ahogy Aristoteles tanult Hippokratestól és Platontól, úgy vezeti vissza a megújult aristotelesi filozófiát az „igazi tant” Alexander Aphrodisiensis mellett Galenosra.⁵³⁹ Meggyőződéssel vallja, hogy Galenos nélkül a filozófiában nem lehet elindulni és Galenos kommentárjai nélkül Aristoteles doktrínái nem elég világosak. Amit Galenos a természetfilozófiáról ír, a legjobb és legteljesebb, amivel eddig rendelkezünk.⁵⁴⁰ Nemcsak Galenos. természetfilozófiáját értékelte, de logikáját és ismeretelméletét is.⁵⁴¹ Még Galenos ama doktrínája sem egészen idegen tőle, mely szerint az anatómia princípiuma a teológia kezdete.⁵⁴² Azt azonban hangsúlyoznom kell, hogy bármennyire gyakran hivatkozik Galenosra, a humanizmuskor legújabb orvosi ismereteit sem hanyagolja el. Vesalius s a már említett Leonhard Fuchs és Camerarius jelentik a legújabb ismeretek forrását e téren az ő számára is.⁵⁴³

---

⁵³⁸ C. R. XIII. 656., Galenost az orvost olyan nagyra becsüli, hogy összes műveinek második görög kiadásához írott előszavában Aszklépiadész és Hippokrates mellé helyezi (Galenus libr. partes I–V, Basel, Cratander 1531. Praefatio). Vö. még *Oratio de vita Galeni* C. R. XI. 495 ff. írásainak hibáit, tévedéseit nem Galenosnak, hanem szövegtorzításnak tulajdonítja. Panaszolja a középkori Galenos fordítások nyelvi hibáit, alacsony színvonalát. Ha valaki Galenos könyveinek régebbi fordítását veszi kezébe – írja – egy sorát sem ismeri fel. („Accipiat aliquis in manus veterem librorum ipsius *νισαρφατεμ* non unum versum Galeni agnoscat, ita barbarico coeno omnia obruta distorta ac foedita videbit...”. C. R. XI. 863–64.)

⁵³⁹ C. R. XI. 652; XII. 262; III. 914. Vö. Meier: op. cit. 84.

⁵⁴⁰ Lásd ehhez: *Praefatio in Galenum*. (Corp. Ref. III. 490 ff.) és *Decl. de vita Galeni*. (C. R. XI. 495 ff.).

⁵⁴¹ C. R. II. 687, 702; C. R. II. 687, a Spalatinhoz 1519. III. 13-án írt levélben is Galenost dicséri.

⁵⁴² C. R. XI. 501. Meier: op. cit. 91.

⁵⁴³ C. R. VII. 1127.

Galenos hatása ismerhető fel a *De animában* (1540),⁵⁴⁴ melyet mind az ars, mind a felsőbb fakultások, elsősorban a medicina és a teológia hallgatói részére írt.

Ez a széles körben elterjedt, valóban interdiszciplináris tankönyv 1540-ben mint *Commentarius de anima* jelent meg először. Többszöri utánnyomást követően átdolgozva és kiegészítve 1552-ben *Liber de anima* címen jelent meg újra. Számos új és több kommentált újabb kiadása sok hallgatói generáció körében aratott sikert.

Eredetileg egy a természettudományokat átfogó „*Physica*” tankönyvnek szánta a *Commentarius de animát*, melyben az embert, mint a természet részét ábrázolja, nem pusztán filozófiai-elméleti szempontból taglalva, hanem az anatómia révén, figyelemmel az élettani ismeretek tárgyalásával az emberi testet is be akarta mutatni. Ehhez Galenos írásait vette alapul. Humanista orvos barátjához, Leonhard Fuchshoz (1501–1550) írt leveléből tudjuk, hogy Fuchs segítségét kérte a legmegfelelőbb Galenos helyek felkutatásában (*Corp. Ref.* 2, 718–719, 1534). Hasonló tartalmú levelet intézett szintén régi jó barátjához, az ugyancsak humanista orvoshoz és filozófushoz Joachim Camerariushoz (1500–1574) is (*CR* 2, 686–687, 1533).

Elsőként a nagy természettudományi műből mégis csak a lelket és az ember természetét tárgyaló *Commentarius de animát* adta ki. Lélektani írásában a jobb megértés kedvéért eredeti tervének megfelelően megírta az anatómia és az életjelenségek alapjait, az ismeretanyag a könyvnek majd a felét teszi ki. Az anatómiai, élettani érvelés megkülönbözteti Melanchthon

⁵⁴⁴ Hosszú évtizedekig tartozott az alaptankönyvek közé. A greifswaldi egyetem orvosi fakultásán pl. az ún. bevezető olvasmányok között írja elő az 1596. évi statutum. Valójában még a 17. században is a libri audiendi között találjuk. Mindkét kiadás annyiban tér el az akkoriban kedvelt 'de anima'-írástól, hogy terjedelmüknek csaknem fele az anatómiai és élettani alapismereteket foglalja össze. Az anatómiáról szólva Melanchthon azt fejtegeti, hogy mivel az anatómia az istenség jeleit (*vestigia divinitatis*) is kifejezi, egyenesen gyalázatos dolog nem törekedni a test felépítésének megismerésére („...turpe est hominum prorsus ignorare sui corporis, ut ita dicam, aedificium presertim cum ad valetudinem et ad mores haec cognitio plurimam conducatur”), már csak azért is, mert ez az ismeret járul hozzá leginkább az egészséghez és az erkölchöz. *Commentarius* 32). Vivian Nutton is utal arra, hogy az anatómia, és hozzá kell tennem, az élettan, filozófiai-teológiai színezetű interpretálása nem volt szokatlan a 16. század orvosi és filozófiai irodalmában. Nutton, V.: Wittenberg anatomy. In: Groll, D. P. – Cunningham, A. (ed.): *Medicine and the Reformation* (London, 1993). Ez nem állt ellentétben az anatómia kutatásának, egzakt megismerésének törekvéssel. A 'Commentarius' az egész antropológia tankönyve, benne azonban még nem találhatók meg a legújabb ismeretek. A 12 évvel később kiadott 'Liber' már nagymértékben támaszkodik az autores recentioresra. A 'Fabrica'-t most már jól ismerő, Vesaliust többször név szerint idéző Melanchthon szemében azonban Galenos tekintelye semmit sem csökkent. A galenosi anatómia számára is nyilvánvaló hibáit most sem Galenosnak rója fel. A Vesalius előttiak tévedtek, 'multi errarunt ante Vesalium' (sic!), illetve a bajok forrása a romlott szöveg (*libri depravati*), (*C. R.* XIII. 62.). Jól ismerte a 'Fabricá'-t. Saját példánya volt, amit margináliákkal látott el, s még egy 'De consideratione humani corporis fabrica' című verset is írt bele. (Kinyomtatva *C. R.* X. 610.). Tipikusan humanista attitűd vezette Vesaliust Galenos tekintélyéből fakadóan addig nem vitatott anatómiai leírások ellenőrzéséhez s a helyes tények megállapításához. Az 1542-ben megjelent latin Galenos-kiadásból fordította görögből Galenos legfontosabb anatómiai írásait. Ezenközben feltűnt egyes galenosi leírások s saját sectios tapasztalatai közötti jelentős különbség. Meg kell jegyezni, hogy Vesalius élettani koncepciója változatlanul a galenosi elképzelések keretein belül maradt. Melanchthon, aki saját 'Fabrica' példányából dolgozott, s a könyvhöz egy Vesaliust dicsérő saját költeményét csatolta ('De consideratione humani corporis' *CR* 10. 610.), – szemben kora sok anatómia professzorával – teljes mértékben akceptálta Vesalius művét, melyet mint '...locupletissimum opus viri peritissimi'-t dicsért.

ezen művét a 16. század többi, nem kisszámú *De anima* címet viselő írásaitól. Még a kor legjelentősebb, Melanchthon által a *Commentarius* előszavában is ajánlott Európa-szerte használatos *De anima et vita libri tres*, a nagyhírű spanyol humanista Juan Louis Vives (1492–1540) híres pszichológiája sem tartalmaz anatómiai fejezetet, Melanchthon a szemléletben, a pszichologia filozófiai aspektusában hoz teljesen újat, befolyásolván ezzel az egyetemi filozófiai-pszichológiai oktatást. Anatómiai leírását már az új görög Galenosból merítette, akit a „*medicina forrása*”-ként említ.

A *Commentarius de anima* teológiai-filozófiai vonatkozása nem más, mint a léleknek – amivel a bűnösség és a megváltás szorosan összefügg – a test felépítésével és működésével való kapcsolata. Ugyanakkor a benne tárgyalt anatómia annak bizonyítására is szolgál, hogy a természet nem véletlenül összerakott részecskékből áll, hanem teremtő szellem munkája. Az anatómia-élettan tárgyalását Melanchthon filozófiai-teológiai szempontból is elengedhetetlennek tartja, mivel a lélek funkciójáról beszélni különböző erői és képességei között különbséget tenni „értelmetlen”, a test ezeket kifejtő (működtető) szerveinek ismerete nélkül: „*Quid est organum? – kérdezi. Est pars corporis animati, certo temperamento et situ condita ad certas functiones, aptas illi naturae*”. Ezeken túlmenően, az anatómia annak bizonyítékául is szolgál, hogy a természet nem véletlenül összeállt atomokból jött létre, hanem teremtő szellem munkájának eredménye. A tanulók, mikor az emberi testet vizsgálják, úgy közelítsék meg, mintha templomba, szentélybe lépnének. Az anatómia tehát az istenség nyomát, *Vestigis divinitatis* mutatja, melyek a teremtés folyamán keletkeztek. A monoteista, bár nem keresztény Galenosra is hivatkozva jut el a következtetésig. Az emberi test ismerete arra készíteti, hogy egy a természetben uralkodó szellemi erőt lássunk, *ultima analysi* tehát az anatómia és funkciója Isten megismeréséhez vezet. (*Comment.* fol. 32 recto és fol. 2. r.)

Galenos nemcsak az élettanban és az anatómiában, de a lélektanban is abszolút tekintély, mert mint megjegyzi, ő jár legközelebb a „*vitalis ac animalis spiritus*” megértéséhez.⁵⁴⁵ A pszichológiát a magasabb fakultásokon (a jogit kivéve) a *physica* részeként kezelték, ilyenformán került a protestáns egyetemek lekcioiba.

Klasszikus egyetemi tankönyv. Valójában nem egyszerűen „csak” pszichológia, hanem egy teljes antropológia. Vesalius, Leonhard Fuchs és más hozzáértő *medici neoterici*, közöttük Kaspar Peucer⁵⁴⁶ írásainak és tanácsainak felhasználásával készült. Valószínűleg orvosbarátai és tanácsadói is arra készítették, hogy Galenossal foglalkozzék. Galenos

---

⁵⁴⁵ C. R. XIII. 116.

⁵⁴⁶ Kaspar Peucer (1525–1602) Melanchthon tanítványa és veje, orvosdoktor és a matematika tanára a wittenbergi egyetemen, az anhalti herceg udvari orvosa. A wittenbergi paracelsisták köréhez tartozott. Főműve a '*Commentarius de praecipuis divinationum generibus*' (Wittenberg, 1553) nyolc kiadást ért meg.

nedvtanát és a pneumatant átvéve a mű *sensu strictiori* pszichológiája inkább galenosi, mint aristotelesi elgondoláson nyugszik.⁵⁴⁷ Melanchthon a klasszikus forrásokon és a vele kapcsolatban álló orvoshumanisták munkáin kívül jól ismeri korának jelentős irodalmát. A *De animában* Louis Vives pszichológiai munkáját ajánlja olvasóinak további tanulmányozás, e témában való elmélyülés végett.⁵⁴⁸ A *De anima* nemcsak egyetemi tankönyv. Orvosok és teológusok *promotio*juk után is szívesen olvassák. Melanchthon *physiologiájához* egy kifejezetten orvosoknak szóló, tanítási céllal készített kommentárt írt egy ugyancsak orvos-filozófus tanítványa Matthäus Dresser, *De partibus corporis humani et de anima eiusque potentiis libri II.* (Wittenberg 1580. és 1583.)

Jóllehet nem tankönyv, a 16. századi, a galenizmus mellett élő hippokratizmus szemléletének megerősítésében jelentős szerepe volt annak a filozófiai eszmefuttatásnak, amit a *medicina* elmélete iránt nemcsak tanárként, de teológusként is érdeklődést mutató Melanchthon Hippokratesről mondott ill. írt. „*De Hippocrate*” cím alatt megjelent⁵⁴⁹ declamatióban a filozófia és a *medicina* összefüggéséről szól. A helyes orvosi eljárás (*ratio*) és a filozófiailag megalapozott tudományos tan (*doctrina*) együttes alkalmazása különbözteti meg az orvost a sarlatántól. Ehhez a gondolathoz kapcsolódik Melanchthon egy másik beszéde, „*contra empiricos medicos*”, melyben kemény ítéletet mond az akkor is divatos kuruzslás ellen, ebben az írásban is ismételten hangsúlyozván, hogy a filozófia és vele összefüggően, a *medicina* elméletének alapos ismerete nélkül senki sem lehet orvos. Az *optimus medicus* topost említve, dicséri Hippokratest, akit Platon és Aristoteles joggal tartottak nagyra. Azt a gondolatot, hogy Aristoteles természettanának egy része is Hippokratesre vezethető vissza, Melanchthon szintén a galenosi tradícióból meríti, Galenos „*De Placitis Hippocratis et Platonis*” c. írásából (Kuhn VIII. 534) ahol Galenos nemcsak párhuzamot von több helyen, pl. a nedvtan tárgyalásánál Platon és Hippokrates között, de arra is utal, hogy Hippokratestől Aristoteles is merített. Ebben az írásban is kifejti, hogy csak a filozófia alkalmas arra, hogy az orvost képessé tegye a természetben a *ratio mirabilis*

⁵⁴⁷ A *spiritus sanctus* jámbor embereknél keveredik a szívben és agyban lévő 'testi' spiritussal és elősegíti Isten megismerését. A galenosi *pneuma-* (*spiritus*) tant a 'De placitis Hippocratis et Platonis' alapján tárgyalja, illetve onnan vett idézetekkel támogatja (C. R. XIII. 88–89.). A kézirat lezárása után jelent meg J. Helm rendkívül alapos, kitűnő tanulmánya 'Die Galenrezeption in Philipp Melanchthons De anima'. (1540/1552) = *Med Hist. Journal* 31 (1996) pp. 298–331. Helm egybeveti a galenosi görög szövegeket a Melanchthoni művek megfelelő részeivel. A szöveghelyek precíz elemzésén alapuló fejtegetései teljesen világossá teszik Melanchthon antropológiai Galenos-recepcióját.

⁵⁴⁸ C. R. III. 907 ff. az ajánlás p. 911. Juan Louis Vives (1492–1540) nagy tudású humanista. Párizsban egyetemi tanár, Londonban rövid ideig VIII. Henrik udvarában *praeceptor*. 'De anima et vita libri III.' 1538-ban jelent meg Baselben, tehát nem sokkal Melanchthon 'De animá'-ját megelőzően. Vives maga is eklektikus arisztoteliánus. Az egyetemi oktatás és tudományfelosztás szempontjából érdekes opusában foglaltak (*De disciplina libri XX.*, Amsterdam 1535.) mind aristotelesi írások, ill. kommentárok.

⁵⁴⁹ C. R. 11, 503–509.

megismerésére, a teremtés és a természetben megnyilvánuló vestigia Dei megértésére, újfent Hippokrates tanaival erősítve ezt a gondolatot. A Kr. e. 370–360 között platoni dialógust, a Phaidros-t idézi (Platon Phrd. 270 c-d), mely szerint Hippokrates azt tanította, hogy ha az emberi test természetét akarjuk megismerni, a természet egészét kell megismerni. Beszédének utolsó bekezdésében Melanchthon azokat a fogalmakat foglalja össze, melyek egy filozófiai képzett, a medicina elméletében, irodalmában járatos humanista kulcsszavai: usus, doctrina, causa, ratio, ars, humanitas. Hippokratesről szóló beszédének formájául a humanista declamatiót, ezt a művészi csiszolt beszédformát választotta, mely akkor vált kedvelt irodalmi műfajjá az egyetemeken is.

Melanchthon kora egyik legproduktívabb tankönyvírója. Tankönyveinek szerkezete logikailag is mesteri, szövegük világos és jól áttekinthető. Dilthey⁵⁵⁰ szerint didaktikusan az elképzelhető legjobb tankönyvek. Tankönyvei egyszerűségében Melanchthon tartotta magát Dürerhez „simplicitatem summum esse artis decus”, míg stílusában az aristotelesi „amodiotatem” elvét vallotta. Gondolatmenetüket illetően tankönyvei közvetve vagy közvetlenül túlnyomórészt Aristotelesre alapszanak. Ugyanakkor figyelemreméltó, különösen a medicina szempontjából, hogy éppen az orvosok számára igen jelentős, különös gondot okozó fizikájában, Aristotelesselel ellentétben, Isten a kiindulópont – legalábbis formálisan. Teológiai érdekből pedig a kopernikuszi tant nem fogadja el.⁵⁵¹ Nem vitás, Melanchthon „eklektikus arisztotelianus”, akinek filozófiai-pedagógiai munkásságát tanítványai folytatják.

Qui bene distinguit, bene docet: Taurellus és Zabarella

A megújult teológiai kutatás, a gyakori és mélyenszántó viták kedveztek a filozófiai vizsgálódásoknak. A filozófiát nem csupán a teológia ancillájaként kezelték. Kutatása, művelése minden magasabb fakultáson új lendületet kapott. Melanchthonnak és követőinek munkássága az orvosi fakultáson is újra érdeklődést ébreszt a filozófia iránt, mely kezdett már rutinná válni a curriculumban.

A filozófia professzorai között, nem egy, a filozófiát és a medicinát egyaránt művelő és tanító tanárral találkozunk. Többen Melanchthon tanítványai s még többen követői is.

---

⁵⁵⁰ Dilthey, Wilhelm: Das natürliche System der Geisteswissenschaften, Dritter Artikel. In: Archiv für Geschichte der Philosophie. 1893. pp. 226–227.

⁵⁵¹ Vö.: Müller, Konrad: Phil. Melanchthon und das kopernikanische Weltsystem. = Centaurus 9 (1963/64) pp. 16–28. Melanchthont joggal tartjuk a természettudományokban is járatos humanista tudósnak, mégis kora embereként, a magia naturalis sem áll távol tőle. Kozmológiájában helyet kap az asztrológiai és az ezoterikus tudományokat is hajlandó befogadni.

Közülük néhánynak még a neve sem található orvostörténeti monográfiákban, jóllehet a filozófiatörténetben írásaik nem ismeretlenek. Másokat ugyan orvosként, „jegyez” az irodalom, de nem érdektelen filozófiai műveikről, ill. egyetemi előadásairól alig vagy egyáltalán nem esik szó. Ezeknek az orvos-filozófusoknak pedig szerepük volt a 16–17. század filozófia oktatásában, az orvosi szemlélet, a tudományos teóriák alakításában.

A franciák, angolok és olaszok nagy metafizikai iskolái mellett a 16. század végétől a német egyetemeken egyre erősebbé válik a metafizikával átszőtt „Schulphilosophie”, mely teljességét majd Leibniz filozófiájában éri el.

A reformációt követően ismét fellángol a „hit és tudás” régi (és örök) problematikája körüli vita, ami a filozófiát a metafizika irányába vezeti. A hit és tudás kérdésében lévő feszültség nemcsak a teológiai fakultáson belül észlelhető. Tisztán filozófiai s bizonyos mértékben orvosi kérdésként is felmerül: A kérdésre a filozófusoknak kellett válaszolniuk. A metafizika és az ismeretelmélet eme egyik alapkérdését – még mielőtt az aristotelesi metafizika a protestáns egyetemeken virágkorához érkezett volna – egy orvos-filozófus foglalta össze és gondolta újra át: Nicolaus Taurellus.⁵⁵² Munkássága sokkal jelentősebb, mintsem arra orvos kortársai gyér utalásaiból következtetni lehet. Az orvos Taurellus mint filozófus igazi metafizikus, sőt „korának egyik legügyesebb metafizikusa”.⁵⁵³

A tübingeni egyetemen kezdte orvosi tanulmányait. Baselban promoveált. Baseli és strassburgi orvosi gyakorlatot követően 1576-ban lett a Baseli egyetemen a morálfilozófia, 1580-tól pedig az altdorfi egyetemen az orvostan tanára. Alig 26 esztendő, amikor megjelenik metafizikája: „Philosophiae triumphus, metaphysica philosophandi methodus” 1573.

Jelentősebb orvosi írásai: *Annotationes in quosdam libros Arnoldi de Villanova* (Basel, 1585), *De vita et morte libellus* (Basel, 1586) sem nélkülözik a filozófiai eszmefuttatásokat,

⁵⁵² Eredetileg Oechslein (1541–1606). Nemcsak latinizált neve jelzi humanista voltát, de egész életműve és egyetemi állomásai is. Baselben még az eloquentia és az etika tanára (1579), később a württembergi herceg udvari orvosa, majd az újonnan alapított altdorfi egyetemen a medicina, az ars fakultáson a philosophia naturalis és a metafizika rendes tanára. A filozófiai karnak több ízben dékánja. Burckhardt, A.: *Geschichte der medizinischen Fakultät zu Basel. 1460–1900.* (Basel, 1917), 17 f, valamint Recktenwald, H.: *Die Fränkische Universität Altdorf.* (Nürnberg, 1966), 17. és 79. f. A Jöcher által említett 'Epistolae medicae'-nek, mely Joh. Hornung 'Cistae medicae' c. írásával együtt jelent meg, nem sikerült nyomára bukkannom.

⁵⁵³ „Il était certainement l'un plus habiles Metaphysicus de ça temps-la”. Bayle. Dict. 'Taurelle'. Idézi Schmid. Schwarzenberg, F. X.: *Nikolaus Taurellus, der erste deutsche Philosoph.* Erlangen, 1864. (2. Ausg.) p. 127. Vö. még Petersen: op cit. 212 sequ. Orvostörténeti monográfiákban nem találkozom Taurellus nevével. Ch. G. Kestner két kötetes 'Bibliotheca Medica'-jában említi Taurellust, megadva a 'Med. Praedict.' teljes címét a semiológiai írások között. Egyetlen más munkáját sem említi. Vö. Christ, Guil – Kestneri P. et M. D.: *Bibliotheca Medica etc.* (Jena, 1746) pp. 504–505. A könyvre Magyar László volt szíves felhívni figyelmet. Jöcher így ír róla: „...ein Philosophus und Medicus... Er hatte einen feurigen Geist und eine tiefe Einsicht in die philosophischen Wissenschaften, wobey es ihm nicht an Muth mangelte, seine Gedanken frey zu bekennen, und in Schrifften an Tag zu legen.” In: *Allg. Gelehrten-Lexikon.* pp. 1028–1029.

mint ahogy a *Theses physicae*, sőt még a *Theses medicae* című értekezései sem. A *Theses de portibus corporis humani* (Altdorf, 1583) anatómiai-élettani mű. Alapvető írása az az orvosi műve, melyben az orvos és a filozófus együtt szólal meg, az 1581-ben kiadott *Medicae Praedictionis Methodus* (Frankfurt, 1521). Ebben a semiotika és diagnostika alapvető elméleti és gyakorlati kérdéseit tárgyalja. Előszavában szól a medicina és a metafizika kapcsolatáról. A *De rerum aeternitate*-ben (1604) pedig a Taurellus-féle metafizika egyik központi kérdése tér ismételtelen vissza, a hit és a tudás viszonya.

A *Medicae Praedictionis Methodus* előszava s minden filozófiai írása arról tanúskodik, hogy mindennekfelett valónak tartja a filozófia s vele minden tudomány szabadságát. Tudjuk, a humanizmus kora távolról sem szabadult meg a tekintélyelvűtől, annak gyakorlatától. A középkori egyetem tradíciójával szembehelyezkedik Lorenzo Valla, amikor a „*Dialecticae Disputationes*” praefatiojában megjegyzi, szégyenletes dolog a diákokat arra kötelezni, hogy Aristotelesnek soha ne mondjanak ellent.⁵⁵⁴ Az önálló vélemény kimondásának jogához ragaszkodik igazi humanistához illően Giovanni Pico della Mirandola is, amikor azt fejtegeti, nem szükséges valamely iskolához tartoznia annak, aki saját véleményét hirdeti. Ezt akkor mondja és írja, amikor az egyetemeken a tekintélytisztelt dominál.⁵⁵⁵ Nemritkán új gondolatot, felfedezést is egy auktoritás nevének védelme alatt közölnek. Gyakran csak óvatosságból, esetleges támadások elkerülésére hivatkoznak egy vagy több klasszikus auktorra. A sok újat publikáló Fernel Aristotelestől Galenoson át egy sor tekintéllyel erősíti igazán új közlendőit. Taurellus az emberi auktoritás minden kényszerét elveti. A filozófiának szabadnak kell lennie. Egy ember tekintélye sem befolyásolhatja a tudóst, aki csak szabadon kutathat. Taurellus az ugyancsak filozófus-orvos Jacob Schegk tanítványa volt, akit „*peripateticorum princeps*”-nek nevezett, nála a tiszta Aristotelest hallgatta. Aristotelesnek nem a tekintélyét, a tudását tisztelte.⁵⁵⁶

A medicina oktatása szempontjából különösen fontosak fizikai lektúráiban elhangzott fejtegetései, melyek szerint egyetlen természettudós sem állíthat többet, mint amennyit számára a tapasztalat nyújt, ezért a tudományok elvei a metafizikához tartoznak. Ez a felfogás Taurellust a megújított tudományok és a filozófia egyik legjellegzetesebb képviselőjévé teszi.⁵⁵⁷ Az orvos Taurellus magáévá teszi mindazokat a tapasztalatokat és eljárásokat,

⁵⁵⁴ Valla szövegét idézi Harth, D.: *Philologie und praktische Philosophie. Untersuchungen zum Sprach- und Traditionverständnis des Erasmus von Rotterdam* (München, 1970) p. 119.

⁵⁵⁵ *De Dignitate Hominis*. Lateinisch und Deutsch, eingeleitet von E. Garin (Bad Homburg, 1968) p. 64.

⁵⁵⁶ Vö. *Synopsis Aristotelis Metaphysices*. (1596) p. 72. és *Med. Praed. Meth. Praefatio*.

⁵⁵⁷ *Discussionum metaphysicarum et physicarum libri IV*. Már a cím is a lényegre utal. Ld. még: *Phil. Triumphus* 80, 85 és 90., továbbá: *Metaphysices universalis Partes quatuor*, valamint a *Med. Praedict. Meth.* előszavát. Az „*ingeniosissimus professor*”, ahogy Leibniz nevezi (olvasható: Joachim Friedr. Fellernél „*Otium Hannoverianum sive miscellanea ex ore ... G. G. Leibnitii*” Lipsiae, 1718 pag. 141), altdorfi pro-

melyeket az orvostudomány legújabb képviselői, a neotericusok hirdetnek, túljutva Hippokrates, Aristoteles, Galenos nem igazolt tanain, de csak a nem igazolt, ill. valószínűtlen, a kor tudásával ellentétes állítást vetve el. Előadásai az altdorfi egyetem orvosi karán ezt a tézist tükrözik. A filozófiában éppúgy önálló utakat járt, mint a medicinában és a botanikában. Aristoteles híve, de nem feltétel nélkül. Nem követője a skolasztikus Aristoteles-kommentátoroknak, amint az írásaiból kitűnik.⁵⁵⁸ Taurellus jól válogat, filozófiája eklektikusan arisztotelianus, átszőve a sztoikus racionalizmus gondolataival, azon munkálkodva, hogy a filozófiát és a teológiát, hitet és tudást kibékítse a tiszta tudás jegyében. A filozófia triumphusa éppen abban található, hogy alapul szolgál a teológiának is. Ezért folytat állandó küzdelmet a tudomány és a filozófia tisztasága jegyében az averroizmus ellen.⁵⁵⁹

Taurellus legnagyobb ellenfele az olasz Cesalpinus. (Andrea Cesalpino, 1519–1603), mint Taurellus maga is, nagy tudású orvos. A természettudósok nagyra becsülték mint a botanika és mineralógia első rendszerezőjét. VIII. Kelemen udvari orvosa és a római egyetem tanára, a keringéskutatásban Harvey előfutára. Tanait a keringésről a *Quaestionum Medicarum*ban és a *Praxis universae artis medicinae* c. könyvében teszi közzé.⁵⁶⁰ A neoaristotelianus

---

fesszorként írja az orvostörténelemben eddig nem ismert, a filozófiatörténetben sem említett embléma-gyűjteményét: *Emblemata Physico Ethica Naturae Morum* (Nürnberg, 1590). Ezt a kiadást még kettő követi, 1612-ben és 1618-ban. Utóbbi edíciókhoz csatlakoznak az ugyancsak alig ismert 'Carmina funebria Nic. Taur'. Mint ez az ad lectorem prefatióból kitűnik, a distichonokban írott versek és ábrák kifejezetten diaktikus céllal készültek. Az előszóban megírja, hogy már az embléma-gyűjtemény kézírata is annyira megnyerte tanítványai tetszését, hogy kérésüknek tett eleget, amikor az 'Emblemata'-t nyomdába adta, megértvén, hogy a filozófiai tankönyvek sztoikus szigora (stoica austeritas) nem minden studiosusnak teszi könnyűvé a tanulást. A poema viszont a hozzátartozó illusztrációval kedvező forma a memorizáláshoz. Az előszó hangvétele és a könyv keletkezéstörténete azt bizonyítja, hogy Taurellus nemcsak jó, de kedvelt tanár volt.

⁵⁵⁸ Synopsis Metaphysices Aristotelis. (Hanau 1596). Ennek a kortársak által megtámadott írásnak Jac. Wilhelm Feurlein nyújtott védelmet egy dissertatio apologeticában (Jöcher, 1029), a 'Taurellus defensibus', melyet Taurellus, általa újra kiadott Metafizikája elé helyezett: *Dissertatio apologetica pro Nicolao Taurello philosopho altdorfiano atheismi et deismi iniusto accusato et ipsius Taurelli Synopsis metaphysices ob rarietatem recusa cum annotationibus editoris.* (Nürnberg 1734). A nagytekintélyű Jacob Schegk (1511–1587) orvos- és filozófus professzor igaz tanítványaként nem elvileg bírálta Aristoteles követőit, inkább korrigálni kívánta munkáikban azt, ami nem felelt meg kora tudásának. Ennek kapcsán fejtette ki mindig saját véleményét. Így igazgatja helyre több Aristoteles-kommentárjában Piccolominit és követőit: *Οὐρανολογία hoc est physicarum et metaphysicarum discussionum de coelo libri II. adversus Franciscum Piccolominem aliosque peripateticos.* (Amberg, 1603). Hasonló olvasható a *κοσμολογία hoc est de mundo libri II-ben* (Amberg, 1808). A 'De rerum aeternitate' (1604) pedig az a négy részből álló metafizika, 'in quibus placita Aristotelis, Vallesii, Piccolominei, Caesalpini, Societatis Coninbricensis aliorumque discutiuntur, examinatur atque refutatur' Aristotelest sem kíméli, követőinek 'tévedéseit' újból és újból kiigazítja. Tíz Aristoteles kommentárja közül a metafizikán kívül, főleg a 'De elementis' és a 'De anima' szerepel az egyetemi könyvlistákon. (Taurellus Aristoteles kommentárjainak bibliográfiáját lásd: *Latin Aristotle Commentaries.* ed. Ch. Lohr, 1986. pp. 449–450.) Taurellus Aristoteles-felfogása jól illik abba a képbe, amit Charles Schmitt, mint ennek a korszaknak 'többféle aristotelianizmusát' fogalmazott meg. Erre vonatkozóan vö. Nancy Struever: *A legal opinion on the use of Aristotle in medicine*; valamint Pierre Lardet: *Lutherian uses of Aristotle: a comparison between Jacob Schegk and Philip Melancthon.* Mindkettő in: Constance Blackwell and Sachiko Kusukawa (ed.) *Philosophy in the 16th and 17th Centuries. Conversations with Aristotle,* (Ashgate 1998)

⁵⁵⁹ Phil. Triumph. 303 f., *De rer. aetern.* pp. 624–25. (a szöveget lásd: Petersennél op. cit. 226 ff.)

⁵⁶⁰ Lásd: *Quaestionum Medicarum libri II. cap. 17.* (Velence 1593 és 1604). Cesalpino különösen kedvelte a quaestionest mint műfajt. A kommentárt jelentőségében még a késői humanista egyetemen is közvetlenül

Cesalpino híres botanikája mellett írott filozófiai műve, a *Quaestiones Peripateticae Libri V.* (1583) (*Problemata Peripateticae*) a természet általános elvi kérdéseit tárgyalja arisztotelianus módon, részben botanikai-pszichológiai példákkal illusztrálva.⁵⁶¹ Filozófusként oly jelentős, hogy kortársai „a Filozófus” vagy „Papa philosophorum” névvel illették. 1601-ben Rómában megjelent „*Katoptron, sive speculum artis medicae Hippocraticum*” című munkájában megkísérli az aristotelesi filozófiát a medicina elméletével összehangolni. A „hit és tudás” volt az a filozófiai probléma, melyben az ellentét Taurellus és Cesalpino között kibékíthetetlené vált. Taurellus minden ürügyet megragadott, hogy ellenfelét lehetetlenné tegye. Téves nézeteit egy egész könyvben igyekezett cáfolni: „*Alpes caesae i. e. Andr. Cesalpini monstruosa dogmata discussa et excussa*”. Még eretnekséggel is vádolja Cesalpinot, aki ugyan elítéli a kabbalát és küzd a babona ellen, de a démonokban hisz.⁵⁶² Ez a támadás vérre ment, Cesalpino alig tudta elkerülni az inkvizíciót.

Míg a német egyetemeken a reformáció segítette elő a filozófia elmélyültebb művelését és intenzív oktatását, az olasz egyetemeken a teológiai karok hiánya tette lehetővé a kutatás teljes szabadságát, minden filozófiai irányzat érvényesülését, ars és az orvosi fakultás kezdetektől meglévő együttműködésének még szorosabb formáját.

A filozófia és a medicina kapcsolódó oktatásának kétségekívül Itáliában vannak a gyökerei. A két tárgy kapcsolatáról legkorábban és leggyakrabban az olasz egyetemek doktori írtak, filozófusok és mindkét tárgyat művelő tanárok. A klasszikusokat követően olasz humanisták foglalkoztak legbehatóbban a medicina-filozófia coniunctiojának elvi kérdéseivel.

A neves történész és jogtudós, a firenzei köztársaság titkára, Benedetto Accolti írt egy könyvet kora kiválóságairól. Az orvosokat a filozófusokkal egy szekcióban tárgyalja „általános” filozófia cím alatt, mivel „az orvoslás művészete filozófia nélkül alig művelhető”.⁵⁶³

---

követi a Quaestio mint műfaj. A Quaestioiok vagy vegyes tartalmúak, 'Quaestiones quodlibetales', vagy egy meghatározott tudományág rendszerezett quaestioi, amint azok a 'Summa'-kban találhatók. A humanisták-nak ez a szakirodalmi műfaja, tankönyvi formájában nem különbözött magának a skolasztikának az írásaitól. Íróik aktivitása egyetemi előadásairól is tanúskodik.

⁵⁶¹ Részletes elemzését lásd: Boas, Marie: *The Scientific Renaissance 1450–1630.* (London, 1962) p. 65. – A Cesalpino személyével és munkásságával foglalkozó hatalmas irodalom szükségtelessé teszi, hogy e helyen bővebben tárgyaljam.

⁵⁶² Cesalpinus: „*Daemonum investigatio peripatetica, in qua explicatus locus Hippocratis si aliquid divinum in morbis* (Firenze, 1580). Ennek velencei (1593) kiadása egyesíti ezt a munkát a 'Quaest. Peripat.'-tal és még két orvosi írással. Ezt a kiadást nem volt módomban kézbevenni. Taurellus Cesalpinot pantheizmussal is vádolja, mégis, ennek némileg ellentmondóan, keresztény hitét (nem filozófiai felfogását!) 'pie et vere' jelzővel illeti (Alp. Caes. Praef 37). Taurellust emiatt is többen támadták. Ez ügyben is akadt védője. Hier. Arconatus 1597-ben írt költeményében védelmébe veszi mondván, Taurellus nem Cesalpino személye, hanem csak 'vana et sophistica' tanai ('dogmata') ellen küzd. (Cesalp. pro N. Taurello. In: Taurellus, *Emblemata physico-ethica*, Nürnberg 1602).

⁵⁶³ „*Quid enim nobilius quam Parisiis et in nonnullis Italiae et Hispaniae urbibus Scholae? quos inter et medicos annuero, quoniam ipsorum in Philosophia praecipuum stadium est, sine qua certe medicinae ars minime investigare potuisset* (kiemelés tőlem – Sch. E.) Benedicti Acolti Aretani dialogus de praestantia virorum sui aevi...” ed. Benedetto Bacchini (Parma, 1689) p. 122. Újra kiadta C. G. Gallesti (Firenze, 1866)

A kortársak közül a medicina és filozófia viszonyáról, beleértve a tanításban és tanulásban elfoglalt helyüket is, Jacopo Zabarella írt a legrészletesebben. Jacobus Zabarella (1533–1589), kora egyik „legsikeresebb” mindenestre legeredetibb filozófusa. Itália határain messze túl ismert és elismert „logikus”, az ún. paduai filozófiai iskola képviselője. 1553-ban kapta fokozatát Páduában, ahol 1563-ban a logika professzora lett. 1568-tól haláláig a logika mellett természetfilozófiát adott elő. Zabarella tekintélye a maga korában és a következő századokban oly nagy, hogy egyesek egyenesen Aristoteles helyére léptették.⁵⁶⁴ Jórészt általános tudományelméleti fejtegetéseiben (*De naturalis scientiae constitutione*) a tudás és tudomány struktúráját vizsgálva, az orvosi tanulmányok előfeltételének tartja a filozófia tanulását. Nem lehet jó orvos az, aki egyszersmind nem jó természetfilozófus. A természetfilozófia szolgál a tudomány szerkezetének (*constitutio*) alapjául, amit ezután az orvostan átvehet s a gyakorlatba átültethet. Zabarella az orvosi tudáson az elméleti felkészültséget érti. A jó orvosnak egyúttal természetfilozófusnak kell lennie, miképpen nem lehet jó törvényalkotó sem az, aki nem eléggé járatos a morálfilozófiában. „*Quamobrem sicut bonus medicus esse non potest, qui non sit philosophus naturalis, ita nec bonus legislator, qui non calleat moralem philosophiam. Inter eas tamen illud interest, quid medicina solam effectiorem respicit, philosophia naturalis non effectiorem, sed solam scientiam...*”⁵⁶⁵ Annál

⁵⁶⁴ Petersen op. cit. 199.; Jöcher: *Allg. Gelehrten Lex.* p. 2127.

⁵⁶⁵ Jacobus Zabarella: *De rebus naturalibus libri XXX.*; a Majna-frankfurti 1607. évi kiadás alapján. Cap. XXXI-II. p. 102. Zabarella az átlagosnál messze nagyobb érdeklődését a medicina iránt minden valószínűség szerint tanára Tomitanus keltette fel. Bernhardinus Tomitanus (1517–1576) költő, filológus, filozófus és orvos, 1535-ben szerezte e két utóbbi tárgyból doktorátusát szülővárosa, Padua egyetemén. Mielőtt 1543-ban a logika rendes tanára lett, magánelőadásokat és nyilvános filozófiai és poétikai felolvasásokat tartott az ún. paduai logikai iskola keretein belül. Itt és ekkor kezdte meg felolvasásait Aristoteles műveiből. Előadásai alapján írta meg egyik legolvasottabb tankönyvét: *‘Introductio ad sophisticos elenchos Aristotelis’*, amit az *‘Animadversiones in I. posteriorum Aristotelis’* és a *‘Solutiones contradictionum in Averrohe et Aristotele’* követtek. 1543-ban a paduai egyetemen a logika rendes tanáraként tartott rendkívül népszerű logikai előadásai nemcsak az egyetem falain belül de Itália határain túl is nagyhírvé tették. Tanítványai között sok, később nagy hírű tudóst találunk. Éveken keresztül volt hallgatója Jacobus Zabarella is. Azt a szabad szellemet, a kutatási szabadsághoz való ragaszkodást, amit Zabarella oly konzekvensen hirdetett, már Tomitano is képviselte. (1554-ben az inkvizíció protestantizmussal vádolja két Erasmus-mű fordítása kapcsán) 20 évi filozófia-logika tanítás után, melynek kapcsán a medicina teóriáját soha nem hagyta figyelmen kívül, rámutatva a két diszciplína szoros összefüggésére, az orvosi fakultás elméleti katedrájára szeretett volna átmenni. Ez irányú kérését azonban elutasították, mondván elégedjék meg azzal a nem csekély dicsőséggel, amit a filozófiai fakultáson ért el, tanítsa tovább a logikát, „amiben messze többet ért el, mint mindenki más” (Jöcher, IV/1246). Ez a válasz oly mértékben kedvetlenítette el, hogy feladva katedráját, Velencébe költözött, ahol a továbbiakban kizárólag medicinával foglalkozott. Nem hanyagolva el az elméletet sem, igen kiterjedt praxist folytatott. A *morbus gallicus*ról írott munkáját az 1566 és 1567 között Velencében a *‘De morbo gallico’* című *colligatumban* adták ki. Tomitanusnak, mint irodalmárnak és nyelvésznek magyar vonatkozása is ismeretes. A *‘Padovai diákdal’* néven ismert költemény egy magyar diáktól hallott magyar szerelmes vers, amit az ismeretlen nevű padovai diák latin nyelven mondott el Tomitanonak, aki azt olaszra fordította és a toszkán nyelvről írott tanulmányában (1545) mint stíluspéldát idézi. Vö. Szabolcsi Bence: Egy XVI. századi magyar költemény nyoma az olasz irodalomban. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 43 (1933) No. 1 pp. 134–135. lásd még Daniel A.: B. Tomitano, Dai *‘Raggionamenti a Quattro libri della lingua toscana’*, = *Museum Patavinum*, 1983. Tomitanus 1572-ben írott többkötetes elveszett életrajzát már kortársai közül is kevesen látták.

is inkább igaz ez, mivel a medicina fiziológiai ismereteit a természetfilozófia ama részeiből meríti, amelyek az emberi test részeivel foglalkoznak. „Ex hac potissimum naturalis philosophiae parte sumit ars medica partem illam, quae physiologica dicitur, in qua de humano corpore, ac de eius partibus sermo fit, quam medico illas curaturo necessaria penitus sit earum cognitio”. (De naturalis scientiae etc. cap. XXXIII. p. 93) Egyebekben Zabarella azt is megírja, hogy az anatómiát tanuló orvosok, illetve studiosusok melyik Aristoteles művet olvassák, melyiket ne: „non in libris de historia (ti. animalium) sed in libris de partibus (animalium) methodice de ipsis partibus agentem...”. Azt a jelentős szerepet, melyet a logika foglal el az orvosi tanrendben, Zabarella véleménye szerint, több helyen is részletesen tárgyalja: De natura logicae, II. 4.; De methodis II. 11–14. A logikának a többi diszciplínával való összefüggéseit is bemutatja. Ez az itáliai orvosfilozófiai szemlélet később minden európai egyetemre behatolt.⁵⁶⁶

Aristoteles De anima-jához írott kommentárjában Zabarella arról ír, hogy az ebben a műben való elmélyülés egyik indoka az, hogy az ars medicinae az életről általában, a növekedésről és a lélekről szóló leírásokból sokat merített. Beosztása szerint a medicina a scientia naturalisban benne foglaltatik.⁵⁶⁷ Zabarella egyik legfontosabb tézise, hogy „a logika (csak) egyik eszköze a filozófiának”.⁵⁶⁸ Ez nem teljesen új gondolat, az 5. századi újplatonikusoknál már megtalálható. Az orvosi oktatásban is praelegált logika szempontjából azonban ilyen világosan megfogalmazva, példákkal illusztrálva és kifejtve didaktikailag is elsőrendű fontosságú. Azáltal, hogy a logika, mint Zabarella írja, ars és scientia, a régi tézisen nem kívánt változtatni, meghatározása szerint lényegében mégis instrumentum philosophiae.⁵⁶⁹ Az experientia, mely Aristoteles filozófiájában központi helyet foglal el, Zabarella írásaiban is prominens helyet kap. Az Analytica posterior második könyvéhez írt kommentárja a medicina számára döntően fontos experientiát tárgyalva, világossá teszi, hogy

⁵⁶⁶ Vö. Petersen, P.: Geschichte der aristotelischen Philosophie in Deutschland (Leipzig, 1921). Az olasz iskolával összefüggésben az oxfordi arisztotelizmust tárgyalja Schmitt, Ch. B.: John Care and Aristotelism in Renaissance England (Kingston–Montreal, 1983); itt a határterületeket érintő legújabb irodalom is megtalálható.

⁵⁶⁷ „...Possumus etiam de multis effecticibus artibus id ostendere, ut de arte medica, quae multa sumit a libris de anima, ut hoc considerat Paulus Venetus, sed hoc aliis considerandum relinquimus. Restat considerandum, quomodo scientia de anima sit utilis ad scientiam naturalem, sed hoc videtur clarum, cum ab ipso Aristotele sumitur. Est enim tanquam principium animalium.” Zabarella: In tres Aristotelis libros de Anima Commenlarii. (A velencei 1605. kiadás alapján, 6 v., a szöveget közli: Schmitt: op. cit. p. 253.)

⁵⁶⁸ De natura logicae, I. c. 8. p. 18 az Opera logica 1603-as kiadásában (első kiadás) Strassburgban jelent meg 1594-ben. Vö. még Petersen p. 197.

⁵⁶⁹ Zabarella op. cit. 21. „Ego semper sententiam illam verissiman esse existimavi, quam Graeci interpretes significare visi sunt, *logicam instrumentum esse philosophiae* eiusque naturam non posse melius et optimus quam instrumenti nomine significari et declarari, proinde eius logicae esse disciplinam instrumentalem seu habitum instrumentalem. Haec sententia cum ratione, tum Aristotelis testimonio fuit a nobis in praecedentibus declarata” etc. (kiemelés tőlem – Sch. E.).

ez Aristoteles egész episztemiológiájának kulcsa.⁵⁷⁰ Munkásságának egyik célja, hogy a Stagiritát világosabbá és így hozzáférhetőbbé tegye.

A medicina oktatásában is visszhangra talál Zabarella tudományfelosztása elméleti (*disciplinae contemplativae*) és gyakorlati (*disciplinae practicae*) részre.⁵⁷¹ Ez a felosztás a dolgok aristotelesi elkülönítéséből indul ki: a dolgok „szükséges” és „kontingens” komponensből állnak.⁵⁷² Zabarella szerint mindegyiknek megvan a maga módszere.⁵⁷³ Az elméleti tudományok a szintetikus módszer szerint (*ordo compositus* vagy *progressivus*), míg a gyakorlati diszciplínák az analitikus módszer (*ordo resolutivus*) szerint járnak el.⁵⁷⁴ Zabarella a praktikus tudományok közé sorolja a logikát. Így lehet ez a filozófia mellett a *medicina instrumentum* is. Csak a fizikát, matematikát és a metafizikát tekintette tisztán elméleti tudománynak. Az arisztotelizmus Zabarella szerint, mesterének megfelelően, a tudomány csak azokkal a dolgokkal foglalkozhat, amelyek vannak. Következésképpen olyan dolgokat, amelyek nincsenek, nem tárgyalhat. Ezért pl. olyan fogalmaknak, mint *vacuum* vagy *infinium* nem lehet helyük az igazi tudományban. Ezt Zabarella így fejtette ki: „*Privativa (értsd negatíva) autem non entis cognitio est cognoscere ipsum non esse et falsam proportionem falsam esse, quam cognitionem dari non negaret Aristoteles: propterea in libris physicorum docuit infinitum et vacuum non dari.*” A *progressio ad infinitum* nem a reneszánsz filozófia gondolata.⁵⁷⁵ Zabarella az orvosi fakultásokon gyakran, a paduai egyetemen pedig rendszeresen előadott könyvnek, az *Analytica posteriorum* a kommentálásában nagyjából azoknak az orvosoknak az irányát követi, akik teljesen egyetértenek Aristotelessel ebben a kérdésben. Fejtegetései és magyarázatai helyenként Averroes kommentárjaival mutatnak hasonlóságot.⁵⁷⁶ Ez a gondolatmenet nem segíthetett

⁵⁷⁰ Iacobus Zabarella: *Opera logica*, (repr.) Frankfurt, 1923. cols. 1269–1270. Vö. még Bourgey, L.: *Observation et expérience chez Aristote*. Paris, 1955., valamint Ch. B. Schmitt: *Experience and Experiment. A Comparison of Zabarella's in De motu*. *Studies in Renaissance XVI*. (1964) 92 ff.

⁵⁷¹ Ez nem azonos a medicinában tradicionális 'theorica-practica' bontással.

⁵⁷² *Nik Eth.* III. 6.

⁵⁷³ A metodika kérdéséhez lásd: Petersen 213. A szintetikus és analitikus módszer eredeti kérdését lásd: Galenos: *De methodis* (I. o. 3. a.). A logika filozófiához tartozásáról lásd: Calov: *Tractatus novus de methodo docendi et disputandi etc.* In: *Scripta philos* (Witt. 1673). Zabarella módszerére vonatkozóan, különös tekintettel a medicinára, lásd: Heikki Mikkeli: *Zabarella and medicine*. In: Daniel A.: di Liscia et al. (ed.) *Method and Order in Renaissance Philosophy of Nature – The Aristotle Commentary Tradition* (Ashgate 1997)

⁵⁷⁴ *De methodis*. Lib. II., c. 6. p. 180.

⁵⁷⁵ In *libros posteriorum analyticorum commentaria*. *Opera Logica* col. 658. Liber I., ml. 10. (a frankfurti 1623. évi kiadás alapján). Zabarellához és az Aristoteles kommentárokhoz lásd: Edwards, W.: *The Logic of Iacopo Zabarella*. (New York, 1964), valamint Peter Petersen: *Geschichte der aristotelischen Philosophie im protestantischen Deutschland*, op. cit. p. 39.

⁵⁷⁶ Ennek a kérdésnek részletes elemzését az Averroes-kommentárokkal való összefüggését és kiterjedt irodalmát lásd: Ch. B. Schmitt: op. cit. (Zabarella) főként 102 ff.

tovább sem a fizikának, sem a medicinának. Itt jött segítségül az újplatonizmus, a hypothesis adta lehetőségekkel.

Non liquet? – az „új” filozófia

A humanisták ad fontes törekvése és követelése, megújult filozófiája a hagyományos tudományfogalom és ezzel a tananyag részbeni megújulásához vezet, ami az orvosi curriculumban és az ordo legendikben is megjelenik. Képzettsége folytán a humanizmus korának orvosa, főként ha olasz vagy francia egyetemet végzett, a reformációt követően már német egyetemeken promoveált is, képes volt aktuális discussioban képviselni a medicina teóriáin túlmenően, a kor általános filozófiai téziseit. Ez vonatkozott mind a szűkebb és tágabb Aristoteles-recepció által feltett kérdésekre, mind a racionális averroizmus és nominalizmus kiváltotta vitákra.⁵⁷⁷

A 16. században és még a 17. század első felében is folyamatosan uralkodó eklektikus arisztotelizmus és a lassan az egyetemekre is beszivárgó újplatonizmus együttesen képezi az egyetemeken előadott orvostan „új” filozófiai alapját, ha az új platonizmus a curriculumban nem is jelenik meg expressis verbis.⁵⁷⁸

⁵⁷⁷ A 14. század elején Párizsban a medicina és a többi tudományág között intenzív kapcsolat még tisztán elméleti síkon halad: 'via intellectualis'. A század végefelé az 'új' filozófia hatására, már a 'via pragmatica' és a 'via scholaris' van előtérben. Az olasz egyetemek mellett az európai medicinát a későközépkorban leginkább alakító párizsi egyetem szellemi életéről vö. E. Seidler: Die Heilkunde des ausgehenden Mittelalters in Paris (Wiesbaden, 1967)

⁵⁷⁸ Az újplatonizmus fogalma alá tartoznak mindazok a szellemi áramlatok, melyek az antik újplatonista iskolából származnak. Elemei a középkori latin kultúrában tovább élnek, főként az ágostoni tradícióban, a reneszánszban újjáélednek. A nyugati kultúra újból és új formákban találkozik a medicinát is nem kevésbé befolyásoló áramlataival. Anélkül, hogy az újplatonizmus elvi kérdéseinek az Aristoteles dominancia idején való feléledésének taglalásába bocsátkoznék, meg kell jegyezni, hogy a tudomány és vele a medicina számára, illetve abban betöltött szerepére több fény vetül, ha tudjuk, hogy az újplatonikusok (Plotinos, Porphüriosz, Proclós, Philoponosz) az aristotelesi és poszt-aristotelesi logika kiváló ismerői és művelői voltak. Aristoteles logikai írásaihoz írott kommentárjaikban az újplatonikusok aristotelesi értelemben relativizálták a tudományt, amennyiben korlátait felismerve, nem voltak hajlandók a gondolkodás legfőbb céljának tekinteni egy erre irányuló dedukció-szisztémát. A hagyományos tudományfogalom és az újplatonizmus hozta változások problematikáját részletesen tárgyalja Tsouyopoulos N.: Die Entdeckung der Struktur komparativer Begriffe in der Antike = Arch. f. Begriffsgeschichte 14 (1970) pp. 152–171., valamint Der Einfluss des Neoplatonismus etc. = Sudhoffs Arch. 60 (1976) pp. 33–44. c. írásaiban. Példaként Jean Fernel 'De abditis rerum causis' c. munkájának fogalmi struktúráját elemzi, bemutató az újplatonizmus befolyását Fernel műveire (37–38). Ehhez hozzá kell fűznöm, hogy Fernel egyike azoknak a neoterikus auctoroknak, akik éppen Aristotelesre hivatkoznak legtöbbször, miközben egyik-másik hipotézise klasszikusan újplatonista hatás alatt született. Az újplatonista gondolatok és metódusok bejuthattak az egyetemre anélkül, hogy az újplatonisták munkái önállóan kerültek volna előadásra. Fernel példája is kétségtelenné teszi, hogy az újplatonizmus a tudományos hipotézis lehetővé tételével szétfeszítette az empirizmus határait. Hipotetikus entitások nélkül a medicina nem fejlődhetett volna. Fernel eme eljárására vonatkozóan lásd még: Schultheisz Emil: Medicina a reneszánsz egyetemen. Tankönyv és curriculum. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 149–157. (1995–1996) pp. 36–37., p. 53.

A humanizmuskor természetfilozófiája a természettudománnyal nemcsak szorosan függ össze, helyenként át is fedik egymást. Ennek a természetfilozófiának számos, a korszakra ugyancsak jellemző pantheizmussal közös vonása van. Emellett a pantheisztikus színezetű természetfilozófia és a természetesen még tovább ható tradicionális skolasztikus filozófia mellett egyre nagyobb a főként Pietro Pomponazzi által képviselt heterodox arisztotelizmus hatása is.⁵⁷⁹ Ez vonatkozik Aquinoi Tamás, Albertus Magnus és Duns Scotus tanaira is.

A humanizmuskor eme „új”, inkább eklektikus filozófiai szemlélete teszi fogékonnyá a kor tudósait, közöttük a tudománnyal vagy azzal is foglalkozó orvosokat minden új gondolat, az igazi kutatás iránt. A 16–17. század arisztotelizmusa a maga különböző felfogásaiban, a platonizmus különféle irányzataival és a scotismus változatos megjelenési formái alig kibogozható összefonódásban jelennek meg. Ezért és akkor válik az eklektikus jelző epitheton ornanssá.

Mivel a humanizmuskor a filozófiájának középpontjában, a filozófiai és a keresztény tanok kívánt harmóniája mellett, az ember áll, érthető, hogy a filozófia és az orvostan kapcsolata még erősebbé válik. Ez figyelhető meg az egyetemi tantárgyakban is. Már Aristoteles szükségesnek tartotta a tapasztalatot, hogy az „...végül is a tapasztaltak okainak megismeréséhez vezessen...”⁵⁸⁰

A tapasztalat definíciójához és alkalmazásához most szükségessé válik Platon filozófiájának újraértékelése és teret nyer az újplatonizmus is a maga „experimentális” gondolataival és gyakorlatával.

A későközépkor-korareneszánsz tananyagának tartalmát vizsgálva, csatlakozni kell Lichtenthaelerhez, aki szerint a korszak medicinájának a „természetes valóság”-hoz való realiztikus vonzódása nem az újkor vívmánya, hanem már az arabizmusban, ill. a késő skolasztikában megtalálható.⁵⁸¹ Ugyanakkor a tananyag alapján is megállapítható, hogy irányzatoktól függetlenül, a késői skolasztika fizikájában, fiziológiájában használt fogalmak

⁵⁷⁹ Vollgast, S.: *Naturwissenschaft und Philosophie im Spannungsfeld, zwischen Renaissance und früher Neuzeit.* = NTM-Schriftenreihe 23 (1986) p. 93. Vö. még Weil, E.: *Die Philosophie des Pietro Pomponazzi.* = *Arch. Gesch. d. Philosophie* 41 (1932) pp. 127–176. Pomponazzi 'De naturalium effectuum admirandorum causis' című természetfilozófiai írásában a folyamatok és események kauzalitását szigorúan asztrológiai értelemben tárgyalja, még hozzá a skolasztikus asztrológia szellemében, mellyel élesen szemben állnak Pico asztrológiaellenes írásai. (A 'De naturalium' 1567. évi Baseli kiadása alapján cap. X. 122; Pico *In astr. lib.* XII. 415, valamint I. 3.)

⁵⁸⁰ *Analytica posteriora* 996–1000. Erre vonatkozóan lásd még: Heidelberger, M. – Thiessen, S.: *Natur- und Erfahrungen. Von der mittelalterlichen zur neuzeitlichen Naturwissenschaft* (Hamburg, 1983). A 'Corpus Aristotelicum' és a 'medicina' közötti ismeretelméleti kérdéseket Diego García tekinti át: *The Structure of Medical Knowledge in Aristotle's Philosophy.* = *Sudhoffs Arch.* 62 (1978) pp. 1–37. Vizsgálja a tekhné (általában) és a tekhné iatriké közötti különbségeket a Nikomachosi etika VI. könyve alapján. Az etika és medicina szemléletének összefüggő kérdéseit Aristotelesnél, továbbá a medicina helyét az aristotelesi tudáskatalógusban a *Metaphysica* VI. és XI. könyve alapján.

⁵⁸¹ Lichtenthaeler, Charles: *Geschichte der Medizin.* 3. Aufl., (Köln, 1982) p. 440.

nem mindig felelnek meg a reális tartalomnak. Sőt, a fizikában, az egész teoretikus medicinában változatlanul determináló aristotelesi fogalomalkotás mellett, most ismét megjelenő idealista-újplatonista gondolatokból fakadó következtetések sem ritkák. Csak a skolasztikusok és Galenos híres antiatomisztikus „vitájára” kell emlékezni a skolasztikus realizmus példájaként (minden logikus érv az atomok ellen szól, ergo nem is létezhetnek).⁵⁸² Ez távolról sem jelent a valóságtól való elfordulást a metafizikai idealizmus értelmében, csupán azt mutatja, hogy még nem elég erős a realizmus és a gyakran tisztán logikai ítéleten alapuló „fogalmi realizmus”. Túljutott ugyan a metafizikai idealizmuson, de a logikát nem egyszer alárendelte a valóságnak.

A változást a reneszánsz-humanizmus hozza, amikor is a metafizikai realizmus új fázisba lép. A tanítást és kutatást egyaránt befolyásoló jelszó az autopszia. Innen a korszak kutatására és irodalmára oly jellemző korrekció és kiegészítés igénye, a klasszikusok most már tiszta szövegének tanulmányozásán túl az új iránti egyre fokozódó érdeklődés. Ebből a szemléletből, ebből a metafizikai realizmusból fakad a 16–17. század anatómiai-élettani haladása, a praktikus medicina néhány novuma. Ez a neoterici írásainak fénykora.

A fogalmi realizmus azonban még nem tűnt el teljesen, a spekulatív tézisek egy nem jelentéktelen része tovább él.

Követve a *lectura* alapjául szolgáló műveket, méginkább azok új kommentárjait, melyek többnyire azonosak a postgraduálisan is olvasott textusokkal és a neoterici többé-kevésbé egyéni munkáit, egyre élesebben rajzolódik ki a kontinuitás mellett a változás képe. A tényekhez közelebb álló „reneszánsz-realizmus”, melyben a logika már csaknem kizárólag a valóság tényeire épül, produkálja a medicinában is a korszak nagy felfedezéseit. Ezek a felfedezések azonban, igen nagy jelentőségük ellenére, elméletileg még mindig „csak” alapul szolgálnak későbbi korok modern medicinájának realizmusához. Igazán konzekvens realizmus a medicinában csak 1800 után jelenik meg. Ebben a realizmusban már a tudományos tény (*scientific fact*, *wissenschaftliche Tatsache*) a meghatározó fogalom. ezzel kezdődik az a modern medicina, mely kétségtelenül a reneszánsz-humanizmus vívmányaira épül. Az orvosok filozófiai stúdiuma nélkül ez a fejlődés alig képzelhető el.⁵⁸³

A humanizmuskori egyetem képzési célja, ahogyan azt pl. a nagynevű humanista Johann Sturm, a strassburgi egyetem 1538 évi ordojában leírta, a scientiat is magában foglaló

⁵⁸² Kalbfleisch, K.: Über Galens Einleitung in die Logik. = Jb. Klass. Philosophie, 23 (Suppl.) (Leipzig, 1897) 20 ff., valamint Temkin, O.: Galenism. Rise and decline of a medical philosophy (London, 1973)

⁵⁸³ A korszak orvosfilozófusainak, mint pl. a német egyetemeken Taurellus mesterének J. Schegknek és számos tanítványának, Itáliában Zabarella iskoláját követő, filozófiát is oktató, a tárgyat a medicinával párhuzamosan művelő orvosoknak munkásságával, egyetemi előadásaival és írásaival foglalkozom tanulmányom következő, második részében.

eruditio, melyet sapiens atque eloquens pietas tesz teljessé a tudomány, a humanizmus és a kereszténység szintézisének jegyében: *Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum.*⁵⁸⁴ Hasonló olvasható a koppenhágai egyetem statútumaiban *Scientia, pietas et bonae artes ac studia liberalia* elsajátítása mindhárom magasabb fakultás stúdiumának végső célja⁵⁸⁵ és ezt írja a wittenbergi egyetem 1502. évi statútuma is.⁵⁸⁶

Tudjuk, minden scientia logikai-filozófiai alapon nyugszik. Az eruditionak is egyik feltétele a filozófiai képzettség. Különösen igaz ez a medicinában, ahol a *non liquet* kérdése csaknem minden elméleti fejtegetés kapcsán felmerül. A humanista orvos nemcsak *vir perpetuae lectionis*, hanem valóban *vir eruditus*. Alig találkozunk igazán tudós orvossal, akinek biográfiájában ne szerepelne valamilyen megfogalmazásban a megjegyzés: *non solum medicinae sed etiam philosophiae peritus*.

A pietas a korszak tudósának, orvosnak, jogásznak s nem kizárólag a teológusnak, szellemi képéhez tartozik. A tudományszeretetet és vallásos buzgóságot magában foglaló pietas nagylelkűséggel és bölcsességgel (*prudentia*) párosulva a humanisták egyik erénye. A pietas litterata, minden képzettség egyik forrása, ahol a szó második jelentése szerinti lelkiismeretesség legalább olyan értékű, mint a tudós keresztény kegyesség, a reneszánsz ember egyik jellemző tulajdonsága. A pietas jól összeegyeztethető volt a humanizmus praktikus – didaktikus céljaival.⁵⁸⁷

A pietas nem egyedül a protestáns egyetemek sajátja, jóllehet onnan ered. A katolikus egyetemi reformok kezdeményezői is magukénak vallották. Az 1599. évi jezsuita *Ratio atque institutio studiorum* is megőrzi a humanista vívmányokat, közöttük a pietas litteratát.⁵⁸⁸ Ez az

⁵⁸⁴ A teljes szöveget A. Schnidling közli: *Humanistische Hochschule und freie Reichstadt*. (Wiesbaden, 1977) 162 ff.

⁵⁸⁵ 'Fundatio et ordinatio universalis scholae Haffniensis', valamint 'Ordinatio lectionum in Accademia Haffniensis...' (1537). A szöveget W. Norwin közli: *Kopenhavns Universitæts – Reformationen*, (Koppenhága, 1940) 2, pp. 22–25.

⁵⁸⁶ A 'sapiens atque eloquens pietas'-t veszi át a helmstedti egyetem az 1575/76-os tanévben szerkesztett statútuma is. *Urkundenbuch der Universität Wittenberg 1502–1611*. bearb. v. W. Friedenburg (Magdeburg, 1926) I. p. 180. lásd ehhez még: Grossmann, W.: *Humanism in Wittenberg 1485–1517*. (Niewukoop, 1975). Vö. Baumgart, P. – Pitz, E. *Die Statuten der Universität Helmstedt*. Göttingen, 1963. par. 184. p. 119. A reformáció és a német humanizmusnak az egyetemi oktatásra, tanrendre és tankönyvekre gyakorolt hatását illetően utalunk néhány, ezt a kérdést is, bár csak érintőlegesen tárgyaló, tanulmányra: Lewis W. Spitz: *Luther and German Humanism*, (Ashgate 1996); uő.: *The Reformation-Education and History – The importance of the Reformation for the universities* (Ashgate 1997)

⁵⁸⁷ Spitz meghatározása illik ide: „...the dominant characteristic of humanism was its practical, didactic and moralistic nature. A pedagogical purpose directed toward an ethical end...” Spitz, L. W.: *The Course of German Humanism*. In: H. A. Oberman – M. A. Bradey (ed.): *Itinerarium Italicum. The Profile of the Italian Renaissance in the Mirror of its European Transformations* (Leiden, 1975) p. 172. Vö. még Reinhard, W. (Hg.): *Humanismus und Bildungswesen des 15–16. Jahrhunderts*. (Weinheim, 1984), különösen pp. 170–195.

⁵⁸⁸ Vö. Seifert, A.: *Die jesuitische Reform 1570–1650*. In: *Die Ludwig-Maximilian-Universität in ihren Fakultäten*. hg. v. I. Spörl. (Berlin, 1980); lásd még: Schnidling, A.: *Humanistische Hochschule*. (Wiesbaden, 1977), főleg 162 f.

Institutio volt mérvadó a Habsburg-országok minden egyetemén. Így a nem protestáns magyar orvosok, akik főként Bécs, Freiburg, Krakkó, Prága egyetemeit látogatták, nem kevésbé humanista képzést kaptak, mint protestáns társaik, ha színezete más is volt. A konfesszionális humanizmus a szellemi versengés ellenére mindvégig megmarad az európai humanista tudományos közösség, a *res publica litteraria* keretein belül.⁵⁸⁹ Ami pedig az eloquentiát illeti, az a késői humanizmusban is minden tudomány része. J. Sturm *Methodus docendi et discendi* című traktátusában egyenesen azt jelenti ki, hogy az eloquentia minden tudás nélkülözhetetlen része.⁵⁹⁰

A rhetoricus feladatát az ingolstadti egyetem 1572-ben kiadott *ordo docendij*e abban látja „ut etiam studiosi iuris et *aliarum facultatum* alliciantur studia eloquentiae”.⁵⁹¹ (– kiemelés tőlem – Sch. E.)

A ratio és az oratio, minden művelt embert jellemző attributum, feladata a szellem (mens) művelése egyrészt sapientia, doctrina és virtus, másrészt nyelvi-rétori felkészültség segítségével. Ez mindhárom magasabb fakultás tanulmányi célját illetően érvényes.⁵⁹² A tudomány és az eloquentia, a tudomány és a filozófia a késői egyetemi humanizmusban nem veszít jelentőségéből. Így érthető, hogy a filozófia egyetemi oktatása a humanizmus idején éli virágkorát és válik a magasabb fakultásokon, különösen az orvosi karon a stúdium integráns részévé.

Az egyetemi filozófiastúdium sem az ars, sem a magasabb fakultásokon természetesen nem tükrözi a korszak filozófiai életének, irodalmának egészét. A filozófia történetében a reneszánsz korszaka átmeneti periódusnak a „fermentáció” időszakának tekintendő.⁵⁹³ Nem kétséges, hogy a modern medicina gyökerei ide nyúlnak vissza, bár a Thomas Aquinas és Descartes közötti intervallumban a filozófiailag is iskolázott természettudósok és orvosok érdeklődése inkább manifesztálódik az általuk megfogalmazott kérdésekben, mint a válaszokban. Egyik gyakran feltett kérdés a tudomány mibenléte, a tudomány lehetséges definíciója, a kor tudományfogalmának meghatározása. A medicina oktatását, az orvosok filozófia-stúdiumait elveiben ez a tudományfogalom határozta meg a 16. században is. A

⁵⁸⁹ Az ún. konfesszionális humanizmus irodalmát lásd: Kaeg, W.: *Humanistische Kontinuität im konfessionalen Zeitalter* (Basel, 1954)

⁵⁹⁰ A teljes szöveget lásd: Schnidling: op. cit. 164 ff.

⁵⁹¹ Seifert, A.: op. cit. (Texte und Regesten) p. 248.

⁵⁹² A doctrina itt a szaktudományt jelenti hasonlóan a scientiához. A szöveget lásd: Pitz, E.: *Die Statuten der Universität Helmstedt*. (Göttingen, 1963) 16 ff. – Az egész kérdéskomplexumot összefoglalta Melanchthon egyik kitűnő tanítványa, David Chyträus a helmstedti egyetem statutumainak szerkesztője, 'De ratione discendi et ordine studiorum' című tanulmányi útmutatójában, melyet halála után fia adott ki. (Nekem csak az 1576. évi 2. kiadás állott rendelkezésemre.) – Chyträusról lásd: Baumgart, P.: *Die Gründung der Universität Helmstedt*. Braunschweig. Jahrb. 57 (1976) pp. 35–48.

⁵⁹³ A kifejezés Kristellertől származik: *Movimenti filosofici del Rinascimento*, *Giornale della Filosofia Italiana* XXIX. (1950) 275 ff.

valóság iránti csaknem szenvedélyes érdeklődés, mely a reneszánszban ébredt fel, először az ember erkölcsi-társadalmi lényé felé fordul. A 15. század vége felé egyre inkább, mint természeti lény válik az érdeklődés tárgyává az ember, és ezzel az érdeklődés központjába kerülnek a természettudományok is. A megismerés körének erről a kiterjedéséről, a studium humanitatis mellett a medicina és a természettudományok megnövekedett jelentőségéről, a kortársak személyes írásai is tanúskodnak. Ez olvasható a paviai orvosprofesszor Girolamo Cardano (1501–1576) önéletírásában is. A reneszánsz-humanizmus jólismert alakja, aki matematikusként, fizikusként, filozófusként és orvosként egyaránt jeles alakja volt kora tudományának, kortársai „vir inventionum” jelzővel illették, míg a zseniális, de nyughatatlan, gyakran kötekedő tudóst Hallert „vir mirifici ingenii – sed instabilis et inquietus”-nak titulálja, önéletrajzában fejtegeti nézeteit tudományfelfogásáról. A *De vita propria* és az ezt mintegy kiegészítő *De propriis libris* c. műveiből kitűnik, hogy az egyes diszciplínák (ma azt mondanák szaktudományok) önmagukban nem elegendőek. Enciklopedikus tudásra van szükség. A filozófia, medicina és a humaniorák mellett a diszciplínák egész sorát tekinti egy tudós elme számára nélkülözhetetlennek.⁵⁹⁴ Ebben a tudáskatalógusban a klasszikus tudományos diszciplínák, a logika, geometria, matematika mellett, a természettudományoktól el nem választhatóan, ott szerepel az asztrológia és a mágia is, a tények racionális megismerésének szándékával látszólag teljes ellentétben. A reneszánsz ember azonban a valóságot teljes egészében akarja megismerni. Cardano ugyan hangoztatja, hogy távol tartja magát attól a mágiától, ami „varázslattal foglalkozik, rossz szellemeket idéz”, tehát az úgynevezett démoni vagy fekete mágiától.⁵⁹⁵ Ez azonban nem zárja ki, hogy Cardano a matematikus, az egzakt fizikus, a racionalitásra törekvő orvos és filozófus kora sok más tudósához hasonlóan, a természetes vagy fehér mágiát ne tartaná megfelelőnek ahhoz, hogy segítségével az emberi szellem korlátozott tudását bővítse, hogy mélyebben hatolhasson be a természet titkaiba.⁵⁹⁶ Ebből az aspektusból a mágikus gondolkodás ebben a korban a rációnak

⁵⁹⁴ *De vita propria* LIV. In: Hieronymi Cardani Opera omnia, Sponius (Lyon 1663). Ennek facsimile kiadása A. Buck bevezetésével Stuttgartban 1966-ban jelent meg, itt Cap. XXXVIII. 2. Lásd még: Buck, A.: Cardanos Wissenschaftsverständnis in seiner Autobiographie. = Sudhoffs Archiv 60 (1976) pp. 1–11. – *De libri proprii ac de mirabilibus operibus in arte medico factis*. (Lugd. 1557). Filozófiai műveiben kifejezett arisztotelizmusa mellett újplatonista tanok is felismerhetők (*Opuscula medica et philosophica* Basel, 1566 – az 1663. évi Opera omnia kiadásban).

⁵⁹⁵ Vita, XXXIX. 31.

⁵⁹⁶ Az asztrológia Cardanonál a 'magia divinatoria' része. (*De venenis* I. 17. Opera omnia, VII. 298, vö. még Buck: op. cit. p. 10.). Cardano számára a természetes módon nem magyarázható jelenségek megismeréséhez bizonyos személyes adottságok is szükségeltetnek, amiket ő maga személyét illetően sajátos tulajdonságként (*proprietas*), mint *splendore*, egy bizonyos szellemi ragyogást, másutt mint saját 'szellemet' (*spiritus*) ír le (*Vita* XVIII. 30. *Vita* XLVII.). Valójában a tehetségről és az intuíciónál van itt szó. Ez a gondolat Franciscus Patriciusnál (Francesco Patrizzi de Cherso, 1529–1597) is megtalálható, aki azt írja, hogy a tudás nem egyszerűen objektív logikai-metafizikai folyamat eredménye. A tudás lényeges része a megismerés tárgyára irányuló egyfajta intenció ('*intentio cognoscentis in cognoscibile*'). Panarchias Lib.

nem mond ellent, hanem a természettudományos megismerést mintegy elősegíti. Joggal írta a reneszánsz egyik legkitűnőbb kutatója Ernst Cassirer már 70 évvel ezelőtt, hogy az asztrológia és a mágia a reneszánsz idején nemhogy ellentétben lenne a „modern” természetfogalommal és a tudomány fogalmával, hanem inkább mindkettőnek hordozója.⁵⁹⁷

Ugyanakkor a kor tudásának interpretálását, főként az orvosi és filozófiai oktatást vizsgálva, feltűnik, hogy a curriculumban, libri formalesben, modus docendiben a mágia fogalmával expressis verbis nem is találkozunk, mint ahogy kevés kivételtől eltekintve az újplatonista filozófusok műveit is hiába keressük a tananyagban és a hivatalos könyvlistákon. Az asztrológia ugyan szerepel, ha nem is gyakran, inkább az asztronómiához kapcsolódóan, illetve diagnosztikus-terápiás munkák részeként. Az utóbbi munkákban az asztrológiára való hivatkozás többnyire aristotelesi toposzok alapján történik.

Magát az asztrológiát Giovanni Picoval ellentétben még az olyan szintén hívő keresztény és alapos felkészültségű tudós, mint Marsiglio Ficino is védi, mert szükségesnek tartja.⁵⁹⁸ Amíg a természet megismerésének és megértésének új logikája ki nem alakult, tehát Copernicus és Galilei megjelenéséig, ennek az asztrológiával átítatott filozófiának az áramlatai nem veszítenek befolyásukból. A mágia és a filozófia határa még olyan gondolkodóknál is elmosódott maradt, mint Bruno és Campanella. Ezen nem változtat a matematikai képzettség sem.⁵⁹⁹

XV; de intellectu – Nova de universis philosophia (Ferrara 1591), 31. vö. Cassirer: op. cit. p. 142. Patrizziről lásd: Kristeller, O. P.: Eight philosophers of the Italian Renaissance, 1964. s. 1.

⁵⁹⁷ „Astrologie und Magie stehen ... in der Epoche der Renaissance so wenig in Widerstreit gegen den 'modernen' Naturbegriff, dass sie viel mehr beide zu seinem mächtigen Vehikel werden”. Cassirer, E.: Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance (Leipzig–Berlin, 1927) p. 107. Az okkultizmus a reneszánsz kezdetével egyébként is meglepően felvirágzott: „Nearly all of the cultural significant figures of the late fifteenth and sixteenth centuries showed interest in one or more occult sciences” írja Nauert: Agrippa and the Crisis of Renaissance Thought. (Urbana, 1965) p. 226.

⁵⁹⁸ Ficino a 'De vita triplici' három könyvében az egész medicina felépítését rajzolja meg asztrológiai alapokon. Az asztrológiáról szóló fejtegetései több más művében, főként leveleiben is olvashatók. (Epist. Lib. I. és III.) A 'De vita triplici' elemző tárgyalását és Ficino asztrológiához való viszonyát lásd: Copenhaver, Brian P.: Astrology and magic. In: The Cambridge History of Renaissance Philosophy. Ed. Ch. B. Schmitt. (Cambridge 1988) 274 ff. Az asztrológiát elutasító Piconál a magia naturalis a scientia egy része (Cassirer szerint 'emanatische Form der Physik' op. cit. 116.). Ezzel szemben a magia ceremonalistól Pico is elhatárolja magát, Pico: In Astrologiam libri XII (Lib. III. c. 27). Pico asztrológiaellenes kritikája kapcsán azonban nem felejtendő el, hogy végső soron kirohanásainak oka nem annyira logikai és ismeretelméleti fenntartásaiban keresendő, mint inkább abban, hogy az asztrológia elfogadása az 'anyag' uralmát jelentené a 'szellem' felett (in astr. lib. IV. c. 12.), valamint 'Disputationes adversus astrologiam divinatricem' (1493). (A Garin-féle 1976. évi kiadás alapján pp. 87–88). Az 1486-ban írott 'Oratio de hominis dignitate'-ban Pico tulajdonképpen megkísérli létrehozni az arisztotelizmus, az averroizmus, az újplatonizmus és a hermetikus tanok közötti pax philosophicat (Moreau, 1976. p. 45), ahol viszont a 'mágia a filozófia csúcsa' (apex et fastigium totius philosophiae). In: Apologia, Opera, fol. 170.

⁵⁹⁹ Az asztrológiának a természet megismerését és megértését elősegítő funkcióját magyarázóan írja Cassirer: „Die astrologische Kausalität wird um einen modernen Ausdruck zu gebrauchen, zur Bedingung der Begreiflichkeit der Natur”, op. cit. p. 107. A medicinában a továbbbővülő asztrológia Paracelsus műveiben teljesedik ki. Ahogy nála a filozófia 'der erste Grund der Arzney', úgy az asztronómia (asztrológia) az 'ander Grund'. Sudhoff szövegkiadása alapján (München 1924) p. 68. Paracelsus fejtegetéseit a medicina négy oszlopáról (Philosophia, Astronomia, Alchimia, Virtus) lásd: Paragranum pp. 56–79. A 16. századi

Jóllehet a curriculumban nem találunk az újplatonizmus rendszeres oktatására vonatkozó utalást, arra mégis van adat, hogy az új platonizmus szelleme elérte az egyetemeket. Azon túlmenően, hogy a párizsi egyetem tanára, Jacob Faber Stapulensis az Aristoteles-tanulmányok franciaországi megújítója, az „Aristoteles-reneszánsz megteremtője”,⁶⁰⁰ az újplatonista irodalmat buzgón tanulmányozza és műveli – a Firenzei Akadémia tanainak is tisztelője. Hogy a Platói Akadémia tanai Franciaországban, nevezetesen a párizsi egyetemen aránylag korán utat találtak, azt Gaguinus Ficinohoz, 1496-ban írott egyik levele tanúsítja, amely szerint tanárok, diákok egyaránt ünneplik Ficinot.⁶⁰¹ A párizsi egyetem ennek ellenére Aristoteles fellegvára marad. A párizsi egyetemen már a 13–14. század fordulóján egy olyan reformmozgalom indult el, mely a legisták és kanonisták filozófiai véleményeltéréséből fakadt és nem csekély mértékben befolyásolta az orvosi stúdiumot. Fokozta ezt a feszültséget az averroisták racionális arisztotelizmusa. A jogász Petrus de Bosco (Pierre Dubois) ezt a reformot megfogalmazó írásából kitűnik, hogy a reform valamennyi fakultást érintette. Mint kifejti, az orvosok számára is szükséges a studium in logicalibus, amihez kapcsolódik a naturalis scientia.⁶⁰² Aki orvos akar lenni, annak már bevezető tanulmányaiban, tehát az ars stúdium alatt, az egész aristoteles naturáliát el kell sajátítania, hangsúlyozza, az egyes részleteket is külön megjelölve: „Ut de materia prima, de forma, compositione ejus, generatione, corruptione, de quolibet sensu, ejus objectis, de quolibet potentia animae, operationibus et naturis earum, de elementis naturae et operationibus eorum de corporibus coelestibus, naturis, influentiis et notibus eorum”.⁶⁰³ Feltűnő, hogy Dubois egyetlen más fakultás studiosusától sem kíván olyan mértékű átfogó tudást, mint az orvostól: „Et valde magnum est omnium scientiarum principia cognoscere, vel saltem non ignorare”.⁶⁰⁴

---

egyetemen a matematika tanszék több professzora orvos volt, nem egy később, vagy éppen előbb a medicina tanára. A matematika keretében előadott diszciplínák között találjuk az asztronómia mellett az asztrológiát, optikát, mechanikát. Az asztrológia nemritkán szerepel a vizsgakérdések között, illetve a disputációk tárgya volt. Az oxfordi egyetem tézisei között találjuk pl. 1590-ben az 'An divinatio astrologica sit probanda?' vagy 1593-ban az 'An chymicus sit philosophus?' című téziseket (Clark, A. ed. Register of the University Oxford Vol. II. 1571–1822. p. 175.), másrészt a következő században, talán az időnkénti túlzások miatt az oxfordi statutum 1619. évi megújításakor kifejezetten tiltják az előadott tárgyak okkult vonatkozásainak előadását, lásd: Gibson, S. (ed.): Statuta antiqua Universitatis Oxoniensis (Oxford 1931) p. 529.

⁶⁰⁰ Cassirer jelzője, op. cit. (1927) p. 93.

⁶⁰¹ „Virtus et sapientia tua Ficini” – írja – „tanta in nostra Academia Parisiensi circumfertur, ut cum in doctissimorum virorum collegiis, tum in classibus etiam puerorum tuum nomen ametur atque celebretur” (Rob. Gaguini Epistolae et Orationes, Ed. Thuasne, Paris 1903/4, II. 20.) P. Mesterwaldt alapján idézem, aki a teljes szöveget közli (Die Anfänge des Erasmus, p. 165.). Robertus Gaguinus (meg. 1501) a trinitarius rend későbbi generálisa 1463 óta volt a párizsi egyetemen előbb a retorika, majd a kánonjog tanára, történész, filozófus, XI. Lajos könyvtárosa. Történelmi művei is megjelentek. Giovanni Pico két munkáját franciára fordította (Jöcher Allg. Gelehrten Lexicon II/825).

⁶⁰² Vö. Zeck, E.: Der Publizist Pierre Dubois. (Berlin, 1911), valamint Langlois, Ch. V.: La vie en France au moyen âge. (Paris 1928) p. 60.

⁶⁰³ Langlois: op. cit. p. 61.

⁶⁰⁴ Langlois: uo.

Az arisztotelizmus egyedülálló helyet foglal el a latin kultúrában. Aristoteles művei nemcsak az egyes tudományágak fejlődését befolyásolták, de minden egyetemi fakultás belső struktúráját, az egyetemi oktatás egészét is. A Stagirita hatása a későközépkor tudományosságára jól ismert, a 13. századdal kezdődő egyetemi recepciójának történeti irodalma nagy. Lényegesen kevesebb figyelmet fordított a tudomány- és főként az orvostörténetírás a reneszánsz arisztotelizmusának alakulására.⁶⁰⁵ A reneszánsz-humanizmus kora pedig ebből a szempontból fontosságát illetően az egyetemi oktatás vonatkozásában csak az első nagy Aristoteles-recepció periódusával hasonlítható össze. 1500 és 1650 között az Aristoteles-stúdiumok expanzióját az egyetemek valamennyi, de leginkább az ars és az orvosi fakultás curriculumában nyomon lehet követni. Jóllehet az orvosok szerepe a filozófia történetében a kezdetektől fogva igen figyelemreméltó, ebben a korszakban működésük az egyetemeken meghatározó. Aristoteles munkáinak kommentálásában, egyetemi – és azon kívüli – interpretálásában s nem utolsósorban azok fordításában és kiadásában az orvosfilozófusok, orvosfilológusok az élen jártak.⁶⁰⁶ E rövid periódusban több Aristoteles-kommentár jelent meg, mint a Boethiustól Pomponazziig tartó ezer esztendőben. A kommentátorok és editorok között az orvosok aránya magas.

A Pomponazzit követő 150 év arisztotelizmusa az egyetemeken gyökeresen eltér a középkori egyetemi filozófiától. A korai arisztotelizmus azonosult a skolasztikával, s praktikus okokból, egy lényegében egységes világképet nyújtott. A reneszánsz-humanizmusban ez az egységes világkép széttöredezett: különböző országok, különböző egyetemek, sőt néha azonos egyetemek különböző, főleg magasabb fakultásain különböző áramlatok szellemében adták elő Aristoteles műveit. Az Aristoteles-kutató Lohrral kell egyetérteni: számos arisztotelizmus van e korban.⁶⁰⁷ Ennek kapcsán újfent rá kell mutatnom arra, hogy az itáliai egyetemek orvosi fakultásain a 15. században kialakult secularis

⁶⁰⁵ Az utóbbi három évtizedben ez a kutatás a tudomány- és filozófiatörténet terén felgyorsult és új megismerésekhez vezetett. Ez Kristeller mellett elsősorban a másfél évtizede elhunyt Charles B. Schmitt igen eredményes munkásságának köszönhető: Schmitt, Ch. B.: *Studies in Renaissance Philosophy and Science*, (London, 1981); uő.: *Towards a History of Renaissance Philosophy*. In: *Aristotelismus und Renaissance*, In memoriam Charles B. Schmitt, Hrsg. von E. Kessler, Charles H. Lohr und W. Sparr, (Wiesbaden, 1988), uő.: *List of Publications by Charles B. Schmitt*. pp. 217–232.

⁶⁰⁶ Csak példaképpen: Trincavelli (1496–1551) paduai orvosprofesszor, neves filozófus, nagy hírű graecista, J. Scarborough oxfordi orvostanár a 17. század első felében, matematikus és filológus, Fr. Massaria filozófus, gyakorló orvos Velencében, akinek filozófiai és orvosi munkái Baselben és Párizsban jelentek meg, Alberto Bostoni Paduában előbb a logika, 1555-től az elméleti orvostan professzora, unokája Dominicus Bottoni nápolyi protomedicus négy évig adott elő filozófiát, Franciscus Caballus (1450–1510) a medicina professzora Paduában az első, aki Aristotelest görög szöveg alapján adta elő, Carpentarius, Jacob (Charpentier) orvos és matematikus, a filozófia professzora Párizsban, Antonius Musa Brassavolus, a logika és a fizika professzora Ferrarában, III. Pál pápa udvari orvosa.

⁶⁰⁷ „...we must speak in the Renaissance not of one, but several Aristotelianisms” Lohr, Ch. H.: *Latin Aristotle Commentaries*. In: *II. Renaissance Authors*. (Firenze 1988) – *Corpus Philosophorum Medii Aevi Subsidia*, VI. Pref. XIII.

arisztotelizmus a 16. században tökéletesen függetlenítette magát a teológiának még a metodológiájától is, nem csekély befolyást gyakorolva a legtöbb európai egyetem filozófiai és ezzel orvosi oktatására. A protestáns északi egyetemeken pedig a Melanchthon által bevezetett „új arisztotelizmus” a 17. század végéig határozta meg az orvosi oktatást.

A reneszánsz arisztotelizmus substantialis változatai az egyetemi előadásokban, ill. a kommentárok formájában is hoztak néhány módosulást. Az egyes művek általános taglalásában a középkorban kialakult előadások kommentálási és praelegálási módok (*expositio*, *explicatio*, *lectura* etc.) ugyan továbbra is az interpretálás fő formái maradtak, a reneszánsz kommentátorok azonban mind az *ars*, mind az orvosi fakultáson, gyakran több művet összevonva tartották kurzusaikat az aristotelesi *corpus* könyveiről, pl. *in universam logicam*, *in universam philosophiam naturalem*, etc. Máskor csak egy könyvet, ill. egy mű egy részét kommentálták, ill. adták elő, pl. *in librum VIII. Physicorum*. Az aristotelesi doktrínák összefoglalásai (*summa*, *tractatio*, *institutio*) *cursus*-ként jelennek meg az orvosi fakultáson is (*in opus totius philosophiae Aristotelis*) és válnak a 16. század vége felé tankönyvekké.

Ezek a parafrázisok főként a 16. század végén és a 17. században váltak fontossá a német és francia egyetemeken.⁶⁰⁸

Az újonnan megjelent *tabula*-k alfabetikusan összeállított Aristoteles-lexikonok. Az új kiadások *glossa*-i ugyancsak a reneszánsz kíváncsnak megfelelő filológiai szempontokat figyelembe vevő írások. Az új görög kiadások, vagy új latin fordítások *praefatio*-i sokszor többet jelentenek egy bevezetésnél, alkalmanként *quaestio*kat is tartalmaznak, ill. *interpretation*ak felelnek meg.

Formailag változatlanok maradtak az egy nagy művet röviden összefoglaló vagy részeit ismertető *compendium*ok (*abbreviationes*), főbb téziseket, ill. *argumentáció*kat összefoglaló *synopsis*ok (*conclusiones*).

Galenossal és Avicennával kezdődik a filozófiát művelő orvosok hosszú sora. Számuk a humanizmus korában különösképpen megnövekszik, jelentőségük az egyetemi orvosi oktatás szempontjából egyre nagyobb. 1500 és 1650 között a kommentárok, *compendium*ok, parafrázisok tömege jelenik meg. Szerzőik között vannak olyan hírességek, mint Melanchthon, Luther, Galilei. Mások alig, vagy egyáltalán nem ismertek. Miután filozófia és *medicina* e korban alig választható el egymástól, érthető, hogy az írások nem csekély része származik olyan filozófusok tollából, akik orvosok voltak, illetve olyan orvosok adták ki és kommentálták Aristoteles munkáit, akik filozófiát is adtak elő az egyetemeken (pl. Achillini,

---

⁶⁰⁸ Ehhez a kérdéshez lásd Lohr fent idézett munkáját, mely az eddig legteljesebb Aristoteles kommentárirodalmat nyújtja.

Cesalpino, Schegk, Taurellus). Számuk jóval meghaladja a százat. Pusztán felsorolásuk is túlmenne a tanulmány keretein. Legfontosabb, az orvosi oktatást leginkább meghatározó, illetve befolyásoló képviselőik irodalmi munkásságát és az egyetemi oktatásban elfoglalt helyét következő dolgozatomban mutatom be.

Az orvosok filozófiai stúdiumának ismerete teljesebbé teszi a korszak orvosi szemléletének képét. Ezt az orvosképet csak scientista-pragmatikus elemeire redukálva nem érthetők a maguk összefüggéseiben és teljességükben Vesalius, Fernel és kortársaik írásai, azok néha paradoxnak tűnő gondolatmenete. Csupán munkásságuk „végeredménye” áll előttünk. Ez bizonyára elég a gyakorlat számára, de elégtelen a teljes megismeréshez.

Schulphilosophie in der Ausbildung der Ärzte im Renaissance-Humanismus⁶⁰⁹

---

⁶⁰⁹ Forrás: Schultheisz, Emil: Schulphilosophie in der Ausbildung der Ärzte im Renaissance-Humanismus. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 210–213. (2010) pp. 5–26.

SCHULPHILOSOPHIE IN DER AUSBILDUNG DER ÄRZTE IM RENAISSANCE - HUMANISMUS

EMIL SCHULTHEISZ

*„Socrates autem primus philosophiam
devocavit e caelo, et in urbibus conlocavit,
et in domos etiam introduxit, et coegit
de vita et moribus rebusque bonis et
malis quaerere.“*

(Cicero: Tusculanae disp. V.4.10.)

Die Universitäts-Medizin der Renaissance repräsentiert in distinkter Weise den Übergang von der mittelalterlichen zur frühneuzeitlichen-neuzeitlichen Wissenschaft. Diese lässt sich als Ablösung der Medizin vom Prinzip einer Autorität der Alten, von der Tradition verpflichteten Wissenschaft zu einer der Autorität der Natur, der Autonomie von Vernunft und Erfahrung verpflichteten Wissenschaft beschreiben. Das neuzeitliche Selbstverständnis der Wissenschaft, das diesen Prozess als „Emanzipation“ von den Fesseln der Autorität befreit, erweist sich insofern als gewisse Selbsttäuschung, als dieser Prozess sich der historischen Überprüfung als Wechsel der Legitimationsinstanz von der Personal- zur Sachautorität darstellt. Dieser Autoritätswechsel wird unter anderen auch durch die Beantwortung einiger Fragen der Ausbildung verdeutlicht, die auf eine Definition von alter und neuer Autoritäten, sowie auf die jeweiligen Legitimationsinstanzen zielen, und die Krise der Autorität der Alten samt ihrem Verhältnis zur neuen Autorität erklären helfen sollen. Dabei kommt der philosophischen Ausbildung der Ärzte eine besondere Aufmerksamkeit zu.

Die Renaissance will nicht nur die Künste aus den Banden des handwerklichen, der „*artes mechanicae*“ befreien, sondern auch die Medizin in den Kreis der „*artes liberales*“ erheben – oder sie mindestens damit gleichrangig betrachten.¹

Aus der Perspektive dieser Bildungsidee schätzten die Humanisten die Wissenschaften, wie diese sich ihnen am Ausgang des Mittelalters präsentierten: die Theologie, und die mehr oder weniger mit ihr verbundene, die Philosophie, die aus antiken und christlichen Quellen gespeist worden war, ferner die aus dem spätantiken Lehrprogramm hervorgegangenen *septem artes liberales*, damit verbunden die Naturwissenschaften, sowie die Jurisprudenz und die Medizin, welche sich außerhalb der Artistenfakultät als selbständige Disziplinen entwickelten. Da all diese Wissenschaften ihre Pflegestätte an der im Hochmittel-

¹ Buck, A.: Der Wissenschaftsbegriff des Renaissance-Humanismus. In: *400 Jahre Bibliothek zu Wolfenbüttel*. Hrsg. Paul Raabe, Frankfurt/M. 1973, 45.

alter entstandenen Universität fanden, spielte diese eine wichtige Rolle in der Auseinandersetzung der Humanisten mit der Tradition.

Unter dem Einfluss der neu herausgegebenen, und zum Teil in die Volkssprachen übersetzten Werke antiker Naturwissenschaftler wurden bis dahin praktisch geübte Techniken auf die Ebene der theoretischen Reflexion erhoben und damit verwissenschaftlicht. Dieser Prozess der Verwissenschaftlichung erstreckt sich auf die im Mittelalter unter dem Begriff „*artes mechanicae*“ zusammengefasste Tätigkeit, die sich nunmehr zu Wissenschaften konstituierte. Mit dem Rückgriff auf ihre antiken Quellen zunächst *Celsus*, später *Galen* und *Hippokrates*, - in Verbindung mit der eigenen Beobachtung - erneuert sich die Medizin. Wenn *Harvey Galen*, „*Vater der Ärzte*“ nannte, und *Vesal* vom „*heiligen Hippokrates*“ sprach, beweist diese Tatsache, was für eine hohe Bedeutung die Initiatoren der modernen Medizin den antiken Autoritäten beigemessen haben.²

Dieser Prozess ist auch in den Curricula der medizinischen Fakultäten zu beobachten. So war es gewiss auch an den kurzlebigen ungarischen Universitäten des Spätmittelalters bzw. Frühhumanismus.³

Schon zwei Jahre nach der Universitätsgründung in Wien, errichtete König *Ludwig* in Ungarn eine Universität (Pécs/Fünfkirchen, 1367), die aber keine medizinische Fakultät besaß. Die vom Deutsch-Römischen Kaiser und ungarischen König *Siegmund* in seiner damaligen Residenzstadt Óbuda (Altofen) 1395 gegründeten Universität enthielt zwar eine medizinische Fakultät, bestand aber nur bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts. Kurzlebig war auch die vom hochgebildeten König *Matthias Corvinus*, dem bekannten Freund des Humanismus und der Humanisten in Pozsony (Pressburg) ins Leben gerufene hohe Schule, die *Academia Istropolitana*.

Ungarn, das im Zeitalter der Renaissance also keine eigene Universität besaß, knüpfte entscheidende Verbindungen mit den Universitäten im Ausland. Die dort studierenden Mediziner brachten deren Geist und die dort erlernten Kenntnisse mit. Neben der *Migratio* bzw. *Peregrinatio academica* der Studenten, trat die Humanisten-Wanderung nicht nur allgemein, sondern auch von Universität zu Universität auf. Seiner Verbreitung nach war der Humanismus des 15.-16. Jahrhunderts eine europäische Bewegung, von ihrem Ursprungsland Italien ausgegangen. In die „*respublica litteraria*“ gehörten gewiss auch die Professoren. Die Übernahme humanistischer Vorbilder änderten nicht nur die Artistenfakultäten, sie prägten - wenn auch nicht ohne gewisse zeitliche Verspätung, - auch die medizinischen Fakultäten.⁴

Die führenden Lehrmeinungen und Lehrbücher waren weithin in Europa, so auch in Ungarn bekannt.⁵

Der Arzt als wissenschaftlicher Autor, Verfasser von Lehrbüchern, wie er schon seit Jahrhunderten bekannt ist, soll im Zeitalter der Renaissance betont hervortreten. Die Prä-

² Ostreich, G.: Die antike Literatur als Vorbild der praktischen Wissenschaften im 16. und 17. Jh. In: *Classical Influences on European Culture, ad 1500-1700*. Ed. R. R. Bolgar. Cambridge, 1976, 315-324.

³ *Renaissance und Humanismus im Mittel- und Osteuropa. Eine Sammlung von Materialien*. Hrsg. Irmscher, J. Berlin, 1962, I. 211, 217.

⁴ Kristeller, P.O.: Die Verbreitung des italienischen Humanismus in Europa. In: *Humanismus und Renaissance*, Hrsg.: ders., II. München, 1976, 85. ff.

⁵ Schultheisz, E.: Medicina a reneszánsz egyetemen: Tankönyv és Curriculum In: *Comm. Hist. Artis Med.* 149-157 (1995-96) 19-55.

sensation des medizinischen Lehrstoffes kann als Aspekt der Heilkunde betrachtet werden: Das medizinische Denken an den Universitäten zu dieser Zeit war noch ziemlich einheitlich. Ärzte und Naturforscher glaubten an die Unübertrefflichkeit der Antike. Iatrophilologie ist das Kennwort der frühen humanistischen Mediziner, die Philologie gab für Methode und Sache Maß und Richtung in der Arbeit und Lehre auch für die Medizin. Bei der Interpretation ließen sich freilich eigene Erfahrungen gut einflechten, wie dies in den Kommentaren der Neoterici zu beobachten ist: Ein typisches Verfahren des produktiven Neogalenismus jener Zeit. Während die scholastische Medizin, die von *Petrarca* scharf angegriffen wird, die Universitäten des 15. und 16. Jahrhunderts in gewissem Maße doch noch beherrscht, erhält die antike Medizin im neuplatonisch geprägten Werk des *Marsilio Ficino* zum ersten Mal einen konstitutiven Charakter. Daneben bereiten Lehrer der *Studia humanitatis*, wie *Georgio Valla*, Humanisten, wie *Ermolao Barbaro*, humanistische Ärzte, wie *Lorenzo Lorenzano*, *Niccolo Leoniceo*, und *Thomas Linacre* durch ihre Erschließung der antiken Texte aufgrund antiker Originale, der Übersetzung der griechischen Autoren ins Lateinische bzw. ihrer Kommentierung entscheidend einer *Renovatio studiorum* auch in der Medizin den Weg. Auf ihrer Grundlage wird schließlich sowohl die Pariser Galenrenaissance des 16. Jahrhunderts stehen, - deren Hauptvertreter *Jacques Dubois* und *Winther von Andernach* zu nennen sind, - als auch ein neues Naturverständnis, wie es bei *Leoniceo*, *Rabelais* und besonders bei *Vesal*, dem Schöpfer der modernen Anatomie durchschlägt. Nördlich der Alpen ist es der stets innewohnende pädagogische Gedanke des Humanismus, der sich verstärkt und durch die Idee der medizinischen Reform – mit *Erasmus* vollkommen durchsetzt, und auch in den landessprachlichen Kräuterbüchern für die Selbstmedikation des gemeinen Mannes zum Ausdruck kam. Mit dem aufgrund der Antike-Rezeption gewonnenen Wissen, und mit einer eigenen genauen Naturbeobachtung konnte er verschmelzen und einen Höhepunkt erreichen.

Auch für die Mediziner ist das Bildungsziel – neben dem fundierten Fachwissen, - eine Perfektion des Menschen. Indem der Humanismus die von *Cicero* geprägte Bezeichnung „*studia humanitatis*“ wieder aufnimmt, sieht er deren Zweck in der Vervollkommnung des Menschen, entsprechend *Leonardo Brunis* berühmter Definition: „*propterea humanitatis studia nuncupantur, quod hominem perficiant et exornent*.“⁶

Die Renaissance-Medizin ist nicht der Anfang, sondern das Fundament der „modernen“ Medizin. Die Renaissance ist die Epoche, worin innerhalb der Kontinuität der mittelalterlichen Medizin durch die Humanisten ein neues Verhältnis der Medizin zur eigenen Tradition entsteht.

Die Medizin ist eigentlich in der Renaissance die ungebrochene Kontinuität der hoch- und spätmittelalterlichen Medizin vom 15. bis zum Anfang des 17. Jahrhunderts, und übergeht in die Frühaufklärung.⁷

Sie ist keine neue Medizin. Die Medizin der frühen Neuzeit entstand aus der Verschmelzung des antiken Wissens und ihrer Weisheit, mit dem Humanismus und Christentum. Doch soll die Wirklichkeit auf allen Gebieten rationell verstanden werden. Unver-

⁶ Zitiert nach Bruni, L.: *De studiis et litteris* L. Bruni Aretino, Humanistisch-philosophische Schriften, 19. Bd. Ausführlich über Humanismus und Wissenschaften, siehe: R. Sabbadini: *Il metodo degli umanisti*. Firenze, 1920. H. Baron, Leipzig, Berlin, 1928. Cicero in *De orat.* III. 5, 19.

⁷ Skalweit, S.: *Der Beginn der Neuzeit. Epochengrenze und Epochenbegriff*. Darmstadt, 1982. 46.

kennbar zeigt sich doch schon die Tendenz des Vorstoßes, der von den überlieferten Anschauungen ausging, und zu neuen Erkenntnissen führen sollen. Häufig kündigt der Lehrbuchautor Erweiterungen des galenischen Wissens mit der Wendung an: „*accessio ad Galeni sententiam*“. Er begründete diesen Einbruch in die feststehende Lehrmeinung mit der naiv anmutenden Formulierung: „*manches scheint uns Galeno verschwiegen zu haben*.“

Das 16. Jahrhundert ist voller Widersprüche. Zwei Gedankenwelten begegnen und durchflechten sich: Die des Mittelalters und die der beginnenden Neuzeit. Das widerspiegelt sich auch in den Lehrordnungen, in den Listen der *libri audiendi* der medizinischen Fakultäten.

Es ist schwierig zu bestimmen, seit wann und wie nachhaltig der Humanismus die Universitäten erfasste, wie er auf einzelne Disziplinen eingewirkt, andererseits wie er von den medizinischen Fächern beeinflusst wurde, ganz gewiss blieb aber die „Wendung ins Pädagogische“ auch an der medizinischen Fakultät nicht aus. Die Rolle der Universitäten ist dabei nicht hoch genug einzuschätzen, wenn auch die ältere Forschung das Verhältnis des Humanismus zur Universität in der Entwicklung der Medizin negativ beurteilt. In letzter Zeit hat sich jene Auffassung durchgesetzt, dass es zwar Spannungen zwischen dem Humanismus und den Universitäten existierten, die gegenseitige Befruchtung aber doch überwog.

Die Vorbedingung des Medizinstudiums war ein abgeschlossenes Artes-Studium, womit die Grundlagen einer Ausbildung in den Fächern Logik, Naturphilosophie (Physik), und die Grundzüge der *studia humanitatis* gegeben waren. Wenn die Artistenfakultät in Bezug auf den Studiengang sich nach den *artes* benennt, so will sie damit sagen, dass sie die gesamte klassische Bildung, - sowohl die Latinität selbst, als auch die durch die lateinische Sprache erschlossene höhere Bildung, - vermitteln will, während in ihrem anderen Namen: *Facultas artium et philosophiae* zum Ausdruck kommt, welch weiten Raum sich die Dialektik seit dem 12. Jahrhundert in ihr erobert hat. Diese Fakultät beschränkt sich aber auf die *artes bonae* im Gegensatz zu den von der Kirche verbotenen Künste (*artes suspectae*: Alchimie und dergleichen) und überlässt ferner die eigentliche Fachausbildung der Mediziner, Juristen und Theologen, den „höheren“ Fakultäten.⁸

Von besonderer Bedeutung für das Medizinstudium ist die Philosophie. Es ist allerdings schon einführend festzustellen, dass der Humanismus zwar keine neue systematische Philosophie hervorbrachte, - seiner Natur nach eigentlich eine solche nicht hervorbringen konnte (und wollte), - doch sahen die Humanisten, die humanistisch gebildeten Ärzte die Welt und den Menschen unter einer neuen Perspektive, die sich auch auf die Theorie der Medizin bezog.⁹

Auf philosophischem Gebiet führte der Humanismus die meisten Werke von *Platon*, *Plotin*, *Epiktet*, *Diogenes Laertius*, *Plutarch* und *Lukian* ein, sowie viele Werke der Aristoteles-Kommentatoren und der griechischen Kirchenväter,¹⁰ ganz zu schweigen von den

⁸ Classen, Sophronius: Der Studiengang an der Kölner Artistenfakultät. In: Koch, Josef (Hrsg.): *Artes liberales. Von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters*. Leiden, 1976, 124.

⁹ Siehe dazu die Forschungen von Kristeller, P.O. In: *Renaissance Thought. The Classic Scholastic and Humanistic Strains*. New York, 1961.

¹⁰ Das humanistische Interesse an den Kirchenvätern spiegeln die Bestände der Bibliotheken des 14. und 15. Jahrhunderts wider, besonders die tomistische Interpretation des Aristoteles. Jacob, E.F.: *Christian Humanism in Europe in the Middle Ages*. London, 1965. Ed. Hale, J.R. et al.; sowie Kristeller, P.O.: Augustine and the Early Renaissance. In: Kristeller, P.O.: *Studies in Renaissance*. op. cit. 335-372.

griechischen Dichtern, Historiographen und Rednern. Der Beitrag zu den Naturwissenschaften und zu der Medizin ist nicht von minderer Bedeutung. Es ist allgemein bekannt, dass die Fächer Medizin und Philosophie in den Studienplänen der italienischen Universitäten des Spätmittelalters und der Renaissance in enger Verbindung standen. Die Tradition der mittelalterlichen Universität, von der sich die neuen Disziplinen allmählich abkehrten, zeigte ihre Nachwirkung am stärksten in jener Disziplin, die sich seit dem 13. Jahrhundert in ihrer vollen Breite entfaltete, nämlich in der Philosophie. So auch im Philosophiestudium der Ärzte. Auf diese Art und Weise wurde an Hand der Werke der im Hochmittelalter rezipierte *Aristoteles* gelehrt, mit dem Schwerpunkt in der Physik (Naturphilosophie) und Logik als obligatorische Hauptfächer, weiterhin Moralphilosophie und Metaphysik als Wahlfächer. Daneben entstand während der Renaissance – zunächst meist außerhalb der Universität, – ein humanistischer Aristotelismus, der sich auf neue Übersetzungen der griechischen Urtexte und neue Kommentare stützte.¹¹

Die Wirkung des Aristoteles auf das arabisch-lateinische Mittelalter kann bekanntlich kaum überschätzt werden. Nicht minder ist die Geltungskraft des *Corpus Aristotelicum* im Studiengang der Medizin dieser Epoche. Nicht nur Naturphilosophie, sondern auch die neu entstandenen „Spezialfächer“ wie z. B. Botanik, sind im medizinischen Aristotelismus Schauplätze des medizinischen Humanismus geworden. Der Rückbezug auch auf Platon ging mit der Aufnahme alchemistisch-astrologischer, neoplatonischer Strömungen einher, die in gewissem Maße das arabisch-galenische Lehrsystem mitgestalteten.

Im Vergleich mit der Einbeziehung des humanistischen Aristotelismus bedeutet die Aufnahme Platons in das akademische Lehrangebot, auch in das Philosophie-Studium der Ärzte, einen weiteren Einfluss des Humanismus. In seiner Lobrede auf die Medizin resümiert Marsilio Ficino, dass die ärztliche Kunst sich lediglich nicht nur mit dem menschlichen Körper befasste, sondern dass die seelische und leibliche Behandlung gemeinsam vor sich geht. Dem entsprechend vereint Ficino das Studium der Medizin mit dem des Platons.¹²

1500 hat *Niccolo Leonico Tomeo* in Padua über Platon vorgetragen, später stellen auch die Universitäten Pisa, Ferrara und Rom Platon als Lehrfach ein, das allerdings nicht obligatorisch war. So wandelte sich hinter der äußerlich gleich bleibenden Fassade des akademischen Lehrbetriebes unter humanistisch-philosophischem Einfluss durchgängig das Unterrichtsprogramm. Zuerst in Italien, später in ganz Europa.¹³

Besonders bemerkenswert erscheint dabei der Einfluss, den die zeitgenössische Logik, vornämlich des *Petrus Ramus* (1515-1572), auf die humanistischen Bemühungen ausübte, danach eine rationelle Ordnung auch des medizinisch-naturkundlichen Wissens nach definierten Grundsätzen, z. B. in Form von synoptischen Tabellen bzw. Bücher, geschaffen werde.

In diesem Sinn äußert sich Kristeller, „...dass das Studium der Medizin und der Philosophie des späten Mittelalters und der Renaissance einander ergänzen, und dass sich durch ihre Verbindung ein besseres Verständnis der gelehrten Literatur der Zeit gewinnen lässt, als dies bei der bisher üblichen völligen Trennung der beiden Fachgebiete möglich war.“¹⁴

¹¹ Schmitt, C.B.: *Studies in Renaissance Philosophy and Science*. London, 1981, 485 ff.

¹² Oratio de laudibus medicinae. In: M. Ficino: *Opera omnia*. Basileae, 1576, 754.p. Zit. nach Buck, A.: *Die Medizin im Verständnis des Renaissancehumanismus*. op. cit. 188.

¹³ Garin, E.: *La concezione dell'universita in Italia nell'eta del Rinascimento*. Genf, 1967. 84-93.

¹⁴ Kristeller, O.P.: *Humanismus und Scholastik in der italienischen Renaissance*. In: ders.: *Humanismus und Renaissance*. I. Bd. München, 1974, 89.

Die Bedeutung, welche der Renaissance im Rahmen der Wissenschaftsgeschichte, ganz besonders der Medizingeschichte zukommt, ist erst seit der Mitte des 20. Jahrhunderts unbestritten. Bis dahin war in der Forschung jene Auffassung dominierend, dass einerseits der Humanismus, - die umfassende Bildungsbewegung der Renaissance, - an der Wissenschaft, als solcher kaum interessiert gewesen wäre, und andererseits Naturwissenschaften und Medizin zwischen einem ersten Aufschwung im Hoch- und Spätmittelalter und dem Jahrhundert von *Galilei*, *Descartes* und *Harvey* stagniert hätten. Dagegen haben Forschungen aus dem letzten Jahrhundert gezeigt, dass der Humanismus einen wesentlichen Anteil an der Ausbildung des modernen Wissenschaftsbegriffes hatte, und die Wurzeln der sogenannten „Scientific Revolution“ in der Renaissance liegen, wie dies von dem bedeutenden Humanismus-Forscher *August Buck* hervorgehoben wird.¹⁵

Zu Beginn der Renaissance schien zwischen dem philologisch-historischen Verstehen und dem naturwissenschaftlich-medizinischen Erkennen eine unüberbrückbare Kluft zu bestehen. Während die Humanisten den Naturwissenschaften jeden Bildungswert absprachen, verachteten die Vertreter der Naturwissenschaften die literarischen Studien, dass sie von ihnen keine Hilfe zur Lösung ihrer Probleme erwarten können.

Der scheinbare Widerspruch im Wissenschaftsverständnis und der Beurteilung der einzelnen Disziplinen, ganz besonders der Philosophie im Curriculum, bezog sich doch nicht auf die Ausbildung der Ärzte: Der Einfluss der Philosophie auf die Medizin bzw. auf das Denken der Ärzte war und blieb ausschlaggebend. Umso bemerkenswerter, wenn dies von so manchen Medizinhistorikern nicht, oder nicht gebührend wahrgenommen wird. Nicht unbegründet ist der Vorwurf des hervorragenden Philosophiehistorikers, *Charles B. Schmitt*, wenn er bemerkt, dass man den Eindruck gewinnt, die Philosophiehistoriker des Spätmittelalters und der Renaissance haben an den italienischen Universitäten ihr Fach als durchaus autonom, und nicht als eine dem Medizinstudium untergeordnete Disziplin betrachtet, wie es der Lehrplan vorsah. Medizinhistoriker hingegen neigen mit nur wenigen Ausnahmen dazu, die philosophischen Komponente der medizinischen Ausbildung jener Zeit in den Hintergrund zu drängen, wobei sie zuweilen die Geschichte der Medizin so behandeln, als ob das philosophische Element überhaupt nicht vorhanden wäre.¹⁶

Lange Zeit herrschte die Meinung, der Humanismus als die Renaissance tragende Bildungsbewegung bzw. die Universität hatten einander feindselig gegenübergestanden, der humanistische Wissenschaftsbegriff hätte nur sehr langsam, und im beschränkten Umfang den Weg in die Fakultäten gefunden. Ein positives Verhältnis zwischen Humanismus und Universität bildete sich zuerst in Italien heraus, begünstigt durch die Sonderstellung, wel-

¹⁵ Buck, A.: Der Wissenschaftsbegriff des Renaissance-Humanismus. In: *Wolfenbütteler Beiträge* 2 (1973) 45-63. Siehe noch: Debus, A.G.: *Man and Nature in the Renaissance*. Cambridge, 1978.; Boas Hall, M. spricht von einem „*Rinascimento scientifico*“ (cca 1450-1630). In: ders. u. all.: *Il Rinascimento, Interpretazioni e problemi*. Bari, 1979, 323-352.

¹⁶ Schmitt, Charles B.: Aristoteles among the Physicians. In: Wear, A. – French, R.K. – Lonie, I.M.: *The Medical Renaissance of the Sixteenth-Century*. Cambridge, 1985. 4. „...when one reads modern scholarly works on university philosophy in Renaissance Italy – those on Pomponazzi and the immortality controversy, for example – one has the impression that the philosophers were treating their subject as an end its own right rather than as the curricular structure would have it. Medical historians, on the other hand, with relatively few exceptions, tend to push into the background the philosophical components of medical education of the period, often treating the history of medicine as though it was entirely devoid of philosophical element.“

che die italienischen Universitäten im Mittelalter einnahmen. Sie dienten von Haus aus in erster Linie der Vorbereitung auf bestimmte Laienberufe, und hatten bis weit ins 14. Jahrhundert hinein keine selbständigen theologischen Fakultäten, deren Aufgaben meist von Ordensschulen wahrgenommen wurden. Hier und da waren auch an den theologischen Vorlesungen im Rahmen der Fakultät, Studenten der Medizin und der „artes liberales“ vereint zugegen. Im Zeichen der Laienbildung, die in der italienischen Universität bis zur Gegenreformation dominierte, entstanden in Italien Hohe Schulen für Mediziner und Juristen: Die medizinische Schule in Salerno, die „*Civitas Hippocratica*“ zu Beginn des 11. Jahrhunderts, und die juristische Fakultät in Bologna, „*legum mater*“, gegen Ende des 12. Jahrhunderts.¹⁷

Neuere Untersuchungen zeigten, dass die humanistische Bildungsbewegung und die Universität – als Hort der mittelalterlichen Scholastik – nicht einander feindlich gegenüber standen. Es gab zwar Spannungen zwischen Humanismus und Universität, doch überwog doch die gegenseitige Befruchtung, was auch im Studium der Philosophie in der Ausbildung der Ärzte zum Ausdruck kam. Es ist bekannt, dass die Fächer Medizin und Philosophie in den Studienplänen der italienischen Universitäten des Spätmittelalters und der Renaissance in enger Verbindung standen, in dem Logik und Philosophie zuerst als Propädeutik zum eigentlichen Medizinstudium betrachtet wurden.¹⁸

Dieses Studium hat seinen Anfang in der Antike. Schon bei Hippokrates findet man das Ideal des „philosophischen Arztes“, als fester Bestandteil kommt Philosophie in der Ausbildung bei Galen vor. Noch im 16. Jahrhundert, im „*Modus docendi et discendi medicinae in Ingolstadiana Academia*“ wird Galens „*Quod medicus optimus etiam sit philosophus*“ hervorgehoben. Galens par excellence philosophische Tätigkeit, vor allem auf dem Gebiet der Aussagelogik, kann nicht hoch genug eingeschätzt werden. Dem eigentlichen Medizinstudium ging schon im Mittelalter ein Studium der Logik voraus: „*Da*“ – so lautet die Begründung – „*niemals die Wissenschaft der Medizin gewusst werden kann, ohne dass man vorher etwas von Logik gelesen weiß, so befehlen wir, dass keiner Medizin studiere, der nicht vorher mindestens drei Jahre Logik getrieben hat.*“¹⁹

Am Anfang verlief der curriculare Aufstieg üblicherweise von der Logik ausgegangen über die Philosophie, und bewegte sich zur Medizin hin. Es gab eine bestimmte Hierarchie im mittelalterlichen Hochschulunterricht: Der erste Platz gebührt den Logikern, der Naturphilosoph steht über ihm, der Mediziner aber ganz oben, wobei hier die *Theoretici* den Praktikern im Allgemeinen überlegen waren. Diese Hierarchie zeigte sich auch in der gesellschaftlichen Beurteilung der Professoren, wie dies in einzelnen Biographen der *Magistri* und *Doctores* festzustellen ist, z. B. bei *Aldrovandi*.²⁰

Mit dem Studium der Logik werden die ersten Kontakte zwischen der Medizin und Philosophie geknüpft, erweitert und vertieft, als man die aristotelische Naturphilosophie, die Physik in das Curriculum einbezieht. Ihren Ausdruck findet diese Verbindung mit der Na-

¹⁷ Siehe dazu Buck, A.: Die Rezeption des Humanismus an den juristischen und medizinischen Fakultäten der italienischen Universitäten, In: Keil, G.: - Moeller, B. – Trüsen, W.: *Der Humanismus und die oberen Fakultäten*. Weinheim, Acta Humaniora VCM, 1987. 102.

¹⁸ Daher stammt die erste medizinische Prüfung in den naturwissenschaftlichen Fächern noch im frühen 19. Jahrhundert, die als *Tentamen philosophicum* bezeichnet wurde.

¹⁹ Siehe die „*Konstitutionen von Melfi*“ des Normannen Königs Friedrich II. 1231.

²⁰ *Dizionario Biografico degli Italiani*, II. 1960. 118.

turphilosophie in der Bezeichnung „*physicus*“ statt „*medicus*“, die seit dem frühen 12. Jahrhundert immer häufiger in Salerno verwendet wurde“. Dieser terminologische Prozess verdeutlicht – nach Kristeller – „*das Bedürfnis des medizinischen Doktors, eine gründliche Schulung in Naturphilosophie und Naturwissenschaft zu haben, was ihn von dem bloßen medizinischen Praktiker unterscheidet, dem eine solche theoretische Schulung fehlt.*“²¹

Die Bedeutung der philosophischen Komponente des Medizinstudiums wird sowohl bei *Avicenna*, als auch bei *Averroes* deutlich hervorgehoben. Im 16. Jahrhundert werden ihre diesbezüglichen Schriften, – trotz allem Antiarabismus – lebhaft diskutiert, aber aus dem Lehrplan nicht ausgeschlossen. In den Werken des *Taddeo Alderotti* (um 1215-1295) und dessen Schule zu Bologna, sowie in den Werken des *Pietro d'Abano* zu Padua finden wir die feste Überzeugung, dass philosophische Studien einen überaus wertvollen Beitrag zur Ausbildung des Arztes zu leisten hatten. Wie *Nancy Siraisi* erkannte, waren Alderotti und seine Nachfolger an einem breiten Spektrum philosophischer Themen interessiert.²²

Eindeutig besteht *Pietro d'Abano* (1257-1315), auf der Verbindung zwischen Philosophie und Medizin in seinem – *Conciliator*, – seiner meistgelesenen Schrift, die bis zum Ende des 16. Jahrhunderts und darüber hinaus nachgedruckt wurde. In diesem Werk entwickelt der Autor ein System, worin Philosophie und Medizin eine sehr enge Verbindung eingehen. In einer der ersten *Differentia* wird eindeutig festgelegt, dass Logik, Naturphilosophie und Astrologie die drei wichtigsten Bedingungen für ein erfolgreiches Medizinstudium seien. Diese Verbindung von Disziplinen bildete während der folgenden Jahrhunderte in Italien das allgemeingültige Modell für den medizinischen Studienbetrieb.

Im mittelalterlichen Lehrplan wurde das Philosophiestudium fortgeführt, erweitert und als Naturphilosophie in das Curriculum der Renaissance-Universität einbezogen. Im 15. und 16. Jahrhundert wird an den Universitäten neben der *Studia humanitatis* mit einem festen Fächerkatalog auch das Studium der Philosophie für Mediziner vertieft.

Aus den sporadischen Kursen über lateinische Dichter und Prosaschriftsteller entfaltete sich im 15. Jahrhundert ein reguläres Studium, das einen festen Fächerkatalog umfasste, den man als *studium humanitatis* bezeichnete.

Zu den *studia humanitatis*, die aus dem mittelalterlichen *Trivium* hervorgehen, gehören fünf Fächer: Grammatik, Rhetorik, Geschichte, Poetik und Moralphilosophie.²³ Dazu kam als weiteres Unterrichtsfach das Griechische, für dessen Interesse seit dem Ausgang des 14. Jahrhunderts eigene Lehrstühle eingerichtet wurden. Der wichtigste ist wohl an der Universität Padua zu suchen. Die Lehrer der *studia humanitatis* an den Universitäten verfügten über eine relativ große Selbständigkeit. Sie waren lediglich verpflichtet, jedes Jahr einen Dichter und einen Prosaschriftsteller, nicht selten einen Philosophen zu interpretieren, wobei ihnen die Auswahl überlassen blieb. Abgesehen von der Moralphilosophie gab es für die humanistischen Fächer – im Gegensatz zu den anderen Disziplinen – keine streng vorge-

²¹ The School of Salerno. Its Development and its Contribution to the History of Learning. In: Kristeller, O.P.: *Studies in Renaissance Thought and Letters*. Rom, 1956. 516.

²² Siraisi, N.G.: *Taddeo Alderotti and his Pupils*. Princeton, 1981.; *Conciliator*, Venezia, 1526. Fol. 3-4.; Siraisi, N.G.: *Arts and Sciences in Padua. The Studium before 1350*. Toronto, 1973. Der *Conciliator* erlebte vor 1600 achtzehn Auflagen.

²³ Buck, A.: Die „*studia humanitatis*“ im italienischen Humanismus. In: *Humanismus und Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts*. Hrsg. W. Weinhard. Weinheim, 1984. (Mitteilung XII der Kommission für Humanismusforschung, 10-24.

schriebenen Lehrbücher. „Auf diese Weise hatten die studia humanitatis eine größere Freiheit und Vielfältigkeit des Unterrichtsstoffes als irgendein anderes Gebiet, und damit erklärt sich wohl ihre Beliebtheit bei den Studenten und der direkte Einfluss, den sie auf die anderen Disziplinen“ ausübten.“²⁴ In erster Linie ist hier die Medizin zu verstehen.

So finden sich im 15. Jahrhundert in steigender Zahl innerhalb und außerhalb der Universitäten Ärzte, die sich eine humanistische Bildung aneigneten und zum Teil auch selbst humanistische Studien betrieben.

Im Bereich der Medizin lassen sich repräsentative Namen für die Rezeption des humanistischen Gedankengutes zitieren. Marsilio Ficino, der Übersetzer und Kommentator Platons, zugleich das Haupt der „Platonischen Akademie“ in Florenz, hat Medizin studiert, bevor er sich der Philosophie zuwandte, und ist Verfasser von mehreren medizinischen Schriften. Als er im ausgehenden 15. Jahrhundert erneut die Wiederkehr des „Goldenen Zeitalters“ in Verbindung mit der Vorstellung einer allgemeinen geistigen Wiederbelebung verkündete, nannte er in diesem Zusammenhang unter den *disciplinae liberales* die Grammatik, Poesis und Rhetorik, dazu die Malerei, Bildhauerkunst und Architektur, sowie Musik. Ein besonderes Verdienst von Florenz sei es gewesen, auch die platonische Philosophie wiedererweckt zu haben, „in lucem e tenebris revocavit“.²⁵

Zu den Mitgliedern der Platonischen Akademie gehörte eine Anzahl von Ärzten, z. T. Professoren der Medizin an der Universität Pisa. Der Bedeutendste unter diesen Medizinern war Antonio Benivieni (+1502), berühmt in der Geschichte seiner Wissenschaft durch seine Schrift *De abditis morborum et sanationum causis*.

Niccolo Leonicensi (1428-1524), *le restaurateur de la Médecine ancienne* erwarb sich eine so vollendete Kenntnis der griechischen Sprache, dass ihn Erasmus von Rotterdam und Julius Caesar Scaliger (1484-1558) dafür bewunderten. Diese Kenntnis des Griechischen kam ihm zu Nutze, als er Galen und Hippokrates ins Lateinische übersetzte. Es waren Übersetzungen, die er später seinen medizinischen Vorlesungen an verschiedenen italienischen Universitäten zugrunde legte. Leonicensis Schüler, Giovanni Manardi (1462-1536), der in Ferrara Medizin unterrichtete – und auch in Ungarn ärztlich tätig war – besaß eine umfassende Kenntnis der antiken Autoren und war davon überzeugt, dass man auf Hippokrates und Galen in ihrer ursprünglichen Gestalt zurückgreifen muss. Kein Geringerer als Rabelais hat ihn lobend unter den Zeitgenossen hervorgehoben, „die ihren Geist angestrengt haben, die alte und authentische Medizin wiederherzustellen.“²⁶

Die ad-fontes-Forderung der Humanisten bezieht sich natürlich auch auf die Schriften des Aristoteles, und damit kommt es zu einem neuen Philosophiebewusstsein. Aristoteles war sowohl medizinischer Schriftsteller als auch Philosoph. Sein *De sanitate et morbo* (Ein Teil der *Parva naturalia*) wurde schon Anfang des 16. Jahrhunderts in den Lehrkatalog der medizinischen Fakultäten aufgenommen.

Der Siegeszug des Aristotelismus, ließ sich trotz kirchliche Verbote, welche insbesondere die durch die arabischen Kommentatoren, wie Averroes, eingedrungenen pantheisti-

²⁴ Humanismus und Scholastik in der italienischen Renaissance. In: *Humanismus und Renaissance*. I. Band, Hrsg. Kristeller, O.P. München, 1974. 94.

²⁵ Ep. XI. In: Ficino, M.: *Opera*. Basileae, 1576, I. 944. Zit. nach Buck a.a.O.

²⁶ Epître-dédicace du tome second des lettres médicales de Manardi. In: Rabelais: *Oeuvres complètes*, ed. P. Jourda, Paris, 1962. II. 483.

schen und paganen Vorstellungen bekämpften, im Spätmittelalter nicht mehr aufhalten. Bekanntlich wurden 1210 die *libri naturales* in Paris verboten. Da die – ins Lateinische übersetzten – naturphilosophischen Schriften des Aristoteles, deren arabische und jüdische Kommentare heterodoxe Aussagen enthielten, die in der Auslegung durch die Philosophen der Artistenfakultät mit den Glaubenswahrheiten in Widerspruch gerieten, wurden von Seite der Kirche verurteilt. Das akademische Lehramt war aber an die kirchliche Lehre gebunden, deshalb verbot 1210 die Pariser Synode unter dem Vorsitz des Erzbischofs von Sens, des frühen Magisters *Peter von Corbeil*, durch Androhung der Exkommunikation: „Dass zu Paris weder die naturphilosophischen Schriften des Aristoteles noch die Kommentare öffentlich oder privat gelesen werden dürfen“ (Grabmann). Auch die neugegründete Universität Toulouse (1229), die den aus Paris angekommenen Magistern und Studenten Lektüre der naturwissenschaftlichen Schriften des Aristoteles in Aussicht stellte, wurde wiederholt angemahnt. Die Bücher wurden jedoch 1231 unter der Auflage der Revision der Übersetzungen unter der Leitung des Magisters *Wilhelm von Auxerre* – durch Papst *Gregor IX.* – wieder freigegeben.²⁷ Bei *Thomas von Cantimpré* (*Cantimpratensis* 1235), in seinem *Liber de natura rerum* findet sich übrigens keinerlei Hinweis, dass dem Christentum durch diese Bücher irgendeine Gefahr drohen könnte. Er weist im Prolog seiner Enzyklopädie dem „Liber“ Aristoteles den ersten Rang als Philosoph und Naturwissenschaftler zu.²⁸

Auch nach der neuen Ordnung der Studien blieb Aristoteles der maßgebliche Autor für alle philosophischen Disziplinen, jedoch mit dem entscheidenden Unterschied, dass nur in den Fächern Logik, Physik usw. nicht die verfremdeten mittelalterlichen Aristoteles-Kommentare herangezogen werden sollten, sondern die Schriften selbst bzw. die neuen Kommentare. Der Aristotelismus ist eigentlich, seit dem Mittelalter, der Träger der naturwissenschaftlichen Tradition, bediente sich aber humanistischer Methoden, d. h. er ging nunmehr von den genuinen Quellen aus.²⁹

Der Renaissance-Humanismus bewirke nicht nur im geschichtlichen Denken eine prinzipielle Wende, sondern blieb auch nicht ohne Folgen für das Selbstverständnis der Wissenschaften und Medizin. Die Wirkung des Humanismus auf die Medizin, auch im Universitätsbereich mit den gereinigten medizinischen und Aristoteles-Texten, leitete in gewissen Teilbereichen eine Wende zur „Moderne“ ein. Diese neue Denkweise begünstigte die Vonselbständigung neuer Disziplinen im medizinischen Lehrplan. Die Einflüsse, die von der Philosophie auf die Medizin ausgingen, sowie die theoretischen Reflexionen, die in der Medizin gewonnen wurden, und der Philosophie wichtige Impulse gaben, sind entscheidend für die Forschung der Renaissance-Medizin, wie auch der späteren Zeiten. Besonders in dieser Epoche sind viele Ärzte zugleich Philosophen. Nicht wenige halten philosophische Vorlesungen neben ihren *Lectionen* an der Artistenfakultät, aber auch an der medizinischen Fakultät, wie z. B. *Ulysses Aldrovandi*, Professor der Medizin und Lehrstuhlinhaber für Naturphilosophie. Auch *Juan Luis Vives* (1492-1540), einer der bedeutendsten Köpfe dieser Richtung, war im Prinzip für ein in der Philosophie verwurzeltes Medizinstu-

²⁷ Grabmann, M.: I Papi del duecento e l'Aristotelismo. *Misc. Hist. Pontificae*. V. 1941.

²⁸ *Primus omnium Aristoteles est, qui non solum in his, verum etiam in omnibus ad philosophicam disciplinam pertinentibus eminentior cunctis effloruit.* In: Boese, H. (Hrsg.): *Textüberlieferung von Thomas Cantimpratensis Liber de natura rerum*. Berlin-New-York, 1973, 3.

²⁹ Pagel, W.: The Reaction to Aristotele in Seventeenth Century Biological Thought. In: Pagel, W. (ed.): *Science, Medicine and History*. London, 1953.

dium. Ihn konnte Erasmus von Rotterdam als einen *vir in omni literatura singularis* bezeichnen, wie auch Luis Vives in der Präfation zur *De disciplinis* (1531) es als einen natürlichen Besitz des Menschen durchzuackern (*universam hanc naturam quasi possessionem suam peragrari!*)³⁰ selbst formulierte.

Agostino Nifo (1496/70-1538) Professor der Philosophie und ein bedeutender Arzt betrachtete den Wert der philosophischen Studien für die medizinische Ausbildung als selbstverständlich. Agostino Nifo war mit allen Schattierungen medizinischer und philosophischer Tradition vertraut. Aus Nifos Schriften geht hervor, dass er den Wert der philosophischen Studien für die medizinische Ausbildung als selbstverständlich erachtete.³¹ Es war einer der produktivsten Autoren in den verschiedenen Bereichen der Philosophie, zugleich aber auch ein bedeutender Arzt und Verfasser von mehreren medizinischen Werken. Sein vielbändiger Kommentar zu den einschlägigen aristotelischen Werken, der für die medizinische Ausbildung in Italien von grundlegender Bedeutung war, erlebte häufig neue Auflagen, und wurde immer wieder zitiert. Der berühmte Arzt und Humanist *Girolamo Fracastoro* (1478-1553), „Lehrer von Copernicus“ genannt, hielt philosophische Vorlesungen für Medizinstudenten. Fracastoro bekleidete damals eine Professur für Logik und wirkte gleichzeitig als *consiliarius anatomicus* in Padua.

Einen Beweis für die Bedeutung des Philosophiestudiums liefern auch die verschiedenen propädeutischen Schriften: *De modo studendi* bzw. *De modo docendi* für das Medizinstudium. Die Autoren der im 16. Jahrhundert verlegten Anleitungen zum Lernen und Lehren in der Medizin, übersehen die Bedeutung der Philosophie nicht.

Martin Stainpeis (1450-1527), Professor der Medizin an der Universität Wien räumt in seinem Werk: *De modo studendi in medicina* (1520) den philosophischen Schriften einen ausreichenden Platz ein. So auch der namhafte Humanist und Arzt *Janus Cornarius* (1500-1558) in dem 1545 erschienenen Werk: *De rectis medicinae studiis amplectendis*. Hieronymus Mercurialis (1530-1606) hielt spezielle Vorlesungen über die Methode des Medizinstudiums. In der zurückgebliebenen Handschrift: *De modo studendi* (um 1570) sind neben den Klassikern der Medizin Plato, Aristoteles und dessen Schüler *Theophrastus* (cca 280 v. Chr.) unter den dringend empfohlenen Autoren verzeichnet, sowie auch die Neoterici Vesal und *Jean Fernel* (1485-1558). Ähnlich äußert sich der dänische Arzt, Philosoph und Theologe *Caspar Bartholin* im *Consilium de studio medico inchoando continuando et absolvendo* (1628). Logik und Naturphilosophie sei für den Arzt unentbehrlich, wobei auch Metaphysik nicht zu vernachlässigen ist, - schreibt Bartholin. *Caspar Bartholin* (1585-1629) verfasste eine Abhandlung unter dem Titel *De studio medico*, worin er einen Plan fürs medizinische Curriculum entwarf, nicht ohne die Forderung aufzustellen, *Naturphilosophie und Mathematik sind für den Arzt ebenso wichtig, wie die Ethik für den Juristen*.³²

Gering ist die Zahl jener Humanisten, die die „Einheit“ von Philosophie und Medizin nicht akzeptieren. *Coluccio Salutati* (1331-1406) versucht die beiden Fächer zu trennen, er

³⁰ Zitiert nach Schipperges, H.: Zur Wirkungsgeschichte des Arabismus in Spanien. In: Ders.: *Arabische Medizin im lateinischen Mittelalter*. Berlin-New-York, 1978, 130.

³¹ Einführung in Nifos Werke über Aristoteles, siehe bei Lohr, C.H.: *Renaissance Latin Aristotle Commentaries*. *Ren. Quarterly* 12 (1979), 532-539.

³² „*Physica vero et mathesis quam sunt in rem medici, quam ethica iurisconsulti. Ubi enim desinit physicus, ibi incipit medicus*“ gedruckt bei Hermann Conring, In *universam artem medicam singulas partes eius introductio*. Hrsg. Schelhammer, G.C., Speyer, 1687. Die zitierte Textstelle in II. 10.

ist aber gezwungen den naturphilosophisch-spekulativen Charakter der Schulmedizin zu akzeptieren.

Dabei hatte bereits die Hochscholastik die prinzipiellen Beziehungen zwischen Naturkunde und Metaphysik herausgearbeitet. Während des 13. und 14. Jahrhunderts wird Metaphysik immer als Ontologie verstanden, die nicht bloß die Ausschnitte des Universums, sondern die ganze Welt an sich erforscht. Die Metaphysik betrachtet weder die „Natur als Ganzes“, noch eine „Seele als Ganzes“, sondern immer die Natur des Seienden, während Disziplinen wie Kosmologie oder Psychologie mit ihrem Partialaspekt eigenständige, nichtmetaphysische Wissenschaften verkörpern. Der Gegenstand der Metaphysik wäre demnach ausschließlich das Seiende, das damit auch Gott als das höchste Seiende beinhaltet.

Avicenna hatte bereits die Metaphysik und Physik sehr deutlich von einander getrennt, und damit der Naturkunde einen autarken Rang verliehen. Noch eindeutiger hat Averroes die Naturforschung, Medizin und Theologie auf verschiedene autonome Felder verwiesen.

Den Gegenstand der philosophischen Vorlesungen bilden überwiegend Aristoteles-Texte, die zunächst außerhalb der Universitäten entstehen. Mit entsprechenden Kommentaren wird ein humanistischer Aristotelismus vorgetragen, basierend auf dem griechischen Urtext, der an den Universitäten auch im medizinischen Bereich gelesen wird. Der Übergang ist allerdings kontinuierlich zu betrachten: Der traditionelle und humanistische Aristotelismus wirkt in der Universitätsphilosophie noch eine Zeitlang nebeneinander. Im Lehrprogramm der Mediziner sind - anfangs - an der Artistenfakultät die Schriften des Aristoteles für Logik und Naturphilosophie als *libri audiendi* bzw. *libri formales* vorgeschrieben. Es gibt Aristoteles-Kommentare von späteren Medizinprofessoren zusammengestellt, die sie wahrscheinlich noch als *magistri artium* für ihre Vorlesungen verfasst haben. Bemerkenswert ist, dass sich im 16. Jahrhundert der Unterricht nicht nur auf vorgeschriebene Kommentare und *Quaestiones stützte, sondern auch auf Schulkompendien der Professoren bzw. der magistri legentes*, die keine Lehrstuhlinhaber waren. Unter den Verfassern befanden sich nicht wenige Ärzte. Die enge Verbindung der Naturwissenschaften und der Medizin mit der Philosophie ist kennzeichnend für den medizinischen Lehrplan.

Wie bereits gesagt, war Aristoteles sowohl medizinischer Schriftsteller als auch Philosoph und Wissenschaftler, wenngleich seine philosophischen Werke nur fragmentarisch überliefert sind. Wir haben dennoch sowohl den textlichen, als auch den ikonographischen Beweis, dass er sich ausgiebig mit Anatomie und anderen medizinischen Gebieten befasste. Obwohl nur wenige Zeilen seines *De sanitate et morbo* als Teil der *Parva naturalia* erhalten sind, wurde dieses Werk während des 16. Jahrhunderts doch lebhaft diskutiert, als die Frage nach der Stagiriten-Stellung zur Medizin erörtert wurde, was häufig der Fall war. Einer der Schlüsseltexte auf dem die philosophische Tradition des medizinischen Unterrichtes beruht, findet sich in Aristoteles: *De sensu et sensato*. Er wurde fast in der gesamten medizintheoretischen Literatur der Renaissance zitiert und erörtert. Weiterhin ist es die Pflicht des Naturphilosophen, die ersten Prinzipien von Krankheit und Gesundheit zu untersuchen; denn weder Krankheit noch Gesundheit sind Eigenschaften von leblosen Dingen. Man kann aber sagen, dass die meisten Naturphilosophen und diejenige Ärzte, die eine wissenschaftliche Haltung ihrer Kunst gegenüber zeigen, das folgende gemeinsam haben;

erstere hören beim Studium der Medizin auf, und letztere gründen ihre medizinischen Theorien auf die Prinzipien der Naturwissenschaft.³³

Bei den späteren Renaissance-Aristotelikern ist unter den Ärzten vor allem William Harvey der Entdecker des Blutkreislaufes zu nennen. Er knüpft zwar theoretisch und methodologisch an Aristoteles an, zieht aber gleichzeitig neue quantitative und experimentelle Methoden mit ein, und stellt die Beobachtung stets über die tradierten Lehrmeinungen. Harvey sieht sich selbst – ähnlich wie *Nicolaus Copernicus* und *Johannes Kepler* – vornehmlich als Vollender der antiken aristotelischen Naturwissenschaft. Ganz ausdrücklich bekennt sich Harvey zu Aristoteles, indem er am Ende der *Praefatio* vom *De generatione animalium* erklärt, ihm wolle er als seinem Führer (*dux*) folgen, und den Professor der Anatomie *Hieronymus Fabricius Ab Aquapendente* (1533-1619), als seinen *Prämonstrator* betrachten. Fabricius war bekanntlich Harveys Lehrer in Padua, und hat nicht nur dessen Forschungsrichtung entscheidend bestimmt, sondern als überzeugter Anhänger des Aristoteles auch Harveys Haltung zu diesem geprägt. In den Lehrbüchern pflegt der experimentierende und quantitativ denkende Harvey, wie er sich vorwiegend in *De motu cordis* präsentiert, ein positives, der spekulierende Harvey von der *De generatione*, ein negatives Vorzeichen zu erhalten. Dabei wurde er gemeinhin als außerhalb der aristotelischen Strömungen an den das „moderne“ medizinische Denken initiiierenden Universitäten seiner Zeit stehend angesehen. Die Untersuchungen von *Lesky* haben jedoch gezeigt, dass Harvey in seinem ganzen Leben eine positive Haltung gegenüber Werk und Person von Aristoteles einnahm. *Lesky* beschreibt das Bild des Aristotelikers Harvey, wie es sich in seinen Hauptwerken *De motu cordis* (1628) und *De generatione animalium* (1651) darbietet. Das Terrain für Harveys Entdeckung war gut vorbereitet: im speziellen durch die von Vesal neubegründete anatomische Forschung, und ganz allgemein durch den Zeitgeist, den Geist der wissenschaftlichen Renaissance, der bei Vesal wie bei Harvey derselbe war. Das heißt: nicht aus Schriften anderer, sondern durch das eigene Sehen muss man zur richtigen Erkenntnis gelangen, das aber ohne gut durchdachte philosophisch-methodologische Grundlagen nicht möglich war.³⁴

Demnach stellte Harveys *De generatione animalium*, eine vom Aristotelismus durchdrungene methodologische Abhandlung dar, in Bezug auf den Renaissance-Aristotelismus, wie er insbesondere Ende des 16. und Anfang des 17. Jahrhunderts in Padua ausgeprägt war. Harveys Vorwort, - so zeigt es sich – stellt einen ausgesprochenen empirischen Ansatz einer aristotelischen Wissenschaftsmethode dar, die auf anatomische Untersuchungen angewandt wird. Das Vorwort weist auch etliche Parallelen zu den logischen und naturphilosophischen Arbeiten von *Jacopo Zabarella* (1533-1589) dem Aristoteliker auf, dessen Schriften zu Harveys Zeiten sehr einflussreich waren. Es muss daran erinnert werden, dass Harvey seine Vorstellungen nur aufgrund von Experimenten an lebendigen Tieren entwickeln konnte. Entscheidend waren aber nicht allein das unermüdliche Experimentieren und Beobachten, sondern die neue Betrachtungsweise und die neue Fragestellung, also die philosophische Grundlage und nicht zuletzt die aristotelische Tradition. Die von Aristoteles gezeichnete Stufenleiter des Erkenntnisprozesses deckt sich genau mit dem von Harvey aus

³³ *De sensu* 436 a 18-b2. Die Übersetzung stammt aus: Aristoteles: On the Soul, Parva naturalia. On Breath. Übersetzt von W. S. Hett. London und Cambridge/Mass, 1936, 215-217. Zitiert nach Schmitt, op. cit. 256.

³⁴ *Lesky*, E.: Harvey und Aristoteles. In: *Sudhoffs Archiv*, 41 (1957), 289 ff.

der Baconschen Lehre postuliertem Weg, indem sich hier sinnliche Wahrnehmungen und Erfahrung (*sensus et experientia*) als die unabdingbaren Voraussetzungen jeder wissenschaftlichen Wahrheitsfindung präsentieren.³⁵

Der Philosophiehistoriker Charles B. Schmitt hebt hervor, dass Harveys methodische Aufführungen viele Parallelen zu Zabarellas Werk und überhaupt zum italienischen Aristotelismus aufweisen.³⁶ Harveys Vorwort zum *De generatione animalium* ist eine kurze Zusammenfassung der logischen Methode, die er in Padua kennen lernte, angewendet auf das spezielle Gebiet der Anatomie bzw. Physiologie. Es muss allerdings festgestellt werden, der Harveysche Aristoteles ist nicht der starke Dogmatiker der Spätscholastik, dem viele Universitäten im 17. Jahrhundert noch folgen und gegen Bacon und die Aristoteliker seiner Zeit Front machen.

Bald erscheint an den Universitäten als Lehrfach auch die platonische Philosophie, allerdings selten obligatorisch. Ende des 16. Jahrhunderts werden einige bevorzugte Werke von Platon in den Lehrplan der oberen Fakultäten einiger Universitäten einbezogen, so z. B. *Parmenides* an der theologischen, *Timaios* an der medizinischen Fakultät. Platonismus in seinen verschiedenen Filiationen, Aristotelismus in seinen Auffassungen können im 16. Jahrhunderts nicht auseinander gehalten werden. Eine nicht geringe Bedeutung kommt dabei auch den verschiedenen Richtungen des Neuplatonismus zu.

Gewisse Einflüsse des Florentiner Neuplatonismus haben sich in der Medizin bereits durchgesetzt, womit die Astromedizin zur neuen Blüte kam. Der Neuplatonismus hat die geeigneten Voraussetzungen für die Erweiterung der Abstraktionsfähigkeit bereitgestellt, ohne die die Naturwissenschaft und damit die Medizin sich nicht weiter entwickeln hätte können. In die Grundausbildung wurde die neuplatonische Philosophie zwar weniger einbezogen, erhielt aber in der „Fortbildung“ der Ärzte ihren gebührenden Platz. Entscheidend für den Erfahrungsbegriff der Neuzeit werden Magie, Alchemie und Astrologie. Diese Linie hat letztlich im Neuplatonismus seine Quelle. Auf Magie und Astrologie kann hier nicht länger eingegangen werden, doch ist nicht zu vergessen, dass in dieser Epoche diese nicht im Widerspruch mit dem „modernen“ Naturbegriff stehen. Wenn die Philosophie bei *Paracelsus* der erste Grund der „Arznei“ ist, so sind Astronomie und Astrologie der „andere Grund“, die astrologische Kausalität aber als „*Bedingung der Begrifflichkeit*“³⁷ (Cassirer) genommen.

Ausführlich wird das wechselseitige Verhältnis von Medizin und Philosophie von dem italienischen Philosophen Jacopo Zabarella im Werk: *De naturalis scientiae constitutione* besprochen, worin er auch die Voraussetzungen für den medizinischen Studienplan vorlegt. Nach Zabarella liefert die Naturphilosophie die theoretische Grundlage, von der aus die Medizin zu den gewünschten Ergebnissen gelangen kann, da die Medizin einen Teil der

³⁵ Rothsuh, K.E.: Die Entwicklung der Kreislauflehre in Anschluss an William Harvey. In: *Klinische Wochenschrift*. 35 (1957), 606.

³⁶ Zabarella, der Paduaner Aristoteliker war übrigens, der den Begriff „wissenschaftliche Erfahrung“ entwickelte und in die Literatur einführte.

³⁷ Cassirer, E.: *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance*. Leipzig, Berlin, 1927, 107. Auch Naert schreibt: „Nearly all of the cultural significant figures of the late fifteenth and sixteenth centuries showed interest in one more occult sciences.“ In: *Agrippa and the Crisis of Renaissance Thought*. Urbana, 1965, 226. Sogar der große Gegner der Astrologie, Giovanni Pico (1463-1494) ist gezwungen die magia naturalis als Teil der Scientia, als emanatische Form der Physik zu akzeptieren. Cf. Pico: In *Astrologiam libri XII* (Liber III.c.27).

Physiologie aus der Naturphilosophie zieht. Auch in seinen Schriften zur Logik liefert Zabarella überzeugende Beweise für die Wichtigkeit der Logik innerhalb des medizinischen Lehrplans. Zabarellas Werke beeinflussten Philosophie und Medizin bis in das 19. Jahrhundert hinein, auch außerhalb von Italien. Fast alle seine Nachfolger sind prinzipiell der Ansicht: Wo der Naturphilosoph aufhört, dort fängt der Arzt an.

Der einzige Aristoteliker, der mehr über das wechselseitige Verhältnis von Medizin und Philosophie zu sagen weiß, ist Jacopo Zabarella, der sein ganzes Leben in Padua verbrachte und als einer der scharfsinnigsten, sowie einflussreichsten, peripatetischen Denker seines Jahrhunderts in Vorschein tritt. In seinem Werk findet sich durchgängig die Beschäftigung mit medizinischen Fragen und mit der entsprechenden einschlägigen Methodologie.³⁸

Wenn Zabarella auch nicht unmittelbar über die Medizin als solche schrieb, so hat er doch in seinen Schriften zur Logik und zur Naturphilosophie stets die Erfordernisse des Arztes und die Verknüpfung mit Fragen der Heilkunde im Auge.

In seinem Kommentar zur *De anima* vertritt er beispielsweise die Ansicht, eins der zahlreichen Gründe zur Vertiefung im Werk liege darin, dass die medizinische Kunst sehr vieles aus der Diskussion von Leben, Wachstum und Seele übernehmen könnte.³⁹

In seinem allgemeinen Abriss über die Struktur des Wissens: *De naturalis scientiae constitutione* legte er die Voraussetzungen für den medizinischen Studienplan deutlich dar, die, - wie bereits festgestellt – im 16. Jahrhundert nicht oft angesprochen wurden. Er argumentierte, dass derjenige kein guter *medicus* sein könne, der nicht zugleich auch Naturphilosoph sei, und dass die Naturphilosophie in der Tat die theoretische Struktur der Wissenschaft (das heißt das Wissen, jedoch nicht die handgreifliche Umsetzung) lieferte, die dann von der Medizin übernommen und praktisch angewendet werden könne. Dies geht natürlich auf antike bzw. mittelalterliche Vorlagen zurück, und war - zu Zabarellas eigener Universität (Padua) spätestens seit den Tagen des Pietro d'Abano - ein Gemeinplatz.

Was auffällt, ist jedoch der Nachdruck, mit dem der Paduaner die entsprechende Topoi vorträgt: „*Es kann daher kein guter Arzt sein, wer nicht zugleich auch Naturphilosoph ist; desgleichen kann der kein guter Gesetzgeber sein, der nicht im höchsten Maße in der Moralphilosophie bewandert ist. Es besteht jedoch ein Unterschied zwischen beidem: die Medizin ist darauf beschränkt, ihren Zweck zu erfüllen, wohingegen die Naturphilosophie keinerlei Zwecke zu erfüllen hat; sie ist reines (theoretisches) Wissen. Quamobrem sicut bonus medicus esse non potest, qui non sit philosophus naturalis, ita nec bonus legislator, qui non calleat moralem philosophiam. Inter eas tamen illud interest, quid medicina solam effectiorem respicit, philosophia naturalis non effectiorem, sed solam scientiam ...*“⁴⁰

Nach gängiger Auffassung ist die akademische Medizin des 16. Jahrhunderts durch drei wesentliche Aspekte geprägt: Erstens der humanistischen ad-fontes-Forderung nachzukommen, so rückte die Lektüre der antiken medizinischen Texte im griechischen Original, oder in neuen lateinischen Übersetzungen immer stärker in den Vordergrund. Zweitens war damit eine allmähliche Lösung von Ideen und Konzepten verbunden, die der Arabismus

³⁸ Ch. Schmitt, op. cit. 251-252.

³⁹ Jacopo Zabarella: *In tres Aristotelis libros de Anima Commentarii* ... Venedig, 1605, Bl. 6 (Zu *De anima* I. Text 2), zitiert nach Ch. Schmitt, op. cit. 253.

⁴⁰ Jacopo Zabarella: *De rebus naturalibus libri III*. Frankfurt am M. 1607, S. 102. (*De naturalis scientiae constitutione*“. Kap. 33).

des Mittelalters hervorbrachte. Drittens begann mit der besseren Kenntnis der Quellen die schleichende „Entthronung“ der antiken Autoritäten, aber das bezog sich natürlich nicht auf das *Corpus Hippocraticum* und Galens Schriften. Ganz im Gegenteil. Die Voraussetzung für all diese Entwicklungen war die Verfügbarkeit der antiken Quellen in ihrer griechischen Originalgestalt, wobei der 1525 in Venedig erschienenen Galenausgabe, die von Nachfahren des *Aldus Manutius* auf den Markt gebracht wurde, besondere Bedeutung zukam.

Zu den frühen Anhängern des griechischen Galens gehört der Wittenberger Humanist und Reformator *Philipp Melanchthon* (1497-1560). In einer akademischen Rede über den Nutzen des Griechischstudiums beklagt er das dürftige sprachliche Niveau der mittelalterlichen Galenübersetzungen, die mehr „dem Gebrüll eines Ochsen“ glichen, als der „reinen, klaren und schönen“ Sprache Galens.⁴¹

Für die Baseler Galenausgabe des Jahres 1538 – zugleich die zweite griechische Gesamtausgabe der Werke Galens, – schrieb Melanchthon eine Präfation, worin er Galens Ingenium mit dem schöpferischen Geist der ersten Heroen der Medizin: Asklepios und Hippokrates gleichstellt. An Gelehrsamkeit überragte er diese sogar, denn Galen sei es gewesen, der die verschiedenen Bestandteile der medizinischen Lehre zu einer geordneten Kunst zusammenfasste. Für viele Jahrhunderte sei Galen die einzige Quelle der Medizin gewesen, woraus alle Schriften der späteren Mediziner hervorsproßen konnten.

Nach der Glaubensspaltung beginnen die rivalisierenden Konfessionen, die humanistische Bildung für ihre Sache in Dienst zu stellen. Für die protestantische Seite spielt Melanchthon eine programmatische Rolle.

An den protestantischen deutschen Universitäten gingen neue Impulse von Philipp Melanchthon aus. Er proklamierte das Studium der alten Sprachen als den richtigsten Weg zu den reinen Quellen und damit zur wahren Philosophie und rechter Naturkenntnis. Ein Weg zwar, der auf dem Gebiet der Naturwissenschaften und damit der Medizin nur als ein Übergang in Frage kam, aber nicht zur letzten Erfüllung führen konnte, da eben die reinste und letzte Quelle die Natur selbst ist. Innerhalb seiner Fakultät, aber auch im Rahmen anderer oberer Fakultäten, – also auch der Medizinischen, – setzte Melanchthon sich immer wieder dafür ein, dass Vorlesungen naturwissenschaftlicher Themenstellung z. B. Physik, tatsächlich als solche abgehalten werden. Er versuchte die Physik des Aristoteles durch die „eigentlichen“ naturwissenschaftlichen Schriften des Galen und der Neoterici – z. B. Vesal – zu ergänzen. Dennoch blieb er ein (eklektischer) Aristoteliker. Melanchthons Verdienst war es an den protestantischen Universitäten die aristotelische Philosophie um ihrer selbst willen zur tieferen Einsicht in die Wissenschaften zu integrieren, und nicht nur im Dienste der Theologie zu fördern. Melanchthon war die Hauptfigur des deutschen Renaissance-Aristotelismus. Er stellte seine Aristotelesstreue zwar nie in Frage, blieb aber immer offen für Innovationen bzw. neue Erklärungen, was auch seine Haltung in Sachen Naturwissenschaften, wofür er, wie auch für die Medizin, ein ausgeprägtes Interesse zeigte. Daran mag auch sein Kryptoplatonismus, – der von der neueren Forschung hervorgehoben wird, – beteiligt gewesen sein.

Das Neue bestand nicht zuletzt in Melanchthons Universitätsreform, worin er die Möglichkeit offen ließ, dass die Ergebnisse der Forschung in den Hörsälen zu diskutieren seien,

⁴¹ „...hic bovem verius mugire, quam hominem loqui dices ...“ *Corpus Reformatorum*, Bd. 11, Spalte 864.

doch mit Hilfe der eigens dazu verfassten Lehrbücher. Die Grundlage für Melanchthon und seinen Schüler waren die naturwissenschaftlichen Lehrbücher überwiegend aristotelisch, jedoch beruft er sich auf Neoterici. Sein *Initia doctrinae physicae* war ein vorgeschriebenes Lehrbuch, das bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts benützt wurde.

Man beobachtet nicht selten, dass die größere oder geringere Anziehungskraft einzelner Persönlichkeiten in der Wissenschaftsgeschichte nicht immer ihrer objektiven Bedeutung für den Fortschritt der Wissenschaften entspricht, obwohl nach der Einschätzung ihrer Zeitgenossen, eine große Bedeutung ihnen zukommen müsste. Ein Los dieser Art scheint Nicolaus Taurellus (1547-1606) beschieden zu sein, der Professor der Philosophie in Basel (1576), der Medizin in Altdorf (1580) war. „*Der Philosophus und Medicus, - hatte einen feurigen Geist und eine tiefe Einsicht in die philosophischen Wissenschaften, wobei es ihm an Mut nicht mangelte seine Gedanken frei zu bekennen und in Schriften an Tag zu legen.*“ (Jöcher).

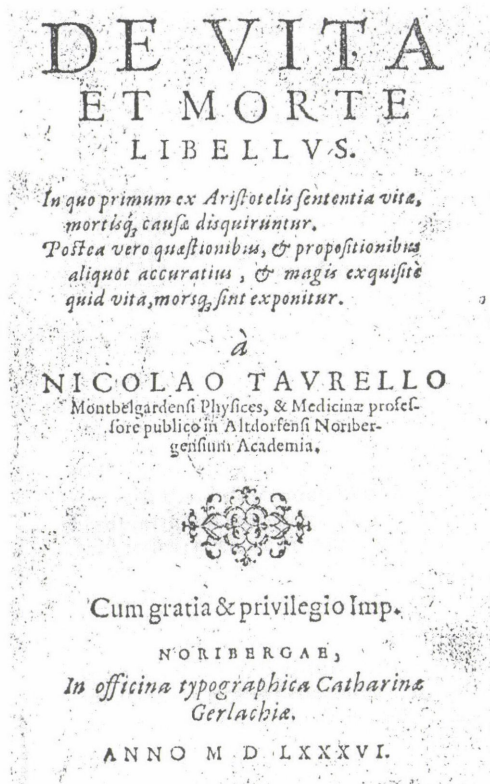
Mit Nicolaus Taurellus begegnet uns ein „*selbstbewusster, denkgewaltiger Kopf*“, ein als Mediziner angesehener, als Philosoph hervorragender Gelehrter ...“ „*die erste schärfer umrissene philosophische Individualität im Bereiche des Luthertums*“ oder im zeitgenössischen Urteil, *L'un des plus habiles Metaphysiciens de ce temps-là*, von dem Leibniz sagt: „*ingeniosissimus Taurellus, quem ego Scaligerum Germanorum appellare soleo, stylo, acumine, ingenio, libertate sentiendi, medicinae professione simillimum.*“⁴²

Alle diese Äußerungen gelten dem Philosophen Taurellus, der in seinem Versuch das Verhältnis von Theologie und Philosophie, von Glauben und Wissen, von Offenbarung und Aristotelismus zu bestimmen, und ein System der christlichen Philosophie zu errichten versuchte, worin er seiner Zeit weit voraus war.

Als Arzt war er ein anerkannter Theoretiker, in seinen früheren Jahren ein erfolgreicher Praktiker. Sein medizinisches Hauptwerk trägt den Titel: *Medicinae Praedictionis Methodus* (1581). Die Bedeutung von Taurellus lag allerdings weniger in seiner Tätigkeit als Arzt, vielmehr aber in seinen Vorlesungen und Schriften, die einen entscheidenden Einfluss auf die Medizin seiner Zeit ausübten. Vor allem sollen seine Aristoteles-Kommentare vorgehoben werden. Taurellus zeichnete sich durch die schöpferische Bearbeitung der Lehren von Aristoteles aus. Die Spannung zwischen Glauben und Wissen, - eine Grundfrage aller Philosophie, - war nicht nur innerhalb der theologischen Fakultät empfunden. Als philosophische Fragestellung, die in der Metaphysik und Erkenntnistheorie zusammenlief, trat sie auch an der medizinischen Fakultät in Vorschein. Keinen besseren Beweis kann er dafür geben, als dass Taurellus ein echter Metaphysiker war, als dass er die gängige Lehre von einer zweifachen Wahrheit weit von sich wies, wie das im Praefatio seines Werkes: *Philosophiae triumphus. Metaphysica Philosophandi Methodus* (1573) zu lesen ist. Es darf nicht etwas philosophisch wahr sein und theologisch falsch, es müssen sich Glauben und Wissen vereinigen lassen. Im Buch: *De rerum aeternitate* (1601) wird diese Problematik wieder aufgegriffen und ausführlich besprochen. Ratio und Experientia sind für ihn ausschlaggebend. Wie in den anderen Wissenschaftsberei-

⁴² Die Zitate stammen aus Petersen, P.: *Geschichte der aristotelischen Philosophie im protestantischen Deutschland*. Leipzig, 1921, 221.; Groos, K.: „Taurellus“. In: *Allgemeine deutsche Biographie*, 37 (1894) 467.; Mayer, H.-C.: Ein Altdorfer Philosophenportrait. In: *ZbKG*, 29 (1960) 145-166. Zitat: 145.; Bayle, P.: „Taurellus“. In: *Dictionnaire historique et critique*, Bd. 4 (1740) 327, der Leibnizausspruch ist überliefert bei Feller, J.F.: *Otium Hannoveranum sive Miscellanea, ex ore ... G. G. Leibnitii*. Leipzig, 1718, 1412. Zitiert aus der 2. Auflage. Leipzig, 1737. 142.

chen, wurde die aus einer gefühlsbetonten Gottesverehrung hervorgegangene Naturverehrung zur Aufgabe proklamiert, dass die Natur zu erforschen und zu erklären sei. Für niemanden ist diese Aufgabe so wichtig, wie für den Arzt. Taurellus macht diese Naturerklärung zu einer Art moralischer Pflicht. Wie auch *Jean Fernel* und andere humanistische Ärzte, will er eine wahre Bildung, die den ganzen Menschen umfasst, wie das auch von Melanchthon gefordert wird. Die Arbeiten von Taurellus haben zur Entstehung eines neuen Konzeptes der Naturforschung nicht wenig beigetragen. Er vertritt die Freiheit der Philosophie und des Philosophierens in den Wissenschaften und in der Medizin, verwarf aber jeden Zwang einer menschlichen Autorität.

Resümierend das bisher Gesagte steht also fest, dass das Studium der Philosophie und der Medizin voneinander nicht zu trennen waren. In den Statuten der meisten Universitäten war ein Studienplan festgelegt, in dem Logik und Philosophie zum eigentlichen Lehrfach des Medizinstudiums gehörten. Auch später werden die Stauten, nicht weniger auch die Universitäten vom Gedanken des Aristoteles durchdrungen, wie er ihn im Fragment *De sanitate et morbo* zum Ausdruck bringt, und die Medizin aus didaktischen Gründen der Philosophie unterordnete. Der Prozess der Wissenschaftsentwicklung und die Entwicklung der Medizin in der Renaissance sind ohne den Einfluss der Philosophie unvorstellbar. Außer Zweifel steht, dass in den Statuten der Renaissance-Universitäten ein Studienplan fest-

gelegt war, darin Logik und Philosophie schon als Propädeutik zum eigentlichen Medizinstudium betrachtet werden, so z. B. in den Statuten von Bologna aus dem Jahr 1405, die später als fester Bestandteil im Curriculum verankert steht. Zu einem Erkenntnisfortschritt gelangt es aber auch in der Medizin nur dort, wo man den Wissensstand der Antike übertrug. Das bedeutete auch eine Überprüfung der Klassiker mit „kritischem Respekt“, Berichtigungen der Fehler aufgrund eigener Erfahrung. So erwächst ohne Absage der Tradition ein Fundament der neuen Medizin.

Humanismus und Universität standen nicht einander gegenüber. Diese Behauptung ist – wie Kristeller bemerkt – „ein Mythos“.⁴³

Es darf natürlich nicht verleugnet werden, dass sich die Humanisten von Anfang an sich in den Universitäten etablierten, und waren mehr dem städtischen und höfischen Lebensraum, ihren *Sodalitates*, als den universitären Korporationen verpflichtet. Mit den *Studiis humanitatis* nahmen sie aber im 16. Jahrhundert auch in der direkten Ausbildung der Scholaren, eigentlich an allen Fakultäten eine bedeutende Rolle an.⁴⁴

Am Ende dieses Bildungsweges war ein Mediziner in Europa des 16. Jahrhunderts sehr wohl in der Lage sich auch in der philosophischen und theologischen Problematik seines Berufes am Ort selbst den aktuellen Diskussionen zu stellen. Seine philosophische Ausbildung, sowohl die Aristoteles-Rezeption, wie die späteren rationalen Diskussionen des Averroismus und des Nominalismus, führten dabei im eigenen Arbeitsgebiet zu einer pragmatischen Haltung.

Der medizinische Humanismus ist die Auswirkung der ersten großen und allgemeinen Geistesbewegung der Neuzeit, des sogenannten historischen Humanismus, auf die Ärzte. Humanismus und Naturwissenschaften, oder Humanismus und medizinische Wissenschaften dürfen nicht als zwei getrennte, geistige, kulturelle Phänomene der europäischen Geschichte des 15. und 16. Jahrhunderts verstanden werden. Im Gegenteil, der Renaissance-Humanismus ist getragen von einer integrierten Idee, wobei es keinen Unterschied gibt, ob sich der Humanist – im heutigen Sprachgebrauch – natur- oder geisteswissenschaftlich betätigte. Die *Studia humanitatis* oder *Studia humaniora* wären daher nicht nur Pflege der klassischen antiken Sprachen und ihrer „Schönen Literatur“ zum Erwerb von „Doctrina“ und „Virtus“, – sondern die Beschäftigung mit der Gesamtheit der antiken Wissenstradition. Ihr Studium setzt die eingehende Kenntnis der Hippokratischen Sammlung, des Corpus Galenicums, der attischen Philosophie, der hellenistischen Philosophie, Medizin und Naturwissenschaft voraus. Die humanistischen Ärzte waren gute Galeniker; wir erkennen es an der oft bewundernswerten Qualität ihrer lateinischen Galen-Übersetzungen. Auch dieser Ausbildungsweg führte schließlich zum medizinischen Humanismus selbst.

Das Idealbild des humanistischen Arztes prägt der bedeutende spanische Humanist *Juan Luis Vives* (1492-1540). Nach Absolvierung der *studia humanitatis* soll sich der Arzt ganz und gar der Medizin und dem ärztlichen Beruf widmen. Nach Vives sage der Arzt: „... allen anderen wissenschaftlichen Beschäftigungen auf ewig Lebewohl und werfe sich

⁴³ „The opinion so often repeated by historians that the humanistic movement originated outside the schools and universities is a myth, which cannot be supported by factual evidence ...“ weiterhin „... humanists did not live outside the schools and universities, but were closely connected with them.“ Kristeller, O.P.: *Studies in Renaissance Thought and Letters*. Roma, 1956, 564. und 571.

⁴⁴ Hammerstein, Notker: Humanismus und Universitäten. In: Buck, A. (Hrsg): *Zum Problem der Kontinuität zwischen Mittelalter und Renaissance*. Hamburg, 1981. 23-25.

*mit aller Kraft auf sein Fach ... Denn die Medizin ist eine so weit verzweigte, schwierige und dunkle Wissenschaft, dass kaum noch ein so glücklich veranlagter Geist jemals sie ganz beherrschen und vollkommen ausüben imstande sein wird.*⁴⁵

Zusammenfassend darf folgendes festgehalten werden: Die Bedeutung der philosophischen Komponenten des Medizinstudiums wird nach der Antike sowohl bei Avicenna, als auch bei Averroes deutlich hervorgehoben. Im 16. Jahrhundert werden ihre diesbezüglichen Schriften, - allem Antiarabismus zum trotz - lebhaft diskutiert und auch aus dem Lehrplan nicht ausgeschlossen. Im Spätmittelalter entwickelt Pietro d'Abano in seinem *Conciliator*, ein auch in der Renaissance vielgelesenes und gedrucktes Werk, ein System, worin Philosophie und Medizin im Studium eng verbunden sind.

Fortgeführt im mittelalterlichen Lehrplan, wurde das Philosophiestudium erweitert und zuerst als Naturphilosophie in das Curriculum der Renaissance-Universität neben der *Studia humanitatis* mit einem festen Fächerkatalog, auch das Studium der Philosophie für Mediziner vertieft.

Die ad-fontes-Forderung der Humanisten bezieht sich natürlich auch auf die Schriften des Aristoteles, und damit kommt es zu einem neuen Philosophie-Bewusstsein, Aristoteles war sowohl ein medizinischer Schriftsteller als auch ein Philosoph. Sein *De sanitate et morbo* (Teil der *Parva naturalia*) wurde schon Anfang des 16. Jahrhunderts in den Lehrkatalog der medizinischen Fakultäten aufgenommen.

Die Wirkung des Humanismus auf die Medizin leitete in gewissen Teilbereichen, so auch im Universitätsbereich, mit den gereinigten medizinischen und Aristoteles-Texten, leitete in gewissen Teilbereichen die Wende zur „Moderne“ ein. Diese neue Denkweise begünstigte die Verselbständigung neuer Disziplinen im medizinischen Lehrplan. Die Einflüsse, die von der Philosophie auf die Medizin ausgingen, sowie die theoretischen Reflexionen, die in der Medizin gewonnen wurden und der Philosophie wichtige Impulse gaben, sind entscheidend für Lehre und Forschung der Renaissance-Medizin, wie das am Beispiel von Harvey gezeigt wurde. Es sind besonders in dieser Epoche viele Ärzte zugleich Philosophen.

Den Gegenstand der Vorlesungen bilden überwiegend Aristoteles-Texte, die zunächst außerhalb der Universitäten entstehen. Mit entsprechenden Kommentaren wird ein humanistischer Aristotelismus vorgetragen, der im griechischen Urtext verankert steht, an den Universitäten auch im medizinischen Bereich gelesen wird. Der Übergang ist hier allerdings fließend: Ein traditioneller und ein humanistischer Aristotelismus wirkt in der Universitätsphilosophie noch eine Weile nebeneinander.

Bald erscheint an den Universitäten auch die platonische Philosophie, - als Lehrfach aber selten obligatorisch. Ende des 16. Jahrhunderts werden einige bevorzugte Werke von Platon in den Lehrplan der oberen Fakultäten einiger Universitäten einbezogen.

Das wechselseitige Verhältnis von Medizin und Philosophie wird durch Jacopo Zabarella's Werk: *De naturalis scienciarum constitutione* ausführlich besprochen.

Eine in der Medizingeschichte kaum bekannte Figur scheint Nicolaus Taurellus, Professor der Philosophie in Basel, der Medizin in Altdorf zu sein. Die Bedeutung von Taurellus lag allerdings weniger in seiner Tätigkeit als Arzt, vielmehr in seinen philosophischen Vorlesungen und Schriften, vor allem aber in seinen Aristoteles-Kommentaren, die einen

⁴⁵ Vives, Juan Luis: De tradendis disciplinis. IV. In: J. L. Vives: *Opera omnia*, VI. Valentinae, 1785, 383.

entscheidenden Einfluss auf die Mediziner seiner Zeit ausübten. Sein Werk wird – seiner Bedeutung gemäß - ausführlich besprochen.

Es darf verlautbart werden, dass das Studium der Philosophie und der Medizin von einander nicht zu trennen waren.

EMIL SCHULTHEISZ, Prof. emeritus
Semmelweis University Budapest
Medical School
H-1089 Budapest
Nagyvárad tér 4.
HUNGARY

ÖSSZEFOGLALÁS

A filozófia és a medicina kapcsolata az ókor orvosainál és természetfilozófusainál csaknem evidencia, ahogy azt Galénosz „A jó orvos filozófus is” című írása is tanúsítja.

A későközépkor és a humanizmus magasabb iskoláinak lényege az eruditio et institutio in bonis artibus, ami az egyetemi oktatásban a septem artes liberales, s ezen belül a filozófiát jelenti. A humanista medicus eruditus képzettsége is erre a filozófiai jól fundált oktatásra épül. A humanisták ad-fontes-törekvése, megújult filozófiája, a hagyományos tudományfogalom és ezzel a tananyag részbeni megújulásához vezet, ami az orvosi curriculumban és az ordo legendiben is megjelenik.

Az arisztotelianizmus a latin Nyugat intellektuális életében, s így orvosi gondolkodásában is, egyedülálló helyet foglal el. Arisztotelész műveinek 13. századi recepcióját követően – az 1210. évi párizsi zsinat időleges tiltása után – a 15.-16. században és még a 17. század első felében is folyamatosan uralkodó eklektikus arisztotelianizmus és lassan az egyetemekre is beszivárgó újplatonizmus együttesen képezi az egyetemeken előadott orvostan “új” filozófiai alapját, ha az újplatonizmus a curriculumban nem is jelenik meg expressis verbis.

A franciák, angolok és olaszok nagy metafizikai iskolái mellett a 16. század végétől a német egyetemeken egyre erőteljesebbé válik a metafizikával átszőtt “Schulphilosophie”, mely teljeségét majd Leibnitz filozófiájában éri el.

A metafizika és az ismeretelmélet alapkérdéseit, – még mielőtt az arisztotelészi metafizika a protestáns egyetemeken virágkorához érkezett volna, – egy orvos-filozófus, Nicolaus Taurellus foglalta össze és gondolta át újra. Munkássága sokkal jelentősebb, mint arra orvos kortársai gyér utalásaiból következtetni lehet. 1573-ban jelenik meg metafizikája: “Philosophiae triumphus. Metaphisica philosophandi methodus”. Másik alapvető orvosi műve, melyben az orvos és filozófus együtt szólal meg, az 1581-ben kiadott “Medicae praedictionis methodus”. Ebben a szemiotika és diagnosztika alapvető elméleti és gyakorlati kérdéseit tárgyalja, előszavában részletesen elemezve a medicina és a metafizika kapcsolatát.

Míg a német egyetemeken a reformáció segítette elő a filozófia elmélyültebb művelését és intenzív oktatását, az olasz egyetemeken a teológiai karok hiánya tette lehetővé a kutatás teljes szabadságát, minden filozófiai irányzat érvényesülését, az ars és az orvosi fakultás kezdetektől meglévő együttműködésének még szorosabb formáját.

A kortársak közül a medicina és a filozófia viszonyáról, beleértve a tanításban elfoglalt helyüket is, Jacopo Zabarella írt a legrészletesebben. Zabarella az orvosi tudáson az elméleti felkészültséget érti. A jó orvosnak természetfilozófusnak kell lennie. Arisztotelész “De anima”-jához írott kommentárjában arról értekezik, hogy az ebben a műben való elmélyülés egyik indoka az, hogy az ars medicinae az életről általában, a növekedésről és a lélekről szóló leírásokból sokat merített. Azt is megírja, hogy az orvosok, illetve studiosusok mely Arisztotelész-művet olvassák.

A filozófia történetében jelentős helyet elfoglaló, és az orvostörténelmi irodalomban sem ismeretlen Zabarella, valamint tudományágunkban ugyanakkor névtelenül maradt Taurillus egyaránt nagy mértékben járult hozzá a reneszánsz-humanizmus orvosi oktatásának alakulásához.

Studia humanitatis – studium philosophiae in der Ausbildung der Ärzte im Renaissance-Humanismus⁶¹⁰

Einige Notizen

*„Ex pluribus fere medicina coalescit scientiis,
cum a physiologo quidem ipsam sumpserit anatomiam,
elementa, humores ac plantarum cognitionem et vires”,
Mainetto Mainetti, Commentarius mire perspicuus nec minus
utilis in librum Aristotelis...
De sensu et sensilibus..., Florenz 1555, P. 11.⁶¹¹*

*„So ein Arzt nicht durch Philosophie in die Arznei kommt,
der kann kein Arzt sein denn er geht nicht
die rechte Tür hinein, sondern steigt oben durch das Dach in sie...”
Paracelsus*

Unter dem Einfluss der neu herausgegebenen und zum Teil in die Volkssprachen übersetzten Werke antiker Naturwissenschaftler wurden bis dahin praktisch geübte Techniken auf die Ebene der theoretischen Reflexion erhoben und damit verwissenschaftlicht. Dieser Prozess der Verwissenschaftlichung erstreckt sich auf die im Mittelalter unter dem Begriff der „artes mechanicae” zusammengefassten Tätigkeiten, die sich nunmehr zu Wissenschaften konstituieren. Mit dem Rückgriff auf ihre antiken Quellen, zunächst Celsus, später Galen und Hippokrates, in Verbindung mit der eigenen Beobachtung erneuert sich die Medizin. Wenn Harvey, Galen den „Vater der Ärzte” genannt hat und Vesal vom „*heiligen Hippokrates*” sprach, beweist das, welche Bedeutung die Initiatoren der modernen Medizin den antiken Autoritäten beigemessen haben.⁶¹²

---

⁶¹⁰ Forrás: Schultheisz, Emil: Studia humanitatis – studium philosophiae in der Ausbildung der Ärzte im Renaissance-Humanismus. Einige Notizen. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 127–143. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.)

⁶¹¹ „Die Medizin setzt sich aus vielen Wissenschaften zusammen, da sie vom Naturphilosophen (physiologus) in der Tat sowohl die eigentliche Anatomie, die Elemente und die Temperamente als auch das Wissen um die Pflanzen und deren heilende Wirkung übernommen hat.”

⁶¹² G. Östreich: Die antike Literatur als Vorbild der praktischen Wissenschaften im 16. und 17. Jh., in: Classical Influences on European Culture, AD 1500–1700. Ed. R. R. Bolgar. Cambridge, 1976. pp. 315–324.

Dieser Prozess ist auch in den Curricula der medizinischen Fakultäten zu beobachten. So war es gewiss auch an den kurzlebigen ungarischen Universitäten des Spätmittelalters bzw. Frühhumanismus.⁶¹³

Schon zwei Jahre nach der Universitätsgründung in Wien, errichtete König Ludwig in Ungarn eine Universität (Pécs – Fünfkirchen 1367), die aber keine medizinische Fakultät besass. Die von dem Deutsch-Römischen Kaiser und ungarischen König Siegmund in seiner damaligen Residenzstadt Obuda (Altofen) 1395 gegründete Universität enthielt zwar eine medizinische Fakultät, bestand aber nur bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts. Kurzlebig war auch die von dem hochgebildeten König Matthias Corvinus, dem bekannten Freund von Humanismus und Humanisten in Pozsony (Pressburg) ins Leben gerufene hohe Schule, die Academia Istropolitana.

Ungarn, das im Zeitalter der Renaissance also keine eigene Universität besass, knüpfte entscheidende Verbindungen mit den Universitäten im Ausland. Die dort studierenden Mediziner brachten deren Geist und die dort erlernten Kenntnisse mit. In die „*respublica litteraria*“ gehörten gewiss auch die Professoren. Hofgesellschaft und Universitäten waren gleichermassen Tätigkeitsfeld der Leibärzte und Professoren. Die Übernahme humanistischer Vorbilder änderten nicht nur die artistischen Fakultäten, sie prägten auch wenn nicht ohne eine gewisse zeitliche Verspätung, die medizinischen Fakultäten.

Die führenden Lehrmeinungen, Lehrbücher waren weithin in Europa, so auch in Ungarn bekannt. Der Arzt als wissenschaftlicher Autor, Verfasser von Lehrbüchern, wie er schon seit Jahrhunderten bekannt ist, soll im Zeitalter der Renaissance hervortreten. Präsentation des medizinischen Lehrstoffes kann als Aspekt der Heilkunde betrachtet werden. Das medizinische Denken an den Universitäten zu dieser Zeit war noch ziemlich einheitlich. Ärzte und Naturforscher glaubten an die Unüberholbarkeit der Antike. Iatrophilologie ist das Kennwort der frühen humanistischen Mediziner, Philologie gab in der Methode und Sache Mass und Richtung der Arbeit und Lehre auch in der Medizin. Bei der Interpretation freilich liessen sich eigene Erfahrungen gut einflechten, wie dies in den Kommentaren der *Neoterici* zu beobachten ist. Ein typisches Verfahren des produktiven Neogalenismus der Zeit.

Renaissance-Medizin ist nicht der Anfang, sondern das Fundament der „modernen“ Medizin. Sie ist keine neue Medizin. Die Medizin der frühen Neuzeit entstand aus der Verschmälzung von antikem Wissen und Weisheit, Humanismus und Christentum. Doch soll die Wirklichkeit auf allen Gebieten rational verstanden werden. Und unverkennbar zeigt sich

---

⁶¹³ Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Eine Sammlung von Materialien, besorgt v. J. Irmscher. Berlin, 1962. I. p. 211, 217.

die Tendenz von überlieferten Anschauungen zu neuen Erkenntnis vorzustossen. Häufig kündigt der Lehrbuchautor Erweiterungen des galenischen Wissens mit der Wendung an: „accessio ad Galeni sententiam“. Er begründet diesen Einbruch in die feststehende Lehrmeinung mit der naïv anmutenden Formulierung: „*manches scheint uns Galeno verschwiegen zu haben*“.

Das 16. Jahrhundert ist voller Widersprüche. Zwei Gedankenwelten begegnen und durchflechten sich. Die des Mittelalters und die der beginnenden Neuzeit. Das spiegelt sich auch in den Lehrordnungen, in den Listen der libri audiendi der medizinischen Fakultäten.

Es ist schwierig zu bestimmen, ab wann und wie nachhaltig der Humanismus die Universitäten erfasste, wie er auf einzelne Disziplinen eingewirkt, andererseits wie er von den medizinischen Fächern beeinflusst wurde, ganz gewiss blieb aber die „Wendung ins Pädagogische“ auch an der medizinischen Fakultät nicht aus. Die Rolle der Universitäten ist dabei nicht hoch genug einzuschätzen, wenn auch die ältere Forschung das Verhältnis des Humanismus zur Universität in der Entwicklung der Medizin negativ beurteilt. In letzter Zeit hat sich die Auffassung durchgesetzt, dass zwar Spannungen zwischen Humanismus und Universitäten bestanden, denen gegenüber jedoch die gegenseitige Befruchtung überwog.

Vorbedingung zum Medizinstudium war ein abgeschlossenes artes-Studium, womit die Grundlagen einer Ausbildung in den Fächern Logik, Naturphilosophie (Physik) und die Grundzüge der studia humanitatis gegeben waren. Wenn die Artistenfakultät in Bezug auf den Studiengang sich nach den *artes* benennt, so will sie damit sagen, dass sie die gesamte klassische Bildung, sowohl die Latinität selbst als auch die durch die lateinische Sprache erschlossene höhere Bildung vermitteln will, während in dem anderen Namen *Facultas artium et philosophiae* zum Ausdruck kommt, welch weiten Raum sich die Dialektik seit dem 12. Jahrhundert in ihr erobert hat. Diese Fakultät beschränkt sich aber auf die *artes bonae* in Gegensatz zu den von der Kirche verbotenen Künsten (*artes suspectae*: Alchimie u. dgl.) und überlässt ferner die eigentliche Fachausbildung der Mediziner, Juristen und Theologen, den „höheren“ Fakultäten.⁶¹⁴

Von besonderer Bedeutung für das Medizinstudium ist die Philosophie. Es ist allgemein bekannt, dass die Fächer Medizin und Philosophie in den Studienplänen der italienischen Universitäten des Spätmittelalters und der Renaissance in enger Verbindung standen. Die Wirkung des Aristoteles auf das arabisch-lateinische Mittelalter kann bekanntlich kaum überschätzt werden. Nicht minder ist die Geltungskraft des *Corpus Aristotelicum* im

---

⁶¹⁴ Classen, Sophronius: Der Studiengang an der Kölner Artistenfakultät, in: Koch, Josef (Hrsg.): *Artes liberales. Von der Antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters*. Leiden, 1976. p. 124.

Studiengang dieser Epoche. Nicht nur Naturphilosophie, sondern auch die neu entstandenen „Spezialfächer“, wie z. B. Botanik, Physiologie sind Schauplätze des Aristotelismus im medizinischen Humanismus. Der Rückbezug auch auf Plato ging einher mit der Aufnahme alchemistisch-astrologischer und neoplatonischer Strömungen, die in gewissem Masse das arabisch-galenistische Lehrsystem mitgestalten.

Besonders bemerkenswert erscheint dabei der Einfluss, den die zeitgenössische Logik, vornehmlich des Petrus Ramus auf die humanistische Bemühungen um eine rationelle Ordnung auch des medizinisch-naturkundlichen Wissens nach definierten Grundsätzen z. B. in Form von synoptischen Tabellen bzw. Bücher ausübte.

In diesem Sinne äussert sich Kristeller: „...dass das Studium der Medizin und der Philosophie des späten Mittelalters und der Renaissance einander ergänzen, und dass sich durch ihre Verbindung ein besseres Verständnis der gelehrten Literatur der Zeit gewinnen lässt, als dies bei der bisher üblichen völligen Trennung der beiden Forschungsgebiete möglich war.“⁶¹⁵

Die Bedeutung, welche der Renaissance im Rahmen der Wissenschaftsgeschichte ganz besonders der Medizingeschichte zukommt, ist erst seit der Mitte des 20.ten Jahrhunderts unbestritten. Bis dahin hatte in der Forschung die Auffassung überwogen, dass einerseits der Humanismus, die umfassende Bildungsbewegung der Renaissance, an der Wissenschaft als solcher kaum interessiert gewesen wäre, und andererseits Naturwissenschaften und Medizin zwischen einem ersten Aufschwung im Hoch- und Spätmittelalter und dem Jahrhundert eines Galilei, eines Descartes und eines Harvey stagniert hätten. Dagegen haben Forschungen aus den letzten Jahrzehnten gezeigt, dass der Humanismus einen wesentlichen Anteil an der Ausbildung des modernen Wissenschaftsbegriffs gehabt hat und die Wurzeln der sogenannten „Scientific Revolution“ in der Renaissance liegen, wie dies von dem bedeutenden Humanismusforscher August Buck hervorgehoben wird.⁶¹⁶

Am Beginn der Renaissance schien zwischen philologisch-historischem Verstehen und naturwissenschaftlichem medizinischem Erkennen eine unüberbrückbare Kluft zu bestehen. Während die Humanisten den Naturwissenschaften jeden Bildungswert absprachen, verachteten die Vertreter der Naturwissenschaften die literarischen Studien, da sie von ihnen keine Hilfe zur Lösung ihrer Probleme erwarteten.

---

⁶¹⁵ O. P. Kristeller: Humanismus und Scholastik in der italienischen Renaissance, in: O. P. Kristeller: Humanismus und Renaissance. Bd. I. München, 1974. p. 89.

⁶¹⁶ A. Buck: Der Wissenschaftsbegriff des Renaissance-Humanismus. Wolfenbütteler Beiträge 2 (1973) pp. 45–63. – Siehe auch: A. G. Debus: Man and Nature in the Renaissance. Cambridge, 1978. – M. Boas Hall spricht von einem „Rinascimento scientifico“ (ca. 1450–1630), in: M. Boas Hall u. a. Il Rinascimento, Interpretazioni e problemi. Bari, 1979. pp. 323–352.

Der scheinbare Gegensatz im Wissenschaftsverständnis und der Beurteilung der einzelnen Disziplinen, ganz besonders der Philosophie im Curriculum, bezog sich nicht auf die Ausbildung der Ärzte. Der Einfluss der Philosophie auf die Medizin bzw. die Ärzte war und blieb ausschlaggebend. Umso bemerkenswerter, wenn dies von recht vielen Medizinhistorikern nicht oder nicht gebührend wahrgenommen wird. Nicht unbegründet ist der Vorwurf des hervorragenden Philosophiehistorikers Charles B. Schmitt, wenn er bemerkt, dass man den Eindruck gewinnt, dass die Philosophen ihr Fach als durchaus autonom betrachteten und nicht als eine dem Medizinstudium untergeordnete Disziplin, wie es der Lehrplan vorsah. Medizinhistoriker hingegen neigen mit nur wenigen Ausnahmen dazu, die philosophische Komponente der medizinischen Ausbildung zu jener Zeit in den Hintergrund zu verbannen, wobei sie zuweilen die Geschichte der Medizin so behandeln, als ob das philosophische Element überhaupt nicht vorhanden wäre.⁶¹⁷

Neuere Untersuchungen haben gezeigt, dass die humanistische Bildungsbewegung und die Universität – als Hort der mittelalterlichen Scholastik – nicht einander feindlich gegenüberstanden. Zwar bestanden Spannungen zwischen Humanismus und Universität, doch hat die gegenseitige Befruchtung überwogen, was auch im Studium der Philosophie in der Ausbildung der Ärzte zum Ausdruck kam. Dieses Studium hat seinen Beginn in der Antike. Schon bei Hippokrates findet man das Ideal des „*philosophischen Arztes*“. Als fester Bestandteil findet sich Philosophie in der Ausbildung bei Galen. Noch im 16. Jahrhundert, im *Modus docendi et discendi medicinam in Ingolstadiana Academia* wird Galens „*quod medicus optimus etiam sit philosophus*“ hervorgehoben. Galens par excellence philosophische Tätigkeit, vor allem auf dem Gebiet der Aussagelogik ist nicht hoch genug einzuschätzen. Dem eigentlichen Medizinstudium ging ein Studium der Logik voraus: „*Da – so lautet die Begründung – niemals die Wissenschaft der Medizin gewusst werden kann, ohne dass man vorher etwas von Logik weiss, so befehlen wir, dass keiner Medizin studiere, der nicht vorher mindestens drei Jahre Logik getrieben hat.*“⁶¹⁸

Mit dem Studium der Logik werden die ersten Kontakte zwischen Medizin und Philosophie geknüpft; sie werden erweitert und vertieft, als man die aristotelische Naturphilosophie, die Physik, in das Curriculum einbezieht. Ihren Ausdruck findet diese

---

⁶¹⁷ Charles B. Schmitt: Aristotle among the physicians, in: A. Wear – R. K. French – I. M. Lonie: The medical renaissance of the sixteenth-century. Cambridge, 1985. „...when one reads modern scholarly works on university philosophy in renaissance Italy – those on Pomponazzi and the immortality controversy, for example – one has the impression that the philosophers were treating their subject as an end in its own right rather than as the curricular structure would have it. Medical historians, on the other hand, with relatively few exceptions, tend to push into the background the philosophical components of medical education of the period, often treating the history of medicine as though it was entirely devoid of philosophical element.“

⁶¹⁸ Siehe die „Konstitutionen von Melfi“ des Normannen Königs Friedrich II. 1231.

Verbindung mit der Naturphilosophie in der seit dem frühen 12. Jahrhundert immer häufiger in Salerno verwendeten Bezeichnung „*physicus*“ für „*medicus*“. Dieser terminologische Prozess verdeutlicht – so Kristeller – „*das Bedürfnis des medizinischen Doktors, eine gründliche Schulung in Naturphilosophie und Naturwissenschaft zu haben, was ihn von dem blossen medizinischen Praktiker unterscheidet, dem eine solche theoretische Schulung fehlt*“.⁶¹⁹

Die Bedeutung der philosophischen Komponente des Medizinstudiums wird sowohl bei Avicenna, als auch bei Averroes deutlich hervorgehoben. Im 16-ten Jahrhundert werden ihre diesbezüglichen Schriften, trotz aller Antiarabismus – lebhaft diskutiert und auch aus dem Lehrplan nicht ausgeschlossen. Im Spätmittelalter entwickelt Pietro d’Abano in seinem *Conciliator*, ein auch in der Renaissance vielgelesenes und gedrucktes Werk, ein System, in dem Philosophie und Medizin im Studium eng verbunden sind.

In den Werken des Taddeo Alderotti (um 1215–95) und dessen Schule zu Bologna sowie in den Werken des Pietro d’Abano (1257- um 1315) zu Padua finden wir die feste Überzeugung, dass philosophische Studien einen überaus wertvollen Beitrag zur Ausbildung des Arztes zu leisten hätten. Wie Nancy Siraisi erkannte, waren Alderotti und seine Nachfolger an einem breiten Spektrum philosophischer Themen interessiert.⁶²⁰

Eindeutig besteht Pietro D’Abano auf der Verbindung zwischen Philosophie und Medizin in seinem „*Conciliator*“, seiner meistgelesenen Schrift, die bis zum Ende des 16. Jahrhunderts und darüber hinaus nachgedruckt wurde. In diesem Werk entwickelt der Autor ein System, in dem Philosophie und Medizin eine sehr enge Verbindung eingehen. In einer ersten *differentia* wird eindeutig festgelegt, dass Logik, Naturphilosophie und Astrologie die drei wichtigsten Bedingungen für ein erfolgreiches Medizinstudium seien. Diese Verbindung von Disziplinen bildete während der folgenden Jahrhunderte in Italien das allgemein gültige Modell für den medizinischen Studienbetrieb.

Fortgeführt im mittelalterlichen Lehrplan, wurde das Philosophiestudium erweitert und als Naturphilosophie in das Curriculum der Renaissance-Universität einbezogen. Im 15–16-ten Jahrhundert wird an den Universitäten neben der *Studia humanitatis* mit einem festen Fächerkatalog, auch das Studium der Philosophie für Mediziner vertieft.

Aus den sporadischen Kursen über lateinische Dichter und Prosaschriftsteller entwickelte sich im 15. Jahrhundert ein reguläres Studium, das einen festen Fächerkatalog umfasste, den man als „*studium humanitatis*“ bezeichnete.

---

⁶¹⁹ The School of Salerno. Its development and its contribution to the history of learning, in: O. P. Kristeller: *Studies in Renaissance thought and letters*. Rom, 1956. p. 516.

⁶²⁰ N. G. Siraisi: *Taddeo Alderotti and his pupils*. Princeton, 1981.

Zu den „studia humanitatis“, die aus dem mittelalterlichen „Trivium“ hervorgehen, gehören fünf Fächer: Grammatik, Rhetorik, Geschichte, Poetik und Moralphilosophie.⁶²¹ Dazu kam als weiteres Unterrichtsfach das Griechische, für das seit dem Ausgang des 14. Jahrhunderts eigene Lehrstühle eingerichtet wurden; der wohl wichtigste an der Universität Padua. Die Lehrer der „studia humanitatis“ an den Universitäten verfügten über eine relativ grosse Selbständigkeit. Sie waren lediglich verpflichtet, jedes Jahr einen Dichter und einen Prosaschriftsteller zu interpretieren, wobei ihnen die Auswahl überlassen blieb. Auch gab es abgesehen von der Moralphilosophie, für die humanistischen Fächer im Gegensatz zu den anderen Disziplinen keine fest vorgeschriebenen Lehrbücher. „Auf diese Weise hatten die studia humanitatis eine grössere Freiheit und Vielfältigkeit des Unterrichtsstoffes als irgendein anderes Gebiet, und damit erklärt sich wohl ihre Beliebtheit bei den Studenten und der indirekte Einfluss den Sie auf die anderen Disciplinen ausübten“,⁶²² besonders auf die Medizin.

So finden sich im 15. Jahrhundert in steigender Zahl innerhalb und ausserhalb der Universitäten Ärzte, die eine humanistische Bildung erhalten haben z. T. auch selbst humanistische Studien betrieben.

Im Bereich der Medizin lassen sich representative Namen für die Rezeption des humanistischen Gedankengutes zitieren. Marsilio Ficino, der Übersetzer und Kommentator Platons und das Haupt der „Platonischen Akademie“ in Florenz, hatte Medizin studiert bevor er sich der Philosophie zuwandte und ist Verfasser mehrerer medizinischer Schriften. Zu den Mitgliedern seiner Akademie gehörte eine Anzahl Ärzte, z. T. Professoren der Medizin an der Universität Pisa. Der bedeutendste unter diesen Medizinern war Antonio Benivieni, berühmt in der Geschichte seiner Wissenschaft durch seine Schrift „*De abditis morborum et sanationum causis*“.

Niccolo Leonicensi (1428–1524), „le restaurateur de la médecine ancienne“ erwarb sich bei dem aus der berühmten Schule Vittorino da Feltres hervorgegangenen Humanisten Ognibene da Longo eine so vollendete Kenntnis der griechischen Sprache, dass ihn Erasmus von Rotterdam und Julius Caesar Scaliger (1484–1558) deshalb bewunderten. Diese Kenntnis des Griechischen kam ihm zu nutze, als er Galen und Hippokrates ins Lateinische übersetzte; Übersetzungen, die er dann seinen medizinischen Vorlesungen an verschiedenen italienischen Universitäten zugrunde legte. Leonicensi's Schüler, Giovanni Manardi (1462–1536) der in Ferrara Medizin lehrte, besass eine umfassende Kenntnis der antiken Autoren und war davon

---

⁶²¹ A. Buck: Die „studia humanitatis“ im italienischen Humanismus, in: Humanismus im Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts hg. v. W. Reinhard. Weinheim, 1984. (Mitteilung XII der Kommission für Humanismusforschung) pp. 10–24.

⁶²² Humanismus und Scholastik in der italienischen Renaissance, in: O. P. Kristeller: Humanismus und Renaissance. Bd. I. München, 1974. p. 94.

überzeugt, dass man auf Hippokrates und Galen in ihrer ursprünglichen Gestalt zurückgreifen musste. Kein Geringerer als Rabelais hat ihn lobend unter den Zeitgenossen hervorgehoben, „die ihren Geist angestrengt haben, die alte und authentische Medizin wiederherzustellen“.⁶²³

Die *ad fontes* Forderung der Humanisten bezieht sich natürlich auch auf die Schriften des Aristoteles und damit kommt es zu einem neuen Philosophiebewusstsein. Aristoteles war sowohl medizinischer Schriftsteller als Philosoph. Sein „*De sanitate et morbo*“ (Teil der *Parva naturalia*) wurde schon Anfang des 16-ten Jahrhunderts in den Lehrkatalog der Medizinischen Fakultäten aufgenommen.

Renaissance-Humanismus bewirkte eine prinzipielle Wende nicht nur im geschichtlichen Denken, sondern blieb nicht ohne Folgen für das Selbstverständnis der Wissenschaften und der Medizin. Die Wirkung von Humanismus auf die Medizin, auch im Universitären Bereich, mit den gereinigten medizinischen und Aristoteles-Texten leitete in gewissen Teilbereichen die Wende zum „Moderne“ ein. Diese neue Dankweise begünstigte die Verselbständigung neuer Disziplinen im medizinischen Lehrplan. Die Einflüsse die von der Philosophie auf die Medizin ausgingen, sowie die theoretischen Reflexionen, die in der Medizin gewonnen wurden und der Philosophie wichtige Impulse gaben, sind entscheidend für die Forschung der Renaissance-Medizin, wie auch späterer Zeiten. Es sind besonders in dieser Epoche viele Ärzte zugleich Philosophen.

Nicht wenige halten philosophische Vorlesungen neben ihren Lectionen an der Artistenfakultät, auch an der Medizinischen Fakultät, wie z. B. Ulysses Aldrovandi, Professor der Medizin und Lehrstuhlinhaber für Naturphilosophie. Auch Juan Louis Vives (1492–1540) einer der bedeutendsten Köpfe dieser Richtung, war im Prinzip für ein in der Philosophie verwurzeltes Medizinstudium. Ihn konnte Erasmus von Rotterdam als einem „*vir in omni literatura singularis*“ bezeichnen, wie auch Luis selber in der *Praefatio* zu „*De disciplinis*“ (1531) es als seine Aufgabe ansah, die gesamten Bereiche der Natur als einen natürlichen Besitz des Menschen durchzuackern (*universam hanc naturam quasi possessionem suam peragrari!*)⁶²⁴

Agostino Nifo, Professor der Philosophie und bedeutender Arzt erachtete den Wert der philosophischen Studien für die medizinische Ausbildung als selbstverständlich. Agostino Nifo (1469/70–1538) war mit allen Schattierungen medizinischer und philosophischer Tradition vertraut. Er war einer der produktivsten Autoren in den verschiedenen Bereichen

---

⁶²³ Epître-dédicace du tome second des lettres médicales de Manardi, in: *Rabelais: Oeuvres complètes*, ed. P. Jourda. Paris, 1962. II. p. 483.

⁶²⁴ H. Schipperges: Zur Wirkungsgeschichte des Arabismus in Spanien, in: Derselbe: *Arabische Medizin im lateinischen Mittelalter*, Berlin – New York, 1978. p. 130.

der Philosophie, zugleich aber auch ein bedeutender Arzt und Verfasser mehrerer medizinischer Werke. Sein vielbändiger Kommentar zu den einschlägigen aristotelischen Werken, der für die medizinische Ausbildung in Italien von grundlegender Bedeutung war, wurde häufig neu aufgelegt und immer wieder zitiert. Der berühmte Arzt und Humanist Girolamo Fracastoro, als „Lehrer von Copernicus“ genannt, hielt philosophische Vorlesungen für Medizinstudenten. Fracastoro bekleidete damals eine Professur für Logik und wirkte gleichzeitig als „consiliarius anatomicus“ in Padua.

Beweise für die Bedeutung des Philosophiestudiums sind die verschiedenen propädeutischen Schriften: *De modo studendi* bzw. *De modo docendi* für das Medizinstudium. Die Autoren der im 16. Jahrhundert verlegten Anleitungen zum Lernen und Lehren in der Medizin, übersehen die Bedeutung der Philosophie nicht.

Martin Stainpeis Professor der Medizin an der Universität Wien räumt in seinem *De modo studendi seu legendi in medicina* (1520) den philosophischen Schriften genügend Platz ein. So auch der namhafte Humanist und Arzt Janus Cornarius (1500–1558) in dem 1545 erschienenen *De rectis medicinae studiis amplectendis*. Hieronymus Mercurialis (1530–1606) hielt spezielle Vorlesungen über die Methode des Medizinstudiums. In der Hinterbliebenen Handschrift „*De modo studendi*“ (um 1570) sind Plato, Aristoteles und dessen Schüler Theophrastus (cca. 280 v. Chr.) unter den dringend empfohlenen Autoren verzeichnet, neben den Klassiker der Medizin sowie die Neoterici Vesal und Fernel.

Ähnlich äussert sich der dänische Arzt, Philosoph und Theologe Caspar Bartholin im „*Consilium de studio medico inchoando continuendo et absolvendo*“ (1628). Logik und Naturphilosophie sei für den Arzt unentbehrlich, wobei auch Metaphysik nicht zu vernachlässigen ist, schreibt Bartholin. Caspar Bartholin (1585–1629) schrieb eine Abhandlung unter dem Titel „*De studio medico*“, in der er einen Plan fürs medizinische Curriculum entwarf, nicht ohne die Forderung aufzustellen, „Naturphilosophie und Mathematik sind für den Arzt ebenso wichtig, wie die Ethik für den Juristen“, „*Ubi enim desinit physicus, ibi incipit medicus*“.⁶²⁵

Gering ist die Zahl jener Humanisten, die die „Einheit“ von Philosophie und Medizin nicht akzeptieren. Coluccio Salutati (1331–1406) versucht die beiden Fächer zu trennen. Doch ist er gezwungen den naturphilosophisch-späkulativen Charakter der Schulmedizin anzuerkennen.

---

⁶²⁵ *Physica vero et mathesis tam sunt in rem medici, quam ethica iurisconsulti. Ubi enim desinit physicus, ibi incipit medicus*“ gedruckt bei Hermann Conring, *In universam artem Medicam singulas partes eius introductio...*, hg. v. G. C. Schelhammer, Speyer 1687. Die zitierte Textstelle in II, p. 10.

Dabei hatte bereits die Hochscholastik die prinzipiellen Beziehungen zwischen Naturkunde und Metaphysik herausgearbeitet. Während des 13. und 14. Jahrhunderts wird Metaphysik immer als Ontologie verstanden; sie erforscht nicht die Ausschnitte des Universums, sondern die Welt als Seiendes als solches. Metaphysik betrachtet weder die „Natur als Ganzes“ noch eine „Seele als Ganzes“, sondern immer die Natur als Seiendes oder die Seele als Seiendes, während Disziplinen wie die Kosmologie oder Psychologie mit ihrem Partialaspekt eigenständige, nichtmetaphysische Wissenschaften verkörpern. Gegenstand der Metaphysik wäre demnach ausschliesslich das Seiende überhaupt, das damit auch Gott als das höchste Seiende umfasst.

Avicenna bereits hatte Metaphysik und Physik sehr deutlich getrennt und damit der Naturkunde einen autarken Rang verliehen. Noch eindeutiger hat Averroes Naturforschung, Medizin und Theologie auf verschiedene autonome Felder verwiesen.

Gegenstand der philosophischen Vorlesungen sind überwiegend Aristoteles-Texte, die zunächst ausserhalb der Universitäten entstehen. Mit entsprechenden Kommentaren wird ein humanistischer Aristotelismus vorgetragen, basierend auf dem griechischen Urtext, der an den Universitäten auch im medizinischen Bereich gelesen wird. Allerdings ist hier der Übergang fließend: traditioneller und humanistischer Aristotelismus wirken in der Universitätsphilosophie noch eine Weile nebeneinander. Im Lehrprogramm der Mediziner – beginnend an der Artistenfakultät – sind die Schriften des Aristoteles für Logik und Naturphilosophie als *libri audiendi* bzw. *libri formales* vorgeschrieben. Es gibt Aristoteles-Kommentare von späteren Medizinprofessoren die sie wahrscheinlich noch als *magistri artium* für ihre Vorlesungen verfasst haben. Bemerkenswert ist, dass im 16-ten Jahrhundert der Unterricht nicht nur auf vorgeschriebene Kommentare und *Quaestiones* stützte, sondern auch auf Schulkompendien der Professoren bzw. der *magistri legentes*, die keine Lehrstuhlinhaber waren.

Unter den Verfassern befanden sich nicht wenige Ärzte. Die enge Verbindung der Naturwissenschaften und der Medizin mit der Philosophie ist kennzeichnend für den medizinischen Lehrplan.

Aristoteles war sowohl medizinischer Schriftsteller als auch Philosoph und Wissenschaftler, wenngleich seine philosophischen Werke nur fragmentarisch auf uns gekommen sind. Wir haben dennoch sowohl den textlichen als auch den ikonographischen Beweis, dass er sich ausgiebig mit Anatomie und anderen medizinischen Gebieten befasst hat. Obwohl nur wenige Zeilen seines „*De sanitate et morbo*“ als Teil der „*Parva naturalia*“ erhalten sind, wurde dieses Werk während des 16. Jahrhunderts doch lebhaft diskutiert, als die

Frage nach des Stagiriten Stellung zur Medizin erörtert wurde, was häufig der Fall war. Einer der Schlüsseltexte auf dem die gesamte Tradition, medizinischen Unterricht auf philosophischen Studien aufzubauen, beruht, findet sich in Aristoteles „De sensu et sensato“. Er wurde fast in der gesamten medizintheoretischen Literatur der Renaissance zitiert und erörtert. „Weiterhin ist es die Pflicht des Naturphilosophen, die ersten Prinzipien von Krankheit und Gesundheit zu untersuchen; denn weder Krankheit noch Gesundheit sind Eigenschaften von leblosen Dingen. Man kann daher sagen, dass die meisten Naturphilosophen und diejenige Ärzte, die eine wissenschaftliche Haltung ihrer Kunst gegenüber zeigen, das folgende gemeinsam haben: erstere hören beim Studium der Medizin auf, und letztere gründen ihre medizinischen Theorien auf die Prinzipien der Naturwissenschaft.“⁶²⁶

Bald erscheint an den Universitäten auch die platonische Philosophie, als Lehrfach allerdings selten obligatorisch. Ende des 16-ten Jahrhunderts werden einige bevorzugte Werke von Platon in den Lehrplan der oberen Fakultäten einiger Universitäten einbezogen. So z. B. Parmenides an der Theologischen, Timaios an der Medizinischen Fakultät. Platonismus in seinen verschiedenen Filiationen, Aristotelismus in seinen verschiedenen Auffassungen sind im 16-ten Jahrhundert verquickt. Eine nicht geringe Bedeutung kommt der verschiedenen Richtungen des Neuplatonismus zu.

Einflüsse des Florentiner Neuplatonismus hatten sich in der Medizin bereits durchgesetzt, womit die Astromedizin zur neuen Blüte kommt. Der Neuplatonismus hat die geeigneten Voraussetzungen für die Erweiterung der Abstraktionsfähigkeit bereitgestellt, ohne die die Naturwissenschaft und damit die Medizin sich nicht weiter entwickelt hätte. In die Grundausbildung wurde die neuplatonische Philosophie zwar weniger einbezogen, erhielt aber in der „Fortbildung“ der Ärzte ihren gebührenden Platz. Entscheidend für den Erfahrungsbegriff der Neuzeit werden weisse Magie, Alchemie und Astrologie. Diese Linie hat letztlich im Neuplatonismus seine Quelle. Auf Magie und Astrologie wird hier nicht näher eingegangen, doch ist nicht zu vergessen, dass in dieser Epoche diese nicht im Widerstreit gegen den „modernen“ Naturbegriff stehen. Wenn die Philosophie bei Paracelsus „der erste Grund der Arznei“ ist, so sind Astronomie und Astrologie der „andere Grund“. Die astrologische Kausalität wird zur „Bedingung der Begreiflichkeit“. (Cassierer)⁶²⁷

---

⁶²⁶ De sensu 436a18–b2. Die Übersetzung ist entnommen aus: Aristoteles, On the soul, Parva naturalia. On breath, übers. v. W. S. Hett. London und Cambridge/Mass. 1936. pp. 215–217. Zit. nach Schmitt op. cit. p. 256.

⁶²⁷ E. Cassierer: Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance. Leipzig – Berlin, 1927. p. 107. Auch Nauert schreibt: „Nearly all of the cultural significant figures of the late fifteenth and sixteenth centuries showed interest in one or more occult sciences.“ In: Agrippa and the crisis of Renaissance

Ausführlich wird das wechselseitige Verhältnis von Medizin und Philosophie von dem italienischen Philosophen Jacopo Zabarella in dem Werk „De naturalis scientiarum constitutione“ besprochen, wo er auch die Voraussetzungen für den medizinischen Studienplan vorlegt. Nach Zabarella liefert die Naturphilosophie die theoretische Grundlage von der aus die Medizin zu den gewünschten Ergebnissen gelangen kann, da die Medizin einen Teil der Physiologie aus der Naturphilosophie zieht. Auch in seinen Schriften zur Logik liefert Zabarella überzeugende Beweise für die Wichtigkeit der Logik innerhalb des medizinischen Lehrplans. Zabarellas Werke beeinflussten Philosophie und Medizin bis ins 19-te Jahrhundert auch ausserhalb von Italien. Fast alle seine Nachfolger sind prinzipiell der Ansicht: wo der Naturphilosoph aufhört, dort fängt der Arzt an.

Der einzige Aristoteliker, der mehr über das wechselseitige Verhältnis von Medizin und Philosophie zu sagen weiss, ist Jacopo Zabarella (1533–89), der sein ganzes Leben in Padua verbrachte und als einer der scharfsinnigsten sowie einflussreichsten peripatetischen Denker seines Jahrhunderts hervortritt. In seinem Werk findet sich durchgängig die Beschäftigung mit medizinischen Fragen und der entsprechend einschlägigen Methodologie.⁶²⁸

In seinem Kommentar zu „De anima“ beispielweise vertritt er die Ansicht, dass einer der Gründe dafür, sich in das Werk zu vertiefen, darin liege, dass die medizinische Kunst sehr vieles aus der Diskussion von Leben, Wachstum und Seele übernehmen könne.⁶²⁹

Was auffällt, ist jedoch der Nachdruck, mit dem der Paduaner die entsprechenden Topoi vorträgt: „Es kann daher kein guter Arzt sein, wer nicht zugleich auch Naturphilosoph ist; desgleichen kann der kein guter Gesetzgeber sein, der nicht im höchsten Masse in der Moralphilosophie bewandert ist. Es besteht jedoch ein Unterschied zwischen beidem: Die Medizin ist darauf beschränkt, ihren Zweck zu erfüllen, wohingegen die Naturphilosophie keinerlei Zweck zu erfüllen hat; sie ist rein [theoretisches] Wissen.“ „Quamobrem sicut bonus medicus esse non potest, qui non sit philosophus naturalis, ita nec bonus legislator, qui non calleat moralem philosophiam. Inter eas tamen illud interest, quid medicina solam effectiorem respicit, philosophia naturalis non effectiorem, sed solam scientiam...“ Jacopo Zabarella, *De rebus naturalibus libri XXX*, Frankfurt a. M. 1607, S. 102 („De naturalis scientiae constitutione“, Kap. 33).

Thought. Urbana, 1965. p. 226. Sogar der grosse Gegner der Astrologie, Giovanni Pico (1463–1494) ist gezwungen die magia naturalis als Teil der scientia, als emanatische Form der Physik zu akzeptieren. Cf. Pico: In *Astrologiam libri XII* (Liber III. c. 27)

⁶²⁸ Ch. Schmitt, op. cit. pp. 251–52.

⁶²⁹ Jacopo Zabarella: In tres Aristotelis libros de Anima Commentarii... Venedig 1605, Bl. 6 (Zu De anima I, Text 2) zitiert nach Ch. Schmitt, op. cit. p. 253.

Nach gängiger Auffassung ist die akademische Medizin des 16. Jahrhunderts durch drei wesentliche Aspekte geprägt. Der humanistischen Forderung *ad fontes* folgend, rückte erstens die Lektüre antiker medizinischer Texte im griechischen Original oder in neuen lateinischen Übersetzungen immer stärker in den Vordergrund. Damit verbunden war zweitens eine allmähliche Lösung von Ideen und Konzepten, die der Arabismus des Mittelalters hervorgebracht hatte. Drittens begann mit der besseren Kenntnis der Quellen die schleichende „Entthronung“ der antiken Autoritäten, aber natürlich nicht das *Corpus Hippocraticum* und Galens Schriften. Ganz im Gegenteil. Die Voraussetzung für alle diese Entwicklungen war die Verfügbarkeit der antiken Quellen in ihrer griechischen Originalgestalt, wobei der 1525 in Venedig erschienene Galenusausgabe, die von den Nachfahren des Aldus Manutius auf den Markt gebracht wurde, besondere Bedeutung zukam. Diese interessante Frage wurde von Jürgen Helm ausführlich behandelt in seiner Arbeit: „Die Galenrezeption in Philip Melanchthons *De anima*.“

Zu den frühen Anhängern des griechischen Galen gehört der Wittenberger Humanist und Reformator Philip Melanchthon (1497–1560). In einer akademischen Rede über den Nutzen des Griechischstudiums beklagt er das sprachliche Niveau der mittelalterlichen Galenübersetzungen, die mehr „dem Gebrüll eines Ochsen“ glichen als der „reinen, klaren und schönen“ Sprache Galens.⁶³⁰

Für die Baseler Galenausgabe des Jahres 1538 – die zweite Griechische Gesamtausgabe der Werke Galens – schrieb Melanchthon eine *Praefatio*, die Galens *ingenium* dem der ersten Heroen der Medizin – Asklepios und Hippokrates – gleichstellt. An Gelehrsamkeit überrage er diese sogar, denn Galen sei es gewesen, der die verschiedenen Bestandteile der medizinischen Lehre zu einer geordneten Kunst zusammengefasst habe. Für viele Jahrhunderte sei Galen die einzige Quelle der Medizin gewesen, aus der wie Bächlein alle Schriften der späteren Mediziner entsprängen.⁶³¹

An den protestantischen deutschen Universitäten gingen neue Impulse von Philip Melanchthon aus. Er proklamierte das Studium der alten Sprachen als Weg zu den reinen Quellen und damit zu wahrer Philosophie und rechter Naturkenntnis. Ein Weg zwar, der auf dem Gebiet der Naturwissenschaften und damit der Medizin nur Übergang sein und nicht zur letzten Erfüllung führen konnte da eben die reinste und letzte Quelle dieser die Natur selbst ist. Innerhalb seiner Fakultät, aber auch im Rahmen anderer oberen Fakultäten, also auch der Medizinischen setzte Melanchthon sich immer wieder dafür ein, dass Vorlesungen

---

⁶³⁰ „...hic bovem verius mugire, quam hominem loqui dices...“ *Corpus Reformatorum*, Bd. 11. Spalte 864.

⁶³¹ J. Helm, *ibid*

naturwissenschaftlicher Themenstellung (z. B. Physik) tatsächlich als solche abgehalten werden. Er versuchte die Physik des Aristoteles durch die „eigentlich“ naturwissenschaftlichen Schriften des Galen und der Neoterici z. B. Vesal zu ergänzen. Dennoch blieb er ein (eklektischer) Aristoteliker. Melanchthons Verdienst war es an den protestantischen Universitäten die aristotelische Philosophie um ihrer selbst willen zur tieferen Einsicht in die Wissenschaften und nicht nur im Dienste der Theologie gefördert haben. Melanchthon war die Hauptfigur des deutschen Renaissance-Aristotelismus. Er stellte seine Aristotelestreue zwar nie in Frage, blieb aber immer offen für Innovationen bzw. neue Erklärungen, was auch seine Haltung in Sachen Naturwissenschaften, wofür er, wie auch für Medizin ein ausgeprägtes Interesse zeigte. Daran mag auch sein vor der neueren Forschung hervorgehobener Kryptoplatonismus teilgehabt haben.

Das neue bestand nicht zuletzt in der durch Melanchthons Universitätsreform offen gelassene Möglichkeit, die Ergebnisse der Forschung in den Hörsälen zu diskutieren, mit eigens dafür verfassten Lehrbücher. Die Grundlage für Melanchthons (und seiner Schüler) naturwissenschaftlichen Lehrbücher war überwiegend aristotelisch, jedoch beruft er sich auch auf Neoterici. Sein „Initia doctrinae physicae“ war vorgeschriebenes Lehrbuch, benützt bis in die Mitte des 17-ten Jahrhunderts.

Man beobachtet nicht selten, dass die grössere oder geringere Anziehungskraft einzelner Persönlichkeiten in der Wissenschaftsgeschichte nicht immer ihrer objektiven Bedeutung für den Fortschritt der Wissenschaften entspricht, obwohl ihnen nach ihrem Ruhm bei ihrer Zeitgenossen zu beurteilen, eine grosse Bedeutung gebühre. Ein Los dieser Art scheint Nicolaus Taurellus (1547–1606) beschieden zu sein. Professor der Philosophie in Basel (1576), der Medizin in Altdorf (1580). Ein „*Philosophus und Medicus, – hatte einen feurigen Geist und eine tiefe Einsicht in die philosophischen Wissenschaften, wobei es ihm an Mut nicht mangelte seine Gedanken frei zu bekennen und in Schriften an Tag zu legen.*“ (Jöcher)

Mit Nicolaus Taurellus (1547–1606) begegnet uns ein „selbstbewusster, denkgewaltiger Kopf“, „ein als Mediziner angesehener, als Philosoph hervorragender Gelehrter“, „die erste schärfer umrissene philosophische Individualität im Bereiche des Luthertums“ oder im mehr zeitgenössischen Urteil, „*l'un des plus habiles Metaphysiciens de ce temps-là*“, von dem Leibniz sagt „*ingeniosissimus Taurellus, quem ego Scaligerum Germanorum appellare soleo, stylo, acumine, ingenio, libertate sentiendi, medicinae professione simillimum*“.⁶³² Alle diese Äusserungen gelten dem Philosophen Taurellus, der in

⁶³² Die Zitate stammen aus Peter Petersen, Geschichte der aristotelischen Philosophie im protestantischen Deutschland. Leipzig, 1921. p. 221; Karl Groos: „Taurellus“, in: Allgemeine deutsche Biographie 37 (1894) p. 467; Hans-Christian Mayer: „Ein Altdorfer Philosophenportrait“, in: ZbKG 29 (1960) pp. 145–166, Zitat

seinem Versuch, das Verhältnis von Theologie und Philosophie, von Glauben und Wissen, von Offenbarung und Aristoteles zu bestimmen und ein System der christlichen Philosophie zu errichten, seiner Zeit weit voraus war.

Als Arzt anerkannter Theoretiker und in frühen Jahren erfolgreicher Praktiker. Sein medizinisches Hauptwerk trägt den Titel *Medicinae Praedictiones Methodus* (1581). Taurellus Bedeutung lag allerdings weniger in seiner Tätigkeit als Arzt, als vielmehr in seinen philosophischen Vorlesungen und Schriften, die einen entscheidenden Einfluss auf die Medizin seiner Zeit ausübten, vor allem seine Aristoteles-Kommentare. Taurellus zeichnete sich durch schöpferische Verarbeitung der Lehren des Aristoteles aus. Mit Taurellus trat ein echter Metaphysiker auf. Die Spannung zwischen Glauben und Wissen, eine Grundfrage aller Philosophie, war nicht nur innerhalb der Theologischen Fakultät empfunden. Als philosophische Fragestellung, in der Metaphysik und Erkenntnistheorie zusammenlaufend, trat sie auch an der Medizinischen Fakultät heraus. Keinen besseren Beweis kann es dafür geben, dass Taurellus ein echter Metaphysiker war, als dass er die gängige Lehre von einer zweifachen Wahrheit weit von sich wies, wie das im Praefatio seines *Philosophiae Triumphus Metaphysica Philosophandi Methodus* (1573) zu lesen ist. Es darf nicht etwas philosophisch wahr sein und theologisch falsch, es müssen sich Glauben und Wissen vereinigen lassen. Im Buch „*De rerum aeternitate*“ (1601) wird diese Problematik wieder aufgegriffen und ausführlich besprochen. *Ratio* und *experientia* sind für ihn ausschlaggebend. Wie in den anderen Wissenschaftsbereichen, wurde die aus einer gefühlsbetonten Gottesverehrung hervorgegangene Naturverehrung zur Aufgabe proklamiert die Natur zu erforschen und zu erklären. Für niemandem ist diese Aufgabe so wichtig, wie für den Arzt. Taurellus macht diese Naturerklärung zu einer Art moralischer Pflicht. Wie auch Jean Fernel (1485–1558) und andere humanistische Ärzte, will er eine wahre Bindung, die den ganzen Menschen umfasst, wie das auch von Melanchthon gefordert wird. Taurellus Arbeiten haben zur Entstehung eines neu entstandenen Konzepts der Naturforschung nicht wenig beigetragen. Er vertritt die Freiheit der Philosophie und des Philosophierens in den Wissenschaften und in der Medizin. Verwarf jeden Zwang jeglicher menschlichen Autorität.

Es steht fest, dass das Studium der Philosophie und der Medizin von einander nicht zu trennen waren. In den Statuten der meisten Universitäten war ein Studienplan festgelegt, in dem Logik und Philosophie zum eigentlichen Lehrfach des Medizinstudiums gehörten. Auch später durchdringt die Statuten nicht weniger Universitäten der Gedanke des Aristoteles im

---

p. 145; Pierre Bayle: „Taurellus“, in: Dictionnaire historique et critique. Bd. 4 (1740) p. 327; der Leibnizausspruch ist überliefert bei Joachim Friedrich Feller, *Otium Hannoveranum sive Miscellanea*, ex ore... G. G. Leibnitii. Leipzig, 1718. p. 141 (zitiert nach der 2. Auflage, Leipzig, 1737. p. 142).

Fragment *De Sanitate et morbo*, in dem er die Medizin der Philosophie aus didaktischen Gründen unterordnete. Der Prozess der Wissenschaftsentwicklung und die Entwicklung der Medizin in der Renaissance ist ohne den Einfluss der Philosophie nicht vorstellbar. Ausser Zweifel steht, dass in den Statuten der Renaissance-Universitäten ein Studienplan festgelegt war, in dem Logik und Philosophie schon als Propädeutik zum eigentlichen Medizinstudium betrachtet werden, z. B. in den Statuten von Bologna aus dem Jahr 1405, später als fester Bestandteil in Curriculum verankert. Zu einem Erkenntnisfortschritt gelangt es aber auch in der Medizin nur dort, wo man über den Wissensstand der Antike hinausging. Das bedeutete auch eine Überprüfung der Klassiker mit „kritischem Respekt“, Korrekturen der Fehler aufgrund eigener Erfahrung. So erwächst ohne Absage an die Tradition ein Fundament der neuen Medizin.

Aber auch Humanismus und Universität standen nicht gegeneinander. Diese Behauptung ist, wie Kristeller bemerkte „ein Mythos“.⁶³³ Es ist natürlich nicht zu leugnen, dass sich die Humanisten von Anfang an den Universitäten nur langsam etablierten und mehr dem städtischen und höfischen Lebensraum, ihren Sodalitates, als der Universitären Korporationen verpflichtet waren. Mit den *Studia humanitatis* übernahmen sie aber im 16. Jahrhundert auch in der direkten Ausbildung der Scholaren, eigentlich an allen Fakultäten eine bedeutende Rolle.⁶³⁴

Am Ende dieses Bildungsweges war ein Mediziner in Europa des 16-ten Jahrhunderts sehr wohl in der Lage sich auch in der philosophischen und theologischen Problematik seines Berufes am Ort selbst den aktuellen Diskussionen zu stellen. Seine philosophische Ausbildung, sowohl die Aristotelesrezeption, wie die späteren rationalen Diskussionen des Averroismus und des Nominalismus führten dabei im eigenen Arbeitsgebiet zu einer pragmatischen Haltung.

Der medizinische Humanismus ist die Auswirkung der ersten grossen und allgemeinen Geistesbewegung der Neuzeit, des sogenannten historischen Humanismus, auf die Ärzte. Humanismus und Naturwissenschaften, oder Humanismus und medizinische Wissenschaften dürfen nicht als zwei getrennte geistig kulturelle Phänomene der europäischen Geschichte des 15. und 16. Jahrhunderts verstanden werden. Im Gegenteil, der Renaissance-Humanismus ist getrage von einer integralen Idee, wobei es keinen Unterschied macht, ob sich der Humanist –

---

⁶³³ „The opinion so often repeated by historians that the humanistic movement originated outside the schools and universities is a myth, which cannot be supported by factual evidence...” weiter „...humanists did not live outside the schools and universities, but were closely connected with them.” Kristeller, O. P.: *Studies in Renaissance Thought and Letter*. Roma, 1956, p. 564 és 571.

⁶³⁴ Hammerstein, Notker: *Humanismus und Universitäten*, in: A. Buck (Hgb.): *Zum Problem der Kontinuität zwischen Mittelalter und Renaissance*. Hamburg, 1981. pp. 23–25.

im heutigen Sprachgebrauch – natur- oder geisteswissenschaftlich betätigte. Die studia humanitatis oder studia humaniora wären daher nicht nur Pflege der klassisch-antiken Sprachen und ihrer „Schönen Literatur“ zum Erwerb von „doctrina“ und „virtus“ – sondern die Beschäftigung mit der Gesamtheit der antiken Wissenstradition. Ihr Studium setzt die eingehende Kenntnis der Hippokratischen Sammlung, des Corpus Galenicum, der attischen Philosophie, der hellenistischen Philosophie, Medizin und Naturwissenschaft voraus. Die humanistischen Ärzte waren gute Galeniker; wir erkennen es an der oft bewundernswerten Qualität ihrer lateinischen Galenübersetzungen. Auch dieser Ausbildungsweg führte schliesslich zur medizinischen Humanismus selbst.⁶³⁵

---

⁶³⁵ Weiterführende Literatur bei Marie Boas: Die Renaissance der Naturwissenschaften 1450–1630. Das Zeitalter des Kopernikus, Gütersloh 1965. p. 21. und Fritz Krafft: Tradition in Humanismus und Naturwissenschaft. Die Einheit der Renaissance und die „zwei Kulturen“ der Gegenwart. Humanismus und Technik 20 (1976) 41 ff.

Taurellus és Zabarella filozófiája a humanizmuskori orvosi fakultásokon⁶³⁶

„...bonus medicus esse non potest,
qui non sit philosophus naturalis...”

J. Zabarella: De rebus naturalibus libri XXX., 1607, 102.

Európa két és félezer éves medicináját végigkísérte a filozófia. A későközépkor és a humanizmuskor magasabb iskoláinak lényege az eruditio et institutio in bonas artes, ami az egyetemi oktatásban a septem artes liberales, s ezen belül a filozófiát jelenti, ami nélkül nincs tudomány.

A presocratikusok természetfilozófiája nélkül nem lenne hippokratési orvostan, az aristotelesi természetfilozófia és a stoa bölcselete nélkül, csak a legfontosabbakat említve, nem lenne galenosi medicina. Ezek nélkül nem lenne érthető sem a középkori „Fakultäts-medizin”, sem a reneszánsz orvostana. Ezt a medicina elméletét művelő orvosok a maguk korában felismerték. Tudományukat mindig ennek a gondolatnak a jegyében tanították. Ennek a diszciplínának a tanításáról az orvosoknál mégis aránytalanul kevés szó esik.

Magát a filozófia és medicina szoros kapcsolatát, összefonódását senki nem vitatta sem akkor, sem később. Tárgyalása kapcsán azonban a filozófia- és a tudománytörténészek nem ritkán úgy írnak, hogy nincsenek tekintettel a filozófia e vonatkozásában betöltött kvázi szubaltern szerepére, arra, hogy a medicina viszonylatában nem mindig autonóm, legalábbis a curriculumban nem az, hanem a későközépkori és a humanizmus korának egyetemi tantervében egyrészt a teológia és a jog, másrészt az orvosi studium előképesítésére előírt diszciplína.

A medicina egyetemi oktatásában betöltött szerepét viszont az orvostörténészek többsége hanyagolja el. A kitűnő filozófiatörténész, Charles Schmitt, miközben a filozófiatörténészeknek is szemrehányást tesz, az orvostörténészeket azzal vádolja, hogy – kevés kivétellel – hajlanak arra, hogy a reneszánsz kori orvosképzés filozófiai komponensét háttérbe szorítsák, úgy művelvén némelykor az orvostörténelmet, mintha annak filozófiai

⁶³⁶ Forrás: Schultheisz Emil: Taurellus és Zabarella filozófiája a humanizmuskori orvosi fakultáson. In: Jubileumi emlékkönyv. Három orvostörténész köszöntése. Tanulmánykötet Birtalan Győző, Karasszon Dénes és Szállási Árpád tiszteletére. Bp., 2010. Johan Béla Alapítvány – Magyar Orvostörténelmi Társaság – Semmelweis Orvostörténelmi Múzeum, Könyvtár és Levéltár – Magyar Tudománytörténelmi Intézet. pp. 189–199. (Magyar Tudománytörténelmi Szemle Könyvtára 86.) – Korábban megjelent: Schultheisz Emil: Filozófia a XVI. századi orvosi stúdiumban: Taurellus és Zabarella. In: Spielmann Mihály (szerk.): A gyógyítás múltjából. Emlékkönyv Spielmann József orvostörténész születésének 90-ik évfordulójára. Marosvásárhely, 2008. Mentor. pp. 207–213.

eleme az oktatásban nem is léteznék.⁶³⁷ Ha Schmitt megfogalmazásában van is egy kis túlzás, az nem teljesen alaptalan, különösen ami a filozófia oktatását, az orvosi curriculumban, stúdiumban betöltött helyét és szerepét illeti. Így talán nem felesleges ennek áttekintése. Úgy gondolom, hogy enélkül a középkori-humanizmus kori orvoscépzés történetéről alkotott képünk nem teljes. Ennek kapcsán *Kristeller* véleményére is szeretném felhívni a figyelmet, aki annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy „...a medicina és a filozófia studiuma a későközépkorban és a reneszánsz idején egymást kiegészítik.”⁶³⁸

A humanizmus korának egyetemi oktatásáról, s azon belül a filozófia stúdiumról annál is inkább kell szót ejteni, mivel az a „mitosz”, hogy a humanista mozgalom csak az egyetemeken kívül keletkezett, tovább nem tartható fenn, amint azt a korszak egyik legjelesebb kutatója, *Kristeller* is kifejti.⁶³⁹ A humanista medicus eruditus képzettsége is erre, a filozófiailag jól fundált oktatásra épül. A humanisták ad fontes törekvése és követelése, megújult filozófiája a hagyományos tudományfogalom és ezzel a tananyag részbeni megújulásához vezet, ami az orvosi curriculumban és az ordo legendic-ben is megjelenik. Képzettsége folytán a humanizmus korának orvosa, főként ha olasz vagy francia egyetemet végzett, a reformációt követően már a német egyetemeken promoveált is, képes volt aktuális discussióban képviselni a medicina teóriáin túlmenően, a kor általános filozófiai téziseit. Ez vonatkozott mind a szűkebb és tágabb Aristoteles-recepció által feltett kérdésekre, mind a racionalis averroizmus és a nominalizmus kiváltotta vitákra.

A XVI. században és még a XVII. század első felében is folyamatosan uralkodó eklektikus aristotelizmus és a lassan az egyetemekre is beszivárgó újplatonizmus együttesen képezi az egyetemeken előadott orvostan „új” filozófiai alapját, ha az újplatonizmus a curriculumban nem is jelenik meg expressis verbis.

⁶³⁷ Charles B. Schmitt: Aristotle among the physicians. In: A. Wear – R. K. French – I. M. Lonie: The medical renaissance of the sixteenth-century. Cambridge, 1985. „...when one reads modern scholarly works on university philosophy in renaissance Italy – those on Pomponazzi and the immortality controversy, for example – one has the impression that the philosophers were treating as an end in its own right rather than as the curriculae structure would have it. Medical historians, on the other hand, with relatively few exceptions, tend to push into the background the philosophical components of medical education of the period, often treating the history of medicine as though it was entirely devoid of philosophical element.” Schmitt maga a XVI. századi filozófusok és orvosok önértékelését vizsgálta a filozófiaoktatás és az orvoscépzés szempontjából. A filozófia és az orvostudomány összefüggéseinek egyes általános kérdéseit *Kristeller* is tárgyalja 'Philosophy and Medicine in Medieval and Renaissance Italy' c. tanulmányában, in: S. F. Spicker: Organism, Medicine and Metaphysics. Dordrecht, 1987. pp. 29–40.

⁶³⁸ P. O. Kristeller: Humanismus und Renaissance II. Philosophie, Bildung und Kunst. München, 1976. p. 90. „...dass das Studium der Medizin und der Philosophie des späten Mittelalters und der Renaissance einander ergänzen, und dass sich durch ihre Verbindung ein besseres Verständnis der gelehrten Literatur der Zeit gewinnen lässt, als dies bei der bisher üblichen völligen Trennung beider Forschungsgebiete möglich war.”

⁶³⁹ „The opinion so often repeated by historians that the humanistic movement originated outside the schools and universities is a myth, which cannot be supported by factual evidence...”, továbbá „...humanists did not live outside the schools and universities, but were closely *connected with them*” (kiemelés tőlem – Sch. E.). P. O. Kristeller: Studies in Renaissance Thought and Letter. Roma, 1956. p. 564, 571.

A XVI. század megújult teológiai kutatásai, a gyakori és mélyenszántó viták kedveztek a filozófiai vizsgálódásoknak. A filozófiát nem csupán a teológia ancillájaként kezelték. Kutatása, művelése minden magasabb fakultáson új lendületet kapott. Melanchthonnak és követőinek munkássága az orvosi fakultáson is új érdeklődést ébreszt a filozófia iránt, mely kezdett már rutinná válni a curriculumban.

A filozófia professzorai között nem egy, a filozófiát és a medicinát egyaránt művelő és tanító tanárral találkozunk: többen Melanchthon tanítványai, s még többen követői és nem kizárólag a német egyetemeken. Közülük néhánynak még a neve sem található orvostörténeti monográfiákban, jóllehet a filozófiatörténetben írásaik nem ismeretlenek. Másokat ugyan orvosként „jegyez” az irodalom, de nem érdektelen filozófiai műveikről, ill. egyetemi filozófia-előadásairól alig vagy egyáltalán nem esik szó. Ezeknek az orvos-filozófusoknak pedig szerepük volt a XVI–XVII. század filozófiai és orvosi oktatásában, az orvosi szemlélet, a tudományos teóriák alakításában.

A franciák, angolok és olaszok nagy metafizikai iskolái mellett a XVI. század végétől a német egyetemeken egyre erősebbé válik a metafizikával átszőtt „Schulphilosophie”, mely teljességét majd Leibniz filozófiájában éri el.

A reformációt követően ismét fellángol a hit és tudás régi (és örök) problematikája körüli vita, ami a filozófiát a metafizika irányába vezeti. A hit és a tudás kérdésében lévő feszültség nemcsak a teológiai fakultásokon belül észlelhető. Tisztán filozófiai, s bizonyos mértékben orvosi kérdésként is felmerül: a kérdésre a filozófusoknak kellett válaszolniuk. A metafizika és az ismeretelmélet eme egyik alapkérdését – még mielőtt az aristotelesi metafizika a protestáns egyetemeken virágkorához érkezett volna – egy orvos-filozófus foglalta össze és gondolta újra át: Nicolaus Taurellus.⁶⁴⁰ Munkássága sokkal jelentősebb, mintsem arra orvos kortársai gyér utalásaiból következtetni lehet. Az orvos Taurellus mint filozófus igazi metafizikus, sőt „korának egyik legügyesebb metafizikusa”. Leibniz a legnagyobb elismeréssel így ír róla „ingeniosissimus Taurellus, quem ego Scaligerum Germanorum appellare soleo, stylo, acumine, ingenio, libertate sentiendi, medicinae professione simillimum”. Mindez a filozófus Taurellusnak szól, aki ama törekvésében, hogy a

---

⁶⁴⁰ Eredetileg Oechslein (1541–1606). Nemcsak latinizált neve jelzi humanista voltát, de egész életműve és egyetemi állomásai is. Baselben még az eloquentia és az etika tanára (1579), később a württembergi herceg udvari orvosa, majd az újonnan alapított altdorfi egyetemen a medicina, az ars fakultáson a philosophia naturalis és a metafizika rendes tanára. A filozófiai karnak több ízben dékánja. A. Burghardt: Geschichte der medizinischen Fakultät zu Basel. 1460–1900. Basel, 1917. 17 f, valamint H. Recktenwald: Die Fränkische Universität Altdorf. Nürnberg, 1966. 17 és 79 f. A Jöcher által említett 'Epistolae medicae'-nek, mely Joh. Hornung 'Cistae medicae' c. írásával együtt jelent meg, nem sikerült nyomára bukkannom.

teológia és a filozófia, a hit és a tudás, a kinyilatkoztatás és Aristoteles viszonyát tisztázza, korát Leibniz szerint is messze megelőzte.⁶⁴¹

A tübingeni egyetemen kezdte orvosi tanulmányait, Baselben promoveált. Baseli és strassburgi orvosi gyakorlatot követően 1576-ban lett a baseli egyetemen a morálfilozófia, 1580-tól pedig az altdorfi egyetemen az orvostan tanára. Alig 26 esztendő, amikor megjelenik metafizikája: *'Philosophiae triumphus, metaphysica philosophandi methodus'* (1573).

Jelentősebb orvosi írásai – *'Annotationes in quosdam libros Arnoldi de Villanova'* (Basel, 1585), *'De vita et morte libellus'* (Basel, 1586) – sem nélkülözik a filozófiai eszmefuttatásokat, mint ahogy a *'Theses physicae'*, sőt még a *'Theses medicae'* című értekezései sem. A *'Theses de partibus corporis humani'* (Altdorf, 1583) tisztán anatómiai-élettani mű. Alapvető írása az az orvosi műve, melyben az orvos és a filozófus együtt szólal meg, az 1581-ben kiadott *'Medicae Praedictionis Methodus'* (Frankfurt, 1581). Ebben a semiotika és diagnostika alapvető elméleti és gyakorlati kérdéseit tárgyalja.

Előszavában szól a medicina és a metafizika kapcsolatáról. A *'De rerum aeternitate'*-ben (1604) pedig a Taurellus-féle metafizika egyik központi kérdése tér ismételtén vissza, a hit és a tudás viszonya.

A *'Medicae Praedictionis Methodus'* előszava s minden filozófiai írása arról tanúskodik, hogy mindennekfelett valónak tartja a filozófia, s vele minden tudomány szabadságát. Tudjuk, hogy a humanizmus kora távolról sem szabadult meg a tekintélyelvűtől, annak gyakorlatától. A középkori egyetem tradíciójával szembehelyezkedik ugyan Lorenzo Valla, amikor a *'Dialecticae Disputationes'* praefatiojában megjegyzi, szégyenletes dolog a diákokat arra kötelezni, hogy Aristotelesnek soha ne mondjanak ellent.⁶⁴² Az önálló vélemény kimondásának jogához ragaszkodik igazi humanistához illően Giovanni Pico della Mirandola is, amikor azt fejtegeti, nem szükséges valamely iskolához tartoznia annak, aki saját véleményét hirdeti. Ezt akkor mondja és írja, amikor az egyetemeken a tekintélytisztelet még

⁶⁴¹ „Il etait certainement l'un plus habiles Metaphisicus de ça temps-la”. Bayle. Dict. „Taurelle” F. X. Schwarzenberg: Nikolaus Taurellus, der erste deutsche Philosoph. Erlangen, 1864. (2. Ausg.) p. 127. Vö. még Petersen: op.cit. 212 sequ. Orvostörténeti monográfiákban nem találkoztam Taurellus névével. Ch. G. Kestner két kötetes *'Bibliotheca Medica'*-jában említi Taurellust, megadva a *Med. Praedict.* teljes címét a semiológiai írások között. Egyetlen más munkáját sem említi. Vö. Christ, Guil. Kestneri P. et M. D.: *Bibliotheca Medica etc.* Jena, 1746. pp. 504–505. A könyvre Magyar László volt szíves felhívni figyelmemet.

Jöcher így ír róla: „... ein Philosophus und Medicus... Er hatte einen feurigen Geist und eine tiefe Einsicht in die philosophischen Wissenschaften, wobey es ihm nicht an Muth mangelte, seine Gedanken frey zu bekennen, und in Schrifften an Tag zu legen.” Allg. Gelehrten-Lexikon. 1028/1029. Leibniz mondását Feller alapján idézem, Joachim Fridericus Feller: *Otium Hannoverianum sive Miscellanea ex ore ... G. G. Leibnitii.* 2. ed. Lipsiae, 1737. p. 142.

⁶⁴² Valla szövegét idézi D. Harth: *Philologie und praktische Philosophie.* München, 1970. p. 119.

dominál.⁶⁴³ Nemritkán új gondolatot, felfedezést is egy auktoritás nevének védelme alatt közölnek. Gyakran csak óvatosságból, esetleges támadások elkerülésére hivatkoznak egy vagy több klasszikus auktorra. A sok újat publikáló Fernel Aristotelestől Galenoson át egy sor tekintéllyel erősíti igazán új közlendőit.

Taurellus az emberi auktoritás minden kényszerét elveti. A filozófiának szabadnak kell lennie. Egy ember tekintélye sem befolyásolhatja a tudóst, aki csak szabadon kutathat. Taurellus – az ugyancsak filozófus-orvos – Jacob Schegk tanítványa volt, akit „peripateticorum princeps”-nek nevezett, nála a tiszta Aristotelest hallgatta. Aristotelesnek nem a tekintélyét, a tudását tisztelte.⁶⁴⁴

A medicina oktatása szempontjából különösen fontosak fizikai lektúráiban elhangzott fejtegetései, melyek szerint egyetlen természettudós sem állíthat többet, mint amennyit számára a tapasztalat nyújt, ezért a tudományok elvei a metafizikához tartoznak. Ez a felfogás Taurellust a megújított tudományok és a filozófia egyik legjellegzetesebb képviselőjévé teszi.⁶⁴⁵ Az orvos Taurellus magáévá teszi mindazokat a tapasztalatokat és eljárásokat, melyeket az orvostudomány legújabb képviselői, a neotericusok hirdetnek, túljutva Hippokrates, Aristoteles, Galenos nem igazolt tanain, de csak a nem igazolt, ill. valószínűtlen, a kor tudásával ellentétes állítást vetve el. Előadásai az altdorfi egyetem orvosi karán ezt a tézist tükrözik. A filozófiában éppúgy önálló utakat járt, mint a medicinában és a botanikában. Aristoteles híve, de nem feltétel nélkül. Nem követője a skolasztikus Aristoteles-kommentároknak, amint az írásaiból kitűnik.⁶⁴⁶ Taurellus jól válogat, filozófiája eklektikusan

⁶⁴³ Giovanni Pico della Mirandola: *De Dignitate Hominis*. Lateinisch und Deutsch, eingeleitet von E. Garin. Bad Homburg, 1968. p. 64.

⁶⁴⁴ Vö. *Synopsis Aristotelis Metaphysices*. (1596) p. 72. és *Med. Praed. Meth. Praefatio*.

⁶⁴⁵ *Discussionum metaphysicarum et physicarum libri IV*. Már a cím is a lényegre utal. Lásd még *Phil. Triumphus* 80, 85 és 90., továbbá *Metaphysices universalis Partes quatuor*, valamint a *Med. Praedict. Meth.* előszavát. Az „ingeniosissimus professor”, ahogy Leibniz nevezi (olvasható: Joachim Friedr. Feller-nél: *Otium Hannoverianum sive miscellanea ex ore... G. G. Leibnitii*. Lipsiae, 1718. p. 141.), altdorfi professzorként írja az orvostörténelemben eddig nem ismert, a filozófia történetben sem említett emblémagyűjteményét: *Emblemata Physico Ethica Naturae Morum* (Nürnberg, 1590). Ezt a kiadást még kettő követi, 1612-ben és 1618-ban. Utóbbi edíciókhoz csatlakoznak az ugyancsak alig ismert „*Carmina funebria Nic. Taur.*”

Mint ez az ad lectorem praefatioból kitűnik, a distichonokban írott versek és ábrák kifejezetten didaktikus céllal készültek. Az előszóban megírja, hogy már az emblémagyűjtemény kézírata is annyira megnyerte tanítványai tetszését, hogy kérésüknek tett eleget, amikor az Emblematát nyomdába adta, megértvén, hogy a filozófiai tankönyvek sztoikus szigora (stoica austeritas) nem minden studiosusnak teszi könnyűvé a tanulást. A poema viszont a hozzátartozó illusztrációval kedvező forma a memorizáláshoz. Az előszó hangvétele és a könyv keletkezéstörténete azt bizonyítja, hogy Taurellus nemcsak jó, de kedvelt tanár volt.

⁶⁴⁶ *Synopsis Metaphysices Aristotelis* (Hanau, 1596). Ennek a kortársak által megtámadott írásnak Jac. Wilhelm Feurlein nyújtott védelmet egy *dissertatio apologetica*-ban (Jöcher, 1029), a „*Taurellus defensio*”-ban, melyet Taurellus, általa újra kiadott *Metafizikája* elé helyezett: *Dissertatio apologetica pro Nicolao Taurello philosopho altdorfiano atheismi et deismi iniusto accusato et ipsius Taurelli Synopsis metaphysices ob rarietatem recusa cum annotationibus editoris* (Nürnberg, 1734). A nagytekintélyű Jacob Schegk (1511–1587) orvos- és filozófus professzor igaz tanítványaként nem elvileg bírálta Aristoteles követőit, inkább korrigálni kívánta munkáikban azt, ami nem felelt meg kora tudásának. Ennek kapcsán fejtette ki mindig

arisztotelianus, átszöve a sztoikus racionalizmus gondolataival, azon munkálkodva, hogy a filozófiát és a teológiát, hitet és tudást kibékítse a tiszta tudás jegyében. A filozófia triumphusa éppen abban található, hogy alapul szolgál a teológiának is. Ezért folytat állandóan küzdelmet a tudomány és a filozófia tisztaságra jegyében az averroizmus ellen.⁶⁴⁷

Taurellus legnagyobb ellenfele az olasz Cesalpino. Andrea Cesalpino (1519–1603) – mint Taurellus maga is – nagy tudású orvos. A természettudósok nagyra becsülték mint a botanika és mineralógia első rendszerezőjét. VIII. Kelemen udvari orvosa és a római egyetem tanára, a keringéskutatásban Harvey előfutára. Tanait a keringésről a *'Quaestionum Medicarum'*-ban és a *'Praxis universae artis medicinae'* c. könyvében teszi közzé. A neoarisztotelianus Cesalpino híres botanikája mellett legfontosabb írása filozófiai műve, a *'Quaestiones Peripateticae Libri V.'* (1583) a természet általános elvi kérdéseit (Problemata Peripateticae) tárgyalja arisztotelianus módon, részben botanikai-pszichológiai példákkal illusztrálva.

Filozófusként oly jelentős, hogy kortársai „a Filozófus” vagy „Papa philosophorum” névvel illették. 1601-ben Rómában megjelent *'Katoptron, sive speculum artis medicae Hippocraticum'* című munkájában megkísérli az aristotelesi filozófiát a medicina elméletével összehangolni. A hit és tudás volt az a filozófiai probléma, melyben az ellentét Taurellus és Cesalpino között kibékíthetetlené vált. Taurellus minden ürügyet megragadott, hogy ellenfelét lehetetlenné tegye. Téves nézeteit egy egész könyvben igyekezett cáfolni: *'Alpes caesae i.e. Andr. Cesalpini monstruosa dogmata discussa et excussa'*. Még eretnekséggel is vádolja Cesalpinot, aki ugyan elítéli a kabbalát és küzd a babona ellen, de a démonokban hisz.⁶⁴⁸ Ez a támadás vérre ment, Cesalpino alig tudta elkerülni az inkvizíciót.

Míg a német egyetemeken a reformáció segítette elő a filozófia elmélyültebb művelését és intenzív oktatását, az olasz egyetemeken éppen a teológiai karok hiánya tette lehetővé a

---

saját véleményét. Így igazgatja helyre több Aristoteles-kommentárjában Piccolominit és követőit: Ouranologia hoc est physicarum et metaphysicarum discussionum de caelo libri II. adversus Franciscum Piccolominem aliosque peripateticos (Amberg, 1603).

Hasonló olvasható a Kosmologia hoc est de mundo libri II-ben (Amberg, 1608). A De rerum aeternitate (1604) pedig az a négy részből álló metafizika, „in quibus placita Aristotelis, Vallesii, Piccolominei, Caesalpini, Societatis Coninbricensis aliorumque discutiuntur, examinatur atque refutatur” Aristotelest sem kíméli, követőinek „tévedéseit” újból és újból kiigazítja. Tíz Aristoteles-kommentárja közül a metafizikán kívül, főleg a De elementis és a De anima szerepel az egyetemi könyvlistákon. (Taurellus Aristoteles-kommentárjainak bibliográfiáját lásd: Latin Aristotle Commentaries. ed. Ch. Lohr, 1986, pp. 449–450.)

⁶⁴⁷ Phil. Triumph. 303 f., De rer. aetern. 624–625., (a szöveget lásd Petersennél op. cit. 226 ff.)

⁶⁴⁸ A. Cesalpino: Daemonum investigatio peripatetica, in qua explicatus locus Hippocratis si aliquid divinum in morbis (Firenze, 1580). Ennek velencei (1593) kiadása egyesíti ezt a munkát a Quaest. Peripatet.-tal és még két orvosi írással. Ezt a kiadást nem volt módomban kézbe venni. Taurellus Cesalpino-t pantheizmussal is vádolja, mégis, ennek némileg ellentmondóan, keresztény hitét (nem filozófiai felfogását!) „pie et vere” jelzővel illeti (Alp. Caes. Praef. 37). Taurellust emiatt is többen támadták. Ez ügyben is akadt védője. Hier. Arconatus 1597-ben írt költeményében védelmébe veszi mondván, Taurellus nem Cesalpino személyére, hanem csak „vana et sophistica” tanai („dogmata”) ellen küzd. (Cesalp. pro N. Taurello in Taurellus, Emblemata physicoetica. Nürnberg, 1602).

kutatás teljes szabadságát, minden filozófiai irányzat érvényesülését, az ars és az orvosi fakultás kezdetektől meglévő együttműködésének még szorosabb formáját.

A filozófia és a medicina kapcsolódó oktatásának kétségkívül Itáliában vannak a gyökerei.

A két tárgy kapcsolatáról legkorábban és leggyakrabban az olasz egyetemek doktori írtak, filozófusok és mindkét tárgyat művelő tanárok, A klasszikusokat követően olasz humanisták foglalkoztak legbehatóbban a medicina-filozófia konjunkciójának elvi kérdéseivel.

A neves történész és jogtudós, a firenzei köztársaság titkára, Benedetto Accolti írt egy könyvet kora kiválóságairól. Az orvosokat a filozófusokkal egy szekcióban tárgyalja „általános” filozófia cím alatt, mivel „az orvoslás művészete filozófia nélkül alig művelhető”.⁶⁴⁹

*

A kortársak közül a medicina és filozófia viszonyáról, beleértve a tanításban és tanulásban elfoglalt helyüket is, Jacopo Zabarella írt a legrészletesebben. Jacobus Zabarella (1535–1589) kora egyik „legsikeresebb”, mindenestre legeredetibb filozófusa. Itália határain messze túl ismert és elismert „logikus”, az ún. paduai filozófiai iskola képviselője. 1553-ban kapta fokozatát Páduában, ahol 1563-ban a logika professzora lett. 1568-tól haláláig a logika mellett természetfilozófiát adott elő. Zabarella tekintélye a maga korában és a következő századokban oly nagy, hogy egyesek egyenesen Aristoteles helyébe léptették. Jórészt általános tudományelméleti fejtegetéseiben (*De naturalis scientiae constitutione*) a tudás és tudomány struktúráját vizsgálva, az orvosi tanulmányok előfeltételének tartja a filozófia tanulását. Nem lehet jó orvos az, aki egyszersmind nem jó természetfilozófus. A természetfilozófia szolgál a tudomány szerkezetének (constitutio) alapjául, amit ezután az orvostan átvehet s a gyakorlatba átültethet. Zabarella az orvosi tudáson az elméleti felkészültséget érti. A jó orvosnak egyúttal természetfilozófusnak kell lennie, miképpen nem lehet jó törvényalkotó sem az, aki nem eléggé járatos a morálfilozófiában. „Quamobrem sicut bonus medicus esse non potest, qui non sit philosophus naturalis, ita nec bonus legislator, qui non calleat moralem philosophiam. Inter eas tamen illud interest, quid medicina solam affectionem, sed solam

---

⁶⁴⁹ „Quid enim nobilius quam Parisiis et in nonnullis et Hispaniae urbibus Scholae? quos inter et medicos annuero, quoniam ipsorum in Philosophia praecipuum stadium est, sine qua certe medicinae ars minime investigare potuisset” (*kiemelés tőlem – Sch. E.*) Benedicti Acolti Aretani dialogus de praestantia virorum sui aevi... ed. Benedetto Bacchini, Parma, 1689. p. 122. Újra kiadta C. G. Galetti. Firenze, 1866.

scientiam...’’⁶⁵⁰ Annál is inkább igaz ez, mivel a medicina fiziológiai ismereteit a természetfilozófia ama részeiből meríti, amelyek az emberi test részeivel foglalkoznak. „Ex hac potissimum naturalis philosophiae parte sumit ars medica partem illan, quae physiologica dicitur, in qua de humano corpore, ac de eius partibus sermo fit, quam medico illess curaturo necessaria penitus sit earura cogniti” (De naturalis scientiae etc. cap. III. p. 93.). Egyebekben Zabarella azt is megírja, hogy az anatómiát tanuló orvosok, illetve studiosusok melyik Aristoteles művet olvassák, melyiket ne: „non in libris de historia (ti. animalium) sed in libris de partibus (animalium) methodice de ipsis partibus agentem...”. Azt a jelentős szerepet, melyet a logika foglal el az orvosi tanrendben, Zabarella véleménye szerint, több helyen is; részletesen tárgyalja: De natura logicae, II. 4.; De methodis II. 11–14, s a logikának a többi diszciplínával való összefüggését is bemutatja. Ez az itáliai orvosfilozófiai szemlélet később minden európai egyetemen megjelent.

Aristoteles '*De anima*'-jához írott kommentárjában Zabarella arról ír, hogy az ebben a műben való elmélyülés egyik indoka az, hogy az ars medicinae az életről általában, a növekedésről és a lélekről szóló leírásokból sokat merített. Beosztása szerint a medicina a scientia naturalisban bennre foglaltatik.⁶⁵¹

⁶⁵⁰ Jacobus Zabarella: De rebus naturalibus libri XXX.; a majna-frankfurti 1607. évi kiadás alapján. Cap. XXXI–II. p. 102. Zabarella az átlagosnál messze nagyobb érdeklődését a medicina iránt minden valószínűség szerint tanára, Tomitanus keltette fel. Bernhardinus Tomitanus (1517–1576) költő, filológus, filozófus és orvos, 1535-ben szerezte e két utóbbi tárgyból doktorátusát szülővárosa, Padua egyetemén. Mielőtt 1543-ban a logika rendes tanára lett, magánelőadásokat és nyilvános filozófiai és poétikai felolvasásokat tartott az ún. paduai logikai iskola keretein belül. Itt és ekkor kezdte meg felolvasásait Aristoteles műveiből. Előadásai alapján írta meg egyik legolvasottabb tankönyvét: Introductio ad sophisticos elenchos Aristotelis, amit az Animadversiones in I. posteriorum Aristotelis és a Solutiones contradictionum in Averrohe et Aristotele követtek. 1543-ban a paduai egyetemen a logika rendes tanáraként tartott rendkívül népszerű logikai előadásai nemcsak az egyetem falain belül, de Itália határain kívül is nagy hírűvé tették. Tanítványai között sok, később nagy hírű tudóst találunk. Éveken keresztül volt hallgatója Jacobus Zabarella is. Azt a szabad szellemet, a kutatási szabadsághoz való ragaszkodást, amit Zabarella oly konzekvensen hirdetett, már Tomitano is képviselte. (1554-ben az inkvizíció protestantizmussal vádolja két Erasmus-mű fordítása kapcsán.) Húsz évi filozófia-logika tanítás után, melynek kapcsán a medicina teóriáját soha nem hagyta figyelmen kívül, rámutatva a két diszciplína szoros összefüggésére, az orvosi fakultás elméleti katedrájára szeretett volna átmenni. Ez irányú kérését azonban elutasították, mondván, elégedjék meg azzal a nem csekély dicsőséggel, amit a filozófiai fakultáson ért el, tanítsa tovább a logikát, „amiben messze többet ért el, mint mindenki más” (Jöcher, IV/1246). Ez a válasz oly mértékben kedvetlenítette el, hogy feladva katedráját, Velencébe költözött, ahol a továbbiakban kizárólag medicinával foglalkozott. Nem hanyagolva el az elméletet sem, igen kiterjedt praxist folytatott. A morbus gallicusról írott munkáját az 1566 és 1567 között Velencében a '*De morbo gallico*' című colligatumban adták ki.

Tomitanusnak, mint irodalmárnak és nyelvésznek magyar vonatkozása is ismeretes. A '*Padovai diákdal*' néven ismert egy magyar diáktól hallott magyar szerelmes vers, amit az ismeretlen nevű padovai diák latin nyelven mondott el Tomitanonak, aki azt olaszra fordította és a toszkán nyelvről írott tanulmányában (1545) mint stíluspéldát idézi. Vö. Szabolcsi Bence: Egy XVI. századi magyar költemény nyoma az olasz irodalomban. = Irodalomtörténeti Közlemények 45 (1935) pp. 134–135. Lásd még: A. Daniele: B. Tomitano, „Ragionamenti a Quattro libri della lingua toscana”. = Museum Patavinum. Vol. 1. (1983). Tomitano 1572-ben írott többkötetes elveszett életrajzát már kortársai közül is kevesen látták.

⁶⁵¹ Zabarella: In tres Aristotelis libros de Anima Commentarii. (A velencei 1605. kiadás alapján, 6 v., a szöveget közli: Schmitt: op. cit. p. 253.)

Zabarella metodikailag egyik legfontosabb tézise, hogy „a logika (csak) egyik eszköze a filozófiának”.⁶⁵²

Ez nem teljesen új gondolat, az V. századi újplatonikusoknál már megtalálható. Az orvosi oktatásban is prelegált logika szempontjából azonban ilyen világosan megfogalmazva, példákkal illusztrálva és kifejtve, didaktikailag is elsőrendű fontosságú. Azáltal, hogy a logika, mint Zabarella írja, *ars* és *scientia*, a régi tézisen nem kíván változtatni, meghatározása szerint lényegében mégis *instrumentum philosophiae*. Az *experientia*, mely Aristotelesnél központi helyet foglal el, Zabarella írásaiban is *prominens* helyet kap. Az „*Analytica posterior*” második könyvéhez írt kommentárja a medicina számára döntően fontos *experientiát* tárgyalva, világossá teszi, hogy ez Aristoteles egész episztemiológiájának kulcsa. Munkásságának egyik célja, hogy a Stagiritát világosabbá és így hozzáférhetőbbé tegye.⁶⁵³

A medicina oktatásában is visszhangra talál Zabarella tudományfelosztása elméleti (*disciplinae contemplativae*) és gyakorlati (*disciplinae practicae*) részre. Ez a felosztás a dolgok aristotelesi elkülönítéséből indul ki: a dolgok „szükséges” és „kontingens” komponensből állnak. (Ez nem azonos a medicina középkori „*theorica et practica*” felosztásával!) Zabarella szerint mindegyiknek megvan a maga módszere. Az elméleti tudományok a szintetikus módszer szerint (*ordo compositus* vagy *progressivus*), míg a gyakorlati diszciplínák az analitikus módszer (*ordo resolutivus*) szerint járnak el. Zabarella a praktikus tudományok közé sorolja a logikát. Így lehet ez a filozófia mellett a medicina *instrumentuma* is. Csak a fizikát, matematikát és a metafizikát tekintette tisztán elméleti tudománynak. Az aristotelianus Zabarella szerint, mesterének megfelelően, a tudomány csak azokkal a dolgokkal foglalkozhat, amelyek vannak. Következésképpen olyan dolgokat, amelyek nincsenek, nem tárgyalhat. Ezért pl. olyan fogalmaknak, mint *vacuum* vagy *infinitum* nem lehet helyük az igazi tudományban. Ezt Zabarella így fejtette ki: „*Privativa (értsd negativa) autem non entis cognitio est cognoscere ipsum non esse et falsam proportionem falsam esse, quam cognitionem dari non negaret Aristoteles: propterea in libris physicorum docuit infinitum et vacuum non dari*”.⁶⁵⁴ A *progressio ad infinitum* nem a reneszánsz filozófia gondolata.

⁶⁵² De natura logicae, I. c. 8. p. 18. az Opera logica 1603-as kiadásában. (Első kiadása Strassburgban jelent meg 1594-ben. Vö. még Petersen p. 197.)

⁶⁵³ Iacobus Zabarello: Opera logica. Repr. Frankfurt, 1923. cols. 1269–1270. Vö. még L. Bourgey: Observation et expérience chez Aristote. Paris, 1955., valamint Ch. B. Schmitt: Experience and Experiment. A Comparison of Zabarello's in De motu. Studies in Renaissance XVI. (1964) 92 ff.

⁶⁵⁴ De methodis. Lib. II., c. 6. p. 180, valamint In libros posteriorum analyticorum commentaria. Opera Logica col. 658. Liber I., ml. 10. (a frankfurti 1623. évi kiadás alapján). Zabarellához és az Aristoteles-kommentárokhoz lásd: W. F. Edwards: The Logic of Iacopo Zabarello. New York, 1964., valamint Petersen: Geschichte der aristotelischen Philosophie im protestantischen Deutschland, op. cit. p. 39.

Zabarella az orvosi fakultásokon gyakran, a paduai egyetemen pedig rendszeresen előadott könyvnek, az '*Analytica posterior*'-nak a kommentálásában nagyjából azoknak az orvosoknak az irányát követi, akik teljesen egyetértenek Arisztotelésszel ebben a kérdésben. Fejtegetései és magyarázatai helyenként Averroes kommentárjaival mutatnak hasonlóságot. Ez a gondolatmenet azonban nem segített tovább sem a fizikának, sem a medicinának. Itt jött ismét segítségül az újplatonizmus, a hipotézis adta lehetőségekkel, amint ezt Jean Fernel írásaiban is felfedezhetjük, különösen a '*De abditis rerum causis*' című munkájának fogalmi struktúrája tükrözi az újplatonizmus befolyását. Úgy tűnik, az eklektikus Zabarellától sem áll távol az újplatonizmus világa.⁶⁵⁵

*

A filozófia történetében jelentős helyet elfoglaló és az orvostörténelmi irodalomban is ismert Zabarella, valamint a medico-historiográfiában viszont csaknem névtelenül maradt Taurellus egyaránt jelentős mértékben járult hozzá a reneszánsz-humanizmus orvosi gondolkodásának alakulásához. Utóbbi életműve – különösen orvosi munkásságának teoretikus háttére – még további kutatásokat tesz szükségessé.

---

⁶⁵⁵ Schultheisz, Emil: *Studia humanitatis – studium philosophiae in der Ausbildung der Ärzte im Renaissance-Humanismus*. In: Emil Schultheisz: *Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente*. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 129 f. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.)

A tanköltemény az orvosi oktatásban⁶⁵⁶

„Aut prodesse volunt, aut delectare poetae”

Horatius (Epist. II. 3)

Ars memorativa

A tanulás mind az ókorban, mind a középkorban a kéziratos tankönyvek csekély száma miatt nem kis mértékben memorizálás volt. Megkönnyítésére különféle irodalmi formákat és módszereket alkalmaztak, melyeket a középkori irodalom ars memorativa cím alatt foglalt össze. A memorizálás legjobb módja már az ókor óta kedvelt költői forma volt, a poema didacticum, amit Galenos megjegyzése a versforma fontosságáról megerősít: „Carmina medicamentorumque memoriam maxime conducant...”, (Kühn XIV. 115.). A tanköltemény korukbeli elnevezése változó, poema, versus, carmen egyaránt előfordul a poesia didactica címszó alatt. Az orvosi tárgyú neve a poema medicum.

A tankönyvek-monográfiák legjobb esetben egy mondatot szentelnek ennek a kérdésnek, mivel magának a medicinának fejlődése szempontjából valóban kevésbé jelentős. Ez igaz az orvostanra, mint tudományra vonatkozóan is, a tanulmányokban és az oktatásban való szerepe azonban jelentős, semmiképpen sem becsülhető le. A didaktikus költészet évszázadokon át segítette a medicina studiosusait, s nem ritkán a gyakorló orvosnak is segítségére volt.⁶⁵⁷

Formáját és beosztását illetően igen jellegzetes Terentianus Maurus, a Kr. u. 2–3. század fordulóján kifejezetten iskolai célokra készült poema memoriale-ja. A leoninusi hexameter, vagy az ún. versus caudati használata tűnt a legalkalmasabb mnemotechnikai segédeszköznek, amit a kitűnő dán anatómusprofesszor, aki didaktikus kérdésekkel is sokat foglalkozott,

⁶⁵⁶ Forrás: Schultheisz Emil: A tanköltemény az orvosi oktatásban. In: Schultheisz Emil: Az európai orvosi oktatás történetéből. Stúdiumok a középkorban és korai újkorban. Sajtó alá rend.: Gazda István. 2. bőv. kiad. Bp., 2010. Semmelweis Kiadó. pp. 195–213. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 85.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: A tanköltemény az orvosi oktatásban. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 178–181. (2002) pp. 5–22.

⁶⁵⁷ Kutatásainkat erre kiterjesztve, egy fejezetbe, egységes rendbe sorolva, a periódusok határait mindkét irányban tágítottuk s a kérdést az ókortól egészen a 18. századig tárgyaljuk. Részletesebb tárgyalás azért vált szükségessé, mert sem a tankönyvek, sem a monográfiák nem tárgyalják kellő részletességgel. Kutatásaink kapcsán nyilvánvalóvá vált, újabb szemléletű rendszerezés adhat csak áttekintést a műfajnak az orvosi oktatásban betöltött szerepéről. A vonatkozó általános jellegű irodalmat lásd: Hajdu Helga: Das Mnemotechnische Schrifttum des Mittelalters. (Budapest, 1936) p. 53; továbbá: Peter Dilg: Das medizinisch-botanische Lehrgedicht des Mittelalters. = Acta Cong. Int. Hist. Pharm., MCMLXXI. (Stuttgart 1972) pp. 86–87.

Thomas Bartholinus „De medicis poetis dissertatio” című tanulmányában (Kopenhagen 1690.), még a 17. század végén is megerősített, úgy vélvén, hogy ami e sorokban rejlik, „plus laboris quam ingeniis...”. Ezt igazolják azok az eredetileg prózai szövegek, melyeket később hexameterbe foglaltak, mint Hippokrates Prognostikonja, vagy Galenos Mikrotechnéje. Jóllehet nem gyakori, említst érdemel az a forma, melyben egymásra vonatkoztatott tartalommal felváltva használták a szerzők prózát és verset. Ez az úgynevezett opus geminum. Ebben a formában írja a középkor tudós költője, Walther von Speyer (szül. 963) saját tanulmányainak curriculumát a káptalani iskolában, „De studio poetae qui est Scolasticus...” felváltva hexameterben és prózában.⁶⁵⁸

Poema didacticum

Az antik didaktikus költészet csúcspontját a hellenizmus korában érte el. Megteremtőjének Hesiodost tartják, aki eposzaiban mesterségbeli, tudományos és vallási ismeretekkel és ehhez kapcsolódó utasításokkal látta el a tanulni vágyókat. Ez időtől kezdve a metrikus szakirodalom tudományokra bontottan, egyre gyakrabban olvasható. Témája kezdetben a mitológia s rövidesen az élet minden vonatkozása. A medicina teóriáinak fejlődése számára oly fontos praesocraticus filozófusok is felhasználják a tanköltemény formáját. Funkcióját a „szokratészi fordulat” után a filozófiai irodalomban a dialógus, a levél, majd a rendszeres tankönyv veszi ugyan át, de el nem tűnik. A görög tanköltészet széles spektrumban az asztronómiától (Aratos) a földrajzon (Dionysios Periegetés) át az orvostanig (Nikander) terjed. A praesocraticusok elsősorban bölcséleti irányú tankölteményeket írtak, amik azonban magukban foglalták a természet világáról alkotott képet, amint azt a cím, – Peri physeos – is mutatta (6–5. század). Ezt a kort követően a görög tanító költészet hanyatlik, mígnem cca 200 év után, az alexandriai korszakban a tudományos élet felporzásával újból kedvet nem kapnak a divatból kiment műfaj felelevenítésére.

A természettudományok és nem utolsósorban a medicina mind kedveltebb témákká válnak, az addig is művelt asztronómia-asztrológia, földrajz és az elsőként feldolgozott teológia-mitológia mellett.

Természetbölcséleti tanító költeményt – Peri physeos – címmel a Kolophoni Xenophanes, az eleata Parmenides és jelesen az ókor természetbölcseleje és orvosa Empedocles (6–5. század) írt.

---

⁶⁵⁸ Vossen, P.: Der Libellus Scolasticus des Walther von Speyer, 1962.

Természettudományok közvetítői Aratos (315–245), akinek *Phainomena* című csillagászati tankölteménye, a Kolophoni orvos Nicandros, akinek *Theriakája* és *Alexipharnakája*, valamint a heracleai orvos Numenios, a római auktorokra is jelentős befolyást gyakoroltak. A reneszánsz didaktikus poémái között ismét fel-felbukkannak.

Az agrigentumi Empedocles (483–423) az 5. század nagy természetfilozófusa, akit kortársai szónokként, orvosként, íróként egyaránt nagyra becsültek, több tanköltemény szerzője. Poémáit, közöttük a *Peri physeost*, Plutarchos és Symplicios is elismerően említik. Ez a természetfilozófiai és egyben ismeretelméleti munka évszázadokon át alakította Európa tudományát. Empedocles példáját követte a krétai Andromachos, Néro orvosa, aki elégikus versekben, 87 distichonban írt egy *Antidotont*. *Theriakája* Galenosnál maradt ránk és továbbélt a latin didaktikus irodalomban csakúgy, mint Heliodoros poémája. Marcus Aurelius orvosának, a Sidei Marcellosnak (az irodalomban gyakran Marcellus) „*Iatrica*” c. költeménye ugyancsak tancélokat szolgált.

A Hadrianus alatt működött Dionysios Periegetes a kor szaktudományát foglalta jól memorizálható versebe, kifejezetten iskolai célokra, amit Rufus Festus Avienus a Kr. u. 4. század második felében felelevenít. Latinra fordítja és skoliákkal látja el. Ez a „*Descriptio orbis*” már emlékeztet a középkori Summákra.

A kilikiai Solonból származó Aratos *Phainomenaja* az ókor egyik legnagyobb hatású tankölteménye, amit Eudoxos is felhasznált *Astronomiájában*, ami később az egyetemi curriculumba is bekerült.⁶⁵⁹

A Kr. e. 3. században élt Nicandros több tanköltemény szerzője.⁶⁶⁰

Protagorasnak ajánlott *Alexipharmaka*-ja 630 hexameterből áll. A botanika, zoológia, mineralógia kérdései mellett mérgekkel és gyógyszerleírásokkal foglalkozik. Forrása valószínűleg Numenios műve.

Az antik latin irodalomban Ovidius tankölteményeit követően csaknem minden fontos diszciplína tanai megjelennek versformában. A rómaiak talán még többre értékelték a tudomány közvetítésének metrikus formáját. Jól ismert Lucretius (Kr. e. 98–55) Epicuros tanain felépült „*De rerum natura*” című nagy költeménye vagy Manlius (Kr. szül. körül) *Astronomicaja*, nem is beszélve a halhatatlan Vergilius *Georgica*-járól. Rómában újabb

⁶⁵⁹ Irodalmát lásd: Maasz Ernst: *Arati Phaenomena*, kritische Textausgabe. In: Repr. Bibl. (Berlin, 1955), valamint Dicks, D. R.: *Early Greek Astronomy to Aristotle* (New York 1970).

⁶⁶⁰ Tudjuk, hogy Dioscorides ’*De materia medica*’-jának mind a késő antik, mint a bizánci, majd a középkori nyugati medicina számára különleges jelentősége volt. Ennek a műnek egyik ritka, a Morgan Library-ban őrzött példánya (Cod. M 652-MS suppl. gr. 247) Nicandros ’*Theriakája*’-hoz készült parafrázisokat tartalmaz. A ’*Theriaka*’ illusztrált 10. századi kézírata a Bibliothèque Nationale-ban van. Kádár Zoltán dolgozta fel: *Survivals of Greek Zoological Illumination in Byzantine Manuscripts*. (Bp., 1978.)

lendületet kapnak a medicinát és pharmaciát tárgyaló tanköltemények. A Nicander Theriacaja-nak hatására írt és ugyancsak Theriaca címet viselő poéma Aemilius Macer tollából közkedvelt. A latin irodalomban is megjelenik a kifejezetten iskolai felhasználásra készült költemény, poema memorativum ill. didacticum. Legjelesebb szerzője Terentianus Maurus (2. század), akinek három, a metrikáról írt tankölteménye évszázadokon át mintául szolgált.⁶⁶¹

Poema medicum

Az ókor tanköltészetének utolsó, a medicinát összefoglaló, későbbi korok egyetemi orvosi oktatása szempontjából talán legfontosabb képviselője Quintus Serenus Sammonicus nagyterjedelmű munkája. Jelentősége, jellegzetessége és egyik késői kéziratvariánsának bizonyos magyar vonatkozása miatt, s nem utolsó sorban azért, mert alig egy-két orvostörténeti mű (Haeser, Diepgen) említi a költő nevét anélkül, hogy részletesen tárgyalná művét, bővebben kell szólnom Quintus Serenus (Kr. u. 3. század) évszázadokon át olvasott tankölteményéről, mely a késő antik latin irodalom egyetlen kizárólagosan orvosi tárgyú poémája: Liber medicinalis Quinti Sereni⁶⁶² („De medicina praecepta saluberrima”)

A 64 fejezetből álló, hexameterben írt gyűjtemény 80 különféle kór ellen közöl terápiás eljárásokat, recepteket, összesen 1107 versben. A tanköltemények konvenciójának megfelelően egy praefatio (egy másik fennmaradt kéziratban oratio) vezet be, melyben az Aszklepiosz-kultusz kezdetéről ír Rómában (v. 7.). Költője csaknem teljesen eltekint az elméleti fejtegetésektől és a betegségek, illetve kóros elváltozások tüneteit a capite (c. 1, „ad capitis curationem”) ad calcem (c. 41, „podagrae medendae”) tárgyalja. Ez az elrendezés és tartalmi beosztás a Medicina Pliniire emlékeztet. Feltűnik, hogy a kezeléshez szükséges gyógyszerek elkészítéséhez gyakran használt, akkoriban közismerten olcsó ingredientiaikat úgynevezett euporistakat ajánl. Ennek megfelelően a tanköltemény az egyébként nem tancélra készült, euporista-irodalomnak is része.

Egyes betegségek kezelésének ismertetésekor saját tapasztalataira való utalás sem hiányzik. Érdekessége a műnek és jellemző a költőre, hogy két közvetlen orvosi forráson kívül nem hivatkozik orvosokra. „Carmen salutiferum”-át (v. 1.) egyenesen Apollontól és

---

⁶⁶¹ A középkor folyamán kéziratai elvesztek, csak 1493-ban kerültek elő egy példányban, így egyedüli forrásunk az 'editio princeps' (Milano 1497.)

⁶⁶² Teljes szövegét lásd: Corp. Med. Lat. II. 3. (Ed. Vollmer, 1916)

Aesculapiustól vezetvén le, az orvosokat megkerüli. Viszont a római irodalom csaknem minden jelentős képviselőjét idézi, ha annak orvosi vonatkozása van.⁶⁶³

A két, névszerint hivatkozott szerző, akiknek műveit indirekt módon használta fel, Celsus és Scribonius Largus, a kor medicinájának enciklopedikus ismerői és írói. Mellettük legfőbb forrása Plinius Naturalis historiája, melyet a költő maga excerptált (v. 845). A tanulást, mint intenciót és a kizárólagosan szakmai érdeklődést az is mutatja, hogy a kor hasonló költeményeivel szemben tartózkodik a mitológiai példaktól, hasonlatoktól, szimbólumoktól. A szakismerettől semmiféle excursust nem enged meg magának.

A Liber medicinalis hagyományozódása és további élete annak a körülménynek köszönhető, hogy belekerült a Karoling oktatási reform tankönyvei közé, amint az egy Jacobus nevű, 782–790 között Nagy Károly udvarában működött titkár hozzáfűzött megjegyzéseiből kitűnik. Nagy Károly utasítására (...ad Carolum regem...) másolták. Koraközépkori iskolai elterjedtsége a későközépkorban csökkenő volt, amint azt a kéziratok csekély száma mutatja, jóllehet olyan neves tudós, mint John of Salisbury⁶⁶⁴ jól ismerte.

A 9. században azonban feledésbe merült, Serenust a humanisták fedezték fel újra. Különösen a bécsi orvosi kar humanista professzorai kedvelték. Vadianus (Joachim von Watt) a Magyarországon kétszer is járt nagyhírű svájci humanista, a bécsi orvosi fakultás tanára 1520-ban első lectio annua-ját a Liber medicinalis alapján kezdte el.⁶⁶⁵

Hogy milyen sokra becsülték a humanisták, jelzi az a körülmény, hogy első nyomtatott példánya 1474-ben hagyta el a római nyomdát. Ezt számos kommentált kiadás követte, az utolsó paduai (1750), illetve velencei (1763) editioig. Egy 17. századi és a két említett 18. századi kiadást kivéve valamennyi a humanizmus korában jelent meg.

⁶⁶³ Pl. a splenomegalia kapcsán (gyakori volt Rómában a malária) Plautust: „...dulcia Plautus ait grandi minus lien...” (v. 425), Horatiust a gyomorfájdalmak elleni 'rata verba' kapcsán, nevének említésével szó szerint idézi (Ser. 5.) (14 = Hor. sat. 2, 4, 27 és Ser. 529 = Hor. sat. 2, 4, 28.)

⁶⁶⁴ John of Salisbury (Johannes Sarisbeniensis) (1115–1180) az orvosi studiumokban is megjelenő 'Metalogicon' című munkája a középkori logikának és filozófiának egyik legfőbb forrása. 'Entheticus' című tankölteménye a legtöbb ars fakultás tananyaga.

⁶⁶⁵ Joachim von Watt a 'Sodalitas Litteraria Danubiana' megalapítójának, Conrad Celtis-nek, a természettudományok legbefolyásosabb közép-európai reprezentánsának tanítványa, maga ugyancsak nagynevű humanista orvos-tanár, majd Sankt Gallen városi orvosa és 1541-ben polgármestere. Európa gyógyfürdőit tanulmányozva jutott el hazánkba. Erről Pomponius Mela földrajzi könyvéhez írt scholiae-ban a második kiadás függelékében számol be (Pomponius Melae de orbis situ libri tres... una cum commentariis Joachimi Vadiani, Basileae 1522). Ezt megelőzően is járt már Budán. Erre az útra tisztán irodalmi érdeklődése készítette. Collimitiussal együtt 1513-ban a Bibliotheca Corvinia-ban kutattak kéziratritkaságok után. Vö. Näf, W.: Vadianische Analekten In: Vadian Studien, Untersuchungen und Texte 1 (1945) p. 38. Hogy Vadianus hazánkban tett második látogatása alkalmával sem csak az orvos szemével nézte Budát, az akkori fürdővárost, azt a budai Várkáporna műkincseinek művészi leírása mutatja. Lásd: Schultheisz Emil: Vadianus az orvos és a humanista. = Orvosi Hetilap 102 (1961) No. 22. pp. 1043–44.

Serenus költeményével a 16. században több Celsus-kiadás appendixeként találkozunk. Felmerül a kérdés, vajon miért éppen Celsussal adták ki?⁶⁶⁶

Valószínűleg azért, mert a Serenus költemény is enciklopedikus jellegű, jóllehet sem tartalma, sem színvonala nem közelíti meg Celsusét. Segédkönyvnek mégsem lehetett rossz, ha egyes egyetemek tanárai bevezető előadásaiknál felhasználták. Még a bécsi egyetem neves professzora, Martin Stainpeis is bevette ajánlott olvasmányai közé.⁶⁶⁷

Nem volt ugyan már elterjedt, de még a 18. században is használták. Erre kell következtetni abból, hogy Morgagni szükségesnek tartotta Serenus hibáinak sorravételét, tévedéseinek kiigazítását. Vulpiusnak írott, többször kinyomtatott episztolában tárgyalja a poémát.⁶⁶⁸

Nem kétséges, hogy Serenus nagyobb jelentőségű auctor, mint azt az orvostörténeti monográfiák egymondatos említése, a tankönyvek hallgatása sejteti.⁶⁶⁹

Kétségtelen, hogy csak egyetlenegy római auctor befolyása lett a kora újkorban nagyobb, Celsusé.

A humanizmust megelőző receptio előfutára a „Crispi Mediolanensis diaconae... medicinae libellus”, mely „...asservit Quintus vera ratione Serenus...” megjegyzéssel a mi szerzőnkre utal. Benedictus Crispus (megh. 725 körül) 681-től Milánó érseke 'Commentarium medicinale' – egy másik kézirat szerint 'Poematicum medicum' – elnevezéssel írt tankölteményt nagyszámú, kevésbé jól hangzó hexameterben.⁶⁷⁰

⁶⁶⁶ Serenus a Celsus-incunabulumok mellett még nem található. Először a J. Caesarius által 1528-ban kiadott jegyzetekkel és variánsokkal gazdagított kiadás függelékeként Melanchthon 'Encomium Medicinae'-jével együtt jelent meg. Ezt követően számos kiadása volt megtalálható valamennyi leydeni Celsus kötetben. Vö. Choulant, L.: Handbuch der Bücherkunde für die ältere Medizin (Lipcse, 1841) pp. 169–171. A Corviniana katalógusában található költeményének címe (Bibliotheca Corviniana, összeáll. Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára, Budapest, 1976. p. 59. No. 128.). A Vat. Palat. Lat. 1587 jelzetű kódexben a költemény nem Celsussal van együtt. Itt Caius Sidonius Apollinaris (432–490) római írónak, később arvenai püspöknek, Gallia antik-keresztény műveltsége utolsó képviselőjének egyik remek carmináját követi Quintus Serenus Sammonicus Liber medicinalis (Praecepta de medicina parvo pretio parabili). Ezután a scriptor Petrus Cenninius, Benedictus Crispus az előbbiből készült kivonatos Liber medicinalisát másolta 1468-ban a 101 foliót tartalmazó pergamen kódexbe humanista kurzív könyvrírással. A poema kéziratait a XVIII. század jeles filológus orvosa, patológus professzora és történésze, J. C. Ackermann sorolja fel, aki egyúttal a költeményt ki is adta: Quinti Sereni Sammonici de medicina praecepta saluberrima. Textum recensuit... Joannes Christianus Ackermann, Lipsiae 1786. Sidonius Apollinarisra vonatkozóan lásd: Lexicon für Theologie und Kirche IX. K. 535–536, Freiburg i. B. 1937.

⁶⁶⁷ Liber de modo studendi seu legendi in medicina (Vienna, 1520)

⁶⁶⁸ Morgagni, G. B.: In Aur. Cornelium Celsum et Quintum Serenum Sammonicum epistolae (Padua, 1722; Den Haag, 1724; Leyden, 1735.) Megjelentek az Adversaria-anatomica függelékeként is.

⁶⁶⁹ „Annyi úgy hiszem bizonyos, hogy eme orvosi költemény szerzője Serenus Sammonicus orvos, méghozzá tapasztalt orvos, aki maga is kezelt betegeket és alkalmazott gyógyeljáráásokat...” – írja Ackermann, korának jeles professzora 1779-ben (i. m. 213). Ezt megerősíti a 17. század nagynevű dán orvosprofesszorának, kutatójának, Thomas Bartholinusnak a véleménye, amint a 'De medicis poetis' című könyvében (Kopenhagen, 1669. 120 f.) olvasható.

⁶⁷⁰ J. W. Ullrich, S.: Benedicti Crispi Commentarium medicinale ad fidem Codicis Vindobonensis... (1835). Először a 15. század második felében említi Peter Cenninus. Kiadatlan marad 1833-ig, amikor is Angelo Mai kardinális gondozásában egy vatikáni kézirat alapján megjelent az 'editio princeps' (reprint, in: Migne patrol. Lat., Vol. 89, Párizs 1850).

Materia medica latin auktorokon nyugszik, semmi nem utal görög forrásokra.⁶⁷¹

Plinius mint forrás, nem egyértelmű. Nem dönthető ugyanis el, hogy ez esetben a *Naturalis historia*-ról van-e szó, vagy az anonym *Medicina Plinii* – egy, a 4. századból származó eklektikus compilatio Plinius és néhány későbbi író műveiből – szolgált-e Serenus mellett forrásként.⁶⁷²

Serenussal ellentétben Benedictus orvosi ismereteit kizárólag könyvekből merítette. Saját tapasztalata nincs. Költeményének további sorsáról nem tudunk, valójában csak Serenussal kapcsolatban vált egyáltalán ismertté és maradt fenn a poema és szerzőjének neve.

Az ókor nem tekintette a tankölteményeket a költészet valamiféle alacsonyabb rangú válfajának. Nem volt ez másképp a középkorban sem. A középkori irodalom túlnyomó része eleve tanító-oktató célzatú volt. Az az ígéret, amit akkoriban a legtöbb írás valamilyen formában tartalmazott, t. i. hogy tudáshoz juttatja olvasóját, nem kis mértékben szolgált ennek az irodalomnak önigazolásául. Így valójában a szakpróza szempontjából is releváns a középkor irodalmának egy jelentős része. Egyházi és világi tanítás a középkor korai szakaszában még nem különül el teljesen. A tudomány és a művészet között nem volt olyan távolság, mint amit a modern kor észlel. Hit, tudás és költői látásmód még egybefolytak, s ezzel együtt szolgált a vers az emlékezés támaszául is.⁶⁷³

A poema medicum, mint az egész tanköltészet, általában görög-latin hagyományok folytatója a középkorban. A didaktikus költészet a kora középkor folyamán, miután célja az egyetemes tanítás volt, nem fűzhető egyértelműen diszciplinákhoz, mint antik elődje. Élmény és tudomány is összefonódnak. Nazianzi Szt. Gergely (330–390) „De vita sua” című önéletrajzában versbe foglalva adja elő élete eseményeit és gondolatait.

Az egyházi és világi irodalom explicit elkülönülése csak a 11–13. század folyamán következett be, különösen a negyedik lateráni zsinat (1211–16) hatására. Ez a zsinat erélyesen lépett fel mind az alsó papság, mind a laikusok tudatlansága ellen.

A koraközépkor latin memoratív költészete főleg erkölcsi tartalmával, életbölcsségre tanító gondolataival és a tudomány példatárával igyekszik olvasóit a műveltséghez elvezetni.

⁶⁷¹ Mint Jerry Stannard a költeményt analizáló és fordító orvostörténész megállapította, mindössze két forrása van: Quintus Serenus és Plinius. Stannard J.: Benedictus Crispus, 8th. Century Medical Poet. J. Hist. Med. Allied Sc. XXI. 1966, 1, 24–46. Meg kell azonban jegyezni, hogy Benedictus két helyen hivatkozik még írásos forrásokra, bár megnevezés nélkül: „fertur út in libris...” (v. 158), „referunt út carmine perites” (v. 198).

⁶⁷² A *Medicina Plinii* keletkezéstörténetéről lásd: Rose, W. Über die *Medicina Plinii*. Hermes 8 (1874) pp. 18–66., valamint Köhler, H.: Handschriften römischer Mediciner. = Hermes 18 (1883) pp. 382–392.

⁶⁷³ Mindazonáltal nem hagyható említés nélkül, hogy Aristoteles a szigorúan vett tankölteményt kizárta magából a költészetből (‘Poetika’ 1447b), amit Empedocles ‘Peri Physeos’-án példáz. Vö. Haage, B. D.: Die Wertschätzung von Naturwissenschaft und Medizin in der deutschen Dichtung des Mittelalters. Suddhoffs Arch. 70 (1986) pp. 206–207.

Ilyen jellegűek már az első iskolai olvasmányok is, mint a *Disticha Catonis*, *Avianus* etc. Majd megjelennek a kolostori később az egyetemi könyvtárakban *Hrabanus Maurus* (780–856), *Strabo* (808–849), *Odo v. Meung* (11. század) tudós költeményei, majd *Gilles de Corbeill* (cca 1140) egyenesen egyetemi tanulmányokat támogató verses traktatusai, a *Regimina Salernitana* variánsai, s végül a *pestis-költemények*.

A poema mint liber formalis

A középkorban a legkülönbözőbb tárgyú tanköltemények sorával találkozunk, melyek lényegében a tankönyvi irodalom részeinek tekinthetők. Az orvosi tanköltemények közül számos még az egyetemi *libri formales*, illetve *libri audiendi* közé is bekerült. *Walahfried Strabo* (808–849) reichenauai apát, a híres *Hrabanus Maurus* tanítványa, aki maga viszont *Sevillai Izidort* követte munkásságában, egyik legelső költői műve a „*De cultura hortorum*” később *Hortulus* címmel közismert, gyógynövényekről szóló mű, az egyetemi stúdiumban századokon át használt tanköltemény.

A természettudományi érdeklődésű tudós teológus és filozófus számos, tancélra készült, prózai és költői formában írt tudományos mű szerzőjének *Hrabanusnak* egyik műve szolgált példaképül *Strabonak* „*De homine et partibus eius*” című traktátusának megírásakor. A káptalani iskolák tanulóinak élettani, anatómiai ismereteit ez alapozta meg.

A Karoling reneszánsz a tudományok csaknem minden ágában szívesen vette a költői alakba öltöztetett írásokat, amit a gazdag hagyományok mellett nem csekély mértékben ösztönzött a középkor latin költészetének kifejezett formaérzéke, formagazdagsága. Jelentős irodalom foglalkozik a 9. századi *Walahfried Strabo* 'Hortulus' című természettudományos eposzával, ugyanakkor alig ismert, jóllehet a káptalani iskolákban gyakran használt *Marbod Rennes-i püspök* (megh. 1123) *Lapidarius*a, 743 hexameterben írt költemény, mely felépítésében a kora középkori ún. „*Physiologus*”-okhoz hasonlít. Sokat forgatott az egyetemi stúdiumokban is használt, 2269 hexameterben írott tanéposz, a később is tárgyalandó ún. 'Macer Floridus'. Úgy tűnik, hogy ez a Pseudonym az antik tanköltemények egyik jólismert szerzőjének, *Aemilius Macer*-nek nevére kívánja emlékeztetni az olvasót, ezzel is fokozva az érdeklődést.⁶⁷⁴

Szerzőjének valódi neve *Odo von Meung*. A mű széles körben, számos kéziratban volt használatos, különféle másolatokban sok európai országban található meg. A munka

⁶⁷⁴ *Aemilius Macer* (megh. Kr. u. 15) *Vergilius* és *Ovidius* barátja *Nicander* példájára természetrajzi tárgyú tankölteményeket írt, legnevezetesebb az 'Ornithogonia'. Szól róla *Ovidius trist.* 4, 10, 43; lásd még: *Bährens: Fragm. poet. Rom.* p. 344.

jelentőségét nem kisebb orvos tanúsítja, mint Paracelsus, aki a Macer-kézirat első 37 fejezetéhez fűzött scholiákat.

A 12–15. század leggyakrabban forgatott, az egyetemi könyvek sorába is felvett, eredetileg versben írt gyógynövénykönyv, az ún. Macer Floridus. Írója Odo von Meung (11. század utolsó harmada) orvos, akit az irodalom „iskolai szerző”-ként (Schulautor) tart nyilván. 200 hexameterből álló farmakobotanikai tankönyve a késő-középkorban *corpus*szá bővül, melynek számos *curpus*-, ill. fejezet-variációja vált ismertté. Alapul Dioscorides, Plinius, Isidor és Walahfried szolgáltak. Iskolai, majd egyetemi célokra való használatát több feljegyzés is igazolja. Néhány orvoskaron a *libri audiendi* között szerepel. Számosan glosszákkal látták el, illetve kommentálták. A részletes kommentálás végül oda vezetett, hogy prózai változatok is készültek tancélra. A 13–15. századból hat ilyen, az egyetemi előadások alapjául szolgáló változat ismeretes. A mű eredeti címe „De viribus (naturis) herbarum”. A későbbi elnevezés „Macer Floridus”, Aemilius Macerre utalva, 1110 körül olvasható először. A vernaculáris variánsok a 14. (Anglia) és a 15. (Franciaország, Olaszország) századból valók. A német változat jelenik meg leghamarabb. 1225-öt követően mintegy 140 kéziratban ismert („*Altere deutsche Macer*”).⁶⁷⁵

Minden tanköltemény között a legnépszerűbb és legelterjedtebb évszázadokon keresztül az eredetileg 364, többnyire leoniusi hexameterekből álló *Regimen Salernitanum*. Ennek Arnaldus de Villanova neve alatt kommentált formája segítette a tanulást, míg egyébként a quasi felvilágosító irodalom egyik első megjelenési formájának tarthatják. Arnaldus Villanovanus (1240–1311) 360 soros kommentárt fűzött A *Regimen sanitatis Salernitanum*hoz is a 14. század elején. Ez a századok folyamán terjedelmében csaknem tízszeresére nőtt. Ez lett az alapja a későbbi verzióknak, illetve kópiáknak, majd a nyomtatott kiadásoknak. Legelterjedtebb ősnymtatványa a Bämmler-féle augsburgi *incunabulum* 1472-ből, melyet 1500-ig kilenc alkalommal adtak ki. Az 1486-os kiadás kezdete „*Anglorum regi scripsit scola tota Salerni...*” a legtöbb verzióban visszatér.⁶⁷⁶

⁶⁷⁵ Haage, B. D.: Die Wertschätzung von Naturwissenschaft und Medizin in der deutschen Dichtung des Mittelalters. Suddhoffs. Arch. 70 (1986) p. 207.

⁶⁷⁶ Valójában Robert normandiai hercegnek Hódító Vilmos fiának írták, amikor Palesztinából visszatérve, karsérülését gyógyíttatva, Salernoban időzött, ahonnan bátyjának, II. Vilmosnak 1100-ban bekövetkezett halála után Angliába készült abban a reményben, hogy övé lesz az angol trón. Valószínűleg elutazásakor nyújtották át neki Salerno orvosai e tankölteményt. Így magyarázható, hogy Anglia királyának szölik az ajánlásban, noha nem lett uralkodó. Tartalmi áttekintést lásd: Schultheisz Emil: A salernoi 'Regimen sanitatis'. = Orvosi Hetilap 101 (1960) No. 38pp. 1358–1361. Legújabb, a kérdés egészének átfogó tárgyalását és irodalmát lásd: La Scuola Medica Salerniana- storia, immagini, manoscritti dall' XI al XIII secolo, a cura di Maria Pasca, (Napoli 1988)

A De Renzi által összeállított „Collectio salernitana”-ban (Nápoly 1859, 5 kötet) már 3520 sorból áll. Ez az igen népszerű epikus egészségvédő-higiénés regula, jóllehet az első orvosi fakultásról indult, egyetemi tananyagként később már alig játszott szerepet.⁶⁷⁷

A diagnosztikus költemények – Carmina Aegidii

A kora tudásszintjének megfelelő, sőt azt csaknem meghaladó, kifejezetten didaktikus célú klinikai tanköltemények között is külön helyet foglalnak el Gilles de Corbeill (Aegidius Corboliensis) poémái.⁶⁷⁸

Tankölteményei közül a legelterjedtebbek a 13–16. században csaknem minden orvosi fakultáson használtak a „Carmen de urinis”, „Carmen de pulsibus” és a „Carmen de compositis medicamentibus”. Ezt a három önálló verses traktátust joggal sorolhatjuk a tankönyvek közé. Jelentőségüket jelzi az a számos – többnyire prózai – kommentár, melyeket e művekhez fűztek. Az egyetemi célokra használt kommentárok között a legkedveltebb és elterjedtebbek szerzője Gentile da Foligno.⁶⁷⁹

A három tanköltemény közül az egyetemi studiumokban leggyakrabban és leghosszabban a „De urinis” volt használatos.⁶⁸⁰

Az egyetemi előadások alapját képező korai kommentárok egyike, már bevezető soraiban közli funkcióját: „Egidus de urinis cum optima lectura magistri Bernardi quem

⁶⁷⁷ Ami a középkor orvosi költészet egyetemen kívüli elterjedését, vernacularis formáit és különösen a 'Regimen Sanitatis Salernitanum'-mal való összefüggését, illetve későbbi középkorban a Salernoinál is fontosabb francia eredetet illeti, mindmáig érvényesek Sudhoff fejtegetései. Vö. Sudhoff, K.: Zum Regimen Sanitatis Salernitanum I–XIII. Arch. f. Gesch. d. Med. Band X–XII. 1919–1920.

⁶⁷⁸ Aegidius Corboliensis (1140–1224) Fülöp Ágost francia király orvosa volt. Tanulmányait Salernoban végezte, s kezdetben maga is ott tanított, majd Franciaországba visszamenve tevékeny résztvevője volt a párizsi egyetem alapításának. Tanára lett, s egyidejűleg a Notre Dame egyik kanonoki stallumát töltötte be.

⁶⁷⁹ A British Museum 'Sloane' gyűjteményében tekinthettem meg Gentile da Foligno Aegidius Corboliensis Pulzus-költeményéhez írott egyik kommentárját. A jól olvasható kéziratot számos másolt példány kísérte az európai egyetemeken. A kéziratot Lynn Thorndike meghatározása szerint a 14. században írták, illetve másolták (Sloane 773, fols. 34 r–63). Vö. Thorndike L.: Consilia and More Works in Manuscripts by Gentile da Foligno. = Medical History III. (1959) p. 16.

⁶⁸⁰ A középkor oly fontos diagnosztikus eljárása az uroscopia elméleti alapjául Theophilus Protospatharios (7. század) 'peri ouron'-ja szolgál. A gyakori túlzásokat, az eljárásnak mintegy diagnosztikus panaceának felhasználását elvetve, később Joannes Actuarius hét kötetes uroscopiája vált irányadó alpművé. Az orvosi oktatásba az uroscopiát Rhazes (880 körül) vezette be, majd mintegy 100 évvel később Avicenna kanonizálta. A prózai és költői uroscopiás írások az európai egyetemeken egészen a 17. századig voltak hivatalos tankönyvek. A későközépkor-reneszánsz határán már felmerült az objektív megfigyelés mellett a mennyiségi meghatározás, illetve a mérés szükségessége, az experimentális vizsgálat. Nicolaus Cusanus volt az, (1401–1464) aki az erre vonatkozó kísérlet gondolatát teljesen világosan fogalmazta meg 'De docta ignorantia' című művének 'De staticis experimentis' – írt fejezetében. Lásd: Schultheisz, Emil: The beginning of quantification in Physiology. = Clio Medica 17 (1982/83) No. 4. pp. 193–197.

A kísérlet bevezetésére a reneszánsz egyetemen lásd még: Hoff, H. E., Nicolaus Cusanus, van Helmont, and Boyle: The First Experiment of the Renaissance in Quantitative Biology and Medicine. = Journ. Hist. Med. and Allied Sciences 19 (1964) pp. 99–117.

legendum proponibus” olvasható a Sudhoff által közzétett Cod. Lips. 1197 jelzetű kézirat proemiumában.⁶⁸¹

Aegidius mester főleg a gyakorló orvoslásban kedvelt írása a „Viaticus de signis et symptomatibus aegritudinum” ugyancsak költemény, de az egyetemi oktatásban nem találkoztam vele. Meg kell még jegyeznem, hogy késői írásaiban kora éles szemű kritikusának bizonyul. Költeményeit igen korán, már a 13. században nemzeti nyelvekre is lefordították.

Járványok a tankölteményekben és a flebotomia

A költői feldolgozásból nem maradhatott ki Avicenna sem. Poema medicumának gyakorlati jelentőségét, egyetemi tanulmányokhoz való felhasználását jól illusztrálja Armengaudus Blasii (Ermengaud Blezin) montpellier-i klerikus-orvos (1300 körül) Szép Fülöp francia király orvosának munkája. Jacob ben Machir zsidó tudós segítségével az Avicenna-féle tankölteményt latinra fordította. Ez a Cantica Avicennae a Canon medicinae-hez csatolva, Averroes kommentárjával Montpellierben a libri formales közé került, tankönyv lett.⁶⁸²

1348 után a poema medicum – nem feltétlenül s nem mindig didacticum – legfőbb tárgya a pestis. A pestis-költemények kéziratai érthető módon elárasztják Európa orvosi központjait az egyetemeket és a városokat. Alig van neves udvari orvos, városi fizikus, akinek tollából ne olvashatnánk versben és prózában egyaránt közreadott, s a legkorábbi nyomtatványok között is gyakran felbukkanó pestis írást. Karl Sudhoff 1908 és 1925 között egy háromszáz darabból álló regimen pestilentiae-gyűjteményt tett közzé, melyben Európa pestisírásainak legjelentősebb darabjait közölte.⁶⁸³

Közöttük sok költemény található. Ezt követően számos középkori-koraújkorai pestis-kézirat regimenjei és költeményei kerültek elő. Ezek közül a 15. század közepén írt, úgynevezett „Bambergi-kézirat” tűnik számunkra különösen érdekesnek, közvetett magyar vonatkozása miatt. Ennek a 250 versből álló tankölteménynek egyik forrása ugyanis nem más, mint Zsigmond király orvosának Sigismundus Albicusnak (megh. 1427) (Siegmund Albich) volt prágai érsek, neves orvostanár egyik munkája.⁶⁸⁴

⁶⁸¹ Sudhoff, K.: Commentatoren der Harnverse des Gilles de Corbeill. Arcehion, 15 (1929). Az újabb irodalmat lásd: Kliengerl, P.: Die Harnverse des Gilles de Corbeill. Diss. (Bonn 1972). és Schöner, J.: Die Medikamentenverse des Gilles de Corbeill, Diss. (Bonn. 1972)

⁶⁸² Lásd még: Schipperges, H.: Das Lehrgedicht des Avicenna, Neue Zschr. ärztliche Fortbildung 47 (1958) 67 f.

⁶⁸³ Sudhoff, K.: Arch. Gesch. Med. 1908 ff Bd. 2–17. Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „Schwarzen Todes” 1348.

⁶⁸⁴ Életrajzát, munkásságát, műveinek felsorolását, ill. tárgyalását lásd: Schultheisz, Emil: Über die Werke des Albicus. Ein Beitrag zur spätmittelalterlichen medizinischen Handschriftenkunde. = Janus 49 (1960) Heft 4. pp. 221–234., valamint uő.: Ein spätmittelalterliches medizinisches Handschriftenfragment. = Archiv für Kulturgeschichte 42 (1960) No. 2. pp. 231–238.

A Bambergi tanköltemény egyike a legmegalapozottabb pestis-költeményeknek. Szerzője olyan klasszikusokra hivatkozik, mint Hippokrates, Galenos, Rhazesz, Avicenna. A kortársak közül azonban egyetlen szerzőre hivatkozik, két helyen is, Albicusra.⁶⁸⁵

Teoretikus alapul a párizsi egyetem 1348-ból származó nevezetes, gyakran idézett szakértői véleménye szolgált. A pestisirodalom e műfajának szakirodalma oly nagy, hogy részletesebb tárgyalására e helyt nincs szükség.⁶⁸⁶

Nemritkán találkozunk tankölteményekkel a későközépkor prózai kézírataiban, melyek a legkülönbébb orvosi-természettudományos diszciplinákat tárgyalják. Néha szólóban, gyakrabban kolligátum formájában.⁶⁸⁷

Ilyen jellegű munka Thomas de Cantimpré *De natura rerum*a, a középkor egyik legtöbbet forgatott enciklopédiája. Az anatómiát taglaló első könyvében 20 kísérő versben tekinti át a tartalmat mindjárt a kezdetén: „Membra pius morbos que sunt curasque videbo...” (15. század Sloane 405, fols. 65–107).⁶⁸⁸

„Signa sanguinis peccantis” a megnyitó szavai annak a 60 versnek, mely ugyancsak a 15. századból származik és egy diagnosztikus kézirat része (Sloane 75, fol. 175.)

Jellegében hasonló egy korábbi, 14. századi „versus de signis morborum variis” kezdetű ritmikus traktatus, mely az oxfordi Magdalen College könyvtárában található (M S 173).⁶⁸⁹

Ebbe a csoportba sorolhatók tulajdonképpen azok a phlebotomiás versek is, amelyeket nem önálló tankölteményként írtak, hanem különösen megjegyzésre méltó részei valamely prózai traktátusnak. Ilyen pl. a „Carmen ad restringendum sanguinem” egy, az orvosi felfedezésről szóló, „de inventione medicinarum” feliratú kéziratban (Sloane 783 b.)⁶⁹⁰

Hasonló prózai szövegben „elrejtett” phlebotomiás versek a 13. századból is ismeretesek, legtöbbjük már az Incipiten felismerhető: „Ymago fleubotomie” (Arundel 251).

⁶⁸⁵ Vö. még Bachem, Rolf: Ein Bamberger Pestgedicht und sein Verhältniss zu Albich von Prag. Stifter Jb. III. 1953. pp. 169–176. A verset egészében közli.

⁶⁸⁶ Klebs, A. C. – Sudhoff, K.: Die ersten gedruckten Pestschriften (München 1926). A pestregimenek irodalmához lásd: Haage, B. D.: Das gereimte Pestregimen des Cod. Sang. 1164 und seine Sippe. Metamorphosen eines Pestgedichts. In: Würzburger Med. Hist. Forschungen 8 (1977), valamint uő.: Handschriftenfunde und Nachträge zum 'Pestgedicht des Hans Aree' In: Sudhoffs Arch. 63 (1979) pp. 392–406. Itt kitűnő további irodalom.

⁶⁸⁷ Különösen a British Museum 'Sloane'-gyűjteménye gazdag ilyen írásokban, amint azt Thorndike közlései is tanúsítják: Notes on medical texts in MSS – at London and Oxford. Leyden 1959.

⁶⁸⁸ Thomas de Cantimpré (1201–1270) a tudós dominikánus 15 évi adatgyűjtés után 1241-ben fejezte be nagy természetismereti enciklopédiáját. A 19 könyvből álló mű ('Liber de natura rerum') kora egész természettudományát felölelően az anatómiával kezdődik (De ossibus I. 26). Egyes fejezeteiből jól kitetszik a skolasztikus oktatás befolyása a 'Questiones' formájában. Több mint 100 kéziratos kópiája, illetve variánsa az idők folyamán az eredetin túlmenően számos terápiás eljárással és recepttel bővül. Boese, H.: Thomas Cantimpratensis Liber de natura rerum. I. Textus 1973, uő.: Zur Textüberlieferung von Th. Cantimpratensis Liber de natura rerum, Acta Praed. Dom. 39 (1969) pp. 53–68.

⁶⁸⁹ A hasonló kéziratokkal való egybevetést lásd: Lynn Thorndike: 'Unde versus' című tanulmányában (Traditio, XI, 1955. pp. 163–193)

⁶⁹⁰ Scott, E. J. L.: Index to the Sloane Manuscripts in the British Library. 1904, 360.

A szövegből úgy tűnik, e poémák a salernoai Maurus „De flebotomia” kezdetű traktátusa (12. század közepe) és valószínűleg még Bernhard de Gordon nem sokkal 1300 után készült „phlebotomia”-ja szolgált alapul. Ez azonban még további – folyamatban lévő – összehasonlító vizsgálatokat igényel.⁶⁹¹

Az orvosi tankölteményekről szólva nem lehet említés nélkül hagyni egy a tartalmában, járványtani leírása és elmélete szempontjából jelentős, formájában különösen szép, irodalmi értékű syphilis-költeményt. A híres paduai orvosprofesszor Girolamo Fracastoro (1478–1553) műve „Syphilis seu morbus gallicus” (Verona 1530) az olasz reneszánsz-humanizmus tanító-költészetének klasszikus példája. Több mint 100 kiadást ért meg eredeti, illetve 6 európai kultúrnyelven. Egyesíti a betegség szigorúan szakmai, „modern” leírását a betegségről (és a járványos betegségekről általában) az újlatin poézis szépségével.

A három részre tagolt költemény irodalomtörténeti, orvostörténeti, kultúrtörténeti, régebbi és új irodalma oly nagy és kitűnő, hogy elegendő erre hivatkoznom mellőzve minden részletesebb ismertetést.⁶⁹²

A synopsis

A vizuális memoria erősítésében jelentős szerepe volt a nyomtatott tankönyvek szinoptikus tábláinak, illetve maguknak a szinoptikus tankönyveknek. A szinoptikus művek forma és funkció szerint vagy a tárgyalt tananyag egy részének szöveg közti táblázatos összefoglalásai voltak, vagy nagy terjedelmű munkák tájékozódást, a vizuális megőrzést megkönnyítő tartalmi áttekintései, gyakran részletezett és annotált tartalomjegyzék formájában. Bizonyos kulcsszavak a címben: tabula perpetua, tabula methodica, synopsis, perioche, dispositio,

⁶⁹¹ A régebbi, de alapvető irodalomban erre vonatkozóan lásd: Morgenstern, Arthur: Das Aderlassgedicht des Johannes von Aquila und seine Stellung in der Aderlasslehre des Mittelalters. Diss. (Leipzig 1917). Az újabb irodalomban Johannes Mayer utal erre egy rövid közleményben: Die Blutschau in der spät-mittelalterlichen deutschen Diagnostik, Sudhoffs. Arch. 72 (1988) 212–214. Meg kell jegyeznem, hogy a phlebotomia mint terápiás eljárás gyakran kapcsolódik a haematoscopiához, illetve uroscopiához mint harmadik diagnosztikus módszer. Ez mind a tankölteményekben, mind a prózai traktátusokban megfigyelhető, az egyetemen használt tankönyvi formában csakúgy, mint a vademecum jellegű írásokban.

⁶⁹² Eatough, G.: Fracastoro's Syphilis: Introduction text, translation and notes (Liverpool, 1984). (Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 12) valamint Girolamo Fracastoro: Lehrgedicht über die Syphilis, hrsg. und übers. von G. Wöhrle, 1988, (Bamberger Schriften zur Renaissanceforschung 18.). Könyvészeti áttekintését a régebbi irodalomra vonatkozóan lásd: Baumgarten, L. – Fulton, J. F.: A bibliography of the poem Syphilis sive morbus gallicus by Girolamo Fracastoro of Verona (New Haven–London–Oxford 1935). Fracastoro költeményének irodalomtudományi elemzését lásd: Fabian, B.: Das Leirgedicht als Problem der Poetik. in: Die Nicht-Mehr-Schönen Künste, Grenzphenomäne des Ästhetischen, hrsg. H. R. Janus 1968. p. 76. és pp. 81–84. Irodalomtörténeti méltatását Ellinger adja: Geschichte der neulateinischen Literatur, Leipzig, 1929.

syntaxes, schema, stromata etc., melyek legalább etimológiailag térbeli modell fogalmára utalnak és jelölik sok esetben a synoptikus munkát.⁶⁹³

Tartalmi szinopszisok találhatók pl. Theodor Zwinger, *Theatrum humanae vitae* (1571) c. enciklopedikus művének minden egyes kötete előtt. A nagy gyakorlatú, kitűnő pedagógiai érzékű, a medicinán kívül Baselben logikát és görögöt is tanító orvosprofesszor, aki Párizsban Ramus tanítványa volt, egész sor szinoptikus tankönyvet írt. Egyetemi tankönyvként használt Galenos-kommentárjában (*In artem medicinalem Galeni, tabulae et commentarii* 1561) írja Zwinger: „Synopsis vero compendiosior et fortassis etiam utilior” (pag. 40). Jean Goupyl párizsi orvostanárral együtt kiadott Hippokrates munkája (*Hippocratis vigintiduo commentarii tabulis illustrati*, 1579), az előszó kivételével teljes egészében szinoptikus könyv.⁶⁹⁴

Ugyancsak ilyen Ramus barátjának, Felix Platternek jól ismert munkája: *De corporis humani et usu libri III., Tabulis methodice explicati, iconibus accurate illustrati* (Basileae 1583). Ritka, de jellemző a kép és a dichotomikus tábla már a címben történő elkülönítése.

Jacobus Sylvius munkássága e tekintetben is fontos, miután Galenos-kommentárjában⁶⁹⁵ maga említi a tabelláris metódust, amivel – mint írja – a Galenosnál és Hippokratesnél elszórtan olvasható részeket akarja az olvasó számára összefoglalni. Leírásából úgy tűnik, elsőként alkalmazta ezt a módszert, ami ezek szerint a párizsi egyetemen alakult ki. Ezek a kéttagú u. n. dichotomikus synopsis tabellák rövidesen nemcsak a földrajzi, de a szakmai határokat is túllépték. A legtöbb európai egyetemen különféle diszciplínákban kerül felhasználásra már a 16. század közepétől.

A reneszánsz-humanizmus azon pedagógiai készletű orvosai közül, akik szinoptikus táblákkal könnyítették hallgatóik tanulását, még a Ramus előtti orvosi szinoptikus munka szerzőjének, Leonhard Fuchsnak a nevét kell említenem. Fuchs nemcsak tudós orvos és híres botanikus, de kiváló pedagógus, több tankönyv szerzője, ő az írója a legkorábbi orvosi szinoptikus tankönyvnek.⁶⁹⁶

⁶⁹³ Vö. Hölting, K. I.: ...Synoptische Tabellen in der medizinischen Literatur und die Logik Agricolae und Ramus. = Sudhoffs. Arch. 49 (1991) p. 386. A filológus Hölting számos fogalmat tisztáz és különösen a logika tankönyveihez szolgáltat új adatokat.

⁶⁹⁴ Kiadta Aristoteles Nikomakhoszi Etikáját is: *Aristotelis Stagiritae... de moribus ad Nicomachum libri decem* (Basel, 1566). Ez a folio kötet szinoptikus táblákkal jelent meg. Ugyanennek quarto kiadása már nem tartalmaz táblákat. Az első kiadásban azonban megjegyzi, hogy ezek a logika metodikájához tartoznak: „Tabularum usum in omnes Logicae facultatis partes sese diffundere” (p. 21).

⁶⁹⁵ Jacobus Sylvius: *Methodus sex librorum Galeni in differentiis et causis morborum et symptomatum in tabellis sex coniecta* (Párizs 1539).

⁶⁹⁶ Leonhard Fuchs: *Compendiarium in artem introductio* (Strassburg, 1535). Többször átdolgozott és bővített propedeutika. *Universae Medicinae Compendium* (Basel, 1532) címmel ugyancsak táblákban mutatja be a medicina alapjait. Felix Platter írja, hogy mint studiosus medicinae használta a *Compendium Fuchsii in tabulas*-t. Vö. Boos, H.: Thomas und Felix Platter. In: *Zur Sittengeschichte des XVI. Jahrhunderts* (Leipzig 1878) p. 171.

A 16–17. század orvosi tankönyveinek szinoptikus tábláihoz valószínűleg Petrus Ramus logikai tankönyvei szolgáltak mintául.⁶⁹⁷

A *Dialecticae institutiones* megjelenése (1543) óta minden ramista logikai tankönyvben található egy szinoptikus tabella, mely a logika formális tagolódását illusztrálja az emlékezet vizuális támaszaként. Ezzel találkoztak tehát a philippo-ramismust követő, főként protestáns egyetemek hallgatói. Ismervén a logika helyét az orvosi curriculumban és az azt megelőző artes tanulmányokban, az orvosi stúdium kapcsán szükségszerűen találkoztak ezzel a formával a studiosusok. Ramus szinopsziszai azonban az orvosi irodalomba is átmentek.

Tudjuk, hogy a felsorolt szerzők vagy tanítványai voltak Ramusnak, vagy egyéb tudományos kapcsolatban álltak vele. Filozófusként valamennyien ramisták voltak.⁶⁹⁸

Úgy tűnik, különösen a logikával is behatóan foglalkozó, azt tanító orvos-humanisták kedvelték ezt a tanulást megkönnyítő formát.⁶⁹⁹

Külön tanulmányt igényelne az emlékeztetést erősítő, ill. az áttekintést és megjegyzést megkönnyítő figurák és ábrák, s nem utolsósorban a szimbólumok tárgyalása: amit a késő-középkor az *ars demonstrativa* diszciplinához sorol.⁷⁰⁰

⁶⁹⁷ Petrus Ramus (Pierre de la Ramée) (1515–1572) *Animadversiones Aristotelicae* (1534); *Dialecticae partitiones*, illetve *Institutiones dialecticae* (1555), *Scholae physicae* (1557), *Scholae dialecticae* (1560), *Platonis epistolae latinae* (1549); vö. Hooykaas, R.: *Humanisme, Science et réforme*, Pierre de la Ramée (1951), továbbá Sharratt, P.: *The Present of Studies on Ramus*. In: *Studi Francesi* (1972) p. 16. Ramus egyike volt kora leghíresebb s egyben legvitatottabb tudósainak. 1536 óta adta elő az artes liberales csaknem minden tárgyát. 1551-től a filozófia és retorika regius professzora a Colleges de Presles-ben. Előharcosa annak az új 'antiaristotelesi' praktikus logikának, mely rendszerében minden tudomány alapja. Ramus az egyetemi oktatási programok reformjáért szállt síkra.

⁶⁹⁸ Th. Zwinger a Hippokrates-kommentár előszavában Ramust mint mesterét említi, az aristotelesi műben pedig a tabellák használatát a logika tanításából vezeti le. Vö. Höltgen: op. cit. p. 384. Karcher azt írja, hogy Zwinger már Paduában, Fallopius előadásaiban találkozott kéziratos synoptikus tabellákkal, bár bizonyítékot nem ad. Vö. Karcher, J.: *Theodor Zwinger und seine Zeitgenossen* (Basel, 1956) p. 22.

⁶⁹⁹ Az orvostörténeti irodalomban ennek alig van nyoma. Feldolgozása további kutatásaim része. Eddig, többek között Caspar Bartholinus (1586–1629) 'Enchiridion Metaphysicum'-ban találkoztam az 1624-i bővített kiadás 102. oldalán szinoptikus táblával. Caspar Bartholinus Baselben logikát (1607), Koppenhágában 'eloquentia'-t (1612), majd medicinát adott elő (1613) és ugyanott a teológia professzora is lett (1613). Az anatómia katedrájára hívták Nápolyba (1609), a görög nyelv és irodalom professzorának kérte fel a montpellier-i egyetem. Maga is ramista. Janitores logici c. művében írja, hogy ebből „praecipue Ramaeorum exerrationes deteguntur” (1616 f. 2.). Az 'Enchiridion Metaphysicum Aristotelis' több ízben jelent meg Johannes Magirus (megh. 1596) marburgi orvosprofesszor 'Physiologiae libri sex accessum'-aként. Az 1624. évi már a nyolcadik kiadás, melyet kifejezetten pro tyronum memoria írt. Magirus kitűnő teoretikus. A peripatetikus physiologia mellett – *Physiologiae peripateticae libri VI.* (1605) –, legelterjedtebb könyve az 'Anthropologia' (Frankfurt 1603), amely Melanchthon 'De anima'-jának kommentárja. Bár egyetlen általam ismert olvasási kánonon sem szerepelnek Magirus könyvei, a 'Vero memoria studiorum' megjegyzés nem hagy kétséget a könyv jellegét illetően.

⁷⁰⁰ Kutatásaim erre nem terjedtek ki. Irodalmának jó összefoglalását lásd: A. Bonner Raymondus Lullus kiadásának és fordításának kísérő tanulmányában: *Selected Works of Ramon Lull* (1232–1316). Edited and Translated by Anthony Bonner, Vol. I–II. (Princeton 1990). Vö. még Yates, F. A.: *Gedächtnis und Erinnern*, *Mnemonik von Aristoteles bis Shakespeare* (Berlin 1990). Ha egyetemi tancélra nem is használták, nem maradhat e helyt teljesen említés nélkül az 'Emblematika', mely a '16–18. századi didaktikus irodalom terjedelmes és differenciált korpuszának egyik széles területe'. Elméletét és magyar vonatkozásait Knapp Éva és Tüskés Tibor dolgozták fel: *Emblémaelméletek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. In: *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*. Szerk.: Jankovits László és Kecskeméti Gábor. Pécs, 1996. pp. 171–187.

Kétségtelenül tancélra, de egyben gyakorlati felhasználás céljaira is szolgáltak a már említett költemények mellett a jól áttekinthető, könnyen megjegyezhető érvágó tabellák. Feladatuk elsősorban mégsem a memorizálás megkönnyítése volt. Az ábrák és szövegük (vagy csak szövegük) a *vaneasectio*, az érvágás helyének, *indicatio*jának, legmegfelelőbb idejének meghatározását írták elő. A *Tabula minutium* műfajával és számos változatával önálló traktátusként, nagyobb mű fejezeteként, sőt teológiai írások (főként sermok) részeként évszázadokon át gyakran találkozunk, ezeket nem ritkán verses utasítások kísérik.⁷⁰¹

A tanító episztolák már az ókor óta jelentős előfutárai, majd kiegészítői a könyveknek. Legtöbbször mégis azoktól függetlenül, alkalmasszerűen íródtak. Az orvosi levelek között az ókortól egészen a 18. század végéig számos olyannal találkozunk, mely kifejezetten tancélra íródott, közülük nem egy tankölteményhez kapcsolódóan őrződött meg.⁷⁰²

Igen gazdag episztolákban, főként memoratív céllal írt igen rövid levelekben és rövidebb-hosszabb tankölteményekben is a British Museum Sloane-gyűjteménye. Egyik colligatumban (M S 2995 Sloane) Zsigmond király orvosának Sisigmundus Albicusnak egy, a királyhoz írt *regimen sanitatis* jellegű levele maradt ránk: „Haec (128 vb.) Dominus Albicus Aegregius doctor scripsit regi Sigismundo Romanorum Ungarorum et Bohemorum regi 1436 in die.. (Liciae) virginis...” amit egy hosszú verses traktatus követ.⁷⁰³

Liturgikus könyvek margináliái

A memoratív irodalomnak nem egyedül a formája fontos. Bizonyos esetekben jellemző a megőrzés helye is. Itt nem kizárólag az orvosi kódexek lapjainak szövege mellé írt annotációkról, sorközi beszúrásokról, sorok közötti emlékeztető szavakról és az orvosi kódexek margóinak jegyzeteiről van szó. Azok a klerikus-orvosok, akik mindkét funkciójukat

⁷⁰¹ Könyvtáryi irodalma lévén, tárgyalása itt nem tűnik szükségesnek, mint ahogy mellőzhető az emlékezést javító eljárások ismertetése. Az emlékezet megőrzésére, illetve megerősítésére már a középkorban sem csak a szellem erejét vették igénybe. Az emlékezőtehetség rendszeres, iskolaszerű fokozása mellett már a középkor számos orvosa külön receptben ajánlott gyógyszereket e célra. Ez persze aligha a tanulói ifjúságnak szóló eljárás volt. Werlin, J.: Ein Rezept zur Stärkung des Gedächtnisses. = *Med. Monatschr.* 15 (1961) pp. 111–114.

⁷⁰² A nagy pestisjárványt követően rövid traktatusokban és levelekben írták meg tanácsaikat a kor orvosai. Ennek a főleg *consilium* jellegű levélirodalomnak az áttekintését az *epistolographia didactica* szempontjából G. Baader tárgyalja: *Lehrbrief und Kurztraktat in der medizinischen Wissensvermittlung des Früh- und Hochmittelalters*. In: *Wissensorganisierende und wissensvermittelnde Literatur im Mittelalter*. Hrsg. N. R. Wolf, 1987. pp. 246–554.

⁷⁰³ Zsigmond király orvosairól lásd: Schultheisz, Emil: *Die Ärzte des Kaisers Siegmund aus dem Hause Luxemburg*. In: *Die ganze Welt ein Apotheken. Festschrift für Otto Zekert*. Herausgegeben von Sepp Domandl. Wien, 1969. Notring der Wissenschaftlichen Verbände Österreichs. pp. 210–221. (Salzbürger Beiträge zur Paracelsusforschung 8.), valamint uő.: *Spätmittelalterliche Medizin in Ungarn. (Medieval Medicine in Hungary)*. In: *Proceedings of the XXIII International Congress of the History of Medicine*. London 2–9 September 1972. Vol. 2. London, 1974. pp. 1048–1051.

gyakorolták, akiknek egyházi szolgálata és orvosi munkája egyaránt fontos volt, emlékeztető feljegyzések céljára nemcsak orvosi könyveket használtak. A mindennap használt, de legalábbis gyakran forgatott liturgikus könyvek margóira, esetleg versojára, néha üresen maradt lapra, vagy kötéstáblára írtak megjegyzendő orvosi reskripciókat, recepteket, emlékezésre érdemes megfigyeléseket.⁷⁰⁴

A 9–11. században sok olyan klerikus-orvossal találkozunk, akiknek teológiai és orvos-irodalmi munkássága egyaránt jelentős. Nem meglepő, hogy a kéznél lévő és rendszeresen használt liturgikus kéziratok, majd könyvek (missalek, breviáriumok, propriumok) szabad margójára, üresen maradt versojára, vagy betoldott üres lapjára emlékeztetőül megőrzésre szánt orvosi feljegyzéseket, megjegyzéseket írtak.

A 8–11. században az istentisztelet (*officium divinum*) rendjét és tartalmát egyaránt szabályozó missalék vagy egyéb, az *officiumon* kívül is használt liturgikus könyveket magyarázó traktátusok segítették a klerikusokat funkciójukban. Ezek tankönyvi jellegét Hrabanus Maurus erősíti meg a *De institutione clericorum*ban. A legtöbb ilyen írás a liturgia teológiai magyarázata, segítség, illetve határozott utasítás a korrekt celebrálásra. A 11–13. században a tudomány és a liturgia latinja mellett már gyakran anyanyelvűek. A miserend (*ordo missae*) csak a 15. század végén alakult ki véglegesen.

A késői Karoling korszakban egyre kevesebb ilyen magyarázó traktátus keletkezik, mígnem a késői skolasztikában már csak széljegyzetek, margináliák formájában jelennek meg.⁷⁰⁵ A klerikusok számára tehát maga az eljárás kézenfekvő volt.

Értelemszerűen éppen a kalendáriumrészhez fűztek megjegyzéseket, tekintve a kritikus napok (*bona tempora*, *dies fausti*, illetve *dies criticae seu infausti*, *dies periculosi*) fontosságát. Különösen nagy jelentősége volt egy-egy ilyen megjegyzésnek az érvágás időpontjának változó meghatározása szempontjából.

A nyomtatott liturgikus könyvek margóját, kötéstábláját gyakran használták ilyen célokra a 15–17. században. Történeti dátumok, meteorológiai feljegyzések mellett rövid receptek, orvosi utasítások olvashatók. Az egyetemi könyvtárban őrzött 1490-ből származó

---

⁷⁰⁴ Meg kell jegyezni, hogy az, az irodalomban sokat vitatott kérdés, mely szerint a marginális glossza szükségképpen az előadó magiszter kezétől származik, az interlineáris pedig a tanulóétól, a liturgikus könyveknél csak teológiai-liturgiai bejegyzések esetén bír jelentőséggel. Orvostörténeti szempontból ez fel sem merül, mert a feljegyzés ez esetben nem a szövegre vonatkozik. Az orvosi-természettudományi megjegyzés csak emlékeztető, nem szövegmagyarázat, s nem továbbadásra szolgál.

⁷⁰⁵ Mayer, A. L.: *Die Liturgie in der europäischen Geistesgeschichte*, 1971, 12 f., Vogel, C. *Medieval Liturgy* 1968. p. 187.

Missale Strigoniense fol. 7 versoján egy kétsoros magyar recept olvasható. Ez talán a legrégebb magyar nyelvű orvosi vényünk.⁷⁰⁶

Ha az orvoslással foglalkozó klerikus egy új compositumot ismert meg, sietett azt magának néhány sorba feljegyezni. Így kerülhetett a „Brev. Strigoniense 1524” (Esztergomi Könyvtár) jelzetű nyomtatott breviárium üresen maradt lapjára egy négysoros, egy 1511-ből való Missale Strigoniense első kötéstáblájára pedig egy ugyancsak négysoros recept.⁷⁰⁷

Egy 15. századi breviárium naptári részének margójára a kódexet forgató klerikus-orvos az 1498. január 22-re vonatkozó versbe foglalt érvágó szabályt írta emlékeztetőül:

„Vincenti festo si sol radyatur memor esto
Tunc prepara vas, quia fert vitis tibi uvas”⁷⁰⁸

Hogy liturgikus kéziratok gyakran hosszabb orvosi traktátusokat is tartalmaznak, az nem ritka. Ezek általában vademecum jellegűek.⁷⁰⁹

Mossóczy Zakariás (1542–1587) nyitrai püspök Esztergomi Breviáriuma (Velence 1524; Inc. Saec. XVI. III. 5.) rövid magyar nyelvű receptet tartalmaz az első előzéklap rectóján.⁷¹⁰

A volt szegedi ferences könyvtárban egy 1528-ból származó latin bibliában több, különböző kéztől származó vendég nyelvemlék található. Radó Polikárp a hátsó kötéstábla 1541-i évi bejegyzése alapján possesorként Pesti Mihályt jelöli meg. A hátsó kötéstábla belsejében a „hydropicus” és a „paralysis” szavakat magyarázó rövid magyar „...emlékezet” van.⁷¹¹

⁷⁰⁶ Elsőként Knauz Nándor hívta fel rá a figyelmet: Magyar Sion VII (1869) p. 82. A dátum, illetve szöveg paleográfiai meghatározása Radó Polikárpnak köszönhető: Radó Polikárp Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai XIX (1944) p. 69. Szövegét lásd: Schultheisz Emil: A legrégebb magyar nyelvű orvosi vény. = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 12. (1959) p. 205. Itt meg kell ragadnom az alkalmat egy régi tévedésem helyreigazítására. Hivatkozott közleményemben Magyary-Kossa alapján azt írtam, hogy Petrus de Dacia 1300 körül írt 'Liber medicinalis de calculo seu compositum' című munkája „valószínűleg a legrégebb latinul írt orvosi munka magyar szerző tollából”. Tévedtem, amikor Magyary-Kossa adatát (Magyar Orvosi Emlékek. Bp., 1931. III. p. 47.) ellenőrzés nélkül átvettem. Petrus de Dacia (1235–1289) dominikánus lektor, majd priornak, az első név szerint ismert latinul író svéd írónak semmi köze sem Erdélyhez, sem Magyarországhoz. A dominikánus szerzetesrend észak-európai provinciája viselte a 'Dacia' nevet. Vö. Schück, H: Vaor författare, 1916, Vysby.

⁷⁰⁷ Schultheisz Emil i. m. pp. 205–206.

⁷⁰⁸ Schultheisz, Emil: Gedruckte liturgische Bücher als medizinhistorische Quellen. = Janus 48 (1959) Hefte 1–2. p. 52.

⁷⁰⁹ Több ilyen sorol fel a Bodleian Library katalógusa: Latin liturgical mss and printed books, 1952. A vademecum irodalomhoz lásd: Talbot, Ch.: A Medieval physicians Vademecum. = J. Hist. Med. A 11. Sc. XVI (1961) pp. 214–234.

⁷¹⁰ Knauz, Ferdinandus: Libri missales ac breviaria ecclesiae Hungaricae ad receptionem usque ritus romani. (Strigonii 1870), 24; p. 89. A gyorsan odavetett négy rövid sor arra enged következtetni, hogy írója nem másolta, hanem hallomás alapján jegyezte fel.

⁷¹¹ Radó Polikárp: Két értékes szegedi nyelvemlék: Pesti Mihály bibliája és Pécsi Ferenc kódexe. = Magyar Könyvszemle, 1961. p. 118.

Orvosi irodalmunk történetéből a memoratív irodalom szövegein túlmenően is nagyon hiányzik az egyházi könyvtárak orvosi könyveinek és kéziratainak orvostörténeti szempontból való feldolgozása, jóllehet a régi egyházi könyvtárak jelentős részében a világi tudományok nem maradnak el az egyháziak mögött, amint az a 16–17. századi püspökök és kanonokok hagyatéki könyveinek katalógusából kiderül.⁷¹²

A legjelentősebb, mert legrégebb magyar orvosi vonatkozású bejegyzések a Pray-kódexben olvashatók. Ennek a 12. századi sacramentáriumnak a bejegyzései összességükben a „Gesundheitsregel”, ill. „calendarii dietetici” műfajba sorolhatók. Orvostörténeti aspektusból Vida Tivadar dolgozta fel nagy akribiával, megadván a pontos olvasatot is.⁷¹³

Számos hosszabb, nem pusztán emlékeztető, hanem magyarázó, ill. utasítás jellegű, orvostörténeti irodalmunkban nem ismert feljegyzés vár még feldolgozásra, melyeket kézírásos és nyomtatott liturgikus könyvek rejteneek.⁷¹⁴

---

⁷¹² Lásd pl. Némethy, S.: *Series parochiarum Archi-Dioecesis Strigoniensis*, 1894. – további példaként lásd: Vásárhelyi Judit: A győri székesegyházi könyvtár possesorai. I. Náprági Demeter könyvtára. = *Magyar Könyvszemle* 96 (1980) 117 sequ. Náprági ma is meglévő gyűjteményében található Bartholomeus Anglicus 'Liber de proprietatibus rerum'-ának 1505. évi kiadásából származó példány, melyben a lippai plébános orvosi bejegyzései olvashatók. Ezeket Römer Flóris ismertette, lásd: *Győri Történeti és Régészeti Füzetek*. Győr, 1865. Orvostörténeti feldolgozása vagy akár csak regisztrálása ennek sem történt meg. – Az Esztergomi Könyvtár 17. századi katalógusa szerint 3032 kötetes állomány több mint tíz százaléka sorolható a *medici (libri)* ill. *physici* címszó alá. Vö. Szepesi Zsuzsanna: Az Esztergomi Bibliotheka 17. századi történetéhez. = *Magyar Könyvszemle* 97 (1981) pp. 225–229. A magyar orvostörténeti irodalom ezeket sem ismeri.

⁷¹³ Vida Tivadar: A Pray-kódex orvostörténeti vonatkozásai. = *Magyar Könyvszemle* 91 (1975) pp. 121–136.

⁷¹⁴ Ilyen pl. a gyöngyösi ferences kolostor 1506. évi 'Missale Predicatorum'-ban Jób próféta miséjénél olvasható 'contra morborum gallicum'-hoz fűzött bejegyzés. A magyarországi liturgikus kéziratokról lásd: Radó Polikárp: *Index Codicorum Manu Scriptorum liturgicum regni Hungariae*. 1941 (Orsz. Sz. K. XIV.)

Egy orvosi tanköltemény, a salernói 'Regimen sanitatis'⁷¹⁵

Az utóbbi évtizedek orvostörténeti kutatásai új fényt vetnek az eddig „sötét”-nek tartott középkorra. Ebben az új megvilágításban más értelmezést nyer a középkor orvosi irodalma. Az eredeti munkák gondos tanulmányozása lehetővé teszi, hogy megismerjük a nem egyszer meglepően „modern” szemléletű középkori orvosi fejtegetések irodalmát, másrészt ettől elkülönítsük az ebből fakadt, de már eltorzult népszerű orvosirodalmi műveket. Utóbbiakat ugyan eredetileg többnyire neves és valóban tudós orvosok írták, számos kiadásuk azonban az idők folyamán csaknem a felismerhetetlenségig elváltozott. Minthogy ezeket a népszerű változatokat nemritkán orvosi szakmunkának tekintették, érthető módon sok téves következtetésre adtak alkalmat.

Különösen sokat változtak azok az egészségügyi-diaetetikai rendszabályokat tartalmazó kéziratok (*regimina sanitatis*), melyeknek célja az volt, hogy az embereket a helyes életmódra és ezzel a betegségek lehető megelőzésére nevelje. A profilaxis és a prevenció gondolata éppen a középkorban élte első virágzását!

Amióta a Nagy Sándorhoz írt '*De conservatione sanitatis*' című Pseudo-Aristoteles-levelet Toledói János a XII. században latinra fordította, valamint a civitas Hippocratica – azaz Salerno – orvosai makrobiotikai és diaetetikai ismereteiket versbe szedték, ezek az egészségügyi szabályok számos példányban, sok nyelven forogtak közkézen.

A '*Regimen sanitatis salernitanum*' leoninusokban írt diaetetikai-makrobiotikai szabálygyűjtemény, melyet ajánlása szerint a salernói orvosi főiskola Anglia királya számára készített.⁷¹⁶ Valójában Robert normandiai hercegnek, Hódító Vilmos fiának írták, amikor Palesztinából visszatérve – karsérülését gyógyítva – Salernóban időzött, ahonnan bátyjának, II. Vilmosnak 1100-ban bekövetkezett halála után Angliába készült abban a reményben, hogy övé lesz az angol trón. Valószínűleg elutazásakor nyújtották át neki Salerno orvosai e tankölteményt. Így magyarázható, hogy Anglia királyának szólítják az ajánlásban, noha nem lett uralkodó.

⁷¹⁵ Forrás: Schultheisz Emil: Egy orvosi tanköltemény, a salernói 'Regimen sanitatis'. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 118–120. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: A salernói „Regimen sanitatis”. = Orvosi Hetilap 101 (1960) No. 38. pp. 1359–1361. – Kötetben: Schultheisz Emil: A salernói 'Regimen sanitatis'. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 147–149. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

⁷¹⁶ Anglorum regi scripsit schola Salerni

A Regimen szerzőjének neve ismeretlen, a költeményt Salerno valamennyi orvosának collegiuma nevében adták át. Eredeti formájában a kor orvosi ismereteit röviden, de világosan és közérthetően összefoglaló munka. Anatómiai, élettani, patológiai és terápiás rövidebb részek után a diaetetikai utasítások és a helyes életmódra vonatkozó valóban megszívlelendő tanácsok olvashatók, majd egy gyógyszeres capitulus után egy fejezet következik az „orvosi művészetről”, amely az orvosi technika eljárásainak felsorolása mellett főleg a pszichoterápia problémáival foglalkozik.

Nem véletlen, hogy a Regimen megírása a salernói iskola virágkorának idejére esik. Constantinus Africanus a görög felvilágosodás tudományával, a Kr. e. VI–V. század legnagyobb orvosi műveivel ismerteti meg a Nyugatot a görög munkák arab kéziratának latinra fordításával. Ezt a munkát folytatja többek között Gerardus de Cremona, a XII. század toledói orvosi iskolájának legnevesebb képviselője, aki különösen az anatómiai munkák latinra átültetésével adott ösztönzést a kutató orvosi munkának.

Évszázados szünet után Salernóban indul meg újra az anatómiai vizsgálódás. Előbb főleg állatboncolásokat végeznek, de rövidesen az emberi tetemek boncolása is rendszeressé válik. II. Frigyes császár híres rendelete már előírja a kötelező boncolásokat. Ettől kezdve sebészi gyakorlatot csak az folytathat, aki emberi anatómiai tanulmányokat végzett. Az orvosi gyakorlat vizsgáláshoz kötését, az állam ilyen irányú ellenőrzését már száz évvel ezt megelőzően, 1140-ben szabályozza II. Roger szicíliai király. 1270-ben Guilielmo de Saliceto, tudós orvos és nagy gyakorlatú sebész (ami a középkorban még nem volt ellentmondás, mint a későközépkori medicinában) megírja sebészeti könyve részeként az első tájbonctani munkát. Az anatómiai tudás fontosságára így érthető módon a Regimen is rámutat, mintegy 30 versben sorolva fel a nélkülözhetetlen anatómiai ismereteket.

A költemény egészének legrégebb változata 364 versből áll. Nem szabad elfelejteni, hogy a Regimen – s annak későbbi változatai – a laikusoknak szóltak nem az orvosoknak. Ezekből ítélni meg a középkori orvosi tudást tévedés volna, mint ahogy egy mai népszerűsítő brosúrából sem nyerhetünk betekintést a valódi orvosi problematikába. A legnagyobb és legtudósabb orvosoknak a Regimenhez írt magyarázatai is csak a „művelt laikus” számára készültek, lett légyen az király vagy polgár.

Az anatómiai, élettani és patológiai ismeretek közlése is csak azt a célt szolgálta, hogy a hosszan és kimerítően tárgyalt higiénés és diaetetikus fejtegetéseknek alapja legyen. Utóbbiakra pedig az orvosokban nem bővelkedő középkorban ugyancsak szükség volt.

A salernói tankölteményhez már a középkorban számos kommentárt írtak. Leghíresebbek és egyben legnépszerűbbek Arnaldus de Villanova magyarázatai, melyekben –

a skolasztika szellemének megfelelően – az egyes orvosi szabályokat nagy hírű arab orvosok, továbbá Hippokrates, Galenos tanaival egészíti ki és indokolja. Az Arnaldus de Villanova által kommentált Regimen sanitatis már a könyvnyomtatás bölcsőkorában kiadásra került. Legelterjedtebb ősnymtatványa a Bämler-féle augsburgi kiadású inkunábulum (1472), melyet 1500-ig kilenc alkalommal adtak ki újra.

Az Arnaldus-féle kommentárt nem szabad összetéveszteni Arnaldus de Villanova egyéb, a salernói Regimentól teljesen függetlenül írt diaetikus előírásaival, melyek azonban ugyancsak a '*Regimen sanitatis*' címet viselik.

A nagynevű Salerno-kutató, Charles-Victor Daremberg azt írja, hogy a vallásos könyveken kívül nincs még egy munka a világirodalomban, mely az emberek életmódját évszázadokon keresztül oly nagy mértékben befolyásolta volna, mint a Regimen sanitatis salernitanum. Tény, hogy már a XIV. században megkezdődött a nemzeti nyelvekre való fordítása. Különösen az Arnaldus de Villanova-féle átdolgozás volt igen népszerű német nyelven.

A különféle kéziratoknak – majd később nyomtatványoknak – számos, különböző terjedelmű verziója ismeretes. Az orvostörténelmi irodalom száznegyven eltérő kiadást tart számon. Népszerűségükre jellemző, hogy 1869-ben, tehát több mint négyszáz évvel az első kiadás után J. Bücheler újra megjelentette. Da Renzi pedig egyesítette az összes fellelhető verseket a '*Collectio Salernitá*'-ban (Nápoly, 1851): ez 3526 vers, az eredetinek tízszerese!

A Regimen diaetikus-higiénés rendszabályai nemcsak mint önálló kéziratok könyvek terjedtek el, hanem a középkor egyéb orvosi műveinek is részeivé váltak.

A Schola Salernitana irodalma a legelterjedtebb talán a XVI. században volt. A Regimen latin nyelvű, illusztrált kiadásai abban az időben rendkívül keresettek. Manapság már bibliofil ritkaságnak számítanak. Különösen nagyra értékelték a J. Curio, heidelbergi orvosprofesszor gondozásában Frankfurtban megjelent kiadásokat. Ezt a kiadást a XIII. században élt Cremonai Othónak az egyszerű és összetett gyógyszerekről írt művecskéje egészíti ki. Ezzel egybekötve találjuk a XVI. század egyik legsokoldalúbb humanistájának, Eobanus Hessusnak az egészség megóvásáról, a betegség megelőzéséről írt munkáját, melyet egy másik humanista orvos, Johannes Placotomus látott el magyarázatokkal. Ezekből a kommentárokból is kicsendül a Schola Salernitana alapvető állásfoglalása: „consule naturam”!

AZ EURÓPAI ORVOSTUDOMÁNY 15–16. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL

Arisztotelizmus a késői humanizmus medicinájában⁷¹⁷

„Socrates' doctrine of ethical knowledge would be
unthinkable without the medical model.”

W. Jaeger

Az újkori tudomány kezdeteinek és a középkori, valamint a reneszánsz-humanizmuskori tudománnyal való összefüggésének kérdése – folytonosság vagy forradalom? – mindmáig nem egyértelműen megválaszolt *quaestio disputata*.

A humanisták fontos törekvése és követelése, megújult filozófiája a hagyományos tudományfogalom és ezzel a tananyag részbeni megújulásához vezet, ami az orvosi *curriculumban* és az *ordo legendikben* is megjelenik. Képzettsége folytán a humanizmus korának orvosa, főként, ha olasz vagy francia egyetemet végzett, sőt, ha a reformációt követően már német egyetemeken promoveált is, képes volt aktuális diszkusszióban képviselni – a medicina teóriáin túlmenően – a kor általános filozófiai téziseit is. Ez vonatkozott mind a szűkebb és tágabb Arisztotelész-recepció által feltett kérdésekre, mind a racionális averroizmus és nominalizmus kiváltotta vitákra. A humanista *medicus eruditus* képzettsége erre, a filozófiailag jól fundált oktatásra épül.

A 16. században és még a 17. század első felében is folyamatosan uralkodó eklektikus arisztotelizmus és lassan az egyetemekre is beszivárgó újplatonizmus együttesen képezi az egyetemeken előadott orvostan „új” filozófiai alapját, ha az újplatonizmus a *curriculumban* nem is jelenik meg *expressis verbis*.

A humanizmuskor eme „új”, inkább eklektikus filozófiai szemlélete teszi fogékonnyá a kor tudósait, közöttük a tudománnyal – vagy azzal is – foglalkozó orvosokat minden új gondolat, az igazi kutatás iránt. A 16–17. század arisztotelizmusa a maga különböző felfogásaiban, a platonizmus és újplatonizmus különféle irányzataival és a scotizmus

---

⁷¹⁷ Forrás: Schultheisz Emil: Arisztotelizmus a késői humanizmus medicinájában. In: Cito pede labitur aetas. Tanulmányok Kapronczay Károly 70. születésnapjára. Szerk.: Forrai Judit, Gazda István, Kapronczay Katalin, Magyar László András, Schultheisz Emil, Sótónyi Péter, Varga Benedek, Vizi E. Szilveszter. Bp., 2011. Semmelweis Kiadó. pp. 207–216.

változatos megjelenési formái alig kibogozható összefonódásban jelennek meg. Ezért és ekkor válik az eklektikus jelző epitheton ornanssá.

Mivel a humanizmuskor filozófiájának középpontjában, a filozófiai és a keresztény tanok kívánt harmóniája mellett, az ember áll, érthető, hogy a filozófia és az orvostan kapcsolata még erősebbé válik, Ez figyelhető meg az egyetemi tantárgyakban is. Valamennyi diszciplínában – a teológiát kivéve – külön figyelemmel a tapasztalatra. Már Arisztotelész szükségesnek tartotta a tapasztalatot, hogy az „...végül is a tapasztaltak okainak megismeréséhez vezessen.”⁷¹⁸

A 16. század megújult teológiai kutatásai, a gyakori és mélyen szántó viták kedveztek a filozófiai vizsgálódásoknak. A filozófiát nem csupán a teológia ancillájaként kezelték. Kutatása, művelése az *artesen* kezdve minden magasabb fakultáson új lendületet kapott. Melanchthonnak és követőinek munkássága az orvosi fakultásokon is újra érdeklődést ébreszt a filozófia iránt, mely kezdett már rutinná válni a curriculumban, az olasz egyetemeken viszont kutatása töretlen maradt.

A filozófia professzorai között, nem egy a filozófiát és a medicinát egyaránt művelő és tanító tanárral találkozunk. Északon többen Melanchthon tanítványai, s még többen követői. Közülük néhánynak még a neve sem található orvostörténeti monográfiákban, jóllehet a filozófiatörténetben írásaik nem ismeretlenek. Másokat ugyan orvosként kellően ismer az irodalom, de nem érdektelen filozófiai műveikről, illetve egyetemi előadásairól alig vagy egyáltalán nem esik szó. Ezeknek az orvos-filozófusoknak pedig nem kis szerepük volt a 16–17. század filozófiaoktatásában, az orvosi szemlélet, a tudományos teóriák alakításában.

A franciák, angolok és olaszok nagy metafizikai iskolái mellett a 16. század végétől a német egyetemeken egyre erősebbé válik a metafizikával átszőtt „Schulphilosophie”, mely teljességét majd Leibniznél éri el.

A reformációt követően ismét fellángol a „hit és tudás” régi (és örök) problematikája körüli vita, ami a filozófiát a metafizika irányába vezeti, s nem hagyja érintetlenül az orvosi gondolkodást sem. A hit és tudás kérdésében lévő feszültség nemcsak a teológiai fakultáson belül észlelhető. Tisztán filozófiai s bizonyos mértékben orvosi kérdésként is felmerül: a kérdésre a filozófusoknak kellett válaszolniuk. Nagyon intenzíven foglalkoztak vele az orvos-

---

⁷¹⁸ Analytica posterior 996–1000. Erre vonatkozóan lásd még: Heidelberger, M. – Thiessen, S.: Natur und Erfahrungen. Von der mittelalterlichen zur neuzeitlichen Naturwissenschaft. Hamburg, 1983. A Corpus Aristotelicum és a medicina közötti ismeretelméleti kérdéseket Diego Garcia tekinti át, lásd: The Structure of Medical Knowledge in Aristotle's Philosophy. Sudhoffs Archiv 62 (1978) pp. 1–37. Vizsgálja a tekhné (általában) és a tekhné iatriké közötti különbségeket a Nikhomakhoszi Ethika VI. könyve alapján, az etika és medicina szemléletének összefüggő kérdéseit Arisztotelésznél, továbbá a medicina helyét az arisztotelészi tudáskatalógusban a Metaphysica VI. és XI. könyve alapján.

filozófusok, illetve a filozófus-orvosok.

A metafizika és az ismeretelmélet eme egyik alapkérdését – még mielőtt az arisztotelészi metafizika a protestáns egyetemeken virágkorához érkezett volna – különös részletességgel egy német orvos-filozófus foglalta össze és gondolta újra át: Nicolaus Taurellus, eredetileg Oechslein (1541–1606). Nemcsak latinosított neve jelzi humanista voltát, de egész életműve és egyetemi állomásai is. Baselben még az eloquentia és az etika tanára (1579), később a württembergi herceg udvari orvosa, majd az újonnan alapított altdorfi egyetemen a medicina, egyidejűen az ars fakultáson a philosophia naturalis és a metafizika rendes tanára. A filozófiai karnak több ízben dékánja. Munkássága sokkal jelentősebb, mintsem arra orvos kortársai utalásaiból következtetni lehet. Az orvos Taurellus mint filozófus igazi metafizikus, sőt „korának egyik legügyesebb metafizikusa”.⁷¹⁹

Jöcher így ír róla: „...*ein Philosophus und Medicus... Er hatte einen feurigen Geist und eine tiefe Einisicht in die philosophischen wissenschaften, wobey es ihm nicht an Muth mangelte, seine Gedanken frey zu bekennen, und in Schriften an Tag zum legen.*”⁷²⁰

A tübingeni egyetemen kezdte orvosi tanulmányait, Baselben promoveált. Bázeli és strassburgi orvosi gyakorlatot követően 1576-ban lett a bázeli egyetemen az erkölcs-filozófia, 1580-tól pedig az altdorfi egyetemen az orvostan tanára. Alig 26 esztendő, amikor megjelenik metafizikája: *Philosophiae triumphus. Metaphysica philosophandi methodus* (1573). Jelentősebb orvosi írásai: *Annotationes in quosdam libros Arnoldi de Villanova* (Basel, 1585), *De vita et morte libellus* (Basel, 1586) sem nélkülözik a filozófiai eszmefuttatásokat, mint ahogy a *Theses physicae*, sőt még a *Theses medicae* című értekezései sem. A *Theses de partibus corporis humani* (Altdorf, 1583) anatómiai-élettani mű, mely kora ismereteket közvetíti áttekintően, újat azonban nem tartalmaz. Alapvető írása az az orvosi főműve, melyben az orvos és a filozófus mégis együtt szólal meg, az 1581-ben kiadott *Medicae praedictionis methodus* (Frankfurt, 1581). Ebben a szemiotika és a diagnosztika alapvető elméleti és gyakorlati kérdéseit tárgyalja, előszavában szól a medicina és metafizika kapcsolatáról. A *De rerum aeternitate*-ben (1604) pedig a Taurellus-féle metafizika egyik központi kérdése tér ismételtelen vissza, a hit és tudás viszonya, orvosi kérdést közvetlenül nem érint.

A *Medicae praedictionis methodus* előszava, csakúgy mint több filozófiai írása, arról tanúskodik, hogy mindenk felett valónak tartja a filozófia s vele minden tudomány

⁷¹⁹ „Il etait certainement l'un plus habiles Metaphisicus de ça temps-la” Bayle, Pierre: Dictionnaire hist. crit. Rotterdam 1702 (Taurelle). Orvostörténeti monográfiákban nem találkozom Taurellus névével. Ch. G. Kestner kétkötetes Bibliotheca Medica-jában említi Taurellust, megadva a Med. Praedict. teljes címét a szemiológiai írások között, egyetlen más munkáját sem említi. Vö.: Kestner, Christ. Guil.: Bibliotheca Medica. Jena, 1746. pp. 504–505.

⁷²⁰ Jöcher, Ch. G.: Allgemeines Gelehrten-Lexicon. Leipzig, 1751. pp. 1028–1029.

szabadságát. E nélkül nincs orvosi gondolkodás sem. Tudjuk, a humanizmus még késői szakaszában sem szabadult meg teljesen a tekintélyelvűtől, annak gyakorlatától. A középkori egyetem még élő tradíciójával szembehelyezkedik Lorenzo Valla (1406–1457), amikor a *Dialecticae disputationes* előhangjában megjegyzi, szégyenletes dolog a diákokat arra kötelezni, hogy Arisztotelésznek soha ne mondjanak ellent. Taurellustól távol áll az auktoritásra való hivatkozás, mint önálló vélemény kimondásának jogához ragaszkodik igazi humanistához illően már Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494) is, amikor azt fejtegeti, nem szükséges valamely iskolához tartoznia annak, aki saját véleményét hirdeti. Ezt akkor mondja és írta, amikor az egyetemeken még a tekintélytisztelet dominált.⁷²¹ Nem ritkán új gondolatot, felfedezést is egy auktoritás nevének védelme alatt közölnek. Gyakran csak óvatosságból, esetleges támadások elkerülésére hivatkoznak egy vagy több klasszikus auctorra. A sok újat publikáló híres neotericus orvos Jean Fernel (1497–1558) Arisztotelésztől Galénoszon át egy sor tekintéllyel erősíti igazán új közlendőit. Taurellus az emberi auktoritás minden kényszerét elveti. A filozófiának, s vele az orvos gondolkodásának szabadnak kell lennie. Egyetlen ember tekintélye sem befolyásolhatja a tudóst, aki csak szabadon kutathat. Taurellus az ugyancsak filozófus-orvos *Jacob Schegk* tanítványa volt, akit „*peripateticorum princeps*”-nek nevezett, nála a tiszta Arisztotelészt hallgatta. Arisztotelésznek nem a tekintélyét, a tudását tisztelte. Taurellusnak viszont Leibniz (1646–1716) volt igen nagy tisztelője, aki őt „*ingeniosissimus professor*”-nak nevezte.⁷²²

A medicina oktatása szempontjából különösen fontosak fizikai lektúráiban elhangzott fejtegetései, melyek szerint egyetlen természettudós sem állíthat többet, mint amennyit számára a tapasztalat nyújt, ezért a tudományok elvei a metafizikához tartoznak. Ez a felfogás Taurellust a megújított tudományok és a filozófia egyik legjellegzetesebb képviselőjévé teszi. Az orvos Taurellus magáévá teszi mindazokat a tapasztalatokat és eljárásokat, melyeket az orvostudomány legújabb képviselői, a neotericusok hirdetnek, túljutva Hippokratész, Galénosz, Arisztotelész nem igazolt, valamint helytelenül kommentált, félremagyarázott tanain, de csak a nem igazolt, illetve valószínűtlen, a kor tudásával ellentétes állítást vetve el. Előadásai az altdorfi egyetem orvosi karán ezt a tézist tükrözik. A filozófiában éppúgy önálló utakat járt, mint a medicinában és a botanikában. Arisztotelész híve, de nem feltétel nélkül. Nem követő-

⁷²¹ Pico della Mirandola, G.: *De dignitate hominis*. Ed. Garin, M. Bad Homburg, 1968. 63. Vö.: Schultheisz, Emil: Giovanni Pico della Mirandas Bedeutung für die Medizin. In: *L'Opera e il pensiero di Giovanni Pico della Mirandola nella Storia dell'Umanesimo*. Convegno internazionale (Mirandola: 15–18 Settembre 1963). Firenze, 1965. pp. 405–411.

⁷²² Joachim Friedrich Fellnernél olvasható (*Otium Hannoverianum, sive miscellanea ex ore... G.G. Leibnitii*. Lipsiae, 1718. 141.) „*Ingeniosissimus Taurellus, quem ego Scaligerum Germanorum appellare soleo stylo, acumina, ingenio, libertate sentiendi, medicinae professione simillimum.*”

je a skolasztikus Arisztotelész-kommentároknak, amint az írásaiból kitűnik. *Synopsis metaphysices Aristotelis* (1596) című munkája Arisztotelész elleni vélt lázadása miatt nagy visszhangot keltett. Ennek a kortársak által megtámadott írásnak Jac. Wilhelm Feuerlein (1689–1766) nyújtott védelmet egy dissertatio apologeticában, a *Taurellus defensus*-ban, melyet Taurellus, általa újra kiadott *Metafizikája* elé helyezett: *Dissertatio apologetica pro Nicolao Taurello philosopho Altdorfiano atheismi ét deismi iniusto accusato et ipsius Taurelli Synopsis metaphysices ob recusa cum annotationibus editoris* (Nürnberg, 1734).⁷²³

A nagytekintélyű Jacob Schegk (1511–1587) orvos- és filozófus professzor igaz tanítványaként nem elvileg bírálta Arisztotelész követőit, inkább korrigálni kívánta munkáikban azt, ami nem felelt meg kora tudásának. Ennek kapcsán fejtette ki mindig saját véleményét, így igazgatja helyre több Arisztotelész-kommentárjában Piccolominit és követőit.⁷²⁴ Arisztotelészt sem kíméli, követőinek „tévedéseit” újból és újból kiigazítja. Tíz Arisztotelész kommentárja közül a metafizikán kívül, főleg a *De elementis* és a *De anima* szerepel az akkori egyetemi könyvlistákon.⁷²⁵ Taurellus jól válogat, filozófiája eklektikusán arisztoteliánus, átszöve a sztoikus racionalizmus gondolataival, azon munkálkodik, hogy a filozófiát és a teológiát, hitet és tudást kibékítse a tiszta tudás jegyében. A filozófia triumphusa éppen abban található, hogy alapul szolgál a teológiának is és a medicinának is. Ezért folytat állandó küzdelmet a tudomány és a filozófia tisztasága jegyében az averroizmus ellen.⁷²⁶

Taurellus legnagyobb ellenfele az olasz Andrea Cesalpino (1519–1603). A nevezett, mint Taurellus, maga is, nagy tudású orvos volt. A természettudósok nagyra becsülték, mint a növényismeret és a mineralógia első rendszerezőjét. VIII. Kelemen udvari orvosa és a római egyetem tanára, a keringéskutatásban Harvey előfutára. Tanait a keringésről a *Quaestionum medicarum-ban* és a *Praxis universae artis medicinae* c. könyvében teszi közzé. A neoarisztoteliánus Cesalpino híres, a diszciplínát mint tudományt magyarázó botanikája mellett írott filozófiai műve, a *Quaestiones peripateticae libri V* (1583) a természet általános elvi kérdéseit (Problemata peripateticae) tárgyalja arisztoteliánus módon, részben botanikai és pszichológiai példákkal illusztrálva. Bölcselőként oly jelentős, hogy kortársai „a Filozófus”

⁷²³ Feuerlein, a 17. század egyik legtekintélyesebb filozófusa. Az altdorfi egyetemen a logika, a metafizika, valamint a keleti nyelvek és az evangélikus teológia professzora, aki filozófiatörténettel is foglalkozott. Az itt hivatkozott disszertációt megelőzően egy Disputatio sub titulo synopsis apologetice pro Nicolao Taurello, philosopho Altorfino (1729) című írásban kelt Taurellus védelmére.

⁷²⁴ Ouranologia, hoc est physicarum et metaphysicarum discusssonum de coelo libri II adversus Franciscum Piccolominem aliosque peripateticos (Amberg, 1603). Hasonló olvasható a Cosmologia, hoc est de mundo libri II.-ben is (Amberg, 1608). A De rerum aeternitate pedig az a négy részből álló metafizika „in quibus placita Aristotelis, Vallesii, Piccolominei, Caesalpinis, Societatis Coninbricensis aliorumque discutuntur, examinantur atque refutantur”.

⁷²⁵ Taurellus Arisztotelész-kommentárjainak bibliográfiáját lásd: Latin Aristotle Commentaries. Ed. Ch. Lohr. Firenze, Olschki, 1900 (repr. 1986) pp. 449–450.

⁷²⁶ Philosophiae Triumphus 303. ss., De rerum aeternitate pp. 624–625.

vagy „*Papa philosophorum*” névvel illették, 1601-ben Rómában megjelent *Katoptron, sive speculum artis medicae Hippocraticum* című munkájában megkísérli az arisztotelészi filozófiát az orvostudomány elméletével összehangolni. a „hit és tudás” volt az a filozófiai probléma, melyben az ellentét Taurellus és Cesalpino között kibékíthetatlenné vált. Taurellus minden ürügyet megragadott, hogy ellenfelét lehetetlenné tegye. Téves nézeteit egy egész könyvben igyekezett cáfolni: *Alpes caesae i. e. Andreae Cesalpini monstruosa dogmata discussa et excussa*. Még eretnekséggel is vádolja Cesalpinót, aki ugyan elítéli a kabbalát és küzd a babona ellen, de a démonokban hisz.⁷²⁷ Ez a támadás vérre ment, Cesalpino alig tudta elkerülni az inkvizíciót.

Taurellus Cesalpinót pantheizmussal is vádolja, mégis, ennek némileg ellentmondóan, keresztény hitét (nem filozófiai felfogását!) „*pia et vera*” jelzővel illeti. Taurellust emiatt is többen támadták. Ez ügyben is akadt védője. Hieronymus Arconatus (1553–1599) 1597-ben írt költeményében védelmébe veszi mondván, Taurellus nem Cesalpino személye, hanem csak „*vana et sophistica*” tanai („*dogmata*”) ellen küzd.

Míg a német egyetemeken a reformáció – különösen maga Melanchthon és tanítványai – segítette elő a filozófia elmélyültebb művelését és intenzív oktatását, az olasz egyetemeken a teológiai karok hiánya tette lehetővé a kutatás teljes szabadságát, minden filozófiai irányzat érvényesülését, az ars és az orvosi fakultás kezdetektől meglévő együttműködésének még szorosabb formáját.

A filozófia és a medicina kapcsolódó oktatásának kétségtől Itáliában vannak a gyökerei. A két tárgy kapcsolatáról legkorábban és leggyakrabban az olasz egyetemek doktorai írtak. Filozófusok és mindkét tárgyat művelő tanárok. A klasszikusokat követő olasz humanisták foglalkoztak legbehatóbban a medicina-filozófia coniunctiojának elvi kérdéseivel, a neves történész és jogtudós, a firenzei köztársaság titkára, Benedetto Accolti (1415–1464) írt egy könyvet kora kiválóságairól. Az orvosokat a filozófusokkal egy szekcióban tárgyalja „általános” filozófia cím alatt, mivel „*az orvoslás művészete filozófia nélkül alig művelhető*”.⁷²⁸

A kortársak közül a medicina és filozófia viszonyáról, beleértve a tanításban és tanulásban elfoglalt helyüket is, Jacopo Zabarella írt a legrészletesebben. Jacopo Zabarella

---

⁷²⁷ Caesalpinus: *Daemonum investigatio peripaetica*, in qua explicatus locus Hippocratis si aliquid divinum in morbis. Firenze, 1580. Ennek 1593-as velencei kiadása egyesíti ezt a munkát a *Quaestiones peripateticae*-vel és még két orvosi írással.

⁷²⁸ „*Quid enim nobilius quam Parisiis et in nonnullis Italiae et Hispaniae urbibus Scholae? Quos inter et medicos annuero, quoniam ipsorum in Philosophia praecipuum stadium est, sine qua certe medicinae ars minime investigare potuisset.*” Benedicti Accolti Aretani *Dialogus de praestantia virorum sui aevi*. Ed. Benedetto Bacchini. Parma 1689. 122.

(1533–1589) kora egyik „legsikeresebb”, mindenestre legeredetibb filozófusa. Itália határain messze túl ismert és elismert „logikus”, az ún. páduai filozófiai iskola legismertebb képviselője. 1553-ban kapta fokozatát Páduában, ahol 1563-ban a logika professzora lett. 1568-tól haláláig a logika mellett természetfilozófiát adott elő. Zabarella tekintélye a maga korában és a következő századokban oly nagy, hogy egyesek egyenesen Arisztotelész helyébe léptették. Jórészt általános tudományelméleti fejtegetéseiben (*De naturalis scientiae constitutione*) a tudás és tudomány struktúráját vizsgálva, az orvosi tanulmányok előfeltételének tartja a filozófia tanulását. Nem lehet jó orvos az, aki egyszersmind nem jó természetfilozófus, a természetfilozófia szolgál a tudomány szerkezetének (constitutiojának) alapjául, amit ezután az orvostan átvehet, és a gyakorlatba átültethet.

Zabarella az orvosi tudáson az elméleti felkészültséget érti. A jó orvosnak egyúttal természetfilozófusnak kell lennie, miképpen nem lehet jó törvényalkotó az sem, aki nem eléggé járatos a morálfilozófiában. „*Quamobrem sicut bonus medicus esse non potest, qui non sit philosophus naturalis, ita nec bonus legislator, qui non calleat moralem philosophiam*”.⁷²⁹ annál is inkább igaz ez, mivel a gyógyítás fiziológiai ismereteit a természetfilozófia ama részeiből meríti, amelyek az emberi test részeivel foglalkoznak. „*Ex hac potissimum naturalis philosophiae parte sumit ars medica partem illam, quae physiologica dicitur, in qua de humano corpore, ac de eius partibus sermo fit, quam medico illas curaturo necessaria penitus sit earum cogniti*”.⁷³⁰

Egyebekben Zabarella azt is megírja, hogy az anatómiát tanuló orvosok, illetve studiosusok melyik Arisztotelész-művet olvassák, melyiket ne: „*non in libris de historia (ti. animalium) sed in libris de partibus (animalium) methodice de ipsis partibus agentem...*”. Azt a jelentős szerepet, melyet a logika foglal el az orvosi tanrendben Zabarella véleménye szerint, több helyen is részletesen tárgyalja, s a logikának a többi diszciplínával való összefüggését is bemutatja. Az az itáliai orvosfilozófiai szemlélet később minden európai egyetemre behatolt.⁷³¹

Arisztotelész *De anima*-jához írott kommentárjában Zabarella arról értekezik, hogy az ebben a műben való elmélyülés egyik indoka az, hogy az ars medicináé az életről általában, a növekedésről és a lélekről szóló leírásokról sokat merített. Beosztása szerint a medicina a

---

⁷²⁹ Jacobus Zabarella: *De rebus naturalibus libri XXX*. Majna-Frankfurti, 1607. évi kiadás alapján. (Cap. 31–32.) 102.

⁷³⁰ Zabarella, Jacobus: *De naturalis scientiae...* (Cap. 33) 93.

⁷³¹ *De natura logicae* II. 4., *De methodis* II. 11–14. Az olasz iskolával összefüggésben az oxfordi arisztotelizmust tárgyalja Schmitt, Ch. B.: *John Care and Aristotelism in renaissance England*. Kingston-Montreal, 1983. Itt a határterületeket érintő legújabb irodalom is megtalálható.

scientia naturalisban foglaltatik.⁷³² Zabarella egyik fontos tézise, hogy „a logika (csak) egyik eszköze a filozófiának”. Ez nem teljesen új gondolat, az 5. századi újplatonikusoknál már megtalálható. Az orvosi oktatásban is praelegált logika szempontjából azonban ilyen világosan megfogalmazva, példákkal illusztrálva és kifejtve, didaktikailag is elsőrendű fontosságú. Azáltal, hogy a logika, mint Zabarella írja, *ars és scientia*, a régi tézisen nem kívánt változtatni, meghatározása szerint lényegében mégis *instrumentum philosophiae* az *experientia*, mely Arisztotelész filozófiájában központi helyet foglal el, Zabarella írásaiban is kiemelkedő helyet kap. Az *Analytica posterior* második könyvéhez írt kommentárja az orvosi tanulmányok számára döntően fontos *experientiát* tárgyalva világossá teszi, hogy ez Arisztotelész egész episztemiológiájának kulcsa. Munkásságának egyik célja, hogy a Sztagirítát világosabbá s így hozzáférhetőbbé tegye.

Zabarella átlagosnál nagyobb érdeklődését a medicina iránt minden valószínűség szerint tanára, Tomitanus keltette fel. A késői humanista medicina egyik meghatározó nagy tekintélyű orvos-filozófusa, akit ma egyetlen orvostörténeti tankönyv sem említ. Bernhardinus Tomitanus (1517–1576) költő, filológus, filozófus és orvos, 1535-ben szerezte e két utóbbi tárgyból doktorátusát szülővárosa, Padua egyetemén. Mielőtt 1543-ban a logika rendes tanára lett, magánelőadásokat és nyilvános filozófiai és poétikai felolvasásokat tartott az ún. paduai logikai iskola keretein belül. Itt és ekkor kezdte meg felolvasásait Arisztotelész műveiből. Előadásai alapján írta meg egyik legolvasottabb könyvét: az *Introductio ad sophisticos elenchos Aristotelis*-t, amit az *Animadversiones in I. posteriorum* és a *Solutiones contradictionum in Averrhoe et Aristotele* követtek. 1543-ban a paduai egyetemen a logika rendes tanáraként medikusoknak tartott rendkívül népszerű logikai előadásai nemcsak az egyetem falain belül, de Itália határain túl is nagyhírvé tették. Tanítványai között sok, később nagyhírű tudóst találunk. Éveken keresztül volt hallgatója Jacobus Zabarella is. Azt a szabad szellemet, a kutatási szabadsághoz való ragaszkodást, amit Zabarella oly konzekvensen hirdetett, már Tomitanus is képviselte. (1554-ben az inkvizíció protestantizmussal vádolja két Erasmus-mű fordítása kapcsán). 20 évi filozófia-logikatanítás után, amelynek kapcsán a medicina teóriáját soha nem hagyta figyelmen kívül, rámutatva a két diszciplína szoros összefüggésére, mivel filozófiai előadásai kapcsán igen behatóan tárgyalta az orvostan elméletét, utalva gyakorlataira is, az orvosi fakultás elméleti katedrájára szeretett volna átmenni. Ez irányú kérését azonban elutasították, mondván, elégedjék meg azzal a nem csekély dicsőséggel, amit a filozófiai fakultáson ért el, tanítsa tovább a logikát,

---

⁷³² Zabarella, Jacobus: *In tres Aristotelis libros de anima commentarii*. Venezia, 1605. (I.6.6.), 20.

„amiben messze többet ért el, mint mindenki más”.⁷³³ Ez a válasz oly mértékben kedvetlenítette el, hogy feladva katedráját, Velencébe költözött, ahol a továbbiakban kizárólag medicinával foglalkozott. Nem hanyagolva el az elméletet sem, igen kiterjedt praxist folytatott. A morbus Gallicusról írott munkáját az 1566 és 1567 között Velencében a *De morbo gallico* című colligatumban adták ki. Tomitanus nélkül a korszak orvosfilozófusairól alkotott kép nem lenne teljes.

A filozófiának a 16. század és a 17. század első felének orvosi gondolkodására – és gyakorlatára – ható befolyását különösen jól mutatják Harvey művei. William Harvey (1587–1657) munkássága úgy élt az orvostörténelemben, mint ami kívül esik az arisztotelészi irányzatokon. Pagel,⁷³⁴ majd Lesky,⁷³⁵ újabban pedig Charles B. Schmitt⁷³⁶ vizsgálatai egyértelműen bizonyították, hogy Harvey egész életében Arisztotelész személyének és munkásságának híve volt. Kifejezetten Arisztotelész követőjének vallja magát a *De generatione animalium* (1651) praefatiójának végén, valamint a mű elméleti részében. Ez a munka arisztotelizmussal átszőtt metodológiával készült tanulmány. A 16. század végi – 17. század eleji reneszánsz-arisztotelizmus jegyében született, mely különösen Paduában volt elfogadott, ahol maga Harvey is tanult. Metodikai leírásai sok párhuzamosságot mutatnak Zabarella fejtegetéseivel, illetve általában is az itáliai arisztotelizmussal, ami nem áll távol Schegk, Taurellus irányzatától, ahogy az Tomitanusnál is olvasható. A *De generatione animalium* előszava pedig lényegében annak a logikai metódusnak rövid összefoglalása, amit Paduában ismert meg. Ezt adaptálta speciálisan anatómiai-fiziológiai kutatásaihoz. Mint tudjuk, Harvey idején ezek a Zabarella-féle tanok igen befolyásosak és elterjedtek voltak. Schmitt arra is rámutat, hogy a reneszánsz Arisztotelész-tradíciója nagyobb mértékben befolyásolta a kora újkor tudományát, mint azt eddig vélték.

A késői humanizmus-koraújkor orvosai között különösen Harvey az, akinek munkássága teoretikusan Arisztotelészhez kapcsolódik. Egyidejűleg azonban új kvantitatív és kísérleti eljárásokra, s nem utolsósorban az experienciára alapozza munkásságát. Saját megfigyeléseit mindig a tradicionális tanok fölé helyezi. Önmagát – Kopernikuszhoz és Keplerhez hasonlóan – az antik arisztotelészi természettudomány beteljesítőjének tekinti. A

---

⁷³³ Jöcher: id. m. IV. 1246.

⁷³⁴ Pagel, W.: The reaction to Aristotle in seventeenth century biological thought. In: Pagel, W. (ed.): Science, medicine and history. London, 1953.

⁷³⁵ Lesky, Erna: Harvey und Aristoteles. Sudhoffs Archiv 41 (1957) 289 ss.

⁷³⁶ Schmitt, Charles B.: Studies in Renaissance philosophy and science. London, 1981. 190 ss.; Schmitt, Charles B.: William Harvey und der Renaissance-Aristotelismus: Betrachtungen zu der „Praefatio” und zu „De generatione animalium” (1651) I C.

„tudományos tapasztalat”, az *experientia* fogalma Zabarellától származik.⁷³⁷ Szerinte Arisztotelész egész episztemiológiájának középpontjában a tapasztalat áll.

A tudományos tapasztalat Zabarella által kifejtett, Arisztotelészen alapuló formája a *sensus et ratio*, valamint a *sensus et experientia* minden tudományos igazságkeresés előfeltétele ez (nihil est in intellectu, quod non prius fuit in sensu) mégpedig úgy, ahogyan az emlékezetben perzisztál („*ex multiplici memoria experientia*”), amint azt Harvey maga is írja.⁷³⁸ Az arisztotelészi metodológiát Lesky még a *De motu cordis*-ban is kimutatta.

A Harvey írásaiból és munkásságából levezethető Arisztotelész-kép azonban lényegesen eltér attól a még a 17. század több egyetemén is prelegált dogmatikus, késő skolasztikus Arisztotelész-képtől, amit Taurellus, Schegk, Zabarella és a páduai iskola egyaránt támadott. Harvey maga még tovább megy, amikor azt mondja, hogy minden tudományos megismerés eredetileg spekuláció és csak a kísérlet által igazoltan fogadható el. Ez egybehangzik mind Zabarella, mind Taurellus felfogásával.

A medicina oktatásában is visszhangra talál Zabarella tudományfelosztása elméleti (*disciplinae contemplativae*) és gyakorlati (*disciplinae practicae*) részre. Ez a felosztás a dolgok arisztotelészi elkülönítéséből indul ki: a dolgok „szükséges” és „contingens” komponensből állnak.⁷³⁹ Zabarella szerint mindegyiknek megvan a maga metódusa.⁷⁴⁰ Az elméleti tudományok a szintetikus metódus szerint (*ordo compositus* vagy *progressivus*), míg a gyakorlati diszciplínák az analitikus metódus (*ordo resolutivus*) szerint járnak el. Zabarella a praktikus tudományok közé sorolja a logikát, így lehet ez a filozófia mellett a medicina instrumentuma is. Csak a fizikát, matematikát és a metafizikát tekintette tisztán elméleti tudománynak. Az arisztoteléiánus Zabarella szerint, mesterének megfelelően, a tudomány csak azokkal a dolgokkal foglalkozhat, amelyek léteznek. Következésképpen olyan dolgokat, amelyek nincsenek, nem tárgyalhat. Ezért például olyan fogalmaknak, mint *vacuum* vagy *infinitum*, nem lehet helyük az igazi tudományban. Ezt Zabarella így fejtette ki: „*Privativa (értsd negativa) autem non entis cognitio est cognoscere ipsum non esse et falsam proportionem falsam esse, quam cognitionem dari non negaret Aristoteles: propterea in libris physicorum docuit infinitum et vacuum non dari*”. A *progressio ad infinitum* nem a

⁷³⁷ Schmitt, Charles B.: Experience and experiment. Comparison of Zabarella's view. In: Studies in Renaissance (id. m.)

⁷³⁸ Pagel, W.: William Harvey's biological ideas. Basel, 1967. 14 ss.

⁷³⁹ Arisztotelész: Nikomakhoszi etika III.6.

⁷⁴⁰ A metodika kérdéséhez lásd Petterson id. m. 213. A szintetikus és analitikus módszer eredeti kérdését lásd Galénosz: De methodis I.3. A logika filozófiához tartozásáról lásd: Calov: Tractatus novus de methodo docendi et disputandi. In: Scripta philosophica. Wittembergiae, 1673. Zabarella methodusára vonatkozóan lásd: Mikkeli, Heikki: Zabarella and medicine. In: Daniel, A. – Di Liscia et al. (eds.): Method and order in Renaissance philosophy of nature – The Aristotle Commentary tradition. Ashgate, 1997.

reneszánsz filozófiai gondolata. Zabarella az orvosi fakultásokon gyakran, a páduai egyetemen pedig rendszeresen előadott könyvnek, az *Analytica posterior-nak* a kommentálásában nagyjából azoknak az orvosoknak az irányát követi, akik teljesen egyetértenek Arisztotelésszel ebben a kérdésben. Fejtegetései és magyarázatai helyenként Averroes kommentárjával mutatnak hasonlóságot. Ez a gondolatmenet azonban a továbbiakban nem segített sem a fizikának, sem a medicinának. Itt jött ismét segítségül az újplatonizmus, a hypothesis adta lehetőségekkel, amint azt már Jean Fernel írásaiban is felismerhetjük. Különösen a *De abditis causis* című munkájának fogalmi struktúrája tükrözi az újplatonizmus befolyását. Úgy tűnik, az eklektikus arisztoteléanus Zabarellától sem áll távol az újplatonizmus világa.⁷⁴¹

Az arisztotelizmus dominanciája ellenére sem jelentéktelen ebben a korszakban az újplatonizmus befolyása a medicina teóriájára. A 16. században és a 17. század első felében folyamatosan uralkodó eklektikus arisztotelizmus és a lassan az egyetemekre is beszivárgó újplatonizmus együttesen képezi az előadott „új” filozófiát, ha az újplatonizmus a curriculumban expressis verbis nem is jelenik meg.

Irodalma ennek sem csekély. Az újplatonizmus hatása azonban Zabarellát illetően alig, Taurellus és Tomitanus munkásságára vonatkozóan pedig egyáltalán nem ismert és még feltárára vár.

---

⁷⁴¹ Vö. Schultheisz Emil: Filozófia a humanizmus kori orvosi stúdiumban. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 158–165. (1997–1998) pp. 139–184.; Schultheisz, Emil: Schulphilosophie in der Ausbildung der Ärzte in Renaissance-Humanismus. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 210–213. (2010) pp. 5–26.; Schultheisz Emil: Medicina a reneszánsz egyetemen. Tankönyv és curriculum. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 149–157. (1995–1996) pp. 19–56.

Spätmittelalterliche Medizin in Ungarn⁷⁴²

Die Entstehung und Begründung der mitteleuropäischen Städte, also auch der ungarischen, im hohen und späten Mittelalter führte sehr bald zu ihrer Ausbildung zu einer neuen politischen Macht. Diese historische Veränderung ist aber nur die obere, noch heute messbare Schicht einer tiefergreifenden sozialen Umformung des gesamten Lebensstils. Dies gilt durchwegs für alle Städte ob sie frei waren oder einem geistlichen oder weltlichen Fürsten gehörten. Während die Setzung des Stadtrechts häufig auf den Tag bestimmt werden kann (des Ofner Stadtrechts z. B. 1242), vollzieht sich die soziologische Ausformung für den historischen Betrachter fast unsichtbar. Das Quellenmaterial, besonders aus dem spätmittelalterlichen Zeitraum ist jedoch in solcher Fülle überliefert, dass zumindest für einige Lebensbereiche exakte Angaben zu gewinnen sind, welche Angaben dann – mutatis mutandis – auch auf andere, mit weniger Textüberlieferung beschenkte Länder bezogen werden können. Im allgemeinen ist diese Fülle der Quellen für die europäischen Städte und Länder zutreffend, nicht im gleichem Masse aber für Ungarn, wo die Türkenbelagerung und die späteren recht häufigen Kriegseignisse einen nicht minderen Teil der schriftlichen Überlieferung verwüstete. So hat die mittelalterliche Fachprosa – welche im Gegensatz zur Dichtung, zur religiösen und historischen Literatur – die praktische Seite des Lebens beschreibt, eine ganz besondere Bedeutung auch in der Medizingeschichte Ungarns. Die meisten Texte dieser Art stammen aus dem 15.-ten Jahrhundert.⁷⁴³

Historiographisch kann allerdings eine Blüte des Medizinalwesens in Ungarn schon angefangen von der Staatsgründung um 1000 n. Chr. – die Tätigkeit von Leibärzten lässt sich gar bis in 11.-te Jahrhundert zurückverfolgen, besonders aber in 13.-ten Jahrhundert nachgewiesen werden.

Der Geist des 13.-ten Jahrhunderts – mit dem Anfang der klassischen Medizin in Ungarn – war ein in die Zukunft weisender, ein – gestatten Sie mir den vielleicht etwas anachronistisch klingenden Ausdruck – avantgardistischer. Dieser Avantgardismus schliesst natürlich auch Dinge mit ein, die sich in der Folge als Bremsklötze im Getriebe erweisen

---

⁷⁴² Forrás: Schultheisz, Emil: Spätmittelalterliche Medizin in Ungarn. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 44–48. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent: Schultheisz, Emil: Spätmittelalterliche Medizin in Ungarn. (Medieval Medicine in Hungary). In: Proceedings of the XXIII International Congress of the History of Medicine. London 2–9 September 1972. Vol. 2. London, 1974. pp. 1048–1051.

⁷⁴³ Eis, G.: „Fachprosa des Mittelalters“, in Deutsche Philologie im Aufriss. Hg. v. w. Stammler. 2. Bd. Berlin, 1954. pp. 1633–1688.

sollten, sei es die orthodoxe Scholastik, sei es Astrologie und Magie, bzw. Alchemie. Aber für den Historiker der Wissenschaften und der Medizin im speziellen ist das Mittelalter doch in erster Linie „das Saatgebiet des Wachstums der Moderne“ wie Dampier es bezeichnet hat.⁷⁴⁴ Das Neue, das, was das 12.-te Jahrhundert noch nicht zu denken gewagt hatte, muss eine enorme Anziehungskraft für jederman – angefangen vom hochgebildeten Mediziner am Hofe, hinab zu den Feldscherern, Chirurgen gehabt haben. Wir finden den Geist dieses Neuen auch in allen Werken der Ärzte die in Ungarn ihr Beruf ausüben oder sich damit theoretisch befassen, was nicht immer das gleiche bedeutet. Es erübrigt sich an dieser Stelle auch nur einige ausführlich zu behandeln, da dies weit den Rahmen eines Vortrages sprengen würde (ich beabsichtige dies später in einer Monographie zu tun).

Allerdings muss ich hier darauf hinweisen, dass aus diesen medizinischen Schriften nicht nur vieles herauszuholen ist, was einer allgemeinen Gesundheitslehre des Mittelalters eingeordnet werden kann, sondern dass hier auch die Grundlagen einer „modernen“ Pathologie und nicht zuletzt einer auffallend progressiven Epidemiologie zu finden sind.

Der – bewusst etwas pauschal gewählte – Titel meines Vortrages ergab sich aus folgenden Fragestellungen:

(1) Gab es einen Unterschied in der Theorie der Ausbildung oder der medizinischen Praxis zwischen Ungarn und dem übrigen Europa im ausgehenden Mittelalter?

(2) Welchen Einfluss und in welcher Form hatten äussere Erscheinungen: der Staat, der Hof, die Kirche bzw. die historisch-politische Konstellation auf das Medizinalwesen des Königreichs Ungarn im behandelten Zeitalter?

(3) Welche enger begrenzbare Periode des ausgehenden Mittelalters kann als Prototyp betrachtet werden, um uns einen Einblick in die Entwicklung der Medizin in diesem Lande zu gewähren?

Erlauben Sie mir bitte mich zuerst mit der dritten Fragestellung auseinanderzusetzen und den Zeitabschnitt abzugrenzen, welcher mir zurückblickend typisch und in seinen Tendenzen zukunftsweisend für die Medizin – und die Wissenschaften im allgemeinen – in Ungarn erscheint. Dieses Zeitalter ist die Wende vom 14.-ten zum 15.-ten Jahrhundert bzw. der Anfang des 15.-ten Jahrhunderts, „der Herbst des Mittelalters“, wie Huizinga es schön bezeichnet. Dieses zeitliche Abgrenzung der Thematik, die eigentlich sowohl scholastische, spätscholastische, wie auch frühhumanistische Strömungen einschliesst, scheint zur Beurteilung besonders günstig zu sein, denn wie das von Johannes Bühler in seiner „Kultur

---

⁷⁴⁴ Dampier, W. C.: Geschichte der Naturwissenschaft in ihrer Beziehung zu Philosophie und Weltanschauung. Wien – Stuttgart, 1952. p. 121.

des Mittelalters“ hervorgehoben wird, vermag „nur eine Beobachtung die alle Elemente, die des Mittelalters, des Frühhumanismus und der Frührenaissance gleichermassen ins Auge fasst... die treibenden Kräfte der letzten Jahrhunderte des Mittelalters richtig zu erkennen...“⁷⁴⁵

In Ungarn ist diese Periode die Herrschaft des Königs Siegmund aus dem Hause Luxemburg, später (1410–39) in Personalunion in dem Deutsch-Römischen Reich Kaiser. Und damit sind wir gleichzeitig auch zur zweiten Frage, nämlich der untrennbaren Verwobenheit von Staat, Kirche und Universität und zu deren Zusammenhang mit der Medizin angelangt, die ihre Prägung aus den spezifisch nationalen Tendenzen von Ort und Zeit erhielt, trotzdem sich nicht aus den übernationalen Wissenschaften trennt, wie das weiterhin – in Beantwortung der ersten Frage – zu zeigen versucht wird.⁷⁴⁶

Die mittelalterliche Staatsmacht beruht auf der Person des Herrschers. Es hat wohl kaum einen Herrscher gegeben, der derart inmitten der geistigen Situation seiner Zeit gestanden hätte, als Siegmund von Luxemburg. Seine Person repräsentierte damals die grösste weltliche Autorität der europäischen Kulturgemeinschaft. Die übernationale Bedeutung dieses Herrschers ist auch im Bezug zu den Wissenschaften – inklusive Medizin – und Kultur nicht zu unterschätzen, wie auch schon sein Zeitgenosse der Magister Johannes Carion schreibt: „er ist ein weiser geleerter und frommer Fürst gewesen...“ An seinem Hofe betätigten sich Jahrzehnte hindurch viele der namhaften Ärzte.⁷⁴⁷

Die Gesetzgebung erschien damals in der Form königlicher Privilegien und der Herrscher übt persönlich die vollziehende und rechtsprechende Macht aus. Die kleinsten Massnahmen werden noch gegen Ende des Mittelalters „ad mandatum domini imperatoris“ oder „de comissione propria domini regis“ getroffen, nicht selten auch in medizinischorganisatorischer Relation. Es standen z. B. schwere Strafen auf solche Vergehen, wie „versalzen bröt“ oder ähnliche, was wir heute als Gewerbehygiene nennen würden.⁷⁴⁸

An der Ausübung dieser höchsten Macht nimmt der Herrscher immer wieder jene in Anspruch, die er in seiner unmittelbarer Umgebung vorfindet, die höheren Beamten seines Hofes und die Familiares, darunter viele Ärzte, die nicht selten einen hohen Rang als Kirchenfürsten oder Hofbeamten bekleiden. Mit der persönlichen Regierung und vor allem mit dem domanialen Gepräge des Staatshaushaltes hängt es zusammen, dass der königliche Hof ein beweglicher Hof ist, welcher sich abwechselnd in den verschiedenen Teilen des

⁷⁴⁵ Bühler, J.: Die Kultur des Mittelalters. Stuttgart, 1954. p. 281.

⁷⁴⁶ Seidler, E.: „Die Spätscholastik im Urteil der Medizingeschichte“. = Sudhoffs Archiv, 1964, 48. p. 300.

⁷⁴⁷ Chronica durch Magister Johannes Carion vleissig zusammengezogen. Wittenberg, 1532. p. 125.

⁷⁴⁸ Eckermann, K.: „Studien zur Geschichte des monarchischen Gedankens im 15. Jh.“, in Abh. zur mittleren und neueren Geschichte, Heft 73.

Landes aufhält. Dies gibt die Möglichkeit den Hofärzten sich wenigstens richtungsweisend – wenn auch nur selten in praxi – im ganzen Lande zu betätigen und damit Wesen und Lehre im medizinischen Bereich zu beeinflussen.⁷⁴⁹

Auch die bekannt häufigen und langen Auslandsreisen des Königs von Ungarn haben ihre medizinhistorische Quellenbedeutung.⁷⁵⁰ Der Chronist des Konzils von Konstanz Ulrich von Rychenthal berichtet über die Doctores der Medizin Mathias von Tyrnau und Simon Clostein – beide Ungarn – die als Begleiter des Kaisers und Representanten der von Siegmund in seiner ungarischen Residenzstadt Obuda gegründeten Universität Sigismundeaana am Konzil erschienen. Auch zwei andere Ärzte, Magister Siegfried von Degenberg und Doctor Johann Stock begleiteten den Kaiser nach Konstanz.⁷⁵¹

Magister Siegfried strebte ein Pfründe im Stift Heilsberg an. Nach dem Tode des Luxemburgers finden wir ihn als Propst zu Vysehrad, gleichzeitig nahm ihn König Albrecht II. im Mai 1438 unter die Familiares und als Leibarzt auf.⁷⁵² Johann Stock langjähriger Leibarzt des Kaisers war anfangs Propst von Ofen, später in der Zips. Er berief die kirchengeschichtlich bemerkenswerte Synode von Leutscheu (1460) ein. Wie aus einigen, in der Universitätsbibliothek Budapest befindlichen medizinischen Handschriften von Stock ersichtlich, war er auch als Arzt im theoretischen Sinne nicht unbedeutend. Solche Ärzte – ich könnte noch eine Anzahl weiterer Namen, wie Christian von Prachatitz, László Demédy, Doctor der Medizin und Bischof in Nyitra u. a. m. erwähnen – prägten das Bild der Medizin dieser Periode in Ungarn.

Der Herrscher verwendet Hofleute – obzwar es sich manchmal nur um einen ad hoc Auftrag, „durante nostro beneplacito“ handelt – die in einem feudalen oder kirchenrechtlichen status – bei den meisten Hof und Leibärzten ist dies der Fall, – zu ihm stehen und aus verschiedenen Staaten stammen, ohne Unterschied bei der Verwaltung seiner Staatsangelegenheiten. Dieser Umstand erscheint uns umso bedeutungsvoller, als bei den Hofärzten die Aufgaben des Staatsmannes von denen des Mediziners bzw. Geistlichen auffallend häufig in einer Person wahrgenommen werden. Als Beispiel möchte ich nur ganz kurz auf die Person von Albicus (1360–1427) hinweisen. Siegmund Albich, Doctor der

---

⁷⁴⁹ Herrlinger, R.: „Die sechs Res non naturales in den Predigten Bertholds von Regensburg“. = Sudhoffs Archiv, 1958. 42. pp. 27–39.

⁷⁵⁰ Rychenthal, Ulrich von: Consilium von Constenz (sic!) 1483. p. 146b.

⁷⁵¹ Altmann, W.: Die Urkunden Kaiser Sigmunds. Regesta Imperii XI, Innsbruck, 1896/97. p. 227 ff. – Aschbach: Geschichte der Wiener Universität I, S. 602. – siehe auch; Kühnel, H.: „Die Leibärzte der Habsburger bis zum Tode Kaiser Friedrich III“. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. II. (1949) p. 20.

⁷⁵² Schultheisz, Emil: Die Ärzte des Kaisers Siegmund aus dem Hause Luxemburg. In: Die ganze Welt ein Apotheken. Festschrift für Otto Zekert. Herausgegeben von Sepp Domandl. Wien, 1969. Notring der Wissenschaftlichen Verbände Österreichs. p. 210 ff. (Salzbürger Beiträge zur Paracelsusforschung 8.)

Medizin und beider Rechte, der seine Studien in Prag und Padua absolvierte, war zuerst Leibarzt des Königs Wenzel von Böhmen und Erzbischof von Prag, flüchtete nach den Hussitenkämpfen nach Buda (Ofen) geriet an den Hof von Siegmund als Arzt und Kanzler des Königs. Die Bedeutung und Verbreitung seiner Werke zeigt der Umstand, dass drei von ihnen unter den ersten medizinischen Wiegendrucke in Mitteleuropa zu finden sind: 1. *Praxis medendi*, 2. *Regimen pestilentiae* und das wichtigste, 3. *Regimen hominis seu vetularius* (alle drei erschienen in Leipzig 1484 bei Marcus Brand). Bedeutend ist auch die Zahl seiner hinterbliebenen Handschriften, von denen ich drei in den vergangenen Jahren veröffentlicht habe.⁷⁵³

Dass die ärztliche Betreuung im spätmittelalterlichen Ungarn nicht nur im Zusammenhang mit der Wirkung der Hofärzte bzw. bloss der untergeordneten Chirurgen betrachtet werden kann und soll, beweist die relativ grosse Zahl der Stadtärzte. Viele Städte halten sich schon im 14–15-ten Jahrhundert einen gemeinsamen Physikus, dessen Honorar sei zusammen bestreiten. Die nicht geringe Zahl der gebildeten Ärzte mit abgeschlossenem Universitätsstudium, deren wissenschaftlich-literarischer Nachlass vom ganz hohen Niveau, das Hospitalwesen, das Stadtarztsystem, das Bestehen einer Medizinischen Fakultät an der Universität der Residenzstadt Obuda (Altofen), lässt die Schlussfolgerung ziehen, dass meine erste Frage ganz gewiss positiv beantwortet werden darf.⁷⁵⁴

Und wenn Paul Diepgen über die Bedeutung des Spätmittelalters als „eine sehr beachtenswerte, für den Fortschritt wichtige Phase in der Entwicklung der Weltmedizin“ schreibt, so hat auch die Medizin des spätmittelalterlichen Ungarns hier ihren Platz.⁷⁵⁵

---

⁷⁵³ Schultheisz, Emil: Über die Werke des Albicus. Ein Beitrag zur spätmittelalterlichen medizinischen Handschriftenkunde. = *Janus* 49 (1960) Heft 4. pp. 221–234.; Ders., Ein spätmittelalterliches medizinisches Handschriftenfragment. = *Archiv für Kulturgeschichte* 42 (1960) No. 2. pp. 231–238.

⁷⁵⁴ Duka, N.: Zur Frühgeschichte des Stadt- und Amstarztwesens. = *Wiss. Z. Univ. Halle XVII* (1968) p. 507.

⁷⁵⁵ Diepgen, P.: Die Bedeutung des Mittelalters für den Fortschritt der Medizin. In: *Essays on the History of Medicine*. Zürich, 1924. pp. 99–120.

Ugo Benzi (1360 k. – 1439) egy középkori filozófus és orvos⁷⁵⁶

Dean Putnam Lockwood kötetének ismertetése

A latinista és történész Lockwood – akinek résztanulmányai a középkor medicináját kutató orvostörténészek előtt nem ismeretlenek – ebben a kimerítő monográfiában a későközépkor egyik nagyhatású és jelentős orvos-tudósának, Ugo Benzinek (az irodalomban többnyire Hugo Senensis, ill. Hugo de Siena néven szerepel) életét és munkásságát tárgyalja. A nyomtatásban megjelent művek, s a Benziről írott munkák kritikus feldolgozása, nagy levéltári anyag és a világ számos könyvtárában őrzött eredeti kéziratok felhasználása egy valóban nagyszabású, történelmi adataiban megbízható, filológiai is kifogástalan művet eredményezett, mely Ugo Benzi életművén kívül a kort, s annak tudományos életét is bemutatja.

Lockwood munkájának középpontjában az az általa megtalált kézirat áll, mely Ugo Benzi egyetlen, igazán hiteles életrajzát adja. A „Vita Ugonis” kezdetű kéziratot a ferrarai Biblioteca Communale őrzi. Ennek a humanista szellemben és stílusban írt biográfiának a szerzője Ugo mester egyik fia, Socino. Maga is orvos, az olaszországi humanizmus egyik kevésbé ismert képviselője. (Másik fia, Francesco a ferrarai egyetemen tanít, az orvosi fakultás 1450-ből származó katalógusa említi.)

Ez az életrajz már csak azért is figyelmet érdemel, mert egyike a legelső autentikus orvos-életrajzoknak. A „Vita Ugonis” alapján, sok egyéb forrással kiegészítve bontakozik ki előttünk egy nagyhírű későközépkori orvos élete, kor társai által is nagyra értékelt orvosi működése, valamint irodalmi munkássága. Az egyes mozzanatokat sohasem magukban, mindig a korral és a kortársakkal való kapcsolataival együtt tárgyalja a szerző.

Benzi, a briliáns eloquentiájú szónok és közkedvelt orvos Itália leghíresebb egyetemén tanít. 1399-ben Páviában tanár, 1412-ben Bolognában kápráztatja el szellemes argumentációja tanártársait és hallgatóságát, 1420-ban a páduai egyetemen tart előadásokat a medicina és a természetfilozófia tárgyköréből. Következő állomása Firenze, majd 1430-tól ismét Páduában találjuk az akkor már egész Európában nagy hírű tudóst. Öreg napjait Ferrarában tölti, itt is halt meg 1439-ben.

---

⁷⁵⁶ Forrás: Schultheisz Emil: Ugo Benzi – egy középkori orvos és filozófus. Dean Putnam Lockwood: Ugo Benzi, Medieval Philosopher and Physician, 1376–1439. University of Chicago Press, Chicago, 1951. XVI. 441, 1. (Könyvism.) = Orvosi Hetilap 102 (1961) No. 26. pp. 1237–1238.

A tudománypolitika intrikái szülővárosában Benzit sem kímélik, ez adja magyarázatát, miért nem keresi fel többé Sienát, ahová pedig több ízben visszahívják, különösen a ferrarai zsinaton való eredményes nyilvános szereplése után.

A XV. század medicinája, melynek Ugo Benzi egyik jellemző képviselője, a ma orvosa számára nehezen közelíthető meg. A skolasztikus módszer bizonyos formái megkötöttséget is jelentett, melyben néha nem könnyű megtalálni a szerző eredeti gondolatait. Az a teoretikus-literális medicina azonban, melynek középpontjában az antik klasszikusok munkáinak konzerválása és interpretálása, az arab mediátorok műveinek szubtilis, minuciózus kommentálása állott, teret engedett a józan empiria szárnyára is. A későközépkori orvosi irodalmat analizálva, bizonyos kettősség észlelhető: a skolasztikus kommentárok, filológiai akribiával szerkesztett antik, valamint arab szövegkiadások mellett ott találjuk a mindennapos orvosi gyakorlat számára írott „consilia”-kat és „regimen”-eket. Miután az irodalmi vonatkozásban néha bizony kissé sznob utókor (főleg a romantikus XVIII–XIX. század) figyelmét a nagy nevek, Hippokrates, Galenus, Avicenna., Rhazes etc. kötötték le, a későközépkor jelentős orvosai csak mint e tekintélyek kommentátorai nyertek elismerést a régebbi orvostörténeti irodalomban, míg saját önálló munkáikat alig méltatták figyelemre. Csak ezeknek a forrásoknak gondos feltárása és értékelése adhat majd igazi képet e korszak medicinájáról.

A későközépkor kiemelkedő orvosíróinak ezekben az önálló, tekintélyeket ugyan idéző, de nem egyedül ezeken alapuló műveiben számos eredeti, előremutató gondolattal találkozunk, amint arra Diepgen, Sigerist, Artelt és mások rámutattak.

A szerző imponáló kritikai felkészültséggel igyekszik a nagy anyagot ebből a szempontból is feltárni. A szövegkritikai rész 15 fejezetét ennek szenteli.

Ugo Benzi munkái közül a következők a jelentősebbek: „In Aphorismos Hippocratis et commentaria Galeni resolutissima expositio” (Velence, 1498; Ferrara, 1493), „Super quartam Fen primi canonis Avicennae praeclara expositio” (Velence, 1485, 1495, 1517; Pávia, 1496), „Il tres libro microtechni Galeni luculentissima expositio” (Velence, 1523). Teljesen önálló művei: „Consilia saluberrima ad omnes aegritudines” (Bologna, 1482; Velence, 1518) és az igen népszerű „Trattato utilissimo circa 10 regimento o la conservazione della sanitada” (Milano, 1481, 1507), mely később „Regole della sanità e natura de cibi” címmel jelent meg (Turin, 1618, 1620).

Benzi műveinek legelőbb, a mai orvost is érdeklő része a „Consilia”. Az a több mint száz középkori kazuisztika, melyet Lockwood a függelékben most, négyszáz év múltán újra kiadott, bepillantást enged a későközépkor orvosának gyakorlatába, s részben e gyakorlat gondolkodásába.

Egy további fejezetben Benzi egész irodalmi munkásságát vizsgálja a szerző, összehasonlítva valamennyi fellelhető kéziratot a nyomtatásban megjelent művekkel. Kitűnik e részből, hogy mily nagy óvatossággal lehet csak felhasználni a XV–XVI. század nyomtatott műveit. Mint a szerző kimutatja, feltűnő sok a lényegbevágó eltérés az eredeti kéziratok és a későbbi edíciók között. Ez is azt bizonyítja, hogy a középkori orvosi irodalom megismeréséhez elengedhetetlen a kézírt források tanulmányozása, nem lehet csak a korai nyomtatványokra támaszkodni. Ebből a szükségességből fakadt Lockwood könyvének függeléke is, mely Benzi szövegeit adja közre.

Nem kétséges, hogy ez a könyv hézagpótló mű, mind az életrajzot, életművet és korszakot festő munkát, mind pedig a szövegkiadásokat, különösen az eddig ismeretlen „Vita Ugonis”-t illetően.

Ha az olvasónak mégis van egy kevés hiányérzete, úgy ez arra vezethető vissza, hogy a könyvben hiába keressük a par excellence orvosi témák szakszerű megvilágítását. Benzi pl. behatóan foglalkoztatta a profilaxis és a prevenció kérdése. Ennek bővebb kifejtése, a modern felfogással való egybevetése adná meg a munka különleges orvostörténeti értékét. Ugyanez vonatkozik a diagnosztika, patológia, etc. problémáira is.

A kérdés ilyen irányú megközelítésére a szerző természetesen nem is vállalkozhatott, nem lévén orvos. Az általa feltárt anyag azonban lehetővé teszi, hogy az orvostörténész feltétlenül megbízható szövegek alapján vonja le végső következtetéseit.

Cusai Nicholas (1401–1464) és az orvosi gondolkodás⁷⁵⁷

Cusai Nicholas korának kreatív gondolkodója és nagyon produktív írója volt. Teológiai témájú írásai mellett Cusanus nevét a középkori gondolkodásra gyakorolt, jelentős befolyása is ismertté teszi. Sokoldalú gényusa befolyást gyakorolt államra és törvénykezésre csakúgy, mint a metafizikára, az asztronómia, a filozófia és általában a természettudományok fejlődésére. Cusanus munkái korának tudósai között széles körben ismertek voltak. Így hát nem meglepő, hogy Jan Baptist van Helmont (1577–1644) későbbi kísérletei és gondolkodásmódja nagy hasonlóságot mutatnak azokkal a gondolatokkal, melyeket Cusa *Idiota de staticis experimentis* című munkájában olvashatunk. Az Idiota négy könyvből áll: *De sapientia* (két kötet), *De mente* és *De staticis experimentis*. A munkát a szerző 1450 szeptemberében fejezte be. Az Idiota négy kötete párbeszéd formájában íródott, amelyben Cusa gondolatait az Idiot, avagy polgár (ma úgy mondanánk: laikus) fogalmazza meg, válaszként az Orátor kérdéseire.

Az Orátor és Laikus között zajló párbeszéd stílusát, valamint az Orátor és a Laikus gondolatai közötti különbség feltárulása során megszerezhető ismereteket jól példázza egy későbbi, angol nyelvű fordításból származó idézet (William Leake megbízásából, London, 1650).

A *De staticis experimentis*-ben foglaltak vezették 1570-ben John Dee-t, az ismert tudóst, amikor elismerően szólt arról, hogy Cusai Nicholas felhasználja a mérleget kvantitatív mérései során. Később, 1614-ben, Santorio Santorio (1561–1636) Cusa művétől ihletve írta meg a *De statica medicinant*. Stephen Hales (1677–1761) ugyanezen tradíciókat viszi tovább a *Vegetable Statics* című művében (1727), amely a későbbi, kétkötetes *Statical Essays* (1738) című összefoglaló műnek is részét képezi. Ez utóbbi az első, angol nyelvű, összefoglaló jellegű növényélettani értekezés.

Cusa, a skolasztikusokhoz szólva hangsúlyozza az okozati összefüggések és a logika fontosságát az Isten, a világegyetem és az embert körülvevő világ tanulmányozása során. A metafizikában különbséget tesz logikus értelem és intellektus között.

A fizikai világ megközelítésében a logikus gondolkodás a bölcsesség elérésének alapja. A megfigyelés és mérés nagyon fontosak, ezek az emberi értelem etalonjait kell alkossák.

---

⁷⁵⁷ Forrás: Schultheisz Emil: Cusai Nicholas és az orvosi gondolkodás. In: A Semmelweis Orvostudományi Egyetem jubileumi emlékkönyve. (1769–1994). Szerk.: Bécsi Antal, Fekete György, Huszár György, Karasszon Dénes, Molnár László, Monos Emil, Rixer András, Schultheisz Emil, Tahin Emma, Walton Gusztáv. Bp., 1995. SOTE. pp. 36–37.

Az értelem és a kísérletezés cusai összekapcsolása később egy latin szójátékban köszön vissza:

„Azt gondolom, nincs, és nem is volt oly tökéletes ember, aki ne alkotott volna elképzelést az értelemről, ahogyan azt én tettem, és eszerint az értelem minden dolgok fel- és megmérése; úgy gondolom, ezt Mens a Mensurando-nak, azaz a mérésekből táplálkozó értelemnek nevezhetjük”.

Amint korábban említettük, Cusa természettel kapcsolatos filozófiai megfigyeléseit a THE FOURTH BOOKE CONCERNING STATIC EXPERIMENTS; OR EXPERIMENTS OF THE BALLANCE című műben foglalta össze.

*

Az értekezés a vizelet és vér fajsúlyával foglalkozik, különböző földrajzi területekről származó, különböző életkorú egészséges egyénekben és betegekben, majd a gyógyászatban hasznos „növények, növénytörzsek, levelek, gyümölcsök, magvak és levek” taglalásával folytatódik. Ezt követik a pulzusszám meghatározására vonatkozó utasítások: a vízórárt használva, „mialatt egy fiatal pulzusa százat üt”, a kifolyt víz mennyiségét mérve az eltelt idő meghatározható. Ezzel a módszerrel a pulzusszám tekintetében „megismerhetők a különbségek fiatal és öreg, beteg és egészséges között, minek nyomán tudásunk a betegségről gyarapszik”. A szerző szerint, hasonló módon, különbségek mérhetők a légzésszám tekintetében különböző életkorban és állapotokban, továbbá, ezek a mérések kiegészíthetők a világ más részeiről származók vizsgálatával. Ezt követően a szerző a különböző anyagok, fafélék, olajok, folyadékok, fémek, drágakövek fajsúlyát és a mágneses erő mérését taglalja.

A XIII. századot követően Nyugat-Európa intellektuális fejlődése lelassult – állapítja meg Garrison. Ugyanakkor, Dampier szerint ebben az időszakban az emberi intellektus folyamatos változáson ment keresztül és nyomon követhetők a különböző szellemi áramlatok, melyek a reneszánsz gondolatvilágában teljesedtek ki.

A reneszánsz mint irányzat, nem korlátozódik a művészetekre. A reneszánsz orvoslás alapjait egyrészt a logikai analízis, másrészt bizonyos empirikus tanulmányok képezik. A reneszánsz gondolkodói, miután a merev skolasztikus gondolkodás kereteit túllépték, felhasználták a skolasztikus módszerek nyújtotta tudást és gyakorlatot. A sorsuk megszabta kereteken belül megfigyeléseik mindinkább arra a következtetésre vezették őket, hogy a

természet logikailag megközelíthető elvekre épül, és a megfigyeléseket magyarázó logikus hipotéziseikből fakadó következtetések kísérletesen igazolhatók. A skolasztika önmaga tanította meg, hogyan lépjük túl a skolasztikus gondolkodás kereteit.

Ennek az értekezésnek a célja, hogy rámutasson néhány publikáció és irodalmi adat fontosságára, amelyek megrajzolják a késő középkor és a reneszánsz tudományos fejlődését, egy olyan korszakét, mikor a mérhető adatok lassan kiszorították a leíró jellegű tényezőket az orvosi gondolkodásból. Ezek a változások megalapozták a modern medicina születését a XVII. században.

Úgy tűnik, el kell fogadnunk, hogy Cusai Nicholas a modern orvosi gondolkodás megteremtője, ő, aki a precíz mérések bevezetésével van Helmont kísérletes gyakorlatát 150 évvel előzte meg.

On the Beginnings of Quantitative Thinking in Medicine⁷⁵⁸

Nicholas of Cusa and the Idiot

*Die Geschichte der einzelnen Wissenschaften ist mir für
das genauere Verständnis ihres gegenwärtigen Standes
immer sehr wichtig erschienen. Viele wissenschaftliche
Ideen sähen anders aus, wenn der menschliche Geist andere
Wege zu ihnen eingeschlagen hätte.*
Louis de Broglie

Personally, I am convinced that clinical and theoretically non-clinical medicine did not develop quite separately, but followed a nearly common path. This was particularly true for the period I shall call the „classical background period” of modern, partly experimental, medicine both in clinical and non-clinical disciplines.

It is generally known that non-clinical medicine is the same as experimental medicine.

Experimental medicine may be said to have evolved during the Renaissance. But the predecessor is Herophilos (300 BC). Markellinos writes as follows: „Herophilos placed such a great faith in the frequency of the pulse as a reliable symptom that he constructed a clepsydra with a capacity corresponding to the normal pulse beat at each age. In visiting patients he set up the clepsydra and felt the pulse of feverish, then the more the pulse beats exceeded the normal number by the time the clepsydra was filled, all the more was the pulse accelerated, according to his explanations, that is to say the more or less was the fever”.⁷⁵⁹

⁷⁵⁸ Forrás: Schultheisz, Emil: On the Beginnings of Quantitative Thinking in Medicine. Nicholas of Cusa and the Idiot. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 121–126. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent: Schultheisz, Emil: On the beginnings of quantitative thinking in medicine (Nicholas of Cusa and the Idiot). In: History of Physiology. Proceedings of the 28th International Congress of Physiological Sciences (Budapest, 1980). Ed.: Emil Schultheisz. Bp., 1981. Akadémiai Kiadó – Pergamon Press. pp. 1–7. (Advances in physiological sciences. Vol. 21.) – A tanulmány másik szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Beginning of quantification in physiology. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 89–91. (1980) pp. 209–213.; Schultheisz, Emil: The beginning of quantification in physiology. = Clio Medica 17 (1982/83) No. 4. pp. 193–197. – Újraközlése: Schultheisz, Emil: The beginning of quantification in physiology. In: Schultheisz Emil: Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 65–69. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.)

⁷⁵⁹ Schöne, H.: Markellinos’ Pulslehre. Festschr. z. 49. Versamml. deutscher Philologen. Basel, 1907. p. 452. See also Magazis, G. et al.: Perspectives on physiological monitoring: Markellinos „On the pulse”. Cardiovasc. Res. 16, 83–109 (1978)

Nicholas of Cusa (1401–1464) was an extremely creative scholar and an excessively productive writer. Apart from theological writing, Cusanus is notable for his great influence on mediaeval thought. His versatile genius embraced law and government, metaphysics, astronomy, philosophy, and natural sciences. The works of Cusanus became widely known among the scholars of his age. Therefore it is not surprising that the subject of later experiments and the way of thinking of Jan Baptist van Helmont (1577–1644) are very similar to those found in *Cusa's Idiota de staticis experimentis*. The *Idiota* comprises four books: *De sapientia* (two books), *De mente*, and *De staticis experimentis*. This work was completed in September of 1450. The four volumes of the *Idiota* were written in dialogue form in which Cusa's opinions are expressed by the Idiot or citizen (i. e. the layman, in modern terms) in response to the questions posed by the Orator.

Both the style of communication between the Orator and the Idiot and the concept of the knowledge that could be gained by understanding the differences existing between Orator and Idiot are clearly revealed in the passage quoted from a later English translation of 1650 (printed for William Leake, London).

„AUTHOR. In the Roman FORUM or Market place, a certaine poore Idiot, or private man, met a very rich Oratour, whom courteously smiling he thus spoke unto.

ORATOR. How canst thou being an Idiot, be brought to the knowledge of thy ignorance?

IDIOT. Not by they bookes, but Gods books.

ORATOR. Which are they?

IDIOT. Those which he wrote with his own finger”.⁷⁶⁰

The Idiot claims that such a work would be most welcome, whereupon the Orator attests that no man could do better than the Idiot. Lack of enthusiasm keeps the Idiot from carrying out the work.

„ORAT. Tell me the profit of it, and the meanes how to doe it, and I will see what I myselfe, or some other, at my entreaty can doe at it.

ID. By the differences of Weights, I thinke wee may more truly come to the secret of things, and that many things may be known by a more probable conjecture”.⁷⁶¹

About 15 pages of arguments follow. Then the Orator continues:

„ORAT. These be fine things, but might not the same be done in Herbs, and all the kinds of woods, flesh, living creatures, and humars?

---

⁷⁶⁰ Cusanus, op. cit., p. 171.

⁷⁶¹ Ibid., pp. 171–172.

ID. In all I thinke. For weighing a piece of Wood, and then burning it throughly, and then weighing the ashes, it is knowne how much water there was in the wood, for there is nothing that hath a heavie weight but water and earth. It is knowne moreover by the divers weight of wood in aire, water and dyle., how much the water that is in wood, is heavier or lighter than clean spring water, and so how much aire there is in it. So by the diversity of the weight of ashes, how much fire there is in them: and of the Elemens may bee gotten by a nearer conjecture, though precision be always inattainable. And as I have said, of Wood, so may be done with Herbs, flesh, and other things”.⁷⁶²

The ideas deriving from the *De staticis experimentis* which led Jóhnn Dee (1570), the well-known scientist, to praise Nicholas of Cusa’s quantitative use of the balance,⁷⁶³ and later, in 1614, prompted Santorio Santorio (1561–1636) to write his *De statica medicina*.⁷⁶⁴ In the same tradition Stephen Hales (1677–1761) wrote his *Vegetable Staticks* (1727), later to form a part of his two-volume *Statical Essays* (1738), regarded as the first English treatise on plant physiology.⁷⁶⁵

Cusa essentially begins with the sceptical idea of the impossibility of attainment of perfect or complete knowledge on this earth, and the need for approaching truth by short, incomplete steps which are true as far as they go. These are his „conjectures” which nonetheless comprehend real knowledge, and are increasingly subject to accumulating experience, participating thus effectively in conceiving the truth as it is. For, in agreement with Plato (ca. 427–347 BC), he believed that „the knowledge which we have will answer to the truth which we have”.⁷⁶⁶ A natural development of this view was his doctrine of „Learned Ignorance”, that the more we learn, the more we come to a realization of our own real ignorance in the face of infinity.

Cusa objected on reason and logic to the scholastics in learning about God, the Universe, or the world around us. In metaphysics he makes a distinction between reason and intellect: Reason must think in opposites. A is either B or not B. A figure is either a circle or not a circle. A square is not a circle. To reason, a circle and a square are separate, yet as the

⁷⁶² Ibid., pp. 187–188.

⁷⁶³ Nicolai de Cusa Opera Omnia iussu et Auctoritate Academiae litterarum heidelbergensis ad codicum fidem edita. Ludovicus Baur, ed. Lipsiae, 1937. („Idiota” is in volume V.) See also: Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: The contacts of the two Dees and Sir Philip Sydney with the Hungarian physicians. In: Medical History in Hungary 1972. Bp., 1972. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum. pp. 97–112. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 6.); Deacon, R.: John Dee – Scientist, Astrologer and Secret Agent to Elizabeth I. London, 1968.

⁷⁶⁴ Santorio, Santorio: De statica medicina aphorismorum sectiones septem cum commentario Martini Lister. Lugduni Batavorum, 1703.

⁷⁶⁵ Hales, Stephen: Vegetable Staticks or, An account of some statical experiments... London, 1727. p. 376.

⁷⁶⁶ B. Jovett (ed.): The dialogues of Plato. Oxford, Vol. IV, p. 645 (Plato, Parmenides)

number of sides increases toward infinity, the difference between a polygon and circle disappears, and the law of opposites no longer holds, but a new law appears, the coincidence of opposites. This is an act of intellect. God is of course both Being and Non-Being, and the reconciliation of opposites in God gives the real validity to the whole argument.⁷⁶⁷

In the physical world, reason and logic represent the fundamental approach to wisdom. Observation and measurement are so important that they become practically the etalon of the human mind. This is expressed in the very first pages, which echo the words of a sermon of Johannes Tauler (ca. 1300–1361), one of the great German mystics (known as the “illuminated Doctor”), who had written that „The great masters of Paris read big books and turn the pages; this is good, but others read the living book where everything lives eternally and turn to the heavens and the earth...”⁷⁶⁸

Cusa’s association of the mind and measurement comes later on in the form of a Latin pun: „I think there is not, nor even was, any perfect man that did not frame some conception of the mind, such as it was I for my part, have a conception, that the mind is the bond and measure of all things, and I conjecture it is called *Mens a Mensurando*, the mind from measuring”⁷⁶⁹.

As mentioned before, Cusa’s observations on natural philosophy are contained in *The Fourth Booke CONCERNING STATICK EXPERIMENTS; OR EXPERIMENTS OF THE BALLANCE*.

A discussion of the value of measurement is presented under a whole range of situations. The weight of water is first considered, recalling Marcus Pollio Vitruvius (Roman architect and engineer of the 1st century BC) who, „writing of Architecture, bids us chuse such a place to dwell in, as hath light and airy waters, and avoid them places, whose waters are heavie and earthy”⁷⁷⁰. They continue with the specific gravity of blood and urine, in sickness and health, at various ages, and in different countries, then with medicinal „Herbs, Stocks, Leaves, Fruits, Seeds, and Juyces”⁷⁷¹. Then follow directions for counting the pulse, letting water run out of a clepsydra „whilest the pulse of a sound young man would stick an hundred” and weighing the water as a measure of time. By such a technique one might „come to the diversity of the pulse, in a young man, and an old man, in a sicke man, and a sound man; and so by consequent, to the truer knowledge of the disease”⁷⁷². In a similar manner the rate of breathing,

---

⁷⁶⁷ Hoffmann, E.: Nikolaus von Cusa. Zwei Vorträge. Heidelberg, 1947. p. 80.

⁷⁶⁸ Vetter (ed.): Die Predigten Taulers. Berlin, 1910. p. 421.

⁷⁶⁹ Cusa: op. cit., p. 59.

⁷⁷⁰ Ibid., p. 172.

⁷⁷¹ Ibid., p. 174.

⁷⁷² Idem.

according to the author, might be measured at various ages and in diverse infirmities, and additional studies might be made on man from different parts of the world. Then the author switched the topic to specific gravities of various substances, woods, oils, liquors, metals, and precious stones, and to the measurement of the magnetic force.

Later the Orator asks: „ORAT. There is a saying, that no pure element is to be given, how is this prov'd by the Ballance"? The Idiot replies:

„ID. If a man should put an hundred weight of earth into a great earthen pot, and then should take some Herbs and Seeds, & weigh them, and then plant or sow them in that pot, and then should let them grow there so long, untill hee had successively by little and little, gotten an hundred weight of them, hee would finde the earth but very little diminished, when he came to weigh it againe: by which he might gather, that all the aforesaid herbs, and their weight from the water. Therefore the waters being ingrossed (or impregnated) in the earth, attracted a terrestreity, and by the operation of the Sunne, upon the Herb were condensed (or were condensed into an Herb). If those Herbs bee then burn't to ashes, mayest not thou guesse by the diversity of the weights of all; How much earth thou foundest more then the hundred weight, and then conclude that the water brought all that? For the Elements are convertible one into another by parts, as wee find by a glass put into the snow, where wee shall see the aire condensed into water, and flowing in the glass. So wee finde by experience, that some water is turned into stones, as some is into ice; and that there is in some fountaines a hardening and petrifying vertue, which turnes the things that are put into them, into stone. For so say they, there is a certain water found in Hungary, which through the power of the vitriall which is in it, turneth Iron into Copper; for by such powers and vertues, it is manifest that the waters are not purely elementary but elementated".⁷⁷³

Finally the Idiot says: „Experimental knowledge requireth large writings, for the more they are, so much the more easily may wee come from the experiments, to the Art which is drawne from them".⁷⁷⁴

After the 13th century there was a pause in the intellectual development of western Europe as written by Garrison.⁷⁷⁵ Nevertheless, Dampier⁷⁷⁶ reported that there was a continual process of change in the intellectual outlook of mankind and we may trace throughout this period of transition the various systems of thought, which, when they met in full vigour, formed the great flow of the Renaissance.

---

⁷⁷³ Ibid., pp. 188–190.

⁷⁷⁴ Ibid. p. 191.

⁷⁷⁵ Garrison, F. H.: History of Medicine. New York, 1924. p. 197.

⁷⁷⁶ Dampier, W. C.: A History of Science. Cambridge, 1966. p. 97.

The Renaissance was not in the least confined to the arts. Medicine in the Renaissance has its roots in logical analysis as well as in certain empirical studies. Once they could overcome their rigid scholastic devotion, the scholars of the Renaissance applied the knowledge and experience the scholastic methods had taught them. They began observing within the confines of their faith that nature was consistent and intelligible and, when they had framed hypotheses by induction to explain their observations, they deduced consequences by logical reasoning which could be experimentally tested. Scholasticism had trained them to destroy scholasticism itself.

The aim of this paper has been to outline some of the literary data which came to shape the late mediaeval and Renaissance approach to scientific development in an era when qualitative elements were slowly replaced by quantifiable data in medical thinking. These efforts had laid the foundations of modern medicine during the second half of the 17th century.

Indeed, it seems that Nicholas of Cusa is really the initiator and actually the founder of basic medical thinking. By introducing precise measurement he preceded the experimental practice of van Helmont by 150 years!

Antonius Gazius (1461 k. – 1528)⁷⁷⁷

Hazánkban a humanizmus korában számos európai hírű tudós működött, közöttük sok olyan humanista, akiknek orvosi működése sem hanyagolható el.

Az irodalomtörténetben jól, az orvostörténetben viszont kevésbé ismert humanista orvos Antonius Gazius. Weszprémi ugyan a magyarországi orvosok közé sorolja,⁷⁷⁸ s Magyary-Kossa is tud hazai működéséről – bár csak néhány sorban említi Weszprémi alapján⁷⁷⁹ –, orvosirodalmi munkáit nem tárgyalják, orvosi felfogását, szemléletét nem interpretálják. Ugyanakkor filozófiai, asztronómiai, filológiai műveinek irodalma terjedelmes. Kiadatlan orvosi kéziratáról egyedül az irodalomtörténész, Récsey Viktor emlékezett meg.⁷⁸⁰ Nyomtatott műveinek az irodalom eddig csak címeit tartotta nyilván.

A humanizmus kora orvosi szemléletének megítélése szempontjából pedig egyáltalán nem érdektelen, hogy egy, az irodalomtörténet által nagyra értékelt humanista orvosi munkáiban milyen felfogás jut kifejezésre. Annál is inkább, mivel a modern orvostörténet a reneszánsz és humanizmus medicinájának régebbi, bizonyos mérvű túlértékelését revízió alá vette.

Antonius Gazius Paduában született 1461 decemberében. Szülővárosában elvégezte egyetemi tanulmányait – 1485-ben avatták az orvostudomány doktorává –, ugyanitt telepedett le gyakorló orvosként. Megfelelő praxis híján elhagyta Paduát.⁷⁸¹ A következő években Itália számos városában folytatott igen kiterjedt orvosi gyakorlatot, s rövidesen hírnévre tett szert. A századforduló idején ismét Paduában van, most azonban már az orvosi fakultás professzora.

Még paduai tanulmányai idején ismeretséget, majd bensőséges barátságot kötött a stúdiumait ott folytató Thurzó Zsigmonddal. Thurzó Zsigmond, a későbbi váradi püspök a humanisztikus műveltségű magyar főurak tipikus képviselője. A vele való ismeretség vezette később Gaziust Magyarországra is. Egyik kéziratának margináliái szerint 1497–1501 között

⁷⁷⁷ Forrás: Schultheisz Emil: Antonius Gazius. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 260–264. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Antonius Gazius. = Orvosi Hetilap 102 (1961) No. 52. pp. 2484–2486. – Kötetben: Schultheisz Emil: Antonius Gazius. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 195–198. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

⁷⁷⁸ Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. [Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia]. Harmadik száz. I. és II. tized. Ford.: Vida Tivadar. Bp., 1970. Medicina. p. 39.

⁷⁷⁹ Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 2. köt. Bp., 1929. Eggenberger. p. 529. (A Magyar Orvosi Könyvtár Társulat könyvtára 122.)

⁷⁸⁰ *Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungaria litterarum.* Ed St. Hegedüs. Bp., 1906. Akadémia. p. 125. skk.

⁷⁸¹ Ez az adat első biográfusától származik. Vö.: Vedova: *Biographia degli scriptori. Paduani*, 1832. p. 444.

idejét Padua és Velence között osztotta meg, több időt töltve Velencében. Hazánkba először 1511-ben jött, amint az ugyancsak egyik kéziratának Budáról szóló saját kezű széljegyzeteiből kiderül. Hogy azonban a magyar humanistákkal már ezt megelőzően is kapcsolatban állott, velük élénk levelezést folytatott, s munkáikat nagyra értékelte, az *'De conseruanda et proroganda senum vita'*⁷⁸² című kéziratának az akkori esztergomi érsekhez, Bakócz Tamáshoz intézett ajánlásából tűnik ki.

Másik magyar barátja Thurzó János, aki Krakkó polgármestere lett. Az ő társaságában jelenik meg Gazius Lengyelországban, ahol egy ideig Zsigmond király háziorvosa. Egykorú feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a lengyel királyt teljes sikerrel kezelte az akkor már valóban európai hírű orvos. Budára érkezésekor neve nem volt ismeretlen hazánkban, így nem volt meglepő, hogy udvari orvosként II. Ulászló környezetében találjuk.

Thurzó Zsigmond révén – aki aktív tagja a Dunai Tudós Társaságnak – kapcsolódik be a Sodalitas Litteraria Danubiana munkájába. A Konrad Celtis által Bécsben alapított társaságnak már az első években vannak magyarországi orvos tagjai, igaz, hogy azok olasz nemzetiségűek: Milio, a király orvosa, valamint Girolamo Balbi, Szathmári György püspök tudós titkára és orvosa. A Sodalitas Litteraria Danubiana magyarországi csoportja Celtis budai tartózkodása idején 1497-ben alakult meg, abban az időben, amikor a humanisták érdeklődési köre a természettudományok irányában is bővül. Ez az ébredő, egyelőre még nagyon humanisztikus színezetű természettudományos érdeklődés az antik és koraközépkori természettudósok műveinek újabb kiadásaihoz vezet. Plinius, Ptolemaiosz, Pomponius Mela s más természetkutatók írásainak új edíciója a bőséges kommentárokkal lehetőséget nyújtott az időszerű természettudományos kérdések megbeszélésére is. Az ilyen irányú érdeklődés pedig arra ösztönzi a humanista orvosokat, hogy klasszikus humanisztikus irodalmi munkásságuk mellett az orvosi irodalommal is behatóbban foglalkozzanak. A reneszánsz kezdetén az orvos humanisták egyedüli feladatukat abban látták, hogy az antik és középkori klasszikusok hiányos, az arab interpretátorok által sokszor torzított kéziratait a fáradtságosan felkutatott régebbi kéziratok, összövegek lehető legalaposabb, nagy filológiai felkészültséggel történő feldolgozása révén sajtó alá rendezzék. A hangsúly itt a precíz szövegkiadáson volt. Sok önállóságot a hozzáfűzött kommentárok sem képviseltek.

A századforduló után lassan megjelennek az önállónak szánt, de nagyjából még kompilatív jellegű orvosi munkák. Íróik még mindig inkább humanisták, mint természettudósok. Előkelő, magas állású személyiségek mellett betöltött orvosi pozíciójuk, mely klasszikus stúdiumaikhoz az anyagi bázist biztosítja, készteti legtöbbször arra, hogy a

---

⁷⁸² „Az idősek életének megővéséről és meghosszabbításáról”

középkori regimen sanitatisok szellemében értekezéseket írnak pártfogóik számára az életmód, diaetika, a betegségmegelőzés és gyógyítás kérdéseiről.

Ilyen jellegűek Antonius Gazius orvosi művei is. Legérdekesebb ránk maradt munkáját 1508-ban írta. A Thurzó Zsigmond váradi püspöknek ajánlott kézirat címe: *'De tuenda et proroganda viridi ac florida hominis iuventa Libellus quem Antonius Gazius Patauus Artium et Medicinae Doctorum omnium minimus ex uariis sapientium antiquorum collegit...'*⁷⁸³ Noha nyomtatásban nem jelent meg, mégis igen elterjedt. Egy példánya a neves humanista, Johannes Henckel tulajdonában volt.

A szerző humanista beállítottságának megfelelően a munkát egy, az ember természetéről írott, kifejezetten plasztikus értekezés vezeti be. A tulajdonképpeni orvosi rész a harmadik fejezetben kezdődik. Lényegében a munka egy makrobiotika, amelyet az orvosok a *'Regimen sanitatis salernitanum'*-ban írtak, és mutatis mutandis írnak. Ez a kézirat a középkori regimenektől csupán abban különbözik, hogy Gazius az egészségügyi szabályokat, az életmódra, a betegségek megelőzésére vonatkozó tanácsait – melyeknek forrásai kivétel nélkül a medicina klasszikusai, amire egyébként a cím is utal – nem a középkorban szokásos módon a *capite ad calcem* adja elő. Mindeme kérdéseket ő az egészséges ifjúság, a fiatalság megőrzésének, a korai öregedés elkerülésének szemszögéből tárgyalja. Fejtegetéseiben még a középkorban szokásos módon a „sex res non naturales” antik sémáját veszi alapul. A „hat nem természetes dolog” a Galenosi szisztematikából származik. Elnevezésük onnan ered, hogy noha nem tartoznak az emberi test természetes felépítéséhez – mint Galenos írja –, annak egészségben tartásához feltétlenül szükségesek. Ezek: a levegő, étel és ital, mozgás és nyugalom, alvás és ébrenlét, kiválasztás, kedélyhullámozás.⁷⁸⁴

Gazius nyomtatásban megjelent írásai szerkezeti felépítésében s elvi mondanivalóban sok hasonlóságot, nemegyszer egyezést mutatnak a tárgyalt kézirattal, illetve legelső munkájával, melynek az említett kézirat is egy *sub specie gerontologiae* írt változata. Ez az első könyv 1491-ben jelent meg Velencében. Címe: *'Florida corona quae ad sanitatis hominum conseruationem ac longaevam vitam producendam sunt necessaria'*;⁷⁸⁵ ma már bibliofil ritkaság. 1514. évi lyoni kiadását sok ezer dollárra értékelik.

⁷⁸³ „A virágzó emberi ifjúság megőrzéséről és meghosszabbításáról szóló könyv, Antonius Gazius paduai orvos és bölcsészdoktor sok, a régi szerzők különböző bölcsességeit tartalmazó írásaiból állította össze.” Feldolgozása megtalálható 'Antonius Gazius und die humanistische Medizin' című tanulmányomban, in: *Medizinische Wochenschrift* 15 (1961) Heft. 3. pp. 179–181.

⁷⁸⁴ A középkori élettani elméletre vonatkozóan lásd: Schultheisz Emil: Tankönyv és curriculum a középkori orvosi fakultáson. = *Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények*. Vol. 147–148. (1994) pp. 7–24.

⁷⁸⁵ „Virágzó koszorú, mely az ember egészségének megőrzéséhez és a hosszú élet biztosításához szükséges.”

Amit itt Gazius a helyes életmódról, egyes betegségek megelőzéséről, a profilaxis kérdéseiről általában ír nagyjából helytálló ugyan, de nem önálló. Ez a briliáns elokvenciával írt makrobiotika újat nem mond. Munkájában – s ez, ha az eredeti szövegeket teljes egészükben vizsgáljuk, a legtöbb humanista orvos ilyen jellegű művére is vonatkozik – több a spiritualisztikus-teológizáló elem, mint amennyivel a középkor orvosi kézírataiban valaha is találkozunk. A kézirat VII., VIII. és X. fejezete, a '*Florida corona*' és az '*Aerarium sanitatis*' több capitulusa bizonyítja, hogy a „Sacrorum Theologorum”⁷⁸⁶ tanúsága orvosi kérdésekben is „meggyőző” érvenként szerepel, miként az sok más humanista – Pier Paolo Vergerio, Balbi etc. – orvosi értekezéseiben is olvasható.

A maguk korában, de még a következő században is e művek kedveltek és elterjedtek voltak, azokat szívesen olvasták, tehát a korszellemnek megfelelték. Ezt igazolja számos kiadásuk, s emellett szól még az is, hogy a *Florida coronát* németre is lefordították (Augsburg, 1543). Humanista, különösen olasz származású orvos műve esetén ritkaság.

Az '*Aerarium sanitatis*' az előbbi könyv némileg módosított változata, szerzője halála után 1546-ban került Augsburgban kiadásra. Az iránta való kereslet oly nagy volt, hogy Antonius Gazius fia, a szintén orvos Simon Gazius, Thurzó Ferenchez címzett ajánlással kibővíttve, Paduában 1569-ben újra kiadta. Ezzel együtt jelent meg Antonius Gazius egy másik kis munkája az ételekről és italokról: '*De Vino et Cervisia*'.⁷⁸⁷ Ennek ajánlása szintén magyar emberhez, Thurzó Jánoshoz szól, akinek társaságában Gazius Magyarországon hosszabb időt töltött. Maga a dedikáció is klasszikus hangokat hallat. Atyja könyvének s a benne foglalt tanácsoknak hasznosságát az ajánlást író Simon Gazius Socrates híres mondásával indokolja: „vivere non ut ederent, sed edere ut viverent”.⁷⁸⁸

Az említetteken kívül Gaziusnak még négy orvosi munkája ismeretes.⁷⁸⁹

Ha a humanisták önálló orvosirodalmi munkásságát nem becsüljük túl, ez távolról sem jelenti azt, hogy ne értékelnénk kellőképpen a reneszánsz medicinájának, illetve egyes tudósainak szerepét az orvostudomány fejlődéstörténetében. Az anatómia csaknem ugrásszerű fejlődése önmagában is elég példája a XV. századi medicina jelentőségének. A XV. század végén az anatómiai könyvek évezredes sematikus rajzait új, realisztikus ábrák váltják fel. Jellemző azonban, hogy Leonardo da Vinci anatómiai rajzait – melyek kétségkívül a

⁷⁸⁶ „A szent teológiai írások”

⁷⁸⁷ „A borról és a sörről”

⁷⁸⁸ „Nem azért élünk, hogy együnk, hanem azért eszünk, hogy éljünk”

⁷⁸⁹ De somno et vigilia libellus (Basileae, 1539); Regulae universales curationis morborum (Basileae, 1565); Ratio euacuandi libellus (Basileae, 1540 és 1541); valamint egy kiadatlan kézírata a velencei Biblioteca Marcianában: „De perfecto medico...”.

legtermészetesebbek s egyben a legszebbek, minden addigit felülmúlóak – éppen a humanisták nem értékelték, mint ahogy tudományos feljegyzéseit is csak 200 év múlva adták ki.

A medicina a reneszánsz új realizmusától számos ösztönzést kapott. Az antik tanok fokozott receptioja azonban bizonyos fokban is hátrányosan befolyásolta az orvostudományt,⁷⁹⁰ az azonban nem kétséges – s ezt Gazius művei is igazolják –, hogy a klasszikusok autoritása jelentékenyen befolyásolta a humanista orvosok szemléletét.

---

⁷⁹⁰ H. E. Sigerist, a humanizmus medicinájáról ezt írta: „...der Humanismus verzögerte die Geburtsstunde der abendländischen Medizin wiederum um mehr als ein Jahrhundert” („...a humanizmus a nyugati medicina megszületését több mint egy évszázaddal késleltette”). In: *Essays on the history of medicine presented to Karl Sudhoff*. Zürich, 1924. p. 191. A kitűnő orvostörténész fenti megfogalmazása talán túl éles.

Antonius Gazius und die humanistische Medizin⁷⁹¹

Antonius Gazius ist zwar in der Geschichte der Medizin nicht unbekannt, doch wurde seine medizinliterarische Tätigkeit bis jetzt nicht besonders gewürdigt. Der Name *Gazio* ist in der Literaturgeschichte des Humanismus geläufig, während die Geriatrie ihn nicht vermerkt hat. Vedova⁷⁹² spricht ihm nicht viel Selbständigkeit zu, Hirsch⁷⁹³ gedenkt seiner nur in 13 Zeilen und die Lehr- und Handbücher der Medizingeschichte machen überhaupt keine Erwähnung von ihm.

In der langen Geschichte der Geriatrie bzw. Gerontologie – die ganz unbegründet eine „neue“ Wissenschaft genannt wird, wie das kürzlich von Lüth⁷⁹⁴ gezeigt wurde – sollte auch Antonius Gazius eine ihm gebührende Stellung einnehmen, zumal sich fast alle seine medizinischen Schriften in irgendeiner Weise mit dem Alter beschäftigen.

1461 in Padua geboren, hatte er sich dort nach Erlangung der Doktorwürde der Medizin 1485 als praktischer Arzt niedergelassen. Aber diese Stellung hat er wegen ungenügender Beschäftigung alsbald aufgegeben, und sich in der Folgezeit in mehreren Städten Italiens aufgehalten, wo es ihm gelang, sich einen großen Ruhm als Arzt zu erwerben, wobei er auch finanziell nicht zu kurz kam. In höherem Alter kehrte er in seine Heimat zurück, um sich ausschließlich der literarischen Tätigkeit zu widmen. Am 3. September 1530 ist er in Padua gestorben.⁷⁹⁵

Zwei seiner Werke wurden in Druck gelegt: „*Florida corona quae ad sanitatis hominum conservationem ac longaevam vitam producendam sunt necessaria*“, deren erste Ausgabe in Venedig 1491 erschien, und später unter dem Titel „*Aerarium sanitatis*“ wieder veröffentlicht wurde (Augsburg 1546). Wie sehr das Werk auch von den Gelehrten anderer Länder beachtet wurde, zeigt die frühe Ausgabe in Frankreich bei Gilbert de Villiers für Barthélemy Trot in Lyon 1514, auf dessen Titelblatt ein prächtiger Holzschnitt einer „blühenden“ Krone zu sehen ist. Im 16. Jahrhundert war das Werk ziemlich verbreitet. Eine Albucasis-Ausgabe z. B. (bei

⁷⁹¹ Forrás: Schultheisz, Emil: Antonius Gazius und die humanistische Medizin. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 69–75. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Antonius Gazius und die humanistische Medizin. = Medizinische Monatsschrift 15 (1961) Heft 3. pp. 179–182. – Újraközölve: Schultheisz Emil: Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 127–132. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.)

⁷⁹² Vedova: Biografia degli scrittori padovani, Padova, 1832. I, 444 ff.

⁷⁹³ Hirsch – Hübotter: Biographisches Lexicon der hervorragenden Ärzte, Berlin – Wien, 1930. II, 702.

⁷⁹⁴ Lüth, P.: Kurze Geschichte der Gerontologie und Geriatrie. Neue Zschr. f. ärztl. Fortbildung 48, 6, 509, 1959.

⁷⁹⁵ Vedova a. a. O. S. 447.

Henricpetri, Basel 1541), ein Sammelwerk, enthält außer „Chirurgia Albucasis“, einige für besonders wichtig gehaltene Werke des Rolandus, Rogerius, Constantinus Africanus und von Gazius: „Aerarium sanitatis“.

Die dürftigen Angaben der Lexika und seines Biographen Vedova sind mit folgenden Daten zu ergänzen: Schon während seiner Studienzeit in Padua machte er die Bekanntschaft, ja man kann sagen, er gewann die Freundschaft des damaligen Paduaner Studenten, späteren Bischof zu Várad in Ungarn, Siegmund Thurzo, der ein typischer Repräsentant des humanistisch gebildeten Hochadels war. Durch diese Bekanntschaft fühlte sich Gazio angeregt, Ungarn aufzusuchen. Daß er hier gut aufgenommen wurde, geht aus seiner Widmung an Thurzo in einer später näher zu besprechenden Handschrift hervor.

In den Jahren 1497–1501 hielt er sich, nach eigenen handschriftlichen Bemerkungen, in Venedig auf. Diese Randbemerkungen an einigen Handschriften des Gazio hat der ungarische Literaturhistoriker V. Récsey⁷⁹⁶ erst vor 60 Jahren entdeckt und mitgeteilt. Daß Gazio im Jahre 1511 in der Hauptstadt von Ungarn Buda (Ofen) tätig war, geht auch aus seinen Aufzeichnungen hervor. Die Behauptung von Récsey, wonach Gazio schon zur Zeit der Regierung des Königs Matthias Corvinus in Ungarn gewesen sein soll, ist nicht beweisbar und auch nicht wahrscheinlich. Allerdings läßt eine Widmung seiner – übrigens in der Medizingeschichte nicht bekannten, mit der „Florida corona“ nicht identischen – Schrift „De conservanda et proroganda senum vita“ an den Erzbischof von Esztergom (Gran) Thomas Bakócz de Erdöd auf rege wissenschaftliche Beziehungen mit der ungarischen gelehrten Welt schon vor seinem Aufenthalt in Ungarn schließen.

Ein anderer Freund aus Ungarn ist Johannes Thurzo, später Bürgermeister der polnischen Hauptstadt Krakau. In seiner Begleitung erscheint Gazio in Polen, wo er eine zeitlang Leibarzt des Königs Siegmund war, den er mit vollem Erfolg behandelt hatte.⁷⁹⁷

Als er nach Ungarn kam – die genaue Zeit seiner Ankunft ist nicht bekannt – hatte er schon einen nicht geringen Ruf als Praktiker. So erhielt Gazio eine Stellung am Hofe des Königs Wladislaw II. von Ungarn.⁷⁹⁸

Bedeutender als seine Tätigkeit am Hofe, ist seine Freundschaft mit dem Bischof Siegmund Thurzo, der zu dieser Zeit schon Mitglied der berühmten mitteleuropäischen Humanisten-Gesellschaft, der Sodalitas Litteraria Danubiana war. Die guten Beziehungen des Bischofs zu den Humanisten im Ausland Aldus Manutius, Hassenstein usw. blieben dabei

---

⁷⁹⁶ Récsey, V.: Über eine Handschrift des humanistischen Schriftstellers Anton Gazius (ungarisch). *Analecta Recentiora ad historiam renascentium in Hungaria*. Ed. St. Hegedüs, Budapest, 1906.

⁷⁹⁷ Ciampi: *Bibl. critica*, Firenze, 1834. I. 116.

⁷⁹⁸ Magyary-Kossa: *Ungarische medizinische Erinnerungen* (ungarisch). Budapest, 1931. III. 529.

unverändert, wie das auch aus einer Widmung von Aldus in der Ausgabe aus dem Jahre 1513 der *Epistolae* des Cicero ersichtlich ist. (Diese Edition erschien erst nach dem Tode von Thurzo.)

Die von dem berühmten Gelehrten Conrad Celtis in Wien gegründete Sodalitas Litteraria Danubiana war eine typische humanistische Gesellschaft mit dem Ziel der Förderung der Wissenschaften, insbesondere der Philosophie, die letzten Endes von platonistischen Anschauungen des Celtis bestimmt wurde. Auseinandersetzungen über medizinische Probleme lassen sich in diesem Kreise kaum nachweisen, obwohl viele der Mitglieder praktisch tätige Ärzte waren. Schon zur Zeit der Gründung in Wien findet man in Ungarn niedergelassene italienische Ärzte unter ihren Mitgliedern: der eine war der bekannte Milio, derzeit Leibarzt des Königs, der andere Girolamo Balbi, der eine Stellung als Leibarzt und Sekretär neben dem Bischof Georg Szatmári innehatte.⁷⁹⁹

Zur Zeit des Aufenthaltes von Celtis in Buda bildet sich 1497 eine ungarische Gruppe der Sodalitas Litteraria Danubiana. Die Gelehrten dieses Kreises zeigen schon ein größeres naturwissenschaftliches Interesse. Plinius, Ptolemaeus, Pomponius Mela werden neu aufgelegt, kommentiert, mit Ergänzungen versehen, was Gelegenheit zur Besprechung auch der neuesten naturwissenschaftlichen Probleme gab. Und nun erscheint auch ein medizinisches Werk, das Manuskript *„De tuenda et proroganda viridi ac florida hominis iuventa Libellus quem Antonius Gazius Patauus Artium et Medicinae Doctorum omnium minimus ex uariis sapientium antiquorum collegit et in Christi Jesu nomine feliciter incipit“*: Das Rubrum des ersten Blattes enthält die Widmung: *„Rmo in Christo patri ac Dno D. Sigismundo Episcopo Varadiensi Dignissimo Domino charissimo et observandissimo Antonius Gazius Patauus, Artium et Medicinae Professorum omnium minimus S. P quem commendatum humiliter dicit.“* Im Kolophon heißt es: *„... Librum hunc compleui die XVII. Aprilis currente anno salutiferae incarnationis 1508...“*

Obzwar die Handschrift nicht gedruckt wurde, scheint sie doch recht verbreitet gewesen zu sein. Ein Exemplar war im Besitze des Humanisten Johannes Hencke. Diese Handschrift kennt die Medizingeschichte nicht. Sie besteht aus 31 Kapitel.

Entsprechend der humanistischen Einstellung des Verfassers beginnt die Abhandlung mit einer philosophierenden Auseinandersetzung über die eigenschaften des Menschen, die ganz platonistisch betrachtet werden, wobei der Verfasser sich schon im Beginn auf das *Timaion* beruft. Die eigentliche medizinische Abhandlung beginnt im dritten Kapitel.

---

⁷⁹⁹ Weszprémi: *Succincta Medicorum Hungariae Biographia*. Lipsiae, 1774. III. 509.

Letzten Endes handelt es sich um eine Makrobiotik, also ein Regimen Sanitatis, wie es im Mittelalter üblich war. Nur daß Gazio die Gesundheitsmaßnahmen nicht a capite ad calcem bespricht, sondern unter dem speziellen Blickpunkt der Erhaltung der gesunden Jugend des Menschen. Es fehlen demnach einige, in den mittelalterlichen Gesundheitsregeln gewohnte Aufsätze über die Vorbeugung bzw. Behandlung von Krankheiten. Er benutzt aber, wie dies bei den Ärzten seit dem Mittelalter üblich ist, das antike Schema der „sex res non naturales“, die „sechs nicht natürlichen Dinge“, wobei über die anderen zwei Bereiche der biologischen Gegebenheiten, nämlich der „res naturales“ und „res praeter naturam“ kaum gesprochen wird. (Als „res naturales“ betrachtete man „die Fakten der Gesundheit des Körpers“.)⁸⁰⁰

Diese „sechs nicht natürlichen Dinge“ – zurückgehend auf die Systematik des Galen – werden so genannt, „weil sie zwar nicht zum Bau des menschlichen Körpers gehören, aber doch für die Erhaltung seiner Gesundheit unbedingt nötig sind“.⁸⁰¹

Was für die Gesundheit nötig ist, ist natürlich auch für die Erhaltung der Jugend unentbehrlich. Die sex res non naturales sind: Luft (aer), Speise und Trank (cibus et potus), Bewegung und Ruhe (motus et quies), Schlafen und Wachen (somnia et vigilia), Ausscheidung und Ansammlung der Säfte (excreta et retenta) und schließlich die Gemütsbewegungen (animi pathemata). Auf Grund dieser Einteilung, wenn auch nicht in der oben angeführten mittelalterlichen Ordnung, versucht Gazio die Maßnahmen zur Erhaltung der gesunden Jugend, also Vorbeugung eines frühen Alterns zu beschreiben. Sehr große Bedeutung wird der Prophylaxe von Krankheiten beigemessen, da Gesundheit eine Voraussetzung für die Erhaltung der Jugendfrische sei!

Die in mehreren Kapiteln eingehend besprochene große Bedeutung astronomischer Einflüsse für die Gesundheit des Menschen erscheint hier mehr naturwissenschaftlich begründet, als nur magisch. Das ist dem Einfluß der Werke von Galeotto Marzio und Regiomontanus⁸⁰² den bedeutendsten Vorläufern des Kopernikus (der ja bekanntlich auch Mediziner war) zu verdanken. Hypothesen, die – wenn auch in veränderter Form – heute noch fortleben. Man denke nur an den Einfluß kosmischer Strahlen und atmosphärischer Störungen auf das Vegetativum des gesunden und kranken Menschen.

Im allgemeinen ist zur Erhaltung der Jugendfrische eine nüchterne Mässigkeit ratsam: „Qui uoluerit corporis salutem conseruare et diu uitam prorogare de competenti sibi aere, super omni esse sollicitus“ (Cap. XIV). Was die Zeit des Alterns unter physiologischen Verhältnissen betrifft,

⁸⁰⁰ Eis, G.: Münzingers „Regimen etc.“ Med. Mschr. 14, 9, 604, 1960.

⁸⁰¹ Artelt, W.: Arzt und Leibesübungen im Mittelalter und Renaissance. Klin. Wschr. 9, 847, 1931.

⁸⁰² Kardos, T.: Das Zeitalter des Ungarischen Humanismus (ungarisch). Budapest, 1955. L. 489–90.

so wird von Gazio eine, man möchte sagen moderne, geomedizinischbiologische Anschauung vertreten, welche aber mittelalterlichen Ursprungs ist. Ebenfalls im Cap. XIV schreibt Gazio, daß in nördlichen Ländern die Lebensdauer, dementsprechend auch die Jugend länger währt, als im Süden, „...nam in terra nigrorum, ut testatur Auicenna, senium aduenit in XXX annis...”

Was den Begriff des Greisentums anbelangt, geht aus den Darlegungen des Gazio hervor, daß nicht allein die Zahl der Jahre, vielmehr die Konstitution für das Zustandekommen der „Senectus” verantwortlich ist. Dieselbe Auffassung ist 200 Jahre später in den Werken des Morgagni zu finden, der auch keine Jahreszahl angibt, sondern für die „aetas decrementi” die „constitutio” für entscheidend hält, wie das von Grmek in seiner Studie gezeigt wurde.⁸⁰³

Die Mäßigkeit in seelischen und körperlichen Dingen, und in diesem Sinne also die Prophylaxe, steht im Mittelpunkt dieser Abhandlung: „... iuvenes hortantur qui uiuere cupiunt ut a noxis uoluptatibus abstineant, quae non solum animum et rationem deijciunt, verum etiam corpus langoribus tradunt et ante diem suam senectute conficiunt occiduntque” heißt es in Cap. XV, während im Kapitel XVIII davon die Rede ist, daß „Ira, tristitia et his similibus... ante diem suam senescere faciunt...”

Daß die Grundbedingung zur Erhaltung der Jugend die Gesundheit selber ist, hält Gazio für natürlich (Cap. IV). In dieser Beziehung wird den Ärzten eine große Aufgabe gestellt.

Der feste Glaube an das göttliche Wirken in allen Geschöpfen der Natur führt zur Folgerung, daß der Arzt im Grunde nicht mehr vermag, als die gesunden Kräfte der Natur zu fördern und zu stärken, damit sie selbst die Heilung vollbringen. Ein typisch humanistischer Gedanke, welcher uns bei vielen der Ärzte-Humanisten begegnet.

Bei dieser Gelegenheit soll noch einiges über die Bedeutung des Humanismus für die Entwicklung der Medizin gesagt werden.

H. E. Sigerist schreibt in seiner Abhandlung „Die Geburt der abendländischen Medizin” folgendes: „...der Humanismus verzögerte die Geburtsstunde der abendländischen Medizin wiederum um mehr als ein Jahrhundert”.⁸⁰⁴ Wenn auch die Medizin starke Impulse im Sinne des neuen Realismus aus der Renaissance erhielt, so war doch die Wiedergeburt griechischer Lehre und Wissenschaft von nicht geringem Nachteil für die Medizin. Die philologische Akribie hat zwar viele, von den Arabern entstellte Texte der Klassiker – der Griechen sowie Römer – richtig gedeutet, doch blieb die Autorität der Klassiker in noch größerem Maße bestehen.

Liest man das interessante Manuskript des Gazius, so wird deutlich, daß die humanistische Medizin wenig Sinn für die Empirie und noch weniger für das Experiment

---

⁸⁰³ Grmek, M. D.: Morgagni und die Greisenkrankheiten. Sudhoffs Arch. 44. 120, 1960.

⁸⁰⁴ Sigerist, H. E.: Essays on the history of medicine presented to Karl Sudhoff, Zürich, 1924. 191.

hatte. Empirisch festgelegte Tatsachen müssen mit Zitaten von Autoritäten bestätigt werden, wobei neben Hippokrates, Galen und den Arabern auch Augustinus nicht fehlen darf, aber die mittelalterlichen abendländischen Autoren der Medizin bleiben fast unerwähnt.

Was Gazio über die Vorbeugung des frühen, pathologischen Alterns und über die Erhaltung der Jugendfrische schreibt, ist im großen und ganzen stichhaltig, wie auch seine Ausführungen über die Prophylaxe aller Kritik standhalten. Die „Beweise“ aber, die aufgeführt werden, sind bloß scholastische Hinweise auf entsprechende Stellen der Klassiker und stammen teils aus dem Wissensgut der spätmittelalterlichen Medizin. Und dies findet sich nicht nur bei Gazio, es ist charakteristisch für die Medizin des Humanismus. Damit soll natürlich nicht gesagt werden, daß die Medizin im Zeitalter der Renaissance gar keine positiven Merkmale aufweist. Es wurden gegen Ende des 15. Jahrhunderts die tausend Jahre alten schematischen Illustrationen in den Anatomiebüchern durch neue, realistische Abbildungen ersetzt. Die anatomischen Zeichnungen des Leonardo, die schönsten und zugleich naturgetreuen wurden aber charakteristischerweise von der humanistischen Medizin nicht akzeptiert! Auch seine wissenschaftlichen Aufzeichnungen wurden erst mehr als 200 Jahre später veröffentlicht, worauf Ackerknecht hingewiesen hat.⁸⁰⁵

Gazio gibt eine schöne, gerontologisch ausgerichtete Makrobiotik mit humanistischer Eloquenz, doch begegnet man in dem Werk mehr spiritualistisch-theologisierenden Elementen, als in den Arbeiten der mittelalterlichen Ärzte je zu finden war. Das Zeugnis der „sacrorum Theologorum“ ist für Gazio – und für seine humanistischen Kollegen! – auch in Fragen der Medizin maßgebend, wie die Kapitel VII, VIII und X genügend illustrieren.

In der Kenntnis der Werke des Gazio möchte man dem schwedischen Medizinhistoriker Sten Lindroth in gewissen Fragen beistimmen, der die Medizin des Humanismus und der Renaissance folgendermaßen beurteilt: „*The science of healing at that time (nämlich im Humanismus) was on the whole reactionary, even more bound by authority than the scholastic science which it displaced...*“⁸⁰⁶ An anderer Stelle heißt es: „*The new medicine of the Renaissance did not lead to any advances of significance in the fields of either method or fact. With its literary preoccupation and reactionary tendencies it was directed backward, not forward.*“⁸⁰⁷

Wenn das auch nicht so strikt behauptet werden soll, so steht doch fest, daß die Renaissance in der Medizin nicht eine wesentlich neue Richtung bedeutet, sondern daß sie die Medizin des ausgehenden Mittelalters fortgesetzt hat.

⁸⁰⁵ Ackerknecht, E. H.: Die Medizin der Renaissance. In: Kurze Geschichte der Medizin, Stuttgart, 1959. 78.

⁸⁰⁶ Lindroth, Sten: Medicine and humanism during the renaissance. *Lychnos*, 1950–51, 180.

⁸⁰⁷ Lindroth, Sten: a. a. O. 181.

Untersucht man die Vorläufer dieser gerontologisch-makrobiotischen Handschrift des Gazio, so lassen sich – im Manuskript unerwähnt gebliebene – mittelalterliche Quellen in nicht geringer Zahl nachweisen. Ich möchte nur eine Handschrift des Siegmund Albich⁸⁰⁸ erwähnen. Das Manuskript ist ein typisches Gesundheitsregel mit Vorschriften zur Verlängerung des Lebens. Im wesentlichen sind die beiden Werke, das spätmittelalterliche von Albich und das zur Zeit der Renaissance entstandene des Humanisten Gazio, fast identisch. Nur steht bei dem nüchternen Albich die Empirie mehr im Vordergrund. Ein Verdienst des Gazio ist eben die Aufrechterhaltung des mittelalterlichen Regimen Sanitatis noch dazu *sub specie gerontologiae*!

Die Literatur der humanistischen Medizin offenbart keine neue Denkungsart und hat viel mehr Bindungen zu dem ausgehenden Mittelalter als zu der Medizin der folgenden Barockzeit. Man sollte der Medizin des Spätmittelalters mehr Aufmerksamkeit widmen, um die Medizin des Humanismus richtig zu beurteilen.

---

⁸⁰⁸ Manuskript XI. D. 10. fol. 143r–144v des Albicus im Klementinum zu Prag. Vgl. Über die Werke des Albicus. Von Emil Schultheisz, Janus 1961. Weitere Literatur über Albicus siehe G. Eis: Deutsche Zschr. f. Philologie, 1939, sowie Emil Schultheisz: Archiv für Kulturgeschichte, 42, 1960, 231 ff.

Giovanni Pico della Mirandolas (1463–1494) Bedeutung für die Medizin⁸⁰⁹

Die Literatur über den Einfluss der humanistischen Gedanken auf die Naturwissenschaften ist unübersehbar gross. Es genügt wenn ich mich auf Namen wie Castiglioni,⁸¹⁰ Garin,⁸¹¹ Kristeller,⁸¹² Cassirer⁸¹³ und Kardos⁸¹⁴ berufe. Etwas weniger bearbeitet sind jedoch die Beziehungen zwischen Humanismus und Medizin obwohl *Kardos* auch dieses Problem streift, während sich u.a. Castiglioni, Sigerist,⁸¹⁵ Diepgen⁸¹⁶ intensiver damit auseinandersetzen.

Pico della Mirandolas Einwirkung auf die Heilkunde der Renaissance findet indessen kaum Erwähnung. Diese, meiner Meinung nach nicht unbedeutenden Beziehungen zu skizzieren wäre die Aufgabe dieses Aufsatzes.

Die asketische, eigentlich weltfremde Auffassung des Lebens, wie sie von den Philosophen des frühen Mittelalters vertreten wurde, war für eine wissenschaftliche Medizin recht ungünstig. Der „Schuld und Sühne – Komplex“ in der Beurteilung des Krankheitsgeschehens und der Entstehung der Krankheiten drängte nicht zur Erforschung der Krankheiten. Pico und Valla brachten eine völlige Umwandlung in dieser Frage. Die Lust soll demnach nicht mehr etwas Verwerfliches bleiben. Im Gegenteil, sie soll nicht nur als das höchste Gut, sondern als das Gute schlechthin, als das erhaltende Prinzip alles Lebens, und damit als „Grundprinzip aller Werte erwiesen werden“.⁸¹⁷ Somit wird der Weg zur Beseitigung der Unlust, *ultima analysi* zur Heilkunde frei.

Die Selbstbejahung des Menschen ist es, die jetzt zugleich zur Weltbejahung wird: die Idee der „Humanitas“ gibt auch dem Makrokosmos – und darin dem Leben des einzelnen Menschen, des Mikrokosmos – einen Gehalt und Sinn. Und von hieraus lässt sich erst ganz

⁸⁰⁹ Forrás: Schultheisz, Emil: Giovanni Pico della Mirandolas Bedeutung für die Medizin. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 101–106. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Giovanni Pico della Mirandolas Bedeutung für die Medizin. In: L'Opera e il pensiero di Giovanni Pico della Mirandola nella Storia dell'Umanesimo. Convegno internazionale (Mirandola: 15–18 Settembre 1963). Firenze, 1965. pp. 405–411. – Újraközlve: Schultheisz, Emil: Giovanni Pico della Mirandolas Bedeutung für die Medizin. In: Schultheisz Emil: *Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról.* Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 143–146. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.)

⁸¹⁰ Castiglioni, A.: *The Renaissance of Medicine in Italy.* Baltimore, 1934.

⁸¹¹ Garin, E.: *Giovanni Pico della Mirandola. Vita e dottrina.* Firenze, 1937. – sowie ders. *Giovanni Pico della Mirandola.* Parma, 1963.

⁸¹² Kristeller, O. P.: *Studies in Renaissance Thought and Letters.* Rome, 1956.

⁸¹³ Cassirer, E.: *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance.* Leipzig – Berlin, 1925. p. 71.

⁸¹⁴ Kardos, T.: *A magyarországi humanizmus kora.* Budapest, 1955; und ders. *Giovanni Pico della Mirandola az ember méltóságáról.* = *Olasz Szemle*, 1942. 597 ff.

⁸¹⁵ Sigerist, H. E.: *Die Geschichte der abendländischen Medizin.* Zürich, 1924.

⁸¹⁶ Diepgen, P.: *Geschichte der Medizin.* Berlin, 1949. Bd. I.

⁸¹⁷ Valla, L.: *De voluptate Lib. III, cap. 9, op. fol. 977.*

die tiefe Wirkung verstehen, die die Platonische Akademie und sein jüngster Führer, Pico della Mirandola sowohl auf die grossen Künstler, wie auch auf die Wissenschaftler der Renaissance ausüben musste. Alle scheinbare Uniform – also auch die Krankheit – aus der Welt auszutilgen, alles Gestaltlose als der Gestalt teilhaft zu erkennen, dies ist nach Ficino und Pico die Summe der philosophischen Erkenntnis.⁸¹⁸

Alle Spekulation muss notwendig fehlgreifen, wenn sie ihren Blick bloss auf das Gestaltete heftet, statt sich in den Grundakt des Gestaltens selbst zu versenken. In der Medizin bedeutet das: sich nicht nur mit der Wahrnehmung der Symptome zu begnügen – was natürlich auch in der Therapie nur eine bloss symptomatische Behandlung zur Folge haben kann –, sondern sich mit dem „Grundakt“ auseinanderzusetzen, d.h. Pathologie, Anatomie und Physiologie zu studieren. Dass diese Richtung der medizinischen Forschung nicht gleich zu dieser Zeit seinen Anfang nahm, ist wohl natürlich.

Die Wissenschaft ist eigentlich eine zweite Schöpfung der Natur, die durch die Vernunft hervorgeholt wird, meinte Leonardo da Vinci.⁸¹⁹ Es muss also getrachtet werden mittels der Vernunft in den Grundakt, in die Funktion der Dinge einzudringen. Dem tatenlosen Zuschauer aber verschliessen sich die Tiefen des Lebendigen. Nur dem aktiv Suchenden eröffnen sich die Türen der Natur, nur der aktive Forscher hat Einblick in die Geschehnisse des gesunden und des kranken Lebens. Diese Art Aktivität setzt aber eine bis dahin ungeahnte Wertschätzung des Menschen, des menschlichen Geistes voraus. Giovanni Pico della Mirandola äussert sich betreffend dieser Frage imponierend kühn: „Die Wunder des Geistes sind grösser als der Himmel. – Es gibt nichts Grosses auf der Erde ausser dem Menschen, nichts Grosses im Menschen ausser seinem Geist und seiner Seele. Wenn Du zu ihnen aufsteigst, so steigst du über den Himmel hinaus...“⁸²⁰ Mitten in der strenggläubigen und sterngläubigen Welt bricht sich dieser Gedanke der Vernunft durch.

Vom Standpunkt der Medizingeschichte ist es nicht unbedeutend, dass Pico in seiner bekannten Rede, die seiner Verteidigung der Neunhundert Thesen in Rom als Einführung dienen sollte, das Thema von der Würde des Menschen in den Mittelpunkt stellt. Ohne einer Anerkennung der geistigen und leiblichen Würde des Menschen gibt es keine wissenschaftliche Heilkunde, nur Empirie und Magie. Die dem Menschen ureigene Willensfreiheit, wie das von *Pico* herausgestellt wird, ist vom medizinhistorischen bzw. psychiatrischen Blickpunkt besonders bemerkenswert. Gott schuf den Menschen „...damit Du dein eigener freier Bildner und Überwindner seiest und jedwede Form, die Du für dich

⁸¹⁸ Cf. Cassierer op. cit. p. 71.

⁸¹⁹ Leonardo da Vinci: Trattato della pittura, ed. Manzi, p. 38.

⁸²⁰ G. Pico Della Mirandola: In astrologiam, Lib. III, cap. 27. op. fol. 519.

erwählst, annehmen könntest...”.⁸²¹ Denn der Mensch erreicht seine Bestimmung erst dadurch, dass er, wie Pico es in seiner Rede ausspricht, zu seinem eigenem freien Bildner wird.⁸²²

In der Philosophie der Renaissance ist eine allmähliche Umbildung des für die Medizin so wichtigen Freiheitsproblems zu beobachten. Das immer stärkere Vordringen des Freiheitsprinzips ist von Cusanus über Ficino bis zu Pico zu verfolgen. Parallel damit entsteht der neue Naturbegriff. Dieser Naturbegriff führt uns dann wiederum zur Medizin hinüber.⁸²³ Für die Medizin des Humanismus war gerade der Neuplatonismus der eigentliche philosophische Grundbau. Auch in dieser Beziehung dürfen wir – wenn auch quasi indirekt – den Namen des Grafen von Mirandola mit der Heilkunde der Renaissance gemeinsam erwähnen.

Es wird getrachtet die Natur also „nach eigenen Prinzipien” zu begreifen. Das bedeutet mit anderen Worten, die Natur aus den in ihr liegenden Kräften und Dingen zu erklären. In der Medizin führt dieser Naturbegriff zu einem neuen Aufblühen der medizinischen Grundwissenschaften, in erster Linie der Anatomie. Nach jahrhundertelangem Stagnieren entwickelt sich nun die Anatomie zu einer bis dahin nie geahnten Höhe, zur Wissenschaft modernster Prägung. Das wissenschaftliche Werk eines Vesal ist aber unvorstellbar ohne dem – in der Philosophie der Renaissance entstandenen – „modernen” Naturbegriff. Hier findet man den Einfluss der Platonischen Akademie, insbesondere des Giovanni Pico auf die Medizin. Trotz tiefsten Glaubens und christlicher Mystik ist für Pico alle Weisheit, jede Philosophie „scientia sub lumine naturali”, eine göttliche, aber natürliche Illumination. Das ist vom Standpunkt der Medizingeschichte entscheidend und passt gut zum Menschenbild des Grafen.

Es ist gewiss kein Zufall, dass nach der Fülle der theozentrisch gerichteten philosophischen Werke des Spätmittelalters die Abhandlung Picos „Über die Würde des Menschen” folgendermassen beginnt: „Verehrte Väter! In arabischen Schriften habe ich folgendes gelesen. Man fragte einmal den Sarazenen Abdalas, was ihm auf dieser Welt, die doch gleichsam eine Schaubühne wäre, denn am bewunderungswürdigsten vorgekommen wäre. Darauf antwortete jener, nichts scheme ihm bewunderungswürdiger zu sein, als der Mensch”.⁸²⁴ Dass Picos diesbezügliche Gedanken dabei nicht bloss auf das Seelenleben des Menschen gerichtet sind, geht aus seinen weiteren Erörterungen hervor. In den Auseinandersetzungen über die philosophia tripartita weist er auf den Ausspruch „gnothi seauton” und meint: „Dieser fordert

---

⁸²¹ G. Pico Della Mirandola: *Oratio de hominis dignitate* (Op. fol. 314 ff.). Siehe auch J. Burkhardt: *Kult. der Renaissance* II. 73.

⁸²² „...sui ipsius quasi arbitrarius honorariusque plastes et fictor...” Cf. Cassirer op. cit. p. 102.

⁸²³ Siehe die Abhandlung über Pico von H. W. Rüssel zu Pico della Mirandas Werk *Ueber die Würde des Menschen* übertragen von H. W. Rüssel. Leipzig, 1940, nach der Gesamtausgabe der Werke Picos, Basel, H. Petri, 1557.

⁸²⁴ Ed. Rüssel p. 47.

uns auf und ermahnt uns zur Erkenntnis der ganzen Natur, deren Ruhepunkt wie ein Schwan die menschliche Natur ist”.⁸²⁵

Welche Wissenschaft könnte mittels der Erforschung der „menschlichen Natur” wie dies von Pico erfordert wird, in höherem Masse gefördert werden als eben die Heilkunde?

Die Entstehung dieses neuen Naturbegriffs bedeutet jedoch keineswegs, dass das naturwissenschaftliche Denken der Renaissance frei von jeder Magie und Mystik gewesen sei. Die Bemühungen der Humanisten, die „Wunder” verstandesmässig zu deuten – wie das auch von Ackerknecht hervorgehoben wird –, führten zu einem stärkeren Einblick in die Bedeutung der psychologischen Faktoren bei Krankheiten.⁸²⁶ Ein wenig verstandener psychologischer Mechanismus, vor 400 Jahren „Imagination” genannt und jetzt gewöhnlich als Suggestion bezeichnet, wurde als Entstehungs –, wie auch als Heilungsfaktor vieler Krankheiten erkannt. Zu den Autoren, die die Rolle der Imagination studierten, gehörte auch Pico della Mirandola.⁸²⁷ Die vorbehaltlose Behauptung, in der Renaissance habe man im grossen und ganzen Geistesranke lediglich als besessene gekannt, ist ein – leider weitverbreiteter – dogmatischer Irrtum.⁸²⁸ Damit aber gut vereinbart bleibt wiederum – und trotzdem! – das dämonologische Geistesgut des Neuplatonismus. Magie und Astrologie sind – wenigstens teilweise – mit dem Begriff der Natur im Denken der Naturphilosophen dieser Epoche gut vereinbar. Dass dabei Pico selbst scharf gegen die Astrologie Stellung nahm, ist bewundernswert.⁸²⁹

In der Medizin bedeutet diese Vereinigung von Magie und empirischer Wissenschaft eigentlich keinen nennenswerten Widerspruch, was wenigstens die klinisch-praktische Heilkunde anbelangt. Im Gegenteil, auf einer gewissen Stufe ebnet das magische Denken den Weg zur Entwicklung der psychologisch-psychiatrischen Einföhlung und damit zum Verständnis der Geisteskrankheiten.

Weder bei Bruno und Campanella, noch bei Pico lässt sich eine ganz scharfe Gränze zwischen Mythos und Wissenschaft, zwischen Magie und Philosophie ziehen. Der Fortschritt ist in der Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin niemals lückenlos kontinuierlich!

In der Renaissance macht sich aber eine starke Wendung zum Realismus hin bemerkbar. Es entsteht eine neue wissenschaftliche Auffassung, die sich später vom 16.

---

⁸²⁵ Ibid. p. 66.

⁸²⁶ Ackerknecht, E. H.: Kurze Geschichte der Medizin. Stuttgart, 1959. p. 81.

⁸²⁷ Ibid. p. 82.

⁸²⁸ Leibbrand, W.: Prolegomena zu einer Geschichte der Psychiatrie. Lissabon, 1959. sep. p. 5.

⁸²⁹ „Astrologia est fraus omnium pestilentissima si quidem illa ipsa est, quae philosophiam omnem corrumpit; medicinam adulterat ...” Joannis Pico Opera, Basileae 160: In astr. proemium p. 280.

Jahrhundert an mit wachsender Schnelligkeit weiterentwickelt. Die Wissenschaft gibt dem Menschen Macht über die Natur, und in jedem Jahrhundert unterwirft er sich weitere Naturkräfte. Nun wird der Kampf gegen Krankheit mit wissenschaftlichen Waffen geführt: der Arzt ist nicht länger Priester, auch nicht mehr ein blosser Handwerker, sondern ein Mann der Wissenschaft, der Humanitas. Doch die religiöse Medizin geht weiter bis in unsere Zeit. Wo die Wissenschaft versagt, wird auf ein Wunder gehofft.⁸³⁰

Die Entwicklungsgeschichte der Medizin im Humanismus lehrt uns: es gibt keine reine naturwissenschaftliche Medizin und auch die sogenannte „Renaissancemedizin“ darf nicht als eine revolutionär-naturwissenschaftliche neue Heilkunde betrachtet werden. Die Jahrhunderte andauernde Stagnation in der Medizin, oder anders gesagt, das Festhalten an der antiken und mittelalterlichen Tradition ist ja überhaupt keineswegs in Bausch und Bogen durch die Renaissance aufgelockert und in kritischer Neubeschäftigung überwunden worden. Es tut gut, wenn man in diesem Zusammenhang wieder einmal ganz generell an die, die Historiker seit einem halben Jahrhundert immer intensiver beschäftigenden Schwierigkeiten mit einer sowohl zeitlichen wie wesensmässigen klaren Abgrenzung der Renaissance nach vorn und hinten erinnert.⁸³¹

Zweifellos führt in gerader Linie die Entwicklung der Medizin von den Anfängen des Humanismus über Pico bis zur paracelsischen Heilkunde, und noch weiter darüber hinaus. Wir können Walter Pagel beistimmen, wenn er schreibt: „Es war der Neuplatonismus der Renaissance das geistige Klima, in dem seine (d.h. Paracelsus) Spekulationen gediehen“.⁸³² Das bezieht sich aber nicht nur auf die „Spekulationen“, sondern auch auf seine praktisch-klinische medizinische Denkweise.

So führt uns der Weg der Entwicklung im medizinischen Denken in nahezu ungebrochener Linie von Giovanni Pico della Mirandolas Philosophie zu den paracelsischen Gedanken und *Paracelsus* steht am Anfang der Entwicklung der modernen Medizin. Ich gehe also vielleicht nicht zu weit, wenn ich zum Schluss meines kurzen Referates die Meinung äussere: Giovanni Pico della Mirandolas Gedankengut trug Wesentliches zur Entwicklung der Theorie der Medizin bei.

---

⁸³⁰ Sigerist, H. E.: Die Heilkunst im Dienste der Menschheit. Stuttgart, 1954. p. 21.

⁸³¹ Siehe dazu J. Huizinga: Das Problem der Renaissance. Wiederabgedr. „Libelli“ Bd. 6. Tübingen, 1953. pp. 5–64. – sowie den Abschnitt in W. Artelt's Vortrag „Bemerkungen zum Stil der anatomischen Abbildungen des 16. und 17. Jahrhunderts“, Acta del XV Congr. Internat. de historia de la Med. Madrid – Alcalá, 1956. vol. I. Madrid, 1958. p. 393. – Artelt stellt hier die Frage, ob man nicht überhaupt in der Medizingeschichtsschreibung den ohnehin so problematischen und irreführenden Begriff „Renaissancemedizin“ aufgeben sollte.

⁸³² Pagel, W.: Das medizinische Weltbild des Paracelsus, seine Zusammenhänge mit Neuplatonismus und Gnosis. Wiesbaden, 1962. p. 120.

Die Bedeutung der Philosophie des Giovanni Pico della Mirandola für die paracelsische Medizin⁸³³

Die Ärzte sollen sich nicht wundern, dass die Natur mehr ist als ihre Kunst.

Denn was reicht an die Kräfte der Natur heran?

Wer in ihnen nicht bewandert ist, der beherrscht auch nicht die Heilkunst.

Paracelsus

Eine der wichtigsten Perioden wissenschaftsgeschichtlicher Interpretation ist die Transitionszeit vom Mittelalter zur Renaissance. Der säkularisierende Prozeß des modernen Denkens fängt mit dem Humanismus an.

Die Literatur über den Einfluß des humanistischen Gedankens auf die Naturwissenschaften ist unübersehbar groß. Es genügt, wenn ich mich auf Namen wie Castiglioni,⁸³⁴ Garin,⁸³⁵ Kristeller,⁸³⁶ Cassirer,⁸³⁷ Wightman⁸³⁸ berufe. Etwas weniger bearbeitet sind die Beziehungen zwischen Humanismus und Medizin, obwohl u. a. Castiglioni⁸³⁹ Sigerist⁸⁴⁰ und Diepgen⁸⁴¹ sich auch damit auseinandersetzen. Dem medizinischen Weltbild des Paracelsus und der paracelsischen Philosophie sind ganz bedeutende Werke gewidmet. Es soll hier besonders auf die Arbeiten von Pagel⁸⁴² hingewiesen werden.

Pico della Mirandola's Einwirkung auf die Heilkunde der Renaissance findet indessen kaum Erwähnung. Und doch sind im Gedankengut des Pico Keime der paracelsischen Philosophie zu finden. Wie auch im allgemeinen nicht unbedeutende Zusammenhänge zwischen der Philosophie des Grafen von Mirandola und der Medizin der Renaissance zu

⁸³³ Forrás: Schultheisz, Emil: Die Bedeutung der Philosophie des Giovanni Pico della Mirandola für die paracelsische Medizin. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 107–112. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Die Bedeutung der Philosophie des Giovanni Pico della Mirandola für die paracelsische Medizin. In: Festschrift 16. Paracelsustag. Internationale Paracelsus-Gesellschaft am 24. u. 25. September 1966 zu Salzburg zum 425. Todestag von Paracelsus. Salzburg, 1966. pp. 84–89.

⁸³⁴ Castiglioni, A.: The Renaissance Medicine in Italy. Baltimore, 1934.

⁸³⁵ Garin, E.: Giovanni Pico della Mirandola: Vita e dottrina. Firenze, 1937. – sowie ders. G. Pico della Mirandola. Parma, 1963.

⁸³⁶ Kristeller, O. P.: Studies in Renaissance Thought and Letters. Rome, 1956.

⁸³⁷ Cassirer, E.: Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance. Leipzig – Berlin, 1927. p. 71.

⁸³⁸ Wightman, W. P.: Science and the Renaissance. Edinburgh, 1962.

⁸³⁹ Castiglioni, A.: The Renaissance Medicine in Italy. Baltimore, 1934.

⁸⁴⁰ Sigerist, H. E.: Die Geschichte der abendländischen Medizin. Zürich, 1924.

⁸⁴¹ Diepgen, P.: Geschichte der Medizin. Berlin, 1949. Bd. I.

⁸⁴² Pagel, W.: Das medizinische Weltbild des Paracelsus. Seine Zusammenhänge mit Neuplatonismus und Gnosis. Wiesbaden, 1962. – sowie ders. An introduction to philosophical medicine in the era of the renaissance. Basel – New York, 1958.

finden sind, wie ich in einem Vortrag dies zu zeigen versuchte.⁸⁴³ In welcher Form uns die Gedanken des Giovanni Pico zu Paracelsus führen, soll im folgenden skizziert werden.

Die asketische, eigentlich weltfremde Auffassung des Lebens, wie dies von den Philosophen des frühen Mittelalters vertreten wurde, war für eine wissenschaftliche Medizin recht ungünstig. Der „Schuld- und Sühne-Komplex“ in der Beurteilung des Krankheitsgeschehens und der Entstehung der Krankheiten drängte nicht zur Erforschung der Krankheiten. Pico und Valla brachten eine völlige Umwandlung in dieser Frage. Die Lust soll demnach nicht mehr etwas Verwerfliches bleiben. Im Gegenteil, sie soll nicht nur als das höchste Gut, sondern als das Gute schlechthin, als das erhaltende Prinzip alles Lebens, und damit als Grundprinzip alles Wertes erwiesen werden.⁸⁴⁴ Somit wird der Weg zur Beseitigung der Unlust, *ultima analysi* zur Heilkunde frei. Die Selbstbejahung des Menschen ist es, die jetzt zugleich zur Weltbejahung wird: die Idee der „Humanitas“ gibt auch dem Makrokosmos – und darin dem Leben des einzelnen – einen Gehalt und Sinn. Und von hier aus läßt sich erst ganz die tiefe Wirkung verstehen, die die platonische Akademie und sein jüngster Führer Pico della Mirandola sowohl auf die großen Künstler, wie auch auf die Wissenschaftler der Renaissance ausüben mußten. Alle scheinbare Uniform – also auch die Krankheit – aus der Welt auszutilgen, alles Gestaltlose als der Gestalt teilhaft zu erkennen, dies ist nach Pico und Ficin die Summe der philosophischen Erkenntnis.⁸⁴⁵

Alle Spekulation muß notwendig fehlgreifen, wenn sie ihren Blick bloß auf das Gestaltete heftet, statt sich in den Grundakt des Gestaltens selbst zu versenken. In der Medizin bedeutet das: sich nicht nur mit der Wahrnehmung der Symptome zu begnügen – was natürlich auch in der Therapie nur eine bloße symptomatische Behandlung zur Folge haben kann –, sondern sich mit dem „Grundakt“ auseinanderzusetzen, d. h. Pathologie, Anatomie und Physiologie zu studieren. Daß diese Richtung der medizinischen Forschung nicht gleich zu dieser Zeit seinen Anfang nahm, ist wohl natürlich.

Die Wissenschaft ist eigentlich eine zweite Schöpfung der Natur, die durch die Vernunft hervorgeholt wird, meinte Leonardo da Vinci.⁸⁴⁶ Es muß also getrachtet werden, mittels der Vernunft in den Grundakt, in die Funktion der Dinge einzudringen. Dem tatenlosen Zuschauer aber verschließen sich die Tiefen des Lebendigen. Nur dem aktiv suchenden eröffnen sich die Türen der Natur, nur der aktive Forscher hat Einblick in die Geschehnisse

---

⁸⁴³ Schultheiss, E.: Giovanni Pico della Mirandas Bedeutung für die Medizin. In: *L'Opera e il pensiero di Giovanni Pico della Mirandola nella Storia dell'Umanesimo*. Convegno internazionale (Mirandola: 15–18 Settembre 1963). Firenze, 1965. pp. 405–411.

⁸⁴⁴ Valla, L.: *De voluptate* Lib. III. cap. 9. op. fpl. 977.

⁸⁴⁵ Cf. Cassirer op. cit. p. 71.

⁸⁴⁶ Leonardo da Vinci: *Trattato della pittura*, ed. Manzi, p. 38.

des gesunden und des kranken Lebens. Diese Art Aktivität setzt aber eine bis dahin ungeahnte Wertschätzung des Menschen voraus. Pico äußert sich betreffend dieser Frage imponierend kühn: „Die Wunder des Geistes sind größer als der Himmel. – Es gibt nichts Großes auf der Erde außer dem Menschen, nichts Großes im Menschen außer seinem Geist und seiner Seele. Wenn Du zu Ihnen aufsteigst, so steigst Du über den Himmel hinaus...⁸⁴⁷ Mitten in der strenggläubigen und sterngläubigen Welt bricht sich dieser Gedanke der Vernunft durch.

Vom Standpunkt der Medizingeschichte ist es nicht unbedeutend, daß Pico in seiner bekannten Rede, die seiner Verteidigung der Neunhundert Thesen in Rom als Einführung dienen sollte, das Thema von der Würde des Menschen in den Mittelpunkt stellt. Ohne einer Anerkennung der geistigen and leiblichen Würde des Menschen gibt es keine wissenschaftliche Heilkunde, nur Empirie and Magie. Die dem Menschen ureigene Willensfreiheit, wie das von Pico herausgestellt wird, ist vom medizinhistorischen bzw. psychischen Blickpunkt besonders bemerkenswert. Gott schuf den Menschen „... damit Du dein eigener freier Bildner and Überwindner seiest und jedwede Form, die Du für dich erwählst, annehmen könntest...“.⁸⁴⁸ Denn der Mensch erreicht seine Bestimmung erst dadurch, daß er, wie Pico es in seiner Rede ausspricht, zu seinem eigenen freien Bildner wird.⁸⁴⁹

In der Philosophie der Renaissance ist eine allmähliche Umbildung des für die Medizin so wichtigen Freiheitsproblems zu beobachten. Das immer stärkere Vordringen des Freiheitsprinzips ist von Cusanus und Ficin eben über Pico bis Paracelsus zu verfolgen. Parallel damit entsteht der neue Naturbegriff. Dieser Naturbegriff führt uns dann wiederum zur Medizin hinüber.⁸⁵⁰ Für die Medizin des Humanismus war gerade der Neuplatonismus der eigentliche philosophische Grundbau. Auch in dieser Beziehung dürfen wir – wenn auch quasi indirekt – den Namen des Grafen von Mirandola mit der Heilkunde der Renaissance und mit Paracelsus gemeinsam erwähnen.

Es wird getrachtet die Natur also „nach eigenen Prinzipien“ zu begreifen. Das bedeutet mit anderen Worten, die Natur aus den in ihr liegenden Kräften und Dingen zu erklären. Eine Auffassung, die bei Paracelsus auch zu finden ist!

In der Medizin führt dieser Naturbegriff zu einem neuen Aufblühen der medizinischen Grundwissenschaften, in erster Linie der Anatomie. Nach jahrhundertelangem Stagnieren

---

⁸⁴⁷ Pico della Mirandola: In astrologiam Lib. III. cap. 27, op. fol. 519.

⁸⁴⁸ Pico della Mirandola, G.: Oratio de hominis dignitate, op. fpl. 314 ff. – siehe auch Burckhardt, J.: Kult. d. Renaissance II. 73.

⁸⁴⁹ „...sui ipsius quasi arbitrarius honorariusque plastes et fictor ...“ cf. Cassirer op. cit. p. 102.

⁸⁵⁰ Siehe die Abhandlung über Pico von H. W. Russel zu Pico della Mirandas Werk: Über die Würde des Menschen, übertragen von H. W. Rüssel. Leipzig, 1940. nach der Gesamtausgabe der Werke Picos. Basel H. Petri, 1557.

entwickelt sich nun die Anatomie zu einer bis dahin nicht geahnten Höhe, zur Wissenschaft modernster Prägung. Das wissenschaftliche Werk eines Vesal ist aber unvorstellbar ohne den – in der Philosophie der Renaissance entstandenem – „modernen“ Naturbegriff. Hier findet man den Einfluß der Platonischen Akademie, insbesondere des Giovanni Pico auf die Medizin.

Trotz tiefsten Glaubens und christlicher Mystik ist für Pico alle Weisheit, jede Philosophie „scientia sub lumine naturali“, eine göttliche, aber natürliche Illumination. Das ist vom Standpunkt der Medizingeschichte entscheidend und paßt gut zum Menschenbild des Grafen, aber auch zu dem des Paracelsus. Das Reich des Paracelsus war gerade im Geistigen nur zum Teil fest mit dem Diesseits verbunden.

Gewiß ist es kein Zufall, daß nach der Fülle der rein theozentrisch gerichteten philosophischen Werke des Spätmittelalters die Abhandlung Pico's „Über die Würde des Menschen“ entstand. – Daß Pico's diesbezügliche Gedanken dabei nicht bloß auf das Seelenleben des Menschen gerichtet sind, geht aus seinen weiteren Erörterungen hervor.⁸⁵¹ In den Auseinandersetzungen über die philosophia tripartita weist er auf den Ausspruch gnothi seauton hin und meint: „Dieser fordert uns auf und ermahnt uns zur Erkenntnis der ganzen Natur, deren Ruhepunkt wie ein Schwan die menschliche Natur ist“.⁸⁵² Welche Wissenschaft könnte mittels der Erforschung der „menschlichen Natur“ wie dies von Pico erfordert wird, in höherem Maße gefördert werden als eben die Heilkunde?

Die Entstehung dieses neuen Naturbegriffs bedeutet jedoch keineswegs, daß das naturwissenschaftliche Denken der Renaissance frei von jeder Magie und Mystik gewesen sei. Die Bemühungen der Humanisten, die sog. „Wunder“ verstandesmäßig zu deuten, führten lediglich zu einem stärkeren Einblick in die Bedeutung der psychologischen Faktoren bei Krankheiten.⁸⁵³ Ein wenig verstandener psychologischer Mechanismus, vor 400 Jahren „Imagination“ genannt und jetzt gewöhnlich als Suggestion bezeichnet, wurde als Entstehungs-, wie auch als Heilungsfaktor vieler Krankheiten erkannt. Zu den Autoren, die die Rolle der Imagination studierten, gehörte auch Pico della Mirandola.⁸⁵⁴ Die vorbehaltlose Behauptung, in der Renaissance habe man im Großen und Ganzen Geistesranke lediglich als Besessene gekannt, ist ein – leider weitverbreiteter – dogmatischer Irrtum.⁸⁵⁵ Damit aber gut vereinbar bleibt wiederum – und trotzdem! – das daemonologische Geistesgut des Neuplatonismus. Magie und Astrologie sind – wenigstens teilweise – mit dem Begriff der Natur im

---

⁸⁵¹ Ed. Rüssel, pag. 47 ff.

⁸⁵² Ibid. pag. 66.

⁸⁵³ Ackerknecht, E. H.: Kurze Geschichte der Medizin. Stuttgart, 1959. p. 81.

⁸⁵⁴ Ibid. p. 82.

⁸⁵⁵ Leibbrand, W.: Prolegomena zu einer Geschichte der Psychiatrie. Lissabon, 1959. sep. p. 5.

Denken der Naturphilosophen dieser Epoche gut vereinbar. Daß dabei Pico selbst Scharf gegen die Astrologie Stellung nahm, ist bewundernswert.⁸⁵⁶ In der Medizin bedeutet diese Vereinigung von Magie und empirischer Wissenschaft eigentlich keinen nennenswerten Widerspruch, was wenigstens die klinisch-praktische Heilkunde anbelangt. Im Gegenteil, auf einer gewissen Stufe ebnet das magische Denken den Weg zur Entwicklung der psychologisch-psychiatrischen Einföhlung und damit zum Verständnis der Geisteskrankheiten.

Weder bei Bruno und Campanella, noch bei Pico läßt sich eine ganz scharfe Grenze zwischen Mythos und Wissenschaft, zwischen Magie und Philosophie ziehen. Der Fortschritt ist in der Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin eben niemals lückenlos kontinuierlich!

In der Renaissance macht sich aber eine starke Wendung zum Realismus hin bemerkbar. Es entsteht eine neue wissenschaftliche Auffassung, die sich später, vom 16. Jahrhundert an mit wachsender Schnelligkeit weiterentwickelt. Die Wissenschaft gibt dem Menschen Macht über die Natur, und in jedem Jahrhundert unterwirft er sich weitere Naturkräfte. Nun wird der Kampf gegen die Krankheit mit mehr wissenschaftlichen Waffen geführt: der Arzt ist nicht länger Priester, auch nicht mehr ein bloßer Handwerker, sondern ein Mann der Wissenschaft, der Humanitas. Doch die religiöse Medizin geht weiter bis in unsere Zeit. Wo die Wissenschaft versagt, wird auf ein Wunder gehofft.⁸⁵⁷

Die Entwicklungsgeschichte der Medizin im Humanismus lehrt uns: es gibt keine rein naturwissenschaftliche Medizin und auch die sog. Renaissancemedizin darf nicht als eine revolutionär-naturwissenschaftliche neue Heilkunde betrachtet werden.

Zweifelloos führt die Entwicklung der Medizin von den Anfängen des Humanismus in gerader Linie über Pico bis zur paracelsischen Heilkunde. Wir können Walter Pagel beistimmen, wenn er schreibt: „Es war der Neuplatonismus der Renaissance das geistige Klima, in dem seine (d. h. Paracelsus) Spekulationen gediehen...“.⁸⁵⁸ Das bezieht sich aber nicht nur auf die „Spekulationen“, sondern auch auf seine praktisch-medizinische Denkweise.

So führt uns der Weg der Entwicklung im medizinischen Denken in nahezu ungebrochener Linie von Giovanni Pico della Mirandola's Philosophie zu den paracelsischen Gedanken. Am Anfang der modernen Medizin steht Paracelsus.

---

⁸⁵⁶ „Astrologia est fraus omnium pestilentissima si quidem illa ipsa est, quae philosophiam omnem corrumpit, medicinam adulterat...“ Joannis Pico opera Basileae, 1601, in astr. proemium, p. 280.

⁸⁵⁷ Sigerist, H. E.: Die Heilkunst im Dienste der Menschheit. Stuttgart, 1954. p. 21.

⁸⁵⁸ Pagel, W.: Das medizinische Weltbild des Paracelsus. Wiesbaden, 1962. p. 120.

A múlt orvostudományának négy jellemző alakja⁸⁵⁹

Manardus, Wernher, Bouillaud, Burci

Ugo Stefanutti „Quattro figure significative nella medicina del passato” című könyvének ismertetése

Olaszországban az orvostörténet művelésének nagy hagyományai vannak. Érthető tehát, hogy most, mikor e disciplina iránt világszerte ismét megnőtt az érdeklődés, Itáliában különösen bőséges ennek irodalma. E nagy irodalomban az újat nyújtó és szemléletileg is újat mondó művek között számos munkát találunk, melyek inkább ismeretközlő jellegűek, ha nincsenek is minden eredetiség híján. Utóbbi csoportba sorolható Stefanutti négy érdekes tanulmányt tartalmazó könyve is.

Az első, tízoldalas kis dolgozat valóban eredeti mű. A velencei köztársaságban a 14. században működött sebésznek Gualtieri mesternek az életéhez szolgáltat néhány adatot. A feljegyzések a velencei állami archívum anyagából valók s az 1300–1330-as évekre vonatkoznak.

A könyv bennünket leginkább érdeklő része a Giovanni Manardi életével és működésével foglalkozó fejezet. Manardus évekig volt udvari orvos hazánkban Ulászló, majd II. Lajos udvarában. A Magyarországon működött humanisták között talán a leginkább orvos, akinek működésében kevésbé a humanista tudományok és az irodalom, inkább a medicina és az orvosi irodalom kerül előtérbe. Egy nyugtalan kor hányatott életű orvosa, aki Mirandolából, a Pico hercegek udvarából került Budára. Első életrajzát kortársa Jovius írta meg. Hazánkban először Weszprémi, majd Nékám méltatta, Herczeg Árpád pedig kimerítő monográfiában dolgozta fel életének fontos eseményeit és analizálta műveit. 1482-ben, 20 éves korában Manardus már a ferrarai egyetem tanára. Nagy híre készítette a betegeskedő Ulászló királyt arra, hogy 1513-ban udvarába hívja. Magyarországon folytatott tevékenységébe a távozása után, Ferrarából írt levelei engednek bepillantást.

Ezek szerint kiterjedt orvosi gyakorlata mellett behatóan tanulmányozta hazánk flóráját és faunáját. Érdeklődése még a Duna medrére is kiterjedt: egyik levele szerint ennek „mélyében” meleg forrásokat talált. Valószínűleg azokat, amelyekről Wernher György kamarai tanácsos és sárosi várkapitány az első magyarországi balneológiai műben (De

⁸⁵⁹ Forrás: Schultheisz Emil: A múlt orvostudományának négy jellemző alakja. Ugo Stefanutti: Quattro figure significative nella medicina del passato. (Venezia, 1959. Giornale Veneto di Scienze Mediche, 71, 1.) (Könyvism.) = Orvosi Hetilap 101 (1960) No. 52. pp. 1867–1869.

admirandis Hungariae aquis hypomnation. Viennae, 1549) azt írja, hogy a budain kívül a pesti oldalon is fakadnak és minden áradás elborítja, oly közel vannak a folyam medréhez.

Ezeket a leveleket Stefanutti, sajnos, nem említi könyvében, s így Manardusnak hazánkban kifejtett tevékenységét is túlságos röviden tárgyalja. Magyarországról való távozása után a nagynevű Leoniceus katedráját vette át 1526-ban a ferrarai egyetemen. Tudományos működését haláláig folytatta. Felvilágosult gondolkodó volt, aki erélyesen szembeszállt az asztrológia babonáival. Tagadta a dies critici, a rossz napok jelentőségét. Tagadta, hogy a Jupiter és a Venus „benevoli planetae”, a Saturnus és a Mars „duo malevoli”. Küzdött a horoszkópnak a medicinában való prognosztikus felhasználása ellen. Manardusnak ez a feltétlenül haladó szemlélete nem jut eléggé kifejezésre Stefanutti könyvében. Igaz, a tanulmány inkább Manardus dermatológiai munkásságát tárgyalja. Nem kétséges, hogy mint dermatológus a bőrbetegségek morfológiai és etiológiai felosztásában jelentőset alkotott. A bőrbajok kritikai csoportosításának első kísérlete az ő érdeme. Mint szifilidológus a szifilisz újkeletűségét, venereás jellegét, fertőzés útján való terjedését hirdette már akkor, amikor e véleményt még aránylag kevesen osztották.

Három jelentős irodalmi műve ismeretes: 1. Galenus első könyvének latinra fordítása és kommentálása. 2. A Mesue-féle Grabadinhoz (simplicia et composite) írt kommentár. 3. Fő műve az Epistolae Medicinales. Kisebb művei közül egy a szifiliszről 1500-ban írt műve jelent meg nyomtatásban.

Az ismertetett könyv harmadik tanulmánya a XIX. század neves neurológusának és reumatológusának, Jean-Baptiste Bouillaudnak életével és munkásságával foglalkozik. A négyoldalas kis tanulmány vázlatnak is alig felel meg. Pedig ez a kitűnő klinikus, akinek az enkephalitisről írt értekezése a neurológiai vizsgálatok hosszú sorát indította el, behatóbb ismertetést érdemelt volna.

A negyedik dolgozat Carlo Burci (1815–1875) személyével foglalkozik, aki nemzetközi hírnévű sebész, elismert orvostörténész volt. Ez, a Burci orvostörténeti munkásságát ismertető fejezet a könyv legsikerültebb része. Érdekesebben mutatja be, miként vezette Burcit, az akkor már jó nevű sebész-ordinariust a kórbonctan forrásainak – elsősorban Morgagni művének – tanulmányozása az orvostörténelemhez. Ő „fedezte fel” Antonio Benivieni (1443–1502) munkáinak fontosságát, „De abditis, ... morborum ... causis” (Giunta, Firenze, 1507) című művét lefordította, kommentálta és újra kiadta. Ezenkívül számos sebészettörténeti tanulmány fűződik névéhez.

Stefanutti könyve – nem doktori disszertációknál merőben szokatlan módon – a szerző nem túl izgalmas életrajzával és publikációinak bibliográfiájával fejeződik be.

Cornelius Agrippa (1486–1534)⁸⁶⁰

A XVI. század első felében élt humanista orvosok működése az orvostörténelemnek igen érdekes, de még sok homályos momentumot tartalmazó fejezete. Az újabb forrástanulmányok alapján e korszak számos humanista tudósa tarthat igényt nemcsak a kultúrtörténet, de a medicina történelmét vizsgálók érdeklődésére is, noha jelentőségük az orvostudomány fejlődése szempontjából vitatott.

A század elismert kozmográfusa, akinek orvosirodalmi munkássága nem elhanyagolható, Heinrich von Nettesheim. Kölnben született 1468-ban, s ott töltötte fiatalságát is. Szülővárosában kezdte meg orvosi, jogi s klasszikus filológiai tanulmányait. Stúdiumai végeztével az akkori szokásoknak megfelelően antik csengésű nevet vett fel, s Cornelius Agrippa néven került a humanizmus történetébe.

Sok irányú érdeklődése, széleskörű tanulmányai polihisztorrá tették. Filozófus volt, jogász, városi és gyakorló orvos, akit a politika kérdései úgy érdekeltek, mint a teológia és a haditudomány. Utóbbinak nemcsak elméletével, de legköznapiabb gyakorlatával is igen intenzíven foglalkozott. 1506 és 1509 között Olaszországban, Franciaországban és Spanyolországban folytatta kalandos életét egyes fejedelmek katonai szolgálatában. A több csatában kitűnt zsoldoskapitány a tábori élet minden szabad percét stúdiumokkal töltötte. Hosszú ideig azonban sehol nem tartózkodott, nyugtalan természete mindig valami újat keresett. Ez az állandó útkeresés jellemzi pályáját, de humanista munkásságát is.

Az egyházzal igen hamar ellentétbe került. Fiatal éveiben a miszticizmus kötötte le a gondolatait. 1508-ban teozófiai irányzatú titkos társaságot alapított, melynek az ő elnöklete alatt Európa különböző országaiból számos tagja volt. Mikor aztán az egyébként neves humanista, Johannes Reuchlin '*De verbo mirifico*' című kabbalisztikus könyvéből nyilvános előadásokat tartott, a papság eretnekként üldözte. Visszatért hát az akkor sokkal toleránsabb német földre. Ez az ügye rövidesen feledésbe merülhetett, mert 1511-ben ismét Itáliában találjuk, mégpedig a pisai zsinat tagjaként. Hogy itteni szereplése hogyan és miért ért oly hamar véget, nem ismeretes. Tény, hogy rövidesen ismét hadi szolgálatba állt. Miksa császár

⁸⁶⁰ Forrás: Schultheisz Emil: Cornelius Agrippa. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 129–132. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Cornelius Agrippa. = Orvosi Hetilap 102 (1961) No. 36. pp. 1710–1712. – Kötetben: Schultheisz Emil: Cornelius Agrippa. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 202–205. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

seregének lesz egyik tisztje, s bátorságáért az uralkodó lovaggá üti. Katonai karrierje ezzel be is fejeződik.

A következő éveket csak a tanulásnak szenteli. 1515-ben avatják a paviai egyetemen az orvostudomány doktorává. Néhány hónap múlva ugyanazon az egyetemen mindkét jog doktorává promoveál. Hogy a teológiai és filozófiai tanulmányokkal sem hagyott fel, azt egyik akadémiai előadása mutatja. Még promotiójának évében Hermész Trismegitosz művei alapján praelegál, amint az a paviai egyetem matrikuláiból kitűnik. Négy, aránylag nyugalmas, kizárólag tanulmányokkal töltött esztendő után ismét a kalandozás évei következnek. Ezek azonban már nem Mars, hanem Aesculap jegyében. Sok helyen folytatott változatos orvosi gyakorlat után 1518-ban Metzben lesz városi syndicus. Mivel időközben Luther hívőül szegődött, nem maradhatott ebben az ortodox katolikus városban. Átköltözött a szabadabb szellemű Genfbe, felcserélve az ügyészi talárt a kígyós bottal. Egyre növekvő orvosi hírnevének köszönhetően városi orvossá történt megválasztását a svájci Freiburgban (1523).

Ez a funkció úgy látszik nem elégítette ki, mert 1524-ben Lyonba ment, ahol a francia anyakirályné, Louise de Bourbon orvosa lett. Hosszú időt persze itt sem töltött el. A szabadszellemű orvos nem tudott beilleszkedni az udvari életbe. A királyi udvarról alkotott lesújtó véleményét nemigen titkolta, sőt nyíltan éles kritikával illette a francia társadalmi berendezkedést. Ennek az állásfoglalásnak csak egy következménye lehetett: menekülnie kellett Franciaországból.

Hollandiában számított több szellemi szabadságra. 1528-ban telepedett le Antwerpenben, ahol a városnak csakhamar keresett orvosa lett. Mint korának sok más tudós medicusa, a kiterjedt praxis mellett sem hanyagolta el a humanista diszciplínák – ez idő tájt főleg a historiográfia – művelését. E téren való munkálkodásának hivatalos elismerését császári történésszé való kinevezése jelentette.

Az oknyomozó történelemmel való foglalkozás háttérbe szorította Nettesheim teológiai-filozófiai érdeklődését. A miszticizmus iránti fiatalkori lelkesedése is már a múlté. 1530-ban megjelent – de már öt évvel azelőtt, még Lyonban megírt – *'Declamatio de incertitudine et vanitate omnium scientiarum et artium'*⁸⁶¹ című művében élesen szembefordul a misztikával, és szkeptikus gúnnyal ostromozza kortársai elavult, eredeti valójából kiforgatott formális skolaszticizmusát. A XVI. század gondolkodását, különösen pedig gondolkodásbeli fonákságait tárgyalja e könyvben, de kitér a kor erkölcsére és szokásaira is. Erős szavakkal bírálja az udvari élet romlottságát, s kortársait nyilván meglepő társadalmi reformokat javasol.

---

⁸⁶¹ „A tudományok és művészetek hiábavalóságáról és bizonytalanságáról szóló beszéd”

A tudományok helyzetét elemezve rávilágít az egyes diszciplínák, köztük a medicina hiányosságaira. Éles ellentétben ítéli el a csillagjóslás minden formáját.

Mivel Nettesheim ezúttal is, noha más okokból mint fiatalkori műveiben, szembekerül a hivatalos egyházi felfogással, a pápa indexre helyezi a munkát. Ez a tény csak fokozza a könyv iránti érdeklődést. Két évszázadon át számos kiadást ért meg, s Európa minden művelt nyelvére lefordították. Az 1530-as antwerpeni kiadás után már egy évvel, 1531-ben Kölnben ismét megjelent. Az iránta való érdeklődés még a XVIII. században is oly nagy volt, hogy újabb kiadásokat tett szükségessé. Legutolsó német kiadását F. Mauthner rendezte sajtó alá 1913-ban: *'Eitelkeit und Unsicherheit der Wissenschaften'*⁸⁶² címmel.

Nettesheim személyisége s így irodalmi munkássága nem minden ellentmondás nélkül való. Míg fent idézett könyvében kifejezetten elvet minden misztikus gondolatot, és szellemes szarkazmussal leplez le sok tudós mezbe öltöztetett ostobaságot, addig három évvel később Kölnben megjelent újabb művében (*'De occulta philosophia'*)⁸⁶³ ismét az újplatonista emanációtan hatása alatt áll, és hogy ezt a művet 25 évvel annak megjelenés előtt – mint előszavában maga mondja „ifjú fejjel” – írta, aligha szolgálhat mentségéül. Kiadására senki sem kényszerítette. Érdeklődése azonban ismét az okkult „tudományok”-ra irányult, s a nemrég még minden áltudományt keményen bíráló orvos megjelentette a humanista irodalom egyik legzavarosabb könyvét. Ezt az ellentmondást nyilván maga is érezte, ezért a mentegetőző előszó. A korai mű késői kiadásának rejtélyét azonban a bevezetés megoldatlanul hagyja.

Míg előző könyvének igazságkereső szókimondása haragította meg a teológusokat, okkult filozófiáról írt könyvének kabbalisztikus „pogányságával” tette ellenségévé az egyházat. Minthogy ez alkalommal már az inkvizíció is működésbe lépett, Agrippa ismét kényszerű útra kel. Kölnbe, majd – biztonságot itt sem találva – 1535-ben újra Franciaországba ment. A Lyon felé vezető úton elfogják, de barátai segítségével rövidesen kiszabadul. Sokáig nem élvezhette szabadságát, néhány héttel ezután Grenoble-ban 49 éves korában meghalt.

Tulajdonképpen orvosi könyvet mindössze kettőt ír. Mindkettő a pestissel foglalkozik. Az egyik német nyelvű: *'Beschreibung der Pest'*,⁸⁶⁴ a pestis tünettanát és kórlefolyását tárgyalja. A másik nyelve latin: *'Antidota securissima contra pestem'*,⁸⁶⁵ benne a pestis kezelését, különösen a hatásosnak vélt gyógyszereket írja le. Nyomtatásban először az 1550.

---

⁸⁶² „A tudományok hiúsága és bizonytalansága”

⁸⁶³ „A titkos filozófiáról”

⁸⁶⁴ „A pestis leírása”

⁸⁶⁵ „A pestis elleni legbiztosabb ellenszer”

évi lyoni összkiadásban jelentek meg. Ez az összkiadás tartalmazza egyébként a Cornelius Agrippa életrajzi adatait a legmegbízhatóbban tükröző levelezését is.⁸⁶⁶ Utóbbin alapul Nettesheim egyetlen kimerítő – de távolról sem kielégítő – biográfiája is, melyet több mint száz évvel ezelőtt írt az angol Henry Morley.⁸⁶⁷ A Nettesheimről írott tanulmányok száma egyébként is meglepően kevés, pedig – mint legelső életrajzírója, C. Meiners megjegyzi⁸⁶⁸ – befolyása a XVI. század orvosi gondolkodására vitathatatlan. Ilyen vonatkozásban a pestisről írt munkái jelentéktelenek. Nem kétséges azonban, hogy a *'De vanitate scientiarum...'* indirekt hatása nagy volt. A skolasztikus dialektikával szemben képviselt álláspontja sok tekintetben Paracelsusra emlékeztet. Hohenheim és Nettesheim között egyébként is sok a rokon vonás. A két orvos nyugtalan, kalandos életének eseményei, de még inkább teológiai-filozófiai megnyilatkozásaik sok hasonlóságot mutatnak. Paracelsus persze konzekvensebb, mélyebb és realisabb volt, ennek következtében hatásában is mérhetetlenül nagyobb. Ha azonban a későbbi humanista orvosirodalom műveiben tudatosan keressük Cornelius Agrippa gondolatait, munkáinak befolyását, személye is nagyobb jelentőségűnek tűnik. Erre utal G. Bandmann könyve is,⁸⁶⁹ amely szerint a kedélybetegségek zeneterápiájában Nettesheim írásainak e korban fontos szerepük volt. Az egyéb vonatkozások felderítése még az orvostörténelem előtt álló feladat.⁸⁷⁰

---

⁸⁶⁶ Epistolarum Henrici Cornelii Agrippae ad familiares et eorum ad ipsum libr. VII.

⁸⁶⁷ The life of Henry Cornelius Agrippa von Nettesheim, Doctor and Knight, commonly known as a Magician. London, 1856.

⁸⁶⁸ Lebensbeschreibungen berühmter Männer aus den Zeiten der Wiederherstellung der Wissenschaften. Vol. 1. Zürich, 1975. pp. 213–406.

⁸⁶⁹ Melancholie und Musik. Köln, 1960.

⁸⁷⁰ Lásd Magyar László András kitűnő munkáját Agrippa-fordításának bevezetésében: Kétarcú orvostudomány. (Agrippa: Szatira az orvosokról. Erasmus: Az orvostudomány dicsérete.) Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Magyar László András. Pozsony, 2002. Kalligram. 89 p.

Paracelsus (1493–1541) a legújabb irodalom tükrében⁸⁷¹

Paracelsus fausti alakja – mint a tudományos igazság fanatikus kutatójának szimbóluma – négy évszázada foglalkoztatja a tudománytörténet irodalmát. Az orvostörténeti, természet-tudomány-történeti, filozófiatörténeti és vallástörténeti monográfiák, tanulmányok légiója – amelyeknek a központja Paracelsus élete és munkássága, ill. működésének egyes részletei – szinte áttekinthetetlen. Paracelsus azonban nemcsak szimbólum. Működésének és írásainak kétségtelenül igen nagy gyakorlati jelentősége van. Tevékenysége – akár az orvostörténet, akár a kémia-történet vagy a humanista diszciplínák szemszögéből nézzük – a tudományos szemlélet fejlődésének fontos állomása. Nem elhanyagolható társadalomtudományi szempontból sem. K. Goldammer⁸⁷² és K. Bittel⁸⁷³ mutatott rá arra, hogy Paracelsus konzekvens hirdetője a szociális gondolatnak, a termékek közös tulajdonba vételének, az egyenjogúságnak és az egyenlő munkakötelezettségnek. Sőt, némely munkájában még a földreformra, valamint a munkaidő szabályozásának szükségességére is kitér.

Noha a vele foglalkozó irodalom óriási, a tudománytörténet szempontjából valóban értékesíthető komoly munkák száma nem nagy. Egyik oka ennek a romantikus szemlélet, amely Paracelsusban inkább a tudomány hivatalos képviselői ellen harcoló hőst, mint a tudóst kereste. Másik oka – s ez különösen orvosi munkáinak feldolgozására vonatkozik –, hogy kevés kivétellel nem kielégítő orvosi felkészültséggel nyúltak a témához. Márpedig tudománytörténeti rajz a szaktudomány ismerete nélkül csak hamis képet adhat. A harmadik ok a kritikai szövegkiadások hiánya volt. Utóbbit a Sudhoff által megkezdett (1933-ig 14 kötet jelent meg) és Goldammer kiadásában, Weimann szerkesztésében folytatott (további 14 kötetre tervezett) igen gondos kiadás megszünteti, s a teljes, pontos Paracelsus-szöveget minden kutató számára hozzáférhetővé teszi, ill. részben már tette.

Az elmúlt években több monográfia és tanulmány jelent meg, amelyek a Paracelsus-kutatás legújabb eredményeinek felhasználásával, az eredeti Paracelsus-munkák alapján világítják meg Hohenheim történeti személyiségét s irodalmi munkáját.

A legkitűnőbb összképet Walter Pagel könyve nyújtja.⁸⁷⁴ Módszere mindenben megfelel a modern orvostörténet követelményeinek. Alapos forráskritika, s bőséges irodalom felhasználásával világítja meg Paracelsust, akit azonban nem „egyedülállóként” mutat be. Az

⁸⁷¹ Forrás: Schultheisz Emil: Paracelsus a legújabb irodalom tükrében. = Orvosi Hetilap 102 (1961) No. 6. pp. 275–276.

⁸⁷² Paracelsus und die soziale Frage. Carinthia I. 146, 1956. pp. 155–178.

⁸⁷³ Ein Sozialprogramm bei Paracelsus. Nova Acta Paracelsica 3, 1946. pp. 72–85.

⁸⁷⁴ An Introduction to Philosophical Medicine in the Era of the Renaissance. Basel–New York, 1958.

elődök és az előzmények gondos vizsgálata után Hohenheim mint egy fejlődési folyamat legérettebb képviselője jelenik meg.

Pagel könyvének célja a biografikus, filozófiai vonatkozások feldolgozása. Paracelsus szociológiai, teológiai és fiziológiai jelentősége tudatosan háttérbe szorul. Az irodalomban kialakult „csak modern Paracelsus”-képet (ez még Sudhofftól ered) Pagel a helyes szintre szállítja le, s Hohenheim forradalmi egyénisége mellett nem hallgatja el előnytelen, a tudomány számára kedvezőtlen vonásait sem.

A paracelsusi természetfilozófia egész rendszerét bemutatja. Különösen hangsúlyozza az „Allbeseeltheit” hylozoitikus elvét, az életnek és az anyagnak vitalisztikus felfogását, a „keletkezés” elvének dinamikáját, minden létező változását s e változás processus-jellegét a kiindulóponttól („prima materia”) a végstádiumig („ultimó materia”). Előtérbe kerül a természeti folyamatok kémiai jellege. Ugyanakkor kitér, hogy milyen hibás konklúziókhoz vezetett a concordantia és az analogia elvének általánosítása, ami legpregnansabban talán Paracelsus signatura-tanában jelentkezett, amely már a későközépkorban is túlhaladott álláspont volt.

Ami Paracelsus orvosi szemléletét illeti, Pagel joggal emeli ki a kémia dominanciáját. Ugyanakkor azonban nem szabad elfelejteni, hogy ez az új kémiai szemlélet nem szabadul meg teljesen az addig uralkodott kórtani felfogástól, a humorálpatológiától. (Nem egy helyen találkozunk a kémiai folyadékok, mint a „humores” pótlékaival.) Nagy fejlődést jelent a paracelsusi szemlélet az aetiológia terén. Az aetiológiai monizmus helyét a kórok sokfélesége foglalja el: kémiai, mikrokozmosz, asztrikus-kozmosz, mágikus stb. Orvosi szemléletének jellemző princípiuma a betegség mint individuum és önálló entitás, az ontológiai betegségfogalom, a keletkezés princípiuma, funkcionalizmus és dinamizmus az élő testben, anatomia essata.

Ugyancsak Paracelsus patológiáját és természettudományos felfogását vizsgálja Alfred Vogt is.⁸⁷⁵ Vogt megpróbálja Paracelsus egész tanát egységnek tekinteni, s a paracelsusi szemlélet és tan fejlődését végigkísérni. Pl. a mikrokozmosz és kémiai principium, valamint az anorganikus pharmacia előtérbe nyomulása a fiatal Paracelsusnál, ezeknek az ideáknak a gyengülése, s a tradíció fokozott receptiója az öregedő mesternél. Vogt könyvén mégis érződik a Sudhoff-féle felfogás hatása, amikor igyekszik elválasztani Paracelsus orvosi-természettudományos szemléletét annak misztikus-vallásos gondolkodásától, holott a paracelsusi medicinát át- meg átszövi a misztikus-animisztikus gondolat, az „Allbeseeltheit”. Végül is ez Hohenheim centrális világképe.

---

⁸⁷⁵ Theophrastus Paracelsus als Arzt und Philosoph. Stuttgart, Hippokrates Vlg. 1956.

Bizonyos szempontból ez a gondolat nem is volt egészen improduktív az akkori medicina számára, annál is kevésbé, mert ennek a „Allbrseeltheit”-nek is volt valami anyagi színezete. Ha egy kicsit behatóbban tanulmányozzuk Paracelsus 1531-ből, tehát érett korából származó írásait, amelyekben a „láthatatlan betegségek”-ről ír, akkor azt látjuk, hogy itt a láthatatlannak nem légüres térben elgondolt fogalmáról van szó, hanem egy olyan kórokról, amely maga ugyan láthatatlan, de idegi úton a test betegségét okozza. Íme a pszichoszomatika csírája! Az ember nemcsak húsból és vérből van, hanem még valami láthatatlan szubsztanciából, amit azonban Hohenheim kifejezetten anyaginak jellemez: „...das nit allein fleisch und blut der mensch ist sonder noch ein *cörpel* (– kiemelés tőlem) der den groben augen zu klar (– értsd: „fein”) ist, in demselbigen die krankheiten ligen und über dis alles di unsichtbaren ursachen diser krankheiten alle...”. A paracelsusi pszichopatológiával egyébként W. Leibbrand foglalkozik a „Nova Acta Paracelsica”-ban.⁸⁷⁶

Hohenheim életrajzához újabb adatokat számos dolgozat szolgáltat, amelyek közül említésre méltók Karl Bittel,⁸⁷⁷ Ernest Wickersheimer,⁸⁷⁸ valamint Kurt Goldammer⁸⁷⁹ munkái.

Külön kell szólnom Basilio de Telepnefnek a „Nova Acta Paracelsica” 1945/46-os évfolyamaiban megjelent cikkeiről, amelyek azt példázzák, hogyan nem szabad orvostörténetet művelni. Paracelsus tanuló és vándorévei kevésbé ismeretesek. Telepnef néhány dolgozatban összeállítja Paracelsus útjait. Szellemes állításait azonban alig néhány bizonyíték igazolja, úgyhogy írásai végül is használhatatlanok. Cikkei legfeljebb arra jók, hogy ösztönzésül szolgáljanak az ez irányú kutatásokhoz. Paracelsus hazánkban is járt három alkalommal, amint azt Haeser, Magyary-Kossa és Vámosy feljegyzik, az erre vonatkozó adatok azonban még csaknem teljesen feltáratlanok. Mint ahogy értékelésre vár még Paracelsusnak a magyar medicinára gyakorolt befolyása is.

Végül megemlítendő az újabb Paracelsus-irodalom bibliográfiája, amelyet K. H. Weimann állított össze.⁸⁸⁰ Az ő nevéhez fűződik még néhány eddig ismeretlen Paracelsus-kézirat publikálása is.⁸⁸¹

---

⁸⁷⁶ Nova Acta Paracelsica 8 (1957) pp. 61–65.

⁸⁷⁷ Paracelsus und seine Vaterstadt, Carinthia I. 1953. 143.

⁸⁷⁸ Paracelsus á Strassbourg, Centaurus I. 1950/51.

⁸⁷⁹ Neues zur Lebensgeschichte und Persönlichkeit des Paracelsus, Basel, 1947.

⁸⁸⁰ Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 34, 1960. 290 pp.

⁸⁸¹ Sudhoffs Archiv 41 (1957) pp. 154–159.

Theophrastus Bombastus ab Hohenheim dictus Paracelsus⁸⁸²

Az az orvos, akinek életműve négy évszázadon át foglalkoztatja az irodalmat, lehet vitatott jellemű ember – Paracelsus valóban nem volt gáncs nélküli lovag, sem szent életű aszkéta –, tanításában lehetnek vitatható vagy egyenesen kifogásolható gondolatok, de nem lehet elhanyagolható alakja a tudománytörténetnek. Minden alkalmat meg kell ezért ragadni, hogy munkásságának legalább néhány monumentumát megemlítsük, lehetőleg az újabb kutatások fényében.

Az orvostörténeti, természettudomány-történeti, filozófiatörténeti és vallástörténeti monográfiák, tanulmányok légiója – amelyeknek a központja Paracelsus élete és munkássága, ill. működésének egyes részletei – szinte áttekinthetetlen. Paracelsus azonban nemcsak szimbólum. Működésének és írásainak kétségtelenül igen nagy gyakorlati jelentősége van. Tevékenysége – akár az orvostörténet, akár a kémia-történet vagy a humanista diszciplínák szemszögéből nézzük – a tudományos szemlélet fejlődésének fontos állomása. Nem elhanyagolható társadalomtudományi szempontból sem. K. Goldammer⁸⁸³ és K. Bittel⁸⁸⁴ mutatott rá arra, hogy Paracelsus konzekvens hirdetője a szociális gondolatnak, a termékek közös tulajdonbavételének, az egyenjogúságnak és az egyenlő munkakötelezettségének. Sőt, némely munkájában még a földreformra, valamint a munkaidő szabályozásának szükségességére is kitér.

Noha a vele foglalkozó irodalom óriási, a tudománytörténet szempontjából valóban értékesíthető komoly munkák száma nem nagy. Egyik oka ennek a romantikus szemlélet, amely Paracelsusban inkább a tudomány hivatalos képviselői ellen harcoló hőst, mint tudóst kereste. Másik oka – s ez különösen orvosi munkáinak feldolgozására vonatkozik –, hogy kevés kivétellel nem kielégítő orvosi felkészültséggel nyúltak a témához. Márpedig tudománytörténeti rajz a szaktudomány ismerete nélkül csak hamis képet adhat. A harmadik ok a kritikai szövegkiadások hiánya volt. Utóbbit a Sudhoff által megkezdett⁸⁸⁵ és Goldammer kiadásában,

⁸⁸² Forrás: Schultheisz Emil: Theophrastus Bombastus ab Hohenheim dictus Paracelsus. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 252–259. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Theophrastus Bombastus ab Hohenheim dictus Paracelsus. = Orvosi Hetilap 108 (1967) No. 3. pp. 127–130. – Kötetben: Schultheisz Emil: Theophrastus Bombastus ab Hohenheim dictus Paracelsus. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúr-történetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 208–214. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

⁸⁸³ Goldammer, K.: Paracelsus und die soziale Frage. = Carinthia 3 (1956) pp. 155–178.

⁸⁸⁴ Bittel, K.: Ein Sozialprogramm bei Paracelsus. = Nova Acta Paracelsica 3 (1946) pp. 72–85.

⁸⁸⁵ 1933-ig 14 kötet jelent meg.

Weimann szerkesztésében folytatott,⁸⁸⁶ igen gondos kiadás megszünteti, s a teljes, pontos Paracelsus-szöveget minden kutató számára hozzáférhetővé teszi, ill. részben már tette.

Az elmúlt években több monográfia és tanulmány jelent meg, amelyek a Paracelsus-kutatás eredményeinek felhasználásával, az eredeti Paracelsus-munkák alapján világítják meg Hohenheim történeti személyiségét s irodalmi munkáját.

A legkitűnőbb összképet mindmáig Walter Pagel könyve nyújtja.⁸⁸⁷ Módszere mindenben megfelel a modern orvostörténet követelményeinek. Alapos forráskritika s bőséges irodalom felhasználásával világítja meg Paracelsust, akit azonban nem „egyedülállóként” mutat be. Az elődök és az előzmények gondos vizsgálata után Hohenheim mint egy fejlődési folyamat legérettebb képviselője jelenik meg.

Pagel könyvének célja a biografikus, filozófiai vonatkozások feldolgozása. Paracelsus szociológiai, teológiai és fiziológiai jelentősége tudatosan háttérbe szorul. Az irodalomban kialakult „csak modern Paracelsus” képet – ez még Sudhofftól ered – Pagel a helyes szintre szállítja le, s Hohenheim forradalmi egyénisége mellett nem hallgatja el előnytelen, a tudomány számára kedvezőtlen vonásait sem. A paracelsusi természetfilozófia egész rendszerét bemutatja; elemzi orvosi szemléletét.

‘Paracelsus a legújabb irodalom tükrében’ című rövid ismertetésem megjelenése óta⁸⁸⁸ a Paracelsus-irodalom nemcsak tovább terebélyesedett, de elmélyültebb is lett. Az időközben megjelent új szövegkritikai kiadás pedig hozzáférhetővé teszi a kutatók számára a hibátlan és hamisítatlan Paracelsus-szöveget.

K. Goldammer joggal hivatkozik arra, hogy a későközépkor és a reneszánsz oly fontos átmeneti időszakának Nicolaus Cusanus mellett Paracelsus a legjelentősebb univerzalisztikus gondolkodója.⁸⁸⁹ Az „uomo universale” humanisztikus ideáljának klasszikus képviselője Hohenheim. Amikor a ma embere csodálattal ír az „uomo universale” egyetemes tudású alakjáról, elismerésébe óhatatlanul némi szkepszis vegyül. Hiszen ma jóformán beszélni sem igen lehet az univerzális gondolkodókról, s az univerzalizmus princípiumának metodikája túlhaladottnak, de legalábbis utópiának tűnik.

Tény, hogy az univerzalizmus tudományos ideálja – utolsó halvány fellobbanását az enciklopédistáknál láthatjuk – visszavonhatatlanul a múlté. Hogyan is tudna egy kutató ma akár csak több humán diszciplínával is a teljesség igényével foglalkozni, a természettudo-

---

⁸⁸⁶ További 14 kötetre tervezett.

⁸⁸⁷ Pagel, W.: *An Introduction to Philosophical Medicine in the Era of the Renaissance* (Basel – New York, 1958)

⁸⁸⁸ Orvosi Hetilap 102 (1961) No. 6. pp. 275–276.

⁸⁸⁹ Goldammer, K.: *Der Universalismus des Paracelsus*. Salzburg, 1966. p. 37.

mányokról nem is beszélve! A XV–XVI. században azonban még ez az univerzalizmus volt a – bár már akkor is csak kevesek által elért – ideál.

Paracelsus azon kevesek közé tartozott, aki a medicinán, s a kor szokásának megfelelően, ahhoz tartozó természettudományos diszciplínákon kívül a filozófiában és teológiában is olyan járatos volt, hogy ilyen jellegű művei is nem egy tekintetben maradandónak bizonyultak. Ha más nem is igazolná, bizonyítja ezt az e művek felett ma is hevesen dúló vita.⁸⁹⁰

Paracelsus tevékenysége akár az orvostörténet, akár a kémiatörténet, vagy a humanista tudományok történetének szemszögéből nézzük, a tudományos szemlélet fejlődésének fontos állomása. Munkáiban a tudománytörténész négyszáz év múltán is talál gondolati motívumot.

A következőkben a hivatkozott Paracelsus-munkák pontos bibliográfiai adatait nem idézem, ezekre vonatkozóan utalok K. H. Weimann könyvészeti összeállítására.⁸⁹¹

Paracelsus orvosi munkáit olvasgatva feltűnik, hogy az egyetemességre való minden törekvés mellett – Hohenheim „Leibarznei”-nek nevezi – már korán foglalkozik a sebészettel, ami a kor egyetemi végzettségű orvosa részéről szokatlan, hiszen ismeretes az a szakadék, amely e korszak akadémikus grádusú orvosát a chirurgustól elválasztotta. Vizsgálódásait egyaránt kiterjeszti a praktikus és teoretikus medicina, különösen az anatómia és a kórtan területére. Rendkívül részletesen, igen nagy alaposággal mélyül el a farmakológia és a botanika tanulmányozásában és művelésében. Innen már csak egy lépést kell tennie, hogy az alkémián s részben már a kémián át eljusson az alkalmazott természettudományok egy oly speciális ágáig, mint például a metallurgia.

Ugyancsak a medicinában, közelebbről az orvosi antropológiában merülnek fel Paracelsus számára azok a kérdések, amelyeknek vizsgálata során eljut az asztronómia-asztrológia, majd a meteorológia stúdiumához. Az egyetemesség gondolata és a részletkutatások összefüggése, különösen a makrokozmosz-mikrokozmosz relációjában, már korai írásának tartott *'Volumen Medicinae Paramirum'*⁸⁹² című könyvében felbukkan. A medicina és az antropológiai ismeretelmélet néhány, végső elemzésben ugyancsak közös kérdését tárgyalja egy másik korai művében: *'Die Gebärung der empfindlichen Dinge in der Vernunft'*.⁸⁹³

⁸⁹⁰ Lásd Pagel, W.: Paracelsus and the neoplatonic and gnostic tradition. Ambix, vol. VIII., továbbá K. Goldammer Hohenheimmel kapcsolatos vallástörténeti írásait az Archiv f. Reformationsgeschichte 1954. és 1955. évfolyamaiban.

⁸⁹¹ A 'Salzburger Beiträge zur Paracelsusforschung' 1961-es kiadású 3. füzeteként jelent meg.

⁸⁹² A Volumen, illetve az Opus Paramirum (1562) a paracelsusi rendszer elveit tárgyalja, barátjának a humanista Vadianusnak ajánlotta. Legtöbb könyvének a címe nem fordítható, csak magyarázható. Paracelsusnak olyan szóalkotásai, szóképei, érthetetlen kifejezései voltak, hogy már a XVI. században is szükség volt egy Paracelsust értelmező szótárra. Legteljesebb ezek között Michael Toxites műve: Onomaticum medicum et explicatio verborum Paracelsi (Argent, 1574)

⁸⁹³ „Az érzéketlen dolgok születése az értelemben”

Az átfogó teoretikus könyvek mellett (*'Opus Paramirum', 'Volumen Paramirum', 'Paragranum', 'Septem Defensiones', 'Labyrinthus Medicorum Errantium'*)⁸⁹⁴ egymásután írja az egyes orvosi diszciplínák részleteit tárgyaló műveit. A számos farmakológiai-farmakoterápiái, gynaikológiai, balneológiai, szifilidológiai etc. munka mellett pedig olyan, addig alig ismert témákkal foglalkozó kéziratait írja meg, mint a bányászbetegségeket tárgyaló könyv (*'Von der Bergsucht...'*)⁸⁹⁵ és az anyagcsere-betegségeket elemző ún. *'Tartarus'*-írások.

Ami Paracelsus orvosi szemléletét illeti, ki kell emelnem a kémia dominanciáját. Nem szabad persze elfeledkezni, hogy ez az új kémiai szemlélet sem szabadul meg teljesen az addig uralkodott kórtani felfogástól, a humorál-patológiától. Nem egy helyen találkozunk a kémiai folyadékokkal mint a „humores” pótlékaival. Különösen nagy fejlődést jelent a paracelsusi felfogás az etiológia terén. Az etiológiai monizmus helyét a kórok sokfélesége foglalja el: kémiai, mikrokozmosz, asztrikus-kozmosz, mágikus és nem utolsósorban a pszichés okok. Orvosi szemléletének jellemző princípiumai a betegség mint önálló entitás, az ontológiai betegségfogalom, a keletkezés elve, funkcionális és dinamizmus az élő testben.

Ugyancsak Paracelsus patológiáját és természettudományos felfogását vizsgálja Alfred Vogt is,⁸⁹⁶ aki megpróbálja Paracelsus egész tanát egységnek tekinteni, s a paracelsusi szemlélet és tan fejlődését végigkísérni. Pl. a mikrokozmosz és kémiai princípium, valamint az anorganikus *pharmacia* előtérbe nyomulása a fiatal Paracelsusnál, ezeknek az ideáknak a gyengülése, s a tradíció fokozott receptioja az öregedő mesternél. Vogt könyvében mégis érződik a Sudhoff-féle felfogás hatása, amikor igyekszik elválasztani Paracelsus orvosi-természettudományos szemléletét annak misztikus-vallásos gondolkodásától, holott a paracelsusi medicinát át- meg átszövi a misztikus-animisztikus gondolat, az „Allbeseeltheit”. Végül is ez Hohenheim centrális világgépe.

Paracelsus világgépében az „Allbeseeltheit” elvének jelentőségét elhallgatni vagy diminuálni, s így Paracelsust „modernizálni” – mint ahogy azt néhány, főként német szerző teszi – éppoly hiábavaló, mint felesleges munka. Akár a *'De generationibus et fructibus quatuor elementorum'*,⁸⁹⁷ vagy az *'Archidoxis'*, akár a *'De fundamento scientiarum sapientiaeque'*⁸⁹⁸ című munkáit olvassuk, nyilvánvalóan kitűnik természetfilozófiájában az „Allbeseeltheit” hillozoitikus elve. Ez az „Allbeseeltheit” Hohenheim egyik centrális

⁸⁹⁴ „Das Buch Paragranum...” (1565) az orvostudomány alapelemeit ismerteti a *Septem Defensiones* védőírat az őt ért támadásokkal szemben, a Tévelygő Orvosok Labirintusa a galenosi orvostant támadó írás.

⁸⁹⁵ „A bányászbetegségről”

⁸⁹⁶ Vogt, A. Theophrastus Paracelsus als Arzt und Philosoph. Stuttgart, 1956.

⁸⁹⁷ „A négy elem keletkezése és hatása”

⁸⁹⁸ „A bölcsesség és a tudomány alapja”

gondolata, világképének feltétlenül jellemzője. Csak ez a gondolat magyarázhatja az életnek és anyagnak vitalisztikus felfogását. De nem volna érthető enélkül a paracelsusi „keletkezés” elvének dinamikája, minden létező változása sem, annál is kevésbé, mert hiszen a paracelsusi „Allbeseeltheit”-et nem lehet tiszta, minden anyag nélkül való animizmusként felfogni. Hilozoizmusa Thalész, Hérakleitosz, valamint a sztoikusok felfogásának felel meg, amely szerint az anyag mint olyan, már eredetileg étellel, lélekkel bír; tehát az érzékelés, az ösztön, esetleg a tudat is, az anyag – illetőleg az atomok – tulajdonságai.⁸⁹⁹ Nem kétséges, hogy Paracelsus sok alapvető gondolatot vett át éppen az általa egyébként oly megvetett antik filozófiától, főként az újplatonizmus közvetítésével.⁹⁰⁰

Bizonyos szempontból ez az „Allbeseeltheit”-gondolat nem is volt egészen improduktív az akkori medicina számára, annál is kevésbé, mert ennek a „Allbeseeltheit”-nek is volt valami anyagi színezete. Ha egy kicsit behatóbban tanulmányozzuk Paracelsus 1531-ből, tehát érett korából származó írásait, amelyekben a „láthatatlan betegségek”-ről ír, akkor azt látjuk, hogy itt a láthatatlannak nem légüres térben elgondolt fogalmáról van szó, hanem egy olyan kórokról, amely maga ugyan láthatatlan, de idegi úton a test betegségét okozza. Íme a pszichoszomatika csírája! Az ember nemcsak húsból és vérből van, hanem még valami láthatatlan szubsztanciából, amit azonban Hohenheim kifejezetten anyagnak jellemez.⁹⁰¹ Hohenheim mindig hangsúlyozza az empíria és az obszerváció primátusát, de csak a természettudományok relációjában.⁹⁰² A paracelsusi pszichopatológiával egyébként W. Leibbrand foglalkozik a *'Nova Acta Paracelsica'*-ban.⁹⁰³

Természetfilozófiája és világképe, antropológiája és orvosi szemlélete nem csekély mértékben antik tradíciókra épül, és középkori forrásokból táplálkozik, amelyet viszont originális gondolatai, merész vonatkozásai és új teóriái alakítanak egészében új szisztémává.

⁸⁹⁹ Vö.: Spitzer, H.: *Über Ursprung und Bedeutung des Hylozoismus*. Graz, 1881.

⁹⁰⁰ Erre vonatkozóan lásd: Schultheisz, E.: *Die Bedeutung der Philosophie des Giovanni Pico della Mirandola für die paracelsische Medizin*. In: *Festschrift 16. Paracelsustag. Internationale Paracelsus-Gesellschaft am 24. u. 25. September 1966 zu Salzburg zum 425. Todestag von Paracelsus*. Salzburg, 1966. pp. 84–89.

⁹⁰¹ „...das nit allein fleisch und blut der mensch ist sonder noch ein cörper (Sch. E. kiemelése) der den groben augen zu klar [értsd 'fein'] ist, in demselbigen die krankheiten ligen und über dis alles di unsichtbaren ursachen diser krankheiten alle...” („...hogy az ember nem egyedül húsból és vérből van, hanem még egy testecskéből, mely a durva szem számára túl finom [nem látható], amelyben a betegségek rejtőzködnek és valójában minden betegségnek ilyen láthatatlan oka van...”)

⁹⁰² „Denn das will ich bezeugen mit der Natur: Der sie durchforschen will, der muss mit den Füssen ihre Bücher treten. Die Schrift Wird erforscht durch die Buchstaben, die Natur aber durch land zu land: als oft ein land, als oft ein blatt. Also ist Codex nature, also muss man ihre blätter umwenden...” („Ami a természetet illeti: aki kutatni akarja annak a [természet] könyveit lábbal kell tipornia. A Szentírást a betűk révén lehet megismerni, a természetet azonban részletről-részletre, gyakran mintegy lapot. A Természet Kódexét kell tehát lapozni...”).

⁹⁰³ *'Nova Acta Paracelsica'* 8 (1957) pp. 61–65.

Paracelsus majd minden munkájában találkozunk egy-egy reformgondolattal, amelynek teoretikus elemzése után annak többnyire gyakorlati célját is ismerteti. Reformtörekvéseinek praktikus részét illetően vegyük példának az *'Opus paragranum'*-ot.⁹⁰⁴ Mint ismeretes, itt a medicina négy oszlopaként Hohenheim a filozófiát, asztronómiát, alkémiát (amin azonban nem az aranycsinálás mestersége értendő!) és a „virtus”-t jelöli meg. Utóbbi az orvosi virtust, a mai fogalmazásban az orvosi etikát jelenti. Ennek a virtusnak az orvos szociáletikai felelősségtudata – Paracelsus szerint – integratív része. Paracelsus maga, aki mindig egy tökéletes társadalom felé törekedett, tudja, hogy az ember életét a szociális rend határozza meg. Ilyen értelemben beszél a „natürlich gegliederte wachstümliche Sozialordnung”-ról⁹⁰⁵ a *'De ordine doni'*⁹⁰⁶ című munkájában.

Mint szociáletikus minden „hamis jótékonykodást” elvileg helytelenít. Minden ilyen szükségmegoldást feleslegessé tenne a „munka rendjének” új szisztémája, egy jobb társadalmi rend, amelyben a munkafeltételek jobbak lévén, védenék az embert, és óvnák egészségét. Hogy ezt az új társadalmat a XVI. század elején vallásos alapról keresi, nem érthetetlen: „Gott will nit, dass Herr oder Knecht unter uns sind, sondern alle Brüder...”⁹⁰⁷

A fürdőkről írott egyik munkájának (*'Baderbüchlein'*) címében is ott az utalás, hogy ezt a hat tractatust „szegényeknek és gazdagoknak” írta. *'De tempore laboris et requiei'*⁹⁰⁸ című tanulmányában – ez tulajdonképpen a *'Philosophia magna'* egyik fejezete – a munka és pihenés szabályait írja le, azt mondhatnám a modern szociálhigiénikus felfogás szerint. Ez a Görlitzben írt kézirat valószínűleg 1533-ban keletkezett, tehát körülbelül a bányászbetegségekről szóló monográfiával egy időben. Ebből a tényből nagy valószínűséggel következtethető, hogy a szociálhigiénés reformjavaslataihoz az impulzust a bányászok szociális helyzetének ismerete adta.

Teljességgel érthető, hogy ilyen „felforgató” gondolatokat tartalmazó kéziratok az inkvizíció lángjának estek áldozatul, s véletlen szerencse, hogy kópiájuk megmaradt. Hohenheim írásainak nagy része csak posztumusz került kiadásra. A legnagyobb elismerés és a szenvedélyes hangú elutasítás között ingadozva, kortársai nemigen tudták Paracelsust megfelelően értékelni. Külön fontosságúak tehát azok a művei, amelyeket saját maga adott ki. Ilyen a *'Grosse Wundartzney'*,⁹⁰⁹ amely még a szerző életében két kiadást ért meg (1536 és 1537) és

⁹⁰⁴ „Das Buch Paragranum...” (1565) – „A paragranumról szóló mű”.

⁹⁰⁵ „A természet fejlődése szerint felépített szociális rend”

⁹⁰⁶ „Az adottságok rendje”

⁹⁰⁷ „Isten nem akarja, hogy urak és szolgák legyenek köztünk, hanem valamennyien testvérek legyünk”

⁹⁰⁸ „munka és a pihenés ideje”

⁹⁰⁹ „A nagy sebészet”

a 'Prognosticon' (1536). A 'Von der wunderbarlichen, übernatürlichen zeychen...' ⁹¹⁰ című, 1534-ben kiadott műve a legnagyobb könyvritkaságok közé tartozik. Tudomásom szerint mindössze három példánya ismert: egyik a salzburgi Carolino Augusteum múzeumban (ez kifogástalan!), a másik kettő Münchenben, ill. Glasgow-ban található.

Műveinek első összefoglaló – de nem teljes! – kiadása 1589–1591-ben jelent meg 11 kötetben Konrad Waldkirchnél Bázelen. Ennek új, a sebészeti írásokkal kiegészített folio-kiadása Strassburg-ban 1603-ban hagyta el a nyomdát. A XVII–XVIII. századi újabb kiadások szövege már oly pontatlan, helyenként szándékosan torzított, hogy tudományos szempontból nem használhatók.

Visszatérve még Paracelsus működésére, nem szabad említés nélkül hagyni, hogy reformgondolatait nemcsak írásban, de mindennapi életében sem rejtette véka alá. A lázadó parasztok iránti, túl hangosan nyilvánított szimpátiája miatt kellett Salzburgból 1526-ban igen sürgősen távoznia. A szellemi tespedés és konzervativizmus elleni látványos, könyvégető ellenállása Bazel menekülésszerű elhagyására kényszerítette.

Paracelsus XIX. századbeli újrafelfedezése óta az életéről és munkásságáról szóló irodalom jóformán áttekinthetetlenül növekedett, de még az új és legújabb irodalom is sok vonatkozásban ellentétesen ítéli meg. Életrajzíróit megragadja különös, excentrikus egyénisége, s ez sokakat arra késztetett, hogy a hiányos biografikus adatokat tetszetős hipotézisekkel egészítsék ki. Hohenheim életrajzához adatokat számos dolgozat szolgáltat, amelyek közül említésre méltók Karl Bittel,⁹¹¹ Ernest Wickersheimer,⁹¹² valamint Kurt Goldammer⁹¹³ munkái.

Külön kell szólnom Basilio de Telepnefnak a 'Nova Acta Paracelsica' 1945–46-os évfolyamaiban megjelent cikkeiről, amelyek azt példázzák, hogyan nem szabad orvostörténetet művelni. Paracelsus tanuló- és vándorévei kevésbé ismeretesek. Telepnef néhány dolgozatban összeállítja Paracelsus útjait. Szellemes állításait azonban alig néhány bizonyíték igazolja, úgyhogy írásai végül is használhatatlanok. Cikkei legfeljebb arra jók, hogy ösztönzésül szolgáljanak az ez irányú kutatásokhoz. Paracelsus hazánkban is járt három alkalommal, amint azt Haeser, Magyary-Kossa és Vámosy feljegyzik; az erre vonatkozó adatok azonban még csaknem teljesen feltáratlanok. Mint ahogy értékelésre vár még Paracelsusnak a magyar medicinára gyakorolt befolyása is.

---

⁹¹⁰ „A csodálatos, természetfeletti jelenségek”

⁹¹¹ Bittel, K.: Paracelsus und seine Vaterstadt. = Carinthia 1 (1953) pp. 143–151.

⁹¹² Wickersheimer, E.: Paracelsus in Strassbourg. = Centaurus (1950/51) Vol. 1. No. 4. pp. 79–92.

⁹¹³ Goldammer, K. Neues zur Lebensgeschichte und Persönlichkeit des Paracelsus. Basel, 1947.

Irodalmi hagyatékával pedig külön foglalkozván filozófiatörténész, vallástörténész, orvostörténész és kultúrtörténész, sok ragyogó, analitikus monográfia és tanulmány látott napvilágot, de minden művét egységes szempontok alapján tárgyaló, szintetikus Paracelsus-értékeléssel nem találkozunk. Ha a tudománytörténet Paracelsus-képe ma tisztultabb is, mint néhány évtizeddel ezelőtt, teljesen tisztán még ma sem áll előttünk Hohenheim fausti alakja.

Leonhardus Fuchsius (1501–1566)⁹¹⁴

A XVI. század legszebb botanikája, a *'De historia stirpium...'* 1542-ben jelent meg Bázelen. Szerzője Leonhard Fuchs, akiről a kor másik kiváló botanikusa, Charles Plumier a közismert dísnövényt, a fuksziát elnevezte.

A könyv latin editióját rövidesen német (*'Neu Kreuterbuch...'*) fordítás követte, majd francia, holland, spanyol nyelven is megjelent. Ez a híres herbárium tartalmazza az első növényteni szótárt. Több mint 500 fametszetű ábrája művészi értékű. Itt találjuk a digitalis purpurea legkorábbi tudományos leírását (mint cardiacumot 200 évvel később az angol Withering vezette be a gyógyászatba).

Az editio princepsét követő 55 különféle kiadás világszerte ismertté tette a könyvet, s vele szerzője nevét. Ez a filológiai és botanikailag egyaránt jól fundált mű, mely a tudományos növénytan alapvető munkája, ma már bibliofil ritkaság. A korai kiadások oly nagy értéket képviselnek, hogy az antikvár katalógusok a bázeli német nyelvű 1543-as folio-kiadást több tízezer dollárra értékelik.

Leonhard Fuchs a bajorországi Wemdingenben született 1501-ben. 1519-ben az ingolstadti egyetemen kezdte tanulmányait, ahol két év múlva a magister artium címet nyerte el. A klasszikus filológia után érdeklődése a medicina felé fordult. Három évig Münchenben folytatott praxist, ahonnan az ingolstadti egyetem orvosi karára hívták professzornak. Ingolstadtban 1526-tól 1528-ig tanított. Ezt követően György brandenburgi örgróf udvari orvosa lett, majd 1533-ban ismét elfoglalta régi katedráját.

Fuchs, aki minden új gondolat iránt fogékony volt, Melanchtonnal és Reuchlinnal való barátsága révén megismerkedett a reformáció tanaival. Protestáns lett és Luther Márton követője. Protestáns volta nagyon megnehezítette helyzetét az akkor jezsuita befolyás alatt álló ingolstadti egyetemen. Örömmel fogadta hát a württembergi herceg ajánlatát, aki Tübingenben kínált fel számára professzúrát. Ehhez az egyetemhez, melynek több ízben rectora is volt, 1566-ban bekövetkezett haláláig hű maradt.

---

⁹¹⁴ Forrás: Schultheisz Emil: Leonhardus Fuchsius. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 133–136. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Leonhardus Fuchsius. = Orvosi Hetilap 104 (1963) No. 8. pp. 367–369. – Kötetben: Schultheisz Emil: Leonhardus Fuchsius. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 191–194. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

Befolyása a tudományos világban óriási volt, s ezt még az a körülmény sem tudta kisebbiteni, hogy a tridenti zsinaton műveit indexre helyezték. Az egyház még azoktól a könyvektől is eltiltotta híveit, melyeknek címlapján Fuchs neve fordítóként szerepel.

Leonhard Fuchs, mint az angol Linacre s az olasz humanisták, arra törekedett, hogy a medicina görög klasszikusainak, elsősorban Hippokratesnek és Galenosnak jó és hű latin szövegeit adja közre. Hippokrates műveinek három, Galenosnak öt kötetét fordította latinra. Ezek mellett lefordította, kommentálta és kiadta Nicolaus Myrepsos Alexandrius orvosi írásait. Nicolaus Myrepsos a niceai császári udvar orvosa volt. Receptkönyvét a XIII. század végén írta. Ez a nagy terjedelmű (a regiszter 2667 címszót sorol fel!) *'Dynameron'* a későközépkor egyik legelterjedtebb pharmacopea-ja. Elterjedését éppen L. Fuchs latin nyelvű fordítása (Bázel, 1549) tette lehetővé.

A fordításokon kívül számos orvosi, anatómiai és sebészeti kézikönyv származik az ő tollából. Valamennyi több kiadást ért meg, és hosszú évtizedekkel Fuchs halála után is gyakran használt könyvek voltak. A járványos betegségekről írott munkája angol nyelven is megjelent (London, 1562). Talán a legtöbbet forgatott könyve a *'Compendium'* volt.

Felix Platter, Bázel város híres orvosa, kinek nevét atyjával folytatott ragyogó stílusú levelezése révén az irodalomtörténet is megőrizte, önéletrajzában arról tudósít, hogy mielőtt Montpellier-ben megkezdte volna orvosi stúdiumait (1551), otthon „Fuchsius Compendiumát” olvasta, majd – tartalmát jobban megtanulandó – táblázatokba írta át („Compendium Fuchsi in tabulis redigiert...”).⁹¹⁵ Ez a könyv címének – *'Compendiaria ac succincta admodum in Medendi artem Eisagogé seu Introductio'*⁹¹⁶ – megfelelően, bevezetés az orvostudományba. Az elzászi Hagenauban jelent meg 1531-ben, s igen gyorsan közkedveltté vált. A könnyed, világos stílussal írt 200 oldalas könyvecske a XVI. század medicusainak ezreit ismertette meg a medicina elemeivel.

Tanári feladatát Fuchs egyébként is igen komolyan vette. Hogy hallgatóinak az anatómiai, patológiai, fiziológiai adatok, valamint a szimptomatológia és szemiotika memorizálását megkönnyítse, táblázatokat állított össze. Ezek egy része nyomtatásban is megjelent. A betegségek tüneteit és jeleit feltüntető hatrészes táblázat Tübingenben 1537-ben hagyta el a nyomdát (*'Sex tabulae morborum et symptomatum'*).⁹¹⁷

Fuchs, aki a görög hagyományok csaknem fenntartás nélküli híve, Galenos tekintélyének feltétlen tisztelője – e szemlélettől átítatva – ellenzője volt a medicinában minden arab befolyásnak. Ez a korszak pedig nem egyedül a görög–latin auctorok reneszánsza volt, hanem

⁹¹⁵ „Fuchs könyvének compendiuma táblázatokra szerkesztve”

⁹¹⁶ „A gyógyítás tudományába való rövid és tömörített összefoglalás, vagyis bevezetés”

⁹¹⁷ „A betegségek és tünetek hat táblázata”

bizonyos mértékig az arab orvosi irodalom klasszikus művei is újjáéledtek. Az arab orvosok írásainak fokozott receptioja határozott ösztönzést adott mind a fiziológiai, mind pedig – és különösen – a sebészet elméleti fejlődésének. Másrészt nem elhanyagolható az a körülmény, hogy számos görög szöveget éppen az arab művek őriztek meg!

Legelső önálló könyvében (*'Errata recentiorum medicorum...'*)⁹¹⁸ Fuchs azokat a tévedéseket igyekszik összegyűjteni, amelyeket arab írók és a kortársak kézírataiban talált. Az Errata, mely későbbi kiadásában a *'Paradoxa Medicorum libri tres'*⁹¹⁹ címet viselte, igen nagy feltűnést keltett. A maga korában ennek a könyvnek sokkal nagyobb hatása volt, mint a tudománytörténet által nagyobbra értékelt és időtállóbbnak bizonyult *'Herbarium'*-nak. Az Errata megjelenése után évtizedekig tartó irodalmi, gyakran személyes viták indultak meg.

Két legnagyobb ellenfele Servetus és Cornarius volt. Miguel Serveto a kisvérköri keringés első leírója, a tudománytörténetben mint a szentháromság tanát elvető eretnek ismeretes. Genfben 1553-ban mártírhalált halt. Megjegyzésre érdemes, hogy a kisvérköri keringésre vonatkozó, mai ismereteinket erősen megközelítő tanát *'Christianismi restitutio'*⁹²⁰ című teológiai írásában fejti ki (1553).

Servetus a nagynevű francia humanista és orvos, Symphorien Champier tanácsára 1536-ban orvosi tanulmányokat kezdett. Ellentéte Fuchs-szal tulajdonképpen Champier-n keresztül alakult ki. A két utóbb említett tudós között számos orvosi és irodalmi kérdésben volt éles ellentét (szifilisz eredete, scammomium dozírozása etc.). Servetus pártfogója, Champier támogatására írta 1536-ban első orvosi munkáját (*'Apologia pro S. Campegio in Leon. Fuchsium'*).⁹²¹ Orvosi kérdésekhez kapcsolódva támadta ebben Fuchs-nak a hit által való üdvözülést illető vallási felfogását, és eretnekséggel vádolta a német humanistát. A sors iróniája, hogy később – más oldalról – éppen Servetus került e váddal bíróság elé, majd a máglyára. Fuchs, aki biztosan ült a protestáns Tübingenben, bántódást nem szenvedett. Könyve azonban, a *'Paradoxa'* az akkori viszonyok között nem ritka „bírálatban” részesült: Jean Moreau, Párizs akkori püspöke nyilvánosan megégette.

Fuchs másik irodalmi ellenfele, az ugyancsak tudós humanista orvos, Janus Cornarius, Hippokrates Összes művei (Bázel, 1538) kommentátora és sajtó alá rendezője volt. A közöttük könyvekben, pamfletekben, levelekben folyó vita a klasszikus szerzők művei interpretálásának problémáira, betegségek kezelését illetően pedig a gyógyszerek helyes

---

⁹¹⁸ „Az újabbkori orvosok tévedései” (Hagenoae, 1530)

⁹¹⁹ „Az orvosok furcsa gondolatainak három könyve”

⁹²⁰ „A kereszténység megújítása” (Bécs, 1553). A 170–171. oldalon írottak a keringés története szempontjából is jelentősek.

⁹²¹ „S. Campegius védelmében Leon Fuchs-szal szemben”

dozírozására, a bevezetett terápia prioritására vonatkozott. Mindkét orvos ismert tudós, sokat olvasott szakíró volt, akiknek tudásánál talán csak a hiúságuk volt nagyobb.

Sok súrlódásra adott okot az a XVI–XVII. században kialakult szokás, hogy sikeres könyvekből egész fejezeteket vettek át a szerzőre való hivatkozás nélkül. Ezt tette Fuchs, amikor néhány capitulust forrásmegjelölés nélkül használt fel anatómiai könyvében Vesalius 'Fabrica'-jából. Ugyanezt tették azonban mások az ő munkáival is, amit a nevére sokat adó orvos viszont nem hagyott megjegyzés nélkül. Egy-egy ilyen reflexió azután kimeríthetetlen viták forrása lett. Irodalmi vita kapcsán került összeköttetésbe hazánk tudományos irodalmának jeles képviselőjével, II. Ulászló király udvari orvosával, Manardus Jánossal (Giovanni Manardo) is. A Hippokrates-szövegek helyes orvosfilológiai értelmezése során Manardust is több támadás érte. Leonhard Fuchs volt az, aki az irodalomban a legerélyesebben kelt Manardus védelmére.

Ennél jelentősebb az a befolyás, amit Fuchs botanikai munkája gyakorolt a magyar szakirodalomra. Az első magyar fűvészkönyv írója, Melius Juhász Péter 'Herbárium'-ához egyebek között Fuchs botanikáját is felhasználta. Iványi Béla Szegeden a Ferenc-rendi könyvtárban megtalálta Fuchs 'De historia stirpium'-ának egy első kiadását, amelybe ismeretlen kéz mintegy 300 régi magyar gyógynövényt jegyzett be. Ez a becses nyelvemlék egyúttal azt is igazolja, hogy Fuchs könyve a hazai irodalomban is kedvező fogadtatásra talált.

A 'De historia stirpium' nem pusztán adattár, melyben a „Kreuterbuch”-ok mintájára az ókor és középkor botanikai ismereteinek gyűjteményét kapjuk, hanem számos új leírással gazdagított, a farmakognózia és a gyógyítás szolgálatában is álló növénytan.

Juan Huarte (1529–1588) könyve a tehetségről⁹²²

Juan Huarteről, az orvosi pszichológia jelentős úttörőjéről így írt a XVIII. század nagy hírélexikográfusa, Jöcher: „...Huarte 1580 körül élt, s művet írt a tehetség vizsgálatáról *'Examen de ingenios'* címmel, amelyet Jourdan Guibet franciára és Aeschacius Maior latinra fordított, s melyet a tudósok igen nagyra tartanak.”⁹²³ Ez minden, s ez is több mint kétszáz éve íródott.

Azóta egy rövid megemlékezésen kívül csupán egy – szintén több mint százéves – monográfia jelent meg Huartéről Guardia tollából.⁹²⁴ Ez azonban Huartéval mint filozófussal foglalkozik. E szemlélet mellett elsikkad az orvos és a pszichológus.

A könyv madridi, második kiadásával (1580) befejezte pályafutását hazájában. Spanyol nyelven csak mintegy háromszáz év múlva, 1873-ban került újra kiadásra mint nyelv- és filozófiatörténeti adalék.⁹²⁵

Mint a tudományok történetében azonban oly sokszor, Huarte esetében is azt látjuk, hogy az originális és haladó gondolatoknak még a kiátkozás sem tud gátat vetni. Az *'Examen'* túllépte Spanyolország határait. Élt és hatott latin, majd francia nyelven. Lessingre pedig csaknem kétszáz év múlva is úgy hatott, hogy érdemesnek tartotta németre fordítani.

A budapesti Egyetemi Könyvtár unikumként őrzi Huarte munkájának egy Németországban megjelent latin nyelvű példányát. A címlap így hangzik: *'Scrutinium ingeniorum pro iis qui excellere cupiunt, perpetua linguae Castellanae translatione latinitate donatum: interprete Aeschacio Majore Dobbreborano. Jenae. Impensis Joh. Ludovici Neuenhahns. Excudebat Samuel Krebs. Anno 1663.'*⁹²⁶

A 745 oldalas munka címlapján azonban hiába keressük a szerző nevét! Plágiumról mégsem lehet szó. A bevezetés ötödik oldalán a fordító, Aeschacius Major (alias Joachim

⁹²² Forrás: Schultheisz Emil: Juan Huarte könyve a tehetségről. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótonyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 141–142. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Juan Huarte a tehetség vizsgálatáról. = Orvosi Hetilap 100 (1959) No. 42. pp. 1526–1528. – Kötetben: Schultheisz Emil: Juan Huarte a tehetség vizsgálatáról. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 206–207. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

⁹²³ Jöcher, Ch. G.: Allgemeines Gelehrtenlexicon. Leipzig, 1750.

⁹²⁴ Essai sur l'ouvrage de Jean Huarte. Paris, 1855.

⁹²⁵ A „Biblioteca de autores espanolas” 65. kötetében.

⁹²⁶ „A tehetségről való értekezés azok számára, akik kitűnni vágnak”. Kasztíliai nyelvről latinra fordította és közzétette idősb. Aeschacius Dobbreboranus, Jena. Joh. Ludovicus Neuenhahn költségére kiadta Samuel Krebs az 1663-ik évben.

Caesar) megnevezi a szerzőt: „...est ergo Janus Huartus Doctor medicus Hispanus...”. Felmerül ezek után a kérdés, miért nem szerepel a szerző neve a címlapon? A választ megkapjuk, ha az 1667. évi pápai index⁹²⁷ madridi kiadásának 754–755. oldalát megnézzük, ahol Huarte könyvének mind egészére, mind részleteire vonatkozó kondemnációja, kiátkozása olvasható. 1604. december 11-én kelt az a pápai dekrétum, amely a művet indexre tette.

Jóllehet a protestáns Németországban megvolt a munka latin nyelvű kiadásának lehetősége, szélesebb körű – Németország határain túlmenő – elterjedésére csak akkor lehetett számítani, ha a könyv elkerüli az inkvizíció figyelmét. Feltehetően ez a magyarázata annak, hogy a címlap nem viseli a szerző nevét, s azt a fordító az előszó sorai közé rejtette el.

Az Exament tanulmányozva, tartalmát tulajdonképpen két részre oszthatjuk. Első részében félreérthetetlenül szögezi le, hogy a tehetség és az erkölcs az embernek származásától független, veleszületett lelki tulajdonsága, amely minden intellektuális ténykedés alapja. Ugyanakkor azonban ismeri és hangsúlyozza a környezet, a nevelés formáló szerepét is. Mai mértékkel mérve művének ezt a részét, azt kell mondanunk, hogy felfogása az ingénium természetéről és az intellektus fogalmáról akkoriban eredeti volt, és bizonyos mértékig még ma is elfogadható.

A munka második része, amelyben az intellektuális és affektív funkciók keletkezését, valamint a lelki működések élettanát tárgyalja, ma már nem helytálló. Nem kétséges azonban, hogy ennek a könyvnek a maga korában tudományt formáló jelentősége volt.

---

⁹²⁷ Index librorum prohibitorum et expurgandorum novissimus, pro catholicis Hispaniarum regnis Philippi IV. Madriti [vielm. Lyon oder Genf] 1667.

„Prüfung der Köpfe zu den Wissenschaften” – Juan Huarte⁹²⁸

*Viele kennt man und viele sollte man kennen.
Seneca*

Groß ist noch die Zahl jener Ärzte, die von der Geschichte der Medizin unverdienterweise übergangen werden, wiewohl ihr Einfluß auf das geistige Leben ihrer und späterer Zeiten sehr groß war.

In den allgemein gebräuchlichen Handbüchern der Medizingeschichte suchen wir vergebens den Namen Juan Huartes, und das von Haberling-Hübotter redigierte „Biographische Lexicon hervorragender Ärzte” (1929–1935, Berlin – Wien), gedenkt seiner auch nur in fünf Zeilen. Und doch war Juan Huarte einer der Bahnbrecher ärztlichen der Psychologie.

Der angesehene Lexicograph des 18. Jahrhunderts, Jöcher, schreibt über ihn: „Huarte (Joh.) ein Medicus, den man gemeiniglich vor einen Spanier ausgibt, wiewohl St. Jean de Pied de Port im französischen Navarra seine Geburtsstadt gewest, hat um 1580 gelebet, und ein nettes Werk *de scrutinio ingeniorum* unter dem Titel: *Examen de ingenios* geschrieben, welches Jourdan Guibetlet ins Französische und *Aeschacius Maior* ins Lateinische übersetzt, und von den Gelehrten sehr hoch gehalten wird” (Christian Gottlieb Jöcher: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. Leipzig, 1750).

Das ist alles, und auch das wurde vor mehr als 200 Jahren geschrieben. Seither ist außer einer kurzen Gedenkschrift, die Réveil-Paris im Jahre 1842 in der Gaz. Méd. de Paris geschrieben hat, nur eine ausführlichere Abhandlung, die Monographie von Guardia: „*Essai sur l'ouvrage de Juan Huarte*” (Paris, 1855) bekannt. Diese jedoch befaßt sich mit dem Philosophen und Soziologen Huarte, und in der Art dieser Betrachtung verschwindet Huarte der Arzt und Psychologe. Hauptsächlich mit seinen philosophischen Abhandlungen befaßt sich auch sein deutscher Übersetzer Lessing, im Vorwort zu seiner Übersetzung. Lessings Einleitung will auch keine selbständige Abhandlung sein. Seine Bestrebung geht eher dahin,

---

⁹²⁸ Forrás: Schultheisz, Emil: „Prüfung der Köpfe zu den Wissenschaften”. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 63–68. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Juan Huartes Prüfung der Köpfe zu den Wissenschaften. = Zeitschrift für ärztliche Fortbildung 2 (1959) No. 22. pp. 1447–1449. – Újraközölve: Schultheisz, Emil: Juan Huartes „Prüfung der Köpfe zu den Wissenschaften”. In: Schultheisz Emil: Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 133–137. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.) – További publikációja: Schultheisz, Emil: Das berühmte Buch: Juan Huartes Examen de Ingenios. = Neue Zeitschrift für ärztliche Fortbildung 48 (1959) No. 8. p. 69.

die Aufmerksamkeit der Forscher auf die vielseitige Betätigung Huartes zu lenken, die Gelehrten zu eingehenden Studien von Huartes Werk ermutigen. Diese Aufforderung scheint jedoch wenig Erfolg gehabt zu haben. „Unzählige Halbgelehrte haben sich mit ihren Geburtstagen und Sterbestunden, mit ihren Weibern und Kindern, mit ihren Schriften und Schriftchen in die Register der Unsterblichkeit eingeschlichen; und einen Mann, der über die Grenzen seines Jahrhunderts hinaus dachte, der sich mit nichts gemeinen beschäftigte und kühn genug war neue Wege zu bahnen, findet man kaum dem Namen nach darinne, da doch die geringsten seiner Lebensumstände auf den und jenen Theil seines Werkes ein sehr artiges Licht werfen konnten“ bemerkt Lessing (*Juan Huarts Prüfung der Köpfe zu den Wissenschaften*. Aus dem Spanischen übersetzt. 1752. Ebert Ausg., Wittenberg 1785).

Gerade der Umstand, daß er seiner Zeit weit voraus war – wie es auch Lessing bemerkt –, ist eine der Erklärung dafür, warum Huartes Werk sich nicht in dem Maße verbreitete, wie es auf Grund seines Inhaltes zu erwarten gewesen wäre. Seine gewagten Feststellungen begegneten nicht nur allgemeinem Unverständnis, sondern wurden – wie wir es im weiteren sehen werden – von der Kirche am Schärfsten bekämpft.

Doch betrachten wir das Buch selbst etwas näher. Huartes gedankenreiches und von scharfer psychologischer Beobachtungsgabe zeugendes Werk erschien unter dem Titel „*Examen de ingenios para las ciencias*“ im Jahre 1575. Es scheint nur selbstverständlich, daß ein medizin-psychologisches Werk, das die Suprematie der von Abstammung und gesellschaftlicher Stellung unabhängigen Begabung des Geistes, des Ingeniums verkündet, im Spanien des 16. Jahrhunderts keinen günstigen Empfang seitens der offiziellen Wissenschaft gewärtigen konnte.

Das Werk beginnt nämlich damit, daß kein Mensch, sei er von noch so vornehmer Herkunft und besuchte er auch die teuersten Schulen, es jemals zu etwas in den Wissenschaften bringen könne, wenn ihm die Begabung fehlt! Diese, für uns selbstverständliche Feststellung, klang zu jener Zeit unglaublich kühn und berührte unangenehm die im Geiste der Skolastik aufgewachsenen, sich streng an die gesellschaftlichen Konventionen und kirchlichen Vorschriften haltenden Gelehrten und Ärzte.

Die Stelle der mittelalterlichen scholastischen und mystischen Theologie nahm in der Neuzeit die auf die Beobachtung der Natur gestützte Naturtheologie (*theologia naturalis*) ein. Es ist selbstverständlich, daß dies auch auf das philosophische und ärztlich-naturwissenschaftliche Gebiet seinen Einfluß ausübte. Aber wenn auch die Denkungsart der hervorragendsten Wissenschaftler und die Methodologie der von ihnen ausgeübten Wissenschaften sich erneuerten (zumindest in einigen Beziehungen) und sich des weiteren auf realer bzw.

naturaler Grundlage weiterentwickelte, wurde dies von der Kirche weder damals noch nach weiteren zwei Jahrhunderten in seiner Gesamtheit anerkannt. In den unter ihrem Einfluß stehenden Ländern, besonders in Spanien, tritt sie dieser Richtung energisch entgegen, obwohl einer der ersten bedeutenden Vertreter der naturalen Theologie und Philosophie, der in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts wirkende spanische Gelehrte *Raymundus de Sabunda* selber Bischof war. Ein ausgezeichnete Arzt, gleichzeitig berühmter Theologe, der in Toulouse Theologie und Philosophie vortrug.

Auf Grund seiner selbständigen Beobachtungen und seinen von diesen abgeleiteten logischen Folgerungen können wir ihn eigentlich als den Vorgänger Juan Huartes betrachten. Sein Hauptwerk erschien unter dem Titel *Theologia naturalis*. Darin erörtert er, daß das Buch der Natur (*liber vivus*) höher steht, als die heiligen Bücher (*liber scriptus*). Das erstere kann nämlich ein jeder lesen und dessen Sinn nicht verstümmeln. Daraus folgt, daß das aus dem Buche der Natur erworbene Wissen das wahre Wissen ist. Wie bekannt, erreichte diese Richtung bei *Paracelsus* ihren Höhepunkt, nach dessen Meinung die Natur und die Erfahrung die Bücher des Altertums ersetzen müssen. Die Kranken sind unsere Bücher – verkündete Hohenheim.

Um auf das Werk Huartes zurückzukehren, hat dieses mit seiner Madrider zweiten Ausgabe aus dem Jahre 1580 seine Laufbahn in seinem Vaterlande beendet. In spanischer Sprache kam es erst nach fast 300 Jahren, 1873 neuerlich zur Ausgabe, als ein Monument der spanischen Literatur- und Philosophiegeschichte im 65. Bande der „Biblioteca de autores españoles“.

Wie so oft in der Geschichte der Wissenschaften, sehen wir auch im Falle von Huartes Werk, daß die Verbreitung origineller Gedanken selbst die Verdammung nicht vollkommen vereiteln kann.

Das „Examen“ überschritt die Grenzen Spaniens, lebte und wirkte in lateinischer sodann in französischer Sprache weiter, weckte Lessings Interesse noch nach zwei Jahrhunderten in solchem Maße, daß er es für wert hielt ins Deutsche zu übersetzen. Die Budapester Universitätsbibliothek bewahrt als Unikum die in Deutschland erschienene lateinische Ausgabe von Huartes Werk. Das Titelblatt lautet: „*Scrutinium ingeniorum pro iis qui excellere cupiunt, perpetua linguae Castellanae translatione latinitate donatum: interprete Aeschacio Majore dobreborano. Lege: stupefies. Jenae, Impensis Joh. Ludovici Neuenhaus. Excudebat Samuel Krebs. Anno 1663.*“ Auf dem Titelblatt des 745 Seiten umfassenden Werkes, welches den Fürsten Albert von Sachsen und Ludwig von Anhalt gewidmet ist, suchen wir vergebens den Namen des Verfassers! Doch kann von einem Plagiat keine Rede sein. Auf der 5. Seite der Einführung nennt der Übersetzer *Aeschacius Major, Joachim Caesar* den Verfasser: „...

est ergo Janus Huartus Doctor Medicus Hispanus...” Nun ist die Frage, warum denn des Verfassers Name nicht auf dem Titelblatt figuriert? Die Erklärung hierfür erhalten wir, wenn wir die Seiten 754–755 der Madrider Ausgabe des „Index librorum prohibitorum et expurgandorum novissimum” aus dem Jahre 1667 lesen, wo wir die auf Huartes Buch bezügliche Verdammnis finden, die sich ebenso auf das ganze Werk, als auch auf Teile dessen bezieht. Vom 11. Dezember 1604 datiert dieses päpstliche Dekret, welches das „Examen” auf den Index gesetzt hat.

Obwohl im überwiegend protestantischen Deutschland die Möglichkeit zur Ausgabe des Werkes in lateinischer Sprache gegeben war, konnte man an eine größere, die Landesgrenzen überschreitende Verbreitung nur dann denken, wenn sich das Werk der Aufmerksamkeit der Inquisition entzog. Dies dürfte die Erklärung dafür sein, daß – entgegen der Gewohnheit – das Werk auf dem Titelblatt nicht den Namen des Verfassers trägt und daß der Übersetzer Huartes Namen in den Zeilen des Vorwortes versteckte.

Und nun betrachten wir das aus 18 Kapiteln bestehende Werke selbst.

Den Zweck, die Thematik und den Aufbau des Werkes offenbaren die charakteristischen langen und schnörkeligen Titel der einzelnen Kapitel.

In deutscher Übersetzung lauten sie wie folgt:

- I. Kapitel. Worin erklärt wird, was das Ingenium bedeutet und welcher Unterschied auf diesem Gebiete zwischen den Menschen bestehet.
- II. Kapitel. Worin die Unterschiede aufgezählt werden, die zwischen den für die Wissenschaft untauglichen Menschen bestehen.
- III. Kapitel. Worin an Hand von Beispielen bewiesen wird: Fehlt einem Kinde das Ingenium und die Disposition, die zur Wissenschaft nötig ist, welche es erlernen will, hört es vergebens auf gute Meister, hat vergebens viele Bücher und lernt vergebens sein ganzes Leben lang.
- IV. Kapitel. Worin erwiesen wird, daß die Natur ist, die den Menschen für die Wissenschaft geeignet macht.
- V. Kapitel. Worin die große Macht der Natur erwiesen wird, die den Menschen zu einem gescheiterten und moralischen Wesen macht. – Die weiteren Kapitel behandeln die Physiologie des Ingeniums sowie die praktischen Folgen des Vorhergehenden.

Wenn wir das „Examen” studieren, müssen wir dessen Inhalt eigentlich in zwei Teile teilen. Der erste, der größtenteils auch konstruktionell in den ersten Kapiteln des Buches zu lesen ist, enthält jene Feststellungen, die vom Standpunkt der Wissenschaft auf neuen und wahren

Gedanken und Beobachtungen beruhen.

Die Wichtigsten vielleicht sind jene Feststellungen vom Wesen und Ursprung des Ingeniums sowie der Moral. (Hier müssen wir nebenbei bemerken, daß aus der lateinischen Abfassung klar hervorgeht, daß Huarte mit dem Begriff Ingenium nicht nur das Talent, sondern auch die im modernen Sinne verstandene Intelligenz bezeichnete.)

Wenn er klar und unmißverständlich feststellt daß das Ingenium und die Moral solche, von Abstammung unabhängige, jedoch angeborene seelische Eigenschaften sind, die die einzige Grundlage der produktiven intellektuellen Tätigkeit bilden, führt er eigentlich das aus, was der Tübinger Psychiater *Kretschmer* fast 400 Jahre später folgendermaßen abgefaßt hat: „Zum ontogenetischen Aufbau der persönlichen Moral, d. h. zur Aufnahmefähigkeit für die traditionsgebundene ethische Erziehung, bedarf es einer elementaren Kerngruppe ererbter Affekt- und Triebdispositionen..“ (Ernst Kretschmer: *Medizinische Psychologie*. 3. Aufl. Leipzig, 1926. S. 56.). Zu gleicher Zeit ist aber Huarte in der Beurteilung der intellektuellen Produktion (S. 78.) nicht einseitig, er betrachtet nicht nur die angeborenen Gaben als ausschlaggebend: „*Neminem natura sapientem esse*“, schreibt er, sich auf *Aristoteles* berufend. Niemand wird als Literat geboren, das Ingenium, aber auch die Moral werden erst durch die Erziehung vervollkommenet, behauptet er. Wenn wir obige These Huartes mit den Feststellungen von Kretschmer vergleichen: „Für die Intelligenzhöhe eines Individuums ist in erster Linie die Erbanlage und erst in zweiter Linie der Einfluß von Erziehung und Milieu verantwortlich“ (zit. S. 62.), müssen wir mit Bewunderung jenes Arztes gedenken, der fast vier Jahrhunderte früher von so einer Beobachtungsgabe und psychologischem Scharfblick Zeugnis ablegte.

Indem er seine These erörtert, beruft er sich ständig auf Hippokrates, Galenus und die griechischen sowie römischen Philosophen, besonders Aristoteles, Sokrates, Platon, Cicero. Er trachtet seine Behauptungen mit je einem Zitat von ihnen zu bekräftigen. Dies ist ein sozusagen unerläßliches Verfahren der Literatur jener Zeit. Die Berufung auf Autoritäten hatte damals den Wert eines Beweises. Wenn sich aber Huarte zur Bekräftigung seiner Argumente auf die alten Autoritäten beruft, seine Vorstellungen nimmt er nicht von ihnen, diese sind originell, das Fundament worauf er baut, ist neu. Bei der Bestimmung des Wesens der intellektuellen Funktionen verfolgt er schon im 16. Jahrhundert einen Weg, der eigentlich als Cartesischer Gedanke erscheinen könnte, wenn es nicht ein halbes Jahrhundert vor *Descartes* Opus geschoben worden wäre. Auf der Seite 218 seines Werkes schreibt nämlich Huarte: „...Itaque sciendum interim est, tres esse principes intellectus operationes: primum *inferre*, secundum *distinguere*, tertium *eligere*, atque ex his tres intellectus constituuntur...“ Er

hält somit die *Folgerung*, die *Absonderung* und die *Auswahl* für die grundlegenden Funktionen des Intellektes. Nun wollen wir uns noch mit Huartes Leben befassen.

Juan Huarte wurde in St. Jean Pied de Port, am Ufer des Flusses Neve in Niedernavarra geboren. Dieser Umstand ist verbürgt, denn auf dem Titelblatt des Originalwerkes schreibt er selber: „natural de Sant Juan del Pie del Puerto“ Um so ungewisser ist die Zeit seiner Geburt. Selbst die spanische Literaturgeschichte notiert über ihn nur soviel, daß er um 1580 gelebt hat. Etwas näher bringt uns vielleicht die nachstehende Folgerung: Am Anfang seines Werkes erörtert Huarte, in bezug auf das Bücherschreiben, daß man dies nur dann beginnen dürfe, wenn man die Vollkraft seiner geistigen Gaben erreicht hat. Dieses Alter, das Maximum der geistigen Leistungsfähigkeit gibt er mit 35 bis 51 Jahren an. Wenn wir nun annehmen, daß jener Mann, der diese Regel aufgestellt hat, wahrscheinlich selber danach gehandelt hat und wir das Jahr 1575 in Betracht ziehen, das Jahr in dem er das einzige Werk seines Lebens zum ersten Male herausgab, ist anzunehmen, daß er um 1530 geboren ist.

Darüber, daß er in Salamanca studierte, wo er zum Doktor der Medizin promoviert wurde, besitzen wir bereits verlässliche Daten (doch den Zeitpunkt kennen wir leider nicht). Danach begann er die ärztliche Praxis. Sein Leben verbrachte er in Madrid, hier ist er auch gestorben. Um 1590 lebte er bereits nicht mehr.

Huarte und sein Werk müssen wir in zweifachem Lichte betrachten: in der Beleuchtung unseres eigenen Zeitalters und in dem von uns weit entfernten Dämmerlicht des 16. Jahrhunderts, der Zeit, in der er lebte und wirkte. Wenn wir sein Werk mit heutigem Maße messen, müssen wir sagen, daß seine Auffassung von der Natur des Ingeniums und des Begriffes des Intellektes originell und bis zu einem gewissen Grade noch heute annehmbar ist. Seine im allgemeinen darstellenden und erklärenden Vorstellungen über Entstehung, Zustandekommen und Verlauf der intellektuellen und affektiven Funktionen sowie der Physiologie der psychischen Funktionen können heute nicht mehr bestehen, diese widerspiegeln die mystische Naturphilosophie seiner Zeit. Dem heutigen Leser aber sind einzelne Kapitel, wie z. B. das 18., in dem er erörtert, mit welcher Umsicht sich die Väter verhalten müssen, um gescheite Kinder zu zeugen, geradezu unverständlich. Betrachten wir hingegen das *Scrutinium ingeniorum* um die Zeit seines Entstehens, im Milieu der Mitte des 16. Jahrhunderts, können wir getrost behaupten, daß dieses Buch die ärztliche Anschauung seiner Zeit entscheidend beeinflußt haben möchte. Wie sich nun dieser Einfluß in der Tat auswirkte, welches Maß und welche Ausdehnung er erreichte, ob er „Schule“ machte oder nur auf einzelne einwirkte, müssen weitere Forschungen und Untersuchungen entscheiden.

Orvostörténeti adatok a padovai egyetemről⁹²⁹

Az „Acta Medicae Historiae Patavina” VI. kötetének ismertetése

A padovai egyetem orvostörténeti intézetének kiadásában, Loris Premuda professzor szerkesztésében megjelenő „Acta Medicae Historiae Patavina” az orvostörténeti periodikák legkitűnőbbjei közé tartozik. Az itt publikált, nagy felkészültséggel írott tanulmányok mind az általános, mind pedig a magyar orvostörténet számára sok hasznos adatot nyújtanak. Ismeretes, hogy különösen a későközépkor, a humanizmus, de a későbbi évszázadok sok magyar orvosa is Itália egyetemein, leggyakrabban éppen Padovában végezte tanulmányait. Másrészt a 14–17. században számos olasz orvos működött hazánkban. Közöttünk nem egy európai hírnevű tudós volt.

Bartolo Bertolaso egyik dolgozata a padovai egyetem orvosi fakultásának tanulmányi viszonyait, illetve azoknak a századok folyamán való alakulását ismerteti. Ez annál is inkább érdekes, mert e korszakban a padovai egyetem az európai egyetemek egyik mintaképe volt.

Számos, a 19. század romantikus történelemszemléletéből fakadó tévedést oszlat el. Az előadások anyagának kronologikus bemutatása rávilágít arra, hogy a fejlődés a tananyagot illetően is folyamatos volt. A renaissance itt nem jelentett ugrásszerű változást. Az egyetemi tanács 1506-ban kelt rendelete még kötelezően írja elő Avicenna „Kánonja” harmadik könyvének oktatását s az 1517 márciusában hozott tanulmányi reform sem hoz alapvetően újat. A renaissance medicinája – egyes igen jelentős felfedezésektől eltekintve –, egészében nem természettudományos irányban haladt, Sigeristé az érdem, hogy ezt elsőként hangoztatta. Bertolaso kutatásának eredményei pedig még inkább alátámasztják ezt a tételt. Nem áll ez ellentétben a medicina e korbeli haladásának elismerésével, csupán e haladás módját és temporalizációját kell új megvilágításba helyezni s az eredeti források vizsgálatával valóban dialektikusan szemlélni:

A fent mondottakat megerősíti az egyes tanszékek kötelező tananyagának ugyancsak eredeti egyetemi okmányokból rekonstruált részletezése. Az elméleti medicina rendes tanszékén a 16. és 17. században hivatalosan előírt tankönyvek: Hippokratész Aforizmái, valamint Galenus „Mikrotechné” című műve. 1517-ben Bernardinus Paternus professzor Avicenna Kánonjából praelegal. A tananyag hagyományos voltán az sem változtat, hogy e

⁹²⁹ Forrás: Schultheisz Emil: Orvostörténeti adatok a padovai egyetemről. Acta Medicae Patavina. Vol. VI. Anno Academico 1959–60 Padova. (Ism.) = Orvosi Hetilap 103 (1962) No. 17. pp. 800–801.

tanszéket a 17. század elején olyan természettudományosan gondolkodó és kísérleteket is folytató orvos töltötte be, mint Sanctorius Sanctorius (1561–1636) a Galileitől függetlenül, bár később konstruált hőmérő, a „thermoscop” megalkotója. Sanctorius pedig igazán az experimentális medicina úttörői közé tartozik!

Nem más a helyzet a gyakorlati orvostan tanszékén sem. Itt az ordináriusok Avicenna és Rhases munkái alapján tartják előadásait. Mindkét tanszéknek extraordináriusai is voltak. Közöttük olyan kiválóságok, mint Hieronymus Sancta Sophia, aki 1657-ben foglalta el ezt a katedrát. A nagyhírű Sancta Sophia orvoscsalád egyes tagjainak hazánkkal igen sok tudományos és személyes kapcsolata volt. Közismert a tudomány történetében a pragmatikus kutatónak számító Antonius Vallisnieri is. Kitűnő orvos, nagy és maradandó hírű botanikus, aki a fejlődést is jelentős munkákkal gazdagította. „Professor ad practicam extraordinarium Medicinae” 1700-ban lett.

A használatos tankönyvek természetesen e tanszékeken is a már ismertetett tradicionális munkák voltak.

Noha a hivatalos tankönyveket illetően a sebészeti és anatómiai tanszékek sem voltak más helyzetben (hivatalosan az anatómiát Mondino 1315-ben írott műve alapján tanították), Vesalius, H. Fabricius ab Aquapendente és Fallopius előadásai már az új anatómiai szemléletet képviselték.

A gyógyszeres előadások alapja a 18. század végéig Dioskorides „De Materia medica libri sex” című könyve volt. Dioskorides Pedanios mint ismeretes Nero és Vespasianus császárok idejében élt, az idősebb Pliniusnak volt kortársa. Hat könyvből álló munkáját Galenus a maga nemében egyedülállónak minősítette.

A 16–17. században volt a padovai egyetemnek egy másik „gyakorlati” katedrája is. Itt az akut, lázas betegségek diagnosztikáját és terápiáját tanították, elsősorban Avicenna Kánonjának harmadik könyve alapján. Octavianus Monaldus professzor 1543-ban hirdetett előadásának címe is így hangzott: „...leget in tertio Canonis Avicennae”. Az őt követő J. A. Petricellus előadásának címe már modernebbül hangzik: „...leget de morbis acutis” (1555-ben), lényege azonban ennek sem más. E tanszék tanárai oktatták – ha nem is rendszeresen – a bőrgyógyászatot, a szemészetet és a nőgyógyászatot. Andrigethus professzor 1603-ban „de morbis cutaneis” 1604-ben pedig „de morbis oculorum” ad elő. Franciscus Bonardus 1623-ban „leget de morbis mulierum”. Nőgyógyászati studiumról ezután több mint egy évszázadon át nem történt említés.

Az ismertetett munka következő dolgozatának szerzője ugyancsak Bartolo Bertolaso, Carolus Gianella (1696–1759) életrajzát és működését ismerteti. A Veronából származó

Gianella – csaknem harmincéves vidéki gyakorlat után – 1752-ben kapott katedrát a padovai egyetem orvosi fakultásán, mint a „theorica extraordinaria Medicinae” tanára. Különösen érdekessé teszi személyét, hogy 1754-ben elsőként tartott rendszeres előadásokat a higiéné tárgyköréből.

Az ismertetett kötet utolsó fejezete Loris Premuda professzor tanulmánya „Prospettive filosofiche delta medicina antica e moelerna”, külön beható ismertetést igényel.

AZ EURÓPAI ORVOSTUDOMÁNY 17–19. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL

Európai orvostudomány a 17. században⁹³⁰

A kor orvostudománya

*Quia sanitas et vita hominis res tam magnifica,
preciosa et optabilis est, medicus in hoc negotio
nihil sine solide ratione agare vel moliri debet.*

Friedrich Hoffmann

Leibniz korára az orvostudományban döntő változások zajlottak le.

Az ókori tudományos örökséget a reneszánsz három szakaszban dolgozta föl:⁹³¹ az újrafelfedezés időszakát követte a filológiai, majd a szakmai kritika kora, végül a folyamatot az örökség meghaladásának szakasza zárta, amelynek során az antik művek tudományos értéküket elvesztve, történeti dokumentumokká váltak. Ez a harmadik szakasz nagyjából a 17. század első harmadáig tartott. A medicina szempontjából a korszak legfőbb tanulsága az volt, hogy az addig Európában egyeduralkodó antik nedvelmélet nem ad kielégítő magyarázatot a szervezet működésére. Ez volt az a kor, amelyben a nedvkórtan egyeduralkodója megdőlt, és a Paracelsustól Van Helmontig tartó évszázad alatt lassan kialakult az életjelenségeket vegyi folyamatok eredményének tekintő kemia, illetve új életre kelt az egyébként szintén ókori eredetű szolidáris patológia, s a belőle felépített mechanojátéria.

Mechanojátéria, játromechanika

A 18. század elejére az orvostanban szinte egyeduralkodóvá váló mechanojátéria-játromechanika története kétség kívül Padovában vette kezdetét. A padovai egyetemen, Prosper Alpinus

---

⁹³⁰ Forrás: Schultheisz Emil: Európai orvostudomány a 17. században. = Kaleidoscope. Művelődés-, tudomány- és orvostörténeti folyóirat. Vol. 4. (2013) No. 7. pp. 6–21. (részlet: pp. 8–18.) Elektronikus dokumentum: <http://www.kaleidoscopehistory.hu> – Szövegváltozata kötetben megjelent: Schultheisz Emil: Leibniz és a medicina. Bp., 2013. Semmelweis. 112 p. (Részlet)

⁹³¹ Tutzke, D. – Harig, G. (Hrsg.): Geschichte der Medizin. Berlin, 1980. VEB Verlag Volk und Gesundheit. p. 63.

(1553–1617) és tanítványai által 1610 körül feltámasztott „szilárdkörtan” lényege az, hogy a mikrokosmosz, vagyis a test a makrokosmoszhoz hasonlóan apró szilárd részecskék halmaza, amelyek alakja, sűrűsége, mozgása határozza meg az anyag aktuális tulajdonságait. Az egészség e részecskék szabad áramlását feltételezi, míg a betegség a tökéletlen elemáramlásra vezethető vissza.⁹³² Alpinus padovai kollégája, Santorio Santorio (1561–1636) mestere tanait egzakt mérésekkel igyekezett alátámasztani, s 30 éven át végzett híres testmérési kísérletei eredményeképpen a testet mérhető (kvantitatív) anyagi halmazként írta le.⁹³³

Ugyanebben az évtizedben ismertette a kor egyik legnagyobb hatású orvosa, Daniel Sennert (1572–1637) atomista elméletét, amely még nedvkörtani alapon állt ugyan, ám a nedvkörtan négy alapnedvének tulajdonságait is már atomista-szolidáris elvekre vezette vissza.⁹³⁴ Sennert kortársa volt Sebastian Basso is, akinek atomizmusa közvetlenül hatott Gassendire és Descartes-ra.

Padova szerepe az újfajta „szilárdkörtan” kialakulásában elsőrendű. Nem véletlen, hogy William Harvey, a vérkeringés pontos *mechanizmusának* leírója szintén padovai diák volt.⁹³⁵ A padovai egyetem orvosi karán a 17. század elejére ugyanis a szolidáris patológia már megdőntötte a nedvkörtan uralmát. Az itteni oktatók a testet immár mérhető anyagok alkotta fizikai összetevők, illetve fizikai alrendszerek halmazának tekintették.

Effajta előzmények után jelent meg 1644-ben Amszterdamban a 17. század legfontosabb tudományfilozófiai műve, Descartes *Principia philosophiae*-je. Descartes szerint a világnak csupán két dimenziója létezik: a gondolkodás (cogitatio), illetve a kiterjedés (extensio). A kiterjedt világ összetevői a mozgás (motus) és az anyag (materia). A dolgok különbségeit az alak (forma), a nagyság (magnitudo) és a mozgás (motus) határozza meg. Minden a természet törvényének van alávetve, tehát minden determinált. A természet háttérébe azonban Descartes egy, e determinált léten kívüli primum movens-t helyezett, Isten személyében, világa tehát kétosztatú lett.⁹³⁶ Descartes orvos-élettani szempontból később pontosította elméletét *L'homme* (De homine, 1662) című tanulmányában, amelyben az emberi testet már szó szerint óraműhöz vagy gépezethez hasonlítja.⁹³⁷

⁹³² „Omnes scilicet affectus reducerentur ad meatuum statum vel clausum vel fluxum, quod nimirum – ut Asclepiades sentiit – in optimo eorum statu sanitas consistat, atque in vitio morbus” Alpinus, Prosper: *De medicina methodica libri XIII*. Lugduni Batavorum, 1719. Boutenstein. p. 15. (1. kiadás: Patavii, 1611)

⁹³³ Sanctorius, Sanctorius: *De statica medicina et de responsione ad staticomasticem*. Venetiis, 1660. Brogiollus. (1. kiadás Patavii, 1612)

⁹³⁴ Sennertus, Daniel: *Epitome naturalis scientiae*. Witebergae, 1618. Bally.

⁹³⁵ Harvaeus, Guilielmus: *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*. Francofurti, 1628. Fitzerus.

⁹³⁶ Spinoza ezzel szemben a cogitatio-t és az extensio-t csupán egyazon szubsztancia modusainak tekinti. Az alapvető különbség azonban kettejük közt az, hogy míg Descartes hisz a valóság anyagi létezésében, Spinoza számára a valóság meghatározhatatlan, mi több, érdektelen.

⁹³⁷ Renatus des Cartes: *De homine*. Lugduni Batavorum, 1662. Leffen-Moyardus. 1–2., 120–121.

Descartes-ot ehhez a kettős, legalább egyik felében teljesen determinált és mechanikus világegyetem-képzethez gondolkodásának két vezérmotívuma vezette. Egyrészt a minőséggel szemben a mennyiséghez való vonzódása, másrészt pedig az általános törvény, a természettörvény monoteista kényszerképzete. Ha ugyanis létezik természettörvény, mindent determinál, tehát szükségszerűvé tesz. Márpedig ami szükségszerű, az gépelvű, s mechanikus is egyben.⁹³⁸

Descartes-nál is tovább lép azonban Henricus Regius (1598–1679), aki *Fundamenta physices* című, 1646-ban kiadott könyvében,⁹³⁹ s még inkább *De affectibus animae* című 1650-ben publikált disszertációjában⁹⁴⁰ oly módon szünteti meg a karteziánus dualizmust, hogy a lelket is anyagi természetűnek tartja, vagyis eltekint mindenfajta primum movenstől és isteni közreműködéstől. Nála az élőlény már automaton, önmozgó és önmozgató szerkezet. Szerinte a test kétféle cselekvésre képes, a naturalis actio-ra, amely a test összetevőinek természetéből fakad, tehát determinált, illetve az animalis actio-ra, amely szintén teljesen determinált és automatikus. A *De affectibus animi* első oldalán már olvasható a következő, szinte pavlovi kijelentés: „A lelki cselekvések automatikusak”.⁹⁴¹ Regius alapelve egyébként versbe szedve a következő: „*Mens, mensura, quies, motus, positura, figura/Sunt cum materia cunctarum exordia rerum*”, vagyis: „Értelem és mérték, nyugalom, mozgás, alak, állás/ és az anyag szült mindent itt, ami létezik és él.”

Cartesius és Regius hatására a század végére az a képzet, hogy a szervezet valamilyen órával vagy gépezettel azonos, vagy legalább hozzá nagyon hasonló dolog, olyannyira elterjedt, hogy még kifejezetten konzervatív orvosok is utaltak rá. Christian Vater (1651–1732) például ártatlan anatómiai munkáját 1697-ben *Az embergép boncolás alapján megrajzolt életszerveiről* címmel adta ki.⁹⁴²

A mechanojatria vagy jatromechanika⁹⁴³ alapjait tehát már a 17. század közepére sikerült lefektetni. A gond azonban az volt, hogy ha kiemeljük a primum movenst a szerkezetből, vajon mi mozgatja majd a gépet? (Hiszen: „*In omni machina quaerendum est principium motus.*”) Erre a kérdésre adott választ két olasz tudós: Borelli és Baglivi Alfonso

⁹³⁸ Wittig, Frank: *Maschinenmenschen. Zur Geschichte eines literarischen Motivs im Kontext von Philosophie, Naturwissenschaft und Technik.* Würzburg, 1997. Königshausen und Neumann. pp. 36–40.

⁹³⁹ Regius, Henricus: *Fundamenta physices.* Amstelodami, 1646. Elzevier.

⁹⁴⁰ Regius, Henricus: *De affectibus animi dissertatio* (Trajecti ad Rhenum, 1650. Ackersdijck-Zijll). Regius egyébként megtartja a nedvkórtan négy-nedv tanát, de nála már nem a nedvegyensúly, hanem a nedvek tisztasága a lényeg: a kakokhímia a megromlott nedv okozza a kórt, aminek az oka a rossz áramlás, a nem megfelelő kiválasztás. Minden folyamat hő vagy mozgás hatására következik be.

⁹⁴¹ „*Actiones animales automaticae sunt*”

⁹⁴² Vater, Christian: *De machinae humanae organis vitalibus secundum autopsian delineatis.* Wittenberg, 1697. Schultz.

⁹⁴³ Rothsuh, K. E.: *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart.* Stuttgart, 1978. Hippokrates. pp. 224–252.

Borelli (1626–1691) „a modern biomechanika atyja” valójában már nem abban nyújtott újat, hogy a szervezetet tisztán fizikai mechanizmusként írta le, hanem abban, hogy 1680-ban közzétett főműve, a *De motu animalium*⁹⁴⁴ második kötetében megoldást talált a fenti, Regius óta sokakat nyugtalanító problémára. Borelli szerint ugyanis nem csupán a test összetevői materiálisak, hanem a mozgása is teljesen mechanikus, hiszen a mozgás alapja a rostok automatikus összehúzódása.⁹⁴⁵ Ezt az összehúzódást pedig olyan hidraulikus folyamatok váltják ki, amelyek a succus nerveus, az idegnedv és a vér mozgásán alapulnak. S noha vér egyébként – Borelli szerint – akaratlagosan is az izomba juttatható, az akarat valójában szintén nem egyéb, mint rostösszehúzódások által kiváltott reakció.⁹⁴⁶ Borelli az ízületek mozgásait az emelők törvényeivel magyarázta. A mellkas-izom analízise révén jutott el a légzés mechanikájának leírásához és matematikai módszerrel igyekezett a szívizomzat erejét meghatározni. Munkája valóban zseniális kísérlet volt az életfolyamatoknak a mechanika törvényeivel való magyarázatára

A raguzai olasz-örmény Giorgio Baglivi (1668–1707) *De fibra motrice* (Perugia, 1700) című munkájában Borelli rost-tanát tökéletesítve már azt is kijelenti, hogy az embergép valójában pusztán rostokból áll, semmi egyébből.⁹⁴⁷ Ő talán az első, aki nyíltan szakít a nedvkórtannal és a négy nedv dogmájával, amelynek elemei még Borelli szövegeiben is felbukkannak.

Az újfajta mechanikus rostműködésekre alapozott orvostanban fontos szerepet játszott a Thomas Willis-féle, ingerület-elvű neurológia is,⁹⁴⁸ amely lehetővé tette annak elképzelését, hogy az idegek lélekmentesen is rendszerszerűen képesek működni.

Az anatómiában szintén jelentős változásokra került sor ebben az időben, elsősorban a meginduló mikroszkópos kutatásoknak köszönhetően. Malpighi anatomia subtilisének, mikroszkópos szövet-anatómiájának hatására egyfajta morfológiai mikroanatómia alakult ki, amely kedvező tapasztalati háttérrel adott a divatos szolidáris patológiának: az apró szilárd részecskék ugyanis a mikroszkóp alatt láthatóvá váltak.

Az új fiziológiára és anatómiára hamarosan újfajta – Alpinuséra emlékeztető – szolidáris patológia is épült, pl. Theodor Craanen-nél (1620–1690), aki szerint⁹⁴⁹ a szervezet

⁹⁴⁴ Borellus, Alphonsus: *De motu animalium*. VI. 1–2. Roma, 1680. Bernabeo; editio 2.: Lugduni Batavorum, 1685. Van der Aa – Boutesteyn, Vivie, Gaesbeck.

⁹⁴⁵ Borellus, Alphonsus: *De motu animalium*. Lugduni Batavorum, 1685. Van der Aa – Boutesteyn, Vivie, Gaesbeck. II:2.

⁹⁴⁶ Uo. II:43.

⁹⁴⁷ *Universam machinae structuram ex fibris mire contextam mente quodammodo assequamur* Baglivius, Georgius: *Opera omnia*. Lugduni, 1745. Bruyset. p. 262.

⁹⁴⁸ Willis, Thomas: *Cerebri anatome, cui accessit nervorum descriptio et usus*. Londoni, 1664. Roycroft, ill. Willis, Thomas: *De ratione motus musculorum*. Coloniae Allobrogum, 1680. Samuel de Tournes.

⁹⁴⁹ Craanen, Theodororus: *Tractatus physico-medicus de homine*. Lugduni Batavorum, 1689. Van der Aa.

pórusainak eldugulása és a részecskék áramlásának elakadása okozza a betegségeket. Ezt az obstrukciót az idézi elő, ha nem megfelelő alakú részecskék kerülnek a rendszerbe. Craanen patológiája Németalföldön igen sikeresnek bizonyult, Bontekoe, Blankaard és még sokan mások követték, sőt Boerhaave-re, Hoffmannra is nagy hatással volt.⁹⁵⁰

A 18. század első évtizedére gyakorlatilag egyeduralkodóvá váló mechanojatria két nagy összegzője ugyanis Hermann Boerhaave és Friedrich Hoffmann volt. Mindkettejük olyan orvosi rendszert alkotott, pontosabban írt le, amely két alapelven nyugodott: 1. A szervezet tisztán fizikai mechanizmus 2. A mechanizmust a nedvek hidraulikája és a rostok automatikus tágulása-összehúzódása mozgatja.⁹⁵¹

Herman Boerhaave orvosi alapelveit legtisztábban *De usu ratiocinii mechanici in medicina* című beszédében (1703) fogalmazta meg. Itt azt írja, hogy a test számos, nedvek által működtetett gépből áll, ezért hát a szervezet működése csak geometrikus-mechanikus módon írható le és ismerhető meg.⁹⁵² Sőt, Isten nem egyéb, mint az, aki e gépet létrehozta. Nem primum movens tehát, hanem csak faber.

Friedrich Hoffmann hasonló egyértelműséggel fogalmaz a korban alaptankönyvnek számító munkájában: a *Fundamenta medicinae*-ben.⁹⁵³ Szerinte ugyanis az orvostudomány nem más, mint a fizikai-mechanikai elvek megfelelő alkalmazása az egészség megtartása és visszaállítása érdekében.⁹⁵⁴ Hiszen a természet és az élet két – cartesianus – alapelven nyugszik: az anyagon és a mozgáson.⁹⁵⁵ Az emberi test pedig nem egyéb gépnél, amelyet valamifajta hidraulika mozgat.⁹⁵⁶ Az élet ezért pusztán mechanikai és testi-anyagi jelenség: a halál oka nem a lélek eltávozása, hanem az, hogy a test nem láthatja el fizikai funkcióit.⁹⁵⁷

---

⁹⁵⁰ Rothsuh, K. E.: Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart. Stuttgart, 1978. Hippokrates. pp. 234–236. Rothsuh itt felhívja a figyelmet Leibniz: Hypothesis physica nova-jára is (1671), mint amely szintén szerepet játszott az új élettan kialakulásában. Vö.: Smith, J. E.: Divine machines. Leibniz and the Sciences of Life. Princeton, 2011. Princeton Univ. Press.

⁹⁵¹ „Corpus nempe humanum machinam esse, cujus solidae partes aliae sint vasa liquidis coercendis, dirigendis, mutandis, separandis, colligendis et excernendis apta, aliae vero instrumenta mechanica quae figura, duritie nexuque suo vel fulcire alia, vel definitos motus exercere queant.” Boerhaave, Hermannus: Opera omnia medica, Venetiis, 1766. Basilus. p. 466.

⁹⁵² Boerhaave, Hermann: De usu ratiocinii mechanici in medicina. Leyden, 1703. Academia Batavorum.

⁹⁵³ Hoffmannus, Fridericus: Fundamenta medicinae. Halae Magdeburgicae, 1703. Renger. pp. 1–11, 31–32.

⁹⁵⁴ „Medicina est ars recte utendi principiis physico-mechanicis ad sanitatem hominis conservandam et amissam restituendam.”

⁹⁵⁵ „Tota natura nititur principiis mechanicis, quae sunt materia et motus, ex quibus omnes operationes debent deduci”

⁹⁵⁶ „Corpus nostrum est machina seu automa quod ex variis organis gaudet, quae moveri et animari a partibus fluidis et impetum facientibus corporis nostri debent”

⁹⁵⁷ „Vita corporis perficitur causis mere mechanicis, nec mens facit ad corporis ipsius vitam, nec vita spectat ad mentem, sed ad corpus”. „Quando corpus humanum moritur, non causa est mentis a corpore recessio, sed corpus recedit potius a mente, quatenus organa corporis et instrumenta animae vitiata sunt, ut amplius in iis et per ea operari nequeat.”

Hoffmann már 1703-ban nyíltan „*machina humana*”-ról, embergépről beszél, s lélekre vagy effélére szót fecsérelni nem hajlandó. Fő művében később újra kitér e kérdésekre, kijelentve, hogy az élet az ideg- és az izomsejtek kitágulásával és összehúzódásával azonos, semmi több ennél.⁹⁵⁸

Kemijatria, jatrokémia

A század másik meghatározó orvosi iskolája, a kemiatria vagy jatrokémia születése ugyan Paracelsushoz köthető – hiszen ő kapcsolja először kémiai elemekhez, a kénhez, sóhoz és a higanyhoz az egyes betegségtípusokat,⁹⁵⁹ és ő alkalmaz először nagy számban kémiai eredetű orvosságokat – ám az irányzat mégis csupán a 17. század elejétől, Oswald Croll,⁹⁶⁰ Franciscus de Le Boe, Martin Ruland, Petrus Severinus s legfőképpen Johann Baptista Van Helmont munkássága folytán vált meghatározó orvosi irányzattá.

Johan Baptista Van Helmont (1579–1644) – akinek a fiával állt később Leibniz személyes kapcsolatban – nem csak a gázok névadója és szerepük első leírója volt, hanem egyfajta új orvosi antropológia megteremtője is. *Ortus medicinae* (1648 – németül: *Anfang der Artzney-Kunst*. 1683) címen megjelent, eléggé nehezen érthető köteteiben egyfajta irracionális, pietista teológiára alapozott emberképet rajzolt. Ebben ugyanúgy elvetette a klasszikus nedvkórtan alaptételeit, akár a jatromechanikusok, de a paracelsista hármas principiumtant és szignatúra-elméletet is elutasította, s az életet csupán a víz alapelemére vezette vissza – amelynek a gázok, a szilárd testek vagy a levegő csak változatai és keverékei. A testek mozgása és változásai Van Helmont szerint nem anyagi, hanem szellemi erőkre, az úgynevezett archeusokra, „életsszellemekre” vezethetők vissza, amelyeknek székhelye a gyomor (s minden testrésznek, szervnek megvan a maga irányító és programozó *archeus insitus*-a.) Az emésztésnek – amely Van Helmont szerint kémiai folyamat – alapvető szerepe van az élet fenntartásában. A betegségek az archeus zavarának következményei, amelyet

⁹⁵⁸ „vita est systole et diastole fibrarum nervearum et musculosarum” A medicina főadata ennek a mozgásnak a fenntartása. Hoffmann, Fridericus: *Medicina systematica rationalis*. Halae Magdeburgicae, 1729. Renger. I:48. (cap.VIII.§ 9.) – Hoffmann rendszerének axiómái egyébként a következők voltak: 1. Az emberi szervezet fizikai törvények által mozgatott mechanizmus. 2. Ha a mechanizmus törvényszerű mozgásai zavartalanok, egészséges az ember. 3. A test a materia dimenziójában létezik, csak anyagból áll (a materia és a motus a két alap-principium). 4. Az anyag passzív, ha nincs mozgató ok, nyugszik. 5. A testet láthatatlan részecskék alkotják, amelyek alakjukban és nagyságukban különböznek s minél kisebbek, annál gyorsabbak. 6. Háromféle testalkotó elem létezik: a) az aether b) a fluidum c) és a szilárd anyag. 7. A test mozgásának alapja a vérmozgás, a vérmozgás alapja viszont a szív. 8. A szívet az izomrostok mozgatják mechanikus rugalmasságukkal, a rostok mozgásának alapja pedig az aether.

⁹⁵⁹ Rothschild, K. E.: *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*. Stuttgart, 1978. Hippokrates. pp. 268–271.

⁹⁶⁰ Kemiatriai szempontból különösen *Basilica chymica* (Prága, 1609) című paracelsista műve tett nagy hatást kortársaira.

láthatatlan szellemi kórokozók – betegségideák, *ideae morbi* – okoznak. Van Helmont tehát az archeust igyekezett gyógyítani, mégpedig gyógynövények és vegyi anyagok keverékeiből készült gyógyszerekkel. Orvosságai közt azonban ott vannak a jatrokémia kedvelt klasszikus orvosságai: a higany, antimon, vas, a savak és a sók is.

A kemiatria teljesen más, empirikusabb irányzatához tartozott Franciscus de le Boe Sylvius (1614–1672) vagy Thomas Willis (1621–1675), akik a szervezet működését tisztán fizikai és kémiai folyamatokra, például hő- és erjedési jelenségekre vezették vissza. (Ehhez az iskolához tartozott egyébként Georg Ernest Stahl mestere, Wedelius is.) Mindkettejüknél alapvető szerepet játszott a – Van Helmont vagy Paracelsus számára teljesen lényegtelen – kórbonctan és a kémiai analízis. A betegségeket Sylvius savak, emésztett, erjedt testnedvek, alkáliák nem megfelelő keveredésére vezette vissza, terápiájában azonban nem csupán vegyi anyagokat, hanem gyógynövényeket, sőt állati anyagokat is szívesen használt.

Willisnél a pathológia szintén anatómiai alapokra épült: nála a kémiai folyamatoknak, s különösen az erjedésnek, valamint az eközben keletkezett hőnek még fontosabb a szerepe a betegségek genezisében, mint Sylviusnál, bár nála az erjedés nem annyira kémiai, mint inkább fizikai folyamat (részecskemozgás, *oscillatio*) eredménye. Willis számára azonban egyértelmű igazság, hogy minden test, minden organizmus laboratóriumban megfigyelhető és leírható kémiai alapelemekből áll, illetve ezekre bontható föl, mégpedig spiritusra, kénre, sóra, vízre és földre. Willisre Harvey és Descartes elméletei már egyértelműen hatottak, nem véletlen, hogy kórtani elmélete sok jatromechanikus elemet is tartalmaz.

Stahl és az animizmus

A század harmadik nagy hatású orvosi elmélete a Leibniz-cel személyes kapcsolatban álló Georg Ernst Stahlhoz (1650–1734) köthető. Stahl animista-vitalista teóriája elsősorban a mechanojatrikus elméletekkel szemben, vagy inkább azok kiegészítéseként született.⁹⁶¹ Stahl szerint az organizmus működését pusztán a mechanika vagy a kémia szabályaival lehetetlen indokolni. Az egyes testi funkciók mechanisztikus magyarázatát ugyan megengedte, de csaknem minden írásában hangoztatta egy olyan, lényegében immateriális erő, princípium létét, amely az életfolyamatokat fenntartja, azok harmonikus összeműködését irányítja. A részeiben bomlékony és lényegében már születéskor pusztulásra ítélt test egységét és egészét Stahl szerint csupán ez az immanens erő őrzi meg.

---

⁹⁶¹ Schultheisz Emil: Georg Ernst Stahl. = Orvosi Hetilap 105 (1964) No. 20. pp. 942–943.

Stahl a kemiater Georg Wolfgang Wedel (1645–1721) tanítványa volt, s első szakirodalmi munkája még erősen mesterének, Wedelnek befolyását mutatja. Talán igaza volt Albrecht von Hallernek, aki mint physiologus és író egyaránt igen kritikus elme, amikor ezt a disszertációt némileg érthetetlennek aposztrofálta: „*Obscurae dictionis*” – írta róla Haller. Nem volt azonban teljesen igaza Hallernek akkor, amikor ezt a szellemes teoretikust és kitűnő gyakorló orvost „*homo acris et metaphysicus*”-nak nevezte. Jóllehet Stahl megfogalmazásai és írásmódja későbbi műveiben sem eléggé világosak, s teóriája tényleg szintetikus természetfilozófián nyugszik, ő maga azonban mégsem öncélú metafizikus. Indulatossága pedig, amire Haller „*acris*” jelzője utal, nem befolyásolta írásainak lényegét.

Stahl 1695 nyarán került ordináriusként Halléba. 1715-ben I. Frigyes Villmos hívására Berlinbe ment, mint udvari orvos. Még ugyanazon évben a legfelsőbb porosz egészségügyi hatóság, a „*Collegium medicum*” elnöke lett. Stahl munkásságának értékelése – phlogiston-elméletével és a fémek rokonságára vonatkozó vizsgálataival, vagyis a kémia történetének fontos szereplőivel együtt – az orvostudomány történetében többszöri változáson ment át. Mai szemmel nézve Stahl munkásságát, nem kétséges, hogy az általa képviselt vitalizmus, egy klasszikusan idealista természetfilozófiai álláspont volt.⁹⁶²

Az emberi organizmus problematikáját nagyobb hallgatóság előtt tartott előadásaiban érinti, erre *Theoria medica vera* című művében maga is utal. Jellemző a stahli vitalizmus – vagy, ahogy Gottlieb írja: „*dynamismus*” – Janus arcára, hogy míg egyfelől harcol az életműködések egyoldalú mechanisztikus magyarázata ellen, amelyet – helyesen – nem tart kielégítőnek az élettani kórtani jelenségek magyarázatára, másfelől az „*animának*”, mint biológiai posztulátumnak rendszerében való szinte egyeduralkodó szükségképpen akadály volt annak, hogy szisztémája utat nyisson az orvostudomány területén a tisztán természettudományos diszciplínák és az anatómia befolyásának. Az „*anima*” immanens irányító és gyógyító erejének effajta felfogása odáig vezetett, hogy Stahl az anatómiai viszonyok pontosabb ismeretét sem tartotta feltétlen szükségesnek. Különösen érdekes az, hogy ő, aki oly behatóan foglalkozott a kémiával, az orvostudományban a vegyészetnek és farmakoterápiának igen alárendelt szerepet juttatott.

Ami az orvosi praxist illeti, ebben elméletei jóval kevésbé jutottak kifejezésre, inkább gazdag tapasztalataira támaszkodott. Ezt fejtegeti, miközben a gyakorló orvos teendőit tárgyalja, *De visitatione aegroti* (Halle, 1703) című rövid tanulmánya is. Szerinte az orvosnak egyaránt járatosnak kell lennie mind a testi tünetek diagnosztikájában és kezelésében, mind pedig a pszichoterápiában. A tapasztalt orvos feladata a pszichoterápiára alkalmas betegek

---

⁹⁶² Vö. Magyar László András: A vitalizmusról. In: Szűzgyógymód. Bp., 2013. Syllabux. pp. 30–35.

érzelmi életének megfelelő befolyásolása. Ennek feltétele természetesen az önismeret: „*Nemo animi affectus bene cognoscere potest, nisi cognoscat se ipsum*” – idézi Stahl a delphoi Apollón-templom homlokzatának feliratát.

Rendkívül termékeny orvosíró volt. A már idézett monográfiákon kívül mintegy 241 kisebb disszertáció, kazuisztikus közlemény és rövid tanulmány származik tollából.

Stahl az orvosok gondolkodását egészen a 19. századig nem csekély mértékben befolyásolta, ugyanakkor a filozófusok érdeklődését is felkeltette. Ebben az összefüggésben Malebranche (1638–1715), s főként Leibniz neve nem maradhat említés nélkül. Stahl Descartes-hoz, Malebranche-hoz és Leibnizhez hasonlóan ugyan dualista volt, de velük szemben, más értelemben volt az. A kor orvosi-kémiai-fizikai alapú irányzataival ellentétben úgy vélte, hogy az életfolyamatok mechanikus módon nem magyarázhatók, csak a lélek befolyása révén, hiszen csak a lélek, a *primum movens* hatására indulhatnak el az élethez szükséges mozgásfolyamatok a testben.⁹⁶³ Az animizmus-vitalizmus szisztémájának kulcsszava az életerő, a *vis vitalis*. Stahl és Leibniz vitájának központjában Leibniz pszichofizikai paralelizmusa állt.⁹⁶⁴

A klasszikus, két évezredes nedvkórtani örökség mellett tehát ez a három orvosi irányzat (mechanojatria–jatro mechanika, kemijatria–jatrokémia, animizmus–vitalizmus) határozta meg a 17. század orvostudományát, így valószínűleg Leibniz orvosi gondolkodását is.

---

⁹⁶³ Koch, R: War G. E. Stahl ein selbständiger Denker? = Sudhoffs Archiv 18 (1926) pp. 20–50.

⁹⁶⁴ Koch id. munkája 26. ss. Koch szerint Stahl animája végül is nem más, mint a régiek „physise”: „*Veteres etiam naturam vocaverunt*”.

René Descartes (1596–1650): Tractatus de homine⁹⁶⁵

A XVII. század természettudósai számos kísérletet tettek az élő szervezet funkcióinak fizikai-mechanikai, kémiai, valamint matematikai törvényekkel, illetve tételekkel való magyarázatára. Az ilyen tendencia ugyan a medicinától sem teljesen idegen, mégsem elsődlegesen orvosi szemléletből fakad, hanem többnyire más tudomány hatása révén, kvázi „kívülről” kerül az orvosi gondolkodásba. Éppen a XVII. század medicinája mutatja klasszikus módon ennek a gondolkodásnak indukált s magában a medicinában másodlagos voltát.

Nagy hatással volt akkor az orvosi gondolkodás ilyen irányú fejlődésére Galilei és Kepler munkássága. A szabadesés leírása (1606) és az égitestek mozgásának törvényei (1609–19) nem maradhattak befolyás nélkül az orvostudomány alapjaira. Nem csekély jelentőségű azonban a korszak egyéb fizikai megismeréseinek az orvosi gondolkodásra gyakorolt hatása sem. A század jelszava: minden kifejezhető számokkal, súlyokkal, mértékekkel. Így a tudósok az életjelenségeket is megkísérelték racionálisan, instruktíve, mechanikusan interpretálni. Tették pedig ezt már abban az időben, mikor a kísérletek technikája még távolról sem volt alkalmas arra, hogy az elméleti feltevések helyességét – vagy akárcsak valószínűségét – állatkísérletben minden esetben ellenőrizze.

Ide vezethető vissza a francia filozófusnak, René Descartes-nak az emberről szóló híres műve egész nagysága, de tehetetlensége is.

Descartes volt az, aki a gondolkodást a skolasztikából kivezette, s határozottan elválasztotta a hitet a tudástól. A tudomány minden ága iránt nagy érdeklődést tanúsított. Ennek az egyetemes érdeklődésnek része a medicina problémáira irányuló kutatása, az élettani funkciókra vonatkozó elméletek megalkotása. A medicinát bölcséleti rendszere egy ágává teszi. A karteziánus filozófia tudományos rangsorában három tudományág foglalja el a legelőkelőbb helyet: a medicina, az erkölctan és a mechanika. Az orvostudomány elméleti ismeretei, s azoknak a filozófiával való összefüggései mellett nagy fontosságot tulajdonított a közvetlen gyógyítómunka gyakorlatának. „Az egészség megőrzése minden időben tanulmányaim legfőbb célja volt – írja 1645-ben –, s igazán nem kételkedem abban, hogy az

⁹⁶⁵ Forrás: Schultheisz Emil: René Descartes: Tractatus de homine. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótornyai Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 143–146. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Descartes: Tractatus de Homine. = Orvosi Hetilap 104 (1963) No. 10. pp. 467–469. – Újraközölve: Schultheisz Emil: Descartes: Tractatus de Homine. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 72–75. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

orvostudománynak módjában áll sok olyan ismeretet elsajátítani, mely előttünk mindeddig ismeretlen volt...”.

A medicinát legközvetlenebbül érintő könyve a *'Tractatus de homine et de formatione foetus...*' 1662-ben jelent meg nyomtatásban, 12 évvel szerzője halála után.⁹⁶⁶ Ez az értekezés egészében kísérlet arra, hogy az emberi szervezet funkcióinak mechanikus magyarázatát adja. Lényegében az izommozgás, a szívműködés, keringés, légzés spekulatív mechanikáját, termodinamikáját, az idegműködés, valamint a látás fizikájának karteziánus elméletét tartalmazza.

Descartes terve szerint ez a munka része lett volna egy átfogó műnek (*Traité du monde*), amelyben a filozófiatörténet híres ismeretelméleti műve, a *'Discours de la méthode'* mellett még geometriai, asztronómiai stb. fejezetek is helyet kaptak volna. Amikor Galileit az inkvizíció elítélte (1633), Descartes úgy határozott, hogy nagy munkájának egyelőre csak „veszélytelen” fejezeteit bocsátja sajtó alá. Ezek 1634–37-ben valóban megjelentek, s ha nagyobb baj nem is lett kiadásukból, az indexretételt e könyvek sem kerülhették el. A *'Tractatus de homine'* így – noha már 1630-ban nyomdakész volt – egyelőre kiadatlan maradt. Az 1662. évi editio princepsét követően viszont számos kiadás látott napvilágot. A legkorrektebb kiadások Louis de la Forge doctor gondozásában és jegyzeteivel jelentek meg Amsterdamban (1677 és 1686).

Az emberről szóló értekezés fiziológiai fejtegetései nem teljesen spekulatívak. Ismeretes, hogy Descartes, aki e munka keletkezésének idején Hollandiában tartózkodott, akkoriban anatómiai, élettani tanulmányokkal foglalkozott, emberi cadavert boncolt, s különféle állatkísérleteket végzett. Korán megismerte Harvey vérkeringésre vonatkozó nagy felfedezését. Harvey könyve⁹⁶⁷ 1628-ban jelent meg, s a francia filozófus már két évvel később idézte.⁹⁶⁸ Harvey tana nagyon megfelelt Descartes mechanikus élettani felfogásának. Ennek megfelelően a harvey-i koncepció helyességét a *Discours*-ban (1637) nyilvánosan is elismerte, ami nem kis mértékben járult hozzá a vérkeringés modern tanának elterjedéséhez és elfogadásához.

Noha Descartes tanulmányozott orvosi műveket, ilyen irányú ismeretei mégis elégtelenek voltak. Rothschnak kétségtelenül igaza van, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a kitűnő filozófus általában kevés idegen munkát olvasott,⁹⁶⁹ nyilván abból a meggyőződésből kiindulva, hogy a saját módszerével kielégítő következtetésekhez jut. A

---

⁹⁶⁶ Franciául: *Traité de l'homme* (1664) (– a szerk. megj)

⁹⁶⁷ *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus* (1628)

⁹⁶⁸ Vö.: Haldane, E. S.: *Descartes, his life and times*. London, 1905.

⁹⁶⁹ Rothschn, K. E.: *Geschichte der Physiologie*. Berlin – Göttingen – Heidelberg, 1953.

szervezet élettani funkcióinak mechanikai teóriáját is teljesen deduktíve, „more geometrico” konstatálta.

A nem elég alapos orvosanatómiai előképzettség gyakran fantasztikus spekulatív konklúziókhoz vezetett. Dualisztikus filozófiai felfogása szerint az ember egy „testgépből”, és ezzel akarati és érzelmi kapcsolatban álló lélekből áll. Ehhez a munkahipotézishez az agyműködés olyan elméletére volt szüksége, amely a lélek és test kapcsolatát hihetően magyarázhatta. A lélek székhelyét az agyban kereste. Véleménye szerint ui. a lélek helye csak a centrálisan elhelyezkedő, páratlan corpus pineale lehet, amelyről feltételezte, hogy minden ideggel és ezeken keresztül minden érzékszervvel összeköttetésben van.

A vérkeringés hajtóműveként – Harvey felfedezése alapján – Descartes is a szívet jelölte meg, de félreismerve a szív izomerejét, s túlbecsülve a mechanikát, a következő furcsa hipotézist állította fel: a vér a pitvarokból a kamrákba kerül – szerinte csak néhány csepp –, ahol a calor innatus óriási melegének hatására volumenében többszörösére növekszik, majd a billentyűket szétfeszítve benyomul az artériákba. A szívműködés Descartes szerint tehát passzív folyamat.⁹⁷⁰

Jóllehet a fenti elmélet s a Tractatus néhány más hipotézise nem felel meg a valóságos élettani viszonyoknak, a könyv – s a karteziánus gondolkodás általában – mégis termékenyítően befolyásolta a medicinát. A mechanikai szemlélet minden egyoldalúsága ellenére újszerű bepillantást engedett az élettanba, de még a kórtanba is. Helmholtz pl. igazolta Descartes-nak azt a már 1636-ban megírt elképzelését, amelynek értelmében a tárgyak különböző távolságból való felismerésének lehetősége a szemlencse ama képességén alapul, mely szerint alakját változtatni tudja. Az akkomodációs folyamat lényegét tehát helyesen fogalmazta meg.

A XVII–XVIII. század orvosainak munkássága sok tekintetben egybefonódott a karteziánizmussal. Különösen nagy befolyással volt Descartes munkája a XVII. század egyik legkitűnőbb fiziológusának, John Mayow-nak munkásságára. Mayow klasszikus írása a '*De Respiratione*' (Oxford, 1668) félreismerhetetlenül a francia filozófus élettani szemléletét tükrözi. A Mayow-féle légzéselmélet alapjait megtaláljuk a Tractatusban.⁹⁷¹

Végső fokon Descartes-tól származik az a felismerés, hogy az anyagcsere-folyamatok lényege az égés. '*Principia Philosophiae*' (Amsterdam, 1644) című könyvében mondja ki ezt a tételt⁹⁷² elvileg, a Tractatusban pedig az emberi szervezetre vonatkozóan.⁹⁷³

⁹⁷⁰ Tractatus. Pars I. cap. 5

⁹⁷¹ Pars I. cap. 14, valamint pars. II. cap. 15

⁹⁷² Cap. IV. 98

⁹⁷³ Pars IV. cap. 58

Descartes élettani teóriáit John Mayow bontakoztatta ki és fejlesztette tovább. A karteziánus gondolatokat helyenként lényeges változtatás nélkül vette át, míg sok esetben jelentősen módosította. Boerhaave, a XVIII. század eklektikus fiziológusa és nagy klinikusa viszont Mayow tanain épített tovább, mint ahogy a század legtöbb tudósának munkájában megtalálhatók Mayow karteziánus teóriái. Boerhaave tanítványa, az első par excellence élettani mű szerzője, Albrecht Haller pedig igen részletesen és kritikusan foglalkozik Mayow írásaival és vizsgálataival. Nem volt csekélyebb hatással a kor másik igen jelentős tudósának, a leydeni Henricus Regiusnak az élettani fejtegetéseire sem. A *'Physiologia sive Cognitionis Sanitatis'* (1641) című munkájában Descartes szövegei csaknem változatlanul jelennek meg a vonatkozó helyeken. Néha Descartes nevének említésével, gyakrabban anélkül. Cartesianus gyökerei vannak a pietista F. Hoffmann rendszerének is, mint arra K. E. Rothschuh rámutatott.⁹⁷⁴

A karteziánus gondolatok így követhetők nyomon a medicina fejlődéstörténetében.

Nem kell azonban hazánk határait elhagynunk, hogy Descartes-nak az orvosokra s a medicinára gyakorolt hatását vizsgáljuk. Mátrai László mutat rá arra,⁹⁷⁵ hogy Dudith András és Jeszenszky János a magyar orvostörténelem olyan alakjai, akiknek műveire a descartes-i racionalizmus üti rá bélyegét. Ugyancsak Descartes híve a XVII. század végének legkitűnőbb magyar orvosa, II. Apafi Mihály fejedelem udvari orvosa, Huszti István is. Huszti, akinek *'Kísérleti axiomatikus filozófiai értekezés...*' című tanulmánya a magyar filozófiatörténetnek is érdekes emléke, minden fejtegetésében híven követi Descartes-ot.

---

⁹⁷⁴ Rothschuh, K. E.: Studien zu Friedrich Hoffmann. = Sudhoffs Archiv 60 (1976) p. 60.

⁹⁷⁵ Régi magyar filozófusok (Bp., 1961. Gondolat) című válogatásának bevezetésében

Jan Swammerdam (1637–1680) munkái⁹⁷⁶

Az életfolyamatokat, a fiziológia és a biológia tárgyát az emberi gondolkodás minden korszakában másként értelmezték. Minden időben törekedtek azonban az életfunkciók részletes megismerésére és megértésére. Igyekeztek az élettani folyamatokat a természet rendjébe beilleszteni, és a kor gondolkodásának megfelelően magyarázni. Ez a szemléleti háttér kezdetben természetszerűen erősen religiózus, később filozofikus, mindkét esetben kényszerűen spekulatív, jóllehet a következtetések alapja igen sokszor a megfigyelés volt. A XVI. század második felétől kezdve az obszervációt mind nagyobb mértékben egészítette ki az experimentális vizsgálat. Az addigi teleologikus szemlélet pedig egyre inkább kauzálissá válik.

A XVII. századi németalföldi tudományos élet számos képviselője már bizonyos mértékben a klasszikus experimentális fiziológia művelője. Közéjük tartozik Jan Swammerdam is.

Amszterdamban született 1637-ben. Apja gyógyszerész volt, és az ő természet-tudományi gyűjteményét tanulmányozta már igen fiatal korában. Mint diák az „Athenaeum Amstelodamens”-en a Rembrandt képeiről is jól ismert Tulp dr. tanítványainak, Johann Deiman és Gerrit Blasius anatómiai előadásait hallgatta.

1661-ben Leydenbe költözött, 1663-ban Franciaországba ment, majd Amszterdamba tért vissza, ahol a városi kórházban folytatta anatómiai stúdiumait és kísérleteit. 1667-ben Leydenben promoveált a medicina doktorává.

Swammerdam mindaddig, amíg apja praktizálásra nem kényszerítette, csak természet-tudományos stúdiumaival foglalkozott. Mint orvos megismerkedett Antoinette Bourignon de la Porte-tal, akinek beteges vallásossága áldatlan hatást gyakorolt erre a különben kiváló logikájú természettudósra. Az egyébként is depresszióra hajló dysthymias kutató melan-kolikus miszticista lett, aki elhatározta, hogy csekély orvosi praxisa mellett a jövőben csak teológiával foglalkozik. 1675-ben Madame Bourignon lakóhelyére, Schleswigbe költözött, majd 1676-ban ugyancsak Bourignonnal Hamburgba ment, de még az évben Amszterdamba tért vissza. Testileg-lelkileg megtörve még négy évet élt. 1680. február 17-én halt meg.

---

⁹⁷⁶ Forrás: Schultheisz Emil: Jan Swammerdam munkái. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 147–152. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Jan Swammerdam. = Orvosi Hetilap 108 (1967) No. 23. pp. 1086–1089. – Kötetben: Schultheisz Emil: Jan Swammerdam. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 257–261. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

E rövid biografikus vázlat után nézzük tudományos munkásságát. 24 éves korában lett a leydeni egyetem hallgatója. Leyden tudósai akkoriban a descartes-i ideák hatása alatt állottak. Descartes volt az, aki a gondolkodást a skolasztikából kivezette, aki határozottan elválasztotta a hitet a tudástól. Egyetemes érdeklődése egyebek között a medicinára is kiterjedt. Nem jelentéktelenek az élettani funkciókra vonatkozó elméletei, melyek feltétlenül termékenyítően hatottak a kor tudományára. Descartes a medicinát is filozófiai rendszere egyik ágává teszi. A karteziánus filozófia tudományos rangsorának élén három tudományág áll: a medicina, az erkölcsstan és a mechanika. Az orvostudomány elméleti ismeretei, és ezeknek a filozófiával való összefüggései mellett nagy fontosságot tulajdonít a terápiás praxisnak. Fiziológiai fejtegetései pedig, melyeknek összességét a *'Tractatus de homine'*⁹⁷⁷ tartalmazza (1662), szintén nem kizárólag csak spekulációk. Éppen hollandiai tartózkodása idején sok állatkísérletet is végzett, noha igen szerény eredménnyel.

A XVII–XVIII. század orvosainak munkássága sok vonatkozásban összefonódott a karteziánizmussal. Azok az orvosok, akikkel Swammerdam kapcsolatban volt csaknem kivétel nélkül Descartes szellemében gondolkodtak, és iatrofizikusok, iatromechanikusok vagy iatrokémikusok voltak.

Leydenben ismerkedett meg Swammerdam többek között a dán Stenóval és a holland Regnier de Graaff-fal. Egy ideig a legjelentősebb iatrokémikus, és emellett – vagy ennek ellenére – az oly kitűnő klinikus és neves anatómus, Franciscus de la Boë Sylvius tanítványa volt. Nem csoda hát, ha Swammerdam, mint az akkori Hollandiában oly sok más orvos is, Descartes tanainak lelkes követőjévé lett. Ez a befolyás korai és késői munkáiban egyaránt felismerhető, sőt még élete végén is ilyen szellemű gondolatok foglalkoztatják. Boerhaave elmondása szerint a nagy biológus halálos ágyán, a méhekről írott, megjelenés előtt lévő nagy munkájáról szólva, azért tartja e könyvét oly fontosnak, mert benne „Isten mindenhatósága és bölcsessége oly matematikusan bizonyított...”⁹⁷⁸

Élete legvégén Swammerdam tehát már túljutott azon a befolyáson, amit a misztikus Bourignon oly hosszú időn át gyakorolt rá. Visszatérve azonban Swammerdam leydeni tanulóéveire, rá kell mutatnunk arra, hogy jóllehet érdeklődése kezdettől fogva a biológia felé fordult, tanulmányait kizárólag erre nem korlátozhatta.

A XVII. században, de még később sem volt a biológia önálló diszciplína. A biológiával való foglalkozásra az orvosi stúdium nyújtott lehetőséget. Elsősorban ezért választotta Swammerdam az orvosi pályát, amelyen azonban biológiai, anatómiai és élettani

⁹⁷⁷ „Értekezés az emberről”

⁹⁷⁸ Lásd Boerhaave előszavát a *'Bybel der Natur'* 1752. évi német kiadásában!

munkásságától eltekintve sem működött sikertelenül. A lágýéksérvekről írott klinikopatológiai tanulmánya is ezt bizonyítja.

Tanulmányait még be sem fejezte, amikor már megkezdte kutatómunkáját. A légzés élettanára vonatkozó néhány megállapítását mestere, Sylvius is idézi egy munkájában.⁹⁷⁹ A légzés fízológájával éveken át foglalkozott. 1667-ben Leydenben megjelent inaugurális dissertációjának témája is ez.⁹⁸⁰ Erről írta Haller: „Nihil cuius speciminis simile hactenus aut in Belgio prodierat, aut alii” – ehhez hasonló mindeddig sem Németalföldön, sem egyebütt nem volt.

Erősen érződik ezen Descartes mechanisztikus szemlélete. Doktori disszertációját megelőzően is publikált már. Az izomkontrakcióra vonatkozó vizsgálatokról szóló beszámolója (1665) azonban nem önálló tanulmányként, hanem az ismert nevű orvos, Gerhard Blaes könyvében jelent meg.⁹⁸¹ Ez egyébként azt igazolja, hogy Swammerdam nevét már ekkor ismerték a szakirodalomban. Ebben az értekezésben azt bizonyítja, hogy az izom összehúzódásakor volumene nem változik. Egyidejűen már az inger idegi közvetítésére is utal. A *'Biblia naturæ'* 1738-as kiadásában a Tabula XLIX. egy békacombideg-ingerlési kísérletet mutat be, melyet a szerző 1658-ban végzett.

A légzés élettanára vonatkozó kutatásaival egy időben kezdte a nyirokerek anatómiájának vizsgálatát. 1663-ban felfedezte a nyirokerek billentyűit. A nagynevű, ugyancsak holland anatómus, Ruysch 1665-ben megjelent könyvében⁹⁸² – Swammerdamra való hivatkozás nélkül – írja ezeket le. Swammerdam felháborodása mérhetetlen; lopással vádolja Ruyscht, aki feltehetően nem is ismerte még ekkor honfitársa ilyen irányú vizsgálatait.

Az emberek iránti bizalmatlanság különben is jellemző volt rá. Ebből adódott számos prioritási vitája. Ilyen okból veszett össze addigi legjobb barátjával, Regnier de Graaff-fal is.

Swammerdam már 1663-ban feltöltötte a ductus thoracicum. A vérereket pedig puha viasszal injiciálta, ami által nemcsak jól tanulmányozhatók lettek, de a rothadástól is megkímélődtek. Az injiciált erek körüli szövet eliminálását ugyancsak ő kezdte el. Ezt a metodikát Ruysch könnyen elvégezhető, praktikus eljárássá fejlesztette.⁹⁸³ Tetőfokát ez az eljárás az anatómus Hyrtl korróziós anatómiájában érte el.

---

⁹⁷⁹ Vö. F. de le Boë Sylvius: Opera omnia. Ed. J. Schrader. Amsterdam, 1679.

⁹⁸⁰ Címe: 'Tractatus physio-anatomico-medicus de respiratione usque pulmonum'. A tanulmány négy kiadást ért meg, az utolsó 1738-ban jelent meg.

⁹⁸¹ Anatomie contracta in gratiam discipulorum conscripta et edita. Amsterdam, 1666.

⁹⁸² Dilucidatio valvularum in vasis lymphaticis. Haag, 1665.

⁹⁸³ Vö.: Thesauri anatomici (1701–1714)

A fent említett kísérleteket tulajdonképpen tanára, van Horne munkájának megkönnyítése céljából kezdte meg. Preparáló módszerével az ő munkáját segítette. Swammerdam eljárásának kidolgozásával még nem volt teljesen kész, kísérleteit még nem fejezte be, amikor előbb de Graaff, majd van Horne ilyen tárgyú közleménye megjelent. Swammerdam haragja határtalan volt. Tanítóját is, barátját is nyilvánosan, éveken át a legnagyobb heveséssel támadta. Még kilenc évvel később megjelent könyve⁹⁸⁴ is de Graaff elleni kirohanásokkal van tele, melyek elég furcsán hatnak ebben az egyébként oly objektív anatómiai-élettani műben.

Swammerdam eddig felsorolt munkái már magukban is elegendőek lennének, hogy a nagy természettudósok közé soroljuk. Ami azonban nevét a tudománytörténetben halhatatlanná tette, a humán anatómiai és élettani felfedezésein túlmenően, a biológiában, különösen a rovarok és alacsonyabb rendű állatok biológiájára vonatkozó felfedezései, és az ezekből levonható általános érvényű biológiai törvények, melyeket legszebben összefoglalva '*Historia insectarum, generalis*'⁹⁸⁵ című könyvében olvashatunk.

Alapvető biológiai tételek, mint amilyen pl. a praeformatio tana, megfogalmazásához jut el „...A részek sehol sem alakulnak ki újonnan, hanem mindig a még – vagy már meglevő növekedik újra...”.⁹⁸⁶ Az ovariumban praeformáltan tulajdonképpen még a következő generációk sajátosságai is megtalálhatók – fejtegeti a szerző. Ez az alapvető teóriája hamarosan tért hódított.

Swammerdam gondolkodásában egy bizonyos, az elmúlt századokban nem is olyan ritka kettősség figyelhető meg. Egyrészt dogmatikusan vallásos, amit kezdetben a szigorú kálvinista környezet is befolyásolt – később vallásossága már miszticizmusba megy át –, másrészt kristálytiszta logikával gondolkodó, egzaktságra törekedő empirikus kutató. A biológia és teológia talán egy természettudósnál sem szövídik a szövegben – de alig a tárgyban – annyira, mint éppen Swammerdamnál. Az állatok nemzéséről írott értekezésében pl. az eredendő bűnnel foglalkozik behatóan, majd néhány oldallal később felülmúlhatatlan precizitással ismerteti a nemzés processzusát az állatvilágban. Másik példa: a szitakötőkről szóló könyvében klasszikusan szép zoológiai leírások után a 139. zsoltárt elemzi és egészíti ki versben. A legremekebb biológiai megfigyeléseket és leírásokat, a legkitűnőbb élettani megállapításokat olvashatjuk terjedelmes moralizáló, teologizáló fejtegetések között még a legfontosabb és legnagyobb munkájában, a '*Biblia naturæ*'-ban is. Jellemző, hogy ezeket az eszmefuttatásokat Boerhaave az általa sajtó alá rendezett kiadásban teljes egészében elhagyta.

⁹⁸⁴ *Miraculum naturæ sive uteri muliebri fabrica*. Leyden, 1672.

⁹⁸⁵ „Általános rovartan” (Utrecht, 1669)

⁹⁸⁶ In: *Ephemeris vitae*. Amsterdam, 1675.

Swammerdam idejében még sokan használták a régi, Plinius-féle rendszerezést az állatvilágban: szárazföldi állatok, víziállatok, repülő állatok. E beosztásban a rovarvilágot illetően egyebek között az a nehézség adódott, hogy a hernyók a szárazföldi állatok, míg a lepkék a madarak közé tartoztak. Hasonlóképpen a víziállatok közé sorolt bizonyos lárvák más csoportba tartoztak, mint azok felnőtt formái.

'*Algemeene Verhandeling der Bloedeloose Dierkens, Historia Naturalis*'⁹⁸⁷ című monográfiájában (1669) a generációelméletén kívül a rovarok négy rendben történő új beosztását is adja. E rendszerezés alapjául a rovarok fejlődése szolgál. Ez az az elv, ami még ma is szerepel a tankönyvekben.

Swammerdammal csaknem egyidőben foglalkozott a nagy hírű olasz patológus, Marcello Malpighi is a rovarok anatómiájával. Erről szóló könyve⁹⁸⁸ ugyancsak 1669-ben hagyta el a nyomdát. Az egymástól függetlenül megjelent két mű óriási feltűnést keltett. Nemcsak a rovarok Swammerdam által történt szellemes rendszerezése, hanem azok anatómiájának, s részben biológiájának ismertetése miatt. Addig ugyanis az alacsonyabb rendű állatokat, valamiféle zsáknak tekintették egyszerű, félfolyékony tartalommal. Elsősorban Swammerdam mikroszkópos vizsgálatai alapján derült fény ezek komplikált anatómiai felépítésére. Malpighi csak a rovarok deskriptív anatómiája érdekelte. Swammerdam a morfológián kívül a rendszertannal és a funkcióval is elmélyülten foglalkozott. Ezt tükrözi a méhek életét leíró nagy műve. Életében ez az 1670 körül keletkezett munka már nem jelenhetett meg. A '*Historia generalis*' címlapján ugyan az I. kötet megjelölés áll, a II. kötet azonban soha nem került nyomdába. Nagy jegyzetapparátussal ellátott kéziratát Leydenben őrzik. A méhekről írott könyve hosszú ideig tartó, igen precíz anatómiai-fiziológiai vizsgálatok eredménye, valóban korszakalkotó. Évezredek át nem ismert vagy rosszul ismert fogalmakat magyaráz meg és tesz érthetővé.

Swammerdam munkásságának jelentősége különösen szembeszökő, ha egy másik korabeli munkával, az akkortájt igen elterjedt és közkedvelt Johnston-féle könyvvel, a '*Theatrum Naturæ*'-val hasonlítjuk össze, amely Plinius természettudományi ismereteit alig haladja meg. Swammerdam biológiai kutatásait nemcsak a rovarokra korlátozta. Foglalkozott a korallak felépítésével, a csigák hermafroditizmusával. A spermatozoonokra vonatkozó vizsgálatai, bár azok funkciójával teljességgel tisztában nem volt, ugyancsak jelentősek. Valamennyi biológiai felfedezésének pusztá felsorolása is túl messze vezetne.

---

⁹⁸⁷ „Természettan, a vértelen állatok általános tárgyalása (rovartan)”

⁹⁸⁸ *Dissertatio epistolica de Bombyce*. Londini, 1669.

Végrendeletében kéziratait barátjára, Thevenot-ra hagyta, aki csak 1682-ben kapta azokat meg, addig egy Wingantrop nevű latinista tartotta magánál fordítás céljából; ez a fordítás azonban nem készült el. Thevenot 1692-ben meghalt, mielőtt e nagy értékű kéziratokat sajtó alá rendezhette volna. Az anyag Duverney párizsi anatómus tulajdonába került. Időközben Boerhaave figyelme is e kéziratok felé terelődött. 1727-ben Duverney-től 1500 francia aranyért megvette. Boerhaave a manuscriptumot aránylag gyorsabb tempóban rendezte sajtó alá. 1737-ben e munkával készen is lett. A Boerhaave-féle kiadás Swammerdam összes kéziratait, valamint az addig nyomtatásban megjelent műveket is tartalmazza Boerhaave szép, részletes és szellemes előszavával, H. D. Gaubius latin fordításában. A latin editiót rövidesen követte a német (Leipzig, 1759), az angol (London, 1758) és a francia (Lyon, 1758) fordítás.

A biológia és az élettan kétségtelenül sokat köszönhet ennek a sokoldalú, empirikus és ugyanakkor spekulatív-szisztematikus holland tudósnak, aki igyekezett választ adni a kor természettudományának alapkérdéseire, és magyarázatot adni az életműködések mikéntjére.

Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) és az orvostudomány kapcsolata⁹⁸⁹

Leibniz orvosi ismereteinek forrásai

Credo, sed intellegere desidero

Canterbury Szent Anzelm

Az orvostan tanulmányozását korán, még Altdorfban, illetve Nürnbergben megkezdte. Protektora Johann Christian von Boyneburg kurmainzi miniszter már 1670-ben tanúsítja, hogy Leibniz „...*rei naturalis, medici... mechanicae omnis sciens et percupidus*”.⁹⁹⁰

Ezekről a korai orvosi-irodalmi tanulmányokról tanúskodik az a saját kezű feljegyzéseit tartalmazó, több mint 300 lapos convolutum, amelyet ő – noszológiai és anatómiai szempontokat is figyelembe véve – betegségcsoportok szerint állított össze, s úgy tűnik 1670 előtt zárt le.⁹⁹¹

Hogy milyen kiterjedten foglalkozott medicinával, milyen sok forrásból merítette az orvoslásra, orvostudományra és az egészségügyre vonatkozó ismereteit, azt saját írásain kívül az orvosokkal évtizedeken át folytatott igen kiterjedt levelezése is mutatja, valamint az orvosi szakirodalom könyveiből excerptált feljegyzései a hannoveri és a wolfenbütteli könyvtárban.⁹⁹²

Kizárólag teoretikus tudása miatt ugyan a medicinában laikusnak tartotta magát, ezt azonban a tudomány szempontjából nem hátránynak, inkább előnynek tartotta. Az elfogulatlan gondolkodás, az új, nem feltétlenül hagyományos felismerések új utakra vezethetnek – vélte. Az autodidakta – írja – ha alaposan felkészült és új gondolatai vannak, a „tudományos fejlődés fermentuma” lehet.⁹⁹³

A medicinához való viszonya ugyanis nem csupán receptív volt. Egy tudós, akinek – mint maga írja – megadatott az invenció tulajdonsága⁹⁹⁴ úgy foglalkozott egy eddig idegen tudománnyal, hogy elsajátította metódusait, megismerte a problémáit, amelyekben mindjárt

⁹⁸⁹ Forrás: Schultheisz Emil: Leibniz és a medicina. Sajtó alá rend.: Magyar László András. Bp., 2013. Semmelweis. 112 p. (Részletek) – A jegyzetekben szereplő rövidítések feloldását lásd a négy Leibniz-fejezetet követő bibliográfiában (– a szerk. megj.)

⁹⁹⁰ Boinburg levele Hermann Conringhoz 1670. áprilisban idézi Weimann (1969) 233. Vö. még Steudel (1967) 14.

⁹⁹¹ Ms Hannover, Landesbibliothek LH III. 289.

⁹⁹² Landesbibliothek Hannover, Leibniz-Handschriften III. Bodemann (1895)

⁹⁹³ Leibniz erre vonatkozó hosszú fejtegetései a J. F. Feller által kiadott Otium Hannoverianum c. kéziratban olvasható (Lipsiae, 1718) amelyet J. Steudel (1969) közölt: II. 255–274.

⁹⁹⁴ „inventione et iudicio egregio praeditus. In: Selbstschilderung, Klopp (1868) I. XLIV.

állást is foglalt és rögtön javaslatokat is tett megoldásukra. Ebben a megismerésben és ötletadásban nem csekély szerepe volt azoknak a medicinával összefüggő társtudományoknak (pl. kémia, fizika, meteorológia, statisztika, szociálpolitika), melyeknek ő tudós ismerője, s részben művelője volt. Meggyőződése szerint egy tudomány nem lehet izolált, nem állhat meg magában.⁹⁹⁵ Hamar észrevette az orvostan és az orvoslás gyengéit.

Leibniz orvosi gondolkodását – az antik nedvkórtani örökségen kívül – elsősorban a kor három nagy orvosi irányzata: a kemiaatria, a mechanoatria és az animizmus-vitalizmus alakította. Visszatérően foglalkoztatta a galénoszi iskola humorálpáthológiájának akkor már hanyatló irányzata is. Alaposan tanulmányozta, excerptálta és kommentálta a neves iatrokémikus, Franciscus de la Boe-Sylvius és tanítványai írásait.⁹⁹⁶ Ám mindig, mindent kritikusan szemlélte, tisztában volt vele, hogy egy irányzat sem kizárólagos letéteményese az igazságnak, a kemiaatria mellett a mechanoatriát is tanulmányozta. Utóbbiról – többek közt – éppen a iatromechanika legjelesebb képviselőjével Friedrich Hoffmann hallei professzorral folytatott élénk eszmecsere és levelezést.⁹⁹⁷

Paracelsus

Leibniz kemiaatria iránti vonzalma sajátos módon a kemiaatria atyja, Paracelsus iránti vonzalmában gyökeredzett. Aki oly mértékben érdeklődött a medicina elméletének minden mozzanata, s az orvosi gyakorlat minden részlete iránt, mint Leibniz, nem hagyhatta ki olvasmányai – sőt tanulmányai – közül Paracelsust. Jóllehet éppen Leibniz ifjúságának idején ér véget Paracelsus már korábban is változó intenzitású befolyása, a filozófus mégis behatóan foglalkozott vele.⁹⁹⁸ Műveit tanulmányozta, excerptálta, ismételten idézte és több területen méltatta.

Munkásságát a tudomány több területén is értékelte. Leibniz elismerően veszi tudomásul Paracelsusnak a novumra való törekvését, ami azonban még nem teljesen tudatos, minthogy híres „*experientia et ratio*” követelését is elismerően regisztrálja. Paracelsus valójában inkább az *experientiát*, a tapasztalatot tartja a tudás alapjának, tanrendszerének minden spekulatív volta ellenére is, míg – mint tudjuk – Leibniz a ráció dominanciáját hirdeti, noha minden természettudományos tézise empirikusan fundált. Leibniz, aki a tudás, az új

---

⁹⁹⁵ „*tanta rerum connexio est, ut una scientia sine alia vix perfici possit*” – *Consultatio de naturae cognitione*. Klopp (1868) III. 328.

⁹⁹⁶ Weimann (1969) 229–230, Steudel, J. (1967) 15.

⁹⁹⁷ Leibniz levelezése Hoffmannal: *Handschriften Hannover*, Landesbibliothek, L. B. 413.; Weimann (1969) Note 26.

⁹⁹⁸ Weimann (1969) 221–234.

ismeretek gyakorlati felhasználásának szükségességét nemcsak hangsúlyozza, hanem adott esetben annak útját is kijelöli, méltányolja azt a paracelsusi posztulátumot, mely erkölcsi-teológiai megfontolásból rendeli a tudást az ember, az emberiség szolgálatába.

A paracelsusi és pseudo-paracelsusi alkémista-spiritualista gondolatvilággal egyébként már Hohenheim írásaival való megismerkedése előtt kapcsolatba került. A 17. században Németország-szerte sorra alakuló Rózsakeresztes-körök árasztják ezt a spirituális-alkémista-okkultista szellemet.⁹⁹⁹ Leibniz 21 évesen, még altdorfi doktorandus korában, 1667-ben, néhány hónapra a nürnbergi rózsakeresztes kör tiszteletbeli titkári posztját tölti be.

Ez időből való feljegyzései azt mutatják, az alkémia ködös gondolataitól igen hamar eljut a kémiához és a kémiailag fundált medicinához. Hogy a monadológiának volt-e eredetében valami köze Paracelsus mikrokozmosz-tanához vitatott, bár nem kizárt. Leibniz és Franciscus van Helmont levélváltása legalábbis erre enged következtetni. A kémia fejlődésében Leibniz Paracelsusnak mindenestre jelentős szerepet tulajdonít. Abban az írásban, amit a Tudományos Akadémia tervezetként nyújt be 1671-ben, Paracelsust úttörőként említi. Hangsúlyozza, hogy az igazi gyógymódot kémia nélkül egy orvos sem ismerheti.¹⁰⁰⁰ E megjegyzése egyértelműen arra utal, hogy Leibniz – Stahl-lal való vitája ellenére – a kor egyik uralkodó rendszerének, a iatrokémiának *is* híve volt.

Sylvius

Az ő korában a kemijatria legjelentősebb figurája a leydeni egyetem orvosprofesszora, Franz de le Boë Sylvius (1614–1672) volt, kinek tanai Leibnizre sem csekély hatást gyakoroltak. Sylvius a kor kémiai ismereteit felhasználva igyekezett a tradicionális nedvtant átértékelni, a nedvek szerepét, funkcióját kémiai reakcióként felfogni. Leibniz sokrétűen használta föl ezt a iatrokémiái gondolkodásmódot..¹⁰⁰¹

A iatrokémiái tanokban és különösen Sylvius írásaiban való jártasságának már a tudós társaság felállítását javasoló tervezetében tanújelét adja. Itt egyebek között kifejti, hogy az orvostudomány fejlesztése érdekében bizonyos vizsgálatokat kémiai eljárásokkal kell végezni.¹⁰⁰²

---

⁹⁹⁹ Peuckert (1928)

¹⁰⁰⁰ „... kein medicus ohne gründlichen Verstand dieser philosophischen Chymi den wahren methodum medendi beobachten kann.”

¹⁰⁰¹ „Laboribus animi humorum acedinem augeri facile agnosco” Klopp (1868) VI. XV.

¹⁰⁰² „Nach den chymischen Reactionen und Fermentationes der Humores.” In: Grundriss eines Bedenkens von Aufrichtung einer Societät. Klopp (1868) 1.126.

Leibniz a természettudományos fejlődés eredményeinek felhasználását a gyakorlati orvoslásban igen fontosnak tartotta. A medicináról alkotott képébe nemcsak beletartozott az anatómiai kutatások hozta új ismereteknek a felhasználása, még hozzá a diszciplínák rangsorában igen előkelő helyen.¹⁰⁰³

Schelhammer

A német egyetemeken a iatrokémiai gondolkodás, leginkább néhány felvilágosult gondolkodó orvosprofesszor révén gyorsan terjedt. Közéjük tartozott Günther Christoph Schelhammer (1649–1716) a helmstedti, később, 1695 után a kielii egyetem orvostanára. Vele Leibniz a tudományos eszmecserén és levélváltáson túl, személyes barátságban is állott. Benne Leibniz olyan orvost látott, aki a régi orvosoktól nyert ismereteket, tapasztalatokat egyesíteni tudja a kémia eredményeivel, felfedezéseivel s így szolgálja a medicina haladását. Leibniz nem egy levélben sürgette barátját, hogy írjon egy orvosi propedeutikát. Mikor pedig Schelhammer hozzáfogott az *Institutiones medicae* írásához, minden levelében tanácsokkal látta el.¹⁰⁰⁴

Több könyvet említett, amelyekről azt javasolta, hogy kvázi előkép gyanánt segítségére lehetnek Schelhammernek és olyan neves orvosok listáját állította össze számára, akikről úgy vélte, hogy szaktudásukra barátjának szüksége lehet könyve megírásához, ill. akiknek ismeretei nem maradhatnak ki a készülő munkából.¹⁰⁰⁵

Schelhammer Leibniz minden tanácsát és javaslatát elfogadta. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha ekképpen Leibnizet egy iatrokémiai szemléletű orvosi mű „társszerzőjének” tekintjük.

Ám a kemia mellett a sok tekintetben avval vitában álló mechanojatria (jatrofizika) is erősen hatott Leibniz orvosi gondolkodására.

Leibniz már fiatalon vonzódott a mechanizmusokhoz 1665–1666-ban írta meg a *Dissertatio de arte combinatoria* című matematikai munkáját, amelyben az élet és az egészség mechanikus felfogását vallotta, következésképpen a diagnosztikáról és terápiáról is inkább fizikai-technikai képet alkotott.¹⁰⁰⁶

---

¹⁰⁰³ Lj. „Post studium virtutis nullum est magis necessarium, quam sanitatis, quod physicae specialis et anatomiae imprimis cognitionem requirit.” Dutens (1768) V. 164.

¹⁰⁰⁴ Dutens (1768) II. 72.

¹⁰⁰⁵ Leggyakrabban levelekben, ill. a listán Santorio, Baglivi, de la Boe, Willis, Morton, Sydenham, Helvetius, valamint a sebész Barbette neve fordul elő. Dutens (1768) V. 326.

¹⁰⁰⁶ Vö. Hartmann (1972) 237.

Hoffmann

Leibniz egyetértett az olasz iatrofizikusokkal, hiszen az emberi testet olyan mechanizmusnak vélte melyet természettudományos módszerrel kell vizsgálni.¹⁰⁰⁷ Az újonnan alapított egyetem, a hallei „*Aufklärungsuniversität*” tanára volt 1694 óta Friedrich Hoffmann, aki az emberi testet olyan „machina”-ként írta le, mely a mechanika, statika, hidraulika, hidrosztatika és optika törvényei szerint működik. Az anyagi szubsztanciát illetően Descartes azon a tézisére, mely szerint a test anyaga kizárólag passzív, éppúgy nem fogadta el, mint Stahl elgondolását sem, amely szerint a test egy aktív („spiritualis”) és egy passzív („materiális”) szubsztanciából tevődik össze. Hoffmann felfogása szerint Isten erőket, kiterjedéssel rendelkező erőket (*vires extensae*) teremtett, a mozgást pedig ezek az erők önhatalmúlag hozzák létre.¹⁰⁰⁸ Erről a mechanikus felfogásról Leibniz azt írta Hoffmannnak: „*Az én véleményem mindig is az volt, hogy a testi világban (Körperwelt), minden mechanikusan történik, még akkor is, ha az egyes mechanizmusokat nem is tudjuk mindig világosan megmagyarázni. A mechanizmus áldásos elvei azonban magasabb forrásból fakadnak.*”¹⁰⁰⁹ Hoffmann tanai Európa-szerte gyorsan terjedtek és másfél századon át hatottak. Klinikai tevékenysége és eredményei Hallét a 18. század egyik sűrűn látogatott központjává tették. Leibniz-cel 1699 óta leveleztek, s Leibniz ott meg is látogatta.

Hoffmann legfontosabb „újítása” az volt, hogy kijelentette: a testben zajló folyamatokat nem a lélek irányítja, hanem a lelki jelenségek függenek testi okoktól. Erről olyannyira meg volt győződve, hogy azt írja, az orvosnak nem a lelki folyamatokkal kell foglalkoznia, hanem csupán az anyag és a mechanikai törvényeivel. Hoffmann jól ismerte Leibniz tanait, s a filozófussal összhangban vallotta, hogy az emberi test olyan, mindennél tökéletesebb gépezet (*machina*), amelynek létrehozója Isten.¹⁰¹⁰ Ebben az esztendőben Hoffmann eme tételéről Leibniz így ír partnerének: „*Az én véleményem is mindig az volt, hogy a testi világban minden mechanikusan történik, ha az egyes mechanizmusokat nem is tudjuk mindig világosan megmagyarázni: a mechanizmus általános elvei azonban magasabb forrásból fakadnak.*” A jövőbeli kutatásokról s különösen a kísérletes vizsgálatokról, azok jelentőségéről pedig utóbb

---

¹⁰⁰⁷ Steudel (1969) 264.

¹⁰⁰⁸ Vö. Hoffmann 1669-es írását, mely nyomtatásban összes műveiben jelent meg: *Opera omnia*. Suppl. II. 1. Genf, 1754, 49–56., Idézi Steudel (1969) 265.

¹⁰⁰⁹ A teljes latin szöveget lásd: Dutens (1768) II. 260.

¹⁰¹⁰ *Medicina rationalis systematica*. Lib. I. Sect. I, Cap. I, § 35., In: *Opera omnia*, Vol. 1, ed. II. Genf, 1761., 29. Hoffmann és Leibniz levélváltása egyébként 1699-ben kezdődött. A levelezést közli: Hoffmann, F.: *Opera omnia*, Suppl. I. ed. II. Genf, 1754, 49–56, és kiadta Dutens is (1768) II. 1 és 2.

így ír Hoffmannak: „*Számomra egy kísérleti tantárgy egyetlen előadása kedvesebb, mint száz metafizikai, logikai vagy etikai előadás, amit az ember általában hall.*”¹⁰¹¹

Leibniz és Friedrich Hoffmann között orvosi témájú levelezés alakult ki. Hoffmann teóriája és filozófiai fejtegetései iránt már korán érdeklődést mutatott, amint az egyik leveléből kiderül.¹⁰¹² Kapcsolatuk végig harmonikus volt. Leibniz ajánlatára vették fel Hoffmann a berlini akadémia tagjai közé. Hoffmann pedig az orvosi barometria kérdéseit vizsgáló értekezését küldte el Leibniznek.¹⁰¹³ Az az elmélyült eszmecsere, amit erről Friedrich Hoffmannal, illetve a mélyenszántó vita, amit Georg Ernst Stahl-lal folytatott, nemcsak a három szereplő felfogását, de a korszak orvosi gondolkodását is általában jellemzi.

A mikroszkóp

Mechanisztikus test-szemléletét nyilvánvalóan mikroszkópos élményei is erősen befolyásolták. A korszak felfedezési között a mikroszkóp volt az, amitől Leibniz az orvostudományi kutatásban és az orvosi gyakorlatban egyaránt igen sokat várt. Jelentőségét felismerve, igyekezett használatát Németországban elősegíteni. Orvosokhoz, kémikusokhoz, fizikusokhoz írt leveleiben tárgyalja a mikroszkóp jelentőségét és buzdítja őket annak a kutatásban és a gyakorlatban való felhasználására.¹⁰¹⁴

A természettudományos és vele az orvosi megismerésnek a 17. századi eszköze volt a mikroszkóp, amelyet holland szakemberek fejlesztettek ki a század elején. Munkájukat Leibniz igen nagy érdeklődéssel kísérte. Már mainzi ifjúsága idején, 1669-ben hangoztatta, hogy a mikroszkóp a dolgok új kvalitásait teszi megismerhetővé.¹⁰¹⁵ Felismerte a mikroszkóp használatának fontosságát a tudományok minden ágának kutatásában, beleértve az orvostudományt. Szorgalmazta, hogy egész Németországban bevezessék. Minden igyekezete ellenére a tudományos életben használata csak lassan terjedt el. Még röviddel a századforduló előtt is úgy véli „nincs tíz személy a világon, aki ezt a remek műszert arra használná, hogy a természetes titkok vizsgálatának szolgálatába állítaná”.¹⁰¹⁶ A mikroszkópos vizsgálatok már csak azért is érdekelték, mert úgy tűnt, egyes filozófiai koncepcióit megerősítik. Így pl.

¹⁰¹¹ Dutens (1768) II.2.100. „Collegii experimentalis unam lectionem centum metaphysicis, logicis, ethicis, quibus vulgo audiuntur praefero.”

¹⁰¹² Leibniz (1840) 161–164.

¹⁰¹³ Hoffmannus, F.: *Observationes barometrico-meteorologicae et epidemicae Hallesenses anni 1700*. Halae Magdeburgicae, Zeitler, 1701.

¹⁰¹⁴ Peters (1916) 55 ss.

¹⁰¹⁵ Vera principiájának előszavában így ír: „Qualitates quoque novas... haud dubie vidit, qui primus microscopio usus est.” Akad. Ausgabe (1923) VI. 2. 413.

¹⁰¹⁶ Vorschlag für eine Teuschliebende Genossenschaft. Klopp (1868) 6. 215. Idézi: Steudel (1970) 21.

substantia-fogalma korának biológiai felfedezéseinek befolyására jöttek létre. Kurt Huber szerint pedig a monász elsősorban biológiai fogalom: az első individuum aggregatumában az utolsó valóságos egység.¹⁰¹⁷ Tulajdonképpen ez a magyarázata annak, hogy későbbi természettudósok, mint Buffon, a monász fogalmát átvette a biológiába. August Mayer (1787–1865) német anatómus és fiziológus még a 19. század közepén egy olyan organikus monadológiát képviselt, amellyel a szervek fejlődését és funkcióját meg „tudta” magyarázni. Valójában a funkcionális anatómia titkait kereste – nem egészen jó úton.¹⁰¹⁸

Stahl

Leibniz Hoffmann mellett Stahllal is személyes kapcsolatban állt. Leibniz és a Hoffmannhoz hasonló tekintélyű és befolyású Stahl professzor között a tudománytörténet egyik legintenzívebb irodalmi vitája zajlott. Stahl 1707-ben jelentette meg főművét *Theoria medica vera* címmel, melyben a lélek erejére alapozott orvosi szisztémáját fejtette ki. Az ebben előadottakat Leibniz 31 tételben támadta meg. Stahl igen részletes válaszban adta elő védekezését. Leibniz újabb 31 pontban foglalta össze ellenvetéseit, de ezzel meg is szakította a vitát, azzal a megjegyzéssel, hogy ha többet írna, Stahl válasza még terjengősebb lenne, mint előző írása. Ezzel azonban mégsem tudta elkerülni a nagyon kimerítő, hosszadalmas reflexiót. Ráadásul Stahl a vita egész anyagát, négy évvel ellenfele halála után könyv formájában is megjelentette.¹⁰¹⁹

Ebben a nevezetes vitában, amelyet tehát Stahl 1707-es könyvében kifejtett tézisei, s az azokra adott leibnizi válaszok váltottak ki, szintén felbukkannak Leibniz iatrokémiai gondolatai. A testi funkciók interpretálásában a kémiának nagy feladatot szán. Ha Stahl nem hisz abban, hogy nagy lelki megrendülés után hirtelen fellépő betegséget nem lehet természettudományos okokkal magyarázni, az mégis feltételezhető, hogy annak egy robbanásszerűen meginduló kémiai folyamat lehet az alapja, hiszen az állati (és emberi) test nemcsak egy hydraulico-pneumatikus machina, „sed et pyria”.¹⁰²⁰

Kortársaihoz hasonlóan Stahl is meg volt győződve arról, hogy a medicinának szüksége van elméleti alapra. Hoffmann – és részben Boerhaave – mechanikus felfogásával szemben, 1694-től kezdve „animista” teóriáját tanította a hallei egyetemen. Stahl eleve hibásnak tartja a

---

¹⁰¹⁷ Huber-Köck (1951) 336.

¹⁰¹⁸ Meyer (1966)

¹⁰¹⁹ Stahl, G. E.: *Negotium otiosum seu skiamachia adversus positiones aliquas fundamentales theoriae verae medicae a viro quodam celeberrimo intentata*. Halle, Literis Orphanotrophei, 1720.

¹⁰²⁰ *Animadversiones*, Dutens (1768) II.139.

test és lélek elkülönítését, akárcsak az elméleti vizsgálat szempontjából is.¹⁰²¹ Az általa rendszerbe foglalt animizmus szerint a szervezet fizikai funkciói a lélek (és egyedül a lélek!) irányítása alatt állnak. A betegség a lélek védekezése a betegséget okozó tényezők ellen. A terápiának az a célja, hogy erősítse az egyén testét s egyes szerveit átható lelket a kórok, a káros hatások leküzdésében. E pietista teológusok számára is elfogadható tetszetős vitalista elmélet hatása túlterjedt a német nyelvterületen. Főként Franciaországban, elsősorban Montpellier egyetemén volt erős befolyása. A mechanikus szemlélet reakciójaként éppen itt erősödött meg a vitalista szemlélet. Stahl tanítását itt az a Boissier de Sauvages honosította meg, aki Linné botanikai osztályozásához hasonlóan kísérelte meg a kórformák rendszerezését.¹⁰²² Az animizmust az orvosok ma sem elhanyagolható megállapítása erősítette, hogy az erős lélek segít legyőzni a betegséget, valamint, hogy a test és lélek között pontosan meg nem határozható kölcsönhatás figyelhető meg.¹⁰²³ Nem érdektelen, hogy Stahl, aki korának elismert kémikusa is volt (nevéhez fűződik az égés flogiszon-elmélete) a kémiát rendszerében meg sem említi. Lélekfogalma ugyan végső soron az arisztotelészi anima rationalisra vezethető vissza. A gondolkodás és érzékelés funkcióin kívül azonban benne foglaltatik az anima vegetativa és az anima sensitiva is. Minden vegetatív életfolyamat (jelenség) az animától függ.

Stahl ma már sok vonatkozásban érthető, sőt akceptabilis lélekfogalma azonban kortársai számára nehezen volt hozzáférhető, a 19. század szigorúan természettudományos gondolkodása számára pedig egyenesen elfogadhatatlan volt.¹⁰²⁴ A test-lélek problematikáról szólva Kantnak néhány évtizeddel később a Stahl – Hoffmann vitáról az a véleménye, hogy „*Stahl az egységhez gyakran közelebb áll, mint Hoffmann és Boerhaave, akik az immateriális erőket az összefüggésből kihagyják és magukat a mechanikus alapokhoz tartják*”.¹⁰²⁵

Úgy gondolom, Leibniznek két alapvető oka volt, hogy Stahl felfogása ellen forduljon és elméletét elutasítsa. Az egyik az a meggyőződése volt, hogy csak az életfolyamatok természettudományos kutatása vezethet a gyakorlati és elméleti medicina, az orvostudomány és az orvoslás fejlődéséhez.¹⁰²⁶ A másik ok Leibniz filozófiájában rejlik: a lélek állandó hatása a testre, nem egyeztethető össze a prästabil harmonia tanával. Leibniz természettudományos szemlélete a medicinában is megkövetelte az elégséges ok érvényesülését. Az anyag

¹⁰²¹ Ezt részletesen a Theoria medica vera-ban fejti ki. (De mixti et vivi corporis vera diversitate) 45. ss.

¹⁰²² Vö. Magyar (2003) 317–330.

¹⁰²³ Mock (1985)

¹⁰²⁴ Radl (1905) Bd. I. 95.

¹⁰²⁵ Kant (1905) 20.

¹⁰²⁶ Ezt Sophie hercegnőnek 1693 májusában írt levelében így foglalja össze: „Je suis assuré par exemple, que dans un grand, Hospital une seute année pourroit fournir un Trésor de prouvellés obervations s'il y avoit des gens emphoyés a les remarquer.” Klopp (1868) I. 7. 244.

változásait előző állapotáról kell levezetni a fizika és kémia törvényei szerint.¹⁰²⁷ A lélek Stahl szerinti állandó befolyása a testre nem egyeztethető össze a természettudományos kauzalitással. Stahllal szemben Leibniz még a feltételezését is elutasítja annak, hogy ahol természettudományos magyarázat van, mechanikus ok található, valamiféle, a lélekről irányított jelenséget keressünk.¹⁰²⁸ Ha nem minden testi funkciót tudunk mechanikusan magyarázni úgy annak csak tudásunk még korlátozott volta az oka. Minden testi folyamat a maga saját mechanikus törvényének van alávetve. A lélek ebbe a kauzális összefüggésbe nem tud beavatkozni.

Amint látható, Leibniz Stahl tanát, mely a természettudományos tényeket figyelmen kívül hagyta és saját kétségtelen eredményeit egyoldalúan magyarázta, egészében ugyan elutasította, bizonyos részeiben mégis elismerni igyekezett. A jót, amit Stahlnál olvasott értékelte: *„Ami itt áll a lélek hatalmáról a betegség felett, nem nélkülözi a szellemet és van benne valami meggyőző, sőt valami igaz és hasznos, azonban sok sötét és kétes dolog keveredik belé.”*¹⁰²⁹ Ezért szükségesnek tartotta a lelki jelenségek vizsgálatát is, mivel ennek révén sok tudható meg, arról, ami a testben történik. Persze a lelki behatás, ill. ami annak tűnik, a valóságban paralellizmus, ami a prästabil harmonia révén jön létre.¹⁰³⁰

Malpighi

A 17. század legfontosabb mikroszkópos felfedezése is Marcello Malpighinek, a bolognai egyetem anatómia-professzorának köszönhető. Az anatómia számára új dimenziót nyitott meg. Az emberi szervezet működésének vizsgálatához új területet teremtett s a gondolkodást sem kevésbé befolyásoló új metodikát vezetett be. Malpighivel Leibniz Guglielmini révén ismerkedett meg még 1689. december végén, és gyümölcsöző társalgást folytatott vele órákon át.¹⁰³¹

---

¹⁰²⁷ Lásd erre vonatkozó megjegyzéseit, in: *Animadversiones verae*. Dutens (1768) II. 131.

¹⁰²⁸ Példaként az emésztés és a láng hasonlatát hozza: „Quod vita conservatur excernendo aliena, retinendo propria, non magis excludit mechanismum, quam quod flamma aerem attrahit, fuliginem abigit.” *Animadversiones XV*. Dutens (1768) 139. 31.

¹⁰²⁹ „Quae hic habentur de animae potestate in morbos, non carent ingeniis et habent aliquod plausibile imo et aliquid veri et utilis miscetur tamen multa obscura.” In: *Responsiones*. Dutens (1768) II. 2.151.

¹⁰³⁰ *Animadversiones verae*. Dutens (1768) II. 2. 133.

¹⁰³¹ „apud quem (Malpighium) suavissimos sermones multa cum fructu congumsi.” Malbrache-hoz írt levél. *Akad. Ausg.* I. 5, N. 275. 497. A látogatásra dec.26-án és 27-én került sor. Beszélgetéseik – egyébként nem orvosi – tárgyait Malpighi is feljegyezte naplójában. Közli: Adelman (1966) I. 552., note 3.

A mikroszkóp használatának terjedésével, gyakoriságával Leibniz egyébiránt igen elégedetlen volt: „Gyakran bosszankodom az emberi tunyaságon, mely nem nyitja ki a szemeket és egy már kész tudományt nem kegyeskedik tulajdonbavenni”.¹⁰³²

Mint Arisztotelész óta minden természettudományokkal is foglalkozó filozófust, Leibnizet is mélyen érdekelte az embriológia. Tanulmányaiban, leveleiben a téma metafizikai, ontológiai aspektusát és fiziológiai folyamatát is tárgyalja. Sokat mondanak Leibniz számára a tárgyban Malpighinek csirkeembriókban végzett vizsgálatairól.¹⁰³³ Az ilyen jellegű kutatások Arisztotelész óta folytak, de első ízben követték a csirkeembrió fejlődését mikroszkóp segítségével. Ezekre a mikroszkópos megfigyelésekre támaszkodva és a kor embiológiájának preformációs gondolata által, befolyásoltan állította fel Leibniz azt a tézist, mely szerint az élőlényeknek sem kezdetük, sem végük nincsen, keletkezésük a valóságban csak evolutio, haláluk pedig csupán involutio.¹⁰³⁴

Leibniz élettani-anatómiai érdeklődése ebben a korban egyébiránt nem volt egyedülálló. A filozófusok anatómiai érdeklődését különösképpen igazolják Descartes 1637 körül végzett anatómiai studiumai, aki akkor Caspar Bauhin (1560–1624) 1621-ben megjelent *Theatrum Anatomicum*-át tanulmányozta. Descartes anatómiai excerptumait éppen Leibniz őrizte meg.¹⁰³⁵ Harvey írásait még korábban, az 1628-ban megjelent *De motu cordis*-t már 1630-ban olvasta. A 16. század anatómiai érdeklődésének, nemcsak orvosok körében, Bacon volt a mozgatója, aki a kísérletek, állatboncolások bevezetését, sőt kísérletes célu viviseccio bevezetését is szükségesnek tartotta az orvosi kutatásokban.¹⁰³⁶

van Helmont

Leibniz orvosi gondolkodását azonban a kemiaiátrán, illetve a mechanoiaítrán túl egyéb természetfilozófiai irányzatok is alakították. Még párizsi évei alatt a hercegnő udvarában találkozott először a híres orvossal, filozófussal és ezoterikus gondolkodóval, az ifjabb van Helmonttal. Van Helmont szellemi partnere, beszélgető és levelezőtársa lett mind orvosi, mind filozófiai ügyekben. A hannoveri választófejedelemasszony, Sophie előszeretettel

¹⁰³² „Saepe indignor humanae ignaviae, quae aperirere oculos et in paratam scientiae possessionem ingredi non dignatur”. Leibniz (1949) 62.

¹⁰³³ Malpighius, Marcellus: *De ovo incubato observationes*. Londini, Littlebury, 1686

¹⁰³⁴ Adelman (1966) közli az egész szöveget (I. 932–1013.) részletes kommentárral. Leibniz Arnaud-val való 1686decemberi levélváltásában követhető, ahogy ezek a gondolatai formálódnak. Ehhez, a természetben tévesnek bizonyult feltételezését Leibniz élete végéig ragaszkodott, hivatkozva Swammerdam-ra, Malebranche-re és másokra.

¹⁰³⁵ Rothschild (1966)

¹⁰³⁶ Bamberger (1865)

gyűjtötte maga köré az olyan nagy tudású hírességeket, amilyen az idős holland orvos és külön, Frans Mercurius van Helmont is volt. Orvosi és filozófiai gondolkodása egyaránt hatással volt Leibniznek a medicinával foglalkozó teóriájára, csakúgy, mint a monadológiára.¹⁰³⁷ Ezzel az akkor nagynevű orvossal bizonyos filozófiai kérdésekben rokonságot érzett, mint azt egyik életrajzírója idézi.¹⁰³⁸ A test-lélek kapcsolat, a lélek halhatatlansága, a lélekvándorlás volt több beszélgetésük tárgya. Ezeket a témákat nemcsak a metafizika – monadologia, de a medicina szempontjából is megvitatták.

Az újplatonista-teozófikus-alkimista gondolatvilágot Leibniz fiatal kora óta jól ismerte, hiszen, mint már említettük, 1667-ben, Nürnbergben egy rózsakeresztes társaság titkára volt. A társaság tagjai teozófikus filozófiával foglalkoztak. Leibniz ezen túl az újplatonista irányzat képviselőinek és az angol platonikusoknak, Cudworth-nak és More-nak az írásait is elmélyülten tanulmányozta.¹⁰³⁹

Leibniz 1696 óta állt kontaktusban és sűrű levélváltásban az ifjabb van Helmonttal. F. M. van Helmont, mint orvos, apjának hű tanítványa volt, részt vett kémiai kutatásaiban.¹⁰⁴⁰ Az ifjabb van Helmont 1696 szeptemberében érkezett Hannoverbe. Hannoveri tartózkodása idején sűrűn beszélgettek, mint arról Ritter, majd Stein beszámol.¹⁰⁴¹ Leibniz a maga metafizikai rendszerét ugyan már 1686-ban lényegében megalkotta, néhány kérdést azonban még nyitva hagyott. Így például a világ metafizikai egységére még nem talált végső választ és a „monász” terminust sem használta még.¹⁰⁴² Rothschuh szerint ezekben a kérdésekben a van Helmont-i szemléletnek nem kis szerepe volt.¹⁰⁴³

Stensen

Leibniz természetfilozófiai-orvosi gondolkodására igen nagy hatást tett Niels Stensennel (Steno, Stenonius 1638–1686) való ismeretsége és levelezése. A dán orvos, geológus és katolikus püspök egyebek közt Európa-szerte ismert anatómus is volt, izmokról és mirigyekről írt egyik könyvét Albrecht von Haller bibliográfiájában egyenesen *aureus libellus*-nak nevezi.¹⁰⁴⁴ Stensent párizsi és montpellier-i tanulmányai után a Medici-udvarban, Firenzében találjuk,

---

¹⁰³⁷ Ennek a kérdésnek részletes elemzését ld. Pagel (1931) 19 ss.

¹⁰³⁸ Hirsch (2000) 339.

¹⁰³⁹ Nouveaux Essais (1704) I. I. Lib. I. cap. I.

¹⁰⁴⁰ Rothschuh (1966)

¹⁰⁴¹ Ritter (1885) Pars. IV. Lib. VII. Cap. ld. még Stein (1890) 211.

¹⁰⁴² Stein (1890) 220 ff.

¹⁰⁴³ Rothschuh (1966) 4.

¹⁰⁴⁴ De musculis et glandulis observationum specimen (Amsterdam, 1664; Leiden, 1683). A fültőmirigy vezetéke (Ductus Stenonianus) mindmáig az ő nevét viseli.

ahová átmeneti, két éves koppenhágai tanárság után tért vissza. Beutazta egész Európát, északtól Dél-Itáliáig, Párizstól Bécsig és Magyarorszáig,¹⁰⁴⁵ hogy előadásokat tartson,¹⁰⁴⁶ és beszélgetéseket folytasson tudóstársaival, valamint mineralológiai, paleontológiai kutatásokat folytasson. Beszélgető-, majd levelezőpartnerei közül Swammerdam, de Graaf, Redi, Malpighi, Viviani és mások közül nem hiányozhatott az igen nagy hírű Leibniz sem.

Stensen még tudományos munkásságának legintenzívebb időszakában, 1667-ben konvertált a katolicizmushoz, miközben egyre inkább elmélyült teológiai stúdiumaiban is. 1675-ben pappá szentelték. 1671-ben az északi protestáns országokba ment misszionáriusként, apostoli vikáriusi rangban, püspöki címmel. Székhelye Hannover, a lutheránizmus egyik központja németföldön. G. W. Leibniz udvari tanácsos, a könyvtár vezetője, nagy érdeklődéssel várja a katolikus püspököt, akinek jól ismeri anatómiai és geológiai, paleontológiai írásait. Conringhoz írt levelében így ír róla: „...anatómiai vizsgálatai által híres, egy izomtan és egy agy-anatómiai, valamint más jelentős írások révén ismert ... tudományos felkészültsége (*Kenntnisse*) általánosan elismert, de nagyra tartják jámborságát és kegyességét is”.¹⁰⁴⁷

Nem kevésbé értékeli egyéb, főként természettudományi műveit: „...minden, amit Stensen úr természettudományi kérdésekről (*en physique*) írt, kitűnő, a legjobb azonban a »szilárdba zárt szilárdról« (*De solide intra solidum*) írt tanulmánya.”¹⁰⁴⁸ A két tudós a természettudományokban, matematikában, nyelvészetben közös érdeklődése, egyaránt nagy és széles tudása nagy figyelmet keltett egymás iránt, személyes találkozásuktól sokat lehetett várni, barátsághoz ez a találkozás azonban nem vezetett. A teológia tantételei, a hitélet és a vallásgyakorlat voltak azok a diszciplínák, ahol csak érdeklődésük volt egyaránt nagy, a lényeges kérdésekben – mind az elméletet, mind a vallási gyakorlatot illetően – felfogásuk teljesen eltérő. Tudjuk, hogy Leibniz a keresztény egyházakat egyesítő tervezetet dolgozott ki és adott át a hercegnek 1679-ben. Hogy ez a buzgó – s akkor a természettudományokat alig, a katolikus teológiát viszont elmélyülten művelő – püspöknek nem tetszett, érthető. Leibniz reuniós törekvéseivel szemben így ír: „*Nusquam est, qui ubique est*”¹⁰⁴⁹ Stensen nem akart külső egységet, amíg a tanbeli eltérés fennáll.

Leibniz már személyes találkozásuk előtt, Stensenhez intézett két levelében (1676/77) polemizált teológiai fejtegetéseivel. Ha barátság nem is lett beszélgetéseikből, a kölcsönös

¹⁰⁴⁵ Magyarországi útjáról Vida (1984) 2. 167–172.

¹⁰⁴⁶ Leidenben pl. a száj mirigyeiről értekezett (*De glandulis oris*, 1661), Párizsban az agy anatómiájáról tartott nagysikerű előadásokat.

¹⁰⁴⁷ Cit. Scherz (1951) 30. Ep. 65., ill. Bierbaum-Faller-Traeger (1989) 33.

¹⁰⁴⁸ Christian Philip-hez írt levél 1681-ben. Közli: Bierbaum Faller-Traeger (1989) 54.

¹⁰⁴⁹ „Aki mindenütt tenni akar, s hol nincs.” Bierbaum Faller-Traeger (1989) 33.

megbecsülés nem ingott meg. Stensen tudása, személyisége vonzotta Leibnizt, noha teológiai – filozófiai argumentumait nem fogadta el. Stensen távozása után így ír róla Ernst hessen-rheinfelsi tartományi grófnak: „*Steno úr Hannoverből elutazott Münsterbe. Nem kényszerítették elutazásra, ellenkezőleg nagyon barátságosan bántak vele. Nagyon érdemes, tudós személyiség, szorgalmas és becsületes, nekem mégis úgy tűnik, néha csekélységet részesít előnyben lényeges dolgokkal szemben...*”.¹⁰⁵⁰

Leibniz őszintén sajnálta, hogy pappá szentelése után Stensen elhanyagolta, majd teljesen abbahagyta természettudományi vizsgálódásait, minthogy Swammerdam-tól, a kor másik, általa nagyrabecsült tudós orvosától sem vette jó néven, hogy egyre többet foglalkozott a teológia tudományával, a fejlődéstan és a medicina rovására.¹⁰⁵¹

Stenóról Leibniz csalódottan állapította meg, hogy „*nagy anatómus volt, igen járatos a természettudományokban, sajnos abbahagyta stúdiumait és így nagy természettudósból közép-szerű teológus lett.*”¹⁰⁵²

Leibniz és a medicina

*Das höchste und erste aller Arzney heisst Sapientia
und das ist Sapientia: dass einer wisse und nicht wähne
Paracelsus*

*Omnis cognitio incipitur a sensibus
Aquinói Szent Tamás*

Leibniz filozófiája és természetfilozófiája

Leibniz kétségtelenül az észet tartotta az ember legértékesebb eszközének, ám ez nem akadályozta meg őt abban, hogy meg ne lássa a cartesianismus hiányosságait. Descartes rendszerében nem magát a filozófiát, hanem ennek csupán az előszobáját látta, mert ellensége volt minden pártos és egyoldalú filozofálásnak.¹⁰⁵³ Az ő tudatában az örök filozófia eszméje élt, amelynek a rendszerén valamennyi filozófus vállvetve kell, hogy munkálkodjék. Ezért

¹⁰⁵⁰ Kelt 1681. október 27-én. Ford.: Schultheisz Emil, közléteszi: Bierbaum-Faller-Traeger (1989) (ep. 1.65) Vö. még Scherz (1970) 309–327.

¹⁰⁵¹ „Ő (Swammerdam) és Steno fel kellene, hogy hagyjanak a tudományos teológia művelésével....” . Cit. Bierbaum-Faller-Traeger, (1989) 55.

¹⁰⁵² Hirsch (2000)

¹⁰⁵³ Nagy (1927)

szívesen fordult Arisztotelészhez, Descartes-hoz, Cusanushoz, vagy Hobbeshez, sőt lutheránus létére még Aquinói Szent Tamás filozófiai érdemeit is elismerte. Kora szelleméhez híven a matematikában kereste a tudományos gondolkodás alapját és egy olyan egyetemes matematika megalkotása lebegett a szeme előtt, amely minden tárgy törvényeinek a feltárására alkalmas lenne. Szerinte a világalkotó úgy alkot, mint tökéletes geométer: számol és létrejön a világ. Minden alá van vetve tehát a számok törvényeinek és a világegyetemben minden matematikai módon történik. Nem habozik kimondani, hogy a kémiai folyamatok is a mechanika szerint folynak le, sőt még a zene sem egyéb, mint olyan rejtett matematikai művelet, amelyet az elme öntudatlanul hajt végre.

Szellemének ennél a matematizmusánál fogva hajlik a világmechanizmus gondolatára, azonban ezt is harmonikusan oldja meg. Descartes ugyanis élesen elválasztja egymástól a mechanikus anyagi valóságot és a szellemi gondolkodó valóságot. Leibniz viszont a szellemet összebékíti az anyaggal, amikor azt tanítja, hogy a tudatosság, tehát a gondolkodás a világ minden valóságában egyaránt megvan,⁴¹ csak hogy az egyikben kisebb, a másikban meg nagyobb mértékben. A világegyetem ugyanis önálló létezők harmonikus rendszere. Ezeket az egyedi létezőket Leibniz monászoknak nevezi, hogy az egyediségüket már a névvel is jelezze, s a monászok összhangos tevékenysége a világfolyamat. A monász szellemi lényegű, mert alaptevékenysége a gondolkodás és minden monász a tudatosságnak általa elérhető legmagasabb fokára törekszik. S a tudatosság fokait vizsgálva fölfedezi a tudattalan lelki jelenséget, mint a tudatos alapját.

Minden monász egy-egy külön világban él, amelyet maga formál magának. Mindegyikük a saját benső mivoltának a kifejlesztése, tehát a valóságnak nem a kiterjedés, hanem egy bizonyos feszültség, a dinamizmus a lényege. Az egyes individuumok zárt egységek, „nincsenek ablakaik”, hanem a maguk benső lényege szerint fejlődnek, „bontakoznak ki”, evolválódnak. S e kifejtésben irányítójuk a monászok monásza, az istenség, aki „eleve megállapított összhang” (*praestabilita harmonia*) révén okozója annak, hogy a sok egyedi valóság mind harmonikus tevékenységben olvad össze egyetlen nagy „Világ”-gá. Neki köszönhető, hogy a világban nincs terméketlen, haszontalan és holt mozzanat. Ami van, az mind tele van élettel. A lények között nem lényegbeli, hanem csak fokozati különbség létezik. Evvel Leibniz kimondja gondolkodásának egyik olyan elvét, aminek aztán utána igen nagy jövője lett: t.i. a folytonosság (continuitas) elvét. Leibniz szerint ugyanis a természetben minden lét fokozatos és semmi sem halad ugrásszerűen. Minden változás alig észrevehető változások összegeződése. Ebből az elvből nőtt ki a 19–20. század irányító gondolata, az evolúció eszméje is.

Leibniznél tehát a modern világfelfogás minden tendenciája és elve tudatosan megtalálható. Érthető hát, hogy nem elégedett meg az arisztotelészi logikával sem, hanem ennek a továbbfejlesztésére is törekedett. Az ellentmondás elve mellé, amely szerint két ellentétes állítás nem lehet egyszerre igaz, odaállítja az elégséges ok (causa sufficiens) elvét, amely szerint viszont semmiféle tény sem lehet igaz, ha nincs rá elegendő ok, hogy így legyen és ne másképpen. A logikát valamiféle „ars combinatorica”-vá szerette volna kiépíteni, amely a dolgok egyetemes formáit tanítaná. Ezzel kapcsolatban egyébként – mellel – az egyetemes nyelv gondolata is megszületett benne.

Világnezetének legteljesebb kifejezése mégis a monadológiája, amelynek az a lényege, hogy minden egyedi valóság a világegyetem sűrített formája és minden szellem az istenség utánpótlása. De minden teremtett valóságban csak egy véges rész az, amelyik tiszta és világos megnyilatkozást talált, s a nagyobbik rész, a végtelen csak homályos megnyilatkozást nyert a valóságban. Leibniz harmonikus szelleme optimizmussal nézi a világegyetem fejlődését. Hiszi, hogy a világ a lehető legjobb mindazok közt, amelyeket Istennek hatalmában volt megteremteni, s a rossz nem tartozik a világ lényegéhez, hanem csak a mi emberi tökéletlenségünk tükröződése.¹⁰⁵⁴

Simonovits Istvánné Beke Anna hívja föl a figyelmünket Leibniz filozófiájának és bizonyos kórtani fenomének magyarázatának összefüggéseire.¹⁰⁵⁵ Az úgynevezett fantomfájdalom¹⁰⁵⁶ jelenségére a kórélettan akkor még nem tudott elfogadható magyarázatot adni. Magyarázatként Leibniz feltételezi, hogy a testek lényege, egy „olyan finom anyagokból álló mag” (szubsztancia), amely egy szabad szemmel nem látható pontba húzódik vissza. *„Körülbelül az az elképzelésem, hogy az ember az ő szubsztanciájának magját tartalmazza ez a mag olyan finom (subtilis), ...hogy még az elégetett dolgok hamvában is megmarad és egy láthatatlan központba húzódik össze. Ez a szubsztancia sem nem fogy, sem nem növekszik.... Ha egy embernek levágják egy tagját, akkor ez a szubsztanciális mag visszatér eredeti forrásához és bizonyos fokig olyan mozgást végez, mintha maga volna a tag. Például, ha valakinek levágják a karját, utána is fájlalja.”*¹⁰⁵⁷

Leibniz a medicina szempontjából oly fontos mozgás kérdéseiről is már korán ír. Ezt tárgyaló első jelentős írása, a *Hypothesis physicae novae* (1671) nemcsak fizikai kérdésekkel,

¹⁰⁵⁴ Voltaire a *Candide*-ban kigúnyolta ezt az optimizmust, ám erős a gyanúnk, hogy csupán azért, mert metafizikai – és matematikai – mélységeit egyszerűen nem fogta föl.

¹⁰⁵⁵ Simonovits Istvánné Beke Anna (1965) 84.

¹⁰⁵⁶ A fantomfájdalom az, mikor pl. a rokkant személy úgy érzi, mintha elveszített végtagja fájna.

¹⁰⁵⁷ Johann Friedrich herceghez 1671-ben írott levél. Leibniz (1875–1890) Bd. I. 55. (ford.: Simonovits Istvánné Beke Anna, in: Simonovits Istvánné Beke Anna (1965) 85.

hanem a tudomány fejlesztésével általában is foglalkozik, amelyben a mozgást a külső erő helyett a belső erőre, az entelecheiára vezeti vissza.

Leibniz a testet és a lelket is fejlődésében vizsgálja, az életet csak csírájában tekinti teremtettnak. „*Egyes csírák a fejlődés során válhatnak emberi testté, ill. lélekké*” jelenti ki.¹⁰⁵⁸

A 18. században válik csupán az orvosi gondolkodásában jelentőssé az, amit Leibniz a következőképpen fejez ki: „*az individuum preformáltan magában hordja egész fejlődését és a preformáltság a percepciókban jut kifejezésre*”.¹⁰⁵⁹

Az egyoldalúan mechanikus filozófiai szemlélettel szemben álló orvosok között Leibnizre – mint már említettük – jelentősen hatott Glisson angol orvos. Glisson felfogása szerint az anyag nemcsak képes arra, hogy önmagától élővé váljék, hanem valóban élő! A mozgás ezek szerint az anyag lényegéből fakad.

Leibniz, miközben türelmetlenül nyilatkozott kora medicinájáról, s nem minden alap nélkül kritizálta kora, szerinte nem eléggé felkészült orvosait, ill. ezek gyakorlatát, éles szemmel figyelte s korán regisztrálta a természettudományok matematizálhatóságával kapcsolatos új gondolatokat. Érdeklődéssel és rá jellemző optimizmussal fogadta az új kvantifikációs törekvéseket és úgy vélte, a matematika a fizika képezi majd a medicina új alapját. Ennek kapcsán fordulópontnak nevezte William Harvey felfedezését a vérkeringés mechanizmusáról, vagyis a *De motu cordis* 1628. évi megjelenését.¹⁰⁶⁰ Nyomatékkal említi Leibniz a tudományok, így a medicina megújulásában nagy szerepet betöltő Joachim Jungius (1587–1657) matematikus, filozófus és orvosprofesszort, aki Descartes mellett a tudományok megújítója lehetett volna – ha kellő mértékben ismerik fel és támogatják Nagy figyelemmel kísérte azokat az Itáliából kiinduló törekvéseket is, amelyek a matematika, fizika, a kémia és a „macroscopia” új ismereteit igyekeztek a medicinában alkalmazni. Ezek célja egy kvantitatív alapokra épülő kísérletes élettan volt.¹⁰⁶¹

Egyik fiataalkori, 1672-ben befejezett írásában (*Hypothesis physicae novae*) beszámol az általa nagyrabecsült Alfonso Borelli pisai professzor vizsgálatairól. Borelli főművében (*De motu animalium*) az ízületek mozgását az emelő törvényeinek alkalmazásával írja le, s matematikai módszerrel kísérli meg a szívizom erejének meghatározását, amit Leibniz lelkesen közöl.¹⁰⁶²

---

¹⁰⁵⁸ Leibniz 5. levele Clarke-hoz. H. G. Alexander kiadása alapján idézi: Simonovits Istvánné Beke Anna. (1965) 82.

¹⁰⁵⁹ Leibniz (1875–90. Bd. II. 310. (fordította: S. Beke Anna)

¹⁰⁶⁰ A „Vorschlag für eine Teutschliebende Genossenschaft” című tervezetben Klopp (1868) VI. 216.

¹⁰⁶¹ Dutens (1768) II. 148.

¹⁰⁶² Klopp (1868) VI. 255.

A matematikai módszerek átvétele mellett mindenekelőtt a kémia új felfedezéseit, új szabályait tartotta szükségesnek a medicinával egybehangolni és azt az orvostan tankönyveibe felvenni. Erre utal már említett, Schelhammerrel folytatott levelezése is.¹⁰⁶³

A gazdag kapcsolatrendszer, amely Leibniz és a medicina közt kialakult, mint látni fogjuk, nem csupán Leibniz filozófiájában vagy tudományfilozófiai nézeteiben, hanem politikai érdeklődésében is gyökeredzett.

Itt jegyezzük meg, hogy Leibniz az orvostörténelem irodalmában is járatos volt, amint az filozófiai írásaiból is kitűnik. Filozófiatörténeti érdeklődése filozófiai érdeklődésének egyik aspektusa, s ugyanez a helyzet orvostörténeti kutatásaival is. Az orvostudomány története, mint történészt, önmagában is érdekli. Korának legjobb orvostörténeti műve, e diszciplínának, mint tudománynak megalapozója a genfi francia orvos, Daniel Le Clerc (1652–1728) írása volt.¹⁰⁶⁴ Le Clerc művét Leibniz oly nagyra értékelte, hogy szerzőjét egy folytatás megírására buzdította.¹⁰⁶⁵ Barátját és 1674 óta állandó levelezőpartnerét, Günther Christoph Schelhammer kiel orvosprofesszort is sikerült rávennie, hogy készülő tankönyvében legalább röviden írja meg az ars medica történetét. Többször hangsúlyozta, hogy művelt emberek nemcsak a tantételek, de azok története iránt is érdeklődnek.¹⁰⁶⁶ „*Homines eruditi non solum dogmata, sed historiam dogmatum amant.*” (A művelt emberek nem csak a tanokra, hanem a tanok történetére is kíváncsiak.)

A medicina célja

Cura aegroti est ante omnia et supra omnium

Nursiai Szent Benedek 36. regulája

Leibniz értékrendjében, talán protestáns neveltetése hatására, az egészség fontos szerepet játszott, sőt egyenesen morális súllyal bírt.¹⁰⁶⁷ Egy életen át hirdette, hogy az erény mellett semmi sem fontosabb és értékesebb, mint az egészség.¹⁰⁶⁸ Sőt, már 1671-ben így írt: „*Inter summa capita post sapientiam sanitas habenda*”.¹⁰⁶⁹ Valószínűleg ez a meggyőződése indította arra is, hogy az egészségüggyel, az orvoslással, az orvostudománnyal egy életen át foglalkozzék.

¹⁰⁶³ Dutens (1768) II. 2. 72.; V. 156.; V. 316–318.

¹⁰⁶⁴ Első kiadása: Histoire de la medicine. Genf, 1696.

¹⁰⁶⁵ Steudel 11.

¹⁰⁶⁶ Levél 1715-ből. Dutens (1768) V. 327.

¹⁰⁶⁷ A protestantismus és az egészség morális értékének összefüggéseiről lásd: Magyar (2012) 297–308.

¹⁰⁶⁸ „Ego semper iudicavi nihil pot virtutem sanitate esse praestantius”. Konrad B. Vogther ulmi orvoshoz írt levelében. (1712). Bodemann (1966) 365.

¹⁰⁶⁹ Klopp (1868) I. 2. 21.

Leibniz ennek megfelelően az orvostudomány jelentőségéről és hasznáról több munkájában értekezik. Egyik legjelentősebb filozófiai értekezésében az 1704-ben írt, de csak halála után 49 évvel *Újabb vizsgálódások az emberi értelemről* címmel megjelent könyvében ezt olvashatjuk:

„Theophilus: A közönség, ha nagyobb műveltségre tesz szert, egykor az eddiginél nagyobb mértékben fog az orvostudomány előhaladása iránt érdeklődni; a természetrajzi műveket is minden országban éppúgy fogják kiadni, mint az almanachokat vagy »gáláns Merkur«-féle (Mercure Galante) folyóiratokat s minden jó megfigyelést fel fognak jegyezni... Lesz idő, amikor a jó orvosok száma megnövekedvén, a közönségnek módjában lesz jobban előmozdítani a természet kutatását és főként az orvostudományt és akkor ez a fontos tudomány csakhamar fölül fog emelkedni mostani állapotán és szemlátomást növekedni fog. Az államigazgatás ezen részét a legnagyobb gond illetné meg a kormányzók részéről, az erény biztosítása után, és az igazi erkölcsiség vagy politika egyik legnagyobb sikere az lesz, ha jobb orvostudományt teremti.”¹⁰⁷⁰

Látható tehát, hogy a medicina „államosításának”, a közegészségügy megteremtésének gondolata számára elválaszthatatlan az orvoslás fejlődésének gondolatától. Úgy látja, hogy korának medicinája részben azért nem elég fejlett, mert még nem az államigazgatás egyik területként működik, részben pedig azért, mert nem teljesen racionális, empirikus, s mert egyedi mivolta miatt nem kellőképpen tudományos, így túl nagy a szerepe benne a véletlennek.¹⁰⁷¹ A természettudományok között azonban – Leibniz ide sorolja az orvostudományt is – mégis csak a legszükségesebb az orvostudomány („*La médecine est la plus nécessaire des sciences naturelles*”).¹⁰⁷²

Orvosi tárgyú írásai valójában a fent említett két kérdésre igyekeznek választ adni: hogyan tehető az államigazgatás részévé az egészség ügye, illetve, hogyan formálható egzakt tudománnyá a medicina.

---

¹⁰⁷⁰ Az idézet a mű 1930. évi MTA-kiadásból való (fordította Rácz Lajos), az eredeti idézet pedig Leibniz 1765. évi Raspe-féle gyűjteményes kiadásából származik (Nouveaux essais sur l'entendement par l'Auteur du système de l'Harmonie prétablie). Leibniz ezt az esszét platóni párbeszéd formájában írta Philaethes (Igazságszerető) néven Locke- ról beszél. Theophilus a szerző nézeteit fejti ki.

¹⁰⁷¹ Marx (1859) VIII. 316 és VIII. 68.

¹⁰⁷² Marx (1859) VIII. 262.

A közegészségügyről

Dimidium facti qui coepit habet: sapere aude.

Horatius

Ami a felvilágosodás kezdetének, az új gondolkodás kialakulásának idejét illeti, úgy tűnik elég magának Leibniznek egyik híres kijelentésére hivatkozni: „*Finis saeculi novam rerum faciem aperuit*” (A századvég a dolgoknak új arcát fedte föl).¹⁰⁷³

A 17. században – már a korai felvilágosodás jegyében – az orvosok közt egyre erősödik a közegészségügyi érdeklődés. A korábban domináló 'medicina privata'-t egyre jobban egészíti ki a 'medicina publica'. Az új természettudományi ismeretek alapján egyre erősebb a gondolat, hogy a betegség nem a természet ismeretlen, kaotikus jelenségeinek vagy valamiféle isteni akaratnak elháríthatatlan következménye, hanem egy olyan – részben társadalmi – folyamat eredménye, aminek következményei elháríthatók, s amely adott esetben meg is előzhető. Így értette ezt Leibniz, amikor megelőző medicináról írt. „*Medizin von sozusagen vorsorgender Art*” (1670). Nem más ez, mint a profilaxis gondolata, amit Leibniz mindenképpen szükségesnek tartott a 'medicina publica'-ba bevezetni.

Leibniz Obrecht, Seckendorff és Becker közegészségügyi gondolatainak ismeretében számos munkájában utalt az egészségügy-közegészségügy különböző problémáira és arra, hogy a kormányzat miként oldhatná ezeket meg.¹⁰⁷⁴ Johann Friedrich hannoveri herceg számára 1671 szeptemberében készített egy memorandumot *Gondolatok az államigazgatás-ról* címmel.¹⁰⁷⁵ Itt egyik fejezetben az orvosi graphia s annak segítségével alakított orvosi demographia minden fontos funkcióját ismerteti. Részben az Angliában már megkezdett ez irányú munkákra hivatkozik. 1680-ban ismét több írásban¹⁰⁷⁶ foglalkozik a közigazgatással („*Policeysachen*”), ennek kapcsán egy egészségügyi tanács felállításának tervét is részletezi.¹⁰⁷⁷

Közegészségügyi érdeklődése azonban filozófiai alapokra is épül, hiszen nagy kísérletében, amely a felvilágosult tudományt a mélyen hívő életfelfogással akarta összekötni, a világ harmonikusan rendezett szubsztanciákból, az ún. monádokból áll. Ezek összességéből alakul az a „praestabil harmónia” mely az emberi jelenségeket a kozmosz, a „nagy rend” részévé teszi. Valójában már ebben a rendszerben részt kap – igaz csupán marginális módon –

¹⁰⁷³ Ghaunu (1971)

¹⁰⁷⁴ Lesky (1977) 103–104.

¹⁰⁷⁵ Leibniz (1927) 74–77.

¹⁰⁷⁶ A három írás eredeti címe: „Von Bestellung eines Registratur Amtes”, „Vorschlag zu einer Medizinal-Behörde”, „Questiones calculi politici circa hominum vitam, et cognatae” Klopp (1868) I. 5. 315.

¹⁰⁷⁷ Részleteket lásd: Lesky (1977) 104.

a rendteremtés egyik eszköze: a medicina is.¹⁰⁷⁸ Az orvoslásnak azonban ennél is fontosabb szerepet szán a filozófus. Leibniz gondolkodásának vezérlő elvét az általa 1700-ban alapított brandenburgi tudományos társaságnak javasolt jelmondata fejezi ki: '*Theoria cum praxi*'. Gondolkodni és cselekedni, a rációt és a hasznosságot egymással összekapcsolni. S vajon mely területen lehetséges ez leginkább? A közegészségügy területén. Leibniznek az orvosi elmélet és gyakorlat megújítását az orvostudomány fejlesztését tárgyaló írásai, értekezései és levelei is ennek a gondolkodásnak jegyében születtek.

1669 telén alig 24 évesen terjesztette elő nagy visszhangot keltett memorandumát, amelyben egy alapítandó tudományos-művészeti társaság tervezetét vázolta.¹⁰⁷⁹ A memorandum az egyetemek középkori struktúrájával és szellemével szemben egy valóban univerzális tudományos szervezet létrehozását javasolja. Ez a tervezet minden tudomány jövőbeni feladatát a közjó és hasznosság szolgálatában jelöli meg, és különösen nagy szerepet szán mindebben a medicinának. Az üdvtant itt a közjó értelmében tárgyalja: tudomány és vallás, hit és tudás kiegészítői, nem pedig ellentétei egymásnak. A tudománynak át kell vállalnia a „propaganda fidei” munkáját is. Ebben a programban Leibniz tulajdonképpen már megfogalmazza a felvilágosodásnak a tudományra is vonatkozó legfontosabb jelszavait 1. *Harmonia universalis*, az ember és világ kozmikus összhangja, 2. *Bonum publicum*, közjó, amibe az individuum „jóléte” is beleértendő. Mindezeknek a kategóriáknak – s ezeken belül a medicinának – alapja a 'teoria et praxis' Leibniz által hirdetett szent szövetsége. Ebben a memorandumban először tesz közzé egy olyan, konzekvensen felépített részletes tervezetet, amelyben a medicina megújításáról beszél.

A tennivalókat tervezetének következő tíz pontjában foglalja össze: 1. Alaposabban kell az anatómiát művelni. 2. Megfigyeléseken alapuló pontos orvosi beszámolókat kell összegyűjteni, nemcsak orvosi ritkaságokat,¹⁰⁸⁰ hanem gyakrabban előforduló, de kevésbé ismert betegségek adatait is. 3. Egzakt orvos adatok összegyűjtésére van szükség, mégpedig az ars combinatorica segítségével. 4. Ezekhez a diagnosztikus vizsgálatokhoz elsősorban a testnedvek kémiai analízise szükséges. 5. Szükség van az egészség különböző fokozatainak rendszerbe foglalt megismerésére, hogy a szervezet egészének állapotát megértsük. 6. Az egészség megtartásának céljából összeállítandó szabályokhoz mindazon „apróságok” ismeretére is szükség van, melyek a napi életet befolyásolják, az emberi viselkedést alakítják. 7. Mindazokat a körülményeket, melyek az ember testével kapcsolatosak fel kell jegyezni,

¹⁰⁷⁸ Schipperges (1999) 105–106.

¹⁰⁷⁹ Grundriss eines Bedenkens von Aufrichtung einer Societät in Teutschland zu Aufnehmen der Künste und Wissenschaften.

¹⁰⁸⁰ Utalás a kor curiositas-irodalmára, amellyel a 17. században teli voltak a tudományos folyóiratok és könyvek.

egymással össze kell hasonlítani és egy erre a célra rendszeresített naplóban (Journal) rögzíteni. 8. Ennek a biografikus módszernek a segítségével rövid idő alatt jobban kiismerhetők válnak a betegségek s ezek okai. Ezzel a dokumentációval igaz tantételek és helyes megfigyelések csaknem „hihetetlen” apparátusa jöhet létre – írja Leibniz.¹⁰⁸¹ 9. Egy effajta módszer segítségével az egyedi emberi szervezet működése is jobban megismerhető. 10. Egy efféle program azonban, Leibniz szerint, az egyetemek orvosi fakultásain nem valósítható meg, megvalósításához egy felvilágosult állam által szervezett és létrehozott egészségügyi szolgálatra van szükség.

Leibniz javaslatait nyilvánvalóan csak a felvilágosult abszolút állam lett volna képes megvalósítani, következésképpen államosításra, valamiféle „gondoskodó” jellegű medicinára buzdítja kortársait. Olyan egészségügy létrehozására, melyben az egészség védelme egyenrangú a betegellátással, ahol a „defensio” ugyanolyan fontos, mint a „curatio”, ahol az orvosok nemcsak Panakeirára, az orvosságok „mindent elhárító” istennőjére esküsznek, de Hügeiára, az egészség istennőjére is. Egy olyan „integrált” medicina koncepciója jelenik itt meg, mely a medicina hatókörét az élet minden területére kiterjeszti és a „*salus privata*”-t, a „*salus publica*”-val kapcsolja össze. Az elméleti meggondolásokat empiriával kell alátámasztani, az egyedi tapasztalatokat kísérletekkel megerősíteni. Ebben az egészségügyi szolgálatban az orvosoknak rangjuknak megfelelő külön státust kell kapniuk.

Leibniz az állam által alkalmazott orvosok szervezett formáját egy olyan rendhez hasonlóan képzei el, melyet a 'Collegium sanitatis' irányít. Az orvosok jogait, kötelezettségeit négy pontban sorolja fel:¹⁰⁸² 1. Az orvosnak felelősnek kell lennie az emberek egész életmódjáért, életviteléért. 2. Az orvos lássa el az élelmiszer-felügyeletet is. 3. Az orvosi tapasztalatokról készült feljegyzéseket egyetlen adatbázisban kell összesíteni (időjárási adatok, fertőző betegségek igen részletes adatai, az ezekre vonatkozó megfigyelések, halálozási regiszter). 4. Végezetül: Leibniz optimista elgondolása szerint regisztrálni kell minden tudományos kísérletet, az eredményeket kézikönyvekbe kell gyűjteni, hogy mindenki számára hozzáférhetők legyenek. Ezeket az orvosi feljegyzéseket ráadásul folyamatosan bővíteni kell. Adott esetben kórtörténetet kell felvenni. Lényegében ugyanezek a gondolatok, ajánlások jelennek meg a *Directiones ad rem medicam pertinentes* (1672) textusában, szövegében is.

Leibniz célja volt továbbá az orvosi ismeretek szisztematikus terjesztése, a nép ez irányú rendszeres felvilágosítása, mindig és majdnem mindenütt hangsúlyozva az

¹⁰⁸¹ Vö. Schipperges (1999) 109.

¹⁰⁸² Schipperges (1999) 111.

uralkodónak a tudomány és a művészetek, mindenekelőtt a gyógyítás, ill. egészségügy támogatásának, sőt fejlesztésének felelősségét és kötelességét. „*Valóban úgy hiszem, az államigazgatás eme része az uralkodók legfőbb gondja kell, hogy legyen és a politika és az erkölcs igazi sikere lesz, ha számunkra jobb medicinát hoz...*”.¹⁰⁸³

A Hannoveri Állami Könyvtár levéltárában a nagyszámú filozófiai, teológiai, történeti és matematikai Leibniz-kézirat mellett, számos, mindmáig fel nem dolgozott orvosi kézirat is található. Ezek közül egynek bizonyos részleteit Gernot Rath 1951-ben közzétette.¹⁰⁸⁴ Részletes orvostörténeti feldolgozásuk azonban nem történt meg. Így az orvostörténeti irodalom alig vett róla tudomást, monográfiákban, pláne tankönyvekben nem olvasható.

A kilenc folio mindkét oldalán teleírt, részben német, részben latin nyelvű írásnak Leibniz a *Directiones ad rem medicam pertinentes* címet adta.¹⁰⁸⁵ Ezt a medicinára vonatkozó gondolatait, feljegyzéseit tartalmazó kéziratban maradt gyűjteményét még párizsi útja előtt – a vízjelek alapján úgy tűnik – 1671/72-ben vetette papírra.¹⁰⁸⁶

A *Directiones ad rem medicam pertinentes* jól tükrözi akkori orvosi ismereteit és a kor orvosi ismereteire való reflexióit – (mi több) az egészségügyi ellátásra vonatkozó elgondolásait, javaslatait is tartalmazza.¹⁰⁸⁷ Ez a kézirat abban a korszakban készült, amikor az ismeretek feljegyzésének és a gondolatok lejegyzésének még hosszú ideig nélkülözhetetlen formája volt a levelezés, de már alakulóban volt s részben ki is alakult Európa-szerte a tudományos ismeretek, újabb eredmények rendszeres publikációjának új formája, a folyóirat is.¹⁰⁸⁸ A Leibniz által a kéziratban érintett orvosi témák az akkori medicina aktuális kérdéseinek csaknem katalógusát képezik. Különös értéke az írásnak, hogy az orvosi ismereteket, melyekre szert tett, minden dogmatikus elfogultság nélkül interpretálja, mint egy semleges tudósító. Egyetlen iskolát sem preferál. Amit helyesel vagy helytelenít nem egyik vagy másik iskola, hanem mindig a maga nevében teszi. A fizikai, kémiai, adott esetben pszichológiai magyarázatok, metódusok mindig a kóros folyamatok minél érthetőbb leírását szolgálják. A humorál- és a szolidárpáthológia alapján való gondolkodást egyenrangúnak és

¹⁰⁸³ Schipperges (1999) a 110. oldaltól a teljes szöveget hozza.

¹⁰⁸⁴ Bodemann (1895–1966) Fasc. I. N° 3.; vö. Rath (1951) 745–747.

¹⁰⁸⁵ A következőkben idézett valamennyi szövegrész ebből a kéziratból származik a magyar fordítás tőlem való (Sch. E.). A dátum ugyan hiányzik, de a Niels Stensenre való hivatkozás, valamint a környező kéziratok arra engednek következtetni, hogy ezt a szöveget Leibniz 1680 körül írta. Vö. Rath (1951) 745.

¹⁰⁸⁶ Hartmann (1973) Methoden

¹⁰⁸⁷ A kézirat egyes részleteit Gernot Rath (1951), Johannes Steudel (1960; 1966), valamint Fritz Hartmann és Matthias Krüger (1973) is interpretálta. A szöveg Bodemann Leibniz katalógusában található: Bodemann (1895) Abteilung III. Medizin, Vol. I. 1–9. Más részleteket Fritz Hartmann és Matthias Krüger (1972), ill. M. Krüger (1973) tette közzé, vagy a Leibniz' Sämtliche Schriften (1923) R. IV. Bd. I. 531. ss.-en olvashatók.,

¹⁰⁸⁸ Például az 1682-ben először megjelenő Acta Eruditorum, melynek Leibniz is munkatársa volt. Vö. Hartmann-Krüger (1972)

egyformán fontosnak tartja. A gondolatok gyűjteménye tulajdonképpen egy program, mely Leibniz gondolkodásának jegyeit viseli: a tudás teljességre és szisztematikus gyakorlati felhasználására való törekvés. Nem valamiféle idealizált egészségügyet képzel el. Természettudományos alapokra építve, gyakorlati, nem utolsósorban pszichológiai lehetőségeket figyelembe véve törekszik az orvosi diagnosztika s vele a terápia javítására. A megelőzés gondolata is áthatja ezeket a feljegyzéseket!

Ahogy más munkáiban is látjuk, ennek az írásnak a vezérmotívuma is az orvosi tudás elmélyítése és minél szélesebb körben való megismertetése, elterjesztése, másrészt ezekről az oldalakról egy olyan társadalompolitikai elképzelés bontakozik ki, melynek célja a nép felvilágosítása, az uralkodók felelősségének felébresztése, a tudomány támogatása a közjó szolgálatában. Egyébként ezek a gondolatok voltak alapjai akadémiai terveinek is. A mainzi választófejedelemnek 1668-ban átnyújtott első tervezet 5. programpontja volt: „*Rem medicam ad perfectionem tentare evehere.*”.

„Valóban úgy hiszem, az államigazgatás eme része kormányzók legfőbb gondja kell, hogy legyen ... az igazi erkölcsös politikának legnagyobb sikere a legjobb politika lesz, ami nekünk jobb medicinát hoz...” – írja 1705-ben.

Mint tudjuk, nem volt olyan tudományterület, ami Leibnizet ne érdekelt volna. A medicináról szóló feljegyzései, ebben a kéziratban kifejtett fejtegetései kapcsán is felmerül az orvostudományhoz és az orvosláshoz való viszonya, különös tekintettel aktív közreműködésére.¹⁰⁸⁹ Filozófiai és fizikai, természettudományi írásaiban és leveleiben az orvostudomány elméletének ismerete tükröződik. Kezdetben az enküklisz paideia szellemében válogatta össze orvosi tárgyú olvasmányait, hogy utóbb medicinális ismereteit – mint láttuk és látni fogjuk – tudós és gyakorló orvosokkal való eszmecsere és levélváltás révén bővítse. Itt is hangsúlyoznom kell, hogy Leibniz-t nem elméletileg érdekelte a medicina, hanem inkább az orvostan és a filozófia, a természettudományok, a matematika, illetve a fizika összefüggéseire volt kíváncsi, illetve azt kutatta, milyen szerepet játszhat az orvoslás a „közjó és hasznosság” elvének érvényesítésében. Ezt az eddig is lényegében ismert képet egészítik ki Leibniz e kéziratban olvasható – az orvosi gyakorlatra vonatkozó – feljegyzései és javaslatai.

---

¹⁰⁸⁹ Erre vonatkozóan szeretnék utalni K. F. H. Marx tanulmányára, lásd: Marx (1859) 103. ss., valamint Peters (1916) 89.

Mikroszkopizálás

E kéziratból is nyilvánvaló, hogy az orvoslás alapjait a természettudományokban, különösen az akkor még távolról sem elterjedt mikroszkopizálásban keresi és találja meg. Szükségesnek tartja a vizelet, a vér, a nyál és „*egyéb nedvek*” vizsgálatához a mikroszkóp használatát, „*mert ez ezerféle dolgot deríthet fel, segítségével rövid időn belül olyan eredményekhez lehet majd jutni, melyek minden eddig felülmúlnak.*”

Hogy Leibniz ismert optimizmusával egy kicsit túlbecsüli a dolgokat, nem érthetetlen. A mikroszkóp felfedezésének évszázadában vagyunk az eszközt Leeuwenhoek mellett olyan tudósok propagálják, mint Malpighi és Borelli, s a nagy felfedezéseket kezdetben mindig a túlértékelés veszélye fenyegeti. Bizonyos mértékig Leibniz is ennek a kísértésnek esik áldozatul, amikor például a nyál mikroszkópos vizsgálatával az ember konstitúciájáról remél majd következtetéseket levonni, vagy életjelenségek okaira találni: „*.....az egyik vagy másik ember miért eszik szívesebben ezt, vagy azt....*”.

A mikroszkópos vizsgálatok mellett, melyekről Leibniz különös előszeretettel ír, a gyakorlatban is alkalmazható fizikai, mechanikai és kémiai eljárások, ill. módszerek tarthatnak érdeklődésére számot.

Az orvosoknak a szolidárrpatológus Santoriot követve) kvantitatív méréseket ajánl. A vizeletet és a nyálat kémiai vizsgálatnak kell alávetni, s a reagensek, ill. reakciók révén következtetni a test állapotára. A pulzusdiagnosztikában is az egzakt számolás–mérés fontosságát hangsúlyozva dicsérő szavakkal említi Marcus Marci (1595–1667) 1639-ben, Prágában megjelent pulzustraktátusát.

Ezek az említett módszertani javaslatok nem mindig Leibniz saját gondolatai, mint arra ő maga is utal, de gyakorlati jelentőségük és a tudományos fejlődés szempontjából oly fontosnak tartja, hogy némileg más megfogalmazásban is más formában, egyéb művekben is említi.

A termométer

Ami viszont a test hőmérsékletének mérését illeti, Leibniz fejtegetései messze túlmutatnak kora orvosi gyakorlatán. Santorio Santorio – valószínűleg Galileitől függetlenül – 1612-ben konstruált egy termométert, „Thermoscop”-ot, a test melegének mérésére, ez azonban az orvosi gyakorlatban semmiféle visszhangra nem talált. A 18. század végére a hőmérő azonban már Van Swieten és Anton de Haen munkássága révén az orvosi diagnosztika eszközévé vált. Igaz, a mindennapos klinikai gyakorlatban csak 1850–52-ben terjedt el Traube és Wunderlich

öszöntzésére. Így különösen figyelemreméltó Leibniz felismerése. Nagy nyomatékkal ír a testhőmérsékletnek egy „thermometer” segítségével történő mérésének szükségességéről, mert a pulzus observatiojához tartozik a kezek melegének és hűvösségének mérése egy egzakt thermometerrel.

Javaslatára szerint ehhez egy „rectificált thermometer” szükséges, ahogyan azt Angliában alkalmazzák. Így nyilván az általa rendkívül nagyra becsült Newtonra céloz, aki a termometria tökéletesítésével is foglalkozott. Abban az időben tehát, amikor a termometriának jóformán semmi fontosságot nem tulajdonítottak, a benne rejlő nagy diagnosztikus lehetőségeket nem látták, a nem orvos, de a medicinában igencsak járatos Leibniz, ismerte fel ennek jelentőségét.

A kísérletezés

A medicina története folyamán minden korszakban – mindmáig – felbukkannak a mágikus–misztikus elképzelések. Így volt ez a késő barokk – korai felvilágosodás korában, az újkorban és így van ez ma is. Legfeljebb a címszó és az áltudományos magyarázat formája, szövege változik.

Leibniz az orvoslással kapcsolatosan is elutasít minden ilyen tézist. Ezzel szemben szükségesnek tartja a kísérletezést, elsősorban állatokon. (Embereken – mint már említettük – csak abban az esetben, ha a tervezett kísérletek biztosan veszélytelenek.) Ezek az inkább tervszerű megfigyeléseknek, mint kísérleteknek minősíthető „experimentumok”, s egyebek között a táplálkozás és a testi, valamint a lelki „constitutio”, az életmóddal is kapcsolatosan ezek összefüggéseire is keresnek a választ. E vizsgálatokra (*experimenta et observationes*) a legalkalmasabb személyek véleménye szerint „szabályozott életmódjuknál fogva” a szerzetesrendek tagjai lennének.

A 17. század a vérátömlesztés próbálkozásainak ideje. Leibniz úgy véli, a sebészi ismeretek bővítésének, sebészi beavatkozások kiterjesztésének elősegítésére szükségesek az állatokon való transzfúziós kísérletek végzése, hogy az így szerzett tapasztalatok emberre is átültethetők legyenek. A műtétekről is ír (valószínűleg orvos-sebész ismerőseivel való eszmecsere alapján) A műtétnek rövid ideig kell tartaniok, s mindenekelőtt fontos egy jó narkotikum, „*amely mély alvást biztosít az embernek, amely nincs ártalmára, amelyben nem érez semmit és amiből könnyen felébreszthető*”. Hogy mi lenne ez a szer, arról nincs említés. A kíváncsiak maguk azonban a legújabb aneszteziológiai monográfiában sem tűnnének háromszáz évesnek.

Új metódusokat kell keresni az érvágáson, klistírozáson túl, „*hogy az élő test legbelsejében férhessünk hozzá*” – írja a továbbiakban. Amikor az állatok sectionjáról ír, nemcsak az anatómiára gondol, hanem beteg állatoknál kór által okozott elváltozásokra! A pathológiai kép segít a megismerésben – írja az orvosi módon gondolkodó nem orvos Leibniz évtizedekkel Morgagni nagy művének megjelenése előtt. Leibniz még tovább megy: a kórházakban meghalt betegek boncolását is szükségesnek tartja – ez a korban tényleg forradalmi gondolat. A sectionnál keres „...*egy eljárást, ami a vért coagulálja, hogy ne legyen akadálya a boncolásnak, keres egy folyadékot ...ami a húst szétmarja, de minden ductust a helyén hagy*”.¹⁰⁹⁰

A Swammerdammal és Ruyschsal akkor éppen kezdeti szakaszában lévő korróziós technika problémáiról olvasunk itt, arról az eljárásról, amit később Hyrtl tökélyre vitt. Egyedül a boncolással Leibniz nem elégszik meg, legalább olyan fontosnak tartja a megfigyelést, s különösen az állatokon végzett terápiás kísérletek eredményeinek feldolgozását. Az elv a modern tudományfilozófiában már Poppernél és Lakatos Imrénél is megtalálható.

A fizika, matematika és a természettudományok minden tisztelete sem térítheti el a filozófust a test–lélek egység már tárgyalt problematikájának orvosi vonatkozásaitól. A beteg pszichés kezelésének igen nagy jelentőséget tulajdonít. Fontosnak tartja, hogy mindaz, „*amit a vires imaginationis és a beteg hite lehetővé tesz, segítse az orvos művészetét*”, és szolgáljon az orvosnak eszközül, hogy betegét „*lelki eljárásokkal is kezelje*”. Ez a gondolat sem tűnik háromszáz évesnek.

Mint ahogy szervesen gyűjtött orvosi tapasztalatok felhasználása a beteg kezelésében ugyancsak modern gondolat. Az a javaslata, hogy a praxisban szerzett tapasztalatokat, megfigyeléseket jegyezzék fel az orvosok, majd értékelve évente beszámoló formájában tegyék közzé, ma sem vesztett aktualitásából. Úgy tűnik, a gondolat az angol John Gaunt-tól származik. Leibniz a direktívákat kibővítette.

A legújabb eljárások adott esetben nem teszik feleslegessé az elmúlt korok ma is alkalmazott eljárásainak, gyógyszereinek használatát. Leibniz természettudományos gondolkodásával arra készíti az orvosokat, hogy ezek hatékonyságát ellenőrizzék. Arra biztatja az orvosokat, hogy régi eljárásait is próbálják ki, és eredményeiket rögzítsék. Ezen túlmenően gyűjteni kellene minden népi orvosságot, mert ezek segítségével is új tapasztalatokra és ismeretekre lehetne szert tenni. Úgy véli, ezekben a szerekben eddig még ismeretlen „*terápiás erők*” rejtőzhetnek. A szokványosan használt compositumok mellett az

---

¹⁰⁹⁰ A Directionesben írja Leibniz ezt, a korát szintén megelőző javaslatot. Rath (1951) 745.

egynemű szerekkel végzett kúra is hasznos lehet. Ilyen farmakológiai eredménylistákkal azonban nem elégszik meg. Szükségesnek tart egy olyan áttekintést is, amely minden terápiás eljárást összegez. Ennél az akkori alig kivihető, bár nem érdektelen proposíciónál több realitása van annak a javaslatának, hogy minden betegnél írják le részletesen a betegség lefolyását, készüljön egy „*Journal*” – mint írja – amely a betegek kórtörténetét tartalmazza.

Ez a gondolat – s bizonyos mértékig a gyakorlat is – az ókorba vezethető vissza. Aszklépiosz templomában már készültek ilyen kórtörténeti feljegyzések. „*Miért voltunk olyan vakok, hogy nem csináltunk »universaliter« ilyeneket több szorgalommal és rendszeresen?*” – kiált föl Leibniz – „*száz év alatt többet tanultunk volna, mint Hippokratésztől e század elejéig, sőt nem is száz, csak tíz év alatt*”.

Leibniznek egészen egyedülálló elképélései voltak – az igen korai felvilágosodás szellemében –, de minden előképtől függetlenül a nép egészségügyéről, a betegségek megelőzésének, sőt az egészség megtartásának módjáról is. A lakosság orvosi kérdésekben való felvilágosítását, önmegfigyelését és orvosok által történő ellenőrzését szolgálnák olyan, ezekre vonatkozó kérdőívek, amelyeket az emberek kinyomtatott lapokon kapnak meg. Erre ráírhatják az egészségi állapotukra vonatkozó önmegfigyeléseiket.

Nem kevésbé utópisztikus ama gondolata, mely szerint az egész lakosság egészségi állapotának állandó ellenőrzése szükséges. Ezért bizonyos időnként az egészségügyi hivatalnok színe előtt minden embernek be kellene számolnia egészségét érintő észleléseiről (Ezeket a beszámolókat „*medizinische Berichte*”-nek nevezi.) „*Az év bizonyos időszakában minden ember számoljon be egészségi állapotáról és mondjon el mindent az előző időszak feljegyzései alapján, amit a legkisebb mértékig is aggályosnak tart*”.¹⁰⁹¹

Ez a javaslat úgy hiszem, az egyetlen arra utaló momentum, hogy az igen nagy orvosi tudású, s nem csekély gyakorlati érzékű Leibniz nem ismeri az egyszerű emberek lelkét és gondolkodását, de még az egyszerű orvosokét sem. Ettől a tulajdonképpen szellemes és végső soron nem irreális javaslatától ma is távol vagyunk.

Elvileg legalábbis több realitása lehetett annak az orvosi ellátás központi irányítására irányuló *Javaslat egy orvosi hatóságra* című szövegnek, amely kibővítve, *Az egészségügy egészének szervezete* címmel az orvosi és egészségügyi ellátás részletes, pontosan megfogalmazott programját nyújtja. Konceptiója olyan aktuális, részletes, olyan szakszerű, hogy alig lehet elhinni, hogy egy nem orvosi képzettségű matematikus-bölcsész-jogász írta a 17. században.

---

¹⁰⁹¹ Rath (1951) 646.

A városok és falvak hivatal által kirendelt orvosai mellett sebészek és gyógyszerészek kell, hogy ellássák a betegeket. „*Felügyeletüket, (ad exemplum ecclesiae – egyházi mintára) egy orvosi szuperintendens látja el.*” Feladatuk egyebek között az orvosok munkájának ellenőrzése, patikavizitációk megtartása, a gyógyszertárak összeállítása. Leibniz arra is gondol, hogy a városi kerületek, ill. a falvak ellátására kirendelt orvosok mellett legyenek olyan utazó orvosok is („*medici vagi*”), akikhez a betegek akkor fordulhatnak, ha nem kívánják a kerületi orvost felkeresni. Egészen originális gondolat a 17. században! Gyermekorvost kell továbbá alkalmazni, aki az iskolákban nemcsak a betegség megelőzéséről gondoskodik, de az egészséges életmódról is felvilágosítást tart! (És mindezt 1680 körül!) Külön szól a lelkészek és az orvosok együttműködéséről is – ezzel kapcsolatos a gondolatai a mentálhigiénés ellátórendszerek gondolatát előlegezik!

Orvosi gyakorlat és statisztika

Panton metron anthropos esztin

Prótagorász

Leibniz orvoslásra vonatkozó kézírataiban egyébként különösen sok az átfedés és ismétlés. Abban a két nem publikált latin kéziratban pl. amikre Mahrenholtz utal¹⁰⁹² (*De scribendis novis medicinae elementis* és *Corpus hominis machina est*) csaknem azonos szavakkal szerepel az emberi test leírása, mint „*machina hydraulico-pneumaticá*”-é.

Láthattuk, Leibniz elmélyült filozófiai munkássága mellett sem feledkezett meg a gyakorlatról. Minden új megismerés kapcsán azt kereste, miként lehetne annak valamely változatát a közjó szolgálatába állítani. A német uralkodóházakkal, magas állású személyiségekkel való kapcsolatait igyekezett – gyakran igazán nem eredménytelenül – felhasználni arra, hogy a gyakorlatba ültessék át azt, amit helyesnek és hasznosnak tartott. E téren különleges helyet kapott az orvoslás és az egészségügy. Ami pedig az orvoslást magát, annak gyakorlatát és az emberek egészségi állapotát, annak helyzetét, szervezését illeti, mindig arra törekedett, hogy megfigyeléseit és ideáit a gyógyítás gyakorlatába ültessék át.

Említett elgondolása szerint a gyógyító tevékenység javítása céljából a betegségekre és betegekre vonatkozó ismereteket egy központi archívumban kell összegyűjteni. Meggyőződése szerint ez is egyik módja lehetne annak, hogy a rendetlen empiriát egy előre gondolkodó és gondoskodó tervező medicina váltsa fel.¹⁰⁹³ Arra a javaslatára, hogy az orvosi tapasztalatokat egy központi helyen gyűjtsék össze és ott tegyék az orvosok számára

¹⁰⁹² Mahrenholtz-Hartmann (1987)

¹⁰⁹³ Leibniz a *provisionalis* szót használja.

elérhetővé, többször is visszatér.¹⁰⁹⁴ Minél idősebb lett, annál kevesebbet írt az egyes orvosok iniciatívájáról az egészségügy egészét érintő ügyekben. Ha a gyógyítás, ill. egészségügy egészét illető problémákkal, a helyzet javítását célzó kérdésekkel foglalkozott, általában olyan módszereket, eljárásokat javasolt, melyeket állami hatóságok kezdeményeztek, vagy hajtottak volna végre. Egy önálló egészségügyi hatóság gondolata lebegett a szeme előtt.

Tervezetének lényege valójában egy sajátos új, a medicina, a pszichológia és a szociológia kombinációján alapuló egészségügyi ellátórendszer, ahol a megelőzés és utógondozás állt volna a középpontban, megelőzve a terapeutikát, a gyógyítás, egyébként természetesen ugyancsak fejlesztendő feladatát. Hogy ez megvalósítható legyen, ahhoz egy állam által fenntartott egészségügyi szolgálat szükséges, amelyben azonban az orvosi rend megőrizheti önállóságát, egy saját „orvosi rend”, a saját szabályokkal rendelkező *Collegium Sanitatis* keretein belül. A gondolat bizonyos vonatkozásban nem áll messze a tudományos társaságok tervezetétől.¹⁰⁹⁵

Leibniz ugyanakkor gondol a mindennapokra is, amikor megjegyzi, hogy ezeknek az intézkedéseknek, ennek a szervezésnek a közjót szolgáló haszna „*messze nagyobb, mint az erre fordított költségek lennének*”. Az viszont történelmi távlatban is kevésbé tűnik valószínűnek, hogy a „*kormányzatnak ez pedig mindössze jóakarata kinyilvánításába kerülne*”. Itt is visszatér az az évek óta hangoztatott gondolata, aminek középpontjában „*a hasznosság és a közjó*” áll.

Az ebben a programtervezetben összegyűjtött tudás és ismeretanyag ismét csak a medicinával való korai kapcsolatra utal. Ennek a kapcsolatnak a kiépülésében az atyai könyvtár gazdag orvosi olvasmányain túl a különféle társaságokban való munka is szerepet játszhatott. Ilyen társaság volt például a *Societas Quaerentium*, melynek jénai matematika hallgatóként 1663-ban tagja volt, illetve a lipcsei *Societas Conferentium*, melynek 1665-ben pénztárosaként működött. Ezeknek a társaságoknak ugyanis számos orvos, vagy medikus tagja is volt. Kémiai kísérletekben való részvételéről 1667-ben az altdorfi egyetemen tudunk.¹⁰⁹⁶ Az új medicina „*experimenta et inventiones*” révén vizsgálja kutatása tárgyát. Ehhez az anatómia, élettan, a mikroszkóp, továbbá a teljes iatromechanika és fizikoteológia szolgál alapul. Ez tehát az az instrumentárium, amivel „*Deus sive natura*” a tudomány

---

¹⁰⁹⁴ Couturat szerint 1686-ban írt életében meg nem jelent töredékben követeli, hogy állami rendelkezés alapján gyűjtsék össze az emberre és egészségi állapotára vonatkozó ismereteket és tapasztalatokat egy *Corpus humanae scientiae*-be. Coutura, L.: *Opusculs et fragments inédits de Leibniz*, Paris, 1903. Vö. még Steudel (1970) 26.

¹⁰⁹⁵ Schipperges (1976) 354–374.

¹⁰⁹⁶ Lásd ehhez még: Bernal (1971) Vol. 2. 514. ss.

tárgyává tehető.¹⁰⁹⁷ Mindenekelőtt az új anatómia tartozik Leibniz szerint az orvos tudományos fegyvertárához. Nem kétséges, itt a funkcionális anatómia fogalmával találkozunk! Az anatómiának tehát – Leibniz szerint – az egész orvosi gondolkodást át kell hatnia az élettantól a terápiáig. Ami pedig az élettant illeti. „*a fiziologia az a művészet, amivel a természetet magát kérdezzük ki, s mintegy kőpadra vonjuk*” – jelenti ki egy helyütt.

Másutt pedig arról ír, hogy a jó orvosnak nem elegendő az elméleti egyetemi képzés – ezt az új természettudományos felfedezésekkel kell kiegészítenie, felismerve az orvosi művészet elmaradottságát. S ha a gyakorlati életben érvényesülni akar, stúdiumait (az egyetemet követően is) folytatnia kell. „*Pathologiam et methodum medendi sowed theoreticae als practice studium und sich fleissig mit erfahrenen medicis practicis bei den Patienten einfinden, auch Historiam morborum beobachten*”.¹⁰⁹⁸ A gyakorlati orvosképzés és folyamatos „továbbképzés” terén az elméletnek csekély jelentőséget tulajdonít: „*Magis accomodantur hypotheses cognitio per empiriam quam ex hypothesis praxis augetur*.”. A medicina tehát a tapasztalatban az empiriában éri el csúcát. Ebben hasonlít a hadművészethez.¹⁰⁹⁹

Leibniz fiatal korától haláláig konzekvensen visszatér az elméleti medicina tudományos problémáira, a gyakorló orvoslás néhány kérdésére és az egészségügy szervezésére. Úgy véli, hogy aki az iránt érdeklődik, és azzal foglalkozik, az nem nélkülözheti az egészségügyi ismereteket.¹¹⁰⁰ Kora medicinájában nemcsak a fizika és kémia újabb eredményeinek – kritikus – felhasználását hiányolta, hanem az orvosi tapasztalat rendszeres, mintegy szervezett alkalmazását. Több alkalommal, több helyen hangoztatja a tapasztalat fontosságát a medicinában.¹¹⁰¹

Egyébként nem csupán elméletileg foglalkozott az orvosi gyakorlat kérdéseivel, maga is megkísérelt egy-egy témához hozzászólni. Az akusztika iránti érdeklődését például a már említett jó barát, a neves helmstedti orvos, Schelhammer doktor keltette fel, midőn azt kérdezte tőle, hogy miképpen jön létre a hang s minek folytán lehet egyáltalán hallani? Leibniz akusztikai fejtegetéseit, melyek pedig fizikai munkásságának egyik legmeggyőzőbb

¹⁰⁹⁷ Hartmann-Krüger (1973) Bd. 1. 235. ss.

¹⁰⁹⁸ Bedenken vom Abgang der Studien (1711. No. 14) Idézi Harnack (1900) Bd. 2. 218.

¹⁰⁹⁹ Pflaederer (1870) 30.

¹¹⁰⁰ „Eorum, qui civilia studia tractant, considerationem in primis quoque pertinere, ut valetudinis civium ratio habeatur” – írja Gackenholz-hoz 1701 áprilisában írott levelében. Dutens (1768) II. 174., ill. Steudel (1969) 270.

¹¹⁰¹ „Medicina maxime experientia pene tota constat.” Dutens (1768) VI. 316. Hasonlóan ír pl. Schelhammernek küldött 1715 novemberében datált levelében is. Dutens 1768) II. 73. 271,

fejezetét alkotják, sajnos nem közölte, nyomtatásban. Vizsgálatainak középpontjában az emberi hallás állott.¹¹⁰²

Másik kirándulása az orvosi gyakorlat területére az ipecacuanával kapcsolatos. Először Magliabechihez írt egyik levelében számol be a Franciaországban újabban a dysenteria kezelésére használt amerikai eredetű szerről, az ipecacuana-gyökérről. Leibniz leveleiben is gyakran bukkan fel az ipecacuanha. Első alkalommal a növényről, illetve használatáról a londoni emigrációban élő francia orvostól, Henri Justeltől (1620–1693) értesülhetett.¹¹⁰³ Később az Academia Leopoldina elnökéhez Johann Georg Volckamerhez (1616–1693) 1691 augusztusában írt levelében hívja fel a figyelmét az új gyógyszerre. Olyannyira foglalkoztatta a nagy mortalitással járó súlyos betegség, a vérhas új gyógyszere, hogy önálló írást jelentetett meg róla az *Acta Eruditorum* 1695. évi, decemberi számában. Publikált meg egy beszámolót 1696-ban *Relatio ad inchoatam Societatem Leopoldinam Naturae Curiosorum de novo antidysenterico Americano magnis successibus comprobato* címmel, melyet, a *Miscellanae Curiosa* néhány kiegészítéssel 1696-ban nyomtatott ki.¹¹⁰⁴ A *Radix Ipecachuana* és alkalmazásának alhasi betegségben való jó hatása őshazájában, Brazíliában már régen ismert volt, amikor kerülő úton a fiatal párizsi orvos Adrian Helvetius révén 1687-ben vérhas elleni szerként felbukkant. Alkalmazásának Európa szerte való elterjesztésében, az orvosságok közkinccsé válásában Leibniznek nagy érdeme volt.

Bioklimatológia

A betegségek statisztikus feldolgozásának gondolata azonban számára egy nagyobb összefüggésrendszerbe illeszkedett: Leibniz gondolkodásában ugyanis az ember egészsége egy nagyobb élő rendszer egészségének függvényeként és részeként jelenik meg. E szemléletével a mai holisztikus medicina, az ún. *Umweltmedizin* szemléletét előlegezte meg. A természet és az emberi biológikum összefüggéseiről általánosságban *Protogea* című geológiai művében is írt.¹¹⁰⁵ Ez a holisztikus szemlélet vezette el a bioklimatológiával kapcsolatos javaslataihoz és gondolataihoz.

Már párizsi tartózkodása idején (1672–1676) érdeklődött a meteorológiai megfigyelések s azok műszerei iránt. Érdeklődése fokozódott londoni útján, amikor megismerhette az „angol Hippokrates” Thomas Sydenham bioklimatológiai vizsgálatait, a betegség és az időjárás

---

¹¹⁰² Hirsch (2000) 162.

¹¹⁰³ Akademische Ausgabe (1923) I. 6. No. 15.

¹¹⁰⁴ *Miscellanea Curiosa Leopoldina*. Decas III. Annus 3., Appendix 1–22.

¹¹⁰⁵ Peuckert (1949) Bd. I. 63. ss.

összefüggéseivel kapcsolatos feljegyzéseit.¹¹⁰⁶ A bioklimatológia terén egyébként nem jelentéktelen szerepet játszott Leibniz és a breslauer lekipásztor, Caspar Neumann (1648–1715) kapcsolata sem.¹¹⁰⁷

Mint láttuk, Leibniz több helyen és több alkalommal fejti ki különböző írásaiban az orvosi- klimatológiai megfigyelésekről szóló javaslatait. Ezek teljességét abban az írásban teszi közzé, melyet a berlini Tudományos Akadémia az 1701-i téli ülésén tárgyalta meg.¹¹⁰⁸ Ez az írás különösen jól tükrözi a medicináról alkotott matematikai – természettudományos felfogását. Orvos partnereinek, F. Hoffmannnak és Ramazzininek a tárgyra vonatkozó munkássága (igaz, csupán indirekt módon) egyértelműen megjelenik a programban. Főleg Hoffmann több megfigyelését és az esetekből következő javaslatait veszi át Leibniz. A munka egészének konklúziója a preventív medicina irányába mutat, hogy javaslatainak minél gyorsabb megvalósításához hozzájáruljon, egy királyi rendelet tervezetét fűzi hozzá.¹¹⁰⁹

Leibniz meggyőződése szerint a jövőben a medicinának nem a hagyományon kell nyugodnia, alapja főként a tapasztalat kell, hogy legyen. Ebben az elgondolásban megerősítették Ramazzininek a modenai hercegségben grasszáló járványokról írt feljegyzései. Ramazzini a betegségek egy jelentős részéről – egy ókori eredetű járványtani elmélet alapján – feltételezte, hogy a klimatikus viszonyok, a föld kigőzölgései okozzák őket. Betegségekre vonatkozó statisztikai adatokat ebben a korban már sok orvos, köztük Friedrich Hoffmann is gyűjtött. Leibniz – éppen Hoffmann munkáinak hatására – 1701 tavaszán von Fuchs berlini orvosnak azt ajánlotta, hogy Alsó-Szászország négy egyetemén rendelje el az időjárás, a magnetikus declinatio, az állatbetegségek adatainak gyűjtését és egy haláloki statisztika vezetését. Az orvosok azonban erre nem sok hajlandóságot mutattak. Hoffmann bioklimatológiai megfigyeléseit azonban Leibniz oly nagyra értékelte, hogy hamarosan újabb levelet írt Fuchsnek (1701. november 9.), melyben pénzügyi támogatást kér Hoffmann orvos-meteorológiai megfigyeléseinek támogatásához.¹¹¹⁰

Leibniz meg volt győződve azoknak a megfigyeléseknek a hasznosságáról, melyeket Ramazzini 1690-ben az egészségügyi viszonyok és az időjárási viszonyok összefüggésével kapcsolatban tett. Arra ösztönözte Ramazzinit, hogy ezeket a megfigyeléseket és következtetéseket publikálja. Johann Georg Volkmert (1616–1693) az Academia Leopoldina Naturae Curiosorum elnökét felszólította az Academia tagjait kérje arra, hogy hasonló

---

¹¹⁰⁶ Birch (1757) Vol. 1. 10–11.

¹¹⁰⁷ Obst (1992) 11–12.

¹¹⁰⁸ „Summarische Punctuation die medicinalische Observationes betr. so durchgehends anzustellen und beständig fortzusetzen seyn möchten” Klopp (1868) 10. 346–350.

¹¹⁰⁹ Klopp (1868) 10. 351.

¹¹¹⁰ Klopp (1868) 10. 351

megfigyeléseket folytassanak az időjárási viszonyok és jelenségek és a járványos betegségek fellépésének összefüggését illetően.¹¹¹¹ Az elnök gyűjtse össze ezeket a Németország egész területéről származó megfigyeléseket és tegye közzé a társaság folyóiratában, a *Miscellanea Curiosa*-ban. A levél közvetlen eredménye az volt, hogy Ramazzini beszámolóit a modenai *Constitutio epidemica*-ról a folyóirat az 1690–1694 években, kiadta. A későbbi évfolyamokban a németországi időjárási viszonyokról és vele a betegségekről közölt beszámolók is bizonyára Leibniz befolyásának köszönhetők.¹¹¹²

1705-ig Leibniz berlini tartózkodásai alatt még két alkalommal terjesztett elő hosszú listákat az egészségügyi szervezésre vonatkozó javaslatokkal, sőt egy külön kis tanulmányt is írt a betegség és az időjárás közötti összefüggések rendszeres megfigyelésének szükségességéről.¹¹¹³ Javaslatai megvalósításával nem volt megelégedve, a német államokban kevés eredményt ért el. Erről panaszkodik Hoffmann-nak írt egyik levelében (1702).¹¹¹⁴ Hasonlóan ír Denis Papin-nek (1647–1710) címzett két levelében (1704).¹¹¹⁵

Ha nem tudta célját elég gyorsan elérni Németországban, megkísérelte külföldön. A tudomány és a kutatás szervezésére Oroszországban és Ausztriában tett javaslatai, tervezetei tanúsítják ezt. 1711 októberéből származik egy, a tudomány oroszországi átszervezéséről beterjesztett propozíciója. Javaslatában egy *Collegium Sanitatis*-ről is szó van, benne az „*observationes physicae*” javaslatával.¹¹¹⁶ Bécsi tartózkodása idején (1712–14) több feljegyzése készült a tudomány és benne mindig a medicina szervezéséről. 1713 januárjában egy VI. Károly császárhoz beterjesztett külön levélben ír az orvosi–meteorológiai évi jelentések fontosságáról.¹¹¹⁷

Ez a kérdés ismét, még részletesebben jelenik meg abban az emlékiratban, amit két évvel a halála előtt (1714. aug. 17.) nyújtott át Savoyai Jenő hercegnek. egy létrehozandó bécsi tudományos akadémiáról.¹¹¹⁸

---

¹¹¹¹ Epistola viri illustris G. G. Leibnizii ad Praesidem. *Miscellanea curiosa*. Dec. II. 9., Nürnberg 1691.

¹¹¹² Ezek az írások *Historia epidemica Germanice*, ill. *Constitutiones epidemicae variae* címmel a folyóirat Appendixében jelentek meg. Leibniz többször használta ezt a folyóiratot közlésre, noha nem volt a társaság tagja. Lásd ehhez Steudel (1954) 465–468.

¹¹¹³ Über die Notwendigkeit zur regelmässigen Beobachtung der Zusammenhänge zwischen Krankheit und Witterung. Obst (1991) 20.

¹¹¹⁴ Dutens (1768) II. 2. 101

¹¹¹⁵ Obst, (1992) 2.; Jaeger (1902) 21 és 33.

¹¹¹⁶ Richter (1946) 50.

¹¹¹⁷ Obst (1992) 6.

¹¹¹⁸ Obst (1992) 6.

Az orvosokról

Ismeretes, hogy a francia felvilágosodás szelleme, a közjó gondolata, az államnak, ill. az uralkodónak a polgárok iránti felelőssége iniciálja a nagy állami kórházak létesítését. A nagy kórházak jelentőségét Leibniz már a 17. században felismerte. 1693. május 6-i levelében Sophie hercegnőnek azt írja, hogy a nagy kórházak az ellátáson túl, az orvosi tapasztalatok rendszeres és tervezett gyűjtésével is hatalmas hasznot hajtának.¹¹¹⁹ A Berliini Tudományos Akadémia alapítása után a porosz király segítségével remélte Leibniz, hogy legalább a kórházi orvosokat rá lehet venni erre az adatgyűjtésre és értékelésre. Elsősorban a hivatali állást betöltő, az állam vagy a város által fizetett orvosokra gondolt. Arra is gondolt, hogy az e téren sikeresen működő orvosok jutalmat kapjanak.

Meg volt győződve róla, hogy az államigazgatásnak jelentős feladata a közegészségügyi szervezés, sőt olyannyira állami feladatnak tartotta ezt, hogy attól sem riadt vissza, hogy az orvosokból állami tisztviselőket csináljon! Úgy tűnik azonban, a orvosoktól, mint egyedektől, Leibniz nem sokat várt. A legcélravezetőbb megoldást, a felvilágosult abszolútizmus felfogásának megfelelően, az állami organizációban látta. Ugyanakkor úgy vélte, hogy az orvos majd egyforma gondossággal lát el gazdagot és szegényt. Azt azonban nem akarta, hogy a beteg csak egy kijelölt orvoshoz legyen kötve, akihez esetleg nincs bizalma. Ezért a betegnek legyen lehetősége felkeresni egy, a körzethez nem tartozó, hivatalhoz nem kötött orvost, egy *medicus vagus*-t.

Az orvosokról kialakított képe az idők folyamán, nyilván a velük való találkozások, a tapasztaltak, az olvasottak alapján némileg módosult.¹¹²⁰ Ideális orvosnak azt tartotta, aki gazdag tapasztalatait tudós képzettséggel, az orvosi megfigyelés művészetét kísérletező tanulmányokkal képes „*doctrinam cum peritia, usum artis cum experimentorum studio conjungens*” képezni magát.¹¹²¹ Az orvosoktól azt kívánta, hogy sajátítsák el a gyorsan haladó természettudományok eredményeit és metódusát. A medicina akkor fog tovább haladni, ha emberképét az orvosok nem „*ex ingenio*” (azaz szellemes spekulációval), hanem „*ex experientia*” alakítják. Öreg korára egyre rezignáltabban tekint – nem a medicinára, hanem annak nem mindig tudós művelőire. Ez nem egyedül csak az anyagiasság gyakorló orvosokra vonatkozott. Néhány orvosi tanszék betöltője is „*inkább a fülekhöz szól, mint az értelemhez.*”¹¹²²

¹¹¹⁹ Klopp (1868) VII. 245.

¹¹²⁰ Steudel (1969) 272.

¹¹²¹ Ezt Konrad B. Vogther ulmi városi orvoshoz 1712-ben írt levelében fejti ki. In: Bodemann (1889) 365.

¹¹²² Ezt egy évvel halála előtt 1715. nov. 19-én írja a kielii orvosprofesszorról Schelhammernek. Dutens (1768) II. 73.

Az orvosi gyakorlat a 17. századig a hellénisztikus-középkori tradíció, ill. a galenizmus befolyása alatt állott. Az orvosok zöme a nedvtan fogalmait használta, ezen az alapon magyarázta a betegségeket, a gyógyítás a dyskrasia-eukrasia jegyében folyt. Bizonyos vonatkozásban ez a gondolkodás Leibniztől sem állt távol. A kvalitások tanát, a nedvtant s ezek terminológiáját maga is használta, de a modern tudománnyal, pl. kémiával kiegészítve. Sophie hercegnőhöz írt egyik levelében pl. az ízületi gyulladást „hideg nedvekkkel” magyarázza.¹¹²³ A baj azonban nem is a még tovább élő hagyományos gondolkodásban van, hanem a gondolatok és felfedezések nem-ismerésében, a nem kellő felkészültségben, s általában a tudatlanságban. Ezért tartja szükségesnek, hogy a „*doctores ignorantiae*” ellen fellépjen. Az állapotokért azonban nem egyedül és nem elsősorban az orvosokat hibáztatja. „*Az orvosokat magukra hagyták a régi viszonyok között*” – írja az akadémia felállításáról szóló egyik német nyelvű tervezetében.¹¹²⁴

Az orvosokat általánosságban azonban egyáltalán nem ítéli el. Többükről igen elismerően nyilatkozik, amikor a néhány orvos által alapított *Collegium naturae curiosorumot* méltatja (amely egyébként *Deutsche Akademie der Naturforscher*-ként máig él). Az elismerő szavak után azonban rögtön jön a jogos bírálat: sem a Tudós Társaság, sem a Társaságon kívül kutató tudósok nem kapnak semmilyen támogatást. A Leibniz által igen jól ismert angol tudós társaság, a Royal Society kutatási költségeinek nem csekély részét a király és a nemesség fedezi, a francia Académie des Sciences – ennek Leibniz tagja is volt – mögött pedig az állam tekintélye és pénze állt. Ezzel szemben Németországban sem az uralkodóházak, sem a nemesség, sem más vagyonos, tekintélyes férfi nem érdeklődik a tudomány és a medicina iránt, s nem is törődik vele. Ezt Leibniz egész élete folyamán sok alkalommal, több helyen panaszolja. Különösen nagy hangsúllyal és igen részletesen ír erről *Entwurf einer Teuschliebenden Genossenschaft* (1697) című munkájában, amelyről még lesz később szó.¹¹²⁵ A megítélésen semmit nem változtat az, hogy az angol és a francia társasággal, ill. akadémiával szemben a Leopoldina néhány orvos által alapított – jogilag – magántársaság. Nem állami intézmény, bár az alapítók zöme egyetemi tanár – de mivel kutatásaik eredménye a közjót szolgálja, joggal várhatná el a közösség anyagi támogatását.

Leibniz egyik kifogása az orvosok és sebészek anatómiai ismereteinek hiányossága, valamint az anatómia művelésének – kutatásának szerinte elégtelen volta. Vesalius és a 16–17. század anatómusainak tervszerű morfológiai vizsgálatait, s ezek eredményeinek a jól

---

¹¹²³ Klopp (1868) IX. 386.

¹¹²⁴ „Man lässt die Medizin bei ihrem alten Geschlepp.” Bedenken von der Aufrichtung einer Academie. IV. 543. ss.

¹¹²⁵ Klopp (1868) VI. 219.

hozzáférhető irodalomban való közzététele óta az anatómiának, mint tudománynak a rangja egyértelmű volt. Tény azonban, hogy az orvosi diagnosztikában – s indirekt módon a terápiás eljárások alkalmazása kapcsán – nem volt eléggé ismert, ill. elterjedt még a 17. században sem. Volt, az orvostannak olyan orvos-tanára, mint pl. a hallei egyetem egyébként európai hírnévű professzora, a már többször említett Georg Ernst Stahl, aki az anatómia jelentőségét az orvosi gyakorlat számára vitatta, jelentőségét alábecsülte.

A tudós orvosok iránti nagyrabecsülése, az igazán jó gyakorló orvosok munkásságának elismerése viszont legtöbb írásából, nagyon sok leveléből kiderül. Mégis, az orvosi ellátás javítását, az egészségügy színvonalának emelését, magát a szervezést illetően nem sok kezdeményezést várt az orvosoktól. A felvilágosult abszolutizmus gondolkodását követve az egészségügyi felvilágosítást nem az orvosok, hanem az állam, a többség feladatának tekinti. Az orvosi ellátás megszervezéséről a lakosság egészségének megőrzéséről is a hatóságnak kell gondoskodnia. A felvilágosodás jelszava a „közjó és hasznosság” szellemében az egészség megőrzése, a betegség megelőzése, gyógyítása végső soron állami feladat. Ennek érdekében főként a már akkor is a vidék és a városok orvosi ellátottsága közötti nagy különbségek miatt szükségesnek tartotta az orvosok letelepedésének állami szabályozását. Céljai elérésének érdekében még attól sem riadt vissza, hogy az orvost olyan hivatalnokká alacsonyítsa, akit az állam fizet, s akinek tevékenységét az állam ellenőrzi s szabja meg. Tette ezt abban a hiú reményben, hogy az állami szolgálatban álló orvosok egyforma gondoskodással látják majd el a szegény és gazdag betegeket.¹¹²⁶

Behrens

Leibniznek több orvosbarátja és levelezőtársa volt, közülük azonban a legszorosabb és legtartósabb kapcsolatot Konrad Barthold Behrensszel (1660–1736) tartotta. Behrens a Braunschweig-Lüneburgi herceg udvari orvosa, tudós ember volt, orvos, filozófus és történész, a megelőzés gondolatának lelkes híve és propagálója. Az egykori hannoveri királyi könyvtár kéziratgyűjteményében levelezésük anyagában nem kevesebb 216 levél, illetve tervezet található az 1612–1716 évekből, közülük 33 Leibniz saját kezű írása.¹¹²⁷ Egy 1693. december 29-én kelt levélből kiderül, hogy Behrens egyike volt azoknak, akiket Leibniz közvetlenül szólított fel arra, hogy vizsgálják a lakosság életmódját, a klimatikus viszonyok befolyását, vezessenek körleírásokat, készítsenek statisztikákat egy éves beszámolóhoz, mint

¹¹²⁶ Leibniz meglepően „modern” programjának forrását közli Rath (1951) 745. ss. A kézirat 1680 körülre datálható.

¹¹²⁷ Deichert (1935/36) 44.

azt Ramazzini a lombardiai *Annales*ekben közzétette. Leibniz tulajdonképpen azt a programot vázolja Behrensnek amit a királyi porosz Tudományos Akadémia tervezetében közöl. Levelezésükben többször visszatérnek a mikroszkóp orvosi használatára.

Behrens *De certitudine ac difficultate artis medicinae* című munkájában elméleti kérdéseket fejteget. Ehhez Leibniz azt a megjegyzést fűzi, hogy „*adná Isten, hogy a bizonyosság oly nagy lenne, mint a nehézség...*”¹¹²⁸ mindennapi gyógykezelésben egyre nagyobb szerep jut a specifikumok alkalmazásának.

Behrens Leibniz ama orvosbarátai közé tartozott, aki az orvosok, a medicina és az állam akkor még igencsak laza kapcsolatát a lakosság és az egyes ember érdekében szorosra akarta fűzni. Olyan szervezeti formákat proponált, olyan funkciókra hívta fel a figyelmet a közjó szellemében, melyek mindenben tükrözték Leibniz erre vonatkozó ajánlásait. Javaslatait egy nem könnyű, de részletes traktátusban foglalja össze.¹¹²⁹

Behrens közegészségügyet tárgyaló tanulmányai közül a katonaegészségügy sem hiányzik. Ezt tárgyaló két írásának alapjául nagyjából azok a tapasztalatok, s azokból levont következtetések állottak, amelyeket mint a braunschweig-lüneburgi csapatok tábori orvosa nyújtott. Csapatorként szolgált a Neukirchben telepített táborban és ugyancsak katonaeorként az 1685-ben a komáromi tábori kórházban.¹¹³⁰ Külön érdekessége a traktátusnak, hogy nemcsak a katonai közegészségüggyel foglalkozik, hanem orvosi szempontból tárgyalja a katonák higiéniáját és a kiképzés orvosi szempontjait is.

Társaság-tervezetek

1670-ben a mainzi választófejedelem részére Leibniz egy német tudóstársaság tervét készítette el. A *Societas Eruditorum Germaniae* vázlatában a medicina fejlesztésére vonatkozó elgondolás már a fontos programpontok között szerepelt.¹¹³¹

A tudományos akadémiának ezt az első tervezetét később még több hasonló követte. Leibniz mindegyikben részletesen foglalkozik a medicina fejlesztésének és az egészségügy szervezésének kérdéseivel. Ezek a társaságok, illetve tervezetek a következők voltak: *Societas philadelphica* (1669)¹¹³² *Sozietät Gottgefällig* (1671), *Sozietät in Deutschland zu Aufnehmen*

¹¹²⁸ Deichert (1935/36) 46.

¹¹²⁹ De constitutione rei medicae tractatus i.e. Wohlgemeinte Vorstellung, wie dem Artzneywesen mit Nutz und der Gebühr nachzuhelffen sey. Helmstedt, 1691.

¹¹³⁰ De morbis exercitus Brunsvico-Luneburgiei in Hungaria 1685. und Consilium oder Rächtliches Bedenken wie en Soldat ica Felde für Krankheiten sich hüten und denselben zut Not begegnen könne. Hildesheim, 1689.

¹¹³¹ Steudel (1969) 255–274.

¹¹³² Leibniz, (1967) Bd. II. 21, § 1–6. (Übers. Manfred Vollmer).

der Künste und Wissenschaften (1671),¹¹³³ *Bedenken von Aufrichtung einer Akademie der Sozietät* (1671).

Mindegyik tervezetben jelentős fejezet foglalkozik a medicinával magával, ill. társtudományok (matematika, fizika, kémia) medicinával való összefüggéseivel. Leibniz bevallott célja e társaságokkal – inter alia – „*rem medicam et chirurgiam zu verbessern*”, sőt „*rem medicam ad perfectionem evehere*”.¹¹³⁴

Ezeknek a tervezeteknek orvosi fejezeteiben az organizációtól az anatómiai oktatásig minden fontos kérdést részletez. Az akadémiai tervezet a kulcsmondata a következő: „*Si non possumus quod volumus, velimus quod possumus*”.¹¹³⁵ Leibniz akadémiai tervezetében egyébként azt a mai is megszívlelnő elvet is hangsúlyozza, hogy: „*mivel az emberi élet szent, semmilyen gazdasági megfontolásnak nem lehet tárgya*”.¹¹³⁶

Ezekből a tervezetekből – nem utolsósorban a medicina fejlődését, a betegségek gyógyíthatóságát s főként megelőzhetőségét illetően – csak úgy árad az optimizmus, amelyet kortársai többsége – köztük Voltaire is – természetesen kétkedő gúnnyal fogadott.

Leibniz hatása a medicinára

Doctrina multiplex, veritas una
A Rostocki Egyetem jelmondata

Azt, hogy a 18. század orvosaira milyen benyomást tett, gondolkodásukra és az orvosi teóriákra milyen nagy befolyást gyakorolt Leibniz, különösen jól mutatják Hallernek Leibniz filozófiájára vonatkozó közvetlen megjegyzései. Albrecht von Haller (1708–1777) a felvilágosodás korának egyik legjelesebb orvosa, botanikus, költő, természettudós és politikus volt,¹¹³⁷ akinek véleménye egész Európa számára mértékül szolgált. Nos, Haller már fiatal korában így ír Leibnizről: „*Leibniz joggal tekinthető századunk zsenijének. Matematikus,*

¹¹³³ Leibniz (1967) 32. ss., A 24. § részletezi a tervezett társaság tevékenységét, amely a társadalmi élet összes területét szinte felöleli: a mezőgazdaságot, manufaktúrákat, kézműipart, hajózást, oktatást, tudományokat, irodalmat, művészetet, technikát és egészségügyet. Az átdolgozott változat (ui. 42. ss.) a következő rubrikák alatt csoportosítja a társaság tevékenységét: „Művészetek és tudományok”, „Irodalom”, „Medicina és sebészet”, „Manufaktúrák”, „kereskedelem”. Vagyis az orvoslásnak mindkét változatban kiemelt szerepe van.

¹¹³⁴ A medicinát megjobbitani, illetve a gyógyítás ügyét tökéletességre emelni.

¹¹³⁵ Ha már nem tehetjük azt, amit akarunk, legalább azt akarjuk, amire képesek vagyunk.

¹¹³⁶ „Vita humana res sancta et nullis commerciis subjecta seyn sollte.” Hartmann (1993) 13.

¹¹³⁷ Legjelentősebb élettani téziseit az 1757–1766 között megjelent hatalmas művében, az *Elementa physiologiae corporis humani*-ban foglalta össze, mely a 18. század alapvető tankönyve volt. Haller a 18. század első felének egyik legolvasottabb német költője is volt.

*filozófus, történész a tudománya minden ágában az emberi gondolkodás egyéni művelője... olyan rendszerező elmével megáldva, amelyet az ég csak kevés nagy embernek ad, a logika és a metafizika mély ismeretének birtokában van, hatalmas olvasottsága a skolasztika, a filozófia, s minden ismeret egyesítését jelenti”.*¹¹³⁸

Ami Leibniz ideáinak Hallerre gyakorolt közvetlen hatását illeti, ez három területen tűnik jelentősnek: a teodicea problematikáját illetően, ahol Leibniz befolyását az irodalom egyértelműnek tartja. A második: a *prästabil* harmonia tanát tárgyalva Haller maga hivatkozik Leibnizre.¹¹³⁹ A harmadik kérdés az erő fogalmának tárgyalása, amelynek kapcsán Haller Leibniz-cel ellentétes álláspontja van.¹¹⁴⁰ Haller az izom általa bizonyított irritabilitását, mint a rostok élő erejét, *vis viva*, *vis insita*, *vis matrix* néven írta le. Ezek ugyanazok a terminusok, amelyekkel Leibniz a maga új erőfogalmát bevezette. Így Leibniz erőfogalma és Haller irritabilitás-tana között nyilvánvalónak tűnik az összefüggés. Leibniz és Haller erőfogalma a terminológiai egyezés ellenére mégsem azonos, mint azt Toellner részletesen kifejti.¹¹⁴¹ Leibniz azt írja, hogy az erő maga – aminek fogalmát bevezette – tisztán a gondolkodás tárgya, s mint ilyen, a metafizikához tartozik.¹¹⁴²

Ifjúkori lelkes hangú feljegyzése mellett Haller még egyszer ír értékelő sorokat Leibniz-ről a fiziológia történetét ismertető áttekintésben, melyet Diderot és d'Alembert enciklopédiája számára készített, s melyben ez a mondat olvasható: „*Gottfried Wilhelm Leibniz elvetette azt a hatalmat, amit Stahl a léleknek tulajdonított és a praestabil harmóniát tanította*”.¹¹⁴³

Leibniz filozófiai és természetfilozófiai ideáival az orvosok először azokból a tanulmányaiból ismerkedhettek meg, melyeket 1694-ben és 1695-ben tett közzé az *Acta Eruditorum* hasábjain. Vajon az orvoslás vonatkozásában mi volt az, ami az orvosokat Leibniz szisztémájában érdekelhette? Úgy vélem, elsősorban az anyagról alkotott nem mechanikus felfogása.¹¹⁴⁴ Elsősorban a nagyon vallásos spirituális szemléletű orvosok gondolkodásának felelt meg, akik között többen voltak kifejezetten anticartesianusok. Mások viszont az életről alkotott dinamikus, de nem vitalisztikus elképzelésével értettek egyet, vagyis hogy minden substantianak, az élőlényeknek van egy sajátos ereje – *vis*

¹¹³⁸ Az ezt a szöveget tartalmazó kéziratot (MSG Haller 32) Guthke, K. S. tette közzé, in: *Colloquia Germanica* I. 1967. Bd. I. 142–155. (148.)

¹¹³⁹ A *prästabil* harmonia gondolata Hallert test-lélek probléma kapcsán foglalkoztatta és pedig éppen Stahl animizmusa ellenében. Rather-Frerich (1968) 21–40.

¹¹⁴⁰ Mindhárom kérdést részletesen tárgyalja Toellner (1973) Bd. I. 244–260.

¹¹⁴¹ Toellner (1973) 255.

¹¹⁴² Cassirer (1966) 259.

¹¹⁴³ Supplément a l'Encyclopédie. Amsterdam, 1777. IV. 352.

¹¹⁴⁴ Rothsuh (1966) 265. ss., valamint uő. (1978) 241–246.

energeticája – melynek önmagában is vannak sajátosságai, mint a spontaneitás, az indíték, amik igencsak egyeznek az orvosoknak az egészség megtartásáról és a betegség gyógyításának folyamatairól elképzelt gondolataival. Különösen jól illett sok orvosnak az életfolyamatokról vallott, általános képéhez Leibniz praeformatio-tana, a legtöbb orvos igen jól fogadta elképzelését a test és lélek kapcsolatáról. Mindezekre számos utalás található az orvosokkal folytatott levelezésében.

Ebben a témában az orvosok érdeklődése ugyanis nem pusztán elméleti. A test-lélek kapcsolatának kérdésével naponta találkozunk. A karteizianizmust a hitbuzgó orvosok eleve fenntartással fogadták. A test és a lélek Descartes által megfogalmazott szigorú kettéválasztása pedig egy csomó utólagos, quasi-kiegészítő hipotézist, magyarázatot tett szükségessé.

Leibniz elképzelése a test és lélek praestabil harmoniájáról sokkal jobban illett a kor vallásos színezetű orvosi gondolkodásához. Végül Leibniz filozófiájában olyan fejtegetések is vannak, melyek „szabályos” életfolyamatokba való „váratlan” isteni beavatkozás lehetőségét, tehát azt a jelenséget tárgyalják, amit a kor – és a jóval későbbi korok – orvosai a csodák kategóriájába soroltak. A mélyen vallásos orvosok nem tudták akceptálni Descartes felfogását, mely szerint Isten a már megteremtett világ folyásába nem avatkozik be, azt „átengedi” a neki, általa adott törvényeknek. Leibniz ezzel szemben úgy hitte, megengedhető feltételezés, hogy így Isten, aki a fejlődés folyamatában immanensen mindig jelen van – a fogantatástól az emberré válásig – alkalmanként beavatkozik a természet funkcióiba. Főként az ismert szabályoktól való hirtelen eltérések, csodának tűnő váratlan jelenségek, gyógyulások magyarázatában segíthetett az orvosoknak.

Leibniznek kora medicinájával való találkozására igen jellemző G. E Stahl-lal való irodalmi találkozása, vagy inkább kontroverziója. Georg Ernst Stahl (1659–1734) *Theoria Medica vera* (1708) című munkájában a pszichovitalizmusnak egy olyan formáját írja le, amely szerint a lélek az, ami nemcsak hogy felépíti a testet, de megóvjá romlástól s még a megbetegedett szervezet gyógyulását is elősegíti. Stahl tana inkább cartesianusnak tűnik: extrém módon dualista. A könyv megjelenése után Leibniz hosszú levelet írt Stahlnak, részletesen fejtve ki ellenvéleményét.¹¹⁴⁵ Leibniz szerint, mint itt írja, ha a test úgy hatna a lélekre, mint a lélek a testre, ez ellentmondana a mozgató erők és a mozgásirány állandóságának az anyagi világban.

A 18. század első harmadában Leibniz filozófiájának egyik jellemző eleme, a praestabil harmóniáról alkotott idea hatása megmutatkozik a tübingeni egyetem orvosi fakultásán

---

¹¹⁴⁵ Dutens (1768) II. 2. 131. ss

megjelent promóciós írásokban is. Elias Camerarius (1672–1734), a nagynevű klinikus professzor a csodálatos gyógyulások jelenségeivel foglalkozott: orvosi szempontból igyekezett vizsgálni őket. Tudjuk, hogy a természettudományok virágzásának, a racionalista filozófiai irányzatok dominanciájának a korszaka sem volt mentes a csodákban való vallásos hittől. A megmagyarázhatatlan gyógyulások pedig nemcsak a mélyen hívő orvosoknak okoztak fejtörést. Camerarius tanítványaival egy sor doktori értekezést íratott, aminek témája a csodálatos gyógyulás volt, ill. a „mágikus betegségek” leírása.¹¹⁴⁶ A karteziánus szemlélet szerint csodák nem létezhetnek, miután Isten a kezdettől fogva lefektette a mozgások – minden mozgás – törvényét, Isten pedig nem fogja felülbírálni a saját törvényeit. Leibniz ezzel szemben nyitott egy bizonyos lehetőséget a probléma megoldására. Isten ugyanis szerinte nem csak a teremtés elején működött közre a törvényszerűségek iniciatoraként, hanem az isteni hatás immanensen és folyamatosan érvényesül a világban a monások révén, így a testi folyamatokban, jelenségekben is állandóan tevékeny. Ezért hát az immanensen jelenlévő és ható istenerő létrehozhat és megengedhet kivételeket is a természet jelenségeiben is, azaz felfüggesztheti a természettörvényeket.¹¹⁴⁷

18–19. század teoretikus orvosait a közvetlenül orvosi írásoktól függetlenül is foglalkoztatta Leibniz filozófiája, ill. rendszerének hatása a medicina elméletére. Volt, aki lelkesen fogadta, volt, aki kevésbé. Azok, a főként karteziánus orvosok, akik Leibniz teóriáját nem fogadták el a medicina vonatkozásában, magát a leibnizi filozófiát gyakran nem egészében utasították el. Theodiceáját például sokan közülük teljes egészében akceptálták. 1721-ben több értekezés jelent meg német egyetemeken, mely a test-lélek kapcsolat leibnizi magyarázatának híve volt. 1710 és 1750 között csak német egyetemeken húsznál több volt azoknak a promotios értekezéseknek a száma, melyek a leibnizi filozófia eme problémáját orvosi szempontból vizsgálták, ilyen módon tették az orvosok között ismertté a test – lélek kapcsolat kérdéseire adott leibnizi választ.

1747-ben Friedrich Leberecht Suprian hallei orvos székfoglaló előadásában Leibniz filozófiai szisztémájának a medicinát ösztönző funkcióját dicséri. A munkát Rothschuh ismerteti, aki szerint itt bizonyíthatóan közreműködött Christian Wolff (1679–1754).¹¹⁴⁸ Wolffról tudjuk, hogy Leibniz rendszerét továbbfejlesztette, de bizonyos mértékig torzította

---

¹¹⁴⁶ Neuffer, Christian: *Magici morbi historia – attentius pensitata*. Med. Diss. Tübingen 1724. (Elias Camerarius elnökletével). – Sannenberger, Johannes: *Temerari circa magica iudicii exemplum*. Med. Diss. Tübingen 1729 (Elias Camerarius elnökletével) – Glück, Jeremias: *De medicinae degradatione per philosophiam*. Med. Diss. Tübingen, 1731. (Elias Camerarius elnökletével) – Oettinger, Wilhelm Ludwig: *De causa miraculorum in medico foro dijudicatione*. Med. Diss. Tübingen, 1733. (Elias Camerarius elnökletével)

¹¹⁴⁷ Rothschuh (1966)

¹¹⁴⁸ Rothschuh (1966)

is. Nem sokkal később 1750–1751-ben a Haller tanítvány Johann Georg Zimmermann (1728–1795) tanulmányozta állati struktúrák irritabilitását és szenzibilitását. Többféle eljárással izgatva a rostokat, figyelte azok reakcióit. Ugyanígy vizsgálta az idegeket. Az irritabilitásra vonatkozó megfigyeléseit és gondolatait különböző filozófiai rendszerek megvilágításában interpretálta. Végül is Leibniz dinamikus természetfelfogásához csatlakozott: mely szerint a mozgás minden princípiuma végső soron valamilyen „*vis insita*” által létezhet, tehát a mai fiziológia értelmében „*mechanice explicari non possunt*”.¹¹⁴⁹

Zimmermann vizsgálatai és írásai különösen jól mutatják Leibniz befolyását kora orvosi gondolkodására. Ugyanabban az évben – 1751 – egyébként olvashatjuk Zimmermann-féle vélemény ellenkezőjét is. Az ugyancsak nagy tekintélyű angol filozófus-orvos, Robert Whytt (1714–1766) az állatok nem akaratlagos mozgásáról írott esszéjében elutasítóan nyilatkozott Leibniz praestabil harmóniájáról.¹¹⁵⁰ Zimmermann volt egyébként Nagy Frigyes kezelőorvosa, így nevét a tudósvilágban jól ismerték

A 18. század orvosi irodalmát vizsgálva, úgy tűnik, a filozófiában is jártas orvosok jelentős részének véleménye szerint a leibnizi filozófia nagyszerű rendszer, de a napi praxisban, a betegágy melletti észlelések, a pszichoszomatikus, ill. szomatopszichés jelenségek magyarázatára nem mindig alkalmas. Az ember lehet a „harmónia” híve vagy a fizikai befolyás képviselője „*ez nem változtat semmit az orvostudomány gyakorlatán*” – írja 1780-ban Boerhaave egy jeles tanítványa, Johann Peter Eberhard.¹¹⁵¹

Hasonlóan vélekedik H. D. Gaub (1705–1780) holland klinikus is. Eberhard felfogását osztja az orvosoknak az ész (lélek) működéséről mondott beszédében.¹¹⁵² Gaub úgy véli, Leibniz elképzelése nem kielégítő. Nem elég ahhoz, hogy az orvosoknak ezekről a jelenségekről kellő magyarázatot adjon. A test és lélek kölcsönös hatásának, befolyásának értelmezésére a filozófusoknak alaposabb magyarázatot kell adniuk.¹¹⁵³ Gaub szövegének olvasásakor azonban úgy tűnik, a szerző Leibniz eme fejtegetését nem teljesen értette. Az azonban igaz, hogy a praestabil harmonia ideájából az orvos a jelenségek gyakorlati magyarázata számára nem sok következtetést vonhat le. A rendkívül nagy elméleti tudású és

---

¹¹⁴⁹ Zimmermann, Joh. Georg: *Diss physiologica de irritabilitate*, Göttingen, 1751. 70.

¹¹⁵⁰ On the vital and other involuntary motions of animals, Edinburgh, 1751. Whytt szerint a praestabil harmonia olyan tan, amely semmit sem magyaráz meg. uo. 26. ss.

¹¹⁵¹ „man mag ein Harmonist seyn, oder das systema causarum occasionalium oder den physikalischen Einfluss annehmen, das ändert in der ausübenden Arzneiwissenschaft nichts. In der Metaphysik haben solche Untersuchungen freilich ihren grossen Nutzen.” Boerhaave, H.: *Physiologie*. Übersetzt und mit Zusätzen vermehrt von J. P. Eberhard. Halle, Renger, 1780. 21.

¹¹⁵² Gaub, H. D.: *De regimine mentis quot medicorum est habitus*. Leiden, 1767.

¹¹⁵³ Uo. 15.

gyakorlati felkészültségű pszichológus professzor, Albrecht von Haller, aki a filozófiában ugyanolyan jártas, mint a klinikumban, jóval kedvezőbben ítéli meg Leibniz teóriáját.

Az *Elementa Physiologiae*-ban, ahol a testi mozgások eredetét tárgyalja, úgy véli, valami módon mégiscsak az agyból indulhat ki az idegnek az a tevékenysége, mely az izmot mozgásba hozza. Stahl teóriáját elutasítja, de a kartezianus magyarázat sem kielégítő az élettan vonatkozásában. Leibniz elképzelését dicséri, melynek értelmezésében a lélek és a vele (*verbundene*) összekötött test isteni törvények által meghatározott *praestabil* harmóniában egyesítették ősidők óta.¹¹⁵⁴ Ez volt Haller tanárának, Boerhaavenak is az elgondolása.

Leibniz közvetlen hatása a medicinára legkönnyebben közegészségüggyel kapcsolatos gondolatainak utóéletében igazolható.¹¹⁵⁵ A megelőzés gondolatának legnagyobb hatású továbbvivője éppen Leibniz tanítványa és filozófiájának interpretálója: Christian Wolff (1674–1754) volt, aki az állam jólétét és a nép egészségügyét egyformán fontosnak és egymástól függőnek tartotta 1721-ben megjelent *Értelmes gondolatok az ember társas életéről* című munkájában¹¹⁵⁶ kifejti, hogy a fő egészségügyi törvények éppoly fontosak, mint a jólétre vonatkozóak. Leibniz nyomán írja, hogy a fertőző betegségeket meg kell előzni s „minden ismert metódust” fel kell használni a lakosság egészségügyi állapotának javítására. nem a törvényszéki orvostanról szól, hanem igen részletesen tárgyalja a közegészségügy minden ismert és feltételezhető kérdését, abból kiindulva, hogy a betegségek megelőzése az állam feladata. Wolff néhány évvel Leibniz halála után, 1725-ben jelentette meg az orvosi ellátásról és az egészség társadalmi vonatkozásairól szóló programmatikus írását.¹¹⁵⁷

Az orvosképzésnek és a betegellátásnak egyaránt fontos intézménye a poliklinika, a mai rendelőintézet őse. Gyökerei a 18. századba nyúlnak vissza. Stahl tanítványa, Johannes Juncker (1679–1759) 1729 óta a hallei egyetem orvosprofesszora indította azt az előadássorozatot, mely kizárólag ambulanter ellátott betegek bemutatásával, a poliklinikai oktatást megalapozta.¹¹⁵⁸ A poliklinika gondolata maga Leibniztől származik. Létesítésére tett igen részletes javaslata 1669-ből származik: „és talán lehetne egy olyan intézményt létesíteni,

---

¹¹⁵⁴ „ut ad cogitationem datam, animaeve desiderium, in corpore motus ad eam voluntatem exsequendum aptas nascatur”. Haller, A. von: *Elementa Physiologiae*. Lausanne, 1766. 557–558.

¹¹⁵⁵ Rosen (1974) 106–107.

¹¹⁵⁶ Wolff, Ch.: *Vernünfftige Gedanken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen und in Sonderheit dem gemeinen Wesen zur Berförderung der Glückseligkeit des menschlichen Geschlechtes, den Liebhabern der Wahrheit mitgeteilt*. Halle, 1721. 275. et passim

¹¹⁵⁷ Mann (1966) 63–74.

¹¹⁵⁸ Egy 1748-ból származó beszámoló szerint „Juncker kollégiuma egyedülálló Európában.” Az oktatás csak az egyik feladata volt a poliklinikának, a kórházi kezelést nem igénylő szegénybetegek ellátása volt a fő feladata.

*melyben szegény betegeket tanáccsal és segítséggel, orvossal és orvossággal ingyen lehetne ellátni”.*¹¹⁵⁹

Gulielmo Pisot (1611–1678) braziliai útjai alkalmával a bennszülöttek ismertették meg azzal a növényvel, amit jó eredménnyel használtak a hasmenés gyógyítására. Az általa Európába hozott – s már korábban általunk is említett – ipecachuana (Uragoga ipecachuna Baik) igen jól gyógyítja a „fluxus ventris”, a vérhas tüneteit. Franciaországban A. Helvetius (1661–1727) ismerte fel a drog jelentőségét, de csak arisztokrata körökben alkalmazta igen jó eredménnyel és titokban tartotta. XIV. Lajos megvette tőle a titkot (1690) és nyilvánosságra hozatta. Az ipecachuna európai elterjedése – főleg Németországban – azonban – mint már említettük – Leibniznek köszönhető.¹¹⁶⁰

Lényeges Leibniz szerepe a kísérletes orvostudomány elterjesztésében vagy legalábbis propagálásában is. Bacont követően Harvey és kortársai azok, akik az állatkísérletet az élettan alapvető kutatásának, metodikájaként bevezetik. A kísérletezést Leibniz a kutatások minden ágában elengedhetetlennek tartja. G. Zimmermann. a betegségek megismerése és felismerése kapcsán Leibniz nyomán és rá hivatkozva ír arról, hogy: *„Az orvos nem érthet meg egy betegséget, ha valódi okait nem érti, nem tudja megszüntetni, ha az okát nem szünteti meg. A betegségek okainak tana a betegségek filozófiai megismerésének tana, s az orvos, aki ennek az ismeretnek a birtokában van, filozófus.”*¹¹⁶¹

Leibniz medicinalis utóéletéhez talán különös adalékul szolgálhat a következő anekdota is. Leibniz egyik írásában azt ajánlotta, hogy a táplálék – pontosabban a bélgázok útjának követése érdekében – kis ólomgolyókat kell az ételben elhelyezni. Sok évvel később Hevesy György egyszer arra gyanakodott, hogy a levesében lévő hús az előző napi vacsorára felszolgált húsból való. Feltételezte, hogy háziasszonya a tányéron maradt húsmaradékokat használja fel a másnapi ebédhez. Mivel éppen radioaktív izotópokkal dolgozott, egyik este a tányérjén hagyott húsrá rákent egy kis radioaktív izotópot tartalmazó, egyébként veszélytelen anyagot. Másnap Geiger-Müller számlálóval megmérte az ebédre kapott húst, és valóban radioaktívnak találta.¹¹⁶²

---

¹¹⁵⁹ Heischkel (1954) 223.

¹¹⁶⁰ Issekutz (1971) A mai orvosi gyakorlatban az Ipecachuanát nem dizentéria ellen, hanem borncholyticumként alkalmazzuk.

¹¹⁶¹ Zimmermann, G. Ritter von: Von der Erfahrung in der Arzneykunst. Zürich, Orell-Gessner-Füssli, 1794. Bd. IV. 342.; 378.

¹¹⁶² Hargittai (2012) 155.

Leibniz magyarországi recepciójáról

Illik néhány szót szólnunk Leibniz magyarországi recepciójáról is. Leibniz magyarországi recepciója a 18. század közepe táján indult meg. Korai magyar olvasója a fiatalon elhunyt debreceni professzor, Maróthi György (1715–1744) matematikus, nyelvész, zenetudós, a debreceni főiskola curriculumának reformátora. Maga írja, hogy Leibniz műveit olvassa, Newton és az új fizika iránt érdeklődik.¹¹⁶³

Leibniz *Theodiceáját* – Descartes és Wolff művei mellett – sűrűn emlegeti az ésszerű istenbizonyítékok felsorolása közben Szentgyörgyi István (1736–1799), aki Sárospatakon volt teológiai tanár. Szentgyörgyi *Theologia naturalis* (1786) című vaskos tankönyvében – a könyv 1767-től tartott előadásain alapszik – Leibnizre is gyakran hivatkozik. A tudományos életben, az oktatásban és a magasabb műveltségben Magyarországon és a 18. század derekán kezdett a leibnizi filozófia – részben Wolff közvetítésével – érvényesülni.

A magyar orvosok között Leibniz nevével mindenekelőtt a német egyetemeken tanuló és ott doktorálók értekezéseiben találkozunk. Nagyborosnyai Márton, Bethlen Miklós erdélyi főkancellár lelkészének fia, a nagyenyedi kollégiumból egyenesen a hallei egyetemre ment „*s ott olyan sikerrel tanulta a gyógytudományt, hogy 1729. október 18-án általános helyeslés mellett tartotta meg nyilvános vitaértekezését az orvostudomány legmagasabb címéért...*”¹¹⁶⁴ A nagyhírű Hoffmann elnöklete alatt tartott értekezés *Az emberi léleknek a vele összekapcsolt testi szervezet fölötti hatalmáról és erőtlenségéről* címet viseli. Szerzője Teleki József grófnak ajánlotta. A test- lélek kapcsolatának mindig visszatérő problematikája orvosok és filozófusok gyakran vizsgált témája. Leibniz ismerete nélkül a 18. század első harmadában erről a kérdésről jól képzett orvos már nem írhatott. Akkor sem, ha nézetei eltértek Leibniz tanaitól. Úgy tűnik, a nagy iatromechanikus professzornak, Hoffmannnak a tanítványa nem akceptálta Leibniz erre vonatkozó, főként a mozgást magyarázó tanait. Erre utal egy jelentős kortárs műben megjelent ismertetés is – ami már önmagában a disszertáció tudományos rangját jelzi.

Az *Unpartheische Kirchen-Historie* III. kötetének 177. oldalán a következő olvasható – írja Wespriemi: „*1729-ben tartott itt – Halléban – Hoffmann titkos tanácsos úr elnöklete alatt az erdélyi Nagyborosnyai Márton a léleknek az organikus test felett való hatalmáról, illetve erőtlenségéről szóló értekezést, hogy hat-e a lélek és milyen mértékben. Ebben a léleknek a tudatos mozgások előidézésében való hatalmát és fejtegeti az ösztönös mozgásokban való erőtlenségét és bizonyítja a racionális bölcsélet és orvostudomány*

¹¹⁶³ Kosáry (1980) 120. kk.

¹¹⁶⁴ Dissertatio inauguralis medica praeside Fried. Hoffmann de potentia et impotentia animae, humane in corpus organicum sibi inimicum. Halae Magdeburgicae, 1729.

alapelvei szerint, mintha a lélek és test egységének a tana tekintetében Leibniz-cel és Wolffal szemben foglalna állást...”.

Leibniz tanait jól ismerő, de nem követő Nagyborosnyai doktorral szemben Marikovszky Márton (1728–1772) Zemplén megyei fizikus, Leibniz lelkes híve és követője volt. Változatos peregrinációjának első állomása Wittenberg (1750), ahol a medicina mellett elmélyült matematikai és fizikai stúdiumokat folytatott három éven át. Innen Halléba ment, végül Erlangenben vette át orvosdoktori diplomáját a híres Delius professzor kezéből (1755). Bécsben megkísérli, hogy a „tudománypártoló főemberek” révén megkaphassa „az újonnan emelendő nagyszombati tudományegyetem hön kívánt filozófiai vagy orvosi tanszéket”. Végül csalódottan Pesten telepszik le. Nagy tudású és a leibnizi filozófiában is járatos orvosnak kellett lennie, ha Weszprémi szükségesnek tartja megjegyezni, hogy *„a filozófia gondosabb művelésére is irányította elméjét, de nem arra a merev, barbár skolasztikus filozófiára, hanem arra a szabad szellemű, igazi filozófiára, amelyet Leibniz és Wolff tiszta forrásaiból lehet meríteni...”*¹¹⁶⁵

Minden bizonnyal Leibniz hatására foglalkozott Marikovszky a felvilágosító irodalommal. A népszerűsítő orvosi irodalom egyik legelső és legelterjedtebb terméke Simon André Tissot (1728–1798) svájci orvosnak *Avis au peuple sur la santé* (1760) közkedvelt könyvecskéje. Ezt Marikovszky még megyei főorvos korában adta közre, mégpedig „A néphez való tudósítás, miképen kelljen a maga egészségére vigyázni” címen, a művet maga *„hazánk állapotjához alkalmazott és magyar nyelvre fordított”*.

Leibniz magyar származású hívei és levelezőpartnerei közé tartozott a soproni születésű Liebezeit Zsigmond is, aki Halléban doktorált 1713-ban. Az erdélyi főorvos és polihisztor, Köleséri Sámuel is jól ismerte Leibniz orvosi írásait, amint az tudományos levelezéseiből kiderül.¹¹⁶⁶

Leibnizt a magyar nyelvrokonság kérdése is izgatta. Az orosz tudóshoz, Pjotr Lefort-hoz intézett egyik levelében aziránt érdeklődött, hogy igazak-e azok a hírek, amelyek arról szólnak, hogy a cári birodalom egyes területein még magyarul beszélnek, hiszen köztudott, hogy a magyarok ősei valaha arról a területről indultak el¹¹⁶⁷

Leibniz, geológiai érdeklődésétől vezettetve, bécsi tartózkodása idején utazást tervezett a magyarországi bányákhoz is. Tervezett selmecbányai útja azonban elmaradt. A magyarországi bányaművelés iránti érdeklődése más, magasabb, politikai szempontok szolgálatában állt: I. Lipót osztrák császár és magyar király Magyarországgal kapcsolatos

¹¹⁶⁵ Weszprémi (1960–1970) III. 526–527.

¹¹⁶⁶ Jakó (2012)

¹¹⁶⁷ Hunyadi (1998)

gyarmatosító törekvéseit kívánta ekképpen támogatni. Felfogásában Magyarország marginális helyzete és kulturális-gazdasági állapota igazolta a Habsburgok gyarmatosító törekvéseit. Következetes maradt filozófiájához, amikor e törekvések szolgálatába állt.¹¹⁶⁸

Az univerzális érdeklődésű Leibniz egyébként igen sokat tudott Magyarországról. Nemcsak a felső-magyarországi és erdélyi bányák geológiája érdekelte¹¹⁶⁹ – mint Stensent is – és nem csupán a magyar nyelvrokonság kérdése izgatta, hanem, egy aktuális politikai ügy is erősen foglalkoztatta: az erdélyi kancellárjelöltség. Miközben bécsi tartózkodása idején (1713–14) a *Societas Imperialis Germanica* nevezetű tudóstársaság létrehozásán fáradozott,¹¹⁷⁰ felhívták a császár figyelmét, milyen fontos lenne egy megfelelő személlyel betölteni a Bethlen gróf „felmentése” miatt megürült erdélyi alkancellári tisztelet. Mint kifejtették, a hivatalra minden szempontból alkalmas személy nem más, mint G. W. Leibniz. Az elgondolás ugyan nem volt teljesen irreális, de előterjesztés maradt.¹¹⁷¹

Bibliográfia és a rövidítések feloldása a Leibniz-fejezetekhez

Adelmann, H. B.: Marcello Malpighi and the evolution of embryology. Ithaca – New York, Cornell University Press, 1966. Vols. 1–5.

Akad. Ausgabe: Leibniz, G. W.: Sämtliche Schriften und Briefe. Reihe I–VIII. Hrsg. Leibniz-Archiv Hannover. Bd. 1. Darmstadt 1923; 2. Nachdruck, Berlin, 1986–2013., ill. <http://www.leibniz-edition.de>

Alexander B. et al: Leibniz. Halálának kétszázadik évfordulója alkalmából. Bp., Franklin, 1917.

Babits, M.: Leibniz a hazafi. In: Világ (1918) okt. 1. 5–6.

Bamberger, H.: Bacon von Verulam besonders vom medizinischen Standpunkt. Würzburg, Thein, 1865. Reprint: Nabu Press, 2010.

Bernal, J. D.: Science in history. Cambridge, MIT Press, 1971. Vols. 1–2. és magy. ford.

Bierbaum, M. – Faller, A. – Traeger, J. (Hrsg.): Niels Stensen: Anatom, Geologist und Bischof 1638–1686. Münster, Aschendorff, 1989.

Birch, T.: History of the Royal Society. London, A. Millar, 1757. Vols. 1–2.

Bodemann, E.: Der Briefwechsel des Gottfried Wilhelm Leibniz in der Königlichen Öffentlichen Bibliothek zu Hannover, mit Ergänzungen und Register von Gisela Krönert und Heinrich Lackmann sowie einem Vorwort von Karl-Heinz Weimann, Reprografischer Nachdruck der Ausgabe aus Hannover von 1895, Hildesheim: G. Olms, 1966.

Bodemann, E.: Die Leibniz-Handschriften der Königlichen Öffentlichen Bibliothek zu Hannover, mit Ergänzungen und Register von Gisela Krönert und Heinrich Lackmann sowie einem Vorwort von

---

¹¹⁶⁸ Gángó (2012)

¹¹⁶⁹ Gángó (2012)

¹¹⁷⁰ Meister (1947)

¹¹⁷¹ A kérdés egészét és a legfontosabb dokumentumot közzéteszi és kimerítően tárgyalja Font Zsuzsa: Font (1999) 31–42.

Karl-Heinz Weimann, Reprografischer Nachdruck der Ausgabe aus Hannover von 1889 (vielmehr 1895), Hildesheim, G. Olms, 1966.

Boros G.: Leibniz gyakorlati filozófiája. Márisabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2009.

Cassirer, E.: Leibniz' System in seinen wissenschaftlichen Grundlagen. Mareiza, s.e., 1902.

Couturat, L.: Leibniz: Opusculs et fragments inédits. Paris, 1903. Untánnymás: Hildesheim, Olms, 1966.

Deichert, H.: Leibniz über die praktische Medizin und die Organisation der öffentlichen Gesundheitspflege. Deutsche Medizinische Wochenschrift 39 (1913) No. 18. 853–857.

Deichert, H.: Aus Leibnizens Freundeskreis (Konrad Berthold Behrens, 1660–1736), Sudhoffs Archiv 28 (1935/36) 43–44.

Drach, L.: Das medizinische Vokabular Molières. Med. Diss. Bonn, Universität, 1970.

Dutens, L.: Gothofredi Guillelmi Leibnitii Opera Omnia. Ed. Ludovici Dutens, Genevae, De Tournes, 1768. Tom. I–VI. (Repr: Whitefish, Kessinger Publ., 2010.)

Fischer, K.: Leibniz. Wiesbaden, Marix Verlag, 2009.

Font Zs.: Leibniz és Erdély – A kancellárjelöltség és háttere. In: Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére. Bp., Magvető, 1999. 31–42.

Frerich, J.B.: The Leibniz-Stahl controversy. Clio Medica 3 (1968) 21–40.

Foucher de Careil, L.A.: Oeuvres de Leibniz d' après les manuscrits originaux avec notes et introduction. Paris, 1859–1875. Tomes I–VI. (reprint Hildesheim, Olms, 1971.)

Gángó G.: Leibniz selmecbányai útitervének motívumaihoz. Docēre et movēre – Bölcsészeti- és társadalomtudományi tanulmányok a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 20 éves jubileumára. Miskolc, ME BTK, 2012. 67–72.

Ghaunu, P.: La civilisation de l'Europe des lumières. Paris, Arthaud, 1971.

Grua, G.: Leibniz. Textes inédits. Paris, Epiméthée, 1948. Tomes I–II;

Hargittai I.: Ambíció és kíváncsiság, avagy mi hajtja a tudományos felfedezőket? Bp., Akadémiai, 2012.

Harnack, A. von: Geschichte der Kgl. Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1900, Bd. 2., 218. (Nachdruck: Hildesheim, Olms, 1970)

Hartmann, F. – Krüger, M.: Directiones ad rem medicam pertinentes. Studia Leibnitiana. Bd. VIII/1. 1976.

Hartmann, F. – Krüger, M.: Methoden ärztlicher Wissenschaft bei Leibniz. Akten des II. Internationalen Leibniz-Kongresses. Hannover, 17–22. Juli. Wiesbaden, 1972.

Hartmann, F.: Gottfried Leibniz und seine Anforderungen an eine Medizin der Aufklärung. Mainz, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1993. Vol. 1–2.

Heischkel, E.: Die Poliklinik des 18. Jahrhunderts in Deutschland. Deutsches Medizinisches Journal 5 (1954) 223.

Hirsch, E. Ch.: Der berühmte Herr Leibniz. München, C. H. Beck, 2000.

Hohn, H. B.: „De affectibus animi dissertatio” 1650. Die Affektlehre des Arztes Henricus Regius (1598–1679) und sein Verhältnis zu zeitgenössischen Philosophen. Köln, Institut für Gesch. der Med., 1990.

Holz, H. H.: Leibniz. Stuttgart, Kohlhammer, 1958.

Holz, H. H.: Leibniz' Wissenschaftskonzeption zwischen den Enzyklopädien Alstedts und Hegels. In: Sitzungsberichte der Leibniz-Sozietät. 38 (2000) 3. 27–43.

Huber, K. – Köck, I. (Hrsg.): Leibniz. München, Oldenbourg, 1951.

Hunyadi Á.: Leibniz tervezete a tudomány és a műveltség eljuttatására Oroszországba. Magyar Könyvszemle 114 (1998) 1.

Issekutz, B.: Geschichte der Arzneiforschung. Bp., Akadémiai K., 1971.

Jaeger, E.: Denis Papin und seine Nachfolger in der Erfindung der Dampfmaschine. Stuttgart, Liesching, 1902.

Jakó Zs.: Köleséri Sámuel tudományos levelezése 1709–1732. Kölesériana 1, Szerk. Font Zsuzsa. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egylet, 2012.

Kant, I.: Träumen eines Geistersehes. Kleinere Schriften zur Logik und Metaphysik. (Philos. Bibl. Bd. 463.) 2. Aufl. Leipzig, 1905.

Klopp, O.: Leibniz' Plan der Gründung einer Sozietät der Wissenschaften in Wien. Archiv für österreichische Geschichte, Aus dem handschriftlichen Nachlasse von Leibniz in der königlichen Bibliothek zu Hannover. Archiv für österreichische Geschichte 40 (1868) 157–255.

Kloppe, W.: Medizinhistorische Miniaturen. Realismus und Idealismus in Medizin und Naturphilosophie dargestellt an típischen Persönlichkeiten und Ideologien. Berlin, Selbstverlag, 1966.

Koch, R.: War G. E. Stahl ein selbständiger Denker? Sudhoffs Arch. 18 (1926) 20–50.

Kosáry D.: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., Akadémiai K., 1980.

Krüger, M.: Leibniz. Vorstellungen zur Organisation eines öffentlichen Gesundheitswesens, In: Studia Leibnitiana, Suppl. XII, 1973, 229–234.,

Leibniz, G. W.: Epistola de rebus philosophicis ad Fred. Hoffmannum 1699 in: Erdmann, G. E. (ed.) God. Guil. Leibnitii opera philosophica quae extant Latina Gallica Germanica omnia. Pars prior, Berlin, 1840. 161–164.

Leibniz, G. W.: Handschriften zur Grundlegung der Philosophie, Hrsg. E. Cassirer, Übers. A. Buchenau, 2 Bde. (2. Ausg. Hamburg, 1904; 3. Ausg. Hildesheim, Olms, 1966)

Leibniz, G. W.: Die philosophischen Schriften von Gottfried Wilhelm Leibniz. Herausgegeben von C. I. Gerhardt, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1875–1890. Bde 1–7.

Leibniz, G. W.: Die Philadelphische Gemeinschaft, Politische Schriften. Hrsg. von Holz, H.H. Frankfurt am Main und Wien, 1967, Bd. II. 21, § 1–6. (Übers. Manfred Vollmer).

Leibniz, G. W.: Protogaea. Übers. von W. Engelhardt. Stuttgart, W. Kohlhammer, 1949.

Leibniz, G. W.: Sämtliche Schriften und Briefe, Hrsg. Preuss Akad. Berlin, 1923. R. IV. Bd. I. 1671/72.

Leibniz G.W.: Sämtliche Schriften und Briefe. Erste Reihe Hrsg. von der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Zweiter Band 1676–1679. Darmstadt, Otto Reichl, 1927.

Lesky, E. (Hrsg.): Sozialmedizin. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1977.

Magyar L. A.: A gyógymódok osztályozásai. In: Ditor ut ditem. Tanulmányok Schultheisz Emil 80. születésnapjára. Bp., SOMKL – Magyar. Tudománytört. Int. – Semmelweis Egyetem, 2003. 317–330.

Magyar L. A.: A vitalizmusról. In: Szűzgyógymód. Bp., Syllabux, 2013. 30–35.

Magyar, L. A.: Christliches Lebensideal und Lebensideal der Diätetik im 16. Jahrhundert. In: Classen, Albrecht (Hrsg.): Gutes Leben und guter Tod von der Spätantike bis zur Gegenwart. (Theophrastus Paracelsus Studien) Berlin-Boston, De Gruyter, 2012. 297–308.

Mahrenholtz, M. – Hartmann, F.: Leibniz' Literaturquellen zu einigen frühen Manuskripten medizinischen Inhalts. Diss. Med. Hannover, Universität, 1987.

Mann, G.: Medizin der Aufklärung. Med. Hist. Journal 1 (1966) 2–3. 63–74.

Marx, K. F. H.: Gottfried Wilhelm Leibniz in seinen Beziehungen zur Arzneiwissenschaft. Abh.d. Königl. Ges.d.Wiss.z. Göttingen 8 (1859)

- Mátrai L.: A kultúra történetisége. Bp., Gondolat, 1977.
- Meister, R.: Geschichte der Akademie der Wissenschaften in Wien 1847–1947. Denkschriften der Gesamtakademie 1. Wien, Holzhausen, 1947.
- Meyer, J. D.: August F. C. Mayer. Leben und Werk. Med. Diss. Bonn, Univ., 1966.
- Mock, R.: Mechanismus-Vitalismus Paradigma. Hallesches Symposium, Halle, Univ., 1985.
- Müller, K. – Schönert, G.: Leben und Werke von G.W. Leibniz. Eine Chronik, Frankfurt, 1969.
- Münster, L.: Die Italienreise von Gottfried Wilhelm Leibniz und sein Brief an Francesco Redi. Verhandlungen des Kongresses für Geschichte der Medizin, Berlin 22– 7. August 1966. Repr: Hildesheim, Olms, 1968, 778–788.
- Nagy J.: A filozófia nagy rendszerei. Bp., Magyar Szemle Társaság, 1929.
- Nagy J.: A filozófia története. Bp., Magyar Szemle Társaság, 1927.
- Obst, G.: Leibniz Vorstellungen über physica specialis cum medicina provincialis. Studia Leibniziana, 14 (1992) 1. Abteilung III. Medizin, Vol. I., 1–9.
- Obst, G.: Leibniz' Vorstellungen über den Zusammenhang von Naturkunde und Menschenkunde. Diss. Hannover, Medizinische Hochschule, 1991.
- Pagel, W.: Helmont, Leibniz, Stahl. Sudhoffs. Archiv. 24 (1931) 19 ss.
- Peters, H.: Leibniz in Naturwissenschaft und Heilkunde. Leibniz zum Gedächtnis seines 200 Jährigen Todestages, Hannover, Lax, 1916.
- Peuckert, W. E. (Hrsg.): Leibniz: Protogea. Stuttgart, 1949, Bde. I–II.
- Peuckert, W.-E.: Die Rosenkreutzer. Zur Geschichte einer Reformation. Jena, 1928.
- Pfleiderer, E.: Leibniz als Patriot, Staatsmann und Bildungsträger. Leipzig, 1870.
- Rácz L.: Leibniz és Magyarország. Akadémiai Értesítő 27 (1916) 713–727.
- Rácz L.: Leibniz egyénisége, fejlődése, filozófiája. In: Leibniz halálának kétszázadik évfordulója alkalmából. Alexander Bernát, Dénes Lajos, Dienes Pál et al. dolgozatai. Bp., Franklin-Társulat, 1917. 251–283. (A Magyar Filozófiai Társaság könyvtára 1.)
- Radl, E.: Geschichte der biologischen Theorien. Leipzig, Engelmann, 1905, Bde. I–II.
- Ramazzini, B.: Epistolario. A cura di Pericle di Pietro, Modena P. Toschi, 1964.
- Rath, G.: Unbekannte medizinische Vorschläge aus dem Leibnizarchiv. Deutsche Medizinische Wochenschrift 76 (1951) 745–748.
- Rather, L. J. – Frerich, J. B.: The Leibniz-Stahl controversy. Clio Medica 3 (1968) 21–40.
- Richter, L.: Leibniz und sein Russlandbild. Berlin, Akademie-Verlag, 1946.
- Ritter, H.: Geschichte der neueren Philosophie, Pars. IV. Lib. VII. Cap. I. F. M. van Helmont. Hamburg, 1855.
- Rosen, G.: Kameralismus und Begriff der medizinischen Polizei. In: Lesky, E.: Sozialmedizin. Darmstadt, Wiss. Buchges., 1977.
- Rothschuh, K.E.: Die Beziehungen zwischen Leibniz und der Medizin seiner Zeit. Hippokrates 37 (1966) 21. 864–870.
- Rothschuh, K.E.: Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart. Stuttgart, Hippokrates, 1978.
- Scherz, G.: Niels Stensen und Leibniz. Theologie und Glaube 41 (1951) 30.
- Schipperges, H.: Ideal und Wirklichkeit des Arztes. Stuttgart, Hippokrates, 1967.

- Schipperges, H.: Krankheit und Kranken im Spiegel der Geschichte. Frankfurt am Main, Springer, 1999.
- Schipperges, H.: Zur Bedeutung von „pysica“ und zur Rolle des „physicus“ in der abendländischen Wissenschaftsgeschichte. Sudhoffs Archiv. 60 (1976) 354–374.
- Schultheisz Emil: Georg Ernst Stahl. Orvosi Hetilap 105 (1964) 20. 942–943.
- Simonovits Istvánné Beke A.: A dialektika Leibniz filozófiájában. Bp., Akadémiai Kiadó, 1965.
- Simonyi K.: A fizika kultúrtörténete. Bp., Gondolat, 1986.
- Smith, J. E.: Divine machines. Leibniz and the Sciences of Life. Princeton, Princeton Univ., Press, 2011.
- Stein, L.: Leibniz und Spinoza. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der leibnizischen Philosophie. Berlin, Reimer, 1890.
- Steudel, J.: Leibniz fordert eine neue Medizin. Studia Leibnitiana. Suppl. 2. (1969) 255–74.
- Steudel, J.: Leibniz und Italien. Wiesbaden, Franz Steiner, 1970.
- Steudel, J.: Leibniz und die Leopoldina. Nova Acta Leopoldina, N. F. 16. IV. 114 (1954) 465–474.
- Steudel, J.: Leibniz' Vorschläge für eine Erneuerung der Medicine. In: In Memoriam Gottfried Wilhelm Leibniz. Hannover, Hahn Druckerei, 1967.
- Stöhr Antal: Leibnitz (Sic !) Kassa, Egyetemes Tudomány, 1875.
- Szabó A.: Leibniz lételmélete. Bp., Blanket Kft., 1993.
- Toellner, R.: Haller und Leibniz – Zwei Universalgelehrte der Aufklärung. Akten des II. Internationalen Leibniz-kongress. Hannover, ?, 1973. Bd. I. 244–260.
- Tutzke, D. – Harig, G. (Hrsg.): Geschichte der Medizin. Berlin, VEB Verlag Volk und Gesundheit, 1980.
- Vekerdi L.: Leibniz élete és kora. Magyar Tudomány 73 (1966) 6. 367.
- Vida, T.: Nils Stensens Ungarnreise im Jahre 1669. Centaurus 27 (1984) 2. 167–172.
- Weimann, K.–H.: Paracelsus bei Leibniz. In: Die ganze Welt ein Apotheke. Festschrift für Otto Zekert. Hrsg. S. Domandl, Salzburg, 1969. 221–234.
- Weszprémi I.: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza, I–IV. Bp., Medicina, 1960–1970.
- Wittig, Frank: Maschinenmenschen. Zur Geschichte eines literarischen Motivs im Kontext von Philosophie, Naturwissenschaft und Technik. Würzburg, Königshausen und Neumann, 1997.
- Wolff, Ch.: Vernünfftige Gedanken von gesellschaftlichen Leben der Menschen und insonderheit dem gemeinen Wesen zur Berförderung der Glückseligkeit des menschlichen Geschlechtes, den Liebhabern der Wahrheit mitgeteilt. (Bibliothek des deutschen Staatsdenkens. 13.) München, C. H. Beck, 2004.

Carolus Linnaeus (1707–1778), medicus et botanicus művei¹¹⁷²

Linnét a természettudományok története mint a legkiemelkedőbb botanikust tartja számon. Az is tudott dolog, hogy ő a botanikának, a medicina évszázadokon át fontos segédtudományának művelésével egyúttal a medicina és a farmakológia haladását is szolgálta. Talán kevésbé ismeretes közvetlen kapcsolata az orvostudománnyal, ez pedig nem érdektelen, mert a nagy botanikus orvosként sem volt jelentéktelen. Az a néhány kutató, aki ezt a kérdést eddig érintette, Linnét Boerhaave tanai és klinikai szemlélete egyik reprezentánsának tartja.¹¹⁷³

Elsősorban tankönyve révén Boerhaave volt Linné első tanára a medicina területén. Hogy Carl Linné atyja az orvosi stúdiumok felé irányította, annak kettős oka volt. Egyrészt vajmi kevés érdeklődést tanúsított a számára eredetileg életpályaként kijelölt teológiai iránt, másrészt a botanika, amelyhez viszont már kora ifjúságában vonzódott, akkoriban még nem volt önálló diszciplína, többnyire a medicina keretén belül művelték, és az orvosi fakultáson adták elő.

Már egyetemi stúdiumait megelőzően, kollégiumi tanulmányai idején megismerkedett Boerhaave *'Institutiones medicae'* című munkájával. Ez 1708-ban jelent meg először, s amikor Linné tanulmányozta, már a negyedik kiadás volt forgalomban.

Az orvosi stúdium az idő tájt Svédországban meglehetősen kezdetleges volt. A lundi egyetemen, ahol Linné tanulmányait kezdte, az orvosi kart mindössze egy professzor képviselte. Valamivel kedvezőbbek voltak a viszonyok Uppsalában, ahová 1728-ban iratkozott át. A következő esztendőkből a medicina mellett már elmélyülten foglalkozott botanikával és néprajzzal, különösen a lappok néprajzával. Orvosi érdeklődését ugyanakkor a bányászok tüdőbetegsége keltette fel, de a szociális higiéné egyéb vonatkozásait is tanulmányozta. 1734-ben írta *'Diaeta naturalis'* című monográfiáját.

Orvosi tanulmányainak befejezése céljából Hollandiába utazott. Ekkor lett neve ismertté. Erről tanúskodik a tudományos élet egyik jelentős folyóiratában 1735-ben megjelent

---

¹¹⁷² Forrás: Schultheisz Emil: Carolus Linnaeus, medicus et botanicus. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótornyai Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 153–156. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Carolus Linnaeus, Medicus et Botanicus. = Orvosi Hetilap 104 (1963) No. 36. pp. 1714–1716. – Kötetben: Schultheisz Emil: Carolus Linnaeus, Medicus et Botanicus. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 266–269. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

¹¹⁷³ Vö. Hjelt: Carl von Linné als Arzt und seine Bedeutung für die medizinische Wissenschaft (Leipzig, 1882), valamint Lindeboom, G. A.: Linnaeus and Boerhaave. = Janus 46 (1957) pp. 67–74.

beszámolója:¹¹⁷⁴ „az előző években már több ízben dicsérettel emlegetett híres svéd orvos és botanikus, Carolus Linnaeus úr e napokban Hollandiába menet itt átutazott, hogy ott néhány évig tartózkodjék, s az ottani híres emberekkel, elsősorban Boerhaave úrral való érintkezés révén az orvostudományban, fizikában és a botanikában való egyébként is nagy tudását tovább gyarapítsa.” Ez a kis önreklám – a beszámolót ui. maga Linné írta! – az idők folyamán igen megalapozottnak bizonyult. Tény, hogy a 'Hamburgische Berichte' előző évfolyamaiban 1732-től kezdődően Linnének több, valóban nagy érdeklődést ébresztett dolgozata jelent meg.

Orvosdoktorrá Harderwijk egyetemén promoveált; ugyanott, ahol nagy mestere, Boerhaave is doktorált. '*Hypothesis nova de februm intermittentium causa*'¹¹⁷⁵ című doktori disszertációjának nyilvános vitája 1735. június 23-án volt. Ezután következő, ún. „holland” éveiben, jóllehet a botanikát egy percre sem hanyagolta el, főként orvosi ismereteit bővítette. Miközben orvosi gyakorlatot folytatott, Boerhaave előadásait hallgatta, s részt vett a Szent Cecilia kórházban tartott demonstrációkon. Tagja lett annak az orvostársaságnak, amely J. F. Gronovius doctor házában tartotta tudományos összejöveteleit. E társaság tagja volt Boerhaave másik nagy hírűvé lett tanítványa, Gerard van Swieten, valamint Lieberkühn, a skót Lawson s két német orvos: Bartsch és Kramer. Ebben a társaságban mutatta be Linné a később világhírűvé vált '*Systema Naturæ*' kéziratát.

Linné minden invitálás ellenére – maga Boerhaave hívta –, és kilátásba helyezett professzúrárt is elutasítva, 1783-ban elhagyta Hollandiát. Egy kis kerülővel, Franciaországon keresztül hazájába tért vissza.

Stockholmban rövidesen kitűnő praxisra tesz szert. Hazatérése után nem sokkal a tengerészeti kórház főorvosa. Neki köszönhető, hogy – itt bevezetve a rendszeres kórboncolást – a patológiai anatómia egész Svédországban meghonosodik, nem csekély mértékben emelve ezzel a svéd medicina színvonalát.

Természetesen orvosi munkásságára is rányomta bélyegét botanikai érdeklődése. Tulajdonképpen növényteni rendszerező munkássága mellett behatóan vizsgálta a növények gyógyhatásait. Igyekezett külön-külön meghatározni az egyes szimpliciák hatásmechanizmusát. Több száz különféle gyógynövény „tesztelésével” lefektette a materia medica tudományos alapjait. Linné e vizsgálatai közben kidolgozott metódusa tette lehetővé, hogy alig ötven évvel később az angol Withering egy öreg kuruzslóasszony kardiálisan meglepően jó terápiás effektusú teakeverékéből az aktív anyagot, a ma már nélkülözhetetlen digitalist izolálja.

---

¹¹⁷⁴ Hamburgische Berichte von neuen Gelehrten Sachen, 1735. június 10.

¹¹⁷⁵ „A váltólázak okainak új hipotézise”

1740-ben Linné katedrát kapott. Az uppsalai egyetemen lett az elméleti és gyakorlati orvostan tanára. 1742-ben már a növénytant, materia medicát, dietetikát és szemiotikát is előadja. Átvesszi a botanikus kert igazgatását. Hallgatóit botanikai kirándulásokra viszi. Egyre jobban elmélyül növényteni kutatásaiban.

Szorosan vett orvosi működése a medicina három ágára vonatkozott: a farmakológiára, a betegségek szisztematológiájára és a higiénére. Számos, évszázadok óta alkalmazott, de valójában hatástalan szert száműzött a használatból. Csak a kísérletesen-empirikusan igazolt hatású drogok létjogosultságát ismerte el. A svéd pharmacopea összeállításánál az utóbbi elv vezette.

Metodikus-rendszerező gondolkodása, amely a növénytan máig érvényes rendszerének megalkotásához vezette, arra készítette, hogy valami hasonló rendszert keressen a betegségek klasszifikációjára. Egy ilyen rendszer szükségességét már Thomas Sydenham, a kitűnő angol klinikus is hangoztatta. Linné 1737-ben levélbeli kapcsolatot teremtett Boissier de la Croix de Sauvages doctorral, a montpellier-i orvosi fakultás tagjával, aki *'Nouvelles Classes de Maladies'*¹¹⁷⁶ című munkájában kísérletet tett egy nozológiai rendszer kidolgozására.

Jellemző Linné gondolkodására de Sauvages-hoz intézett levelének egyik mondata: „Tu inter medicos solus es systematicus” – az orvosok között egyedül Te vagy rendszerező. De Sauvages említett könyvét Linné később egyetemi előadásaiban is felhasználta. Közben azonban már dolgozott a saját rendszerén, amelyet 1763-ban *'Genera morborum'*¹¹⁷⁷ címen publikált. Ebben a betegségek 11 osztályát és 325 genusát írja le. Ha ez a munka a betegségek „meghatározására” – ahogy Linné eredetileg tervezte – nem is volt alkalmas, kétségtelenül áttekinthetőbbé tette a betegségek csoportosítását. Mint a XVIII. század később összeállított más nozológiai rendszereinek, Linné betegségbeosztásának fő hibája az volt, hogy a nem kielégítő etiológiai és patológiai ismeretek folytán a beosztás kizárólag szemiotikai-szimptomatológiai szempontok szerint történt.

A medicina elméleti problémájával való foglalkozás nem távolította el Linnét az orvosi gyakorlat kérdéseitől sem. *'Clavis medicinae'*¹¹⁷⁸ című, Albinusnak, Hallernek és Van Swietennek ajánlott könyvecskéje (1767) rövid, mégis kimerítő bevezetés a gyakorlati orvostanba. Ugyancsak a praxis egyes sajátos kérdéseivel foglalkozik a tél betegségeiről *'De morbis ex hyeme'*¹¹⁷⁹ címmel írott tanulmánya (1752). Egy másik orvosi értekezésében – *'De*

---

¹¹⁷⁶ „A betegségek új osztályozása” (Avignon, 1731) – bővített kiadása később latin nyelven jelent meg.

¹¹⁷⁷ „A betegségek eredete” (Uppsala, 1763; Hamburg, 1773; Montpellier, 1787)

¹¹⁷⁸ „Az orvostan kulcsa”

¹¹⁷⁹ „A tél betegségei”

*potu chocolatae*¹¹⁸⁰ – leromlott, főleg tuberkulotikus betegek roborálására, erősítésére bőséges csokoládé fogyasztást ajánl (1765).

Természetes, hogy Linné munkássága hazánk orvosaira és botanikusaira igen nagy hatással volt. A '*Systema naturæ*' egyik korai újabb kiadása az erdélyi szász Agnethler Mihály orvosdoktor gondozásában jelent meg 1747-ben. Ez a könyv, valamint a '*Systema vegetabilium*' a XVIII. század végén már kötelező tankönyv volt a pesti egyetem orvosi karán. Ezek alapján tartotta előadásait Winterl Jakab.

Linné tanítványának vallotta magát „tek. tudós Kitaibel Pál Úr orvosdoktor”, a pesti universitas botanikaprofesszora. A kitűnő svéd tudós nyomdokain haladt Diószegi Sámuel, az első magyar nyelvű tudományos növénytan szerzője is. Fazekas Mihállyal közösen írott botanikájuk, a '*Magyar füvészkönyv*' 1807. március 21-én jelent meg Debrecenben. Ezt rövidesen követte Diószegi '*Orvosi füveskönyv*'-e.

Hazánkban különösen Weszprémi István köre fogadta lelkesen Linné írásait. Talán nem véletlen, hogy az első magyar állatrendszertan – amely egyszersmind az első nagyobb általános természetrajz magyar nyelven – szerzője Weszprémi veje, Földi János orvosdoktor. '*Természethistoria...*' című könyve 1801-ben került ki a nyomdából. Ezt a Linné szellemében írott természetrajzi munkák egész sora követte.

---

¹¹⁸⁰ „A csokoládéital”

Leopold Auenbrugger (1722–1809) *Inventum Novum*¹¹⁸¹

„Egy grazi kocsmáros fia, aki már gyermekkorában a szülői ház pincéjében megtanulta, hogy a telt hordókat hogyan kell kopogtatás segítségével elkülöníteni az üresektől...”. Ez az Auenbruggerről írott cikkek szokványos kezdete. Az ilyen jellegű ismertetés, bármily érdekes legyen, nem elégítheti ki a tudománytörténet lényegébe bepillantani kívánó orvost.

Az elmúlt évtizedekben számos rövid tanulmány emlékeztetett a modern belorvosi diagnosztika alapvető művére, az *'Inventum Novum ex percussione thoracis humani ut signo abstrusos interni pectoris morbos detegendi'*-re (1761).¹¹⁸² E megemlékezések inkább a könyvvel, mint szerzőjével foglalkoztak. A könyv azonban nem választható el írójának személyétől. Az alábbiakban röviden áttekintjük Auenbrugger munkásságát, megvizsgáljuk jelentőségét és helyét az orvostudomány történetében. Annál is inkább indokolt ez, mert a tudománytörténet szemlélete szükségessé teszi, hogy a felfedezőt és felfedezését ne izolált jelenségnek tekintsük, hanem összefüggéseiben, miliőjébe helyezve vizsgáljuk a személyt és munkáját egyaránt.

Jelen esetben a XVIII. század második felének bécsi orvosi élete, s különösképpen a Van Swieten irányította orvosi iskola lesz az, amihez kapcsolódva Auenbrugger élete és működése megvilágítandó. Ez a környezet, ez az orvosi élet, a Van Swieten és munkatársai, tanítványai által képviselt szemlélet döntően befolyásolta Auenbrugger gondolkodását. E klinika szemlélet nélkül, teljesen izoláltan alig képzelhető el egy ilyen par excellence klinikai-diagnosztikai eljárás, mint a percussio kidolgozása. Ez még akkor is így van, ha a maga kora és saját környezete még nem is akceptálta felfedezését. Nem véletlen, hogy a percussio a XVIII. és nem a XVI. vagy XVII. században született, mint ahogy az sem véletlen, hogy széles körű elterjedése viszont a XIX. századra esik.

Az Auenbruggerről szóló tanulmányok, de az orvostörténeti kézikönyvek zöme is értetlenséggel vádolja a kort és a kortársakat. Ha ebben a vádban az *'Inventum Novum'*, s vele a percussio negatív recepcióját illetően van is sok igazság, legalább ily mértékben jogosult a

¹¹⁸¹ Forrás: Schultheisz Emil: Auenbrugger *Inventum Novum*. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 164–169. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Auenbrugger. = Orvosi Hetilap 103 (1962) No. 52. pp. 2476–2479. – Kötetben: Schultheisz Emil: Auenbrugger. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 278–283. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

¹¹⁸² „Új eljárás az emberi mellkas kopogtatása révén a mellkasi belső betegségek kóros jeleinek vizsgálatára” (megjelent Bécsben, Trattnernél, 1761-ben)

kérdés megfordítása: mit kapott Auenbrugger a kor medicinájától, főként azonban, miként hatott rá Van Swieten?

Az első igazán modern értelemben vett európai hírű klinikus, aki orvosi munkájában és írásaiban egyaránt egyesítette az elméletet a gyakorlati ismeretekkel, és klinikai oktatásban részesítette hallgatóit, a holland Boerhaave volt. Az ő klinikai szemléletét vitte magával Bécsbe, és fejlesztette tovább Gerard van Swieten. Van Swieten volt az, aki a felvilágosodás szellemét árasztotta Bécsben, akinek minden igyekezete arra irányult, hogy felszabadítsa a tudományos gondolkodást a dogmatizmus kötelékeiből. Az ő érdeme, hogy az addig mélyponton volt bécsi egyetem elavult oktatási rendszerét reorganizálták. Évtizedes munkával elérhette, hogy egy elhanyagolt fakultás olyan klinikai iskolává fejlődött, mely az egyetem falain messze túlnőve, az első bécsi iskola néven történeti fogalommá vált.

Az az elméletileg jól fundált gyakorlati-klinikai oktatás, melynek Auenbrugger is élvezője volt, ösztönzője lett annak a kutató, kereső orvosi gondolkodásnak, mely egy originális ötlettel párosulva, a percussio felfedezéséhez vezetett. Egy ötlet, ha ragyogó és szellemes is, egymagában még nem jelent használható eljárást. Többször sok próbálkozás, kísérletezés vezet egy gondolatnak a gyakorlatba való átültetéséhez. Auenbrugger feljegyzéseit olvasva valóban azt találjuk, hogy éveken keresztül folytatta vizsgálatait. Vizsgálta, kopogtatta a betegeket a betegség különböző stádiumaiban, majd összehasonlította a hangjelenségeket a cadavernél kopogtatással talált eltéréssel, hogy végül sectióval ellenőrizze a hallottakat. Bizonyságot eljárása helyességéről csak ennek kísérletes igazolása adhatott. Feltöltötte tehát a mellüreget vízzel, hogy azután a különböző mennyiségek mellett meghatározza a kiváltható hangok kvalitását. Diagnosztikus eljárásának precíz kidolgozásához végeredményben a sectio és a cadaveren végzett kísérlet segítette.

Ennek jelentőségét kellőképpen értékelve fordíthatjuk most figyelmünket arra az Auenbrugger munkásságát befolyásoló momentumra, amely a korszellemből fakadt, s a bécsi miliőben megtalálható volt: a kórbonctani munkára a XVIII. században általában, és szerepére a bécsi orvosi iskola működésében különösen.

Nem érdektelen az a körülmény – fontosságára E. Lesky mutatott rá¹¹⁸³ –, hogy 1761 Morgagni nagy művének¹¹⁸⁴ megjelenési éve is. Morgagni munkája ugyancsak a kor szellemi szükségletéből fakadt. Ha a két könyv megjelenésének pontosan azonos éve véletlen is, az a tény, hogy mindkettő a XVIII. század közepén jelent meg, már távolról sem koincidencia. Ebben a században kezdődik a kórbonctan kulcsszerepe a medicinában. A kórfolyamatok

¹¹⁸³ Deutsche Medizinische Wochenschrift 84 (1959) No. 22.

¹¹⁸⁴ De Sedibus et Causis morborum per anatomen indagatis (Velence, 1761)

addig diffúz, túlnyomóan spekulatív felfogásával szemben előtérbe kerül a lokalizációs tan. A sectio döntően fontos vizsgálómódszerként vonul be a klinikai orvostudományba. Kiszorítja az addig uralkodó betegségelméleteket, kihúzza a talajt a bizonytalan betegségmagyarázatok alól, és felteszi a konkrét kérdést: ubi est morbus? Hol van a betegség?

Az induktív metódus, a pontos megfigyelés pedig a klinikust vezeti ugyanehhez a kérdésfeltevéshez: hol van a betegség székhelye? Klinikum és kórbonctan ettől kezdve azonos célt tűzve maga elé, azonos irányban halad.

A két könyv behatóbb vizsgálata még közelebbi szellemi rokonságot mutat. Mai szemmel nézve egészen szokatlan és meglepő, hogy Morgagni könyvének mily nagy részét szenteli klinikai-diagnosztikai megfigyeléseknek, az egyes betegségek lefolyása, tünettana ismertetésének. Másrészt viszont feltűnő, hogy Auenbrugger *'Inventum Novum'*-a milyen gazdag kórbonctani leírásokban. A két diszciplína szorosan összefonódott, hisz akkoriban mindkettőt még legtöbbször ugyanaz a személy művelte. Morgagni hosszú orvosi gyakorlat után fogott patológiai, anatómiai – vagy ahogy akkor nevezték: az anatomia practica – kutatásaihoz.

Auenbrugger mint a bécsi Szentháromság kórház secundarius, majd az ún. Spanyol Kórház primarius, nap mint nap megjelent a boncteremben, hogy saját kezűen végezve a sectiókat keresse tovább a választ a kérdésre, amire a kórteremben sokszor nem kapott feleletet: ubi est morbus? Az élőben diagnosztizált elváltozás sectiós anyagon való igazolása jelentette számára a későbbiekben eljárása törvényszerűen diagnosztikus értékét.

Könyvének scholiumában így fogalmazza ezt röviden meg: „Ezt (ti. a mellkasi exsudatumot) élőben kopogtatás mutatja ki, hullán pedig az anatómiai észlelés igazolja...”.¹¹⁸⁵

Láttuk az előbbieken, hogy a XIX. század fellendülő kórbonctani szemlélete miként hatott Auenbrugger vizsgálataira. Eljutottunk ezzel a másik kérdéshez: milyen volt a kórbonctan helyzete az akkori Bécsben? Klemperer, a XX. század kiváló patológusa, aki a diszciplína történelmének is legjobb ismerője, azt írja, hogy a klinikum és kórbonctan korrelációja nem Morgagnival kezdődik, hanem Boerhaave-ig követhető vissza.¹¹⁸⁶ Boerhaave volt az, aki a klinikáján elhunyt betegek autopsziáját kötelezővé tette, és a post mortem vizsgálatok ismertetésével egészítette ki klinikai demonstrációit. Leydenből Bécsbe került mindkét tanítványa, az egész orvosi oktatást, tudományos munkát irányító, nagy befolyású Van Swieten és az ugyancsak mértékadó, nagy tekintélyű De Haën ezt a rendszert vezette be Bécs kórházaiban és az egyetemi klinikán. Auenbrugger idejében a bécsi klinikusok –

¹¹⁸⁵ *Inventum Novum*, § 45

¹¹⁸⁶ Klemperer, P.: *Morbid anatomy before and after Morgagni*. = *Bulletin of the New York Academy of Medicine* 37 (1961) No. 11. pp. 741–760.

nemcsak az egyetemi klinika, de a kórházak orvosai is – magától értetődő feladatuknak tartották a diagnosztikus és gyógyító munka mellett a kórboncolás saját kezű végzését is. Csak a Rokitansky-iskola, a második bécsi iskola idején különül el a prosector a klinikustól. Párizsban viszont még a XIX. században sem teljes az elkülönülés. A nagy francia klinikusok: Corvisart, Laënnec maguk boncolnak.

Hogy Bécs kórházaiban milyen szorgalommal, sőt szinte szenvedéllyel boncolnak, arra jó példa Auenbrugger kollégája a Spanyol Kórházban, Johann Georg Hasenöhr, aki a legsúlyosabb fertőző betegségekben elhaltak boncolását is minden esetben elvégezte.¹¹⁸⁷ Nem messze Auenbrugger munkahelyétől, a Währingerstrasse-n levő Parzmayr-féle kórházban egy másik Van Swieten-tanítvány, Anton Störck, a majdani protomedicus boncol. Szintén kora egyik legjobb klinikusa.

Világosan áll így előttünk a milió, amelyben Auenbrugger vizsgálatait végezte, s mely munkájának keletkezésére döntő befolyással volt. Az első bécsi orvosi iskola jelentőségével a kortársak is tisztában voltak. Egy ismeretlen szerzőtől származó korabeli iratból kicsendül a leplezetlen csodálkozás, hogy ily kedvező körülmények között a bécsi iskola miért nem adott egy Morgagnit?¹¹⁸⁸

Nos, ha Morgagnit nem is adott, de vele egyenértékű tudós, Auenbrugger származott ebből az iskolából, aki a diagnosztika terén legalább olyan nagyot alkotott, mint a paduai orvos a kórboncolásban. Auenbrugger maga teljesen tisztában volt azzal, hogy mit köszönhet Van Swietennek. 1776-ban megjelent második könyvének ajánlásában jut ez kifejezésre. Ebben a nem különösen jelentős tanulmányban idegorvosi témát dolgoz fel.¹¹⁸⁹ A címlapot díszítő Van Swieten arckép alatt e szavak olvashatók: „Piis manibus Gerardi L. B. van Swieten etc. etc. praeceptoris quondam sui in gratitudinis monumentum author”.¹¹⁹⁰ Ismerve Auenbrugger egyenes jellemét, fel sem tételezhető, hogy ez a hálás dedikáció ne lett légyen őszinte. Hízelgés nem lehet, azt bizonyossá teszi az írás ideje is; Van Swieten ekkor már négy éve halott. Auenbrugger valóban értékelni tudta azt a tanítást és ösztönzést, amit mesterétől kapott, s amit méltatói, biográfusai nemigen vettek tudomásul.

Különös tragédiája a sorsnak, hogy Van Swieten és az a bécsi orvosi iskola, amelynek tanítása és szemlélete Auenbrugger felfedezésének kidolgozásához segítette, e felfedezés

¹¹⁸⁷ Vö.: Hasenöhr, J. G.: *Historia medica morbi epidemici sive febris petechialis* (Vindob., 1760)

¹¹⁸⁸ „...Wie uns die Wiener Schule bey so günstigen Umständen noch keinen Morgagni geliefert habe...” In: Freymüthige Briefe an Herrn Grafen V. über den gegenwärtigen Zustand der Gelehrsamkeit der Universität und der Schule zu Wien (Frankfurt – Leipzig, 1774). Az idézett rész a 71. oldalon található. Ez az unikumként nyilvántartott nyomtatvány a bécsi egyetem Orvostörténeti Intézetének könyvtárában található, E. Berghoff hívta fel rá a figyelmet.

¹¹⁸⁹ *Experimentum nascens de remedio specifico sub signo specifico in mania virorum* (Viennae, 1776)

¹¹⁹⁰ „G. L. van Swieten bárónak stb. stb. egykori tanítójának hálás emlékezetül a szerző”

nagyságát kellőképpen értékelni nem tudta. Jellemző, hogy a megjelenés idején csak egy külföldi lapban történik utalás könyvére: nemigen ismeretes az orvostörténelemben az az érdekes tény, hogy az első irodalmi beszámoló Auenbrugger később oly híressé vált munkájáról egy angol lapban látott napvilágot.

A kitűnő angol költő és író, Oliver Goldsmith, aki befejezett orvosi stúdiumok után szentelte egész munkásságát az irodalomnak, a 'Public Ledger' című londoni folyóirat 1761. augusztus 27-i számában hosszú és igen érdekes recenzióban hívja fel a figyelmet a könyvre. Kiütközik a költőből az orvos, amikor ismertetésében hangsúlyozza, hogy az új felfedezés nagy segítségére lehet a gyakorló orvosnak.¹¹⁹¹

A kortársak – főleg a bécsiek – meg nem értése mögött sok személyi ellentét húzódott meg. A lekicsinylésből és irigységből fakadó ellenvetésekre egyébként Auenbrugger már könyve írásakor felkészült. Ismeri a sorsát azoknak a felfedezőknak – írja előszavában –, akiknek új gondolatai csak gonosz megjegyzéseket váltanak ki. Mint a továbbiakban hangsúlyozza, nem a „pruritus scribendi”, a megfigyelés és vizsgálat készítette a könyv publikálására.

A mellkas kopogtatásának tárgyi előzménye is volt: a medicinában századok óta ismert és a bécsi iskola orvosai, különösen De Haën és Störck által gyakran és szívesen alkalmazott „abdominalis percussio”.

Az elmondottak semmivel sem kisebbíthetik Auenbrugger felfedezésének jelentőségét. Ő – és egyedül ő – volt az, aki a mellkasi szervek kopogtatásának jelentőségét felismerte, és a mellkasi szervek diagnosztikájának ezt az ágát kidolgozta.

Az '*Inventum Novum*' hűvös fogadtatása a legkevésbé sem befolyásolta szerzője egzisztenciáját. Nagyrabecsült és igen keresett gyakorlóorvos volt. Jó anyagi helyzete lehetővé tette, hogy zenei, művészi hajlamainak eleget téve, házáat Bécs kulturális életének egyik központjává tegye. Művészi érdeklődésének maradandó emléke a Bécsben élt híres olasz zeneszerző – Mozart nagy ellenfele – Antonio Salieri '*Der Rauchfangkehrer*' című operájához írt librettója (Bécs, 1781).

Auenbrugger nem volt harcos egyéniség. Élete végéig részt vett Bécs tudományos életében – mint az orvosi fakultás tagja, több ízben meghívott vizsgáztatója –, de csendesén tudomásul vette, hogy könyve nem aratott sikert. Az '*Inventum Novum*' mintegy fél évszázad múltán jutott csak méltó publicitáshoz.

De Haën utóda, Maximilian Stoll, aki 1776-tól 1787-ig igazgatta a bécsi belklinikát előadásaiban már említette a percussiót, írásaiban pedig hivatkozott az '*Inventum Novum*'-ra.

---

¹¹⁹¹ Vö. Crane, R. S.: New Essays by Oliver Goldsmith (Chicago, 1927)

Stoll írásai tették Corvisart-t, a francia klinikust figyelmessé a kopogtatás módszerére. Meghozatta és tanulmányozta Auenbrugger könyvét. Betegein ellenőrizte az eljárás diagnosztikus értékét, és felismerte ennek óriási gyakorlati fontosságát. Franciára fordította a könyvet, mely most már gyorsan terjedt az orvosok körében. Az 1808-ban megjelent francia kiadás Corvisart kommentárjaival az eredeti 95 oldalról 440 oldalnyi terjedelmes könyvvé bővült.

Nyilvánvaló azonban, hogy nem egyedül a fordítás ténye vezette sikerre az *'Inventum Novum'*-ot. Kevésbé ismeretes, hogy már kilenc évvel megjelenése után, 1770-ben Cozière de la Chassaignac, a montpellier-i fakultás tagja francia nyelven kiadta Auenbrugger könyvét. Ez a fordítás nem találta meg az utat az orvosokhoz. Corvisart tekintélyére volt szükség ahhoz, hogy a világ orvosai kedvezően fogadják a könyvet, s a benne ismertetett ragyogó diagnosztikus eljárást.

A XIX. század orvosainak a percussio – az auscultatio mellett – már nélkülözhetetlen vizsgálómódszere. A század első felében világszerte jelennek meg a kopogtatást ismertető és magyarázó művek.

Gaal Gusztáv, a '48-as honvéd törzsorvos, aki Világos után Veli bey néven a török hadsereg orvosaként szolgált, sokat foglalkozott Auenbrugger eljárásával. Bécsi asszisztens korában jelent meg könyve: *'Das nöthigste über Auscultation und Percussion und ihre Anwendung in der Medizin'*¹¹⁹² (Wien, 1842) címmel. Ebben a percussiónak különösen a szívbetegségek diagnosztikájában való felhasználását tárgyalja.

1837-ben Katona Mihály ír német nyelvű tanulmányt a mellkasi diagnosztikáról, melynek legnagyobb részében a kopogtatást ismerteti. Halász Géza orvostudori értekezésének szintén a kopogtatás a témája (1841).

1842-ben jelenik meg a pesti egyetem belgyógyász professzorának, Sauer Ignácznak a könyve *'De percussione...'*, valamint Schöpf-Merei Ágoston műve *'A mellbetegségek biztosabb megismerése...'* címmel. Ettől kezdve a kopogtatásról írott könyvek, dolgozatok, tanulmányok és disszertációk száma hirtelen megnő, irodalma pedig jóformán áttekinthetlenné válik.

---

¹¹⁹² „A hallgatózásról, kopogtatásról és az orvoslásban való alkalmazásukról szóló legszükségesebb tudnivalók”

Franz Anton Mesmer (1734–1815) és a mesmerizmus¹¹⁹³

Henri Bergson azt írja, hogy a valóság mágikus értelmezése óvta meg a primitív embereket attól a kétségbeeséstől, amely a természet erőinek kifürkészhetetlenségét látva, elkerülhetetlenül rájuk tört. A mágikus gondolkodás az embert történelmének minden korszakában végigkíséri. Megjelenési formája azonban a kornak és az adott társadalmi szituációnak megfelelően változik. A XVIII. század mágikus gondolkodásának klasszikus reprezentánsa a mesmerizmus.

A mesmerizmus előtörténete – Arnaldus de Villanovától és Roger Bacontól Marsilio Ficinón, Pico della Mirandolán és Paracelsuson át Robert Fluddig – az orvos- és filozófia-történet nagy (és nem érdektelen), itt azonban helyszűke miatt nem tárgyalható fejezete.

Mesmer előfutáraival foglalkozni túl messze is vezetne, így a „magnetizmus” forrásait nem érintve vázoljuk Mesmer életét és működését.

Franz Anton Mesmer 1734. május 23-án született a Bodeni-tó melletti Iznangban. Életrajzi adatait illetően utalunk a XIX. század orvosköltőjének, Justinus Kernernek 1856-ban megjelent írására.¹¹⁹⁴ Teológiai tanulmányait félbehagyva, filozófiai stúdiumokat folytatott Ingolstadtban, megszerezte a filozófiai doktorátust. A bécsi egyetem orvosi karára 1759-ben iratkozott be. Tanulmányai végeztével 1766. május 31-én orvosdoktorrá avatták. Jellemző már doktori értekezésének témaválasztása is: a bolygók befolyásáról¹¹⁹⁵ disszertált. Írásművét nem kisebb ember, mint a Monarchia egészségügyének és orvosi oktatásának reformátora, a valóban kitűnő klinikus, Van Swieten hagyta jóvá (ha ugyan elolvasta).

Bécsben letelepedve megnyitotta praxisát. Nem volt e szempontból előnytelen a házassága sem, amelyet egy – nála ugyan tíz évvel idősebb, viszont gazdag – jó társaságbeli özvegygel kötött. Anyagi helyzete lehetővé tette, hogy a zenei életben a muzsikát nagyon kedvelő és aktívan is művelő Mesmer néha még mecénásként is szerepeljen. Így az ő házában volt az akkor 12 esztendőös Mozart 'Bastien és Bastienne' című daljátékának ősbemutatója.

---

¹¹⁹³ Forrás: Schultheisz Emil: Mesmer és a mesmerizmus. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 328–332. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Mesmer és a mesmerizmus. = Orvosi Hetilap 106 (1965) No. 30. pp. 1427–1430. – Kötetben: Schultheisz Emil: Mesmer és a mesmerizmus. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 273–277. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

¹¹⁹⁴ Franz Anton Mesmer aus Schwaben, Entdecker des thierischen Magnetismus (1856)

¹¹⁹⁵ De planetarum influxu in corpus humanum (Vienna, 1766)

A „magnetikus gyógymód” eredetét illetően az egykorú források véleménye eltérő. Angliában a magnetizmus már a század elején ismeretes és az orvosi gyakorlatban használt volt. Bécsben meg éppen a nagyhírű csillagász, pater Hell Miksa próbálgatta a mágnes hatását az élőlényeken.

Akárhonnan vette is Mesmer az ötletet, kezében a mágnes már az első alkalommal ragyogó eredményhez vezetett: egy addig minden kezeléssel dacoló – a kórleírás alapján minden valószínűség szerint hisztériás – 28 éves hajadon gyógyult meg. S miután az esetnek nemcsak orvosi körökben terjedt híre, de az újságok is behatóan tárgyalták, Mesmer akaratlanul is hirtelen közismertté vált. Ez 1774-ben volt.

A következő évben részletesen kidolgozta elméletét is. 1775-ben tanait 27 tételbe sorolva írta le. Később megküldte minden tudományos akadémiának, amelyek azonban – a berlini kivételével – válaszra sem méltatták. Utóbbi sem valami hízelgően nyilatkozott teóriájáról: a válaszlevelet inspiráló Sulzer határozottan elutasítja a magnetizmust.

Első és alapvető munkája a magnetikus erő gyógyhatásait in extenso tárgyalja. Egy olyan fluidum létezését feltételezi, amely az idegekre hatva, közvetíti a természet és az emberi test közötti erőket, s az egész világegyetemet betölti. A magnetizmus lényegéről Mesmer ezt írja: „Egy, az egész világegyetemet átható, a tenger dagályához és apályához hasonlóan hullámzó folyadék összekapcsolja egymással az égitesteket, amelyek ily módon befolyást gyakorolnak az élőlények összes részeire, nevezetesen az idegrendszerre, és képesek fokozni vagy csökkenteni azt anyagnak és a szerves testeknek tulajdonságait... Ez közvetlenül meggyógyítja az összes idegbetegségeket, közvetve pedig minden más betegséget is...”¹¹⁹⁶

A természet harmóniájába illik az egészséges ember. Ezt a harmóniát belső és külső erők egyaránt képesek befolyásolni, illetve felborítani. Ez a diszharmónia az „idegfluidum” funkciózavarában nyilvánul meg, és ez vezet végül is a betegséghez. Ezt a diszharmóniát állítja helyre a magnetikus kezelés, amelyben a későbbi idők folyamán Mesmer a mágnes közvetlen szerepét már tagadja, és egyedül a magnetizőr személyiségéből áradó fluidumnak tulajdonít jelentőséget. A magnetizőr személye az, amely a magnetikus fluidumot összegyűjti és kisugározza.

1776-ban jelennek meg egyébként az első anonim iratok, amelyek magának Mesmernek magnetikus erőt tulajdonítanak.¹¹⁹⁷ Később a Mesmerről és a mesmerizmusról szóló irodalom hatalmas méreteket ölt.¹¹⁹⁸

---

¹¹⁹⁶ Vö. System der Wechselwirkungen, Theorie und Anwendung des thierischen Magnetismus, als die allgemeine Heilkunde zur Erhaltung des Menschen (Berlin, 1814)

¹¹⁹⁷ Schreiben über die Magnetkur (1776)

¹¹⁹⁸ 1817–1824-ig jelent meg az 'Archiv für den thierischen Magnetismus' 12 kötetben.

Az „állati delejesség” tanában számos gondolatmenet különböztethető meg, amelyeket Mesmer egy szisztémává fogott össze. Először is itt van a fluidumra vonatkozó metafizikus fizikai elmélete: a fluidum, amelynek biológiai-fizikai hatást tulajdonít. Ez tulajdonképpen a korabeli filozófiához kapcsolódik oly értelemben, hogy ez a fluidum felel meg a vitális princípiumnak.

A másik mesmeri gondolat: a fluidum funkciójának diszharmóniája, amely krízisekben manifesztálódik. Ennek a teóriának három formája van: a hippokratesi humorálpatólógia, Albrecht von Haller irritabilitás-teóriája és John Brown excitabilitás-tana.

Attól kezdve, hogy Mesmer először fejtette ki eklektikus, de ebben a megfogalmazásban újnak tűnő elméletét, az új tan magával ragadta alkotóját. Teóriájába vetett valódi hite bizonyos mértékig sikereinek is magyarázata.

Amikor rájött, hogy a mágnes maga a gyógyításhoz felesleges, kézenfekvő lett volna, hogy a delejesség egész tanát elvesse, vagy legalább átalakítsa. Mesmer azonban elméletén, legalábbis annak lényegén nem változtatott. Felfogása tulajdonképpen azért nem változott, mert teóriáját alapjában véve nem empirikusan nyerte, hanem deduktív spekulációval alakította ki.

Megjegyzendőnek tartom, hogy Mesmer a klasszikus terápia lehetőségeit nem vetette el, s alkalmasszerűen a szokásos farmakoterápiával is élt az egykorú beszámolók szerint. Ezt azonban a mesmerizmus későbbi ismertetői szívesen elfelejtik.

Bécsi orvosi gyakorlata rendkívül kiterjedt volt. Amikor azonban – őszinte meggyőződéssel és magnetikus kúrájában való teljes hittel – egy vak, akkortájt híres zongoraművész, a császárnő kedvenc keresztgyermeke, Maria Theresia Paradis látását akarta visszaadni, s a kezelés eredménytelen maradt, a bécsi orvosok minden felgyülemlett haragja ellene fordult. Összeütközése az orvosi karral oly mértékű volt, hogy 1779-ben Bécs elhagyására kényszerült.

Útja Párizsba vezetett, mert meggyőződése szerint csak a franciák tudnak értékelni egy ilyen „felfedezést”, amelyet ő a mikroszkóppal egyenértékű vívmánynak tartott.

Laikus körökben jelentős sikerei voltak, aminek visszhangja Németországig hallatszott. Miközben Párizs szellemi elitje még a XIX. században is lenyűgözve hallgatta Faria abbénak a mesmerizmuson alapuló „magnetikus terápiáját”, Németországban Lavater, Carus, Schopenhauer és nem utolsósorban Schiller érdeklődött a mesmerizmus iránt.

A hivatásos orvosi körök és a tudományos világ azonban itt is hűvösen, sőt hidegen fogadta, mégis elég gyorsan nagy praxisra tett szert. Páciensei között sok nagy befolyású ember volt, akik útját egyengették. Buzgólkodásuk eredményeképpen Párizsban összeült egy

bizottság tanainak megvizsgálására. Mesmer tudniillik hivatalos elismerésre vágyott! A bizottság tagjai: a kémikus Lavoisier, a polihisztor Franklin, valamint Guillotin dr. és még néhány közismert orvos. A bizottság kísérleteket végzett, betegeket hallgatott meg, s végül lesújtó véleményt alkotott. Ennek alapján Mesmert és követőit üldözni kezdték. Az orvosokat, akik delejezéssel kezeltek, az orvosi gyakorlattól való eltiltással fenyegették. Mesmer erre úgy reagált, mint néhány évtizeddel később Hahnemann és homeopata követői: előkelő, általuk meggyógyított betegek köszönőleveleit publikálta, és ismét ragyogó terápiás eredményeire hivatkozott.

A vitának a forradalom kitörése vetett véget. A párizsiaknak fontosabb dolguk akadt, mint Mesmerrel vitázni, a nagy magnetizőr pedig szülőföldjére, a Bodeni-tó mellé vonult vissza. 1814-ben Merseburgba költözött át. Nagy vagyonát ugyan a forradalom idején elvesztette, de a francia kormánytól évi 3000 frank járadékot kapott, ami nyugodt megélhetését biztosította. 1815. március 5-én hunyt el.

*

A mesmerizmus, „az állati gyógydelejesség tana” hazánkba némi késéssel érkezett, és a XIX. század elején, lényegében a németországi virágzásával egyidőben terjedt el. „Pesten a mágneselés annyira lábrakapott, mint szintén valaha Párizsban és most Berlinben...”.¹¹⁹⁹ Fénykorát azonban a század derekán érte el nálunk a magnetizmus.¹²⁰⁰ Legfőbb híve a „mágnesező gróf”, Szapáry Ferenc volt. Egy orvossal közös praxisban éveken át kúrálta itthon és Európa-szerte az idegbetegeket. Eredményei kitűnőek voltak! Ezt igen sok levél tanúsítja. A nem gyógyultak vagy netán elhunytak viszont nem leveleztek. Szapáry a magnetizmus elméletét és gyakorlatát előadásokban és írásaiban hirdette,¹²⁰¹ de nem állott egyedül. Orvosok között is számos követője vagy talán inkább hívője van a magnetizmusnak hazánkban a század második felében is. A hangsúly időközben egyre jobban a magnetikus álomban való gyógyításra tevődött át, tulajdonképpen antik reminiscenciák alapján.

Selmezbánya nyugalmazott főorvosa, Veszely József dr. 1851-ben írja meg könyvét *'Der magnetische Schlaf'* címmel, amelyben hosszú filozófiai és pszichológiai-pszichiátriai fejtegetések után bőséges kazuistikát közöl. Jellemző a könyv sikerére, hogy 1862-ben Pesten második kiadásban is megjelent.

¹¹⁹⁹ Kovács Mihály: Az állati mágnesesség mérőserpenyője (Pest, 1818)

¹²⁰⁰ Vö. Gortvay György: Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Bp., 1953. Akadémiai. p. 99.

¹²⁰¹ Die magnetische Lehre der neuen Schule in Fragen und Antworten nach den Vorlesungen des Grafen Franz Szapáry – Von einem seiner Hörer (Regensburg, 1845)

A pszichoanalitikusok a modern pszichoterápia eredetét Franz Anton Mesmerig szeretik visszavezetni,¹²⁰² pedig őt kortársainak jó része kuruzslónak tartott. Mesmer úgy vélte, hogy az emberekben olyan specifikus magnetikus erőt fedezett fel, amely kézzel átvitelre alkalmas. Erre a szisztémára épült hallatlanul eredményes praxisa. A Mesmer és követői által elért közvetlen terápiás effektuson kívül van a mesmerizmus tanának egy másik aspektusa is: minden kétséget kizáróan befolyásolta mind kora, mind a későbbi évtizedek orvosainak pszichiátriai gondolkodását.

Ezen a nyomon elindulva jutott el pl. Carl Gustav Carus a tudatalatti folyamatok felismeréséhez.¹²⁰³ Természetes, hogy mind Carus, mind pedig a magnetizmust bizonyos mértékig szintén akceptáló orvos, Sir John Forbes az eljárást már csak bizonyos pszichiátriai kórképek formájában használták. Az angolok voltak egyébként azok – Forbes mellett John Elliston –, akik a magnetizmust anesztézia céljaira használták fel.¹²⁰⁴

A delejesség tana a cári Oroszországba is eljutott, ahol jóval kevesebb kritikával fogadták. Az I. Sándor cár által 1815-ben a magnetizmus megvizsgálására alakított bizottság nagy jelentőséget tulajdonított a magnetizmusnak, s határozatában közölte: ezt az új módot csak approbált orvosok alkalmazhatják.

Svédországban és Dániában királyi dekrétum biztosította a magnetizmus gyakorlatát az orvostársaság tagjai számára. 1817-ben Svédországban több doktori disszertáció védi meg a magnetizmus tételeit. Ugyanakkor Ausztria hatóságai már tiltják gyakorlatát.

Alapjában véve Mesmer sem kuruzsló nem volt, sem pedig misztikus, hanem tipikus, de elkésett racionalista, és gondolataival a XVIII. század elejének tradícióiban gyökerező spekulatív szisztematikus. Balszerencséje az volt, hogy fellépésének idején a klasszikus „nagy szisztémák” korszaka már elmúlt. Másrészt eleget tudtak már a kortársak a mágnesesség fizikájáról ahhoz, hogy Mesmer állításait megcáfolják. Mint sok más sikeres terapeuta, Mesmer sem ismerte fel, hogy eredményei nem az általa feltételezett magnetizmuson, hanem a szuggesztió alapulnak.

---

¹²⁰² Roback, A. A.: History of psychology and psychiatry. New York, 1961. p. 63.

¹²⁰³ Vö. Carus, C. G.: Über Lebensmagnetismus und über die magischen Wirkungen überhaupt (1856). Lásd még tanulmányomat: Carl Gustav Carus. = Orvosi Hetilap 105 (1964) No. 18. pp. 845–847.

¹²⁰⁴ Elliston, J. : Numerous Cases of Surgical Operations without Pain in the Mesmeric State (London, 1843)

Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836), medicus et praeceptor populi¹²⁰⁵

A XIX. század magyar orvosi irodalmára, s bizonyos mértékig orvosainak gyakorlatára nem csekély befolyása volt Christoph Wilhelm Hufelandnak.

1762-ben született a thüringiai Langensalzában. Apja, nagyapja orvos lévén, a pályaválasztás könnyen ment. 1780 tavaszán a jénai egyetem orvosi fakultásán kezdi meg tanulmányait, melyeket Göttingenben folytatott és fejezett be. Doktori disszertációja az elektromosságnak asphyxiában való felhasználását tárgyalja latin nyelven.

Első originális kísérlete a 'Deutscher Mercur' 1785. évi kötetében megjelent '*Mesmer und sein Magnetismus*' című tanulmánya, melyben az akkor igen divatos mesmerizmust mint érzéksalódások sorozatát mutatja be. Alig múlt 21 éves, amikor tanulmányait bevégezve, visszatér Weimarba, hogy látását veszített atyja praxisát átvegye. A következő tíz év kiterjedt orvosi gyakorlata óriási munkát, nagy lekötöttséget jelentett, de – mint önéletrajzában írja – sok tapasztalat és tanulság forrása volt.

A napi ordináció, a számos beteglátogatás, s gyakran saját kezű orvossággészítés mellett a XVIII. század orvosának is megvolt a maga adminisztrációja. Hufeland betegeiről kórlapot („Krankenjournal”) vezetett, a maga készítette gyógyszereket pedig egy külön könyvben regisztrálta. Nem meglepő hát erről az időről szóló vallomása: „...esténként oly kimerült, s gondoktól oly nyomott voltam, hogy azt kívántam, bár ez lenne az utolsó éjszakám...”. A kora reggel néhány óráját azonban a maga számára tartotta fenn. Ez volt a stúdiumok és az irodalmi munkásság ideje.

Weimari tartózkodásának tíz éve alatt szoros kapcsolatba került Goethével, Schillerrel, Herderrel és Wielanddal. Talán nem tévedek, ha úgy gondolom, hogy a szokásos szakirodalmi méreteket – főleg kvalitásban – messze túlhaladó literátori munkásságát ezek az ismeretségek jelentősen befolyásolták.

---

¹²⁰⁵ Forrás: Schultheisz Emil: Christoph Wilhelm Hufeland, medicus et praeceptor populi. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 294–299. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Christoph Wilhelm Hufeland, medicus et praeceptor populi. = Orvosi Hetilap 103 (1962) No. 35. pp. 1661–1664. – Kötetben: Schultheisz Emil: Christoph Wilhelm Hufeland, medicus et praeceptor populi. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 292–297. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

Fent említett, Mesmerről írott első önálló tanulmányáról Wieland elismerően nyilatkozott, ami bizonyára nem maradt hatástalan Hufelandra. Rendszeresen részt vett Goethe péntek délutánonként tartott irodalmi összejövetelein, ahol Weimar tudósai, írói, költői legújabb alkotásaikat ismertették. Mikor Hufelandra került sor, készülő, később oly híressé vált *'Makrobiotiká'*-jából olvasott fel részleteket. Ez alkalommal figyelt fel rá Weimar tudomány és irodalombarát uralkodója is. Az előadás végén a herceg így szólt Goethehez: „Der Hufeland passt zu einem Professor, ich will ihn nach Jena versetzen”. Ez 1792 őszén volt s 1793 tavaszán már a jénai egyetem professzora. A *'Makrobiotika'* segítette a katedrához, s ez volt az első évek előadásainak alapja. Akkoriban szinte hallatlan nagy hallgatóság előtt – száma néha a félezret is meghaladta – fejtegette a betegségmegelőzés alapelveit.

A prevenció gondolata ősrégi. Maga Hufeland egy tanulmányában¹²⁰⁶ az ókorig vezeti vissza a megelőzésre irányuló igyekezeteket. Az idők folyamán azonban ez a gondolat háttérbe szorul. Kevés olyan periódusa van a medicinának, amikor a prevenció és a profilaxis tért hódít az orvosi gondolkodásban. A későközépkor ugyan kétségtelenül nagy jelentőséget tulajdonított a helyes életmódnak, felismerte, és hangoztatta a betegségek megelőzésének fontosságát. Gondoljunk csak a salernói *'Regimen sanitatis'*-ra, melynek ez a gondolat a vezérfonala. A Schola Salernitana hanyatlásával azonban lassan a makrobiotika mint diszciplína kiszorul az egyetemről. Hufelandé az elvitathatatlan érdem, hogy a megelőzés és a helyes életmód tana újra egyetemi stúdium lett. S hogy ez ne csak a medicusoknak tanított elmélet, de minden olvasó embernek szóló gyakorlat legyen, arról Hufeland tudósan, de közérthetően írt, számos kiadást megért, sok nyelvre lefordított *'Makrobiotiká'*-ja, s e témával foglalkozó nagyszámú előadása és folyóiratcikke gondoskodott.

Egyetemi előadásait természetesen nem egyedül e téma merítette ki. Csaknem naponta tartott praelectiókat a „therapia specialis”, „therapia generalis”, „semiotica” és „clinicum” tárgyköréből is.

Első könyve még 1787-ben jelent meg *'Über die Ausrottung der Pocken'*¹²⁰⁷ címmel. Ebben a weimari himlőjárványt írja le, leghatásosabb védekezésként itt még az izolálást említi. Ha az általa később kiadott folyóirat köteteit lapozgatjuk – amelyben igen sok cikk ered a kiadó tollából –, azt látjuk, hogy egész életén át foglalkoztatta a himlőmegelőzés problematikája. Amikor a kilencvenes évek vége felé Jenner védőoltása a kontinensen is ismertté válik, egyre-másra jelennek meg Hufeland dolgozatai és beszámolóí a vakcinációról. Egyik előharcosa volt az oltás kötelezővé tételének.

---

¹²⁰⁶ Hufeland, C. W.: Geschichte der Gesundheit (Berlin, 1812; Neues Journal. Bd. XXVII.)

¹²⁰⁷ „A himlő kiirtásáról”

Első monográfiájának megjelenése után mintegy tíz évvel határozta el, hogy nagy sikerű előadásait a makrobiotikáról könyvalakban adja közre. Munkája, a *'Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern'*¹²⁰⁸ 1796-ban jelent meg. Csak az 1805. évi harmadik kiadásban került fölé a címlapra a *'Makrobiotika'* felcím. Kevés orvosi könyv ért el oly sikert, mint ez a mű. Nem kisebb ember, mint Immanuel Kant írt róla elismerő méltatást. Kant és Hufeland között a kapcsolat több volt egyszerű ismeretségnél. *'Von der Macht des Gemüths'*¹²⁰⁹ című munkáját Kant kifejezetten Hufeland ösztönzésére írta. Első ízben ez Hufeland *'Journal'*-jában, valamint Kant *'Der Streit der Fakultäten in drey Abschnitten'*¹²¹⁰ című könyvében jelent meg (1798). Új kiadását bőségesen kommentálva 1824-ben rendezte sajtó alá Hufeland.

Tanító munkája nem szorítkozott az egyetemi orvosképzésre. Fő törekvése az volt, hogy az orvostudomány ismereteit a megelőzés érdekében az egész nép szolgálatába állítsa. Nemcsak az orvosokat képezte tehát, hanem közvetlenül is művelte a publikumot. Ebből a törekvésből születtek felvilágosító munkái: 1786-ban és 1789-ben a himlőről és himlőoltásról írt könyvei, 1794-ben az anyáknak írt tanulmány a gyermeknevelésről, amely bővített formában 1799-ben jelent meg. Három másik népszerű munkája az alvás, öltözködés kérdéseit tárgyalja.

Akár ezeket a népszerűsítő-felvilágosító munkákat olvassuk, akár tudományos fejtegetéseit tanulmányozzuk – jénai működésének egyik legérdekesebb írása *'Ideen zur Pathogenie'* – mindenütt a megelőzés alapvető elvével találkozunk: „...verhüten ist besser als heilen...”.

Magától értetődik, hogy annak az orvosnak, akinek gondolkodásában a „nil nocere” elve oly jelentős helyet foglal el, mind elméleti munkáiban, mind pedig mindennapos gyakorlatában fontos szerep jut a fürdőkezelésnek. Még jénai professzor korában írja meg két első, később igen elterjedt balneológiai tanulmányát.¹²¹¹ Ezeket a fürdőügyről és fürdőkezelésről írott munkák egész sora követte.

Hufeland, aki tisztában volt a szakirodalom jelentőségével 1795-ben folyóiratot alapított, hogy az irodalmat a gyakorló orvosok számára is hozzáférhetővé tegye. Ez a *'Journal der praktischen Heilkunde'* a *'Journal der practischen Arzneykunde und Wundarzneykunst'*¹²¹² című folyóirattal együtt haláláig az ő kiadásában és szerkesztésében

¹²⁰⁸ „Az emberi élet meghosszabbításának művészete”

¹²⁰⁹ 'A kedély hatalma'. Ezt a munkát Kant 1796-ban Ch. W. Hufeland ösztönzésére írta, aki ezt 1824-ben Berlinben kiadta.

¹²¹⁰ „A fakultások vitája három részben”

¹²¹¹ 'Nötige Erinnerung an die Bäder und ihre Wiedereinführung in Deutschland' és 'Praktische Übersicht der vorzüglichsten Heilquellen Deutschlands nach eigenen Erfahrungen'

¹²¹² „A gyakorlati orvostudomány és sebészet folyóirata”

jelent meg. Később társkiadókkal (Himly, Harless, majd prof. Osann) osztotta meg a szerkesztés gondjait. A folyóirat halála után még 1844-ig változatlan alakban jelent meg. Ezt a periodikát, mely Európa egyik legértékesebb és legtekintélyesebb orvosi lapja lett, 1799-től egy kritikus szellemben szerkesztett referáló folyóirat, a 'Bibliothek der praktischen Heilkunde' egészítette ki. Utóbbihoz, mely az első német nyelvű referálólap a szakirodalomban, 1803-tól egy másik – Augustin dr. által szerkesztett – kiadvány társult, mely évenként áttekintést adott a medicina valamennyi ágának haladásáról. A 'Journal'-t, mely később a 'Litterarisches Intelligenzblatt'-tal bővült, tulajdonképpen orvosi továbbképző folyóiratnak szánta. Ezt a feladatát a lap teljes mértékben be is töltötte. Pétervártól Párizsig minden orvos szívesen publikált hasábjain.

A német államoknak Franciaországgal való ellentéte, majd háborúja sem akadályozta a tudomány nemzetekfelettségét valló Hufelandot, hogy egy, a francia medicina legújabb eredményeit feldolgozó periodikát közre ne adjon. 1791-től 1800-ig ez 'Neueste Annalen der französischen Arzneykunde und Wundarzneykunst'¹²¹³ címet viselte, majd lényegében ugyanezt a folyóiratot Hufeland Schregerrel és Harlesszel közösen 'Journal der ausländischen medizinischen Literatur' címmel 1803-ig adta ki.

Kiadói és szerkesztői tevékenységét a pártatlanság, a tudományos igazságra való törekvés jellemezte. Mind önálló munkái, mind pedig az általa szerkesztett folyóiratokban a leghatározottabban állást foglal minden dogmatikus orvosi doktrína vagy szisztéma egyeduralkodója ellen. Jóllehet lapjaiban minden szerző publikálhatja elgondolásait, ha szükséges Hufeland nem mulasztja el, hogy élve szerkesztői jogaival, megfelelő bevezetés, utószó vagy megjegyzés formájában saját véleményét a témáról ne közölje.

Gyakorló orvosi munkássága, egyetemi előadásai s irodalmi művei rövidesen híressé teszik, számos kitüntető meghívást kap. Kiel, Lipcse, valamint a híres Pavia egyetemi katedrát kínál fel. Pál orosz cár udvari orvosnak hívja meg. Mindezeket elhárítva, egy másik meghívást fogad el: Berlinbe megy, ahol III. Frigyes Vilmos porosz király udvari orvosa és a Charité egyik vezető orvosa lesz. Rövidesen államtanácsos és a tudományos akadémia tagja.

A Charité másik professzora, Fritze Brown tanainak buzgó követője és hirdetője. Hufeland, aki a „brownianismus” ellen már régebben is nem egy cikket írt, most Fritzével ellentétbe kerülve, e doktrína elleni küzdelemben egy évtizedig tartó irodalmi vitába keveredett. Ez a vita azonban, ha sok újat nem is hozott számos fogalmat tisztázott. Eddigi írásainak és előadásainak mintegy összefoglalásaként 1800-ban és 1805-ben megjelenik kétkötetes nagy munkája: '*System der praktischen Heilkunde*'.

---

¹²¹³ „A francia orvostudomány és sebészet legújabb évkönyvei”

1806 tavaszán Bad Pyrmontba kísérte a királyt. Poroszország jénai és auerstedti veresége után (1806) Hufeland kénytelen volt elhagyni Berlint. A királyi család kíséretében Königsbergbe, onnan Memelbe, majd Tilsitbe megy, ahol uralkodója Napóleonnal találkozik. 1808 elejétől 1809 végéig ismét Königsbergben találjuk az udvart s vele Hufelandot. Itt Stein báró, Altenstein és Wilhelm von Humboldt az ország újjászervezésének előkészítésén dolgoznak. Ebben a munkában Hufeland is részt vesz. Az egészségügyre és az új berlini egyetemre vonatkozóan számos, később a gyakorlatban is megvalósított javaslatot tesz.

Szakirodalmi munkássága e kevésbé kedvező körülmények között sem szünetel. 1808-ban Königsbergben egy tanulmánysorozata jelenik meg, a *'Praktische Blicke auf die vorzüglichsten Heilquellen Deutschlands'*,¹²¹⁴ amelyben nagyjából saját tapasztalatairól számol be. Ma is aktuális egyik balneológiai dolgozatában kifejezett kívánsága: arra kéri a betegeket fürdőhelyre küldő orvosokat, hogy részletes körleírást adjanak a betegek kezébe, hogy a fürdőorvos ennek ismeretében a legmegfelelőbb balneoterápiát rendelhesse.

1809 decemberében Hufeland az udvarral együtt visszatér Berlinbe. Az egészségügy államtanácsosaként abbahagyta fárasztó praxisát, hogy erejét kizárólag a tudománynak és tanításnak szentelhesse. Ő lett az új egyetem orvosi fakultásának első decanusa. 1810-ben javaslatára egy orvossebészi társaság alakult Berlinben, mely 1833-tól a „Hufeland'sche Gesellschaft” nevet viselte. Nagy fontosságú az az indítványa, melynek alapján még ugyanazon évben megnyílt az első poliklinika. Ennek a rendelőintézetnek kettős célja volt: kezelésbe vette a járóbetegeket, egyúttal több tanulási lehetőséget nyújtott a gyakorlóidejüket töltő fiatal orvosoknak.

Hufeland írásaiból, egészségügyi szervezői munkájából egyaránt kitűnik, hogy magas állami pozíciója, tudományos rangja nem távolította el fiatal korának szegény betegeitől. Ha maga már nem is kezelte őket, igyekezett intézkedéseivel javítani ellátásukon. Különösen jelentős e vonatkozásban az általa kiadott *'Armen-Pharmakopöe'*, amelyben a fiatal orvosgenerációt igyekezett gazdaságos, a betegeket anyagilag kevésbé megterhelő receptúrára nevelni. Ezt a gyógyszerkönyvet később nemcsak a szegénybeteg-ellátásban használták. Lényegében a mai formuláriumok, vademecumok szerepét töltötte be. A későbbi kiadásoknak már a címében is kifejezésre jutott: *'Armen-Pharmakopöe, zugleich eine Auswahl bewährter Arzneimittel und Arzneiformeln'*.¹²¹⁵

¹²¹⁴ Lásd erről a Callisen-féle 'Medizinisches Schriftsteller-Lexikon' 9. és 29. kötetét (Kopenhagen, 1832, 1841)

¹²¹⁵ „Szegények patikája, egyúttal válogatás a bevált gyógyszerek és gyógyszerformák közül”

A napóleoni háborúk tovább zajlottak. 1813-ban a királynak ismét menekülnie kellett. Hufeland ezúttal Sziléziába kísérte. Ezt az utazást az ottani fürdők tanulmányozásával igyekezett hasznosítani. A győztes lipcsei csata után, 1814 januárjában azonban már újra Berlinben találjuk. Ettől kezdve zavartalanul és megszakítás nélkül folytathatta orvosi és irodalmi munkásságát. Írásainak pusztá felsorolása is kötetnyi.¹²¹⁶

Élete vége felé – akárcsak atyjának – látása rohamosan és igen nagy mértékben romlott. Bár munkájában gátolta, annak elvégzésében nem akadályozta meg. Mondanivalóit diktálta, s így mondta tollba élete utolsó nagy művét is. Ez a könyv, az *'Encheiridion Medicum, oder Anleitung zur medizinischen Praxis, Vermächtnis einer 50 jährigen Erfahrung'*¹²¹⁷ önéletrajz, orvosebölcsélet és gyakorlati orvostan egyben.

Hufelandnak a kor magyar orvosaira gyakorolt hatása elvitathatatlan. Miután azonban ennek elemzése túlnőne a fejezet keretein, itt csupán néhány irodalmi vonatkozás ismertetésére szorítkozunk. A *'Makrobiotika'* első magyar fordítását egyik legszorgalmasabb orvosírónk, Kovács Mihály *'Az emberi élet meghosszabbításának mestersége'* címmel már 1798-ban megjelentette Pesten.

Még abban az évben ennek egy „rövid foglalatja” hagyta el a sajtót Kolozsvárt. Egy évvel később a teljesen elfogyott könyv új kiadására került sor, míg a „harmadik magyar kiadat” 1825-ben Budán jelent meg. Jellemző a század elején hazánkban uralkodó nyelvi viszonyokra, hogy a német és magyar kiadások mellett szükséges volt egy latin nyelvű fordítás közreadása is (Pozsony, 1825). A *'Makrobiotika'* közkedveltségét bizonyítja, hogy azt Klencke átdolgozása nyomán Kemény Fülöp újra lefordította, és 1887-ben, csaknem egy évszázaddal az első kiadás után kiadta.

A magyar orvosok könyvespolcára került rövidesen az *'Armen-Pharmakopöe'* is: *'Szegények patikája, egyszersmind tapasztalt hasznú gyógyszerek és orvosságok választott gyűjteménye. A VI. kiadás szerint fordította, s a gyógyszerek magyar szótárával az Orvosi-Tár kedvéért megtoldva kiadta Schedel Ferencz. Buda 1831'* címmel. Újabb fordítása *'Háziorvos, vagyis 500 legjobb háziszer...'* címmel 1872-ben Pesten hagyta el a nyomdát. Másik műve *'...Az anyákhoz való jó tanácsa ... a gyermekek testi neveléseknek nevezetesebb pontjairól...'* (Pozsony, 1802) Fábián László fordításában látott nálunk napvilágot. Aktualitását ez a könyvecske hatvan esztendő múlva sem veszítette el. Új kiadását 1865-ben Poor Imre rendezte sajtó alá.

---

¹²¹⁶ Hufeland irodalmi munkásságát lásd: Klaus Pfeiffer: Ch. Wilhelm Hufeland. Mensch und Werke (Halle, 1968), valamint Augustin, F. L.: Chr. W. Hufeland's Leben und Wirken für Wissenschaft, Staat und Menschheit (Potsdam, 1837)

¹²¹⁷ „Encheiridion Medicum vagyis bevezetés az orvosi gyakorlatba, 50 éves tapasztalat hagyatéka”

Nagy azoknak a Hufeland-tanulmányoknak a száma, melyek az 'Orvosi Tár' hasábjain jelentek meg. A könyveiről többnyire ugyanezen folyóiratban megjelent magyar nyelvű ismertetések pedig műveinek hazánk orvosai közötti népszerűségéről tanúskodnak. Ez nyilván nem kizárólag kötetei praktikus hasznára vezethető vissza, hanem még inkább az azokban megnyilvánuló igaz orvosi szemléletnek köszönhető. Utóbbira jellemző megszívlelendő mondása: „...ha a beteg veszélyben van, mindent kockáztatni kell az orvosnak, még a saját reputációját is!”

Carl Gustav Carus (1789–1869) művei¹²¹⁸

A XIX. század nemcsak a művészeteket illetően volt a romanticizmus kora, hanem a medicina romantikus periódusa is erre az időre esik. Így e korszakban szigorúan materialista tudósok mellett olyan orvosokkal is szép számban találkozunk, akik egyfelől komoly tudományos felkészültséggel művelték a medicina számos ágát, ugyanakkor nem idegenkedtek attól, hogy az irracionalista spekulációt „tudományos módszerre” avassák. E szellemre mi sem jellemzőbb, mint a poéta, Novalis mondása: „...a költő jobban megérti a természetet, mint egy tudós koponya.”

A romantikusok helyét az orvostudomány történetében meghatározni nehéz. Egy azonban biztos: számos képviselőjük jelentős szerepet töltött be a maguk korának orvosi életében, és munkásságuk a későbbi korok orvosait is befolyásolta. A romantikus orvosok talán legjellegzetesebb képviselője: Carl Gustav Carus.

Carus 1789-ben született Lipcsében, ahol orvosi tanulmányait is végezte. 1811-ben az összehasonlító anatómia, a „zootomia” magántanára lett. 1814-ben már a gynaikológia professzora és a szülészeti klinika igazgatója Drezdában, ahol 1827-től kezdve a királyi családnál az udvari orvos tisztét is betöltötte. Életét memoárjaiban plasztikusan, bár kissé hosszadalmasan meséli el.¹²¹⁹ Színes életét később sokan feldolgozták. E biográfiákban azonban főleg művészet- és szellemtörténeti szempontok érvényesültek; Carus tudománytörténeti jelentőségére való utalást alig találunk. Ricarda Huch, az ismert német költőnő és irodalomtörténész azt írta Carusról, hogy „...nem annyira a termékeny ideák sokasága jellemezte, mint inkább ragyogó felfogása, finom, logikus, konzekvens gondolkodás...”.¹²²⁰ A legkitűnőbb romantikus gondolkodók közé sorolja. Hogy C. G. Carus az orvostudomány történetének sem elhanyagolható alakja, az talán kiderül a később elmondandókból.

Mint a romanticizmus oly sok gondolkodójára, Carusra sem maradt befolyás nélkül Goethe. Több helyen számol be arról, hogy nemcsak sokat tanult Goethétől, de egy életen át példaképe is maradt. Goethe szavaiból viszont az derül ki, hogy Carust rendkívül nagyra

¹²¹⁸ Forrás: Schultheisz Emil: Carl Gustav Carus művei. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 170–173. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Carl Gustav Carus. = Orvosi Hetilap 105 (1964) No. 18. pp. 845–847. – Kötetben: Schultheisz Emil: Carl Gustav Carus. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 288–291. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

¹²¹⁹ Lebenserinnerungen und Denkwürdigkeiten (Leipzig, 1865/66)

¹²²⁰ Ausbreitung und Verfall der Romantik (Leipzig, 1902)

becsülte.¹²²¹ Közös természettudományos érdeklődésük mellett főleg a művészet volt az, ami kettőjüket összekötötte. Carus szabad óráiban, főként pedig utazásai idején festett. Művészek és kritikusok véleménye szerint festőművészete messze túlnőtt a dilettanizmus keretein. A műtörténet a korai romantikus tájképfestészet jellegzetes képviselői között említi.¹²²² Művészi felfogásáról néhány esztétikai tanulmányban ad számot. Mint egyikben írja, „...a művészet nemcsak, hogy nem gátolt természettudományi stúdiumaimban, hanem azzal szinte együtt járt...”. Valóban, Carus botanikai, zoológiai és geológiai illusztrációi híresek voltak. A Lipcse környéki flóráról készített gouache-képei botanikai és művészi szempontból egyaránt jelentősek. A festészetéhez élete végéig hű maradt. Két évvel halála előtt még egy esztétikai tanulmányt publikált.¹²²³

A korszak, amelyben Carus élt még ismerte a polihisztorokat. Nem volt szokatlan, ha egy jól képzett orvos érdeklődése a medicinán túl más diszciplínák felé is irányult. Carus azonban az orvostudománynak sem csak a gyakorlati részét művelte. Foglalkozott a medicina egyes ágait illető számos teóriával is. Különösen nagy érdeklődést mutatott az akkor ugyancsak divatos fiziognómia iránt. A XIX. század elején egyre nagyobb figyelmet szentelnek az emberi arckifejezés – mint a pszichoszomatikus összefüggések jellemzője – tanulmányozásának. Igaz ugyan, hogy már Aristoteles egy tanítványa kísérletet tett arra, hogy az emberek arckifejezéséből és testtartásából következtessen lelkiállapotukra, e tan első rendszerezőjének mégis J. C. Lavater-t tekinthetjük. Az alkat és a pszichés funkciók közelebbi vizsgálatának egyik – metodikájában szimplifikált, következtetéseiben viszont hallatlanul túlméretezett – irányzata volt a Gall-féle frenológia vagy kranioszkópia. E tárgyban tett megfigyeléseit s ezek feldolgozását Carus, Gall és Spurzheim műveinek felhasználásával könyvben, majd egy azt kiegészítő atlaszban közölte.¹²²⁴ Frenológiai vizsgálatai után néhány évvel azonban már Carus is túljutott a kranioszkópia szűk keretein, s következő ilyen jellegű munkájában már a konstitúció, a tartás és mozgás, az arckifejezés „szimbolikáját” értékeli negyven év orvosi tapasztalata alapján *'Symbolik der menschlichen Gestalt'*¹²²⁵ címmel.

Ez a 400 oldalas könyv azt foglalja össze, amit szerzője röviden emberismeretnek nevezett. Diagnosztikus segítségül szánta a klinikusok és gyakorló orvosok számára. Könyvét a szakirodalom Európa-szerte nagy elismeréssel fogadta. A német, francia és angol folyóiratok – köztük az igen nagy tekintélyű *'Quarterly Review'* – kimerítő recenziókban

¹²²¹ Eckermann: Gespräche mit Goethe (Weimar, 1835)

¹²²² Vö. Peltzer, A.: Goethe und die Ursprünge der neueren deutschen Landschaftsmalerei. (Leipzig, 1907) – ebben a könyvben került kiadásra Carus művészi naplója is: Fragmente eines malerischen Tagebuchs.

¹²²³ Betrachtungen und Gedanken vor auserwählten Bildern der Dresdener Galerie (1867)

¹²²⁴ Grundzüge einer neuen wissenschaftlich begründeten Kranioskopie (Leipzig, 1843)

¹²²⁵ Az emberi alak szimbolikája (Leipzig, 1852.; bőv. kiad.: uo., 1858)

tárgyalják, s minden orvosnak és természettudósunk melegen ajánlják. Amerikai folyóiratok, mint az a könyv második kiadásának előszavában olvasható, egyes fejezeteket in extenso lenyomatnak. A könyvet olasz nyelvre is lefordították, kiadására azonban nem került sor, mert – amint azt ugyancsak maga a szerző írja az előbb említett előszóban – a könyv indexre került. A szomato-pszichés összefüggések carusi szemléletét a teológusok nyilván nem osztották.

A szimbolikán túlmenően, foglalkozott Carus pszichológiával és pszichiátriával is. A pszichológia egyes területein végzett vizsgálódásainak eredményei – különösen a tudatalatti folyamatok és az álom lélektanára vonatkozó megállapításai – nem csekély mértékben segítették e tudomány fejlődését.

A XIX. század pszichológiája még erősen a természetfilozófiában gyökerezett. Az orvosi természetfilozófia XIX. századi új irányzatát Lorenz Oken képviseli. Ennek a természetfilozófiának, valamint Schelling gondolatainak talaján fejlődött Görres, G. H. Schubert és C. G. Carus pszichológiája és pszichiátriai szemlélete.

Mindannak alapja, amit Freud az álomról mond nagy vonatkozásaiban már Carusnál és Schubertnél fellelhető. A tudatalatti funkciók pszichológiája pedig kétségkívül Carusig vezethető vissza. A tudatalatti fogalmának meghatározását Carusnak köszönheti a pszichiátria. *'Psyche'* című műve (Pforzheim, 1864) ezzel a mondattal kezdődik: „A tudatos lelki élet lényege, megismerésének kulcsa a tudattalan régióban van. A pszichológia tehát a lélek fejlődéstörténete a tudattalantól a tudatosig...”

Carus egyfajta romantikus test-lélek egységet hirdetett, amennyiben azt hangsúlyozta, hogy a „test is lélek”. Ez a gondolat egyébként az ókor óta kísért, legpregnansabban Aristotelesnél olvasható a *'Nikomakhosi etiká'*-ban.

Nem érdektelen Carusnak az álomról szóló fejtegetése. A szellem befolyása a testre, s a test hatása a lélekre nem tudatosan állandó. Ebben a viszonylatban az álom „a lét folytatódása a látszólagos nemlétben...”. Ezt a gondolatmenetet később Hufeland is átvette, de hatással volt Schopenhauerre is, aki a mindent átfogó „Wille”-t a tudatalatti régióban kereste.¹²²⁶ A pszichoanalízis előzményeiről írva Freud ugyan elismeri, hogy a tudatalatti fogalmát és az elfojtás (*Verdrängung*) jelenségének lényegét Schopenhauer helyesen ragadta meg, Carusról azonban – aki ezt az irodalomban elsőként írta le – nem emlékezik meg.

Carus minden természettudományos alapossága mellett is jellegzetesen romantikus tudós, aki a filozófusok és az empirikus orvosok közötti ellentétet fel akarja oldani. E problémára vonatkozóan így ír: „A természetvizsgálatot és a spekulatív szemlélődést nem lehet, és nem szabad egymástól elválasztani.” A „Természet”, az „Élet”, a „Betegség”

¹²²⁶ Schopenhauer, A.: *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Bd. II. Leipzig, 1844. Kap. 14.

összefüggéseinek magyarázatakor azonban – a fenti fogalmakat tárgyaló egyes diszciplínák önmagukban helyes megvilágítása mellett – Carus is elhagyja a reális alapot. Az analógiák romantikus varázsbotjával a természettudományokat, az orvostudományt a filozófiával és a belletrisztikával poétikus, kicsit misztikus egységgé ötvözi. Romantikus felfogásából következő számos elméleti ellentmondása ellenére orvosirodalmi munkássága a maga korában, s még néhány évtizeddel később is nagy hatású volt.

Szülészeti-nőgyógyászati munkái ragyogó megfigyeléseket őriztek meg. Különösen a szülés élettanára, a puerperiumra vonatkozó feljegyzései fontosak, továbbá az anyatej, valamint a lochia kémiai és mikroszkópos vizsgálata. Kétkötetes, több kiadást megért nőgyógyászati tankönyve igen elterjedt volt. Mégis nőgyógyászati művei, kevés kivétellel, inkább az asszonyok betegségeit tárgyalják, mintsem a tulajdonképpeni gynaikológiát. Több évtizedes praxis gazdag tapasztalatai és helyes obszervációk mellett itt is kiütözik Carus romanticizmusa: szinte átpszichologizálja a nőorvostant. A pszichoszomatikus medicina nőorvosi vonatkozásai jutnak itt kifejezésre, kevésbé maga a nőgyógyászat.

Carus orvosi és természettudományi munkáinak csupán puszta felsorolása is túlmenne e rövid tanulmány keretein. Természettudományi munkáival, különösen összehasonlító anatómiai-fiziológiai vizsgálataival, melyek a zoológiát sok új adattal gazdagították, ez a hallatlanul sokoldalú orvos a kor egyik legnagyobb természettudósának, A. v. Humboldtnak becsülését vívta ki, vele később igen jó barátságba került. Carus feltűnően nagy természettudományos felkészültségéről Goethe több alkalommal nagy elismeréssel szólt.

Amilyen sokirányú volt Carus érdeklődése, oly tarka társaságot vonzott maga köré. Drezdai házában a zenei, művészi és tudományos élet nagyjaival találkozunk. Itt énekelt Wilhelmina Devrient és Jenny Lind, itt zongorázott Clara Wieck, Schumann későbbi felesége. Barátja volt a romantikus zeneszerző, Carl Maria von Weber. Társaságához tartozott a cseh fiziológus, Purkinje, s a fizikus: H. Dove.

A kor Carus iránti elismerése nemcsak a különféle tanszékekre szóló számos meghívásban nyilvánult meg, hanem abban is, hogy 1862-ben az Academia Carolus-Leopoldina, Európa egyik legtekintélyesebb természettudományi akadémiaja elnökévé választották. Ennek a nagy tekintélyű társaságnak 1869-ben bekövetkezett haláláig szellemi irányítója maradt.

Josephus Hyrtl (1810–1894), anatomiae professor ordinarius¹²²⁷

Jóllehet az ún. „második bécsi orvosi iskola” világhírét a klinikusok alapozták meg, működésük az elméleti diszciplínák nélkül alig képzelhető el. Valóban, a bécsi orvosok klinikai tudása szolid anatómiai bázison nyugodott. „Az anatómia a medicina alfája és omegája, ami közte van, az a klinikum” – mondotta Hyrtl teljes joggal. Ennek a szilárd anatómiai fundamentumnak a lerakása legnagyobbbrészt Joseph Hyrtl érdeme.

1810. december 7-én született Kismartonban, ahol apja az Esterházy hercegek zenekarának oboistája volt, s később Bécsben Haydnnel együtt muzsikált. Joseph Hyrtl egyik testvére rézmetsző, másik – apjához hasonlóan – muzsikus lett. Ez a testvér volt az, aki később Haydnnek – egy ideig az anatómus Hyrtl őrizetében tartott – koponyáját felkutatta. Gyermekkorában Joseph Hyrtl is zenélt. Amikor apját Esterházy herceg a szolgálatából elbocsátotta, a család Kismartonból Bécsbe költözött. Igen rossz anyagi helyzetük tette szükségessé, hogy a család majd minden tagja pénzkereset után nézzen. Így lett a jóhangú és muzikális ifjú Hyrtlből „Sängerknabe”, a világhírű bécsi fiúkórus tagja. Ez tette lehetővé, hogy továbbtanuljon, és a cs. kir. konviktus tagjaként gimnáziumba járjon.

A gimnázium elvégzése után az orvosi fakultásra iratkozott be. Tanulmányainak különleges irányát, s ennek folytán pályájának, életének további alakulását tulajdonképpen egy negatívum befolyásolta. Az anatómia professzora, Meyer tanár ugyanis oly tudatlan és tehetségtelen volt, hogy nem elégítette ki Hyrtl tudásszomját, aki ezért maga fogott az anatómia egyes kérdéseinek vizsgálatához és kutatásához.

Diákéveiről, főként pedig anatómiai tanulmányairól az anatómiai múzeum történetéről írott értekezésében számol be.¹²²⁸ Itt emlékezik meg kevésbé tisztelt anatómia-professzoráról, Meyerről is: „Amikor Caligula kedvenc lovát római konzullá nevezte ki – írja Hyrtl –, akkor ez egyszerűen csak egy örült tette volt; ilyen teremtményeket azonban (ti. Meyert) egyetemi tanárrá kineveztetni bűn volt a tudomány, az állam és az emberiség ellen. Ő volt a

¹²²⁷ Forrás: Schultheisz Emil: Josephus Hyrtl, anatomiae professor ordinarius. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 337–340. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Josephus Hyrtl, anatomiae professor ordinarius. = Orvosi Hetilap 105 (1964) No. 26. pp. 1232–1233. – Kötetben: Schultheisz Emil: Josephus Hyrtl, anatomiae professor ordinarius. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 123–126. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

¹²²⁸ Handbuch der topographischen Anatomie und ihrer praktisch-medizinisch-chirurgischen Anwendungen. 1–2. Bde. Wien, 1847.

legkövérebb, és ha módja volt rá, a leggorombább ember Bécsben... Szellemi garázdálkodása írásaiban is megnyilatkozott. Tudományos kutatás soha nem jutott eszébe...”.

Ezek után érthető, hogy Hyrtl hamar megelégtelte Meyer előadásait. Ezek hallgatása helyett hozzálátott, hogy az anatómiáról való képét maga alakítsa ki. Miután az elméletet Meckel, valamint Sömmering könyveiből megtanulta, preparálni kezdett. Megbarátkozott két, a bonctannal is foglalkozó bécsi sebésszel, Frankensteinnel és Levasseurrel, akiknek jóvoltából hamarosan otthonos lett a boncteremben.

Mivel a kitűnő fiziológus, Czermak professzor nagy érdeklődést tanúsított az összehasonlító anatómia iránt, bécsi intézetében számos ilyen érdeklődésű, szorgalmas fiatalember dolgozott. Hozzájuk csatlakozott az ifjú Hyrtl is. Itteni kutatásai közben nemsokára ismeretlennek tűnő dolgokra bukkant. Hogy az első ilyen felfedezése az irodalomban már közzétett leírás, miként azt Czermak neki megmutatta, nem szegte a fiatal kutató kedvét. Maradt még bőven további vizsgálatokra érdemes ismeretlen anyag és megválaszolatlan kérdés.

Hamarosan oly átfogó anatómiai tudásra tett szert, hogy medikustársain kívül neves bécsi orvosok is jöttek hozzá, hogy tőle kurzust vegyenek. Utóbbiakra ugyancsak ráfért, amint azt egyszer később Hyrtl maliciózan megjegyezte.

A Meyer professzor halálával megüresedett tanszéken a bonctan tanára Berres professzor lett: „egy halvány fénysugár villan fel harminc év sivársága után...” – jegyzi meg Hyrtl. Berres prosectorként foglalkoztatja a fiatal, de máris jó nevű anatómust. Amikor két évvel később, promotója után, 1835-ben professzora visszamenőleges díjazást ajánl fel prosectori munkásságáért, ezt köszönettel visszautasítja, mert az érdeklődés és tárgyiasítást vezette, amikor gyakran még az éjszakáit is anatómiai preparátumok készítésével töltötte. Az ekkor készített preparátumok közül Berres számosat felhasznált kitűnő atlaszához.

Remek anatómiai készítményeinek, az összehasonlító anatómia némely kérdéséről és a hallójárat fejlődéséről, illetve fejlődési rendellenességeiről írott tudományos dolgozatainak, valamint kiváló oktatói hírnevének köszönhetően Hyrtl, hogy 1837-ben, alig 26 éves korában, ordinariusnak hívták meg a prágai egyetem orvosi karának anatómiai tanszékére.

Prágai tartózkodásának első idejében a helyzete nehéz volt. Az új környezetbe nemigen tudott beilleszkedni, hiányzott Bécs és elégedetlen volt önmagával. Úgy érezte, túl korán, „nem megérdemelten” jutott magas hivatalhoz. A tanítás egyedül nem elégítette ki. „Aki csak professzor, az az én szememben nyomorúságos ember, aki a társadalom számára elveszett...” – írja egy ez időből származó levelében. Később aztán kiderül, hogy elkeseredésének az oka

inkább a hallgatóság értetlensége volt: „Mit ér a szomorú dicsőség, ha az embert egy nyáj bámulja, de ha valami okosat mond, nem értik...”.

A kezdeti nehézségeken azonban csakhamar túljutott. Ismét elmélyült a tudományos munkában, és rövidesen már a hallgatóság sem bámulta értetlenül. Sőt, az anatómia nemsokára a legkedveltebb és legfrekvenciáltabb kollégium lett Prágában. Prágai tanársága idején igen szoros kapcsolatot tartott fenn a sebészekkel, számos műtétet nézett végig. Akkor kezdte meg a tulajdonképpeni sebészeti anatómia kidolgozását.

1845-ben Berres meghalt. A bécsi fakultás az ezáltal megüresedett leíró bonctani tanszékre a kar és a tanulmányi igazgató egyhangú döntése alapján Hyrtl-t hívta meg. A meghívás elfogadásában jelentős szerepe volt a kar ama ígéretének, amelyet Hyrtl tulajdonképpen feltételül szabott meg. Megígérték ugyanis, hogy az anatómiai intézetet átalakítják, kibővítik, s a Hyrtl kívánalmainak megfelelő felszereléssel látják el. Az ígéretből nem sok lett. „Felsőbb fórumok minden újítással szemben komoly ellenállást tanúsítanak” – panaszkodik az új ordinarius.

A csalódott és kissé kedveszegett Hyrtl visszavonul dolgozószobájának magányába, ahonnan csak az auditoriumba lép ki. A hallgatók anatómus professzortársaival sem érintkezik, akik így érthetően nem kedvelték. Ennek a magányosságnak azonban meglett a haszna. Megteremtette Európa legszebb és legteljesebb anatómiai gyűjteményét, berendezett egy páratlan összehasonlító anatómiai múzeumot.

1848 márciusa Hyrtl magányosságát is feloldotta. Csatlakozott a forradalmi ifjúsághoz. Talán nem véletlen, hogy az általa vezényelt században több magyar medicus, köztük Csatáry Lajos, a későbbi neves higiénikus teljesített szolgálatot.

Októberben ismét megindul a munka az egyetemen. A katonaeorvosi akadémia, a Josephinum anatómiai múzeumát egyesítik az egyetemi bonctani intézettel. Mindkettőnek vezetését Hyrtl veszi át. Kiegészítve ezeket a magángyűjteményével, büszkén mondhatja 1854-ben látogatóinak és vendégeinek, hogy a világ egyetlen anatómiai gyűjteménye sem vetekszik az övével.

Előadásainak már ekkor szintén világhíre van. A világ minden részéről jönnek orvosok és medicusok Hyrtl intézetébe. Előadásait a kortársak szellemesnek, világosnak írják. Az egyébként unalmasnak tűnő deskriptív anatómiát oly színesen írja le – olvassuk az egykori beszámolóban –, hogy auditoriuma ismét megérdemli a theatrum anatomicum történelmi nevet. Ragyogó előadásai mellett anatómiai könyvei tették a nevét híressé. Két munkája több mint fél évszázadon át standard tankönyv maradt. Leíró bonctana (Lehrbuch der Anatomie des Menschen) 1846 és 1889 között húsz kiadást ért meg. Egyaránt szolgált tankönyvül és

forrásmunkául az anatómus kutatóknak. Tájanatómiája német nyelven az első ily nemű munka, amely klinikai szempontok szerint íródott. Utolsó kiadása 1884-ben jelenik meg.

Amilyen kedvelt volt Hyrtl a hallgatói körében, oly kevésbé szerették tanártársai. Szellemes, de nagyon éles felszólalásaival majd minden kollégáját személyes ellenségévé tette. Ez magyarázza, hogy bécsi tanárságának három évtizede alatt egy ízben sem választották meg az orvosi kar decanusává. Az egyetem egésze azonban elismerte tudását: az 1864–65-ös tanévben, az egyetem alapításának 500. évfordulója alkalmával rectorrá választották. Rectori székfoglaló beszédében hangsúlyozta, milyen elégtétel számára a karok illetén határozata, amikor a saját fakultása harminc év alatt nem méltatta arra, hogy decanusa legyen.

Jóllehet Hyrtl anatómus volt, az első Bécsben, aki egyedül e tudománynak élt, s mellette orvosi gyakorlatot nem folytatott, akinek munkája a XIX. század anatómiájának csúcspontját jelentette, sok megértést tanúsított más diszciplínák irányában. Ő volt az, aki Rokitskyval együtt a hisztológia első docensét habilitálta; aki az általa művelt összehasonlító anatómiát követő összehasonlító fejlődéstan és élettan szükségességét hirdette. 1860-ban pedig már azt írta volt: „Az orvostudomány jövője a chemia!”

Kollégáival való állandó kollíziói bizonyosan hozzájárultak ahhoz, hogy már aránylag korán, 1874-ben, 63 éves korában visszavonult perchtoldsdorfi házába. Most végre volt ideje, hogy évtizedeken át gyűjtött orvostörténelmi és nyelvészeti adatait és gondolatait feldolgozza. Gyors egymásutánban jelennek meg e tárgyú könyvei.¹²²⁹ Stílusa ragyogó. Tanítványa, Zuckerlkandl azt írja Hyrtlről, hogy úgy beszélt, mint Cicero, és úgy írt, mint Heine.

1894. július 4-én halt meg. Magyar származásáról végrendeletében sem feledkezett meg: a kismartoni óvodának 12 ezer aranyat hagyományozott.

Halála után beigazolódott, hogy „...amit az állam az anatómia fejlesztésére fordított, bőségesen visszatérül majd...”.

---

¹²²⁹ Das Arabische und Hebräische in der Anatomie (Wien, 1879); Onomatologia Anatomica. Geschichte und Kultur der anatomischen Sprache der Gegenwart (Wien, 1880); Die alten deutschen Kunstworte der Anatomie (Wien, 1884)

Beitrag zur Literaturgeschichte der Balneologie¹²³⁰
Eine bibliographische Auswahl

---

¹²³⁰ Forrás: Schultheisz, Emil: Beitrag zur Literaturgeschichte der Balneologie – Eine bibliographische Auswahl. In: Schultheisz Emil: *Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról*. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 197–202. (*Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.*) – Korábban megjelent: Schultheisz, Emil: Beitrag zur Literaturgeschichte der Balneologie. Eine bibliographische Auswahl. = *Zeitschrift für angewandte Bäder- und Klimaheilkunde* 10 (1963) No. 6. pp. 682–696.

BEITRAG ZUR LITERATURGESCHICHTE DER BALNEOLOGIE — EINE BIBLIOGRAPHISCHE AUSWAHL — *

Es ist gewiß nicht nötig, auf den Spalten dieser Zeitschrift auf die garnicht hoch genug einzuschätzende Bedeutung der Geschichte der Balneologie hinzuweisen. „*Die Geschichte einer Wissenschaft ist diese Wissenschaft selbst.*“ Das Wort, das Goethe im Vorwort zu seiner Farbenlehre äußert, trifft auch auf die Historiographie des Badewesens und der Bäderheilkunde zu. Der Badearzt, der die Quellen des heilenden Wassers prüft, wird auch auf die Untersuchung der Quellen der Vergangenheit seines Faches nicht verzichten dürfen.

In allen Zeiten, wie immer die Meinungen betr. die Wahl der Heilmethoden in der Medizin auch auseinandergehen, sind sich die Ärzte, Vertreter ganz entgegengesetzter Schulen, in der heilsamen Wirkung der Balneotherapie einig. Daß sie zur Erklärung der Wirkungsweise recht verschiedene Theorien entwickelten, war vom Standpunkt der Heilungsuchenden eigentlich ganz irrelevant.

Obwohl das Badewesen vielleicht die älteste Disziplin der Heilkunde repräsentiert, wird deren Geschichte — im Rahmen der Medizinhistorie — im allgemeinen noch immer nicht der ihr gebührende Raum gegeben. Insbesondere werden literarische Denkmäler, Handschriften, Bücher viel zu selten gewürdigt, ja meistens kaum dem Titel nach gekannt.

Die geschichtlichen Abhandlungen über Balneologie — zumeist auch die Lehrbücher — befassen sich mit den sog. „Hauptwerken“. Das sind u. a. die entsprechenden Kapitel aus den Werken des *Hippokrates* („Von der Luft, den Wässern und Gegenden“), *Plinius* (Hist. Nat. 31, 32), *Celsus* (De medicina libri octo II, 17, 1). Hierher gehört die Sammlung: „De balneis omnia quae extant apud Graecos, Latinos et Arabas“ (Venedig, 1553). Vieles der spätmittelalterlichen Bäderliteratur und der Antike findet man hier abgedruckt. Mehr als 70 Schriftsteller sind herangezogen, ca. 200 Badeorte werden behandelt. Unter den Gelehrten, von denen längere oder kurze Schriften abgedruckt sind, findet man außer den alten klassischen, auch neuere, seither selber klassisch gewordene Autoren wie *Conrad Gessner*, *Georgius Agricola*, *Leonhart Fuchs* usw. Das Buch ist typographisch bemerkenswert und wird mit Recht immer von neuem zitiert. Werke, auf die man sich des öfteren beruft, sind auch folgende: *Andr. Baccius*: „De Thermis“ (Venedig, 1571), *Paracelsus*: „Von des Bades Pfäfers Tugenden, Kräften und Wirkung, Ursprung und Herkommen“ (1535).

Aus der Neuzeit ist eine lange Reihe einschlägiger Bücher bekannt, so z.B. *Hufeland*: „Praktische Übersicht der vorzüglichsten Heilquellen Deutschlands nach eigenen Erfahrungen“ (Berlin, 1815), weiter *E. Osann*: „Physikalisch-medicinische Darstellung der bekannten Heilquellen der vorzüglichsten Länder Europas“ (Berlin, 1829/1832, Bd. I—II)...

* Ersch. in: *Zeitschr. angew. Bäder- und Klimaheilk.* 6. (1963) 3—12.

In den meisten Aufsätzen begegnet man denselben Namen und Titeln. Es ist aber grundsätzlich falsch, die Vergangenheit einer Wissenschaft und deren praktische, alltägliche Ausführung allein aus der Beschreibung der „Großen“ — so wichtig diese auch sind — beurteilen zu wollen.

Der Badekult kann in die vorgeschichtlichen Zeiten verfolgt werden. Die Heilbäder gehörten zuerst zum religiösen Kult, gelangten später, zur Zeit der empirischen Medizin zu einem heute noch unentbehrlichen Hilfsmittel in der Heilkunst. Eine so lange Geschichte brachte selbstverständlich eine Fülle von literarischen Werken. Aus dieser fast unübersichtlichen Sammlung wenig oder kaum bekannter literarischer Denkmäler soll hier eine kleine Auswahl stehen.

Bei der Gelegenheit der Erstveröffentlichung einer seiner Handschriften habe ich auf die Person und Tätigkeit des *Albicus* aufmerksam gemacht¹. Unter den mitteleuropäischen Ärzten des 14.—15. Jahrhunderts ragt an Wissen *Siegmund Albich* (Albicus 1360—1427), der Arzt des böhmischen Königs Venzeslaus, später des deutsch-römischen Kaisers und ungarischen Königs Sigismund weit hervor. Die Bedeutung seiner Werke zeigt der Umstand, daß Albichs Hauptwerk „*Regimen hominis seu Vetularius*“ unter den ersten mitteleuropäischen ärztlichen Wiegendruckten zu finden ist. Dieses Incunabulum ist 1484 in Leipzig im Verlag von *Marcus Brandis* erschienen. Die Vorschriften des „*Vetularius*“ betreffend die Badehygiene, sowie auch Albichs Theorien über geomedizinisch-bioklimatologische Zusammenhänge scheinen als verblüffend „modern“. Nichts ist da von „mittelalterlicher Dunkelheit“! In einer seiner interessanten Handschriften sind diätetische Maßregeln mit badehygienischen Vorschriften eng verknüpft: „nach pad sol man sich huettn vor aller speis die hayssnet natur syn als pfeffer knoffleuth...“ etc.². Auch Albich weiß den psychisch aufmunternden Effekt des Bades sehr zu schätzen.

Von ganz besonderer Bedeutung sind die spätmittelalterlichen Gesundheitsregeln. Sämtliche Regimina des ausgehenden Mittelalters sind *ultima analysi* auf die Schola Salernitana zurückzuführen. In ihrer Erscheinungsform weichen sie jedoch voneinander in vielem ab. Stellenweise sind sie auch im Inhalt verschieden. Doch haben sie meistens eines gemeinsam: das Kapitel über das Baden.

Am 20. Februar 1531 erschien bei Heinrich Stiner in Augsburg ein Quartband des spanischen Arztes *Ludovicus de Avila* unter dem Titel: „Ein nützlich Regiment der Gesundheyt“. Es ist die erste deutsche Ausgabe des im Jahre 1530 veröffentlichten spanischen Originals. Dem Nutzen der Bäder, aber auch den durch Nichteinhalten der Baderegeln verursachten Schäden widmet der Autor ein ganzes Kapitel. Damit eng verbunden liest man über Trinkkuren und so folgt der Übergang zu den mit der Bäderbehandlung und Trinkkuren eng zusammenhängenden Diätanweisungen³.

Ein Meisterwerk der Literatur dieser Art ist das Buch: „*De conseruanda valetudine*“ (Erfurt, 1524) des berühmten Humanisten *Eobanus Hessus*⁴. *Johann Placotomus*, Professor der Medizin an der Universität Königsberg war der Kommentator des Büchleins: „*De tuenda bona valetudine, libellus Eobani Hessi...*“ (Frankfurt, 1564), worin im Kapitel „*De balneis*“ ausführlich über das Badewesen berichtet wird. Eobanus Hessus weist besonders

¹ Schultheisz, E.: *Zeitschr. Bäder-Klimaheilk.* 7. (1960) 473.

² Schultheisz, E.: *Arch. Kulturgeschichte* 42. (1960) 231—238.

³ Über das Leben des Avila siehe die Arbeit von Lejeune: *Münchener Med. Wochenschr.* 1926.

⁴ Betr. die Biographie des E. Hessus vgl. Elaut, H.: *Scientiarum Historia* 2. (1960) 59.

auf die Wichtigkeit der balneotherapeutischen Maßnahmen bei Nervenkrankheiten hin. Diese Indikation war im frühen Mittelalter ganz unberücksichtigt geblieben und wurde erst seit dem 15. Jahrhundert wieder Anzeige für eine Badekur. Die hydriatischen Prozeduren in der Behandlung von Geisteskrankheiten wurde dann von *Philippe Pinel* (1755–1826) auf rationale Grundlagen gestellt⁵.

Die „*Consilia*“ des „*toto orbe famosissimi*“ Arztes *Bartholomaeus Montagnana* (gest. 1470) stammt noch aus dem ausgehenden Mittelalter und enthält im dritten Abschnitt eine ausführliche Beschreibung der Bäder von Padua sowie wichtige Weisungen zu Bäder- und Trinkkuren im allgemeinen (Tractus III. de balneis Patavinis). Von der ersten Ausgabe aus dem Jahre 1476 (Venedig) bis zur letzten Nürnberger Edition 1625 wurde das Werk in Italien, Holland, Frankreich und Deutschland des öfteren neu verlegt.

Montagnanas Landsmann, *Antonius Gazius* (1461–1530) bereiste ganz Europa, war jahrelang am ungarischen Königshof in Buda (Ofen) tätig. In seinem literarischen Nachlaß findet man nicht wenige balneologisch interessante Aufzeichnungen. Das von ihm verfaßte „*Florida corona quae ad sanitatis hominum conservationem ac longaevam vitam producendam sunt necessaria...*“ ist letzten Endes eine Makrobiotik, mit dementsprechenden diätetischen und badehygienischen Abhandlungen. Die erste Ausgabe erschien 1491 in Venedig und wurde später unter dem Titel „*Aerarium sanitatis*“ wieder veröffentlicht (Augsburg 1546)⁶.

Wenig bekannt sind auch die balneologischen Beobachtungen des namhaften Humanisten, späteren Stadtarztes und Bürgermeisters von St. Gallen *Joachim von Watt*, oder wie er sich nannte, *Vadianus* (1484 bis 1551) (Vadian unternahm nicht selten recht weite Reisen nach verschiedenen Ländern, um die Heilbäder an Ort und Stelle studieren zu können.)

Wie aus seinen eigenen Aussagen zu entnehmen ist, hat er die schon damals berühmten Heilquellen von Buda (Ofen) in Ungarn besichtigt. Deren Beschreibung befindet sich in den von ihm verfaßten Kommentaren zu *Pomponius Mela*. Während seines Aufenthaltes in Villach, hat Vadian die der Stadt nahe gelegene Therme Warmbad-Villach öfter aufgesucht. Im Kommentar äußert er sich über Naturwunder, wie sie besonders auch bei Heilquellen vorkommen. Diese und viele andere balneologische Aufzeichnungen findet man in Vadians Scholien zu *Pomponius Mela* (Ausgabe 1522, Basel)⁷.

Ein Zeitgenosse des Vadianus war der italienische Arzt *Giovanni Francesco Brancaleone*, praktischer Arzt in Neapel, später Professor der Medizin in der Ewigen Stadt. Das von ihm verfaßte Buch entstand zwar auch im Sinne der Regimina, wurde aber fast ausschließlich der Bäderheilkunde und dem Badewesen gewidmet, wie das auch schon aus dem Titel ersichtlich ist: „*De balneis, quam salubria sint tum ad sanitatem tuendam tum ad morbos curandos, dialogus adversus neotericos medicos*“. Die erste Ausgabe erschien 1534 in Rom, die zweite 1536 gleichzeitig in Paris und Nürnberg. Die vielen Ausgaben sprechen von der Beliebtheit und von dem praktischen Wert des Werkes. Das Buch — ähnlich dem „*De revolutionibus*“ des *Kopernikus* — hatte eine Widmung an Papst Paul III.

Ein ganz sub specie balneologiae verfaßtes Werk stammt aus der Feder des *Georg Wernher*, Apotheker und Ratsherr in Kaschau (Oberungarn), später Bürgermeister daselbst. Wernhers Buch „*De admirandis Hungariae aquis hypomnematum*“ (Basel 1549, Wie 1551) ist eine medizinisch-naturwissenschaftliche Beschreibung der Bäder und Heilquellen nicht nur

in

⁵ Buess, H.: *CIBA-Zeitschr.* 9. (1949) 3919.

⁶ Biographie und nachgelassene Hss. siehe: Schultheisz, E.: *Med. Mschr.* 3. (1961) 179–182.

⁷ Vgl. Bonorand, C.: Vadian in Villach in: *900 Jahre Villach — Neue Beiträge zur Stadtgeschichte* Villach, 1960.

Ungarn, sondern auch der damaligen Erbländer des deutsch-römischen Reiches. Es erschien auch auf Deutsch unter dem Titel „Von den wunderbarlichen Wassern in Hungern khurtzer bericht“ (Wien 1558). Besonders hervorgehoben werden einige Quellen, die von Kranken „quibus scabie et psoris foedata est cutis“ frequentiert waren. Die zwei lateinischen und der ersten folgenden mehrere deutsche Ausgaben zeugen von einer außerordentlich guten Rezeption des Buches im größeren Leserkreis. Im Nachlaßinventar der Bücher eines Kremser (Oberösterreich) Bürgers aus dem 16. Jahrhundert ist dieses Buch von „Georg Wernheri Ungaria“ auch zu finden⁸.

Die Zeiten waren allerdings schon reif für das par excellence balneologische Schrifttum, da sich im 16. Jahrhundert der Gebrauch der natürlichen Heilquellen in bedeutendem Maße vermehrte, was einen Aufschwung der einschlägigen Literatur zu Folge hatte.

Von ganz besonderem Interesse für die Geschichte der Balneologie ist *Trutvetters* enzyklopädische Arbeit „Summa in totam physicen, hoc est philosophiam naturalem conformiter siquidem verae sophiae que est Theologia per D. Judocum Isenachensem ... elucubrata et edita ...“ (Erfurt, 1514 bei Matthaeus Maler). *Jodocus Trutvetter* (gest. 1519 in Erfurt) war ein vielseitiger Humanist. Der bekannte und beliebte Gelehrte, von dem Zeitgenossen einfach „Doctor Isenacensis“ (nach Eisenach) genannt, unterrichtete auch *Martin Luther*. Die von Trutvetter geschriebene Enzyklopädie der Naturwissenschaften gibt einen klaren Überblick über den damaligen Stand der Balneologie wie auch Hydrologie. Trutvetters Einfluß auf die Gelehrsamkeit in Mitteleuropa war noch im späten 16. Jahrhundert nicht zu verkennen.

Ein Gelehrter von europäischem Ruf war der ungarische Arzt *Thomas Jordan de Kolozsvár* (Clausenburg in Siebenbürgen, 1539–1585). Jordan besuchte die berühmten französischen und italienischen Universitäten in Paris, Padua, Bologna, Pisa, Roma und schloß mit den bekanntesten Ärzten der Zeit, u. a. *Cardanus*, *Eustachius*, Freundschaft. Er promovierte in Wien, diente unter Maximilian II. als Feldarzt im Türkenkrieg, wurde endlich Stadtphysikus in Brünn (Mähren). Unter den zahlreichen, von ihm verfaßten Büchern befindet sich die Abhandlung „De aquis medicatis Moraviae commentariolus, cum indice copiosissimo“ (Frankfurt 1586). Ein über die Heilquellen im allgemeinen geschriebener Aufsatz „De aquis medicatis in genere“ blieb im Manuskript⁹.

Seit der Mitte des 17. Jahrhunderts verloren die großen Bäder wieder an Bedeutung. Die vornehme Welt treffen wir kaum in den Bädern an. Als Volksbäder werden sie zumeist nur von den Bauern frequentiert. Dieser Rückgang des Badekultes spiegelt sich auch in der jetzt bedeutend geringeren Bäderliteratur. Allerdings wird nun die Trinkkur zur Mode in ganz Europa. Die alten Badebäder Karlsbad, Aachen, Spa wandeln sich zum Trinkkurort um. Trotz dieses relativen Rückganges des Badekultes finden sich im 17. Jahrhundert einige ganz hervorragende literarische Werke, die jedoch in der balneologischen Fachliteratur kaum Erwähnung finden.

Einer der besten Fachschriftsteller war damals *Sir John Floyer* (1649–1734). *Albrecht von Haller* hielt seine Schriften für Wert, bekannter zu werden, als sie waren. Von balneologischem Interesse sind seine beiden Bücher „An inquiry into the right use of the hot, cold and temperate baths in England“ (Erste Ausgabe in London 1697, weitere 1702, 1706, 1709, 1715,

⁸ Paulhart, H.: Bücherbesitz Kremser Bürger. in: *Mitt. des Kremser Stadtarchivs*. Hrsg. von Kühnel, Harry, Krems, 1961. 47.

⁹ Betr. die Biographie siehe: Magyary-Kossa, Gy.: *Ungarische medizinische Erinnerungen*. Budapest, 1935.

1722, Lateinisch 1699 in Leyden) und „Tractatus de aquis medicatis (Amsterdam 1718). Zweifelsohne war Floyer der meistgelesene medizinische Autor seines Zeitalters.

Im 18. Jahrhundert ist wieder ein Aufschwung in der Balneologie zu beobachten, dessen literarischer Niederschlag in vielen Schriften zu vernehmen ist.

Ein ganz wesentlicher Impuls ging aus England aus. 1713 erscheint in London schon die zweite Ausgabe des großen Werkes „The History and Memoirs of the Bath: Containing Observations on what Cures have been there brought, both by Bathing and Drinking those Waters. An Account of King Bladud, said to be the First Founder of the Baths. With a Philosophical Preface, of several Experiments and Remarks, relating to the Origin, Quality and Nature of Baths in general, and of these in particular”.

Was schon im Titel dieses 400 Seiten umfassenden Buches zum Ausdruck kommt, ist dessen experimentelle Richtung. Der Verfasser *Dr. Robert Peirce* ist einer der gelehrtesten Ärzte von England. Badearzt im besten und modernsten Sinne des Wortes, Internist und Pathologe in einer Person. In diesem Werk liest man erstmals auf Englisch über den Zusammenhang zwischen Scharlach und akutem Rheumatismus!

Das Zeitalter der Aufklärung bringt die ersten auf wissenschaftlichen Methoden aufgebauten Versuche. Der Wunsch nach streng wissenschaftlicher Beschreibung der Quellen und Heilbäder bringt viele, zum Teil kaum bekannte, doch sehr interessante Schriften mit sich.

Andreas Hermann, Stadtphysikus in der Zips (Oberungarn) ist ein fleißiger Schriftsteller auf balneologischem Gebiet. 1726 veröffentlicht er in Leipzig ein „Commentariolus historico-physico-medicus de Thermis Trencheniensibus”, worin sich exakte chemische Analysen mit klinischen Beobachtungen verknüpfen.

1721 wurde in Wien die balneologische Abhandlung des Ofner Stadtphysikus *Laurentius Stocker* herausgegeben unter dem Titel „Thermographia Budensis seu Scrutinium Physico-medicum aquarum mineralium Budae scaturientium”. Eine Neuauflage erschien 1729. Das Büchlein scheint größeres Interesse geweckt zu haben, da 1733 eine deutsche Ausgabe in Druck gelegt wurde.

Am 20. Mai 1763 erscheint ein Aufruf der Regierung seiner k. k. Majestät, wonach die Amtsärzte der Erbländer zur wissenschaftlichen Untersuchung und Beschreibung der Heilquellen, Bäder und zur Trinkkur geeigneten Mineralwässer aufgefordert werden¹⁰.

Kurz darauf folgen zahlreiche diesbezügliche Aufsätze. Vielleicht die besten sind die aus der Feder des praktischen Arztes und Pharmakologen *Johann Justus Torkos*, Stadtphysikus in Preßburg. Der Titel seiner ersten Abhandlung lautet: „De Aere, Aquis et Locis Posonien-sibus” (Preßburg 1763). Diesen lateinischen Titel führt ein Aufsatz, der in deutscher Sprache geschrieben wurde, wie auch des Autors folgendes Büchlein „Balneum aquae dulcis, oder Bericht vom Nutzen und Gebrauch des Donaubades” (Preßburg 1765).

Eine recht gründliche chemisch-pharmakologische Analyse enthält des Verfassers dritter Aufsatz über Balneologie: „Bericht von dem natürlichen alcalischen Ungarischen Mineralsalt und von denen uns demselben bereiteten Liquor alcalicus polychrestus oder alcalischen polychrestinctur” (Preßburg 1766).

Das am meisten geschätzte Werk über Gesundbrunnen des 18. Jahrhunderts stammt von dem Wiener Professor *Heinrich Johann Nepomuk von Crantz* (1722–1799). Crantz war einer der fähigsten Schüler *van Swieten*’s, wurde auf des Letzteren Verwendung von *Maria There-*

¹⁰ Weszprémi, St.: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. Lipsiae, 1740. Centuria I. 140.

sia im Jahre 1750 zu seiner vollständigen Ausbildung nach Paris und London geschickt. Nach seiner Rückkehr war er zuerst Professor der Geburtshilfe, übernahm nach dem Tode Störck d. Ä. die Lehrkanzel für Physiologie.

Die Ergebnisse seiner balneologisch-chemischen und hydrologischen Untersuchungen — mit einer geschichtlichen Einführung und einer allgemein-theoretischen Abhandlung — erschienen unter dem Titel: „*Analyses Therm. Herculanarum Daciae Traiani Celebriorumque Hungariae accedit Aquarum Hungariae, Croatiae Nomenclator*“ (Wien 1773)¹¹.

Die wissenschaftliche Richtung wurde im 19. Jahrhundert weitergeführt. Die Untersuchungen wurden nebst chemischer Analyse auf das Feld der Mikrobiologie, Meteorologie, Beschreibung der Flora und Fauna der Bade- und Kurorte ausgedehnt, wie das z. B. aus dem Buch des Dr. *Carro* ersichtlich ist: „*Chevalier John de Carro: Essay on the Mineral Waters of Carlsbad. With Observations on the Microscopic Animalcules about the hot Springs of Carlsbad by Mr. A. S. C. Corda of Prague and a Flora of Carlsbad by Professor C. B. Presl of Prague*“ (Prag 1835).

Am Anfang des 19. Jahrhunderts erscheinen die ersten populär-wissenschaftlichen Schriften über Bäderkunde, Heilquellen sowie Monographien zur Popularisierung der einzelnen Badeorte.

So war es z. B. der Doktor *Johann Jos. Nehr* (1757—1820), der als „Gründer“ des Kurortes Marienbad angesehen werden kann. Seinen Bemühungen gelang es, daß von 1804 an fremde Kurgäste aufgenommen werden konnten. Nehrs Buch „*Beschreibung der mineralischen Quellen zu Marienbad*“ (Karlsbad 1813, zweite Auflage 1817) enthält nebst einer „Geschichte unserer Brunnen“, noch 16 recht interessante Krankengeschichten, welche den großen Nutzen des Heilbades demonstrieren sollen.

Ein „Baedeker“ für 62 Badeorte Deutschlands, Österreichs und der Schweiz ist das zwei-bändige Werk von *C. F. Mosch* „*Die Bäder und Heilbrunnen Deutschlands und der Schweiz. Ein Taschenbuch für Brunnen- und Bade-Reisende. Ausgabe für das Jahr 1820*“ (Leipzig, 1820). Das Buch enthält 50 Ansichten, kunstvoll gestochen von *F. Rossmäslar jr.* Die Beschreibungen der Seebäder Cuxhaven, Norderney und Travemünde dürften zu den frühesten Artikeln darüber gehören.

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts ist die Balneologie und Hydrotherapie schon selbständige Disziplin, was dann eine wesentliche Umwandlung in der Literatur mit sich bringt. Die Literatur dieser Periode ist sehr umfangreich, trotzdem besser bekannt¹².

¹¹ Eine ausführliche Besprechung dieses hochinteressanten Buches ist vorgesehen.

¹² Diesbezüglich siehe die Arbeit von Martin, A.: *CIBA-Zeitschr.* 3. (1936) 1182.

A KÜLFÖLDI ÉS A MAGYAR ORVOSTUDOMÁNY KAPCSOLATTÖRTÉNETÉBŐL

FEJEZETEK ALBICUS (1360–1427), ZSIGMOND KIRÁLY UDVARI ORVOSA MUNKÁSSÁGÁBÓL

Későközépkori orvosi kéziratfragmentum – Albicus¹²³¹

A középkor valamennyi regimenje ultima analysi a Schola Salernitanára vezethető vissza. Megjelenési formájukban azonban ezek egymástól sokban eltérőek, helyenként tartalmukban is különbözőek. A skolasztikus szellem virágzása idején e változatok egyre inkább távolodnak az eredeti mű józan egyszerűségétől. Az egyes regimenek e különbözősége és tartalmi módosulása egyrészt az idővel gyarapodó ismeretek következménye, másrészt a regimen szerzőjének, illetve kommentátorának orvosi egyénisége és tudása tükröződik a regimen szellemében és módosítja formáját, tartalmát.

Mint ahogy a koraközépkori salernói Regiment az angol király részére íródott, úgy a későközépkori regimenek is többnyire egy uralkodó számára készültek. Szerzőjük vagy kommentátoruk többnyire a király orvosa volt.

A XIV–XV. század királyi orvosai közül tudásban messze kiemelkedett Sigismundus Albicus doctor, Vencel cseh király, majd Zsigmond császár és magyar király orvosa.

A csehországi Mährisch-Neustadtban született 1360 körül. 1427. július 23-án halt meg.¹²³² Baccalaureusi vizsgáját a prágai egyetemen 1382-ben tette le. A kor szokásainak megfelelően már korán tartott egyetemi előadásokat Prágában. 1407-ben Olaszországban találjuk, ahol a paduai egyetem anyakönyve jegyzi fel nevét. Itt avatták mindkét jogtudomány

---

¹²³¹ Forrás: Schultheisz Emil: Későközépkori orvosi kéziratfragmentum. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 121–128. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Későközépkori orvosi kéziratfragmentum. = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 18. (1960) pp. 175–187. – Kötetben: Schultheisz Emil: Késő középkori orvosi kéziratfragmentum. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 150–156. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

¹²³² Sudhoff Archiv für Geschichte der Medizin 7 (1914) p. 90. skk.

doktorává. A medicina tudományos fokozatait a prágai egyetemen szerezte meg. Olaszországban csak 1452–53-ban fordult meg ismét.¹²³³

Rövidesen Vencel király háziorvosa lett, akinek bizalma Albicusban oly nagy volt, hogy a huszita mozgalmak által okozott, trónját is fenyegető nehéz politikai helyzetben Albicusra kívánt támaszkodni. Ezért, amikor a prágai érseki szék megüresedett, a káptalant rávette, hogy Albicust válasszák prágai érsekké. Ezt a fontos egyházi – s egyben közjogi – méltóságot azonban csak rövid ideig töltötte be. Lemondása után visehradi prépost lett, egyidejűen újra a király orvosa és kancellárja.

Amikor aztán Vencel halála után a huszita harcok még inkább erősödtek, s Albicus prépostságát is feldúlták, előbb Olmützbe, majd Magyarországra, Budára menekült.¹²³⁴ Így került Zsigmond német–római császár és magyar király udvarába.

Véleményem szerint Albicusnak a Csehországból való menekülése, s a Magyarországon való végleges letelepedése előtt (tehát 1419 előtt) is kellett Budán járnia. Csakis így válik érthetővé a prágai egyetemi könyvtárban őrzött és Budán 1416-ban keltezett kézírata: *'Medicina contra paralysm, quam dom. Albicus ante agonem mortis suae domino regis a. d. 1416 in civitate Buda, Strigon, diocesis fecit'*.¹²³⁵ Ezt csak Vencel király számára írhatta. Viszont Zsigmondnak dedikált, vagy őt említő kéziratok nem mind készültek Albicus budai tartózkodása idején.

Albicus orvosi és írói egyéniségének megismerése céljából, valamint az ismertetendő kézírattöredék jobb megértése, annak Albicus műveivel való összehasonlíthatósága végett röviden ismertetnem kell Albicus fontosabb műveit. Teljességre itt nem törekedhettem. A müncheni, lipcsei és prágai könyvtárak által megküldött kéziratok mikrofilmjei szolgáltak alapul.¹²³⁶

Albicus műveinek jelentőségét és elterjedtségét mutatja, hogy három közülük a legelső közép-európai orvosi inkunábulumok között szerepel: 1. *'Praxis medendi'*, 2. *'Regimen pestilentiae'*, s a legfontosabb, a 3. *'Regimen hominis seu Vetularius'*. Mindhárom Lipcsében 1484-ben jelent meg Marcus Brandt kiadásában.

---

¹²³³ Hasner: Prager Vierteljahrschrift (Prága, 1860)

¹²³⁴ Sudhoff Archiv für Geschichte der Medizin 17 (1925) p. 157. skk.

¹²³⁵ Lásd: Prágai egyet. könyvtár. Jelzete VIII. H. 34 fol. 149v – kiadatlan.

¹²³⁶ E helyen is köszönetet mondok D. Debes doktornak, a lipcsei egyetemi könyvtár kézírattára vezetőjének, a MS 1200 és MS 1226 jelz., K. Dachs doktornak a müncheni Cgm 731 jelz. kézirat fotokópiáinak szíves megküldéséért, valamint a prágai Klementinum vezetőségének.

Kéziratban a következő írásai maradtak fenn:

1. Regimen contra reumata, quod misit ante obitum suum Sigismundo Romanorum, Bohaemiae ac Ungariae regi.¹²³⁷
2. Medicina contra paralysm.¹²³⁸
3. Tractatus de rectificatione aerei magistri Albici.¹²³⁹
4. Regimen corporis, consilium ad Sigismundum (töredék).¹²⁴⁰
5. Tractatus de crisi.¹²⁴¹
6. Questio solemnis...¹²⁴²
7. Puch der erczney von maister Albico.¹²⁴³
8. Pestregimen Albici archiepiscopi (német nyelvű).¹²⁴⁴
9. Regimen tempore pestilentiae Albici medici.¹²⁴⁵
10. Reportata ex lectionibus magistri Albici.¹²⁴⁶
11. Collectorium maius és
12. Collectorium minus csak részében származnak magától Albicustól, de mindenképpen befolyása alatt keletkeztek.¹²⁴⁷

A felsoroltak közül a '*Vetularius*', a '*Practica*' és a '*Tractatus de crisi*', valamint a '*Puch der erczney*' alapján igyekszem Albicus mentalitására és orvosi szemléletére jellemző néhány momentumot megvilágítani.

Albicus említett írásaiban a skolasztika szigorúan dogmatikus szellemétől eléggé független egyéniségnek mutatkozik. Előadását elsősorban saját megfigyelésére és tapasztalataira építi fel. Ezt több helyen hangsúlyozza. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy tekintélyeket ne idézne. Hivatkozik a klasszikusokra Hippokratestől Avicennáig. Őket azonban már csak a lefektetett tétel mintegy igazolásául idézi, nem tőlük indul ki. Különösen jellemző, hogy teljesen ellentétben az akkor általánosan elterjedt szokásokkal, a tekintélyes neveket minden dicsérő jelző nélkül írja legtöbbször. Hiányzanak a szuperlatívuszokban írt

¹²³⁷ Kiadta: A. Schrutz (Prága, 1909)

¹²³⁸ Lásd: Prágai egyet. könyvtár. Jelzete VIII. H. 34 fol. 149v–134r

¹²³⁹ Prágai egyet. könyvtár. Jelzete Ms. L. F. II.

¹²⁴⁰ A müncheni Cod. lat. 321 folio 89v–92r része tartalmazza.

¹²⁴¹ Lipcei egyet. könyvtár. Jelzete Ms 1200.

¹²⁴² Ugyancsak a lipcei Ms 1200 jelz. kézirat tartalmazza.

¹²⁴³ Bajor állami könyvtár, a müncheni Ggm 731 jelz. kódexben folio 93r–108v

¹²⁴⁴ Egyetemi könyvtár, Wratislawa jelz.: Ms. I. Q. 100.

¹²⁴⁵ Prága, Klementinum Ms XIV. 16 és lipcei egyet. kvt. Ms 1328.

¹²⁴⁶ Prága, Klementinum Ms. I. F. II. 18v skk.

¹²⁴⁷ Mindkét kézirat a wratislawai könyvtár III. Q. 4 jelz. kódexében. Sudhoff a kéziratokat Albicusnak tulajdonítja. Vö. Sudhoff Archiv für Geschichte der Medizin 9 (1916) p. 117.

dicsőítő mondatok. Ez alól csak egy kivétel van: Arnaldus de Villanova, akit úgy látszik különösen nagyra becsült. Őt mint a „legtapasztaltabb orvost” szólítja meg. A sokat utazott, idegen népekkel érintkezett orvos felismeri a földrajzi adottságok, nemzeti szokások jelentőségét a betegségek keletkezésében, lefolyásában, valamint a gyógyításban, s ezt több helyen kifejezetten hangsúlyozza is. Azt írja egyebek között, hogy tekintettel a geográfiai különbségekre, amelyek a betegségeket módosítják, valamint a diéták különbözőségére, az Itáliában tanult orvos nem lehet oly kiváló Csehországban, mint Olaszhon földjén. Az egyik pestisíratban pedig szembe állítja az „Italici” és „Bohemi” szokásait a gyógyszerek használatában. Hangsúlyozza a helyes diaeta, a mérsékelt testmozgás, a megfelelő munka és a derűs kedély betegségmegelőző, illetve gyógyító szerepét, szemben a túlzott gyógyszeres kezeléssel. Az érvágás mértékletes alkalmazása, a felesleges vérlebocsátás káros hatásának ismételt hangsúlyozása Albicus józan gondolkodását és e téren való nagy tapasztalatát mutatja. Az alkémiával szemben még Arnaldus de Villanovánál is szkeptikusabb, inkább a „természetes gyógymódok” híve.

Albicus stílusa gördülékeny, kevés az ismétlés, ami pedig a korabeli szövegekben igen gyakori. Feltűnően sok azonban a köznapi, népi, nyers kifejezés, amit már Sudhoff is megállapított a pestisíratok ismertetésekor.

Az itt felsorolt attribútumokat véve alapul az összehasonlításban, szeretném az alábbi, eddig fel nem dolgozott kéziratot közelebbről meghatározni, és orvostörténeti hovatartozandóságát megállapítani.

Ez a fragmentum – melyet az Országos Orvostörténeti Könyvtár őriz – egykorú bőrbe kötött 28 hártyalapos kézirat. Két részből áll, de egyik sem teljes. Mindegyik kb. egy quaterniót tesz ki. Két különböző, de egykorú kéz írása. Megállapítható, hogy a fragmentum nem két különálló kézirat egybekötése; a hiányzó lapok később veszttek el.

Az első rész egy latin nyelvű orvosasztronómiai értekezés. A második egy középfelnémet nyelvű, jól olvasható bastardával írt „Gesundheitsregel”.

A két kéziratrész között a hónapok-napok köre (folio 9v), valamint az állatöv csillagképeinek köre (folio 10r) látható (– a továbbiakban is: *v* = *verso*, *r* = *recto*). A latin rész utolsó lapján, a versón rajzolt német nyelvű circulus solaris kellett hogy a német rész eleje lett légyen, de az ezt értelemszerűen követő érvágó capitulus elveszett. Ez a szituáció is azt bizonyítja, hogy a német regiment a latin rész után, folytatólagosan írták. Ez a körülmény kormeghatározás szempontjából döntő. A latin rész ui. a circulus solarist a táblázatban (folio 4r és folio 5v) az 1420. esztendőttől, a conjunctiókat pedig 1429-től számítja. Az 1420-as évszámnak ez esetben terminus post quem értéke van. A latin fragmentum keletkezését ezek

szerint erre az időre, a XV. század első negyedére kell tennünk. Korábbi nyilvánvalóan az ezt követő német rész sem lehet. Ezt a paleográfiai vizsgálat is megerősíti.

A kézirat kalligráfiája, az iniciálék szép – helyenként piros-kéken színezett – rajza, a rubrumok gondos elrendezettsége – a másoló a rubrikátoroknak mindig helyet hagyott – kétségtelenné teszi, hogy hivatásos másoló munkája.

A latin orvosasztronómiai értekezésnek különösebb orvostörténeti érdekessége nincs, újat nem mond. Keletkezési helye nem határozható meg.¹²⁴⁸

Ennek az értekezésnek az alapja tulajdonképpen Beda műve. (A folio 4r és 5v táblái megfelelnek Beda *'Decem novennalis circuli'*-jének, a folio 9r és 10v rajzai pedig Migne-féle kiadás 365. és 458. lapján levőknek.) Ez a kéziratrész is töredék, eleje nem teljes; hogy mennyi hiányzik, nem állapítható meg. Ez a fragmentum kb. az eredeti Beda-féle munka közepén kezdődik; a folio 3v rubruma: *'Canon de coniunctide et oppositione'*.¹²⁴⁹ A folio 6v-n található a *'Tabula continuationis, coniunctionis et oppositionis'*.¹²⁵⁰

A német fragmentum – egy tipikus „Ordnung der Gesundheit”¹²⁵¹ a folio 11r-n kezdődik. Alábbiakban – helyszűke miatt – a szövegből csak részleteket, a rubrumokból csak kivonatokat közlök a rövidítések feloldásával.

Az incipit-lap közepén mindjárt megállapítja, hogy a németek többet esznek és isznak, mint az olaszok, majd a hippokratesi constitútióról („Complexen”) beszél: „Das die deutschen meer essen dann trinken und die italici mer trinken dann essen” – „Die menschen nach seinet Complexen Sangvinei Colerici... Flegmatici... Melancolici (sind)”.¹²⁵² Az ezt követő második rubrum tulajdonképpen a negyedik fejezet tartalmát összegezi. (Ezek szerint tehát a fragmentum meglevő részét még legalább három fejezet előzte meg!)

„In dem vierden Capitel hat man lere von essen von trinken von schlaffen von wachen wie man sich vor vnd nach essen damit halten soll vnd von dem obgeschriebn essen vnd trinken wie die natur zu überflüssig etwen von vnmassigkeit wegen Darumb ist nach den obgeschriebn Lere Wie vnd mit was man die vberflüssigen natur sullt abziehen vnd zehilff

¹²⁴⁸ A kézirat általam nem vizsgált csillagászati részének elemzését és a fragmentum első felének korrekcióját lásd Némethy Ferenc igen kiváló bölcsészdoktori értekezésében: *'Astronomisches und Medizinisches Doppelfragment zu Budapest'* (Inaug. Diss., 1978)

¹²⁴⁹ „a (Nap és a Hold) együtt és szembenállásának szabálya” (az újhold és a telihold kiszámítása a holdciklus meghatározására)

¹²⁵⁰ „Az együttállás és szembenállás folyamatos (kiszámításának) táblázata”

¹²⁵¹ „Az (egészséges) élet rendje”

¹²⁵² „A németek többet esznek, mint isznak és az olaszok többet isznak, mint esznek” – „Alkatuk szerint az emberek szangvinikusak, kolerikusak ... flegmatikusak ... melancolikusak”

könn¹²⁵³ – a folio 13v Constantinust¹²⁵⁴ idézi, miközben a fürdéssel kapcsolatos tudnivalókat fejtegeti. A következő lapon, a rectón a bőr pórusainak funkcióját írja le; „...Avicenna vnd spricht das in dem pad die löcher an der hautt die da hayssen pori offen steen...” Az ezt követő fejtegetés a fürdőnek a bőrre, pórusokra gyakorolt serkentő, gyógyító hatásáról igazán nem „középkori sötétségre” utal.

A folio 15r-n kezdődik, s a versón, valamint folio 16-on folytatódik a kéziratnak az érvágással kapcsolatos tudnivalókat ismertető fejezete, ahol az általános ismereteken kívül kimerítően foglalkozik a dies fausti – dies critici kérdéseivel.¹²⁵⁵ Precízen megfigyelő orvosra vall a túlzott érvágáskor bekövetkező collapsus pontos leírása: „...So dem menschen die varb verkert wirt vnd die pulsst abnymbt so sol man aufhörn. Auch wer vil schwitzt das ist ain Zaichen der vberflüssigkait.”¹²⁵⁶

A folio 17r rubruma azért különösen fontos számunkra, mert egyedül itt jut expressis verbis kifejezésre a kézirat lényege: „Ordnung der Gesundheit”.¹²⁵⁷

A levegővel foglalkozó capitulust a folio 18r rubruma vezeti be: „Als das puch ist geordnet zu d’gesunthait so ist not das man wisse wie man in den luft lebn sol das ist wie er gesunt sey oder nicht...”¹²⁵⁸ majd Avicennára hivatkozva int, hogy a jó levegő ne keveredjék ártalmas kigőzölésekkel. Itt tér ki a lakáshigiénére is: „Da die menschn wonung habn da soll das erdreich nicht faul sein...”¹²⁵⁹

Továbbiakban – egy névtelen mesterre hivatkozva – diaetetikus szabályokat ismertet hosszan és kimerítően.

A tulajdonképpeni makrobiotika a folio 24r első harmadában befejeződik, s kezdődik a gyógynövényekről és fűszerekről írt függelék. E tartalmilag különálló rész szerkezetileg szorosan összefügg a regimennel; a folio 28r közepén fejeződik be. Ez egyúttal az egész fragmentum vége is.

---

¹²⁵³ „A negyedik fejezetben van az evésről, az ivásról, az alvásról, az ébrenlétről szóló tan, miként kell viselkedni étkezés előtt és után és a fent írt evés és ivás után, felesleges és káros túlzásoktól hogyan kímélendő az emberi természet a fent leírt tan szerint, hogyan lehet segíteni a természetnek”

¹²⁵⁴ Constantinusnak a Regimen sanitatisra nagy befolyása volt. Vö. Schipperges H. publikációjával. In: Sudhoffs Archiv 43 (1959) p. 66.

¹²⁵⁵ „Szerencsés napok – kritikus napok” (itt az érvágásra alkalmas és alkalmatlan napokról van szó)

¹²⁵⁶ „...amikor az ember (szeme) elhomályosodik, érverése lelassul, akkor abba kell hagyni. Ha valaki sokat izzad, az is annak a jele, hogy felesleges” (ti. az érvágás)

¹²⁵⁷ „Az (egészséges) élet rendje”

¹²⁵⁸ „A könyv az egészség rendjéről szól, mert szükséges, hogy az ember tudja, miként kell élnie ahhoz, hogy egészséges legyen...”

¹²⁵⁹ „Ahol az embernek lakása van, a föld ne legyen rothadt”

Ebben a capitulusban a következő gyógynövényeket és fűszereket találjuk: „Galgant”, „Inber”, ill. „Ingwer” „muskatt”, „nagel”, „Zymarinten”. „Zittwar”, „Pfeffer”, „Lorber”, „Saffran”, „krambitper”. Befejezésül az égett szeszről – „prann wein”¹²⁶⁰ – olvashatunk.

A füveskönyvszerű fejezetet néhány betegség leírása és az ellenük alkalmazott gyógy mód, néhány közbeszúrt recept teszi változatossá.

A mindennapos hideglelés leírását¹²⁶¹ a harmadnapos váltólázzról szóló értekezés követi.¹²⁶²

Közvetlen ezután (folio 27r 30. sor) említi a kézirat a „bölc prágai mestert”: „...das lernt mich zu Prag ain wais Maister”.¹²⁶³

A vérhasjárványok a középkor egyik legnagyobb orvosi problémáját jelentették. Érthető tehát, hogy a kézirat igen sokat foglalkozik a „rot rur”-ral. A kézirat utolsó oldala, amely a folio 28r közepéig terjed, két vérhas elleni receptet tartalmaz, melyekkel ez az érdekes fragmentum be is fejeződik.¹²⁶⁴

Kétségtelenül megállapítható, hogy a bemutatott kézirat a regimenek egy prózai változata. Stílusa sok hasonlóságot mutat Albicus német nyelvű kézírataival, elsősorban a *'Puch der erczney'*-jel. A kézirat szerkezeti felépítése lényegesen kevésbé komplikált, mint a *'Practica Bartholomaei'*, de egyszerűbb az Ortolf von Baierland-féle *'Arzneibuch'*-nál, illetve annak diaetetikai részénél is.

Albicusra jellemző, de legalább is hatására enged következtetni, hogy kéziratunkban az idézett görög, latin és arab szerzők neve mellett egyetlen helyen sem találunk dicsérő jelzőt (kivéve Villanova nevét). A fürdés egészséges voltának, a víz gyógyító hatásának többszöri

¹²⁶⁰ „Galagonya, gyömbér, szerecsendió, szegfűszeg, fahéj, kurkuma gyökér, bors, babér, sáfrány, áfonya, égetett bor (borpárlat)”

¹²⁶¹ A hideglelésről (von ritenn) a következőket írja: „Der Ritt der den Menschn alltag an geet kumbt von vier saithen Von ersten so man erkaltet nach dem pad So werdn die löcher die da hayssen pori offen steen zu der leber Davon wirt der Ritt Darumb soll man sich hueten vnd warm halltn... Zum anderen mall wirt der Rit von posem Luft... Zum dritten mal wirt er von Fleisch oder von Spais nicht wol gesotn oder gepratn ist wann die natur die Speis nicht wol magt vertzeren So fault si durcheinander vnd wirt Corumpiert vnd dauon der ritt... Zum vierdn mal wann ain mensch gar hais padt vnd darnach zu kalt wasser geet vnd sich damit begeust Sol schlecht die keltn In vnd die pory werden verrschopt dauon wirt der Rit...” („A hideglelés, amely az embert naponta fogja el, négy oldalról jön. Először ahogy az ember fürdés után megfázik a lukacsák, melyeket pórusoknak hívnak nyitva állanak a máj irányában, ettől jön a hideglelés, ezért tartsa az ember magát melegen... Másrészt a rossz levegő okozza a hideglelést... Harmadsorban hús vagy étel, mely nincs jól megsütve vagy megfőzve okozza a hideglelést, mert ha az étel nem jól emésztetett, megrothadt... Negyedsorban ha egy ember forró fürdő után hideg vízbe megy és magát ezzel leönti, akkor a pórusok eltömeszelődnek és ettől lesz a hideglelés.”) (folio 26r–26v)

¹²⁶² „Der rit über den anderen tag haisst Tertiana” („A harmadnapos hideglelést 'Tertiana'-nak hívják”) (folio 26v utolsó harmad-folio 27r.)

¹²⁶³ „... Prágában tanultam egy bölc mestertől...”

¹²⁶⁴ Az utolsó recept: „...rot rur. Nym Aychheim schusling Die desselbigen Jares sind auskommen vnd prichs Im ersten May vnd pren Sy aus durch ain Rosenhut vnd gibs dem sichen zwei oder drey tag ze trinken ain wenig er wirt gesunt an der ruer.” („...vérhas. vedd a tölgyfa ezévi fiatal hajtását és törd össze május elején, és préseld ki, rózsavízzel adj inni a betegnek két-három napon át egy keveset, meggyógyul a vérhasból.”) Vö. G. Keil. publikációjával. In: Sudhoffs Archiv 41 (1957) pp. 28–58.

hangsúlyozása csak az eredeti Regimen salernitanumban található. A későbbi skolasztikus kommentárok általában már többet írnak a fürdő veszélyeiről, mint annak gyógyhatásáról. A fürdésnek ez a „modern” szemlélete, amelyet e kézirat képvisel (lásd különösen folio 14v), jól összeegyeztethető Albicus természetes gyógymódokat kedvelő felfogásával. Tudjuk, hogy Albicus a bőr pórusainak szerepét jól ismeri. Ezzel a kéziratunk is kimerítően foglalkozik. Ugyancsak albicusi szellemben íródott a kézirat érvágásról szóló capitulusa is (folio 15r). Csaknem gyakrabban találkozunk itt az érvágás káros hatásainak felsorolásával, mint az érvágás kedvező eredményeinek ismertetésével. Albicus a Vetulariusban ismételtén óv a túlzottan alkalmazott érvágástól. Hasonló megnyilatkozásokat találunk a lipcsei Albicus-kéziratban is.¹²⁶⁵

Már Sudhoff felhívta a figyelmet az Albicus-féle pestisiratokat tárgyaló tanulmányában¹²⁶⁶ arra a feltűnő körülményre, hogy Albicus milyen messzemenően figyelembe vette a geográfiai-etnológiai viszonyokat. Albicus szembeállítja az egyes nemzetek diaetikus és egészségi szokásait. Ezt a megkülönböztetést kéziratunkban két helyen is megtalálhatjuk: a folio 11r-n, ahol a népek közötti differenciáról általában szól és a folio 18v-n, ahol az „ebben az országban szokásos ételek”-ről beszél. Kéziratunk kitér a lakáshigiénére is (folio 18v), ami ebben a korban merőben szokatlan, ha nem is példátlan. A levegővel, így a lakás levegőjével kéziratunkhoz hasonlóan ugyan foglalkozik egyebek között az Arnaldus de Villanova által írt kommentár, valamint a Bartholomaeus-féle *'Practica'* is, de a szoba földjéről, tudomásom szerint, csak Albicus emlékezik meg a müncheni kéziratban.¹²⁶⁷ Pick utal arra, hogy a Vetularius tele van népies kifejezésekkel.¹²⁶⁸ Hasonlóak gyakoriak e kéziratban is.

Nem kétséges, hogyha kéziratunkat az Arnaldus de Villanova által írt, illetve kommentált regimennel hasonlítjuk össze (Bämmler-féle kiadás), számos hasonló részt találunk. Így a kézirat folio 11r szövege csaknem megegyezik az augsburgi kiadás folio 16v oldalával és a folio 11v szövege a Bämmler-változat a folio 17r oldalával. Ha azonban tekintetbe vesszük a regimenek szövegének „vándorlását” s azt a nagy hatást, amit éppen Arnaldus de Villanova gyakorolt Albicusra, úgy azt kell mondanunk, hogy e fragmentumnak a Villanova-féle regimennel való helyenkénti hasonlósága éppen nem szól az ellen, hogy e változat Albicus szellemében íródott legyen.

---

¹²⁶⁵ A Ms 1200 jelz. kéziratban.

¹²⁶⁶ Sudhoff Archiv für Geschichte der Medizin 7 (1914) p. 69. skk.

¹²⁶⁷ A Cgm 731 jelzetűben.

¹²⁶⁸ Pick, F.: Prag und Montpellier. [H. n., é. n.] p. 161.

Az elmondottak alapján indokoltnak látszik az a feltevés, hogy e kézirat a folio 27r 30. sorában említett prágai mester nem más, mint Sigismundus Albicus! Hogy Albicus neve nem fordul elő, az nem szól e feltevés ellen. Egyrészt, mert két – legalább részben – biztosan Albicustól írt kéziratot ismerünk, amelyek Albicus nevét nem említik,¹²⁶⁹ másrészt az sincs kizárva, hogy a fragmentum elején volt ilyen hivatkozás.¹²⁷⁰

---

¹²⁶⁹ *Collectorium maius et minus*; mindkét kézirat a wratislawai könyvtárban a III. Q. 4 jelz. kódexben. Sudhoff a kéziratokat Albicusnak tulajdonítja. Vö. Sudhoff *Archiv für Geschichte der Medizin* 9 (1916) pp. 117–118.

¹²⁷⁰ Elhangzott németül a szerző *honoris causa* doctorrá avatásán a lipcsei egyetemen, 1985. október 19-én.

Ein spätmittelalterliches medizinisches Handschriftenfragment¹²⁷¹

---

¹²⁷¹ Forrás: Schultheisz, Emil: Ein spätmittelalterliches medizinisches Handschriftenfragment. In: Schultheisz Emil: *Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról.* Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 23–31. (*Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.*) – Korábban megjelent: Schultheisz, Emil: Ein spätmittelalterliches medizinisches Handschriftenfragment. = *Archiv für Kulturgeschichte* 42 (1960) No. 2. pp. 231–238.

EIN SPÄTMITTELALTERLICHES MEDIZINISCHES HANDSCHRIFTENFRAGMENT*

In der mittelalterlichen medizinischen Literatur spielen die verschiedenen Gesundheitsregeln, *Regimina sanitatis*, eine bedeutende Rolle. Die diätetisch-hygienischen Vorschriften dieser Regimina verbreiteten sich nicht nur als selbständige Bücher, sondern wurden auch zu Kapiteln anderer medizinischer Werke des Mittelalters. So enthält das am meisten verbreitete medizinische Buch des 13.—14. Jahrhunderts, die *Practica Bartholomaei*¹ ebenso ein Regimen Sanitatis wie das Arzneibuch *Ortolf's von Baierland*, welches die Practica bald verdrängte und später auch im Drucke erschien. Bei letzterem wies Keil nach, daß jenes Kapitel, welches die diätetischen Regeln enthält, keinen organischen Teil des Werkes bildet³.

Sämtliche Regimina des Spätmittelalters sind ultima analysi auf die Schola Salernitana zurückzuführen. In ihrer Erscheinungsform weichen sie jedoch von einander in vielem ab, stellenweise sind sie auch im Inhalt verschieden. In der Blütezeit des scholastischen Geistes entfernen sich diese Variationen immer mehr von der nüchternen Einfachheit des Originals. Diese Verschiedenheit und textliche Umwandlung der einzelnen Regimina ist einerseits die Folge der im Laufe der Zeit sich vermehrenden Kenntnisse, anderseits spiegelt sich im Geiste der Regimina die ärztliche Persönlichkeit und das Wissen der Autoren bzw. Kommentatoren, die gleichzeitig auch die Form und den Inhalt verändern.

So wie das fñhmittelalterliche *Regimen Salernitanum* für den König von England geschrieben wurde, so wurden auch die spätmittelalterlichen Gesundheitsregeln meistens für einen Herrscher verfertigt. Ihr Verfasser oder Kommentator war meistens der Arzt des Königs.

Unter den Hofärzten des 14.—15. Jahrhunderts ragt an Wissen Sigismundus Albicus, der Arzt des böhmischen Königs Wenzel, später des Kaisers und ungarischen Königs Sigismund, weit hervor. Geboren im böhmischen Mährisch-Neustadt um 1360, starb er am 23. Juli 1427³. Seine Baccalaureatsprüfung legte er an der Prager Universität 1382 ab. Entsprechend dem Brauche jener Zeit hielt er bereits frühzeitig Vorlesungen an der Universität in Prag. 1407 finden wir ihn in Italien, wo die Matrikel der Universität Padua seinen Namen verzeichnet. Hier wurde er zum Doktor beider Rechte promoviert. Die wissenschaftlichen Grade der Medizin erwarb er an der Prager Universität. Zum zweiten Male hielt er sich erst 1452/53 wieder in Italien auf⁴.

* Erschien, in: *Arch. f. Kulturgesch.* 2 (1960) 231—238.

¹ I. Haupt: *Wiener Sitzungsberichte* 71 (1872).

² G. Keil: in: *Sudhoffs Arch. Gesch. d. Med.* 43 (1959), 20—21. und 39.

³ Sudhoff: in: *Arch. Gesch. d. Med.* 7 (1914), 90.

⁴ Hasner: in: *Prager Vierteljahresschrift* 1860.

Bald wird er der Leibarzt des Königs Wenzel. Dessen Vertrauen zu Albicus war so groß, daß er sich in der schweren, von den Husitenbewegungen verursachten und auch seinen Thron gefährdenden politischen Lage auf Albicus zu stützen wünschte. Als der Prager erzbischöfliche Sitz vakant wurde, bewog der König das Kapitel, Doctor Albicus zum Erzbischof von Prag zu wählen. Diese Würde hatte er jedoch nur für eine kurze Zeit inne. Nach seiner Abdankung wurde er Propst von Visegrad, gleichzeitig abermals Arzt und Kanzler des Königs. Als dann nach dem Tode Wenzels die Husitenkämpfe sich noch verstärkten und auch die Propstei des Albich verheert wurde, flüchtete er zuerst nach Olmütz, dann nach Ofen in Ungarn⁵. So geriet er an den Hof des deutsch-römischen Kaisers und ungarischen Königs Sigismund.

Meiner Meinung nach muß Albicus auch schon vor seiner Flucht aus Böhmen bzw. Ansiedlung in Ungarn (also vor 1419) bereits in Ofen gewesen sein. Nur so wird nämlich sein in der Prager Universitätsbibliothek verwahrtes und vom Jahre 1416 in Ofen datiertes Manuskript verständlich: *Medicina contra paralysim, quam dom. Albicus ante agonem mortis suae domino regi a.d. 1416 in civitate Buda, Strigon. Diocesis fecit*⁶ Das konnte er nur für König Wenzel geschrieben haben. Demgegenüber wurden nicht alle König Sigismund gewidmeten oder ihn erwähnenden Handschriften während Albichs Ofener Aufenthaltes verfaßt. Um Albichs ärztliche und schriftstellerische Persönlichkeit kennen zu lernen, das im folgenden zu besprechende Manuskript aus dem 15. Jahrhundert besser zu verstehen und dieses mit den Albicus-Werken vergleichen zu können, müssen wir uns erst über Albichs bedeutendere Werke auslassen. Vollständigkeit wird hier natürlich nicht erstrebt. Als Grundlage dienten die mir von den Leipziger, Münchener und Prager Bibliotheken zugesandten Mikrofilme der unten genannten Handschriften⁷.

Die Bedeutung und Verbreitung seiner Werke zeigt der Umstand, daß drei von ihnen unter den ersten mitteleuropäischen ärztlichen Wiegendruckten zu finden sind: 1. *Praxis medendi*, 2. *Regimen pestilentiae*, und das wichtigste 3. das *Regimen hominis seu Vetularius*. Alle drei erschienen in Leipzig 1484 im Verlag von Marcus Brandt.

Handschriftlich sind folgende Schriften von ihm erhalten geblieben:

1. *Regimen contra reumata, quod misit ante obitum suum Sigismundo Romanorum, Bohemiae ac Hungariae regi*⁸;
2. *Medicina contra paralysim*⁹;
3. *Tractatus de rectificatione aerei magistri Albici*¹⁰;
4. *Regimen corporis, consilium ad Sigismundum* (Fragment)¹¹;
5. *Tractatus de crisi*¹²;

⁵ Sudhoff: in: *Arch. Gesch. d. Med.* 17 (1925), 157 ff.

⁶ *Prager Universitätsbibliothek*, VIII. H. 34, fol. 149 v, unveröffentlicht.

⁷ Ich möchte auch an dieser Stelle Herrn Dr. D. Debes, Leiter der Handschriftenabteilung der Leipziger Universitätsbibliothek für die lebenswürdige Zusendung der Photokopien der Mss. 1200 und 1226, Herrn Dr. K. Dachs für die freundliche Übersendung der Photokopie der Münchner Handschrift Cgm 731, sowie dem Leiter des Prager Klementinums meinen aufrichtigen Dank aussprechen.

⁸ Verlegt bei A. Schrutz, Prag 1909.

⁹ Siehe Anm. 6.

¹⁰ *Prager Universitätsbibliothek*, Ms. L. F. II.

¹¹ München, *Staatsbibliothek*, *Cod. lat.* 321, fol. 89v—92r.

¹² Leipzig, *Universitätsbibliothek*, Ms 1200.

6. *Questio solemnis...*¹³;
7. *Puch der erczney von maister albico*¹⁴;
8. *Pestregimen Albici archiepiscopi* (deutschsprachig)¹⁵;
9. *Regimen tempore pestilentiae Albici medici*¹⁶;
10. *Reportata ex lectionibus magistri Albici*¹⁷;
11. *Collectorium maius* und 12. *Collectorium minus* stammen nur zum Teil von Albicus selbst, entstanden aber sicher unter seinem Einfluß¹⁸

Von den angeführten Werken trachte ich auf Grund des *Vetularius*, der *Practica* und des *Tractatus*, sowie des *Puch der erczney* einige Momente zu beleuchten, die für die Mentalität und für die ärztliche Anschauung des Albicus charakteristisch sind.

Albicus erscheint in den erwähnten Schriften als eine vom streng dogmatischen Geiste der Scholastik ziemlich unabhängige Persönlichkeit. Seine Feststellungen ruhen größtenteils auf eigenen Beobachtungen und Erfahrungen. Dies betont er auch an mehreren Stellen. Das bedeutet natürlich nicht, daß er Autoritäten nicht zitiert hätte. Er beruft sich auf die Klassiker, von Hippokrates bis Avicenna. Doch zitiert er diese, sozusagen, nur mehr zur Rechtfertigung der aufgestellten Thesen, aber er geht nicht von ihnen aus. Besonders charakteristisch ist es, daß er die angesehenen Namen, in vollem Gegensatz zu damals üblichen Gepflogenheiten, meist ohne jedes lobende Attribut nennt. Es fehlen die im Superlativ geschriebene lobpreisenden Sätze. Nur eine Ausnahme gibt es: Arnaldus de Villanova, den er anscheinend besonders hochschätzte. Ihn apostrophiert er mit dem Attribut „der erfahrenste Arzt“. Der vielgereiste, mit fremden Völkern öfters in Berührung gekommene Arzt erkennt die Bedeutung der geographischen Eigenheiten, der nationalen Sitten bei der Entstehung, dem Verlauf und der Heilung der Krankheiten, und das betont er auch ausdrücklich an mehreren Stellen. Er schreibt unter anderem, daß in Anbetracht der geographischen Verschiedenheiten, die die Krankheiten verändern, sowie der Verschiedenheit der Diäten der Arzt, der in Italien studierte, in Böhmen nicht so erfolgreich sein kann wie auf Italiens Boden. Und in einer der Schriften über die Pest stellt er die Gepflogenheiten der *Italici* und der *Bohemi* bei Anwendung der Arzneien einander gegenüber. Er betont die Rolle der vorbeugenden bzw. heilenden Wirkung der richtigen Diät, der mäßigen Körperbewegung, der entsprechenden Arbeit und des heiteren Gemüts, gegenüber der übermäßigen medikamentösen Behandlung. Die maßvolle Anwendung des Aderlasses, die wiederholte Betonung der schädlichen Folgen überflüssigen Blutabzapfens zeugt von der nüchternen Denkungsart und großen Erfahrung Albichs auch auf diesem Gebiete. Gegenüber der Alchemie ist er noch skeptischer als Arnaldus von Villanova. Im allgemeinen ist er eher Anhänger der „natürlichen Heilverfahren“.

Albichs Stil ist flüssig; Wiederholungen, sonst in medizinischen Texten jener Zeit recht häufig, sind relativ selten. Auffallend zahlreich sind jedoch die volkstümlichen, derben Ausdrücke. Was schon Sudhoff bei der Besprechung der Pestschriften festgestellt hat.

¹³ Ebenfalls in der *Leipziger Handschrift Ms 1200*.

¹⁴ München, *Staatsbibliothek, Cgm 731*.

¹⁵ Wratislawa (Preßburg), *Universitätsbibliothek, Ms. I. Q. 100*.

¹⁶ Prag, *Klementinum MS XIV. 16* und Leipzig, *Univ.-Bibl., Ms. 1328*.

¹⁷ Prag, *Klementinum MS I. F II. 18 v ff.*

¹⁸ Beide Handschriften im Kodex III. Q. 4. der *Universitätsbibliothek Wratislawa* (Preßburg), Sudhoff schreibt das Manuskript Albicus zu. Vgl. Sudhoff: in: *Arch. Gesch. d. Med.* 9 (1916), 117.

19 **Z**etwille-lyed vorgeftelt nach fuch ft zu de macth/ tot vnd
 20 **A**ndi fchreibe me
 21 **A**ndi fchreibe me
 22 **A**ndi fchreibe me
 23 **A**ndi fchreibe me
 24 **A**ndi fchreibe me
 25 **A**ndi fchreibe me
 26 **A**ndi fchreibe me
 27 **A**ndi fchreibe me
 28 **A**ndi fchreibe me
 29 **A**ndi fchreibe me
 30 **A**ndi fchreibe me
 31 **A**ndi fchreibe me
 32 **A**ndi fchreibe me
 33 **A**ndi fchreibe me
 34 **A**ndi fchreibe me
 35 **A**ndi fchreibe me
 36 **A**ndi fchreibe me
 37 **A**ndi fchreibe me
 38 **A**ndi fchreibe me
 39 **A**ndi fchreibe me
 40 **A**ndi fchreibe me
 41 **A**ndi fchreibe me
 42 **A**ndi fchreibe me
 43 **A**ndi fchreibe me
 44 **A**ndi fchreibe me
 45 **A**ndi fchreibe me
 46 **A**ndi fchreibe me
 47 **A**ndi fchreibe me
 48 **A**ndi fchreibe me
 49 **A**ndi fchreibe me
 50 **A**ndi fchreibe me
 51 **A**ndi fchreibe me
 52 **A**ndi fchreibe me
 53 **A**ndi fchreibe me
 54 **A**ndi fchreibe me
 55 **A**ndi fchreibe me
 56 **A**ndi fchreibe me
 57 **A**ndi fchreibe me
 58 **A**ndi fchreibe me
 59 **A**ndi fchreibe me
 60 **A**ndi fchreibe me
 61 **A**ndi fchreibe me
 62 **A**ndi fchreibe me
 63 **A**ndi fchreibe me
 64 **A**ndi fchreibe me
 65 **A**ndi fchreibe me
 66 **A**ndi fchreibe me
 67 **A**ndi fchreibe me
 68 **A**ndi fchreibe me
 69 **A**ndi fchreibe me
 70 **A**ndi fchreibe me
 71 **A**ndi fchreibe me
 72 **A**ndi fchreibe me
 73 **A**ndi fchreibe me
 74 **A**ndi fchreibe me
 75 **A**ndi fchreibe me
 76 **A**ndi fchreibe me
 77 **A**ndi fchreibe me
 78 **A**ndi fchreibe me
 79 **A**ndi fchreibe me
 80 **A**ndi fchreibe me
 81 **A**ndi fchreibe me
 82 **A**ndi fchreibe me
 83 **A**ndi fchreibe me
 84 **A**ndi fchreibe me
 85 **A**ndi fchreibe me
 86 **A**ndi fchreibe me
 87 **A**ndi fchreibe me
 88 **A**ndi fchreibe me
 89 **A**ndi fchreibe me
 90 **A**ndi fchreibe me
 91 **A**ndi fchreibe me
 92 **A**ndi fchreibe me
 93 **A**ndi fchreibe me
 94 **A**ndi fchreibe me
 95 **A**ndi fchreibe me
 96 **A**ndi fchreibe me
 97 **A**ndi fchreibe me
 98 **A**ndi fchreibe me
 99 **A**ndi fchreibe me
 100 **A**ndi fchreibe me

1. Abb.: Textprobe aus einer Leipziger Albicus-Handschrift

Obige Charakteristika in Erwägung ziehend, möchte ich ein bis jetzt unveröffentlichtes Manuskript bestimmen und seine medizinhistorische Zugehörigkeit feststellen. Dieses Fragment steht in einer Handschrift der Medizingeschichtlichen Landesbibliothek in Budapest, 28 Pergamentblättern in zeitgemäßem Ledereinband. Die Handschrift besteht aus zwei Teilen, jeder hat ungefähr den Umfang eines Quaternio, doch ist keiner von beiden vollständig. Sie sind von zwei verschiedenen Händen geschrieben, aber ungefähr gleichzeitig. Es ist festgestellt worden, daß das Manuskript nicht aus zwei selbständigen, später zusammengebundenen Handschriften besteht, sondern die fehlenden Blätter später in Verlust geraten sind. Der erste Teil ist eine medizinisch-astronomische Abhandlung in lateinischer Sprache. Der zweite Teil enthält eine mit gut leserlicher Bastarda geschriebene deutsche „Gesundheitsregel“. Zwischen den zwei Handschriftenteilen ist der Kreis der Monate und Tage (fol. 9 v) sowie der Tierkreis mit seinen Sternbildern (fol. 10r) zu sehen. Der auf die Rückseite des letzten Blattes des lateinischen Teiles gezeichnete deutschsprachige *circulus solaris* muß der Anfang des deutschen Teiles gewesen sein, doch ist das sinngemäß folgende Kapitel über Aderlaß verloren gegangen. Auch dies ist ein Beweis dafür, daß das deutsche Regimen fortlaufend nach dem lateinischen Teil geschrieben wurde. Dieser Umstand ist bei der Bestimmung des Alters entscheidend. Das lateinische Fragment zählt nämlich den *circulus solaris* in der Tabelle (fol. 4 r und 5 v) vom Jahre 1420 und die Conjunctionen von 1429. Die Jahreszahl 1420 hat also in diesem Falle den Wert eines *terminus post quem*. Das Entstehen des lateinischen Fragments müssen wir daher in diese Zeit, d. h. in das dritte Jahrzehnt des 15. Jahrhunderts verlegen. Älter kann offensichtlich auch der diesem folgende deutsche Teil nicht sein. Das wird auch von dem paläographischen Befund bestätigt. — Die Kalligraphie der Handschrift, die schöne, stellenweise rot-blau kolorierte Zeichnung der Initialen, die sorgfältige Anordnung der Rubra — der Kopist hat dem Rubrikator immer Platz gelassen — macht es unzweifelhaft, daß es die Arbeit eines Berufskopisten ist.

Die lateinische medizinisch-astrologische Abhandlung ist von keinem besonderen medizinhistorischen Interesse; sie sagt nichts Neues. Ihr Entstehungsort ist nicht zu bestimmen. Sie beginnt mit: *Quam sunt protracte due virgule una a signo superiori deorsum et alia a signo inferiori sursum* (fol. 1 r). Sie endet: *Et nota quod quantitas dierum, hore et minuta ortus et occasus solis anticipantur secundum quod anticipantus gradus solis de quo dictum est superius in capitulo de gradibus solis. Et sic est finis* (fol. 9 r). Der letzte Sar ist Rubrum.

Die Grundlage dieser Abhandlung ist eigentlich das Werk des *Beda Venerabilis* „De natura rerum“. Die Tabellen auf fol. 4 r und fol. 5 v entsprechen den *decemnovennali circuli* des Beda, die Zeichnungen auf fol. 9 r und 10 v denen der auf Bl. 365 und 458 befindlichen in Mignes Patrologie Bd. 90. Auch dieser Handschriftenteil ist ein Fragment. Der Anfang ist unvollständig; wieviel davon fehlt, kann nicht festgestellt werden. Das Fragment beginnt ungefähr in der Mitte des Bedaschen Originalwerkes. Das Rubrum von fol. 3 v lautet: *Canon de coniunctione et oppositione*. Auf fol. 6 v ist die *Tabula continuationis, coniunctionis et oppositionis* zu finden.

Das deutsche Fragment ist eine typische „Ordnung der Gesundheit“. Sie beginnt mit fol. 11 recto. Im Nachfolgenden können wir — aus Platzmangel — aus dem Text nur Teile, aus den Rubra nur Auszüge mitteilen, mit Auflösung der Abkürzungen.

In der Mitte des Incipit-Blattes stellt der anonyme Verfasser gleich fest, daß *die deutschen meer essen dann trinken und die walhen mer trinken dann essen*. Dann spricht er von den hippokratischen Konstitutionen (Complexen), daß nämlich *die menschen nach seiner Complexen Sangwinei... Colerici... Fledmatici... Melancolici* sind. Das hierauf folgende zweite .

Rubrum faßt eigentlich den Inhalt des vierten Kapitels zusammen. (Demnach gingen dem vorhandenen Teil des Fragments noch mindestens drei Kapitel voran.)

In dem vierden Capitel hat man lere von essen von trinken von slaffen und von wachn wie man sich vor und nach essen damit halten sol und von dem obgeschriebn essen und trinken wich die natur zu überflüssig ettwen von unmassigkait wegen Darumb ist nach obgeschriebn Lere Wie und mit was man die vberflüssign natur sullt abziehen und zehilff kömen... Fol. 13 verso zitiert der Verf. *Konstantin*¹⁹, Wobei er sich mit allem Wissenswerten über das Baden beschäftigt. Auf der Vorderseite des folgenden Blattes werden die Funktionen der *Pori* der Haut beschrieben: *...Avicenna und spricht das in dem pad die löcher an der hault die da hayssen pori offen steen...* Die Folgenden Erwägungen von den heilend und anregend wirkenden Bädern zeugen wahrlich nicht von „mittelalterlicher Dunkelheit“.

Auf der Recto-Seite des fol. 15 beginnt das Aderlaß-Kapitel, das sich auch mit dem Problem der *dies fausti* bzw. *critici* befaßt²⁰. Die genaue Beschreibung des Kollapses bei übermäßigem Aderlaß weist auf einen exakt beobachtenden Arzt hin: *...so dem menschn die varb verkert wirt und die pulst abnymbt so sol man auffhörn auch wer vil schwitzt das ist ain Zaichen der vberflüssigkait...* Das Rubrum von fol. 17 r ist besonders wichtig für uns, denn nur hier kommt der Inhalt der Handschrift, *Ordnung der gesunthait*, expressis verbis zum Ausdruck.

Das Kapitel, das sich mit der Luft befaßt, wird im Rubrum von fol. 18 r eingeführt: *Als das puch ist geordnet zu der gesunthait so ist not das man wisse wie man in den luft lebn sol das ist wie er gesunt sey oder nicht..* Dann, sich auf *Avicenna* berufend, mahnt der Autor, die gute Luft solle sich nicht mit schädlichen Ausdünstungen vermischen. Hier wird auch die Wohnungshygiene erwähnt: *Da die menschn wonung haben, da sol das erdreich nicht faul seyn.* Im Folgenden werden diätetische Regeln *per longum et latum* besprochen, indem öfters auf einen ungenannten Meister hingewiesen wird.

Im ersten Drittel des fol. 24 r geht die eigentliche Makrobiotik zu Ende und es beginnt der Anhang, der die Heilkräuter und Gewürze behandelt. Dieser inhaltlich abgesonderte Teil hängt in der Konstruktion eng mit dem Regimen zusammen und endet in der Mitte des fol. 28 r. Das ist auch das Ende des ganzen Fragments. Folgende Heilkräuter und Gewürze sind in diesem Kapitel zu finden: *Galgant, Inber* bzw. *Ingwer, muskatt, nagel, Zymarinten, Zittwar, Pheffer, lorber, Saffran, Krambiper* bzw. *krampbitper*. Zum Schluß können wir über den *prann wein* lesen.

Die Besprechung einiger Krankheiten und die gegen diese verordneten Heilmethoden, auch einige eingeschaltete Rezepte machen das kräuterbuchartige Kapitel abwechslungsreich. Vom Schüttelfrost (*von riten*) schreibt er folgendes: *Der Ritt der den Menschn alltag an geet kumbt von vier saiten Von ersten so man erkaltet nach dem pad So werdn die löcher die da hayssen pori offen...* *So geet die kellten durch die löch ein die offen steen zu der leber Davon wird der Ritt darumb soll man sich hueten und warm halltn ... Zum anderen mall wirt der Rit von posem Luft ... Zum dritten mal wirt er von fleisch oder Spais nicht wol gesottt oder gepraten ist wann die natur die Speis nicht wol magt vertzeren So fault sy durcheinander und wirt Corumpirt und dauon der ritt ... Zum vierdn mal wann ain mensch gar hais padt und*

¹⁹ Constantinus Africanus hatte auf das Regimen Sanitatis großen Einfluß. Vgl. H. Schipperges, in: *Sudhoffs Arch. Gesch. d. Med.* 43 (1959), 66.

²⁰ Vgl. G. Keil, in: *Sudhoffs Arch. Gesch. d. Med.* 41 (1957), 28–58.

darnach zu kalt wasser geet und damit begeust So slecht die keltn In und die pory werdn verschopt dauon wirt der Rit... (fol. 26 r—26 v). Der Beschreibung des alltäglichen Schüttelfrostes folgt eine Abhandlung über die Malaria tertiana: *der rit über den anderen tag haisst Tertiania...* (fol. 27 r). Unmittelbar danach erwähnt das Manuskript den weisen Meister von Prag: *...das lernt mich zu prag ain wais Maister...*

Die Ruhrepidemien bedeuten eines der größten ärztlichen Probleme des Mittelalters. Es ist daher verständlich, daß die Handschrift sich sehr viel mit der *rot rur* beschäftigt. Die letzte Seite, die sich bis zur Mitte von fol. 28 r erstreckt, enthält zwei Rezepte gegen die Ruhr, womit auch dies interessante Fragment endet. Das letzte Rezept lautet: *Nym Aych ein schusling Die desselbigen Jares sind auskommen und prichs Im ersten May und prenn Sy aus durch ain Rosenhut und gibs dem sichen zwei oder drey tag ze trinken ain wenig er wirt gesunt an der ruer.*

Es kann ohne Zweifel festgestellt werden, daß die geschilderte Handschrift eine Variante der Regimina in Prosa ist. Der Stil zeigt viel Ähnlichkeit mit den deutschsprachigen Handschriften des Albicus, in erster Linie mit jenem des *Puch der erczeny*. Bezeichnend ist für Albich, zeugt aber zumindest von seinem Einfluß, daß in unsrem Manuskript bei keinem der zitierten klassischen Autoren, an keine einzigen Stelle, lobende Attribute zu finden sind (Villanova ausgenommen). Die wiederholte Betonung der gesundheitsfördernden Wirkung des Bades, des Heileffektes des Wassers ist hauptsächlich im ursprünglichen *Regimen Salernitanum* zu finden. Die späteren scholastischen Kommentatoren schreiben bereits mehr über die Gefahren des Bades als über dessen Heilwirkung.

Diese „moderne“ Anschauung übers Baden, die das Manuskript vertritt (siehe besonders fol. 14), ist gut zu vereinbaren mit Albichs Vorliebe für natürliche Heilmethoden. Wir wissen, daß Albicus die Bedeutung der Hautporen gut kennt. Damit befaßt sich unsere Handschrift ausführlich. Das Kapitel über den Aderlaß (fol. 15 r) ist ebenfalls in Albichs Geist geschrieben. Wir begegnen hier der Aufzählung der schädlichen Wirkungen des Aderlasses öfter als der Anführung der günstigen Erfolge. Wie bekannt, warnt Albich auch im *Vetularius* wiederholt vor übermäßiger Anwendung der *venaeseccio*. Ähnliche Äußerungen finden wir auch in seiner Leipziger Handschrift²¹ Schon Sudhoff hat in seiner Abhandlung über die Petschriften des Albich²² die Aufmerksamkeit auf jenen auffallenden Umstand gelenkt, welch weitgehende Beachtung Albich den geographischen und ethnologischen Verhältnissen schenkt. Albicus stellt die diätetischen und sanitären Sitten und Gewohnheiten der einzelnen Nationen einander gegenüber. Diese Distinktionen können wir in unserem Manuskript sogar an zwei Stellen finden: fol. 11 r, wo der Verfasser von der Verschiedenheit der einzelnen Nationen im allgemeinen spricht, und fol. 18 v, wo er von den *in diesem Lande üblichen Speisen* redet. Unser Manuskript befaßt sich auch mit der Wohnungshygiene (fol. 18 r), was zu jener Zeit ziemlich ungewohnt, wenn auch nicht ohne Beispiel war. Mit der Luft, auch mit der Luft der Wohnung befaßt sich unter anderen auch der von Arnald von Villanova geschriebene Kommentar sowie die *Practica Bartholomaei*, doch erwähnt die Bodenverhältnisse, die hygienische Bedeutung der Erdböden des Zimmers nur Albicus im Münchener

²¹ Im Ms. 1200.

²² Sudhoff: in: *Arch. Gesch. d. Med.* 7 (1914), 69 ff.

Manuskript²³ Schon *Pick* weist darauf hin, daß der Vetularius voll volkstümlicher Ausdrücke ist²⁴ Ähnliche finden sich auch in diesem Fragment häufig.

Wenn wir unser Manuskript mit dem von Arnald von Villanova geschriebenen bzw. kommentierten Regimen vergleichen (Bämlersche Ausgabe), finden wir zahlreiche ähnliche Teile. So stimmt fol. 11 r des Manuskripts fast vollkommen mit der Seite fol. 16 v der Augsburger gedruckten Ausgabe überein, und fol. 11 v mit der Seite fol. 17 r des Bämlerschen Druckes. Ziehen wir aber die „Wanderung“ der Texte der Regimina und den großen Einfluß, den gerade Arnald von Villanova auf Albicus ausgeübt hat, in Betracht, so kann behauptet werden, daß die Ähnlichkeit einiger Stellen unseres Fragments mit dem Regimen des Villanova nicht im geringsten dagegen spricht, daß diese Variante im Geiste des Albicus geschrieben wurde.

Auf Grund des hier vorgetragenen Berichtes scheint uns die Annahme berechtigt, daß der auf fol. 27 r Zeile 30 erwähnte „wais maister zu Prag“ Sigismundus Albicus ist! Daß der Name Albichs nicht erwähnt wird, widerlegt diese Annahme nicht. Erstens, weil uns zwei — wenigstens zum Teil — mit Bestimmtheit von Albicus verfaßte Handschriften bekannt sind die des Meisters Albicus Namen nicht erwähnen; zweitens ist nicht ausgeschlossen, daß im verlorenen Anfang des Fragments sein Name genannt war.

²³ Cgm. 731.

²⁴ F. Pick, *Prag und Montpellier* (o. O. u. J.), 161.

Über die Werke des Albicus¹²⁷²

Ein Beitrag zur spätmittelalterlichen medizinischen Handschriftenkunde

In einer früheren Arbeit in dieser Zeitschrift habe ich – allerdings recht kurz – auf die Person des *Albicus* hingewiesen.¹²⁷³ Die weitere Erforschung seiner Werke hat mich gelehrt, dass *Albicus* zweifelsohne eine eindringlichere und ausführlichere biographische und medizingeschichtliche Würdigung verdient, als *Hasner*¹²⁷⁴ und K. *Sudhoff*¹²⁷⁵ ihm trotz aller Ausführlichkeit zu geben vermochten. So habe ich in einigen Arbeiten den Lebenslauf¹²⁷⁶ und die Bedeutung dieser Leuchte des medizinischen Mittelalters besprochen.¹²⁷⁷

Sigismundus Albicus (Siegmond Albich) ist in Märisch-Neustadt (Unczow) um 1360 geboren, starb am 23. Juni 1427. Die Baccalaureatsprüfung legte er an der Prager Universität 1382 ab. Entsprechend dem Brauche jener Zeit, hielt er bereits frühzeitig Vorlesungen an der Universität Prag. Dasselbst erwarb er auch den Doktorhut der Medizin. In den Jahren 1402–1403 hielt er sich in Italien auf, wo wir ihn nach einigen Jahren wiederfinden. 1407 verzeichnet das Matrikel der Universität von Padua seinen Namen. Hier wurde er zum Doktor beider Rechte promoviert. Diese Studien erinnern sehr an die Bildungsweise der Humanisten. Bald wird *Albicus* Leibarzt des böhmischen Königs *Venzeslaus*, dessen Vertrauen zu ihm so gross war, dass er sich in der schweren, von den Husitenbewegungen verursachten und auch seinen Tron gefährdenden politischen Lage auf *Albicus* zu stützen wünschte. Als der Prager erzbischöfliche Sitz vakant wurde, bewog der König das Kapitel *Albicus* zum Erzbischof von Prag zu wählen. Nach seiner Resignation wurde er Propst von Vysehrad, gleichzeitig bekleidete er die Stelle des Kanzlers und wurde wieder Leibarzt des Königs. Als dann nach

¹²⁷² Forrás: Schultheisz, Emil: Über die Werke des Albicus. Ein Beitrag zur spätmittelalterlichen medizinischen Handschriftenkunde. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 11–22. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Über die Werke des Albicus. Ein Beitrag zur spätmittelalterlichen medizinischen Handschriftenkunde. = Janus 49 (1960) Heft 4. pp. 221–234. – Újraközölve: Schultheisz, Emil: Über die Werke des Albicus. Ein Beitrag zur spätmittelalterlichen medizinischen Handschriftenkunde. In: Schultheisz Emil: Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 33–42. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.) – Ehhez kapcsolódó publikációja: Schultheisz, Emil: Sigismundus Albicus, Regimen hominis seu vetularius. = Neue Zeitschrift für ärztliche Fortbildung 50 (1961) No. 11. pp. 846–852.

¹²⁷³ Schultheisz, E.: Janus 48, 1959, 49.

¹²⁷⁴ Hasner: Prager Vierteljahrschrift, 1860.

¹²⁷⁵ Sudhoff, K.: Archiv G. Med. 7, 1914, 90 ff.

¹²⁷⁶ Schultheisz, E.: Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 18. (1960)

¹²⁷⁷ Schultheisz, E.: Zschr. f. Bäder-Klimaheilk. 7, 1960, 473 ff. – Schultheisz, E.: Arch. Kulturgeschichte, 42, 1960, 231 ff.

dem Tode Venzeslaus' die Husitenkämpfe sich noch verstärkten und auch die Propstei des *Albicus* verheert wurde, flüchtete er zuerst nach Olmütz, dann nach Buda (Ofen) in Ungarn. So geriet er an den Hof des Deutsch-Römischen Kaisers und Ungarischen Königs Siegmund. Er war aber schon auch vor seiner Ansiedlung in Ungarn 1419 eine zeitlang tätig. Über einen Aufenthalt im Jahre 1416 wissen wir bescheid.¹²⁷⁸

Eine von mir aufgefundene unveröffentlichte Albicus-Handschrift aus dem ersten Quartal des 15. Jahrhunderts gab Anlass zur Analyse seiner medizinischen Anschauungen.¹²⁷⁹

Albicus erscheint in seinen Schriften als eine vom streng dogmatischen Geiste der Scholastik ziemlich unabhängige Persönlichkeit. Seine Feststellungen ruhen grösstenteils auf eigenen Beobachtungen und Erfahrungen, was er auch selber immer betont. Das bedeutet natürlich nicht, dass er Autoritäten nicht zitieren würde. Das gründliche Studium der medizinischen Literatur ist ja ein sine qua non aller wissenschaftlich-literarischen Tätigkeit. Der viel gereiste, mit fremden Völker öfters in Berührung gekommene Meister erkennt die Bedeutung der geographisch-ethnologischen Eigenheiten, der nationalen Sitten bei der Entstehung, bei dem Verlauf und der Heilung der Krankheiten. Es finden sich des Öfteren in seinen Werken Gegenüberstellungen betreffend den Krankheitsverlauf bei den verschiedenen Völker, so z. B. bei den *bohemi* und *italici*. Geomedizinische und bioklimatologische Betrachtungen kommen häufig vor. Im allgemeinen ist auch unser Meister ein Representant der mittelalterlichen Form der Humoralpathologie. Allerdings ist seine pathologische Auffassung nicht einseitig, im Gegenteil! Die Hinweise auf die Zusammenhänge der Humores und der Complexionen mit den geographisch-klimatologischen Verhältnissen, mit der Diät, Arbeit und mit dem Milieu und Lebensgewohnheiten sind ganz im Sinne der modernen Relationspathologie zu deuten. Auffallend viel beschäftigt er sich mit der Bedeutung psychischer Einflüsse.

Neben der richtigen Diät, der mässigen Körperbewegung, der entsprechenden Arbeit wird von ihm besonders die vorbeugende bzw. heilende Wirkung des heiteren Gemüts gegenüber der übermässigen medikamentösen Behandlung hervorgehoben. Die massvolle Anwendung des Aderlasses, die wiederholte Betonung der schädlichen Folgen überflüssigen Blutabzapfens zeugt von der nüchternen Denkungsart und grossen Erfahrung Albici auch auf diesem Gebiete. In dieser Beziehung war er gewiss ein Vorläufer des *Paracelsus*, wie das

---

¹²⁷⁸ Schultheisz, E.: *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*. Vol. 18. (1960)

¹²⁷⁹ Schultheisz, E.: *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*. Vol. 18. (1960); Schultheisz, E.: *Arch. Kulturgeschichte*, 42, 1960, 231 ff.

schon *Diepgen* bemerkt hat.¹²⁸⁰ Gegenüber der Alchemie ist er noch skeptischer als *Arnaldus von Villanova*, den er übrigens als den „erfahrensten Arzt“ rühmt. (Kein anderer Autor des Mittelalters wird von *Albicus* gepriesen!) Im allgemeinen ist *Albicus* eher ein Anhänger der „natürlichen Heilverfahren“.

Mehr als mit der Pathologie beschäftigt sich *Albicus* mit der Vorbeugung der Krankheiten. Sowohl in den *Regimina*, wie auch in den *Consilia*, aber auch in den Pestschriften wird der Prophylaxe die grösste Bedeutung beigemessen. In dieser Beziehung lassen sich gewisse Ähnlichkeiten mit der Auffassung des Bartholomaeus *Squarcialupis de Plumbino* feststellen, der ein Vorkämpfer der prophylaktischen Massnahmen war.¹²⁸¹ Der Meister *Albicus* war also ein wohlgebildete Arzt, hatte einen schwungvollen Stil. Die lebhaft, temperamentvolle Darstellung seiner Ansichten wird noch verstärkt durch die Einstreuung volkstümlicher, derber Ausdrücke in deutscher Sprache. Man wird daran erinnert, dass auch bei *Arnald von Villanova* eine im Gegensatz zu seiner umfangreichen Bildung auffallende Roheit des Stils als Eigenart von *Diepgen* hervorgehoben wurde.¹²⁸²

In der Universitätsbibliothek in Budapest bin ich vor Kurzem wieder auf eine unbekannte *Albicus*-Handschrift gestossen (*Cod. lat. No. 65*). Bei der Bearbeitung dieses Manuskriptes habe ich den Mangel eines Verzeichnisses der Werke des *Albicus* recht störend empfunden. Das hat mich veranlasst, eine kritische Zusammenstellung der Werke des *Albicus* vorzulegen. Da ich der Überzeugung bin, dass zum besseren Verständnis der Medizin des ausgehenden Mittelalters das Studium der Werke des *Albicus* unerlässlich ist, scheint solch ein Verzeichnis seiner Werke von allgemeiner Interesse zu sein.

Die Handschriften können und sollen in diesem Verzeichnis nicht systematisch geordnet werden, da sie sowohl dem Inhalt nach, wie auch bezüglich der Entstehung verschieden sind. In den Manuskripten handelt es sich um a. *Gesundheitsregeln*, b. *Pestschriften*, c. *Practica*, d. *Consilia*, e. *Recepta*, f. *fragmentarische Schriften* verschiedenen Inhaltes.

Eine Sonderstellung nimmt das Buch *Regimen hominis sive Vetularius* ein, das zwischen den ersten Mitteleuropäischen Incunabeln in Druck gelegt wurde: *Albicus von Unicow: Regimen hominis sive Vetularius*, Leipzig, Marcus Brandis, 26. August 1484, 4°, 38 Bl., schwarz und rot gedruckt. Bl. la m Sign. a. rot: *Tractatulus de regimine hominis compositus per magistrum et dnm dnm Albici archiepiscopum Pragensem*. Incipit: „(M) Edicine in ombz divificant principaliter in palisi scdm coplexione hominis pradij et cene cum

---

¹²⁸⁰ Diepgen, P.: Geschichte der Medizin, 1949–1955. Bd. I. S. 275.

¹²⁸¹ Schultheisz, E.: Colcodei seu liber de peste des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino. Sudhoff's Archiv 44 (4) 1960. 334–340.

¹²⁸² Diepgen, P.: Archiv f. Gesch. d. Med. Bd. 3, 1909, S. 123.

electuario de coctanis aut tosta panis...” Endet Bl 38b Z 26:... „und das ander lasse sten mit de sode und das offer dir wirt dass et tun de isto et Magistri Albici arte medici nec nō ecclesie pragensi archiepiscopi Regimen sanitatis qd alio nomine Uetularius nuncupatur finit feliciter Impssum in Lipczk per Marcum brand’ Anno dn Mccc Lxxx iiij xxvi die Mens Augusti”.¹²⁸³ Dieses Buch schrieb *Albicus* als er schon 30 Jahre in Prag gelehrt hatte, wie das aus einer Bemerkung zu entnehmen ist: „legi ante tempora in vniuersitate pragensi fere xxx annos” (fol. 24a). Es handelt sich um eine Sammlung Gesundheitsregeln, die der Autor für den König *Venzeslaus* verfasst hat. Eine ausführlichere Besprechung findet man bei *Hasner*.¹²⁸⁴ Die darin befindlichen Pestschriften wurden von *Sudhoff* besprochen.¹²⁸⁵

A. ALBICUS-HANDSCHRIFTEN

I. BUDAPEST

- a. *Universitätsbibliothek Sign. No. 65. Cod. chart. saec. XV.* in einer Sammelhandschrift auf fol. 336v–fol.338v. Eine lateinisch–deutsche Handschrift. Inhaltlich folgt sie der Einteilung des *Vetularius*, doch ist sie wesentlich kürzer.
Incipit: „De regimina sanitatis...”. Zeile 8–9: „Magister Albicus excerptus medicus dedit tale regimina”. Es folgen Kapitel: Regimen contra pestilenciam, De balneis”. Auf fol 337v fährt dieselbe Schrift fort: „Von dem Oderlossen...”, fol. 338r „Von der gestalt des blutes”, fol. 338v befinden sich die Monatsregeln.
- b. *Medizinhistorische Landesbibliothek Ms. A. I 28 Bl, 8°.* Besteht aus zwei Teilen (fragmentarisch).¹²⁸⁶ Der erste Teil ist eine medizinisch-astrologische Abhandlung in lateinischer Sprache. Der zweite Teil enthält Gesundheitsregeln auf mittelhochdeutsch. Zwischen den beiden Teilen ist der Kreis der Monate-Tage (fol 9v) sowie der Tierkreis mit den Sternen-

¹²⁸³ Sudhoff schreibt noch an der oben zitierten Stelle, dass drei Werke des Albicus in Druck gelegt wurden, nämlich Praxis medendi, Regimen pestilentiae und Regimen hominis seu Vetularius, alle drei bei Marcus Brandt (sic!) in Leipzig, 1484. Sudhoff’s diesbezügliche Angaben sind auf Landau’s Studie zurückzuführen (Die ältesten medizinischen Drucke, Mitt. f. Geschichte d. Med. 3, 1904, 256 ff.), wonach ein tractatulus de regimine hominis 1483 und ein Praxis medendi dem folgend 1484 in Druck gelegt wären. Landau beruft sich aber auf Hain (H 603, 604, 605). In der Tat lässt sich bibliographisch nur ein Werk nachweisen, das aus den genannten drei Teilen besteht und bei Marcus Brandis verlegt wurde. Im Gesamtkatalog der Wiegendrucke wird es unter No. 804 aufgeführt. Je ein Exemplar besitzen die folgenden Bibliotheken: Wrocław UB, Jena UB, London Brit. Mus., Magdeburg Stdt. B., München SB, Prag Strahow und Klementinum, Wien NB, Zwickau StdtB, Nach dem GW wäre noch ein Exemplar in Berlin und Lemberg. Ersteres wird seit Kriegsende in Marburg/Lahn verwaltet, letzteres leider vermisst.

¹²⁸⁴ Siehe Anm. 2.

¹²⁸⁵ Sudhoff, K.: Arch. Gesch. Med. 7, 1914, 98 ff.

¹²⁸⁶ Das Manuskript habe ich unter dem Titel Ein spätmittelalterliches medizinisches Handschriftenfragment in den Communicationes ex Bibliotheca Hist. Med. Hungarica, No. 18 ausführlich beschrieben und besprochen.

bildern (*fol. 10r*) zu sehen. Incipit: „quam sunt protracte due virgule”. Endet: „Et nota quod quantitas dierum” (*fol. 9r*). Das deutsche Fragment beginnt auf *fol. 11r*: „Kindern ist wein ein gift”. Endet *fol. 28r*: „Nym Aichen schusling” mit einem Rezept gegen die „rot ruer”.

2. PRAG (Klementinum)

- a. *Ms. I. F. 11 saec. XV. fol. 6v–18v*: Tractatus de rectificatione aeris. – „Aer in nimis parva quantitate ... x ... est preeligendum”. Es handelt sich um ein allgemeines Gesundheitsregimen. *Fol. 7r*: „Rectificatio aeris. Aer sanus debet esse mundus et purus non admixtus fumis vel vaporibus extraneis. Et si purum non fuerit, sed turbidus vel nebulosus, claudantur fenestrae domus et praeterea tempore sereno aperiantur, ut per accessum et post recessum ventoratus aer purificetur...”. Bezeichnend für die Vorliebe des *Albicus* für die natürliche Heilmethode sind die Vorschriften im „Capitulum secundum de exercitio et motu” sowie im „capitulum quartum de balneo” (*fol. 17v*). Fortlaufend, aber dem Inhalt nach verschieden, eine ausführliche Auseinandersetzung über die Fieber. *Fol. 18v–54v*: Reportata ex lectionibus M. Albici. – „Febris est calorextraneus ... x ... ungantur palpebre in circuitu”.
- b. *Ms. I. G. 31. fol. 1r–66r*: regimen sanitatis, quod alio nomine Vetularius nuncupatur, cum additamentis germanicis latinis textui insertis. – „Medicine in omnibus diversificantur ... x ... vnd thu dasz uffte dyr wirt basz. Et tantum de illo Mag Albici etc. ut supra”. Mit wenigen, unbedeutenden Abweichungen der Text des gedruckten Werkes. Es folgen auf *fol. 66v–67*: Formulae medicales, ex gr. salis sacerdotalis mag. Albici pulveris mag. Stephani. Sal sacerdotale wird von *Albicus* sehr oft gebraucht. Anweisungen zur Zubereitung gibt er auch in den *Hss. Sloanc 2995* und *CLM 321* (München).¹²⁸⁷
- c. *Ms. IV. F. 5. fol. 203r–204v*: Recepta diversa, quorum primum „M. Albici sub a. 1389 in die Feb. et Sebast. pro sompno...”.
- d. *Ms. VIII. F. 11. fol. 1r–30r*: Tractatus de sanitate corporis conservanda compilatus a quodam Bohemo. Gesundheitsregeln vorwiegend auf Grund der Werke des *Albicus* und *Gallus*,¹²⁸⁸ teilweise von *Albicus* selbst, ganz im Sinne der Schola salernitana. Bemerkenswert ist *fol. 26v*: „Remedia Magri Albici contra tussim”.

¹²⁸⁷ Vgl. Thorndike, L.: Notes on medical texts in Ms. at London and Oxford, Janus 48, 1959, 192. – Über das sal sacerdotale bei Albich und auch im allgemeinen siehe: Franz, A.: Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter, 2 Bde, Freiburg Br. 1909.

¹²⁸⁸ Magister Gallus in Prag lebte in der Mitte des 14. Jh. In der Zeit des schwarzen Todes schneit er neben dem betagten Magister Walter am Hofe Karls IV. Anstellung gefunden zu haben. Er war auch Kanonikus in Strahow. Verfasste ein Gesundheitsregimen für König Karl (etwa aus dem Jahre 1390), herausgegeben von F. Müller, Prag, 1819.

- e. *Ms. VIII. H. 34. fol. 149v*: Medicina contra paralyzin, quam „dom. Albicus ante agonem mortis sue dom. regi a. d. 1416 in civitate Buda Strigon. dioces. fecit“. Ein Rezept geschrieben während Albici erstem Aufenthalt in Buda. Die Furcht vor der „paralysis“ war im Mittelalter sehr gross, wie das auch aus den vielen Hinweisen des *Albicus* auf den „maledicta paralis“ in seinen verschiedensten Schriften ersichtlich.¹²⁸⁹
- f. *Ms. X. G. 19. fol. 231v–232r*: Regimen contra reumata M. Albici, quod misit ante obitum suum Sigismundum regi. Mit tschechischer Übersetzung und Kommentar herausgegeben von *Andreas Schrutz* (1909).¹²⁹⁰
- g. *Ms. XI. D. 10. fol. 143r–144v*: Breve remedium pro conservanda sanitate. „Pro corporis sanitate conservanda ... x ... et prolongant auxilio dei vitam hominis. Et ego Albicus doctor...“. Ein typisches Gesundheitsregel mit interessanten Massregeln zur Verlängerung des Lebens.
- h. *Ms. X. H. 16. fol. 142r*: M. Albici recepta ad coitum et contra coitum superfluum, item dolorem dentium. Drei Rezepten auf einem Blatt.
- i. *Ms. XIV. H. 16. fol. 61v–63v*: Regimen tempore pestilencie Albici medici. „Omni mane comedas nuces ... x ... restringit vomitum infallibiliter“. Diese und die folgenden Handschriften *Ms. XVII. D. 10, Prag, Ms. 1328 Leipzig, Ms. I. Q. 100 Wroclaw* werden von *Sudhoff* in seiner Abhandlung über die Pestschriften nach der Epidemie des schwarzen Todes ausführlich kommentiert. Auch findet sich hier eine textkritische Veröffentlichung.¹²⁹¹
- j. *Ms. XVII. D. 10. fol. 11v–13r*: Albici Tractatus de regimine pestilencie. „Ad preservandum a pestilencia. Dives omni mane comedat nuces ... x ... Hec Albicus archiepiscopus Pragensis doctor et magister utriusque iuris“. Mit *Ms. XIV. H. 16* im Wesentlichen übereinstimmend. Bemerkenswert sind *fol. 13v* „Morbi contagiosi“ in rubrica scriptum „Albicus“ und *fol. 176v–177r*: Albici „Sacculus ad mitigandum dolorem“.
- k. *Ms. XVII. E. 42. fol. 27v* ein Rezept in tschechischer Sprache aus dem Jahre 1554 des Albicus.

¹²⁸⁹ Eine Begriffsbestimmung findet sich im Epistola Theodori philosophi ad imperatorem Fridericum wie folgt: „Paralisis est infirmitas, per quam amittitur sensus et motus in membro...“ (Arch. Gesch. Med. 1–2, 1915, 5.) Auch von dem berühmten Hartmann Schedel stammen zwei Rezepte gegen Paralyse.

¹²⁹⁰ Schrutz, A.: Časopisu lékařův Českých, Roč. 1909.

¹²⁹¹ Die von Sudhoff hier angeführte Kopenhagener Handschrift lässt sich zur Zeit nirgends nachweisen. Auf meine Anfrage bekam ich die Antwort, dass in der Kgl. Bibl. Kopenhagen kein Ms. des Albicus verwaltet wird. Frau Kåre Olsen danke ich an dieser Stelle für Ihre Bemühungen.

Alle die hier aufgeführten Handschriften (mit der Ausnahme des Manuskriptes unter par. „k“) stammen aus dem 15. Jahrhundert.

3. WROCLAW (*Universitätsbibliothek*, alle Hss. aus dem 15. Jh.)

- a. *Ms. III. Q. 5. fol. 86r–288v*: *Practica magistri Albici*.
- b. *Ms. III. F. 24. fol. 1r–168r*: *Practica magistri archiepiscopi Pragensis*.
- c. *Ms. I. Q. 100. fol. 222v–224v*: *Regimen magistri Albici erchiepiscopi pragensis*.

Alle drei sind allgemeine Gesundheitsregeln, im Wesentlichen mit dem *Vetularius* übereinstimmend. Das unter „c“ angeführtes Manuskript enthält auch ein deutsches Pestregimen.

- d. *Ms. III. Q. 4. fol. 161r–175v*: „*Collectionum minus*“ und „*Collectionum maius*“ (opusculare). Diese zwei Pestabhandlungen entstanden um 1406 in Prag. Im Explicit des *Collectionum minus* heisst es: ... *Collectum per doctorem Albicum in praeclaro studio Pragensi* (Zeile 799 nach *Sudhoff*). Das Ms. ist zur Zeit in Wroclaw leider nicht nachzuweisen. Glücklicherweise wurde aber eben diese Handschrift von *Sudhoff* in extenso mitgeteilt. Die bibliographischen Daten gebe ich nach *Sudhoff*.¹²⁹²

4. LONDON (*The Wellcome Medical Historical Library*)¹²⁹³

- a. „*Regimen sanitatis*“ in einem Sammelband des *Henricus de Geismar*, Canonicus in Buben und Capellanus, Breslau, 1437.

Incipit: „*Regimen pro conseruacione saitatis bibendo comedendo balneando et qualitercumque aer sit in camera temperanda*“.

Fol. 15v, col. 2, Zeile 20: „... et apponatur quamdiu fueris necesse infirmo. (Rubrum) Anno domini M^occccxxii^o currente hec collegit reuerendissimus dominus Albicus in wratislaw“.

- b. „*Regimen hominis*“ in einer lateinischen Sammelhandschrift aus dem Jahre 1471 in einem Umfang von 91 Blätter. Incipit: „*Regimen hominis pro sanitate corporis*“.

---

¹²⁹² Sudhoff: *Arch. Gesch. Med.* 9, 1917, 117 ff.

¹²⁹³ Die hier angeführten Handschriften habe ich nicht selber gesehen, auch Photokopien standen mir nicht zur Verfügung. Für die schriftliche Mitteilung der Daten bin ich Herrn Dr. F. N. L. Poynter zu Dank verpflichtet.

5. LONDON (*British Museum*)

- a. Das Manuskript Sloane 2995 wurde vor Kurzem von Lynn Thorndike beschrieben.¹²⁹⁴

Incipit: „Serenissime domine et regum gratiosissime quia vsis et videndum in urina et sedibus, in etate et complexione dieta”. *Fol. 128v*: Hec dominus Albicus egregius doctor scripsit regi Sigismundo Romanorum Ungarorum et Bohemorum regi 1436 in die Lucie virginis”. Ende: „Ideo diligatis prefatis medicinas etiam út videtis quod sal commune preservat carnes pisces et alias res a putridine, multe fortius sal sacerdotale preservat a putrefactione et ab omnibus dampnis pestiferis predictis valet a reumatibus et pestilentia”. Diese Handschrift zeigt auffallend viele Ähnlichkeiten mit dem *Münchener Ms. Clm 321*.¹²⁹⁵ Die Handschrift ist als ein Compendium medicinae zu betrachten. Der Entstehungsort ist ohne Zweifel Ungarn. Das ist umso wahrscheinlicher, als ein Ms. aus demselben Jahre (1436) von Albicus in Pressburg (Ungarn) geschrieben wurde: *Cod. Vindob. 5512*, welches in wesentlichen mit *Sloane 2995* übereinstimmt.

6. WIEN (*Nationalbibliothek*)

- a. *Cod. Vindob. 5512, fol. 9r–125r*: Compendium medicinae Teil einer Sammelhandschrift, geschrieben 1436 in Pressburg (Ungarn). In derselben Handschrift finden sich kurze Aufzeichnungen nach Albicus *Fol. 308r–308v*: Dicta Magistri Albici.
- b. *Cod. Vindob. 5397* (saec. XV.) *foliones 66*: Regimen corporis humani.

7. BASEL (*Universitätsbibliothek*)

- a. Miszellenband aus dem 15. Jahrhundert.
Fol. 47r–53r: Regimen pro conseruatione sanitatis.
- b. *Fol. 66r–68v* derselben Handschrift: Contra pestilencia (m).

8. MÜNCHEN (*Bayerische Staatsbibliothek*)

- a. *Cgm 731, saec. XV. fol. 93r–108v*: „ain puch der erczney von maister albico”. Es ist ein deutsches Practica, Arzneiverordnungen a capite ad calcem.¹²⁹⁶

---

¹²⁹⁴ Die Daten gebe ich nach Thorndike, l.c., vgl. Anm. 14.

¹²⁹⁵ Wenn, wie es dem Wortlaut zu entnehmen ist, das Manuskript in der Tat im Jahre 1436 noch zu Lebzeiten des Albicus gefertigt wurde, dann muss auch das von Hasner angegebene Sterbejahr (1427) unseres Meisters korrigiert werden.

¹²⁹⁶ Diese Handschrift wird auch von Sudhoff erwähnt (Arch. G. Med. 7, 1914, S. 91). Die Angabe der besitzenden Bibliothek ist aber fehlerhaft. Ebenso müsste auch die dort beschriebene Umfangsangabe (f 87r) verbessert werden.

- b. *Clm 125*, aus dem Jahre 1486, *fol. 299r–v*: Prognosticationes Albici. Dies critici. De astrologia superstitiosa vel prohibita”. – Charakteristisch für *Albichs* Skepsis gegen die Astrologie!
- c. *Clm 238*, *saec. XV.*¹²⁹⁷
fol. 1r–24v: Magistri Albici receptae et experimenta.
fol. 25r–29r: Remedia.
fol. 30r–59v: Magistri Albici compendium practicae.
- d. *Clm 321*, *saec. XV.* *fol. 1v–89r*: Magistri Albici Regimen corporis humani. Incipit: „Pro corporis sanitate”. Eine allgemeine Gesundheitsregel, ähnlich dem *Vetularius*.
fol. 89v–92r: Albici doctoris ad imperatorem Sigismundum (consilium medicum).
fol. 92r–94v: Regimen sanitatis Magistri Albici de infirmitatibus evacuationibus vel laxativis.
fol. 170r–205v: Albici tractatus de regimine sanitatis.
fol. 271v–273r: Fortsetzung des Obigen. Incipit: „Sciatis quod...”.
- e. *Clm 14526*, *saec. XV.* eine 159 Blätter umfassende Handschrift: „Albici praxis medendi”. Identisch mit dem Teil „Praxis medendi” des *Vetularius*, das nach Hain ein selbständiges Werk wäre (H 603).¹²⁹⁸
- f. *Clm 821*, *saec. XV.* *fol. 174r–175v*: Albici regimen pestilentiae.
- g. *Clm 25072*, *saec. XV.* *fol. 1r–35v*: Magistri Albici De sanitate corporis conseruanda.
Fol. 35r–257r: Regimen medicinale breve et optimum. Schriften anderer Autoren sind dazwischen geschoben.
Fol. 277r–291: De pestilentia.

9. LEIPZIG (*Universitätsbibliothek*)

- a. *Ms 1200*, *saec. XV.* *fol. 1 ff*: Incipit se practica solempnissimi doctoris dnm Albici phisici regi B. et ... Anfang: „Capitulum primum de cephelea...”
In derselben Handschrift ein „Tractatus de crisi”, sowie eine „Quaestio solemnis, utrum terminum acutarum aegritudinum sit dies quarta decima? Videtur quod non...” aufbehalten. Der erste Teil, wie auch das folgende Ms. (1226), sind handschriftliche Varianten des „Praxis medendi” (*Practica*).

¹²⁹⁷ Sowohl diese, wie auch die folgende (*Clm 321*) Handschrift stammt aus dem Besitz des berühmten Nürnberger Arztes, dem Verfasser der „Chronik” Hartmann Schedel.

¹²⁹⁸ Die Hs. stammt aus St. Emmeram in Regensburg.

- b. *Ms. 1226, saec. XV. fol. 1 ff* enthält deutsche-teilweise lateinische-Gesundheitsregeln.¹²⁹⁹
c. *Ms. 1328, saec. XV. fol. 131r–132v*: Regimen tempore pestilentiae Albici medici.¹³⁰⁰

10. ELBING (*Stadtbibliothek*)

Ms. F. 10, saec. XV. fol. 1–192r: Practica Albici. (Diese Handschrift konnte ich nicht untersuchen).

11. BERLIN (*Staatsbibliothek*)

Die hier folgenden Texte sind zwar bibliographisch im Bestand der Staatsbibliothek nachzuweisen, doch leider zur Zeit dort nicht zu finden.

- a. *Ms. lat. qu. 94 (= Rose 989)*. Sammelband des 15. Jh.
Fol. 326 ff. „Regimen tempore pestilentiali mgri albici”¹³⁰¹
b. *Ms. lat. saec. XV. fol. 577 ff.* Practica nach und aus *Albicus* und *Alexander*.¹³⁰²
c. *Ms. lat. qu. 472, saec. XV. fol. 76*: Mag. Albici de sale sacerdotali regimen.
fol. 93: Pro corporis sanitate compendium.
fol. 105v: De proprietatibus vini.¹³⁰³

12. KRAKÓW (*Jagiello-Bibliothek*)

- a. *Ms. 774* aus dem Jahre 1463 ist ausserordentlich interessant.
Fol. 1: Flos medicine (scholae Salerni).¹³⁰⁴
fol. 5r ff. Jesus Christus amor meus. Regimen universale. Anglorum regi scripsit scola tota Salerni.
Am oberen Rande von anderer Hand: Incipit Albicus Salernitanus tractans metrice. De regimine sanitatis.

¹²⁹⁹ Da beide Handschriften bei J. V. Simak: Bohemica v Lipsku. V Praze 1907, – Historicky Archiv. C. 29 unter No. 39 und 40 sehr ausführlich beschrieben sind, möchte ich hier von einer eingehenderen Untersuchung absehen. Für den Hinweis danke ich Herrn Debes, dem Leiter der Handschriftenabt. der UB Leipzig.

¹³⁰⁰ Erwähnt bei Sudhoff: Arch. 7, 1914, S. 92.

¹³⁰¹ Seit den kriegsbedingten Auslagerungen vermisst.

¹³⁰² Nach der freundlichen Angabe von Herrn Lülffing, Berlin in treuhänderischer Verwaltung der UB Tübingen. Das wurde auch von Herrn Dr. Virneisel, Tübingen bestätigt. Das Incipit ist wegen der vorkommenden, nicht allgemein geläufigen Abbreviationen nicht ohne weiteres zu lesen. Fol. 1r, 1. Zeile: „Avic” ... „em mulier pudana” „in muda...” (= Avicenna enim mulier pudana in munda...?) Auf der Innenseite des Vordeckels ist ein Ausschnitt aus einem französischem Antiquariatskatalog des 19. Jh. eingeklebt: „Tractatus de sanitate conservanda, cum regimine et remediis, autore ignoto. fol. 108 ff. rel. en bois. Très beau manuscrit de la fin du XIV. siècle sur papier. Dans le texte sont cités Hippocrates, Giserus de villa Parisiensi, Avicenna, Dioscorides, Magister Albicus, Aristoteles, aussi il y est fait allusion aux pays du Nord, aux Anglais, à Wenceslaus roi de Bohême, etc”. Herrn Virneisel danke ich bestens für seine Daten.

¹³⁰³ Die Handschrift konnte ich nicht finden.

¹³⁰⁴ Vergl. Collectio Salernitana V, Neapel 1859, S. 1 und folgende.

Nach verschiedenen Rezepten und einem *Practica secundum dominum patriarcham Aquilis* (*fol. 55*) ist *fol. 61* folgendes zu lesen: „Sed ego Albicus pocius post decocionem facerem ... x ... Anno domini millesimo quadringent simo XXII° dominus Albicus in Wratistawa. Sciatis quod medicine in omnibus membris durficantur“. Letztere ist eine Variante des „*Tractatus de regimine*“.

fol. 67 ff.: „Ita mayster Albicus fecit regi Bohemie“,

fol. 82r: „que est humidior et pardicis“.

fol. 123v ff.: *Regimen sanitatis Albici sive practice Sequitur regimen sanitatis in quo constitit vita nostra. Regimen conservatim convenit.*

fol. 152r: *fiant in eo principia nota.*

- b. *Ms. 843* vom Jahre 1406 (scriptus per manus *Weneesai de Bor Maiori*. Am oberen Rande von anderer Hand):

fol. 116v ff.: „*Colectionum minus Albici doctoris Albyk*“ Anfang: „*Amicum induit, qui amici preces condescendit*“.¹³⁰⁵

fol. 124v: „*propter impressionem maiorem memorie.*

Explicit Colectionum Minus sub diversis repeticionibus collectum per doctorem Albicum in praclaro studio Pragensi ad usum rominum tanquam caritative collegatum. Sub anno domini millesimo quadringentesimo sexto in vigilia domini in civitate Mendico tunc mram protraheentis“(!).

Es handelt sich vielleicht um das von *Sudhoff* edierte Manuskript, doch finden sich davon wesentliche Abweichungen, so dass die beiden Handschriften nicht als identisch anzusehen sind.

- c. *Ms. 2479, saec. XV/XVI. fol. 11–11v*: „*Probnostificatio Albici infirmo secundum dies mensis. – Qisquis in prima die mensis cuislibet infirmitatem inciderit ... x ... vel e contra et sit crisis*“.¹³⁰⁶

¹³⁰⁵ Vgl. Thorndike: *A Catalogue of Incipits*, Cambridge, 1937, 39.

¹³⁰⁶ Vgl. Zinner, E.: *Verzeichniss der astronomischen Handschriften München* 1925, S. 436. – Herrn Mgr. W. Bandura, Kustos der Handschriftenabt. der Jagiello-Bibliothek in Krakow danke ich für seine Angaben.

B. HANDSCHRIFTEN, DIE WAHRSCHEINLICH VON ALBICUS STAMMEN ODER NACH IHM GESCHRIEBEN WURDEN

1. LEIPZIG (*Univ. Bibliothek*)

- a. *Ms. 1129, saec. XV. fol. 34v–35r*: Regimen praeservativum in pestilitate Incipit: „Omni mane comedenda est...” Ende: „... sicut sunt ova perdita cum aceto, avenata de avena, uf daz wasser gheslagin. Explicit amen, menista(?)”,
Ganz in der Stilistik des ALBICH. Auf fallende Übereinstimmungen mit Wroclaw *Ms. III.*, besonders *fol. 3*.
- b. *Ms. 1175* ist ein Traktat geschrieben im Jahre 1418 (also noch zu *Albich's* Lebzeiten) „De aquis et oleis medicinalibus” in dem der Meister Albicus genannt wird. Auf *fol. 237r* findet sich eine Eintragung von Meister *Thaddaeus*¹³⁰⁷ der das Manuskript nach *Albicus* compilierte: „Magister *Albicus* scripsit domino Vito Rakownik”.

2. BERLIN (*Staatsbibliothek*)

Cod. lat. Q. 274 aus der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts.

fol. 26r: De pestilencia.

fol. 45r: beginnt ein „Tractatus medicus” von dem es heisst: „Anno domini 1424 currente collegit reuerendissimus episcopus Albicus Wratislawiensis”. Incipit: „Sciatis quod in medicinis in omnibus membris...”¹³⁰⁸

C. HANDSCHRIFTEN, IN DENEN ALBICH'S NAME FIGURIERT

1. LÜBECK (*Stadtbibliothek*)

Quart. No. 10. Ein Sammelband in dem eine akademische Rede, gehalten auf der Universität in Prag am Anfang des 15ten Jahrhunderts niedergeschrieben ist.

Fol. 339v wird der „doctor dignissimus Albicus” als „lector ordinarius” und „phisicus regius” als Verfasser berühmter Pestschriften hervorgehoben. Gleichzeitig werden die Professoren (lectores) Johannes de Monte Leonis (Löwenberg) und der von mir oben schon erwähnte Christiannus de Prachatitz gerühmt.

---

¹³⁰⁷ Magister Thaddeus war Arzt in Prag in der ersten Hälfte des 15. Jh., eine zeitlang auch Leibarzt des Königs Venzeslaus.

¹³⁰⁸ Albicus war zwar nie Bischoff in Wroclaw, hat sich aber eine zeitlang dort aufgehalten, wie das auch aus der Handschrift Wellcome a.) ersichtlich ist, welche Albich in Wratislawa (Wroclaw) kolligiert hat. Das Ende der beiden Handschriften zeigt eine auffallende übereinstimmung nur steht in Wellcome a.) statt „episcopus” einfach „dominus”, und es fehlt das Wort „hec”.

2. MÜNCHEN (*Bayerische Staatsbibliothek*)

Cod. lat. 372, sacc, XV. „Tractatus de fb (= febris) pestilencialibus”. Dem folgt ein „Regimen pestis quod debetur sanis et egris”. *Fol 3v* ist folgendes zu lesen: „Sequitur capitulum de variolis et recepte secuntum non sunt de essencia tratus. Electuarium contra pestem pro domino Albico a Magistro Groibto (–) in Artibus et medicine pisius” (wahrscheinlich Parisius).

Dieses Rezept wurde also von dem Pariser Arzt *Groibto* an *Albich* geschickt.¹³⁰⁹

---

¹³⁰⁹ Beide Handschriften werden als Pestschriften von Sudhoff besprochen: Arch. G. Med. 14, 1923, S. 157 und 161 ff.

Badehygiene und Geomedizin in den Werken des Albicus¹³¹⁰

---

¹³¹⁰ Forrás: Schultheisz, Emil: Badehygiene und Geomedizin in den Werken des Albicus. (Aus einer spätmittelalterlichen Handschrift). In: Schultheisz Emil: *Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról.* Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 43–46. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Badehygiene und Geomedizin in den Werken des Albicus. = *Zeitschrift für angewandte Bäder- und Klimaheilkunde* 7 (1960) No. 4. pp. 473–480.

BADEHYGIENE UND GEOMEDIZIN IN DEN WERKEN DES ALBICUS

(AUS EINER SPÄTMITTELALTERLICHEN HANDSCHRIFT)*

Im Lichte der modernen Historiographie scheint die medizinische Literatur des ausgehenden Mittelalters gar nicht so „dunkel“ zu sein, wie bisher angenommen. Die Form und der Aufbau der Werke ist in diesem Zeitalter natürlich fast immer streng dogmatisch. Auch das Zitieren von antiken, arabischen und scholastischen frühmittelalterlichen Autoren ist recht häufig. Doch sind die Schriften der großen spätmittelalterlichen Ärzte im Grunde lebendig und von nicht geringer praktischer Bedeutung.¹

Insbesondere scheinen Vorschriften betreffend die Badehygiene, sowie Theorien über geomedinisch-bioklimatologische Zusammenhänge verblüffend „modern“.

Im Folgenden möchten wir auf Grund einer unveröffentlichten Handschrift des *Sigismund Albich* aliter *Sigismundus Albicus* auf die badehygienische und geomedinische Auffassung des ausgehenden Mittelalters hinweisen, die heute noch ihre Gültigkeit hat. Zuerst kurz über die Person des Autors.

Unter den mitteleuropäischen Hofärzten des 14.—15. Jahrhunderts ragt an Wissen Sigismundus Albicus, der Arzt des böhmischen Königs *Venzeslaus*, später des Kaisers und ungarischen Königs *Sigismund*, weit hervor. Geboren im böhmischen Mährisch-Neustadt um 1360, starb er am 23. Juli 1427². Seine Baccalaureatsprüfung legte er an der Prager Universität 1328 ab. Entsprechend dem Brauche jener Zeit, hielt er bereits frühzeitig Vorlesungen an der Universität in Prag. 1407 finden wir ihn in Italien, wo das Matrikel der Universität von Padua seinen Namen verzeichnet. Hier wurde er zum Doktor beider Rechte promoviert. Die wissenschaftlichen Grade der Medizin erwarb er an der Prager Universität. Zum zweiten Male hielt er sich erst 1452/53 wieder in Italien auf³. Bald wird er Leibarzt des Königs Venzeslaus von Böhmen, dessen Vertrauen zu Albicus so groß war, daß er sich in der schweren, von den Husitenbewegungen verursachten politischen Lage auf Albicus zu stützen wünschte. Als der Prager erzbischöfliche Sitz vakant wurde, bewog der König das Kapitel, Doctor Albicus zum Erzbischof von Prag zu wählen. Diese Würde hatte er jedoch nur für eine kurze Zeit inne. Nach seiner Abdankung wurde er Propst von Visegrad, gleichzeitig abermals Arzt und Kanzler des Königs. Als dann nach dem Tode Venzeslaus die Husitenkämpfe sich noch verstärkten, und auch die Propstei des Albich verheert wurde, flüchtete er zuerst nach Olmütz, dann nach Ofen in Ungarn⁴. So geriet er an den Hof des deutsch—römischen Kaisers und ungarischen Königs Sigismund.

* Ersch. in: *Zeitschrift angew. Bader-Klimaheilkunde* 7. (1960) 473—480.

¹ Schipperges, H.: *Die Grüenthal Waage* 1. (1959) 8—11.

² Sudhoff, K.: *Arch. für Gesch. der Medizin*. 7. (1914) 90.

³ Hasner, K.: *Prager Vierteljahrschrift*. 1860.

⁴ Sudhoff, K.: *Arch. für Gesch. der Medizin*, 17. (1925) 157 ff.

Meiner Meinung nach mußte Albicus auch schon vor seiner Flucht aus Böhmen bzw. Ansiedlung in Ungarn (also vor 1419) bereits in Ofen gewesen sein. Nur so wird nämlich sein in der Prager Universitätsbibliothek verwahrtes und vom Jahre 1416 in Ofen datiertes Manuskript verständlich: „*Medicina contra paralysin (!), quam dom. Albicus ante agonem mortis suae domino regis a. d. 1416 in civitate Buda (der ungarische Name von Ofen d. Verf.), Strigon, diocesis fecit*“⁵. Das konnte er nur für König Venzeslaus geschrieben haben. Die Handschrift ist aber unmißverständlich aus Ofen datiert. Demgegenüber wurden nicht alle dem König Siegmund gewidmeten oder ihn erwähnenden Handschriften während Albici Ofner Aufenthaltes verfaßt.

Die Bedeutung und Verbreitung seiner Werke zeigt der Umstand, daß drei von denen unter den ersten mitteleuropäischen ärztliche, Wiegendrucke zu finden sind: *Praxis medendi*, *Regimen pestilentiae* und das wichtigste, das *Regimen hominis seu vetularius*. Alle drei erschienen in Leipzig 1484 im Verlag von Marcus Brandis.

Die von hygienischem, geomedizinischem und bioklimatologischem Standpunkt wichtigsten ungedruckten Handschriften sind die folgenden: *Regimen contra reumata, quod misit ante obitum suum Sigismundo Romanorum, Bohaemiae ac Ungarorum regi*⁶. *Tractatus de rectificatione aeris magistri Albici*⁷, *puch der erczney von maister albico*⁸. Die zwei Manuskripte *Collectiorum maius* und *Collectiorum minus* stammen zum Teil von Albicus selbst, sind aber unbedingt unter seinem Einfluß entstanden⁹.

In den übrigen Handschriften des Albicus finden sich zumeist Abhandlungen über die Pest. Zwei befassen sich mit Makrobiotik und sind als „*regimina sanitatis*“ zu betrachten.

Albicus erscheint in seinen erwähnten Schriften als eine vom streng dogmatischen Geiste der Scholastik ziemlich unabhängige Persönlichkeit. Seine Feststellungen ruhen größtenteils auf eigenen Beobachtungen und Erfahrungen, was auch er selber des öfteren betont. Das bedeutet natürlich nicht, daß er Autoritäten nicht zitieren würde. Er beruft sich auf die Klassiker, von Hippokrates bis Avicenna. Doch zitiert er diese nicht selten nur mehr zur Rechtfertigung der aufgestellten Thesen, aber er geht nicht von ihnen aus. Besonders charakteristisch ist es, daß er die angesehenen Namen, in vollem Gegensatz zu den damals üblichen Gepflogenheiten, meist ohne jedes lobende Attribut nennt. Es fehlen die im Superlativ geschriebenen lobpreisenden Sätze. Nur eine Ausnahme gibt es: *Arnaldus de Villanova*, den er scheinbar besonders hochschätzte. Ihn apostrophiert er mit dem Attribut „der erfahrenste Arzt“. Der viel gereiste, mit fremden Völkern öfters in Berührung gekommene Arzt erkennt die Bedeutung der geographischen Eigenheiten, der nationalen Sitten bei der Entstehung, dem Verlauf und der Heilung der Krankheiten, und das betont er auch ausdrücklich an mehreren Stellen seiner Werke. Er schreibt unter anderem, daß in Anbetracht der geographischen Verschiedenheit, die die Krankheiten verändert, sowie der Verschiedenheit der Diäten, der Arzt, der in Italien studierte, in Böhmen nicht so erfolgreich sein kann, als auf Italiens Boden.

⁵ Manuskript Sign. VIII. H. 34. Fol. 149v. unveröffentlicht. Prager Univ.

⁶ Diese Handschrift hat A. Schrutz im Jahre 1909 in Prag veröffentlicht.

⁷ Prag, Klementinum. Sign. Ms. L. F. II.

⁸ Im *Münchener Codex* Cgm. 731. Bayerische Staatsbibliothek.

⁹ Beide Handschriften im *Kodex III. Q.* der Universitätsbibl. Wratistawa. Sudhoff schreibt sie Albicus zu. Vgl.: Sudhoff, K.: *Arch. für Gesch. der Medizin* 9. (1926) 117.

Er betont die Rolle der vorbeugenden bzw. heilenden Wirkung der richtigen Diät, der mäßigen Körperbewegung, der entsprechenden Arbeit und des heiteren Gemüts gegenüber der übermäßigen medikamentösen Behandlung. Die maßvolle Anwendung des Aderlasses, die wiederholte Hervorhebung der Schädlichen Folgen überflüssigen Blutabzapfens zeugt von der nüchternen Denkungsart und großen Erfahrung Albici auch auf diesem Gebiete. — Gegenüber der Alchemie ist er noch skeptischer als Arnaldus von Villanova. Im allgemeinen ist er eher Anhänger der „natürlichen Heilverfahren“.

Die Ungarische Medizinhistorische Landesbibliothek in Budapest verwahrt ein aus 28 Pergamentblättern bestehendes Manuskript. Die Handschrift stammt aus dem ersten Drittel des 15. Jahrhunderts aus der Schule des Albicus. Es kann mit größter Wahrscheinlichkeit angenommen werden — Obzwar die Handschrift akephal und ohne Kolophon ist —, daß der Verfasser Sigismundus Albicus selber ist. [Eine eingehende Besprechung dieser interessanten mittelhochdeutschen Schrift erscheint anderen Ortes, wo auch auf die Entstehung der Handschrift näher eingegangen wird¹⁰.]

In der Mitte des Incipit-Blattes stellt der Autor gleich fest, daß „... die deutschen meer essen dann trinken und die italici meer trinken dann essen ...“. Dieser scheinbar banale Satz ist eine praktisch sehr wichtige These für den praktisch tätigen Arzt. Daraus folgt nämlich — aus der Handschrift ersichtlich — die Verschiedenheit der Therapie bei den „deutschen“ und bei den „italici“. Leute im Süden sind ganz anders zu behandeln — fährt unser Autor fort —, wie die kranken Menschen der nördlichen Länder. Dieselbe Krankheit nimmt nämlich einen andren Verlauf bei den „deutschen“ als bei den „italici“.

An einer anderen Stelle finden wir die Gegenüberstellung des Krankheitsverlaufes bei den „bohemi“ und „italici“. Dabei wird später hervorgehoben, daß dieser Unterschied geographisch und nicht etwa anthropologisch, bedingt ist!

Wettereinflüsse sind nach Albich auch nicht außer Acht zu lassen. Letztere beeinflussen bedeutend die „Complexen“ des Menschen. Die Versoseite des fol. 13 zitiert *Constantinus Africanus*¹¹, wobei alles Wissenswerte über das Baden ausführlich besprochen wird. Am recto des folgenden Blattes werden die Funktionen der Pori der Haut beschrieben: „... Avicenna vnd spricht das in dem pad die Löcher and der hault die da heyssen pori offen steen...“. Die folgenden Erwägungen von den heilend und anregend wirkenden Bädern zeugt wahrlich nicht von „mittelalterlicher Dunkelheit“.

Fol. 14v lautet: „Capitl von dem padn (mit kalltn wass) Der ordentlich padet (dem wird der leib) natuleich feucht (vnd offnet vnd vernewt) die locher die da hayssnet pori vnd treibt (aus die vberflussigkait vnd macht die feuchtigkeit subtil) vertreibt smerzn vnd mued...“

Es ist nicht schwer, die unmittelbaren arabischen Einflüsse in der spätmittelalterlichen Badehygiene — vorüber *H. Schipperges* in dieser Zeitschrift ausführlich geschrieben hat — auch in dem zitierten Kapitel zu entdecken. In dem von Schipperges mitgeteilten Zitat der *Tacuini sanitatis* (eine arabische Quelle) heißt es: „... Das Bad öffnet die Poren und leitet die überflüssigen Säfte heraus. — Ein Bad hebt die Ermüdung auf und durchfeuchtet den Körper, es regt die Verdauung an und bereitet zur Nahrungsaufnahme vor. Weiter lindert die Schmerzen...“¹². Das ist wohl mehr als Ähnlichkeit!

¹⁰ Schultheisz, E.: *Communicationes ex Bibl. Historiae Medicae Hungarica*. 18. (1960) 175—187.

¹¹ Constantinus Africanus hatte auf das Regimen Sanitatis sehr grossen Einfluss geübt. Vgl.: Schipperges, H.: *Sudhoffs Archiv* 39 (1959) 66.

¹² Schipperges, H.: *Zeitschrift angew. Bader-Klimaheilk.* 4. (1957) 200—210.

Diätetische Maßregeln sind mit badehygienischen Vorschriften eng verknüpft: „... nach pad sol man sich huettn vor (aller speis die hayssnet nautur sym) Als pheffer knoffleuth...” etc.

In den weiteren Abschnitten lesen wir wieder über die Baderegeln des *Constantinus Africanus*. Hier wird auf den Einfluß psychischer Faktoren eingegangen. Schipperges schreibt in seiner oben zitierten Arbeit: „Auf das Singen im Bade hatte schon Constantinus Africanus sein Augenmerk gerichtet.” Diesen psychisch aufmunternden Effekt des Bades weiß Albicus sehr zu schätzen.

Mit dem Aderlaß-Kapitel, den allgemeinen Gesundheitsregeln, sowie mit dem Buch der Arzneien und der Gewürze der Handschrift wollen wir uns hier nicht befassen. Wohl aber mit dem Abschnitt, der das Mikroklima betrifft. Das Kapitel, das sich mit der Luft befaßt wird im Rubrum von Fol. 18r eingeführt: „Als das’ puch ist geordnet zu d’gesunthait so ist not das man wisse wie man (in den luft lebn sol) das ist wie er gesunt sey oder nicht...”. Dann, sich auf *Avicenna* berufend, mahnt er, die gute Luft solle sich nicht mit schädlichen Ausdünstungen vermischen. Hier wird auch die Wohnungshygiene erwähnt: „Da die menschn wonung haen da sol das erdreich nicht faul sein...”

Am Ende der Handschrift finden sich Ausführungen, die sich mit dem Fieber bzw. Wechselfieber befassen. Der mittelhochdeutsche Name für fieber war „rite”, „ritt” oder „ritte”¹³ „Der ritt der den Menschenn alltag an geet kumbt von vir saithn (von ersten so man erkaltet) nach dem pad (So werd die löcher die da hayssn pori offen ... So geet die kelttn durch löch ein) die offenn steen zu der leber (Davon wirt der Ritt) Darumb soll man sich huetn vnd warm halltn ... Zum andrn mall wirt die Rit von posen luft (da man sich nicht huet nach pad ... Zum dritten mal wirt er von fleisch od’ von Spais) nicht wol gesotn od geprant ist (wann die natur die Speis nicht wol magt vertzeren) So fault sy durcheininander (vnd wirt corumpiert vnd dauon der ritt) Zum vierdn mal wann ain mensch gar hais padt (vnd darnach zu kalt wasser geet vnd sich damit beguest) So slecht die kelttn In vnd die pory werdn vershoppt (dauon der Rit ...)”.

Werden also die badehygienischen Vorschriften nicht eingehalten, so verursacht das Fieber. Aber auch die schlechte Luft und die nicht regelmäßig zubereitete Nahrung wird für das Zustandekommen von Fieber verantwortlich gemacht.

Zum Schluß soll nicht unerwähnt bleiben, was unser Meister Albicus über die malaria aufgezeichnet hat: „... der Rit über den andren tag haisst tertiana und kumbt von faules wasser...”.

¹³ Lexer, Matthias: *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. 29. Aufl. Leipzig, Hirzel, 1959. 170.

Beitrag zur Pestliteratur des Spätmittelalters¹³¹¹

Die Bedeutung der Person und der Werke des Albicus (Siegmond Albich 1360–1427) Doktor der Medizin und beider Rechte, Erzbischoff zu Prag, Leibarzt des böhmischen Königs Venzeslaus, später Arzt am Hofe des deutsch-römischen Kaisers und ungarischen Königs Siegmund in Buda (Ofen), ist erst in jüngster Zeit deutlich gemacht worden. Dies ist in erster Linie G. Eis¹³¹² zu verdanken. Obwohl sich Eis mit den medizinischen Werken des *Albicus* ausführlich befasst und auch den Lebenslauf schildert, ist seine aufschlussreiche Arbeit doch vorwiegend für die Literaturgeschichte bestimmt, wie dies schon aus der Wahl des Veröffentlichungsorgans (Zeitschrift für deutsche Philologie) ersichtlich ist.

In der Geschichte der Medizin des ausgehenden Mittelalters wird Albicus noch immer nicht genügend gewürdigt, wenn auch anerkennende Worte nicht fehlen. Hasner¹³¹³ schrieb vor fast hundert Jahren eine biographische Skizze, während sich Sudhoff¹³¹⁴ nur mit seinen Pestschriften eingehender befasst hat. Diepgen¹³¹⁵ hat in der neuen Ausgabe seines Standardwerkes kurz Albichs Bedeutung als eines Vorläufers des Paracelsus betreffend die bioklimatologisch-ethnographische Betrachtung der Krankheiten hervorgehoben. Neuburger rühmt Albich's „praktische Tendenz, kernige Sprache und Nüchternheit der Auffassung ... Nirgends lässt er selbständiges Urteil bei aller Anerkennung der Autoritäten, namentlich des Arnaldus von Villanova vermissen“.¹³¹⁶

Anhand der Veröffentlichung eines spätmittelalterlichen medizinischen Handschriftenfragmentes, welches dem Albicus zugeschrieben werden kann, sowie bei der Gelegenheit der bibliographischen Untersuchung seiner Werke habe ich mich anderen Orten mit dem Leben und Wirken, sowie mit den Werken dieses hervorragenden Arztes befasst, so dass sich hier eine ausführliche Beschreibung seiner Tätigkeit erübrigt.¹³¹⁷ An dieser Stelle möchte ich über

¹³¹¹ Forrás: Schultheisz, Emil: Beitrag zur Pestliteratur des Spätmittelalters. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 23–28. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Beitrag zur Pestliteratur des Spätmittelalters. = Centaurus (1961) Vol. 7. No. 2. pp. 213–219. – Újra-közölve: Schultheisz, Emil: Beitrag zur Pestliteratur des Spätmittelalters. In: Schultheisz Emil: Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 47–51. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.)

¹³¹² Eis, G.: Das Deutschtum des Arztes Albich. Zschr. f. deutsche Philologie, 64, 1939, S. 174–209.

¹³¹³ Hasner, J.: Prager Vierteljahrschrift, Bd. XC, 1866, S. 19–35.

¹³¹⁴ Sudhoff, K.: Pestschriften nach der Epidemie des „schwarzen Todes“. Arch. G. d. Med. 7, 1914, S. 89 ff.

¹³¹⁵ Diepgen, P.: Geschichte der Medizin. Bd. I. Berlin, 1949. S. 275.

¹³¹⁶ Neuburger, M.: Geschichte der Medizin. Bd. II/1. Stuttgart, 1911. S. 504.

¹³¹⁷ Schultheiss, E.: Ein spätmittelalterliches medizinisches Handschriftenfragment. Arch. f. Kulturgeschichte, Bd. XLVII. 1960, S. 231–239. – Schultheiss, E.: Über die Werke des Albicus, Janus, Bd. XLIX, 1960, S. 221–235.

eine bisher nicht bekannte Albicus-Handschrift Nachricht geben, auf die Bedeutung seiner medizinisch-literarischen Tätigkeit für die Entstehung einiger mitteleuropäischer Pestschriften hinweisen und einige Fragen der ärztlichen Anschauung unseres Meisters kurz besprechen.

In der Sammelhandschrift *Cod. lat. No. 65* der Universitätsbibliothek in Budapest findet sich das Werk auf Bl. 336b–338a. Es ist eine Gesundheitsregel teils lateinisch, teils mittelhochdeutsch. Da das Kolligat von diesem Regimen abgesehen ausschliesslich theologisch-philosophische Abhandlungen enthält, ist es leicht verständlich, dass die Handschrift der Aufmerksamkeit der Medizinhistoriker bis jetzt entgangen ist.

Die Handschrift fängt mit dem lateinischen Teil an, wie das in den Manuskripten des Albicus üblich ist. Ausnahme bilden nur die Handschriften „*puch der ertzney*“ (Cod. München Cgm 731) und „*Buch von Arznei*“ (Admonter Hs. Bl. 186a–371b in Reichenberg, Sign. 125), welche in toto deutsch geschrieben sind.¹³¹⁸ Im ersten Rubrum (fol. 336b) kommt der Sinn des Werkes zum Ausdruck: „*De regimine Sanitatis*“. Zeile 8–9 heisst es: „... *magister Albicus excerptus medicus dedit tale regiminam...*“, was sich sinngemäss auch auf die folgenden Kapitel „*Regimen tempore pestilencie*“, „*De balneis...*“ usw. bezieht. Der unbekannte Skriptor hebt auch noch auf Bl. 337a zweimal den Namen Albicus hervor (Z. 11 und 20). Der Umstand, dass keiner der Klassiker der Medizin im Manuskript erwähnt wird, ist beweiskräftig, dass es sich hier nicht um eine der nicht seltenen mittelalterlichen Kompilationen zur „Ordnung des Gesundheit“ handelt, sondern um Auszüge eben aus den Gesundheitsregeln Albich's wahrscheinlich aus dem Buch „*Regimen hominis seu vetularius*“, welches später unter den ersten mitteleuropäischen ärztlichen Inkunabeln 1484 bei Marcus Brandis in Druck gelegt wurde. Diese Behauptung finde ich durch das kurze Kapitel „*Regimen pestilencie*“ noch bestärkt, welche nämlich auffallende Übereinstimmungen mit dem Abschnitt „*Regimen pestilentiae*“ der Albich'schen Makrobiotik, aber – wie ich das im Folgenden zeigen darf – auch mit einigen anderen Pestregimina aufweist. Die Berufung auf Albicus unter anderen Autoren liesse einfach nur auf den grossen – wie bemerkt, heute noch immer nicht genügend betonten – Einfluss des Prager Meisters auf die Entstehung und auf den Geist spätmittelalterlicher Gesundheitsregeln folgern. Im sog. „*Bamberger Pestgedicht*“ das von Bachem¹³¹⁹ veröffentlicht wurde, wird z. B. Albicus des öfteren zitiert: „...als uns Alwigus schreibt...“ (Z 86), „...schreibt meister Albicus...“ (Z 187), doch sind dort auch die Klassiker der Medizin von Aristoteles, über Hippokrates, Galen und den Arabern bis Constantinus Africanus zitiert. Wie bereits Bachem darauf hingewiesen hat, ist es wahrlich

¹³¹⁸ Veröffentlicht und besprochen von G. Eis, siehe Anm. 1.

¹³¹⁹ Bachem, R.: Ein Bamberger Pestgedicht und sein Verhältnis zu Albich von Prag. *Stifter-Jahrbuch*, Bd. III. 1953, S. 169–175.

auffallend, dass unter den zitiert Grössen der Medizin allein Albicus aus dem spätmittelalterlichen Mitteleuropa stammt, was ceteris paribus seine damalige Autorität beweist. Der einzige Name der uns hier begegnet ist der des Albicus.

Aus dieser Pestabhandlung ist zu erschliessen, dass mehrere Pestschriften, deren Verfasser nicht identifiziert werden konnte, letzten Endes auf Albich zurückzuführen sind. Betrachtet man z. B. das „*Regimen pestilenciali*“ aus der Prager Hs. I. G. 23 auf Bl. 159b–160b, sowie „*Regimen praeservativum in pestilite*“ aus dem Leipziger Ms. 1129 Bl. 34b–35a und endlich die Albicus-Hs. in dem Budapester Cod. lat. 65 Bl. 336b–337a, so lässt sich eine auffallende Übereinstimmung nachweisen.

A. Prager Hs.

„Tale regimen erit vestrum praeservativum, quod omni mane comedatis vnam peciam panis tosti intincti in aceto et primum ferculum in prandis semper sit acetorum ... et abstinence ... assis volatilibus...”¹³²⁰

B. Leipziger Hs.

„Regimen praeservativum in pestilite omni mane comedenda est una pecia acimi panis tosti intincti in aceto vini et primo ferculum in prandio ... Abstinendum est a brodiis et sorbilibus, nam talia nisi acetosa appareantur, sunt calida et humidae complexionis et calidum et humidum est causa putrefactionis. Vitentur igitur omnia ... et frequentetur ea quoque ... nam in sicca ... assis et volatilibus, quia siccae complexionis sunt ... anetae etc. ... abstineant enim a balneis ... balneum cor debilitat...”

C. Budapester Hs.

„Tale regimen est vestrum praeservativum quod omni mane praeditis unam peciam panis tosti intincti in aceto Et primum ferculum in prandio semper sit acetosum Abstineatis a sorbilibus et brodijs multis qui multa humida sunt ... Abstineatis semper a balneis ... Balneum enim cor debilitat...”

D. Der entsprechende Abschnitt des *Vetularius* (fol. 16b) lautet wie folgt: „Ad praeservandum a pestilencia dives omni mane, comedat nuces magnas ex aceto cum ruta vel salvia cum sale sacerdotali coaspersas et electuarium amarum apud medicos. Alii capiunt tormentallam id est

---

¹³²⁰ Damit völlig identisch ist eine andere Prager Handschrift: Ms. XI. D. 10. fol. 138a–140b, wo es nach abstinence „brodij et sorbilibus multis qui multum humida sunt” heisst.

nabelworcz modicum cum sale mane. Pauperes capiant tostam panis intinctum in acetum et comedant desuper non bibendo...”

Die handschriftlichen Versionen waren demnach vorwiegend für die „pauperes” bestimmt.

Schon Sudhoff wies auf die mögliche Identität der Prager bzw. Leipziger Handschriften hin, alle drei auch mit Ms. Breslau III. fol. 3a am Anfang übereinstimmend. Die Frage nach dem Verfasser musste damals dahingestellt bleiben. Allerdings hatte Sudhoff bemerkt, dass das Ms. 1129 Leipzig „ganz in der Art der Stilistik des Albicus” verfasst ist.¹³²¹

Eis ist der Meinung, dass Albich in der Hauptsache lateinisch geschrieben hat. Demnach würden seine deutsche Handschriften etwa Übersetzungen seiner Schüler sein. Wie Eis weiterhin bemerkt: „...laufen sie (nämlich die deutschen Handschriften) inhaltlich zum grossen Teil ... den lateinischen Fassungen parallel. Andererseits begegnen auch in den lateinischen Schriften Albichs zahlreiche deutsche Einsprengsel, oft ganze Stätze, die gewiss dem Urheber selbst, nicht späteren Abschreibern zuzuschreiben sind”.¹³²²

Wie das vorgeführte Beispiel zeigt, sind die Texte der Prager und Leipziger Handschriften mit den Ausführungen des Budapester Manuskriptes im Wesentlichen, teilweise sogar Wort für Wort identisch. Daraus ist aber mit Recht auf einen gemeinsamen Verfasser des Urtextes zu schliessen. Da der Autor der Budapester Handschrift unmissverständlich Sigismundus Albicus ist, scheint die Annahme nicht unbegründet zu sein, wonach die genannten Pestschriften – und vermutlich noch viele andere den 15ten Jahrhunderts in Mitteleuropa – auf die Albich’sche Fassung, den Urtext zurückzuführen sind, sie diene als Vorlage.

Nach dieser Gegenüberstellung der Paralleltexte möchte ich noch einige Einzelheiten der Albicus-Hs. aus Cod. lat. 65 Budapest hervorheben. Der lateinische Text endet fol. 337a. Dieselbe Schrift fährt auf fol. 337b in deutscher Sprache fort. Dem Inhalt nach handelt es sich hier ausser einigen eingestreuten Pestregeln, sowie Rezepte gegen diese Seuche zumeist um Aderlassregeln, die sich aber auch gewissermassen auf Pestkranken beziehen.

Der Titel dieses Abschnittes ist auf der nächsten Seite, fol. 338a zu lesen:

„*De flevotomia ... Von dem Oderlossen*” (Rubrum). Von eingestreuten lateinischen Vorschriften abgesehen, ist dieses Kapitel grösstenteils auf Deutsch verfasst. Es fehlen nicht

---

¹³²¹ Sudhoff, K.: a. a. O. (Anm. 3) S. 77.

¹³²² Eis, G.: a. a. O. (Anm. 1) S. 189.

einige derbe, populäre Ausdrücke, die schon Sudhoff für Albich charakteristisch hielt und was ich in seinen anderen Werken nicht selten nachweisen konnte. Im Aderlasskapitel wird auch „*Von der gestalt des blutis*“ berichtet (fol. 338a, letzte Zeile, Rubrum). Es wird zwar die Wichtigkeit des lege artis ausgeführten Aderlasses gepriesen: „...*du sollst merken dass do grose gezundkait liegt an dem Odirlassen, So man bedarff se zu recht zait...*“, doch wird von überflüssigem Blutabzapfen öfters gewarnt und dies ganz im Sinne des Vetularius. Albicus war eben ein nüchterner Empiriker, der die iatrogenen Schäden zu gut kannte, was in seinen Werken des Öfteren zum Ausdruck kommt.¹³²³

Fol. 337a ist ein Rezept gegen die Pest. Die wichtigsten Ingredientien sind Juniper und Absinth. Bei der Beulenpest soll ein Konfekt gegeben werden, wie es auch in der Breslauer Handschrift Ms. III. fol. 3a zu lesen ist: „*habente apostema ... recipietis de confecto pestilenciali ad quantitatem castaneae ...*“. Derselbe Kastanien-Konfekt wird von Albich auch in der Reichenberger-Hs. No. 125, fol. 212a empfohlen, diesmal aber auf Deutsch: „... *zu hanndt nembt des confects fur den lauff* (= Pest) *als ein Khesten* (= Kastanie) *in der gross...*“.

Weiter werden Vorschriften für die Wahl der entsprechenden Ader zur venaesection angegeben, z. B.: „*Si apostema sunt in collo et in retro aureis flebotomiam habere ... apud ... dephaleo ...*“. Im allgemeinen eilt er mit dem Aderlass, wenn der Kranke viele Beschwerden hat, lässt dabei sich aller Speise und Trank enthalten und Theriak nehmen, wohl zugedeckt sich niederlegen, dann gesäurte Nahrung geniessen. Vieles deckt sich wieder mit Albich's „*modus meus practicandi in pestilencia*“ wie dies im *Vetularius* (fol. 22a) steht. Wie eingangs schon erwähnt, besteht der Kodex aus theologischen Abhandlungen. Vor Albich's Traktat liest man das „opusculum de instructione neophytorum“ des Guido de Monte Rotheri (fol. 261a–336a). Nach dem Regimen sanitatis folgt ein „*Tractatus de septem vitiis*“ eines unbekannten Autors (fol. 339a–347b). Am Anfang des Sammelbandes steht ein „*Opus de passione domini...*“ (fol. 1a–61b).

Die Handschrift war laut einer Inschrift im Besitze eines Herren Bartholomaeus: „*Liber domini Bartholomaei plbni in villa latina*“ (fol. 2a). Es könnte sich vielleicht um die Person des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino handeln.¹³²⁴ Die Abkürzung plbni kann sowohl „*plumbini*“, wie diese Abbreviation im „*Colcodei seu liber de peste*“ des genannten

¹³²³ Schultheiss, E.: Badehygiene und Geomedizin in den Werken des Albicus. Zschr. f. angew. Bäder-Klimahlk. 7, 1960, S. 473–478.

¹³²⁴ Vgl. dazu Schultheiss, E.: Colcodei seu liber de peste des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino in Sudhoffs Arch. 44, 1960, S. 333 ff.

spätmittelalterlichen Arztes bereits vorkommt, wie auch „*plebani*“ bedeuten. Doch liegt der Gedanke näher, dass der Besitzer derjenige Bartholomaeus de Monstriberg war, der auch die erste Abhandlung im Kodex niedergeschrieben hat. Der Explicit des „*Opus de passione domini*“ lautet: „*Passio hec per me quondam predicatorum Bartholomaeum de Monstriberg in civitate Leutschaw conscripta et praedicata ... anno domini 1453 in die S. Germani ...*“ (fol. 61b).

Sollte der erste Besitzer – der vielleicht das Manuskript eigenhändig kopiert hat – nicht der Bartholomaeus Plumbini, sondern der Kleriker Bartholomaeus von Monstriberg sein, so ist das Vorkommen des medizinischen Aufsatzes des Albicus in dieser vorwiegend theologischer Sammelhandschrift immerhin gut verständlich. Anderen Ortes habe ich schon darauf hingewiesen, dass im 15ten Jahrhundert in Mitteleuropa, insbesondere in Ungarn und in Böhmen sich noch zahlreiche Kleriker mit der Arzneikunde teoretisch wie auch praktisch befasst haben.¹³²⁵ Albicus selber war ja auch hoher Priester. Wenn er den erzbischoflichen Sitz in Prag auch nur kurze Zeit inne hatte, so war er doch jahrelang Propst von Vysehrad und Olmütz. Seine Stellung als Kleriker hinderte ihn nicht in der Ausübung einer ausgedehnten ärztlichen Praxis und an der Dozentur der medizinischen Fakultät, was seinen teoretischen Niederschlag in seinen reichen medizinischen Werke hatte.

Aus den demonstrierten Textproben ersichtlich, diente die hier besprochene medizinische Abhandlung zum Zwecke der täglichen Praxis. Der Doctor Albicus musste demnach einen ungewöhnlich grossen Einfluss auf das medizinische Leben von Mitteleuropa ausgeübt haben.

---

¹³²⁵ Schultheiss, E.: Gedruckte liturgische Bücher als medizinhistorische Quellen. Janus, 48, 1959, S. 49 ff.

Die Ärzte des Kaisers Siegmund (1368–1437) aus dem Hause Luxemburg¹³²⁶

Ein Beitrag zur spätmittelalterlichen Medizin in Ungarn

Es hat wohl kaum einen Menschen, noch weniger einen Herrscher gegeben, der derart inmitten der geistigen Situation seiner Zeit gestanden hätte, als Sigismund von Luxemburg.

Die Person Sigismunds – deutsch-römischer Kaiser und König von Ungarn – repräsentierte zu Beginn des 15. Jahrhunderts die größte weltliche Autorität der europäischen Kulturgemeinschaft dieses Zeitalters. Die übernationale Bedeutung dieses Herrschers ist auch im Bezug zu Wissenschaft und Kultur nicht zu unterschätzen, wie auch schon sein Zeitgenosse, der Magister Johannes Carion schreibt: „...er ist ein weiser geleerter und frommer Fürst gewesen...“.¹³²⁷ An seinem Hofe betätigten sich Jahrzehnte hindurch viele der namhaftesten Ärzte von Europas.

Die ärztlich-wissenschaftliche, aber auch politisch-diplomatische Tätigkeit vieler dieser Ärzte, die sich kürzer oder länger als Hofärzte betätigten bzw. als consultierende Mediziner zur Gestaltung der ärztlichen Praxis beitrugen oder durch ihre literarische Tätigkeit die Medizin dieser Periode wesentlich beeinflußt haben, ist nicht unbedeutend.

Lange Jahre seiner Regierungszeit verbrachte er auch noch als „Römischer König“ in der ungarischen Residenzstadt Buda (Ofen). Zum erstenmal unmittelbar nach seiner Wahl am 2. September 1410, als Sigismund in seiner Eigenschaft als ungarischer König sich natürlich in Ungarn aufhielt und nachher auch noch zwei Jahre dort blieb. Zum zweitenmal im Jahre 1419, nach Beendigung des Konstanzer Konzils und schließlich zum drittenmal nach der Erwerbung der böhmischen Krone, als Sigismund – von kleineren Feldzügen abgesehen – sich in den Jahren 1422–1430, also etwa acht Jahre, in Ungarn aufhielt. Dies waren natürlich

---

¹³²⁶ Forrás: Schultheisz, Emil: Die Ärzte des Kaisers Siegmund aus dem Hause Luxemburg. Ein Beitrag zur spätmittelalterlichen Medizin in Ungarn. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 36–43. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Die Ärzte des Kaisers Siegmund aus dem Hause Luxemburg. In: Die ganze Welt ein Apotheken. Festschrift für Otto Zekert. Herausgegeben von Sepp Domandl. Wien, 1969. Notring der Wissenschaftlichen Verbände Österreichs. pp. 210–221. (Salzbürger Beiträge zur Paracelsusforschung 8.)

¹³²⁷ Chronica durch Magister Johannes Carion vleissig zusammengezogen. Wittenberg, 1532. S. 125.

nur seine längeren, Jahre dauernden Aufenthalte in Ungarn.¹³²⁸ Die kürzeren Aufenthalte sollen hier nicht näher erörtert werden.

Während des Kaisers Aufenthalt in Buda waren viele Wissenschaftler, aber auch einige Wundärzte, die eine ärztliche Tätigkeit am Hofe ausübten. Andererseits begleiteten den Kaiser seine ungarischen bzw. zeitweise in Ungarn praktizierenden ausländischen Ärzte auf den zahlreichen Reisen ins Ausland bzw. in das Reich.

Da die ärztliche bzw. literarische Tätigkeit dieser Mediziner, vom streng wissenschaftlichen Standpunkt betrachtet, recht verschieden war, soll im folgenden ihr Leben und Wirken demgemäß nur ganz kurzgefaßt erwähnt, oder aber – wenn auch nicht in extenso – etwas ausführlicher beschrieben werden.

Schon im Jahre 1395 wird in einem Schreiben des Gesandten von Mantua, Armannis, „der Arzt des ungarischen Königs Sigismund, Giuglelmo de Santa Sophia“ erwähnt. Auch der Vater des oben genannten, Marsilio de Santa Sophia, der „grande de Carrara“ figuriert in einer, in Padua am 10. Mai 1400 datierten Urkunde als „serenissimi regi Ungarie medicus“.¹³²⁹

Im Jahre 1399 wirkte am Hofe in Buda der, nach Antonius Panormita, angeblich sehr berühmter Arzt Joannes Hummelburgensis alias Stoll von Hammelburg. 1423 finden wir ihn abermals in Buda.¹³³⁰

Magister István (Stephan) wird in einer Urkunde von 1401 als Arzt des Königs Sigismund und Hausbesitzer in der Stadt Buda erwähnt. Zur gleichen Zeit übt seine Tätigkeit Michael Rösler, ebenfalls Bürger in Buda, als Wundarzt aus, während Siegmund und Stephan (Familiennamen unbekannt) des Königs Apotheker sind.¹³³¹

Der Magister und Doktor der Medizin Detre Ram steht 1411 im Dienste des Königs und wurde von dem Doktor Martinus de Pectoribus abgelöst.¹³³²

Hofarzt ist im Jahre 1414 der aus Ragusa stammende Kleriker und Mediziner Anton, der auch am Konzil von Konstanz in Begleitung des Herrschers teilnahm,¹³³³ sowie 1420 der Magister Henrik Saslam.¹³³⁴

¹³²⁸ Vgl. Altmann, W.: Die Urkunden Kaiser Sigmunds. Innsbruck, 1896/97. sowie Szilágyi, L.: Ungarische Jahrbücher, Bd. XVI. Heft 2.

¹³²⁹ Óváry L.: Diplomataria I. Budapest, 1879. p. 60. (Monumenta Hungariae Historica. Bd. XVI.); sowie Veress, E.: Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. (Padova 1264–1864). Budapest, 1915. p. 60. (Fontes. Bd. I.); Näheres über die berühmte Ärztefamilie Santa Sophia siehe bei Renzi: Storia della Med. II. 389 ff

¹³³⁰ Weszprémi, I.: Succincta Medicorum Hungariae et Transsylvaniae. Lipsiae, 1774. Bd. II. p. 65.

¹³³¹ Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tom. X. Vol. 4. Ab anno 1401–1409. Buda, 1841. p. 70.

¹³³² Altmann, W.: Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1410–1437). Bd. I. Innsbruck, 1896. S. 289.

¹³³³ Weszprémi op. cit. III. 1.

¹³³⁴ Altmann op. cit. I. 288.

Aus einer weiteren Urkunde geht hervor, daß Doctor Marcus Luthomai, gleichzeitig Canonicus zu Brünn und Olmütz, im Jahre 1426 200 Gulden für seine ärztliche Kunst in Buda bekam.¹³³⁵

Erwähnt werden in den Jahren 1425–30 noch die Ärzte Franz Takotich und Henning Kertzendorp.¹³³⁶

Neben den Ärzten am Hofe bzw. in der Residenzstadt Buda spielen auch die Apotheker eine nicht geringe Rolle. Ihr wahrer Beruf erscheint im § 102 des „Ofner Stadtrechts“, worin das sonntägliche und nächtliche Schließen der Apotheken folgendermaßen geregelt wird: „... sunder ausgenommen ertznei krankgen bereiten zu gross leibes nottdurft, dy mögen sy allzeit geben pey tag und pey nacht...”

Über die Person einzelner Apotheker ist noch folgendes zu berichten: 1392 werden Apothecarius Sigismundus, 1397 Gottfried „civis et apothecarius” in Buda, 1411 der Apotheker Simon in Óbuda (Altöfen), 1426 István und 1436 der Pharmazeut Michael de Pastor erwähnt.¹³³⁷

Magister Peter war Arzt und Apotheker, „medicus et confector medicinalium”, in einer Person.¹³³⁸

Der Chronist des Konzils von Konstanz, Ulrich von Rychenthal, berichtet über die Doctores der Medizin Mathias von Nagyszombat (Tyrnau) und Simon Kloststein (Clostein), die als Begleiter des Kaisers und Repräsentanten der von dem Herrscher gegründeten Universität Sigismundeana in Óbuda am Konzil erschienen.¹³³⁹

Bis jetzt konnte ich nicht feststellen, wer der ziemlich rauhe Arzt gewesen sein soll, der nach Ungarn kam, um den Kaiser von einer „Vergiftung” die er sich in Znaim zugezogen haben soll, zu kurieren. Lewin schreibt darüber nur ganz kurz: „Aus Verdruß zog er (nämlich der Kaiser) wieder nach Znaim. Dort wurden er und Herzog Albert plötzlich krank, wie anzunehmen ist, durch das Gift, das ihnen in Nahrungsmitteln gegeben worden ist.”¹³⁴⁰

In einer wichtigen Quelle jedoch findet sich ein Hinweis, demnach: „Herzog Albert bekame nach genommener Arzney einen starken Bauchfluss, liess sich in einer Sänfte nach Neuburg tragen und starb daselbst am 25 August im 27 Jahre seines Alters...”, der Kaiser aber wurde nach Conradstein (die ungarische Festung Korlátkő) in Ungarn gebracht. Dorthin sandte der Herzog Wilhelm einen Arzt, der ihn für 24 Stunden an den Füßen aufhängen ließ,

---

¹³³⁵ Altmann op. cit. II. 53.

¹³³⁶ Altmann op. cit. II. 89.

¹³³⁷ Horváth, H.: König Sigmund und seine Zeit. Budapest, 1937. S. 94. (ungarisch)

¹³³⁸ Knauz: Monum. Strigoniensi, II. 719.

¹³³⁹ Rychenthal, Ulrich von: Concilium von Constanz (sic!), 1483, 146b

¹³⁴⁰ Lewin, L.: Die Gifte in der Weltgeschichte. Berlin, 1920.

damit das Gift durch den Mund abfließen könne: „Also kam ein Arzt von Wyenne, den sante Im der herzog Wilhelm von Österreich, und der war ein grober swop. Er war aber ein guter arzt... derselbe hing den konig auf mit den füsen das dem Konig die brust auf einem kusse auf die erde rürte, das werte wol vir und zwenzig Stund. Do sprach der arzt: sollte die gift unten ausgegangen sein, die natur kunt es nit erliden haben...”.¹³⁴¹ Und trotzdem kam der König heil davon!

Der bedeutendste Arzt Sigismunds, dessen Wirken und besonders literarische Tätigkeit gar nicht hoch genug eingeschätzt werden kann, war gewiß Siegmund Albich.

Unter den Hofärzten des 14. bis 15. Jahrhunderts ragt an Wissen Sigismundus Albicus (Siegmund Albich oder Albik), der Arzt des böhmischen Königs Wenzel, später des Kaisers und ungarischen Königs Sigismund weit hervor. Geboren im böhmischen Mährisch-Neustadt um 1360, starb er am 20. Juli 1427. Seine Baccalaureatsprüfung legte er an der Prager Universität ab, (1382). Entsprechend dem Brauche jener Zeit hielt er bereits frühzeitig Vorlesungen an der Universität in Prag. 1407 finden wir ihn in Italien, wo die Matrikel der Universität Padua seinen Namen verzeichnen. Hier wurde er zum Doktor beider Rechte promoviert. Die wissenschaftlichen Grade der Medizin erwarb er an der Prager Universität. Zum zweiten Male hielt er sich erst 1422/23 wieder in Italien auf.

Bald wird er Leibarzt des Königs Wenzel. Dessen Vertrauen zu Albicus war so groß, daß er sich in der schweren, von den Hussiten-bewegungen verursachten und auch seinen Thron gefährdenden politischen Lage auf Albicus zu stützen wünschte. Als der Prager erzbischöfliche Sitz vakant wurde, bewog der König das Kapitel, Doctor Albicus zum Erzbischof von Prag zu wählen. Diese Würde hatte er jedoch nur für eine kurze Zeit inne. Nach seiner Abdankung wurde er Propst von Visegrad, gleichzeitig abermals Arzt und Kanzler des Königs. Als dann nach dem Tode Wenzels die Hussitenkämpfe sich noch verstärkten und auch die Propstei Albichs verheeret wurde, flüchtete er zuerst nach Olmütz, dann nach Buda, der Residenzstadt Ungarns. So geriet er an den Hof des Königs Sigismund.

Meiner Meinung nach muß Albicus auch schon vor seiner Flucht aus Böhmen bzw. Ansiedlung in Ungarn (also vor 1419) bereits in Buda gewesen sein. Nur so wird nämlich das vom Jahre 1416 in Buda datierte Manuskript verständlich: „Medicina contra paralysin, quam dom. Albicus... a. d. 1416 in civitate Buda, Strigon. diocesis fecit...”.¹³⁴²

Die Bedeutung und Verbreitung seiner Werke zeigt der Umstand, daß drei von ihnen unter den ersten mitteleuropäischen medizinischen Wiegendruckten zu finden sind: 1. Praxis

---

¹³⁴¹ Fugger: Spiegel der Ehre. Nürnberg, 1668. Buch IV. Cap. II. 402.

¹³⁴² Schultheisz, E.: Arch. Kulturgeschichte, XLII, 1960, 239 ff

medendi, 2. Regimen pestilentiae, und das wichtigste 3. Regimen hominis seu Vetularius. Alle drei erschienen in Leipzig 1484 im Verlag von Marcus Brand. Groß ist auch die Zahl seiner in Handschriften gebliebenen nicht weniger wertvollen und interessanten Werke.¹³⁴³

Albicus erscheint in seinen Werken als eine vom streng dogmatischen Geiste der Scholastik ziemlich unabhängige Persönlichkeit. Seine Feststellungen beruhen größtenteils auf eigenen Erfahrungen und Beobachtungen, was er auch selber immer betont. Eine Seltenheit in dieser vor Autoritäten geprägten Periode der Wissenschaften! Dabei zeugen seine Zitate über ein gründliches Studium der medizinischen Literatur. Der vielgereiste, mit fremden Völkern öfters in Berührung gekommene Meister erkennt u. a. auch die Bedeutung der geographisch-ethnologischen Eigenheiten, die nationalen Sitten bei der Entstehung, bei dem Verlauf und der Heilung der Krankheiten. Geomedizinische und bioklimatologische Betrachtungen kommen in seinen Schriften häufig vor. Im allgemeinen ist auch unser Meister ein Repräsentant der spätmittelalterlichen Form der Humoralpathologie. Allerdings ist seine Auffassung von Pathologie nicht einseitig, im Gegenteil! Die Hinweise auf die Zusammenhänge der Humores und der Complexionen mit den geographisch-klimatologischen Verhältnissen, mit der Diät, Arbeit und mit dem Milieu und den Lebensgewohnheiten sind ganz im Sinne der modernen Relationspathologie zu deuten.¹³⁴⁴ Neben der richtigen Diät, der mäßigen Körperbewegung, der entsprechenden Arbeit, wird von ihm besonders die vorbeugende bzw. heilende Wirkung des heiteren Gemüts gegenüber der übermäßigen medikamentösen Behandlung hervorgehoben. Die maßvolle Anwendung des Aderlasses, die wiederholte Betonung der schädlichen Folgen überflüssigen Blutabzapfens, zeugt von der nüchternen Denkungsart und großen Erfahrung Albici auch auf diesem Gebiet. In dieser Beziehung war er gewiß ein Vorläufer des Paracelsus, wie das schon Diepgen bemerkt hat.¹³⁴⁵

Obwohl Albich alle Ärzte am Hofe an Wissen übertrifft, ist er natürlich nicht der alleinige Arzt des Herrschers.

1418 ist im Zusammenhang mit dem Hofe in Buda über den Canonicus zu Esztergom (Gran) und „artis physicae doctor“ Miklós zu lesen.¹³⁴⁶

Im Jahre 1419 erscheint der Name des Arztes und Bischofs von Nyitra in Oberungarn László Demény in den Urkunden. Nach einem königlichen Diplom wird die Familie Demény in ihrem Grundbesitz bestätigt mit Hinweis auf die ärztlichen Meriten des László

---

¹³⁴³ Schultheisz, E.: Janus, XLIX, 1960, 221 ff sowie ders. Centaurus, 7. 1961, 213 ff

¹³⁴⁴ Schultheisz, E.: Zschr. angew. Bäder-Klimak. 7, 1960, 473.

¹³⁴⁵ Diepgen, P.: Geschichte der Medizin. Berlin, 1949–1955. I. 275.

¹³⁴⁶ Weszprémi op. cit. IV. 211.

Demédy, weil „circa curam nostri corporis in acte sua physica studunt et adhuc anhelat interpide complacere...”.¹³⁴⁷

Noch in demselben Jahre ist in einer Urkunde der Name eines Apothekers” conradus de Constancia civis, apothecarius de castro Budensi” zu lesen.¹³⁴⁸

Vier Jahre später, 1423 wird dem Hofarzt „magistro Seyfridio de Senberg” von König Sigismund das Cantorat der Kirche von Breslau für seine ärztlichen Dienste übergeben.¹³⁴⁹

Der Wundarzt und Barbier „fidelis noster Mychael filius Mathei de Dab alias Zagrabia barbirius nostrae Maiestatis” wird laut einer in Pressburg den 8. Januar 1430 datierten Urkunde wegen „lateri nostrae maiestatis iugiter ac sine intermissione adherendo, cum omni sinderitatis zelo et sollicitudine indefessa cum sudorosis laboribus” in den Adelstand erhoben. Das Wappenbild wurde nicht von der königlichen Kanzlei ausgewählt, wie es ansonsten üblich war, sondern der Chirurg bat um diese Form: drei obere Backenzähne im Schild, dessen Wurzeln als Blumenkelche stilisiert sind. Ein Sparren im Schild soll die Extraktionszange als Heroldsstück symbolisieren. Interessant ist das Helmkleinod: ein wachsender Arm mit einem Zahn in der Hand.¹³⁵⁰

Über zwei Jahrzehnte lang wirkte am Hofe in Buda der aus Schlesien stammende, 1431 in den ungarischen Adelstand erhobene, 1434 zum „familiaris regii” ernannte Arzt und Kleriker Johannes Stock. Stock, der als Probst zu Óbuda und dann in der Zips ein hohes Kirchenamt bekleidete, war nicht nur als Hofarzt und kaiserlicher Rat „nostrae maiestatis physicus et consiliarius fidelis dilectus”, – wie es im Adelsdiplom heißt – sondern auch als einer der geschicktesten Diplomaten Sigismunds bekannt.¹³⁵¹ Eine, leider nicht medizinische Handschrift aus seiner Feder ist unter Sign. Cod. chart. lat. saec. XV. in der Universitätsbibliothek in Budapest zu finden.¹³⁵²

Völlig unbekannt in der medizingeschichtlichen Literatur war – bis zur Veröffentlichung seiner Pestschrift – der Name des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino, der, wie dies aus seiner an den Kaiser gerichteten Widmung hervorgeht, auch ein Arzt von Sigismund war.¹³⁵³ Das Manuskript „Colcodei seu liber de peste” besteht eigentlich aus zwei Büchern. Der erste, wichtigste Teil ist ein Pesttraktat sensu strictiori. Der zweite Teil ist ein Antidotarium mit folgendem Explicit: „Ecplicit liber colcodei artium et medicine

¹³⁴⁷ Weszprémi op. cit. III. 67.

¹³⁴⁸ Magyary-Kossa, Gy.: Ungarische medizinische Erinnerungen. III. Budapest, 1942. S. 289. (ungarisch)

¹³⁴⁹ Weszprémi op. cit. III. 170.

¹³⁵⁰ Schultheisz, E. und Tardy, L.: Die Waage, 1965, 4, 157.

¹³⁵¹ Altmann op. cit. II. 1321 sowie Weszprémi op. cit. I. 176. und III. 428.

¹³⁵² Unter No. 73. „Const. Synod. editae per Joannem Stockart. et med. doctorem et praepositum Scepusiensem a. 1460”

¹³⁵³ Schultheisz, E.: Sudhoffs Archiv, 44. 1960. 333 ff

doctoris bartoli de squarcialupis de plumbino ad honorem et gloriam altissimi dei et ad salutem et sempiternam victoriam sacratissime maiestatis cesaris semper augusti Sigismundi Regis boemie et ungarie Amen.”

Was die Entstehungszeit des Liber de peste anbelangt, kann folgendes bemerkt werden. Die Handschrift wurde dem König Sigismund gewidmet, als er bereits caesar augustus war. Sigismund wurde 1433 zum römischen Kaiser gekrönt, dieses Jahr kann also als terminus post quem betrachtet werden. Auf fol. 14a gibt der Verfasser einen Überblick über die Pest von Florenz in den Jahren 1415 sowie 1427 und 1428. Danach würde das Manuskript nicht vor 1429 verfaßt sein und nicht nach 1437, dem Todesjahr Sigismunds. Wo die Handschrift verfertigt wurde, läßt sich schwerlich näher bestimmen. Der Stil der Miniaturen weist auf einen italienischen Meister hin, italienische Meister waren aber auch am Hofe Sigismunds in Buda angestellt.

Auf die Handschrift wollen wir an dieser Stelle nicht noch einmal näher eingehen, aber einiges über den Autor sei noch vermerkt. Der Meister Bartolo verbrachte den größten Teil seines Lebens in Ragusa.

Ragusa stand seit 1357 unter dem Protektorat der ungarischen Krone. Der König Sigismund zeigte sich als ein wohlwollender Protektor. Die Gewogenheit des Königs ging so weit, daß er bereit war, die Insel Curzola, Lesina und Brazza den Ragusanern zu übergeben. Bei dieser Gelegenheit treffen wir wieder den Namen des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino. Am 14. August 1413 wird eine Urkunde des Freistaates Ragusa verfertigt, wonach eine Deputation in der Sache der Inseln zum König nach Buda gesandt wird. Unter den „praesentibus nobiles viris” ist auch der „egregius vir” Magister Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino. Daß Meister Bartholomaeus vom König sehr geschätzt wurde, beweist eine spätere Schrift. In dieser ruft Sigismund den Magistrat der Stadt Ragusa auf, den Arzt Meister Bartholomaeus zu ihm zu schicken.¹³⁵⁴ Demnach muß er ein wahrlich angesehener Arzt gewesen sein, sonst hätte er nicht die Aufmerksamkeit des Herrschers auf sich gezogen.

Daß er ein wohlgebildeter Mediziner war, in „theoretica et practica” bewandt, ist aus seinem Werk ersichtlich. In gewissen Beziehungen war er sogar ein ganz „moderner” Arzt, insbesondere was seine hygienische und epidemiologische Auffassung anbelangt.

Von 1417 bis 1445 betätigte sich, teils am Hofe des Königs in Buda, teils als Gast bei dem gelehrten Bischof und Poeten János Vitéz in Nagyvárad (Großwardein) der berühmte

---

¹³⁵⁴ Gelcich: Diplom. Ragusinum p. 233 ff

Humanist und Arzt Pier Paolo Vergerio.¹³⁵⁵ „Petrus Paulus utriusque iuris ac medicinae doctor necnon poeta laureatus” wurde dem König schon 1410 als Gesandter des Papstes vorgestellt. Er war der erste wahrhaft große Humanist, der in Ungarn die neue Kultur verkörperte.¹³⁵⁶

Der letzte Arzt, dessen Name in Zusammenhang mit dem Kaiser in den Akten in Erscheinung tritt, ist Giovanni Francesco Capodilista, der 1437 aus Ungarn über den Tod Sigismunds berichtet.¹³⁵⁷

---

¹³⁵⁵ Kopp, K. H.: Historisches Jahrbuch, XVIII, 1897, 273.

¹³⁵⁶ Über Vergerios Leben und Wirken in Ungarn soll, da seine Tätigkeit nicht vorwiegend medizinisch sondern humanistisch-literarisch war, an anderer Stelle berichtet werden.

¹³⁵⁷ Magyary-Kossa op. cit. III. 315.

**BARTHOLOMAEUS SQUARCIALUPIS DE PLUMBINO (1416–1480),
RAGUZA TUDÓS GYÓGYÍTÓJA, ZSIGMOND KIRÁLY UDVARI ORVOSA**

**A physician-diplomat from the time of the renaissance:
Bartholomaeus de Plumbino (1416–1480)¹³⁵⁸**

Co-author: Lajos Tardy

The history of medicine knows several cases – both in Hungary and abroad – when the court physicians of medieval or Renaissance rulers accomplished important diplomatic missions. This chapter of medical history should not be neglected, as the position and esteem of the physicians was influenced not only by their medical activities but by such diplomatic roles as well, while the general historical significance of their public actions is not without interest for the historian of medicine. In that age diplomatic service demanded the same special personal relationship that was manifested in the confidence existing between the court physician and his patient. Who was better suited to keep the secrets of the state than the one to whom both the bodily troubles and the spiritual anxieties of the head of state were revealed?

From the 14th century onwards we know several cases when the court physicians of the Hungarian kings performed diplomatic tasks,¹³⁵⁹ and conversely, quite a few of the emissaries of foreign sovereigns appearing in Hungary belonged to the medical profession. The use of the *archiater* in the field of diplomacy was especially common in Hungary during the reigns of *King Sigismund*, and later *King Matthias Corvinus*. There is a strong probability that the practice of giving the outstanding multilingual doctors some diplomatic commission originated in the Orient.

---

¹³⁵⁸ Forrás: Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: A physician-diplomat from the time of the renaissance. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 82–95. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: A physician-diplomat from the time of the Renaissance. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 73–74. (1974) pp. 13–26. – Újraközölve: Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: A physician-diplomat from the time of the Renaissance. In: Schultheisz Emil: Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 147–157. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.)

¹³⁵⁹ Schultheisz E. – Tardy L.: Olasz orvosok Magyarországon. (Italian physicians in Hungary.) Orvosi Hetilap (Medical Weekly), 1965. pp. 659–660.; 1966. pp. 1757–1750.

Timotheos was not only the court physician of the Emperor *Justin the Younger* (565–598), but played a considerably role in the diplomacy of Byzantium.¹³⁶⁰ *Fritz Baer* writes in the introductory chapter of his collection of documents¹³⁶¹ that from the early to the late Middle Ages there are a large number of Jews, who were well known as doctors and also played some important diplomatic role.¹³⁶²

This „identity” of the Jewish physician and diplomat became so widespread in the courts of Castile, Aragon and Navarre that even after the end of the Moorish Khalifate the high ranking Jewish councillors of the Christian kings were given the epithet „alfaquim” – whether they were doctors or not.¹³⁶³ But not only Jewish physicians are known in the early period of diplomacy.

One of the typical representatives of the late-medieval physician-diplomats was *Bartholomaeus de Plumbino*.¹³⁶⁴ Here we are not concerned with his important medical work but consider only his diplomatic activities. The free state of Ragusa (today Dubrovnik) once flourished under the protection of the Hungarian kings. By historical right it claimed the islands of Curzola, Lesina and Brazza, which King Sigismund of Hungary was inclined to cede.¹³⁶⁵ According to a document dated from 14 August 1413 the town sent a deputation to Buda to present its case, and Magister Bartholomaeus de Plumbino was a member of the mission. The party included another physician-diplomat: Magister *Jacobus de Saligheris de Paulus*. Both are mentioned as „phisici et salariati communis Ragusi”.¹³⁶⁶

The important role often played by doctors in European diplomacy is also testified by the activities of *Jacobus de Castro*, the court physician of the Holy Roman Emperor *Frederick III*. Only a few surviving prescriptions and some personal data bear witness to his medical practice,¹³⁶⁷ but his important political missions carried out in the service of the Emperor are known in details. The most outstanding was his mission to Milan in 1447.

---

¹³⁶⁰ Bloch, I.: *Byzantinische Medizin*. (Handbuch der Geschichte der Medizin). Berlin, 1901. Bd. 1. p. 6.

¹³⁶¹ Baer, F.: *Die Juden im Christlichen Spanien*. Bd. I. Aragonien und Navarra. Berlin, 1929.

¹³⁶² The epithet „alfaquim” (derived from the Arab „hakim”) referred to their profession, but was later naturally supplanted by the term „medicus”, „physicus”, etc., which was never missing from the name of the diplomats who also practiced medicine.

¹³⁶³ Krauss, S.: *Geschichte der jüdischen Aerzte*. Wien, 1940. p. 16. – Cf. Mirety Y Sans, J.: *Les médecins juifs de Pierre IV roi d’Aragon*. *Revue des Études Juives* 57 (1909) pp. 268–278.

¹³⁶⁴ Schultheisz, E.: *Colcodei seu liber de peste des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino*. *Sudhoff’s Archiv* 44 (1960) pp. 333–341.; – *Über das Antidotarium des Bartholomaeus Squarcialupis*. *Zur Geschichte der Pharmazie* 13 (1961) pp. 28–29.; 14 (1962) pp. 7–10.

¹³⁶⁵ Gelcich, B.: *Diplomatarium Ragusinum*. Bp., 1887. p. 260., p. 288. ff.

¹³⁶⁶ *Ibid.* p. 226.

¹³⁶⁷ Kühnel, H.: *Die Leibärzte der Habsburger bis zum Tode Kaiser Friedrichs III.* (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, No. 11.) Wien, 1958. p. 20.

Aeneas Silvius Piccolomini, who later became Pope Pius II was a member of his committee.¹³⁶⁸

According to our knowledge the first physician in the „world diplomacy” connecting Europe with Asia was the Spanish-Jewish *Isaac Beg*, the court physician of the Persian ruler. Doctor Isaac as Persian ambassador went round the courts of Europe (including that of Matthias of Hungary, one of the most farseeing monarchs of his age) to establish the „Grand Alliance” against the Ottoman Empire, threatening both East and West with absorption. Before describing Isaac’s role let us make a review of the international setting which called forth his missions.

*

Before its complete establishment the Ottoman Empire was several times on the verge of collapse. In 1402 *Timur Lenk* (Tamerlane) defeated Sultan Bayazid, but in a relatively short time the then still very flexible Ottoman administrative and military system was restored and continued expanding in all directions. It met the strongest resistance not in the European states, engaged in continuous conflict with each other, but in the other power of Asia, also confessing the faith of *Mohammed*, and in Georgia. The Ottomans fought long wars of alternating success with the Karamanid khans, their most dangerous rivals after the collapse of the Seljuk Empire, who also wanted to make use of European, first of all Hungarian help against the Ottomans. An even greater rival of Sultan *Mehmed* (Mohammed) II was the Turkoman *Uzun Hasan*, who considered himself heir of Timur, became the ruler of Persia, declared the Sultan his vassal and demanded a yearly tribute from him.

All the more or less independent Asiatic neighbours, Christian or Mahomedan, of the Ottomans sought support against Mehmed II in the rule of Uzun Hasan. In 1458 the last Emperor of Trebizond, *David Komnenos*, gave the hand of the daughter of his predecessor-brother, *Kalo-Johannes*, to Uzun Hasan, thus establishing a close connection between the small Hellene stata and the Turkoman Khan sitting on the throne of Persia. For some time Georgia too was drawn into this relationship, especially as Trebizond had long been able to exist only under the protection of the rulers of Georgia.

---

¹³⁶⁸ Kühnel, H.: *Mittelalterliche Heilkunde* in Wien. Graz – Köln, 1965. p. 96. – Cf. Krones, F.: *Leonora von Portugal*. (Mitteilungen des Historischen Vereins f. Steiermark. No. 49.) 1902. p. 69.

Receiving news of the successes of Uzun Hasan the European states threatened by the Turks abandoned their fond idea of a Crusade, to replace it with the conception of an alliance with the anti-Ottoman Asiatic states. This kept up the spirit of hope and confidence.

In the summer of 1454 the then Bishop of Siena, Aeneas Silvius Piccolomini, the later Pius II wrote to Bishop *János Vitéz*, the Chancellor of Hungary, that the times has come to form a league of two continents, calling in one camp the Mohammedan Karamanids the Orthodox Georgians and the European Catholic powers.¹³⁶⁹

Aeneas Silvius – already as Pope Pius II – in 1459 convened the Congress of Mantua with the aim of realizing this common action. It would not be without interest to describe in details why the Asiatic powers, or rather the representatives of Uzun Hasan and the rulers of Georgia met an atmosphere full of unjustified distrust, taking the place of the enthusiasm of the beginning. Here it is sufficient to say that the idea of the common European-Asian action did not materialize, though in the following one and a half decades the extensive successes of the Ottomans gave a new, stronger impetus to the bold plans, forged mainly by the Signoria of Venice and Uzun Hasan.

The ruler of Persia had contacts with the largest Venetian patrician houses and knew the position of the prosperous city-state, greatly endangered by the expanding Turks. At the end of 1463 Venice sent to Persia its non official envoy, *Lazzaro Querini*, who spent there many years. In 1464 and 1465 emissaries arrived in Venice from Uzun Hasan, in order to prepare an alliance. Venice began to show a serious interest in this only when it became obvious that her war with Turkey was bringing few successes.

It was a difficult hour for Venice when the envoys of Uzun Hasan and Constantine of Georgia, the desperate enemies of Ottoman power, arrived in order to give the common action against Mehmed II a positive form. In 1471 Lazzaro Querini returned,¹³⁷⁰ accompanied by another emissary of Uzun Hasan, who was known to, have been in Venice in March 1471, planning to go to Rome in order to convince the Pope of the importance of the Persian alliance.

By this time the republic of San Marco was already the chief protagonist of the alliance with Persia and Georgia,¹³⁷¹ Hungary and Poland were also much concerned with driving the Turks back and followed the promising operations of Uzun Hasan with close attention. Their

---

¹³⁶⁹ Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini. Hrsg.: R. Wolkan. Wien, 1918. p. 551.

¹³⁷⁰ Cornet, E.: *Le guerre dei Veneti nell'Asia*. Vienna, 1856. pp. 23–24., p. 28. – Cf. Berchet, G.: *La repubblica di Venezia e la Persia*. Torino, 1865. p. 5.

¹³⁷¹ Cornet op. cit. p. 30. – Cf. *Monumenta Hungariae Judaica*. Tom. XII. Budapest, 1969. pp. 27–44.

diplomatic emissaries soon arrived to his court and accompanied him in his campaigns.¹³⁷² The first European diplomatic contact with Persia was through Lazzaro Querini, who in 1471 returned to Venice, accompanied by Uzun Hasan's representative, whose intention was to visit several European sovereigns in order to find out, if they would be willing to take part in a coordinated campaign to be started simultaneously from Asia and Europe. This mission still had an exploratory character, but was soon repeated with a very wide scale of tasks. The earlier delegates of Uzun Hasan went only to Venice, while the new envoy had to negotiate with a number of rulers. Considering the contemporary facilities for travelling and communication, and in view of the permanent discord of the European states, these two journeys represented a formidable task, a unique venture in the early history of diplomacy.

Uzun Hasan's bold representative, who undertook an unprecedented diplomatic task, was the physician Isaac according to the Venetian documents „Spanish by nationality, Jewish by religion”.¹³⁷³ Not all the details and circumstances of this mission are known, but by fitting the fragments together, the main features can be reconstructed.

Looking at these events from the perspective of half a millenium we fully admit the intricate and dangerous nature of the work performed by the Venetian, Polish and Hungarian diplomats in the court of Uzun Hasan, but we have to point out that the tasks of doctor Isaac – or as he was often referred too: Isaac Beg – were incomparably more difficult and exacting. The representatives to the European powers had to observe if Uzun Hasan was capable of resisting the Ottomans militarily, and if his military preparations came up to the expectations of his would-be allies. Doctor Isaac, on the other hand, had a more formidable task: while also having to obtain first-hand informations on the intentions and military capacities of many possible allies, he had to coordinate the steps of the European Christian rulers too, immersed in embittered quarrels. In fact Isaac – together with the Signoria of Venice – had to create a working alliance.

The instruction given by the Senate of Venice on 10th September 1471 to its envoy, *Caterino Zeno*, shows that Lazzaro Querini was accompanied from Persia by an emissary of Uzun Hasan. *Jorga* convincingly argues (relying on a careful chronological analysis) that Querini's companion was Isaac Beg, who was sent with the Venetian partly as interpreter, partly as diplomatic message-carrier. In the following September Isaac returned, no longer as simple „orator” but as „magnus orator”, „legatus” or „ambassador”, bringing Zeno's letter

---

¹³⁷² The reports of the Venetian envoys and other sources testify that the Hungarian emissaries were present at the court of Uzun Hasan and were witnesses of the lost battle of Terdshan (Erzinjan).

¹³⁷³ Cornet, op. cit. p. 28.

from the Persian camp, to carry out his second, highly important European mission, which can be studied from documentary evidence.¹³⁷⁴

Having received the extremely favourable military news sent by *Zeno* from Persia, brought and – according to the sources – very effectively presented by Isaac, Venice began meeting his obligations as an ally. The Republic sent another emissary, *Giosafatte Barbaro*, after Caterino Zeno to Uzun Hasan. But while Zeno took only a few fine precious jewels and some rare cloth to the Persian court, Barbaro's arrival meant six big and fifty smaller guns, a large number of other arms and munition. The Doge of Venice, *Niccolo Tròn*, made no secret that all that was the result of doctor Isaac's mission. He instructed Barbaro to tell the Persian ruler that „*from Isaac, the Jewish doctor, who, after a long and tiring journey through Kaffa, arrived in Venice and spent several months there, he learnt of the Persian ruler's magnanimous willingness and of his determination to turn against the common enemy, the Ottomans.*”

He was also informed by Isaac of „*what means of war his Persian Majesty needed for his further military actions; their delivery will be taken care of. On his way back from Rome, Ambassador Isaac on his own initiative but with our full approval visited His Majesty the King of Hungary, in order to convince and induce him once more to enter the war energetically against the common enemy. With a view to this, we have sent an envoy to the King of Hungary, and sent him another letter by Isaac. Matthias ordered his army in Belgrade to harry the Serbian territory occupied by the Turks, which was done.*”¹³⁷⁵ The doge made Barbaro's duty to enlighten Uzun Hasan that he should not give credence to the intriguing rumors of an impending peace between King Matthias and the Turk.

There are two notable elements in the instructions of Niccolo Tròn, first that Doctor Isaac arrived to the European allies via Kaffa, and secondly that at the time of Barbaro's departure Isaac sojourned at the Hungarian court already for the second time.

In *Iván Nagy's* and *Albert Nyáry's* collection of documents¹³⁷⁶ there is a document in Latin entitled „The Latin translation of the letter of Husun Hassan sent to King Matthias around 1472”.¹³⁷⁷ It says that the ambassador of His Majesty Uzun Hasan appeared before *Constantius de Sarra*, a notary in Kaffa, asking him to translate word by word and

---

¹³⁷⁴ Ibid. p. 41. – Cf. Babinger, Fr.: Johannes Darius. München, 1961. (Bayerische Akad. d. Wissensch., Phil.-Hist. Klasse. Sitzungsberichte, 1961. Heft 5. p. 67.

¹³⁷⁵ Ibid. pp. 68–75.

¹³⁷⁶ Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából. (Hungarian Diplomatic Relics from the Age of King Matthias.) Vol. IV. Budapest, 1878.

¹³⁷⁷ Ibid. pp. 293–295. – Cf. Minorsky VI.: The Middle East in Western Politics in the 13th–17th centuries. In: Journal of the Royal Central Asian Society. Vol. XXVII. P. IV, op. cit. pp. 114–115.

authentically from Persian into Latin his letter of credence received from his master, leaving out nothing from or adding nothing to the original. The notary met his wish through the intervention of an Armenian interpreter named *Coratolli*.

The address of Matthias shows an Oriental abundance of epithets: „I humbly speak to you Matthias, King of Hungary, as one addresses a mighty Lord, whose authority, the authority of an outstanding and wise Lord, is obeyed by everyone, as the mighty Lord of Lords is being obeyed. I speak to you from my heart, as to my true friend.”

Isaac’s letter of credence calls on Matthias that he and the other Christian rulers „come and join us, take action, gather their armies, unite them as our good friends and European allies, and march on the Turkish Sultan. I am also starting from here to drive this man from his throne. I trust that by the grace and mercy of God this will succeed according to our hopes and wishes. We beg God that His Allmightiness carry these plans of us to a favourable conclusion and avert all obstacles.” This was delivered from the Mohammedan ruler to the Christian kings by the Jewish envoy and court physician.

The letter of credence addressed to the Doge of Venice differs from the one written to King Matthias and another to *Stefan cel Mare*, the Voivode of Moldavia, both in tone and in structure. In the two latter cases the contact was on the stage of the ceremonial establishment of relations, while with Venice the tone reflected an established and warm friendship.

This later document did not bear the mark of de Sarra’s notarian services. The text shows that the translator, probably of Oriental origin, had difficulties with his task and his solutions were not always successful.

After an address similar to the above mentioned Uzun Hassan affirms that „we are bound to You by friendship and love... it is becoming that your envoys and messengers continuously sojourn with us and inform us of the developments.” Then he gives an account of his conquests, adding that all that „was achieved not by force or by domineering, but by goodness and rightness, and we have put all our perfidious enemies to shame, thanks and glory be to God the Most High.” Then he continues that one great and powerful enemy is still to be defeated, this is the Turkish Sultan. The conclusion of his letter is also written in an easy, direct *manner*: „*I intend to tell you many other things, but our doctor of medicine, whom we send you as a man of wise speech, our adherent Isaac, the great doctor, in whom we have great trust, will put before you everything in the right manner and in all details, in conformity with our instructions, Whatever inner and secret agreement you are going to negotiate with him, or he with you, we will approve of it and confirm it, just as if we had been present at the making of the agreement. Dated at the*

beginning of the lunar month of Rabemel, that is July, in the 877th year of Mohammed, in our style."¹³⁷⁸

In this letter Isaac is not explicitly called ambassador, but there is more than ample evidence to his high rank by the display of the extreme confidence of the Persian ruler in his personality. The fact that the results of the negotiations between the Signoria of Venice and Isaac were acknowledged as of binding character, makes it obvious that the „*magnus medicus*“, or using the customary title of the European courts: *archiater*, was a diplomat of enormous knowledge and experience, who must have represented Hasan's interest on several previous occasions.

After identifying the person of the Persian envoy in King Matthias' Court it is worth while studying the times of issue of the above diplomas. What basis do they offer for establishing the time of Isaac's arrival in Europe? Among the Venetian documents that refer to Isaac by name the earliest one appears to be the instructions of the Signoria of Venice for Giosafatte Barbaro dated from 28th January 1472.¹³⁷⁹ In that case it would be clearly impossible for the notary of Kaffa to prepare the Latin versions of the credentials for King Matthias and Stefan cel Mare. But during all its existence the Republic of Venice started the *annus Domini* with March 1. Consequently the real date of the document is January 28, 1473, and not 1472! Then the first documentary occurrence of Isaac Beg is September 12, 1472, when the Senate of Venice informed *Cornaro Frederico*, its envoy at the Holy See, of the arrival of doctor Isaac, the envoy of Uzun Hasan and that he proceeded to the Pope. Ten days later the Signoria in its new letter to Cornaro mentions that Isaac (who is not named, but the reference to him is clear) came to Venice via Kaffa. On the same day the Senate wrote to *Zaccaria Barbaro*, its representative in Naples, that the newly arrived emissary of Uzun Hasan who had once been to Venice with Lazzaro Querini and returned in the company of Caterino Zeno, will seek an audience from the King of Sicily, and the success of the audience should be pressed by all means available.

All this gives sufficient evidence that the authentic translation of the credential letter of Isaac Beg, arriving in Venice via Kaffa and acting there first in September 1472, was made in the same year in Kaffa by the notary Constantius de Sarra. The calendar of Venice explains how Isaac could appear in Venice already in the previous year (1471) together with Querini, and return to Persia in the same year, as testified by the letter addressed to Zaccaria Barbaro. In his first mission Isaac did not need a letter of credence, as he came only in the capacity as

---

¹³⁷⁸ Berchet, op. cit. pp. 114–115.

¹³⁷⁹ Cornet, op. cit. pp. 68–75.

Querini's interpreter, (though he was referred to as orator) taking the message of Uzun Hasan. Next time he came on a diplomatic mission, attested by the Latin translation of his credentials. It is beyond doubt that this letter was written in July 1472.

Let us now turn to Isaac Beg's appearance in the court of King Matthias Corvinus.

On 12 September the Senate of Venice wrote a letter to its envoy at the Holy See informing him of the arrival of the envoy of Uzun Hasan, the sovereign of Persia, „Spanish by nationality, Jewish by faith”, who gave an account of the large preparations of his master against the Turks.¹³⁸⁰ Thirteen days later, on 25 September 1472 the Senate on the occasion of the arrival of another emissary of Uzun Hasan, Hadjimahomed (who in contrast to the continuously travelling Isaac stayed in Venice maintaining the contact with the Senate) informed the Persian ruler that Ambassador Isaac was received by the Republic with great joy and honour, and that he was already on his way to Rome to act before the Holy Father upon his instructions.¹³⁸¹ If we follow his itinerary to Venice, we can see when and how he first entered the territory of Hungary as an envoy. His route from Kaffa to Venice can be ascertained from the direct references contained in the contemporary sources. From Kaffa the customary route passed through Moncastro (Neszterfejevár, Cetatea Alba) and Vaslui, Cancel's work is convincing in this respect.¹³⁸² As the credential letters translated into Latin by the notary of Kaffa were addressed to Stefan cel Mare and King Matthias respectively, it is quite certain that the doctor travelled from Kaffa through Moldavia to Poland, where *King Casimir*, too, received the appeal of Uzun Hasan, then he went on to Hungary and from there to Venice. Consequently Isaac first came to Hungary as the envoy of Uzun Hasan in 1472,¹³⁸³ at a date after July 15, in order to urge the king to take part in the anti Turkish coalition.

---

¹³⁸⁰ „Fuit ad presentiam nostram unus orator illustrissimi domini Ussoni Cassani natione Hispanus fide autem Hebreus, et de bona dispositione prefati domini offendendi Turchum multa exposuit” (Cornet, op. cit. p. 39.)

¹³⁸¹ Cornet, op. cit. p. 48. According to Berchet (op. cit. pp. 24–26.) Doctor Isaac christianized in Rome. The following piece of Venetian folklore refers to his conversion:

Novamente ha mandato Usoncassano
Al papa Sisto un suo ambasciatore
El qual a Roma è facto cristiano,
Et a ciascun famellio servitore
El sancto Padre cum sua propria mono
Gli donò vestimenti e fato onore.
Or son tornati verso la Turchia
Dove Usoncassan tien la signoria.

(Medin, A.: Per l'origine della voce „sancassan”. Le geste di Husun Hasan in un cantare del sec. XV. *Ani del R. Istituto Veneto de Scienze, Lettere ed Arti*. Tomo 87, P. II, p. 813. – Cf. Todesco, V.: Cassiano o uno Scia di Pesia? *Ibid.* Tomo 86, P. II., pp. 1396–1387.) Obviously Isaac later returned to the faith of his ancestors.

¹³⁸² Cornet, op. cit. pp. 32–33.

¹³⁸³ Cancel, P.: *Data epistolei lui Uzun-Hasan*. Bucuresti, 1912. p. 32.

From Hungary Isaac travelled to Venice, where the Senate prepared a written appraisal of the situation: „*We have been pleased to see the envoy of His Majesty and our heart is happy that we heard of His Majesty. His justness and valour won him fame all over the world, especially pleased us, and his splendid victories please us even more. We praise and accept his fine wish and have come to the conclusion that it is not enough for us to praise his actions merely with our words but in the first place we must act. This year we have made our fleet much stronger, it is strengthened by the papal and royal fleets, so everything is ready for the attack upon the Asiatic shores, by which His Majesty's wish, the occupation of the Turkish provinces can be achieved. – It is to our liking that the envoy is going to visit the Pope and the other Christian princes. We encouraged him to make a call on the King of Naples as well, so that His Majesty might also join us as an ally, as after the Pope his dignity is the highest in Italy. Thus after his return the envoy could report of the best preparations, including ours, who are ready for the attack upon the common enemy, and we shall neglect nothing that can be done, and if His Majesty is also launching his attack, there is no doubt that the enemy, divided between attacks coming from many sides, will be not only defeated, but our victory will be an extremely glorious one. And when we thus persuaded the envoy by word and dispersed his doubts, we set him off to Rome, supplied him with suitable clothing, gave him presents and respects, and caused a letter written to our envoy at the Holy See, that he should be of help to him and recommend him both to His Holiness and at Naples, too, that they should receive him there for negotiations. We have spent on his cloths a hundred ducats in addition to his proper daily provision.*”¹³⁸⁴

From Venice Isaac proceeded to see the Pope, to which he was commissioned by his ruler, too.¹³⁸⁵ The Pope was doing really serious efforts to realize the united anti-Turkish Christian front, both in the diplomatic and in the military field. He created a fleet under Admiral *Caraffa*, which sailed eastward to unite with the Venetian and Neapolitan fleet, but they were unable to win any decisive victory. The signs of the future break among the three Italian powers were becoming visible. It was noticed by Isaac, too, who openly expressed his dissatisfaction over the Pope's answer, when he returned to Buda.¹³⁸⁶ Isaac's second stay in Buda is mentioned in the instructions given to Giosafatte Barbaro on January 28 1472 (in reality, according to the present calendar 1473). „*Doctor Isaac, Uzun Hasan's first Ambassador returned from Rome and on his own account, but with our full approval, visited His Majesty the King of Hungary in order to convince and induce him once more to enter the*

¹³⁸⁴ Cornet, op. cit. pp. 39–40.

¹³⁸⁵ Ibid. p. 52.

¹³⁸⁶ Ibid. pp. 73–75.

war against the common enemy.” This portion also shows that the doctor had already paid a visit to Matthias, following his call on Voivode Stefan cel Mare, but previous to his arrival in Venice.¹³⁸⁷

Isaac’s negotiations with Matthias Corvinus were not successful. The King’s envoys returned from the Italian courts without any promise of serious financial aid for the war, while his discords, with his neighbours flared up again. The great Christian league envisaged by Uzun Hasan and promoted by the diplomatic negotiations of doctor Isaac in Moldavia, Poland, Italy and Hungary failed to materialize.

There were however some results: Venice did support Uzun Hasan by sending galleys, munition and some persons well versed in the European ways of warfare. This partial result undoubtedly owes much to Isaac Beg, the envoy of Uzun Hasan.

As the letter of the Senate of the Venetian Republic sent to its *chargé d'affairs* in Buda, *Alvise Sagondino* states,¹³⁸⁸ in January 1473 Isaac Beg was still in Buda. In the same year in August there is a reference to the emissaries of King Matthias sent to Uzun Hasan in the report of Caterino Zeno from Persia. No doubt, this was a reciprocation by Matthias to Uzun Hasan’s sending him an envoy in the person of Doctor Isaac.

The last date when Isaac Beg occurs in the diplomatic correspondence of Venice is 15 February 1474 (1473 by the Venetian calendar). When the Signoria in his letter to Uzun Hasan spoke with appreciation about the way the Persian ruler kept his word, and also mentioned the services of Isaac Beg and Hadjimahomed.¹³⁸⁹ It is not without significance that the letter spoke of Isaac as the physician of Uzun Hasan. The credential letter addressed to the Doge called him *magnus medicus*, i. e. *archiater*, court physician.

In Cancel’s opinion doctor Isaac – in accordance with his efforts to further the unity of the Christian countries – had an important role in bringing about a reconciliation between Matthias Corvinus and Stefan cel Mare, the Voivode of Moldavia.

Isaac’s further career may be traced in the Encyclopaedia Judaica.¹³⁹⁰ If he is identical with the doctor Isaac who was a court physician in Poland around 1504, we are unable to tell what happened to him after completing his European missions and how he moved from Persia to Poland. It is true that there was an active diplomatic contact maintained between the Persian court and the Kingdom of Poland, with frequent sending of envoys. Doctor Isaac, too, was there in such a capacity. It is possible that after the death of Uzun Hasan in consequence

---

¹³⁸⁷ Ibid. p. 72.

¹³⁸⁸ Ibid.

¹³⁸⁹ Ibid. p. 127.

¹³⁹⁰ Vol. VIII. Berlin, 1931. p. 49. – Cf. *Jewish Encyclopedia*, Vol. VI. New York – London, 1906. p. 622.

of the troublous state of affairs in Persia, Isaac decided to transfer his activities to Poland, which he had already visited during the reign of Casimir IV and where he had good personal contacts.

We do not know the date either of his birth or death. According to some documents his father was „*Abraham of Jerusalem*”,¹³⁹¹ also known by the epithet „*of Trebizond*”,¹³⁹² consequently he may have entered the service of Persia through the wife of Uzun Hasan, who was the daughter of the Emperor of Trebizond.

We know that in 1502 doctor Isaac acted as the envoy of Lithuania, then closely associated with Poland, when he transmitted the personal message of King *Alexander* to the ruler of the Tartars of the Crimea.¹³⁹³ There are further mentions of him in several documents from 1504.¹³⁹⁴ Here Isaac appears as the court physician of *Andrew*, the Archbishop of Gniezno, the Primate of Poland.¹³⁹⁵ The Significance of the doctor Isaac is better reflected in the interesting diploma of 10 May 1507 issued by *Sigismund I*, King of Poland, which recognizes the ancient Jewish nobility of Isaac.¹³⁹⁶

Although the diploma of Sigismund was little more than a mark of royal favour, at least one statement in it must be regarded as authentic, viz. that doctor Isaac was not born in

---

¹³⁹¹ Jewish Encyclopedia, I. c.

¹³⁹² „Solicitationem ilium fuisse ab usumcassano, ut foedus cum ipso adversus Mahometem sanciret, refert Ioannes Arrivabenus in literis... ad Iacobum Cardinalem Papiensem: Venit, inquit, cum Hungaro orator Ussoncassam, qui ingentem exercitum pollicetur, modo Hungaro ad suscipienda quoque arma pecuniae hic demum nil se velle praeter dominium quod uxori debetur etc. Romae III. Septembris MCCCCLXXIV. De Isaaco Trapezuntino ab Ussumcassano ad Poloniae et Hungariae Reges misso ituroque ad Pontificem, et Venetos pro gerendo proximo vere cum aliis Regibus Christianis in Turcam sociali bello, Michovias... et Cromerus... meminere.” Raynaldus Odoricus: Annales, Vol. XIX, Roma, 1663.

¹³⁹³ Spuler, B.: Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223–1502. 2. Aufl. Wiesbaden, 1965. p. 225.

¹³⁹⁴ Ruszszko–Evrejszkij Archie. Tom. III. S.-Peterburg, 1903. pp. 47–49.

¹³⁹⁵ „...ad petita Reverendissimi in Christo patris Domini Andreae Archiepiscopi Gneznensis et Primatis... admittimusque et consentimus tenore presentium mediante Judeo Isaac ipsius Domini Archiepiscopi fisico”. (Ibid. p. 49.)

¹³⁹⁶ „Sigismundus Dei Gracia rex Poloniae etc. Significamus tenore presentium, quibus expedit universis. Quomodo in presencia nostri et consiliariorum nostrorum his nobiscum existencium constituti. Generosus et nobilis Jacobus Wagorzowsky curialis noster et Thomas Czarnyczky recognoverunt, qualiter pro religionis affectu ducti visendi sepulcrum Domini Nostri Jesu Christi et totius humani generis Salvatoris, postquam se in Hierusalem contulissent, certo cognoverunt ex judeis illic commorantibus, quibus licitum est credi, quia Sara uxor Abraam, filia vero alterius Abraham judeorum Jerosolimitanorum est germana soror Isaac cognominati Izaczek phisici judei nostri Casimiriam incolentis et ab eodem patre eorum Abraam utrosque legitime processisse atque, ut idem judei jerosolimitani testificati sunt, oriundus esse, non ex ignobili judaicae gentis familia honestesque apud eos conservati, prout perspicuo est ex literis ipsius Sare per prefatos: Iacobum Wagorzewsky et Thomam Czarnyczky huic Isaac phisico allatis; quibus etiam lucido reddidit ipsum verum fratrem et germanum illius esse. Nos itaque, ne de predicto Isaac, quia nostro in regno advena est, quisdam judeorum aliquid pretendat de generis obscuritate moliri aut cum propter hic defectumfamiliae suae, ex qua ortus est convicio objurgare vel sibi ignobilitatem judaicae gentis obicere possit, hanc coram nobis recognitionem sic factam ad omnium, quorum interest, noticiam deducimus tenore presentium mediante. Harum, quibus sigillum nostrum subappensum est, testimonio literarum. Datum Cracoviae feria secunda proxima post sancti Stanislai in Majo Anno Domini millesimo quingentesimo septimo.” Ibid. pp. 80–81. – Cf. Tardy L.: Régi magyar követjárások Keleten. (Early Hungarian diplomatic missions to the Orient), Budapest, 1971. p. 174.

Poland, but „in regno nostro advena est”, came from abroad. Unfortunately the document does not give any serious clue as to whether Isaac went to Trebizond, and from there to Persia directly from Spain, or he was a Palestinian Sephardic Jew.

In 1509 he was still alive, as the taxes paid by the Jews of Cracow belonged to „the physician of the King, the Spanish Jew, doctor Isaac”, but a decree from 18 June 1510 stated that as a reward for the services rendered by the doctor Isaac, the King endowed his widow, Barsaba, and his children with all the privileges enjoyed by the deceased husband.¹³⁹⁷

At the beginning of the 16th century there stood nothing in the way of any Central- or East European ruler to select his own physician from among the graduates of Padova, Bologna, Montpellier, or any other well-known medical faculty. This is especially true for the Polish court, whose Italian contacts were admittedly very strong. How is it then possible that doctor Isaac, whose knowledge derived from an entirely different source, could become a court physician in Poland?

In answering this question first we must make it clear that Isaac was not the archiater of the King of Poland, he was only one of the court physicians. Besides his personal qualities his prestige must have owed much to the fact that he used to be the archiater, confidant and „roving ambassador” of one of the most powerful eastern sovereigns, Uzun Hasan, who was renowned all over Europe. But his acceptance by the Polish court also meant the recognition of the medical school of which he was a representative.

True, here are no direct data available on the medical activities of Isaac Beg, or at least they have not come to light. But it cannot be a mere accident, that nearly all of the numerous documents dealing with his diplomatic activities stress that he was a physician, and add the epithet „doctor” to his name. The explanation lies in the highly important and widely recognized role the wandering Jewish physicians fulfilled as the interpreters of classical Greek and especially Arab medicine. The Arab traditions were preserved and the early medieval Arab medicine was propagated by the physicians who peregrinated, or often emigrated under the pressure of necessity, from Spain both to the West and to the East. It is enough to refer in this respect to the Toledo school of medicine, which spread over France, first of all to Montpellier and to Italy (mainly to Salerno). This process started in the 12th century and reached its climax at the turn of the 14th–15th centuries, when the Spanish-Jewish doctors played an outstanding role in spreading the teachings of Avicenna and Averroes in Europe, which had a decisive effect upon the development of medicine. Later this school found its way back to Asia – Minor and Central Asia – in a more developed and refined form, after the

---

¹³⁹⁷ Jewish Encyclopedia, I. c.

Arab school was improved and adapted in the medical schools of Montpellier and Salerno. Though we have no direct, written evidence of Isaac's role in this process, we may suppose, that he was an active participant of this trend. The very age itself and the conspicuously frequent emphasis on his medical profession and his function as court physician make this thesis feasible. Medical history knows several other cases which resemble his.

Isaac Israili (Isaac Judaeus) was the court physician of the Khalifa of North-Africa in the 10th century. His work „*Liber de urinis*”, (together with the commentaries of the better known *Constantinus Africanus*) was taught at the University of Vienna even in the 16th century.¹³⁹⁸ Today only the name of the mediator *Constantinus Africanus* is remembered, although it was due to the „*Liber de urinis*” of Isaac Israeli that the teachings of *Avicenna* penetrated into the literature of Europe. Several other works by him were commented upon by *Petrus Hispanus*, who became *Pope John XXI*.¹³⁹⁹ The connection between Isaac Israeli and the Canon of Avicenna was dealt with in the basic work of *H. Schipperges*.¹⁴⁰⁰

Jewish physicians frequently appeared in the European centres of Arab medicine. One of its best representatives in Southern Europe was *Faraq ben Salin*, a Jewish physician from Girgenti, who was in the service of *Charles of Anjou* from 1279. Medical history remembers him chiefly as the translator and commentator of *Mesue* and *Rhazes*. The Arab original was brought from the ruler of Tunis by a special delegation of *Charles of Anjou*. Later these Latin translations were used in the East!¹⁴⁰¹

In connection with the role of the Jewish physicians, mention must be made of the pseudo-Aristotelean diaetetics, which had a considerable influence on European medicine in the 14–15th centuries. This was allegedly of Greek origin, but in fact was the Latin translation of an 11th century Arab compilation under the title „*Secretum Secretorum*”. Its Hebrew translation by *Rabbi Jehuda al Charizi* was translated back to Arab, and later once more into Latin.¹⁴⁰²

By the light of these data it is more understandable how the wandering Jewish doctor, who was well versed both in European and Eastern medical practices and transmitted the achievements of Arab medicine, could find a place among the doctors of the King of Poland.

---

¹³⁹⁸ Aschbach, J.: Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens. Wien, 1865. p. 321.

¹³⁹⁹ De diaetis universalibus; De febris. – Cf. Erlanger, P.: Isaac Judaeus. Tübingen, 1922.

¹⁴⁰⁰ Die Assimilation der arabischen Medizin durch das lateinische Mittelalter. Wiesbaden, 1964.

¹⁴⁰¹ Steinschneider, K.: Constantinus Africanus und seine arabischen Quellen. Virchows Archiv 37 (1866) p. 358.

¹⁴⁰² Cf. Wüstenfeld, F.: Die Übersetzungen arabischer Werke in das Lateinische seit dem XI. Jahrhundert. (Abb. Gesch. Wiss., No. 22.) Göttingen, 1877. p. 82 ff.

Colcodei seu liber de peste des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino¹⁴⁰³

Seit der Pandemie im 14. Jahrhundert, die unter dem Namen „Der Schwarze Tod“ in die Geschichte eingegangen ist, nimmt die Pest auch in der Literatur der Medizin 200 Jahre lang eine zentrale Stelle ein. Obzwar es eine kausale Therapie nicht gab und die Ursache der Seuche unbekannt war, beschäftigten sich zahlreiche – zumeist populäre – Schriften mit der Behandlung, aber auch mit den Problemen der Vorbeugung der „mors nigra“. Es ist daher sehr verständlich, daß man unter den ersten medizinischen Wiegendrucken des öfteren Erstdrucke von Pestschriften findet.

Unter den ersten medizinischen Incunabeln in Mitteleuropa befindet sich z. B. das *Regimen pestilentiae* des *Albicus*.¹⁴⁰⁴ Das Werk wurde 1484 bei Marcus Brandt in Leipzig verlegt. Die erste Incunabel medizinischen Inhaltes in England 1485 ist auch ein *plague tract*.¹⁴⁰⁵

Die Autoren der medizinischen Wiegendrucke sind in der Medizingeschichte fast ausnahmslos wohlbekannt. Da aber die Incunabelforschung aufs engste mit der Handschriftenforschung verbunden ist, ist prinzipiell jedes Manuskript des ausgehenden Mittelalters auf das genaueste zu prüfen. Werke, die in Druck gelegt wurden, sind in der Wissenschaft fest verankert Handschriften dagegen entziehen sich nicht selten der Aufmerksamkeit. Dieses Schicksal ereilte auch die Schrift des *Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino*. Er blieb in der medizingeschichtlichen Literatur völlig unbekannt. Die Forscher der mittelalterlichen Medizin wissen nichts über ihn zu berichten.¹⁴⁰⁶

---

¹⁴⁰³ Forrás: Schultheisz, Emil: Colcodei seu liber de peste des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 29–35. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Colcodei seu liber de peste des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino. = Sudhoffs Archiv 44 (1960) Heft 4. pp. 334–341. – Újraközölve: Schultheisz, Emil: Colcodei seu liber de peste des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino. In: Schultheisz Emil: Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 53–57. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.)

¹⁴⁰⁴ Vgl. Emil Schultheisz: Gedruckte liturgische Bücher als medizinhistorische Quellen. Janus 48 (1959) 49.

¹⁴⁰⁵ D. W. Singer: Some Plague Tractates. Proc. Roy. Soc. Med. 9 (1916) 159.

¹⁴⁰⁶ Herrn Prof. Diepgen, der die Angelegenheit untersucht hat, bin ich zu besonderem Dank verpflichtet. Auch möchte ich an dieser Stelle den Herren Prof. G. Eis, Heidelberg und Dr. Weimann, Marburg meinen verbindlichsten Dank für ihre Bemühungen aussprechen.

Das Gelehrtenlexikon von *Jöcher* kennt den Namen nicht und auch im Verfasserlexikon ist über unseren Meister *Bartholo* nichts zu finden, geschweige denn in den Lehr- und Handbüchern der Medizingeschichte.

Die Handschriftenabteilung der Nationalbibliothek in Wien verwahrt ein Manuskript (Sign. Cod. lat. 2349), das im Kolophon folgenden Titel trägt: „Colcodei¹⁴⁰⁷ seu liber de peste.“ Die Handschrift enthält 55 Pergamentblätter, beschrieben mit einer gut leserlichen Rotunda, zahlreichen Initialen und einigen schön illuminierten Miniaturen. Die Sprache ist ein korrektes Humanistenlatein (Die benützten Abbreviationen sind zumeist Contractionen und nur teilweise Suspensionen).

Das Manuskript besteht eigentlich aus zwei Büchern. Der erste, größere Teil ist der Pesttractat sensu strictiori und endet am Verso des 45sten Blattes mit dem Rubrum: „Explicit liber colcodei“. Der zweite Teil folgt schon an der Recto-Seite des Fol. 46: „Incipit antidotarium Colcodei Bartoli de squarcialupis de plumbino in quo ponuntur medicine simplices advenientes in peste“. Auf Folio 54a begegnen wir zwei Miniaturen: einem Destillier- und einem Fumigationsapparat, wie das auch aus den Überschriften erkennbar ist. Die Unterschrift des zweiten Bildes beendet das Werk und kann als Explicit des ganzen Werkes betrachtet werden: „Explicit liber Colcodei Artium et Medicine doctoris bartoli de squarcialupis de plumbino ad honorem et gloriam altissimi dei et ad salutem et sempiternam victoriam sacratissime maiestatis cesaris semper augusti Sigismundi Regis boemie et ungarie Amen“.

Die zwei Teile bilden sinngemäß ein einheitliches Werk, wie das auch schon aus dem Index der Kapitel (fol. 1a bis 2a) ersichtlich ist. Die ganze Handschrift zählt 44 Kapitel, in den weiteren als „Questiones“ geordnet, worin auch die Questiones des Antidotarium erfaßt sind. Auch der Index endet ganz unmißverständlich mit folgenden Worten: „Expliciunt capitula antidotarii et libri colcodei“ (fol. 2a).

Was die Entstehungszeit des *Liber de peste* anbelangt, kann folgendes bemerkt werden: Das Werk wurde dem König Sigismund gewidmet, als er bereits Caesar augustus war. Sigismund wird 1433 zum römischen Kaiser gekrönt, dieses Jahr kann also als terminus post quem betrachtet werden. Auf Fol. 14a gibt *Bartholomaeus de Plumbino* einen Überblick über die Pest in Florenz in den Jahren 1415 sowie 1427 und 1428. Danach würde die Handschrift nicht vor 1429 verfaßt sein und nicht nach 1437, im Todesjahr Sigismunds. Wo die Handschrift verfertigt wurde, läßt sich schwer näher bestimmen. Der Stil der Miniaturen weist auf einen italienischen Meister hin. Italienische Illuminatoren waren auch am Hofe des Königs Sigismunds von Ungarn in Buda (Ofen) angestellt.

---

¹⁴⁰⁷ Synonyma Rasis (Venedig 1497): Colcodeia, id est derivatio vitae. Ist der Titel so zu verstehen?

Weit interessanter ist das Problem der Person des Autors: Daß er ein Italiener gewesen sein muß, steht außer Zweifel. Abgesehen von Namen, sind dafür schriftliche Beweise zu finden, wie ich das später mitteilen darf. Daß er eine geraume Zeit in Florenz ansässig war, schreibt er selber (fol. 15b). Dort hat er die Pestepidemie im Jahre 1415 miterlebt. Noch im selben Jahr befand er sich in Bologna „...dum bononiae essem in anno domini 1415...” (fol. 25a), wo er den berühmten Meister *Ugolino de Monte-Catino* getroffen hat.¹⁴⁰⁸ Den größten Teil seines Lebens verbrachte aber Meister *Bartholo* in Ragusa. Allem Anschein nach war er ein hoch angesehener Bürger des Freistaates Ragusa. Ragusa stand seit 1357 unter dem Protektorat der ungarischen Krone und hatte rege Beziehungen mit Ungarn bis 1527.¹⁴⁰⁹ In dem Schriftwechsel zwischen dem Senat von Ragusa und dem König Sigismund ist vieles über die in Ragusa wütende Pest zu lesen.¹⁴¹⁰ Während dieser Periode – insbesondere unter der Herrschaft von König Sigismund – erreichte der Freistaat Ragusa seine Höhe an Macht wie auch im wirtschaftlichen Leben. Sigismund zeigte sich als ein wohlwollender Protektor; dies wußten die Ragusaner sehr zu schätzen.¹⁴¹¹

Die Gewogenheit des Königs ging so weit, daß er bereit war, die Inseln Curzola, Lesina und Brazza den Ragusanern zu übergeben.¹⁴¹² Bei dieser Gelegenheit treffen wir wieder den Namen des *Bartholus de Plumbino*. Am 14. August 1413 wird eine Urkunde des Freistaates Ragusa verfertigt, wonach eine Deputation in der Sache der Inseln zum König Sigismund nach Buda gesandt wird. Unter deren „praesentibus nobilibus viris” ist auch der „egregius vir” Magister *Bartholo de Plumbino* sowie der Magister *Jacobus de Saligheriis de Padua*, beide „phisici et salariati communis Ragusi”.¹⁴¹³ Wahrscheinlich ist aber Meister *Bartholus* doch nicht mit dieser Botschaft nach Buda gefahren; denn in einer späteren Schrift ruft Sigismund den Magistrat der Stadt Ragusa auf, den Arzt Meister *Bartholus* zu ihm zu schicken. Die Antwort des Magistrats, ein Brief datiert vom 27. November 1423, lautet wie folgt: „...ad factum magistri Bartholdi, cui rogamina nostra porreximus, instantissime deprecando, quatenus ad presenciam vestre maiestatis accederet, offerendo sibi in conpucione eius integrum salarium, videlicet ducatos pro septem mensibus sequituris, cum eidem exactis secum habitis precipere nequituris, cum eidem exactis secum habitis precipere nequeamus, qui se penitus excusavit, quod tam propter temporis tempestate quam suae debilitatem persone

¹⁴⁰⁸ Ugolino de Caccino da Montecatini (1345–1425) war einer der hervorragendsten Ärzte seiner Zeit in Italien, gewiß der bedeutendste Zeitgenosse des Bartholo de Plumbino. Er verfaßte auch einen Traktat über die Pest. Vgl. hierzu: W. Bombe: Arch. Gesch. Med. 5 (1912) 225–239.

¹⁴⁰⁹ J. Ch. von Engel: Geschichte des Freystaates Ragusa. Wien, 1807.

¹⁴¹⁰ J. Gelcich: Diplomatarium Ragusinum. Budapest, 1887, 182ff.

¹⁴¹¹ Ein Schreiben der Stadt Ragusa vom 24. Okt. 1408 begrüßt den König anlässlich seiner Genesung. Gelcich I. c.

¹⁴¹² Gelcich: Dipl. Ragusinum, pag. 260, 288ff.

¹⁴¹³ Ib. pag. 226.

tale viagium sequi non posset.”¹⁴¹⁴ Magister *Bartholo* berief sich also auf seine körperliche Schwäche, auf das schlechte Wetter und ging nicht, obwohl ihm eine nicht geringe Summe geboten wurde.

Näheres läßt sich vorläufig über *Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino* nicht aussagen.¹⁴¹⁵ Eines steht fest, er muß ein angesehener und erfahrener Arzt gewesen sein, sonst hätte er nicht die Aufmerksamkeit des Königs auf sich gezogen. Ob ihn der König während seines Aufenthaltes in Ragusa kennengelernt hat oder der Erzbischof von Esztergom (Gran) Johannes de Kanizsa über die Kunst des *Bartholo* dem König Bericht erstattete, ist nicht zu entscheiden.¹⁴¹⁶ Aber auch vom Primas von Ragusa, Kardinal Giovanni Dominici, der als päpstlicher Legat am Hofe Sigismunds weilte und mit ihm am Konzil von Konstanz teilnahm, kann er von dem berühmten Arzt gehört haben.¹⁴¹⁷

Daß unser Meister ein wohlgebildeter Medicus war, in „theoretica et practica” bewandert, ist aus seinem Werk ersichtlich. In gewissen Beziehungen war er sogar ein ganz moderner Arzt, insbesondere was seine hygienische und epidemiologische Auffassung anbelangt. Einige ausgewählte Teile der Handschrift sollen hier ganz kurz besprochen werden, um zu zeigen, daß es sich gar nicht um „mittelalterliche Dunkelheit” handelt.

In den ersten zehn Questionen gibt der Autor allgemeine Thesen über die Pest. Die Pest sei kontagiös, man solle also die Bäder und anderen Verkehr vermeiden, da ein Sprechender den anderen infizieren könne. Es folgt die Beschreibung der Pest in Florenz. Die lebendige Schilderung läßt den Augenzeugen erkennen. Kapitel 11 spricht über die Bedeutung des „tiriaca Andromaxia fermentata” ... „in cura et preservatione morbi pestiferi”. Dabei beruft er sich des öfteren auf die Autorität des Avicenna und Galen. Kapitel 12 gibt einige diagnostische Winke und prognostische Bemerkungen zur Uroskopie. Beachtenswert ist die

---

¹⁴¹⁴ Ib. pag. 233–234.

¹⁴¹⁵ Die bisher bekannten Ärzte des Königs und späteren Kaisers Sigismund sind (mit Ausnahme der Chirurgen) alle Kleriker gewesen (vgl. hierzu meine Arbeit über Albicus, *Communicationes ex Bibliotheca Hist. Med. Hungarica*, Nr. 18). Für eine kirchliche Stellung Bartholos fehlen zur Zeit die Beweise; trotzdem halte ich es für sehr wahrscheinlich. In dieser Beziehung möchte ich auf das Problem der „Questionen” hinweisen.

Die einzelnen Abschnitte der Handschrift – im Index „Capitulum” genannt – führen im Text die Überschrift „Questio” (numeriert von 1 bis 44). Es handelt sich aber nicht um Fragen, das Wort figuriert hier nicht im Sinne von *actus quaerendi*, sondern als *positio*, *pronuntiatio*, *theoremata*. Dies ist typisch für die kirchlichen Werke des Mittelalters (Die „Summa” des Thomas von Aquino z. B. besteht auch aus „Questiones”). Nach einem Vermerk auf der Einbanddecke befand sich die Handschrift im Jahre 1514 im Besitz eines Klerikers aus Prag.

¹⁴¹⁶ Nach der Niederlage von Nikopolis im Krieg gegen die Türken flüchtete der König in der Begleitung des Erzbischofs Johannes de Kanizsa am 21. Dez. 1396 nach Ragusa, wo er 9 Tage als Gast des Freistaates verweilte. Der Kirchenfürst aber wurde schwer krank und blieb bis zur völligen Genesung, also monatelang, in Ragusa. Vgl. Gelcich: *Diplomatarium Ragusinum* pag. 23 und Engel (S. 335, Anm. 2) S. 148.

¹⁴¹⁷ Vgl. Florio Banfi: *Corvina* 15 (1935) 61.

Beschreibung der akuten Anurie in einigen Fällen schon gleich nach Krankheitsbeginn. Diese sei immer tödlich. Auch stellt er eine ungünstige Prognose bei „Schwarzwasser“ auf.

Die turbiditas urinae dagegen kann sich auflären, und dann ist der Kranke auf dem besten Wege zur völligen Genesung. In diesem Abschnitt finden sich einige sehr treffende differentialdiagnostische Ausführungen gegenüber der Cholera.

Das Wesen der Pest, schreibt Meister *Bartolo* im 14. Kapitel, ist letzten Endes ebenso unbekannt wie das der putriden Fieber. Hier zieht er Parallelen zwischen der Pest und der febris putrida. Bei der Beschreibung letzterer bedient er sich des Werkes des ältesten der namhaft gewordenen Meister und Schriftsteller der medizinischen Schule von Salerno *Gariopontus* („Gariopontus medicus“).¹⁴¹⁸ Es wird hier auf die entsprechenden Abschnitte des *Passionarius* hingewiesen.

Und nun kommt Kapitel 15, welches den Gedanken der heute als so bedeutungsvoll erkannten Prophylaxe entfaltet. Kaum findet sich noch eine Stelle im spätmittelalterlichen medizinischen Schrifttum, wo die große Bedeutung der Vorbeugung so klar und eindrucksvoll erscheint, wie in diesem Manuskript des *Bartholus de Plumbino*. Der Gedankengang ist folgender: Das Wesen der Krankheit ist nicht faßbar, obzwar die Kontagiosität erkannt war; die „causa aegritudinis“ bleibt unbekannt. Demnach sei die Prevention die wichtigste Aufgabe, denn die Behandlung wäre nicht ausreichend, zumal „tempus curationis non est certum“ (fol. 20b). Aber es handelt sich hier nicht einfach um ein Sich-Fernhalten vom Kontagium, wie dies bei anderen mittelalterlichen Autoren zu lesen ist.¹⁴¹⁹

Unser Autor betont die Bedeutung der Prophylaxe *im allgemeinen*, nicht nur bei Krankheiten unbekannter Ätiologie, da Verhütung und Vorbeugung die einzige sichere Möglichkeit zur Erhaltung der Gesundheit ist.

In den Kapiteln 19–25 werden wieder ätiologisch-prognostische Probleme besprochen. Zurückkehrend auf das Problem der Ursache der Pest wird hier eine Auffassung geäußert, die im Sinne der modernen Relationspathologie zu deuten ist.¹⁴²⁰ Der Verlauf der Krankheit kann nicht einfach auf eine „malicia hominum“ zurückgeführt werden, schreibt der Autor, sondern wird von Milieu-Faktoren („dispositio loci“, fol 24a) modifiziert, wie das schon *Arnaldus de Villa Nova* in seinem *Speculum medicinae* beschrieben hat.

---

¹⁴¹⁸ Gariopontus starb vor dem Jahre 1059. Sein *Passionarius* ist eine Compilation aus den antiken Klassikern.

¹⁴¹⁹ Vgl. E. Schultheisz: Geomedizin und Badehygiene in den Werken des Albicus. Zschr. Bäder- u. Klimahk. 7 (1960) pp. 473–480.

¹⁴²⁰ Siehe dazu die Relationspathologie von Tendeloo.

Die geographische Lage beeinflusst den Körperbau und die Reaktionsweise und – Fähigkeit würde man heute sagen: „Item varie regiones habent varias complexiones ut patet de ethiopibus et slavibus quia quasi disparatas habeant complexiones“¹⁴²¹ (fol. 30b).

Die Prognosestellung bei der Pest ist recht schwierig. Und wenn schon die Ärzte, die ja mit den Krankheiten vertraut sind, kein sicheres Urteil über den Verlauf der Pest fällen können, so ist die Astrologie keinesfalls befähigt, etwas über die Prognose der Krankheit auszusagen: „Praeterea astronomia non patet verum iudicium facere de peste futura alicui“ (fol. 36b).

Diese Behauptung ist um so höher zu veranschlagen, als im ausgehenden Mittelalter bekanntlich die namhaftesten Ärzte sich der Hilfe der Astrologie bedienten.¹⁴²² *Bartholo de Plumbino* zeigt sich auch in dieser Hinsicht als ein rationalempirisch denkender Gelehrter, frei von der Mystik seiner Zeit, was nicht bedeuten soll, daß im Antidotarium keine magischen Elemente zu finden wären. Auch die größten Persönlichkeiten der Medizin des Spätmittelalters sind der Astrologie verfallen. Selbst der so nüchterne und selbständige *Sigmund Albich* entgleist in die Astrologie, sowohl was die Therapie, dis dies fausti und dies critici oder aegyptiaci wie auch, was die Prognose anbelangt.¹⁴²³ Die eigentliche Pestschrift endet mit diesem Excurs über die Prognose.

Es folgt das Antidotarium, in welchem zur Beseitigung der Krankheit eine Reihe von verschiedenen Arzneien aufgezählt wird. Es sind hauptsächlich Pillen aus aromatischen und harzartigen Stoffen. Eine ausführliche Besprechung des Antidotarium folgt anderen Ortes. Ich möchte aber schon an dieser Stelle auf den möglichen Einfluß des Antidotarium von *Bartholus de Plumbino* auf den *Liber Medicinalium* des ebenfalls aus Italien stammenden und in Ungarn tätig gewesenenes Arztes *Bartholomaeus de Motignana*¹⁴²⁴ hinweisen.

Am Ende des Antidotarium wird auf die Fumigation eingegangen. Wie bekannt, ist dieses Verfahren bis ins 19. Jahrhundert aus der Ausrüstung des Pestarztes nicht wegzudenken. Mit dem Bild und der Beschreibung des Fumigationsapparates endet die interessante, bisher unveröffentlichte Handschrift.

---

¹⁴²¹ Ähnliche Auffassungen äußert Albicus, ein anderer Arzt des Königs Sigmund. Vgl. E. Schultheisz: Ein spätmittelalterliches Handschriftenfragment. *Communicationes ex Bibliotheca Hist. Med. Hungarica* Nr. 18.

¹⁴²² Vgl. „Arnaldi de Villa Nova parva et generalis introductio ad iudicia astronomiae ad medicum introducendum“, eine kürzlich beschriebene Handschrift, wahrscheinlich ein Teil der *Astronomia* (Opera, 1504) des Arnaldus, Lynn Thorndike: *Notes on Medical Texts in Mss at London and Oxford*. Janus 48 (1959) 146.

¹⁴²³ Sudhoff: Pestschriften nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348. *Arch. Gesch. Med.* 7 (1914) 89ff.

¹⁴²⁴ Der „Antidotarius secundum ordinem Alphabeti celeberrimi Medicine Doctoris Barthomaei de Montiana“ wurde im Jahre 1473 in Ungarn von Paulus Wenigel beendet. Näheres s. Magyary-Kossa: *Ungarische medizinische Erinnerungen*. Budapest, 1931. Bd. 3, S. 383. Montiana wird auch Montiniana und Montignana geschrieben.

Der Verfasser *Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino* zeigt sich als ein Mann, der mit nüchternem Sinne eigene Beobachtung und Erfahrung zur Grundlage seiner Ausführungen machte. Er beherrscht die Literatur, zitiert aber nur selten die Schriften der antiken und arabischen Autoritäten, ohne dabei einen besonders durch rühmende Beiworte hervorzuheben. Bemerkenswert ist, daß er auch die zeitgenössischen Gelehrten nicht vernachlässigt und sich sogar auf persönliche Mitteilungen z. B. des *Ugolino de Montecatino* beruft. Weitere Forschungen müssen noch Lebenslauf und Tätigkeit des *Bartholus de Plumbino* aufdecken.¹⁴²⁵

---

¹⁴²⁵ Im 16. Jahrhundert lebt ein Marcellus Camillus Squarcialupis de Plumbino in Ungarn, ebenfalls Arzt. Ob er in Verwandtschaft mit unserem Meister Bartholomaeus steht, ist vorläufig nicht zu entscheiden. Vgl. Wespri: *Succincta Medicorum Hungariae et Transsilvaniae Biographia*. Bd. I. Budapest, 1960. S. 348.

Über das Antidotarium des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino¹⁴²⁶

---

¹⁴²⁶ Forrás: Schultheisz, Emil: Über das Antidotarium des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino. In: Schultheisz Emil: *Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról.* Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 59–63. (*Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.*) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Über das Antidotarium des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino. = *Zeitschrift für Geschichte der Pharmazie* 13 (1961) No. 4. pp. 28–36.; 14 (1962) No. 1. pp. 7–10.

ÜBER DAS ANTIDOTARIUM DES BARTHOLOMAEUS SQUARCIALUPIS DE PLUMBINO*

Man darf heute gewissermaßen über eine „Rehabilitation“ des Mittelalters in der Geschichte der Medizin und Pharmazie sprechen. Das große Interesse zeigt u. a., daß die Arzneimittel des Mittelalters — schon ganz abgesehen von den Drogen die noch heutzutage Bestandteile modernster Medikation bilden — Gegenstand moderner experimenteller Untersuchungen sind. Quellenkundliche Forschungen bilden das Fundament zu weiteren Untersuchungen. Je mehr handschriftliche Fassungen, insbesondere Urtexte der Forschung zugänglich gemacht werden, je reicher wird das Bild, das man sich mosaikhaft zusammenlegen kann. Es dürfte deshalb die textkritische Edition jeder mittelalterlichen Rezeptsammlung von Bedeutung sein. Und dies auch dann, wenn diese vom pharmaziegeschichtlichen Blickpunkt vorerst nicht allzu bedeutend erscheinen. O. Bessler hat u. a. darauf hingewiesen, daß viele Urteile in der Geschichte der mittelalterlichen Drogenkunde korrigiert werden müssen¹. Prinzipiell ist also jedes mittelalterliche Antidotarium zu veröffentlichen, wo immer möglich ist ihr Wortlaut in extenso mitzuteilen.

Vor kurzem habe ich über eine unveröffentlichte Handschrift der Wiener Nationalbibliothek Nachricht gegeben². Es handelt sich um das, zwischen den Jahren 1429 und 1437 fertiggestellte, und dem deutsch-römischen Kaiser und ungarischen König Siegmund gewidmete Werk „*Colcodei seu liber de peste*“ (Sign. Cod. lat. 2349) des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino, eines wenig bekannten Ragusaner Arztes³.

Das Manuskript besteht aus zwei eigentlich selbständigen Teilen. Fol. 1r-45v enthält eine Pestabhandlung. Auf Fol. 46r: „*Incipit antidotarium Colcodei Bartoli de squarcialupis de plumbino in quo ponuntur medicine simplices advenientes in peste*“ und endet auf Fol. 55v mit der Abbildung und Beschreibung eines Riechapfels. Fol. 54r begegnen wir noch zwei Miniaturen: einem Destillierapparat und einem Fumigationsapparat. Keineswegs sind es aber nur die Simplicia, die da behandelt werden, wie das später ersichtlich wird.

* Ersch. in: *Zur Gesch. d. Pharm.* 4 (1961) 28—29. und 1 (1962) 7.

¹ Bessler, O.: Neue Beiträge zur Geschichte der mittelalterlichen Drogenkunde, in: Sonderdruck aus „*Veröffentl. d. Internat. Gesellschaft f. Gesch. d. Pharmazie*“, Bd. 10.

² Schultheisz, E.: *Colcodei seu liber de peste* des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino, in: *Sudhoffs Archiv*, Bd. 44, 1960, 333—340.

³ Zur Zeit der Bearbeitung dieses Manuskriptes war mir ein Teil der Literatur nicht zugänglich. Da der Meister Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino in dem mir zugänglichen Schrifttum nicht figurierte und die seine Person betreffenden an die Herren Prof. Diepgen und Eis gerichteten Anfragen auch negativ ausfielen, nahm ich an, der Meister Bartholo Squarcialupis sei in der Medizingeschichte unbekannt. Für die Korrektur diese meiner fehlerhaften Angabe, sowie für Hinweise auf die entsprechenden — mir leider noch immer unzugänglich gebliebenen — Quellen schulde ich Herrn Prof. Grmek, der selber Daten über den Meister von Plumbino ans Tageslicht gefordert hat, aufrichtigen Dank.

Im folgenden soll dieses Antidotarium ganz kurz besprochen werden⁴.

Da im ersten Teil des Colcodei die allgemein gangbaren Pestregeln zusammengestellt sind, offenbar für ärztliche und nicht bloß, wie übrigens im Spätmittelalter nicht selten, für Laiengebrauch, ist dem „Colcodei“ ein ausführliches Antidotarium beigelegt. Obzwar am Anfang dessen eine größere Anzahl präservativer und auch kurativer Rezepte gegen die Pest gegeben sind, während die anderen verhütenden Gesichtspunkte nur angedeutet sind — eingehender wird nur das Fumigationsverfahren beschrieben —, eben als orientierend für einen Arzt, dem Bekanntes und Geläufiges nur in das Gedächtnis gerufen werden soll, enthält das Antidotarium größtenteils Rezepte allgemeiner Natur. Es handelt sich somit nicht einfach um eine Rezeptsammlung ausschließlich gegen die Pest, sondern um ein Antidotarium im weitesten Sinne. Unter den „*omnibus accidentales ... quae occurrunt et occurrere possunt... in peste...*“ sind nämlich viele der gewöhnlichen Symptomenkomplexe der spätmittelalterlichen Krankheitslehre im allgemeinen aufgezählt, also auch diejenigen, die nicht ausschließlich für die Pest als charakteristisch gehalten wurden.

Die Beigefügte Motivierung ist so kurz gehalten, daß sie nur dem Arzt und dem gelehrten Apotheker hinreichend verständlich ist. Wenn demnach im Kolophon behauptet wird, das „Colcodei“ bzw. dessen Antidotarium wäre für den Kaiser Siegmund geschrieben, so kann das keinesfalls wörtlich verstanden werden, insbesondere nicht das Antidotarium betreffend. Das Werk, dem Kaiser gewidmet, spricht seine Ärzte und Apotheker an⁵. Dieser Umstand muß betont werden, damit das „*Liber de peste*“ und das Antidotarium von den üblichen, für Laien — gerade für hohe Persönlichkeiten — verfaßten Regimina gesondert betrachtet werden soll. Vom pharmaziegeschichtlichen Standpunkt scheint auch der Umstand bemerkenswert, daß in unserem Antidotarium keine Aderlaßvorschriften, nicht einmal vereinzelt eingestreut, zu finden sind.

Diese Rezeptsammlung nimmt auch eine Sonderstellung insofern ein, als in den Pestvorschriften der Zeit Antidote gegen die Pest — des öfteren auch deren Zubereitung — angegeben sind, doch bildet dieser pharmakotherapeutische Teil zumeist ein Kapitel des Werkes, figuriert aber selten als selbständiges Antidotarium.

Die Reihe der Antidota beginnt, wie in den mittelalterlichen Antidotarien üblich, mit den Simplicia. Eingestreut finden sich die verschiedenen als Heilmittel gebrauchten Fleischwaren und diejenigen Naturalien, wie z.B. Milch, Fische, Eier usw., die als Bestandteile der später folgenden Rezepte verwendet werden. Eine nähere Beschreibung der Simplicia, ihrer Gewinnung und Bereitung geben die Antidotarien im allgemeinen, so auch das unsere nicht da dies Aufgabe der „Herbarien“ ist.

Im „Primum capitulum“ liest man über „einfache Medikamente“ mit „okkulten Eigenschaften“. Unter den Geheimmitteln findet man das Fleisch des Einhornes, Bezoar etc. Daß Terra sigillata nicht fehlen darf, ist natürlich. Die Geheimmittel werden allerdings recht kurz

⁴ Eine textkritische Edition in extenso wird gemeinsam mit Herrn G. E. Dann vorgenommen.

⁵ Der erste Apotheker in Ungarn ist im Jahre 1303 quellenkundlich nachzuweisen: „Magister Petrus fisicus et apotecarius, civis castri Budensis“. An anderer Stelle wird er „medicus et confector medicinarum“ genannt. Cf. Knauz: *Monum. Eccl. Strig.* II. 523, 715, 721. Zur Zeit der Regierung des Kaisers und ungarischen Königs Siegmund wird über einen Apotheker am Hofe („apothecarius domini regis“) und einen in der Stadt Ofen („apothecarius Budensis“) berichtet. Cf. Baradlai, J. und E. Bársony: *Geschichte der Pharmazie in Ungarn*, 1930 (ungarisch). — In einer Urkunde aus dem Jahre 1419 liest man: „Conradus de Constancia civis, apothecarius de Budensi ...“ Cf. Magyary-Kossa: *Ungarische medizinische Erinnerungen*, Bd. III. 83 (ungarisch).

behandelt. Der Aberglaube nimmt überhaupt einen auffallend bescheidenen Raum in unserem Antidotarium ein.

„Tertium capitulum“ bringt die apotropäischen Simplicia: *jacintus rubeus*, *carbunculus*, *lignum e visca quercini*.

Die Composita des „Quartum capitulum“ stammen größtenteils aus dem arabischen Arzneischatz, wie z. B. „*Tiriaca magna Andromachi*“, „*Mitridatum magnum Nicolai*“, „*Fumigium Rasis*...“

Im „Quintum capitulum“ werden einige Simplicia und Composita gemeinsam besprochen. Vom „Capitulum sextum“ an folgen dann die nach Indikationen zusammengestellten Rezepte.

Betreffend die Zubereitung der Syrupi und Konfekte, besonders im fünften Kapitel, möchte ich auf eine andere Handschrift der Wiener Nationalbibliothek ((Cod. lat. 2317, Fol. 34v) hinweisen. Das Ms stammt aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Der Verfasser ist ein gewisser „*Meister Albertus*“. Näheres über ihn läßt sich zur Zeit nicht aussagen. Teile der Handschrift hat schon *Sudhoff* studiert⁶.

Ihrem Ursprung nach gehört die Handschrift nach Italien und weist einige Ähnlichkeiten des Inhaltes mit dem Antidotarium des Bartholo Squarcialupis auf. Interessant ist, daß es sich um ein rein therapeutisches Pesttraktat handelt, ganz im Sinne eines speziellen Antidotariums, wobei auch Aderlaßregeln gänzlich fehlen. Eigentlich ist das Ms. also eine Rezeptsammlung. Die „*medicina administranda interius*“ ist ein Syrup, der auch bei Bartholo in dieser Form vorkommt. Die Feststellung, welche Beziehungen zwischen den Handschriften bestehen, möchte ich dem Fachhistoriker der Pharmazie überlassen, wozu auch die geplante Textausgabe dienen soll.

Die „*pillulae Rasis*“, mehrfach gepriesen in unserem Ms., werden fast in keinem der bedeutenden Pestschriften und Antidotarien des Spätmittelalters vermißt. Eine besonders ausführliche Beschreibung der Eigenschaften und der Zubereitung dieser Pillen findet sich in der Handschrift „*Regimen in pestilentia*“ des fürstlichen Leibarztes *Cardo* zu Mailand (um 1378) und diente als Vorlage für spätere Abschriften, wahrscheinlich auch Bartholomaeus Squarcialupis. Die Hs. war einst im Besitz des berühmten Nürnberger Arztes, Dr. Hartmann Schedel⁷.

Wenn man die Quellen der einzelnen Teile bzw. Rezepte des Antidotariums des Bartholo Squarcialupis sucht, dürfen die Werke des *Niccolo Falcucci*⁸ nicht außer acht gelassen werden. Seine „*Sermones VII*“ füllen drei große Folio-Bände. Diese waren noch als Handschriften sehr verbreitet und sind früh zum Druck gekommen. Der „*Sermo secundus de febribus*“ (Editio princeps 1491) enthält nicht wenige Rezepte, die auch von unserem Meister Bartholo benutzt worden sind, wie das aus den vielen, zum Teil wörtlichen Übereinstimmungen ersichtlich ist. Der betreffende Teil findet sich im „tractatus 2., summa 4.“, in den Kapiteln 8-12 der von uns benutzten Venediger Ausgabe von 1533 Fol. 181—182⁹.

⁶ Sudhoff, K.: Pestschriften nach der Epidemie des „Schwarzen Todes“ 1348, IV, in: *Arch. Gesch. Med.* Bd. 5, 1912, 337.

⁷ Staatsbibl. München, Cod. lat 323, fol. 119r—122v.

⁸ Nicolaus Florentinus, in den Ausgaben der *Sermones* stets Nicolaus Niculus genannt, gestorben 1411. Von seinen Schriften ist „*Commentum Nicolii super Aphorismos Hippocratis*“ 1522 zu Bologna gedruckt. Cf. Henschel, in: *Janus* Bd. III. 42.

⁹ Auch in der *Collectio veneta de febribus*, 1570 abgedruckt.

Der vielgereiste Meister Bartholo Squarcialupis benutzte auch den Aufenthalt in Padua zur Weiterbildung, sammelte Erfahrungen und gewiß auch Texte bzw. Rezepte. So ist es gar nicht erstaunlich, wenn die im Antidotarium aufgezählten Praeservativmittel sowohl die Ingredientien, wie auch deren Zubereitung betreffend, die größte Ähnlichkeit, teilweise Übereinstimmung mit den entsprechenden Abschnitten des „*Modus praeservandi atque tuendi corpora a peste quantum medico est possibile*“ des Giovanni Santa Sofia zeigen. Giovanni Santa Sofia, Sohn des nicht minder berühmten Niccolo, war Professor der Medizin in Padua, wo er 1389 starb¹⁰. Das oben genannte Werk war hoch in Ehren¹¹. Die Familie Santa Sofia besaß auch eine Rezeptsammlung „*Receptae extractae per mag. Johannem de Santa Sophia de quondam receptario patris sui mag. Antonii et mag. Bartholomaei doctorum medicinae et artium...*“ also eine Art Hausschatz von Rezepten¹². Ob einige Rezepte nicht eben hier ihre Quelle haben, muß z.Z. dahingestellt bleiben, da diese Rezeptsammlung uns nicht zugänglich ist. Doch lassen sich andre Beweise für einen Einfluß dieser weltberühmten italienischen Ärztfamilie auf unseren Autor vorbringen^{12a}.

Es ist bekannt, daß Galeazzo Santa Sofia, ältester Sohn des Giovanni — bis 1394 im Ärztekollegium in Padua, bald Professor der Medizin an der Universität Wien (nachweisbar bis 1402) — ein starker Gegner der oft angewandten Venaesectio war¹³. Dieselbe Meinung äußert Bartholomaeus Squarcialupis im „Colcodei“. Daß beide den Aderlaß bei der Pest stark eingeschränkt wissen wollten, ist bei den Autoren des Spätmittelalters gewiß eine Ausnahme, so daß man daraus in gewissem Maße auf eine gemeinsame „Schule“ folgern kann. Sigismundus Albicus z.B., der neben Galeazzo Santa Sofia der stärkste Gegner überflüssigen Blutabzapfens in diesem Zeitalter war, hat sich diese Auffassung auch während seines Studienaufenthaltes in Padua zu eigen gemacht¹⁴.

Wenn man nun einige Rezepte unseres Antidotariums mit denen des Galeazzo Santa Sofia in seinem „*Consilium tempore pestilentiae*“¹⁵ nebeneinanderstellt, so stößt man wieder auf auffallende Übereinstimmungen.

Es muß betont darauf hingewiesen werden, daß der Verfasser des Antidotariums besonderen Wert auf die praktisch bewährten Arzneimittel legte. Immer wieder werden Medikamente erwähnt, deren Wert „*experimento probatus*“ ist.

Überprüft man die verschiedenen, zahlenmäßig nicht all zu vielen Rezeptsammlungen der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts, also der Zeit der Entstehung des Antidotariums des Bartholo Squarcialupis, so fällt eine Handschrift auf, die der Einteilung und dem Inhalt nach viel Ähnlichkeit mit der von uns besprochenen Sammlung hat: es ist das „*Antidotarium Magistri Christiani de Prachatitz...*“ aus dem Jahre 1432. Der Entstehungsort ist Neuhaus

¹⁰ Eine Abschrift hat sich auch Hartmann Schedel 1496 erworben: Ms. lat. 250. München, Staatsbibl.

¹¹ Über die Familie Santa Sophia cf. Henschel in: *Janus II.* 1853, 416.

¹² Sudhoff, K.: *Arch. Gesch. Med.* Bd. 6, 1913, S. 352.

^{12a} Zwei Mitglieder der Familie, Vater und Sohn Marsilio und Guglielmo waren Leibärzte Siegmunds. Eine Urkunde aus Padua erwähnt den Doctor Marsilio als „*serenissimi regis Ungariae medicus...*“ cf. Veress: *Fontes rerum Hung.* 1915, I. 5.

¹³ Sudhoff, K.: a. a. O., 359.

¹⁴ Schultheisz, E.: Über die Werke des Albicus. Ein Beitrag zur spätmittelalterlichen Handschriftenkunde, in: *Janus* Bd. 49, 1960, 221—235. Ders.: Ein spätmittelalterliches Handschriftenfragment, in: *Arch. Kulturgeschichte*, Bd. 42, m 1960, 231—238. Ders.: Beitrag zur Pestliteratur des Spätmittelalters in: *Centaureus* Bd. 7. 1961.

¹⁵ *Wiener Nationalbibl. Cod. lat. 5312*, Fol. 244r—v.

(„Novodomo“) in Böhmen¹⁶). Erwähnenswert scheint uns der Umstand, daß auch der Meister *Christian von Prahaticz* (1368—1439), in den Jahren 1403, 1412 und 1434 Rektor der Universität Prag, des Königs Siegmund Leibarzt war¹⁷. Auf Einzelheiten möchten wir in der Textausgabe zurückkommen.

Ob zwar das Antidotarium eigentlich nur eine Rezeptsammlung sein soll, ist es kaum zu vermeiden, daß hie und da einige Probleme der Krankheitslehre gestreift werden. Man begegnet nach der Beschreibung einiger Rezepte diesbezüglichen Bemerkungen. Einem Rezept „*pro fluxu immoderato urinae...*“ folgt z.B. der Satz: „...*et nota quod iste casus pluribus remansit propter pestiferum morborum...*“

Die Antiken Rezeptsammlungen waren meist *χατα τόμονσ* oder *χατὰ γένη* angeordnet. Schon bei den frühmittelalterlichen Antidotarien überwiegt die letztere, da die Indikation meist sehr vielfältig ist. Die spätmittelalterlichen Antidotarien, so auch das unseres Doctors *Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino* zeigen wieder eine Anordnung nach Indikationen, meist in einem Plan *a capite ad calcem*, obgleich die Einteilung nur selten streng eingehalten wird.

Daß unser Antidotarium auf eine bestimmte Vorlage zurückgeht, ist entschieden zu verneinen. So viele Übereinstimmungen es mit anderen Rezeptsammlungen auch sein mögen, scheint es doch vom Verfasser selbständig zusammengestellt zu sein.

Der Grundstock war selbstverständlich das Rezeptmaterial der Zeit, doch spielen auch sehr frühzeitige, vor dem 12. Jahrhundert entstandene Rezeptsammlungen als Quellen eine wesentliche Rolle. Dazu kamen neue Rezepte oder einige in modernisierter Form erschienene ältere. Wir haben also eine sozusagen originale Kompilation vor uns, welche später selbst als Vorlage für Rezeptsammlungen in Mitteleuropa, speziell in Ungarn, diente. Das nächste Antidotarium, das in Ungarn gebraucht, teilweise sogar hier niedergeschrieben wurde, stammt aus der Feder des auch in Ungarn tätig gewesenen italienischen Arztes *Bartholomaeo de Montagna*. Das „*Antidotarium secundum ordinem Alphabeti celeberrimi Medicinae Doctoris Bartholomaei de Montiniana...*“ wurde im Jahre 1473 beendet¹⁸.

Weitere Untersuchungen sollen den Einfluß des Antidotariums des Bartholo Squarcialupis auf die oben genannte Rezeptsammlung — und auch auf einige noch spätere — erschließen.

¹⁶ *Bibli. Nationale Paris, Ms. lata. 11231.*

¹⁷ Hasner, J.: *Prager Vierteljahrschrift* Bd. 90, 1868, 19 ff.

¹⁸ Magyary—Kossa: *op. cit.* Bd. III. 99. Über Montagna siehe auch Weszprémi: *Succincta medicorum Hung.* Leipzig. 1774—1787, Lipsiae, Tom. IV. p. 9 ff.

Vadianus (1484–1551), az orvos és humanista¹⁴²⁷

Joachim Watt, aki a kor szokásának megfelelően latinizált nevet – Vadianus – vett fel, klasszikus filológiai tanulmányait 1502-ben kezdte meg. 1508-ban tette le Bécsben az artisztikus fakultáson első jelentős vizsgáját, s a szabad művészetek magistere lett, ami megnyitotta számára a magasabb stúdiumok felé vezető utat. Bécsi tanulmányai idején lett Vadianus igazán humanista. A humanizmus számára az a nagy élmény, mely a későbbiekben személyiségét formálva az európai művelődés egyik jellemző alakjává tette.

Mestere, Konrad Celtis, aki a közép-európai humanizmusnak talán legjelentősebb képviselője, a Dunai Tudós Társaság, a Sodalitas Litteraria Danubiana megalapítója. Celtis fellépése a humanizmusnak e területen új szint adott: felkeltette a természettudományok iránti érdeklődést. Az addig főleg irodalmi beállítottságú vizsgálódást a geográfia, kartográfia, matematika, botanika fokozottabb művelése egészítette ki, ami lehetővé tette a humanisták által addig elhanyagolt medicina fokozottabb receptióját. Nem lehet véletlen, hogy Celtis legkedvesebb tanítványa, a később orvosként is híressé vált: Vadianus.

Részben a természettudományok iránti érdeklődés vezette Vadianust az orvosi pályára. A természettudományok művelői abban az időben főként orvosok voltak. A természettudományos műveltség jelentőségére pedig már Rotterdami Erasmus is felhívta a figyelmet, amikor az igaz teológiáról szóló, *'Ratio seu compendium verae theologiae'* című művében azt írja, hogy még a teológusnak is szüksége van Aristoteles, Plinius, Theophrastos, Macrobius és Dioscorides műveinek ismeretére. A humanista fakultás két tanára, Cuspinianus (Johann Spieshammer, Spiesshaimer) és Collimitius (Georg Tannstetter), akikhez később bensőséges baráti kapcsolat fűzte, szintén orvosok voltak. Mindkettőnek humanista tanulmányait, irodalmi munkásságát jó orvosi pozíciója könnyítette meg. Befejezett orvosi stúdium akkoriban társadalmi előbbre jutást, s többé-kevésbé biztos anyagi bázist jelentett.

A bécsi egyetem orvosi fakultása az időben ugyan nem volt különösen kiemelkedő, de rosszabb sem az átlagosnál. Az itteni orvosi oktatásnak mindenesetre érdeméül kell betudni,

---

¹⁴²⁷ Forrás: Schultheisz Emil: Vadianus, az orvos és humanista. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótornyai Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 265–268. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Vadianus, az orvos és a humanista. = Orvosi Hetilap 102 (1961) No. 22. pp. 1043–1044. – Kötetben: Schultheisz Emil: Vadianus, az orvos és a humanista. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 199–201. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

hogy súlyt fektettek a hallgatók gyakorlati oktatására. „Medicus non potest esse perfectus, nisi exercitatus fuerit...”¹⁴²⁸ – írja dr. Martin Stainpeiss, a fakultás egyik igen aktív tagja, 1520-ban megjelent könyvében.¹⁴²⁹

Az anatómiai gyakorlatokon, valamint a beteglátogatásokon Vadianus saját feljegyzései szerint szívesen és gyakran vett részt. Tanulmányai végeztével baccalauresi, majd licentiatusi vizsgát tett, s végül 1517 novemberében sor került az ünnepélyes orvosdoktori promotióra. Ez időtől kezdve csaknem egyforma buzgalommal foglalkozott a medicinával és a humanista stúdiumokkal. Irodalmi működésének elismeréseként a császár már jóval előbb, 1514-ben poeta laureatusszá koronázta. Munkabírása és tempója igen nagy: övé a poétika katedrája, egyidejűen előad az orvosi fakultáson. Utóbbi minőségében tölti be egy szemeszteren át a 6000 hallgatót számláló bécsi egyetem rectori tisztét.

A kor ismert orvos humanistái mint pl. Steber, Tichtel, Collimitius, Cuspinianus elsősorban humanisták voltak, akiknek az orvosi működés – helyesebben talán pozíció – a humanista, s kisebb részben a természettudományok művelésének anyagi feltételeit teremtette meg. Ezt világosan mutatja az általuk kiadott irodalom, melynek csak igen kis része foglalkozik orvosi tematikával. Orvosi gyakorlatuk szűk körű. Néhány notabilitas, fejedelmi személyiség orvosi ellátása biztosítja azt az anyagi biztonságot, mely literátus munkájukhoz szükséges; másra sajnálták az időt. Annál jelentősebb tehát az a tény, hogy Vadianus egyforma intenzitással foglalkozott a medicina elméletével és gyakorlatával, valamint az irodalommal.

Az orvosi fakultáson első „lectio annuá”-ját Quintus Serenus munkája alapján kezdte meg.¹⁴³⁰ Ugyancsak abban az időben foglalkozott Vadianus antik geográfiaival mint az ókori írók tanulmányozásának egyik segédtudományával. Noha érdeklődése az újkori földrajz irányában sem volt csekélyebb, ennek aktív irodalmi művelésétől tartózkodott, mert a földleírást személyes tapasztalatok nélkül megengedhetetlennek tartotta. Ez már az objektív kutatás szemlélete, s túlmutat a humanizmuson. A természeti tényeknek és történéseknek a maguk objektív valóságában való megismerésére törekvés Vadianus tudományos felfogásának jellemzője. Írásain, glosszáin és kommentárain túlmenően kiderül ez abból a levélváltásból is, melyet a ferrarai egyetem nagynevű orvosprofesszorával, a valóban természettudományosan gondolkodó Nicolaus Leonicenusszal folytatott.¹⁴³¹ Leonicensus az

¹⁴²⁸ „Nem lehet jó orvos az, akinek nincs gyakorlata”

¹⁴²⁹ Liber de modo studendi seu legendi in medicina (Wien, 1520)

¹⁴³⁰ Quintus Serenus Sammonicus a Kr. u. IV. században élt. Az orvostudomány történetének kevésbé ismert, de a XVI. században kedvelt auctora. Hexameterben írt „liber medicinalis”-a Rómában 1484-ben jelent meg először.

¹⁴³¹ Vadiansche Briefsammlung, I. Nr. 126.

elsők közé tartozott, akik az addig csalhatatlannak tekintett ókori klasszikusok tévedéseire figyelmeztetett.¹⁴³² Felfogásukban e tekintetben mindketten azt képviselték, amit Nicolaus Cusanus, aki végső fokon a természettörvények matematikai kifejezésére törekedett és Leonardo da Vinci. Leonardo szerint az a (természet)-tudomány, mely az emberi agyban kezdődik, s ott is végződik, egyáltalán nem tudomány, mert hiányzik belőle a tapasztalati tény, mely egyedül tartalmazza a valóságprincípiumot. Pomponius Mela földrajzi munkájához írt scholiumában Vadianust ez a szemlélet irányította. Közvetlenül orvosi promotiója után jelent meg ez a valóban természettudományos igényű kommentár, egyike Vadianus legnagyobb sikerű és legtöbb kiadást megért műveinek.¹⁴³³

Tulajdonképpen orvosi gyakorlatát szülővárosában, St. Gallenben kezdte és folytatta, ahol a városi orvos tisztét töltötte be. Az itteni pestisjárvány készítette *'Ratschlag der Pestilenz halb'*¹⁴³⁴ című munkájának megírására. Ebben a könyvecskéjében már egy olyan kontagiózus anyagról ír, mely közvetlen érintkezés útján okozza a pestises fertőzést. Továbbiakban a pestis két formájának klinikai képét és lefolyását ismerteti. A kezelésre vonatkozó tanácsai nem térnek el a kor szokott terápiájától.

A St. Gallenben az igazán kiterjedt praxis – a városi orvos kötelessége volt a szegény betegek ingyenes kezelése – sem vonta el teljesen a humanista tanulmányoktól. Nagyobb megszakítást csak egy-egy újabb járvány időszaka jelentett. Így pl. 1529-ben az akkor már Svájcot is elérő sudor anglicus elleni küzdelem kötötte le minden idejét és erejét. Az 1541. évben pusztító pestis idején nemcsak orvosa, de polgármestere is volt a városnak. Utóbbi minőségében szervezte meg a város egészséges polgárainak evakuálását. Ő maga a helyén maradt.

Gyakorló orvosi munkájába hátrahagyott kéziratok és levelei engednek bepillantást. Meglepő az az átfogó orvosi gondolkodás, mellyel mindig az egész embert vizsgálja a maga konstitucionális sajátágaival. A beteg ember, s nem a betegség áll vizsgálódásai középpontjában. Ez érthetővé teszi, hogy a kor szokásaitól némileg eltérően kerül a heroikus gyógymodort mind a gyógyszeres és fürdőkezelést illetően, mind pedig a venasectio alkalmazásakor. Fontos szerepet juttat az életmódrendezésnek, a diétának. Nagy előszeretettel ajánlja a gyógyfürdőket.

A fürdőkezelésnek nemcsak irodalmát, de gyakorlatát is tanulmányozza. A nevezetesebb gyógyfürdőket meglátogatta. Egy ilyen út kapcsán jutott el hazánkba is. A már említett Pomponius Mela könyvéhez írt scholiumában¹⁴³⁵ számol be Budán tett látogatásáról,

¹⁴³² Nicolai Leonici de Plinii et aliorum Medicorum erroribus... (Basileae, 1529)

¹⁴³³ Pomponius Melae de orbis situ libri tres... una cum Commentariis Joachimi Vadiani Helvetii... (Basileae, 1522)

¹⁴³⁴ „Pestis-tanácsadó” (Basileae, 1519)

¹⁴³⁵ A második, 1522. évi kiadás függelékében.

ahol az akkoriban is már jó hírű budai gyógyforrások vizét vizsgálta. Az antik és középkori geográfusok és historikusok leírásait ez esetben is maga kívánta ellenőrizni. Budára közvetlenül a karintiai Villach gyógyfürdőjében tett tanulmányút után jött.¹⁴³⁶ Ezt megelőzően is járt már Budán. Erre az útra akkor még nem orvosi, tisztán humanista irodalmi érdeklődés készítette. Collimitusszal együtt 1513-ban Mátyás király könyvtárában, a Corvinianában kutattak kéziratritkaságok után.¹⁴³⁷

Hogy Vadianus a hazánkban tett második látogatása alkalmával sem csak az orvos szemével nézte Budát, azt a budai várkapolna múkincseiről készített művészi leírása is igazolja.

---

¹⁴³⁶ Lásd erről C. Bonorand dolgozatát: Vadian in Villach – 900 Jahre Villach. In: Neue Beiträge zur Stadtgeschichte. Villach, 1960.

¹⁴³⁷ Näf, W.: Vadianische Analekten. = Vadian-Studien 1 (1945) p. 38.

Vadianus in Ungarn

Joachim von Watt, ein medizinischer Humanist der Renaissance¹⁴³⁸

In der Geschichte der Literatur des Humanismus ist der Name *Vadianus* – die latinisierte Form von *Watt* – recht geläufig, während die Medizingeschichte bedeutend weniger sich mit dem Leben und den Werken dieses berühmten Humanisten und Arztes befaßt. Nur die Medizinhistoriker der Schweiz widmen eingehendere Studien der Tätigkeit ihres Landsmannes.¹⁴³⁹ Doch wächst die Bedeutung der Wirkung *Vadians* weit über die Grenzen der Schweiz.

Geboren 1484 in St. Gallen zog er im Alter von siebzehn Jahren nach Wien, wo er seine – später sehr ausgedehnten Studien – an der Universität begann. 1508 bestand er sein erstes bedeutendes Examen als Magister Artium, was ihm den Weg zu höheren philosophischen, aber auch zu den medizinischen Studien öffnete. Als bald wurde der junge Studiosus begeisterter Anhänger der humanistischen Richtung.

Sein Meister und Vorbild war *Conrad Celtis*, der vielleicht bedeutendste Representant des Humanismus in Mitteleuropa zu dieser Zeit. Celtis war Begründer der Gelehrten Gesellschaft im Donauraum, der „*Sodalitas Litteraria Danubiana*“, deren ungarische Gruppe 1497 während Celtis' Aufenthalt in Buda (Ofen) entstand. Mit den Mitgliedern der Ungarischen Sektion hatte Joachim von Watt schon früh rege Beziehungen. Eine engere Freundschaft schloß Watt mit dem bekannten ungarischen Humanisten *Bartholomaeus Pannonus*, wie das aus ihrem Briefwechsel ersichtlich ist.¹⁴⁴⁰

Die Tätigkeit des Celtis, gab dem Humanismus in Mitteleuropa eine neue Richtung, sie erweckte ein größeres Interesse gegenüber den bis dahin ziemlich vernachlässigten Naturwissenschaften. Die Gelehrten dieses Kreises sind nicht nur Vertreter der neuen „platonistischen“ Philosophie und Philologen, sondern zeigen schon ein großes naturwissenschaftliches Interesse.

---

¹⁴³⁸ Forrás: Schultheisz, Emil: Vadianus in Ungarn. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizin-historische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 76–81. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Joachim von Watt, ein medizinischer Humanist der Renaissance. = Ärztliche Sammelblätter 51 (1962) Heft 6. pp. 222–224. – Újraközölve: Schultheisz, Emil: Joachim von Watt, ein medizinischer Humanist der Renaissance. In: Schultheisz Emil: Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudo-mányáról. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 139–142. (Communica-tiones de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.)

¹⁴³⁹ Milt, B.: Vadian als Arzt, St. Gallen, 1959.

¹⁴⁴⁰ Kardos, T.: Das Zeitalter des Humanismus in Ungarn, Budapest, 1955, 269 (ungarisch)

Es ist sehr wahrscheinlich, daß Watts naturwissenschaftliches Interesse die Berufswahl mitbestimmt hat. Das Studium der Naturwissenschaften wurde in diesem Zeitalter vorwiegend, ja fast ausschließlich von Ärzten gepflegt. Laut Einschreibung der Universitätsmatrikel folgte Watts Proscription 1512 an der Medizinischen Fakultät der Wiener Universität.¹⁴⁴¹

Die Bedeutung naturwissenschaftlicher Kenntnisse betonte schon *Erasmus von Rotterdam*. Er schreibt im Buch „*Ratio seu compendium verae theologiae*“, daß sogar Theologen die Werke von *Aristoteles*, *Plinius*, *Theophrastus*, *Macrobius* und selbst *Dioscurides* studieren sollen, da die Realkenntnisse unentbehrlich sein.

Die beiden führenden Humanisten von Wien – beide auch Professoren an der Universität – deren Schüler, später aber inniger Freund Vadian wurde, *Cuspinianus* (*Johann Spiesshammer*) und *Collimitius* (*Georg Tannstetter*) hatten eine gründliche naturwissenschaftlich-medizinische Ausbildung hinter sich. Collimitius war jahrelang der angesehenste Arzt des kaiserlichen Hofes. Die Position als Arzt gab den gesellschaftlichen Rang und sicherte die finanzielle Möglichkeit der weiteren humanistisch-literarischen Tätigkeit.

Die medizinische Fakultät der Wiener Universität war im 16. Jahrhundert, als Watt dort Medizin studierte, nicht auf besonderer Höhe. Medizinisch ist kaum einer der Fakultätsmitglieder hervorgetreten, was allerdings keine Inferiorität der Wiener Medizinschule im allgemeinen bedeuten soll. Der klassisch-humanistische Gedanke wirkte an sich verzögernd auf die Entwicklung der Medizin. Abgesehen von der Herstellung zuverlässiger antiker Texte, von Zutageförderung verschollener klassischer Werke, wurde die Medizin durch den Humanismus in ihrer Entwicklung nicht gefördert. Im Gegenteil, sie dürfte durch eine Verlagerung der Interessen in literarischer Richtung nicht selten gehemmt worden sein!

Seit der Aufklärung hat man sich daran gewöhnt, im Humanismus nur das Fortschrittliche zu sehen und in den humanistischen Ärzten eo ipso fortschrittliche zu erblicken. Dieses Werturteil paßt aber auf die Medizin dieser Epoche wenig. Die Einstellung für das „nur Fortschrittliche“ in der Medizin scheint ebenso einseitig und heute bereits überholt zu sein, wie die Auffassung über das „dunkle Mittelalter“. Dieses Schlagwort, geprägt von Cellarius in seiner „*Historia medii aevi*“ (1688) fand Bürgerrecht in einem Zeitalter, welches an historischem Sinn nicht allzu reich war. H. E. Sigerist äußert sich über die Entwicklung der Medizin im Humanismus folgendermaßen: „... der Humanismus verzögerte die Geburtsstunde der abendländischen Medizin wiederum um mehr als ein Jahrhundert“.¹⁴⁴² Wenn auch die Medizin starke Impulse im Sinne des neuen Realismus aus der

---

¹⁴⁴¹ Schrauf, K.: Acta fac. med. univ. Vindob. III, Wien 1904

¹⁴⁴² Sigerist, H. E.: Essays on the history of medicine presented to Karl Sudhoff, Zürich, 1924, 191

Renaissance erhielt, so war doch die Wiedergeburt antiker Lehre und Wissenschaft von nicht geringem Nachteil für die Arzneikunde. Die philologische Akribie hat zwar viele, von den Arabern entstellte Texte der medizinischen Klassiker richtig gedeutet, doch blieb die Autorität antiker Autoren und der Kirchenväter in noch größerem Maße bestehen.¹⁴⁴³

Um so höher ist es zu veranschlagen, wenn ein humanistisch gebildeter und auf diesem Felde auch aktiv tätiger Arzt auf Wichtigkeit und Bedeutung nüchterner Empirie hinweist, wie das der Wiener Doktor Martin Stainpaiss tut. In seinem, im Jahre 1520 erschienenen „Liber de modo studendi seu legendi in medicina“ ist der Satz zu lesen: „... Medicus non potest esse perfectus, nisi exercitatus fuerit.. „. Gewiss blieb Joachim von Watt von dem so dozierenden Stainpaiss nicht unbeeinflusst. Watts Interesse galt sowohl der Theorie und Praxis der Medizin, als auch der Literatur, Jurisprudenz, Geographie und Philosophie.

Nach der Promotion zum Doctor Medicinae begann er sogleich mit den Vorlesungen an der medizinischen Fakultät. Als Unterlage für seine erste „lectio annua“ bediente er sich des „Liber medicinalis“ des Quintus Serenus Sammonicus. Sammonicus (4. Jh. n. Chr.) war der erste bekannte lateinische Vertreter des medizinischen Lehrgedichtes. Das in Hexametern geschriebene Buch wurde vielfach gedruckt, zuerst 1484 in Rom, und freute sich noch im 17. Jahrhundert einer großen Beliebtheit.

Zu gleicher Zeit beschäftigt sich von Watt mit antiker Geographie als einer Hilfswissenschaft für Literaturstudien. Obwohl er sich in nicht geringem Maße auch für die aktuelle Geographie interessierte, hielt es aber für unerlaubt mangels persönlicher Erfahrung auf diesem Gebiet sich damit aktiv-literarisch zu befassen. Das zeugt von seiner objektiv-empirischen Betrachtungsweise. Das Streben nach Objektivität in naturwissenschaftlichen Fragen ist nicht bloß aus Vadians Werken, Glossen und Kommentaren, sondern auch aus dem Briefwechsel mit Leonicensus klar ersichtlich.¹⁴⁴⁴

Wie bekannt, gehört Nicolaus Leonicensus zu den ersten, die auf die Irrtümer der von den meisten Humanisten als unfehlbar betrachteten antiken Schriftsteller hingewiesen haben.¹⁴⁴⁵

In den Kommentaren zu dem Werke des Pomponius Mela kommt Vadians wahrhaftig naturwissenschaftliche Auffassung klar zum Ausdruck.¹⁴⁴⁶

Die ärztliche Praxis begann Vadian in seiner Geburtsstadt St. Gallen,¹⁴⁴⁷ wo er die Stelle eines Stadtarztes bekleidete. Die hier aufgetretene Pestepidemie bewog den Stadtphysikus zu einer aufklärenden Schrift über diese Seuche. Das Buch erschien 1519 bei Petri in Basel unter dem Titel:

¹⁴⁴³ Vgl. Frings, H. J.: Medizin und Arzt bei den griechischen Kirchenvätern bis Chrysostomos. Bonn, 1959

¹⁴⁴⁴ Vadiansche Briefsammlung I. Nr. 126.

¹⁴⁴⁵ Nicolai Leonicensi de Plinii et aliorum Medicorum erroribus, Basel, 1529

¹⁴⁴⁶ Vgl. W. Näf: Vadian I. 274 ff

¹⁴⁴⁷ In: J. von Watt: Deutsche Historische Schriften III. 187

„Ratschlag der pestilenz halb“. Der Autor erwähnt darin schon ein Kontagium, welches durch Berührung die Krankheit verursacht.

Ein zweites Werk über die Pest, vorwiegend für Ärzte verfaßt, wurde im Jahre 1546 in Druck gelegt.

Nebst altüberlieferten Angaben, die zur Hauptsache auf Galen, Avicenna und Johannitius zurückgehen, sind auch Werke neuerer Autoren erwähnt. Die Schilderung der Krankheitserscheinungen weicht von der gewohnten nicht ab, doch ist sie klar und zutreffend. Über die Behandlung weiß auch Vadian nichts Neues zu berichten. Die von ihm empfohlenen prophylaktischen Maßnahmen waren die damals allgemein üblichen.

Ein besonders heikles Problem stellt die Flucht vor der Epidemie in Pestzeiten dar. Zu dieser Frage nahm Vadian sowohl in seinem Werke, wie auch des öfteren in Briefen Stellung.¹⁴⁴⁸ Diese Stellungnahme war um so bedeutender, als er später nicht nur als Arzt in der Stadt fungierte, sondern auch Bürgermeister von St. Gallen wurde. Letztere Stellung hatte er während der Pestepidemie im Jahre 1541 schon inne. Als bestes Vorbeugungsmittel empfiehlt er in seinem Pestbüchlein die Flucht. Vadian beruft sich auch auf Aussagen des berühmten Antonius Guarinonius in Pavia, der für das Verhalten in Pestzeiten keinen besseren Rat wisse. Die religiösen Argumente der Gegner einer Flucht sind ihm wohlbekannt, und er versucht, diese mit religiösen Gegenargumenten zu entwerfen. Gegenüber jedem dogmatischen Christentum verteidigt er die Nächstenliebe. Er hat einen wahrscheinlich nicht geringen Anteil an dem Entschluß des Rates, der Bürgerschaft in Pestzeiten die Flucht freizustellen.

Unter den Dokumenten von Joachim von Watts hinterlassenem Briefwechsel finden sich über hundert Briefe, die ganz oder teilweise medizinischen Inhalts sind.¹⁴⁴⁹ Vadian erscheint in seinen Schriften als ein schlichter Empiriker, der immer den ganzen Menschen im Auge hatte. Er behandelte den kranken Menschen mit seinen konstitutionellen Eigentümlichkeiten und umweltbedingten Reaktionen, nicht aber die „Krankheit“. Was er trieb, war eben „Ganzheitsmedizin“, er war ebenso Gegner heroisch wirkender Medikamente, wie überflüssigen Blutabzapfens. Seine ärztliche Haltung war eine ausgesprochen exspektative. Die niedergeschriebenen Krankheitsbeschreibungen zeugen von einer feinen Beobachtungskunst. Therapeutisch förderte er die natürlichen Heilkräfte, die „*vis medicatrix naturae*“, was seinen Patienten gewiß viele iatrogene Schäden ersparte.

Eine besonders groÙe Vorliebe zeigte Vadian für die Bäderbehandlung. In der Vadianschen Briefsammlung ist des öfteren von verschiedenen Schweizerischen und

---

¹⁴⁴⁸ Milt, B.: z. W. 93

¹⁴⁴⁹ Ninck, J.: Vadian, Arzt und Reformator, St. Gallen 1936

Süddeutschen Heilbädern die Rede. Auch in den Kommentaren zu Pomponius Mela benutzt Vadian die Gelegenheit, sich über die Heilquellen zu äußern.

Er unternahm nicht selten recht weite Reisen nach verschiedenen Orten, um die Heilbäder an Ort und Stelle studieren zu können. Wie aus seinen eigenen Aussagen in den Kommentaren zu *Pomponius Mela* zu entnehmen ist¹⁴⁵⁰ hat er die schon damals berühmten Heilquellen von Buda (Ofen) in Ungarn besucht. Die Beschreibungen antiker und mittelalterlicher Autoren wollte er auch in diesem Falle persönlich überprüfen. Trotz seinem großen Interesse an der Balneologie hat Vadian selber wohl keine eigenen Schriften über das Thema verfaßt.

Schon vorher, im Jahre 1513 unternahm Vadian in der Gesellschaft seiner älteren Freundes, des berühmten Humanisten Collimitius eine Reise nach „... Ofen, Hauptsatdt des unteren Pannonien...“¹⁴⁵¹ Die beiden Freunde suchten dort vor allem in der weltberühmten Bibliothek der Corviniana des Königs *Matthias Corvinus* von Ungarn, nach Handschriftenschatzen. Damals war Vadians medizinisches Interesse noch gering.¹⁴⁵²

Zur Zeit Vadians zweiter Reise nach Ungarn stattete Vadians großer Landsmann *Paracelsus* einen Besuch hier ab. Dennoch trafen sie sich erst 1531 in St. Gallen. Gewiß schätzte Paracelsus den berühmten Arzt und Humanisten, sonst hätte er dem schon vollendeten zweiten Buch des *Opus Paramirum* nicht einen „Beschluß zu Ehren von Dr. Joachim von Watt, St. Gallen“ beigefügt.¹⁴⁵³ Im dritten, in St. Gallen niedergeschriebenen Buch steht sogar eine Widmung an den ehrwürdigen, hochgelehrten Herrn Joachim von Watt, Doktor der Arznei, der Stadt St. Gallen, Bürgermeister und Stadtarzt.¹⁴⁵⁴ Der medizinischen Auffassung im allgemeinen, einer chemisch-alchemistischen Fundierung der Lebenserscheinung Paracelsi dürfte der konservativ-empirische Mediziner Vadian kaum zugestimmt haben. Trotz der schmeichelnden Vorrede des Hohenheimers im *Opus Paramirum*, entstanden zwischen ihnen keine näheren Beziehungen. Paracelsus wurde Vadian gewiß nicht. Er ging seinen eigenen Weg. In den übriggebliebenen ärztlichen Ratschlägen wird – im Gegensatz zu seinem Pesttraktat – keine antike Autorität zitiert, nur eigene Erfahrung. Hier zeigt er sich als ein den Patienten liebender Arzt voller menschlicher Teilnahme. Aus einem humanistischen Mediziner wurde ein humaner Arzt.

---

¹⁴⁵⁰ Im Anhang der zweiten Ausgabe aus dem Jahre 1522. Vgl. Dazu auch C. Bonorand, Vadian in Villach, Villach 1960, 112.

¹⁴⁵¹ Zimmel, B.: *Der Gallus pugnans* des Joachim von Watt, Wien, 1947

¹⁴⁵² Näf, W.: *Vadiansche Analekten*, in *Vadian-Studien*, 1, 1945, 38

¹⁴⁵³ Paracelsus: *Sämtliche Werke*, Bd. IX. *Opus Paramirum*, 120/Hg. v. K. Sudhoff

¹⁴⁵⁴ 16 z. W. 121, vgl. auch: Milt, B.: z. W. 131

Mediaeval universities in Hungary with special relations to Cracow¹⁴⁵⁵

In spite of the language barrier mutual interests between Poland and Hungary have a long tradition. The reasons of this fact are connected with similar political conditions as well as historical development. That is why there developed some personal contacts between physicians who met in various towns of Europe in scientific centres, royal courts and of course in universities.

I am afraid it is not possible to give in a relatively short time a complete picture about historical development of the late mediaeval universities, especially of medical faculties.

Therefore I will try shortly to speak about some – I would say typical – moments of this theme.

University life gradually came to exercise a profound effect on social, political and intellectual conditions. In most of the Universities Medical Faculties grew up. Medical teaching was deeply influenced by Latin translations of Arabic texts. The translation of writings in medicine and natural sciences from Arab into Latin in the European medicine of the late Middle-Ages represented a fundamental change both in views and in practice. This literature was translated mainly in the 12th and 13th centuries, its impact could be observed till the end of the 16th and the middle of the 17th centuries, respectively. Medical historians have a different opinion of the significance of the taking over of the Arabic medicine. This is partly due to the different erudition of researchers, partly to differences in views. The first centres of the Latin reception of Arabism were Salerno and Toledo. The leader of the former school was Constantinus Africanus and of the latter one – Gerardus de Cremona. The Greek-Arab doctrines through Chartres and Palermo spread over whole Europe, their impact could be felt in the Hungarian and Polish medicine of that time, too. Arabic medicine not only preserved for posterity the doctrines of the Greek physicians but through some outstanding scholars it also created something new in pharmacotherapy, epidemiology and in the description of some diseases. The scientists having translated these of the Arabic medicine

---

¹⁴⁵⁵ Forrás: Schultheisz, Emil: Mediaeval universities in Hungary with special relations to Cracow. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 49–55. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Mediaeval universities in Hungary with special relations to Cracow. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 89–91. (1980) pp. 17–22. – Paper presented at the Medical Faculty of Jagello University, Cracow on April 22, 1980, on the occasion of receiving the degree of honorary doctor.

into Latin in the late Middle-Ages were not only translators but also co-authors: they included in the tractates their own observations, experiences, too.

When these translations reached the readers as well as the students for whom they were intended they were eagerly studied. The texts were, however, by no means permitted to remain in their pristine state, but were submitted to exactly the same process to which their Aristotelian and Galenic models.

As a type of Mediaeval University we may take Bologna, as a spiritual precursor of both of Cracow and the university of Pécs in Hungary established three years later.

While Bologna, Paris, Padua remain the most important medical schools of Western and South Europe, Cracow and Vienna were about to take leading places in the history of medicine in Central Europe.

The phenomenon of Renaissance, which began at about the end of the 14th century and reached its climax some two hundred years later, flourished in Buda University only during four decades, influenced by the spiritual development Cracow University, too. Renaissance medicine did not consist merely in a revival of the ancient classic culture of Greece and Rome. It was also a change in the entire outlook of thinking men, who sought to escape from the „tyranny” of dogmatic scholasticism, and from the traditional limitations of the Church.

Nevertheless limitations of the Church were not so wrong in medical life – neither in the Middle-Ages nor in the Renaissance, as commonly described.

The separation of *potestas ordinis* et *potestas jurisdictionis* in canonic law ensured some possibilities for priests in medical praxis and teaching.

It is not easy to reconstruct the history of Hungarian universities – especially medical faculties – in the Middle-Ages. The stormy events of war have swept away the records of the past.

On August 29, 1526 the Hungarian army suffered a crushing defeat from the preponderant Turkish forces on the battlefield of Mohács. This disaster was followed by the 150-year Turkish occupation of Hungary during which the country was torn into three parts. In this period, the greatest part of our archives were destroyed. Centuries later, however, numerous records could be collected and saved for posterity.

Based on remaining and published documents and on my own researches I will try to give a short picture of medical teaching in my country in the late Middle-Ages with special reference to the influence received from Cracow University (Medical Faculty).

Two letters – dated 1192 – written by the Rector of the University of Paris Stephanus Tornacensis to King Béla III. mentions Hungarian students of medicine.

A „*studium particulare*” or academy, in which medicine was taught, existed in the City of Esztergom since the 12th century. In the Bull of Pope Boniface IX (1399) dealing with the students of that place there are some data and even the name of the instructing master is mentioned: „*Johannes Marci, canonicus ecclesiae Strigoniensis et archidiaconis Borsensis ... antiquior pro tempore et dicto Collegio theologiae, medicinae vel artibus magister*”.

In one of the bulls, issued by Pope Innocent IV in 1246, reference had been made to French, Italian and Hungarian universities. Obviously the Academy of Veszprém can be meant here, which – it is supposed – had developed from the local chapter-school presumably during the reign of King Béla III (1148–1196). No doubt in Veszprém was a *studium generale*, based on the educational principles of Paris („*prout Parisiensis in Francia*”), in the 13th century under the reign of King Ladislaus IV (1276). But in my own opinion, it did not develop from this above mentioned chapter-school. No university arose from the mere expansion of a cathedral school proper into a *Studium generale*, but rather from the concentration of masters and students where the conditions favoured them. We do not know whether medicine was represented in this *studium generale*, neither are we acquainted with the time of its cessation.

King Louis the Great of Hungary founded a university in Pécs (Quinque Ecclesia). The establishment and the privileges were asserted by Pope Urban V in a bull dated from Viterbo Sept. 1, 1367. He refused, however, to give assent to the establishment of a theological faculty, just as such faculties originally were not allowed to work in Cracow and Vienna either. In the papal bull confirming the University of Pécs as well as in the similar charters of the University of Cracow three years earlier (Avignon Sept. 1, 1364) we find literal congruencies.

According to the Bull confirming the University of Pécs: „...*et quod legentes et studentes ibidem omnibus privilegiis libertatibus et immunitatibus ... gaudeant...*” and further on „*quod magistris et doctoribus, qui in huiusmodi legend studio, per regnum? Ungaria pro tempore existentem in competentibus stipendiis provideatur.*”

It is still under discussion whether medicine had been taught at this university and how long the University of Pécs had existed. The names of some of its teachers are known, however. We learn for example from the letter of Pope Gregory XI that Galvano da Bologna „*in ipso Paduano et Quinqueecclesiensi studius legit laudabiliter et ordinare decretis*” (Aug. 1374).

King Mathias Corvinus had turned to Pope Paul II with the plan of establishing another university. The answer of the pope runs as follows: „*In regno Ungariae, licet amplo et fertili non viget aliquod studium generale*” (1465).

The University established by King Mathias was the well-known Academia Istropolitana in Pozsony. No doubt that medicine was taught in this studium generale. The most famous teacher in medicine was „*Petrus doctor Artium et Medicinae preterea Magistrum doctorem arcium ut iam, Domino annuente in illa universitate, id, quod institutum est, executionis demandetur, incipiantque lectionem*” mentioned in a letter by Archbishop Johann Vitéz on July 18, 1470. Also mentioned is the name of the Polish Magister medicinae Martius Ilkusch.

There is a difference between teaching and degree-giving institutions (the universities) and only teaching medical schools as they arose in the form of private medical schools established in Europe – especially in Hungary – for preparing students for higher university studies outside the country... The degree given by the University of Pozsony was also accepted in Vienna. In the Matriculum Universitatis Viennensis anno 1470 I found the following name: Michael Penckler baccalaureus medicinae de Posonio. He became fellow of the collegium Medicum of the University of Vienna.

After King Mathias' victory on the Turks, the Academia Istropolitana moved to Buda, the seat of the royal court, in 1475.

The reoccupation of Buda from the Turks brought about the cessation of the university. Later on, most of the professors of the University of Buda had turned Protestant and had left Hungary. The fact that a full University existed in Hungary even in 1530, is testified by the letter of Croke, English ambassador at Venice. In connection with the impending divorce he writes to his sovereign King Henry VIII.: „*Doubt not that all chr. universities, if handled will earnly conclude for the king. Think it would be very expedient to obtain their assent in Italy, France, Almagne, Austria, Hungary and Scotland.*”

Before the arisal of the Academia Istropolitana, another university was founded by Sigismund from the House Luxemburg, Emperor of the Holy Roman Empire and King of Hungary. According to the Diploma Inaugurale: „*Sigismundo Imperatore et Rege Hungariae feliciter regnante, aliud studium generale Budae constitutum est...*”. About this University, called „Sigismundean” the contemporary chronist Ulrich von Rychenthal writes that in the council of Constance 1415 the King was accompanied by two medical doctors, both professors of the university of Buda: „*Von der hohen Schul zu Sundens [Buda] in Unger gelegen die Kamen ... Symon Clostein magister der erczney... Matheus de Diernach...*”.

The relevant Bull of Pope Bonifacius IX dates from the year 1395. The privileges of this studium generale were confirmed in 1410 by a letter of Pope Johannes XI. In this letter a medical faculty is expressis verbis mentioned. In 1448 the medical doctor and abe Nicolaus Stock is chancellor of this University. This is our latest written document relating to the University of Buda.

After cessation of the university of Buda, more than a century was needed to establish a new one. But this is another chapter in the history of Hungarian universities.

Let's now see some relations between Cracow university and Hungarian medical training. In the 15th century most of the foreign students came from Hungary to Cracow. Between 1487–1494 the number of Hungarians was 402 (the total number was 2000, the Austrians were only 16, Prussians 46). In 1463 25% of all immatriculated students were Hungarians!

This was a maximum; in the 15th century Hungarian students were represented with about 12%.

From the 70ies of the 15th century until 1558 there was a Hungarian *bursa* on Cracow University. The Regestrum of this *bursa* represents 209 baccalaureats (7 of them medical), 41 magistri, 4 litentiats of medicine and 2 medical doctors.

The medical life of this century in Cracow is rich in famous Polish medical doctors and humanists.

May I mention here and now only a few of them having close connections with Hungary;

Maciej z Miechowa Mechoviensis, the Polish „Hipocrates” physician to King Ulászló Jagello, Professor of Medicine at the University of Cracow. The Chronic of this famous humanist is also a very important source of Hungarian history.

Wojciech Nowopolski Novicampus the first Polish successor of Vesalius, author of the „Fabricatio hominis”. Unfortunately suffering from the Transylvanian climate he returned after one and a half years to Cracow. Concerning the introduction of the work and doctrines of *Vesalius* to Poland, it is necessary to mention the excellent lecture of *Skulimowsky* given on the XIX. Int. Cong. of the Hist. of Med. (Basel, 1966), who was speaking about Andreas of Opoczno (†1550) and Stanislaus Rozanka (Rosarius), further about the polemy between the Conservative physician Felix of Sierpe and the progressiv doctor of medicine Stanislaus Zawadzki which broke out in Cracow university in 1563. These doctors have had a great influence on Hungarian scientific life in medicine.

During the reign of Louis the Great *Johannes Radlica* later Bishop of Cracow was living in Buda as royal physician having near contacts with our medical faculty.

An excellent personality of the above-mentioned Academia Istropolitana was the worldwide known physician, astronom and humanist *Martius Bylica z Olkusza* above mentioned by me as Ilkusch. He taught philosophy, astronomy and medicine at the University of Pozsony, working also as physician at the Court of King Mathias Corvinus.

From the 16th century's great Polish medical humanists we will not forget the name of *Joseph Tectander*. He began his medical studies in Cracow and finished them in Padua. He came as court physician to Queen Isabella of Hungary and served her until her death in 1543. His book written on Syphilis (Basel, 1536) was read in whole Europe.

A separate and classic chapter in the common history of Hungarian-Polish cultural and medical connections is the period of the reign of Stephan Báthori, King of Poland, Prince of Transylvania, a great personality servant of humanistic ideas. After his election, during his numerous battles he never forgot his tasks for cultural development. During the Polish interregnum the level of the Cracow University began to decline. King Stephan Báthori had exact plans to change these unsatisfactory circumstances of this great university of so old traditions. He tried to renovate and reorganise it on the picture of the Collège Royal Parisien with the help of Jan Zawoyski, as well as he established a short lived new university in Transylvania.

Due to historical circumstances (the Turkish occupation and the rule of the Habsburg Dynasty) the University of Kolozsvár declined and disintegrated.

Quite another new period began with the foundation of the University in Nagyszombat in 1769 which was later moved to the capital. The medical faculty of this still functioning university has several connections and contacts with the ancient Medical School of Cracow, but this is another chapter of our common history.

My time is now up and I think the history of this further 200 years will be the theme of another lecture in the future.

Finishing my short lecture may I express my conviction that Cracow University Medical School had been the Alma Mater to many Hungarian students especially in the past when academic training had not been available— due to various historical facts – in Hungary.

Finally, I should like to cite what *Szumowski*, the famous Polish professor of medical history, wrote half a century ago in his Preface to the Hungarian Edition of his standard book (1939): „*It were my great delight if my work in medical history could contribute to the*

reinforcement and stabilization of the spiritual connections which have traditionally existed for many centuries between Hungary and Poland”.

LITERATURE

- Ábel, J.: Egyetemeink a középkorban (Universities in Hungary in the Middle Ages). Budapest, 1881.
- Kapronczay, K.: A lengyel felvilágosodás és a Krakkói Egyetem Orvosi Karának reformja (The Polish Enlightenment and the reform of the Medical Faculty of Cracow University. Comm. Hist. Artis Med. 64–65 (1972) pp. 103–105.
- Kapronczay, K.: Mathias Machoviensis. Orv. Hetil. 115 (1974) No. 6. pp. 336–337.
- Kapronczay, K.: Albertus Novicampus. Orv. Hetil. 119 (1978) No. 8. pp. 481–482.
- Kapronczay, K.: A krakkói egyetemen tanult lengyel orvosok a XVI. századi Magyarországon (Polish doctors graduated from Cracow University in 16th Century Hungary). Comm. Hist. Artis Med. 62–68 (1971) pp. 111–119.
- Linzbauer, X. F.: Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae. Buda, 1852–1856.
- Miller, J. F.: Regestrum Bursae Cracoviensis Ungarorum. Budapest, 1821.
- Schrauf, K.: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve (Register of the Hungarian nation at Vienna University). Budapest, 1902.
- Schrauf, K.: A krakkói egyetem és magyar hallgatói (Cracow University and its Hungarian students, 1493–1558). Budapest, 1893.
- Schultheisz, E.: A hazai orvosképzés története a nagyszombati orvosi kar felállításáig (The history of medical education in Hungary before the establishment of the Medical Faculty at Nagyszombat [Tnava]). Comm. Hist. Artis Med. 51–53 (1969) pp. 17–33.
- Schultheisz, E.: Medizinische Ausbildung in Ungarn im Spätmittelalter und in der Renaissance. (Paper presented at the Congress of the Paracelsus Society in 1979 Slazburg)
- Schultheisz, E. – Tardy, L.: Die Budapester Universität und ihre Vorfahren. Die Waage 3 (1963) Bd. 3. pp. 77–82.
- Schultheisz, E.: Az arab medicina assimilatioja a későközépkori latin orvosi irodalomban (The assimilation of Arabic medicine into late medieval Latin medical literature). Keletkutatás, 1974. pp. 73–80.
- Skulimowski, M.: Wie die Lehre des Vesalius in Polen eingeführt wurde. in: Verhandlungen des XIX. Int. Kongr. f. Geschichte der Med. Basel, 1966. pp. 165–167.
- Veress, E.: Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. I–II. Budapest, 1915–1917.

A lengyel–magyar orvosi kapcsolatok a reneszánsz idején¹⁴⁵⁶

A nyelvi akadály ellenére a lengyel és magyar együttműködésnek a tudományok területén is régi tradíciói vannak. Ennek a ténynek az okai mélyen gyökereznek a történelmi fejlődés hasonlóságaiban és közös vonásaiban. Ez az oka annak, hogy Európa számos városában és tudományos centrumaiban, királyi udvaraiban és természetesen az egyetemeken sok személyes kapcsolat alakult ki a magyar és lengyel orvosok között.

Az egyetemi élet általában ebben az időszakban jelentősen befolyásolta a szociális, intellektuális életet, mint ahogy egyúttal ezeknek, valamint a politikai szituációnak függvénye is volt. A legtöbb egyetemen orvosi fakultás is alakult. Az orvosi oktatást jelentősen befolyásolta az arab szövegek latinba való átültetése. Az orvosi és természettudományi szövegek arabból latinra való fordítása az európai medicinában a későközépkorban mind szemléleti, mind gyakorlati szempontból alapvető változást hozott. Ezt az irodalmat főként a XII. és XIII. században fordították, de hatása a XVI. század végéig, illetve a XVII. század közepéig tartott. Az orvostörténészeknek e folyamatról, illetve tényről eltérő véleményük van, különösen ami az arab medicina hatását illeti. Ez részben a kutatók különféle megközelítési módjából fakad, részben eltérő szemléletet tükröz. Az arabizmus latin receptiojának első centrumai Salerno és Toledo voltak. Az előbbi iskolának legkiválóbb reprezentánsa és tulajdonképpeni „vezetője” Constantinus Africanus, az utóbbi Gerardus de Cremona volt. Az arab textus alapvetően a görög irodalom átmentése az ókorból a középkorba. A görög–arab doktrínák Chartres-on és Palermón keresztül terjedtek el egész Európában. Hatásuk nem kis mértékben volt érezhető a kor magyar és lengyel medicinájában is. Az arab medicina nemcsak a későbbi idők számára őrizte meg a görög orvosok doktrínáit, de számos tudósuk önálló gondolatai és teóriája révén új alkotásokkal gazdagította a farmakoterápiát, epidemiológiát, kórházügyet és a betegségek leírását. A tudósok, akik ezeket az arab szövegeket a későközépkorban latinra ültették át nem egyszerű fordítók voltak, hanem egyúttal társszerzők: tractatusaikba beépítették saját megfigyeléseiket és tapasztalataikat is.

¹⁴⁵⁶ Forrás: Schultheisz Emil: A lengyel–magyar orvosi kapcsolatok a reneszánsz idején. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótonyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 242–245. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: A lengyel–magyar orvosi kapcsolatok a reneszánsz idején. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 100–102. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.) – Elhangzott angolul a szerző doctor honoris causa avatásán a krakkói egyetemen, 1980 áprilisában.

Amikor ezek a fordítások az orvosok és a diákok számára hozzáférhetővé váltak, gondos elemzés után további tanulmányok alapjául szolgáltak. E szövegek nem maradtak meg az egyszerű leírásnál, de az eredeti szöveg megőrzésével ugyanolyan átalakuláson mentek át, mint azok aristotelesi vagy galenosi modelljei.

A középkori egyetem jellegzetes példájának tekinthetjük a bolognait, mely mind a krakkói, mind a három évvel később Magyarországon alapított pécsi egyetem szellemi elődjének tekinthető.

Bologna, Párizs, Padua egyetemei Nyugat- és Dél-Európa legfontosabb orvosi iskoláivá alakultak, Krakkó és Bécs pedig akkoriban az orvoslásban vált Közép-Európa vezető tudományos központjává.

Így a reneszánsz tudományos élete, mely Közép-Európában a XIV. század végén kezdődött, tetőpontját száz évvel később érte el, de a budai egyetemen csak mintegy négy évtizedig virágzott, nem kis mértékben befolyásoltatván a krakkói egyetem szellemi fejlődésétől. A reneszánsz medicina, nemcsak a klasszikus görög és római kultúra egyszerű újjáélesztése volt, hanem egyben a gondolkodó ember „újrakitekintése”, mely megszabadult a dogmatikus skolaszticizmus „uralmától” és az egyház tradicionális korlátaitól. Hozzá kell azonban tennem, hogy az egyház korlátozásai az orvosi életben távolról sem voltak olyan negatív hatásúak sem a későközépkorban, sem a reneszánsz idején, mint ahogyan azt általában írják.

A potestas ordinis és potestas jurisdictionis elkülönítése a kánonjogban számos lehetőséget biztosított – a zsinati határozatok ellenére – a papok számára, mind az orvosi gyakorlatban, mind az orvosi oktatásban.

Nézzünk most néhány közvetlen kapcsolatot a krakkói egyetem és a magyar orvosképzés között. A XV. században Krakkó külföldi hallgatói közül a legtöbben Magyarországról jöttek. 1487 és 1494 között a magyarok száma 402 volt, ugyanakkor az osztrákok száma csak 16, a poroszoké 46. Az 1463. évben valamennyi immatrikulált hallgató 25%-a magyar volt. Ez volt a maximum. A XV. században a magyar hallgatók aránya a krakkói egyetemen általában mintegy 12%. A XV. század hetvenes éveitől egészen 1558-ig a krakkói egyetemen magyar bursa működött (Bursa Hungaricum). E bursának a regestruma 209 baccalaureatust említ (hét közülük orvos), 41 magistert, 4 orvosi licentiatust és 2 orvosdoktort tart nyilván.

E század orvosi élete Krakkóban bővelkedik ragyogó, nagyhírű orvosdoktorokban és humanistákban. Legyen szabad itt, idő hiánya miatt, csak néhányat említenem, azokat, akiknek kapcsolata Magyarországgal igen szoros, befolyása a magyar orvosi életre igen nagy

volt: Maciej z Miechowa (Miechowita, Mechoviensis), a „lengyel Hippokrates”, Jagelló Ulászló király orvosa, a krakkói egyetem orvosprofesszora. Az ő krónikája a magyar őstörténetnek is fontos, nélkülözhetetlen forrásműve. Wojciech Nowopolski (Albertus Novicampianus), Vesalius első lengyel követője, a *'Fabricatio hominis'* szerzője magyarországi és erdélyi tartózkodása sajnos nem tartott soká, mert szenvedvén az erdélyi klímától, másfél év múlva visszatért Krakkóba. Ami Novicampianus munkásságát illeti, amelynek révén Vesalius munkája és tanai Lengyelországban ismertté és elterjedté váltak, szükségesnek tartom megemlíteni Skulimowski előadását (Bázel, 1966), aki Andreas de Opoczno és Stanislaus Rozanka (Stanisław Rózanka, Rosarius) munkáit említi, valamint azt a vitát, amely a konzervatív Felix Sierpe lengyel orvos és a progresszív Stanislaus Zawadzki orvosdoktor között alakult ki a krakkói egyetemen 1563-ban.

A fent említett doktorok befolyása a magyar orvostudományi életre igen jelentős volt.

Nagy Lajos uralkodása alatt Jan Radlica (Joannes Parvus) krakkói érsek, a kiváló orvos hosszabb időt töltött Magyarország fővárosában, Budán mint királyi orvos, közeli kapcsolatokat tartván a mi orvosainkkal.

A már említett Academia Istropolitana egyik kiválósága a világhírű orvos, csillagász és humanista, Marcin Bylica z Olkusza, Ilkus néven filozófiát, csillagászatot és medicinát tanított a pozsonyi egyetemen, egyúttal orvosként működött Corvin Mátyás király udvarában.

A XVI. századi nagy lengyel orvos humanisták közül nem maradhat említés nélkül Józef Tectander neve. Orvosi tanulmányait Krakkóban kezdte és Paduában fejezte be. Udvari orvosként került Izabella magyar királynő udvarába, és a királynő 1543-ban bekövetkezett haláláig állt szolgálatában. A szifiliszről írt nagy jelentőségű könyve (Bázel, 1536) egész Európában tankönyvül szolgált.

Külön és egyben klasszikus fejezet a magyar–lengyel kulturális és orvosi kapcsolatok múltjának történetében Báthori István király és erdélyi fejedelem uralkodásának időszaka. Báthori nemcsak nagy fejedelem, de a humanizmus nagy képviselője is volt. Megválasztása után, számos ütközet között és ellenére, sohasem hagyta figyelmen kívül a kulturális fejlődést szorgalmazó feladatait, amelyeket maga állított önmaga elé. A lengyel interregnum idején a krakkói egyetem bizonyos hanyatlásnak indult. Báthori Istvánnak egzakt tervei voltak, hogy tradíciókban gazdag nagy egyeteme nem kielégítő körülményeit miképpen kellene megváltoztatni. Kísérletet tett arra, hogy újjáalakítsa és újjászervezze azt a „Collège Royale Parisienne” mintájára Ian Zawoyski segítségével.¹⁴⁵⁷

¹⁴⁵⁷ A lengyel–magyar kapcsolatokról lásd újabban: V. Molnár László (szerk.): Fejezetek a magyar–lengyel tudományos kapcsolatok történetéből (15–19. század). Piliscsaba, 2003. MATI. 199 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 27.)

Báthori István erdélyi fejedelemnek és lengyel királynak köszönhető egy új, bár rövid életű egyetem alapítása Erdélyben. A történelmi körülmények (a török hódítás, Habsburg-dinasztia uralma) nem engedték az általa alapított kolozsvári egyetemet felvirágoztatni, és az így gyorsan szétesett.

Teljesen új periódus kezdődött a nagyszombati egyetem orvosi kara 1769-ben történt alapításával, mely később az ország fővárosába, Budára tette át székhelyét. Ennek az egyetemnek az orvosi fakultása mind a mai napig működik, és számos kapcsolata volt a régi krakkói iskolával. Ez azonban közös történelmünknek ismét egy másik fejezete.

Medici Italiani in Ungheria fino al 1512¹⁴⁵⁸

Testo italiano a cura di Ludovico Tardy

La rinomanza della scienza medica italiana, la fama dei medici italiani già nel tardo medio evo e nell'epoca del rinascimento si diffuse lontano, anche oltre i confini d'Italia. La civiltà italiana di allora ebbe grande ed imperitura influenza sulla vita scientifica di tutte le nazioni. Pochi sanno però, che l'Ungheria – grande potenza europea in quel periodo – era il territorio più fecondo per accogliere i semi di questa influenza.

L'ascendenza della scienza medica italiana e dei medici italiani è tanto più significativo sia dal punto di vista della storia medica, come della storia universale della cultura, poichè questa influenza, in seguito al carattere umanista dei medici italiani, varcò i limiti stessi della scienza medica e della medicina pratica ed esercitò un influsso anche sulla vita culturale di tutto l'impero magiaro. Questi italiani, medici ed umanisti in pari tempo, accanto alla loro funzione medica, spesso erano incaricati dai re ungheresi di compiere delicate missioni diplomatiche. Consideriamo specialmente importantissima l'attività di quei medici italiani, i quali svolsero la loro attività alla corte dei re ungheresi angioini, oppure nella corte del grande re magiaro: Mattia Corvino. Sotto il suo regno così importante per la storia della cultura generale, l'Ungheria era in strettissima relazione con l'Italia, specialmente dopo il matrimonio di Mattia con Beatrice d'Aragona, figlia del re di Napoli. Sono ben noti gli intimi rapporti dell'Ungheria con l'Italia di questa epoca. I medici italiani anche come diplomatici, hanno ricevuto ruoli importantissimi dal grande re umanista. Però, oltre i medici „reali” vivevano in gran numero anche altri medici italiani nelle corti dei magnati e prelati ungheresi e anche nel servizio dei comuni, delle città.

E' cosa ben saputa, che le università italiane del medio evo formarono i medici più qualificati di tutta Europa e non si ha bisogno di provare che i medici italiani del rinascimento dirigevano tutta la vita della scienza medica europea. La vita e l'opera scientifico-letteraria di questi medici-umanisti italiani ha fecondato per secoli la vita culturale dell'impero magiaro. Nel quadro del breve studio presente, vorremmo rilevare alcuni dati e nomi – esistenti e

---

¹⁴⁵⁸ Forrás: Schultheisz, Emil: Medici Italiani in Ungheria fino al 1512. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heil-kunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 203–209. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Medici italiani in Ungheria fino al 1512. Testo italiano a cura di Ludovico Tardy (N.d.R.) = L'Arcispedale S. Anna di Ferrara Vol. XIII. (1965) Fasc. 1° pp. 95–102.

trovati in Ungheria – con speciale riguardo ai rapporti esistenti con Ferrara.

Il primo medico nelle fonti ungheresi è Draco, medico della corte del re Colomanno, nell'ultimo decennio del secolo XII, che venne in Ungheria al seguito della prima moglie del re, la principessa Busilla di Sicilia.¹⁴⁵⁹ Anche il re Andrea II che regnava nel periodo 1205–1235 aveva un archiatra italiano, un certo Philippus che arrivò nel paese insieme al seguito della terza moglie del re, Beatrice d'Este ed aveva successivamente anche funzioni di carattere politico.¹⁴⁶⁰ Era d'origine italiana anche Gerardus Italus (con altro nome Gerardus Latinus), medico dei re Bela IV e Stefano V, che intorno all'anno 1270 riceve la regia donazione di due villaggi, come riconoscimento per le sue cure devote ed efficaci.¹⁴⁶¹

L'avvento al trono ungherese della dinastia degli Angloini apre una strada più larga per i medici italiani. Il re Carlo Roberto invita in Ungheria il chirurgo Benedictus ab Italia che era stato ordinato sacerdote durante il regno del re Luigi il Grande ed era stato nominato nel 1316 vescovo di Nyitra, diventando così uno dei prelati dell'Ungheria.¹⁴⁶² Più tardi egli è stato raggiunto dai due fratelli, Bartolomeo e Nicola – anche loro medici – che, trasferiti in Ungheria, curavano i grandi del paese.¹⁴⁶³ La città di Esztergom (Strigonio) non distante dalla capitale ungherese aveva ancora nella seconda metà del Trecento un quartiere italiano, con una certa autonomia. Un documento, datato dal 1332, contiene le seguenti parole: „Ad universorum notitiam volumus pervenire, quod vir providus et honestus Magister Perectoldus Cirolicus, seu Medicus Excellentissimi Domini nostri regis Karoli, Dei gratia Illustris regis Hungariae”, ecc. István Wesszprémi, illustre storico ungherese della medicina del Settecento aggiunge a questo: „Italicae originis Virum fuisse illo solo constare poterit indicio, quod domum non alibi, quam in civitate Latinorum, sive Italorum emptam esse voluerit”.¹⁴⁶⁴

Faceva da medico dei grandi dell'Ungheria intorno all'anno 1300 anche Guilelmus de Varignana, che per un certo periodo – secondo le nostre notizie – fu anche professore all'Università di Bologna.¹⁴⁶⁵ Benché non abbiamo dei dati precisi sulla sua attività in Ungheria, sappiamo che anche il maestro Fridericus de Bononia si tratteneva per un certo periodo in Ungheria, come medico del cardinale Gentili, legato papale.¹⁴⁶⁶

---

¹⁴⁵⁹ Wertner, M.: Középkori magyar orvosok és gyógyszerészek (Medici e farmacisti ungheresi del medioevo). Századok, 1893.

¹⁴⁶⁰ M. Wertner, op. cit.

¹⁴⁶¹ Magyary-Kossa Gy.: Magyar Orvosi Emlékek (Documenti Medici Ungheresi). Budapest, 1931. Vol. III. p. 42.

¹⁴⁶² Wesszprémi, I.: Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Nuova edizione. Budapest, 1960. Vol. I. p. 153.

¹⁴⁶³ Magyary-Kossa: Magyar Orvosi Emlékek (Documenti Medici Ungheresi), Vol. III. p. 51.

¹⁴⁶⁴ Wesszprémi, op. cit. Vol. II. pp. 362–364.

¹⁴⁶⁵ Magyary-Kossa: Magyar Orvosi Emlékek (Documenti Medici Ungheresi), Vol. III. p. 47.

¹⁴⁶⁶ S. Ljubić: Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Zagrabiae, 1880. Vol. X. pp. 87–91.

Nel 1330 „magistro Andrea, nato quondam Mancii de Eugubio clerico, medicinalis scientiae Professori, ex consideratione Caroli regis Ungariae, canonicatus in ecclesia Strigoniensi vacans confertur”.¹⁴⁶⁷ Inoltre Andrea di Eugubio fungeva anche come medico della corte della regina d’Ungheria.¹⁴⁶⁸

L’altro medico di corte italiano dei re Carlo Roberto e Luigi il Grande, Giacomo di Piacenza eseguiva in qualità di delegato dei regnanti dell’Ungheria, varie importanti missioni diplomatiche.¹⁴⁶⁹ Moriva nel 1343 nel castello di Buda.¹⁴⁷⁰

Conversius da Frignano era professore all’Università di Siena e venne nella capitale ungherese a Buda come medico di corte del re Luigi il Grande.

Abbiamo anche dei dati riguardanti l’attività del chirurgo di corte del re Carlo Roberto, Magister Jacobus de Cellino.¹⁴⁷¹

L’archiatra del re ungherese Sigismondo era Guglielmo de Santa Sofia, membro della famosa dinastia di medici di Padova.¹⁴⁷² Suo padre, Marsilio di Santa Sophia („Grande da Carrara”) è menzionato in un documento di Padova datato dal 10 maggio 1410 come „serenissimi regis Ungariae medicus”.¹⁴⁷³

Nello stesso tempo anche il medico di corte del capo della chiesa cattolica ungherese, dell’arcivescovo di Esztergom è un italiano: Tomaso de Amelia.¹⁴⁷⁴

Il re d’Ungheria Sigismondo – dal 1433 anche imperatore del Sacro Impero Romano Germanico – stimava in maniera speciale le capacità e la cultura umanistica dei medici italiani.

Quasi per una generazione si tratteneva in Ungheria (1417–1445), a Buda, come ospite e medico del re Sigismondo e poi a Nagyvárád come amico del vescovo János Vitéz, Pier Paolo Vergerio il dotto medico e poeta umanista, nato a Capo d’Istria. „Petrus Paulus utriusque juris ac medicinae doctor necnon poeta laureatus” aveva il primo contatto con Sigismondo, quando si presentò nel 1410 a lui, come legato papale. La scena del loro prossimo incontro è Costanza. Dal Concilio arriva in Ungheria nel seguito del re, e vi rimane

---

¹⁴⁶⁷ M. Theiner: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. Romae, 1859. Vol. I. pp. 530–531.

¹⁴⁶⁸ Bunyitay V.: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig* (Storia dell’episcopato di Várád). Budapest, 1883. Vol. II p. 90.

¹⁴⁶⁹ Anjou-kori Okmánytár (Documenti del periodo Angioino). Budapest, 1920. Vol. II. p. 594.

¹⁴⁷⁰ Tkalcic, J. B.: *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae...* Zagrabiae, 1889. Vol. I. p. 407.

¹⁴⁷¹ Horváth H.: *Zsigmond király és kora* (Re Sigismondo e la sua epoca). Budapest, 1937. p. 80.; *Diplomatikai emlékek*. (Acta xtra.) *Diplomatiai emlékek az Anjou-korból* (Documenti diplomatici del periodo Angioino). Budapest, 1875. Vol. I. p. 106.

¹⁴⁷² Ováry L.: *A magyar tudományos akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai* (Le copie di documenti della sezione storica dell’Accademia Ungherese delle Scienze). Budapest, 1890. Vol. I. p. 60.

¹⁴⁷³ Pór A.: *Századok*, 1897. p. 794.

¹⁴⁷⁴ Békefi R.: *A káptalani iskolák története Magyarországon* (Storia delle scuole capitolari in Ungheria). Budapest, 1910. p. 339.

fino la sua morte.¹⁴⁷⁵ „Era lui il primo vero umanista di valore sulla terra d'Ungheria” scrive di lui Giuseppe Huszti, profondo studioso dell'umanismo ungherese.¹⁴⁷⁶

Nel 1414 troviamo al seguito del re Sigismondo l'arciprete Antonio di Ragusa, che era anche medico e offriva dei consigli in questa sua qualità al regnante.¹⁴⁷⁷

Anche a Ragusa visse Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino che dedica il manoscritto della sua eccellente opera „Colcodei seu liber de peste” a Sigismondo. Il manoscritto si trova nella Biblioteca Nazionale di Vienna sotto il numero Cod. lat. 2349. Il suo explicit ha il testo seguente: „Explicit liber Colcodei Artium et Medicine doctoris bartoli de squarcialupis de plumbino ad honorem et gloriam altissimi dei et ad salutem et sempiternam victoriam sacratissimae maiestatis caesaris semper augusti Sigismundi Regis boemie et ungarie Amen”.¹⁴⁷⁸ Per la maggior parte della sua vita il dottor Bartholo si tratteneva a Ragusa. E' datato dal 14 agosto 1413 il documento secondo il quale fra i membri di una delegazione, „praesentibus nobilibus viris”, si trovano anche „egregius vir Magister Bartholomaeus de Plumbino” nonché Magister Jacobus de Saligherii de Padua, ambedue „phisici et Salariati communis Ragusi”.¹⁴⁷⁹

Verso l'anno 1437 medico preferito degli aristocratici ungheresi era Capodilista Francesco Giovanni, medico italiano.¹⁴⁸⁰

Intorno all'anno 1445 era al servizio di Giovanni Hunyadi il grande capo militare ungherese il maestro Taddeo di Treviso, meglio noto dalla storia della medicina come medico di corte del papa Eugenio IV.¹⁴⁸¹

Finora ci siamo incontrati con i medici italiani che agivano in qualità di medici di regnanti e di grandi nella loro corte; nel 1448 si ritrova il nome di „Bartholomaeus Italicus physicus” che svolge la sua attività nella città di Posonio, come medico pratico.¹⁴⁸²

Il medico di corte di Francesco Sforza principe di Milano, Ambrosius Griffus si trattiene nel 1465 nella capitale ungherese, a Buda, non in qualità di medico, ma come delegato del suo Signore.¹⁴⁸³

Come scrive il prof. L. Münster: „I rapporti di Ferrara con l'Ungheria all'inizio del

---

¹⁴⁷⁵ Kopp, K. A.: P. P. Vergerio der Aeltere. Hist. Jh. XVIII. 1897. p. 273.

¹⁴⁷⁶ Huszti J.: Janus Pannonius. Pécs, 1931. p. 6.

¹⁴⁷⁷ Weszprémi, op. cit. Vol. III. p. 1.

¹⁴⁷⁸ Schultheisz E.: Sudhoff's Arch. 44, 1960, p. 334.

¹⁴⁷⁹ Gelcich J.: Raguza és Magyarország összeköttetésének oklevéltára (Diplomatarium Raguzanum). Budapest, 1887. p. 226.

¹⁴⁸⁰ Magyary-Kossa: Magyar Orvosi Emlékek (Documenti Medici Ungheresi), Vol. III. p. 87.

¹⁴⁸¹ Fraknói V.: Vitéz János esztergomi érsek élete (Vita di János Vitéz, arcivescovo di Esztergom). Budapest, 1879. p. 31.

¹⁴⁸² Dipl. Pos. Vol. II. p. 813.

¹⁴⁸³ V. Fraknói: Mátyás király levelei (Lettere del re Mattia). Budapest, 1893. Vol. I. p. 97.

regno di Mattia sono quasi esclusivamente culturali, per diventare, dal 1476 in poi – quando il re sposò Beatrice d’Aragona – anche politici e dinastici. Beatrice d’Aragona, regina di Ungheria era cognata di Ercole I duca di Ferrara, essendo la duchessa Eleonora, sorella di Beatrice”.¹⁴⁸⁴

Mattia Corvino, il grande re rinascimentale ungherese aveva quasi tutti i suoi medici italiani; si rilevano qui solo i nomi di alcuni personaggi importanti. Il maestro Angelo di Aquileia figura in questa sua qualità su diversi documenti.¹⁴⁸⁵ Il re Mattia dava degli incarichi al suo medico di corte Francesco Fontana anche in campo diplomatico e lo inviò diverse volte con una missione importante al duca di Milano;¹⁴⁸⁶ altro suo medico era Florio della Roverella.¹⁴⁸⁷

Anche il medico italiano nativo di Capua, Joannes de Leonibus de Galluccio curò per un certo periodo il re Mattia.¹⁴⁸⁸ Alfonso, duca di Calabria inviò colla sua raccomandazione al re Mattia un chirurgo da Urbino, Dominicus da Propheta.¹⁴⁸⁹

Nel 1480 il medico di Ferrara Giovanni Arquato dedicava la sua opera medico-astrologica „Pronostico divino” al serenissimo re d’Ungheria.¹⁴⁹⁰ Non abbiamo però dati a disposizione che potrebbero rilevare se l’Arquato fosse stato anche personalmente in Ungheria. Saremmo gratissimi se i nostri lettori in base ai documenti contenuti nell’archivio e nella biblioteca di Ferrara potessero fornirci delle indicazioni ulteriori riguardanti la persona e l’attività dell’Arquato.

Fra i medici di corte del re Mattia era anche „Julius Milius, Regis Pannoniae Archiater”. Milius – che figura nelle fonti anche sotto il nome Aemilius – è stato colmato di lodi dal re Mattia nelle sue lettere scritte a Luigi Sforza, duca di Milano. Questo illustre medico italiano era noto anche come poeta umanista ed è stato eletto fra i membri della società scientifica ungherese dell’epoca del Sodalitium Danubianum.¹⁴⁹¹ Oltre a lui fra i medici più noti del grande re si trovano Francesco da Brescia „exstudente” della facoltà di medicina di Ferrara, il chirurgo Egano da Floreno e Baptista Canano.¹⁴⁹² Quest’ultimo era un avo di Giambattista

¹⁴⁸⁴ Münster, L.: Medici e naturalisti ferraresi dell'umanesimo e del rinascimento nelle loro impronte professionali e culturali in Ungheria. Roma, 1958. p. 147.

¹⁴⁸⁵ Wertner op. cit.

¹⁴⁸⁶ Diplomatai emlékek Mátyás király korából (Documenti diplomatici dall’epoca del re Mattia). Vol. II. Budapest, 1876. pp. 297–307.; Vol. III. Budapest, 1877. p. 9. – Münster op. cit. p. 148.

¹⁴⁸⁷ Magyary-Kossa: Magyar Orvosi Emlékek (Documenti Medici Ungheresi), Vol. I. p. 65.

¹⁴⁸⁸ Fraknói V.: Mátyás király levelei (Lettere del re Mattia). Vol. II. Budapest, 1895. p. 368.

¹⁴⁸⁹ Diplomatai emlékek Mátyás király korából (Documenti diplomatici dall’epoca del re Mattia). Budapest, 1876. Vol. II. p. 367.

¹⁴⁹⁰ Magyar Történelmi Társ (Collana Storica Ungherese) Vol. IV., 1857. p. 240.

¹⁴⁹¹ Weszprémi, op. cit. Vol. I. pp. 5–7.

¹⁴⁹² Diplomatai emlékek Mátyás király korából (Documenti diplomatici dall’epoca del re Mattia). Budapest, 1877. Vol. III. p. 297, 303, 318. – A. Berzeviczy: Beatrix királyné (La regina Beatrice). Budapest, 1908. p. 398.

Canani il famoso anatomico ferrarese.

Re Mattia fece portare anche i suoi medicinali dall'Italia e precisamente da Ferrara. Il duca di Ferrara invia alla consorte del re Mattia, Beatrice, „rheum et manna”.¹⁴⁹³ Il 19 novembre 1488 la moglie del duca di Ferrara scrive a Beatrice le seguenti parole: „Havendo inteso per lettere de Messer Beltrame, il desiderio, che tiene la V. M. ta d'havere del zibeto ... per Francesco Cativello ge ne mando uno corno di quella benevoglia, cha la po pensare, et pregola che la lo voglia acceptare di quello buono animo, che ge lo mando”.¹⁴⁹⁴

Il re Mattia ha mantenuto rapporti con Marsilio Ficino che voleva attirare ad ogni costo alla sua corte. La loro corrispondenza, assai interessante, è stata conservata. Nel 1489 il Ficino in seguito a interpretazioni astrologiche pronosticava buona salute al re,¹⁴⁹⁵ che però moriva nell'anno seguente. Il Ficino, invece inviò a Buda Filippo Valori che lavorò effettivamente per un periodo nella capitale ungherese, e come delegato del re ungherese Uladislao visitò anche Roma.¹⁴⁹⁶

I libri di contabilità della corte di Ippolito d'Este, arcivescovo di Esztergom e poi vescovo di Eger contengono anche dei dati riguardanti i medici italiani che si trattenevano in questo periodo nell'Ungheria, come Agostino Benzo e Benedetto Sbizzarino il primo dei quali aveva una paga di 200 fiorini d'oro ungheresi, mentre il secondo di 300.¹⁴⁹⁷ Dimerbrock accenna nella sua opera „Tractatus de peste” al fatto, che re Mattia abbia pagato, per la ricetta di un medicinale contro la peste, 1000 fiorini ungheresi d'oro al medico bolognese Ludovicus a Leonibus.¹⁴⁹⁸ Il ricordo in Ungheria del medico italiano Christophorus Gallus è stato conservato sull'epitaffio di Janus Pannonius poeta umanista ungherese, suo contemporaneo.¹⁴⁹⁹

Questo breve elenco, che non offre che una rassegna superficiale, possiamo chiuderlo con i nomi dei medici Branche, di Leonardo de Masseri di Udine e di Hieronymus Italus. Più tardi nel corso del Cinquecento si trovavano in Ungheria medici italiani con tale frequenza – fra loro sommi nomi come quello del Manardo¹⁵⁰⁰ – che anche una rapida valutazione oltrepasserebbe i limiti delle presente.

¹⁴⁹³ Századok, 1868, p. 248.

¹⁴⁹⁴ Berzeviczy A.: Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok (Documenti riguardanti la vita della regina Beatrice). Budapest, 1914. p. 127. (Monum. Dipl. at. XXXIX.)

¹⁴⁹⁵ Wespérmi, op. cit. Vol. I. p. 272.

¹⁴⁹⁶ Engel, J. K.: Geschichte des Ungarischen Reichs. Wien, 1813. Vol. I. p. 179.

¹⁴⁹⁷ Nyáry A.: Az esztergomi érsekség és egeri püspökség számadási könyvei a XV–XVI. századból (I libri di contabilità dell'arcidiocesi di Esztergom e della diocesi di Eger nei secoli XV e XVI). Századok, 1867.

¹⁴⁹⁸ Utrecht, 1885. I. cap. 11.

¹⁴⁹⁹ Wespérmi, op. cit. Prima Edizione Vol. IV. p. 45.

¹⁵⁰⁰ La bibliografia più recente in riguardo all'attività del Manardo in Ungheria v.: Atti del Convegno Int. Cel. del V. Centenario della Nascita di Giovanni Manardo. Ferrara, 1963.

Olasz orvosok Magyarországon a XVI. század végéig¹⁵⁰¹

Társszerző: Tardy Lajos

Számos monográfia és még több tanulmány foglalkozik a középkor és a reneszánsz olasz egyetemeket járt magyar orvosaival. A hazai orvostudomány és orvosi gyakorlat szempontjából jelentős szerepe volt azonban az akkori tudományos élet színe-javát reprezentáló olasz orvosok magyarországi működésének. Következő rövid összefoglalásunk néhány kiemelkedő olasz orvos nevét sorolja fel, akinek munkássága a hazai orvostörténelem – nem ritkán pedig a köztörténet számára is fontos, hiszen közülük nem egy töltött be humanitárius missziója mellett országos, sokszor pedig nemzetközi jelentőségű küldetést.

Az első olasz orvos, akiről a magyar források megemlékeznek, Draco volt, Kálmán király udvari orvosa az 1090-es években, aki a király első felesége, szicíliai Busilla hercegnő kíséretében került Magyarországra. Az 1205–1235 között uralkodott II. Endre királynak is olasz archiatere volt, egy bizonyos Philippus, aki az uralkodó harmadik felesége, estei Beatrix udvarnépével együtt jött ebbe az országba, ahol politikai funkciókat is végzett. Itália szülötte volt Magister Gerardus Italus (más néven Gerardus Latinus) is, IV. Béla és V. István magyar királyok orvosa, aki az 1270-es években odaadó és sikeres gyógykezelése jutalmául két falura királyi adományt kap.

Az olasz Anjou-dinasztia magyarországi trónra lépése még jobban megnyitja az utat az olasz orvosok előtt. Róbert Károly király Magyarországra hívja Benedictus ab Italia sebészt, akit később Nagy Lajos király uralkodása alatt pappá szenteltek. 1316-ban Nyitra püspöke lett, s ezzel Magyarország főpapjai sorába emelkedett. Később két fivére, Bertalan és Miklós – szintén orvosok – követték példáját és ugyancsak Magyarországra költöztek.

---

¹⁵⁰¹ Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Olasz orvosok Magyarországon a XVI. század végéig. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 233–241. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Olasz orvosok Magyarországon. = Orvosi Hetilap 106 (1965) No. 14. pp. 659–660. + Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Olasz orvosok Magyarországon 1512-től a XVI. század végéig. = Orvosi Hetilap 107 (1966) No. 37. pp. 1757–1760. – Kötetben: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Olasz orvosok Magyarországon 1512-től a XVI. század végéig. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 169–173. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

A magyar fővárostól nem messze fekvő Esztergom városának a XIV. század első felében még autonómiával rendelkező olasz városnegyede volt. Ennek egy 1332-ben kelt oklevele a következőket tartalmazza:¹⁵⁰²

„Ad Universorum notitiam volumus pervenire, quod vir providus et honestus, Magister Perectoldus Cirolicus, seu Medicus excellentissimi Domini nostri regis Karoli, Dei gratia Illustris regis Hungariae” etc.

Weszprémi István, mindehhez hozzáfűzi:

„Italicae originis Virum fuisse illo solo constare poterit indicio, quod domum non alibi, quam in civitate Latinorum sive Itolorum emptam esse voluerit.”

Magyar főurak udvari orvosa gyanánt működött 1300 körül Guilelmus de Varignana is, aki egy ideig a bolognai egyetem professzora volt. Bár magyarországi működéséről nem rendelkezünk közelebbi adatokkal, tudjuk, hogy Magister Fridericus de Bononia is megfordult Magyarországon, mint Gentilis kardinális, pápai legátus orvosa.

1330-ban „magistro Andrré, nato quondam Mancii de Eugubio, clerico, medicinalis scientiae Professori, ex consideratione Caroli regis Ungariae, canonicatus in ecclesia Strigoniensi vacans confertur”.¹⁵⁰³ Emellett Eugubioi András a magyar királyné udvari orvosaként is működött.

Róbert Károly és Nagy Lajos királyok másik olasz udvari orvosa, Piacenzai Jakab, mint a magyar uralkodók követe több fontos diplomáciai missziót is teljesített. 1343-ban halt meg Buda várában.

Conversius da Frignano a sienai egyetem professzora volt, s mint Nagy Lajos udvari orvosa került a magyar fővárosba, Budára.

Róbert Károly király udvari sebésze, Magister Jacobus de Cellino működéséről is maradtak reánk adatok.

---

¹⁵⁰² „Mindannyiotok tudtára kívánjuk adni, hogy a bölcs és tisztos férfiú, Perectoldus Corolicus, a sebész-mester, avagy a mi legkegyelmesebb Károly király urunk, Isten kegyelméből Magyarország felséges királyának orvosa...” (...) „Az, hogy ez az ember olasz származású volt, egyedül csak avval bizonyítható, hogy házat kizárólag a latinok avagy az olaszok városában volt hajlandó vásárolni.”

¹⁵⁰³ „Az egykor az eugubiumi (gubbioi) Manciumban született Andrré mester, klerikus, az orvostudomány tanára, Károly magyar király utasítására megkapta az esztergomi egyházközségben megüresedett kanonokságot.”

1395-ben Zsigmond magyar király orvosa Guglielmo de Santa Sofia volt, a híres paduai orvosdinasztia egyik tagja. Apját, Marsilio di Santa Sophiát egy 1410. május 10-én kelt páduai okirat szintén úgy említi, mint a magyar király orvosát.

Ugyanebben az időben az esztergomi érseknek udvari orvosa is olasz ember volt: De Amelia Tamás.

Zsigmond király – 1433 óta egyidejűen a német-római birodalom császára – különösen nagyra értékelte az olasz orvosok tudását és humanista műveltségét. Csaknem egy emberöltőn át (1417–1445) tartózkodott Magyarországon – Budán, mint Zsigmond vendége és orvosa, Nagyváradon mint Vitéz János püspök barátja – Pier Paolo Vergerio, a capo d’istriai születésű tudós orvos és humanista költő. „Petrus Paulus utriusque juris ac medicinae doctor necnon poeta laureatus”¹⁵⁰⁴

1410-ben került először érintkezésbe Zsigmonddal, amikor mint a pápa követe jelentkezett a királynál. A következő találkozásuk színtere Konstanz. A zsinatról már a király kíséretében érkezik Magyarországra, ahol haláláig marad. Ő volt az első igazi nagyszabású humanista magyar földön. 1414-ben Zsigmond király kíséretében találjuk Antal raguzai főesperest, aki orvos volt, s mint ilyen, tanácsal látta el az uralkodót.

Ugyancsak Raguzában élt Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino, aki kitűnő munkáját, *‘Colcodei seu liber de peste’* című kéziratát Zsigmondnak ajánlja.¹⁵⁰⁵ Bartholo doktor élete javát Raguzában töltötte. 1413. augusztus 14-én kelt az az okirat, melynek értelmében egy Zsigmondhoz Budára küldött deputatio tagjai között van „egregius vir Magister Jacobus de Saligherii de Padua, mindkettő „phisici et salariati communis Ragusi” („a kiváló padovai Jacobus de Saligherius mester... raguzai közösségi [városi] orvosok és alkalmazottak”).

1437 körül a magyar főurak keresett orvosa volt Capodilista Ferenc János olasz orvos.

1445 körül Hunyadi János, a nagy magyar hadvezér szolgálatában áll Trevisoi Tádé magiszter, akit mint IV. Jenő pápa orvosát ismer az orvostörténelem.

Míg eddig inkább csak koronás fők, vagy országnagyok udvarában találkoztunk olasz orvosokkal, 1448-ban feltűnik „Bartholomaeus Italicus phisicus”, aki Pozsony városában a polgárság körében folytat gyakorlatot.

Sforza Ferenc milánói herceg udvari orvosa, Ambrosius Griffus 1465-ben a magyar fővárosban, Budán tartózkodik, de nem orvosi minőségben, hanem mint urának követe.

---

¹⁵⁰⁴ „mindkét jog és az orvostudomány doktora, valamint babérkoszorús költő”

¹⁵⁰⁵ A kézirat a bécsi National-Bibliothekben található Cod. lat. 2349 jelzet alatt.

Corvin Mátyásnak, a nagy magyar reneszánsz uralkodónak háziorvosai jóformán valamennyien olaszok, akik közül csak néhány kiemelkedő személy nevét emeljük ki.

Aquilejai Angelo magiszter ebben a minőségében több okiraton is szerepel. Fontana Ferenc nevű udvari orvosát diplomáciai síkon is foglalkoztatta Mátyás király és több ízben fontos misszióval küldte el a milánói herceghez. Hasonlóképpen Florio della Roverella nevű orvosát is. Joannes de Leonibus de Galluccio capuai származású olasz orvos is kezelte egy ideig Mátyás királyt. Alfonz calabriai herceg egy urbinói származású sebész mestert Dominicus de Phophetat küldi ajánlásával Mátyás királyhoz. Mátyás király udvari orvosai sorába tartozott „Julius Milius, Regis Pannoniae Archiater”. Miliust – aki forrásainkban mint Aemilius is szerepel – Mátyás király magasztalva emlegeti Sforza Lajos milánói herceghez írt leveleiben.

Ez a kiváló olasz orvos mint humanista költő is tevékenykedett, s a korabeli magyar tudóstársaság, a Sodalitium Danubianum is tagjai sorába választotta. Rajta kívül még Francesco da Brescia, a ferrarai orvoskar egykori növendéke, Egano da Floreno sebész és Baptista Canano tartozott a nagy uralkodó ismert orvosai közé. Utóbb nevezett őse volt Gianbattista Cananinak, a kiváló ferrarai anatómusnak.

Mátyás király kapcsolatot tartott fenn a híres humanista tudóssal, Marsilius Ficinusszal is, akit mindenáron szeretett volna udvarába csalogatni. Érdekes levélváltásuk fennmaradt az utókor számára. Ficino 1489-ben csillagászati alapon jó egészséget jósolt Mátyás királynak, aki azonban ennek ellenére már a következő évben meghalt. Ficino maga helyett Valori Fülöpöt küldte Budára, aki valóban egy ideig a magyar fővárosban működött, sőt mint Ulászló magyar király követe, Rómában is járt.

Estei Hyppolit esztergomi érsek, majd egri püspök udvartartási számadáskönyvei szintén utalást tartalmaznak e korban Magyarországon működött olasz orvosokra, nevezetesen Benzo Ágostonra és Sbizzarino Benedekre, kik közül az első 200, a második 300 magyar arany fizetéssel bírt, Dimerbroek említi *'Tractatus de peste'* című munkájában, hogy Mátyás király egy pestis elleni szer recipéjéért ezer magyar aranyat adott Ludovicus a Leonibus bolognai orvosnak. Christophorus Gallus magyarországi olasz orvos emlékét kortársa, Janus Pannonius magyar humanista költő epitaphiuma örökíti meg.

Az 1510-es évek különösen jelentősek az olasz–magyar kapcsolatok történetében, mert Ferrara nagy fiának, Giovanni Manardonak magyarországi szereplése – e kapcsolatok fénykora – erre az időre esik.

Herczeg Árpád, a kiváló Manardo-kutató nemzetközileg elismert monográfiái átmentek a tudományos köztudatba, és így nem szükséges, hogy a nagy olasz orvos magyarországi működését ismertessük. A magyar fővárosban töltött éveinek, itteni kapcsolatainak méltatásával a jubileumi Manardo-kongresszuson két magyar előadás is foglalkozott. Manardo, akinek nem egy maradandó tudományos alkotása Magyarországon keletkezett, sok olasz orvossal egyidejűleg tevékenykedett hazánkban. Itt működött egykor Girolamo Balbi – eredeti nevén Acellini –, Velence szülötte, aki a Dunai Tudós Társaság – a Sodalitas Litteraria Danubiana – egyik legnevezetesebb tagja volt.

Manardoval egyidejűleg élt Magyarországon az 1485-ben Cremonában habilitált Antonio Gazio mint gróf Thurzó Zsigmond udvari orvosa és fiainak nevelője. Gazio részben Magyarországon írta meg *'Florinda corona, Quae ad sanitatis hominum conservationem ac longevam vitam producendam sunt necessariae'*¹⁵⁰⁶ című művét, mely később *'Aerarium sanitatis'*¹⁵⁰⁷ címmel több kiadást ért meg. Egy másik, a *'Florinda coroná'*-val¹⁵⁰⁸ nem azonos, az orvostörténelemben eddig kevésbé ismert munkájának címe: *'De conservanda et proroganda senum vita'*;¹⁵⁰⁹ előszavát Erdődi Bakócz Tamás esztergomi érsekhez címezte. Fia, Simon szintén orvos volt, aki atyja halála után is fenntartotta a kapcsolatot a Thurzó grófokkal.

A gazdag észak-magyarországi városokban folytatott széleskörű orvosi gyakorlatot a velencei eredetű Philippus Venetus.

Celio Calcagnini orvosdoktor, Ippolito d'Este megbízottja Eger városában, akinek műve a copernicusi új szisztéma előzményei között egyike a legjelentősebbeknek, ebből a magyar városból intézi leveleit az akkor még szintén Magyarországon, Budán élő Manardushoz, valamint Niccolo Leonicensi olasz orvoshumanistához. Leonicensihez írt leveléből kitűnik, hogy élénk kapcsolatban állt egy meg nem nevezett magyar humanistával és botanikussal – véleményünk szerint Purkischerrel.

Calcagnini magyarországi levelezőköréhez tartozott a német eredetű Jakob Ziegler budai orvos is, aki hosszabb magyarországi tevékenykedés után Ferrarában bukkan fel Giovanni Manardo és Celio Calcagnini társaságában.

1510-ben a velencei tanács megengedi, hogy II. Ulászló magyar király küldöttje Velencéből 300 arany értékű gyógyszert vámmentesen vihessen ki a köztársaság területéről.

---

¹⁵⁰⁶ „Virágzó koszorú, mely az ember egészségének megőrzéséhez és a hosszú élet eléréséhez szükséges”

¹⁵⁰⁷ „Az egészség tára”

¹⁵⁰⁸ „Virágzó koszorú”

¹⁵⁰⁹ „Az idősök életének megőrzéséről és meghosszabításáról”

Frangepán Kristóf magyar hadvezérnek – aki egyébként sokáig hadakozott Velencével, s később évekig (1514–1519) raboskodott a köztársaság börtönében – felesége arra kéri a velencei tanácsot, hogy adjon neki oltalomlevelet az odautazásra. Szeretné magát ott gyógykezeltetni, mert a velencei orvosok „...sono per fama et opera melior de tutti li altri”.¹⁵¹⁰

1523-ban Ferdinánd osztrák főherceg II. Lajos szolgálatába ajánlja Ritius (Ricci?) Jeromos medicinae doctort, aki Rómában végezte az orvosi fakultást, és Magyarországon kívánt letelepedni.

Erdély legtekintélyesebb orvosa ezekben az években Joannes Maria Italus nagyszebeni physicus,¹⁵¹¹ aki évi 150 forint fizetést kap akkor, amikor II. Ulászló és II. Lajos olasz sebésze, Sylvester évi 240 forint illetményt húz. II. Lajos olasz orvosai sorába tartozik Mota Jakab is. A kalandos életű, magyar nevet felvett Nicolaus de Monte, alias Bezdédi Miklós medicinae artis doctor is olasz eredetű volt; magyar családnévét a neki adományozott Bezdéd községről nyerte.

A valószínűleg velencei eredetű Giovanni Musarello esztergomi kanonok – egyben a magyar egyház fejének, az esztergomi érseknek orvosa – 1521. július 21-én levélben értesíti a velencei tanácsot az érsek haláláról.

1527-ben Eszéky János levélben kéri Ferrarában tanuló unokaöccsét, Orbánt, hogy a Magyarországra visszatérni készülő luccai Tamás magister gyógyszerésszel (per Magistrum Thomam Lucensem apothecarium) küldjön neki egy violaszínű birétumot.

Polidamus Bálint olasz származású orvosdoktor 1532-ben működött Magyarországon, és magyar vonatkozású történeti munkákat is írt.

1535-ben Hieronymus Adornus paviai orvos mint a királyi kancellár orvosa szerepel okiratainkban. 1538-ban engedélyt kap I. Ferdinánd királytól, hogy Magyarországon bárhol betegek kezelésével foglalkozhassék. Egyébként az ország politikai életében is szerepet vitt.

Az ország politikájára azonban az Itáliából érkezett Giorgio Blandrata gyakorolta a legnagyobb befolyást. Blandrata – eredeti nevén Biandrata – György 1515-ben született a piemonti Saluzzóban, meghalt Erdélyben 1588. május 5-én. A paviai egyetemen végzett orvosi tanulmányai után I. Zsigmond lengyel király nejének, Sforza Bonának lett udvari orvosa, majd 1541-ben a királyné leányához – Szapolyai János magyar király feleségéhez, Izabellához – ment Erdélybe. Izabellát többször elkíserte Lengyelországba, majd az angol királyné kíséretében Olaszországban tűnik fel. Szabad nézetei miatt hamarosan egyházi törvényszék elé kerül, majd Genfbe menekül. Itt a kálvinizmusban csatlakozik, és

¹⁵¹⁰ „...híresek, mindenki másnál jobb munkájukról”

¹⁵¹¹ Lásd: Pataki Jenő: Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből. A bevezető tanulmányt írta: Prof. Izsák Sámuel, összeáll. és sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2004. MATI. 411 p.

Lengyelországba távozik, ahol 1562-ben antitrinitárius (unitárius) lett. Ezáltal helyzete Lengyelországban is tarthatatlanná vált, így örömmel fogadta el János Zsigmond erdélyi fejedelem meghívását, aki őt 1563-ban udvari orvosává és belső tanácsosává, gyakorlatilag az ország bel- és külpolitikájának valóságos irányítójává tette. Orvosi működése elismeréseképpen Báthori István erdélyi fejedelemtől, a későbbi lengyel királytól tekintélyes birtokadományozásban részesül. Mint orvos, valláskülönbség nélkül mindenki rendelkezésére áll. Egy erdélyi jezsuita, Leleszi János írja Aquaviva Claudio jezsuita generálisnak, hogy Blandrata szorgalmasan látogatja őt és rendtársait betegségükben, gondosan kezeli őket, ám bátor ő az „ariánusok zászlóvivője”. Blandrata hosszú időn át döntő befolyást gyakorolt Erdély életére. Jellemét, működését a korabeli és későbbi szerzők igen eltérően ítélték meg, de hatása igen sok téren maradandó volt. Állítólag Gyulafehérvárott kiadott orvosi munkájának – *'Gynoeorum ex Aristotele et Bonaciolo a G. Biandrata medico subalpino noviter excerpta de foecundatione, graviditate, partu et puerperio'*¹⁵¹² – nem találjuk nyomát.

Egykorú, bár korántsem teljes hitelt érdemlő feljegyzések szerint még egy olasz orvos gyakorolt közvetlen befolyást Magyarország politikájának alakulására, méghozzá – szemben a többi olasz orvos áldásos tevékenységével – meglehetősen erőszakos módon. Szerémi György királyi gyóntató munkájában egy olasz orvost gyanúsít azzal, hogy János királynak mérget adott be.¹⁵¹³

Mint orvos és mint vallásújító működött Magyarországon és Erdélyben Franciscus Stancarus. Mantuában született és Bázelen szerezte meg az orvostdoktori címet. Kalandos élete során legtovább Lengyelországban és Erdélyben időzött. Kolozsvárott élt, de merész hitújító tételei miatt itt is állandó helyváltoztatásra kényszerült. 1574-ben meghalt.

Kőrösi Fraxinus Gáspár (Caspar Fraxinus Zegedinus, Szegedi Kőrös Gáspár), a kor híres magyar orvosa¹⁵¹⁴ maga is a paduai egyetem neveltje – aki Francantianus Antonio paduai professzort leveleiben „compater meus”-nak nevezte, és a sienai eredetű Petrus Andreas

---

¹⁵¹² „Az Alpokon túlról (jött) orvosnak, Blandrata (Györgynek) Aristotelesből és Bonaciolusból újonnan összállított nőorvosi munkája a megtermékenyítésről, a terhességről, a szülésről és gyermekágyról”. Ludovicus Bonaciolus (Buonacciolini) XV. századi ferrarai orvosprofesszor, akinek Enneas Muliberis című, valószínűleg 1480 körül nyomtatott (a kódexen sem név, sem hely megjelölés nincsen) munkáját Lucrecia Borgiának ajánlotta.

¹⁵¹³ „...De Italo accipiens demum potum ed purgandum stomachum, quod gustasset, mox ad terram casum dederat, et ait pauper Rex: Capitatis me et teneatis; quia hec est ultima manducacio mea et potus” („Végül egy olasztól kapott hashajtó italt, amelyet meg is kóstolt, majd a földre hanyatlott és így szólt a nyomorult király: Fogjatok meg és tartsatok, mert ez volt utolsó ételem és italom...”)

¹⁵¹⁴ Lásd vele kapcsolatban a következő levelezés-gyűjteményt: „Szerelmes Orsikám...”. A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Vál.: Vida Tivadar, utószó: Grynaeus Tamás. Bp., 1988. Szépirodalmi Könyvkiadó. 392 p. (Magyar levelestár)

Mattiolival is baráti kapcsolatban állt – írja 1555-ben, hogy a Magyarországra irányuló gyógyszerbehozatal részint Itáliából, részint Levantéből, de Itálián keresztül érkezik.¹⁵¹⁵

1556-ban Petrus Raymundus Amadonus olasz orvos nevével találkozunk, aki részt vett Ferdinánd magyar királynak a török ellen folytatott háborújában, és arról egy munkát is írt.

E kor vezető magyar államférfiúja, Nádasdy Tamás nádor is csaknem kizárólag olasz orvosokat alkalmaz udvarában. 1557-ben feleségét és fiát Hieronymus ab Augustis kezeli, aki Lindenius szerint leszármazottja Quiricus de Augustis híres tortonai (Piemont) orvosnak. Quadrio Jeromos sebész, aki egy ideig a bécsi orvoskaron is előadásokat tartott. Hírnévnek örvendett Antonio Mannius – alias Antonius de Mannis –, aki nehéz, de jól sikerült műtéttel gyógyította meg a nádor heresérvét. A sort az 1506-ban Tridentben született Julius Alexandrius (Giulio Alessandrini) zárja le, akihez Jordán Tamás – e kor másik kiváló magyar orvosdoktora – *'Brunno Gallicus, seu Luis nouae in Morauia exortae descriptio'*¹⁵¹⁶ című művének második kiadását ajánlotta. Alessandrini udvari orvos volt Bécsben, de többször járt Magyarországon, főleg Nádasdy nádor gyógykezelése céljából. Nevezetes művét, a *'De sanitatis tuendá'*-t¹⁵¹⁷ 1575-ben írta.

A császár orvosa volt Malatesta Federigo doctor medicinae is, aki főrangú pácienseinek kezelése céljából hosszasan tartózkodott Magyarországon is.

A XVI. század derekán egyszerre két Pestalozzi fejt ki gyógyító tevékenységet Magyarországon: Miklós (Nicolaus Pistalozius), aki doctor medicinae volt és Vince, aki csupán egyszerű gyakorló sebész. A Pozsonyban lakó Pestalozzi Miklós az észak- és nyugat-németországi nemes családok rendkívül kedvelt orvosa volt. Reánk maradt nagy kéziratanyagából az bontakozik ki, hogy sikeres gyógyításai, humanista egyénisége következtében szoros baráti kapcsolatba került a legmagasabb magyar vezető körökkel.

Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem udvari orvosa, belső tanácsadója és diplomatája Squarcialupi Marcell volt, eredetileg piombinói szerzetes, aki 24 éves korában a pisai egyetemen nyerte el az orvosdoktori címet, majd római, milánói, svájci és németországi tevékenység után érkezett új hazájába. Teológiai és természettudományi munkákon kívül

---

¹⁵¹⁵ A magyar irodalomban egészen 1810-ig nyomon követhetjük a Magyarországon működő olasz gyógyszerárusok tevékenységét.

¹⁵¹⁶ „Brunno Gallicus, azaz a Morvaországban kitört új luesz leírása” (Frankfurt, 1577). – Vö. Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. [Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia]. Első száz. Ford.: Kövári Aladár. Bp., 1960. Medicina. p. 151. – A Brunno Gallicus elnevezés Jordán Tamástól (1539–1585) származik, aki ezzel azt az extragenitalis (nemcsak nemibetegségeként terjedő) vérbajt jelölte, mely Morvaországban pusztított. Ennek a könyvnek ajánló szövegében saját élettörténetét is leírja (2. kiad.: Frankfurt, 1583)

¹⁵¹⁷ „Az egészség megőrzéséről”

orvosi műveket is hagyott az utókorra; ezek közül néhány Kolozsvárott jelent meg, *'De fontium et florum origine'*¹⁵¹⁸ című műve pedig 1585-ben Gyulafehérvárott került kiadásra.

Hosszasabban kellene foglalkozni a paduai Buccella Miklós sebész életével és tevékenységével, de – miként Blandrata vonatkozásában is – itt csak néhány fontosabb adatra szorítkozhatunk. Báthori István erdélyi fejedelem, később lengyel király orvosa volt, akárcsak a luccai születésű Simonius Simon, előzőleg lipcsei egyetemi tanár.

Báthori István lengyel király Paduában végezte tanulmányait. Itt ismerkedett meg Buccellával, akit még erdélyi fejedelemsége éve alatt hívott be udvarába. A király krónikus betegségét először egyedül Buccella kezelte, majd az ő javaslatára Simoniust is az udvarba hívták. A két olasz orvos között a kezelés módja tekintetében jelentős nézeteltérés volt. Amikor Buccella néhány napos távolléte alatt a király meghalt, sokan – maga Buccella is – Simonius helytelen kezelésének tulajdonították a halálesetet, mely miatt elkeseredett vita bontakozott ki. A király titkára az orvosok vitájának lényegét összefoglalta, és ezt az iratot a kancellár Muralto Giovanni kolozsvári olasz orvos elé terjesztette. Muralto nyomtatásban is megjelent szakvéleményében Simoniust marasztalta el a hibás kezelésben. Simonius nem maradt adós a válasszal, és Amadeus Curcius Ticinensis álnéven írt *'Responsum'*-ban kemény hangon hárítja el magától a felelősséget. Buccella Krakkóban 1588-ban megjelent *'Refutatio'*-jában válaszol, Simonius pedig ugyanez évben Olmützben adja ki replikáját *'Responsum ad Refutationem'*¹⁵¹⁹ címmel. Buccella Krakkóból folytatja az elmérgesedett vitát újabb *'Refutatio'*-jával. Simonius erre 1589-ben csaknem 300 oldal terjedelmű *'Scopae'* című művével adja meg a választ. Mint kívülálló harmadik, Muralto Giovanni doctor összegzi a vitát Kolozsvárott 1589-ben, *'Apologia contra Simonem'*¹⁵²⁰ című könyvében.

Báthori Zsigmond fejedelem orvosa, majd kassai orvos volt Ezekiel Piperellus (Peverellus). Ugyanezen fejedelem szolgálatában állt Mezentius olasz orvos is 1598-ban.

A piarnói (Isztria) Goynaesus Giambattista Pozsony városi orvosa volt 1596-ban. Munkája – *'Enchiridion ad quotidianam medendi exercitationem'*¹⁵²¹ – 1582-ben Velencében jelent meg. Hasonlóképpen városi orvos ez időben Curtius András phil. et med. doctor, tokaji orvos – akinek már atyja, Curtius Lajos orvosként működött Kassán –, azután Spini Miklós pozsonyi orvos és sokan mások.

---

¹⁵¹⁸ „A források eredetéről” (orvosi jellegét a vizek elemzése adja)

¹⁵¹⁹ „Válasz a cáfolatra”

¹⁵²⁰ „Védekezőirat Simoniusszal szemben”

¹⁵²¹ „A mindennapi orvosi gyakorlat kézikönyvecskéje”

Alfonso Ferri, aki 1500 körül született Nápolyban, és III. Pál pápa orvosa volt, hadisebészeti minőségben részt vett a magyarországi harcokban.

Az 1586–1587. évi erdélyi nagy pestis idején különösen kitüntette magát mint orvos és gyógyszerész, a Gyulafehérvárott működő firenzei származású Massimo Milanesi jezsuita, aki jelentéseiben borzalommal említi, hogy félig meztelen nőket kell vizsgálnia, és ahhoz, hogy ezt megtegye, felhatalmazást kér a generálistól. Később ő maga is a dühöngő járvány áldozatául esett.

A XVI. század fénykora az olasz orvosok magyarországi működésének. Sajátossága e szakasznak, hogy míg a korábbi olasz orvosok fejedelmeik kísérőiként vagy diplomaták, humanisták stb. gyanánt érkeztek Magyarországra, addig a XVI. században ide érkezett, itt megtelepült orvosok egy része – Blandrata, Stancarus és sokan mások – főleg mint refugiumot kereső és találó protestánsok jutnak új hazához, kiváltképp a vallásegyenlőséget Európában először megvalósító Erdélyben. E jelentős tény háttérének teljes, minden irányú megvilágítása tekintélyes hozzájárulás lehet – és kell hogy legyen – egyrésről Itália, másrésről a két magyar haza (Magyarország és Erdély) között fennállt, mélyen gyökerező orvostörténeti és ezen túlmenően egyetemes tudománytörténeti kapcsolatok teljesebb megismeréséhez.

Rotterdami Erasmus és magyar orvosa, Joannes Antoninus Cassoviensis (szül. 1499)¹⁵²²

Jóllehet Rotterdami Erasmus nem volt orvos, életműve mégis integráns része a medicina történetének. Azzá teszi egyrészt – és elsősorban – a kor tudományos életére gyakorolt óriási befolyása, a közgondolkodást formáló írásai, másrészt kapcsolata a kor sok jelentős orvosával.

Az Erasmusról való megemlékezésre jó alkalom lett volna születésének 500-ik évfordulója. A baj csupán az, hogy születésének éve pontosan nem ismeretes. A szakértők véleménye e téren évtizedeken át igen eltérő volt: 1465 és 1469 közé helyezték az időpontot. Az utóbbi évek irodalmát nézve úgy tűnik, mintha egyes szerzők között e kérdésben némi egyetértés, consensus eruditorum alakult volna ki. A rendelkezésre álló, ellentmondó adatok újból való feldolgozása alapján úgy vélik, hogy Erasmus 1469-ben született, noha maga legtöbb megnyilatkozásában 1466-ot jelöli meg születése éveként. R. R. Post holland történész azonban, nagy honfitársa iránt érzett minden tisztelete ellenére sem fogadja el ezt az adatot. Az ő vizsgálatai szerint Erasmus 1469-ben született. Véleményéhez sok kutató csatlakozott, többek között a rotterdami humanista közismert tudós biográfusa, Huizinga is.¹⁵²³ Ezzel persze a sokakat foglalkoztató vita még távolról sem zárult le. Legújabbban egy erlangen-i egyháztörténész szállt síkra az 1466-os születési év mellett.¹⁵²⁴ Harmadik időpont is van: Erasmus egyik műve, a *'Colloquia'* 1664. évi leydeni kiadása bevezetésében olvasható rövid biográfiában ez áll: „Natus... circa annum 67 supra millesimum quadrigentesimum...”.¹⁵²⁵ Ezek szerint tehát „1467 körül” született volna. Akár 66 vagy 67, akár 69 – nyugodtan megemlékezhetünk róla mindhárom alkalommal, hiszen elég nagy volt ahhoz, hogy két vagy akár három ünneplést is kibírjon. Mennyivel fontosabb, hogy e biografikus mellékadat szörszálhasogató elemzése helyett ismét ráirányítsuk a figyelmet Erasmus mindenkihez,

---

¹⁵²² Forrás: Schultheisz Emil: Rotterdami Erasmus és magyar orvosa. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótornyai Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 246–251. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Szövegváltozata koorábban megjelent: Schultheisz Emil: Desiderius Erasmus Roterodamus. = Orvosi Hetilap 108 (1967) No. 13. pp. 605–608. – Kötetben: Schultheisz Emil: Desiderius Erasmus Roterodamus. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 174–179. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

¹⁵²³ Huizinga, J.: Erasmus (Basel, 1941)

¹⁵²⁴ Kohls, E. W.: Das Geburtsjahr des Erasmus (Basel, 1966)

¹⁵²⁵ „1467 körül született”

mindenkor szóló humanizmusára. Ahogy műveinek újabb és újabb kiadásai, leveleinek editiója mutatja, gondolatai megtalálták az utat a modern világba is.

Tanulmányai elején a XV–XVI. század tudósainak szokványos útját járta. A deventeri latin iskola után egy augusztinus kolostor következett, majd házitanítóként és vándordiakként folytatta klasszikus tanulmányait, míg 1495-ben eljutott a párizsi Sorbonne auditoriumáig, ahonnan Angliába, majd Itáliába ment.

Hollandiát elhagyva, a teljes szellemi szabadság és függetlenség után vágyódó humanista – aki már diákkorában inkább tudós volt, mint tanuló – soha véglegesen le nem telepedett, s európai hírű tudósként sem vállalt katedrát vagy helyhez kötött papi stallumot, hogy véleményét mindig lehetőleg szabadon nyilváníthassa, vagy tarthassa meg magának.

Párizsi stúdiumai végeztével felváltva él Angliában, Franciaországban, Olaszországban és Svájcban. Turinban 1506-ban megszerzi a teológiai doktorátust, amit ugyan sokra nem becsül, amire azonban elengedhetetlenül szüksége van, hogy „társaságképes” legyen egyszerű származása ellenére. 1500-ban Bázelen jelenik meg az *'Adagia'*, amely latin mondások gyűjteménye. Tulajdonképpen ez tette népszerűvé. 1514-ben Bázelen telepszik meg egy időre Frobeniusnál, a nagy hírű, tudós nyomdásznál és kiadónál. Jóval később ugyan, második bázeli tartózkodása idején 1526-ban, de e házban ismerkedik meg Paracelsusszal, akit Frobenius betegágyához hívtak. Paracelsusszal messzemenően egyetértett az orvosok humanista műveltségét illetően. Később a gyakran betegeskedő Erasmust is több ízben látta el orvosi tanáccsal Paracelsus. Erasmusnak róla nyilvánított jó véleménye alighanem hozzájárult ahhoz, hogy Bazel város tanácsa a megüresedett városi orvosi állást Paracelsusnak ajánlja fel.

Első bázeli tartózkodásának ideje, és az ezt követő néhány év Roterodamus életének alkotásokban leggazdagabb korszaka. Tudományos munkásságának első jelentős – és hozzátehetem mindjárt „eretnek” – produktuma a szigorú filológiai kritikával görög eredetiben kiadott Újtestamentum volt. Ez az első kritikai bibliakiadás nemcsak irodalmi és nyelvészeti jelentőségű. Az egyház által approbált hivatalos bibliafordítás, a latin nyelvű *'Vulgata'* helyességének kétségbevonásával hozzásegített az egyházi dogmák alól való emancipációhoz, s így megerősítette a humanista tudományok elterjedését az egyház hivatalos tanaival szemben. Megtette az első nagy lépést, hogy a dogma helyébe az igazságot tegye, legyen az filológiai, történeti vagy természettudományos kérdés. Bibliafordítása ezzel messze túlnőtt az egyháztörténet keretein. Bár bibliakommentárjában egyáltalán nem törődik az egyház felfogásával, sőt egyik csúfondárosan szellemes könyvében, a *'Balgaság Dicséreté'*-ben magát a pápát sem kíméli, Erasmus nem egyházi reformátor. A világjavító szándék

közelebb állott hozzá, mint az egyházjavító. Ezért is adta ki tragikus sorsú barátja, Morus Tamás híres könyvét, az *'Utópia'*-t.

Gondolatai általában túlszárnyaltak az egyes általa művelt tudományágak határain: egyetemes emberi érdeklődésűek. Ez jut kifejezésre a *'Quaerela pacis'*-ban,¹⁵²⁶ amelyben az európai hegemoniára törő uralkodókat inti bölcsességre, belátásra és békességre. Jellemző, hogy e munkájával elsősorban II. Gyula pápát haragította magára, aki az európai politikába inkább karddal, mint keresztényi gyengédséggel és alázattal kívánt beavatkozni. Erasmus álma az emberek és az emberi szellem békéje, a serenitas, amelynek ő az első tudatos hirdetője az európai irodalomban. Klasszikus alakja lett az északi humanizmusnak, amely az egész néphez kívánt szólni. Erasmus munkássága segített ahhoz, hogy a humanizmus később megszűnt kevesek monopóliuma lenni.

Irodalmi munkásságát rövidesen Európa-szerte ismerték, tekintélye óriási volt. Ezért próbálták királyok, pápák, reformátorok megszerezni maguknak segítségül szellemi hatalmát. Erasmus azonban nem volt hajlandó feladni szellemi szabadságát. Mind a tudományos vitákban, mind a hatalmi harcokban kívülálló maradt. Többnyire nem titkolta gondolatait, majd mindenről megmondta csendesen a véleményét, de sem uralkodónak, sem a réginek nem állott szolgálatába. Egyik párttal sem akart szembeszegülni, s így elszakadt mindkettőtől: „A guelfek szemében ghibellin, a ghibellinek szemében guelf vagyok...”. Luther súlyos átokkal illeti, a pápa indexre helyezi minden művét. De sem fenyegetés, sem kérés nem viszi egyik táborba sem. Nulli concedo – senkihez nem akarok tartozni. Érthető ez, ha meggondoljuk, hogy ellentétek harmonikus, a humanizmus szellemében való egybefogása volt egyik – lényegében soha meg nem valósult –, de az utókornak mindig irányt mutató célja. Erasmus, az értelem embere nem nyilvánította érzelmeit sem. Csupán egyetlen dolog volt, amit leplezetlenül gyűlölt: az értelem eredendő ellentétét, a fanatizmust. Tény, hogy nem volt harcos egyéniség. De nem kellett-e bátorság ahhoz, hogy egyetlen tudósként egyedül maradjon semleges egy olyan korban, amikor mindenki szükségképpen tartozott valahová, hogy békét hirdessen, amikor mindenki, pap és tudós, polgár és katona harcolt?

Paradoxnak tűnik, de így van: minden népszerűsége és nagy tekintélye ellenére tulajdonképpen idegen maradt saját korában. Szemléletének jellemzői – hite az ember eredendő jó voltában, szemben az egyház tanította eredendő bűnnel, pacifizmusa, érdeklődése az emberi lét szépségei és nem utolsósorban annak kényelme, valamint az egészség és a helyes életmód iránt – csak a XVIII. században keltenek általános érdeklődést. Erasmus e vonatkozásban – és ez itt egyáltalán nem közhely – valóban megelőzte korát. Az ember jó

---

¹⁵²⁶ „A béke panasza”

voltában való hit mellett azonban mindig ott van ennek a csúfolódva dicsérő és egyidejűen kritizáló tudósnak egy másik jellemzője, a szkepticizmus. Ez a kételkedés sokszor csak a sorok között érződik, és sohasem egészen bizonyos benne az ember. Vajon igaza van-e Huizingának? Erasmus csakugyan nem tudta, mekkora tekintélyrombolást végez, amikor kritika tárgyává teszi a Biblia latin szövegét és megannyi más, századok óta szentesített keresztény hagyományt? A *Colloquia* mellett másik, mindmáig érdekes és mulatságos, de keserűen igaz műve, a *'Balgaság Dicsérete'*¹⁵²⁷ nem ezt bizonyítja. A balgaság dicséri ebben a műben önmagát, mint minden nagyság és minden öröm alapját ezen a földön. A balgaság a spontán energia, amely nélkül nem lehet meglenni. Aki tökéletesen értelmes és komoly, az életképtelen. Az élehetetlen okos ember irigyli a szerencsés butákat, akiknek ölbe hull minden hatalom és dicsőség. Erasmus olyan kajánsággal tréfál az egész érvényes értékrendszer felett, mint akinek lelkét igen mélyen átjárta már a kételkedés.

Az emberiséget mindenkor foglalkoztató filozófiai problémák elemzése, a klasszikus irodalommal való állandó foglalkozás mellett jutott ideje a mindennapi élet kérdéseinek tárgyalására is. Egyebek között írt a testi tisztaság fontosságáról, amit – azt mondhatnám – ő tett irodalomképessé. Addig ez a téma nem lehetett tárgya a bona litterának, többnyire csak orvosi tractatusokban szerepelt.

Erasmus nagy hipochonder volt. Egész élete állandó rettegés a fertőző betegségektől. Félt a pusztító pestistől, az akkor még heveny és félheveny formában grasszáló szifilisztől. Nem kevésbé félt azonban a „tudósok betegségétől”, ahogy a náthát nevezi egyik levelében. Hipochondriájának, amit egyébként ő maga sem titkol, rengeteg nyoma van levelezésében. Ez a hipochondria volt egyik forrása legközkedveltebb munkájának, a *'Colloquiá'*-nak. Ez mindennapi dolgokról szóló, de nem mindennapi szellemességű beszélgetések gyűjteménye. Szereplői arról csevegnek, milyen veszélyes, ha a borbély – vagy orvos – nem tartja tisztán instrumentumait, ha a fogadóban nem tiszta az ágynemű etc. Csaknem mindegyik fejezet egy-egy önálló higiéniai értekezés. Ezek az értekezések olybá tűnnek, mintha egy mai hideg-meleg-vizes civilizációban felnőtt ember került volna vissza a XVI. század nagyszerű, de mosdatlan világába, és írta volna ezeket a tanulmányokat. Ma is érdemes még a *Colloquiát* lapozgatni. Az olvasó nem egy helyen egészen modern közegészségügyi gondolatokkal találkozik: a paphoz közel hajló, fertőző betegségeken szenvedő gyónó leheletével terjeszti a kórt; fertőzhet a keresztvíz, a közösen használt kehely, de sorolhatnám Erasmus példáit tovább is. Ugyancsak e Beszélgetésekben olvashatunk a házasságról, amelyet az Európa-szerte tomboló luesz veszélyeztetett. Erasmus azt kívánja, hogy az ilyen házasságot a pápa

---

¹⁵²⁷ Encomion Moriae (1509)

haladéktalanul bontsa fel. Ebben a könyvében számol be egyik legkínzóbb betegségéről, gyakran fellépő vesekő-rohamairól is, amelyek először velencei tartózkodása idején jelentkeztek, amikor az európai hírű kiadó, Aldus házában lakott és étkezett. Betegsége egyik okaként éppen az ottani étrendet jelöli meg. A Colloquiában szerzője klasszikus szépségű betegség-meghatározásokat közöl. Az egyes kórformák filológiai akribiával írott definíciója patológiai szempontból is kifogástalan.

A *'Familiarium Colloquiarium Formulae'*¹⁵²⁸ – ahogy legelső címe szólt – első kiadása 1518-ban jelent meg Frobeniusnál Bázelen. Népszerűségét mutatja, hogy 1522-ig 25 kiadást ért meg. 1523–24-ben Erasmus bővített formában rendezte sajtó alá. A Colloquiával csaknem egy időben hagyta el a nyomdát az orvosi művészetet dicsérő könyvecskéje: *'Encomium artis medicae'*. Ez a klasszikusan renaissance írás inkább irodalom-, mint orvostörténeti jelentőségű. Ennek az eredetileg valószínűleg deklamációként született műnek nem annyira az orvostudomány dicsérete a célja, mint inkább az, hogy „a tudós humanista szónok a műfajban való jártasságát és általános műveltségét fitogtathassa” (Magyar László András).¹⁵²⁹

Lehet, hogy igazuk van az irodalomtörténészeknek, amikor azt írják – nyilván némi freudi sugallatra –, hogy Erasmust talán túlzott tisztaságérzéke indította arra, hogy irtózzék a nem hibátlan szövegektől. A forrásokhoz, az eredeti, tiszta szöveghez visszanyúlni, s a fordítások során eltorzított textusokat megtisztítani, legyen az Galenos vagy Platon, nemcsak értelemszerű filológiai követelmény, hanem etikai és esztétikai szükséglet is Erasmus számára.

Erasmusnak a magyar szellemi életre gyakorolt nagy befolyását tárgyalni éppúgy nem feladata e rövid tanulmánynak, mint ismertetni Roterodamusnak a magyar és magyarországi tudósokkal való intenzív kapcsolatait, hiszen ennek igen jelentős irodalma van.¹⁵³⁰

Érdemes azonban néhány szót szólni Joannes Antonius Cassoviensisről, aki mint orvos és humanista érdekes szereplője tudománytörténetünknek. Kassán született 1496-ban. Tanulmányait Krakkóban, Freiburgban és Paduában folytatta, de sokat időzött Bázelen is. Itt ismerkedett meg Erasmusszal, akinek rövidesen lelkes híve, eszméinek Magyarországon és Lengyelországban buzgó terjesztője lett. Nem véletlen tehát, hogy Erasmus Galenos műveinek latin fordítását (1526) fiatal orvos barátjának ajánlotta. Második, ez alkalommal hosszú bázeli tartózkodása idején kezelőorvosa volt a nagy szellemű, de törékeny testű humanistának, akit ekkor nephrolithiasis mellett epeköbetegsége is egyre gyakrabban kínozott. Antonius orvosi működése neves páciensének feltehetően megelégedésére szolgált, mert ezután még

¹⁵²⁸ Nyájas beszélgetések

¹⁵²⁹ Kétarcú orvostudomány. (Agrippa: Szatíra az orvosokról. Erasmus: Az orvostudomány dicsérete.) Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Magyar László András. Pozsony, 2002. Kalligram. 89 p.

¹⁵³⁰ Lásd különösen Trencsényi-Waldapfel Imre: Erasmus és magyar barátai. Bp., 1941.; Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora (Bp., 1955. Akadémiai) – mindkét helyen részletes bibliográfia.

több ízben konzultálta Erasmus magyar barátját. Kettőjük levelezésében is majd mindig van valahol valami utalás Erasmus betegségeire, illetve az Antonius ajánlott kezelésre.

A mohácsi csata után Joannes Antonius végleg Lengyelországban telepedett le, de itt sem szűnt meg hirdetni humanista barátja tanait. Thurzó Jánoshoz írott levelében Erasmus a magyar Justus Deciusához intézett ajánlásában a lengyel humanizmus tiszteletreméltó megnyilvánulásainak adózik elismeréssel. Mindkettőben fontos szerep jutott Antoniusnak.

Erasmus igyekezett befolyását a felekezeti megoszlástól akkor még kevésbé érintett Közép- és Kelet-Európában kiterjeszteni, annál is inkább, mert nyugaton protestánsok és katolikusok szemében egyaránt gyanússá vált semlegessége, s egyre több pártfogója fordul el tőle. Mint egyik könyvének Thurzó Elekhez címzett dedikációjában írja, a humanizmus megmentésére a távolban keres segítséget. Ha a humanista tanulmányokat sikerül kiirtani, teszi fel Erasmus a kérdést, miben fog különbözni az emberi élet az állatétól? Kifejezetten Joannes Antonius Cassoviensisre hivatkozva kéri a királyi kincstárnokon keresztül a magyar király pártfogását a veszélyeztetett tudomány nevében a „szabad emberekhez méltó” tudomány helyzetének megvédésére.¹⁵³¹ Magyar barátja Erasmust halála után is védelmébe veszi az egyre sűrűben megjelenő támadó írásokkal szemben, amint az a nagy humanista halálakor írt elégiájából is kitűnik.

Erasmus magyarországi orvosi vonatkozásairól szólva nem szabad említés nélkül hagynom a hosszú évekig hazánkban működött ferrarai orvost, Manardot. Orvosi episztoláinak a holland humanista oly nagy fontosságot tulajdonított, hogy egyik levelében azok editióját ajánlja német kiadójának.

Sok orvostörténeti érdekességű adat van egyébként is Erasmus több kötetre menő levelezésében. Nem szabad elfeledni, hogy ez időben a levélváltás, az episztolográfia töltötte be az újság szerepét is. Kitűnő kiadásban áll rendelkezésre teljes levelezése.¹⁵³²

Erasmus, aki a békét és a nyugalmat kereste mindig, soha nem tudott igazán megnyugodni. Semmivel sem volt igazán megelégedve, legkevésbé azzal, amit saját maga produkált. Egyszer Löwenben azt kérdezték tőle: „...miért árasztasz el bennünket könyvekkel, ha igazában egyikkel sem vagy elégedett?” Erasmus válasza: „...főként azért, mert nem tudok aludni”.

---

¹⁵³¹ Erasmus és magyar orvosa kapcsolatainak részleteit lásd erről szóló tanulmányomban: Schultheisz, E.: Joannes Antonius Cassoviensis, Humanist und Arzt des Erasmus. = *Gesnerus* 17 (1960) No. 17. pp. 117–122.

¹⁵³² *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*. Ed. P. S. et H. M. Allan (Oxford, 1906–1938)

Der ungarische Arzt des Erasmus – Joannes Antoninus Cassoviensis¹⁵³³

Die Literatur über Humanismus und Humanisten ist unübersehbar groß, und das Thema scheint fast erschöpft zu sein. Dennoch ergeben sich immer wieder frische Quellen, die neues Licht auf diese wunderbar reiche Epoche der europäischen Kultur werfen. Insbesondere begegnet man in der Geschichte der Medizin nicht selten Humanisten und Ärzten, deren Wirken nur einseitig beurteilt wurde: Entweder wurde nur ihre Tätigkeit als Arzt gewürdigt, oder man sah in ihnen den Humanisten, ohne ihr Arzttum zu beachten.

Das bezieht sich auch auf den ungarischen Humanisten, Arzt und Freund des *Erasmus von Rotterdam*, *Joannes Antoninus Cassoviensis*, der eine Leuchte des Humanismus in Ungarn und Polen und gleichzeitig ein hochgelehrter Mediziner und ein geschätzter Praktiker war. Geboren um 1496 in Kassa (Oberungarn), begann er seine Studien in seiner Heimat, um dieselben an der Universität Krakau fortzuführen, wo er im Jahre 1517 den Baccalaureus artium erwarb.¹⁵³⁴ Nach einem kurzen Aufenthalt in Freiburg im Breisgau finden wir ihn als Studiosus medicinae in Padua.¹⁵³⁵ Zu dieser Zeit beginnt auch seine literarische Tätigkeit: Er gibt 1521 die *Theriobulia* des *Joannes Dubravii* mit einer Widmung an den Canonicus *Jakob Erzdjeschew*, den damaligen Rektor der Krakauer Universität, heraus.¹⁵³⁶

Der Weg nach Padua führte damals von Ungarn und auch von Polen zumeist durch Basel. So hielt sich Joannes Antoninus des öfteren in Basel auf, wo er Bekanntschaft mit Erasmus machte.¹⁵³⁷ Das war für seine weitere Entwicklung entscheidend, aber auch für Erasmus nicht ohne Bedeutung. Antoninus, der sich begeistert an Erasmus angeschlossen

---

¹⁵³³ Forrás: Forrás: Schultheisz, Emil: Der ungarische Arzt des Erasmus – Joannes Antoninus Cassoviensis. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 57–62. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Joannes Antoninus Cassoviensis, Humanist und Arzt des Erasmus. = Gesnerus 17 (1960) No. 17. pp. 117–123. – Újraközölve: Schultheisz, Emil: Joannes Antoninus Cassoviensis, Humanist und Arzt des Erasmus. In: Schultheisz Emil: Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 159–162. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.)

¹⁵³⁴ Wessprémi, St.: Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Band II. Leipzig, 1774. S. 219. Seine Studien in Krakau betreffend, siehe auch: Album studiosorum Universitatis Cracoviensis (1400–1551). Tom. I–II. Krakau, 1887–1892.

¹⁵³⁵ Veress, A.: Matricula et Acta Hungarorum in Universitatibus Italiae Studentium (1221 bis 1864). Budapest, 1941. S. 177.

¹⁵³⁶ Das ist das „Consilium animalium Joannis Dubravii“.

¹⁵³⁷ Einzelheiten darüber liest man in seinen Briefen an Erasmus. Vgl. Opus Epistolarum Des. Erasmi Rotterodami. Ed. P. S. et H. M. Allen. Bände VI–XI. sowie auch in der Amerbach-Korrespondenz. Hrsg.: von A. Hartmann. Bände II–V.

hatte und ihn für einen „homo divinus“ hielt, den Gott „per immensa bona largitus est orbis“, wurde ein unermüdlicher Kämpfer und Verbreiter der Ideen und wissenschaftlichen Errungenschaften Basels.¹⁵³⁸

Seit dem Jahre 1519 befaßte sich *Joannes Antoninus* intensiv mit der Medizin, so daß er in „theoretica et practica“ sehr bewandert wurde. Es kann keinesfalls als ein Zufall gedeutet werden, daß *Erasmus* die lateinische Übersetzung der sämtlichen Werke Galenus (1526) gerade ihm widmete.¹⁵³⁹

Wie bekannt, suchten zu dieser Zeit viele Schweizer Ärzthumanisten Ungarn und Polen auf. Paracelsus besuchte Ungarn in den Jahren 1521 und 1537,¹⁵⁴⁰ während *Vadian* mit *Collimitius* eine Reise nach Ungarns Hauptstadt Buda unternahm.¹⁵⁴¹ Die beiden Freunde suchten dort vor allem in der berühmten Bibliothek, der Corviniana des Königs *Matthias Corvinus*, nach Handschriftenschätzen. Vadian untersuchte damals auch die weltberühmten Quellen von Buda.¹⁵⁴² 1519/20 finden wir beide in Krakau.¹⁵⁴³ Ob *Joannes Antoninus* ihre persönliche Bekanntschaft machte, muß dahingestellt bleiben.

Im Sommer 1524 beendete Antoninus seine medizinischen Studien und verließ Padua. Doch beabsichtigte er, nach Padua zurückzukehren, wie das aus dem Brief des Erasmus ersichtlich ist, den er am 12. November 1524 von Basel aus an den Prior in Padua, *Rudbert von Mosham*, richtete. In diesem Schreiben empfiehlt er ihm wärmstens seinen Freund Antoninus.¹⁵⁴⁴

Der Rückweg führte wieder durch Basel, wo er sich jetzt länger aufhielt. Der polnische Historiograph *Barycz* schreibt über diesen Aufenthalt in Basel: „Der für jene Zeit ungewöhnliche Aufenthalt von Antoninus in Basel wurde teilweise durch literarisch-wissenschaftliche Gründe, in erster Linie aber durch den Ruhm des Erasmus verursacht, teilweise auch durch praktische, ja sogar prosaische Gründe – durch ein nicht näher bekanntes

¹⁵³⁸ Über die Basler Verbindungen siehe: Henryk Barycz: Die ersten wissenschaftlichen Verbindungen Polens mit Basel. Vjschr. Gesch. Wissenschaft V (1960) 25 ff.

¹⁵³⁹ Nachdem Antoninus den Bischof von Krakau, Peter Tomicki, von einer schweren Krankheit geheilt hatte, wurde er durch dessen Empfehlung Leibarzt des Königs Siegmund I. und dann dessen Sohnes August. Biographisches Lexicon der hervorragenden Ärzte. Hrsg.: von F. Hübner. Band I. Berlin – Wien, 1929. S. 155.

¹⁵⁴⁰ Schwarz, I.: Beiträge zur Geschichte der Medizin in Ungarn, III: Paracelsus über die ungarischen Ärzte. Ungar. Rev. X. Über seine Reise in Siebenbürgen schreibt Paracelsus selber. Vgl. Haeser, Geschichte der Medizin. Band II. S. 74. Im Jahre 1537 besuchte Hohenheim die Stadt Preßburg (Oberungarn), wo „Freitag vor Michaelis haben die Herrn doctor Theophrastus pei Her Blasii Beham zu gaß gehalten...“. Stadt-Urkunden aus dem Jahre 1537/38. Vámosy: Zur Geschichte der Heilkunde in Pozsony. Preßburg, 1901. S. 21. Vgl. noch Magyary-Kossa: Ungarische medizinische Erinnerungen. Band II. Budapest, 1929. S. 225 ff.

¹⁵⁴¹ Über die Reisen des Vadian nach Buda vgl. B. Milt: Vadian als Arzt. Herausgegeben von C. Bonorand. St. Gallen, 1959. S. 112. – sowie W. Näf: Vadianische Analecten, in Vadian-Studien I (1945) 38.

¹⁵⁴² Bonorand, C.: Vadian in Villach, Sonderdruck aus 900 Jahre Villach. Villach, 1960. S. 223, 233.

¹⁵⁴³ Vadianische Briefsammlung I. Nr. 116.

¹⁵⁴⁴ Gesamte Werke, Band III, I. Teil, S. 825, Brief Nr. 755.

Gerichtsverfahren, das vor dem städtischen Forum in Basel stattfand. Aus letzterem Grund knüpfte der findige und gewandte Antoninus bald Beziehungen mit *U. Zasius* an, von dem er Empfehlungsbriefe an eine Reihe hervorragender Basler Bürger erhielt. Wie er in einem Dankschreiben an Zasius versicherte, ebneten diese ihm wirkungsvoll den Weg zur günstigen Erledigung der hängigen Streitfragen”.¹⁵⁴⁵

Von besonderem Interesse sind die Beziehungen zwischen Erasmus von Rotterdam und Joannes Antoninus von Kassa sowohl vom humanistischen wie vom medizinischen Standpunkt.

Wie bekannt, ist Erasmus von zarter Natur in all seinen Fasern. Beständig schont er sich selbst. Sein Körper zwingt ihn dazu. Er ist unter anderm besonders empfindlich gegen Erkältung, „die Krankheit der Gelehrten” nennt er sie. Schon früh beginnt ihn sein schmerzhaftes Nierensteinleiden zu quälen, dem er so mutig widerstand, wenn es sein Werk galt. Er spricht immer etwas liebkosend von seinem Körperchen, das kein Fasten aushalten könne, das er durch etwelche Körperübung, Reiten hauptsächlich, gesund erhalten müsse, für das er sorgfältig das passende Klima auszuwählen sucht. Er ist bisweilen sehr ausführlich in der Beschreibung seiner Leiden. Mit besonderer Sorgfalt muß er auf seinen Schlaf achten. Einmal erwacht, schläft er nur mit Mühe wieder ein, und deshalb muß er oft den Morgen, die beste Arbeitszeit, die ihm so teuer ist, versäumen. Er kann Kälte, Wind und Nebel nicht ertragen, aber noch weniger stark erwärmte Räume. Wie hat er die deutschen Kachelöfen verwünscht, welche beinahe das ganze Jahr geheizt wurden und ihm den Aufenthalt in Deutschland fast unerträglich machten! Nicht allein vor der Pest flieht er. Aus Angst vor Erkältung unterläßt er eine Reise von Löwen nach Antwerpen, wo sein Freund Peter Gilles in Trauer war. Er weiß es selbst ganz gut: „Oft liegt ein großer Teil der Krankheit in der Einbildung”, aber nichtsdestoweniger läßt ihn diese Einbildung nicht in Ruhe. Ist er ernsthaft krank, dann empfindet er keine Furcht vor dem Tode.

Seine Gesundheitslehre heißt: Mäßigkeit, Reinlichkeit und frische Luft, die letztere mit Maß. Er hält die Nähe der See für ungesund und ist ängstlich vor Zugluft. Seinem Freund Gilles rät er bei einer Krankheit: brauche nicht zu viel Medizinen, halte dich ruhig, und laß dich vor allem nicht aufregen. Obschon unter seinen Werken ein „Lob der Arzneikunst” vorkommt, hält er nicht viel von den Ärzten und verhechelt sie mehr als einmal in den Colloquia. Umso bemerkenswerter die intensive Arzt-Patient Beziehung zwischen Erasmus und Gazius.

---

¹⁵⁴⁵ H. Barycz, L. c. p. 32/33. Zu diesen Beziehungen siehe auch den Brief des J. Antoninus an Ulrich Zasius, Basel den 5. Juli (ohne Jahr) in der Handschrift der Universitätsbibliothek Basel, Sign. G. II. 33 f. 5.

Als Arzt behandelte er öfters den gebrechlich gewordenen Erasmus, der zu dieser Zeit an quälenden rezidivierenden Gallensteinattacken litt. Die therapeutische Kunst des Antoninus mußte recht befriedigend und erfolgreich sein, denn Erasmus konsultierte noch des öfteren seinen ungarischen Freund. Auch in dem regen Briefwechsel, der zwischen ihnen stattfand, finden sich immer wieder Anspielungen auf die Krankheiten des großen Basler Humanisten und auf die von Antoninus empfohlene Behandlung.¹⁵⁴⁶

Die Bedeutung des Antoninus Cassoviensis als Vertreter des Humanismus und als Vermittler der erasmianischen Ideen nach Ungarn und Polen kann nicht hoch genug eingeschätzt werden. Viele Büchersendungen des Erasmus für ungarische und polnische Humanisten vermittelte Antoninus.¹⁵⁴⁷ Am 21. Januar 1526 benachrichtigte er seinen Basler Freund von dem Erhalt des *Libellanti de non irascendo Plutarchi* (Editio Froben). In diesem Brief verspricht er, das Buch dem *Alex. Thurzó* nach Ungarn weiterzuleiten.¹⁵⁴⁸ Der polnische Humanist *A. Cricius* war ein großer Verehrer des Erasmus und übersandte ihm alle seine Neuerscheinungen. Auch in diesem Falle war Antoninus der Vermittler.¹⁵⁴⁹

Nach der Niederlage der Ungarn bei Mohács¹⁵⁵⁰ 1526 – ein Großteil des Landes wurde von den Türken besetzt – lebte Antoninus in Polen und kehrte nur gelegentlich nach seiner Heimatstadt Kassa zurück. So wird er zum „Herold der Größe des Erasmus“ auch in Polen.¹⁵⁵¹ Auch nach dem Tode des Erasmus wird er sein Beschützer gegen Angriffe, wie das z. B. aus einer Elegie *Elegia in mortem Erasmi Rotterodamei, praecipui studiorum instauratoris* (Cracoviae 1536) ersichtlich ist.¹⁵⁵²

Waren die Verbindungen des Joannes Antoninus mit dem größten Humanisten Basels am engsten, so sind auch die Beziehungen zu den anderen Vertretern des Humanismus in Basel nicht zu vernachlässigen, besonders da sie auch vom Blickpunkt der Medizingeschichte nicht unbedeutend sind. In enger Bekanntschaft stand er mit *Johann Sichard*, *Claudius Cantiuncula*, *Bonifazius* und *Bruno Amerbach* sowie mit dem schon erwähnten *U. Zasius*.

¹⁵⁴⁶ Desiderii Erasmi Roterodami Epistolae Selectiores, Ed. I. E. Kappius, Wratislaviae 1752, p. 396, 413, 472, 561 (aus den Jahren 1527–1529).

¹⁵⁴⁷ Die diesbezüglichen Briefe siehe im Op. Epist. bei Allen, Band VI, S. 153 Y.

¹⁵⁴⁸ Im Opus Epist. ed Allen, Band VI, S. 249.

¹⁵⁴⁹ Den Dankbrief des Erasmus an Joannes Antoninus siehe im genannten Werk, Band VII, S. 68.

¹⁵⁵⁰ Vgl. dazu Pannoniae Luctus (Cracoviae 1544) mit den Aufsätzen von Camerarius, Georg Wernher, Joannes Antoninus Cassoviensis, Jacob Piso, Ephorinus und Brassicanus.

¹⁵⁵¹ Über den polnischen Erasmianismus siehe L. Hajdukiewicz: Im Bücherkreis des Erasmus von Rotterdam, aus der Geschichte der bibliophilen Beziehungen zwischen Polen und Basel im 16. Jahrhundert, Vjschr. Gesch. Wissenschaften V (1960) 49 ff.

¹⁵⁵² Ein scharfer Gegner der Anschauungen des Erasmus war besonders der französische Humanist Etienne Dolet (übrigens ein geistreicher, sarkastischer Redner, der später, unter Anklage des Atheismus gestellt, 1546 in Paris den Feuertod erlitt). Um Dolets Angriffe leichter zu beseitigen, bemühte sich Antoninus um die Herausgabe eines an Erasmus gerichteten Briefes des Krakauer Bischofs Tomicki, der eine ungewöhnlich hohe Meinung von ihm hatte. Vgl. Barycz, Vjschr. Gesch. Wissenschaften V (1960) 33.

Diese Beziehungen wurden auch nach seiner Rückkehr aus der Schweiz durch einen regen Briefwechsel aufrechterhalten.¹⁵⁵³ Eine Sonderstellung nimmt seine Freundschaft mit *Sichard* ein. *Johannes Sichard* war 1524 bis 1530 Professor der Rhetorik an der Basler Universität, ein gelehrter und begeisterter Erforscher von Handschriften antiker und mittelalterlicher Autoren und gelehrter Berater der Basler Drucker. Wie einige bedeutende Ärztehumanisten, darunter *Vadian* (Joachim von Watt), der Ungar *Johannes Sambucus* und andere, unternahm auch er wissenschaftliche Reisen nach deutschen Klosterbibliotheken, die in die Jahre 1525 bis 1530 fallen. Diese Expeditionen waren nicht ohne Erfolg. Es liegt nahe, anzunehmen, daß Joannes Antoninus der anonyme Freund ist, der *Sichard* im Jahre 1528 zu einer Reise nach Buda veranlaßte. Bekanntlich war Buda besonders reich an alten Codices und Manuskripten. In einem Brief Sichards an Vadian vom 31. Juli 1528 heißt es: „De Buda credo te aliquid certius comperisse, cum Viennae Pannoniae ageres. Velim scire, tantane sit illic copia veterum librorum quanta praedicatur amplo in omnium ore. Nihil dubitarem te instituere iter, invitatus ad hoc iam litteris amici cuiusdam.“¹⁵⁵⁴

Aus dem Briefwechsel zwischen den beiden Freunden läßt sich leider nur wenig über die medizinische Tätigkeit des Antoninus erschließen. Der bekannte Humanist und Arzt *Tectander* bezeichnet ihn in einer Widmung als einen hervorragenden und erfahrenen Arzt. *Tectander*, gräzisierte Name des Humanisten *Josef Zimmermann*, war der Schwager von Antoninus. Während seines zweiten Aufenthaltes in Basel (1535/36) wirkte *Tectander* bei der Herausgabe der lateinischen Übersetzung der sämtlichen Werke *Galens* mit. Es kam damals eine wenig bekannte Arbeit Galens ans Tageslicht: *De venae sectione adversus Erasistratum et Erasistrateos libri II*. Dieses Werk übersetzte *Tectander* ins Lateinische und widmete es dem Joannes Antoninus.¹⁵⁵⁵ In der Gesamtausgabe der Werke des *Galenos* (bei A. Cratander, Basel 1536) findet sich die Abhandlung *De urinis*, übersetzt von *J. Struthius*, der den Aufsatz dem berühmten Arzt „Joanni Antonino, philosopho et medico“ widmete.

Die Verbindungen des Antoninus mit dem Humanismus in der Schweiz und der medizinischen Literatur lassen sich noch weiter verfolgen. Einen nicht geringen Einfluß hatte

¹⁵⁵³ Amerbach-Korrespondenz, Band III, S. 245, 418 ff.

¹⁵⁵⁴ P. Lehmann, J. Sicardus und die von ihm benutzten Bibliotheken und Handschriften, in Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters IV (1912) Heft 1, S. 41. Vgl. noch Barycz, Vjschr. Gesch. Wissenschaft V (1960) 34/5, wo auch Näheres über die Herausgebertätigkeit des Sicardus – wozu ihm auch Handschriften von Antoninus geliefert wurden – zu lesen ist. Über den Quintilianus-Kodex, den Antoninus 1528 Sichard „ex media fere Polonia“ übersandte, schreibt ausführlich Hajdukiewicz, Vjschr. Gesch. Wissenschaft V (1960) 100.

¹⁵⁵⁵ Galenus, Operum omnia utilissima ... partium nunc prima latinitate donata, Basel 1535.

Antoninus auf die medizinisch-literarische Tätigkeit seines Schwiegersohnes Anton Schneeberger, eines Schülers Konrad Gessners in Zürich.¹⁵⁵⁶

Antoninus selber verfaßte nur wenige Schriften.¹⁵⁵⁷ Sein Hauptwerk ist ein Buch über die Gesundheit des Menschen, enthaltend einen Umriß der Physiologie, sowie Abhandlungen über Diagnostik, Diätetik und allgemeine Therapie. Der Titel lautet: *De Tuenda Bona Valetudine* (Krakau 1535). Antoninus muß danach nicht nur ein gelehrter Humanist, sondern auch ein nicht minder erfahrener Arzt gewesen sein.

Zum Schluß darf die Ansicht vertreten werden, daß das Interesse, das *Erasmus* Ungarn entgegenbrachte, in wesentlichem Maße von *Joannes Antoninus Cassoviensis* erweckt wurde.

---

¹⁵⁵⁶ S. Sokol, Polnische Mediziner in Basel im 16. und 17. Jahrhundert, Vjschr. Gesch. Wissenschaft V (1960) 176. Schneebergers Buch *De bona militum valetudine conservanda liber* (Cracoviae 1564) ist eines der ersten militärhygienischen Lehrbücher.

¹⁵⁵⁷ Insgesamt sind es sechs an der Zahl.

Zsámboky (1531–1584) az orvos-humanista¹⁵⁵⁸

Zsámboky Jánosról a történelemszről, irodalmárról, gyűjtőről nem jelentéktelen külföldi és hazai irodalom áll rendelkezésünkre.¹⁵⁵⁹ Tudjuk, hogy a magyar humanista tudomány a 16. század későbbi időszakában a történetírás és filológia terén csak Zsámboky munkásságában vált nemzetközi érdeművé. Zsámbokynak nagy része volt abban, hogy Miksa császár udvara és Bécs a humanista tudomány egyik európai hírű központjává lett.

Az orvosról megjelent kisszámú közlemény azonban a legjobb szándék mellett sem a valóságot leginkább megközelítő ábrázolást nyújtja.¹⁵⁶⁰ Orvosi működését, gyakorló orvosi ténykedését túlértékelik. Mindenáron „nagy orvosként” történő beállítása Zsámboky jelentőségét inkább csökkenteni látszik, mint növelni. Kétségtelen, Zsámboky szerepe a medicina történetében nem kis jelentőségű, de nem az orvosi praxisra vonatkozik!

Életútját itt nem ismertetem, csupán tanulmányainak néhány fontosabb állomására utalok: Wittenberg, Ingolstadt után Strassburgban *Sturm* tanítványa volt. Párizsban lett a filozófia magistere. Paduában medicinát tanult, de továbbra is hallgatója volt a filológiai-történeti tárgyaknak, melyek változatlanul érdeklődésének középpontjában állottak.¹⁵⁶¹ Az orvosi fakultás nagynevű professzoraival – közöttük volt a már akkor igen híres anatómus *Vesalius* – semmiféle személyes kapcsolatot nem tartott, jóllehet több humanistával már akkor élénken levelezett, sokkal közülük jó személyes kapcsolatban állott.¹⁵⁶² Az 1555-ben megszerzett orvosi licenciátusnál fontosabb volt számára filológiai munkássága, kéziratok

¹⁵⁵⁸ Forrás: Schultheisz Emil: Zsámboky az orvos-humanista. = *Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények*. Vol. 109–112. (1985) pp. 173–180. – Előadás formájában elhangzott a Magyar Orvostörténelmi Társaság és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár által a Magyar Tudományos Akadémián 1985. május 2-án megtartott Zsámboky (Sambucus) János emlékülésen.

¹⁵⁵⁹ A legátfogóbb hazai tanulmány még ma is Weszprémié: *Succincta Medicorum Hungariae et Transsilvaniae Biographia*. Viennae, 1781. Tom: III. pp. 682–734., valamint Orbán János értekezése „Sámboky Jánosról” (Szeged, 1916). A Zsámbokyra vonatkozó hazai irodalom közismert lévén, csak utalok Gulyás Pál, Veress Endre, Varga László, Téglási Imre, Bach Endre, Illéssy János, Borsa Gedeon írásaira. A külföldi szerzők közül Gerstinger, H.: *Aus dem Tagebuch des kaiserl. Hothistoriographen Johannes Sambucus*. Österr. Akad. d. Wiss. Sitzungberichte, 248, Bd. U. Wien, 1965; uő.: *Johannes Sambucus als Handschriftensammler*. In: *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien*, 1926. című műveire, valamint Bruck, A.-nak az *Emblematához* írott kísér tanulmányára hívom fel a figyelmet.

¹⁵⁶⁰ Magyary-Kossa, J.: *Ungarische medizinische Erinnerungen*. Budapest, 1935.; Bálint-Nagy I.: *Sámboky János (1531–1584) orvosi működéséről*. = *Orvosi Hetilap* 73 (1929) No. 17, 18, 35.; uő. *Sudhoffs Archiv* 24 (1931) pp. 150–154.

¹⁵⁶¹ Vö. Bruck, A.: *Leben und Werk des Joannes Sambucus*. Budapest, 1982. p. 9. (Einleitung zur Facsimile Ausgabe der *Emblemata*.) Paduai tanulmányait, ott írt és kiadott műveit illetően lásd: Veress, A.: *Matricula et Acta Hungarorum in Italiae studentium*. Vol. I. (Padova 1264–1864). Budapest, 1915. p. 54 ff.

¹⁵⁶² Gerstinger, G.: *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámboky) 1554–1584*. (Wien, 1968) című művében Zsámboky csaknem minden fellelhető levelének eredeti szövegét in extenso tette közzé. A Gerstinger által nem, vagy nem teljességében közölt, általam vizsgált írások, ill. adatok forrását az adott helyen jelzem.

vásárlása, mint ez levelezéséből is kiderül. Éppen ebben az évben február 1-jén kelt ajánlással jelent meg Paduában a „*Poemata*”.¹⁵⁶³

Zsámboky nyilvánvalóan szükségesnek találta, hogy klasszikus filológiai, irodalmi és történelmi műveltségét orvosi stúdiumokkal egészítse ki. Ez megfelelt a kor teljes és tökéletes műveltségre törekvő szellemének, akármilyen lett legyen a tanulmányok sorrendje. A kitűnő hágai orvos és humanista, *Justus Velsius* azt kívánja „*Oratio, utrum in medico variarum artium et scientiarum cognitio desideretur?*” (Basel, 1540) című pamfletjében, hogy minden orvos legyen filológus és polihisztor. Hogy a korszak tudós orvosát kell-e humanistának tekintenünk, vagy a literátus humanista természettudományi, illetve orvosi stúdiumokkal egészítve ki tudományát, kívánt *l'uomo universale*-vá lenni, kizárólag munkásságából következik, a tanulmányok sorrendje legfeljebb sejteti. Még az egyetemi *qualificatio*, sőt a különböző grádusok sem egyértelműen meghatározóak. Nem kell itt kitérnünk részletesen arra, a klasszikus nyelvek ismeretén alapuló képzési ideálra, mely az előbbi mellett, intenciókban látszólag ellentétes tendenciát mutat, újra felfedezve és irodalmi magasságra emelve a nemzeti nyelveket. Ez a hang Itáliában *Dante* és *Petrarca* nyelvén szólal meg. Német nyelvterületen ez az irányzat azonban csak jó két évszázaddal később jut érvényre *Luther* és *Paracelsus* írásai révén.

A 16. század második-harmadik évtizede a természettudományok klasszikus auctoraival iránti megújult érdeklődés időszaka. *Plinius* *Naturalis* *historiája*, *Ptolemaeus* művei, *Dioscorides* *Materia* *medicája* iránt nem kisebb a figyelem, mint a klasszikus irodalomra, a történeti, a filozófiai munkák iránt. Ezt természetszerűleg követnie kellett – főleg a század második felében – az orvostan iránti érdeklődés fokozódásának, az orvosi klasszikusok újra kiadásának. Közismert, hogy ez az új szellem az, mely a forrásokhoz való visszatérést kívánja. Következésképpen purisztikus magatartása semmiféle elrontott szöveg használatát nem tűri. A szövegek torzulása nemcsak a többszöri, gyakran szakszerűtlen, csak mechanikus másolás következménye. Ennél nagyobb szerepet játszott az értelmezés-félreértelmezés annál a nagyon fontos, mégis nehézkes *translatio*s módszerénél, melynek révén a szöveg az eredeti görögből a szír, héber, illetve arab nyelven keresztül – néha még további spanyol közvetítéssel – a középkori latinba vezetett. Különösen így volt ez éppen az orvosi művek esetében.¹⁵⁶⁴

A humanista kör, mellyel Zsámboky levelezésben, elmélyült eszme- és adatcserében

---

¹⁵⁶³ Aponyi S.: Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok a XV–XVI. században. Budapest, 1900. Hungarica No. 1769. Vol. III. pp. 208–210.

¹⁵⁶⁴ Schultheisz Emil: Az arab medicina assimilatioja a későközépkori latin orvosi irodalomban. In: Keletkutatás 1974. Bp., 1975. Kőrösi Csoma Társaság. pp. 73–80.

állott, igen széles volt. Tagjai között olyan ismert nagy nevekkal találkozunk, mint *Sirleto* bíboros, a vatikáni könyvtár prefektusa, *Bessarion* kardinális, *Paulus Manutius* és még több más híres és tudós nyomdász: *Plantinus*, *Oporinus*, *H. Stephanus (Étienne)*. E körbe tartozott az idősebb és ifjabb *Camerarius*, *Hugo Blotius* császári könyvtáros, a bécsi egyetem rétorika professzora, *Oláh Miklós* érsek, *Kolozsvári Jordán Tamás*, *Hunyadi Ferenc*, *Dudith András*, a későbbi tinnini püspök, *Johann Crato von Kraftheim* császári tanácsos, udvari és házi orvos, Luther asztaltársa, *Clusius* a nagyhírű botanikus, *Purkircher György* pozsonyi városi orvos, *Jakob Monau* orvosdoktor és még sokan mások. A levelezést most általánosságban nem tárgyalom, vizsgálódásomat leszűkítem Zsámbokynak mint orvos-humanistának a működésére. Nem hagyhatom azonban említés nélkül a humanisták orvosi vonatkozású vagy kifejezetten orvosi leveleit – „*Epistolae medicales*” – melyek önmagukban is nagymértékben járultak hozzá a kor orvosi szemléletének alakításához, az ismeretek elterjesztéséhez, az orvostörténelemnek pedig bő forrásai.

Zsámboky leveleinek nagyobb részét Bécsben való letelepedése után írta, leggyakrabban onnan is keltezve. A címzettek között van a neves iskolaalapító, *Johannes Sturm*, nyomdász és főként görög nyelvészettel foglalkozó humanista, az akkor európai hírű strassbourgi gymnasium rektora, akit érdemei elismeréseként V. Károly nemességre emelt. Sturm Párizsban orvosi előadásokat hallgatott, akárcsak Zsámboky Paduában, azonban ő sem azzal a céllal, hogy orvosi gyakorlatot folytasson, hanem hogy minél nagyobb műveltsége legyen. Egyetlen adat nem szól amellett, hogy valaha is orvosi működést fejtett volna ki. Teljes *Hermogenes* fordítása és kiadása, valamint a *Dionysios Halicarnasseos-féle* „*De Collocatione verborum Graece*” editioja nevét európai hírűvé, maradandóan emlékeztetessé tette.¹⁵⁶⁵

Életpályája egyébként is több hasonlóságot mutat Zsámbokyéval. Mint protestánsnak – bár mint láttuk, a legmagasabb császári elismerésben részesült – vallása miatt voltak kellemetlenségei, ha más okból is, mint Zsámbokynak. Sturmnak nem annyira a katolikus egyházzal, hanem buzgó kálvinista és hugenotta barát lévén, Luther híveivel gyűlt meg a baja. Nem folytatott orvosi gyakorlatot Zsámboky egy másik levelező társa *Joannes Oporinus* sem, a baseli humanista nyomdász. Pedig ő, mikor Paracelsus 1527-ben Baselba jött, nála medicinát tanult és famulusa lett. Ez az idő nem volt hosszú. A baseli egyetemen 1537-től a görög nyelv és irodalom tanára. Három év múlva otthagyva az egyetemet, megvette az egykori *Cratander-féle* nyomdát. Nagy tudása, szerteágazó tudományos kapcsolatai folytán a

---

¹⁵⁶⁵ Schmidt: La vie et les travaux de Jean Sturm. Strassbourg, 1855., valamint Ktickenhahn, J. S. Strassburgs erster Schulrektor. Leipzig, 1872.

kor legjobb és legkorrektebb könyvei kerültek ki műhelyéből. A medicina stúdiumára neki is csak az orvosi textus tökéletes megértéséhez és magyarázatához volt szüksége.¹⁵⁶⁶

*Theodor Zwinger*nél is azt látjuk, hogy miután Baselban, Lyonban, Párizsban klasszikus nyelveket és hébert, spanyol nyelvet tanult, Paduában orvosdoktorrá promoveált (1559). Visszatérve Baselbe, éveken keresztül görögöt és etikát tanított, s csak igen rövid ideig adott elő teoretikus medicinát, miközben Oporinus nyomdájában korrektorként működött. Nyilvánvaló, hogy a számos, általa kiadott mű közül sem a *Hippokratés-editio*, sem a „*Theatrum vitae humanae*” nem nélkülözhetette az orvosi ismereteket.

A humanisták orvosi vonatkozású levelezése, éspedig nemcsak a kifejezetten orvosi írások (epistolae medicales) e tárgykört érintő eszmecserejük, megjegyzéseik a recepciót szolgálták.¹⁵⁶⁷ A kor orvosi működésének hierarchiájában a klasszikus orvosi irodalom művelése nem állt alacsonyabb helyen, mint maga az orvosi praxis. Sőt, a fordítást és a kiadást, a kiegészítést és a kommentálást sem tartották kisebb jelentőségűnek, mint egyik-másik korabeli szerző eredeti vagy ekként megjelent írását. Ugyanakkor ez a szemlélet megszabadította a medicinát az elmélet és a gyakorlat hierarchikus dualizmusától. Ez tette lehetővé, hogy a 18. század vége felé az orvosi gyakorlatot már nem tekintették – általában – alacsonyabb rendűnek, mint a teoretikus tárgyak művelését. Ennek köszönhető a 17–18. század medicinája a mai értelemben vett klinikai oktatás kezdetét.

Amit Zsámboky tulajdonképpen képviselt, az az úgynevezett *medicina philologica*. Mint ilyen *Theodor Gaza* (1398–1475) és *Ugo Renzi seu Senensis* (1360–1439) munkásságának későbbi magyar folytatója.

Ennek a *medicina philologica*nak a jelentősége túlnő a korrekt szövegfordításon, értelmezésen és kiadáson. Döntően járult hozzá az antik szerzők érdemi megítéléséhez. Addig a neves orvosokat nagyjából „statikus” formában ismerték. Egyeseket nagyra értékelték, másokat egyáltalán nem, vagy alig ismerték, s ha igen, nem jelentőségüknek megfelelően értékelték. A kiválasztott nagyságokat, mint *Hippokratés*, *Galénost* hozzáférhetetlen magasságokban tisztelték, őket a legcsekélyebb kritika sem érthette. A már említett okokon kívül ez nem kis mértékben járult hozzá helyes megállapításaik egy részének félreértéséhez, helytelen hipotéziseiknek pedig több évszázados fennmaradásához. A *medicina philologica*

---

¹⁵⁶⁶ Roth–Schulz, F.: *Icones bibliopolarum et typographorum*. Nürnberg, 1726., ahol a képe alatt ez olvasható: „J. Oporinus Basileensis Primus Rector scholae patriae, deinde Theophrasti Paracelsi Amanuensis postea Graece Linguae, Professor...”.

¹⁵⁶⁷ Lásd pl. Manardus, G.: *Epistolarum medicinalium libri XX*. Basel, 1540., melyek sok – a kor magyar medicinájára és orvosi életére vonatkozó – megjegyzést tartalmaznak. Igen jelentősek Manardus Galenus fordításai, főleg az *Ars medicinalis*é. Mesue Simplicijához és Compositájához írt kommentárjai közkészen forogtak. A bevezető levelet Győrött írta, sokat pedig Budán.

minden öncélú tekintélytiszteletet megszüntetett. Nemcsak a textusok kerültek a helyükre, de a szerzők is. Az összehasonlító szövegvizsgálat, több forrásmű egybevetése, utána a szövegek kiegészítése és a sok kitűnő annotáció végül is nem csorbította, hanem emelte értéküket. Helyreállította például Galénosnak a középkor folyamán kritizálhatatlan, de a 15. század vége felé némiképpen megtépázott tekintélyét. Ez a galenizmus reneszánszkori térhódításának magyarázata.

Hogy Zsámboky milyen nagymértékben ragaszkodott a filológiai pontossághoz és egyidejűleg a szaktudáshoz, kiderül a Hofkammerrathhoz írott, Bécsben 1565. április 26-án kelt leveléből.¹⁵⁶⁸ Egy nyilván onnan érkezett felkérő levélre válaszolva közli, hogy túlterheltsége ellenére szívesen vállalkoznék a besztercebányai *Waldordnung* latinra fordítására, bár a németben nem eléggé járatos – „.....der deutschen Sprache nich so gar wohl erfahren...” – írja végig ragyogó németiséggel, főként azonban azért ajánlana más személyt, mert ő maga a montán és agrár szakkifejezéseket – „*Perkh und Waldwörtlein*” – alig ismeri, nem lévén járatos az említett szakmában. Majd kifejti, hogy *Cicerónál*, *Liviusnál* ilyen fogalmakkal nem lehet találkozni. Ha pedig egyes íróknál, például *Varrónál* megfelelő szavak találhatók is, azokat alkalmazva az átlagember – „*die Gmeyn*” – nem értené, tehát igen körülményesen kellene fogalmazni, illetve a fogalmakat körülírni. *Paulus Rubigallus (Rothahn)*, akit maga helyett ajánl, előkelő selmecbányai „Waldbürger”, humanista, aki végül a fordítást el is készítette. Bár más megfogalmazásban, de újból hangsúlyozza, hogy ha történelemről vagy más, általa ismert tudományról lenne szó, szívesen vállalná a fordítást, ha százszor nagyobb terjedelmű lenne is. Befejezésül tudatja, hogy mindezt a levél megírását megelőző napon öfelségének is jelentette. Az aláírásnál pedig szokásától eltérően használja a doktori címet. Mindkettőt nyilván a nyomaték kedvéért teszi, elkerülendő a Hofkammerrath esetleges presszióját.

Ismerve Zsámboky akribiáját, tudván azt, hogy kortársai Európa-szerte elsősorban szövegkiadásait dicsérték, biztosra vehető, hogy az általa gondozott orvosi klasszikusok kiadásának pontosságához tartotta szükségesnek a medicina kellő ismeretét. Annál is inkább, mert még a történetírás terén is főként filológus volt. Az orvosi művekkel kapcsolatos minden levele ezt a szemléletet tükrözi.

1566-tól állandóan foglalkoztatta *Hippokrates* kiadása, lett legyen az saját kézirata, vagy másé, illetve az ő kéziratával, fordításával és korrekcióival felhasznált editio. Ilyen a *Zwinger-féle Hippokrates*, melyet egy Bécsben 1566-ban kelt levelében említ.¹⁵⁶⁹ Dicséri a

¹⁵⁶⁸ Közzétette Tagányi Károly: Magyar Erdészeti Oklevéltár I. (1015–1745). Budapest, 1896. pp. 91–94.

¹⁵⁶⁹ A levél a wrocławai városi könyvtárban: Cod. Rehdiger 241, No. 375. Vö.: Gerstinger id. mű p. 78. Zsámboky ugyan külön nem írja, de itt az *Epidemiák* 6 könyvéről van szó a *Palladius-féle* kommentárokkal.

könyvet, s külön megköszöni, hogy az előszóban a kiadó megemlíti az ő nevét is. Kifogásolja azonban, hogy *Zwinger* nem jelölte meg pontosan, mi származott Zsámbokytól, mi másától, illetve másoktól.

A történet teljességéhez tartozik annak ismerete, hogy egy *Cratonak* írt levél után, melyben az ő saját Hippokrateséhez kér előszót, megtudta, hogy *Zwinger* egy Hippokrates kiadását tervezi. Elküldte ezért a saját Hippokrates-szövegét a *Paulus Aegineta* és mások kommentárjaival együtt, hogy azokat *Zwinger* a kiadásnál felhasználhassa.¹⁵⁷⁰ Ezzel tulajdonképpen lemondott a saját Hippokrates kiadásáról. Az ügyet tartotta fontosnak, nem a tulajdonjogot vagy a prioritást. A jó és gyors kiadás érdekében sürgeti *Zwinger*t, aki egy válaszlevélben *Auber*¹⁵⁷¹ „impedimentum”ára hivatkozva mentegetőzik. Ez a kifogás nem akceptálható – írja Zsámboky –, mivel *Zwinger* „magister in tractanda medicina”; ezért fölényben van a nyomdásszal szemben. Befolyásolhatja, irányíthatja. Következésképpen *Zwinger* megkapja a felszólítást: „magister es, perinde scribe”. 1568-ban az *Aegineta* kommentárokkal kiegészített Hippokrates még mindig nem jelent meg, panaszolja *Oporinushoz* Baselbe írt, Bécsben kelt levelében is.¹⁵⁷² Ezek a levelek is a fordítás és az orvosi képzettség sokszor említett összefüggésére utalnak. A Hippokrates-kiadás előzményeihez tartozik az a levél, melyet *Petersdorfból* 1570. szeptember 1-jén írt *Cratonak*.¹⁵⁷³ Eszerint *Zwingemél* két esztendeig volt Zsámboky Hippokratese, nemcsak a kommentárokkal, de a variánsokkal együtt. Szeretné tudni *Cratotól*, hogy *Zwinger* mit hiányolt, kifogásolt a szövegben, mit tartott kiegészítésre szorulóknak.

Nem maradhat említés nélkül itt sem a *Dioscorides* kiadás. A nyomdakész szövegről egy 1575-ben *Étienne-nek* (*Stephanus*) írott levélben esik szó: reméli, hogy a címzett megkapta a kiadandó szöveget. Többször utal erre a könyvre az akkor már Nürnbergben városi orvosként is jól ismert ifjabb *Camerariusnak* írt leveleiben is.¹⁵⁷⁴ 1568–69-ben kezdett

¹⁵⁷⁰ „...Hippocratem cum Aeginaeta et aliis zur Auswertung filr diese Ausgabe.” Vö. Gerstinger id. mű p. 245, 308. A *Zwinger-féle* kiadásra vonatkozóan lásd még: Nessel, Catalog Caes. Bibl. Ms. III. 49. (Cod. Med. gr. 43.)

¹⁵⁷¹ *Auberius* = J. Aubry, igen jól képzett, de orvosi diplomával nem rendelkező nyomdász és kiadó.

¹⁵⁷² Gerstinger id. mű p. 307. A kiadásról és *Zwinger* egyéb kiadói ténykedéséről lásd: Adam: Vitae Germ. Medicorum, Heidelbergae, 1620. p. 301 ff. – Az *Oporinushoz* írott levél a baseli egyetemi könyvtárban Cod. Gr. II. 26,210. vö. Gerstinger id. mű p. 85.

¹⁵⁷³ A wrocławai városi könyvtárban Cod. Rehdiger, 241; No. 340. – Gerstinger id. mű p. 100. A levél *Crato*hoz *Speierbe* ment, ahol akkor a Reichstag ülésezett. A császár ott lévén, *Crato* természetesen kíséretében tartózkodott. Ebben az írásban Zsámboky kéri *Cratót*, adja át üdvözlét *Camerarius*on kívül még *Kolozsvári Jordán Tamás*nak, aki 1566–1570 között a török háborúk idején II. Miksa tábori főorvosa volt. A keltezés helyét illetően meg kell jegyezni, hogy *Petersdorfból* Zsámboky a Bécsben dühöngő pestisjárvány miatt vonult vissza, mint ahogy pestis idején máskor is vidékre ment. Ez akkor természetes, bevett szokás volt. Még a gyakorlatot folytató, magas képzettségű orvosok zöme is elhagyta a járvány színhelyét. Helyüket több helyen külön erre a feladatra alkalmazott pestisorvosok töltötték be.

¹⁵⁷⁴ Gerstinger id. mű p. 185, 225.

foglalkozni *Dioscorides Materia medica*-jának újra való, korrigált kiadásával. Ez *Sirleto* vatikáni könyvtárhoz 1573-ban írott soraiból is kitetszik. Terve már 1571-ben szilárd elhatározás volt, amint ez Zwingerhez címzett levelében olvasható.¹⁵⁷⁵ Az időpont nyilván azzal van összefüggésben, hogy *Busbeck* indítványára a császári könyvtár számára megszerezték a *Med. Gr. I.* jelzetű híres *Dioscorides Constantinopolitanus* kódexet. Erről később *Hugo Blotius* „Pro Bibliotheca Imperatoria” című beszédében (1576. április 24.) azt mondja, hogy ezt a 100 aranyon megvett legrégebbi kódexet Zsámboky hosszabb időn keresztül tanulmányozta.¹⁵⁷⁶ 1570-ben már arról számol be, hogy teljesen elfoglalja a görög *Dioscorides*-szöveg tisztítása. Ehhez kér *Victoriustól* olasz könyvtárakból anyagot. Hasonló kérést intéz Cratohoz 1570. szeptember 1-jén kelt levelében.¹⁵⁷⁷ 1578. január 31-én Bécsből azt írja *Joachim Camerarius* juniornak Nürnbergbe, hogy két római kézirat és egy firenzei fragmentum segítségével négy kérdéses szöveghelyet tisztázott. Tudjuk, hogy *Sirleto* bíborostól *Dioscorides* kéziratot kért és kapott.¹⁵⁷⁸ Három általa ismert, de még hiányzó kéziratot pedig *Bessarion* kardinális küldött meg. *Ursinusnak*¹⁵⁷⁹ szóló levelében írja, hogy bár a *Dioscorides*-t hét régi kéziratból javítva állította össze és látta el kommentárokkal, kéri, hogy ha valami fontos megjegyzése volna, küldje el a nyomdásznak (*Étienne*), aki azt még figyelembe veheti. Ebben és egy más levélben fejti ki, hogy számos ismeretlen és valódi *Dioscorides*-fejezetet talált. Itt nyilván a *Matthiolus* kommentálta Zsámboky által javított, *Aldus-féle*, valamint az 1549-es párizsi kiadásról, illetve ezek egyesítéséről, a Crato által ígért kiegészítéssel bővített editorol van szó.¹⁵⁸⁰

A *Dioscorides*-kiadás csak halála után 14 évvel jelenik meg *Étienne* kiadásában Genfben 1595-ben. Az előszóban olvasható: „...*varias turn clariss. viri D. Sambuci, turn et aliorum hint inde in Dioscoridem depromptas lectiones... margine adscribere visum est*”. Mint ismeretes, e szerény megjegyzés mögött Zsámboky hatalmas munkája búvik meg.¹⁵⁸¹

Genfben az *Étiennének* küldött kézirat gondozását *Saracenus* vette át.¹⁵⁸² Zsámboky

¹⁵⁷⁵ Gerstinger id. mű epistola XLIV.

¹⁵⁷⁶ Mosel, F.: *Geschichte der k. k. Hofbibliothek zu Wien*. 1835. pp. 302–303.

¹⁵⁷⁷ Gerstinger id. mű epistola XXXIV. és XXXVIII.

¹⁵⁷⁸ Gerstinger id. mű p. 142, 233.

¹⁵⁷⁹ A Sziléziából Magyarországra telepedett *Ursinus Velius Erasmus* híve és barátja, a „*humanitas Erasmiana*” neves képviselője. Vö. Kelényi B. Ottó: Egy magyar humanista glosszái *Erasmus Adagia*-jához. In: A Fővárosi Könyvtár Évkönyve. Vol. IX. (1939) pp. 18–19.; vö. még Wespriemi id. mű Tom. III. p. 685, 716.

¹⁵⁸⁰ A szóban forgó párizsi kiadás kétnyelvű (latin, görög). *Arnold Brinkmann* jelentette meg 1549-ben *Jacob Goupylius* orvos-doktor előkészítő munkája segítségével, *Ruellius* fordításában, *Jean de la Ruelle* (1474–1537) maga is neves orvos, a párizsi orvosi fakultás tagja, botanikus.

¹⁵⁸¹ Bach, E.: Un humaniste hongrois en France. *Etudes France*. Szeged, 1932., továbbá Varga László: *Sámboky (Sambucus) János* filológiai munkássága. In: *Acta classica Univ. Sc. Debreceniensis*. Vol. 1. (1965) pp. 77–103.

¹⁵⁸² *Jean-Antoine Sarrasine* (1547–1598) lyoni születésű orvos. Genfben városi orvos, a kórház vezetője, majd a medicina professzora. A könyv Frankfurtban 1598-ban jelent meg.

igen nagyrabecsülhette Saracenust: „...*Saracenum V. Cl. et magnum iatron a me saluta...*” – írja H. *Stephanus*nak Bécsből 1581 májusában datált levelében.¹⁵⁸³

Magyar szempontból érdekes még *Publius Renatus Vegetius Mulomedicina*ja Zsámboky-féle kiadásának története. Ez külön tanulmányom tárgya lesz.

Mindössze egy olyan Zsámboky-levelet ismerek, mely túlnyomórészt orvosi témájú – ez is főként önmagára vonatkozik. Ennek a *Crato*hoz intézett epistolának értelemszerűen kellett, hogy egy hasonló tartalmú előzménye legyen, melyben e levélben már nem részletezett orvosi kérdéseket illetően intézett kérdéseket hozzá, többek között a fürdő gyógyhatásáról. Ez a levél vagy nem maradt meg, vagy lappang. A hivatkozott, tulajdonképpeni válaszelevélben¹⁵⁸⁴ úgy tűnik, hogy a fürdők hatása ügyében némi zavarban van, mert mint hallja, a fürdők sokaknak használt, jóllehet mint *Crato*tól most már tudja, egyeseknek „*sub affectam aetatem*” ártott is. Ezért ezt, valamint egyéb szereket óvatosan fog használni. Betegsége kapcsán nem sok jó tapasztalatot szerezhetett. Elítélőleg ír: „*de medicis illis Maiorum gentium et regiis*”: nagyképűek és hiúk. Az említett orvosok csak a bécsi egyetem professzorai, illetve a fakultás tagjai között kereshetők.¹⁵⁸⁵

Más epistolákban a császár betegségéről is szó esik röviden. Ezekben mindig *Crato von Kraftheim* szerepel mint valódi kezelőorvos. A címzésből soha nem hiányzik az *archiater* megnevezés. Zsámboky érdeklődése nem túl nagy, inkább az udvari tisztviselő természetes kíváncsisága, helyenként aggódása olvasható Id. Ezek a levelek a császár betegségére vonatkozó egy-két udvarias mondattal kezdődnek, majd írójuk rátér valódi közlendőjére, ami mindig humanista-filológiai téma.¹⁵⁸⁶

Úgy gondolom, nem véletlen, hogy bárhol, bárhol és bárkinek írt a császár betegségét érintve, vagy egyáltalán az udvarban előfordult betegségekről, kezelésekről, önmagát, mint ezekben aktív résztvevőt, vagy akár konziliárust soha nem is említi.¹⁵⁸⁷ A róla

¹⁵⁸³ Goldast, Melch. H.: *Philologicarum epistolarum centuria una ...* Francofurti 1610. p. 313. Vö. még Gerstinger id. mű p. 258.

¹⁵⁸⁴ A wrocławai városi könyvtárban Cod. Rehdiger 241 (Klose 160), No. 368. Vö. Gerstinger id. mű p. 244.

¹⁵⁸⁵ Lásd *Crato*hoz Breslauba küldött Bécsben 1576. december 18-án kelt levelét, Gerstinger id. mű p. 203. Itt említi egyébként „*Dodonei filius*”-t. Ez nyilván az a Mechelnből származó Rembert Dodonaeus, aki 1574 óta az egyik császári „*Leibmedicus*”, később *Crato* ellenlábas a udvarban.

¹⁵⁸⁶ A császár betegségéről lásd még: „*Nützliche Sammlung verschiedener, meistens ungedruckter Schrifften und Berichte, Urkunden, Briefe, Bedencken ... erläutert und herausgegeben von Christian Gottlieb Bruder.*” Frankfurt und Leipzig, 1735. p. 589 ff. XXXIV. szám alatt olvasható: „*Joannis Cratonis Kayseri. Leib-Medici geheime Nachricht von der letzten Krankheit und Tode Kaisers Maximilian II. de Anno 1576.*”

¹⁵⁸⁷ *Crato* levelei nem klasszikus humanista epistolák, hanem kifejezetten orvosi írások. J. *Crato* a *Kraftheim*: *Consilia et epistolae medicinales*. Frankfurt, 1589. Ebben található *Dudith András* több orvosi témájú levele is (az 1671. évi frankfurti kiadásban – Lib. VI. epist. XVII. p. 56). *Dudith* munkássága azért külön is figyelemre méltó, mert a később konvertált, de végül egyik egyházhoz sem tartozó pécsi püspök nem orvos létére igen nagy érdeklődést mutatott a medicina iránt. Püspökségét elhagyva (1567) természettudományi és elméleti orvosi stúdiumokat folytatott. Ő is annak a reneszánsz tudósnak a megtestesítője, aki humanista műveltsége teljességéhez tartozónak tudta az orvosi ismereteket. Keményen érvelt az orvosi dogmatizmus és

írott, hozzá írott művek sem orvosi munkásságát dicsérik, hanem mint nagy filológust, történészt, elegáns poétát magasztalják, ahol pedig ez illő volt, udvariasan és tárgyyszerűen említik orvosi licentiátusát és titulálják későbbiekben doktornak, címei között felsorolva az udvari orvos titulusát is. N. C. Papadopuli így ír: „*Joannes Sambucus Philologus magis quam Medicus ... Poeta elegans, eruditus historicus...*”¹⁵⁸⁸

Ebben a korban a címek még funkciót fedtek, a megszólításoknak tartalma volt. Érdemes tehát e szempontból vizsgálni Zsámboky címeit.

Még Bécsben való letelepedését megelőzően, 1557 decemberében Ferdinándtól megkapta az „*aulae regis familiaris*” címet.¹⁵⁸⁹ Ez rendesen az első lépcsőfok volt a magasabb udvari tisztséghez. Valóban követte ezt végleges letelepedése után az udvari történetírói „*historiographus aulae*” cím és jelleg, mely valóságos történetírói, történészi funkciójának meg is felelt. Az udvari történetírói tiszttel többnyire együtt járt, vagy követte azt az udvari vagy császári tanácsosi cím. 1569-ben lett Zsámboky „*S. Caes. maiestatis consiliarius*”. A történetíró doktornak és nem az orvosnak szól például Rudolf császár egy fennmaradt leiratában használt megjelölés: „*Honorabilis, doctus, fidelis nobis dilectus Joannes Sambucus doctor ac historiographus noster*”.¹⁵⁹⁰ Minden korabeli forrásmű elsősorban udvari történetírónak nevezi.¹⁵⁹¹ Fenti rangokhoz járult még az általa alig használt palotagrófi „*comes palatinus*” cím.¹⁵⁹²

Az orvosi címekkel, rangokkal a helyzet a következő e korban: a legalacsonyabb cím és jelleg az udvarnál a „*medicus aulae titularis*”. Ezt kapta és viselte élete végéig Zsámboky anélkül, hogy az udvarban végzett orvosi gyakorlatot jelző „*medicus aulae actualis*” címet és a velejáró fizetést valaha is elnyerte volna. Ez utóbbi címet viselők státusában is voltak jelentős különbségek aszerint, hogy egyszerűen csak az udvari orvos szerepét töltötték be (*Hofarzt*, 3–400 forint évi fizetéssel), vagy pedig a császári család közvetlen kezelőorvosa volt (*Leibarzt*, évi 800 forint javadalmazással). Az udvari főorvos, *archiater*, egyben az uralkodó kezelőorvosa „*maiestatis personae medicus*” Johann Crato von Kraftheim évi 1000 forint fizetést élvezett. Mint látható, a címdifferenciák és a rangkülönbségek a valóságosan

---

a kritikátlan tekintélytisztelet ellen. Esküdt ellensége minden sarlatánnak és sarlatánságnak. Vö. még Weszprémi id. mű Tom. I. p. 69., Tom. III. p. 699., Tom IV. p. 54.

¹⁵⁸⁸ Papadopuli, N. C.: *Historia Gymnasii Patavini. Venetiis*, 1726. p. 243. Ami Bálint-Nagy István fentebb hivatkozott – egyébként igen kitűnő – tanulmányait illeti, azokban semmi bizonyíték nem található, ami Zsámboky „nagy”, „jelentős”, „kiterjedt” orvosi gyakorlatát igazolná. Az adatok ugyan pontosak, de a levont következtetések túl messze mennek.

¹⁵⁸⁹ Ezt a címet Ferdinánd mint magyar király adományozta Zsámbokynak. Pozsonyi kamarai iratok. Közzétéve: Anzeigen, Wien, 1776. p. 174 ff.

¹⁵⁹⁰ Tudományos Gyűjtemény, 1831. III. p. 34, 40, idézi Orbán id. mű p. 43. Az eredeti címadományozási irat: Cod. lat. 9534, Nationalbibliothek, Wien.

¹⁵⁹¹ Jani Pannoni ... Opera. Viennae, 1569. – Vö. még Bél M.: Notitia Hung. Novae, II. p. 89. ff.

¹⁵⁹² Weszprémi id. mű Tom. III. p. 684.

betöltött szerephez igazodtak.¹⁵⁹³

Zsámboky az udvarnál fizetést mint történetíró kapott, előbb 100, majd 200 tallért. A fizetésemelést a vonatkozó császári leirat azzal indokolja, hogy a rábízott feladatot, a történelmet jelesebben művelhesse: „...damit er die ime anbevolchene lucubrationes et historias desto statlicher absolvieren rouge...”.¹⁵⁹⁴ Igen jellemző Hugo Blotiusnak, a császár könyvtárosának emlékkönyve, melyben barátainak, közöttük Cratonak és Zsámbokynak nevét, rangját és foglalkozását is feljegyzi: „Johannes Crato a Kraftheim, comes palatinus, intimus medicus, consiliarius Caesaris...” – „D. Joh. Sambucus Caes. Maiest. Historicus doctissimus amicus optimus...”¹⁵⁹⁵ Bizonyosra vehető, hogy a kortárs és jóbarát, akiről tudott, hogy a legjelentéktelenebbnek tűnő mondatokat is csaknem kínos pontossággal fogalmazta, ne a ténylegesen gyakorolt funkciót tükröző címeket, rangokat örökölt volna meg albumában.

Mindezek alapján úgy vélem, Zsámboky nem közvetlen orvosi gyakorlata miatt jelentős személyisége a magyar és nemzetközi orvostörténelemnek. Az orvosi irodalomra gyakorolt hatása, főként néhány igen jelentős klasszikus orvosi mű megújított, tisztított és kiegészített kiadása, azok recepciójának előkészítése teszi nevét az orvostörténelemben is halhatatlanná. Az sem vitás, hogy az első magyar orvostörténeti munka kiadása az ő nevéhez fűződik.¹⁵⁹⁶ Az orvostörténeti értékelésben főként az originális teóriákat vagy felfedezéseket, illetve a szorosan vett orvosi ténykedést tartják általában fontosnak. A humanista orvost, még inkább az orvos-humanistát, mint amilyen Zsámboky is volt, nem elsődlegesen orvosi ténykedése teszi kiemelkedővé, hanem a medicina klasszikusainak átmentése érdekében filológiai és orvosi tudással egyaránt végzett munkássága.

¹⁵⁹³ Archiatros = der Oberarzt, als Vorgesetzter der übrigen Ärzte desselben Standes, der Protomedicus, daher auch wohl erster (wirklicher) Leibarzt.” A protomedicusnál megjegyzi, hogy szokásos megnevezés, de barbár az archiatros, ill. protoiatros helyett. Lásd: Kraus, L. A.: Kritisch-etymnologisches medicinisches Lexikon. Wien, 1831. – Páriz-Pápainál az archiater „első doktor vagy fejedelem udvari orvosa”: Heinsius, Th. pedig így határozza meg: „Leibarzt = ein Arzt, welchen ein grosser Herr fair seine eigene Person hält (Leibmedicus), zum Unterschiede von Hofarzt”. Wörterbuch der deutschen Sprache, Wien, 1829. Bene Ferenc pedig a medicus practicus és theoreticus között tesz különbséget Elementa Med. Pract. (1833/34) című munkájában.

¹⁵⁹⁴ Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses. Wien, 1887. No. 4417; No. 4425. 1889, No. 5130.

¹⁵⁹⁵ Mindkettőt külön-külön idézi a Cod. Vindob. 9708 fol. 200. alapján Ernuszt Johanna: Die ungarischen Beziehungen des Hugo Blotius. In: X. Jg. des Jahrh. des Klebelsberg Kuno Instituts für ungarische Geschichtsforschung in Wien. Budapest, 1943. 9. 19. 23.

¹⁵⁹⁶ Vida Mária: Az „Icones” mint az első magyar orvostörténeti munka. Kísérőtanulmány Zsámboky „Medicorum Philosophorumque Icones” (1603) című reprintnyomtatványhoz. Budapest, 1985. MOT. p. 3.

Johannes Sambucus (Zsámboky) (1531–1584) und seine deutschen Freunde¹⁵⁹⁷

Da in Ungarn die Hohen Schulen aller Art infolge der Türkenbelagerung nach 1526, und später der Türkenherrschaft aufhörten, waren die Ungarn, um ihre geistigen Bedürfnisse zu befriedigen und eine höhere Ausbildung aneignen zu können, gezwungen, entweder nach Wien, oder in das entfernte Ausland zu gehen.¹⁵⁹⁸ Bedauerlicherweise überwog in Wien ein Glaubensvorurteil, der den Protestanten im 16–17. Jh. die Promotion erschwerte, im 17–18. Jh. sogar unmöglich machte. Es gibt einen Unterschied zwischen der – eigentlich bis heute andauernden – *Peregrinatio scientifica*, die im Dienste der wissenschaftlichen Ausbildung stand, und der *peregrinatio religiosa*, der Wanderung aus überwiegend katholischen Ländern – wie Ungarn –, die mehr als Ursache zu betrachten ist. Im Endergebnis diente natürlich auch diese Form der Bildung und Ausbildung.¹⁵⁹⁹

Deutschland übte mit seiner gewaltigen Kultur neben Italien und Frankreich schon im 16. Jh. eine bemerkenswerte Anziehungskraft auf Ungarn aus. Nicht nur Studenten, sondern auch eine nicht geringe Anzahl ungarischer oder aus Ungarn stammender Professoren sind an den deutschen Universitäten zu finden.

Es unterliegt keinem Zweifel, daß die ungarische protestantische Jugend auch durch den gewichtigen Umstand auf das Ausland hingewiesen wurde, daß an den meisten deutschen, englischen und schweizer Universitäten wohltätige Stiftungen für ungarische Studenten bestanden. In Göttingen, Erlangen und Leipzig bekamen z.B. jährlich drei Studenten freie Verpflegung – und die Liste ist lang!¹⁶⁰⁰

---

¹⁵⁹⁷ Forrás: Schultheisz, Emil: Johannes Sambucus (Zsámboky) und seine deutschen Freunde. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 96–100. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Ein ungarischer Humanist Johannes Zsámboky (Sambucus) und seine Beziehungen zu einigen seiner deutschen Freunde. In: Acta XXX. Congrès International d'Histoire de la Médecine. Düsseldorf 31. 8. – 5. 9. 1986. Düsseldorf, 1986. pp. 441–443. – Újraközlve: Schultheisz, Emil: Ein ungarischer medizinischer Humanist Johannes Zsámboky (Sambucus) und seine Beziehungen zu einigen seiner deutschen Freunde. In: Schultheisz Emil: Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 163–166. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.)

¹⁵⁹⁸ Schultheisz, E.: Mediaeval universities in Hungary with special relation to Cracow. Comm. Hist. Art. Med. 89–91 (1980) p. 18 ff. – sowie Duka Zólyomi, N.: Die Frühgeschichte der medizinischen Fakultät der Universität Nagyszombat. Új Mindenes Gyűjtemény, Budapest, 1985. pp. 126–164. (ungarisch)

¹⁵⁹⁹ Schultheisz, E.: The past of the Hungarian Medical Training. Comm. Hist. Art. Med. 51–53 (1969) pp. 23–25.

¹⁶⁰⁰ Fabini, T. – Teutsch, F.: Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen auf der Universität Leipzig von der Gründung derselben 1409 bis 1872. Ver. Arch. 9 (1872) pp. 386–416.

Nach ihrer Heimkehr hatten die gebildeten Ärzte große Karrieremöglichkeiten auch als Diplomaten und Hofbeamte, wobei die ärztliche Laufbahn im alten Ungarn zu den geachteten gehörte.

Die Kulturgeschichte möge es gerechterweise lauter, als es bisher geschah, anerkennen, daß im Zeitalter des Frühhumanismus kein Stand mehr an der geistigen Emanzipation mitgearbeitet hat, als die der Ärzte, welche in ihrer großen Mehrheit der freiheitlichen Richtung angehörten, und auf den verschiedenen Gebieten fruchtbringend wirkten.

Der bekannte Humanist *Conrad Celtes* begründete schon 1497 die Sodalitas Literaria Danubinana, dessen Mitglieder ungarische, deutsche, böhmische und – vorwiegend in Wien und Buda, Ofen lebende – italienische Wissenschaftler waren. Fast gleichzeitig entstand die Sodalitas Literaria Hungarorum auch auf Celtes Anregung.¹⁶⁰¹ Diese Gesellschaft stand durch *Manardus*, dem Leibarzt des ungarischen Königs *Ladislaus* im regen Briefwechsel mit dem *Martin Pollich von Mellerstedt*, von seinen Zeitgenossen „lux mundi“ genannt. In der Person von Pollich¹⁶⁰² – liest man seine Briefe und medizinischen Streitschriften – ist eine bedeutende Persönlichkeit des Leipziger Frühhumanismus zu erkennen, den ich in gewissem Maße als Bindeglied zwischen den italienischen, deutschen und ungarischen humanistischen-medizinischen Bewegungen betrachten möchte. Dies geht auch aus seiner Streitschrift gegen *Simon Pistoris*, „Responsio“ aus dem Jahre 1501 hervor.¹⁶⁰³

Der Briefwechsel zwischen Manardus und Pollich von Mellerstedt begann noch in der Zeit, als Manardus Anfang des 16. Jhs. in Mirandola als Leibarzt des Fürsten *G. F. Pico* lebte, wurde aber aus Buda, Ofen, wo Manardus die Stellung eines Hofarztes bekleidete, fortgeführt, vertieft und wurde natürlich auch nach Manardus Rückkehr nach Ferrara nicht unterbrochen. Manardus wurde im Jahre 1513 nach Ofen berufen, wo er sich mit dem Humanisten *Calcagnini* traf. Während einer Reise nach Wien befreundete er sich mit *Cuspinianus*, der auch seinerseits mit den bedeutendsten deutschen Humanisten in Briefwechsel stand.¹⁶⁰⁴

In der zweiten Hälfte des 16. Jhs. sind die Beziehungen zwischen einem der größten deutschen Gelehrten und Humanisten der Zeit, zugleich Beförderer der Reformation *Johannes Camerarius* d. A. und *Johannes Zsámboky* genannt *Sambucus*, 1531–1584, zu verfolgen.

---

¹⁶⁰¹ Aschbach, J.: Die früheren Wanderjahre des Conrad Celtes. Wien, 1869. – sowie Schultheisz, E.: Antonius Gazius und die humanistische Medizin. Med. Mschr. 3 (1961) pp. 179–182.

¹⁶⁰² Manardus, J.: Epist. Med. Lib. II. ep. I. Paris, 1528, geschrieben wurden diese Briefe jedoch in Buda, Ofen im Jahre 1516!

¹⁶⁰³ Sudhoff, K.: Die medizinische Fakultät zu Leipzig. Leipzig, 1909. p. 113.

¹⁶⁰⁴ Calcagnini Epist. lib. VI. 50 ff; Siehe auch Huszti, J.: Celio Calcagnini in Ungheria. Budapest, 1922. L. 27. ff.

Ich irre wohl nicht, wenn ich annehme, daß der genannte ungarische Arzt, Linguist, Historiograph eine zentrale Figur des Humanismus in Mitteleuropa war, wenn auch seine Wirksamkeit in den nicht ganz engen Fachkreisen weniger bekannt ist, als er das mit Recht verdienen würde. Ohne sein Leben und Wirken hier eingehend zu besprechen, darf ich erwähnen, daß Sambucus nach einer *peregrinatio scientifica* durch Wien, Wittenberg, Straßburg, Paris, Bologna, Padua, Ferrara, nach der Promotion zum Doctor der Medizin 1564, sich dauernd in Wien aufgehalten hat – abgesehen von den kurzen, aber fast regelmäßigen Besuchen in seiner ungarischen Heimatstadt Pozsony, Pressburg.

Er wirkte als Rat Kaiser *Ferdinands I.* später Hofhistoriograph der Kaiser *Maximilian II.* und *Rudolph*. Die ärztliche Praxis gab er nicht völlig auf, wie dies ein Epigramm in *Boissards* Sammlung „*Icones illustrissimi virorum*“, Frankfurt, 1597 beweist:

„*Excitat et sanos scriptis Sambucus et aegro / Restituit medica maximus arte manu*“.

Das Amt des Hofarztes, das er gleichzeitig bekleidete, war dennoch eher ein *nobile officium*. Als Wissenschaftler, Bücher- und Handschriftensammler, Herausgeber wichtiger Werke der Antike, war er im Briefwechsel mit den bedeutendsten Humanisten, mit vielen von ihnen auch in persönlicher Freundschaft. Als „*homo Lutheri dogmatibus depravatus*“ mit besonderer Neigung zu den großen Protestanten des Zeitalters. Zwischen seinen längeren Aufenthalten in Frankreich – wo er auch den philosophischen Magistergrad erwarb, studierte Sambucus in Padua Medizin. Obzwar er die Würde eines Doktors der Medizin erlang, gab er seine Studien der Philosophie und der Geschichte nicht auf. Wichtiger als den Erwerb des medizinischen Lizenziats Padua, 1555, waren ihm seine humanistischen Studien, literarische Arbeiten, und der Ankauf von Handschriften.¹⁶⁰⁵

Im Lichte seiner Briefe, besonders derjenigen, in denen über die Auswertung der *Dioskurides* – und der *Hippokrates* – Ausgaben die Rede ist,¹⁶⁰⁶ erscheint Sambucus eher ein medizinisch gebildeter Humanist als ein interessierter Arzt zu sein, also ein „*Magister in tractanda medicinae*“.

Aus seinen Äußerungen ergibt sich, daß das Studium der Medizin bzw. das Aneignen ärztlichen Wissens – meiner Meinung nach – Mittel zum besseren Verständnis antiker medizinischer Autoren, zu einer noch besseren Textausgabe war. Sambucus würde ich nicht als humanistischen Arzt, sondern als medizinisch gebildeten Humanisten betrachten!

---

¹⁶⁰⁵ Buck, A.: Leben und Werk des Joannes Sambucus. Einleitung zur Facsimile Ausgabe der Emblemata. Budapest, 1982. s. g.

¹⁶⁰⁶ Siehe den Brief über die Dioscurides Ausgabe, Wien, 31. Jan. 1578. – Hss der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi; erwähnt bei Gerstinger 233.

Ich darf mich auf *Justus Velsius* berufen. Nach seiner Meinung sollte jeder Arzt philologisch gebildet sein, während niemand ohne medizinische Ausbildung ein Polyhistor sein kann, wie das in seinem interessanten Werk „*Oratio in utrum medico artium et scientiarum cognitio requiratur*“, Basel, 1540, zu lesen ist.

Auf einige Briefe des Sambucus möchte ich in diesem Zusammenhang hinweisen.

Zwei, direkt an *Camerarius* d. Ä. gerichtete sind in zwei Codices der Münchener Staatsbibliothek zu finden. Sambucus an J. Camerarius in Leipzig datiert am 1. Februar 1574, Wien¹⁶⁰⁷ Kondolenzschreiben an Camerarius Senior zum Ableben von dessen Gattin. Anschließend erinnert er jenen an die Chrysolorasbriefe und bittet ihn, das Sadoletus Consolatio, mit analogen Argumenta herauszugeben, oder wieder heil an ihn zurückzusenden: sie sei nämlich mit dessen anderen Schriften noch nicht ediert worden. Die Ausgabe erschien unter dem Titel: *Philosophiae consolationes et meditationes in adversis Jacobo Sadoletto et Joachimo Camerario*, Frankfurt, 1567.

Noch am selben Tag schickt er seinen zweiten mir bekannten Brief an seinen alten Freund. Sambucus dankt darin für ein Briefchen und literarische Gaben, verbreitet sich desweiteren lobend über des Adressaten literarisches und religiöses Wirken.¹⁶⁰⁸

Die an Camerarius Senior gerichteten Briefe sind sehr freundschaftlich gehalten mit der Anrede „*mi Joachime*“.

Erwähnt wird der hochgeschätzte Camerarius d. Ä. von Sambucus schon in frühen, an verschiedenen Humanisten gerichteten Briefe, so z. B. an *Stibarus* 1. April 1555 aus Bologna.¹⁶⁰⁹

Bekanntlich studierte Stibarus bei Camerarius sen, in Leipzig, trat mit Erasmus in Beziehung und gehörte dann dem Humanistenkreis des Camerarius an.

In einem an den jüngeren Camerarius nach Nürnberg gerichteten, in Wien 25. April 1567 datierten Brief bestätigt er den leider verspäteten Empfang von Briefen des Camerarius und dessen Vater, in denen anscheinend um Überlassung eines Codex des *Euklid* gebeten worden war. Ende des Schreibens: „*Accepi tuas et parentis virii doctissimi literas, verum tardus quod in patria fere mensem haesitus...*“.¹⁶¹⁰

Ein Schreiben an *Crato von Kraftheim* ist in Petersdorf, 1. September 1570 datiert.¹⁶¹¹ Es sei hier bemerkt, daß Sambucus der Pest wegen Wien verlassen und sich nach Petersdorf

---

¹⁶⁰⁷ Gerstinger, H.: Die Briefe des Johannes Sambucus, Zsámboky. Wien, 1968. Gibt eine umfassende Textausgabe. – Siehe: Cod. Lat. 1367, f. 14., bei Gerstinger 152–3, Brief LXVIII.

¹⁶⁰⁸ Münchener Staatsbibliothek, Cod. Lat. 1363. f. 15. r. – bei Gerstinger Brief LXIX. 154.

¹⁶⁰⁹ Hamburger Universitätsbibliothek, Cod. ep. 19. – bei Gerstinger Brief N° I.s. 47.

¹⁶¹⁰ Münchener Staatsbibliothek, Cod. Lat. 1367 f. 295. r. – bei Gerstinger Brief XXXVIII. 109–110.

¹⁶¹¹ Breslauer Stadtbibliothek. Cod. Rediger 241. N° 347. – bei Gerstinger Brief LXVII. S. 151.

zurückgezogen hat, wodurch er an der Fertigstellung seiner für die kommende Frankfurter Messe bestimmte Arbeiten behindert worden war. Nicht zu vergessen ist, daß in diesem Zeitalter ein Verlassen der von der Epidemie heimgesuchten Gebiete ethisch keinesfalls zu verurteilen war! Es handelt sich in diesem Brief überwiegend um die *Hippocrates-Ausgabe* mit Anmerkungen und Varianten, sowie den *Dioscorides*. Am Ende: „Camerariis” – also Vater und Sohn – „plurimam salutem et Jordane”.¹⁶¹²

In einem Brief vom 3. Dezember 1573 aus Wien an Crato von Kraftheim¹⁶¹³ wird Camerarius d. Ä. als Begutachter der Bibliothek des Sambucus angesprochen, wonach seine Bücher und seltene Handschriften selbst jenen der *Fugger* nicht nachstünden: „Poteris teste Camerario ... quod tot manu exaratos et raros nulli hanc cedere et quidem Fuggerianae ... antelatum” bittet Crato, den Kaiser an das Geschäft zu erinnern, nämlich den Kauf seiner Bücher und ihn auf den Wert und die Bedeutung der Bücher aufmerksam zu machen.

Betrachtet man heute auch nur einen Teil dieses Briefwechsels, kommt man zum Ergebnis, daß die Beziehungen der Humanisten eine übernational einigende Wirkung zeigt, die von dem Prinzip des Humanismus unmittelbar auszugehen scheint. In diesem Prozess spielte der ungarische Johannes Sambucus – Zsámboky eine nicht geringe Rolle.

---

¹⁶¹² Thomas Jordanus aus Kolozsvár, Clausenburg, in Siebenbürgen war Feldmedicus Maximilians II. im Türkenkrieg 1566–70; einer der hervorragendsten ungarischen Ärztepersönlichkeiten des Zeitalters, Verfasser zahlreicher medizinischer Werke. War mit Crato eng befreundet und hielt sich mit ihm damals in Breslau auf. cf. Weszprémi, St.: *Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. Viennae, sic!, 1778. Cent alt. Pars I. 212–236.

¹⁶¹³ Breslauer Stadtbibliothek. Cod. Rediger 241. N° 347 – bei Gerstinger Brief LXVII. 151.

Carolus Clusius Atrebatis (1526–1609)¹⁶¹⁴

A XVI. században teljesedett ki a tudósoknak az a vágya, ami már a reneszánsz emberének legfőbb törekvése volt, hogy tudása átfogó, a tudomány lehetőleg minden ágára kiterjedő, ő maga allround képzettségű legyen. Így alakult ki az a fogalom, amely „l'uomo universale” névvel jelölte e teljességre törekvő tudósokat. Igen érdekes, de csak látszólag paradox az, hogy e nagy általános műveltségű humanisták között egyik-másik, sokirányú érdeklődése és képzettsége mellett egy tudománynak különösen hivatott művelője lett. A mindent átfogni igyekvő tudás már magában hordta a specializálódás csíráit. Így érthető, hogy Clusius, aki járatos volt a régészetben, geográfiában, tudósa a klasszikus nyelveknek, s aki gyakorló orvosként sem volt ismeretlen, szenvedélyes numizmata és kora egyik legnevezetesebb botanikusa lett.

A XVI. század Európa-szerte a növénytan fénykora. Ekkor tört meg végleg az a századokon át uralkodott gondolat, hogy az ókor tudósai, főként Theophrastos, Dioscorides, Plinius és Galenos minden jelentős növényt leírtak. E korszak botanikusai, kivétel nélkül orvosok, lázas buzgalommal vizsgálják a természetet, s írják le az újabb és újabb növényeket. Munkájuk gyors elterjedését jelentős mértékben segítették elő a kitűnő kiadók, akik a gazdagon és szépen illusztrált, remek tipográfiájú fűvészkönyveket nem minden anyagi kockázat nélkül, igen rövid idő alatt adták ki. Különösen az antwerpeni Plantin-nyomda érdemel említést, amelynek a legszebben illusztrált botanikai könyvek editióját köszönhetjük.

A század neves növénytan tudósai közül is kiemelkedik Clusius. Carolus Clusius (Charles de l'Écluse) a franciaországi Arrasban (latinul Atrebas) született 1526. február 18-án. Egyetemi tanulmányait jogi stúdiumokkal kezdte Gentben és Loewenben. Nagyobb utazásokat tett Német- és Franciaországban, majd orvosi és botanikai tanulmányokat folytatott Montpellier-ben. 1551-től 1554-ig volt a montpellier-i orvosi fakultás hallgatója, ahol a botanikában mestere az európai híró G. Rondelet professzor. Clusius protestáns lévén, az orvosi stúdiumok befejeztével az orvostudományok licentiatusa lett; doktorrá nem avatták.

---

¹⁶¹⁴ Forrás: Schultheisz Emil: Carolus Clusius Atrebatis. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 137–140. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Carolus Clusius Atrebatis. = Orvosi Hetilap 107 (1966) No. 5. pp. 226–228. – Kötetben: Schultheisz Emil: Carolus Clusius Atrebatis. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 187–190. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

1555-ben szülőhelyére tért vissza. 1564-től természetkutató utakra ment, beutazta Spanyolországot, Portugáliát, Belgiumot, járt Angliában (1571). Tudományának híre mindenütt megelőzte. Ennek köszönhető meghívását a bécsi udvarba. 1573-ban került Bécsbe a botanikus kert prefektusaként. Bécsset 1587-ben hagyta el egy frankfurti katedráért. Innen 1593-ban Leydenbe hívták a botanika professzorául. 1609. április 4-én bekövetkezett haláláig itt adta elő a botanikát és materia medicát. Tudós előadásai nem kismértékben emelték a leydeni egyetem fényét.

Írásai túlnyomóan botanikai, illetőleg farmakológiai tartalmúak. *'Antidotarium florentinum sive de exacta componendorum medicamentorum ratione libri tres'*¹⁶¹⁵ című munkája nagy orvosi felkészültségét tükrözi. Saját, eredeti művei mellett több spanyol és portugál növénytani munkát fordított latinra.

Miként az akkor szokásban volt, kora legtöbb jeles tudósával vagy személyes, vagy legalább levelező kapcsolatban állott. A század talán legkitűnőbb magyar orvos-botanikusa, a költőként is neves Purkircher György Párizsban ismerkedett meg Zsámboky révén Clusiusszal. Ismeretes Zsámboky János botanikai érdeklődése is, aki párizsi tartózkodása idején 1549-ben kiadta Dioscorides munkáját – *'Dioscorides libri octo Graece et latine'*¹⁶¹⁶ –, bár kommentár nélkül. Clusius későbbi bécsi és Purkircher pozsonyi tartózkodása idején ismeretségükből barátság lett. Gyakran találkoztak, Clusius többször átrándult Pozsonyba, és a felvidéken együtt tettek botanikai exkurziókat. Purkircher növényhonosító kísérleteire feltétlenül nagy hatással volt Clusiusszal való barátsága. Clusius többször említi műveiben pozsonyi barátját, és több növényt Purkircherről nevezett el. Erről a tudósbaratságról Haberle számol be a magyar füvészet történetéről *'Succincta rei herbariae Hungaricae et Transsilvanicae historia'*¹⁶¹⁷ címmel írott könyvében.

Különös érdeklődésünkre számíthat az a sok kapcsolat, amely Clusiust hazánkhoz fűzte. Ez nemcsak a neves humanista botanikus széles körű érdeklődésének bizonyítéka, de bepillantást enged abba az intellektuális életbe, amely a XVI. század Magyarországot szoros szálakkal fűzte a humanizmushoz. A fentebb már említetteken kívül álljon itt még néhány példa. Lipsius bécsi udvari orvossal és könyvtárossal való levelezéséből tudjuk, hogy olvasta a humanista Lazius hazánkról szóló kéziratait (*'Descriptio Transsilvaniae'* és *'Chorographia Pannoniae'*),¹⁶¹⁸ figyelme Erdély felé fordult. Innen Clusius, akinek érdeklődése a medicinán és a botanikán messze túlterjedt, Batthyány közvetítésével sok archeológiai anyagot,

¹⁶¹⁵ „Növényi gyógyszerkönyv, vagyis az orvosságok helyes összeállításáról szóló három könyv” (Antwerpen, 1561)

¹⁶¹⁶ „Dioscorides nyolc könyve görögül és latinul”

¹⁶¹⁷ „Magyarország és Erdély növényeinek rövid leírása” (Buda, 1830)

¹⁶¹⁸ „Erdély leírása” és „Pannonia leírása”

elsősorban római pénzeket kapott tanulmányozás céljából. Ugyancsak levelezéséből derül ki, hogy az akkor a flandriai Bruggében élő tudós visszatérve 1566-ban spanyolországi kutatóútjáról, már érdeklődik „az erdélyi és magyar hegyek határán található nummulitok, az ún. »Szt. László pénze«” után. Három alkalommal fordul ez ügyben levéllel a magyarországi viszonyokkal is ismerős tudós bécsi orvoshoz, Cratohoz. Leveleiben a nagyobb nyomaték kedvéért két ízben is alludál az ismert legendára: miként változik a futó tatárok aranya kővé.¹⁶¹⁹ Útjai során, még jóval hazánkba érkezése előtt már számos magyarral találkozhatott, hogy történelmünk ilyen részleteit ismerte.

Abban, hogy Clusius később aránylag sokat tartózkodott Magyarországon, az itteni természeti viszonyok iránti érdeklődésén kívül nem csekély szerepe volt a bécsi viszonyoknak is. Clusius, jóllehet orvosi diplomáját az Európa-szerte elismert montpellier-i egyetemen szerezte, nem folytathatott Bécsben orvosi praxist. Az egyetem ugyanis nem bocsátotta „repetitio”-ra, ami a későbbi nostrificationnak megfelelő eljárás volt. Ennek oka feltehetően protestáns vallása. Azt a kegyet viszont, amelyet II. Miksa császár gyakorolt Zsámboky Jánossal, az „ex gratia speciali” jogosítványt Rudolf császár nem adta meg. Érthető tehát, hogy egyre gyakrabban és egyre hosszabban vendégeskedik a tudománybarát magyar főúrnál, legtöbbször a valóban igen művelt Batthyány Boldizsárnál, aki maga is tudományos alapon művelte a botanikát.

Különösen a *'Notae in Garciae Historiam'*¹⁶²⁰ ajánlása tanúskodik bőbeszédűen magyar mecénása iránt érzett hálájáról. A császári udvar botanikusának papírforma szerinti fizetése sem volt sok, amit pedig valóban kézhez vett, nem fedezte még a megélhetési költségeit sem. Kedvezőtlen anyagi szituációján kívül még egy oka volt, hogy minél több időt töltsön távol Bécsből. Az udvar tudósai között, akiknek sorában a már említett Zsámboky, Crato és Lipsius mellett olyan kiválóságok voltak, mint Hugo Blotius, Paulus Fabricius, Julius Alexandrinus, Dodonaeus, Lobelius, állandó volt az ellentét. Nem csoda, ha jobban érezte magát Magyarország műkedvelő, de vendégszerető főúrai s ugyancsak vendéglátó, egyben azonban tudós orvosai és protestáns papjai társaságában, mint a bécsi udvar intrikus levegőjében.

A magyarországi fűvészkertekről és fűvesházakról – amelyek Európában a legkorábbiak közé tartoztak – Clusius *'Rariorum aliquot Stirpium per Pannoniam, Austriam quaedam provinciam observatorum historia'*¹⁶²¹ című munkájában több helyütt is említést tesz.

Purkircher mellett Pozsonyban még egy tudós barátja akad Heindl András gyógyszerész személyében, aki szintén nagy felkészültségű botanikus volt. Purkircher és Clusius

¹⁶¹⁹ Vö.: Ram, P. F.: *Caroli Clusii Atrebatensis Epistolae*. Bruxelles, 1847. pp. 56–60.

¹⁶²⁰ „Történeti feljegyzések” (Antwerpen, 1582)

¹⁶²¹ „Pannonia és Ausztria tartományaiban megfigyelt ritka növények leírása” (Antwerpen, 1582)

barátságáról és tudományos kapcsolatáról több írott emlék maradt fent. A francia botanikus, aki a kor tudományos életének tevékeny résztvevője 1576-ban a nagynevű nürnbergi humanistához, Joachim Camerarius orvosdoktorhoz intézett leveleiben már mint igen jó barátjáról emlékezik meg a pozsonyi tudósról.

A hazai tudománytörténet egyik alapos művelője, Istvánffi Gyula behatóan foglalkozott Clusius munkásságának egy részletével. Clusius mint Batthyány Boldizsár németújvári várúr vendége a Dunántúl nyugati részén is gyűjtött növényeket. Virágos növényeken kívül főként a gombákat tanulmányozta. A Németújvárott gyűjtött gombákat lefestette. Ez a gomba-akvarell sorozat „Clusius-codex” néven szerepel a növénytani irodalomban. Ezt az akvarellgyűjteményt, amelyről maga a szerző is azt hitte, hogy elveszett, a leydeni egyetem kéziratárában találták meg. Istvánffi lemásolta, és egy tanulmány kíséretében 1900-ban kiadta.¹⁶²² A magyarországi gombákkal foglalkozik még az 1605-ben megjelent *'Rariorum plantarum historia'*¹⁶²³ című munkájának egy külön fejezete is.

Ugyancsak Clusius magyar barátai közé tartozott Beithe István németújvári prédikátor és tudós botanikus, akinek füveskönyve Németújvárott 1595-ben hagyta el a nyomdát.

Hogy Clusiust Magyarországon már a maga korában milyen nagyra tartották, az a bécsi udvari könyvtáros, Hugo Blotius Batthyány Boldizsárhoz 1589. február 24-én írt leveléből is kiderül.

Clusius volt a botanikusok között az első, aki a morfológia mellett már ökológiai megfigyeléseket tett. A növények elterjesztésében, idegen tájak flórájának meghonosításában a legintenzívebben tevékenykedett. A műveiben tárgyalt 1440 növényfaj között 480 magyarországi növény leírását publikálta. Tudományos munkásságának egyéb vonatkozásai külön tanulmányba kívánnakoznak.

---

¹⁶²² Címe: A Clusius-codex mykológiai méltatása. – Vö. még Rapaics R.: A magyar biológia története (Bp., 1953. Akadémiai Kiadó) és Carolus Clusius: Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii (Bp., 1983. Akadémiai Kiadó.)

¹⁶²³ „Ritka növények leírása”

English–Hungarian medical relations in the XVI–XVII century

The contacts of the two Dees and Sir Philip Sidney

with Hungarian physicians¹⁶²⁴

Co-author: Lajos Tardy

Contacts between Hungary and Britain, although their intensity changing, have nevertheless been continuous over the long centuries of the history of medicine in Hungary, up to the present day. Their complete survey would require a whole monograph and can only be a task for future research. In this brief study we wish to call attention to a short but significant period of these contacts.

The protagonists of our study are *John* and *Arthur Dee*, *Sir Philip Sidney* and *János Bánfihunyadi*; from the four only the second was a real physician, the others came to be recorded in the history of Hungarian medicine on account of being versed in alchemy or else by their scientific contacts with Hungarian physicians and natural scientists.

The second half of the 16th and the first half of the 17th century was the advent of alchemy, but this was already an alchemy which was able to step over its own insignificant shadow, and was inspired apart from wanton goldmaking also by the desire to defeat all sorts of ailments afflicting mankind. At the same time – and this was characteristic of the age – the two altogether opposite driving forces lived together in peace in the mind of scholars.

Born in 1527, John Dee¹⁶²⁵ was a well-known mathematician, astronomer, astrologer and mainly alchemist. He received a first-class education and excelled with his talents already at a very early age. In 1547 he became one of the first professors of Trinity College, founded by King *Henry VIII*. However, his smoothly starting career was for a time interrupted, since he was imprisoned under the suspicion of treason during the reign of *Mary Stuart*. Cleared from the suspicion, John Dee regained his liberty and was allowed to teach again, then he left

¹⁶²⁴ Forrás: Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: English–Hungarian medical relations in the XVI–XVII century. In: Schultheisz, Emil: *Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente*. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 210–222. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: The contacts of the two Dees and Sir Philip Sydney with the Hungarian physicians. In: *Medical History in Hungary 1972*. Bp., 1972. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum. pp. 97–112. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 6.) – Újraközölve: Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: The contacts of the two Dees and Sir Philip Sydney with the Hungarian physicians. In: Schultheisz Emil: *Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról*. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 167–176. (Communicationes de Historia Artis Medicinae . Suppl. 21.)

¹⁶²⁵ For his biographical records see the *Dictionary of National Biography*. Oxford, 1886. Vol. V., 721–729.

England. His lectures at the universities of Louvain, Brussels and Paris, as well as at the college of Rheims earned him a European fame. While in France, he got acquainted with the famous physician and magician of the age, *Michel Nostradamus*, author of prophecies ranging over three centuries.¹⁶²⁶ Having returned to England he became the astronomer of Queen *Elizabeth I*; he was requested by *Lord Dudley* to appoint a favourable day for the coronation.¹⁶²⁷ From this time on John Dee was continuously in the good graces of *Queen Elizabeth I*; she paid several visits to him in his home in Mortlake in order to admire his library and the instruments he used for experiments. On ground of his good connections in the court Dee was sent to study „hieroglyphy” abroad. He stayed in Antwerp in 1562 where he studied *Joannes Trithemius* 's „*Steganographia*”, regarded at that time as the most outstanding work in the science of cryptography. Dee also copied it, and on the basis of this book he later wrote his own work under the title „*Monas Hieroglyphica*”¹⁶²⁸ It was here that he got first in contact with Hungary. It turns out from a letter he wrote to *Sir William Cecil* that he was being able to get on with his work well because a Hungarian gentleman, who at the time stayed also in Antwerp, had undertaken to copy half of the book in order to help him.¹⁶²⁹ However, neither his letters nor his diary reveal the name of this gentleman with whose help he worked in the tavern „The Golden Angel.”

In Spring 1563 he visited *Conrad Gesner* in Zürich and then took part in the coronation to Hungarian King the later Emperor *Maximilian* in the town of Pozsony, the Hungarian capital, on 8 September 1563. Pozsony was a frequented meeting place of Central European natural scientists for more than two centuries,¹⁶³⁰ in 1537 for instance the town was visited by Paracelsus. But the physicians and alchemists of Pozsony too, made important contributions to the literature, as did the two *Ruhlands*. The elder one, *Márton Ruhland*, alludes to *Paracelsus* already in the title of his work „*Lexicon Alchemiae*”, and he includes also those

¹⁶²⁶ Deacon, R.: John Dee – Scientist, Geographer, Astrologer and Secret Agent to Elizabeth I. London, 1968.

¹⁶²⁷ Róna, E.: Magyar vonatkozások a XVI–XVII. századi angol irodalomban. (Hungarian References in the 16–17th century English Literature.) Studies in English Philology. Publication of the Dept. of English, Hungarian Pázmány Péter University of Sciences. Vol. I. Budapest, 1936, 7.

¹⁶²⁸ Cfr. Apponyi A.: Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. 3 Bd. München, 1925, 237.

¹⁶²⁹ „Of this booke one half (with contynual labour and watch, the most part in 10 day) have I copyed oute. And now I stand at the curtesye of a nobleman of Hungary for writing furth the rest; who hath promised leave thereto, after he shall perceyve that I may remayne by him longer (with the leave of my Prince) to pleasure him also with such pointes of science as at my handes he requireth.” Philobiblon Society. Bibliographical and Historical Miscellanies. Vol. 1., 5–16. – Cfr. Róna E. op. cit. 8.

¹⁶³⁰ „... Huiusce rei causas, Ego, proxime iam praeterito Septembri, in Hugarici vestri Regni Posonio, aliquam trahens moram, luculentissimas, easque variis exploratas modis, oculatus cognovi testis.” Josten, C. H.: A Translation of John Dee's „*Monas Hieroglyphica*” etc. Ambix. Vol. XII. 1964. Nos. 2–3, 114. – Pozsony (Pressburg) is not inaptly referred to as the centre of Hungarian alchemists for centuries by L. Szathmáry one of the author dealing with the history of alchemy in Hungary in his work Magyar alkémisták (Hungarian Alchemists), Budapest, 1928.

hermetic sciences which, not much earlier, John Dee treated in his „*Monas Hieroglyphica*”. *István Weszprémi* who deserves being regarded as the classic of Hungarian medical history mentions, that Dee handed over his work personally to the sovereign whom he mentions it on several occasions.¹⁶³¹

Dee's work is interesting also from the point of view of medical history. The careful study of the work has led us to the conclusion that it points beyond the treatment of cryptography, cabbalism and symbolics, and it contains the basic tenets of his work as an alchemist. The detailed treatment of elementary qualities, the *Calidus* and the *Humidus* leads already over to the theory of fluid-circulation. There is no doubt that in the cosmic symbolism of his work, Dee appears as a classic neo-Platonist, who in this respect reminds us of *Giovanni Pico Della Mirandola*.¹⁶³² It would be wrong to judge John Dee exclusively on the ground of „*Monas Hieroglyphica*” and of his activity as an alchemist. *Dampier*, the famous science-historian points out how closely magic and science could live together in such an excellent scholar as John Dee, who for all his spiritualism and alchemist mysticism was an outstanding scientist and mathematician and also the earliest follower and most consistent representative of the Copernican systems in England.¹⁶³³

It is not known how much time Dee spent in Hungary. However, it seems certain that his visit was quite long. He returned to England, but in 1583, after some interesting antecedents, he again appeared in Hungary, this time with his son Arthur, later a famous physician, who at that time was but five years old. This second journey – about which we know considerably more than about the first – is connected with a colourful but somewhat adventurous figure of Hungarian history: Albert Laszky.

Albert Laszky was the son of the Polish-born Jeromos Lasky, voivode of Transylvania and seigneur of Késmárk (Kežmarok, now in Slovakia). Albert Laszky inherited a huge fortune after his father's death and when he married György Serédy's widow, he rose among the ranks of the wealthiest Hungarian noblemen. However, he piled failure upon failure both in his political activity and in his private life. When István Báthori, Prince of Transylvania was elected to King of Poland, Laszky organized resistance. Upon this the king occupied Albert Laszky's castle in Poland in no more than five days and Laszky was compelled to flee to his estates in Hungary. Here he got into serious financial troubles owing to his extravagance; he was forced to mortgage the castle of Késmárk, after which, as István

¹⁶³¹ Weszprémi, I.: *Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. Centuria prima. (New edition). Budapest, 1960. 186.

¹⁶³² Schultheisz, E.: *Giovanni Pico della Mirandola's Bedeutung für die Medizin*. L'opera e il pensiero di Giovanni Pico della Mirandola nella storia dell'umanesimo. Vol. II. Firenze, 1965, 405–412.

¹⁶³³ Dampier, W. C.: *A History of Science*. Cambridge, 1966, 112, 144.

Weszprémi writes – „he left for England, for London¹⁶³⁴ to which many years earlier his uncle, the bishop János Laszky had also emigrated. In London he joined hands with two alchemists, Edward Kelley and John Dee. They both promised Laszky that he would get hold in the near future of the whole of Poland, Moldavia and Wallachia and would be richer than King Croesus had been. Upon this Laszky invited Kelley and Dee to Hungary, who were pleased to accept the invitation, especially Dee, who had practised his craft of alchemy in Hungary already earlier in 1563 for a long time and to the great admiration of a number of people...”¹⁶³⁵

The laboratory was opened in 1584 in Albert Laszky's castle at Szepeshely (North Hungary, today in Slovakia), however the prolonged experiments did not yield the expected results, so the two Englishmen hurried on to Prague, to the court of Emperor Rudolf, King of Hungary.

Data about the years that followed are rather contradictory. *Edward Kelley* tinged gold from mercury before the Emperor's eyes, which aroused general astonishment. He was given nobility by the Emperor at once and Kelley gave in to the entreaty to stay. When, however, the King asked him for the formula of the philosophers stone he, of course, was unable to produce it to him and was put into prison. According to certain Hungarian sources he tried to escape but the rope did not hold; Kelley suffered serious injuries and died within a few days. According to others he got mixed up in a duel and was mortally wounded. The truth is that he returned to England and continued his adventurous life there.¹⁶³⁶

A Hungarian alchemist, Ferenc Lukaszovszky¹⁶³⁷ saved for posterity the recipe what Kelley had used. The recipe – as claimed by Kelley – was found in the tomb of bishop St. Dunstan and came into the hands of an innkeeper by theft. It was there that Kelley caught a

¹⁶³⁴ The outstanding Hungarian guest was most heartily welcomed in the court of Queen Elisabeth. He excelled with his eminent education. At the University of Oxford he entered into a controversy with Giordano Bruno the great Italian philosopher. Cfr. Szathmáry, L. op. cit. 362–363.

¹⁶³⁵ „...Londinum ergo in Angliam deproperat, quo jam multis antea annis patruus, Johannes Laszky, Praepositus Gnaesnensis, et postea Episcopus Weszprimiensis, religiosam, fundandae Ecclesiae Presbyterianae caussa, susceperat peregrinationem. Inuit ibidem societatem duorum virorum chrysopoeorum, Edwardi Kelley, et Iohannis Dee anno 1583. Adepti hi duumviri Laszkyo promittunt, eundem propediem integra Polonia, Moldavia, Valachia etc. potiturum, immo ipso Croeso ditiores futurum: ille hos in patriam inuitat; lubentes aduolant. Johannes Dee potissimum, qui ante iam anno 1563 in Hungaria artem transmutandi metalla, non sine multorum admiratione diu multumque agitavit, immo Maximiliano quoque Imp. et Reg. Hungariae Monadem suam, hieroglyphice, mathematice, magice, cabbalistice, anagogice explicatam, Antverpiae anno 1564 impressam, inscripsit et Posonii obtulit. Anno 1584 in Castello Laszkyano Collegium alchemisticum asperitur, in aurea hac arte Laszkyus fidelissime omnium turpiter, vt fieri adsolet, deluditur. Haec M. Belius in Prodom. Hungar. pag. 82, 92, 93 item in Not. Hung. Tom. I. Moreri in Diction. in voce Dee Georgius Matthiae in Consp. Histor. Medic. chronol. pag. 614 et Miscellan. Groning. Tom. III. fasc. I. et alibi.” Weszprémi, I. op. cit. 186–187.

¹⁶³⁶ The Dictionary of National Biography. Oxford, vol. X., pp. 1230–1232.

¹⁶³⁷ Cfr. Ms. Quart. Germ. 239 Budapest, Széchényi National Library; furthermore Szinnyei J.: Magyar írók élete és munkái (Life and Works of Hungarian Writers). Vol. 8. Budapest, 1902. Column 128.

glance of the text which was written in Welsh, and acquired it for an insignificant sou. According to Lukasovszky the bishop's writing was forwarded to King Rudolf by Kelley and it was copied in the court at Prague by transcriber on 17 July 1604.¹⁶³⁸

John Dee's fate was different. After he had left Prague for the court of the Polish king István Báthori and performed there experiments of transmutation successfully,¹⁶³⁹ the fame of his activity spread all over Eastern Europe and he was invited in 1586 by Tsar Fiodor Ivanovitsh, that is by Boris Godunov who ruled instead of him, to carry on his experiments in Russia¹⁶⁴⁰ for the huge annual salary of 2000 pounds, since alchemy had been unknown in Russia up to that time. However, Dee, after his six-year stay abroad, mainly in Hungary, returned to England in 1589.¹⁶⁴¹

By that time his son Arthur Dee was 10 years old. As Figurowski writes relying on British sources, Arthur, though still a child, got an inside view of the world of experiments.¹⁶⁴² As is to be read in the work of Wilhelm D. Richter,¹⁶⁴³ Dee the elder provided excellent opportunities for his son to study. He had been a student at Westminster school as early as in 1592; later he continued his studies at the medical schools of Oxford and Cambridge. He is supposed to have earned his medical diploma in Manchester; at any rate he is mentioned on a certificate of merit of the university of Basle as doctor medicinae.¹⁶⁴⁴

He started his medical practice in London and continued there until 1621. Though his father John Dee had brought upon himself the grudge of King James I. which disfavour accompanied him until the last days of his life, his son enjoyed the full confidence of the same king, so much so that he rose among the ranks of the courtphysicians.

In 1621 two envoys of Tsar Mihail Fiodorovitsh, *Yurij Rodionov* and *Andrey Kerkerlin*, appeared at the English court and asked the king to send along an experienced and excellent physician to Moscow. The choice fell upon Arthur Dee, who appeared on a visit of introduction before the Tsar on 8 September 1621.

---

¹⁶³⁸ Szatmáry L. op. cit. 205–212.

¹⁶³⁹ Hubicki, W.: *Chemie und Alchemie des 16. Jahrhunderts in Polen*. Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Vol. X. 7, Lublin, 1955, 66–67.

¹⁶⁴⁰ Figurowski, N. A.: *The Alchemist and Physician Arthur Dee*. Ambix, Vol. XIII., 1965, No. 1, February, 40–41.

¹⁶⁴¹ In the above mentioned work of his, R. Deacon points out that John Dee used to send cryptogram reports on these journeys to Queen Elisabeth. He liked to interfere in the machinations of diplomacy which is also proved by his strictly confidential letter to Don Guillén San Clemente, ambassador of Philip II and afterwards Philip III Spanish kings in Prague, written in Prague on 28. September 1584. Correspondencia inédita de Don Guillén de San Clemente. Zaragoza, 1892, 215–218.

¹⁶⁴² Figurowski, N. A. op. cit. 42.

¹⁶⁴³ *Istoria meditsiny v Rossii*. Vol. II. Moscow, 1820, 24–34.

¹⁶⁴⁴ For the biography of Arthur Dee see the Dictionary of National Biography, Oxford, Vol. V., pp. 719–720. and Figurowski, N. A. op. cit. 42.

The activity of Arthur Dee – known in Russia as Artemii Ivanovich Dii – in the Tsars court is outside the scope of our paper, since N. A. Figurovski treated this topic in his work in detail. It is, however, worth while to dwell a little longer on Dee's work released in Paris in 1631 under the title „Fasciculus Chemicus”. Regarding this work we are of the opinion that the strictly alchemist part of the text can be traced back in the last analysis to the „Corpus Alchimisticum”, which is a collection of Egyptian and ancient Greek alchemist manuscripts compiled similarly to the „Corpus Hippocraticum”. It originates from the 7th–8th centuries. Several variants of the same collection are known from the 9th century onwards. The oldest manuscript-collection was written by a Byzantine alchemist, named Theodoros. The manuscript came into the hands of Cardinal Bessarion who donated it to the Venetian Republic in 1463. Today it can be found in the San Marco Library in Venice. A 15th century copy of this Greek Marcianus Codex is kept at the library of Kassel. The manuscript has a fascinating history: in April 1567 John Dee bought the so-called Oxford alchemist manuscripts from Jean Baptist Hardencourt, as is testified by the note made on the first page of the codex which reads: „Johannes Dee hunt librum Mortlaci in aedibus meis emi a Jo. Baptista Hardencurti pro sexaginta Angelotis aureis qui valent monetae nostrae Anglicae libras triginta sterlingenses. 4. April 1567” This copy which includes the most important parts of the „Corpus Alchimisticum” was later donated by Dee to Landgrave Maurice of Hessen an ardent supporter of alchemy. Nearly all the pages of the manuscript display detailed marginal notes by John Dee who must have studied the manuscript intensively.¹⁶⁴⁵

The „Fasciculus Chemicus” is actually an excerpt from the „Corpus Alchimisticum” and thus one of the most important secondary sources of the history of alchemy. It is hard to determine the exact place of the „Fasciculus Chemicus” in the history of alchemy. Many of the alchemists abandoned the retort and the melting-pot and turned fully to hermetic philosophy. This was the time when the chemist detached himself from the Hermetist. Chemistry became a natural science. Hermetism, however, lost its empirical ground and even its logical basis, and indulged in speculation, pouring forth shallow allegories. Let us refer here to C. Gustav Jung who plains this trend of alchemy in several of his studies.¹⁶⁴⁶ According to these, the imagined property of matter is not necessarily its inherent quality but „derives from the soul of the alchemist”. All that is unknown or empty is filled with psychological projection. The properties which the alchemist supposes to see or recognize in matter

¹⁶⁴⁵ Goldschmidt, G.: *Zur Sichtung und Erforschung der alchemistischen Handschriften* Bas, 1938. Cfr. Schultheisz, E. – Tardy L.: *A két Dee és Magyarországa* (The two Dees and Hungary). *Orvosi Hetilap*, 1967, 1566.

¹⁶⁴⁶ Cfr, Jung, C. G.: *Psychologie und Alchemie*. Zürich, 1940; furthermore: *Mysterium Coniunctionis Untersuchung über die Trennung und Zusammensetzung der seelischen Gegensätze in der Alchemie*. Zürich, 1955.

are his own – mostly subconscious – projections. Even if Jung's views are in certain respects disputable, they help us to a psychological understanding of the late period of alchemy.

Apart from empiric chemical statements Arthur Dee's work abounds also in mystic pseudo-philosophical theories. However, one must not by any means conclude from the above facts that also as a doctor Arthur Dee was nothing but a phantast. The history of science proves that even excellent clinicians like *Van Helmont*, *Stahl* or the noted obstetrician from Vienna, *Crato von Crafftheim*, were inclined towards irrational thinking. We also know of the latter that he was a practising alchemist. There are quite a number of similar examples. Dee completed his book which he had begun to write still in England later in Moscow. Since however, there was no Latin printing in Russia at that time, the book was published in Paris. Figurovski refers to the fact that in writing his „Fasciculus Chemicus” Arthur Dee made use of books and material collected while still in England. We hold that the Codex Casselianus, which once had belonged to his father, served as basis to this work. This conclusion may be drawn also from the divisioning of the book which shows a striking resemblance to that of the „corpus Alchimisticum”. It is a matter of course that the author should have used – and he himself refers to the fact in the title – the works of his famous predecessors, from Aristotle through Geber and Arnaldus Villanovanus up to Riolan. Dee's book was translated into English still in his lifetime and was published in London in 1650. This work exerted an influence also on Hungarian alchemists; we intend to treat this subject in a separate paper.¹⁶⁴⁷

After his return to England Arthur Dee acted as court physician to King Charles I. When the king was executed in 1649 Dr. Arthur Dee thought it better to move to the countryside. He continued his private practice in Norwich but his Father's passion for alchemy flared up in him: he too started to seek for the philosophers' stone...¹⁶⁴⁸ And just like John Dee had been supported by a Hungarian in his scientific work, the companion of Arthur Dee who could speak Hungarian¹⁶⁴⁹ was a Hungarian too, Joannes Banfi Huniades – János Bánfihunyadi – a noted chemist and alchemist living in England. This fact is known from the correspondence between Sir Thomas Browne and Elias Ashmole. Ashmole, who showed an inclination towards occult sciences inquired about Arthur Dee from Sir Thomas Browne. In a letter written in March 1674 Browne mentions that Arthur Dee signed a contract with a man named

---

¹⁶⁴⁷ Cfr. Schultheisz E. – Tardy L. op. cit. 1567.

¹⁶⁴⁸ „...Nach dieser Zeit kam er wieder nach England und ward Karls I. Leibarzt, nach dessen Tode er sich zu dem Johannes Hunniades, welcher auch Hans Hunger genannt wurde, gesellte, und mit ihm Gold machen wollte, eine Thorheit, welche ihm noch aus der Schule seines Vaters anlebte.” Adelung, J. Chr.: Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers Allg. Gelehrten Lexicon. Bd. II. Leipzig, 1787, column 643.

¹⁶⁴⁹ „...One of his papers in Moscow tells us that he »owned German, French, Hungarian, English and Polish«” – Figurovski, N. A. op. cit. 42.

Huniades in London two years before his death. This Huniades had long since been living in London and when he grew old he wanted to return to Hungary in the company of Arthur Dee.¹⁶⁵⁰

The experiments conducted jointly by Dee and Bánfihunyadi proved to be over expensive according to some sources and resulted in diminishing Dee's wealth considerably. The other version according to which the two scientists were in close cooperation right up to Bánfihunyadi's death can be regarded as more authentic.

In our present knowledge John Dee's visits to Hungary did not make any significant influence on this country's scientific life, rather in contrast to Arthur Dee's „Fasciculus Chemicus", whose influence on Hungarian alchemy is ponderable. But only if we know about John Dee's Hungarian visits can we comprehend why Banfi Huniades, a man of his son's age, went to live in London and why Arthur Dee longed to visit Hungary where he had spent his childhood. And it is also obvious that one of the sources of the Browne family's snarked interest in Hungary of Sir Thomas and Sir Edward, both physicians – must be sought here.

However, we have to touch upon another source of this interest as well, principally on the ground of an excellent paper by *István Gál*.¹⁶⁵¹

*

After having dealt briefly with the activity in Hungary of the British alchemist John Dee and before going on to the life and activity in England of the Hungarian chemist and alchemist Banfi Huniades, we have to mention a Hungarian–English contact from the short period in-between. The central figure of this contact is Sir Philip Sidney who, though having a universal humanist interest, cannot be regarded as a natural scientist. Still, his appearance, in Hungary¹⁶⁵² and his friendly relations established here make it indispensable to write about him as well.¹⁶⁵³

The life of the great poet and humanist is known all too well, so it is quite unnecessary for us to go into its details. On the other hand, few know the fact that in the course of his journeys – 10 years after John Dee's first appearance in Hungary – he too visited what was

---

¹⁶⁵⁰ Sherwood Taylor, F. – Josten, C. H.: Johannes Banfi Hunyades 1576–1650. *Ambix*. Vol. 5, 1953, Nos 1–2, 48. Cfr. Róna E. op. cit. 38–39.

¹⁶⁵¹ Gál, I.: Sir Philip Sidney's guidebook to Hungary. *Hungarian Studies in English* IV. Debrecen, 1969, 53–64.

¹⁶⁵² „...gieng 1572 auf Reisen, und war zu Paris, als die Blut-Hochzeit allda gehalten wurde. Er gieng darauf nach Deutschland, Ungarn und Italien...” Jöcher, Chr. G.: *Allgemeines Gelehrten Lexicon*. IV. Theil. Leipzig, 1751, column 571.

¹⁶⁵³ His letters from Hungarian scholars were sold at an auction in Germany and are now in the USA. Their publication is to be expected in the near future as Mr. I. Gál kindly informed us.

Hungary's capital at that time and made the acquaintance of outstanding Hungarian scholars, the leaders of the time's intellectual life there.

Having witnessed in Paris the Massacre of St. Bartholomew, Sir Philip Sidney continued his studies on the Continent. He made the acquaintance of *Hubert Languet*,¹⁶⁵⁴ enlightened political writer of the age in Frankfurt am Main. „They were together at Frankfurt for three months or more. At that time Languet was the representative of the Elector of Saxony. In the spring of 1573 he was ordered to proceed to the Emperor's court in Vienna.”¹⁶⁵⁵ Sir Philip Sidney followed the outstanding French humanist to Vienna and they both became close friends of the reputed Hungarian physician and historian, *János Zsámboky*, by his humanist name *Joanes Sambucus*,¹⁶⁵⁶ and of his humanist circle.¹⁶⁵⁷ Meeting at Sambucus's house in Singer Strasse were not only the most important Hungarian humanists of the age: *Verancsics*, *Liszthy*, *Dudits*, *Istvánffy* and *Purkircher*, but also the representatives of the international scientific world: *Crato*, *Clusius*, *Busbecq*, *Blotius*, *Lipsius* and others. It was this humanist group, maintaining international contacts, that the young Sidney entered on the side of Languet. Through the persons of Sambucus and his Hungarian friends Sir Philip Sidney became naturally interested in Hungary. When Carolus Clusius, the greatest botanist of his age, director of the botanic gardens of the Emperor in Vienna, who belonged to Sambucus's friends,¹⁶⁵⁸ left for Hungary, Sir Philip Sidney accompanied him. „*John Buxton believes that Languet had known Sidney's intention to accompany Carolus Clusius to Hungary, imagining he would not stay longer there than three days, but he stayed at least a month.*”¹⁶⁵⁹

The correspondence of Languet and Sidney was published in 1633 in book form too;¹⁶⁶⁰ in the first letter Languet thanks for the letter Sidney wrote from Pozsony and expresses his pleasure that at his recommendation Sidney was so warmly received by Georgius Purkircher, doctor medicinae. Dated 22 September 1573 this letter proves that these relations were rather extensive, and also lasting.¹⁶⁶¹ *Mona Wilson* refers to this when she remarks that a few years

¹⁶⁵⁴ Jöcher, Chr. G. op. cit. II. Theil, 2268 column; Fortsetzung und Ergänzungen zu Chr. G. Jöchers Allg. Gelehrten Lexikon. Bd. III. Hildesheim, 1961, column 1274.

¹⁶⁵⁵ Róna, É.: Sir Philip Sidney and Hungary. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philologica*, 1959.

¹⁶⁵⁶ Gerstinger, H.: Die Briefe des Johannes Sambucus. Wien, 1968, 152–153.

¹⁶⁵⁷ Bálint-Nagy I.: Purkircher György (1530–1578) pozsonyi orvos élete (The Life of Gy. Purkircher Physician in Pressburg (1530–1578). *Orvosi Hetilap* 1930, 556.

¹⁶⁵⁸ Gerstinger, H. op. cit. 16, 22, 150, 161, 162, 206, 231, 232, 279, 280.

¹⁶⁵⁹ Buxton, J.: Sir Philip Sidney and the English Renaissance. London, 1954, 61.

¹⁶⁶⁰ Huberti Langveti, viri clarissimi epistolae politicae et historicae, scriptae quondam ad illustrem et generosum dominum Philippum Sydnaeum etc. Francofurti, 1633.

¹⁶⁶¹ „Habeo tibi gratiam, quod literas ad me Posonio dederis testes tuae erga me benevolentiae et gaudeo meas commendationes tantum ponderis apud Doct. Purkircherum habuisse, ut tibi ea humanitate officia praestiterit, quae tuae virtuti, ac morum suavitati debentur” etc. Ibid. 1–2.

later Clusius and Purkircher told Languet that they had been drinking Sidney's health in Austrian wine and hoped shortly to do it in Hungarian in memory of the merry days spent together.¹⁶⁶² Sorrow is expressed in Languet's letter written from Frankfurt on 8 November 1577 in which he reports the death of Georgius Purkircher.¹⁶⁶³

Georgius Purkircher was an outstanding Hungarian physician and botanist of the age; he built the first botanical garden in Pozsony, the town in which he had been born in 1530. He studied in Padova between 1561 and 1563, where he got his medical diploma and from here he went on to Paris. Then dealt with botany in Wittenberg. From 1566 onwards he lived again in his native town and was active as a physician of high repute and a passionate botanist, and became one of the central figures of the Hungarian world of scholarship. There is no doubt that behind the great interest in Hungary of Sir Philip Sidney – which interest we can also find in his poetry¹⁶⁶⁴ – there stood his close ties of friendship with Georgius Purkircher and other personalities belonging to this Hungarian humanist circle.

Eva Róna, the outstanding researcher of English–Hungarian literary relations states that „*Sidney and Dee both often present at court had known each other. Was it before or after Sidney's visit to Hungary that they discussed the country? It is hard to see, though Dee does not fail to speak boastingly of Sidney's many visits to his house at Mortlake.*”¹⁶⁶⁵ In the light of this statement, we can be sure that Sir Philip Sidney's interest in Hungary sprang from both Hungarian and English sources.

In Hungary, constantly inflicted by the Turkish wars and isolated from foreign scientific relations, the appearance of Englishmen being in close friendship with Hungarian scientists caused considerable stir. Small wonder it is that János Bánfihunyadi – or as the English called him, Johannes Banfi Hunyades, or also Hans Hungar – felt strongly attracted to England and found his second home in the Island.

From the 16th century onwards, dealing with chemical substances had become more and more associated with physicians. It was Paracelsus who put it into words when he stated

¹⁶⁶² Wilson, M.: Sir Philip Sidney. London, 1931, 53.

¹⁶⁶³ Epistolae Langveti op. cit. 226. – It was, however, a false report, in reality he died a year later.

¹⁶⁶⁴ Róna, É.: Sir Philip Sidney op. cit. 48.

¹⁶⁶⁵ Ibid. 46. – On the London period of their relation Deacon remarks: „The fact that Dee »received slautation« from Laski on his arrival in England suggests that Laski had already heard of him. It may have been that he asked the Queen to be introduced to Dee, or that Dee sought an interview. What is abundantly clear is that the Queen was anxious for the two men to meet and that she gave Dee money through the Earl of Leicester for the purpose of entertaining Laski. On 13 May Dee wrote: »I became acquainted with Albertus Laski in the Earle of Leicester his chamber in the Court of Greenwich. This day was my lease of Devonshire mynes sealed at Sir Leonnell bucket's howse.« Five days later Dee recorded that Laski came to see him at Mortlake. In June Laski visited Oxford and by order of the Queen was entertained in the most regal fashion with banquets, plays, pageantry and public disputations. From Dee's diary it would seem that Sir Philip Sidney accompanied Laski to Oxford, for immediately after this visit Sidney brought Laski to see again at Mortlake.” Cf. Deacon, R. op. cit. 70, 91, 176.

that the true aim of alchemy was not the making of gold but the preparing of medicines. „*In der Alchemie, da finden wir den Grund der Medizin und Alles was not ist... Ich weise euch auch zu nichts anderem in die Alchemie als allein zur Bereitung der Arznei.*”¹⁶⁶⁶ Apart from philosophy and astronomy – which, however, must not be thought of in today’s terms – the third pillar on which Paracelsus’s therapeutics is based is alchemy. With its help man moulds substances given by nature in a form best suiting his own needs. Thus with Paracelsus alchemy does not mean goldmaking, or anything of the kind.

Alchemy must not be regarded solely as the predecessor of chemistry, putting aside all that does not expressly concern chemistry as mysticism and superstition; however, it is also wrong to see in alchemist writings nothing but data to the history of ideas, and to neglect all the chemistry treated within it as revealer of secret traditions. All the more so, since in the world of alchemist thinking practical chemistry was inseparably intertwined with philosophic and religious ideas. Seen in this light, it is easy to understand that chemists and physicians, bearing importance from the aspect of exact sciences, could be natural scientists and mystics all at the same time.

This duality characterises also the figure of Banfi Huniades. Though we have no certain knowledge of his having been a doctor of medicine, we can still regard it as highly justified that *István Weszprémi* mentioned him among the distinguished physicians of Hungary and Transylvania in his above-mentioned collection of biographies – and right in the first volume. A medical historian of later times, *Gyula Magyary-Kossa* also refers to the fact that Banfi Huniades is mentioned in certain early writings as a doctor, though he cannot prove anything for certain either. According to Weszprémi he descended from an ancient Hungarian dynasty, the Bánffy family of Hunyad. This supposition, however, is not based on proofs of full value.

Johannes Banfi Huniades’s biography and his career in England were described by two excellent British authors¹⁶⁶⁷ in full detail and with great reliability. We have complemented their findings with some Hungarian data¹⁶⁶⁸ in one of our earlier works, therefore, we do not intend to go into details here.

The study by *Sherwood-Taylor* and *Josten*, referred to above, mentions Bánfihunyadi’s activities which were important from the aspect of medical history, several times: „*Besides being a professor at Gresham College was interested in or concerned with the technical side of chemistry, manufactures and medicines or materials for such*”.

---

¹⁶⁶⁶ Die grosse Wundarzney. 1536. Sudhoff’s ed. 10, 363.

¹⁶⁶⁷ Sherwood Taylor, F. – Josten, C. H. op. cit. 44–52.; the same authors op. cit. Vol. 5, Nos 3–4, 1956, 115.

¹⁶⁶⁸ Schultheisz E. – Tardy L.: Bánfihunyadi János az újabb adatok tükrében (J. Bánfihunyadi in the Light of Newer Data). Orvosi Hetilap 1969, pp. 2349–2352.

It is his writings on pharmacochemistry and pharmacology that make Bánfihunyadi's natural scientific work so important for medical science. It is no mere chance that in the manuscript of *Jonathan Goddard* (1617–1674), treating the *materia medica* (pharmacology in today's terms), we meet a number of Bánfihunyadi's recipes hitherto unknown by the literature.¹⁶⁶⁹

However interesting these recipes of Bánfihunyadi may be – the manuscript mentions their author once as Dr. Huniades, then again as John Hunyades – it is outside our scope to go into their details. However, we consider it important to mention that the text, or rather the collection of recipes in the manuscript, are so far from being of an alchemist character, that they are not even reminiscent of the „Corpus Alchemisticum” which is the basis of all the alchemist writings dealing with gold-making and searching for the philosophers' stone. The ingredients of the prescriptions, the chemical techniques applied, the methods of preparation all doubtlessly prove that Bánfihunyadi must have been a true chemist.

It is interesting to notice that as early as in 1641 he already made use of the alcohol-thermometer in certain distilling procedures. The majority of drugs and mineral substances mentioned in the recipes had been used as medicines in the 17th century. What is new here is the method of their preparation. All the recipes described in the manuscript were meant for therapeutic use and no trace can be found in them of any „classical” alchemist objective, as the formula of the *lapis philosophorum* or gold-making. If the work has any connection with alchemy then it is the use of alchemist symbols. By this we do not intend to say that Bánfihunyadi was not an alchemist for he was one. It is, however, obvious that his work as a chemist-pharmacologist proceeded in the direction of natural science, it was of an experimental character and clearly distinguishable from alchemy.

At the present state of our knowledge, we have a great number of *indirect* data on his having been an alchemist, whereas we have *direct proof* of his chemical activities.

An excellent Hungarian source¹⁶⁷⁰ completes our picture of Bánfihunyadi with interesting biographical data. The Hungarian scholar who settled in London maintained close connections with his native country, he spoke in his mother-tongue with Hungarians living abroad and with those who were about to travel home, also his letters written home are Hungarian. He supported Hungarian students studying in England both financially and morally.

---

¹⁶⁶⁹ Ambix, Vol. 5, 50.

¹⁶⁷⁰ Keserű B. (ed.): Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (Collected Data to the History of Intellectual Trends in the 17th Century). Vol. 2. Budapest – Szeged, 1966, 294–296, 369.

A much more significant fact found is that when *György Rákóczi I*, Prince of Transylvania, made an attempt to establish an academy in the capital of his country, Kolozsvár, he intended to appoint Bánfihunyadi to its leader as a man with excellent knowledge of the English academic organization and life. Our source recalls this circumstance as follows: „...*György Rákóczi called János Bánfihunyadi home in 1633 in order to organize a body of professors, here (in Kolozsvár), which would consist only of Hungarians. There cannot be any doubt about the authenticity of this letter of invitation since it was seen by Adam Frank himself in London.*”¹⁶⁷¹

In 1646 he was about to leave for Hungary with his wife, four children and his friend Dr. Arthur Dee, but death prevented him from realizing his plan.¹⁶⁷² Neither did the other member of the English–Hungarian scientist team survive him long: Arthur Dee died in September 1651.

The history of Hungarian–English medical relations continues with the role of the two Doctor Brownes.

---

¹⁶⁷¹ Ibid. Vol. I. 289 p. Cfr. op. cit. 116, 287–290, 375, 384.

¹⁶⁷² „...Als er in Alter mit dem Arthur Dee, seinem vertrauten Freunde und Sohne des Johannis Dee in sein Vaterland zurückreisen wollte, starb er zu Amsterdam, nach 1650.” Adelung, J. Chr. op. cit. Vol. I., column 1397.

A két Dee és Magyarország¹⁶⁷³

Társszerző: Tardy Lajos

A két Dee – John és Arthur – élete és működése nagyrészt ismeretlen a medicina és az alkémia történetének magyarországi ismerői előtt. N. A. Figurowszkij orosz tudománytörténész Angliában megjelent kiváló tanulmánya¹⁶⁷⁴ arra ösztönöz bennünket, hogy az általa közölt adatokat is felhasználva, saját kutatásaink eredményeivel kiegészítve, mindkét Dee-t, apát és fiút, s ezzel a korai magyar–angol kultúrtörténeti kapcsolatok egy fejezetét mutassuk be.

Az 1527-ben született londoni John Dee ismert matematikus volt, asztronómus, asztrológus és főleg alkémista. Kitűnő nevelésben részesült, s egészen fiatalon feltűnt tehetségével. 1547-ben már a VIII. Henrik által alapított Trinity College egyik első tanára, de simán induló pályafutását egy időre megakasztotta, hogy Stuart Mária uralma alatt hűtlenség gyanúja miatt bebörtönözték. Miután szerepe tisztázódott, visszanyerte szabadságát és ismét taníthatott, majd elhagyta Angliát. A louvaini egyetemen és a rheims-i kollégiumban tartott előadásai európai hírnevet szereztek neki.

Angliába visszatérve, Erzsébet királynő udvari csillagásza lett. Lord Dudley őt kérte fel, hogy jelöljön ki kedvező napot a koronázásra,¹⁶⁷⁵ majd órákat vett tőle, hogy az okkult tudományokkal megismerkedjék. Magas kapcsolatai alapján a „hieroglifia” tanulmányozására küldték Németalföldre. Dee jelenti patrónusainak, hogy sikerült megtalálnia egy jelentős könyvet – Tritemius Joannes *'Poligraphia'* című munkáját –, és ezt lemásolja az udvar számára. De csak azért tud munkájában haladni – mint írja –, mert egy magyar ember a munka felét magára vállalta.¹⁶⁷⁶ Hogy ki volt a magyar ember, akinek segítségével Dee az

¹⁶⁷³ Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: A két Dee és Magyarország. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 275–281. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: A két Dee és Magyarország. = Orvosi Hetilap 108 (1967) No. 33. pp. 1564–1567. – Kötetben: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: A két Dee és Magyarország. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 215–220. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

¹⁶⁷⁴ The Alchemist and Physician Dee. = Ambix 13 (1956) No. 1. pp. 12–19.

¹⁶⁷⁵ Róna Éva: Magyar vonatkozások a XVI–XVII. századi angol irodalomban. Angol filológiai tanulmányok. 1. köt. Bp., 1936. Pázmány Péter Tudományegyetem. p. 7.

¹⁶⁷⁶ „... and now I stand at the curtesye of a nobleman of Hungary for writing furth the rest” („... és így egy magyar nemesember lekötelezettje voltam, aki a hátralévő részt megírta”)

antwerpeni 'Arany Angyal'-hoz címzett fogadóban megírta '*Monas Hieroglyphica*'¹⁶⁷⁷ című munkáját, azt nem említi sem levélben, sem naplójában.

A következő évekre esik J. Dee első magyarországi utazása. Barátja, Kelley – valódi nevén Talbot – a feljegyzések szerint egy fogadóban arra lett figyelmes, hogy a gazda egy öreg kézirat silabizálásával foglalkozik. Kelley az egész iratsomót megvásárolta, és felkereste barátját, John Dee-t, aki a kézitról megállapította, hogy az aranykészítés módját írja le. Ezek után elhagyták Angliát, és Németország útbaejtésével eljutottak Magyarországra, amely főurai révén az alkémia klasszikus hazái közé tartozott. Dee és Kelley városról városra, kastélyról kastélyra járva ismerik meg az országot. 1563 szeptemberét Dee Pozsonyban tölti, ami antwerpeni magyar barátja segítségével Miksa német-római császárhoz és magyar királyhoz írt – '*Monas Hieroglyphica Ioannis Dee Londinensis*' (Antuerpiae, 1564) című – művének bevezetéséből tűnik ki.¹⁶⁷⁸ Weszprémi szerint¹⁶⁷⁹ könyvét személyesen adta át Pozsonyban az uralkodónak.¹⁶⁸⁰

Nem volna helyes az idősebb Dee-ről kizárólag a *Monas Hieroglyphica*, illetőleg alkémista működése alapján ítéletet alkotni. Az igen neves tudománytörténész, Dampier is arra hívja fel a figyelmet, hogy a mágia és a tudomány milyen szorosan együtt és egymás mellett él egy olyan kiváló tudósnál, mint John Dee, aki minden spiritualizmusa és alkémista miszticizmusa mellett is kitűnő tudós és matematikus. A copernicuszi szisztémák Angliában legkorábbi és egyúttal legkonzekvensebb híve és képviselője.¹⁶⁸¹

Hogy meddig időztek Dee-ék ekkor Magyarországon, nem ismeretes. Visszatértek Angliába, de 1583-ban Dee fiával – az akkor mindössze ötéves Arthurral, a későbbi híres orvossal – érdekes előzmények után újból megjelenik Magyarországon. Ez az újabb utazása történelmünk egyik legszínesebb kalandor egyéniségével, Laszky Alberttel függ össze.

¹⁶⁷⁷ Paracelsushoz hasonlóan John Dee is szerette a nem konvenciális, szimbolikus kifejezéseket. A '*Monas Hieroglyphica*' (Antwerpen, 1546) a rejtélyes tudományok egységes könyveként adható vissza. Dee ebben a könyvben vezeti be a tudományos nyelvbe az egység szót, már a címben is utalva rá. A könyvről szól Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. [Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia]. Első száz. Ford.: Kővári Aladár. Bp., 1960. Medicina. pp. 186–187. – Magyar vonatkozása miatt az Apponyi-féle '*Hungarica Ungarn Betreffende*' III. kötetének (München, 1925) 237. tétele (monas = unitas) is említi; lásd újabban az Apponyi-anyagot CD-ROM feldolgozásban (Bp., 2005. Arcanum – OSZK). Vö. még: U. Szulakowska publikációjával. In: Studies in Hermeticism Cauda Pavonis 14 (1995) pp. 1–12.

¹⁶⁷⁸ „Huiusce rei causas, Ego, proxime iam praeterito Septembri, in Hungarici vestri Regni Posonio, aliquam trahens moram, luculentissimas, easque variis exploratas modius, oculatus cognomi Testis...” („E dolog bőséges, különféle utakon-módokon kifürkészett okait én már az elmúlt szeptemberben, egy darabig a ti Magyar Királyságotok Pozsony városában időzve, szemtanúként ismertem meg”)

¹⁶⁷⁹ Lásd: Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. [Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia]. Első száz. Ford.: Kővári Aladár. Bp., 1960. Medicina. p. 187.

¹⁶⁸⁰ A könyvet egyébként az Apponyi-féle '*Hungarica Ungarn Betreffende*' III. kötete (München, 1925) részletesen ismerteti (1801. tétel)

¹⁶⁸¹ Vö. Dampier, Sir William Cecil: A History of Science. Cambridge, 1966. p. 112, 144, 521.

Laszky Albert, Laszky Jeromos erdélyi vajdának, Késmárk urának volt a fia. Apja halála után hatalmas vagyon maradt reá, és amikor Serédy György özvegyét feleségül vette, Magyarország leggazdagabb főurai sorába emelkedett. De mind magánügyeiben, mind politikai tevékenységében egyik balsikert a másikra halmozta. Amikor Báthori Istvánt lengyel királlyá választották, ellenállást szervezett. A király öt nap leforgása alatt elfoglalta Laszky lengyelországi várát, aki magyarországi birtokaira menekült. Itt mértéktelen költségei miatt súlyos anyagi zavarba jutott; kénytelen volt Késmárk várát is elzálogosítani, majd – mint Wessprémi írja – innen „Angliába sietett, Londonba, ahová már sok évvel előbb nagybátyja, Laszky János püspök is kivándorolt. Ott 1583-ban összefogott két aranycsinálóval, Edward Kelley-vel és John Dee-vel. Ez a két vegyészmeister megígérte Laszky-nak, hogy (...) gazdagabb lesz Króznánál is. Erre ő meghívta ezeket hazánkba, ezek meg örömmel siettek ide, főleg Dee, aki már előbb is, 1563-ban sokak bámulatára, sokáig és nagyban üzte Magyarországon a fémátváltoztatás tudományát.”

1584-ben Laszky valamelyik felvidéki kastélyában nyílt meg az aranycsináló laboratórium, de a hosszas kísérletezések – mint Wessprémi írja – siralmas eredménnyel végeztek, és a Dee család távozik a Laszky birtokról. Tevékenységük színtere megoszlik Lengyelország, Csehország és Magyarország között. Prágában Dee és Kelley sikeres transzmutációt mutat be Rudolf császár előtt. Működésének híre elterjedt egész Kelet-Európában, és 1586-ban Fjodor Ivanovics cár, illetve a helyette uralkodó Borisz Godunov évi kétezer font összegű roppant fizetéssel meghívja őt, hogy kísérleteit folytassa Oroszországban, ahol addig az alkémia ismeretlen volt. Dee azonban 1589-ben, több mint hatástendős közép-európai – főleg magyarországi – tartózkodás után visszatért Angliába.

Hubicki lengyel kutató úgy véli, Laszky és Dee Báthori István előtt is végzett alkémista kísérleteket, még érdekesebb azonban az a feltételezése, hogy Dee Erzsébet királynő legfőbb tanácsadója, Walsingham megbízásából Lengyel- és Magyarországon kémkedéssel is foglalatzkodott.¹⁶⁸²

Amikor a Dee család visszatért Angliába, Arthur Dee már betöltötte tizedik életévét. Mint Figurovskij írja, gyermek létére már betekintést nyert a kísérletek világába. Wilhelm M. Richter munkájából kitűnik,¹⁶⁸³ hogy az idős Dee kiváló tanulmányi lehetőségeket nyitott meg fia számára. 1592-ben már a Westminster Schoolban tanul; később az oxfordi és cambridge-i egyetemek orvosi karának hallgatója. Orvosi diplomáját valószínűleg

---

¹⁶⁸² Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska (1955)

¹⁶⁸³ Geschichte der Medicin in Russland (Moscow, 1813–17)

Manchesterben szerezte; mindenesetre a bázeli egyetem egy dicsérő iratán mint doctor medicinae szerepel.

Orvosi gyakorlatát Londonban kezdte meg, és itteni működését 1621-ig folytatja. I. Jakab angol király udvari orvosainak sorába emelkedik, amikor Londonban megjelennek Mihail Fjodorovics cár megbízottai, és uruk nevében arra kéri az angol királyt, hogy küldjön neki Moszkvába egy tapasztalt, kitűnő orvost. I. Jakab választása Arthur Dee-re esik, aki Pogozsev Iszakij Szemjonovics kíséretében 1621. szept. 8-án már bemutatkozó látogatáson jelenik meg a cárnál. Ezzel megkezdődik Arthur Dee – orosz nevén Artyemij Ivanovics Dij – 14 esztendőn át, 1635-ig tartó fényes oroszországi pályafutása, amelynek ismertetése túlnőne e rövid áttekintés keretein. Figurovskij a fennmaradt levéltári anyagot idézve kiemeli, hogy Arthur Dee anyanyelvén kívül „németül, franciául, magyarul és lengyelül is tudott, mely nyelvismeretei később Moszkvában rendkívül hasznosak voltak számára”.

A cár végig a legnagyobb megbecsülésben – birtokadományban, rendkívül magas illetményekben – részesítette Dee-t, aki csak többszöri ismételt kérelmek után kapta meg 1635-ben az engedélyt a hazatérésre. Oroszországi éve alatt írta meg *'Fasciculus Chemicus'*¹⁶⁸⁴ című művét, amelyről érdemes néhány szóval megemlékezni.

A *Fasciculus Chemicus* tíz külön fejezetcímmel ellátott capitulusból áll. A kor szokásának megfelelően minden fejezet a *'Corollarium'*-mal¹⁶⁸⁵ végződik. A corollarium a logikában az a tétel, amely az előzőből közvetlenül folyik, s így további bizonyításra nem szorul. Az alkémiában pedig az alaptörvényeket foglalják össze ezen a címen. Függetlenül a Corollarium-októl, a könyv végén még egy részletes összefoglalót találunk *'Observanda'*¹⁶⁸⁶ címmel, ami tulajdonképpen a könyv 21 pontba foglalt kivonata.

Az első fejezet a *materia physica*-ról szól. A Roger Bacon-féle két „alapelemet”, a higanyt és a ként tárgyalva, ezek mellé sorolja harmadikként a sót. Természetesen ebben az első fejezetben kap helyet a *lapis philosophorum*-ról szóló fejtegetés is. A második és harmadik fejezet a preparáció tanával foglalkozik. Kémiai alapműveletek – mint pl. a desztilláció – és az aranycsinálás misztikus „tudománya” együtt szerepel itt. A következő fejezetek az alkémia gyakorlati kérdéseit¹⁶⁸⁷ ismertetik kimerítő forrásmegjelöléssel. Nem hiányoznak azonban – s orvostörténeti szempontból ez különösen fontos – a iatrokémiai utalások sem. A *Fasciculus Chemicus* lapozgatva felmerül a kérdés: mennyi ebben a misztikus, mai szóhasználatunknak és értelmezésünknek megfelelő alkémia, és mennyi az,

¹⁶⁸⁴ „Kémiai kötetecske”

¹⁶⁸⁵ A *Corollarium* skolasztikus kommentár egyik rövid formája, de még a XVIII. században is használt kifejezés.

¹⁶⁸⁶ „Megjegyzendők” (magyarázat a szövegben)

¹⁶⁸⁷ De imbibitione; De fermentatione; Multiplicatio

ami már „tisztá” vegytan. A szerzőre vonatkozóan pedig, hogy az ifjabb Dee, aki ezt a könyvet írta, milyen felkészültségű orvos és vegyész lehetett?

A válaszadást megelőzően talán nem lesz érdektelen egy igen rövid pillantást vetni az alkémia fogalom történetére. A közismerten egzakt dán fizikus és kémikus, Oersted 1812-ben arra a kérdésre, hogy mi a vegytan igazán nagy problémája, így felelt: „Minden kétséget kizáróan a fémek felbontása és egyesítése...”. Ez tehát az alkémiának, a kémiának és az atomfizikának egyaránt közös problémája, amint ezt a vegytantörténet művelői egybehangzóan állítják. Ilyen értelemben nőtt ki a vegytan az alkémiából. Az eredeti kérdésfeltevésnek ez a tulajdonképpeni közössége adja a magyarázatát annak, hogy a középkorban, de még a későbbi századokban is a tudomány és pszeudotudomány közötti határok elmosódtak. Ami egyben érthetővé teszi azt is, hogy tudományos szempontból is jelentős kémikusok és orvosok, akik a természettudományok nagy fontosságú felfedezésekkel gazdagították, egyidejűen lehettek miszticista alkémisták is. Richard Meyer, a neves tudománytörténész arról ír a több kiadásban is megjelent *'Geschichte der Chemie'* c. munkájában, hogy jó megfigyelések tömege és számos fontos, nagy jelentőségű kémiai felfedezés származik az alkémiából.

Ami a medicinát illeti, a szintetikus anyagok gyógyszerként való felhasználásának gondolata végeredményben szintén az alkémistáktól ered. Ennek jelentőségén az sem változtat, hogy a formális logika szempontjából nézve hamis premisszákból jutott el ehhez a tanuláshoz. Végző soron a vegyi úton való életmeghosszabbítás misztikus alkémisztikus gondolata ma is él.

Visszatérve Dee munkájára megállapíthatjuk, hogy a könyv szigorúan vett alkémista szövege ultima analysi a *'Corpus Alchimisticum'*-ra vezethető vissza. Ez a *'Corpus Hippocraticum'*-hoz hasonlóan összeállított kézirat az egyiptomi és régi görög alkémista manuscriptumok gyűjteménye. Keletkezési ideje a VII–VIII. század. A IX. századtól kezdve különféle variánsai ismeretesek. A legrégebbi gyűjteményes görög kéziratot egy Theodórosz nevű bizánci alkémista írta. Ez a kézirat Bessarion kardinális tulajdonába került, aki azt 1463-ban a Velencei Köztársaságnak adományozta. Ez ma a Szent Márk Könyvtárban található Velencében. Ennek a görög Marcianus-kódexnek egy XV. századi leiratát a Kasseli Könyvtár őrzi. E kéziratnak érdekes története van. John Dee 1567 áprilisában az ún. oxfordi alkémista kéziratot egy köteg alkémista kézirattal együtt vette Johann Baptist Hardencourt-tól, amint azt a kódex első lapján olvasható bejegyzés tanúsítja: „Joannes Dee hunc librum Mortlaci in aedibus meis emi a Jo. Baptista Hardencurtio pro sexaginta Angelotis libras triginta

sterlingenses, 4. April.1567”.¹⁶⁸⁸ John Dee ezt a példányt, amely a Corpus Alchimisticum legfontosabb részeit tartalmazza, később Hesseni Móríc tartományi grófnak, az alkémia buzgó pártfogójának ajándékozta. A kézirat majd minden oldalán megtalálhatjuk John Dee részletes margináliáit, aki a kéziratot nyilván igen buzgón tanulmányozta.¹⁶⁸⁹

A Fasciculus Chemicus a Corpus Alchimisticum tulajdonképpen excerptuma, s így az az alkémiatörténet egyik legfontosabb másodlagos forrása. A Fasciculus Chemicus tudománytörténeti helyét egész pontosan megállapítani nem lehet. Éppen ennek keletkezése ugyanis az az időszak, amikor az alkémia történetében alapvető változás lépett fel. Sok alkémista otthagyta a retortát és az olvasztótégelyt, s kizárólag a hermetikus filozófiával foglalkozott. A kémia természettudománnyá vált, a hermetika viszont elvesztette empirikus talaját, sőt logikai alapját is, és tartalmatlan allegóriákban tobzódó spekulációvá vált. Legyen szabad itt C. Gustav Jungra hivatkoznunk, aki az alkémia eme irányának több tanulmányában adja magyarázatát.¹⁶⁹⁰ Ezek szerint az anyagnak vélt tulajdonsága nem szükségképpen a matéria sajátossága, hanem „az alkémista lelkéből származik”. Mindent, ami ismeretlen és üres pszichológiai projekció tölt meg. Amit az alkémista az anyagban lát és felismerni vél, saját, jórészt tudat alatti projekciói. Ha Jung felfogása nem is mindenben vitathatatlan, hozzásegít az alkémia késői korszakának pszichológiai megértéséhez. Dee műve empirikus kémiai megállapítások mellett misztikus pszeudofilozófiai fejtegetésekben bővelkedik. Ebből arra következtetni, hogy Dee orvosként is fantazta volt, semmiképpen sem lehet. A tudománytörténet azt mutatja, hogy egészen kiváló klinikusok mint van Helmont, Stahl vagy a neves bécsi szülész, Crato von Kraftheim sem voltak mentesek az irracionális gondolatoktól, sőt utóbbiról tudott, hogy gyakorló alkémista volt. A példákat azonban hosszan sorolhatnánk tovább is.

A még Angliában megkezdett könyvet szerzője Moszkvában fejezte be. Miután azonban akkoriban ott latin nyelvű nyomtatás nem volt, a könyv Párizsban került kiadásra. Figurovskij utal arra, hogy Dee angliai tartózkodása idején gyűjtött könyvanyagot használt fel a Fasciculus megírásához. Magunk részéről úgy gondoljuk, hogy alapul az egykor apja tulajdonát képező, későbbi 'Codex Casselianus' szolgált. Erre enged következtetni a könyv beosztása is, amely feltűnően emlékeztet a Corpus Alchimisticum tagolására. Természetesen azonban – mint arra a szerző már a címben is utal – felhasználta a tekintélyes elődök

¹⁶⁸⁸ „Ezt a könyvet John Dee mortlake-i házában vásárolta J. B. Hardencourtól hatvan libra harminc sterlingért 1567. április 4-én” (Dee és Hardencourt is Mortlake-ba valók voltak)

¹⁶⁸⁹ Vö. Goldschmidt: Zur Sichtung und Erforschung der alchemistischen Handschriften (Basel, 1938)

¹⁶⁹⁰ Jung, C. G.: Psychologie und Alchemie (Zürich, 1944); továbbá Mysterium Coniunctionis Untersuchung über die Trennung und Zusammensetzung der seelischen Gegensätze in der Alchemie (Zürich, 1955)

munkáját is Aristotelestől Geberen és Arnaldus de Villanován keresztül egészen Riolanig. Könyvét még életében angolra is lefordították, Londonban 1650-ben adták ki.

Hazatérése után A. Dee I. Károly angol király udvari orvosaként működik. 1649-ben a királyt kivégzik. Dee Norwichba költözik és magángyakorlatot folytat, emellett nagyszabású alkémiai kísérletekbe kezd: a bölcsek kövét keresi... És miként apja, John Dee is magyar segítséggel írta meg a magyar királyhoz ajánlott könyvét, úgy Arthur Dee társa is magyar ember volt vállalkozásában: Bánfihunyadi János, humanista néven Joannes Banfi Huniades, egy Angliába szakadt, nagy hírnévre emelkedett magyar vegyész és alkémista. Bánfihunyadi János és Arthur Dee kapcsolatáról a korabeli angol kútfők is ismételten megemlékeznek, és ezekből, valamint Fest Sándor összefoglalásából¹⁶⁹¹ értesülünk arról, hogy Dee két évvel halála előtt szerződésre lépett Bánfihunyadival, sőt abban is megegyeztek, hogy együtt ismét Magyarországra utaznak, de a magyar alkémista váratlan elhalálózása keresztülhúzta terveik megvalósítását. Legújabbán két angol tudós – F. Sherwood Taylor és C. H. Josten – alapos kutatásai alapján néhány jelentős adattal bővültek Bánfihunyadiról, valamint ennek Arthur Dee-hez fűződő kapcsolatairól szóló ismereteink.¹⁶⁹²

Dee Arthur és Bánfihunyadi közös kísérletei Richter szerint nem voltak sikeresek, és tetemesen megcsappantották Dee vagyont, ami meggyorsította halálát. Más források szerint azonban Dee és Bánfihunyadi egészen az utóbbi haláláig szorosan együttműködtek.

Arthur Dee 1651 szeptemberében halt meg. A magyar–angol orvosi kapcsolatok történetében Sir Philip Sidney magyarországi utazása jelenti a következő fejezetet.

---

¹⁶⁹¹ Fest Sándor: Skóciai Szent Margittól A walesi bárdokig. Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok. Szerk.: Czigány Lóránt, Korompay H. János; összeáll.: Tóth Magdolna. Bp., 2000. Universitas. XLIX, 725 p.

¹⁶⁹² Lásd az Ambix 1956-os évfolyamában!

Georg Ernst Stahl (1659–1734) és magyar követői¹⁶⁹³

A betegségszemléletek problematikájának fejlődésében új irányzat a barokk medicina vitalisztikus szemlélete. Ez csaknem teljesen szembefordul az előző korszak, még Descartes által fundált, tisztán mechanisztikus felfogásával, amely a nozológiában és a praktikus medicinában mint iatromechanika, iatrokémia, illetve iatrofizika képviselt iskolát. A vitalisztikus betegségszemlélet ugyan már a XVII. század közepén is jelentkezett van Helmont írásaiban, virágzásának ideje mégis a XVIII. század első fele, legjellegzetesebb reprezentánsa pedig a századforduló nagyhírű orvosa, Georg Ernst Stahl.

Stahl számára az organizmus „élő valami”, aminek működése egyedül a mechanika szabályaival nem magyarázható. Részfunkciók mechanisztikus magyarázatát ugyan megengedi, de csaknem minden írásában hangoztatja egy olyan, lényegében immateriális erő, princípium létét, amely az életfolyamatokat fenntartja, azok harmonikus összműködését irányítja. A test egységét és egészét – amely részeiben oly bomlékony és lényegében már születéskor pusztulásra ítélt – csak ez az immanens erő őrzi meg.

Az ansbachi születésű Georg Ernst Stahl a kor másik neves tudósához, F. Hoffmannhoz hasonlóan a chemiater, G. W. Wedel tanítványa volt. Barátjának Hoffmann-nak javaslatára hívták meg 1694-ben a hallei egyetem elméleti orvostani tanszékére. Később botanikát, kémiát és még anatómiát is adott elő.

Stahl első szakirodalmi munkája még erősen mesterének, Wedelnek befolyását mutatja.¹⁶⁹⁴ Talán igaza volt Albrecht von Hallernek, aki mint fiziológus és író egyaránt igen kritikus elme, amikor ezt a disszertációt némileg érthetetlennek aposztrofálta.¹⁶⁹⁵ Stahl ebben a korai munkájában is érinti az élő szervezetről szóló elképzeléseit, későbbi szisztémájának alapját, de fejtegetései még valóban nem egészen világosak. Nem volt azonban teljesen igaza Hallernek akkor, amikor ezt a szellemes teoretikust és kitűnő gyakorló orvost „homo acris et

---

¹⁶⁹³ Forrás: Schultheisz Emil: Georg Ernst Stahl és magyar követői. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótonyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 300–303. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Georg Ernst Stahl. = Orvosi Hetilap 105 (1964) No. 20. pp. 942–943. – Kötetben: Schultheisz Emil: Georg Ernst Stahl. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 270–272. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

¹⁶⁹⁴ Fragmenta aetiologiae physiologico-chymicae (Jena, 1683)

¹⁶⁹⁵ „...obscurae dictionis” – írja Haller

metaphysicusnak”¹⁶⁹⁶ nevezte. Jóllehet Stahl fogalmazása és írásmódja némely helyen talán későbbi műveiben sem eléggé világos, s teóriája tényleg szintetikus természetfilozófián nyugszik, nem öncélú metafizikus. Indulatossága pedig, amire Haller „acris” jelzője utal, igazán nem befolyásolta írásainak lényegét, melyeket egyébként igen nyugodt hangvétel jellemez; legfeljebb előadásaiban lehetett a kortárs számára kellemetlen.

1684-ben avatták az orvostudományok doktorává Jénában, közvetlenül utána habilitált. Praxisában és egyetemi előadásaiban – már magántanárként a teoretikus medicináról praelegált – rövidesen olyan sikerei voltak, hogy híre az uralkodóherceghez is eljutott. Johann Ernst 1687-ben udvari orvosnak hívta meg Weimarba. Itt hét évet töltött. Híre egyre növekedett.

1695 nyarán kerül ordinariusként Halléba, s a következő szemeszterben már a hallei egyetem orvosi karának decanusa. 22 évig volt Halléban egyetemi tanár. Időközben régi barátjával, az ugyancsak Halléban tanárkodó F. Hoffmann-nal összekülönbözik. Talán ez a körülmény is hozzájárul ahhoz, hogy elfogadja a porosz király ajánlatát.

1715-ben I. Frigyes Vilmos hívására Berlinbe megy mint udvari orvos. Még ugyanazon évben a legfelsőbb porosz egészségügyi hatóság, a Collegium medicum elnöke lett, mely pozícióját egészen 1734. május 14-én bekövetkezett haláláig megtartotta.

Stahl munkásságának értékelése – phlogiston-elméletével és a fémek rokonságára vonatkozó vizsgálataival a kémia történetének is fontos szereplője – az orvostudomány történetében többszöri változáson ment át.

Az évszázadok folyamán tanait egyszer a „pietizmus hatása alatt létrejött”, minden természettudományi alapot és nézőpontot nélkülöző orvosi szemléletnek,¹⁶⁹⁷ másszor pedig éppen ellenkezően, „minden immaterialis substantia híján levő mechanikus physiologiai magyarázat”-nak tartják.¹⁶⁹⁸ Mai szemmel nézve Stahl munkásságát nem kétséges, hogy az általa képviselt vitalizmus klasszikusan idealista természetfilozófiai álláspont. Az sem vitás azonban, hogy jóllehet szisztémája a medicinában akkor divatos mechanisztikus felfogás ellen fordul, nem merev „antimechanista”, mint ahogy azt nem egy kortársa, különösen Roschlaub véli.

Az emberi organizmus problematikáját még Jénában nagyobb hallgatóság előtt tartott előadásaiban többször érinti az 1683–86-os években, amint erre *'Theoria medica vara'*¹⁶⁹⁹ című művében maga is utal. Jellemző a stahli vitalizmus – vagy ahogy Gottlieb írja: „dynamismus” – Janus-arcára, hogy míg egyfelől harcol az életműködések egyoldalú mechanisztikus magyarázata ellen, amelyet – helyesen – nem tart kielégítőnek az élettani-kórtani jelenségek

¹⁶⁹⁶ „Lobbanékony és bölcsekedő ember” (az acer szó egyben indulatosságot, lobbanékonytságot is jelent). Haller erre is utal.

¹⁶⁹⁷ Sprengel, K.: Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneykunde (Halle, 1828)

¹⁶⁹⁸ Richard Koch. = Sudhoff Archiv für Geschichte der Medizin 19 (1926) pp. 20–50.

¹⁶⁹⁹ „Egy téves orvosi elmélet” (Halle, 1707)

magyarázatára, másfelől az „animiának”, mint biológiai posztulátumnak rendszerében való szinte egyeduralma szükségképpen akadály volt annak, hogy szisztémája utat engedjen az orvostudományban a tisztán természettudományos diszciplínák és az anatómia befolyásának.

Az „animia immanens” irányító és gyógyító erejének illetően való felfogása odáig vezetett, hogy Stahl, aki oly behatóan foglalkozott kémiával, az orvostudományban a vegyészetnek és farmakoterápiának igen alárendelt szerepet juttatott.

Az életfolyamatokat reguláló, alakító és a regenerációt serkentő erőközpont, amelynek működése az *oeconomia vitalis* fenntartására irányul, gyógyszeresen nem befolyásolható. Sőt, nem is célszerű befolyásolni. A láz pl. szerinte a vitális princípium által létrehozott, a gyógyulás szolgálatában álló jelenség, amelyet chinakéreggel visszaszorítani – miként az akkoriban már elterjedt szokás volt – nem szabad.¹⁷⁰⁰

Élettani elképzeléseit messzemenően befolyásolta William Harvey. Az egyes szervek és szervrendszerek szinergetikus működése az emberi szervezetben – írja *'Theoria medica vara'* című összefoglaló munkájának egyik tanulmányában – a nagyvérkör működéséhez hasonló.

Ami az orvosi praxist illeti, ebben elméletei jóval kevésbé jutottak kifejezésre. Inkább gazdag tapasztalataira támaszkodott. Különösen jelentős kiváltó, fenntartó és patoplasztikus befolyást tulajdonított a lelki behatásoknak. Ezt fejtegeti, miközben a gyakorló orvos teendőit tárgyalja *'De visitatione aegrorum'*¹⁷⁰¹ című rövid tanulmánya is. Egyes betegségek gyógyításában a pszichoterápia a döntő. Máskor az organikus betegség, esetleg trauma által okozott pszichés elváltozások megszüntetése lesz az orvos feladata. Ehhez azonban egyaránt járatosnak kell lenni mind a testi tünetek diagnosztikájában és kezelésében, mind pedig a pszichoterápiában. A tapasztalt orvos művészi feladata a pszichoterápiára alkalmas betegek érzelmi életének megfelelő befolyásolása. Ennek feltétele természetesen az önismeret: „Nemo animi affectus bene cognoscere potest, nisi cognoscat se ipsum”¹⁷⁰² – idézi Stahl a delphói Apollo-templom homlokzatának feliratát. Stahl valóban jó pszichológiai és a kornak megfelelő pszichiátriai felkészültségről tesz tanúságot. Azt a felfogást azonban, amely szerint ilyen irányú munkássága a pszichiátria történetében új korszak kezdetét jelentené, amint az néhány helyen olvasható, nemigen lehet osztani.¹⁷⁰³

¹⁷⁰⁰ Lásd erre vonatkozóan *'De synergeia naturæ in medendi'* című művét!

¹⁷⁰¹ „A betegek megtekintéséről (vizsgálatáról)” (Halle, 1703)

¹⁷⁰² „Senki sem ismerheti meg jól a lélek érzéseit, ha önmagát nem ismeri”

¹⁷⁰³ Vö. Kornfeld, Siegmund: *Geschichte der Psychiatrie*. In: Neuburger, M. – Pagel, J. (Ed.): *Handbuch der Geschichte der Medizin*. Vol. 3. Jena, 1905. pp. 601–728. – Tanulmányom kéziratának lezárása után jelent meg Jürgen Helm igen figyelemreméltó dolgozata, mely Stahl koncepcióját és annak receptióját tárgyalja a kor irodalmának tükrében. Lásd: *Das Medizinkonzept Georg Ernst Stahls und seine Rezeption im Halleschen Pietismus und in der Zeit der Romantik*. = *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 23 (2000) pp. 167–190.

Stahl rendkívül termékeny orvosíró volt. A már idézett monográfiákon kívül mintegy 240 kisebb disszertáció, kazuisztikus közlemény és rövid tanulmány származik tollából.

Jóllehet, tanítványainak száma aránylag nem volt nagy, elmélete nyomot hagyott a XVIII. század orvosi gondolkodásán. Magyar származású tanítványai közé tartozott a soproni születésű Liebezeit Zsigmond, aki Halléban doktorált 1713-ban. Hazatérve, Sopron város főorvosa lett.¹⁷⁰⁴ Stahl hallgatója, tanainak követője és bizonyos mértékben interpretátora, Schwartz Theophil János, aki ugyancsak Halléban promoveált 1714-ben. Visszatérve szülőföldjére, Pozsonyban telepedett le mint gyakorló orvos.

Közvetlen magyar tanítványainak munkásságánál jóval nagyobb jelentőségű azoknak a magyar orvosoknak a működése, akik teóriájának jó ismerői és követői lévén a hazai orvostanba vitték át a vitalizmus elméletét. Különösen Rácz Sámuel és Széky János Károly voltak a Stahl-féle rendszer hazai recipiensei és interpretálói.

Rácz élettani munkáiból egyértelműen kitűnik az anima (natura) meghatározó szerepe. Ügyel arra, hogy elkerülje az immateriális erő, a „Lebenskraft”, vis vitalis ontológiai meghatározását és nem veti el teljesen egyes folyamatok mechanisztikus magyarázatát sem. Ilyen értelemben eklektikus, aki nem fordítja szembe Stahlt Hoffmann-nal.

Kevésbé ismeretes Széky János Károly ez irányú munkássága, holott a késői vitalizmus igen jellemző munkája.

---

¹⁷⁰⁴ Lásd újabban: A. Szála Erzsébet: Sopron városi főorvosa, Liebezeit Zsigmond György. In: A. Szála Erzsébet: Nyugat-Magyarországi művelődés- és ipartörténetéből. Piliscsaba – Sopron, 2004. Nyugat-Magyarországi Egyetem. pp. 85–91.

Zur Geschichte der Pestinokulation im 18. Jahrhundert¹⁷⁰⁵

Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der ungarisch–deutschen medizinischen Beziehungen

*„Quia sanitas et vita hominis res tam magnifica, pretiosa
et optabilis est, medicus in hoc negotio nihil sine solida
ratione agere vel molori debet”¹⁷⁰⁶*

Blütezeit der deutsch–ungarischen medizinischen Beziehungen war das 18. Jahrhundert, das Zeitalter der Aufklärung. In diesem Zusammenhang zu sprechen scheint mir besonders wünschenswert, da die positive Rolle der Aufklärung in der Medizin „erstaunlich wenig“ bekannt ist, wie darauf *Erwin Ackerknecht*¹⁷⁰⁷ hingewiesen hat. Seit dieser Formulierung von Ackerknecht haben die Forschungen und Arbeiten von *Rothschuh*,¹⁷⁰⁸ *Lichtenthaeler*¹⁷⁰⁹ und besonders von Richard *Toellner*¹⁷¹⁰ viel dazu beigetragen unser diesbezügliches theoretisches Wissen zu vertiefen und unsere Kenntnisse zu erweitern, immerhin bleibt noch vieles zu erforschen was die praktische Medizin, das Leben, Wirken, die literarische Tätigkeit von Ärzten einiger, mit Ausbildungsstätten nicht gut versorgten Ländern, wie auch Ungarn in dieser Periode, anbelangt. Gerade für Ungarn aber ist die Aufklärung zweifellos ein Höhepunkt eigenständiger geistiger Entwicklung auf dem Gebiet der Wissenschaften und der Medizin. Trotz der Tatsache, dass sich die hochgespannten Hoffnungen der Aufklärung auf die Allmacht der Vernunft auch in der Medizin (bis heute) nicht erfüllt haben.

---

¹⁷⁰⁵ Forrás: Schultheisz, Emil: Zur Geschichte der Pestinokulation im 18. Jahrhundert. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der ungarisch–deutschen medizinischen Beziehungen. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 168–193. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozatai: Schultheisz, Emil: Zur Geschichte der Pestinokulation im 18. Jahrhundert – zugleich ein Beitrag zur Geschichte der ungarisch–deutschen medizinischen Beziehungen. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 170–173. (2000) pp. 5–27.; Schultheisz, Emil: Über deutsch-ungarische Beziehungen der Medizin im Zeitalter der Aufklärung – zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Pestinokulation. = Berichte zur Wissenschaftsgeschichte 24 (2001) No. 3. pp. 163–172.

¹⁷⁰⁶ F. Hoffmann: Opera omnia physico-medica. Tom I. Geneva, 1748. p. 13.

¹⁷⁰⁷ Ackerknecht, E. H.: Medizin und Aufklärung. Schweiz. Med. Wschr. 89 (1959) 2024.

¹⁷⁰⁸ Rothschuh, K. E.: Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart. Stuttgart, 1978. 57.

¹⁷⁰⁹ Lichtenthaeler, Ch.: Geschichte der Medizin. Die Reihenfolge ihrer Epochen-Bilder. Bd. I–II. Köln 1974. Ders. Humanismus und Aufklärung aus der Sicht der allgemeinen Medizingeschichte. In: Aufklärung und Humanismus. Hrsg. von Richard Toellner, Heidelberg 1980, 424 ff.

¹⁷¹⁰ Toellner, R. (Hrsg.): Aufklärung und Humanismus. Heidelberg 1980, Einleitung. Ders.: Medizin in der Mitte des 18. Jahrhunderts. In: Vierhaus: Wissenschaften im Zeitalter der Aufklärung, Göttingen 1985, 194–217.

Zur Medizinhistoriographie der Aufklärung

Ohne auf den Begriff der Aufklärung näher einzugehen, soll hier nur kurz auf die Problematik der Aufklärung hingewiesen werden. Ein Abschnitt der Medizingeschichte der in der Fachliteratur ziemlich verschwommen hervortrat. Max Wundt meinte: „Wir haben uns gewöhnt, dies Zeitalter 'Aufklärung' zu nennen, aber man wird kaum behaupten dürfen, dass der Name viel Aufklärung über sein Wesen gäbe...“¹⁷¹¹ Für die Aufklärungsforschung sind die Ärzte beachtenswert. Und nicht bloss zu Beginn der „Lumières“. Mann sollte an Boerhaave, La Mettrie, A. von Haller denken. Der Neuerungswille der Ärzte im 18. Jh. ist scharf ausgeprägt, fast ausschliesslich. Die „geschichtliche“ Zeit bleibt ihnen rein formal. „Le passé, c'est le dépassé“ wie Lichtenthaeler formuliert: sie erwartet nichts von der Vergangenheit – alles von der Zukunft.

Die historischen Wissenschaften setzen jene Epoche in verschiedenen Bereichen an. Die einen lassen sie am Ende des 17. Jh-s beginnen und am Ausgang des 18. Jh-s enden. Die anderen verschieben diese Fixpunkte um einige Jahrzehnte nach oben. Die Epoche der Frühaufklärung wird zwischen 1620 und 1730 angesetzt.¹⁷¹²

Wissenschaft und Forschung in der Medizin erhielten ab der Mitte des 17. Jh-s eine neue Dimension mit dem Beginn einer gezielten klinischen Ursachenforschung wäre die Begründung.

In der Medizinhistorik wird im deutschsprachigen Raum das ausgehende 18. Jh. zu einer Epoche gezählt, die den etwas missverständlichen Namen „medizinische Aufklärung“ trägt. Wer die allgemeine und die medizingeschichtliche Historiographie vergleicht, entdeckt rasch erhebliche Phasenverschiebungen. Gunther Mann stellte sogar die Frage: ob es eine eigenständige Periode unter der Aufschrift „Medizin der Aufklärung“ gäbe.¹⁷¹³ Dies ist nicht leicht zu beantworten. Ackerknecht überschreibt seinen Aufsatz: „Medizin und Aufklärung“. Diepgen klassifiziert die Periode als „Zeitalter starken Einflusses der Philosophie auf die Medizin, etwa 1740–1830“. In der letzten Ausgabe seiner Geschichte der Medizin, noch von ihm redigiert (1959) erscheint jedoch die Abgränzung „Heilkunde im Zeichen der Aufklärung“.¹⁷¹⁴ Auch H. Schipperges schränkt ein auf:

---

¹⁷¹¹ Wundt, Max: Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung. Hildesheim 1964. 1.

¹⁷¹² Fontius, M.: Frühe Aufklärung als historische Kritik. In: Frühaufklärung. Hrsg. von S. Neumeister, München, 1994, 7. Vgl. Sander, S.: Aufklärung vor der Aufklärung. Med. Hist. J. 34 (1999) 257. Zur Geschichte des Begriffs Aufklärung: Vgl. Stuke, H.: Aufklärung, in: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Bd. I. Stuttgart 1972. Auch der englische Medizinhistoriker Lester King unterstrich die Bedeutung der Periode der Frühaufklärung für die weitere Entwicklung der Medizin: „The end of the 17th century conclude what we may call a prolegomena of modern medicine“, King, L. S.: The Road to Medical Enlightenment 1650–1695. London 1970. 13.

¹⁷¹³ Mann, G.: Medizin der Aufklärung. Marburger Universitätsbund, Jahrbuch 1966/67. 321–332.

¹⁷¹⁴ Diepgen, P.: Gesch. d. Medizin. Bd. 3. (S. Götschen) Berlin – Leipzig 1919. und Geschichte der Medizin. 2. Aufl. Berlin 1959, Bd. 2. Dazu Heischkel, E.: Besprechung von Diepgen: Geschichte der Medizin. In: Sudhoffs. Arch. 36 (1943–1952) S. 301.

„Arzt und Wohlfahrt: Heilkunde im Zeichen der Aufklärung“.¹⁷¹⁵ Ganz besonders bemerkenswert ist der Periodisierungsversuch von Lichtenthaeler. Er lässt die Epoche der Renaissance in der Medizin bis ins 19. Jh. währen und weist damit auf die Notwendigkeit einer anderen zeitlichen Begrenzung der medizinhistorischen Epochen hin.¹⁷¹⁶

Für Lichtenthaeler ist die Zeit von 1500 bis 1800 eine grosse Periode, die vor allem von naturwissenschaftlich-medizinischen Renaissanceideen bestimmt wird. Lichtenthaeler trägt also eine These vor, dass die Medizin des Aufklärungszeitalters in ihrer Substanz nichts anderes sei als eine, in den Zielen zwar progressive, in der Wirklichkeit nur graduell von der Medizin der Renaissancehumanisten unterschiedene Medizin. Nach Vincenzo Cappelletti könnte dies in Formeln zusammengezogen werden: „intelligere cupias“ könnte das humanistische Sprichwort sein,¹⁷¹⁷ „sapere aude“ ist die Formel für die Aufklärung. „Habe Mut, dich deines eigenen Verstandes zu bedienen“, so formuliert Kant den Wahlspruch der Aufklärung.¹⁷¹⁸

Erna Lesky hebt die entscheidenden Fortschritte des 18. Jh-s hervor.¹⁷¹⁹ Ob diese allein dem 18. Jh. zugeschrieben werden können, möchte ich bezweifeln. Eher möchte ich mich der Auffassung von G. Mann mit seiner Sicht der Medizin des 18. Jahrhunderts als „Hilfswissenschaft für Ideen der Zeit“ anschliessen, mit welcher er die philosophiegeschichtliche Erklärung der Aufklärungsmedizin weiterführt.¹⁷²⁰ Alle diese Periodisierungsversuche geben nur bedingt Antwort auf die Frage nach der Geschichte der Medizin, als eine Form des Denkens und Handelns.

Es kommt bei der Einordnung ganz darauf an wie man den Einbruch der neuzeitlichen Wissenschaft in die Medizin bewertet. Es waren nicht in erster Linie neue wissenschaftliche Kenntnisse, die die Aufklärungsmedizin zum Handeln aufriefen, sondern eine neue Weltanschauung. Das Ideal war der „Medicus rationalis“ der im Gegensatz zum blossen Empiriker auch innere Zusammenhänge sich erklären und deshalb eingreifen konnte.

---

¹⁷¹⁵ Schipperges, H.: *Moderne Medizin im Spiegel der Geschichte*. Stuttgart, 1870, 243–263.

¹⁷¹⁶ Lichtenthaeler, Ch.: *Humanismus und Aufklärung* (loc. cit.), sowie „Moderne“ Periodisierungsversuche für die Medizin nach 1500 und Kritik dieser Versuche. In: *Geschichte der Medizin*. 1975. Bd. II. 425–431.

¹⁷¹⁷ Cappelletti, V.: *Humanistische und aufgeklärte Wissenschaft*. In: Toellner, R. (Hrsg.): *Aufklärung und Humanismus*. Heidelberg 1983, 257.

¹⁷¹⁸ Kant, I.: *Beantwortung der Frage, was ist Aufklärung?* In: *Kants Gesammelte Schriften*. Berlin 1912, Bd. 8. 35., Vgl. auch Model, Anselm: *Kant und die Medizin der Aufklärung*. Sudhoffs Arch. 74 (1990) 65–95. Kant hat sich selbst zu Lieblingsthemen der medizinischen Aufklärung schriftlich geäussert. Cf. „Von der Macht des Gemüths“, 1798.; „Versuch über die Krankheiten des Kopfes“, 1764.

¹⁷¹⁹ Lesky, E.: *Medizin im Zeitalter der Aufklärung*. In: *Veröff. der Joachim-Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften*. Hamburg – Göttingen, 1968.

¹⁷²⁰ Mann, G.: *Wissenschaftsgeschichte und das achtzehnte Jahrhundert; Probleme der Periodisierung und Historiographie*. In: *Studien zum achtzehnten Jahrhundert*. Nenden 1978, Band I. 321–332 und Ders.: *Medizin der Aufklärung. Begriff und Abgrenzung*. *Med. Hist. J.* 1 (1966) 63–74.

In der Praxis hielten die grossartigen Systeme nicht was sie versprochen. Man schaffte Sicherheit durch Weglassen aller Kontroversen durch Eklektizismus.¹⁷²¹ Die Forschung spricht entweder global von der Medizin der Aufklärung oder befasst sich, zumeist unter wissenschaftsgeschichtlicher Perspektive, mit einzelnen Vertretern des Faches. Auch wenn jene Ärzte, die in dieser Periode als „Aufklärungsmediziner“ aktiv wurden, keine homogene medizinische Schule bildeten, so verband sie doch die tiefe Überzeugung, dass Menschen Krankheit nicht mehr quasi fatalistisch hinnehmen dürften. Man sollte die Krankheit abwehren.

Ärzte im 18. Jh. stehen am Anfang des Evolutions- und Entwicklungsgedankens, wie Richard Toellner entwickelt hat.¹⁷²² Dasselbe möchte ich anhand eigener Untersuchungen – bezüglich des Immunitätsgedankens vorzeigen.

Der Rationalismus der entscheidenden Philosophischen Impulse der Frühaufklärung bzw., Aufklärung des 17.–18. Jahrhunderts erreichte auch Ungarn. Seine Entwicklungen auf die medizinischen Sachbereiche, auf die medizinischen Detailwissenschaften, auf die Entwicklung einer rationalen Gesundheitspflege ist auch in der lateinisch und deutsch verfassten wissenschaftlichen Literatur, wie auch in dem, in ungarischer Sprache erschienenen Schrifttum nachziehbar.

Entscheidend für die deutsch–ungarischen medizinischen Beziehungen war das Studium. In Ungarn treten Absolventen der Wiener Universität nur allmählich in den Vordergrund. Lange war der Einfluss der deutschen Universitäten, deren Absolventen das Gros der Ärzteschaft bildeten, vorherrschend. Die Situation änderte sich erst in den 90-er Jahren des 18. Jh-s.¹⁷²³

---

¹⁷²¹ Boschung, U.: Medizinstudium im Zeitalter der Aufklärung. Schweiz. Rundschau Med. 72 (1983) 1607–1615.

¹⁷²² Toellner, R. (op. cit.) (Medizin in der Mitte des 18. Jh-s) 200 f. und Ders.: Der Arzt als Gelehrter. Anmerkungen zu einem späthumanistischen Bildungsideal. Acta historica Leopoldina. 31 (2000) 39–59.

¹⁷²³ Schultheisz, E. Zur Geschichte der medizinischen Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn. Österreichische Krankenhauszeitung, 32 (1991) 47–53., – Zur ungarischen Medizin im 18. Jahrhundert: Birtalan, Gy. – Schultheisz, E.: Enlightenment medicine in Hungary. In: Transactions of the Seventh International Congress on Enlightenment (Budapest 1988), Oxford, 1989, 835–841. Die Bedeutung der Universitäten, die 1694 in Halle und 1737 in Göttingen eröffnet wurden für die Durchsetzung der Aufklärung und die Förderung der Wissenschaften ist schwer zu überschätzen. Natürlich haben auch andere Hochschulen durch einzelne ihrer Angehörigen daran mitgewirkt. Dazu Hammerstein, N.: Zur Geschichte der deutschen Universitäten im Zeitalter der Aufklärung, in: H. Rössler – G. Franz (Hrsg.) Universität und Gelehrtenstand 1400–1800., Limburg 1970, 140–187., sowie das interessante Werk des Zeitgenossen Michaelis, J. D.: Raisonement über die protestantischen Universitäten in Deutschland. Frankfurt und Leipzig, 1768. 70–90. Die ausgedehnten Quellenforschungen und daraus resultierenden Arbeiten von Wolfram Kaiser sind eine Fundgrube auch für die weiteren Forschungen betreffend das Studium und die Tätigkeit der ungarischen Ärzte an den Universitäten Halle, Jena und Wittenberg. Hier besonders Kaiser, W. Krosch, H. H.: Zur Geschichte der medizinischen Fakultät der Universität Halle im 18. Jahrhundert. I–VI. Wiss. Zsch. der Martin-Luther-Universität, Halle – Wittenberg. Math.-Naturwiss. Reihe, 1964.

Ausbildung in Ungarn und die deutschen Universitäten

Die ungarischen Gelehrten, Literaten und Ärzte, ob Vertreter des Adels wie, des allerdings schwachen, Bürgertums verfolgten aufmerksam die neuen philosophischwissenschaftlichen Tendenzen, die Entwicklung in West-Europa. Dies wurde erleichtert durch die peregrinatio academica, unveräusserlicher Bestandteil des Studiums an allen Fakultäten.

Eine ganz besondere Bedeutung hatte diese Form des Studiums für Ungarn, wo nach Untergang der mittelalterlichen Universitäten bis 1769 keine Universität bestand. Aber auch nach der Universitätsgründung war die Promotion für Protestanten nicht möglich, da nach Aufhebung der Religionsfreiheit der Eid nach katholischem Glaubensbekenntnis vorgeschrieben war. Nachdem die Lutheraner und Calviner den Eid auf die *conceptio immaculata* der Jungfrau Maria aus dogmatischen Gründen verweigerten, welcher seit 1647 der Anordnung Ferdinand III. einen Teil des Promotionsschwures bildete, wurden sie nur zu Licentiaten cum juribus doctoralibus, was auch praktische Nachteile zur Folge hatte. In den älteren Zeiten konnten sie de jure keine Professur erlangen, auch keine staatliche Funktion versehen, wie das Kreisphysikat, es wurden ihnen die Möglichkeiten de facto abgesprochen. Das Stadtphysikat stand ihnen offen.

Dieser Glaubensvorurteil überwog in Wien und in den Erbländern noch in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts. „Da ich der augspurgischen Konfession zugethan bin, so durfte *man, ut tunc erant tempora, mich nicht zum Doktor geradeweg machen...*“ beklagt sich der 1777 absolvierte aber erst später promovierte *Theofil Zakarias von Huszty*.¹⁷²⁴

So besuchte die ungarische protestantische Jugend die ausländischen Universitäten. Die Lutheraner vorwiegend Deutschland, die Calvinisten aber Holland, England und die Schweiz. Auch das katholische, aber tolerante Italien war ein beliebtes Reiseziel der Protestanten. Wissenschaftsbeziehungen zwischen Ungarn und Deutschland nehmen oft ihren Ausgang vom Universitätsstudium. Die grosse Zeit des Studiums der Medizin in Deutschland für ungarische Studenten ist das 18. Jahrhundert.

Das 18. Jh. lässt eine geradezu immense Ausbreitung des Reisephänomens beobachten, wobei diese in erster Linie auf Verwertbarkeit, auf Nutzen, Utilité ausgerichtet sind. Es ist klar, dass diese Art von Wissensanreicherung den Lernprozess bestimmt, da besonders an den Aufklärungsuniversitäten Göttingen, Halle und Edinburgh ein neuformierter Unterricht geboten wird. Auch an den alten Universitäten setzen sich Ende des Jahrhunderts

---

¹⁷²⁴ Huszty, Z. Th.: Diskurs über die medicinische Polizey I–II. Pressburg 1786. Bd. I. p. 119. Vgl. Dukay-Zólyomi, N.: Zacharias Gottlob Huszty 1751–1803. Mitbegründer der modernen Sozialhygiene. Bratislava 1972. 22 ff.

Neuordnungsversuche durch. Somit kann die peregrinatio academica nicht als eine bloße, – wenn aus diesem Blickpunkt gesehen nicht unwichtige – „kulturelle Horizonsverweiterung“ bewertet werden.¹⁷²⁵

Schon frühzeitig hatte die Peregrination ihre eigene Literatur. Die erste diesbezügliche Abhandlung stammt aus der Feder des deutschen Autors Daniel Gruber mit dem Titel *Discursus de peregrinatione studiosorum* (Strassburg, 1619).

Diese Reisen waren nicht immer problemlos. Es ist also gar nicht verwunderlich, wenn eben ein viel gereister ungarischer Mediziner, Johannes Wallaskay es war, der mit einer Dissertation „*De morbis peregrinantium*“ unter dem Vorsitz von F. Hoffmann im Jahr 1734 in Halle promovierte.¹⁷²⁶

Es stand dem Studenten im allgemeinen die Wahl frei, wo und wie er Medizin studieren und zum Doktor promovieren wollte. Nur für die Erlangung der Praxisbewilligung musste er sich – entsprechend der jeweiligen Medizinalordnung – von der lokalen Sanitätsbehörde prüfen lassen. Anders in der Donaumonarchie. Joseph II. ging für sein Reich gar soweit, einen für Fakultäten und Studenten verbindlichen Stundenplan zu proklamieren. Freiheit und Initiative werden staatlicher Regelung geopfert.

In dieser Epoche war die Bedeutung deutscher Wissenschaft deutlicher, als die der italienischen Medizin – abgesehen natürlich von einzelnen Wissenschaftlern, wie z. B. Morgagni.¹⁷²⁷

Während noch im 17. Jh. ungarische Medizinstudenten italienische Universitäten bevorzugten, erhielten im 18. Jh. deutsche Universitäten den Vorzug. Grund dafür waren die noch stark konservativen Züge im Unterricht an den italienischen Lehrstätten, während sich an den deutschen, holländischen und englischen Universitäten bereits neue Tendenzen durchzusetzen begannen. Die aufblühenden deutschen Universitäten, die neugegründeten Halle, Jena, Göttingen, zogen die ungarländischen Mediziner in Massen an.

---

¹⁷²⁵ Eckart, W.: Wissenschaft und Reisen. *Ber. Wissenschaftsgeschichte* 22 (1999) 75–80.

¹⁷²⁶ Der Verfasser Johannes Wallaskay (1709–1767) aus Pest, Stadtphysikus, praktischer Arzt, war ein ausgezeichneter Chemiker. Besitzer einer der grössten Privatbibliotheken. Studierte in Jena, Basel, Halle, übte seine Praxis in Wien, dann in Pressburg, letztlich in Pest aus, wurde von Maria Theresia 1752 in den ungarischen Adelstand erhoben, war Mitglied der Leopoldina. Wallaskay bespricht die Krankheiten der Reisenden – wobei auch peregrinatio academica nicht unerwähnt bleibt.

¹⁷²⁷ Hier darf ich darauf hinweisen, dass man die theoretischen Vorstellungen und philosophischen Ansichten des berühmten Gelehrten nicht nur aus seinem Hauptwerk „*De sedibus et causis morborum*“, sondern aus dem ziemlich vernachlässigten Werk, „*Nova institutionum medicarum idea*“ (Padova 1712) erkennen kann. Vom Blickpunkt der Frühaufklärung scheint mir die Arbeit wichtig zu sein. Dabei muss man betonen, dass die Aufklärung in Italien sich erst spät, gegen Ende des 18. Jahrhunderts durchsetzte. Es besteht kein Zweifel, dass diese Vorlesung Morgagnis vom Geist der Aufklärung geprägt ist. Hier spiegelt sich der Einfluss der Aufklärung auf die Forschung und die praktische Heilkunde. Vgl. Premuda, L.: Wissenschaft und Kultur in Padua zur Zeit Morgagnis. *Arztliche Praxis*. XXIII. (1971) 1069–1070.

Kontinuierliche Beeinflussung der medizinischen Entwicklung in Ungarn, durch hervorragende Vertreter wie Fischer, Moller et alii, die von deutschen Universitäten kamen, viele Zöglinge Stahls und Hoffmanns, ist charakteristisch.

Die Universitäten befriedigten nicht nur lokale Bedürfnisse. Die Professoren haben erheblich am Wissensaustausch nicht nur in ihrem Raum, sondern auch an dem, der Donaumonarchie ihrer Zeit gemäss teilgenommen. Eine nicht geringe Zahl deutscher Mediziner, Universitäts-Professoren in erster Linie hatten nachweislich enge Beziehungen zu Ungarn. Mediziner, in ihre Heimat zurückgekehrt, gaben neuen Richtungen, neuen Schulen den Impuls.

Die postgraduale Bildungsreise gehört auch zum Begriff der peregrinatio academica und spielt eine nicht geringe Rolle in den deutsch–ungarischen medizinischen Beziehungen, im Wissenstransfer und Fortbildung. Diese peregrinationes medicae bieten zugleich die Möglichkeit der Verbreitung der Lehrmeinungen einzelner Professoren. Auch deshalb verfolgen die meisten Lehrstuhlinhaber wohlwollend diese Fortbildungsreisen ihrer Schuler, wie das z. B. bei F. Hoffmann der Fall war.¹⁷²⁸ So eine Fortbildungsreise beschreibt der ungarländische Arzt, Johann Adam Gensel (1677–1720) Physikus und wohlhabender Bürger seiner Heimatstadt Sopron, seit Februar 1712 Mitglied der Kaiserlichen Akademie der Naturforscher (Cognomen: Diodorus). Lucas Schröck (1646–1730) ist damals Akademiepräsident. Aus dem Curriculum vitae von Gensel, wie er es anlässlich seiner Aufnahme in die Akademie vorgelegt hat ist zu lesen: „Eodem anno alias quoque Academias Germaniae visitavit, et totam Italiom Xenodochia et Bibliothecas praecipuas inprimis Vaticanam, Venetam ac Florentinam sub tam philosophicas quam medical impressas publice ventilavit, nunc praxin Sopronii in Hungaria...“¹⁷²⁹

Die Deutschen ihrerseits zog es aber seltener nach Ungarn, allenfalls in Form von Fortbildungsreisen. Gleichwohl fand aber auch ein Wissenstransfer von Ungarn nach Deutschland statt, denn die Ungarn publizierten in den deutschen Fachzeitschriften, teilten der deutschen medizinischen Kreisen ihre klinische Beobachtungen, ihre Erkenntnisse mit. Zentrale Rolle dieses Transfers spielten die Reisen und die Korrespondenz.

---

¹⁷²⁸ Rotschuh. K. E. Studien zu Friedrich Hoffmann. Sudhoffs. Arch. 60 (1976) 163–193.

¹⁷²⁹ Zit. nach Kaiser/Krosch: Zur Geschichte der medizinischen Fakultät Halle, Wiss. Z. Univ. Halle XIV. 1965, Math.-Nat. 592, Vgl. auch W. Kaiser – A. Völker: Ungarländische Leopoldina-Mitglieder des 18. Jh-s und ihre Korrespondenz mit den Akademie-Präsidenten. Comm. Hist. Artis Med. 69–70 (1973) 57–74.

Gelehrtenrepublik and ärztliche Leistung

Kontinuierliche Beeinflussung der medizinischen Entwicklung durch Lehrtätigkeit, wie auch literarische Tätigkeit deutscher Professoren war entscheidend. Dauerhafte Kontakte zur deutschen Wissenschaft pflegten nach dem Studium an einer deutschen Universität, zurückgekehrt in die Heimat, die meisten ungarischen Ärzte.

Der neue Geist, der mit den grossen Ärzten, wie Boerhaave, van Swieten, Haller u. a. in die Heilkunde eingezogen war, beeinflusste das gesamte medizinische Denken. Gewiss ist die klinische Medizin der Neuzeit mit diesen Namen eng verknüpft, es sollten aber auch diejenigen Ärzte nicht unbekannt bleiben, die – wenn auch keine Sterne am Firmament der Wissenschaft – in ihrer praktisch-literarischen Tätigkeit vieles für die Entwicklung in der Medizin dieser neuen Richtung getan haben. Als praktische Ärzte, Lehrer und Fachschriftsteller waren sie Vorkämpfer der klinischen Heilkunde. Und viele von ihnen Repäsentanten der deutsch-ungarischen medizinischen Beziehungen.

Einer der interessanten Persönlichkeiten dieses Zeitalters war der ungarische Arzt Daniel Fischer, ein typischer Vertreter der deutsch-ungarischen medizinischen Beziehungen, geboren 1695 in Késmárk in der Zips, Oberungarn. Seine humanistische Studien begann er in Breslau, wie er selber in seinem lateinischen Curriculum vitae berichtet. 1713 subscribierte er an der Univesität Wittenberg. Daniel Fischer war nach Wittenberg gegangen, um hier zunächst theologische, philosophische und mathematische Vorlesungen zu hören; erst dann, so teilt er es selbst mit „sine mutato studiorum consilio me totum Medicinae consecravi“. Schon nach einigen Monaten aber figuriert der Name Daniel Fischer Hungarus im Dekanatsbuch der medizinischen Fakultät. 1718 folgt seine Promotion zum Doctor der Medicin mit der Inaugural-Dissertation „Tentamen pneumatologico-physicum de manicipiis diaboli“. Er wirkt vorübergehend als Praktiker im Schlesischen Bielitz, kehrt nach seiner Heimatstadt zurück, übt dort eine ausgedehnte Praxis aus.¹⁷³⁰ Fischer bleibt auch nach seiner Heimkehr in regem Kontakt mit der deutschen wissenschaftlichen Welt. Intensive persönliche Kontakte pflegte er zu Brückmann, der während seiner Fortbildungsreise auch Ungarn besucht. Brückmann trifft am 13. Mai 1724 in Liptó-Szent-Miklós ein, wo ihn Daniel Fischer empfängt.¹⁷³¹ Im Oktober 1719 wird er zum Mitglied der Leopoldina gewählt mit dem Agnomen „Caius“, wie das aus dem, an den Akademiepräsidenten

---

¹⁷³⁰ Schultheisz, E.: Ein Wegbereiter der klinischen Medizin im 18. Jahrhundert. Die Heilkunst 1962, 52–57.

¹⁷³¹ Im Reisebericht von Brückmann steht: „Anno 1724, die 13. Maji oppidulum St. Nicolai in Hungaria & ejus Comitatu Liptoviensi parvum salutavi, in quo a D. Dan. Fischero, Kesmarkiensi-Hungaro, practico olim Kesmarkino, tune physico Comitatus Acad. N. C. Collega, amice hospitio & mensa exceptus.“ Es folgen die „Scripta egregii hujus poliatri“. F. E. Bruckmanni D. Epistola itineraria LXXXVII. sistens Memorabilia Comitatus Liptoviensis. Hungaria, Wolffenbüttel, MDCCXL.

Schröck gerichteten Schreiben ersichtlich. In ständigem Briefwechsel steht Fischer später auch mit Büchner, in Erfurt, der das Präsidialamt der Akademie im Jahre 1735 übernahm.

Die Gelehrtenwelt des 18. Jh-s ist eine grenzenlose Korrespondentenrepublik.¹⁷³² Der wissenschaftlich ambitionierte Praktiker trachtete Anschluss an diese Gelehrtenrepublik zu finden um auch abseits der Universitäten ein quasi akademisches Leben zu führen und am wissenschaftlichen Austausch sich zu beteiligen. Die repräsentativsten Persönlichkeiten der ungarischen Medizin, vorwiegend Komitatsphysici und Stadtärzte waren durch den Briefwechsel mit deutschen aber auch englischen, seltener französischen Gelehrten im Kontakt, waren Mitglieder dieser Gelehrtenrepublik. Gelehrten-Briefe sind hochinteressante und meistens auch verlässliche Quellen für die Motivation, zur Aufnahme, Pflege und Intensivierung wissenschaftlicher Beziehungen. Am Anfang mancher z. T. lebenslanger Briefwechsel stand oft die persönliche Begegnung während der Lehr- und Wanderjahre. Wissenschaftliche Kommunikation in Briefform war weit verbreitet im 18. Jh. *Fischer* war ungemein geschäftig und kontaktfreudig. Seine umfangreiche, weit verstreute Korrespondenz legt dafür Zeugnis ab. Fischers Briefwechsel passt gut in die Gelehrtenwelt des 18. Jhs, die an keine gelehrte Institution gebunden war. Es ist nicht zu übersehen, dass der persönliche Umgang der Gelehrten untereinander und das *commercium epistolicum* eine wirksame Verbindung zwischen Studierstube und akademisch geprägter Öffentlichkeit schufen, wie das in den deutsch–ungarischen medizinischen Beziehungen nachvollziehbar ist.

Fischer schreibt – ganz im Zeichen der Aufklärung – eine Arbeit mit dem eigenartigen Titel: „*De medicina empirica tentamen, in quo demonstravit medicos rationales esse empiricos et empiricos veteres esse rationales*” (1719).

1722 wird er *Physicus ordinarius* im Komitat Liptó. Neben der täglichen Praxis beschäftigt er sich jetzt mit einigen Problemen der Physik und der Meteorologie. Als Ergebnis dieser Untersuchungen veröffentlicht er eine grössere Abhandlung unter dem Titel: „*Commentationes physicae de calore atmosphaerico*” (Budissae, 1722). Im folgenden Dezennium publiziert er Mitteilungen und Beobachtungen über zwanzig an der Zahl. Das Themenspektrum Fischers war breit gefächert. Er befasste sich auch mit manchen angrenzenden oder auch fernerer Fachgebieten.

Sein ärztliches Können wird von den Zeitgenossen sehr hoch geschätzt, was schon daraus ersichtlich ist – ganz abgesehen von seiner Wahl zum Mitglied einer so angesehenen Gesellschaft wie die Leopoldina – dass wir den Lutherischen Daniel Fischer 1726 am Hof des

---

¹⁷³² Vgl. Kleinknecht, Th. „Reise der Aufklärung” Ber. z. Wissenschaftsgeschichte 22 (1999) 95–111, sowie Kessler, W.: Brief und Briefwechsel in Mittel- und Osteuropa um 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforchung. Bd. I. Robbing 1994.

Erzbischofs von Esztergom (Gran), Kardinal Graf Csáky finden, wo er die Stelle eines Leibarztes innehat. Von König Karl III. wurde er in den ungarischen Adelsstand erhoben.

Das 18. Jh. war ein publizierfreudiges Jahrhundert. Unter dem Zeichen der Aufklärung, Toleranz und Meinungsvielfalt übte man Darstellungen und Selbstdarstellungen nicht selten mit einem belehrenden Impetus.

Die wissenschaftlichen Periodica entwickeln sich seit dem ausgehenden 17. Jh. zum wichtigen Kommunikationsmittel der Wissenschaft. Das letzte Drittel des 17. Jh-s bringt die Geburt der wissenschaftlichen Fachzeitschriften: 1665 *Philosophical Transactions*, London, *Journal des Savants* 1665, Paris, 1677 die *Miscellanea curiosa medicophysicorum Academiae Naturae Curiosorum* und 1682 die *Acta Eruditorum* in Leipzig.

Diese Periodica waren interdisziplinär konzipiert und entsprechen damit dem noch wenig gegliederten Wissenschaftssystem. Diese Wissenschaftspublizistik hat wesentlich dazu beigetragen, das Weltbild der Aufklärung zu prägen und zu verbreiten.¹⁷³³

Fischer, der während der Ausübung seiner ausgedehnten Praxis immer neue Beobachtungen macht und das Bedürfnis hat, diese seine Erfahrungen und Feststellungen einem grösseren Kreise der wissenschaftlichen Welt, sowie auch den praktischen Ärzten seiner Heimat zugänglich zu machen, spürt schmerzlich den Mangel an Publikationsmöglichkeiten in Ungarn. Die andere Möglichkeit zum Wissensaustausch boten die Gelehrten Gesellschaften.

In dieser Epoche begegnet man schon fast in ganz Europa gelehrte – in erster Linie medizinisch – naturwissenschaftliche Gesellschaften. Die im Jahre 1652 gegründete *Academia Imperialis Leopoldino–Carolina Naturae Curiosorum*, die älteste naturwissenschaftliche Akademie der Gegenwart hat bis zum Ende des 18. Jh-s insgesamt 31 Mitglieder aus dem damaligen Ungarn in ihre Reihen aufgenommen. Die anundfürsich stattliche Zahl könnte vergrößert werden, wenn man die in den Periodika der Gesellschaft publizierenden Ärzte und Naturforscher hinzurechnen würde, zweifellos war auch bei den letzteren eine Rezeption vorgesehen.

Unter den ungarischen Berufungen finden sich Namen wie *Daniel Wilhelm Moller*, *Samuel Köleséri*, *Johann Adam Raymann* (1690–1770), der weltberühmte ungarische Arzt und Physiker, Professor *Andreas Segner*.¹⁷³⁴ Das Leben dieser, für die Wissenschafts-

---

¹⁷³³ Der eng mit der Disziplingenese verbundene Übergang zur disziplingebundenen Fachzeitschriften erfolgt erst seit den 70-er Jahren des 18. Jh-s, abgesehen von einzelnen entsprechenden Versuche, wie z. B. die kurzlebige *Acta Medica Berolinensia* von dem Ant Joh. Daniel Gohl (1674–1731) seit 1717 herausgegeben.

¹⁷³⁴ Der zweite Lehrstuhl für Medizin in Göttingen wurde mit dem ungarischen Arzt und berühmten Physiker aus Debrecen Andreas von Segner (1704–1777) besetzt, der aber vor allem über Physik und Mathematik las (auch in Halle). Diese Berufung – ein weiterer Beleg intensiver deutsch–ungarischer medizinisch-

geschichte bedeutungsvollen Persönlichkeiten ist bekannt und steht hier auch nicht zur allgemeinen Abhandlung an. Alle haben sie enge Kontakte zur Leopoldina unterhalten. Alle standen in regem Briefwechsel mit deutschen Ärzten und Naturforschern. *Rayman* z. B. hat nachweisbar mit drei Akademiepräsidenten regelmässig korrespondiert. Es besteht kein Zweifel, dass sowohl die Leopoldina wie die *Ephemerides* das wissenschaftliche Leben in Ungarn wesentlich gefördert hatten. Die *Ephemerides* der Leopoldina machten die zeitgenössische Ärzteschaft mit den neuesten Entdeckungen bekannt und boten ihnen die Gelegenheit zur Veröffentlichung ihrer wichtigsten Beobachtungen bzw. der Ergebnisse ihrer Forschungen.

In Ungarn war in der ersten Hälfte des 18. Jh-s weder so eine Gelehrtenengesellschaft, noch eine wissenschaftliche Zeitschrift. Erst 1781 erschien die erste wissenschaftliche Zeitschrift in Ungarn das von *Windisch* in deutscher Sprache herausgegebene „*Ungrisches Magazin*“, 1791–98 als „*Neues Ungrisches Magazin*“.

Bemerkenswert ist, dass die Sprache der medizinischen Literatur dieser Epoche in Ungarn nach Latein die deutsche Sprache war, erst an dritter Stelle und wesentlich später, in der zweiten Hälfte des 18. Jh-s, steht die ungarische Sprache.

An wohlgebildeten Medizinern und naturwissenschaftlichen Schriftstellern fehlte in Ungarn nicht. Sie waren aber gezwungen mangels einer entsprechenden Zeitschrift ihre Arbeiten im Ausland zu veröffentlichen, was einen geraumen Zeitverlust verursachte. Diesem Mangel wollte Fischer abhelfen. Daniel Fischer plant damals die Herausgabe einer eigenen medizinisch-naturwissenschaftlichen Zeitschrift. Die wird in einer besonderen, in *Brieg* gedruckten Propagandaschrift angekündigt: „*Epistola invitatoria Eruditiss Pannoniae dicata, qua ad Acta Eruditorum Pannonica res et eventus naturales ac morbos patrios exponenda perhumaniter invitatur a D. Daniele Fischero. Hung. et cornitatus Scepusiensis, et reg. lib. que civit, Kesmarkiensis physico ordinar, ac Acad. Caes. LeopoldinoCarolinae naturae curiosorum collega.*“¹⁷³⁵ 1732 erschien sein in lateinischer Sprache verfasster Aufruf

---

wissenschaftlicher Beziehungen – zeigt immerhin die Bedeutung, welche man diesen Ansätzen an dieser Aufklärungsuniversität für die Medizin beimass, Selle G. von (Hrsg.): Die Matrikel der Georg-August Universität zu Göttingen 1734–1837. Hildesheim und Leipzig, 1937. Die beste Studie über Segner und das Segnersche Reaktionsrad: Kaiser, W. und Krosch, K.: H.: Wiss. Z. Univ. Halle. Math.-Nat. XII. 1963, 471–490.

¹⁷³⁵ Schultheisz, E.: Plan einer medizinisch-naturwissenschaftlichen Zeitschrift im 18. Jahrhundert. Comm. Bibl. Hist. Med. Hung. 6–7 (1957) 16–22. Über die engen Kontakte der ungarischen Ärzte zur Leopoldina, die Beziehungen zu einigen Präsidenten und über die wissenschaftlich-literarische Tätigkeit im allgemeinen siehe die Abhandlung von Norbert Duka-Zólyomi: „Die Leopoldinische Akademie und die ungarländische Medizin und Naturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhundert“. Acta historica Leopoldina 13 (1980), 51–101., wo auch über den wechselseitigen Einfluss und die allgemeine Bedeutung der Leopoldina berichtet wird. Zur Korrespondenz mit den Akademie-Präsidenten Vgl. Kaiser/Völker: op. cit. (Ungarländische Leopoldina Mitglieder) 57–70.

an die Gelehrten von Europa und speziell die Verleger von Deutschland, *Bibliopolis Germaniae celeberrimis*, in dem der Plan einer medizinisch-naturwissenschaftlichen Zeitschrift entworfen ist. Die Zeitschrift hatte aus drei Teilen und einem Anhang bestehen sollen, in denen Artikel veröffentlicht worden waren, welche sich mit Objekten und Erscheinungen der Natur, sowie mit in Ungarn einheimischen Krankheiten, *morbos patrios*, befasst hätten. In dieser dreissigseitigen Schrift weist Fischer auf die Notwendigkeit eines medizinisch-wissenschaftlichen Zusammenschlusses hin.

Für den an der deutsch-ungarischen medizinischen Beziehungen interessierten ist an dieser *Epistola invitatoria* zusätzlich bemerkenswert, dass Fischer am Schluss seines Rundschreibens einen Personenkreis nominiert, den er als eine Art „Redaktionskollegium“ verstanden wissen will und an den die zur Publikation anstehenden Einsendungen adressiert werden sollen. Das sind aber vorwiegend Ärzte, welche in irgendeiner, mehr oder minder enger Beziehung zu Halle stehen.

Allein kein erwünschter Erfolg krönte dieses Projekt. Die „*Acta Eruditorum Pannonica*“ – so sollte der Titel lauten – ist niemals erschienen.¹⁷³⁶ Der Versuch wurde, wie manches andere Gute von dem Dämon des Neides in die Kategorie der frommen Wünsche verbannt. Allerdings wird das Scheitern seines Versuches von Fischer nicht sehr tragisch aufgenommen. Er führt seine literarische Tätigkeit in den Spalten der deutschen Zeitschriften fort. Auch eine Monographie lässt er in Druck legen: *De terra medicinali Tokajensi* 1732.

Zwei längere, bedeutende Schriften kamen noch aus Fischers Feder:

1. *De remedio rustici variolas...* etc. 1734; In diesem Werk prägt Fischer als erster den Begriff *medicina naturalis*, ganz im heutigen Sinne der Naturmedizin, bei der Besprechung der Kaltwasserkur. Unter *medicina naturalis* versteht er die Stillung der Grundbedürfnisse des Lebens (op. cit. 25.). Entsprechende Begriffe tauchen erst hundert Jahre später auf.¹⁷³⁷

2. *Consilium pestilentielle* oder Medizinisches Gutachten von der Pest ... *Präservatio und cur*, mit historischer Feder Entworfen... Auf Fischers die Pest und den Pocken betreffenden Arbeiten möchte ich noch bei der Besprechung der Pestschriften von Weszprémi und dem Wittenberger Professor Abraham Vater zurückkehren. Da sind nämlich gemeinsame

---

¹⁷³⁶ An anderer Stelle lautet der Titel: *Acta Eruditorum Hungariae res et eventus naturales ac morbus regni Hungariae exponentia edenda*. Fischer schreibt auch überall: „...Hungaria patria nostra dulcissima...“. Er war ein glühender ungarischer Patriot! (z. B. in *De terra med. Tokajensi* 1732, p. 22, 37, 47.)

¹⁷³⁷ Auf diesen Umstand hat B. Uehlecke hingewiesen in seiner Arbeit „Zur Nennung des Begriffs 'Naturmedizin' bei Daniel Fischer um 1745 als Vorgriff auf die ein Jahrhundert später entwickelte Naturheilkunde“. *Sudhoffs. Arch.* XX., 1998, 98–100.

Gedanken, die meines Erachtens nicht hoch genug einzuschätzen sind da sie originell und typisch für die Medizin im Zeichen der Aufklärung sind.

Aufklärung ist wie Humanismus pädagogisch ausgerichtet. So ist leicht verständlich, wenn man eine grössere Anzahl von Privatschulen begegnet. Eine ganz neue Form aber ist die, von einzelnen Ärzten geführte, medizinische Privatschule. Im Zeitalter der Aufklärung erfährt das Medizinstudium eine wesentliche Erweiterung und Vertiefung im Sinne der Anschaulichkeit und Praxisnähe. Der klinische Unterricht setzt sich durch an vielen Medizinschulen wo dies von Anbeginn der Fall war, sehr ausgeprägt an den medizinischen Privatschulen in Ungarn.

Auch Daniel Fischer unterhielt in der Stadt Késmárk so eine medizinische Privatschule, wo man eine vorzügliche Grundausbildung in Theorie und Praxis bekam. Solche Privatschulen als „Vorschulen“ gab es damals auch in Länder mit alter akademischer Tradition. Fischer trachtete seinen Schülern eine möglichst gründliche theoretische Grundbildung zu geben und ihnen einige praktische Erfahrungen beizubringen.

Als Stadtarzt und Komitats-Physikus hatte er auch die Armen zu betreuen. Diese Sprechstunde wurde auch zu Unterrichtszwecken benutzt. Diese Methode erinnert sehr an das poliklinische System des Hallenser Professors Johann Juncker, des Schöpfers der später sogenannten Polikliniken in Deutschland.¹⁷³⁸

Als Lehrer einer nicht geringen Zahl von Ärzten wirkte Fischer bis zu seinem Tode im Jahre 1746. Er war vielleicht nicht einer der ganz „Grossen“, aber ein fleissiger und inventiöser Wegbereiter der klinischen Medizin. Durch Praxisbezogenem klinischen Unterricht ist die Lehrtätigkeit von Daniel Fischer gekennzeichnet. Der geistige Hintergrund wird derweil in Fischers alma mater Wittenberg durch konsequente lutherische Orthodoxie gestaltet. Ganz im Gegensatz zu Halle, wo auch die Medizin in gewissem Masse vom Pietismus geprägt wird. Allerdings wird weder seine klinische Arbeit noch seine Lehrtätigkeit von der Orthodoxie wesentlich beeinflusst. Allenfalls seine Inauguraldissertation „...De mancipiis diaboli...“ erinnert an seine theologische Studien bzw. auf den orthodox-lutherischen Geist in Wittenberg. Was den medizinischen Hintergrund anbelangt, zwei Systeme bzw. Schulmeinungen stehen sich hier diametral gegenüber; die Hoffmansche Mechanopathologie der Iatromechanik auf der einen und der Stahlsche Animismus-Vitalismus auf der anderen Seite. Fischer selbst war Eklektiker.

---

¹⁷³⁸ Mit dem Namen Johann Juncker (1697–1759) ist die „école de Halle“ verbunden. Juncker geht in Bezug auf die praktische Ausbildung der studiosi medicinae am Krankenbett und in der poliklinischen Ambulanz bzw. beim Hausbesuch der Kranken nach eigenem Lehrschema vor. Lasegue: L'école de Halle. In: Conférence historiques. Paris 1866.

Die berühmteste und am meisten frequentierte ungarische private Medizinschule war die *Academia Molleriana*. Sein Begründer und einziger Professor war *Karl Otto Moller* (1670–1750), der auch in der Geschichte der deutsch–ungarischen medizinischen Beziehungen Zeichen gesetzt und Spuren hinterlassen hat.¹⁷³⁹

Unter den geistigen Strömungen dieses Zeitalters findet in der Medizingeschichte neben der Aufklärung in ihrer physiko-theologischen und ihrer rationalistischen Ausprägung, der Einfluss des Pietismus wenig Aufmerksamkeit, obwohl eine spirituelle Kraft vom Ausmass des Pietismus nicht ohne Wirkung auf Naturwissenschaft und Medizin bleiben konnte. Dieser Einfluss des Pietismus ist bei Moller besonders ausgeprägt. Das mag auch mit seinen theologischen Studien zusammenhängen. Der Pietismus hob in besonderer Weise die Verantwortung und den Auftrag auch der gebildeten Laien hervor – gut harmonisierend mit den populärwissenschaftlichen Bestrebungen der Ärzte dieses Zeitalters.

Der, mit dem Frankeschen Werk eng verbundene ungarische Arzt, Karl Otto Moller ein Pietist reinsten Wassers hatte zwar in Altdorf studiert und dort mit der Dissertation „*De divino in medicina*“ (1691) den Doktorgrad erworben, schloss sich jedoch bald ganz der durch Stahls Animismus geprägten Richtung an. Mit seiner privaten Ärzteschule in seiner ungarischen Heimstadt Besztercebánya (Neusohl), durch sein Wirken für die Verbesserung des öffentlichen Gesundheitswesens und nicht zuletzt wegen seines vorbildlichen religiösethisch motivierten ärztlichen Handelns gewann Moller grossen Einfluss auf die ungarischen Ärzte des 18. Jh-s. Um Moller sammelt sich ein Kreis junger Studenten. Für seine Schüler schreibt Moller eine „*Succinta morbos curandi methodus, suis auditoribus in domesticis scholis dictata*“.¹⁷⁴⁰ Seine praktische und seine wissenschaftliche Tätigkeit machen ihn so bekannt und berühmt, dass sein Biograph Weszprémi sich zu höchsten Vergleichen berechtigt fühlt. Er rühmt ihn als den

---

¹⁷³⁹ Schultheisz, E.: *Academia Molleriana*, in: Ders.: *Aus der Kulturgeschichte der Heilkunde* (ungarisch). Budapest, 1997. 107–114. Diese Akademie wird auch von Franz Ernst Brückmann (1697–1753) der während seiner Fortbildungsreise in Ungarn im Mai 1724 zu Besuch bei Moller verweilt und auch diese Schule besucht, ausführlich und lobend beschrieben in dem *Epistolarium itinerarium*, Centuria I–III. Wolfenbüttel, 1742–1750, hier Bd. I., 47 ff.

¹⁷⁴⁰ Schultheisz, E.: *Leben und Werke des Karl Otto Moller*. Orvosi Hetilap (Ärztliche Wschr.) ungarisch, 1970, 1169–1172. Zu Mollers pietistischer Überzeugung Habrich, Chr.: *Therapeutische Grundsätze pietistischer Ärzte des 18. Jahrhunderts*. Beitr. z. Gesch. Pharmazie, 31 (1981) 121–123. Über kulturelle Bedeutung des Pietismus in der Heilkunde Geyer-Kordesch, Johanna: *Die Medizin im Spannungsfeld zwischen Aufklärung und Pietismus*. In: Hinske, N. (Hrsg.): *Zentren der Aufklärung I*. Halle: In: *Aufklärung und Pietismus*. Heidelberg 1989, 255–274. Der neueste Überblick: Helm, J.: *Der Umgang mit dem kranken Menschen im Halleschen Pietismus des frühen 18. Jahrhunderts*. Med. Hist. Journ. 31 (1996) 67–87. Ders.: *Das Medizinalkonzept Georg Ernst Stahls und seine Rezeption im Halleschen Pietismus und in der Zeit der Romantik*. Ber. Wissenschaftsgesch. 23 (2000) 67–190. Man könnte bei Moller sehr wohl über pietistische Aufklärung sprechen „Weil man weder die Theologie von der Wissenschaft, noch die Wissenschaft von der Theologie schützen könnte“, wie das von Günther Schenk erörtert wird. Schenk, G. *Vernunft versus Offenbarung im Spannungsfeld von Aufklärung und Pietismus*. Ber. Wissenschaftsgesch. 18 (1995) 168.

„ungarischen Hippokrates“.¹⁷⁴¹ Weit verbreitet waren die Schriften „De febre infantium maligna anno 1717 Neosolii grassante“, „De morbis epidemicis, in et circa Neosolium anno 1719 observatis“. Moller hat inzwischen 1709 auch eine Arbeit über die Pestprophylaxe veröffentlicht „Consilium medicum de curanda Peste Praeservationibus“ (dreissig Jahre später wird diese Arbeit von seinem Schuler J. J. Torkos neu herausgebracht: 1740 übersetzt sie D. Perlitz, ebenfalls einer seiner Schuler, ins Ungarische).

Trotz tiefer Religiosität ist er kein Schwärmer. Auch in Mollers Schriften steht letztendlich die Nützlichkeit im Vordergrund, aber im christlichen Sinne. Seinen Nächsten nützlich sein zum Wohlgefallen Gottes. Damit verstand Moller die Nützlichkeit anders als die Aufklärer, die im Sinne der Staatsräson argumentierten.

Ein typischer Vertreter der im Zeichen der Aufklärung stehenden Medizin in Ungarn, der wichtige Kontakte zu deutschen Wissenschaftler hatte (z. B. Baldinger) war Stephan Wespřemi (1723–1799).¹⁷⁴²

Wespřemis Name ist in der Geschichte der Medizin wohlbekannt. Sein Hauptwerk, die *Succincta Medicorum Hungariae et Transylvaniae Biographia* ist auch für die deutsche Medizinhistorik eine reich fliessende Quelle. Kaum bekannt ist aber seine Arbeit unter dem Titel *Tentamen de inoculanda peste*, und unbekannt ist – wie ich annehme – der mögliche Zusammenhang zwischen den Gedanken des deutschen Professors der Medizin *Abraham Vater* in seiner Abhandlung über die Pocken und den Ausführungen von Wespřemi in seiner Pestschrift. Es handelt sich hier um die Impfung gegen die Pest.

Die Pest

Die Geschichte der Pest ist noch immer nicht abgeschlossen. Dank wirksamer Prophylaxe und Therapie hat die Zahl der Pestkranken seit der Mitte des 20. Jh-s Weltweit abgenommen, ausgerottet (wie z. B. die Blattern) ist sie nicht.

Keine andere Krankheit hat zwischen dem 14. und 18. Jh. in Europa so nachhaltig in das Schicksal der Menschen eingegriffen, solche Schrecken verbreitet und so viele Opfer gefordert, wie die auch bis heute noch nicht vollständig ausgerottete Pest. Nach einer

¹⁷⁴¹ „...adeo quidem ut Hungaricus hicce Hippocrates oraculi instar ab omnibus coleretur...“ Wespřemi: *Succincta*. Tom. I. 224.

¹⁷⁴² Zum Leben und Werk von István Wespřemi, besonders seine englische Beziehungen, sowie die Entstehungsgeschichte des *Tentamen*, siehe Harko, V. R. und Vida, T.: *British Contact of I. Wespřemi*. *Comm. Hist. Artis Med. Suppl. 6. Medical History in Hungary 1972*. 119–139. Vgl. auch Birtalan, Gy.: *István Wespřemis medical concept*. *Com. Hist. Artis Med.* 75–76 (1975) 121–125 (ungarisch). Mit grosser Anerkennung schreibt über die *Succincta* der Zeitgenosse Baldinger. Baldinger, E. G.: *Biographien jetzt lebender Aerzte und Natuforscher*. (1772).

schweren Epidemie in Südeuropa und Österreich 1679/80 verbreitete sich die Pest erneut 1708/10 vor allem über die Weichsel und Oder. Fast zur gleichen Zeit brach auch in Ungarn eine verheerende Pestepidemie aus.¹⁷⁴³ Ein späteres Aufflackern der Pest in Mitteleuropa erzeugte eine Pandemie. Sie näherte sich von verschiedenen Seiten, in Norddeutschland grassierte sie bereits 1712. Von Wien kommend erfasste sie 1713 Nürnberg und Umgebung. Diese Pandemie veranlasste Europas Ärzte zum Abfassen einer Anzahl von Pestschriften.

1720 war die Pest noch einmal mit aller Wucht in Marseille ausgebrochen und hat sich schnell verbreitet. Die unerwartete Epidemie schreckte die Ärzte und die Obrigkeit in ganz West- und Mitteleuropa auf. Die Pest von Marseille war ein Warnsignal, welches sozusagen das ganze 18. Jh. hindurch wirksam blieb, und brachte eine neue Flut von Pestschriften auch theoretischen Inhalts.¹⁷⁴⁴ Diese rückten wieder die Theorie der traditionellen Kontagionslehre in den Vordergrund. Unter diesen Schriften ist die berühmte Arbeit *Richard Meads „A Short Discourse Concerning Pestilential Contagion and the Methods to be used to Prevent it“* (1720).

Auf eine ausführliche Besprechung der Seuchenkonzepte kann ich hier nicht eingehen, doch scheint es mir wichtig darauf hinzuweisen, dass schon Anfang des 18. Jh-s die verschiedenen mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Seuchenkonzepte der *Kontagienlehre* gewichen sind und damit durch die Erkenntnis abgelöst worden, dass Krankheiten materiell, infolge direkter und indirekter Kontakte übertragen werden konnten – was natürlich nicht im heutigen Sinne zu verstehen ist. Es handelt sich keineswegs um das einzige Konzept, das durch den Begriff „*contagion*“ gekennzeichnet wurde.¹⁷⁴⁵ Das Konzept lässt dabei auch eine religiöse Ursachendeutung zu, wenn auch solche Verweise in nicht-religiösen Schriften nur geringen Raum einnehmen.

Seuchenkonzepte stehen auch im 18. Jh. nebeneinander. Dieselbe Person konnte sich innerhalb eines Textes auf mehrere Seuchenkonzepte bzw. nosologische Theorien beziehen, die (nur) in unseren Augen widersprüchlich erscheinen.

1721 brach fast zeitgleich auch eine Pockenepidemie aus, wo zum erstenmal mit Inokulation experimentiert wurde. Die Einführung der Inokulation gab der Theorie des Kontagionismus einen grossen Impetus¹⁷⁴⁶ wobei *Benjamin Marten*¹⁷⁴⁷ die Theorie des *contagium vivum* als Ursache für Krankheiten völlig neu artikuliert hat, und zwar im

---

¹⁷⁴³ Schultheisz, E. – Tardy, L.: Short history of Epidemics in Hungary until the Great Cholera Epidemic of 1831. *Centarus* 11 (1960) 279–80; sowie Sticker, G.: Seuchengänge in Ungarn. Budapest 1931.

¹⁷⁴⁴ Kocher, Alexander: Die Pestepidemie zu Marseille 1720–1721, ihre Bedeutung für das medizinische Denken. Diss. Med. Zürich 1967.

¹⁷⁴⁵ Kinzelbach, A.: Seuchenkonzepte und frühzeitliche Gesellschaft: Deutungen von „Pestilenzen“ und städtischer Alltag. *Ber. z. Wissenschaftsgesch.* 20 (1997) 253–256.

¹⁷⁴⁶ Miller, G.: *The Adoption of Inoculation for Smallpox in England and France*. Philadelphia, 1957.

¹⁷⁴⁷ Marten, Benjamin: *A New Theorie of Consumptions*. London, 1720.

spezifischen Sinne.¹⁷⁴⁸ Noch weiter ging *Richard Bradley* als er nächstes Jahr erörtere: „...*plague carried by minute insectes...*“¹⁷⁴⁹ was allerdings die *Gifttheorie* nicht ausschliesst. Es standen verschiedene nosologische Konzepte nebeneinander. Über Seuchengift als Pestgift (*venenum virus pestilens*) ist seit der Antike zu lesen.¹⁷⁵⁰ Ein Versuch einer („spezifischen“) Abgrenzung wird aber erst im 16. Jh. vorgenommen.

Allerdings nicht so deutlich, wie vielfach angenommen. Die Differentialdiagnose *febris pestilens*, *febris maligna* oder die *pestis epidemica perniciosa* des *Galens* bleibt ziemlich verschwommen.¹⁷⁵¹

Fragt man sich welche Ursachen und vor allem welche Arten der Übertragung von den Medizinern für eine Infizierung für die Erkrankung an der Pest verantwortlich gemacht wurden, so kann folgendes festgestellt werden: im allgemeinen waren dies drei Hauptfaktoren. Physische Konstitution, „infizierte Luft“ und Berührung mit bereits infizierten Personen und Gegenstände. Physische Konstitutionen und „Anfälligkeit“ für Pesterkrankungen galten bis in das 19. Jahrhundert als ursächlich miteinander verbunden. Für diese „Anfälligkeit“ gab es keine einheitliche Lehrmeinung. *Athanasius Kircher* (1600–1680) stand mit seiner genialen Idee vom „*contagium vivum*“ weitgehend allein. Noch 1720 kam es während der grossen Pest von Marseille zu einem Streit der Ärzte vor Ort, die diese These unterstützen und den Theoretikern der medizinischen Fakultät, die energisch am alten humoralpathologischen Gedanken festhielten. Der Universalgelehrte *Athanasius Kircher* führt in seiner, wohl als Reaktion auf die verheerende Pestepidemie im Vizekönigreich Neapel des Jahres 1656 entstehende und 1658 veröffentlichte Untersuchung *Scrutinium Pestis* die Übertragung der Pest ausschliesslich auf mikroskopische Organismen zurück.¹⁷⁵²

Der Gedanke der spezifischen Krankheit, ausschlaggebend für den Gedanken der Inokulation, begann sich in 17. Jahrhundert mit *Thomas Sydenham* zu kristallisieren und zwar im Sinne der Krankheit als Spezies in Analogie zur botanischen und zoologischen Spezies. Was bei Sydenham vielleicht noch eher Gedankenspiel war, wurde im 18. Jh. von *Francois*

---

¹⁷⁴⁸ De Lacey, M.: Nosology, Mortality and Disease Theory in the Eighteenth Century. *Journ. Hist. Med. Allied Sc.* 51 (1999) 261–284.

¹⁷⁴⁹ Bradley, Richard: *The Plague at Marseilles considered*. London, 1721.

¹⁷⁵⁰ Cf. Hippocrates: *De morbis I*. Littré VI. 198. ss.

¹⁷⁵¹ Vgl. Galens Kommentar zu Hippokrates’ „*De victu acutorum*“ Kühn I, 8.

¹⁷⁵² Die Entdeckung des Pestbakteriums, *Pasteurella* später, *Yersinia pestis* genannt, gelang dem Schweizer Alexandre Yersin und dem Japaner S. Kitasato erst 1894 anlässlich der Pestepidemie in Hongkong. Ausführlich über den heutigen Stand der Pest bei Vasold, M. Pest, Not und Schwere Plagen. Seuchen und Epidemien vom Mittelalter bis heute. München 1991. Sowie Kupferschmidt, H. Die Epidemiologie der Pest. Der Konzeptwandel in der Erforschung der Infektionsketten. Seit der Entdeckung des Pesterregers im Jahre 1894, Aarau-Frankfurt/M 1993 (Gesnerus Suppl. 43) Die Pestformel „Ratte-Floh-Mensch“ wurde erst von G. Gaffky (1850–1918) und G. Sticker (1860–1960) 1898 während der Pestexpedition nach Bombay ermittelt.

Boissier de Sauvages wörtlich genommen.¹⁷⁵³ Bei der Pestdefinition als spezifische Krankheit war dies aber kaum anwendbar. Der Pestbegriff konnte und wurde nicht immer scharf gefasst. Da aber sowohl die Vorbeugung, wie besonders die Therapie von der theoretischen Auffassung über den Pestbegriff abhing, kam deshalb der Behandlung ein weiter Spielraum zu. Dies lenkte aber von einer individuellen Therapie eher ab. Die Fieberlehre – das Fieber war durch alle Zeiten ein Element des Pestbegriffes gewesen – trug auch nicht zur spezifischen Diagnose und damit zur spezifischen Therapie bei. Die Pest wurde seit *Galen* bis ins 18. Jh. unter dem Oberbegriff der Fieber als pestilentialisches Fieber klassiert. Auch dadurch entstand ein Moment der Begriffstrübung in dem Sinne, dass die Pest durch die Einordnung als eines unter zahlreichen Fieber eine Stelle als eine eigenständige Krankheit nicht einnehmen konnte, worauf schon *A. Stettler*¹⁷⁵⁴ hingewiesen hat. Wenn die Pest Ende des 17. Anfang 18. Jh-s dennoch als einheitliche Krankheit betrachtet wurde, so auf rein empirischer Basis. Diese theoretisch-begriffliche Undifferenziertheit der pestilentialischen Fieber erleichterte Wessprémis und Vaters Analogieschluss betreffend die Blatternimpfung bzw. Pestinokulation. Begünstigt wurde ihre Theorie durch den Gedanken der spezifischen Abwehr. Wichtig in diesem Zusammenhang ist die Auffassung des *Ysbrandus van Diemerbroeck* (1609–1674). Er war der Ansicht, dass ein starkes Herz sehr wohl die Abwehrkraft habe, das Pestgift direkt in die Emunktorien zu schicken. Demnach muss diese Abwehrkraft spezifisch sein, denn bei Diemerbroeck handelt es sich expressis verbis um die Beulenpest.¹⁷⁵⁵ Parallel zur Entwicklung des Pestbegriffes, das letztendlich zur Auffassung der Pest als Krankheitseinheit, als einer spezifischen Krankheit führte, lief bis zur Mitte des 19. Jh-s immer auch die Strömung, welche die Pest nicht als eigenständige Krankheit, sondern als Zeichen einer „Seuchenzeit“ sah. Bei *Johann Baptist van Helmont* um 1624 ist die „wahre Pest“ (die Pestkrankheit) diejenige, die Gott zu Strafe schickt, die „falsche“ (die Pestilenzfiebern) dagegen eine solche, die natürliche Ursache hat.¹⁷⁵⁶

¹⁷⁵³ Thomas Sydenhams erster Versuch einer „möglichst konzeptfreien Erfahrungsmedizin“ gelingt nicht vollständig. Die Anstöße, die er zur Entwicklung einer „Phänomenalistisch-empirischen“ Nosologie geliefert hat, geordnet nach Krankheitszeichen, waren entscheidend, wie dies von Rothschuh beschrieben und besonders von Eckart so richtig entwickelt wurde. Rothschuh, K. E. op. cit. (Konzepte...) 168. – Eckart, W. U.: „Und setzet cure Worte nicht auf Schrauben.“ Medizinische Semiotik vom Ende des 18. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. – Gegenstand und Forschung. Ber. Wissenschaftsgesch. 19 (1996) 1–18. Boissier de Sauvages de Lacroix, Francois: *Nosologia methodica sistens morborum classes*. Amsterdam, 1768. Mir stand die französische Ausgabe: *Nosologie Methodique*. Paris, 1771, zu Verfügung.

¹⁷⁵⁴ Stettler, A.: Der Ärztliche Pestbegriff in historischer Sicht. *Gesnerus* 36 (1979) 129.

¹⁷⁵⁵ Ysbrandus van Diemerbroeck: *De peste libri IV*. Arnheim 1640, Annotatio 14, 47.

¹⁷⁵⁶ Helmont, I. B. van: *Tumulus pestis*, in: *Opera omnia*. 1707, 47. ss.

Die Kraft der Wissenschaft ist die Hypothese

Der Literatur zufolge befasst sich Wespzprémi als erster mit dem wohldurchdachten Gedanken der Inokulation gegen die Pest. Während eines Studienaufenthaltes in England hat er die Gelegenheit die Praxis der Schutzimpfung gegen Pocken zu studieren. Das Ergebnis dieser Studien war eine *neue Idee, die der Variolisation*¹⁷⁵⁷ *analoges Verfahren gegen die Pest*. Wespzprémis Arbeit „*Tentamen de inoculanda peste*“ wurde im Jahre 1755 in London in Druck gelegt und erfuhr noch im selben Jahr in der Londoner *Monthley Review* eine günstige Kritik.¹⁷⁵⁸ In dieser Arbeit empfiehlt der Autor zur Zeit der Pest nach Analogie der Variolisation das „Gift“ der Pest zu inokulieren. Es ist anzunehmen“ dass Wespzprémis Gedanke bzw. Hypothese zwar per analogiam, jedoch in der Annahme der „Spezifizität“ der Krankheit (Pest – Variola) entstand. Obgleich sich seine Methode als kaum ausführbar erwies, war seine Idee mit so richtigen Argumente begründet, dass man Wespzprémi als den bewussten Bahnbrecher der antitoxischen Prophylaxe in der medizinhistorischen Literatur bezeichnet, wie dies bei so namhaften Historiker der Medizin wie *Max Neuburger* und *Georg Sticker* bzw. Pathologen wie *Kolle* und *Wassermann* nachzulesen ist.¹⁷⁵⁹ Bis vor kurzem teilte ich diese Meinung, wie ich dies in meinen Arbeiten¹⁷⁶⁰ formuliert hatte. Nach dem Studium der Abhandlung von Vaters „Blattern-Beltzen“ wurde ich eines Besseren belehrt.

Meine eigene Untersuchungen zeigen ein modifiziertes Bild, wobei ich ausdrücklich betonen möchte, dass es hier nicht um das Problem der Erstbeschreibung handelt. Es handelt sich nicht um

---

¹⁷⁵⁷ Auf Einzelheiten der Variolisation soll hier nicht näher eingegangen, jedoch darauf hingewiesen werden dass der Gedanke der zur Variolisation bzw. zur Hypothese der Pestinoculation führte, in eigentlich unveränderter Form weiterlebt. Weniger bekannt dürfte sein, dass der Engländer Francis Home (1719–1813) eine Impfung gegen Masern versuchte (1758), die sich aber nicht bewährte. Sogar in der Syphilis-Prevention versuchte man das Inoculationsverfahren und zwar experimentell! Es war der französische Arzt J. A. Auzias-Turenne (1812–1870), der die „Syphilisation“ 150 Jahre später als erster unternahm. Zuerst eher als Therapie gedacht. Die Folgen waren natürlich verheerend. Joseph Alexandre Auzias-Turenne: *La Syphilisation: L'Oeuvre du Dr. Auzias-Turenne Fait Par les Soins des Ses Annis*. (Paris, A. Parent, 1878) p. 75. Die neueste Literatur siehe bei Joan Sherwood: *Syphilisation: Human Experimentation in the Search for a Syphilis Vaccine in the Nineteenth Century*. *Journ. Hiss. Med. and Allied Sc.* 54 (1999) 364–386.

¹⁷⁵⁸ Der Sammelband von Haller aus der zweiten Hälfte des 18. Jh-s („*Disputationes ad Morborum Historiam et Curationem facientes quas collegit, edidit et recensuit Alb. Hallerus, Lausanne, 1757–58.*“) gibt Antwort auf die Frage, ob eine Arbeit selbstständigen Wert besitzt. Nach den von Haller aufgestellten Kriterien, die eigentlich auch heute ihre Gültigkeit haben, kann angenommen werden, dass die von ihm aufgenommene Abhandlungen aus damaliger Sicht gewiss nicht unbedeutend waren. In der klinischen Abteilung sind die Titel der Arbeiten von Wespzprémi wie auch von Abraham Vater aufgeführt. Die fachliche Anerkennung von Wespzprémi beweist auch der Umstand, dass Morgagni in seinen Briefen an drei verschiedenen Stellen sich auf Wespzprémis klinische Arbeiten beruft und ihn mit den Attributen *clarus* und *laudatus* bezeichnet.

¹⁷⁵⁹ Neuburger, Max: *Die Vorgeschichte der antitoxischen Therapie der akuten Infektionskrankheiten*. Stuttgart, 1901, 35. Sticker, G.: *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre*. Bd. I. Die Pest, Giessen, 1931, 17. Koller – Wassermann: *Handbuch der path. Mikroorganismen*. 1904. 97.

¹⁷⁶⁰ Schultheisz, E.: *Ein Mediziner im Zeichen der Aufklärung: István Wespzprémi*. *Comm. Hist. Artis Med., Ders.: Bücher der Aufklärung: István Wespzprémi 1723–1799 (ungarisch)* *Lege Artis Medicinae* 10 (2000) 82–86.

Prioritäten, sondern um Denkweise, vielleicht Gedankenaustausch und wissenschaftliche Beziehungen.

Der Gedanke der spezifischen Krankheit mit all seinen theoretischen Folgerungen und praktischen Möglichkeiten ist schon drei Jahrzehnte früher, im Jahre 1721 in dem Werk „Blattern-Beltzen“ des deutschen Professors Abraham Vater zu begegnen.

Der am 9. Dez. 1684 in Wittenberg geborene Abraham Vater nimmt am 13. Nov. 1701 das Studium in seiner Heimatstadt auf, wobei er sich zunächst der Mathematik und Physik sowie der Geschichtswissenschaften widmet. Die Medizin tritt erst allmählich in den Vordergrund. Nach einem Zwischenaufenthalt an der Universität Leipzig folgt im April 1710 die an der Leucorea unter Vorsitz von Berger erworbene Graduierung. Es folgt eine Fortbildungsreise zu den führenden Mediziner in den Niederlanden (Boerhaave, Ruysch) und England, an den sich eine Peregrination an deutschen Hochschulen anschliesst – wie dies in seinen, (nach seinem Tode) veröffentlichten, Aufzeichnungen zu lesen ist.¹⁷⁶¹ Schon 1711 erhält er einen Lehrauftrag als Mitarbeiter seines Vaters. Dem Extraordinariat im Jahre 1718 folgt die Substituentsprofessur 1722. Im Juni 1732 wird er zum ordentlichen Professor ernannt, aber schon drei Jahre zuvor (1729) wird ihm von der Fakultät bescheinigt, dass „...seine schöne Wissenschaften bey der Studirenden(!) Jugend sowohl informando als disputando, mit allem Ruhm am Tage geleyet“¹⁷⁶² 1720 legt Vater die Beschreibung der nach ihm benannten Papille der Öffentlichkeit vor. Ihre Deskription erfolgt im Rahmen der Dissertation „De novo bilis diverticulo circa orificium ductus choledochi“. Die Bedeutung für Lehre und Forschung dieser beiden hervorragenden Gelehrten, Vater Christian und Sohn Abraham Vater geht sehr klar aus dem Werk des Zeitgenossen Titius hervor.¹⁷⁶³ Vater wird 1746 Professor primus Therapiae. Als Prof. secundus 1736 fungiert er ausdrücklich „mit der Beybehaltung der Anatomie und Botanic...“¹⁷⁶⁴ Eine grosse Anzahl von Dissertationen lässt in der Folgezeit die Breite des pädagogischen Engagements von Vater erkennen. Er war Lehrer nicht weniger ungarischen Studenten. Unter den Vaterschen Doktoranden fällt der Name von Christian Paecken (1730–1779) auf. Einer seiner besten Schüler aus Ungarn, der später in Russland Karriere machte. Professor, Mitglied der von Katharina II. ins Leben gerufene Medizinal Kollegiums, der

¹⁷⁶¹ Memoria Domini Abraham Vateri etc. App. Nova Acta med.-Phys. Tom I. 207–220 Nürnberg 1751. Zu Christian Vater: Disselhorst, R.: Die medizinische Fakultät der Universität Wittenberg und ihre Vertreter 1503–1816. Leopoldina V., 1929, S. 79–101. Nicht uninteressant ist Jöchers Bemerkung nach der Beschreibung Christian Vaters Lebenslauf: „Sein Herr Sohn ist der berühmte Professor Medicinae zu Wittenberg Herr D. Abraham Vater“ Gelehrt. Lexic., 1774, Tom IV. 1468.

¹⁷⁶² Matrikelbuch der Deutschen Akademie der Naturforscher leopoldina. Tit. XVI. No. 3, Bl. 80. Zit. nach Kaiser, W. – Völker, A.: Gedenktage 1960 – Aus der Gesch. d. Med. Fak. Wittenberg II., Z. Ges. inn. Med. 36 (1961) 330.

¹⁷⁶³ Titius, U.: De meritis duorum Vaterorum. Wittenberg 1795. – Vater sen war auch Daniel Fischers Lehrer, der vor seiner Promotion zum Doctor, mit der Arbeit „De deliriis“ (1716) unter dem Vorsitz von Christian Vater pro licentia disputierte.

¹⁷⁶⁴ Matrikelbuch. XVI. 3. 148.

höchsten medizinischen Behörde, Leibarzt der Kaiserin, Autor der ersten russischen Militärpharmakopoe.¹⁷⁶⁵

In Vaters Abhandlung über die Variolisation *„Das Blattern-Beltzen oder die Art und Weise die Blattern durch künstliche Einpropfung zu erwecken...“* (Wittenberg 1721) liest sich über den Gedanken der Pestinokulation folgendes: *„Nun möchte zwar wohl jemand auf die Gedanken gerathen, wenn dieses Angienge, dass man durch diese Ansteckung, denen Blattern gleichsam den Gifft nehmen könnte, so möchte solches auch wohl bei der Pest selbst, und andern ansteckenden krankheiten, practicable seyn ... Es liessen sich aber doch wohl einige warhscheinliche Gründe finden dass solches ... eben solchen Nutzen haben möchte als bei denen Blattern ... Die Blatter-Materie ist nicht so scharf un heftig, als die aus denen Patienten ausgehenden Dünste; mit der reiffen Materie der Pest-Beulen kan es öhnmöglich anders beschaffen sein ... und wie viel könnte nicht hier Rationes anführen, dieses weiter zu beweisen, wofern es die Zeit, und der Raum vergönneten. Allein, es mag damit genug sein weil es doch nur blosse Meditationes sind, welche ohne der Experience nicht beweisen können. Solte diese damit accordieren, so würde der Nutzen davon nicht geringer, als bey denen Blattern seyn, ... Jedoch, wie gesagt, so sind das nichts, als Penseen, welche doch nicht ohne Wahrscheinligkeit seyn...“* (pp. 37–38).

Diese Penseen, diese Gedanken von A. Vater stehen aber am Anfang des Immunitätsgedanken! Pestinokulation zu einer Zeit, da selbst die Variolisation zweifelhaft, später in einigen Ländern sogar untersagt war.¹⁷⁶⁶ Der Gedankengang der zu dieser Hypothese führte ist nicht einfach ein Analogie-Denken, sie kann im Sinne einer Aussage des Gedankens

---

¹⁷⁶⁵ Ausführlich über Ch. Paecken und seinem nicht minder berühmten Sohn: Schultheisz, E. – Tardy, L.: Abhandlungen aus der Geschichte der russisch-ungarischen Beziehungen (ungarisch) Budapest, 1960, 5884; dazu: Dieselben: Glavi iz istorii rusko-vengersskih megyisinskih svjaze. Moszkva, 1976, 82–119.

¹⁷⁶⁶ Gegenströmungen zum aufklärerischen Empirismus standen unvermindert in Geltung. Nicht wenige der besten Ärzte der Zeit waren scharfe Gegner der Pockenimpfung. Der totius praeceptor mundi Boerhaave z. B. verwarf die Impfung und hielt sich, auch was die Pathogenese und Therapie der Pocken anbelangt, an konservative Auffassungen. Widerstand gegen Variolisation leistete besonders der ansonsten nicht unbedeutende Kliniker, Leibarzt der Kaiserin Maria Theresia, Anton de Haen (1704–1776). Auf ihn berufen sich die Impfgegner in den deutschen Territorialstaaten. Das Pro und Contra zur Variolisation wird in der Folge identifiziert mit progressiver oder restaurativer Haltung zu einer Entwicklung auch in puncto Politik. Selbst Goethe bemerkt in seiner Autobiographie über seine eigene Erkrankung des Jahres 1756 berichtend: „Die Einimpfung derselben ward bei uns noch immer für sehr problematisch angesehen...“ Zit. nach Becker, H. B.: Der kranke Goethe. Halle 1974, S. 4. Parish schreibt: „Variolisation was made legal in France in 1755 and it was not practised in Spain until about 1770. It was consequently opposed in Germany“ Parish, H. J.: A History of Immunization. Edinburg – London, 1965. 24. ff., Vgl. auch Klebs, A. C. The historic evolution of variolation. Johns Hopkins Hosp. Bull. 24 (1913) 69–93. Wesszprémis Schrift erscheint zu einer Zeit, da der Streit um die Variola-Inoculation gerade seinen Höhepunkt erreicht hat. Der französische Wissenschaftler und Politiker De Flury erlangte 1763 ein requisitoire vom Pariser Parlament, wodurch das bis dahin ausgeübte Inokulieren in den französischen Städten verboten wurde. Klebs, A. C. op. cit. 69.

von der Intuition zur Erfahrung und von der Erfahrung zur Intuition gedeutet werden, auch den Aufklärungsphilosophen nicht fremd.¹⁷⁶⁷

Wie er selbst schreibt, hat Vater seine Ausführungen über „Blattern-Beltzen“ schon früher in einer lateinisch abgefassten Inaugural-Dissertation publiziert: „...*da ich es schon ehemals in der Disputatione ausgeführet, so viel einem Medico dass zu Wissen nöthig ... welche auch seine approbation(!) gefunden, wie der Abgang der heuffig gedruckten Exemplarien bezeuget*“. Bei dem Analogiegedanken liest man, auch in der lateinischen Dissertation „...*sicut aliquando idem in variolarum morbis evenire videmus...*“.

Direkte Hinweise auf die Arbeit von Vater als Quelle für Weszprémis Tentamen sind nicht auffindbar. Er wird dem Namen nach nicht zitiert. Allerdings ist die Möglichkeit nicht von der Hand zu weisen, dass beide Autoren aus gemeinsamen Quellen schöpften. Wahrscheinlicher scheint mir: es sind eigene originelle Gedanken, unabhängig von einander entstanden! Zweifelsohne steht sowohl Vaters wie auch Weszprémis Wissenschaftsbegriff unter der Wirkung der Frühaufklärung. Wenn weder Vater noch Weszprémi sich in der Sache nicht auf Autoritäten berufen, verweist das auf die Freiheit des Denkens und damit verbundenen Abbau von Autoritäten zugunsten der neuen Autorität: Vernunft und der Forderung nach ihrer Freiheit.¹⁷⁶⁸

Ob Weszprémi die im Jahre 1721 erschienene Arbeit von Vater tatsächlich gelesen hat, ist anzunehmen, aber nicht zu beweisen. Bemerkenswert ist die Bezugsname bei Vater und Weszprémi auf England, das im allgemeinen erst im Laufe des 18. Jh-s für Deutschland inspirierende Vorreiterrolle auf dem Gebiet der Wissenschaft und Literatur einnehmen sollte, die zuvor Frankreich eingenommen hatte, aber was die Variolisation anbelangt, spielte ohne Zweifel England die Vorreiterrolle von Anfang an.¹⁷⁶⁹

Der weitere Gedanke der Bekämpfung der Pest, was das Ziel anbelangt, steht ganz im Zeichen der Aufklärung: „*Ut rebus publicis robur et sua constet fortitudo in numerosa civium multitudine*“ – liest sich am Ende des Tentamen de Peste.¹⁷⁷⁰ Also Verhütung gegen der

---

¹⁷⁶⁷ Eine solche Angabe finden wir schon früher bei Nicolaus Cusanus. Nach Cusanus, nach den Aristotelikern von Padua und nach Galilei liegt die Kraft der Wissenschaft in der Hypothese. Vgl. Schultheisz, E.: The Beginning of Quantification in Physiology. *Clio Med.* 17, No. 4 (1983) 193–197. Ders.: On the beginnings of quantitativ thinking in medicine. Nicolaus Cusanus and the Idiot. In: Schultheisz, E. (Ed.): *History of Physiology*. Pergamon Press, 1980. 1–9. Zu Cusanus' Erkenntnis vgl. Blum, P. R.: Erfahrung, Weltbild und Erkenntnis bei Nikolaus Cusanus. *Ber. Wissenschaftsgesch.* 14 (1991) 97–105.

¹⁷⁶⁸ Zur Problematik der Autorität in dieser Periode: Schimak, H.: *Stand und Entwicklung der Naturwissenschaften im Zeitalter der Aufklärung*. Göttingen 1968, besonders 30. ff

¹⁷⁶⁹ Der erste verlässliche Bericht Über Variolisation (in England) stammt dennoch aus der Feder eines deutschen Arztes: Heinrich Vollgnad (1634–1682) *Globus vitulinus*. In: *Miscellanea curiosa sive ephemer. nat. cur.* Jena, Jg. 2, 1671, 181–182.

¹⁷⁷⁰ Weszprémi: *Tentamen* p. 26.

grassierenden Pest, denn in der grossen Zahl der Bürger steht die Kraft (Macht) der Staaten. Eine Argumentation ganz im Sinne der damals dominierenden Staatsraison.

Der Vorbeugungsgedanke ist der wesentliche Beitrag der Aufklärungsmedizin und dies ist auch hier der Fall. Es ist die prophylaktische Medizin im „spezifischen“ aber auch im weitesten Sinne, die historisch wirksam geworden ist. Andererseits ist der Neurungswille der Ärzte im 18. Jh. scharf ausgeprägt. Es sollte besonders darauf geachtet werden „...dass das praktische einer Wissenschaft von dem Theoretischen so wenig als möglich getrennt vorgetragen (bzw. praktiziert) werde...“ – schreibt der Zeitgenosse J. P. Frank.¹⁷⁷¹

Im 18. Jh. wollten die Erleuchteten nicht mehr allein wissen, sondern Wissen auch in Tat umzusetzen. Dieser Gedanke ist auch nicht ganz neu, solche „typisch moderne“ Gedanken sind schon, wie bekannt, bei Galilei und Descartes zu finden.¹⁷⁷²

Nicht ganz so ausgeprägt, wie bei Vater und Wessprémi begegnet man den Immunitätsgedanken in Fischers Pesttraktat. Auch Fischer kennt die Spezifität der Infektionskrankheiten. Fischer kennt Abraham Vater nicht, beruft sich aber öfter auf dessen Vater Christian Vater ordentlicher Professor der Medizin in Wittenberg, Mitglied der Leopoldina-Carolina. Fischer beschäftigte sich auch mit den Pocken. Setzte eine spezielle Behandlung bei der in Ungarn um 1740–1763 herrschenden Pockenepidemie ein und zieht gewisse Analogien zur Pest.

In der schon erwähnten Arbeit *De remedio rusticano* etc. bzw. dessen Anhang: „*Accedunt relationes de variolis annorum 1740., 41 et 432., durante grassatione pestilentiae verae in Hungaria, epidemice grassantibus*“ schreibt Fischer ausführlich über seinen Eindruck, dass Pocken leichter verlaufen während der Pestepidemie. Ein Effekt der heute durch unspezifische Immunisierung erklärbar erscheint: die sog. Kreuzimmunität.

Im ersten Drittel des 18. Jh-s gab es eine Anzahl rationaler Konzepte der Medizin die auch in den Vorlesungen einiger Professoren besonders der „Aufklärungs-Universitäten“ Halle, Göttingen nachzuweisen sind. Diese gingen zwar teilweise von Erkenntnissen der exakten Wissenschaften aus, übertrugen diese aber rein logisch-theoretisch auf die Medizin. Auch umgekehrt mag dies der Fall gewesen sein. Ein empirisch bestätigtes Verfahren führte zu einer annehmbaren Theorie. Dies scheint der Fall bei dem Gedanken der Variolisation bzw. per analogiam Pestinokulation zu sein. Rein logisch-theoretisch ist der Gedanke der Pestinokulation. Dies scheint mir umso bemerkenswerter zu sein, als der Niedergang der Säftlehre, die Vereinigung der übrigen Konzepte sowie ihre Erweiterung durch die spezifisch-

---

¹⁷⁷¹ Frank, J. P. Supplement – Bände zur medicinischen Polizey, Bd. I. Tübingen (1812), 2, 33.

¹⁷⁷² Mittelstrass, J.: Galilei als Methodologe. Ber. z. Wissenschaftsgesch. 18 (1995) 15–25.

physiologischen Ansätze erst im Laufe des 19. Jh-s erfolgte. Eigentlich sind solche, die Pestinokulation betreffende Denkprozesse von A. Vater und I. Weszprémi die Grundsteine der „modernen“ Medizin als Erfahrungswissenschaft.

Thesen und Schlussbetrachtung

Die Erforschung der deutsch–ungarischen medizinischen Beziehungen während des 18. Jahrhunderts bietet Einsichten in die Wissenschaftsentwicklung in ihrer Verbindung von kulturellen, nationalen, individuellen, theoretischen und empirischen Dimensionen.

Meine These ist: der Gedanke der spezifischen, aktiven Prophylaxe gegen die Pest ist die eigene Hypothese und Beschreibung von Abraham Vater und Stephan Weszprémi. Der Gedanke der Pestinokulation stammt von *Abraham Vater* und wahrscheinlich unabhängig von ihm, 30 Jahre später – von Stephan Weszprémi.

Zwischen Vaters und Weszprémis Theorie zur Prophylaxe der Pest und dem heutigen Stand liegt *keine begriffliche, sondern nur eine technische* Entwicklung.¹⁷⁷³

Es waren nicht in erster Linie neue wissenschaftliche Kenntnisse, die die Aufklärungsmedizin zum Handeln aufriefen, sondern die neue „Weltschau“. Das Programm der Aufklärungsmedizin gewann jedoch wesentlich an Überzeugungskraft durch Neuerungen wie z. B. die Pockenimpfung. Sie zu befürworten galt als Zeichen fortschrittlicher Gesinnung.

Die Kuhpockenimpfung von *Jenner*, basierend auf der Variolisation, brachte den Triumph der Prevention und einen der grossen Fortschritte der Medizin. Ich würde den Gedanken der Pestinokulation auch in diesem Sinne auffassen. Die Ausführungen über die Pestinokulation als Vorbeugungsmassnahme von Vater und Weszprémi sind in diesem Sinne zu bewerten. Der Gedankengang Vaters und Weszprémis ist ganz im Sinne von Leibniz’ „Theoria – cum – praxi“ – Prinzip zu verstehen: „(es) ... wäre dahin zu sehen, wie nicht nur Curiosa, sondern auch Utilia ins Werk zu richten...“¹⁷⁷⁴

Johann Karl Osterhausen (1765–1839) ein in Vergessenheit geratener deutscher Arzt-Philosoph fordert 1789 in seinem Werk mit dem Titel „*Ueber Medizinische Aufklärung*“ zur

---

¹⁷⁷³ Dass die Pest eine ganz spezifische Krankheit ist und demnach die Möglichkeit einer Impfung gegeben sei, legte erst Yersins Entdeckung nahe. Eine absolut sichere Impfung gegen die Pest gibt es bis heute nicht. Über den neuesten Stand der Pestepidemiologie siehe WHO-Report von 1996–1998: (Medlin-Express 30 B 2, ERL Juli 2000). Bemerkenswert ist die wachsende Zahl der Pesterkrankungen. (Allein in Madagascar cca 8–900 Fälle jährlich!). Die Krankheit manifestiert sich in 90% als Beulenspest, wobei die Mortalität mittels Antibiotica von 40–90% auf 5–18% gesenkt werden konnte. Was aber die Vaccination anbelangt, ist folgendes zu lesen: „Plague vaccine is available, but is only partially protective“ (!) 32.

¹⁷⁷⁴ Zit. nach Grau, C.: Zum Wissenschaftsverständnis der Aufklärung. Abhandlungen Gesch. der Naturwissenschaften. Heft 57 (s. a.) 10.

grundlegend neuen Kultur der Medizin Männer, „...welche ausschliessend all ihr Nachdenken, Ihre Untersuchungen, ihren Fleiss und ihre Zeit der Heilwissenschaft widmen...”.¹⁷⁷⁵

Ich glaube diese waren solche Männer, Persönlichkeiten, die ich im Sinne integrierender Figuren des Zeitgeschehens selbst auffassen möchte, die auf die wissenschaftlich-medizinische Entwicklung der Zeit, im besprochenen Raum gewiss nicht ohne Einfluss waren, und die deutsch-ungarischen medizinischen Beziehungen mitgestalteten.

Viele ihrer Gedanken, viele ihrer Arbeiten, so bescheiden sie auch sind, gehören der Medizingeschichte, sogar der Wissenschaftsgeschichte an. Zur Klärung, was ich meine nur dies: In den *Maximen und Reflexionen Goethes* heisst es: „Die Geschichte der Wissenschaften ist eine grosse Fuge, in der die Stimmen der Völker nach und nach zum Vorschein kommen”.¹⁷⁷⁶ Vielleicht sind auch die Stimmen dieser Ärzte leise Töne der grossen Fuge?

---

¹⁷⁷⁵ Zürich 1789, Bd. I. 27.

¹⁷⁷⁶ Goethe, J. W. von: „Maximen und Reflexionen”, in: Werke, 4. Aufl. Bd. 12 (Hamburg 1960) p. 418.

Richard Bright (1789–1858), egy angol orvos Magyarországon¹⁷⁷⁷

1818-ban Edinburgh-ban és Londonban egy vaskos, több mint 700 oldalas útleírás jelent meg, melynek terjedelmes része szól Magyarországról. Címe: *'Travels from Vienna through Lower Hungary with some remarks on the year 1814'*.¹⁷⁷⁸ Szerzője Richard Bright, aki itt bécsi tartózkodásáról ír, és magyarországi utazásait ismerteti ugyanaz a Bright doctor, aki 38 éves korában, 1827-ben mint a londoni Guy's Hospital primarius elsőként írja le a nephritis – ma Bright-kórként ismert – klasszikus képét.

Mielőtt rátérnénk munkáinak tárgyalására, lássuk röviden életútját. 1789 szeptemberében született Bristolban. 1808-ban kezdte meg tanulmányait az edinburgh-i egyetemen, ahol előbb filozófiát hallgatott, hogy a következő évben ugyanott már orvosi stúdiumokat folytasson. 1810 nyarán részt vesz Sir Georg Stuart Mackenzie izlandi expedíciójában. Később a Mackenzie által kiadott könyv (*Travels in Iceland*) természettudományi fejezeteit Bright írta meg.

Londonban tovább folytatva tanulmányait, azokat Edinburgh-ban fejezte be, ahol 1813-ban az orbánc fertőző voltával foglalkozó disszertációval (*De erysipellate contagioso*) doktorált. Promotója után még két félévet töltött Cambridge-ben, ahol a medicina mellett földrajzzal és természetrajzzal foglalkozott.

1814-ben a híres bécsi kongresszus évében kezdi meg hosszú európai tanulmányútját, amelynek során huzamosabb időt tölt Hollandiában, Belgiumban, Németországban és hazánkban. Berlinben egy ideig kórházi gyakorlatot folytat, de az orvosi életbe mindenütt másutt is bekapcsolódik. Érthető módon különösen a bécsi orvosi iskola kelti fel érdeklődését.

1817-ben a londoni Fever Hospital segédorvosa. 1818-ban újabb útra kel: nagyobb utat tesz Németországban, Franciaországban és Itáliában. Két év múlva végleg letelepszik Londonban. Előbb asszisztens, majd primarius a nagy hírű Guy's Hospitalban, amely az angol orvosi oktatásnak is egyik fontos helye. Bright itt megkezdí docensi és kutatói munkásságát, amelynek során különösen nagy figyelmet szentel a kórbonctannak.

---

¹⁷⁷⁷ Forrás: Schultheisz Emil: Richard Bright, egy angol orvos Magyarországon. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 333–336. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Richard Bright, M. D. (Egy angol orvos Magyarországon). = Orvosi Hetilap 105 (1964) No. 36. pp. 1714–1716. – Kötetben: Schultheisz Emil: Richard Bright, M. D. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 284–287. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

¹⁷⁷⁸ „Utazások Bécsből Dél-Magyarországon keresztül, az 1814-es évre vonatkozó néhány megjegyzéssel”

A vesebetegségek patológiájára és klinikumára vonatkozó jelentős megállapításainak lényegét már első, 1827-ben Londonban megjelent orvosi munkájában – *'Reports of medical cases selected with a view to illustrate the symptoms and cure of diseases by a reference to morbid anatomy'*¹⁷⁷⁹ – megtalálhatjuk.

Jóllehet már Blackall kimutatta bizonyos ödémás betegek vizeletében a fehérjét, az oki összefüggést az ödéma, az albuminuria és a vesebetegség között Bright mutatta ki. John B. Blackall az albuminuriára vonatkozó megfigyelését 1813-ban tette közzé.¹⁷⁸⁰ Érdekes, hogy ennek német fordítása Pesten jelent meg 1821-ben!

Bright klasszikus leírása a nephritisről – amely különösen az angolszász irodalomban ma is a Bright-kór nevet viseli, de Hetényi Géza könyve is e néven említi – fordulópontot jelent a vesebetegségek klinikumában és patológiájában. Bright volt az első, aki különbséget tett cardialis és renalis oedema között. Megfigyeléseit 23 vesebeteg gondos klinikai obszervációja és ezek nekropsziája kapcsán írta le. Patológiailag a nephritis három formáját különíti el: 1. sápadt vagy sárga vese; 2. foltos nagy vese; 3. kemény zsugorvese.

1842-ben a Guy's Hospitalban egy külön „vesebetegosztályt” létesített. Tudományos munkásságába azonban nem szorítkozott csupán erre a területre. Behatóan foglalkozott a központi és a perifériás idegrendszer megbetegedéseivel. A *'Reports...'* 1831-ben megjelent második kötete főleg ilyen tárgyú dolgozatait tartalmazza. Természetes, hogy a vesebetegségek folyamán kialakult idegrendszeri elváltozások különösen érdekelték. Az urémiánál fellépő, Bright által igen plasztikusan leírt zavartság a francia irodalomban azóta is folie brightique néven szerepel.¹⁷⁸¹ Igen behatóan tanulmányozta az abdominalis tumorok diagnosztikáját és patológiai anatómiáját.¹⁷⁸²

Thomas Addisonnal és Thomas Hodgkinnal együtt Richard Bright a londoni Guy's Hospital világhírű „tudóstrióját” alkotta. Addisonnal együtt tankönyvet is írtak.¹⁷⁸³

*

---

¹⁷⁷⁹ „Válogatott orvosi esetekről szóló beszámolók, tekintettel a tünetekre és a betegségek gyógyítására kórbonctani vonatkozásban”

¹⁷⁸⁰ „Observations on the nature and cure of dropsies etc.” (London, 1813)

¹⁷⁸¹ A sárgaságra, az acut májatrophíára, a cukorbetegségre vonatkozó tanulmányai a *Medico-Chirurgical Transactions* (1827. 33, 35, 39) és a *Guy's Hospital Report* (1836–40) hasábjain jelentek meg.

¹⁷⁸² E témáról írott dolgozatait Bright 1858. december 16-án bekövetkezett halála után G. H. Barlow gyűjtötte össze a New Sydenham Society megbízásából és adta ki *'Clinical memoirs on abdominal tumors and intumescences'* címmel (London, 1861)

¹⁷⁸³ *Elements of the Practice of Medicine*. Vol. I. London, 1839. E mű azonban sajnos befejezetlen maradt, második kötete már nem jelent meg.

Ha Richard Bright nem lett volna kora egyik legnevesebb angol orvosa, neve akkor is fennmaradt volna mint kitűnő útleíró. Európai útjának legérdekesebb állomása a kongresszus jegyében élő Bécs. Terjedelmes, epikus beszámolójában helyet kap egyebek közt egy interjú Napóleon fiával, a reichstadti herceggel, a híres bécsi (rossaui) porcelángyár bemutatása és az udvari könyvtár leírása. Legérdekesebbek Bécs orvosi életéről szóló feljegyzései. Nem érdektelen az a megjegyzése, hogy a kor leghíresebb bécsi orvosai – J. P. Frank, de Carro, J. Malfatti, Capellini, J. Valentin von Hildebrand – nem osztrák születésűek. Külön capitulusban foglalkozik Jean de Carróval. Ennek a bécsi orvosnak köszönheti nemcsak Ausztria, de az egész világ a Jenner-féle himlőoltás széleskörű bevezetését. 1799. május 10-én oltotta be Carro két gyermekét nyirokkal, akiket azután valódi variolával inokulált. Az eredmény meggyőző volt: a gyermekek a fertőzéssel szemben immunisnak bizonyultak. Bright kiemeli, hogy Carro fél Európát, sőt az angol gyarmatokat is ellátta a maga termelte oltóanyaggal.

Bécsi tartózkodása idején Bright szemészeti kurzust vett Beernél, aki az Allgemeines Krankenhausban 1812-ben nyitotta meg rövidesen világhírűvé lett szemklinikáját.¹⁷⁸⁴ Figyelemre méltó Bright egyik beszélgetése, amit Harrach gróffal folytatott. Harrach panaszkodott, hogy minden fáradozása ellenére sem sikerült a bécsi kongresszust rávennie, hogy Európa közegészségügye érdekében megfelelő megelőző rendszabályokat fogantossáson a török területeken dúló pestis és egyéb ragályos betegségek ellen.

A meteorológiai viszonyok befolyása a betegségekre már abban az időben is érdekelte az orvosokat. Bright könyvében olvassuk, hogy a kórház egy fiatal orvosa naponta vezette a termométer és barométer adatait, amelyeket az asztronómia professzora ellenőrzött és kommentált.

1815 áprilisában hagyta el Bécset. Útja Pozsonyon, Nagyszombaton át Selmezbányára vezetett – itt a bányaművelést tanulmányozta –, majd Budára ment.

Magyarországon („...ez az ország régóta vonzott...” – írja) nem annyira az orvosi élet és az egészségügyi viszonyok érdekelték, mint inkább a gazdasági és kulturális élet, az ország természetrajza és földrajza. Utóbbiról tanúskodik az a Badacsonyról és Szigligetről szóló geográfiai tanulmánya, amely az Angol Földrajzi Társaság évkönyvében jelent meg.¹⁷⁸⁵

Hosszú időt töltött Keszthelyen. Festetich László gróf még Bécsben ellátta atyjához szóló ajánlólevelével, aki a maga részéről viszont a növénytan és állatorvostan professzorait rendelte az angol vendég mellé kísérendőül. A két tudós tanár nagy részletességgel ismertette meg Brighttal a felsőfokú gazdasági iskolát, a Georgikont, amelyről aztán a szerző útikönyvé-

¹⁷⁸⁴ Lesky, E.: Die Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert. = Studien zur Geschichte der Universität Wien 6 (1965) pp. 18–23.

¹⁷⁸⁵ Remarks on the hills of Badacsony, Szigliget (London, 1819)

ben egy önálló, nagy fejezetet írt részletesen felsorolva még a tanrendet is. Természetesen nem maradt említés nélkül az akkor már tizenötezer kötetes keszthelyi könyvtár sem.

Bright doctor igen éles szemű, kritikus utazó. Amily lelkes szavakkal méltatja a Georgikon nagy gazdasági-kulturális fontosságát, ismerteti a valóban európai hírű könyvtárat, oly határozottan ítéli el a közigazgatás és főleg az igazságszolgáltatás hallatlan elmaradottságát.

A széles érdeklődésű angol orvos megtekinti a keszthelyi börtönt is. Vendéglátói iránt minden tisztelete és hálája nem gátolja abban, hogy az itteni börtönviszonyokról való lesújtó véleményének hangot ne adjon. A rabok szomorú helyzetének ecsetelése után pedig így ír: „...Úgy tekintem őket (*ti. a magyar főurakat – Sch. E.*), hogy érdekes példát szolgáltatnak a legmindennapibb jelenségek egyikére: az emberi lélek ama képességére, hogy közönyösen szemléli azt, ami állandóan előtte van... És milyen öntudatlanul csukva lehet a magyar nemes szeme a nép óriási tömegének sok fontos létfeltétele előtt! Pedig e néptömeg révén bizonyos rendszerváltozás árán az ország fokozottabb közbiztonságra és jólétre, a földesúr pedig hatalmának és vagyonának páratlan növekedésére számíthatna.”

A gazdasági helyzet leírására ismételten visszatér a következő fejezetekben is. Miközben azonban a Georgikon jelentőségét hangsúlyozza, megjegyzi, hogy „...a gazdasági újjátásnak ezen a gócpontján is észre lehet venni a magyar gazdaság nagy elhanyagoltságát...”.

Jóllehet Bright elsősorban a természettudós szemével nézte a beutazott országokat, nem feledkezett meg a kulturális életről sem. Magyarországról szóló könyvét csak úgy gondolta teljesnek, ha külön fejezetben irodalmunkról is beszámol. Irodalmi életünkről – mint írja – nagy anyagot gyűjtött. Oly nagyot, hogy annak feldolgozása meghaladta volna egy könyvfejezet terjedelmét, ezért ezt külön munkában készült közzétenni. Sajnos ezt a tervét nem váltotta valóra; a magyar irodalmi életre vonatkozó, minden bizonnyal nagyon érdekes anyaga nem került kiadásra.

Ausztria és Magyarország medicinájának történetéhez¹⁷⁸⁶

Sok vonatkozásban közös, de legalább hasonló fejlődés a medicina terén, nemritkán közös források éppúgy rányomják bélyegüket Ausztria és Magyarország orvostudományára, orvosi gyakorlatára és közegészségügyére, mint nagy orvosszemélyiségek munkássága és írásai.

Érdemben tárgyalni a medicina fejlődését e két országban, annak egymásra gyakorolt hatását, jelentős orvosaink befolyását – ilyen korlátozott terjedelemben nem lehet.

Néhány adat, tipikus és hasonlóan lejátszódott, közös eredetű folyamat ismertetése talán elég annak a történeti háttérnek a felvillantására, mely jelenlegi szoros együttműködésünk előzménye.

A török megszállás idején elsősorban Bécs adta az egyetemi tanulmányok legközelebbi lehetőségét, jöllehet a mohácsi vész előtt is látogatták magyarok a bécsi egyetemet. Peremartoni Mihályt 1506 és 1508 között rectorrá választották. A pozsonyi születésű, Európa-szerte ismert tudós, Talhauser 1513-ban iratkozott be a bécsi egyetem orvosi karára, mint a magyar natio tagja. Zsámboky Jánost hosszú, fél Európát érintő peregrinatio után, 1564-ben avatták orvosdoktorrá. Röviddel utána végleg Bécsben telepedett le, bár Magyarországra rendszeresen visszatért. A bécsi udvar ekkor Európa egyik szellemi központja. Zsámbokynak, aki I. Ferdinánd tanácsosa, II. Miksa udvari történetírója és udvari orvos, ebben a körben nem csekély befolyása volt. Humanista orvos és nagy műveltségű történész, termékeny író. A két Camerarius-hoz, valamint Johann Crato von Kraftheim udvari és házi orvoshoz írott levelei betekintést nyújtanak az akkori orvosi világba. Crato-hoz intézett kérdései, s az azokra adott válaszok, a császár betegségéről nyújtanak felvilágosítást.

Az ugyancsak literátus, Kolozsvári Jordán Tamás szerepe Bécsben és a birodalom más területein főként gyakorló orvosként volt jelentős. 1566–70 között, a török háborúk idején II. Miksa császár tábori főorvosa. Őt, ill. hadba vonuló seregét kíséri Bécsbe. A bécsi orvosi kar tagjai nem nagyon kedvelik, ezért inkább Brünnebe megy, ahol 1570-ben Morvaország első protomedicusává nevezik ki. Az udvarral való kapcsolata azonban nem szűnik meg, s

¹⁷⁸⁶ Forrás: Schultheisz Emil: Ausztria és Magyarország medicinájának történetéhez. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 64–66. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Adatok Ausztria és Magyarország medicinájának történetéhez. = Österreichische Krankenhaus-Zeitung 32 (1991) pp. 50–52. – Kötetben: Schultheisz Emil: Adatok Ausztria és Magyarország medicinájának történetéhez. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 129–131. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

kontaktusban marad Bécs orvosi életével Crato révén is. Még konzíliumba is hívják a beteg császárhoz. Írásait olvassák és idézik.

A XVIII. század második fele mind a magyar, mind az ausztriai medicina nagy korszaka. A név, melyhez ez a felvirágzás fűződik: Gerard van Swieten. Mindenekelőtt a '*Normativum in Re Sanitatis*'¹⁷⁸⁷ jelenti a jól irányított szakmai fellendülés alapját. A kitűnő Boerhaave-tanítvány leydeni mintára létrehozta Bécsben a klinikai oktatást. Ennek megfelelően indul az egyetemi tanítás az újonnan alapított nagyszombati (majd budai, ill. pesti) orvostudományi karon is. Ez a fakultás is Van Swietennek köszönheti létét. Az ő tanácsára rendelte el Mária Terézia orvosi kar felállítását a nagyszombati, addig csonka egyetemen.

Az első évtizedekben azonban doktorátust itt is, akárcsak Bécsben, kizárólag katolikusok szerezhettek. Protestánsok, mivel Szűz Máriára esküt tenni nem voltak hajlandók, csak a licentiatusi fokozatig juthattak el. Van Swieten maga nem ismert vallási előítéletet. Érthető tehát egy fiatal magyar és protestáns medicushoz fűződő csaknem baráti érzülete. Ifjú ismerősének, a későbbi tudós Wespri Istvánnak orvosi tanulmányai kezdetén ajánló levelet ad Johann Gesner zürichi professzorhoz. Wespri hollandiai, angliai tanulmányai, utrechti promotiója után újra felkeresi Bécsben támogatóját. Beszámol tanulmányairól, gazdag ismereteiről, terveiről, s a *kisdedek neveléséről* írott könyvét¹⁷⁸⁸ mindjárt megjelenését követően megküldi Van Swietennek, aki latin nyelvű levélben köszöni meg. Ami meglepő és alig ismeretes, hogy Van Swieten a magyar nyelven írott munkát minden nehézség nélkül olvasta és megértette, mint ezt levelében külön hangsúlyozza! Nemcsak a birodalom egészségügye, a magyar medicina, a magyar orvosok véleménye, kutatásaik eredménye is érdekelte. Neki köszönhető az orvosi kar öt professzorának kiválasztása 18 jelölt közül. Valamennyien a tudomány és az oktatás kiváló képviselői. Különösen a Steiermarkból származó Winterl, a felvidéki bányaorvosok főorvosa és Plenck, addigi bécsi katonaeorvos neve lett közismert. Plenck 1777-ben Nagyszombatban megjelent szemészeti tankönyvét sok európai nyelven kívül még japánra is lefordították. Irodalmi munkássága rendkívül gazdag. A bécsi katonaeorvosi akadémia, a Josephinum megalapításakor oda nevezték ki a kémia és botanika professzorává.

A Josephinumban lett az általános kórtan tanára a veszprémi születésű Töltényi Szaniszló. Pesten doktorált 1815-ben, s már két év múlva katedrát kap Bécsben. Kortársai, kik sokat írnak személyéről, filozofikus szellemű orvosnak tartották. A medicina elméleti

¹⁷⁸⁷ Lásd: Balázs Péter: *Generale Normativum in Re Sanitatis* 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete. Piliscsaba – Bp., 2004. 301 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 51.)

¹⁷⁸⁸ A' Kisded Gyermeknek nevelésekről való rövid Oktatás, mellyben elől adatik, miképpen kellésék azokkal bánni születésektől fogva három esztendő korokig. Hozzá adattak a' végén az egésznek fenntartására és a' hosszú életnek megnyerésére tartozó szükséges Regulák. Kolozsvár, 1760. Páldi. VIII, 105 p.

alapjairól írott művei több, akkoriban divatos hipotézist döntöttek meg. Egy kortárs német szakíró, J. Tawora szerint „...szerepe kimagasló az osztrák irodalom életében...”. Eközben pedig szonetteket és drámákat írt magyar nyelven.

Az első és második bécsi orvosi iskoláról, ezek egymásra gyakorolt hatásáról írni nem feladatunk. J. P. Frank és Schraud Ferenc, Rokitansky, Skoda, Hyrtl, Lenhossék Mihály és Czermak, Hebra és Kaposi Móric egy hosszú lista kiragadott nevei, Semmelweisről nem is szólva. Nélkülük sem az osztrák, sem a magyar medicina nem képzelhető el, de az egyetemes orvostörténelemnek is integráns figurái.

A Monarchia orvosi életétől ennek hangulatától elválaszthatatlanok azok a nevek is, melyeknek viselői nem orvosként kerültek e közös kultúra tablójára. Lenau néven ismerjük Nicolaus Niembsch Edler von Strehlenaut, aki a Torontál megyei Csatádon született 1802-ben. Anyja Pest város főügyészének a lánya. Ő maga sátoraljaújhelyi és pesti gimnáziumai elvégzése után jogot végzett Pozsonyban, mezőgazdaságot tanult a magyaróvári akadémián. Bécsi orvosi tanulmányairól kedves anekdoták és szellemes történetek szólnak, melyek a fakultás mindennapi életét elevenítik fel, hangulatát tükrözik. Lenau végül is abbahagyta orvosi stúdiumait, költőként ismeri a világ.

Arthur Schnitzler, a Nagykanizsán született bécsi gégészprofesszor fia befejezte ugyan orvosi tanulmányait, s még asszisztens is lett apja mellett, de már medicus korában tudta, hogy nem a gyógyítás lesz élete célja. A fin de siècle ma már klasszikus irodalmi reprezentánsa. Megjegyzései az egyetemről, egyes professzorokról képet adnak a századvégi Bécs orvosi életéről.

Zur Geschichte der medizinischen Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn¹⁷⁸⁹

*Die Beziehungen Österreichs zu Ungarn
im Gesundheitswesen gehen über Semmelweis weit hinaus.*

Die Medizin kennt keine Landesgrenzen. Diese Binsenwahrheit trifft ganz besonders auf Länder mit gemeinsamer Grenze und historischer Tradition zu. Soll dann auch die geschichtliche Entwicklung in der Medizin gewisse Ähnlichkeiten bzw. Parallelitäten oder sogar einige gemeinsame Quellen aufweisen, ist es nicht leicht, die gegenseitigen Einflüsse klar abzugrenzen.

Allerdings ist die Richtung der Theorien und deren praktische Auswirkung bzw. Durchführung zu erfassen. Und was in der Geschichte der Wissenschaften und der Medizin nicht zu vernachlässigen ist, ist die Tätigkeit und Wirkung großer Ärzte-Persönlichkeiten.

Wenn rege wechselseitige Beziehungen zwischen Ärzten, „Schulen“ von Österreich und Ungarn bestehen, so findet man dies als natürlich, selbstverständlich und sind es auch in gewissem Sinne. Immer zahlreicher gehen ungarische Mediziner nach Österreich. Aber die Zahl der an Studienreisen, Kongressen teilnehmenden österreichischen Ärzte ist auch nicht gering. Immer aufmerksamer werden die jeweiligen Publikationen gelesen. Auch an gemeinsamer Forschungsarbeit mangelt es nicht.

Wie kam das? Es handelt sich um einen Vorgang, der nur in seiner historischen Entwicklung zu verstehen ist.

In diesem kurzen Aufsatz kann keine eingehende Untersuchung der österreichischen und ungarischen ärztlichen Beziehungen vorgenommen werden oder deren Auswirkung auf die Medizin und das Gesundheitswesen – nicht selten eine Auswirkung auf die Medizin von ganz Europa, manchmal auch auf die Weltmedizin.

Die Beziehungen sind alt, reichen vom Zeitalter des Humanismus bis zur Gegenwart, erstrecken sich vom kaiserlichen Hof über Universitäten, Statthaltereien bis zu den Krankenhäusern, letzten Endes zur täglichen Praxis sogar der Landärzte; Militärmedizin und

---

¹⁷⁸⁹ Forrás: Schultheisz, Emil: Zur Geschichte der medizinischen Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 223–228. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Szövegközlése korábban megjelent: Schultheisz, Emil: Zur Geschichte der medizinischen Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn. = Österreichische Krankenhaus-Zeitung 32 (1991) pp. 47–49.

die vom Loimologischen her gesehen überaus wichtige Militärgrenze, das öffentliche Gesundheitswesen nicht ausgenommen.

Da in Ungarn die „Hohen Schulen“ – eine Universität mit medizinischer Fakultät bestand schon, allerdings nur für eine kurze Zeit, unter Kaiser Siegmund aus dem Hause Luxemburg – aller Art infolge der Türkenbelagerung nach 1526 aufhörten, waren die Ungarn, um ihre geistigen Bedürfnisse zu befriedigen und sich eine höhere Ausbildung aneignen zu können, gezwungen, entweder nach Wien oder in das entfernte Ausland zu gehen.

Während die Protestanten sinngemäß deutsche, holländische, englische, italienische und schweizerische Universitäten bevorzugten, übte die traditionsreiche Universität von Wien mit ihrer gewaltigen Kultur eine bemerkenswerte Anziehungskraft auf nichtprotestantische ungarische Studenten aus.

Die nach einer peregrinatio academica heimkehrenden Ärzte hatten große Karrieremöglichkeiten auch als Diplomaten und Hofbeamte. So trifft man den europaweit bekannten ungarischen Gelehrten Johannes Zsámboky (1535–1584), genannt Sambucus, am kaiserlichen Hof zu Wien. Nach einer peregrinatio scientifica, die ihn durch halb Europa führte, wurde er 1564 zum Doktor der Medizin promoviert, um sich dann – von kurzen, aber regelmäßigen Besuchen in seiner ungarischen Heimatstadt Pozsony abgesehen – dauernd in Wien niederzulassen. Er wirkte als Rat Kaiser Ferdinands I., später wurde er Hofhistoriograph und Hofarzt der Kaiser Maximilian II. und Rudolph.

Die Medizin in Österreich und Ungarn kann stolz darauf sein, neben zahlreichen anderen Humanisten in ihrer res publica literaria solche Männer wie Zsámboky aus ihren Reihen zu finden. Sambucus ist, seiner Werke und seiner Wirkung nach beurteilt, sowohl als humanistischer Arzt als auch als medizinischer Humanist zu betrachten. Seine besonders an Camerarius gerichteten Briefe gewähren Einblick sowohl in die Welt der Medizin in Wien als auch in Ungarn.

Ein anderer nicht unbekannter Humanist aus Ungarn, der sein Medizinstudium an der zweitältesten deutschen Universität, der in Wien, absolvierte, war Wolfgang Talhauser, ebenfalls aus Pozsony (Preßburg). Er immatrikulierte als Angehöriger der „ungarischen Nation“ im Wintersemester 1513/1514.

Im selben Jahrhundert begegnet man unter den Professoren der Wiener Universität Michael Praemartin (Peremartoni Mihály), dem dreimal die Rektoratswürde anvertraut wurde.

1566 wurde Thomas Jordan aus Kolozsvár (Klausenburg) bereits als promovierter Arzt in die medizinische Fakultät Wiens aufgenommen. (Wie bekannt, war für die Erlaubnis einer ärztlichen Praxis damals die Mitgliedschaft in der Fakultät unerlässlich.) Er ging später zu dem

Zwecke eines eingehenden Studiums des sog. „Morbus hungaricus“ wieder nach Ungarn. Böse Zungen behaupteten, er sei nach Ungarn kommandiert worden, damit die „Wiener Doktoren seine Konkurrenz loswürden“. Angeblich hatte Jordan auch seine Stellung als Protomedicus in Mähren nur der Eifersucht der Fakultät seiner Wiener Kollegen zu verdanken. Eins steht jedenfalls fest: durch seine Untersuchungen über eine spezielle Form von extragenitaler Syphilis, des sog. „Morbus brunogallicus“, hatte er sich einen festen Platz in der Medizingeschichte gesichert. Auch als Theoretiker war Jordan nicht unbedeutend. Sein Briefwechsel mit Crato von Kraftheim bezeugt dies.

Die folgende Periode war nicht von so hervorragenden Persönlichkeiten geprägt. Desto größer ist der Aufschwung der Medizin im 18. Jahrhundert sowohl in Österreich als auch, in geringerem Maße, in Ungarn. Diese Blüte der Medizin und des Gesundheitswesens hatte recht viele Gemeinsamkeiten und wurde in beiden Ländern durch das Auftreten des berühmten Boerhaave-Schülers Gerard van Swieten gezeichnet.

Erst durch die Reformen van Swietens erlebte die Wiener Medizin einen jähen Aufschwung, dessen Ergebnisse bzw. van Swietens direktes Eingreifen auch in Ungarn und den Kronländern zur Geltung kamen.

Für das Gesundheitswesen in Ungarn erwarb sich van Swieten unvergängliche Verdienste. Vor allem sein Normativum in Re Sanitatis (1770), eine Regelung des Medizinalwesens, ist nicht hoch genug einzuschätzen. Nach dem Muster der Leydener Fakultät schuf er die medizinische Klinik in Wien und die neu gegründete medizinische Fakultät in Nagyszombat (Tyrnau) in Ungarn. Ausgebaut wurde der klinische Unterricht allerdings hier nur nach der Umsiedlung der Universität nach Buda (Ofen), später Pesth. Die Reorganisation des Universitätsunterrichts ist eine der wichtigsten Errungenschaften des van Swietenschen Lebenswerks und nicht zuletzt die Gründung der Medizinischen Fakultät der schon bestehenden Universität in Ungarn von Maria Theresia, sie folgte dem Rat ihres Leibarztes.

In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts beginnt schon die weltweit bekannte „erste Wiener Medizinische Schule“ ihre grenzüberschreitende Tätigkeit. Damit im Zusammenhang muß der Name, unter anderen wissenschaftlich bedeutenden Persönlichkeiten, von Johann Peter Frank genannt werden, der auch den ungarischen Ärzten mit Rat diente.

In den letzten Jahren des 18. Jahrhunderts grassierte in Südungarn und in Kroatien eine Infektionskrankheit, welche kaum zu bekämpfen war. Die Krankheit entpuppte sich später als endemische Syphilis. Da alle bis dahin unternommenen Maßnahmen erfolglos blieben, forderte die ungarische Hofkanzlei Frank auf, ein Gutachten abzugeben und eine Therapie

vorzuschlagen (1801). Das Gutachten und die empfohlene Therapie ist in Franks Hauptwerk (System einer vollständigen medizinischen Polizey) nachzulesen.

Van Swieten kannte keine religiösen Vorurteile, so ist es verständlich, wenn er mit einem jungen protestantischen Mediziner aus Ungarn, István Wespri, menschliche wie fachliche Kontakte hielt. Am Anfang Wespri's Studien hat er ihn an Johann Gesner in Zürich empfohlen. Rückkehrend nach seinen Studien in England und Holland – den Dokortitel erhielt er in Utrecht – besuchte er van Swieten in Wien, um ihn von seinen medizinischen Kenntnissen, nicht zuletzt seiner literarischen Arbeit, zu informieren. Seine praktische Anleitung für die Kinderbetreuung hat Wespri gleich nach dem Erscheinen seinem Gönner zugesandt.

Überraschend und wenig bekannt ist in van Swieten's lateinischem Dankschreiben, daß er die auf ungarisch geschriebene Arbeit ohne Schwierigkeiten las und, wie er es selber hervorhebt, alles verstünde. Der Briefwechsel zeugt von einem regen Interesse van Swieten's an der ungarischen Medizin, also nicht nur am Gesundheitswesen.

In einem Brief, datiert Februar 1770 in Wien, ermuntert er den ungarischen Physikus, alles, was Ärzte über die Heilwässer in Ungarn und Siebenbürgen geschrieben haben, zusammenzustellen. Er bemerkt dabei: „...befürchte nichts von der Wiener Zensur! Sie begünstigt immer die Wissenschaftler...“.

Auch konkrete praktische Anweisungen fehlen in seinen Briefen nicht, in einem werden sogar Rezepte mitgeteilt. Es sind insgesamt sieben von van Swieten an Wespri gerichtete Briefe bekannt, die der Empfänger nach dem Tode seines Meisters veröffentlicht hat.

Van Swieten's Verdienst war auch die Auswahl von fünf Professoren (aus 18 Bewerbern!) für die medizinische Fakultät in Nagyszombat. So begann die volle akademische Ausbildung der Ärzte in Ungarn. Damals gab es in ganz Europa nur wenige Universitäten, deren medizinische Fakultät sich fünf Professoren hätte rühmen können.

Die neuen Lehrstuhlinhaber repräsentieren eine zum Teil gemeinsame wissenschaftliche Auffassung, und dies nicht nur ausgehend vom Prinzip der „Conformetur“ der Lehrtätigkeit. Die Professoren der Gründerjahre waren die folgenden: Wenzel Ritter von Trinka, Stabsarzt am Wiener Militärkrankenhaus, für Anatomie, Michael Schoretich, Physikus des Wespri-Komitats für Pathologie und Praxis medica, Adam Ignaz Prandt, praktischer Arzt aus Pétervárad für Physiologie und materia medica, der aus der Steiermark stammende Physikus der ungarischen Bergwerksstädte, Jakob Josef Winterl für Chemie und Botanik, Josef Jakob Plenk, Militäroberchirurg für Chirurgie, Geburtshilfe und Ophthalmologie. Er wurde nach der Gründung des Josephinums dorthin als Professor der Chemie und

Botanik berufen. Alle waren ausgezeichnete Wissenschaftler und akademische Lehrer. Die hervorragendsten waren jedoch Plenk und Winterl.

Plenks literarische Fruchtbarkeit kann als außerordentlich bezeichnet werden. Seine augenärztliche Monographie (*Doctrina de morbis oculorum*, 1777, Tyrnau) wurde nicht nur in mehrere europäische Sprachen, sondern sogar in die japanische Sprache übersetzt.

Die Fakultät übersiedelte in die Hauptstadt. Das Studienjahr 1777/78 wurde bereits in Buda (Ofen) begonnen, um dann nach Pesth zu übersiedeln.

Es ist unmöglich, im Rahmen eines Aufsatzes auch nur die wichtigsten Beziehungen in der Medizin in Österreich und Ungarn zu besprechen. Im folgenden beschränken wir uns auf die Tätigkeit einiger Ärzte, die in dieser Beziehung eine große Rolle spielten.

Auf dem Gebiet der Gynäkologie-Geburtshilfe hat Ungarn, durch Semmelweis vertreten, einen Schatz übermittelt, wie ihn sie nur mehr noch dem Engländer Jenner verdankt. Über Semmelweis mehr zu berichten, erübrigt sich hier. Die erste und die zweite Wiener Schule brachten Arztpersönlichkeiten von Weltformat hervor.

Der geistreiche, aus Ungarn stammende Anatom Joseph Hyrtl gründete eine anatomische Schule, die von ungarischer Seite von den drei Mitgliedern der Familie Lenhossék vertreten wurde. Der älteste von ihnen, Michael Lenhossék (1773–1840), Protomedicus Ungarns, war zuerst Professor der Anatomie und Physiologie an der Wiener, später an der Pesther Universität.

Johann N. Czermak (1828–1873), Erfinder des Kehlkopfspiegels, war zuerst Professor für Physiologie in Graz, arbeitete bei Brücke und Ludwig in Wien, erhielt dann den Lehrstuhl seines Faches in Pesth. Mit ihm begann hier die experimentelle Physiologie. Der hochgeschätzte Wissenschaftler zog sich schon 1860 zurück. Der einzige Grund seiner Abdankung war die ungarische Sprache, welche auch an den Pforten der Universität Einlaß verlangte. Der schillerndste Schuler von Hebra, dem Schöpfer der Dermatologie, war sein Nachfolger Moritz Kaposi aus Ungarn (siehe die exzellenten Arbeiten von Karl Holubar!). Die Liste wäre noch lang!

Die Beziehungen sind niemals abgebrochen, und um deren Intensität aufzuzeigen, sei noch die Zahl der ungarischen Medizinstudenten im Wintersemester 1926/27 erwähnt: 244 von den inskribierten 2419 Hörern waren Ungarn!

AUSWAHLBIBLIOGRAPHIE

H. Balázs, Éva: Van Swietens Ideen und die ungarische Gesellschaft, in: Gerard van Swieten und seine Zeit. Hg. von Erna Lesky und Adam Wandrusca, 1973. pp. 164–174.

Kirchberger, S.: Geschichte des k. u. k. österreichisch-ungarischen Militär-Sanitätswesens. Wien, 1895.

Linsbauer, Franz Xaver: Versuch einer pragmatischen Geschichte des öffentlichen Gesundheitswesens in Ungarn. Zeitschrift für Natur- und Heilkunde, 1850.

Lesky, Erna: Die Wiener Medizinische Schule im 19. Jahrhundert, Wien – Graz, 1965.

Schönbauer, Leopold: Das medizinische Wien. Wien, 1947.

Schultheisz, Emil – Magyar, László: Orvosképzés a nagyszombati egyetemen 1769–1777 (Ärzteausbildung an der Universität Nagyszombat – Tyrnau 1769–1777). Piliscsaba, 2005.

Schultheisz, Emil: Zur Geschichte des medizinischen Unterricht in Ungarn vom frühen Mittelalter bis 1769. Clio Med. 1971, 4, pp. 41–48.

Derselbe: Gerard van Swieten. Orvosi Hetilap (Ungarische Arztzeitung), 1962. pp. 1277–1280.

Derselbe: Josephus Hirtl anatomiae professor. Orvosi Hetilap, 1964. pp. 123–133.

Derselbe: 600 éves a Bécsi Egyetem (Die 600 jährige Wiener Universität). Orvosi Hetilap, 1965. pp. 1328–1331.

Derselbe: Ein ungarischer Humanist Johann Zsámboky (Sambucus) und seine Beziehungen zu seinen deutschen Freunde. Proceedings XXX. Int. Congr. Hist. Med. Düsseldorf, 1988. pp. 123–133.

Derselbe: Ein Mediziner im Zeichen der Aufklärung. Comm. Hist. Artis Med. 166–169 (1999)

Weszprémi, St.: Succincta medicorum Hungariae et Transsilvaniae Biographia. Tom. IV. Viennae, 1787.

Der erste Lehrstuhl für Homöopathie in Europa¹⁷⁹⁰

---

¹⁷⁹⁰ Forrás: Schultheisz, Emil: Der erste Lehrstuhl für Homöopathie in Europa. = Deutsche Homöopathische Wochenschrift 10 (1959) No. 6. pp. 277–279.

Deutsche Homöopathische Monatsschrift

Der „Deutschen Homöopathischen Monatsschrift“ angebotene Manuskripte dürfen nicht gleichzeitig anderen Orten zum Abdruck angeboten werden. Im allgemeinen werden nur Arbeiten als Erstdruck angenommen. Mit der Übersendung des Manuskripts überträgt der Verfasser dem Hippokrates-Verlag für die Dauer des urheberrechtlichen Schutzes das alleinige Recht zur Vervielfältigung, Verbreitung und Übersetzung seines Beitrags und das Recht, die Vervielfältigung dieses Beitrags durch irgendein Verfahren, wie z. B. Fotokopie, Mikrokopie, zu genehmigen.

Hauptschriftleitung: Dr. W. Schwarzhaupt, Köln, Sachsenring 73 · Mitglieder der Schriftleitung: Dr. E. Assmann, Dresden, und Professor Dr. H. Ritter, Stuttgart · Hippokrates-Verlag GmbH., Stuttgart

10. Jahrgang

Stuttgart, 15. Juni 1959

Heft 6, Seite 277–279

Sonderdruck

DER ERSTE LEHRSTUHL FÜR HOMÖOPATHIE IN EUROPA

Von Emil Schultheiß

Nach dem Erscheinen des „*Organon der rationellen Heilkunde*“ (1810) begann in ganz Europa der bis zum heutigen Tag andauernde Kampf zwischen der Homöopathie und der Allopathie.

In Ungarn veröffentlichte die königliche Statthalterei am 10. November 1819 jene allerhöchste Verordnung, welche die Anwendung der Homöopathie sowie die Verbreitung seiner Lehren streng, „severe et generaliter“, verbot: „Sua Majestas sacratissima, edita altissima resolutione elementer emendare dignata est, ut Lipsiensis medicinae Doctoris Samuelis Hahnemann, methodus curandi homeopathica quam in libro suo, titule, *Organon der rationellen Heilkunde* typis vulgaverat, generaliter et severe interdicatur. Que preinde resolutie regia Dom. Vestrae cum eo intimatur, ut cunctes medices et chirurges de eadem edocere noverit. Datum Budae.“ (Verordnung Nr. 31684 der Statthalterei an den Protomedicus von Ungarn.)

An der medizinischen Fakultät der Universität in Pest fand *Hahnemanns* Buch damals keinen besonderen Anklang. Nur ein Professor der Fakultät, Dr. med. *Josef Hoffner*, der zwischen 1826 und 1841 Professor der Tierheilkunde war, wandte in seiner allgemeinen humanen ärztlichen Praxis die neue Methode an.

Wenn auch das königliche Verbot die Stellung der Homöopathie erschwerte, konnte sie deren Verbreitung nicht vollkommen verhindern. *Paul Bugát*, einer

der gebildetsten namhaftesten Ärzte Ungarns, übersetzte und verlegte auch das Organon noch während der Wirksamkeit des Verbotes im Jahre 1830.

Die Statthalterei widerrief im Jahre 1837 das Verbot und gestattete die Ausübung der Homöopathie. Und die Lehre *Hahnemanns* verbreitete sich in immer weiterem Kreise. Sie verbreitete sich besonders unter dem Volke, doch fand sie zahlreiche Anhänger auch in den höheren Schichten. Verhältnismäßig wenige Anhänger hatte sie in den Reihen des damaligen Bürgertums. Doch machten alsbald einige enthusiastische homöopathische Ärzte auch unter den Bürgern die Homöopathie beliebt.

Das Ansteigen der Zahl der homöopathischen Ärzte führte zur Entstehung des „*Homöopathischen Vereins*“. Seine Gründung erfolgte in Pest im Jahre 1846.

Der nächste Schritt in der Entwicklung war das Erscheinen des ersten ungarischen homöopathischen Buches. Dr. *Döme Argenti* (1809—1893) homöopathischer Arzt in Váe, gab sein Werk im Jahre 1847 unter dem Titel „*Die homöopathische Heilung verschiedener Krankheiten*“ heraus, das bis 1866 fünf Auflagen erreichte.

Um diese Lehren in noch weiterem Kreise zu verbreiten, begann Dr. *István Horner* im Jahre 1864 mit der Herausgabe der „*Homöopathischen Zeitschrift*“. Diese erschien später unter dem Namen „*Homöopathische Blätter*“.

Bei einer solchen Beliebtheit der Homöopathie ist es verständlich, daß deren Anhänger schon im Jahre 1844 die Errichtung eines homöopathischen Universitätslehrstuhles zu erreichen trachteten.

Sie unterbreiteten der Regierung bzw. dem König einen diesbezüglichen Vorschlag. Die Antwort auf diesen Vorschlag war folgende: „Objecto erigendae in regia scientiarum universitate Pestiensis cathedrae studii homeopathiae / cuius intentu D. Status et Ordines substraverunt praesentationem / actu jam sub pertractatione constitute atefatam Suam Maiestatem Sacram quod ratio commodi, valetudinis rei publicae poscit, clementer disposituram esse.“

Diese, vom 24. Oktober 1844 datierte Antwort stellt also in Aussicht, daß die Bitte erfüllt wird, wenn es das „Wohl des Staates“ erfordern wird. Vorherhand aber bedeutete dies die Verzögerung der Lösung dieser Frage.

Die homöopathischen Ärzte des Landes aber begnügten sich damit nicht und urgierten weiter die Aufstellung des Lehrstuhles.

Unter der Führung des Kgl. Rates und damaligen Präsidenten der Homöopathischen Ärztesgesellschaft, Dr. *Argenti*, setzten sie die begonnene Bewegung fort. Im Jahre 1867 bitten sie in einer an den Kultusminister gerichteten Eingabe diesen, er möge in medizinischen Angelegenheiten auch die Meinung der Homöopathischen Ärztesgesellschaft einholen.

Die abschlägige Antwort des Ministers entmutigt sie nicht; sie kämpfen weiter.

In der Nummer vom 9. Jänner 1869 der Zeitschrift „*Ungarischer Lloyd*“ erscheint ein in energischem Tone gehaltener Artikel, der die völlige Gleichstellung der Homöopathie mit der Allopathie sowie die Errichtung des Lehrstuhles für Homöopathie an der Universität in Budapest fordert.

Jetzt aber wenden sie sich mit ihrem Wunsche nicht mehr an den Kultusminister, sondern an das Parlament. Somit wird die Frage des Universitätslehrstuhles zu einer Landesangelegenheit.

Im Parlament gelangt die Angelegenheit in der Sitzung vom 31. Jänner 1870 zum ersten Male zur Debatte. Ein Abgeordneter, namens *Szathmáry* stellt den ersten Antrag zur Errichtung eines homöopathischen Lehrstuhles. Der Antrag kommt Ende Februar zur Verhandlung.

Der damalige Kultusminister, *J. Eötvös*, nahm in einer langen Rede gegen den Antrag Stellung. Doch konnte er die Abgeordneten nicht überzeugen. Die Mehrzahl kannte die homöopathischen Ärzte gut, kannte ihre Erfolge. Viele von ihnen hatten homöopathische Hausärzte. Zu guter Letzt stimmte die Mehrzahl der Abgeordneten den Kultusminister nieder und nahm den Antrag an.

Auch das Oberhaus nahm in diesem Sinne Stellung. Damit war der erste homöopathische Lehrstuhl in Europa geschaffen.

Mit dem Termin des 31. Dezember 1870 wurde die Stelle eines Professors für den homöopathischen Lehrstuhl der Pester medizinischen Fakultät zur Bewerbung ausgeschrieben. Als dessen Ergebnis ernannte Franz Josef im März 1871 Dr. *Franz Hauszmann* zum außerordentlichen öffentlichen Professor für Homöopathie an der Pester Universität.

Kurz darauf aber entstand die Notwendigkeit, nicht nur für homöopathische Pathologie und Therapeutik, sondern auch für die homöopathische Arzneikunde einen Lehrstuhl zu errichten.

Nach hartem Kampf wurde auch der zweite Lehrstuhl errichtet. Dessen Professor wurde 1874 der später zur Weltberühmtheit gelangte Dr. *Theodor Bakody*.

Es ist vielleicht nicht uninteressant, hier noch zu vermerken, daß zu dieser Zeit die Stadt Pest bereits eine homöopathische Spitalabteilung besaß, deren Chefarzt ebenfalls Professor *Bakody* gewesen ist.

Prof. *Hauszmann* starb 1876, Prof. *Bakody* ersuchte um seine Pensionierung im Jahre 1905.

Nachfolger am Lehrstuhl hatten sie nicht. Mit der Beendigung ihrer Lehrtätigkeit hörte der homöopathische Unterricht an der Universität von Pest auf.

Anschrift des Verf.: Dr. med. Emil Schultheiß, Budapest XIV., Szabó József- u. 14/Ungarn

Pythia thermái¹⁷⁹¹

---

¹⁷⁹¹ Forrás: Schultheisz Emil: Pythia thermái. In: Schultheisz Emil: *Traditio renovata*. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 7–10. (*Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények*. Suppl. 21.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Pythia thermái. = *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*. Vol. 15–16. (1959) pp. 203–209.

„Non lugere, non ridere, neque detestari,
sed intelligere”

(Spinoza)

PYTHIA THERMÁI*

A Föld minden népénél megtalálhatjuk a vizek és források kultikus tiszteletét. Az ókor mytológiai elképzelései a víznek általában és egyes vizeknek különösen nagy titkos erőt tulajdonítottak. A kultikus életben egyetlen más elemnek sem volt ehhez fogható nagy jelentősége. Ókeanosz az istenek atyja Homérosznál.

A gyógyfürdők előbb a vallásos kultuszhoz tartoztak, később pedig, az empirikus medicina idején, a gyógyításban máig is nélkülözhetetlen szerephez jutottak.

A víz mindig a tisztaság symboluma volt. A fürdő testi és lelki megtisztulást jelent: a beteg léleknek bűnbocsánatot, a beteg testnek egészséget ad.

A fürdőkultusz a történelemelőtti időkig követhető. A nagy keleti kultúrákban éppúgy megtaláljuk, mint Egyiptomban, majd a többi földközi-tengeri művelt népnél.

Az ókor ismert fürdői közül nem egy még ma is nagy népszerűségnek örvend (pl. Baiae). Sok hajdan virágzott fürdő viszont az idők folyamán teljesen elpusztult, használhatatlanná vált. Mások feledésbe merültek, hogy évszázadok múltán ismét használatba vegyék gyógyító vizeiket. Új neveket kaptak, s régi hagyományaikról új használói nemritkán semmit sem tudtak. Lehet, hogy erre a sorsra jutott Pythia is?

Paulus Silentarius egy fürdőről tudósít, Pythiáról, melyről az újabb és legújabb, de a régi balneológiai művekben sem találunk említést.

Paulus Silentarius maga sem tartozik a történelem ill. irodalomtörténet különösen ismert személyiségei közé. *Justinianus* császár idejében, i. u. 500 körül élt. Nevéből következtetve („silentarius”) alighanem titkári állást tölthetett be, valószínűleg a császár mellett. A gazai rétor-iskola tanítványa volt, ahol *Nomosz*, a nagyhírű szónok műveit tanulmányozta. Korában jól ismert költő volt, akinek nevét az 562-ben helyreállított Hagia Sophia ünnepélyes felavatására írt és ez alkalomból előadott ekphrasisa örökítette meg. Ebben a dicsérő költeményben, enkómionban művészi leírását adja a Hagia Sophia szépségének. Hogy a maga korában valóban megbecsült költő volt, arra kortársának, *Agathiasnak* írása utal. *Agathias* történelmi munkájában ui. mindenkit, aki a Hagia Sophia iránt érdeklődik, *Paulus Silentarius* leírásának tanulmányozására hív fel, mely szerint „pontosságban” felülmúlhatatlan.

A késői ókorban s különösen a bizánci kultúra idején számos dicsőítő és egyben leíró költemény született. Már a theszaliai játékok programján megtaláljuk a prózai enkómion mellett a verses enkómiont is. Ezek sok, ma már többségében elpusztult épület, közöttük több fürdő emlékéét őrizték meg, hogy ezzel teljesebbé tegyék ezekről való ismereteinket. S ha az orvostörténelem nem is igen említi, az irodalomtörténet nyilvántartja s nagyra értékeli e költeményeket. Így jól ismert *Statius* költeménye, melyet *Claudius Etruscus* fürdőjéről írt, vagy *Lu-*

* Megjelent in: *Orsz. Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 15—16. (1959) 203—214.

kianosz „Hippiasz, avagy a fürdő” című műve, mely a thermák helyiségeinek beosztását, célját, a fürdő berendezéseit is ismerteti.

Mint látni fogjuk, Paulus Silentarius ennél többet mond nekünk, mert a pythiai thermákról írt művében a víz tulajdonságait is részletesen tárgyalja.

Paulus Silentarius ekphrasisát — mint annyi sok más művet — Lessing „fedezte fel” újra a wolfenbütteli könyvtár egyik kézirat-kolligátumában (Codex membranaceus perantiquus, optimaque notae, No 59.). A görög szöveg kritikai kiadásával végre pontos és megbízható szöveget adott kezünkbe Lessing. Az addig kiadott szövegek pontatlanok, egyesek pedig teljesen használhatatlanok.

A görög klasszikusokat sajtó alá rendező humanista tudós és nyomdász, *Aldus Manutius* volt az, aki Paulus Silentariusnak a pythiai thermákról írt költeményét 1517-ben egy anthológiában kiadta. Ennek a kiadásnak egyetlen példánya sem maradt fenn. Szövege azonban minden valószínűség szerint azonos volt az 1521. évi kiadással, mely Lessingnek is rendelkezésre állott. Ennek a kiadásnak az a sajátossága, hogy — mint azt Lessing írja — a sorok nem egymás után következnek, hanem helykímélés céljából, a rövid ill. hosszú sorok egymás mellett állnak két hasámban! A különböző mértékű sorokat tehát keresztbe kellett olvasni!

„*Da nämlich die Zeilen desselben* (sc. des Gedichtes Sch. E.) *das Anakreontische Silbenmass haben und folglich nur sehr kurz sind, so liess er* (Scilicet Aldus Manutius, Sch. E.) *es zur Ersparung des Raumes in gespaltenen Kolumnen, zwei Zeilen neben einander abdrucken und zwar solchergestalt, dass in der ersten Spalte alle ungerade, in der anderen Spalte hingegen alle gerade Zeilen zu stehen kamen und man daher nicht Spalte nach Spalte, sondern beide Spalten quer durch in jeder eine Zeile um die andere lesen sollte und musste.*”

Ez azonban az olvasásban nem okozhatott különösebb nehézséget, annak ellenére, hogy a hasábokat vonal nem választotta el egymástól. — A hiba mégis megtörtént, mégpedig olyan neves nyomdában, mint a Junta-officina! Az 1518. évi kiadásban a hasábokat egymást követően nyomták s így a vers tökéletesen értelmetlenné vált! Ugyanez történt a nemkevésbé híres *Henricus Stephanus* nyomdában 1566-ban.

Így maradt ez egy fél évszázadon át. Talán azért, mert Paulus Silentarius nem tartozott a kedvelt költők közé, talán a téma érdektelensége okozta, hogy a hibát nem kutatták.

1586-ban *Claudius Acantherus* paduai orvos és humanista adta ki a költeményt latinul. A görög eredetét nem mellékelte. Az értelmes latin szöveg alapján azonban fel kell tételezni, hogy valamelyik Aldus-féle kiadás szolgált a fordítás alapjául. Az Acantherus-kiadás címe: *Pauli Silentarii Hemiambia diametra catalectica in Thermas Pythias*, latine facta Epico carmine A Cl. Acanthero. Venetiis, 1586.

A görög szöveg javított — bár Lessing szerint nem kielégítő — kiadását *Bonaventura Vulcanius* nyomtatta ki 1591-ben a Plantin-officinában. A művet — talán nem minden malícia nélkül — éppen Stephanusnak ajánlja.

Noha Vulcanius észrevette a hibát s egy jó szöveget adott közre, 1600-ban a Wechsel-nyomdában ismét egy anthológiát bocsátottak ki, melyben Paulus Silentarius költeménye a Stephanus- ill. Junta-féle értelmetlen szöveggel jelent meg!

Az Aldus-kiadás unicumszámba ment már akkor is, a Vulcanius-féle is feledésbe merült teljesen. Így aztán a tudósok értetlenül állottak a rejtélyes költemény előtt.

A kiváló tudós és philologus *Huet* még emlékezéseiben is mint rejtélyről ír Silentarius e költeményéről.

Még *Grotius* sem értette az ügyet, mert a tulajdonában levő példányban a zavaros költe-

ményt egyszerűen áthúzta, amint arról *Clericus* tudósít. Az elmondottak érthetővé teszik, hogy Lessing idejéig miért nem ismerték — az egy Cl. Ancantherus kivételével — az orvosok a pythiai fürdők vizének leírását. Ha philologusok és történészek nem értették, természetesen, hogy az orvosok sem vettek róla tudomást. Az már azonban kevésbé érthető, hogy Lessing szövegkiadása után (bár sem latin, sem német nyelvre nem fordította le), mely a wolffenbütteli könyvtár kézirata alapján készült (Codex Graecus chartaceus MS in 4min. Saec. XX. a század megjelölés Lessing szerint téves, mert a kézirat 1364-ből való, miért került ki az orvostörténelem figyelmét.) Tény az, hogy a számunkra hozzáférhető orvostörténelmi és balneológiai irodalomban nem találunk utalást sem a Pythia fürdőre, ill. forrásra, sem Paulus Silentiarius költeményére.

Ez a körülmény indokolja, hogy a költemény tartalmával röviden foglalkozunk. (A görög szöveg fordításáért *Devecseri Gábornak és Szilágyi János Györgynek* tartozom köszönettel, Sch. E.). A teljes, pontos görög szöveg közzététele nem lehet célunk. Az érdeklődőknek rendelkezésére áll Lessing szövegkiadása.

Bevezetőben a költő felteszi a rétori kérdést: akarod-e megtanulni ember a meleg források eredetét, azok hasznát s hogy miben rejlik ingyen ajándékuk? S elkezd a költői elbeszélést mindarról „... *amit a bölcsek tudnak, a természet tanít és a tapasztalat ítél...*”.

Paulus Silentiarius felhasználja az alkalmat, hogy a pythiai thermák kapcsán a görög és kis-ázsiai fürdőről, a gyógyításra használt forrásvizekről és tavakról általában is értekezzék. Érdekes teóriát mond el a természetes melegvizek keletkezéséről: egyesek azt állítják — írja —, hogy egyes völgyekben, ha a víz meggyűlik, „*és sok víz van együtt*”, akkor a víz megmelegszik. Egy másik felfogás szerint viszont „... *valami isteni érc melegíti a vizet...*”. Paulus Silentiarius, aki nemcsak leír, de következtet is, az első elméletet nem fogadja el. Miután a meleg víz szaga „*rothadásos*”, ez világosan tanúsítja, hogy egy „*kénszínű elemtől*” származik. Hogy ez az elmélet — ti. a gyógyításban oly fontos meleg vizek kén-érc eredete, mennyire „*bizonyos*”, azt még a következőkkel erősíti meg a költő: a legtöbb melegforrás (és ezt még Hipokratész és Galenus sem tudja, írja Silentiarius) olyan területen van, ahol a föld „... *mozgással hangosan tüzet lehel...*” (Silentiarius tehát felismeri a melegforrások egy részének vulkánikus eredetét!) Ilyen eredetű melegforrások vannak Pythián kívül a medeai Titániában és „... *túl Herakles oszlopain van a legtöbb...*” E területeken azonban nemcsak gyógyító vizek vannak, hanem olyan tavak is (és ez még jobban erősíti a meleg vizek kén-érc eredetét), melyek felett borzasztó kigőzölgések veszik el az emberek tudatát. Egy másik forrás vize „*részegséget okoz*”, ismét másiké „... *olajosan csobog és ahova gördül, a beteg madaraknak orvosa ez...*”. E források között vannak, melyeknek hatása tisztító, míg egy másik a testet erősíti. Van, mely a csonttörést gyógyítja, s van olyan, amely „*megszelídíti a gyulladást*”.

Nem feledkezik meg a költő a gyógyforrások környezetének ismertetéséről sem. Leír egy ligetet, ahol „... *sok nyárfa van, ami borostyánt izzad...*”. Hogy a fürdők környezete, e források vidéke igen jelentősen befolyásolja a fürdőzők gyógyulását, azt Silentiarius is hangsúlyozza.

Költeményét azzal fejezi be, hogy e „*csodákkal*” való beható foglalkozásra buzdítja olvasóit.

Felmerül a kérdés, hol volt Pythia, melynek gyógyító melegforrásairól és „csodáiról” a költő énekel?

A régi geografia legközismertebb s hozzátehetjük talán legalaposabb művelői *Cellarius* és *Sebast. Münster* nem ismerik. Hasonlóképpen nem említi *Strabo* sem. *C. Plinus Sec.* azonban még feljegyzi Pythia fons nevét, ha bővebben nem is ír róla.

Az újabbbkori geográfusok közül pedig *Claudius Ptolemaeus* ismeri Pythia kisázsiai várost, melynek környéke vízben bővelkedik (de már nem fürdő!). Balneológiai munkában Pythia sehol nem fordul elő.

Még *Andr. Baccius* közismerten igen részletes „*De Thermis*” című művében sem találjuk.

Így válik érthetővé, hogy Ancantherus az egyetlen orvos, aki e költeménnyel foglalkozott s szükségét vélte, hogy a források helyéről nyilatkozzék. A fordításhoz írt kommentárok elején így szól: „... *Thermae Pythiae ut quae essent in urbe Pytho Apollini sacra...*”!

Pytho Delphi városának volt másik neve. Ancantherus feltevése, hogy a pythiai thermák Pytho városa mellett lettek volna, teljesen alaptalan s csak azzal magyarázható, hogy a kisázsiai Pythiát, ill. a fons Pythiát sem a közismert geográfiai, sem pedig a balneológiai könyvekben nem találta. Ezzel szemben *Procopius* részletesen beszámol Pythia vidékéről és fürdőiről. E szerint Pythia a kisázsiai Bithyniában feküdt. *Justinianus* császár által kedvelt fürdő volt, ahol a császár *Procopius* szerint „...novum palatium condidit ...”. Ha új palotát építtetett, akkor nyilván volt egy régi is, tehát a fürdőt már régebben is használhatták. Ami azonban még fontosabb, *Procopius* azt írja, hogy itt templom és kórház, valamint külön fürdőház is volt. Pythia tehát igazi gyógyfürdőtelep kellett hogy legyen.

További kutatásoknak azt kell kideríteniök, hogy a bizánci kultúra idején látogatott pythiai melegforrások nem szolgálnak-e még ma is a betegek gyógyulására?

IRODALOM

1. Paulus des Silentiariers: *Beschreibung der Hagia Sophia*,) übersetzt von J. J. Kreutzer, Leipzig, 1875.
2. Merian-Genast: *De Paulo Silentiario*, Leipzig, 1889 (Diss).
3. Friedländer, Paul: *Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius* (Kunstbeschreibungen Justinianischer Zeit), Leipzig, 1912.
4. Agathias: *Hist. V. 9.*
5. *Lessings Sämtliche Werke*, Stuttgart, Cotta, Herausg. v. H. Göring Bd. 15. Kleinere philologische Abhandl.
6. Lessing *i. m. 200.*
7. Huet, Pierre Daniel: *Commentarius de rebus ad se pertinentibus*, Amsterdam, 1718, Libr. III. 144.
8. Cellarius: *Geographia antiqua*, Jena, 1691.
9. Münster, Sebast: *Cosmographie*, Basel, 1569.
10. Strabo: *Geographika* 1561.
11. C. Plinius Sec. *Hist. Nat. Venetiis*, 1559. (Aldus) 805.30.
12. Ptolomaeus, Claudius: *Geographia univ. Basileae*, 1540.
13. Procopius: *Libr. V. cap. 3.* Edit. Maltretus.
14. *Bibl. Chois. T. VII. 209.*
15. Andr. Baccius: *De Thermis*, Venetiis, 1571.

Les Thermes de Pythie¹⁷⁹²

Traduit par M. Schultheisz

Chez tous les peuples du globe nous trouvons la vénération cultique de l'eau et des sources. L'imagination mythologique de l'antiquité conférait à l'eau en général et à quelques sources en particulier de grandes et secrètes forces. Aucun autre élément n'avait une importance aussi grande dans la vie cultique. Okeanos est le père des dieux chez Homère.

Les bains sanitaires faisaient au commencement partie du culte religieux. mais devenaient plus tard, au temps de la médecine empirique, une ressource de l'art médical, indispensable jusqu'à nos jours.

L'eau était toujours un symbole de la propreté. Le bain signifie une épuration corporelle et mentale: il absout l'âme malade de ses péchés et rend la santé au corps infirme.

On peut poursuivre la trace du culte des bains jusqu'au temps préhistorique. Nous découvrons ce culte dans les grandes cultures de l'Orient aussi bien, qu'en Egypte et chez les peuples de la Méditerranée. Parmi les bains connus déjà à l'antiquité on trouve plusieurs (p. e. Baiae), qui jouissent encore aujourd'hui d'une grande popularité. Nombreux, jadis bien connus, sont devenus dans le cours des temps impropres à l'usage, ou sont complètement détruits. D'autres encore sont tombés dans l'oubli, pour répartir leur eaux, des siècles plus tard, à la cure humaine. Ces bains recevaient de nouveaux noms et les nouveaux usagers ne savaient souvent rien de leurs anciennes traditions.

Est-ce possible. que Pythie partageait le sort de ces derniers?

Paulus Silentarius rapporte d'un bain nommé Pythia, qui n'est mentionné ni dans les ouvrages balnéaires modernes ou plus récents, ni dans celles de l'antiquité.

Paulus Silentarius lui-même n'apportait pas aux personnages connus de l'histoire, c. à. d. de l'histoire littéraire. Il vécut au temps de l'empereur Justinien, vers 500 après J. C. D'après son nom (silentarius) il devait être une espèce de secrétaire auprès de l'empereur même. Il était un élève de l'école des rhéteurs à Gaza, où il étudiait les œuvres de l'orateur

---

¹⁷⁹² Forrás: Schultheisz, Emil: Les Thermes de Pythie. Traduit par M. Schultheisz. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 229–234. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Szövegközlése korábban megjelent: Schultheisz, Emil: Les thermes de Pythie. Traduit par M. Schultheisz. = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 15–16. (1959) pp. 209–214. – A témában megjelent német nyelvű publikációja: Schultheisz, Emil: Die Pythischen Thermen. = Zeitschrift für angewandte Bäder- und Klimaheilkunde 6 (1959) No. 4. pp. 395–400.

célèbre Nomos. A son temps il était un poète apprécié, dont le nom était éternisé par une description (ekphrasis) écrite et exposée à l'occasion de l'inauguration solennelle de la Sainte-Sophie, restaurée en 562.¹⁷⁹³

Dans cet éloge. enkomion, il nous donne une image artistique des beautés de la Sainte-Sophie.¹⁷⁹⁴ Le fait, qu'il était un des grands poètes de son temps, nous révèle l'ouvrage de son contemporain Agathias. Agathias, à savoir, invite tous ceux, qui s'intéressent à la Sainte-Sophie, à étudier la description de Paulus Silentarius, laquelle – comme il écrit – ne peut être surpassée en exactitude.¹⁷⁹⁵

Dans l'antiquité postérieure, particulièrement au temps de la culture byzantine, naquirent des poèmes panegyriques et descriptifs en grand nombre. Déjà dans le programme des Jeux Thessaliens nous rencontrons hors de l'enkomion en prose, celui en vers. Ces enkomions gardaient le souvenir de nombreux bâtiments entre – temps détruits et parmi ceux, la mémoire de plusieurs bains, élargissant ainsi nos notions sur ces derniers. Mais, si l'histoire de la médecine ne mentionne pas ces poèmes, l'histoire littéraire les connaît bien et les estime convenablement.

Le poème de Stratus sur le bain de Claudius Etruscus par exemple, est aussi bien connu, que „l'Hippias ou le bain” de Lucien, qui nous décrit la division et la destination des localités des thermes, ainsi que l'arrangement du bain. Comme nous allons voir, Paulus Silentarius nous en dit plus, car, dans son œuvre sur les thermes de Pythie, il traite au surplus tout au long la qualité de l'eau.

L'ekphrase de Paulus Silentarius a été – comme tant d'autres ouvrages – de nouveau „découvert” par Lessing dans un recueil de manuscrits (Codex membranaceus perantiquus optimaque notae No. 59) de la bibliothèque à Wolfenbüttel. Avec l'édition critique du texte grec, Lessing nous donna enfin un texte exact, dont on peut se fier.¹⁷⁹⁶ Tous les autres textes apparus jusque-là étaient inexacts, quelques uns même complètement inutilisables.

C'était l'éditeur des auteurs classiques grecs, le célèbre savant, humaniste et typographe Aldus Manutius, qui a fait imprimer en 1517 dans une anthologie, entre autres, le poème de Paulus Silentarius sur les thermes de Pythie. Pas un seul exemplaire de cette édition n'a été conservé. Selon toute vraisemblance ce texte devrait être identique avec celui de l'édition de l'an 1521, dont Lessing se servait. Mais cette édition a la particularité, que les lignes – comme Lessing l'écrit – ne se suivent pas. Dans le but d'épargner d'espace, les lignes courtes, c. à. d.

¹⁷⁹³ Paulus des Silentariers Beschreibung der Hagia Sophia, übersetzt von J. J. Kreutzer. Berlin, 1875.

¹⁷⁹⁴ Merian-Genast: De Paulo Silentario, Diss. Leipzig, 1889.; Friedländer, Paul: Johannes von Gaza und Paulus Silentarius (Kunstbeschreibung Justinianischer Zeit). Leipzig, 1912.

¹⁷⁹⁵ Agathias: Hist. V. 9.

¹⁷⁹⁶ Lessings Sämtliche Werke. Herausg. H. Göring. Bd. 15. Stuttgart, 1890.

les lignes longues, se trouvent à côté l'une de l'autre en deux colonnes! En conséquence les lignes écrites en diverses mesures doivent être lues à travers les colonnes!

„Da nämlich die Zeilen desselben (sc. des Gedichtes, E. Sch.) das Anakreontische Silbenmass haben und folglich nur sehr kurz sind, so liess er (scilicet Aldus Manutius, E. Sch.) es zur Ersparung des Raumes in gespaltenen Kolumnen, zwei Zeilen neben einander abdrucken und zwar solchergestalt, dass in der ersten Spalte alle ungerade, in der anderen Spalte hingegen alle gerade Zeilen zu stehen kamen und man daher nicht Spalte nach Spalte, sondern beide Spalten quer durch, in jeder eine Zeile um die andere lesen sollte und müsste.“¹⁷⁹⁷

Cette circonstance ne pouvait pas causer de difficultés particulières, bien que les colonnes ne fussent pas séparées d'une ligne verticale. Et pourtant, la faute fut commise, et de plus, dans une imprimerie aussi célèbre que celle de l'officine Junta! Dans l'édition de 1519 on imprimait une colonne derrière l'autre et le poème devint ainsi complètement incompréhensible! La même négligence fut faite dans l'imprimerie, pas moins reconnue d'Henri Etienne en 1566. Et la chose en est restée ainsi pendant un demi siècle. Peut-être parce que Paulus Silentarius ne comptait pas parmi les poètes recherchés, ou parce que le manque d'intérêt pour le thème du poème ne stimula personne à apporter des lumières sur ce défaut. En 1586 Claudius Ancantherus, médecin et humaniste, éditait à Padoue le poème en langue latine. Il n'y joignit pas le texte grec. Mais à la base du texte latin bien raisonné on peut supposer, que sa traduction s'appuyait sur une des éditions d'Aldus. Le titre de l'édition d'Ancantherus est le suivant: *Hemiambia diametra catalectica in Thermas Pythias, latine facta Epico carmine a Cl. Ancanthere. Venetiis 1586.*

L'édition améliorée – mais d'après Lessing pas satisfaisante – du texte grec a été fait imprimée par Bonaventura Vulcanius dans l'officine de Plantin en 1591. Il dédia cette oeuvre, apparemment pas sans une certaine malice, précisément à Etienne.

Bien que Vulcanius remarquât la faute et édita un texte correct, on publia en 1660 dans l'imprimerie Wechel une anthologie, dans laquelle le poème de Paulus Silentarius apparut de nouveau avec le texte insensé des éditions d'Etienne et de l'officine Junta!

L'édition d'Aldus comptait déjà à ces temps parmi les plus grandes raretés et celle de Vulcanius tombait complètement dans l'oubli. Les savants se trouvaient ainsi en face d'un cas énigmatique.

---

¹⁷⁹⁷ Lessing z. 1. pag. 200.

Huet, l'excellent savant et philologue, appelle dans ses mémoires ce poème de Silentarius une énigme.¹⁷⁹⁸ Même Grotius ne comprit pas la chose, car, comme Clericus nous rapporte, il rayait tout bonnement ce poème „confus” dans son exemplaire.¹⁷⁹⁹

Tous ces faits font comprendre, pourquoi les médecins, à l'exception de Cl. Ancantherus, ne connurent pas la description des thermes de Pythie, jusqu'au temps de Lessing.

Si elle ne fut comprise ni des philologues, ni des historiens, il est évident, que les médecins n'en prirent pas connaissance.

Plus difficile à comprendre est: comment s'est-il passé, que la publication du texte grec par Lessing, qu'il exécutait d'après le manuscrit trouvé dans la bibliothèque à Wolfenbüttel (Codex Graecus Chartaeus MS. in 4 min. Saec. XV. – L'annotation du siècle est selon Lessing fautive, car le manuscrit originaire de 1364.) passait inaperçue aux historiens de médecine? Il est vrai, que Lessing n'a pas traduit le texte, ni en latin, ni en allemand. Toujours est-il, que nous n'étions pas à même de découvrir une indication quelconque sur le bain, c. à. d. sur la source de Pythie, ou concernant le poème de Paulus Silentarius dans les ouvrages médico-historiques et balnéaires accessibles.

Cette circonstance nous autorise à nous occuper brièvement avec le contenu du poème. La reproduction du texte complet et exact n'est pas de notre devoir. Tous ceux, qui s'en intéressent, peuvent se servir de la publication de Lessing.

Dans le préambule le poète pose la question rhétorique: Veux-tu, homme, t'instruire sur l'origine et l'utilité des sources thermales et savoir en quoi consiste leur don gratuit? Puis il continue par le récit poétique de tout ... „ce que les sages savent, la nature enseigne et dont l'expérience juge ./..”.

Paulus Silentarius prend l'occasion de parler en rapport avec les thermes de Pythie, des bains de la Grèce et de l'Asie Mineure, ainsi qu'en général des sources et des lacs fréquentés dans un but sanitaire. Sur l'origine des sources naturelles il mentionne une théorie intéressante: Quelques uns prétendent – écrit-il – que si l'eau s'accumule dans une certaine vallée et „s'il y a beaucoup de l'eau ensemble” ... celle-ci se rechauffe. Une autre interprétation affirme, qu' un „...divin minéral quelconque” rechauffe l'eau...”. Paulus Silentarius, un homme qui ne se borne pas à rapporter les faits, mais qui en tire aussi les conclusions, n'accepte pas la première hypothèse. Puisque l'eau chaude sent la „pourriture”, cela prouve clairement la provenance „d'un élément de teinte sulfureuse”. Le poète renforce de

---

¹⁷⁹⁸ Huet Pierre Daniel: *Commentarius de rebus ad se pertinentibus*. Amsterdam, 1718, Libr. III. p. 144.

¹⁷⁹⁹ *Bibl. chois.* I–VII. p. 209.

plus la „certitude” de cette théorie, c. à. d. l’origine sulfurière des sources, si importantes dans la médecine, par les suivants: La plupart des sources minérales (et même Hippocrate et Galien ont ignoré ce fait, écrit Silentiarius) se trouvent en des lieux où la terre „se couvant, exhale bruyamment du feu ...” (Silentiarius discerne donc l’origine volcanique d’une partie des sources minérales!) Des sources de le même origine existent hors de Pythie, en Titanie en Médie et „...au delà des Colonnes d’Hercule se trouvent le plus”. Or, ici il n’y a pas seulement des sources minérales, mais aussi (et cela confirme davantage la provenance sulfurifère des sources minérales) des lacs, au dessus desquels „une évaporation terrible prive les hommes de leurs sens”. L’eau de l’une de ces sources „enivre”, tandis que celle d’une autre „clapote huileusement et devient le médecin des oiseaux malades partout où elle coule...”.

Parmi ces sources il en est qui purifient et d’autres qui renforcent le corps. Celle-ci guérit les fractures et celle-là „dompte” les inflammations.

De plus, le poète n’oublie pas de dépeindre les environs des sources minérales. Il décrit une prairie, où „il y a nombreux trembles, qui dégagent d’ambre jaune...” Silentiarius souligne encore, que les environs de ces sources influencent considérablement la guérison des baignants.

Il finit son poème en invitant ses lecteurs de s’occuper intensivement de ces „miracles”.

Or, la question se pose: où était situé Pythie, avec ses „miracles” et ses sources minérales guérissantes, chantés par le poète?

Les adeptes de la géographie les plus connus et ajoutons les plus exacts: Cellarius et Sebastien Münster¹⁸⁰⁰ ne la connaissent pas. Strabo¹⁸⁰¹ ne la mentionne non plus. C. Plinius¹⁸⁰² sec. par contre, note le nom „Pythia fons”, mais n’y ajoute aucun détail.

Parmi les géographes de l’époque moderne, c’est Claudius Ptolemaeus¹⁸⁰³ qui connaît Pythie, une ville d’Asie Mineure, dont l’entourage est riche en eaux (mais a cessé d’être un bain).

Dans les ouvrages balnéaires, Pythie ne se trouve nulle part. Même dans l’oeuvre, comme on sait, très détaillée d’And. Baccius „De Thermis” nous ne l’avons pas découvert.¹⁸⁰⁴

Cela explique, pourquoi d’Ancantherus, le seul médecin, qui s’est occupé du poème, jugea nécessaire de se prononcer sur le lieu des sources. Au début de ses commentaires, qui accompagnent sa traduction, il écrivit: „... Thermae Pythiae ut quae essent in urbe Pytho Apollini sacra...”!

---

¹⁸⁰⁰ Cellarius: Geographia antiqua. Jena, 1691.; Münster, Sebast.: Cosmographie. Basel, 1569.

¹⁸⁰¹ Strabonis Geographica. Ed. Kramer. Berlin, 1844–51.

¹⁸⁰² C. Plinius Sec.: Hist. Nat. Venetiis, 1559 (Aldus) p. 805. 30.

¹⁸⁰³ Ptolomaeus, Claudius: Geographia univ. Basileae, 1540.

¹⁸⁰⁴ Baccius, Andr.: De Thermis. Venetiis, 1571.

Pytho était l'autre nom de Delphi. La supposition d'Ancantherus, que les thermes Pythiens se trouvaient à côté de la ville Pytho, n'est pas fondée et ne se peut expliquer autrement, qu'il ne trouvait la ville Pythie d'Asie Mineure, c. à. d. le „fons Pythia” ni dans les oeuvres géographiques, ni dans les livres balnéaires connus.

Procopius par contre, donne un rapport détaillé sur les environs et les bains de Pythie.¹⁸⁰⁵ Selon lui se trouvait Pythie en Bithynie à l'Asie Mineure. C'était un bain préféré de l'empereur Justinien, où l'empereur, d'après Procopius „...novum palatium condidit...”. S'il faisait bâtir un nouveau palais, il y existait évidemment un vieil aussi par conséquent le bain devait être usité déjà antérieurement.

Mais ce qui est encore plus important: Procopius note, qu'il y avaient en outre une église, un hôpital et une maison spéciale de bain. Pythie était donc un véritable établissement balnéaire.

Futures recherches auront la tâche d'éclaircir la question: Est-ce-que les thermes Pythiens, fréquentés au temps de la culture byzantine, ne servent-ils pas aujourd'hui même à la cure des malades?¹⁸⁰⁶

---

¹⁸⁰⁵ Procopius: Libr. V. cap. 3. Ed. Maltretus.

¹⁸⁰⁶ Note: Pour la traduction du texte grec je fais mes remerciements aux MM. Gabriel Devecseri et Jean George Szilágyi.

Bibliofil orvosok¹⁸⁰⁷

„A doctor who does not use books and journals, who does not read one or more of the best weeklies and monthlies, soon sinks to the level of the cross-counter prescriber...”¹⁸⁰⁸
(Sir William Osler, 1849–1919)

Ha vannak is, akik egyetértenek Juvenalis-szal: „Stulta est clementia peritura parcere chartae” (Értelmetlen dolog múlandó könyveket megőrizni), a bibliofilek biztosan más véleményen vannak, hogy a bibliománokról, a könyv bolondjairól ne is beszéljünk.

Míg a bibliomán gyűjtőszenvédélye a ritka, szép kötésű könyv pusztá megszerzésére irányul, hogy azt könyvtárába – többnyire olvasás nélkül – besorolja, addig az igazi bibliofil elsősorban a könyv belső értékét keresi. A bibliofil kiválasztja, a bibliomán összehordja a könyveket, így lesz az utóbbiból könyvhalmozó: biblioklast, ki pedig könyvtárában a műveket szinte eltemeti: bibliotaph.

A bibliofil könyvtárának szellemi, tudományos tartalma meghaladja anyagi értékét. Természetes, hogy a könyvszerető ember szívesebben forgat jó papírra nyomott, kiváló tipográfiai, gondosan kötött, szép könyvet, mint elmosódott nyomású, gyűrött füzetet. Az az öröm sem megvetendő, amit egy jó mű híres nyomdából származó, szépen kötött, ritka példányának megszerzése, a mindenkiben többé-kevésbé élő gyűjtőszenvédély kielégítése jelent.

A tudós bibliofilok s így a bibliofil orvosok könyvtárára a tartalom és a könyvek külsejének a harmóniája jellemző.

Bogeng, a kitűnő bibliologus írja, hogy az orvosok a bibliofiliában mindig előkelő helyet töltöttek be. A könyvgyűjtő orvosok életének és könyvtárainak ismertetéséhez több kötet kellene. E helyütt csak néhány ismert orvos kevésbé ismert gyűjteményével szeretnék foglalkozni.¹⁸⁰⁹

Már Juvenalis idézett gúnyos megjegyzéséből következtethetünk arra, hogy az ókorban sem volt ismeretlen a bibliofília. Az idősebb Pliniustól tudjuk, hogy Claudius császár

¹⁸⁰⁷ Forrás: Schultheisz Emil: Bibliofil orvosok. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 174–178. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Bibliofil orvosok. = Orvosi Hetilap 100 (1959) No. 20. pp. 728–730. – Újraközölve: Schultheisz Emil: Bibliofil orvosok. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 42–45. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

¹⁸⁰⁸ „Egy orvos, aki nem használ könyveket és folyóiratokat, aki nem olvas egyet vagy többet a legjobb heti és havi folyóiratok közül, hamarosan lesüllyed a kuruzslók szintjére...”

¹⁸⁰⁹ Bogeng, G. A. E.: (Hrsg.): Umriß einer Fachkunde für Büchersammler. Nikolassee, M. Harrwitz, 1909–11.

háziorvosa, Quintus Sertinius könyvgyűjtő hírében állott. Igazi bibliofil orvosokkal azonban csak a késői középkorban, majd különösen a reneszánsz idején találkozunk. A könyvnyomtatás felfedezése után a nyomdák számának rohamos növekedése folytán a könyvek ára jelentősen csökkent. Ettől kezdve nemcsak a fejedelmek és főurak, de a szerényebb (bár nem csekély) jövedelmű tudósok, orvosok is gyűjthettek könyveket.

Még a történészek közül is kevesen tudják, hogy Nürnbergben 1493-ban megjelent híres *'Weltchronik'* szerzője, Hartmann Schedel orvos volt. Beutazta Európát, s útjain költséget, fáradságot nem kímélve gyűjtötte a nyomtatványokat és ritka kéziratokat. Az akkori Németország legnagyobb magángyűjteményének volt a tulajdonosa.

Franciaországban Jacques de Pars, VII. Károly orvosa volt szenvedélyes gyűjtő. Tudományos könyvgyűjteményét a párizsi École de Médecine-nek hagyományozta. Könyvtára értékét mutatja az a körülmény, hogy a hatalmas XI. Lajosnak csak abban az esetben volt hajlandó megengedni, hogy gyűjteménye egyik orvosi munkáját – melyet le akart másoltatni és fordíttatni – kölcsönvegye, ha zálogul egész ezüst étkészletét adja.

*

Kora főúri könyvtárait mind kötetszám, mind pedig tudományos érték tekintetében messze felülmúlta tudós hazánkfiá, Zsámboky János humanista, bécsi udvari orvos gyűjteménye.¹⁸¹⁰

Párizs, ahol tanulmányait 1550–51-ben folytatja, a görög kézirat-kereskedelem központja. Zsámboky nem tudott az alkalomszülte csábításnak ellenállni, s az 1551. év folyamán három görög kéziratot vesz 7, 5 ill. 9 aranyért, ami akkoriban nem kis pénz volt. 1555-ben egyetlen Aristoteles-kódexért 18 aranyat adott. A következő évben pedig egy görög nyelvű teológiai tárgyú kéziratért 23 aranyat fizetett Bessarion bíborosnak.

Sokat utazott, minden útjából újabb szerzeménnyel tért meg. 1562–63-ban Nápolyban, saját bejegyzései szerint, nem kevesebb mint négy görög és tizenegy latin kódexet vásárolt. Állandó összeköttetésben volt Európa nevesebb könyvkereskedőivel és kiadóival. Egy levélben pedig azt írja, hogy könyvtára legértékesebb darabjaihoz csere révén jutott. A másodpéldányokon kívül saját kiadványait használta fel e célra. Zsámboky nem maradt meg csak a bibliofiliánál, könyveken kívül régi pénzt és antik műtárgyakat is gyűjtött. Gyűjtőszenvédélye végül is anyagi romlásba vitte. 1570-ben kódexeinek javát (360 görög és 140 latin) megvételre ajánlja fel a császárnak. 2500 aranyat kért. A vásár akkor nem jött létre.

¹⁸¹⁰ Gulyás Pál: Die Bibliothek Sambucus. Szerk.: Monok István, bev.: Ötvös Péter. Katalog. Szeged, 1992. Scriptum. 281 p.; Schultheisz Emil: Zsámboky az orvos-humanista. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. 109–112 (1985) pp. 173–181.

Nyolc év múlva, 1578-ban 530 kéziratból álló, különlegesen ritka gyűjteményét (és egy antik szobrot) 2550 aranyért a császár megveszi.

Halála után könyveit Hugo Blotius, a neves humanista, akkori udvari könyvtáros katalogizálta.

Zsámboky halálakor nem kevesebb mint 3163 nyomtatott mű 3327 kötete (s ezek 78 dupluma), 28 hangjegykiadvány 128 darabja és 206 kötet kézirat volt még a birtokában.

A nyomtatványok között kilenc magyar eredetű volt. Magyarországon nyomtatott latin nyelvű műve kettő volt. Egyik az első magyar nyomdából kikerült Hess András-féle, már akkor is ritkaságszámba menő Budai Krónika (*Chronica Hungarorum*, 1473). Könyvtárában hatvan inkunábulum (1500 előtt megjelent ősnyomtatvány) volt. A nyomtatványoknak kb. 70%-a saját korából származik. Ez azt mutatja, hogy nemcsak kedvtelésből gyűjtött, hanem kora tudományos irodalmával is lépést tartott.

Közelebről is érdekelnek bennünket Zsámboky orvosi könyvei. A hagyatékban mintegy ötszáz kötet az orvosi könyv.

A klasszikus orvostudomány képviselői között talán a legérdekesebb a velencei Aldus Manutius kiadásában megjelent, ma már rendkívüli ritkaságú mű: *'Medici veteres omnes'*. A 332 leveles folio-kötet a medicina nagy klasszikusainak (Hippokrates, Galenos, Celsus, Avicenna) antológiája.

Hippokrates műveinek háromféle görög összkiadása volt birtokában: az Aldus Manutius officinából kikerült editio princeps (1526), a Cornarius által sajtó alá rendezett bázeli kiadás (1538) és a Cornarius-féle teljes latin kiadású példányát említi a jegyzék, több egyéb hippokratesi részletmű mellett.

A római kultúra enciklopédistájának, A. C. Celsusnak (aki ragyogó stílusával „az orvostudomány Cicerója” nevet érdemelte ki) *'De medicina libri octo'* című összefoglaló munkáját ugyancsak három különféle kiadásban találjuk meg (Velence, 1528; Lyon, 1550; Bazel, 1552).

Galenos tekintélye még a XVI. században is szinte megingathatatlan volt. Műveinek első, öt folio-kötetből álló összkiadása (Velence, Aldus Manutius, 1526) két példányban volt Zsámboky tulajdonában.

Az „arab Galenos”, Avicenna műve sem hiányzott, akinek könyvei mellett a többi klasszikus arab orvosíró (Rhazes, Averroës) munkája szerepel a katalógusban. Úgy látszik, a sebészet iránt is érdeklődött. Erre utal a katalógusban feljegyzett sebészeti munka, a XIV. század híres sebészének, Guy de Chauliacnak 1363-ban írt és 1523-ban megjelent *'Chirurgiá'*-ja.

Jelentős helyet foglaltak el könyvtárában a „modern” szerzők. Birtokában volt Vesalius anatómiájának, a *'De humani corporis fabrica'*-nak második kiadása (Bázel, 1555) és Paracelsus nyolc műve.

A XVI. század legismertebb orvosai közül John Caius, Jean Fernel és Leonhardt Fuchs munkáit szerezte meg. Az epidemiológiai téren új korszakot nyitott Girolamo Fracastoro *'De morbis contagiosi'* című munkájának első kiadása volt gyűjteményében.

Ez az igen rövid, kivonatos ismertetés is képet ad arról, milyen céltudatosan összeállított, teljességre törekvő gyűjtemény volt Zsámboky könyvtára, mely az akkori Bécs egyik – külföldiek által is megcsodált – nevezetessége volt.

*

A XVII–XVIII. század tudósai polihisztorok voltak, akiknek életét a könyvek néha döntően befolyásolták, amint azt Boerhaave élete is példázza.

Hermann Boerhaave európai hírnévű tudós és humanista volt, akit a klinikai orvostudomány megalapítójának tartanak. Apja papnak szánta. Leidenben a teológia mellett filozófiát és matematikát is tanult, de a klasszikus irodalmat sem hanyagolta el. 1690-ben *'De distinctione mentis a corpore'* című disszertációjával promoveált a filozófia doktorává. Hogy a tudomány forrásait eredetiben olvashassa, a klasszikus nyelveken kívül káldeusul és héberül is megtanult.

Amikor a leideni egyetem a Vossius-féle nagy értékű, főleg ritka kéziratokban gazdag könyvtárat megszerezte, a minden tudományágban járatos Boerhaave-t tartották a legalkalmasabbnak a katalogizálás elvégzésére. E munka kapcsán ismerkedett meg a híres orvosi művekkel, és eközben ébredt fel benne az érdeklődés a medicina iránt, többé-kevésbé autodidakta módon – amennyiben az orvosi irodalmat Hippokratestől Sydenhamig áttanulmányozta –, hogy három év múlva orvosdoktorrá promoveáljon. Élete végéig bibliofil maradt. Elsősorban orvosi művek editio princeps-eit (első kiadásait) gyűjtötte.

A könyvek jelentőségét a tudomány fejlődésében Albrecht Haller is korán felismerte. Fiziológus volt, jóformán megteremtője az élettannak.¹⁸¹¹ Ő vezette be az irritabilitás és szenzibilitás fogalmát, amit kísérletesen is igazolt. Emellett kiterjedt tudománytörténeti és bibliográfiai munkásságot is folytatott.¹⁸¹² Érthető tehát, hogy hatalmas könyvtára volt: 12

---

¹⁸¹¹ Albrecht von Haller: *Elementa physiologiae Corporis Humani* (Lausanne, 1757–1778)

¹⁸¹² *Bibliotheca botanica* (1771), *Bibliotheca anatomica* (1774), *Bibliotheca chirurgica* (1775), *Bibliotheca medicae practica*. 1–4. (1776–1788)

ezer kötetből állott. Értékes gyűjteményét halála után II. József császár szerezte meg, aki a könyveket milánói, paduai és paviai könyvtáraknak adományozta.

A „Bibliotheca Lancisiana” egyike a világ leghíresebb közgyűjteményeinek. Alapítója, a főleg az Eustachius-féle anatómiai táblák kiadásával (1714) ismertté vált római orvos, Giovanni Maria Lancisi volt. Az Ospedale S. Spirito-ban levő dolgozószobájában elhelyezett könyvtárát minden orvos számára hozzáférhetővé tette. 1711-ben Lancisi szerződést kötött a kórház előljáróságával, melynek értelmében a kórház által rendelkezésre bocsátott négy helyiségből felállított orvosi könyvtárát hivatalosan is nyilvános könyvtárrá alakítja. 1715-ben nyitották meg a később nagymértékben bővített könyvtárat. Hogy Lancisi nem pusztán gyűjtőszenvédélyből vette könyveit, azt testamentuma is bizonyítja, melyben a S. Spirito Kórház három fiatal orvosának meghatározott összeget hagyományoz az esetben, ha kötelezik magukat, hogy naponta folytatnak tanulmányokat a könyvtárban. Lancisi eredeti alapítványát később még néhány ajándékozó orvos gyarapította. A könyvtár jelenleg az inkunábulumokon és kéziratokon kívül 100 ezer kötetből áll.

A külföldi bibliofil orvosok híres gyűjteményei mellett azonban hazánknak sem kell szégyenkeznie.

Liturgische Bücher als Medizinhistorische Quellen¹⁸¹³

In der Geschichte der Medizin bezeichnet man die zweite Hälfte des ersten Jahrtausendes, etwa von 500 bis 1000 n. Chr., als die *Zeit der Mönchsmedizin*. Anfangs behandelten die sich medizinisch betätigenden Mönche nur die kranken Ordensbrüder. *Fratres infirmarii* wurden damals die Mönchs-Ärzte genannt. Später behandelten sie in den Krankenzimmern der Klöster, *infirmarium*, auch die Laienkranken. In Ungarn unterhielten die Johanniter bereits im XII. Jahrhundert ein besonderes Gebäude, welches das *Spital der Fremden* war. An dessen Spitze stand der *magister hospitalaris*. Mit der Zeit jedoch entwickelte sich eine weitläufige ärztliche Praxis der Mönchsärzte.

Die Angabe einer konkreten Jahreszahl zur Bezeichnung des Beginnes und der Beendigung eines Zeitalters ist stets stark willkürlich. Der „Abschluss“ eines Zeitalters bedeutet nicht notwendigerweise, dass wir die einzelnen charakteristischen Erscheinungen des betreffenden Zeitalters in den nachfolgenden Jahrzehnten, eventuell Jahrhunderten!, nicht wieder begegnen.

So finden wir noch Jahrhunderte nach der eigentlichen Zeit der Mönchsmedizin, im XIII. bis XVI. Jahrhundert Verbindungen zwischen Medizin und Kirche.

Wir wollen hier ganz davon absehen, die Rolle jener Mönchsorden zu betrachten, die sich ausschliesslich mit der Heilung und Pflege befassten und deren Tätigkeit weiterläuft, ja, sich bis in die Gegenwart erstreckt.

Auch in den XIV–XVI. Jahrhunderten finden wir noch zahlreiche Kleriker, die gleichzeitig Ärzte waren. Besonders in Ungarn, wo zu dieser Zeit die Zahl der weltlichen Ärzte mit Universitätsbildung ausserordentlich gering war.

Petrus de Dacia (Peter von Siebenbürgen) war Dominikaner, der gleichzeitig ärztliche Praxis ausübte. Um 1300 schrieb er sein Werk: *Liber medicinalis de calculo seu computo*. Dies scheint das älteste lateinisch geschriebene ärztliche Werk eines ungarischen Verfassers zu sein. László (Ladislaus) Bischoff von Veszprém (in Ungarn), der Anfang des XIV. Jh. lebte, war zugleich königlicher Leibarzt.

---

¹⁸¹³ Forrás: Schultheisz, Emil: Liturgische Bücher als Medizinhistorische Quellen. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 235–239. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Gedruckte liturgische Bücher als medizinhistorische Quellen. = Janus 48 (1959) Hefte 1–2. pp. 48–52.

Doch ist dies auch in dem deutsch-römischen Kaiserreich keine seltene Erscheinung. Denken wir nur an den berühmten Albicus (Sigismund Albich 1360–1427): Albicus, Erzbischoff zu Prag, einer der berühmtesten Ärzte seiner Zeit, war der Verfasser zahlreicher medizinischen Werke. Seine *Makrobiotik (Regimen hominis seu Vetularius)* wurde als einzige böhmische Inkunabel 1484 zu Leipzig bei Marcus Brandt gedruckt.

Und welche häufige Erscheinung die ärztliche Betätigung der Kleriker noch im XV. Jh. ist, trotz der mehrfachen Verbote der Synoden von Montpellier und des Lateran, beleuchtet die Verordnung des Kaisers Sigismund, der es für nötig hielt, die sich mit Heiltätigkeit befassenden Geistlichen von den übrigen Mitgliedern des Klerus auch durch die äussere Kleidung zu unterscheiden:

„Es soll (das Kleid) lang seyn pisz auff die Erden, ordentlich als Priester Kleid, das bezeichnet geistlichen stat; Es soll auch weyt Ermel haben gefüttert mit einer anderen Farb, bezeychnet weltlichen stat.“

Wir können also feststellen, dass im XV. Jh. das Loslösen der Medizin vom klösterlichen Leben bzw. vom Klerus noch nicht vollkommen ist. Dies ist die Erklärung dafür, warum wir in liturgischen Büchern des XV–XVI. Jahrhunderts nach ärztlichen Aufzeichnungen forschten.

Die ärztlichen Hinweise der frühmittelalterlichen liturgischen Kodices sind in der Geschichte der Medizin allgemein bekannt. In den spätmittelalterlichen (XII–XIV. Jh.) liturgischen Handschriften hat in erster Linie der Kalenderteil medizinhistorische Bedeutung („Aderlasskalender“!). Doch auch die, gegen verschiedene Krankheiten zelebrierten Messen werfen ein interessantes Licht auf den mittelalterlichen – und wie wir es sehen werden, auch auf den neuzeitlichen Krankheitsbegriff.

Bei dieser Gelegenheit möchten wir erwähnen, dass das berühmte mittelalterliche (Ende des XII. Jahrhunderts) lateinische Missale der ungarischen Literatur, der *Kodex-Pray*, viele interessante medizinische Erinnerungen aufbewahrt hat. In seinem Kalender ist bei jedem Monat je eine ärztliche Regel und die Liste der Unglückstage (*dies Aegyptiaci*, in jedem Monat zwei) zu finden, z. B. bei Januarius: „*Mense Januario nullo modo sanguinem minuas et lectuarium* (dh. = electuarium) *accipias.*“

Es ist bekannt, dass man der magischen Regel, ernstere ärztliche Eingriffe, besonders Aderlässe (= sanguinem minuare) an sogenannten Unglückstagen (*dies critici seu infausti* bzw. *dies Aegyptiaci*) nicht vorzunehmen noch in der Neuzeit eine grosse Bedeutung beigemessen hat. Auf diese wurde die Aufmerksamkeit im Kodex gelenkt und man hat die, für Aderlässe entsprechende Zeit (*bona tempora; dies fausti*) besonders bezeichnet.

Die einzelnen Abschnitte des Kodex-Pray stammen, wie festgestellt werden konnte, aus den Werken des Beda Venerabilis (680–735 n. Chr.), insbesondere aus dem Computus. Ein Abschnitt des genannten Kodex, der den Titel *De natura infantum* führt, und Aufzeichnungen über die Knochen und Adern des Menschen, sowie über die Geburt des Kindes enthält, ist ein Bruchstück aus dem Buche *De natura Infantum libellus* des Beda.

Ein anderer Teil des Kodex befasst sich mit einem primitiven Hilfsmittel der mittelalterlichen medizinischen Astrologie, des sog. *sphaera Pythagoras sive Apulei*. Hieraus konnte man mit Hilfe komplizierter und kaum verständlicher Berechnungen die Prognose der Krankheit aufstellen.

Die gedruckten liturgischen Bücher der XV–XVI. Jh. enthalten nur mehr vereinzelt solche „medizinische“ Kapitel, z. B. Aderlasskalender im *Breviarium Grimani*, Venezia, aus dem XVI. Jh.

Hingegen finden wir Aufzeichnungen in Form von handschriftlichen Randbemerkungen an der Randleiste dieser gedruckten Kodizes, die es sich lohnte medizinhistorisch zu bearbeiten.

Die liturgischen Kodizes – in erster Linie Missalien und Breviarien – waren Bücher des täglichen Gebrauchs. Ihre Randbemerkungen sind nicht nur zum Text geschriebene Glossen, sondern erhalten auch sehr viele wichtige Notizen aus den XV–XVI. Jahrhunderten anderer Art, wie: geschichtliche Daten, meteorologische Aufzeichnungen, sowie ärztliche Rezepte bzw. Verordnungen. Der sich mit ärztlicher Praxis befassende Kleriker schrieb sich auf die Randleiste dieses täglich gebrauchten Buches das Rezept des neu kennengelernten „compositum“, oder andere Wahrnehmungen, die er in seiner „Praxis“ verwerten konnte, auf.

Diese Aufzeichnungen sind teilweise lateinisch, teilweise in der Nationalsprache geschrieben (in den Büchern aus Ungarn: ungarisch, deutsch, slovakisch und kroatisch). Da die Rezepte, die in den wenigen von uns durchgesehenen liturgischen Kodices vorkommen, alle in ungarischer Sprache verfasst sind, werden wir sie an anderen Orten publizieren.

Was bei diesen Randbemerkungen ein Recht auf allgemeines medicohistorisches Interesse erheben kann, sind Randbemerkungen bei einer Votiv-Messe – unter anderen Votiv-Messen – die zu Ehren der jungfräulichen Märtyrerin, der hl. Margarete von Antiochien zelebriert wurde, in der man Gott durch die Vermittlung der Heiligen um eine glückliche Geburt bittet:

„Deus, qui gloriosam virginem et marthyrem Margaretham invocantibus salutis remedia promisisti, exaudi nos pro N. famula tua in martinis tue (!) suffragio confidente, vt eius meritis partus fiat sine sui et fetus periculo iocunda que(!) tuo ex munere est grauida.“

Diese Aufzeichnung ist in einem Missale im Ungarischen Nationalmuseum aus dem Jahre 1484 zu finden. In demselben finden wir die Messeorationen pro febricitantibus eingetragen.

Eine sehr interessante Messe und deren Empfehlung gegen den „schwarzen Tod“ finden wir in einem Missale aus dem Jahre 1518 vermerkt.

Im XV. und XVI. Jh. waren die ansteckenden Krankheiten häufig, welche man lateinisch im allgemeinen, und meistens unabhängig von der Aetiologie, pestilentia, mortalitas nannte. Gegen diese ist eine alte Messe noch aus dem VIII. Jh. bekannt, welche man gegen das Ende des Mittelalters mit allerlei abergläubischen Gewohnheiten zu umgeben begann. Die hier eingetragene Empfehlung ist unbekannt. Sie wurde in Ungarn geschrieben, kurz nach dem Jahre 1518 (aus diesem Jahre stammt nämlich das Missale). Die Eintragung dürfte noch vor dem Protestantismus erfolgt sein, als derartige abergläubische Messeserien bereits ein Ziel scharfer Angriffe waren und bald darauf auch ein Ende fanden. Man musste die Messe gegen die Pest an fünf einander folgenden Tagen zelebrieren lassen. Der sie bestellte, war mit seinem ganzen Hausgesinde zugegen, jeder von ihnen hielt eine brennende Dreier-Kerze in der Hand. Dem Geistlichen musste man täglich 3 Denare zahlen.

Seiner abergläubischen Art wegen ist die dem Papst Julius II – im Text „papa modernus“ (!) genannt – unterlegte Erklärung sehr interessant, in welcher der unbekannte Verfasser der Eintragung mitteilt, dass derjenige, der diese Messe nicht lesen lässt, noch durch selbige Pestilenz umkommt, mit ihm sein ganzes Hausgesinde, und er wird ausserdem noch ewig verdammt!

„Hanc missam videlicet Recordare domine testamenti tui... compilauit sanctus gregorius papa quando Rome(!) pestis in conuiuaria regnabat... Et ipsam celebrari faciens debet semper interesse cum totis famulis suis ante accessum (sc. altare, dh. vor dem Anfang der Messe). Quorum quilibet unam candelam triplam, quea debet redere ad honorem sancte Trinitatis ab inicio vsque ad finem. Et qui eam officiare facit, debet continuare per quinque dies eam sequens... Item debet appreciare sacerdotem illis quinque diebus denarijs tribus qualibet die... Et qui ministrare eam fecerit in hac peste, nec pestis nec subitanea mors ei nocebit. Sicut reuelata est hac missa diuinitus sanctissimo in patri et domino Julio pape (sic!) moderno ... (!) Et quicumque in hoc dubitauerit, vel vocibus meis credere noluerit, ipse in hac peste morietur. Et domus eius tota. Et perpetue damnabitur...”

In dem Kalenderteil eines aus dem Jahre 1520 stammenden *Breviarium* schrieb der Eigentümer des Buches auf den leeren Platz zwischen dem 6. und 8. Juni folgende medizinhistorisch wertvolle Eintragung: *„Pestilentia magna fuit fere in tota Hungaria et*

Germania, Bohemia Slavonia et in tota turcia”. Zu dieser Zeit hat sich also eine, aus der Türkei ausgehende, Epidemie über ganz Mitteleuropa verbreitet.

Bezeichnend für die damalige grosse Bedeutung des Aderlasses ist jene handschriftliche Eintragung, die der Eigentümer eines aus dem Jahre 1498 stammenden Breviariums in der Randleiste des Kalenderteiles nach dem 22. Jänner aufzeichnete und die eigentlich eine gereimte volkstümliche *Aderlassregel* ist:

„Vincenti festo si sol radyatur(!) memor esto

Tunc prepara vas, quia fert vitis tibi uvas”.

Mit der Bekanntmachung der oben erwähnten Angaben möchten wir darauf hinweisen, dass an den Randleisten der gedruckten liturgischen Bücher zahlreiche solche Aufzeichnungen verborgen sind, deren Erschliessung die Medizingeschichte vielleicht mit weiteren Belegen bereichern könnte.

Művészet és medicina¹⁸¹⁴

Augsburg város orvosa, R. Minderer azt írja 1619-ben megjelent *'Threnodia medica seu plactus medicinae lugentis'* című művében, hogy „az orvostan bevonta tudományába a mûzsákat”. Ez ugyan eredetileg a zenére vonatkozott, de igaznak bizonyult a többi művészetet illetően is.

A modern szemlélőnek úgy tűnhet, hogy a képzőművészet és az orvostudomány az emberi szellem két merőben más, egymástól igen távol eső megjelenési formája. Az orvostörténelem ennek csaknem az ellenkezőjére tanít.

Minden eredeti műalkotás éppen olyan egyedi és megismételhetetlen, mint a medicinában észlelt emberi reakciók, melyek átfogó, általánosító megjelölésük mellett az egyes emberre, az egyedre vonatkoznak és így par excellence szubjektívek. A reprodukció ugyanolyan kevésbé jelenti magát a műalkotást, mint ahogy egy betegségről alkotott klinikai képünk nem azonos a beteg emberrel. A tudományt – egyebek között – az objektivitás, a mérhetőség, a mindig azonos módon megjelenő ismérvek, a reprodukálhatóság jellemzi. Az orvoslásnak azonban tudományos volta mellett igen sok egyedi, szubjektív, nem mérhető eleme van. A művészet egyszeri és egyedi, intuitív, inspiratív, szubjektív és soha nem mérhető. A műalkotás reprodukciója pedig csak visszfénye az eredetinek. Ez az egyedi és személyes momentum, az intuíció az, ami a művészetben és az orvoslásban közös.

A természettudományos kutatás induktív metodikája sem vezet eredményre az inspiráció adta ötlet nélkül. Az sem véletlen, hogy sok neves természettudóst és orvost ismerünk, akik művészként is jelentékenyek voltak. Tudományos és művészi munkájukban időnkénti hangsúlyváltásról számoltak be: amikor életük során az egyik előtérbe került, az minden erejüket igénybe vette, a másik háttérbe szorult, és fordítva. A tudományos és művészi motívum „kicserélhetőségének” elve a pszichológiában jól ismert. E jelenség ismerete a reneszánszig vezethető vissza. Így nem meglepő, hogy az „objektív” tudomány és „szubjektív” művészeti alkotás olyan közel áll egymáshoz. Az orvostudomány egyre objektívebb, egyre egzaktabb módszerekkel dolgozik, a páciens pedig egyre inkább hiányolja

---

¹⁸¹⁴ Forrás: Schultheisz Emil: Művészet és medicina. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 341–345. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Művészet és medicina. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 18–21. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

a személyes hangot, a csak vele való törődést, és várja azt a „megérzést és megértést”, amit – a valóban nélkülözhetetlen tudományos módszereken túlmenően – a „reprodukálhatatlan” medicina, személy szerint az orvos adhat.

Az orvoslás ama kettősségét, amit a tudomány, a techné iatriké és a művészet, az ars medica képvisel, senki nem érthette jobban, mint a művész. Ez egyik magyarázata annak, hogy évszázadokon át kedvelt és gyakran ábrázolt téma a festészetben a születés, a halál, a betegségek különböző formája, az orvosi ténykedés és annak különféle attribútuma. Az egészség–betegség mint természeti jelenség is tárgya a művészi alkotásnak.

Nietzsche olyannyira összekapcsolja a természeti jelenségeket, és azon belül az emberi funkciókat, valamint a művészi megnyilvánulás formáit, hogy egyenesen az esztétika élettanáról beszél. Az esztétika „nem más, mint az alkalmazott élettan”, amiben ő a szépet magát mint az egészség reflexióját fogja fel.

Az elmúlt századokban az orvoslás ikonográfiájában a tanítási és oktatási célokat szolgáló képek művészi kifejezőereje és esztétikai értéke igen gyakran messze túlnőtt a praktikus célon, amint azt – egyebek között – Jan Calcarnak Vesalius híres anatómiai könyvéhez készített illusztrációi, vagy Leonardo da Vinci anatómiai rajzai mutatják. Leonardo da Vinci az olasz reneszánsz egyik legnagyobb zsenije. Mások talán egyenrangú művésztársai voltak, de senkiben közülük nem élt olyan tudásvágy, ami a fizikai világ megismerését illeti, mint benne. Kétségkívül nagyobb volt anatómiai tudása, mint kora bármely orvosáé. Boncolásainál művészi érdeklődés és igazi kutatói kíváncsiság hajtotta. Így anatómiai munkásságának eredménye egyaránt szolgált orvosi és művészi célokat.

Azok a műalkotások, melyek betegségeket, azok részleteit, tüneteit, betegeket, orvosokat, orvosokat és betegeket együtt vagy a gyógyítás szimbólumait ábrázolják, az élet és halál allegóriáit jelenítik meg, éppúgy az orvoslás rejtelmeinek művészi kifejezői, mint azok a karikatúrák, amelyek a divatok és hóbortok megörökítésével engednek bepillantást elmúlt idő – de ma sem elmúlt gondolatok – bizarr gyakorlatába.

A képek és műtárgyak valóságű ábrázolásától a szimbolizáló, a heroizáló, majd karikírozó, sőt szatirikus képek széles skálán mutatják be az orvost és a sarlatánt, a beteget és a képzelt beteget. Az orvost és tevékenységét többnyire tárgyilagosan festik meg, a halállal való küzdelem azonban gyakran glorifikálásra készíti a festőt, míg máskor az orvos nyilvánvaló arroganciája vagy sikertelensége nevetséges persziflázsban tárul a néző szeme elé.

Ez a tematika a XIX. században lett igazán a kutatás tárgya. Eugen Holländer műveihez¹⁸¹⁵ ma már alig lehet hozzáférni.

A XIX. század második felében különösen a francia pszichiáter, Charcot és tanítványai művelték ezt a diszciplínát, melyet később a műfaj kutatói „medico-artisticus studium” névvel illettek. Charcot és iskolája irányította a figyelmet az orvostörténelem művészi kapcsolataira. Ennek az iskolának köszönhetjük az *'Iconographie de la Salpêtrière'* című tanulmányorozatot és ennek talán leghíresebb darabját, Paul Richet *'L'art et la médecine'* (Párizs, 1903) című művét. E stúdium eredete azonban jóval messzebbre nyúlik. Első művelője M. F. Lochner von Hummelstein volt.¹⁸¹⁶

Egy monográfia is kevés lenne ahhoz, hogy az orvosok és a képzőművészetek, különösen a festészet kapcsolatának elveiről szóljon, nem is említve az orvosok művészetkedvelő és pártoló szerepét. Ismert, hogy Rembrandt legszebb festményeinek megrendelői orvosok voltak. A XVI. század egyik legnevesebb bolognai orvosa, Jacopo Berengario da Carpi, Colonna bíboros gyógykezeléséért tiszteletdíjként pénz helyett Raffaello festményét, a *'Keresztelő Szent János'*-t kérte és kapta, miként arról egyik művében említést is tesz.¹⁸¹⁷

A XIX. század nagynevű orvosprofesszora, Rudolf Virchow az ifjú Holbein *'Szent Erzsébet'* című képén tanulmányozván a lepra tüneteit, feltette a kérdést: szabad-e, hogy a betegség művészi alkotás tárgya legyen? Hosszú fejtegetései végén a válasz egyértelmű igen.¹⁸¹⁸ Az ilyen tárgyú képeknek, szobroknak híján ma az orvostörténelem nemcsak szegényebb, de színtelenebb is lenne.

A görög mitológia gyógyító isteneinek szobrai, a betegségek tüneteit ábrázoló prekolumbiánus perui agyagedények, a középkor európai „lepraképei”, pestisábrázolásai, haláltáncrajzai, a barokk pestisoszlopok, az antik és újkori votív-képek, votív-szobrok – hogy csak kiragadott példákat említsünk – művészi értékük mellett az orvostörténet emlékei is, egyben annak nélkülözhetetlen forrásai.

A medicina és művészetek közötti szorosabb vagy lazább összefüggés irodalma, akár művészettörténeti, akár orvostörténeti aspektusból vizsgálták, csaknem áttekinthetetlen. A mód, ahogy egy kor orvosa a tevékenysége színhelyéül szolgáló helyiséget berendezte, bepillantást enged az orvosok korabeli helyzetére, a vizsgálat, a kezelés körülményeire, a higiénés viszonyokra. Semmilyen leírás kórházról nem adhat olyan világos képet, mint

---

¹⁸¹⁵ Die Medizin in der klassischen Malerei, 1903; Plastik in der Medizin, 1912; Die Karikatur und Satire in der Medizin, 1921.

¹⁸¹⁶ Papaver ex antiquitate erutum, gemmis, nummis, statuis et marmoribus aere incisis illustratum. Nürnberg, 1715.

¹⁸¹⁷ Commentaria cum amplissimis additionibus (1521)

¹⁸¹⁸ Virchows Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medizin, 1961. Bd. 21.

amelyet több évszázad ilyen tárgyú gazdag képanyaga nyújt. A festmények nagy része az orvost környezetében, leginkább működése közben ábrázolva teljessé teszi az akkori medicina gyakorlatáról kialakított képet. Egy, a párizsi Nemzeti Könyvtárban őrzött, 1339-ből való latin nyelvű, eredetileg görög kódex (Antidotarium Nicolai Myrepsus) szcenikus illusztrációján látható egy bizánci ambulatorium. Maga a mű a XII. század végén készült. A kép mindent elénk tár, ami egy akkori kezelőhelyiségben zajlott.

A későközépkori Európában dúló járványok jellemző tüneteikkel, a csaknem teljes pusztulás képével különösen nagy hatással voltak a festőkre. Képeiken leginkább három szemléleti mód kifejezése figyelhető meg: a járványos betegségek sztereotíp stigmáit viselő alakok vallásos környezetben jelennek meg, többnyire szentek csodatétele formájában; a művész a megrázó élményt mint a halálra való figyelmeztetést festi meg, különösen a nagy halandóságú pestis és kolera tárgya az ilyen képeknek; a harmadik forma a betegség tüneteinek részletekbe menő és teljesen realiztikus képe. Ezek nemritkán orvosok megbízásai alapján készültek.

A középkori és részben még a reneszánsz kori legendák is tele vannak a szentek gyógyító csodáival, melyek a legkülönbözőbb, az embereket e korban leginkább sújtó betegségek tüneteinek megjelenési formáit, esetleg csak szimbólumait festményeken, grafikákon, ritkábban plasztikákon örökítették meg. Mindezek elősegítik az orvostörténelem jobb megértését.

Mi készíthet századokon át festőket arra, hogy kóros folyamatokat ábrázoljanak? A középkor több legendája az ördögtől megszállott, általa beteggé tett ember gyógyulását egyben morális megtisztulásként interpretálja. Ez ragadja meg az áhítatos művészt, ez a motiváció magyarázza ama középkori fametszetek sorozatait is, melyek a kor gyakran fellépő tömegpszichózisai (táncdüh, önostorozás stb.) kapcsolatosak.

A reneszánsz művészet számára a beteg ember már nem morális modell. Leonardo da Vinci nem bűnöket tár fel, hanem szerveket, nagyon is reális anatómiai képletekkel. Az antik értékek újraéledésével feltámadt annak egyik alapvető élettani és művészi törvénye is: az egészséges ember a szép.

A XIX. század polgári realizmusának festészete ismét felfedezte a kórházat és orvosait. A század második felének legjelentősebb orvosai láthatók az előadóteremben, kórtermekben, tanítványaik, betegek és munkatársaik körében, sebészek, szemészek a műtőteremben. Európa és az Egyesült Államok orvosi életének újabb művészi forrásai ezek a festmények, a róluk készült számos reprodukció. Ezekkel a képekkel mintegy illusztrálják az orvostörténelemnek a hetvenes évektől az első világháborúig terjedő periódusát. Innen

egyenes út vezet az újabb és legújabb orvosi tárgyú műalkotásokig, amelyek a jövőben lesznek az orvostörténelem forrásai.

Az orvostörténész gyakran nem csak a műalkotással, az irodalmi művel találkozik, hanem magával a művésszel is. A festő betegsége, az író kórtünetei, az orvosi elemzés megvilágításában, a kórleírás magyarázatában, mint pathográfia közelebb vihetnek az alkotás megértéséhez, az alkotó megismeréséhez. A neveket hosszasan lehetne sorolni.

Ami a muzsikuskok betegségeinek tanulmányozását illeti, az már kevésbé tűnik evidensnek, és aligha visz közelebb zenéjükhöz. Életük és érzéseik jobb megértésében a pathográfiának talán mégis van jelentősége. Azoknak az íróknak az életrajza viszont, akik hosszabb-rövidebb ideig maguk is orvosok voltak, aligha lesz teljes orvosi tanulmányaik, orvosi szemléletük ismerete nélkül.

Kunst und Heilkunst¹⁸¹⁹

Kunst und Medizin scheinen zwei verschiedenen Daseinsformen anzugehören. Das Kunstwerk ist einmalig, unwiederholbar, individuell und subjektiv par excellence. Ästhetische Vergleiche, psychoanalytische Deutungen oder kunsthistorische Feststellungen können nie bis zum tiefsten Kern der künstlerischen Gestaltung eines seelisch-geistigen Vorgangs mittels durchaus eigenwilliger Form vordringen. Immer noch entscheidet über den Wert eines Kunstwerks, die „Percussio“, die Erschütterung, die der Beschauer erlebt. Ganz anders die Medizin. Ihre Maßstäbe scheinen gerade die Objektivierbarkeit ihrer Forschungsergebnisse zu sein, die wäg- und meßbar, vergleichbar und reproduzierbar sein müssen, sollen sie als wissenschaftliche anerkannt werden. Alles das, was ein Kunstwerk auszeichnet, das Einmalige, Individuelle, Subjektive gilt in der Medizin wenig oder nichts und scheint sogar verdächtig. Objektivität, Allgemeinverbindlichkeit, Wiederholbarkeit sind ihre Postulate.

Und doch findet sich auch in der Heilkunde, die zur Zeit der Romantik nicht ganz zu Unrecht mit Vorliebe als „Heilkunst“ bezeichnet wurde, vieles, für den die Maximen der Kunst durchaus zutreffen. Es ist daher nicht erstaunlich, wenn über das Gebiet Kunst und Medizin in den vergangenen Jahren zum Teil mehrere ausgezeichnete gestaltete Bildbände erschienen sind.

Ein sympatisches Buch erschien im Jahre 1994 in Ungarn. Diese Monographie verdient eine viel grössere Aufmerksamkeit, als dies im Rahmen einer Buchbesprechung normalerweise geschehen kann. Ich nenne einige Gründe dafür: ein grosses Interesse von medizinhistorischer Seite für die Erforschung interdisziplinärer Problemfelder, wie Kunst- und Sozialgeschichte und Medizinhistorik, wobei ein aussermedizinisches Interesse ebenfalls besteht. Ein Interesse der Allgemeinhistoriker im Hinblick auf „sensu strictiori“ grenzüberschreitende Fragen sowohl bezüglich transkultureller Vergleiche, wie auch im Hinblick auf die Interpretation von Erscheinungs- und Darstellungsformen medizinhistorisch relevanter Kunstwerke, nicht zuletzt deren Provenienz. Das Interesse für spezifisch ungarische Charakteristika im genannten Themenkreis und geographischen Gebiet ist wahrscheinlich auch nicht gering. Obschon eine Vielzahl von Aufsätzen über einzelne Aspekte des Themas in

¹⁸¹⁹ Forrás: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 240–261. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Bildende Kunst und Medizinhistoriographie. Überlegungen zu dem Buch von Maria Vida: Kunst und Medizin im historischen Ungarn. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 149–157. (1995–1996) pp. 333–348.

Ungarn veröffentlicht wurden, an einer umfassenden Monographie mangelte es. Letztlich besteht gewiss ein Interesse an Fragen der weiterführenden Forschungen anhand einiger der hier exponierten Problemen.

In den folgenden Ausführungen geht es mir jedoch nicht um eine Auflistung eines detaillierten Katalogs der Beschreibungen der zahlreichen schönen Illustrationen, Interpretationen, der gestellten oder zu stellenden Fragen, sondern darum, das in ungarischer Sprache geschriebene Buch dem interessierten potentiellen Leser näherzubringen, Impressionen zu vermitteln, auf weitere Forschungsmöglichkeiten hinzuweisen.

Medizingeschichte kann und darf sich nicht bloss auf Fachgeschichte bzw. auf Wissenschaftsgeschichte beschränken, sie soll Medizin in den verschiedenen Bezügen zum Volksglauben, zur Religion und Kunst also zur Kultur zeigen. Diese Sicht des Faches fesselt uns ungleich mehr, als die blosse gegenwartfixierte Erfolgsgeschichte, die nicht selten übersieht, dass die Gegenwart auch einmal Vergangenheit werden würde.

Kunstgeschichte ist besonders geeignet unser Bild zu ergänzen was das ganzheitliche Denken in der Medizin betrifft. Medizin und Kulturgeschichte sind in vielen Beziehungen verzahnt. Die kunsthistorisch geprägte medizinhistorische Literatur fast aller Epochen stellt ein noch weitgehend unausgeschöpftes Reservoir der Wissenschaftsgeschichte dar. Allein schon deshalb ist jedes Unternehmen zu begrüßen, das zur Erschliessung und Deutung dieses wervollen Materials beiträgt, zumal es sich um vielseitige Sammlungen handelt wie im vorliegenden Fall. Besonders aufschlussreich sind kunsthistorische Ausführungen, die es gestatten Kunstwerk und Medizin in den Gesamtzusammenhang der Medizingeschichte einzuordnen.

Die, leider nur mässige Abkehr vom blossen Fortschrittsglauben hat der Medizin wieder historische Perspektiven eröffnet. Der Mensch in seiner geschichtlichen Veränderlichkeit rückt in den Blickpunkt des nicht mehr ausschliesslich naturwissenschaftlich orientierten Arztes. Es entsteht wieder ein „*menschliches Bild vom Menschen*“ (Putscher). Vielleicht ist auch dem zu verdanken, dass das grosse Gebiet Kunst und Medizin in letzter Zeit wieder vermehrtes Interesse findet.

Die Medizin umfasst ebenso medizinische Wissenschaft, wie ärztliches Handeln: Heilkunde und Heilkunst, sie ist *scientia* und *ars*, hat aber auch – besonders historisch gesehen – Beziehungen zur schönen Künste und erscheint mithin in verschiedenen Darstellungen der Kunst durch ihre besondere Wesensart.

Die medizinische Abbildung ist Teil der Kunstgeschichte, die wiederum ein Teil der Geistesgeschichte ist. Das der Heilkunde dienstbare Bild knüpft Beziehungen zwischen Medizin- und Kunstgeschichte. So ist die medizinische Abbildung sowohl Teil der Medizin –

wie der Kunstgeschichte. Die Berührungspunkte zwischen Kunst- und Wissenschaftsgeschichte sind in typischen Fällen leicht zu erkennen, in anderen Fällen sind diese durch spezielle Untersuchungen zu bestimmen. Sachkunde und Bildkunde werden auch als Erschliessung neuer Quellen zur Medizin früherer Zeiten deutlich. Die Erforschung von Kunstwerken ist zwar ein selbständiges Forschungsgebiet, gleichzeitig aber dienen Kunstwerke als Hilfsquellen zur Ergänzung manchmal spärlicher schriftlichen Quellen. So ist die Kasuistik der medizinischen Ikonographie eines Landes oder eines Kulturgebietes oft auch von internationalem Interesse, von allgemeiner Bedeutung.

In der Einleitung gibt die Verfasserin einen Überblick über das „*Bild als Quelle der Heilkunde*“ wobei auch die Methodik nicht zu kurz kommt. Dem möchte ich hinzufügen, dass die Untersuchung der medizinischen Abbildungen bzw. Gemälde über medizinische Geschehnisse geradezu zu einem neuen Verständnis älterer Medizingeschichte geführt hat.

Wurde Medizingeschichte bis vor wenigen Jahrzehnten fast ausschliesslich von Ärzten geschrieben, so sind heute zunehmend Geisteswissenschaftler, nicht zuletzt Kunsthistoriker, die – entsprechend ihrer anderen Qualifikation – durch die Bearbeitung philologischer, kultur- und kunsthistorischer Aspekte dieses Faches das Interesse der Forschung an sich ziehen. Bei einer dominierenden Medikalisierung tut eine, in den Humaniora verankerte Betrachtungsweise recht wohl. In diesem Sinne ist das vorliegende Werk auch zu betrachten, ohne dass das par excellence Medizinhistorische zu kurz käme. 1992 brachte die Autorin ein schönes Buch unter dem Titel „*Spas in Hungary in ancient times and today*“ heraus. Schon in diesem Buch unternahm sie den Versuch, die kulturellen Grenzen des heutigen Ungarn zu überschreiten, mit Erfolg. Das vorliegende Band öffnet die Türen noch weiter indem fast alles, was in diesem Kulturgebiet medizinhistorisch relevant ist sub *aegide artis* eingefangen wird.

Werke der Wissenschaftsgeschichte erregen in der Regel das Interesse der Fachhistoriker und in zunehmendem Masse die Aufmerksamkeit der Wissenschaftler. Das trifft auch auf die Kunstgeschichte zu und in besonderem Masse auf Arbeiten interdisziplinären Inhalts. Die mangelnde Effizienz verstreuter Einzelpublikationen in Fachzeitschriften geben Veranlassung für zusammenfassende Monographien um spezifische Themen zu breiterem Bekanntheitsgrad zu verhelfen. Solch eine Monographie, ist sie sorgfältig gestaltet, wie im vorliegenden Werk dies der Fall ist, kann Überblicke und Einblicke vermitteln, die auch einem breiteren Leserkreis zugänglich ist.

In jüngerer Zeit sind etliche Arbeiten, auch grössere Monographien, Bildbände, gemäss des vermehrten Interesses, das das grosse Gebiet Kunst und Medizin wieder findet,

erschienen, die die Medizin in der Kunst beleuchten.¹⁸²⁰ In Ungarn war diese Literatur eher spärlich. Jetzt hat die Autorin ein Band vorgelegt, das die Geschichte der medizinischen Kultur Ungarns aus kunsthistorischer Sicht erörtert. Zugleich ist das Werk ein Überblick der Problemgeschichte des medizinisch-künstlerischen Denkens, Wissens und nicht zuletzt der Praxis in alten Zeiten. Medizinische Theorien und Kunsthistorische Erscheinungen finden darin jeweils die gleiche Berücksichtigung, wie das Feld der Praxis.

Was den Aufbau anbelangt, sind es praktisch-didaktische Erwägungen, die sowohl die chronologische Einteilung beibehalten liessen, als auch die klassischen Strukturen, Konzeptionen, die damit ganz bewusst paradigmatischen Charakter tragen, gerade damit aber von exemplarischer Bedeutung sind.

Aus dem Titel ergibt sich Programm und Disposition des Buches. Die Fülle des kunsthistorisch- medizinhistorisch durchgearbeiteten Materials kann hier nur angedeutet werden, der Bogen ist weitgespannt.

Es geht aus vom lateinischen Mittelalter Ungarns – damals von ganz bedeutender Grösse – findet seine Schwerpunkte in der Renaissance und im Barockzeitalter, endet stilvoll mit einem Semmelweis-Porträt und dem Titelblatt des epochemachenden Werkes *'Die Aetiologie, der Begriff und die Prophylaxis des Kindbettfiebers'*.¹⁸²¹

Es geht nicht einfach um die Beschreibung nationaler Tradition, dieses Werk widerspiegelt die medizinhistorisch relevante Kunst vergangener Jahrhunderte eines bedeutenden europäischen Kulturgebietes.

Eine beachtliche Materialiensammlung und deren kompetente, sachgerechte Bearbeitung erfüllt beispielhaft ein seit langem bestehendes Bedürfnis auf diesem, auch in Ungarn expandierenden Fachgebiet. Dem Leser wird höchst anschaulich ein Stück zeitgenössischer Kultur der Heilkunde Ungarns vermittelt, wie auch Interdependenzen von Medizin und Gesellschaft klar vor uns stehen. Es war keine leichte Aufgabe die künstlerische und medizinhistorische Inhomogenität bildhafter Darstellungen verschiedener künstlerischer Qualität im geschriebenen Wort einzufangen, Die Autorin geht natürlich auch den Wandlungen im Krankheits- und Todesursachenspektrum nach und der damit verbundenen veränderten Ausdrucksformen – nicht selten charakteristisch für das beschriebene Kulturgebiet.

---

¹⁸²⁰ Putscher: Geschichte der medizinischen Abbildung, München, 1972.; Schadewaldt: Kunst und Medizin, Köln, 1971.; Kádár Z.: Zu den kunstgeschichtlichen Vorbildern der klassizistischen Anatomia Plastica, Budapest, 1976.; Ders. Bizánci művész (Byzantinische Kunst), Budapest, 1987. u.a.m.

¹⁸²¹ Pest, Wien und Leipzig, 1861.

Neben dem direkten Zusammenspiel von Kunstobjekt und Beschreibung steht ergänzend der detailkundige Rückbezug auf übergeordnete Zusammenhänge medizin- und kunsthistorischer Entwicklungen.

Das grosszügig illustrierte und äusserst ansprechend gestaltete Werk gliedert sich in insgesamt acht Kapitel, behandelt, was Text und Abbildungen anbelangt, ebenso systematisch als ausgewogen, folgende Gebiete: Ärztliche Kunst, Anatomie; die grossen Seuchen Europas; Krankheits-Bilder, Krankheits-Fälle, Wunder; Pharmazie; die Kunst der Wundarznei, Zahnheilkunde; Ophthalmologie und Brille; Geburtshilfe.

Wenn es auch kaum möglich ist auf alle Kapitel detailliert einzugehen, so sei es mir doch erlaubt auf einige, mir besonders wichtig erscheinende Fragen näher einzugehen, auch einige Eindrücke festzuhalten, die ich bei der Lektüre gewonnen habe.

Unter dem Titel „*Ärztliches Handwerk*“ werden sowohl künstlerisch- wissenschaftliche Anatomie, wie „*Kunst des Heilens*“ auch aus praktisch-klinischer Sicht behandelt. Die Fülle des Materials hat es der Verfasserin nicht leicht gemacht eine optimale Auswahl zu treffen. Dennoch ist nichts wichtiges unerwähnt geblieben. Einzelne Motive ungarischer Prägung erscheinen im Rahmen der italienischen bzw. der niederländischen Kunst, als in diesen zwar verankert, doch charakteristisch für Ungarn. Nichts was in den aufgeführten Themen typisch und von Bedeutung ist, bleibt unerwähnt. Das als Methode gewählte vergleichende Verfahren, wodurch der Leser über Zusammenhänge und Motivation ein klares Bild bekommt, wird hier, wie in fast allen Abschnitten fortgeführt.

Die besondere Fragestellung gilt hier der Anatomie. Sie erscheint heute eindeutig als ein Gebiet der Wissenschaft, am Ende des 15. Jh-s gehörte sie jedoch zu einem grossen Teil noch in den Bereich der Kunst zumindest, was die Kenntnis der Funktion des bewegten Körpers angeht.

Wissenschaftliche Anatomie und Künstleranatomie sind von verschiedener Herkunft. Es ist die Körpersprache die den Künstler angeht, der Mediziner aber war im Mittelalter insbesondere an der Untersuchung der Organe in den Körperhöhlen interessiert und bald auch an der Ergründung von deren Funktion und an der Nachprüfung antiker Vorstellungen.

Im späten 15. Jh. finden Künstler und Wissenschaftler noch zusammen: die Wissenschaftler beginnen die Bedeutung anatomischer Zeichnungen zu verstehen und die Künstler haben in den Einrichtungen, die dem medizinischen Unterricht dienen, die Möglichkeit an einer Sektion teilzunehmen.

Bei *Leonardo da Vinci* dessen anatomische Zeichnungen den Beginn der neuen Art der Betrachtung der Natur und damit auch des Menschen überliefert haben, lässt sich noch eine

Mischung von anatomischen Beobachtungen an Tieren und Menschen feststellen. So ist er z. B. bei der Darstellung der *Trachea* eindeutig dem Befund an der menschlichen Leiche gefolgt, während er den Kehlkopf des Hundes zum Vorbild für die Darstellung der Anatomie des Menschen genommen hat.¹⁸²²

Bis gegen den Anfang des 19. Jh-s hatten sich Kunst und Wissenschaft in gewissem Masse in enger Beziehung zueinander entwickelt. Das Studium und die Kenntnis des Baues des menschlichen Körpers bildeten Voraussetzung und Grundlage für das bildnerische Schaffen der Künstler. Nur indem sie sich von der Wissenschaft löste, erschien in der bildlichen Darstellung des Menschen eine ästhetische Wirklichkeit, für die nicht mehr die anatomische Richtigkeit bestimmend ist – wie das auch von *Hildebrand* hervorgehoben wurde.¹⁸²³ Es ist interessant, wenn auch nicht unbekannt, dass man anatomische Details, vor allem Schädel, oder ganze Skelette, im allegorischen Sinne verwendet. Meistens waren sie ein Hinweis auf die Sterblichkeit, häufig in Verbindung mit Sinnsprüchen wie „*Memento mori*“ oder „*Mors ultima linea rerum*“. Das Skelett ist zum Symbol der Medizin insbesondere der Anatomie geworden. Kein geringer als *Andreas Vesal* hat in der ersten Auflage seines berühmten Werkes den viel zitierten Denkspruch mitgegeben: „*Vivitur ingenio, cetera mortis erunt*“.

Schon im Jahre 1834 hatte *Delécluze* im angesehenen *Journal des Débats* für das er Kunstkritiken schrieb, in einem Aufsatz auf die Ideale Verbindung von wissenschaftlicher und bildnerischer Aussage von vollendet schönen anatomischen Zeichnungen hingewiesen.

Kunst und Wissenschaft sind in der Geschichte der Anatomie fast unzertrennlich. Ohne die vollendete Schönheit der berühmten *Kalkarschen* Holzschnitte hätte die *Fabrica* des *Vesal* kaum die Durchschlagskraft dem die sprunghafte Entwicklung der Anatomie zu verdanken ist.

In der künstlerisch-bildlichen Darstellung des menschlichen Körpers wurden immer auch gewissermassen greifbare Wahrheiten vermittelt: „*les vérités palpables*“ (*Delécluze*). Mit der Entwicklung der künstlerischen Darstellungsmittel – vom Holzschnitt bis zum Stahlstich – hängt die Geschichte der anatomischen Darstellung ebenso zusammen wie mit der Entstehung des neuzeitlichen Wissenschaftsparadigmas. Während sich der Wechsel vom mittelalterlichen zum neuzeitlichen Wissenschaftsideal vollzieht, erschöpft sich das Verhältnis von Medizin und Kunst keineswegs darin, dass letztere nur in dienender Funktion die Erkenntnisse der Medizin illustriert. Mit dem Beginn einer neuen Zeit, die man als Renaissance bezeichnet, änderte sich auch die Einstellung zu den Erscheinungen der Natur

---

¹⁸²² Cf. Goerke: Anatomie im Wandel der Zeit, Braunschweig, 1986.

¹⁸²³ Anatomie und Revolution des Menschenbildes, Sudhoffs Archiv, 1992.

und damit zum Menschen. Was die Anatomie betrifft, ist dieser Prozess in strengem Sinne des Wortes, keine Renaissance, keine Wiedergeburt, er war vielmehr ein Neubeginn.

Gerade für die letzten fünf Jahrhunderte aber bestätigt die Geschichte der Anatomie, dass mit zunehmendem Wissen über den Bau des menschlichen Körpers neue Erkenntnisse über die Funktionen seiner äusseren und inneren Teile gewonnen und damit deren Schäden und Störungen ärztlichem Handeln zugänglich wurden. So wurde die Anatomie, nicht zuletzt mit Hilfe der Kunst, immer deutlicher zum Fundament der Medizin, zur *conditio sine qua non* medizinischen Denkens.

Der Blick des Mediziners ebenso, wie der des Künstlers richtet sich in das Innere der seziierten Leichen. Im weiteren Verlauf werden jedoch die Berührungspunkte zwischen Medizin und Kunst mehr und mehr peripher. Die bis weit noch in das 18. Jahrhundert zu erfassende „*Kunst und Wissenschaft im anschaulichen*“ löst sich auf, die anatomische Abbildung wird vom Kunstwerk zu einem „*Instrument der Wissenschaft*“ Die Abbildungen verlieren aber viel von ihrer ästhetischen Individualität, die bildreiche anatomische Darstellung sinkt hinab zur blossen Illustration und dient lediglich als didaktisches Hilfsmittel. Im 19. Jahrhundert ist die anatomische Abbildung nicht mehr Teil des Prozesses einer Verwandlung der Welt durch die Kunst. Eine anatomische Ikonographie, die immanent von einer ursprünglichen Einheit von Kunst und Wissenschaft ausgeht und auf sie angelegt ist, endet an diesem Zeitpunkt.

Eine vielleicht kuriose Form anatomischer Darstellungskunst ist die Kleinplastik. Zwar ist die Anatomie der Schwangerschaft als bildliche Darstellung keine Seltenheit, doch sind weibliche Elfenbeinmodelle rar. Im Kapitel über die Geburtshilfe wird eine sehr seltene Kleinplastik aus Elfenbein, eine liegende Frau im Zustand fortgeschrittener Schwangerschaft dargestellt. Datiert um 1700, aus der Sammlung des Semmelweis-Museums. Der erste Autor, der über solche Modelle aus der Sammlung des Wellcome Museums London berichtete, war *Ch. J. S. Thompson* (1925). Ein ähnliches Stück aus dem 18. Jahrhundert besitzt das Deutsche Medizinhistorische Museum dessen Gesichtsausdruck starke Verwandtschaft zu dem obigen Exemplar zeigt. Über die Funktion der Elfenbeinmodelle gibt es keine Hinweise in der älteren Literatur und bis heute lediglich Vermutungen. So sollen sie ähnlichen Zwecken gedient haben, wie die gedruckten Schichtklappbilder des 16. Jahrhunderts. Diese zweidimensionalen Bilder wurden zu Ende des 17. Jahrhunderts durch plastische Figuren teilweise abgelöst. Während Wachsmodelle der bildnerischen Gestaltung vorwiegend des toten Körpers dienten, eignete sich das Elfenbein zur Darstellung des Inkarnats des lebendigen Körpers besonders gut. Es ist daher durchaus vorstellbar, dass die frühen Modelle dem Unterricht von Chirurgen,

Geburtshelfer oder Hebammen dienten, wenngleich die graphischen Werke der Zeit schon wesentlich differenziertere Einblicke in die Anatomie der schwangeren Frauen vermitteln. Die Vermutung der Autorin, das Modell diene auch zur Orientierung von wohlhabenden Patientinnen ist nicht von der Hand zu weisen. Der Gedanke ist einleuchtend, da das Miniaturformat für praktische Übungen – etwa zur gründlichen Handhabung von Kunstgriffen kaum geeignet ist. Nähere Kenntnisse der Funktion dieser eher kuriosen Modelle würden vielleicht Einblicke in gewisse Gebräuche sozial höher gestellten schwangeren Frauen gestatten.

Einige mittelalterliche chirurgische und geburtshilfliche Eingriffe werden anhand von Miniaturen einer *Abulcasis*-Handschrift präsentiert (um 1300, Univ. Bibl. Budapest). Die Darstellung einer Entbindungs-Benediktion stammt aus dem Kodex *Pray* (Ende 13. Jh., enthält das älteste ungarische Sprachdenkmal; Ung. Nationalbibliothek). Auf das Verhältnis Bild Text bzw. Textkommentierung wird hier verständlicherweise nicht näher eingegangen.

Die bei weitem nicht ausgeschöpfte Problematik Bild und Text medizinischer wie auch nicht ausschliesslich medizinischer Kodizes, vorwiegend des Früh- und Hochmittelalters ist von ganz besonderem Interesse. Die Frage der Text-Bild-Relationen, mitbestimmend auch für die spätmittelalterliche und frühneuzeitliche Rezeption eines Werkes, ist in der Medizingeschichte nicht genügend erforscht, wenn auch einige diesbezügliche Monographien nicht hoch genug einzuschätzen sind.¹⁸²⁴ Nur zum Beispiel möchte ich auf die Veroneser *Anticlaudianus*-Handschrift (Mitte 13. Jh.) des *Alanus ab Insulis* hinweisen. Deren Untersuchung hat gezeigt, dass die *Anticlaudianus* Tafeln jeweils in enger Sinnrelation zu den umgebenden Texten und Bildern stehen. Nach einer kommentierten und illustrierten Apokalypse folgen anatomische und medizinische Texte (cf. Christel Meier: Rezeption des *Anticlaudianus* Alans von Lille, 1980).

Der *Anticlaudianus*, wie viele andere nicht primär medizinische Handschriften auch, wird von der Medizingeschichte nicht einmal partiell erfasst. Wenn es in diesem Werk „nur“ um Dichtungstext handelt, der *Anticlaudianus* des Doctoris Universalis beweist, dass der Aufstieg des Menschen durch die Wissenschaft die zentrale Aussage der Dichtung bildet, hinter der das übrige ganz zurücktritt. Die Lehrszenen und die dominanten Bilder sind von grosser medizinhistorischer Bedeutung. Also wäre die Bild-Text-Kommentierung aus diesem Blickpunkt eine grössere eigene Untersuchung wert. Da ist noch die Frage der Eingangsminiaturen. Ihre Sinngebung von medizin- und kunsthistorischer sowie philologischer Seite gemeinsam zu analysieren wäre lohnend. Ihre Erforschung ist für die Medizingeschichte weithin noch ungenügend.

---

¹⁸²⁴ L. McKinley 1965; P. Jones 1984.

Im breiten Spektrum der kunsthistorisch-medizinhistorisch recherchierten und interpretierten Sujets sind u. a. Votivbilder. Votivbilder finden seit mehreren Jahren zunehmende Beachtung bei Volkskundlern und Religionshistoriker. Auch dem Arzt und Medizinhistoriker bieten sie Anregung. Sie zeigen den kranken Menschen, wie er sich selbst sieht – sie sprechen seine Hilflosigkeit im irdischen, aber auch seine Geborgenheit in einer höheren Ordnung. Mit dem Gelübde (votum) nimmt der Gläubige seine Zuflucht zu den Heiligen, den Fürbittern vor Gottes Thron. Sie halten sich soweit, wie möglich an die damalige Vorstellungswelt. Heilkunde und Religion sind keine unüberbrückbaren Gegensätze, wenn auch gegenüber der göttlichen Weisheit und der Himmlischen Allmacht das Wissen der Ärzte lückenhaft ist und ihrer Heilkunst verhältnismässig enge Grenzen gezogen sind. Auf dem Votivbild begegnen sich ja Himmel und Erde ohne Unterlass, gewinnt das Wunder Wirklichkeit. Aus naheliegenden Gründen sind Votive mit Krankheitsdarstellungen ungemein zahlreich. Sie haben sich bis heute in katholischen Ländern erhalten. Die Betrachtung der Votivbilder öffnet dem Medizinhistoriker einen Weg zum stummen Patienten vergangener Tage.

Für Medizinhistoriker von besonderem Interesse dürfte das Kapitel über Europas grosse Seuchen sein. Die grossen Epidemien hatten auch Ungarn nicht verschont. Die europäische Geschichte der asiatischen Wanderplagen kann an der ungarischen Nation nicht vorbeigehen. Im geschichtlichen Gange der europäischen Anstrengungen, die grossen epidemischen Leiden auf ihren Landwegen aus dem Osten und dem Süden zu hemmen, abzuwehren, steht das Land Ungarn infolge seiner geographischen Lage als Bollwerk da.

Das klinische Bild der Pest, Lepra und anderen Seuchen in den Kunstwerken des mittelalterlich- neuzeitlichen Ungarns werden im Konzept einer gesamteuropäischen Kultur geschildert, wie dies auch in anderen Kapiteln eigentlich vorgenommen wird.

Zwar steht die künstlerische Darstellung der grossen Epidemien in der Tradition der konventionellen Medizingeschichte, wird die kunstgeschichtliche Betrachtung der Kunstwerke über diese Seuchen vom Kontext nicht losgelöst. Kunst erinnert an vergangene Realitäten. Kunst ist aber stets über empirische Darstellung hinaus gleichzeitig auch ideelle Deutung, die in keiner Wirklichkeit aufgehen muss sondern eine Vielfalt in Deutungen, Theorien der Epoche übermittelt, die weit über das Buchwissen Einblick in die Welt der von Seuchen heimgesuchten Menschen erlaubt. Hier treten sich wieder Medizin- Kunst- und Sozialgeschichte näher. Kunst- Sozial- und Medizingeschichte ergeben letzten Endes eine Kulturgeschichte der Epidemien und ihrer Folgen.

Die Seuchen sind nicht ohne Zutun des Menschen entstanden. Sie verbreiten sich durch Handel und Reisen, vor allem aber durch Kriege. Dies alles widerspiegelt sich in den

Kunstwerken die meistens nach den Seuchengängen entstanden sind. „*Von Pest, Hunger und Krieg erlöse uns o Herr...*“ mit diesem alten Gebetsruf ist klar ausgesprochen, dass für unsere Vorfahren ein Seuchenzug ebenso verheerend sein konnte, wie ein Kriegszug. Heute wissen wir, dass der Schwarze Tod noch verheerender war. Die Pest und ihre Folgen, ihre Bekämpfung ist deshalb ein Thema, das den Allgemeinhistoriker wie den Medizin- und Kunsthistoriker angeht.

Wenn auch der Stellenwert der Pest in der europäischen Geschichte kontrovers gewertet wird, bleibt unbestritten, dass die Pest neben demografischen, wirtschaftlichen, sozialen Konsequenzen auch erhebliche kulturgeschichtliche Veränderungen nach sich gezogen haben muss. Die Einflussnahme der Pest auf die Kunst, die Reaktionen der unterschiedlichen Kunstgattungen, allen voran der Malerei, werden hier recht informativ aufgezeigt. Die Kunstproduktion unterliegt Veränderungen durch die schwer zu objektivierenden religiösiopsychologischen Auswirkungen der Seuchengänge, in erster Linie der Pest. Die Pest als religiöses Erlebnis fiel für die Betroffenen nicht minder ins Gewicht als die direkten Konsequenzen der Krankheit.

In den formalen und inhaltlichen Veränderungen der Sakralkunst des Spätmittelalters, welche das Ergebnis einer langen Entwicklung über Jahrhunderte sind, die das Christentum den Bedürfnissen der Laien öffnete, spiegelt sich nicht nur eine Verschiebung der Geisteshaltung des Mittelalters, sondern auch der psychologische Einfluss der Auswirkungen der Pestepidemien. Sie ist die geistesgeschichtliche Grundlage der geradezu brutalrealistischen Gestaltung der Leiden Christi, der Gnadenbilder, die die Passionsfrömmigkeit, die in Pestzeiten noch ausgeprägter Sinn und Deutung der eigenen Leiden durch *compassio* mit Christus zu vermitteln sucht. Andererseits führt erst eben die Pest das fast blasphemisch Makabre in die Kunst ein. Diese Kunst schöpft aus den vorhandenen Motiven der Sakralkunst. Die Kunst nach dem Schwarzen Tod – wie auch die Literatur – war besessen von der Darstellung des Todes. Währenddessen entstand auch eine neue Literaturgattung, die „*Ars moriendi*“, eine Anleitung für Laien „*zum guten Sterben*“, die im Priestermangel der Pestzeiten einen ihrer Ursprünge hat.

Die Veränderungen der Sakralkunst des ausgehenden Mittelalters sind – wenigstens teilweise – auch das Ergebnis der Einwirkung durch eine gesteigerte Innerlichkeit, Religiosität und Mystizismus, wobei die Quantität der kurz nach den Seuchenausbrüchen hergestellten Kunstwerke nicht unerwähnt bleiben soll. Die Pest wurde zur Ursache für die Herstellung unzähliger Kunstwerke. Sakralbauten, Pestdenkmäler lassen sich neben Gemälden, Kleinplastiken, Votivbildern, Totentanzgraphiken in grosser Zahl auch im alten Ungarn finden.

Dem Problemkreis Pest und Kunst sind wir zwar näher gekommen, doch um umfassende Lösungen zu erarbeiten, sind weitere Forschungen nötig. Das komplizierte Verhältnis von Kunst und Wirklichkeit gibt dem Medizinhistoriker, was unser Wissen von Verschiebungen der Mentalitäten durch den Schwarzen Tod anbelangt, weitere Aufgaben. Bei diesen Erwägungen kann uns die Analyse hier abgebildeter Kunstwerke aller Art behilflich sein.

Der Autorin sind selbstverständlich auch die anderen grossen Epidemien bzw. seuchenartig auftretende Krankheiten wie z. B. die Lepra, das St. Antoniusfeuer, aus kunsthistorischem bzw. medizinhistorischem Aspekt nicht entgangen. Untersucht man die künstlerische Erscheinungsform der einst grassierenden anderen Seuchen, gewinnt man jedoch den Eindruck, dass die Lepra global gesehen, etwa verglichen mit der Pest, ein überbewertetes Phänomen gewesen war. Lepra ist weder sehr ansteckend noch sehr tödlich, wie es andere Seuchen gewesen sind. Sie ist eine chronische Infektionskrankheit. Dennoch war die Angst davor immens gross. Dieser Angst und der dadurch hervorgerufenen erbarmungslosen Strenge gegen den Aussätzigen – er wurde faktisch aus der Gesellschaft ausgeschlossen, musste sich durch eine Klapper von weither erkenntlich machen wenn er vom Leprosorium, aus der Isolierung herauskam um zu betteln, seines Eigentums beraubt, eine Totenmesse wurde über ihn gelesen – lag nicht nur die Angst vor der Krankheit zugrunde, sondern auch die Überzeugung, dass sie eine Strafe Gottes für schwere Sünde sei. Aber aus demselben Gedanken ist auch die ganz besondere christliche Fürsorge für den Aussätzigen abzuleiten. Üblicherweise wurde in Europa der an Lepra erkrankte nicht in ärztliche Obhut gegeben, man überwies ihn der Kirche. Die Kirche schützte und ernährte den Ausgestossenen. Bedeutende Heilige, wie die *Hl. Elisabeth*, der *Hl. Gregor von Nyssa*, zeigten besondere Liebe den Leprakranken. Dass bezeugen auch die gewählten Bilder wobei die Frage – aus medizinischer Sicht – offenbleibt, ob die Hauterscheinungen ehemals als Lepra diagnostiziert, immer die Lepra im Sinne von *Hansen* war, oder ob es sich um eine andere entstellende Hautkrankheit handelte, die den davon behafteten in die Isolierung zwang?

Die bildliche Differentialdiagnose wird durch die Terminologie nur noch erschwert. Die Konfusion beginnt schon in der Antike bzw. im frühen Mittelalter. Die in alten griechischen Schriften Lepra genannte Krankheit entspricht nicht dem morbus *Hansen*. *Araeteus* und *Rufus* beschreiben die Lepra eindeutig unter dem Namen *Elephantiasis*, *Constantinus Africanus* übersetzte *Elephantiasis* ins Lateinische mit *Lepra*, während die Araber den Namen *Elephantiasis* in unserem heutigen Sinne verwendet hatten: *Elephantiasis Graecorum* ist demnach Aussatz, *Elephantiasis Araborum* dagegen das von *Filaria Medensis* verursachte chronische Lymphoedem der Beine. Es sei nur am Rande erwähnt, dass im 16. Jahrhundert

Leonhart Fuchs und *Peter Foreest* die Elephantiasis bzw. Lepra Araborum et Graecorum genau unterscheiden. Der letztere sagt von der Elephantiasis Graecorum sehr richtig „*quam christicolae lepram vulgo apellant*“.

Rudolf Virchow hat nach seiner Norwegen-Reise einen Aufsatz über die Geschichte der Lepra veröffentlicht (1860. Ein Jahr später – nach einem Besuch der Münchener Pinakothek, wo er ein Bildnis der Hl. Elisabeth, zu deren Füßen drei Lepröse um Almosen betteln, gesehen hatte – gibt er eine vergleichende Beschreibung der Hauteffloreszenzen die er in Norwegen sah und die, die am Bild zu beobachten sind („Ein Aussatz-Bild des älteren Holbein“ 1861). Seitdem mehren sich Aufsätze über differentialdiagnostische Erwägungen zu den Hauteffloreszenzen dargestellt auf dem Sebastiansaltar von Hans Holbein d. Ä. Die Deutung der Lepradarstellungen, die moderne dermatologische Interpretation medizin-historischer Quellen ist ein interessantes und bei weitem nicht erschöpftes Forschungsfeld.

Während die grossen Leiden Pest und Lepra, wenn auch in stark geringerer Zahl, fortdauern, jedoch aus Europa abzogen, ist die quasi epidemisch auftretende, zur Massenvergiftungen in der Bevölkerung führende Ergotismus aus der Welt verschwunden. Der Ergotismus hat einen so intensiven Niederschlag in der bildenen Kunst gefunden, wie sonst wohl keine andere Krankheit. Man denke an die Werke von *Mathias Grünewald*, *Hieronymus Bosch*, *Peter Brueghel d. Ä.* Aus dem ungarischen Gebiet wird hier u.a. ein Altarbild aus der Schule des ungarischen Meisters *Mateóci* (15. Jh.) präsentiert. Alle zeigen den Hl. Antonius mit den Attributen T-Stab, Glocke, Flamme. 1676 wurde das Mutterkorn als Ursache der „epidemischen“ Gangrän erkannt (*Dodart*). Die Benennung „*ignis sacer*“ findet sich in der lateinischen Literatur erstmalig bei *Lucretius* (*De rerum natura* VI. 660). Nach *Lucretius* gebrauchen *Celsus* und *Plinius d. Ä.* den Terminus „*ignis sacer*“.

Die beim Ergotismus auftretenden Hautrötungen – und ähnliche Hauteffloreszenzen – veranlassten den Leibarzt des Kaisers *Gratianus* (4. Jh. n. Chr.) *Priscianus* im Zusammenhang mit dieser Krankheit den Ausdruck Erysipelas zu gebrauchen. Im Frühmittelalter konkurrierten mehrere Begriffe in der Benennung der Symptome dieses Leidens. Zuerst sprach man von Seuche oder auch Pest ganz allgemein, später meist von „*ignis sacer*“ nicht zuletzt durch den im Mittelalter vielgelesenen *Vergil* (*Georgica*, III. 565–566).

Cassius Felix (4. Jh.) verwendete in der Folge die beiden Termini *ignis* und *erysipelas* als Synonima, so dass auch in diesem Falle eine ziemliche Konfusion entstand.

Die Sache wird umso komplizierter, als noch im 16. Jahrhundert weitere Synonima erscheinen, so z. B. bei *Gersdorff* *ignis persicus* und *pruna* (*Feldtbuch der Wundarzney*, 1517).

Die Gleichsetzung von Erysipel und *ignis sacer* reichte bis in das 19. Jahrhundert. Eine Übersetzung von *Lucretius* ins Englische verwendet gar 1931 Erysipel wo bei *Lucretius* *ignis sacer* steht (G. Barger, 1931).

Systematisch durchgeführte Forschungen sollten Eponymik und bildliche Darstellung für die kunst- bzw. medizinhistorische Differentialdiagnostik klären, wie auch die immer wieder auftauchende „*Transplantations*“ – Interpretation beim Ergotismus – Gangrän.

Bei den Christen des Mittelalters erhält diese „*Seuche*“ den Charakter einer sozialen Geissel. Wegen der „*feurigen*“ Schmerzen wurde die Krankheit auch „*ignis infernalis*“ benannt. Einem Bericht aus dem Jahre 1105 ist zu entnehmen, dass man auch dieses Leiden als himmlische Strafe ansah, so kam es zur Name „*ignis judicidis*“ Aus den Schriften, der Kirchenväter aus dem 5. Jahrhundert wissen wir, dass der Hl. Antonius und seine Jünger Hautkranke gepflegt und geheilt sollen, auch wurde er um Hilfe gegen das heilige Feuer angerufen., Hieraus entsprang im 11. Jahrhundert die Bezeichnung „*Antoniusfeuer*“; bei Hans Gersdorff in seinem „*Feldtbuch der Wundarzney*“ auch „*sanct Antonien feür*“.

Sicher lässt sich sagen, dass die durch Mutterkornvergiftung aufgetretenen Seuchen, Massenvergiftungen eine der Hauptursachen für die Gründung des Antoniten-Ordens waren. Dessen erstes Haus in Ungarn mit Hospiz und Krankenhaus wurde 1288 von König Ladislaus IV. gegründet. Schon Anfang des 14. Jahrhunderts sind in mehreren ungarischen Städten Klöster und Krankenhäuser des Ordens zu finden. Die Tatsache, dass das Verschwinden des Ergotismus weniger den Ärzten zu verdanken ist, als einer gewandelten Agrartechnik, mag von einer Überschätzung ärztlicher Einflussmöglichkeiten schützen.

Hungersnot, Tod und Krankheit waren allgegenwärtige Begleiter des täglichen Lebens im Mittelalter und in der frühen Neuzeit, Angesichts der epidemischen Krankheiten war die Medizin von geringem Nutzen. Das findet seinen Niederschlag in den mannigfaltigsten Werken der bildenden Kunst. Den ganzen Problemkreis Seuche und Kunst systematisch in den Griff zu bekommen, die verschiedenen Gattungen einordnen, scheint eine immense Aufgabe zu sein. Das Verhältnis von Kunst und Wirklichkeit ist viel zu kompliziert, um mit monokausalen Erklärungsmuster der Wechselwirkung Seuche und Kunst gerecht zu werden. Ein weites Arbeitsfeld für Medizinhistoriker, trotz einer fast unüberblickbar reichen Literatur.

Ob es sich um „*ärztliche Kunst*“, Chirurgie, Zahnheilkunde, Votivbilder, Krankheit und Heilung, oder Pharmazie handelt, die künstlerischen Erscheinungsformen der heilenden Heiligen, der Arzt – Heiligen, haben ihren festen Platz in der Medizin- und Kunstgeschichte. Dies ist übrigens ein ganz spezielles Forschungsfeld. In zahlreichen Aufsätzen veröffentlichte Forschungsergebnisse erläutern die Symbolik und Problematik der Beziehung der Kranken zu

den Heiligen, der Heiligen als Krankheitshelfer und Schutzpatrone der Ärzte in den verschiedenen Darstellungen. (Cf. Medizinische Praxis und Ikonographie der heiltätigen Heiligen in der ungarländischen Malerei des 13–14. Jahrhunderts (1979). Die heilige Elisabeth und die Betreuung der Aussätzigen; Der Kosmas- und Damian-Kult am ungarischen Beispiel 11. bis 18. Jahrhundert (1985); *Ars Sacra Medica* (1985) u.a.m.).

Einige der Heiligen übten zu Lebzeiten selbst den Arztberuf aus – etwa das Brüderpaar Kosmas und Damian oder *Panteleimon*, einst Leibarzt des römischen Kaisers Maximilian. Das erste Auftreten der Heiligen Kosmas und Damian in Ungarn manifestierte sich vom 14. Jahrhundert an in Kirchen an verschiedenen Orten des Landes. Dann trat eine Pause im 16. und 17. Jahrhundert ein, durch politische und kriegserische Wirren bedingt.

Kosmas und Damian wurden auch zu Schutzheiligen der bis heute fortlebenden medizinischen Fakultät der Universität, damals in Nagyszombat (gegründet von der Kaiserin-Königin Maria Theresia – 1769), wiewohl auch der medizinischen Fakultät der Universität Wittenberg.

In einer gotischen Periode der medizinischen Ikonographie begegnet man Darstellungen in Ungarn, welche hohen künstlerischen Wert haben. Nach deren Höhepunkt im 15. Jahrhundert folgt eine Epoche der Werke von eher volkskünstlerischem Charakter; Kulturausbreitung und Volksdevotion laufen parallel. Im 18. Jahrhundert folgt ein neuer Aufschwung mit einer eher schematisch-einförmigen Gestaltung. Allerdings kann festgestellt werden, dass der durch die barocke Kunst neugeborene Kosmas-Damian-Kult dem kulturellen Programm der Gegenreformation völlig entsprach.

Die Kosmas und Damian-Verehrung war, unbeschadet ihrer frühzeitigen Begünstigung in der lateinischen Liturgie, auch im Karpatraum, besonders in Ungarn überall verwurzelt. Sie ging auch nach der türkischen Eroberung keineswegs in Vergessenheit, weder in den von Türken besetzten Gebieten, noch im Westen bzw. im Norden des Landes.

Die Kosmas und Damian Verehrung muss sehr stark gewesen sein. Wenn hier von Kosmas und Damian als Schutzpatrone der Ärzte gesprochen wird, so sind damit bis Ende des 15. Jahrhunderts die Patrone der akademischen Ärzte und Wundärzte (Kosmas mit dem Uringlas, Damian mit der Salbenbüchse oder Salbenspatel) gemeint. Erst am Ende der Barockzeit wurde Damian auch zum Heiligen der Apotheker, wie *Ackernecht* (1954) überzeugend nachgewiesen hat.

Es scheint neben der Verehrung der Aztheiligen, der *Hl. Elisabeth von Thüringen* im einstigen ungarischen Reich seit jeher eine besondere Bedeutung zugekommen zu sein. Die mit 15 Jahren dem Landgrafen Ludwig – er wurde ein Opfer des Kreuzkrieges – vermählte

Elisabeth zeigte eine oft fast unverstndliche Liebe zu den Armen, Bedrängten, Ausgestossenen. Mitleid und Krankheit wird Ihr zum Auftrag. Dabei war die Krankenpflege als *soror in saecula*, besonders die Pflege der Aussätzigen, der Elisabeth keineswegs das, was so oft der mittelalterlichen *caritas* unterstellt wird – eine bloss asketische Demutsübung um *facere poenitentiam*. Sie nimmt am Schicksal des Einzelnen in seiner auch geistig seelischen Not Teil.

Da die Hl. Elisabeth sich sehr früh von der „Bettheiligen“ zur Lepraheiligen entwickelte, haben bildliche Darstellungen derselben seit *Virchow* immer wieder zu medizinhistorischen Untersuchungen gedient. Im ungarischen Raum ist eine nicht geringe Zahl von verschiedenen Darstellungen der Hl. Elisabeth, der Tochter des ungarischen Königs Andreas II. bekannt. Besonderes Interesse erwecken drei Altarbilder aus Oberungarn aus den Jahren 1474/77, welche die Hl. Elisabeth in ihren verschiedenen helfenden Diensten zeigen: beim Pflegen eines Kranken, beim Baden eines Leprösen. Sehr bemerkenswert ist das dritte Gemälde „Die Vision der Hl. Elisabeth“, wo Altar und Krankenbett neben der Hauptfigur den gleichen bzw. gleichwertigen Platz einnehmen. Dies folgt dem Grundsatz baulicher Anordnung des Mittelalters, dass sich der Krankensaal der den Kathedralen angeschlossenen Hospitäler in eine nach Osten gerichtete Kapelle fortsetzt – wie es eigentlich für alle Hospitäler des Mittelalters selbstverständlich war. Die Patienten sollten von ihren Betten aus den Altar sehen um an der Handlung der heiligen Messe teilnehmen können. Auch in dem neuen Krankenhaustyp in dem „Grosshospital“ – seit dem 14. Jahrhundert in Europa erbaut – blieb nach wie vor die optische und akustische Verbindung zwischen Bett und Altar entscheidend. Deshalb konnten z. B. die westlich der Kapelle liegenden profanen Hallen mit ihren der Wand entlang aufgereihten Betten nicht beliebig erweitert werden. Erst in den nach 1500 erbauten Krankenhäusern brach die optische Verbindung ab (Jetter, 1973). Während die frühen klösterlichen Formen des Spitals in erster Linie an den Regeln des *Benedikt von Nursia* orientiert waren, dann aber auch aus den clunezianischen Reformen wichtige Impulse bezogen, war es für die bischöflichen Spitaalstiftungen vor allem die Regel zu „vita canonica“ des Aachener Konzils 816, die richtunggebend waren.

Auch die hier veröffentlichten, gekonnt ausgewählten und aufschlussreich kommentierten Bilder können als Grundlage weiterer medizinhistorischer Forschungen in dieser Richtung dienen. Die Bauordnungen des Hoch- und Spätmittelalters sind vom medizinhistorischen Aspekt kaum erforscht. Die Domspitäler bedürfen noch gründlicher Untersuchung, wie auch die Hospitäler für Pilger ein riesiges Wissensgebiet darstellen, das für die Medizingeschichte bisher nur wenig ergiebig war.

Die Einbeziehung des religiösen und magischen, der überirdischen Kräfte in therapeutische Massnahmen, hat eine lange Tradition, die sich mit einigen Modifikationen bis in unsere Zeit fortsetzt.

Die Realpräsenz des Heiligen als Fürbitter, die Darstellung seines Martyriums und die Verehrung seiner Reliquien finden seit dem Mittelalter ihren Niederschlag in den mannigfaltigsten Werken der bildenden Kunst. In seiner Eigenschaft als heilkräftig-wundertätigem Gegenstand kommt dem Bildwerk damit zusätzlich eine metaphysisch-therapeutische Funktion zu, deren Tragweite nicht hoch genug einzuschätzen ist.

Im Kapitel „Krankheits-Bilder, Fälle, Wunder“ wird ein Abschnitt u.a. dem Wahnsinn und der Epilepsie, der Fallsucht gewidmet. Die Darstellungen des „Wahnsinns“ in der bildenden Kunst sind seit dem ausgehenden Mittelalter von zahlreichen bekannten und unbekannten Künstlern angefertigt worden. Auch bei der Auswahl dieser Gemälde und Graphiken ging es um möglichst typische Darstellungen aus dem alten Ungarn. Ein schönes Gemälde gibt einen realistischen Einblick in das Krankheitsbild der Fallsucht. Das Altarbild des schon erwähnten Meisters *Mateóci* (Mitte 15. Jahrhundert), „*St. Valentin und der Fallsüchtige*“ hat bisher in der Medizingeschichte kaum Beachtung gefunden.

Abbildungen der Epilepsie in der Kunst sind vorwiegend in den diversen medizinischen Anschauungen und Auffassungen des *morbus sacer* verwurzelt, wobei den soziokulturellen Aspekten immer eine grosse Rolle zukommt. Jedes Bild wiedergibt die Auffassungen der Epoche in dem es entstand, wie auch das hier wiedergegebene, ausführlich besprochene Gemälde.

Es wäre nicht uninteressant anhand solcher, diagnostisch recht informativen Abbildungen die reiche Eponymik der Krankheit auch in diesem Zusammenhang – Wort – Bild – zu untersuchen. Von der hippokratischen Schrift „*De morbo sacro*“ der rational orientierten griechischen Medizin, welche die früheren Begriffe der von den Göttern gesandten heiligen Besessenheit und der Sünde *ad absurdum* führt, über den *morbus insputatus* der Römer wobei die angebliche Rolle des Himmels nicht richtig verschwindet, wie dies der auch später benutzte Name *morbus comitialis* zeigt – ein Anfall während den *comitia* provozierte den Abbruch der Volksversammlung – um dann bei *Paracelsus* gar als *morbus astralis* wieder etwas mythenhaft zu erscheinen, Über die Herkunft des griechischen Namen „*herakléia nósos*“, die herkulische oder Herakles-Krankheit gibt es Zahlreiche Theorien, welche auch die göttliche Genese bestätigen, deren auch symbolische Deutung in etlichen graphischen Darlegungen zu beobachten ist. Die Epilepsie ist eine so unbändige, so überweltigende Krankheit, dass man sie mit der unmenschlichen Kraft und Gewalt des

Herakles in Verbindung brachte. Die eingängigste Begründung ist aber wohl diejenige, dass die Griechen der Ansicht waren, der Halbgott Herakles habe selbst an Epilepsie gelitten. Eigentlich sind Bild und Eponymik in jeder Epoche charakteristisch für den Stand der Medizin. Natürlich können solche Untersuchungen von ähnlichen Werken angeregt werden, wie wohl ich darauf am Anfang schon kurz hingewiesen habe.

Eben nur erwähnt sei, dass in diesem Abschnitt nebst Hysterie und anderen psychischen Krankheiten auch die legendäre Tanzepidemien durch klassisch-typische Bilder illustriert und fachgerecht kommentiert werden.

Bilder, die die Geisteskranken, die psychischen Epidemien, den Irrsinn mit ihrem sozialen Umfeld einfangen sind äusserst instruktiv. Besonders gewinnt man durch diese „Bilddokumente“ einen Eindruck davon, wie man Geisteskranke einst sbetah. Bild und Krankheitsverständnis gehören zusammen.

Auch diesen Ausführungen liegt die These zugrunde, dass Krankheits-Bilder nicht nur Rückschlüsse auf Sachwissen und Erkenntnisse einer medizinhistorischen Epoche zulassen, sondern auch Hinweise dafür sein können, mit welchen Emotionen die jeweilige Krankheit besetzt ist, welche Reaktionen sie bei betroffenen und deren Angehörigen hervorruft, und auf welcher weltanschaulich-religiöser Basis sie standen.

Schon vor einem Jahrzehnt erschien aus der Feder der Autorin ein Büchlein unter dem Titel „*Apotheken-Museen in Ungarn*“, eine quasi Einführung in das Thema, deren zweiter Teil eher als Katalog gedacht war. Das Kapitel Pharmazie aber im besprochenen Band ist eine umfassende Präsentation und Beschreibung der Kunstwerke in ungarischen Apotheken.

Man ist beeindruckt durch die nicht geringe Zahl und der hohen Qualität der mit glücklicher Hand restaurierten und konservierten alten Apotheken und deren musealen Einrichtungen. Aus der reichen Sammlung des Semmelweis-Museums und dessen Filialen, der Museum-Apotheken am Lande werden prunkvolle Töpfe aus Keramik, Zinn, Edelmetallen vor Augen geführt, Apotheken-Standgefässe aus Keramik, Glas, Holz, jedes Gefäss ein Kunstwerk. Kunstvoll eingerichtete Offizinen, künstlerisch gestaltete Einrichtungsgegenstände sind Zeugen der alten Apothekerkunst.

Apotheken – sie sind unentbehrlich und aus der Medizingeschichte nicht und aus unserem Leben nicht wegzudenken. Auch die modernsten unter ihnen umgibt noch ein Hauch von Geheimnis.

In Literatur und darstellender Kunst werden die Apotheker zuweilen als Originale und Käuze gezeichnet, ihr Offizin als geheimnisumwitterte Werkstatt. Eigenartige Destillationsapparate erinnern an die Alchemisten und ihr Suchen nach dem Lebenselixir. Die

Person des Apothekers – in frühen Zeiten zuweilen der Arzt selber – kann als Muster für eine Tätigkeit gelten, bei welcher sich Wissen und Gewissen die Waage halten müssen. Dem Leser sollen anhand der Präsentation der Objekte aus diesen Sammlungen Kunst und Praxis nähergebracht werden. Wahrhaftig ist dieser Abschnitt eine illustrierte Geschichte der Pharmazie in Ungarn. Es ist hervorzuheben, dass es sich hier um besonders viele, für Ungarn spezifische Kunstwerke handelt, die fachgerecht analysiert werden. Neben der Präsentation und Besprechung noch kaum bekannter Objekte und Dokumente kann die Autorin auch in diesem Abschnitt auf ihre eigenen Arbeiten zurückgreifen.

Auch in Ungarn standen die Klöster am Anfang des Apothekenwesens, Von den Klostergärten übernahmen die Laienapotheker den Anbau und die Pflege der Arzneipflanzen und im Laufe der Zeit lösten die Apothekengärten die Klostergärten ab. In weit grösserer Zahl befinden sich Gärten für Heilpflanzen neben dem Küchengarten der Hausfrauen im alten Ungarn. Fast eine jede Hausfrau war Doktorin und Apothekerin, sorgte für Kranke *familiares*, nicht selten mit fundierten Kenntnissen. Einige grandes dames besaßen einschlägige Bücher, manchmal waren sie Übersetzer, nicht selten Verfasser von Rezeptbüchern, Herbarien. Aus der Feder der *Anna Zay*, Gemahlin eines Gutbesitzers von altem ungarischen Adel, stammt ein handgeschriebenes Herbarium (1718) das eigentlich auch ein Rezeptbuch ist, mit vielen therapeutischen Anleitungen.

In diesem und den folgenden, die Chirurgie und Ophthalmologie behandelnden Kapiteln kommt die Problematik der Periode zwischen 1500 und 1750 wieder eindrucksvoll zum Ausdruck. Sie zeigt ein sich durchdringendes Geflecht naturwissenschaftlicher und medizinischer Zeugnisse einer Epoche, die noch keine scharfe Trennungen zwischen den Disziplinen kannte. Hier werden in kontrapunktischer Komposition, Dokumente, Bilder, Messgeräte und Einsatzgewichte, Präziosen der Mikroskopiekunst, Instrumente des Chirurgen, Brillen des Augenarztes beschrieben.

Der Arzneimittelangebot wurde in der Renaissance immer umfassender. Aus Übersee und dem Orient führte man erprobte, für Europa bisher unbekannte Drogen ein. Auch dieser Bereich der naturwissenschaftlichen Forschung bzw. der empirischen Heilmittellehre ist in der Malerei, in den graphischen Darstellungen wiederzufinden. Die diesbezüglichen Ausführungen ergänzen diese interessante komprimierte Geschichte der Pharmazie und der Chirurgischen Fächer.

Wie kaum eine Historiographie ist diejenige der Medizingeschichte vielgestaltig und unterschiedlich in Ziel, Anspruch und Methode. Untersuchungen und Ausführungen können sowohl als Methode wie dem Inhalt nach zum Verständnis führen. Die Beobachtung der

medizinischen Abbildungen z. B. hat geradezu zu einem neuen Verständnis älterer Medizingeschichte geführt.

Kunstgeschichte und Medizingeschichte gemeinsam sind auf gewissen Gebieten imstande ein genaueres und tieferes Verständnis zu leisten, aber auch zur Weiterforschung anzuregen, denn hinter jeder Erkenntnis taucht eine neue Frage auf.

Die Bemerkungen und Gedanken über einige willkürlich ausgewählte Kapitel sollen darauf hinweisen, dass das vorliegende Werk sowohl wie eine wissenschaftliche Monographie gelesen werden kann, als auch im Sinne eines Nachschlagwerkes einen festen Platz in der Bibliothek eines an diesem speziellen Thema interessierten Lesers findet.

Der Wert einer wissenschaftlichen Abhandlung misst sich u.a. daran, wie stark sie die weiterführende Forschung anzuregen vermag, dazu eine Grundlage bieten kann, der einer allgemeinverständlichen Arbeit hingegen, wie geschickt der Laie zum Gegenstand hingeführt wird. Beide Kriterien sind in diesem Fall in mustergültiger Weise befriedigt.

Das thematisch weitgefächerte Werk gehört zu denen, die sich um interdisziplinäre Fragen bemühen. Diese Zusammenhänge werden hier auch dem interessierten aber kunsthistorischen Laien plausibel erklärt.

Was Kunst ist und was Wissenschaft, glaubt jeder zu wissen und doch, was hat es mit Kunst und Wissenschaft in einer anderen Zeit auf sich? Die Beschäftigung mit Kunstwerke medizinischen Inhalts bietet die Möglichkeit sich Einblick in beide Gebiete zu verschaffen.

Es sei nicht vergessen, darauf hinzuweisen, dass die farbigen Reproduktionen der hohen Zielen der Autorin voll gerecht werden. Diesem entspricht auch die Ausstattung: in Leinen gebunden auf luxuriösem Glanzpapier gedruckt. Ein Prachtband der weltweit Beachtung finden wir falls sie auch in einer, möglichst aber zwei Weltsprachen erscheint.

Vorsichtigen Lesern möchte ich sagen, dass das übliche Vorurteil gegenüber dem Text besonders schöner illustrierten medizinhistorischen Bücher diesmal unberechtigt ist. Der Text ist klar und informativ.

Das Buch schliesst mit einer alphabetisch gegliederten ausführlichen Bibliographie und einem Bildverzeichnis.

Wer sich für Kunst in der Medizin und Medizin in der Kunst im allgemeinen, in Ungarn im speziellen interessiert, wird das Buch mit Gewinn und Genuss lesen.¹⁸²⁵

---

¹⁸²⁵ Vida, Mária: Művészet és orvostudomány a történelmi Magyarországon. Medicina in artibus in Hungaria. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Magyar Képek Kiadó, Budapest, 1994. 160 p., 97 monotyp 149 color Photos.

AUSWAHLBIBLIOGRAPHIE

- Boschung, U.: Wachsbildnerei in der Medizin. Zur Geschichte und Technik der Moulagenbildnerei. Zürich, 1979.
- Braunfels – Esche, S.: Das Geheimnis der Proportion. Die Waage 20 (1981) pp. 151–160.
- Burgess, R.: Notes on some plague paintings. Medical History 20 (1976) pp. 422–428.
- Carstensen, G. – Schadewaldt, H. – Vogt, P.: Die Chirurgie in der Kunst. Düsseldorf – Wien, 1983.
- Cawthorne, T.: Medicine in art. Postgraduate Medical Journal 37 (1981) pp. 184–190.
- Choulant, L.: Geschichte und Bibliographie der anatomischen Abbildungen nach ihrer Beziehung auf anatomische Wissenschaft und bildende Kunst. Leipzig, 1852.
- David-Danel, M. L.: Iconographie des saints médecins Côme et Damien. (Phil. Diss.). Lille, 1957.
- De Francesso, G. Heilige als Krankheitshelfer. Ciba Zeitschrift 3 (1935) pp. 875–890.
- Delécluze, E. J.: Traité complet de l'Anatomie de l'homme. Journal des Débats, 1834. nov. 15.
- Engelhardt, D. v.: Kulturgeschichte des Schmerzes. FOCUS MHL 7 (1990) pp. 165–171.
- Engelhardt, D. v.: Darstellung und Deutung der Lepra in der neueren Literatur. In: Aussatz, Lepra, Hansen-Krankheit. Ein Menschheitsproblem im Wandel. Hrsg. J. H. Wolf. Würzburg, 1986.
- Eulner, H. H.: Medizin im Museum. Literarische Wegweiser zu medizinhistorischem Museumsgut. Medizinhistorisches Journal 2 (1967) pp. 63–67.
- Foucault, M.: Die Geburt der Klinik. Eine Archäologie des ärztlichen Blicks. (Übers. v. W. Seitter) Frankfurt, 1978.
- Grön, K.: Lepra in Literatur und Kunst. In: Handbuch der Haut- und Geschlechtskrankheiten. Hrsg. J. Jadassohn. Bd. 10. Berlin, 1930.
- Habrich, Ch.: „Eine anatomische Schwangere Frau von Helfenbein“ Jb. Deutsche Medizinhistorische Museum 6 (1988) pp. 86–93.
- Haslam, F.: Hogarth at St. Bartholomew's Hospital. Scottish medical Journal 37 (1992) pp. 23–26.
- Hein, W. H. – Wittop Koning, D. H.: Die Apotheke in der Buchmalerei. Frankfurt, 1981.
- Hildebrand, R.: Un beau monument iconographique de la science de l'homme. Der Traité complet de l'anatomie de l'homme des Anatomen Jean Marc Bourguery und seines Zeichners Nicolas Henri Jacob. Medizinhistorisches Journal 23 (1988) pp. 291–318.
- Hildebrand, R.: Anatomie und Revolution des Menschenbildes. Sudhoffs Archiv 76 (1992) pp. 1–28.
- Hofmann, B.: Kranker und Krankheit um 1500. Die Darstellung des Kranken im Zusammenhang mit den spätgotischen Bildnissen der Heiligen Elisabeth. Herzogenrath, 1983. (Studien zur Medizin-, Kunst- und Literaturgeschichte 3.)
- Holländer, E. Die Medizin in der klassischen Malerei. Stuttgart, 1923.
- Jurina, K.: Vom Quacksalber zum Doctor Medicinæ. Die Heilkunde in der deutschen Grafik des 16. Jahrhunderts. Köln – Wien, 1985.
- Ladendorf, H.: Die ungarische Malerei des 19. Jahrhunderts. In: Deutsche in der Habsburger Monarchie. Böhlau, 1989. pp. 153–160.
- Lenhardt, E.: Zur Ikonographie der Blutschau. Medizinhistorisches Journal 17 (1982) pp. 63–77.
- Malet, Ch.: Histoire de la lépre et de son influence sur la littérature et les arts. Paris, 1968.
- McKinney, L.: Medical Illustrations in Medieval Manuscripts. London, 1965.

- Meshberger, F. L.: An Interpretation of Michelangelo's Creation of Adam Based on Neuroanatomy. JAMA 264 (1990) pp. 1837–1841.
- Müller, Irmgard: Christus als Apotheker. o.n.A.
- Pacher, A.: Medizinische Symbole und Attribute. Ciba Zeitschrift 2 (1934) pp. 553–559.
- Putscher, M.: Ausdruck und Beobachtung. Rückblick auf Leonardo und Vesal. In: Bloch, P. – Zick, G. (Hrsg.): Festschrift für Heinz Ladendorf. Böhlau, 1970. pp. 144–166.
- Putscher, M.: Leonardo als Anatom. Die Waage 20 (1981) pp. 142–150.
- Putscher, M.: Körpergefühl und Raumvorstellung: Leonardo und Descartes. Bericht zur Wissenschaftsgeschichte 14 (1991) pp. 147–160.
- Putscher, M.: Geschichte der medizinischen Abbildung. Bd. 2. Von 1600 bis zur Gegenwart. 2. Aufl. München, 1972.
- Putscher, M.: Ein Todestanz von Tizian. In: Metanoiete. Festschrift für Professor Hans Schadewaldt zur Vollendung des 60. Lebensjahres. Hrsg.: Wolfried Göpfert – H. H. Otten. Düsseldorf, 1983.
- Putscher, M.: Ein menschliches Bild vom Menschen. Die Waage 19 (1980) pp. 94–101.
- Seiler, R.: Pest und bildende Kunst. Gesnerus 47 (1990) pp. 263–283.
- Suter, A. Ch.: Die anatomische Reliefdarstellungen des Einsiedler Kleinkünstlers. I. B. Kuriger. Diss. 1988.
- Schadewaldt, H. – Binet, L. – Maillant, C. – Veith, I.: Kunst und Medizin. Köln, 1977.
- Schadewaldt, H.: Infektionskrankheiten in Kunstdarstellungen. In: Festschrift für Erna Lesky zum 70. Geburtstag. Wien, 1981. pp. 87–96.
- Schadewaldt, H.: Symbole in Medizin und Pharmazie. Deutsche Apotheker-Zeitung, 1961. pp. 1161–1168.
- Schadewaldt, H.: Mensch und Tod in der Kunstdarstellung. Baden-Württemberg 24 (1977) pp. 1–7.
- Schadewaldt, H.: Bilder vom Tod. Meditationen über Totentänze. In: Winau, R. – Rosemeier, H. P. (Hrsg.): Tod und Sterben. Berlin, 1984. pp. 77–101.
- Schadewaldt, H.: Tod und Liebe. Kunsthistorische Betrachtungen eines Medizinhistorikers. Die Waage 13 (1974) pp. 46–54.
- Schadewaldt, H.: Kunst und Medizin. In: Werner, E. – Matthiass, H. H. (Hrsg.): Osteologie-interdisziplinär. Berlin – Heidelberg – New York, 1991.
- Schadewaldt, H.: Totentänze – Medizinische Meditation. In: Der Tod in Dichtung, Philosophie und Kunst. Hrsg.: von H. H. Jansen. Darmstadt, 1989.
- Schmidt, F. I. M. – Murken, A. H.: Die Darstellung des Geisteskranken in der bildenden Kunst. Herzogenrath, 1991.
- Schnutz, H. K.: Barocke und klassizistische Elemente in der anatomischen Abbildung. Gesnerus 35 (1978) pp. 54–64.
- Schultheisz, E.: Die Pythischen Thermen. Zeitschrift für angewandte Bäder- und Klimaheilkunde 4 (1959) pp. 395–400.
- Taylor, Selwyn: John Hunter and his painters. Royal College of Surgeons of England, 1993. No. 1–8.
- Theopold, W.: Votivmalerei und Medizin. Kulturgeschichte und Heilkunst im Spiegel der Votivmalerei. München, 1981.
- Vasold, M.: Virchow und die Lepra in Norwegen. Medizinhistorisches Journal 24 (1989) 123–137.
- Vida, M.: Ursprung und Deutung der Heiligen Kosmas und Damian in Ungarn. Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 89–91. (1980) pp. 257–265.

Vida, M.: Apotheken-Museen in Ungarn. Budapest, 1984.

Vida, M.: Die ärztliche Praxis und die medizinische Ikonographie im mittelalterlichen Ungarn. Jb. Univ. Düsseldorf, 1981–83. pp. 254–263.

Vida, M.: Spas in Hungary in ancient times and today. Budapest, 1992.

Virchow, R.: Zur Geschichte des Aussatzes... Archiv für pathologische Anatomie 18 (1860) pp. 138–162, 273–329; 20 (1861) pp. 43–93.

Virchow, R.: Ein Aussatz-Bild des älteren Holbein. Virchow's Archiv 22 (1861) pp. 190–192.

Wolf-Heidegger, G. – Cetto, A. M.: Die anatomische Sektion in bildlicher Darstellung. Basel, 1967.

Zigrosser, C.: Medicine and the Artist. New York, 1970.

Georg Friedrich Händel betegsége¹⁸²⁶

Johann Sebastian Bach egyik zeneelméleti munkájában¹⁸²⁷ a muzsikának a „kedélyt újjáteremtő” hatásáról szól. A zene kedélyformáló, bizonyos tekintetben pszichoterápiás hatásával pedig a modern pszichiátria sok kitűnő képviselője is behatóan foglalkozik. Kevés viszont azoknak a tanulmányoknak a száma, melyek a zenetörténet nagyjainak betegségét, illetve betegségük és alkotó munkájuk összefüggéseit vizsgálják.

E szempontból tekintve különös érdeklődésünkre tarthat számot a barokk zene egyik nagy mesterének, G. F. Händelnek a pathographiája. Miután a pathographia csak a biográfia keretében érthető, lássuk előbb a legfontosabb életrajzi adatokat.

G. F. Händel 1685-ben – J. S. Bachkal azonos évben – született. Atyja Halléban volt udvari sebész, fiát jogásznak szánta. A nyolcéves korában már kitűnően orgonáló Händel minden energiáját később is további zenei tanulmányokra fordította. A jogi stúdiumok csak igen rövid intermezzót jelentettek életében. Zenei karrierjét templomi orgonistaként kezdte Halléban. Még egy évet sem töltött itt el, már Hamburgban találjuk, ahová 1703 tavaszán költözik át. Hamburgban, ebben a nagy zenei kultúrájú városban a XVIII. század elején az opera fénykorát élte. A később kritikusként híressé vált fiatal muzsikust, Johann Mattheson vezette be Händelt a Hanza-város zenei életébe.

1705 januárjában mutatták be átütő sikerrel Händel első operáját, az Almirát, melyet alig néhány hét múlva a Nero, majd számos más opera követett. 1706 végén elhagyta Hamburgot. Olaszországba utazott, ahol három évet töltött. Olaszországi stúdiumai döntő hatással voltak későbbi munkásságára, különösen operakompozícióira. Itt ismerte meg alaposan az olasz operastílust, melynek saját műveiben való alkalmazása az 'Agrippina' című opera nagy velencei sikeréhez vezetett, de itt került bemutatásra első oratóriuma is 1708 húsvétján.

Az olasz zenei életben „il Sassone” (a szász) csakhamar közkedvelt lett. Orgona és csembaló játékát utolérhetetlennek tartották. Mikor egy ízben a neves olasz zeneszerző, Domenico Scarlatti egy ünnepélyen csodálatos orgona hangokat hallott, így kiáltott fel: „Vagy az ördög játszik itt, vagy il Sassone”.

---

¹⁸²⁶ Forrás: Schultheisz Emil: Georg Friedrich Händel betegsége. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótornyai Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 346–350. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Georg Friedrich Händel betegsége. = Egészségügyi Munka 9 (1962) No. 9. pp. 285–288.

¹⁸²⁷ Gründlicher Unterricht des Generalbasses (Leipzig, 1778)

Olaszországból Händel a hannoveri udvarhoz kapott meghívást, ahonnan azonban rövid idő múlva Angliába ment, ahol második hazára talált. Londonban letelepedve lázas munkába kezdett. Rekordidő, 14 nap alatt írta meg 'Rinaldo' című operáját, mely az angol fővárosban addig még nem tapasztalt nagy sikert aratott. Csakhamar elhalmozták zenei megrendelésekkel – ekkor született a 'Te deum' és a 'Jubilate'. Kialakult ismeretségi, majd baráti köre is. Leghűségesebb, élete végéig kitartó barátja Arbunthnot dr. lett, London egyik közkedvelt gyakorló orvosa.

1719-ben I. György király egy operaegyüttes megszervezésével bízta meg. A következő évben már meg is kezdődnek az előadások, melyeknek sorát Radamisto-ja nyitotta meg. 1728-ig számos Händel-opera került bemutatásra (Julius Caesar, Tamerlan, Rodelinde stb.). Jóllehet ezek sikere kivétel nélkül jelentős volt, a vállalkozás mégis anyagi csődbe került. Ez azonban erejét nem törte meg, kedvét nem vette el. Ugyanezen év őszén egy Heidegger nevű színigazgató saját számlájára újabb operaegyüttest hozott össze, s az ő számára is több operát komponált. Öt év múlva azonban ez a vállalkozás is kudarccal végződött.

Ez idő tájt Händel már kimerültnek, betegnek érezte magát. Orvosa tanácsára 1735 nyarán a dél-angliai Tunbridge Wells fürdőhelyre utazott. Az eredmény aligha lehetett kielégítő, mert munkatempója jelentékenyen csökkent, ami arra készítette, hogy a következő évben visszatérjen Tunbridge Wellsbe. Ez a kúra vagy talán a pihenés, úgy látszik, hatásosabb volt. Régi munkakedve visszatért, amiről egyebek között fél év alatt megírt három operája tanúskodik. Teljesen egészséges azonban nem lett. A kortárs J. C. Smith – aki titkár, impresszárió és kottamásoló volt egyszemélyben – leírásából ismeretes, hogy Händel ekkoriban súlyosan deprimált volt. Rossz anyagi helyzete nem lehetett ennek egyedüli oka. Depressziója egyben kifejezett koncentráció-zavarral járt, ami nagyon megijesztette. Utóbbiról barátja John Hawkins számolt be.

1737. április 13-a volt az az ominózus nap, amikor Händelt „féloldali teljes bénulás” érte.¹⁸²⁸ Az agyvérzésnek tartott cerebralis insultus első napjaiban sensoriuma is zavart volt. Agyvérzésről ír Stefan Zweig is 'Sternstunden der Menschheit' című művében olvasható Händel-tanulmányában. Az orvosi beavatkozások kevés javulást hoztak. Mikor valamelyest mégis összeszedte magát, nagy nehézségek közepette – orvosai tanácsára – Aachenbe utazott, hogy az ottani fürdőben keressen gyógyulást. Aacheni fürdőkúrájáról egy másik kortárs, J. Mainwaring tudósít.¹⁸²⁹ Eszerint a beteg komponista az izzasztófürdőkben háromszor annyi ideig tartózkodott, mint általában szokás volt. Aki csak egy kissé ismeri e fürdők hatását,

¹⁸²⁸ Burney, Ch.: Nachricht von Georg Friedrich Händel's Lebensumständen (Berlin, 1785)

¹⁸²⁹ Mainwaring, J.: Memoirs of the Life of the Late George Frederic Handel (London, 1760)

csodálattal kell, hogy adózzék Händel minden betegsége ellenére hatalmas erejének, mint ahogy a fürdő orvosai és kezelőszemélyzete is csodának minősítették a beteg muzsikuss állapotának gyors, szemmel látható javulását. A kúra közben bénulásai teljesen megszűntek, ereje visszatért, úgyhogy október végén egészségesen utazhatott vissza Londonba. A 'Daily Post' című újság 1737. november 5-i számában ez olvasható: „Mr. Händel teljesen gyógyultan visszatérhetett Aachenből”.

Gyógyulása valóban teljes volt: ragyogó művek egész sora, egyebek között a 'Xerxes' bizonyítja ezt. Anyagiakat illetően ekkor különösen rosszul állt, mégsem volt depresszált. Finanziális nehézségei nem csorbították alkotóerejét. Nyilvánvaló tehát, hogy a betegségét megelőző hetek-hónapok depressziója már a betegség előjele, nem pedig külső körülmények reakciója volt.

1738 márciusában egy koncertsorozat átsegítette a legsúlyosabb anyagi válságon. Betegsége után zenei munkásságában igen nagy változás észlelhető. Elfordul az operaműfajtól, s megkezdődik a híres oratóriumok hosszú sora. Még a 'Xerxes' című opera bemutatásának évében jelenik meg két hatalmas oratóriuma: a Saul és Izrael Egyiptomban. Utóbbit 1738 októberében, tehát egy évvel az életrajzok által gutaütésnek tartott agyi inzultus után, három hét alatt komponálta! Túlmenne e rövid dolgozat keretein az ebből az időszakból származó művek akár csak pusztá felsorolása is. Tény, hogy ez Händel munkásságának legtermékenyebb, muzsikáját illetően pedig – a zenetörténészek egybehangzó véleménye szerint – legelmélyültebb periódusa.

Ezt az óriási munkatempót az aacheni fürdőkúra után 14 éven át csaknem egyenletesen tartotta. 1751-ben a 66 éves mester hirtelen fokozódó látásromlásról panaszkodott. Szembajjáról a Jephta kézírata tanúskodik (1751). A mű végén sajátkezű feljegyzése számol be bal szeme világának elvesztéséről. A londoni Guy's Hospital szemészorvosa, Samuel Sharp diagnózisa: gutta serena, ami az akkori nomenklatura szerint zöldhályogot jelentett. Három ízben operálták emiatt, sajnos látását megtartani nem sikerült. Az egyik műtétet a hírhedt ophtalmiather John Taylor „lovag”, álneves és sarlatán vándorszemész végezte, aki egy évvel előtte J. S. Bach szemét operálta ugyanolyan siralmas eredménnyel. Látászavara rövidesen másik szemén is kialakult. A londoni Evening Post 1753. január 31-i száma szomorúan ad hírt Händel teljes megvakulásáról.

Az elkövetkező öt évben a vak mester néha még lediktálta egy-egy kompozíciója hangjegyeit, zenei munkássága nagyjából azonban már csak az orgonálásra szorítkozott. Játéka még így is magával ragadó volt, teremtmőereje azonban megtört. 1758 elején az addig ritka nagy

étvágyú ember étvágytalanná vált, fogyott, testi ereje rohamosan gyengült. 1759. április 6-án egy Messiás-előadás végén hirtelen összeesett. Nyolc nappal később, április 14-én elhunyt.

Händel életében az 1737-ben lezajlott súlyos betegség kétségkívül fordulópont, mely után művészete bizonyos változáson ment át. Ebben a zenetörténészek egyetértének.

Ami az orvostörténészt érdekli, az most az a kérdés: mi volt ez a betegség? Agyvérzés, amiről az életrajzokban olvasunk, éppoly kevésbé valószínű, mint az agyi erek trombózisa vagy egy cereбрalis embolia. Még kevésbé jön számításba az emollitio. A betegség egész lefolyása, a bénulások meglepően gyors visszafejlődése ezek ellen szól. 1737. április 13-án érte az inzultus és október végén már tünet- és panaszmentes volt, erejének és alkotóképességének teljében tevékenykedett.

Alig képzelhető el, hogy agyi érlemeszesedést követő ictus, trombózis, embolia után vagy akár az agyi erekben lejátszódó és átmeneti bénuláshoz vezető arteriitis obliterans mellett olyan alkotások születhettek volna, mint a Saul, Izrael Egyiptomban, Messiás, Sámson, Judás Makkabeus és Jephta! Ezeket az oratóriumokat Händel mind az agyi inzultus után írta.

Egy kórkép jön itt számításba, s ez a cereбрalis lues, annak vagy gummosus formája vagy egy ictus paralyticus, amely ezt a tünetegyüttest előidézhette, mely után hosszú ideig tartó tünetmentes állapot, sőt intellektuálisan különösen termékeny periódus következhetett. Klövekorn professzor, aki elsőként vonta kétségbe Händel bénulásának agyvérzéses eredetét, ugyancsak az inzultus luetikus eredetre gondolt.¹⁸³⁰ Lueses eredetre utal már magának a gyógyfürdő helyének megválasztása is. Aachen kénes thermái a XVI. századtól egészen a XIX. század végéig mint a szifilisz és következményei balneoterápiájának legkitűnőbb fürdői voltak ismeretesek.

Az elmúlt századokban is tudott volt persze, hogy a fürdőkezelés nem specifikus terápiája a szifilisznek. Sőt, ismertek és a XV. század végétől kiterjedten használtak is egy szert, a higanyt, mely valóban alkalmas a lues kezelésére. A higanyos kenőkrákat Európa-szerte kielégítő eredménnyel alkalmazták a lues különböző formáinak gyógykezelésére. A dozírozás azonban nem lévén ismeretes, a kezelés folyamán nagyon gyakran kellemetlen mellékhatások jelentkeztek és az így létrejött súlyos higanymérgezés nem tartozott a ritkaságok közé. Nem volt ez ismeretlen már Paracelsus előtt sem, aki a higanyról így ír: „Az Arcanum a Mercurius, de helytelenül alkalmazzák és így számos új szenvedést okoz...”.

A higanyártalom elkerülésére, illetve csökkentésére volt jó az aacheni kénesfürdő.

A balneoterápia jelentősége elsősorban az anyagcsere-folyamatokra való befolyásában keresendő. A kiválasztás mind a vesén, mind a bőrön keresztül fokozódik. Higanykúra esetén

---

¹⁸³⁰ Klövekorn, G. H.: Georg Friedrich Händel in Aachen. = Sudhoffs Archiv 41 (1957) p. 104.

az egyidejű fürdőkezelés meggyorsítja a nehézfém sóknak a szervezetből való kiürülését, úgyhogy a szokásos higanyadagok – mérgezési tünetek jelentkezése nélkül – jelentősen túlléphetők. A detoxikálásra különösen alkalmasak a kén tartalmú vegyületeket nagyobb mennyiségben tartalmazó gyógyvizek.

Térjünk vissza röviden Händel betegségére. Egy Németországban megjelent tanulmány szerzője, W. Reinhard¹⁸³¹ elveti ugyan az agyvérzés lehetőségét, de a lezajlott betegség magyarázatára egy nem kevésbé valószínűtlen elméletet konstruál. Händelnek a betegséget bevezető depresszióját endogen pszichózisnak, átmeneti bénulását pedig egyszerűen reumatikus bántalomnak, közelebbről periarthritis humeroscapularisnak minősíti. Nem hihető, hogy valódi endogen depresszió minden előzmény nélkül jelentkezzen, majd minden nyom és következmény nélkül úgy szűnjék meg néhány hét múlva, hogy soha többé, még a vakság nehéz éveiben se mutakozzék. Mint fentebb már írtam, látásának elvesztése ugyan lesújtotta Händelt – és ez természetes is –, de kóros pszichés reakciót nem váltott ki. Vakon tovább orgonált és remek improvizációkkal gyönyörködtette hallgatóságát.

Ami pedig a periarthritist illeti, nehéz elképzelni egy orgonaművészt és dirigenszt, akinél egy néhány hetes „bénulást” előidézte, azon túl semmi panaszt ne okozott volna.

Mindezen körülményeket, tüneteket s az elvégzett kúrát tekintve, mégiscsak azt kell mondanunk, hogy a kortárs orvosok Händel betegségét helyesen tartották cerebrális inzultusnak és a fürdő javallata s különösen az aacheni fürdőknek e célra való kiválasztása arra enged következtetni, hogy kezelőorvosai a cerebrális inzultus aetiológiáját is tudták.

Bizonyos, hogy Händel betegsége és ezt követő – szinte csodával határos – gyógyulása döntő változást jelentett zenei munkásságában.

Legnagyobb alkotásai mind ezután születtek. S hogy megszülethettek, abban Händel zenei zsenialitása mellett bizonyosan szerepe volt a gyógykezelésnek is.

---

¹⁸³¹ Medizinische Streiflichter bei Georg Friedrich Händel (1960)

Haydn és az orvosok¹⁸³²

Joseph Haydn egészen idős koráig jó egészségnek örvendett. Barátai, ismerősei izmos embernek írják le. Nem tudunk róla, hogy gyermekkorában valaha is beteg lett volna. Ifjúkori „melankóliáról” pedig, amit oly sok nagy zeneszerzőről jegyeztek fel, szintén nincs említés. Hogy azonban legifjabb éveiben himlőt vészelt át, arra himlőhelyes arca utal.

Nem volt szép ember. Alsó állkapcsa és ajka túl erős, orra polyposis miatt (amit, mint mondotta, anyjától örökölt) duzzadt volt.

Tulajdonképpen nagyon is kevésbé „átszellemült”, nagyon is földi arc volt ez. Az asszonyokkal való kapcsolatát némileg nehezítette, mindenesetre csak ifjabb éveiben.

Ezen a hosszúkás, nem szép arcon azonban mindig barátságos mosoly ült. „Látszik rajtam, hogy mindenkinek jót akarok” – mondta a már öregedő Haydn egyik képe előtt állva.

Csak elég későn került érintkezésbe orvosokkal, s hála jó egészségének, kezdetben ez is tisztán társadalmi kapcsolat volt. 1780 óta, különösen télen, sokat tartózkodott Bécsben, ahol a Genzinger-házban meleg fogadtatásra talált. Genzinger doktor nőorvos volt. Háza élénk társadalmi élet központja. Feleségének kedves lénye vonzotta Bécsbe az öregedő mestert. „Nagyságod nyugodt lehet, mert barátságom és nagyrabecsülésem bármily gyengéd legyen is, sohasem lesz kárhoztatható” – írja Haydn Genzingeréhez írott levelében. Londoni útjáig visszatérő orrpolyposisán kívül nem zavarta említésre méltó betegség a mester munkakedvét.

A Csatornán való átkeléskor tengeribeteg lett. Egészséges alaptermészetét mutatja, hogy könnyebben vészelte át, mint az utasok többsége. A megérkezés izgalmai azonban – mint életrajzírói megjegyzik – napokig tartó, heves fejfájást váltottak ki nála.

Sokkal valószínűbb azonban, hogy ezeket az átmeneti fejfájásokat évtizedeken át tartó orrpolipjai okozták. Az Esterházy-udvarban töltött idő alatt a kismartoni Irgalmas Kórház sebésze kétszer operálta sikertelenül, mint ahogy eredménytelen maradt az osztrák hadsereg fősebészének, a József Akadémia igazgató tanárának G. F. Branbillának a műtéti beavatkozása is. Ezekről a műtétekről bécsi kiadójához, Artaria-hoz 1783 áprilisában írt leveléből értesülünk.¹⁸³³

¹⁸³² Forrás: Schultheisz Emil: Haydn és az orvosok. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 351–353. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Haydn és az orvosok. = Orvosi Hetilap 100 (1959) No. 36. pp. 1305–1306.

¹⁸³³ Bartha, D.: Joseph Haydn, Gesammelte Briefe und Aufzeichnungen. Kassel, 1965.; vö. még első életrajzírójának, G. A. Griesingernek erre vonatkozó feljegyzését: Biographische Notizen über Joseph Haydn (Leipzig,

Londonban megismerkedett a híres angol orvossal, John Hunterrel, aki századának egyik legnevesebb és legkedveltebb sebésze volt. Haydn londoni tartózkodása idején Hunter a brit hadsereg tábornok-orvosa volt, ugyanakkor magánrendelőt tartott fenn a Leicester Squaren. Társaságban többször találkoztak és Hunter tudomást szerzett Haydn időnként kellemetlen tüneteket produkáló, az orrlégzést gátló orrpolypusáról.

Mint ismeretes, Haydn angol nyelvtudása még egy évi angliai tartózkodás után sem volt kielégítő. A kitűnő sebész egy elvégzendő polypműtetre vonatkozó szavait nyilván félreértette. Így került sor arra a jelenetre, mely azután Hunter rendelőjében zajlott le, ahová egy alkalommal a mestert meghívta, s amelyről maga Haydn így számolt be:

„Az első üdvözlések után néhány erős fickó lépett a szobába, hátulról megragadtak és egy székhez akartak kötni. Én üvöltöttem, kiabáltam, ütöttem és addig rugdalóztam, míg kiszabadíthattam magam és Hunter úrnak, aki háta mögött rejtegette műszereit, érthetővé tettem, hogy semmiképpen sem hagyom magam operáltatni. Csodálkozott önféjűségemen, úgy tetszett nekem, sajnál, hogy nem óhajtok abban a szerencsében részesülni, hogy ügyességét kipróbáljam. Vajon a sírba akarom-e vinni ellenségemet, kérdezte halk rosszállással. Közöltem, hogy ezt óhajtom tenni, s gyorsan elhagytam a házat.”

Ez az 1792-es esztendőben történt. Később mégis megoperáltatta magát, sajnos eredménytelenül.

Igazán komoly betegségben később sem szenvedett. Erős szervezete, mértékletes, kiegyensúlyozott életmódja 70 éves koráig jó egészséget biztosított számára.

Röviddel az első londoni út előtt Oetingen-Wallerstein herceghez írt levelében mentegőzik: szembetegsége gátolja abban, hogy a herceg által rendelt muzsikát időben szállítsa. Néhány hétig tartó, enyhe lefolyású gyulladás volt ez, amely nyomtalanul gyógyult.

Második angliai útja alkalmával rheumás fájdalmak kínozzák. A nyirkos, hűvös klímát nehezen szokta meg.

Az első komoly betegség 1801-ben támadja meg. Súlyos grippe kényszeríti ágyba. Hónapokig nem tudja kiheverni. Állandó fejfájás kínozza az agyondolgozott mestert. Ő maga úgy véli: rossz közérzetét az „Évszakok”-on való kimerítő munka okozza. „Az Évszakok megtörték a gerincemet” – jelenti ki.

1803 után nem tud komponálni. Nem mintha nem volnának gondolatai, sőt, túl sok ötlet és gondolat torlódik fáradt agyában. Az „idegek” kínozzák. Érzelmi labilitása, időnként fellépő

mély depressziója kezdődő öregkori sclerosisra utal. Emlékezete „tönkrement”, írja ekkor egyik levelében. Ez az állapot romlik. A zene éjjel sem hagyja nyugodni; nem tud aludni. Végül is orvosa kiviteti szobájából a zongorát. Így él csendesen, visszavonultan, alig dolgozva.

1805-ben Napóleon Mare-t küldi a mesterhez, aki visszatérve, gyengeségéről számol be. Ezt megelőzően, 1805 februárjában Párizsban elterjedt halálhíre. Cherubini már egy gyász-kantátát komponált (*Chant sur la Mort de Joseph Haydn*), amikor megérkezett a jelentés: Haydn él.

1806-ban egészsége tovább gyengült. Általános gyengeségéhez kínzó lábfájdalom társult. Alszárai duzzadtak voltak, csaknem teljesen járásképtelen lett. A leírás leginkább vénás thrombosisnak, ill. azt követő postthrombotikus szindrómának felel meg.

1807-ben és 1808-ban részt vett Szt. Peregrinusnak, a lábbetegségek patrónusának ünnepén. Enyhülést azonban nem talált. Deprimáltan vitette magát haza.

Ez idő tájt készítette híressé vált névjegyét 'Der Greis' című dalának első akkordjaira: „Molto Adagio – Hin ist alle meine Kraft – alt und schwach bin ich – Joseph Haydn”.¹⁸³⁴ Ezt a névjegykártyát akkor használta, amikor valakit nem akart vagy tudott fogadni, vagy ha egy meghívást mondott le.

Gyengesége fokozódott. Az agg mester állandóan a halál gondolatával foglalkozott: „A világnak már semmi hasznára sem vagyok, úgy kell ápoljanak, mint egy gyereket, itt volna az ideje, hogy Isten magához szólítson.”

Az utolsó látogató, aki küszöbét átlépte, egy francia tiszt volt. Nagy tisztelője, aki a „Teremtés” egy áriáját („Mit Würd und Hoheit angetan”) énekelte el előtte. Ez Haydnt mélyen meghatotta, s ez volt az utolsó öröme. 1809. május 31-re virradó éjjel 1 órakor csendesen elhunyt. Orvosai, Franz von Hohenholtz és Böhm doktorok a halál okát „végelgyengülés”-ben jelölték meg.

A temetés után Haydn teste még nem talált végleges nyugalomra. Az akkor divatos Gall-féle frenológia két lelkes híve J. N. Peter és K. Rosenbaum „tudományos” érdeklődésből kiásták a koponyát és egy római szarkofághoz hasonló kis szekrénykében tartották. A koponyát később Karl Langer bécsi anatómus vizsgálta meg, majd Bókay János ismertette Haydn-tanulmányában.¹⁸³⁵ Végül is a koponya a bécsi Gesellschaft der Musikfreunde tulajdonába került, ahol ma is őrzik.¹⁸³⁶

---

¹⁸³⁴ „Molto Adagio – Oda minden erőm – öreg és gyenge vagyok – Joseph Haydn”

¹⁸³⁵ Bókay János: Haydn Józsefről orvosi vonatkozásban 200-ik születési évfordulóján. = Orvosi Hetilap 76 (1932) No. 12. pp. 260–263. és klny.

¹⁸³⁶ Tandler, J.: Über den Schädel Haydns. In: Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 39 (1909) pp. 260–279.

„Hin ist alle meine Kraft...”¹⁸³⁷

Ärztliches über Haydn

„...ich war Gott lob bishero immer gesund, hab aber vor 8 Tagen einen Englischen Rheumatismen überkommen, der so stark ist, dass ich bisweilen hell laut schreyen muss. Doch hoffe ich denselben bald zu verliehren (!), weil ich mich, wie hier der Gebrauch ist, ganz von unten bis oben mit Flanell eingewickelt habe...” – schreibt Joseph Haydn in seinem Londoner Tagebuch im November 1792.

Haydn war bis in sein höchstes Alter ein kerngesunder Mensch. Alle, die mit ihm zusammen waren, schildern seinen Körper als kräftig. Wir wissen von keiner Krankheit, die er in seiner Kindheit gehabt hat. Auch kein Zug jener Jugendmelancholie, die man von anderen Künstlern berichtet, ist von ihm aufgezeichnet worden. Dass er in seinen Jugendjahren die Pocken durchgemacht haben muss, darauf weist nur sein von Narben entstelltes Gesicht hin. Schön war er in seiner Jugend gewiss nicht. Von seinem Bild sprach er noch später als von einem *„brutto ritratto”*. Unterlippe und Unterkiefer waren stark vorgewölbt und die Nase infolge eines angeblich von der Mutter „geerbten” Polypen im unteren Teil aufgedunsen. *„Es war ein sehr irdisches Gesicht”* – sagt H. H. Jacob, eigentlich nicht das eines Künstlers. Das sollte Haydns Beziehungen zu den Frauen erschweren – allerdings nur in den Jugendjahren. Doch war das längliche Gesicht immer freundlich: *„Mag man mir’s ansehen, dass ich’s mit jederman gut meine”* – sagte er vor einem seiner Bilder stehend.

Haydns Beziehungen zu Ärzten begannen ziemlich spät und waren im Anfang rein gesellschaftlicher Art. Seit 1780 weilte der Meister viel in Wien, besonders im Winter, und wurde im Haus Genzinger mit großer Freundlichkeit empfangen. Dr. Genzinger war Frauenarzt und Mittelpunkt eines gesellschaftlichen Kreises. Seine Frau war es, die den alternden Meister nach Wien zog: *„Euer Gnaden können ganz ruhig sein, denn meine*

---

¹⁸³⁷ Forrás: Schultheisz, Emil: „Hin ist alle meine Kraft...”. Ärztliches über Haydn. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 270–274. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Újraközölve: Schultheisz, Emil: „Hin ist alle meine Kraft...”. Ärztliches über Haydn. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 198–199. (2007) pp. 79–82. – Korábban megjelent szövegváltozatai: Schultheisz, Emil: Ärztliches über Haydn. = Musica – Monatschrift für alle Gebiete des Musiklebens 13 (1959) Heft 5. pp. 291–292.; Schultheisz, Emil: Haydn und die Ärzte. = Therapeutische Berichte 31 (1959) pp. 85–87.

Freundschaft und Hochschätzung, so zärtlich dieselbe ist, wird niemahlen (!) strafbar werden” – schreibt Haydn an *Frau Genzinger*.

Bis zur Zeit der Londoner Reise besitzen wir keine Aufzeichnung von irgendeiner Krankheit. Auf der Fahrt hatte Haydn eine leichte Seekrankheit auf dem Schiff befallen. Er hat sie viel besser niedergekämpft, als die meisten Passagiere es sonst zu tun pflegen. Aber bei der Ankunft in London wurde er von heftigen Kopfschmerzen befallen – wahrscheinlich von der Aufregung. In London machte er die Bekanntschaft des berühmten Arztes *John Hunter*. Dieser war einer der bedeutendsten Chirurgen seiner Epoche, und prominentes Mitglied der hohen englischen Gesellschaft, mit dem Haydn regelmäßig verkehrte. An den von seiner Frau Anna gestalteten Abenden war Haydn ein gern gesehener Gast. *Mrs. Hunter* hegte künstlerische Interessen und betätigte sich auch als Dichterin englischer und Waliser Lieder. Haydn hat zwölf von ihr verfasste Canzonetten vertont. Über den Hausherrn schrieb der Meister „*Mr. Hunter ist der größte und berühmteste Chirurg in London-Leicester Square.*”

In der Zeit zur Haydns Ankunft in London wirkte Hunter als Generalarzt der Königlichen Britischen Armee und hatte gleichzeitig eine Ordination am Leicester Square inne. Wie bekannt, waren Haydns Kenntnisse im Englischen selbst nach einem Jahr sehr mäßig. So ist es zu deuten, dass er die Worte des großen Chirurgen über eine Operation seines Nasenpolypen missverstanden hatte. Eines Tages wurde er in Hunters Sprechstunde eingeladen. Haydn berichtet darüber: „*Nach den ersten Komplimenten traten einige baumstarke Kerle ins Zimmer, packten mich von hinten und wollten mich auf einen Stuhl festbinden. Ich brüllte, schrie, schlug blaue Flecken und trat so lange mit den Füßen, bis ich mich befreien konnte und Herrn Hunter, der hinterm Rücken schon seine Instrumente verbarg, begreiflich machte, dass ich mich durchaus nicht wolle operieren lassen. Er wunderte sich über meinen Eigensinn, und mir schien, er bedaure mich, dass ich nicht so glücklich sein wolle, seine Geschicklichkeit zu erproben. Ob ich denn, fragte er leise tadelnd, meinen Freund ins Grab nehmen wolle. Ich erklärte das tun zu wollen, und machte mich rasch aus dem Haus heraus.*” Das war im Jahr 1794. Später hat sich Haydn doch operieren lassen, leider ohne Erfolg.

Haydn war bis ins hohe Alter eigentlich nie ernst krank gewesen. Eine regelmäßige Arbeit, Zurückhaltung von jeglicher Ausschweifung und – *last not least* – die Konstitution der Vorfahren hatten ihn bis in sein siebzigstes Lebensjahr gesund erhalten. Kurz vor der ersten Reise nach London entschuldigt er sich bei dem *Prinzen von Oettingen-Wallerstein*, dass ihn ein Augenleiden in der Ablieferung einer von dem Prinzen bestellten Musik hinderte. In

England quält ihn der Rheumatismus, ein „*rheumatisches Kopffieber*“ fesselte ihn längere Zeit ans Bett. Von diesem Anfall erholte er sich binnen Wochen.

Das Leben Haydns gestaltete sich äußerlich glücklich, er war von Ruhm und Erfolg gekrönt. Aber es begann sich zuweilen auch schon das Alter zu melden, die Last der Jahre auf den sich den Siebzigern nähernden Tondichter zu drücken: „*Die Welt macht mir zwar täglich viele Complimente über das Feuer meiner letzten Arbeiten*“ – heißt es in einem Brief des Meisters an J. H. Griesinger, Freund und erster Biograph von Haydn – *aber niemand wird mir glauben, mit welcher Mühe und Anstrengungen ich daselbst hervorrücken muss indem mich mancher Tag dass (!) schwache Gedächtnis mit Nachlassung der Nerven dermaßen zu Boden drückt, dass ich in die traurige Lage ver falle, und viele Tage (!) nachher außer Stande bin, mir eine einzige Idee zu finden, bis ich endlich, durch die Vorsicht aufgemuntert mich wieder an d. Clavier setzen und dann Kratzen anfangen kann. Da findet sich dann wieder, Gott sey gelobt.*“ Zu jener Zeit meldeten sich bei Haydn häufig die Beschwerden und die Gebrechlichkeiten des Alters. Zu dem durch seinen Nasenpolypen hervorgerufenen lästigen alten Leiden kamen Anfälle von „Kopfrheumatismus“ und Schwindel. „*Haydn klagte aber gewaltig über den Einfall der feuchten Witterung auf seine Gesundheit; wenn er nur eine halbe Stunde arbeite, so bekomme er Schwindel, er müsse sich schonen, sonst treffe ihn noch der Schlag am Clavier usw.*“ – heißt es in einem Brief vom Januar 1804 von Griesinger.

Während dessen schreibt Haydn in einem Brief an den Breslauer Organisten *Justin Heinrich Knecht* gerichtet, der um einen Beiton für die „Schlesische Blume“ bat, diese Bitte abweisend, und bezog sich auf sein hohes Alter: „...*allein ein Alter von 72 Jahren und ein seit geraumer Zeit sich eingefundenes rheumatisches Nervenfieber versagen mir die hierzu erforderlichen Kräfte. Ich vermag kaum soviel, dass ich meinem Fürsten diene mit dem, was er für sein Haus bedarf ...*“

Die erste ernste Krankheit befällt Haydn im Jahr 1801. Es ist eine schwere Grippe, die ihn für Monate bettlägerig macht. Dauernde Kopfschmerzen quälen den überarbeiteten Mann. Er selbst gibt für das Unwohlsein der Komposition der „Jahreszeiten“ die Schuld, an denen er zwei Jahre lang bis zur Erschöpfung gearbeitet hat. Haydn erklärt: „*Die Jahreszeiten haben mir das Rückgrad gebrochen.*“ Nach 1803 kann er nicht mehr komponieren. Nicht so ist es, dass er keine Gedanken mehr gehabt hätte! Im Gegenteil, es fällt ihm zu viel ein. Es sind die „Nerven“, die ihn plagen. Eine emotionelle Inkontinenz, zeitweilig tiefe Depression deuten auf seine Alterssklerose. Sein Gedächtnis „*sei ruiniert*“ – schreibt er selbst.

Der Zustand verschlimmert sich, die Musik verfolgt ihn in der Nacht; er kann nicht mehr schlafen. Schließlich entscheidet der Arzt: der Erard-Flügel soll aus dem Zimmer

geschafft werden! So lebt Haydn still, zurückgezogen, kaum mehr arbeitend. 1805 schickt *Napoleon Maret* zu Haydn, der über des Meisters Schwäche berichten konnte. Vorher war bereits im Februar 1805 das Gerücht nach Paris gelangt, dass Haydn gestorben sei. *Cherubini* verfasste schon eine Trauerkarte. Da traf die Nachricht ein: Haydn lebt. Nach dem Abzug der Franzosen aus Österreich im Jahr 1806 verschlechterte sich die Gesundheit Haydns noch mehr.

Zur allgemeinen Schwäche kam ein lästiges Fußleiden. Die Beine waren ständig schmerzhaft geschwollen. 1807 und 1808 nahm er am Fest des *Hl. Peregrinus*, des Patrons des Fußleidens, teil. Deprimiert ließ er sich nach Hause tragen. Linderung konnte er nicht finden. Zu dieser Zeit ließ er sich eine Visitenkarte mit den Anfangszeilen seines Liedes „Der Greis“ herstellen: „*Molto Adagio – Hin ist alle meine Kraft – alt und schwach bin ich – Joseph Haydn*. Diese Worte stammen von *Gellert*. Und die Schwäche nahm zu. Der gealterte Haydn hat sich mit einem baldigen Tod vertraut gemacht: *Ich bin der Welt nichts mehr nütze, ich muss mich wie ein Kind pflegen lassen es wäre wohl Zeit, dass mich Gott zu sich riefe.*“

Der letzte Besuch, am Morgen des 13. Mai, der seine Schwelle betrat, war ein französischer Offizier, der Haydn hoch verehrte und ihm die Arie „*Mit Würd' und Hoheit angetan*“ aus der „Schöpfung“ vorsang. Haydn war tief bewegt: es war seine letzte Freude. Es trat ein ärztliches Konsilium zusammen, aber es gab keine Rettung mehr für ihn. „*Seine Hülle wird leider stets gebrechlicher und jedes raue Lüftchen setzt ihm zu*“ – heißt es in einem damaligen Bericht von *Griesinger*. In der Nacht vom 30. zum 31. Mai 1809 ein Uhr schlief Joseph Haydn ohne Todeskampf ein. Seine Ärzte *Hohenholtz* und *Böhm* waren der Meinung, die Todesursache sei „*Altersschwäche*“ gewesen.

Nach der Beerdigung im „*Leichenhof außer der Linie Hundsthurm*“ sollte aber Haydns Körper noch nicht die Ruhe finden. Der Verwalter des Provinzialstrafhauses *Johann Nepomuk Peter* und sein Freund *Karl Rosenbaum* bemächtigten sich aus „wissenschaftlichen“ Gründen (beide waren begeisterte Anhänger der Phrenologie von *Gall*) und aus „Verehrung“ für das große Genie „*da sie die knöcherne Kammer seines Geistes nicht von Würmern oder Maden vernichtet sehen wollten*“ des Schädels Haydns. Zum Aufbewahren ließ J. N. Peter ein Kästchen machen, das wie ein römisches Grabmahl aussah. Der Schädel Haydns gelangte dann nach mehrfachem Besitzwechsel an die Gesellschaft der Musikfreunde in Wien. Die übrigen irdischen Reste des Meisters wurden elf Jahre später, am 6. November 1820, nach Eisenstadt überführt. Sie ruhen in der Gruft der Bergkirche. Ein schlichter Denkstein erinnert an den unsterblichen Meister. Dort ist die Inschrift zu lesen: „*NON MORIAR SED VIVAM ET NARRABO OPERA DOMINI*“.

LITERATUR

Bartha, D.: *Joseph Haydns gesammelte Briefe und Aufzeichnungen*. Kassel, 1965.

Bókai, J.: Haydn Józsefről orvosi vonatkozásban [Über Joseph Haydn in ärztlicher Beziehung]. In: *Orvosi Hetilap* 76 (1932) Heft 12. S. 260–263.

Böhme, G.: Medizinische Portraits berühmter Komponisten. Bd. 2. Stuttgart, 1987. S. 27–56.

Griesinger, J. H.: *Biographische Notizen über Joseph Haydn*. Leipzig, 1810.

Karajan, Th.: *Joseph Haydn in London*. Wien, 1861.

Schnerich, A.: *Joseph Haydn und seine Sendung*. Zürich, 1922.

Mozart betegsége és halála¹⁸³⁸

A Mozart-irodalom szinte beláthatatlan terjedelmű. A zenetudomány Mozart munkásságának legapróbb részleteit is messzemenően tisztázta és kellően értékelte. Ezzel szemben életrajzában még szembetűnő hiányosságokat észlelünk. Sőt, talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy emberi alakja, orvosi szemmel nézve, még mindig elég elmosódottan áll előttünk. Ma sem vesztette érvényét, amit Bókay János, a nagyhírű orvosprofesszor – és maga is jeles muzsikos – száz esztendővel ezelőtt írt: „Még ma sem eldöntött kérdés, hogy mi okozta Mozart korai halálát”¹⁸³⁹.

Jóllehet a biográfiák forrásanyaga elég bőséges: saját, valamint nővérének és apjának, Leopold Mozartnak¹⁸⁴⁰ a levelei adatokban és leírásokban igen gazdagok, a neves komponista személyére vonatkozó tények helyes értékelését viszont gyakran nélkülöznünk kell. Ez elsősorban betegségeire vonatkozik, amiről pontos képet csupán A. Greither nyújt.¹⁸⁴¹ Ő mai tudásunk kritikus szemszögéből nézve forrásanyagot, részletes és jól értelmezett leírást ad Mozart betegségeiről és haláláról.

A betegség jellegének felderítésére – a levelezés mellett – talán legalkalmasabbak Nicolaus von Nissen dán kormánytanácsosnak, Mozart özvegye második férjének Mozartól írott – később könyv alakban kiadott – biografikus feljegyzései, mert a zenetudós állapotára vonatkozó leírásokat, betegségére vonatkozó adatokat, e munkája számára, maga az özvegy szolgáltatta.¹⁸⁴²

Még a legtöbb magyar Mozart-életrajz is egyik kezelőorvosának, Closset dr.-nak, ma már tarthatatlan diagnózisát fogadja el („hietziges Frieselfieber”). Nem kétséges pedig, hogy betegségének ismerete jelentős mértékben járul hozzá élete utolsó szakaszának jobb megértéséhez: betegségeinek, különösen utolsó betegségének lehető pontos ismerete tehát nemcsak orvostörténeti érdekességű.

¹⁸³⁸ Forrás: Schultheisz Emil: Mozart betegsége és halála. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótonyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 354–358. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Mozart betegsége és halála. = Orvosi Hetilap 98 (1957) No. 1–4. pp. 63–64.

Néhány jelentős forrásmunka: Orel, A.: Mozarts Deutscher Weg. (Wien, 1943); Paumgartner, B.: Mozart. (Zürich, 1940); Reitter, C.: Der Stand des Wiener Med. Doctoren-kollegiums (Wien, 1899); Ulibischeff, A.: Mozarts Leben und Werke (Stuttgart, 1859); Tenschert, R.: Mozart (Leipzig, 1956)

¹⁸³⁹ Bókay János: Mozart halálának oka. = Orvosi Hetilap 50 (1906) No. 3. pp. 233–234.

¹⁸⁴⁰ Vö. Mozarts Briefe (Berlin, 1912), valamint Bauer, W. A. – Deutsch, O. E.: Mozart. Briefe und Aufzeichnungen. I–VII. Bd. (Kassel – Basel – London – New York, 1962–1975)

¹⁸⁴¹ Vö. Greither, A. publikációjával (in: Deutsche Medizinische Wochenschrift 81 (1956) pp. 121–165.)

¹⁸⁴² Nissen, G. N.: Biographie W. A. Mozart's etc. (Leipzig, 1828)

Hogy utolsó, halálos betegsége könnyebben érthető legyen, vegyük sorra rövid életének rendelkezésünkre álló kórtörténeteit. Nagy segítséget nyújtanak ebben Leopold Mozart levelei, melyekben az éles megfigyelőképességű apa – aki gyakran maga tölti be a „házi orvos” szerepét – a betegségek lefolyásának és tüneteinek igen plastikus és pontos képét adja.

A gyermek Mozart fárasztó utazásai, kimerítő munkája, gyakori szereplése kétségkívül erősen igénybe vették szervezetét. Az első hét évben azonban komolyabb betegségről nincs adat. Az apa akkori levelei csupán időnkénti „indispositiók”-ról tesznek említést. (Az apa általában csak az általa komolynak ítélt esetekben hívott fiához orvost.)

Az első bécsi úton jelentkezett az első komoly betegség. (Ezt az életrajzok és orvostörténeti dolgozatok is – Greither kivételével – többnyire tévesen ítélik meg.) Édesapja 1762. október 20-i levele messzemenően pontos leírását adja az erythema nodosumnak: „... néhány krajcárnyi nagyságú, igen piros és kissé kiemelkedő foltot találtam, melyek érintéskor fájdalmat okoztak neki. De csak a sípcsontjain, könyökein és podexén volt néhány. Lázás volt...” Ekkor Dr. J. A. von Bernhard vizsgálta s egy „skarlatszerű” kiütésről szólt. Noha skarlatot expressis verbis nem mondott, kijelentése mégis tévedésre adott alkalmat. Olyannyira, hogy még néhány éve is jelent meg dolgozat (Reinhard),¹⁸⁴³ ahol Mozartnak ez a betegsége skarlátként szerepel.

Hogy Bernhard dr. – korának jónevű bécsi orvosa, a bécsi fakultás dékánja, majd az egyetem rektora – nem a mai tudásunknak megfelelő diagnózist állította fel, az érthető. Az erythema nodosum neve először 1808-ban szerepel az irodalomban, Robert Willan: *'On cutaneous diseases'* című művében. Mint önálló kórképet pedig Ferdinand v. Hebra, a nagynevű bécsi dermatológus írja le 1860-ban.¹⁸⁴⁴ Mivel Leopold Mozart fent említett levele nemcsak a diagnózisra mutat, hanem talán a fellépett erythema nodosum okát is leírja, amikor egyidejűen fellépő fogfájásról és arcduzzanatról számol be, nincs rá okunk, hogy az erythema nodosumból későbbi tuberculosus megbetegedésre következtessünk. (Az erythema nodosum az esetek 45–50%-ában nem specifikus tbc-allergia következménye.)¹⁸⁴⁵

N. Nissen, Mozart feleségének, Constanzának, második férje volt az, aki életrajzi munkájában a komponista „phthisis”-éről szólt. A tetszetős – bár nem megalapozott – gondolatot több életrajzírója átvette. Feltehetően az erythema nodosummal, ill. focalinfekcióval van összefüggésben a röviddel ezután fellépett ízületi gyulladás. Ennek többszöri fellángolásáról és egy 1766-ban lezajlott, különösen súlyos relapsusáról szintén az

¹⁸⁴³ Vö. Reinhard, W. publikációjával (in: Medizinische Monatsschrift 9 (1956) Vol. I. p. 320.)

¹⁸⁴⁴ Hautkrankheiten (Erlangen, 1860)

¹⁸⁴⁵ Vö. Lindemayr, W. publikációjával (in: Dermatologische Wochenschrift 127 (1953) Vol. I. p. 123.)

apa számol be; Mozart hangverseny-utazásai alatt fellépett „indispositiói” többször jártak izületi fájdalmakkal, időnként súlyos angina kísérletében.¹⁸⁴⁶

Rheumás bántalmaival Bókay János is foglalkozott ezelőtt száz évvel az Orvosi Hetilapban megjelent dolgozatában. Következtetéseiben odáig megy, hogy a rheumás láz szövődményeként fellépett endocarditist jelöli meg a halál okaként.

Utolsó kezelőorvosának, Guldner doktornak a véleményéhez csatlakozóan írja Bókay: „...csúzos sokizületi lob, s ezt complicáló savós-hártyalob (endocarditis?) volt a halált okozó betegsége, nem lehetetlen továbbá, hogy a halál előtti napon alkalmazott érvágás a különben is kimerült és meggyengült Mozart gyászos elhalálózását sietteté...”¹⁸⁴⁷

Következő súlyos betegsége 1765 novemberének közepén kezdődött Haagban. A betegségen nővére is átesett. Édesapjuk az év novemberi és decemberi levelei a typhus abdominalis jellemző tüneteit és kórlefolyását írják le: bizonytalan kezdet, hetekig tartó continua, ködös, időnként deliriumig fokozódó állapot, igen nagyfokú lesoványodás, kiszáradás, a szájnyalkahártya elváltozásai, valamint „diarrhoea critica salutaris”. Enyhülést csak a konziliumba hívott Zwenke professzor ópiumkúrája hozott.

Mozart eme betegségével kapcsolatban egy újabb tévedés ragadt meg az irodalomban. Az akkori kezelőorvos – az apa által nem túl nagyrabecsült Hayman dr. – a bevezető bronchitist félreismerve, a betegség későbbi alakulása folyamán „depositio ad pulmonum”-ról szól, ami aztán az irodalomban szereplő „mellbaj” forrása lett.

Két évvel később, 1767-ben Olmützben variola verán esett át. A himlőhelyek erősen elváltoztatták eredetileg igen csinos arcát, amint azt nővére egy késői, 1819. július 2-án kelt levelében írja. Valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy minden Mozart-portrét kissé idealizált, de megmagyarázza azt a gátoltságot is, ami társasági életében kialakult.

A következő években kisebb-nagyobb „katharrusokon” esett át. Gyakran volt fogfájása, 1781-ben Münchenben pneumóniája.

1784 szeptemberében apjához intézett levelében négy napon át ismétlődő, órákig tartó, hányással, lázzal és izzadással járó kólikáról számol be, amit vizeleti zavar követ. Különös jelentőségű ez a beszámoló, mert a vesekólikának, ill. pyelitisnek ez a leírása arra a szervre utal, ami latensen valószínűleg már évek óta beteg. Betegségének ebben a szakában régi salzburgi barátja, Dr. S. Barisani kezelte. Ettől a betegségtől kezdve igen gyakran panaszkodott általános rosszullétről. Gyakori, kínzó fejfájása volt (levele Puchergezhez 1790 májusában). Nővérének egy levele pedig sárgás-sápadt arcszínéről tesz említést. 1790

¹⁸⁴⁶ Lásd Mozart 1764. II. 22. és 1765. IX. 19-i leveleit

¹⁸⁴⁷ Bókay János: Mozart halálának oka. = Orvosi Hetilap 50 (1906) No. 3. pp. 233–234.

szeptemberében betegen indul frankfurti útjára, II. Lipót koronázására. Egy évvel későbbi leveléből már a súlyos depresszió és halálvárás hangja szól.

1791-es prágai utazása és prágai tartózkodása során környezetének is feltűnik különösen rossz egészségi állapota. Kortársa és első életrajzírója, Niemetschek prágai tanár írja: „... Színe sápadt volt, arca szomorú, folyton betegeskedett...”.¹⁸⁴⁸

Ez kb. három és fél hónappal halála előtt volt, ami már egymagában is ellene szól annak – ami egyes biográfiákban szerepel –, hogy akut fertőző betegség okozta volna halálát.

Betegen és csalódottan hagyta el Prágát. Bécsbe visszatérve, 1791. szeptember 30-án a Varázsfuvolat bemutatóján maga vezényelte s még néhány előadását dirigálta. Október közepén erre már nem volt ereje. Ágyban fekve, órával a kezében követte az előadást. November elején annyira összeszedte magát, hogy szabadkőműves-kantátáját november 18-án vezényelni tudta. Két nap múlva ismét ágynak esett, most már utoljára.

Betegsége egész tartama alatt keményen dolgozott a Requiemén. Állapota rohamosan rosszabbodott. Eddig is meglévő enyhe arcduzzanata fokozódott, kezei, lábai megdagadtak, többször hányt, nyelvét száraznak érezte. Kezelőorvosa, Dr. Closset teljes nyugalmat rendelt. November 28-án Closset Sallaba dr-t, a bécsi közkórház főorvosát hívta konzíliumba. Mindketten febris miliarist („hietziges Frieselfieber”) diagnosztizáltak és infaust prognosist állítottak fel. December 4-én teljesen elerőtlenedett, 5-én, kevéssel egy óra előtt halt meg.

W. A. Mozart betegségeit és halála körülményeit vizsgálva, úgy látszik, hogy hosszas szenvedés után, idült vesebetegség következtében uraemiás comában halt meg. A vesemegbetegedés alapját chr. glomerulonephritis képezhette, mely sekundär zsugorvesébe ment át. Az orvos-írók közül Dr. J. Barraud¹⁸⁴⁹ a 'Chronique medicale'-ban már 1903-ban említi a Bright-kór lehetőségét. Érveit azonban Bókay egy évvel később megjelent, idézett közleményében nem fogadta el.

Kiváltó tényezőkként szerepelhettek a rheumás affectiók és gyakori anginák. A nephrosclerosis (zsugorvese) mellett azonban, úgy látszik, még egy pyelitis (vesemedence-gyulladás) is fennállott (feltehetően nephrolithiasis – vesekövesség – alapján). Ezzel kapcsolatban felvetődhet az a – valóban csak akadémikus jellegű – kérdés, hogy nem egy pyelonephritis volt-e a zsugorvese oka?

Végül néhány szót kell még szólnunk Mozart megmérgeztetésének kérdéséről. Mikor 1791 őszén betegeskedni kezdett, Salierit – az ismert zeneszerzőt és udvari karmestert, nagy

¹⁸⁴⁸ Niemetschek, F.: Leben des k. k. Kapellmeisters Wolfgang Amadeus Mozart (Prag, 1798)

¹⁸⁴⁹ Vö. Barraud, J. publikációjával (in: La chronique médicale 12 (1905) Vol. I. p. 287.)

riválisát – nyilvánosan Mozart megmérgeztetésének vádjával illették. Nissen biográfiája pedig hosszú ideig fenntartotta ezt a minden objektív alapot nélkülöző vádat.

Mozart halála előtti hetekben súlyosan deprimált volt; érezte közelgő halálát. Ereje fogytán pedig felmerült benne a megmérgeztetés gondolata is: „...biztos, mérget adtak nekem” (id. Nissen).

Téveszméjét és nyomott hangulatát csak fokozta a requiemet rendelő „szürke ember” időnkénti titokzatos megjelenése. (Mint ismeretes, 1791 júliusában Walsegg gróf egy alkalmazottja requiemet rendel Mozartnál, de kiköti, hogy a mester ne érdeklődjék a megrendelő kiléte iránt, mert azt úgysem tudhatja meg.)

Ilyen alaphangulatot, az utolsó hónapokban jelentkező súlyos depressziókat, éppen renalis insufficienciában (veseelégtelenségben) szenvedő betegeknél figyelhetünk meg.

Ha művészi szempontból halálos betegségének valószínű tisztázása nem is bír különös jelentőséggel, mégis közelebb hozza hozzánk Mozartot, az embert és megmagyarázza élete utolsó szakaszának nagyfokú levertségét, szorongásait és félelemérzését.

Nincs köze betegségéhez, halálához, de nem érdektelen barátsága a híres bécsi magnetizőr orvossal, doktor Franz Anton Mesmerrel. Mozart – aki mint tudjuk, feketehimlőn is átesett, szerencsére bőrelváltozásokon kívül nyomtalanul – felgyógyulása után került barátságba a híres bécsi orvossal. 1768-ban az ő számára írta a 'Bastien und Bastienne' című „német daljátékát”. Ezt az operát Mesmer saját kerti színházában adatta elő.

Valamiféle orvos-beteg kapcsolat – jóllehet nincs rá közvetlen adatunk – mégis lehetett közöttük, mert Mozart orvosbarátját később sem felejtette el. Alakját a 'Cosi fan Tutte' című operájában, a doktor alakjában örököltette meg.

Még egy orvosbaráti kapcsolat ismeretes életéből. Gyakori résztvevője volt azoknak a zenei estéknek, melyeket a nagyon nagy hírű protomedicus, Van Swieten báró rendezett házában.

Goya betegsége¹⁸⁵⁰

A spanyol festő, Francesco Goya óriási jelentősége a művészet történetében vitathatatlan. Úgy mondják, az ő munkáiban született meg a modern festészet. Kifejezőereje hatalmas, emberi mondanivalója ma is megrázó. Sok évtizedes munkássága folyamán nem csekély változáson ment át, amiben igen nagy szerepe volt az irodalomban sokszor, de nem kielégítő módon tárgyalt megbetegedésének.

Goyát 1793 tavaszán, 47 éves korában „titokzatos betegség” támadta meg, amely élete hátralevő 35 évére teljesen süketté tette. Orvosi és orvostörténeti szempontból nem érdektelen azon elmélkedni, milyen természetű volt e baj, miután a változás, melyet e kóros folyamat művészetében okozott, igen jelentős. A műtörténészek egybehangzó véleménye szerint megsüketülése után festményeinek, rézkarcainak karaktere és színe lényegesen megváltozott. Az addig jobbára derűs képek helyett komor hangulatú festmények kerültek ki ecsetje alól. Több ízben feltették a kérdést, hogy stílusának eme változása szoros oki összefüggésben van-e betegségével, melyet végső fokon cerebrális eredetűnek feltételeztek.

Felmerül az a lehetőség is, hogy hallásának teljes elvesztése fordította szembe szellemét az ellenségesnek vélt külvilággal, lázította sorsa ellen s ébresztett benne bizarr, néha egyenesen betegnek tűnő gondolatokat. Mindezt még csak fokozták a külső körülmények: hányatott életmódja, az életet megnehezítő közállapotok. A korrupt spanyol közigazgatás őt sem kímélte, mint ahogy a háborús borzalmak sem maradhattak nyomtalanok.

Mielőtt rátérnénk e nagy művész festészetét impresszionáló betegség elemzésére, a pathographiára, vessünk egy pillantást biográfiájára s nézzük meg a kort, melyben élt.

Francesco Goya Aragonia fővárosának, Saragossának közelében, Fuendotos falucskában született 1746. március 30-án. Apja ötvösmester volt. Iskoláit Saragossában végezte, ahol egy életen át hűséges barátjával, Martin Zapaterrel is megismerkedett. Kettejük későbbi levelezése az életrajzírók – s nem utolsósorban e pathographia – fontos forrása.

Rajzkészsége hamar feltűnt tanárainak, akiknek ösztönzésére már 14 éves korában Spanyolország egyik neves festőjének, Luzannak a tanítványa lett. Luzan műtermében négy évet töltött. Mestere javaslatára Spanyolország vezető művészeti akadémiaja, a madridi San Fernando Akadémia hallgatója akart lenni. Összeférhetetlen természetének köszönhető, hogy

¹⁸⁵⁰ Forrás: Schultheisz Emil: Goya betegsége. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 359–362. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Goya betegsége. = Egészségügyi Munka 9 (1962) No. 12. pp. 366–368.

ez nem sikerült. Támogatójával, Francesco Bayeu-val, aki III. Károly király udvari festője volt, összeveszett s így két eredménytelen kísérlet után abbahagyta a próbálkozást, nem lett az Akadémia hallgatója. Röviddel ezután Itáliába utazott. Rómában a régi mestereket tanulmányozta, s Olaszországban éri az első kitüntetés: 1771-ben Parmában a Királyi Szépművészeti Akadémia második díját nyerte el. Karaktere természetesen Olaszországban sem változott. Nyughatatlan volt és meggondolatlan, így csaknem törvényszerű volt, hogy bajba keveredjék. Rómát pánikszerűen kellett elhagynia. Némi ellentétbe került ugyanis az egyházzal, mikor egy fiatal apácát akart megszőktetni a kolostorból. Az ügyet nagyon komolyan vették és csak befolyásos barátai és a római spanyol követ közbenjárásának köszönhető, hogy el tudott menekülni a rá váró halálos büntetés elől. Saragossába tért vissza, ahol az első nagy megbízását kapta. A Madonna del Pilar katedrális freskóit készítette el F. Bayeu társaságában, akivel időközben kibékült. Barátságukat egyengette az a körülmény is, hogy Goya Bayeu nővérét, Josefát vette feleségül 1773-ban.

Ez idő tájt egy német művész, Mengs volt az első udvari festő, s mint ilyen a spanyol művészeti élet irányítója. Mengs Bayeut és Goyát kérte fel egy, a spanyol életet ábrázoló képsorozat elkészítésére. E rajzok a santa barbarai királyi szőnyegszövő-üzemben előállított faliszőnyegek mintául szolgáltak. A mintakartonok a madridi Prado múzeumban láthatók, a szőnyegek pedig az Escorialban vannak. A szőnyegszövő faktúra számára Goya a következő 16 esztendőben mintegy 60 mintát festett. Valamennyi a spanyol vidéki és társadalmi élet szép és többnyire vidám oldalát mutatja élénk, derűs színekkel. E munkák mellett már megjelennek a portrait-festmények is, melyek nevét egyre ismertebbé teszik.

1783-ban vezetik be a királyi udvarhoz, ahol rövidesen közkedvelt lesz. Különösen a trónörökös, Don Carlos és olasz felesége, Dona Maria Luisa fogadja szívélyesen. Még ugyanazon évben a San Fernando Akadémia tagjává választják. A királyról, III. Károlyról két évvel annak halála után festett arcképe a Pradoban függ. A trónon következő IV. Károly Goyát barátjaként kezelte s rövidesen udvari festővé nevezte ki. Néhány éven át ragyogó életet élt. Ennek megfelelően ekkor festett képei még derűsek, világosak, arcképeiből még hiányoznak a későbbiekben csaknem mindig fellelhető ironikus, gyakran torzító vonások.

1792-ben Sevillában súlyosan megbetegszik. Egyik barátja, Sebastian Martinez magával viszi cadizi otthonába, ahol valóban igen gondos ápolásban részesül. Házigazdája 1793 tavaszán így ír Goya másik barátjának, a már említett Martin Zapaternek: „Némileg jobban van, de a javulás elég lassú. Fejzúgása és süketsége nem múlt el, jóllehet látása javult és nincsenek már szédülési rohamai s a lépcsőn már nehézség nélkül tud fel- és lemenni...”

Már a kortársak feltették a kérdést, mi volt az oka annak a szédüléssel, igen rossz közérzettel, fokozódó hallásromlással, majd süketséggel és részleges, ill. átmeneti vaksággal járó betegségnek, mely a nagy festőt oly hirtelen verte le? Megfázás és túlfáradás; mondták a környezetében élők.

Kezelőorvosai már akkor, s a pathographiájával foglalkozó orvosok azóta is több ízben összefüggésbe hozták betegségét kicsapongó életmódjával: a késői szifilisz tüneteit vélték betegségében felismerni. Az a tény azonban, hogy betegségének tünetei – az egy hallásromlás kivételével – teljesen megszűntek, s lezajlásuk után 35 évet töltött intenzív alkotó munkával – gyakorlatilag egészségesen –, ellene szól annak, hogy ez az epizód valamilyen luetikus folyamat manifesztációja lett volna. A késői szifilisz akár idegrendszeri, akár cardiovascularis formáról legyen is szó, többnyire igen kifejezett progressziót mutat. Az észlelt klinikai tünetek inkább egy olyan, egyébként igen ritka szindrómára utalnak, melyben az uvea átmeneti gyulladása az egyensúlyszerv szintén múló zavarával, tartós süketséggel, gyakran a haj és bőr pigmentzavarával együtt lép fel.

Ennek a kórképnek a leírása Vogt (1906) és Koyanagi (1929) nevéhez fűződik. A szindróma két vezető tünete a látás- és hallászavar, gyakori az egyensúlyzavar, de ritka a pigmenteltérés. Utóbbira Goya esetében sincs adat. Erre a ritka s egyelőre még ismeretlen aetiológiájú kórképre vonatkozó újabb közlések is főleg a transitorikus látásromlást és egyensúlyzavart, valamint a definitív hallásromlást tartják kórjelzőnek.¹⁸⁵¹

1793 végén Goyát ismét munkájába merülten találjuk. A San Fernando Akadémia részére készít egy még ma is ott őrzött képsorozatot. Ha a művész teljes erővel dolgozik is, a betegség nem múlt el minden nyom nélkül. Korabeli kritikusok és késői műtörténészek egyaránt rámutatnak arra, hogy már ezeken a képeken is felismerhető a stílus és tartalom változása. Portréi ugyan még alig térnek el a betegsége előtt festettektől, de realitásuk lassan brutális jelleget ölt, mely „a királyból nyaraló, pohos hasú nyárspolgárt, a királynéból pedig – hamis fogsorával és álhajával – kacér rútságot formál”.

Karrierje továbbra is felfelé ível. 1795-ben a San Fernando Akadémia igazgatója, 1799-ben első udvari festő. 1799-ben készült festményeinek stílusváltozása már a laikus számára is felismerhető, sőt félreismerhetetlen. A 'Caprichos' című karcolatsorozat merő szatíra, rengeteg torz vonással, mely mélyen sértette az egyházat. Az inkvizíció a vádlottak padjára ültette volna, ha a király nem áll mellette. Az uralkodó azonban, nem törődve a „szent inkvizíció” vádjaival, tetszéssel fogadta a karcokat s hozzájárult azok publikálásához.

---

¹⁸⁵¹ Cawthorne, T.: Goya's illness. = Proceedings of the Royal Society of Medicine 55 (1962) p. 213.

A századforduló után Spanyolország politikai helyzete egyre súlyosbodott. 1808-ban Napóleon csapatai megszállták az országot. Röviddel ezután megindult a függetlenségi harc. Országszerte felkelések robbantak ki, melyeket a megszálló csapatok vérbe fojtottak. Ez inspirálta Goyát '1808 május 3 kivégzései' című festményének megalkotására, mely kétségtelenül a műtörténet legdrámaibb képe. 1810-ben egy háborús karcolatsorozatot fejezett be, mely úgy mutatja be a háborút, mint amilyen az a valóságban volt: undort keltő és rettenetes.

A művész időközben egyre inkább különccé válik. 1812-ben a győzedelmes hadvezért, Wellington herceget festi, s mivel az angol tábornok nem ült nyugodtan, a dühös festő megragadta a generális kardját és kilökte a műteremből.

1819-ben a Madrid körüli dombok egyikén házat vett magának. Ezt a házat később híressé tette a különös témájú és bizarr kompozíciójú „fekete képek” sora, melyekkel a falakat díszítette. A legmegdöbbentőbb kép – egyes művészettörténészek egyenesen iszonyatosnak mondják – az ebédlő falát díszíti („Saturnus elnyeli egyik gyermekét”).

A napóleoni háborúban Goya nagy barátja, IV. Károly lemondott a trónról fia, a későbbi VII. Ferdinánd javára. Napóleon azonban bátyját, Joseph Bonapartet ültette Spanyolország trónjára. Napóleon császár waterlooi veresége után bátyja is elvesztette ingatag trónját, melyet most már VII. Ferdinánd foglalt el. 1820-ban az új király reakciós kormánya is megbukott, a királyt pedig száműzték. 1823-ban egy államcsíny révén ismét visszaszerezte trónját s a megtorló intézkedések egész sorával sújtotta az ország liberális polgárait. Spanyolország számos vezető személyisége vonult száműzetésbe.

1824-ben Goya önként követte őket. Távozása okaként ürügyül betegségére hivatkozott. Először Bordeaux-ba, majd rövid időre Párizsba ment, hogy végül is Bordeaux-ban telepedjék le véglegesen. Itt, francia földön festi meg az időközben Spanyolországban újra felállított inkvizíció borzalmait, azt írva egy rajzciklusára, hogy jobb a halál mindennél. Kétségbeesett az emberi gonoszságon. Utoljára farkasokat festett, melyek azt üvöltik: „Mi vadak, jobbak vagyunk az embereknél!” – Még nyolcvan éves korában is nagy energiával dolgozott. Festmények, rajzok és karcok egész sora származik ebből az időből.

1826 májusában még egyszer hazatér Madridba. A spanyol király megbízásából Vincente de Lopez udvari festő megfesti az agg művész arcképét, aki még az év júliusában visszatér Franciaországba.

1828 tavaszán egészsége megromlik, a leírások arra engednek következtetni, hogy egy cerebrális thrombosis felelős az apoplectiform tünetek kialakulásáért. 1828. április 16-án hajnali 2 órakor – így szól a halotti jelentés – Francesco Goya Bordeaux-ban elhunyt.

Schiller mint orvos¹⁸⁵²

Az irodalom története nem szűkölködik példákban, melyek az ars poetica és az ars medicinae kapcsolatára utalnak az antik művészet, ars szellemében: *Vatibus et medicis unus Apollo faver.*¹⁸⁵³ Nem egy orvosfilozófus öltöztette gondolatait versbe, s igencsak sok költőt ihletett meg a medicina számos gondolata, hogy a történelmet író nagy betegségek, járványok, az azokkal küzdő orvosok irodalmi receptióját, s azok oly nagy alakjait, mint Petrarcat, Boccacciót éppen csak az emlékezetbe idézzem.

Talán nem történelmi jelentőségű, de mégis tudomány-, sőt irodalomtörténeti jelentőségű azoknak a nagy íróknak, költőknek a szerepe, akik közvetlenül találkoztak a medicinával, megismerték elméleteit, átérték gyakorlatát.

A legnagyobbak között talán Friedrich Schiller volt az, aki pályája kezdetén a legmélyebben pillanthatott be korának orvosi teóriáiba, ismerhette meg a medicina mindennapjait, az orvos életét, az orvoslás idealizált művészetét és gyakorlatának gyarlóságait. Schiller volt az, aki ifjúkorában tanulmányai kapcsán nemcsak megismerte és átgondolta, de át is élte a medicina lényegbevágó problémáit.

Életére gyakorolt nagy befolyása ellenére éppen ő volt az is, akinek írói, költői pályafutása kapcsán írott munkáin alig-alig észlelhető annak nyoma, hogy fiatal korában orvos volt.

Johann Caspar Schillernek, az udvari kertészet intendánsának, aki valamikor ezredorvosi rangban tábori sebész volt, fia, Friedrich Schiller eredetileg lelkésznek készült. A ludwigsburgi gimnáziumban megkezdett tanulmányait – azonban Würtemberg mindenható hercegétől függően – meg kellett változtatnia, mikor a fejedelem kívánságára, vagy inkább parancsára, de a jobb és biztos jövő ígéretével, a Stuttgart melletti Solitude kastélyban működő iskolába helyezték át 1773. január 16-án, ahol jogot kellett tanulnia. Tanulmányainak első éveiben többet foglalkozik drámai, lírai, retorikai kísérleteivel és poétikával, mint az előkészítő szakokkal és a jogtudománnyal. Utóbbi csaknem riasztja.

Karl Eugen herceg elég felvilágosult volt ahhoz, hogy tudja, országának jogilag jól képzett tisztviselőkre van szüksége. Ennek érdekében rendelkezett számos udvari

---

¹⁸⁵² Forrás: Schultheisz Emil: Schiller mint orvos. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 363–376. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – A tanulmány eredeti verziója – essay formájában – Schiller születésének kétszázadik évfordulója alkalmából jelent meg. Ez az írás annak kibővített és átdolgozott, kiegészített változata: Schultheisz Emil: Schiller, az orvos. = Orvosi Hetilap 100 (1959) No. 34. pp. 1233–1236.

¹⁸⁵³ A jószokat (vagy „költőket”) és az orvosokat egyaránt Apolló segíti.

szolgálatban álló alkalmazottja gyermekeinek ilyen irányú kiképzéséről. Így történt ez Friedrich Schiller esetében is.

Tisztikar és jogvégzett tisztviselői gárda nem elegendő egy állam igazgatásához, ill. védelméhez. Ezt az uralkodó herceg hamar felismerte. Két évvel később, 1775-ben iskolájának tanmenetét kibővítette, az intézményt akadémiai rangra emelte és a vidéki kastélyból a fővárosba helyezte. Az egyetemi rangra való emelés (1781) azután történt, hogy 1777-ben II. József császár meglátogatta és három napon keresztül tanulmányozta az iskolát. A „Karls-Schule” ill. most már „Hohe-Karls-Schule” egyidejűen kadettiskola és jogi, filozófiai, orvosi és erdészeti karral rendelkező főiskola lett. Teológiai fakultása nincs, Schiller ifjan választott, de meg nem kezdett teológiai tanulmányaira nincs mód. Az első lehetőséget megragadja azonban, hogy jogi stúdiumait megszakítsa, 1776-ban orvosi tanulmányokat kezd az újonnan létesített fakultáson.

A tizenhat éves ifjú figyelme csakhamar a medicina felé fordul. Mint későbbi nagy példaképe, Albrecht von Haller írja, számára is úgy tűnik, inkább van rokonságban az orvostannal, annak tárgya az ember szellemi-lelki világa és a testi élete, mint bármely más diszciplína – kivéve a filozófiát. Határos mindennel, érint mindenkit. Az 1776-ban megnyílt orvosi fakultásra való átlépésnek nem volt akadály.

Gondolkodásához, szemléletéhez a medicina jóval közelebb állott, mint a szűk keretek közé szorított jogtudomány.

A medicina liberálisabb, a medicina az emberrel foglalkozik és a filozófiával, így olyan helyet foglal el a tudományok körében, mely közelebb van ahhoz a teológiai gondolkodáshoz, mely akkor Schillert még foglalkoztatta.

Úgy tűnik azonban, hogy választásában – bár közvetve – személyes befolyás is érvényesült. A valódi zseni sem nélkülözheti a példaképet. Századának egyik univerzális tudósa és művésze, aki a természettudományok egészét ismerve, a filozófiát aktívan művelve, poéta és orvos, művész és tudós, Albrecht von Haller volt. Ez a nagy humanista orvosprofesszor, a felvilágosodás medicinájának talán legjellegzetesebb képviselője lett Schiller ideálja. Példaképe az orvoslásban, az orvoslás elméletében, a kutatásban. Ez volt az az időszak, amikor Schillernek bevallottan egy orvosi katedra lebegett a szeme előtt.

*

Hol állt a medicina orvosi tanulmányainak korában? A változás és átalakulás korszakában vagyunk. A barokk medicina végéhez ér, az orvoslás elmélete és gyakorlata, az egészségügy

szervezése, a felvilágosodás jegyében alakul. Az induktív természettudományos módszerek a medicinában is utat törnek. Folyik a mechanisztikus élettani és kórtani teóriák visszaszorítása. Az ész uralma a felvilágosodás szellemében jellemzi az életfolyamatok minden interpretációját, s ezzel meghatározó módon alakítja az egyetemes orvostudományt. Hogy a medicinát mindig is alakító filozófia befolyása az orvosi gondolkodásra és magára az orvostanra e korszakban különösen jelentős, a felvilágosodás lényegéből következik. Ahogy a XVII. század második felében Leibniz természetfilozófiája hatott a medicina elméletére, különösen a monádok tana, úgy alakította David Hume filozófiája a XVIII. század orvosi gondolkodását. A XVIII. század közepén Hume tette ismét egyértelművé, hogy az igazán tudományos metódus a megfigyelésben és tapasztalatban gyökerezik.

Tartós befolyása volt az orvoslásra J. J. Rousseau „egészségtanának”. Az orvosi gondolkodás számára azonban a legnagyobb jelentősége Kant filozófiájának volt. A „Tiszta ész kritikája” a megismerés forrásainak és hatásainak vizsgálatát, s ezáltal új tudományos metodika kialakítását initiálta.

E művében válik nyilvánvalóvá az a gondolkodás, „ganzheitliches Denken”, ami teljes egészében megfelel magának az orvosi gondolkodásnak, amennyiben – egyebek között – megállapítja, hogy a szervezet egészét a részek határozzák meg, s a részeket pedig az organizmus egésze dirigálja. Meg kell azonban jegyezni, hogy Schiller maga Kant írásaiban csak orvosi tanulmányainak befejeztével mélyedt el.

Ugyanakkor a XVIII. század medicinájának gondolataiban tovább él a hippokratizmus-galenizmus humorálpáthológiája, a dyskrasia, a nedvek egyensúlyának zavara, kóroki szerepe, miközben kirajzolódnak a szolidárpáthológia körvonalai.

A korszak egyik uralkodó irányzata a hallei professzor, G. E. Stahl a mechanizmustól elforduló vitalizmusa. A test és lélek között nem materiális substantiát keres mint közvetítő agent, hanem egy immateriális mozgást. Stahl a test-lélek egészéről és az organizmusról, mint zárt egységről beszél.

Stahl hallei kollégája, Friedrich Hoffmann viszont azt állapítja meg, hogy a betegség a szövetek tónusváltozásának alakulására vezethető vissza, mintegy „görcs”, spasmus vagy éppen atonia formájában. Az elváltozás oka tehát a test szöveteinek szilárd elemeiben zajlik. Maga a folyamat egy fluidum, az ún. „aether”, rostokra gyakorolt hatása révén indul meg.

Míg Stahl és Hoffmann új elméletekkel magyarázzák a medicina, különösen az élettan és a kórtan alapfunkcióit, a holland professzor, korának legnagyobb klinikusa, Hermann Boerhaave minden eddigi irányzat szintézisére törekszik. Tanai minden metafizikától függetlenek, belőlük a felvilágosodás racionalizmusa árad. Tanai a klasszikus klinikum

fundamentumát jelentik. Leydenben születik meg a modern klinikai iskola és a betegség melletti oktatás.

Az orvosi gondolkodást valamennyiük közül a legnagyobb mértékben és legtartósabban Albrecht von Haller változtatta meg a kísérletes élettan új irányzatával. Az irritabilitás tanát kifejtve felismerte a funkciónak a struktúrától való függését, s ezzel a modern élettannak, mint tudománynak a megalapítója lett.

Erre az időszakra esik a kórélettan – kórbonctan megjelenése is. Inaugurátora G. B. Morgagni, akinek *'De sedibus et causis morborum per anatomen indagatis'* című munkája csaknem minden betegség kórbonctani substratumát bemutatva valóban korszakot alkotott.

*

Megközelítően a fentiek szerint alakult az orvosi gondolkodás, amikor Schiller nyolc társával együtt megkezdte orvosi tanulmányait az újonnan alapított fakultáson. Az orvosi fakultás első két évről kevés beszámolnivaló van. Ez idő tájt nem nagyon szokatlanul, mindössze három professzora volt. Az orvostanhallgatók számára is kötelező filozófia professzora, akit a herceg a tübingeni egyetemről hívott meg, és aki Schillerre igen nagy hatással volt, nem az orvosi kar, hanem az ars fakultás tagja. J. Fr. Abel¹⁸⁵⁴ nagy felkészültségű, önálló gondolkodó. A német felvilágosodás filozófiáját ötvözte a skót iskolával. Lényegében azon az úton járt, mely a Leibniz–Wolff-féle filozófián keresztül Mendelssonhoz és Garvehez vezetett.

Behatóan foglalkozott a psycho-physical összefüggések elméletével. Ezenközben egy új fogalmat vezetett be, a „küszöb” fogalmát és ezzel az élettan kutatásában új utat nyitott (küszöbérték, küszöbinger stb.). Nála hallgatta Schiller a kötelezően előírt filozófiát, amit Abel – egyik formájában – mint „tapasztalati-tudományt” írt le és adott elő. A pszichológiai funkciók leírása kapcsán Schiller mindig hálával emlékezett vissza professzorára. *'Reosophie des Julius'* című művében „Raphael” alakjában él tovább a filozófus.

A Károly akadémiáról sokféle, igen eltérő vélemény olvasható a korabeli újságokban és későbbi évtizedek leírásaiban, az azonban nem vitás, hogy falai közül sok jeles férfiú került ki. Az orvosi fakultáson később olyan jelentős orvosok szereztek diplomát, mint pl.

---

¹⁸⁵⁴ Jakob Friedrich von Abel (1751–1829) professzor – 21 éves kora óta a „Hohe Karlsschule”-n, Stuttgartban, ahol Schiller tanára is volt. 1790-től a tübingeni egyetemen a filozófia tanára. Korai eklektikus írásai pszichológiával, metafizikával és erkölccsel foglalkoznak, később főként vallásbölcselettel foglalkozott. *'Philosophische Untersuchungen über die letzten Gründe des Glaubens an Gott'* (Stuttgart, 1820).

Autenrieth,¹⁸⁵⁵ G. F. Jäger.¹⁸⁵⁶ A kar jó hírét keltették az olyan professzorok, mint C. Fr. Krelmeyer, az összehasonlító anatómia és élettan világhírű tudósa.¹⁸⁵⁷

Ezek azonban még nem Schiller orvosi tanulmányai idején voltak meghatározóak. A kar működésének kezdetén mindössze három tanár és a városi kórházi prosector volt kénytelen oktatni valamennyi orvosi tárgyat, elég mostoha körülmények között. Christ. Klein¹⁸⁵⁸ anatómiát és sebészetet, Chr. Gottl. Reuss materia medicát és chemiát adott elő, Joh. Fr. Consbruch¹⁸⁵⁹ tárgyai az élettan, kórtan, gyógytan, semiotika és a kötelezően tanított orvostörténelem. Az 1776-ban megnyílt orvosi fakultásnak 1778-ban már kilenc rendes tanára volt.

A szellem, amiben e három professzor előadásait tartotta, a német „Aufklärungs” – egyetemek gondolatvilága. Ha az ágymelletti oktatás lehetősége az akadémián akkor még nem is volt adott, a klinikai tárgyak elméleti oktatása már Boerhaave alapján folyt, főként Van Swieten kommentárjai segítségével. A legújabb irodalom művei, így pl. Stahl tanai sem voltak ismeretlenek az akadémián, Consbruch beszélt előadásai keretében ezekről és a másik nagy teoretikus, Hoffmann írásairól.

Meghatározó volt nemcsak a medicina oktatására, de különösen nagy mértékben Schiller orvosi gondolkodására Albrecht von Haller *'Elementa physiologiae'* című, valóban korszakalkotó élettani műve. Hallernek nemcsak ezt a könyvét ismerte Schiller, de csaknem valamennyi írását, költeményeit csakúgy, mint filozófiai értekezéseit és a művészetekről szóló esszéit.

---

¹⁸⁵⁵ Johann Heinrich Friedrich von Autenrieth (1772–1835) a tübingeni egyetem professzora és kancellárja. A Károly Akadémián, ahol apja a Cameralia professzora volt, lett orvosdoktor. Hosszú tudományos tanulmányi utat tett Európa-szerte, Magyarországon is járt. Erről folytatásos levelekben számol be, melyek a Flora című magazin 3 évfolyamában jelentek meg. 'Briefe eines Reisenden aus Ungarn' címen. Főművében 'Handbuch der empirischen menschlichen Physiologie, 1–3.' (1801–1802) határozottan foglal állást az akkor divatos, gyakran fantasztikus „természetfilozófia” ellen. Különösen érdeme, hogy Johann Peter Franknál Paviában folytatott tanulmányai alapján az ő empirikus-racionális felfogásában tanította mind az élettant, mind a klinikai tárgyakat. Korának híres kémikusa volt, 1811 után pedig már a politia medicat is bevezette a tübingeni orvoskaron.

¹⁸⁵⁶ Karl Christoph Friedrich von Jäger (1775–1828) 1793-ban avatták orvosdoktorrá a Károly Akadémián. Két éves tudományos tanulmányi utazást követően udvari orvos és a természettudományi múzeum felügyelője. Jelentős orvosi írásai mellett kémiai és ásványtani vizsgálatai és közleményei tették híressé.

¹⁸⁵⁷ Karl Friedrich Krelmeyer (1765–1844). A Károly Akadémián végzett világhírű természettudós, tanulmányi-tudományos peregrinációját követően a zoológia, majd egyidejűen a kémia és botanika tanára lett. A főiskola 1794-ben történt megszüntetése után – újabb hosszabb tanulmány- és kutatóutat követően a kémia, a növénytan, gyógyszerészet és a gyógyszerstan tanárává nevezték ki. Nagyjelentőségű zoológiai kutatásait a stuttgarti egyetemen folytatta. Összehasonlító anatómiai és rendszertani vizsgálatai tették híressé.

¹⁸⁵⁸ Karl Christian von Klein (1772–1825) neves sebészorvos. 1793-ban avatták orvosdoktorrá a Károly Akadémián. Két évig volt tanulmányúton német egyetemeken. Számos, több ízben kiadott sebészeti műtétani, különösen törvényszéki orvostani könyvei jelentősek. Érdemeiért nemességet kapott. Rangja Major-Chirurgien, később ezredes.

¹⁸⁵⁹ Johann Friedrich Consbruch (1736–1810) 1771-ben lett a Károly Akadémia tanára. Szorgalmas orvosi szakíróként ismerték kortársai. A klinikai tárgyak mellett ő adta elő az orvostörténelmet a curriculum kötelező tárgyaként.

A medicina és filozófia szoros kapcsolatát a Károly Akadémia curriculumuma kezdettől fogva jól tükrözte. A filozófus Abel professzor, akinek előadásait Schiller, mint barátjához, Hoovenhez írt levelében maga írja, nagy érdeklődéssel hallgatta, az említetteken kívül különösen két témával foglalkozott szívesen. Az „érzelmek tana”, az angol iskola által hirdetett formájában volt vizsgálódásainak egyik tárgya. Vizsgálódásainak középpontjában pedig a test és a szellem kölcsönhatásainak problematikája állott.

Fejtegetéseiben és írásaiban igen gyakran használt olyan példákat, melyeket orvosok, főként Haller, Tissot, Boerhaave munkáiból merített.

A szellemi folyamatok és a lelki élet elemzésének lényeges momentuma a lelki élet zavarainak, a szellemi működés kóros megjelenési formájának magyarázata. Hallgatói figyelmét felhívja a „lélek betegségeire” és a morális abszurditásokra. Ezeket az előadásait pedig költői hasonlatokkal, ismert költőktől vett idézetekkel illusztrálja. Ez Schillert magával ragadja. Haller élettanának filozófiai kérdései ugyanúgy helyet kapnak praelectioiban, mint Stahl vitalizmusának absztrakt teóriája.

Abel professzornak nem kis érdeme, hogy az idealista extravaganciákra hajló hallgatókat a sensualismus irányába terelte, az érzékek fejlődésének fontosságát velük megismertette.

Ezeket a fejtegetéseit az absztrakcióra hajló Schiller élénk figyelemmel kísérte, s tanulmányait ebben az irányban az élettan kérdéseinek igen részletes stúdiumaival folytatta. Schiller példaképének, Hallernek jelentőségét Abel előadásai még emelték. Az *'Elementa physiologiae'* kimeríthetetlen forrásnak bizonyult az életműködések megismerésében, a teóriák és a valóságos reakciók összekapcsolásában, főként ama teóriákban való eligazodásban, melyek a lélektannal voltak határosak, s nem állottak távol Abel professzor teóriáitól. Ehhez a kérdéshez Schiller értekezéseiben konzekvensen visszatért, jóllehet a nagy fantáziájú Schiller Haller néhány tézisét – mint látni fogjuk – értekezéseiben nem akceptálta. Tény, hogy nem Haller elmélete volt téves és nem Abel magyarázatai voltak félreérthetőek, Schillert elragadta szárnyaló képzelete. Amikor egyik-másik extravagáns fiziológiai-filozófiai hipotézise nem röpítette irreális magasságokba, Schiller tudott bánni a gyakorlati medicina és a gyógyszerstan ismereteivel. Bizonyítéka ennek az a két pályadíj, melyeket 1778-ban, ill. 1779-ben elnyert. A díjakat az Akadémia ünnepi ülésén 1779 decemberében maga a herceg nyújtotta át.

Ezeknél a pályaműveknél jóval fontosabb az az értekezés, tulajdonképpen próbairatnak felfogható disszertáció, melyet még ugyanebben az évben, 1779-ben nyújtott be, abban a reményben, hogy elfogadását követően elhagyhatja az Akadémiát. Első disszertációját a

'*Philosophia Physiologiae*'-t – a vizsgabizottság nem fogadta el. A vizsgázó szorgalmát elismerték, tehetségét sem vonták kétségbe, de a munkából hiányzik a „kellő érettség”, mivel olyan új teóriákat fejteget, melyek nemigen bizonyíthatók, s nem is eléggé világosak. Ennél is nagyobb baj, hogy eltérnek Haller tanításaitól, amiket pedig maga az Akadémia is tanít. Ismerve Schiller Haller iránti lelkesedését, ez valóban nem érthető.

Schiller első disszertációjában tulajdonképpen arra vállalkozik, hogy a medicinát és a filozófiát azon a kritikus ponton kapcsolja össze, ahol a test-lélek összefüggését kell keresni. Egységes vagy duális funkció? A problémát az élettanból kiindulva közelíti meg, hogy filozófiai tézissé emelje.

A húszéves ifjú az élettan minden területe iránt érdeklődést mutatott, s minden részletkérdéssel kapcsolatban önálló véleménye van. Ez azonban nem mindig bizonyul helyesnek. Szabadon szárnyaló gondolatai nem egyszer ütköznek Haller egyik-másik tézisébe, nem ritkán a tényekbe. Gyakran az érzések és az érzékelés élettanával foglalkozó Bonnet¹⁸⁶⁰ általánosan elfogadott filozófiai téziseivel sem értett egyet. Schillernek ez az elaboratuma a természetfilozófusok spekulációs korszakára emlékeztet. Ebben a munkájában a test-lélek kapcsolat problémája megoldásának egy egyéni sajátos tézisének állította fel.

A problémát tulajdonképpen Descartes hagyta a XVIII. századra az anyag és szellem egymással ellentétes, egymást kvázi kizáró „machina” ill. res cogitans formájában.

Az anyag irányába való hangsúlyeltolódás vezetett a francia sensualizmus és materializmus teóriájához és La Mettrie '*L'homme machine*'-jéhez, míg a lélek funkciójának abszolutizálásából alakult ki a Leibniz-féle monadológia, ami azt állítja, hogy a lélek független minden idegen befolyástól. Schiller mindkét megoldást elveti. Egy harmadik erő szükségességét postulálja, mely az anyagot és a szellemet összeköti, s maga részben anyagi, részben lelki. Schiller „Mittelkraft”-nak nevezi dolgozatában. A Mittelkraft erősen emlékeztet arra a fogalomra, ami Hallernél olvasható, mint „medium quid inter corpus et animam [est]” és amit később Haller „Nervengeist”-ként ír le.¹⁸⁶¹ Ez a gondolat sem előzmény nélküli, Van Helmont-nál bukkan fel, mint „archaeus insitus”, az archaeus influens mellett.

¹⁸⁶⁰ Charles de Bonnet (1720–1793) Genfben élt. Természettudós és filozófus, 1739-ben a parthenogenesisről folytatott kutatásait foglalta össze egy írásban, később az érzékelés élettanának és filozófiájának kérdéseivel foglalkozott Locke és Condorcet teóriáinak híve. A természettudományos ismeretek és a vallásos meggyőződés összhangját kereste. Figyelme később pszichológiai kérdések felé fordult. Lavater nagyra becsülte, néhány művét lefordította, Voltaire viszont hevesen támadta a kereszténység apológiájáról írott filozófiai tanulmány elfogult hangvétele miatt. Vö. Lemoine, Ch. B.: *Philosophe et naturalist* (Paris, 1850). Értekezésének 8. fejezetében Bonnet hypothesisét a gondolkodás anyagi substanciaról nemcsak, hogy elveti, de Bonnet-t egyenesen szemfényvesztőnek nevezi („der französische Gaukler...”).

¹⁸⁶¹ Albrecht von Haller: *Elementa physiologiae Corporis Humani*. Vol. II. Lausanne, 1757–1778. p. 602, 610. – Schiller a '*Philosophia Physiologiae*'-t először németül írta '*Grundriss der Physiologie*' címmel. A „Mittelkraft”-ról részletesen lásd a berlini kiadásban (1781) Bd. II. p. 237. Az első latin fordítás eredeti címe: '*Idea Physiologiae*'.

Ez a tézist-antitézist áthidaló koncepció leveleiben és későbbi orvosi főművében is megjelenik. Nem nehéz e hypothesisben felismerni Stahl animájának módosított formáját, a vis vitalist. Ez az erő, mint azt a továbbiakban olvassuk, az idegekben lakozik. Hogy azonban az idegek működése lényegében miben rejlik, megoldatlan probléma marad.

A dolgozatot a statutumoknak megfelelően latinul kellett benyújtani.

Professzorai az értekezést távolról sem azzal a lelkesedéssel fogadták, amivel Schiller írta. Mindhárom bírálattól kitűnik azonban, hogy tehetségét tévedései ellenére is felismerték. Egyik bírálója egyenesen azt jövendőli, hogy „ifjú kiforratlanságának elmúltával jeles tudós lesz belőle”. Tartalmi ellenvetéseik mellett kifogásolták stílusát (a latin stílusról van szó!), helyenként homályos fogalmazását, ezt sem alaptalanul. Ugyancsak joggal vetették szemére Haller téziseivel szembenálló fejtegetéseit, amiket ráadásul ironikus stílusban adott elő. Hallernek az élettanban új korszakot nyitó irritabilitás-tanát Schiller – úgy tűnik – nem értette meg. Nemcsak az egyébként csodált Haller egyik-másik tézise maradt számára rejtély. Kétségbe vonta a labirintus folyadék létét és funkcióját is, amit Cotugno¹⁸⁶² nemrég fedezett fel, bizonyítva az egyensúly fenntartásában játszott szerepét.

Nem csekély öntudat szükséges ahhoz, hogy egy 20 éves medikus olyan formán vesse el egy híres tudós elméletét, mint ahogy Schiller tette dolgozatának kilencedik paragrafusában Hallernek egy az asszociáció mechanizmusára vonatkozó élettani hipotézisét (viribus transmutatoriis) a következő szavakkal veti fel: „Nem értem, hogy Haller hogyan lehetett ily felületes... – Quandoque bonus dormitat Hallerus”. Tény, e fejtegetés előtt és után a legnagyobb elismerés hangján szól Hallerről, egyenesen dicsőíti, nem sokat enyhít a tényen, hogy saját értetlenségét ez ügyben Haller tévedésének tartja („Haller ist zu gross als dass er durch den Irrtum verlöse”).

Joggal jegyzi meg bírálatában Chirurgen-Major Klein, hogy a szerző oly sértő módon támadja a halhatatlan Hallert, aki nélkül ő igen rossz fiziológus lenne, hogy ez az egész tudós világot érzékenyen kell hogy érintse.

Másik bírálója és tanára, Prof. Consbruch is kifogásolja ezt az írást, benne a Haller elleni alaptalan vádat, ha szavai enyhébbek is. Ugyanakkor a leghatározottabban dicséri a vitairat szerzőjének elmélyült filozófiai és élettani ismereteit („...macht den philosophischen und physiologischen Kenntnissen des Verfassers Ehre...”).

Bírálóhoz a végső döntést hozó herceg is csatlakozott, jöllehet nem mulasztotta el, hogy bizonyos fokú elismerésének hangot ne adjon, amikor a következő szavakat diktálta: „...

---

¹⁸⁶² Domenico Cotugno (Cottumnus) (1736–1822) 25 éves kora óta az anatómia sikeres, néhány év múlva európai-nevű professzora a nápolyi egyetemen. Több anatómia leírás és élettani funkció első ismertetője.

Az értekezés ne kerüljön nyomdába, jóllehet meg kell vallanom, hogy a fiatalember benne sok szépet mond és nagy lelkesedést mutat..., korai lenne még a világ elé tárni... Ha még egy évet eltölt az Akadémián, hevessege csillapodik s [ha] továbbra is ily szorgalmas marad, bizonyára jeles egyéniség válhatik belőle.”

A nyomtatásra tehát nem kapott engedélyt. Ez azt jelentette, hogy az abszolutoriumig még egy évet kellett az Akadémián maradnia.

Az Akadémia nyomasztó légköréből szabadulni kívánó hallgatót leverte az elutasítás. Újult erővel fordult ismét az addig háttérbe szorult költészet felé. Homerosról és Vergiliusról szóló előadásokat hallgatott. Goethe-ből és Shakespeare-ből merített új lendületet. Újra szorgalmasan dolgozott '*A haramiák*' többször félretett kéziratán, megjelenítve benne minden haragját, feszítő szabadságvágyát.

1780-ban lehetőség nyílt a klinikum gyakorlására, a betegség melletti oktatás megindult. Csökkent a kötelezően hallgatandó elméleti előadások száma. Évfolyamának növendékei sok időt töltöttek a kórtermekben. A beteglátogatásokból, a kórtörténetek megírásából, az ordonárius számára készített beszámolók, referátumok elkészítéséből Schiller is kivette a részét.

Betegjelentései közül legérdekesebbek azok, amelyekben növendéktársának, Grammontnak az állapotáról számol be.

Az egykori Károly Akadémia stuttgarti levéltárában Friedrich Schiller kézírásával nyolc kórtörténet található, melyeket Schiller Grammont-tal való találkozása, kezelése kapcsán írt. Kettőnek parancsnokához, Seeger ezredeshez írt jelentés formája van. Négy kórtörténetet a Károly Akadémia történetét feldolgozó H. Wagner publikált,¹⁸⁶³ a másik négyet Joachim Bodamer tette közzé.¹⁸⁶⁴

Klinikus professzora bízta meg a pszichiátriai kérdésekkel különösen szívesen foglalkozó Schillert, hogy „súlyos melancholiában” szenvedő, néha teljesen zavart, idegbeteg évfolyamtársát megfigyelje és „jó irányba befolyásolja”. Hamarosan jó kontaktust teremtett vele. A „jó irányba való befolyásolás” nem volt eredménytelen. Sikerült visszatartania az öngyilkosságtól, szuggesztív terápiája jól bevált.

Első beszámolójában még átveszi tanára diagnózisát, de mindjárt kételkedni is kezd. Kórtörténetről kórtörténetre egyre inkább helyeződik át a hangsúly a szervi megbetegedésről, mint a kóros lelki állapot okozójáról, a primer pszichés elváltozásra. Már negyedik orvosi jelentésében pontosan írja le azt a kórképet, amit ma *cyklothim depressiónak* nevezünk.

¹⁸⁶³ Geschichte der Hohen Carls-Schule (Würzburg, 1857)

¹⁸⁶⁴ Bodamer, J.: Über eine psychiatrische Beobachtung des jungen Friedrich Schiller. = Deutsche Medizinische Wochenschrift 77 (1952) pp. 754–756.

Érdekes Schillernek az a jelentése, melyet 1780. július 23-án írt az Akadémia parancsnokának, Seeger ezredesnek. Ebben azt panaszolja, hogy az utóbbi időben nem hagyják beteg barátjával négy szemközt beszélgetni. Vagy egy másik növendéket, vagy egy felcsert küldenek utána. Ezt olyan bizalmatlanság jelének tekinti, melyet a leghatározottabban visszautasít. Ebben a jelentésben írja azt is, hogy „egy beteg bizalmát csak úgy lehet megszerezni, ha saját nyelvén beszélünk vele, s eddigi kezeléseinknek ez is volt a vezérelve. Ezt az általános szabályt használom [Grammont] kezelésénél is!”

„Általános szabály”-ról csak Schiller ír. A hivatalos pszichiátria akkoriban ettől a belátástól, a terápia ilyen felfogástól még távol állott.

Egyedül Stahl írásaiban lelhető fel ez a gondolat, ami – úgy tűnik – Schillert ennek a módszernek az alkalmazására készítette. Bár az sem valószínűtlen, hogy ez az „általános szabály” magától Schillertől származik, függetlenül Stahltól.

Grammont igen sok somatikus tünetről, fejfájásról, hasi görcsökről, végtagfájdalmakról panaszkodott nyomott hangulatában. Ezeknek nem találván látható szervi okát, Schiller a panaszokat pszichés eredetűnek tartotta, ami megerősítette ama elgondolásában, hogy a somatikus zavarok a kóros lelkiállapottal szorosan összefüggenek, mint írja, „szétválaszthatatlan összefonódásba vannak zárva...” Gyógyulásához szükségesnek tartja, hogy Grammont eltávozhassék az akadémiáról. Merész ajánlás volt ez, de akceptálták. A tapasztalat őt igazolta. Növendéktársát és betegét Teinach-ba küldték fürdőkúrára, ahol állapota rendeződött. Az akadémiára nem tért vissza.

Bizonyos, hogy a beteg növendéktársával való psychoterápiás foglalkozás magának a költőnek is hasznára vált. Ez idő tájt maga is igen nyomott hangulatban volt. A depresszív beteggel való intenzív foglalkozás talán hozzásegítette őt, hogy saját depressziójával megbirkózzék.

Mindezek a tapasztalatok, a tovább mélyült pszichológiai-pszichiátriai ismeretek, egy új disszertációban nyertek kifejezést, melyet az 1780-as év végén nyújtott be. Ez az a bizonyos híressé vált értekezés, melynek címe: *'Versuch neber den Zusammenhang der Thierischen Natur des Menschen mit seinen geistigen'*. Lényege egyetlen mondatban foglalható össze: a test és a lélek kölcsönösen befolyásolják egymást és az érzékelés mozgatja a szellemi erőket. A disszertáció ennek részletes, költői fogalmazott kifejtése az életből merített példákkal, költői hasonlatokkal. Stílusa egyszerűen lenyűgöző.

Ovidius Metamorphosisából vett hatsoros mottó után a hercegnek címzett szokásos és kötelező ajánlás vezeti be a vitairatot, melyet a vizsgán nyilvánosan adott elő. Ez a költő

egyetlen, a maga korában nyomtatásban megjelent orvosi műve. (Alábbiakban a Cotta-féle kiadás¹⁸⁶⁵ alapján tárgyaljuk.)

Már az ajánlásban felbukkan az orvostudomány filozófiai szemlélete: a hercegé a dicsőség – írja, „hogya a hippokratesi művészetet egy mechanikus kenyérkereső foglalkozás ('Brotberuf') szűk szférájából a filozófiai tan magasabb rangjára emelte”.

A herceg ez irányú „dicsősége” persze igen kétes. Hiszen Schiller minden későbbi írása, de az ez időben írt „Räuber” is az önkényuralom ellen küzd. Mégis, akkori helyzete elkerülhetetlenné tette ezt a byzantinikus ajánlást, ha tanulmányait be akarta fejezni.

„Filozófia és orvostudomány a legteljesebb harmoniában állnak egymással” – fejtegeti a továbbiakban. Maga a tanulmány 27 paragrafusból áll.

Az emberi test organikus erőit két csoportra osztja: vannak jelenségek, melyek a fizikai világ törvényei alapján nem érthetők meg. Ilyen az idegek érzékenysége és az izmok ingerlékenysége. A másik osztályba azok a jelenségek sorolhatók, melyeket fizikai törvények szabályoznak. Ide tartozik a mozgás mechanikája és a test kémiaja.

A 7–12. paragrafusokban fejti ki azokat az elgondolásait, melyek a test, valamint az „állati ösztönök” és a lelki-szellemi működések közötti összefüggésekre vonatkoznak. A testi tevékenység összefüggésben van a szellemiekkel; azaz minden túlfeszített szellemi ténykedés bizonyos testi működések túlfeszítettségéhez és az egyensúly felborulásához vezet. A szellemi örömet mindig animalis élvezet, a szellemi kedvetlenséget animalis rossz közérzet kíséri.

A három orvosprofesszor közös bírálata, melyhez most még a filozófus professzor, Abel véleménye is csatlakozott, nem fogadta egyhangú lelkesedéssel Schillernek ezt a tanulmányát sem. A túlságosan is költői stílus nem nyerte meg tetszésüket. Túl erősnek találták azt az állítást, mely a fizikai állapotnak a lelki tevékenységre való döntő hatását igyekezett bizonyítani. Mindazonáltal az értekezést, „Probeschrift” a bírálat szerint, egészében elfogadták. Mindhárom orvostanár dicsérte szellemességét, a szerző szorgalmát. Abel egyenesen a „szerző genie”-jéről írt. Cotta kiadásában jelent meg 1780-ban a herceghez szóló, Schillernek a medicina egészéről vallott felfogását tükröző ajánlással.

Tudományos körökben hamar elismerésre talált, a gothai 'Gelehrten Zeitung' dicsérően említi. Nem maradt visszhang nélkül később sem. Bécsben 1811-ben újra kiadják a kis művet. A nagyhírű neurológus M. Romberg kezdeményezésére 1820-ban a F. Nasse által kiadott 'Zeitschrift für psychische Ärzte' közli. Egy évvel később a 'Neue Berlinische Monatschrift' nyomtatja ki. Még a XIX. század második felében sem felejtették el. A szentpétervári orvosok

---

¹⁸⁶⁵ Schillers sämtliche Werke. Bd. XII. Stuttgart – Tübingen, 1838. J.G. Cotta Verlag. pp. 11–37. – Az összkiadásokba csak 1838-ban vették fel fiai óhajára

1859. évi konferenciájának pszichiátriai szekciójában Otto Müller tart róla nem orvostörténeti, hanem szigorúan szakmai előadást.

Tanárai kívánságára csaknem egyidőben készítette el Schiller második, immár nem elméleti, „tisztán orvosi” munkáját. Tárgya a gyulladás és a „rothadó” lázak természete, klinikuma és – igen visszafogottan, röviden – azok terápiája. Nem cicerói latinsággal írott értekezése a szakirodalom igen jó ismeretét, s bizonyos érdeklődést is mutat, de nem tér el korának szokványos egyetemi, akadémiai vizsgairataitól, nem közöl újat és nem árul el valami nagy lelkesedést.

A második vitairatot (*Tractatio de discrimine febrium inflammatoriarum et putridarum*) Schiller záróvizsgájához nyújtotta be 1780-ban. Ebben az írásban széleskörű, jóllehet túlnyomóan teoretikus orvosi tudás tükröződik. Harmincnyolc rövid fejezetében tulajdonképpen a XVIII. századvége orvostudomány áttekintését adja. Ez az írás sem nyerte el a professzorok tetszését. Mai szemmel nézve mégis úgy tűnik, hogy az elsővel szemben ennek az írásnak az elutasítása nem volt indokolt. Ez a munka jól átgondolt írás, kora orvosi ismereteit megfelelően interpretálja. Ennél több pedig egy inaugurális disszertációtól igazán nem volt várható.

A XVIII. század hippokratizmusa, a Hippokratesi Gyűjtemény íásaiban foglalt empiria és orvosi felfogás, a négy nedv tana, ami Schiller orvosi íásaiban is fellelhető, nem mond ellent a felvilágosodás filozófiájának, az abból fakadó orvosi gondolkodásnak. A hippokratesi „empeiria”, a kórfolyamatok leírása és értékelése, a példaként felhozott esetközlések, az analógiák jól illenek a korszak racionális-empirikus klinikai gondolkodásába. Azok a példák, hivatkozások és analógiák, melyeket Schiller ebben a traktátusban tárgyal a XVIII. század második felében működő orvos gondolkodásának lényeges eleme volt.

Schiller nem eredetiben olvasta Hippokratest és a rajta kívül még idézett görög auctorokat. A népbetegségekről *'De morbis popularibus'* című könyvből vett hivatkozásnál például a Haller-féle kiadást jelöli meg.¹⁸⁶⁶

Hogy a görög nyelv mindazonáltal nem volt ismeretlen számára, ezt néhány nagyon rövid, görög betűkkel írt citátum jelzi orvosi kézírataiban.

Elméleti értekezésein kívül egyetlen olyan írása maradt fent, ami orvosi gyakorlatára utal: egy recept. Ennek kapcsán felmerül a kérdés, valóban szándékában állt orvosi gyakorlatot folytatni? Amikor az orvosi professzurára gondolt, nemcsak a medicinával való teoretikus foglalkozás lehetősége csábította?

---

¹⁸⁶⁶ Editio Hallerianae, aegrotatio. Tom. VIII. p. 5. (CLIX a citált hely)

Harmadik értekezésének a herceghez illendőképpen és kötelességszerűen szóló előszavában így ír: „...akik engem vizsgáztattak, úgy vélték, van bennem valami, ami talán alkalmassá tesz arra, hogy egykor (majd) orvosként szolgáljam hazámat. Örülök ennek a véleménynek, s minden szellemi erőmmel azon leszek, hogy ennek megfeleljek, mivelhogy hercegi Fenséged kedvező kilátásokat nyitott meg”. Egy 1782-ben írt levélben azt írja önmagáról: nincs más gondolata, minthogy szerencséjét a medicinában kövesse. Aztán jött a nagy változás. A ragyogónak ígért és ígérkező jövővel szemben a siralmas jelen.

Tanulmányai befejeztével Schillert 1780. december 14-én bocsátották ki az Akadémiáról. A herceg Schiller apjának tett ígéretét a biztos, jó jövőt illetően csak igen szerény mértékben váltotta be. Ezredorvossá nevezte ki az Augé-ezredhez, a tiszti rangot jelentő kardbojt viselésének joga nélkül, igen csekély fizetéssel. Maga az Augé-ezred a württembergi katonaság leggyengébb alakulata volt, 240, jórészt már invalidus, ütött-kopott egyenruhát viselő gránátosból állott.

A vágyott szabadság pedig igencsak messze volt. Túl szigorúak voltak az előírások, túl kemény a katonai szabályzat, túl gyakoriak a mindent eligazító raportok. A katonaorvosoknak a kezelési eljárásokról az udvari orvosnak, Dr. Elwertnek¹⁸⁶⁷ kellett jelentést tenniük és jóváhagyást kérniük, receptjeiket bemutatniuk.

Az is tény azonban, hogy az ifjú ezredorvos kevésbé tisztelte a szabályzatot, nem pontosan tartotta be az előírásokat, túl nagyvonalúan végezte katonaorvosi feladatát. Gyógyeljárásai igencsak szokatlanok, receptjei hatalmas dózisaikkal veszedelmesek voltak. Az ezredorvosi rutinmunka nem elégítette ki. A medicina iránti érdeklődése alábbhagyott, kevés orvosi könyveit ez idő alatt mindössze egy gyógyszerészeti almanachhal egészítette ki.

Teljesen nem adta ugyan még fel ifjúsága vágyát, az orvosprofesszori jövő gondolatát, de nem sokat tett érdekében. Az élettan iránti érdeklődése még nem hunyt ki: az élettani tanszék elnyerésének halvány reményében vette elő ismét azt a bizonyos, sok új, érdekes problémát tárgyaló, izgalmas kérdéseket felvető, elutasított dolgozatát, de átdolgozásához már nem volt kedve. Még arra sem vitte rá a lélek, hogy az 1781-ben egyetemi rangra emelt akadémián a doktorátust megszerezze, jóllehet legtöbb évfolyamtársa, nem elégedvén meg az absolutoriummal, promoveált. Megszerezték az akkor már a tübingeni egyetemmel egyenrangú Károly Akadémián az orvosi doktorátust.

A teoretikus medicina iránti érdeklődés is rohamosan csökken, az orvosi gyakorlattól pedig már teljesen elment a kedve. Az elméleti orvostannal, mint önálló diszciplínával eddig

---

¹⁸⁶⁷ Immanuel Gottfried Elwert (1759–1810) orvosdoktor maga is a Károly iskolában tanult. Tanulmányai leginkább a törvénytudomány orvostan egyes kérdéseivel foglalkoznak.

érezett hivatástudata lassan elmúlik. Az orvoslás, mint „kenyérkereső foglalkozás”, ahogy többször nevezi, pedig nem érdekli.

A költő mellett eltörpül az orvos. Költeményei, esszéi nevét most már külföldön is ismertté teszik. Mindenekelőtt az 1781-ben megjelent és 1782. január 23-án Mannheimben bemutatott drámája, *'A haramiák'* vitte hírét a nagyvilágba, s már befejezéshez közeledett az 1783-ban megjelent *'Fiesco'*, „a célratörő és elbukó becsvágy” drámája.

A stuttgarti udvarban a reakció egészen más volt. A darabja bemutatóján résztvevő szerzőt engedély nélküli távozás miatt a herceg tizennégy nap elzárással sújtja. Egyidejűen – várfogság terhe mellett – megtiltja orvosi dolgozatain kívül bármilyen írása publikálását: „Bei Strafe ... ausser dem medizinischen Fache irgendwas drucken zu lassen” [Büntetés terhe mellett...(tilos) az orvosi szakmán kívül bármit kinyomtatatnia].

Ezek az inzultusok és a kialakult hangulat végképp tűrhetetlenné tették helyzetét. Bekövetkezett a szakítás a herceggel, az udvarral, a katonasággal, s végül az orvoslással is. Schiller megszökött: 1782 szeptemberében, 22-ről 23-ra virradó éjjel elhagyta a várost. Egy kis ezredorvossal kevesebb lett Württembergben, s egy nagy költő elindult a világhír, a halhatatlanság felé.¹⁸⁶⁸

---

¹⁸⁶⁸ Schiller három disszertációjának és a kórtörténetek eredeti példányait a Schiller Múzeum őrzi Marbachban. 1959-ben adta ki a Deutsche Hoffmann La Roche AG „Friedrich Schiller medizinische Schriften!”

További felhasznált irodalom:

Schillers Leben, verfasst aus den Erinnerungen der Familie, seinen eigenen Briefen und den Nachrichten seines Freundes Körner. I. G. Cotta'sche Buchhandlung (Stuttgart – Tübingen, 1830)

Vaihinger und Bauch: Schiller als Philosoph und seine Beziehungen zu Kant (in: Kantstudien, Bd 10, 1905)

Mann, Thomas: Versuch über Schiller (in: Nachlese, 1956)

Bodamer, Joachim: Über eine psychiatrische Beobachtung des jungen Friedrich Schiller. = Deutsche Medizinische Wochenschrift 77 (1952) pp. 754–757.

Wagner, H.: Geschichte der Hohen Carls-Schule (Würzburg, 1857)

Mok, A.: Die medizinische Fakultät der Carls-Akademie (Stuttgart, 1859)

Müller, Ernst: Regesten zu Friedrich Schillers Leben und Werken (Leipzig, 1900)

Neuburger, Max: Schillers Beziehungen zur Medizin. = Wiener Klinische Wochenschrift 18 (1965) pp. 488–494.

Pitavaltól Conan Doyle-ig¹⁸⁶⁹

Jóllehet a detektívregények túlnyomó többsége nem éppen magas irodalmi értékű, nem minden darabja való feltétlenül a vásári ponyvára.

A bűnügy iránti irodalmi érdeklődés nyomai ugyancsak messze követhetők. Hérodotosznál már felbukkan a bűneseteknek az egyszerű történelmi tény regisztrálásán túlmenő leírása, az ezzel kapcsolatban lehetséges, valószínű vagy kizárható feltevések felsorolása.

A klasszikus irodalom nagyjai sem idegenkedtek a bűnügyek literáris feldolgozásától, vagy akár fiktív bűneset megírásától. Mindkét verzióra nem kisebb író a példa, mint Friedrich Schiller. Fiatal katonaorvos korában már érdeklődött a kriminalisztika iránt. Éveken át figyelte az érdekes bűnpereket. Tanulmányozta a neves lyoni jogász, F. Gayot de Pitaval hatalmas, húszkötetes bűnügyi krónikáját.¹⁸⁷⁰ Ennek nyomán jelent meg Schiller *'Pitaval'*-ja kilenc kötetben 1792–94-ben.

Híres költő, tekintélyes történészprofesszor és udvari tanácsos volt már az egykori katonaorvos Schiller, amikor megírta bűnügyi regénytöredékét (*Der Geisterseher*), s rendőrnovellája, a *'Der Verbercher aus verlornen Ehre – Eine wahre Geschichte'* megjelent.

Ettől kezdve a „klasszikus krimi” polgárjogot nyer az irodalomban.¹⁸⁷¹ Schiller Pitavalja inspirálja Heinrich von Kleistet a *'Michael Kohlhaas'* megírására. A sort E. T. A. Hoffmann, R. L. Stevenson és sokan mások folytatják.

A bűnügyi történettől egyenes út vezet a detektívregényig. Tulajdonképpeni megalapítója a nagy fantáziájú, de hihetetlenül éles logikájú amerikai elbeszélő, Edgar Allan Poe. *'A Morgue utcai kettős gyilkosság'* című munkájában (1841) feltűnik Monsieur Auguste Dupin, a titkosrendőr irodalmi őse. Poe-ról írja Szerb Antal, hogy semmire sem volt olyan büszke, mint józan, éles logikájára; ő találta ki az amatőr detektívet, aki következetes észjárásával a legbonyolultabb bűnügyeket is kideríti. Megjegyzendő, hogy a titkosrendőr ekkor már az életben is működik. Jellegzetes alakja François Vidocq, egykori betörő, majd a párizsi bűnügyi rendőrség, a Sureté megszervezője (1810). Poe detektívnovelláit Szerb Antal

¹⁸⁶⁹ Forrás: Schultheisz Emil: Pitavaltól Conan Doyle-ig. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótornyai Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 377–380. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Pitavaltól Conan Doyle-ig. = Orvosi Hetilap 106 (1965) No. 42. pp. 2003–2005. – Újraközölve: Schultheisz Emil: Pitavaltól Conan Doyle-ig. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 76–79. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

¹⁸⁷⁰ Causes célèbres et intéressantes (Paris, 1734)

¹⁸⁷¹ Vö. F. Wölken német irodalomtörténész erre vonatkozó munkáját: Der literarische Mord (Nürnberg, 1953)

feltétlenül irodalmi értékűnek tartja, s mint kifejti: „...az ő novelláinak olvasása közben érezték az emberek először azt a könnyű, de izgalmas logikai örömet, amely a detektívregény hatásának egyik titka...”.¹⁸⁷²

A XIX. század második felében rohamosan nő a detektívregények népszerűsége, s ennek megfelelően száma is. 1868-ban Wilkie Collins izgalmas bűnügyi regényét egy londoni újság folytatásokban közölte. Az egyébként józan angol publikum sorba állt a nyomda előtt, hogy minél hamarabb megtudhassa az újabb fordulatot, miközben – jellemzően angol módon – vagyonokban fogadtak: megtalálja-e a hős az elrablott indiai ékszer?

Az amerikai Anna K. Green – ő használta először a „detectiv-story” kifejezést – több mint három tucat detektívregényében már ügyel a később szinte kötelezővé vált szabályra: az olvasónak és a detektívnek egyforma esélyei legyenek a bűneset megoldásánál.

A detektívregény klasszikusa azonban, valamennyi elődjét és kortársát felülmúlóan Conan Doyle lett. Ha költői munkásságán lehet is vitatkozni, nem kétséges, hogy az általa teremtett figura, Sherlock Holmes világirodalmi alak lett, s valamennyi későbbi detektívregény mesterdetektívjeinek irodalmi példaképe.

Arthur Conan Doyle művészcsaládból származott, Edinburgh-ban született 1859-ben. Kollégiumi évei után egy évet az ausztriai Feldkirchben töltött, s ezt élete legboldogabb esztendejeként emlegette. 1875-ben immatrikulált az edinburgh-i egyetem orvosi fakultásán. Ez a skót egyetem akkor teljesen Charles Darwin és Th. Huxley szellemének hatása alatt állott. Mint Doyle írja, Darwin művei készítették az addig bigott katolikus medicust az egyházzal való szakításra. Doyle később teljesen agnosztikussá vált, hogy filozófiai útkeresése végül is a spiritizmus útvesztőjébe vigye.

Tanulmányainak 1882-ben való befejezése után a dél-angliai Southsea-ben nyitott praxist. Ez a praxis azonban nemigen akart menni. Várója üres volt, s Doyle állandó pénzügyi nehézségekkel küzdött. Szabadidejét, amellyel igen bőven rendelkezett, irodalmi kísérletekkel töltötte. Ekkor írta meg azt a munkáját, amelyben először bukkan fel Sherlock Holmes világhírűvé vált alakja.¹⁸⁷³ Novellái és detektívtörténetei révén Doyle neve irodalmi körökben hamar ismertté vált. Oscar Wilde és az angol irodalmi élet több más neves képviselőjével került barátságba. 1890-ben egy orvosi folyóirat megbízta, hogy sürgősen készítsen interjút Berlinben Robert Kochkal, aki akkor tartotta előadását a tizedik Nemzetközi Orvostudományi Kongresszuson a tuberkulózissal. Berlini útján Doyle találkozott egy angol dermatológussal, aki – megtudván, hogy Doyle praxisa mily reménytelenül gyenge –

¹⁸⁷² Szerb Antal: A világirodalom története. 2. köt. Bp., 1941. Révai. p. 199.

¹⁸⁷³ A Study in Scarlet (London, 1887)

rábeszélte, hogy szemész legyen. Megfogadván a tanácsot, feladta vidéki – praxis aureanak amúgy sem nevezhető – rendelőjét, Bécsben elvégzett egy oftalmológiai tanfolyamot, majd Londonban telepedett le szemész szakorvosként. Ez azonban orvosi pályafutásának egyben végét is jelentette. A fővárosban még annyi beteg sem kereste fel, mint Southsea-ben. Sikertelensége érthető módon kedvét szegte. Felhagyott a medicina terén a további próbálkozással, és életének 31. évében elhatározta, hogy kizárólag irodalmi munkásságából él meg.

Ezt annál is inkább tette, mert írónak ekkor már nem volt ismeretlen. Sőt! Amikor Sherlock Holmes-novellái 1891-ben megjelentek,¹⁸⁷⁴ sikerük egyenesen szenzációs. Nemcsak számos európai nyelvre fordították le, de kiadták Japánban és Kínában is. A második novellagyűjteménye 1893-ban jelent meg.¹⁸⁷⁵ Amikor Doyle ennek a könyvnek az utolsó elbeszélésében, megelégtelve a detektívtörténeteket és megunva Sherlock Holmes alakját, hősét egy svájci vízesésben tüntette el, az olvasóközönség világszerte fellázadt; nem is szólva a szerző anyjáról, aki különösen felháborodott. Nem voltak hajlandók belenyugodni hősük halálába. Az eredmény: az író engedett. Két év múlva a kockás kabátú mesterdetektív visszatért. A zuhanást túlélte, és időközben Tibetben volt – így szól a szerző magyarázata.¹⁸⁷⁶

Bizonyára nem véletlen, hogy a szerző krimijeinek főalakjait saját foglalkozási ágából vette. A nagy detektív, Sherlock Holmes éppúgy, mint hűséges barátja és famulusa, dr. Watson, orvosok. Az orvostudomány és a természettudományok általában jelentős szerepet kapnak a detektívtörténeteiben. Az orvosíró volta lépten-nyomon megnyilvánul írásaiban. A nyomozás folyamatának szinte „természettudományos” módszere – egyébként a modern kriminalisztika alapvető metodikája – kétségkívül Doyle orvos-természettudományos gondolkodásának vetülete.

Sherlock Holmes figurájának megformálásakor egy sokat csodált tanítójának, Joseph Bell edinburgh-i sebészprofesszornak az alakja vezette. Bell doctor híres volt egészen rendkívüli megfigyelő és kombinációs képességéről, ragyogó logikájáról. Már egészen jelentéktelennek tűnő anamnesztikus adatokból is nemritkán remek diagnózishoz jutott, és meglepő, de végső fokon logikus következtetései megvilágították páciensei karakterét, néha még a múltját is.

Conan Doyle nem hosszú praxisának a detektívregényeken kívül egyéb irodalmi manifestációja is van. Orvosi élményei inspirálták *'The Captain of the Polestar'* (1890) című novellájának megírásakor. Kórházi, majd gyakorló orvosi impresszióit tükrözi egy másik

---

¹⁸⁷⁴ The Adventures of Sherlock Holmes (London, 1891)

¹⁸⁷⁵ The Memoires of Sherlock Holmes (London, 1893)

¹⁸⁷⁶ The Return of Sherlock Holmes (London, 1905)

novellagyűjteménye,¹⁸⁷⁷ amelyet az irodalomtörténészek nagy elismeréssel emlegetnek. Egyébként valóban érdekes olvasmány. A búr háborúban katonaeorvosként vett részt, ez készítette a búr háború történetének, sajnos kevésbé sikerült megírására. Irodalmi érdemei elismerésül 1902-ben lovagi rangra emelték.

Élete vége felé Doyle – most már Sir Arthur Conan Doyle – egyre jobban belebonyolódott az okkultizmus rejtelseibe. Mind több időt töltött spiritiszta szeánszokon, s ez a különben éles logikájú, addig természettudományosan gondolkodó darwinista orvos hívő spiritiszta lett. A spiritizmus volt a vallása. Különféle spiritiszta társaságok meghívására európai előadó körútra indult. Előadásokat tartott a skandináv államokban és Magyarországon. Két kötetben megírta a spiritizmus természetszerűen távolról sem tárgyilagos történetét.¹⁸⁷⁸ Szomorú olvasmány ez az írása, amelyben 30 éves írói működését csupán „előkészületnek” deklarálja spiritiszta „missziójához”, amelyre elhivatottnak érezte magát.

Amikor Conan Doyle életének 72. évében, 1930-ban meghalt, a detektívregény önálló műfajként élt. Modern mese felnőtteknek. Egy része szennyirodalom, másik része nívós logikai játék. Utóbbiak szerzői egyúttal moralisták, akik a jog és igazság szolgálatába állítják hősüket, a mesterdetektívet, akinek kalandjait jó stílussal, esztétikusan beszélik el. A mesebeli herceg személyét itt a rendőrfelügyelő vagy a magándetektív helyettesíti. A mesék csapongó fantáziája helyére azonban a szigorú logika lép.

A kritikusok és az irodalomtörténészek nyilván még sokáig és sokat fognak vitatkozni arról, hogy irodalmi műfajnak tekinthető-e a detektívregény vagy sem? A krimik népszerűségét ez a vita nyilván nem fogja befolyásolni. A kérdés inkább az: jól megírt logikai szórakozást nyújt-e a szerző vagy sem? Conan Doyle-ról éppen Szerb Antal – aki maga nem volt nagy híve a detektívregényeknek – állapítja meg, hogy „...irodalmi eszközökkel él és fő műve, *The Hound of Baskerville* (1902) feltétlenül művészi...”.

Ha Sir Arthur Conan Doyle példáját követnénk, bizonyára kevesebb lenne a rémtörténet és több a logikai játék.

---

¹⁸⁷⁷ *Round the Red Lamp* (London, 1849)

¹⁸⁷⁸ *History of Modern Spiritualism* (London, 1926)

MAGYAROK AZ ORVOSI MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBEN

A legrégibb magyar nyelvű orvosi vény (1490)¹⁸⁷⁹

A könyvnyomtatás kultúrát és tudományt forradalmasító felfedezésének újszerűsége, s a nyomtatott orvosi tárgyú könyvek aránylag igen gyors elterjedése a magyarázata annak, hogy a XV–XVI. század magyar orvosi emlékeit kutató orvostörténészek érdeklődésének középpontjában elsősorban a legrégibb nyomtatott művek állottak.

Az Orvosi Hetilap (1954) hasábjain Palla Ákos ismertette a legrégibb magyar vonatkozású orvosi nyomtatványokat.

Felsorolja Aranyosi Gellértfi János kódexét, Johannes Muntz 1495-ös *'Tabula minutorum super meridiano Budensi'* című nyomtatványát. Megemlíti Mannsdorfer Mihály 1462–72 között keletkezett, jelenleg lappangó ősnymtatványát, valamint a morbus gallicus elleni védekezést szolgáló misét tartalmazó 1512-i esztergomi missalét. Végül részletesen tárgyalja az 1498-ból származó *'Biga salutis'* című ősnymtatvány orvostörténeti vonatkozásait.

XV. századi kéziratot egyet érint: Mátyás király egyik kezelőorvosának, Tichtel János bécsi professzornak 1488-as naplóját.

Ha azonban teljességében akarjuk ismerni a magyar medicina XV. század végi és XVI. század eleji emlékeit, jelentőségüknek megfelelően kell foglalkoznunk a kor kézírásos maradványaival is. Orvostörténelmünk előtt álló feladat, a humanizmus kora hazai orvosi művelődésének részletes feldolgozása csak a nyomtatott és kézírásos emlékek együttes felhasználása révén lesz megoldható. Ezért szükséges az orvostörténelmünkben eddig még nem ismert néhány kézírásos emlék közlése is.

Nézzük előbb a már ismert legfontosabb XV. századi orvosi kézírásos maradványokat. „Legrégibb” magyar orvosi vényként nyelvészeink egy félig magyar, félig latin nyelvű

---

¹⁸⁷⁹ Forrás: Schultheisz Emil: A legrégibb magyar nyelvű orvosi vény. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótornyai Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 212–215. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: A legrégibb magyar nyelvű orvosi vény. = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 12. (1959) pp. 203–207. – Újraközlése: Schultheisz Emil: A legrégibb magyar nyelvű orvosi vény. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 33–36. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

kéziratot ismertettek.¹⁸⁸⁰ A kézirat az Országos Széchényi Könyvtár nyelvemlékei között¹⁸⁸¹ található. Borítékján ugyan az 1416-os évszám olvasható, Magyary-Kossa megállapítása szerint azonban az írás a XVI. századból származik. Ezt szakértő paleográfusok megerősítették, s ezzel orvostörténeti jelentősége kétségkívül csökkent. A XVI. századból – főleg annak második feléből – ugyanis már több magyar nyelvű orvosi feljegyzés maradt fent.

Minden kétséget kizáróan az 1488. esztendőből származik az ún. „bagonyai ráolvasás”. Ez tulajdonképpen egy szembaj elleni betegség-elhárító (apotropaeicus) mondóka. Jelentősége főleg nyelvemlékként nagy.¹⁸⁸²

A latin nyelvű, kézírásos, magyar vonatkozású orvosi emlékek már számosabbak. A Prágai Nemzeti Könyvtárban őrzik Zsigmond király orvosának, Albicus doctornak (Albich Zsigmond) egy receptjét: *‘Medicina contra paralysm, quam dom. Albicus ante agonem mortis suae domino regis a. d. 1416 in civitate Buda, Strigon. diocesis fecit’*.¹⁸⁸³ Ugyanitt több betegségeírás is olvasható. Ugyancsak egy prágai kéziratban találkozunk már 1418-ban egy másik magyar vonatkozású recepttel: „Aqua (regis) Ungariae...”.

Nemzeti Könyvtárunk azon XV. századi kéziratgyűjteményének,¹⁸⁸⁴ melyet Magyary-Kossa említ adattárában, sajnos semmilyen magyar vonatkozása nincs, mint arról meggyőződhettem. A latin nyelvű, pestis elleni receptek német eredetűek.

A XV. század a gyógyító tudományok fejlődésében fordulópont. Az egyetemek rohamos fellendülése a laikus orvosok számának gyors emelkedését és befolyásának növekedését jelenti. A medicinának a koraközépkori kolostori élettől való elszakadása azonban még nem teljes! Az orvosok között még sok a klerikus. Különösképpen hazánkban, ahol képzett, egyetemet végzett orvos alig volt. (A fent említett Albicus doctor pl. egyben prágai érsek is!)

Az akkori orvostudománynak, illetve orvosi gyakorlatnak a klérussal való szoros kapcsolata teszi érthetővé, hogy a következőkben publikálandó néhány orvosi emlék miért éppen liturgikus könyvek margóján található (elkerülve eddig az orvostörténelem figyelmét).

A liturgikus kódexek (elsősorban missalék) mindennap használt könyvek voltak. Széljegyzeteik nemcsak a szöveghez írt glosszák, hanem igen sok fontos más bejegyzést is tartalmaznak a XV–XVI. századból: történeti adatokat, meteorológiai feljegyzéseket és orvosi recepteket. E bejegyzések részben latin, részben nemzeti nyelvűek: magyar, német, tót és horvát.

¹⁸⁸⁰ Döbrentei Gábor: Régi magyar nyelvemlékek. 2. köt. Buda, 1840. Akadémia.

¹⁸⁸¹ Fol. Hung. 898. jelzet alatt.

¹⁸⁸² Pócs Éva (szerk.): Szem meglátott, szív megvert. Magyar ráolvasások. Bp., 1986. Helikon.

¹⁸⁸³ „Bénulás elleni orvosság, melyet Albicus (úr) a király úr halála előtt, az Úr 1416-ik évében az esztergomi egyházmegyei Buda városában készített.”

¹⁸⁸⁴ Cod. lat. med. aevi 342.

Lássuk a magyar nyelvűeket: a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött *'Missale Strigoniense'* 1490-ből származik. A folio 7. versón leírt orvosi recept, Radó Polikárp paleográfiai meghatározása szerint, ugyancsak a XV. század végéről való. Így talán ez a legrégebb magyar nyelvű vényünk!

„fog faiasrol walo orvossagh
Az Nadnak es az tharkonak
az teoweth keol any, megh
aszalny es teorny eoze
temporalwan eokeoth ted
az faio fogadra meg gyogiol
es faidalmath teobbet soha
nem erzed”

(Betűhív közlés)

A tárkonygyökér („tharkon ... teowe” – radix pyrethri) első említése ez! Torkos Justus János a *'Taxa pharmaceutica Posoniensis'* című művében (1745) írja le hivatalosan. A „Nadnak ... teowe” pedig a nadragulya (*atropa belladonna* L.), amit minden fájdalom ellen kiterjedten használtak.

Felmerülhetne a kérdés, hogy ez szoros értelemben vett orvosi vény-e? Hiányzik ui. a rendelvény elején a felszólítás szokásos jele (Rp. vagy R., ill. JJ. etc.), valamint az orvos aláírása. A közölt recept valóban nem a gyógyszerész számára készült utasítás (ezt már a kézírás helye is lehetetlenné teszi). Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a XV. században nemigen írogattak receptet, hanem vagy maguk rendelték meg a patikában személyesen a gyógyszert, vagy pedig az akkori patikaszűkös világban maguk készítették el az orvosságot. Különösen áll az utóbbi a kolostorokra! Ha viszont a doctor vagy orvoslással foglalkozó klerikus új „compositum” receptjét ismerte meg, sietett azt magának feljegyezni. Így kerülhetett ez és a két alábbi recept egy missale, ill. breviarium margójára!

A következő vény három évtizeddel későbbi. Egy 1524-es breviarium¹⁸⁸⁵ egyik üresen hagyott lapján találjuk a következő receptet:

---

¹⁸⁸⁵ Breviarium Strigoniense (Venetiis, 1524), Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Lásd még: Borsa Gedeon: A Breviarium Strigoniense újabb fellelt ősnymtatvány kiadása. In: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958. Bp., 1959. pp. 229–237.

„Seres ellen walo orwossag
papsaitiawal iros
vaiaat egibe chinalni
azzal kenni kotni kell
chemer keolok ellen valo
szarga kikirichot viragosol szedni
meghszaraztatni meghönteni melleg
echette es ugi rea kotni”.

Mint látható, ez tulajdonképpen két különböző rendelvény. Az egyik sérv ellen alkalmaz papsajtos (malva neglecta Wallr.) kötést; a vivőanyag írók vaj. A másik „chemer keoldok” ellen használ ecettel extrahált kikiricsvirágot (colchicum autumnale).

A „chemer keoldok” nyilván a „köldökcsemörnek” korábbi kifejezése, s mint ilyen, legrégibb magyar betegségneveink közé sorolható! Magyary-Kossa a csömör szó első előfordulását csak 34 évvel későbből, 1558-ból ismeri.

A köldökcsemör általában kólikát, bélgörcsöt jelent. A köldökcsemör összetett szó pedig eddig legkorábban csak a XVII. századból volt ismeretes.¹⁸⁸⁶

A XVII. század elejéről származik az a bejegyzés is, ami a Nemzeti Múzeumban őrzött *‘Missale Strigoniense’* (1511) első kötetáblájának belsején olvasható, és szintén a görcs gyógyításával foglalkozik:

„Contra colicam.
Bab szal teovesthwl czicsery borso
Inszalagh, ezt az szau feleth megh foralni
es bene feorodny”.

A csicseriborsót (semen ciceris albi), illetve főzetét belsőleg alkalmazták, vele egyebütt is gyakran találkozunk. Hogy a levében való fürdést görcs ellen használták volna, arra vonatkozó más adatot nem találtam.

Végezetül egy latin nyelvű orvosi vonatkozású bejegyzés, amit egy XV. századi missale margójára jegyzett a kódex tulajdonosa (1498 után január 22-re vonatkozik az alábbi versbe foglalt szabály):

---

¹⁸⁸⁶ Pápai Páriz Ferenc: Pax corporis az az: az emberi testnek belső nyavalyáinak okairól, fészkeiről, s’ azoknak orvoslásának módgyáról való tracta. Kolozsvár, 1690. Némethi Mihály. p. 124.

„Vincenti festo si sol radyatur memor esto
Tunc prepara vas quia vitis fert tibi vuas”.

Ismeretes, hogy még az újkorban is nagy jelentőséget tulajdonítottak annak a mágikus szabálynak, hogy jelentősebb orvosi beavatkozások, különösen érvágás, ne történjék ún. szerencsétlen napokon (dies critici; dies Aegyptiaci). Ezért külön megjelölték az érvágásra alkalmas időt (bona tempora).

Ilyen emlékeztető a fenti kis verses szabály is. Ennél régebbi érmetszési utasítást hazai orvostörténelmünk csak a Pray-kódexben (XII. század vége, XIII. század eleje) ismer.

Régi kódexeink bizonyára még sok más, feltárássra váró orvostörténelmi vonatkozású bejegyzést őriznek.

A bányorvostan kezdetei¹⁸⁸⁷

Az orvostudomány egyre intenzívebben művelt ága a munkaegészségtan. A foglalkozási ártalmak megelőzése, a foglalkozási betegségek gyógykezelése a medicinának már önálló diszciplínájává fejlődött. Ezen belül is további specializálódás vezet a munkaártalmak elmélyültebb tanulmányozásához.

Egyes munkaköröknek az egészséget különösen veszélyeztető voltára az orvosok már évszázadokkal ezelőtt felfigyeltek. Így nem csekély irodalmi tevékenység jelzi már ötszáz évvel ezelőtt a bányorvostani ismeretek terjedését.

Hogy az iparegészségügy egyik legrégebben művelt területe éppen a bányorvostan, annak egyik oka az, hogy a XV. század bányatechnikai újításai, valamint számos új közép-európai bánya feltárása a bányászok számának ugrásszerű növekedésével egyben a „bányászbetegségek”-ként felismert – vagy akkoriban annak vélt – megbetegedések halmozódását is jelentette. Ezek jelentőségét, főleg gazdasági szempontból kellően értékelve, Joachimsthalban (ma Jachymov) a hivatalosan életbe léptetett bányarend már 1518-ban törvényben fekteti le a bányászok orvosi ellátására való jogát. Az orvosi költségeket megtérítették, bizonyos balesetek esetén pedig bérüket négy–nyolc hétig tovább fizették. Egyes helyeken a bányászok még ennél is jelentősebb kedvezményekben részesültek.¹⁸⁸⁸

A bányászoknál fellépő, s munkakörülményeikkel kapcsolatba hozott betegségeket sokan igyekeztek elhárítani, illetve gyógykezeltetni a nagyobb bányavárosok orvosai közül. S ahogy az tudós orvosokhoz illett, tették ezt nemcsak a mindennapi gyakorlatban, hanem elméleti munkákban, s a praxis számára írott könyvekben is. Így született meg már 1473-ban Ullrich Ellenbort orvosdoktor útmutatója a bányászbetegségek megelőzéséről, mely kezdetben kéziratban, 1524-től pedig számos nyomtatott kiadásban terjedt el.

Ismeretes, hogy a XVI–XVII. század természettudósai túlnyomórészt orvosok voltak. Sokat az ásványtan iránti érdeklődés indított a bányák s később magának a bányászatnak, majd az ezzel kapcsolatos orvosi problémáknak tanulmányozására, míg a bányavárosok

¹⁸⁸⁷ Forrás: Schultheisz Emil: A bányorvostan kezdetei. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 208–211. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: A bányorvostan kezdetei. = Orvosi Hetilap 102 (1961) No. 48. pp. 2287–2288. – Kötetben: Schultheisz Emil: A bányorvostan kezdetei. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 221–223. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

¹⁸⁸⁸ Amint az Helmut Wilsdorf 'Bergbautechnische Neuerungen und ihr Einfluss auf die Gesundheit der Bergleute' című tanulmányában közzétett adataiból is kiderül. In: Neue Zeitschrift für ärztliche Fortbildung 48 (1959) Heft 9.

orvosait gyakran a körülmények késztették arra, hogy a bányászat kérdéseivel foglalkozzanak. Joachimsthal város orvosa és patikusa, a szász választófejedelem későbbi udvari történésze, az orvosként és mineralógusként is nagynevű Georgius Agricola a bányászat és kohászat technikájának is jelentős tudósa volt, akiről a magyar bányatörténész, Faller Jenő azt írja, hogy „személyében, bár orvos volt, nemcsak a XVI., de a későbbi századok legnagyobb bánya- és kohómérnökét kell tisztelnünk”. Munkáit Goethe is gyakran idézi a *'Farbenlehre'*-ben. Bányászati könyvei azonban nem egy helyen tükrözik orvosi gondolkodását. A fémekről írt munkájának hatodik könyvében a szellőzésről és bányászbetegségről szóló fejezetek a foglalkozási betegségeket megelőzni kívánó orvos fejtegetéseit tartalmazzák.

Bármily nagy jelentőségűek is Agricola bányászati, kohászati és ásványtani művei,¹⁸⁸⁹ orvostörténeti jelentősége csak egy ilyen jellegű munkának, a *'Bermannus'*-nak van. Ez viszont éppen magyar vonatkozásai miatt tarthat számot érdeklődésünkre. E könyvben, melynek teljes címe *'Bermannus sive de re metellica dialogus'* (Bázel, 1530) párbeszéd formájában ismerteti a bányászat számos kérdését.¹⁸⁹⁰ Helmut Wilsdorf freibergi kutatóé az érdem, hogy kitűnő munkájában¹⁸⁹¹ részben írásos bizonyítékokkal, részben szellemes okfejtéssel tisztázza azt a rejtélyt: kitől nyerte Agricola hazai ásványi viszonyainkra vonatkozó meglepően pontos adatait.

Wilsdorf kutatásai szerint a Bermannusban szereplő Colomannus nem más, mint a Temes megyei Fehértemplomban született, s a török invázió előtt külföldre menekült Rohrbacher Kálmán orvosdoktor. Rohrbacher hazánkból előbb Joachimsthalba, majd az akkor ugyancsak jelentős bányavárosba, Annabergbe ment, ahol végleg le is telepedett. Itt 1522-ben városi tanácsossá választották. A városi orvos pozícióját 1552-ben bekövetkezett haláláig töltötte be. Rohrbacherről hazai irodalmunk semmit nem tud. Wilsdorfnek az a feltételezése azonban, amely szerint a pécsi, budai vagy pozsonyi egyetemen kezdte volna orvosi tanulmányait nem helytálló, mert a XV. század második felében egyik városunkban sem volt egyetemi szintű orvoscépzés.

Magát a tulajdonképpeni bányaorvostant illetően Agricola munkássága nem jelentős, Rohrbachernek pedig irodalmi munkája nincs, vagy még lappang.

---

¹⁸⁸⁹ De veteribus et novis metallis (Bázel, 1546); De re metallica libri XII. (Bázel 1556., magyar ford.: Bp., 1985., a magyar kiadást készítette: Becht Rezső, Molnár László, A. Szála Erzsébet, Gazda István); De ortu et causis subterraneorum (1546)

¹⁸⁹⁰ Magyar fordítása: Bermannus avagy Beszélgetés az ásványok csodálatos világáról. Ford.: Tóth Péter, szerk.: Zsámboki László. Miskolc – Rudabánya, 1994. Miskoli Egyetem – Érc- és Ásványbányászati Múzeuma. 233 p., 20 t. (A bányászat, kohászat és földtan klasszikusai 8.)

¹⁸⁹¹ „Dr. Georgius Agricola und dr. Kálmán Rohrbacher aus Ungarn und die Begründung der Bergbau-medizin...” Lásd részletesebben: Georg Agricola und seine Zeit. Von Helmut Wilsdorf. Berlin, 1956.

Az első speciálisan bányászbetegségekkel foglalkozó nyomtatvány Wenceslaus Payer ellenbogeni orvos 1523-ban Lipcsében megjelent könyvecskéje.¹⁸⁹² E néhány lapos füzetet szerzője – akiről ugyancsak Wilsdorf mutatta ki, hogy Ancon néven Agricola fentemlített dialógusának harmadik szereplője – kifejezetten a szegény bányászok házi orvosló könyvének szánta. Úgy látszik azonban, hogy orvosi körökben is visszhangra talált, mert receptjeit a forrás megjelölésével és Payerre való hivatkozással több mint száz év múlva Leonhardt Ursinus, a lipcsei egyetem orvosi fakultásának accessora, utóbb a botanikus kert igazgatója is felhasználta disszertációjában,¹⁸⁹³ mely feltehetően a legelső iparegészségügyi témát feldolgozó orvosavató értekezés.

A bányászok foglalkozási betegségeiről írott úttörő munkákat néhány évtized múlva követte Paracelsus könyve.¹⁸⁹⁴

A XVII. század legfontosabb bányorvosi értekezése egy goslaui bányorvos, Samuel Stockhausen tollából származik (1656): *'Libellus de lithargyrii fumo noxio morbifacio, vulgo dicto Die Hütten Katze...'*¹⁸⁹⁵ E latin nyelven írott könyv rövid német nyelvű összefoglalást tartalmaz, amit a szerző a bányatisztek felvilágosítására szánt.

A XVIII. században már szaporodnak az e tárgyú irodalmi termékek,¹⁸⁹⁶ s már hazai szerzővel is találkozunk. Hoffinger János György Selmechányán volt bányakerületi főorvos. *'Vermischte medizinische Schriften'*¹⁸⁹⁷ című 1791-ben megjelent könyvében a bányászoknál járványszerűen fellépett ancylostomiasisról értekezik. Ugyanezen könyvének más fejezetében egyéb bányaegészségügyi kérdésekkel, s egy állandó kórház létesítésének problémájával foglalkozik, mellékelvén a kórház tervrajzát is.

A XIX. század e vonatkozású irodalma igen nagy, nehezen áttekinthető. Megindulnak a rendszeres vizsgálatok, s a bányorvostan az iparegészségügy és szociális higiéné részeként egyetemi tantárgy lesz. Európa többi egyetemeit megelőzve, a budapesti egyetem orvosi karán 1847-től kezdve az ipari egészségügynek állandó magántanári előadója volt.

---

¹⁸⁹² „Fruchtbare ertzney mit irem rechtem gebrauch vor den gemeinen man/So auff dem hochberumbten berckwerck S. Joachymsthal vnd der gleychen an anderen berckwerckenn sich enthalt”. Lásd még az alábbi kiadást: Payer, Wenceslaus: *De Thermis Carolinis Tractatus*. Lipsiae, 1614. Cober. 226 p. (Bibliotheca Palatina)

¹⁸⁹³ *De morbis metallariorum* (1652)

¹⁸⁹⁴ *Von der Bergsucht oder Bergkrankheiten drey Bücher* (Dillingen, 1567). E témakör irodalma óriási, e helyütt csak George Rosen alapvető munkájára utalunk: *The History of Miners' Diseases* (New York, 1943)

¹⁸⁹⁵ „A betegségeket okozó káros ércfüsttről szóló könyvecske, melyet népiesen kohóbajnak neveznek (a lithargyrum eredetileg ezüstajtékot jelent).” A „Hütten Katze” az ércbányászok ólombetegségének német népies neve, amit az orvosok is használtak. Magyar megfelelője nincs.

¹⁸⁹⁶ Henckel, J. F.: ...*von der Bergsucht und Hütten Katze...* (Freyberg, 1728)

¹⁸⁹⁷ „Vegyes orvosi írások”

Testi Orvosságok Könyve¹⁸⁹⁸

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Oct. Hung. 500 jelzet alatt egy 80 lapos, XVII. századi kéziratos receptkönyvet őriz.

A kéziratot adattárában Magyary-Kossa is említi,¹⁸⁹⁹ de – tévesen – Cod. Hung. 500 jelzetűnek írja. A tévedés valószínűleg Arányi Erzsébettől származik, aki a *'Fertőzőbetegségek Magyarországon 1600–1650'* című¹⁹⁰⁰ kultúrtörténeti munkájában az említett kézirat egy pestis elleni receptjét közli, s jegyzetében ugyanezt a téves jelzetet adja meg. (A nem orvos Arányi fent említett hétsoros receptközlésétől eltekintve a kézirat publikálatlan.)

A növedéknapló tanúsága szerint ez a hétíves kézirat öt (!) forintos áron, Rácz Károly tulajdonából került a Nemzeti Múzeum könyvtárába.

Az egykorú bőrbe kötött, oktáv alakú kézirat a XVII. század kevés magyar orvosi emlékének egy értékes és érdekes darabja.

A kézirat a 3. laptól a 73-ig ugyanazzal az írással íródott. Ugyanez a kéz írta a kötéstábla belső oldalára: „Anno Domini 1619 – Min(d)szent havának harmadik napján”. Az első két lap az indexet tartalmazza, ami alatt más írással ez a név áll: Samuelis Borz. Ugyanez az aláírás szerepel a kötéstábla belső oldalán is, utána az 1781-es évszám. Ezek szerint Borz Sámuel egy késői tulajdonosa lehetett a könyvnek. Másolója minden bizonnyal Szentgyörgyi János volt. (A kézirat a fejezetek, receptek, valamint custosok gondos elrendezettségével, kalligrafikus írásával csakis másolat lehet.)

A kézirat 65. lapján, a versón a következő mondat olvasható: „Finis illius libri Deo mihi opem ferente. Finivit Ioannes Szentgiorgi”. Ez alatt pedig: „Ab alio Authore tradita”. A könyvnek azonban e befejező mondat ellenére sincsen vége, mert az írás még a 73. lapig folytatódik, de már nem orvosi természetű dolgokat is tartalmaz.

¹⁸⁹⁸ Forrás: Schultheisz Emil: Testi Orvosságok Könyve. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótonyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 216–221. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Szövegváltozata krámban megjelent: Schultheisz Emil: Testi orvosságok könyve. = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 12. (1959) pp. 186–198. – Újraközlése: Schultheisz Emil: Testi orvosságok könyve. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 37–41. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

¹⁸⁹⁹ Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 3. köt. Bp., 1931. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. p. 456. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 128.)

¹⁹⁰⁰ Arányi Erzsébet: Fertőző betegségek Magyarországon 1600–1650. Bp., 1911. (Művelődéstörténeti értekezések 58.)

Ez a rész egy Albertus Magnustól származó, az emberi test természetéről szóló idézettel kezdődik.

Albertus Magnusra való hivatkozást, ill. tőle származó idézetet egy másik XVII. századbeli magyar orvosságos kéziratban is találunk.¹⁹⁰¹ A nagy skolasztikus tudós természettudományos felfogása a XVII. században még erősen éreztette hatását. (Műveit a domonkos rendi Jamy 1651-ben adta ki.) Tőle eredő idézet XVII. századi kéziratban mindenesetre arra utal, hogy a mű írója művelt, természettudományosan képzett ember volt.

Kéziratunkban az eltérő írás a 73. lap versoján veszi kezdetét.

A kötéstábla belsején olvasható a kézirat címe: *'Testi Orvosságok Könyve'* ugyanolyan (modern) írással és tintával, mint a kézirat jelzete, a növedéknapló szám (1897/37), valamint az akkori katalóguscédula. Valószínű tehát, hogy ezt a címet az egyébként acephal kézirat a katalogizáláskor kapta. Címe kétségtől találó, mert a kis könyvecske „testi orvosságok” 329 receptjét tartalmazza. Indexe azonban csak 221 receptet sorol fel, majd félbemarad.

A kézirat orvostörténeti hovatartozását illetően úgy véljük, egyike a XVII. században eléggé elterjedt házi orvosságos-könyveknek.

A XVI. és XVII. században a nemesi, főnemesi családok udvartartásának háziasszonya nemcsak az ifjak nevelésére, hanem egészségére is vigyázott. Ő gyógyította azonban, mint ismeretes, a környék betegeit is. Tanult, egyetemet végzett orvos alig néhány volt az egész országban, azok is inkább a városokban telepedtek le. A félig-meddig orvosszámba menő borbélyok száma is csekély. Így válik érthetővé az a kiterjedt „praxis”, amit „nagyasszonyaink” folytattak; nemritkán igen nagy felkészültséggel. Gyűjtötték a jó recepteket és „receptá”-ikat kincsként őrizték. Gyógynövény szükségletük fedezésére fűszerező asszonyokat alkalmaztak. Koruk neves orvosaival levelezésben állottak tudásukat, receptgyűjteményüket bővítendő.

Az orvoslással foglalkozó asszonyok között Batthyányné Poppel Éva egyike volt a legismertebbeknek. Keresettebb „orvos” alig akadt nála ebben a korban. Rengeteg orvosságtudakozó levelet kapott. Mindegyikre részletes választ írt, és elküldte a megfelelő receptet.¹⁹⁰²

Pálffy Istvánné is foglalkozott orvoslással. 1636-ban egy orvosi könyvet küld Pálffy Pálnak, melyet ez leírat, és azután köszönettel visszaküld.¹⁹⁰³

I. Rákóczi Györgyné Lorántffy Zsuzsanna fejedelemsasszony főleg szembajokat és csonttöréseket kezelt. Ő egyébként a közösség egészségügyére is gondot fordított:

¹⁹⁰¹ MTAKK M. Cod. kis 8r, 10. sz. Gyógyszerek.

¹⁹⁰² Lásd újabban: „Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. Sajtó alá rend.: Kincses Katalin. Bp., 1993. ELTE. 299 p. (Régi magyar történelmi források 3.)

¹⁹⁰³ Magyar orvosi emlékek, 3. köt. p. 351.

Gyöngyösön ispotályt alapított. A kórház az ottani református egyház gondozásában állott. Fenntartására Fajzat nevű birtokát bocsátotta a gyöngyösi református státuson levők kezébe. „Susanna Lorantfi ad instantiam Evangelicorum Gyöngyösiensium pro xenodochio illorum praedium Fajzat confert” olvassuk a fejedelemszony csetneki udvarbírájának, Dobóczi Péternek 1659. augusztus 7-én kelt oklevelében. A kórház 1667-ig állott fenn, amikor is a felekezeti villongásnak esett áldozatul. Ez év nyarán I. Rákóczi Ferenc katolikus jobbágypontok rontották le az épületet.¹⁹⁰⁴

Minden nagyobb magyar udvartartásban megtaláljuk a házi gyógyszerteret, ami bizonyos mértékig orvosi ellenörzés alatt állott. Erre utal egyebek között egy, Bornemisza Anna házi patikájára vonatkozó feljegyzés: „Anno 1682. 25 septembris: két fekete patikaládában levő orvosságok Doctor Köpeczi Uram által revideáltattak”.

A házi gyógyszerterek mellett többnyire ott található az orvosságos könyv is, mely a gyógyszerek hasznát és felhasználását ismerteti, sebkezelési eljárásokat, idegentest eltávolítására szolgáló utasításokat tartalmaz. Ezek többnyire kéziratban voltak. Gróf Beresényi Miklósné házi patikájáról pl. tudjuk, hogy az 106 dobozon, több mint 350 fluidumos üvegen kívül még egy – sajnos megsemmisült (vagy lappangó?) – kéziratot is tartalmazott *‘Liber medicinalis Comitissae manu propria scriptus Hungaricus’* címmel.¹⁹⁰⁵

Ilyen házi orvosságos könyv lehetett a *‘Testi Orvosságok Könyve’* is (ill. a kézirat első fele a 73. lapig).

A 73b. lapon következő írás gyakorlatlanabb kézre valló, primitívebb írás. Az itt következő receptek maguk is egyszerűbbek. Sok közöttük a mágikus jellegű.

Ami a kézirat forrását, illetve e másolat eredetijét és a szerző személyét illeti, ez egyelőre nyitott kérdés. A XVII. század elejéről (1628) Wespriemi említ Madách Gáspár *‘Haazy Apateka’* című orvosságos könyvét. Ezt Wespriemi még olvasta, azóta eltűnt.

1713-ból származik gr. Balassy Péter *‘Házi apotéká’*-ja, amiről azt hitték címlapja alapján, hogy Madách kéziratának másolata. Ezt a tévedést Daday András oszlatta el.¹⁹⁰⁶

A Testi Orvosságok Könyve Balassy Péter kéziratával egybevetve, azzal nem sok hasonlóságot mutat. De nem emlékeztet a korban legközelebb álló Fodor Patritius Pater Orvoskönyvére sem.¹⁹⁰⁷

¹⁹⁰⁴ Kiadva: Sárospataki Füzetek 10 (1866) p. 463.; Egyháztörténet 1 (1943) p. 35.

¹⁹⁰⁵ Magyar Könyvszemle 6 (1881) p. 285.

¹⁹⁰⁶ Vö. Daday András: Gróf Balassy Péter házipatikájáról. = Magyar Orvos 11 (1930) No. 24. pp. 525–526.; 12 (1931) No. 1. pp. 17–18.; No. 2. pp. 43–45.

¹⁹⁰⁷ Ismertette László Ferenc: Fodor Patritius fráter orvoskönyve. = Állatorvosi Lapok 53 (1930) No. 21. pp. 309–310.

Hogy Melius Juhász Péter '*Herbarium*'-a (1578), Pécsi Lukács '*Füveskert*'-je (1591) vagy Beythe András '*Füveskönyv*'-e (1595) lettek volna a források, nem bizonyítható.

A Testi Orvosságok Könyvének tartalmát a következőkben vázolhatjuk: A legkülönbébb belső és külső hatású szereket – túlnyomóan gyógynövényeket – sorolja fel, minden különösebb rendszer nélkül. Mint az a receptek összetételéből, írásmódjából látható, az eredeti mű szerzője kora színvonalán álló orvos, vagy legalább orvoslással rendszeresen foglalkozó, művelt egyén lehetett. Olyan orvosságokat és gyógynövényeket jegyez fel, amik a XVII. század orvosi felfogása szerint farmakológiai hatást fejtettek ki. Erre utal az is, hogy a divatos koprofarmakonok jóformán teljesen hiányzanak.

Ezzel szemben a 73b. laptól kezdődő primitív írású rész fantasztikus eljárásokat közöl. Ezek ugyan megfelelnek a kor átlagembere gondolkozásmódjának, de orvosi könyvben már kevésbé használatosak. Pl.: „Hogi senki ne Lásson tégedet Az galambnak az moniát Süsd megh...” etc.

Az álmatlanság ellen közölt eljárás hatásához is kellett némi képzelőerő: „Az ki nem alhatik; Az feier wrmöt tedd az feie ala s el alhatik”.

A kézirat első fele afrodiziákumokat nem említ. A második rész írója erre nyilván súlyt fektetett, mert „Ha ferfiusagod megh all” kezdetű receptjében faolajban főzött ürmöt ajánl, immár belsőleg.

Mint az indexből is látható, sok – szám szerint 14 – különféleképpen írott antiluetikus vényt közöl. (A hatóanyag a legtöbb esetben a higany.) A szifilisz a XVII. században igen elterjedt betegség lévén, a luesz elleni gyógyszerek és szekrétumok elkészítéséhez is nagyon értettek az egyéb gyógyszerek készítésével is foglalkozó laikusok is.¹⁹⁰⁸

Szívfájás ellen több vény ajánl szarvasgombát. Két ilyen receptben a vivőanyag kámfor, aminek nyilván még hatása is volt.

A Terra sygillata e korban igen elterjedt és kedvelt gyógyszer volt. Könyvünkben több vény alkalmazza: „Terra sygillata haszna Az kin az okadas wagon awagi nem emeszthet tord megh ad inia rosa wizben” (ti. annak). Rendkívül érdekes a kézirat szerzőjének a rekedtséget körülíró meghatározása:¹⁹⁰⁹ „Az kinek az sipia az torkában ala szal” (Borban főtt Celidoniát ajánl öblögetésre.) A belsőleg alkalmazott szerek között jelentős szerepet töltenek be a pestis elleni gyógyszerek. Jelentőségüket aláhúzza, hogy a szerző – a többi magyar nyelvű vénycímmel szemben – ezeket mind latin címmel látta el: '*Contra pestem*' (49b. lap), '*De peste*' (52b. lap).

¹⁹⁰⁸ Kramer említi még jóval később is, hogy egy magyar úr nyolc körmői aranyért vette meg egy vénasszony luesz elleni szerének titkát (Magyar orvosi emlékek, 3. köt. p. 414.)

¹⁹⁰⁹ Magyary-Kossa régi magyar betegségnevei között nem szerepel.

A köszvény elleni ismert gyógyszerek felsorolását követi a „Reszezes embernek walo ital hogi ne ihassek” (aszalt gomba borban oldva, 47b. lapon), lévén a részegeskedés az akkori Magyarországon nem kevéssé elterjedt „betegség”.

Megtaláljuk a XVI–XVII. század egy másik közkedvelt gyógyszerét, három rákszemet is, amit kőbetegség ellen javall még gyermeknél is: „Az meli giermeket kw bant” (51b. lap).

Ha Paracelsus óta ki is mentek a divatból a többhasábos receptek, emlékü sokáig kísértett. A sok, túlnyomóan rövid vény között a Testi Orvosságok Könyve is megőrzött egy kéthasábra terjedő receptet. Címe: „Az eloe wizet igh kell czinalni.” Negyvenöt (!) ingredienciát sorol fel.

A belső betegségek között egyik leggyakoribb volt a vérhas. Számos erre vonatkozó vény főleg ciprus használatát írja elő.

Fontos eljárás volt a belső betegségek gyógyításában a purgáció. Ez magyarázza a felsorolt hashajtószerek sokaságát. A belsőleg alkalmazott szerek elkészítésénél kedvelték a könnyen bevehető electuariumokat. Az electuarium-formát „íz”-nek nevezték. A Testi Orvosságok Könyve is a legkülönbélebb receptekben alkalmazza.

A külsőleg használandó szerek között felsorolja a könyv az összes flastromokat, „irr”-eket, megadva azok pontos készítmódját. Egy ilyen „sebgioittasrol” szóló eljárás után, a 64b. lapon a „probalt dologh” megerősítést olvassuk. A végvári harcok idején írt könyvben természetesnek tűnik „az puskagoliobis kiwetelireoll” írt eljárás ismertetése (55. lapon).

Gyakran találkozunk a „deakorium” különböző formáival is. Ez valószínűleg a diacodion elferdített alakja.¹⁹¹⁰ Nem hiányzanak a szemészeti receptek sem: „Haliagról Budai Tamasne orwossaga” (timsó-gálickő-tyúktójas fehérborban oldva, 3 × 3 cseppet a szembe – 71b. lapon). Egyébként ez az egyetlen recept, melynek eredetét a kézirat közli. A többi semmiféle ilyen irányú útbaigazítást, megjegyzést nem tartalmaz.

A szürkehályog műtéti gyógyítása akkoriban ismert és gyakorolt eljárás volt. Valószínű tehát, hogy a szembe cseppentett, enyhén adsztringáló szerek a zöldhályog és uveitis kezelésére szolgáltak. Erre utal egyik ilyen vény címe is; „haliagos szemnek faiasaroll” (a simplex cataracta nem fáj).

Feltűnő, hogy a Testi Orvosságok Könyve aránylag – hasonló korabeli könyvekhez viszonyítva – milyen kevés szülészeti és nőgyógyászati vonatkozású tanácsot, ill. receptet tartalmaz.

Néhány gyermekkori kőbetegségre vonatkozó utasításon kívül sajátságos módon mellőzi a gyermekbetegségeket is.

---

¹⁹¹⁰ Vö. Magyary-Kossa Gyula: Régi magyar gyógyszernevek. Nyelvtörténeti tanulmány. Bp., 1909. MNyT. 53 p.

Sokat foglalkozik a kézirat a terjékkel, amit akkoriban igen sokféle betegség ellen használtak. A sokféle terjék-recept között megtaláljuk a közkedvelt és nagyra értékelt „arantias teriek”-et is (43b. lap). A sokat lovagló magyarok között gyakori betegség volt az aranyér, amit sülynek („swly”) neveztek. Higanyos kenőcs és folyadék volt a gyógyszere (24. lap). Találunk orvosságot „Merdekrol” (pleuritis), „Szeor feregh ellen”, „Pook maras wagi merges keleweni ellen”. A rossz higiénés viszonyok kedveztek a „folioso” (orbánc) elterjedésének. Gyógyításával sokat foglalkozik a kézirat. Főként antiflogisztikus kenőcsök használatát javasolja.

A 78b. és 79. lap a kézirat mintegy harmadik részének tekinthető. Elüt a 3–73. lap magyar nyelvű receptfelsorolásától, és lényegesen különbözik a 74. és következő lapok primitív receptjeitől.

A 78b. lap egy szabályszerű latin nyelvű hánytató-receptet közöl. A 79. lapon pedig Albertus Magnus '*Herbarium*'-ából olvashatjuk néhány növény latin nyelvű leírását.

Több kitépett lap csonkja után következik a 80. lap, amelyen egy „feier Deakorium” és egy vörös ír magyar nyelvű receptje fejezi be ezt az érdekes kéziratot.¹⁹¹¹

---

¹⁹¹¹ A Testi orvosságok könyvéből több részletet idéz a következő tanulmány: Daday András: Urológiai vonatkozások a 17. századbeli növényterápiánkban. In: uő.: Kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből. Az előszót írta: Schultheisz Emil, a művet sajtó alá rend.: Gazda István. Bp., 2002. Akadémiai. pp. 531–536.

Hadegészségügyünk helyzete Buda visszafoglalása idején¹⁹¹²

A XVII. század a világszerte dúló háborúk ideje. Ebben az időben a tudomány is heves szellemi harcok színtere. A skolasztikus megkötöttséggel szemben a rég óhajtott szabadság, a természeti megfigyelésekből vont következtetések igyekeztek érvényre jutni. Az orvostudomány felfedezései – Sydenham, Harvey, Malpighi munkássága – a tábori egészségügy nagy fontosságú kérdéseire is jelentős befolyást gyakoroltak, jóllehet az állandó hadviselő élet ellenére éppen a katonai egészségügy volt hazánkban a legelhanyagoltabb állapotban.

Ez a tény nem magyarázható egyedül az akkori általános higiéné és sebészi technika aránylag alacsony színvonalával. Tábori orvosaink és sebészeink általában nem végeztek rosszabb munkát – amennyire ez a rendelkezésre álló kevés adatból megállapítható –, mint a külföldi seregek chirurgusai. A sebesültek, betegek igen magas halálozási arányszáma jelentős mértékben következménye volt az egész országban és általában a táborokban – várakban pedig különösen – elhanyagolt egészségügyi szervezésnek.

A Budát ostromló hadsereg főbiztosa, Rabatta jelenti: „...a legvitézebb tisztek s a legjobb katonák fekszenek Buda falai alatt...”. Ennek oka nyilvánvalóan az egészségügyi szervezés jóformán teljes hiánya, valamint a tábori sebészek igen alacsony száma.

A felsőbb hadvezetés nem ismerte fel az egészségügy fontosságát. Caraffának, a híres vezérnek fogalma sincs a hadseregéhez tartozó tábori kórház szervezetéről, ahonnan pedig több mint hatezer gyógyult beteg és sebesült távozott! Hogy ennek ellenére a seregek egészségügyi és sebészi ellátását nagyjából mégis biztosították, az elsősorban maguknak a magyar és Magyarországon működő orvosoknak, sebészeknek köszönhető.

Ilyen körülmények között nem érdektelen, ha megvizsgáljuk hazánkban a tábori egészségügy szervezetét a XVII. század végén.

Erre vonatkozóan a legtöbb adat Buda ostromáról maradt fent. A külföldi forrásmunkák átlag 60 ezerre teszik a Budát ostromló seregek összlétszámát, ami megegyezik a leghitelesebb magyar adatokkal.

---

¹⁹¹² Forrás: Schultheisz Emil: Hadegészségügyünk helyzete Buda visszafoglalása idején. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótonyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 222–226. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Hadegészségügyünk helyzete Buda visszafoglalása idején. = Honvéderős 9 (1957) No. 7–8. pp. 338–341. – Ujraaközölve: Schultheisz Emil: Hadegészségügyünk helyzete Buda visszafoglalása idején. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 67–71. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

A Lotharingiai Károly vezetése alatt álló sereg az 1686. évi június 12-i előnyomulás idején legnagyobb részét császári zsoldosokból állott, de rajtuk kívül Európa csaknem minden hadserege képviselve volt. Az ostromlók között mintegy 15 ezer magyar táborozott.

A tábori egészségügy alapjait az olasz Horatius Menti fektette le, akinek munkásságát a különböző országokban számos tábori higiénikus folytatta.

A francia, angol hadseregek aránylag fejlett egészségügyi szervezése elsősorban a korszak olyan kiemelkedő orvosainak köszönhető, mint pl. Jean L. Petit, W. Harvey, a vérkeringés felfedezője; utóbbi organizációs kérdésekkel is behatóan foglalkozott.

A hazai viszonyokra rámutat az a jegyzékváltás, ami Lajos badeni örgróf és az akkori főhadbiztos, Caraffa között történt Buda visszavétele után. A második melléklet 18. pontjában kéri, hogy a sebesültek és betegek részére kórházak állítsanak fel. Erre a következő válasz érkezett a főhadbiztosságtól: „...a hadbiztosság tábori kórházak felett eddig nem rendelkezett, hanem minden időben a jelenlegi Kardinális Úr külön szervezése és felszerelése gondoskodott erről. Arról, hogy ez miképpen történt, nincs tudomásom. Antonio Caraffa...”.

Nem volt állandó orvosi sebészi kar, hanem alkalomadtán és csak egy háború időtartamára szerződttették őket. Gyakran a bécsi egyetemet vették igénybe abból a célból, hogy a katonák között dúló betegségek gyógykezelésére tanácsot és orvosokat adjon. A király 1661-ben felszólítja a bécsi egyetemet, hogy képzett orvosokat, valamint gyógyszerészeket küldjön a táborba, mert ezek hiánya miatt „nyomorultul pusztulnak” a katonák. A kérésnek megfelelően az egyetem két sebészt küld a táborba, F. F. Ilmer és J. Chr. Verbetz személyében. A Magyaróváron pusztító járvány megfékezése céljából 1684-ben a bécsi egyetem Schönaich doctort küldi a táborba. Ugyanezen évben került Bécsbe – valószínűleg szintén felsőbb utasításra – a nagy tekintélyű nápolyi orvos, L. Antonio Portio is. A több hadjáratban részt vett, és mai szemmel tekintve is komoly felkészültségű higiénikus éles szemmel látta meg a császári seregek elhanyagolt egészségügyi állapotát. *'De militum in castris sanitatis tuenda'* című könyve (Bécs, 1739) tartalmazza a tábori életről és a magyarországi hadseregek egészségügyi viszonyairól szerzett tapasztalatait.

Könyvének négy fejezetében sorra tárgyalja az általános higiéné nagy fontosságú kérdéseit. Foglalkozik a katonák ételmezésének, ruházatának, tisztálkodásának kérdéseivel, a táborhely tisztán tartásával. Igen behatóan foglalkozik a kutak, az ivóvíz nagy jelentőségű, de akkor sajnálatosan elhanyagolt problémáival is. Már ő felismeri az egészségügyi felvilágosítás, a csapatok egészségügyi kioktatásának jelentőségét („non doctos docere, sed militum erudiende...”). Sürgeti a védekezést, a megelőzés megszervezését. Véleménye szerint a megfelelő gondoskodással a járványveszély kiküszöbölhető. A magyar csapatok ilyen irányú

szervezését igen hiányosnak tartja. Portio szerint nem elég arra az álláspontra helyezkedni, hogy „úgyis minden az isteni gondviselés következménye”.

Ugyancsak a magyarországi hadegészségügyi viszonyokkal foglalkozik a dán Willio is,¹⁹¹³ aki részt vett a magyarországi törökellenes hadjáratokban is. Ő kifejezetten leszögezi, hogy a tábori betegségek nem sporadikusak, hanem az érintkezés folytán járványok alakjában pusztítanak. A tisztek, a generálisok és az orvosok arra törekedjenek – írja Willio –, hogy a betegségekkel szemben való védekezésre kioktassák a katonákat. Hangsúlyozza a betegek elkülönítésének szükségességét, figyelmeztet a tetvesség veszélyeire. Ő az első, aki Magyarországon tábori fürdők felállítását sürgeti. Ami az akkori szorosan vett hadegészségügyi szervezetet illeti, erre főleg indirekt utalásokat találunk.

A Budát ostromló seregek egészségügyi személyzete kb. a Zrínyi-hadsereg szervezési tervének felelhetett meg. Erre vonatkozóan Zrínyi *'Tábori kis Tracta'* című művében a következő adatok találhatók: gyalogezredenként Zrínyi öt borbélyt, lovasezredenként négy borbélyt és tíz-tíz „élés- és beteghezlátót” tervezett. Minden borbély részére egy szolga és három ló tartását engedélyezte. Fizetésüket havi 25 forintban állapította meg. A sebesültek szállítására tábori szekereket rendelt.

A felsőbb orvosi vezetésre vonatkozóan több hiteles adat van. A magasabb parancsnokságok mellé az egészségügyi szolgálat vezetésére külön „Stabsbarbier”-t, illetve „Medicus Castrensis”-t osztottak be. Egy 1690 májusában kelt parancs szerint a törzshöz tartoztak: a segédtisztek, a hadműveleti iroda, a mérnökök, a hadbíró generális és a „Stabsbarbier”.

A beosztott tábori orvosok és sebészek fizetése meglehetősen változó volt. Dumbár András tábori sebész (Feldschaerer von der Löbl. Gr. Cavallionischen Compagnie) járandósága hetenként 2 tallér, naponta 4 dénár árú kenyér, 2 font hús, 3 pint sör, világítás és fa, amihez még búza, fűszerek és vaj járult. Lakása ingyen volt.

Buda visszafoglalása után már rendeletek szabályozták a tábori járandóságot.¹⁹¹⁴

A tábori orvosok és sebészek felszerelését, az instrumentumokat, kötszereket és gyógyszereket az ún. tábori láda tartalmazta. Ezek a tábori ládák még azokra a patikaládákra vezethetők vissza, melyek akkoriban minden jelentősebb magyar család tulajdonában megtalálhatók voltak. Ezek voltak hivatva pótolni az igen csekély számú nyilvános patikát. Hadba vonulás alkalmával ilyeneket a nem orvos tisztek, főleg a magasabb parancsnokok is vittek magukkal. Gyakran kaptak patikaládát a csapatok vagy a vezérek. Egy ilyen tábori láda

¹⁹¹³ Tractatus de Morbis Castrensibus (Hage, 1739)

¹⁹¹⁴ Regulamentum Militare (1697)

felszerelését írja le Miskoltzy Ferenc tábori orvos.¹⁹¹⁵ Kramer János György, a kolozsvári vár tábori sebésze szerint az általa összeállított tábori láda gyógyszerei összesen 113 ft 22 krajcárba kerültek. Ez a mennyiség szerinte „jó ideig” elég egy zászlóalj részére.¹⁹¹⁶

Nagyobb seregtestek kötelékében tábori gyógyszerész gondoskodott a csapat elfogyasztott gyógyszereinek pótlásáról, és elkészítette a tábori orvosok által írt recepteket. A mozgó tábori gyógyszerházakon kívül állandó katonai gyógyszerházak is voltak. Esterházy nádor így emlékezik meg ezekről feljegyzéseiben: „Lénárt János tihanyi patikáriusnak passus adatott, hogy orvoslószerzeivel sebeseinkhez és betegeinkhez szabadon járhasson”.

Az ütközetek sebesültjeinek, a tábor betegeinek elszállítása nem volt intézményesen megszervezve. A sebesültek és betegek szállítására nyoszolyákat, hintót, szekereket használtak. (A hordágyat mint szállítóeszközt elsőként Jean L. Petit francia tábori orvos alkalmazta.)

A magyarországi seregekben több, 1686-ban kiadott császári pátens, valamint hadseregparancsnoki rendelet foglalkozik a sebesültek szállításával. Ezek nem egységes szabályzatok, hanem esetről esetre külön szabályozzák a sebesültek számára kirendelt fogatok számát, irányítását. Az 1683. május 17-én Bruckban kiadott menetparancs pl. arról intézkedik, hogy minden ezred hagyjon hátra egy megbízható altisztet, aki a sebesülteket és betegeket összegyűjti és továbbirányítja. Buda ostroma idején bárkák és hajók felhasználásával már a folyami sebesültszállítás is működött, amint azt Khevenhüller az 'Annales'-ben írja. Megszervezése egyébként nem a hadsereg vezetőorvosa, hanem a hadbizottság hatáskörébe tartozott. A sebesültszállítás végcélja természetesen a kórházban való elhelyezés volt.

Az első tábori kórház és sátor-ambulanciát a spanyol hadseregben találjuk a XV. század második felében. Franciaországban a XVI. század végén tűnik fel a tábori kórház: Amiens ostrománál 1579-ben.

Magyarországon az első hadikórház I. Ferdinánd 1527-ben alapítja Budán. 1596-ban az országgyűlés először hoz általánosságban törvényt a katonai kórházak felállításáról, valamint a sebesült és beteg katonák rendszeres ápolásáról. (Ezt a törvényt az óvatos rendek úgy módosították, hogy legyen e célra minden táborban néhány sátor. Ezek karbantartására azután megszavazták a 10 dénárnyi rendkívüli adót). Ezután következő adatunk katonai kórházra már a XVII. századból való: az alsó-ausztriai kormány 1684-ben felkéri a bécsi egyetemet, hogy ajánljon a bécsi orvosok és sebészek közül néhányat, akik ebben az évben magyarországi katonai kórházban (hospitale militare) szolgálatot teljesíthetnének. A XVII.

---

¹⁹¹⁵ Manuale Chirurgicum (1742)

¹⁹¹⁶ Cramer, J. Gy.: Medicina castrensis (Wien, 1739. Kurzbeck. 144 p.)

században tehát már van hazánkban állandó jellegű katonai kórház. Az orvosi és ápolószemélyzet azonban változó volt, nem tartozott a kórház állandó orvosi, ill. személyi állományához.

A török kiűzése után Kollonich Lipót – akkor még kamarai elnök – Esztergomban a törökök elleni hadjárat folyamán megsebesült katonák számára kórházat állított, mely 1685-ben készült el. 1686-ban tábori kórház állott a Margitszigeten is. 1688-ban Budán, a mai I. kerületi Corvin tér helyén állott katonai kórház.

A mozgó tábori kórházak és sátrak az ostromló csapatok közelében települtek. Buda ostrománál oly közel voltak a hadszíntérhez, hogy a fokozódó harcok, heves ágyúzás, a védők időnkénti kirohanásai olyan mértékben veszélyeztették a sebesülteket, hogy Kollonich a kórház-sátrakat a „Szent Endre-sziget”-re helyeztette át. A tábori kórházak a kor viszonyaihoz képest igen eredményesen működtek, amint arról Cornaro velencei követ jelentései is beszámolnak. Az ostrom alkalmával tízezer ember esett el, s így kitűnő eredménynek tartja, hogy hatezer ember gyógyultan távozott a kórházakból. A sebesültek összlétszámát sajnos nem tudjuk, azonban a hatezer gyógyult már magában is arra utal (tekintetbe véve az egész ostromló sereg létszámát), hogy a tábori kórházak működése kielégítő volt.

Ha a tábori orvosok és chirurgusok száma elég nagy, a sebesültszállítás szervezése pedig jobb lett volna, a Budát ostromló csapatok végső vesztesége nyilván még ennél is kisebb lett volna.

A fenti adatok értékelésénél tisztában kell lennünk azzal, hogy a Budát ostromló csapatok szervezése – az ostrom nagy politikai fontosságánál fogva – minden tekintetben sokkal gondosabb és jobb volt a szokásosnál.

Magyar orvos-természettudományi folyóirat kiadásának terve a XVIII. századból¹⁹¹⁷

Két és fél évszázada annak, hogy egy buzgó felvidéki orvos, Doctor Fischer Dániel közzétette az első magyar orvos-természettudományi társaság és folyóirat alapítására, illetve indítására vonatkozó terveit.¹⁹¹⁸

Fischer Dánielnek ma már a neve is alig ismeretes, jóllehet a maga korában egyike volt hazánk legismertebb és legképzettebb orvosainak. Kitűnő és közkedvelt gyakorló orvos, akinek irodalmi munkássága számottevő. Késmárkon még orvosi iskolát is tartott fent. Orvos-természettudományi folyóirat és tudóstársaság alapítására vonatkozó tervével hazánkban úttörő volt.

Tudománytörténészeink a Magyar Tudományos Akadémia előzményei közé sorolták a tervet, s ennek megfelelően méltatja már Winterl Jakab, a pesti egyetem botanika tanára is 1784-ben.

Irodalomtörténészeink az *'Epistola'*-val mint az első magyar időszaki folyóirat tervével igen röviden foglalkoznak. A folyóirat orvosi jellege ilyen nézőpont mellett eléggé háttérbe szorult. Pedig éppenséggel nem véletlen, hogy az első hazai folyóirat terve kifejezetten orvosi-természettudományi irányú és orvostól származik.

A XVIII. század elején nagy lendülettel folytatódott Európa-szerte orvos-természettudományi társaságok alapítása, illetve alakulása. A meglevők rohamosan izmosodtak. Ez a fejlődés a XVII. század második felében indult meg. Természetes következménye volt a természettudományok és a medicina hallatlan fellendülésének. Az egyre szaporodó felfedezések, valamint az újabb megfigyelések kicserélésére, közlésére az akkori viszonyok között ezek az egyesületek bizonyultak a legalkalmasabbnak.

¹⁹¹⁷ Forrás: Schultheisz Emil: Magyar orvos-természettudományi folyóirat kiadásának terve a XVIII. századból. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 227–231. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Magyar orvos-természettudományi folyóirat kiadásának terve a 18. századból. = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 6–7. (1957) pp. 122–138. – Újraközölve: Schultheisz Emil: Magyar orvos-természettudományi folyóirat kiadásának terve a XVIII. századból. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 50–53. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

¹⁹¹⁸ Epistola invitatoria Pannoniae dictata, qua ad Acta eruditorum Pannonica res et eventus naturales ac morbos patrios exponentia edenda perhumaniter invitatus a D. Danielo Fischero, Hung, ex comitatus Scepusiensis et reg. lib. civit. Kesmarkiensis physico ordin. ac Acad. Caes. Leopoldino Carolinae Naturae Curiosorum Collega, Brigae; litteris Godofredi Trampii, 1732. Facsimilében közli: Gortvay György: Az újkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Bp., 1953. Akadémiai.

Az elsők között alakult a római Accademia dei Lincei és a firenzei Accademia del Cimento. 1666-ban alakult a párizsi Académie des Sciences. A londoni Royal Society alapítási éve: 1645 (a nevet azonban csak 1662-ben vette fel). Schweinfurtban 1652-ben alakult meg az Academia Naturæ Curiosorum, melynek később hazánk kiváló orvosai majdnem kivétel nélkül tagjai voltak.

Tisztán orvosi jellegű egyesületek: Académie Royale de Chirurgie (Párizs, 1731), Société Royale de Médecine (Párizs, 1766), Royal Medical Society (London, 1737). Hufeland 1810-ben alapította Berlinben a Medizinisch-Chirurgische Gesellschaftot. Folyóiratában¹⁹¹⁹ közölték betegágnál tett megfigyeléseiket, sikeres gyógyításaikat.

A XVIII. század egyik legelterjedtebb német nyelvű folyóirata a breslaui Sammlungen volt. Írói között igen sok a magyar, köztük Fischer Dániel is.

Az egyesületek később megindított folyóiratai tág teret biztosítottak a közléseknek. Hazánk képzett, a tudomány haladásával lépést tartó orvosai többnyire tagjai voltak valamelyik jó nevű külföldi tudós társaságnak. Gyakran nem is egynek.

Ezek tekintetbevételével, most már magától értetődőnek látszik, hogy hazánkban éppen egy orvos vetette fel először egy folyóirat indításának és tudós társaság alapításának tervét. S hogy nem valósult meg, nem rajta múlt!

Fischer Dániel 1695. november 9-én született Késmárkon, Szepes megyében. Nagypja evangélikus pap, apja jómódú kereskedő, városi szenátor volt.¹⁹²⁰ Fischer 14 éves korában Miskolcra ment magyar szóra. 16 éves korában Wratistlawában tanulja a humaniorákat és a lengyel nyelvet – amint azt saját kezű, latin nyelven írott rövid életrajzában elmondja.¹⁹²¹

1713 októberében iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol előbb teológiát, majd egyidejűen filozófiát és medicinát hallgatott. A licentiatust 1716-ban szerezte meg.¹⁹²² 1718-ban orvosdoktorrá promoveált. Hazaérkezése után Késmárkon folytatott praxist. 1718-ban vette feleségül Anna Rosina Chytressint. 1722-ben Liptó megye physicusa. 1719 októberében a németországi Academia Naturæ Curiosorum választotta tagjai sorába. (Vele egyidejűen hasonló megtiszteltetés érte Köleséri Sámuel és Rayman János orvosdoktorokat is. Ennek a nevezetes tudományos testületnek az első magyarországi tagja Moller Dániel Vilmos volt 1694-ben, a pozsonyi evangélikus líceum nagynevű rectora.) Fischer Dániel 1726-ban Szepes

¹⁹¹⁹ Miscellanea curiosa medico-physica Academiae Curiosorum sive. Ephemerides Germanicae

¹⁹²⁰ Ez Fischer önéletrajzi adata. Weszprémi adata, melyet Tarnai is idéz, hogy Fischer apja is evangélikus lelkész – téves. Lásd: Tarnai Andor: Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve. = Magyar Könyvszemle 72 (1956) pp. 32–49.

¹⁹²¹ A curriculum vitae-t in extenso közli: Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 4. köt. Bp., 1940. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 168.)

¹⁹²² Dissertatio inauguralis medica de deliriis etc. (Vitembergae, 1716)

megye főorvosa, s ezzel kb. egy időben gr. Csáky Miklós nagyváradi püspök, majd esztergomi érsek udvari orvosa lett. 1746-ban halt meg.

Fischer általános orvosi gyakorlata mellett sokirányú irodalmi munkásságot fejtett ki. Fiatalabbkori művein erősen érezhető a wittenbergi egyházi ortodoxia hatása. Különösen első nyomtatásban megjelent munkájára¹⁹²³ – melyben a boszorkányok s az ördögök ártalmairól értekezik – jellemző kora fantáziadús, irracionális vallási befolyása. Az értekezésben kimerítően tárgyalja az ördög és a boszorkányok ártalmas erejét, bennük jelölve meg sok betegség (morbi magici) kórokát.

Későbbi írásaiban már mind kevesebb a misztikus elem.¹⁹²⁴ A '*Commentationes physicae de calore athmospherico*' (Budissae, 1722) – melyben azt írja, hogy a nap csak világít, de nem melegít – utolsó a hipotetikus művek sorában. Ezután megjelenő közleményei mindinkább empirikus jellegűek. Témáik a farmakológiától a terápiáig a medicina jóformán minden ágát felöleli. Gyakorlati orvosi kérdéseket tárgyal '*Praxeos medica*' című, 1731-ben megjelent kézírata.

Fischer Dániel nevét külföldön főleg a cirbolya- és törpefenyőből előállított ún. kárpáti balzsamokkal kapcsolatos vizsgálatai és írásai tették ismertté. Nevét sok, általa bevezetett és használt régi gyógyszerkeverék őrzi: Elixir antivenereum Fischeri., Spir. nitri Bezoardicus Fischerianus etc.

Rátérve Fischer Dániel folyóirattervére, úgy látszik, hogy az '*Epistola invitatoriá*'-nak előzménye is volt, tudniillik '*De ingenio Hungarorum*' című befejezetlen értekezése.¹⁹²⁵ Ebben a kéziratban foglalkozik a magyarországi kultúra állapotával, fejlődésével. Kifejti, hogy vannak magyar tudósok, akik jóformán semmit közzé nem tesznek. S ha valóban meg is volna a publikációra való készség, gátolja a cenzúra, támogatást pedig nem kap. Az értekezés

¹⁹²³ Tentamen pneumatologico-physicum de mancipiis diaboli seu sagis. (Vitembergae, 1716)

¹⁹²⁴ Fischer Dániel nyomtatásban megjelent művei:

1. Dissertatio inauguralis medica de deliriis (Vitembergae, 1716)
  2. Relatio ex philosophia naturali de fulgure, tonitru et fulmina (Leutschoviae, 1716)
  3. Tentamen Pneumatologico-physicum de mancipiis diaboli sive Sagis (Vitembergae, 1716)
  4. Commentatio physicae de calore athmospherico, non a Sole, sed a pyrite servente ducendo (Budissae, 1722)
  5. De Terra medicinali Tokajensi a Chymicis quibusdam pro solari habita (Wratislaviae, 1732)
  6. Epistola invitatoria eruditae Pannoniae dicata, quod acta eruditorum Pannonica res et eventus naturales ac morbes patrios exponentia edenda perhumaniter invitatur (Brigae, 1732)
  7. De Remedio rusticano Variolas primum per Balneum aquae dulcis, postea vero seri lactis curandi etc. (Erfurdi, 1734)
  8. Consilium pestilentiale oder Medizinisches Gutachten von der Pest (Lipsiae et Wratislaviae, 1740)
- Kisebb kazuisztikus közleményei és observatiói az Ephemerides, az Acta Wratislaviensi és a breslaui Sammlung 1720–40-es évfolyamaiban találhatók.

¹⁹²⁵ Ezzel kapcsolatban Magyary-Kossa megjegyzi (Magyar orvosi emlékek, 4. köt. p. 49.), hogy Bucholtz György: Actorum eruditorum etc. című kéziratában (Nemzeti Könyvtár Kézirattára Cod. lat. fol. I. 1563. sz. 1725-ből) volt Fischer '*Dissertatio Physica de ingenio Hungarorum*' című értekezése, amelyet nem talált meg. A kézirat jelenleg megtalálható: OSzK Kézirattár Quart lat. 260. V/VI. sz. alatt.

második – el nem készült (vagy elveszett?) – része tartalmazta volna Fischer Dánielnek eme problémák megoldására vonatkozó terveit.

A kérdést részleteiben végül is az Epistola invitatoriában tárgyalja. Ennek a 31 oldalas kis munkának a bevezetésében elpanaszolja, hogy mily kevés író akad hazánkban. Ha Mátyás király óta feljegyzik is történelmünk jelentősebb eseményeit, Magyarország földrajzával és természeti ritkaságaival igen kevesen foglalkoznak. Néhány hazai tudóson kívül – kik a német 'Ephemerides'-ben, az angol 'Philosophical Transactions'-ban¹⁹²⁶ és az 'Annales Vratislaviensis'-ben írtak természettudományi közleményeket – főleg külföldiek közöltek magyar vonatkozású természettudományi írásokat.

Felhívja hazánk tudósait, lássanak munkához nemzetük dicsőségére. Ezzel a nagyközönség érdeklődését is fel fogják kelteni a természeti jelenségek iránt. Nyomatékosan hangsúlyozza azonban, hogy a megfigyelésnek és a leírásnak pontosnak és megbízhatónak kell lennie. „Hagyjuk el a feltevéseket – írja –, az axiómák gyártását és ne deducáljunk többet, mint amennyi a helyes megfigyelésekből folyik.” Magyarország természettörténetének megírása csak úgy képzelhető el – folytatja –, ha a művészetben és tudományban jártas férfiak egyesületbe tömörülnek. Így kerülhetők el a tévedések. Különösen nagy jelentőséget tulajdonít Fischer Dániel az orvosi közlemények publikálásának.

A kiadandó folyóirat címe: 'Acta Eruditorum Pannonica res et eventus naturales ac morbos patrios exponentia' lett volna. Terve szerint három részből és egy függelékből állott volna. Az első kettőben kaptak volna helyet a természeti tárgyakkal és jelenségekkel (res et eventus naturales) foglalkozó publikációk. A harmadik részben közölte volna a hazai betegségeket (morbos patrios) tárgyaló írásokat. A három osztályhoz csatlakozó függelékben jelentek volna meg a fentiekbe be nem sorolható kémiai, matematikai, anatómiai etc. közlemények. A folyóirat terjedelmét évi két kötetre tervezte.

Az Epistola utolsó oldalán Fischer felhívással fordul a német könyvkereskedőkhöz (Bibliopolis Germanicae celeberrimis). Kifejti, hogy Magyarországon kevés lévén a könyvkereskedő, alig jelenik meg könyv. A „magános” ember írása – kiadó híján – a „moly martaléka” lesz. Ennek elkerülésére kéri, hogy az Acták munkatársaitól ne kérjenek külön honoráriumot, hanem elégedjenek meg kiadásaik megtérítésével. Végül felszólítja a német könyvkiadókat, vállalja el egyikük a kiadást, illetve a képek és nyomda költségeit. A cikkek összegyűjtése az Epistola szerint Hambacher János, Raymann János, Liebezeit György és Neuhold János feladata lett volna.

¹⁹²⁶ A Londonban megjelenő Philosophical Transactions volt az akkori Európa legelőkelőbb természettudományi folyóirata. (Ennek 1665. december 4-i számában közölte H. Oldenburg Sir Ch. Wren intravénás injekciós eljárását, mely azóta terápiás technikánk alapja lett.)

Fischer Dániel már jóval az Epistola invitatoria megjelenése előtt behatóan foglalkozott folyóirattervével. Sőt, már az organizáció munkáját is megkezdte. Ennek nyoma egy előzetes hirdetés, ami azonban nem található. Megjelenésére a második, ránk maradt hirdetésből következtethetünk. Címe: 'Consultatio alterior (*tehát kellett lennie egy előzőnek is! – a szerző megj.*) de universali commercio litterario ad rei medicinae etc'. 1730 novemberében jelent meg, három lapnyi terjedelmű. Benne Fischer szintén a vállalkozás célját ismertette. Egyebek között közli, hogy 1731 elejére tervezi a folyóirat megjelenését. Sajnos, nem jelent meg. Így aztán még 1732-ben is csak tervezetet adott az Epistola invitatoriában.

Orvos- és természettudományunk nagy kárára az Epistola közzétételét nem követte a tervezett Acta megjelenése. Hogy miért nem, arra konkrét adatunk nincs. Nem hihető, hogy orvosaink, természettudósaink részvétlensége, a dolgozatok hiánya lett volna az akadály. Sokkal valószínűbb, hogy anyagi és szervezeti nehézségek gátolták a kiadást.

Ein Wegbereiter der klinischen Medizin im 18. Jahrhundert:

Daniel Fischer (1695–1746)¹⁹²⁷

Das wissenschaftliche und so auch das medizinische Leben des 18. Jahrhunderts charakterisiert die Befreiung von den dogmatischen Fesseln: das freie Forschen und die Sehnsucht nach einem Denken ohne Zwang. Am besten kann dieses Zeitalter mit dem hellenischen Rationalismus – dem Zeitalter der Wissenschaft der griechischen Aufklärung – verglichen werden.

Die Ideen der Aufklärung dringen immer schneller und immer tiefer in die Schichten des Bürgertums, sogar in die des Volkes ein, um zu guter Letzt, Ende des 18. Jahrhunderts die alte Ordnung in ihren Grundfesten zu erschüttern, eine neue Gesellschaftsordnung zu schaffen und dem wissenschaftlichen Denken, aber auch dem ärztlichen Handeln eine neue Bahn zu brechen.

Der neue Geist, der mit den großen Ärzten, wie *Boerhaave*, *Van Swieten*, *Haller* u. a. in die Heilkunde eingezogen war, beeinflusste das gesamte medizinische Denken. Gewiß ist die klinische Medizin der Neuzeit mit diesen Namen – und dem des *Anton de Haen* – eng verknüpft, es sollten aber auch diejenigen Ärzte nicht unbekannt bleiben, die – wenn auch keine Sterne am Firmament der Wissenschaft – in ihrer praktisch-literarischen Tätigkeit vieles für die Entwicklung in der Medizin dieser neuen Richtung getan haben. Als praktische Ärzte, Lehrer und Fachschriftsteller waren sie Vorkämpfer der klinischen Heilkunde. Noch nicht immer ganz frei von manchem spekulativem Denken, doch aufgeschlossen für die naturwissenschaftlich-klinische Medizin, hatten sie einen bedeutenden Einfluß auf ihre Kollegen, die nicht alle in der Lage waren, unmittelbar die Theorien der „Großen“ zu übernehmen. In Ungarn, wo der regelmäßige medizinische Hochschulunterricht erst in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts begann, ist das Wirken solcher gelehrten Ärzte besonders hoch einzuschätzen.

Einer der interessantesten Persönlichkeiten dieses Zeitalters war der ungarische Arzt *Daniel Fischer*.

---

¹⁹²⁷ Forrás: Schultheisz, Emil: Ein Wegbereiter der klinischen Medizin im 18. Jahrhundert. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 145–150. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Ein Wegbereiter der klinischen Medizin im 18. Jahrhundert. = Die Heilkunst 12 (1962) Heft 2. pp. 55–58.

Nur wenige werden heute noch mit seinem Namen einen Begriff verbinden und doch war dieser fleißige und gelehrte Mann, der nicht durch wichtige Entdeckungen oder gar durch anspruchsvolles Auftreten oder polemische Schriften von sich reden machte, sondern in aller Stille das von ihm als nützlich und notwendig Erkannte betrieb, einer der Wegbereiter der praktisch-klinischen Medizin, wie auch des medizinisch-literarischen Meinungsaustausches in Mitteleuropa.

Daniel Fischer wurde am 9. November 1695 in Késmárk in der Zips, Oberungarn, geboren. Er stammte aus einer wohlhabenden Bürgerfamilie. Seine humanistischen Studien begann er in Breslau, wie er selber in einem lateinischen Curriculum vitae berichtet. Im Oktober 1713 subscribierte er an der Universität Wittenberg zuerst an der theologischen Fakultät. Das war das Verlangen der Familie, der Großvater war nämlich evangelischer Pfarrer. Schon nach einigen Monaten aber figuriert der Name *Daniel Fischer Hungarus* im Dekanatsbuch der medizinischen Fakultät. Gleichzeitig besucht er auch die philosophischen Vorlesungen. Der junge Mediziner, der eine gründliche Vorbildung besitzt, eilt schnell seinem Ziel entgegen. 1716 wird er Lizentiat der Medizin mit dem Aufsatz „Dissertatio de deliriis“, Wittenberg, 1716.

Sein erstes, in Druck erschienenenes Werk ist jedoch nicht medizinischen Inhaltes, wenn auch medizinisches darin zu finden ist. Es handelt sich um eine Abhandlung über die „morbi magici“ die vom Teufel verursacht werden: „Tentamen pneumatologico-physicum de mancipiis diaboli sive sagis“ – Wittenberg, 1716 –. Merklich unter dem Einfluß der Orthodoxie der Kirche in Wittenberg entstand dieses Werk, welches mit dem Wirken des Teufels und dessen schädlicher Macht als mit einer Realität rechnet. Überraschend sind solche Äußerungen in diesem Zeitalter der Theologie keinesfalls. Auch der Reformator *Luther* war von dieser Realität überzeugt und die dogmatische Kirche des 18ten Jahrhunderts hielt sich noch buchstäblich an das Luther-Wort.

Melanchthon war der Meinung, der Teufel bringe Menschen von Sinnen und zum Suicid. Der Ursprung ist unverkannbar: aus den antiken Luft- und Wasserdämonen wurden Spezialteufel, deren fleischliche Vereinigungsmöglichkeit wurde angenommen, wie darauf kürzlich *Leibbrand* hingewiesen hat. Zur Zeit der Entstehung dieses Aufsatzes konnte sich *Fischer* von den Fesseln seiner theologischen Bildung noch nicht losreißen. Es ist um so höher zu veranschlagen, daß seine späteren Arbeiten ausnahmslos ein empirisch-kognitives Denken widerspiegeln, wie das schon aus der, in dem folgenden Jahr erschienene Abhandlung „Relatio ex Philosophica naturales de fulgure, tonitru et fulmina“ (Leutschoviae, 1717) ersichtlich ist.

1718 folgt endlich seine Promotion zum Doctor der Medizin. Er kehrt noch im selben Jahre nach seiner Heimatstadt Késmárk zurück und vermählt sich mit *Anna Rosina Chytressin*. In den folgenden Jahren übt er eine ausgedehnte Praxis aus und fährt mit seiner literarischen Tätigkeit fort.

In den Jahren 1718–1727 veröffentlicht er keine größere Monographie, dagegen sind es zahlreiche kasuistische Mitteilungen in den periodischen Schriften „*Miscellanea curiosa medico-physisca Acad. Curiosorum sive Ephemerides Germanicae*“ und „*Acta Wratislawiensis*“ die aus seiner Feder stammen. Es hat den Anschein, daß eben diesen kurzen, in den Zeitschriften versteckt gebliebenen Veröffentlichungen die größte Bedeutung beigemessen werden kann! Dies soll später noch näher erörtert werden.

Fischer bleibt auch nach seiner Heimkehr in regem Kontakt mit der deutschen wissenschaftlichen Welt. Im Oktober 1719 wird er zum Mitglied der Leopoldina gewählt mit dem Agnomen „Caius“. 1722 wird er *Physicus ordinarius* im Komitat Liptó. Neben der täglichen Praxis beschäftigt er sich jetzt mit einigen Problemen der Physik und der Meteorologie. Als Ergebnis dieser Untersuchungen veröffentlicht er eine größere Abhandlung unter dem Titel: „*Commentationes physicae de calore atmosphaerico*“, Budissae, 1722. Dieses Werk kann als bedeutungslos betrachtet werden. Im folgenden Dezennium publiziert er wieder kein Buch, die kasuistischen Mitteilungen und Beobachtungen aber, die aus diesem Zeitabschnitt stammen sind über zwanzig an der Zahl und in den oben schon erwähnten Periodica zu lesen.

Sein ärztliches Können wird von den Zeitgenossen sehr hoch geschätzt, was schon daraus ersichtlich ist – ganz abgesehen von seiner Wahl zum Mitglied einer so angesehenen Gesellschaft wie die Leopoldina –, daß wir den lutherischen *Daniel Fischer* 1726 am Hof des Erzbischofs von Esztergom, Gran, Kardinal *Graf Csáky* finden, wo er die Stelle eines Leibarztes innehat. Vom König Karl III. wurde er in den ungarischen Adelstand erhoben.

Daniel Fischer, der während der Ausübung seiner ausgedehnten Praxis immer neue Beobachtungen macht und das Bedürfnis hat, diese seine Erfahrungen und Feststellungen einem größeren Kreise der wissenschaftlichen Welt sowie auch den praktischen Ärzten seiner Heimat zugänglich zu machen, spürt schmerzlich den Mangel an Publikationsmöglichkeiten in Ungarn.

In dieser Epoche begegnet man schon fast in ganz Europa Gelehrten, in erster Linie medizinisch-naturwissenschaftlichen Gesellschaften. Die von denen gegründeten Periodica, wie z. B. die von der Londoner Royal Society redigierte „*Philosophical Transactions*“ oder die „*Ephemerides*“ der Leopoldina machten die zeitgenössische Ärzteschaft mit den neuesten

Entdeckungen bekannt und boten ihnen Gelegenheit zur Veröffentlichung ihrer wichtigsten Beobachtungen bzw. der Ergebnisse ihrer Forschungen. In Ungarn gab es im 18. Jahrhundert weder so eine Gelehrten-gesellschaft, noch eine wissenschaftliche Zeitschrift.

An wohlgebildeten Medizинern und naturwissenschaftlichen Schriftstellern fehlte es in Ungarn nicht. Sie waren aber gezwungen, mangels einer entsprechenden Zeitschrift ihre Arbeiten im Ausland zu veröffentlichen, was einen geraumen Zeitverlust verursachte. Diesem Mangel wollte *Fischer* abhelfen.

1732 erschien sein in lateinischer Sprache verfaßter Aufruf „Epistola invitatoria“ an die Gelehrten von Europa und die Verleger von Deutschland, bibliopolis Germaniae celeberrimis, in dem der Plan einer medizinisch-naturwissenschaftlichen Zeitschrift entworfen ist. Die Zeitschrift hätte aus drei Teilen und einem Anhang bestehen sollen, in denen Artikel veröffentlicht worden wären, welche sich mit Objekten und Erscheinungen der Natur, res et eventus naturales, sowie mit in Ungarn einheimischen Krankheiten, morbos patrios, befaßt hätten.

Allein kein erwünschter Erfolg krönte dieses herrliche Projekt. Die „Acta Eruditorum Pannonica“ – so sollte der Titel lauten – ist niemals erschienen. Der Versuch wurde, wie manches andere Gute von dem Dämon des Neides in die Kategorie der frommen Wünsche verbannt.

Allerdings wird das Scheitern seines Versuches von *Fischer* nicht sehr tragisch aufgenommen. Er führt seine literarische Tätigkeit in den Spalten der ausländischen Zeitschriften fort. Auch eine Monographie läßt er in demselben Jahr in Druck legen. Sie ist eine chemisch-pharmakologische Arbeit mit dem Titel: „De terra medicinali Tokajense a chymicis quibusdam pro solari habita“, Vratislaviae, 1732. Das ist sein letzter, überwiegend naturwissenschaftlicher Aufsatz. Die folgenden Arbeiten, sowohl das Buch über die Bäderbehandlung der Pocken „De remedio rusticano variolas primum per balneum... curandi“, Erfurt, 1734, sein Pesttraktat „Concilium pestilentielle oder Medizinisches Gutachten von der Pest“, Vratislaviae, 1740, wie auch die „Beobachtungen“ und eine in Handschrift gebliebene Abhandlung über die ärztliche Praxis, Praxeos medica, 1731, sind rein medizinischen Inhalts.

Seine verschiedenen „Observationes“ sind vom klinischen Blickpunkt gesehen auch heute noch von Interesse. Eine uns besonders wichtig erscheinende Beobachtung soll hier ganz kurz besprochen werden.

In den Annales Physico-medicae Vratislaviensis, 1718, Tentamen IV. Seite 984, wird über eine epidemische Brustfellentzündung in Oberungarn berichtet, welche Verfasser selber

zu beobachten die Gelegenheit hatte: *Historia pleuritidis mense Aprili an. 1718 epidemice Kaesmarki in Hungaria observatae*. Die Krankheit beginnt akut mit Fieber, Frösteln. Charakteristisch sind – schreibt *Daniel Fischer* – Anfälle von heftigen Schmerzen im Thorax. Die Schmerzen werden während der Einatmung heftiger. Die Attacken dauern gewöhnlich nur kurze Zeit, selten über zwei Tage. Es fällt dem Verfasser auf, daß überwiegend junge Individuen befallen werden und der Verlauf der Krankheit im allgemeinen gutartig ist. Eine völlige Beschwerdefreiheit ist in wenigen Tagen zu erwarten. Rezidive kommen nicht vor. Mittels heißen Umschlägen von *Oleum libani Carpathici* kann eine Linderung der Schmerzen erreicht werden.

Es ist unschwer in dieser Beschreibung die klassische klinische Symptomatologie der *Pleurodynia epidemica*, der Bornholm-Krankheit zu erkennen. Die Krankheit wurde nach dem bisherigen Stand seiner Geschichte zuerst von *Finsen* auf Island 1856 beobachtet und Pleurodynie genannt. Eine genaue Analyse stammt von dem Dänen *Sylvest*, 1930, von der Ostseeinsel Bornholm. Die erste Beobachtung kann demnach aber mehr als hundert Jahre vorverlegt und *Daniel Fischer* zugeschrieben werden.

Abschließend soll die Lehrtätigkeit von *Daniel Fischer* nicht unerwähnt bleiben. Wie oben schon erwähnt, hat Ungarn bis zum Jahre 1770 keine öffentliche medizinische Hochschule bzw. Fakultät. Der künftige Studiosus ging als Praktiker in die Lehre, bevor er seine Studien an einer der Fakultäten der ausländischen Universitäten begann. Auch *Daniel Fischer* unterhielt in der Stadt Késmárk solch eine medizinische Privatschule, wo man eine vorzügliche Ausbildung in Theorie und Praxis bekam.

Solche Privatschulen als „Vorschulen“ gab es damals auch im Ausland, selbst in Ländern mit alter akademischer Tradition. In der Schweiz war es z. B. der Basler Universitätsprofessor *Rudolf Zwinger*, 1692–1777, der eine regelmäßige private Lehrtätigkeit ausübte. Seine Schüler konnten dann das Universitätsstudium in einer viel kürzeren Zeit absolvieren. Ein später berühmt gewordener ungarischer Arzt, *István Hatvani*, der dann die Universität Basel besuchte, war vorerst auch Privatschüler des Professor *Zwinger*. In England hebt *Diepgen* besonders die anatomische Anstalt der Gebrüder Hunter hervor. Die Schule des *Daniel Fischer* hatte keine Fachrichtung. Fischer trachtete seinen Schülern eine möglichst gründliche Grundbildung zu geben, ihnen einige praktische Erfahrung beizubringen.

Als Stadtarzt und Komitats-Physicus hatte er auch die Armen zu betreuen. Diese Sprechstunde wurde auch zu Unterrichtszwecken benutzt. Ganz im Sinne der späteren Polikliniken, die den Zweck der praktischen Unterweisung der Studierenden am Krankenbett und in der Sprechstunde mit der kostenlosen ärztlichen Versorgung der Armen verbanden.

Diese Methode erinnert sehr an das poliklinische System des Zeitgenossen *Johann Juncker*, der einer der bedeutendsten Wegbereiter der modernen Methoden des klinischen Unterrichts und Schöpfer der später sogenannten Polikliniken in Deutschland war.

Allerdings muß zugestanden werden, daß dem Unterricht des *Daniel Fischer* nicht die Bedeutung dem eines *Juncker* zugemessen werden darf.

Ob *Fischer* die Unterrichtsmethode und die Tätigkeit des Professors *Juncker* kannte, muß zur Zeit dahingestellt werden.

Als Lehrer einer nicht geringen Zahl von Ärzten wirkte *Fischer* bis zu seinem Tode im Jahre 1746. Er war nicht einer der ganz „Großen“, aber ein fleißiger und inventiöser Wegbereiter der klinischen Medizin.

LITERATUR

Diepgen, P.: Geschichte der Medizin. Bd. II/1. Berlin, 1959.

Eulner, H.-H.: Johann Juncker. Deutsche medizinische Wochenschrift, 1959. p. 2302.

Friedenburg, W.: Geschichte der Universität Wittenberg. Halle a. S., 1917.

Leibbrand, W.: Prolegomena zu einer Geschichte der Psychiatrie. Sep. Imprensa Médica. Lissabon, 1959.

Melzer, J.: Biographie berühmter Zipser. Kaschau und Leipzig, 1833. p. 45.

Horanyi, A.: Memoria Hungarorum. Wien, 1775.

Magyary-Kossa, Gy.: Ungarische ärztliche Erinnerungen. Bd. IV. Budapest, 1940. (ungarisch)

Schultheisz, E.: Die ungarische Medizin im Zeitalter der Aufklärung. In: Aus der Vergangenheit der russisch-ungarischen ärztlichen Beziehungen von Schultheisz, E. und Tardy, L. Budapest, 1960. (ungarisch)

Schultheisz, E.: Der Plan einer medizinisch, naturwissenschaftlichen Zeitschrift im 18ten Jahrhundert. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 6–7. (1957)

Weszprémi, St.: Succincta Medicorum Hungariae et Transsilvaniae Biographia. Cent. Prima. Lipsiae, 1774.

MAGÁNISKOLÁK, ORVOSKÉPZÉS

A NAGYSZOMBATI ORVOSI KAR FELÁLLÍTÁSÁIG

Zur Geschichte des medizinischen unterrichts in Ungarn vom frühen mittelalter bis zur Aufklärung¹⁹²⁸

Mit der 200 jährigen Wiederkehr der Gründung der medizinischen Fakultät der Universität Nagyszombat (Tyrnau), welche 1777 nach Buda, im Jahre 1784 nach Pest versetzt wurde, wo sie auch heute besteht, stellt sich die Frage: welche Ausbildungsmöglichkeiten gab es in Ungarn vor der Errichtung dieser Fakultät? Das ärztliche Bildungswesen zeigt in Ungarn gemäss der historischen Entwicklung des Landes ein eigenartiges Bild. Das ärztliche Bildungswesen, der medizinische Unterricht dieses Zeitalters ist in Ungarn mit der Ausbildung der Ärzte nicht immer identisch. Die Behauptung, es sollten schon im 14. Jahrhundert an der Schule des Domkapitels von Esztergom (Gran) ärztliche Vorlesungen gehalten worden sein, erwies sich als unbegründet.¹⁹²⁹

Es ist demnach unerlässlich, bezüglich des ärztlichen Unterrichts auf die grosse Bedeutung der ausländischen Universitäten hinzuweisen. In dieser Form ist das Medizinstudium der Ungarn schon im 13. und 14. Jahrhundert, besonders and den italienischen Universitäten, aber auch in Paris nachzuweisen. Zwei Briefe aus dem Jahre 1192 des Rectors *Stephanus Tornacensis* der Univesität Paris an den ungarischen König *Béla III.* erwähnen ungarische Medizinstudenten.¹⁹³⁰ In dieser Epoche waren die Ärzte vorwiegend Kleriker, meistens Mönche.

---

¹⁹²⁸ Forrás: Schultheisz, Emil: Zur Geschichte des medizinischen unterrichts in Ungarn vom frühen mittelalter bis zur Aufklärung. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 113–120. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Zur Geschichte des medizinischen Unterrichts in Ungarn vom frühen Mittelalter bis 1769. = *Clio Medica* 6 (1971) Heft 1. pp. 41–48. – Újraközölve: Schultheisz, Emil: Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 177–183. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.)

¹⁹²⁹ Békefi, R.: Die Geschichte der Domschulen in Ungarn bis 1540. Budapest, 1910, 93. (ungarisch)

¹⁹³⁰ Solymossy, S. in: *Acta Litt. Hist.* 1924, Bd. 34, 81. (ungarisch)

In der Medizin des Mittelalters ist das Wirken der Mönchsärzte nicht hoch genug zu veranschlagen – so auch in Ungarn. Diese praktisch tätigen Mönchsärzte, *fratres infirmarii*, die früher nur die kranken Ordensbrüder, später aber in den Krankenzimmern der Klöster auch manchmal sogar überwiegend Laienranke behandelten, erhielten ihre ärztliche Ausbildung vorwiegend unter der Leitung des *magister hospitalaris* im Orden. In Ungarn waren im 13–15. Jahrhundert besonders die Hospitäler der Benediktiner und Cistercienser Stätten des praktischen Medizinunterrichts. In den Ordensakten der ungarischen Benediktiner finden sich recht häufig Hinweise auf Infirmarien.¹⁹³¹ Da der Orden in Ungarn im 11. Jahrhundert 22, im 13. schon 64 Ordenshäuser mit den dazugehörenden Infirmarien bzw. Xenodochien besass, war die dort ausgeübte ärztliche Tätigkeit nicht unbedeutend. Damit soll keinesfalls behauptet werden, die Benediktinklöster sollten Stätten einer *lege artis* betriebenen Medizinausbildung gewesen sein. Doch ist eine regelmässige praktische ärztliche Tätigkeit der Ordensmitglieder, wie das in den Akten häufig erwähnt wird, ohne eine gewisse praktische, teilweise auch theoretische Ausbildung kaum vorstellbar. Der Gedanke liegt also nahe: die Hospitäler und Krankenzimmer, die Infirmarien und Xenodochien der Benediktiner- und Cisterzienserorden spielten eine nicht zu unterschätzende Rolle in der Verbreitung ärztlichen Wissens. Sie waren praktische Schulen der Medizin.

Im Spätmittelalter übten auch Kleriker, die keine Ordensbrüder waren, ärztliche Tätigkeit aus. Diese absolvierten meistens auch das Studium der Medizin – nebst Theologie – an einer der anerkannten Universitäten, waren nicht selten Hof- oder Leibärzte der Könige und bekleideten zugleich eine hohe Stellung in der kirchlichen Hierarchie. Der Bischof von Veszprém *Ladislaus* (Anfang des 14. Jahrhunderts) war königlicher Leibarzt.¹⁹³² *Siegmund Albich* (1360–1427), Erzbischof zu Prag, später Probst in Vysehrad, dann in Óbuda (Altofen), einer der berühmtesten Ärzte seiner Zeit, war Hofarzt in Óbuda, Leibarzt des ungarischen Königs und deutsch-römischen Kaisers *Siegmund*, Verfasser zahlreicher medizinischer Werke.¹⁹³³

Da die ärztliche Tätigkeit der Kleriker das Leben der Kirche nachteilig beeinflusste, untersagte zuerst das Konzil von Clermont 1130, ein Jahr später das von Reims den Mönchen die Ausübung ärztlicher Tätigkeit. Die Medizin ging – wie eben hingewiesen wurde – in die Hände des sog. Weltklerus. In Ungarn dauerte allerdings die Periode der monastischen Medizin länger als in den deutschen Ländern. *Papst Gregor IX.* bestellte noch im Jahre 1234 zwei, in der Medizin geübte Ordensmitglieder der Cistercienser zur Führung des in Bács

¹⁹³¹ Linzbauer, K. F.: Codex Sanitario Medicinalis Hungariae. Budae, 1852–1856. Tom. I, 429.

¹⁹³² Weszprémi, St.: Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Vienne, 1778. Tom. II, 376.

¹⁹³³ Schultheisz, E.: Über die Werke des Albicus. *Janus* 49., 221 ff. (1960)

gegründeten Klosterhospitals. Aber auch dem Weltklerus wurde in Ungarn durch das Konzil von Buda (Ofen) 1279 nur die chirurgische Praxis untersagt: „...*clericus nec illam partem chirurgiae exerceat, quae ad ustionem vel ad incisionem indicat...*“.¹⁹³⁴ Gut ausgebildete Ärzte aus geistlichem Stande mit abgeschlossenem Medizinstudium sind noch im Ungarn des 15. Jahrhunderts keine Seltenheit.

Der Unterschied zwischen Kleriker und Laien ist, besonders im Spätmittelalter, nicht in jedem Falle so gross, wie das heute den Anschein hat. Die Ärzte waren damals, wie die Mehrzahl der höher Qualifizierten, im allgemeinen, gleichzeitig Kleriker (und nicht nur umgekehrt!), vorwiegend um die Privilegien des Klerus geniessen zu können, obwohl im Mittelalter auch hohe kirchliche Ämter ohne die volle priesterliche Gewalt, aber auch ohne die niederen Weihen erhältlich waren. Tatsächlich verliehen die ungarischen Könige aus dem Hause Anjou ihren Hof- bzw. Leibärzten Bistümer.¹⁹³⁵ Dies erklärt sich rechtlich dadurch, dass in der katholischen Kirche die *Potestas ordinis* und *Potestas jurisdictionis* sowohl wesentlich, wie auch sachlich verschieden sind, demgemäss auch gesondert verliehen werden können.¹⁹³⁶

Über die mittelalterlichen Hochschulen bzw. Universitäten in Ungarn ist folgendes zu berichten. Die erste Schule in Ungarn, welche – wenn sie auch kein *studium generale* war – jedoch dessen Niveau erreichte und als „Hohe Schule“ zu bezeichnen ist, war die Domschule zu Veszprém. Sie soll angeblich von König *Béla III.* (1173–1196) zur Universität erweitert worden sein.¹⁹³⁷ Ohne Zweifel bestand ein *studium generale* im 13. Jahrhundert in Veszprém. Doch dass diese Universität aus der Domschule entstand, scheint uns recht zweifelhaft. Eine Klosterschule erweiterte sich nämlich niemals zu einer Universität im früheren Mittelalter. In dieser Beziehung hat *G. Post* entschieden recht, wenn er schreibt: „No University arose from the mere expansion of a cathedral school proper into a „*studium generale*“, but rather from the concentration of a large number of masters and students where the conditions favored them.“¹⁹³⁸

Wie ein Dokument König *Ladislaus IV* besagt, war die Universität in Veszprém *prout Parisiis in Francia*, also gleich wie die zu Paris eingerichtet¹⁹³⁹, und Ende des 13. Jahrhunderts „Durch die Gelehrsamkeit ihrer Professoren und die grosse Anzahl ihrer Hörer“ in ganz Ungarn berühmt. Das Bestehen einer medizinischen Fakultät dieser Hochschule ist

¹⁹³⁴ Péterfy, C.: *Sacra Concilia Hungariae, Posoniae 1741, Synodus Budensis*, Tom. I, 108.

¹⁹³⁵ Wespérmi, St. Op. cit. Tom. III, 449.

¹⁹³⁶ Aichner, S.: *Comp. juris ecclesiastici*. Brixinae, 1884, 65.

¹⁹³⁷ Abel, J.: *Unsere Universitäten im Mittelalter*. Budapest, 1896. 5–7. (ungarisch)

¹⁹³⁸ Post, G.: Alexander III, the licentia docendi and the rise of the Universities. in: *Anniversary Essays in mediaeval history by the students of Ch.-H. Haskins*, 1929. 265, siehe auch Cencetti, G.: *Sulle origine dello studio di Bologna*. Riv. Stor. Ital. 249 ff. (1940)

¹⁹³⁹ *Commentarior*. Tom. II. Lib. V/39, 94.

dagegen nicht zu beweisen. Die Universität scheint sich nicht lange erhalten zu haben, sie dürfte spätestens in den ersten Jahren des 14. Jahrhunderts den dem Tode des letzten Königs aus dem Hause Árpád's, *Endre III.* (gest. 1301), gefolgten Stürmen erlegen sein.

Um die durch den Untergang der Hochschule zu Veszprém entstandene Lücke auszufüllen, liess König *Ludwig der Grosse* (1342–1382) eine Universität zu Pécs (Fünfkirchen) errichten. Wie aus der vom 1. September 1367 aus Avignon datierten Bulle des *Papstes Urban V.* ersichtlich, erteilt der Papst auf König Ludwigs Ersuchen der neuen Universität dieselben Rechte wie der zwei Jahre früher zu Wien gegründeten.¹⁹⁴⁰ Laut der Bestätigungsbulle können sich an der Universität von Pécs alle Fakultäten – mit Ausnahme der theologischen – betätigen. Als Muster diene die Universität von Bologna, wie auch der erste Professor, der berühmte Decretalist Galvano di Bologna, von dort stammte.¹⁹⁴¹ Obwohl in Pécs gemäss der Gründungsurkunde die Möglichkeit zur Begründung einer medizinischen Fakultät gewesen wäre, ist über die Tätigkeit einer solchen nichts bekannt. Jedenfalls gehörte es nicht ursprünglich und unerlässlich zum Wesen einer Universität, dass sie alle Wissenschaften, Fächer und Fakultäten umfasste. Erst bei den späteren Universitätsgründungen, besonders auch in Deutschland, legte man Wert darauf, ohne es immer gleich zu erreichen, um möglichst alle akademischen Berufe an den eigenen Landesuniversitäten ausbilden zu können; da tritt offenkundig dieses Ziel in den Vordergrund. Da für die materiellen Grundlagen der Hochschule König Ludwig nicht gesorgt hatte, Bistum und Domkapitel aber in den Bürgerkriegen in Südungarn finanziell stark in Anspruch genommen waren und dafür nicht aufkommen konnte, erlosch die Tätigkeit der Universität im 15. Jahrhundert. Es blieb bloss eine als *Schola maior* wirkende juristische Hochschule übrig.

Die Universität von Pécs wurde nicht erweitert, König Siegmund aber errichtete eine neue Universität. Diesmal nicht im Süden Ungarns, sondern im Zentrum des Landes in Óbuda (Altofen), in seiner damaligen Residenzstadt, welche ein nicht unbedeutendes Kulturzentrum von Europa war.¹⁹⁴² Die Gründung erfolgte – wie aus der von *Bonifaz IX.* erlassenen Bulle ersichtlich – im Jahre 1395. Der erste Kanzler war *Magister Lucas*, Probst zu Altofen. Eine neue Bestätigung der Privilegien erfolgte 1410 durch ein Schreiben von Papst *Johannes XXI.* In dieser Bulle wird *expressis verbis* auch die medizinische Fakultät erwähnt.¹⁹⁴³ Im Jahre 1448 fungierte der Arzt und Propst *Nicolaus Stock* als Kanzler der Universität.¹⁹⁴⁴

---

¹⁹⁴⁰ Békefi, R.: Die Universität von Pécs (Fünfkirchen). Budapest, 1909, 14–55. (ungarisch)

¹⁹⁴¹ Sorbelli, A.: Storia della Università di Bologna. Bologna, 1944, I, 206.

¹⁹⁴² Diener, H.: Zur Geschichte der Universitätsgründungen in Alt-Ofen (1395) und Nantes (1423). Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven. Bd. 42–45, 265 ff.

¹⁹⁴³ Fraknoi, V.: Urkunden aus päpstlichen Archiven. Tört. Tár. 1892, 398–401 (ungarisch)

In kurzer Zeit scheint sich die Universität zu bedeutender Höhe emporgeschwungen zu haben, wozu nicht wenig der Umstand beitrug, dass an ihr nicht ausschliesslich kanonisches und römisches Recht, wie zu Pécs, sondern auch Theologie und nicht zuletzt Medizin vorgetragen wurden. Einen nicht geringen Beweis von der Blüte der medizinischen Fakultät enthält die Liste derjenigen Professoren, die die *Universitas Budensis* im Jahre 1415 auf dem Konstanzer Konzil vertraten, bzw. in Begleitung Siegmunds daran teilnahmen. „*Von der hohen schul zu Sundens in Unger gelegen Die kamen ... Symon Clostein meyster in der erczney ... Matheus de diernach...*“ schreibt *Ulrich von Rychenthal* in seiner Geschichte des Konstanzer Konzils.¹⁹⁴⁵ Auch diese Universität hatte kein langes Leben. Warum sie aufhörte zu existieren, ist nicht bekannt.

Doch sollten nicht viele Jahre verstreichen, bis Ungarn wieder ein vollständiges Studium generale sein eigen nennen konnte. Durch Anregung des hochgebildeten Humanisten, Primas von Ungarn *Johann Kardinal Vitéz*, liess König *Matthias Corvinus* eine Universität in Pozsony (Pressburg, Istropolis) mit Zustimmung von Papst *Paul II.* errichten. Die Bestätigungsurkunde wurde in Rom am 9. Mai 1465 datiert. Die feierliche Eröffnung erfolgte am 20. Juli 1467.¹⁹⁴⁶

Was die Ausbildung der Ärzte an der auch *Academia Istropolitana* genannten Universität anbelangt, ist ein von Johann Vitéz an die Stadt Pozsony gerichtetes Schreiben vom 18. Juli 1467 von grosser Bedeutung. Darin wird erwähnt, dass der Erzbischof Vitéz nebst einem *Magister Petrus doctor artium et medicinae, ... preterea Magistrum doctorem arcium (sic!) et medicine (sic!) ut iam Domino annuente in illa universitate, id, quod institutum est, executions demandetur, incipientque lectiones...*¹⁹⁴⁷, noch zwei bedeutende Professoren an die Universität schickte. Einer der beiden, *Magister Martinus Ilkusch*, war auch Arzt und ein ganz bedeutender Astronom. Es soll nicht unerwähnt bleiben, dass im Professorenkollegium auch der Name des weltberühmten *Regiomontanus* zu finden ist.¹⁹⁴⁸ Einzelheiten über das Medizinstudium an der *Academia Istropolitana* sind nicht bekannt. Jedenfalls wurde der an der Pressburger Hochschule erlangte wissenschaftliche Grad an der Wiener Universität anerkannt. In den Matrikeln der Universität Wien ist im Jahre 1470 z.B.

---

¹⁹⁴⁴ Schultheisz, E.: Die Ärzte des Kaisers Siegmund aus dem Hause Luxemburg. Otto Zekert-Festschrift. Salzburg, 1969, 211–220.

¹⁹⁴⁵ Rychenthal, Ulrich von: Concilium von Constenz (sic!). Augsburg, 1483, 146 verso.

¹⁹⁴⁶ Császár, M.: Die Academia Istropolitana. Pozsony, 1914, 102 (ungarisch)

¹⁹⁴⁷ Belnay: Hist. Litt. Bonarumque Artium in Hungaria. Posonii, 1799, 37

¹⁹⁴⁸ Schier, X. X.: Memoria Academiae Istropolitanae, 30. – Es sei hier bemerkt, dass der Ausdruck „Studium generale“, wie er in den päpstlichen Urkunden gebraucht wird, den Universitätsrang bezeichnet, die später gebrauchte Bezeichnung „Academia“ mehr den humanistischen Charakter der Hochschule zum Ausdruck bringt.

der Name des *Michael Penckler* als *baccalaureus de Posonio* eingetragen.¹⁹⁴⁹ Es ist auch interessant, dass im Jahre 1496 der Meister *Johann Horow* (Horb) von der Wiener Universität einen Ruf an die neu gegründete Hochschule in Óbuda erhält: *Magister de Borrow promotus ad collegium in Universitate Budensi*.¹⁹⁵⁰ Nach dem Tode des Königs Matthias Corvinus wird auch über die Auflösung dieser Universität berichtet.

Kurze Zeit lang bestand auch noch eine fünfte Universität in Ungarn, das ebenfalls von König Matthias Corvinus gegründete *Studium generale in Buda*. Diese rein humanistische Hochschule hatte keine medizinische Fakultät. In dieser Hinsicht erinnert diese Universität der Renaissance eher an die Universitäten des früheren Mittelalters, wo das höhere Studium ein Forschen und Lehren um der Wahrheit willen war.¹⁹⁵¹ Auch das gehört zu den nicht immer genügend beachteten Eigentümlichkeiten mittelalterlicher Universitäten, sowie der Universitäten der Renaissance, dass an ihnen keineswegs überall gleichmässig alle Fakultäten vertreten waren und alle Wissenschaften gelehrt wurden.¹⁹⁵²

Eine selbständige Entwicklung in der Ärztebildung ist in Siebenbürgen festzustellen. Bis zum Jahre 1541 war Siebenbürgen Bestandteil des Königreichs Ungarn, dann wurde es autonomes Fürstentum, um dessen Besitz die Türken mit den Habsburgern durch Jahrhunderte kämpften. Der Humanismus aber blühte in Siebenbürgen in mehreren Zentren.

1582 wird die von Fürst *Stefan Báthori* in Kolozsvár (Klausenburg) gegründete Hochschule eröffnet. Eine medizinische Fakultät besass diese Hochschule zwar nicht, doch wurden hier gewisse medizinische Vorlesungen – allerdings auf elementarer Ebene gehalten.¹⁹⁵³

In Gyulafehérvár (Karlstadt) errichtete Fürst *Gábor Bethlen* 1622 eine Hochschule. Hier wirkte der namhafte Arzt *Michael Ascanius*, der für Studenten, die ihre medizinischen Kenntnisse später auf auswärtigen Universitäten zu beziehen strebten, Vorlesungen in den

---

¹⁹⁴⁹ Schrauf, K.: Matrikel der ungarischen Nation der Wiener Universität von 1453 bis 1630, Budapest, 1902, 114 (ungarisch)

¹⁹⁵⁰ Salamon, F.: Die Geschichte von Budapest. Budapest, 1885. Bd. III, 292 (ungarisch)

¹⁹⁵¹ Siger von Brabant hat diese innerste Triebkraft des wissenschaftlichen Studiums ausgesprochen: *Vigiles et studeas arque legas, ut ex hoc dubio tibi remanente excites ad studendum et legendum, cum vivere sine litteris mors sit et vilis hominis sepu/ta...*, aus: *Questiones de anima intellectiva*, zitiert nach Mandonnet, Pierre: *Siger de Brabant et l'Averroisme latin (au XIII siècle)* 1911, 2, 171. – Allerdings vergisst der humanistische Herrscher auch das nicht, was Bacon von Verulam so formulierte *scientia est potestas!* Natürlich wurde schon im 14. und 15. Jahrhundert die Universität zugleich Stätte der Berufsausbildung, besonders, was die Medizin anbelangt. Allenfalls ist aber nicht zu vergessen, dass die Medizin an der mittelalterlichen Universität zum Teil eben wegen dieses Wissen- und Erkennenwollens – überwiegend theoretisch vorgetragen wurde. Das Studium war Selbstzweck. Dem ganzen Mittelalter war der Begriff des Brotstudiums fremd.

¹⁹⁵² Grundmann, H.: Vom Ursprung der Universität im Mittelalter. Berlin, 1957, 27.

¹⁹⁵³ Bisztray, Gy.: Das wissenschaftliche Leben in Siebenbürgen und der Universitätsgedanke, in: Siebenbürgens Ungarische Universität. Kolozsvár, 1941, 46 (ungarisch)

Grundfächern der Medizin hielt.¹⁹⁵⁴ Diese Ausbildung in den Grundfächern der Medizin war für das Studium der angehenden Mediziner von unschätzbarem Wert. Einer der bedeutendsten Vertreter der Professoren, die diese Grundausbildung übermittelten, war Dr. *Paulus Kyr*, Stadtphysikus von Brassó (Kronstadt) in den Jahren 1534–59, zugleich Professor der Philosophie am Collegium Hontericum daselbst. Kyr liess 1551 unter dem Titel *Sanitatis studium ad imitationem Aphorismorum compositum* ein eigens für angehende Medizinstudenten geschriebenes Buch erscheinen, das erste medizinische Werk, welches in Siebenbürgen in Druck gelegt wurde.¹⁹⁵⁵ Unter den medizinische Vorlesungen haltenden Professoren sind *Franciscus Páriz-Pápai*, *Franciscus Hunyadi*, *Petrus Monedulatus Lascovius*, *Friedrich von Monau* u. a. zu erwähnen.

Die Türkenbelagerung machte in Ungarn jeden Hochschulunterricht unmöglich. So besuchten im 16–18. Jahrhundert ungarische Medizinstudenten wieder das Ausland, und zwar jetzt vorwiegend die deutschen und niederländischen Universitäten, wo das Studium protestantischer Studenten durch verschiedene Stipendien gefördert wurde. Das Auslandsstudium ungarischer Studenten hatte nicht nur fachliche, sondern auch konfessionelle Gründe. Letzterer Grund bestand auch noch später, nachdem 1769 die medizinische Fakultät in Nagyszombat eröffnet worden war. Da die Protestanten in Ungarn in gewissem Masse ihrer Religionsfreiheit erneut verlustig gingen, ergab sich für die Mediziner aus dieser Situation ein besonderes Problem: als Protestanten verweigerten sie den Standeseid, welcher eine Passage über die *Conceptio immaculata Sanctae Virginis* enthält. Eine derartige Formulierung ist aber seit 1647 Bestandteil des *Juramentum doctorale* in den von den Habsburgern beherrschten Ländern. Den Ausweg gab das Auslandsstudium. Die protestantischen Universitäten der deutschen Länder, der Niederlande und der Schweiz boten ungarischen Studenten ausser Stipendien auch noch andere finanzielle Begünstigungen. So hatten z.B. die ungarischen Studenten in Utrecht und Groningen keine Immatrikulationsgebühren zu zahlen. In der Matrikel der Universität Basel ist neben dem Namen eines ungarischen Studiosus *gratis inscriptus est quia Hungarus* zu lesen.¹⁹⁵⁶

Eine interessante Unterrichtsform, besonders im 17. und 18. Jahrhundert, repräsentieren die ärztlichen Privatschulen, die einige wohlgebildete praktische Ärzte besonders in Oberungarn und Siebenbürgen errichteten. Solche Medizinschulen unterhielten u.a. Daniel Fischer, Stadtphysikus in Késmárk, Johann Weber, Arzt, Apotheker und Bürgermeister von Eperjes. *Karl Otto Mollers* berühmt gewordene *Academia Molleriana* in Besztercebánya

¹⁹⁵⁴ Weszprémi, St. Op. cit. Tom. III, 347.

¹⁹⁵⁵ Schultheisz, E. und Tardy, L.: *Paulus Kyr's literarische Tätigkeit* (Ms.)

¹⁹⁵⁶ Zsindely, I.: Aus den Matrikeln der University Basel. *Sárospataki füzetek*, 1860, 154. (ungarisch)

(Neusohl) war überaus frequentiert. Moller schrieb auch ein einzigartiges Lehrbuch speziell für seine Privatschüler unter dem Titel *Succincta morbos curandi methodus suis auditoribus in domesticis scholis dictata*.¹⁹⁵⁷ Diese praxisnahe Ausbildung ermöglichte ein gründliches medizinisches Vorstudium, wodurch dann das eigentliche Universitätsstudium gegebenenfalls wesentlich abgekürzt werden konnte. Die meisten deutschen Medizinprofessoren verlangten von den Besuchern ihres klinischen Kollegs bestimmte Vorkenntnisse. Zu *Junckers Collegium clinicum* in Halle wurden z.B. nur *Provectiores* zugelassen. Viele der ungarischen Studenten besaßen bereits – dank der privaten Medizinschulen – diese Vorkenntnisse und galten als *Provectiores*.¹⁹⁵⁸

Natürlich waren die besten Privatschulen nicht imstande, die Funktion einer medizinischen Fakultät zu übernehmen. Selbst *Leopold /Cardinal Kollonics* schreibt 1689 in seinem *Einrichtungswerk* über die Notwendigkeit einer vollständigen, also auch eine medizinische Fakultät enthaltenden Universität in Ungarn, in der Hoffnung, dadurch Ungarn mit einer genügend hohen Zahl von Ärzten zu versorgen.¹⁹⁵⁹ Es fehlten auch nicht Pläne, welche die Einrichtung eines medizinischen Hochschult Studiums erstrebten. Der vielleicht beste und ausführlichste, jedoch nicht verwirklichte Entwurf stammt von *Johann Daniel Perlitzy*, Komitatsphysikus zu Nógrád. Bemerkenswert ist, dass Perlitzy in seinem 1751 eingereichten Elaborat die Ausbildung der Ärzte von der Universität unabhängig im Invalidenhaus von Pest bzw. – nach einer anderen Version – in Zusammenhang mit dem Städtischen Krankenhaus zu Selmezbánya (Neusohl) als einen *teaching hospital* beabsichtigte.¹⁹⁶⁰

Mehr Glück hatte *Franz Markhot*, Primararzt im Krankenhaus der Barmherzigen Brüder zu Eger (Erlau). Durch seine Anregung liess Bischof *Karl Graf Esterházy* in Eger – quasi als Ergänzung der dort schon bestehenden juristischen Hochschule – eine *Schola Medicinalis* errichten, welche ihre Tätigkeit als öffentliche Medizinische Akademie 1769 begann.¹⁹⁶¹

Nach der Gründung der medizinischen Fakultät der Universität in Nagyszombat verfiel die Medizinschule von Eger schnell und wurde im Jahre 1774 endgültig aufgelöst.

Eine ganz neue Periode des medizinischen Unterrichts und damit der Ärztebildung in Ungarn begann mit der Eröffnung der medizinischen Fakultät der Universität Nagyszombat.

---

¹⁹⁵⁷ Vámosy, I.: Die Geschichte der Heilkunde in Pozsony. Pozsony, 1901, 57. (ungarisch)

¹⁹⁵⁸ Kaiser, W. und Krosch, K. H.: Zur Geschichte der Medizinischen Fakultät der Universität Halle im 18. Jahrhundert. Wiss. Z. Univ. Halle. Bd. 14. 357 ff. (1965)

¹⁹⁵⁹ Györy, T.: Die Geschichte der medizinischen Fakultät (1770–1935) der Universität Budapest. Budapest, 1936, 10. (ungarisch)

¹⁹⁶⁰ Linzbauer, X. F. – Op. cit. Tom. II, 270.

¹⁹⁶¹ Ringelhann, B. und Soós, I.: Über die Medizinschule zu Eger. Comm. Bibl. Hist. Med. Hung. 27 (1963) 129. (ungarisch)

Orvosok és orvoscépzés a nagyszombati orvosi kar felállítása előtt¹⁹⁶²

Középkori főiskolái hazánkban is voltak, Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás alapította egyetemei, melyek azonban igencsak rövid ideig állottak fenn, nem éltek túl alapításukat. Úgy eltűntek, hogy emléküket is alig tudjuk feleleveníteni a ránk maradt, rájuk vonatkozó kevés okmány alapján. Működésüket csak nagy vonalakban tudjuk felvázolni.

Amikor nyugaton a szellemi élet a humanizmus és a reformáció hatására új lendületet vesz és az egyetemek a virágzás új korszakába jutottak, a tragikus sorsú magyarságnak a pusztaságért kellett küzdeni. Az a kor, mely a hazai műveltség számos központjának bukását látta, melyben Buda, Esztergom, Székesfehérvár elesett, nem volt alkalmas a tudományok művelésére, új kulturális intézmények, egyetemek létrehozására. Egy évszázadnak kellett eltelnie Mohács után, hogy tartósan fennálló egyetem létesüljön Magyarországon, a Pázmány Péter által 1635-ben Nagyszombatban alapított, akkor még nem teljes egyetem. További csaknem másfél évszázad telt el míg ezt az egyetemet – Van Swieten kezdeményezésére – Mária Terézia orvosi karal kibővítve teljessé tette.

¹⁹⁶² Forrás: Schultheisz Emil: Orvosok és orvoscépzés a nagyszombati orvosi kar felállítása előtt. In: Schultheisz Emil – Magyar László András: Orvoscépzés a nagyszombati egyetemen 1769–1777. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2005. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 15–38. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: A magyar medicina a nagyszombati kar felállításáig. In: Historia Medica Hungarica. Tanulmányok és arcképek a magyar medicina múltjából. Szerk.: Antall József, Birtalan Győző, Schultheisz Emil. Bp., 1988. Medicina. pp. 9–21.; újraközlése folyóiratban: Schultheisz Emil: Medicina és organizáció. (A magyar medicina a nagyszombati orvosi kar felállításáig). = Valóság 49 (2006) No. 7. pp. 53–65. – A témában megjelent más feldolgozásai: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: A budapesti orvosi egyetem és elődei. = Univerzum 6 (1962) No. 12. pp. 13–19.; Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: Aus der Vergangenheit der Budapester Universität. Die Budapester Universität und ihre Vorfahren. = Die Waage, 1963. Bd. 3. pp. 77–83.; Schultheisz Emil: A hazai orvoscépzés története a nagyszombati orvosi kar felállításáig. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 51–53. (1969) pp. 17–35. – Újraközölve szöveggyűjteményben: Fejezetek a magyar művelődéstörténet forrásaiból. Szöveggyűjtemény és bibliográfia a felsőoktatási intézmények számára. Vál.: Gazda István. Szerk.: V. Molnár László. Bp., 1996. Tárogató Kiadó. pp. 211–220. – Újraközölve a szerző tanulmánygyűjteményében: Schultheisz Emil: A hazai orvoscépzés története a nagyszombati orvosi kar felállításáig. In: Schultheisz Emil: Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 185–195. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.); Schultheisz Emil: A medicina Magyarországon a kezdetektől az orvosi kar megalapításáig. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 83–99. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.) – A téma rövidebb feldolgozása: Schultheisz Emil: Orvoslásunk a kezdetektől 1769-ig. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 179–195. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.); rövidített változata megjelent Nemes Csaba tankönyvében is: Schultheisz Emil: A medicina Magyarországon a korai századokban. In: Nemes Csaba: Orvostörténelem. Az egyetemes és a magyarországi medicina kultúrtörténeti vonatkozásaival. Sajtó alá rend.: Gazda István. Debrecen, 2008. Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum. pp. 135–144. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 54.) – 2. jav. kiad.: Debrecen, 2008.

Mi történt azonban az orvosi ellátásban addig? Hogyan és hol szerezték diplomájukat a magyar orvosok a nagyszombati orvosi kar működése előtt és kik voltak azok magyar orvosok híján a betegek szolgálatában állottak.

A magyar orvosok képzése hazánk sajátos történelmi viszonyai következtében nem esik egybe a magyarországi orvostképzéssel. Hazánk művelődését a középkorban ugyan aránylag sok káptalani iskola jelzi, ezek azonban orvostképzéssel nem foglalkoztak.

Azt az állítást, mely szerint „...nyoma van annak, hogy a 14. században az esztergomi káptalani iskolának orvosi osztálya is volt...”, hiteles forrás nem támasztja alá.¹⁹⁶³ A középkori magyar egyetemek pedig rövid életűek voltak, és nem mindegyik rendelkezett orvosi karral. Ha tehát a magyar és a hazánkban működő idegen orvosok tudásának eredetét keressük – ha röviden is – de foglalkoznunk kell a külföldön tanulókkal; annál is inkább, mert mint az a későbbiekből kitűnik, a külföldön való tanulmányok még a 18. században is jelentős szerepet játszottak a magyar orvosok képzésében. A páduai egyetemnek már a 14. század elején volt magyar hallgatója. Számuk a századok folyamán egyre emelkedett, közöttük többen lettek orvosdoktorok. Részletes felsorolásuknak ugyanúgy, mint a többi olasz, majd francia, angol egyetemeken tanulókének, itt nincs helye, ezt illetően utalunk Veress Endre könyveire.¹⁹⁶⁴

¹⁹⁶³ Békefi R.: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp., 1910. Akadémia. p. 93. – Nem hozhatók összefüggésbe az orvostképzéssel jelentősebb káptalani iskolák mellett létrehozott kórházak sem. A váradi iskola mellett alapított: *Az esztergomi káptalan főiskolája*. Erről az intézményről csak nagyon gyér adatok maradtak fenn. Az okiratokban *Academia* néven szerepel, és létezését a 11. századtól a 14. századig terjedő időszakban lehet kimutatni. Nem volt egyetemnek tekinthető középkori értelemben sem. Püspöki alapítás volt, nem a pápa hagyta jóvá, azaz nem volt ún. *studium generale* (általános tanulmányok iskolája), hanem csak *studium particulare*. Pápai jóváhagyás híján nem volt jogosult azon kiváltságokra, amelyek abból következtek volna. Így nem adományozhatott akadémiai címeket (*doctor, magister*), és nem élvezte az egyetemi önkormányzatból folyó jogokat, amelyek csak az igazi egyetemeket illették meg. Viszont több adatból arra lehet következtetni, hogy ezen a főiskolán orvosi ismereteket is adtak elő, 1326-ban pl. találunk az előadó tanárok között egy orvost is, bár nem bizonyos, hogy az orvostudományt is valóban tanította. Lehetséges, hogy csak egyéb tárgyat adott elő, ami a középkori iskolákban gyakori eset volt. IX. Bonifác pápa bullája 1399-ben megemlíti, hogy az esztergomi iskolán tanított egy bizonyos „*Johannes Marci, az esztergomi egyház kanonokja, barsi földiakónus... a teológia, orvostan és a szabad művészetek magistere*”. Ebben az esetben már feltételezhető, hogy az illető orvosi ismereteket is előadott, mégpedig a szabad művészetek keretében. Ilyen kar létezése az esztergomi iskola *studium particulare* jellegére való tekintettel feltehető: „...honorabilis vir dominus Petrus de Wep (lector) et canonicus ecclesie Waradiensis ac fundator hospitalis Sancti Spiritus iuxta Scolas dicte civitatis Waradiensis fundati...” [a tiszteletreméltó Wepi (vépi) Petrus lektor úr, a váradi egyházközség kanonokja, az említett Váradi város iskolája mellett létrehozott Szentlélek ispotály alapítója]. Kiadva: Bunyitai V.: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. Nagyvárad, 1883. Szerző. 1. köt. p. 254. és 2. köt. p. 142. – Az általa alapított Szent-Lélekről elnevezett ispotály pedig expressis verbis kimondja, hogy az a tanulók számára létesült 1446-ban. Nyilván ellátásukra, nem pedig tancélra: „...capitulum Albensi Transylvanie seu domus Hospitalis Sancti Spiritus, quam Petrus lector et canonicus ecclesie Varediensis pro intertentione Scholarium ibidem construi fecerat, legat...” [Az erdélyi fehérvári káptalannak, avagy a Szentlélek háza ispotályának, amelyet a váradi egyházközség lektora és kanonokja Petrus ugyanott a tanulók ott tartózkodására építtetett, küldje....]. Kiadva Fejér, G.: Codex diplomaticus Hungariæ ecclesiasticus ac civilis. Tom. XI. Budæ, 1844. Typ. reg. universit. Hung. p. 495.

¹⁹⁶⁴ Veress E.: *Matricula et acta hungarorum in universitatibus Italiæ studentium*. Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, Padua, 1221–1864. Bp., 1941. Akadémia. 703 p. (Olaszországi magyar emlékek 3.)

A középkori paporvosok

Hogy az orvosdoktorok száma a középkori Magyarországon igen csekély, annak oka az általános kulturális helyzetben keresendő. Tanult ember a középkorban ugyancsak kevés volt egész Európában, mint azt Békefi Remig is kifejtette. Az általános tanulatlanságot az egyházi élet, de a közigazgatás is megsínylette. Nagy Lajos király 1345-ben panaszosan jelentette a Szentszéknek, hogy Magyarország világi és szerzetes papsága között már évek óta nincs egy teológiai magister sem.¹⁹⁶⁵ Annál kevésbé lehetett orvosdoktor közöttük. 1323-ban a szepesi káptalan 11 kanonokja közül csupán 4 tudta aláírni egy ülési jegyzőkönyvüket saját kezűleg, a többi 7 nevét egyik társuk írta alá.¹⁹⁶⁶ Ez a helyzet a 15. század végéig, főleg a világiaknál. Teljesen más képet mutat viszont a prímási aula és főleg a királyi udvar. Itt vannak tanult emberek (a kancelláriában), és aránylag nagy az itt működő orvosok száma. Utóbbiakat illetően különösen kedvező a helyzet Zsigmond korában.¹⁹⁶⁷

A királyi udvarokban működő orvosok egy része külföldi, más része olyan ifjú, akit a király küldött tanulmányai elvégzésére külföldi egyetemre. Már III. Béla király négy magyar ifjút küldött a párizsi egyetemre. Egyike ezeknek Petrus Hungarus, későbbi kalocsai érsek és a király háziorvosa, ki orvosi tanulmányait végig Párizsban folytatta. A párizsi magyar egyetemi hallgatókra, közöttük a medicinát hallgatókra vonatkozóan fennmaradt Stephanus Tornacensis rektornak III. Bélához intézett két levele (1192).¹⁹⁶⁸ Nem akarjuk a magyar orvosok őseit a három görög műveltségű scita („szkíta”) orvosnál (Abasis, Amharsis, Toxaris) keresni, akiket az egyébként igen kitűnő és pontos medicohistoriographus Weszprémi az első magyar orvosoknak tart,¹⁹⁶⁹ mint ahogy azt sem állíthatjuk, hogy Veszprémben már a 12. században tanították volna az orvosi tudományt,¹⁹⁷⁰ mert erre nincsen semmi adatunk.¹⁹⁷¹ Azt sincs azonban okunk feltételezni, hogy legalább a 13. században, mikor az orvosi karokat Európa-szerte szervezik, csak hazánk maradt volna el a haladó kor szellemétől. A középkori magyar orvosokról Weszprémi azt írja – és joggal –, hogy azok „...nem annyira világi

¹⁹⁶⁵ Békefi R. id. műve pp. 318–319.

¹⁹⁶⁶ Wagner K.: *Analecta Scephusii sacri et profani*. Tom. I. Viennæ, 1774. Trattner. pp. 313–314.

¹⁹⁶⁷ Schultheisz, E.: Ein spätmittelalterliches medizinisches Handschriftenfragment. = *Archiv für Kulturgeschichte* 42 (1960) p. 231., valamint Schultheisz, E.: Die Ärzte des Kaisers Siegmund aus dem Hause Luxemburg. = *Salzburger Beiträge zur Paracelsusforschung* 7 (1969) p. 24. skk.

¹⁹⁶⁸ Solymossy S.: A Toldi-monda keletkezése. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 34 (1924) p. 83.

¹⁹⁶⁹ Weszprémi, I.: *Succincta medicorum Hungariæ et Transilvaniæ biographia*. Tom. II/1. Viennæ, 1778. Trattner. p. 196.

¹⁹⁷⁰ Demkó K.: A magyar orvosi rend története, tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig. Bp., 1894. Dobrowsky és Franke. p. 42.

¹⁹⁷¹ Nem bizonyított azonban Magyary-Kossa ama feltevése sem, mely szerint az esztergomi káptalani iskolában János mester tanította volna az orvostudományt. Vö. Magyary-Kossa, Gy.: *Ungarische medizinische Erinnerungen*. Bp., 1935. Danubia. p. 2.

emberek, mint belső hivatalbéli személyek, úgymint Érsekek, Püspökök, Kanonokok, Vikáriusok, Esperesek, Plébánosok, Szerzetesek és egyéb Papi Renden valók voltak”.¹⁹⁷² Magyarországon az elméletileg is képzett orvosok megjelenése egybeesik a szerzetesrendek letelepedésével, illetve elterjedésével. Tudott, hogy a 11–13. században a bencés szerzetesek gyógyítással is foglalkoztak. Első orvosaink Szent Benedek rendjéből kerültek ki. Számukra a rendalapító írta elő reguláiban a betegek ápolását (*cura infirmorum*). Monte Cassino hatása, mint Európában mindenütt, Magyarországon is felismerhető. Az anyakolostor elválaszthatatlan Constantinus Africanus nevétől, aki egyike azoknak a nagy középkori orvosoknak, akik az arab s rajtuk keresztül a görög orvosok szellemi örökségét hozzáférhetővé tették a Nyugat számára.¹⁹⁷³

A bencéseket gyors egymásutánban követik egyéb, a medicina gyakorlása szempontjából is jelentős szerzetesrendek. A hagyomány szerint Szent László király alapította a 11. században az antoniták rendjét, mely Pozsonyban tartott fent kórházat. Több kórház tartozott a johanniták és templáriusok kolostoraihoz. Rendházaik száma a 12–13. században 40 körül volt. Rövidesen az ország csaknem minden jelentősebb településén volt a fentiekén kívül is valamely szerzetesrendnek háza, a hozzá tartozó kisebb infirmáriummal, esetleg xenodochiummal, illetve ispotállyal. A magyar királyok kiváltságokkal és kedvezményekkel támogatták a szerzetesek és a világi papok gyógyító tevékenységét. IV. Béla király 1238-ban az ország valamennyi kórházát felmenti a bortized alól. Ugyanebben az évben a győri és az esztergomi fürdőt a keresztesek fehérvári kórházának adományozza.

Magyarországi bencés kolostorokra vonatkozó okmányokban csaknem mindenütt felbukkan a *Xenodochium*ra és főként az *Infirmarium*ra vonatkozó utalás. Nem egy helyen a gyógyító munka szervezeti feltételeinek részletezésével.¹⁹⁷⁴ Miután a rendnek hazánkban a 11. században 22, a 12. században 41, a 13-ban pedig már 64 apátsága és kolostora volt, nyilván a hozzá tartozó infirmariumokkal az itt kifejtett orvosi tevékenység nem lehetett jelentéktelen.¹⁹⁷⁵ Ha nem is akarjuk azt állítani, hogy itt lege artis orvosi oktatás folyt, az orvosi tudományokban való képzésnek valamiféle – kismértékben elméleti, nagyobb részben gyakorlati – formája nélkül a rendtagok orvosi gyakorlata sem képzelhető el. A

¹⁹⁷² Weszprémi I.: Az Öt Magyar Országi Elmélkedéseknek Toldakékja, avagy, Hatodik Elmélkedés. A' Magyar Országi régi Orvos Doctorokról. Pozsony, 1795. Wéber.

¹⁹⁷³ Schultheisz E.: Az arab medicina assimilatioja a későközépkori latin orvosi irodalomban. = Keletkutatás 2 (1974) pp. 73–80.; uő.: Az európai orvosi oktatás történetéből. Stúdiumok a középkorban és koraiújkorban. Piliscsaba – Bp., 2003. MATI – SOMKL. pp. 104–108.

¹⁹⁷⁴ Linzbauer, X. F.: Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae. Tom. I. Budae, 1852. Typ. cæs.-reg. scientiarum universitatis. p. 429.

¹⁹⁷⁵ Rupp J.: Magyarország helyrajzi története, főtekintettel az egyházi intézetekre, vagyis a nevezetes városok, helységek és azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyéek szerint rendezve. I. köt. 2. r. Pest, 1870. Eggenberger. p. 442.; a gyógyító tevékenységre vonatkozóan lásd még: Demkó id. műve pp. 82–83.

kereszteseknek és a templariusoknak is voltak szép számmal hazánkban xenodochiumai, csatlakozó infirmariumai, hospitiumai.¹⁹⁷⁶ Ezekben azonban orvosképzés soha nem volt. Inkább feltételezhető ez a ciszterciták és karthauziak rendjéről, akik a 12–13. században a pasztorális munka mellett még beteglátogatással foglalkoztak. IX. Gergely pápa 1234-ben kiadott rendelete utasítja a cisztercita konventet, hogy a Bácsón alapított kórház vezetésére két, a medicinában jártas és képzett szerzetest küldjön.¹⁹⁷⁷ Nyilvánvaló tehát, hogy a 11–12. században a szerzetesrendek kórházainak, illetve infirmariumainak fontos szerepe volt az orvosi ismeretek terjesztésében. A medicina *gyakorlati iskolái* voltak.

A kolostori medicina időszakában, ideértve a világi papok orvosi tevékenységének korszakát is, nem kizárólag papok foglalkoztak gyógyítással. A népies orvoslásnak is megvoltak a maga – az előbbinél jóval nagyobb számú – képviselői. A szülészet kizárólag a bábák kezében volt. A középkori egyház csupán lelki vigasszal állt a szülő nő mellett, amint az a szülés megkönnyítésére szóló, a Pray-kódexben olvasható áldásból is kiderül.¹⁹⁷⁸

Képzett világi orvosok hazánkban III. Béla uralkodása idején jelennek meg. Mind a világi, mind a klerikus orvosok társadalmi helyzete magas. Világi és egyházi donatiók ennek kézzelfogható jelei. V. István fia László udvari papjának, aki egyben udvari orvosa is, a szepesi prépostságot adományozza.

A középkor papjai a gyógyítást nem egyszer túlzásba is vitték. Gyakori a panasz, hogy Szent Benedek reguláit megszegve, egyházi feladataikat elhanyagolva pénzért kúrálgatnak. Először ezért az 1131. évi rheimsi, majd azt követően több más zsinat is eltiltja a klerikusokat az orvosi gyakorlattól. Hazánkban az 1279. évi budai zsinat a sebészi beavatkozástól tiltja el a papokat: „*clericus nec illam partem chirurgiæ exerceat quæ ad ustionem vel ad incisionem indicat...*”¹⁹⁷⁹ A papokat az orvoslástól eltiltó rendeleteket III. Honorius pápa különös nyomatékkal erősítette meg. Mivel azonban ennek alig volt foganatja – erre utal a tiltó rendelkezések sűrű ismétlődése is –, a 14. század közepéig a paporvosok elméleti és gyakorlati munkája rendkívül jelentős.¹⁹⁸⁰ A klerikusok és laikusok közötti különbség, különösen a késői középkorban, távolról sem olyan nagy, mint amilyennek mai szemmel nézve tűnik. Az időben ugyanis az orvosok klerikusok is, mint ahogy tulajdonképpen a

¹⁹⁷⁶ Linzbauer X. F. id. műve Tom. I. pp. 69–82.; Rupp J. id. műve pp. 18–19., p. 427.

¹⁹⁷⁷ Linzbauer X. F. id. műve Tom. I. p. 80.

¹⁹⁷⁸ Vida T.: A Pray-kódex orvostörténeti vonatkozásai. = Magyar Könyvszemle 91 (1975) pp. 121–136.

¹⁹⁷⁹ Péterfy, C.: Sacra concilia ecclesiæ romano-catholicæ in regno Hungariæ. Pars. I. Posonii, 1741. Typis hæredum Royerianorum. p. 108.; vö. még Kerékgyártó Á.: A műveltség fejlődése Magyarországon. Bp., 1880. Kilián. p. 304.

¹⁹⁸⁰ Ezeknek a hazánkban működő klerikus orvosoknak tudására, valamint az elméletileg nem képzett, de orvosló klerikusok irodalmi ismereteire vonatkozóan lásd: Schultheisz, E.: Colcodei seu liber de peste des Bartholomæus Squarcialupis de Plumbino. = Sudhoffs Archiv 44 (1960) p. 333. skk., valamint uő.: Gedruckte liturgische Bücher als medizinhistorische Quellen. = Janus 48 (1959) pp. 48–52.

legtöbb magasabb kvalifikációjú ember az alsóbb egyházi rendeket felvette; főként azért, hogy a papság privilégiumait élvezhesse. Ennek nem mond ellent az a körülmény, hogy nemcsak felszentelés, de az alsóbb egyházi rendek hiánya sem lehetett akadály a középkorban magas egyházi állások betöltésének. Ismeretes, hogy Anjou-házbeli királyaink előszeretettel adományoztak házi, illetve udvari orvosaiknak püspökségeket.¹⁹⁸¹ A katolikus egyházban ugyanis a *potestas ordinis* és a *potestas jurisdictionis* lényegileg és tárgyilag különböző lévén, külön is volt adományozható.¹⁹⁸² Így a legmagasabb egyházi stallumok betöltésének sem volt sine qua nonja a teljes teológiai studium elvégzése és a felszentelés; megelégedtek többnyire az alsó egyházi rendekkel. Az orvosi fakultások Európa-szerte való megjelenésével tulajdonképpen megszűnik a paporvosok létjogosultsága. Miután hazánkban egyetemi orvospképzés a középkorban csak rövid ideig létezett, érthető, hogy még a középkor végén is főként klerikusok közül kerülnek ki neves orvosaink, mint amilyen pl. Albicus doktor, prágai érsek, majd Óbudán Zsigmond király orvosa.¹⁹⁸³ Az orvosi fakultások működésének megindulásával, a *medicinæ* magisterek és *doctorok* laikus kollegiumának megalakulásával a nem szakképzett gyógyító tevékenység viszont már nem keresztényi humanista kötelezettségnek, hanem mint arra a 16. század számos perirata utal, az orvosi rend már kezdettől fogva féltett jogai csorbításának minősül.¹⁹⁸⁴

Ami a paporvosok működését a későbbi századok folyamán illeti, a 16–18. században látjuk, hogy a protestáns egyházak papjainak igen nagy száma egyúttal graduált orvosdoktor, illetve a tudományos karriert befutott orvosok között számos *theologiae* doktorral találkozunk, mint amilyen pl. Csanaki Máté, Gyöngyössi Pál, Fábri János.¹⁹⁸⁵

Középkori egyetemeink

Ami a középkori hazai iskolákat illeti, a veszprémi volt az első, mely a *studium generale* szintjét megközelítette. Valószínű, hogy a veszprémi káptalani iskolát III. Béla emelte egyetemi rangra és bővítette ki *studiumait* a párizsi mintájára („*prout Parisius in Francia*”).¹⁹⁸⁶ Az egyetem működéséről nem sokat tudunk, a kor viszonyaiból önként is

¹⁹⁸¹ Wespriemi, I.: *Succincta...* Tom. III. Viennæ, 1787. Trattner. p. 449.

¹⁹⁸² Aichner, S.: *Compendium juris ecclesiastici*. Brixinæ, 1874. Wegerianis. p. 65.

¹⁹⁸³ Schultheisz, E.: *Über die Werke des Albicus*. = *Janus* 49 (1960) pp. 221–235.

¹⁹⁸⁴ Vámosy I.: *Adatok a gyógyászat történetéhez* Pozsonyban. Pozsony, 1901. Stampfel. p. 3.

¹⁹⁸⁵ Wespriemi, I.: *Succincta...* Tom. I. Lipsiæ, 1774. *Ex officina Sommeria*. p. 388.; Schultheisz E. – Tardy L.: *Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából*. Bp., 1960. *Medicina*. pp. 41–57.; uők: *Egy magyar karantén-orvos a XVIII. században*. (Fábri János). = *Orvosi Hetilap* 110 (1969) No. 22. pp. 1272–1277.

¹⁹⁸⁶ Lásd részletesebben: Gutheil Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém*. Sajtó alá rend.: Kredics László, az utószót írta: Fügedi Erik. Veszprém, 1977. 390 p., 38 t. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 1.)

következik azonban, hogy a 12. század második felében és a 13. században frekvenciát kapott.¹⁹⁸⁷ Erre utal IV. László király 1276-ban kelt egyik okmánya, mely a veszprémi egyháznak tűzvész által történt elpusztulásával foglalkozik és az akkor igazán horribilis összeget kitevő ötvenezer ezüst márka kártételei között a főiskola 3000 márka értékű könyvtárát említi.¹⁹⁸⁸ Még közvetetten sincs adatunk arra vonatkozóan, hogy a veszprémi egyetemen medicinát adtak volna elő. A király egy másik, 1277-ből származó okirata,¹⁹⁸⁹ mely ugyancsak a veszprémi könyvtárát említi („*Libri omnium scienciarum*”) nem elegendő arra, hogy ebből orvosi könyvekre és így indirekte orvosi karra következtessünk; mint arról már szó volt, az orvosi könyvek akár igen nagy száma is legfeljebb csak azt jelentené, hogy a kor szokásához híven egyes klerikusok Veszprémben is foglalkoztak az orvostudomány irodalmával és feltehetően gyakorlataival. Az egyetem tanári karát nem ismerjük. A 13. század utolsó két évtizedében hazánkban egyetem nem volt, jóllehet ennek szükségessége fennállott, mivel az 1309. évi budai zsinat megújította azt a pápai rendelkezést, mely érseki és püspöki iskolákban legalább egy jogban járatos tudós, illetve *in artibus liberalibus* képzett magister jelenlétét írja elő.¹⁹⁹⁰

Feltehetően ez volt egyik oka annak, hogy Nagy Lajos Pécssett új egyetemet alapított. Másik oka a királyi kancellária, valamint egyéb központi hivatalok jogban járatos tisztviselők iránti igénye lehetett.¹⁹⁹¹ Az alapítás ideje 1367, amint az V. Orbán pápa megerősítő bullájából kiderül.¹⁹⁹² A bullából kitűnik, hogy a pápa elvileg minden kar létesítéséhez hozzájárult, kivéve a teológiai fakultást.¹⁹⁹³ Az új egyetem szervezésénél mintául a bolognai szolgálhatott. Erre utal az egyetem első professzorának, Galvano di Bologna-nak személye is.¹⁹⁹⁴ Ami a pécsi egyetem vonatkozásában az orvosképzést illeti, sajnos pozitívummal nem találkozunk. A pápai megerősítő bulla szövege elvileg ugyan lehetővé teszi orvosi fakultás felállítását, orvosi kar létesítéséről és megindulásáról azonban nincsen adatunk. Jóllehet Nagy Lajos

¹⁹⁸⁷ Ábel J.: Egyetemeink a középkorban. Bp., 1881. Akadémia. pp. 5–7.

¹⁹⁸⁸ Kerékgyártó Á. id. műve p. 484.

¹⁹⁸⁹ Ábel J. id. műve p. 49.

¹⁹⁹⁰ Kiadva Fejér, G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tom. VIII. Budae, 1832. Typ. reg. universit. Hung. p. 49.

¹⁹⁹¹ Csizmadia A.: A pécsi egyetem a középkorban. Bp., 1965. Tankönyvkiadó. pp. 8–9. (Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 40.)

¹⁹⁹² Békefi R.: A pécsi egyetem. Bp., 1909. Akadémia. pp. 14–25.

¹⁹⁹³ Ennek okaira itt nem térhetünk ki, erre vonatkozóan lásd: Denifle, H.: Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400. Graz, 1956. Akademische Druck- und Verlagsanstalt; Csizmadia A.: Az egyetemi oktatás Magyarországon a Pécsi Egyetem alapítása után a XIV–XV. században. Bp., 1968. Akadémiai. p. 210. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 86.; Seria Historica 48.)

¹⁹⁹⁴ Sorbelli, A.: Storia della Università di Bologna. Vol. I. Bologna, 1944. Zanichelli. p. 206., valamint Fügedi E.: Alsáni Bálint, a pécsi egyetem második kancellárja. In: Jubileumi tanulmányok. Pécs, 1967. PTE. pp. 97–109.

király érdeklődése az orvostudomány és szeretete az orvosok iránt jól ismert,¹⁹⁹⁵ semmi nyomát nem találjuk annak, hogy a pécsi egyetemnek orvosi kara lett volna.¹⁹⁹⁶ A pécsi studium generale a 15. század elején megszűnt.¹⁹⁹⁷ Ami tovább folyt, az csak studium particulare, ahol az orvosi oktatás már elvileg sem lehetséges. Azonban a studium particulare sem hanyagolható el az orvosképzést illetően. Ahhoz ugyanis, hogy az egyetemi tanulmányokat valaki megkezdhesse, előbb abszolválnia kellett a *septem artes liberales* studiumait. Az artes-oktatás pedig nemcsak a teljes studium generalén, de a particularén, a káptalani iskolákban is folyt.¹⁹⁹⁸

Luxemburgi Zsigmond uralkodása idején Buda lett a birodalom talán legjelentősebb kultúrközpontja. Ennek a nagy kulturális fellendülésnek egyik legfontosabb momentuma hazai viszonylatban az Óbudai Egyetem létrehozása. Az Óbudai Egyetemet kétségtelenül Zsigmond király – s nem mint azt többen állítják, az óbudai káptalan – alapította.¹⁹⁹⁹ A pápai megerősítő bulla bizonyítja, hogy az alapítás 1395-ben történt.²⁰⁰⁰ A megerősítést Zsigmond kérésére IX. Bonifác adta. Kancellárnak Lukács óbudai prépostot jelölte.²⁰⁰¹ 1410-ben ugyancsak Zsigmond kérésére XXIII. János (az ellenpápa) erősíti meg az Óbudai Egyetem privilégiumait. Ez a bulla expressis verbis szól az orvosi karról is. A vonatkozó szövegrész magyar fordításban így hangzik:

„...megállapítjuk és rendeljük, hogy a nevezett Óbuda városában örök időkre egyetem álljon fenn a szent hittudomány, a kánoni és a polgári jog, az **orvosi tudomány** (kiemelés tőlem – Sch. E.) és a szabad művészetek karával, vagyis minden megengedett karral, továbbá, hogy azon egyetem tanárai mindazon kiváltságok és szabadságok részesei legyenek, melyeket a párisi és bolognai, az oxfordi és kölni egyetemeken a tudósoknak és magistereknek, a tanároknak és tanulóknak, különösen a hittudományi karon az Apostoli Szentszék, a Római Birodalom, vagy bárki más adományozott”.²⁰⁰²

¹⁹⁹⁵ Wertner M.: Középkori magyar orvosok és gyógyszerészek. = Századok 27 (1893) pp. 594–608., valamint Dercsényi D.: Nagy Lajos kora. Bp., 1942. Egyetemi Ny. pp. 26–28.

¹⁹⁹⁶ A pécsi egyetemet mint minden kart tartalmazó, tehát *teljes* studium generalet még újabban is tényként említi Grundmann, H.: 'Vom Ursprung der Universität im Mittelalter' (Berlin, 1957) című, egyébként pontos munkájában.

¹⁹⁹⁷ Csizmadia A. id. műve pp. 211–213.

¹⁹⁹⁸ Békefi R.: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp., 1910. Akadémia. p. 248. skk. Az orvostörténeti irodalomban követett gyakorlat, mely orvosképzést sejtett, ha egy iskolában Aristotelest, vagy Avicennát tanítottak, helytelen és alaptalan.

¹⁹⁹⁹ Diener, H.: Zur Geschichte der Universitätsgründungen in Alt-Ofen (1935) und Nantes (1423). = Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 42–43 (1963) p. 265. skk.

²⁰⁰⁰ Fraknói V.: Nyomozások a pápai levéltárakban. = Századok 26 (1892) p. 193.

²⁰⁰¹ Diener, H. id. műve p. 269. skk.

²⁰⁰² Fraknói V.: Oklevelek a pápai levéltárakból. = Történelmi Tár 15 (1892) pp. 398–401.

1448-ban Stock Miklós orvosdoktor és óbudai prépost az egyetem kancellárja.²⁰⁰³ Ulrich von Rychenthal arról tudósít, hogy a konstanzi zsinaton Zsigmond kíséretében részt vettek az Óbudai Egyetem tanárai. Ezek között volt: Diernach-Tyrnau (Nagyszombati?) Mátyás, teológiai és valószínűleg, de nem bizonyítottan medicinae doctor, valamint Kloststein Simon orvosdoktor. Utóbbi orvos voltahoz kétség nem fér. Rychenthal őt mint „*meyster in der erczney*”-t említi, majd ismét előfordul a doctores et magistri in medicinis között mint „*Simo clostai*”.²⁰⁰⁴ Nincs azonban alap arra, hogy a bécsi egyetemről Óbudára 1396-ban meghívott Johannes Horaw orvos lett volna.²⁰⁰⁵ Jóllehet az orvosi oktatás részleteiről adatok nem maradtak fenn, tekintettel a tanári kar összetételére, az egyetem szervezetére, nyilvánvaló, hogy az Óbudai Egyetemen annak megszűnéséig orvosképzést is folytattak.²⁰⁰⁶

A középkor negyedik egyetemének alapítása Mátyás király nevéhez fűződik. Az általa alapított pozsonyi egyetem iniciatora a humanista Vitéz János. II. Pál pápa Mátyás kérésére Vitéz Jánoshoz és Janus Pannoniushoz intézett bullájában felhatalmazta az érseket, hogy az ország bármely városában, melyet a király e célra kijelöl, egyetemet hozzon létre *minden fakultással*. Megengedte, hogy az újonnan alapítandó egyetemet a bolognai egyetem mintájára szervezze, annak statutumait átvegye. Ez az oklevél Rómában kelt 1465. május 19-én.²⁰⁰⁷ Az Istropolisban (Pozsony) felállított egyetem első kancellárja Vitéz János, aki 1467-ben már tanárokat küld esztergomi aulájából a pozsonyi egyetemre.²⁰⁰⁸ Az egyetem ünnepélyes megnyitása 1467. július 20-án történt. Az egyetemi orvosképzés történetét illetően nagy fontosságú Vitéz János prímásnak Pozsony város tanácsának Esztergomból 1467. július 18-án írott levele. Ebben említi, hogy az új egyetemre küldi többek között tanárként Péter mester

²⁰⁰³ Horváth H.: Zsigmond király és kora. Bp., 1937. Székesfőváros. p. 86. (Budapest székesfőváros várostörténeti monográfiái 8.)

²⁰⁰⁴ Rychenthal, U. von: Concilium von Constenz (sic!). Augsburg, 1483. p. 146. verso, valamint Schultheisz, E. – Tardy, L.: Die Budapester Universität und ihre Vorfahren. = Die Grüenthal Waage 3 (1963) pp. 70–80.

²⁰⁰⁵ Lásd: Aschbach, J.: 'Geschichte der Wiener Universität' (Wien, 1865) 1. kötetében. Lányi orvosként tartja nyilván (Lányi K.: Magyar catholicus clerus érdemeinek történet-igazolta emléke. Pozsony, 1848. p. 81.) csak azért, mert Wallaszky „inter viros eruditione claros” [a kiváló műveltségű férfiak közt] véletlenül több orvos között sorolja fel (Wallaszky, P.: Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initis regni ad nostra usque tempora delineatus. Editio altera auctior et emendatior. Budae, 1808. Typis reg. universitatis Hung. p. 82.).

²⁰⁰⁶ A középkori magyar egyetemek korai megszűnésének főként gazdasági okai voltak. Erre vonatkozóan lásd Csizmadia A. id. műve p. 221., aki ezt itt részletesen tárgyalja.

²⁰⁰⁷ In extenso közli Császár M.: Az Academia Istropolitana. Mátyás király pozsonyi egyeteme. Oklevéltárral. Pozsony, 1914. Éder. pp. 102–103. (Tanulmányok nemzeti művelődésünk történetéhez 1.)

²⁰⁰⁸ Vitéz János nem kis gondot fordított az egyetem általa nagyrabecsült tanári karára. 1467. június 18-án kelt levelében felkéri Pozsony város magistratusát, hogy a városba érkező egyetemi tanárokat, valamint a hallgatókat fogadja szívesen, részesítse őket kellő jogvédelemben. (Kiadta: Fejér, G.: Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae Archi-Episcopalis ac M. Theresianae Regiae Literaria. Budae, 1835. Typ. reg. scient. Documenta 7.) – A tanárokat Pozsony város hatósága ünnepélyesen fogadta és két ízben, 1467. július 7-én és 20-án bőségesen megvendégelte. Az erről szóló írásban gondosan és nagy részletességgel sorolják fel a feltálat ételeket, italokat, s azok nem csekély árait. Lásd erről részletesebben Ortway Tivadarnak Pozsony város történetéről írt monográfia-sorozatában.

orvosdoktort „...pretereā Magistrum doctorem arcium et medicine ut iam Domino annuente in illa universitate, id, quod institutum est, executioni demandetur, incipiantque lectiones”.²⁰⁰⁹

Péter mester itt nyilván egymaga adta elő a teljes medicinát. Ez nem szól ellene az orvoskar teljes érvényű működésének, mert mint ismeretes, még a 16. században is nem egy német egyetemen (Wittenberg, Tübingen) egy-egy orvostanár egymaga képviselte a fakultást.²⁰¹⁰

Az orvoscépzés szempontjából természetesen nem hanyagolható el az a körülmény sem, hogy az Academia Istropolitana tanára nem kisebb tudós volt, mint Regiomontanus.²⁰¹¹ Köze lehetett a medikusok oktatásához a neves természettudós Ilkus Mártonnak is. Ilkus mint asztrológus lett híres, de orvosi tanulmányokat is folytatott a krakkói egyetemen. A pápa 1470-ben már orvosdoktornak címezi.²⁰¹² Ilkus doktor Mátyás király egyik kedvence, akinek nevével később a budai egyetemen is találkozunk.²⁰¹³

Az orvoscépzés részleteire vonatkozóan kevés adatot találunk. Tény, hogy a pozsonyi egyetemen szerzett tudományos fokozatok teljes értékűek voltak. A bécsi egyetem a Pozsonyban nyert egyetemi gradust elfogadta.²⁰¹⁴ Ami az orvosi studiumot illeti, ez a reneszánsz egyetem inkább a középkor korai egyetemeire emlékeztet, ahol még nem elsősorban a foglalkozás, a „szakma” gyakorlására való felkészítés volt a feladat. A felsőbb tanulmányok célja az igazság keresése, a tudás önmagáért, a tudásért. A studiumok végzésének, a tudomány elsajátításának ezt a belső késztetését Siger de Brabant fogalmazta meg: a tudás hiánya maga a halál.²⁰¹⁵

²⁰⁰⁹ Ezt az oklevelet kiadta Belnay, G. A.: *Historia Literarum Bonarumque Artium in Hungaria*. Viennæ et Posonii, 1799. [Ny. n.] p. 37.

²⁰¹⁰ Utrechtben például Henri Le Roy, Apáczai Csere János egyik professzora, a kar egyetlen orvostanára. Vö. Bán I.: *A magyarországi felsőoktatás a 16–17. században*. = *Felsőoktatási Szemle* 5 (1968) p. 281.; Bán I.: *Apáczai Csere János*. V. Molnár László bibliográfiájával és Bitskey István tanulmányával. Bp., 2003. Akadémiai.

²⁰¹¹ Schier, F. X.: *Memoria Academiae Istropolitanae*. Viennæ, 1774. pp. 30–47. Meg kell itt még jegyeznünk, hogy míg a pápai iratokban használt „studium generale” kifejezés az egyetemi rangot jelölte, a később felbukkanó Academia Istropolitana megnevezés a humanista jelleget kívánta kifejezésre juttatni. Ujlaki Ferenc győri püspök 1544. és 1546. évi perirataiban találkozunk az akadémia elnevezéssel: „Studium generale quod vulgo achademiam appellitant”. Vö. Császár M. id. műve, *Oklevéltár* 35–36. sz. oklevél.

²⁰¹² Békési E.: Regiomontanus (Müller) János csillagász. 1436–1476. (Magyar írók Hunyadi Mátyás korából. Ötödik közlemény). = *Katholikus Szemle* 16 (1902) No. 5. pp. 440–443.

²⁰¹³ Fináczy E.: *A középkori nevelés története*. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. Bp., 1914. Hornyánszky. pp. 260–266. (Reprint: Bp., 1985. Könyvtérképesítő Váll.)

²⁰¹⁴ Schraud K.: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*. Bp., 1902. Akadémia. pp. 111–114.

²⁰¹⁵ „Vigiles et studeas atque legas, ut ex hoc dubio tibi remanente se excites ad studendum et legendum, cum vivere sine litteras mors sit et vile hominis sepultum...” [Virrassz és tanulj és olvass, hogy ez által kételkedve ösztönözd magad a tanulásra és az olvasásra, hiszen tudomány nélkül élni az ember számára maga a halál és hitvány sírhalom] – írja Siger de Brabant ’Questiones de anima intellectiva’ című írásában. Közli Mandonnet, P.: Siger de Brabant et l’Averroïsme latin (au XIII. Siècle). Vol. 2. Paris, 1911. p. 171. – Siger de Brabant (1240–1283) a skolasztika egyik klasszikus filozófusa. A párizsi egyetem ars fakultásán hirdetett eretnek tanai miatt az inkvizíció elé citálták. Aristoteles-kommentárjainak jó részét tanítványai által leírt előadásai (Reportationes) őrizték meg. Dante nagy elismeréssel szól róla (*Divina commedia*, Paradiso X. pp. 134–138.)

Ami az ötödik középkori magyar egyetemet, a Mátyás király által Budán felállítani kívánt Universitást illeti, annak az orvostudással való összefüggésének még tervezetbeli adatai sem ismeretesek.

Az viszont jól ismert, hogy reneszánsz kori orvosi művelődésünknek is középpontja Mátyás király budai udvara, mely sok magyar és külföldi, főként olasz orvos találkozóhelye. Nevezetes könyvtárában fontos orvosi művek is találhatók. Jellemző a korra a külföldről hazánkba irányuló, élénk orvosjárás, beleértve néhány sebészt is. Mátyás király 1469-ben Frigyes brandenburgi örgróf sebészét hozatja pozsonyi udvarába. Báthori István erdélyi vajda pedig 1503-ban a velencei köztársaságból kér és kap egy jó orvost. Alsó-Ausztriából jött Mátyás Riederer János nevű ügyes kezű sebésze, kinek Bécsújhelyt 1489-ben jutalmul házat adományozott. Budai udvarában találjuk többek között Francesco Fontana doktort, a sebészetet is művelő Francesco de Bressát. A király mindkettőt diplomáciai feladatokkal is megbízza. Beatrix királyné nővérének ajánlatára kerül Budára Baptista Conano doktor; mellette Johannes de Leonibus és Julius Aemilius orvosok.

A királyi példát követve a főúri udvarokban is találkozunk külföldi, főként olasz orvosokkal. Váradi Péter kalocsai érsek 1492-ben Branche nevű orvosát küldi Kinizsi Pálhoz. Antonio Gazio, a neves humanista orvos Thurzó Gábor udvarában él egy ideig.²⁰¹⁶

A Magyarországon működött olasz orvosok legkimagaslóbb alakja Giovanni Manardo (1465–1536), aki mint II. Ulászló és II. Lajos orvosa öt évet töltött hazánkban, leginkább Budán. *Epistolæ medicinales* című közismert munkájában nagyon sok a magyar vonatkozású levél. Hogy a királyi udvarban sok idegen származású, külföldi orvost találunk – II. Lajos orvosa pl. a nagy tudású német Wirth György doktor –, nem azt jelenti, hogy az egyetemet végzett magyar orvosok tudása alacsonyabb lett volna, csupán számuk volt jóval kevesebb. Orvosaink tudásának elismerését jelzi, hogy a bolognai egyetemnek a 15. században három magyar orvosprofesszora is van: Paulus Hungarus, Giovanni d’Ungheria, Dionisio d’Ungheria. Peremartoni Mihály pedig 1505-től 1508-ig a bécsi egyetem rektora, s a nevek még sorolhatók volnának.

---

²⁰¹⁶ Schultheisz, E.: Antonius Gazius und die humanistische Medizin. = Medizinische Wochenschrift 2 (1961) No. 3. pp. 179–181.

A 15. századig leginkább *olasz* származású orvosokat találunk Magyarországon.²⁰¹⁷ Ennek leginkább két oka volt: a bolognai és páduai egyetemek már akkor ontották Európa minden országába az orvosi képzettséggel bíró személyeket, amikor máshol még egyáltalán nem vagy csak hézagosan folyt orvoscépzés. A másik ok Magyarország dinasztikus kötöttségeiben rejlett. Az Anjou-házi uralkodók, Károly Róbert és Nagy Lajos idejében természetes volt, hogy kíséretükben vagy nyomukban *olasz orvosok* jelentek meg Magyarországon. Hasonlóképpen nagyobb számú olasz orvos költözött be Mátyás király második felesége, Beatrix nyomán az országba. A későbbi időkben csak elvétve találkozunk olasz származású orvosokkal.

A 13. századtól kezdve néhány *francia* származású orvos működött Magyarországon. Így pl. Johannes Gallus, akinek vezetéckneve (mint jelző) is mutatja eredetét. Nevezett a francia uralkodócsaláddal volt rokonságban, és mint akkoriban gyakori volt, a papi hivatást is gyakorolta: a Ferenc-rendiek priorja volt. Szepesolasziban temették el, és sírhelye sokáig beteg zarándokok úti célja volt, akik ott reméltek bajaikból kigyógyulást. Más esetekben is az illető orvos francia eredetére utal a *Gallus* név. Mátyás király idejében működött Christophorus Gallus, aki azonban Olaszországban született. Gallus Imre – nevét magyarosítva is emlegették: Francia Imre – dunántúli püspök volt, és egyúttal orvosként is tevékenykedett. Végül Josephus Gallus 1602-ben mint orvos tűnt fel Brassóban.²⁰¹⁸

Míg az olasz és francia orvosok általában a magyar királyok vagy főurak meghívása nyomán kerültek az országba (vagy pedig az említett helységek elzálogosításával kapcsolatban), a polgári rétegek, a városlakók orvosai általában a *német* területekről jöttek be. Ez részint a földrajzi közelségből következett, részint abból a körülményből, hogy a magyarországi városok jó része – a török hódoltság idejében többsége – német lakosságú volt, és német polgárok irányították e városok ügyeit. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy a városi jegyzőkönyveket német nyelven vezették – arra is volt gondjuk, hogy német orvos kerüljön a városba. Annál is inkább, hogy ahol nem német volt a városi jegyzőkönyvek nyelve, pl. Rozsnyón, a magyar, Zsolnán meg a szlovák a jogszabályoké (*Žilinské právo*, *Žilinská kniha*), nemigen akadt orvosi végzettséggel bíró, nem német nemzetiségű egyén. A legjobban ezt a helyzetet a pozsonyi városi orvosok névsora szemlélteti. Városi orvosnak csak azt tekinthetik, akivel a város alkalmazási szerződést kötött vagy akinek állandó fizetést adott

²⁰¹⁷ Schultheisz E. – Tardy L.: Olasz orvosok Magyarországon. = Orvosi Hetilap 106 (1965) No. 14. pp. 659–661. és 107 (1966) No. 37. pp. 1757–1761. Vö. még Schultheisz, E.: Medici Italiana in Ungheria fino al 1512. = L' Arcispedale S. Anna di Ferrar 13 (1965) pp. 95–102.; Schultheisz E.: Olasz orvosok Magyarországon. In: Schultheisz E.: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. TKME – MATI. pp. 169–173.

²⁰¹⁸ Wessprémi, I.: Succincta... Tom. IV. Viennæ, 1787. Trattner. p. 42.

hosszabb időn keresztül (nemcsak pl. egy járvány idejére), illetve akinek természetbeni járadékokat juttatott az ún. kamarakönyvek (városi számadáskönyvek) tanúsága szerint. Ha ilyen alapon megvizsgáljuk, hogy az ország 1543 utáni fővárosában, Pozsonyban kik voltak a városi orvosok, szemléletes képet kapunk arról, hogy a magyarországi városokban működő orvosok honnan kerültek az országba.

1448-ban Pozsonynak még olasz származású orvosa volt (Bartholomaeus Italicus), de a következő városi orvostól kezdve a 18. század elejéig a városi orvosok kivétel nélkül németek voltak. Nagyrészt osztrák területről kerültek ide, miként a híres Ruland János (1615) és a Rayger orvosi dinasztia tagjai: id. és ifj. Rayger Károly, Perbegg Károllyal, a Magyar Helytartó Tanács egészségügyi bizottságának orvostagjával kezdődően már magyarországi származású orvos töltötte be ezt a tisztséget. Utána Segner Mihály (1738–1740) Segner János Andrásnak, a világhírű orvos-fizikusnak a mostohatestvére. Mindketten a Pozsony melletti Szentgyörgyből származtatták családjukat.²⁰¹⁹ Az elmélyült tudás, a széles általános műveltség azonban e korban sem jelentette – mint ahogy ma sem – a tisztán természettudományos gondolkodást. Ha a korszak legnagyobb asztronómusa, a világképet megváltoztató orvos, Kopernikusz (Copernicus) hitt az asztrológiában – márpedig hitt –, miért lettek volna e periódus tudósai csak racionalisták? Az egzakt asztronómia és az *astrologia medica* ekkor még jól megfértek egymás mellett. 1495-ben jelent meg az a magyar vonatkozásokat is tartalmazó ösnyomtatvány, melyet Johannes Müntz württembergi orvos írt: *Tabulae minutionum super meridiano Budensi*. Ebben a havonkénti érvágások alkalmas és alkalmatlan napjait írja le a budai égkörhöz viszonyítva.

A 15. században már nemcsak a királyi székhelyeken találkozunk orvosokkal. Egyik-másik nagyobb városunk fizetett orvost, physicust alkalmaz, akinek a higiénés rendelkezések betartásának ellenőrzése mellett a szegény betegek gyógykezelése is feladata. Nagyszében város András nevű orvosa 1506-ban évi 75 ft-ot kap a várostól. Ez természetesen csak magángyakorlatának kiegészítéséül szolgált, jóllehet akkoriban nem kis pénz volt.

A mohácsi vészt követően a megszállt területek orvos nélkül maradtak. Erdély, valamint a Dunántúl és a Felvidék néhány városa, illetve főúri udvartartása volt annak a kisszámú, de tudós orvosnak, legalábbis részben, működési területe, akik a magyarországi medicinát változatlanul európai szinten tartották. Utazásaik, melyeket bízást nevezhetünk tanulmányutaknak is, kiterjedt levelezésük biztosította állandó kapcsolatukat Európa tudományos központjaival. Kolozsvárott született 1539-ben az a Jordán Tamás, aki

---

²⁰¹⁹ Schultheisz E.: Segner János András. In: Kapronczay K. – Vizi E. Sz.: Híres magyar orvosok. 2. köt. Bp., 2001. Galenus. pp. 21–27.

alapműveltségét Erdélyben szereztve tanulmányait francia és olasz egyetemeken folytatva, mint tábori orvos a *febris castrensis* (hagymáz) legjobb megfigyelője, morvaországi tartományi főorvosként pedig a *morbus Brunogallicus* kitűnő leírója volt (1570).²⁰²⁰

Nem kis szerepet töltött be Erdély közéletében Báthori István udvari orvosa, a piemonti származású Blandrata György. Magyarország nyugati része 1526-ban a Habsburg-ház révén Bécs befolyása alá került. Így mindazon rendelkezések, melyek az orvosokra, illetve az orvosi gyakorlat folytatására vonatkoztak, többé-kevésbé hazánkban is érvényesek lettek. Különösen igaz ez Pozsony városát illetően, melynek státútumai egyértelműen rögzítik az orvosi működés feltételeit, az orvosok jogait és kötelességeit a 16–17. században. Ebben a városban különösen nagy tekintélynek örvendtek az orvosok, amit az is bizonyít, hogy Paracelsust Pozsonyban való időzése alkalmával az 1537. év Szt. Mihály-napja előtti pénteken a városi tanács megvendégelte. Pozsony volt ugyan „otthona”, de a bécsi udvar adott teret a nagy hírű magyar humanista, Zsámboky János orvosdoktor működésének is, akinek tevékenysége, Európa legjelentősebb tudósaival folytatott levelezése, nem kis mértékben alakította a magyarországi humanista műveltséget, befolyásolta az akkor még polihisztor orvosok, pl. a pozsonyi Purkircher György munkásságát.²⁰²¹

Az erdélyi főiskolák

Mátyás halála után a közállapotok, majd a török megszállás eleve kizárta az egyetemi oktatás fenntartásának lehetőségét, de a méltatlan utódok sem fordítottak gondot a művelődésre s a felsőoktatásra. Erdélyben viszont a fejedelmek, bár szerényebb eszközökkel és kisebb mértékben, de folytatói voltak Mátyás kultúrpolitikájának. Mikor Erdély 1541-ben önállósult, Báthori István erdélyi fejedelem főiskolát alapított Kolozsvárott. Ez a többiek által egyetemnek deklarált főiskola 1582-ben indult meg teológiai és filozófiai fakultással, orvosi kara nem volt. Folyt azonban az orvosi ismeretek bizonyos fokú oktatása a filozófiai fakultáson, a természettudományos diszciplínák között.²⁰²²

Bethlen művelődéspolitikájának pedig legfontosabb összetevői közé tartozott a szervezett peregrinatio, valamint a székvárosi főiskola. Az előbbibe beleértendő természetesen az

---

²⁰²⁰ Magyar L. A.: Jordán Tamás. In: Kapronczay K. – Vizi E. Sz.: Híres magyar orvosok. 4. köt. Bp., 2003. Galenus. pp. 25–28.

²⁰²¹ Schultheisz E.: Purkircher György. In: Híres magyar orvosok. 4. köt. pp. 12–16.

²⁰²² Bethlen Gábor művelődéspolitikája és az új értelmiség kiképzése. In: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 1. köt. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Herepei János cikkei. Bp. – Szeged, 1965. JATE – MTA. pp. 169–272.

orvosjelöltek peregrinációja is. Ezt egyébként már a kortársak is így látták.²⁰²³ Bethlen Gábor fejedelem bizonyosan a Ferdinánd feletti győzelem és a megkötött békében elért eredmények emlékeztére, Erdély művelődésének előmozdítására, 1617. évi ígretének beváltásaképpen egy olyan törvényt alkotott, mely főiskola létesítésére irányult. Erre a Gyulafehérvárott felállított főiskolára 1622-ben már neves külföldi professzorokat hívott. Ezzel az Akadémiával együttműködő iskola egyik rektora, Ascanius Mihály orvosdoktor, I. Rákóczi György udvari orvosa volt, aki a külföldre készülő diákokat elemi orvosi ismeretekre oktatta.

Ha nem is tartozik szorosan az orvosképzéshez az elemi orvosi ismeretek közlése, de az orvosjelöltek előképzése szempontjából bizonyára nem jelentéktelen ezeknek a kollégiumi orvostanároknak e téren végzett oktató és nem lebecsülendő irodalmi munkássága. Klasszikus képviselője ezeknek az orvostanároknak Kyr Pál, aki 1534–59-ben Brassó város physicus és egyúttal a híres Honterus-féle brassói kollégiumban a filozófia tanára. Brassóban 1551-ben közzétett '*Sanitatis studium ad imitationem Aphorismorum compositum...*' című művét kifejezetten a diákság orvosi előképzése céljából írta. (Egyébként ez az első orvosi munka, amit Erdélyben nyomtattak).²⁰²⁴ Ezek közé sorolhatjuk Pariz Pápai Ferenc orvosdoktort is, a nagyenyedi Bethlen kollégiumban a görög nyelv tanárát, számos orvosi mű szerzőjét, aki 35 esztendeig tartó tanári működése alatt a klasszikus filológia mellett rendszeresen adott elő élettant és hygienét is. Tanítványai közül éppen előadásai hatására számosan lettek orvosok. Hunyadi Ferenc igen neves erdélyi orvos, a kolozsvári kollégium tanára, és bár nevét történelmi munkái, valamint versei tették ismertté az irodalomban, a természettudományos és elemi orvosi oktatást sem hanyagolta el. Ugyanezt mondhatjuk Friedrich von Monau brassói physicusról, aki 1635-ben a brassói evangélikus kollégium tanára.²⁰²⁵ A kollégiumi ifjúságot természettudományos szellemben nevelő, az élettanra oktató tanár volt Laskói Csókás Péter.²⁰²⁶

---

²⁰²³ Lásd erre vonatkozóan: Redmeczki T. János 1622-ben írt 'Könyvetské'-jét, amely kéziratot Bod Péter ismertetett Magyar Athenasában.

²⁰²⁴ Paulus Kyrre vonatkozóan lásd: Arnold Huttman tanulmányait, különösen a Sanitatis studiumra vonatkozóan: Huttman, A.: Medizin im alten Siebenbürgen. Hrg. von Robert Offner. Hermannstadt, 2000. Hora. 575 p.

²⁰²⁵ Bologa, V. L.: Adalékok az RNK orvostudományának történetéhez. Bukarest, 1955. pp. 142–144.

²⁰²⁶ Tardy, L.: Aspetti della fortuna di Pico nella cultura ungherese: Petrus Monedulatus Lascovius. In: L'opera e il pensiero di Giovanni Pico della Mirandola nella storia dell'Umanesimo. Vol. 2. Firenze, 1965. Istituto nazionale di Studi sul Rinascimento.

A külföld szerepe

Míg a viszonylag független Erdélyben kibontakozhatott az orvoscépzés csírája, addig a török megszállta Magyarországon még erről sem lehetett szó. Valamiféle felsőoktatás csupán a megmaradt királyi Magyarországon jöhetett volna számításba. Ez azonban elszegényedett, a külföld vonzása viszont nagy volt. Így lett a 17–18. század magyar orvoscépzésének színhelye a külföld.

Felmerül a kérdés, voltak-e közös indítékok, netán közös módszerbeli, formabeli eljárások, melyek a magyar orvosok vándorlásához, külföldön való tanulmányaikhoz, illetve külföldi működésükhöz vezettek. Itt két fogalommal találkozunk a magyar orvostörténelemben: peregrinációval és emigrációval, melyek mind a késő középkorban, mind a reneszánsz idején különösen a reformáció utáni időszakban a magyar orvosi életnek csaknem szerves részeként jelennek meg. Az is megállapítható, hogy a kivándorlásnak első és legfontosabb célja a tudás megszerzése volt, s ezen túlmenően másik célja gyakran a tudás továbbadása. A külföldön letelepedetteknél pedig nemritkán az orvosi funkció mellett (udvari orvos, egyetemi tanár) olyan tevékenység ellátása, ami túlnyomó orvosi működésükön: diplomáciai, politikai feladat, avagy egyházi méltóság. Orvosi hivatásukat azonban soha nem adták fel.

A nagyszombati orvosi fakultás felállításáig a magyar orvoscépzés számára eleve csak két lehetőség kínálkozott, az egyik: külföldi egyetemek látogatása, a másik lehetőség: ezzel nem egyenértékű, inkább csak előtanulmányszámba menő hazai orvosi magániskolák elvégzése. Az utóbbi tanulmányokat egy vagy több külföldi egyetem stúdiuma egészítette ki, hiszen diplomaszerezésre csak így volt mód. A tanulni vágyó orvosjelöltek Itália, Franciaország, Anglia, a reformáció után Németország, Hollandia, Svájc egyetemeit látogatták. Így tehettek szert a kor színvonalán álló tudásra, és szerezhettek Európa-szerte érvényes diplomát.

Kézenfekvőbbnek tűnik, hogyha már az országon kívül kellett diplomát megszerezni, úgy ez a Habsburg Birodalmon belül a nagy hagyományokkal rendelkező bécsi egyetemen történjék. A középkorban, a késő középkorban erre van is adat, a reformáció után azonban csak a katolikus diákok részére nyílt erre lehetőség, mivel a protestánsok a licenciátusi fokozatig juthattak csak el.

Minthogy II. Ferdinánd utasítására az egyetemi Constitutio egy olyan feltételt tartalmazott, mely szerint senki sem bocsátható promotióra, aki nem ismeri el a *conceptio*

immaculatát, illetve annak nyilvános védelmére (eskü) nem hajlandó. Ez később a nagyszombati egyetem statútumába is bekerült.

A vallási türelmetlenség a protestáns tanulókat távol tartotta a bécsi egyetemtől, ahol még a 18. század második felében sem avattak doktorra protestánst. Csak amikor Van Swietennek, akinek hollandiai egyetemről kellett eljönnie katolikus volta miatt, sikerült mértékadó osztrák körök előítéletét eloszlatni, akkor váltak – legalábbis részben – kedvezőbbé a viszonyok.

A peregrináló diákok egy része a jobb körülmények, a nagyobb tudományos karrier vagy egyéb okok miatt tanulmányaik befejeztének színhelyén maradván peregrinusból emigráns lett. Hangsúlyozni kell, hogy az emigráns, aki végül is szabadon választott, ha nem is mindig hazát, de mindenképpen más működési helyet, nem tévesztendő össze az exulenssel, aki távolról sem szabad elhatározásból hagyta el országát. A peregrináció kezdete a magyar diákok esetében késő középkorra vezethető vissza. Folytatódik a reneszánsz idején, különösen a reformáció után, s még a 18–19. században is nyomon követhető.

Nem lehet véletlen, hogy az első studiosusokkal abban a Párizsban találkozunk, amely a „késő középkor reneszánszát” képviseli, mert a 12–13. században történt az első eredményes kísérlet arra, hogy a görög–arab kultúra a medicina szellemi felfrissülését hozza. Nem „obszúr középkorról” van szó, hanem ugyanolyan megújulásról, mint amely a Kristeller-meghatározás szerint 1300–1600-ig tartó európai reneszánsz görög–latin megújulása. A *medicus universalis* maga is *l'uomo universale*.

Egyébként azt sem érdektelen megemlíteni, hogy miközben a késő középkor tudománya, kultúrája a görög–arab kultúrában keresi a szellemi megújodást s megalkotja mindazt, ami a Nyugat szellemi karakterisztikumává és erősségévé válik – világos érvelést, a tudományos pontosságot – ugyanebben az időszakban –, Párizsban a szerzetesi spiritualizmus meghirdeti a Kelet miszticizmusához való visszatérés programját is. A meditatív-contemplatív irányzat azonban nem gátja a medicina fejlődésének, a szerzetesek magánybavonulása is az új iskolák útját egyengeti. Ez az orvosi szemlélet, amit a hazánkban működő külföldi, illetve hazatért magyar orvosok is képviselnek.

A 18. században a magyarok külföldön tanulása nem ment minden nehézség nélkül a központi kormányzat akadékoskodása miatt. Bécs nem látta szívesen a magyar ifjak külföldjárását. Igyekezett ezt meg is akadályozni. 1725-ben elrendelték, hogy csak Bécsben kiállított útlevéllal szabad elhagyni az országot. A tanulmányi célból külföldre utazást a

Helytartótanács, majd a bécsi udvari kancellária engedélyéhez kötötték.²⁰²⁷ Miután ez gyakran nehézségbe ütközött, vagy nem ritkán egyáltalán nem jutottak útlevéhez, érthető, hogy a tanulni vágyók illegális utakon, nem egyszer álöltözetben, mint vándorló iparoslegények mentek külföldre, ahol a protestánsokat több mint 30 egyetem várta őket ösztöndíjakkal. A félelem oka a külföldi egyetemek felvilágosodott légköre volt. Ez a félelem azonban oldódott a század második felének vége felé, amikor a szabadabb szemléletű oktatási reform már éreztette hatását.²⁰²⁸

Az ösztöndíjak mellett egyéb pénzügyi előnyök tették könnyebbé a magyar tanulók helyzetét egyes külföldi egyetemeken. Így pl. Utrechtben a magyar (és kizárólag csak a magyar!) hallgatók beíratási díját épp úgy elengedték, mint a groningeri vagy baseli egyetemen, ahol az anyakönyvben nem egy magyar neve mellett a következő bejegyzés olvasható: „*gratis inscriptus est, quia Hungarus*”.²⁰²⁹ A külföldi tanulást segítették elő a protestáns főurak stipendiumai is.

Maga a peregrináció vallástól, tudománytól és foglalkozástól függetlenül bevált gyakorlat egész Európában. Új ismeretek elsajátítása, újabb tanok megismerése, a látókör szélesítése s nem utolsósorban nagynevű tanárokkal való személyes találkozás volt a célja.

A hazai universitas teljes, tehát orvoskarral is kiegészített kialakulása előtt gyakran megtörtént, hogy az orvosjelölt studiumainak megkezdésére egyik vagy másik ismert, nagy kapacitású és jó elméleti felkészültségéről is híres orvos tanítványa lett. Ez esetben vagy valóban csak a tanulmányok megkezdéséről, a studiumokba való bevezetéséről volt szó, hogy az orvosjelölt ne teljesen készületlenül kezdje meg egyetemi tanulmányait, vagy pedig csaknem teljes elméleti és gyakorlati orvosi tanulmányokat végzett a tanítvány. Utóbbi esetben a külföldi tanulmányút ideje lényegesen megrövidült, hiszen ekkor a cél a tanulmányok kiegészítése, az ismeretek kibővítése s főként a diploma, a tudományos gradus megszerzése volt. Ez a tanulási forma egyébként külföldön sem volt szokatlan. Orvosi magántanulókkal már a 16. században találkozunk Magyarországon. Ilyen magániskolát tartott fenn a nagyhírű felvidéki orvosdoktor és református lelkész, Görgey Pál, akinek orvosi

²⁰²⁷ Enchiridion seu Extractus Benignarum Normalium Ord. Regionum sec Ignatii Kassics. Tom. I–III. Pestini, 1825. Trattner. XXIV, 344 p.; 182 p.; 767, 1 p.

²⁰²⁸ A szemlélet döntően megváltozott, amikor a közoktatás-felsőoktatás ellenőrzése és irányítása kikerült a jezsuiták kezéből, s azt Van Swieten vette át. A magyar egyetem közvetlen felügyeletét pedig királyi megbízottként Ürményi József látta el. A külföldi tanulmányutakat, főként az orvosokét általában engedélyezték. A tanárok külföldi kapcsolatait kifejezetten szorgalmazták. Sőt még egy „létrehozandó tudományos társaság” megalapításának megkezdésére is felszólították az egyetemet, mint az Linzbauernél olvasható. (Codex Sanitario-Medicinalis Hungariæ. Tom. III. Sectio I. Budæ, 1853. Typ. cæs.-reg. scientiarum universitatis.)

²⁰²⁹ Zsindely I.: A baseli egyetem anyakönyvéből. = Sárospataki Füzetek 4 (1860) p. 154, valamint Segesváry L.: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen. 1636–1836. Debrecen, 1935. [Városi Ny.] 90 p. (Theologiai tanulmányok 44.)

magániskolája 1670-ig működött az Ung megyei Kapos községben. Talán a legnevesebb ilyen jellegű iskola Fischer Dánielé. A nagy irodalmi munkásságáról híres és széles körű praxist folytató felvidéki orvos készmárki magániskoláját számos orvosjelölt látogatta. A mellette tanuló Gömöri Dávid már két év után megkapta a jénai orvostudományi diplomát.²⁰³⁰ A 18. század másik híres magániskoláját Moller Károly Ottó tartotta fenn Besztercebányán.

Orvosi fakultással rendelkező országokban is jelentős szerepe volt az orvosképzésben a magániskoláknak. Mióta Boerhaave az elméleti oktatásnak a klinikai gyakorlattal való kiegészítését az orvosképzés gerincévé tette, a kórházakon, ill. klinikákon túlmenően a mindennapi gyakorló orvosi munka segítette elő a klinikai tanulmányok kiegészítését és segítette elő a 18. században a magániskolák virágzását. Főként neves klinikusok magángyakorlatát látogatták hallgatóik, és részt vettek mesterük magánpraxisának vizitjein. De ezt megelőzően sem tartozott ez a kiképzési mód a ritkaságok közé, hiszen már Paracelsus említi, hogy számos tanítványa között két értelmes magyar is volt: „...von Pannonia seyen zween wohlgerathen...”.²⁰³¹ Eperjesen a 17. század második felében Weber János orvos és gyógyszerész volt a városbíró. Egykorú feljegyzések szerint saját költségén orvosgyógyszerészeti iskolát tartott fenn Eperjesen. A felvidékihez hasonlóan Erdélyben is több orvosi magániskolával találkozunk. A magániskolát fenntartó orvosok között találjuk Pariz Pápai Ferencet; később Kölesérinek is voltak növendékei.²⁰³²

Orvosi kar tervezete és az egri orvosi iskola

A magániskolák azonban bármily jók voltak is, nem pótolhatták az egyetemi orvosképzést. A középkori egyetemek megszűnése után több kísérlet történt orvosi kar felállítására, bár az egyház e kérdésben nem foglalt el egységes álláspontot. A jezsuita rendnek nem volt célja az orvosi kar felállítása. Ha Pázmány elvileg nem is zárkózott el egy orvosi fakultás felállításának gondolatától, semmi erre irányuló különös törekvést nem mutatott. Mikor azonban a jogi és orvosi kar létesítése elméletileg szóba került, Mutio Vitelleschi, a jezsuita rend római generálisa, 1635. szept. 1-jén kelt levelében a következőket írta Pázmánynak: „Barberini bíboros [Fencesco Barberini VIII. Orbán pápa államtitkára és unokaöccse] jól

²⁰³⁰ Gortvay Gy.: Az újkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. 1. köt. Bp., 1953. Akadémiai. p. 47., valamint Schultheisz E.: Magyar orvos-természettudományi folyóirat kiadásának terve a XVIII. századból. = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 6–7. (1957) pp. 122–138.

²⁰³¹ Nova Acta Paracelsica 3 (1946) p. 173.

²⁰³² Erre utal halotti beszédében Georgius Bálint orvostudományi doktor, erdélyi császári physicus, amikor így ír: „...igen szerette a tudományt, sok embert világított meg szép tudományával...” (Weszprémi, I.: Succincta... Tom. I. p. 171.)

tudja, hogy Magyarországon a jogi és orvosi hivatásra nem minősítenek, ám ennek különösebb szüksége nem is látszik fennforogni, mert hiszen számos akadémia hagyatott már jóvá és nyert megerősítést, amelyben sem jogi, sem orvostudományi doktorok nem graduáltattak”. Meglepő egyébként, hogy egy ideig a nagyszombati egyetem alapításához a pápa éppen a két világi kar – jogi és orvosi – hiánya miatt nem adta beleegyezését. Pázmány egyik, az alapítás tervébe beavatott paptársa, később az egyetem rektora, Dobronoki páter számol erről be naplójában.²⁰³³

Az orvosi kar felállításának jogosságát Kollonics Lipót érsek viszont elismerte, sőt szükségesnek látta. Erre utal 1689-ben írt *‘Einrichtungswerk’* című javaslata, melyben teljes, tehát orvosi fakultással is rendelkező egyetem felállítása mellett szól, azt remélve, hogy így Magyarország kellő számú képzett orvoshoz jut.²⁰³⁴

Az orvosi kar felállítását megelőzően a legjelentősebb tervezet Perlitz János Dánieltől származik. Perlitz, akkor Nógrád megye főorvosa, 1751-ben Mária Teréziához tervezetet nyújtott be, melyben orvosi egyetem, tudományos akadémia és országos könyvtár szervezésére tett javaslatot. A tervezet első fejezetében felsorolta mindazokat az egészségügyi és gazdasági károkat, melyeket a kellő számú és képzettségű orvos hiánya okoz, indokolja a hazai orvosképzés szükségességét. A 2. fejezet a hazai orvosi tanulmányok előnyét fejtegeti. A 3.-ban az általa elképzelt orvosi iskola szervezésének módját, tárgyi feltételeit ismerteti. Különösen figyelemre méltó, hogy Perlitz tulajdonképpen az egyetemtől teljesen függetlenül kívánta ezt az általa tervezett orvosi felsőoktatási intézetet felállítani a pesti rokkantak házában, illetve egy másik verzió szerint, a selmecbányai városi kórházzal kapcsolatosan.²⁰³⁵ Perlitz tervezetéből, mint ismeretes, nem lett semmi. Az első nyilvános akadémiai jellegű orvosképző iskola Magyarországon az 1769-ben Egerben létesített „püspöki orvosi iskola”, melyet az egri irgalmasrendi kórházzal kapcsolatban gróf Esterházy Károly egri püspök állított fel az Egerben 1740 óta működő jogi iskola kiegészítéseképpen. A „Schola Medicinalis” szervezője és vezetője Markhot Ferenc, Szolnok és Heves vármegyék főorvosa.²⁰³⁶

Néhány évvel a nagyszombati orvostudományi kar megalapítása előtt Esterházy Károly egri püspök 1761-ben kezdett foglalkozni egy olyan főiskola tervével, amely orvosi tárgyakat

²⁰³³ Frankl V.: Pázmány Péter és kora. 3. köt. Pest, 1872. Ráth. p. 162.

²⁰³⁴ Ernyey J.: A Pázmány Péter Tudományegyetem és első gyógyszerészei. = A Magyar Gyógyszerésztudományi Társaság Értesítője 11 (1935) No. 5. p. 486.

²⁰³⁵ Linzbauer, X. F.: Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae. Tom. II. Budae, 1852. Typ. cæs.-reg. scientiarum universitatis. p. 270.

²⁰³⁶ Fináczy E.: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. 1. köt. 1740–1773. Bp., 1889. Akadémia. p. 310., valamint Ringelhann B.: Az első magyar orvosi iskola. = Orvosok Lapja 4 (1948) No. 15. pp. 505–508.

is oktatna, nevezetesen sebészetet, és ezzel kapcsolatban arra is gondolt, hogy ennek az iskolának új, külön épületet emeljen. 1763-ban beadványt intézett Mária Terézia királynőhöz, és ebben megemlíti az orvosi tanulmányokat is. Hat évvel később a püspök jóváhagyja Markhot Ferenc Szolnok vármegyei és egri városi orvos tervét, és az orvosképzés kezdetét is veszi a helybeli Irgalmasok Kórházában. A kórház rendelkezett egy laboratóriummal, megfelelő botanikai és kémiai felszereléssel. A tanulmányi tervezet betartotta és hangsúlyozta a korszerű orvosi nevelés előfeltételét, hogy ti. az orvostanhallgatók kötelesek az orvosi tanulmányok előtt egy filozófiai tanfolyamot, illetve filozófiai tanulmányokat végezni. A tanulmányi időt öt évben állapította meg a tervezet, úgy, ahogy azt akkor a teljes orvosképzés a külföldi egyetemeken is megkövetelte (amennyiben az illető nem végzett már másutt előtanulmányokat). Bécsi mintára a tantervezet engedélyezte, hogy az előadásokat sebészek is látogassák (*sodales chirurgi*, azaz céhekben szervezett sebészek). Ennek az egri kezdeményezésnek csak három évről maradtak fenn beszámolók Markhot tollából. Az első évben egy Bécsben végzett orvos, Krecsovszky Adalbert is előadott, a másodikban Blek Benjámint anatómiai és sebészeti előadásokat tartott, a harmadik évről szóló beszámoló szerint pedig Aloisius irgalmas rendi barát botanikát és kémiát adott elő.

Az egri Shcola Medicinalisban a bolognai egyetemen végzett Markhot Ferenc doktor, aki egyben az irgalmasrendi kórház főorvosa volt, tíz hallgatót oktatott a kor szokásának megfelelően meghatározott, előre kijelölt tankönyvekből. Az előadások és gyakorlatok színhelye az irgalmasrendiek kórháza volt, ahol valóban minden lehetőség megvolt a gyakorlati képzéshez.²⁰³⁷ Nem vitás, hogy az iskola kezdetben legfelsőbb, tehát legalábbis helytartótanácsi engedéllyel működött. Ringelhann és Soós megtalálták Markhot 1784-ben II. József császárhoz benyújtott panasziratát, melyben azt írja, hogy „legfelsőbb engedély és püspöki hozzájárulás alapján az egri orvosi katedrán, mint nyilvános oktató, általános megelégedés mellett fejezte be az első studium évét és hasonló módon folytatta a továbbiakat”.²⁰³⁸ Nem ismeretes, hogy az engedélyt mikor vonták vissza. Valószínű azonban, hogy ez összefüggésben van a nagyszombati karon az oktatás megindulásával. Az egyetemi orvosi fakultás felállításával az egri orvosi iskola elsorvadt, és 1774-ben megszűnt.

---

²⁰³⁷ Ringelhann B. – Soós I.: Adatok az egri orvosi iskoláról. = *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 27. (1963) p. 129. skk.

²⁰³⁸ Ringelhann B. – Soós I. id. műve pp. 130–131.

Bizonyos, hogy az egri Shcola Medicinalis jelentős állomás a magyar orvostudomány történetében, ha fennállásának rövid ideje és az itt tanult hallgatók csekély száma miatt, jelentőségét nem is szabad túlbecsülni.²⁰³⁹

Sebészképzés

Az egyetemi sebészdoktorok a doctor medicinæ universalissal (csaknem) egyenjogú doctor chirurgiæ képzése Európában a 18. század végén kezdődik. Mindaddig a sebészképzés jóval alacsonyabb szinten folyt. Az előzményeket illetően Európa országaiban nem volt lényegbevágó eltérés.

A kezdetben egységes medicina két alapdiszciplínája, a belorvoslás és a sebészet Galenus korában kezd szétválni. Ez a mindkét ág számára kedvezőtlen folyamat az arab befolyás növekedésével fokozódik. Maximumát a 12–13. században éri el. Az egyház kijelentése: „*ecclesia abhorret a sanguine*” teljessé teszi a szakadást. A seborvoslás századokon át külön úton járva, a sebészek képzése érthetően teljesen eltérő az orvostudománytól. Jóllehet a sebészi manualis munkát az egyház tiltó rendelkezései miatt a 13. században a klerikusoktól legalábbis részben már a laikusok vették át, és azt iparszerűen űzték, a céhekbe való felvétel hosszú ideig akadályokba ütközött.

A céhrendszer a 13. században alakult ki, ettől kezdve a városok iparúzó lakosainak kötelezően valamely céhhez kellett tartozniuk. A sebészek foglalkozását azonban kezdetben oly mértékben lealacsonyítónak tartották, hogy chirurgusokat a céhekbe nem vettek fel. Ausztriában és az örökös tartományokban I. Lipót 1689-ben királyi parancssal kötelezte felvételükre a céheket. Hazánkban a sebészcéhek már a 16. században megalakultak. Az esztergomi sebészek 1597-ben kelt céhlevele részletesen közli a céhszabályokat, kitérve a tanulmányi rendre is.

Erdélyben a sebészcéhek a 17. század elején alakulnak. Bethlen Gábor 1628. évi okirata említi a sebészborbélymesterek céhét. A céhlevelek meghatározzák a céhbe való felvétel feltételeit, a próbákat, és kitérnek a céhbéli legények tanítására, illetve tanulására is; kiemelve majd minden céhlevélben és hasonló iratban, hogy „...az, ki belső nyavalyákhoz nem tud, doctorrá magát ne tegye, mert ha valakinek halála történik miatta, ő is meghaljon érte...”. A

---

²⁰³⁹ Kovachich, a Merkur von Ungarn tudós szerkesztője a főiskolát nagyra tartja s úgy véli, hogy ez egy olyan „Akadémia, mely az előző idők egyetemeivel egyenlő...”, mert a teológia mellett kánonjogot és „hazai jogot” orvostudományt és filozófiát adnak elő. Szó esik itt a következőkben az egri „Akadémia” tanárainak fizetéséről is, ami kb. megfelel az akkori európai egyetemi tanári fizetések átlagának. Nem érdektelen, hogy egyedül az orvostan tanára Markhot Ferenc tartja előadásait fizetség nélkül. Vö. Merkur von Ungarn I (1786) pp. 296–297.

sebészinas, legény, mester jogait, kötelességeit, a tanulás és a vizsgázás, a különféle „próbák” módját igen jól áttekinthetően ismerteti az az okirat, melyet Marosvásárhely főbírája és tanácsa 1628. április 16-án állított ki. Ebben megújítja a mesterek kérésére a céheknek Báthori Zsigmond fejedelemtől kapott, de elveszett céhszabályait.²⁰⁴⁰

A sebész tanulmányi útja következő volt: ha a gyakorlati sebészetet négy évi inaskodás alatt elsajátította, ünnepélyes körülmények között avatták legénnyé, felszabadították. A vizsgán részt vettek a doktorok, ha ilyenek a városban voltak, a sebézmesterek, néhány kirendelt mester más céhek képviselőjében és két tanácstag. Áttekintve a vizsgaanyagot meg kell állapítani, hogy az elméleti képzés színvonala alacsony volt. A céhek kiképzési, illetve vizsgáztatási jogát – a nívóemelés érdekében – 1756-ban korlátozták. Ettől kezdve ugyanis a mestervizsgát a megyei physicus előtt kellett letenni. A sebészvizsga tárgyát és formáját illetően a Helytartótanács 1761. augusztus 14-én kelt rendelete intézkedik. A régi, csak a céhek által szabályozott vizsgával szemben, ahol még a „remekkészítés” dominál, itt lényeges anatómiai és pathológiai ismeretek számonkéréséről van szó.²⁰⁴¹ A debreceni sebészceh feltehetően Wespriemi által összeállított, 1761 augusztusából datált, már a fenti rendelet szellemét tükröző vizsgaanyaga megtalálható a debreceni collegiumi könyvtárban őrzött kéziratban.²⁰⁴² Ez a magyar nyelven írott kézirat kitűnő képet ad arról, hogy a 18. században milyen fokú és jellegű tudást kívántak meg egy magyar sebészorvostól.

Tovább emelkedett a sebészképzés színvonala, amikor már a legényavatás is csak a tisztiorvos előtt letett vizsga alapján, de formájában még céhen belül történhetett. Az egyetem orvosi karának megnyitása után az ott megindult külön seborvosi tanfolyam vette át a sebészek képzését. 1770-ben a *Generale Normativum in Re Sanitatis* előírja, hogy sebészeti gyakorlatot csak az folytathat, aki az egyetemen tett vizsgát. A hazai orvostképzés felvirágzását, tartós fejlődését az egyetemi orvoskar működésének megindítása jelentette.

Akik az első, mindmáig fennálló orvosi fakultás, a nagyszombati, majd Budára helyezett, végül Pesten megtelepedett egyetem orvosi karának oktatását megszervezték és megkezdték, tanításának szellemét alapvetően és hosszú időre meghatározták, azok az initiator Gerard van Swieten mellett a kar első professzorai voltak.

---

²⁰⁴⁰ Szádeczky Lajos: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. Okirattárral (1307–1848). Céhek lajstroma. A czéhirodalom és ipartörténet könyvészete. 2. köt. Bp., 1913. Országos Iparegyesület. pp. 101–107. (31. sz. okirat) (Az Országos Iparegyesület báró Kornfeld Zsigmond-könyvtára 6–7.)

²⁰⁴¹ Linzbauer X. F. id. műve Tom II. p. 382. Chirurorum examen.

²⁰⁴² Közli és ismerteti Jáki Gy.: Sebészvizsga a XVIII. században. = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 1. (1955) p. 5. skk.

Orvosi magániskolák a 18. században²⁰⁴³

Hazánkban igen nagy jelentősége volt – különösen az egyetemi orvoskar működésének megindulása előtt – a *prægradualis* orvoscépzésnek, az orvosi magániskoláknak. Új vívmánynak tűnt ez – bár történelmi előzményei nem jelentéktelenek –, a 18. században, amikor Johann Juncker (1679–1759), a hallei egyetem tanára bevezette a klinikai *prægraduális* orvosi oktatás rendszeres formáját. Kezdetben magánoktatásként, az egyetemi stúdium megkezdése, illetve az akadémiai fokozat megszerzése előtt. Ez a fajta stúdium jól illeszkedett abba a képbe, melyet a korszak orvosai a tudás megszerzésének módozatairól kialakítottak. Az egyre szabadabb gondolkodás vezetett bizonyos saját felfogású tanrend kialakításához. Juncker ilyen „*systema proprium*” alapján folytatta az oktatást. Akkoriban hallei iskolának nevezték, *L'école de Halle*.

Az a szellemi miliő, mely a 18. század orvoscépet alakította, az orvoscépzés minden módjának kedvezett.

A 17. század közepén Angliából kiinduló racionalizmus, amely Európa protestáns egyetemein a századforduló idején virágzott fel, furcsa ellentétben állott az akkor egyre nagyobb tért hódító pietizmussal. Ez az ellentét végül nem is terméketlen kompromisszumban oldódott: a vallásos színezet biztosította a tudományok szabad szárnyalását, fejlődését, de kétségkívül befolyásolta a barokk kor orvosait.

Feltűnő, hogy a 17. század végének és a 18. század első évtizedének milyen sok kiváló tudósa hangoztatja természettudományos munkájában a lélek halhatatlanságát, és vallja magát buzgón vallásosnak olyan tudományos kérdésekben is, amelyeknek a valláshoz semmi köze. Úgy tűnik, Giordano Bruno tűzhalálának lángja még világít, Galilei sorsa nem merült feledésbe. Még mindig veszélyes lehetett a teljesen szabadon nyilvánított vélemény. Boerhaave-nak abba kellett hagynia a teológiát – a medicina nagy szerencséjére –, mert Spinoza titkos követője volt. A vallásos forma sem tudja azonban áthidalni a természettudományok, a medicina és a metafizika között egyre mélyülő szakadékot. Ez az ellentmondásokban gazdag kor az orvostudomány fejlődésének igen fontos szakasza, hiszen

²⁰⁴³ Forrás: Schultheisz Emil: Orvosi magániskolák a 18. században. In: Schultheisz Emil – Magyar László András: Orvoscépzés a nagyszombati egyetemen 1769–1777. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2005. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 39–50. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Academia Molleriana. Moller Károly Ottó működése és iskolája. = Orvosi Hetilap 111 (1970) No. 20. pp. 1169–1172. – Újraközlése: Schultheisz Emil: Academia Molleriana. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 107–113. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

ez az időszak jelenti a klasszikus klinikai orvostan kezdetét. A barokk medicina nagy alakjai Boerhaave, Stahl, Hoffmann, Haller mellett számos, talán kevésbé eredeti, mégis átütő egyéniségű orvossal találkozunk, akiknek életműve minden bizonnyal formálta a kor orvostudományát és orvosi életét.

Hazánkban ilyen európai hírű orvos Moller Károly Ottó. Pozsonyban született 1670. január 16-án régi felvidéki családból. A fiatal gimnazista nagybátyja Moller Vilmos Dániel (született Pozsonyban 1642-ben) ez időben a fizika és a történelem professzora az altdorfi egyetemen. Az ő felszólítására iratkozik be 1692-ben Altdorfban az orvosi fakultásra. Szorgalmára jellemző, hogy már 1694-ben publikál. Nyilvánvaló a tudós nagybácsi jótekingony befolyása. Négyévi stúdium után, 1696-ban *'De divino in medicina'* című disszertációjával orvosdoktorrá promoveál.

Hazatérve Pozsonyban települ le gyakorló orvosként. 1702-ben kötött házassága után Besztercebányára költözik, ahol 1703-ban II. Rákóczi Ferenc szolgálatába lép.²⁰⁴⁴ Rákóczi főhadiszállásán működött másik híres orvosa, az ugyancsak besztercebányai Lang Ferenc. Moller érdemei a szabadságharcban nyilván nem csekélyek, mert Hellenbach báró orvosdoktor javaslatára Rákóczi tábori főorvosi címmel tünteti ki. Orvosi híre gyorsan terjed. Mint Wespriemi nem sokkal később írja: „...oly nagy hírnévre tett szert, hogy ennek az áldatlan kilencéves háborúnak az elmúltával sokáig jóformán Moller végezte a mágns családok gyógykezelését és egyedül tőle kértek tanácsot...”²⁰⁴⁵

A háborús idők sok orvosi tapasztalat szerzésére adtak lehetőséget, de az irodalmi működésnek kevésbé kedveztek. Mégis, még 1706-ben, tehát tábori orvosi szolgálata idején egy könyvecske jelent meg tollából: *'Carl Otto Mollers Med. Doct. und Practici zu Neusohl in Ungarn Observationes sonderbarer durch die Essentiam Dulcem daselbst Geschehener Curen'*.²⁰⁴⁶ 1710-ben írta meg egyik legérdekesebb és feltétlenül legnépszerűbb könyvét. A *'Consilium medicum de curanda Peste preservationibus'*²⁰⁴⁷ előbb csak kéziratban forgott főrangú páciensei körében. Három évtizeddel később, 1739-ben Torkos Justus János németül adta ki Pozsonyban. Másik tanítványa, Perlitz Dániel 1740-ben magyarul jelentette meg Budán. Ebben a sokak által olvasott pestis-értekezésben szerzője minden természet-tudományos felkészültsége és törekvése mellett nem zárkozhát el a „*Prophylaxis theologica*”

²⁰⁴⁴ Wespriemi, I.: *Succincta medicorum Hungariæ et Transilvaniæ biographia*. Tom. I. Lipsiæ, 1774. Ex officina Sommeria. p. 231. Rákóczi hadseregében végzett ténykedéséről lásd: Takáts L.: A Rákóczi-szabadságharc egészségügye. Bev.: R. Várkonyi Ágnes, sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba – Bp., 2003. MATI – SOMKL.

²⁰⁴⁵ Wespriemi: *ibidem*.

²⁰⁴⁶ „Moller Károly Ottó orvosdoktor és a magyarországi Besztercebánya gyakorló orvosa különös megfigyelései, melyeket az „édes esszencia” alkalmazásával végzett kezeléseik során tapasztalt.”

²⁰⁴⁷ „Orvosi tanács a pestis gyógyításához.”

említésétől. Ennek a vallásos árnyalatnak azonban van egy gyakorlatilag pozitív oldala is: teológiai érveket hoz fel a járvány elől való menekülés, illetve elzárkózás szükségességére és az emberek ahhoz való jogára. Ami a pestis gyógyszeres kezelését illeti, van a könyvben egy igen bölcs megállapítás: „Mindnyájan, valakik pestises emberek körül forgolattanak, azt bizonyítják, hogy mennél kevesebb és temperatusabb orvosságokkal éltenek, annál szerencsésebben szabadulhatnak meg.” Elítéli a hánytatót, hashajtást és érvágást is. Ebben eltér a kor nagy pestisorvosaitól, Sydenhamtól, Sorbait-tól stb., mert – mint írja – a magyarok alkata erre nem alkalmas.²⁰⁴⁸

A szatmári béke után kezdi meg igazán tudományos és irodalmi munkásságát. Ekkor kezdődik a hazai orvostudományban oly jelentős oktatótevékenysége. Besztercebányán megnyitja orvosi magániskoláját, amely később „*Academia Molleriana*” néven lett híres. Ismeretes, hogy a protestáns magyarok tanulmányai a Habsburg-országok egyetemén nehézségekbe ütköztek, míg külföldön több mint húsz universitas várta ösztöndíjakkal a magyar hallgatókat. A külföldi akadémiákra menő tanulók többnyire jól felkészültek. Az orvosjelölt még itthon egyik vagy másik ismert, nagy tudású, jó elméleti felkészültségéről híres és egyben nagy praxisú orvos tanítványa lett. Ilyen esetekben vagy az orvosi ismeretekbe való bevezetésről van szó, vagy pedig csaknem teljes elméleti és gyakorlati orvosi tanulmányokat végzett a jelölt. Utóbbi esetben a külföldi tanulmányok ideje lényegesen megrövidült. Az orvosi magániskolákban ilyen módon felkészült hallgatók az egyetemre már mint „semimedicusok” iratkozhattak be. Ez a tanítási forma egyébként külföldön sem volt szokatlan. Hazánkban – főként a Felvidéken és Erdélyben – már a 16. században találkoztunk orvosi magániskolákkal. Külföldön – a már említett J. Juncker iskoláján kívül – egyetemi városokban sem volt ritka ez az intézmény. Svájcban pl. a nagynevű tudós egyetemi tanár Rudolf Zwinger (1692–1777) tartott rendszeresen csaknem szervezett formában magánelőadásokat. Az ő tanítványai is jóval rövidebb idő alatt abszolválhatták orvosi stúdiumaikat. A nagyhírű tudós Hatvani István, aki később a baseli egyetemet látogatta, kezdetben Zwinger professzor magántanítványa volt.²⁰⁴⁹

A 18. század egyik legkitűnőbb intézménye kétségkívül az *Academia Molleriana*. Hogy Mollernek az orvostudomány szívére volt, tanúsíthatja az egyetemi orvosi kar felállítására 1727-ben készített tervezete. Moller tanítványai között sok, később híressé vált medicust találunk. A már említett Torkoson, Perlitzin kívül Kochlatsch Antal, Knogler Márton,

²⁰⁴⁸ Ezt a könyvét németül írta 1740-ben, amikor az előző évi pestis újra kitört. Pozsonyban nyomtatták. Veje, Perliczi János orvosdoktor még az évben magyarra fordította és jegyzetekkel látta el (Budán 1740-ben adták ki).

²⁰⁴⁹ Vö. Schultheisz, E.: Ein Wegbereiter der klinischen Medizin im 18. Jahrhundert. Daniel Fischer. = Die Heilkunst 2 (1962) No. 2. pp. 54–58.; uő.: Über deutsch–ungarische Beziehungen der Medizin im Zeitalter der Aufklärung. = Berichte zur Wissenschaftsgeschichte 24 (2001) pp. 163–172.

Mossóczy-Institoris Mátyás, Madai Dávid Sámuel és a Trencsényből származó Haynóczy Pál a nevesebbek. Moller iskolájából ment egyetemre Hermann András (1693–1764), aki később protestáns létére Csáky érsek udvari orvosa lett. Róla írja Wespzprémi, hogy Moller oktatása mellett „oly nagy orvosi tudásra tett szert ebben a bányavidéki városban, hogy éppencsak az orvosi fokozat és cím megszerzése végett kellett külföldi akadémiára mennie”.²⁰⁵⁰ Orvosi tanulmányait hallgatói, Mollernél nyert alapos kiképzés után, többnyire a hallei egyetemen folytatták. Az Academia iránt igen nagy érdeklődést tanúsít a kiváló magyar tudós, Bél Mátyás is, aki 1708–1714-ig a besztebányai gimnázium tanára. Többek között tőle tudjuk, hogy Moller nemcsak oktatta tanítványait, hanem a rászorulókat külföldi útjukra pénzzel is ellátta. Amikor pedig az egyetemet elvégezték – itthon éppúgy, mint külföldön – álláshoz juttatta őket. Hazai szakirodalmunkban egyike a legkorábbi tankönyveknek az a munka, amelyet Moller saját tanítványai számára *'Succincta morbos curandi methodus suis auditoribus in domesticis scholis dicata'*²⁰⁵¹ címmel írt.

Mollert gyakorló orvosi és tudományos munkája oly nagy hírűvé teszi, hogy az egyébként igen mértéktartó Wespzprémi István magyar Hippocratesnek nevezi.

Besztebánya ez idő tájt a felvidéki szellemi élet központja, amelyben Moller és Bél Mátyás vezető szerepet töltenek be. E korszak felvidéki szellemi életére a pietizmus nyomta rá bélyegét. Az a pietizmus, amely primitív, nem klasszikus teológiai alakjában részben a pestisjárványoknak mintegy visszahatásaként fejlődött ki, és amelynek az akkor virágzó európai protestáns pietizmus volt az alapja. Ez óhatatlanul átragadt az orvosokra is. Akik közülük nem voltak meggyőződéses pietisták, azok legalább úgy tettek, mert – mint arra már a bevezetésben céloztam – ez a vallásos köntös adta a protestáns befolyás alatt álló tudósoknak, így a bányavidéki városok orvosainak is a természettudományos gondolatok szabad kifejezésének lehetőségét. A pietizmus térhódítása a medicinában éppen ebben a háború sújtotta és járvány pusztította korszakban annál is érthetőbb, mivel a pietizmus mint teológiai szemlélet és filozófiai irányzat, nem kis részben a kudarcok reakciójaként jött létre. A tárgyalt kor medicinájának történetét vizsgálva rögtön feltűnik, hogy az „orvosi felvilágosodás” nagy triászának (Boerhaave, Stahl, Hoffmann) pozitív természettudományos felfogása és klinikai szemlélete nem mindig párosul ugyanilyen filozófiával.

A pietizmust az eszmetörténet joggal tekinti a lutheri orthodoxiával szembeni megújulási mozgalomnak – nemcsak teológiai vonatkozásában –, mint illet, a felvilágosodás egyik

---

²⁰⁵⁰ „ezt a halleiak 1719-ben könnyen megadták neki...” – írja Wespzprémi id. művében (Succincta... Tom. I. p. 137.)

²⁰⁵¹ „A betegségek gyógyításmódjának rövid összefoglalása, melyet magániskolai hallgatói számára írt.” Kéziratban maradt.

előfutárának. Kevésbé ismert befolyása a medicina egyes területein is jól nyomon követhető. Szerepe a medicina 18. századi reformjában az a fenomenológiailag argumentáló, az organikus és a pszichés folyamatokat egyenértékűként felfogó elmélet, amely a pszichoszomatikus medicina kialakulását segítette elő. Ilyen értelemben szólhatunk pietista medicináról, mint többé-kevésbé önálló irányzatról. Moller *cura animarum*a nem ellentéte, hanem kiegészítője a felvilágosodás racionalitására törekvő terápiájának, ami már a *De divino in medicina* című disszertációjából is kitűnik. A pietizmus valójában az újkori individualizmus úttörő irányzata a medicinában, a korai felvilágosodás exponense, mint ilyen már nem előfutára, de része a pietista medicinának. Magam az orvostörténelemben ezt a jelenséget pietista felvilágosodásnak nevezném. Annál is inkább, mert az orvosi gondolkodás szempontjából valóban döntő felvilágosodást egységes mozgalomnak tekinteni, tisztán racionalizmusként felfogni éppoly kevésbé megalapozott, mint az egyéni orvosláson túlmenő egészségügyi ellátás kialakítására való törekvést csak a jóléti gondolat, vagy csak az államraison következményeként felfogni. A pietizmust túl gyakran mutatják be ugyancsak megalapozatlanul, mint tudományellenes irányzatot. A pietista jámborság, kegyesség és a felvilágosultság egymást nemcsak hogy nem zárják ki, hanem a medicinában gyakran termékeny szintézishez vezettek.

A pietista orvos, mint *minister naturæ* szolgálva az *autocratia naturæ*-t követ el mindent a beteg testi és lelki gyógyulásának érdekében. Moller erőfeszítései a közegészségügy javítására ugyanazt a célt szolgálták, mint később a *Normativum in re sanitatis* előírásai, csak nem az államraison megfontolásából, hanem keresztény meggyőződésből fakadóan, nem nélkülözve a racionális alapot. Mindez pedig azt jelenti, hogy tanítványai – csaknem kivétel nélkül protestánsok – ebben a szellemben nevelkedtek, s többnyire Halléban folytatván egyetemi tanulmányaikat, zavartalanul illeszkedtek bele annak szellemi környezetébe. Moller ugyan hű követője a hallei pietizmusnak, de ez csak erkölcsi-etikai felfogásában, az államraison helyett a keresztényi üdvtan jegyében fogant orvosi álláspontjában jelentkezik, s nem fedi el a felvilágosodás racionalizmusát.²⁰⁵²

²⁰⁵² A pietizmus döntően befolyásolta a 18. század egyes protestáns (evangélikus) orvosainak gondolkodásmódját, mint ahogy az orthodox lutherizmus hatása is nem csekély mértékben alakította más orvosok, pl. Fischer Dániel szemléletét. E nagyon fontos kérdés tárgyalására azonban itt nem térhettünk ki. A vonatkozó legújabb irodalmat lásd: Habrich, Ch.: *Therapeutische Grundsätze pietistischer Ärzte des 17. Jahrhunderts.* = *Beiträge zur Geschichte der Pharmazie* 31 (1981); Geyer-Kordesch, J.: *Die Medizin im Spannungsfeld zwischen Aufklärung und Pietismus.* In: *Aufklärung und Pietismus.* Heidelberg, 1989. Verlag Lambert Schneiders. pp. 255–274.; Helm, J.: *Der Umgang mit dem kranken Menschen im Halleschen Pietismus des frühen 18. Jahrhunderts.* = *Medizinhistorisches Journal* 31 (1996) pp. 67–87. – A magyarországi lutheránus orthodoxia és pietizmus kérdéseiről – aminek tükrében az orthodox Fischer és pietista Moller – az orvoslásra is kiható szemlélete vizsgálható, lásd: Fabiny T.: *Ungarns Lutheraner im Spannungsfeld der Orthodoxen und Pietisten.* In: *Der Pietismus in seiner europäischen und außereuropäischen Ausstrahlung.* Ed. Esko M. Lainel. Helsinki, 1992. pp. 129–144. – Meg kell jegyezni, hogy mind az orvosok, mind a teológusok Mollert a magyar pietizmus „érdekes alakja”-ként említik. Moller esetében annál is inkább lehetne pietista felvilágosodásról beszélni, mivel bizonyos mértékig rá is vonatkozott az, amit Günther Schenk írt: „Weil man weder die Theologie von der

Stahl animisztikus orvosi teóriája pietista befolyás alatt keletkezett. A halhatatlan lélek (amely az „anima” megjelölés mellett – számunkra megtévesztően – a „natura” elnevezést is viseli) minden élettani funkció alapja. Stahl animizmusa tulajdonképpen ismeretelméleti felfogás, amelynek a pietizmussal való összeforrottságát, illetve abból való eredését Stahlnak az anatómiát lebecsülő, az élettani kísérletet elutasító magatartása is bizonyítja. Stahl tanait hazánkban közvetlenül egy, szintén a Felvidékről származott, majd Pozsonyban letelepedett hallgatója, a Halléban 1714-ben doktorált Schwartz Teofil János tolmácsolta.²⁰⁵³

A nagy befolyású hallei professzor, Hoffmann viszont a Descartes dualizmusát idealista irányban visszahúzó irányzat híve. Ezek szerint az emberi test a lélek kiszolgálására hivatott gépezet. A természettudomány pedig elsősorban arra való, hogy Isten dicsőségét a természetben megmutassa. Ez a felfogás világos ideológiai jele annak, hogy a 17. század végén, illetve a 18. század első évtizedeiben rendre elbuknak a nemzeti függetlenségért és társadalmi haladásért folytatott harcok. Hogy ez Magyarországon is így van, mutatja Hoffmann magyar tanítványának, Huszti Istvánnak könyve is (Halle, 1695), Husztinál, akárcsak Moller tanulmányaiban, a szaktudomány fejlődése, az ebben megnyilvánuló materialista tendenciák mellett ott van a csalódott ember sztoicizmusa. A kudarc, majd a kényszerű kompromisszumok nyomán lép fel a sztoicizmus és pietizmus sokféle formája és irányzata. Hogy ezektől a medicina szemlélete sem maradt mentes, az természetes. Az orvosok elhatárolják magukat a materializmustól és az ateizmusnak még az árnyékától is; ez az esetek nagyobb részében azonban csak póz. Az ilyen jellegű bevezető fejtegetések adják meg a felmentést az orvosi és természettudományi művek érdemi részében olvasható karteziánus vagy hobbesiánus tartalom számára, amely a védelmet nyújtó pietista bevezetés nélkül, a szerzőre óhatatlanul az eretnekség veszedelmes vádja vetülne.

A felvidéki orvosok kapcsolata a protestáns német egyetemekkel, főként a pietizmus fellelegvárával, Halléval, ahol ennek az irányzatnak legjelentősebb teológusa, August Hermann Francke (1663–1727) irányította nem csak a teológusokat, de a többi szak tanárait és tanulóit is, sajátos jelleget adott az észak-magyarországi orvosok világnézetének. Francke hívei már a Rákóczi-szabadságharc kezdetén nagy buzgalommal és nem is eredménytelenül igyekeznek a felvidéki városok értelmiségét megnyerni. Halléban kiképzett, a pietizmust hirdető tanárok állnak a bányavárosok gimnáziumainak élén, és működnek azok tanári karában. Érthető, hogy

---

Wissenschaft, noch die Wissenschaft von der Theologie schützen konnte...” [Mert sem a teológiát a tudománytól, sem a tudományt a teológiától nem lehetett megvédeni...]. Schenk, G.: Vernunft versus Offenbarung im Spannungsfeld von Aufklärung und Pietismus. = Berichte zur Wissenschaftsgeschichte 18 (1995) p. 168.

²⁰⁵³ Schwartz Teofil János (1690–1721) apja magyar nemességet kapott. Schwartz Stahl és Alberti tanítványa volt, igen jónevű pozsonyi gyakorlóorvos lett. Írásait Weszprémi sorolja fel (Succincta... Tom. I. p. 39.)

ezen tanulói további teológiai-filozófiai tanulmányaikat Halléban folytatják. Hallét keresik fel azonban a medicusok is, közülük sokan – orvosi tanulmányaikat megelőzően vagy azt követően – teológiát tanulnak, hogy valóra válthassák Francke elképzelését a teológiailag is képzett orvosokról.

Moller művei közül a pietista szemlélet kiváltképpen a széles publikumnak írott, már említett pestiskönyvét hatja át. Így valamelyest érthető, ha erről a szörnyű betegségről itt azt olvassuk, hogy a pestis Isten büntetése. Ez azonban nem gátolja meg abban, hogy elő ne írja mindazokat a megfelelő gyógyító teendőket, amelyeket a kor természettudományos ismeretei alapján megköveteltek.

Nagy terjedelmű művek írására Moller nem tud időt szakítani. Kisebb, de elmélyült elméleti tudásról és nagy gyakorlati tapasztalatról tanúskodó értekezéseinek száma viszont tekintélyes. A legtöbb dolgozata, összefoglaló tanulmánya és kazuisztikus közleménye az „*Annales Wratislavienses*”-ben jelent meg, amely akkoriban Közép-Európa egyik legelterjedtebb orvostudományi folyóirata volt. Írásaiban leggyakrabban a járványos betegségekkel foglalkozik.

Járványorvosként is őt tartották a legkitűnőbbnek. Hogy Besztercebánya 1709-ben megmenekült a pestistől, abban igen nagy érdemei vannak az óvintézkedéseket irányító, a karantént megszervező Mollernek. Gazdag bányavárosaink ugyanis állandó pestisorvost fogadtak drága pénzen, ezen kívül egyik-másik országos hírű orvostól is kértek járványügyben tanácsot. Így Körmöcbánya magisztrátusa az 1710. évi nagy pestis alkalmával Moller Károly Ottót kérte meg, hogy illő honorárium fejében mondjon véleményt. Moller terjedelmes válaszirátát és a város pestisorvosához intézett részletes utasítását és a körmöcbányai városi levéltár őrzi.²⁰⁵⁴ Az itt olvasható eljárások és receptek semmiben nem különböznek a kor szokásos eljárásaitól. Az 1717-ben Besztercebányán grasszáló diftériajárvány kapcsán igen pontos és részletes leírást ad a diftériáról és a skarlátról *'De febre infantum maligna 1717 in Neosoli grassante'*²⁰⁵⁵ című beszámolójában. Mikor a Túróc megyei Dubován ismeretlen járványos betegség dühöng, Moller odautazik, hogy a betegség természetét tanulmányozza.

²⁰⁵⁴ Vö. Historia pestis quæ ab anno 1708. ad 1713. Transylvaniam, Hungariam, Austriam, Pragam & Ratisbonam, aliisque conterminas provincias depopulabatur: per epistolas Exautopsâ & experientiâ propriâ non minus coeate, quam enucleate & graphice juxta Medicinæ precepta conscripta, & a Joanne Baptista Werloschnig a Perenberg ... et Antonio Loigk... Styræ. 1715. Typis Josephi Grünenwald. 497 p. – A pestisnek a hadsereg s a harcokra való befolyását illetően lásd: Takáts L. id. műve pp. 86–94. – 1708 és 1711 között Magyarországon és Európában pusztító pestis félmillió halálesetet követelt. Érsekújvár felszabadítása meghiúsult, mert Rákóczi 16000 főnyi serege 3000 főre csökkent a pestis miatt. Vö. Schultheisz E.: A magyarországi járványok történetéből. In: Schultheisz E.: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. TKME – MATI. p. 59.

²⁰⁵⁵ „A gyermekek rosszindulatú lázas betegségéről, mely 1717-ben Besztercebányán dühöngött.”

Állandó tudományos kapcsolatban áll a hallei egyetem orvosi karának professzoraival és Halle város neves orvosaival. Érdekes, hogy bizonyos divatos gyógyszereket is Halléből hozat, így pl. a *Pulvis Solaris Hallensist*, a szedatív hatású *Oleum Dippelianit* vagy a már említett *Essentia Dulcist*. E gyógyszerek hatását több közleményben ismertette.²⁰⁵⁶ Érdeklődése a gyógyszerteran iránt az orvosi gyakorlaton messze túlnő, hiszen egyben gyógyszerterár-tulajdonos is. A besztecebányai városi tanács irataiból kitűnik, hogy „Moller Károly Ottó városi és megyei physicus” 1713. március 21-én megvásárolta Schnee András gyógyszerterárát 3320 forintért, annak 1712-ben bekövetkezett halála után. Ez az igen magas ár arra enged következtetni, hogy a patika felszerelése szokatlanul jó volt. A jól felszerelt gyógyszerterárnak és laboratóriumnak – betegein kívül – főleg tanítványai látták hasznát. Madai Dávid Sámuelről feljegyzik, hogy Moller intézetében „jól begyakorolta magát a kémiai és metallurgiai műveletekbe”.

Gyógyszerterárában és laboratóriumában, ahol irányítása alatt kitűnő szakemberek dolgoztak, kutatómunka is folyt. A hazai ásványvizek és gyógyvizek analízisével kapcsolatos munkáiról Bél Mátyás emlékezik meg *’Prodromus Hungariæ antiquæ et novæ’* című könyvében. Itt közli Moller balneológiai értekezését. Moller ösztönzésére fogott hozzá később Torkos a legjelentősebb magyar, elsősorban a felvidéki ásványvízforrások rendszeres elemzéséhez. A gyógyvizek és fürdők kitűnő ismerője a balneológia gyakorlatát sem hanyagolta el. A tavaszi és őszi szezonban hat-nyolc hetet tölt az ország divatos fürdőiben, ahol ilyenkor összegyűlnek a rá váró betegek. Körútjai során gyakran látogat Budára és Pestre is.

Híre Bécsbe is eljut, két ízben hívják el Erzsébet császárné betegágyához. Nagy tudománya és eredményes gyakorló orvosi, konsiliariusi munkájának elismeréseképpen VI. Károly császár – akivel módja volt személyesen is megismerkedni, 1728-ban magyar nemességet adományoz neki.

Nevét külföldön is jól ismerik. Több érdeklődő orvos is felkeresi otthonában. F. E. Brückmann braunschweigi orvos 1724-ben látogatta meg. Útinaplójában leírja Moller magánintézetét, melyről a legnagyobb elismeréssel szól.²⁰⁵⁷

²⁰⁵⁶ ‘Mollers Observationes sonderbahr durch die Essentiam dulcem zu Neusohl in Ungarn geschehener Curen’ [Moller megfigyelései a magyarországi Besztecebányán az essentia dulcis segítségével létrejött különös gyógyulásokról]. Richter Frigyes Keresztély adta ki először előszóval és jegyzetekkel ellátva 1706-ban Hallében. Több kiadást ért meg. Az Essentia Dulcis eredményes, jó hatásának tulajdonították Moller egyik prominens betegének, a tudós és költő Ráday Gedeonnak (1713–1792) majdnem csodás gyógyulását.

²⁰⁵⁷ Franz Ernst Brückmann (1697–1753) nagynevű német orvos, aki egy postgraduális tanulmányúton Európa több országában járván, hazánkat is felkereste. Itteni barátai Fischer Dániel és Moller révén Nyugat-Magyarország és a Felvidék nevezetes városait és intézményeit látogatta meg. Vö. Brückmann, F. E.: Epistola Itinéraria. Centuria I–III. Wolfenbüttel, 1742–1750., itt Vol. I. p. 47. skk.

Besztercebánya több ízben választotta szenátorává és bírójává. A városi hivatal azonban nem kizárólag orvosi tevékenységének elismerése. A város szempontjából ti. legalább olyan nagy jelentőségű Mollernek a bányászat és kohászat terén végzett elméleti és gyakorlati munkássága. Igen sokat foglalkozik a bányaműveléssel és a kohászattal. Saját pénzéből nagy összegeket fordít kutatásokra. A bányászat, a kohászat és az ásványtan iránti érdeklődése orvosi előadásaiban is helyet kap, méghozzá munkaorvostani és szociálhigiéniai jelleggel. Szépen tükröződik ez egyik később nevéssé vált tanítványa, Kochlatsch Antal értekezésében. Kochlatsch *'De metallicorum morbis'* (Halle, 1721) című, Mollernek ajánlott doktori disszertációjában részletesen tárgyal olyan bányorvosi kérdéseket és bányászbetegségeket, amelyek – mint azt Kochlatsch írja – mesterét, Mollert foglalkoztatták. Kochlatsch a témához Moller javaslatára kezdett hozzá, mesterét igen sokszor idézi. A Moller-féle laboratórium a bányahatóság részére rendszeresen végzett ásványanalíziseket. Ez azokból az elaborátumokból tűnik ki, amelyeket J. J. Ferber publikált 1780-ban.²⁰⁵⁸

Az Academia Molleriana sok kiváló tanítványa közül is kiemelkedik Moller Gottfried (1710–1780) városi orvos, aki apja bányorvostani munkáját nagy felkészültséggel és lelkesedéssel folytatta. Atyja több tanítványához hasonlóan, ő is Halléban doktorál. *'De ære fodinarum metallicorum noxia; von unterirdischen bösen Wetter'*²⁰⁵⁹ című disszertációjában kimerítően ír a szülővárosa fémbányaiban előforduló gázokról, azok különféle fajtáiról. Ez a bányászbetegségeket nagy alaposággal tárgyaló tanulmány már megjelenésekor érdeklődést keltett. A *'Wöchentliche Halleische Anzeigen'* (1730) bőven ismerteti, és mindvégig dicséri. Az értekezést a hallei orvostudományi dékán meleg hangú búcsúzó sorai rekesztik be, ahol igen nagy elismeréssel szólnak a disszertáns apjáról, Moller Károly Ottóról.

Élete utolsó éveire állandó betegsége vet árnyékot. Praxisát feladja, tollat már alig vesz kezébe, de a konzíliumot kérőknek mindig segítségére van. Hosszú betegség után, 1747. április 9-én halt meg.

Az egyetemet megelőző orvosi tanulmányok színhelyéről a magániskolákról, s a praegraduális képzésről általánosságban szólván, nem maradhat említés nélkül Fischer Dániel, akinek nevéhez fűződik, mint ismeretes, az első magyar orvosi folyóirat terve.²⁰⁶⁰ Kiterjedt orvosi praxisa, elmélyült tudományos irodalmi munkássága mellett szívesen és eredményesen

²⁰⁵⁸ Idézi Kaiser, W. – Krosch, K. H.: Zur Geschichte der Medizinischen Fakultät der Universität Halle im 18. Jahrhundert. = Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther Universität Halle-Wittenberg, Mathematisch-naturwissenschaftliche Reihe 13 (1964) pp. 330–430.

²⁰⁵⁹ „A fémbányák ártalmas levegőjéről, a földalatti káros, rossz időjárásról” (Halle, 1730).

²⁰⁶⁰ Schultheisz E.: Magyar orvos-természettudományi folyóirat kiadásának terve a XVIII. századból. = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 6–7. (1957) pp. 122–138.

tanította a külföldi egyetemekre induló orvosjelölteket. Moller Academiája mellett Fischeré volt az itthon és külföldön legjobban ismert orvosi magániskola.²⁰⁶¹

A wittenbergi egyetemen előbb teológiát hallgató, majd ugyanott orvosi stúdiumot végzett Fischer Dániel (1695–1746) jóllehet a lutheri orthodoxia hatása mutatkozik orvosavató értekezésén, amint az már címéből kiderül: *'Tentamen pneumatico-physicum de manicipiis diaboli seu sagis'* (1716).²⁰⁶² Következő írásai kivétel nélkül racionális, mondhatni természettudományos szellemben íródtak. A teológusként lutheri orthodoxyiában nevelkedett Fischer Dániel orvosi gondolkodásában függetlenné vált. Orvosként és tanárként eklektikus-racionalista.²⁰⁶³

Késmárki magániskolájában elméleti felkészültségre alapozott gyakorlati-klinikai ismereteket nyújtott tanítványainak. Mint megyei és városi orvos, a szegények orvosi ellátásáról is neki kellett gondoskodnia. Ezt a praxisát is felhasználta tanítási célokra. Módszere erősen emlékeztet Johann Juncker orvosi magániskolájában bevezetett poliklinikai rendszerére, melyet később egyetemi tanárként is folytatott.

Fischer orvosi iskoláját az öt jól ismerő német professzorok éppoly nagyra értékelték, mint tudományos munkásságát. Ez derül ki Büchnerrel, Schröckkel és másokkal folytatott levelezéséből.²⁰⁶⁴ F. E. Brückmann – aki akárcsak Mollert – Fischert is meglátogatta felső-magyarországi postgraduális peregrinációja során, útinaplójában részletesen, a teljes elismerés hangján számol be magániskolájáról, ismételten említve tudományos munkásságát csakúgy, mint gyakorlóorvosi-consiliáriusi hírnevét.²⁰⁶⁵ A gazdag levelezésből és az útinaplóból kitűnik, hogy a nagy tudású megyei, városi orvos az egyetemtől távol is teljes értékű tudományos és oktatói munkásságot folytat.

²⁰⁶¹ Életének és működésének részleteiről, valamint bibliográfiáját lásd: Schultheisz E.: ibidem, továbbá uő.: Ein Wegbereiter der klinischen Medizin im 18. Jahrhundert. Daniel Fischer. = Die Heilkunst 2 (1962) No. 2. pp. 54–57.

²⁰⁶² „Lélektani-fizikai dolgozat az ördög rabjairól, azaz a boszorkányokról”

²⁰⁶³ Racionális-empirikus orvosi gondolkodásra utal, hogy tőle származik a *medicina naturalis* terminus. A kifejezés, amit ő már mai értelmében – természetgyógyászat – Naturheilkunde – használ, csak egy évszázaddal később nyert a szakirodalomban polgárjogot. Vö. Uehleke, Bernhard: Zur Nennung des Begriffs „Naturheilkunde” bei Daniel Fischer um 1745 als Vorgriff auf die ein Jahrhundert später entwickelte Naturheilkunde. = Sudhoffs Archiv 82 (1998) pp. 98–101.

²⁰⁶⁴ Kaiser, W. – Völker, A.: Ungarländische Leopoldina – Mitglieder des 18. Jahrhunderts und ihre Korrespondenz mit den Akademie Präsidenten. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 69–70. (1973) pp. 57–74.

²⁰⁶⁵ „Anno 1724, die 13. Maji oppidulum St. Nicolai in Hungaria & ejus Comitatu Liptoviensi parvum salutavi, in quo a D. Dan. Fischero, Kesmarkiensi-Hungaro, practico olim Kesmarkino, tunc physico Comitatus Acad. N. C. Collega, amice hospitio & mensa exceptus” [1724. május 13-án köszöntöttem Szent Miklós kis városkáját Magyarországon és annak Liptó vármegyéjében, ahol is a késmárki hungarus Fischer Dániel úr, az egykori késmárki gyakorló orvos, majd megyei főorvos, a Természettudományos Akadémia tagja látott barátian vendégül is hívott meg ebédre], majd felsorolja írásait, „Scripta egregii hujus poliatri” [e kiváló városi orvos írásait]. F. E. Bruckmanni, D.: Epistola Itinéraria. LXXXVII. sistens Memorabilia Comitatus Liptoviensis, Hungaria, Wolffenbüttel, 1740.

Fischer kétségtelenül az új természettudományos orvosi szemlélet képviselője. Magániskolájában nem csak a szigorúan vett orvosi tárgyakat adta elő. Tanítványait racionális gondolkodásra nevelte, különösen hangsúlyozva a tapasztalat és a kísérlet elsőrendű fontosságát. Ezt a racionális szellemet tükrözi többek között egyik igen neves tanítványának, Gömöri Dávidnak, több tudományos értekezése, különösen pedig inaugurális disszertációja. Gömöriről írja Weszprémi, hogy „...a híres Fischer Dániel orvosdoktornak a megbízható keze és magánoktatása alatt két évig haladt előre az orvostudományban örvendetes és gyors eredménnyel, aztán pedig a jénai egyetemen, hova 1735-ben félig már kész orvosként ment tudománya növelésére..., 1733. október 26-án a jénai egyetemen megkérte és megkapta a már kiérdemelt orvosdoktori címet az általa írt, kiadott és megvédett *'A mellhártyalobos tüdőgyulladásról'* című értekezéséért.”²⁰⁶⁶

A tárgyalt két, meghatározott szisztéma szerint rendszeresen oktató magániskola mellett találkozunk teljesen egyéni magánoktatással is. Görgey Pál Eperjesen, Köleséri Dániel Nagyszebenben, Weber János ugyancsak Eperjesen vállalta egy-egy orvosjelölt előkészítését és felkészítését külföldön folytatandó egyetemi tanulmányaik megkezdése előtt, míg Windisch Jánost pedig sógora, Loew doktor készítette fel külföldi orvosi stúdiumra. Ez a néhány esetre szorítkozó oktatás nem vehette fel a versenyt a két iskolaszerűen oktató intézménnyel. Az nem kétséges, hogy a magánoktatásnak a 18. századi, a hazai egyetemet még nélkülöző magyar orvosok képzésében nem csekély szerep jutott.²⁰⁶⁷

---

²⁰⁶⁶ De peripneumonia, Weszprémi id. műve Tom. II. pp. 153–155.

²⁰⁶⁷ Egyéni felkészítésre az említetteknél több orvos vállalkozott, de megbízható adataink erre vonatkozóan csak elszórtan vannak. Vö. Duka Zólyomi N.: A praegraduális és postgraduális orvospképzés a 18. században. In: Az orvostudomány aktuális problémái. Supplementum. Magyar orvosok tudományos találkozója. Budapest, 1983. augusztus 2–7. Bp., 1983. Medicina. pp. 50–54. (Az orvostudomány aktuális kérdései)

Peregrináció és emigráció²⁰⁶⁸

Társszerző: Tardy Lajos

Camillus: 'Unde venis?'

Bartoldus: 'De Erfordia.'

Camillus: 'Quorsum est iter tuum?'

*Bartoldus: 'Heidelbergam versus.'*²⁰⁶⁹

A tudás növelésének egyik módja a külföldi egyetemek látogatása, híres professzorok előadásain való részvétel. Vándorlás országról-országra, egyetemről-egyetemre. A stúdium egyik formája és része, mely minden fakultáson szokásos volt, a peregrinatio academica a későbbi századokban is gyakori, valójában a középkori egyetemlátogatások folytatása.

A XVIII. századi és a XIX. század eleji európai orvosi és az ettől csaknem elválaszthatatlan egyetemi élet egyik igen jellemző vonása a peregrináció.

A diákok nemcsak idegenbe vándoroltak, hanem külföldön is egymásután több egyetemet látogattak. Mind a magyar, mind az orosz diákok két-három, nemegyszer négy egyetemen folytatták tanulmányaikat, míg eljutottak azok befejezéséig. A külföldi egyetemek felkeresése részben szükségszerű volt, mint a magyarországi protestáns diákok esetében. Nem csekély mértékben játszott közre ebben a biztonságos utazási lehetőségeket kínáló, viszonylag békés korban a világlátás, a fokozott megismerés vágya.²⁰⁷⁰ Részben azonban az esetleges jobb tanulási lehetőségek vonzották a hallgatókat más városok egyetemére. Legtöbbnyire egy-

²⁰⁶⁸ Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Peregrináció és emigráció. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótornyai Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 54–58. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Peregrináció és emigráció. In: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. pp. 16–19. – Újra kiadva: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Peregrináció és emigráció. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 103–106. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

²⁰⁶⁹ In Manuale Scholarum

²⁰⁷⁰ Az orvosi tanulmányok azzal a tudással és tapasztalattal válnak teljessé, melyeket a tanulók tanulmányaik színhelyétől gyakran messze eső, külföldi egyetemekre „vándorolva” szereznek meg. Ez a peregrinatio academica a későközépkorban kezdődik, a reneszánsz idején bontakozik ki teljesen, s a következő századokban sem veszít jelentőségéből. Lásd: Schultheisz Emil: Medicina a reneszánsz egyetemen. Tankönyv és curriculum. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 149–157. (1995–1996) pp. 51–53. Uo. továbbvezető irodalom. – A protestánsoknak a katolikus esküformát megtagadó, vallási okból kényszerű peregrinációjára, ill. emigrációjára vonatkozóan lásd: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. 199 p. – A peregrináció csak kutatási formáját illetően lásd: Szupp József és Babits Imre utazását „Oroszország megismerése céljából” MTAKK 154. Schedius Lajos levelezése, No. 29.

egy nagy tudású, szakmájában híressé vált előadó – általában professzor, de nemritkán csak tudós diák – készítette arra a diákokat, hogy ne állapodjanak meg végleg egyetlen alma mater kebelében.

A diákok vándorlása két szempontból volt igen jelentős. Egyrészt a bizonyos diszciplínákban kitűnő, és ezért méltán híressé vált fakultások látogatásával tudásukat valóban öregbíthették, másrészt alkalom nyílt új ismeretségek, barátságok szövődésére, melyek nem egyszer döntően hatottak ki a végzett diákok további életére és munkásságára. A régi egyetemi élet monográfiáiból élénk tűnik az a tény, hogy az idegen tengerben mennyire egymásra talált a távol hazájától tanuló magyar és orosz egyetemi ifjúság.

A külföldi egyetemeken végzett magyar orvosok többsége visszatért hazájába, és itt folytatta orvosi tevékenységét. Sokan azonban diplomájuk elnyerése után tanulmányaik színhelyének országában vagy másutt kezdtek meg tudományos munkájukat, és jelentős szerepet töltöttek be Európa szellemi életében.²⁰⁷¹

E kor másik jellegzetessége az emigráció. A két jelenség – a peregrináció és az emigráció – között szoros összefüggés van, hiszen a külföldön tanuló, és ott egyik egyetemről a másikra vándorló diákok egy része végleg kinn maradt, amikor is a peregrinációból emigráció lett.

Az emigránsok között azonban nem egy olyan is akadt, aki tanulmányai befejeztével hazatért, hosszabb-rövidebb ideig itthon munkálkodott, és csak bizonyos idő elteltével hagyta el végleg az országot.

Mi volt az oka annak, hogy oly sok kitűnő hazánkfi távozott az országból és vállalt orvosi állást, néha egyéb hivatalt külföldön, jóllehet az orvosok száma itthon oly csekély volt?

A XVIII. század második és a XIX. század első felének hazai társadalmi, politikai és gazdasági viszonyai kétségtelenül nem kedveztek a tudományos életnek. A gyarmati függőség az orvosok szempontjából is rendkívül károsan éreztette hatását. A városok polgárságától eltekintve, a pénztelen földművelő lakosság nem jöhetett számításba pacientúra gyanánt; a szegény értelmiségből, a polgárivadékokból rekrutálódó fiatal orvosok bármennyire is tudatában voltak hivatásuknak, a legelemibb megélhetésre sem tehettek szert, hiszen a falusi lakosságnak nemcsak pénze nem volt orvosra, hanem még igénye is alig.²⁰⁷² Találóaan állapította meg az első magyar nyelvű orvosi tankönyv szerzője, Rácz Sámuel, hogy „a német, mivel még eddig német világ volt, magát mindenütt hetykén mutogatta, dicsérte, mindenüvé bészúrta, a magyart ámitotta és annyira vitte, hogy már a magyarnak is német ruhában kellett

---

²⁰⁷¹ Schultheisz–Tardy id. mű pp. 17–18.

²⁰⁷² Uo. p. 6.

járnia, ha tudósna akart láttatni. A jó magyar doktor semmit sem ért, ha német ruhában nem járt, avagy ha magyar nevet viselt; így lett Farkas helyett: Wolf; róka helyett: Fuchs; Kiss helyett: Klein; Nagy helyett: Grosz... Adjak illendő becsületet a magyarnak, akkor fogadom, hogy rövid időn belül elbámultok, annyi leszen a híres magyar tudós”.²⁰⁷³

De elsősorban a tudományos intézmények és a szükségképpen ezekhez fűződő tudományos élet hiánya készítette a tudományos pályára igyekvőket arra, hogy a szellemi élet külföldi központjaiban keressenek munkalehetőségeket. Például a pozsonyi születésű Segner János András,²⁰⁷⁴ aki 1732-től élt Jénában. Itt magántanárrá habilitálták, és már 1733-ban professor extraordinarius lett, 1735-ben pedig az újonnan alapított göttingai egyetem hívta meg. Göttingában Albrecht professzor halála után, 1736-tól hosszú ideig az orvosi fakultás egyetlen rendes tanára volt.

De nem mindig az anyagi gondok vagy a tiszta tudományos ambíció készítette orvosainkat a kivándorlásra. Néha a hivatalos pályafutás csalódásai, meghiúsult vágyak ösztönöztek emigrációra. Ilyen gondolattal találkozunk a kitűnő tudós, Bugát Pál késői feljegyzéseiben is: „...nagy reményem volt, hogy concursus útján az ország szemészeti hivatalát megkapom, ámde másé lett a koncz, nekem egyéb nem maradt hátra, mint az akkoron Oroszországba, nevezetesen a kazáni egyetemre meghívott tanárságra recurrálni, mivel azonban boldogult fejedelmünk ki nem bocsát bennünket (engem és Dr. Boros és Pozsonyi barátaimat), ezért honmaradván, hosszú várakozás után egy a többiekhez csak félértékű, jelenleg éppen haldokló tanszéket nyertem”.²⁰⁷⁵

Mint Bugát Pál soraiból is kitűnik, a legmagasabb helyeken is felfigyeltek az orvoskivándorlásra, és hol megszorításokkal, hol tilalmakkal akarták elejét venni annak, hogy az ország amúgy is gyér orvosi létszáma végzetesen megfogyatkozzék.

Ez az orvoskivándorlás most már csaknem kizárólag Oroszországba irányul. Az ekkor már Oroszországban működő magyar orvos, Orlay híradásai, a magyar sajtóban sorozatosan megjelenő cikkek példátlan tudományos fellendülésről beszélnek. Az elnyomás e korszakában különösen friss szellő gyanánt hatnak azok az értesülések, melyek szerint Sándor cár

²⁰⁷³ A szöveget közli: Batizi László: Vályi András élete és munkái. Bp., 1935. Sárkány ny. p. 6. – Rácz Sámuelről lásd még: Kovács, A. G. B. – Schultheisz, E.: A Short Summation in Physiology, the first textbook of physiology in Hungary. In: Schultheisz, E. (ed.): History of Physiology. Bp., 1981. Akadémiai. p. 85. skk.

²⁰⁷⁴ Segner János András (1704–1777) különösen a fizika terén tett számos felfedezésével („Segner-kerék”), találmányával és elméleti írásával örököztette meg nevét. Cáfolta az iatromatematikások egyoldalú elméleteit, kijelölte a matematikának mint a medicina segédtudományának a helyét. Lásd: Pagel, W.: Geschichte der Göttinger Medizinische Schule im 18. Jahrhundert (Berlin, 1875), valamint Jakucs István: Segner János András. = Fizikai Szemle 6 (1955) No. 2–3. pp. 65–68. Lásd még: Hirsch, A. – Hübotter, F.: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte. Vol. V. Berlin, 1934. pp. 206–207.

²⁰⁷⁵ Orvosi Tár 18 (1848) p. 234.

szabadelvű újításokat vezetett be, és nyugodtan virulhat a tudomány és művészet. A romantikus őshazakutatók pedig orvosi hivatásuk mellett azért sietnek a nagy orosz birodalomba, hogy a Kaukázusban vagy az Ural mögött megtalálják az egykori haza tárgyi és nyelvi emlékeit. És mindehhez járul az is, hogy a hatalmas arányokban fejlődő Oroszország valóban szívesen fogadta szolgálatába a magyar orvosokat.²⁰⁷⁶

Az 1810. április 10-én a megyék számára kiadott 6194. számú 'Emigratio Medico-Chirurgum in Russiam inhibita' című helytartótanácsi rendelet a következőket tartalmazza: „Legfelsőbb helyen tudomást szerezve arról, hogy az orosz kormány Ausztria örökös tartományaiból orvosi gyakorlatot folytató orvosokat megszerezni, s e célból kivándorlásra rávenni igyekszik, őfelsége elrendelni méltóztatik, hogy az említett örökös tartományaiból a kivándorlás módja általánosan megakadályoztassék, és útlevelek kiállítása ily célból megtagadtassék. Ami a nagyságodnál érdeklődőknek és a vezetése alatt állóknak azzal a hozzáadással adassék tudtul, hogy gondoskodjanak az orosz kivándorlásra vonatkozó tilalomnak nyilvánossághozásától, Kelt Budán...”²⁰⁷⁷

Lényeges eredményt ezzel a rendelettel nem lehetett elérni. A kivándorló útlevél kiállításának megtagadása legfeljebb a kivándorlás legális módját akadályozta meg – a kerülő utakat azonban szabadon hagyta. Nyilván ennek felismerése, valamint a külpolitikai érdekek mérlegelése, barátságtalannak minősülő lépés elkerülésének szándéka arra indította a kormányzatot, hogy a rendeletet még ugyanazon év őszén lényegesen módosítsa.

A Budán 1810. november 14-én kelt 23866. számú helytartótanácsi rendelet már tudtul adja, hogy „Őfelsége a folyó év április 10-én kelt 6194. számú... elhatározását, amely kiváltképpen a sebészeknek Oroszországba való kivándorlását egyszerűen megtiltotta, kegyesen visszavonni s egyben hozzájárulni méltóztatott, hogy a kérdéses ügy eredeti állapotába visszaállítassék, mindazonáltal a kivándorlás engedélyezését saját magának fenntartja...”.

Az első (1810. áprilisi) intézkedésről Linzbauer így ír: „...Ezen intézvény célja volt: az orvosi személyzetnek mindinkább és inkább érzett hiányán segíteni. A mit a kormány így javítani igyekezett, azt Oroszország nemzetköz-ellenes működései által, hogy ti. a Monarchia

²⁰⁷⁶ Schultheisz–Tardy id. mű p. 18. skk. A kancellária iratváltását egy magyar orvos, Pitzer József útlevelügyében lásd: OL Kanc. oszt. Acta Gen., 1793. 6194. – Kuriózumnak tekinthető Orlay 1802. március 31-i, felettebb alázas hangvételű levele Nyikolaj Novoszilcev grófnak, I. Sándor cár mindenható kegyencének, amelyben arra kérte, támogassa őt az uralkodó jóindulatának elnyerésében. Lásd részletesebben: V. Molnár László: Magyar–oroszk kulturális kapcsolatok 1750–1815. Piliscsaba, 2000. MATI. pp. 56–65.

²⁰⁷⁷ Schultheisz–Tardy uo. A vonatkozó, eddig nem publikált rendeleteket lásd: OL helyt. oszt. dept. pol. in gen. 1810. fons 17, pos. 6, továbbá pos. 38–39. Vö. még Linzbauer, X. F.: Codex Sanitario-Medicinalis Hungariæ. Tom. III. Sectio V. Budæ, 1861. Typ. cæs.-reg. scientiarum universitatis. p. 293, 209.

orvosait kivándorlásra bírta és orosz szolgálatba való lépésre édesgette – megíúsítá, mit a kormány csak az útlevelek megtagadásával vélt megakadályozni. Különben is a kivándorlási engedély őfelsége közvetlen helybenhagyásától tétetett függővé”.²⁰⁷⁸

De míg a Martinovics-mozgalom vérbefojtása után, a század végétől kezdve idehaza az országra nehezedő politikai és gazdasági önkény miatt az eddiginél is nagyobb szegénység, elnyomás, jövőtlenség várt a pályája kezdetén álló fiatal orvosokra, addig Oroszországban – egy rövid, de termékeny történelmi közjáték tartalmára – felvillannak a szabadság zsenge, de ígéretes fényei. Egyetemek és főiskolák, tudományos intézmények létesülnek, virágzanak a tudományos társaságok.²⁰⁷⁹ Így hát nem csoda, hogy az élet szava ez esetben is erősebbnek bizonyult a rendeletek szövevényénél. Igaz, hogy – mint Bugát Pál és két orvos barátja esetében is – a tilalom olykor elérte célját, és az önkény tervei nem valósulhattak meg. De a kapcsolatok mind sűrűbbekké, termékenyebbekké váltak, és kultúrtörténetünknek önálló, eredeti fejezetét alkotják.

---

²⁰⁷⁸ Linzbauer X. F.: A magyar korona országainak nemzetközi egészségügye. Buda, 1868. Magy. kir. egyetemi nyomda. p. 51.

²⁰⁷⁹ A magyar szellemi, művészeti élet nem egy kiválósága foglalkozott az Oroszországban való letelepedés gondolatával és közülük jó néhányan valóra is váltották elgondolásukat. Schultheisz–Tardy id. mű p. 19, 36., uo. további irodalom.

Medizin und die Tradition des Auslandstudiums²⁰⁸⁰

Der medizinische Unterricht in Ungarn ist traditionsreich. Seine Anfänge reichen in das Spätmittelalter als im Zentrum des Landes in Obuda (Altofen), der damaligen Haupt- und Residenzstadt, Siegmund aus dem Hause Luxemburg, Kaiser des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation König von Ungarn, im Jahre 1395 eine Universität gründete, die auch eine medizinische Fakultät besaß. In den folgenden 130 Jahren waren Buda (Ofen) und Obuda (Altofen) Zentren der humanistischen Gelehrsamkeit, wo deutsche, italienische und nicht zuletzt ungarische Humanisten, viele unter ihnen auch Ärzte, sich trafen. Das ärztliche Bildungswesen zeigt in Ungarn, gemäß der historischen Entwicklung des Landes, ein einzigartiges Bild. Die Türkenbelagerung machte jeden Hochschulunterricht unmöglich. Ungarische Medizinstudenten besuchen deshalb das Ausland, vorwiegend die deutschen und niederländischen Universitäten, aber auch die der Schweiz, Italien und England in Form einer *preregatio academica*.

Im Jahre 1769 wurde die Universität in Nagyszombat (Tyrnau) von Maria Theresia um eine medizinische Fakultät erweitert, die 1777 zunächst nach Buda, später nach Pest übersiedelte.

Diese Fakultät lebt – ohne Unterbrechung – in der selbständigen Semmelweis Universität weiter. Die Fakultät wurde schon in den 80er Jahren des 18. Jahrhunderts als eine wissenschaftlich hochrangige Bildungsstätte in Europa anerkannt, dennoch wurde die *Preregatio* nicht völlig unterbrochen.

Das Auslandstudium ungarischer Studenten hatte nun nicht so sehr fachliche, als konfessionelle Gründe. Die Protestanten verweigerten nämlich den Standeseid, welcher eine Passage über die *conceptio immaculata Sanctae Virginis* enthält, seit 1647 Bestandteil des *juramentum doctorale* in den, von den Habsburgern beherrschten Ländern. Den Ausweg gab das Auslandstudium bzw. die Promotion an einer ausländischen Universität. Die protestantischen Universitäten der deutschen Länder sicherten die Möglichkeit der *Inscription* und Promotion und boten ungarischen Studenten Stipendien und andere finanzielle Begünstigungen.

---

²⁰⁸⁰ Forrás: Schultheisz, Emil: Medizin und die Tradition des Auslandstudiums. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 275–276. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Medizin und Tradition. In: Festschrift des 1. Bundesdeutschen Jahrgangs mit einem Geleitwort von Prof. J. Szentágothai. Bp., 1989. [Semmelweis Orvostudományi Egyetem]. [pp. 1–3.]

Die Studenten kehrten als wohl ausgebildete Ärzte, nicht selten als namhafte Professoren heim.

Da in Ungarn die neuen Universitätssatzungen das Werk des berühmten Protomedicus Van Swieten waren, wurden sie mit denen der Wiener Medizinischen Fakultät konform eingeführt. Dies hat zum hohen wissenschaftlichen Niveau gewiß viel beigetragen.

Die Pester Fakultät hat jedoch bei aller Verbundenheit mit der Wiener Medizinischen Schule seit Beginn des Unterrichts in Nagyszombat (Tyrnau) ihr eigenes, selbständiges Profil entwickelt und bis heute bewahrt. So ist es verständlich wenn an dieser Fakultät stets auch ausländische Studenten immatrikuliert waren, von denen auch viele hier promovierten.

Ein neues Kapitel öffnete sich als 1983 der regelmäßige Unterricht für deutsche Studenten begann. Ende der 70er Jahre hatte Ungarn eine Ärztedichte erreicht, die es möglich machte, die Zahl der neu aufzunehmenden Studenten etwas zu senken. Das Professorenkollegium und der akademische Senat nahm die Möglichkeit wahr, die freigewordenen bzw. neu errichteten Plätze an deutsche Studenten zu vergeben. So nahm ein Curriculum in deutscher Sprache seinen Anfang, deren erste Teilnehmer, der erste Jahrgang, seine Studien mit Erfolg abgeschlossen hat. Die deutschen Studenten sind fleißig, talentiert und gebildet, sie sind gute Mediziner, werden gewissenhafte Ärzte sein, die in Praxis und Forschung ihr Bestes geben wollen – und können. Gewiß werden sie auch zur Intensivierung der deutsch – ungarischen Beziehungen und Universitätsverbindungen vieles beitragen. Sie tun das bereits.

Das Medizinstudium deutscher Studenten an der Semmelweis Universität wird fortgeführt, praktisch möglichst erweitert, wissenschaftlich weiter vertieft.

Es war mir eine Freude, und wird es auch in den kommenden Jahren sein, den deutschen Studenten in den Fächern Geschichte der Medizin, Sozialmedizin, Medizinische Ethik Vorlesungen zu halten. Es ist ein gutes Gefühl, am Ende jeder Vorlesung gute Fragen, während der Prüfungen gute Antworten zu bekommen – ich habe diese Fragen und Antworten von meinen deutschen Hörern immer erhalten.

A bécsi egyetem²⁰⁸¹

1363-ban kezdődtek azok a tárgyalások IV. Rudolf osztrák herceg és V. Orbán pápa között, amelyeknek tárgya egy – a párizsi egyetemhez hasonló – „Hohe Schule” volt. Mint ismeretes, a középkorban az egyetem, „Studium generale” alapításához a pápa hozzájárulása volt szükséges.

A latin és német nyelvű alapító oklevelet számos előkelőség jelenlétében 1365. március 12-én írta alá Rudolf herceg és két testvére. A kancellár, Johann von Brixen püspök már másnap elküldte az iratokat Rómába a pápai hozzájárulásért. A pápai megerősítést azonban a hosszú s végeredményben sikeres megelőző tárgyalások ellenére sem kapták meg rögtön. IV. Károly császár ugyanis minden befolyását latba vetette, hogy az általa 1348-ban Prágában alapított egyetem kiváltságos jogait megőrizve, a versenytársként számba jövő bécsi egyetem megnyitását megakadályozza. A császár óhajának a pápa – politikai okokból – nehezen tudott ellenállni. Végül mégis talált egy kiutat: megadta placetjét az alapító okmányra, kivéven a teológiai fakultást. Az egyetem így módot adott a főiskolai tanulmányokra Bécsben; a teológiai fakultás hiányában, ugyanakkor biztosított maradt Közép-Európában a Károly Egyetem elsőbbsége.

A bécsi egyetem első kancellárja Albert szász herceg lett, aki a párizsi egyetemhez hasonlóan az universitast nemzetek szerint tagolta. 1366. június 6-án kelt statutuma osztrák, cseh, szász és magyar natiót sorol fel, amelyek mindegyike saját procuratort választott.

Az alapító, Rudolf halála után trónra lépett III. Albrecht szász herceg tevékeny pártfogója volt az új egyetemnek. 1384-ben adott új alapító okmányában jelentős szervezeti módosítások vannak. Az egyházi bíráskodást az egyetem és annak tagjai felett nagymértékben beszűkítette, s a kancellár helyett – aki ez idáig a püspöki kar egy tagja volt – rectort, tehát egy tudóst állított az universitas élére. A rector – aki az egyházi rendnek tagja nem lehetett – gyakorolta a teljes jurisdictiót az egyetem minden tagja felett. Az egyetem teljes autonómiával rendelkezett. Legfőbb tanácskozószerve és bizonyos fokig kollektív irányítója a „Congregatio

---

²⁰⁸¹ Forrás: Schultheisz Emil: A bécsi egyetem. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 59–63. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: 600 éves a Bécsi Egyetem. = Orvosi Hetilap 106 (1965) No. 28. pp. 1328–1331. – Kötetben: Schultheisz Emil: 600 éves a Bécsi Egyetem. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 119–122. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

universitatis omnium doctorum et licentiatorum”²⁰⁸² volt, amelynek határozatait a rector hajtotta végre. Az egyetemi autonómia a tanítás és tanulás teljes szabadságát volt hivatva célozni, a tanárok és egyetemi polgárok egyházi és állami bíraskodás alól való kivonásával. Az autonómiával azonban nemritkán visszaéltek, mert az egyetemhez tartozók különállása – főleg azonban az ifjak viselkedése – a városi polgársággal való gyakori súrlódáshoz vezetett. E civódások kapcsán hol egy polgárt csaptak fejbe, hol egy tudásszomjas ifjút vertek agyon a vita hevében. A XV. század folyamán alig volt év, hogy a rector vagy Bécs város polgármestere ne fordult volna ilyen irányú panasszal az uralkodóhoz.

Az egyes fakultások statutumait 1388-ban dolgozták ki. Az orvosi kar (facultas saluberrima = leggyógyítóbb kar) a rangsorban a harmadik helyen állott, decanusa csak doctor vagy magister lehetett, licentiatuus nem.

Az orvosi kar minden jelentősebb eseményét 1399-től az *'Acta facultatis medicae'* jegyzi fel, amely a kar történetének legfontosabb forrása. Ezt a mindenkori decanus vezette, némelyik bővebben, némelyik jóformán semmit sem jegyezve fel. Számos tanácsülés lefolyását örökítették meg az Acták. Megnyugtató olvasmány, amelyből kiderül, hogy már a XV. század folyamán számos ügyet behatóan tárgyalva, határozat nem született, s az üléseket ismételten elnapolták. „Plura mota et pauca conclusa” – írja némi szarkazmussal a decanus 1465-ben.²⁰⁸³

A század végén a teológiai kar is megkapta működéséhez a pápai placetet. Így a bécsi főiskola teljes jogú universitas-szá vált. Rectora 1396-ban egy orvosdoktor, Martin von Wallsee lett. Az egyetem jelentősége minden vonatkozásban gyorsan nőtt. A XV. század közepén hallgatóinak száma már elérte a hétezeret, s a fakultások bekebelezett magistereinek és doctorainak száma együttesen meghaladta a százötvenet.

A skolasztikus hagyományoktól a bécsi studium generale is csak nehezen tudott megszabadulni, és lassan alakult át humanista intézménnyé. A XV. század végén azonban már az európai humanizmus egyik centruma volt. Tanári karában olyan tudós humanistákkal találkozunk, mint a „Dunai Tudós Társaság”-ot alapító Konrad Celtis. Az ő kezdeményezésére alakult meg Budán 1497-ben a „Sodalitas Litteraria Danubiana” magyar szekciója. A bécsi egyetem európai híré humanistái között találjuk még Vadianust (Joachim von Watt), Cuspinianust (Johann Spieshammer, Spiesshaimer), Collimitiust (Georg Tannstetter). Befolyásuk a magyarországi humanizmusra és medicinára: óriási.²⁰⁸⁴

²⁰⁸² „Az egyetem valamennyi doctorának és licentiatuusának gyűlése”

²⁰⁸³ Vö. Acta facultatis II. Ed.: C. Schrauff. Wien, 1899. p. 31.

²⁰⁸⁴ Vö. Schultheisz, E.: Joachim von Watt, ein medizinischer Humanist der Renaissance. = Ärztliche Sammelblätter 51 (1962) No. 6. pp. 222–223.

A XVI. század elején a tanítás és tanulás Bécsben jóval elmélyültebb, alaposabb s kevésbé formális volt, mint a megelőző évszázadokban. Az itteni orvosi oktatásnak mindenesetre érdemül kell betudnunk, hogy súlyt fektettek a hallgatók gyakorlati oktatására. Martin Stainpeiss doctor, a fakultás egyik előadója *'Liber modo studendi seu legendi in medicina'*²⁰⁸⁵ címmel 1520-ban kiadott munkájában hangsúlyozza, hogy az orvosi tanulmányok exercitatio nélkül nem lehetnek teljesek. A tudósok megbecsülése és társadalmi elismerése megnövekedett. A beiratkozott scholarisok száma azonban apadt. A század első évtizedeiben immatrikuláltak száma kb. 800 volt, ezeknek egynegyede tartozott a magyar natiohoz.

Rövidesen megindultak az ellenreformáció mozgalmi, amelyek a tudományos életnek igazán nem kedveztek. Fontosabb volt ekkor a buzgó vallásosság, főként azonban az egyértelműen egyházhű magatartás minden tudománynál. Különösen visszavetette ez az orvosi fakultás munkáját. Csakis ezzel magyarázható, hogy 1596 és 1623 között egyetlen orvost sem avattak doktorrá a bécsi egyetemen. Ez a stagnáció néhány évtizedig tartott. Amikor J. W. Managetta és Paul de Sorbait katedrát kapott az orvosi fakultáson, ott a tudományos élet ismét fellendült, és Bécs újra az európai orvosképzés egyik centruma lett.

Az orvosi fakultás működése szorosan összefonódott Bécs város orvosi ellátásával. Egy 1527-ből származó császári privilégium a fakultás tagjai számára biztosította az orvosi praxis kizárólagos jogát a városban. Egyúttal azonban kötelességükké tette a gyógyszertárak felügyeletét, s a város szegényeinek ingyenes ellátását.²⁰⁸⁶

A XVII. században a bécsi orvosi fakultás nívója ismét elmaradt a többi német nyelvű egyetem mellett.

Új virágkora a XVIII. század második fele, Van Swieten működésének ideje. Ez az a periódus, amikor az ún. „első bécsi orvosi iskola” a világ minden tájáról vonzotta a tudnivágyókat. Ezt a nagyarányú fellendülést Bécs az első igazán nagy klinikus, a leydeni Boerhaave tanítványa, Mária Terézia udvari orvosa, Van Swieten reformjainak köszönhette. Hazánkra vonatkozóan pedig különös fontosságú volt, hogy mindazokat a reformokat, amelyeket az egészségügy és egyetemi oktatás terén Ausztriában megvalósított, hazánkban is igyekezett bevezetni.

Az „első bécsi orvosi iskola” professzorai között olyan kiválóságokkal találkozunk, mint N. J. Jacquin, H. N. Crantz, Anton de Haën, Anton Störck, Jean de Carro, majd J. P. Frank.

---

²⁰⁸⁵ Lásd: Aschbach, J.: Geschichte der Wiener Universität (Wien, 1871)

²⁰⁸⁶ Hirsch, A. – Hübotter, F.: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte. Vol. V. Berlin, 1934.

A francia forradalmat Európa-szerte közvetlenül követő szellemi elnyomás a bécsi egyetemnek is – s vele az orvosi karnak – újabb hanyatlásához vezetett. A fakultásnak az udvari orvos, majd protomedicus – és a tanulmányi bizottság elnökeként fungáló – Stifft báró által 1810-ben történt átszervezése aligha tett jót. Andreas Joseph Stifft működését illetően az egyes szerzők a lehető legellentétesebben nyilatkoznak. Amíg Gurlt a Monarchia egészségügyének ragyogó tehetségű újjászervezőjeként ünnepli, és kiváló orvosnak tartja,²⁰⁸⁷ addig Schönbauer véleménye ennek éppen ellenkezője.²⁰⁸⁸ Ha azonban a véleményeket nem is vesszük figyelembe, a tények nemigen szólnak Stifft mellett. Elüldözte Bécs legkiválóbb orvosait, többek között a modern közegészségügy legelső tudósa, Johann Peter Frank miatta hagyta ott az Allgemeines Krankenhaus igazgatói székét, s ment Szentpétervárra.

Utóda – csodálatos véletlen folytán – Stifft veje, J. N. Raimann lett, egy derék, de igen közepszerű orvos. Ami Stifft orvosi felfogását illeti, erre viszont mi sem jellemzőbb, minthogy az 1831. évi nagy kolerajárvány idején az akkor 70 éves, nyugalomban levő protomedicus ismét átvéve az irányítást, feloldott minden vesztegzárt – nem lévén a contagiosus-elméletnek híve. Gurlt egyébként ezt is a javára írván kijelenti, hogy ezzel legalább a pániknak vetett véget. Gyenge vigasz lehetett a kolera rohamos terjedése idején.

Azt hiszem, nyugodtan állíthatom, hogy az egyetem többi kiváló tanárának köszönheti, hogyha az átszervezés ellenére is újra fejlődésnek indult.

A XIX. század dereka a bécsi egyetem fénykora. Az ún. „második bécsi orvosi iskola” ismét a világ minden tájáról vonzotta a tanulmánygatókat.

Ennek a fellendülésnek az alapja a felvilágosodás – Bécsben némi késéssel érvényesült – filozófiája volt. Ez adta a medicinának a kételkedéshez való bátorságot. Ez tette lehetővé, hogy felszámolják a tudományos élet tekintélyuralmát, ami pedig erősen fenyegetett. A tudományos kételkedéstől, a szkepticizmustól azonban még egy lépést kellett tenni, hogy az orvosi gondolkodás is eljusson a kanti kriticismusig. 1781-ben jelent meg Immanuel Kant műve, *'A tiszta ész kritikája'*. Hatvan évvel később adta ki Rokitansky patológiai-anatómiai tankönyvét, amely ennek a kriticismusnak jegyében íródott. Ez a mű reprezentálja a hivatalos orvostudomány végleges elfordulását az előző századok spekulatív medicinájától. Amit Rokitansky 1862-ben, az új kórbonctani intézet felavatásakor mondott beszédében követel, az nem kevesebb mint „Freiheit der Forschung als höchstes Postulat...” a kutatás szabadsága, mint legfőbb követelmény.

²⁰⁸⁷ Das medizinische Wien. Wien, 1947. p. 184.

²⁰⁸⁸ Vergangenheit und Gegenwart des Museums für menschliche Anatomie an der Wiener Universität (Wien, 1869)

Rokitansky, Škoda, Hebra azok a nevek, amelyek a bécsi egyetemen a modern medicina szellemét árasztják. Körük gyűltek mindazok, akik az elméleti vagy gyakorlati orvostudomány valamely ágában valóban alkotó munkát végeztek. Ekkor s röviddel ezt az időt követően évtizedeken át annyi nagy név szerepel, hogy csak néhány mondattal kísért felsorolásuk is külön tanulmányba kívánczik.

A bécsi egyetemnek szoros kapcsolata volt a nagyszombati egyetemmel, különösen annak orvosi karával.²⁰⁸⁹

---

²⁰⁸⁹ A további részletekről lásd: Schultheisz Emil – Magyar László András: Orvosképzés a nagyszombati egyetemen 1769–1777. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter, sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2005. MATI. 403 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.)

Az Institutum Medico-Chirurgicum Josephinum²⁰⁹⁰

A bécsi orvoscépzésnek – amellyel a hazai medicina hosszú időn keresztül tartott szoros kapcsolatot – az egyik igen jellegzetes intézménye volt, az időközben orvostörténeti intézetté alakult „Collegium-Medico-Chirurgicum Josephinum”. Alapítója, nagy fejlesztője és élete végéig pártfogója II. József császár. A katonaeészségügy újjászervezését Brambilla javaslatára és tanácsai alapján kezdték meg. A reformok célja a katonarvosok magasabb szintű oktatása mellett az eddig elhanyagolt sebészetnek mint önálló tudományágnak fejlesztése. A medicina és chirurgia alapján elválaszthatatlan egységéről szól Brambilla megnyitóbeszéde is.²⁰⁹¹

A terv egyszerű és világos: olyan főiskolai rangú intézetet kell létrehozni, amelynek felépítése hasonló az egyetem orvosi karának struktúrájához, és amelynek tanári kara olyan tekintélyű, mint az egyetemi orvosprofesszoroké. Brambilla elgondolása szerint a tantestület egyúttal tudományos társaságot kell hogy alkosson, mely – a párizsi „Académie Royale de Chirurgie” mintájára – a sebészet elméleti kérdéseinek vizsgálatával, a kutatómunka irányításával is törődik, s így e diszciplínának mint tudományágnak fejlődését igyekszik előmozdítani. A professzorok feladata még, hogy mint állandó legfelsőbb egészségügyi tanácsadók működjenek. E minőségükben a hadsereg protochirurgusának – akkor Brambilla – közvetlenül alárendeltek.

A katonarvosi oktatás újjászervezésével egyidejűen minden nagyobb helyőrségben katonai kórházakat állítottak fel. Hogy az ilyen vonatkozásban valóban felvilágosultan gondolkodó II. József a beteg vagy sebesült közkatonák korszerű egészségügyi ellátását igyekezett biztosítani, kiviláglik a hadsereghez néhány nappal halála előtt intézett búcsúpáncsából is: „Semmit, ami a megbetegedett vagy megsebesült legénység gyógyítására,

²⁰⁹⁰ Forrás: Schultheisz Emil: Az Institutum Medico-Chirurgicum Josephinum. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 67–72. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Institutum Medico-Chirurgicum Josephinum. = Orvosi Hetilap 110 (1969) No. 14. pp. 798–800. – Kötetben: Schultheisz Emil: Institutum Medico-Chirurgicum Josephinum. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 114–118. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

²⁰⁹¹ „Will also jemand ein Arzt oder Chirurgus werden, so muss er sich in beyden Fällen die Heilkunde in ihrem ganzen Umfange bekannt machen, denn so wie keiner ein Arzt seyn kann, der nicht mehr die Chirurgie versteht, so verdient auch im Gegenteil kein Wundarzt diesen Namen, wenn er nicht die Medizin im Grunde studiert hat...” („Ha tehát valaki orvos vagy sebész akar lenni, úgy mindkét esetben teljes egészében kell a gyógytudománnyal megismerkednie, mert miként senki nem lehet orvos, aki nem érti a sebészetet, a seborvos sem érdemli meg ezt a nevet, ha nem tanulta a medicina alapjait...”.) Lásd: Brambilla, G. A.: Rede die er bey der Eröffnung des neuen k. k. Med. Chir. Akademie den 7. Nov. 1785. gehalten hat. Wien, 1785.

állapotának könnyítésére kitaláltak, soha nem hagytam figyelmen kívül, és minden egyes ember becses volt számomra...”²⁰⁹²

A XVIII. század közepén – mint ismeretes – Európa legtöbb államában még kétféle gyógyító kar működött: a tanult, magasan kvalifikált orvosok, és a kezdetben még céhekbe tömörült sebészek. A gyógyításnak ez a kettőssége – kialakulásának okaira itt most nem akarunk kitérni – a beteg ellátásának bizony nem mindig vált javára. Nem is szólván azokról az ellentétekről, fonákságokról, amelyek a sebészek és orvosok között jóformán állandóak voltak. Ezek az ellentétek különösen élesek voltak minden ország hadseregében, így az akkori Monarchia katonaeorvosai és tábori sebészei között is. Ennek az örökös civakodásnak, sőt ellenségeskedésnek azután a betegek itták meg a levét. Igen jellemzően utal erre Johann Nepomuk Isfordink, az Akadémia egykori igazgatója, maga is a Josephinum abszolvense, aki az intézet újramegnyitásakor tartott beszédében egyebek között ezt írja: „Az orvosok az őket megillető előjogok korlátozása miatt panaszkodtak, a sebészek az előbbieks felsőbbsége ellen berzenkedtek. A betegek pedig meghallgatás nélkül sóhajtottak segítségért”.²⁰⁹³ Az Akadémia létrehozásakor a legfőbb cél ennek a tarthatatlan helyzetnek a lehető leggyorsabb felszámolása volt. A további cél a csapatok számára a gyakorlatban – és nem utolsósorban elméletben – is jól felkészült katonaeorvosok képzése volt. A seborvosok magasabb kvalifikációjával akarták elérni az orvosi kar egységesítését. A császár parancsára az Akadémia teljes tanfolyamát végzetek sebészdoktorrá promoveáltak. Ez a tény már önmagában döntően befolyásolta a sebészek helyzetét, kiemelve őket az iparosok közül.

A magas nívót jellemzi a tanári kar összetétele. Elég itt a nagy hírű és sokoldalú Plenck – aki a nagyszombati, majd budai egyetemnek 14 éven át volt professzora –, a kitűnő sebész, J. Hunczovsky, valamint Beethoven orvosa, Johann Adam Schmidt nevét említenünk. A professzori kollégium tudományos munkáit egy Plenck szerkesztésében megjelenő különkiadványban publikálta.²⁰⁹⁴ A „K. k. medizinisch-chirurg. Josephs-Akademie”-t, amelyet később röviden mint Josephinumot ismertek meg Európa orvosai, 1785. november 7-én nyitották meg. A Canevale által tervezett iskolaépületet a szemléltető oktatáshoz szükséges minden eszközzel jól felszerelték. Különösen figyelemre méltó a mostani múzeum alapját képező patológiai és anatómiai gyűjtemény. Az itt ma is látható viaszpreparátumokat a neves fiziológus, Fontana irányításával készítették Firenzében. Jelentős volt a mineralógiai, zoológiai és botanikai gyűjtemény is. Az intézet hatezer kötetes könyvtárában, amely a mai

²⁰⁹² Kralik, R.: Österreichische Geschichte. Wien, 1916. p. 229.

²⁰⁹³ Rede zur Feyer der Wiedereröffnung der medizinisch-chirurgischen Josephs Akademie. Wien, 1824. p. 4.

²⁰⁹⁴ Abhandlungen der römisch k. k. Josephinischen medizinisch-chirurgischen Akademie zu Wien (Wien, 1787)

'Bibliotheca Josephina' törzsanyaga, a medicina klasszikusai mellett a kor orvosi irodalmának minden jelentősebb műve fellelhető.

Az intézethez kétezer ágyas helyőrségi kórház tartozott, a katonafeleségek számára kis szülőotthonnal. Mint látható, az orvosi felsőoktatás minden feltétele adott volt.

A II. József által alapított, később sokat kritizált intézmények között talán egy sem volt, amely oly kevéssé tartalmazta volna a későbbi csőd csíráját, mint éppen ez az orvosi és sebészi akadémia. A Josephinum alapításakor Európa legkorszerűbb ilyen jellegű intézménye. Számos államban létesítettek rövid időn belül hasonló akadémiát éppen a bécsi mintájára, amelyek mind kitűnően megfeleltek a célnak. Példaként elég a berlini 'Pepinière'-t említenünk, ahonnan számos világhírű orvos került ki, vagy az 1793-ban Pétervárott életre hívott katonai akadémiát, melynek tanárai között ott találjuk a magyar Orlay Jánost is.

Egyik oka annak, hogy az újonnan létesített intézményt a kortársak zöme csaknem születése pillanatában elutasította, feltehetően Brambilla személye. A lombardiai születésű Giovanni Alessandro Brambilla sebészi tanulmányait a paviai egyetemen folytatta. Mint katonai sebész igen gyorsan szokatlanul nagy karriert futott be, jóllehet stúdiumait nem az orvosdoktori promotio zárta le. 1780-tól az egész katonai egészségügy főnöke. Olasz nyelvű irodalmi munkássága a sebészet sok ágazatára kiterjedt. Legkitűnőbb ezek közül a '*Trattato chirurgico practio sopra il flemmone*'.²⁰⁹⁵ A sebészet jelentőségét és fontosságát tárgyaló '*Discorso sulla primazia ed utilità della chirurgia*'²⁰⁹⁶ című művét franciára is lefordították.

Amilyen kitűnő, progresszív szemléletű szakember és ragyogó organizátor volt, oly kevéssé értett ahhoz, hogy az általa fontosnak tartott és keresztülerőszakolt reformok szükségességéről az érdekelteket meggyőzze, azok végrehajtásába őket aktívan bevonja. Az sem vált az új Akadémia előnyére, hogy Brambilla kezdettől fogva vetélkedett az egyetem orvosi fakultásával, ahelyett hogy együttműködött volna azzal. Ellenfelei helyzetét igen megkönnyítette külön természetű, amely még a reformjait akceptálók között is sok ellenfelet szerzett. Nagy szaktudása sem fedhette általános műveltsége hiányát. Ezt pedig az orvosok egy sebésznek sem nézték el, különösen akkor nem, ha pályáján sikerrel működött. A bécsi helyőrségi kórház megnyitása alkalmából elhangzott latin nyelvű szónoklata sokáig szóbeszéd tárgya volt, mert hemzsegett a grammatikai hibáktól, és egyúttal kiderült, hogy a szónok nem tud görögül.

A napóleoni háborúk idején az intézet már erősen hanyatlóban volt, annyira, hogy reorganizációja elengedhetetlenné vált. Néhány éves szünet után, 1824. november 6-án nyitották meg újra, most már azzal a céllal, hogy itt teljes orvosi és sebészi (tehát nemcsak

²⁰⁹⁵ „Értekezés a tályog sebészeti fontosságáról és hasznáról” (1770)

²⁰⁹⁶ „Elmélkedés a sebészet fontosságáról és hasznáról”

seborvosi!) kiképzésben részesüljenek a hallgatók. A tanári kar ismét ragyogó. Kiemelkedik közülük F. Jaeger von Jaxthal, az európai hírű szemész.

A Josephinumnak nagynevű tanárain kívül számos olyan hallgatója – közöttük sok magyar – volt, akinek a nevét ma is nyilvántartja az orvostörténelem.

A tudománytörténet szempontjából biztosan nem a legjelentősebb – eddig a neve is alig ismert –, de magyar szempontból mégis egyik legérdekesebb növendéke Nyilassy Ferenc orvos és sebészdoktor. *'De Typhy Castrensis...'* címmel 1818-ban írt kéziratot disszertációja a járványtan és a katonai higiéné összefoglaló és egyben igen részletes, nagy irodalmi apparátusra támaszkodó műve. Nyilassy Ferenc a császári hadseregben töltött évtizedes szolgálat után Oroszországba ment, amint erről 1820-ban a helytartótanácsához intézett útlevélkérelméből értesülünk. Eddig lappangó kéziratára bukkanva a Josephinumban, egy igen érdekes orvos személyisége bontakozott ki.

Az Akadémia második periódusa a forradalom évével záródik. Az 1848–49. évi északolaszországi hadjárat a császári hadegészségügyi szolgálatot igen nagy próbára tette. 1848-ban a Josephinum csaknem valamennyi hallgatója a Lombardiában küzdő csapatokhoz került. Egykorú leírások szerint működésük nem csekély dicsőséget hozott alma materüknek. A tábori sebészek teljesítménye oly jelentős volt, hogy a Santa Lucia mellett vívott csatában véghez vitt heroikus munkájukról Radetzky tábornagy is a legnagyobb elismerés hangján szólt.

A katonaorvosok sikeres működése azonban nem volt elegendő az egyetem orvosi fakultásának megbékítéséhez. Az Akadémia másodízben is kénytelen volt bezárni kapuit. 1849-ben az egyetem orvosi kara a központi épületből átköltözött a Josephinum akkor már történelmi termeibe.

Miután az Akadémiát 1848-ban bezárták, rövidesen ismét nagy lett a hadseregben az orvoshiány. Ezen az sem segített, hogy az egyetem orvosi karán, az ún. „alacsonyabb kurzuson”, amelyhez hasonló volt a hazai „polgári sebész” képzés, mintegy 400 sebészt igyekeztek felkészíteni. Három év múltán az egyetem megszüntette az alacsonyabb szintű sebészoktatást. Így újfent felmerült az önálló tábori sebészképzés gondolata.

1852 januárjában a régi épületben megnyílt – Karl Heidler rektorátusa alatt – a kétéves seborvosi tanfolyam. Miután ez a kurzus sem váltotta be a hozzáfűzött reményeket – nem volt képes a katonaorvos-hiányt sem minőségileg, sem mennyiségileg pótolni –, 1854. október 22-én megkezdődött a Josephinum harmadik, egyben utolsó, teljes értékű, európai szintű akadémiai időszaka.

Az intézet egyenrangú lett az egyetem orvosi fakultásával, ugyanolyan tudományos grádust adott, mint az. Öt évig tartó tanulmányai alatt a növendék ugyanazokat a tantárgyakat hallgatta, mint az egyetemi fakultás hallgatói, sőt azon túlmenően higiénét is, amely szigorlati tárgy lett. Az Akadémia professzori kollégiuma nemcsak gyógyító munkára nevelte hallgatóit, hanem a betegségek megelőzésére is, s e tekintetben többet adtak az egyetemi orvosképzésnél.

A tanári kar tagjai között ebben az időszakban olyan nevekkel találkozunk, mint az anatómus Joseph Engel, Karl Ludwig, a híres fiziológus, Ewald Langer, Stellwag von Carion, Franz Chvostek. Rövid idő alatt oly magas tudományos szintet ért el és képviselt a Josephinum, hogy az itt felvételre jelentkezők száma meghaladta az egyetemre pályázókat. Felvételre ezért csak azok a kitüntetéssel érettek kerülhettek, akik tízévi katonai szolgálatra kötelezték magukat.

A hiányok pótlására azonban szükséges volt egyidejűen az alacsonyabb sebészeti tanfolyam fenntartása is. Ezen a három esztendeig tartó tanfolyamon olyan hallgatók vehettek részt, akik a négy gimnáziumi osztályt végezték el. A kurzus abszolválása után „patronus chirurgiae” lett a jelölt. Ezzel ismét eltávolodott a Josephinum eredetileg kitűzött céljától, de megfelelt a gyakorlatnak, amely Európa-szerte csaknem a századfordulóig megőrizte ezt a kettősséget.

Röviddel az általános hadkötelezettség bevezetését követően, 1874-ben végleg bezárták az Akadémiát. Úgy gondolták ugyanis, hogy ezután mindig elegendő katonai orvos áll majd a hadsereg rendelkezésére. 1914-ig már csak egy katonai orvosi továbbképző tanfolyam működött az épületben (K. u. K. Militärärztliche Applikationsschule).

Az első világháború után a nagynevű belgyógyásznak, K. F. Wenckebachnak támadt az a gondolata, hogy a történelmi múltú, kihasználatlan épület adjon otthont az egyetem kialakulófélben levő orvostörténelmi intézetének. Érdekesek Wenckebach sorai, amelyeket az osztrák orvostörténészhez, Max Neuburgerhez intézett ez ügyben: „Utam naponta a Josephinum előtt vezet... Töltött-e el valaha is egy negyedórát az előkertben, ahol másfél század medicinaja tekint ránk? Itt a híres történelmi és orvosi könyvtár, amelyben a régi füveskönyvek, a legcsodálatosabb Elzevir-nyomtatványok, régi disszertációk, nagy gyűjtemények, az orvostudomány klasszikus és nem klasszikus művei remek, kitűnően megőrzött bőr- és pergament kötésben találhatók... Az épület jobb szárnyában XVIII. századi anatómiai viaszpreparátumok teljesen egyedülálló gyűjteménye található... Mikor néhány, az anatómia és orvostudomány története iránt érdeklődő barátomnak Angliában a gyűjtemény fényképeit mutattam, lelkesedésükben indiántáncot jártak. Itt azonban az ún. Venus-termet

horribile dictu fogászati ambulatoriummá alakították át...”.²⁰⁹⁷ Nem kis mértékben volt köszönhető Wenkebach befolyásának, hogy a Neuburger által 1914-ben alapított orvostörténeti intézet 1920-ban mai helyére, a Josephinum épületébe költözött.

1961-ben az intézet gazdag gyűjteményeit újraszervezték.²⁰⁹⁸ A Josephinum pedig most már mint a bécsi egyetem orvostörténeti intézete, önálló kutatóintézetként működik.

---

²⁰⁹⁷ Wenkebach, K. F.: Ein österr. Medizinhistorisches Museum im Josephinum. = Wiener klinische Wochenschrift 17 (1920) pp. 75–77.

²⁰⁹⁸ Vö. Lesky, E. publikációjával. In: Journal of the History of Medicine 11 (1956) p. 2.

AZ ELSŐ MAGYAR ORVOSI KAR ÉS PROFESSZORAI

Van Swieten és a nagyszombati orvosi fakultás megalapítása²⁰⁹⁹

A *felvilágosult abszolutizmus* kormányrendszere ismerte fel először azt a nagy fontosságot, amellyel a közoktatás az állam szempontjából bír. Az állampolgárok nevelése a 18. század folyamán lett – beleértve az orvosi oktatást is – a kormányok fő gondjává, amikor az uralkodók nemcsak magukat állítják az állam szolgálatába, hanem alattvalóiktól is elvárják annak belátását, hogy az uralkodók eljárása az egyedül célravezető út az állam boldogsága érdekében. Az uralkodó kötelessége az államnak hasznos polgárokat nevelni, akik hivatásuk gyakorlásában az állam érdekeit szolgálják.

Mária Terézia nagyszámú újítása közé tartozik, és azok egyik legfontosabbja a királyi gondoskodás kiterjesztése az iskolákra. Törvény a királynőt ebben nem gátolta és a rendek mindig az uralkodótól várták a kezdeményezést az iskolák terén. Miként Ausztriában, nálunk is az egyetemi oktatás rendezését tartotta a királynő első feladatának. Megkönnyítette az állami beavatkozást az a körülmény, hogy a jezsuiták tanulmányi rendszere és azzal az egyetem tanterve száz év alatt semmit sem változott és egyáltalán nem felelt már meg az igényeknek, amelyeket egyesek és az állam vele szemben támaszthattak.

A jezsuita tanrendszert számos támadás érte a felvilágosodás szellemének terjedése óta. A királynő legbizalmasabb tanácsadói, akik az új bölcséleti és társadalmi elméletek hatása alatt állottak, mind ellenségei voltak a rendnek, annak oktató működését, amely száz évvel korábban a viszonyoknak megfelelt, nem ok nélkül elavultnak tekintették, lekicsinyelték. A legfőbb tanácsadó testületben, a bécsi államtanácsban, amelyet a királynő azért létesített, hogy valamennyi országában, a kormányzás egységes szellemét biztosítsa, úgy beszéltek a jezsuiták nagyszombati egyeteméről, mint valami alsóbbrendű, ezt a nevet meg sem érdemlő intézményről és gúnyosan „jesuitische Quasi-Universität”-nek nevezte azt a királynő egyik nagy-

---

²⁰⁹⁹ Forrás: Schultheisz Emil: Van Swieten és a nagyszombati orvosi fakultás megalapítása. In: Schultheisz Emil – Magyar László András: Orvoscépzés a nagyszombati egyetemen 1769–1777. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2005. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 83–93. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.) – A téma rövidebb feldolgozásai: Schultheisz Emil: Gerard van Swieten. = Orvosi Hetilap 103 (1962) No. 27. pp. 1277–1280.; Schultheisz Emil: Gerard van Swieten. In: Kapronczay Károly – Vizi E. Szilveszter (szerk.): Híres magyar orvosok. 2. köt. Bp., 2001. Galenus. pp. 17–20.

befolyású tanácsosa.²¹⁰⁰ Van Swieten, a királynő háziorvosa és a közoktatási ügyekben legbizalmasabb tanácsadója, előbb a bécsi egyetemet reformálta meg a korszellemnek megfelelő módon. Magyarországon az első teendő volt az egyetem orvosi karral történő kiegészítése.

A 18. század második fele a felvilágosodás jegyében alakuló magyar medicina nagy korszaka. Az új szellemet a medicinában elsősorban a klasszikus klinikus, Boerhaave „egész Európa tanítója” és közvetlen tanítványai, Gerard van Swieten, Albrecht von Haller és Anton De Haën képviselték. Boerhaave klinikai iskoláját továbbfejlesztő tanítványok közül hazánk egészségügyére és orvostudományára a legnagyobb befolyással kétségtelenül Swieten volt. Fontos szerepe volt a magyar egészségügyi szervezet megalapozásában, a közegészségügy, az egészségügyi közszolgálat megteremtésében. Hazai orvosi kultúránk szempontjából egyedülálló az, amit a magyar egyetem orvosi karának megteremtése, majd megszervezése érdekében tett. Nem csak a magyar orvosi oktatás és az egészségügy szervezetét befolyásolta meghatározó módon. Közvetlenül is nagy hatással volt a kor magyar orvosainak munkásságára, nemritkán életük folyására. Klinikai és szakirodalmi tevékenysége pedig személyes fellépésén túlmenően a hazai irodalomban keltett nem csekély visszhangot és adott biztatást, nemegyszer ötletet orvosíróinknak. Alig képzelhető tehát el a hazai egészségügy és orvostan e periódusa történetének és a nagyszombati orvosi kar létrejöttének megértése Van Swieten munkásságának ismerete nélkül. Meg kell említeni Van Swieten gyógyszerésztörténeti jelentőségét is. A nagyszombati egyetem orvoskarának felállítása egyben a gyógyszerészképzés alapját is képezte.

Gerard van Swieten 1700-ban született Leydenben. Szüleit ugyan korán elvesztette, de a tőlük örökölt vagyon lehetővé tette, hogy gyámja a lehető legjobb nevelést biztosítsa számára. Tizenhét éves korában jogi tanulmányokat kezdett Löwenben, ezeket azonban rövidesen megszakítva szülővárosa egyetemének orvosi fakultásán folytatta studiumait. Leydenben az első mai értelemben vett klinikus, az eklektikus tudós, Boerhaave²¹⁰¹ legbuzgóbb tanítványa volt, kinek átfogó tudása, sziporkázó szelleme, orvosi magatartása egy életen át példaképként szolgált. A megértés nyilván kölcsönös volt, mert a tanítványból később munkatárs és bensőséges barát lett.

1725-ben avatták orvosdoktorrá. Ettől fogva már állandóan mestere klinikáján dolgozott. Elméleti érdeklődése nemcsak továbbtanulásra készítette, hanem tanára előadásainak lejegyzésére is, ami később e munkák kommentálásánál és kiadásánál bizonyult

²¹⁰⁰ Eckhart Ferenc: A háromszázéves Pázmány Egyetem. = Magyar Szemle 25 (1935) p. 104. Az egyetem egészének történetére vonatkozóan lásd: Pauler Tivadar alapvető munkáját: A budapesti m. kir. tudományegyetem története. I. köt. 1. füz. Bp., 1880. Kilián. 180 p.

²¹⁰¹ A mindeddig legteljesebb és legszakyszerűbb Boerhaave-életrajzot késői honfitársa írta: Lindeboom, G. A.: Hermann Boerhaave. The man and his work. London, 1968. Methuen.

értékes alapnak. Nem telt el hosszú idő és Van Swieten már az előadásokon is helyettesítette professzorát. Egykorú feljegyzések arról tanúskodnak, hogy előadásait a hallgatóság igen nagy érdeklődéssel fogadta. Boerhaave-val való évekig tartó harmonikus együttműködésének mestere 1738-ban bekövetkezett halála vetett véget. Ez egyúttal Van Swieten leydeni karrierjének befejezését is jelentette.

Van Swieten az orvosi oklevél elnyerése után 9 évig, 1725–1734-ig a lakásán tartott előadásokat magántanulók részére. Úgy látszott, hogy mi sem áll útjában annak, hogy – miként Boerhaave maga kívánta – mesterének örökébe lépjen. 1734. július 8-án azonban az egyetemi szenátus megtiltotta Swietennek, hogy folytassa otthoni – bár magánelőadó – tevékenységét katolikus hitvallására való tekintettel. A szenátus döntését elsősorban Van Royen egyetemi tanár, a leydeni egyetem protestáns jellegének fanatikus védője követelésére hozta meg. Van Swieten csupán magánorvosi gyakorlat folytatására kényszerült és amikor 1738-ban, közvetlen Boerhaave halála előtt, éppen Boerhaave kívánságára újból felmerült kinevezésének lehetősége, a már halála felé tartó Boerhaave Van Royen nyomására lemondott arról, hogy Van Swietent jelölje ki utódának. Így természetes volt, hogy 1745-ben, midőn Mária Terézia udvari orvosának hívta meg, örömmel tett eleget a meghívásnak. Az ország törvényei értelmében nem volt rá mód, hogy katolikus orvos e protestáns országban egyetemi katedrát töltsön be, mint ahogy ez időben a katolikus bécsi egyetem még doktorrá sem avatta protestáns hallgatóit, akik csupán a licenciatusi fokozatig juthattak el. A kiváló képességű és mindenki által tisztelt tanítvány tehát nem léphetett mestere örökébe. Pedig Boerhaave halála előtt még maga mondta: nem ismer orvost, aki méltóbb utóda lehetne a katedrán Van Swietennél. Klinikai munkáját ez időtől széles körű orvosi tevékenysége váltotta fel. A kiterjedt praxis nem akadályozta elméleti munkásságának folytatásában. Bőséges és kitűnő kommentárokkal készítette elő kiadásra Boerhaave *'Aphorismi de cognoscendis et curandis morbis in usum doctrinae medicae'* címmel először 1709-ben megjelent könyvét. Az ötkötetes mű első kötete 1742-ben, az utolsó nem sokkal Van Swieten halála előtt jelent meg. Munkája lényegesen több egyszerű kommentárnál. A boerhaave-i opus új feldolgozása ez, amelyet a klinikum későbbi fejlődésének megfelelő eredményekkel egészítettek ki. Rövidesen német nyelven is kiadták Bécsben (1755, 1775).²¹⁰²

---

²¹⁰² Az aforizma formájában Hippocrates nem rendszeres műfajt hozott létre, hanem olyan formát, mely elsősorban tapasztalati megállapításokat tartalmaz, a lényeget röviden összefoglalva. Előszavában Boerhaave így jellemzi e munkáját: „...könyv, mely súlyra szegényes, tartalomra nehéz és nem kevés munkával született...” In: *Analecta Boerhaaviana* 6 (1970) p. 22. – Az ókorban és középkorban a fogalom pregnánsan fogalmazott orvosi tézisekre szűkölt le. A 17–18. század hippocratizmusa elevenítette fel, de most már tágabb értelemben.

Van Swieten híre hamar túlszárnyalt Hollandia határain. Egy Londonba szóló meghívást elhárított, hogy Mária Terézia hívásának eleget tegyen. Kaunitz herceg, a Monarchia akkori brüsszeli követe javaslatára kérték a császárnő nővérének betegágyához Brüsszelbe. A reménytelen állapotú betegen az ő tudása sem segíthetett. Ez a „sikertelenség” nem rendítette meg a királynő Van Swieten iránti bizalmát. 1745 januárjában már Bécsben találjuk, udvari orvosként.²¹⁰³ Ezzel az állással együtt járt a Hofbibliothek præfectusi tiszte. Utóbbi távolról sem egyszerű könyvtárosi állás volt, hanem a vele járó feladatok révén fontos, a kulturális élet sok ágát irányító pozíció. E könyvtárban kezdődött bécsi nyilvános működése is: rendszeres előadásokat tartott az orvostudomány metodológiájáról, valamint Boerhaave Institutioiról.

Bécs tudományos és orvosi élete ez idő tájt a mélyponton volt, mintahogy az egyetemi viszonyok is szomorú képet mutattak. Az egyetem az élettől teljesen elszakadt. A tanszékek száma és működése is elégtelen volt. Gyakorlati kiképzésről szó sem lehetett, betegágy tanítási célra nem állt rendelkezésre. A professzorok fizetése pedig olyan nyomorúságos volt, hogy még a megélhetéshez sem volt elég.²¹⁰⁴

Négyéves ausztriai tartózkodás után, 1749-ben Van Swieten egy emlékiratot adott át a császárnőnek az egyetem és az egész egészségügy reformjáról. A tervezettel az uralkodó egyetértett, gyakorlati megvalósításával udvari orvosát bízta meg. Császári pátenssel az orvosi fakultás elnökgazgatójává, a Habsburg Monarchia egészségügyének vezetőjévé nevezte ki.

Megteremtette a Monarchia főorvosi állását (*Protomedicus*), amelynek betöltésével „egészségügyi egyeduralkodóvá” lett (*sanitärer Monarch*).²¹⁰⁵ E funkciók mellett azok a rangok, amelyekre mások talán elsősorban törekedtek volna: császári tanácsos, az uralkodó személyi, udvari orvosa, csak szükséges függelékké törpültek, legfeljebb arra voltak jók, hogy annál intenzívebben vonhassa be az uralkodónőt terveibe és rábírja céljai megvalósítására. Van Swieten nagyon bölcsen az orvoskari professzor stallumát sem igényelte, holott egy ideig az elméleti orvostudományt előadta. Így megtartotta felsőbbbségét a karral szemben anélkül, hogy annak tagjaiban féltékenységet keltett volna. Van Swieten az angol és a németalföldi felvilágosult világképet hozta magával Bécsbe, a természettudományok legújabb ismereteinek birtokában, Newton híveként.

---

²¹⁰³ Lindeboom, G. A.: Gerard van Swietens erster Lebensabschnitt. In: *Analecta Boerhaaviana* 1 (1959) p. 63. skk.

²¹⁰⁴ A bécsi egyetemi állapotokról és Van Swieten bécsi reformjairól lásd: Kreuzinger, V.: *Gerard van Swieten und die Reform der Wiener Universität unter Maria Theresia bis zur Errichtung der Studien – Hofkommission*. Wien, 1924. (Diss. phil.)

²¹⁰⁵ Az elnevezés Leskytől származik. Vö. Lesky, E.: *Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*. = *Archiv für Österreichische Geschichte* 122 (1959) Heft 1. pp. 16–46.

Az a néhány honfitársa, akiket maga után hívott Bécsbe, elsősorban jeles természettudós volt, mint a botanikus és kémikus M. J. Jacquin, aki egy időben Selmezbányán tanított, illetve Anton De Haën, az első bécsi orvosi iskola – Van Swieten mellett – talán legnevezetesebb klinikusa.

Nem kis célok lebegtek Van Swieten előtt, amikor emlékiratban szögezte le, miért vesztette el a bécsi orvoskar a tekintélyét és hogyan kellene a helyzeten javítani. A konkrét javaslatok között több ma is aktuális követelmény szerepelt: a tanárok megfelelő dotálása és a helyiségek kérdések nagyvonalú megoldása. Sürgette a kémia és botanika tanításának rendszeres bevezetését is. Ez a követelése még ott fogamzott meg Leydenben, az ottani egyetem természettudományos, skolasztika ellenes légkörében, hiszen két olyan szakról van szó, amelyben a megfigyelés, a kísérlet, a tapasztalat törvényszerűen megtörte a skolasztika spekulatív szellemét. Van Swieten jól látta azt is, hogy az egyetemi oktatás skolasztikus jellegét csak úgy törheti le, ha annak képviselői ellen veszi fel a harcot. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az egyetemeken meg kell szüntetni az egyház, elsősorban a jezsuiták egyeduralmát, az egyetemeket világi kancellár kinevezésével, aki az uralkodótól függ, laicizálni kell. Mária Terézia ebben Van Swieten kezére járt. Kinevezte őt minden olyan pozícióba, amely a küzdelem sikeres kimenetelét biztosíthatta. Van Swieten a bécsi egyetemen kezdte meg a reformokat (1749–1756), majd rábírta az uralkodónőt, hogy a többi egyetemen is elrendelje keresztülvitelüket. Így került sor az egyetlen magyarországi egyetem, a Pázmány Péter alapította nagyszombati egyetem megreformálására és ezzel egyidejűleg a hiányzó orvoskar felállítására. Van Swieten a tanítványai révén fokozatosan arról is gondoskodott, hogy a bécsi reformált minta szerint a Monarchia összes egyetemén biztosítsa a tanítás új elméleti és gyakorlati formáit. Van Swieten tanítványai kerültek a gráci, a páviai, prágai egyetemre, illetve azok orvosi karára és a nagyszombati orvoskar minden egyes tagja is az ő tanítványa volt.

Van Swieten tisztában volt minden reform lényegével: a megfelelő személyek kiválasztásával kell kezdeni. Ezért is tartott élettani, kórtani, gyógyszeres előadásokat az udvari könyvtár aulájában. Abban a meggyőződésben tette ezt, hogy jelenlegi hallgatói Störck, Chenot Ádám, Johann N. Crantz, L. Auenbrugger, Plenck, Schoretics és mások legyenek a holnap, sőt a közeljövő oktatói. Nem véletlen, hogy ugyanabban az évben egy filozófiai kollégiumot is indított, melynek tárgyai görög, matematika és philosophia experimentalis voltak. Valójában ez adta az alapot a Boerhaave-féle medicinához, mely a hippocratesi medicina (amit természetesen eredetiben is kellett olvasni) és a Newton-féle philosophia experimentalis illetve fizika ismeretein nyugodott. A felülről jövő oktatási reform,

amit Van Swieten – mindig Mária Teréziára hivatkozva – elindított és véghez is vitt, az etatizmus jegyében indult, de a jövő tudományegyeteme volt végső célja.

Könyvtári tisztségében is előlépett. Főkönyvtáros lett, s mint ilyen, cenzor. Ez a funkció lehetőséget nyújtott neki, hogy küzdjön a babonás írások ellen, s ugyanakkor segítséget nyújtson a felvilágosodott írásművek kiadásához és terjesztéséhez. Befolyása e téren még inkább megnövekedett, amikor a *Zensurkommission* elnöke lett, fontos kultúrmissziót töltve be. Neki köszönhető az a rendelet is, amely a csillagjóslással és ennek alapján orvoslással is foglalkozó kalendáriumok kiadását tiltja. Amikor a jezsuiták kezéből kivette a filozófiai könyvek cenzúráját, minden ellenkezéssel szembeszállva engedélyezte Montesquieu *'Esprit des lois'* című, Párizsban 1748-ban megjelent könyvének ausztriai kiadását és terjesztését. Érthető hát Montesquieu nyilatkozata: „...őszinte csodálója vagyok ennek a kiváló Aesculapnak...”.

Hogy Van Swietennek a felvilágosodás jegyében hozott reformjai, amikhez a cenzúra liberalizálása is tartozott, milyen nagymértékben segítették a magyar tudományos életet, annak ma már nagy irodalma van.²¹⁰⁶ Jellemző egy Wespriemihez 1770-ben írott levelének figyelemre méltó mondata: „...ne félj a bécsi cenzúrától, a tudósoknak mindig kedvez...”.²¹⁰⁷ Tény, hogy Bécs ekkor már sok tekintetben liberálisabban kezelte a tudományos életet és annak irodalmát, mint a hazai konzervatív rendi és egyházi körök. „Aki az országban egyénileg kevesedmagával, hatalom nélkül az újat képviselte, az a segítséget Bécsből várta”.²¹⁰⁸ Magyarázata az, hogy Bécs tudományos életét progresszív szemlélet jellemezte, ami a felvilágosult abszolutizmus reformtörekvései iránti szimpátiában nyilvánult meg. Wespriemi és Van Swieten csaknem baráti viszonya éppoly jól példázza azt, mint Rácz Sámuel könyveinek előszavai és ajánlásai, melyekben hódolattal és elismeréssel szól az uralkodók pártfogásáról, a tudományt, medicinát támogató „nagylelkűségéről”. Van Swieten a közjó és hasznosság elvét hozta magával a holland polgári felvilágosodás gondolatkinéséből. Ezért látta úgy, hogy Bécsben az oktatás és az orvoslás terén mindent előről kell kezdeni. Magyarországon, ahol elsőként jelentkeztek az új bécsi művelődéspolitikai hívei, hatása

²¹⁰⁶ A magyarországi cenzúra történetére, annak befolyására az orvosi irodalom kiadására, különösen pedig Van Swieten cenzori munkásságára vonatkozóan lásd: Kapronczay Katalin áttekintő ugyanakkor analitikus tanulmányát: Kapronczay K.: Cenzurai reformok a felvilágosodás szellemében. = *Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények*. Vol. 158–165. (1997–1998) pp. 233–247, valamint uő.: A cenzura szerepe a magyarországi természet- és orvostudományi szakirodalom kiadástörténetében. = *Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények*. Vol. 170–173. (2000) pp. 85–101.

²¹⁰⁷ Schultheisz E.: Orvoslás a felvilágosodás jegyében. In: Wespriemi István emlékezete halálának 200. évfordulóján. Összeáll.: Szállási Árpád. A latin szövegrészeket ford.: Magyar László András. Sajtó alá rend. és a jegyzeteket szerk.: Gazda István. Piliscsaba – Bp. – Debrecen, 2000. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár – Debreceni Egyetem. p. 13. (*Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára* 18.) p. 13.

²¹⁰⁸ Kosáry D.: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1980. Akadémiai. p. 129., pp. 164–174.

ugyancsak elsősorban a tudományok és az egészségügy, valamint az oktatásügy terén érvényesült, főként az általa újjászervezett bécsi egyetem magyar hallgatói, Van Swieten nyilvános előadásait látogató magyar orvosok, természetkutatók körében.

Az egyetem újjászervezéséhez a példát a leydeni univerzitás adta. Célja a gyakorlati és klinikai oktatás bevezetése volt, az addig főleg csak elméleti oktatási mód mellett. Ez utóbbi is nagymérvű reorganizációra szorult. Számos új intézetet alapított, ezek élére, valamint a tanszékek vezetésére Európa legjobb szakembereit hívta meg. A Bürgerspitalban berendezett klinika igazgatója leydeni tanuló társa, Anton De Haën lett. A számos új létesítmény (anatómiai intézet, kémiai, állatorvosi intézet stb.) közül legnagyobb hírű az ugyancsak általa alapított és az európai nevű tudós, Jacquin által vezetett botanikus kert lett. Minden igyekezete arra irányult, hogy elméletileg jól fundált, gyakorlati-klinikai oktatásban részesüljenek a bécsi medikusok. Ennek a munkának az eredménye az a klinikai iskola, amelyet az orvostörténet első bécsi iskola néven ismer, és amely kiteljesedését Maximilian Stoll (1742–1788) vezetése alatt érte el.

A bécsi egyetem reorganizációjával kapcsolatos intézkedései között nem csekély jelentőségűek a promócióra vonatkozóak. A tudományos fokozatok megszerzésének eddigi rendje a protestáns tanulókat távol tartotta a bécsi egyetemtől, ahol még a 18. század második felében sem avattak doktorrá nem katolikus jelöltet. Van Swietennek sikerült mértékadó osztrák körök előítéletét eloszlatni, és így e téren kedvezőbbé váltak a viszonyok.

Győry Tibor kutatásai óta (aki elsőnek méltatta Van Swieten érdemeit a nagyszombati orvostudományi kar megalapításában) az a nézet alakult ki, hogy a nagyszombati egyetem kibővítése orvosi karral egyedül Van Swieten eredeti érdeme, s hogy Mária Terézia csak magáévá tette a kezdeményezést, és utasítást adott annak megvalósítására. Van Swieten érdemei közé tartozik nemcsak az új orvosi kar megalapítása, hanem az is, hogy céltudatosan gondoskodott a többi monarchiabeli orvoskar kiépítéséről is. Még a nagyszombati egyetem orvoskarának megalapítása előtt kiküldte a legjobb orvosokat egyetemi tanárnak az innsbrucki, prágai és páviai egyetemre. Az az elképzelés lebegett szeme előtt, hogy az egész monarchiában egységes rendszer szerint vezeti be az orvosi oktatást, az egész birodalom területén egységes (akkori értelemben vett) orvosi iskolát teremtsen. Ennek egyik feltétele az volt, hogy mindenféle saját orvostanítványait helyezze el, a második pedig – aminek megvalósításához még előbb hozzáfogott – hogy gyökeresen megreformálja az egyetemi orvosképzést, sőt általában az egész iskolarendszert. Mária Teréziával egyetértve kivette az oktatásügyet (beleértve az egyetemeket is) a jezsuiták kezéből, és az iskolákat állami intézményekké alakította át. Ezzel együtt járt az is, hogy – éppen volt tanítványai segítségével

– megszüntette a skolasztikus oktatási módszereket. Egyúttal olyan intézkedéseket is hozott az orvoskarok részére, amelyek az oktatást a legkorszerűbb feltételek mellett biztosíthatták. Így egyebek között mindenütt bevezette a hallgatók klinikai gyakorlatát, a szemléltető betegágy melletti tanítást.²¹⁰⁹ A nagyszombati orvoskar kérdése már 1769 előtt, 1763-ban szerepelt az iratokban, de még néhány évnek kellett eltelnie, amíg az 1769. december 14-én kelt alapítólevél kimondta: „Ő császári királyi felségének az a jóságos akarata, hogy a nagyszombati egyetemen a jövőben mindennemű tanulmány (az orvosi karon) a bécsi egyetemen bevezetett módszer és szabály szerint szabályoztassék és megfelelően alakíttassék...”²¹¹⁰

A bécsi egyetemhez való kötelező alkalmazkodás (*conformetur*) azt jelentette, hogy módszereiben, tanítási menetében azon bécsi iskolához kell idomulnia, amely Van Swieten irányítása mellett jó európai hírnevet szerzett. Máig tartó tévedés azt hinni, hogy a *conformetur* a magyarok ellen irányult és gátolta a fejlődést, korlátozta az oktatást. Ennek éppen az ellenkezője igaz. A nivótlan előadásokat Van Swieten – joggal – nem tűrte a monarchia egyetlen egyetemén sem, mint ahogy Bécsben sem. Mária Terézia 1769. július 6-án kelt intimátumában „az időhöz alkalmazkodó tudományoknak egyforma tanításá”-ról szól, amint az az Egyetemi Okmánytárban (1869, 18–19) olvasható. A korszerűen felkészült tanár önálló gondolatait bátran kifejthette. A kötelezően előírt könyvek mellett, később azok helyett „*systema proprium*” tehát saját rendszere szerint adott elő, mint Winterl és mások.

Mindazokat a reformokat, amelyeket az egészségügy és az egyetemi oktatás terén Ausztriában megvalósított, hazánkban is igyekezett bevezetni. A hazai orvoscépzés megindulása kétségkívül az ő nevéhez fűződik. Az 1635-ben megnyílt nagyszombati egyetem csak egy és negyed századdal később egészült ki orvoskarral. Az új fakultás teljesen a bécsi kar mintájára alakult a nagy szervező elgondolásai alapján. A *conformetur* elvének helyességét illetően a történelem ítélete nem egységes. Nem kétséges azonban, hogy ennek alkalmazása a nagyszombati egyetem orvosi karát illetően előnyös volt. Sőt az új fakultáson a helyzet bizonyos mértékig még jobb is lett, mint a bécsin. A nagyszombati egyetemre ugyanis öt orvosprofesszort neveztetett ki Van Swieten, amikor a bécsi orvoskarnak csak négy tanára volt. A tanulmányi időt illetően Van Swieten álláspontja „nem a tanévek száma, hanem a tudás mennyisége és minősége az, amely eldönteni hivatott, vajjon éretté vált-e a doktori grádus

²¹⁰⁹ „...praxis exercitatio clinica viva ad methodum Leydenensem...” [...életű klinikai gyakorlat a leydeni módszer szerint]. Vö. Lesky, E.: Wiener Krankenbettunterricht, Van Swieten und die Begründung der medizinischen Fakultät Tyrnau. [1769]. = *Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények*. Vol. 57–59. (1971) pp. 29–39.

²¹¹⁰ Győry T.: Die ersten Jahre der Medizinischen Fakultät von Nagyszombat (Tyrnau). = *Sudhoffs Archiv* 25 (1932) pp. 214–248.

elnyerésére a jelölt vagy sem.”²¹¹¹ 1769. december 14-én jelent meg Mária Terézia intimátuma, amellyel a nagyszombati egyetemet a hiányzó orvosi karral kibővíti és teljes studium generalévá teszi. Az öt tanszék tárgyai: institutiones medicæ (részei: physiologia, pathologia, diætetica, materia medica), a praxis medica, anatomia, chirurgia, botanica ac chymia. A professzorokat 18 pályázó közül maga választotta ki. Valamennyien a tudományág jeles képviselői voltak. Az orvoskaron az ő tanítványai nevelték az ifjabb nemzedéket. Beiktatásuk előtt közölte velük intencióit, melyek az új irányzat szellemét követték. Az elavult és elmaradott szemlélettel szemben a magyar orvosi karon annak az új bécsi iskolának a szelleme érvényesült, melynek Van Swieten megalapítója és De Haën, valamint Crantz mellett legjelentősebb alakja, és amely már európai viszonylatban is előkelő helyet foglalt el.

A klinikus Van Swieten 1727-től 1744-ig orvosi naplót vezetett. Gyógyeljárásait, a betegség melletti tapasztalatait örököltette meg ebben. E feljegyzéseket Stoll tette az orvosi világ számára hozzáférhetővé: *’Constitutiones epidemicæ et morbi potissimum Lugduni Batavorum observati’* (II. Tom. Bécs, 1782). Német kiadása *’Epidemien und Krankengeschichten nach Stolls Angabe’* címmel A. G. Weber fordításában, 1785-ben jelent meg. Rövid, de nagy gyakorlati fontosságú írása: *’Kurze Beschreibung und Heilungsart der Krankheiten, welche am öftesten in dem Feldlager beobachtet werden’* (1758). Több volt ez, mint tábori orvostan, felölelte a járványos betegségek és a belgyógyászati kórképek gyakori formáit. E munkájából kitűnik, hogy Boerhaave tanainak követője, Thomas Sydenham klinikai irányzatát sem utasította el. Orvosi munkássága Európa-szerte elismert volt. Az őt ért sok kitüntetés közül a párizsi tudományos akadémia tagjává történt megválasztását értékelte legnagyobbra. Jellemző rá, hogy udvari pozíciója, igen kiterjedt szervező-irányító tevékenysége, irodalmi munkássága mellett élete végéig folytatta gyakorló orvosi tevékenységét.²¹¹²

Ehhez a nagyon tevékeny élethez, amelynek végső eredménye egy világviszonylatban is jelentős reformmű, jó időbeosztás kellett. Egykori feljegyzések szerint hajnali ötkor kelt. Hét órakor ment a Burgba, ahonnan visszatérve, nyolc-kilenc tájban megkezdte hivatali munkáját, amit ebédig folytatott. Délután szegény betegek számára tartott ingyenes rendelőt. Este hétkor újabb látogatást tett az udvarnál. Pont fél tizenegykor nyugovóra tért. Ettől az életmódtól csak elkerülhetetlenül szükséges esetben tért el. Van Swietennek a magyar orvosi oktatás megindításán kívül különös érdeme az a munka, amit az első magyar általános egészségügyi jogszabály, az 1770. évi *’Generale Normativum in Re Sanitatis’* kidolgozásában fejtett ki. Az orvosi oktatáson, az egészségügy reorganizációján túl, igen jelentős volt Van

²¹¹¹ Lásd a „Sur les promotion” című fejezetet Van Swieten idézett reformtervében.

²¹¹² Probst, Ch.: Gerard van Swieten als praktizierender Arzt und als ärztlicher Forscher. In: Lesky, E. – Wandruszka, A. (Hrsg.): Gerard van Swieten und seine Zeit. Wien, 1973.

Swieten ideáinak hatása a magyar társadalomra általában is. Joggal írja H. Balázs Éva, hogy Van Swieten nélkül a magyar társadalom sokkal később és sokkal nagyobb áron jutott volna el a polgári nemzetté alakulás fázisához.²¹¹³

A magyarok iránt feltűnő szimpátiát érzett, amit az is mutatott, hogy az általa ismert nyolc nyelv mellett magyarul is megtanult. Wespřemi István a *'A Kisded Gyermekének neveléséről való Rövid Oktatás'* (1760) című könyvének approbációjában írja Van Swieten: „...még nem értem olyan jól a magyar nyelvet, mint szeretném, hogy mindent nehézség nélkül megértenék...” noha akkor már igen jól tudott nyelvünkön.²¹¹⁴

A magyar közoktatás ügyeiben fiának, Gottfriednek (1733–1803) is egy ideig vezető szerepe volt, mint a tanulmányi és könyvellenőrző bizottság elnökének. Kazinczy igen nagyra becsülte.²¹¹⁵

27 éven át volt Gerard van Swieten az egész monarchia kulturális, tudományos és egészségügyi életének legfőbb irányítója. Egész életművét az embereken való segíteni akarás jellemezte. Az ő humánus gondolkodásának köszönhető az is, hogy a büntetőeljárásból végre száműzték az évszázadokon át használt kínzóeszközöket.

Mivel diabetes mellitusban szenvedett, élete vége felé nagyszámú kötelezettségének már alig, illetve csak nagy erőfeszítések árán tudott eleget tenni. Gyorsan progrediáló angiopathiája 1772 márciusában lábujjgangrénához vezetett, ami miatt amputáció vált szükségessé. A folyamat természetesen feltartóztathatatlan volt és néhány hónapos szenvedés után Gerard van Swieten, az európai medicina egyik megújítója, a magyar medicina nagy támogatója, 1772. június 18-án elhunyt. Még halála napján írta Mária Terézia Ferdinánd főherceghez küldött francia nyelvű levelében: „A veszteség, ami ma délután Van Swieten halálával ért, mindent, ami öröme adhatna okot, ellenkezőjére fordít. Megvallom vigasztalhatatlan vagyok...”²¹¹⁶

²¹¹³ H. Balázs É.: Van Swietens Ideen und die ungarische Gesellschaft. In: Lesky, E. – Wandruszka, A. id. műve p. 163. Lásd még: Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete. Orvosok, sebészmesterek, patikusok, bábák és a járványügy a XVIII. század magyar jogalkotásában. Ford. és magy.: Balázs Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba – Bp., 2004. MATI – SOMKL. 301 p.

²¹¹⁴ „Lubens fateor, me nondum Hungaricam linguam quam amo, tam bene intelligere” [Nyíltan bevallom, hogy a magyar nyelvet sosem értettem annyira, mint amennyire szeretem]. A magyarok iránti szimpátiáját igen jól tükrözi Wespřemivel és másokkal folytatott levelezése. A magyar orvosokkal, különösen Wespřemivel való személyes és tudományos kapcsolatát illetően vö. Schultheisz E.: Medicina a felvilágosodás korában. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 166–169. (1999) p. 125. A magyar orvosokkal való személyes kapcsolatáról lásd: Schultheisz E.: Orvoslás a felvilágosodás jegyében. In: Wespřemi István emlékezete. pp. 7–14.

²¹¹⁵ Benda, K.: Gerard und Gottfried van Swieten und die Schulreform in Ungarn. In: Lesky, E. – Wandruszka, A. id. műve pp. 93–107.

²¹¹⁶ Arneth, A. von: Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde. I. Band. Wien, 1881. p. 140.

A belorvostan tanítása a nagyszombati egyetemen

Schoretics Mihály előadásai²¹¹⁷

Az orvosi oktatás történetével foglalkozó munkák középpontjában, kevés kivétellel,²¹¹⁸ leginkább a professzorok kutató munkássága áll. Jóval kevesebb az irodalomban azoknak a tanulmányoknak a száma, melyek az előadott anyagot vizsgálják részleteiben és egyes professzorok oktató munkásságát mutatják be.

A nagyszombati orvosi kar működése teljes megismeréséhez elengedhetetlen a tanárok tudományos működésének számbavétele mellett azok oktatói tevékenységének alapos ismerete. Ez az oktatói tevékenység, jóllehet az orvostörténelmi irodalom nem mindig fordított rá kellő figyelmet, annál is inkább fontos, mert az orvosi fakultás professzorainak előadása, a kar tudományos nivójának meghatározása mellett, több orvosgeneráció szemléletét alakította, és így *ultima analysi*, az egész ország egészségügyi képének bizonyos mértékű formálója volt. Nem kevésbé érdekes annak vizsgálata sem, hogy a nagyszombati egyetemi előadások milyen mértékben alkalmazkodtak a *conformetur* elvéhez, valamint a 18. századi orvosi fakultásokon egész Európában több-kevésbé hasonló tantervről Nagyszombatban mennyire tértek el. A professzorok tanítási módszerére bizonyos mértékig következtetni lehet irodalmi művekből, főként – ha ilyet írtak – tankönyveikből. Nehezebb tiszta képet alkotnunk azoknak az egyetemi tanároknak tudományos felkészültségéről, oktatói munkásságáról és meghatározni utóbbi tudománytörténeti jelentőségét, akiknek szakirodalmi munkássága csekély, tankönyvet pedig nem írtak.

---

²¹¹⁷ Forrás: Schultheisz Emil: A belorvostan tanítása a nagyszombati egyetemen. Schoretics Mihály előadásai. In: Schultheisz Emil – Magyar László András: Orvosképzés a nagyszombati egyetemen 1769–1777. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2005. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 150–159. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Schoretics és a belorvostan tanítása a nagyszombati egyetemen. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 57–59. (1971) pp. 59–69. – Idegen nyelvű változata: Schultheisz, Emil: Vyučovanie medicíny v Trnave podľa prednášok profesora Schoretica. In: Z dejín vied a techniky na Slovensku. Vol. VI. Bratislava, 1972. Historický ústav SAV. pp. 65–71. – Ebben a témakörben korábban a következő kötetben jelent meg írása: Schultheisz Emil: A nagyszombati egyetem orvostanárjai. Bp., 2004. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. 99 p. (Mesterek és tanítványok)

²¹¹⁸ Lesky, E.: Die Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert. Graz – Köln, 1965. Hermann Böhlau.; Lesky, E.: Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. = Archiv für Österreichische Geschichte 122 (1959) Heft 1.; Nauck, E. Th.: Zur Bedeutung medizinischer Lehrordnungen für die Anziehungskraft der Fakultäten. = Sudhoffs Archiv 42 (1958) Heft 1.; Nauck, E. Th.: Zur Geschichte des medizinischen Lehrplans und Unterrichts der Universität Freiburg i. Br. Freiburg, 1952.

Míg az európai hírességű tanárok: Plenck, Trnka, Winterl tudományos és szakirodalmi munkásságát bőven tárgyalja az orvostörténelmi irodalom,²¹¹⁹ kitérve, bár jóval kisebb mértékben, tanári tevékenységükre és tanári munkásságukra is, Schoretics és Prandt professzori működésének, néhány utaláson kívül,²¹²⁰ semmi irodalma nincs. Ennek magyarázata az, hogy egyiküknek sem jelent meg nyomtatásban szakirodalmi műve, nem írtak könyvet, ami további vizsgálatok alapjául szolgálhatott volna.

Schoretics irodalmi működésének csupán tervéről van tudomásunk. A *Reformatio Studiorum Josephinát* (1786) megelőző királyi leiratban (1784. május 26.) ösztökélni kell, hogy a Magyarország különböző klímájú részeiben gyűjtött gyakorlati orvosi észleleteiről megírni ígért munkáját mihamarabb készítse el és adja ki.²¹²¹

Schoretics Mihály a fakultás működésének már első hét évében a *medicina practica et theoretica*, mai nomenclaturánk szerint a belgyógyászat, nyilvános rendes tanára volt. Egyetemi előadásainak nem kis része szorgalmas és később nagynevűvé vált tanítványa, Stipsics Károly Ferdinánd feljegyzéseiben ránk maradt.²¹²² Megkíséreljük, hogy ennek a mindeddig publikálatlan kéziratnak alapján közelebről vizsgáljuk Schoretics előadásait, hogy ezen keresztül bepillantassunk a belorvostan tanításába, és teljesebbé tehessük a nagyszombati egyetem orvosi fakultásáról eddig kialakult, nem mindig egyértelmű képet. Úgy véljük, ez a kép kedvezőbb, mint amit a fakultás tanulmányi helyzetéről a régebbi irodalom festett. *A nagyszombati orvosi kar tanárainak száma képességeik és a tanulmányok alapját illetően nem maradt el sok külföldi hírneves egyetem – Halle, Bécs – mögött.* Schoretics előadásainak tanulmányozása ezt megerősíti. Schoretics Mihálynak nemcsak

²¹¹⁹ A rájuk vonatkozó újabb irodalmat lásd: Rippa, B. K.: Plenck J. J. a nagyszombati kar tanára szemészeti művének japán kiadása. = *Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténelmi Közlemények*. Vol. 45. (1968) pp. 135–143.; Rippa B. K.: *Leben und Werke Prof. Jakob Plencks*. In: *Z Dejin Vied a Techniky na Slovensku VI*. Bratislava, 1972. pp. 59–64.; Schultheisz, E.: Trnka Vencel. = *Orvosi Hetilap* 105 (1964) No. 48. pp. 229–234. – Trnkára vonatkozóan lásd még: Dohnány, L.: *Professor Wenzel Trnka und seine wissenschaftliche Werke*. = *Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténelmi Közlemények*. Vol. 57–59. (1971) pp. 229–238.; Szőkefalvi-Nagy Z.: Winterl Jakab (1732–1881), a pesti orvoskar kémia tanára. = *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungaricae – Az Országos Orvostörténelmi Könyvtár Közleményei*. Vol. 19. (1960) pp. 87–100.

²¹²⁰ Győry T.: *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. Bp., 1936. [Pázmány Péter Tudományegyetem]. pp. 70–77. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. 3.)

²¹²¹ Linzbauer, X. F.: *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae*. Tom. III. Sectio I. Budae, 1853. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. p. 102. „A gyakorlati orvostan professzorát, Schoreticset, aki ígéretet tett arra, hogy a Magyarország különféle részein, az adott éghajlati viszonyok szerint eltérő formában jelentkező betegségekkel kapcsolatban tett gyakorlati orvosi megfigyeléseit kiadja, ezen, jelentős közhaszonnal járó mű megalkotására kell ösztönözni.” Ugyanezt kell tenni Prandt élettan-professzor esetében is, aki arról számol be a Királyi megbízottnak, hogy Haller hatalmas 'Az élettan alapelemei' című munkáját összefoglalja majd.

²¹²² Rupp János emlékbeszédében egyedül Stipsics Ferdinándot említi az általa felsorolt hallgatók közül, mint aki később „híres lett”. Stipsics Ferdinánd Hont megyei főorvosi tisztségének betöltését követően Pest városának lett orvosa, majd 1791-től 1818-ban bekövetkezett haláláig a pathologia és pharmacologia tanára volt a pesti egyetem orvoskarán. Az egyetemnek három ízben volt rektora. Vö. Beszéd melyet a Magy. Kir. Tudomány-egyetemi orvosi kar fennállásának százados ünnepén 1871. május 13-án azon egyetem dísztermében mondott Dr. Rupp N. János. Budán, 1871. M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda. p. 131 skk.

tudományos munkásságára vonatkozó, de életpályáját jelölő feljegyzések is meglehetősen szűkösek. Halála évében a *Merkur von Ungarn* emlékezett meg életművéről.²¹²³

1741. szeptember 2-án született a Sopron megyei Horvát-Zsidányban.²¹²⁴ A bécsi egyetemen avatták orvosdoktorrá 1765. szeptember 5-én. A bécsi katonai kórházban töltött asszisztensi évek után hazatért. Veszprém megye választotta meg tisztiorvosává. Van Swieten javaslatára nevezte ki Mária Terézia 1770-ben a nagyszombati egyetem orvostanárává. Schoretics nemcsak kitűnő gyakorlati orvos volt, hanem mint azt tanártársa, majd tanszéki utóda, Trnka Vencel írja *'Oratio funebris in exequiis Michaelis Schoretics praxeos clinicæ prof. ab regia scient. univers. Pestiensis celebratis dicta'* című gyászbeszédében,²¹²⁵ nagy általános műveltségű tudós. Így válik érthetővé, hogy orvosprofesszorrá történő kinevezésével egyidejűen lesz a filozófia fakultás igazgatója és mint ilyen, az egyetemi consistorium tagja.²¹²⁶

Bécsben végezte filozófiai tanulmányait is, nyilván ez tette alkalmassá arra, hogy a bölcsészkar kizárólag jezsuita tanáraival szemben a fakultás élére állítsák. A bölcsészkar igazgató feladatairól a *Merkur von Ungarn* 1786-os évfolyamában (p. 739) számol be:

„A kari igazgató, akit; Öfelsége nevez ki, az egész fakultás előljárója, felügyeletet gyakorol az előadások, a vizsgák, a minősítések felett – különösen ügyel az előadott elvek tisztaságára, azok elfogadhatóságára, ... Evégből a filozófiai tudományok fejlődésével együtt kell haladnia, hogy az új tanok, vélemények etc, etc. alkalmazásával szemben kellően jóindulatú mértékletességgel viseltessék...”

Még a matematikai oktatás felügyelete is a kart igazgató dolga volt. Mint látjuk, ez nem volt könnyű hivatal, de Schoretics nagy tapasztalattal, közmegelegedésre látta el. Erről a *Merkur von Ungarn* egy évvel halála után a következőképpen ír: „Hogy milyen békés természetűnek kellett ennek a férfiúnak lennie, az abból is kiderül, hogy a fakultás igazgatójaként, mely teljes egészében jezsuitákkal volt tele, akik akkor még úgy tűnt, tekintélyük teljében vannak, ezekkel soha ellentétbe nem került, ami ugyancsak nehezen volt elkerülhető...”²¹²⁷

²¹²³ *Merkur von Ungarn* 1 (1786) No. 5. Az itt közölt adatokat az Ungarischer Plutarch is átvette (1816. II. p. 244.)

²¹²⁴ A település német neve: Siegersdorf (Sopron vm., csepregi járás), Szinnyi szerint azonban nem itt született, hanem Czinefalván (Sopron vm., kismartoni járás) – az újabb helyesírás szerint Cinfalván –, amelynek német neve Siegendorf, s utóbbi említi a róla készült gyászbeszéd is.

²¹²⁵ Pest, 1786.

²¹²⁶ A consistorium volt az állami hatalom letéteményese. A magistratust – az egyetem autonom testületét – a rektor és a dékánok alkották.

²¹²⁷ „Wie verträglich dieser Mann gewesen seyn muss, kann man auch daraus abnehmen, weil er, als Direktor dieser Fakultät, die mit Jesuiten ganz besetzt war, welche dazumal noch in vollen Ansehen zu seyn schienen, nie mit denselben in eine Kollision kam, welches wohl schwerlich zu vermeiden war...” Lásd: *Merkur von Ungarn* 2 (1787) No. 58.

Az orvosi karnak Prandt dékánsága alatt seniora lett. Előadásait a gyakorlati orvostanból (praxis medica), csütörtök kivételével, naponta reggel 8–9-ig tartotta. Mind gyakorlati, mind elméleti oktatói munkásságát a kortársak nagyrabecsülték. A klinikai oktatás nem minden nehézség nélkül folyt, de hallgatói „...ungeachtet die medizinische Schule durch sieben volle Jahre kein praktisches Hospital hatte in Erkennung der Krankheiten sehr vorsichtig und geschickt wurden” [...annak ellenére, hogy az orvosi iskolának hét teljes éven át nem volt gyakorlókórháza, a betegségismeretben igen felkészültek és ügyesek voltak].²¹²⁸

Önálló klinikája Schoreticsnek ugyan valóban nem volt, a városi kórház néhány ágya – ha szerényen is – de lehetőséget nyújtott a betegágy melletti oktatásra, betegbemutatásra.²¹²⁹

A királynő 1771. május 6-án kelt intimatumában ad utasítást a várossal való tárgyalásra, hogy a xenodochiumban ágyakat bocsássanak az oktatás rendelkezésére. Ebben a kórházban folytatták a nagyszombati orvostudományi kar hallgatói klinikai gyakorlatukat 1770–1777-ig. A klinikai tanítás kérdésében a város csak lépésről lépésre engedett: 1771. június 28-án megengedte, hogy a tanárok és a diákok a xenodochiumba és a kórházba beléphessenek. Utóbb megígérte, hogy a xenodochiumban gyakorló hallgatók kezére fog járni és csak 1773-ban járult hozzá, hogy ott rendszeres gyakorlatot folytassanak.²¹³⁰ Ez a kórházi betegágy melletti gyakorlati oktatás kezdettől fogva Schoretics irányításával és személyes részvételével folyt.

Még mielőtt egyetemi tanár lett volna, még Bécsben elkezdte az oktatást, annak pregraduális formáját. Barátjának, volt tanítványának, majd később tanártársának és tanszéki utódának, Trnka Vencelnek gyászbeszédében erről a következőket olvassuk:

„Csodálatos képessége, amellyel e tan súlyos nehézségein átsegítette hallgatóit, csiszolt ítélete, amellyel az egyes betegségeket megkülönböztette és világos és logikus oktatási módja nyomban oly nagy tömegű orvostanhallgatót csábított magániskolájába, hogy a napok, bármily hosszúak is voltak, alig-alig bizonyultak elegendőnek az orvostudomány különböző ágainak a hallgatókkal való megismertetésére fordított órák számára. Egyetemi Polgártársaim, én mindezeknek szemtanúja volta, hiszen engem magamat is az idő tájt ő oktatott az orvostanra.

²¹²⁸ Merkur von Ungarn I (1786) p. 613.

²¹²⁹ A kórház nem egyetemi státusú orvosainak is megvolt a joga, hogy az oktatásban részt vegyenek, mégpedig kari felhatalmazás alapján: „...damus et potestatem ad cathedram ascendere...” [...megadjuk a lehetőséget arra is, hogy katedrára lépjenek]. Ezért is szőlították fel már kezdetben Nagyszombatban is a gyakorló orvosokat, hogy kültagként lépjenek be az orvosi fakultásba, úgy mint Bécsben, ill. a monarchia más egyetemein is volt. A városi kórház – xenodochium keletkezési idejét pontosan nem ismerjük. Először egy 1490-es összeírás említi. OAT, MG, Listiny (Okiratok) No. 193. Idézi Bokesová-Uherová, M.: Lekárska fakulta trnavskej univerzity 1770–1777. Bratislava, 1962.

²¹³⁰ OAT, MG, Protocollum electæ communitalis 96. ex 1771., 135. ex 1773. (sessio 7. 6. 1773), cfr. OL Helyt. Conv. 141/2 (1775. május 8.).

Minthogy ily nagy tudománnyal és orvosi tapasztalattal ékeskedett, hazája, amelyen mindig is a legnagyobb szeretettel csüggött, hamarosan, mintegy a »visszatérítendő tulajdon jogára« hivatkozva, visszakövetelte őt a bécsiektől, hiszen Nemes Veszprém Vármegye, kórháza gondnokának hívta meg. Hogy pedig itt milyen különleges lelkiismeretességgel adta bizonyosságát orvosi jártasságának, azt minden korú és rangú helybéli, ha ugyan még életben van, eléggé bizonyíthatja, és az ottaniak semmit életükben nem fájlaltak inkább, mint mikor megérkezett hozzájuk a hír: e kiváló férfiú Nagyszombatba távozott, hogy ott az orvostudományt oktassa.”

Schoretics egyetemi előadásainak fontos kiegészítője volt az a klinikai magánoktatás, melyben a német, különösen a hallei egyetem tanárainak mintájára hallgatóit részesítette.²¹³¹ Ennek a privatissimumnak egyébként éppen a Felvidéken – függetlenül külföldi példáktól – régi hagyományai voltak, ahol a fakultás alapítása előtt több tudós és egyben nagy praxisú orvos tartott fenn orvosi magániskolát, amilyen pl. az *Academia Molleriana* volt. Hasonló orvosi magániskolákkal találkozunk Erdélyben is a 16–18. század folyamán.²¹³² Ezek a magánórak, melyeken Schoretics beható, praktikus klinikai oktatásban részesítette hallgatóit, nem csekély mértékben segítettek azon az áldatlan helyzeten, melyet az ágyhiány okozott. Ismeretes, hogy milyen nagy nehézségbe ütközött Nagyszombatban a klinikai demonstráció, hogy hosszabb ideig mindössze két ágy állott a tanítás rendelkezésére.²¹³³ Ezért írta Schoretics felterjesztésében:

„Az orvosi tanulmány valamennyi előadásának a főcélja: a betegek gyógyítása. Ennek sikeres haladása végett a gyakorlat tanára a betegek ágyához vezeti az elméleti alapelvekbe elégségesen bevezetett orvosjelölteket, mint ahogyan ez bevett szokás valamennyi jól szervezett egyetemen. Ott aztán megtanítják őket arra, hogy megvalósítsák azt, amit a tanszékeken hallottak. Mégpedig mielőtt közgyakorlatra bocsátanák őket, nehogy megessék, hogy az emberek életveszélye árán legyenek kénytelenek megtanulni a gyakorlatot. Ennélfogva, bár eléggé világos, mennyire hasznos és szükséges a gyakorló kórház, még inkább kitűnik ez abból, hogy sokkal kevesebb a tanulók száma amiatt, hogy a Kar híján van a gyakorló kórháznak, hiszen azok az ifjak, akik az orvostudománynak szentelik magukat, nagyon jól látják ennek szükségességét, pedig a versengés legnagyobb részben a hallgatók

---

²¹³¹ Meg kell jegyeznünk, hogy ennek a Collegium privatumnak, illetve privatissimumnak semmi köze nem volt a későbbi ún. magántanári collegiumhoz. A hallei egyetem hírneves orvosprofesszora, Johann Junker pl. az egyetemtől teljesen függetlenül – privatissime – tartott két éven át előadásokat *fundamenta medicinæ* címmel. Ez a lectio azonban, ha tanrendjét nézzük – tulajdonképpen a medicina minden ágára kiterjedt.

²¹³² Schultheisz E.: A hazai orvosképzés története a nagyszombati orvosi kar felállításáig. = *Communicationes de Historia Artis Medicinæ – Orvostörténeti Közlemények*. Vol. 51–53. (1969) p. 23.

²¹³³ Merkur von Ungarn 1 (1786) p. 613.

számától függ, szükségképpen következik, hogy nagyobb lesz a versengés ott, ahol van gyakorló kórház. Végül pedig a gyakorló kórház hiánya akadályozza az újonnan avatott orvosok boldogulását és alkalmaztatását, hiszen mindenki inkább akarja rábízni az életét olyan orvosra, aki jártas a gyakorlatban, mint a pusztán elméletileg képzettre.”²¹³⁴

Önálló kórteremhez Schoretics csak az egyetem Budára való áthelyezése után jutott a budai polgári (régi Szt. János) kórházban.²¹³⁵

Az előadások feljegyzője Stipsics Károly Ferdinánd „*auditor pathologiae et praxeos*”, ahogy önmagát nevezi, Székesfehérvárott született 1754-ben. Stipsics családjának I. Lipót király adományozott magyar nemességet 1662-ben.²¹³⁶ Orvosi studiumait Nagyszombatban abszolválta. 1774-ben avatták itt orvosdoktorrá, miután ezt megelőzően ugyancsak a nagyszombati egyetemen a filozófia doktorává promoveált. 1774-től 1780-ig Hont megye *physicus*, ezt követően 1780-tól 1792-ig Pest város tisztiorvosa és a Szt. Rókus Kórház „*dirigens primarius*”. 1786-tól az elméleti orvostant tanítja polgári sebészeknek mint egyetemi nyilvános rendkívüli tanár. Később – már mint ordinarius – hét ízben volt az orvosi kar dékánja és három alkalommal választották az egyetem rektorává. Munkásságát az uralkodó királyi tanácsosi címmel honorálta.²¹³⁷ Betegsége miatt 1818-ban nyugalomba helyezését kérte, 1820. március 25-én halt meg.

Irodalmi tevékenysége nem volt jelentős. Orvosdoktori értekezésében a kőbetegség kezelésével foglalkozott.²¹³⁸ Érdekes az a tervezete, melyben egy ideális orvosi fakultás intézményét írja le.²¹³⁹ Feltétlenül említésre méltó, hogy magánelőadásait az orvostanhallgatók előtt magyar nyelven tartotta.²¹⁴⁰

Schoretics Mihály Stipsics által feljegyzett előadásainak kézírata a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában található.²¹⁴¹ Címlapján ez olvasható: „*F. C. N. Stipsics, 1772*

²¹³⁴ Megtalálható: OL Helyt. Dep. litt.-pol. anyagán belül az Acta ad translationem Univ. Tyrnav. Spectantia 1776–1786. elnevezésű fondban

²¹³⁵ Erről a kórházról egyébként Schoretics – Plenck-kel egyetértésben – megállapította, hogy olyan rossz, egészségtelen helyen fekszik, hogy azt feltétlenül át kell helyezni, mert itt mindenki még betegebb lesz.

²¹³⁶ OL Helyt. Fund. Lad. D. Fasc. 17. II. 3215; 1773.

²¹³⁷ OL Helyt. Dep. litt.-pol. Acta Prot. 1807. Fons. 8. pos. 15. – Vö. Győry T.: Az orvostudományi kar története 1770–1935. Bp., 1936. [Pázmány Péter Tudományegyetem]. pp. 157–58. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. 3.)

²¹³⁸ Stipsics, Ferd[inandus] Carol[us] Maria: Dissertatio inauguralis medica de natura et remediis calculi. 30. Aug. 1774. Posonii, (1774), litteris Patzkoianis. [14] p.

²¹³⁹ Idealis institutorum facultatis medicæ Pestiensis adumbratio. Pestini, 1790. Typis Franc Aug. Patzko. 2 lev., 5–106 p., 1 t., 3 lev.

²¹⁴⁰ Győry T. id. műve p. 181.

²¹⁴¹ MTAKK Sign. Orvostört. 4-r. No. 7. A feljegyzések három különböző kéz – nem könnyen olvasható – írásai, egy részét fraktúrával írták, köztük stílusos eltérések vannak. Nyilvánvalóan nem egyedül Stipsics saját kezű írása. A kor gyakorlatának megfelelően az előadások egyik-másik fejezetét diáktársai írták le. Stipsics a címlapon nem is azt írja, hogy az *adversaria* lejegyzője ő maga, hanem azt, hogy a saját használatára – *in usum proprium* – készült.

Adversariis ex Collegiis Publicis Cl. D. Michaelis Schoretics”. A feljegyzések II–III. kötete 1773-ból származik. A III. kötetben Stipsics már *philosophiae doctornak* írja magát. Az első kötet címe *’Complectens morbos’*, a másodiké *’Pathologia specialis’*, míg a harmadik az *’Adversiorum pathologicorum’* címet viseli.

A kézirat tanulmányozásakor, de már az egyes kötetek indexeinek átnézésekor is, szembe tűnik a lehető teljességre való törekvés. Valamiféle rendszer azonban, mely a különféle kórképek, illetve folyamatok csoportosításának alapjául szolgált volna, nem ismerhető fel. Az egyes kórképeket viszont szigorú és következetes beosztás szerint tárgyalja, kezdve a definitióval egészen a javasolt kezelésig. Feltűnő a feljegyzett receptek igen nagy száma, melyek gyakran nemcsak a klinikumot tárgyaló részekben, hanem a speciális pathologiai fejezetekben is megtalálhatók. Előadásai bővelkednek pompás megfigyelésekben. Félreismerhetetlen az a gyakorlati szempont, mely a gyakori és fontos kórképeket epikritikus összefoglalással részletesen sorolja fel, nem feledkezve meg – ha röviden is – az elméleti háttér megrajzolásáról. A kézirat alapján úgy tűnik, hogy jóllehet Schoretics methodológiájában eklektikus, előadásai, különösképpen elméleti fejtegetései, túlnyomóan Boerhaave művein alapszanak, jóllehet Schoretics előadásai kétségkívül önállóak, sok új gondolattal, s a kor szellemének megfelelő orvosi szemlélettel, alapul Boerhaave és Van Swieten művei szolgáltak, amint arról ő maga beszámol: „Én, Schoretics Mihály, a kórtan és a praxis tanára, előadom az élettan kivételével, a nagy Boerhaave Iustitioinak összes egyéb részét – a többi császári-királyi egyetem példája szerint – kétéves tanfolyamban. Ha van szöveg, közbeszövöm a kórtant. Amire szöveg nincs, Boerhaave Aphorismáihoz és báró Van Swieten Commentárjaihoz igyekszem alkalmazkodni.”²¹⁴² Nem szabad természetesen elfelejteni, hogy végső soron Boerhaave sem volt orvostani rendszeralkotó – annál sokkal tudósabb és egyúttal óvatosabb, tapasztaltabb klinikus volt, semhogy kora ismeretei alapján egyedüli dicsőségre törekvő, mindent megmagyarázó szisztémát állított volna fel. Az a iatromechanikus színezet, mely Boerhaave műveit és Van Swieten kommentárjait mégis leginkább jellemzi, Schoretics előadásait is áthatja. Ahol azonban a kor élettani, fizikai és kórtani ismeretei nem adnak kielégítő magyarázatot valamely kórkép *ætio-pathogenesis*ére, ott nem erőlteti az elméletet. Nem kíván mindenáron teoriát gyártani, és ebben is Boerhaave-t követi. Mint ahogy Boerhaave hatására mutat, hogy e szisztémákat kedvelő korban az előítélettől mentes megfigyelést tartja különösen fontosnak.²¹⁴³ Érdeklődése inkább a beteg felé fordul; nem a betegség magyarázata érdekli legelsősorban, hanem annak gyógyítása. Ez a körülmény

²¹⁴² OL Helyt. Fund. Lad. D. Fasc. 17. II. 3215; 1773.

²¹⁴³ Vö. H. Boerhaave *’De utilitate explorandorum in æquis excrementorum ut signorum’* (Harderwyk, 1963) c. művével.

magyarázza azt a különösen nagy teret, melyet előadásaiban az empiria tárgyalásának juttat. A tapasztalatot jobban figyelembe kell venni, mint ahogy eddig szokásos volt, tanítja Schoretics. Ez a gondolatmenet, melyet Schoretics feljegyzett, emlékezteti az olvasót a kiváló Boerhaave-tanítvány, Gyöngyössy Pál *'De empiricis remediis'* című 1753-ban megjelent disszertációjára. Ebben Gyöngyössy Boerhaave-ra és Johannes de Gorterre való hivatkozással, de saját módosításában fejtegeti a megfigyelés és tapasztalat valamikor kellően értékelt, de az elmúlt időkben jelentőségéből veszített nagy szerepét a medicinában. Gyöngyössy fejtegetéseit Haller oly fontosnak találta, hogy értekezését felvette *'Disputationes ad morborum historiam et curationem'* (Lausanne, 1760) című gyűjtőmunkájába.²¹⁴⁴ Miután Stipsics feljegyzéseiben irodalmi hivatkozás sehol nincs – feltehetően ez az előadásokban sem volt gyakori –, nem állapítható meg biztonsággal, hogy Schoretics olvasta-e Gyöngyössy Pál munkáját; mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy igen.

Egyes előadásaiban az iatromechanikus szemlélet erőbben domborodik ki. Így az a felfogás, mely szerint az életjelenségek a rostok elaszticitásától, valamint a nedveknek az előbbi által meghatározott áramlásától függenek. Mindamellett a chemiatria sem szorul teljesen háttérbe. Sőt Schoretics előadásaiban figyelmet szentel a nedvek kémiai összetételének, rámutatva annak esetleges pathogenetikai, illetve pathoplastikus hatására. A plethorat, melyet Van Swieten egyszerűen a nedvek zavarával magyaráz anélkül, hogy ezt részletesen meghatározná vagy okaira rámutatna,²¹⁴⁵ Schoretics acidosiszal, illetve alcalosiszal magyarázza. Egyidejűleg azonban kifejti, hogy ez csak egyik – jóllehet legfontosabb – ok, és emellett egyéb pathogenetikus momentumok, mint a rostok rugalmassága, a constitutio, etc. is figyelembe veendők.

Speciális pathologiai előadásaiban a gyulladást kifejezetten Boerhaave felfogásában tolmácsolja hallgatóinak.²¹⁴⁶ Ezek szerint a gyulladás az arteriák legfinomabb végződéseinek dörzsölése következtében jön létre, amihez hozzájárul az arteriás vér pangása a legkisebb elágazásokban. A mechanikus szemlélet tűnik ki a lázas betegségek leírásánál is. Bár itt Schoretics még kevésbé megy bele a láz keletkezésének és okainak elemzésébe. A tünetek ismertetése után azonnal a kezelésre tér, felsorolva a kor minden therapiás lehetőségét.²¹⁴⁷

---

²¹⁴⁴ Schultheisz, E. – Tardy, L.: Paul Gyöngyössy, ein vergessener Boerhaave-Schüler. = Janus 53 (1964) Heft 2. p. 152.

²¹⁴⁵ Fritz, J.: Zu G. Van Swieten-s Kommentaren von Boerhaave-s Institutiones. Wien, 1928.

²¹⁴⁶ Vö. Boerhaave, H. *'Aphorismi de cognoscendis et curandis morbis in usum doctrinae medica'* (Lugd. Batav. 1708), mint a címe is mutatja, Boerhaave előadásainak alapja és mint ilyen, a 18. század standard tanulmánya.

²¹⁴⁷ A kézirat III. kötetének ez a része igen nehezen olvasható, így további vizsgálatot igényel.

Hogy a iatromechanikus szemlélet néha milyen kitűnő felismeréshez vezethet, arra jó példa Schoretics egyik előadása, melyben '*Angina a luxatione vertebrae cervicis ad interiora*' címen azt a klinikai képet írja le és magyarázza, mely a cervicalis syndromának felel meg, és melyet sem precízebben leírni, sem jobban magyarázni 200 esztendő múltán sem tudunk.

Több fejezet foglalkozik a járványos betegségekkel. Az erről szóló előadások forrása minden bizonnyal Van Swieten – erre mutat több egyező capitulus –, akinek epidemiológiai feljegyzéseit később Stoll adta ki.²¹⁴⁸

Ami a therapiát illeti, Schoretics semmi kötelező methodicát nem fogad el, de felhasznál minden lehetőséget, melyet a kor medicinája nyújt.

Schoretics előadásai a legjobb értelemben vett klasszikus klinikai medicinát tükrözik és semmiben sem maradnak el a kor nála ismertebb nevű orvosprofesszorainak preælectióitól. Ezeknek az előadásoknak tartalma és magas színvonala arra enged következtetni, hogy a nagyszombati orvosi fakultáson a belorvostan tanítása nem maradt a bécsi szint alatt. Schoretics előadásainak tanulmányozása azt mutatja, hogy a professzorok az „előírt anyag ledarálása helyett egyéni módon” prelegáltak. Ennek, a „*conformetur*” elvével alig törődő, jónak tartott rendelkezéseit el nem utasító, de azzal gyakran ellenkező tanári felfogásnak az előadásokból kitetsző szemléleti szempontok mellett egyéb bizonyítékai is vannak.

Ismeretes, hogy Winterl külön engedéllyel, „*systema proprium*” szerint adta elő a kémiát. Saját könyveit használta előadásaiban Plenck József.²¹⁴⁹ Schoretics és Prandl is ragaszkodott ahhoz, hogy önállóságát előadásaiban megtartsa. Störck 1773-ban írt leveléből, illetve az arra adott viszontválaszból ez egyértelműen kiderül. Mindketten kifejtik, hogy bár Boerhaave és Van Swieten alapján adnak elő, ezt az újabb irodalommal, valamint saját megfigyeléseikkel és tapasztalataikkal egészítik ki. Schoretics pedig a leiratban kifogásoltakra vonatkozóan egyenesen kijelenti, hogy előtte „semmiféle előadási szabályzat nem ismeretes”. Ugyanitt ismét sürgeti a kellő számú betegség rendelkezésre bocsátását. Hivatkozik Van Swietenre, akitől Bécsben magánúton azt az utasítást kapta, hogy amit a katedrán előad, azt a betegség mellett rögtön demonstrálja is.²¹⁵⁰ Egyébként Störck 1775. évi szabályzatában már megengedte, hogy Boerhaave-t a tanárok saját újabb ismereteikkel egészítsék ki.²¹⁵¹

²¹⁴⁸ Constitutiones epidemicæ et morbi potissimum Lugd. Bat. observati. Ed. M. Stoll. Wien – Leyden, 1782–1783.

²¹⁴⁹ Győry T. id. műve pp. 80–81.

²¹⁵⁰ OL Helyt. Fund. Lad. D. Fasc. 17. II.

²¹⁵¹ Kovachich M. G. = Merkur von Ungarn 2 (1787) p. 719.

Nem kétséges, hogy a nagyszombati orvosi karon az oktatás légköre sokkal szabadabb, liberálisabb volt, mint Bécsben. Minthogy a professzorok száma ugyanannyi, de hallgató jóval kevesebb volt, mint a bécsi egyetemen, nyilvánvaló, hogy az oktatásnak intenzívebbnek kellett lennie. Az oktatás nagyobb intenzitása olyan magas színvonalú előadások mellett, mint amilyenekről Stipsics feljegyzései tanúskodnak, azt jelenti, hogy a nagyszombati fakultáson a belorvostan oktatása európai színvonalú kellett hogy legyen. Ez pedig nem utolsósorban Schoretics érdeme.

Az orvosi kar első anatómia tanára: Trnka Vencel²¹⁵²

Jóllehet Trnka magyar fülnek nehezen hangzó nevét kortársai talán kissé túlbecsülték, neve összefonódott a hazai orvostudással: az anatómia első egyetemi professzora volt hazánkban, majd Schoretics utódként az anatómia mellett az általános kór és gyógytan tanára haláláig. E tárgyaknak, melyek valójában az egész belorvostant is felölelték, már fiatal anatómiaprofesszorként is ismerője, szorgalmas művelője, az általános kórtannak már akkor jó nevű szakírója.²¹⁵³

Krzowitzi Trnka Vencel 1739-ben született a csehországi Taborban. Orvosi tanulmányait a prágai Károly Egyetemen kezdte, majd Bécsben folytatta, ahol rövidesen Van Swieten lelkes hívei között találjuk. Gerard van Swieten ajánlására már 1769-ben, még promotioja előtt, a bécsi katonakórház orvosa lett. *'De morbo coxario'* című disszertációja alapján 1770-ben avatták orvosdoktorrá. Karrierje meglepő gyorsan ível felfelé. Még avatásának évében a nagyszombati egyetem akkor megnyit orvosi karának anatómia professzorává nevezik ki – ugyancsak Van Swieten javaslatára.²¹⁵⁴ Ezt a tanszéket az egyetem 1777-ben Budára történt áthelyezésekor is megtartotta.

A bonctan tanítása akkoriban igen nagy nehézségekbe ütközött. Mint Trnka egy jelentésében írja, hullák hiányában kénytelen volt az általa régebben készített preparátumokat használni a demonstrációkhoz. De sem ez, sem pedig az időnként bemutatott állatboncolás, zootomia sem oldja meg az anatómia oktatás problémáit, olvassuk e feljegyzésben.

²¹⁵² Forrás: Schultheisz Emil: Az orvosi kar első anatómia tanára: Trnka Vencel. In: Schultheisz Emil – Magyar László András: Orvostudás a nagyszombati egyetemen 1769–1777. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2005. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 165–170. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.) – A téma rövidebb feldolgozása: Schultheisz Emil: Trnka Vencel. = Orvosi Hetilap 105 (1964) No. 48. pp. 2293–2294. – Kötetben: Schultheisz Emil: Trnka Vencel. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 127–128. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.) – Ebben a témakörben korábban a következő kötetben jelent meg írása: Schultheisz Emil: A nagyszombati egyetem orvostanárjai. Bp., 2004. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. 99 p. (Mesterek és tanítványok)

²¹⁵³ Beszéd melyet a Magyar Kir. Tudomány-egyetemi orvosi kar fennállásának százados ünnepén 1871. május 13-án azon egyetem dísztermében mondott Dr. Rupp N. János. Budán, 1871. M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda. p. 135.

²¹⁵⁴ Schultheisz E.: Trnka Vencel. = Orvosi Hetilap 105 (1964) No. 48. pp. 2293–2294.; Schultheisz E.: Trnka Vencel. In: Schultheisz E.: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. TKME – MATI. pp. 127–128.

A 'Statuta Universitatis Tyrnaviensis Facultas Medica' 10. pontja rendelkezett a hulla-szükséglet beszerzése iránt, mely (szó szerinti fordításban) következőképp hangzott: „Mivel Nagyszombatban a helység kicsiny voltánál s a lakosság csekély számánál fogva nem elegendő a boncoláshoz szükséges hulla, Pozsony és Nyitra vármegyékben pedig elég gyakoriak a kivégzések: a két nevezett vármegyének meghagyatik, hogy kivégzés esetén és alkalmával a hullákat a boncoló-kamrának megküldjék, azok szállítása és átvétele körül felmerülő kiadásokat azonban az egyetem pénztára fizesse meg.”

A Helytartótanács, Van Swieten sürgetésére ugyan egy köriratban utasította a megyéket, hogy a kivégzettek hulláit bocsássák az egyetemi „camera anatomica” rendelkezésére. A rendeletnek azonban, legalábbis kezdetben, kevés fogamatja volt.²¹⁵⁵

Hiányzottak a megfelelő műszerek is. Az anatómia tanításához szükséges instrumentumokat Trnka egy a felsőbb hatóságokhoz intézett feliratban 22 pontban taxative sorolta fel. Beszerzésükre viszont csak évekkel később került sor.

Az anatómia tanára, miközben kórtani-klinikai írásai sorra jelennek meg, anatómia tankönyvet nem írt. Ezért még 1814 után is „... a legjobb rendszerbe szedett és a legfontosabb anatómiai felfedezéseket is tartalmazó Leberius-féle anatómiai compendiumból prælegal, ezt használják hallgatói is”.²¹⁵⁶ Emellett még Winslow 'Expositio anatomica'-ja és Alberti 'De sceletio humano' című munkái szolgálnak Trnka előadásainak alapjául. Előadásai, melyeket szerda kivételével naponta 10–11-ig tartott, a kor színvonalán állottak. Előadásait szívesen látogatták, munkásságát felsőbb helyen is elismerték. Egy 1784-ben kelt királyi leiratban ezt olvassuk: „...az anatómia professzorának rögtön a tanév vége előtt, anatómiai megfigyeléseiről és præparatumaikról számla alapján 60 forintot kell kiutalni...”²¹⁵⁷

Amikor a fakultás Budáról Pestre költözött, Trnka az anatómiai katedrát előbb a patológiai tanszékkal cserélte fel, majd a gyakorlati orvostan – *praxis medica* – és a belgyógyászat tanítását is átvette.

²¹⁵⁵ Győry T.: Emlékezzünk régiekről. Trnka Vencel. = Orvosi Hetilap 46 (1902) p. 41.

²¹⁵⁶ Ferdinand Joseph von Leber (1727–1808) Mária Terézia udvari sebésze, a törvényszéki orvostan szakértője és az anatómia professzora a bécsi egyetemen, az orvosok és a hallgatók által igen kedvelt anatómiai Compendiuma ('Vorlesungen über die Zergliederungskunst'. Wien, 1772) latinul 1777-ben jelent meg, átdolgozott kiadása még 1908-ban is megjelent.

²¹⁵⁷ Linzbauer, X. F.: Codex Sanitario-Medicinalis Hungariæ. Tom. III. Sectio II. Budæ, 1858. Typ. cæs.-reg. scientiarum universitatis. p. 27.

Mint egyetemi tanárt tanártársai és hallgatói egyaránt nagyra becsülték. Tanártársai közül különösen későbbi tanszéki elődjével, Schoretics Mihállyal volt bensőséges barátságban, akit igen nagyra is becsült. Ez tűnik ki Schoretics temetésén tartott, nyomtatásban is megjelent beszédéből.²¹⁵⁸

Az akkor nálunk is mértékadó német szakkörökben nem volt ismeretlen a neve. Már pályája kezdetén felfigyeltek rá.²¹⁵⁹

Három ízben volt az orvosi kar dékánja, 1786/87-ben pedig az egyetem rektora. Professzorságának ideje alatt tanítványai tollából mintegy 40 olyan doktori disszertáció jelent meg, melynek szellemi irányítója ő volt. Közvetlen munkatársainak nemcsak tudományos segítséget nyújtott, de anyagi helyzetükkel is törődött. Az ő javaslatára emelték fel 1787-ben a tanársegédek fizetését évi 150 (!) forintra – ami egyébként pont 2 forinttal lett így több, mint egy intézeti szolga évi fizetése.

Polihisztor típusú, minden iránt érdeklődő, hallatlan szorgalmú ember volt. Igyekezett a medicina minden ágát áttekinteni. Hatalmas szakirodalmi anyagot és tekintélyes számú pathológiai, valamint klinikai kazuisztikát dolgozott fel tizennégy monográfiájában és nagyszámú folyóiratcikkében. Azok a tanulmányai, kisebb terjedelmű cikkei, melyek folyóiratokban, mint pl. a sokak által olvasott *'Mohreinheim's Wienerische Beiträge'* című periodikában jelentek meg, még kutatásra várnak.

Az alábbiakban néhány olyan művét említjük, melyek az egykorú beszámolók és recenziók szerint annak idején szakkörökben igen olvasottak voltak:

'Historia februm intermittentium omnis ævi observata' (Bécs 1775) címet viselő munka kezdeményezője ugyan Haller volt, fő indítéka mégis ezeknek a lázaknak Magyarországon való feltűnően nagy frequentíája volt. Trnka igyekezett szisztematikusan feldolgozni minden tudnivalót erről a kórképről, hogy azt az orvosok rendelkezésére bocsáthassa. A leírás kétségtelenül a malária változatos megjelenési formáinak képét mutatja. A cukorbetegségről írott könyvét (*De diabete commentarius*) a nagynevű német orvosprofesszornak, Baldingernek ajánlotta. Maga az ajánlás stílusa is azt mutatja, hogy kora legjelesebb tudósaival tartott kapcsolatot.²¹⁶⁰

---

²¹⁵⁸ Oratio funebris in exsequiis Michaelis Shoretics praxeos clinicæ prof. ab Regia Universitate Pestinensi celebratis dicta a Wenceslao Trnka De Krzowitz S. R. I. equite ac pathologiæ professore publ. Et ord. Pestini, Typis Iosephi Godofredi Lettner, 1786. 16 p.

²¹⁵⁹ Lásd erre vonatkozóan az akkor mértékadó írást: „Judicia eruditorum Berolinensium ac Hallensium super operibus a Wenceslaus Trnka annis 1775–7 editis.”

²¹⁶⁰ Ernst Gottfried Baldinger (1738–1804) mielőtt a göttingeni egyetem katedráját és a belklinika igazgatását átvette volna, magánelőadásokat tartott nagy sikerrel. Kora egyik legismertebb német orvosa, szorgalmas szakíró és lexikográfus.

'*Commentarius de tetano...*' (Bécs, 1777) című művében 200 nagynevű orvosnak a tetanusról írott felfogását és kezeléséről írt tapasztalatait teszi közzé, a szerző saját véleményét azonban hiába keressük. '*Historia amauroseos...*' (1781) címmel a vakságot okozó szembetegségeket 2 kötetben tárgyalja, míg a többi szembetegségről '*Ophthalmia...*' című munkája szól (1783). Feltétlenül említésre méltó még két nagy monográfiája, a '*Rachitis*' (1787), és a '*Cardialgia*' (1785).

Az aranyerekről írt, de címénél jóval tágabb értelemben vett kórformákat tárgyaló három kötetes munkáját önmaga sorolta legjobb művei közé. Ennek a nagyon elterjedt, többször kiadott könyvnek előszavai, bevezetése és a német kiadó, Knebel utószava Trnka egész szakirodalmi munkásságát jellemző véleményeket tartalmaz. A csak a halála után megjelent '*Historia hæmorrhoidorum...*'-ot barátja Schraud Ferenc is kiadta.²¹⁶¹

Bevezetőjében Trnka önálló véleményéről olvasunk, amint az magából a textusból is igen jól kiolvasható. Különösen érdekes és egyben korfestő az a fejtegetése, melyben egyébként nagyrabecsült volt tanárával, De Haënnel szemben, minden tisztelete ellenére, a kórkép æthio- pathogenezisét illetően Stahl tanait fogadja el. Hozzáfűzi, hogy az ő, Trnka véleménye mellett, Alberti erről szóló disszertációja is Stahl tézisei s ennek következtében gyakorlata mellett szól.²¹⁶²

Schraud Ferenc pedig az első kiadáshoz írt bevezetőjében a szerző személyét és munkásságát méltatva, éleslátását, olvasottságát külön is említve, felhívja a figyelmet a szerző pontosságára, adatainak és irodalmi hivatkozásainak megbízhatóságára. Fentiek, valamint a teljességre törekvés azt a kívánságot ébresztik az olvasóban, hogy minél több hasonló művet forgathasson – írja Trnka tanszéki utóda.²¹⁶³

A továbbiakban elmondja, Trnka a hæmorrhoid-betegségekről szóló tanulmányáról barátai előtt úgy nyilatkozott, hogy az „...legjobb munkája, amelyben önmagát is felülmúlta”. Ezt az opust „...könyvtárunk iránti szeretetének örök emlékezetéül Akadémiánknak hagyományozta...”²¹⁶⁴

²¹⁶¹ Trnka, V.: *Historia hæmorrhoidorum omnis ævi observata medica continens*. 3 vol. Operis posthumi editionem procuravit Franc. Schraud, Vindobonæ, 1794–95. Chr. Fr. Wappler. Vol. I. 1794. XXVIII, 356, 2 p.; Vol. II. 1795. XII, 368 p.; Vol. III. 1795. X, 178, 1 p.

²¹⁶² „...De Haën, vielleicht der bitterste und heftigste Gegner Stahls und seiner Schule ... war mein Lehrer, dem ich viel verdanke, aber Gottlob, ich habe mich gewöhnt, die Worte keines derselben für untrüglich zu halten...” [De Haën, Stahlnek és iskolájának talán legkeményebb és leghevesebb ellenfele... volt az én tanárom, akinek sokat köszönhetek, de hála istennek, mégis megszoktam, hogy a szavait ne tartsam csálhatatlannak] – írja. In: Vorrede des Trnka von Krzowitz, Abhandlung über die Hämorrhoidal Krankheit. In zwei Bändchen bearbeitet von D. J. G. Knebel, Breslau 1798. p. XII. A kiadó és átdolgozó Immanuel Gottfried Knebel (1772–1809) berlini, majd görlitzi gyakorlóorvos, az orvostudomány irodalomtörténetével foglalkozott. Több, e korban jelentős szakmunkát fordított latinból németre és adott ki.

²¹⁶³ Schraud in Trnka id. műve Vol. II. p. XVII.

²¹⁶⁴ Trnka ibidem

A munka elterjedtségére és jelentőségére utal a német kiadás. Ennek utóiratában a jeles kiadó, fordító és gyakorló orvos Knebel, a fordítást azzal indokolja, hogy a latinul már nem feltétlenül jól tudó orvosok számára is hozzáférhetővé kell tenni ezt a nem jelentéktelen, hasznos művet.

Valamennyi, itt említett könyve német nyelven is megjelent, jelölve annak, hogy valóban érdeklődést keltettek. Nem kétséges, hogy munkáiban sok jelentős régi adatot mentett meg a feledéstől.

Magyarra sajnos egy művét sem fordították le, noha köztudott volt Trnkáról, hogy a magyar nyelvet nemcsak szerette, de nagyon szépen beszélte is. Lévén azonban akkor a magyar egyetemen a latin a hivatalos előadási nyelv, magyar tudása csak magánhasználatra szolgálhatott.

Évtizedek folyamán nagy könyvtárat gyűjtött össze, amelyet 1790-ben elárvereztek. Ennek a kitűnő szakkönyvtárnak – állaga kb. 3000 kötet volt – 1790-ben Trattner kiadásában egy 110 lapos nyomtatott katalógusa is megjelent.²¹⁶⁵

Jövedelmének tekintélyes részét könyvtárára fordította, s ennek volumenét eléggé illusztrálja az a körülmény, hogy halála után háromezer forintot vette meg a budapesti egyetemi könyvtár. Benne foglaltatnak természetesen Trnka saját munkáinak példányai is. Érdekesek ez utóbbiak közbekötött tiszta lapjain tett utólagos, sajátkezű bővítései a szerzőnek, jelölve annak, hogy Trnka nem szűnt meg könyvei megjelenése után sem a bennük foglalt tárgy fejlődését tovább is éber figyelemmel kísérni. E feljegyzések mindvégig oly pedantériával vannak írva, hogy joggal mondja egyik kortársa és munkái bírálója, hogy „olyanok, mintha egy lassan készült, melancholikus és unalmas festmény lennének; pedig a ki látta őt íráshoz fogni, bizvást állíthatja, hogy tíz kancellista közül alig akadna egy is, a ki kiállná vele a gyors írásban a versenyt”.

Ezzel a magyar orvostörténelmi irodalom – Győry Tibor több mint száz évvel ezelőtti rövid megemlékezésén kívül – alig foglalkozott.²¹⁶⁶ Mindössze néhány sort szentel neki egyetlen munkáját említve a nagynevű gyermekgyógyász professzor, Bókay János.²¹⁶⁷

Bókay úgy vélekedik a gyermekgyógyászat történetéről németül írott munkájában, hogy Trnka Vencelnek a rachitistről írt terjedelmes, 340-oldalas könyve jelentős mértékben gazdagítja az angolkór irodalmát. Átlapozva Trnka könyvét, úgy tűnik, ez legfeljebb a rachitis okozta deformitások orthopæd korrekciójára vonatkoztatva igaz. A rachitis ætiológiáját és

---

²¹⁶⁵ Catalogus librorum et actorum medicorum Wenceslai Trnka etc. Pestini, 1796. Trattner. X, 110 p. Vö. Lukinich I.: A magyar bibliográfia első kísérletei. = Magyar Könyvszemle. Új folyam 32 (1925) p. 17.

²¹⁶⁶ Győry T.: Emlékezzünk régiekről. Trnka Vencel. = Orvosi Hetilap 46 (1902) p. 41.

²¹⁶⁷ Bókay, J.: Die Geschichte der Kinderheilkunde. Berlin, 1922. Springer. pp. 30–31.

gyógyítását illetően a pesti professzor éppúgy a sötétben tapogatózott, mint az addig e betegségről megjelent cca. 70 más könyv szerzője. A rachitisban szenvedő gyermek fürdetéséhez Trnka által előírt recept, pl. 31 ingredientit tartalmaz, s inkább egy paracelsusi vényre emlékeztet.

A mű nagy érdeme, hogy teljes képet rajzol az akkori ismeretekről, beleértve a ma is ismert nevű angol orvos Glisson teóriáját és kezelési gyakorlatát.

Tudományos munkássága nem tekinthető kizárólag kompilativnak. F. Loeffler 1901-ben megjelent dolgozatában²¹⁶⁸ emlékeztet arra, hogy a malignus tumorok malariainoculatioval való „gyógyításával” már Trnka is kísérletezett. Kísérletei azonban eltörpültek két évtizedes oktatói munkássága mellett.

Trnka enciklopedikus teljességre törő írásai évtizedeken át okították hallgatóit és irányították a kor gyakorló orvosait.

---

²¹⁶⁸ Loeffler, F.: Eine neue Behandlungsmethode des Carcinoms. = Deutsche Medizinische Wochenschrift 27 (1901) No. 42. Loeffler visszapillant a lázak történetére egészen Hippocratesig (Epidemiorum Lib. VI. sect. 6. Cap. V.) és azok befolyására más kórformáknál (Epid. Libr. I. sect. 3. Cap. XXIV), majd Trnka Hist. febr. intermitt. c. munkájából idéz: „Tumores etiam varios intermittente febre discutare observatione constat. Virgo vestalis mamma sinistrae scirrhusae amputationem sustinuit. Haud ita multo post mamma altera fit scirrhusa, frustra mercurii erat usus internus externusque, licet diuturnus. Donec tertiana duplex superveniens, aliquot hebdomadum spatio, scirrhum in integrum discussit, teste Collin. Eadem quin plura de quartana notata sunt.” [Megfigyelés alapján tudható, hogy a különféle daganatokat megszünteti a váltóláz. Egy apáca túlélte bal scirrhusos emlőjének amputációját. Nem sokkal később a másik emlője is scirrhusos lett, hiába alkalmaztunk hosszadalmasan külsőleg és belsőleg is higanyt. Végül dupla harmadnapos láz lépett föl nála néhány héten át, amely a scirrhust teljesen megszüntette – írja Collin. Ugyanezt ráadásul több esetben is följegyezték a negyednapos lázról is.”] Lásd: Trnka id. műve cap. 9. p. 232. Loeffler úgy véli, ez további terápiás alkalmazás alapja lehet.

Friedrich Loeffler (1852–1915) véleménye nem hanyagolható el, hiszen Loeffler, aki Robert Koch munkatársa volt, egyike kora legkiválóbb bakteriológusainak, nevéhez fűződik – többek között – a diftéria bacillus felfedezése (1885). A greifswaldi egyetem higiénikus professzora ma is olvasásra érdemes műve: 'Vorlesungen über die geschichtliche Entwicklung der Lehre von den Bakterien' (Berlin, 1887).

Az élettan első tanára: Prandt Ádám Ignác²¹⁶⁹

Az orvosi kar felállítását elrendelő 1769. december 14-i királynői intimum megjelenését követő hónapok alatt folytak a kar megindításának előkészületei. Kiírták a pályázatokat a tanári állásokra.

A királynő állandóan követendő elvként mondotta ki, hogy a tanszékekre csak olyanokat szabad alkalmazni, akik maguknak tudományukkal hírnevet szereztek. Az egyes tanszékekre elsősorban az akadémiai és főgimnáziumi tanárokat, valamint a főorvosokat tartották hivatottnak, de tekintetbe vettek más tudósokat is, akik munkáikkal igazolták rátermettségüket. A kijelölést az egyes karok végezték, mégpedig leggyakrabban írásban és szóban megtartott versenyvizsga alapján, amikor is a jelölteknek több tanszék tudománya körébe tartozó kérdésre kellett feleletet adni és előadási képességét bizonyítani. Az illető kar minden egyes tagja véleményét nyilvánította a pályázó képességei és tudománya felől és a jelölés ezek figyelembevételével történt. Ismertebb tudósok pályázatát vizsga nélkül is elfogadták. A kar jelöléseit az egyetemi tanács továbbította a Helytartótanácsnak, mely a jelöléshez hozzáfűzte a maga véleményét, nemegyszer megváltoztatván a sorrendet. A Helytartótanácsból a magyar udvari kancellária elé Bécsbe került az ügy, amely a végső felterjesztést megtéve, nemegyszer szintén változtatott a jelölésen. Miután a végleges jelöléshez az államtanács is véleményét nyilvánította, a királynő többnyire azt nevezte ki, ha nem is kivétel nélkül, akit tudományos eredménye és tanári felkészültsége alapján a kar első helyen jelölt.

Megjelent az egyetemi tanulmányi szabályzat is, a '*Norma studiorum tractandorum pro singula facultate*'.²¹⁷⁰ Valamennyi fakultás megkapta a maga különleges írásos normáját. A jogi kar tanárai egyes tárgyakhoz még külön előadási útmutatásokat is kaptak.

Egyedül az orvosi kar nem kapott írásos szabályzatot, előadási utasítást. Ehelyett az újonnan kinevezett orvostanárokat felszólították, hogy Bécsben Van Swieten-nél személyesen jelentkezzenek. Mint tudjuk, Van Swieten hosszabb beszélgetés keretében maga adta meg a tanítás anyagára, az előadás elveire és gyakorlatára vonatkozó útbaigazítását. A Bécsben végzett 18 pályázó közül a már ismert öt jelöltet – akiket tudásuk, felkészültségük ismeretében

²¹⁶⁹ Forrás: Schultheisz Emil: Az élettan első tanára: Prandt Ádám Ignác. In: Schultheisz Emil – Magyar László András: Orvostudomány a nagyszombati egyetemen 1769–1777. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Pécs, 2005. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 171–176. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.) – Ebben a témakörben korábban a következő kötetben jelent meg írása: Schultheisz Emil: A nagyszombati egyetem orvostanárai. Bp., 2004. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. 99 p. (Mesterek és tanítványok)

²¹⁷⁰ Teljes terjedelmében közléses a Merkur von Ungarn 2 (1787) pp. 61–74. Itt újra hangsúlyozza, hogy a nagyszombati egyetem a béccsel „per omnia conformare tenebitur” [minden tekintetben köteles egyezni].

maga Van Swieten választott ki a nagy feladatra, szőlítették fel, hogy folyamodványait nyújtsák be gróf Fekete György alkancellárnak. Mind az őt az ő tanítványa volt, közöttük Prandt Ádám Ignác.

Prandt Ádám Ignác 1739-ben született Péterváradon. Filozófiai és orvosi tanulmányait Bécsben végezte, ahol 1768-ban orvosdoktorrá promoveált.²¹⁷¹ Éveken át a Boerhaave tanítvány, a nagynevű klinikus, De Haën mellett dolgozva, igen jó elméleti ismereteit alapos kórházi gyakorlattal egészíthette ki. Jelentős irodalmi felkészültsége, józan ítélőképessége és klinikai gyakorlata alapján választotta ki tanítványát Van Swieten a nagyszombati egyetem tanárának. Az 1784/85-i tanévig az élettant és gyógyszertert adta elő. Később az élettant az általános kórtannal cserélte fel. Az 1791/92-es tanévtől kezdve a belgyógyászat tanszékét vette át, és csak belorvostant adott elő, illetve annak betegágy melletti oktatását végezte. Utóbbi lassan terhessé vált az idős és nyilván nem egészséges tanárnak. Hosszú, folyamatos egyetemi szolgálat után, 1813-ban „törődöttségére” való hivatkozással kérte, hogy a belorvostan gyakorlati részének oktatásától, a betegágy melletti tanítástól mentsék fel. Előadásait azonban nem szerette volna feladni, kérte, hogy azokat megtarthassa. A 74 éves Prandt akkor már szemmel láthatóan igen törődött, fáradt ember volt, aki már valóban nem tudott megfelelni feladatának a tanszéken. Előadásainak addig magas nivója látványosan csökkent. Nem teljesen érthetetlen tehát, hogy előbb néhány hallgatója iratkozott át a bécsi egyetemre, majd pedig tömegesen hagyták el a magyar egyetemet, hogy Bécsben folytassák tanulmányaikat a második év befejeztével.

A tanártestület és az egyetemi magisztrátus szolidáris volt egykor igen kiváló és jóképességű, elismert tanártársukkal. Teljesíteni szerették volna kérését. Bécsben azonban ehhez nem járultak hozzá. Tulajdonképpen helyesen, hiszen sem Prandt tekintélyének, sem az egyetem jó hírének nem tett volna jót a már tényleg nem alkalmas tanár további, akár korlátozott működése. I. Ferenc 1813. október 22-én kelt leiratában elrendelte Prandt nyugállományba helyezését, ahogy akkor mondták: „*jubilatióját*”.

Az elismerésreméltóan együttérző, de talán túlságosan is szolidáris kar az utasítás végrehajtását azonban olyan sokáig késleltette, hogy a király – az egyetem érdekében – kénytelen volt azt újra elrendelni 1815. június 5-én kelt leiratában.²¹⁷²

²¹⁷¹ Értekezése: *Dissertatio inauguralis medica de vesicantibus*. Viennæ, 1768. 45 p. – Prandt személyére vonatkozó igen kevés feljegyzés forrása: Hazai és Külföldi Tudósítások 12 (1817) II. félév. No. 5. és Tudományos Gyűjtemény I (1817) No. 8. p. 160.

²¹⁷² StR 3653. ex 1813. – „*Resolutionis Meæ de octobr. 1813 firmiter inhæreo...*” kezdődik a második utasítás, illetve leirat. StR 669. ex 1815.

Prandt volt a nagyszombati orvosi kar első dékánja. Erre a tisztségre több mint négy évtizedes tanársága alatt még hat ízben választották meg.

A rektori tisztelet az 1774/75. tanévben töltötte be. 1790-ben újra rektorra választották, ezt azonban Prandt nem fogadta el.

Ismeretes az ellentét, mely Van Swieten halálát követően az Anton Störck által irányított *Studienhofkommission*, illetve maga Störck és a nagyszombati kar között volt.

A többi tanárhoz hasonlóan a rá is vonatkozó Störck-féle támadást ő sem akarta megválaszolatlanul hagyni. Gilg felszólítására udvariasan bár, de határozottan ír: „Én, Prandt Ádám Ignác, a physiologia s a materia medica professora, a Boerhaave-féle Institutiók Commentárjaiban foglaltak szerint tanítok...”. Mint a továbbiakban előadja, azt a rendszert követi, amelynek alapján maga is hallotta a tárgyról szóló előadásokat a régi, nagy hírű bécsi egyetemen, mellyel a nagyszombati universitas „conformmá tenni” rendeltetett.

Tudjuk, hogy a Boerhaave-féle Institutiók magyarázatai, kiegészítései mesterétől és pártfogójától, Van Swietentől származnak. A továbbiakban Prandt pontról pontra taglalja előadásait.

Gondosan végigolvasva jelentését, kitűnik, hogy Prandt távolról sem szolgálai módon követi a *comformetur* – eredetileg nem is rossz célzatú előírásait. Hosszan fejti ki, hogy mindazt, amit a „hírneves Boerhaave” halála, illetve a Commentárok megjelenése óta a kémikusok, anatómusok, a gyakorló szakemberek, orvosok újat felfedeztek, előadásaihoz hozzáfűzi. De azzal is megismerteti hallgatóit, amit harminc esztendő olvasmányából merített, amit jónak látott és hasznosnak tartott, s jön az enyhítő mondat: „...úgy, mint az Bécsben szokás”. A *materia medica*t is úgy magyarázza, ahogy azt annakidején a könyv szerzőjétől, Crantztól Bécsben hallotta.²¹⁷³

A gyógyszerteranből hetenként kétszer tart előadást. Physiologiát minden tanítási napon, tehát csütörtök és vasárnap kivételével, de. 9–10-ig.

---

²¹⁷³ A jelentés forrása OL Helyt. Fund. Lad. D. Fasc. 17. II. 3215/1773.; Győry T.: Az orvostudományi kar története 1770–1935. Bp., 1936. [Pázmány Péter Tudományegyetem]. p. 79. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. 3.) – A Gilg János orvostudományi igazgató felhívására a Störck-féle támadást visszautasító jelentése így szól:

„Én, Prandt Ádám Ignác, a physiologia és a materia medica tanára a Boerhaave-féle Institutiók commentárjaiban írottak szerint tanítok, amely rendszer szerint magam hallottam előadni a nagy hírű bécsi egyetemen, mellyel a nagyszombati egyetem azonossá tétetni rendeltetett... A *Materia medica*t is magyarázom, amint azt a szerzőnél, Crantznál Bécsben hallottam. Végigmegyek a három kis kötetben és minden egyes gyógyszeréről külön beszélek és hatásuk, adagolásuk és a legmegfelelőbb kiszolgáltatási formák ismertetésén kívül minden egyéb tudnivalót hozzáfűzök, mind azt is, ami a könyv legutóbbi kiadása óta új anyag. E tárgyból kétszer egzeminiálok hetenként – bécsi norma szerint – amikor a tanulók gyakorlatoztatnak, helyreigazítanak, oktattatnak.”

A 18. században az anatómiából kialakult az *anatomia animata*, a physiologia. Minél jobban megismerték a szervek felépítését, annál nagyobb volt a funkciójuk iránti érdeklődés. Megszületett az a tan, amely már nem akart spekulációkba bocsátkozni. Az eredetileg anatómus Haller a 18. század közepén megírta az élettan első tankönyvét, ezzel utat mutatva a jövő kutatói számára. Az élettan önálló diszciplínává alakult. Haller úttörő munkássága és összegző, az élettan egészét áttekintő művei jelentették az élettani irodalomban a fordulópontot. A bécsi orvosi fakultás tanulmányi rendje Störck 1775-ben kelt utasítása alapján kötelezővé tette Haller élettani tankönyvét, így vált ez az előadások alapjává a magyar egyetem orvosi karán is. Mint látható, a conformetur ez esetben egyáltalán nem vált az egyetemi oktatás hátrányára. Nem kevésbé jelentős volt az az élettani irányzat, amely Hollandiából indulva éppen Van Swieten bécsi előadásaiban kapott nagy nyilvánosságot. Prandt, aki Bécsben Van Swieten hallgatója volt, megfelelő formában képviselte mind a két irányzatot. Megmutatkozik ez két tanítványának, Pfentner János György és Shimert János Péter doktori értekezéseiben.²¹⁷⁴ Könyvei, egyéb írásai nem lévén, munkásságára mindenekelőtt tanítványainak általa irányított, illetve írt disszertációiból lehet következtetni.

Mint többször rámutattunk, inaugurális disszertációján kívül egyéb nyomtatásban megjelent írása nem maradt fenn. Őt is, akárcsak Schoretics professzort biztatni kellett az írásra. A már ismertetett 1784. június 14-én kelt királyi leirat hívja fel a kar figyelmét arra, hogy „...ugyanazt kell tenni Prandt élettan-professzor esetében is, aki arról számolt be a Királyi megbízottnak, hogy Haller hatalmas '*Az élettan alapelemei*' című munkáját összefoglalja majd”.²¹⁷⁵

Az egyetemi tantárggyá vált élettan első, még külföldi egyetemeken tanult magyar művelői, a leydeni élettani iskola követői, akik Boerhaave nézeteit interpretálták. A bécsi egyetemen végzett magyar orvosok disszertációi Boerhaave könyvének Van Swieten kommentárjai alapján, illetve De Haën irányításával készültek. Ezt a hatást tükrözik a nagyszombati egyetem orvosi karának értekezései is. Ugyanakkor, s ezt külön is kell hangsúlyozni, Plenck és főként Prandt révén már a Haller-féle élettani felfogás is megjelent a magyar orvosi stúdiumban. Elmondhatjuk tehát, hogy a magyar orvosi fakultás hallgatói a legújabb élettani ismeretek birtokába jutottak. Így jelenik meg az élettan később Prandt tanszéki utódának, Rácz Sámuelnek munkáiban is, mint azt '*A Physiologiának rövid sommája*' is példázza.

²¹⁷⁴ Pfentner, J. G.: Dissertatio inauguralis medica de causa caloris animalis. Tyrnaviæ, 1776. Typis Tyrnaviensibus. 19 p.; Shimert, J. P.: Dissertatio inauguralis medica de systemate sexuali. Tyrnaviæ, 1776. Typis Tyrnaviensibus. 22, [2] p. – Prandt nagyszombati tartózkodása alatt mindössze ez a két tanítványa írt élettani tárgyú doktori értekezést.

²¹⁷⁵ Linzbauer, X. F.: Codex Sanitario-Medicinalis Hungariæ. Tom. III. p. 148.

Prandt tanítványainak doktori értekezései jó stílusban írott, igen precíz írások. Jól tükrözik mesterük szemléletét, illetve a kor fiziológiai ismereteinek a tárgyra vonatkozó ismeretanyagát.

Az ő munkáikból is kitűnik, hogy Prandt, mint De Haën tanítványa az egzakt munka híve volt. A polipragmáziát mind a tudományban, mind a betegség melletti gyakorlatban kerülendőnek tartotta. Hogy tanítványai milyen mértékben akceptálták, az kiderül Huszty Zakariás Teofil több hivatkozásából.²¹⁷⁶

Ennek a szerény és tanítványai szerint is tudós tanárnak életéről igen keveset tudunk. Dékáni, rektori működéséről is csak néhány feljegyzés van, társasági életéről nincs említés, csak annyi ismeretes, hogy csakúgy mint tanártársai, Trnka Vencel és Schoretics Mihály, tagja volt a Van Swieten által alapított, az orvosok özvegyeit segítő bécsi egyesületnek (Societas Viduarum Facultatis Medicæ Viennensis).

1802-ben a betegeskedő Schoretics helyett Prandt eddigi tárgyai mellé átvette a kórtan oktatását, míg Schoretics a belgyógyászat előadásait még megtartotta. Később – az új tanulmányi rendnek megfelelően – már a pesti karon az 1785/86-os tanévtől Prandt Ádám az élettan tanára átveszi a kórtan és a gyógyszerzetan tanszékét is.²¹⁷⁷

Jóllehet Prandt irodalmi munkássága szemben tanártársaival csekély, tudása igen nagy. Tanártársai olyannyira elismerték, hogy a belgyógyászat rendes tanárának, Trnka Vencelnek 1791-ben bekövetkezett halálával megüresedett tanszékre Prandtöt jelölték első helyen. Ez a kari hierarchiában egyúttal rangemelkedést is jelentett.

A Helytartótanácshoz több pályázat is érkezett. Ferenc király az orvosi kar és a vele egyetértő protomedicus javaslatát fogadta el. Ennek értelmében a Helytartótanács 1792. április 27-én értesítette az egyetemi magisztrátust, hogy Őfelsége a belgyógyászat, *praxis clinica* tanszékére kinevezte. Ezzel elismerték Prandt eddigi kiváló tanári tevékenységét és elméleti-gyakorlati tudását.

Elismert külföldön is. A krakkói egyetem orvostudományi fakultása 1776. októberi 15-i reformjavaslatában, többek között, Prandt Ádám műveinek olvasását ajánlja a gyógyszerzetan tanításához.²¹⁷⁸ Ezek nyilván előadási kéziratok voltak, melyek nem maradtak fenn.

---

²¹⁷⁶ Vö. Huszty, Z. T.: Diskurs über die medicinische Polizei. Pressburg, 1786. Löw. I. köt. p. 178, 490., II. köt. p. 520. A gyógyszerzetanra vonatkozóan pedig Huszty, Z. T.: Kritischer Kommentar über die österreichische Provincial Pharmakopée, mit einem Entwurf zu einem gemeinnützigen verbesserten Dispensatorium. Pressburg – Leipzig, 1785. Löw. p. 290.

²¹⁷⁷ Linzbauer X. F. id. műve Tom. III. p. 313.

²¹⁷⁸ Liber Actorum et Conclusionum Inclytæ Facultatis Medicæ 1750–1783., kéziratok jegyzőkönyv, f. 93.: „Commendetur lectio... Prandtii...”. Vö. Herczeg Árpád megjegyzését, in: Szumowski Ulászló: Az orvostudomány története. Bölcsészeti szempontból nézve orvosok és orvostanhallgatók számára. Ford.: Herczeg Árpád. Bp., 1939. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. p. 459.

1813-ban 43 évi egyetemi szolgálatra tekinthetett vissza az első nagyszombati tanárok már csak egyedül élő tagja, Prandt Ádám Ignác. A fakultás tanárai aggódva látták, hogy a közbecsülésben és szeretetben álló tanár egyre rosszabb testi állapotba kerülve szellemileg is hanyatlik, önkritikáját veszítette, de tanártársai barátságát és tiszteletét 1817. július 15-én, 78 éves korában bekövetkezett haláláig megőrizte.

A kémia és botanika tanára: Winterl Jakab József²¹⁷⁹

A nagyszombati egyetem első botanika és kémia tanárának emlékét a botanika hazai története a legnagyobbaknak kijáró megbecsüléssel őrizte meg. „Winterl egyike a legrokonszenvesebb alakoknak a magyar botanika történetében. Tudománya iránti lelkesedés, páratlan orvosi és tanári lelkiismeretesség jellemzik őt. A botanikuskertnek hűen gondját viselte még olyan időkben is, midőn sem buzdító szó, sem anyagi vagy erkölcsi elismerés nem serkentette, sőt még őtöle követeltek áldozatokat. Kissé epés modora, olykor-olykor kitörő hirtelen természete inkább a viszonyokban leli magyarázatát és oly hibák, melyek erényeivel szemben eltörpülnek” – írja a botanikatörténész.²¹⁸⁰ A vegyész Winterl nevét pedig kora legismertebb kémikusai között olvashatjuk. Tanulmányai a legjelentősebb tudományos folyóiratokban jelentek meg. Könyveire az egész tudományos élet felfigyelt, ha nem is mindig a teljes egyetértés hangján. A tudománytörténetnek is hosszabb idő kellett, míg a kémiatörténetben betöltött valódi helyét meghatározhatta. Ahhoz azonban nem fér kétség, hogy jelentős tudós volt. Vegyész tévedései ellenére figyelemre méltó megállapításaival sokszor évtizedekkel előzte meg kortársait.²¹⁸¹ Kortársainak véleménye kémiai munkásságának egy részét illetően megoszlott, de kutatói tisztaságát, teóriái és fejtegetései nagyobb részének jelentőségét elfogadták és ma a kémiatörténet ismét nagyra értékeli.

Híve, Oersted véleménye így hangzik: „...azok közé a kevesek közé tartozik, akik a természet mindazon jelenségeit, melyekkel találkozik, nyílt szemmel vizsgálja, s azokat mindaddig követi, míg azokat meg nem érti...”²¹⁸² E két tudományszakban nyújtott teljesítményeivel alkotott Winterl maradandót. Az sem kétséges azonban, hogy a róla alkotott kép akkor válik teljessé, ha tudjuk, hogy mindezt orvosi szemlélettel művelte, s az orvosi oktatás szolgálatába állította. Mindezeket túl pedig orvosprofesszorként nagy szakértelemmel

²¹⁷⁹ Forrás: Schultheisz Emil: A kémia és botanika tanára: Winterl Jakab József. In: Schultheisz Emil – Magyar László András: Orvoscépzés a nagyszombati egyetemen 1769–1777. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2005. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 177–188. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.) – Ebben a témakörben korábban a következő kötetben jelent meg írása: Schultheisz Emil: A nagyszombati egyetem orvostanárai. Bp., 2004. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. 99 p. (Mesterek és tanítványok)

²¹⁸⁰ Gombocz E.: A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története. 1770–1866. Bp., 1914. Fritz Á. p. 5.

²¹⁸¹ Szőkefalvi-Nagy, Z.: Leben und Werk von J. J. Winterl (1732–1809). = NTM. Schriften Gesch. Technik und Medizin Leipzig 8 (1971) pp. 37–45.

²¹⁸² Hans Christian Oersted (1777–1851) dán fizikus különösen elismerően ír róla. In: Materialien einer Chemie des neunzehnten Jahrhunderts. Regensburg, 1803. p. XVI. Aki viszont csak tévedéseit vette figyelembe, s Winterl egész vegyész munkásságát elítélte, az az egyébként neves kémiatörténész, Kopp volt. Kopp, H.: Geschichte der Chemie. 3. Theil. Braunschweig, 1845. p. 59.

foglalkozott az orvoscépzés, az egyetemi oktatás, s nem utolsósorban az egész magyar egészségügy kérdéseivel.

A felső-ausztriai Steierben született 1739. április 15-én. Orvosi tanulmányait Bécsben végezte. Itt Crantz professzor – Linné ellenfele – volt egyik tanára. Igen jó tanítványnak bizonyult. Crantz, akivel még később jó, csaknem baráti viszonyban volt, annyira megkedvelte, hogy értékes herbáriumát neki ajándékozta. Ezt Crantz '*Stirpium austriacarum fasciculi*' című könyvében maga írja, még néhány más utalással együtt.²¹⁸³ Doktori értekezésének nem a botanika a tárgya, klasszikus orvosi tanulmány a gyulladásról.²¹⁸⁴ Promótiója után Felső-Ausztriában volt gyakorló orvos. Magyarországi pályafutása a Felvidéken kezdődött, ahol a bányavárosok physicusaként működött. Innen szólította Van Swieten a nagyszombati egyetem orvosi fakultására.

A botanika első művelői hazánkban csakúgy, mint a kémia kutatói, orvosok voltak.²¹⁸⁵ Európa legtöbb egyetemén mindkét tárgy vagy együtt, vagy külön-külön mint tantárgy az orvostudományon kapott helyet, s kevés kivétellel csak a 19. század közepén, még inkább második felében került át a bölcsészkarra, illetve később a természettudományi karra. Leválván az orvostudományról, a természettudományi tanári stúdium része lett. Csak a kémia, később a biokémiával kiegészítve lett ismét orvostudományi tárgy.

A kémia és botanika tanszékének első professzorává a másik négy tanárhoz hasonló módon Van Swieten javaslatára a királynő Winterl József Jakab orvostudomány doktorát nevezte ki. Ez időtől fogva a magyar botanika története egyúttal a botanikus kert és a tanszék története. Van Swieten bizalma (szemben utódjával, Störckkel) Winterl személye és tudása iránt igen nagy volt. Nem véletlen, hogy a nagyszombati egyetemnek szóló, még Van Swieten idejében kiadott utasításban a hivatalosan előírt tankönyvek között sem botanikai, sem kémiai tankönyv címe nem olvasható. E két tárgy tanítását illetően az utasítás úgy szól, hogy a tanár, Winterl, a saját rendszerét (*systema proprium*) követheti, azaz a legjobb tudása és meggyőződése szerint adhat elő. Egyébként az approbált szerzők nevét, illetve munkáik címét a lecke tartalmazta.²¹⁸⁶

Túl hamar veszítette el a nagyszombati orvosi kar initiatorát, megszervezőjét és pártfogóját. 1771 közepétől Van Swieten már olyan beteg volt, hogy az ügyek túlnyomó részét helyettese, Störck intézte, s Van Swieten 1772 januárjában bekövetkezett halálával a vezetést

²¹⁸³ A vonatkozó szöveget, melyből a kettejük közötti viszony is kiviláglik, közli Gombocz E. id. műve p. 5.

²¹⁸⁴ Winterl, J. J.: *Dissertatio inauguralis medica proponens inflammationis theoriám novam*. Viennæ, 1767. Trattner. 202 p.

²¹⁸⁵ Schultheisz E.: Purkircher György. In: Kapronczay K. – Vizi E. Sz. (szerk.): *Híres magyar orvosok*. 4. köt. Bp., 2003. Galenus. pp. 12–16.

²¹⁸⁶ A címjegyzéket lásd: *Merkur von Ungarn* 2 (1787) p. 398.

az egészségügyben és az egyetemek irányítását végleg átvette. Mint tudjuk, nem hogy közöny, de kifejezett rosszindulat, az egyetemmel szemben gátló, lekicsinylő magatartás jellemezte, s végül még az eddig jóindulatú Mária Teréziát is ellenük hangolta. Störck a királynőhöz 1773. június 25-én felterjesztett jelentésében lekicsinylően ír a nagyszombati egyetemről.²¹⁸⁷ A Störck által írt jelentés rosszálló szavai leginkább Winterl ellen irányulnak. Az egyébként jó klinikus, de az új természettudományokban járatlan Störck éppen azt az új szemléletet és azokat az új megállapításokat kifogásolja, ami Winterl nevét külföldön is híressé tette. Van Swieten halálát követően nem egy esetben kellett ezzel a konzervatív s nem kis mértékben rosszindulatú felfogással szembeszállni. Winterl tanári működésének nagyobb része már Störck báró vezetésének időszakára esik, aki a kémia és botanika már akkor neves tanárát nem szenvedhette.²¹⁸⁸

*

A Van Swieten kezdeményezésére Jacquin által alapított és vezetett bécsi egyetemi botanikuskert mintájára, a nagyszombati egyetem mellett is létesítettek fűvészkertet. Igencsak távol volt azonban az idő, amikor a magyar egyetem fűvészkertje ahhoz hasonlóvá vált.

Megfelelő támogatás és pénz hiányában, sőt Van Swieten halálát követően Störck felsőbb irányítása idején annak gátló tevékenysége folytán Winterl a legnagyobb nehézségekbe ütközött mind a botanikuskert kialakítása, mind a vegytani intézet kiépítése terén. A tanszék felszerelése siralmas. A botanikuskert alkalmatlan az oktatásra, az anyagiak elégtelenek.²¹⁸⁹ Winterl mégis oktat, kutat és szüntelenül, de igazán joggal panaszkodik. Sűrű felterjesztésekkel igyekszik a helyzetén javítani. Tudjuk, hogy a Störck-érában Winterl tanszéke volt a legrosszabbul felszerelt, s anyagilag a legmostohábban ellátott. Lelkiismeretességét, páratlan tanári küldetését mi sem mutatja jobban annál, hogy asszisztencia híján feleségével és szolgálójával végezte laboratóriumi munkáját, illetve azokat a kísérleteket, melyeket előadásain mutatott be.

---

²¹⁸⁷ OL Kanc. Acta gen. 3180. 1773. – közli Pauler T.: A budapesti m. kir. tudományegyetem története. I. köt. 1. füz. Bp., 1880. Kilián. p. 77.

²¹⁸⁸ Winterl panaszát, a sértő válaszokat, küzdelmeit, az akkor még meglévő iratanyagot lásd: Győry T.: Az orvostudományi kar története 1770–1935. Bp., 1936. [Pázmány Péter Tudományegyetem]. pp. 42–65. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. 3.) és Gombocz E. id. műve pp. 4–13.

²¹⁸⁹ Winterl kémiai laboratóriumát Toldy Ferenc a következő szavakkal festi le: „Egyetemünk régi, úgynevezett kémiai laboratóriuma egy konyhából áll, melyhez egy szertárnak használt előszoba vezetett, s mely más oldalról egy legfelsőbb harminc ülőhelyet magába foglaló tanszobába nyílt. ez így volt fél századig, Winterl és Schuster tanárok alatt s ennek haláláig.” Toldy Ferenc Irodalmi beszédei. 2. kiad. Bp., 1878.

Egyik felterjesztésben a másik után hívja fel a kar figyelmét az alkalmatlan körülményekre mind a botanika, mind a kémia oktatását, gyakorlati bemutatását, s mint tudjuk, a tanítás, a gyakorlat és az oktatás egyéb nehézségeit illetően. A protomedicus Störck válasza félreértésről és rosszindulatú félremagyarázásról tanúskodnak.

Szerepet játszik ebben a Jacquin – akinek véleményét Störck minden botanikai ügyben, csakúgy mint a kémia kérdéseiben, kikéri – és Crantz közötti régi ellentét is, amit Jacquin nyilván átvitt Crantz tanítványára és ifjú barátjára, Winterlre, sőt úgy tűnik, az egész fakultásra is. Valójában nem tudjuk biztosan, hogy az egyébként nagy tudású klinikus, Anton Störck miért viseltetik ellenszenvvel az elődjének oly kedves, s az uralkodó által is megbecsült magyar orvosi karral szemben.

Störck válasza között van egy átirat, melynek Winterlre vonatkozó megrovó figyelmeztetése különös ellenszenvéről tanúskodik. A megjegyzés Winterl új, dualisztikus kémiai rendszerére utalva írja: „...úgy látszik, a nagyszombati tanárok új rendszereket alapítanak és a már jól megállapodott tudományt megvetik”. Továbbiakban Störck azt írja, hogy jóllehet más egyetemeken még ennyit sem költenek kémiára „az orvosoknak és gyógyszerészeknek szükséges kémia mégis pontosan és szépen tanítatik, mellőzik ugyanis a bizonytalan, felesleges és furcsa kísérleteket”. Pedig abból a felterjesztésből, amiben a többi tanárhoz hasonlóan, a tanítás és a tananyag védelmében, 1771-ben Winterl is, mint a vegytan tanára, összefoglalja előadásainak tartalmát, kitűnik, hogy a legújabb kémiai tanokat adja elő, igaz saját véleménye kíséretében. Ez az anyag – mint írja – „mindent felölel, ami Boyle-tól fogva mindeddig igaznak ismertetett el”.²¹⁹⁰

A botanikuskertre vonatkozó válasz sem kedvezőbb: „Jól felszerelt botanikus kert mindenütt kíváncsú, de nem feltétlenül szükséges...”²¹⁹¹

A baj az, hogy erről még a királynőt is sikerült meggyőznie, aki azt el is fogadta.²¹⁹²

Störck nyilván attól is tart, hogy a nagyszombati egyetem, neves tanárainak külföldi elismertsége révén, a bécsi kar hegemoniáját veszélyezteti. A vita még évekig folyt kisebb-nagyobb engedmények kíséretében. Mindenesetre Winterl az érdem, hogy 1775-től 1808-ig tartó tanársága alatt mind a kémia, mind a botanika elismerten magas szintet ér el, s végül még a botanikuskert is a megfelelő módon alakult, jóllehet Störck nemegyszer szólt ellene.²¹⁹³

²¹⁹⁰ Linzbauer X. F. id. műve Tom. III. p. 104.

²¹⁹¹ Az 1777-ben kelt kancelláriai iratot idézi Gombocz is id. műve p. 7.

²¹⁹² Az aktára saját kezűleg írta: „ich approbiere in allen die hier folgende Note des Störcks” [mindenben jóváhagyom Störck itt következő feljegyzését]. (OL Kanc. Acta gen. 3180. ex 1773. – idézi: Gombocz E. id. művében p. 7.)

²¹⁹³ „Der Auftrag für den alldortigen botanischen Garten ist zu übertrieben...” az ottani botanikuskertre vonatkozó kívánság túlzott. (OL Kanc. fenti iratából – idézi: Gombocz E. id. művében p. 9.)

Kutatásait a nehézségek ellenére változatlan intenzitással folytatja. Tanulmányai egyre-másra jelennek meg a legjobb folyóiratokban. Ami pedig az akkor még nem ritkán vitatott növényteni rendszerezést illeti, előadásaiban elsőnek szegődött Linné rendszere mellé.

Winterl a téli félévben főleg kémiát ad elő, a botanikára a nyári félévben kerül sor. A naponta délután 4-kor tartott botanikai előadásait már reggel ½ 7-kor kezdte demonstrálni a fűvészkertben.

A berendezés, felszerelés hiányosságai ellenére Winterl már nagyszombati tanársága idején is szép eredményekről számolhat be. Tanúskodik erről az ez idő alatt tanítványai tollából megjelent öt inaugurális disszertáció is, melyeknek szerzője valójában ő maga. Tudjuk, hogy a 18. században aránylag kevés olyan egyetemi disszertációval találkozunk – függetlenül attól, hogy milyen fakultás keretén belül készült –, mely a hallgató eredeti műve volna. Bennük leginkább a professzor nézetei, gondolatai, elméletei tükröződnek. Sőt gyakran az inaugurális disszertáció egészének szerzője a tanár. Így Winterl tanítványainak írásai valójában az ő szellemi termékei, melyekben Winterl tudományos nézetei jutnak kifejezésre.²¹⁹⁴

Az egyetem Budára, majd Pestre költözése újabb küzdelmeket jelentett. Tény, hogy keserves, de évek múlva szép eredményt hozó munkásságát az önzetlenség, a tudományok iránt tanúsított áldozatkészség jellemzi. Sajátjából nem kis összegeket áldoz.

A botanikus kert ügye azonban csak a császár erélyes közbelépésére rendeződik, aki egyenesen Winterl javaslatára hivatkozva adja ki a fűvészkertre s az oktatásra vonatkozó utasításait 1786-os pesti tartózkodását követően.

A császár az egyetemen tett 1786. augusztusi látogatása során a fűvészkert és a kórodák állapotával való elégedetlenségének adott kifejezést, mégpedig egy saját kezű iratban. Részletes utasításokat adott, s 600 forint kiutalását („ha szükséges, több legyen”) rendelte el. Intézkedés történt, hogy Winterl számára a kért növényeket megvegyék. A megyei főorvosok

²¹⁹⁴ Több-kevesebb önállóságot leginkább azokban az értekezésekben kereshetünk, melyet elnöklő tanár nélkül tartottak. Ez a német és olasz egyetemeken nem volt nagyon ritka. A nagyszombati egyetemen ilyen doktori értekezés, „elnök nélküli” disszertáció Reineggs Jakabé (1744–1793), aki Winterl tanítványai közül külön említést érdemel.

A Winterl-féle nagyszombati értekezések a következők: 1. *Flora Tyrnaviensis indigena pars prima. Quam cum annexis thesibus etc. pro consequenda suprema medicinæ laurea, et juribus ac privilegiis eidem annexis die... mensis Augusti anni 1774 hora consueta in palatio universitatis publicæ disquisitioni exponet Sigimundus Horvátovsky Hungarus Bartphensis e comitatu Sárosiensi. Typis Tyrnaviensibus. Anno ut supra.* – 2. *Dissertatio inauguralis medica de partibus plantarum quam... submittit Joannes Daniel Mauksch Nobilis Hungarus Kæsmarkensis. Tyrnaviæ, 1776.* – 3. *Kótz, Jonathan Valentinus: Dissertatio inauguralis medica de generibus plantarum. Sept. 1776. Tyrnaviæ, 1776.* – 4. *Dissertatio inauguralis de systemate sexuali quam submittit Joannes Petrus Schimert, Saxo-Transsilvanus. Tyrnaviæ, 1776.* – 5. *Dissertatio inauguralis de rerum naturalium affinitatibus quam... submittit Stephanus Lumitzer, Hungarus Schemniciensis. Tyrnaviæ, 1777.*

– Winterl kérésének, illetve javaslatának megfelelően – pedig utasítást kaptak, hogy a területükön található ritka növényeket küldjék be.²¹⁹⁵

A felvilágosodás szellemében született, az államot és polgárait kétségkívül szolgálni kívánó *Ratio Educationis*nak volt egy, a tudomány szempontjából kevésbé haladó tézise. Kimondotta ugyanis, hogy „...az egyetemnek nem feladata tudósokat, hanem az államnak derék, erkölcsös polgárokat nevelni”. Az orvosi kar néhány tudós tanárát ez sem a kutató, sem a szakirodalmi munkásságtól nem tudta visszatartani. Már a nagyszombati első öt között három olyan volt, akinek tudományos és irodalmi munkásságát nemzetközi elismerés fogadta: Plenck, Trnka és nem utolsósorban Winterl, akinek kémiai tárgyú írásai különösen nagy visszhangot keltettek.

Winterl a dualisztikus kémia egyik legkorábbi hirdetője. Vegytani főműve 1800-ban jelent meg, ez amolyan kémiai vitairat volt, amely valóban vitát váltott ki, s a vita végül is az analitikus kémia továbbfejlődéséhez vezetett, még akkor is, ha a szerzőnek nem volt mindenben igaza.²¹⁹⁶ Nemcsak művelte mindkét diszciplínát, de a kutatás, a tudományos munka érdekében áldozta fel jelentős – nem a tudományból származó – vagyonát.

A legelsőek közé tartozott, akik az akkor új Berzelius-féle „dualisztikus rendszert” elfogadták és propagálták. Utóda Schuster János két kötetben adta ki Winterl erről tartott (és általa módosított) előadásait.²¹⁹⁷

Winterl főműve a '*Prolusiones ad chemiam sæculi decimi noni*' [Előgyakorlatok a tizenkilencedik század kémiájához] (Buda, 1800) bonyolult munka, melyben a szerző – egyebek között – a vegyületek dualisztikus összetételéről szóló tézisét fejti ki. Elgondolásait Lavoisier elmélete is befolyásolta, akinek felfogását a flogiszton téves voltáról osztotta, de a francia tudós több más tanát nem fogadta el. Fejtegetései arra engednek következtetni, hogy Winterl Berzelius dualisztikus elektrokémiai elméletének bizonyos mértékben előfutára volt.²¹⁹⁸

A könyv feltűnést keltett Európában. Híve, Oersted dán fizikus németre fordította.²¹⁹⁹ Ennél jobb fordítás származik tanítványának és későbbi utódjának, Schusternek a tollából.²²⁰⁰

²¹⁹⁵ OL Helyt. Conv. 1786. szept. 19. 40733.

²¹⁹⁶ Vö. Gazda I.: Reáltudományaink történetéből. Bp., 1995. MATI. p. 155.

²¹⁹⁷ A csaknem 800 oldalt kitevő munka német nyelven 'System der dualistischen Chemie des Prof. Winterl' címen Berlinben jelent meg 1807-ben.

²¹⁹⁸ A könyv kémiatörténeti megbeszélését lásd: Szabadváry F. – Vámos É.: A nagyszombati egyetem orvostudományi kézikönyvei. = *Communications de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények*. Vol. 147–148. (1994) 48. k. Winterl és Lavoisier téziseinek, Winterl kémiájának részletes tárgyalását lásd: Szabadváry F. – Szőkefalvi-Nagy Z.: A kémia története Magyarországon. Bp., 1972. Akadémiai.

²¹⁹⁹ Oersted, H. Ch.: *Materialien einer Chemie des neunzehnten Jahrhunderts*. Regensburg, 1803.

²²⁰⁰ Schuster, J. 'Jakob Joseph Winterls Darstellung der anorganischen Natur' (Jena, 1804), majd 'System der dualistischen Chemie des Prof. Jakob Joseph Winterl' (Berlin, 1807).

Mint kémikus, nagyon sokat tett hazánk természeti kincseinek, főleg a gyógyászatban használható ásvány- és gyógyvizek megismerése érdekében. Részletes „*instructiót*” állított össze, mely az ország ásványkincseinek felkutatására, leírására és kémiai vizsgálatára tanította a tisztiorvosokat.²²⁰¹

A gyógyvizek analizéséhez külön módszert dolgozott ki. Ennek részletes leírása egyik kedvelt tanítványa, Österreicher Manes József orvosdoktori értekezésének tárgya.²²⁰²

A kiváló pedagógiai érzékkel megáldott, hallgatói által nagyrabecsült tanár, a kitűnő kutató kémikus és jeles botanikus sem dékánása, sem rektorsága idején nem egyszerűen tisztelte méltóságát viselte. Az egyetemi tanulmányok egészének problematikája éppúgy érdekelte, mint az ennek szolgálatában álló egyetemi igazgatás, illetve szervezés ügye. Tanársága idején jóformán állandóan napirenden voltak a reformok kérdései. Az országgyűlés (1790/91) is behatóan foglalkozván az oktatásügy kérdéseivel, az egyetemi reformmal kapcsolatban is számos „*projectum*”, „*postulatum*” született, melyeket a kar egyes tanárai nyújtottak be a tanügyekkel foglalkozó regnicolaris bizottságnak.²²⁰³ Különösen figyelemre méltó ezek között Winterl egyik keserű hangú elaborátuma, melynek címe: '*Defectus principales universitatem omnium...*' Winterl három fejezetre bontva mondja el véleményét a tanszékek betöltése, a vizsgarend, a tanárok helyzete, a vizsgák körül véleménye szerint minden egyetemen, észlelhető anomáliákról.

A tanszékre kinevezendő tanárok kiválasztásának nagy nehézségeiről szól az első fejezet. Úgy véli, gyakran a legnagyobb tudású, legokosabb tudósok magukra hagyatva dolgoznak, mint magántudósok, nehéz, gyakran alkalmatlan körülmények között. Akik bírálatot mondanak, nem is ismerik őket, vagy ha igen, nincsenek tisztában értékeikkel. Nem kis malíciával jegyzi meg Winterl, hogy a bírálók távolról sem objektívek, sőt részrehajlók, akiknek megvan a maguk pártfogoltja. Gyengefejű bírálók csak gyengefejűeket pártolnak, s ellenségei a tehetségeseknek. Ráadásul a kiszolgáltatott professzorok még a többségtől is függvén, ezek kívánságának tesznek eleget.

A második fejezetben a tanári alkalmasság és hivatás kérdéseit feszegeti nem kevésbé lesújtó véleménye kíséretében. A megítélés és elbírálás eszközeinek teljes hiányáról („*defectus absolutissimus*”) ír. Ugyancsak sötét képet fest a tudományos publikációkról és a

²²⁰¹ Linzbauer X. F. id. műve Tom. III. Sectio 1. p. 712.

²²⁰² 'Analysis aquarum Budensium præmissa methodo Prof. Winterl' (Budæ, 1781), több kiadásban jelent meg. Österreicher József (1756–1831) érdekes figurája a kornak. Az első zsidó vallású orvos, aki II. József türelmi rendeletének köszönhetően promoveálhatott a budai egyetemen (1782). Az óbudai kórházban folytatott gyakorlatát követően Balatonfüred első hivatalos fürdőorvosa lett. Később Sopronban praktizált, majd Bécsben véglegesen letelepedve folytatott orvosi gyakorlatot.

²²⁰³ A levéltári iratokra vonatkozóan lásd Györy T. id. műve pp. 176–177.

tankönyvekről. A tanárok könyveiről írott bírálatok részrehajlók; ki ne tudná, hogy a recenzensek pénzt várnak a szerzőktől.

A vizsgákról szólva, különösen a szigorlatok visszasságait fejtegetve, oda konkludál, hogy „...a szigorlatok megbízhatósága Molière komédiájává válik...”. Winterl végül is azt ajánlja, írják meg a tanárok tárgyukat az előadott anyag teljességében kérdések és válaszok formájában, ami egyúttal tankönyvül is szolgálhatna. A vizsgán a megszámozott kérdések már titkosan kezelhetők. Az elaborátumot végigkíséri ez a dezilluzionáló, szkeptikus hangvétel. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez az egyetem, illetve egyetemek – a külföldieket is beleértve – egészére vonatkozik, s nem elsősorban az orvosi karra.

Rektorként, többszörös dékánként az egyetem, illetve orvoskar napi ügyeivel is kénytelen volt foglalkozni. 1792 októberében a Helytartótanács a rendes tanárokat eltiltotta a korrepetálástól, magánleckék tartásától, ami addig a szakmai feladat mellett egyes tanárok sanyarú anyagi helyzetén javított egy keveset. A szakmai szempontokat mindig szem előtt tartó Winterl, mint dékán, Stáhly professzor sebészeti magánleckéit Rumbach Sebestyén doktorra ruházta át, az anatómiai magánleckéket Srening János doktorra, a sebészet adjunktusára bízta. Winterl ugyan kifejtette, hogy a korrepetáláshoz legjobban a diszciplína tanára ért, de nyilvánvaló volt, hogy az anyagilag kényes helyzetben ő sem tehetett másként. Végül is 1798-ban, hosszas huzavona után a Helytartótanács valamennyi díjazásban részesülő egyetemi oktatótól, „...*cunctis salariatis medicæ facultatis individuis...*”, professzortól, adjunktustól egyaránt megvonta a fizetett korrepetálás, illetve külön fizetett magánelőadások jogát.

Az egészségügyi szervezés iránti érdeklődése és a közegészségügy egészéhez való affinitása vezette a protomedicusi tisztség iránti érdeklődésében is.²²⁰⁴

Veza Gábor (1728–1799) Magyarország legelső protomedicusa, a Helytartótanács tanulmányi bizottságának ülnöke és egészségügyi referense, kir. tanácsos, az orvosi kar igazgatója 1799. január 9-én meghalt, a megüresedett protomedicusi állásra pályázatot írtak ki. A pályázók között volt Winterl is. A folyamodványban kifejtett érvelése több szempontból is jellemző erre a kitűnő orvostanárra. Indokolása szerint nemcsak a maga kedvéért kéri a tisztséget, hanem azért is, mert adjunktusa, Kitaibel Pál már régen vár a tanszék megüresedésére. Hozzáteszi azonban, hogy amennyiben a most Bécsben működő Plenk

---

²²⁰⁴ Az ország protomedicusának feladata tulajdonképpen az egészségügy egészének irányítása és ellenőrzése volt. Beleértendő az orvoscépzés, az orvosi fakultás ellenőrzése, s ami a közegészségügyet illeti, annak igazgatása. A protomedicus kötelemait s Veza Gábor munkásságát lásd: Sági Erzsébet igen instruktív tanulmányában: Veza Gábornak, Magyarország első protomedicusának élete és munkássága. = Orvosi Hetilap 145 (2004) No. 16. pp. 875–877.

József, egykori tanártársa találna folyamodni, úgy ő maga visszalép, mert Plenket érdemesebbnek tartja önmagánál.²²⁰⁵

Winterl a tudományos közélet megszervezésével és a hazai publikációs lehetőség kiszélesítésével is foglalkozott. Tudjuk, hogy a tudós felvidéki orvos, Fischer Dániel ilyen irányú igyekezete sem vezetett eredményre, valamint hogy a „*Societas Erudita Posoniensis*” is sikertelen maradt és a Tersztyánszky Dániel által életrehívott „*Societas litteraria*” – melynek Wespriemi István is tagja volt, csak rövid ideig élt. Nem volt sikeresebb Winterl sem, aki 1784-ben hasonló társaságot akart megszervezni.²²⁰⁶

A tudomány megismertetésében messze túllépett az egyetem falain. Az elmélyült tudományos élet, s főleg az eszmecsere fórumát akarta létrehozni egy „*Magyarországi Tudós Társaság*” formájában 1784-ben. Ennek a „*Gelehrte Gessellschaft Hungarn*” nevű nagyon rövid életű egyesületnek ő lett az elnöke. A Társaság egyetlen megtartott ülésén (1784. június) ’*Az elektromos anyag kémiai módon való vizsgálata*’ címmel tartott előadást, ez a Társaság mindössze egyetlen alkalommal kiadott német nyelvű folyóiratában jelent meg.²²⁰⁷

Winterl munkásságát tanártársai is nagyra értékelték. Az élettan professzora Rác Sámuel (1744–1807), az első magyar nyelvű élettani munka szerzője ’*A Physiologiának rövid sommájá*’-ban több ízben is hivatkozik Winterl kémiai-élettani írásaira: „Winterl uram írásában azt olvassuk...”, itt a phlogiston-elmélet vitájáról van szó. Más helyen pedig egy olyan ájulás esetén „élesztéshez” használt szerről, „melyet Winterl uram, ’a mi érdemes kémiát és botániát Tanítónk, feltalált...”. Winterl munkáira is vonatkozik, amit a fejezet végén Rác ír munkájának 486. §-ában „ezek a’ tanítások már új utat nyitnak arra, hogy a’ Physiologia ennekutánna még nagyobb tökéletességre vitetődgyék; ugyan azért semmit eltitkolni az Olvasók előtt nem akartam. Most ugyan a’ Physiologia jól eléhaladott; de rövid időn az hátra maradott századokat kimondhatatlanul feljebb fogja haladni.”²²⁰⁸

Winterlt, mint öreg, érdemes tanárt nevezik ki királyi tanácsosnak. A királyi elismerés meglehetősen későn jött. A következő évben kiújul régi epebaja és 5 hónapon keresztül az ágyhoz szögezi. Felépülése után megindító szavakkal ecseteli szomorú viszonyait. Fizetése

²²⁰⁵ „ejus merita meis eminentiora esse sponte agnoscam” [önként elismerem, hogy érdemei az enyémenknél nagyobbak] – OL Helyt. Acta Sanit. Lad. E. 1799. I. pos. 1–4.

²²⁰⁶ Wallaszky, P.: Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus. Editio altera auctior et emendatio. Budae, 1808. Typis reg. universitatis hung. p. 403.

²²⁰⁷ Winterl, J. J.: Die elektrische Materie chymisch geprüft. In: Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Hungarn. Pesth und Ofen, 1784.

²²⁰⁸ Az Physiologiának rövid sommája, melyet a’ magyar olvasóknak hasznokra kiadott Rác Sámuel. Pesten, 1784. Patzkó. pp. 70–71. és Toldalék § 486. A Physiologiának rövid sommájára vonatkozóan lásd: Kovách, G. B. A. and Schultheisz E.: A short summation of Physiology – the first book of Physiology in Hungarian. In: Schultheisz, E. (Ed.): History of Physiology. Bp. – Oxford, 1981. Akadémiai – Pergamon. pp. 85–205. Rácról lásd: Schultheisz, E.: Rác Sámuel. In: Kapronczay K. – Vizi E. Sz. (szerk.): Híres magyar orvosok. 2. köt. Bp., 2001. Medicina. pp. 26–30.

1770 óta alig emelkedett valamit, amije volt, az is 266 fl.-ra olvadt le a devalváció miatt; betegsége miatt házát is 700 forint adóssággal kellett megterhelnie; hogy életét fenntarthassa, a házi berendezés tárgyai közül sokat kellett eladnia, sőt tisztességes ruhája sincs („*die Kleidungsstücke verwandelten sich bald in Lumpen*”). Fizetésemelést kérő felterjesztésére a választ már nem éri meg. Pár nap múlva újra ágynak dől. A dékán az orvosi karnak 1809. november 29-én tartott rendkívüli közgyűlésén bejelenti, hogy Winterl József Jakab, orvosdoktor, királyi tanácsos, a chemia és botanika első nyilvános rendes tanára a kir. magy. tudomány egyetemen, életének 71-ik évében, 1809. november 24-én hajnali 3 óra tájban, hosszas szenvedés után elhunyt. A pétervári csász. sebész-orvosi társaság díszoklevele a halálos ágyán találja már.

Vele sírba száll a magyar botanika és kémia első úttörő munkásainak egyike. Idegenből szakadt hozzánk, nyelvünket haláláig nem beszélte tökéletesen, de úgy beleélte magát második hazájának viszonyaiba, olyan hévvel látott a magyar botanika föllendítéséhez, hogy emléke örökre halhatatlan marad. Élete folytonos küzdés, halála fájdalmas elmúlás. Örömben kevés, szomorúságban, mellőzésben, félreértésben annál több része volt. Az egykorú nekrológ így ír róla:²²⁰⁹

„Winterl Jakab kir. Tanácsos Úr, a’ Philosophiának és Orvosi tudománynak Doctora a’ Göttingai, Heidelbergi és Yénai Természeti Társaságok Tagja, ezen hónap 24-ikére virradóra mellybéli vizikórságban meghalt. Ezen ősz Tudós, a’ Természet titkainak fáradhatatlan vizsgálója, minden jó igyekezetnek kedvelője és Segítője, mély okoskodása és 40 esztendőktől való szüntelen nyomozása által olly titkokat fődözött föl, mellyek nem tsak a’ Chemiában, hanem a’ Természet körül forgó minden Tudományokban új világosságot terjesztenek. Az ő kettőző Chémiája (Dualistische Chemie) neki a’ találmányaikról híres férfiak között tisztességes helyet szerzett, ’s ezen Tudmánnak szoros rendbe, ’s Systemába hozatása őtet elfelejtetlenné teszi. Betsülték őtet a’ Német Országi fő Tudósok, az angliai Társaságok leveleikkel megtisztelték, a’ Párisi Institutum, mint a Természetnek szerentsés bűvárját, különös ditséretekkkel magasztalta. Hazánknak mostani helyheztetésére nézve igen nagy haszon lehetne a’ festékeknek az Ásványokból való készítéséről tett felfödözése. Kár, hogy ezen nagy Lelkü Férfiúnak igyekezetei bő költségbeli segedelmet nem nyerhettek.”

---

²²⁰⁹ Hazai és Külföldi Tudósítások 4 (1809) Második félesztendő. p. 334.

A nagyhírű sebésztanár, Plenck József Jakab²²¹⁰

„Magyarországnak korunkban legszorgalmasabb sebészdoktora, a nagyszombati, majd a budai tudományegyetemen a sebészet, anatómia és szülészeti professzora.” Ennyit ír róla első biográfusa és bibliográfusa, a kortárs Wessprémi István.²²¹¹ Műveit felsorolva közzéadja Plenck rövid önéletrajzát „ugyanazokkal a szavakkal ... mintahogy azt ... megküldte”.²²¹² Ennél azonban többet tudunk róla.

A bécsi születésű (1739),²²¹³ de később magyar nemességre emelt, tehát magyar Plenck József Jakab²²¹⁴ a nagyszombati tanári kar legnevesebb és már akkor legismertebb tagja. Sebészeti tanulmányait Bécsben kezdte a nagyhírű J. Ch. Retternél, majd Baselben folytatta, s 1756-ban Bécsben fejezte be. Ezt követően a bécsi egyetemen orvosi előadásokat hallgatott, s közben a Szentháromság kórházban sebészeti gyakorlatot folytatott. A hétéves háború kezdetén katonaeorvosként lépett a császár szolgálatába. Hamar feltűnt magas képzettsége, kiváló operatóri készsége és lelkiismeretessége, így rövid idő múltán ezredorvos lett. Katonaeorvosi karrierje töretlen. Törzsorvos és birodalmi fősebész, ebbeli rangjában betölti az egész birodalom tüzérségének tábori orvosi és sebészeti tisztségét.

²²¹⁰ Forrás: Schultheisz Emil: A nagyhírű sebésztanár, Plenck József Jakab. In: Schultheisz Emil – Magyar László András: Orvosképzés a nagyszombati egyetemen 1769–1777. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2005. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 189–201. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.) – Ebben a témakörben korábban a következő kötetben jelent meg írása: Schultheisz Emil: A nagyszombati egyetem orvostanárai. Bp., 2004. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. 99 p. (Mesterek és tanítványok)

²²¹¹ Wessprémi, I.: Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Tom. IV. Viennae, 1787. Trattner. pp. 994–995.

²²¹² „Én Plenck (Plenck) József Jakab 1739-ben Bécsben születtem. Humán műveltséggel a jezsuiták nyilvános iskolájában töltöttem el. A Szentháromság-kórházban négy éven keresztül a nagyhírű Retter sebészdoktorának, abban az időben a kórház főorvosának és leggyakorlottabb doktorának keze alatt sebészettel és orvoslással foglalkoztam. Végül, miután a Római Birodalomban fősebészeti minőségben betöltöttem a Római Szent Birodalom tüzérségének tábori orvosi és sebészeti tisztjét, visszatértem Bécsbe s hazámban folytattam gyakorlatot. Végezetül Öfelsége Mária Terézia 1770-ben az anatómia, a sebészet, meg a szülészeti nyilvános és rendes tanárának állását adományozta nekem a nagyszombati tudományegyetemen. Legvégezetül már hatodik éve működöm a budai egyetemen ugyanebben az állásban.” – „Működött is a magyar főiskolai ifjúság kiváló épülésére egészen 1784-ig, amikor a császár kívánságára áthelyezték Bécsbe az újonnan létesített katonai orvosi-sebészeti akadémiára, amit alapítójáról Josephina Academianak neveztek el. Ott kinevezték a sebészet, vegyészeti s a növénytan nyilvános rendes tanárává, valamint a katonai gyógyszerárak igazgatójává és a hadsereg legfőbb sebészévé” – írja Wessprémi (ibidem).

²²¹³ Frankl József szerint, bár maga Plenck írja, ez nem helyes adat, ő a bécsi Stephans-Kirche anyakönyvében az 1735. november 25-i dátumot olvasta. Vö. Plenck (Plenck) József Jakab a XVIII–XIX. századi magyar–osztrák orvosi kapcsolatok legkiválóbb művelője. = Orvosi Hetilap 128 (1987) No. 8. pp. 420–421.

²²¹⁴ Plenck életében megjelent könyvein többnyire „Plenck” áll, tehát én is ezt használom (bár az előbbi írásmód is előfordul).

A háború után visszatért Bécsbe, ahol előbb magisteri, majd sebészdoktori fokozatot szerzett. Megkezdte polgári sebészi rendelését s nem utolsósorban tudományos irodalmi munkásságát.

Már első munkájával (*Methodus nova...* 1766), melyben a szifilisz higanykezelésének új eljárását írja le, nemzetközi elismertségre tesz szert.²²¹⁵ Nemcsak kezelési elveit fogadják el, de eljárását is Európa-szerte alkalmazzák.

Gyors egymásutánban jelenik meg következő két, ugyancsak több kiadást megért és fordításban is többször kiadott műve. Egyik a daganatok osztályozásáról,²²¹⁶ másik a hét kiadást megért *'Bevezetés a szülészetbe'*.²²¹⁷

Fiatal kora ellenére nagytapasztalatú sebész és rövidesen Európa-szerte ismert nevű orvosíró, amikor Van Swieten kiválasztja a nagyszombati egyetem újonnan létesített orvoskarára a sebészet és az ezzel együtt járó szülészet, valamint szemészet, továbbá a sebészeti anatómia első tanárának. Mária Terézia 1770-ben nevezi ki.

Irodalmi munkásságának lendülete, ha lehet, még fokozódik. Legfőbb feladatának e téren most a hallgatók tankönyvekkel való ellátását tekinti, amint azt több könyvének előszavában olvashatjuk.²²¹⁸

Hallgatói rögtön megkedvelik, tekintélyét feltétlenül elismerik, aminek tanúja egyik legközvetlenebb magyar tanítványa, a később maga is híressé vált Huszty Zakariás Teofil.²²¹⁹

²²¹⁵ Négy német kiadást ért meg a két latin mellett. Már megjelenésének évében angolra is lefordították, Londonban három ízben adták ki (1767, 1768 és 1772).

²²¹⁶ *Novum systema tumorum...* Vienna, 1767.

²²¹⁷ *Anfangsgründe der Geburtshilfe.* Strassburg, 1767. (6. kiad. Wien, 1803). Ez még nagyszombati tanársága előtt, 1767-ben jelent meg a 'Szülészet alapvonalai' címmel. Hosszú időn át volt kedvelt tankönyv, hét kiadást ért meg. Orosz kiadása N. Djakov fordításában 1796-ban jelent meg. – Vö. Schultheisz E. – Tardy L.: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. p. 39.

Szülészettel-nőgyógyászattal később is foglalkozott. Különösen figyelemre méltó, hogy Plenck egy – csak halála után egy évvel megjelent tanulmányában – nőgyógyászati vizsgálatok kapcsán kesztyű használatát javasolja, igaz, akkor még az orvos védelmében, de a szepszis gondolata jelen van. Plenck, J. J.: *Doctrina de morbis sexus foeminei.* Viennæ, 1808. Binz. p. 104.

A női és gyermekbetegségekről rendkívüli előadásokat tartó Johann Lucas Boer professzor a nőgyógyászatot Plenck 'Doctrina de morbis sexus foeminei' című, 1808-as kiadású műve alapján adja elő 1817/18-ban, ahogy arról Johann Friedrich Oslander (1787–1855), a neves tübingeni szülész bécsi tanulmányútjáról írott beszámolójában olvashatjuk. Cf. 'Nachrichten von Wien über Gegenstände der Medicin Chirurgie und Geburtshilfe' (Tübingen, 1817).

²²¹⁸ Híressé vált, nagyszombati tanárként írott bőrgyógyászati tankönyvének előszavában olvassuk: „Ezt a munkácskát hallgatóim használatára írtam” (*De morbis cutaneis*, 1776). Ugyancsak a nagyszombati időből (1775) származik anatómiája, mely előadási vezérfonalul szolgál a címlap szerint (*Primæ lineæ anatomes in usum prælectionum*), de egyúttal a hallgatók további, magasabb anatómiai tanulmányainak alapja. Szükséges a kezdőknek, hogy később megértsék a „halhatatlanok” (Haller, Winslow, Morgagni et alii) munkáit. A gyakorlati sebészetet tárgyaló könyvének már a címét követi a megjegyzés: „hallgatói használatára”. Az előszóban pedig arról értekezik, hogy egy tanárnak kötelessége, hogy megfelelő tankönyvről gondoskodjék. Ez a mű budai tanársága idején készült (1780).

²²¹⁹ „Er hat Kopf” [Jó feje van] – írja róla Huszty, aki írásaiban gyakran hivatkozik volt tanárára, lásd: Huszty, Z. T.: *Diskurs über die medizinische Polizei.* Pressburg, 1786. Löw. I. köt. p. 75, 105, 432., II. köt. p. 122, 263, 594. Huszty életéről és munkásságáról, nagyszombati tanulmányairól lásd: Duka Zólyomi, N.: *Zacharias Gottlieb Huszty. 1754–1803. Mitbegründer der modernen Sozialhygiene.* Bratislava, 1972. 280 p.

A nagyszombati egyetem orvosi karán a sebészetnek már induláskor a másik négygel egyenrangú és jogú nyilvános rendes tanára volt Plenck J. J. személyében. Nagyszombat ezzel Bécsset is megelőzte, ahol csak négy tanszék volt, s a sebészetet nem nyilvános rendes tanár adta elő.²²²⁰ Tudását tanártársai is kellően értékelték.²²²¹

Példaképe volt későbbi tanártársának és tanszéki utódjának, Rácz Sámuelnek is, aki 'Elementa chirurgiae' című Nagyszombatban írott s Bécsben latinul és németül egy időben megjelent (1778) munkáját bővített s némileg módosított formában magyarul kiadta.²²²²

Nagyszombati tanárként írta meg talán legfontosabb, külföldön is nagy visszhangot keltő könyvét a bőrbetegségekről. A kórtan rohamos fejlődésének köszönhetően, különösen Morgagni²²²³ 1761-ben megjelent, a solidarpathológiát megalapozó művének ismeretében a 18. század második felében a bőrbetegségeket is más szemmel nézik.

A bőrgyógyászat szemléletében az átütő változást Charles Lorry (1726–1783) a solidarpathológián nyugvó gondolata adta. 'Tractatus de morbis cutaneis' (Paris, 1777) című munkájában írja, hogy a bőr önálló szerv (*sed organum constituit*).

A korszak a rendszerezés időszaka a természettudományokban. Linné (1706–1778) növényteni rendszerének figyelembevételével kísérli meg François Boissier de Sauvages (1706–1767) a betegségeket osztályozni általában. Ezek ismeretében támad Plencknek az a gondolata, hogy rendet teremtsen a bőrbetegségek kaotikus tömegében, ugyancsak Linnére támaszkodva.

'Doctrina de morbis cutaneis' című, 1776-ban Bécsben megjelent művében leírja a bőrgyógyászat első rendszertanát. Ezt a Plenck-féle beosztást vette át rövidített formában a nagynevű angol Robert Willan (1757–1812). Saját változatával egészítette ki és tette Európá-szerte elfogadottá.

Plenck műve a bőrgyógyászat történetében mérföldkő. A francia bőrgyógyász és orvostörténész, G. Tilles könyvében²²²⁴ a „bőrgyógyászat évszázadának” Plenck e művének megjelenésétől Ferdinand Hebra²²²⁵ haláláig (1860) tartó periódust tekinti. Osztályozta a

²²²⁰ Győry T.: Besetzung der Lehrstühle an der in Nagyszombat (Tyrnau) errichteten medizinischen Fakultät im ersten Jahrhundert ihres Bestehens. = Sudhoffs Archiv 27 (1935) pp. 353–369.

²²²¹ Högyes E.: Emlékkönyv a budapesti királyi magyar Tudomány-Egyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről. Bp., 1896. Eggenberger. pp. 116–122.

²²²² „A' borbélyágnak eleji...” (Budán és Pesten 1782). Elemzését lásd Szállási Á.: Plenck (Plenck) József Jakab. = Orvosi Hetilap 118 (1977) p. 939. Lásd még Schultheisz E.: Rácz Sámuel (élete, munkássága). In: Kapronczay K. – Vizi E. Sz. (szerk.): Híres magyar orvosok. 2. köt. Bp., 2001. Medicina. pp. 27–32.

²²²³ Giovanni Battista Morgagni (1682–1771) a padovai egyetem tanára. Főműve 'De Sedibus, et Causis Morborum per Anatomen Indagatis libri quinque' (Venetiis, 1761). A betegségek helyének és okának feltárásával, amit a cím jelez, megteremtette a mai értelemben vett kórbonctant.

²²²⁴ La naissance de la dermatologie 1776–1880. Paris, 1898.

²²²⁵ Ferdinand von Hebra (1815–1880) a bécsi egyetem tanára kidolgozta a bőrbajok kórbonctanára alapozott elméletét és a bőrbajok ezen nyugvó új felosztását. Nemzetközileg elismert iskolát teremtett.

bőrbetegségeket, s valóban elsőként teremtett rendet a bőrbetegségek, illetve -betegségek addig teljességgel áttekinthetetlen tömegében. Mint maga írja: „A bőrbetegségek nagy száma, szerteágazó volta, kiváltó okai tisztázatlansága és nehezen kezelhető voltak az orvostudománynak ezt az ágát az orvostan hallgatói számára az egyik legnehezebb és legkevésbé érthető tárgyává teszi... Ezek a körülmények késztettek engem arra, hogy rendszerbe foglaljam az eddig még nem osztályozott bőrbetegségeket.”²²²⁶ Könyve öt kiadást ért meg. Megjelent németül és olaszul is. Ezt a rendszerbefoglalást tekintik az önállóvá váló bőrgyógyászat teoretikus alapjainak, ami a gyakorlatban való eligazodást most már áttekinthetővé teszi. Az ugyancsak neves francia bőrgyógyász, Darier ezt a „magyar Plenck” érdemének tudja be.²²²⁷ Volt tanára, Linné elveiből kiindulva 120 bőrbetegséget sorol 14 osztályba.²²²⁸

Plenck személyéről, már mint a Josephinum professzoráról és *archiater bellicus*ról több különféle, egymástól eltérő vélemény maradt fenn. Akik őt valóban jól ismerték s könyveit olvasták, úgy jellemzik, mint nagy felkészültségű és szorgalmas tudóst, aki lépést tartott kora tudományával.²²²⁹

Plencknek igen fejlett pedagógiai érzéke van. Kedvelt tanítványa, Huszty külön elismeréssel említi előadásainak világos fejtegetéseit.²²³⁰ Tankönyvei didaktikus felépítésűek, ismertetik a kor legújabb vívmányait, s igen pontosan, ha szükséges egészen részletesen

²²²⁶ Doctrina de morbis cutaneis, qua hi morbi in suas classes, genera et species rediguntur. Vienna, 1776. p. 108.

²²²⁷ „C’est la mérite du hongroise Plenck”. Darier, J. Deliberationes. In: Deliberationes Congressus Dermatologorum Internationalis IX. Budapestini 13–21. sept. 1935. Vol. IV. Bp., 1938. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társ. p. 31., valamint Darier J. et al. Nouvelle pratique dermatologique. Tom. I. Paris, 1935. A legújabb irodalomban a dermatológusok bőrgyógyászati könyvének tárgyalása kapcsán Plencket egyenesen „a modern dermatológia nagyapja”-nak nevezik. Vö. King, D. F. – King, L. A.: Josef Plenck – grandfather of modern dermatology. = Journal of American Academy of Dermatology, 1984. pp. 143–146.

²²²⁸ Magára az osztályozási rendszerre s annak kialakulására vonatkozóan lásd: Tilles, G. – Wallach, D.: Plenck (Plenck) József Jakab, a bőrgyógyászat magyar úttörője. Ford.: Nagy Gy. = Orvosi Hetilap 132 (1991) No. 36. pp. 1992–1993.

²²²⁹ Lásd: Bemerkungen über das Civilspital und die Vieharzneischule, nebst eingestreuten Reflexionen über Mediziner und Medizinalanstalten in Wien von 1788.; Osiander, Johann Fr.: Nachrichten von Wien über Gegenstände der Medizin, Chirurgie und Geburtshilfe. Tübingen, 1817.; Neues Magazin für Ärzte, herausg. von E. G. Baldinger, 15. Band. Leipzig, 1793. St. 2. p. 97. – Plenck rendkívüli olvasottságáról, szakírói ténykedéséről, bámulatos írói tevékenységéről sok kortársa csodálattal számol be. Többek között Gräffer bécsi orvosíró fest róla kiváló képet a „Sonntagblatt” 1843. évi folyamában. (pp. 245–246.) Cf. Neuberger, Max: Das alte medizinische Wien in zeitgenössischen Schilderungen. Wien – Leipzig, 1921. p. 96. A „Medicinische Neuigkeiten von Wien und Italien etc (Von einem Reisenden)” szerzője következőképpen ír Plenckről: „Unter den Ärzten in Wien, die wegen ihrer Kenntnisse Achtung verdienen, stehen Plenck und einige andere an der Militärakademie oben an. Plenck zeichnet sich durch einen Fleiss und durch einen Umfang von Kenntnissen und durch ein, bey einem Manne von seinen Jahren seltenes Fortschreiten mit den Kenntnissen und Vervollkommenung der Wissenschaft seines Zeitalters aus. Die Stunden die ich bey ihm zubrachte, rechne ich zu den angenehmsten und lehrreichsten in Wien.” [Azok között a bécsi orvosok között, akik tudásuk miatt tiszteletet érdemelnek a katonai akadémián, néhány másik mellett Plenck áll első helyen. Plenck kitűnik szorgalmával, széleskörű ismereteivel és egy, az ő korában járó férfinál a legújabb ismeretekben való ritka jártassággal és kora tudományának tökéletes ismeretével. Azok az órák, melyeket nála töltöttem, a legkellemesebbek és legtanulságosabbak voltak Bécsben.] Lásd: Neues Magazin für Ärzte, herausg. von E. G. Baldinger, 15. Band. Leipzig, 1793. St. 2. p. 97.

²²³⁰ Huszty Z. T. id. műve p. 105.

idézik a legújabb eredmények szerzőinek munkáit. Hangsúlyozottan mindig hallgatói érdekeit tartja szem előtt. Nem egy tankönyvének előszavában ezt *expressis verbis* kifejti. Ezt a külföldi egyetemek is kellően honorálták.

A krakkói egyetem orvosi kara 1776. évi reformjavaslatában Prandt a *materia medicat* tárgyaló műve mellett Plenck könyveit ajánlja a sebészet és a szülészet tanításához és tanulásához.²²³¹ Az orosz egyetemek orvosi fakultásainak 1778-ban hivatalos élettani tankönyve Plenck munkája, melyet még oroszra fordítása előtt latin nyelven is használtak.²²³² Tény, hogy több tankönyve még a 19. század első felében hivatalos egyetemi tankönyv volt külföldön is.

Az egyetem még Nagyszombatban működik, amikor megírja másik világhírűvé vált tankönyvét a szembetegségekről.²²³³ Holland fordításának előszavában a kiadó, Martin Pruijs így ír: „Miután a szembetegségekről való tudásunk még nem általánosan ismert, Plenck úr ezzel a művével az emberiségnek nagy szolgálatot tett és hogy ez a szolgálat általánossá váljék, készítetett arra, hogy ezt a művét lefordítsam.” Plenck rendszerező készsége sem marad említés nélkül: „...a mű olvasása közben világossá vált számomra, hogy a szerző mindent, ami az ophthalmológiáról megjelent, összegyűjtött és rendszerbe foglalt...”²²³⁴

Ennek a holland fordításnak köszönhető, hogy a munka Japánig jutott el. Röviddel halála után, 1815-ben Kiotóban adták ki.²²³⁵

²²³¹ „Præter Authores sub capitulo Anatomiae citatos, Plenckius consulendi sunt...” [Az anatómia címszó alatt idézett szerzőkön kívül Plencket is tanulmányozni kell]. Liber actorum et conclusionum Inclytæ Facultatis Medicæ című kéziratos jegyzőkönyv 1750–1783. p. 95. Idézi: Herczeg Árpád, in: Szumowski Ulászló: Az orvostudomány története. Bölcsészeti szempontból nézve orvosok és orvostanhallgatók számára. Ford.: Herczeg Árpád. Bp., 1939. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. p. 461. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 167.)

²²³² Schultheisz E. – Tardy L.: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. p. 85.

²²³³ Doctrina de morbis oculorum. Viennæ, 1777. Rudolphum Graeffer.

Orvostörténeti szempontból különösen fontos, hogy Plenck a hemeralopia (farkasvakság), illetve a nyctalopia (ún. „éjjeli látás”, nappal gyöngülő látás) diagnosztikáját, illetve még a 20. század első felében is vitatott terminológiáját illetően, sok neves korabeli szemésszel szemben, a ma elfogadott terminológiát alkalmazza mind latin (Johann Jakob Plenck: Doctrina de morbis oculorum. Viennæ, 1777. pp. 191–194.), mind pedig a második német kiadásban. (Plenck, J. J.: Lehre von den Augenkrankheiten. 2. Aufl. Wien, 1788. pp. 252–256.) – Plenckre még a legújabb szemésztörténeti irodalom is hivatkozik e tekintetben. Terminológiájának ma is érvényes helyességére mutat rá Gerhard Holland (Holland, G.: Nyctalopia – Hemeralopia: How is it correct? = Mitteilungen der Julius-Hirschberg-Gesellschaft zur Geschichte der Augenheilkunde, 2002. Band 4.).

²²³⁴ Verhandelning over de oogziekten, door den Heer Joseph Jacob Plenck ... door Martinus Pruijs Med. Doctor in Rotterdam. Rotterdam, 1787.

²²³⁵ A kiadás körülményeire vonatkozó levelezést lásd: Rippa, B. K.: Die japanische Ausgabe des Werkes über die Ophthalmologie von J. J. Plenck. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 45. (1968) pp. 135–142. A japán kiadás címe az orientalista Jozef Fass szerint annyit jelent, mint „Új tanok szemészetről”. A fordítás kínai nyelvű. Akkoriban a tudomány nyelve a távol-keleten a kínai volt, amint Európában a latin. Cf. Rippa uo.

1778-ban németül Wasserberg fordításában jelent meg. J. J. de Santa Anna 1793-ban portugál nyelven adta ki. Angolra W. Rowley fordította (London, 1790), de nem az angol fairness jegyében, ’A treatise on the 118 principal diseases of the eyes and eyelids etc.’ címmel, mint sajátját adta ki. Ehhez lásd még Bartók I.: A magyar szemészet története. Bp., 1954. Akadémiai. p. 54.

Ugyancsak Nagyszombatban írta azt, a Pesten 1783-ban kinyomtatott sebészeti tankönyvét, melyet kizárólag magyar tanítványainak szánt, ahogy az a könyv címéből is kiderül.²²³⁶ Miután német nyelvű, többi munkájához hasonlóan bizonyára nemcsak magyar királyságbeli növendékei forgatták.

1777-ben az egyetem Budára költözött jóval rosszabb körülmények közé, mint remélték. Rossz volt az elhelyezés, kevés a beteg, az oktatásra alig alkalmas a kórház. Hiányos volt a könyvtár, ami Plencknek különösen fájt. Saját könyvtára igen jelentős volt,²²³⁷ ami azonban nem pótolhatta az orvoskari könyvtárt. Ennek kiegészítése érdekében és sebészeti könyvtár létesítése iránt még Nagyszombatban folyamodvánnyal élt (1775). Plenck részt vállalt a költözés gondjaiból, segített az elhelyezésben.

A kórház érdekében Schoretics professzorral együtt Plenck több jelentést készít, nem is visszhang nélkül.

Jelentős szerepe volt az oktatás újraindításában és különösen a betegágy melletti oktatás megszervezésében. Az egyetem budai működésének idején szorgalmas tanári munkássága mellett irodalmi tevékenysége még tovább nőtt. Az orvostörténelmi irodalomban alig említett törvényszéki orvostant és sebészetet tárgyaló tankönyvét ekkor írta.²²³⁸ Ez a szintén többször, németül, hollandul is kiadott mű több európai egyetemen, illetve orvosi-sebészeti akadémián lett az oktatás alapműve. Előírt tankönyv minden orosz orvosi karon. Ez képezte alapját az angol G. E. Male 1816-ban Londonban megjelent tankönyvének.²²³⁹

A könyv, noha a törvényszéki orvostanba bevezető tankönyv, nem pedig csak szakembereknek szóló monográfia, több új tézist ír le. Az 1793. évi német kiadás előszavában külön hangsúlyozza, hogy ennek a széles területet átfogó nagy tudománynak csak mintegy „aforizmagyűjteményét” állította össze, hogy az „akadémiai előadások kényelmes vezérfonalául szolgáljon”. Ezek között közli a nevezetes törvényszerűséget: a mérgezés egyetlen döntő bizonyítéka csak a mérge jelenléte.²²⁴⁰

Az *'Elementa forensis'* a szorosan vett törvényszéki orvostanon kívül olyan kérdéseket is tárgyal, amelyek az akkor születőben lévő *politia medica*, tehát az egészségügyi igazgatás és közegészségtan, illetve egészségügyi szervezés J. P. Frank standard munkája óta már

---

²²³⁶ Anfangsgründe der Chirurgie für die angehenden Wundärzte im Königreich Ungarn. Pest, 1783. Weingand und Köpf'sche Buchh. 2, 222, 36 p.

²²³⁷ „...lakásának minden szeglete könyvekkel volt tele” – olvasható a 'Bemerkungen über das Civilspital und Vieharzneischule nebst eingestreuten Reflexionen über Mediziner und Medizinalanstalten in Wien von 1788' című anonim kiadványban.

²²³⁸ *Elementa medicinæ et chirurgiæ forensis*. Viennæ, 1781. Graeff. X, 184 p.

²²³⁹ Highlights in Medicolegal Relations. National Library of Medicine (Mayland, 1975). Anonim annotátora ma is a „famous *Elementa*”-ként említi (307. 1781)

²²⁴⁰ J. J. Plenck: *Elementa medicinæ et chirurgiæ forensis*. Viennæ, 1781. Graeff. p. 36.

általános érvényű problematikájával foglalkozik.²²⁴¹ Ilyen pl. Plenknél a honorárium kérdése. Ezt szabályozó rendelkezés hiányában a szokásjog alapján jártak el. Eszerint a szegényebb betegek felszámítható alacsony tiszteletdíj ellenében állott a gazdagok magas honorárium.²²⁴² A nincstelenek, az igazán szegény betegek ingyenes orvosi ellátásáról a magisztrátus gondoskodott.

Plenk a bevett szokás szerint járt el, mert Frank munkájának megjelenéséig ezeket a kérdéseket többnyire a törvényszéki orvostannal együtt tárgyalták. Plenk munkája latin kiadásában egy, már bővített német kiadásában két fejezetet szán a fentieknek, beleértve az egészségügyi személyzet, a toxikológia és az élelmiszerhygiéne ügyét is.

Az 1783-ban Pestre helyezett orvoskaron Plenk már csak néhány előadást tartott. A császár 1783. november 2-i rendelkezése a sebészet, a szemészet és szülészet nagyhírű tanárát Bécsbe helyezte át a katonai gyógyszertárak igazgatójaként. Már akkor azzal az elgondolással, hogy a szervezés alatt álló orvos-sebészi főiskola, az Academia Josephina professzora legyen. Az 1785. november 7-én megnyílt „Josephinische med.-chir. Akademie” sebészeti, valamint botanikai és kémiai tanszékére nevezte ki az uralkodó.²²⁴³ Az akadémiai rangú sebörvosi intézet gondolata a pusztán szűkségen túl elsősorban azon a gondolaton nyugodott, amit a felvilágosodás hozott magával. A felvilágosodás ama elképzelése, hogy a tudománynak gyakorlati feladatok megoldásában is részt kell vállalnia, oda vezetett, hogy a jövőben az akadémiai képzésnek, oktatásnak a hallgatókat szakmájukra, foglalkozásukra is előkészítse. Mindeddig a tudomány és a kenyérkereső foglalkozás távol állottak egymástól az egyetemi oktatásban.

Mindebből következik, hogy egyetemi curriculumot, tanulmányi rendet, rendszeres közbeeső vizsgákat, meghatározott órarendet írjon elő.

Ez a katonai orvos-sebészi főiskola a magyar orvosképzés szempontjából sem volt jelentéktelen intézmény. Sőt, bátran állíthatjuk, hogy a Magyarországot is érintő katonaegészségügyön kívül a polgári sebészi, sőt orvosi ellátás is hasznát látta az ott végzett és a Magyar Királyság országaiban működő orvosok révén.

²²⁴¹ Frank, J. P.: System einer vollständigen medizinischen Polizei. 6 Bd. Wien, 1779–1819.

²²⁴² Plenk ezt így fejezi ki: „Taxa autem solummodo pro hominibus mediocri sortis statui potest; nam pauperes solvere nequunt, ac divitum generositati præscribere non debet” [A díszabást azonban csak a középosztályba tartozók számára lehet megállapítani, a szegények ugyanis nem képesek fizetni, a gazdagok nagylelkűségét pedig szükségtelen szabályozni]. Lásd: Elementa medicinæ et chirurgiæ forensis. Viennæ, 1781. Graeffer. p. 201. Meg kell jegyeznünk, hogy Huszty e témájú művében az egészségügyi személyzetről írottak teljesen Plenk fejtegetéseinek felelnek meg. Huszty, Z. G.: Diskurs über die medicinische Polizei. I–II. köt. Pressburg, 1786. Löw. XIV, 548 p.; XXII, 622 p.

²²⁴³ A Josephinumról lásd: Schultheisz E.: Institutum Medico-Chirurgicum Josephinum. = Orvosi Hetilap 110 (1969) No. 14. pp. 798–800. A Josephinum és a magyar sebészkérdést részletesen és igen instruktívan tárgyalja Rákóczi, K.: Die Josephi-Akademie und die chirurgische Ausbildung in Ungarn (1770–1806). In: Harig, G. (szerk.): Chirurgische Ausbildung im 18. Jahrhundert. Husum, 1990.

Alapítója, nagy fejlesztője és élete végéig pártfogója II. József császár a katonaegészségügy újjászervezését Brambilla javaslatára és tanácsai alapján kezdte meg.²²⁴⁴ A reformok célja a katonaeorvosok magasabb szintű oktatása mellett az eddig elhanyagolt sebészetnek mint önálló tudománynak fejlesztése. A medicina és chirurgia alapján elválaszthatatlan egységéről szól Brambilla megnyitóbeszéde is: „Akár orvos, akár pedig sebész akar valaki lenni, az orvostudományt teljes egészében el kell sajátítania, hiszen senkiből nem lehet orvos, aki nem ért a sebészethez, és viszont: senki ki nem érdemelheti a seborvos nevet, aki az orvostudományt alaposan át nem tanulmányozta.”²²⁴⁵

A terv egyszerű és világos: olyan főiskolai rangú intézetet kell létrehozni, amelynek felépítése hasonló az egyetem orvosi karának struktúrájához és amelynek tanári kara olyan tekintélyű, mint az egyetemi orvosprofesszorok. Brambilla elgondolása szerint a tantestület egyúttal tudományos társaságot kell hogy alkosson, mely – a párizsi „*Academie Royal de Chirurgie*” mintájára – a sebészet elméleti kérdéseinek vizsgálatával, a kutatómunka irányításával is törődik, s így a diszciplínának, mint tudományágnak fejlődését igyekszik előmozdítani. A professzorok feladata még, hogy mint állandó legfelsőbb egészségügyi tanácsadók működjenek. E minőségükben a hadsereg protochirurgusának – aki akkor Brambilla – közvetlenül alárendeltek. A katonaeorvosi oktatás újjászervezésével egyidejűleg minden nagyobb helyőrségben katonai kórházakat állítottak fel. Hogy az ilyen vonatkozásban valóban felvilágosultan gondolkodó II. József a beteg vagy sebesült közkatonák korszerű egészségügyi ellátását igyekezett biztosítani, kiviláglik a hadsereghez néhány nappal halála előtt intézett búcsúparancsból is: „Semmit, ami a megbetegedett vagy megsebesült legénység gyógyítására, állapotának könnyítésére kitaláltak, soha nem hagytam figyelmen kívül, és minden egyes ember becses volt számomra.”²²⁴⁶

²²⁴⁴ A lombardiai születésű Giovanni Alessandro Brambilla (1728–1800) sebészi tanulmányait a paviai egyetemen folytatta. Mint katonai sebész igen gyorsan szokatlanul nagy karriert futott be, jóllehet stúdiumait nem az orvosdoktori promotio zárta le. 1780-tól az egész katonai egészségügy főnöke. Olasz nyelvű irodalmi munkássága a sebészet sok ágazatára kiterjedt. A sebészet jelentőségét és fontosságát tárgyaló 'Discurso sulla primazia ed utilita della chirurgia' című művét franciára is lefordították. Amilyen kitűnő, progresszív szemléletű szakember és ragyogó organizátor volt, oly kevésbé értett ahhoz, hogy az általa fontosnak tartott és keresztülerőszakolt reformok szükségességéről az érdekelteket meggyőzze, azok végrehajtásába őket aktívan bevonja. Ellenfelei helyzetét megkönnyítette külön természet, amely még a reformjait akceptálók között is sok ellenfelet szerzett. Nagy szaktudása sem fedhette általános műveltsége hiányát. Ezt pedig az orvosok egy sebésznek nem nézték el, különösen akkor nem, ha pályáján sikerrel működött. A bécsi helyőrségi kórház megnyitása alkalmából elhangzott latin nyelvű szónoklata sokáig szóbeszéd tárgya volt, mert hemzsegett a grammatikai hibáktól és egyúttal kiderült, hogy a szónok nem tud görögül.

²²⁴⁵ A megnyitóbeszéd eredetije így hangzik: Will also jemand ein Arzt oder Chirurgus werden, so muss er sich in beyden Fällen die Heilkunde in ihrem ganzen Umfange bekannt machen, denn so wie keiner ein Arzt seyn kann, der nicht mehr die Chirurgie versteht, so verdient auch im Gegenteil kein Wundarzt diesen Namen, wenn er nicht die Medizin aus dem Grunde studiert hat...” Lásd: Brambilla, J. A.: Rede, die er bey der Eröffnung des neuen k. k. Med. Chir. Akademie den 7. Nov. 1785. gehalten hat. Wien, 1785.

²²⁴⁶ Kralik, R. Österreichische Geschichten. Wien, 1916. p. 229.

A 18. század második feléig a sebészetet az európai orvosi kultúrában nem tekintették a medicina tudományosan megalapozott ágának. Az orvostan (belorvostan) mellett – mely ugyan a sebgyógyulás elméleti (élettani-kórtani) kérdéseivel valamennyit foglalkozott – a sebészet önálló, de az orvostannal nem egyenrangú kézműves jellegű diszciplína volt.

A század közepe táján az angol John Hunter (1728–1793) az, aki gyakorlati tapasztalatait a felvilágosodás szellemében egyre növekvő elméleti tudással kombinálja. Az általános kórtant szisztematikusan építi be a sebészi eljárásokba, s ezzel megteremti a tudományra alapozott sebészetet. Némileg hasonló módon jár el az altdorfi egyetem professzora, Lorenz Heister (1638–1758) is. Plenck mindkettőre gyakran és elismerően hivatkozik.

Az Akadémia létrehozásával a seborvosok magasabb kvalifikációját akarták elérni, és az orvosi és sebészi szakmák egységesítését. A császár parancsára az Akadémia teljes tanfolyamát végzetek sebészdoktorrá promoveáltak. Ez a tény már önmagában döntően befolyásolta a sebészek helyzetét, kiemelve őket az iparosok közül. A részben közös tanterv alaposabb belorvosi ismereteket tudott nyújtani a sebészhallgatóknak, a medikusoknak pedig a gyakorlati képzése javult. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a tananyag csak részben volt azonos, a vizsgák pedig teljesen különbözőek voltak. Így más-más volt a sebész, illetve az orvosdoktori szigorlat.

A magas nívót jellemzi a tanári kar összetétele. Elég itt a nagyhírű és sokoldalú J. J. Plenck, a nagyszombati, majd a budai egyetem 14 éven át volt professzora, a kitűnő sebész, J. Hunczovszky, valamint Beethoven orvosa, Johann Adam Schmidt nevét említenünk. Az intézethez kétezer ágyas helyőrségi kórház tartozott, a katonafeleségek számára kis szülőotthonnal. Mint látható, az orvosi oktatás minden feltétele adott volt. A Josephinum alapításakor Európa legkorszerűbb ilyen jellegű intézménye. Számos államban létesítettek rövid időn belül hasonló akadémiát éppen a bécsi mintájára, amelyek mind kitűnően megfeleltek a célnak. Példaként elég a berlini Pepinière-t említenünk, ahonnan számos világhírű orvos került ki, vagy az 1793-ban Pétervárott életre hívott katonai akadémiát, melynek tanárai között találjuk a magyar Orlay Jánost is.²²⁴⁷ A Josephinumnak nagynevű tanárain kívül számos olyan hallgatója, közöttük sok magyar volt, akiknek nevét ma is nyilvántartja az orvostörténelem.

Ennek a kitűnő intézménynek volt tehát talán legaktívabb tanára, nyugalomba vonulásáig a medicinát, az orvostan minden ágát és a sebészetet egyaránt művelő Plenck. Itteni működése is arra utal, hogy szerepe a sebészet tudományként való elismertetésében bizonyára nem

---

²²⁴⁷ Orlayról lásd: Schultheisz E. – Tardy L.: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. pp. 133–163.; V. Molnár László: Orlay János, az orvos és pedagógus. In: V. Molnár László: Életutak találkozása 1703–1848. Piliscsaba, 2004. MATI. pp. 57–68.

jelentéktelen. Plenck nemegyszer fejté ki, hogy az orvosi tudást a sebész nem nélkülözheti, de az orvos sem nélkülözheti a sebészi ismereteket, sőt annak bizonyos mértékű gyakorlatát sem.

A polgári lakosság sebészi ellátásának teljesen elégtelen volta, katasztrofális állapota mellett a hadisebészet terén uralkodó kétségbeejtő állapotok ejtették gondolkodóba az egészségügyet irányító főtisztviselőket, sőt még a hadat viselő országok uralkodóit is. Mária Teréziáról tudjuk, hogy tanácsosa beszámolóit meghallgatva elsőként ismerte fel annak szükségességét, hogy „...tudományosan képzett és arra alkalmas tábori sebészeket kell a hadsereg számára megnyerni”.²²⁴⁸ E téren is Van Swieten volt segítségére. Az orvoskaron tett vizsgához kötötte a sebészi gyakorlathoz adott engedélyt. Ettől kezdve magán az orvosi fakultáson is több figyelmet fordítottak a sebészet gyakorlati kérdéseire, aminek addig csak elvont teóriáival foglalkoztak. Plenck éppen erre vonatkozó eligazítást kapott Van Swiententől, mikor az a nagyszombati karra elsőnek kinevezett tanárokat látta el új feladataikhoz szükséges utasításokkal. Plenck tudta, hogy a sebészet igazi fellendülése az orvostan ismerete nélkül nem képzelhető el, s erre tankönyveiben gyakran utal is. Serepe volt abban, hogy a sebészet egyetemi stúdiuma magas nivóra emeltessék. A sebészet egyetemi tanításának, illetve stúdiumának teljességét akkor érte el, amikor II. József császár a sebészi magister-kurzust az orvosképzéssel összehozta és a sebészképzést négy évben határozta meg.

II. József még inkább felkarolta a sebészet és a sebészek ügyét. Tanácsosa előadása alapján világosan értette, hogy a sebészet igazi fellendülése csak a medicina és a chirurgia egyesítésével és azok egyenrangúvá tételével érhető el. Nem kis részben ennek a felismerésnek köszönhetően a sebészet oktatása és klinikai – operatív gyakorlata az egyetemen is újabb lendületet kapott. II. József utasításának értelmében pedig a teljes sebészeti kurzust végzett is promoveálhatott, de nem orvosdoktor, hanem sebészdoktor: *doctor chirurgiae* lett.²²⁴⁹

A 18. században első ízben történt kísérlet, hogy a sebészet egyetemi tantárgy legyen, s vele a szemészet, szülészet, míg a bőrgyógyászat a 19. század közepéig a medicina (belgyógyászat) részeként és nem külön entitásként szerepelt. Ennek, a most már egyre inkább medicinával egyenrangú és értékű diszciplínának klasszikus képviselője és művelője Plenck, aki Bécsbe helyezésével ismét katonaorvosi státusba került, I. osztályú törzsorvosi rangban. Az elismerés más formája sem marad el, a császár kir. tanácsossá nevezi ki. 1799-ben I. Ferenc császár honosította hazánkban, majd mint említettük, magyar nemességgel

²²⁴⁸ Kirchberger, S.: Geschichte des k. u. k. österreichisch–ungarischen Militär-Sanitätswesens. Wien, 1895. p. 56.

²²⁴⁹ Fischer, G.: Chirurgie vor hundert Jahren. Leipzig, 1876. p. 214.

tüntette ki, általános érdemei mellett külön kiemelve azokat az érdemeket, melyeket a magyar egyetem orvosi karának érdekében annak tanáráként kifejtett munkássága révén szerzett.²²⁵⁰

Magas posztot tölt be a Josephinumban is, az akadémia titkára lesz, ami a parancsnokhelyettesi funkciót jelenti. E minőségében is buzgón tevékenykedik a szakmai nívó emelésén és az Akadémia elismertetésén.²²⁵¹ Változatlan energiával folytatja, tanszéki munkássága mellett, irodalmi tevékenységét. Kiváló kutatói érzékkel válogat. Meg kell azonban jegyezni, ez a kritika saját műveire is áll. A seborvostant tárgyaló könyvének előszavában áll: „Ez a tankönyv tökéletlen, mert tankönyv”.²²⁵²

A professzori kar számára rövidebb tudományos munkák, tanulmányok, megfigyelések, kazuisztikák publikálására szolgál a Plenck szerkesztésében 1787 óta megjelenő kiadvány: *’Abhandlungen der römisch k. k. Josephinischen medizinisch-chirurgischen Akademie zu Wien.’* Olvasói tábora a határokon túl is nagy.

Az újabb feladatnak megfelelően a botanikai és kémiai tanszék hallgatói számára is megírja az új tankönyveket. Növényrendszertant, növényélettant ír, de a klinikai és farmakológiai irodalom sem rövidül meg. Az ezekhez szükséges terjedelmes irodalomgyűjtésben egy nagy tudású orvos, Eyerel van segítségére.²²⁵³

Ez idő tájt már fáradt. Hogy tudományos-irodalmi munkáját ne kelljen abbahagynia, praxisát adja fel.

42 évi szolgálat után betegen vonul nyugállományba, de ragyogó szellemi tevékenysége csak 1807 augusztusában bekövetkezett halálával ér véget.

²²⁵⁰ Címerének leírását lásd az OSzK Kézirattárában: Adami: Scuta gentilitia illustrium ac nobil. Familiarum Hungariæ coloribus distinctæ. Quart. lat. nro 190. Tom. IX. Vö. Nagy I.: Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. 9. köt. Pest, 1862. Ráth. p. 323. – „Plenk család. Plenck (Plenck) József Jakab 1797-ben I. Ferencz királytól kapta czimeres nemes levelét. Czimere következő: a paizs arany udvara balról jobbra rézsutos kék szelemen által két részre oszlik, a szelemenen két arany csillag között arany nap ragyog, a szelemen fölött botra törekedő zöld kígyó látszik, a szelemen alatt zöld gally van. A paizs fölötti sisak koronáján két kiterjesztett fekete sasszárny között füles bagoly áll. Foszladék mindkét oldalról aranykék.”

²²⁵¹ Schmidt, G.: Zur Hebung des Chirurgenstandes. In: Kunst des Heilens. Wien, 1991. pp. 626–633.

²²⁵² Lehrsätze der praktischen Wundarzneywissenschaft zum Gebrauch seiner Zuhörer. 2. Aufl. Wien, 1780.

²²⁵³ Eyerel doctor (1745–1821) Stoll tanítványa és műveinek kommentátora. Szorgalmas kompilátor, kitűnő fordító. Néhány önállóan kiadott írása viszont nem jelentős. Úgy tűnik, Joseph Eyerel jól ismerte a kor több magyar orvosának irodalmi munkásságát is. A kitűnő tudós Benkő Sámuel (1743–1826) Borsod megye főorvosa, akinek nevét orvosi, filozófiai, geográfiai írásai külföldön is ismertté és elismertté tették, orvos-meteorológiai feljegyzéseit két nagy munkában adta ki. Az első rész öt kötetből áll (Ephemerides meteorologico-medice annorum 1780–1793. 5 vol. Vindobonæ, 1794). Ezt Eyerel egy topográfiai kiegészítéssel ellátva németre fordította: Samuel Benkő, „Medicinische Ephemeriden von den Jahren 1780–1793” aus dem Latein übersetzt und mit der Topographie von Miskolcz vermehrt von Jos. Eyerel. 5 Bde, mit einer Karte, Wien, 1794. – Benkő *’Problema chirurgicum’* (Cassoviæ, 1783) című könyvét Plencknek ajánlotta, aki annak értékét elismerve a Josephinum könyvtárába is bevétette. Klasszikus psychosomatikus írás. Azt tárgyalja, miképpen befolyásolják a lelki tényezők a sebészeti betegségek alakulását. Benkő Sámuel Plenck tanítványa volt Nagyszombatban, majd Budán. A Plencknek irodalmi munkásságában öregkorában sokat segítő Eyerel „a világ egyik legolvasottabb orvosa, de szegény, szegény ördög...” Cf. Neuberger, Max: Das alte medizinische Wien in zeitgenössischen Schilderungen. Wien – Leipzig, 1921. p. 96.

PLENK TANKÖNYVEINEK ELŐSZAVAIBÓL

Fordította: Schultheisz Emil

Joseph Jakob Plenk,

sebészdoktor, az anatómia, a sebészet és a szülészet, császári-királyi nyilvános és rendes tanára a nagyszombati egyetemen.

A bőrbetegségek tana osztályok, nemek és fajták szerint²²⁵⁴ (1777)

A tekintetes és tudós Johann Alexander Brambilla úrnak, Ő Császári Apostoli Királyi Felsége udvari- és a császári-királyi német nemesi gárda fősebészének, a Bolognai és a Mantuai Tudományos Akadémiák tagjának ajánlja ezt a munkácskát kiváló tisztelettel

a szerző

Előszó

A bőrbetegségek nagy száma és különbözősége, okainak tisztázatlansága az ezekből fakadó nehézségek és a gyógyításukra vonatkozó nagyon különböző elgondolások voltak mindig is az okai annak, hogy az orvostudomány és a sebészet eme területe a kezdők számára igen nehéz, alig hozzáférhető maradt.

Csak kevés szerzőhöz lehet tanácsért fordulni, közülük egyesek ezeket a minden időben oly gyakran előforduló betegségeket csak felületesen érintették. Mások határozatlan és nem következetesen alkalmazott megnevezésekkel tették bizonytalanná a megismerést és a gyógykezelést.

---

²²⁵⁴ Forrás: Plenk József Jakab: A bőrbetegségek tana osztályok, nemek és fajták szerint. Előszó. Ford.: Schultheisz Emil. In: Schultheisz Emil – Magyar László András: Orvostudomány a nagyszombati egyetemen 1769–1777. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2005. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 206–207. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.) – A fordítás forrása: J. J. Plenk: Lehre von den Hautkrankheiten nach ihren Klassen, Geschlechtern, und Gattungen. Aus dem Lateinischen übersetzt, und mit Zusätzen vermehrt von F. X. von Wasserberg. Wien, bey Rudolph Gräffer, 1777. Előszó. [Számolatlan oldalak]. (A teljes mű terjedelme: 242 p.) – Első latin kiadása: Doctrina de morbis cutaneis. Viennæ, 1776.

Ezek az okok késztettek arra, hogy kísérletet tegyek e betegségek szétszóró és rendszertelen tömegének egy rendszerbe állítására. Ez a kis munka, melyet hallgatóim számára írtam, száztizenöt fajta bőrbetegséget tartalmaz. A hosszantartó betegségeket pontosan leírtam. A lázzal járó kiütéseknél csak a megkülönböztető jelenségeket adtam meg és azokat az ismereteket, melyek révén ezek egymástól és hasonló esetektől elkülöníthetők, mert a lázas kiütések gyógyulása, azoknak a lázas betegségeknek a kezelésétől függ, melyek azokat okozták. Ez azonban a kórtannak már egy másik fejezete.

Sok köszönettel tartozom azoknak a neves férfiaknak, akik a betegségek osztályozásáról legújabban írtak, nevezetesen Sauvages,²²⁵⁵ Linnee,²²⁵⁶ Vogel,²²⁵⁷ Macbride,²²⁵⁸ Cullen²²⁵⁹ és Sagar²²⁶⁰ uraknak, akiknek rendszeréből nagy haszonnal sokat merítettem.²²⁶¹

Úgy gondolom azonban, nem végeztem felesleges munkát, ha tekintetbe vesszük mindazt, amit én magam írtam, amiket javítottam és megvilágítottam.

*

---

²²⁵⁵ François Boissier Sauvages de Lacroix (1702–1767) a Montpellier-i egyetem orvostanára, akinek Sydenham gondolatai alapján felépített, mégis önálló kóroki rendszerező munkája, melyben a betegségek nosológiai rendszerbe állítása teljességében először jelenik meg. Rendszerének kialakításához Linné növényi rendszerét vette osztályozási alapul. Másfél évszázadon keresztül a legtöbbet használt és idézett betegségsztályozás, melynek bevezető munkája a 'Pathologia methodica seu de cognoscendis morbis' 1759-ben jelent meg először. Olaszra, németre, franciára fordított könyve igen sok kiadást ért meg.

²²⁵⁶ Carl von Linné (Linneus) (1707–1787) svéd orvos és botanikus, az uppsalai egyetemen a medicina és az anatómia, később a természetrajz tanára. Megteremtette az állatok és növények részben még ma is érvényes rendszertanát, a 'Systema Naturæ'-t (1735). Foglalkozott a betegségek rendszertanával is: 'Genera morborum' (1763). Orvosi tekintélyét antiszifilises kúrákkal alapozta meg.

²²⁵⁷ Rudolph Augustin Vogel (1724–1774) göttingeni professzor, korának elismert klinikusa. Az 1754 és 1769 között megjelent 'Neue medicinische Bibliothek' és az 1768-ban kiadott 'Opuscula medicina selecta' szolgáltak Plencknek forrásként.

²²⁵⁸ David Macbride (1726–1778) angol orvos, sebész, szülész. Kiterjedt orvosi gyakorlata mellett kémiai és fizikai kutatással foglalkozott. A fermentációról írt, angolul két kiadást megért művét – 'Experimental essays on the fermentation of alimentary mixture etc.' (London, 1764, 1775) németre és franciára is lefordították (1766). Orvostörténeti jelentőségét azonban egy másik műve adja: 'Introduction in theory and practice of physic' (London, 1772). Ebben saját betegségfelosztását, ill. rendszerét adja, részben Cullen nyomán, Plenck bizonyára ezt a munkáját használta.

²²⁵⁹ William Cullen (1712–1789) skót orvos és kémikus Edinburgh-ban. Az egyes betegségcsoportok keletkezésének elméletével már fiatal orvos korában foglalkozott. 'Synopsis nosologiae methodicae etc.' (Leyden, 1772. és Edinburgh, 1777) c. munkája egyike a betegségek rendszerezésével foglalkozó, a maga korában sokat idézett műveknek. Plenck, Trnka, később Rác gyakran hivatkoznak munkásságára.

²²⁶⁰ Johann Baptist Michael Edler von Sagar (1702–1778) osztrák orvos. 'Systema morborum symptomaticum secundum classes, ordines, genera et species etc.' című először 1771-ben Bécsben megjelent munkája ugyancsak a betegségek osztályozásával foglalkozik. William Cullen említett rendszerező munkájának kiegészítéseképpen külön is megjelent egy része Genfben 1775-ben.

²²⁶¹ A gyógymódok osztályozásának történeti bemutatását lásd Magyar László András: A gyógymódok osztályozása. In: Ditor ut Ditem. Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 80. születésnapjára. Bp. – Piliscsaba, 2003. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár – Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Egyetem. pp. 317–331.

Joseph Jakob Plenck

sebészdoktor, az anatómia, sebészet és szülészet nyilvános és rendes tanára
a budai egyetemen.

A gyakorlati sebésztudomány tantételei²²⁶²

Hallgatói használatára

(1780)

A nemes nagytudású és nagytapasztalatú Leber Ferdinánd úrnak, ő császári-királyi apostoli felsége tanácsosának, a sebészeti tudományok doktorának, nyilvános tanárnak és a Polgári Kórház rendes seborvosának ajánlja e lapokat a legteljesebb tisztelettel a szerző

Előszó

Egy nyilvános tanár kötelességének tartom, hogy a közönségnek és saját hallgatóinak egyfajta magyarázatot adjon, hogy valamely tudomány előadásakor miért ilyen vagy olyan tankönyvet választ vezérfonalul. Ha én tehát azt mondom, hogy a gyakorló sebészet művészetének oly sok tankönyve között egyetlen egyet sem találtam, mely eme tudomány tárgyalására a mi egyetemünkön előírt 10 hónap²²⁶³ alatt az anatómia és a többi sebészeti tantárgy mellett, melyeket hallgatóimnak meg kell magyaráznom, nem túl rövid vagy túl terjengős lett volna, úgy azt gondolom, kötelességemet teljesítettem, elhatározva, hogy saját tankönyvet írok. Azok nélkül az ismeretek nélkül, melyeket a gyakorlati sebészet művészete szükségképpen feltételez, és előadásaim nélkül természetesen az én tankönyvem is keveset fog használni e tudomány tanulóinak. Emiatt azonban, remélem senkinek sem fog eszébe jutni, hogy nekem ezt hibául rója fel. Ha ez hiba, úgy könyvemnek ez minden más tankönyvvel közös hibája és akkor csak annyit lehet mondani: ez a tankönyv nem teljes, éppen mert tankönyv. E

²²⁶² Forrás: Plenck József Jakab: A gyakorlati sebésztudomány tantételei. Előszó. Ford.: Schultheisz Emil. In: Schultheisz Emil – Magyar László András: Orvostudomány a nagyszombati egyetemen 1769–1777. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Pécs, 2005. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 210–211. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.) – A fordítás forrása: Joseph Jakob Plenck, der Chirurgie Doktor, der Anatomie, Chirurgie und der Geburtshilfe königl. ordentlichen und öffentlichen Lehrern auf der Universität zu Ofen. Lehrsätze der praktischen Wundarzneywissenschaft. Zum Gebrauche seiner Zuhörer. Zwote verbesserte Auflage. Wien, bey Rudolph Gräffer. 1780. Előszó. [Számolatlan oldalak]. – Az első kiadás idején, 1774-ben, még Nagyszombatban volt az egyetem.

²²⁶³ Ez csak az egyetemen tartott két éves sebészképzés tananyaga, s nem az orvostanhallgatók curriculumában volt. Az orvosi és a magasabb sebészet tanfolyamainak egyesítése, a sebészet hallgatásának kötelezővé tétele az orvostanhallgatók számára 1786-ban történt meg. A sebészet stúdiumában élenjáró Franciaországban 1792-ben az orvos- és sebészképzést teljes egészében egyesítik.

szemrehányás alól tehát védve lennék. Hogy azonban egyéb, fontosabb feddések elől is védve leszek-e, hogy az igazságot a legjobb rendben adtam-e elő, hogy a sokféle vélemény közül a legvalószínűbbet és az oly sokféle gyógymód közül mindig a legbiztosabbat választottam-e, ezt a közönség ítéletére bízom. Éppen ettől az ítélettől fog függeni, hogy a sebészi műtéttannal, a sebészet művészetének még hátralévő tanaival folytassam-e.

*

Joseph Jakob Plenk,

a sebészet doktora, a kémia és növénytan nyilvános rendes tanára, a császári-királyi orvos-sebészi József Akadémián, ennek állandó titkára²²⁶⁴ a katonai gyógyszerárak igazgatója és katonai fősebész.

Tanítása a nemibetegségekről²²⁶⁵

(1787)

Előszó

Mindazok, akik a betegségek gyógyításával foglalkoznak, tapasztalatból tudják, hogy nemcsak a népes városokban, de a ritkán lakott vidéken sem található közönségesebb betegség, mint a bujakór.

Ezt az elterjedt betegséget tehát találóan nevezhetjük állandóan jelenlevő, de titokban lappangó pestisnek, mely igen gyakran a legkiválóbb személyeket ragadja el már ifjúságuk virágában, vagy nyomorítja meg oly mértékben, hogy nagyjából munkaképtelenné válnak. Mivel az igazi pestis csak ritkán, ez a nemibetegség azonban állandóan tombol,

---

²²⁶⁴ Az igazgatóhelyettes, ill. parancsnokhelyettes címe.

²²⁶⁵ Forrás: Plenk József Jakab tanítása a nemibetegségekről. Előszó. Ford.: Schultheisz Emil. In: Schultheisz Emil – Magyar László András: Orvosképzés a nagyszombati egyetemen 1769–1777. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2005. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 214–215. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.) – A fordítás forrása: Joseph Jakob Plenk's, der Wundarzneykunst Doktors, der Chemie und Pflanzenkunde öffentlichen ordentlichen Lehrers in der k. k. medizinisch- chirurgischen Josephinischen Akademie, eben derselben beständigen Sekretärs, Direktors der Feldapotheken und Feldstabschirurgus. Lehre von den venerischen Krankheiten. Aus dem Lateinischen übersetzt. Zwote verbesserte Auflage. Wien, bey Rudolph Gräffer und Compagnie 1787. Előszó. [Számozatlan oldalak]. (A teljes mű terjedelme: 224 p.) – Az első német kiadás 1780-ban jelent meg Bécsben F. X. von Wasserberg fordításában. A latin editio princeps, Doctrina de morbis veneris címmel 1779-ben hagyta el a budai nyomdát.

Mead²²⁶⁶ úrral egyetértve, úgy gondolom, hogy az emberiséget ez a méreg már rég elpusztította volna, ha első dühe magától le nem csitult volna, és egy ellenméreg nem fékezte volna meg.

Ennek a rettenetes bajnak, sok más fertőző betegséggel közös vonása, hogy egyetlen egy tisztátalan asszonyszemély elegendő ahhoz, hogy sok családot, községet, falut megfertőzzön. Ezt tapasztalt megfigyelők írásaiban olvasható sok példa bizonyítja.

Ezen túlmenően pedig nem ritkán öröklődik át a késői utódokra²²⁶⁷ és igen különböző rejtett betegségeket okoz, melyek felismerése és kezelési módja az orvosokat gyakran félrevezeti. Talán még nagyobb kárt okoz ennek a fertőző betegségnek alkalmatlan, a józan ésszel ellenkező kezelése. Minden ostoba tökfilkó, minden borbély, minden öregasszony foglalkozik titokban ennek a betegségnek a kezelésével, mivel azok a nyomorult betegek, akik kicsapongásaik következményével tisztában vannak, visszariadnak attól, hogy állapotukat egy hozzáértő orvos vagy seborvos előtt felfedjék.

Az említett okok miatt szoktam előadásaim során ezt, a nemibetegségekről szóló értekezést, amit most sajtó alá bocsátok, hallgatóimnak előadni.

A bujakór gummírozott higanyal való gyógyításának általam 1766-ban ismertetett eljárását még mindig ajánlom.²²⁶⁸

Nem azért, hogy büszke legyek találmányomra, vagy hogy más híres emberek ellen szóljak, ez az ostobaság és hálátlanság távol áll tőlem, hanem mert húszéves, sikerrel járó tapasztalatom erre készlet és mert ezzel a gyógyszerrel olyan személyeket gyógyítottam meg, akiknél más higanykészítmények veszélyessé váltak, vagy lassan hatottak vagy teljesen hatástalanok maradtak. Ezenfelül pedig megerősítenek a hatásosságát illetően azok a kísérletek, melyeket híres férfiak külföldön is folytattak ezzel a szerrel, pl. Angliában,²²⁶⁹ Franciaországban,²²⁷⁰ Svédországban.²²⁷¹ Mivel a mákkivonattal való kezelést a híres Michaelis²²⁷² kísérletei alapján a bujakór gyógyításában igen hatásosnak találtam, két éve ezt a gummírozott higanyal mind belsőleg, mind külsőleg együtt szoktam adni.

²²⁶⁶ Richard Mead (1673–1754) nagytekintélyű angol orvos, aki a kor orvosi irányzatait eklektikus módon képviselte. A gyakorlatban leginkább Stahl és Sydenham tanai alapján járt el. Csaknem minden gyakran előforduló betegséggel kapcsolatos elméleteit és tapasztalatait 'Monita et præcepta medica' (London, 1751) című könyvében foglalta össze. A latinul is több kiadást megért munka angolul és franciául több kiadásban jelent meg.

²²⁶⁷ Plenck idejében, de még a 19. században is, a veleszületett, a terhesség idején, vagy a szülés folyamán fertőzött magzat – „lues connata” – betegségét öröklöttnek (lues congenita) vélték.

²²⁶⁸ Vö. Joseph Jacob Plenck: Methodus nova et facilis argentum vivum ægris venerea labe infectis exhibendi. Accedit hypothesis nova de actione metalli huius in vias salivales. Vindobonæ, 1766. – Német fordítása 1767-ben jelent meg.

²²⁶⁹ A new, and easy method of giving mercury by I. Plenck – translated from the latin by W. Saunders, London, 1772.

²²⁷⁰ Méthode nouvelle d'administrer le vif-argent, - ouvrage traduit du latin de M. Plenck par M. Laflice, a Nancy.

²²⁷¹ Abhandlung der kön. Schwedischen Akademie 32. Band, p. 291. Odhelius Versuche mit Mercurio gummoso.

A közönség véleményére bízom, hogy mi haszna lehet még e könyvecskének, azonkívül, hogy az egyetemi előadásokhoz alkalmas vezérfonal.

*

Joseph Jakob Plenk,

cs. kir. tanácsos, a sebészet doktora, a vegytan és növénytan nyilvános rendes tanára

a cs. kir. orvos-sebészi József-Akadémián, ennek állandó titkára,²²⁷³

a tábori gyógyszerárak igazgatója és tábori fősebész.

A törvényszéki orvostan alapjai²²⁷⁴

(1793)

Előszó

Hogy az orvostudomány az államnak nemcsak békében és háborús időkben van nagy hasznára, előnyére polgárai egészségének megőrzése révén, hanem hogy egyetlen törvényszék sem nélkülözheti egyes jogügyletei eldöntésénél az orvosok szakértői véleményét, azt egyetlen épeszű ember sem vonja kétségbe.

Akár az uralkodó törvényalkotásánál, akár egy törvényszék előtt folyó vitatott kérdésről legyen szó, mindenkor szükség lehet az orvos véleményére, nemritkán a seborvos bonckésére. A törvényszéki orvostan véleménye nélkül nem egy, szándéka ellenére súlyos, bár nem halálos sebet ejtő ember veszítené fejét, ártatlan anya szenvedné el a gyermekgyilkosságra kiszabott halálbüntetést, nyomorult örültet kaparnának el az öngyilkosoknak rendelt gyalázatos módon. E tudományban való oktatás nélkül, még ma is máglyákat gyűjtának országainkban a szerencsétlen boszorkányoknak; még ma is a hóhér keze szúrná a nyársat a

²²⁷² Christian Friedrich Michaelis (1754–1814) a marburgi egyetem tanára, az újonnan alapított sebészeti intézet (Institutum chirurgicum) igazgatója. A kórtan és a gyógytan minden ágával behatóan foglalkozott.

²²⁷³ Az igazgatóhelyettesnek megfelelő pozíció elnevezése.

²²⁷⁴ Forrás: Plenk József Jakab: A törvényszéki orvostan alapjai. Előszó. Ford.: Schultheisz Emil. In: Schultheisz Emil – Magyar László András: Orvosképzés a nagyszombati egyetemen 1769–1777. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2005. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 216–217. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.) – A fordítás forrása: Joseph Jakob Plenk's, k. k. Rath, der Wundarzneykunst Doktors, der Chemie und Pflanzenkunde öffentlichen ordentlichen Lehrers in der k. k. medicinisch- chirurgischen Josephinischen Akademie, eben derselben beständigen Sekretärs, Direktors der Feldapothecken, und Feldstabschirurgus. Anfangsgründe der gerichtlichen Arzneywissenschaft. Dritte verbesserte Auflage. Wien bey Rudolph Gräffer und Compagnie 1793. Előszó. [Számotatlan oldalak]. (A teljes mű terjedelme: 254 p.) – Első német fordítása F. X. von Wasserberg tollából Bécsben 1782-ben, eredeti, latin kiadása (Elementa medicinæ et chirurgiæ forensis) 1781-ben, ugyancsak Bécsben jelent meg.

vámpír mellkasába; és még napjainkban is érvényes lenne Juvenalis sora: „a hollókat felmentik, a galambok bűnhődjenek”, és még mindig az ördögöt üznék ki egy szerencsétlen melankolikusból vagy egy csalóból; ma is hazug csodák ejtenének foltot szent vallásunk tisztaságán és ezer egyéb, mindenfajta tévedésnek lenne tere az emberiség szégyenére és kárára.

Mindezek alapján belátható, hogy mennyire fontos az orvostudomány eme ágának előadása, elsajátítása, az ebben való kiképzés; látható, milyen szorosan függ össze az egyházi és a világi jogtudománnyal.²²⁷⁵

A törvényszéki orvostan ama részeit, melyek az orvosi rendszettel függenek össze, csak röviden körvonalaztam, mert a híres Frank úr erről a tárgyról szóló kimerítő munkája, a tudósok teljes elismerése mellett, nemrég látott napvilágot.²²⁷⁶

Az én szándékomban az volt, hogy ennek a tudománynak sok értékét egy rövid aforizmagyűjteményben állítsam össze, mely alkalmas arra, hogy az egyetemi előadások számára használható vezérfonal legyen.

---

²²⁷⁵ A Constitutio Criminalis Theresiana, a Mária Terézia-féle büntetőtörvény – kézikönyve megszünteti a kínvallatást, ill. bizonyos eljárások végrehajtását orvosi vizsgálathoz köti. 1776-ban a Helytartótanács intimatuma szól a „tortura alkalmatlanságáról és eltörléséről”. Az 1793:42 törvénycikk „A tortura megszüntetéséről” rendelkezik. II. József Ordo Criminalisa pedig már a törvényszéki orvosi vizsgálati eljárást is szabályozza. A 18. századi orvosszakértői kérdés tárgyalását és részletes irodalmát lásd Katona Géza: Bizonyítási eszközök a XVIII–XIX. században. A kriminalisztika magyarországi előzményei. Bp., 1977. Közgazdasági és Jogi K. pp. 289–333.

²²⁷⁶ A nagyhírű Johann Peter Frank ’System einer vollständigen medizinischen Polizei’ című, 1779-ben megkezdett, s 1819-ben befejezett, Bécsben megjelent hatkötetes, az orvosi rendszetet, ill. államorvostant tárgyaló alapvető munkájáról van szó. 1786-ig – Plenk törvényszéki orvostanának első kiadásáig – három kötete jelent meg. Plenk törvényszéki orvostanának erről szóló fejezete az első hazai orvosi rendészeti írás, mely megelőzte Huszty Zakariás Teofil ugyancsak híressé vált orvosi rendészeti művét. Plenk elsőként ír a magánbetegek orvosi honoráriumának kérdéséről, mondván, hogy a jómódúaknak felszámított magasabb tiszteletdíj az orvost a szegényebb betegek alacsony fizetségéért kártalanítja.

AZ ELSŐ NAGYSZOMBATI ORVOSDOKTOROK

Reineggs Jakab, az orvosi kar első „sub auspiciis” doktora²²⁷⁷

Társszerző: Tardy Lajos

A nagyszombati orvosi kar tanárait, mint láttuk, nem kis mértékben hatotta át a felvilágosodás szelleme. Ha az egyetem nem is lehetett teljesen egyenrangú az ún. „Aufklärungs-Universität”-ekkel, amilyen Halle, Jena, Göttingen voltak, távol nem állott tőlük. Tény, hogy a Van Swieten halála utáni években a bécsi fakultásnál szabadabb szellemű volt. Ezt tanúsítják nem egy tanítványának, különösen Fukernek és Husztynak az írásai. Toleranciájában odáig ment, hogy még a szabadkőműves elveket valló hallgatóit sem üldözte el, miként ezt első „sub auspiciis” doktora, a világhírre szert tett, itthon mégis alig ismert Reineggs Jakab példája mutatja.

Weszprémi István éppen csak megemlíti a 18. század híres magyar orvosai között.²²⁷⁸ Győry Tibor csupán magyarországi egyetemi szereplésének egy mozzanatát említi.²²⁷⁹ Összefüggő, életét, működését, irodalmi munkásságát egybefoglaló mű az orvostól, diplomatától, bányá- és kohómérnökről először Tardy Lajos tollából jelent meg.²²⁸⁰ A külföldi nyomtatott

---

²²⁷⁷ Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Reineggs Jakab, az orvosi kar első „sub auspiciis” doktora. In: Schultheisz Emil – Magyar László András: Orvosképzés a nagyszombati egyetemen 1769–1777. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2005. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 307–336. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Reineggs Jakab. In: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. pp. 103–132.

²²⁷⁸ Weszprémi, I.: Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria altera. Pars posterior. (Tom. II/2.) Viennae, 1781. Trattner. p. 470.

²²⁷⁹ Győry T.: Az orvostudományi kar története 1770–1935. Bp., 1936. [Pázmány Péter Tudományegyetem]. pp. 70–71. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. 3.)

²²⁸⁰ Tardy L.: Az első magyar „sub auspiciis” orvosdoktor. = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 6–7. (1957) pp. 166–211. Ennek orvostörténeti adatokat és szempontokat is feldolgozó bővített változatát lásd: Schultheisz E. – Tardy L.: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina; a kitűnő tudós és jó gyakorló orvos Reineggs kalandos életét a kiváló tudomány- és művelődéstörténész Tardy Lajos regény formájában is feldolgozta: Jakub bej. Bp., 1963. Móra. 293 p. – Reineggs kohó- és bányamérnöki munkásságáról lásd: Schultheisz E. – Tardy L.: Dr. Jakob Reineggs (1744–1793) Arzt, Metallurg und Bergbaufachmann. = Der Anschnitt, Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau 15 (1963) No. 5. pp. 23–26.; valamint Schultheisz E. – Tardy L.: Reineggs Jakab orvos, bányász és kohász. = Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat 116 (1983) No. 9. pp. 609–612. (Múzeumi különszám)

írárok közül egyedül Gerstenberg másfél évszázada megjelent, főként Reineggs földrajzi-etnográfiai munkásságával foglalkozó monográfiája tartalmaz megbízható adatokat.²²⁸¹

Reineggs Jakab 1744. november 28-án született a szászországi Eisleben városkában, mint azt az ottani Szent András templom anyakönyvei bizonyítják.²²⁸² Eredeti családi neve Ehlich volt,²²⁸³ és csak Magyarországra költözése előtt változtatta meg nevét Reineggsre, amire nyomós okai voltak. A közeli Artern város iskolájának elvégzése után, tizennégy éves korában már az apáról fiúra szálló foglalkozást: a sebész- és borbélymesterséget tanulja.²²⁸⁴ Négy évvel később már Lipcsében találjuk, ahol eleinte tanult mesterségét folytatja, de mihelyt egy kis pénzt gyűjtött össze, beiratkozott az egyetem orvosi karára.²²⁸⁵ Mint Gerstenberg közli, kortársai szerint ekkor már teljesen a tudásvágy ejtette hatalmába, de a tudásvágy fő hajtóereje az aranycsinálás álma volt. Főleg a vegyészet érdekli, és rövidesen a nagyhírű Rüdiger professzor legjobb hallgatója, sőt segédje lesz, aki maga is szenvedélyes rabja az alkímiának és Reineggs e hajlama az ő oldalán valóságos megszállottsággá válik. A professzor receptjeit mindennél féltőbb gonddal őrzi és tizennégy évvel később is ott szorongatja kézicsomagjának rejtett rekeszében, amikor kurd rablók törnek rá és karavánjára az úttalan kis-ázsiai sivatagon.

²²⁸¹ Dr. Jacob Reineggs, Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus. Aus dessen nachgelassenen Papieren gesammelt und herausgegeben von Friedrich Enoch Schröder. Nebst einer Abhandlung gegen die Vermuthung, dass noch Ueberbleibsel der alten Gothen in der Krim und längs dem Schwarzen Meere vorhanden seyn sollten, deren Sprache mit der Plattdeutschen Aehnlichkeit habe, und der biographisches Skitze derselben, von J. D. Gerstenberg, der kaiserl. freien ökonom. Societät in St. Petersburg und der Gesellsch. naturhistorischer Freunde in Jena corr. Mitglied. Hildesheim und St. Petersburg, bei Gerstenberg und Dittmar, 1797. I–II. köt. [Dr. Reineggs Jakab, a Kaukázus általános történeti-helyrajzi leírása. Hátramaradt irataiból összegyűjtötte és kiadta Friedrich Enoch Schröder. Emellett egy értekezés ama feltételezéssel szemben, hogy a régi gótoknak a Krímben és a Fekete-tenger partjának hosszában maradványai lennének, akiknek nyelve a Plattdeutschal (észak-német nyelvjárás) hasonlóságot mutatna, valamint egy életrajzi vázlattal, melyet J. D. Gerstenberg, a szentpétervári császári Szabad Gazdasági Társaság és a jénai Természettudományi Baráti Körének levelező tagja írt]

²²⁸² Wurzbach, C.: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Vol. 25. Wien, 1868. K. u. K. Hofdruckerei. p. 200.

²²⁸³ Wurzbach szerint „Oelich”.

²²⁸⁴ Reineggs további, jegyzetutalással nem jelölt biográfiai adatait Gerstenberg id. műve (amely Reineggs naplőfeljegyzéseit is tartalmazza), valamint főleg a következő források alapján állítottuk össze: Allgemeiner Litterarischer Anzeiger 1797. évf. pp. 465–471, 713–715, 1367–1368, 1559–1560.; Rippa, B. K.: K historii mediciny na Slovensku. Bratislava, 1956. p. 34, 168.; Геннаді Г. Н.: Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях и Список, русских книг с 1725 по 1825 г. [Névtár (Útmutató) a XVIII–XIX. századi orosz írókról és tudósokról, valamint az orosz könyvek jegyzéke 1725-től 1825-ig] т. 3, стр. 243.; Русский биограф. словарь [Orosz Életrajzi Lexikon] стр. 550–551.; Русский архив [Orosz Levéltár], 1879 г., т. II. стр. 432.; Я. Чистович: История первых медицинских школ в России [Az első oroszországi orvosi iskolák története], СПб., 1883, стр. CCLXXIII–CCLXXIV.

²²⁸⁵ A lipcsei egyetem anyakönyvének III. kötetében, a 289. lap 3. hasábján, 1765. II. 6. dátum alatt olvasható: „Oelich Christ. Rudolph, Islebien” (– Dr. Johannes Müller, a lipcsei egyetemi könyvtár igazgatójának közlése). – Itteni egyetemi tanulmányai megszakításának okát egyes szerzők eltérően magyarázzák. Így pl. Gerstenberg szerint elsősorban anyagi helyzete miatt maradt ki, mások szerint vad diáksínyei miatt zárták ki. Csaknem valamennyi forrás egyetért azonban abban, hogy már Lipcsében rózsakeresztes társaságba került.

Mint Gerstenberg írja, ismerősei és egyetemi évfolyamtársai erősen gyanították, hogy titkos társaságok tagja, és összeköttetésben áll a rózsakeresztesekkel. „Titokzatosnak tűnő magatartása, állandó kapcsolata hasonló hírben álló emberekkel, indokolatlannak látszó egy-kéthetes elutazásai még jobban alátámasztották ezt a feltevést.”

Így aztán érthetővé válik, hogy egyszerre csak „eltanácsolják” az egyetemről, még hozzá olyan radikálisan, hogy még a városból és környékéről is kitiltották.

Kora szokásait és saját kalandvágyát követve vándorútra indul. Éppen egy kis csehországi városkában kamatoztatja érvágó- és borbélyművészetét, amikor a véletlen furcsa játéka belesodorja élete egy „mellékszenvedélyének”, a színészetnek útjába.²²⁸⁶ A színészet iránti nosztalgiája későbbi életében még kétszer fog fellobbanni, és az események sajátos kapcsolódása következtében éppen ennek a vargabetűnek köszönheti majd, hogy végül is visszatalálhat igazi útjára.

A városkában vendégszereplő színtársulat drámai hőse súlyosan megbetegedett és nem tud fellépni. Hogy foglalkozott-e a drámai hős meggyógyításával, azt nem tudjuk, arra azonban van adatunk, hogy egy nap alatt betanulta a szerepét, és ezzel megmentette az előadást. Néhány hónapig a vándorkomédiás életét éli. 1768 húsvéjtára hazatér édesanyjához. Alig negyed évet tölt a szülői házban, bár a városka lakói dicsérik néhány sikeres kezeléséért. Franciául már tud, most latin ismereteit tökéletesíti, mert – mint kebelbarátjával közli – rózsakeresztes kapcsolatai szükségessé teszik, hogy teljesen elsajátítsa ezt a nyelvet.

Ugyanez a barátja közli, hogy titokzatos külföldi levelezést folytatott szülővárosából is, és onnan ismét egészen váratlanul tűnt el. Ősszel bukkan fel újból Lipcsében, de a legszigorúbb inkognitóban él, csak a késő esti órákban lép ki az utcára, mivel ismét tart a hatóság üldözésétől. Közben barátjával szemben felenged szokott tartózkodásából és rá akarja bírni a rózsakeresztesek közé való belépésre. Ekkor közli először azt is, hogy egészen távoli utazásra készül és a keleti országokban mint orvos és vegyész akarja pályáját megfutni.

A kortársak hüledező csodálkozásának oka ma már világosan áll előttünk. Az ifjú Reineggset vonzotta a titokzatosság, a misztikum, és aránylag igen fiatalon bekerült előbb a szabadkőműves, majd a rózsakeresztes műhelyekbe. Jól értett a titok megőrzéséhez, és különösnek tetsző magatartása, hallgatagsága mögött valósággal bűbájosságot sejtettek, holott csak fogadalmához hű szabadkőműves volt. A Kelet iránti olthatatlan sóvárgása pedig egészen haláláig végigkísérte.

---

²²⁸⁶ Gerstenberg nem tesz említést Reineggs színészi pályafutásáról. Egyéb szerzők megemlítik, hogy Iglauban, Znaimban és Brünmben lépett fel. Fr. Nicolai szerint (Allg. Litt. Anz., 1797. pp. 1367–1368.) azonos volt azzal a Reineckével, aki a lipcsei Koch-színházban több opera főszerepét énekelte.

Jogosan tartott a hatóságok üldözésétől. Pánikszerű gyorsasággal történt távozásának köszönhetette csak, hogy sikerült szabadságát megőriznie. A rendőrség nyomozása már csak a bőröndjeiben keresett nyomtatványokra terjedhetett ki, de a jó barát még ezek nagy részét is idejekorán biztonságba helyezte a lefoglalás előtt.

Mielőtt élete ráfutna igazi, végső vágányára, az ifjúkori kalandosság jegyében még egy – az utolsó – kitérő következik. Éspedig a bécsi színészkedés közjátéka, mely meghozza élete döntő fordulatát.

Kicsapott diák volt – és tilalmas szerepléséről, „sötét” kapcsolatairól nemcsak az egyetemi hatóságok tudtak. Hiába tanulta kora ifjúságától kezdve a sebészetet és szerzett már sokféle bizonyos szakmai hírnevet, hiába volt már néhány szemesztere a lipcsei egyetemen, nem is gondolhatott arra, hogy folytassa tanulmányait a német egyetemeken. Ahhoz nagyon is szegény volt, hogy pénz árán kerüljön vissza valamely alma mater kebelébe. Úgy látszik, titkos összeköttetései nem biztosították számára a megélhetési forrást. Kénytelen volt állandó jellegű kereset után nézni. Ehhez a bécsi Burgtheater színpadán jutott hozzá.

1770-ben a bécsi színház teljhatalmú ura és igazgatója Koháry János gróf volt, egyike azoknak a Mária Terézia-korabeli magyar főuraknak, akik roppant magyarországi birtokaik jövedelmét külföldön szórták szét.²²⁸⁷ Életpályája mostantól kezdve csaknem véglegesen összefonódik Reineggs életútjával.²²⁸⁸

Koháry nem volt tehetségtelen ember; posthumus könyvéből is kitűnően komoly érzéke volt a történelemhez, a művészetekhez, közgazdasághoz és politikához, de jelleméből teljesen hiányzott az állhatatosság és egyetlen komoly elgondolását sem tudta megvalósítani. 1757 és 1760 között helytartósági tanácsos is volt, de a közpálya nem tudta tartósan lekötni. Bejárta csaknem egész Európát, a spiritizmustól kezdve a zenéig mindennel foglalkozott, de érdeklődése mindig szalmalángnak bizonyult. Végül is a színház lett legtartósabb szenvedélye. Roppant anyagi áldozatok árán újjászervezte a bécsi Burgtheatert és Európa egyik legkitűnőbb színházává tette azt.²²⁸⁹

²²⁸⁷ Koháry András tábornok és br. Thavonat Mária fia. 1733-ban született, a család 1826-ban kihalt.

²²⁸⁸ Életéről csak rendkívül hézagos és téves adatokkal rendelkezünk. Így pl. Nagy Iván szerint (Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. 6. köt. Pest, 1860. Ráth. p. 294.) és R. Lothar szerint (Das Wiener Burgtheater, 1889.) 1800-ban halt meg; Witzgrill szerint 1774-ben; holott a halálozás pontos időpontja 1780. június 6. volt, miként azt a Tbiliszből érkezett hivatalos értesítések tanúsítják (OL Kanc. Acta gen. 5034. ex 1780.)

²²⁸⁹ A bécsi színháztörténészek részben elismerően nyilatkoznak működéséről és inkább hiszékenységeinek és csekély hozzáértésének tulajdonítják bukását, semmint súlyos jellemhibáinak. O. Teuber szerint (Das k. k. Hofburgtheater seit seiner Begründung. Wien, 1896. p. 160.) „mit idealem Schwunge und hochfliegendem Ehrgeize ging er an die neue, ungewöhnliche Aufgabe, für welche er im übrigen wohl nicht mehr, als den besten Willen, ziemlich viel Geld und einige ganz dilettantistische Theaterkenntnisse mitbrachte” [nagy lendülettel és szárnyaló becsvággyal ragadta meg új, szokatlan feladatát, melyhez a legjobb szándékkal, meglehetősen sok pénzzel és némi – teljesen dilettáns – színházi ismerettel fogott hozzá].

Ifjabb éveiben a vegyészet is érdekelte, de mikor Reineggs Bécsbe érkezett, ez az érdeklődése már teljesen átcsapott az alkímia zűrzavaros „ismeretágába”.

Reineggs is alkimista volt, de őt határtalan vegyész-szenvedélye vezette el ide, nem a mérhetetlen gazdagodás vágya; Koháry János grófnál azonban „praktikus” okok álltak e hajlam mögött. A színház és egyéb végzetesen költséges kedvtelések ekkorra már aláásták a sok tízezer holdas hitbizományok urának vagyoni állapotát és közeledett az az idő, amikor a hitelezők és uzsorások szorítása elől már csak az aranycsinálás vagy külföldre távozás lehetőségei között választhatott.

Ez a különös, a kiváló elmék egész sorát megszédítő közös eszme hozta össze ezt a két, egymástól merőben eltérő jellemű embert, majd később egy másik, ugyancsak közös elgondolás, a végtelen lehetőségeket megcsillogtató keleti kaland terve végleg egyesítette útjaikat.

Amikor Koháry átvette a Burgtheater igazgatását, Reineggs már mintegy másfél esztendeje tagja a társulatnak. A kisebb-nagyobb szerepek betanulása és a fellépések azonban korántsem veszik teljesen igénybe idejét, s újból hozzáláthat orvosi ismeretei gyarapításához. Egyre sűrűbben járogat be a bécsi orvoskar kémiai és botanikai előadásaira, sőt – mint felszabadult sebész – Koháry segítségével többé-kevésbé állandó jelleggel működik a bécsi „Bürgerhospital”-ban.

A Bürgerhospital naponta kötözésre járó betegek között volt Liechtenstein hercegnő udvari kocsisa is, akinek keze gyógyíthatatlannak látszott. Reineggs nemcsak hogy meggyógyította ezt az embert, hanem honoráriumot sem volt hajlandó elfogadni tőle. A meggyógyult kocsis szolgálattételre jelentkezett úrnőjénél, és elbeszélte neki gyógykezeltetése történetét. Az öreg hercegnőre olyan hatást gyakorolt ez az eset, hogy magához hívatta Reineggs-et, e különös embert, és kikérdezte egész élete felől.

Ettől kezdve orvosi pályáját Liechtenstein hercegnő és Koháry János közösen egyengették – igaz, mindketten más és más szándékkal. Az öreg hercegnő a fiatal, tehetséges lutheránust meg akarta nyerni a katolikus egyháznak, ami sikerült is, annál is inkább, mivel felajánlotta neki, ha végleg szakít a színészettel, egyetemi tanulmányai idejére folyósítja eddigi színészfizetését, évi hatszáz forintot. Koháry grófnak pedig – aki felett már igazgatósága első évében egyre komorabban gyülekeztek a viharfelhők²²⁹⁰ és menekülése a hitelezők és a bírói eljárás elől mind időszerűbbé vált – megmagyarázta Reineggs, hogy egy keleti utazáshoz sok pénz vagy tökéletes orvosi szaktudás kell, mivel a mohamedán világban nagyra becsülik és rendkívül jól fizetik az európai orvost. A két aranycsináló ezután egyre

---

²²⁹⁰ 1772-ben gr. Keglevich Miklós személyében már zárgodnokot rendeltek ki.

többet foglalkozik a napkeleti utazás tervével. Amikor a hullámok olykor összecsapni készülnek, Koháry legszívesebben azonnyomban útra kelne, de amikor a hitelezők, vagy még inkább a rokonság jóvoltából lélegzethez jut, a végső megoldás tervét elhalasztja, felfüggeszti. A teljes anyagi csőd réme most ideig-óráig elhárult feje felől, ismét megpróbálkozik a színház, illetve saját pénzügyei rendbehozásával. Reineggs pedig – aki két pártfogója támogatásával már beiratkozott a nagyszombati egyetemre – teljes erővel hozzálát messzemenő tervei előkészítéséhez.

Szép kertes lakást bérelt Bécs egyik elővárosában – még csaknem háromnegyed esztendeje volt a tanév kezdetéig – és folytatta előkészületeit az orvosi pályára. Emellett idejéből bőségesen áldozott alkímiai kísérletekre is. Ugyanakkor nap mint nap látogatja a Keleti Akadémia előadásait. Társaságát ezekben az időkben úgy állította össze, hogy majdnem kizárólag a Keletre tartó vagy onnan visszatért misszionáriusokkal, örményekkel, görögökkel, törökökkel és más keleti népek Bécsben tartózkodó fiaival tartott kapcsolatot. Tőlük nemcsak államszerkezetük, törvényeik, szokásaik, kereskedelmük és nyelvük felől tájékozódik, hanem aziránt is érdeklődik: „miként viselkedjék egy európai utazó ezekben az országokban, jusson bármilyen körülmények közé. Elmélyedt régi és újabb történelmünkben, folytatta ásványtani stúdiumait és végül is szép mineralógiai gyűjteményre tett szert – egyszóval teljes komolysággal felkészült keleti odysseusi utazására”.

Egy bizalmas bécsi ismerőse beszélt el Gerstenbergnek következő élményét: „Reineggs napok óta nem mutatkozott. Már valami bajtól tartottam és ezért felkerestem lakásán. Legnagyobb csodálkozásomra súlyos bilincsekbe verve, sok napos szakállal találtam. A látvány annyira meglepett, hogy szóhoz sem jutottam. Erre megindult felém, majd így szólalt meg: »Azt hiszi ugyebár, hogy meglazult egy kerekem?! Téved. Ismeri utazási tervemet? A Keleten bármikor az a balsors érhet, hogy rabszolgaságba esem; így készülök fel erre az eshetőségre.« Ezután megmutatott egy kövekkel hatalmasan megrakott hátikosarat. »Látja – szólt – ezt is naponta többször fel- és lecipelem a lépcsőn; ha látni akarja saját szemével is, csak tessék!« – s ezzel fogta a kosarat, mely legalább egy mázsa kövel volt telirakva, könnyedén a hátára vette és fürge iramban megindult vele. A padlóra egy egészen durva, kemény matrac volt leterítve. »Ezen alszom négy hét óta – közölte –, bár, mint látja, kényelmes ágyam van. Szakállamat is azért növesztettem meg, hogy megszokjam ezt a viseletet. Lehetséges, hogy e tapasztalatok megszerzése felesleges, de az is lehet, hogy szükségesnek fog bizonyulni. A kényelmetlenségeket meg kell szoknom! Bár már egyet s mást megismertem ezen a világon, de az is lehet, hogy szükségesnek fog bizonyulni. A kényelmetlenségeket meg kell szoknom! Bár már egyet s mást megismertem ezen a világon,

de még nagyon sok minden állhat előttem, amiről most még halvány sejtelmem sincs. Nemsokára túl leszek e próbák időszakán s akkor meg fogom önt látogatni.«.”

E beszélgetés után a barát eltávozott a lakásról. Alig telt el nyolc nap, amikor egy délelőtti Reineggs jelent meg nála. „Most adoniszi minőségben mutatkozott meg, illatos kenőcsökkel megkenve, haja a legújabb módi szerint fésülve, – egyszóval mint túlfinomodott divatarszlán lépett be. »Ezúttal a keleti fényűzésre készülök fel – szólt mosolyogva. Ezt éppen úgy be kell gyakorolnom, éppen úgy meg kell szoknom, mint a másikat. Ma egy társasággal vidékre utazom, aztán üdülni megyek Badenbe; jófajta dorbézolás lesz. Isten önnel«.” – köszönt el barátjától és néhány hétig távolmaradt Bécstől.

Az orientális tanulmányok, a valóban eredeti felkészülés hónapjai gyorsan leperegtek; elérkezett a magyarországi, nagyszombati egyetemi évek korszaka.

Az 1770–1771. tanévet már a magyar egyetem orvoskarán tölti.²²⁹¹ Felmerül a kérdés, ez az igen jófejű, kiválóan tanuló orvos miért nem folytatta tanulmányait Bécsben?

Erre a kérdésre a válaszok egész sora kínálkozik és bizonyos, hogy ezek egytől egyig, de legalábbis többségükben fényt derítenek elhatározásának okaira.

Tudjuk, hogy a protestáns lipcsei egyetemről elűzték. Nem kétséges, hogy a többi német egyetem sem tette volna lehetővé számára tanulmányai folytatását.

Bécsben katolizált és előkelő pártfogókra tett szert. Miért nem iratkozott hát be a bécsi orvoskarra? Azért, mert eddig mint bécsi színész kereste kenyerét, ami természetesen köztudomású volt, és a színészi foglalkozás a kor hivatalos erkölcsi felfogásában éppen csak valamivel volt jobb a fürdősnél. Így hát a magas pártfogók ellenére sem lehetett szó erről a megoldásról.

Hogyan esett hát a választás a magyar egyetemre? A nagyszombati univerzitás tanácsa nyilván nem tudhatott sem a lipcsei bonyodalmakról, sem pedig a bécsi színészségről, vagy ha igen, és ez a valószínűbb, nemigen zavarta. Szoros kapcsolatban állt direktorával, Koháry Jánossal, és ezen keresztül annak magyar környezetével is. Orvosi kiképeztetése Koháry szemében a nagy útiterv megvalósítását szolgálta, aki a magyar udvari kancellárián keresztül teljes befolyását érvényesíthette a nagyszombati felvétel érdekében. Márpedig a tervezett ázsiai úthoz a nagyszombati egyetem orvosi diplomája éppen úgy megfelelt, mint akármelyik más európai egyetemé.

Ez azonban csak az egyik magyarázat, amely mellett párhuzamosan fennáll és elfogadható egy másik is.

---

²²⁹¹ Forrás: Semmelweis Egyetem Levéltára. Matricula Fac. Med. etc. Fol. 2. Szn. M. 39. Vö. még Schultheisz, E. – Tardy, L.: Die Budapester Universität und ihre Vorfahren. = Die Waage, 1963. Bd. 3. pp. 78–83.

A nagy utazási terv ekkor még mindenesetre csak vagylagos volt, és kizárólag Koháry vagyoni helyzetének konszolidálódásától vagy teljes összeomlásától függött. Még a megrendült Koháry-vagyon urának a keze is elegendő volt ahhoz, hogy barátját besegítse egy jó, magyarországi megyei- vagy városi physicusi állásba.

Egészen bizonyos, hogy a magyar egyetemre esett választás során ez a szempont is súllyal került a latba, és ha Koháry János időközben nem vált volna tönkrement nagybirtokosból politikai halottá, úgy ezt az állást minden bizonnyal megkapta volna. De ettől eltekintve, más orvosi állás is bőségesen rendelkezésre állt Magyarországon ebben az időben – csak hogy akkor drámai hirtelenséggel aktuálissá vált a forrón sóvárgott terv: a nagy keleti utazás megvalósítása. Ezeken az együttesen ható okokon alapulhatott az, hogy választásuk végül is a magyar egyetemre esett.

1770. november elsején kezdte meg nagyszombati tanulmányait és 1773 júniusában hagyja el a magyar Alma Matert, mint a Kar első sub auspiciis avatott doktora. Van Swieten ismert álláspontjának értelmében nem a tanéveknek, hanem elsősorban a tudásnak mennyisége az, amely eldönteni hivatott, vajon a doktori fok elnyerésére éretté vált-e már valaki vagy sem. Minthogy pedig – mint tudjuk – mögötte megkezdett egyetemi stúdium, továbbá lényeges, elméleti és gyakorlati ismeretek álltak, nincs okunk csodálkozni azon, hogy tanulmányait aránylag rövid idő alatt koronázta a doktori fokozat.

Ennek előzménye a következő:

1773. március 15-én kerül tárgyalásra a magyar kancellárián Reineggs orvostanhallgató kérelme:²²⁹²

„Egy bizonyos Reineggs Jakab orvostanhallgató a legalázatosabban jelenti, hogy ő az első, akinek abban a szerencsében volt része, hogy a Nagyszombati Egyetem Orvosi Karán vizsgázhatott, következésképpen ő az első is, hogy itt megszerezze a doktori fokozatot; hogy azonban jövőendő szerencsáját még nagyobb tekintély kísérhesse, azt kéri alázatosan, hogy legkegyelmesebben megengedtessek neki, hogy értekezését Császári Apostoli Királyi Felséged legmagasabb védnöksége mellett legyen szabad megvédenie.”

Lehet, hogy a kancelláriai ügyintézők tudtak lipcsei egyetemi múltjáról, lehet, hogy bécsi színészkedését sem felejtették el, őseinek borbélymestersége sem volt a legjobb

---

²²⁹² A kérelem eredetije így hangzik: „Ein gewisser Jacob Reineggs medicinæ studiosus in allerunterthänigkeit vorstellend, dasz er der erste seye, dem es geglücket hat, von der Tyrnauer Facultate Medica examiniret zu werden, und nun mehro fölglich auch der erste seye, der den Gradum Doctoralem daselbst erlangen soll, damit aber sein zukünftiges Glück mit mehreren und dauerhafteren Ansehen begleidet seyn möchte, bittet derselbe demüthigst, ihme allernädigst zu erlauben, damit er seine Dissertation unter Euer Kays. Königl. Apost. Mayst aller höchsten Auspiciis vertheidigen dürfe.” Lásd: OL Kanc. Acta gen. 1013, 1280, 1692. ex 1773.

ajánlólevél ily nagy kitüntetés elnyeréséhez. A Kancellária állásfoglalása legalább is e megfontolások jegyeit viseli magán.²²⁹³

„Hogy Császári Apostoli Királyi Felséged legmagasabb neve a legnagyobb tiszteletben tartassék, ritkán [ajánljuk] és csak ama kivételes személyiségeknek, akik vagy előkelő származásukat tekintve érdemelnek különleges figyelmet, vagy a tudományok elsajátításában tűntek ki mások előtt, vagy ahol bizonyos ritka körülmények adta helyzet indokolja ezt a legmagasabb kegyet; s jóllehet e kérelmezőnek sem származása, sem egyéb tulajdonságai nem voltak a hűséges és alázatos Udvari Hivatal előtt ismeretlenek, mégis, mivel ő, egyebek között azt jelentette, hogy ő itt Bécsben, az igaz és egyedül üdvözítő római katolikus vallásra tért, tehát konvertita, alázatos kérését Császári Apostoli Királyi Felséged különös és jóindulatú kegyébe ajánljuk mélységes alázattal.”

A Kancellária határozatlan javaslatának margójára azonban Mária Terézia a következő igen határozott, saját kezű utasítást vezeti rá:²²⁹⁴ „Das ist schlecht gerathen. Wegen diesen werde eine a parte note schicken; Judex curiæ solle auch zu Pressburg das Protectorat behalten” [Rossz tanács. Ez ügyben jegyzék küldendő. Az országbíró legyen a védnök Pozsonyban].

A királynő híven ahhoz a következetes jóindulathoz, amellyel a katolikus vallásra áttért protestánsok irányában tanúsított, eleget tett Reineggs szinte valószínűtlenül merész kérésének és alig három héttel később utasítja Esterházy kancellárt, hogy miután elfogadta a védnökséget, gróf Tholnay Ferencet, a Dunán inneni tábla elnökét rendelje ki személye képviselőjeként. A királynő egyben azt is megparancsolja, hogy a védnöksége alatt avatandó Reineggsnek Tholnay gróf adja át az általa küldendő arany doktori láncot.²²⁹⁵

²²⁹³ A szöveg eredetije a következő: „Um desto grösserer Erforch und Hochachtung gegen Euer Kays. Königl. Apostol. Maytt allerhöchsten Namen zu erhalten, sollte zwar seltsamer und nur jenen besonderen Personen, welche nämlich entweder in Betrachtung ihren ansehnlichen Geschlechter eine besondere Reflexion verdienen, oder aber in Erlehrung der Wissenschaften sich vor anderen hervorgethan haben, oder wo er die Beschaffenheit einiger seltsamern Umständen erheischte diese allerhöchste Gnade geschehen; und obschon dieser Supplicantner weder seine Person noch sein Herkommen und seine übrige Qualitäten dieser treu gehorsamtesten Hoff-Stelle unbekannt waren, so eilen jedoch derselbe unter andern auch jenes meldete, dasz er allhier in Wien zu dem wahren und alleinig seelig machenden Römisch-catholischen Glauben sich bekehret habe, folglich ein Convertit seye, dessen demüthigstes Bitten Euer Kays. Königl. Apostol. Maytt besonderer und wohlgepriesener Milde in tieffester Erniedrigung anheim gestellet wird.” Lásd: uo.

²²⁹⁴ Uo.

²²⁹⁵ „Benigna suæ Sacratissimæ Majestatis resolutio supplicanti, ubi semel insinuavit, nota reddetur, terque vero aureus Directori Universitatis Tyrnaviensis comiti judici Curiae Regiæ fine faciendarum ulteriorum dispositionum penes litteras privatas transmittetur cum subjungenda insinuatione, quod sua Sacrati sima Majestas pro actu hoc Commissarium Suum Regium comitem Tolnay clementer denominare dignata sit.” [Ő Legszentebb Felségének kegyes határozata, amelyben egyszer már döntött, a a folyamodónak tudtára adandó, tíz arany pedig a Nagyszombati Egyetem igazgatójának, a Királyi Kúria társbírájának magánlevelek ügyében való további döntéshozatalok végett adandó át, avval az utasítással, hogy Ő Legszentebb Felsége e ténykedésre királyi megbízottjául Tolnay grófot méltóztatott kegyesen kinevezni.]

1773 májusában a nagyszombati jezsuita nyomda betűivel megjelenik – néhány héttel a doktori disputa előtt – 86 oldal terjedelmű orvostudori disszertációja, melynek tárgykörét a szerző a kémiából merítette.

A disszertáció címe: *'Systematis Chemici ex demonstrationibus Tyrnaviensibus pars naturalis et experimentalis theoretica, quas sub gloriosissimis Auspiciis Augustissimæ Romanorum Imperatricis Mariæ Theresiæ in alma et celeberrima universitatæ Tyrnaviensi pro consequenda Doctorali medicinæ Laurea publicæ disquisitioni submittit Jacobus Reineggs Saxo.'*²²⁹⁶

Érdemes idézni a Mária Teréziához írt szerzői ajánlás néhány sorát, mert egyrészt bizonyos fényt vet Reineggs egyéniségére, másrészt mint a magyar egyetem orvoskarának emléke, megérdemli a közlést. Disszertációjának Mária Teréziához címzett ajánlása:

„Semmi az igaz műveltség határait inkább kitágítani, semmi a művelt embereket inkább feladatvállalásra készíteni, s végül semmi az ifjúságot a küzdőtéren inkább ösztönözni nem képes, mint a világ legfőbb urainak figyelme és jóindulata. Úgy látszik, Legkegyelmesebb Úrnőnk, éppen ez az, ami a Te legfelségesebb elmédben is megfordult, hiszen amellet, hogy korábban már bőséges emléket állítottál királyi gondoskodásodnak bevezetve e nagyszombati magyar egyetemedre a legtöbb mesterséget és tudományt, újonnan alapított nagyszombati orvosi karod iránt még most is oly nagylelkű és kegyes méltóztatsz lenni, hogy elsőként nekem engedélyezted – nékem, aki az orvostudomány teljes köréből, a legfőbb babérokért szerencsésen, és nem is dicstelenül lettem a vizsgát – hogy jelen orvosdoktori disszertációm a Te Legszentebb Nevednek ajánljam, és a Te Legfelségesebb Támogatásoddal védjem meg.

E végtelenül bőséges kegyedért – mivel a Te kegyességed és az én hálám nagyságához méltó szavak szerintem nem léteznek – könyörögve kérek Számodra és Legfelségesebb Családod számára örök boldogságot, magamnak pedig legalább annyi erőt, amennyivel az igaz orvos feladatait végrehajtva megfelelhetek majdan a királyi elvárásoknak.

A Legfelségesebb kegyelembe magamat alázattal ajánlva maradok Legszentebb Felséged legalázatosabb és legengedelmesebb Jacobus Reineggse.”

---

²²⁹⁶ Disszertációjának címe magyar fordításban: „A nagyszombati előadások alapján értelmezett kémiai rendszer természetes és kísérletes része, amelyeket a Felséges Római császárnő, Mária Terézia védnöksége alatt, a hírneves nagyszombati egyetemen az orvosdoktori babérok elnyeréséért nyilvános vitára bocsát a szász Jacobus Reineggs.”

Már maga a tárgyválasztás is jellemző a 18. század második felének természettudományos érdeklődésű orvosára, aki értekezésében nem az alkalmazott gyógyszerkémiával foglalkozik, hanem tiszta elméleti és kísérleti vegyészzel.

A 18. század közepén és második felében igen nagyszámú kémiai megfigyelést közöltek és sok fontos felfedezést tettek; az ezekből származó ismeretek az egész akkori kémiai gondolkodást átformálták.²²⁹⁷ Ennek következménye volt az egyetemeken e diszciplína mind előkelőbb rangsorolása. A kezdetben csak mintegy segédtudományként prælegált kémia a botanikával együtt az önálló tudományt illető helyhez jutott az orvosi fakultásokon.²²⁹⁸ A vitalista Stahl-nak és a nagy klinikusnak, Boerhaave-nak köszönhető elsősorban, hogy a medicina mellett a kémia önállósulhatott és a vegytant ez időtől fogva nem mint valamely más tudománynak (főleg a medicinának) alárendelt diszciplínát adták elő.²²⁹⁹ Éppen Boerhaave az, aki élesen elítéli a iatrokémikusokat, akik csakis az orvostudomány számára akarták kisajátítani a vegytant, és ezzel jelentős mértékben gátolták a kémia fejlődését.²³⁰⁰ Lomonoszov pedig, aki 1755-től kezdve Pétervárott a kémia professzora, már kémiai vizsgálatokkal, kísérletekkel foglalkozó kutatólaboratóriumot rendez be.²³⁰¹ Lomonoszov Robert Boyle kísérletes munkásságát is ismerte.²³⁰²

Ezt az „új” önálló tudományt, a kémiát azonban mégis leginkább orvosok művelték. Így válik érthetővé, hogy Reineggs miért nyújtott be orvosi disszertációként kémiai munkát.²³⁰³

Értekezése bevezetésében általános természettudományi tételeket fejteget.

²²⁹⁷ Dijksterhuis, E. J.: Die Mechanisierung des Weltbildes. Berlin, 1956. Springer-Verlag. p. 485.

²²⁹⁸ A kémiát Van Swieten is rendkívül fontosnak tartotta és szükségesnek látta, hogy miként Hollandiában, a nagyszombati egyetemen is előadják. Már az 1749. évi tervezetében (Plan pour la Faculté de Médecine) szerepel a kémia és a botanika mint előadandó tantárgy. A vegytant a nagyszombati egyetemen Winterl személyében elismert kémikus adta elő. Winterlnek a hazai analitikus kémia fejlődésében betöltött szerepéről, valamint dualisztikus elméletének nemzetközi fogadtatásáról részletesen lásd: Szabadváry F. – Szőkefalvi-Nagy Z.: A kémia története Magyarországon. Bp., 1972. Akadémiai. pp. 101–105., p. 144. skk.

²²⁹⁹ Beiträge aus der Geschichte der Chemie. Berlin, 1909. Deuticke. p. 135.

²³⁰⁰ Boerhaave Leydenben külön kémiai előadásokat tartott, melyeket hallgatói lejegyezték. Ezt a jegyzetet 1724-ben Boerhaave tudta nélkül 'Institutiones et experimenta chemiæ' címmel könyv formájában adták ki. Miután e mű hemzsegett a tévedésektől, Boerhaave indítatva érezte magát, hogy kémiai előadásainak helyes anyagát megírja. E munkának 'Elementa chemiæ' volt a címe – igen nagy sikere volt, számos nyelven sok kiadást ért meg (első kiadása: 1731).

²³⁰¹ Szabadváry F. – Szőkefalvi-Nagy Z. id. műve p. 250.

²³⁰² Boyle jelentősége a kémiai kutatások terén rendkívül nagy. Ő az első, aki a kísérletes bizonyítástól teszi függővé egy kémiai törvényt elfogadását. Ugyancsak ő tett először különbséget a mechanikai keverékek és vegyi egyesülés között. Noha Reineggs hivatkozik Boyle-ra a bevezetésben, mint a modern kémia „inventorára”, nála ezt az éles distinctiót nem találjuk meg: mindenütt csak „mixtum”-ról beszél. Lásd Boyle munkáját: The Sceptical Chemist. Oxford, 1661.

²³⁰³ A témaválasztás megítélésénél talán nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy e korban kémiával foglalkozni szinte divat, az új életre kelt vegytan sokak kedvtelése volt. Goethe Susanne von Klettenberghez intézett levelében 1770. augusztus 26-án ezt írja: „...Und die Chymie ist noch immer meine heimlich Geliebte” [és a kémia még mindig titkos szerelmem]. Vö. Zekert, O.: Goethe als Förderer der Naturwissenschaften. Wien, 1954. p. 12.

A természetben hat erő van: vis motus, vis attractionis, vis adhæsionis et repulsionis, insita, animalitatis és végül vis vegetabilitatis [mozgatóerő, vonzerő, tapadóerő és taszítóerő, benső erő, lelkesítő erő és végül éltető erő]. Ezek közül az első, második és részben a harmadik a fizika tárgykörébe tartozik. A harmadikat teljességében a vegytan fejti ki. Itt mindjárt a kémia fogalmi meghatározását is adja: „*Tertiam naturæ vim Chémia expendit, quæ igitur definitur: Scientia elementorum corporum, eorumque variæ inter se adhæsionis, indifferentiæ, et repulsionis*” [A természet harmadik erejét a kémia fejti ki, amely tehát a következőképpen határozható meg: A testek összetevőinek, egymással való különféle összekapcsolódásaiknak, vonzásaiknak és ellenállásaiknak tudománya].²³⁰⁴

Következik a kémia felosztása két részre: chemia naturalis²³⁰⁵ és chemia experimentalis. Utóbbit Reineggs két részre bontja: theoretica et practica.

A bevezetés 9. paragrafusában felsorolja a teoretikus kémia kiemelkedő egyéniségeit. A sort Robert Boyle-lal nyitja meg: „*Boyleus Chémicæ Theoreticæ inventor, Chemicusque in hanc usque diem maximus*” [Boyle, az elméleti vegytan feltalálója, mind a mai napig a legnagyobb kémikus]. Az egy Stahl kivételével csaknem hiánytalanul megtaláljuk itt e korszak jelentős kémikusait.

A teoretikus kémia forrásművei között említi meg a különféle tudományos folyóiratokat: acta Academia Parisinæ, Holmiensis, Petropolitanæ, Borussicæ et Bononiensis. Már medikus korában ismeri az orosz tudományos periodikát, az Acta Petropolitaná-t.

A gyakorlati, valamint a gyógyszerkémia jeleseit ezután név szerint felsorolja. Érdekes módon ez utóbbi csoportba osztja be saját disszertációját is, noha ez a gyógyszerkémiát még csak nem is érinti.

A tulajdonképpeni értekezés a chemia naturalissal kezdődik. Ennek tárgyalása után tér át a dolgozat magvát képező teoretikus kémiára. E részben általános tételekkel foglalkozik, inkább rendszerező jelleggel. Jól ismert kísérleteket mutat be: leírja pl. Boerhaavenak a tűzre vonatkozó kísérleteit,²³⁰⁶ ismerteti a Papin-edény működését.²³⁰⁷

²³⁰⁴ Reineggs diss. p. 4. paragr. 3.

²³⁰⁵ Itt a chemia naturalis részeként jelenik meg a mineralógia (Reineggs diss. p. 6., lábj.), ami döntő különbség a régi felfogással szemben, ahol még a kémia az ásványtan segédtudománya. A mineralógusok egyébként ehhez a felfogáshoz még évtizedek múlva is ragaszkodtak, amint az Eschenburg 1792-ben először megjelent művéből is kitűnik; az 1827-ben megjelent magyar kiadás 274. oldalán ui. ez olvasható: „Azért a természetfejtegetés (Chémia), melly által az ásványok’ állító részeinek feloldozása és megvizsgálása történik, az Ásványtudománynak elkerülhetetlen segéd-tudománya.”

²³⁰⁶ Reineggs diss. p. 29.

²³⁰⁷ Uo.

Jóllehet elméleti vegytannal akar foglalkozni, munkájából mindenütt kiütözik gyakorlati érdeklődése. A hő legelvontabb taglalása közben is megragadja a téma nyújtotta alkalmat, hogy a sütőkemence leírását és működését közölje.²³⁰⁸

A teoretikus kémia rendszeres tárgyalását nem folytatja tovább, hanem kiragadja a testek hő által okozott változásait és azt fejtegeti behatóbban. Újat itt sem mond, de érdeklődése arra készíti, hogy elmélyüljön a kémiai fermentáció problematikájában.

Az égéssel kapcsolatos elméleti kérdések kifejtésénél részletesen tárgyalja a flogisztion-elméletet.

Orvosi témát az értekezés sem az elméleti fejtegetésekben, sem a gyakorlati utalásokban nem érint. A disszertáció kora tudományos színvonalának megfelelő vegytani dolgozat, mely néhány elméleti vegytani problémának összefoglaló rendszerezését igyekszik adni. Egy-két helyen hivatkozik ugyan Boerhaave-ra, Papin-re, de pontos forrásokat nem ad meg.

Feltehetően a bevezetésben említett tudósok munkáin alapul műve. Forrásmegjelölés még ott sincs, ahol szó szerint idéz, mint például a testek változásáról szóló fejezetben,²³⁰⁹ ahol Newton I. törvényét írja le anélkül, hogy akár Newton nevét, akár művét említene.

Néhány héttel az értekezés megjelenése után folyt le a disputa, majd azt követően az ünnepélyes avatás. Lakics György Zsigmond jogászprofesszor, az egyetem rektora, Prandt Ádám, az orvoskar dékánja, valamennyi orvosprofesszor részt vesz a vitatkozáson, amelyen Gilg János, az orvoskar igazgatója elnököl. A többi kar dékánjai és tanárai is jelen vannak a dispután. A vitatkozást az egyetem kancellárja előtt teendő hitvallás, a rektor tekintélye alatti felavatás (promotio), a királynő személyes küldöttétől, Tholvay Ferenc gróftól az arany doktori nyaklánc átvétele követte, majd a szertartás a karba való felvétel, bekebelezés aktusával ért véget.

Ha Reineggs szeme előtt most nyugodt, békés orvosi praxis képe lebegett volna, úgy ennek megvalósítása – frissen szerzett oklevele birtokában, melyhez hasonlóval az egész országban igen kevesen rendelkeztek – aligha talált volna akadályra. Ő azonban, bár ízig-vérig orvos volt, ami későbbi tevékenységéből minduntalan kiütöközt, nem erre vágyott. Orvos akart lenni, de távoli, titokzatos keleti országok és népek orvosa; olthatatlan megismerésvágyának, titokszomjának szolgálatába állította hivatását is. De a nagy utazás ideje még nem érkezett el. Koháry még váltakozó szerencséivel kerülgeti a pénzügyi örvényeket és közös nagy tervek érdekében tovább támogatja újabb tanulmányaiban: a bányászati ismeretek gyakorlati elsajátításában. Tanulmányozhatná az osztrák vagy egyéb

---

²³⁰⁸ Uo. p. 34.

²³⁰⁹ Uo. Cap. VI., §. 206, p. 65.

külföldi bányákat is, de a hároméves nagyszombati tartózkodás alatt megkedvelte Magyarországot. Választása az ekkor már világhírű selmecbányai bányászati akadémiára esik.²³¹⁰ Koháry teljes befolyással rendelkezik Selmecbányán, melyet hatalmas családi hitbizományi uradalmi vesznek körül és a selmeci főkamagrófhhoz is közeli kapcsolatok fűzik. Reineggs bányászpraktikánsi állást vállal, még csak szerénynek sem nevezhető évi kétszáz forint fizetéssel.²³¹¹ Közben harcol a bányászok jobb orvosi ellátása érdekében. Feljeleníti a bányarost, Melchiori doktort, vétke gondatlansága miatt.²³¹² Hosszú pereskedésének adatai pontosan nyomon követhetők az egykori selmecbányai főkamagrófi hivatal levéltárában.²³¹³ Pártfogói továbbra is támogatják, de – barátjához, Schmiedt bányatanácsoshoz írt leveleiből kitűnően – anyagi problémákkal küzd. Tudásvágyában magánórákat is vesz az ásványtani, kémiai és kohászati tanszék vezetőjétől, a világhírű Scopoli professzortól. Sokkal költségesebb szenvedélyének bizonyult azonban újult erővel feltámadt alkímistaságának kielégítése. A néhány magyarországi szabadkőműves páholy egyike, mely „Az erényes emberbaráthoz” elnevezést viseli, Selmecbányán működik. Mi sem természetesebb, mint az, hogy Reineggs a páholytestvérek sorában találjuk.²³¹⁴ Az itteni szabadkőművesek néhány megyei és városi ember mellett túlnyomó többségükben vegyészethez értő bányatisztek, és éppen ez magyarázza meg, hogy a páholy tagjai közül többet rózsakeresztessé avatnak, ezek pedig nagy buzgalommal keresik a bölcsek követ.

²³¹⁰ Vö. Ernyey J.: A Pázmány Péter Tudományegyetem és első gyógyszerészei. = A Magyar Gyógyszerésztudományi Társaság Értesítője 11 (1935) No. 5. pp. 501–503. és Prosz J.: A selmeci Bányászati Akadémia, mint a kémiai tudományos kutatás bölcsője hazánkban. Bp., 1938. M. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtud. Egy. p. 17. (Bányászati, kohászati és erdészeti felsőoktatásunk története 1735–1935. 3. füz.)

²³¹¹ „Reineggs Jakob primus [medicinæ] Doctor creatus Tyrnaviæ, ihm wird die Frequentirung der Chymischen Collegien und ein Unterhalt von 200 fl jährlich verwilligt [Reineggs Jakab az első orvos doktor, akit Nagyszombatban avattak, a kémiai kollégiumok látogatására engedélyt és évi 200 forint járadékot kap] (Banska-stiavnica – selmecbányai – főkamagrófi hivatal levéltára. Ordinari Acta, 1773: 753)

²³¹² „Reineggs Medicinæ et Philosophiæ Doctor bittet um ein Attestat dass die Huttmanns Wittib Abrahamin über des Herrn Doctor Melchiori Nachlässigen Cur Ihres Mannes sich beklaget habe, er aber zur Session nicht erschienen seve” [Reineggs orvos- és bölcsészdoktor arra vonatkozó igazolást kér, hogy azon a tárgyaláson, melyen Huttmann Abrahám özvegye férjének Melchiori doktor úr hanyag gyógykezeléséről panaszkodott, nem jelent meg] (Ordinari Acta, 1774: 1747) és „Reineggs Jacob, primus creatus Doctor Tyrnaviæ und Practicant, ihm wird bewilliget auf eine kurze Zeit und auf eigene Unkosten nach Wien verreisen zu dürfen... besonders wegen des angeführten Umstands, das der dermalige Cammer Physicus Melchiorj in Besorgung der Kranken eine höchst strafliche Nachlässigkeit bezeige.” [Reineggs Jakab Nagyszombatban elsőként avatott doktor és gyakornok engedélyt kap, hogy rövid időre és saját költségén Bécsbe utazzék.... arra az ismertetett körülményre való különös tekintettel, mely szerint az akkori kamarai orvos, Melchiori a betegek ellátását illetően nagymértékben bűnös hanyagságot mutatott.] (Uo. Resolutiones, 1774.)

²³¹³ Uo. Berichts Acta 1775. márc. 13. – A „Resolutiones”-állagban annak is nyomát találjuk, hogy 1776-ban erdélyi és bánáti tanulmányút céljára kívánta felhasználni javadalmazását, de a főkamagróf ehhez nem járult hozzá.

²³¹⁴ Abafi L.: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp., 1900. Schmidl. p. 41. (Reprint: Bp., 1993. Akadémiai)

A páholy egyetértése is hamarosan megbomlik, mert a páholy táblái által ekkor már „atro calculo notatus medicus”-nak nevezett Reineggs Jakabot nem elégíti ki a páholy működése és új páholyt akar alapítani.²³¹⁵ Azt remélte, hogy Kueffstein gróftól megkapja a három angol fokot és az új páholy a legmagasabb rendű tevékenységet fejtheti ki. Nem csinált páholytársai előtt titkot abból, hogy a bányakamara urait és a környékbeli arisztokráciát akarja megnyerni a rózsakeresztességnek és az alkímiai kísérleteknek. Megpályázta a selmeci városi orvosi állást (Störck, Van Swieten utóda állítólag nagyszombati tanszéket ajánlott fel neki, melyet visszautasított), de nem kapta meg.²³¹⁶

Helyesebben: nyilván meg is kapta volna, de ekkor következett be az az esemény, mely eddig esztendőről esztendőre húzódott-halasztódott – nevezetesen Koháry János gróf teljes anyagi összeomlása, csődje. A színházi vállalkozás 1772. augusztus 28-a óta már zárgondnok felügyelete alatt működött, de egészen mostanáig fennállt.²³¹⁷ A gróf sok százezer forintot vesztett a bécsi színházon – egy egyetemi tanár egész évi fizetése legfeljebb 1000 forint összegre rúgott ekkor – ami tökéletesen felemésztette a régebben is tékozló, eladósodott ember egész vagyonát. Birtokaihoz nem nyúlhatott hozzá, mivel azok hitbizományok voltak, melyek nemcsak elidegenítési, hanem terhelési tilalom alatt is álltak. 1776. március 22-én bekövetkezett a fizetése képtelensége²³¹⁸ és az ezzel kapcsolatos botrány. Az arisztokrácia hírnevét féltve óvó uralkodónő haragjában azonnal kitiltja a birodalmi székvárosból és Szentantálra számúzi a gróft.

²³¹⁵ „Ezen polgári páholy mellett Reineggs orvos Selmecbányán a bécsi páholy ægise alatt oly páholyt szándékozott létesíteni, mely a nemeseket s a bányakamara legfőbb hivatalnokait magába foglalta volna, de a mely nem jött létre.” (Uo.)

²³¹⁶ „Reineggs war ein junger Arzt, dem Frh. Störck angeblich eine Professur der Chemie in Freiburg mit 700 Fl. Gehalt, oder eine ähnliche Stelle in Tyrnau angeboten hatte, der es aber ausschlug, weil er Physikus in Schemnitz wollte” [Reineggs egy fiatal orvos volt, akinek Störck báró állítólag egy kémia professzori állást kínált Freiburgban 700 forint fizetéssel, vagy hasonló állást Nagyszombatban, amit azonban ő elhárított, mert Selmecbányán akart physicus lenni]. Lásd: Abafi, L.: Geschichte der Freimaurei in Oesterreich–Ungarn. Bp., [1872]. Aigner. p. 281.

²³¹⁷ A roppant adósságokban fuldoló Koháry – akinek egyébként a mindenható Kaunitz herceg is állandó akadályokat gördített igazgatói tevékenysége útjába – fantasztikus ötletekkel ostromolta a királynőt vállalkozásának szanálása érdekében. Először kávéárusítási monopóliumért folyamodott (Lothar, R. id. műve p. 21.), majd ennek visszautasítása után lottókibocsátási engedélyt kér, de ismét eredménytelenül (Teuber, O. id. műve Vol. II/I. p. 169.). A végső összeomlás előtt újból Mária Terézia irgalmáért esdekel: Der Graf führt der Kaiserin das „Wehklagen seines Weibes und das Winseln seiner unschuldigen Kinder” [A gróf felesége jajveszékeltetését és ártatlan gyermekei vinnyogását panaszoja a császárnőnek]; sőt Kaunitz előtt is lealázza magát: „Der Graf fühlte sich als »verlorener Mann«; ein glückliches und ruhiges Leben habe er vor sich gehabt vor dieser unglückseliger Unternehmung, und nun büsse sein Weib mit drei unschuldigen Kindern seine Fehler.” [A gróf „elveszett embernek” érzi magát; ezt a szerencsétlen vállalkozást megelőzően szerencsés és nyugodt élet állt előtte, és most felesége és három ártatlan gyermeke bűnhődik az ő hibája miatt.] – Koháry Burgszínházi tevékenységére sok érdekes adatot tartalmaznak a hivatkozott munkákon kívül még Khevenhüller-Metsch, R.: Aus der Zeit Maria Theresias, 1770–1773 (p. 161.), Wlassack, E.: Chronik des k. k. Burgtheaters. Wien, 1876., továbbá Witzetz, J.: Le Théâtre français de Vienne (1752–1772) (Szeged, 1932. Kiad.: L'Institut français de l'Université de Szeged) c. munkája.

²³¹⁸ Lothar id. műve p. 27.

Szentantal – az egyik Koháry uradalom központja – alig néhány kilométerre fekszik Selmezbányától. Koháry nyomban magához hivatja Reineggset.²³¹⁹ A nagy terv megvalósításának időszerűsége beállt, sőt még halasztást sem igen tűrt, mert a megrémült hitelezők könyörtelenül hozzáláttak követeléseik kérlelhetetlen behajtásához.

Az ország viharosan gyors elhagyásának két változatát ismerjük – ma még nem lehet megállapítani, melyik közülük a hiteles. Logikai, kronológiai és pszichológiai alapon kell a két változathoz a valószínűbb elemeket összerakni, míg a további kutatások teljes világosságot derítenek az eseményekre.

Mindkét változat Reineggstől ered. Valamennyi reánk maradt dokumentuma végső soron az igazságot tükrözi, de a részletekben igen sok eltérés tapasztalható. Ezek magyarázata kézenfekvő, de igazmondása sok irányban meg volt kötve; a titkos társaságok érdekei, hallgatási kötelessége nem egyszer arra szorították, hogy túltegye magát azon, hogy önmagának hű krónikása legyen. Ha egy utazásáról két levélben két címzettnek számol be, lehet, hogy az utazás epizódjai nem mindenben azonosak; de hogy az utazás maga és annak jelentős eseményei valóban megtörténtek, az adatok kétséget kizáró módon tanúsítják.

Reineggs selmezbányai barátja – miután igen szép szavakkal méltatja a nagyszombati orvostudor jellemét, tisztességét, kitartását, sőt még igen előnyös külsejét is – a következőkkel fejezi be az együtt töltött akadémiai időkről írt feljegyzését:²³²⁰

„...Mivel a grófot szerencsétlen helyzete vagabunddá és kalandorrá tette, most boldog volt, hogy Reineggs személyében ideális társat kapott, akivel kart karba öltve kereshet kalandot és hazard sikeket. A »*solamen miserum, socios habuisse malorum*«²³²¹ elválaszthatatlan barátokká tette őket és – úgy látszik – tervet kovácsoltak ki, amelyről azonban senki sem sejtette, hogy az kapcsolatos Reineggs örült eszméjével, a keleti utazással; csak ő maga volt mindennel tisztában, amint azt az eredmények mutatják. Dr. Reineggs és Koháry gróf alig azután, hogy elutaztak Selmezbányáról, egyszerre csak láthatatlanokká váltak, és valószínűleg Törökországba utaztak, jóllehet senki sem tudja elképzelni, hogy útlevél nélkül hogyan sikerülhetett ez nekik.”

Valószínűleg Stájerországot és Tirolt útba ejtve értek Velencébe. A két utitárs több éves barátsága egyelőre még töretlen, de kinek-kinek már élesen és a másiktól merőben elütően

²³¹⁹ A másik változat szerint Reineggs erdei sétája során eltévedt, és „véletlenül” bukkant Koháry kastélyára. A „váratlan viszontlátás” folyamán vette volna rá a gróf Reineggset a keleti útra (Gerstenberg id. műve pp. 266–277.). Reineggsnek ez az előadása azonban szögesen ellentétes a rendelkezésre álló adatokkal és ezzel a naiv beállítással nyilván azt akarja bizonyítani, hogy Koháry vette rá az utazásra és nem ő volt a kezdeményező.

²³²⁰ Gerstenberg id. műve pp. 254–255.

²³²¹ „A nyomorultak vígasza, ha társra lelnek a bajban”

megnyilvánul az egyénisége. Velence önálló államiságának utolsó fél évszázadában két szélsőség Európa-szerte ismert hazájává vált: éspedig a felvilágosult, tág látókörű tudósok és a nyakló nélküli, mondhatni hivatalosan engedélyezett erkölcstelenség hazájává. Mind a két utazó megtalálja, amire szomjazott. Reineggs egész idejét tudósok társaságában tölti. Hamarosan megbízást kap a signoriától, hogy a köztársaság szárazföldi birtokain fekvő bányákat tekintse meg, és készítsen javaslatokat azok korszerűsítésére. E megbízásnak eleget tesz és munkája oly elismerésre talál, hogy ki akarták nevezni a két legfontosabb bánya igazgatójává. Ehhez persze hozzá kell fűznünk azt is, hogy a selmecbányai magyar bányászakadémia ekkor világhírnévnek örvendett – hallgatói között angolok, oroszok, franciák, hollandusok is voltak – és oklevele eleve alkalmas volt a bizalom felkeltésére.

A másik magyarországi utas, Koháry gróf, éppen ellenkező életmódot folytatott. Első dolga, hogy nyakig belevesse magát a kínálkozó féktelen élvezetekbe; komornyikjával együtt álruhát és maszkot ölt – elfogadott viselet fényes nappal is a dekadens Velencében – és mivel valaha félévszám élt ebben a városban, felújítja régi hölgyismeretségeit, főleg a színházi világból.

A velencei színi évad befejeződött. Reineggs már két hónapja a köztársasághoz tartozó Padovában dolgozik, amikor a velencei színtársulat ide teszi át működésének színhelyét. Koháry természetesen követi őket és nyomban felkeresi szállásán Reineggset.

A két szögesen ellentétes életmód megismerésük kapcsolata rövid időre az orvos és a páciens viszonyát öleli fel. Hadd idézzünk Reineggs harmadik személyben írt feljegyzéseiből:²³²²

„Koháry urat tényleg egy erős láz verte le, és Reineggs, aki ennek okát kereste, nemsokára azt találta, hogy egy bizonyos terület erősen gyulladt volt, mely gyulladás minden alkalmazott szer ellenére egy keményedésbe (Scirrhus) ment át, melynek kimetszését ajánlotta Reineggs, mint egyedüli gyógymódot. A műtét után egészséges lett és folytathatta megszokott életmódját, amivel nap mint nap megalázta magát a világ előtt.”

A jól sikerült műtét után a két útitárs komoly tanácskozást tart; megbeszélik végleges terveiket. Koháry újból közli, hogy legalább 3–4 évig Ázsiában akar élni, amíg otthoni dolgai rendeződnek. Egyelőre van még némi pénze, Konstantinápolyban pedig akkora összeg várja, mely mindkettőjük számára elegendő lesz addig, amíg Reineggs orvosi munkája bőséges

²³²² A szöveg eredetije így hangzik: „Herr von Koháry lag wirklich an einem starken Fieber darnieder, und Reineggs, der dessen Ursache nachforschte, fand sehr bald, dass er an einem gewissen Theile eine starke Entzündung hatte, die sich, trotz aller angewandten Mittel, in eine Verhärtung (Scirrhus) endigte, dessen Exstirpation als das einzige Mittel von Reineggs vorgeschlagen wurde. Nach geendigter Operation wurde Hr. von Koháry gesund, und seine gewohnte Lebensart fortzusetzen tüchtig gemacht; wodurch er sich freilich mit jedem Tage in der Welt immer erniedrigte.” Lásd: Gerstenberg id. műve p. 284.

gyümölcsöket kezd teremni. Reineggs erre kijelenti: „...ha Nagyságod kilátásait nem látnám oly bizonytalanoknak, szinte elvakítana a vágy, hogy együtt utazzuk be a Keletet”.

Reineggs minden kételye eloszlott az útítóke tekintetében, mihelyt a gróf átnyújtott neki egy konstantinápolyi kifizetésre kiállított és háromezer velencei zecchinó-ra szóló váltót.

1776. augusztus 24-én Koháry Velencében hajóra szállt és hatvan napi vitorlázás után megérkezett Szmirnába. Reineggsnek előbb még be kellett fejeznie a signoria részére egy munkáját és csak két hónappal később követte a grófit.

Reineggs csak rövid időt tölthetett Szmirnában, mert Koháry sürgetésére hamarosan Konstantinápolyba kellett utaznia, hogy a császári nagykövetnek átadja a levelet és a váltót. Az expedíció sikere a váltó elfogadásán múlt, hiszen készpénzük már fogytán volt.

Annak rendje és módja szerint bejelentkezett és fogadást kért a nagykövettől. Gradenigo nagykövet elég hamarosan maga elé bocsátotta és Reineggs nyomban átadta neki Koháry levelét, valamint a váltót, melyeknek értékében kételkedni esze ágában sem volt. Csak akkor kezdett benne a gyanú – igaz, rendkívüli gyorsasággal – elhatalmasodni, amikor látta, hogy a nagykövet arca rendkívül bosszús kifejezést öltött, fejét csóválta és méltatlankodva mérte végig a háromezer velencei zecchinó-ra kiállított váltót. Végül is némajátéka ezzel a kifakadással ért véget: *„Eh bien, Monsieur! j'ai lu la lettre de M. Koháry, qu'est-ce qu'il y a de plus! je sais que Monsieur de Koháry s'est arrêté à Smyrne; mais dites-lui, que mon respect de sa personne égale celui de sa lettre”* [Hát igen Uram, olvastam Koháry úr levelét, de ez már mindennek a teteje, hiszen tudom, hogy Koháry úr megállt Szmirnában, s mondja meg neki, hogy a személye iránti tiszteletem olyan mértékű, mint amennyire a levelét becsülöm] – és míg a nagykövet ezeket az indulatos szavakat mondotta, ezernyi apró darabra szaggatta szét a levelet és a váltót, melyre Koháry a gyönyörű jövőt alapozta.

Mint Reineggs feljegyzéseiből kitűnik, ebben a tragikusnak látszó pillanatban ébredt rá saját szellemének erejére. Volt ugyan még annyi pénze, hogy hazautazhasson, de egyáltalán nem esett kétségbe, amikor rádöbbsent, hogy az expedíció biztosra vett alaptőkéje füstbe ment és úgy döntött, hogy marad. Néhány hét a Kelet kapujában elegendő volt ahhoz, hogy megerősítse önbizalmát jövőjét illetően, hogy ráhagyja magát tudására, nyelvismereteire, jó szerencséjére. Elhatározta, hogy orvosi tevékenységével fogja megállni a helyét ebben az egyelőre még csaknem ismeretlen, de szemei előtt lassan feltáruló világban. Ezután azt a tanácsot adta a grófnak, hogy vagy utazzék máris haza, vagy pedig húzza meg magát Scio szigetén, a kapucinusok rendházában, ahol nem egy hasonló sorsú ember talált már időleges asylumra. Koháry azonban, aki eddig utazásuk pénzelőjeként szerepelt, az egyik ajánlott megoldást sem fogadta el, és addig kérlelte, míg az hajlandónak mutatkozott őt magával

vinni, orvossegédi minőségben. Alaposan megváltozott a két ember viszonya; új körülményeik között már nem számított az előkelő születés rangja, az egykori magas állás és hatalmas vagyon, csak a képességek és a nyelvtudás. E két utóbbit pedig a két ember közül az igen képzett orvos, kohász, mineralógus és nyelvész testesítette meg, nem pedig az elpuhult színházi mecénás, bár vitathatatlanul sok ismerettel rendelkezett ő is, mint az hátramaradt útijegyzeteiből is kitűnik.²³²³

Reineggs a konstantinápolyi hónapok alatt rendkívül előkelő ismeretségre, sőt barátságra tett szert, mely a továbbiak során a két utas számára kiváltképpen előnyösnek bizonyult. Hamid szultán első titkára, Hadzsi Ahmed effendi szenvedélyes kedvelője volt a matematikai és fizikai tudományoknak; mindennapos tudós eszmecserék során szinte elválaszthatatlan társa lett ennek a művelt török férfiúnak, aki végül is bensőséges barátságába fogadta a Magyarországról jött orvost. Jó néhány hónapig tartott ez a tudományos és baráti kapcsolat, melynek során annyira begyakorolta magát a török és arab nyelvben, hogy már rendszerint fel sem ismerték külföldi voltát, annyival is inkább, mivel mind ő, mind pedig Koháry és inasa is török ruhát öltöttek.

Bár Koháry nagyjából régi életmódját követte, mégis – mint útijegyzetei tanúsítják – ő is alaposan megfigyelte a török főváros életét, a törökök szokásait és megfigyelései arra vallanak, hogy nyitott szemű, művelt európai ember látókörével szemlélte a keleti életmódot és erkölcsöket.

1777. október 27-én Reineggs és két társa csatlakoztak egy Tokat felé induló karavánhoz. Hadzsi Ahmed effendi előzőleg minden szükséges holmival ellátta az útra, megajándékozta a legdrágább mekkai gyógybalzsammal és – ami mindennél fontosabb volt – szultáni útlevéllal és a legkitűnőbb ajánlólevelekkel szerelte fel barátját.

Harminc nap leforgása alatt eljutottak Tokatba. Minthogy a tél küszöbén álltak, elhatározták, hogy egészen tavaszig Tokat városában maradnak, annál is inkább, mivel a szultáni útlevél és a kitűnő útiokmányok megtették hatásukat. Rendkívül kedvező fogadtatásban részesültek, ami csak fokozódott, amikor a lakosság megtudta, hogy európai „orvosok” érkeztek a városba. Koháry ugyanis – aki egyébként meglehetősen vegyészeti ismeretekkel rendelkezett – a hosszadalmas karavánút unalmában orvostudományi órákat vett

---

²³²³ Religion und Sitten der heutigen Muhametaner. Aus der ungedruckten Reise durch Asien, welche der in Georgien gestorbene ungarische Graf von Kohari aus den Jahren 1777–1780 hinterlassen hat. Aus dem italienischen übersetzt, und mit Anmerkungen versehen vom verstorbenen Johann Aloys Hanke k. k. Bibliothekär und Mitgliede mehrerer gelehrten Gesellschaften. Bamberg, 1830.

és frissen szerzett tudománya birtokában orvosnak kiáltotta itt ki magát. Hogy milyenek voltak első gyógyászati sikerei, rövidesen megtudjuk.²³²⁴

Reineggs ázsiai orvostevékenysége tulajdonképpen Tokatban kezdődött. Minden reggel a betegek egész tömege vette körül, és minthogy a kezelésben igen komoly sikereket ért el, nemcsak az egész város szeretetét vívta ki, hanem a helység vezetőinek, a muftinak és a kádinak a barátságát is, olyannyira, hogy minden szabadidejüket vele töltötték. Az orvosi munka mellett maradt ideje arra is, hogy a környéken régészkedjék és elmerüljön a török tudósok műveiben.

Egy reggel kilovagolt a muftival a város határában levő egykori genuai gyarmat romjainak megtekintésére. Történetesen éppen ekkor hirtelen megbetegedett a kádi kedvenc ágyasa. Koháry gróf – illetve Davud hekim (Dávid orvos), mint magát elnevezte – készséggel felajánlotta orvosi segítségét a kádinak. Megvizsgálta a szép asszonyt és – miután a rosszullétet méhgörcsnek tulajdonította – jókora adag ördögsárpilulát (assa foetidát) nyeletett le páciensével. Ez a nagy dózisban bevett gyógyszer nagyon is erős hatást gyakorolt a betegre, állapota hamarosan tovább romlott és a kétségbeesett kádi már-már a halál martalékának tekintette az asszonyt – s mindezt Davud hekim kezelésének rovására írta. A szerelmes kádi maga elé hívatta a hekimet és kérdőre vonta, hogy mit adott be az asszonynak. Nyilván mérgezésre is gondolt a gyanakodó török. Koháry válasza bizonytalan és ügyetlen volt, ugyanakkor teljesen elmulasztotta a kádinak kijáró keleti tiszteletnyilvánításokat, ezért a török nemhogy megnyugodott volna, hanem ráadásul meg is dühödött és megparancsolta, hogy azonnyomban és öelötte fogyassza el a tekintélyes mennyiségű, förtelmesen bűdös ördögsárpilulákat. Minthogy más megoldás nem volt, mint a parancs feltétlen és ellentmondás nélküli végrehajtása, a gróf kénytelen volt lenyelni az undorító pilulákat, „jöllehet sem méhgörcse, sem szívpanaszai nem voltak” – teszi hozzá feljegyzéseiben Reineggs.

Reineggs orvosi sikerei anyagiakban is megmutatkoztak; már nem volt semmi oka félni a holnaptól. Olyan bőségesen keresett, hogy saját szükségleteinek fedezésén kívül rendszeren el tudta látni társait is.²³²⁵ Ennek – emberbaráti lelkületén kívül – az is oka lehetett, hogy végeredményben hosszú éveken át élvezte a gróf pártfogását és ezért nem akarta magára hagyni mind terhesebbé váló személyét. Most is meg akarta győzni őt arról, hogy helyesebb, ha visszatér Magyarországra, mert később már erre aligha lesz lehetőség. A gróf azonban erre egyáltalán nem mutatkozott hajlandónak, csak az elszenvedett sérelem miatt füstölgött: „Az

²³²⁴ Koháry feljegyzéseiben nem sokat ír gyógyítótevékenységéről, csupán munkája 64. oldalán jegyzi meg, hogy a mekkai balzsammal sikerült páciensei „windkolikáit” kikezelnie.

²³²⁵ Ez az inas – vagy talán inkább az inas, titkár és barát keveréke – Sante Camillo de Felletti volt, fiatal római, akit Koháry leveleiben „romanus”-nak nevez és hűségét magasztalja.

ördögbe is, lennének csak itt a hajduim! vagy lennének csak ezek a törökök az én megyémbe! Ön beszélt rá, hogy ebbe az átkozott országba utazzam, ahol az ember mindig durvaságoknak van kitéve, hát akkor tartson is el tisztességesen!”

Nem tudjuk már megállapítani, hogy az ázsiai út eszméje melyikük fejéből pattant ki annak idején, de valami igazság lehetett a gróf szavaiban, mert Reineggs – mint az feljegyzéseiből kitűnik – még több mint három esztendőn keresztül, egészen Koháry haláláig, bőkezűen gondoskodott annak és inasának minden szükségletéről.²³²⁶

Tokaton húzódik keresztül a Konstantinápolyt Grúziával összekötő karavánút. Ibrahim kán, egy grúz részfejedelemség, Karabagh ura, ki mint királyának és egyben barátjának, II. Heracliusnak követe működött a fényes porta mellett, hazautaztában megbetegedett és megszállt Tokatban, fényes kíséretével egyetemben. Amikor kíséretének tagjai megtudták, hogy európai orvos tartózkodik a városban, azonnal odahívták a beteghez. A betegségről és az alkalmazott kezelésről így emlékezik meg.²³²⁷

„Ibrahim Chan, Aderbigana²³²⁸ ama részének kormányzó hercege, melyet Karabagh-nak hívnak, heveny lázban betegedett meg. A herceghez hívtak. Hála a szarvasbogár-pornak, amit Keleten egyáltalán nem ismernek, az említett Chan meggyógyult. Engem barátságával tüntetett ki és ajándékokkal halmozott el; pusztán nyers selyemből ezer fontnyit kaptam a hercegtől.”

A sikeres gyógykezelés után a hálás kán folytatta útját Grúziába, de előbb közölte, hogy nagyszerű gyógykezelését el fogja beszélni uralkodójának, aki bizonyára nem fogja elmulasztani, hogy őt udvarába meghívja. Miután biztosították egymást tartós barátságukról, a követ és kísérete útnak indult.

Még néhány hétig Tokatban maradtak, majd csatlakoztak egy Perzsia felé tartó karavánhoz. Útközben kurd rablók támadták meg a karavánt, jó néhány utast megöltek, még többet kiraboltak. Ők is elveszítették málhájuk jó részét, de hála jó lovaiknak, teljes épségben érkeztek meg Erzerumba.

²³²⁶ Ebben a tekintetben más álláspontot foglal el a Reineggs iránt feltűnően ellenségesen viseltető Julius v. Klaproth, aki művében (*Reise in den Kaukasus und nach Georgien*, 1807–1808. Halle u. Berlin, 1812. p. 3.) így állítja be a két útitárs viszonyát: „Nach ihm (ti. Güldenstädt) besuchte der Abentheurer Reineggs den Kaukasus, in Gesellschaft des ungarischen Grafen Koháry, der ihm unterhielt und dessen Erbe er in Tiflis wurde” [Güldenstädt szerint a kalandor Reineggs annak a magyar Koháry grófnak a társaságában látogatta meg a Kaukázust, aki őt eltartotta és akinek Tifliszben örököse lett]. Hogy azonban – súlyos adósságokon kívül – mi maradt Tbiliszi Koháry után, az a későbbi levéltári utalásokból világosan kitűnik, ami egyben azt is bizonyítja, hogy Klaproth egyáltalán nem volt mentes a Kaukázust jóval előtte beutazó és leíró Reineggs iránti elfogultságtól.

²³²⁷ A szöveg eredetije így hangzik: „Ibrahim Chan, regierender Prinz eines Theils von Aderbigana, Karabagh gennant, lag an einem Febri acuta darnieder. Prinzen gerufen wurde. – Dank sei es den Kantaridibus, die man im Morgenlande gar nicht kennt, mein erwähnter Chan wurde gesund, und ich mit Freundschaft und Geschenken überhauf; blos an roher Seide empfang ich von diesem Prinzen tausend Pfund.”

²³²⁸ A Kaukázus egy Grúziával összefüggő területe.

Az akkori örmény fővárosban körülbelül egy hónapot töltöttek már gyógyítással és régészkedéssel, amikor egy este II. Heraclius, grúz király meghívólevele várta Reineggset szállását. Levelében az uralkodó kifejezi azt a reményt, hogy perzsiai útja során nem fogja elkerülni székvárosát, Tbiliszit. Egy Erzerumban tartózkodó grúz kereskedő pedig parancsot kapott a királytól, hogy lássa el minden szükségessel – útiköltséggel is –, hogy semmiben sem lásson hiányt. Bár túlradó örömmel fogadta a meghívást, az útiköltséget visszautasította, arra hivatkozással, hogy előbb Ecsmiadint, a Kelet e nevezetes városát kívánja meglátogatni.

Így is történt. Karsznál átlépték a török birodalom határát és beutazták a „romjaiban is felséges perzsa tájakat, míg csak el nem érkeztek az Ararát-hegy lábához és Ecsmiadzin paradicsomi környékéhez”. Ecsmiadzinban székel az örmények egyházfője, akit nagy kultúrájú, bölcs és vendégszerető öregembernek ír le. Még csak mindössze kilenc napot töltöttek az egyházfő Ecsmiadzin melletti nyári palotájában, amikor váratlanul megérkezett a Heraclius király által küldött nagy és díszes grúz fegyveres csapat azzal a rendeltetéssel, hogy őket teljes biztonságban kísérje a veszélyes vidékeken keresztül Tbiliszibe, a grúz fővárosba.

Reineggs tehát – mint írja – elhagyta a világnak tán legkellemesebb vidékét és az oly jószívű, derék örményeket, és a grúz csapat fegyveres fedezete mellett útra kelt. Alig hagyta maga mögött Jerevánt és annak kopár környékét, amikor máris feltűnt szeme előtt Grúzia határa és az égbe nyúló grúz hegyóriások. Költői szárnyalású szavakkal írja le a grúz hegyvidék szépségeit, majd – Tbiliszibe érkezésük után – a barátság, a vendégszeretet elragadó megnyilvánulásait.

II. Heraclius grúz király (1720–1798) az önálló Grúzia utolsó nagy uralkodója, államférfiúja, hadvezére és újjászervezője volt. Hegyek borította, sovány termőföldű, kiaknázatlan természeti kincsekben gazdag országát évszázadok óta kegyetlenül pusztította két örökké hódító szándékú szomszédja: a perzsa és a török, – és mindehhez a feudális szétagoltság okozta örökös belharcok is járultak. Az ősi kultúrájú, csodálatos műemlékekben és hagyományokban bővelkedő grúz nép mostoha sorsa nem egy közös vonást mutat a hódoltság-korabeli, töröktől, némettől egyaránt marcangolt, belső sebekből is örökké vérző magyarság sorsával. Ezt a tragikus véghez közeledő népet mentette meg a politikai és etnikai enyészettől gazdasági, katonai és pénzügyi reformjaival, okos szövetségeivel és példaadó személyi vitézségével II. Heraclius király, aki akkor vezette be a kötelező népoktatást, amikor Európa többi, sokkal nyugodtabb viszonyok között élő államai általában egy emberöltővel későbbben kezdtek ennek tervével foglalkozni.

E reformtervek során valóra váltásában Reineggs állt mellette mint főtanácsadó – és mint régebbi orosz és újabb szovjetgrúz forrásokból tudjuk, nem egy országos reformnak ő

volt az elgondolója az alatt a három esztendő alatt, melyet mint Jakub bej, a király oldalán töltött.²³²⁹ Heracliusnak e három esztendő tartama alatt legközelebbi tanácsadója, családi orvosa, gyermekei nevelője, az ipar, bányászat és egészségügy megteremtője, az ősi grúz színház felélesztője volt.²³³⁰

Naplóját tárgyilagos, inkább csak eseményeket rögzítő útijegyzet-töredékének hangja, már a grúz tájak leírása során lelkesé válik. Az első audiencia után Heraclius egyéniségének hatása alatt érzi, hogy megtalálta mindazt, amire küzdelmes élete során sóvárgott: szabad teret tudása kifejtéséhez, becsvágya kiéléséhez, a Kelet igazi megismeréséhez. Ezt írja barátjához, Hacquet laibachi egyetemi tanárhoz intézett levelében:²³³¹

„...Heracliusban a legnagyobb ember ismertem meg, aminővel csak a természet az emberiséget megajándékozhatja. Végtelenül becsültem és szerettem és barátságunk odáig terjedt, hogy atyámnak nevezhettem. A sors megengedte nekem, hogy még több okkal érdemeljem ki e fejedelem kegyét. Legidősebb fia, György herceg, a trónörökös, forrólázban életveszélyesen megbetegedett. Európai orvosi gyakorlaton alapuló szerény tudásommal sikerült egészségét teljesen helyreállítanom, és ettől kezdve indítatva érezte magát, hogy kegyének nyilvánításával egyenesen elhalmozzon engem. Legpompásabb szövetekből készült királyi öltözetekkel, a legdrágább prémekkel, nagyösszegű készpénzzel ajándékozott meg, és hogy mindenkor hívás nélkül megjelenhessek az udvarban és részt vehessek a királyi család étkezésein is, a »bej« címet és méltóságot adta nekem, ami ebben az országban a legmagasabb nemesi cím. Ehhez hét falut kaptam, összesen 500 családdal arra az időre, amíg Grúziában

²³²⁹ „В Грузии он развил многостороннюю деятельность и снискал расположение Ираклия II. Он был принят им на службу под именем якуб-хана. Рейнеггс выступал, как врач, обучал мастеровых монетного двора литейному делу, устроил пороховую мельницу по европейскому образцу, много посвящал времени горному делу, заведывал типографией и выписывал типографские машины из Вены ...” [Grúziában sokoldalú tevékenységet fejtett ki és elnyerte II. Heraclius jóindulatát. Ez utóbbi szolgálatába fogadta Jakub kán (bej) néven. Reineggs nemcsak orvosként dolgozott, hanem tanította a pénzverde munkásait is, európai mintára löpormalmot épített, sok időt szentelt a bányászati ügyeknek, ő vezette a tipográfiát és nyomdagépeket rendelt Bécsből...] Lásd: М. А. Полиевктов: Европейские путешественники XIII–XVIII. вв. по Кавказу [XIII–XVIII. századi európai utazók a Kaukázusban]. Тбилиси, 1935, с. 166.

²³³⁰ „Для воспитания молодых царевичей были приглашены просвещенные европейцы – Геттингс, Рейнеггс и др. – Когда в конце семидесятых годов в Тбилиси прибыл доктор медицины Якоб Рейнеггс, Ираклий принял его на службу под именем Якуб-хана. Рейнеггс работал и как врач и как театровед; он также обучал мастеровых отливать металл, улучшил дело изготовления пороха... и под конец, предложил царю перестроить государственную власть” [Az ifjú grúz hercegek tanítására olyan felvilágosult európai nevelőket hívtak meg, mint Gettings, Reineggs és mások. Amikor az 1770-es évek végén Tbiliszibe megérkezett Reineggs Jakab orvosdoktor, II. Heraclius Jakub kán (bej) néven fogadta szolgálatába. Reineggs orvosként és műszaki szakemberként is dolgozott, a munkásokat a fémek öntésére tanította, javította a löpor előállításának technológiáját és az uralkodónak az állami berendezkedés modernizációját javasolta.] Lásd: Геронти Кикодзе: Ираклий второй [II. Heraclius]. Тбилиси, 1948, стр. 109.

²³³¹ Gerstenberg id. műve p. 359.

maradok; ez évi mintegy négyezer forint jövedelmet jelent. Ezóta ebben az országban Jakub bej a nevem.”

„...Ön nyilván azt szeretné tudni, mivel foglalkoztam ebben az országban az elmúlt néhány év során. Megtanítottam ezt a nemzetet – miután megtanultam a nyelvét – a nemesfémek helyesebb olvasztására, a vasöntésre, olvasztókemencéket, acél- és vasműveket rendeztem be; megtanítottam őket az ágyúkészítésre, lőpormalmokat és nagy lőporraktárakat állítottam fel. Az egyiknek homlokzatára a király perzsa nyelven márványba vésette nevemet és érdemeimet. Ezenkívül elrendelte az uralkodó azt is, hogy mindazt a jót (ha ugyan tevékenységem annak nevezhető), amit tettem, fel kell jegyezni a templomok által vezetett könyvekbe, valamint a történelem évkönyvébe.”

Ha Reineggs mindezen tevékenységeihez hozzáadjuk Geronti Kikodze grúz történész megállapításait a kán könyvnyomda-alapítói, színház-újjászervezői és nem utolsó sorban államigazgatási működését illetően, teljes egészében előttünk áll – ha csupán kontúrjaiban is – Reineggs Jakab doktor, Grúzia reformátora.

Mindehhez hozzá kell még fűzni, hogy – mint az Patyomkin herceggel folytatott levélváltásából kitűnik – grúziai működésének utolsó évében két ezred európai mintájú megszervezésével foglalkozott és annak megvalósításához hozzá is látott.²³³²

Reineggs részletesebben is elbeszéli a hét faluval történt megajándékoztatásának históriáját.

Poggyászában megtalálta Joseph von Sonnenfels ’*Grundsätze der Polizey-Wissenschaft*’ című munkáját és szabad óráiban perzsa nyelvre fordította le.²³³³ A könyv annyira megnyerte Heraclius tetszését, hogy azt maga ültette át perzsáról grúzra és Reineggs által felállított nyomdában grúz nyelven kinyomtatta. És minthogy az uralkodó úgy vélte, hogy Sonnenfels tudományos tételeinek megvalósíthatóságát legjobban maga Reineggs tudná bebizonyítani, megajándékozta a hét faluval, hogy először ott, azután pedig egész Grúziában bevezetésre kerülhessenek a felvilágosult abszolútizmus korszerű elvei.

Grúzia vezetői sűrű levelezésben álltak vele egészen haláláig. Ezeket az eddig publikálatlan leveleket a Grúz Tudományos Akadémia tbiliszi levéltára őrzi és ezekből világosan kitűnik, hogy egyáltalán nem túlzott, amikor mindezt leírta, sőt szerénységében sok

²³³² П. Г. Бутков: Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год [Adalékok a Kaukázus újkori történetéhez 1722-től 1803-ig]. т. II., гл. 107 тстр. 121, т. III., стр. 164–166.

²³³³ „...перевел на персидский язык австрийсково полицейста Зонненфельса, мечтая ввести в Грузии новое государственное устройство по последнему слово немецкой полицейстики.” [...lefordította perzsa nyelvre az osztrák »rendészettudomány« képviselőjének, Sonnenfelsnek a művét, arra gondolva, hogy Grúziában új állami berendezkedést valósítson meg a német Polizeiwissenschaft alapján.] (Полиевктов, там-же)

mindent elhallgatott. II. Heraclius, a trónörökös és fivérei valóságos rokoni szeretetéről tanúskodnak ezek a meghitt, nemegyszer családias hangú levelek, melyek felkeresték akkor is, amikor már sokezer mérföld távolságra, az orosz cárok székvárosába tette át működésének színhelyét. A tbiliszi levéltárban őrzik a Bolnisi falura kapott királyi adománylevelét is.²³³⁴

Szakadatlan alkotó munkában, orvosi és szervező tevékenységben telt el több, mint három esztendő – amikor 1781. július 10-én, ha nem is végleg, de tartósan ismét útra kel: Oroszországba utazik. Újból a régi, titokzatos vándor indul el ismeretlen céllal, de nagyon is gyanítható küldetéssel: a grúz államot ismét megsemmisüléssel fenyegeti a két telhetetlen szomszéd, a török és a perzsa, és ezért szövetségesre, még hozzá hatalmas szövetségesre van szükség. II. Heraclius ezt a szövetségest, vagy még inkább támaszt, protektort már régóta Oroszországban látja és nem egy követséget küldött eddig is Katalin cárnőhöz.

Jakub bej rangjához és küldetéséhez illő díszes kíséreléssel Mozdok felé tart, de az új élmények, új sikerek felé vezető útjába most egy kis szomorú nosztalgia vegyül. Az utolsó hónapok során románc szövődött Heraclius királynak második házasságából származó leánya, Kettevan hercegnő és a még mindig csak harminchat éves orvos között. A „legjobb és legédesebb Kettevan” két levélben is maradásra akarta bírni őt, de sikertelenül...

Huszonöt napig tartó, igen veszélyes utazás után érkezett meg Mozdok orosz határállomásra, ahonnan – küldetése különleges fontosságára tekintettel – a pestisjárvány miatt életbeléptetett hathetes vesztegzáridő helyett már három nap múlva továbbutazott Pétervár felé. Mind a cárnő, mind pedig Patjomkin herceg rendkívül kegyesen fogadta, azonban Pétervárott a legszigorúbb inkognitóban kellett tartózkodnia, hogy a perzsa és a török követség ne vegye missziójának hírét.

Úgy látszik, tárgyalásai gyors sikerre vezettek, mert még ugyanebben az esztendőben mint közvetítőt, mindkét oldalról megbízott „commissionair”-t visszaküldik Grúziába.²³³⁵ A következő esztendőben II. Heraclius és Grúzia orosz védnökség lesz. Grúzia megőrzi belső önállóságát, de elismeri Oroszország főségét, lemond a külügyek önálló intézéséről és hozzájárul ahhoz is, hogy királyainak trónra lépéséhez a cár beleegyezése is szükséges. Ennek ellenében megkapja a teljes és feltétlen orosz támogatást Grúzia biztonságát illetően a különféle hódítók ellen.

²³³⁴ II. Heraclius király 1781. április 25-én kelt birtokbeadási parancsa így hangzik: „Megparancsoljuk Neked, Taka Argutasvili, hogy Jakub bej orvosunkkal együtt jelenjél meg Bolniziben. Ott a mourav kíséretében állapítsd meg a birtok pontos határait és vezessed be annak tulajdonába Jakub orvost.” (A Grúz Tud. Akad. Sz. N. Dzsanasziáról elnevezett állami múzeumának kéziratára, Hd-1385.)

²³³⁵ „...Рейнегсу поручено было подвигнуть Ираклия искать формально покровительства самодержавицы российской, на что последовало высочайшее соизволение.” [...megbízta Reineggset, hogy vegye rá Heracliust az orosz cárnő formális védnökségének keresésére, amit a legfelsőbb jóváhagyás követett.] (Бутков, там-же)

Az utolsó tárgyalásokra Patyomkin herceg háromtagú küldöttséget jelöl ki.²³³⁶ A küldöttség tagjai: Burnasev mérnökkari ezredes és von Wittenburg. A küldöttség vezetője pedig nem más, mint Reineggs Jakab orvostudor, Oroszország ügyvivője a grúz udvarnál.

1783. június 10-ig működött Reineggs ebben a diplomáciai megbízatásban. Visszahívatasának okait ismerjük: merész terveket dolgozott ki egész Perzsia és Elő-Ázsia meghódítására, melyeket Patyomkin herceg túlságosan fantasztikusnak ítélt.²³³⁷ Ezért visszahívták Grúziából és utódjául „a józanabb és mérsékeltebb” Burnasev ezredest nevezték ki. Azonban 1782. október 20-án ügyvivői minőségében még ő adja át György grúz trónörökösnek – akit néhány esztendő előtt ő kezelt ki életveszélyes betegségéből – a cárnő képviselőjében az Alexander Nyevszkij-rend nagykeresztjét.

A Reineggs által kidolgozott orosz–grúz államszerződést, mely a diplomácia történelmébe mint georgievszki traktátus vonul be, 1783. július 24-én írták alá Patyomkin és Bagration herceg, II. Heraclius veje.

Mielőtt további útján követnénk, el kell búcsúznunk egykori színigazgatójától, későbbi orvosfamulusától, sok esztendőn keresztüli útítársától: Koháry Jánostól. Koháry grófon, az örmény és grúz tájak Davud hekim néven ismert álorvosán viharos életmódja során szerzett betegsége már 1779-ben olyannyira erőt vett, hogy beköltözött a kapucinus szerzetesek tbiliszi missziósházába, ahol a gyógyítással is foglalkozó páterek igen gondos ápolásban részesítették.²³³⁸ Innen küldözgette a magyar udvari kancelláriához, családjához és zárgondnokához, Keglevich József grófhhoz pénzt sürgető, szép latinságú leveleit.²³³⁹

²³³⁶ „Фельдмаршал князь Григорий Александрович Потемкин-Таврический поручил своим уполномоченным доктору Рейнеггсу и полковнику Бурнашеву... посоветовать грузинским царям формально искать покровительства России.” [Grigorij Alekszandrovics Patyomkin tábornagy, a Taurisz (Krim) hercege felhatalmazta a megbízottait, Reineggs doktort és Burnasev ezredest..., tanácsolják a grúz fejedelemnek, hogy formálisan (látszatra) keresse Oroszország védnökségét.] (Г. Кикодзе, там-же, стр. 117.)

²³³⁷ Русский биограф. словарь [Orosz Életrajzi Lexikon], стр. 550.

²³³⁸ 1779. június 25-én kerül a kancellárián tárgyalásra a Grúziából éppen hazatért Boetti Bapt. János dominikánus szerzetes kérelme. Boetti térítést kér az inségbe jutott Koháry rendelkezésére bocsátott összeg- és természetbeni ellátás fejében (OL Kanc. Acta gen. 3264. ex 1779.)

²³³⁹ E hosszú levelek egyetlen, nem is leplezett célja az volt, hogy részben felnagyolt, részben kitalált történetekkel részvétet csiholjon ki a bécsi udvartól és hitelezőiből, abban reménykedve, hogy tekintet nélkül hátrahagyott roppant adósságaira, mégiscsak megküldik neki a hazatéréséhez szükséges összeget. Reineggs-szel ekkor már oly ellenséges viszonyban állt, hogy még csak meg sem említi a nevét. 1780. április 16-i kelettel a kancelláriához folyamodik (OL Kanc. Acta gen. 4418. ex 1780.), egy nappal később pedig „Madame” megszólítással egy hölgyismerősének ír (lásd: MTAKK „Levelek” jelzet alatt). A két írásmű tartalma meglehetősen egyezik egymással, csupán az utóbbi versóján található néhány politikai értesülés hiányzik az elsőből. Koháry egyéniségére jellemző, hogy az őt befogadó II. Heracliusra és népére is csak rágalmatokat tud szórni – bár nem titkolja, hogy mind ez ideig előlegben élvezi a létfenntartási és ápolási költségeket. – Reineggs naplótöredékei azonban nem hagynak kétséget az iránt, hogy Koháry gyűlölködő sorai mögött sértett gőgjét kell keresni; ugyanis a király csak Reineggs társaságában lett volna hajlandó fogadni őt, így a kihallgatás elmaradt (Gerstenberg id. műve p. 346.)

Megfigyelései egészen más szemszögből íródtak, mint Reineggs feljegyzései és szintén érdekes kultúrhistóriai emlékek. Utolsó – halála előtt másfél hónappal írt – levelében a sorstól megtörve, szeme világától csaknem megfosztva arra kéri a kancelláriát, hogy küldjön neki, „Magyarország hűséges főnemesének” annyi pénzt, amennyi adósságai kiegyenlítéséhez és Grúziából való hazautazásához szükséges. Még azt is felemlíti, hogy annak idején útrakelése előtt ötezer forint összegű kölcsönt vett fel Beleznay tábornoktól. 1780. szeptember 26-án jut a kancellária hivatalos tudomására, hogy gróf Koháry János 1780. június 6-án Tbilisziben elhunyt.²³⁴⁰

Koháry János valóban kevés megnyerő jellemvonással rendelkezett – ebben Kaunitz kancellártól kezdve Reineggs feljegyzéséig valamennyi forrás egyetért – de nem tudunk szabadulni attól az érzéstől, hogy Reineggs valamilyen, egyelőre előttünk is ismeretlen oknál fogva túlságosan mostohán bánik egykori patrónusával feljegyzéseiben.

Mint Koháry 1830-ban, halála után ötven esztendővel nyomtatásban megjelent írásai mutatják, a gróf gazdag ismeretekkel és igen jó stílussal megáldott, nyitott szemű, művelt megfigyelő volt. Halála előtti leveleiből azonban már hiányzik az a tárgyilagosság, mely az ilyen feljegyzéseket rokonszenvessé teszi és minden sorából gyűlölet csendül ki a vele „méltatlanul” (valójában nagylelkűen) bánó vendéglátó ország és lakosai iránt.

Az egyik útitárs szegényen, nyomorúságosan pusztul el a tbiliszi kapucinusok misszióházában, a másik pedig dicsőségének zenitjére érkezett el...

Reineggs 1783. június 10-én végleg elhagyja Grúziát.²³⁴¹ Először Asztrahánban működik, mint kormányzósági orvos, évi 700 Rubel fizetéssel. 1784-ben azonban már pétervári meghívást kap, udvari tanácsosi címmel.²³⁴² Rövid időre újból Patyomkin herceg megbízásából mint „negotiateur” működik közre az orosz–török háború moldvai hadszínterén.

1786. március 2-án Katalin cárnő kinevezi a birodalmi orvosi kollégium tagjává.²³⁴³ 1786. március 26-án már elfoglalja a birodalmi orvoskollégium tudóstitkári székét – azt az állást, amelyet nemrég még a rozсныói Peken Keresztély töltött be. Anyagi gondoktól ezután

---

²³⁴⁰ Augusztus 24-én az udvari kancellária illetékesség okából átteszi Koháry folyamodványát Esterházy gróf magyar kancellárhoz, egy hónappal később, szeptember 26-án azonban Kaunitz herceg már kézhez vette Sante Camillo Felletti levelét (OL Kanc. Acta gen. 5034. ex 1780.), mely beszámol Koháry haláláról és kéri, hogy a gróf sequestrált vagyonából a felgyülemlett adósságokat utalják át neki, ami meg is történik.

²³⁴¹ Русский биографический словарь [Orosz Életrajzi Lexikon]

²³⁴² Геннади: Справочный словарь [Névtár (Útmutató)]

²³⁴³ „Указ медицинской коллегии. Доктору Рейнегсу, по званию его, всемилостивейше повелеваем присутствовать в медицинской коллегии и мритом заступить должность ученого секретаря с жалованьем по тому песту. С. Петербург, 2. марта 1786 Екатерина.” [Az Orvosi Kollégium utasítása. Reineggs doktornak, hivatala alapján, a legkegyelmesebben megparancsoljuk, hogy legyen jelen az Orvosi Kollégiumban, és emellett foglalja el a tudományos titkár tisztét, az állásnak megfelelő fizetéssel. Szentpétervár, 1786. március 2-án, Katalin.]

sem kell tartania; fizetését évi 1800 Rubel összegben állapították meg.²³⁴⁴ Ugyanakkor egyben a szentpétervári sebészképző intézet vezetésével is megbízták.

Életének hátralevő esztendeit ebben a beosztásban töltötte. Mint kortársa, Gerstenberg írja, „vezetése alatt az orvosi intézet igazi viruláshoz jutott. Ő választotta ki a legjobb orvosokból az intézet tanári karát és önmaga állította össze a tananyagot is. Állandóan látogatta az előadásokat, hogy mind a tanárok, mind a hallgatók szorgalmát és figyelmét ösztönözze. Az intézethez csatolt klinikán nem mehetett végbe fontosabb műtét, melyen ott ne lett volna”.²³⁴⁵

Ugyanakkor sűrű levélváltással tartja a kapcsolatot grúziai barátaival, főleg a trónörökösrel és Vachtang herceggel. Nem ritkán orvosi tanácsért folyamodnak hozzá, sőt 1792-ben az is megtörtént, hogy Heraclius gyógykezeltetés céljából elküldte hozzá egyik főemberét, Bebutov herceget.

Fiatalon, negyvenkilenc éves korában halt meg. Utazásai során megszokta az ópium élvezetét és erről a szokásáról Pétervárott sem tudott letenni. Gerstenberg szerint szelleme mit sem szenvedett a mértéktelen ópiumfogyasztástól, de állandó orrvérzést okozott. 1792-ben Garszeván Csavcsavadze, a nagy grúz államférfi örömmel nyugtázza levelében, hogy Reineggs Grúziába szándékozik látogatni. 1793 telén még ereje teljében derűsen készült tervbe vett újabb nagy utazására. Szokásához híven maga ment a postára, hogy átvegye a hozzá érkezett leveleket és a hideg levegőről a túlfűtött, zsúfolt postahelyiségbe lépve rosszul lett. 1793. március 10-én halt meg, négy évi grúz és tizenkét évi orosz állami szolgálat után. Holttestét a pétervári luteránus temetőben helyezték el.

---

²³⁴⁴ Чистович: История первых медицинских школ в России [Az első oroszországi orvosi iskolák története], стр. CCXXIII.

²³⁴⁵ Csisztovics lényegesen kedvezőtlenebbül értékeli ezt a tevékenységét.

Az orvosi kar neves promoveáltja, Fuker Frigyes Jakab²³⁴⁶

A nagyszombati egyetem orvosi karának nemcsak első tanárai voltak jeles emberek – közöttük még világhírű is –, mint Plenk József Jakab.

Első abszolvensei között is kitűnő orvosokat találunk, akiknek neve okkal vált híressé, mint Reineggs Jakab, Huszty Zakariás Teofil, vagy olyanokat, akik bár alig ismertek, mégis méltók arra, hogy nevük fennmaradjon. Ezek sorába tartozik Fuker Jakab Frigyes, aki a nagyszombati orvosi fakultás első promoveáltjai között különleges helyet foglal el. Munkásságában és korai írásaiban a felvilágosodás szellemét árasztja. Élete delén ezt szkepticizmus, majd élete alkonyán kifejezett nihilizmus váltja fel. Ebben már előrevetíti árnyékát a 19. századi bécsi orvosi iskola egyik jellemző irányzata, a terápiás nihilizmus.

A felvilágosodás hazai orvosainak ez a nagyműveltségű, szellemes alakja a Szepességből származott, de ő maga már Kassán született 1749-ben. Apja Fuker Éliás iskolázott ember. Szőlőbirtokos, borkereskedő és patikatulajdonos,²³⁴⁷ aki egy fél évszázadon át rendszeresen vezetett feljegyzéseket a termésről s nem utolsósorban Hegyalja időjárási viszonyairól. Fia alighanem a szülői házból hozta magával a későbbi írásaiban olvasható ampelológiai ismereteket. Gimnáziumi tanulmányait Kassán kezdte, majd a sárospataki kollégiumban folytatta, melyeknek végeztével orvosi stúdiumokba kezdett.

Feltűnően nagy azoknak a hallgatóknak a száma, akik nem Nagyszombatban kezdték meg orvosi tanulmányaikat, hanem külföldi egyetemeken, elsősorban Bécsben, a magyar orvosi kar megindulása előtt. 1772 és 1774 közt már számosan iratkoztak át külföldi egyetemekről. Ezek közé tartozott Fuker is. A promóciós anyakönyv ugyan nem említi, más forrás alapján azonban feltehető, hogy orvosi tanulmányait a jénai egyetemen kezdte és

²³⁴⁶ Forrás: Schultheisz Emil: Az orvosi kar neves promoveáltja, Fuker Frigyes Jakab. In: Schultheisz Emil – Magyar László András: Orvoscépzés a nagyszombati egyetemen 1769–1777. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2005. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 337–358. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 55.)

²³⁴⁷ A Fuker-patikáról a következőket tudjuk: Fuker (sic!) Illés (1756–1792) gyógyszerházában patikavizsgálat 1756-ban, tartja Heinrich Mayer von Meyenberg katonai törzsorvos (medicus stabilis), valamint a városi orvos és a hatóság képviselője. 1795-ben ismét patikavizsgálat, a nevezett törzsorvos mellett Klestinaly József városi jegyző, valamint Decky és Branyes szenátorok részvételével. A patikavizsgálatok az előírásoknak megfelelően, rendszeresen ismétlődnek, a helyőrség törzsorvosa, a városi orvos, ill. 1776-ban a megyei főorvos, Mayr Henrik doktor és egy hatósági képviselő részvételével. Az 1776-os vizsgálat alkalmából „némi hiányok és tévedések találtattak” (lásd: Baradlai J. – Bársony E.: A magyarországi gyógyszerészet története az ősidőktől a mai napig. 1. köt. Bp., 1930. Magyarországi Gyógyszerész-Egyesület. p. 305.).

A Fuker-család háza – és benne patikája – közvetlenül a városháza mellett volt. Fuker Illés halála után egy-két évig még özvegye szerepel a gyógyszerház tulajdonosaként. Egy 1792-es gyógyszerzámla aláírása: „Elias Fukers Witwe, Müller, Provisor”. 1795-ben pedig már Doktor Fuker Jakab tulajdonában van „A Magyar Koronához” címzett kassai gyógyszerház.

tudjuk, hogy Bécsben folytatta, majd a fiatal nagyszombati fakultás működésének harmadik évében ott fejezte be 1773-ban. A promóciós anyakönyv tanúsága szerint „*admissus cum aliqua laude*” végzett.²³⁴⁸ A nagyszombati egyetem immatriculatio anyakönyvében Fuker 1772-ben az ötödik helyen olvasható.²³⁴⁹

A fiatal orvos praxisát Kassán nyitotta meg.²³⁵⁰ Úgy tűnik, a város megbecsülte jónevű orvosát, mert az evangélikus vallású Fukert a katolikusok részéről is számfeletti szenátorrá választották 1784-ben. A választást azonban a Helytartótanács csak az esetben lett volna hajlandó szentesíteni, ha Fuker lemond orvosi működéséről, amire persze nem volt hajlandó.²³⁵¹

Később Tállyára költözött, ahol orvosi gyakorlata és szakirodalmi munkássága mellett szőlőtermeléssel és borászattal is foglalkozott, Tállyán halt meg 1805-ben.²³⁵²

Győry Tibornak az orvosi kar történetéről szóló 1936-ban kiadott remek munkájának megjelenése óta feltárt, valamint a régebbi, de új szempontok alapján átértékelt források adta új ismeretek, ill. újabb adatok birtokában biztonsággal állíthatjuk, hogy a nagyszombati egyetem orvosi karának színvonala elérte, sőt initiatórának és mentorának, Van Swietennek 1772-ben bekövetkezett halála után némely vonatkozásban meg is haladta a bécsi fakultás színvonalát.²³⁵³

Bécsben az oktatás, az addigi gyors fejlődést követően most megtorpant, megmerevedett. A legújabb tanokat, elsősorban Haller teóriáit nem fogadta be. Ezt a konzervativizmust elsősorban éppen az, a Van Swietennel Leydenből jött De Haën képviselte, aki a Boerhaave iskolájából magával hozott klinikai oktatás egyik legjelesebb képviselője, idővel azonban „minden újnak ellensége lett”. Diktatórikus fellépése, hallgatói számára érthetetlen démonhite, amit a mágiáról írott könyve (*De magia liber*. Viennæ, 1775) még

²³⁴⁸ A másik két minősítés „*simpliciter admissus*”, ill. „*simpliciter admissus attamen cum laude*” volt.

²³⁴⁹ A Nagyszombatban végzetek teljes névsorát az immatriculatio időpontjával Duka Zólyomi Norbert tette közzé. Lásd még uő.: Der Weg Johann [Friedrich] Jakob Fukers. In: Actes Congressus Internationalis XXIV. Historiæ Artis Medicinæ. Bp., 1974. pp. 397–402. (A kongresszusi anyagban Duka Zólyomi tanulmányának címe sajtóhibával jelent meg – *a szerk. megj.*)

²³⁵⁰ „*Praxin Clarissimus Auctor in natali solo agit*” [A kiváló szerző szülőföldjén gyakorolja hivatását] – írja Alexius Horányi (*Memoria hungarorum et provincialium scriptis editis notorum, quam excitat*. Vol. 1. Viennæ et Posonii, 1775. Anton Loew. p. 741.)

²³⁵¹ „*Cum pro Supernumerario Senatore resolutus Jacobus Fucker, nisi unum Artem medicam exercere possit, Senatoratum hunc acceptare nolit, hinc Sacratissima sua Maiestas benique mandare dignata est, ut in Locum huius aliud idoneum A catholicum subjectum pro Supernumerario senatore proponatur.*” [Mivel a létszámfölötti szenátorra kinevezett Fuker Jakab, ha egyben orvosi gyakorlatot nem folytathat, e szenátorságot nem kívánja elfogadni, Ő Legszentebb felsége kegyesen úgy méltóztatott dönteni, hogy az ő helyébe egy másik alkalmas nem katolikus alattvalót jelöljenek ki létszámfölötti szenátornak.] A város öreg sebeszt, Kis-Witzay Józsefet választották helyébe.

²³⁵² Österreichische National-Encyklopädie. Bd. II. Wien, 1835. p. 251. „auf einer Reise den Tod des Erfrierens starb”, vagyis utazás közben fagyhalál érte.

²³⁵³ Duka Zólyomi N. id. műve, valamint Schultheisz E.: A nagyszombati egyetem orvostanárjai. Bp., 2004. OPKM. pp. 7–85. (Mesterek és tanítványok)

tetézett, sok tanítványát riasztotta el. A későbbi neves orvos és jeles tudós, Huszty Zakariás Teofil (1754–1803), aki elhagyva Bécset, maga is a nagyszombati orvosi kar abszolvense lett, írja, hogy „megzavarta hallgatói fejét”. Van Swieten halála utáni években a híres első bécsi iskola dicsőséges időszakát érzékelhető hanyatlás követte.

Egyoldalú lenne azonban a kép, ha már itt nem jegyezném meg, hogy a bécsi egyetem átmeneti, de sok káros következménnyel járó visszaesése után, a 18. század végén az egyetem egésze és vele a bécsi orvosi kar színvonala ismét gyorsan emelkedett. Ez II. József eme ügyben tett, az akkori politikai viszonyokat tekintetbe véve bátor lépésének köszönhető. 1790-ben, tehát egy évvel a francia forradalom után, a Martini-féle tanulmányi reform kapcsán a bécsi egyetem tanári karának önállóságot biztosított minden tanulmányi kérdésben. Ez a budai-pesti egyetemre is vonatkozott.²³⁵⁴ Visszatérve az átmeneti hanyatlás éveire, Bécsben a nagyhírű Lorenz Gasser halála után 1765-ben Matthaeus Collin vette át az anatómiai tanszéket, amit 1774-ig töltött be. Kortársai róla alkotott ítélete egyhangúlag elítélő. Már megjelenése sem megnyerő. A *'Freymüthige Briefe'* szerzője ezt írja: „...külsője egy olyan világfinak, mint amilyen Nagyságod, természetesen nemigen tetszenék – ami pedig belvilágát illeti, sajnos az sem érdemel elismerést. Azt remélném és kívánom, hogy a világ minden művészetéhez és tudományához jobban értsen, mint ahhoz, ami a foglalkozása. Tőle hallgatói sem a boncolás technikáját, sem a test felépítését nem tanulják meg. Előadása sem nem tetszetős, minthogy az öreg Priscianussal²³⁵⁵ örök vitában áll, sem nem alapos, mert képtelen rá, hogy a dolgokat elmagyarázza, mint mondja, gondoljanak, amit akarnak (*cogitare vobis debetis*). Sem a myológiát, sem a splanchnológiát, sem az anatómia más részeit nem adja

²³⁵⁴ Martini báró államtanácsos (1726–1800) javaslatára 1790-ben megszüntették a külön tanulmányi igazgatóságot (Studiendirektorat) s minden tanulmányi ügy irányítása is a tanárok kezébe kerül. Vö. Wiesemann, C.: Der Aufstand in der Fakultät. Zur rhetorischen Funktion des "therapeutischen Nihilismus" im vormärzlichen Wien. = History and Philosophy of the Life Sciences 15 (1993) pp. 181–204. (itt p. 187.). A kar fizetett előadói, tehát a professzorok is ekkor már az állami tisztviselők státuszában voltak egy 1784. április 17-i rendelet értelmében. Vö. Massari, J.: Ideen über die Reform der Universität. Wien, 1848. p. 9. Sajnos ezeket az általános vélemény szabadság ideáiból fakadó reformgondolatokat nem sokkal később elnyomta II. Ferenc császár félelme, melynek következménye a tudományos szabadságot is erősen korlátozta. 1795-től a cenzúra ismét keményebb lett. A forradalmi francia csapatok közeledtével a restrictio még fokozódott, a véleménynyilvánítás és tanítás szabadsága és a tudomány terén is.

Az 1798 óta ismét működő cenzúrabizottság a nagyobb effektivitás és szigor céljából 1801-ben átkerült a császári rendőrigazgatósághoz (Polizeihofstelle). Az ún. „recenzurálás” majd a cenzori munka újból minden írásra kiterjedt, beleértve a bölcséleti, jogi, államtudományi és orvosi műveket is. Az egyetemen az autonómiát a hivatalból kinevezett tanulmányi igazgató irányítása váltotta fel. Ez az udvar által kinevezett tisztviselő látta el a felügyeletet a vizsgáknál, promócióknál, engedélyezte, vagy tiltotta a tankönyvek használatát.

1803-ban erre az állásra Stifft bárót, udvari orvosát nevezte ki II. Ferenc. Személy szerint jól képzett klinikus, de vele egy olyan restauráció lépett életbe az orvoskaron, mely a ragyogó bécsi orvosi iskolát majdnem teljesen tönkretette. Ezt csak az 1802-ben Bécsben alapított orvostársaság működése tudta megakadályozni. Mindezek ellenére a klinikai oktatás továbbfejlődött, lassan az új tanokat is befogadták. Hála – egy-két kivétellel egyes kérdésekben konzervatív, de klinikusként elismert – kiváló tanárainak, a bécsi orvosi iskola továbbfejlődött, visszanyerte világhírét.

²³⁵⁵ Priscianus Caesariensis (V–VI. sz.) latin grammatikus, műve a latin nyelv tanulmányának alapja volt.

rendszeresen elő, hanem hol ezzel, hol azzal foglalkozik, s még azt a keveset, amit egyáltalán mutat, sem lehet a rosszul világított teremben látni.” A levél keltezése 1774. március 30. Nem kis zavart keltett bécsi orvosi körökben. A *'Freymüthige Briefe'* függelékében olvasható Fukerre vonatkozó szövegrész magyarul így hangzik: „Kedves Gróf Úr, egy férfiúval kell megismertetnem, aki igen szellemesen, sok ismerettel mutatja be egyes bécsi orvosok gyengeségeit és tárja fel az igazságot. A kassai Fucker doktor úr az előző évben erre az alkalmat a nagyszombati promóciója kapcsán ragadta meg, amikor is dicséretes régi szokás és hagyomány szerint értekezést kellett bemutatnia.”²³⁵⁶

Tudjuk, hogy ezzel szemben a nagyszombati tanárok Boerhaave műveit kellően „modern” megjegyzésekkel kiegészítve adták elő. Haller tanait elfogadták, sőt előadták. A De Haën által elítélt és ellenzett himlőoltásnak hívei, sőt hirdetői és alkalmazói voltak.

A bécsi viszonyok késztették arra a tanulmánygő, de igen kritikus magyar hallgatót, Fucker F. Jakabot, hogy elhagyja a bécsi orvosi kart és beiratkozzék a tanulmányaiból hátralévő rövid időre a nagyszombati egyetemre, ahol mint annak második abszolvense diplomáját is rövidesen megszerezte.²³⁵⁷

Doktori disszertációja formailag az orvostudomány általános jellemzőiről (*Generalia medicinae*) és a medicina történetéről szól. Tartalmában egyúttal a bécsi medicina kevésbé hízelgő helyzetképe is. Ezt az értekezést teljesen az aufklärizmus kritikus hangján írta. Kemény bírálata, mellyel az orvosi tanok és az orvosi élet visszasságait tárta olvasói elé, nagy visszhangot keltett Bécsben. Ezt előre sejtette, mert már „Az olvasóhoz” ezt írja: „...az a dühödt banda [ezek maguk a doktorok! – *Sch. E.*], akiket akaratomon kívül a kelleténél jobban sért tollam, nyilván megharagszik majd rám...”.

²³⁵⁶ A *Freymüthige Briefe* az orvoskaron, ill. az egyetemen túl is nagy és kellemetlen visszhangot keltett. Jóllehet az írás névtelenül jelent meg, a rendőrség kereste a szerzőket: Johann Tobias Sattlert, Johann Franz Mieg, Johann Michael Offsprungot. Teljes címe: *'Freymüthige Briefe an Herrn Grafen von V. über den gegenwärtigen Zustand der Gelehrsamkeit der Universität und der Schulen zu Wien'* (Frankfurt – Leipzig, 1774); Weber, L.: *Litteratur der deutschen Staatsgeschichte*. s. a.

²³⁵⁷ 1775-ig a tanulmányi idő nem volt pontosan meghatározva. Más egyetemről jöve vagy magániskolákban folytatott tanulmányok után a szokásos, de nem megszabott tanulmányi idő fele is elegendő volt a vizsgára bocsátáshoz. Az is előfordult, hogy a megfelelő külföldi stúdium után a frissen beiratkozott néhány hónap múlva letette a szükséges vizsgákat és végzett. 1775-től a Störck-féle rendezésnek megfelelően a most már kötelezően előírt tanulmányi idő öt esztendő volt. A külföldi egyetemeken, elsősorban a Bécsben hallgatott szemesztereket ebbe beleszámították.

Fukerrel egyazon évben végzett Kis-Witzay József és Ugróczy Mihály. Ők hárman, mint evangélikus vallásúak nem promoveáltak, mint a katolikus hallgatók, hanem csak disputáltak.

A végzés után a gyakorlatban mindkét csoport tagjai, katolikusok és protestánsok egyformán a Doctor címet használták, mivel az abszolált és disputált orvos licentiatum cum iuribus doctoralibus, tehát doktori jogokkal felruházott lett. A licentiatum nem az egyetemtől kapta a diplomát, hanem csak a kartól. A sértő, bár formális megkülönböztetésnek II. József 1784-ben kibocsátott rendelete vetett véget. Ezzel a licentiatum intézménye az orvoskaron megszűnt. A teológiai fakultáson a licentiatum – mind a mai napig – a tudományos fokozatok hierarchiájában megmaradt, ahol is ez mintegy közbülső fokozat a magisterium és a doctoratus között.

A bécsi egyetemen szerzett tapasztalatok alapján, nem csekély öntudattal, s nem minden nagyképűség híján írott tanulmány. A „gyarló doktorok”, s főként „egyes tanárok” mindent uralni vágyó, a beteget nem kímélő, divatos metódusai, szisztémái ellen szól. Paradox módon purifikáló, a kor medicináját nemcsak objektíven kritizáló, de gyakran szenvedélyesen támadó írás helyenként csaknem vádiratra emlékeztet. Célját igen egyértelműen fogalmazza meg az olvasóhoz szóló bevezetésében.

*

Nem nagy szerénységgel „döbrent rá”, hogy a „köznép”, mármint az orvosok köznépe számára mit is jelent az orvostudomány: „...szabadságlevelet, amelynek alapján az elődök tekintélyére és a diplomádra hivatkozva bármit megtehetsz a betegekkel. Eme állítás igazságára számos kollégám bizonyíték, akikből... olyan doktorok lettek, akikre még egy mormotát is aligha bíznék.”

Ez a lesújtó és nem csekély önbizalomra valló vélemény pediglen „Kiadatott A Nagyszombati Királyi Egyetemen, 1772. december 2-án.” A megjelenés éve 1773.

A bécsi tanulmányi helyzetről igen kritikusan beszámoló *'Freymüthige Briefe an Herrn G. von V.'* (1774) névtelen szerzője Fuker értelmezésének egy külön függelékkel szentel. Osztja nézeteit, teljesen egyetért a szerzővel a bécsi orvosi kar akkori állapotát illető véleményével. A szerző Fuker írásairól így ír: „Szabad nézetei ezen írásaiban annyival érzékenyebben érinthették egykori itteni (t. i. bécsi) tanárait, mivel itt az ő szájukból itta az orvosi ortodoxia tiszta átszűrt tejét. Nem is mulasztották el megbüntetését, már amennyire tőlük tellett. Édesatyjának a szülőhelyén néhány napra bezáratták a patikáját, láthatóan, hogy megbüntessék azért, mert ilyen eszes fiút nemzett, aki kételkedni merészkedik abban, ami pedig le van írva és amit méltóságteljes parókákban díszelgő férfiak tanítanak.”

Fuker már fiatal korában meglepően olvasott, műveltsége nemcsak az antik klasszikusokon nyugszik.²³⁵⁸ Az egyes fejezetek többnyire francia mottói, idézetei arra utalnak, hogy a francia szépirodalom közel állt hozzá. Jól ismerte Racine, Molière és mások műveit, idézetei

²³⁵⁸ Fukernek saját ex librise volt a következő felirattal: „Ex Bibliotheca Fvkeriana Cassoviae”. Nyilvánvaló tehát, hogy gazdag könyvtára lehetett. Jellemző az orvos Fuker könyvtárára, illetve szakmáján messze túlmenően érdeklődésére az az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött két könyv, melyekben ex librise található. Egyik a tridenti zsinat kánonjait és dekrétumait összefoglaló mű, mely 1644-ben jelent meg Corneliusnál, a másik Róma története „a régi latin írók” tollából és Genfben adta ki két kötetben Roviere 1623-ban: Concilium Tridentinum. Canones et decreta. Quid in hac editione præstitum sit, sequens Philippi Chiffletij .... præfatio indicabit. Col.[oniæ] Agrippinæ, 1644, apud Corn.[elium] ab Egmond et socios. [22], 328, LXIX, [57] p.; Historiæ Romanæ scriptores Latini veteres, qui extant omnes, regum, consulum, imperatorum Romanorum res gestas ab urbe condita continentes... 1–2. tom. Genevæ, 1623, apud viduam et hæredes Petri de la Roviere. [7], 915, [5] p., [4], 703, [110] p.

az egyes fejezetek találó bevezetői. Plautus, Juvenalis, valamint a görög lírikusok tárházából válogat, jól ismeri és idézi kora és az előző korok irodalmát. A szakirodalomban tájékozott, jó ítélőképességű orvosjelölt, aki több elavult tankönyvet kifogásolt. Főként az azokban foglalt meghaladott tanokat kritizálta. Haller legújabbán közölt tanainak buzgó híve lett.

Nemcsak a tankönyveket kritizálta, azok szerzőit is. Néhány bécsi professzort sem kímélt. M. Collint egyenesen nevetség tárgyává tette. Fuker megjegyzései a bonctan tanáráról a *'Freymüthige Briefe'* szerzője szerint: „...a nyomorult anatomus ábrázolása, ez pedig Maga, Collin professzor úr személyesen! ...akit nem illet hely Morgagni, Ruysch és Haller mellett...”. Fuker leírása pedig Collin anatómiai demonstrációjáról valóságos persiflage: „A test fejből, törzsből és végtagokból áll – az, ami a nyak elülső részén csomósan kiemelkedik, az ádámcsutka, amit pedig a mellkas alatt bemélyedt területnek látsz, az a szív acrobiculusa (kb. csücske) névre hallgat. Emitt a bőr, amott az izom. Ez itt a máj, itt meg az idegelágazás, ami ugyan nem látható, de mégis biztos ott van. Na most jön az agy! A csodálatos szövevényű csodás csoda – az agy azonban sajna lágy, és kicsúszik az ujjad alól, ezért hát nemigen látható, ami itt van – aztán meg ez itt a külső burka ni, csupa vörös ér – a többit majd holnap.”²³⁵⁹

A *Generalia Medicinæ* XLIX. fejezetét citálva Fuker bátorságáról ír, aki még Boerhaavet is meri bírálni, azt állítván, hogy jóllehet kétségtelenül nagy génusz, egynémely tézisének helyesbíteni kell, mert már ő sem mindenben a legkiválóbb („*optimus ubique*”).²³⁶⁰ Ez a megnyilatkozás az akkori haladó fiatal bécsi orvosok hangja. Fuker maga a CXV. fejezetben erről így ír: „*Experientia qua nihil observetur novi, vulgaris illa experientia est: cui nos triginta annorum practicæ, nostram opponimus – experientiam omnis ævis*” [Az a tapasztalat, amelynek során az ember semmi újat nem figyel meg, vulgáris tapasztalat: e harminc éves gyakorlattal szembe a mi mindenkori tapasztalatunkat szegezzük].

A *'Freymüthige Briefe'*-ben más helyen is olvashatunk dicsérő szavakat Fuker merészségéről: „Azok a férfiak, akik jóllehet a rabszolgaság jármában születtek és nevelkedtek, legyen az bár vallási vagy politikai, avagy tudományos jellegű, mégis annyira felvilágosultak, világos fejűek lettek, hogy az egészséges, természetes ész jogait felismerték

²³⁵⁹ Diss. Gen. Med. Cap. III. p. 31. – „Corpus dividitur in caput, truncum et artus – quod in colli anteriore parte in nodum elevatum est pomum adami; quam sub pectore in foveam inclinatam regionem videt scorbiculus cordis audit. Hic cutis, ibi musculus. Ecce, Hepar, ibi nervi ramus, quem quidem videre non est, sed qui tamen certo ibi est. Jam ad cerebrum! mira miraculosæ compaginis mirabilitas, sed molle cerebrum est & sub digito fugit & non ita facile videntur quæ ibi sunt – interim hoc ejus involucrum extimum est, vasa habens rubra de cæteris vero cras!”

²³⁶⁰ Diss. Gen. Med. Cap. XLIX. p. 48.

és mellettük nyilvánosan ki is állnak, nem kis merészséggel. Ezek a férfiak megérdemlik az emberiség minden barátjának elismerését”.

A nagyszombati orvostanárok felvilágosult és szabad szellemére jellemző, hogy ezt a disszertációt elfogadták, még hozzá a legjobb minősítéssel. A diák merészségénél csak tanárainak bátorsága volt nagyobb. Hogy személy szerint ki volt a promotor, ez a bátor és tanítványával egyetértő professzor, és ki az ugyancsak felvilágosult praeses, nem tudjuk, mert a nagyszombati orvosi kar első éveiben a doktori értekezés, ill. a disputációs írás címlapján nem említi az elnököt névszerint, hanem csak a funkciókat sorolja fel.²³⁶¹

Bécsben az értekezés nem jelenhetett volna meg, sőt szerzője a disputációig sem jutott volna el. De a hangvételtől függetlenül sem igen valószínű, hogy az egyébként joggal igen nagyszerűnek tartott klinikus, de a 18. század legtudósabb orvosának, Hallernek tanait mereven ellenző konzervatív De Haën engedte volna megjelenését.

Úgy tűnik, hogy Fuker alkotó tevékenységét, mint olyan gyakorló orvos, aki a medicina elméleti kérdéseivel is alaposan foglalkozik, mégpedig a legújabb irodalmi ismeretek birtokában, a felvilágosodás ideáinak szolgálatába kívánja állítani. Valóban, inaugurális disszertációját követő legjelentősebb munkáját – *'De salubritate et morbis Hungariae schediasma'* (Leipzig, 1777) – a Magyarországon előforduló, Magyarországra különösen jellemzőnek tartott, külföldön sokat citált betegségekről írta.²³⁶² Ezeket a kórformákat egységes és „magyar betegség”-nek tekinteni teljességgel alaptalan – írja Fuker a XIX. fejezetben: „A mindenfajta járványok az egész világon otthonosak, minthogy ezeknek mindenütt több, mint elegendő oka lehet és mivelhogy fertőzés (contagium) is mindenhol lehetséges. Franciaországban, Spanyolországban, Angliában, Dániában, Oroszországban (Moscovia) és Indiában ugyanúgy megfigyeltünk járványokat (pestis), mint Erdélyben, Egyiptomban vagy Törökországban (Constantinapoli). Mindenütt egyaránt köhögnek és lázasak az emberek. A himlő egyik vidéket sem kíméli. És ha nem a forróság a betegség magyarázata, akkor a hideg lesz az; ha nem az éhség, akkor a falánkság, ha nem a víz, akkor a bor. (...) ...ezért a febris hungaricanak mondott betegségről az orvosok írásaiban meggondolatlanul állítottakat helyre kell igazítani. Végül is nem tűrhetjük tovább, hogy egy mindenütt fellépő, szokványos betegség a mi nevünket viselje, mivel ez ügyben bennünket más bűn nem terhel, mint az, hogy nekünk is van olyan testünk, ami a betegségeknek éppúgy ki van téve, mint más népek teste és hogy a lázas fertőző betegség egyik vagy másik évben

²³⁶¹ Név nélkül sorolja fel azokat, akiknek „hozzájárulásával és egyetértésével” került megvitatásra a disszertáció. Ezek: az egyetem rektora, kancellárja, az orvosi kar igazgatója, dékánja és az orvostan professzorai. Sem az elnököt, sem a promotort külön nem említi.

²³⁶² A kis monográfiát František Šimon szlovák fordítás kíséretében 2003-ban Kassán újra kiadta.

nálunk is járványos volt” – olvassuk tovább. Annál is kevésbé szabad általánosítani, ill. speciálisan magyar betegségről szólni, mivel „...a rosszindulatú lázas fertőző betegségeket nem lehet általában és kizárólag a contagiumnak tulajdonítani, mert ehhez az egyén szervezetének dispositiojára is szükség van” – írja kétszáz évvel ezelőtt!

Fuker a leghatározottabban foglal állást ama, hazánkban is sok jelentős orvos (Bél Mátyás, Moller Károly, Trnka Vencel) által képviselt determinizmussal szemben, amely szerint az endémiás betegségek elkerülhetetlenek. Ezek prevenciója hatástalan, legfeljebb helyileg lehet terjedésüket korlátozni, kezelésük pedig csak a tünetek enyhítéséből áll. Fuker ezzel szemben kifejti, hogy ezeket meg kell és meg lehet előzni, mégpedig közigazgatási rendelkezések, ill. intézkedések igénybevételével. Ezek a betegségek ugyanis – mint írja – „incuriam Magistratum et inordinatam multis partibus publicam rem”, tehát a tanács gondatlanságára és a rendezetlen közállapotokra vezethetők vissza, nem pedig a magyarországi viszonyokban van a hiba mintahogy azt az idegenek vélik:

„Érdekes, hogy az orvosok írásaikban miként hallucinálnak, ha a magyarországi levegőről vagy betegségekről írnak. Tény azonban, hogy a németek – katonák vagy mások – ha Magyarországra kényszerülnek jönni, szüleiktől, rokonaiktól úgy vesznek búcsút, mintha halni készülének (a Styxen kellene átkelniök)” – jegyzi meg a IX. fejezetben. „Magyarország nemcsak hogy nem egészségtelen, de bárki, aki egészséges helyet keres, nem talál egészségesebbet.” (X. fejezet) A német nemzetiségű és nyelvű orvos valóban jó magyar hazafi. Rámutat a nosológiai káoszra, ami e téren uralkodik és különösen a hírhedt „morbus hungaricus”-ról bizonyítja be, hogy ez, „az idegenek sírja Magyarországon”, ahogy sok szerző nevezi, nem nosológiai egység! Legfőbb oka a tábori élet egészségtelen, nem higiénikus, sőt piszkos körülményeiben keresendő.

Ebben a műben csakúgy, mint doktori értekezésében, a felvilágosodás medicinájának két alapvető gondolata jelenik meg: a konstruktív kritika szelleme és a kérdések racionális megválaszolásának igénye, a problémák megoldására való törekvés. A közegészségügy és a „közjó” gondolata túlmutat az orvosláson, és más területekre is elvezet.

A kritikát, mint láttuk, legnagyobb mértékben a Generalia medicinæ-ben gyakorolta, de zsákutcába jutott, ami a megoldást illeti. A De salubritate-ban már közel járt a megoldáshoz. A klinikummal szemben, ami kevés eredménnyel biztatott, a közegészségügyben keresi és találja a megoldást. A fejlődés a 18. század folyamán Európa-szerte új lendületet kapott a

tudományok művelése és terjesztése, – a „hagyomány” és az „új tudomány” célját szolgáló tudós társaságok alapítása révén.²³⁶³

Szinte egymást érték a század folyamán, különösen annak második felében a különböző személyek által indított, lényegében azonos célt elérni kívánó, rövidebb-hosszabb időt megérő kísérletek. Ezek egyik legfontosabb gondolata a honismeret, ill. honismertetés volt. A gyakorlatot minden erre vonatkozó ismeret, leginkább a természettudományok, a gazdaság és a mezőgazdaság, bizonyos mértékben az egészségügy ismereteinek közvetítése, közlése jelentette.

A részletes anyaggyűjtés szükségességét és metodológiáját a német Aufklärungs-egyetemek (Halle, Jena, Göttingen) kezdték hangoztatni s innen hozták a magyar diákok hazánkba. Ez a honismertetés a 18. század tudományos törekvéseinek jellegzetes áramlata volt. Távlatos céljuk annak felvázolása, további kutatások és módszerek kidolgozása, melyeknek alapján a felvilágosodás nagy eszméjét, a hasznosság és a közjó munkálását megvalósíthatják.

Ezeknek a törekvéseknek legismertebb és legjelesebb hazai képviselője a Hallei egyetem abszolvense, a kitűnő tanár és orvos, Bél Mátyás (1684–1749) volt, aki ezirányú munkásságának tervezetét 1723-ban nyomtatásban is kiadta. Ebben az anyaggyűjtést vármegyénként kívánta volna megszervezni, ami egy jelentős, jól szervezett társaság tagjainak is igen nagy feladat lett volna. Ilyen társaság nem jött létre, csupán Bél Mátyás személye körül alakult „munkaközösség”. Tagjai fiai, tanár barátai, a Felvidék különböző városaiban működő orvosok, mint a nagyhírű Moller Károly Ottó, megyei physicus ismerősei és barátai. Az ezt a műfajt művelő értelmiség irodalmi munkásságát az udvar is jó szemmel nézte. Igaz, e kör tagjait nem a Habsburg politika szolgálata vezette, ha a fejedelmi abszolutizmustól elvileg nem is idegenkedtek, ők a hungarus polgárság, s vele a magyarság érdekeit képviselték. Írásaikat, s az azokban gyakran igen világosan megfogalmazott, ésszerű reformtörekvéseket Bécs nem ellenezte. Magyarországon a legtöbb reformgondolat újdonság volt, Bécsben már nem.

Bécs égisze alatt alakult meg Olmützben a külföldi akadémiák és tudós társaságok mintájára az első osztrák tudós társaság, a „Névtelenségben maradó tudósok társasága az Osztrák birodalomban” (*Societas eruditorum incognitorum in terris Austriacis*). Alapítói közé

---

²³⁶³ Perlitz János Dániel nógrádi tisztiorvos, akinek az orvoscépzést megszervezni kívánó tervezetét jól ismerjük, később egy tudós társaság megalapításának gondolatával foglalkozott, sajnos eredménytelenül. A terve, mint ahogy Bod Péteré is, „csak jámbor óhaj” maradt. A tudós társaságok eszméjének hazai történeti előzményeire vonatkozóan lásd: Csóka J. L.: A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században. In: A Pannonhalmi Főapátsági Szt. Gellért Főiskola Évkönyve az 1941/42. tanévre. Pannonhalma, 1942. és klny.

tartozott Bél Mátyás, akinek részvétele ebben a társaságban különösen fontos, mert ez volt az osztrák felvilágosodás első jelentős szervezete, azt is mondhatnánk, a Mária Terézia-féle reformpolitika és a jozefinizmus bölcsője! Nem lehet véletlen, hogy a társaság tagjai között találjuk Van Swietent.

Nem tudjuk, ismerte-e Fuker Bél Mátyás Európa-szerte nagyra értékelt *Prodromusát* („A régi és új Magyarország előfutára...”).²³⁶⁴ Valószínűleg igen. Az bizonyos, hogy a hazánkban Bél által inaugurált tervben foglaltaknak felelnek meg Fuker ilyen tárgyú írásai. Ezeknek az írásoknak még sok esztendővel megjelenésük után is komoly visszhangja volt. Szerzőjük tekintélye ebben a műfajban is figyelemreméltó. Dessewffy József írja a *’Bártfai levelek’*-ben, maga dicséretére, arról szólva, hogy rajta kívül: „...a [bártfai] völgyet ily pontossággal még sem írta le még senki is! Fuker (sic!) komázva szól a bártfai fürdőről...”.²³⁶⁵

Honismereti, helytörténeti munkásságának indítékáról Fuker így ír: „Biztos vagyok abban, hogy eljön egy olyan kor, amikor az emberek belátják, hogy saját országuk megismerése és tanulmányozása több haszonnal jár, mint Bougainville vagy Cook földközi útja, vagy »M« keletindiai utazása, ami nekünk azt fedezte fel, hogy az ürünek Otaheitben jó húsa van és a marokkói császár fekete szakállt visel.”²³⁶⁶

Tokaj-Hegyaljáról szóló munkájában nagy lokálpatriótának bizonyul; Tokaj-Hegyalja a világ minden más részénél szebb és érdekesebb. Könyve a maga korában nagy érdeklődést kelthetett, mert három kiadást ért meg.

Ezek a honismereti cikkek, esetenként folytatásokban megjelent tanulmányok, nem annyira tudományos, mint inkább közérthető formában igyekeztek egyrészt a honismertetést szolgálni, másrészt a gazdálkodóknak s a lakosságnak általában gyakorlati tanácsokat adni.²³⁶⁷

²³⁶⁴ Hungariæ antiquæ et novæ prodromus, cum specimine, quomodo in singulis operis partibus elaborandis, versari constituerit, avctor Mattheus Belivs pannonius (Norimbergæ, 1723. P. C. Monath. 11 lev., 204 p., 3 t.). A felvidéki fürdőről szóló rész szerzője Moller Károly Ottó. Egy másik fejezete a tervezetnek a tokaji borkultúráról szól, szerzőjének nevét azonban nem közli a kötet. V. Molnár László művelődéstörténész véleménye szerint a kötetnek ezt a fejezetét maga Bél Mátyás írta, aki másutt is publikált a tokaji borról. Lásd még: Kosáry D.: Bél Mátyás helye a művelődés történetében. = Irodalomtörténet 66 (1984) pp. 795–815.; Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján. Vál., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta: Wellmann Imre. Bp., 1984. Gondolat. 517 p.; Bél Mátyás: Hungáriából Magyarország felé. Vál., a szöveget gond., a bev. tanulmányt írta: Tarnai Andor. Bp., 1984. Szépirodalmi. 353 p. Legújabbán Bél Mátyásról lásd: Török Zs.: Bél Mátyás, Mikoviny Sámuel és a honismereti iskola. Bp., 2003. OPKM. 180 p. (Mesterek és tanítványok)

²³⁶⁵ Bártfai levelek, írta Döbrentei Gáborhoz Erdélybe gróf Desöfi József 1817-ben S. patakon, 1818. Nádaskay András. Második levél.

²³⁶⁶ Ehhez és etnográfiai felfogásához, valamint ampelológiai és borkereskedelmi elképzeléseit, borászati fejtegetéseit lásd: Balassa I.: Egy elfelejtett helyaljai helytörténész: Fuker Frigyes Jakab (1749–1805). = Honismeret 10 (1982) No. 1. pp. 42–43.

²³⁶⁷ Ugyanez a cél vezette Weszprémi Istvánt is, amikor megírta *’A gazda ember könyvetskéje’* (1768) című, igen népszerűvé vált munkáját. Vö. Schultheisz E.: Medicina a felvilágosodás korában. = Communicationes de Historia Artis Medicinæ – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 166–169. (1999) p. 124.

A honismereti iskola tagjai az északnyugati-felvidéki terület német, magyar, szlovák vagy éppen vegyes etnikai eredetű családjaiból származtak. Többnyire mindhárom nyelvet ismerték, irodalmi munkásságuk nyelve tájanként és etnikai eredetüktől függően változó volt. Győrött és Miskolcon a magyar, Pozsonyban és Kassán a német, kisebb észak-magyarországi helységekben a szlovák nyelv volt az erősebb. Ez azonban abban az időben nem jelentett nacionalista elkülönülést. Legfontosabb, s nem kizárólag a publikumnak szánt írásait viszont csaknem minden esetben latinul írták, legfeljebb az esetleges következő kiadást vagy kiadásokat jelentették meg nemzeti nyelven.²³⁶⁸

A hangsúly a közös kultúrán és tudaton, s nem elsősorban a nyelvi kötődésen volt. Fuker doktor és a Kossuth-család szoros kapcsolata is ennek példája. Fuker Bél Mátyáshoz hasonlóan ennek a polygott polgári értelmiségnek volt jellemző képviselője.

A sokoldalú, a természetismeret csaknem minden ága iránt érdeklődő gyakorló orvos egy 1786. május 5-i keltezésű iratban engedélyt kér Szent-Iványi Ferenc mályi biztostól, hogy Felső-Magyarországon növények és ásványok után kutasson.²³⁶⁹

Folytatott-e ilyen kutatásokat, ásatásokat, élve az engedéllyel, nem tudjuk. Ilyen tevékenységének írásos nyoma nem maradt. Érdekes, de nem különös, hogy ilyen, az állam szempontjából tulajdonképpen jelentéktelen ügyben ilyen magas helyen kellett engedélyt kérni. Ismert azonban, hogy a 18. század második felében egyre gyengült a városok önkormányzati joga. II. József uralkodása alatt már alig volt olyan ügy, amelyben a város önállóan, a Helytartótanács hozzájárulása nélkül intézkedhetett. Különösen így volt ez az oktatás, méginkább az egészségügy, s azzal kapcsolatos ügyek terén.

A Tokaji-hegység leírásáról szóló önálló munkája '*Versuch einer Beschreibung des Tokayer Gebürges*' címmel Bécsben 1790-ben jelent meg Trattnernél. Több kisebb közleményét Lübeck János Károly Hont megyei főorvos, majd pesti orvos a „*Patriotisches Wochenblatt für Ungarn*” című folyóiratában publikálta. A „*Patriotisches Wochenblatt*” címen is idézett folyóiraton kívül Lübeck Károly „*Miscellen für Ungarn*” címmel egy újságot is

²³⁶⁸ A hungarus értelmiség nyelvi-nemzetiségi kérdéseinek részletes elemzését lásd: Kosáry D.: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Bp., 1987. Magvető. pp. 71–76. „Az itt élő népek, nyelvek együttélése, kölcsönös megbecsülése, támogatása a közös hazán belül: ez Bél hagyománya.”

²³⁶⁹ „Comittit, ut Dno Jacobo Fukker medicæ doctori fossio libera vegetabilium et mineralium, sine tamen quopiam præjudicio admittantur...” „Saluberrimæ artis medicæ Doctore Jacobo Fuker in eo, ut in pervestigandis et scrutandis naturæ productis, comprimis autem Vegetabilibus et Mineralibus plena et publica et ad proprios sumptus in Superiore hac Hungariæ parte operandi libertas concedatur supplicante.” [Meghagyja, hogy Fuker Jakab orvosdoktor kapjon engedélyt a növények és ásványok szabad kiadására, ám mindenfajta előítélet nélkül. ... A gyógyító orvostudomány doktorának, Fuker Jakabnak, aki azért folyamodott, hogy a természet terményeinek, különösen pedig a növényeknek és az ásványoknak mind köz- mind pedig magánköltészen való feltárására és kutatására egész Felső-Magyarországon szabad kezét kapjon.”]

kiadott, melyben Fukernek több, „sok tréfával” fűszerezett írása jelent meg, amint az 'Österreichische-National-Encyklopädie' szerzője megjegyzi.²³⁷⁰

A Tokaji hegységről írt monográfiája tipikus példája a korszak kedvelt műfajának, a természettudományos-orvosi topográfiának.²³⁷¹ Fuker nem hagyja el az orvosi rendészet, a higiéniai követelmények hangoztatását leírás közben, mint ahogy „a parasztok egészséges életmódjának” dicsérete sem marad el. Utóbbi inkább a felvilágosodás híveinek jámbor óhaja, mintsem a valóság. Az írás lényege mégis gazdasági. A termelés javítása, a föld, főleg a szőlő művelése, a borkereskedelem útja, egyszerűen a „Commerce” áll a fejtegetések középpontjában.

A közegészségügy és a környezet összefüggésének hatását mutatja Kassa város topográfiai-orvosi leírása is, melyet az „*Almanach von Ungarn*” 1778. évi számában tett közzé. A közegészségügyet érintő leírások teljes mértékben a felvilágosodás jegyeit viselik. Ugyanakkor írásaiban kora medicinájának minden ellentmondása is megjelenik.

Ezekkel az ellentmondásokkal, úgy tűnik, Fuker nem tudott megbirkózni. Századvégi írásaiból már nemcsak az idealizmus hiányzik, de az önálló ideákat is hiába keressük. Elfordul az elméleti orvostudománytól és nem foglalkozik a közegészségügy valódi problémáival sem.

1782-ben két valláspolitikai írása jelenik meg.²³⁷² 'Mi a türelmesség?' című írása már 1782-ben elhagyja a nyomdát. Meglepően gyors reakció II. József 1781. október 13-án aláírt és a Helytartótanács által október 29-én kibocsátott türelmi rendeletre (Edictum toleranciæ), mely a protestánsoknak és a görögkeleti vallásúaknak több, addig elvont jogát „kegyelemből” megadta és igen sok velük szemben gyakorolt visszaélést megszüntetett, bár a jogegyenlőségtől még mindig távol állott.²³⁷³ Kétségtelen azonban, hogy az Edictum a jozefinizmus egyik nagy eredménye.

²³⁷⁰ „...mehrere mit vielem Witz und Laune geschriebene Beyträge...” [több, sok szellemes tréfával megírt értekezés]. In: Österreichische-National-Encyklopädie, im Geiste der Unbefangenheit bearbeitet. Vol. II. Wien, 1835. p. 25. Figyelemre méltó, hogy a lexikon szerkesztője a címlapon enciklopédiájának „szellemi elfogulatlanságát” hangsúlyozza.

A Patriotisches Wochenblattnak Pesten 1804-ben egyetlen évfolyama jelent meg 52 számmal. 1807-ben ugyancsak Pesten változatlan tartalommal, de új címmel: „Patriotischer Rathgeber für die ungarische Stadt- und Landwirtschaft” négy kötetben újra megjelenik. Lübeckről és munkásságáról lásd: Kiss L.: Orvos-mezőgazdász avagy mezőgazdász-orvos. Lübeck János Károly (1776–1814). = Orvosi Hetilap 131 (1990) pp. 2210–2212.

²³⁷¹ Újabb kiadásának címe: 'Beschreibung des Tokayer Gebirges, nebst Belehrung wie bey der dortigen Weinlese verfahren wird, und wie man durch den Handel mit dem unverfälschten Tokayer Weine ein reicher Mann werden könne' (Wien, 1801. ny. n. 131 p.). Igen sokatmondó a már halála után megjelent, változatlan tartalmú és terjedelmű kiadás címe: 'Geographische und Naturhistorische Schilderung des Tokayer Gebirges etc.' (Wien, 1833. Alb. A. Wenedikt). Itt a kiadó „tudományosabbá” teszi a címet. Fuker ebben a munkájában – hazai szerzőink közül egyedül – behatóan foglalkozik a tokaji orosz Borvásárló Bizottság működésével, melyet a hazai gazdaság szempontjából igen fontosnak tart (Versuch etc. 1790. pp. 126–127.)

²³⁷² Was ist Toleranz? Zum Behuf der Toleranz. Wien, 1782., és „Was Pius VI. in Wien gemacht hat.” Wien, 1782.

²³⁷³ Mályusz E.: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bp., 1939. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. 735 p. (A magyar protestantizmus történetének forrásai)

Vallási kérdésekben is a felvilágosodás szelleméből fakadó, de egyben az államra is megfelelő álláspontot foglal el, amikor fenti hivatkozott *'Was ist Toleranz?'* című munkájában a felekezetek fölé rendelt állam szerepét emeli ki. Kitér arra is, hogy a tolerancia a lelki békén túl milyen előnyöket jelent a gazdaság és a tudomány fejlődésének szempontjából is.²³⁷⁴

II. József tolerancia-gondolata nem annyira a francia filozófiai irodalomra, mint inkább arra a német természetjogi felfogásra épült, amely – Kosáry szerint – a 17. századvégi Samuel Pufendorf, valamint Thomasius, a 18. században pedig Wolff interpretációjában épült be a német korai felvilágosodás, majd a porosz felvilágosult abszolútizmus ideológiájába.²³⁷⁵ A német természetjogi felfogás szerint az állam érdeke írja elő azt, hogy az uralkodóvallástól eltérő felekezetekkel miként kell bánni. A népes és jelentős felekezetek elnyomása, kiűzése, híveinek tönkrététele az állam érdekével ellentétes.²³⁷⁶

Fuker a toleranciáról szóló értekezésében ugyanígy érvel, amikor örömmel üdvözlí a türelmi rendelet megjelenését. Az uralkodónak a protestánsokkal türelmesen kell bánnia, annál is inkább, mert igaz ugyan, hogy a természetjog szerint az uralkodó teljhatalmú, de ezzel a hatalommal a közjót kell szolgálnia. Ez a vallási tolerancia célja, *„Behuf der Toleranz”* – írja a továbbiakban. E gondolat folyománya a vallási béke helyreállítása. Mivel az érzelem és a lelkiismeret kérdései nem függhetnek a hatalomtól a természetjog szerint, ezért szükséges a lelkiismereti szabadság biztosítása. Fuker erre vonatkozó fejtegetései ugyan elég óvatosan fogalmazottak, de egyértelműek. Mivel a természetjog maga „ősi, isteni eredetű és vallásos jellegű”, a tolerancia-fogalom értelmében egyenesen „*naturalis religio*”-nak tekinthető. Az államvallást képviselő uralkodó egyház sem tiltakozhat ez ellen. Ilyen értelemben ír Fuker arról, hogy az állam a felekezetek felett áll, beleértve természetesen a római egyházat is. Wolff munkáira utalva ír arról, hogy a tolerancia milyen előnyöket jelent – a belső béke révén – a tudomány és a gazdasági élet számára is.

A VI. Pius pápa bécsi utazásáról írt, 1782-ben Bécsben megjelent tizenhat lapos pamfletje nem nagyon sokatmondó írás. Miért nem tájékoztatják a főváros hírforrásaitól távol élő embereket arról, hogy „mit csinált a pápa Bécsben”? Ezt az ironikus, szónoki kérdést teszi fel, kiegészítve egy másik kérdéssel: „vagy még inkább, mit csinált vele a mi Józsefünk?” A

²³⁷⁴ A vallási tolerancia hazai irodalmáról lásd: Fabiny, T.: Die geschichtliche Entwicklung des Toleranzpatentes in der evangelisch-lutherischen Kirche Ungarns. In: Barton, P. F. (Ed.): Im Lichte der Toleranz. Zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts im Reiche Joseph II. Wien, 1981. Institut für protestantische Kirchengeschichte. pp. 105–122. (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte. 2. Reihe. 9.); A vonatkozó művelődéstörténeti magyar irodalmat lásd: Kosáry D.: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon (Bp., 1980. Akadémiai.). Kosáry Fukernek ezt az írását is említi (p. 398).

²³⁷⁵ Kosáry D.: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. Akadémiai. p. 389.

²³⁷⁶ Mályusz E. id. műve p. 103. skk.

válasz a pápaságról és a pápáról szóló ugyancsak némileg szatirikus, de nem durva hangvételi elmélkedés. A felső papságot már kevésbé kíméletesen ábrázoló leírásba még a medicina új diszciplínája, az orvosi rendészet is belekeveredik.²³⁷⁷ A „felesleges utat tett” pápát kevésbé hízelgően aposztrofáló megjegyzéseivel szemben áll a császár, „a mi Józsefünk” őszinte, hódolatteljes dicsérete: „Személyében jó királyunk van. rengeteg jót tett velünk. Többször meglátogatott bennünket, szegény ördögöket, itt a távoli vidéken.”

Ez a hangnem jellemzi az írást mindvégig. Érdekessége elsősorban abban rejlik, hogy egy protestáns hungarus orvos fejezi ki benne a felvilágosult abszolutizmusról, nevezetesen a jozefinizmusról alkotott felfogását.

Nem orvosi írásai között találunk egy igen figyelemreméltó gyászkölteményt: *’Klagelied von einem Ungarn (– kiemelés Sch. E.) auf den höchstseligen Tod seiner grossen und guten Königin Maria Theresia etc. von F. J. Fuker der A. D.’* (Wien, 1780). Mint a címből is kitűnik, ezt a hét lap terjedelmű, tizenöt szakaszból álló költeményt Fuker, „egy magyar” írta! A magyar haza siratja benne „dicsőséges és alkotó” királynőjét és üdvözli Józsefet, mint Mária Terézia „szellemének és trónjának örökösét”, biztosítva őt „Pannonia hű szeretetéről”.

Ismeretes, hogy a korszak magyar írói, tudósai milyen jelentőséget tulajdonítottak a magyar tannyelv és a magyar tudományos nyelv kialakításának és bevezetésének. A magyar nyelvet egyszerre tannyelvvé tenni már csak azért sem lehetett, mert a magyar tudományos nyelv, Dugonics véleményével szemben, ehhez akkor még valóban nem volt elég fejlett, s így magyar iskolakönyvek sem voltak. Utóbbiak hiányában, a törvényhozásnak meg kellett elégednie azzal, hogy kimondotta, miszerint az egyetemen, a magyar királyság minden akadémiajában és gimnáziumában a „magyar nyelvnek és írásnak” tanszékek állítandók.²³⁷⁸

Ennél tovább szeretne menni Rácz Sámuel, a magyar orvosi szakirodalom úttörője, az élettan professzora. Rácz „A nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd”-ében azt kívánta, hogy az egyetem, melynek Pesten lenne a legjobb helye (akkor még Budán székelt), mind a négy fakultásán magyar legyen a tanítási nyelv. A német anyanyelvű tanároknak időt és alkalmat kell adni a magyar nyelv elsajátítására.²³⁷⁹

Azok mellett a lelkes hazafiak mellett, akik a magyar tannyelv bevezetését igyekeztek elérni az oktatás minden szintjén, ezért küzdöttek, s a latint eliminálni kívánták, voltak, akik a

²³⁷⁷ A „kedves papság”-ról megjegyzi, hogy a felvilágosítás helyett „miként segít a parasztnak elfogyasztani a sültet, amivel egyébként az betegre enné magát, ahogy azt a mi orvosi rendőrségünk oly helyesen mondja”.

²³⁷⁸ Ballagi G.: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp., 1888. Franklin. pp. 608–609.

²³⁷⁹ Rácz S.: A nemes magyar nemzethez emlékeztető beszéd, melyben megmutattatik, hogy Magyar-Országba is lehet, s kell is a magyar nyelvet és a magyar tanításokat fel-állítani és hogy az univerzitásnak Pest leg-jobb hely. Pest, 1790. ny. n. 52 p. – Rácz életét és munkásságát legújabbán lásd: Schultheisz E.: Rácz Sámuel (1744–1807). In: Kapronczay K. – Vizi E. Sz.: Híres magyar orvosok. 2. köt. Bp., 2001. Galenus. pp. 27–35.

latin tannyelvet ugyan szintén ellenezték, de nem a magyar kizárólagosságának érdekében. Arra való tekintettel, hogy Magyarország polyglott ország, úgy vélték és azt hirdették, hogy minden nemzetiségnek saját nyelvén kell az oktatásban részesülnie. Ezzel a magyar nyelv quasi egyenlővé lett volna a nemzetiségi nyelvvel s éppoly kevésbé lett volna az egységes állam nyelve, mint a holt latin nyelv. A nemzetiségek iránti túlságos liberalizmus igencsak veszélyes irányzata volt ez. Ennek az irányzatnak volt képviselője Fuker is. Az oktatásügy szervezetére s benne a nyelv kérdésére vonatkozó nézeteit egy rövid, 24 lapos írásban fejti ki: *'Principia adornando systemati rationis rei litterariae deservitura...*' Concipit. F. J. F. med. d. Pestini typis Mathiae Trattner, 1791.

Fuker igazán nem magyarellenes. Joggal, s nemcsak a kor hazai szokásának megfelelően nevezi magát hungarusnak. Írásában feltétlenül szükségesnek tartja a nemzeti, s hazai nyelvoktatást is az elemi iskolában, nehogy konzerválják azt az állapotot, ami akkor Magyarországot jellemezte, hogy t. i. sokan beszélnek több nyelvet, de egyet sem tudnak jól. A kérdés az, e soknyelvű országban, melyik nyelv tekintessék nemzeti nyelvnek? Az, amit a legtöbben beszélnek, vagy az, amelyet az uralkodó használ? A maga kreálta álproblémára a választ úgy véli megadhatni, hogy gimnázium ott létesüljön, ahol a lakosság többnyelvű, s így szükséges az ott beszélt nyelvek tannyelvként való alkalmazása. Ezt, az egyébként képtelen megoldást, szerinte az is indokolja, hogy a tanult embernek több nyelvet kell tudnia. Ez a dicséretes elgondolás persze iskolai keretek között már akkor sem tűnt jó megoldásnak. Fuker javaslata nem talált visszhangra, így sem a magyar nyelv, sem a magyar nemzeti gondolat ügyét nem zavarhatta meg. Hangsúlyoznom kell, hogy a röpirat nem magyarellenes, nem ártó szándékú, csak éppen irreális.²³⁸⁰

Nyilvánvaló, hogy nem annyira a felvilágosodás filozófiai ideája, mint inkább a jozefinista abszolutizmus és bizonyosfokú német kulturális öntudat, ill. az államraison, a kormányzati intervencionizmus gondolata diktálhatta ezt a könyvét, amiben a teoretikus medicina tárgyalásától elfordulva az oktatási reform egyik, akkor intellektuális körökben sokat vitatott kérdéséről ír. „Jozefinista rokonszenvet” említ Pukánszky is.²³⁸¹

Tulajdonképpen ez az írása is arról ad képet, hogy gondolkodásában Fuker hogyan jutott a felvilágosodás ideájától az új, leginkább a felvidéki német polgárosodás ideológiájához. Az államraison, ill. „*Staatsinterventionismus*” eszméjétől lassan távolodó, a polgár egyéni gondolkodásának, ill. szabad elhatározásának akkor már gyorsan terjedő irányzatáig.

²³⁸⁰ Ballagi véleménye szerint „A Fuker (sic!) doktor által képviselt emez irányzat szerencsére nem hódított nagyobb körben, s így a magyar nyelv és nemzetiség ügyének nem árthatott.” Ballagi id. műve p. 609.

²³⁸¹ Pukánszky B.: Német polgárság magyar földön. Bp., 1940. Franklin. p. 141. (Magyarságismeret 4.)

Ebből a korszakából származik az az eddig ismeretlen írása: *'Nachricht von einer Universal-Präservativ-Tinktur'*, mely hely és év nélkül Ellinger nyomdájában jelent meg.²³⁸²

„A betegségekre való dispositio gyakran vezet magukhoz a betegségekhez.” Ezzel a mondattal kezdődik az az „Értesítés”, melyben Fuker egy „Általános – megelőző – tincturá”-ról ír, amit saját maga állított elő. Az orvosilag valóban kifogástalan logikával felépített fejtegetés egyik következtetése, hogy univerzális gyógyszer nincs („*alle Universal-Heilmittel sind Chymäre*”), a másik viszont az, hogy nincsen olyan betegség, amit ne lehetne megelőzni. Az életkörülmények azonban olyan komplikáltak, hogy a mindennapi életben erre alig van mód. „Ezen elgondolkodva” olyan szert állított össze, mely mindenki számára – nemre, korra való tekintet nélkül – alkalmas minden kórság megelőzésére. gyógyításra azonban nem való, mert a fennálló betegség esetén a természetet zavarni nem szabad. A hirdetés időpontjában a szer még nem volt forgalomban, mert a kis traktatus úgy folytatódik, hogy megfelelő időben nyomtatott instrukció ad majd részletes tájékoztatást, ami a Preservativ-tincturával együtt lesz kapható a szerzőnek „A Magyar Koronához” elnevezésű patikájában Kassán. A kórtani-gyógyszertani eszmefuttatással kezdődő írás némi captatio benevolentiae-vel végződik: „Miért csinálók egyelőre titkot egy ilyen közjót szolgáló szerből, hiszen az arcanum a tisztességes emberre a sarlatanizmus gyanúját vetíti?” – teszi fel Fuker a kérdést. Éppen azért – szól a válasz –, mert „tudományos dolog”-ról van szó, amire rendszeres kutatással minden jól képzett orvos rájöhet. „Nem szeretnék arra kényszerülni, hogy így kiáltsak: *Hos ego Versiculos feci, tulit alter Honores*”²³⁸³ – hangzik az utolsó mondat. Az impresszumban nincs évszám, az írás kelte Kassa, 1795. március 5. olvasható a legvégén.

Az addig racionálisan ítélő, szellemes orvos gondolkodása élete utolsó szakaszában teljesen megváltozott. Talán a kor medicinájának és egészségügyének ellentmondásaival nem tudott kibékülni: racionális orvoslás, de milyen alapon? Közjó vagy jólmenő praxis? Főként a mindennapok orvosi tapasztalatán nyugvó praktikus orvoslás? Ugyanakkor látnia kellett azt a nyilvánvaló ellentmondást, ami a közegészségügy megújítására és a lakosság jobb – sőt, a megfogalmazott célok szerint, jó ellátására irányuló rendelkezések szövege, s azoknak – főleg a megyékben, elégtelen megvalósítása terén világosan megmutatkozott.

²³⁸² OL P 72. 104. rsz. 649. fasc. 41–46. Csáky cs. lvt. – Megtalálásáért Dörnyei Sándornak tartozom köszönettel.

Ezt a kis munkát sem Szinnyei, sem Győry nem ismeri, s az RMK-ban sem található. Az Ellinger nyomda Kassán működött 1786 és 1810 között. A füzet 1795-ben hagyta el a nyomdát. Vö. Magyarország bibliográfiája. 1712–1860. 8. köt. Függelék. Hazai, 18. századi színlapok, gyászjelentések és szentképek bibliográfiája. [Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványokhoz. A VI. kötet kiegészítése.] Összeáll.: Borsa Gedeon, szerk.: V. Ecsedy Judit. Bp., 1991. Országos Széchényi Könyvtár. 574 p.

²³⁸³ „Én készítettem a verseket, más viszi el a dicsőséget”

Nem valószínű, hogy az ideák és a gyakorlat ellentmondása okozta volna a törést. Jóllehet a teoretikus medicina iránti érdeklődése megszűnt és tudományos kérdésekre nem kereste már a választ, az orvosi gyakorlatot nem kevés energiával folytatta. Utolsó orvosi, mégpedig gyakorló orvosi tapasztalatai alapján az észlelt kórtörténetekről és az általa alkalmazott gyógymódokról írt munkájának címe: *'Krankengeschichten und Kurarten'* [Kórtörténetek és gyógymódok] (Kassa, 1801). Ebben egy bizonyos terápiás szkepticizmus vagy inkább nihilizmus vezet. Nihilizmusát a terápián túl, a diagnosztikára is kiterjeszti. A könyv, melynek csak első füzetje jelent meg és folytatása elmaradt, kaotikus eklekticizmust tükröz, hiányzik belőle minden racionális teoretikus alap. Az államraison, a közegészségügy évekkel ezelőtt kifejtett korszerű gondolatait éppúgy nem találjuk, mint a beteg, ill. a betegség kezelésének elfogadott tételeit. Egyik utolsó mondata: „...a terápia nem több, mint a tünetek visszaszorítása”.

A szarkasztikus, majdhogynem cinikus írás tőle szokatlanul pontatlan. Definíciói, eklektikus, vagy inkább zavaros megállapításai érdektelenek. Formája sem az igazi tudományos gondolkodás kifejezője. Ezt már a bevezetés (*„Statt der Vorrede”*) címe is jelzi: *„Parallele von Arzney Wissenschaft und Quacksalberey”* (Párhuzamok az orvostudomány és a kuruzslás között). Orvostudomány és kuruzslás, orvos és sarlatan, ész és tudatlanság egymással párhuzamos hasábokban való szembeállításuk inkább a laikus olvasót ragadja meg. Újat ebben Fuker nem mond. Helyenként még emlékeztet a De Salubritate egyik-másik megállapítására. Egyik helyen (p. 6.) még az orvosi rendészet és kultúra összefüggéséről is szót ejt, hogy utána, az empiria kapcsán, ismét keményen, de sajnos nem objektíven kritizáljon. A kritika visszáyára fordul. Még az anamnézisek is – melyeket Fuker saját praxisából citál – csak arra valók, hogy a diagnosztika és a terápia relativitását – és a „hivatalosnak” mondott eljárások haszontalanságát bizonyítsák, amivel éppenséggel a cáfolni kívánt sarlatanizmust erősíti. Még egy olyan betegének esetét is közli, akinek betegségét a klasszikus elméleteken alapuló módszerek nem befolyásolták, mígnem az ő, Fuker által alkalmazott tokaji borkúra és a mustárral végzett talpmasszázs „egészségét visszaadta”. Nehéz itt nem arra gondolni, hogy ennél az egykor ragyogó intellektusú embernél valami kóros pszichés elváltozás lépett fel.

Ami még igen figyelemreméltó Fukernél az, hogy e német nemzetiségű hungarus még ebben a művében is hazáját, Magyarországot dicséri polgárainak minden hibája ellenére, *„...weil denn dieses Land so gut und gesund ist als eines unter der Sonne”* [...mert ez az ország oly jó és egészséges, mint bármelyik a Nap alatt] (p. 10.).

Fuker hungarus voltát nem csekély mértékben erősítette baráti kapcsolata a Kossuth-családdal. Kossuth Lajos keresztapja volt. Protestáns nemes családok nem akárkik tisztelték meg ezzel a felkéréssel. Ha nem a tágabb rokonság köréből választották, legalább is nevezetesebb embernek kellett lennie és ebben az esetben magyarérzelműnek, a Kossuth szülőkhöz hasonlóan gondolkodónak, ha német származású volt is.²³⁸⁴

Orvosi munkásságának utolsó korszakáról nehéz véleményt alkotni. Nem kétséges, hogy a medicina 18. századvégi stagnációját helyesen ismerte fel, de ez a felismerés, ha valóban az volt s nem borús lelkiállapotának kivetítése, nem valami tartózkodásban, pozitív eklekticizmusban kapott hangot, hanem teljesen negativisztikus, minden haladást tagadó attitűdben nyilvánult meg. A fogalmakkal való cinikusnak tűnő játék egy ilyen gazdag orvosi élet végén nem lehet más, mint kóros lelki folyamat, talán involutios depresszió tünetegyüttese. Fuker – betegsége miatt – elvesztette hitét a medicinában. Ez pedig az orvos halála.

Életének ezt megelőző munkássága azonban minden elismerést megérdemel. Orvostörténészeink méltatlanul hagyták a feledés homályába merülni. Nem jelentéktelen hely illeti meg a felvilágosodás magyar orvosainak körében.

---

²³⁸⁴ A Kossuth-irodalom nem szól a keresztszülőkről. Barta István 'A fiatal Kossuth' (Bp., 1966. Akadémiai) c. könyvében szintén nem említi. A tályai evangélikus lelkész, mivel az anyakönyv 1810-ben elégett, a hívektől tudta meg és írta az 1837-ben felszólításra kiadott keresztlevélre: „...keresztanya néhai orvos Doctor Fuker Jakab, keresztanya nemes Váradi Szakmáry Judith valának”. Közli: Balassa I.: Egy elfelejtett helyaljai helytörténész: Fuker Frigyes Jakab (1749–1805). = Honismeret 10 (1982) No. 1. p. 43.

ÁLLAMORVOSTAN – JÁRVÁNYTAN

Egy magyar karanténorvos a XVIII. században:

Fábry János (1698–1750)²³⁸⁵

Társszerző: Tardy Lajos

A XVIII. század orvosi, és az ettől csaknem elválaszthatatlan egyetemi életének egyik igen jellemző vonása a peregrináció. A diákok idegenbe vándorolva, gyakran több külföldi egyetemen folytatták tanulmányaikat. Ez a vándorlás részben szükségszerű volt, mint a magyar protestáns diákok esetében, részben a jobb tanulási lehetőség keresésével, egy-egy nagy tudományú, szakmájában híressé vált professzor vonzásával volt magyarázható. Tudjuk, hogy a vallási türelmetlenség a protestáns tanulókat még a XVIII. század második felében is távol tartotta a bécsi és az újonnan alapított nagyszombati orvosi fakultástól. Jóllehet az utóbbi kar már Van Swieten liberális gondolkodásának köszönhetette létét, a protestánsoknak kezdetben itt is igen nagy nehézségeik voltak. Nagy harcok után csak 1772-ben sikerült egy protestáns licentiatus medicinae-nek, Ugrótzky Mihálynak a doktori kalapot elnyernie.

A század első felében tehát a protestáns magyar orvosjelölt előtt csak egy út volt nyitva, s ez külföldre vezetett, ahol stúdiumait zavartalanul folytathatta. Egyes külföldi egyetemek vallási türelmességére jellemző, hogy még az egyébként szigorúan katolikus paduai egyetem sem zárkózott el a nem katolikus hallgatók doktorrá avatása elől. Ebben a korban a tanulni vágyó magyar ifjak már nem elsősorban Itália egyetemeit látogatták, hanem leginkább Németország és Hollandia egyetemein folytatták tanulmányaikat.

²³⁸⁵ Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Egy magyar karanténorvos a XVIII. században. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 304–309. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Egy magyar karantén-orvos a XVIII. században. = Orvosi Hetilap 110 (1969) No. 22. pp. 1272–1277. – Kötetben: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Egy magyar karanténorvos a XVIII. században. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 227–232. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

A külföldi egyetemeken végzett magyar orvosok zöme visszatért hazájába, és itt folytatta orvosi tevékenységét. Diplomájuk elnyerése után azonban sokan abban az országban kezdték meg tudományos, illetve gyakorló orvosi munkájukat, vagy egy másik külföldi országban telepedtek le. Közülük nem egy jelentős szerepet töltött be Európa szellemi életében. Így lett a peregrinációból emigráció.

A magyar orvosok kivándorlása a XVIII. században túlnyomóan Oroszországba irányult. Ez az akkor hirtelen fejlődésnek indult ország – a korabeli magyar sajtó beszámol a példátlan tudományos fellendülésről – a gyors előrehaladás lehetőségével vonzotta a magyar orvosokat.

Az Oroszországban a XVII–XIX. században nagy karriert befutott legjelentősebb magyar orvosok életéről és működéséről – Tardy Lajossal írt – könyvünkben már beszámoltunk.²³⁸⁶ További kutatásaink során újabb, eddig alig vagy egyáltalán nem ismert oroszországi magyar orvosok után kutattunk. Így bukkantunk Fábry Jánosra.

A Besztercebányán 1698-ban született Fábry János széles érdeklődési körű ifjú volt. Egyetemi tanulmányait a jénai filozófiai fakultáson kezdte, ahová az egyetemi anyakönyv tanúsága szerint 1719. május 31-én iratkozott be. 1723-ban már Halléban találjuk, ahol immatrikulációja a teológiai karon 1723. április 26-án történt. Teológiai tanulmányait Kielben fejezte be 1729-ben. A kor szokása szerint a stúdiumok végét nem követte nyomban a doktori promotio. Fábry teológiai doktori disszertációja is csak 1731-ben jelent meg. Ezt megelőzően azonban Jénában 1730-ban filozófiai doktorátust tett. Új, elmélyült humanista stúdiumainak befejeztével fordult érdeklődése a medicina felé, amelynek egyik világhírű központja akkor a Saale menti Halle egyeteme volt. Ennek orvosi karára iratkozott be Fábry, itt avatták orvosdoktorrá.

Orvosdoktori disszertációja 1737-ben jelent meg *'De adamante'*²³⁸⁷ címen. Ez az értekezés nagyjából mineralógiai jellegű, de nem nélkülözi a tárgy par excellence orvosi vonatkozásait sem. Bővebb ismertetése külön tanulmányt igényelne. Elég annyit megjegyeznünk, hogy a nagynevű J. H. Schulze elnöklete alatt megvédett dolgozat egy racionalista, természettudományosan gondolkodó orvos szellemét tükrözi.

Hogy Fábryt tanárai milyen nagyra értékelték, azt az ítéletében igen szigorúnak ismert Friedrich Hoffmann professzor elismerése bizonyítja. Az elismerés annál jelentősebb, mert Hoffmann valóban a XVIII. század egyik legnagyobb orvosa, tudományának világszerte elismert művelője, és hallgatói által rendkívül kedvelt és tisztelt oktatója, mint farmakológus

²³⁸⁶ Schultheisz E. – Tardy L.: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. 199 p.

²³⁸⁷ „A gyémántról”

pedig az ásványvizek analízisének mestere volt. Az ásványtan iránti érdeklődése magyarázza több tanítványának, így Fábrynak mineralógiai vonatkozású disszertációját. Mint klinikus Boerhaave követője és Stahl riválisa. Az orvostörténet Hoffmann-t önálló rendszeralkotóként tartja nyilván. Ha mechanikai-matematikai szisztémáját nem is tekinthetjük kielégítő teóriának – a többi szisztematikusé sem volt az –, kétségtelen, hogy közvetlenül és jelentősen befolyásolta kora európai medicináját. E nagy tudású és kortársai által kiváló jelleműnek ismert tudós Fábryról alkotott kedvező véleménye – ismerve Hoffmann levelezését – nem lehetett indokolatlan vagy túlzó.

Hoffmann Fábryhoz intézett, ennek disszertációjával együtt kinyomtatott latin nyelvű üdvözlő sorait – miután azok Fábry személyén túlmenően a peregrináló magyar orvost általában is jellemzik – érdemesnek tartjuk magyar fordításban teljes terjedelmében közzétenni:

„A nagynevű és nagy tudományú (Fábry János) jelölt úrnak

Hoffmann Frigyes titkos tanácsos

és királyi főorvos, a Frigyes Egyetem seniora

Ha már akkor megszerettelek Téged, midőn először léptél be hozzám, s felfedted előttem szándékodat, mely szerint nálunk kívánod orvosi tanulmányaidat elvégezni, még kevésbé tudtam ellenállni annak, hogy irántad való szeretetemnek napról napra több teret ne engedjek, midőn láttam abbeli, szinte hihetetlen igyekezetedet, mellyel azt, amibe csak belefogsz, igyekszel sietve végre is hajtani. Nem repültél ugyan a megtisztelő fokozatok csúcsára, de úgy akartad, hogy a törvényes fokozatok megtartásával érj oda fel, kellő érettséggel. S én ezt megtiszteltetésnek számom számodra, s követendő példaként állítom azok elé, akik vagy saját maguk is szerfelett sietnek, vagy környezetük tanácsai s ösztökélései siettetik őket. Miután hazádból – amely a legkitűnőbb tehetségű fiait bízza reánk – útrakelve elég sok esztendővel töltöttél el a nagy hírű jénai egyetemen a filozófia és a széptudományok tanulmányinak szentelve magadat, s onnan tíz esztendővel ezelőtt dicséretes fokozattal hoztad el tudományod közérvényű bizonyítványát, befogadott Téged onnan jövet a mi Frigyes Egyetemünk, ahová azért jöttél, hogy lelkedet a legkiválóbb tanításokkal tápláld. Te annyira távol maradtál azoktól, akik szinte meghalnak a honvágytól akkor, amikor esetleg már három esztendeje nem látták a hazai tűzhelyük füstjét. Nem, mert Te még csak akkor kívántad meg igazán azt, hogy magad mérd fel a művelt Európa hatalmas távolságait, s nemes ifjakhoz csatlakoztál, akikkel együtt megszemlélted

Franciaországot és Belgiumot, innen pedig Németország sok oly tartományán keresztül tovább utaztál az új Athénbe, avagy tán inkább új Alexandriát mondhatnék, amikor a legdicsebb uralkodónak, Péternek nevével jeles és halhatatlan bőkezűségével megalapított és felékesített városról szólok, ahol sok éven át időztél, majd onnan a holsteini, végül pedig a mi műzsáinkhoz tértél vissza. Azt pedig, hogy mennyire vált hasznodra a széptudományok és az orvostani tanulmányok területén annyi éven át elvégzett kemény munkád, jól megismerték mindazok, akikkel csak érintkeztél, s meg is fogják ismerni mindazok, akik közt a továbbiakban élni fogsz. S én üdvözlöm benned azt a kiváló elmét, mely annyi éven át, olyan fáradhatatlan igyekezettel vásárolgatta össze szinte szenvedéllyel a hasznos tudományokat, s ezáltal olyan gazdagságra tett szert, amely ha egyszer elkezdett a miénk lenni, többé soha meg nem válik tőlünk. Köszöntelek ama megtisztelő fokozatok miatt, melyeket a legméltóbbként szereztél meg, s kérem az Istent, hogy hozzanak számodra szerencsét és boldogulást, azoknak pedig, akik Reád bízzák majd magukat, vagyis a betegeknek, legyenek azok mindenkor gyógyulásukra és javukra. És Ő adja meg bőkezűen a lehető legnagyobb jutalmat, amelyet erényeid csak megérdemelnek. Isten veled! 1737. április 25-én.”

Hoffmann gratulációs írása Fábry életútjának is egyik forrása. Kitűnik ebből, hogy még peregrinációja idején, jóval orvosi promotiója előtt nyugat-európai – franciaországi, belgiumi stb. – körútjának mintegy befejezésekképpen, már járt Pétervárott. Innen tért azután vissza Holsteinbe, a kielii egyetemre, majd Halléba.

Második – és egyúttal végleges – oroszországi tartózkodására öt évvel orvosdoktorrá avatása után került sor. Abban, hogy Fábry működésének színhelyéül Oroszországot választotta, nyilvánvalóan szerepe volt Friedrich Hoffmann-nak is, akinek igen sok tanítványa ment Oroszországba. Többek között a Blumentrost testvérek, akik a pétervári császári akadémia alapítói között szerepeltek. J. D. Blumentrost 1718-tól a pétervári Orvosi Főhatóság elnöke, L. B. Blumentrost pedig az akadémia első elnöke (1724–25). Hoffmann professzort 1731-ben a pétervári Orvosi Főhatóság arra kéri, hogy javasoljon az orosz hadsereg számára hat kiválóan képzett orvost. A Hoffmann által megnevezettek listája nem maradt fenn, de valószínű, hogy az ajánlottak között volt Fábry dr. is.

Mi volt az előzménye Fábry János oroszországi vesztegzár-orvosi működésének? Visnyakov törökországi követ jelentette, hogy egy 1742. szeptember 30-i ukáz elrendelte, hogy Ukrajnába, valamint a Don vidékére egy-egy orvost és két-két felcsert rendeljenek ki. Ennek a rendelkezésnek alapján került 1742. december 8-án Kijevbe Fábry János mint a déli,

veszélyeztetett határszél járványvédelmének irányítója. Beosztottai az országos népfelkelő ezredek állományából odavezényelt ezredfelcserek voltak. Az Orvosi Főhatóság ezek számára orosz és német nyelvű instrukciókat adott ki. Fábry közvetlenül Mihail Ivanovics Leontyev kijevi főkormányzónak volt alárendelve. Évi fizetése a hadosztályorvosokéhoz hasonlóan 600 rubel. Szolgálatára két tisztiszolga állott. A beosztott felcserek, Kelling és Thomas Engel fizetése 180 rubel; nekik egy-egy tisztiszolga járt.

Míg Olaszországban az első karanténokat a XIV. század második felében állították fel (1374: Reggio-Modena, 1377: Ragusa), és a XV–XVI. században Nyugat- és Közép-Európa legtöbb járványveszélyeztetett vidékén megtaláljuk, addig Kelet-Európában – így Oroszországban is – a cordon sanitaire-t, valamint a központilag szervezett és irányított ún. veszteglőintézeteket csak jóval később állították fel. Egészen a XVIII. századig a kor színvonalán álló, de helyi jellegű védőintézkedésekkel (egyes utak lezárása stb.) igyekeztek a járványok behurcolását megakadályozni. Herberstein Siegmund, aki 1518-ban és 1525-ben követként utazta be Oroszországot írja: „jóllehet az oroszok igen egészséges helyeken élnek, mégis mikor Novgorodban, Szmolenszkben vagy Pszkovban járvány dühöng, az onnan érkezőket nem engedik be a városaikba...”.

Közép-Európában a vesztegzár mint a pestis elleni központi óvintézkedés először I. Ferdinánd Stájerország részére 1521. szeptember 15-én kiadott pátensében jelenik meg. Az 1562-ben megjelent '*Ordo pestis*', amely a pestis elleni védekezés valamennyi fontos elvét – a karantént is beleértve – tartalmazza, bizonyos mértékig már hazánkra is vonatkozik. Különös fontosságú ez a rendelet azért, hogy mintául szolgált minden közép- és kelet-európai járványutasítás, így az oroszországi számára is. Ez a klasszikus pestisrendelet szigorúan a vesztegzár és veszteglő-intézet intézményéhez ragaszkodik.

Az említett *Ordo pestis* alapján születik a XVII. századi nagy pestisjárvány idején a Kollonich bíbornok, államminiszter által kiadott, hazánkra vonatkozó 1692. évi szigorú karantén-utasítás.²³⁸⁸ Minden kétséget kizáróan ennek és az 1710. évi bécsi megújított *Infectionsordnung*nak alapján lát napvilágot II. Péter orosz cár rendkívül fontos törvényhozói aktusa, amely általánosítja, illetve központosítja és jogszabály formájába önti a járványok elleni küzdelem addigi oroszországi tapasztalatát. A cár 1728. szeptember 12-én adta ki nevezetes rendeletét, amely a következő szavakkal kezdődik: „valamennyi kormányzóhoz és vajdához, miként kell eljárniuk” (ti. járvány idején).

---

²³⁸⁸ Utilissima cautela tempore pestis expansis Camerae Hungariae Poseniensis in lucem data – *Ordo pestis* a Cardinale Comite a Kollonich conditus

A központi intézkedések gyakorlati megvalósítása azonban még évekig váratott magára. Az első erre vonatkozó kezdeményezésekkel 1738-ban találkozunk, amikor is az orosz–török háború idején egyre gyakrabban, 1740-ben pedig különös hevésséggel pusztítottak a járványos betegségek – elsősorban a pestis – a déli határszélen. Ekkor merült fel a gondolat, hogy Ukrajna Podóliával és Volhíniával közös határa mentén állandó karantént állítsanak fel.

A veszteglőintézet tényleges felállítására azonban csak 1742-ben kerül sor, amikor a járvány hirtelen felerősödött. Fábry Jánost kifejezetten ennek a központi veszteglőintézetnek és határzárnak a vezetésére hívták meg a „határvidék orvosa” címmel. Székhelye Kijev, az általa irányított karanténrendszer központja pedig Vaszilkovo. Itt halt meg 1750-ben. Egykorú forrásaink egybehangzóan mutatnak rá Fábry karanténorvosi tevékenységének úttörő szerepére. Csisztovics, a korábbi neves orosz orvostörténész szerint is kétségtelenül ő volt az első orosz „központi veszteglőintézet” szervezője és első vezetője.

A karanténnak – még az újkorban is! – neves orvosok között is számos ellenzője akadt. Az orosz kormánynak – még az 1830. évi kolerajárvány idején elrendelt vesztegzár-intézkedések alkalmával is – külön harcot kellett vívnia sok, a karantén jelentőségét lebecsülő orvossal szemben. Ennek ismeretében különösen nagyra kell értékelni Fábry szerepét, aki a XVIII. század közepén oly maradandó hatással és kiemelkedő eredménnyel szervezte és vezette a déli határon felállított központi veszteglőintézetet.

Az államorvostan úttörői: Frank, Huszty, Plenk, Rác

„...Ha nem tévedek, úgy egy életrajz nem több és nem kevesebb mint egy útleírás, amit leghelyesebb, ha az utazó maga ír meg, különösen, ha elég tanú él még, hogy elbeszéléseinek igazságát megerősítse... Miért kellene hát azt, amit az ember maga tudhat legjobban, mások elmondására hagyni? (...)”

Ezek a bevezető mondatai annak az önéletrajznak, amelyben a felvilágosodás kora egyik legsokoldalúbb és legérdekesebb orvosának, az államorvostan, közegészségtan, a szociálhigiéné tudósának, Johann Peter Franknak életéről és munkásságáról olvashatunk.²³⁹⁰

A Badeni Nagyhercegség Rotalben nevű városkájában, közel a francia határhoz született 1745-ben. Metzben és Pont-à-Mousson-ban folytatott filozófiai tanulmányokat, amelyek befejeztével 1763-ban doktorrá avatták. Ez azonban stúdiumainak nem a végét jelentette: a heidelbergi egyetem orvosi fakultására iratkozott be, ahol – egy rövid, strassbourg-i egyetemen tett kitérő után – 1766 augusztusában *'De cunis infantum'*²³⁹¹ című disszertációjával orvosdoktorrá promoveált.

Már ez a kisgyermekes diaetájáról szóló értekezése is nagy feltűnést keltett. A kar decanusa felszólította, hogy válasszon egy témát, amelynek alapos tudományos feldolgozására vállalkozik. Önéletrajzának tanúsága szerint régen foglalkoztatta a közegészségügy, valamint az orvosi rendészet egész problematikája. Mint egy helyütt írja, meg kell tanítani a hatóságokat, mily módon kell gondoskodniuk a polgárok egészségének megóvásáról. Az

²³⁸⁹ Forrás: Schultheisz Emil: Közegészségügyi–államorvostani irodalom a felvilágosodás korában. Az államorvostan úttörői: Frank, Huszty, Plenk, Rác. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótonyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 73–83. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Folyóiratban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Közegészségügyi–államorvostani irodalom a felvilágosodás kori Magyarországon. = Komplementer Medicina 10 (2006) No. 2. pp. 7–10. – Újraközlése: Schultheisz Emil: Államorvostan a felvilágosodás kori Magyarországon. = Kaleidoscope. Művelődés-, tudomány- és orvostörténeti folyóirat. Vol. 1. (2010) No. 1. pp. 29–38. Elektronikus dokumentum: <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=20> – A témakörben megjelent más feldolgozása: Schultheisz Emil: J. P. Frank. = Orvosi Hetilap 106 (1965) No. 22. pp. 1042–1044. – Újraközlése: Schultheisz Emil: J. P. Frank. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 262–265. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

²³⁹⁰ Vö. Frank, J. P.: Biographie, von ihm selbst geschrieben (Wien, 1802)

²³⁹¹ „A kisgyermekes életének első szakasza”

akkori nomenklatúra ezt a kialakulóban levő diszciplínát, éppen J. P. Frank írásai nyomán „orvosi rendőrség” („Medizinische Polizey”) névvel jelölte.

21 éves korában tehát tisztán állott előtte élete legfőbb tudományos programja. 72 éves volt, amikor nagy művének utolsó kötete megjelent.

Orvosi pályáját gyakorlóorvosként kezdte a lotharingiai Bitsch városkában. Mivel ez akkor francia fennhatóság alatt állt, a francia approbációt is meg kellett szereznie. Két év múlva már Badenben találjuk mint városi orvost. Praxisa nem gátolta tudományos munkásságában. A „Medizinische Polizey”-ről szóló munkájának alapját már ekkor megírta – s mint önéletrajzában megjegyzi – kész volt ezt egy kötetben sajtó alá bocsátani. A karlsruhei kiadó, Maklot azonban Reinhard titkos tanácsos és akadémiai levelező tag kevés hozzáértésről tanúskodó, elutasító szakértői véleménye alapján a kéziratot visszaküldötte. Frank dühében „ezer darabra szakította”, majd elégette.

Orvosi hírneve időközben túlnőtt a város határain. Előbb a badeni örgróf, majd a speyeri hercegségek udvari orvosa (1775). Bruchsalba átköltözve egy kitűnő könyvtár állott rendelkezésére, ami tudományos munkájának igen nagy hasznára vált. Udvari orvosi állásai egyébként még inkább ösztönözték arra, hogy megtanítsa az uralkodót „...miként vigyázzon alattvalói egészségére...”. Könyvében ismét lázasan dolgozik, s hogy milyen elmélyült alapos-sággal, azt bizonyítja, hogy egyedül az első kötet megírásához tizenegy évre volt szüksége.

A nagy mű anyaggyűjtéséhez a könyvtári forrásokon, saját elméletein és tapasztalatain kívül más orvosok adatait is szerette volna felhasználni. Munkájának körvonalait vázolva felhívta a tudós világot, adataikat rendelkezésére bocsátva, segítsék műve anyagának kiegészítésében. Ez az *'Epistola invitatoria ad eruditos de communicandis quae ad politiam medicam spectant, principium ac legislatorium decretis'*²³⁹² 1776-ban jelent meg Mannheim-ben. Felhívására azonban mindössze két válasz érkezett. Egyik Jénából Grüner professzortól, másik Lipcséből Platztól.

1779-ben jelenik meg a *'System einer vollständigen medizinischen Polizey'*²³⁹³ első kötete Mannheimben. Ebben a kötetben foglalkozik a házasság, terhesség, gyermekágy higiénijával, és az erre vonatkozó törvényekkel, rendeletekkel. Az egyes kérdéseket az állam és az egyén szempontjából egyaránt részletesen tárgyalva, ismerteti más országok viszonyait, a keleti országokét is beleértve. Az akkori helyzet a múltbeli viszonyokkal összehasonlítva, a történelmi példák felsorolásakor szinte hihetetlen nagy olvasottságról tesz tanúságot. A könyv minden fejezetében, mint ahogy a későbbi kötetekben is, a közegészségügyi helyzet javítását

²³⁹² „A tudósokhoz szóló felkérő levél az orvosi rendészetre vonatkozó megfigyeléseik, az elvekre és a törvénykezésre vonatkozó adataik közzétételére”

²³⁹³ „Az orvosi rendészet teljes rendszere”

célzó javaslatokra bukkanunk, amelyek között számos olyan van, ami ma is „modernnek” tűnik. Így például Frank követelése, hogy „súlyos örökletes betegségben szenvedők” ne házasodjanak előzetes orvosi vizsgálat és tanács nélkül. A kötet bevezetése a felvilágosodás szellemét árasztja, ugyanakkor az egész mű – ha szabad ezt a paradoxul ható kifejezést használnom – a felvilágosult despotizmus jegyében íródott.

J. P. Frank új, sőt néha egyenesen forradalmi javaslatainak megvalósításához ugyanis a lehető legkonzervatívabb utat választotta. Bár nem mondja teljesen haszontalannak a nép felvilágosítását, mégis egyedül célravezető módszernek a rendőri intézkedéseket tartja, amely az abszolút monarchia idején természetesen egyben a legegyszerűbb is volt. Egy példa arra, hogy rendeleti úton milyen mélyen akart az emberek magánéletébe beavatkozni – természetesen az ő érdekükben. A munka egyik kötetének táncról írott fejezetében bizonyos táncok egészségkárosító hatását tárgyalva kifejti, hogy a hatóságoknak nemcsak joga, de kötelessége is, hogy a „túl heves” táncokat eltiltsa, a bálók időtartamát meghatározza.

A kor polgára az ilyen rendeleteket többnyire szó nélkül tudomásul vette, hiszen még évtizedekkel később is – éppen Frank munkái nyomán – dekrétumok szabályozták pl. a „májat szorító” fűző viselését, tiltották el az „egészségre és erkölcsre veszélyes” táncokat.²³⁹⁴

Hogy a könyv hiányt pótol, azt nagy sikere bizonyította, s alig egy év múlva már új kiadására volt szükség. Természetes, hogy az elismerés mellett a rosszálló kritikák sem hiányoztak. Annál is inkább, mert a könyv nem egy javaslata egyes rétegek vagy intézmények érdekeit sértette. A cölibátus eltörlésére vonatkozó indítványával a katolikus egyházi hatóságok haragját keltette fel.

Az első kötet új kiadásával egy időben, 1780-ban jelent meg a második kötet. Ebben a prostitúció, abortusz, nemi betegségek etc. kérdéseit taglalva, követeli a nemi betegek kezelési kényszerét, nemcsak a prostituáltak kötelező gyógyítását és ellenőrzését. Még másfél évszázad kellett azonban, míg ezt a kérdést az egészségügyi hatóságok szabályozni tudták.

Az 1783-ban megjelent harmadik kötet különös érdeklődésre tarthat számot. Ebben a szerző az alkoholizmus leküzdésének sok tekintetben ma is érvényes módszereit fejtegeti, feltárva a problémakör egész szociális és pszichés hátterét, amint arra a figyelmet Duka Zólyomi Norbert kitűnő tanulmánya is felhívja.²³⁹⁵

1785-ben az akkor osztrák fennhatóság alatt álló Lombardia egészségügyének vezetésére hívják meg. Egyúttal a pavai egyetemen 1790-ben tartott évnnyitó előadásában –

---

²³⁹⁴ Vö. Henpel–Kürsinger: Handbuch der Gesetzkunde im Sanitäts und Medicinal-Gebiethe. Wien, 1830. Vol. 3. p. 167., valamint Vol. 2. p. 274.

²³⁹⁵ Vö. Duka Zólyomi, N. – Rotter, H.: Johann Peter Franks Grundkonzept der Bekämpfung des Alkoholismus. = Wiener Medizinische Wochenschrift 114 (1964) p. 266.

*'Oratio academica populorum miseria morborum genetice'*²³⁹⁶ – tulajdonképpen a szociálhigiéné alapfeltételeit fejtegeti, számos betegség okaként a nyomort jelölve meg.

Minden reformátor ellenállásba ütközik. Ez alól Frank sem volt kivétel. Már olaszországi működése idején az ellene szóló panaszok özönével árasztják el a bécsi hatóságokat. A központi kormányzat azonban akkor még Frank mellett állt. Sőt, 1795-ben – Quarin utódként – az Allgemeines Krankenhaus élére állítják. A tőle megszokott energiával fog a kórház szükségessé vált újjászervezéséhez. Kórbonctani intézetet létesít, és külön prosectori állást szervez; addig a klinikusok boncoltak. Mindenekelőtt azonban szinte újjáteremtette a Stoll halála óta teljesen elhanyagolt klinikumot. A tancélokra alkalmas ágyak számát rögtön a duplájára emelte. Szervező-igazgató tevékenysége, irodalmi működése és nem csekély orvosi praxisa mellett egyetemi tanszékét sem hanyagolta el. Világos, szellemes előadásait a medicusokon kívül Bécs számos orvosa hallgatta élvezettel.

Az ilyen tehetséges és eredményes embernek, aki nem ártotta originális gondolatait ki is mondani, lelkes híveken kívül számos és sajnos befolyásos irigye akadt Bécsben is. Egyházi körök pedig – akiknek befolyása II. József halála után ismét megnövekedett – elérkezettnek látták az időt, hogy újra felidézzék Frank cölibátust támadó tételeit. A kisebb tehetségű, de törtető kollégák, élükön a nagy hatalmú protomedicussal, Stifft báróval, Frank számára elviselhetetlen légkört teremtettek Bécsben.

Nem csoda hát, ha eleget téve egy meghívásnak, 1804-ben már a vilnai egyetemen találjuk. Elkíséri fia is, aki ugyanitt a patológia tanára lesz. Még egy évet sem töltött el Vilnában, amikor Sándor cár már Szentpétervárra hívja. Itt udvari orvos és az orvossebész akadémia tanára.

1807-ben Frank betegeskedni kezd, a sokirányú munkát egyre nehezebben bírja. 1808-ban 3000 rubel nyugdíjjal Bécsbe vonul vissza. Mint orosz államtanácsos békében marad Stifft intrikáitól. 1809-ben a Bécsben tartózkodó Napóleonhoz kéri konzíliumba. Ezután a francia császár Párizsba hívja udvari orvosnak: „Bírodalmamban önnek nagy tekintélye van. Párizsban kellene letelepednie...”. Napóleon ajánlatát Frank nem fogadja el. 1821. április 24-én bekövetkezett haláláig, néhány konzíliumot leszámítva, csak irodalmi munkásságának él. Ekkor rendezti sajtó alá válogatott klinikai megfigyeléseit,²³⁹⁷ és fejezi be az *'Epitome'*-t, melynek utolsó kötete néhány héttel halála előtt kerül nyomdába.

J. P. Frank kiváló klinikus volt, amit a róla szóló biográfiák „elfelejtenek” tárgyalni, ha nem éppen csak említik. Sőt, kora elsősorban mint klinikust értékelte. Kortársai ítéletét művei

²³⁹⁶ „A népek nyomoráról, mint a betegségek előidézójéről szóló egyetemi szónoklat”

²³⁹⁷ Interpretationes clinicae observationum selectarum (Tübingen–Stuttgart, 1812)

is igazolják, s az orvostörténelem talán kicsit egyoldalúan skatulyázza be kizárólag teoretikusnak. Hatkötetes terápiás kézikönyve²³⁹⁸ jelentős diagnosztikus fejezetekkel, kitűnő kórleírások mellett, elsőrendű patológiai-klinikai megfigyeléseket tartalmaz. Jelentőségét mutatja, hogy számos újabb kiadás mellett, német, francia és olasz nyelvre is lefordították.

Ennek a műnek az ötödik kötetében a 'Váladékokról' szóló fejezetben foglalkozik egyebek között a diabéteszszel, amelynek klasszikusan szép klinikai leírását adja. Frank igen precízen különíti el a diabétes mellitus kapcsán észlelt polyuriát az egyéb ok folytán fellépő fokozott mennyiségű vizeletürítéstől. Munkáiból kitűnik, hogy a differenciál-diagnózisra minden kórképnél különösen nagy súlyt fektetett.

A felvilágosodás korának magyar orvosai is nagy érdeklődéssel foglalkoztak a közegészségügy és orvosi rendészet kérdéseivel. Huszty Zakariás Teofil, Pozsony város tiszti főorvosa '*Discours über die medizinische Polizey*' című könyve 1785–86-ban jelent meg. Huszty könyvéről Frank is nagy elismeréssel írt, másfelől Huszty a későbbiekben lelkes követője lett Frank reform-javaslatainak.

A rendkívül sokoldalú Plenck professzor Budán 1781-ben latinul megjelent törvényszéki orvostani könyvét 1793-ban Bécsben egy német nyelvű bővített kiadás követte, amely már az államorvostanra és orvosi rendészetre is kiterjedt. Schraud Ferenc, a pesti egyetem tanára 1795-ben adta ki e tárgyú munkáját: '*Aphorismi de politia medica*'.²³⁹⁹ Schraud könyvét az ugyancsak pesti professzor, Bene Ferenc munkája követi.²⁴⁰⁰ Megjegyzendő, hogy a XIX. század folyamán J. P. Frank '*System*'-e a kötelező tankönyv a pesti egyetemen.

Az utóbb felsorolt művek kétségtávol Frank könyvének és munkásságának befolyását mutatják, végső soron azonban valamennyinek forrása a felvilágosodás és különösen Rousseau filozófiája.

*

A klasszikus hygiene a görög felvilágosodás szülötte. Az újkor közegészségügye az angol és az azt követő francia felvilágosodás során bontakozik ki, a kor új gondolata, a „közjó és hasznosság” jegyében. Az orvosi gondolkodás számára ez annak a régi felismerésnek az újrafogalmazását jelentette, mely szerint a medicina feladatát nem egyedül a gyógyításban kell keresni, hanem ésszerű módon a betegségek megelőzésében is.²⁴⁰¹

²³⁹⁸ De curandibus hominum morbis Epitome (1792–1821)

²³⁹⁹ „Aforizmak az orvosi rendészetről”

²⁴⁰⁰ Elementa politiae medicinae (Buda, 1807)

²⁴⁰¹ Birtalan, Gy. – Schultheisz, E.: Enlightenment medicine in Hungary, introductory paper. In: Seventh International Congress on the Enlightenment. Introductory papers. Budapest 26. July – August 1987. Oxford,

A felvilágosult abszolutizmus felismerte e téren az egészségügy jelentőségét, s a kornak megfelelően központi irányításának szükségességét. A XVIII. század második felében kialakul az orvostan és az államtudomány egymáshoz közelítő gondolataiból fakadóan a medicina egy új ága: a mai közegészségügy elődje, az ún. orvosi rendészet. Az elnevezés változó: *politia medica*, *Medizinische Polizei*, tehát orvosi rendőrség, orvosi rendészet, később *Staats-arzneikunde*, államorvostan. Egymagában fedi korunk *public health* és *hygiene* fogalmát.

Az egészségügy új korszakát Magyarországon *Husztly Zakariás Teofil* munkássága nyitja meg, aki főművében az új tudományt így definiálja: „Az orvosrendészet az a tudomány, mely magában foglalja azon alapelveket, melyek szerint az állam gondoskodik az alattvalók egészségének és életének fenntartásáról. Elméleti tudomány, de ha az uralkodó ilyen utasítást ad, gyakorlati lesz.” Rácz Sámuel az 1794-ben megjelent első magyar nyelvű orvos-sebész tankönyvben (*‘A’ borbélyi tanításoknak... második darabja*)²⁴⁰² erről következőképpen ír: „Az a tudomány pedig, a’ melly azokat a’ dolgokat meghatározni tanította, mellyek’ által a’ népnek egészsége fenntartatik, és az életére jó gond viseltetik, Orvosi Politianak mondattik”.

Az a gondolat, ami e diszciplína legnevesebb európai tudósát, J. P. Frankot, Magyarországon pedig Husztlyt e tárgynak, mint önálló diszciplínának művelésére indította, eredetileg nem orvostól, hanem a bécsi egyetem nagy hírű professzorától, Joseph von Sonnenfels-től származik, aki az államtudományt adta elő, s a császárnő, majd II. József tanácsadója volt.²⁴⁰³ A birodalom, s benne hazánk egészségügyi szervezetének létrehozását célzó udvari intézkedések kiadásában Van Swieten mellett meghatározó szerepe volt Sonnenfels bárónak, aki a felvilágosodás eszméiből fakadó törvénykezés egyik legnevesebb teoretikusa. A közigazgatásról szóló híres könyvében²⁴⁰⁴ nagy alaposággal fejti ki azoknak az intézkedéseknek elméleti alapjait és végrehajtásuk módját, melyek az állam biztonságának fenntartásához, a társadalom egészének, az alattvalók biztonságos életének megőrzéséhez és az általános „emberi boldogság” előmozdításához szükségesek. Szó esik, és pedig igen részletesen, az egészségügyi ellátás állami feladatairól, a közszolgálatot teljesítő orvosok és az egészségügyi személyzet munkájáról és jogviszonyáról, egészségügyi intézmények felállításáról és működéséről. Szól a szorosabb értelemben vett közegészségügyi kérdésekről, még az élelmiszer-tisztaság, a köztisztaság ügye és a kuruzslás elleni küzdelem sem marad ki javaslati közül.

1987. Voltaire Foundation. pp. 121–127. Vö. még: Schultheisz E.: *Medicina a felvilágosodás jegyében.* = *Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények.* Vol. 166–169. (1999) pp. 122–132.

²⁴⁰² A mű teljes címe: *A borbélyi tanításoknak második darabja. A törvényes orvosi tudományról és az orvosi politziáról.* Pesten, 1794. Trattner. 12 lev., 383, 25 p.

²⁴⁰³ Osterloh, K. H.: *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus* (Lübeck, 1970)

²⁴⁰⁴ *Grundsätze der Polizey- Handlung- und Finanzwissenschaft.* Bd. I–III. (Wien, 1765–1776)

A közegészségügy érdekében hozott rendelkezések a felvilágosodást megelőzően csak közvetett és jelentéktelen mértékben szolgálták az egyént. Sem a koraközépkor leprosoria, sem a későközépkor karanténállomásai létesítésének nem humanitárius indítéka volt, nem az egyén céljait szolgálták. A kórházak létrehozásának, a magisztrátus által fenntartott szegénybeteg-ellátásnak is csak részben volt karitatív, humanus indítéka, az elkülönítést a félelem diktálta.

A XVIII. század egészségügye egyaránt kívánta szolgálni az egyént és az államot. Új gondolata az egészségügy terén is a „közjó”-hoz és „hasznosság”-hoz vezető útnak világos megfogalmazása az államraison szellemében. Így lett egyértelmű, mintegy kötelező erővel állami feladat az egészség védelme, a betegekről, mint egyénekről és alattvalókról való gondoskodás megszervezése mind ama tényezők figyelembevételével, melyekkel az állam érdeke összefügg, beleértve még a nép műveltségének bizonyos fokú emelését, ezen belül pedig orvosi és egészségügyi felvilágosítását is. Ennek a feladatnak elméleti alapjait és megvalósításának módját tárgyalják hazánkban elsőként Huszty írásai.

*

A tárgy Európa szerte elismert, hazájában mégis alig akceptált, a valójában itthon ma sem igazán ismert tudósa, raszinyai Huszty Zakariás Teofil a dunántúli Ruszton született 1754. március 13-án, kismemesi családban. Gimnáziumi tanulmányait az 1557 óta működő nagyhírű és nagyhagyományú soproni evangélikus líceumban kezdte és folytatta.²⁴⁰⁵ A gimnáziumot bevégezvén 1771-ben a bécsi egyetem orvosi fakultására iratkozik be. Néhány igazán kiváló tanára ellenére Huszty bécsi tanulmányainak idején a híres bécsi fakultás színvonala stagnált, nem felelt meg annak a várakozásnak, mely Husztyt arra készítette volna, hogy tanulmányait itt folytassa tovább. Erről ő maga számol be később tárgyalandó, németül írt főművének első kötetében.

A bécsi orvosi fakultás újjászervezője, a nagyszombati egyetem orvosi karának kezdeményezője és szervezője, Van Swieten sok mindent megreformált, írja Huszty, de a „régimódi szellemet nem tudta teljesen kiirtani, halála után pedig nem sokan követték”. Husztyt viszont a tudomány legújabb eredményei már hallgató korában is érdekelték, messze a curriculumon túl.

---

²⁴⁰⁵ Duka Zólyomi, N.: Zakarias Teofil Huszty Stadtarzt von Pressburg Nachfolger Johan Peter Franks und Vollender Seiner Konzeption. Hildesheim, 1968. pp. 860–864. (Klny. a 'Verhandlungen des XX. Internationalen Kongresses für Geschichte der Medizin Berlin 22–27. August 1966.' előadásainak nyomtatott változatát tartalmazó kötetből)

Az egyetem „régimódi” jellege, az orvosi iskola szemlélete, – bár klinikai gyakorlatát Huszty sem kifogásolta – és az igen kifejezett vallási intolerancia késztették a felvilágosodás ideáiért lelkesedő evangélikus fiatalembert, hogy elhagyja Bécset.

Nagyszombat egyetemének és professzorainak jó híre, felvilágosultabb szelleme, toleranciája vezette az 1773/74-es bécsi szemeszter befejeztével az újonnan nyílt orvosi fakultásra.

Nagyszombatban Huszty valóban azt találta, amit remélt: magas nívót és szabadabb szellemet, tudós és főként nagyon lelkes, fiatal (30–35 éves!) professzorokat, akik a bécsi egyetem virágkorában végeztek ott tanulmányaikat. Valamennyiüket még Van Swieten választotta ki erre a posztra tanítványai közül. Van Swieten szellemét vitték az új orvosi fakultásra, ahol az ő halála után is ebben a szellemben dolgoztak és tanítottak a fiatal professzorok.

Licenciátusának megszerzése után 1776-ban gyakorló orvosként Pozsonyban telepedett le. Pozsony ez időben az ország fővárosa volt. A legjelentősebb hatóságok és hivatalok, mindenekelőtt a helytartótanács székhelye. Ennek keretei között működött a legfőbb orvosi-egészségügyi hatóság, előbb mint bizottság (Comissio in re sanitatis), 1783 óta mint jelentős hatáskörrel rendelkező osztály (Departementum Sanitatis), mellyel Huszty is kapcsolatban állt. Pozsonyban jelent meg, jóllehet német nyelven, az első magyar tudományos folyóirat, az 'Ungrisches Magazin', melyet 1781-ben Windisch Károly Teofil, Pozsony későbbi polgármestere alapított. Első számában közli Huszty új szemléletű tanulmányát.²⁴⁰⁶ Ez a négy folytatásban megjelent terjedelmes tanulmány már az orvosi rendészet számos kérdésével is foglalkozik, az orvosi rendészetet tárgyaló monográfiája vázlatának tekinthető. A közegészségügynek első, bizonyos teljességre törekvő tárgyalása hazánkban. Valójában ezzel kezdődik a XVIII. századi magyar közegészségügyi irodalom.

Sem mindennapi praxisa, sem városi orvosi teendői nem gátolják abban, hogy elméleti kutatásait, olvasmányait, s ezekből leszűrt szakirodalmi munkásságát folytassa. 1786-ban jelenik meg legjelentősebb műve, a kétkötetes, ezer oldal terjedelmű *'Diskurs über die medizinische Policey'*.²⁴⁰⁷ A mű Johann Peter Frank *'System einer vollständigen medizinischen Policey'* című korszakalkotó orvosrendészeti, illetve államorvostani-közegészségügyi munkájából indul ki.²⁴⁰⁸

---

²⁴⁰⁶ 'Versuch über den Menschen in Ungarn nach seiner physischen Beschaffenheit' („Elmélkedések a Magyarországon élő emberekről fizikai felépítésük alapján”)

²⁴⁰⁷ „Eszmefuttatás az orvosi rendőrségről”

²⁴⁰⁸ Frank, J. P.: System einer vollständigen medizinischen Polizei. Vol. I–VI. (Mannheim – Wien, 1779–1819)

Huszty Diskurs-a a korszellem egyik megjelenítője az orvostan és az egészségügy XVIII. századi irodalmában. Elméletében a felvilágosodás filozófiáját követve, gyakorlatában a felvilágosult abszolutizmus rendelkezéseinek megfelelően törekedett a „hasznosság” szem előtt tartásával a „közjó”-ra.

A Diskurs Frank művének első négy kötetét követően jelenik meg. Huszty maga írja bevezetőjében, hogy ezek számára alapul szolgáltak. Saját I. és II. kötetéhez sok részt excerptált, sőt egyeseket át is vett. Főleg a tárgyalt diszciplína fogalmi meghatározása, az orvosi felvilágosítás, a lakókörnyezeti- és az élelmiszerhygiene, a nevelésről, a káros szokások elleni küzdelemről szóló fejezetrészek származnak Frank I. kötetéből. A II. kötet első kétszáz oldaláról a gyermekkor, az iskoláskor, az egészségmegőrzés, a házasság higiéniéjére vonatkozó egyes részletek, leírások kerültek Husztyhoz. Mindez azonban a forrás pontos megjelölésével,²⁴⁰⁹ önálló gondolatokkal kiegészítve. Plágiumról tehát nincsen szó. Olyannyira nem, hogy a jól ismert német orvosprofesszor, J. Stoll, aki Franknak és Husztynak egyaránt kritikusa, s maga e tárgynak igen jeles művelője, megjegyzi, hogy ebből a forrásból (ti. Frank könyvéből) mindenki merített, aki az orvosi rendészetről írt, „még maga raszinyai Huszty Z. T. is...”²⁴¹⁰ J. P. Frank véleménye is elismerő Husztyról. Munkája IV. kötetének befejezésekor, 1788 első felében még nem ismerte Husztyt. Miután megkapta könyvét, saját negyedik kötetének függelékében így ír: „Csak miután ez a könyv nyomdába került, kaptam meg Huszty úrtól a Diskurs über die medizinische Policey-t. Ha ez a hasznos munka hamarabb kerül a kezembe, úgy néhány dolgot felhasználhattam volna belőle.”

Az új – még távolról sem elfogadott – tan, amit Huszty oly erőteljesen s külföldön nem kevés sikerrel képviselt, igen világosan tükröződik pl. abban a teljesen originális fejezetben, mely a felső-magyarországi bányavidék helyzetét és higiéniés viszonyait ismerteti.

A bányászok foglalkozási betegségeit vizsgálva nem annyira az egyes kórformák anamnézise és terápiája foglalkoztatja, mint inkább a szociális helyzet és a munkakörülmények, amiben létrejöttek. Ennek megfelelően javaslatai – mindig az államraison jegyében – igen korszerűnek hatnak ma is. Szervezett és rendszeres orvosi kezelés és gyógyszerellátás, az üzemi állapotok javítása, amennyiben túl kicsi a bánya, állami támogatással, szerepelnek a javaslatok között. Az államnak kötelessége és egyben érdeke, hogy azokat az osztályokat, melyek „felvirágoztatják”, egészségének megtartása céljából privilegizálja, szemben azokkal, akik erre kevésbé szorulnak rá.

²⁴⁰⁹ „eddig a forrás” – olvassuk pl. a II. kötet 132. lapján

²⁴¹⁰ Stoll, J.: Staatswissenschaftliche Untersuchungen und Erfahrungen über die Medizinalwissenschaft (Zürich, 1812)

Különösen ezt a fejezetet emeli ki recenziójában Stoll, aki Frank nagy művében éppen azt hiányolta, amit Huszty, úttörőként felvett rendszerébe. Husztyt magát az orvosi rendészet területén Magyarország vezető orvos-személyiségeként aposztrofálja, s előkelő helyet jelöl ki számára az európai szakirodalomban.

Stoll igazán kompetens véleménye szerint Huszty azáltal, hogy a Frank által 1786-ig nem tárgyalt, illetve ezt követően is hiányzó diszciplínákat felvette orvosi rendészeti systemájába, ezt az új tudományt „teljessé tette”.

Huszty korának minden társadalmi bajával orvosi és egyben filozófiai alapon foglalkozik. Korának uralkodó eszméit elmélyült filozófiai eszme-futtatásokkal akarja feltárni, s a társadalmi hatásokkal és végső soron a betegségekkel, a kóros, de legalábbis egészségkárosító jelenségekkel összefüggésbe hozni. Odáig megy, hogy az ilyen jellegű filozofálásból sem az egyház, sem a nemesség kritikája nem marad ki. Utóbbiban saját nemesi volta sem gátolja. Ezek valójában már nem a szaktudomány kérdései, bár az az egészséges szkepszis, ami benne a gyógyító eljárásokkal szemben él, talán innen is származik. Huszty magát deistának vallja. Ennek megfelel ugyan szociális színezetű humanista szemlélete, de nehezen egyeztethető össze azzal a materialista felfogással, amivel az agyi funkciókat és magát a halált leírja. Miközben a kor vallási és filozófiai áramlatairól értekezik, meglepő módon foglal állást egyes kérdésekben. Teljesen elutasítja a metafizikát még Kant értelmében is: „Kant úr engedelmeivel a tiszta metafizika képtelenség. Mint a színek a vaknak, vagy a hangok a süketnémáknak...”

Felmerül a kérdés, hogy helyenként kissé különös filozófiai fejtegetései, illetve vallási felfogása érdemben befolyásolta-e Diskurs-ban lefektetett tudományos elveket és azok gyakorlatát? Úgy tűnik, nem. Maguk a felvilágosodás filozófusai azok, akik e tekintetben befolyásolták. Saját filozófiai fejtegetései csak érintőlegesesek, s inkább elmélkedések, mint tézisek. A determinizmust taglaló fejtegetéseknek célja a prevenció elve mindenekfelett való érvényesítésének teoretikus indokolása.

Noha önálló tudományként Huszty Európában a legelső között művelte, a *politia medica* Magyarországon csak több német egyetemet követően – de Bécs és Prága előtt – kapott tanszéket. Az 1793. november 22-i helytartótanácsi rendelet utasította a pesti egyetemet, hogy a következő tanévtől gondoskodjék a törvényszéki orvostan (*medicina forensis*) és az orvosi rendészet (*politia medica*) tanszékének felállításáról és ezentúl e tárgyak legyenek részei az orvosi szigorlatoknak. Első tanára a járványorvosként különösen jól ismert, de a *medicina* egészségben járatos megyei, majd országos főorvos Schraud Ferenc lett. Két évvel a tárgy tanításának megkezdését követően már nyomdába adta azt a művet, mely

hallgatóinak vezérfonalul szolgált. Részben előadásainak gyűjteményét, részben államorvostani kutatásainak eredményét összegezte az *'Aphorismi de politia medica'* (Pest, 1795) című 182 oldalas tankönyv, amelyet 1797-ben, Lipcsében is kiadtak. A munka még hosszú évekig e tárgy egyetlen tankönyve maradt. Noha Husztyt külföldön akkor már sokat citálták, a Diskursra való hivatkozást hiába keressük a pesti orvosi kar eme hivatalos tankönyvében.

Amikor Schraud 1803-ban Magyarország protomedikusa lett, tanszékét Bene Ferenc vette át. „Korának hazánkban első orvosi talentuma”-ként aposztrofálta nekrológjában az Orvosi Hetilap 1858-ban. Új, Schraud vezérfonalánál bővebb és alaposabb tankönyvet írt *'Elementa politiae medicae'* (Budae, 1807) címmel. Husztyt ő sem idézi, nem hivatkozik rá. Könyvét csak a rendszeres művek (opera systematica) irodalmának felsorolásában, J. P. Frank után, a második helyen említi.

Az orvosi rendészetről szóló irodalomnak Magyarországon Huszty előtt, illetve vele egyidőben egyetlen rövid írása van. A hatalmas ismeretanyaggal rendelkező kiváló nagyszombati, budai, majd bécsi orvosprofesszor, *Plenk József Jakab* német, illetve latin nyelvű törvényszéki orvostani munkája.²⁴¹¹ Ebben, a tulajdonképpeni tárgyat követően, röviden, mindössze néhány lapon összefoglalja az orvosi rendészet alapjait is. Közli abban, hogy részletekbe nem megy, mert azok Frank *'Politia medica'*-jában igen jól és alaposan írva megtalálhatók.

Plenk tanártársának, Rácز Sámuelnek köszönhető, hogy a tárgy magyar tudósainak német és latin nyelvű monográfiáit, illetve tankönyveit még a XVIII. században egy általa magyar nyelven írott *'Orvosi Politia'* egészíthette ki. „Elő-Beszédében” a közegészségügy minden korabeli kutatójának véleményét juttatja kifejezésre: „Minden jó rendben álló Köz-társaságban a' legfőbb gondok közzé helyhezteszik a' nép' egészségének 's életének fenn-tartása, és védelmeztetése; nem-is ok nélkül; mert nem lenni, vagy betegség miatt a' közönséges szolgálatra alkalmatlannak lenni, a' Köz-társaságra nézve mind egy.” Ezért fontos a politia medica művelése, „...hogy így semmi ki ne maradna, a' mi a nép' egészségének és életének fenn-tartására akár miképpen szükségesnek lenni láttatna.” Ma sem kell másképp megfogalmazni a közegészségügy feladatát.

---

²⁴¹¹ Lásd erről részletesebben: Plenk József Jakab: A törvényszéki orvostan alapjai. In: Schultheisz Emil – Magyar László András: Orvosképzés a nagyszombati egyetemen 1769–1777. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter, sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2005. MATI. pp. 216–217.

Enlightenment medicine in Hungary²⁴¹²

Co-author: Győző Birtalan

---

²⁴¹² Forrás: Birtalan, Győző – Schultheisz, Emil: Enlightenment medicine in Hungary. In: Seventh International Congress on the Enlightenment. Introductory papers. Budapest 26. July – August 1987. Oxford, 1987. Voltaire Foundation. pp. 121–127. – Ismételtén megjelent a kongresszus teljes anyagát közlő kötetben: Transactions of the Seventh International Congress on the Enlightenment. [Budapest, 26 July – 2 August 1987]. Oxford, 1989. Voltaire Foundation. pp. 835–841.

Introductory paper

Enlightenment medicine in Hungary

GYÖZÖ BIRTALAN AND EMIL SCHULTHEISZ

THE positive role of the Enlightenment has received relatively slight appreciation in medical historiography. This statement relates mainly to German literature. The explanation lies in the fact that hopes attached to the omnipotence of reason did not come true in the way and to the extent they had been supposed to. It is true for the particular phase in the historical development of medicine just as for our case that definitions, here the definition of the Enlightenment, fail to grasp all the forces and phenomena which moved the science of the age, including the science of medicine.

The intellectual trend of the European Enlightenment had a deep influence on the theory of contemporary medicine and much transformed its practice as well. Before dealing with our data concerning this influence in Hungary, let's sum up briefly which are the fields where this influence is best shown.

1. First of all we emphasise the change the Enlightenment brought about in *medical anthropology*. In the spiritual trends of humanism and the Renaissance man had become one of the central goals of scientific research. Since the sixteenth century physicians and scientists had been seeking to know the anatomy, the structure and fabric of the human body. In the first period of investigations they tried to get a knowledge not only of its elements gained through dissection but also of its function, yielding itself to mechanical and chemical interpretation. In the course of this, they got much farther than Greek and Roman physicians of Antiquity. It is enough to think of the discovery of the mechanism of blood circulation and the vistas opened by the use of the microscope.

However, the structural pattern thus taking shape had proved insufficient to answer many important questions. How do the complicated, vital reactions, metabolic processes, the functions of reproduction that characterise the living and are indispensable for the maintenance of life, take place? And there was the unsolved problem of the organic representation of these functions and how they were controlled.

The traditional answer to these questions was essentially dualistic. It was built upon the dualism of the active, controlling element working from outside and of the passively reacting bodily material. But the formal nature of this

theoretical system being more and more revealed, its heuristic possibilities for the science of medicine became exhausted. Medicine could not accept any longer the idea of external forces directing purposefully the bodily processes. Whether the interpretation ran along the medieval, theological line or abstract natural forces were involved, these comfortable patterns had to be abandoned. The search for elementary manifestations of life in bodily matter was begun.

The medical approach to man in the Enlightenment emphasised the new, direct research of vital phenomena and in this connection the stress was laid upon the function of the nervous system. In the mid-eighteenth century. Albrecht Haller carried out about 400 animal experiments in order to decide what organs show the basic phenomena of 'irritability' and 'sensibility' and to what degree. By this he set an example of the new type of physiological research characterised mainly by an exact, reductionist way of posing the questions as well as by the multicontrolled experimental method. These works had considerably stimulated studies on the physiology of the nervous system, indirectly also on the physiology and pathology of the human psyche. The latter subject had an especially important role in the mental hygiene of the Enlightenment that we are to come back to later.

In the second half of the eighteenth century, knowledge of the vital functions of the human organism was increasing rapidly. This relates first of all to the function of the digestive system, the glands, to the nature of reproductive processes. And it also happened that with the change of scientific view of the Enlightenment questions were asked concerning the evolution and transformation of species as well as that of the individual. The hierarchical system of living creatures became clearer and clearer and there was less and less doubt that man constituted an integral part of this hierarchy. It was in this connection that *comparative anatomy* gained ground. According to Buffon, if animals did not exist, man would be even more incomprehensible.

2. The slogan often cited by adherents of the Enlightenment 'experientia ac ratio' had an influence first of all on the work of contemporary practitioners of progressive thinking. The above-mentioned order of experience and reason shows as well that preference was generally given to experience. However great was the authority of general medicine and pathology logically built upon contemporary iatrophysics and chemistry, good clinicians always remained open to the acknowledgement of facts that contradicted the theory, and adjusted their practice accordingly. The medical practice of the Enlightenment is characterised by the attention paid to the particularities of individual cases as opposed to the more doctrinaire and schematic medicine of previous centuries. The methods of perceiving the patient and disease were refined (analysis of symptoms, gathering measurable data). Due to this, descriptions of disease became differ-

entiated. Several new, classic descriptions of clinical pictures are owed to this trend. Experience and its interpretation came nearer to each other since the latter could rest on more and more data of physiology, pathology and morbid anatomy. The right proportion of experience and reason had never been easy to find in medicine. Many practitioners were bound to primitive experience while others constructed speculative doctrines that departed a long way from reality. Nevertheless, the medicine developing in the spirit of the Enlightenment considerably enlarged our knowledge on diseases, brought forth new drugs and treatments, on the whole it became more effective.

A new epoch was marked by Johann Peter Frank's lecture 'De populorum miseria morborum genetrix' held on 7 May 1790 in Padua, then under Austrian rule. It clarified the decisive influence of social conditions upon the state of health. It pointed out the close connection between poverty and perinatal mortality, and it treated poverty as one of the sources not only of crime but of many diseases as well. This lecture containing a then revolutionary idea led to his removal from Lombardy into Vienna, which was not meant as a promotion. Still cherishing these ideas he put them down in writing. He became a renowned and influential figure of the establishment as a successful clinical teacher, reorganiser of the medical faculty, and director of the largest hospital in Europe, the Allgemeines Krankenhaus. At that time the Enlightenment still allowed the exposition of such 'heretical' ideas that would not be tolerated in such an overt form in the next decades.

3. A new, increased importance was given to the idea of the preservation of health and the prevention of disease. This conception was nourished by contemporary philanthropy as well as by state policy which realised its need for large numbers of subjects able to work. It was evident, too, that the best way to conquer diseases is to prevent them.

Public health initiatives both from above and below were characteristic of the Enlightenment movement. Sanitary measures were devised and enacted by government experts responsible for public health. At the same time, a great amount of popular literature appeared treating questions like the proper way of life, nutrition, mother-, infant- and child-care and so on. There was a growing number of medical books and medical advice books written for lay people.

Rousseau himself had a high opinion of hygiene. He called it the only useful branch of the medical sciences, though as he said 'hygiene is not as much a science as a virtue. Temperance and work are the real doctors of man: work quickens the appetite and temperance would not allow abuse of it.'

We will consider now how the above-mentioned tendencies were reflected in Hungarian medicine.

1. Contemporary medical men in Hungary in practice did not take an active part in basic researches. Both the personal and the material conditions were lacking for this. They were quick however, to recognise and adopt the new achievements. Haller's experiments found an echo in a relatively short time, in 1756, in a thesis by István Kibédi Mátyus, published in Utrecht with the title 'Positiones medicinae inaugurales de irritabilitate et quibusdam aliis medicinae capitibus'. Out of the 61 arguments of the thesis, 12 treat the anatomic substances and physiological significance of irritation and irritability.

The *first physiological monograph written in the Hungarian language* was the work of Sámuel Rác, professor at the University of Pest, and appeared in 1789. In the development of his work he was strongly influenced by Blumenbach's excellent physiological work in German that had appeared three years earlier. Rác reviews and treats even the latest achievements in the subject. For example, it is worthy of attention that he refers to animal experiments which examine resorption from intestinal villi and from regional lymphatics.

In 1819, Mihály Lenhossék Senior, professor at the University of Pest, then of Vienna, chief medical officer (protomedicus) of Hungary from 1825, published his *Physiologia medicinalis*, which ranked among the best medical literature of the age. It was officially accepted and recommended as a textbook for medical training not only in Pest but in Vienna as well. It is characteristic of his modernity that he cites several times Bichat, the outstanding path-breaker in medicine of the turn of the nineteenth century, whose new system of anatomy, with some restrictions, he takes over himself.

2. Clinical teaching at the medical faculty of the University of Sciences started in the spirit of the Enlightenment. The control of public health in the Habsburg Empire was in the hands of Boerhaave's disciple Van Swieten, himself a guarantor for the prevalence of this spirit. He urged the scientific registration and analysis of epidemics as well as the practice of autopsy. He gave orders that university teachers should include in their courses their own observations, making use of the results of their research. For several decades Van Swieten's *Commentaria in H. Boerhaavii aphorismos de cognoscendis et curandis morbis* (Leyden 1742-1772), translated into German in 1755, had been used as a standard work. As to the scientific activity of the first professors of the medical faculty, it is worth mentioning József Jakob Plenck, who gave courses in surgery, obstetrics and ophthalmology. Plenck treated nearly the whole of contemporary medicine in his specialised, internationally renowned works.

From the second half of the eighteenth century, in conformity with the general trend of the age, the main concern of practical medicine had been to raise the level of *obstetrics* and *paediatrics*. In 1766 István Weszprémi translated into Hungarian Crantz's midwifery book. By this he facilitated the spread of a

midwifery of the standard contemporary level in Hungarian practice as well.

Correct acquaintance with the subject as well as practical knowledge are attested in József Csapó's book *The Curing of little children*, published in 1771, which was the first paediatric work in the Hungarian language. Besides treating infant and child diseases, it also pays attention to problems of nutrition and care. This latter subject, however, had already been treated. István Weszprémi's *Short instruction on infant care* was published in 1760. The translation and publication in 1794 of Nils Rosen's monograph, which was famous throughout Europe, added an important item to the paediatric literature available in Hungarian. The translator was Sámuel Domby, an eminent practitioner of great experience himself. As physician of Borsod County, he published the first textbook of midwifery in the Hungarian language, in 1772.

In the course of his study tour in London, István Weszprémi got acquainted with the practice of variolation there. Chiefly due to this experience, he elaborated his original conception on a method for inoculation against the plague that he presented in his *Tentamen* in 1755.

3. Enlightenment medicine in Hungary shows the greatest advances in quantity, as well as in quality in the field of *public and individual health care*. During the reigns of Maria Theresa and Joseph II overall state health measures became more competent and more resolute, as is well known. The *Generale normativum sanitatis* was published in 1770. In the literature on health policy, Zakariás Huszti's *Discours über medizinische Polizey* of 1786 ranked among the path-breakers; even Johan Peter Frank approved of it. Ferenc Schraud and Ferenc Bene also published excellent works in the subject at the turn of the nineteenth century. It is also known that smallpox vaccination was the subject of relatively early propaganda in Hungary and was already obligatory in 1813. The asylum for the deaf and the dumb at Vác was established in 1802 and the asylum for the blind in Pest was established in 1825.

Our popular health-literature written in the spirit of the Enlightenment is voluminous. In the 1760s we know of about 25 such books written in Hungarian. They are partly translations and partly original works. From this literature stands out Weszprémi's above-mentioned book on infant care as well as one of the last works in this line, the *Diaetetica* by János Zsoldos, physician of Weszprém (1814). The most valuable was the immense work we owe to István Kibédi Mátyus, physician of Küküllő County. A shorter version appeared between 1762 and 1766. The full version in six volumes *Old and new dietetics, that is an enumeration of the more notable natural devices given by God for the preservation and care of life and health, according as people had taken to them and from the beginning to our days have been making use of them either to their harm or to their advantage* was published between 1787-1793. Kibédi Mátyus's work treats in the train of

thoughts of the classical 'non-naturals' the topics of air, food and drink, movement and relaxation, humoral function of the organism as well as the problematics of 'accidentia animae' raised with a new emphasis. For, in the shaping of the health ideal of the Enlightenment, *mental hygiene* assumed a particular significance. This age believed that the primary condition for achieving human welfare lay in a rational way of life which was meant both for the individual and for society.

From among our literature on mental hygiene conceived in the spirit of the Enlightenment, we can rank highest the two works written in the subject by Mihály Lenhossék Senior. Contrary to the quiet world of the Hungarian countryside where Kibédi Mátyus worked, the environment where Lenhossék's works were written was that of the large cities of Pest, Vienna and Pozsony (now Bratislava). Even the titles of his books in German show how the classical theme of the one-time 'accidentia animae', in the wake of accelerated historical times, had become more complicated and was approached in a more sophisticated way. In 1808 he published his book under the title *Darstellung der menschlichen Leidenschaften*. In 1824 the title came with the following modification: *Darstellung des menschlichen Gemüths in seinen Beziehungen zum geistigen und leiblichen Leben*.

It would need another paper to present and analyse how these two masterpieces of Hungarian medical literature in the Enlightenment were developed, what solutions they could offer to the difficult questions at hand, several of which still have relevance today.

Select bibliography

- Gy. Birtalan, 'Francois Xavier Bichat', *Communicationes de historia artis medicinae* 62-63 (Budapest 1971), p.121-27.
- Gy. Birtalan, 'Das erste ungarischsprachige Lehrbuch der Physiologie', *Beiträge der Martin Luther Universität* 41 (Halle, Wittenberg 1981), p.102-103.
- Gy. Birtalan, 'Personal health care and mental hygiene in the 18th century' [in Hungarian], *Orvosi Hetilap* 10 (Horus 1982), p.607-10.
- Gy. Birtalan, 'Mental hygiene of the Enlightenment in Hungary and abroad' [in Hungarian], *Communicationes de historia artis medicinae* 102-104 (Budapest 1983), p.45-76.
- H. Boerhaave, *De usu ratiocinii mechanici in medicina*, in: *Boerhaavi opera omnia medica* (Venezia 1751), p.456-571.
- I. Friedrich, '18th-century Hungarian publications on infant nursing and education', *Communicationes de historia artis medicinae* 73-74 (Budapest 1975), p.27-52.
- R. Heller, 'I. P. Frank, figure of the Establishment and revolutionary', *Bulletin of the Society for the Social History of Medicine* 11 (1973), p.10.
- F. Hoffmann, *Fundamenta Medicinae*, trans. by L. S. King (London 1971), p.5ff.
- L. S. King, 'Evidence and its evaluation in 18th-century medicine', *Bull. hist. med.* 50 (1976), p.174-90.

IV.2. *Le corps humain et la nature: nouvelles idées et nouveaux procédés techniques*

P. Klemperer, 'Morbid anatomy before and after Morgagni', *Bulletin of the New York Academy of Medicine* 87 (1961), p.748.

G. Mann. *Medizin der Aufklärung, Jahrbuch des Marburger Universitätsbundes* (1966/67), p.321ff.

Samuel Rác, *A short summation of physiology*, selected paragraphs from the 1780 edition, in: E. Schultheisz (ed.), *History of physiology* (Oxford 1980), p.85ff.

E. Lesky, A. Wandruszka, *Gerard van Swieten und seine Zeit* (Wien, Köln, Graz 1973).

Literature on public health and state medicine in Hungary in the age of enlightenment²⁴¹³

Translated by David Galántai

Classical hygiene was born in the ancient Greek period of enlightenment. The issue of public health, as it is known in our modern age, emerged during the English and the subsequent French age of Enlightenment, with a view to the notions of „*common good*” and „*utility*”, the new dual concept characteristic of the era. As far as medical thinking was concerned, this meant rephrasing the old realization that the mission of medicine was not simply to heal people but also, quite reasonably, to prevent diseases.

The proponents of enlightened absolutism recognized the importance of general healthcare in this respect, and, in accordance with the thinking of the age, emphasized the need for central control over healthcare issues. By the second half of the 18th century, a new branch of medicine was seen to emerge from the convergent thought systems of medical science and political science; this was the predecessor of today’s public health system, the so-called medical police. It was referred to under various terms, first as *politia medica*, or *medizinische Polizei*, that is „medical police” or „medical policing”, then later as *Staatsarzneikunde*, or „state medicine”. It was a single term to cover today’s notions of „public health” and „hygiene”.

This new era of healthcare was initiated in Hungary by the oeuvre of *Zakariás Teofil Huszty*, who gave the following definition of the new branch of science in his most important work: „*The theory of medical police is a science which incorporates all the fundamental principles whereby the state provides for the maintenance of its subjects’ health and life. It is a theoretical branch of science, but should the ruler issue an order falling within its scope, it instantly becomes practical knowledge.*” *Sámuel Rác* (1744–1807) wrote thus in his *A’ borbélyi tanításoknak... második darabja* (Teachings for Barbers ... Part II), the first Hungarian-language textbook for teaching physicians and surgeons, published in 1794: „*And that science, which does teach of the determination of all those things whereby the health of*

---

²⁴¹³ Forrás: Schultheisz, Emil: Literature on public health and state medicine in Hungary in the age of enlightenment. Translated by David Galántai. In: Schultheisz, Emil: *Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente*. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 194–201. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Literature on Public Health and State Medicine in Hungary in the Age of Enlightenment. Translated by David Galántai. = *Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények*. Vol. 194–195. (2006) pp. 87–93.

the people is kept up and good care is taken of the population's life, is called Medical Police”.

The thought that led several scholars – notably the most famous European scientist working in this discipline, *J. P. Frank* (1745–1821), as well as the above-mentioned Huszty in Hungary – to practise this scientific area as a discipline in its own right, eventually originated not from a medical doctor but from the highly renowned professor of the Viennese university, *Joseph von Sonnenfels* (1739–1817), who lectured on political science at the university and served as a counsellor for *Maria Theresa* of Austria as well as for Emperor *Joseph II*. Being one of the most renowned theoreticians of jurisdiction based on the ideas of the Enlightenment, Baron Sonnenfels – along with *Van Swieten* – played a crucial role in having the Viennese imperial court issue those orders which were aimed at creating the healthcare system of the entire Habsburg Empire and within it, the Kingdom of Hungary. In his famous book on public administration (*Grundsätze der Polizey-, Handlungs-, und Finanzwissenschaft* I–III, 1765–1776), von Sonnenfels gave a very detailed description of the theoretical foundations and modes of execution of such measures that were deemed necessary for preserving the security of the state, maintaining the safety of life for society as a whole and for the ruler's subjects, and fostering „the happiness of humans” in general. In this book, he spoke in the fullest detail about the duties of the state related to healthcare, the work and legal relations of physicians and healthcare personnel who performed a public service, and the establishment and operation of healthcare institutions. He also wrote about matters connected more strictly to the issue of public health, even including food hygiene, the sanitation of public places, and the fight against quackery among his proposals.

Prior to the Enlightenment, the measures taken for the sake of public health would serve the individual only in an indirect manner and to an insignificant degree. Neither the leprosoria of the early Middle Ages, nor the quarantine stations of the late Middle Ages were established out of humanitarian considerations, and neither were intended to serve the purposes of the individual. Even the establishment of hospitals, or the treatment of poor patients – a service operated by the magistracy –, was only partly based on charitable and humane considerations; the segregation of the sick was dictated primarily by fear.

Healthcare in the 18th century was aimed at serving both the individual and the state. The new thought of the age meant that the route leading to greater „common good” and „utility” was clearly mapped out, also in the area of healthcare, in the spirit of the *raison d'État*. It thus became the obvious and even compulsory task of the state to provide for health protection, and to organize the treatment of the sick – who were viewed both as individuals

and imperial subjects –, taking account of all those factors in which the interests of the state were vested. This went so far as to include raising the population's cultural standard to a certain degree, partly through instructing people about medical and healthcare issues. Huszty's works were the first in Hungary to discuss the theoretical foundations of this process and its modes of implementation.

Zakariás Teofil Huszty of Raszinya – a scholar renowned throughout Europe for his achievements in the field of public health, yet hardly ever acknowledged in his homeland, and in fact not very widely known even today –, was born in a family from the lower nobility in Ruszt, in the Transdanubian region of Hungary, on 13th March 1754. He completed his secondary school studies at the famous evangelical secondary school of Sopron, established in 1557. Having finished his studies there, he enrolled in 1771 in the medical faculty of the university of Vienna. Despite a few truly remarkable professors, the standard of education at the famous Viennese faculty was stagnant at the time when Huszty studied there, and, failing to live up to Huszty's expectations, discouraged him from continuing his studies in Vienna. He himself gave an account of these developments in the first volume of his main work, written in the German language, to which we will shortly return in more detail.

Huszty wrote in his book that although Van Swieten, the reorganizer of the Viennese medical faculty and the originator and organizer of the medical faculty at the university in Nagyszombat (present-day Trnava), had implemented a large number of significant reforms in Vienna, still, he *„could not completely get rid of the old-fashioned spirit prevailing at the university, and had only a few followers left after he died.”* Huszty, on the other hand, was deeply interested in the most recent scientific achievements already in his years as a university student, and his curiosity took him far beyond the confines of the curriculum.

The „old-fashioned” atmosphere of the Viennese university, the approaches used at its medical faculty (whose clinical practice, though, not even Huszty could criticize), and the very strong presence of religious intolerance ultimately convinced the young evangelical student, who was so enthusiastic about the ideas of the Enlightenment, that he was better off if he left Vienna behind.

The good reputation of the university of Nagyszombat and its professors, its more enlightened spirit and tolerant atmosphere attracted Huszty to join the newly established medical faculty there after completing his 1773/74 semester in Vienna.

At Nagyszombat, Huszty found exactly what he was hoping to find: higher standards and a more liberal spirit, along with learned and, more importantly, very enthusiastic and young professors (as young as 30–35 years of age!), who had completed their studies at the

Viennese university during its brightest period. All of them had been selected for their positions by Van Swieten from among his students. The young professors took the spirit of Van Swieten with them to the new medical faculty, and continued to work and teach there according to his instructions even after his death.

Having obtained his doctor's degree, Huszty settled in Pozsony (present-day Bratislava) in 1776 and started practising as a physician. At the time, Pozsony was the capital of the Hungarian kingdom, where the seats of the most important authorities and offices, most notably that of the Governor's Council, were located. The highest medical and healthcare authority operated within the framework of that Council, first in the form of a commission (*Commissio in re sanitatis*), and later, from 1783 onwards, in the form of a department having significant powers (*Departamentum Sanitatis*), with which Huszty himself maintained regular contact.

The first Hungarian scientific journal, entitled *Ungarisches Magazin*, was also published in Pozsony – albeit in the German language –, founded in 1781 by Károly Teofil Windisch (1725–1793), who later became the Mayor of Pozsony. In its first issue, the magazine published Huszty's study entitled *Reflections over the people of Hungary on the basis of their physical state* (Versuch über den Menschen in Ungarn nach seiner physischen Beschaffenheit), which was based on his novel approach. The voluminous study, published in four sequels, already discussed several issues connected to the theory of medical police, and can be viewed as a draft version of Huszty's subsequent monograph treating the medical police theory in its entirety. This study was the first to discuss public health at some level of completeness in Hungary. In effect, its publication marked the beginnings of eighteenth-century Hungarian literature on public health.

Huszty's day-to-day medical practice and his duties as a town physician did not restrict his ability to carry on with his theoretical research activities, his readings, and his resultant work as a writer of specialist literature. 1786 saw the publication of his most important book, a two-volume treatise amounting to a thousand pages, entitled *Diskurs über die medizinische Policey* (A discourse on the medical police). The book took an epoch-making work on medical police, state medicine and public health as its starting point: *System einer vollständigen medizinischen Policey* by Johann Peter Frank (1745–1821).

Among the works of eighteenth-century literature dealing with medical science and healthcare, Huszty's *Diskurs* characteristically represented the spirit of the age. His theories followed the path marked out by the philosophy of the Enlightenment, while his practical suggestions complied with the regulations issued in the spirit of enlightened despotism, all the while striving for „the common good,” with the notion of „utility” also kept in view.

The *Diskurs* was published following the publication of the first four volumes of Frank's major treatise. Huszty himself wrote in the introduction to his book that he had taken those volumes as the starting point for his own work. He quoted excerpts from many portions of Frank's text in his own first and second volumes, and even quoted some passages in full. The conceptual definition of the discipline under discussion, as well as parts of the chapters on the instruction of patients by physicians, the hygiene of living areas and food hygiene, education, and the struggle against unhealthy habits, are portions of Huszty's book that came from the first volume of Frank's work. From the first two hundred pages of Frank's second volume, Huszty took over some of the portions and descriptions dealing with childhood, the schooling age, the preservation of health, and the hygiene of marriage. However, all of this was done with an exact identification of his sources (on page 132 of volume II we read, „*source ends here*”), and completed everywhere with Huszty's own independent thoughts. Therefore, the question of plagiarism did not even arise; indeed, the well-known German professor of medicine, *J. Stoll* (1769–1848), who reviewed the works both of Frank and Huszty, and was himself a prominent expert on this subject, once remarked that every author who ever wrote about the theory of medical police used Frank's book as a fundamental source, „*even Z. T. Huszty of Raszinya himself ...*” Furthermore, J. P. Frank himself spoke of Huszty in terms of appreciation. When he completed volume IV of his work in the first half of 1788, he was not yet acquainted with Huszty's book. Having received the work in question, he wrote thus in the appendix to his book's fourth volume: „*Only after this work was put to press did I receive a copy of Mr. Huszty's Diskurs über die medizinische Policey. Had I come across this useful work earlier, I would have been able to make good use of some of its portions.*”

The new discipline, by far not entirely recognized at the time, but quite vigorously and, especially in foreign countries, rather successfully advocated by Huszty, was reflected very clearly for example in the completely original chapter of his book which dealt with the conditions and hygienic circumstances prevailing in the mining districts of Upper Hungary.

In analysing the occupational diseases of miners, Huszty was not so much interested in the anamnesis and therapy of the individual kinds of disease but rather in the workers' social circumstances and working conditions under which those diseases emerged. Accordingly, his suggestions – always made in the spirit of the *raison d'État* – sound very modern and up-to-date even today. Among his suggestions were the introduction of an organized and systematic medical service and a similar supply of medicines, and the improvement of working conditions in the mines, with state subsidization in the case of smaller production units. Huszty reasoned that it was the duty of the state, as it was also in its own interest, to give

privileged treatment to those classes which „*make the state flourish*” in order to preserve their health, as opposed to those classes which are not so badly in need of such help.

That chapter was especially highly praised in a review by Stoll, who had missed exactly this kind of pioneering approach, found in abundance in Huszty's system, from the great fundamental work written by Frank. Stoll named Huszty the most prominent Hungarian physician active in the theory of medical police, and ranked him in a distinguished position among the European authors specializing in that subject.

According to the fully competent opinion of Stoll, Huszty made the new science of medical police „*complete*” when he included in his medical police system the discipline elements that Frank had not treated before 1786 as well as those that he left entirely undiscussed.

Huszty examined the social problems of his age on the basis of a medical, and at the same time philosophical approach. He intended to uncover the dominant ideas of the period through profound philosophical analysis, and to connect those ideas with actual social influences and, eventually, with actual diseases and pathological (or at least health-damaging) phenomena. He went so far in his philosophical examinations that they even included some criticism towards the church and the nobility. That he himself was of noble birth did not stop him from making such critical comments. In reality, these issues were no longer connected to any specialized branches of science, although the healthy scepticism that Huszty felt towards healing methods in general may have originated partly from his critical considerations. Huszty described himself as a deist. His humanist turn of mind, tinted with social concerns, corresponded to that description, but the materialistic approach with which he described brain functions and death itself would have been hard to reconcile with his deism. While he pondered upon the religious and philosophical currents of his age, he expressed surprising opinions on certain issues. He completely rejected metaphysics, even in the sense that *Kant* had outlined it: „*By your leave, Mr. Kant, I must say that pure metaphysics is nonsense. It is like colours for the blind or sounds for the deaf and dumb...*”

The question arises whether Huszty's philosophical considerations, strange as they were in some places, or his attitudes to religion, did anything to materially influence the development of the scientific principles laid down in his *Diskurs* and the practices that flowed from them. It seems the answer to that question is no. Instead, it was the philosophers of the Enlightenment who influenced Huszty in these respects. His own philosophical expositions were no more than tangential to his actual subject matter, and were intended merely as speculations, rather than theses. Huszty's reflections upon the concept of determinism were

aimed at providing theoretical justification to asserting the principle of prevention above all other considerations.

Although Huszty was one of the very first scholars in Europe to study „*politia medica*” as an independent science in its own right, the theory of medical police received its own university department in Hungary only after such departments were established at several German universities; however, the Hungarian department was launched before the one in Vienna and Prague. A decree issued by the Governor’s Council on 22nd November 1793 ordered the university in Pest to establish a department for forensic medicine (*medicina forensis*) and another for medical police (*politia medica*) by the beginning of the following academic year, and to include these subjects among the requirements of the doctorate examination. The first professor of the theory of medical police in Pest was *Ferenc Schraud* (1761–1806), known especially for his work as a physician specialized in the treatment of epidemics, but equally well-informed in all other areas of medical science, and serving first as a county chief medical officer and then as the chief medical officer of Hungary. Two years after he started to teach this subject, Schraud already put to print a work which was to serve as a guide for his subsequent students. Entitled *Aphorismi de politia medica* (Pest, 1795), this 182-page long university textbook was a summary of his scientific achievements, containing a collection of his lectures and the results of his investigations in the field of state medicine. It was also published in Leipzig, in 1797. For many years afterwards, Schraud’s work remained the only coursebook available on the subject. Even though at that time Huszty was already widely quoted in foreign publications, this official textbook of the medical faculty of Pest contained no references whatsoever to his *Diskurs*.

When Schraud became the protomedicus (chief medical officer) of Hungary in 1803, his university department was taken over by *Ferenc Bene* (1775–1858). Bene was described in the obituary published in *Orvosi Hetilap* (Medical Weekly) following his death in 1858 as „*the most prominent physician of his age in Hungary*.” He wrote a new university textbook, one that was more extensive and detailed than Schraud’s guide, entitled *Elemente Politiae medicae* (Buda, 1807). Bene did not quote Huszty’s book either. He mentioned *Diskurs* only in his bibliography list of systematic works (*opera systematica*), placing it second after J. P. Frank’s fundamental book.

Hungarian literature on the theory of medical police contemporaneous to Huszty’s book consisted of only one short piece of work. This was a monograph on forensic medicine written in German and Latin by *J. J. Plenck* (1735–1807), a pre-eminent professor of medicine who lectured at Nagyszombat, Buda, and later Vienna, and commanded a vast stock of

learning. Having discussed his subject extensively, Plenck gave a brief summary of the basics of medical police in only a few pages. He said he would not go into more detail, as the topic was „*dealt with in Frank's Politia medica in a very good and thorough manner.*”

It is thanks to Plenck's fellow professor, *Sámuel Rácz*, that a book written in the Hungarian language – entitled *Orvosi Politia* (Medical Police) – appeared in the 18th century to complement the German and Latin monographs and university textbooks written by the Hungarian scholars working in the field. In his „*Foreword*” to that book, Rácz expressed the opinion commonly held by all his contemporary fellow scholars of public health: „*In all well-regulated Republics, maintaining and protecting the health and life of the general public is one of the most important concerns; and such is not without reason, since for a person not to exist, or for him to be unable to perform his public duties because of an illness, is essentially the same from the point of view of the Republic.*” Therefore, Rácz said, it was important to study the theory of *politia medica*, „... *so that nothing should be left out which for whatever reason may be deemed necessary for maintaining the health and life of the people.*” Even today, the mission of public health needs no better definition than that.

BIBLIOGRAPHY

- Birtalan, Gy. – Schultheisz, E.: Enlightenment medicine in Hungary, Introductory paper. In: Seventh International Congr. on the Enlightenment. Oxford, 1987.
- Duka, N.: Z. T. Huszty, Stadtarzt von Pressburg. In: Proceedings XX. International Congr. of Hist. Med. Berlin, 1968.
- Frank, J. P.: System einer vollständigen medicinischen Polizey I–VI. Mannheim–Wien, 1784–1817.
- Frankenau, F.: Die öffentliche Gesundheitspolizey. Copenhagen, 1804.
- Hebenstreit, H.: Lehrsätze der medicinischen Polizeywissenschaft. Leipzig, 1791.
- Linzbauer, X. F.: Codex Sanitario-medicinalis Hungariae. Tom. III. Buda, 1853.
- Osterloh, K. H.: Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Lübeck, 1970.
- Schultheisz, E.: Medicina a felvilágosodás jegyében. In: Comm de Hist. Artis Med. 166–169 (1999) 122–132.
- Stoll, J.: Staatswissenschaftliche Untersuchungen und Erfahrungen über die Medizinalwissenschaft. Zürich, 1812.

Fiziológiai irodalmunk kezdete – Rácz Sámuel (1744–1807)²⁴¹⁴

Az európai felvilágosodás szelleme jelentős mértékben befolyásolta a kor medicináját. Magyarországi képviselői között nem csak az irodalom, hanem a tudomány, különösen az orvostan képviselői is feltűntek. A felvilágosodás tudománya és a nyelvművelés összefonódott a nemzeti fejlődés érdekében. Törekvései közé tartozott a tudományok előmozdítása csakúgy, mint azok terjesztése és közérthetősége. Nem csak az irodalmi nyelv alapjait rakták le a XVIII. század utolsó három évtizedében, hanem a tudomány, elsősorban az orvostan és a mezőgazdaság művelésének, nyelvi önállóságának gondolata is előtérbe került és vált egyre inkább gyakorlattá. Ebben a folyamatban nem csekély szerepe volt több magyar orvosnak. Csapó József, Mátyus István, Wessprémi István mellett különösen Rácz Sámuel képviselte a nyelvmegújulás, illetve a nyelvfejlődés eszméjét a felvilágosodás jegyében. A kor gondolatát fogalmazta meg Bessenyei, amikor a *Magyarság* című röpiratban azt írta: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudóssá, de idegenen soha sem”. Ez ugyan már akkor is némi túlzásnak tűnt a tudomány fogalmának eredeti értelmében, de igaz volt a felvilágosodás törekvéseiben, hiszen a kor egyik jelszavának, a „közboldogság” elérésének egyik legfőbb eszköze volt. Különösen az orvostan az, mely az egyén és a „közjó” szolgálatában a felvilágosodás eszméit hirdetőik szemében egyre fontosabbá vált. A tudományt és annak gyakorlatát elterjeszteni pedig leginkább anyanyelven lehet. Alkalmassá kell tehát tenni a nyelvet a tudomány befogadására. Nem szabad, hogy a tudomány fejlődésében, alakulásában és alkalmazásában a gondolat és a közlés szétváljék.

Bessenyei a testőrségtől való kilépése után, 1773 végén, mint a református egyház ügyvivője az udvarnál, többször megfordult Pest-Budán is. Itt volt az irodalomkedvelő pálosok kolostora, itt találkozott néhány író is, akikből az első írócsoportot lehetett volna szervezni. Ez a társaság a szépirodalom művelése mellett a tudományok előmozdításának magja kívánt volna lenni. Pest-Budán Bessenyei olyan kiválóságokra számíthatott, mint Ányos Pál, a költő, és az akkor már itt működött egyetem két olyan professzora, mint a bibliográfus Korányi Pál és az orvos Rácz Sámuel.

---

²⁴¹⁴ Forrás: Schultheisz Emil: Fiziológiai irodalmunk kezdete – Rácz Sámuel. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótornyai Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 84–91. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – A téma más feldolgozása: Schultheisz Emil: Rácz Sámuel. In: Kapronczay Károly – Vizi E. Szilveszter (szerk.): Híres magyar orvosok. 2. köt. Bp., 2001. Galenus. pp. 21–25.

Másfél évszázad után is igaz, amit Rácz első életrajzírója, a jó nevű természettudós Kátai Gábor, Jász-Nagy-Kun-Szolnok vármegye főorvosa, az Orvosi Könyvkiadó Társulat egyik alapítója 1859-ben írt a Vasárnapi Újságban: „... igen kevés az, mit e jeles férfiú ifjúsága s életkörülményeiből elmondhatunk...”. 1744. március 30-án született Gyulafehérváron, székely református szülőktől. A jezsuiták hatására már ifjúkorában katolikus hitre tért. Egyetemi tanulmányait a nagyszombati ars studium után már mint jezsuita novícius, a bécsi egyetem teológiai fakultásán kezdte, ahol egyidejűen jogot is hallgatott. Ez tűnik ki abból a gyászbeszéből, 'Oratio'-ból, melyet a kitűnő kortárs, Koppi Sándor orvosdoktor Budán, 1807-ben az Egyetemi Nyomdában meg is jelentetett.

„Nagytudományú és tiszteletreméltó”, de számunkra névtelenül maradt „orvosok tanácsát követve” választotta a medicinát élete céljául. Ezért – egyházi felsőbbségének jóváhagyásával, még felszentelése előtt – kilépett a rendből. Nagynevű orvos tanácsadói nyilván magas pozícióban voltak, mert mint az Oratióból megtudható, a királynő segítségével nyert felvételt a bécsi Theresianumba, a nemes ifjak nevelőintézetébe, majd megkezdte tanulmányait a bécsi egyetem orvosi karán. A stúdiumot J. A. Bernhard rektorsága idején fejezte be 1773-ban. A kar dékánja ekkor J. Habermann, promotora a kiváló klinikus, Anton de Haën volt. Ugyanekkor tett vizsgát Sonnenfelsnél politikából. Még ugyanazon évben visszatérően hazájába, Nagybányán lett a császári-királyi bányakamara orvosa. A következő esztendőben rendes királyi bányakamarai physicusnak nevezték ki. Ekkor nősült, felesége Rumbach Sebestyén, Pest szabad királyi város rendes physicusának lánya, Borbála. Eredményes munkája, mind az orvosok körében, mind a felsőbbbségnél már elismert tudása vezetett 1777-ben a „Medicina Clinica pro Chirurgia” tanítására szóló kinevezéséhez a budai Királyi Tudományegyetemen azzal a határozott feladattal, hogy hazája e mesterségre készülő ifjúságát magyar nyelven oktassa a tudományokra.

A sebészhallgatóknak szóló tanítását Rácz a „Budai Universitasban”, az akkor létesített, immáron hatodik orvoskari tanszéken, 1777. november 1-jén kezdte meg. Mint azt 'A borbélyi tanításoknak' 1794-ben megjelent első kötetének²⁴¹⁵ bevezetőjében megjegyezte: „Ilyen Tanítások ennekelőtte Magyar Országon soha nem voltak”. Azóta az orvosi kar rendkívüli tanáráként működött, mint a sebészeti patológia előadója. Hivatali feladata volt a latinul nem értő sebészhallgatók számára anyanyelvi előadások tartása. Valóban ő kezdte magyar nyelven „a borbélyok oktatását belső nyavalyákról”, ezt azonban nem magánszorgalomból – vagy mint helyenként olvasni lehetett – a tanrenddel ellentétben és a

---

²⁴¹⁵ A mű teljes címe: A borbélyi tanításoknak első darabja. Az anatómiáról, physiologiáról, pathologiáról, materia medicáról, chirurgiáról, és bábaságról. Pesten, 1794. Trattner. 6 lev., 440 p., 1 lev.

kormányzattal szembeszállva, hanem ezen a területen az előírások szerint. Ez természetesen semmit sem változtatott a magyar orvosi tanítási nyelv más területekre való kiterjesztése és a magyar nyelvű orvosi szakirodalom terén önálló művek és fordítások közzétételével elért eredményeinek értékén. Minden orvosi szakágban és minden téren igyekezett a magyar orvosi nyelvet művelni. Rácz kinevezésével kapcsolatban írta Toldy Ferenc irodalomtörténetében: „... tanítani kellett, nem volt könyv. Boncz- és élettantól kezdve a kór- és gyógytanig az egész orvostudományt kidolgozta, részint eredeti, részint fordított munkákkal pótolta a hiányt.” Rácz *'A nemes magyar nemzetnek rövid emlékeztető beszéd'*-ében később is szorgalmazta a magyar tanítási nyelvet: „Magyarországon lehet és kell is magyar nyelvet és magyar tanításokat felállítani” (1780).

1792. december 26-án beadvánnyal fordult a tanügyekkel foglalkozó regnicolaris bizottsághoz, melyben tíz pontba foglalva érveit, szorgalmazta a magyar nyelv használatát a latin helyett, nem csak a tanításban, hanem a vizsgáknál is. Sőt a sebészek számára kiadandó oklevelet is szeretne volna magyar nyelven kiállítani. Ennek a kérésnek az előterjesztésére bízta a hallgatókat, az általuk írt kérvényt csatolva a maga beadványához. 1780-ban rendes tanár, s már több munka szerzője lett. Tanárságát megelőzte első munkája, *'Az emberi élet általános ismeretét tanító könyv'* (1772). Ezt követte az *'Orvosi oktatás'* (1776), amely báró Störck Antal, ausztriai protomedicus 1776-ban Bécsben megjelent könyvének fordítása, a leggyakrabban előforduló betegségek és azok gyógyszereinek ismertetésével, s magyar és latin neveik jegyzékével.²⁴¹⁶ A második kiadást (1778) a szerző Ürményi Józsefnek ajánlotta, mivel Mária Terézia az ő javaslatára rendelte el, hogy az orvostudományok azon ágát is meg kell Magyarországon honosítani, „melly a falusi borbélyokat oktatná a közönségesebb nyavalyáknak orvoslására”. E munkát Zavira újjörög nyelvű fordításban adta ki 1787-ben.²⁴¹⁷

A tanárok nagy része, a külföldi egyetemekhez hasonlóan, a pesti orvoskaron is heterogén tárgyakat adott elő. Rácz tanári pályafutása során saját tárgyain kívül belgyógyászatot, államorvostant, medikusoknak szóló sebészetet és törvényszéki orvostant is előadott. Mint a sebészeti tanfolyam tanára, még akkor is tovább tanította a belgyógyászatot, amikor 1783-ban az élettan és egyben „felsőbb boncztan” nyilvános rendes tanára lett. Négy ízben volt az orvosi kar dékánja.

---

²⁴¹⁶ Hasonmás kiadás: Medicinisch-praktischer Unterricht für die Feld- und Landwundärzte der Österreichischen Staaten. Orvosi tanítás, mellyet L. B. Störck Antal ... ki-adott, mostan pedig magyarra fordított Rácz Sámuel. Bev.: Back Frigyes. Bp., 1983. SOMKL. 570, 4 p. (Az 1778-as kiadás alapján készült)

²⁴¹⁷ Zavira, Const. Joan.: Nomenclatura botanica quadrilinguis, sive libellus, in quo nomina diversarum plantarum diversis quatuor idiomatibus, hoc est, graeco veteri et hodierni, latino ac hungarico comprehenduntur. E diversorum botanicorum scriptis collectus in commodum graecae suae nationis. Pestini, 1787. Per Jos. Lettner. 87 p.

Munkabírása igen nagy, jövedelme kevés volt. Az 1780-as években az egyetemi tanároknak hivatalos lehetőségük nyílt magánleckék adására, illetve korrepetálásra, bizonyos feltételek betartása mellett. Így tett Rácz Sámuel is, aki a 'Merkur von Ungarn' 1787. évi folyamának hasábjain hirdette anatómiai magánkurzusát. A rendelet, illetve legfelsőbb elhatározás, mely ezt engedélyezte, 1784-ben kelt és szerény honorárium elfogadását tette lehetővé („... extra ordinaria collegia erga moderatum honorarium...”). Nem lehetett rossz néven venni, hogy nem csak az asszisztensek, hanem a gyenge fizetésű tanárok is éltek ezzel a lehetőséggel. 1792-ben – bár anyagi helyzetük nem javult – a nyilvános rendes tanárokat a helytartónács mégis eltiltotta a korrepetálástól, így Rácz Sámuel is abbahagyta magánkurzusait.

Egyetemi elfoglaltsága viszont egyre több volt. Plenck távozásával megürült sebészeti tanszékre kiírt pályázat eldőltségéig ezt a katedrát is ő töltötte be, folytatva anatómiai és élettani előadásait, eleget téve korábbi megbízásának az elméleti orvostan előadásával a sebészeknek tartott tanfolyamon. Ebből a korszakából származik Plenck német és latin nyelvű sebészeti munkájának Rácz által készített magyar fordítása '*A borbélysnak eleji*', melyet „két képekkel és némely hasznos tikkelyekkel szaporított” 1782-ben a „felboncolásnak közönséges királyi tanítója”.²⁴¹⁸

Jelentős önálló írás a kétkötetes '*A borbélyi tanításoknak...*' (1794) is, melyben a Bevezetés előtt a szerzőhöz írt dicsérő költemények olvashatók. A klinikai tárgyak mellett a törvényszéki orvostant és orvosi rendészetet is tárgyalta, utóbbit kiegészítve a vonatkozó rendeletek és utasítások felsorolásával és magyarázatával. '*Orvosi Praxis*' címen saját magyarázataival adta közzé magyar nyelven Störck egyik munkáját 1801-ben.²⁴¹⁹

Kevéssé ismeretes az a két munka, amelyet a balatonfüredi savanyúvizekről írt, Alexander Arátschy álneven: '*Anmerkungen über den Füeder Sauerbrunn. Gesammelt und herausgegeben von Alexander Aratschy*' (Pest, 1787) és '*Beschreibung des Füeder Sauerbrunnens*' (1788).

Rácz valamennyi orvosi munkája közül kiemelkednek élettani, kórtani művei. A XVIII. század az anatómia diadalútja. Az anatómiából kialakult az anatomia animata, a physiologia. Minél jobban megismerték a szervek felépítését, annál nagyobb volt a funkciójuk iránti érdeklődés. Megszületett az a tan, amely már nem akart spekulációkba bocsátkozni. Az eredetileg anatómus Haller a XVIII. század közepén megírta az élettan első tankönyvét, ezzel utat mutatva a jövő kutatóinak számára. Az élettan önálló diszciplínává alakult. Haller

²⁴¹⁸ A mű teljes címe: Plenck, J. J.: A borbélysnak eleji, melyeket németül és deákul kiadott ... Magyarra fordította, két képpel és némely hasznos czikkkel szaporította Rácz Sámuel. Budán és Pesten, 1782. Weingand és Köpf könyvtárusok költségével, nyomt.: Landerer Katalin. VIII, 202, 2 p.

²⁴¹⁹ Erről a magyarított és bővített kiadásról elismerő recenzió jelent meg az *Annalen der Österreichischen Literatur* 1802. évi 36. és 37. számában.

úttörő munkássága és összegző művei jelentették az élettani irodalomban a fordulópontot. A bécsi orvosi fakultás tanulmányi rendje Störck 1775-ben kelt utasítása alapján kötelezővé tette Haller élettani tankönyvét, így vált ez az előadások alapjává a magyar egyetemen is. Jelen esetben a conformetur egyáltalán nem vált az egyetem hátrányára. Tekintve a bécsi kar akkor már magas színvonalát, előnyös volt. Nem kevésbé jelentős volt az az élettani irányzat, amely Hollandiából indulva éppen Van Swieten bécsi előadásaiiban kapott nagy nyilvánosságot. Rácz, aki Bécsben Van Swieten hallgatója volt, megfelelő formában képviselte mindkét irányzatot.

1789-ben jelent meg Pesten magyar nyelven leghíresebb könyve, „... melyet a magyar Olvasóknak hasznokra... magyar hazája számára” kiadott, s ez volt '*A physiologiának rövid sommája...*'. Ebben a műben, valamint a később írt '*Notio generalis vitae corporis humani*'-ban (1801, bővített kiadás: 1802), és az ezt 1805-ben követő '*Notio potentiarum incitantium*'-ban kora élettanának összegzését nyújtotta saját véleményének részletes kifejtése mellett. A *Physiologia* értéke nem egyedül magyar nyelve, hanem éppúgy korszerű tartalma is. A kor szokása szerint a szövegben említett forrásai a legújabbak. A könyv „második Toldaléka” a megírás után megjelent legújabb irodalom eredményeinek ismertetése volt. A könyv nem csak a hallgatóknak szólt, hanem számos megfogalmazásából kitűnően az orvosoknak is. Ügyelve a teljes megértésre, az általa használt magyar műszavak latin–görög megfelelője zárójelben mindenütt megtalálható, szükség szerint a kifejezés német terminusát is közölte.

A Physiologiában minden állítást, mely nem tőle származott, irodalmi hivatkozásokkal támasztott alá. Az auktorok között a kor egyetlen jelentős szerzője sem hiányzott. Nem csak forrásaira hivatkozott sűrűn, hanem a korban szokatlanul, egyéni módon hívta fel a figyelmet az általa ismertetteken túlmenően ajánlott irodalomra: „méltó pedig a szívről megolvasni Cowpert, Vieussant, Senevat, Percevalt és Hallert”. Mint ahogy itthon oly kevésbé ismert folyóiratokra is felhívta a figyelmet, mint a Hamburgi Magazin. Nem minden művében találunk ilyen, tulajdonképpen még a mai kíváncsalmaknak is megfelelő hivatkozásokat. '*A borbélyi tanítások*'-ban „... az Auctorokat akiknek munkáiról valamiket költsönöztem, azért nem igen emlegetem, mivel magyarul vagy mindenek egyedül tőlem származtak, vagy legalább, mint a Bábaság tőlem jobbítottak meg és így azokhoz is valami juszt tartok” – írta Pesten, 1794. július 26-án „a könyv-szerző”. Az eljárás nyilvánvaló, míg a Physiologia olyan mű, mely a kézikönyv és tankönyv szerepét egyaránt betöltve tudományos igényű, a sebészeknek szóló tankönyv csak a mindennapos felhasználásra szolgáló praktikus ismereteket nyújtja, további elmélyüléshez szükséges hivatkozások feleslegesek.

Élettani munkái nem nélkülözték a filozófiai alapokat sem. Mint írta, csak a filozófiai gondolkodáson alapuló természetismeret mentheti meg a medicinát és annak gyakorlatát a veszedelmes tévedésektől. Az élettant természetfilozófiai szempontból vizsgálta. Ebben bizonyos mértékig Schelling hívének bizonyult, a *'Systema philosophiae naturæ'* és a *'Systema transcendentalis idealismi'* alapján fejtegetve a *'Notio potentiarum'*-ban az életjelenségek filozófiai értelmezését. Azok a tudományelméleti fejtegetések, melyekben Rácz elmélyült, azzal a régi problémával is foglalkoztak, mely a medicina helyét próbálta meghatározni a tudományok rendjében. Mindig hangsúlyozta, hogy a „medicina elméleti tudomány, gyakorlatában mégiscsak ars medendi”. A Physiologia pedig kifejezetten, mint természettudomány szerepelt: „physiologia est scientia naturæ...”. Fejtegetéseiben rámutatott az élettan, mint természettudomány és az orvoslás, mint természettudományi gyakorlat összefüggéseire. Rácz továbbgondolta kora élettani teóriáit és kereste a jövő útját. *'Az újabb Tapasztalatokból Vétetett Tanítások'* című függelékben azt írta, hogy „ezek a Tanítások már új utat nyitnak arra, hogy a Physiologia ennekutánna még nagyobb tökéletességre vitetődjék”.

A XVII. és XVIII. század filozófiája az előző korszakoknál is közvetlenebbül befolyásolta az orvosi gondolkodást. E befolyás nélkül a hoffmanni iatrofizika-mechanika egyoldalúságában veszett volna el, vagy Stahl vitalizmusa jutott volna teljes uralomra a fizikai, mechanikai gondolkodás rovására. Rácz eklektikus maradt. Descartes nagy vihart kavart tézisé a lélekről kellő kritikával fogadta („Cartesius a lelket fenyőikrahúsba [mandula pinealis] szorította”). Rácz szemléletét a Wolff által közvetített, általa többször citált leibnizi filozófia alakította, mely nem engedett teret annak a teóriának, mely az embert élettelen erők által mozgatott gépnek képzelte el. Elismerően regisztrálta Kantnak ama fejtegetéseit, melyek a kor medicinája metodikai határának megismerésére vonatkoztak. A kanti filozófia más követőéhez hasonlóan a ratio és az experimentia problémájával foglalkozva maga is arra a meggyőződésre jutott, hogy a medicinában csak a kettő együttesen vezethet célhoz.

Külön említésre méltó nála a brownianizmus tárgyalása. John Brown nem mindig úgy szerepel az orvostörténeti irodalomban, mint a medicina klasszikusainak képviselője. Kicsapongó természete, zajos magánélete nagymértékben rontotta a róla alkotott képet. Műveinek beható vizsgálata azonban arra mutat, hogy Brown korának jelentős teoretikusa volt. Szisztémáját az orvostörténelem nem ignorálhatja. Amikor Rácz bizonyos mértékben Brown tanai követőjének bizonyult, nem járt tévúton. A XVIII. század utolsó évtizedében a brownianizmus nem csekély vitát váltott ki. J. P. Frank elismerte, Hufeland elutasította.

Rácz nem csak élettani műveiben foglalt állást az incitabilitás teóriája mellett, hanem az *'Orvosi Praxis'* című, 1801-ben megjelent könyve második részében közzétette *'A Brown*

theoriájának rövid sommájá’-t, felsorolva a könyv végén a Brown teóriájából vett állítások cím alatt a latin nyelvű téziseket. Ezek a tézisek Brownnál nem találhatók: úgy tűnik, Rácz saját elméletét tükrözik. A Brown-teóriát, mint írta, „megvitatás” céljából közölte. Rácz óvatos, ha az elmélet nem bizonyul helyesnek, az ódium Browné.

’A physiologiának rövid sommájá’-t mind az orvosi kar tanárai, mind az érdeklődő megyei és városi orvosok elismeréssel fogadták. A nagy hírű Földi János orvosdoktor megállapította a Physiologiáról, hogy az „... a mai legnagyobb s tudósabb Irók nagy tudományaival meg-edgysz”.

A tankönyvíró tudós tanár korának elismert gyakorló orvosa volt, aki néhány éven keresztül a fővárosban is kiterjedt praxist folytatott. Van Swieten tanain nevelkedve lelkes híve volt az ágy melletti oktatásnak. Külön megemlíttette, hogy mikor II. József „Pestre tétetvé a Tudományok Universitását... Ispotályt is hozzá adata...”. Midőn 1780-ban a bonctan rendes tanára lett, folytatva a sebészek számára tartott belorvostan oktatását is, ezen túlmenően a katonai kórházban „nyilvános leczkéket” tartott a betegágy mellett, nem csak sebészek számára.

Rácz irodalmi művei kitűnő képét adják a kor klinikai irodalmának. A klinikai esetek leírása, a megfigyelések és a több helyen ismertetett terápia közlése betekintést nyújtanak a hazai klinikum akkori gyakorlatába, egyben képet adva az egyetemi oktatás színvonaláról.

A XVIII. század bányaüzemeiben gyakori ólombetegségről Magyarországon elsőként számolt be két eset kapcsán az *’Ephemerides Vindobonensis’* 1777-es évfolyamában. Nem véletlen, hogy az akkor hirtelen elterjedt vörhenymegbetegedések szakértőjének tekintették. A skarlátina 1776 táján lépett fel Európában járványos formában. Ekkor Benkő Sámuel, Borsod megye főorvosa benyújtotta a helytartótanácshoz *’Novum febris scarlatinae etc.’* című tanulmányát. Az egyetemnek véleményezésre kiadott írást Rácz a helytartótanács felkérésére 1784-ben lefordította és magyar nyelven *’A skarlátos hidegnek leírása és orvoslása’* címen kiadta. Ebben a fordításban, illetve az ahhoz fűzött magyarázatban olvasható Magyarországon elsőként a skarlát és a diftéria differenciáldiagnosztikája.

Egész orvosi irodalmi munkássága a felvilágosodás jegyében alakult. A nép egészségének megőrzése az abszolutisztikus állam érdeke, de felelőssége is. A felvilágosodás medicinájának törekvése a „közjóra és hasznosságra” nemzeti nyelven terjedhet el igazán. Ezért írta *’A borbélyi tanítások’* ajánlásában gróf Szapáry Péternek „A Köz-Jó nagyérdemű nevelőjének”, hogy ennek a munkának a kiadása magyar nyelven a „Köz-Jó-nak... régen óhajtatott”.

Tudományát, hazafiságát és a közjónak tett szolgálatát dicsérték kortársai, költők, orvosok, tanítványok hozzá intézett verseikben. Akik az elismerő verseket írták, kiváló költők,

mint Csokonai és Ányos Pál, vagy nagy hírű orvosok, mint Földi János nyelvész és természettudós, Weszprémi István veje, a növényteni nyelvvezet megújítója.

'*A borbélyi tanításoknak...*' megjelenésekor, 1794-ben Csokonai Vitéz Mihály így írt:

Uram! örvendez a magyar
Haza, hogy a mostani
Eskuláp fiait hallja
Magyar Hangan szólni;
Hogy görögmódu ruháit
Hippokrates letette,
S magyar köntösre váltotta,
S már azt is megszerette.
Galenus már Pestet lakja,
Szólván magyar nyelven a
Hangzik a Dunának mindkét
Partjain Avicenna.
...
Hazájának és az Urnak
Hive lesz – Csokonai

Földi János a *Physiologia* megjelenését így üdvözölte:

Olvass már Magyar, és örülj magadban,
Im' most-is szaporítja Könyved' egy Könyv
Egy könyv melly Magyarul van olly dolgokról,
Mellyről minden idegent, Magyart nem-is látsz.
Egy könyv; olly Tudománnyal, a' mit éppen
Kiván a' mi magunk meg-esmérése;
És melly, a' mai leg-nagyobb 's tudósabb
Írók' nagy tudományaival meg-edgyez,
És melly, a' nevedkedni jól meg-indult
Orvoslás-Tudomány' tapasztalási
Felső gráditsain, ma a' leg-ujabb
...
Olvass már Magyar, s örülj magadban!

Rácz nem fedezett fel semmi újat, de kora egész medicináját követte, mi több, továbbadta. Nem csak mint az ismeretek magyar nyelvű közvetítője, hanem mint önállóan gondolkodó tudós, képzett klinikus is, figyelemre méltó alakja a magyar medicina történetének.

A physiogiának rövid sommája – A Short Summation of Physiology.

The first Book of Physiology in Hungarian²⁴²⁰

Co-author: Arisztid G. B. Kovách

Physiology, as an independent discipline of the medical curriculum developed during the 18th century; several textbooks of physiology appeared around the middle of the century. The first textbook of physiology in Hungarian, *A physiogiának rövid sommája* (A Short Summation of Physiology; 258 pages) was written by professor Sámuel Rác (1744–1807) already in 1789.

In the early years of the 18th century, experimental chemistry – as a forerunner of physiology – was carried out by many skilful philosophers. Willem Homberg (1652–1715) studied the combination of alkalies with acids in different proportions and thus provided evidence to the theory that salt is formed by the union of an acid and a base. This theory, which arose from the work of Franciscus Sylvius (1614–1672) was in fact the starting point of many of the modern concepts of chemistry and no doubt of the thinking in physiology, and has thus an important place in the history of medicine.

Hermann Boerhaave (1668–1738) had an extraordinary impact on the next generation through both his activity and his excellent *Institutiones medicae* (1708) that became the most widely used manual throughout Europe. Georg Ernst Stahl (1660–1734), physician to the king of Prussia, represented another trend with his „phlogiston” theory. The works of Stephen Hales (1677–1761), Joseph Priestley (1733–1804), Henry Cavendish (1731–1810), Antoine Laurent Lavoisier (1743–1794), and Carl von Linné (1707–1778) mark the scientific thoughts of this century. The year of 1757 is the true milestone in the history of physiology, when the first of the eight volumes of Albrecht von Haller's (1708–1777) *Elementa physiologiae corporis humani* was published. In this monumental work Haller gives a systematic and candid account of the state of physiological knowledge on all parts of the body. He himself made important observations in the study of the mechanism of respiration, embryonic development, muscle excitability, etc. His ideas were confirmed by his observations on patients as well as by his animal experiments.

---

²⁴²⁰ Forrás: Schultheisz, Emil – Kovách, Arisztid G. B.: A physiogiának rövid sommája – A Short Summation of Physiology. The first Book of Physiology in Hungarian. In: History of Physiology. Proceedings of the 28th International Congress of Physiological Sciences (Budapest, 1980). Ed.: Emil Schultheisz. Bp., 1981. Akadémiai Kiadó – Pergamon Press. pp. 85–87. (Advances in physiological sciences. Vol. 21.)

In the meantime, William Hewson (1739–1774) demonstrated the existence and function of the lymph vessels in animals, and John Hunter (1728–1793), together with his brother, William Hunter (1718–1783), established that blood coagulation was due not to the solidification of the corpuscles, but to a substance present in the plasma that he called „coagulable lymph”, later known as „fibrinogen”.

All these – and others as well – are summarized in the excellent textbook of Sámuel Rác, written from a clinical viewpoint and presenting the most recent results in physiology of his time.

The 18th century witnessed an awakening of interest in matters pertaining to the health of communities, and the prevention of disease by various measures in hygiene. Rác recognized the significance of these ideas and stressed these points in an impressive way in his prefatory discourse.

Sámuel Rác was born on March 30, 1744 in Pest in a Hungarian family of Transylvanian origin. In 1773 he graduated in medicine in Vienna. Afterwards he worked in Nagybánya, Hungary, until 1777 when he was appointed professor by the University located at that time in Buda. He had shown a keen interest in teaching already before he occupied the chair, and published several articles on how to teach medicine. His textbook on physiology was translated into Latin, too. Professor Rác was extremely active both as a scientist and as a writer.

Beside the above-mentioned textbook on physiology he wrote several books, the most important being *Compendaria myologiae institutio* (Pest, 1785); *Physiology, Anatomy, Materia medica, Surgery and Midwife Activity* in two volumes (in Hungarian, Pest, 1794); *Notio generalis vitae corporis humani* (Buda, 1802); *Medical Praxis* in two volumes (in Hungarian, Buda, 1801).

His vast knowledge and broad interest in medicine are well reflected in his versatile teaching activities. Beside lecturing on physiology, he gave courses on medicine and anatomy, and from 1784 on he taught pathology as well. In those days this multidisciplinary teaching activity was common practice in Europe. From 1792, due to structural changes at the University, he gave courses only on physiology and anatomy. He served four times as dean of the University and one term as rector, and obviously played a leading role in university life. Sámuel Rác passed away in Pest on February 24, 1807.

The Hungarian physiologists are very proud of the fact that already at the end of the 18th century physiology was taught as well as written in Hungarian at an equally high scientific level as at other contemporary, well-known universities. Since this Hungarian edition of physiology is little known to the world, we thought it might interest a wider audience, and have therefore decided to present some relevant parts of the volume of both the original Hungarian text and the translated English version which we hope has preserved some of the personal charm of Sámuel Rác.

Széky János Károly (1783–1815) és a késői vitalizmus²⁴²¹

A magyar–oroszc orvostörténeti kapcsolatok történetéről szóló könyvünk²⁴²² megjelenése óta egész sor újabb adat került elő, amely azt bizonyítja, hogy ezek az összeköttetések sűrűek és állandó jellegűek voltak. A magyarországi járványokról és járványorvosokról írt cikkeink anyaggyűjtése során találkoztunk pl. Fábry János dr. kijevi orvos, az 1750. évi nagy ukrainai pestisjárvány egyik hősének alakjával, akinek Halleban 1737-ben megjelent disszertációja is megérdemli figyelmünket. A még feldolgozásra váró adatok halmazából hadd emeljük ki ezúttal Széky János Károly dr. alakját, aki rövid életpályája során – mindössze 32 évet élt meg – a magyar, orosz és francia medicinának mintegy összekötő kapcsává vált működésével.

Széky János Károly 1783. szeptember 21-én született az Ugocsa megyei Nagyszöllősen. Szüleit korán elvesztette, és sok nélkülözés árán, szűkös rokoni támogatással végezte el – mindvégig jeles eredménnyel – iskoláit Máramarosszigeten és Nagykárolyban. A gimnáziumi tanulmányok befejeztével bölcsészetet hallgat az egri püspöki líceumban, majd belép a piarista rendbe. 1800–1801-ben Kecskeméten novícius és a III. grammatikai osztály tanára, 1802-től 1804-ig a szegedi, majd ezt követően öt esztendőn át a temesvári piarista gimnáziumban oktatja az ifjúságot. 1804-ben közrebocsátja Kárász István Csongrád megyei alispán tiszteletére írt ünnepi ódáját. Ugyanebben az évben a pesti egyetemen megszerzi a bölcsészdoktori diplomát.

1806-ban, arra hivatkozva, hogy „mejje meggyengült”, valójában azonban végleges életpályáját előkészítve, kilépett a piarista rend kötelékéből és Bécsbe költözött, ahol beiratkozott az egyetem orvoskarára. Orvostanhallgatói éveinek emlékét őrzi Hildebrand bécsi orvosprofesszorhoz írt, szintén latin nyelvű verses műve.²⁴²³

²⁴²¹ Forrás: Schultheisz Emil: Széky János Károly és a késői vitalizmus. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 317–321. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – A témakörben korábban, Tardy Lajossal írt tanulmánya: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Széky János Károly és a késői vitalizmus. = Orvosi Hetilap 108 (1967) No. 17. pp. 804–806.

²⁴²² Schultheisz E. – Tardy L.: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. 199 p.

²⁴²³ Ode ad illus. celeb. ac doctiss. virum Joa. Val. nobilem ab Hildenbrand ... occasione solennitatis, cum auditores institutionum clinicarum in pignus amoris perenne effigiem dilectissimi professoris sui in aedibus disciplinae prax. clini. dicatis collocarent, ... scripta. Vindobonae, 1811. Gerold. 7 p.

Bécsi tanulmányait oly ragyogóan végezte, hogy – e kor magyar sajtójában példa nélkül – a 'Magyar Kurir' részletesen beszámolt 1813-ban történt orvosdoktorrá avatásáról: „Tek. Ugotsa Vármegyéből Nagy Szőlősről való tudós és érdemes Hazánkfia, Titt. Széki János Károly Úr, minekutána az Orvosi Tudománynak minden részeit az ide való régi Csász. Universitásban a' meghatározott öt esztendőig szorgalmasan tanulta, 's azokban szorosan megvizsgáltatott, és a' Doktori legfőbb grádusnak elnyerésére méltónak találtatott volna, azon tudós naugurális Dissertációjában, mellynek következő tzime vagyon: In propulsandis morbis quid naturæ virtus artis praesidia quid valeant sive celebris illa sententia: natura morborum medicatrix, quartum in se veri complectatur, a közelebb múlt Januárius 29-dik napján az universitas palotájában, az Orvos Doktori gradusnak elnyerése végett, számos Bécsi Doktorok és orvosi tudományt tanuló ifjak jelenlétekben disputatiót tartott. Opponensi Titt. Wurm József, Hermann és Veit Doktor Urak voltak, kiknek ellenvetéseikre fellyebb nevezett tudós hazánkfia olly nagy készséggel, olly böltsen, 's olly szép deáksággal felelt, hogy minden jelen volt Tudósok elméjének élességén, tudományának mélységén és a' Deák nyelvben való ékesen szözlésén tsudálkoztanak.

Disputatiójának végzése után a' jelen volt Decanus és Med. Professor Urak vele kezét fogván néki nagyon örvendettek és tudományával érdemlett szerentsét kívántak. – Első opponense Titt. Wurm József ide való nagy tudományú és tapasztalású Orvos Doktor Úr azt merte felölle mondani, hogy nevezett érdemes Hazánkfiánál sem tudósabb, sem az orvosi tudományban jártasabb ifjat nem esmért, és hogy akármellyik Európai Universitásban méltó volna a Professorságra. – Mi is szívünk szerint örvendünk, hogy ezen Tudós Hazánkfia virtusainak ki hirdetésére szerentsénk lehetett.”

Széki disszertációját²⁴²⁴ tanulmányozva, csatlakozunk, de nem fenntartás nélkül, egykori opponenseinek értékítéletéhez. Értekezése a kor orvosi irodalmának feltétlenül jellemző és nem is érdektelen dokumentuma. Disszertációjában főként a vitalisztikus medicina szemszögéből foglalja össze tételesen azt, amit a szervezetről, annak a természettel való összefüggéseiről, valamint a betegségekről tudni kell, nem utolsó sorban tárgyalva a természet gyógyító erejét.

A kor szokásának megfelelően a szerző a tárgyalt téma történeti fejlődésének bemutatásával vezeti be tanulmányát. A betegségszemlélet alakulását vázolja Hippokratéstól a vitalistákig. Ebből a meglehetősen hosszan taglalt történelmi háttérből bontakoztatja ki végül

---

²⁴²⁴ Dissertatio inauguralis medica in propulsandis morbis quid naturae virtus artis praesidia quid valeant sive celebris illa sententia: natura morborum medicatrix, quartum in se veri complectatur. Viennae, 1813. Gerold. 66 p.

disszertációjának téziseit is, amelyekben a barokk medicina vitalizmusa és a kezdődő romantikus medicina gondolataival találkozunk.

A barokk medicina vitalisztikus szemlélete új irányzat a betegségtérképezés addigi fejlődésében. Ez a szemlélet csaknem teljesen szembefordul az előző korszaknak még Descartes által fundált, tisztán mechanisztikus felfogásával. A vitalisztikus betegségszemlélet ugyan már a XVII. század közepén is jelentkezett van Helmont írásaiban, virágzásának ideje mégis a XVIII. század első fele, legjellegzetesebb reprezentánsa pedig a Széky által oly gyakran idézett G. E. Stahl. A vitalizmus második virágkorát a XIX. század első két évtizedében élte, amikor Széky disszertációja is megjelent.

A vitalizmus számára az organizmus „élő valami”, aminek működése egyedül a mechanika szabályai szerint nem magyarázható, mint azt az addig divatos iatromechanikai-iatrokémiai iskolák tanították. Részfunkciók mechanisztikus magyarázatát ugyan megengedi, de feltételezi egy olyan, lényegében immateriális erő, principium létezését, amely az életfolyamatokat fenntartja, harmonikus összműködésüket irányítja. Stahlt idézve egy helyütt Széky is azt írja, hogy a test egységét és egészét – amely részeiben oly bomlékony és lényegében már születésekor pusztulásra ítélt – csak ez az immanens erő őrzi meg. Az értekezés 7. tétele magyar fordításban így szól: „Az élet fenntartásához nem elegendő a puszta anyag és az organizmus tevékenysége, de szükséges annak állandó restitúciója és reproductiója is”. Ezt a folyamatot is az a bizonyos immanens principium mozgatja. A Széky által is képviselt vitalizmus klasszikusan idealista természetfilozófiai álláspont. Hogy ezt hirdeti, annál is inkább érthető, mert munkájából kitűnően, Schelling természetfilozófiája foglalkoztatta leginkább. A francia enciklopédisták materializmusa és mechanikai determinizmusa úgy látszik, nem hatott Székyre, legalábbis tanulmányában nyomát sem találjuk ennek. Bécsi professzorai ezt nyilván érdemének tudták be.

Az orvosok a századfordulón is keresték azt a filozófiai alapot, amely egyrészt magyarázatát adhatta a meglevő ismereteknek, másrészt elméleti alapot szolgáltatott a további ismeretszerzések számára. Kant kriticismusa erre épp úgy nem volt alkalmas, mint a természettudományokkal hadilábon álló Fichte filozófiája. Schelling volt az, akinek teologikus természetbölcselete a vitalizmus szellemében nevelkedett orvosok, így Széky gondolatvilágába is leginkább beleillett. Schelling rendszerében a központi fogalom az élet. Az egész természetet a szervezet szempontjából nézi, a természet erőinek egyesülését tekinti a természet legfőbb céljának, mert ez vezethet szerves élet keletkezéséhez. A természet célja az élő szervezet – írja Schelling. Az élő organizmus határozza meg az emberi természetet, fejt ki Széky disszertációja legelső tételében. Ennek a schellingi természetbölcseletnek – a medicina

területére vetítve – legnagyobb veszedelme az volt, hogy teleologikus szemlélete eleve csökkentette az empiriás vizsgálatok értékét. Mivel – Schelling szerint – az ész és a természet ugyanaz, az intellektus megszerkesztheti a természet törvényeit, tekintet nélkül a tapasztalatra. Az eszme minden, az anyag háttérbe szorul, a fiziológia spekulatívva válik, az anatómia eltörpül. Ennek megfelelően Széky elegáns, cicerói ékesszólású disszertációjában a betegségekről szólva, a kórbonctanról épp úgy nem történik említés, mint a leíró anatómiáról. Szó van azonban egy másik, akkor divatos fogalomról. Értekezésének 5. tétele ezt mondja: „Az életfolyamat azonos az elektrogalvanicus folyamattal.”

Mint ismeretes, Galvani 1791-ben megjelent munkájában kísérletei alapján bizonyította, hogy az állati szervezetben elektromosság van. Mielőtt azonban nagyfontosságú felfedezése a maga természettudományos jelentőségének megfelelő helyet elfoglalta volna a tudományban, Galvani az új ismeretet elhamarkodva alkalmazta a kórtanra. A szervezetben „keringő villamosság”-ot jelölte meg számos betegség okaként. Később hívei már magát az életfolyamatot azonosították a „galvanicus processussal”. A XIX. század első évtizedeiben a Galvani-féle elméleteknek igen sok híve volt, különösen német nyelvterületen, mert hiszen ez a tan igen jól beleillett a Schelling-féle természetfilozófiába.

Széky munkájának ezt tárgyaló része érdekes analógiát mutat az 1806-ban a dorpati egyetemen doktorált, majd Oroszországban nagy karriert befutott Orlay János inauguralis disszertációjával.²⁴²⁵ Orlay is azt írja, hogy a szerves élet nem más, mint „Processus galvanico chemicus in mutatione formae ac mixtionis positus”. E gondolatnak egyik legprominensebb képviselője Johann Christian Reil hallei professzor, akinek az általa kiadott 'Archiv für die Physiologie'-ben megjelent erre vonatkozó dolgozatait mind Orlay, mind Széky gyakran és hosszan idézi. A vitalizmus Galvani-féle másik propagálója az experimentális élettanban is járatos, azonban inkább még természetfilozófiai szemléletű bécsi professzor, Georg Prochaska, Széky egyik tanára, akinek munkásságát több helyen is említi.

Széky tanulmánya teljes képet ad a késői vitalizmus egész irodalmáról is.

A Bécsben, 1813-ban megjelent, fentebb említett disszertáció érdekessége, hogy Széky János Károlyt azt Novoszilcev grófnak, I. Sándor legbizalmasabb tanácsadójának és az orosz felsőoktatásügy újjászervezőjének ajánlotta, aki segítőtársával, Orlay János dr.-ral együtt nagy előmozdítója volt az Oroszországba irányuló magyar tudóskivándorlásnak. Ez a dedikáció kézenfekvővé teszi, hogy Széky orosz kapcsolatai már a bécsi évek alatt kialakultak, amit az bizonyít, hogy ugyanennek az évnek végén I. Ferenc hozzájárulásával évi 2000 rubel fizetéssel belép az orosz hadseregbe mint törzsorvos. 1814-ben hagyja el az ország területét és

---

²⁴²⁵ Vö. Schultheisz E. – Tardy L. id. mű p. 140 skk.

Svájcon keresztül Párizsba sietett, amelyet ekkor, Napóleon bukása után, a szövetséges haderők tartottak megszállás alatt. Széky az orosz seregek hazavonulása után is Párizsban maradt, hogy irányítsa az ottani katonakórházban ápolt francia, orosz és más nemzetiségű katonabetegek gyógykezelését. Ebben a minőségben oly sikeresen működött, hogy a francia becsületrenddel tüntették ki és a francia orvostudományi társaság tagjává választotta.

Szeptember 24-én mondott végleg búcsút a francia fővárosnak és Pétervárra utazott, hogy elfoglalja fontos beosztását az orosz hadiegészségügy szervezetében. Itt azonban súlyos betegség támadta meg; mint a korabeli újságcikk írja: „a’ rugó inaknak forró nyaválájába esett. Kigyógyult ő ugyan ebből annyira, mennyire, míg végtére az ő egyéb nyaválái – májban a’ Szorultság (Obstructiók) és tüdőben a’ Kelevények (Tuberculae) – hasznos életének örökre véget vetettek.” 1815. április 28-án halt meg Szentpétervárott, alig 32 éves korában.

A magyarországi járványok történetéből²⁴²⁶

Magyarország – bár a legjelentősebb világkereskedelmi utak sem a középkorban, sem az újkorban nem haladtak keresztül a területén – földrajzi fekvésénél és történelme alakulásánál fogva mégis rendkívül érdekes képét nyújtja a járványok keletkezésével és szinte mindenre kiterjedő hatásával kapcsolatos problémáknak, összefüggéseknek. A magyarországi járványok történetének jelentőségét még fokozza az a döntőnek mondható körülmény, hogy a XVI–XVII. században – de az azt megelőző s az azt követő időkben is, bár csekélyebb mértékben – Európa állandó hadszíntere volt, valóságos átjáróháza a világ különböző tájairól érkezett hadaknak: töröknek, tatárnak, németnek, olasznak, vallonnak és egyebeknek.

A történelem során három nagy pestisperiódust különböztetünk meg: 1.) az Egyiptomban kezdődött és Bizáncban kulminált ún. Justinianus-féle pestist; 2.) a XIV. századi „fekete halált” és 3.) az 1896-ban kirobbant „pandémiát”; ennek periódusában élünk ma is.

A pestis voltaképpen „modell”-je a klasszikus járványoknak. A többi járványos betegség sem demográfiai szempontból, sem gazdaságilag, sem egyéb vonatkozásban nem hatolt oly mélyre, mint a pestis. A lepra például, éppen azért, mert már a kezdetkor kevésbé heveny formában lépett fel, mint a pestis, és annál összehasonlíthatatlanul kevesebb áldozatot követelt, de lefolyása a gyógyulás legkisebb kilátása nélkül évtizedekig elhúzódott a betegeknél, „látványos” és tartós volt, s jóval mélyebben bevészte nyomát az emberiség történeti tudatába, a kultúrtörténet beszédes emlékeibe, mint a pestis, mely pedig – bár a leprával ellentétben nem volt minden esetben halálos kimenetelű – a népesség tekintélyes részét gyorsan, mondhatni napok leforgása alatt döntötte sírba, s összehasonlíthatatlanul jelentősebb gazdasági, társadalmi és morális hatást gyakorolt.

Kézai Simon krónikájának szövegét elemezve arra a megállapításra juthatunk, hogy III. Henrik császár András királytól szenvedett vereségében szerepe volt a kitört nagyszámú maláriás megbetegedésnek.

²⁴²⁶ Forrás: Schultheisz Emil: Magyarországi járványok történetéből. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótornyai Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 196–207. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Magyarországi járványok történetéből. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 54–66. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.) – A témakörben korábban, Tardy Lajossal írt tanulmánya: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: A magyarországi járványok történetéből. = Történelem 2 (1964) No. 3. pp. 111–156. – A témakörhöz kapcsolódó adatsorok: Schultheisz Emil: [Orvostudomány, járványok. Kronológiai adatsorok.] In: Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk.: Benda Kálmán. Bp., 1981. Akadémiai Kiadó. 350 p. – *Több kiadásban is megjelent.*

A lepra, „bélpoklosság” hazánkban – éppúgy, mint Európa más államaiban – már a XI. században sok áldozatot szedett, s a XIV. századig a lepra-megbetegedések száma egyre nőtt. Elvértve és egyes vidékeken azonban még a XVI–XVIII. században is előfordultak Magyarországon lepraesetek. Hogy a XIV. századig milyen gyakori volt hazánkban ez a félelmetes betegség, azt eléggé bizonyítják a legrégibb okiratos emlékeinkben nagy számban előforduló „lázár” és „poklos” összetételű helynevek. 1265 körül a Répce folyó közelében a bélpoklosoknak egész falujuk volt, ahol elkülönülten, talán valamely nem távoli gyógyító forrás közelében laktak. A leprára vonatkozó hazai feljegyzések aránylag igen szegényesek; a leprosoriumok nagy száma mégis a betegség elterjedt voltát bizonyítja.

A tatárdúlást követő „döghalál” mibenléte a hiányos tünetfeljegyzések miatt pontosan nem identifikálható, de súlyos veszteségeket okozó járványos és fertőző volta nem kétséges. A magyarság e korban elszenvedett 50%-os pusztulásában a tatárdúlást követő éhínségen, az ezzel járó születéscsökkenésen és a magas gyermekhalandóságon kívül a járványoknak jelentős szerepe volt.

El nem hanyagolható, de kevésbé rekonstruálható hazai járványoknál nagyobb, egyetemes kihatása volt hazánkban is a XIV. században ide behurcolt, és attól kezdve az országban évszázadokon át különböző időkben változó hevességgel pusztító pestisjárványnak, a „nagy pestis”-nek.

A „fekete halál” eredete a Krím-félszigeti Feodózia – az egykori Caffa – városa, mely a XIV. század elején Genua és Velence kereskedelmi támaszpontja volt. Az erődített városban lakó olasz kereskedőket és nagyszámú kíséretüket a tatárok ostrom alá fogták. Amikor a védekező olaszok a város feladására készültek, a tatárok seregében kitört a pestis. Ezerszámra pusztultak el a falak előtt az ostromlók, a többiek szerteszéledtek. A járvány azonban nem szűnt meg Feodózia felszabadulásával. Az olaszok hajóra szálltak és hazavitorláztak. De velük ment a pestis is. Már a hajóút folyamán az emberek egy része meghalt, az életben maradtak pedig – részben betegen, részben egészségesen – elterjesztették a pestist egész Itáliában. Nem sokkal a hajók megérkezése után kitört a pestisjárvány Genuában és Velencében. A lakosság 70%-a a betegség martalékává vált. A járvány a Brenneren átvezető kereskedelmi út mentén terjeszkedett tovább, és már ugyanazon év nyarán német területeken ütötte fel a fejét. 1349-ben Közép- és Észak-Németország területén, sőt Dél-Norvégiában tombolt, míg Lengyelországba, majd Oroszországba csak 1350-ben jutott el.

Magyarország igen hamar érintkezésbe került a pestissel. Nagy Lajos király ugyanis 1347-ben a pestisjárvány miatt szakítja félbe itáliai hadjáratát. A király felismerte, hogy nápolyi uralmának fenntartásához biztosítania kell a két ország közötti közvetlen tengeri összeköttetést. Ezért az éppen hogy lezajlott pestisjárványtól elnéptelenedett és legyengült, békét sürgető Velencével a dalmát kikötővárosok átengedése iránt új tárgyalásokat kezdett, de ennek esetleges sikertelenségére is számítva Genuával is egyezséget kötött, hogy velencei támadás esetén hajóikkal részesítsék őt támogatásban. Velence békekövetei és a hadra felkészült genuai hajók egy időben érkeztek Nápolyba, de a tárgyalásoknak hirtelen véget vetett a borzalmas erővel fellépett pestisjárvány.

Bonfini tanúsága szerint az 1348-ban Magyarországon teljes erővel dühöngött pestis alábbhagyott, de tízévi szünet után 1360-ban újra fellángolt. Abban az évben egyedül Budán 16 ezer embert, a lakosság tekintélyes részét ragadta el a halál.

A pestis következő fellobbanásának éve: 1380. Abból következtethetünk a járvány országos jellegére, hogy Nagy Lajos király 1381. október 20-án a még mindig nagy mértékben dúló pestis miatt általános perhalasztást hirdetett.

A századforduló elszórt jellegű, szűkebb körre kiterjedő helyi járványai után 1409-ben újult erővel jelentkezik a pestis. Sopron csaknem teljesen elnéptelenedett, ezért Zsigmond 1410. június 4-én a város újbóli benépesítése céljából az új betelepülők részére nyolcévi teljes adómentességet és egyéb könnyítéseket biztosított.

Alighogy alábbhagyott a döghalál pusztítása, 1439-ben a Titel körül harcoló magyar seregben vérhasjárvány tört ki, mely a sereget harcképtelenné tette, és a súlyos vereség fő okozójává vált.

1441-ben újból Budán pusztít a pestis. I. Ulászló király – nyilván az elkülönítés jelentőségét ismerő orvosai tanácsára – a jól izolálható Csepel-szigetre vonult vissza, a magával hozott lengyel hadakat pedig hazabocsátotta.

1453-ban és 1454-ben a sűrűn lakott Lőcse a járvány fő színhelye. 1455-ben és 1456-ban a Balkán felől érkezett új járványhullám árasztja el Magyarországot és Erdélyt a pestissel. A Belgrádból hazatért magyar keresztesvitézek terjesztették; csúcspontját Budán érte el, nyomában óriási éhínség járt. Ez a járvány áthúzódott 1475-re is, de utána csaknem két évtizedes szünet következett. 1475-ben Mátyás király egy oklevele emlékezik meg a Horvátországban meg nem szűnő pestisről, mely Magyarország dunántúli részeire is átcsapott. Erőssége egyre fokozódott, 1478-ban Mátyás királyt is az erdőkbe kényszeríti. 1480-ban már seregét sem kíméli a pestis; Bécsújhely ostroma alatt a magyar tábornok valósággal megtizedeli.

1485-ben egy addig ismeretlen, angliai eredetű fertőző betegség, a sudor anglicus (angol veríték) pusztítja az ország lakosságát. 1494: a szifilisz megjelenésének éve Magyarországon. Ez a betegség kezdetben heveny fertőző formában jelentkezett, és járványszerűen terjedt – akkoriban még nem kizárólag nemi betegség jelleggel. A király Zsámbékra vonult vissza, s az egész nyarat ott töltötte, majd hosszú utazást tett az országban, s csak vargabetűkkel tért vissza Budára, ahol a járvány már szűnőfélben volt. Bakócz Tamás prímás is megkapta a betegséget, de nem esett annak áldozatául, igen sokan azonban belehaltak a nagy erővel fellépő betegség következményeibe.

1495-ben Európa-szerte – Magyarországon is – újból pestisjárvány dühöngött, melyről Heltai Gáspár és Istvánffy számolt be.

Miközben a pestis még 1496-ra sem adta ki az erejét, a Duna mentén tovább terjed a szifilisz. A keresztes hadak egyébként nemcsak a pestis, a szifilisz és a vérhas terjesztésében játszottak közre, hanem a lepra Erdélybe plántálásában is. 1498-ban Brassóban nagyobb számú lepraeset fordult elő, ekkor a város több helyiségből álló ispotályt emelt a leprabetegségek számára.

Az 1510. évi pestisjárvány miatt II. Ulászló király Budáról Pozsonyba, majd Morvaországba menekült, s az ország kormányzását Perényi Imre nádorra bízta. A pestist ismét nagy éhínség követte. Nagyszébenben ez évben Hans Saltzmann erdélyi orvos erős vesztégár felállításával elérte, hogy az országos pestis, mely Erdélyben is igen heves volt, a várost megkímélte.

1529-ben Bécs ostrománál I. Szulejmán szultán seregében a „morbus hungaricus” tömegesen pusztított. Ezt a kórjelölést fenntartással kell fogadni. A hiányosan fennmaradt leírások alapján inkább feltételezhető, hogy a Bécset ostromló török sereg soraiban vérhas dühöngött.

A XVI. század közepétől kezdve a hazai íráskultúra fejlődése következtében a Magyarországon pusztított járványokról sokkal több feljegyzés maradt.

Egész országrészekre vonatkozó feljegyzések csak csekély számban maradtak fenn. A városi krónikák, egyházi és világi személyek feljegyzései csak a szűkebb pátriára vonatkoznak. Ezek egybevetése alapján kiemeltük a jelentősebb járványokat.

Súlyosabb magyarországi járványok a XVI. század közepétől

Év	Hely	A járványos betegség megnevezése	Események
1554	Országos	Pestis	„Köznymor”; a rendek a királytól adóelengedést kérnek. Egyedül Nagyszombatban 3200 haláleset
1562	Országos	Pestis	I. Ferdinánd 'Infektionsordnung'-jének megjelenése
1566	Dunántúl	Morbus hungaricus	Súlyos pusztítást végez a német sereg soraiban
1571	Országos	Pestis	
1594	Dunántúl	Kiütéses tifusz	Szinán pasa seregét visszavonulásra kényszeríti
1597	Dunántúl	Morbus hungaricus	Montecuccoli seregei nagy veszteséget szenvednek; hadjárata sikertelen
1597	Temesvár	Kiütéses tifusz	Temesvárról Itáliába hurcolják a hazatérő olasz katonák
1600–1602	Felvidék, Erdély	Pestis	Éhínség, tömeges halálozás (egyedül Besztercén 13 ezer haláleset), határforgalmi korlátozás Lengyelország felé (Erdélyben adóelengedés)
1603–1604	Országos	Pestis	Erdélyben nagy inség és lázadás
1621–1622	Országos	Pestis	Pl. Debrecenben 2000, Lőcsén 1700 haláleset. Átterjed Lengyelországba
1628	Erdély, Pécs és környéke	Himlő, pestis	
1632–1634	Felvidék, Erdély	Pestis	Tárnoki széket emiatt Sopronba helyezik; csupán Brassóban 11 ezer halott
1644–1645	Országos	Pestis	Főleg a városokban
1645	Felvidék	Pestis	Csupán Iglón kétezer haláleset
1653	Felvidék	Pestis	Lengyelországgal kereskedelmi tilalom. Ennek ellenére onnan érkezik

Év	Hely	A járványos betegség megnevezése	Események
1654–1655	Városok	Pestis	
1659–1660	Pozsony	Himlő	
1660–1662	Erdély, Szepesség	Pestis	1660-ban Erdélyben 10 ezer halálest. Éhínség követi. 1661-ben a török és a császári táborban nagy pusztítást végez
1676–1679	Városok	Pestis	Csupán Pozsonyban 11 ezer halálest
1680–1681	Felvidék	Pestis	Országgyűlést Sopronba helyezik
1683	Bécs	Kiütéses tifusz	Apafi Bécset ostromló seregét pusztítja
1685	Buda	Vérhas	Ostromló sereg széteszlik
1686	Buda	Vérhas (?)	20 ezer halálest
1690–1692	Országos	Pestis	I. Lipót pestisrendelete. A ragályt Belgrádból hazatérő sebesültek hurcolták be. Savoyai Jenő seregében 30 ezer halálest
1698	Erdélyi városok	Pestis	
1700	Délvidék, Erdély	Pestis	Eredményes intézkedések megvédik a hadsereget a járványtól
1706	Nagyszeben	Pestis	
1707	Duna mentén	Malária	
1708–1711	Országos	Pestis, fekete himlő	Magyarországon és Erdélyben félmillió halálest. Érsekújvár felszabadítása meghiúsul, mert Rákóczi 16 ezer főnyi serege háromezerre csökkent a pestis miatt
1713	Pozsony	Pestis	
1717–1719	Erdély	Pestis	Csaknem a lakosság fele kivész
1724	Erdély, Sopron	Himlő	

Év	Hely	A járványos betegség megnevezése	Események
1737–1740	Országos	Pestis	
1744	Országos	Pestis	Utolsó országos pestisjárvány; 310 ezer haláleset
1755–1756	Bereg megye, Erdély	Pestis	Erdélyben négyezer haláleset
1758–1759	Bánát, Erdély	Szifilisz	
1770–1771	Erdély	Pestis	Csökkenő mortalitás
1795	Szerémség, Erdély	Pestis	Csak elszórtan lép fel

Ezt az utolsó pestisjárványt még több, helyi jelentőségű járványos betegség fellépése követte, de ezek gazdasági, katonai és erkölcsi kihatása már távolról sem volt olyan nagy, mint a megelőző pestis, vagy mint az 1831-ben hazánkba betört kolerajárványnak.

1830 előtt a kolera teljesen ismeretlen volt Európában. Hazája India, főleg annak keleti, mocsaras vidékei, ahol még ma is honos. Itt évezredek óta fel-feltörő járványhullámok árasztják el az ország egyes részeit. 1817-ben egy addig ismeretlen méretű járvány tört ki, mely egész Indián keresztülvonult. Dél felé haladtával 1818-ban ért el Bombay-be, az év végén Arábiában bukkan fel, átschap Afrikába. 1818 és 1823 között a karavánutakon keresztül Kínán át eljut Szibériába. A következő hat év ázsiai terjedésének ideje, mely időszak vége felé már az európai Oroszországba is eljut. 1830-ban már Ukrajnában is teljes erővel dühöng. Az orosz hadsereg becipeli Lengyelországba, ahonnan egész Európa fertőződik. Bécsben 1831-ben tört ki, és 1832 márciusáig pusztított.

Magyarországra 1831-ben a galíciai határszélen sószállítással foglalkozó rutének hozták be. Egy hónappal a járvány kitörése után, 1831. augusztus 5-én 333 községből 11.987 megbetegedést jelentenek; ebből 4876 halálos kimenetelű.

A helytartótanács megelőző intézkedései nem sok sikerrel jártak. Az oroszországi kolerajárvány hírére már 1830. december 21-én kiadják a kötelező egészségügyi intézkedéseket tartalmazó rendeletet, mely tulajdonképpen nem más, mint a XVI. és XVII. században közzétett pestisrendeletek módosított kiadása. Megalakítják az „egészségre ügyelő állandó kiküldöttség”-et, melynek feladata a rendeletek betartása és a helytartótanács informálása. A galíciai határt katonai kordonnal zárják le. Az ország területére húsz királyi biztost neveznek ki. Ezek megalakítják a megyék kolerabizottságát, beosztják az orvosokat,

az országutakra állandó őrseget állítanak, veszteglőházakat és koleraházakat rendeznek be. A vármegyéket is kordonnal veszik körül. Minden megye másképp hajtja – vagy nem hajtja – végre a rendeleteket. A vesztegzár sok helyütt teljesen formális, érthető, hogy a járvány akadálytalanul terjed országszerte. Mint az előző korok folyamán oly sok esetben, a lakosság a zsidókat és az orvosokat gyanúsítja a kutak megmérgezésével és a betegség terjesztésével. Zemplén, Sáros, Szepes és Gömör megyében – ahol nyolc hónap alatt több mint félmillió ember betegedett meg, s ezeknek mintegy fele a kolera áldozatául esett – véres zendülés tört ki. Ezt az 1831–32-ben lezajlott ún. „nagy-kolera” járványt 1836-ban követte a „kis-kolera”, mely kb. 80 ezer embert betegített meg, 58%-os mortalitással. Ezután 1848–49-ben, 1854–56-ban, 1872–73-ban volt nagyobb kolerajárvány. Bár kimutatásunkba csak a legnehezebb, illetve a legjobban dokumentált járványéveket vettük fel, így is kitűnik, hogy a legsúlyosabb emberirtó epidémiák szakadatlan egymásutánban, minden nemzedék életében többször is végigszántottak az ország lakosságán. A nagy járványokat – főleg a pestist – éhínség előzte meg és követte is. Gyakori kísérői a félelem tömeges reakciói.

Súlyosabb hatást gyakorolt a lakosságra az ún. flagellánsmozgalom, melyet ugyan az egyházi felsőség a későbbiek során tilalmazott, de voltaképpen végig szerzetesek vezetése alatt futotta meg félelmetes pályáját. Az „önostorozók” testvériségei a későközépkorban keletkeztek. Egy-egy szerzetes, olykor néhány különösen megszállt világi ember köré „bűnbánó csoportok” tömörültek, és faluról falura, városról városra vonultak. Öltözetük mindössze a bűnbánók vörös keresztjével megjelölt ingből állt. Aki felvételét kérte a bűnbánó önostorozók testvériségébe, kötelezte magát, hogy annyi napig tart ki a processzióban, ahány évet addig leélt. A falvakban, városokban harangzúgás közepette fogadta őket az egybegyűlt, ámuló nép. A templomokba vonultak, s ott egyesek a vértanúk oltárai előtt bűnbánó énekeket zengve ostorozni kezdték magukat, míg mások szabad terekre vonultak, ahol derékig lemeztenített testüket egy választott „mester” ostorozta, miközben a pestis megszűnéséért imádkoztak. Ez a pszichotóp járvány több hullámban rohant végig Európán, s lavinaszerűen előre haladva egyre több embert ragadott magával, míg végül is tízezres tömegek vonultak Nyugat- és Közép-Európa országútjain önmagukat ostorozva. A „rend” hihetetlen gyorsasággal nőtt és terjedt. Németországban, Hollandiában, Svájcban elárasztották a városokat, és hiába küldte a francia király a flagellánsereg megállítására céljából országa határára katonaságát, az maga is a fanatikus tömeg hatása alá került, és térdre hullott az egzaltált, szuggesztív flagellánshad előtt. Hiába emelte fel szavát a mozgalom elharapódzásában végül is eretnekséget látó egyház is, a flagellánsmozgalom mindaddig kísértett, amíg a

pestisjárványok meg nem ritkultak. A felső-magyarországi flagellánsmozgalom drámai leírását kapjuk Arany János *'Toldi szerelme'* nyolcadik énekének 91. versében:

„Vág vize mentében nagy csapat emberre
Talált, kik üvöltve és magokat verve,
Viszik – mint madarak költözve ha szállnak, –
Fekete hírét a fekete halálnak.”

Sok példa van arra, hogy helyi intézkedések – elsősorban városi rendelkezések – igyekeztek egy-egy fenyegető járványnak gátat vetni. Ennek legjellemzőbb példája a raguzai vesztegár felállítása, mely a történelem során az első szabályos, 40 napig tartó elkülönítés, tehát igazi karantén (quarantana) volt (1377. július 27-i rendelkezés). Velencében ugyan három évvel hamarabb, de csak 30 napos elkülönítés volt. Az első elkülönítő és gyógyító intézmények állandósultak. Hazánkban 1510-ből származik az első adat arról, hogy egy város vesztegár következtében megmenekült a pestistől. Saltzmann János orvos Erdélyben Nagyszebent erős – és következetesen végrehajtott – vesztegárral meg tudta őrizni a környéken erősen dúló pestistől. Közép-Európában a vesztegár mint pestis elleni központi óvintézkedés először I. Ferdinánd – Stájerország részére kiadott – 1521. szeptember 15-i pátensében jelentkezik. Ferdinánd Stájerországot a Magyarországon ekkor már dühöngő pestis ellen kívánta megvédeni, amikor Saltzmann János elveit magáévá tette, és rendelkezéseinek középpontjába a vesztegárat, illetve az elkülönítést helyezte. Az 1562-ben kibocsátott rendszabály, mely a pestis elleni védekezés valamennyi fontos elvét tartalmazza, az ún. „Ordo pestis” már hazánkra is vonatkozik. E nyílt parancs összegezi mindazokat a rendelkezéseket, melyek korábban részutasítások formájában már megjelentek. Különösen fontos ez a rendelet azért, hogy mintául szolgált minden később kiadott járványrendszabály számára. Szigorúan a vesztegár intézményéhez ragaszkodik; a benne kifejtett elvek nagyjából máig is irányadók.

Az a modern, általánosan elfogadott és igazolt álláspont, mely szerint a fertőző betegségek terjesztője elsősorban maga a fertőző betegségben szenvedő, vagy a fertőzést még lappangva magában hordó egyén s annak közvetlen holmija (akár mert közvetlenül tartalmazza a kórokozókat, akár mint pl. a közvetítő pestisbolhák hordozója), az 1562. évi *'Ordo pestis'*-ben alaptételként szerepel. 1659-ig 13 ilyen – hazánkra is vonatkozó – *Infectionsordnung* jelent meg. Helyi járványok esetén a későbbi századokban az államhatalom

beavatkozása a megfelelő hatóságokon keresztül ment végbe; addig a megye, illetve a város dolga volt, hogy tesz-e valamit a járványokkal szemben.

Ezeknek a rendelkezéseknek a járványok szempontjából pozitív intenciói, gazdasági és egyéb intézkedései sokszor teljes értetlenségbe, ellenséges reakciókba ütköztek. Így pl. Gonzaga Ferdinand 1601. augusztus 9-én mint felső-magyarországi főkapitány felkéri Kassa városa tanácsát, hogy a Lengyelországban dúló pestisre tekintettel a kassai országos vásárokat ne tartsa meg. A tanács – tartva a hátrányos anyagi következményektől – erélyesen ellenáll, és csak az egyik pap pestishalála után hajlandó a rendeletet végrehajtani. 1652-ben az ugyancsak Lengyelországban dúló pestis behurcolásának veszedelme miatt Wesselényi nádor megtiltja a kassaiaknak a lengyelekkel való kereskedést. Ez az intézkedés egymagában nyilván nem volt kielégítő, mert 1653-ban a pestis megjelenik Felső-Magyarországon. 1710. november 11-én az erdélyi gubernium Udvarhelyszéken is eltiltja a városokat, minthogy – mint írják – „eddig is efféle confluxosok miatt esett a pestisnek való terjedése”.

A XVIII. század elején egyre több olyan rendelettel találkozunk, melyek egy-egy járvány lokalizálását célozzák. Az 1709. november 23-án kelt királyi rendelet hosszú sorát közli azoknak a városoknak, ahol veszteglőintézetek és lazarettek állítandók fel. A központi hatalom nemcsak vesztegzárral, hanem a veszteglőintézetek orvosi ellátásával is igyekezett a járványoknak elejét venni. 1710-ben például, midőn hazánkban az orvoshiány igen nagy volt, a bécsi kormány katonaoorvosokat küldött a pestis leküzdésére. Hogy a bécsi hatóságok ezzel az intézkedésükkel az örökös tartományok megvédésére törekedtek, az mit sem változtat ennek gyakorlati, pozitív jelentőségén. De ebben az időben a helyi hatóságok sem hanyagolták el mindenütt a védekezést. Így adalék van arról, hogy Pest és Buda az 1738. évi pestis alatt még egymás ellen is vesztegzárral védekezett. A XVIII. század közepén a veszteglőházak a vesztegzárak és egyes területeket körülvéő veszteglővonalak őrzését a rendeleteket kibocsátó központi hatóság igen komolyan vette. Az 1739. évi budai járvány idején módosították a posta útvonalát, akként, hogy a fertőzött város megkerülésével a bécsi postát Vác és Péterváradon át irányították a Duna-Tisza közére. 1740-ben a veszteglővonalak átlépőire már halálbüntetés vár.

Sajnos az üdvös rendelkezések szabotálásában rendkívül gyakran maga a katonaság járt elől. Somssich Antal, Somogy megyei alispán 1739. november 10-én feljeleníti gróf Wallis tábornokot, hogy negyven emberével áttörte a kordont és Szigetvárra ment. Ugyanezt cselekedte mindjárt utána a bajor gyalogos katonaság és a Scheer-féle ezred is. Ahol a központi hatóság által elrendelt szigorú vesztegzár életbe lépett, ott az eredmény ritkán maradt el. Erre utal Ausfeldt doctor, szegedi pestisorvos 1708-ból származó jelentése, melyből kitűnik, hogy

Szegeden mindössze 182 ember halt meg pestisben, míg a csaknem ugyanolyan lélekszámú Aradon, ahol az elkülönítés nem történt meg, a halottak száma több mint 3000 volt.

A XVIII. század második felében bevezetett járványrendészeti szabályok elválaszthatatlanok Chenot Ádám nevétől. Nagy elméleti felkészültségű orvos volt, jelentős gyakorlati tapasztalattal. Már első könyve, melyben latin nyelven ismerteti az 1766. évi erdélyi pestisjárvány megfékezése kapcsán szerzett tapasztalatát, jelentős nemzetközi visszhangot keltett. Rövidesen németül is megjelent. Neki, Erdélyország későbbi főorvosának köszönhető, hogy a század végére sikerült valamennyire megfékezni az ország határain pusztító pestist. A határőrvidékek vesztegzárláncolata, a cordon sanitaire pedig csaknem a XIX. század végéig állta útját a járványos betegségeknek, ha nem is sikerült mindig megakadályozni azok behurcolását. Teljes védelmet a legszigorúbb határzár sem nyújthatott. A helyi hatóságok, nemritkán a központi hatalom által sugalmazott ténykedései közül különösen figyelmet érdemelnek a szomszédos területek járványhelyzetének felderítésére irányuló intézkedések. Nemcsak a hírközlés lassúsága miatt, hanem azért is, mert a nép, de gyakran a hatóságok is eltitkolták a járvány fellépését, szükség volt egy különös intézményre: az ún. pestiskémek szolgálataira. A minden országra jellemző titkolódzás légkörében az ország határához közel fekvő városok alkalomszerűen – járvány közelségének hírére – vagy akár rendszeresen, kiküldték pestiskémeiket a szomszédos országokba a járványhelyzet kipuhatolása végett, hogy a szükségnek megfelelő rendszabályokat léptessenek életbe. 1679 júniusában Sopron város tanácsa Pozsonyba küldi az egyik bizalmas emberét, ellenőrizze, hogy nem lépett-e már fel a Bécsből fenyegető pestisjárvány.

A pozsonyi tanács – amikor ennek tudomására jut – tiltakozik a gyanúsítás ellen, és azt írja a soproni tanácsnak, hogy csak a nyári időben szokásos mindenféle lázas betegség észlelhető a lakosság körében. Pedig akkor már javában pusztított a járvány, mely rövid idő alatt jóval több mint 10 ezer pozsonyi polgárt vitt a sírba. A pozsonyi tanács ugyanis attól félt, hogy a járvány hírére zárlatot vonnak a város köré, ami anyagi romlásba dönti a polgárokat. 1738-ban a budai pestisjárványt a városi tanács szigorúan titkolta, s amikor a sebészek jelentést akartak tenni, a polgármester és a többi tanácsúr keményen megfenyegette őket arra az esetre, ha nem állnak el szándékuktól. 1751-ben a pancsovai veszteglőintézet igazgatója elzárhatja a déli határt, és megbízható kémeket küld ki Törökországba, hogy az ott uralkodó pestisjárványról értesítést kapjon. Néha maga a helytartótanács is utasította a határszéli megyéket, hogy a szomszéd tartományokba pestiskémet küldjenek. 1739-ben a helytartótanács utasítja Sáros megye hatóságát, hogy a szomszédos lengyel területeken kémkedjenek arra nézve, kitört-e ott a pestis. Pestisgyanú esetén egyébként a vármegye által

kiküldött egészségügyi biztos – a megyei tisztikar tagja – egy sebész társaságában, katonai kísérettel sorra járta a falvak házait, hogy saját szemével győződjék meg arról: nincs-e valahol gyanús beteg.

A központi hatóság intézkedéseinek nemcsak járványvédelmi vonatkozásai vannak, hanem a járványkövetkezmények korrekcióit célzó intézkedései is. Ezek elsősorban természetesen gazdasági jellegűek. A központi hatalom a járványt követő ínséges időkben adóelengedésekre határozta el magát, hogy ezzel elejét vegye a „misera plebs” végső romlásának, az elvándorlásnak és egyéb jóvátehetetlen következményeknek. 1602-ben még a kegyetlen Basta is – tekintettel Beszterce lakosainak a pestis által okozott nyomorult állapotára – egy évi hadmentességet ad, s egy évi adójukat is elengedi. Ezekhez az intézkedésekhez csatlakoznak a telepítések is. Így az 1409. évi pestist követően Zsigmond 1410. június 4-i határozatában a város újbóli benépesítése céljából az új lakosok részére adómentességet és egyéb könnyítéseket biztosít. 1738-ban Békés megyében a pestis által elpusztított lakosság kiegészítésére Harrucken Ferenc főispán újabb telepítési műveletbe kezdett, amikor is főleg Ausztriából, Bajorországból s a Rajna mellől hozott telepeseket Gyulára. Példájukat sokan követték. A járványok befolyásolták Európa valamennyi népének életét. Az 1348–49. évi fekete halál viszonylag kevésbé sújtotta hazánk lakosságát, mint a legtöbb ország népességét, de a későbbiek során – azáltal, hogy Magyarország több mint másfél évszázadra nemzetközi küzdőtérre vált – a helyzet ellenkező irányba fejlődött. Hazánkban olyan években is dühöngött a ragály, amikor Európa-szerte nem számoltak be járványról a feljegyzések, és egykorú nyugati krónikák sokszor esztendőről esztendőre a biztonságos messzeség sugallta nyugodt részvét hangján adnak hírt a háborúk és ragályok közös termékéről, a magyarországi éhínségekről is.

A járványok jelentősen befolyásolták a hadműveleteket és a hadihelyzetet is. A magyar csapatok a XVI–XVII. században nem egyszer már fertőzötten érkeztek a hátszágából a hadműveleti területre, vagy pedig közvetlenül a döntő hadicselekmény előtt tört rájuk a ragály; mind a két változat természetesen döntően befolyásolta a katonai események alakulását. Így pl. 1439-ben a Titel körül harcoló magyar csapatok soraiban vérhasjárvány tört ki, mely eleve eldöntötte az ütközet kimenetelét. 1594-ben viszont a kiütéses tifusz kényszerítette visszavonulásra Szinán pasa Dunántúlon operáló hadait. 1684-ben elmarad Budavár ostroma a keresztény seregek soraiban kitört vérhasjárvány miatt. 1710-ben Rákóczi a seregében fellépett pestisjárvány miatt nem tudja felszabadítani a körülzárt Érsekújvár kuruc helyőrségét. Igen sokszor éppen az előrenyomuló vagy visszavonuló hadsereg hozta magával az addig megkímélt területre a pestist és egyéb kórokat.

1690–1692-ben visszaérkezett sebesült katonák elterjesztik az újabb pestist, mely országos méretűvé válik. 1737-ben a pestissel fertőzött osztrák hadak Moldvából Erdélybe plántálják át a „döghalált” stb. A háborúk voltak a további járványok legnagyobb okozói és egyben terjesztői is; ez a megállapítás különösen érvényes Magyarországra. A XVI. század második felében az örökös hadjáratok következtében az egykori virágzó, állandó művelés alatt állt tájak elnéptelenedtek, elmocsarasodtak, az erdők kipusztultak, egész országrészek veszítették el kultúrtáj-jellegüket. A magyar lakosság megmaradt, betegségeken keresztül esett része fokozatosan „alkalmazkodott” a rossz ivóvízhez, a mocsarak bűzös kipárolgásához, a szűnyogfelhőkhöz, és biológiai létét tovább folytathatta, de a temérdek idegen zsoldosban az új betegség, a „morbus hungaricus” sokkal nagyobb veszteségeket okoz, mint a török. Így lett Magyarország a „németek temetője”. Az 1566. évi hadjáratból hazatérő katonák elviszik Bécsbe, ahonnan Németországba, Hollandiába, Burgundiába, majd Angliába vándorol az új járványos betegség, mindenütt rengeteg halálos áldozatot követelve. Az esetek túlnyomó többségében az akkori közegészségügyi viszonyok közepette lehetetlenség volt a seregek megóvása a járványoktól, és az örökös felvonulás állapotában lévő ország járvány okozta embervesztesége évszázadokon át messze túlhaladta – gyakran többszörösen is – a hadi események következtében elhalt személyek számát. A Rákóczi-szabadságharcban mintegy 350–400 ezer főben állapíthatjuk meg a járványok áldozatainak számát; ugyanakkor, amikor a hadrakelt sereg összes embervesztesége nem érte el a százezer főt. Leszögezhetjük, hogy közvetlen hatásukban az állandósult háborúk okozta járványfokozó és járványfenntartó tényezők az ország hadipotenciálját végzetesen csorbították, közvetett hatásukban pedig döntően befolyásolták a hadiesemények alakulását. A járványok katonai-honvédelmi hatásának méreteit is meghaladják a járványok gazdasági hatásai a depopuláció (elnéptelenedés) és annak közismert következményeivel.²⁴²⁷

---

²⁴²⁷ A járványokról lásd újabban: Daday András: Kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből. Összeáll.: Gazda István. Bp., 2002. Akadémiai Kiadó. 596 p.; Daday András: Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből. Gyógyvizekről, patikákról, járványokról, orvosdoktorokról, kirurgusokról, bábákról az 1740 és 1790 közötti feljegyzésekben. Összeáll.: Gazda István. Bp., 2005. Akadémiai Kiadó. 546 p.; Karasszon Dénes: A magyar állatorvoslás kultúrtörténete I. Történeti áttekintés. A kezdetektől a magyar állatorvosi felsőoktatás megindulásáig, figyelemmel az állatbetegségekre, különösen a járványok történelemformáló szerepére. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2005. MATI. 231 p.

Short History of Epidemics in Hungary until the Great Cholera Epidemic of 1831²⁴²⁸

Co-author: Lajos Tardy

---

²⁴²⁸ Forrás: Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: Short History of Epidemics in Hungary until the Great Cholera Epidemic of 1831. In: Schultheisz Emil: *Traditio renovata. Tanulmányok a középkor és a reneszánsz orvostudományáról*. Bp., 1997. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 203–218. (*Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 21.*) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: Short History of Epidemics in Hungary until the Great Cholera Epidemic of 1831. = *Centaurus* (1966) Vol. 11. No. 4. pp. 279–301.

SHORT HISTORY OF EPIDEMICS IN HUNGARY UNTIL THE GREAT CHOLERA EPIDEMIC OF 1831*

The role of epidemics in Hungary, reaching once from the Adriatic sea to the Carpathian mountains, is particularly important, quite far-reaching and exploration of their history may also lead to a novel explanation of quite a series of phenomena, which have not been valued properly before. Recent research work has already made a breach in the wall of absence of interest and particularly publications of a demographic character offer valuable data for getting acquainted with fatal losses in men and goods caused by the epidemics. But even if they have penetrated down to the level of demographic analyses, their results only supply the raw material, they may represent the necessary link for still more far-reaching, more comprehensive synthetic research work, whose aim is already to examine the complex effects of epidemics, their influence on the social and political history of Hungary.

The most important roads of world trade did not pass through the area of Hungary either in the Middle Ages or in modern times, it possessed only a short littoral sector and could in fact never be called a seaside country; owing to its geographical situation and the peculiar evolution of its history it still offers a most interesting picture of problems and relationships connected with the outbreak of epidemics and with their influence bearing practically on everything. The special importance of epidemics in Hungary is increased by the circumstance, which can be called decisive, that it had been during the XVIth and XVIIth centuries, but also before and after those times, though to a lesser extent, a permanent theatre of war in Europe, a real passage of armies coming from all parts of the world, of Turks, Tartars, Italians, Walloons, but not seldom also of Scots and Englishmen. All this points to the fact that within the universal history of epidemics in Europe special, interesting results may be expected from research of the Hungarian relationships.

We cannot undertake in this short paper to deal even sketchily with all aspects of this theme to treat it from the historical, sociological viewpoints and that of cultural history. We must be satisfied with presenting a few characteristic images of the origin of the epidemics, their character and historical course, of the mutual action of the epidemics and of the frequently occurring famines, of their social-economic causes and rather important repercussions in Hungary.

I

The denomination "pestilence" found in the chronicles and other historical works of reference is very misleading and has led to many erroneous descriptions i.e. interpretations

* Publ. in: *Centaurus* 11. (1966) no. 4. 279—301.

in general history (but also in medical history). It was in fact in addition to its original sense a covering notion for typhoid raging in a particularly bad form (both for typhoid and for the essentially different enteric fever) but also for quite a series of epidemic diseases, thus e.g. also for syphilis.

Plague is actually the “model” of classic epidemics. Other epidemic diseases did not penetrate so deep either from the demographic, or economic point of view or in other respects as the plague did. We mention as example leprosy, just because it declared itself at the start already in a less acute form, than the plague, and took incomparably less victims, but it lasted for decades without the least hope of recovery.

We have no reliable data showing whether in Hungary a devastating mass epidemic, spreading over considerable parts of the country had broken out prior to 1241, that is to say before the Mongol hordes invaded and practically completely devastated this kingdom. From the text of master *Simon Kézai*,¹ the Hungarian chronicler living in the XIIIth century it appears that the defeat suffered by the German emperor Henry III from the Hungarian king Andrew had been caused by the many cases of malaria having broken out among the German troops, who fought around Székesfehérvár in Central Hungary, but we have no data on the proportions of death caused by malaria at that time.

Leprosy took in Hungary many victims in the XIth century similarly as in other states of Europe and until the XIVth century the cases of leprosy rose more and more. Cases of leprosy occurred in Hungary sporadically and in certain parts of Hungary also in the XVI—XVIIIth centuries. It can be established very easily how rife this disease had been in Hungary already before the XVIth century, in addition to documents and other relics, from the old Hungarian names of villages showing concretely the existence of leper colonies in them, or that these unfortunate people sought ease from the medicinal springs in the neighbourhood. Around 1265 lepers had an entire village for them near river Répce in Western Hungary. The relatively high number of leprosia also proves the incidence of this disease.

There having remained no notes on the symptoms we do not know what the epidemic following the Mongol invasion in 1241 had been, but we absolutely share the views of the Hungarian historian György Győrffy who attributes in the death of 50% of the population of Hungary a decisive role to epidemics, in addition to the famine following the Mongol invasion, the decrease in the number of births after it and to the high infantile mortality².

The epidemic of plague, the “Black Death” imported into Hungary in the XIVth century and ravaging here from that time on for centuries at different times with more or less violence had an incomparably greater, universal effect than these epidemics in Hungary, which cannot be neglected, but whose facts are little known.

The Black Death spread along the trade road leading from Italy through the Brenner and appeared in the summer of the same year already in German territories. In 1349 it raged in Central and Northern Germany, France, England and even in the south of Norway, while it got only in 1352 to Poland and then to Russia³.

Hungary got very quickly into contact with the plague. In fact it was owing to the epidemic of plague that king *Louis the Great*, of the house of Anjou, interrupted in 1347 his

¹ M. Simonis Keza: *Chronicon Hungaricum*, quod ex codice membranaceo ... excitat Alexius Horányi. Viennae, 1781.

² Győrffy Gy.: The population of Hungary from the Magyar conquest of Hungary till the middle of the XVIth century (in: *Historical demography of Hungary*, Budapest, 1963, p. 54 — in Hungarian).

³ Guthrie, D.: *A History of Medicine*. Edinburgh-London, 1958. 127.

campaign in Italy⁴. The king realized, that to maintain his rule in Naples he had to ensure a direct communication by sea between the two countries. He therefore started new negotiations at Naples with Venice, weakened and having lost much of its population as a consequence of the epidemic of plague having just passed off, but the plague epidemic having broken out with a terrible force put suddenly an end to the negotiations.

The old Hungarian chroniclers, primarily Gergely *Pethő*⁵ and *Bonfini*⁶ bear witness, that the plague raged in Hungary in 1348 with might and main, it killed one third or one fourth of the population. In 1350 the plague abated, but flared up again after a pause of ten years in 1360. That year in the city of Buda alone 16.000 people — the major part of the population of the town — were carried off by this disease.

The next year of the flare-up of the plague in Hungary was 1380. Conclusions on its dimensions, proportions may be drawn from the fact that king Louis the Great decreed on October 20, 1381 owing to the “still strongly raging plague” a “juristitium”, i.e. the discontinuance of all law-suits⁷.

After sporadic epidemics, restricted to smaller areas, the plague appeared at the turn of the century again with renewed force in 1409. The most important town of Western Hungary, Sopron lost almost all of its population, king *Sigismund* granted therefore on June 4, 1410 eight years immunity from taxation and other facilities to the new settlers to repopulate the town.⁸

As soon as the destruction by plague diminished, an epidemic of dysentery broke out in 1439 in the Hungarian army fighting near the town of Titel in Southern Hungary; it made the army unable to fight and became the main reason of the heavy defeat.

In 1441 it was again the king's residence, Buda, which was ravaged by plague. King *Wladislaw* I retired on the advice of his doctors, knowing well the importance of the isolation, to the island of Csepel, which could be well separated and sent home the Polish armies he had brought with him.

In 1453 and 1454 it was Lőcse, one of the most important towns of Northern Hungary, which became the principal scene of the epidemic. In 1455 and 1456 Hungary and Transsylvania were swamped with plague by a new wave of the epidemic coming from the Balkans. It was spread by the Hungarian crusaders having returned from Belgrade; it reached its peak in Buda. It was followed by a terrible famine⁹. This epidemic ran also through to 1457, but then came a pause of almost two decades. A document of king *Matthias Corvinus* mentions the plague of 1475 in Western Hungary¹⁰. The intensity of the epidemic rose to such level, that in 1478 the king himself sought refuge from it in the large forests. In 1480 the plague attacked already also king Matthias' army and during the siege of Wiener-Neustadt it took its toll from the Hungarian camp.

In 1485 it was the *sudor anglicus* of English origin, which caused heavy losses to the population of Hungary. The *sudor anglicus* (English sweat or sweating sickness) broke out

⁴ Haeser, H.: *Geschichte der Medizin*. Vol. III., 1875, 105.

⁵ Pethő, G.: *Short Hungarian Chronica*. Vienna, 1660 (in Hungarian).

⁶ Antonii Bonfinii *Rerum Ungaricarum Decades*. Basileae, 1568.

⁷ Fejér, G.: *Codex diplomaticus Hungariae*. Budae, tom. IX.

⁸ Házi, J.: *History of the town Sopron*. 1923. Vol. I., 33. (in Hungarian).

⁹ *Zichy archives*, vol. XII., p. 249. (in Latin).

¹⁰ Tkálčič, J. B.: *Monum. hist. lib. reg. civitatis Zagrabiae*. Vol. II., 377.

at the end of August 1485 among the soldiers of *Henry VII* Earl of Richmond¹¹. It is therefore very interesting and characteristic for the very rapid spreading of the epidemic, that it appeared already in the autumn of that very year in the centre of the continent, in Hungary too¹². This epidemic had five major waves (1485—86, 1507, 1518, 1529, 1551), all of them reached Hungary, but without catastrophic results¹³.

1494: this is the year when syphilis appeared first in Hungary. This disease appeared at first in an acute infectious form and spread epidemically, it had at the time not exclusively the character of a venereal disease. The king retired to his hunting grounds situated in a distant part of the country, spent all the summer there and only returned to his residence, when the epidemic was already subsiding. We know from the Italian Physician *Montagnana* that the archbishop of Esztergom, Thomas *Bakács*, was also infected, but he did not fall victim to the disease, while many people died from its consequences¹⁴.

A new epidemic of plague raged all over Europe in 1495; Gáspár *Heltai* and Miklós *Istvánffy*, both contemporary historians, left staggering reports of its course¹⁵.

While the plague had not abated even in 1496, syphilis was spreading along the Danube. The Hungarian army of crusaders took part not only in spreading the plague, syphilis and dysentery, but also in bringing leprosy to Transsylvania. Many cases of leprosy occurred in 1496 in Brassó, the economic centre of Transsylvania, through which the major part of trade with the Balkans passed, and the town was forced to build at high cost a leprosy hospital.

The country-wide character of the 1510 epidemic of the plague is shown by the fact, that king *Wladislaw II* fled from his capital Buda first to the town Pozsony, then to Moravia and entrusted the palatine with the government of the country. The plague was again followed by a great famine.

In an important town of Transsylvania, Nagyszeben, the physician J. *Salzmann* had a strong quarantine introduced and as a result the country-wide plague, which had been very violent in Transsylvania too, spared the town¹⁶.

According to some sources the *morbis hungaricus* ravaged badly in 1529 in the army of sultan *Soliman* during the siege of Vienna. The rather few descriptions we have make it more probable that it was enteric fever which raged in the ranks of the Turkish army¹⁷. From the middle of the XVIth century on much more records were left to us as a result of the development of the culture of writing in Hungary. We present in a short, summarizing chronological table, restricted to the most important data only, the epidemics in Hungary to deal after this introduction with the valuation of the most important effects.

Only few records referring to entire parts of the country have survived; the chronicles of towns, notes of ecclesiastic and secular persons refer only to narrow areas, to their own territory. By comparison of these records we have established the *more important* years of epidemics.

¹¹ Shaw, M. B.: A Short History of the Sweating Sickness. *Ann. Med. Hist.* 1935, Vol. V., 246.

¹² Pethő, G. *op. cit.* 223.

¹³ Ilvento, A.: *Storia delle grandi malattie epidemiche etc.* Roma, 1938, 564.

¹⁴ Cfr. Luisinus, Aphrodis. *Coll. venet. secunda*. II. 6. 976.

¹⁵ Heltai, G.: *Chronica*. Claudiopoli, 1575. — Nicolai Istvánfi Pannonii *Historiarum de Rebus Ungaricis etc.*, Coloniae Agrippinae, 1622.

¹⁶ Linzbauer, X. F.: *Cod. san.-med. Hungariae*. Tom. I., 142—174.

¹⁷ Ilvento *op. cit.* 563.

Heavy epidemics in Hungary after the middle of the XVIth century

Year	Place	Denomination of epidemic disease	Important consequences of the disease
1554	Country-wide	plague	3,200 dead in the town Nagyszombat alone. Country-wide famine, general remission of taxes
1562	country-wide	plague	King Ferdinand I issued his "Infektionsordnung"
1566	Transdanubia	morbus hungaricus	Many dead in the ranks of the German army
1571	country-wide	plague	Forces the army of Sinan pacha to retreat
1594	Transdanubia	typhoid	
1597	Transdanubia	morbus hungaricus	The armies of Imperial general Montecuccoli suffer heavy losses; his campaign is unsuccessful
1597	town of Temesvár	typhoid	Returning Italian mercenaries introduce it to Italy
1600— 1602	Northern Hungary, Transsylvania	plague	Famine, many dead (13,000 in the town Beszterce alone); the Polish frontier is closed
1603— 1604	country-wide	plague	Famine in Transsylvania, in some places eating of human flesh, revolt
1621— 1622	country-wide	plague	In Debrecen 2,000, in Lőcse 1,700 dead, spreading to Poland
1628	Transsylvania and Southwestern Hung.	pox, plague	
1632— 1634	Northern Hungary, Transsylvania	plague	In the town Brassó alone 11,000 dead. Supreme authorities transferred to places considered safe
1644— 1645	country-wide	plague	Victims mainly in towns. In the town Igló alone 2,000 dead
1653	Northern Hungary	plague	Preventive prohibition to trade with Poland, the epidemic is still coming from that country
1654— 1655	towns	plague	
1659— 1660	Pozsony	pox	
1660— 1662	Transsylvania, North-Eastern Hungary	plague	Many dead in Transsylvania, followed by famine. Great ravages in the Turkish and Imperial camps in 1661.
1676— 1679	towns	plague	In the town Pozsony alone 11,000 dead
1680— 1681	Northern Hungary	typhoid	Parliament is transferred to the town Sopron, which is free from plague
1683	Vienna	typhoid	Ravages the Transylvanian army fighting on the side of Turks
1685	Buda	dysentery	The plague disperses the besieging Christian army

Heavy epidemics in Hungary after the middle of the XVIth century

Year	Place	Denomination of epidemic disease	Important consequences of the disease
1686	Buda	dysentery?	The Christian army took the city, but the epidemic took many victims among its ranks
1690— 1692	country-wide	plague	Plague decree of Leopold I. The plague was introduced by wounded soldiers brought home from Belgrade. 30,000 dead in the army of Eugene of Savoy
1698	towns in Transsylvania	plague	
1700	Southern Hungary, Transsylvania	plague	Successful measures protect the army from the epidemic
1706	Transsylvania	plague	
1707	along the Danube	malaria	
1708— 1711	country-wide	plague, pox	More than half million dead. The fight for independence of prince Rákóczi fails owing to the epidemics ravaging his armies
1713	Pozsony	plague	
1711— 1719	Transsylvania	plague	Almost half of the population dies
1724	Transsylvania and Sopron	pox	
1737- 1740	Transsylvania, later country wide	plague	Introduced by Austrian armies infected with plague from Moldavia into Transsylvania
1742	country-wide	plague	
1744	country-wide	plague	Last country-wide epidemic of plague; 310,000 dead
1755— 1756	County Bereg, Transsylvania	plague	4,000 dead
1758— 1759	Southern Hungary, Transsylvania	syphilis	
1770— 1771	Transsylvania	plague	Less mortality
1795	Transsylvania	plague	Appears only sporadically

This last epidemic of plague was followed by the occurrence of several epidemic diseases of a local character (both forms of typhoid fever, malaria, pox etc.), but their economic, moral and military effect was far from that of the preceding plague or that of the epidemic of cholera, which broke into Hungary in 1831.

Ruthenians transporting salt near the border of Galicia introduced it into Hungary in 1831. The preventive measures of the council of the governor-general remained rather unsuccessful. On hearing of the epidemic of cholera in Russia the decree containing compulsory sanitary measures and instructions had been issued on December 21, 1830 already; actually it was a modified edition of the plague decrees published in the XVIth and XVIIth centuries. The

northern frontier of the country was cordoned off, "cholera committees" were constituted in every county, quarantine houses and cholera hospitals were installed. Part of the counties however, jealous of their autonomy, out of wrong political pride, did not enforce the decrees or did so half-heartedly, so that the quarantine became in many places a quite formal one. As a consequence nothing prevented the epidemic in spreading all over the country¹⁸.

Fright rose with the spreading of the epidemic. Peasantry suspected also now, as many times in the course of centuries, the gentlemen, the Jews and the physicians of having poisoned the wells and spreading the disease; the result was the outbreak of a serious revolt, with many victims. In the counties Zemplén, Sáros, Szepes and Gömör of Northern Hungary more than half a million people fell ill within 8 months and half of them died of the disease.

II

Though we have only comprised in our table the worst years of epidemics, i.e. those of which we have the most evidence, it is clear, that the man-killing epidemics had struck the population of the country without interruption, one after the other, several times during the life-time of one generation. But a however recurrent occurrence the continuous repetition of the raging of infectious diseases had become and though the character of visitations of God had been impressed in the minds of the people, the population of the country reacted to them in very different manners. Similarly the reaction of the worldly power and of the churches to the never-ending epidemics was very characteristic.

Owing to the insufficient development of medical science, the absolute lack of public health and among the fundamentals of the feudal-order of society the great epidemics attacked in Hungary — similarly as in other European states — absolutely defenceless, helpless masses, which for a long time were not only unable to defend themselves against the mortal diseases, but even did not want to do so. The explanation is that the leading factor, forming public opinion in the late Middle Ages, the Church, with its immense authority, proclaimed that the epidemics exterminating so many people are manifestations of the direct will of God, scourges striking sinful humanity, against which any human endeavour or defence is vain and that cessation may only be expected from the strength of prayer, from penance.

It is a striking phenomenon — requiring a more ample analysis — that while the Church took relatively early rather correct measures against the manifestations of leprosy — just by making use of the services of the healing and nursing religious orders — to isolate the sick and avoid thus mass infections, it was completely paralyzed by the occurrence of plague and of some other infectious diseases and it wakened only very late from this paralysed state.

From the XIVth century on the most progressive representatives of medical science realized and professed — though they had not yet got as far as curing the disease — that a complete isolation as possible will offer the best defence against the plague. At the same time however all Churches in Hungary required under heavy penalties in the worst days of the epidemic (even during the XVIIth century) that the congregation should visit the overcrowded churches, take part in the compulsory penitence processions; by doing so they artificially augmented the danger of infection and increased the force of the epidemic.

¹⁸ Sticker, G.: *Die Seuchengänge in Ungarn*. Budapest, 1931. 45 ff. — Linzbauer *op. cit.* Tom. III., No. 2453, 2465, 2470.

A very harmful influence was effected on the population by the flagellant movement, supported, but later already forbidden, by the Church superiority.

This psychotropic epidemic — which according to concordant sources had started from Hungary — rushed in several waves through Europe; progressing like an avalanche it carried more and more people with it, so that finally tens of thousands marched on the highroads of Western and Central Europe flogging themselves¹⁹. Naturally these penitent armies, mortifying themselves in their fear from the plague, played a much more harmful role, than the psychic effect exorcised on the frightened people by the flagellants, in carrying the epidemics further, in spreading them from one country to the other. The flagellant movement was in fact a form of “group hysteria”²⁰.

There is no doubt at the same time that the most devoted and courageous members of the Church did not forsake the faithful amidst the raving of the worst epidemics, but were present at the bed of the dying, consoled and breathed courage into the sick, improving their strength of mind and with it the resistance of the organism against the disease — until they fell themselves victims to it.

III.

In Hungary the secular power played only rather late an active role in defence against the epidemics. Though it had been realized in ancient times already that prevention and its only manner, isolation is the most important means of fighting the plague and though erudite physicians did not cease emphasizing this in the Middle Ages either, this did not become *generally known*. The reason is, that medical works emphasizing the importance of prophylaxis and isolations, the various “regimen sanitatis” were primarily written for rulers, prelates and lords, so that their substance did not become public property and could even less reach the masses of the population. From the XIVth century on many so-called “regimen pestilentiae” (attitude to be followed at times of epidemics of plague) had been published. The authors dealt not only with the symptomatology of the disease and with the treatment of the symptoms (causal treatment remained unknown for thousand of years), but discussed the only efficient manner of preventing the spread of the plague, and in connection with it of all epidemic diseases of those times: isolation; in their works they took into consideration both medical aspects and those of public health.

The plague-tracts were spread all over Europe, many of them were published in England too. It is no mere chance that the first medical incunabulum in England was a “plague tract”²¹.

A physician from Ragusa, Bartholomaeus *Squarcialupis de Plumbino* spent quite some time at the court of *Sigismund*, king of Hungary, in Buda. This highly qualified doctor, whose views on public health and on epidemics are not obsolete even to-day in many respects, wrote in a manuscript dedicated to the king long pages on the importance of the prevention of plague, of isolation.²² But he was not the only physician who endeavoured to

¹⁹ Sticker, G.: *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte*. Giessen, 1908, tom. I. 72. Cfr. Hecker, J.K.F.: *Die grossen Volkskrankheiten des Mittelalters*. Ed. A. Hirsch. Berlin, 1865.

²⁰ Robak, A. A.: *History of Psychology and Psychiatry*. New York, 1961, 219.

²¹ Singer, D. W.: Some plague tracts. *Proc. Roy. Soc. Med.* 9. 1916, 155.

²² Schultheisz, E.: Colcodeus seu liber de peste. *Sudhoffs Arch.* 44. 1960, 333.

call by such view the attention of the rulers and influential lords on this question, It was not their fault, that almost another 200 years had to go by, before intervention of the state power became regular in Hungary in fighting epidemics.

There are many examples of local measures — primarily decrees issued by towns — trying to check a threatening epidemic. One of the most characteristic examples is the establishment of the quarantine of Ragusa, the first institution of this kind in history. In Hungary the first information on a town escaping the plague by applying a quarantine dates from 1510. The Transsylvanian physician *Salzmann* was able to preserve Nagyszeben by a strong and consistently enforced quarantine from plague badly raging in the surroundings²³. This successful measure was the result of co-operation between the highly qualified physician and the town council not afraid of innovations, a co-operation which was unfortunately an exception in those times. In Central Europe the quarantine as *central* precautionary measure against the plague appeared first in the letters patent of *Ferdinand I* issued by him for Styria on September 15, 1521. Ferdinand wanted then to preserve Styria from plague raging already in Hungary by accepting the principles exposed by J. *Salzmann* in his work entitled “Ein nützlicher Ordnung und Regiment wider die Pestilenz” and making the quarantine i.e. isolation the central point of his measures. In 1562, when Hungary was no more ruled by Hungarian kings, but by German-Roman emperors, who were at the same time kings of Hungary, the “Ordo pestis” was issued, which contained all important principles of defence against the plague. These letters patent summarized all provisions, which had already been published as detail instructions. This decree gained a particular importance by the fact, that it served as example for all regulations against epidemics issued later. The “Ordo pestis” of 1562 contains as basic thesis the modern, generally accepted and proved viewpoint, that infectious diseases are primarily spread by the individual suffering from that disease or carrying it in him in a latent phase (either because he has the pathogens directly in himself or is a carrier of intermediary plague flees). The plague decree issued in 1691 contains a new regulation of the quarantine and orders already a 40 days isolation, therefore a real quarantine²⁴.

In later centuries it was state power which directed also the defence of counties and towns against local epidemics; before the self-governing administrative corporations had decided, whether to do something against the epidemic or not. The positive intentions of state power naturally more than once apparently infringed the economic and other interests of the county or town affected and they showed a violent resistance to measures taken in their interest. On August 9, 1601 the captain-general of Northern Hungary asked the council of the town Kassa not to hold the yearly fair in view of the plague raging in near Poland. The town council was however more afraid of losing probable high profits, than from the threatening epidemic refused to carry out the instruction and saw reason only later, when the priest of the town had also fallen a victim to the disease. In 1625 there was another flare-up, that time the plague started from Hungary, rushed through the entire Continent and reached also England. A German chronicle published a few decades later contains the following account of this epidemic: “Die Pest ist aus Ungern in Polen, Italien, Deutschland und Engelland kommen, hat allenthalben viel tausend Menschen weggefressen auch das künftige Jahr noch nicht auffgehö-

²³ Linzbauer *op. cit.* Tom. I. 142.

²⁴ Cfr. Kollonics, L.: *Utilissima cautela tempore pestis ... nuper expensis Camerae Hungaricae Posoniensis in lucem data*. Viennae, 1691. — Kollonics, L.: *Ordo pestis ... Pestbeschreibung und Infectionsordnung*. Wien, 1727.

ret”²⁵. In 1652 there was again an outbreak of plague in Poland and palatine *Wesselényi* forbade therefore to Kassa citizens trade with Poland. This measure in itself was however not enough, as in 1653 plague broke out again in Kassa.

At the beginning of the XVIIIth century we find more and more decrees aiming at the localization of an epidemic. The Hungarian Royal Decree published on November 23, 1709 contains a long list of towns, where quarantine stations and lazarets are to be set up. The government endeavoured to prevent the epidemics not only with a quarantine, but also by providing the quarantine stations with physicians. In 1710 for instance, when physicians were very scarce in Hungary, the central authorities sent medical officers for fighting the plague. But at those times the local authorities did not neglect either everywhere the defence. Thus there is evidence, that the two sister-towns, Buda and Pest, united later under the name of Budapest, situated on the two sides of the Danube, defended themselves during the plague of 1738 also against each other by a quarantine. In the middle of the XVIIIth century the central authority considered guarding of quarantine lines surrounding the quarantines and certain areas a very serious duty. In 1740 persons crossing illegally the quarantine line risked the penalty of death. Unfortunately Austrian soldiers stationed in the country often scorned these salutary regulations and severe consequences naturally appeared very soon.

Measures of local authorities sometimes went very much in detail. So e.g. the regulations of the town Győr of 1620 ordered that houses with plague be marked and sealed. There are also penal sanctions here: anybody who does not declare a person suffering from the plague or who removes the seal from the house shall be sent to prison. But penal sanctions are also applied by the central power: king *Leopold I* decreed that any person entering the territory of the country at the time of an epidemic from an infected or suspicious place without proper papers — therefore by evading the quarantine station — shall be put to death. Communication was only permitted in possession of such papers. Those for instance, who in 1734 coming from Poland were able to present a reliable passport are permitted to cross the Hungarian frontier.

Where a severe quarantine ordered by the authority was enforced, the result was in most cases satisfactory. This is shown by the report dated 1708 of doctor *Ausfeldt*, plague physician of the town Szeged, according to which only 182 had died at Szeged, while at Arad with almost the same population — where no isolation had been enforced — the number of the dead was more than three thousand²⁶.

The efficiency of however salutary public health measures issued by central authorities suffered damage by the fact that the local authorities considered them as unwarrantable interference, an endeavour of centralization and if possible omitted to enforce them. Several examples testify even that when the central authorities prohibited for all of the country the gathering of masses, local authorities put co-operation with the Church before the enlightened instructions of the central power and did not forbid holding church ceremonies, visiting the church and cemeteries in masses, things absolutely dangerous for spreading the disease, in some places they even insisted on these ceremonies and visits. An ordinance dated May 5, 1739 of the office of the governor general established with sorrow, that in the town Karcag more than 400 people had died from the plague, one of the reasons being that burial and

²⁵ *Allgemeine Schau-Bühne der Welt, oder Beschreibung der vornehmsten Welt-Geschichte ...* Franckfurt a/M., 1699, Bd. XXV., 302.

²⁶ Ausfeld, J. C.: *Relatio medica de peste urbis Szegedinae in Hungaria anno 1708 saeviente*. Szegedini, 1708.

church ceremonies are held in the usual manner; “and the Calvinists stick to their damnatory tenets of predestination” (“damnata praedestinationum opinio”). The article of faith based on predestination of the Calvinists qualified “opposition to the dispensation of Providence as senseless”²⁷. This explains why it was in certain counties on the strength of instructions given by the governor general’s council severely forbidden to Calvinist pastors to preach on predestination. Such harmful effect of the principle of predestination is not reduced by the fact that in the XVIth century already — a few decades after the reformation — there were Calvinist pastors who interpreted this thesis more elastically. Peter *Károlyi*, a Calvinist pastor, speaking of the plague wrote for instance in his book published in 1575 that “if God gives you force for going do not hate his care for you” i.e. invited the people to flee from the plague.

Among activities of local authorities inspired not seldom by the central authorities measures aiming at the investigation of the situation concerning epidemics of neighbouring areas deserve to be mentioned particularly. Not only because information was slow in coming, but also for the reason, that the population and often also the authorities kept the outbreak of an epidemic secret a strange institution, that of the so-called plague-spies had become necessary. In the atmosphere of secretiveness characterizing all countries towns adjacent to borders of the country sent occasionally — on the news that an epidemic was approaching or even regularly — their plague spies to the neighbouring countries to investigate the situation concerning the epidemic for enforcing, if required, adequate measures — quarantine etc. In June 1679 the council of the town Sopron sent one of its confidential agents to the town Pozsony to find out whether the plague epidemic threatening from Vienna had not yet broken out there. The Pozsony council — when learning of it protested against the suspicion and wrote to the Sopron magistracy that only several kinds of feverish diseases usual in summer have been observed among the population. In fact the epidemic raged already at that time, within a short time it put more than 10,000 citizens of Pozsony into the grave. The council of Pozsony was afraid that on hearing of the epidemic their border town will be isolated, which would cause financial ruin to the citizens²⁸. In 1738 it was the magistracy itself which kept the epidemic of plague at Buda for a long time secret; this went so far that when the surgeons wanted to inform the higher authorities, they were severely threatened by the mayor and by members of the council should they not abandon this intention. In 1751 the director of the Pancsova quarantine station had the southern frontier closed and sent a reliable spy to Turkey to send a report on the plague in that country. When there was a suspicion of the plague a public health commissioner delegated by the country accompanied by a surgeon went with a military escort the round of the houses in the villages to see with his own eyes whether there is no suspicious sick person somewhere.

The precautions of the central authorities provided also doing away with the consequences of the epidemics after they were over. So they brought immigrants from foreign countries or recruited settlers from parts of Hungary free from epidemics to replace the population of depopulated areas. After the plague of 1410 e.g. king Sigismund granted in his decision dated June 4, 1410 to new inhabitants exemption from taxes and other facilities to repopulate the town. Similarly Hungarian kings and great landowners brought in later centuries settlers

²⁷ Linzbauer *op. cit.* Tom. II., 129.

²⁸ *Archives of the town Sopron*, Lad. XXIV., fasc. XV., 1035.

from Austria, Bavaria, from the borders of the Rhine to provide for manpower having become scarce, but by doing so they also changed fundamentally the ethnical face of the country.

IV.

We receive a very complex, complicated image when examining on the basis of the data available what effect — primarily moral effect — the frequent epidemics had exercised from the first outbreak of Black Death on the population itself.

As mentioned the flagellant movement had started from Northern Hungary, but our sources contain no information on its course and details specially in Hungary. But we have data which show that at the beginning of the XVth century already the plague — and other heavy epidemics — considerably intensified antagonism between the different parts of the population, as the ragings of the epidemics afflicted the common people much more, than the wealthy ones. This applies both to the number of diseases and to the ration of mortality resulting from it. *Saltmarsh* also pointed out in 1941 already that this is no unimportant factor on a world scale either; he said that the 1381 revolution in England could only blaze forth in a society ruined by epidemics of the plague, gone down more and more socially²⁹. Close connection between the economical-social situation and epidemics was very well observed by Sydenham, describing the London plague in the year 1665 as “The Poore’s Plague”³⁰. As centuries went by increase of antagonism between the poor and rich caused by the epidemics became more and more distinct. This was the situation in Hungary also, where the simple people turned even against measures of the central power or of local authorities which in fact served also their interests. The backwardness of the people, their clinging to customs developed during centuries and the heavy economic consequences of the necessary measures against epidemics taken by central authorities explain that measures against epidemics met in the XVII and XVIIIth centuries, but even in the XIXth century practically without exception with the unanimous resistance of the population, which in some places took the shape of revolts.

Famine very often appeared conjointly with epidemics, either before them or as a consequence. Thus *Creighton* writes e.g. “in Scotland the fever (i.e. plague) of 1622—23 was directly connected with famine...”³¹

The poor people having naturally no considerable reserves of food, the people suffering from famine, dreading the contagion in their desperation not seldom resorted to the refusal of obedience, which went from the neglect of the decrees to open revolt. Thus e.g. in 1598 the Black Death and famine ravaged together large territories of Hungary and thereafter the rule of the feudal order was upset for a time. The hiding deputy sheriff-lieutenant of Sopron county wrote in 1585: “Not only the administration of Sopron county ceased to exist, but the rule of law disappeared in all parts of Hungary where there was plague”. Little local risings,

²⁹ Saltmarsh, J.: Plague and Economic decline in England etc. *The Cambridge Historical Journal*, 1941. Vol. VII. No. 1., 23 ff.

³⁰ Owen, G. R.: The Poore’s Plague. *Ann. Med. Hist.* 1926. Vol. VIII., 249.

³¹ Creighton, Ch.: *A History of Epidemics in Britain*. Vol. II., Cambridge, 1894, 30.

like e.g. the revolt of the population of the town Pozsony in 1773, during which the people attacked not only the authorities, but the physicians as well because of the severe precautionary measures entailing heavy economic consequences, were very frequent.

Another characteristic feature of the moral effect was the outburst of the persecution of Jews, unknown before in Hungary. On German territories the belief gained ground among fanatic people that the Jews are poisoning the wells and that this is the cause of the plague epidemics. These rumours were spread by foreign merchants coming to Buda and the local German traders were keen to propagate these tales, as it was in their interest to eliminate the Jewish competitors from economic life. The excited, frightened mass gave easily credit to this accusation, this the more so, as in Jewry, living more hygienically according to the laws of their religion and in isolation under secular laws mortality caused by the epidemic was indeed considerably lower.

This manifestation repeated itself from 1348 on with every major epidemic of the plague. In 1360 again the Jews were made responsible for the epidemic and this time they were also banished from the country. When in 1523 the contagion had come to Buda, Jewry which in the meantime had returned rose and set off to flee to a place appearing safe. In 1739 — almost 400 years after the first plague charge — many Hungarian villages and towns expelled the Jews on news of the approaching Black Death. The belief that wells poisoned by the Jews are causing the epidemic was alive and acted even during the epidemic of cholera in 1831. How unlimited in space and time these dark superstitions and prejudices are, is shown by the fact that even in 1911, when an epidemic of plague broke out in the Manchurian town Charbin textually the same accusation was brought against the local Jewish population³².

The people did not trust even the physicians and one reason of the antipathy against plague doctors was just the conviction of the people that the physicians sent by the gentlemen poison the population. This is why they took no medicine either. In the XVIIIth century e.g. in the town Szeged the plague doctors were received with such antipathy that the public health commissioner gave the “pestilentiarius” five soldiers for protection when he wanted to make a medical examination. A classic Hungarian example of mistrustfulness against physicians is a report dating from those times on the case in Buda of 1739. The excited population dreading the epidemic broke, armed with guns, pitchforks and clubs into the house of plague physician Ferenc *Meissner*, whom they trashed within an inch of his life, then leaving him they went further to settle accounts with the other physicians for epidemics. The two physicians they were after succeeded in flying in time, but two of the “epidemic servants” were caught and immediately killed³³. This attitude against the physicians naturally reacted on the public health service. The cause of the flight of physicians complained of so frequently was often not fear from the epidemic, but just that distrust increased to animosity with which the people received them. All this explains also why the population ransacked practically in series the plague hospitals and why they resisted against taking their sick to a hospital. In the town Temesvár the population set fire to houses in the neighbourhood of the plague hospital, hoping that the fire will spread also to the hospital; all this to get rid of the hated building.

³² Rudolf, W.: Die Pest als Krankheit etc. *Therapie der Gegenwart*. 7. 1963, 808.

³³ Magyary, Kossa Gy.: *Hungarian medical records*. Vol. I. Budapest, 1929, 126 (in Hungarian).

V.

The epidemics had a share in the life of all peoples of Europe. The "Black Death" of 1348—1349 afflicted the population of this country relatively less, than that of most other countries, but later owing to the fact that Hungary became for more than 150 years an international theatre of war — the situation developed in the contrary direction. In Hungary contagion raged also in years, for which the chronicles report no great epidemics all over Europe and Western chronicles of those times described often from year to year in a tone of quiet sympathy inspired by secure distance also the common product of wars and epidemics, the famines in Hungary. Sufferings, having become permanent naturally exerted a considerable influence on the moral strength of the population, on its resistance. On the areas ravaged by epidemics embittered men, who had lost their families, forming troops often turned their arms in the nihilist atmosphere of *bellum omnium contra omnes* not only against their lords, but also against people similar to them.

In later centuries, as the epidemics became more rare and abated, public health improved, this sad image gradually changed all over the country, but the effect of epidemics and famines having raged in earlier centuries left lasting traces on the further development of Hungary.

When evaluating the historical role of epidemics in Hungary we must deal with the effect exercised by devastating epidemic diseases on the military potential of the country.

We have already mentioned before how many people had fallen victims to the epidemics breaking out one after the other. This by itself would not yet have entailed a particular weakening of the military strength of the country, as the epidemic diseases did not spare the neighbouring countries either. But the situation is different when thinking of those practically illimited possibilities of filling up available in the XVI—XVIIth centuries to the Turkish Empire, incessantly attacking Hungary, which occupied a considerable part of the country for about 150 years, as against those very limited reserves of men which were at the disposal of Hungary.

The image gets even worse when taking into consideration that beside the relatively small town population of those times the epidemics ravaged primarily the Hungarian population living on cultivated areas, engaged in agriculture and stock breeding and serving traditionally as soldiers, while other peoples living among its mountains as herdsmen suffered much less.

Hungarian troops arrived in these centuries not seldom already infected from the hinterland to the theatre of military operations or were attacked by the contagion directly before the military operation. Both varieties exercised naturally a decisive influence on the development of military events. Thus e.g. in 1439 an epidemic of dysentery broke out in the ranks of Hungarian troops fighting in Southern Hungary and it was so severe that it decided the outcome of the battle. In 1594 it was typhoid which forced the armies of the Turkish pasha *Sinan* operating in Western Hungary to retreat. In 1684 the siege of Buda castle failed to come about owing to an epidemic of dysentery which had broken out in the ranks of the Christian armies.

Very often plague and other epidemic diseases were brought to the area spared before just by an advancing or retreating army. In the middle of the XVth century e.g. soldiers returning from Belgrade introduced the epidemic of plague to Hungary and later of leprosy, syphilis and dysentery. In 1597 Italian soldiers returning from Southern Hungary to Italy took typhoid with them and caused a mass epidemic in their country.

But wars were at the same time also the greatest causes and transmitting agents of further epidemics and this statement applies particularly to Hungary. In the second half of the XVIth century as a result of the eternal campaigns the once flourishing and permanently cultivated regions became depopulated, they became marshlands, the woods were destroyed and whole country districts lost their character as culture areas. That part of the Hungarian population which had got through the diseases gradually “adopted itself” to the bad drinking water, the putrid evaporation of the marshes, the clouds of mosquitos, but the many foreign mercenaries suffered heavier losses from the new disease, the “*morbus hungaricus*” than from the Turks. This is how Hungary became the “cemetery of Germans”. The foreign mercenaries returning home from the 1566 campaign introduced the epidemic disease (which may be identified retrospectively as typhus exanthematicus) into Vienna, whence it wandered to Germany, the Netherland and then to England, killing everywhere countless people³⁴.

Castles and their immediate surroundings as permanent, stable centres of war obviously suffered most of all from the ravages of the epidemics. Many people were crowded together on relatively small areas, in narrow places, without canalization and these were ideal hotbeds of epidemics.

Castle guards were naturally in an even more difficult situation than the mobile armies, which observed at those times already certain precautionary sanitary measures. A good example is the case of the most outstanding officer of the engineer corps of those times, serving in the Imperial army, count *Marsigli*, who protected his own health and that of his soldiers from the epidemic raging in the Turkish camp in a very ingenious manner. Under the peace of Karlovac concluded with the Turks the fortresses on the Turkish-Hungarian borders had to be destroyed and the border lines had to be established exactly. General Marsigli, entrusted with this work, had therefore permanent negotiations with the Turks. His negotiations were made very difficult by the fact the Turkish camp was much infected with plague. The two camps took positions on the two sides of the river Bisztra and on the wish of Marsigli verbal negotiations were also held — with the help of interpreters sent to pontoon bridges — over the river, absolutely avoiding direct contact. As a result of this expedient measure and of other severe dispositions of Marsigli the part of Hungary situated this side of the Bisztra remained free from the epidemic³⁵.

In the overwhelming majority of cases however it was impossible, among the public health conditions of those times, to preserve the armies from the epidemics and the loss in men by epidemics of the country which was in an eternal state of deployment exceeded for centuries — often even several times — the number of persons who died as a consequence of events of war.

The only positive effect of the military was that sometimes, when the frontiers were closed against the introduction of epidemics from abroad, it enforced the effectiveness of their provisions. But this was only the case in later centuries, at the same time it was not seldom that just the undisciplined units themselves infringed the precautionary measures ordered by the civil authorities.

To give an idea in numbers of the losses caused by some major epidemics we mention that more than 300,000 persons died during the last great epidemic of plague in Hungary

³⁴ For details concerning *morbus hungaricus* see Györy, T.: *Morbus hungaricus*. Budapest, 1931 (in Hungarian).

³⁵ Münster, L.: L'opera sanitaria del Generale Marsigli etc. *Rivista delle Sc. Med.*, 1932, Vol. XXIII, 115.

(1737—1744) and this was 10 percent of the population. In earlier centuries, when plague mortality had been incomparably higher, one third or sometimes even more of the population of areas most struck by the epidemics particularly in towns was put into the grave by the disease.

Depopulation had also other consequences. There was an immense lack of manpower in the first days of the epidemic already and this augmented more and more. Rapid decline of production entailed famines, which accompanies the epidemics in Hungary during the past centuries very often. Famine again produced other diseases. Famines influenced the number of inhabitants not so much by causing directly death from starvation as rather by reducing the power of resistance of the human organism and increasing thereby mortality. Another consequence of depopulation was that the large territories remained untilled, culture areas became bare, and the destroyed parts of the country became the sources of other diseases.

In the times after the “great plague” epidemics of malaria became very frequent and ravaging. The reason seems to be that considerable parts of the land having become bare after the “great plague” became marshland. Now marsh and malaria mean practically the same thing.

Treating this further would go beyond the scope of this short essay, which contains only a few aspects of the larger scale work of the authors dealing with the comparative history of epidemics. But this paper also shows what a decisive, almost fateful influence epidemics have exerted in Hungary on the life of the nation.

A MODERN KÖZEGÉSZSÉGTAN KEZDETE

„A bacteriológia legbuzgóbb művelője...”

Fodor József emlékére²⁴²⁹

A felvilágosodást követően a 19. század első felének német – Magyarországon is érvényesülő – romantikus medicináját a század közepétől kezdődően Angliában és Németországban egy neohippokratikus szemlélet váltotta fel, ami a természettudományos gondolkodásnak a medicinában termékeny részévé vált. Ezt Virchow, Pettenkofer íásaiban, de az angol Chadwicknél, Crawfordnál is nyomon lehet követni.

Hazánkban Fodor József volt az, aki a 19. századi szigorú természettudományos gondolkodást a neohippokratikussal nemcsak össze tudta egyeztetni, de a hippokratészi individualizmustól jutott el a korszak legobjektívebb experimentatív közegészségügyéig.²⁴³⁰

A mai értelemben vett „modern” higiéné tudománya a 19. század közepén alakult ki olyan társtudományok rohamos fejlődésének segítségével, mint a kémia, a mikrobiológia, szerológia-immunitás tan s nem utolsósorban az élettan-kórélettan. Megújult a higiéné szemlélete is. Az eddigi a teória mellett túlnyomóan empirikus diszciplína kutatói az egyre precízebben kifejtett teóriákat s a megfigyelés adta következtetéseket egzakt kísérletekkel

²⁴²⁹ Forrás: Schultheisz Emil: „A bacteriológia legbuzgóbb művelője...”. Fodor József emlékére. = Orvosi Hetilap 148 (2007) No. 4. pp. 177–179.

²⁴³⁰ Felhasznált irodalom: Fodor J.: A hagymázjárvány a budapesti királyi orvos egyesület előtt. A hagymáz kóroktani kutatása. Orv. Hetil., 1868.; Fodor J.: Útlevelek. Orv. Hetil., 1871.; Fodor J.: Közegészségügy Angolországban, tekintettel a hazai viszonyokra. MOKT, 1873.; Fodor J.: Kísérleti tanulmányok a talaj és talajlégnek fertőtlenítése felett. Orv. Hetil., 1875, 30, 590–91.; Fodor J.: Egészségtani kutatások a levegőt, talajt, vizet illetőleg – M. T. Akadémia Math. Természetud. Közl., XVII. 1881. II. rész a talajról.; Fodor J.: Bactériumok az élő állat vérében – M. T. Akadémia Értekezés a természettudomány köréből. 1885, 15, 1–18.; Fodor J.: Újabb vizsgálatok a vérnek bacteriumölő képességére és az immunitásra vonatkozólag. Orv. Hetil., 1890, 133–147.; Fodor J.: A betegségre való hajlamosságról. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1894, XXVII. vándorgyűlésének történeti vázlata és munkálatai. 1894, 56–66.; Fodor J.: Zur Frage der Immunisation durch Alkalisierung – Zbl. f. Bakteriologie und Parasitenkunde, 1891, 75.; Fodor J.: Pettenkofer Miksa tanár – Orvosi Hetilap. 1901, 7, 157–159.; Hippocrates: Peri aeron hydaton topon (a Van den Linden-tf kiadás [Leyden 1665] alapján. Lásd ehhez Schultheisz Emil: Bevezetés a Hippocratesi Gyűjtemény olvasásához. In: Válogatások a Hippokratészi Gyűjteményből) 1991.; J. Fodor, M. D. – Obituary. Lancet, 1901, 1050–1051.; Högyes E.: Fodor József emlékezete Högyes Endre v. tagtól MTA Emlék beszédek. 1902, 11, 301.; Rigler G.: Emlékezés Fodor Józsefről. Egészség, 1902, 4, 90–91.; Péter, J.: Kitasato der Schüler von Josef Fodor tin. Acta Cong. Int. Hist. Med., 1974, 617–622.; Melly J.: Fodor József a magyar egészségtudomány megalapítója. Orv. Hetil., 1957, 22, 584–591.; Aujeszký A.: Fodor József, mint bacteriológus – Egészségvédelem, 1932, 2.; Kertai P.: A kísérletes higiéné feladata és jelentősége – Fodor József emlékelőadás. Egészségtudomány, 1972, 243, 3.

bizonyították s adott esetekben a matematikai statisztika módszerével igazolták.

A kísérletes higiéné megalapozója Magyarországon Fodor József volt. Mint experimenter, a higiénéből természettudományt csinált, de úgy, hogy sohasem felejtve el az embert, a szociális medicinának is hazai úttörője lett. A rendkívül invenciózus kutató kétévi, fél Európa kutatóintézeteit bejáró tanulmányútja során nemcsak az ott használt metodikákat sajátította el – hogy később maga ezeket a saját originális gondolataival és kísérletes bizonyítékaival kiegészítve, újabb eljárásokkal fejlessze tovább –, hanem személyes ismeretséget, esetenként barátságot kötött tudományának legjelesebb képviselőivel, akikkel élete utolsó esztendejéig kapcsolatban állott. Erről az útról beszámoló könyve *a kor európai egészségügyének csaknem teljes áttekintése*. Középpontjában Anglia igen fejlett közegészségügye áll, a higiéné egész területét felöleli. A könyv 1873-ban már kolozsvári tanárságát (1892) követően jelent meg.

A fiatal professzor érdeklődése kiterjedt a higiéné minden területére és határterületére. Különösen elmélyült, a legújabb eredményeket is regisztráló élettani ismeretei segítették a szorosán vett higiéné új irányzatának kutatásában és művelésében. Ez a hatalmas ismeretanyag és abszolút objektivitásra törekvő szuverén szelleme tette írásait világszerte olvasottá. Objektivitásának és józanságának köszönheti mestere és atyai jó barátja volt Pettenkofer, aki egyik tudományos elméletének elfogadhatatlan túlzásaiban fékezte. Pettenkoferről írja, súlyos tévedésére utalva – az Orvosi Hetilap 1901 évi 7. számának tárcarovatában közölt nekrológiájában: „Járványtani kutatásai tették őt naggyá, ismertté, áldáshozóvá és mégis éppen ezek a kutatások lehetnek részesek abban, hogy szívében az utóbbi években a bánat és elégedetlenség oly szertelenül keserűvé fejlődött”.

A kommunális higiénének az új irányzat szellemében született összefoglalását az „Egészségtani kutatások a levegőről, vizokról és a talajról” írott jól ismert könyvében jelentette meg. Ebben a bakteriológia már nem kis szerephez jut.

Erről a könyvről írja Gktnér az akkor „vízbakteriológiának” nevezett szubdiszciplína világhírű kutatója: „Amikor Fodor megírta ezt a könyvét, már felismerték, hogy Pettenkofernek a talaj teóriára vonatkozó nézete tudományosan nem tartható és ezzel a tétellel egy teljesen új disciplina, a bakterológia áll szemben és Fodor vitathatatlan érdeme volt, hogy teljes elhatározottsággal csatlakozott az új tudományhoz.”

Módszerére jellemző, hogy az aktuálisan vizsgált témát minden oldalról megvilágítva, a történeti fejlődés menetében tárgyalja. Ez tűnik ki ebből a munkából is, melynek második „A talajról” írott kötetét a klasszikus műveltségű, az orvostudomány történetében igen járatos szerző így kezdi: „Hippokrates trilógiájának másik részére térek át ebben a munkában: a helyre, a talajra. A nagy bölcs és gondolkodó orvos abban a valamennyi között talán

legjobban ismert s leginkább olvasott munkájában behatóan foglalkozik a *helynek* befolyásával népek, városok egészségére. Inti az orvosokat, hogy a talajra is figyelemmel legyenek, ha meg akarják ítélni valamely helynek egészséges vagy egészségtelen voltát”. Fodor itt a Corpus Hippocraticum „Peri aeron, hydaton, topon” című írására utal.

A történeti bemutatásban Hérodotoszig megy vissza, hogy a jelentős szerzők munkáin át – közülük J. P. Frank híres könyve éppúgy nem hiányzik, mint a tárgy hazai művelőinek, Eckstein Ferencnek és Schordann Zsigmondnak írásai – jusson el a legújabb időben felmerülő kérdésre adandó válaszig.

További történelmi hivatkozásokkal vezeti rá olvasóját az évezredek óta ismert, ám csak a legújabb, s nem utolsósorban általa végzett vizsgálatokkal tisztázott probléma nagy jelentőségére. Ezeket a kísérletes vizsgálatokat hosszú éveken át folytatta s már pályája első szakaszában elkezdte. Mint írja: „Az idevágó kísérleteket részben már 1874–75-ben végeztem...”.

Az orvosi gondolkodásának ez az univerzalitást megragadó törekvése Fodor József minden nagyobb lélegzetű munkájából kitűnik: a legaprólékosabban, legprecízebben vizsgálja a részleteket, hogy legújabb kísérleteinek eredményeit a történelmi előzmények ismeretében illeszthesse be az egészbe. Említett kutatásánál jóval kevésbé ismeretes és az irodalom is érdemtelenül keveset ír másik nagy kutatómunkájáról, mely szintén világszerte felkeltette a figyelmet, s nevét a medicina minden külföldi tudósával is megismertette, ez pedig bakteriológiai-szerológiai munkássága.

Fodor a mikrobiológiáról már 1869-ben az írta: „Ezen tan hivatva látszik az orvosi tudományban forradalmat idézni elő: forradalmat felforgatóbbat s e mellett gyümölcsözőbbet, mint ezt most még csak gyaníthatjuk is.”

Az új tudomány e „forradalmi eszméinek” továbbfejlesztéséhez Fodor nem kevés önálló vizsgálattal és felfedezéssel járul hozzá. A bakteriológiáról szólva Högyes ezt írja „Emlékbeszédében”: „Ő volt egyike azoknak, akik a bűvárlat ez ágával nálunk legelőször önállóan foglalkoztak”.

1885-ben az Akadémián tartott székfoglalójával, amely a „Baktériumok az élő állat vérében” címet viseli, meglepi nemcsak a hazai, de a külföldi természettudósokat és orvosokat is. Tudós tanítványa és munkatársa, majd tanszéki utóda, Rigler Gusztáv, erről még 1902-ben így írt: „Legelőször arra jött reá, hogy az állati vér a beléje jutott baktériumokat a szervezeten belül megöli. A vér ezen baktériumölő tulajdonságát kimutatja in vitro is. Kimondja, hogy ezen ölü tulajdonságoknak nagy szerepe van a testnek bizonyos betegségek ellen tanúsított immunitásában. Majd arra jött reá, hogy a vér ezen fontos sajátosságát nem

annak alakelemei, hanem folyékony részei okozzák, mégpedig annál nagyobb fokban, minél alkalikusabb, lúgosabb (sic!) azok.” A szeroterápia tulajdonképpen Fodor alapvető vizsgálatainak köszönheti létezését.

Nem kétséges, hogy Fodor József volt az első magyar kutatóorvos, aki a bakteriológiával, mint önálló diszciplínával behatóan és eredményesen foglalkozott. Már első, az Orvosi Hetilapban megjelent dolgozatának tárgya is fertőző betegség, a tifusz („A hagymázjárvány a Budapesti Kir. Orvosegyesület előtt. A hagymáz kóroktani kutatása”), melyről az új felfogásban ír, jöllehet a döntő bizonyítékot Koch, valamint Pasteur csak a '70-es években közölték olyan nagyságok kétkedésével szemben, mint Virchow, Liebig és Pettenkofer).

Az immunitás akkor humorálisnak nevezett elméletének valójában ő volt a megalapozója 1885 és 1891 között, számos tanulmányban fejtegette. Traube 1874-ben, Grohmann 1884-ben ugyan már közölt feltevéseket, de szabatos kísérletes vizsgálatokat e téren ő végzett először, melyeknek lényege az, hogy „...a vérben és a szövetekben kell keresni azt az anyagot, amely a szövetbe jutott baktériumokat tönkretesz”, mint az másik neves tanítványa, Aujeszky Aladár 1932-ben Fodorról emlékezve megírta. Ezzel „megindítója és alapja volt a szérummal való gyógyításnak”. Ez még 1932-ben sem volt quasi magától értetődő!

Jöllehet a közegészségügyre vonatkozó írásai világszerte ismertek, sőt elismerték, világhírét bakteriológiai-szerológiai kutatásai erősítették meg.

A nagynevű cambridge-i higiénéprofesszor, Crawford latin nyelvű promóciós beszéde tiszteletbeli doktori avatásán ezt világosan tükrözi:

„Ő az, aki miként egy második Hippokrates a levegőről, vizekről és helyekről oly világosan értekezett. Hippokratest magát az Athéniek aranykoszorúval tisztelték meg mindenki szeme előtt. Mi Hippokrates nagyhírű utódját a dicsőség eme csarnokában örömmel díszítjük fel a magunk babérjával. Bemutatom nektek a bakteriológia megbuzgóbb művelőjét, Fodor Józsefet.” (Nature, 1901. – *ford.: Sch. E.*)

Fodor József volt tanszékén lévén, nem maradhat említés nélkül nagyhírű tanítványával, Kitasatóval való kapcsolata.

Fodor intézetében mindig 10–15 külföldi, többnyire fiatal kutató dolgozott, tanult, vett részt azokon a továbbképző jellegű, s egyben új kutatásait is bemutató előadásokon, melyeket általában angol, ha kellett, német vagy francia nyelven tartott. Ezek között a vendégkutatók között volt a japán mikrobiológus Kitasato Shibasaburo (1852–1931), aki hónapokig dolgozott az intézetben. Fodor egyik unokája, Gerlóczy Gedeon egyetemi tanár személyesen szólt erről. A családban őrzött, 1887-ben Budapesten kelt levelét Páter János tette közzé.

Kitasato kitűnő „all round” kutató volt, akinek Robert Koch intézetében végzett kutatásai épp olyan nevezeteseek, mint a Behringgel együtt folytatott, a toxin-antitoxin kérdést tisztázó vizsgálatai.

Ha Fodor József bakteriológiai és szerológiai vizsgálatainak eredményeit közelebbről vizsgáljuk és Kitasato e tárgyú írásaival összevetjük, világossá válik, miért is kereste fel Kitasato a budapesti Közegészségügyi Intézetet, milyen tanulmányokat folytatott Fodornál. Annál a Fodornál, akinek személyében a tudós a legszerencsésebben egyesült a legjobb tanárral. Annál az orvosnál, aki tudásával már saját korában nagy hírre tett szert, aki iskolát teremtett, aki kora orvosi gondolkodásának nemcsak klasszikus reprezentánsa, de alakítója is volt. Fodor József életművének története az orvosi gondolkodás alakulásának egy klasszikus fejezete.

A Közegészségtani Intézet történetének tárgyi emlékei²⁴³¹

Egy kiállítás megtekintésekor mindig felmerül a kérdés, a tudományág, aminek néhány képét bemutatják, honnan ered? A medicinában erre csak egy válasz lehet: természetesen a görögöktől.

Jóllehet a görög felvilágosodás természetfilozófiáján nevelkedett, a medicinát a természet egészébe illesztő antik orvostól távol állott a specializáció gondolata – eltekintve talán a manuális beavatkozásokat végző demiurgosoktól, kézművesektől – kivétellel mégis találkozunk. Ez a kivétel az *iatros demosios*. Talán „nyilvános orvos”-nak lehetne fordítani. Ilyenről számol be Herodotos (III. 131.) a crotoni orvost, Demokedest említve Aigina városában. Ilyen a Thurioi városában működött Charondas, akit Diodoros említ (XXI. 13,4.). A városok növekedésével a görögökre egyébként jellemző individuális medicinát képviselő orvosok mellett megjelennek a közegészségügy problémáival is foglalkozó orvosok, ha számuk nem is igen nagy.

A görögök nem szívesen vették az állami szabályozást, mégis megteremtették a nyilvános orvos státusát polgáraik egészségének védelmére. Ismeretes a Kr. e. II. századból az a felirat, melyet Tanos város polgárai állítottak orvosuk, a miletosi Appolonios tiszteletére, a városban kitört nagy járvány megfékezésében tett eredményes (és ingyenes!) munkássága elismeréséül (Sylloge II. 620). Jelentős vallási ünnepeken nagy tömegek kerestek fel egyes városokat. Ilyen alkalmakra néha külön szerződtek „nyilvános orvost”. Honoráriumai vagy az államkasszától kaptak, vagy a város egy jómódú polgára fedezte a költségeket. Paros város egy polgárának dicséretét hirdeti egy felirat. A névtelen polgár a Panathenaea-ünnepség idejére egymaga alkalmazott nyilvános orvost a polgárok egészségének védelmére (Sylioge II. 596). A városok ügyeltek arra, kit bíznak meg ezzel a feladattal. Kréta szigetén Gortyn város polgárai a kosi Asklepion-hoz fordultak azzal a kéréssel, hogy megfelelő személyt ajánljanak. Így került Hermias orvos a városba, ahol öt éven át munkálkodván a lakosok nagy megelégedésére, egy felirattal tisztelték meg (Inscr. Cret. IV. 168). Számos ilyen felirat tanúsítja későbbi korokból, a hellenisztikus időkből, Rómából, hogy a közegészségügy többé-kevésbé önálló feladat volt, amit a „nyilvános orvos” intézményével igyekeztek megoldani. Erről főként a történeti forrásokban olvashatunk, orvostörténeti tankönyvek nem szólnak róla, s monográfiák is csak elvétve említik.

²⁴³¹ Forrás: Schultheisz Emil: A Közegészségtani Intézet történetének tárgyi emlékei. A Közegészségtani Intézet történetét bemutató kiállítás megnyitása. In: Morava Endre, Forrai Judit, Tahin Emma (szerk.): Semmelweis Orvostudományi Egyetem Közegészségtani Intézet jubileumi emlékkönyv. [1874–1999]. Bp., 1999. SOTE Közegészségtani Intézet. pp. 12–14.

Amit eddig vázoltam, az a közegészségügy gyakorlatának egyik emléke az antik világból, a Kr. e. III–II. századból. A diszciplína, mint a medicina egyik teoretikus ága, még régebbi. A tudományos medicinát megalapozó Corpus Hippocraticum egyik könyve, „A levegőről, a vizekről és a helyekről” szóló írás olyan tanokat fejteget, melyeket ma egészség és környezet címmel foglalhatnánk össze. Ez a Kr. e. IV. században két részből összeállított mű a környezet és az ember egészségének bonyolult összefüggéseit tükrözi. Ez a hippokratészi milió-elméletnek a régi ion tudomány eredményeit reprezentáló tudománytörténetileg fontos írása a Corpus Hippocraticum hasonló, főként makrobiotikus írásaival együtt, mint pl. az Epidemiák III. és V. könyve évszázadokon át befolyásolta a medicina elméletét és gyakorlatát. Csak a Regimen sanitatisok, a Makrobiotikák, Dietetikák száma több száz. Ezek voltak a későbbi egészségügyi rendelkezések, előírások, *Ordo Sanitatisok* alapjai.

A klasszikus Hygiene a görög felvilágosodás szülötte, az újkor közegészségügye az angol és az azt követő francia felvilágosodás során bontakozott ki, a kor új gondolatának, a közjó szellemének jegyében. Az orvosi gondolkodás és gyakorlat számára ez annak a régi felismerésnek az újrafogalmazását jelentette, mely szerint a medicina feladatát nem egyedül a gyógyításban kell keresni, hanem észszerű módon a betegségek megelőzésében is.

A közegészségügy új korszakát Johann Peter Frank hatkötetes nagy munkájának (*System einer vollständigen medizinischen Polizey*, 1779–1827, Mannheim-Wien) 1779-ben megjelent első kötete nyitja meg. Az újkor hygienejének nincs olyan kérdése, melyet e műben ne tárgyalt volna. Franknak a paviai egyetemen 1790-ben németül elhangzott híres beszéde, az „Akademische Rede vom Volkselend als der Mutter der Krankheiten” lett az akkor még *politia medicana*nak, majd államorvostannak nevezett, a mai hygiene és public health, valamint társadalomorvostan tárgyát képező tudományágnak mint egyetemi tantárgynak az elindítója. (Az előadás könyv alakban latin nyelven jelent meg: „*Oratio academica de populorum miseria morborum genetrix*”, Ticini, 1790)

Ennek az orvosi irányzatnak a fontosságát ismerték fel a magyar egyetem orvosi karának tanárai, amikor javaslatuk alapján a Helytartótanács 1793. november 22-én kiadott rendeletével mint önálló akadémiai tárgy katedrája létrejött és megkezdte munkáját azt „Államorvosi tanítószték”, benne mindazon tárgyak, melyek a közegészségtan részét képezték.

A tanszék első professzora Schraud Ferenc, aki J. P. Frank nyomán „*Aphorismi de politia medica*” címmel egy rövid elméleti munkát írt. Bene Ferenc az orvostan tanára lett 1803-ban a „státusi orvostudomány” professzora. Az „*Elementa politicae medicae*” című, csaknem 300 oldalas könyve Budán, 1807-ben jelent meg. Bár nem magyar nyelvű, ez

tekinthető az első hazai közegészségügyi tankönyvnek. Ez a mű már nem tartalmazza a törvényszéki orvostant, melyet Bene külön munkaként „Elementa medicinae forensis” címmel, ugyancsak Budán, 1811-ben jelentetett meg.

A század második felében a tárgynak már külön folyóirata is volt, az „Államorvostan”, mely a „Gyógyászat” mellékleteként havonta jelent meg. Alcímében a közegészségügy terminus szerepel. Nem érdektelen az a tény, hogy e téren a magyar egyetemé a prioritás. A tárgy ugyanezen elnevezéssel Bécsben csak 1805-ben, Prágában 1807-ben kapott tanszéket, s ne feledjük, a conformetur elvének ellenére. Hasonló tanszék Párizsban is csak 1794-ben létesült. Az első katedra tehát Pesten állott. Ebből alakult az az intézet, amely immáron 125 évre tekinthet vissza.

KÜLFÖLDÖN MUNKÁLKODÓ MAGYAR ORVOSOK, TERMÉSZETTUDÓSOK

Purkircher György (szül.: 1530)²⁴³²

A XVI. század a természettudományok klasszikus auktorai iránti megújuló érdeklődés, egyben azonban az új kutatások fellendülésének, a növénytan iránti érdeklődés fokozódásának időszaka volt. Plinius *'Naturalis historia'* és *'Dioscorides Materia medica'* című műve iránt nem kisebb a figyelem, mint amilyen a klasszikus irodalom, a történelem, a filozófia írásait olvassák. A botanika megújulása is az antik auktorok szövegeinek kritikai vizsgálatával indult, hogy a gyűjtés, kutatás, leírás, rendszerezés munkájával folytatódjék. A természettudományok a XV., még inkább a XVI. században minden ellenkező állítással szemben nem stagnáltak és ez nem csak az asztronómia revolúciójára igaz. A medicina, noha fejlődése igen lassú és időben elhúzódó volt, szintén nem maradt változatlan. A XIV–XVI. századi humanistáknak a természettudományokat és azok metodikáját bíráló véleménye ellenére, ami az ismert „disputa delle arti”-ban is kifejezésre jutott, a humanizmus és a természettudomány sok ponton érintkezett. A kor nagy művészei, költői s nem utolsósorban orvosai pedig mindkettőből merítettek és mindkettőt befolyásolták. Miközben alkotómunkájuk teoretikus szabályain elmélkedtek, szükségét érezték, hogy ismereteiket mind a studia humanitatis, mind a matematika, s különösen a botanika és az anatómia terén gyarapítsák. A még kézműves ars mechanica az artes liberales tudományához közeledett. Ennek a több – lehetőleg minden! – tudományt egyesíteni törekvő univerzalista szemléletnek a sajátosan reneszánsz l'uomo universale lett az ideálja. A reneszánszban felébredt, s a XVI. században fokozódott a renovatio studiorum iránti vágy, és pedig nem csak a szorosan vett studia humanitatis diszciplínáiban, hanem a tudomány egészében, beleértve ezek sorába természetesen a medicinát s hozzá kapcsolódóan a botanikát is. Ennek a gondolatnak

---

²⁴³² Forrás: Schultheisz Emil: Purkircher György. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 269–274. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – A témában megjelent más írása: Schultheisz Emil: Purkircher György. In: Kapronczay Károly – Vizi E. Szilveszter (szerk.): Híres magyar orvosok. 4. köt. Bp., 2003. Galenus. pp. 12–15.

interpretálói a humanisták voltak és nem utolsósorban a humanista orvosok, közöttük a retorikát és poétikát művelő, az epistolographiában excelláló gyakorló orvos, a nagyobbreszt latinul publikáló, de magát magyarnak valló Purkircher György.

Az antik szerzők tekintélye a medicinában, amely korábban legitimációs érvet biztosított, lassan átadta helyét a természet auctoritásának. A botanikában a klasszikusok interpretálását a gyűjtés, meghatározás, leírás alkalmazása egészítette ki.

A reformáció a fent vázolt folyamatot kezdetben kevésbé befolyásolta, noha igen sok orvos már korán a reformáció híve lett. A reformáció intenciói a humanizmuséival megegyeztek, bizonyos gondolatok találkoztak, de az eltérés sem hanyagolható el. Luther Aristotelesnek a humanisták által éppen „megújított” és megerősített természetfilozófiáját, tehát az akkori elméleti orvostan filozófiai alapját hevesen támadta. A teológiai indíttatású egyetemi reformból a többi fakultás mellett az orvosi kart sem akarta kihagyni. A kar reformálását azonban átengedte maguknak az orvosoknak, akik ezt Melanchton irányításával teljesen a humanizmus szellemében alakították, s egyáltalán nem aristoteliánus módon.

Kialakult a természet új képe, a természettudomány új értelmezése, ahogy az Leonicensznál, Rabelaisnél és Vesaliusnál látható. A medicina és a természettudományok jeles képviselőinek a studia humanitatis egyben a kritikai gondolkodás iskoláját jelentette. A humanista gondolatokat recipiáló és reprezentáló orvosok között pedig ott találjuk Purkirchert, a gyakorló orvost és latin költőt.

Purkircher György Pozsonyban született 1530-ban. Tanulmányait Bártfán kezdte, abban az iskolában, melynek prefektusa az a Stöckel Lénárd volt, Luther és Melanchton tanítványa, majd egy életen át Melanchton barátja és pedagógiai elveinek követője, aki ennek az iskolának európai hírt szerzett, s tantervében (*Leges scholae Bartphensis*, 1540) a kor legmodernebb elveit s azok gyakorlati szabályait foglalja írásba. Bizonyosan Stöckel keltette fel Purkircherben az érdeklődést Melanchton iránt, aminek hatására egyetemi tanulmányaihoz Wittenberget választotta. Évfolyamtársa volt itt a későbbi neves botanikus, Melius Juhász Péter. Valószínű, hogy Stöckel – aki állandó kapcsolatot tartott a tudós reformátorral – volt az, aki Purkirchert Melanchton figyelmébe ajánlotta.

A wittenbergi egyetem tanáraként eltöltött 42 esztendeje alatt sok magyar tanuló fordult meg Melanchton tanszékén. Közülük többeket pártfogásában részesített, némelyeket, így Stöckel Lénárdot barátságával tisztelt meg. Nagy tudományának hatása alól egy tanítványa sem vonhatta ki magát, írja bizalmasan barátja és életrajzírója, Camerarius. Melanchton a legélénkebben érdeklődött hazánk ügyei, különösen a török hódítás okozta súlyos állapot iránt. Világosan olvasható ez egyebek között abban a meleg hangú, 1559. szeptember 1-jén

írott ajánlólevélben, melyben hazájukba visszatérő magyar tanítványait ajánlja a hatóságok figyelmébe, kiemelve ama érdemeket, melyeket a magyar nemzet a török ellen küzdve a kereszténység körül szerzett. Purkircher Melanchton iránti tiszteletét mi sem fejezi ki szebben, mint az az ekloga, melyet nagyon tisztelt tanárának halála alkalmából írt. Ez a kis mű még 1561-ben bekerült a '*Collectio scriptorum de morte Melanchtonis*' című gyűjteménybe.

Wittenbergi évei alatt protestáns meggyőződése egyre kifejezettebb lett, amint az ez időben írt költeményeiből kitűnik (*Liber sapientiae Salomonis*, 1559). Verseiben is Melanchton tanítványának vallja magát.

Az ugyancsak Wittenbergben írt Anniversariumban az egyetemi életbe, az ars facultas mindennapjaiba enged bepillantást.

Wittenbergből való távozásakor, 1561-ben Propemptika gyűjtőcím alatt megjelent búcsúversében magyarságának költői megnyilatkozásai olvashatók.

Orvosi tanulmányait a padovai egyetemen folytatja. A reformáció eszméivel telített Purkircher Padovában lett igazi humanista.

A padovai egyetem hallgatója volt a XVI. századi Magyarország és Erdély jóformán minden vezető egyénisége és legtöbb tudósa, akik ott humanista kört alkottak Báthori István vezetésével, melynek Purkircher is tagja volt.

1561. november 16-án iratkozott be az orvosi kar hallgatói közé. Itt kezdte meg orvosi stúdiumai kapcsán botanikai tanulmányait és gyűjtő munkásságát. A hortus medicinalis létesítésének gondolatát is Itáliából hozta. Padovai tartózkodásának emlékeivel van tele az a levél, amelyet Pozsonyból 1571-ben intézett Hugo Blotius udvari könyvtároshoz. Blotius ez időben Bécs szellemi mozgalmának egyik irányítója volt. Purkircherrel egy időben tartózkodott Padovában Zsámboky, aki 1562-ben már harmadszor látogatott Itáliába, és Nicasius Ellebodius kanonok, aki később Pozsonyban lett jó nevű gyakorló orvos és filológiában jártas humanista.

1563 decemberében lett orvosdoktor. A padovai egyetemen protestánsok is lehettek doktorok, csak avatásuk folyt le más külsőségek között, mint a katolikusoké. Promotiójuk a mindenkori palatinus előtt vagy „in collegio Veneto” folyt le, s nem a székesegyházban a püspök és kíséretének jelenlétében, mint a katolikusoké. A promotio alkalmából, a kor szokásának megfelelően hozzá intézett üdvözlő költemények „...in honorem doctoratus excellentissimi domini Georgi Purkircheri” („a kiváló Purkircher György doktorátusának tiszteletére”) a '*Lusus poetici ad Georgium Purkircheri Posoniensem Laures in arte medica donatum*' közös címet viselik.

Hogy Padova milyen nagymértékben alakította a magyar humanista orvos szemléletét, azt Padovából s később Pozsonyból írt többi levele is tanúsítja.

Hazatérése előtt 1563-ban Párizsba ment, hogy botanikai tanulmányait kiegészítse. Párizsi tartózkodása idején Zsámboky révén ismerkedett meg Clusiussal. Clusius későbbi bécsi s különösen gyakori magyarországi tartózkodásai idején ismeretségükből életre szóló barátság lett. Barátságukról és tudományos kapcsolatukról több írott emlékünks van. A francia botanikus, aki a kor tudományos életének tevékeny résztvevője, 1576-ban az Európa-szerte ismert humanista orvosdoktorhoz, Joachim Camerarius-hoz intézett leveleiben már mint „igen jó” barátját említi a Pozsonyban orvoskodó és botanizáló „tudós magyar”-t.

1564-ben tért véglegesen haza s telepedett le Pozsonyban. Ugyanerre az időre esik barátjának, Zsámbokynak letelepedése Bécsben. Zsámboky tagja volt annak a humanista körnek, mely a bécsi tudósokat gyűjtötte össze. A tudományok pártolásában kitűnő, a reformációval szimpatizáló Miksa császár költőkkel, írókkal, természet- és történettudós humanistákkal vette körül magát. Zsámboky révén Purkircher amolyan „kültagja” lehetett Miksa császár akadémiajának. Pozsonyban is működött ez idő tájt egy humanista kör, melyhez Purkircher is csatlakozott. Ennek feje egy tudós főpap, a maga is írogató Rodecsy István volt, aki végül a pozsonyi kamara elnöke és királyi helytartó lett. Zsámboky 1564 óta volt tagja ennek a társaságnak.

Purkircher pozsonyi tartózkodásának legjelentősebb mozzanata orvosbotanikai tevékenysége. Bizonyossága ennek az a kamarai fogalmazvány, amely szerint egyik érdeme az is, hogy a hegyekben található új, ismeretlen növényfajokat felkutatja, összegyűjti és tanulmányozza. Orvosi keretben, hortus medicinalis botanicust rendezett be házában kertjében. Elismerte munkásságát Clusius is, az első európai botanikus, aki bejárta Németország, Franciaország, Spanyolország, Magyarország, Portugália, Ausztria hegyeit, és megvetette az alapját a tudományos botanikának. Neki köszönhetjük, hogy mi, magyarok vagyunk a spanyolok után a második nemzet, amely már a XVI. században irodalmi „önálló flórával” rendelkezett. Clusius nem csak barátjának tartotta Purkirchert, hanem botanikusként is igen nagyra értékelte. Olyannyira, hogy egy általa leírt babfajtát róla nevezett el („Phaseolus maior varius, sive Purkircherianus”). Mint a botanikát maga is tudós felkészültséggel művelő Batthyány Boldizsár németújvári várúr vendége, Clusius a Dunántúl nyugati vidékein is gyakran gyűjtött növényeket. Ilyenkor nem mulasztotta el, hogy meglátogassa Pozsonyban tudós barátját.

Purkircher letelepedése után igen sokirányú működést fejtett ki. Gyógyította rendes betegeit: a pozsonyi szőlőmunkásokat és vincelléreket, majd a császár rendeletére udvari

orvosa lett az ott internált II. János Frigyes szász-gothai fejedelemnek. Ezenkívül hatáskörébe tartoztak a kamarai tisztek, királyi kapitányok és a várbeli őrség. Nagy elfoglaltsága közepette még mindig maradt ideje botanizálásra, ásványok gyűjtésére, növénykert berendezésére.

Orvosi tevékenységének szentelte életét, de latin nyelvű költői munkásságát sem hagyta abba. Hogy kitűnő és sikeres orvos volt, a pozsonyi kamara tanúsítja: „...suae artis egregium specimen et curavit multas aegritudines satis feliciter...” („mesterségének kiemelkedő bizonyosságát [adta], és számos betegséget meglehetősen szerencsével gyógyított”). Jövedelme azonban igen csekély volt. Kezdetben csak elismerésben volt gazdag, ezért midőn a tudós férfiú 1567 nyarán a pozsonyi országgyűlésen tartózkodó Miksa királyhoz évi kegydíj megajánlásáért folyamodott, a pozsonyi kamara melegen ajánlotta az uralkodó kegyeibe.

„Bár, legkegyelmesebb császár – nem emlékezünk –, hogy a folyamodó, némely Felséged nevét dicsőítő költeményektől eltekintve, Felségednek oly szolgálatokat tett volna, melyek évi kegydíj megajánlására érdemesítenék, főleg miután nem ismeretlen előttünk, mennyire megapadtak ezen kamara jövedelmei; azonban ha meggondoljuk hazánk szorongatott siralmas állapotát, melyet egyéb szerencsétlenségei mellett azon nagy és súlyos baj is zaklat, hogy úgyszólván sehol sem, vagy csak ritka helyeken találtnak tudós férfiak, kiknek hiánya folytán, úgy látszik, bizonyos vad barbárság felé sietünk; ennek folytán, midőn mégis vannak olyanok, kik a szépművészetekkel foglalkoznak és magokat a természettudományoknak szentelve, minden tehetségek és szellemök oda irányozzák, hogy üdvös tanácsaikkal sokaknak válhassanak és a közjó előmozdítására közreműködhessenek: alázatos véleményünk szerint nem szabad okot szolgáltatni arra, hogy ily férfiak elhanyagoltatván hasznos szándékuktól elidegeníttessenek és elcsüggedjenek.”²⁴³³

Purkircher tevékenységének ismertetése után a kamara kiemeli: „Hogy eddig tanúsított buzgalmának folytatására buzdíttassék és arra ösztönöztessék, hogy nemcsak Felséged és ezen ország körül érdemeket szerezni igyekezzék, hanem a növénytan művelésére és felvilágosítására, úgyszintén az e vidék hegységeiben néha található új, ismeretlen növényfajok felkutatására is törekedjék: alázattal ajánlanók, hogy tiszteletreméltó törekvései Felségednek bőkezűsége által előmozdítottassanak és évi száz forint kegydíjnak megajánlása által elősegíttessenek; azonban oly föltétel alatt, hogy Felséged ezen kamarájának tiszteit betegségekben gyógyítani és ha a szükség követeli, a felső részekben alkalmazott királyi kapitányoknak orvoslására utazni tartozzék.”

---

²⁴³³ Frankl Vilmos fordítása. Lásd: Frankl Vilmos: Egy XVI-ik századbeli magyar füvészművész és orvos emlékezete. = Századok 7 (1873) No. 8. pp. 525–537.

A király – miként a kamarához intézett leiratából kitűnik – kellően méltányolta ugyan mind Purkircher érdemeit, mind a kamara által hangsúlyozott érveket; de a kincstár szorult helyzetére utalva, az évi kegydíjat nem ajánlotta meg, de hogy „kegyeit és jóakarátát vele éreztesse”, ötvenforintnyi ajándékot utalványozott részére.

A következő esztendőben orvosi praxisa kiterjedt, ezzel anyagi helyzete jelentősen javult. Ez lehetővé tette, hogy humanista stúdiumait, költői munkásságát és botanikai vizsgálatait tovább folytassa.

Hogy a korszak tudós orvosát kell-e humanistának tekinteni vagy a poéta, a filológus, a literátus humanista természettudományi és orvosi stúdiumokkal egészíti ki tudományát, törekedvén az egyetemes tudásra, kizárólag munkásságából következik, amit a tanulmányok sorrendje legfeljebb sejtet. Még az egyetemi kvalifikáció, sőt a különböző grádusok sem egyértelműen meghatározók.

A humanista orvost, még inkább az orvos humanistát, amilyen Purkircher is volt, nem elsősorban orvosi ténykedése teszi emlékezetessé, hanem irodalmi munkássága, legyen az filológiai, történeti vagy éppen költői alkotás.

Weszprémivel lehet egyetérteni, aki ugyan keveset ír róla, de megkapóan fogalmaz: „Nemcsak a pozsonyiak közötti orvosi gyakorlata révén vált híressé és azáltal, hogy kiválóan dolgozott a növénytan fellendítésén, hanem mert valami különös géniusztól, mintegy szent istenségtől megszállottan követte a Helicont lakó múzsákat és megérdemelten elnyerte egész Magyarországon az ékesszóló költő nevet.”²⁴³⁴

---

²⁴³⁴ Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. [Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia]. Harmadik száz. I. és II. tized. Ford.: Vida Tivadar. Bp., 1970. Medicina. pp. 549–569. Az idézet helye: p. 549.

Jeszenszky (Jessenius) János (1566–1621)²⁴³⁵

A régi magyar nemesi családból származó nagyjeszeni Jeszenszky János, Jessenius a Magna Jessen Egnes hungarus, ahogy magát mindig és mindenütt nevezte, az orvos, a tanár, a történetíró, a politikus, egész életét Magyarország határain kívül töltötte. A cseh szabadsághozmozgalmak és a protestáns érdekek védelmének lett vértanúja, helye mégis a híres magyar orvosok között van.

Apja, Jeszenszky Balázs a török háborúk elől menekült Sziléziába. Jessenius János Breslauban született 1566. december 17-én. Szülővárosában végezte a latin iskolát. 17 évesen kezdte orvosi tanulmányait a lipcsei egyetemen, Georg Walther anatómus szorgalmas tanítványaként.

A wittenbergi egyetem a XVI. században egyike volt Európa legfiatalabb univerzitásainak. Az alapítását (1502) követő másfél évtized után Luther és Melancthon fellépésével új korszak kezdődött az egyetem életében. A lutheri reformáció nem csak az új vallás teológiai központjává tette Wittenberget, hanem az egyetemen végbemenő változások, a színvonal jelentős emelkedése, tudományos élete, felvirágzása is vonzóvá tette. Európa egyik legnevezetesebb és leglátogatottabb egyeteme lett.

Wittenbergi stúdiumait követően tanulmányai folytatására 1582-ben Rómába ment. Útja Padovába vezetett tovább, ahol a nagynevű anatómus és sebész, Fabricius ab Aquapendente volt e tárgyakban tanára és példaképe.

Protestáns lévén doktori diplomáját a római kúria protonótáriusa, Jacobus Chimarraeus palotagróf kezéből vette át. Padovából 1592-ben hazatérve szülővárosába folytatott orvosi gyakorlatot, majd Drezdában lett udvari orvos. A wittenbergi egyetem meghívásának eleget téve 1594-től a sebészet és az anatómia professzora lett a wittenbergi egyetemen, melynek rektorává választották (1597), majd 1602 augusztusáig a szász hercegek udvari orvosának tisztét is megtartotta.

Fordulópontot jelentett Jessenius életében Tycho de Brahéval, a nagynevű csillagással való wittenbergi találkozása s később mély barátsága. Tycho, a császár udvari csillagásza beszélte rá Jesseniust – udvari orvosi állást helyezvén kilátásba –, hogy wittenbergi katedráját

---

²⁴³⁵ Forrás: Schultheisz Emil: Jeszenszky (Jessenius) János. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótornyai Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 289–293. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – A témában megjelent más írása: Schultheisz Emil: Jeszenszky (Jessenius) János. In: Kapronczay Károly – Vizi E. Szilveszter (szerk.): Híres magyar orvosok. 4. köt. Bp., 2003. Galenus. pp. 29–33.

feladva költözzék Prágába. Tycho váratlan halála megakadályozta a közbenjárást, Jesseniusből nem lett II. Rudolf utóda a császári trónon is – udvari orvosává 1608-ban bécsi székhellyel. Bécsben 1615-ig maradt. Előkelő betegek révén került Jessenius a cseh politikai életbe. A protestáns Jessenius helyzete a katolikus udvarban Bécsben tarthatatlanná vált. 1616-ban visszatért Prágába, ahol – jóllehet nem volt az egyetem tanára – 1617-ben az egyetem rektorává választották. Rövid ideig tartó rektori ténykedése volt egyetemi pályafutásának vége.

Amikor Jessenius 1593-ban az orvosi kar negyedik tanszékét elfoglalta, a wittenbergi egyetem régi fénye már elhalványult. Az orvosi kar tanárai Salomon Alberti kivételével középszerű orvosok voltak. Jessenius a fakultás oktatómunkájába új lendületet, életébe új szellemet vitt. Különös gondot fordított a hallgatók morális-etikai nevelésére, az orvosi tanulmányok elmélyültebb művelésére, de nem a jól jövedelmező orvosi foglalkozás, hanem az orvosi hivatás érdekében. Felkeltette érdeklődésüket a tudomány, a kutatás iránt. Erről tanúskodnak előadásai mellett erősen pedagógiai színezetű írásai is. Mint igazán idealista orvos, azt hirdette, hogy a beteget szolgáló önzetlen orvosi gyakorlat az orvosi tudományok elsajátításának legfőbb célja.

Orvosi és szakirodalmi munkásságának legérdekesebb és legfontosabb periódusa wittenbergi tanári működésének ideje volt.

1572-ben az orvosi fakultás új státútumot kapott. A skolasztika merev szabályain alapuló régi oktatási rendet a humanizmus forrásaihoz visszatérő és az új eredményeket is befogadni képes oktatási rend váltotta fel – legalábbis részben. Az alapok nem rendültek meg, Hippokrates és Galenos, az arab klasszikusok tekintélye nem csökkent, de a tanároknak nem csak joguk, kötelességük volt tanaikat kritikus magyarázattal előadni, mi több, az újat alkotók, az új teóriákat és gyakorlatot hirdetők, a neoterikusok tanaival kiegészíteni. A tudomány fejlődésének eredményei megjelentek az egyetemi oktatásban.

Az új szabályzat nagy súlyt helyezett a gyakorlati oktatásra, kifejtve azt is, hogy a medicina tanára csak olyan ember lehet, aki jogosult az orvosi praxisra és jártos is abban. Jessenius az új eredmények legkitűnőbb közvetítőjének bizonyult. Anatómia-előadásaiiban, sectióit kísérő kommentárjaiban Vesalius, Fallopius és Fabricius ab Aquapendente legújabb megfigyelései és leírásai is helyet kaptak. Különösen értékes volt tanári működése az anatómia terén. Az egyetem levéltárának iratai szerint az alapítástól kezdve 1615-ig, tehát több mint száz éven át Wittenbergben mindössze 19 boncolást végeztek, és ezek közül 10 Jessenius nevéhez fűződik.

Anatómiájában behatóan foglalkozott a bőr bonctanával, mely *'De cute et cutaneis affectibus'* címen Johannes Cögeler disszertációjában maradt fenn.²⁴³⁶ Nékám szerint kitűnő és újszerű munka, mely elsőként foglalja rendszerbe a bőr betegségeit.

Orvosi és tanítói működésének egyik legfontosabb állomása az a nyilvános boncolás, amelyet Prágában, az ottani egyetem felkérésére, még mint wittenbergi tanár, 1600. június 8–12. között mutatott be nagy nyilvános előadás kíséretében, rendkívüli érdeklődés mellett. Boncolását az orvostudomány történetében általánosan *Anatomia Pragensis*ként ismert munkájában írta le a következő évben, amelyet 1601-ben nyomtatott ki Wittenbergben *'Anatomiae Pragensis an 1600 ab se solemniter administratae historia'* címen. Ehhez a munkájához csatolta *'De ossibus'* című értekezését.

Anatómiai és klinikai előadásaiban a medicina egységét s az orvos erkölcsi felelősségét nem mulasztotta el megemlíteni. Minden alkalmat megragadott ennek kifejtésére. Erre vonatkozó megjegyzéseit filozófiai elmélkedésekhez fűzte a lélekről és az egész testről írt könyvecskéjében: *'Libellus de anima et corpore universali'* (Pragae, 1605).

1597-ben tartott, később nyomtatásban is megjelent rektori beszédében – *'Sermo de legibus et moribus Studiosorum'* – hosszasan értekezett a kor s különösen az egyetemi polgárok egyre romló erkölcséről. Ez a gondolat később sem hagyta nyugodni. Mindent elkövetett, hogy hallgatóit jobb erkölcsökre, szorgalomra, tisztességre s a tudomány igaz szeretetére nevelje. 1601-ben a téli szemeszter előadásait egy felhívással kezdte: „... hallgassátok a jó tanárok előadásait s kövessétek; kerüljétek a fecsegőket,... forduljatok el minden kétes értékű kéziratától és irodalmi szeméttől,... tartsátok magatokat a tiszta igazsághoz,... ne engedjétek annak a csalóka meggyőződésnek, hogy már eléggé képzettek vagytok...”

Mind az 1572. évi új statútumokból, mind Jessenius sermójából az a gondolat hallik ki, melyet Melanchton fejtegetett annak idején a tanulmányi rendről szóló beszédében (*De ordine discendi*. CR XX. 202–204.): az erkölcs minden magasabb tudás része, a humanista eruditio pedig a tudományok oktatásának alapja.

Tudjuk, hogy Melanchton érdeklődése a természettudományok mellett az orvostanra is kiterjedt. E vonatkozásban az általa 1531-ben initiált „régí szabályzat” nem volt elavult. Nem kevésbé érdekes egy másik beszéde. Prágából visszatérve 1600 őszén az orvosi fakultás dékánjává választották. Mint dékán, a tanítási évet nagyszabású beszéddel nyitotta meg. Ez a munka szinte egyedülálló művelődéstörténeti dokumentum. Alig ismeretes az irodalomban

---

²⁴³⁶ Wittenberg, 1601. RMK III. 980.

olyan leírás, amely az akkori doktorrá avatás szertartását ilyen részletesen, az elhangzott beszédek és a lejátszódott aktusok ennyire pontos közlésével ismerteté.

Az anatómia megújulása és fejlődése a sebészet újraértékelését is magával hozta. Ha még messze is vagyunk e korban a medicina és a chirurgia egyenrangúságától, a XVI–XVII. század orvosai már akceptálták a sebészetet, mint orvosi diszciplínát, s további alakulásában nem csekély szerepe volt a sebészetet irodalmilag s a gyakorlatban is kiválóan művelő Jesseniusnak. E szempontból nagy jelentősége volt annak, hogy az 1572. évi „Leges et statuta collegii medicorum in academia vitebergensi” szabályozta a sebészet oktatását. Az eddigiekkel szemben hangsúlyozta, hogy a sebészet alapjait az orvostanhallgatók számára is elő kell adni. Akkor ez még csak a francia orvosi iskolában volt elfogadott gondolat. Jessenius természetesen a francia irodalmat is jól ismerte, hiszen kiadta a neves francia orvos, Jean Riolan sebészetet is tárgyaló *'Therapeuticá'*-ját (Lipsiae, 1610).

Gazdag irodalmi tevékenységének betetőzése volt az a munka, amelyet Jessenius 1601 nyarán adott ki *'Institutiones chirurgicae'* címen. Ez lett a legismertebb, évszázadok múltán is a legjobban méltatott könyve, amely hetvenhárom évvel később német fordításban is megjelent, és a német egyetemeken úgyszólván sebészeti kézikönyvvé vált. Sebészeti előadásainak ez az összefoglaló tankönyve a klasszikusokon kívül saját tapasztalatait is közli. Bevezetőjében merészen hangsúlyozza a medicina és kirurgia egyenjogúságát, tagadván kora orvosainak ama tézisé, ami szerint a sebészet gyakorlása orvoshoz méltatlan. Ezzel a művével lett a racionális sebészet megalapítója a német egyetemeken. Különös érdeme, hogy szembenézett azzal az előítélettel, miszerint a tudományosan képzett orvost degradálja, ha késhez nyúl. A híres hallei tanár, F. Hoffmann még 1738-ba is azt hirdette, hogy a művelt orvos saját méltósága ellen vét, ha műtétet végez, bízva azt a sebészekre.

Tudományos munkájának vége és tragédiájának kezdete az 1618-as év. Jessenius – mint a Csehországban felkelt rendek képviselője – június 26-án Pozsonyba érkezett, szóvá teendő, hogy a magyar országgyűlés akadályozza meg Ferdinánd főherceg magyar királlyá választását. Késve érkezett és kérése eredménytelen maradt: II. Ferdinándot az országgyűlés 1618. július 1-jén királlyá koronázta. Jessenius még az érdemi tárgyalásig sem jutott el, mikor Forgách Zsigmond nádor lázítással vádolva elfogatta és Bécsbe vitette. Az uralkodó az év végéig fogságban tartotta, majd miután megígértette vele, hogy többé a politikába nem folyik bele, szabadon engedte. Jessenius nem tartotta be a szavát. Bízva a cseh szabadságmozgalom végleges győzelmében és a Habsburg-ellenes Európa támogatásában, 1620-ban újra politikai szerepet vállalt. Pfalzi Frigyes, Csehország nemzeti királya a Besztercebányán üléselő magyar országgyűléshez küldött követségének tagjává nevezte ki őt. A tárgyalások ugyan nem

voltak eredménytelenek, de a magyar–cseh konföderáció erőtlenné bizonyult. A cseh szabadságmozgalom elbukott. 1620. november 8-án II. Ferdinánd és a Katolikus Liga hadai a Prága melletti Fehérhegyen döntő győzelmet arattak a cseh protestáns seregek felett. Ezzel megkezdődött a felkelés nagyarányú megtorlása, melynek Jessenius is áldozatául esett. A Liechtenstein Károly herceg elnöklete alatt Prágában összeült császári bíróság a felkelés vezérei és prominens politikai résztvevői közül huszonhetet halálra ítélt. Közöttük volt Jessenius János, akit 1621. június 21-én a prágai Óvárosháza előtti téren különös kegyetlenséggel végeztek ki.

Ha egy modern, napjainkban megjelent német orvostörténeti tankönyv²⁴³⁷ akárcsak néhány sorban is tárgyalja egy orvos munkásságát vagy elismerően említi írását s vázolja életét (ha nem is a kívánatos pontossággal), biztosak lehetünk, hogy az illető a tudománytörténetnek nem jelentéktelen alakja. Jessenius orvosi működése kevésbé ismert, mint látványosan tragikus politikai pályafutása, de távolról sem jelentéktelen. Orvosprofesszori működésével új szellemet vitt az orvostudomány tanításába. Az anatómia terén eddig nem tárgyalt eredményekkel ismertette meg hallgatóit és olvasóit. Az orvosi morált magasabbra kívánva emelni, hallgatóit arra igyekezett megtanítani, hogy orvosi tevékenységükben ne pusztán egzisztenciájuk biztosítását nézzék. Tanítványaival a tudományt akarta megkedveltetni, felébreszteni a kutatás, a vizsgálódás iránti vágyat, megtanítani őket az orvoslás művészetére. Jelentős orvos volt.

---

²⁴³⁷ Jetter, D.: Geschichte der Medizin (Stuttgart–New York, 1992)

Bánfihunyadi János (szül.: 1576) az újabb adatok tükrében²⁴³⁸

Társszerző: Tardy Lajos

A XVI. század alkémistáinál már felismerhető az a törekvés, amely a XVII. században bontakozik ki: felhasználni az egyes anyagokat a gyógyászatban. Ekkor merülnek fel az új problémák: kutatni kezdik, hogy a különböző vegyi anyagok milyen hatást gyakorolnak a szervezetre, a beteg emberre. A kémiai anyagokkal való foglalkozás pedig egyre inkább az orvosok kezébe kerül. Paracelsus volt az, aki ezt még meg is fogalmazta, amikor kimondta, hogy az alkémia igazi célja nem az aranycsinálás, hanem a gyógyszerek készítése.²⁴³⁹ A filozófia és az asztronómia mellett – amelyek azonban nem a mai szóhasználatnak megfelelően értendők – a harmadik oszlop, amelyen Paracelsus gyógyászata nyugszik, az alkémia. Ennek segítségével az ember a természet által nyújtott anyagokat a maga szükségleteinek legmegfelelőbb formába önti. Paracelsusnál az alkémia tehát nem jelent aranycsinálást vagy ehhez hasonlót. Szerinte minden kézműves tudja, hogy a nyersanyagot szükség szerint átalakítani és finomítani kell, csak a gyógyászatban nincsenek ezzel tisztában. Az orvosnak azért kell alkémiával foglalkoznia, hogy az anyagokból orvosságot készítsen.

Az alkémia tudománytörténeti értékelése ma már jórészt felszabadult a XIX. század romantikus túlzásai alól, legalábbis ami a kémiatörténeti munkákat illeti. Az általános történeti munkák zöme és a kultúrtörténeti tanulmányok jelentős része azonban még a legújabb időkben sem eléggé objektív az alkémia tudománytörténeti helyének kijelölésében.

Az alkémiát nem szabad kizárólag a vegytan előfutárának tekinteni, s mindazt, ami nem kifejezetten a kémiára vonatkozik mint misztikumot és babonát említés nélkül hagyni; de az sem helyes, ha az alkémista írásokban csupán szellemtörténeti anyagot látunk, s minden

²⁴³⁸ Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Bánfihunyadi János az újabb adatok tükrében. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótonyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 282–288. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Bánfihunyadi János az újabb adatok tükrében. = Orvosi Hetilap 110 (1969) No. 40. pp. 2349–2352. – Kötetben: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Bánfihunyadi János az újabb adatok tükrében. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 180–186. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

²⁴³⁹ „In der Alchemie, da finden wir den Grund der Medizin und Alles was not ist. – Ich weise euch auch zu nichts anderem in die Alchemie als allein zur Bereitung der Arznei” („Az alchemiában találjuk a medicina alapját és mindazt, ami szükséges. – Semmi másra nem buzdítalak benneteket az alchemiában, egyedül a gyógyszer készítésre.”). Die große Wundarznei und anderes Schriftwerk des Jahres 1536 aus Schwaben und Bayern. In: Paracelsus Sämtliche Werke. Medizinische, naturwissenschaftliche und philosophische Schriften. Vol. 10. Hrsg. von Karl Sudhoff. München – Berlin, 1928. p. 363.

vegytant, mint titkos tradíciók leleplezőjét, figyelmen kívül hagyunk. Annál is inkább, mivel az alkémisták gondolatvilágában a gyakorlati kémiai beállítottság szétválaszthatatlanul összefonódott filozófiai és vallásos ideákkal.

Egyik közleményünkben²⁴⁴⁰ a két angol alkémista, idősb és ifjabb Dee munkáival, a '*Monas Hieroglyphica*'-val, ill. a '*Fasciculus Chemicus*'-szal kapcsolatban utalunk az alkémia fogalomtörténetére, illetve a kémiával való összefüggésére, állítván, hogy a középkorban – de még a későbbi századokban is! – mily kevésbé voltak éles határvonalak a tudomány és a pszidotudomány között. Ez teszi lehetővé, hogy az egzakt tudományok szempontjából jelentős kémikusok, orvosok egyidejűleg lehetnek természettudósok és misztikusok is. Az utóbbi kategória egyáltalán nem egyértelmű a kalandorral, szélhámossal. Gondoljunk itt például Robert Boyle-ra, akinek neve egyet jelent az egzakt fizikai kémiai tudományokkal, s aki bár '*The skeptical chemist*' (1661) című könyvében kíméletlenül elítéli a rosszindulatú, sarlatán alkémisták csalásait, a fémek transzmutációjának lehetőségét azonban – mint kora gyermeke – nem veti el.

Ez a kettősség jellemzi Bánfihunyadi alakját is. Jóllehet nincsen biztos tudomásunk arról, hogy homlokát az orvostudorok babérja övezte volna, mégis nagyon indokoltnak látjuk, hogy Wessprémi István '*Succincta*'-jában – méghozzá mindjárt az első kötetben – helyet biztosított Bánfihunyadi Jánosnak Magyarország és Erdély jeles régi orvosai között. Magyary-Kossa is utal arra, hogy egyes korai iratokon doctorként szerepel, bár konkrét bizonyítékokat e vonatkozásban ő sem tár fel. Wessprémi szerint a hunyadi Bánffiakból származik, ez a feltevése azonban nem feltétlenül helytálló. Veress Endre arról tájékoztat, hogy 1571-ben tért haza a bánfihunyadi születésű Hunyadi Demeter háromévi itáliai tanulás után, aki mint kolozsvári unitárius püspök 1592-ben fejezte be életét. Ismerve a szigetországi és erdélyi unitáriusok között korán kialakult kapcsolatokat, nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy – eltérő névírással – ugyanaz a család forog szóban. Egy másik Bánffihunyadi – utóneve Benedek – 1577 körül írt '*Az mirigh halaalról*' című, kéziratban fennmaradt munkájában református lelkész létére nem jelentéktelen orvosi képzettséggel dicsekedhetett:²⁴⁴¹ „akar ki mit szolljon, ez az igaz, hogh ragado niavalia” – ti. a pestis. Annak vizsgálata pedig, hogy ezek kapcsolatban álltak-e az 1615-ben nemesített sárdi Bánffihunyadiakkal, meghaladja e dolgozat kereteit.

---

²⁴⁴⁰ Schultheisz, E. – Tardy, L.: The contacts of the two Dees and Sir Philip Sydney with the Hungarian physicians. In: Medical History in Hungary 1972. Bp., 1972. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum. pp. 97–112. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 6.) Vö. még ua. Orvosi Hetilap 108 (1967) No. 33. pp. 1564–1567.

²⁴⁴¹ Irodalomtörténeti Közlemények 28 (1918) p. 194.

Bánfihunyadi János 1576-ban született Nagybányán, mint régebben nevezték, Asszonypatakon. Nem szabad kizárnunk annak lehetőségét, hogy Bánfihunyadi alkémista fantáziáját a régi Magyarország e legtekintélyesebb aranybányájának a közelsége lobbantotta lángra. Bevándorolta Nyugat-Európát, majd Angliában telepedett meg, ahol hosszú ideig tartó vegyészeti tanulmányokat folytatott. 1633-ig Sir Kenelm Digbynek, a neves angol alkémistának a segédje, majd ettől kezdve mindketten a Gresham College munkatársai. Tevékenységének részletei azonban homályban maradtak, bár Magyary-Kossa Gyula – akiről méltán állapítja meg a Keserű Bálint szerkesztésében megjelent *'Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez'*²⁴⁴² című munka, hogy ő adja a legteljesebb képet Bánfihunyadiról – valóban széles körű tudományos nyomozást folytatott a nagyszámú nyitott probléma tisztázása érdekében. De az utóbbi időben sem szünetelt a Bánfihunyadi tevékenységének napfényre hozatalát célzó kutatómunka. Különösen egy angol (Sherwood-Josten) tanulmány, valamint az előbb idézett Adattár, továbbá más, kisebb publikációk valóban előbbre vitték ismereteinket.

Ismerjük azt a levelét, amelyet Medgyesi Pálhoz, II. Rákóczi György udvari prédikátorához írt 1642-ben. E levélben behatóan ismerteti új hazája politikai helyzetét, majd arról számol be, hogy a Gresham College-ban lakik és „az chymiában professor”. Szathmáry László *'Magyar alkémisták'* című (1928) művében²⁴⁴³ – érthetetlenül – szinte minden érvet mozgósítani igyekszik amellet a feltevése mellett, hogy Bánfihunyadi csak nagyzott, és előbbi állítását úgy kell érteni, hogy „a kémiában mester vagyok”. Az időközben előkerült dokumentumok – amelyeket az előbb idézett Ambix-tanulmány tett hozzáférhetővé – viszont ennek ellenkezőjéről tanúskodnak.

William Lilly, a híres angol asztrológus *'Anglicus, Peace or no Peace'* (London, 1645) című munkáját hozzá dedikálja a következő szöveggel: „Amicissimo et eruditissimo Domino Johanni Banfi Huniades, Rivuliensi Ungaro, Philosophiae Hermeticae Anglo Londini scrutatori, et artis Spargericae professori fidissimo et exertitissimo, S. P. D.”,²⁴⁴⁴ majd ajánlását angolul folytatja, amelynek szövegét magyar fordításban az alábbiakban közöljük.

---

²⁴⁴² Keserű Bálint (szerk.): *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* (Herepei János cikkei). Bp.–Szeged, 1965. JATE. pp. 287–290.

²⁴⁴³ Reprint: Szathmáry László: *Magyar alkémisták.* Bev.: Fónagy Iván, utószó: Móra László, sajtó alá rend.: Gazda István. Bp., 1986. Könyvért. 545 p. (Tudománytár 8.)

²⁴⁴⁴ „Az igen kedvelt, nagy tudású Bánfi Huniadi János úrnak a hermeticus filozófiának az angliai Londonban kutatójának és a spagiricus tudományok nagygyakorlatú és buzgó professzorának sok üdvözléssel” S. P. D. feloldása – *Salutem Plurimum Dicit* – (Sok üdvözléssel mond, küld)

„Tisztelt Uram. Több mint tizenegy, csaknem tizenkét éve annak, hogy jó angyalom az Önnel való megismerkedés boldogságában részesített: e pillanat óta állandóan csodáltam az Ön kiváló működését a vegytanban és Nemzetünk számára nem kevésbé áldásosnak tartottam, hogy közöttünk, angolok között egy olyan tudós él és tevékenykedik, aki az Angliától messze fekvő, oly távoli Magyarország szülötte és aki oly ritka tudásra tett szert, mint Ön. Nem szeretem Önt jobban azért az óriási tudásért, amellyel Isten Önt felruházta, mint természetes nyíltszívűségéért és szívbeli őszinteségéért, amit Önnél mindig megfigyelhettem. Vajon él-e olyan becsületes ember, aki mondhatná, vagy panaszkodhatná, hogy Ön kevesebbet végzett, mint amennyit elvállalt? Ez pedig olyan érdem, mely Önt igazán és valójában úgy övezi, mint – feltéve, hogy ilyen egyáltalán él – kevés vegytanprofesszort. A kémia filozófusainak minden okuk megvan arra, hogy Önt tiszteljék, mert az Ön különleges rátermettségével, tapasztalatával, találékonyságával, az erénységével, a magasztos tárgy tökéletesítésével és az átlagos tehetséget messze túlszárnyaló végkövetkeztetéseivel a messzi külföldnek és itthon az Angol Nemzetnek érzékelhetően megmutatta, hogy ez a művészet, amelyre eddig sanda szemmel néztek, érvényes és értékes, és mert Ön ezt a megbecsülést mind Angliában, mind a tengeren túl megszerezte. Ennél többet ebben az évszázadban nem ért el senki s alig valaki hasonlítható a tudós Huniadeshez.

A mindenható Isten adjon Önnek további éveket és tudást: és most, amikor el fog hagyni bennünket (nem érdemeljük meg Önt), vezérelje Önt biztonságosan, amíg szerencsésen meg nem érkezik Kolozsvárra, az Ön őseinek sírhelyéhez. Mi Angliában hálások leszünk, amiért a sok reményteljes palántát öntözte és számos honfitársunk elméjét bepermetezte néhány eredeti elképzelésével: Így, bár személyében elhagy bennünket, lesz okuk arra emlékezni, hogy valamikor itt élt közöttünk Johannes Banfi Huniades *Hermeticae Philosophiae indagator solertissimus*, akinek jelmondata: *est in mercurio quiquid querunt sapientes*.²⁴⁴⁵

Uram, a magam részéről megtiszteltetésnek fogom venni, ha úgy mint eddig, ezentúl is kegyes barátságban részesítene és pártfogásába venné ezt a könyvet, amelyet angol asztrológus barátja, William Lilly írt, London, 1644. december 12-én.”

---

²⁴⁴⁵ Banfi Huniadi János, a hermetikus filozófia nagy jártasságú kutatója (akinek jelmondata) „a higanyban van az, amit a bölcsek keresnek”

Ha William Lillynek magasztaló megállapításairól le is hámozzuk a barokk stílusjegyeket, mégis az tűnik ki az ajánlásból, hogy Bánfihunyadi Anglia tudós köreiben kétségkívül ismert és tisztelt személyiség volt.

Bánfihunyadi orvostörténeti jelentőségű munkásságát az Ambix-tanulmány több helyen is érinti. Taylor és Josten kiemelik, hogy Bánfihunyadi „Besides beeing a professor at Gresham college was interested in or concerned with the technical side of chemistry, manufactures and medicines and that he was interested in or materials for such”²⁴⁴⁶ – vagyis vegyészeti tevékenységében orvosságok előállításával vagy az orvosságokhoz szükséges anyagok előállításával foglalkozott.

Farmakokémiai, farmakológiai munkássága az, ami Bánfihunyadi természettudományos munkásságát a medicina számára is fontossá teszi. Nem véletlen, hogy Jonathan Goddard a *materia medicá*t (mai szóhasználat: gyógyszeranyag) tárgyaló kéziratában Bánfihunyadi számos, az irodalomban eddig nem ismert receptjével találkozunk.

Goddard igen neves angol orvos és kémikus, a Royal Society tagja, 1655-ben a Gresham College-ban a medicina professzora. A 'Philosophical Transactions'-ban megjelent tanulmányai javarészt farmakológiai jellegűek; egyike a legelsőeknek, akik a gyógyszerabúzusról is értekeznek. A Goddard '*Materia medicá*'-ját és Bánfihunyadi receptjeit tartalmazó XVII. századi kézirat túlnyomóan angol, kisebb részében latin, illetve német nyelvű. A Ms Sloane 1139. jelzetű kézirat valószínűleg Goddard posztumusz megjelent *pharmakopea*-jának – mely '*Arcana Goddardiana*' címmel a '*Pharmakopeia Bateana*' második kiadásának (London, 1681) függelékeként jelent meg – összövege.

Bármily érdekesek is Bánfihunyadi itt közölt receptjei – szerzőjüket a kézirat hol mint doctor Huniades, hol pedig mint John Hunyades említi –, részletes ismertetésükre nincs hely. Fontosnak tartjuk azonban megjegyezni, hogy a kézirat szövege, illetve receptúrája annyira nem alkémista jellegű a fogalom rosszabb értelmében, hogy a '*Corpus Alchimisticum*'-ra, ami az aranycsinálással foglalkozó és a bölcsek követ kereső minden alkémista mű alapja, még csak nem is emlékeztet. A leírt receptek ingredienciái, az elkészítési módszerek, az alkalmazott kémiai-technológiai eljárások minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy Bánfihunyadi a kémia tudósa volt.

Igen érdekes, hogy bizonyos desztillációs eljárásoknál már az 1641-ben felfedezett alkohol-termométert használja. A vényekben szereplő drogok és ásványi anyagok zömét a XVII. században mint gyógyszeranyag már használták. Ami itt új, az az elkészítés módja. Minden

---

²⁴⁴⁶ „Amellett, hogy a Gresham kollégium professzora volt, érdekelte a kémia technikai része, az ipari üzem és az orvostudomány és minden e célra szolgáló anyag”

leírt recept gyógyszer céljaira való, s bennük a „klasszikus” alkémista célkitűzéseknek – a lapis philosophorum előállításának, az aranycsinálásnak – nyoma sem található. Ha valami összefüggést az alkémiával mégis látunk, úgy az a jelzések, az alkémista szimbolika alkalmazásában áll. Ezzel nem akarjuk azt állítani, hogy Bánfihunyadi nem lett volna alkémista. Az volt. Teljesen nyilvánvaló azonban, hogy kémiai-farmakológiai munkássága természettudományos irányban haladt, experimentális jellegű volt, és a babonás „aranycsináló” alkémiától élesen elhatárolható.

Ismereteink ez idő szerinti állása mellett igen sok közvetett adatunk van alkémista voltáról, ugyanakkor kémiai munkásságát közvetlen bizonyítékok támasztják alá.

Az *Adattár* értékes biográfiai adatokkal egészíti ki Bánfihunyadiról alkotott eddigi képünket. A Londonba szakadt magyar tudós szoros kapcsolatot tartott fenn régi hazájával, külföldön élő és hazafelé tartó magyarokkal anyanyelvükön beszél, hazairott levelei is magyar nyelvűek. Az angliai magyar diákok ügyes-bajos dolgaikban számíthatnak támogatására. Ily összeköttetéseiről nemcsak a Medgyesi Pállal váltott levelei tanúskodnak, hanem Haller Gábor megírja, hogy 1632 novemberében 8 tallért kért kölcsön a londoni magyar professzortól.

Ennél sokkal jelentősebb adalék, hogy I. Rákóczi György fejedelem, amikor kísérletet tett a kolozsvári akadémia létesítésére, a főiskola professzori karában vezető helyet szánt Bánfihunyadinak. Herepei erről így emlékezik meg: „Egyelőre csak a szándékra lehetünk figyelemmel, amely Bethlen Gábor tervei között már 1617-ben és 1622-ben mint megvalósítandó terv jelentkezik.” Az adatok teljességéért említendő még, hogy – Kemény József szerint – Brandenburgi Katalin 1630-ban Németországban állítólag professzorokat keresett a Kolozsvárt megszervezendő akadémiahoz. Ezeknél az adatoknál azonban mégiscsak határozottabb hivatkozási pontként állíthatjuk ide azt a körülményt, hogy Szenczi Molnár Albert Bethlen elhalálózása ideje táján már Kolozsvárt van, majd Rákóczi György 1631–32-ben Csanaki Mátét is iderendeli, végül pedig 1633-ban mégis inkább ide és nem a fehérvári kollégiumhoz hívja haza Bánfihunyadi Jánost, hogy csupa magyarokból szervezze meg az itteni professzori kart. E hívólevél hitelességéhez kétség nem férhet, mivel azt Frank Ádám Londonban maga is látta.

1642 után feleségével és négy gyermekével hazafelé készül, de útközben utolérte a halál. Frank Ádám Erdélyből Angliába menekült unitárius pap 1697. évi híradásából már eddig is tudtuk, hogy Bánfihunyadi igen nagy összeget hagyott családjára és fia – különféle pénzügyletekkel – ezt hatalmas vagyonná duzzasztotta. Az Ambix második közleménye arra derít fényt, hogy Bánfihunyadi egész családja a londoni Shoreditch egyházkerület St. Leonard

templomában nyugszik. A sírkövekről kitűnik, hogy Bánfihunyadi János felesége Dorothy Colton volt, a Kent megyei Sir Francis Colton leánya. Az 1696. november 15-én elhunyt ifj. Bánfihunyadi János („Iohannes Banfus Huniades filius Johannis Banfi Huniadiis Rivulilensis Hungari”) porai egy monumentális síremlék alatt találhatók.²⁴⁴⁷ A szövegből kitűnik, hogy az ifjabb Bánfihunyadi „Philosophus Consunnatus et omnibus numeris absolutus Artis Spagiricae et professor et ornamentum”²⁴⁴⁸ – vagyis az ifjabb Bánfihunyadit is ugyanazokkal a jelzőkkel ruházták fel, amelyekkel atyját illették. A síremléket húga, Bánfihunyadi Erzsébet emeltette, aki egy Benson nevű angol hitvese lett. Az ifjabb Bánfihunyadi János sírfeliratából kitűnik, hogy az elhunyt „Regali ex stirpe natus”, vagyis hogy Hunyadi Mátyás királyi törzséből eredt. Az 1710-ben elhalt, és ugyanoda temetett Elizabeth Benson sírján ez olvasható: „Clarissimi Philosophi Filia, Clarissimi Germana, Gente Paterna Atavis Pannoniae Regibus Cantianis edita”.²⁴⁴⁹ Taylor és Josten tanulmányának csupán az a hiányossága, hogy nem ismeri a magyar forrásokat, és ezért néhány téves következtetésre jut Bánfihunyadi származását illetően, akit Corvin Mátyás sarjának tart; nyilván az előkelő angol családokba beházasodott Bánfihunyadiak leszármazói maguk terjesztették ezt a hitet új hazájukban.

De ha ez – bár Nagy Iván családtörténeti munkája szerint a XVI–XVII. századi tudós Hunyadiak (így Báthori István udvari orvosa, Hunyadi Ferenc is) e nagy dinasztia egy másik ágából származnak – nem is látszik meggyőzőnek, annál biztosabb, hogy Bánfihunyadi János elismert és tisztelt személyiség volt kora jelentős angol tudósai között. Taylor és Josten is arra mutatnak rá, hogy állandó kapcsolatban állt William Lillyvel, John Bookerrel, John Aubrey-jel, Jonathan Goddarddal és a már említett két Dee-vel. William Lilly – akit Dampier, a kiváló tudománytörténész is jelentős tudósnek minősít – hozzá írt ajánló sorai is arra készítenek bennünket, hogy emléket tisztítsuk a felületes, életében és működésében csak kuriózumot látó, tudományos tevékenységét – részben a korábban rendelkezésre állt források elégtelensége miatt – fel nem ismerő, hevenyészett jellegű ismertetések közhelyeitől. Bánfihunyadit tudománytörténeti irodalmunk méltatlanul könyvelte el a kalandvágyból külföldre sodródott, nem tudományos rangú, a szó rossz értelmében vett alkémisták közé. Az ismeretlenség ködéből felbukkant kézirat elemzése – amelynek egyébként még csak kezdetén vagyunk – már néhány recept kapcsán rávilágított arra, hogy Bánfihunyadi személyét újraértékeljük. További vizsgálatok után Bánfihunyadi nyilván meg fogja kapni tudománytörténetünkben az őt megillető helyet.

²⁴⁴⁷ „Királyi törzsből származott”

²⁴⁴⁸ „A spagiricus tudományok minden ágában tökéletesen jártas filozófus és professzor (tudományának) díszé”

²⁴⁴⁹ „A kiváló filozófus lánya apai ágon a régi pannoniai királyok leszármazottja”

Segner János András (1704–1777)²⁴⁵⁰

Segner fizikai-matematikai életműve mellett orvosi tevékenysége érthető módon háttérbe szorult. Sokirányú munkásságának legjelentősebb eredményeit a fizikában, ezen belül a merev testek és a folyadékok mechanikája terén érte el. A tudománytörténet elsősorban hidraulikai kutatásait, a folyadékok belső erőinek vizsgálatát, a felületi feszültség fogalmának bevezetését és a reakciós turbinák ősenek, a róla elnevezett „Segner-kerék”-nek a leírását tartja nyilván. Tőle ered az a fontos tétel, hogy minden testnek három, egymást merőlegesen metsző szabad tengelye van, melyekre nézve a centrifugális erő hatása megsemmisül.

Orvosi írásai alig ismertek. Orvosi, orvostanári működésének teljes feledése azonban távolról sem indokolt. Vámosy István *'Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban'* című munkájában²⁴⁵¹ alaptalanul írta, hogy Debrecenből távozva az orvoslást „szögre akasztván”, a fizika professzora lett. A német egyetemeket jól ismerő H. Haeser viszont joggal nevezte Segnert nagy orvostörténeti monográfiájában (1881) a „teoretikus medicina reprezentánsának”. A kortárs német bio- és bibliográfusok (Boerner, Strodtmann), valamint kollégái is elismerően írtak, illetve nyilatkoztak orvosi működéséről, mint ahogy méltányolta azt Weszprémi is. F. Boerner egyenesen azt írta, hogy „Segner doktor urat joggal állíthatjuk példaképként minden fiatal orvos elé”. Albrecht von Haller elég jelentősnek tartotta több orvosi közleményét, illetve egyik könyvét, ahogy bibliográfiájában kodifikálja.

Segner 1704. október 10-én Pozsonyban született. Felmenői a XV. században jöttek Steyerországból Felső-Magyarországra. Jelentős familia, mely városi, megyei tisztviselőket és katonákat adott a hazának. Dédapja, Segner Baltazár 1596-ban II. Rudolftól nemességet kapott, amit III. Ferdinánd 1641-ben megerősített. Pozsony, Győr és Debrecen volt konvencionális gimnáziumi tanulmányainak színhelye. A pozsonyi evangélikus gimnáziumban nem kisebb mester volt a tanára, mint Bél Mátyás, aki felismervén szülei által teológusnak szánt tanítványa természettudományok iránti érdeklődését, az orvosi pályára irányította. Debrecenbe főként a magyar nyelv tökéletesebb elsajátítása céljából ment. A református kollégiumban a kiváló fizikus, Szilágyi Márton volt egyik professzora. Tény, hogy későbbi egyetemi tanulmányai megkezdésekor már megalapozott fizikai-matematikai

²⁴⁵⁰ Forrás: Schultheisz Emil: Segner János András. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótornyai Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 322–327. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – A témában megjelent más írása: Schultheisz Emil: Segner János András. In: Kapronczay Károly – Vizi E. Szilveszter (szerk.): Híres magyar orvosok. 2. köt. Bp., 2001. Galenus. pp. 21–25.

²⁴⁵¹ Vámosy István: Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban. Pozsony, 1901. Stampfel. XVI, 307 p.

ismeretekkel rendelkezett. 21 évesen, 1725-ben ment Jénába, hogy megkezdje orvosi tanulmányait, melyeket öt esztendő múlva fejezett be. Ez a nem rövid tanulmányi idő arra utal, hogy nem a kenyérkeresetet jelentő diploma gyors megszerzése, hanem a tudományok minél teljesebb elsajátítása volt a célja.

A XVIII. század első felében a jénai egyetem ugyan még kevésbé volt frekventált, mint Halle vagy Lipcse, de éppen az orvosi és a filozófiai kart hatotta át a korai felvilágosodás szelleme. Itt új oktatási területek nyíltak: elsősorban a kor természettudományos diszciplínái kaptak egyre önállóbb helyet az oktatásban, a kémia, az elméleti és a gyakorlati fizika. Még az alkalmazott matematika professzora is előadott olyan – ezen a katedrán „új” – tárgyakat, mint az optika vagy a hidro- és aerodinamika. A természettudományok befolyása az orvosi fakultáson abban is megmutatkozott, hogy professzorai a kísérleti fizika előadására kaptak megbízást. Segner Jénában olyan tanárokra talált, akiknek tudása nem szorítkozott a medicina területére. Különösen az univerzális természettudós és nem kevésbé jó hírű orvos, Teichmeyer professzor, aki a filozófiai fakultást váltotta fel az orvosival, lett tanulmányait irányító mestere (majd atyai barátja, később apósa). Hallgatója lett G. E. Hambergnek, aki Teichmeyerhez hasonlóan, már a fizika neves tudósa és elismert matematikus volt, amikor a medicina professzora lett. E két tanár elnöklete alatt Segner az orvosi fakultáson számos olyan nyilvános vitában vett részt 1725 és 1728 között, melyeknek tárgya a fizika és a matematika köréből került ki. Utolsó jénai tanulmányi esztendejében – a dékán felkérésére – már maga is önálló matematikai előadásokat tartott. Orvosi stúdiumait 1729-ben fejezte be, 1730 januárjában avatták doktorrá *'De natura et principiis medicinae'* című inaugurális disszertációjával. A filozófia doktorává még ugyanazon év decemberében promoveált. A filozófia iránti érdeklődése később sem csökkent. 1740-ben jelent meg pl. *'Specimen logicae'* című traktátusa.

Bél Mátyás Pozsonyba hívta, de rövid ideig tartó itteni praxis után Debrecen választotta orvosává. 1730 nyarán Debrecen ugyanis városi orvos nélkül maradt, s mint a városi jegyzőkönyvekből kitűnik, a pozsonyi országgyűlésen tartózkodó követet, Szeremley Sámuel bízta meg, hogy szerezzen egy jó orvost a város számára. Tárgyalásainak eredményéről így számolt be a tanácsnak: „Tegnap szólék Bél urammal. Fölötte igen commendálja Segner uramat, hogy derekasán abszolvalta stúdiumait, sőt collegiumot is olvasott; oda fel (*ti. Jénában* – *Sch. E.*) professzorságot is várhatna. Láttam magam is, elég activusnak látszik.” Ennek alapján született a tanácsi határozat 1730. november 11-én „Segner András úr a városnak rendes orvosául 200 rhénes forint fizetéssel hivassék meg”. Az állást decemberben el is foglalta. Jóllehet közmegelegedésre töltötte be, mégisincs hosszas maradása.

1732-ben Segnert ismét Jénában találjuk: feleségül vette nagyra becsült professzorának, Teichmeyernek a lányát és ebben a városban telepedett le. Docensként, majd 1733-tól rendkívüli tanárként – mint a filozófiai fakultás bekebelezett tagja – adott elő matematikát és fizikát. A matematikával, fizikával, kémiával való foglalkozása, ezek elég nagy óraszámban való előadása azonban nem térítették el a medicinától. Kortársai találkoztak vele boncolás közben a Theatrum Anatomicumban. Orvosi magánkurzust is tartott. Erről a collegium privatumról egyik magyar tanítványa, Molnár Ádám számolt be.

Neve a tudományos életben hamar ismertté vált. A hallei egyetem orvosi (és nem a filozófiai!) fakultásának tanárai igyekeztek áthívni őt. Éppen Friedrich Hoffmann, a XVIII. század Európájának egyik legnevesebb és legbefolyásosabb orvosa volt az, aki ezt szorgalmazta. Halle azonban ezekben az években még nem volt elég szabad szellemű ahhoz, hogy a determinizmussal és vallásellenességgel vádolt, s emiatt távozni kényszerült Christian Wolff filozófiájának híve ott katedrát kaphasson. Ennek tudatában Segner nem pályázott. Másfél évtized kellett ahhoz, hogy a felvilágosodás szabadabb szelleme a hallei egyetemet is áthassa, s Wolffot is – aki 1723-tól Marburgban tanított – 1740-ben Nagy Frigyes utasítására visszahívták.

Két év múlva Segner újabb meghívást kapott, ezúttal az újonnan alapított – később az Aufklärungsuniversität címet joggal viselő – göttingeni egyetem hívta az alig öt éve doktorált rendkívüli tanárt filozófiai fakultására, s e meghívásnak elegett tett. Hannover hercegség akkor perszónálunióban az angol királysághoz tartozott, politikai és gazdasági viszonyai kedveztek a tudományos életnek. Az új egyetem szelleme eleve szabadabb volt, mint akkor még a többi német állam univerzitásáé: a newtoni gondolkodás és az angol empirikus természettudományok befolyása a tudományos gondolkodásra Göttingenben eleve adott volt. Ez a medicina fejlődésének különösen kedvezett. Az orvosi tudományok és a természettudományok, főként a kísérleti fizika göttingeni reprezentánsai rövidesen európai hírnévre tettek szert. Annak ellenére volt ez így, hogy kezdetben éppen az orvosi kar igen szerény körülmények között működött. Örömmel fogadták tehát a filozófiai kar új, rendes tanárát, aki azzal párhuzamosan az orvosi fakultáson előbb mint felkért előadó és megbízott tanár, 1736-tól pedig tertio loco, rövidesen secundo loco, majd az orvosi karnak rendes tanára lett. J. W. Albrechtnek, a medicina primarius professzorának korai halála után annak valamennyi előadását folytatta, míg Albrecht von Haller – aki később sógora is lett – az egyetem meghívását elfogadva, a sebészet, anatómia, botanika tanszékét át nem vette.

Göttingenben Segner az orvosi karnak 18 éven át volt a teoretikus tárgyak nyilvános rendes tanáraként tagja, miközben a filozófiai fakultáson ugyancsak ordinariusként töltötte be

a fizika tanszékét. Külön kurzusokat az orvoskaron is tartott orvosoknak 1739-től, de csak kémiából. Az orvoskaron kizárólag elméleti szakokra specializáltan adott elő. Klinikai oktatással a kezdeti évektől eltekintve nem foglalkozott, de ez nem jelentette a klinikumtól való teljes elszakadását. Klinikai tárgyú témákat is jelölt ki doktoranduszai számára, tehát a kor szokása szerint közvetlenül is részt vett e munkában, irányítva az inaugurális értekezések kidolgozását. Következik ebből, hogy az orvostudomány akkori állását és irodalmát is követte. Számos olyan orvosdoktori disszertációt ismerünk – az ő elnöklete alatt védettekén túlmenően –, melyeknek megjegyzései és hivatkozásai egyértelműen Segner szerzőségére utalnak. C. F. Dániel, az igen pontosnak ismert hallei bibliográfus 1748-ban kiadott *'Bibliothek der Staatsarzneykunde'* című könyvészetében két, e tárgykörben írt, elnöklete alatt megvédett doktori értekezés szerzőségét tulajdonítja magának Segnernek. Ezek kétségkívül az ő szellemi termékei.

A Haller által nagyra értékelt holland orvos, Bernard Nieuwentyt, aki Descartes követője, Spinoza tanainak bírálója és a holland élettani iskola legjellegzetesebb képviselője volt, egy Európa-szerte elterjedt, hollandul nyolc ízben kiadott, franciául, angolul és németül is megjelent élettani tankönyvet írt. Segner göttingeni tartózkodása idején teljesen átdolgozva adta ki ezt német nyelven. Haller ezt a munkát, mint egy „...csaknem tökéletes Physiologia”-t írta le.

Nincs adatunk rá, hogy Segner az általa ismert öt nyelven túl még hollandul is tudott volna. Ez a bibliográfiákban az ő fordításaként regisztrált könyv valójában ennél több. Az 1715-ben írt, németül először egy teológus által fordított, 1732-ben megjelent monográfia Segner korszerű átdolgozása, mely a német egyetemeken igen elterjedt tankönyv lett. Haller e kiadást kommentálva utalt Segnernek az izomműködés energiafogyasztására vonatkozó, ebben közölt számításaira. Megemlítette a vastagbélbillentyűk hármas funkciójára vonatkozó Segner-féle elméletet is. Utóbbinál kétségkívül arról az értekezésről van szó, mely a *'Dissertatio de actione intestini coli qua contenta propellit'* címet viseli, s melyről a kortárs, H. Chr. Strodtmann azt írja, hogy „Ebben az emberi test eme részének eddig nem ismert működését magyarázza meg...” Az írás Segner tanítványának, Johann Schleiermachernak inaugurális disszertációjaként jelent meg ugyan, a mester szerzősége azonban nem kétséges. Segner a szerzője egy másik élettani tanulmánynak is: *'De sensibus in genere'* (1741). Jóllehet az irányítása alatt készült orvosi disszertációk többsége élettani, illetve kémiai-higiéniai kérdésekre válaszol, az akkor különösen időszerű profilaxis, valamint a munkaártalom sem hiányzott a témák közül. A felvidéki és erdélyi bányavárosokból jött magyar hallgatók

többször is írtak a bányászok betegségeiről, s később Rác Sámuel és Segner is foglalkozott az akkor oly gyakori ólommérgezéssel. Többször idézett értekezése a colica saturnináról szól.

Nagy visszhangot keltett az akkor divatos polypharmacia ellen szót emelő vitáit. Feladatának tartotta – a korszellemnek megfelelően – a felvilágosítást, a „tudományos ismeretterjesztést” is. Erre különösen alkalmasnak bizonyult Halle kedvelt hetilapja, a Hallische Wöchentliche Anzeiger. A lap „directio”-ját éveken át Segner látta el. A szorosabban vett klinikai értekezések száma kevés.

Gyakorló orvosi tevékenysége göttingeni tanársága idején szűk körre korlátozódott. Néhány magyar barátjának egészségére ügyelt. Mikor Halmágyi István, Segner tanítványának, gróf Teleki Pálnak nevelője 1753-ban Göttingenben megbetegedett, egy másik tanítványát, a frissen promoveált Baligha Sámuelt bízta meg a kezeléssel. Baligha „praescribalt Segner uramnak dispositioja szerint” és ő „...reportálta naponta...” professzorának, hogy miként van a beteg, olvasható Halmágyi naplójában. Mint egy 1754. október 3-án kelt levelében írta, orvosi tapasztalatait csak „...néhány baráti háznak ajánlja”. Ideje sem igen volt rá.

Legfontosabb matematikai, geometriai írásait, a fizika tan- és kézikönyvét ekkor írta, illetve adta ki. Elismerésüket a Londoni Akadémia (1739), a Berliini Szocietät (1747) és a Pétervári Tudományos Akadémia tagsága bizonyította.

1754 áprilisában váratlanul meghalt a német felvilágosodás filozófiájának nagy híré képviselője, a filozófus és fizikus Christian Wolff. Most Leonard Euler, a világhíré matematikus, Segner barátja és egy némely munkában szerzőtársa, mindent elkövetett, hogy Segner Halléba kerüljön. Levelezésükből kitűnt, hogy Segner a meghívásnak csak bizonyos – hat pontba foglalt – feltételekkel volt hajlandó eleget tenni. 1500 tallér fizetést kért, arra hivatkozva, hogy Halléban már nem kíván részt venni az orvosi kar munkájában, tehát fel kell adnia az orvosi gyakorlatot. Titkos tanácsosi kinevezéshez ragaszkodott, kérte magyar nemességének elismerését és megerősítését. Csak a fizetés ügyében született némi kompromisszum, egyébként minden kérésének eleget tett az uralkodó. Megígérték az egyetem körülményeinek javítására vonatkozó kívánságainak teljesítését is. A 'Wöchentliche Hallesche Anzeiger' 1755. márciusi számában számolt be a „matheseos et physices” katedrára való nyilvános rendes tanári kinevezéséről.

Hallei professzorsága valóban csaknem kizárólag a matematika és fizika jegyében állt. Az általa itt gondozott doktori értekezések között nem szerepelt orvosi tárgyú, ha egy optikai közlemény oftalmológiai vonatkozásaitól eltekintünk. Orvosi gyakorlatot egyáltalán nem folytatott, bár a medicina elméleti kérdései, oktatási problémái változatlanul foglalkoztatták.

Dékánként, majd prorektorként arra törekedett, hogy a botanikán kívül a fizika és a kémia is épüljön be az orvosi curriculumba, mégpedig az orvosi karon. (Emlékeztetőül: a fizikát és a kémiát még a XX. század első felében is a legtöbb egyetemen a bölcsészkaron hallgatták a orvosok.) Nyilvános előadásaiban az elsők között hirdette, hogy a medicina tudományos művelésének alapja a természettudományokban való jártasság. Természettudományi ismeretek nélkül nem lehet eredményes orvosi tanulmányokat folytatni. Mind orvosi, mind természettudományi és matematikai előadásaiban a diszciplínától függetlenül is hangsúlyozta a tudományos igazság önmagában való értékét.

Az 1777. évi téli szemeszterre hirdetett utolsó kollégiumát súlyos betegsége miatt már nem tudta maga megtartani. 1777. október 5-én, 11 órakor hunyt el, mint az a hallei St. Ulrich templom halotti regiszterében olvasható.

Bár klinikai és gyakorló orvosi tevékenysége nem volt kiemelkedő jelentőségű, élettani tankönyve, élettani-kórtani közleményei ismeretében és orvosprofesszori működése alapján bizton állítható, hogy Segner János András az élettan tudományának jeles művelője, az orvosi oktatásnak jelentős személyisége volt. És emellett a reáliák több ágában valóban nemzetközileg elismert szaktekintély lett.

A grúz orvostörténelem múltja²⁴⁵²

Társszerző: Tardy Lajos

Az orvosképzés és a gyógyítás fészkei Grúziában is a kulturális központok körül jöttek létre. A korai feudalizmus korszakában, főleg a VI. századtól már az orvosi tevékenység legváltozatosabb formái virágzanak. Aggok házai, tehetetlen betegek menhelyei mellett a kolostorokban és a nagy hűbérurak székhelyein szabályos kórházak működnek; a szabacmindai kolostorispotály híre messze túlterjed az ország határain. Különösen érdekes, hogy az egyházi-kolostori medicina mellett már egészen korán létezett hivatásos világi orvosi tevékenység is. Nem egy nagy orvos emlékezete maradt fenn napjainkig; így a IX. században élt Illarion grúz orvos hírneve oly nagy volt, hogy hazáján kívül még Rómában is igénybe vették gyógyító művészetét.

A X. században veszi kezdetét a grúz orvosi irodalom, amely a következő századokban – a grúz reneszánsz korában – egészen rendkívüli mértékben kilombosodik. A XI. században a grúz főiskolákon – Ikalto, Gelatti – gyakorlati orvosi oktatás is folyt; a XII. században ugyanitt már az orvostudomány elméletének irodalmát is művelték.

Sajátos jelensége a grúz medicina múltjának, hogy kiváló művelői sorában ott találjuk évszázadokon át az ország nem egy vezető személyiségét is; egészségrendészeti munkáik, népfelvilágosító-reformeri működésük évszázadokkal megelőzik a hasonló európai kezdeményezéseket.

A mongol támadással megkezdődik a tudományos élet hanyatlása Grúziában. A megmaradásért, a létfenntartásért folyó örökös küzdelem nem tette lehetővé a medicina elmélyült, tudományos továbbművelését, hiszen a szüntelen oszmán, perzsa és egyéb háborúk felemésztették a részekre bomlott, egymás ellen is viaskodó grúz államok erőit.

De ha a korábbi szervezett tudományos fejlődés hosszú időre lehetetlenné vált is, a hagyományok ápolása sohasem szünetelt és egy-egy lélegzetvételnyi szünetben a grúz medicina is mindig erőre tudott kapni. Így II. Sándor grúz király uralkodása éveiben (1577–1605) nagy érdemeket szerzett Anton doktor azzal, hogy '*Karabadini*' c. munkájában

²⁴⁵² Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: A grúz orvostörténelem múltja. In: Tardy Lajos orvostörténeti vizsgálódásai. Kapcsolattörténeti kutatások. Összeáll.: Tardy János. Sajtó alá rend.: Gazda István. Utószó: Schultheisz Emil. Bp., 2009. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 179–181. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 79.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: A Grúz Orvostörténeti Társaság megalakulásához. = Orvosi Hetilap 111 (1970) No. 16. pp. 933–934.

összefoglalta a grúz gyakorlati medicinát. Mintegy száz évvel később VI. Vahtang király alatt Zurab udvari orvos alapított virágzó orvosi iskolát. A XI. században élt Szabin Karasvili orvos utódai évszázadokon át viselték az archiater (udvari orvos) tisztségét; a XVIII. század legkiválóbb grúz orvosa, Anton Karasvili volt II. Heraclius király háziorvosa. Az ő fia, Ioszeb Karasvili is udvari orvosként kezdte, majd a grúz királyság megszűntével Pétervárott folytatta tevékenységét. A Karasvili orvoscsalád nem egy tagja szolgálja ma is a medicinát.

Ami magát a grúz orvostörténet-írást illeti, ez is tekintélyes múltra nézhet vissza.

Már a XVII. század végén Szulhan Szaba Orbeliani, a nagy grúz tudós és lexikográfus, valamint VI. Vahtang király, majd a XVIII. század végén Ioane Bagrationi és a grúz kulturális élet más kiváló személyiségei rendszeresen gyűjtötték és feldolgozták az ó-grúz orvosi kéziratokat, s ezzel beláthatatlan szolgálatot tettek hazájuk orvostörténelmének.

A XIX. század második felében e tevékenység új lendülethez jutott, amennyiben sok grúz orvos immár nem csupán az ó-grúz medicina írásos forrásainak, továbbá a grúz népi gyógyászat receptjeinek gyűjtésével foglalkozott, hanem a gyűjtésen túlmenően elkezdtek azok tanulmányozását és feldolgozását is. Ezt a tevékenységet koordinálta és foglalta rendszeres keretek közé Ilia Csavcsavadze, a nagy grúz tudományszervező és a vezetése alatt álló grúz tudománynépszerűsítő társaság.

A grúz orvostörténelem néhány klasszikus alkotásának – a XI. századi *'Uszhorokarabadini'*, a XIII. századi *'Cigni szaakimoi'* és a XVI. századi *'Iadigar daudi'* – megjelentetése Lado Kotetisvili orvosnak köszönhető.

Ez idő szerint is grúz tudósok egész sora foglalkozik a grúz orvostörténelem kérdéseivel. Jellemző a mai grúz orvostörténészek munkásságára, hogy az utóbbi néhány év alatt – a grúz nyelvű monográfiákról nem is szólva – egyedül orosz nyelven mintegy fél tucat testes, olykor többkötetes, gazdagon illusztrált, magas színvonalú mű hagyta el a sajtót, *'Grúzia orvostörténete'* címmel. A szerzők sorából meg kell említenünk K. A. Erisztavit, M. G. Szaakasvilit, A. P. Gelasvilit, I. Nikobadzet, M. Sengeliát, I. Kurcsisvilit.

A grúz orvostörténelem példátlanul mondható új fejlődése természetesen szerves alapokon nyugszik. A tbiliszi orvoskaron 1943 óta működik orvostörténeti tanszék és a fiatal orvosgeneráció idevágó ismeretei ennek megfelelően öröndetesen kiterjedtek. De az érdeklődő közönség is komoly betekintéshez juthat a grúz medicina történetébe; a legrégebb időktől napjainkig való fejlődését ábrázoló kiállítási tárgyak ezreit láthatja a nagy látogatottságnak örvendő tbiliszi és kutaiszi orvostörténeti múzeumokban.

Újabb fejlődés biztosítékát jelenti az a tény, hogy – éppen grúziai tartózkodásunk ideje alatt – Tbilisziben köztársasági orvostörténeti konferencia zajlott le, amelyen elhatározták a grúz Orvostörténeti Tudományos Társaság megalakítását. A társaság azóta – 150 taggal – meg is alakult; elnökké A. Aszatiani professzort, a tbiliszi orvoskar közegészségügyi és egészségügyi szervezési tanszékének vezetőjét, alelnökké I. Tatisvili akademikust választották.

Az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltja²⁴⁵³

Társszerző: Tardy Lajos

Oroszország és hazánk orvosi, s általában tudományos kapcsolatainak múltját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ez a tudományos összeköttetés túlment az egyszerű személyes gondolatcserén. Ha például Reineggs Jakab nagyszombati doktori disszertációját vesszük szemügyre, ennek bevezetésében azt olvassuk, hogy a szerző eme 1773-ban megjelent értekezése egyik forrásaként az *Acta Academiae Petropolitanae*-t jelöli meg. Tehát hosszú évekkel oroszországi működése előtt jól ismeri és felhasználja az orosz tudományos élet egyik szócsovéét, a pétervári Tudományos Akadémia folyóiratát. Az *Acta Academiae Petropolitanae* a nyugati akadémiák és egyéb tudóstársaságok folyóirataival (*Acta Academiae Parisinae*, *Holmiensis*, *Borussicae*, *Bononiensis*) együtt a XVIII. században fontos tudományos missziót töltött be. A folyóirat hasábjain a legkitűnőbb orosz tudósok – köztük a legnagyobb: Lomonoszov – ismertették legújabb vizsgálataikat.

Ha kézbe vesszük ezt a régi periodikát, tapasztalni fogjuk, hogy – a nagy nyugati államok után – a legtöbb külföldi vonatkozást a magyar tudósokkal való kapcsolat jelenti. Csaknem minden egyes évfolyamban megtaláljuk a nyomát annak, hogy a magyar tudósok munkáikat nyomban a megjelenés után elküldik az orosz Tudományos Akadémiának és ezeket a pétervári „Acta” nem egyszer alapos ismertetésben részesíti – mint például Winterl Jakabnak, a pesti egyetem orvoskara híres professzorának művét is hosszasan tárgyalja.

Az Oroszországban működő magyar származású orvosok viszont fenntartják kapcsolataikat a magyar tudományos élet és sajtó képviselőivel. Orlay János évtizedeken át levelezett Tertina Mihállyal, Schedius Lajossal; Peken Keresztély Weszprémi Istvánnal stb. Így a korai magyar sajtó érthető módon részletesen és első kézből tud beszámolni a nagyarányú oroszországi kulturális fellendülés eseményeiről.

Azok a leírások, melyek élénk színekkel ecsetelték a hazai lapok hasábjain az orosz tudományos élet eredményeit, az Oroszországban élő tudósok, orvosok kitűnő helyzetét, s az akkori Európa viszonylatában valóban páratlanul kedvező munkalehetőségeket, nyilván nem kis mértékben ébresztettek kedvet a kivándorlásra.

---

²⁴⁵³ Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltja. In: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. pp. 20–30, 36–40.

Ezeknek a kapcsolatoknak a kiépítésében és fenntartásában, az összeköttetés megszervezésében kétségtelenül különös érdeme van néhány orvosnak – elsősorban Orlay Jánosnak –, de szerepük nem kizárólagos. Oroszország állandó összeköttetése a nyugati egyetemi városokkal, a tudományos élet szellemi központjaival is közrehatott ebben.

Számos magyar orvos, mihelyt tanulmányait elvégezte valamely külföldi egyetemen, nyomban Oroszországba vándorolt. Az orosz ifjak – akárcsak a magyarok – tömegesen látogatták a hírneves nyugati egyetemeket és a két nemzet fiai életre szóló barátságot kötöttek egymással. A Magyarországon örök mellőzésre ítélt protestáns fiatalok orosz kollégáik révén tudomást szereztek arról, hogy Oroszország egyaránt befogadja bármely vallás követőit, ha értik hivatásukat és szívvel-lélekkel annak szentelik magukat.

Ebben az időszakban az orvosok kiáramlása rendkívül jelentős és igen nagy méretű volt. Természetesen nem csupán azokra a személyekre korlátozódott, akiknek neve kiemelkedő munkásságuk, magasra ívelő pályájuk révén közismertté vagy legalábbis ismertté vált. Sok orvos vándorolt ki Oroszországba – hiszen néhány orvos miatt a hazai kormányzat nem adott volna ki átfogó, generális intézkedéseket.

Olykor egy-egy újságcikk villantja fel néhány ismeretlen orvos nevét; így a „Hazai Tudósítások” 1807-es évfolyamának egyik számában²⁴⁵⁴ Keresztúri, Koritáry és Orlay jólismert neve mellett Polyánkai Ignác pesti és Csérszky Antal munkácsi orvostól tudjuk meg, hogy oroszországi meghívást kaptak.

Az Oroszországban működött magyar orvosok szerepét vizsgálva találunk közöttük egészen kimagasló egyéniségeket, akik az orosz orvosi – és általában a tudományos – élet jelentős személyiségeivé váltak; és találunk olyanokat is, akiknek a vidéki doktor, a kórházi orvos tiszteletre méltó, de maradandó emléket nem hagyó pályája vált osztályrészükké.

Az előbbieket mind az orvosi oktatás, mind a tudományos munka, mind az egészségügyi szervezés terén kitűnő eredményeket értek el. Közülük jó néhányan a Birodalmi Orvostudományi Akadémia tudós-titkári tisztségét töltötték be. Nem egy közülük egyetemi tanár lett. Reineggs Jakab, Gyöngyössi Pál, Peken Keresztély, Keresztúri Ferenc, Orlay János és Koritáry György azok, akiknek orvosi működése a legjelentősebb volt. Életüknek és működésüknek ismertetése e munka egyik legfőbb feladata, mivel az ő munkásságukon keresztül nyerünk bepillantást a magyar–orosz orvosi kapcsolatok gazdag múltjába.

De az egészen kiemelkedő orvosokon kívül sok olyan magyar orvos nevével találkozunk még, akiknek szereplése e kapcsolatok szempontjából nem hanyagolható el.

Az újkori orvoscsoportok előfutáiról is röviden meg kell emlékeznünk.

---

²⁴⁵⁴ Hazai Tudósítások 2 (1807) Vol. IV. pp. 30–31.

Richter²⁴⁵⁵ írja Bussau²⁴⁵⁶ nyomán, hogy Oroszországban működött Rietlinger Kristóf magyar orvosdoktor, Borisz Godunov cár magyar háziorvosa, aki az angol követ kíséretében érkezett oda. „Einen Doctor, der mit dem englischen Abgesandten dahin gekommen war, bittet er (der Zar) von den Gesandten loss. Der war von Nation ein Ungar, hiess Christophorus Rietlinger, ein wohlversuchter Mann und ein guter Medicus, auch vieler sprachen kundig.” A Rietlingert személyesen ismerő Bussaunak ezt a leírását V. M. Richter orosz orvostörténész, a moszkvai egyetem egykori tanára a birodalmi levéltárban talált kéziratok feljegyzései alapján teljes egészében megerősíthette.²⁴⁵⁷

Ezekből ugyanis kiderül, hogy Richard Lea-t, Erzsébet angol királynőnek az orosz udvarhoz küldött követét kísérte el útján Rietlinger. A követ, hazatérése előtt, még az udvar bojárjaihoz ajánlólevelet is intézett érdekében, melynek egykorú orosz fordítását Richter a levéltárban megtalálta. Ebben Richard Lea bizonylatot állít ki addigi orvosának és kéri, hogy ismerjék őt el a cár szolgálatában álló valóságos doctor medicinae-nek, miután Rietlinger érdemei előtt már 26 esztendeje ismeretesek.²⁴⁵⁸

A XVI. századból még egy orvos-gyógyszerész hazánkfia nevét ismerjük, akit a legkiválóbbak között említene. Bélaváry-Burchard János ez, aki már 1583-ban megszerezte a revali gyógyszerházat, mely mint fidei comissum még a XIX. században is a család birtokában volt.²⁴⁵⁹

A XVII. század végén, 1691-ben született a Szepes megyei Igló városában Maleter (Mileter) János.²⁴⁶⁰ Miután középiskolai tanulmányait hazájában elvégezte, 1714-ben a nyári szemeszterben a jénai egyetem orvoskarára iratkozott be. Innen Leydenbe ment, és itt folytatta, s fejezte be orvosi tanulmányait. 1717-ben promoveált.²⁴⁶¹ Előmenetele kiváló volt, tanárai nagyra becsülték. Természettudományi képzettségének köszönhetően azt a megtisztelő megbízatást, melyet az orvosi kar professzoraitól kapott. I. Péter cár ugyanis leydeni tartózkodása során megbízást adott az orvosi fakultásnak egy természetrajzi-ásványtani gyűjtemény összeállítására.²⁴⁶² Ennek a megbízatásnak a kivitelezése Maleter doktor feladata

²⁴⁵⁵ Richter, V. M.: Geschichte der Medizin in Russland. I. köt. Moskau, 1813. p. 372.

²⁴⁵⁶ Conrads Bussau Russische Geschichte in der Handschrift – idézi Richter id. mű I. köt. p. 373.

²⁴⁵⁷ Richter: id. h.

²⁴⁵⁸ Richter: id. mű I. köt. p. 374.

²⁴⁵⁹ Schelenz, Hermann: Geschichte der Pharmazie. Berlin, 1904. Springer. p. 378. – Vö. még Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 4. köt. Bp., 1940. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. p. 23. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 168.)

²⁴⁶⁰ Maleter György és Láng Zsuzsanna nemes szülők fia. – Vö. Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. 8. köt. Bp., 1902. Hornyánszky. 448. has.

²⁴⁶¹ Feyl, Othmar: Deutsche und europäische Bildungskräfte der Universität Jena von Weigel bis Wolff (1650–1850). Eine Studie zur geistigen Diffusionsgeschichte Jenas. = Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Jena 6 (1956/57) Heft ½ p. 35.

²⁴⁶² I. Péter hollandiai orvosi tanulmányairól lásd Kürty, H.: Peter der Grosse. = CIBA-Zschr. 10 (1948) No. 114.

lett,²⁴⁶³ aki a gyűjteményt összeállította és azt rövidesen Pétervárra szállították.

Maleter nem telepedett meg Oroszországban, már 1718-ban visszatért Iglóra. Tudományának híre hamarosan elterjedt és Lubomirski Tivadar herceg, a Lengyelországnak elzálogosított 13 szepesi város sztarosztája házi orvosául hívta meg.²⁴⁶⁴ Ugyanakkor Lőcse város physicusának, majd 1723-tól Szepes megye főorvosi tisztségét is betöltötte.²⁴⁶⁵ Nagy tekintélyét tanúsítja, hogy a sebészeket vizsgáló bizottságnak is tagja volt.²⁴⁶⁶ Elméleti orvosi tudását két értekezés tükrözi: a „De morbo Tschömör Hungarus endemico” című disszertációját arra érdemesítették, hogy felvették a „Disputationes Hallerianae ad Morborum Historiam” című műbe.²⁴⁶⁷ Általános nagy műveltségére utal, hogy Bél Mátyásnak segédkezett nagy geográfiai munkájánál.²⁴⁶⁸

Ugyanannak a bizottságnak, mely 1756-ban Kégly János Ferdinánd sebészt szakképzettség szempontjából vizsgáztatja, Maleter és Fischer doktorokkal együtt tagja volt Hambacher Sámuel is,²⁴⁶⁹ aki 1720-ban született Eperjes városában. Orvosi tanulmányait Wittenbergben kezdte, ahová 1738. június 24-én iratkozott be, majd 1740-től a hallei egyetemen folytatta. Halleban doktorált 1742. május 9-én. Hazatérése után Gömör megye főorvosává választotta. De nem egészen egy évvel e vizsgabizottsági ülés után már Oroszországba készül, ahol katonaorvosi állás várja.

A Helytartótanács felterjeszti Hambacher Sámuel medicinae doctornak a királynőhöz intézett kérését, hogy „in exercitu Serenissimi Autocratricis Russorum stationem Physicatus consequi possit. Idem Hambacher ... pro libero eiusdem in Moscoviam exitu passuales per Consilium hoc Locumtenentiae Regiae”.²⁴⁷⁰ A folyamodványra a válasz hamarosan megérkezik: „...minthogy Őfelsége, a mi legkegyelmesebb úrnőnk az oroszok felséges uralkodónője iránt mindenkor baráti érzelmekkel és figyelmességgel viseltetik, Hambacher Sámuel orvosdoktor kérésére kegyesen hozzájárul ahhoz, hogy az említett Hambacher elfogadhassa az orosz tábori orvosi állást és e magyar királyságból az említett céllal eltávozhassék. – – – Moszkva felé vezető útjában mindenütt biztosítsák számára a biztonságot

²⁴⁶³ Melzer, J.: Biogr. berühmter Zipser. Kassa, é. n. p. 171.

²⁴⁶⁴ Weszprémi, Steph.: Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Excerpta ex adversariis auctoris. Centuria I. Lipsiae, 1774. Ex officina Sommeria. p. 113. és Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum, quam excitat Alexius Horányi, De CC. RR. Scholarum piarum. Pars II. Viennae, 1776. Loew. p. 543.

²⁴⁶⁵ Magyary-Kossa: MOE 4. köt. p. 210.

²⁴⁶⁶ Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 2. köt. Bp., 1929. Eggenberger. p. 56. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 122.)

²⁴⁶⁷ De morbo Tsömör Hungarus endemico, Leyden, 1714; másik műve: Höchst nothige Erinnerung, wie sowohl die Bewahrung, als auch die Chur selbst bey besorgender Contagionszeit anzustellen sey. Lőcse, 1739. Vö. Hirsch-Hübotter-Haberling: Biogr. Lex. IV. köt. p. 43.

²⁴⁶⁸ Szinnyei: Magyar írók élete és munkái. 8. köt. 447. has.

²⁴⁶⁹ Magyary-Kossa: MOE 2. köt. p. 53.

²⁴⁷⁰ O. Lt. helyt. oszt. Acta Stud. Acaath., Bécs, 1757. jan. 31.

és akadálytalan közlekedést és mindenki támogassa útjában – – –”.²⁴⁷¹

Oroszországból 1771-ben tért haza.²⁴⁷² A ruzsbachi forrásokról írt könyvét már Pozsonyban jelentette meg, 1778-ban.²⁴⁷³

II. Katalin cárnő uralkodása alatt egy szerény, fiatal magyar orvos jelenik meg Oroszországban: Baranyi László. Az ő – majd utána mások – esete az orvosok Oroszországba törekvésének egy új, eddig teljesen ismeretlen indokára vet fényt: a továbbtanulás, a szakmai tökéletesedés oroszországi lehetőségére.

Mint az az orvosi kar és a Helytartótanács 1790/1791. tanévi iratváltásából kitűnik – az iratváltás Baranyinak juttatandó ösztöndíj ügyében történt – „extreme pauper” származású, de kitűnő tanuló. Hatodéves orvostanhallgató korában, Prandt dékánása alatt meg is kapta az évi 100 forint értékű ösztöndíjat, melyet 1791-ben is folyósítanak számára.²⁴⁷⁴ A munkácsi születésű Baranyi László 1791-ben szerzi meg orvosi diplomáját²⁴⁷⁵ és – miután meghívást kapott Oroszországból – még ugyanezen év júniusában beadvánnyal fordul a nádorhoz és a Helytartótanácsához. Ebben előadja, hogy meghatározott évi díjjal meghívták Moszkva városába. A hosszú útra abban a reményben szánja el magát, hogy ott alkalma lesz magát tudományában tökéletesíteni. Hogy azonban a hazája határain túl várható nehézségeiket

²⁴⁷¹ „erga humillimam Samuelis Hambacher medicinae doctoris instantiam clementer pro eo, quo erga Russorum Autocratricem constanter ferimur, affectuat attentione admittus, ut ipse munus Campestris Physici ad quod invitari praefertur, apud exercitum ejusdem obeundum assumere valeat...” (uo. febr. 7.).

²⁴⁷² Magyarországról való távozása után hosszabb időt töltött az akkor még lengyel uralom alatt levő Szepességben. Brühl Henrik gróf a tizenhárom szepesi városhoz intézett 1758. június 15-én kelt leiratában foglalkozik Hambacher személyével. Brühl gróf, szepesi kapitány azt írja itt, hogy tudomására jutott, miszerint e népes városokban egyetlen orvosdoktor sincsen, ami különösen járványok idején súlyosan érinti a lakosságot. Elhatározza ezért, hogy e városok részére rendes orvosi (physicus ordinarius) állást szervez. Első physicus ordinariusnak Hambacher Sámuel doktort nevezi ki. Hambacher mind tudásáról, mind tapasztalatairól híres orvos. Évi fizetését 300 forintban állapítja meg. Leirata további részében a városi orvos kötelezettségeit határozza meg. A Hambacher doktorra vonatkozó ez iratok fiának egy beadványához csatoltan találhatók „C” melléklet alatt O. Lt. helyt. oszt. idézett iratcsomóban. Ifjabb Hambacher Sámuelre, valamint a mi Hambacherünk atyjára, Hambacher Jánosra vonatkozó adatok részletes feldolgozása megtalálható: Daday András, Magyarország orvostörténete (1740–1790), kéziratában.

²⁴⁷³ Győry Tibor: Magyarország orvosi bibliographiája 1472–1899. A Magyarországon és hazánkra vonatkozólag a külföldön megjelent orvosi könyveknek kimutatása. Bp., 1900. Athenaeum. p. 201.: Notitia indolis et usus medicī scaturiginum Ruschbachensium. Posonii, 1778. (Ez Hambach névvel jelent meg). – Hambacher doktori értekezése a következő címet viseli: „Diss. physico media de theoriae physicae tubulorum capillarium ad corpus humanum applicatione, quem praeside Joanne Gottlob Krügero publice defendit, Halae Magd., 1742”. (Itt Hambacher néven szerepel.) – Vö. Wesszprémi, Steph.: Svccincta medicorvm Hvngariae et Transilvaniae biographia. Excerpta ex adversariis avctoris. Centvria altera. 1 partes. Viennae, 1778. Trattner. p. 80., uo. Centuria tertia. Tomvs IV. Viennae, 1787. Trattner. pp. 164–165. ; valamint Szinnyei id. mű 4. köt. Bp., 1896. Hornyánszky. 391. has.

²⁴⁷⁴ 1788. október 20-án kelt az a rendelet (13.947/1044. sz.), mely szerint azon ifjak részére, akik tanulmányaik befejezése után, akár a szigorlatok letételére készülnek, akár valamilyen ágban tovább akarják magukat képezni, ösztöndíj áll rendelkezésre. 1789-ben Benvenuti Félix és Horváth Mátyás teljesen befejezték egyetemi tanulmányaikat, így az ösztöndíj felszabadult (100-100 forint). Ezen ösztöndíjak egyikére terjesztette fel az Egyetemi Tanács Baranyit. Az ösztöndíjjal kapcsolatos iratokat – melyek teljes egészében megmaradtak – lásd O. Lt. helyt. oszt. dept. lit. pol. 1789 fons 1, pos. 58, 1790 fons 1, pos. 773, 1791 fons 1, pos. 348–349.

²⁴⁷⁵ Högyes Endre: Emlékkönyv a budapesti kir. Magyar Tudományegyetem orvosi karának multjáról és jelenéről. Bp., 1896. Athenaeum. p. 224. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 74.)

elkerülje, megfelelő útlevelet kér.²⁴⁷⁶ Kérvényét 1791. június 28-án terjeszti fel a Helytartótanács a királynőhöz. A Helytartótanács referense a kérvény kísérfiratában is kifejezetten hangsúlyozza, hogy az állás betöltése mellett Baranyinak bőven lesz alkalma orvosi tudásának tökéletesítésére: „...occasionem ampliozem nactus sit, semet in arte medica cum utilitate publici perficiendi...”.²⁴⁷⁷

Folyamodványának szövege és a Helytartótanács kísérfirata is nyilvánvalóvá teszik, hogy az orvosi továbbképzés szempontjából Moszkva és Pétervár a XVIII. század végén még a kormányzat által is elismert tudományos centrumok voltak. Semmiképpen sem lehet szó arról, hogy a továbbtanulás indoka csak ürügy lett volna az útlevél megszerzésére, hiszen nyíltan megírja azt is, hogy állást szándékozik vállalni. Baranyi kérését kedvezően intézték el. Az 1791. augusztus 17-i leirat már az útlevél kiállítása ügyében intézkedik és azt röviddel azután meg is kapja.²⁴⁷⁸

A XIX. század elején a pétervári sebész iskola már oly magas fokon állott, hogy még végzett sebészek számára is kíváncsnak mutatkozott az ottani továbbképzés.

Marx János szombathelyi sebész kérelme megjárta a budai Helytartótanácsot és Bécsben a magyar kancelláriát is. A Helytartótanács-hoz intézett bécsi leirat rendelkezése értelmében „...a királyi Helytartótanács tudomására hozandó, hogy Marx János vizsgázott szombathelyi chirurgus folyamodványát, melyben az hat évi tartamú oroszországi tartózkodásra kér engedélyt, hogy művészetében tovább képezze magát, előbb közölni kell a szóban forgó (Vas) megyével, hogy az mondjon véleményt a dolog érdemi részét illetően és azt a Helytartótanács saját javaslatával kiegészítve terjessze fel. Kelt Bécsben, 1811. augusztus 2-án”.²⁴⁷⁹

A Helytartótanácsból még ugyanebben a hónapban áteszik kérvényét – bővebb felvilágosítás beszerzése céljából – Vas vármegyéhez. A Helytartótanács kísérfiratában is mint úti cél szerepel a „művészetének az orosz birodalomban való kiművelése” kitétel.

Továbbtanulás címén kérte az Oroszországba szóló útlevelet Koritáry György is. Folyamodványát a Helytartótanács kedvező véleményezéssel terjeszti az uralkodó elé. Az

²⁴⁷⁶ „Infrascriptus terminatis rigorosis examinibus, proxime in medicina gradum suscepturus, ad civitatem Moscuam in Imperio Russico cum certo annuo salario vocatus est, tam igitur sui ulterioris perfectionis causa, quam hac certa spe animatus, proxime se itineri accingere vellet; ne autem longinquum adeo et extra patriam iter suscepturo difficultates aliquae ponantur, humillime apud Serenitatem Vestram, necnon Excelsum Regium Locumtenentiale Consilium supplicat, dignetur sibi litteras liberi passus benigno gratiose extradari curare.” (O. Lt. helyt. oszt. dept. pol. in gen. 1791, fons 35, pos. 9.)

²⁴⁷⁷ O. Lt. helyt. oszt. dept. pol. in gen. 1791 fons 35, pos. 10.

²⁴⁷⁸ O. Lt. helyt. oszt. dept. pol. in gen. 1791 fons 35, pos. 19.

²⁴⁷⁹ „Johannis Marx, examinati chirurgi Sabariensis, facultatem habet ad 6 annos ad Imperium Russicum fine excolendae artis suae discendendi sollicitantis...” (O. Lt. helyt. oszt. dept. pol. in gen. 1811, fons 3, pos. 377.)

1805. szeptember 24-én tartott tanácsulésról a Helytartótanács az uralkodó elé terjeszti Koritáry Györgynek, az orvostudományok doktorának és a szemészet mesterének a folyamodványát, amelyben három évre szóló útlevelet kér, hogy tudása bővítése céljából felkereshesse az Oroszországban újonnan létesített egyetemeket.²⁴⁸⁰

Látszólag nem minden esetben letelepedési szándék vezette az Oroszországba utazni kívánó orvosokat. Így Nyilassy Ferenc doktor kizárólag „családi okokból” óhajtott Oroszországra érvényes útlevelet kiváltani. Kérelmét Heves és Külső-Szolnok vármegye alispánja 1820. április 12-én terjeszti fel a Helytartótanácsához.²⁴⁸¹ Öt nappal később a Helytartótanács már ki is adja az útlevelet, melyben külön is kiemelik, hogy a három hónapos látogatás után lakóhelyére, Mezőtúrra visszatér: „suae negotiis proficisci ac subin ad oppidum Mező-Túr velut domicilii sui locum redire cupiens...”²⁴⁸²

Nyilassynak ez a „családi látogatás” azonban csak ürügy gyanánt szolgált. Így akart útlevéllhez jutni, amire egyébként még reménye sem lehetett volna. Célját elérte, az útlevelet kiállították számára és ezzel megnyílt előtte az Oroszországba vezető út.

A XIX. század első éveiben a dekabrista forradalmat előkészítő szabadkőműves mozgalom egyik érdekes képviselője volt Pétervárott Dobsa Ferenc,²⁴⁸³ akit nyilván az akkori szabadabb oroszországi levegő vonzott oda.

Dobsa Ferenc doktor magyar nemesi családból származott; 1765-ben született a Bihar megyei Érsemjénben.²⁴⁸⁴ Orvosi tanulmányait Jénában végezte, ahol kapcsolatba került Goethe-vel is.²⁴⁸⁵ Diplomájának elnyerése után Bécsben, majd Párizsban folytatott orvosi gyakorlatot, utóbbi helyen a követség orvosaként működött. Párizsban megnősült, majd Pétervárra került, ahonnan szabad eszméi miatt Szibériába száműzték. Itt nyoma veszett.²⁴⁸⁶

Dobsa híres orvos volt, a jénai Ásványtani Társaság tagja. Külföldre távozása előtt hosszabb időt kellett itthon eltöltenie, mert az ásványtani társaság folyóirata, az „Annalen der Herzogl. Societät für die gesammte Mineralogie” mint Bihar megyei táblabíróként említi: „...Bibliothekar: Herr Franz Edler von Dobsa, der Gerichtstafel des Biharer Komitat Beysitzer”.²⁴⁸⁷ 1804-ben azonban már Pétervárott működik, amiről egy innen keltezett, Lenz-

²⁴⁸⁰ O. Lt. helyt. oszt. dept. pol. in gen. 1805, fons 3, pos. 319–320, valamint O. Lt. kant. oszt. 1806:7399.

²⁴⁸¹ O. Lt. helyt. oszt. dept. pol. in gen. 1820, fons 14, pos. 72.

²⁴⁸² O. Lt. helyt. oszt. dept. pol. in gen. 1820, fons 14, pos. 7.

²⁴⁸³ Agárdi Ferenc: Magyarok a cári Oroszországban. Bp., 1955. MszT. p. 34.

²⁴⁸⁴ Kempelen Béla: Magyar nemes családok. 3. köt. Bp., 1912. Grill. p. 344.; Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. 3. köt. Bp., 1858. Beimel és Kozma. p. 333.

²⁴⁸⁵ Vö. Benedek Klára: A jénai ásványtani társaság magyar tagjai. Levelek a magyar felújulás szellemi életének történetéhez. Bp., 1942. Danubia. 60 p.

²⁴⁸⁶ Dr. Dobsa Lajos járási főorvos, Dobsa Ferenc oldalági leszármazottjának szíves közlése.

²⁴⁸⁷ An d. Herzogl. Soc. f. Min., II. köt. p. 17. 1804. – Az Ásványtani Társaság 1804. január 30-án ünnepelte alapításának hatodik évfordulóját. Ez alkalommal dr. Dobsa Ferenc, az Ásványtani Társaság könyvtárosa üdvözlő beszédet mondott. – Vö. Benedek Klára id. mű. p. 11., valamint Zeitschrift von und für Ungern

hez, Goethe barátjához írt levele tanúskodik.²⁴⁸⁸

Az I. Sándor idején kivándoroltak között gyors karriert futott be dr. Oesterreicher Manes Lipót.²⁴⁸⁹ A „Magyar Kurir” 1821-ben így emlékezik meg pályafutásáról: „A Sz. Petersburgi Újságban számos olly tisztviselők neveztettek meg mostanság, kik részint az orosz, részint a lengyel ármádáknál szolgálván, ott magokat érdemes szolgálataik által megkülönböztették. Azok között, kikről a nevezetes Újság az ő november 9-én kijött darabjában azt említette, hogy érdemeikért a Szent Anna Rendje' vitézévé neveztettek, igen méltó helyet foglalt a' mi Újságunkban is mégpedig itt a Magyar czikkelyek között a' Volhyniai Testőrző Regementben szolgáló Batalion-Stabális-Orvos 's egyszersmind Collegialis Assessor Oesterreicher Ur, azért, hogy ő Magyar Országi születésű ember és annak az orvosdoktor Oesterreicher József Urnak fíja, a'ki magát valamint közönségesen az Austriai Cs. K. egyéb örökös Statusokra úgy különösen kedves Magyar hazánkra nézve, a'hol született, neveltetett, sokáig lakott, 's a'hol nevezetesen mint Orvos, a' Füredi Savanyú viz' természetének felállítása 's elintézése által, mint ennek nem csak ezen vidékek lakosa, hanem a' minden felől odagyülekező számtalan vendégek is tanúbizonyságai voltak, érdemesítette, 's ezáltal magának dicséretes emlékezetet szerzett”²⁴⁹⁰

Oesterreicher Lipót tehát az orosz hadseregben törzsorvosi rangot, a hivatali hierarchiában kollégiumi tanácsosi címet nyert. A „Magyar Kurir”-ban említett Szent Anna-renden kívül később még a Vladimir-rend lovagja is lett.²⁴⁹¹

A szökés kockázatát vállalva jutott ki 1823-ban a Máramaros megyei eredetű Molnár János is, aki a moszkvai egyetem orvoskarán szerezte orvosi oklevelét.

Molnár János 1801-ben született Imsád községben.²⁴⁹² Atyja a pedagógiai pályán működött és később a nagyváradi tankerület orosz–román iskoláinak tanfelügyelője volt.²⁴⁹³

Az ungvári gimnázium elvégzése után a szatmári líceumban filozófiát hallgatott, majd ezután a nagyváradi akadémián folytatta tanulmányait²⁴⁹⁴ unokafivérével, a Venelin néven később híressé vált történétíróval együtt. Innen a két unokafivér Szegedre került.

1823-ban, amikor kitört a görög forradalom, a két rajongó lelkű fiatalember a

---

1804. évf. V. köt. pp. 55–57.: „Secretair der ungarischen Nation, Blaskó, endlich auch von Bibliothekar Franz v. Dobsa (aus dem Marcktflecken Bihar bey Grosswardein gebürtig) des 1. Biharer Com. Gerichtstafel Assessor, mehrer Gelehrten Gesellschaften in Deutschland ordentlicher Mitglied.”

²⁴⁸⁸ Lásd: Tardy Lajos: Dr. Orlay János (1770–1829). = Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 13. (1959) p. 103.

²⁴⁸⁹ Oesterreicher Manes Józsefnek, az első balatonfüredi fürdőorvosnak fia volt. – Vö. Magyar-Kossa: MOE 4. köt. p. 152.

²⁴⁹⁰ Magyar Kutir, 1821. jan. 16.

²⁴⁹¹ Magyar-Kossa: MOE id. h.

²⁴⁹² Moszkovszkaja Medicinszkaja Gazeta, 1873. No. 6. p. 89.

²⁴⁹³ Calendarium in usum Ecclesiae R. Catholicae. Bp., 1809. p. 142.

²⁴⁹⁴ Nedzelszkij: A kárpátorosz irodalom története, p. 118.

szabadságért küzdők segítségére akart sietni. Oroszország volt a görög nép pártfogója és szökve, hosszú és küzdelmes utazás során gyalog átjutottak a Kárpátokon.²⁴⁹⁵

Kisenevben a fiatal emberek annyira megnyerték az orosz főkormányzó rokonszenvét, hogy az állást kínált nekik az ottani tanintézetben. Molnár és Venelin a kormányzó rábeszélésére megváltoztatták tervüket és két évig Kisenevben tanárkodtak.²⁴⁹⁶ 1825-ben azonban Orlay János és Loder moszkvai orvosprofesszor hívására Moszkvába utaznak és beiratkoznak az egyetem orvosi karára, Molnár az egyetemi évek alatt ellátja a Lazarevskij-intézet latintanári állását is.²⁴⁹⁷

Az addig csak magyarul, románul és latinul tudó Molnár – egyetemi tanulmányai és állása mellett – megtanul oroszul, franciául és angolul is,²⁴⁹⁸ stúdiumait pedig olyan sikerrel fejezi be, hogy doktori disszertációjáért az egyetemi tanács ezüstéremmel tünteti ki.²⁴⁹⁹

1828-ban kapja meg doktori diplomáját. Egy ideig jól jövedelmező vidéki gyakorlatot folytatott – de mint az akkori idők legtekintélyesebb moszkvai orvosi lapja²⁵⁰⁰ megállapította: „nem törődve a különlegesen kedvező anyagi feltételekkel, visszatért Moszkvába, hogy közelebb kerülhessen az egyetemhez, a tudás forrásához és megszerezte a legmagasabb orvosi képesítést”.

1830-ban, az első kolerajárvány idején Kalugába vezényelték, ahol sikerült elejét vennie a ragály elharapódzásának.²⁵⁰¹ 1832-ben a moszkvai Péter-Pál kórház ordinátora lett és ebben a kórházban szolgált élete végéig.

Magyarországgal végig érintkezést tartott fenn. Toldy Ferenc írja, hogy egy oroszországi értesülését az „1823 óta szintén Moszkvában lakó hazánkfiától, Molnár János úrtól tudtam meg, aki jelen nevével Ivan Ivanovics Molnár, ugyan-ott a Petro-Pawlowska Bolnicának, vagyis kórháznak orvosa, egy mintegy 36 éves, magyarul, deákul, németül tisztán s már moszkául is folyvást beszélő szíves, derék férfiú”.²⁵⁰² Később pedig a Moszkvában időző Reguly Antallal kerül baráti kapcsolatba.²⁵⁰³

A moszkvai orvosok lapja – hosszú méltatás után – így foglalja össze érdemeit: „...előlépései során sohasem lebegett szeme előtt, hogy szolgálata révén bármi előnyre tegyen szert; csupán hatalmas tudásának és tudományszomjának köszönhetette előmenetelét. Orvosi

---

²⁴⁹⁵ Besszonov: Venelin. Moszkva, 1844. p. 160.

²⁴⁹⁶ Uo.

²⁴⁹⁷ Moszkovszkaja Medicinszkaja Gazeta id. h.

²⁴⁹⁸ Uo.

²⁴⁹⁹ Uo.

²⁵⁰⁰ Uo.

²⁵⁰¹ Uo.

²⁵⁰² Athenaeum, 1841. febr. 21. p. 336.

²⁵⁰³ Toldy Ferenc: Magyar államférfiak és írók. 2. köt. Pest, 1868. Ráth. p. 325.

kutatószenvedélye kapcsán igen nagy könyvtárat gyűjtött össze; megállapításait, kórházi gyakorlata során tett megfigyeléseit gondosan feljegyezte és ilyképpen rendkívül érdekes anyag gyűlt össze irományaiból, melyeket azonban, sajnos, soha nem publikált. Ezek most csupán fáradhatatlan munkásságának és mély megfigyelőképességének bizonyítékai gyanánt szolgálnak.”

Egyike volt a moszkvai szegénygondozás megszervezőinek. Negyedévszázadon át ingyenesen kezelte a pjatnyicki kerület szegényeit és – mint a lap írja – egészen szokatlan buzgalommal látogatta siralmas pincelakásokban tengődő, ínséges betegeit, és ezt csak akkor szüntette be, amikor ereje végleg cserbenhagyta.

Moszkvában halt meg, 1872. július 12-én, 71 éves korában. Fia, Molnár György – Jurij Ivánovics Molnár – szintén híres moszkvai orvos volt.

Az orvosi kapcsolatok több más formájáról is meg kell emlékeznünk.

Feltétlenül nagy tudományos és gyakorlati érdeklődésről tanúskodik, hogy a pesti egyetem két híres orvosprofesszora, Csausz Márton és Schordann Zsigmond a XIX. század negyvenes éveiben arra vállalkozott, hogy az akkori körülményes, viszontagságos utazás kockázatait vállalva hónapokon keresztül tanulmányozza Oroszország egészségügyi és orvosi viszonyait.²⁵⁰⁴

E korszak élénk kulturális és elmélyült tudományos élete a személyes összeköttetéseken túlmenően az irodalmi tevékenységben és a folyóiratok kissé lassú és korlátozott közlési lehetőségeit jól kiegészítő levelezésben is megnyilvánult. Ki kell emelnünk a Semmelweis és Th. Hugenberger professzor, a pétervári Jelena Pavlovna Bábaintézet tanára között lefolyt levelezést. Ez az emelkedett hangú levélváltás azt bizonyítja, hogy a pétervári szülészek teljes megértéssel fogadták Semmelweis korszakalkotó megállapításait akkor, amikor Nyugat-Európa számos nagynevű szülész elutasította azokat.²⁵⁰⁵

Nem érdektelen az a körülmény sem, hogy a nagyszombati, illetve a pesti egyetemen az előírt és kötelezően tanított könyvek jegyzékében ott találjuk a moszkvai V. M. Richter professzor szülészeti munkáját.²⁵⁰⁶ A XVIII. század végén viszont a nagyszombati egyetem híres tanárának; Plenck Józsefnek fordították több művét orosz nyelvre, és tanították hosszú

²⁵⁰⁴ Reguly Antal levelei szüleihez (Akadémiai Könyvtár Kézirattára); Reguly-album, Pesten, 1850. p. XL. – Vö. még Toldy Ferenc: Magyar államférfiak és írók. 2. köt. p. 303.

²⁵⁰⁵ A Szt.-Pétervári orvosegylet a gyermekági láz oktanáról és véd-kezeléséről. (1863) In: Semmelweis összegyűjtött munkái. Összegyűjt. és ford.: Győry Tibor. Bp., 1906. MOKT. p. 604. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 96.)

²⁵⁰⁶ „Köteles orvosi könyvek címjegyzéke. 1770/1–1847/8”. „Szülészeti: Richter (tanár Moszkvában) szülészeti munkája 1805/6”. Hőgyes id. mű p. 120. – V. M. Richter Moszkvában született 1764-ben. 1760-tól volt a szülészeti rendkívüli, majd 1794-től rendes tanára Moszkvában. Kiterjedt, klinikai irodalmi munkásságán kívül megírta az orosz orvostudomány ma is forrásmunkaszámba menő történetét, melyre a továbbiakban többször hivatkozunk.

ideig mint hivatalos tankönyvet az orosz medikusoknak.²⁵⁰⁷

Az intenzív tudományos kapcsolatok jelének kell tekintenünk, hogy az Oroszországban működött tudósokon kívül az orosz tudóstársaságoknak számos magyar tagja volt.

1809-ben halt meg Winterl József Jakab, aki 1770 óta volt a nagyszombati egyetem orvoskarán a kémia és botanika rendes tanára. A pétervári császári sebészorvosi társaság tagjai sorába választotta; a társaság „díszoklevele már halálos ágyán találta”.²⁵⁰⁸

Világhírű botanikusunk, Kitaibel Pál tagja volt a moszkvai Societas Physico-medicának és a szentpétervári orvos- és természettudományi társaságnak.²⁵⁰⁹

Pfisterer András (1759–1824) az orvoskar igazgatója, aki 1806-tól haláláig az ország főorvosa volt, szintén a pétervári orvosi társaság tagjainak sorába tartozott. A „Tudományos Gyűjtemény” 1817. évi kis alkalmi megemlékezéséből is kitűnik, hogy az ily jellegű tudományos kitüntetéseknek a kellő jelentőséget tulajdonították: „N. Pfisterer András, cs. k. Consiliarius, Magyar Ország Fő Orvosa, és az Orvos Karnak a Pesti Universitátsnál Directora, a Cs. Petersburgi Orvos Társaság tagja, kivált a Pestisben nyavaláskodók eránt szerzett érdemeiért Leopold rendének kis keresztjével tiszteltetett meg”.²⁵¹⁰

A tudóstársasági tagság természetesen nem volt egyoldalú. Így például Wylie-t, Orlay főnökét és évtizedeken át meghitt barátját a pesti egyetem 1830. június 27-én „önként tagjai sorába vette fel”.²⁵¹¹

*

A magyar–orosz orvosi kapcsolatok a XVI–XVII. század fordulóján Rietlengerrel kezdődnek. Kifejlődésüket az 1750–1850-es évek közötti periódusban érik el, de ezután sem szűnnek meg.

²⁵⁰⁷ Plenck József Jakab (1739–1807) Bécsben lett az orvostudományok doktora. Egy ideig a bázeli egyetem orvoskarán tartott előadásokat az anatómia, sebészet és szülészet köréből. 1770-ben lett a nagyszombati egyetemen a gyakorlati sebészet és szülészet tanára. 1773-ban a bécsi Josephinum tanárává nevezték ki, ahol sebészetet, botanikát és kémiát tanított. Később a katonai gyógyszerárak igazgatója, a hadsereg fősebésze, királyi tanácsos lett. 1797-ben magyar nemességet kapott. Nagy irodalmi munkásságot fejtett ki. 1768-ban jelent meg a „Szülészet alapvonalai” című könyve, mely hosszú időn át bel- és külföldön egyaránt a legkedveltebb tankönyv volt, és hét kiadást ért meg. Orosz kiadása, N. Djakov fordításában, 1796-ban jelent meg, „Nacsaljnye osznovanija povivaljnovo isszkusztva” címmel. Weszprémi is a legkiválóbb magyar orvosok között említi id. mű. 4. köt. p. 470.

²⁵⁰⁸ Högyes Endre id. mű p. 137., valamint Magyary-Kossa: MOE 4. p. 176.

²⁵⁰⁹ Tudományos Gyűjtemény, 1818. Vol. I. p. 108., valamint Magyary-Kossa: MOE 4. köt. p. 152.

²⁵¹⁰ Tudományos Gyűjtemény, 1817. Vol. VI. pp. 160–161. – Ugyancsak a Tudományos Gyűjteményben (1824. Vol. XII. p. 99.) olvashatunk Schams Ferencről, „...aki .a Bétsi Mezei Gazdálkodás Társaságnak valóságos, a Prágai hazafiúi gazdaságbéli társaságnak, nemkülönben a Sz. Pétervári Orosz Császári szabad Gazdálkodási Társaságnak levelező, és ugyanottan az Pharmaceutika Társaságnak betsületbéli Tagja...”

²⁵¹¹ Tudományos Gyűjtemény, 1830. Vol. VII. p. 124.

A XIX. század néhány Oroszországban is működött magyar gyakorló orvosán kívül – mint amilyen pl. a Pétervárott szemorvosi praxist folytató Malatides Dániel²⁵¹² – még Tolsztoj magyar házi orvosáról kell megemlékeznünk.

Ez a felvidéki, rózsahegy szülötésű és szlovák származású orvos, Makoviczky Dusán doktor (1867–1921) Tolsztoj közvetlen környezetébe került. Házi orvos, barátja, titkára lett és utolsó, válságos éveinek közvetlen szemtanúja volt. Az irodalomtörténet számos, Tolsztojról írt feljegyzését tartja számon.²⁵¹³

A nagy író nyilván igen kedvelte Makoviczky doktort, mert naplójában így ír róla: „...Beszéltem Dusánnal. Azt mondta, hogy anélkül, hogy bármit tett volna ebben az irányban, jóformán az én helyettesem lett Magyarországon.”²⁵¹⁴ Mint a közvetlen környezethez tartozó házi orvosról és barátról írt Makoviczkyról naplójában Tatjana Szuhotyin Tolsztoj is.²⁵¹⁵

Tolsztoj másik magyar orvosa dr. Skarván Béla volt, aki főleg műveinek fordításával szerzett érdemeket.

Az orvosi kapcsolatok hosszú és érdekes sorát folytatni lehetne dr. Rózsahegy Aladárnak az asztraháni pestisjárvány idején végzett működésével és arról írt tanulmányával, id. Bókay János és Rauchfuss, ifj. Bókay János és Filatov, valamint Fodor József és Erisman barátságának ismertetésével.²⁵¹⁶

*

Az újabbkori történelmi források feltárása rávilágít a magyar–orosz orvosi kapcsolatok múltjára. A legújabbkor orvostörténelmének vizsgálata azokat az összeköttetéseket mutatja, melyeket magyar orvosok a fiatal Szovjetunióval teremtettek. Hosszú szünet után ugyanis a politikai viszonyok ismét felvetették az emigráció szükségességét.

²⁵¹² Kisbabóthi Malatides Dániel igen jónevű gyakorló szemész volt. Bartók Imre neki tulajdonítja az ipari porártalom első magyar megfigyelését (A magyar szemészet története. Bp., 1954. Akadémiai. p. 75.). Malatides „Szemorvoslást érdeklő észrevételek és tudósítások” című kéziratát Daday András ismertette a „Szemészet” 1941. júniusi számában. Malatidesnek Szentpétervárott 1860. január 1-jén kelt levelét közli a „Győri Közlöny” 1860. évi. 21–22. száma.

²⁵¹³ Fülöp-Miller, R.: Der unbekannte Tolstoi. Zürich–Leipzig–Wien, 1927. p. 11.; valamint Révész Béla: Tolstoj Leo élete. Bp., 1911. Eke Könyvkiadó Társulat. p. 65. – Amikor Tolsztoj meghalt, a magyar sajtó is terjedelmes cikkekben búcsúztatta. Az újságok hasábjain megszólalt Makoviczky Dusán, aki rövid tartózkodásra hazajött Rózsahegyre és részletesen elmondta Tolsztoj „futásának” és halálának körülményeit. – Vö. „Az Est” 1910. jan. 26.

²⁵¹⁴ Tolsztoj. Anekdoták, érdekességek életéből. Összegyűjt.: Gellért Hugó, Szini Gyula. 3. köt. Bp., [1930]. Gutenberg. p. 59.

²⁵¹⁵ The Tolstoi Home, Diaries of Tatiana Sukhotin-Tolstoy. Translated by Alec Brown. New York, 1951. p. 330.

²⁵¹⁶ Dr. Hahn Géza kandidátus sz. közlése.

Különösen két orvos működése jellemzi ezt az időszakot: Madzsar József és Hamburger Jenőéi.²⁵¹⁷

Madzsar József nagytudású orvos, képzett szociológus, kitűnő egészségügyi szervező volt. Csendes, szerény ember, 1899-ben doktorált. Kezdetben Högyes Endre intézetében dolgozott, később megélhetési nehézségei arra késztették, hogy sztomatológiával foglalkozzék. Ő az első fogorvos hazánkban, akinek rendelőjében röntgengép is szolgálja a betegek gyógyítását.²⁵¹⁸ 1912-ben a Fővárosi Könyvtár főkönyvtárosa lett. Már ebben az időben megkezdte szociálhigiénés irodalmi munkásságát.²⁵¹⁹ Irodalmi működését az a nagyfontosságú gyakorlati ténykedés egészíti ki, melynek egyik maradandó eredménye a Stefánia Szövetség, a magyar anya- és csecsemővédelem országos szervezetének magva. Előadásai rendkívül látogatottak voltak. A Tanácsköztársaság idején a népjóléti népbiztosságban a közegészségügy egyik legfőbb szervezője lett.

A Tanácsköztársaság leverése után politikai munkája még intenzívebbé válik. 1921-ben menekülnie kell. Bécsből egy szkopljei szanatóriumba kerül orvosként a súlyos depresszióban szenvedő Madzsar.²⁵²⁰ 1924-ben hazatér és tovább folytatja felvilágosító munkáját. A szociáldemokrata párt vezetőségével egyre jobban szembekerül és megalakítja a „Társadalmi Szemlé”-t.

Helyzete Magyarországon mind nehezebbé válik. Egyik sajtóper és vizsgálati fogság, büntetés a másikat követi. Végül is az illegális kommunista párt úgy határoz, hogy az egyébként is gyenge szervezetű Madzsart kijuttatja az országból.²⁵²¹

1935 októberében súlyos megpróbáltatások után Kassára érkezik. Számos nehézséget kell leküzdenie, míg végre 1936 tavaszán eljut a Szovjetunióba. Itt ismét megkezdí publicisztikai és egészségügyi szervezői munkáját, melyet korán bekövetkezett haláláig folytat.²⁵²²

²⁵¹⁷ Az 1953-ban elhunyt Havas András dr. méltón csatlakozik harmadikként a két nagyemlékezetű orvosunkhoz.

²⁵¹⁸ Réti Endre: Nagy magyar orvosok. 2. bőv. kiad. Bp., 1959. Medicina. p. 247. – Vö. még Szigeti Györgyné: Madzsar József. Bp., 1959. Medicina. p. 52.

²⁵¹⁹ Madzsar József: A meddő Budapest. Bp., 1916. Pfeifer. VII, 78 p.

²⁵²⁰ Réti Endre id. mű p. 253.

²⁵²¹ Uo. p. 256.

²⁵²² Itt mondunk hálás köszönetet dr. Varga Endrének, az Országos Levéltár. h. főigazgatójának, dr. Benda Kálmánnak, a Történettudományi Intézet tud. munkatársának, Belousz Zlata Vszevolodovnáknak, az Ukrán SZSZK Tud. Akad. könyvtárosának, Koszacscevszkaja Jevdokija Markovna leningrádi egyetemi docensnek, Krutanszkaja F. Ja. moszkvai egyet. könyvtárnoknak, Sztrukov A. I. moszkvai orvosprofesszornak, Jügel Karl-Heinz berlini könyvtárnoknak, Ambrus Józsefnek, a Legújabbkori Történeti Múzeum munkatársának, dr. Horváth T. Antal tanárnak és Gábor Ferencné doktornőnek munkánk során nyújtott támogatásukért.

Gyöngyössi Pál (1707–?1790), orvos és filológus²⁵²³

Társszerző: Tardy Lajos

A XVIII. század kiemelkedő magyar orvosait általában kétfajta egyetemesség jellemezte: egyrészt az, hogy jóformán valamennyi életének tekintélyes részét külföldön töltötte, de magyarságát megtartva országok fölötti látókörhöz jutott, más tudományágakban is mélyreható eredményeket ért el; másrészt hogy orvosi hivatásán kívül más tudományágakban is jelentős eredményeket ért el.

Madai Dávid Sámuel Németországban a leghíresebb orvosok sorába emelkedett, egyben korának egyik legkiválóbb numizmatája volt. Orlay János mellett, hogy az orosz birodalmi orvostudományi társaság tudós-titkári állását töltötte be, mint pedagógus is maradandót alkotott. A pozsonyi Segner János András elismerten kiváló orvosa volt korának, a göttingai és hallei egyetem tanára, de még ismertebbé vált mint fizikus. Gyarmathi Sámuel Hunyad megyei főorvosban nemcsak az első magyar újságírók egyikét, hanem az összehasonlító nyelvészet legnagyobb magyar alakját is tisztelhetjük. S ezt a felsorolást igen hosszasan lehetne folytatni.

Gyöngyössi Pál, a kor egyik legérdekesebb magyar orvosegyénisége szemléletesen testesíti meg ezt a kétarcú univerzalitást. A debreceni kollégium növendéke 17 éves, amikor előbb fővesztésre, majd kegyelemből örökös száműzetésre ítélt apját, a kassai református prédikátort az Odera menti Frankfurtba követte.²⁵²⁴ Itt folytatta tanulmányait, és itt jelent meg első műve: teológiai doktori, de filológiai vonatkozásokkal erősen átszőtt disszertációja.²⁵²⁵ Gyöngyössi végül nem folytatja atyja pályáját; kutató elméje hamarosan más irányba terelte.

²⁵²³ Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Gyöngyössi Pál, orvos és filológus. In: Tardy Lajos orvostörténeti vizsgálódásai. Kapcsolattörténeti kutatások. Összeállította: Tardy János. Sajtó alá rendezte: Gazda István. Utószó: Schultheisz Emil. Bp., 2009. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 84–88. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 79.) – Korábban megjelent szövegváltozatai: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Gyöngyössi Pál. In: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. pp. 41–57.; Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Gyöngyössi Pál, orvos és filológus. = Orvosi Hetilap 105 (1964) pp. 1425–1427. – Újraközölve: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Gyöngyössi Pál, orvos és filológus. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 240–243. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.)

²⁵²⁴ Révész Kálmán: Gyöngyössi Pál 1668–1743. In: Magyar protestáns egyháztörténeti monografiák. 1. köt. Bp., 1898. Hornyánszky. pp. 59–94.; vö. még: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. pp. 41–57. (Orvostörténeti könyvek – Libri Historiae Medicae)

²⁵²⁵ Chorea castrorum sub tessera Gideonis militari – Praeside Paulo Gyöngyössi patre theol. Francofurti, 1730. Typ. Tobiae Schwartz.

Már teológiai tanulmányai során ízelítőt kapott a keleti nyelvekből, és ezen a tudományterületen akarja studiumait folytatni. E kor legkiválóbb keleti nyelvésze, a nagy Albrecht Schultens a leydeni egyetemen tartja előadásait, és rövidesen mellette találjuk – előbb mint legszorgalmasabb hallgatóját, majd mint adjunktusát – Gyöngyössi Pált.²⁵²⁶ Mint az ott járt Hermányi Dienes írja, Gyöngyössi „ritka nagy elméjű és nagy memóriájú ember vala, s Leidában nevezetesen az arábiai nyelvben annyira mene, hogy örömeztőbb hallgatják vala őtet ebben a nyelvben a deákok, mint magát Schultens Albertet...”²⁵²⁷

1748-ban a nyelvészet és orientalisztika is kikerült Gyöngyössi tudományos érdeklődésének központjából, hogy a nagy útkereső végleg megtalálja a helyét a medicina művelésében: beiratkozott a leydeni orvoskarra.²⁵²⁸ Orvosi tanulmányait azonban nem itt, hanem a harderwijki egyetemen fejezte be.²⁵²⁹ Lehet, hogy kissé féktelen, vérbő egyénisége, nagyon is szabados életmódja miatt kellett elhagynia Leydent, de lehet, hogy erős túlzásai ellenére is Hermányi Dienes járt közel az igazsághoz, amikor Gyöngyössi titkos bonctani gyakorlatairól írt: „...Nagy híre volt, hogy holmi koldust becsalt a szállásra; de nem látták, hogy a szegény ember azon kijött volna, ezért nagy volt a gyanú, hogy ő azon tanulta az anatómiát titkon.” Természetesen ebből semmi nem lehet igaz, hiszen a németalföldi hatóságok a legkisebb gyanú esetén lecsaptak volna az emberöléssel gyanúsítható külföldre. Azt azonban már bizonyosnak mondja Hermányi, hogy Gyöngyössi „gyermek-halottat ásott volt ki a szegény Császár Péterrel együtt”,²⁵³⁰ anatómiai ismereteinek tökéletesítése céljából.

Harderwijk egyetemén védte meg 1753-ban *'De empiricis remediis'* (A kipróbált orvosságokról) című²⁵³¹ doktori disszertációját, melyet a nagy Haller oly kitűnőnek ítélt, hogy méltónak találta felvenni gyűjteményes munkájába, mely *'Disputationes ad Morborum Historiam et Curationem Facientes'* (Beszélgetések a betegségek lefolyásáról és gyógyításáról) címmel 1760-ban Lausanne-ban jelent meg.²⁵³² Az új szellem, melyet H. Boerhaave – Gyöngyössi nagyon tisztelt mestere – az orvostudományban képviselt, ezt a

²⁵²⁶ Catalogus Examinum alumnorum Collegii. Senatsarchiv Inv. No. 357.

²⁵²⁷ Hermányi Dienes József: Nagyenyedi síró Heraklitus és hol mosolygó s hol kacagó Demokritus. 2. köt. Bev. és jegyz.: György Lajos. Kolozsvár, 1943. Minerva. p. 160.

²⁵²⁸ Album studiosorum Academiae Gelro-Zutphanicae MDCCCXXVIII. Ed. van Epen. Hagae Comitum, 1904. p. 108.

²⁵²⁹ Zoványi Jenő: A harderwijki egyetem magyarországi hallgatói. = Irodalomtörténeti Közlemények 1 (1891) p. 435. – Ebből az is kitűnik, hogy itt együtt diákoskodott a debreceni születésű Kőrösi Uri Jánossal, a később világhírré emelkedett oxfordi orientalistával.

²⁵³⁰ Hermányi id. műve p. 160.

²⁵³¹ Gyöngyössi, Paulus: Dissertatio inauguralis medica de remediis empiricis. Harderov, 1753.

²⁵³² Schultheisz–Tardy id. műve p. 49, 56.

művet is áthatja. Ez az értekezés azt a praxisra irányult eklekticismust tükrözi, melynek hirdetője a nagy holland klinikus volt.²⁵³³

K. Roths Schuh, a kiváló orvostörténész azt írja, hogy a tudománytörténet szempontjából nemcsak az a jelentős tudós, aki originális felfedezésekkel gazdagítja a tudományt, hanem az is, aki munkásságával hozzájárul az új tudományos tanok egyetemes megértéséhez. Ilyen szempontból vizsgálva Gyöngyössi értekezését minden kétségen kívül megállapítható, hogy szerzője a legfrissebb elméleti-klinikai szemlélet hivatott interpretátora.

Elsősorban mesterének, a nagy leydeni klinikusnak, Boerhaave-nak tanait képviseli. Az a szintézis, mely a fizika, kémia, kórbonctan és hippokratészi medicina ötvözetével orvosi szemléletét jellemzi, szűrődik le Gyöngyössi munkájában.

A barokk kor orvosai hajlottak arra, éppen nagy filozófiai olvasottságuknál fogva, hogy elveszenek egy szellemes hipotézis, egy logikailag jól felépített teória mélységében. Egy-egy ilyen, a formális logika szempontjából jónak ítélt hipotézis túlságosan konzekvens keresztülvitele nem kevés ember életébe, jobb esetben „csak” egészségébe került. Ez a magyarázata annak, hogy pl. olyan tapasztalt és egyébként valóban kitűnő orvos is, mint Thomas Sydenham a szifilisz kezelésénél olyan higanyadagokat ajánlott, amelyek igen sok esetben irreverzibilis higanymérgezésekhez vezettek.

Boerhaave – és disszertációjából jól kivehetően az ő nyomán Gyöngyössi is – azon az állásponton van, hogy a természet problematikája spekulatív úton nem közelíthető meg. Az orvostudományban tehát az empiriából kell kiindulni. Ez Gyöngyössi gondolatmenetének a lényege. Alapvető hiba azonban az is – írja Gyöngyössi –, ha egy természettudományos törvényt használunk fel élettani vagy éppen kóros folyamatok egyedüli magyarázatául. Ami a fizikában támadhatatlanul igaz törvény (az ér és a cső hasonlata szerepel az eredeti szövegben), az a medicinában ezer esetben beválik, az ezeregyedikben nem. A természettudomány és a tapasztalat tehát csak akkor segíthet jobb megismeréshez, ha tekintetbe vesszük az élő szervezet sajátos reakcióit is. Ez az a gondolat, amely Boerhaave felfogásától a vitalizmus felé vezetett. Nem véletlen hát, ha Gyöngyössi értekezésében ismételten felbukkan a vitalizmust képviselő klinikus, G. E. Stahl neve.

A disszertáció második fele a Gyöngyössi által észlelt kóresetek kazuisztikus ismertetése és klinikai analízise. Csak a Boerhaave-iskola akkor még egyedülálló, mai értelemben véve is klinikai szemlélete magyarázza meg, hogy miképpen lehetett egy,

---

²⁵³³ Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: Paul Gyöngyössi, ein vergessener Boerhaave-Schüler. = Janus 53 (1964) No. 2. p. 152. skk.

tulajdonképpen orvosi pályája kezdetén álló doktorandusnak olyan átfogó orvosi tudása, amelyről itt Gyöngyössi tanúságot tesz.

A friss orvosi diploma birtokában hamarosan meghívást kap Oroszországba. A meghívás mögött Boerhaave unokaöccse, a Pétervárról hazatérő Abraham Kaau-Boerhaave kezét kell elsősorban keresni, aki maga is nagy hírű orvos volt, s diplomáját szintén a leydeni egyetemen szerezte. Régóta ismerte Gyöngyössit, aki rendkívül nagyra becsülte, és disszertációjában is nagy tisztelettel hivatkozott Kaau-Boerhaave-ra.

1753-ban öt évre szóló szerződést ír alá, melynek értelmében 600 rubel évi javadalmazás mellett orvosi állást vállal a pétervári tengerészeti kórházban, „az orvostudományban és az azzal kapcsolatos tudományágakban megnyilvánuló kiváló érzéke” alapján.²⁵³⁴

1758-tól kezdve részt vesz az orosz orvosképzésben mint a materia medica, fiziológiai és patológia előadója, majd rövidesen a legirigyeltebb állások egyikét foglalja el: a nemesi ifjak katonai akadémiájának főorvosa lesz. Emellett azonban magángyakorlatot is folytat, amelyről a kor legkiválóbb történészének, August Ludwig Schlözernek önéletrajzából²⁵³⁵ értesülünk.

Schlözer eredetileg – akárcsak Gyöngyössi – orvos és orientalista volt, az arab nyelv kiváló ismerője, és azzal a szándékkal utazott hazájából Pétervárra, hogy onnan induljon el nagyszabásúnak tervezett keleti útjára. Azonban mint ismeretes, Oroszországban nagy tudományos pályát futott be, és az arabisztikát végleg felcserélte a történettudománnyal. H. Balázs Éva kitűnő Schlözer-tanulmányában²⁵³⁶ megemlíti, hogy Schlözer magyar kapcsolatai négy évtizedes göttingai professzorsága alatt alakultak ki. E kapcsolatok eddig nem ismertetett előfutára volt a Schlözer és Gyöngyössi közötti, jóval korábban keletkezett baráti kapcsolat, melyről Schlözer így emlékezik meg:

„Betegre dolgoztam magamat. Egyetlen telet sem töltöttem Pétervárott láztalanul, az első kivételével. Alattomos, gyengén nyilvánuló, s tán éppen ezért annál veszélyesebb ideglázban szenvedtem, mely általában Mihály napja körül tört reám, és mintegy két hónapon át tartott. Munkámban mit sem akadályozott, sőt szinte az egzaltáltságig fokozta szellemi erőmet. Lelki és testi orvosom Gyöngyössi úr volt, egy derék magyar s kiváló férfiú. A keleti irodalom neki is – akárcsak nekem – régi szenvedélye volt:

²⁵³⁴ Csisztovics, Ja.: Isztorija pervih Medicinszkij Skol v. Rosszii. Peterburg, 1883. p. CLIV.

²⁵³⁵ Göttingen, 1802. p. 171.

²⁵³⁶ H. Balázs Éva: A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. A. Schlözer és magyar tanítványai. = Századok 37 (1963) pp. 1187–1202.

hollandiai egyetemi tanulmányai alatt ő is elmélyedt az arab studiumokban. Sokszor hosszú órákon át foglalkoztunk ezzel, mielőtt a lázra és a receptekre tértünk volna. Ez a filozófus-orvos (akinek a következő években a cárnő háziorvosává kellett volna lennie, s a cárnő udvarában kellett volna laknia, de elhárította magától ezt a megtiszteltetést, mivel az udvar nem volt ínyére) olyan jól kezelt engem kininnel, hogy a tél hátralevő részét, a tavaszt s az egész nyarat ismét az eddigihez hasonlóan munkával tölthettem el.²⁵³⁷

Schlözer csak abban tévedett, hogy Gyöngyössi végleg visszautasította az udvari orvosi állást, mert végül mégiscsak elfogadta a „privornij doktor” magas méltóságát.

Mint orvos további művekkel nem örökítette meg nevét, bár feldolgozatlan kéziratok hagyatéka még tartogathat meglepetéseket. Betegsége miatt korán visszavonult a magánéletbe, és attól fogva ismét az arabisztikának szentelte munkásságát. I. J. Kracsovskij, a kiváló orosz arabista is megemlékezik művében Gyöngyössi filológiai munkásságáról, és megemlíti, hogy kilenc kötetet hagyott hátra, melyeknek feldolgozása azonban még nem történt meg.

---

²⁵³⁷ Tardy Lajos: Hozzászólás H. Balázs Éva „A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. A. Schlözer és magyar tanítványai” c. tanulmányához. = Századok 38 (1964) pp. 208–209.

Gyöngyössi Pál Archiater és Platon Levsin²⁵³⁸

Társszerző: Tardy Lajos

Aligha férhet kétség ahhoz, hogy Gyöngyössi Pál (1707–179?) a magyar orvos- és művelődéstörténet kiemelkedő személyisége volt, akinek élete és működése azonban mindmáig sem teljesen felderített, és még nem látszik közelinek az az idő, amikor az alakját övező rejtély és homály teljesen eloszlik.

Oroszországi pályája a legmagasabbra ívelt: a kórházi orvostól néhány év alatt Katalin cárnő udvari orvosa lett. A legkeresettebb orvosok sorába tartozott, nagy vagyont gyűjtött, és tudjuk azt is, hogy gyógyító tevékenysége mellett újból fellángolt az orientalisztika iránti szenvedélye is, amiről kilenc kézíratos kötetből álló, elsősorban az arab nyelvvel és irodalommal foglalkozó tudományos hagyatéka tanúskodik.²⁵³⁹ Tudós, polihisztori egyéniségére nem csekélyebb tekintély, mint August Ludwig Schlözer, a kor legkiválóbb történésze önéletrajzának fentebb idézett passzusából is következtethetünk.

Schlözer levele megerősít annak ismeretében, ami Gyöngyössi disszertációjából is kiviláglik, hogy ti. kezelési eljárásaiban empirikus volt. Csak azt alkalmazta rendszeresen, aminek gyakorlati hasznáról meggyőződött. Elhárította azokat az – abban az időben felbukkanó, majd később gomba módra szaporodó – „iskolákat” és teóriákat, amelyek azt hirdették, hogy kizárólag egyes meghatározott kezelési elvek adják minden betegség sikeres gyógyításának a kulcsát. Másutt is hangsúlyozta, hogy a nagy teoretikusok és klinikusok tanításainak elfogadása mellett sem egy valamely szisztéma feltétel nélküli híve.²⁵⁴⁰

Hogy miért ruházta fel Schlözer Gyöngyössit a filozófus-orvos mindennél kitüntetőbb jelzőjével, arra most derült fény, amikor szerencsés véletlen folytán megismerkedhettünk Platon Levsinhez, a XVIII. századi orosz közélet igen jelentős személyiségéhez írt néhány levelével.²⁵⁴¹

²⁵³⁸ Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Gyöngyössi Pál Archiater és Platon Levsin. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 244–249. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.) – Első közlés: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Gyöngyössi Pál archiater és Platon Levsin. Társszerző: Tardy Lajos. = *Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények*. Vol. 50. (1969) pp. 13–23.

²⁵³⁹ Gyöngyösi hagyatéki írásait lásd: O. Lt. Kanc. oszt. Acta Gen., 1795. 124.

²⁵⁴⁰ Vö. Haller-féle kiadás p. 129.

²⁵⁴¹ Fasciculus litterarum quas variae conditionis, extranei, praecipui Russi, eruditione et doctrina praeclari viri dederunt ad eminentissimum D. Platonem D. G. Archiepiscopum Mosquensem. (Petropoli, 1776) (– a továbbiakban: *F. L.*)

Az 1737-ben született Platon Levsin a teológia elvégzése után alig húszéves korára már a moszkvai szláv–görög–latin akadémia tanára lett, amellet igen alapos földrajzi, történeti és nyelvészeti tanulmányokat folytat. Szószékről hirdetett viszonylag szabadelvű tanításai miatt eretnekséggel vádolták, de sikerült tisztáznia magát. A kor vezető orosz államférfiai, A. G. Razumovszkij, I. I. Suvalov és mások felismerték kivételes tehetségét, és ennek is tulajdonítható, hogy 1763-ban a cárnő megbízta a trónörökös nevelésével. Munkáit, nyomtatásban megjelent beszédeit több nyelvre lefordították, s Voltaire is igen kedvezően nyilatkozott írójukról. Az N. I. Novikov elleni szabadkőműves per során az üldözött író mellett nyilatkozott. A. I. Turgenyev, Puskin barátja – maga is kiváló történész és író – az orosz közélet legkiválóbb emberei közé sorolja.²⁵⁴²

Gyöngyössi Pálnak Platon Levsinhez írt levelei egyaránt értékes emlékei a XVIII. századi humanista jellegű magyar–orosz kulturális kapcsolatoknak és az egyetemes művelődéstörténetnek. Ezekből a levelekből ezúttal elsősorban néhány orvostörténeti érdekességű részletet emelünk ki és értékelünk, anélkül, hogy azokat teljesen kiragadnók a csapongó tematikájú levelezés szeszélyesen cikázó medréből, de mégis következtetni tudjunk arra: miért nevezte a levelek íróját Schlözer „filozófus-orvos”-nak.

„Midőn ma, úgy tíz óra tájban – írja 1764. október 2-án kelt levelében²⁵⁴³ – Senecát lapozgattam, figyeld csak, ó Platonom, mennyire nemes, mily kiváló s minő csodálatraméltó dolgokat merítettem e pogány férfiú szájából; íme vedd hát Seneca szavait 59. leveléből!

Mindaz, ami érzékeinknek szolgál, ami bennünket felhevít és izgat Platón szerint, nem ama dolgok közül való, melyek tényleg léteznek.”²⁵⁴⁴

Ezek tehát képzelt dolgok, és csak ideiglenesen hordanak valami látszatot. Semmi sem állandó ezek közül, semmi sem szilárd, s mi mégis úgy kívánjuk őket, mintha létük örökké tartana, avagy mintha örökké birtokolnánk őket.

S mi itt állunk köztük legyengülten s ellankadtan.

Ím ó Platonom, az aranyra és cédrusfára legméltóbb szavak, melyek a kézirat szerint a Te szádból törtek elő!

N. szenátor ott volt a Te szónoklatodnál, 12 nappal ezelőtt az Udvarban; ott voltak más előkelő férfiak is, akik egybehangzóan azt állították, hogy könnyekre fakasztottad őket, mert semmi olyast el nem mulasztottál, amit csak eléjük hordhattál lelkük felemelésére és vigasztalására. Minthogy azóta nem tiszteleghettem az Udvarnál, így azt sem tudhattam meg, hogy mi az Udvar véleménye erről a beszédről.

²⁵⁴² Tardy Lajos: A. I. Turgenyev és Magyarország. = Filológiai Közöny, 1966. p. 417.

²⁵⁴³ F. L. 27–30.

²⁵⁴⁴ Ez nem Seneca-idézet. Itt Gyöngyössi Platon Levsin szónoklatára utal, ill. Senecáról a metropolitára alludál.

Utóirat: Vajon rejlik-e valamiféle misztérium az Elizeus próféta által feltámasztott fiú történetében, a Királyok 2. könyve 17. fejezete 35. versében, tudniillik abban, hogy amikor a hetedik napon a fiú – miután halottaiból feltámadt – tüsszentett; igen nagy szívességet tennél nekem, ha legközelebbi találkozásunk során hallhatnám teológiai véleményedet. Az orvosok a kritikus naphoz, ti. a krízishez folyamodnak, s az a véleményük, hogy a gyermek lázas betegségben szenvedett, s tartós álmokórra esett, melyet egyébként lázas kómának szoktak nevezni; ez az aluszékonyság a kritikus hetedik napon megszűnt, s a fiú ekkor ki is nyitotta szemeit. Ne csodálkozz Platonom, hogy Téged ilyesmivel terhellek, ugyanis Richard Mead, ez az igen tudós angol orvos csaknem minden csodát fizikai okokból eredeztet; elkészítem majd Számodra könyve másolatát”.²⁵⁴⁵

Ennek a levélnek az utóirata különös érdeklődésünkre tarthat számot, mert bepillantást enged a korai felvilágosodás orvosi gondolkodásába. Gyöngyössi itt mint a kor legújabb irodalmának jó ismerője keresi egy bibliai kérdés természettudományos magyarázatát.

Richard Mead,²⁵⁴⁶ akire itt hivatkozik erősen felvilágosult racionalista tudós. Tudományos pályafutásuk sokban hasonlít. Nem csoda, ha Gyöngyössi – akit ugyancsak racionalista gondolkodásának ismerünk – éppen Meadre való hivatkozással teszi fel az utóiratban szereplő kérdést a moszkvai főpapnak. Egyébként Oroszországban ebben a korban már maga ez a kérdésfeltevés is merész megnyilvánulás, és a két levelező bizalmas, valóban baráti viszonyára utal.

Ha arra gondolunk, hogy az európai medicina történetében a racionalista orvosok többnyire ellentétbe kerültek az egyházzal és a klérussal, különösen figyelemre méltó Gyöngyössi és Platon Levsin felvilágosodott, szabad szellemű bibliai kérdéseket „fizikai” szempontból kutató levélváltása.

Ami az idézett bibliai helyet illeti, meg kell jegyeznünk, hogy itt Gyöngyössi a hivatkozási hely megjelölésében tévedett. A szunamita asszony fiának Elizeus próféta által való feltámasztásáról szóló történet ugyanis a Királyok 2. könyve 4. fejezetében, a 32–36. versben olvasható és nem – mint azt a levél utóirata jelzi – a 17. capitulusban, mely Hoseas királyságáról ír. Az elírás könnyen érthető lenne, ha feltételeznők, hogy Gyöngyössi a történet

---

²⁵⁴⁵ A „fizikai” itt eredeti etimológiai értelmében szerepel, tehát: természeti, természetes.

²⁵⁴⁶ Richard Mead (1673–1754) Gyöngyössihez hasonlóan protestáns lelkészcsaládból származott. Leydenben és Paduában végezte orvosi és filozófiai tanulmányait, mindkét diszciplínából promoveált. II. György angol király udvari orvosa, a Royal Society alelnöke, Anglia egyik legkedveltebb és legtiszteltebb orvosa. Kezdetben iatromechanikus szemléletű, amint „Mechanical accounts of poisons” (London, 1702) című könyve is tanúsítja. Később eklektikus, amint az az élete alkonyán kiadott, addigi tanulmányainak, ismereteinek és tapasztalatainak mintegy a kvintesszenciáját tartalmazó „Monita et praecepta medica” (London, 1751) című művéből látható.

előző verzióját akarja idézni, mely a Királyok 1. Könyvének 17. fejezetében szerepel, lényegében ugyanolyan formában. A 17. fejezetnek azonban csak 24 verse van.

A tévedés alapja az az elírás, mely az ismert XVII. századi magyar bibliai 'Mutató Tábla', a Kőrösi Mihály „Debreczeni Isputályi Prédikátor” által összeállított 'Magyar Concordantzia' protestáns teológusok által sűrűn forgatott kéziratában volt,²⁵⁴⁷ s mely Gyöngyössinek visszakereséskor alapul szolgálhatott.

Érdemes Gyöngyössi kérdését megválaszolni ma a reanimáció virágzása idején. A halott gyermek Elizeus általi feltámasztására vonatkozó textus így szól: „és az ágyra fel-hágván a gyermekre borula és az ő száját a gyermek szájára, szemeit szemeire, kezeit kezeire és elterjede a gyermekén és meg-melegedék a gyermek teste. És tőle elfordulván alá s fel jár vala a házban, azután fel-menvén ismét elterjeszté magát rajta : osztán a gyermek prüszszente vagy hétszer és fel-nyitá az ő szemeit”.²⁵⁴⁸

Nem kétséges, hogy ez a történet a szájból szájba lélegeztetés klasszikus leírása. Platon Levsin teológiai véleményét erről a „csodáról” nem ismerjük, de látjuk, hogy Gyöngyössi jó úton haladt, mikor Mead nyomán a csodák „fizikai” eredete után érdeklődött. Ez a tipikus resuscitációs mechanizmus egyébként a primitív népeknél éppoly ismert volt, mint az ókor szülésznőinél, akik az asphyxiás csecsemőket ezzel a módszerrel élesztették. Az eljárás az arab orvostudomány európai befolyásának növekedésével a korai középkorban átmenetileg feledésbe merült. A XVI. században újjáéledt, a XVIII. század viszont újra elfeledte.

Gyöngyössi 1765. július 29-i – orvostörténelmi szempontból a továbbiakban egyébként érdektelen levelének²⁵⁴⁹ – formailag barokk bevezetése bizarrul racionalista jókívánságot tartalmaz, melyhez hasonlóval az irodalomban alig találkozunk: „Kivánom mind a természetet, amely a vér ama keringésében áll, amelyet meg nem szakít sem a szív systoléja, sem diastoléja, mind a lelket, amely a hitnek ama keringésében áll, amelyet meg nem szakít meg a Krisztus által helyreállított emberi elmének sem összeszűkülése, sem kitágulása. Íme elolvasás után visszaküldöm Néked Hippokratész ama két fiának disszertációit, akiket Oroszország szült, Hollandia nevelt s díszített fel doktori babérral, vagyis felruházott az élet és halál jogával. Ezek a disszertációk nemcsak tanultabb, de egyben bölcsebb orvossá is tettek engem, jóllehet lelkiismeretem kristálytiszt, miután úgy vélem, hogy elég sok jót cselekedtem az emberi nemért, s nem vagyok sorolható az embergyilkos orvosok közé, akikről oly kiválóan ír az orosz orvos, Venjaminov, s akiket oly jól fest le doktori disszertációjában.”

²⁵⁴⁷ Nyomtatásban ez csak 1788-ban jelent meg Győrött Szerentsi Nagy István átdolgozásában.

²⁵⁴⁸ Királyok Könyve II. 4. 34–35, a Károli Gáspár-féle fordítás 1704. évi kiadása szerint.

²⁵⁴⁹ F. L. 43–46.

1767. április 1-ji levele így hangzik:²⁵⁵⁰ „Platonjának boldogságot és jóegészséget kíván Gyöngyössi. – Ha Te egészséges vagy, az jó; én nem érzem jól magam. Kósza lelkecském, szívem megzavartan éli zűrzavaros életét. A kobakommal már úgy ahogy megbékéltem, csak így lennék a szívecskémmel is, hogy élénk ütemétől felfrissülten ismét Nálad fecseghessem és kajánkodóan cseveghessem, ilykép derűt hozva a Te lelkedre, mely számomra s minden jó ember számára a legkedvesebb, s felemeljem, megvilágosítsam kedélyedet, hogy ezáltal fényes napok virradhassanak Reád.

Haldoklik Timotheus metropolita, s azt kéri, hogy segítsek rajta; teste ugyanis az orvos segítségével bíz, lelke Istenben. Itt az ideje, hogy visszaadja lelkét Istennek, az ő teremtetőjének, ki ezekkel a törvényekkel övezte őt anyja méhétől kezdődően, hogy mindig kész legyen arra, hogy lelkét visszaadja neki. Hadd adja hát vissza rövidesen; eleget élt az Istennek, eleget Isten egyházának, eleget Kijev és Moszkva valamennyi szerzetesének és hívének, s eleget saját magának, hiszen már hetvenharmadik életévében jár. Igaz, eljuthatott volna a nyolcvanadikig is, sőt a kilencvenedikig is, mi több, akár a századikig is (testének felépítése ugyanis az orvosi vizsgálat során ezt az életkort ígérte), de az orvosok és orvosok igyekezete elragadta tőle ezeket az esztendőket : keresztényi szeretetből azt jóskolták neki, hogy boldogabb lesz mennybéli élete, mint lenne a moszkvai, s ezzel sietteték halálát.

A csontsipoly és a csontfene az egész jobb lábát birtokba vette már, szörnyű és borzalmas látványt nyújt; ezen az éjszakán pedig egész hasa meg fog telni vízzel mindaddig, míg el nem önti a lélek várát is, s kioltja majd lelkét, az Isten lényegének e darabkáját. Legkegyelmesebb felséges asszonyunknak mindezt én ma már jelentettem; nagyon fájlalta sorsát”.

Ez a dagályos stílusú levél csaknem voltaire-i szarkazmust áraszt. Egyetlen mondattal tárja fel a kor – és más korok! – átlag orvosainak hipokrizisét. Gyöngyössi keresztényi köntöse nem hagy kétséget afelől, hogy a racionalizmus orvosi ítéletének és a világról alkotott véleményének egyetlen értékmérője.

A „boldogabb mennybéli étellel” szemben itt a „csontfene” gyötrelmes valósága. Az orvosok és sebészek lelki vigaszt nyújtanak; Gyöngyössi egyszerűen elismeri a medicina e betegséggel szembeni tehetetlenségét, bár helyteleníti azt a reménytelen nihilizmust, mely a beteget idejuttatta, amihez az orvosok transzcendens szemlélete vezetett. Ami a szarkazmust illeti, ez diákkori csínyjeiből, más elejtett megjegyzéseiből pedig úgy ki-kivillan, mint ahogy portréiból is sugárzik.

---

²⁵⁵⁰ F. L. 52–54.

Az orvosokat illető ironikus fejtegetése további magyarázatot igazán nem igényel. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a cárnő orvosa milyen szabadosan levelez a cárnő papjával.

1768. október 29-i levelében²⁵⁵¹ Gyöngyössi filozófiai kérdést vet fel: „...mi a véleményed világunk életkoráról, vajon világunk kezdetét Te is a Septuaginta-bibliafordítás szerintinek véled-e, azaz, hogy a világ életkorának azt az esztendejét éli-e most, amelyet az orosz naptár 7275-nek vél?

Hollandiában él egy jeles filozófus, aki szerint a világ Istennel azonos korú: a spinozai tanokat melegíti fel! A teológusok is és a Newtont követő filozófusok is fényesen bebizonyították azzal az emberi szörnyszüleménnyel szemben a világ teremtett mivoltát. Mi sem könnyebb ennél a teológus számára, hiszen a Biblia könyvei világos szavakkal szólnak a világ kezdetéről, de a filozófusnak nehezebb a dolga. Allemand-nak, a jeles fizikusnak úgy tűnik, hogy a világ felépítéséből be tudja bizonyítani: a világ, amelyen lakunk, nem örök; hanem teremtett.

Fő érve a következő: ha ez a világ, amelyben élünk, örök lenne, akkor már régen elöntötték volna a vizek, hiszen a tengerek minden száz évben néhány lábnyit lerombolnak partjaikból. Ha tehát öröktől fogva léteznék, akkor a szárazföld már teljes egészében le lenne rombolva, s elöntötte volna a tenger.

Második érve: néhány századdal ezelőtt nagyon sok kis sziklacsúcs volt látható a tengerben, melyek ma már nem láthatók, s nem is nőnek ki újból; ezeknek a csúcsoknak lábait a víz ereje marta ki.

Szeretném minderről a Te véleményedet megismerni.

Az angol filozófusoknak az a véleménye, hogy a Nap is el fog fogyni, s hogy foltjai – melyek száz évvel ezelőtt már megfigyelhetők voltak a napkorongon – egyre magasabbak lesznek; ebből azt a következtetést vonják le, hogy ha a Nap öröktől fogva léteznék, akkor már régen elfogyott volna.

Hollandiában akkora rémületet keltett a halandó emberekben ez a vélemény a Nap pusztulásáról, hogy a hitszónokok a szószékről nyilvánosan csak úgy ontják a könyörgéseket, melyekben azt kérik Istentől, hogy parancsolja meg: tűnjenek el a Nap e foltjai, nehogy a halandók reményüket veszítsék.

Ami engem illet, én legkedvesebb Platonom, bizony nem csekély félelem költözött belém is! Én jó Istenem, vajon mit is tehetnénk a Nap nélkül? Isten Veled, s könyörögi Istenhez velem együtt, hogy ki ne aludjék a Nap.”

---

²⁵⁵¹ F. L. 68–69.

Gyöngyössi e levelének filozófiatörténeti értékelése túlnőne dolgozatunk keretein. Utolsó bekezdését azonban mégis kiemeljük, mert az Gyöngyössi mentalitására igen jellemző.

Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, ennek a levélnek egy része színtiszta irónia. A XVIII. század közepének materializmusa, mint ismeretes, nemritkán teológiai vagy legalábbis teologizáló köntösbe bújt. Ezt mutatja Gyöngyössi idézett levelének befejezése. Nem más ez, mint kegyes szavú csúfondároskodás, burkoltan materialista ironizálás.

„Paulus Gyöngyössi Aulae Russicae Archiater” halálának pontos idejét nem ismerjük. Az 1790-es évek elején még nyilván élt, mert a hazai hagyatéki eljárás csak 1794. december 1-jén indult meg a rokonok kérésére.²⁵⁵² Kéziratos hagyatékának fellelése nyilván fényt derítene sok, ma még ismeretlen életrajzi és tudományos vonatkozására, és még teljesebbé tenné a róla alkotott, mozaikokból összetevődő képet.

---

²⁵⁵² O. L. Kanc. Acta gen., 1795. 640.

Paul Gyöngyössi, ein vergessener Boerhaave-Schüler²⁵⁵³

Mitautor: Lajos Tardy

Ein Arzt von der Grösse eines Hermann Boerhaave, der wahrlich „*Communis totius Europae praeceptor*“ war – wie ihn sein ebenso grosser Schüler *Albrecht von Haller* nannte – übte einen nicht hoch genug einzuschätzenden Einfluss auf das medizinische Leben ganz Europa's. In der Verbreitung seiner medizinisch-klinischen Anschauungen und seines Lehrsystems hatten seine Schüler eine nicht geringe Rolle. Die Medizingeschichte beruft sich in dieser Beziehung auf Namen wie *Van Swieten*, der schon zitierte von Haller, De Haen. Fast niemals erwähnt man aber *Paul Gyöngyössi*, der ein eifriger Schüler und Anhänger *Boerhaave's* und bedeutender Verbreiter seiner Lehren in Russland war.

Der Lebenslauf des Arztes *Gyöngyössi* zeigt den Weg *Boerhaave's* Lehren nach Russland. Seine Lebensgeschichte ist von vielen Gesichtspunkten aus das typische Beispiel für das mit vielen Kämpfen verbundene Schicksal der protestantischen ungarischen Intelligenz jenes Zeitalters. *Gyöngyössi's* Vater, reformierter Pfarrer einer oberungarischen Stadt, wurde auf Grund einer erfundenen Beschuldigung, die Symbole der Kirche geschändet zu haben, zum Tode verurteilt, knapp vor der Vollstreckung des Urteils begnadigt, doch für immer des Landes verwiesen.²⁵⁵⁴

Der junge, im Jahre 1707 geborene *Paul Gyöngyössi* war 17 Jahre alt und Studiosus des berühmten Kollegiums zu Debrecen, als die Tragödie seines Vaters sich ereignete. *Friedrich Wilhelm I.*, König von Preussen, nahm den wegen seines Glaubens heimatlos gewordenen Geistlichen in Schutz. Zwei Jahre nach der Verbannung, im Jahre 1727 besetzte Paul Gyöngyössi der Ältere den Lehrstuhl der Theologie an der Universität Frankfurt a/O. Der junge Gyöngyössi studiert bereits im darauf folgenden Jahr an der Universität Leyden. Vorerst inskribiert er an der theologischen Fakultät. Von 30 Okt. 1731 ist die folgende Anmerkung der Universitätsmatrikel datiert: „Paulus Gyöngyössi Cassovia Hungarus Ann. XXIII. S.

---

²⁵⁵³ Forrás: Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: Ein vergessener Boerhaave-Schüler. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 151–156. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: Paul Gyöngyössi, ein vergessener Boerhaave-Schüler. = Janus 53 (1964) Heft 2. pp. 152–159., 1 t.

²⁵⁵⁴ Schultheisz, E. – Tardy, L.: Aus der Geschichte der ungarisch-russischen aerztlichen Verbindungen. Budapest, 1960. Medicina-Verl. S. 55. (ungarisch)

Theologiae stud. bij Pieter Goossen op de Langebrug”.²⁵⁵⁵ Am 14. Febr. 1732 wurde er in das sogenannte Statencollege aufgenommen: „Paulus Gyöngyössi Hungarus commendatus a Consulibus et Magistratu Geertrudenberg/ensi/examinatus est in Th. a Cl. Fabricio, in Ph. a ’s-Gravensandio, in Rhet. et Gr. a Burmanno, praesentibus Rectore Magnif., Secretario et Regente Collegii Praep. D. D. Ord. et admissus est”.²⁵⁵⁶

Das Statencollege war ein Institut für unbemittelte Theologiestudenten, die dort intern lebten; Gyöngyössi hatte offenbar ein Stipendium von der Stadt Gertruidenberg erhalten.²⁵⁵⁷

Seine theologische Studien blieben aller Wahrscheinlichkeit nach unbeendet. Gyöngyössi’s Interesse wendet sich nach und nach von der geistlichen Laufbahn ab. Sein unruhiger, forschender Geist zieht ihn zuerst zur Philologie hin. Dort doziert *Albert Schultens*, einer der hervorragendsten Philologen der Zeit, ein guter Freund von Boerhaave. Unter der Anleitung von *Schultens* stürzt sich Gyöngyössi mit grosser Leidenschaft auf das Studium der orientalischen Sprachen. Wie aus den Briefen und Aufzeichnungen der in Leyden studierenden Ungarn hervorgeht, hielt Gyöngyössi an der Seite seines Meisters, als eine Art Dozent, Vorlesungen über semitische Philologie.²⁵⁵⁸ Diese Vorträge waren recht beliebt. *Gyöngyössi*, seiner Veranlagung nach ein typischer Polyhistor, kann auch bei der semitischen Philologie nicht andauernd verbleiben und findet schliesslich – schon über die erste Jugend ausgehend – den wahren Sinn und endgültiges Ziel seines Lebens in der Medizin.

Nach den Angaben seines Freundes soll ihm das philologische Studium der Werke des Hippokrates das Interesse zur Medizin geweckt haben. Eine auffallende Parallele zu seinem spätern Professor und ärztlichem *Ideal Boerhaave*!²⁵⁵⁹

In Leyden begann Gyöngyössi auch das Medizinstudium. Abgeschlossen wurden jedoch seine Studien in Harderwijk, wie das auch bei *Boerhaave* der Fall gewesen ist. Die feierliche Promotion fand bereits an der Universität Harderwijk statt.²⁵⁶⁰

1753 erschien die Inaugural-Dissertation „De empiriis remedicis”. Der Verfasser war schon ein reifer und in der praktischen Heilkunde erfahrener Mann von 46 Jahren. Dass die Abhandlung bereits damals als nicht unbedeutend galt, zeigt der Umstand, dass diese von *Albrecht von Haller* – ein sehr anspruchsvoller und kritischer Schriftleiter – in das

---

²⁵⁵⁵ Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden. Freundliche Mitteilung von Frl. Dr. E. Hulshoff-Pol (1605–15. Dez. 1959).

²⁵⁵⁶ Catalogus Examinum alumnorum collegii = Senatsarchiv Inv. Nr. 357.

²⁵⁵⁷ Siehe Anm. 2.

²⁵⁵⁸ Schultheiss, E. – Tardy, L.: op. cit. S. 48.

²⁵⁵⁹ Über Boerhaave’s philologische Arbeiten siehe G. A. Lindeboom „Boerhaave and ancient Greek writers on medicine”. Janus, 1962. p. 75. ff.

²⁵⁶⁰ Album studiosorum Academiae Gelro-Zutphanicae. MDCXLVIII–MDCCCXVIII. cura D. G. van Epen. Hagae, 1904. Comit. p. 108.

Sammelwerk „Disputationes ad morborum historiam et curationem facientes“ (Lausanne 1760) aufgenommen wurde! Der neue Geist, der mit *Boerhaave* in die Heilkunde eingezogen war, durchdringt auch diese Abhandlung.

Vor allem bringt er eine Fülle trefflicher Beobachtungen. Man liest über eine Reihe verschiedener, praktisch wichtiger Krankheitsbilder und zahlreiche epikritische Angaben. Kapitel I. bringt eine Begriffsbestimmung der Empirie. Der Erfahrung muss eine weit grössere Bedeutung beigemessen werden als es bisher üblich war, schreibt Gyöngyössi. Ein kurzer, eigentlich medizinhistorischer Überblick zeigt die Entwicklung der empirischen Medizin von *Hippokrates* über „immortalis Harveus“ und „splendidum et magnificum dominum Sydenham“ bis „Hermannus Boerhaave Par Universitati Rerum Nactus Ingenium“.²⁵⁶¹

Unter den Schülern, die das medizinische Werk des grossen Boerhaave weiterführen, sind *Johannes de Gorter*, *Abraham Kaau – Boerhaave* und *Van Swieten* die hervorragendsten – liest man in dem Aufsatz. Dieses einleitende Kapitel endet mit einem energischen Angriff gegen jenen „Heilkünstler“, die alle Krankheiten wahllos mit Quecksilber behandeln und die nur als „Quickzalvers“ oder „Quackzalvers“ bezeichnet werden können.²⁵⁶² Wahrlich, die „Quackzalvers“ waren eine Plage der Zeit.

Im zweiten Teil der Dissertation findet man die Besprechung der Quecksilberbehandlung der einzelnen Krankheitsbilder. Es ist nur selbstverständlich, wenn *Gyöngyössi* hier ausführlich die Behandlung der Syphilis bespricht. Der von ihm viel zitierte *Thomas Sydenham*, der sich im 17. Jahrhundert eingehend mit der Luestherapie befasste und ansonsten sehr massvoll in der Therapie war, forderte, dass bei einer Quecksilber-Behandlung täglich ein Speichelfluss von etwa zwei Litern erreicht werden musste, damit das Gift aus dem Körper entfernt würde.²⁵⁶³ Unser Autor ist in dieser Beziehung wesentlich zurückhaltender; er kennt jedoch in Gänze die grosse Bedeutung der Quecksilbertherapie, obwohl die grosse Zeit der innern peroralen Quecksilbermedikation erst im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts mit *Gerhard van Swieten* anbrach.²⁵⁶⁴

In den folgenden Abschnitten begegnet man kasuistischen Mitteilungen anhand von therapeutischen Erfahrungen mittels Quecksilber. Wo er sich auf keine persönliche Erfahrung berufen kann, zitiert er die entsprechende Literatur, wobei natürlich am heufigstens der grosse

---

²⁵⁶¹ Haller'sche Ausg., S. 127.

²⁵⁶² Ebenda S. 131.

²⁵⁶³ Sydenham, Th.: Epist. 2. Resp. p. 414.

²⁵⁶⁴ Lesky, E.: Quecksilber. CIBA-Zschr. 96 (1959) S. 3182.

Meister *Boerhaave* zu Rate gezogen wird. Aufbau und Gliederung dieser klinischen Abhandlung folgt treu das System des *Boerhaave*.

Man muss nachdenken, um die Bedeutsamkeit des auf der Hand liegenden zu erfassen. Obwohl sich unsere Kenntnisse über morphologische, physiologische, pathologische etc. Daten der einzelnen nosologischen Einheiten, Krankheitsbilder und Syndrome ganz wesentlich vermehrten, ist die Beschreibung vieler Krankheitsbilder als Ganzes seit *Boerhaave's* und *Sydenham's* Zeiten mehr oder minder erhalten geblieben. Diese klassische Beschreibungen einzelner Krankheitsbilder begegnet man auch in der Dissertation Gyöngyössi's.

Die Entwicklung der Arzneimittellehre und der Arzneitherapie des 18. Jahrhunderts spiegelt sich auch in diesem Werk. Letzten Endes ist seine Betrachtungsweise – gemäss seines grossen Meisters – chemisch orientiert und klinisch-empirisch gerichtet. *Gyöngyössi* kennt die medizinischen „Systeme“ von *Friedrich Hoffmann* und *G. E. Stahl*, die vor allem bestimmend auf die Auswahl und Einteilung der Arzneimittel wirkten, doch ist er diesbezüglich recht zurückhaltend. Keine Theorie, nur die klinische Erfahrung kann über die Arzneimittelwahl entscheiden.

Bald nach seiner Promotion erreicht Gyöngyössi eine Berufung nach Russland. Diese ist eigentlich auf *Abraham Kaau-Boerhaave* zurückzuführen. Zwischen den beiden bestand eine alte Bekanntschaft.

Gyöngyössi erwähnt den Namen Kaau-Boerhaave öfters mit grosser Hochachtung in seiner Dissertation.

Als *Kaau-Boerhaave* aus dem russischen Spitaldienst scheidet und eine andere hohe wissenschaftliche Stellung erhielt – er wurde inzwischen Mitglied der Russischen Akademie der Wissenschaften – empfahl er an seine Stelle Paul Gyöngyössi auf Grund dessen „in der Medizin und den damit zusammenhängenden Wissenschaften offenbarte hohe Kunst“.²⁵⁶⁵

Am 1. Juni 1753 unterzeichnet er einen auf fünf Jahre gültigen Vertrag, laut dessen er eine jährliche Dotation von 600 Rubeln erhält. In Russland angekommen übernimmt er eine Stelle im Marinespital von St. Petersburg. Die sich in immer grösserem Masse entwickelnde russische Armee und Marine benötigte viele Ärzte, mehr als die russischen Ärztebildungsanstalten zur Verfügung stellen konnten. Dieser Mangel wurde mit ausländischen Ärzten beseitigt. Jedoch im Gegensatz zum früheren Gebrauch nicht mehr mit Deutschen, sondern mit Franzosen, Holländern, aber auch mit den Söhnen kleinerer Nationen.

---

²⁵⁶⁵ Tschistowitsch, Ja.: *Istoriya perwych medizinskich skol w Rossii*. Petersburg, 1883. S. CLIV. (russisch)

Am 5. Febr. 1754 nimmt der russische Senat den Antrag des Reichsarchiaters *de Condoide* an, wonach die zu dieser Aufgabe befähigten Ärzte der Marine- und Militär-Spitäler sich als Dozenten betätigen sollen.²⁵⁶⁶ Gyöngyössi bietet seine Mitwirkung an und reicht am 25. Juli 1758 bereits einen selbständigen Lehrplan ein. Demnach will er die *Materia medica* auf Grund *Boerhaave's* Werken, die Physiologie an Preparaten nach Albin's Methode, die Pathologie nach dem Buche von Gaubie vortragen. Für diese Studien soll dann ein Jahr genügen. Wie auch aus diesem Plan ersichtlich, bleibt der grosse Meister Boerhaave auch während seiner Tätigkeit in Russland sein Vorbild und dessen Werk ein Wegweiser für Gyöngyössi. Entscheidend für ihn als Praktiker und Lehrer ist immer das geblieben, was er in Leyden erlebt und in sich verarbeitet hat: *Boerhaave's* Geist. Er wirkte durch Gyöngyössi in St. Petersburg, wie er durch Haller in Göttingen und durch *Van Swieten* in Wien wirkte. Es ist gewiss, dass zu dem grossen Einfluss, den Boerhaave's Werke auf das medizinische Leben in Russland ausübten, worüber auch Lindeboom berichtet, auch die Vorlesungen von Gyöngyössi beigetragen haben.²⁵⁶⁷

Es soll nicht unerwähnt bleiben, dass die ihm ähnlichen „doctores docentes“ bisdahin ausschliesslich Russen waren: – *Konstantin Iwanowitsch Stschepin*, *Piotr Iwanowitsch Pogorezkyj*, usw. Sie waren jedoch mit Gyöngyössi durch die gemeinsamen Studien in Leyden verbunden. Diese jungen dozierenden Ärzte bildeten quasi einen Übergang vom ausschliesslich praktisch-empirischen Unterricht zum Universitätsstudium in der Geschichte der russischen Ärztebildung. Alle waren leidenschaftliche Jünger *Boerhaave's*, zugleich Kenner, der immermehr aufblühenden französischen Medizin, vertraten daher die hohe Schule der damaligen europäischen Medizin.

Das Russische Reichs-Ärztelkollegium akzeptierte Gyöngyössi's Antrag in vollem Umfang an, und honorierte seinen Eifer mit einer Erhöhung seiner Bezüge. Die nächste Station seiner Laufbahn ist die Marine-Akademie für die adelige Jugend, wo er als Chefarzt fungiert.²⁵⁶⁸ Seit Peter dem Grossen gehörten diese Offiziersbildungsanstalten zu den nobelsten Institutionen Russlands und nicht selten gingen aus den Doctoren dieser Anstalten die Hofärzte der Zaren hervor. So geschah es auch im Falle Gyöngyössi's. Am 31. Mai 1763

---

²⁵⁶⁶ Dionessow, S. M.: *Prepodawanie fisiologii w Rossii w XVIII weke*. Trudy Instituta Istorii Estestwosnaniya. Moskau – Leningrad, 1949. S. 324. (russisch)

²⁵⁶⁷ Über Boerhaave's Bedeutung für die Medizin in Russland siehe besonders die Arbeiten von G. A. Lindeboom, *Boerhaaves naam en neven in Rusland* 1955. – sowie *De Russische Boerhaaviana in copie in Nederland*, 1956. – Cf. G. A. Lindeboom: „*Bibliographia Boerhavia*“. Leyden, 1959.

²⁵⁶⁸ Tschistowitsch, Ja. I. cit.

erhält der President des Reichs-Ärztellegiums den Ukas der Zarin *Katharina II.*, worin sie *Gyöngyössi* zum Hofarzt ernannt.²⁵⁶⁹

Der Absolvent der Universität Harderwijk, der ungarische Schüler *Boerhaave's* geriet somit an eine ganz hohe Stelle. Er wurde Leibarzt einer der mächtigsten Herrschers Europas. Die glänzende Stellung ermöglichte es ihm seine semitische Sprachstudien, von denen er sich nie ganz entfernte, nun weiter zu führen. Wenn seine Krankheit ihn nicht übermannt hätte, gingen vermutlich weitere wissenschaftliche Werke vom bleibendem Wert aus seiner Feder. Doch sein Gesundheitszustand, der schon in Leyden viel zu wünschen übrig liess, führt ihn bald zum körperlichen und geistigen Niedergang.

Der genaue Zeitpunkt seines Todes ist nicht bekannt, soviel ist aber sicher, das er im Jahre 1790 noch gelebt hat, allerdings schon in vollkommener Zurückgezogenheit.²⁵⁷⁰

Die russischen Medizinhistoriker erwähnen, dass er neun Bände von Manuskripten hinterlassen hat. Auf Befehl der Kaiserin wurden diese in die Bewahrung der Russischen Akademie der Wissenschaften übergeben. Es ist die Aufgabe weiterer Forschungen den Nachlass der wissenschaftlichen Welt zu erschliessen.

---

²⁵⁶⁹ ebenda.

²⁵⁷⁰ Schultheisz, E. – Tardy, L.: op. cit. S. 54.

A két Peken: Peken Keresztély (1730–1779) és Peken Mátyás (szül. 1756)²⁵⁷¹

Társszerző: Tardy Lajos

Peken Keresztély tősgyökeres orvoscsaládból származott. Édesapja – idősebb Peken Keresztély – Gömör megye hírneves főorvosa volt, édesanyja rokonai – a Fukkerek,²⁵⁷² Hambacherek²⁵⁷³ – ugyancsak neves felvidéki orvosok voltak.

Az ifjabb Peken Keresztély 1730-ban született²⁵⁷⁴ a Gömör megyei Rozsnyó városában,²⁵⁷⁵ jómódú lutheránus családból. Édesatyja már 1721 óta vármegyei főorvos volt,²⁵⁷⁶ és amikor fia megszületett, magas állása mellett már tekintélyes magánpraxisnak is örvendett.

A gyermek alig kilencéves korában felejthetetlen ízelítőt kap az orvosi hivatás nagyszerűségéből, amikor édesatyja, élete kockáztatásával önfeláldozóan irányítja és végzi a köröskörül dühöngő és Rozsnyót is szörnyű csapással fenyegető pestis elleni küzdelmet.²⁵⁷⁷

---

²⁵⁷¹ Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: A két Peken. In: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. pp. 58–85. – Szövegváltozata: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Az idősebb és ifjabb Peken Keresztély. In: Tardy Lajos orvostörténeti vizsgálódásai. Kapcsolattörténeti kutatások. Összeáll.: Tardy János. Sajtó alá rend.: Gazda István. Utószó: Schultheisz Emil. Bp., 2009. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 89–114. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 79.)

²⁵⁷² A XIX. század közepéig több neves orvosdoktor adott a család az országnak; közülük szakirodalmilag is működött Fukker András orvos és szemézmester, mezőgazdasági író, Fukker Mihály orvos és szülésmester, egy kémiai-fiziológiai disszertáció szerzője, Fukker Illés (1756–1792) kassai gyógyszerész, Fukker Frigyes (1749–1805) orvos pedig, aki a nagyszombati egyetem orvoskarát végezte el, a politikai és földrajzi irodalom terén hagyott hátra néhány említésre méltó alkotást. Valamennyien Sáros megyeiek.

²⁵⁷³ Ugyancsak Sáros megyei orvoscsalád. Hambacher Sámuel 1710-ben szerezte Wittenbergában orvosi oklevelét. 40 éven keresztül viselte Sáros megye főorvosi tisztségét. II. Ágoston lengyel királynak is udvari orvosa volt. Fia, Sámuel rokona, Peken Keresztély hívására vállalt orosz katonaoorvosi szolgálatot; 1771-ben azonban hazatért és – mint egykor édesatyja – Sáros megye főorvosa lett.

²⁵⁷⁴ Steph. Weszprémi, Steph.: Svccincta medicorvm Hvngariae et Transilvaniae biographia. Excerpta ex adversariis avtoris. Centvria I. Lipsiae, 1774. Ex officina Sommeria. p. 123.; Sz. M. Grombach: Russzkaja medicinskaja lityeratura XVIII. veka. Moszkva, 1953. p. 45.; más orosz szerzők azonban 1731. február 3-ára teszik születése időpontját, így W. M. Richter 'Geschichte der Medizin in Russland' (Vol. 1–3. Moskau, 1813–1819) c. kötetében (3. köt. p. 505.) és nyilván az ő nyomán Schwarz Ignác (Vasárnapi Ujság, 1895. No. 13. p. 202.)

²⁵⁷⁵ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 10. köt. Bp., 1905. Hornyánszky. 88–89. has.

²⁵⁷⁶ Weszprémi: Succincta..., Tom. I. p. 123.; Szinnyei: Magyar írók élete és munkái. 10. köt. 88. has.; idősb Peken Keresztély Königsbergben végezte el az egyetemet. Ewald (1674–1719) professzor elnöklete alatt 1717-ben a mérgekről (De venenis) disputált, majd rövidesen ugyanott elnyerte a licenciátusi fokozatot.

²⁵⁷⁷ „Praescriptio domini Doctoris Rosnaviensis Christiani Peken in negotio contagionis” (6 oldalon 15 pontba foglalt pestiselleni rendszabályok). Kelte: 1739. június 18, Rozsnyó (MOL, Múzeumi törzs, 23. boríték).

Rozsnyó városában még nagyon elevenen él a pestis iszonyú pusztításának emléke. Az 1710. évi járvány május havától augusztusig 2025 rozsnyói lakost döntött a sírba.²⁵⁷⁸ Az Erdély felől közelgő gyilkos járvány most még félelmetesebbnek ígérkezik. A máskor lassú, tehetetlen hatóságok most valóban nagy eréllyel, szervezeten veszik fel a harcot a betegség ellen; persze a sikeres védekezés elsősorban a védekezést irányító orvosok tudásán, bátorságán és a lakosság fegyelmezettségén múlik.

Akit a rettentő kór ágynak dönt, annak még a házat is iszonyodva kerülnek el a többiek – csak a csuklyás orvos lép át, mert köteles átlépni a fertőzött ház küszöbén, hogy a gyógyulást, a bizakodást vagy legalább az enyhülés íráját eljuttassa a szenvedőkhöz. Peken Keresztély látja édesatyját, mellkasán kék és vörös posztóból vágott kereszttel, a pestisorvosok jelvényével, amint önfeláldozóan küzd a lakosság életéért. A pestis országszerte félelmetes arányokban szedi áldozatait. Egyes városokban a lakosság fele esik martalékaúl a dühöngő járványnak. A sötétségben tartott nép nem érti meg a pestis elleni rendszabályok üdvös voltát, és sok helyütt nyílt lázadásban tör ki a szigorú intézkedések miatt.²⁵⁷⁹ De ott, ahol az orvosok tudásuk és erélyük javát nyújtják, a lakosság pedig fegyelmezetten követi ez előírásokat – mint pl. Besztercebányán, ahol Moller Károly Ottó doktor bölcs rendszabályait maradéktalanul végrehajtja a lakosság²⁵⁸⁰ – ott gátat lehet vetni a „ragadványos nyavalya” tombolásának. A pestisjárvány elleni védekezésnek egyetlen módja a rendkívül szigorú karantén volt. Igaz ugyan, hogy már a XVIII. században igyekeztek a himlőinoculációhoz hasonló eljárást kidolgozni a pestissel szemben is, ez azonban természetesen nem vált be. Ez irányú vizsgálatokat éppen a később nagy nevű orvostörténész hazánkfia Weszprémi is végzett.²⁵⁸¹ E problémával még londoni tartózkodása alatt foglalkozott. Megoldani e kérdést ily módon nem sikerült. A konzekvensen végrehajtott vesztegár azonban segített.

---

²⁵⁷⁸ Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 4. köt. Bp., 1940. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. 72. cikk. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 168.); Az 1708–1710-es években összesen 300 ezer magyar pusztult el pestisben. Ezért írja Weszprémi: „Hungariam ea aetate non vivorum domicilium, sed mortuorum exstitisse sepulchrum”, lásd: Weszprémi: Succincta..., Tom II. Part 1. Viennae, 1778. Typis Io. Thomae nob. de Trattner. p. 15.

²⁵⁷⁹ Pl. Békés városában a szigorú, de helyes pestisrendeletek miatt súlyos lázadás tört ki. Lásd: Karácsonyi János: Békés vármegye története. 2. köt. Gyula, 1896. Dobay. p. 39.

²⁵⁸⁰ Magyary-Kossa id. műve 4. köt. p. 289.

²⁵⁸¹ Weszprémi pestisoltásról írott munkájának címe: Tentamen de inoculanda Peste. Londini, 1755. Litteris Joan. Tuach. IV, 30 p. – Vö. Györy Tibor: Magyarország orvosi bibliographiája. 1472–1899. A Magyarországon és hazánkra vonatkozólag a külföldön megjelent orvosi könyveknek kimutatása. Bp., 1900. MOKT. p. 106.

Ez volt a helyzet Rozsnyón is, ahol – bár körülötte szinte mindenütt szedte áldozatait a pestis – csak kevés ember életét oltotta ki a szörnyű kór.²⁵⁸²

Talán nem járunk túlságosan messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy e nyilván maradandó gyermekkori élmény, minden félelmetessége ellenére is, egyik rugója volt annak, hogy az ifjabb Peken Keresztély – a szmolenszki pestisjárvány majdani megfékezője – édesatyja hivatását választotta. Mire a rozsnyói hatosztályú gimnáziumot elvégezte, 1747. augusztus 14-én²⁵⁸³ fiatalon, 53 éves korában meghalt az édesatyja. Az ifjú Peken egy ideig rokona és gyámja, Karner Mátyás Dobsina melletti, rédovai vörösréz-bányájában gyakornokoskodik.²⁵⁸⁴ Ez a tevékenység azonban nem tudja véglegesen lekötni – ő is orvos akar lenni. Mint protestáns szülők gyermeke hiába kopogtatna a bécsi vagy prágai egyetemen. Ezért 1748 tavaszán útlevelet kér a Helytartótanáctól, hogy Szászországba, elsősorban Wittenbergába utazhassék, „nyelvtudás, valamint más tisztes és hasznos ismeretek szerzése céljából”.²⁵⁸⁵ Kérelmét elhalt édesatyja érdemeinek tömören rövid hivatkozásával támasztja alá, és ezeken a sorokon érezhető, hogy gyermeki kegyelet egyben a közmegebecsülést is tükrözi.

Az idősb Peken igazi orvos-egyéniségét plasztikusan állítja elénk a fiú által adott, azokban az időkben nem éppen szokásos jellemzés: „nem csupán a magasabb renden levő urak, mint inkább a szegény nép javára áldozta fel nappalait s éjszakáit”.²⁵⁸⁶

Gömör megye méltányolni tudta elhalt főorvosának érdemeit és 1748. április 5-i, Pelsőcön kelt felterjesztésében melegen pártolja útlevélkérelmét, és megállapítja, hogy egykori physicusa nemcsak megyéjében fejtett ki közhasznú és dicséretes tevékenységet élete végéig, hanem a szomszédos megyékben is öregbítette hírnevét.²⁵⁸⁷

²⁵⁸² Természetesen a pestisjárvány súlyosságán az sem változtatott, hogy Rozsnyó közegészségügye igen fejlett volt. Jól működő kórházzal és fürdőházzal rendelkezett; utóbbi is a városi orvos felügyelete alatt állott. A városban a kuruzslást már 1603 óta szabályrendelet tiltotta. Hogy a városnak jó orvosa legyen, arról a magistrátus még áldozatok árán is gondoskodott. Lásd: Mikulík József: Magyar kisvárosi élet 1526–1715. Történelmi tanulmány. Rozsnyó, 1885. Ráth. p. 117.

²⁵⁸³ Szinnyei: Magyar írók élete és munkái. 10. köt. 88. has.

²⁵⁸⁴ „cum maturius statum aetatis meae juvenilem, tum etiam sumptus, quis ex rehdoventi Cupreae fodinae, parte huic Comitatus adjacentis habita industria domini generosi Maththiae Karner tutoris mei congestos (quod ipsum idem d. Karner recognosceret et aliunde etiam Incl. Universitati apprime constaret) considerarem hic in pulveribus atque angulis privatis haud consultum consumere, reperi”. (MOL, helyt. oszt. Acta Studios. Acath., 1748 – közelebbi dátum hiányzik)

²⁵⁸⁵ „...signanter in Saxoniam, Vittenbergam ... fine eo, ut linguis et aliis honestis iisque utilibus artibus, praecique arti medicae incumbere” (uo.)

²⁵⁸⁶ „...diebus atque noctibus nontantum altioris status, Dominis, sed et miserae plebi praestita” (uo.)

²⁵⁸⁷ „...ob merita etiam denati eiusdem parentis, Comitatus huius usque ultimum vitae Phisici non tantum in gremio nostro utiliter et laudabiliter, verum in vicinis quoque adjacentibus Comitatus praescita et cumulata” (MOL, helyt. oszt., Acta Studios. Acath., 1748. ápr. 5-ről)

1748. június 5-én a helytartótanács Peken Keresztélynek saját pénzén és költségén folytatandó wittenbergai – elsősorban orvostudományi – tanulmányai céljára egy évre érvényes útlevelet ad.²⁵⁸⁸ 1748. szeptember 13-án „subscribál”.²⁵⁸⁹ Két szemesztert tölt a wittenbergai egyetem orvoskarán, majd a tanév befejezése után hazatér Rozsnyóra. 1749. augusztus 1-én „Peken Christianus Wittenbergensis Studiosus” újabb egy év tartamára ismét útlevéleért folyamodik – ezúttal a jénai egyetem látogatásának céljával. Kérelmét a Helytartótanács pártolólág terjeszti fel a királynőhöz.²⁵⁹⁰

Két hónap sem telik bele és a királynő hozzájárul az útlevél iránti kérelem teljesítéséhez, azzal azonban, hogy amennyiben a kérelmező tovább kívánna az ország határain kívül időzni, úgy nyújtson be ennek érdekében újabb folyamodványt.²⁵⁹¹ 1751-ig Jénában, Halleban és Wittenbergában folytatja matematikai és orvosi tanulmányait.²⁵⁹² Ez év szeptemberének 25-ik napján, Vater professzor elnöklete alatt²⁵⁹³ védi meg doktori disszertációját, mely a vértólulással foglalkozik.²⁵⁹⁴

²⁵⁸⁸ „Christianus Peken ex comitatu Gömöriensi oriundus Augustanae Confessionis ... in Saxoniam Wittenbergam studiorum suorum vel maxime Medicae, linguarumque addiscendarum ... propriis sumptibus et expensis” stb. (uo.); saját nevét „Pekken”-nek írja. Egyébként neve legtöbbször mint Peken vagy Pekken szerepel; ritkábban mint Paeken, Pecken vagy Poecken.

²⁵⁸⁹ Joan. Ladisl. Bartholomaeides: Memoriae ungarorum, qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt. Pestini, 1817. Typ. J. Th. Trattner. p. 256.

²⁵⁹⁰ „Christianus Pecken ex comitatu Gömöriensi ... ante unum annum penes eatenus obtentum benignum Indultum regium ... in Jenensem profecti, qualiter pro ulteriore inibi permanendi indultu demisse supplicent, Maiesta Vestra ... clementissime dignabitur” (MOL, helyt. oszt. Acta Studios. Acath., 1749. aug. 1-ről)

²⁵⁹¹ „...ut si longius emanere vellent, pro novo indultu recurrere tenentur” (MOL, helyt. oszt., Acta Studios. Acath., 1749. szept. 30-ról)

²⁵⁹² Ja. Csisztovics: Isztorija pervih Medicinszkij Skol v. Rosszii. Peterburg, 1883. p. 510.; Szinnyei azt írja (Magyar írók élete és munkái. 10. köt. 89. has.), hogy 1749-ben „Halas”-ra ment. Ez tévedés, ami Bartholomaeides művének sajtóhibájából származik, ahol az áll, hogy „Christianus Paecken Rosnaviensis discesseret 1. Oct. 1749 Halas, sed in Aug. 1750 Viterbergam denuo rediit.” Halas helyett Halae olvasandó. Vö. Bartholomaeides id. mű, valamint A. Hirsch – W. Haberlingen – F. Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. Vol. 4. Berlin–Wien, 1932. Urban & Schwarzenberg. p. 542.

²⁵⁹³ A Wittenbergi egyetem feljegyzései között a következő olvasható: „Sub Decanatu ... Abrami Vateri die 25 Septembris (1751) Christianus Paecken, Rosnavia, Hungarus ... dissertationem ... de causis et effectis Plethorae ... defendit ac ... diploma doctris abtenuit.” (Dekanatsbuch der Medizinischen Fakultät. Blatt 123.) Az adat szíves megküldéséért a hallei egyetemi könyvtárnak, illetve Gaudeitz könyvtárosnőnek tartozunk köszönettel. – Vater Abrahám professzor (1684–1751), kinek neve az anatómiában mai napig él, kora egyik legnevesebb és irodalmilag legtermékenyebb anatómusa, aki a descriptiv anatómia mellett számos élettani kérdéssel foglalkozott.

²⁵⁹⁴ „Christian Pecken (Rosnavia–Hungar.) de causis et effectis plethorae”. Vö. Györy: Magyarország orvosi bibliographiája, p. 24.

A fiatal orvostudor diplomája birtokában október 8-án²⁵⁹⁵ visszatér Magyarországra, és nyomban elfoglalja atyja egykori állását. Huszonkét éves korára megyei physicus lesz mint Bács megyei orvosdoktor utóda.²⁵⁹⁶ Ezt az állást azonban mindössze egy esztendeig tölti be, mert előttünk ismeretlen ok miatt összekülönbözött a megye uraival, és 1754-ben meg kellett válnia tisztségétől.²⁵⁹⁷

1753 júniusában Christianus Peken Medicinae Doctor et Mathematicus hosszú évek után újból útlevélkérélemmel fordul a Helytartótanácsához – de most már Oroszország az úti cél. Beadványában az előzmények rövid vázolója után előadja, hogy a Pétervárott virágzó matematikai tudományokban szeretne elmélyedni, amire annyival is inkább megvolna a lehetősége, mivel nagybátyja, Fukker Mátyás orosz cári rendőrfőnök meghívta, és a költségeket is magára vállalta.²⁵⁹⁸ Három évi időtartamra kéri az útlevelet, amelyet rövidesen meg is kap, azzal, hogy „matematikai tanulmányok folytatása céljából az oroszországi Pétervárra utazhat és ott három évig maradhat, a három esztendő elteltével pedig hazatérhet”.²⁵⁹⁹ A magas állást betöltő rokon nyilván latba vetette befolyását, hogy a bécsi orosz követség sürgesse a kedvező elintézkést.

1755. november elején már Pétervárott van,²⁶⁰⁰ – abban az esztendőben, amikor Lomonoszov állhatatos küzdelme megteremti a moszkvai egyetemet. Mint csapatorvos 1755.

²⁵⁹⁵ Szinnyei: Magyar írók élete és munkái. 10. köt. 89. has.

²⁵⁹⁶ MOL, helyt. oszt. Acta Studios. Acath., 1753. jún. 18-i iratból kitűnően (... ante annos duos per I. Comitatum Gömöriensem pro Physico vocari meruerim), és Russzkij Biograficeszkij Szlovar „P” köt. p. 466. (...hazájába visszatérve Peken Gömör megye physicusa lett). – Téves azonban Schwarz Ignác közlése (Vasárnapi Ujság, 1895. No. 13. p. 202.), mely szerint Peken „azon reményben, hogy az 1747-ben meghalt atyja által bírt megyei fizikátust elnyeri, visszatért hazájába; de miután azt időközben Balassa gróf közbenjárására Bél Mátyás, a híres történész fia, János kapta meg, ismét elhagyta szülővárosát és az orvosok akkori Mekkájába, Oroszországba ment”. – Bél János Teofil – akinek *'Adversaria medica Joh. Theoph. Bel, medicinae doctoris, 1749'* című, 253 lap terjedelmű kéziratát az OSzK Kézirattára őrzi, a szóban forgó években Szomolnok, Csetnek, Jolsva stb. környékén praktizált (vö. Magyary-Kossa id. műve 4. köt. p. 369.). Vö. Ladisl. Bartholomaeides: *Incltyi superioris Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico-statistica. Cum tabulis, faciem regionis et delineationem cavernarum ad Ágtelek exhibente. Tom II. Leutschoviae, 1808. Typ. Jos. Car. Mayer. p. 412: „.... Bach-megyei in officio provincialis physici ... successorem...”*

²⁵⁹⁷ „...eously donec alter in locum meum fuit substitutus” (MOL, helyt. oszt. Acta Studios. Acath., 1753. jún. 18-ról); vö. Russzkij Biograficeszkij Szlovar id. mű és Csisztovics id. műve.

²⁵⁹⁸ „Cum autem ... prorsus singulari aliquo instinctu ad sublimius perdiscendas liberaliores artes ... et ideo Petroburgum, cum primis Study Mathematici ibidem vel amaxime florentis perlustrandi causa, sumptibus fratris mei Matthiae Fukkeri Supremi Vigiliarum Praefecti in Russorum Imperatricis servitio Militari existentis proficisci” (MOL, helyt. oszt., Acta Studios. Acath., 1753. jún. 18-ról). – Ez a Fukker Mátyás orosz ezredes eperjesi születésű ember volt, aki városa történetét (melyet nagybátyja, Fukker András írt) magával vitte Szentpétervárra (Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 3. köt. Bp., 1894. Hornyánszky. 847. has.). Utóbbira vonatkozóan lásd Fukker András kéziratát: *'Tokainum illustratum A. 1751'* (OSzK Kézirattár, Quart. lat. 1894), melynek német nyelvű függeléke a Fukker-családra vonatkozó életrajzi adatokat tartalmaz.

²⁵⁹⁹ „... quatenus in Russiam Petersburgum fine prosequendi ibidem Study Mathematici proficisci possit” (MOL, helyt. oszt., Acta Studios. Acath., 1753. jún. 18-ról)

²⁶⁰⁰ Csisztovics id. műve p. 161.; Hirsch–Haberlingen–Hübötter: *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte*, Vol. 4. p. 520. – Richter tévesen írja (id. műve p. 505.), hogy már 1751-ben orosz szolgálatban állt.

november 18-án belép az orosz katonai egészségügyi szolgálatba,²⁶⁰¹ de előbb a birodalmi orvostollégiumban vizsgának vetik alá.²⁶⁰²

Egy évvel később – 1756. december 3-án – már ő hívja meg sógorát, Hambacher Sámuel doktort az orosz katonaorvosi szolgálatba. Ez a levél – melyet kiemelkedő orvostörténeti érdekessége miatt alább teljes egészében közlünk – egyben megvilágítja írója első oroszországi hónapjainak, vizsgáinak lefolyását is.²⁶⁰³

„Igen tisztelt Sógor Úr. November 10-én kelt kedves levelét megkaptam és ebből is látom, hogy Nagyságod végre rászánta magát, hogy kedvező feltételek mellett orosz császári szolgálatba lépjen. E tekintetben tehát tájékoztatni kívánom és erre vonatkozó válaszát várom. Amennyiben kedvére volna a hadseregben mint tábori orvos szolgálatot teljesíteni, úgy a fizetés 600 Rubel, emellett 10 ló tartása, két szolgáló és szabad szállás (kivéven Szt. Pétervárt és Moszkvát, ahol a hadseregben szolgálókat utóbbi kedvezmény nem illeti meg), és ezt a jövedelmet élveztem én is mint tábori orvos. Más esetben a fizetés 500, 800, sőt 1200 Rubel, annak számára, ki dicséretes hosszú szolgálataival jobb álláshoz jut. – Ami a szolgálatot magát illeti, ez főleg a parancsnokságból áll, melyet az orvos a törzssebészek és alsebészek felett gyakorol (amennyiben ezek nem az ezredparancsnoknak etc., hanem kizárólag a tábori orvosnak a parancsnoksága alatt állanak).

²⁶⁰¹ Vö. Hirsch–Haberlingen–Hübotter id. műve, Richter id. műve

²⁶⁰² Csisztovics id. műve p. 161.

²⁶⁰³ „Wohl Edl gebohrner Insonders Hochgeehrtster Herr Schwager. Dero mir sehr angenehmen Brieff von 10. Nov. stili novi habe erhalten, auch daraus erstehen, das Euer W. Edl Geb. endlich entschlossen sind, unter favorable Bedingungen in Russisch Kays. Dienste zu treten. Ich will also dieselben diemit entdecken, und darüber der Antwort erwarten. Im Fall es beliebig ist, bey der Armee als Feld Medicus zu dienen, so ist die Gage 600 Rubel: dabey 10 rationes auf Pferde, zwey Kerle zur Bedienung, und frey Quartier (ausgenommen St. Petersburg und Muscau, wo keiner der bey Armee in Dienst ist, dieses letztere Stack hat) und dieses ist auch die Gage die ich als Feld-Medicus genieste. Im andern Falle ist die Gage 500, 800, auch 1200 Rubel, wer rühmlich durch lange Dienste eine bessere Stelle erwerben kan. – Was die Dienste selbst anbelanget, so bestehen diese mehr in dem Commando welches der Medicus über die Staabs-Chirurgos, und Sub-Chirurgos hat (in deme diese nicht unter des Obersten Chefs des Regiments etc. seinen Commando stehen, sondern absolutement unter den Feld-Medico) als in würk. Praxi medico: es sey dem in casibus intricatis. – Nunmehr aber auf dero Persohn zu kommen, so habe heute mit Ihre Excell. S. Leib Medico, und Geheimen Rath de Condoide gesprochen, auch von Ihm die gewisse verwisserung erhalten, dasz M. G. geehrt. Herr Schwager gewisz alsobald sollen placiret werden, und zwar an einem favorablen Posto. So viel kan also hiemit versichern. Nunmehr liegt es einzig, und allein an Ihnen, dasz Sie heraus kommen, und die Dienste übernehmen, als welche Ihnen nomine Excellentissimi Domini Archiatri et Consilarii anbieten kann, und anzubieten befehliget wurden. Doch ut legibus sufficiat, wird eine Unterredung forma Examini voraus gesetzt in Anatomicis, Physiologicis, Medicis; da man sich denn gut Winsloisch, Boerhawianisch, Hallerianisch erklären musz: an bey unsz das Diploma Doctorale, und Dissertatio inauguralis aufgezeigt werden. – Verharre M. G. geehrt. Herr Schwagers ergeb. Diener D. Paeken.”

Hogy immáron személyére térjek, ma beszéltem de Kondoide²⁶⁰⁴ titkos tanácsos és udvari orvos ő excellenciájával és tőle is azt a határozott ígéretet kaptam, hogy igen tisztelt Sógor Uram rövid időn belül igen kedvező fogadtatásban fog részesülni, mégpedig előnyös beosztásban. Ennyiről tehát biztosíthatom. Ezek után egyedül és kizárólag Önön múlik, hogy kijöjjön és átvegye azt a szolgálatot, melyet Önnek a birodalmi főorvos és Tanácsos Úr ő excellenciája nevében felajánlhatok s melynek felajánlására utasítást kaptam. Hogy azonban a törvénynek elég tétessék, egy vizsga formájú megbeszélés szükséges anatómiából, élettanból és általános orvostanból, mivel Winslow,²⁶⁰⁵ Boerhaave,²⁶⁰⁶ Haller²⁶⁰⁷ hívének kell vallania magát: nálunk a doktori diplomát és inauguralis dissertatiót is fel kell mutatni. –

Maradok az igen tisztelt Sógor Úrnak alázatos szolgája D. Peken”²⁶⁰⁸

²⁶⁰⁴ Kondoide Pavel Zaharjevicset a nemzetközi orvostörténet is a nagy egészségügyi szervezők sorában tartja nyilván. Szuzdalban, az ősi orosz városban nevelkedett, majd a leydeni egyetem orvoskarát látogatta; ugyanott doktorált 1733-ban. Hazatérve Oroszországba, a Medicinszkaja Kancellária helyettes főnöke lett, majd 1747-ben udvari orvos. Boerhaave halála után a cár háziorsosa és a Medicinszkaja Kancellária vezetője. Rendkívüli érdemei vannak az orosz kórházügy javítása és a bábaképzés megszervezése körül. Külön ki kell emelnünk Kondoide ama igen nagy jelentőségű rendelkezését, mellyel az orosz kórházakban is kötelezővé tette a sectiót. E rendelkezéssel Oroszország messze megelőzte a nyugati országokat e téren. Végig nagy pártfogója volt Pekennek. (Vö. A. Hirsch – W. Haberlingen – F. Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. Vol. 2. Berlin–Wien, 1930. Urban & Schwarzenberg. pp. 64–65.; Csisztovics id. műve p. CLXXXII.; Richter id. műve 3. köt. p. 436.).

²⁶⁰⁵ Jacques-Bénigne Winslow (Jacob Benignus Winslōw, 1669–1760) a XVIII. század egyik legkiemelkedőbb anatómusa. Nevét különösen a tájanatómia terén végzett vizsgálatai és leírásai örökítették meg. Fő műve – 'Exposition anatomique de la structure du corps humain' (Paris, 1732) – csaknem kötelező volt a XVIII. század anatómusai számára. A nagy Haller is Winslow tanítványa volt. Jellemző az orosz orvostudomány modern felfogására, hogy ott az anatómiát Winslow szellemében adták elő. Vö. Richard N. Wegner: Das Anatomenbildnis. Basel, 1939. Schwabe. p. 84.

²⁶⁰⁶ Boerhaave jelentőségére már rámutattunk. Magától értetődik, hogy a nagy klinikai hagyományokkal rendelkező orosz orvostudomány csak olyan orvost volt hajlandó befogadni, aki Boerhaave klinikai szemléletét magáévá tette és orvosi működésében az elméletet a gyakorlattal párosítja, távol tartva magától minden terméketlen spekulációt.

²⁶⁰⁷ Haller a modern élettan megteremtője, érthető, hogy a haladó szemléletű orosz orvosok megkivánták a külföldről jött orvostól Haller munkásságának ismeretét.

²⁶⁰⁸ Az 1756. december 3-án kelt pétervári meghívólevél alapján Hambacher Sámuel már 1757. január 28-án a következő útlevélkérélmét terjeszti fel Eperjesről a Helytartótanácsához: „Samuel Hambacher, Medicinae Doctor kérvénye a Htt-hoz: „Posteaquam per aliquot Annorum dectursum, in exteris oris Medicinae operam navassem, et absoluto Medicinae studio, Doctoris Gradum consecutus, redeundo in patriam, per unum et quod excurrit annum, in Comitatu Gömöriensi, physici munus subivissem, postea vero, usque in praesens in Libera Regiaque Civitate Eperjesinsi, tamquam nativa, Praxim Medicam exercuissem: offert se mihi nunc occasio, Suae Maiestatis Dominae Dominae Imperatricis Moscoviae servitia, in qualitate unius Regiminis Medici aplectendi: id quod ex hicce perdemisse annexis Affinis mei ibidem in eadem qualitate existentis Medici litteris Idem Excelsum Consilium Regium Locumtenentiale uberius Benigne percipere dignabitur. Quae siquidem eo cum maiori promptitudine amplecti constitui: quod praevideam Altfatae Suae Maiestatis Moscoviticae Archiatrum et Intimum Consiliarium Excellentissimum Dominum de Condoide stationem mihi in eodem exercitu assignaturum.” – Útlevelet kér „quo iter in Moscoviam et quidem directe Petropolim ad me coram praementionato Archiatro statuendum et soli-tum Examen subeundum secure conficere possem” (MOL, helyt. oszt., Acta Studios, acath.)

Ebből a levélből sok egyéb mellett az is kitűnik, hogy megérkezésétől kezdve mind erkölcsi, mind anyagi tekintetben igen nagy megbecsülésben részesült. Az évi 600 rubel összegű katonarvosi fizetés – különösen, ha figyelembe vesszük a tekintélyes mellékjárandóságot is – igen nagy jövedelmet jelentett. Mindehhez hozzá kell fűznünk azt is, hogy a legkorrektebben tartózkodott mindennemű túlzástól; hogy a fő- és mellékilletmények valóban erre az összegre rúgtak, azt egyéb forrásaink is tanúsítják.

1755. november 18-tól 1756. szeptember 17-ig csak alorvosi rangot visel,²⁶⁰⁹ de ekkor áthelyezik a moszkvai divízióhoz,²⁶¹⁰ és itt már hadosztály-orvosi beosztásban és címmel működik.

1759. december 31-én, oroszországi tevékenysége negyedik esztendejében, pályafutása első kiemelkedő állomásához érkezik. A szentpétervári katonai kórház főorvosává nevezik ki, J. A. Poletika, a hírneves orosz orvos helyére,²⁶¹¹ aki más beosztást kapott. Kondoidé birodalmi főorvos (archiater) – aki tudását igen nagyra becsülte és végig hathatósan támogatta – arra számított, hogy megtalálta benne az elhalt Schreiber helyének betöltésére alkalmas, kiválóan képzett tanerőt a kórházi intézet számára, és ezért kezdettől fogva igen előnyös dotációt vívott ki számára.²⁶¹² Főorvosi állása mellett reáharult volna mindkét pétervári – katonai és tengerészeti – kórházban a patológia és a gyakorlati orvostan oktatásának irányítása is. Azonban ez utóbbi munkakörével kapcsolatos elgondolás nem valósulhatott meg, mert a trónörökös rendelkezése értelmében haladéktalanul, még 1760. szeptember 30-án el kellett foglalnia a nemes ifjak tisztiiskolájának főorvosi állását.²⁶¹³

Újabb állásának jelentőségét illetően képet alkothatunk magunknak abból a tényből, hogy elődje, Schilling doktor, csak azért távozott e beosztásából, mert az uralkodó házi-orvosává nevezte ki.²⁶¹⁴

Eddigi, egy éven át viselt kórházi főorvosi állását Paul Paulson doktorral töltötték be.²⁶¹⁵

A tisztiiskolai főorvosi állás mellett ideje és módja van arra is, hogy szakirodalmi munkásságba kezdjen. 1761-ben fog hozzá tán legismertebb munkája – a *'Házi gyógykezelő, avagy a gyógyítás egyszerű módja'* – megírásához.²⁶¹⁶ Ez a mű azonban – mint előszavában

---

²⁶⁰⁹ Csisztovics id. műve p. 161.

²⁶¹⁰ Csisztovics id. műve p. 161.

²⁶¹¹ Csisztovics id. műve p. 510.

²⁶¹² Csisztovics id. műve p. 510.

²⁶¹³ Csisztovics id. műve p. 511.

²⁶¹⁴ Csisztovics id. műve p. 511.

²⁶¹⁵ Csisztovics id. műve p. 511.

²⁶¹⁶ Grombach id. műve p. 92.

írja, csupán egy barátja unszolására született meg – csak négy évvel később, 1765-ben látott napvilágot, a szentpétervári Szabad Oeconomiai Társaság kiadásában.²⁶¹⁷

A XVIII. század orosz művelődéstörténete e jelentős intézményének – a Szabad Oeconomiai Társaságnak – működésére később még visszatérünk, egyrészt annak viszonylag progresszív volta, másrészt Peken abban vitt kiemelkedő szerepe miatt.²⁶¹⁸

Az orosz egészségügyi szervezés fejlődésének nagyjelentőségű mérföldkövét jelzi az 1763. esztendő. Ekkor jön létre a teljesen korszerű irányítás alatt álló, valóban kizárólag orvosok és már nem előkelő bojárok által vezetett egészségügyi és orvostudományi országos főhatóság – a Medicinszkaja Kollégia, a birodalmi Orvosi Kollégium.

A Kollégium tagjait a legkiválóbb orosz orvosok sorából nevezik ki. Peken Keresztélyt is az a rendkívüli megtiszteltetés éri, hogy bekerül e csekély létszámú, rendkívül nagy hatáskörrel rendelkező intézmény tagjai sorába. Azonban alig néhány hónapig működik e tisztségében, – természetesen közben továbbra is ellátja főorvosi beosztását – amikor Katalin cárnő a következő ukázt adja ki:

„Legkegyelmesebben megparancsoljuk Peken Keresztély doktornak, az orvosi kollégium tagjának, hogy foglalja el a kollégium tudóstitkári székét, azzal, hogy e kollégiumnak továbbra is tagja maradjon, miért is ez illetményei élvezetében továbbra is megmarad. Peken doktor tartozik továbbra is változatlanul ellátni a nemesi ifjak tisztiiskolájának főorvosi állását, amiért onnan élvezett illetményeit továbbra is húzhatja, azonban tekintettel ilyképpen előállott megnövekedett munkájára, valamint az orvosi művészetben megnyilvánult kiváló jártasságára, kollégiumi tanácsossá nevezzük ki, miért is évről évre az előbbi állásokból élvezett javadalmakhoz további évi 400 Rubel illetmény járul, melyet ugyancsak a birodalmi orvoskollégium folyósít számára – azonban ez a legmagasabb jóakaratumk nem szolgálhat precedens gyanánt a jövőbeni orvoskollégiumi tudós-titkárok számára.

Szentpétervár, 1763. november 12.

Katalin”²⁶¹⁹

Peken Keresztély ezzel a XVIII. század dereka orosz tudományos és gyakorlati orvosi közéletének egyik központi személyiségévé válik, aki az önkényuralmi viszonyok szabta korlátok között többé-kevésbé szabadon érvényesítheti alkotó terveit, elgondolásait.

²⁶¹⁷ Grombach id. műve p. 92.

²⁶¹⁸ Grombach megállapítása szerint (p. 46.) Peken a társaság egyik alapítója és végig igen aktív tagja volt.

²⁶¹⁹ Csisztovics id. műve p. 510.

Ezeket a terveket és elgondolásokat bizonyos mértékig rekonstruálhatjuk a sajnos eléggé szegény irodalmi hagyatékából is.

Reánk maradt munkáit három csoportra tagolhatjuk: népszerű, felvilágosító jellegű könyveire, humanizmussal átszőtt racionalizmust hirdető szakcikkeire és gyógyszerügyi munkásságára.

Írói működésének első és második szektora elválaszthatatlan a Szabad Oeconomiai Társaság működésétől és célkitűzéseitől. A Szabad Oeconomiai Társaság a világ egyik legrégebbi és a cári Oroszország legelső gazdaságtudományi társasága volt, 1765-ben alapították, és csaknem másfélszáz esztendőn keresztül állt fenn. A társaság elnevezésében a „szabad” jelzőnek – melyet Katalin cárnő különleges engedelmével használt, annak kidomborításául, hogy nem volt alárendelve semmi néven nevezendő hatóságnak – volt bizonyos létjogosultsága. A reakció szélsőséges szárnyát alkotó, a legésszerűbb reformoktól is rettegő személyek és hivatalok önkényétől némileg mentesen, a Társaság – mely fennállása alatt kerek 280 kötetet jelentetett meg – viszonylag haladó, a polgári fejlődés felé mutató szerepet töltött be, egyrészt a benne működő nem csekély számú progresszív elem törekvései, másrészt kiadványainak bár bátoratlan, de mégis előremutató tartalma folytán.

A nyugati életforma felé forduló, lassanként udvaronccá váló, mind költségesebb életmódot folytató orosz földbirtokos-osztálynak mindenképpen növelnie kellett bevételeit, és ezért bizonyos mértékig gondoskodnia kellett a rendelkezésükre álló munkaerő – a jobbágyság – egészségének, tehát munkaképességének növeléséről. Ezt az önző célt belakozták emberbaráti szövegekkel, egyesek valóban jószándékú, bár nagyon is szerény javítószándékú elgondolásokkal és e megfontolások eredményeképpen a Társaság 1765. június 15-én meghozott alapszabályaiba becikkelyezte többek között azt is, hogy a tagok kötelesek „...erejükhez mérten ...abban az irányban is megfigyeléseket végezni, valamint tapasztalatokat gyűjteni, hogy miként lehetne a falusi lakosság egészségét megjavítani”²⁶²⁰.

E korántsem önzetlen, de mégis a haladást szolgáló célkitűzés a Társaság alapító tagjai sorában egyesítette mind az ország vezető államférfiit – Voroncovot, Orlovot, Csernyisevet, Olszufievet – mind pedig az ország vezető orvosait – Cserkaszovot, az Orvosi Kollégium elnökét és Peken Keresztélyt, az Orvosi Kollégium tudóstitkárát.

Mint az orvostörténész Grombach megállapítja: a társaság által hirdetett humánus jelszavak, melyek egészen a jobbágyfelszabadítás szükségességének hangoztatásáig mentek el, odavonzották az orosz orvostudomány haladó személyiségeit, akik lelkesen váltak a társaság kiadványainak munkatársaivá.

---

²⁶²⁰ Grombach id. műve p. 166.

A Társaság kiadványsorozatának, a 'Trudi Volnovo Ekonomiceszkovo Obscsesztvá'-nak első kötete 1765-ben jelenik meg. Pekennek, a Társaság alapító tagjának tízoldalas cikke is napvilágot lát ebben, címe: 'A köznép lakásainak építéséről'.²⁶²¹

Ha e munkáját tanulmányozzuk, meg kell állapítanunk, hogy a közegészségtan terén haladó gondolataival jóval megelőzte korát. Felismerte a környezet befolyását az emberre, a rossz környezet betegségokozó hatását. Reformjavaslataival pedig igyekezett ezen változtatni. Ehhez nemcsak a nép felvilágosítására és a birtokosok megnyerésére volt szükség. Közölni kellett e gondolatait és megállapításait az orvosokkal is, akik akkoriban még nem mind értették meg a környezethigiéne problémáit.

A falusi nép lakásviszonyai a XVIII. században meglehetősen kedvezőtlenek voltak.²⁶²² E téren a hazai és orosz vidéki viszonyok között nem sok különbség volt. A lakóházak csaknem a század közepéig paticsfallal, vert vagy tömött agyagfallal épültek. A század vége felé a parasztházak falait taposott aprószalmás sárból, illetve vályogból húzták, talaja pedig agyagos föld volt. E falusi házak többnyire egy szobából, pítvarból és kis kamrából állottak. Ablakuk apró, sem kellő fény, sem elég levegő a helyiségben nem volt. A konyhák nagyobbára kémény nélkül épültek, és csak a XVIII. század végén lett kötelező nagyobb helyiségekben a téglakémény építése. Kis városok házai sem épültek sokkal különbül. Városokban igen sok faházat emeltek, melyek mennyezete – anyagtakarékosság okából – igen alacsony volt.

Fűtésre a szegény falusi lakosság hulladékot, trágyát, szalmát használt. A szellőztetést melegpazarlásnak tekintették. Még a XVIII. század végén is vannak – hazánkban is – ún. „füstös konyhák”, kémény nélküli, egészségtelen helyiségek.²⁶²³ A lakáshigiéne terén a helyzet a XVI–XVII. század óta falun nem sokat változott.²⁶²⁴

Könyvében a szerző rendkívül alapos indokolással rámutat arra, hogy milyen károsak a közvetlenül a földre épített házak és kunyhók az azokban lakó parasztcsaládok egészségére. Peken jól tudja, hogy az orosz nemesség milyen mohón utánozza a külföldet, és ugyanakkor milyen indokolatlan bizalmatlansággal viseltetik a saját tudósaival szemben; ezért a

²⁶²¹ „O sztrojenyii zsilih pokojev dlja prosztovo naroda”

²⁶²² Gortvay György: Az újabkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. 1. köt. Bp., 1953. Akadémiai. p. 36.; valamint Szumowski Ulászló: Az orvostudomány története bölcsészeti szempontból nézve. Ford.: Herczeg Árpád. Bp., 1939. p. 470. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 167.) – Nem érdektelen talán megemlíteni, hogy Peken rokona és kortársa, Fucker Frigyes Jakab (1749–1805) kassai orvos, is foglalkozik egy disszertációjában környezethigiéne kérdésekkel. Lipcsében, 1777-ben megjelent műve: 'De salubritate et morbis Hungariae schediasma'. Vö. Győry: Magyarország orvosi bibliographiája, p. 147.

²⁶²³ Magyary-Kossa id. műve 4. köt. p. 208.

²⁶²⁴ A magyar művelődés a XVI–XVII. században. Szamosközy István történeti maradványai alapján írta Bagyary Simon. Esztergom, 1907. Buzárovits Gusztáv. pp. 85–87.

nyirkosság ártalmainak taglalása kapcsán Pringle-re²⁶²⁵ hivatkozik, mivel – jegyzi meg szarkasztikusan – „a külföldi tanúkat hitelt érdemlőbbeknek tekintik”. Hevesen kikel az alacsony mennyezetek ellen is, és elítéli a parasztok számára épített rossz, egészségtelen hajlékokat.

Rendkívül jellegzetes az a kettős érvelés, mellyel – mintegy száz évvel a jobbágyszabadság előtt – követeléseit alátámasztja:

1. Nemzetgazdaságilag elhibázott, helytelen dolog az egészségre hátrányos parasztházak építése. Az ilyen hibás takarékossgal, helyesebben fukarsággal csak azt éri el a földesúr, hogy parasztjai idő előtt megbetegszenek, sőt elhalnak – és ebből nagyobb veszteség háramlik a tulajdonosra, mint hogyha tisztességes hajlékot építtetett volna jobbágyainak.

2. Embertelenség, kegyetlenség az esetleg valamivel nagyobb megtakarítás kedvéért rosszul megépített, egészségtelen házakban és kunyhókban lakásra kényszeríteni embertársainkat.

Az egyik az önkényuralmi kor közigazdászának érvelése. A másik: az orvosé. De ha a korszak erkölcsi és szociális felfogásának tükrében vizsgáljuk cikkét, úgy éreznünk kell: ahhoz, hogy a jobbágytartó rend világában leírassa a második érvet, előbb elengedhetetlenül le kellett írnia az elsőt is. A közigazdász Pekennél sokkal meggyőzőbben hangzott akkor is az orvos Peken érvelése.

Sok hasonló cikket írt a társaság kiadványaiban. Témái általában a népegészségüggyel kapcsolatosak. Például csaknem 30 oldalon keresztül cikkezik a kenyérben levő rozsüszőgről. Ez idő szerint ugyanis nagy vita folyt az anyarozs értékelése körül. Sürgette az ez irányú intenzív kutatómunkát annál is inkább, mert ez akkor nemcsak elméleti probléma volt. A XVIII. században a kenyérgabona-termesztés fellendülése hozta magával az ergotismus elterjedését,²⁶²⁶ főleg olyan területeken, amilyen Kelet-Oroszország is volt, ahol sok rozskenyeret fogyasztottak. Itt az ergotin tartalmú kenyér fogyasztása sok bajt okozott.²⁶²⁷ Az ergotismus spasmodicust Oroszországban a nép „zlaja korcsá”-nak nevezte.

Anyarozs tartalmú kenyér hazánkban is elég gyakran került fogyasztásra a XVIII. század második felében. Ez tette szükségessé, hogy a bécsi egyetem orvoskara ezzel foglalkozzék. Véleményét és tanácsait a Baranya megyei gabonaföldeket ellepő anyarozssal kapcsolatosan hosszú átiratban közli.²⁶²⁸ Tömeges megbetegedések léptek fel ez idő tájt Németországban is.

²⁶²⁵ John Pringle (1707–1782) angol katonaeorvos, egyike a higiéne úttörőinek, akit Haller joggal nevezett „vir illustris de omnibus bene meritis”-nak. Vö. Gottlieb Olpp: *Hervorragende Tropenärzte*. München, 1932. pp. 328–329.

²⁶²⁶ W. Naumann, W.: *Zur Geschichte des Brotes*. = CIBA Zeitschrift, 1940. No. 78. p. 2703. skk.

²⁶²⁷ Naumann id. műve p. 2723.

Az oroszországi anyarozs-mérgezések megelőzésében nem csekély szerepe volt felvilágosító irodalmi munkájának.

Peken, aki az orosz orvosi iskola hagyományainak megfelelően nagy súlyt fektet a megelőzésre, az általános higiéné és ételhigiéné kérdésein túlmenően is igyekszik mindent elkövetni, hogy a gyógykezelés mindenki által alkalmazható módszereinek megismertetésével elejét lehessen venni a betegségek terjedésének, illetve súlyosbodásának. Ez vezette őt népszerű munkáinak megírásában.

Összesen két tudományos-népszerűsítő munkát írt: az egyik az 1765-ben megjelent *'Házi gyógykezelő, avagy a gyógyítás egyszerű módja'*,²⁶²⁹ a másik az 1766-ban megjelent *'Miként kezeljék magukat az emberek himlő esetén'*.²⁶³⁰

Első könyvével, a *'Házi gyógykezelő'*-vel valóságos új műfajt alapozott meg, a „lecsebnik”-ek műfaját, mely évről évre újabb kiadásban napvilágot látva rendkívül jelentős szolgálatot tett az orosz egészségügynek. Peken „lecsebnik”-je nem volt az egyetlen efféle könyv; utána nem egy szerző írt hasonló tartalmú és című munkákat. Kezdeményezésének hatalmas érdeme – egyebek között – azonban abban áll, hogy első volt, megindítója egy mind jobban tökéletesedő, a néphez mind közelebb férkőző és mind értékesebbé váló sorozatnak. Az orosz nyelvű szakirodalomban nagyra értékelik e művét.

Sz. M. Grombach alapos vizsgálat tárgyává teszi azokat a feltételeket, melyek létrehozták a lecsebnikiek szükségességét.²⁶³¹ Ezeknek a könyveknek az volt a célja, hogy orvosi ismeretekkel lássák el az egyszerű lakosságot. Az ily könyvek iránt megmutatkozó keresletet az orvosok viszonylagos számának Európa-szerte tapasztalható csekély volta indokolta.

Ami az orvosi ellátás helyzetét illeti, hazánkban például Máramaros megye hatóságai a pestisjárvány idején arról panaszkodnak, hogy náluk az Úristenen kívül más orvos nem található.²⁶³² E nagy orvoshiány miatt azonban éppen nem kell szégyenkeznünk. Nemcsak

²⁶²⁸ Franc. Xav. Linzbauer: Codex Sanitario-medicinalis Hungariae. Tomus III., sectio I. Budae, 1853. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. p. 331.; anyarozstartalmú kenyér a XVIII. században hazánkban elég gyakori volt, főleg a Felvidéken és Erdélyben, ahol nem tiszta búzakenyeret fogyasztottak. Mátyus István erről részletesen ír. Vö. Mátyus István: Ó és új diatetica az az: Az életnek és egészségnek fenn-tartására és gyámolgatására Istentől adattetott nevezetesebb természeti eszközöknek a szerint való elé-számlálása... 2. köt. Posonyban, 1787. Fűskúti Landerer Mihály. pp. 123–125.

²⁶²⁹ „Domasnyij lecsebnik, ili prosztij szposzob lecsenyija”. Vö. A. G. Lusnyikov: Klinyika vnutrennih bolezney v Rosszii pervoj polovini XIX veka [Belgyógyászati klinika a XIX. század első felének Oroszországában]. Moszkva, 1959.

²⁶³⁰ „Szposzob kak szelszkim obivatyeljam polzovaty szebja v oszpe”

²⁶³¹ Grombach id. műve p. 91.

²⁶³² „...hic in Marmatia praeter Deum neminem habemus medicum”. Vö. Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 1. köt. Bp., 1929. Eggenberger. p. 69. (A Magyar Orvosi Könyvtár Társulat könyvtára 121.); az akkori orvoshiányról és a kuruzslók ártalmas működéséről ír Szamosközi: „Medicorum siquidem ingens penuria. Vix unus et alter vel mediocri doctrina praeditus, in

Magyarországon és Oroszországban volt kevés az orvos, hanem még Németországban is, mint azt Magyary-Kossa írja.²⁶³³

Miután a nagyurak tarthattak maguknak drága pénzen jól képzett diplomás orvost s hasonló okoknál fogva a városokban is jobb volt a helyzet, érthető, hogy a nagy orvoshiány elsősorban a szegény falusi népet sújtotta. Szegény emberek, kiknek kevesebb jutott a földi jóból, ha orvosi kezelést igényeltek, messze földről indultak útnak, hogy maguk keressék fel az orvost. E közben sokan nyomorultul pusztultak el a hosszú úton.

Ilyen körülmények között a kuruzslók igen elszaporodtak.²⁶³⁴ Másrészt kialakult a gyógyászatnak az a sajátságos formája, mely Magyarországra és Oroszországra egyaránt jellemző: ez a nem iparszerűen űzött (tehát nem „kuruzsló”) laikus orvoslás. Ezt a XVIII. században éppen úgy megtaláljuk, mint az előző két században. A nemesi-főnemesi családok udvartartásának háziasszonya nemcsak az ifjak nevelésére, hanem egészségére is vigyázott. Ő gyógyította azonban sokszor a környék betegeit is. A megbetegedett falusiak hozzá fordultak tanácsért és gyógyszerért. Minden nagyobb udvartartásban megtaláljuk a házigyógyszertárat s mellette a házi orvosságos könyvet, mely a gyógyszerek hasznát és felhasználási módját ismerteti.²⁶³⁵

A házi orvosságos könyvek mellett, melyekkel már a XVI–XVII. században is találkozunk, a XVIII. században megjelenik a felvilágosító jellegű népszerű orvosi könyv. E korszakban ui. már olyan gyógyító-laikusokkal is találkozunk – Bencze József „empirikus doktorkodók”-nak nevezi őket –, akik egyszerű származásúak, papok, parasztok, és csupán jóindulatból, „családi hagyományból” foglalkoznak orvoslással.²⁶³⁶ E laikus gyógyászok számára írták a XVIII. század neves orvosai felvilágosító műveiket, hogy közvetve ezzel is emeljék a nép egészségügyi ellátásának színvonalát.

Kéziratban számos ilyen könyv ismeretes. Nyomtatásban az első népszerű, felvilágosító orvosi munka hazánkban 1740-ben jelent meg. Perliczi János Dániel írta, címe: *'Medicina pauperum, azaz Szegények számára való házi-orvosságoknak az köztök leginkább és*

---

universo Ungariae regno reperitur, ad quem si non pro certa salute, saltem pro sola spe, confugi possit. Etc.” Szamosközy István történi maradványai. Az erdélyi fejedelmek birtokában volt eredeti példányról kiadta Szilágyi Sándor. 2. köt. Bp., 1877. Akadémia. p. 227. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores – Magyar történelmi emlékek, II. osztály, Írók 28.)

²⁶³³ Magyary-Kossa id. műve 1. köt. p. 73.

²⁶³⁴ Emiatt a Helytartótanács elrendeli 1756. július 29-én, hogy a gyakorlatot folytató sebészek és bábák vizsgát tegyenek, ennek a vizsgának letételét 1766-ban ellenőrzik. Vö. Franc. Xav. Linzbauer: Codex Sanitario-medicinalis Hungariae. Tomus II. Budae, 1852. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. p. 429.

²⁶³⁵ Vö. Schultheisz Emil: Testi orvosságok könyve. = Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 12. (1959) pp. 186–198.

²⁶³⁶ Bencze József: Az empirikus doktorkodásról és annak kéziratáról. = Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 6–7. (1957) p. 216.

*leggyakrabban uralkodni szokott nyavalyák ellen való alkalmaztatás az mindennapi könnyen feltalálható és megszerezhető eszközökből kinyújtatott’.*²⁶³⁷

Oroszországban is mind érezhetőbbé vált ily könyvek hiánya.

Ámbár az egykorú hivatalos számadatok szerint „csaknem az összes kormányzósági és járási városok a XVIII. század hatvanas éveitől kezdve el voltak látva orvosokkal” – ez az adat igen túlzottnak tekinthető. De még az adatok valósága esetén sem részesíthette volna az akkori közlekedési stb. viszonyok között egy kormányzósági vagy akár kerületi orvos kezelésben valamennyi beteget. Így a lakosság túlnyomó része kénytelen volt teljesen nélkülözni minden néven nevezendő orvosi segítséget.

Magától értetődik, hogy ez a helyzet egyrészt a sarlatánok, kuruzslók „praxisának” felvirágzásához vezetett, másrészt felébresztette a többé-kevésbé kulturált emberekben azt a kívánságot, hogy orvosi segélynyújtás céljára szert tegyenek bizonyos elemi gyógyászati ismeretekre. Égető szükség mutatkozott orvoslási ismereteket közlő, népszerű szakmunkák iránt.

Az első orosz folyóirat²⁶³⁸ felhívta az orosz orvosírókat, hogy figyelemmel a speciális orosz viszonyokra, szokásokra és körülményekre, írjanak e célnak megfelelő könyveket. Ezt a feladatot szolgálják a lecebnnyik, melyek közül az első, a legismertebb és legmaradandóbb hatású Peken Keresztély könyve volt.

Ez az első „lecebnnyik” egyrészt a higiéné kérdéseinek igen széles körét, másrészt e betegségek nagy számát öleli fel, kivéve ez utóbbiak közül azokat, amelyek esetében – a szerző szerint – feltétlenül szükséges az orvosi beavatkozás.

A könyv népszerűségét beszédesen igazolja az a szokatlan tény, hogy az első – 1765. évi – kiadást már a következő esztendőben követi a második, majd 1768-ban és 1787-ben a következő kiadások. Az orvostudomány XVIII. századvégi gyors haladásával a könyv természetesen ebben az alakjában gyorsan veszített használhatóságából – azonban az *’Új Lecsebnnyik’*,²⁶³⁹ melyet a szerző fia, Peken Mátyás orvosprofesszor adott ki mint atyja művének átdolgozását, már ismét kora színvonalának magaslatán áll.

---

²⁶³⁷ Györy: Magyarország orvosi bibliographiája, p. 66.; hasonló jellegű Perliczi még ugyanazon évben kiadott *’Testi békességre vezérlő uti-társ’* című könyve is. Később, a század vége felé, több ilyen könyv látott napvilágot hazánkban. Legnépszerűbb és legelterjedtebb Csapó József munkája: *Orvosló könyvetske, mely betegeskedő szegény sorsú ember számára és hasznára készült.* Posony és Pest, 1791. Fűskúti Landerer Mihály. 382 p. – Vö. Györy: Magyarország orvosi bibliographiája, p. 199.

²⁶³⁸ *’Jezsemeszjacsnije szocsinyenyija k polze i uveszelenyiju szluzsascije’* (Hasznos és szórakoztató havi írások)

²⁶³⁹ *Novij domasnyij lecebnnyik [Új házi gyógykezelő].* Szpb., 1796.

De még többet mond e munka rendkívüli sikeréről az 1799-ben – Peken halála után több mint tíz esztendővel – megjelent *'Falusi tükör'*²⁶⁴⁰ című népszerű orvosi könyv, melynek egyik fejezete bemutatja, miként legyenek berendezve a falusi kórházak. A szerző leírása szerint maga a földesúr kezeli a beteg parasztembereket Peken Keresztély Lecsebnik-jének útmutatásait követve, akit ebben „iskolázott, jóra való háznépe támogat, mely ki van képezve borotválásra, sebkötözésre, érvágásra, csonthelyretevésre, foghúzásra és egyéb beteggondozásra”.²⁶⁴¹

Peken másik – a himlő házi gyógyításának módszeréről írt – könyve már nem gyakorolt ilyen maradandó hatást, orvostörténeti szempontból azonban szintén jelentős.²⁶⁴² A himlőben megbetegedettek gyógykezelésének ismertetése mellett kitér e műben a megelőzésre is foglalkozik a variolizáció kérdésével is.

Magyarországon a variolizáció már a XVIII. század elején ismeretes volt. Raymann Ádám János, Eperjes város physicus az 1717. évi felső-magyarországi himlőjárványról a boroszlói tudós társaság annáleszeiben írt beszámolójában arról tudósít, hogy 2 és fél éves kislányát a görög és örmény kereskedőktől tanult eljárással beoltotta.²⁶⁴³

Hazánkban azonban a variolizáció még a század végén sem terjedt el. Erről éppen Fukker Frigyes Jakab kassai orvosnak, Peken rokonának könyvéből értesülünk.²⁶⁴⁴ Orosz orvosok már az 1760-as években is végeztek inokuláció formájában himlőoltásokat, 1768-tól kezdve pedig – amikor II. Katalin és Pál trónörökös is oltásban részesült – Oroszországban a himlőoltás e módja a távoli falvaikig is eljutott. A nagyobb városokban „himlőoltó-házakat” állítottak fel, speciálisan himlőoltásra kiképzett orvosokkal. 1766–1776 között kilenc munka jelent meg Oroszországban a himlőoltásról. Thomas Dimsdale híres könyve a himlőoltásról²⁶⁴⁵ már négy évvel első angol kiadása után, 1770-ben orosz fordításban is megjelent.²⁶⁴⁶

Sokat mond Pekenről, az orvostól és emberről egyaránt, hogy ebben a korban egészen szokatlanul nem valamely hatalmas patrónusnak, hanem „a szegény embereknek” ajánlja munkáját.

²⁶⁴⁰ Gyerevenszkoje zerkalo [Falusi tükör]. Szpb., 1799.

²⁶⁴¹ Pl. Grombach id. műve pp. 84–86.

²⁶⁴² Grombach id. műve p. 86.; szemben a nyugat-európai államokkal, ahol a himlőoltás bevezetése nagy ellenállásba ütközött, az orosz orvostudomány nyomban haladó álláspontot foglalt el ebben a vonatkozásban.

²⁶⁴³ Idézi Gortvay id. műve pp. 12–13.

²⁶⁴⁴ „Variolarum autem insitiores causeant, moneo, in Hungariam venire, lapidarentur enim a populo nostro, ita illa exosa vel mentio de hac operationis est. Neque illa unquam adhuc tot Regno tentata.” Frid. Jac. Fukker: De salubritate et morbis Hungariae schediasma. Lipsiae, 1777. Sumptibus Ant. Loewii bibliopolis Posoniensi. p. 116.

²⁶⁴⁵ Thomas Dimsdale : The present method of inoculating for the smallpox. London, 1766.

²⁶⁴⁶ Vö. Grombach id. műve

Mielőtt legjelentősebb munkájáról, a 'Pharmacopoea'-ról megemlékeznénk, életrajzá-
nak fonalát újból felvesszük az 1770-es évek elején.

Ha az eddigiek során azt a képet kaptuk Pekenről, hogy kora nagy egészségügyi
szervezői, elméleti orvosai jónéhányának példáját követve magas főhatóságok díszes termei-
ben, vagy kórházak igazgatói szobájában, távol a szenvedők nyögésétől és még távolabb a
pusztító járványok csatatereitől élte le életét, úgy a következőkben látni fogjuk, hogy a
legveszélyesebb kockázatot, életveszélyt megkövetelő beosztásokban is megállta a helyét.

1770-ben újabb súlyos pestisjárvány ütötte fel fejét Oroszországban. Higgadt, kemény
kezű közigazgatási vezetők és tudós, bátor orvosok együttműködése kellett ahhoz, hogy a
nagy vész végzetes elharapódzását el lehessen kerülni. Nem kell bizonyítani, hogy az Orvosi
Kollégium tudós-titkárát, a legelőkelőbb orvosi méltóságok egyikének viselőjét – vagyis
Peken Keresztélyt – senki sem kényszerítette arra, hogy kényelmes beosztását felcserélje a
járványorvos funkciójával. Ő azonban – talán édesatyja, a Gömör megyei pestisorvos önfelál-
dozó orvosi munkájára emlékezve – önként jelentkezik erre a több, mint áldozatos munkára.

Európa évszázados legpusztítóbb ellensége, a pestis – mielőtt végképpen elgyengülne –
még egyszer összegyűjti minden maradék erejét és rajtaüt az általa már sújtott országok
lakosságán. A XVIII. század második felében e szörnyű betegség már mind ritkábbá válik, és
csak a háborúk alkalmával kerül elő nagy tenyésztelepéről, Törökországból.

Az orosz–török háborúk nyomán a pestis ismét rázúdul a védtelen lakosságra. Török
hadifoglyok hurcolják be Moldvába és a Havasalföldre; onnan terjed a kór a két
legveszélyeztetettebb állam: Magyarország és Oroszország felé. Lázasan gyorsasággal ismét
vesztegzárrendszert építenek ki és az egészségügyi kancelláriák erejük megfeszítésével
dolgozzák ki az új, minden előzőnél hatékonyabb védőintézkedéseiket. A pestis egyszerre
jelenik meg Erdélyben²⁶⁴⁷ és a Moszkvától nyugatra eső országrészekben.

Peken haladéktalanul beutazza a vesztegzár-állomásokat. A fővárost köröskörül szigorú
katonai védőgyűrű övezi és bárki emberfia csak a szabályos vesztegzárolás kiállása után
folytathatja útját Moszkva felé. Ő maga Szmolenszkben üti fel hadiszállását; ez a
legfontosabb karantén, mivel a Moszkvába vezető fő kereskedelmi útvonalat zárja le. Itt T. P.
Tekutyev kormányzóval karöltve kidolgozza az egész vesztegzárrendszer orvosi és
közigazgatási intézkedéseit. Kerek esztendeig el sem mozdul a vesztegzárzónából²⁶⁴⁸ –

²⁶⁴⁷ Magyar-Kossa id. műve 4. köt. pp. 477–480.

²⁶⁴⁸ Csisztovics id. műve p. 467.

mindaddig, míg a veszedelem végleg el nem vonult Moszkva felől. A szmolenszki pestisjárvány kapcsán tett orvosi megfigyeléseiről levélben számol be Weszpréminek.²⁶⁴⁹

A járvány megszűnte után tapasztalatait és a pestisre vonatkozó megfigyeléseit önálló munkában dolgozza fel. Kéziratát Weszprémi ismerhette, Peken bibliográfiájában 'Observationes medica de peste Smolenskia' címmel sorolja fel.²⁶⁵⁰ Kinyomtatására azonban már nem került sor.

A ragály megszűntével visszatért Pétervárra. Úgy látszik, a nehéz szolgálat nem ment el felette nyom nélkül, mert már nem látja el főorvosi állását, hanem egész tevékenységét birodalmi orvoskollégiumi állásának és a gyógyszerkönyv előkészítő munkálatainak szenteli. Ennek ellenére – pestisorvosi érdemei elismerésül – továbbra is meghagyják valamennyi addig élvezett illetménye birtokában.²⁶⁵¹

A szmolenszki működését követő esztendőkre esik legfontosabb tudományos munkája, a nagy orosz gyógyszerkönyv megszerkesztése. Ahhoz, hogy Pekennek az orosz gyógyszerkönyv összeállításában és kiadásában végzett úttörő munkáját kellőképpen értékelhessük, vessünk egy pillantást a gyógyszerkönyvek európai irodalmára.

A XVII. század végén jelent meg az első pharmacopoea, mely nagyobb területen vált kötelezővé, az 1698-ban kiadott '*Dispensatorium Brandenburgicum*'.²⁶⁵² E gyógyszerkönyv következő kiadásaiban már a '*Dispensatorium Borusso-Brandenburgicum*' címet viselte.²⁶⁵³ 1806-ig, a német-római császárság megszűnéséig, számos hivatalos gyógyszerkönyv jelent meg egyes német államokban.²⁶⁵⁴ Ausztriában viszont egészen különleges helyzet alakult ki e

²⁶⁴⁹ Az 1775. december 12-én kelt levélből Weszprémi a következőket idézi: „...ut nullus locus fuerit, in quo malum hoc eruperit, in quo plures una vel duabus domibus devastaverit...”, lásd: Weszprémi: Succincta..., Tom II. Part 1. p. 24.

²⁶⁵⁰ Weszprémi Peken műveiről alábbi bibliográfiai felsorolást adja: 1. Ars medendi, captui eorum qui non sunt medici, sermone ruthenico accomodata (Petropoli, 1765); 2. Pharmacopoea Castrensis Rossica (Petropoli, 1765. ed. 1779); 3. Pharmacopoea Rossica (1778); 4. Observationes medica de peste Smolenskia. Weszprémi: Succincta..., Centuria tertia. Decas I. et II. Tom. IV. Viennae, 1787. p. 473.

²⁶⁵¹ Csisztovics id. műve p. 467.

²⁶⁵² G. Urdang – H. Dieckmann: Einführung in die Geschichte der deutschen Pharmazie. Frankfurt M., 1954. pp. 81–82.; a brandenburgi, illetve porosz gyógyszerkönyvet megelőzően Európa legelterjedtebb gyógyszerkönyve a párizsi, lyoni, velencei, antwerpeni kiadásokat is megért első hivatalos német gyógyszerkönyv a Valerius Cordus-féle Dispensatorium. Első kiadása Nürnbergben 1546-ban jelent meg. Ezt még ugyancsak a XVI. században követte az Adolf Occo orvosdoktor által összeállított Enchiridion seu Dispensatorium Augsburgense (1564), valamint a Dispensatorium Coloniense (1565). Ez a három korai német gyógyszerkönyv bizonyos mértékig mintegy vezérfonal maradt a később is, amikor a pharmacopoeák tartalma jelentősen megváltozott, formájuk mintául szolgált, ez alól a Pharmacopoea Rossica sem kivétel. Felépítésében nemigen tér el a XVII. századi hivatalos római gyógyszerkönyv, az Antidotarium Romanum (1624), valamint a Párizsban 1638-ban megjelent francia pharmacopoea sem. Vö. A. Stemper: Ein viertes Exemplar der ersten Ausgabe des Dispensatoriums von Valerius Cordus. = Zur Geschichte der Pharmazie, 1958. No. 3. p. 17. skk., valamint H. Peters: Aus Pharmazeutischer Vorzeit. Vol. 2. Berlin, 1889. pp. 134–136.

²⁶⁵³ 1701-ben ui. Poroszország királyság volt.

²⁶⁵⁴ Ezek közül a legkorábbi a hannoveri (1706), legjelentősebb és legtöbb kiadást megért a württembergi (első kiadás 1741, utolsó 1798). Legkésőbbben Hessenben jelent meg hivatalos gyógyszerkönyv (1806). Vö.

téren, ami természetesen hazánkra is befolyással volt. 1722-ig az Occo-féle augsburgi gyógyszerkönyv, a '*Pharmacopoea Augustana*' volt itt érvényben.²⁶⁵⁵ 1729-ben jelent meg Ausztriában az első nyomtatott gyógyszerkönyv '*Dispensatorium Pharmaceuticum Austriaco-Viennense*' címmel.²⁶⁵⁶ 1774-ben a '*Pharmacopoeia Austriaco-provincialis*' első kiadása jelent meg, 1812-ben pedig a '*Pharmacopoeia Austriaca*'.²⁶⁵⁷ Az említettek mellett még az 1722-i londoni, valamint az 1771. évi württembergi gyógyszerkönyvek nagyobb jelentőségűek. A XVIII. század eme pharmacopoeiái a kémiai iskola győzelmét tükrözik. Az addig divatos, rendkívül sok ingredienciát tartalmazó többé-kevésbé misztikus szerek helyett a hatásosnak ismert ásványi-növényi-állati anyagokat sorolják fel. Bár nem kétséges, hogy még a XVIII. századi gyógyszerkönyveknek is általános hibája a bonyolult receptura.

Ami hazánkat illeti, a kassai '*Antidotarium*'-tól eltekintve, melynek érvénye csak Kassa városára szorítkozott,²⁶⁵⁸ az első általános érvényű magyar gyógyszer-árszabvány a Torkos Justus János által latin, magyar, német és szlovák nyelven szerkesztett '*Taxa Pharmaceutica Posoniensis*' (1745).²⁶⁵⁹

A Helytartótanács véleménye alapján ez a munka az egész országra kötelező érvényűvé vált. Mikor azonban a '*Pharmacopoeia Austriaco-provincialis*' 1774-ben megjelent, ezt – 1779-től kezdve – Magyarországra is kötelezővé tették. Ez ellen az Orvosi Kar is eredménytelenül tiltakozott.²⁶⁶⁰ A magyar pharmacopoea tervezetét, melynek kivitelezésére nem került sor, 1848-ban készítette el az e célra összeállított orvostudományi bizottság.²⁶⁶¹

Az orosz gyógyszerkönyvek, noha beosztásuk az anyag természeténél fogva hasonló volt, nem nyugati pharmacopoeák mintájára készültek, sőt összeállítóik inkább arra törekedtek, hogy a külföldi befolyást elkerüljék. A cél az volt, hogy a drága, importált és rendeltetésüknek nem is mindig megfelelő gyógyszerek, illetve alapanyagok helyett belföldi, orosz szereket alkalmazzanak. A gyógyszerkönyvek kiadásának célja volt az is, hogy a belföldi drogok feldolgozása alapján egységes diszpenzatóriumot adhassanak az orosz orvosok és gyógyszerészek kezébe.²⁶⁶²

Adlung–Urdang: Grundriss der Geschichte der deutschen Pharmazie. Berlin, 1935. p. 15., pp. 38–42.

²⁶⁵⁵ A *Pharmacopoea Augustana* bevezetéséig az 1570-ben összeállított kézirat *Dispensatorium pro pharmacopoea Viennensibus* volt használatos, de nem hivatalos. Vö. Otto Zekert: *Österreichische Pharmacopoeen*. = *Pharm. Monatsh.*, 1931.

²⁶⁵⁶ 1770-ig hat kiadása volt. Vö. Zekert id. h.

²⁶⁵⁷ Urdang–Dieckmann id. műve p. 83.

²⁶⁵⁸ Magyary-Kossa id. műve 4. köt. p. 89.

²⁶⁵⁹ Torkos Justus János: *Taxa pharmaceutica Posoniensis ... quatuor linguis, latina, Hungarica, Germanica et Slauica, elaborata Posonii*, 1745. [7], 50, [2] fol.

²⁶⁶⁰ Magyary-Kossa id. műve 4. köt. p. 132.

²⁶⁶¹ Magyary-Kossa id. h.

²⁶⁶² Az 1763-ban alakult orvosi kollégium kötelezte valamennyi orvost és gyógyszerészt, hogy működési körzetében jegyezzen meg minden új, ritka, eddig ismeretlen drogot, amit talál. Az orvosi kollégium kihirdette, hogy „...kiemelkedő szolgálatnak fogja tekinteni, ha az orvosok és gyógyszerészek az

Az első hivatalos orosz diszpenzatórium még nem volt általános érvényű, csak a hadseregére vonatkozott, s kifejezetten katonai gyógyszerkönyv volt. Peken már ennek is szerkesztője volt, 1765-ben jelent meg, címe: *'Pharmacopoea castrensis continens titulos et descriptiones medicamentorum in cistis chirurgorum'*. E kiadás használati utasításából világosan kitűnik, hogy e kézikönyv összeállításakor nemcsak azt tartották szem előtt, hogy a gyógyítást olcsóbbá tegyék, hanem azt is, hogy a hadisebészeket a legértékesebb gyógyszerekkel jól ellássák.²⁶⁶³ Az útmutatás közli azt is, hogy minden orvosnak joga van a diszpenzatóriumban felsorolt drogok bármelyikét tetszése és belátása szerint mással helyettesíteni.

Az első általános érvényű hivatalos orosz gyógyszerkönyv Peken összeállításában látott napvilágot 1778-ban *'Pharmacopoea Rossica'* címmel. Az Akadémia nyomdájában 1800 példányban nyomták ki, s 1779 elején küldték meg a kórházaknak, gyógyszerházaknak, valamint az orvosoknak.²⁶⁶⁴ A gyógyszerkönyvet orosz és latin előszó vezeti be. Az előszóban általános útmutatások mellett a súlymértékek precíz megfogalmazását kapjuk.

A *'Pharmacopoea Rossica'* beosztását tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy – bár tartalmában teljesen önálló – hasonlít a korabeli nyugati gyógyszerkönyvekhez. Az 1–56. oldalon a materia medica anyagát tárgyalja. A drogokat alfabetikus rendben sorolja fel, megjelölve mind a latin, mind pedig az orosz nevet.²⁶⁶⁵ A növények rövid botanikai meghatározásán kívül kitér az oroszországi előfordulásra is. Az 58–136. oldalon az összetett készítményeket (*praeparata et composita*) tárgyalja. E részben találjuk a vények elkészítési módjára vonatkozó előírásokat is.²⁶⁶⁶

Különös érdeklődésünkre tarthat számot a két nagy fejezet között az 57. oldalon olvasható „Nota”. Itt ugyanis azokról a szimpliciákról van szó, melyeknek „gyógyítása ugyan nem

---

Oroszországban található anyagokból új gyógyszereket fedeznek fel és hitelt érdemlő kísérletekkel bizonyítják, hogy azok aggály nélkül és haszonnal alkalmazhatók”. Ez a felhívás nem is maradt eredménytelen, mert az első orosz gyógyszerkönyvbe felvett gyógynövények több mint 80 százaléka orosz földön terem. Vö. Sz. P. Fortunatov: *Az első gyógyszerkönyvek története*. = *Aptecsnoe delo.*, 1952. No. 3. pp. 65–71.; valamint V. A. Nevskij: *Szovjetszkaja medicina*, 1951. No. 3. pp. 37–38.

²⁶⁶³ A használati utasítás orosz és német nyelvű, tekintettel az akkor még szép számú külföldi ezredorvosra.

²⁶⁶⁴ A *Pharmacopoea Rossica* módosított formáját 1779-ben *Pharmacopoea castrensis Rossica* címmel adták ki a hadsereg részére. Az abban különbözött az állami Gyógyszerkönyvtől, hogy a végén felsorolták az ezred szükséges gyógyszerkészletét, melyben a cikkek számát 212-re emelték. A külföldi eredetű gyógyszerek egy részét itt kihagyták. Vö. Fortunatov id. mű, Peken már az ezt megelőző, 1765-ös *Pharmacopoea castrensis* szerkesztésében is részt vett. Kétségtelen, hogy a legelső hivatalos katonai gyógyszerkönyv az orosz. Az eddig elsőként nyilvántartott német katonai gyógyszerkönyv csak 1809-ben jelent meg Berlinben (Baradlai János – Bársony Elemér: *A magyarországi gyógyszerészet története*. Az ősidőktől a mai napig. 1. köt. Az ősidőktől 1800-ig. Bp., 1930. Magyarországi Gyógyszerész-Egyesület. p. 351.).

²⁶⁶⁵ Peken ismerhette Torkos 1745-ben megjelent *'Taxá'*-ját. Mindkettő két részre oszlik: I. *Simpliciák*, három alcsoporttal (növényi, állati, ásványi anyagok), II. *Composita*. A *Pharmacopoea Rossica* taxatív felsorolása teljesebb, viszont nem jelöli meg az indiciókat, mint a *Taxa Pharmaceutica Posoniensis*.

²⁶⁶⁶ Peken, hogy a nevekben kétség ne lehessen, jöllehet az új kémiai, illetve gyógyszerészeti-botanikai nomenclatúrát alkalmazza, felsorolja a régi neveket is.

kétséges”, azonban kellő kísérletes bizonyítékok hiányában a hivatalos listára még nem vétettek fel. A példaképpen felsorolt drogok között szerepel a *Digitalis purpurea*, mely Oroszországban is előfordul.²⁶⁶⁷ A *digitalis* ismerete Peken nagy tájékozottságára utal. A '*Pharmacopoea Rossica*' több kiadást ért meg, annak jeléül, hogy e nagy elméleti felkészültséggel összeállított mű a gyakorlatban is jól bevált. A kitűnő munka számos kiadást ért meg.²⁶⁶⁸

1779. május 21-én rendkívüli érdemei elismeréseképpen a cárnő a legmagasabb államhivatalnokok sorába emeli: államtanácsos lesz.²⁶⁶⁹ De ezt a magas rangot már csak néhány hónapig viseli, mert még ugyanebben az esztendőben, 1779. augusztus 24-én 49 éves korában agyvérzésben Szentpétervárott meghal.²⁶⁷⁰

Két postumus munkáját ismerjük; mindkettő az '*Observationes Medico-Chirurgorum Rutheni Imperii*' I. kötetében, 1805-ben jelent meg Pétervárott.

Az első tanulmány címe '*De morbis hepatis epidemicis*'. Peken ebben a tanulmányában rámutat arra, hogy 1795-ben – egyéb járványos betegségek mellett – feltűnően gyakran észlelt májgyulladást. A fertőző májgyulladás klinikai képének, szimptomatológiájának tökéletes leírását kapjuk e rövid munkában. Érdemes kiemelni, hogy Peken, korát messze megelőzve, azt is megfigyelte, hogy ez a megbetegedés különösen a fiatal katonákat támadja meg.

A másik, mindössze háromoldalas tanulmány ('*De erysipellate maligno, epidemico*') az orbánc fertőző voltára hívja fel a figyelmet. Kazuisztikus ismertetésében rámutat arra, hogy ennek a fertőző voltát addig nem vették kellően tekintetbe.

Munkásságát fia, Peken Mátyás folytatta.

*

Peken Mátyás 1756-ban, Szentpétervárott született.²⁶⁷¹ Négy egyetemi évét a göttingai orvostudományi iskolán töltötte; ugyanott szerezte orvosdoktori diplomáját is.²⁶⁷²

²⁶⁶⁷ A *Digitalis purpurea* már a XII. század óta szerepel a népies gyógyászatban, de az orvostudományban csak Withering leírása óta szerepel (1785). Vö. R. Stenius: *Die Geschichte der Digitalis purpurea*. Leipzig, 1916. p. 25.; J. J. Plenck: *Toxicológiájában* (Bécs, 1785) még csak mint *scrophula* elleni szert említi (p. 145.), Torkos könyvében nem szerepel. A *Pharmacopoea Austriaco-provincialis*ban (1794) már hivatalos szer.

²⁶⁶⁸ A második kiadást egy bizottság rendezte sajtó alá, melynek elnöke N. K. Karpinszkij volt. Vö. Fortunatov id. műve.

²⁶⁶⁹ Csizstovics id. műve p. 467.

²⁶⁷⁰ Csizstovics id. műve p. 467.; valamint Weszprémi: *Succincta...*, Tom. IV. p. 473.: „Fulmine apoplectico tactus anno 1779 obiit...”

²⁶⁷¹ Richter id. műve 3. köt. p. 488.; valamint Hirsch–Haberlingen–Hübötter: *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte*, Vol. 4. p. 543.

²⁶⁷² Csizstovics id. műve p. CCL.

1779-ben tért vissza Oroszországba.²⁶⁷³ Míg édesatyjának két évtizeddel ezelőtt inkább csak formális vizsgát kellett tennie ahhoz, hogy nosztrifikálják diplomáját, addig őt a birodalmi orvoskollégium szabályos egzámennek vetette alá; az orosz orvosképzés ebben az időben már túl volt azon a perióduson, hogy a külföldi oklevél megnyisson bármilyen orvosi állást. Cenzorai Asch és Lerche voltak.²⁶⁷⁴ A sikeres vizsga eredményeképpen 1779. szeptember 3-án – tíz nappal édesatyja halála után – megkapta az oroszországi orvosi gyakorlat jogát.²⁶⁷⁵ Két hónappal később kinevezik a pétervári tengerészeti kórház alorvosává, 300 Rubel fizetéssel és kincstári lakással.²⁶⁷⁶

A következő esztendőben előterjesztéssel fordul a birodalmi orvoskollégiumhoz. Ebben felajánlja, hogy mindkét pétervári – orvos-képző intézettel kapcsolatos – kórházban szülészeti előadásokat fog tartani. Javaslatát elfogadják és 1781 márciusában az orvoskollégium elrendeli, hogy fizetéséhez 150 Rubel összegű pótlékot folyósítsanak.²⁶⁷⁷ A birodalmi orvoskollégium vezetői olyannyira elégedettek előadásaival, hogy alig két hónappal később „medicus docens”-i minőségben áthelyezik a kronstadti tengerészeti kórházhoz, Makszim Makszimovics-Ambodik helyére, akit Pétervárra helyeztek át a szülészeti tanszékre.²⁶⁷⁸

Peken Mátyás csaknem három éven keresztül működik e beosztásában, amikor 1783. december 6-án megkapja professzori kinevezését. Minthogy ez időben egy professzorra több tantárgy tanítása hárult, a szüléset mellett az anatómiát és a fiziológiát is előadta.

Egészen 1793-ig működik professzori rangban a kronstadti kórházban, amikor arra kéri a birodalmi orvoskollégiumot, hogy nevezze ki valamely pétervári kórház élére. Mivel ehelyett a rigai katonai kórház vezetésével bízták meg, elkedvetlenedett és benyújtotta lemondását, melynek eredményeképpen 1793. március 24-én elbocsátották az állami szolgálatból.²⁶⁷⁹

²⁶⁷³ Csisztovics id. műve p. CCL.

²⁶⁷⁴ Csisztovics id. műve p. XXL.; Theodor Heinrich Wilhelm Lerche (1791–1847) európai híró szemorvos. Ő alapította és vezette az első szemkórházat Pétervárott. Amikor ez megszűnt, új, az eddiginél jóval nagyobb szemgyógyintézetet alapított ugyancsak Pétervárott 1823-ban. Ezt az intézetet egészen 1847-ben bekövetkezett haláláig vezette. A cári udvari szemorvosává nevezte ki. Jelentős szerepe volt a pétervári gyakorló orvosok társaságának megalapításában. Vö. A. Hirsch – W. Haberingen – F. Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. Vol. 3. Berlin–Wien, 1931. Urban & Schwarzenberg. pp. 74–81.

²⁶⁷⁵ Hirsch–Haberingen–Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte, Vol. 4. IV. p. 521.

²⁶⁷⁶ Richter id. műve 3. köt. p. 488.

²⁶⁷⁷ Csisztovics id. műve p. CCL.

²⁶⁷⁸ Ezeknek a „lekcionnűj doktor”-oknak nagyon szép emléket állít Sz. M. Dioneszov ’Prepodavanyije fizjologii v Rosszii v. XVIII. v.’ (Megjelent a Trudi Insztituta Isztorii Jesztyesztvoznanyija III. kötetében 1949-ben) c. munkájában: „A sebésziskolákban a fiziológiának oktatását a kórházak alorvosai (mladsi doktorok, doctores docentes) végezték. Az orosz orvostudomány e szerény munkásainak neve fennmaradt az utókor számára is. Közülük megállunk azoknál, akiknek hozzájárulása a fiziológiai ismeretek elterjesztéséhez jelentékenyebb volt.” Ezután leírja a nagyhíró Makszim Makszimovics-Ambodik és utódja, Peken Mátyás ez irányú tevékenységét.

²⁶⁷⁹ Csisztovics id. műve p. CCLI.

Kronstadti működése alatt, 1787-ben írta meg *'A fiziológiának, avagy az emberi test természetéről szóló tudománynak elemi alapjai'* című tankönyvét.²⁶⁸⁰ Munkájának kellő értékeléséhez vessünk egy pillantást a XVIII. század második felének fiziológiájára.

Nem kétséges, hogy e periódus élettani tudományát Haller működése jellemzi. Ő az, aki az élő test mozgásprincípiumaira vonatkozó XVII. századi metafizikus teóriák helyett e kérdésből élettani tudományos problémát csinál, amennyiben kísérletes feltételek között vizsgálja az izmon és az idegen, mi történik ezek ingerlésekor. 190 saját maga végzett kísérletének eredményét, az irritabilitást – ilyen néven vonult be a tudományok történetébe – Haller a göttingai tudós társaságában 1752. április 22-én és május 6-án adta elő,²⁶⁸¹ egyidejűleg a társaság folyóiratában is megjelentette. Kevés publikációnak volt ekkora sikere. Stockholmtól Bolognáig, Párizstól Pétervárig, Berlintől Moszkváig mindenütt kísérleteztek, utánvizsgáltak. Az állatkísérlet csaknem divattá, Haller pedig ismertté és népszerűvé lett. Amikor pedig az *'Elementa physiologiae'* első kötetei megjelentek, Haller egyedülálló tekintély, műve pedig az élettan kánona lett. Az 1757-es év a fiziológia történetének fordulópontja, s mintegy elválasztja az ekkor kezdődő modern fiziológiát mindattól, ami addig volt.²⁶⁸²

Jellemző a XVIII. századi orosz orvostudomány haladó szemléletére, hogy az új tudományos eredmények befogadásával nem késlekedett. Láttuk, hogy Haller tanai már az idősebb Peken működése idején hivatalosan elfogadottak. Ezért írja sógorának, Hambacher doktornak, hogy „Haller hívének kell vallania magát”.

Magától értetődik tehát, hogy Peken Mátyás, aki minden tekintetben kora színvonalán álló orvos volt, élettani könyvét a halleri fiziológia szellemében írta. „A fiziológia – írja előszavában – rendkívül fontos és széles körre kiterjedő tudomány, mely az egészséges és beteg embereken végzett leghiteltérdemlőbb megfigyelések, az állatokon szándékosan végzett kísérletek és az emberi testben végbemenő functiókra átvitt, illetve alkalmazott fizikai szabályok alapján áll.”

Tisztában van azzal, hogy e fiatal tudomány még távolról sem oldott meg minden problémát: „E tudománynak még sok részlete nincs kellően megvilágítva és csupán elméleti feltételezéseken nyugszik.” Peken azonban jól tudja – noha maga nem experimentátor –, hogy a problémák megoldását nem a meddő spekuláció, hanem a kísérletes vizsgálat adja meg. Erre vonatkozóan könyvében így ír: „Arra törekedtem, hogy erőmhez képest e széleskörű

²⁶⁸⁰ Nacsaljnuje osnovanyija fiziologii ili nauki o jesztyeszitve cselovjecsjeszkom. Szpv., 1787.

²⁶⁸¹ E. Lesky: Albrecht von Haller zu seinem 250. Geburtstag. = Wiener medizinische Wochenschrift, 1958. pp. 954–957.

²⁶⁸² H. Buess: Zur Entstehung der Elementa Physiologiae Albrecht Hallers. = Gesnerus 15 (1958) p. 34.

tudomány alapjait világosan és röviden kifejtsem, gondosan elkerülve minden kitalált és kellően meg nem alapozott elmélkedést.”

Részletesen fejtegette az irritabilitás és szenzibilitás tanait. Tankönyvében végeredményben – akárcsak Maximovics-Ambodik – a fiziológia akkor ismert törvényeit foglalta össze.²⁶⁸³

Nem elégszik meg az elméleti orvostudomány művelésével. 1790-ben Pétervárott megjelenik *'A lázokról'* írott munkája.²⁶⁸⁴

Miután kézhez vette az elbocsátó levelet, Moszkvába utazott. Állandó letelepedési engedélyt kért azzal, hogy a moszkvai szárazabb klímára egészségügyi okokból szüksége van. Folyamodványában előadta azt is, hogy hajlandó élete végéig Moszkvában működni.²⁶⁸⁵

A hozzájárulást hamarosan megkapta, és rövidesen kiterjedt magángyakorlatra tett szert. Azonban vérbeli orvospedagógus volt, és a jóljövödelmező magánpraxis nem elégítette ki. Újbóli szolgálatba állítását kéri. Rövidesen ki is nevezik a moszkvai kórházba, Am. M. Sumljanszkij professzor helyére, aki a szülészet tanszékét kapta meg.²⁶⁸⁶ 1793. november 11-től új beosztásában a patológiát és a gyakorlati orvostant adja elő.

Hogy az orvoscollégium milyen nagyra becsülte tevékenységét, arról az anyagi és erkölcsi elismerések sora tanúskodik. Illetményeit 1000 Rubelben állapítják meg akkor, amikor Sumljanszkijnek mindössze 600 Rubel összegű fizetéssel kell beérnie.²⁶⁸⁷ 1794. október 16-án pedig a birodalmi orvoscollégium tiszteletbeli tagjai sorába veszi fel „kiemelkedő képességei, tudományos felkészültsége és alkotásai, valamint ügybuzgalma” elismerésül.²⁶⁸⁸

Amikor a pétervári és moszkvai kórházakat újjászervezték és a professzorok jogot kaptak arra, hogy adjunktusokat válasszanak maguknak, Peken Mátyás Jefrem Muhint, a későbbi világhírű orvostudóst vette maga mellé, akit 1795. szeptember 30-án megerősítettek tisztségében.²⁶⁸⁹

Peken Mátyás professzor 1797. január 29-én kórházában „állandó klinikai kórtermet” nyit meg, mely el van látva az összes szükséges klinikai tartozékkal. A kezdetben alig tíz

---

²⁶⁸³ A XVIII. század orosz élettani művei közül első helyen említendő N. M. Maximovics-Ambodik könyve, mely 1787-ben jelent meg. Nem érdektelen, hogy ebben az időben az orosz orvosi fakultások hivatalos élettani tankönyvei között szerepelt Plenck munkája is, melyet még oroszra fordítása előtt latin nyelven is használtak. Vö. Grombach id. műve p. 77.

²⁶⁸⁴ O lihoradkah. Szpv. 1790. Ezt az értekezést egy nagyobb belgyógyászati mű első részének szánta. Vö. Hirsch–Haberlingen–Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte, Vol. 4. p. 543.

²⁶⁸⁵ Csisztovics id. műve p. CCLI.

²⁶⁸⁶ Richter id. műve 3. köt. p. 488.

²⁶⁸⁷ Csisztovics id. műve p. CCLI.

²⁶⁸⁸ Csisztovics id. h.

²⁶⁸⁹ Csisztovics id. műve pp. 411–412.

betegre berendezett klinikai kórterem gyors fejlődésnek indult; mint Csisztovics²⁶⁹⁰ és a többi orosz orvostörténész megállapítja: ez volt az első, a szó modern értelmében működő orosz klinika.

Peken Mátyás, aki időközben – atyjához hasonlóan – az államtanácsosi méltóságot is elérte, kb. 1810-ig töltötte be professzori állását. Mint nyugalmazott professzort még a világhírű Matvej Jakovlevics Mudrov orvostanár is gyakran meghívta konzíliumra.²⁶⁹¹

Az egyetemi előadás terheitől mentesen újra irodalmi munkásságot folytat. Megírja és még 1811-ben Moszkvában kiadja *'Bevezetés a sebészetbe'* című könyvét.²⁶⁹²

Akárcsak atyja, ő is felismeri a felvilágosító-népszerűsítő irodalom fontosságát. Már 1796-ban megjelent az *'Új leckeönyik'*.²⁶⁹³ A szerző szerint ez csak atyja munkájának átdolgozása, valójában azonban teljesen új könyv. A régi leckeönyiknek csak a szerkezetét őrizte meg. Tartalmát teljesen megváltoztatta, figyelembe véve az orvostudománynak a régi leckeönyik megjelenése óta eltelt 30 év alatti fejlődését. Ez a népszerű könyvecske számos kiadást ért meg. 1817-ben jelent meg utolsó munkája: *'Az egészség és az élet megőrzéséről'*.²⁶⁹⁴

Peken Mátyás az 1820-as évek elején halt meg. Utódja, munkásságának folytatója Jefrem Muhin lett. Pirogov felfedezője.²⁶⁹⁵

---

²⁶⁹⁰ Csisztovics id. műve p. 415.

²⁶⁹¹ V. N. Szmotrov: Mudrov. 1776–1831. Moszkva, 1947. p. 65.

²⁶⁹² Richter id. műve 3. köt. p. 488.; valamint Hirsch–Haberlingen–Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte, Vol. 4. p. 119.

²⁶⁹³ Grombach id. műve p. 94.

²⁶⁹⁴ Hirsch–Haberlingen–Hübotter id. h.

²⁶⁹⁵ Sz. Ja. Strajch: Nikolaj Ivanovics Pirogov. Moszkva, 1949. p. 12.

Keresztúri Ferenc (1735–1811)²⁶⁹⁶

Társszerző: Tardy Lajos

Életének első – magyarországi – szakaszáról csak gyér és igen ellentmondó adataink maradtak fenn, amelyek felettébb megnehezítik, hogy képet rajzolhassunk ifjúságáról. Pedig az Oroszországba származott, nagy pályát megfutott magyar orvosok között Keresztúri Ferenc az egyetlen, akinek emlékét az utóbbi években írt, jeles, önálló hazai tanulmány hirdeti.²⁶⁹⁷ Ez a Király József tollából eredő tudományos dolgozat szakmai szempontból igen értékes és alaposan – elsősorban pszichológiatörténeti vonatkozásban – dolgozza fel Keresztúri szellemi örökségét, biográfiai szempontból azonban néhány téves adatot tartalmaz. De Csisztovics nyilvánvaló eredeti elírása²⁶⁹⁸ alapján téves biográfiai kiindulásokat tartalmaznak a XIX. század első felében és később készült orosz életrajzok is, melyek átvették a nagytekintélyű orvostörténész adatait.

W. M. Richter szerint²⁶⁹⁹ az 1762-ben Oroszországba érkezett és onnan többé ki nem mozdult Keresztúri egyetemi tanulmányait Pesten végezte. Ugyanezt mondja August Hirsch²⁷⁰⁰ és Hübotter²⁷⁰¹ is. Más szavakkal, de lényegében ezt tartalmazzák a régi orosz enciklopédiák is. Csisztovics szerint²⁷⁰² a pesti egyetem orvoskarát látogatta, és ugyanezt állítja Nikityin,²⁷⁰³ továbbá nyomukon egyes más szerzők is.²⁷⁰⁴

²⁶⁹⁶ Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Keresztúri Ferenc. In: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. pp. 86–102. – Szövegváltozata: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Keresztúri Ferenc. In: Tardy Lajos orvostörténeti vizsgálódásai. Kapcsolattörténeti kutatások. Összeáll.: Tardy János. Sajtó alá rend.: Gazda István. Utószó: Schultheisz Emil. Bp., 2009. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 115–131. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 79.) – A témakörben megjelent más írásai: Schultheisz Emil: Keresztúri Ferenc. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 233–239. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.); Schultheisz Emil: Keresztúri Ferenc és a medicina Oroszországban. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótónyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 310–316. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.)

²⁶⁹⁷ Király József: Keresztúri Ferenc. Adalékok a 18. századi magyar pszichológia történetéhez. Szeged, 1956. Szegedi ny. pp. 83–91. (Acta Universitatis Szegediensis. Pedagógia és pszichológia)

²⁶⁹⁸ Ja. Csisztovics: Isztorija pervih Medicinszkij Skol v. Rosszii. Peterburg, 1883. p. CLXXV.

²⁶⁹⁹ W. M. Richter: *Geschichte der Medizin in Russland*. Vol. 3. Moskau, 1817. pp. 354–355.

²⁷⁰⁰ A. Hirsch – W. Haberlingen – F. Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. Vol. 3. Berlin–Wien, 1931. Urban & Schwarzenberg. p. 457.

²⁷⁰¹ A. Hirsch – W. Haberlingen – F. Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. Vol. 4. Berlin–Wien, 1932. Urban & Schwarzenberg. p. 506.

²⁷⁰² Csisztovics id. műve

²⁷⁰³ Kratkij Obzor Medicini, p. 50.

²⁷⁰⁴ Russzkij Biograficeszkij Szlovar „K”-köt. pp. 619–620.

Minthogy a magyar egyetem csak 1777-ben költözött Budára és onnan 1784-ben Pestre, nyilvánvalóan el kell vetnünk azt, hogy Keresztúri akár Budán, akár Pesten végezte volna egyetemi tanulmányait – hiszen 1762-ben már a moszkvai orvosiiskola növendéke. De ha figyelembe vesszük, hogy a magyar egyetemi orvospképzés csak 1770-ben indult meg Nagyszombatban, úgy vitán felüli az is, hogy nem folytathatott Magyarországon ilyen tanulmányokat – mivel a nagyszombati orvoskar megnyitása előtt nyolc évvel már Moszkvában él.

Király József tanulmányában arra utal,²⁷⁰⁵ hogy „Weszprémi-Csanády István... úgy tudja, hogy Keresztúri a jénai egyetemen tanult s hogy az ottani orvosi fakultáson fejezte be tanulmányait”.²⁷⁰⁶

Weszprémi hivatkozott helye a következőképpen hangzik: „1754. d. 31. Ian. Dec. Hambergero Io. Teoph. Trogmayer, Semproniensis. An. eod. d. 13. Apr. Dec. Carolo Frid. Kaltschmiedio Franciscus Kereszturi, Kereszturo-Semproniensis”. Figyelemmel arra a körülményre, hogy Keresztúri – Király József szerint is – Sárospatakon született, sőt 1756-tól a sárospataki főiskola növendéke volt, csaknem kizártnak lehet tekinteni, hogy azonos volna a Weszprémi által a jénai matrikula nyomán Sopron megyeinek, közelebbről sopronkeresztúrinak írt Keresztúri Ferencel. Ezt az azonosságot csak tovább gyengíti az a körülmény, hogy a jénai egyetemi anyakönyv szerint²⁷⁰⁷ ez a Keresztúri mint „Laurentius Franciscus” szerepel – vagyis mint Keresztúri Lőrinc Ferenc.

Ha a két Keresztúri egy és ugyanaz a személy volna, úgy a sárospataki főiskolai matrikulában nyilván találnánk utalást arra, hogy a szubszkribáló hallgató már orvostudori oklevelet szerzett az akkori legtekintélyesebb egyetemek egyikén.

Márpedig egyedül a sárospataki akadémia szűkszavú feljegyzése az, amely a rendelkezésünkre álló adalékok közül bizonyosan a későbbi moszkvai orvosprofesszorra vonatkozik és teljes értékű azonosítást tesz lehetővé. Ugyanis a szubszkribálási dátumot követően a következő mondatot találjuk: „Clam se subduxit in Poloniam et ultra.”

Mindezek után tehát teljes bizonyossággal csak azt tudjuk, hogy Keresztúri Ferenc valóban végzett főiskolai tanulmányokat Magyarországon, éspedig Sárospatakon.²⁷⁰⁸

²⁷⁰⁵ Király József id. mű p. 83.

²⁷⁰⁶ Steph. Weszprémi: *Svccincta medicorum Hngariae et Transilvaniae biographia. Excerpta ex adversariis auctoris. Centuria tertia. Decas I. et II. Tom. IV. Viennae, 1787. p. 157.*

²⁷⁰⁷ *Universitäts-Archiv, Jena, Bestand L. No. 394, Dekanatsbuch der Mediz. Fakultät 1727–1775.; lásd továbbá Othmar Feyl: Die Ungarländer in der Internat. Geistesgeschichte d. Universität Jena, p. 433.*

²⁷⁰⁸ Tiszavidéki Református Egyházkerület sárospataki tudományos gyűjteményének nagykönyvtára, 254/1954. sz. közlés. – Bár nem valószínű, de elképzelhető, hogy az egyetem bölcsészkarán is elvégzett egy-két szemeszt. Ennek megállapítása azonban ez idő szerint aligha lehetséges, mivel a bölcsészkar iratok, a matrikulák és az album, megsemmisültek.

Születési helyét illetően az adatok kevésbé ingadozók. 1738. május 28-án született, egyesek szerint Sárospatakon, mások szerint Kassa környékén; több oknál fogva feltehető, hogy az utóbbi megjelölés voltaképpen azonos az előbbivel, hiszen Sárospatak igen közel fekszik Kassához.

Orosz életrajzírói egyöntetűen azt írják, hogy szülei nemesemberek voltak, akiket korán elvesztett, de mégis sikerült jó neveléshez jutnia. Fiatal korában főleg a latin nyelv tanulásával foglalkozott és azt tökéletesen elsajátította.²⁷⁰⁹ Sajnos a szűkszavú sárospataki feljegyzésből nem tűnik ki, hogy az 1756. március 24-i szubszkribálás után meddig volt a főiskola növendéke. A feljegyzésből következtethetően, mielőtt Moszkvába érkezett, rövidebb-hosszabb ideig Lengyelországban is időzött: lehetséges, hogy orvosi tanulmányait itt kezdte meg.

1762-ben tűnik fel Moszkvában. Szeptember 10-től kezdve a moszkvai orvostképzőiskola növendéke,²⁷¹⁰ 1763-ban már „podlekár”, afféle orvosgyakornok, 1764. június 11-én pedig megkapja orvosi oklevelét.²⁷¹¹

Diplomájának elnyerése után egy hónappal már a dél-ukrajnai Bahmut városába²⁷¹² kap ki-nevezést mint vesztegzárorvos, évi 180 Rubel fizetéssel, ami – ha összevetjük Peken és a többi, központi állást betöltő orvos kezdő fizetésével – bizony igen szerény javadalomnak tekinthető.

De Keresztúrinak sem az volt a szándéka, hogy huzamosabb időt töltsön ebben a beosztásban. Anatómiai érdeklődése már ebben a korai időszakban is túlnyomó volt, ami kitűnik a moszkvai egyetem kurátorához, a híres V. E. Adodurovhoz írt leveléből,²⁷¹³ melyben azt kéri, hogy nevezzék ki a moszkvai orvoskar proszektorává. Ez komoly állás volt, hiszen a nyugati államokat jócskán megelőzve Kondoide orosz birodalmi főorvos volt az, aki a kórházakban elrendelte a kötelező boncolást. Keresztúri moszkvai tanulmányainak esztendei alatt Adodurov személyében is hathatós patrónusra, tehetségének elismerőjére tett szert, mert az egyetem kurátora a kérelmet pártfogó levél kíséretében továbbküldte Cserkaszov báróhoz, a birodalmi orvosi kollégium elnökéhez.²⁷¹⁴ A gyakorló orvosok ugyanis ez utóbbi főhatóság

²⁷⁰⁹ Biogr. szlovar imp. moszkovszkovo unyversityeta p. 404. (a továbbiakban: Moszkvai egyet. biogr.)

²⁷¹⁰ Csisztovics id. műve p. XLXXV. – Peken Keresztélyt és Hambacher Sámuel – akik ugyancsak németországi orvosi diplomával rendelkeztek – csak rövid, formális „kikérdezésnek” vetették alá és annak megtörténte után oklevelüket nosztrifikálták. Az a tény, hogy Keresztúri rendes növendéke lett az orvosi iskolának, szintén azt bizonyítja, hogy nem azonos a Jénában végzett és ott orvosdoktori diplomát szerzett Keresztúri Lőrinc Ferencel. – A moszkvai egyetem már 1755-ben megnyílt, de az orvosi fakultás csak 1764-ben kezdte meg működését – így Keresztúri a kórházi orvosképző intézetben kapta kiképzését.

²⁷¹¹ Csisztovics id. műve p. CLXXV.

²⁷¹² Ma: Artyemovszk (Ukrajna)

²⁷¹³ Csisztovics id. műve p. CLXXVI.

²⁷¹⁴ Uo.

alá tartoztak, míg az egyetemek orvoskarain működő pedagógus-orvosok az egyetem kurátorának, illetve a minisztériumnak voltak alárendelve.

Cserkasov azt válaszolta, hogy Keresztúrit csak abban az esetben engedheti át az egyetemnek, ha alaposan indokolt ilyen irányú kérelmet terjeszt elő.²⁷¹⁵ Keresztúri hamarosan megfogadja a tanácsot, és benyújtja folyamodványát, melyben betegségére hivatkozik. Azt a választ kapja, hogy egészségi állapotára vonatkozó állításait kellő orvosi szakvéleménnyel támassza alá.²⁷¹⁶ E felhívásra betérjeszti a következő szakvéleményt, melyet báró Asch Péter professzor és Minau Krisztián törzsorvos állított ki:

„Keresztúri Franc Francevics epeút-obstrukcióban szenved, amittől gyakran van sárgasága és igen heves kólikája, mely betegségektől ez idő szerint is szenved és melyeknek jeleit arcán viseli, teste pedig gyengeségről tanúskodik.”²⁷¹⁷

Az 1764. november 15-i keltezésű szakvélemény megtette hatását, mert kérelmére a birodalmi orvosi kollégium elbocsátotta kebeléből, és 1765 elején már megkapta egyetemi proszektori és operátori állását Erasmus professzor mellett.²⁷¹⁸

Az anatómiai teátrumban működik, de ugyanakkor részt vesz az egyetemi oktatási munkában is, mert egykori tanára, Zibelin professzor helyett – mint, annak tanársegéde – már ő tanítja az anatómiát és a sebészetet.²⁷¹⁹

Az 1764-es esztendő magánéletében is nevezetes, mert ez év június 16-án lépett házasságra Orthleben Katalinnal. Tizenkilenc éven át boldog, harmonikus életet élt feleségével, egészen annak 1783 novemberében bekövetkezett haláláig.²⁷²⁰

A proszektori állás mellett egyszersmind a moszkvai egyetemi kórház orvosi állását is betöltötte, mint az elbocsátott Tatarinov doktor utóda.²⁷²¹

---

²⁷¹⁵ Uo.

²⁷¹⁶ Uo.

²⁷¹⁷ Moszkvai egyet. biogr. id. h.

²⁷¹⁸ Richter id. mű. Vol. 3. pp. 358–359. – A strassburgi születésű I. F. Erasmus tanári tevékenységét elismerték, oroszellenes beállítottságát azonban nem, mely utóbbiról a nyomtatásban is megjelent beszédében adott hangot. D. Sz. Szamojlovics professzor, a XVIII. századvég nagy orosz orvostudósa, visszautasította Erasmus megjegyzéseit.

²⁷¹⁹ Csisztovics id. h. – Szemjon Geraszimovics Zibelin, a moszkvai orvoskar első hallgatója, majd később nagyhírű professzora 1735. ápr. 6-án született. Moszkvai tanulmányai után a königsbergi, majd leydeni egyetemen tökéletesítette tudását. Leydenben védte meg 'Dissertatio inauguralis de saponibus medicis nativis ex triplici regno naturae petitis' című doktori értekezését. 1802-ben bekövetkezett haláláig tanított a moszkvai egyetemen. Irodalmi tevékenysége rendkívül tekintélyes. Részletes biográfiáját és tudományos méltatását lásd: D. M. Rosszijszkij: 200 let medicinskovo fakultyeta moszkovszkovo unyiversityeta. Medgiz, Moszkva, 1955. pp. 31–35.

²⁷²⁰ Keresztúri e házasságból származott gyermekei egészen korán haltak el (Moszkvai egyet. biogr. id. h.)

²⁷²¹ Csisztovics id. h.

Mint az a moszkvai egyetemi tanárok életrajzgyűjteményéből kitűnik, „báró Asch Péter, a leghíresebb moszkvai orvosok egyikének személyében nem csupán megbízható vezetőt talált tudományos téren, hanem pártfogót is az életben; az ő ajánlásai folytán gyakorlati működésének köre jelentősen kiszélesedett. Fáradhatatlan munkaszeretete, lelkes odaadása az első moszkvai orvosok egyikévé avatta”.²⁷²²

Ebből is kitűnik, hogy pályájának egyik legfőbb egyengetője Asch tanár volt, egyike Oroszország legkedveltebb klinikusainak, aki mint a moszkvai pestisjárvány elleni küzdelem egyik szervezője, éjt nappá téve gyógyította a súlyos járvány betegeit.²⁷²³

Az 1770–1771. évi hatalmas pestisjárvány idején²⁷²⁴ – akárcsak Peken – ő is felcseréli fővárosi beosztását a járványorvos veszélyes funkciójával.²⁷²⁵ A pestisorvos funkciója nemcsak veszélyes, de felettébb fárasztó, s ráadásul még igen hálátlan szerep is volt.

Európa-szerte az volt a szokás a XVIII. században, hogy amikor egy járvány elhatalmasodott, hatósági intézkedésekkel igyekeztek megfékezni s a továbbterjedésnek gátat vetni. Egészségügyi bizottságokat, sanitaria comissiokat alakítottak. Ezek laikus hatósági közegekből, valamint orvosokból álltak. Az irányítás feladata természetesen az orvosokat illette. Ezeknek a bizottságoknak az irányítása alatt működtek a tulajdonképpeni pestisorvosok, pestilentiariusok és azok a sebészek, akiket a járvány elleni küzdelemben szintén bevontak.²⁷²⁶

Ennek a küzdelemnek első és legfontosabb fegyvere a vesztegzár, a lehető legteljesebb izolálás volt. (A határzárat legtöbb országban csak nehezen nyitották meg. Oroszország különleges útlevelet követelt meg járvány idején, melyből kitűnt, hogy tulajdonosa „járványmentes”.²⁷²⁷)

²⁷²² Moszkvai egyet: biogr. id. h.

²⁷²³ Asch Péter tudományos munkásságát egy 'De natura spermatis observationibus microscopii indigata' című értekezés őrzi. (Göttingen, 1756); Asch Péter testvére volt Asch György Tamás cári tábornok-orvosnak, aki a nagy Haller egyik legkedvesebb tanítványa volt. Vö. F. Hübotter: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. Vol. 1. Berlin–Wien, 1929. Urban & Schwarzenberg. pp. 220–221.

²⁷²⁴ Az 1770/71. évi pestisjárvány hazánkat is megtizedelte, erről részletes beszámolót Chenot Ádám írt. Művét halála után Schraud Ferenc doktor adta ki: Adami Chenot: Historia pestis Transylvaniae annorum 1770–1771. Opus posthumus jussu regio edidit et praefatus est Franciscus Schraud. Budae, 1799.

²⁷²⁵ Russzkij Biograficeszkij Szlovar id. h.

²⁷²⁶ A bizottság közvetlen alárendeltségében működtek a tisztasági felügyelők (commissarius mundationis), a járványos területre vezényelt orvosok (medicus expositus) és sebészek (chirurgus expositus). Vö. Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 1. köt. Bp., 1929. Eggenberger. p. 120. (A Magyar Orvosi Könyvtár Társulat könyvtára 121.)

²⁷²⁷ J. Gerlitt: Die Entwicklung der Quarantäne. = CIBA Zeitschrift, 1935. No. 24. p. 821.

„Veszteglő-intézetek” felállítása az országhatárokon már évszázadok óta szokásban volt, ahol a külföldről érkező pestisre gyanús utazókat ellenőrizték és mindenféle „kezelésnek” vetették alá.²⁷²⁸ A határzárakon kívül azonban az ország belsejében is számos elkülönített és lezárt terület, helység, sőt egy helységben több elkülönítő épület is volt.²⁷²⁹ A vesztegzár felállítása mindig az orvosok véleménye alapján, legtöbbször közvetlen utasítására történt. A vesztegzár azonban a fel nem világosított, az intézkedés célját meg nem értő népnek komoly zaklatást, súlyos nehézségeket jelentett. A közlekedés megbénult, kereskedelme megszűnt, sok helyen a mezőgazdasági munka is lehetetlenné vált. Mindez az árak, elsősorban az élelmiszer árak rohamos emelkedéséhez vezetett, inséget okozott. Az anyagi romlás mellett nem hanyagolható el az a pszichés szituáció sem, melybe a járványtól sújtott, vesztegzár alatt álló terület lakossága jutott. A páni félelemhez sok helyen hozzájárult a pestisben meghaltak elhantolásának brutális módja, az egyházi szertartások teljes eltiltása (a kordonon a papokat sem engedték át). Mindez nagymértékben felharagította az embereket.

E körülmények okozták, hogy sok pestises vidéken forrongott, sőt nem egy helyen nyílt lázadásban tört ki a nép.²⁷³⁰

A nép haragja pedig elsősorban a pestisorvosok ellen fordult, akik e hátrányos intézkedések közvetlen elrendelői voltak, és ezért nemritkán életükre törtek.²⁷³¹ Ehhez hozzájárult még a nép hiedelme, mely szerint az orvosok terjesztik a járványt.

A kiküldött pestisorvost gyanakodva, eleve ellenszenvvel fogadták. Utasításainak nem engedelmeskedtek, ezeket többnyire csak karhatalommal lehetett keresztül vinni. A járványorvos vizsgálata elől megszöktek, gyógyszereit visszautasították.

Amikor tehát Keresztúri pestisorvos lett, igen nagy és nehéz feladatra vállalkozott. Munkásságát a járvány egész tartama alatt, megszakítás nélkül folytatta.

Röviddel a járvány megszűnése után visszatér Moszkvába, ahol 1772-ben protokirgussá lép elő, vagyis a moszkvai egyetemi kórház fősebésze lesz, és újra előad. Az 1775/1776-os tanévben a téli szemeszterben a neurológia és splanchnológia köréből tart

²⁷²⁸ A zimonyi veszteglőintézetre vonatkozó részletes adatokat közöl: Franc. Xav. Linzbauer: Codex Sanitario-medicinalis Hungariae. Tomus III., sectio I. Budae, 1853. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. p. 220.

²⁷²⁹ Ilyen elkülönítő épület volt a fából épített „pestis-rekesz”, rastellum is. Vö. Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 4. köt. Bp., 1940. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. p. 174. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 168.) – A pestisre, ill. egyéb járványra vonatkozó utasításokat egységesen szabályozta és az egész országra kötelezővé tette az 1770-ben kiadott 'Generale Normativum in Re Sanitatis'. Lásd: Linzbauer id. mű. Tom. III., sectio I. p. 821. és Tomus II. Budae, 1852. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. p. 535. (in extenso közli német, ill. latin nyelven).

²⁷³⁰ A lakosság nyílt ellenállásával kellett Chenot doktornak is megküzdenie Brassóban az 1755. évi pestisjárvány idején, mert „rudis Valacha gens et ipsi Saxones detestabantur medentis auxilium et abhorrebant a remidiis”.

²⁷³¹ Az 1739-es pestisjárvány idején működött Meiszner Ferenc pestisbészről feljegyezték, hogy őt a fellázadt lakosság megverte, a pestisorvosokat pedig halálra kereste. Vö. Magyary-Kossa id. mű. 1. köt. p. 126.

előadásokat. Mint az egyetemi hirdetményekben olvasható „Winslow nyomán, hozzáfűzve azt, amit mások tártak fel”.²⁷³²

Nagy felkészültség kellett éppen a splachnológia és a neurológia oktatásához, mely a XVIII. században is számos nyílt kérdéssel nehezítette az előadó helyzetét.

Az anatómia oktatásában utóda Venszovics, majd Gruzinov, azt követően pedig a kiváló Muhin lett, Peken egykori adjunktusa.²⁷³³

1776. augusztus 18-án a moszkvai egyetemi tanács Pro memoriával fordult a birodalmi orvostudományhoz és ebben kéri, hogy Keresztúrit – „tekintettel a tanításban évek óta elért eredményeire, lelkiismeretes kórházi orvosi tevékenységére, szorgalmára, tisztességes és erkölcsös magaviseletére, továbbá, mivel voltaképpen amúgy is betölti az anatómia professzorának tisztségét, végül további erőfeszítésre és buzgalomra ösztönzése céljából” – részesítsék olyan rangemelésben, mely figyelembe veszi, hogy de facto professzori állást tölt be; vagyis nevezzék ki törzsorvossá.²⁷³⁴

A való helyzet ugyanis az volt, hogy a nagy Zibelin Sz. G. a farmakológiai-farmaciai, valamint a terapeutikai tanszékekkel együtt és egyszerre mind kevésbé tudta előadni az anatómiát is és ezért az utóbbi katedrát évek óta mind önállóbban Keresztúri vezette. Költségvetési okokból viszont ekkor még nem volt lehetőség újabb tanszék szervezésére. Vagyis az orvostudományi felterjesztés a fennálló tényleges helyzetet kívánta némileg összhangba hozni Keresztúri rangjával és javadalmával, ha a professzori kinevezésre még nem is volt mód.

1777-ben bekerül a moszkvai egyetem professzori karába, egyelőre mint az anatómia és sebészet rendkívüli tanára.²⁷³⁵ Egy évvel később, 1788-ban megkapja a tanszéket, és ezzel együtt a rendes tanári címet és jelleget.²⁷³⁶

Professzori működését az orvostörténészek rendkívül pozitívan értékelik. V. V. Kovanov és T. I. Anikina szerint²⁷³⁷ Zibelin tanítványa, Keresztúri Ferenc „igen nagy hatást gyakorolt az egyetemen folyó orvosi oktatás fejlődésére. Elsőként kezdte meg az anatómia tanítását hullákon, a fiziológiai oktatását pedig állatokon”. Ezután részletesen ismerteti Keresztúri tanmenettervezetét, melyet az akkori előadási hirdetmények tartalmaztak: „Be fogja mutatni az emberi test felépítését, művészi szívszedve és preparálva azt. Hogy pontosabban meghatározza az élő test sok részének funkcióit, be fogja mutatni ezeknek a szerveknek a

²⁷³² A nyári szemeszter folyamán Ludwig nyomdokain tanítja a sebészetet (Moszkvai egyet. biogr.) p. 405.

²⁷³³ Rosszizszkij id. műve p. 218.

²⁷³⁴ Csisztovics id. műve p. CLXXVI.

²⁷³⁵ Russzszkij Biograficeszkij Szlovar id. h.

²⁷³⁶ Russzszkij Biograficeszkij Szlovar id. h.

²⁷³⁷ Isztorija kafedri operativnoj hirurgii i topograficeszkij anatomii moszkovszkovo unyiversityeta. 1755–1955. (Medgiz, Moszkva, 1955.) p. 12.

felépítését különféle állatokon is. Az anatómiai-fiziológiai kísérletek lefolytatásán ezért néha élő állatokat is fel fog vágni. A legkisebb részek finom szerkezetének vizsgálatánál a mikroszkópot veendi segítségül.”²⁷³⁸ A két szerző ezután ismerteti, miként tanította Erasmus, Zibelin és Keresztúri az anatómiát.

Ez az oktatás széles alapokon nyugodott és felölelte a leíró anatómia mellett a fiziológia és hisztológia, valamint a klinikai és operatív sebészet elemeit is. Az anatómia és a sebészet komplex oktatásának megvoltak a maga pozitív és negatív oldalai. Az anatómiának sebészorvos által történő oktatása kétségkívül előmozdította a topográfiai vagy sebészi anatómia fejlődését. A sebészorvosok, akik az orvostanhallgatókat a sebésztechnikára és anatómiára oktatták, kellő anatómiai bázist nyújtottak a sebészeti műtétnek számára. Az ilyen oktatásnak negatív oldala az volt, hogy a tanárok nem tudták tökéletesíteni magukat egyetlen szakterületen akkor, amikor az orvostudomány helyzete és annak további fejlődése szigorú specializációt követelt volna meg. Ezenkívül az oktatás minőségét kedvezőtlenül befolyásolta az egyetem szűkös anyagi helyzete is, ami a cári kormányzat részéről tanúsított mostoha bánásmódnak volt a következménye.

Egy másik orvostörténész, D. M. Rosszijszkij munkájából²⁷³⁹ az is kitűnik, hogy Keresztúri az 1778/1779-es tanévben saját tantárgyai mellett a hisztológiát, fiziológiát, szülészetet és törvényszéki orvostant is előadta, amiről a moszkvai egyetem múzeumában található egykorú hirdetmény tanúskodik:

„Keresztúri Ferenc, az anatómia és sebészet nyilvános rendkívüli professzora a nyári szemeszterben a szokásos napokon délután 2 és 4 óra között Roederer tanítása alapján fogja előadni a szülészetet; a téli szemeszter folyamán pedig az orvosi anatómia és sebészet oktatásának befejeztével be fogja mutatni, hogy a különféle műszerekkel és eszközökkel miként kell végezni a sebészi beavatkozásokat és nem fogja elmulasztani azt sem, hogy anatómiai úton kutassa fel a betegségek és a halál okait az ezen célból odaküldött hullákon.”

Már e hirdetmény is utal kórboncnoki munkájára. Keresztúri az orosz kórbonctani iskola egyik kitűnő képviselője. Egy személyben klinikus, leíró anatómus és kórboncnok.

Sigerist, a neves orvostörténész, a XVIII. század végi XIX. század elejei bécsi és párizsi orvosi iskolák kórbonctani gyakorlata közötti különbséget abban jelölte meg, hogy míg

---

²⁷³⁸ Király József fordítása.

²⁷³⁹ Id. mű pp. 30–31.

Bécsben korán elkülönült a kórbonctan, addig Párizsban a klinikus volt többnyire a proszektor is.²⁷⁴⁰ Utóbbihoz hasonló helyzet alakult ki Moszkvában és Pétervárott is. Már Sigerist rámutatott arra, hogy mindkét módszernek megvoltak a kétségtelen előnyei. A bécsi iskola csaknem teljesen önállósult patológiai anatómia gyakorlata kedvezőbb volt a kórbonctan mint diszciplína számára. A kórbonctan önálló művelése e tárgy fejlődését, az erre vonatkozó ismeretek elmélyültebb bővítését segítette elő. A párizsi iskola szorosabban a klinikumhoz kapcsolódó kórbonctana talán előnyösebb volt a gyakorló orvos szempontjából.

Ha tekintetbe vesszük, hogy az orosz medicina önálló fejlődésében messzemenő hasonlóságot mutat a francia klinikai orvostudományhoz, úgy csaknem természetes, hogy a kórbonctan, mint akkor többnyire mondták: „anatomia practica” terén is olyan gyakorlat alakult ki, mint amilyen Sigerist szerint a párizsi iskolát jellemzi. Mióta Morgagni *'De sedibus et causis morborum indagatis libri quinque'* című alapvető műve 1761-ben megjelent, az orosz medicina is egyre inkább az anatómiai-lokalisztikus gondolat hatása alá került.

Ubi est morbus? – tette fel a kérdést Morgagni Paduában, mikor boncolás közben és után összevetette a boncolásnál talált szervelváltozásokat a klinikai adatokkal. Ugyanezt kérdezte két évtizeddel később Moszkvában a klinikus és proszektor Keresztúri is.

Moszkvában e szempontból különösen kedvező helyzetet teremtett Kondoide birodalmi főorvosnak az a már említett rendelkezése, mellyel a kórházakban elhaltak kötelező szekcióját elrendelte. Ez lehetővé tette, hogy Keresztúri klinikai megfigyeléseit csaknem minden esetben összevethesse a boncasztalon nyert észleletekkel. Az így leszűrt tapasztalatok irányították klinikai munkáját. Ez a kórbonctani és klinikai szemlélet tükröződött előadásaiban is.

Érdeemes elolvasni, hogy e korszak haladó orvostudományának fejlődéséről mit ír a késői kortárs, Raige-Delorme, visszapillantva e periódusra: „Általánosan elfogadott, hogy az a nagy haladás, melyet az orvostudomány az utóbbi évtizedekben tett, csaknem kizárólag olyan orvosoknak köszönhető, akik kórházakban dolgoztak. A kórházak egyedülálló előnyeinek illusztrálására egyébként elég a kórbonctan nagy jelentőségére gondolni.”²⁷⁴¹ Talán nem túlzás azt állítani, hogy Keresztúri – ami a gyakorlatot illeti – ilyen orvos volt.

Rosszijszkij is melegen méltatja működését, és kiemeli, hogy elsőként vezette be az oktatásba az állatokon végzett fiziológiai kísérleteket, valamint a mikroszkóp használatát a hisztológiai tanításnál.

²⁷⁴⁰ H. E. Sigerist: Grosse Ärzte. München, 1959. p. 266.

²⁷⁴¹ J. Raige-Delorme: Dictionnaire historique de la medecine ancienne et moderne. Bd. XV. Paris, 1837. p. 375.; Idézi Erwin Ackerknecht: Die Pariser Spitäler von 1800 als Ausgangspunkt einer neuen Medizin. = CIBA-Symposium, 1959. Vol. 7. p. 99. – Vö. V. L. Gyerjabina: Ocserki razvityija prozektorszkovo gyela v Rosszii i SzSzsZR [A kórbonctan fejlődésének vázlata Oroszországban és a Szovjetunióban]. Moszkva, 1959. p. 20.

Amikor 1780. június 9-én József császár mint Falkenstein gróf beutazza Oroszországot, megtekinti a moszkvai egyetemet is, ahol Keresztúri saját szerzeményű magyar verssel²⁷⁴² üdvözlö az uralkodót. Kérdés, hogy a magyarul csak igen gyengén beszélő uralkodó mit értett meg a magyar versből.²⁷⁴³

1781-ben igen nagy tudományos megtiszteltetésben részesül: a Bécsben székelő „Imperialis Leopoldino-Carolina Academia naturae curiosorum” felveszi tagjai sorába.²⁷⁴⁴ Ezt a maga korában nagy tekintélyű, nemzetközi orvosi-természetvizsgálói egyesületet 1652-ben J. L. Banschius alapította.²⁷⁴⁵ Keresztúri itteni magyar tagtársai közül Moller Dániel Vilmost, Köleséri Sámuel, Fischer Dánielt, Loew Károly Frigyes, Windisch János Teofilt, Wallaszka Jánost, Perlitz János Dánielt, Madai Dávid Sámuel, Molnár Ádámot, Loew Andrást, Spielenberger Dávidot és magát Wessprémi Istvánt kell kiemelnünk.²⁷⁴⁶

Aránylag csekély számú és terjedelmű publikációi is ezekben az években látnak napvilágot. 1778. április 22-én a cárnő születésnapján tartott beszéde még ugyanabban az évben *’Oratio de sensationibus tam in tuenda sanitate, quam in corrigenda adversa valetudine, homini necessaria et amica auxilia praebentibus’* címmel²⁷⁴⁷ jelent meg. Ezt a munkát Király József is feldolgozta tanulmányában.

Keresztúrinak ez az értekezése tulajdonképpen fiziológiai mű. A fiziológiának azt a fejezetét tárgyalja, mellyel ma a pszichofiziológia és a neurofiziológia foglalkozik. Ennek a tudományágnak a fejlődését is a nagy Haller indítja el.

Hosszú utat tett meg a neurofiziológia, amíg a spiritus animalistól az ideg akciók áramáig eljutott. A XVIII. század közepén az idegi funkciók megismerésére és az ismert funkciók helyes értelmezésére irányuló szisztematikus mechanikai, kémiai és elektromos ingerlési kísérletek folytak, éppen Haller kezdeményezésére. Az állatok egyes szerveinek és szöveteinek ilyen vizsgálata mind módszerében, mind eredményeiben új volt.

Haller *’De partibus corporis humani sensilibus et irritabilibus’* (1752) című munkájában fejti ki először ezeknek a kísérleteknek az eredményét, melyek később Keresztúri munkáinak is alapját képezik.

A test bizonyos részei valamely ingerre összehúzódással és mozgással válaszolnak, elsősorban az izom, és pedig függetlenül az idegtől; ezek a részek irritabilisak. Ezzel szemben

---

²⁷⁴² „Keresztúri padnyosz jemu csetvertosztiseje na vengerszkom jazüke, kotoroje bülo togdazse napecsatana.”

²⁷⁴³ Kosztrov orosz nyelvű ódával, Dilthey latin, Mattei pedig görög epigrammával üdvözölte Józsefét.

²⁷⁴⁴ Csisztovics id. h.

²⁷⁴⁵ F. A.: Brockhaus: Allgemeine deutsche Real-Encyklopädie für die gebildeten Stände. Leipzig, 1833. p. 135.

²⁷⁴⁶ Wessprémi id. műve 4. köt. p. 65.

²⁷⁴⁷ „Az egészség megtartásával, valamint a leromlott egészségi állapot helyreállításával kapcsolatos, az embernek nélkülözhetetlen, hasznos segítséget nyújtó érzetéről tartott beszéd.”

más szervek sensibilisek, vagyis a kísérleti állat e szervrészre gyakorolt behatásra fájdalmat jelez, ami elsősorban az idegekkel függ össze. Az idegekre vonatkozóan pedig kimutatta Haller, hogy sajátos reakcióik az ideg egész pályája mentén kiválthatók megfelelő ingerekkel.

E tények immár helyes regisztrálása sem vezette el még Hallert sem az idegimpulzusok lényegének felismerésére. Ismeretes, hogy Haller még valami folyadék keringését tételezte fel az idegekben.²⁷⁴⁸ Ezért írja aztán Keresztúri is több helyen, hogy az inger tovaterjedésének útját az idegben nem tudjuk követni.

Haller irritabilitásra és szenzibilitásra vonatkozó felfedezése nagyszerű, de terminológiája meglehetősen szerencsétlen, kora tudósait megtévesztő volt. Ez magyarázza, hogy alapgondolatai további fejlődésükben az egyes kutatóknál, de interpretátoroknál is – mint amilyen Keresztúri is volt – különféle irányt vettek. Kialakult egy főleg fiziológiai, egy vitalisztikus és egy klinikai irányzat.²⁷⁴⁹

Az érzeteknek mint lelki működéseknek a vizsgálata a későbbiekben különösen gyakran vezetett fogalmi zavarokhoz és eltérésekhez.

A szenzibilitás egyrészt a tudatos érzékelés képessége, tehát lelki átélés, mely az agy részvételéhez kötött. Másrészt minden ingerelhető ideg valamilyen formában „szenzibilis”, mert az ingert, ha felveszi és továbbítja, „érzi”.²⁷⁵⁰ Haller tehát egy fiziológiai jelenséget és egy lelki élményt azonos módon jelölt. Ezzel alapjában helyes teóriája számos zavaros hipotézis forrása lett. Egy azonban biztos, bármilyen irányban fejlődtek is a halleri gondolatok, végleg elszakadtak az addigi tisztán mechanikus interpretációtól, elvetették a iatromechanika gép-analógiáit. Így nemcsak az általános fiziológia fejlődött tovább, hanem elmélyültek a pszichofiziológiai összefüggésre vonatkozó ismeretek is.

A pszichofiziológiai összefüggéseket vizsgálja Keresztúri is az érzetekről szóló orációjában.²⁷⁵¹

E munkája hármas tagolódású. Az első részben az érzetek fejlődését mutatja be. A filogenézis szemszögéből vizsgálva „sok nemzedék érzet-össztapasztalatára utal.”²⁷⁵² E fejezetben foglalkozik a megismerés lényegével, leszögezve, hogy annak forrása az érzékszervi tapasztalat, melyeknek összessége tükröződik a tudatban.

²⁷⁴⁸ K. E. Rothsuh: Vom Nervensaft zur Nervenkraft. = CIBA Zeitschrift, 1958. No. 89. p. 2964.

²⁷⁴⁹ H. Buess: Zur Entwicklung der Irritabilitätslehre. Basel, 1942. pp. 299–293.

²⁷⁵⁰ K. E. Rothsuh id. műve p. 2965.

²⁷⁵¹ Az érzetekkel kapcsolatos vizsgálatok Oroszországban Lomonoszov kutatásaival indultak meg. Az ő általa alkotott érzetelmélet lett az orosz materialista lélektan, ill. élettan egyik alapja. Vö. Király id. műve p. 85.

²⁷⁵² Vö. Király id. műve p. 85.

Az „Oratio” második részében az érzékelést mint folyamatot teszi vizsgálata tárgyává. Felteszi a kérdést: az érzet „hogyan mozgatja a lelket”?²⁷⁵³ Hipotézisek felállításán kívül egyéb eredményre természetesen e kérdés megválaszolásában nem jut. Kétségtelen azonban, hogy az a következtetés, mely szerint „a testek az érzékszerveinkbe jutott képeikkel az idegeken keresztül a tudathoz jutnak; az érzékszervek különböző struktúrája az érzetek megkülönböztetését szolgálja”²⁷⁵⁴ – kora tudásának magaslatán álló egzakt materialista megállapítás. Ebben a fejezetben Keresztúri többször hivatkozik Lucretiusra, *‘De rerum natura’* című művének egy terjedelmesebb részét idézi is.²⁷⁵⁵

Tudjuk, hogy Keresztúri anatómiai előadásai keretében behatóan foglalkozott a neurológiával. Igen természetes tehát, ha az érzékelés folyamata mellett keresi az ingerületnek a nagyagy felé vezető útját. Ismeri azonban az anatómiai ismeretek csekély voltát e téren, és nem merül el a kérdés részleteiben. E probléma megoldását még nem tartja időszerűnek.²⁷⁵⁶ E helyett inkább a motoros és szenzoros idegek anatómiáját és élettanát vizsgálja. E problémák megbeszélésekor kifejezetten a klinikai irányzatot képviseli. Nem annyira kísérletes vizsgálatokra, mint inkább az orvosi gyakorlat példáira hivatkozik.

A mű harmadik, utolsó részében az érzékenység fajaival foglalkozik.²⁷⁵⁷ Az érzékszervek, az izmok, valamint a belső szervek érzékelésének elkülönítése (az elsőt *sensus*, a másodikat *sensibilitas*, a harmadikat *sensatio* terminussal jelöli) emlékeztet Friedrich Hoffmann erre vonatkozó elgondolásaira.²⁷⁵⁸ A belső szervek és zsigeri izmok innervációjának leírásakor viszont inkább a deskriptív anatómus biztonsága vezeti.

„Oratio”-ját egybevetve kora neves neurofiziológusainak munkáival, azt kell mondanunk, hogy a német Thaerrel, Unzerrel és az angol Cullennel egyenrangú képviselője Oroszországban a neurofiziológia fiatal tudományának. Művében nem több a téves hipotézis, de legalább annyi a helyes megállapítás, mint az említett európai hírók munkáiban.²⁷⁵⁹

²⁷⁵³ Vö. R. G. Gurova: Szovjetszkaja Medicina, 1952. No. 6. p. 66.

²⁷⁵⁴ Vö. Király id. műve p. 85.

²⁷⁵⁵ Ezt a körülményt Királlyal szemben nem tekintjük Keresztúri feltétlen érdemének. Lucretius felfogásán a pszichológia e korban már túl volt. Vö. K. E. Rothschuh: Arch. Internationales d'Histoire des Sciences, 1957. No. 40. p. 217. skk.

²⁷⁵⁶ Erre vonatkozó okfejtése a XVIII. századi anatómus Heucher – e korban sokat olvasott orvosíró – gondolataira utal. Vö. D. Tuzke: Die Anatomie zu Beginn des 18. Jahrhunderts im Lichte von Heuchers „Ignorantia anatomicorum”. = Sudhoffs Archiv 39 (1955) p. 144. skk.

²⁷⁵⁷ Vö. Király id. műve p. 88.

²⁷⁵⁸ Friedrich Hoffmann az ideg- és izomműködéssel, az ingerrel és érzettel a *fundamenta physiologiae* (Halle, 1746.) című művében foglalkozik; vö. még: k. E. Rothschuh: Vom Spiritus animalis zum Nervenaktionsstrom. = CIBA Zeitschrift, 1958. No. 89. p. 2963.

²⁷⁵⁹ Thaerre, Unzerra és Cullepra vonatkozóan vö.: G. Rath: Albrecht Thaer als Neuralpathologe. = Sudhoffs Archiv 42 (1958) pp. 65–70.

1783-ban, II. Katalin trónra lépésének évfordulóján jelenik meg június 28-án mondott beszéde „Az élet megismeréséről, az emberi test belső természetének élesebb megvilágítása céljából”.²⁷⁶⁰

Minden teremtetett lény közül az ember a legtökéletesebb – írja tanulmányának bevezetésében. Az ember lényé két részből: testből és lélekből áll. A nemesebb rész a lélek. A lélek az, mely gondolkodik, ítél, akar, s önmagának tudatában van.

A továbbiakban arról szól, hogy a lélek működése az érzékelés, mely a világ dolgainak megismerését lehetővé teszi. – Ez utóbbi gondolat bukkant fel már az első értekezés, az Oratio fejtegetésében is.

E disszertáció első, a lélek természetével foglalkozó részében kevésbé mutatkozik materialistának, mint az Oratióban. Ha a lelket, az animát a testtel együtt vizsgálja is, felfogásában határozottan dualista. Amikor azonban ismét szorosabban vett fiziológiai problémával foglalkozik, a kérdést már újra materialista szemlélettel tárgyalja.

A disszertáció a test felépítésének, összetételének analízisével folytatódik. Rövid fiziológiai áttekintés után jellegzetesen materialista kérdést tesz fel: hol az anyagi élet székhelye? (*Querenda ergo sedes vitae in solido est.*) A kor tudománya erre a kérdésre még nem tud kielégítő feleletet adni. A kutatás útját azonban helyesen jelöli meg. Meg kell ismerni – írja – az emberi testben működő fizikai erőket. A *gravitas*, *attractilitas*, *elasticitas* mellett különösen a mozgáskészség az, amit behatóan kell tanulmányozni, mivel a mozgás az élettől elválaszthatatlan. Nézetei szerint a mechanika, hidraulika és hidrosztatika az élettannak mintegy segédtudományai.

Az ember élettani törvényeinek megismerését illetően a mechanikának az indokoltnál nagyobb jelentőséget tulajdonít. Nem tud teljesen szabadulni a iatromechanikai gondolkodásmódtól. Jóllehet irodalmi utalás az értekezés e részében sincs, az élettani mozgatóerők hatásáról szóló fejtegetésekben nem nehéz észrevenni Borelli '*De motu animalium*' című munkájának hatását.²⁷⁶¹ Ami a hidrodinamika jelentőségét illeti, ezt Keresztúri teljesen helyesen ismerte fel.

Amióta Harvey '*Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*' című könyvében a vérkeringés törvényeit leírta, a hidrodinamikai vizsgálatok a hemodinamikai kutatásokban elengedhetetleneknek bizonyultak. Segítségükkel a hemodinamika a XVIII.

²⁷⁶⁰ „Solemnitatem annuam, XXVIII. Iunii recurrentem, quod augustissima ac potentissima Omnium Rossiarum Imperatrix et Autocrator Catharina II, Clementissima Patriae Mater, thronum rossicum conscenderit. Indicit Franciscus Keresturi, Collegiorum Assesor. Anat. et Chirurg. P. P. O. Acad. Impr. Nat. Curios. Collega. Qui disseret de cognoscenda vita, ut intima corporis humani indoles clarius eluceat.”

²⁷⁶¹ Vö. K. E. Rothsuh: Die Entwicklung der physiologischen Denk- und Forschungsprinzipien im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit. = CIBA Zeitschrift, 1954. p. 2230.

században rohamosan fejlődött. Ebben a fejlődésben nagy érdeme volt Daniel Bernouilli hidrodinamikai vizsgálatainak.²⁷⁶² Valószínű, hogy az irodalomban jól tájékozott Keresztúri a hidrodinamika fontosságát Bernouilli 'Hydrodynamicá'-jának ismeretében hangsúlyozza, noha az irodalmi utalás sajnos itt is hiányzik. A tanulmány befejező része ismét az Oratióra emlékeztet, amennyiben pszichofiziológiai és neurofiziológiai kérdéseket taglal.

1784 februárjában kérelemmel fordul a birodalmi orvosi kollégiumhoz. Ebben előadja, hogy évek óta nyilvános rendes tanára az anatómiának és a sebészetnek a moszkvai egyetem orvoskarán, tagja a Leopoldino-Carolina Akadémiának, tehetségéhez képest ellátja szolgálatát és elérkezettnek látja az időt, hogy vizsga után elnyerje a doktori fokozatot.²⁷⁶³

A birodalmi orvoskollégium méltányosnak ítéli a kérelmet és bizottság elé utalja, melynek elnöke J. Tyimkovszkij, tagjai pedig J. Rauschert, G. Frese és I. Ruckij. A vizsga annak rendje és módja szerint 1784. március 21-én megtörténik, és arról a vizsgabizottság a következő bizonyítványt adja ki:

„Attestatum. Nos infrasubscripti doctores medicinae examinavimus collegiorum assessorem et universitatis moscoviensis anatomiae et chirurgiae professorem, d-num Franciscum Keresturi atque ilium privilegiis doctoralibus dignum esse, subscriptis nominibus nostris testamur. Doctor Helias Rutzky, Henrichus Frese, Joachimus Rauschert, Josephus Timkowsky. Mensis martii die 21-o anni 1784.”

A birodalmi orvosi kollégium, miután kézhez vette ezt a bizonyítványt, újabb kérdést intézett Keresztúrihoz: tud-e hivatkozni orvosi vagy sebészi szakirodalmi munkásságára? Ehhez képest fog határozni a kérelem sorsáról.²⁷⁶⁴ Keresztúri nyomban felterjeszti addig megjelent, előbb ismertetett két munkáját.

Alig egy hónappal később, 1784 májusában kézhez kapja a birodalmi orvoskollégium elnöke által aláírt határozatot, mely elrendeli, hogy „részére haladéktalanul ki kell adni a pergamenre írt oklevelet, mivel a kiállott vizsga alapján mindazon jogokkal bír, amelyekkel az orosz birodalom többi orvosdoktorai rendelkeznek”.²⁷⁶⁵

²⁷⁶² Vö. F. Huber: Daniel Bernouilli als Physiologe und Statistiker (Basel, 1958) c. munkájában (pp. 49–56.) „Der Einfluss von Daniel Bernouillis Hydro-dynamik auf die Fortschritte der Haemodynamik im 18. Jahrhundert”.

²⁷⁶³ Csizstovics id. műve p. CLXXVI.

²⁷⁶⁴ Csizstovics id. műve p. CLXXVI.

²⁷⁶⁵ „Oznacsennovo kollezsszkovo asszesszora, anatomii i hirurgii professzora Franca Kereszturi, po dosztoinsztvu o nyom pri ekzamenye, proizvesztyi doktorom megycini sz tyem pravom, kakim podobnije doktora v rosszizszkoj imperii polzujutszja, i daty jemu na to, po szile imennovo J. I. V. [Jevo Imperatorszkovo Veliceszstva] ukaza ot 9 ijunja 1784 goda, ot szej kollegii na pergamentye patent za rukoju goszpogyina prezigyenta onoj kollegii sz prilozsenijem kollezsszkoy pecsatyi” („Az említett Kereszturi

Ugyanebben az esztendőben újból megházasodik; felesége, a német származású Schwarz Zsófia túlélte férjét.

Még több mint húsz esztendeig, egészen 1805-ig vezeti a moszkvai egyetemen a reábízott tanszéket és neveli a fiatal orvosnemzedék kiválóságainak egész sorát. E hosszú időszak folyamán már csak kevés olyan kiemelkedő eseménnyel találkozunk, mely részletesebb biográfiai méltatást igényelne.

1779-ben jelent meg J. P. Frank nagyjelentőségű közegészségtani munkájának (*'System einer vollständigen medicinischen Polizei'*) első kötete, s 1795-ben már Keresztúri tollából olvashatunk a *politia medicáról*. Noha e hatlapos, rövid kis oratio általánosságokban mozog s nem is célja, hogy részletes közegészségtani alapvetést adjon, jelentősége mégis igen nagy. Felismerte ui. a szervezés szerepét a betegségek megelőzésében, és rámutat az uralkodó és a kormányzat felelősségére e téren. Természetes, hogy az akkori abszolút uralom idején csak a cárnőt dicsérő oratióban találhatott módot arra, hogy erre vonatkozó elgondolásait kifejtse. Sokkal nyíltabban szólhat a magistratus szerepéről a polgárok egészségének megóvásában („Magistratus cura in tuenda civium sanitate...”) A polgári élet egyéb törvényeihez hasonlóan, a közegészségügyet is megfelelő törvényekkel kell szabályozni, s gondoskodni kell ezek ellenőrzéséről is – fejezi be e tanulmányát Keresztúri.²⁷⁶⁶ Ekkor már egyetemi tanári állása mellett egyike Moszkva legkeresettebb orvosainak; rendkívül kiterjedt, jól jövedelmező magángyakorlata van és betegei a vezető körökből kerülnek ki.²⁷⁶⁷

Fenntartja kapcsolatát a többi Oroszországban élő magyarral, ami kitűnik Balugyánszky Mihálynak Brassói Miller Jakab Ferdinándhoz, a Nemzeti Múzeum igazgatójához írt szentpétervári leveléből is, melyben a levélíró beszámol az oroszországi magyar kolónia helyzetéről:

„Azok között, akiket a haza szégyen nélkül mondhat a magáénak, van néhány tudós is. Ezek között első helyen kell említeni Keresztúrit, aki Moszkvában orvosprofesszor, a Szent Anna-rend lovagja, kollégiumi tanácsosi, vagyis ezredesi rangban van. A sárospataki kollégiumból vette eredetét. Már hajlott korú, egyébként igen vagyonos ember.”²⁷⁶⁸

Ferenc kollégiumi ülnök, az anatómia és a sebészet professzora, a vizsgák alapján, méltónak találtatott az orvostudomány doktorának nyilvánítani, mindazon jogokkal, amelyeket a hasonló doktorok az Orosz Birodalomban élveznek és erről neki Ő Cári Felsége Orvosi Kollégiumának 1784. június 9-i ukáza alapján pergamenre írt oklevelet adjanak ki a kollégiumi elnök úr saját kezű aláírásával és hivatalos pecsétjével.”)

²⁷⁶⁶ Oratio de *politia medica* eiusque in *Rossia* usu.

²⁷⁶⁷ Moszkvai egyet. biogr. p. 406.

²⁷⁶⁸ OSzK Kézirattára, 781. Quart. Lat., tom. VI. pag. 125. – Vagyis Balugyánszky, aki központi személyisége volt az oroszországi magyaroknak. akiről minden jelentős adatot nyilvántartott – szintén nem tud arról, hogy Keresztúri sárospataki tanulmányain kívül más egyetemet vagy főiskolát látogatott volna.

De megemlékezett oroszországi pályafutásáról a 'Hazai Tudósítások',²⁷⁶⁹ valamint a 'Neue Annalen' is.²⁷⁷⁰

Az aggkor felé közelítő Keresztúrit még egy nagy tudományos megtiszteltetés éri: 1804-ben az Orvostudományi és Fizikai Társaság elnökévé választja.²⁷⁷¹

A jénai 'Intelligenzblatt der Allgem. Literatur-Zeitung' egyik 1805. évi számából²⁷⁷² megtudjuk, hogy ez évben a moszkvai egyetem rektora Csebotarev, míg az orvostudományi dékán tisztségét Keresztúri tölti be. Mint az egyetemi tanács egyik legrégebbi professzora, tagja a cenzúrabizottságnak is.

V. N. Szmotrov orvostörténésznek Mudrov életéről és működéséről írt monográfiájából kitűnik, hogy Keresztúri szívesen pártfogolta a tehetséges orvostanhallgatókat és ő volt az, aki Kirdan ajánlására vette kezébe a későbbi nagy orvosprofesszor sorsát.²⁷⁷³

Anke megállapítja, hogy Keresztúri mindvégig a legnagyobb buzgalommal mélyítette el orvostudományi tanulmányait; állandóan látogatta a kórházi betegeket, praktikus ismereteit folytonosan kiegészítette az új orvostudományi munkák beható tanulmányozásával. Fáradhatatlan munkaszeretet, odaadás az orvosi hivatás iránt – ez avatta őt az első moszkvai orvosok egyikévé.²⁷⁷⁴

70 éves koráig vezette tanszékét; ekkor – 1805-ben – nyugdíjba vonult. Már 1803 óta betegeskedett; ekkor érte az első szélütés, mely egyes testrészeit átmenetileg megbénította. Az apoplexia jónéhányszor megismétlődött, de 1810-ben érte a legerősebb szélütés. Hiába folyamodtak kívánságára ismét érvágáshoz, az már nem segített; a beteg teljesen megbénult. 1811. február 16-án halt meg.²⁷⁷⁵

²⁷⁶⁹ Hazai Tudósítások, 1807. IV. köt. pp. 30–31.

²⁷⁷⁰ Neue Annalen, 1807. dec. pp. 268–269.

²⁷⁷¹ Enciklopedyicseskij szlovar, Szpv. 1895. XIV. köt. p. 954.

²⁷⁷² No. 55. (1805. ápr. 6.)

²⁷⁷³ V. N. Szmotrov: Mudrov. 1776–1831. Moszkva, 1947. p. 8.

²⁷⁷⁴ Moszkvai egyet. biogr. p. 405.

²⁷⁷⁵ Uo. – Érdekes, hogy az azóta eltelt másfél évszázad alatt – Király József általunk is felhasznált kiváló dolgozatától eltekintve – csak Schwarz Ignác foglalkozott Keresztúri életével és működésével néhány mondat erejéig (Vasárnapi Újság, 1895. No. 13. p. 202.), majd Magyary-Kossa (id. mű 4. köt. p. 255.), akiknek soraiból leplezetlenül kicsendül a csodálkozás, hogy Keresztúri Ferenc hazánkban ismeretlen maradt és még Győrit Tibor Bibliographiája sem közli a nevét. Magyary-Kossa teljes terjedelmében közli W. M. Richternek Keresztúriról írt megemlékezését, ennek ellenére nem tűnt fel neki pesti orvostudományainak lehetetlensége.

Reineggs Jakab (1744–1793), orvos, bányász és kohász²⁷⁷⁶

Társszerző: Tardy Lajos

A felvilágosodás századának különös, jellegzetes személyisége tanulmányait Nagyszombaton és Selmezbányán végezte. A bányavárosokban kezdte tudományos tevékenységét, szerezte szakmai jártasságát. Kalandos élete Velencén, Törökországon át az ősi kultúrájú Grúziába sodorta. Fogadott hazájában bányászati, kohászati és orvosi ismereteit egyaránt kamatoztatva, számos új eljárást vezetett be. Jelentős személyiségét kora hatalmasságai, kaukázusi kutatásait pedig a tudományos körök nagyra értékelték.

A XVIII. század bányászattörténetének egyik legérdekesebb személyisége volt Reineggs Jakab; bányász és kohász szakember, orvos és geográfus egy személyben. A szászországi Eisleben város Szent András-templomának anyakönyvében található bejegyzés tanúsága szerint Jakob Reineggs (a családot eredetileg Ehlichnek hívták) 1744. november 28-án született. Miután alapfokú iskoláit elvégezte a közeli Artern városkában, édesapja hivatását, a seborvosít választotta. 18 éves korára létrejöttek annak a feltételei, hogy beiratkozhasson a lipcsei egyetem orvosi fakultására. Első életrajzírója, J. D. Gerstenberg így emlékezik meg erről az időszakról: „Reineggs irányítója és tanítója Lipcsében a kiváló és nagy hírű orvosprofesszor, Dr. Rüdiger volt. Reineggs nem csupán kiváló orvosi és kémiai ismereteinek javát köszönhette professzorának, hanem – feltehetően – ő vezette be az aranycsinálás »művészetébe« is.”

²⁷⁷⁶ Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Reineggs Jakab orvos, bányász és kohász. In: Tardy Lajos orvostörténeti vizsgálódásai. Kapcsolattörténeti kutatások. Összeállította: Tardy János. Sajtó alá rendezte: Gazda István. Utószó: Schultheisz Emil. Bp., 2009. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 134–139. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 79.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Reineggs Jakab orvos, bányász és kohász. = Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat 116 (1983) No. 9. pp. 609–612. (Múzeumi különszám) – Kötetben: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Reineggs Jakab, orvos, bányász és kohász. In: Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 1997. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 250–255. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 3.) – Szövegváltozata: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Reineggs Jakab orvos, bányász és kohász. In: Tardy Lajos orvostörténeti vizsgálódásai. Kapcsolattörténeti kutatások. Összeáll.: Tardy János. Sajtó alá rend.: Gazda István. Utószó: Schultheisz Emil. Bp., 2009. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 134–139. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 79.) – A témában megjelent idegen nyelvű közlései: Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: Dr. Jakob Reineggs (1744–1793) Arzt, Metallurg und Bergbaufachmann. Mitauthor. = Der Anschnitt 15 (1963) No. 5. pp. 23–26.; Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: Ein Schüler der Bergakademie zu Schemnitz: Arzt und Bergbaufachmann Jakob Reineggs. In: Z dejín vied a techniky na Slovensku. Vol. IV. Bratislava, 1966. Historický ústav SAV. pp. 217–222.

Reineggset annyira hatalmába ejtette az aranycsinálás vágya, hogy még 1790-ben is úgy nyilatkozott, hogy lehetőnek tartja az arany előállítását kevésbé értékes fémekből. Hogy milyen nagyra becsülte az álmodozás éveiből származó kéziratait – mint a bölcsék köve készítési módjának receptjét –, arra utal az is, hogy fáradságos és hosszú útjaira is mindig magával vitte feljegyzéseit.

Tanulótársai és ismerősei már akkor sejtették, hogy valami titkos szervezettel, éspedig a rózsakeresztesek társaságával áll kapcsolatban. Gyanút keltett magaviseletének titokzatosága, örökös utazgatása, melynek célját sohasem lehetett megtudni. Az egyetemen is kitudódnak tilalmas kapcsolatai; érthető, hogy Reineggs hamarosan megkapta a „consilium abeundi”-t, vagyis az eltanácsoló határozatot.

Ezután a vándorlás hosszú évei következtek, míg meg nem ismerkedik Bécsben egy külön magyar mágnással, Koháry János gróffal. Ezzel a kapcsolattal kalandos életének egészen új korszaka kezdődik. Koháry gróf is lelkes tagja a rózsakeresztesek társaságának és fanatikus „aranycsináló”. Jellemük és származásuk szélsőséges eltérése ellenére a közös szenvedély egészen közel hozza őket egymáshoz. Reineggs az alkémiát a kémikus tudományos lelkesedésével tanulmányozza és gyakorolja, ezzel szemben a gróf – teljes anyagi mélyponton, uzsorásoktól fenyegetve – az aranycsinálás „tudományában” az utolsó mentsvárat keresi. Bár kísérleteiket nem koronázhatta siker, kapcsolatuk egyre bensőségebbé válik, és hosszú időre állandósul.

A gróf ugyanis tudta, hogy anyagi csődje esetén – aminek bekövetkezte küszöbön állónak látszott – sürgősen el kell hagynia az országot. Tervet is készített erre az eshetőségre. Tudták azt is, hogy Keleten – ahová mindketten vágytak – egy képzett bányász-kohász, illetve jó orvos számára hatalmas lehetőségek kínálóztak. Koháry kész volt Reineggs egyetemi tanulmányait anyagilag azzal a feltétellel támogatni, hogy barátja ellenszolgáltatásul tanulmányainak befejeztével vele egy későbbi időpontban – ha a hullámok végleg összecsapnak a feje felett – Keletre utazik, ahol új életet kezdenek.

A nagyszombati egyetemen 1770-ben létrejött az orvosi fakultás is. A legelső beiratkozottak között találkozunk a „Reineggs Jacobus” névvel, amint az az egyetem orvosi karának anyakönyvéből kiderül.

A fiatal orvosjelölt tanulmányainak befejeztével kérelemmel fordult Mária Terézia királynő magyar udvari kancelláriájához, amiről az ott őrzött feljegyzések a következő információt nyújtják:

„Legalázatosabban bemutatkozik egy bizonyos Jakob Reineggs azzal, hogy elsőként neki sikerült a nagyszombati egyetem által examináltatni, és most következésképpen ugyancsak az elsőnek kellene lennie, aki a doktori fokozatot elnyeri ugyanott, hogy ezáltal jövődő sorsa nagyobb és maradandóbb tekintéllyel legyen övezve. Alázatosan kéri, kegyeskedjék neki megengedni, hogy disszertációját a Császári, valamint Királyi Apostoli Felség legmagasabb védnöksége alatt védhesse meg.”

Noha Reineggs kérését a magyar udvari kancellária urai csak nagyon kelletlenül továbbították – nem akarták ugyanis, hogy közrendű külföldi személy legyen az egyetem legelső „sub auspiciis regis” orvosdoktora –, az uralkodónő a kérelmet személyesen döntötte el, és pedig kedvezően. Így lett Jakob Reineggs a legelső orvos, akit magyar egyetemen „sub auspiciis regis” avattak orvosdoktorrá.

Doktori értekezésének címe: *'Systematis chemici ex demonstrationibus Tyrnaviensibus pars naturalis et experimentalis theoretica'* (Értekezés a kémia rendszeréről nagyszombati példák alapján).²⁷⁷⁷ A mű az akkori disszertációkhoz mérten eléggé terjedelmes munka. Három részből áll, a fejezetek címe: Introdukció; Természetes és kísérleti kémia; Teoretika.

A kémia a XVIII. század második felében a kvantitatív módszerek életbeléptetése folytán vált egzakt tudománnyá. Az „új” tudomány mindenek előtt új rendszerezést is igényelt. Reineggs disszertációjában már ez az új rendszer jut érvényre. Ebben a világos és szabatos munkában semmi sem utal arra, hogy szerzője szenvedélyes „aranycsináló”, illetve az alkémia híve.

A tudománytörténeti fogantatású bevezetés, az 'Introductio' olyan nevekre hivatkozik, mint Lavoisier, Boyle stb. Ezekhez a személyekhez kapcsolódik szorosan a kémia mint tudomány. Figyelemre méltó a Scopoli név tiszteletteljes megemlézése, aki a kohászat és kémia professzoraként később Reineggs oktatója volt Selmechányán. Valószínűleg Scopoli János Antal hatásának tulajdonítható, hogy Reineggs rendszerében a gyakorlati ásványtan aránytalanul nagy helyet foglal el. Ez arra is utal, hogy Reineggsben már akkor feltámadt az ásványtan iránti rendkívül nagy érdeklődés. Azt sem szabad említés nélkül hagynunk, hogy ennek az orvosi disszertáció címén megjelent kémiai értekezésnek nincs semmi köze sem az orvostudományhoz, sem a gyógyszerészeti kémiához, sem pedig az akkor virágzó iatrokémiához.

---

²⁷⁷⁷ Jac. Reineggs: *Systematis chemici ex demonstrationibus Tyrnaviensibus pars naturalis et experimentalis theoretica. Pro consequenda prima doctoralis medicinae laurea publicae disquisitioni submittit. Tyrnaviae, 1773. Typ. coll. acad. soc. Jesu. VI, 90 p.*

Bár Koháry János gróf pénzügyi helyzete már Reineggs doktorálása idején is szinte reménytelennek látszott, pár évvel mégis elhúzódott teljes anyagi összeomlása, a csőd kimondása, illetve az azt követő bírósági eljárás lefolytatása. Így Reineggs időt nyert, és alkalma nyílt a bányászat és kohászat területén szerzett tudásának alapos kiegészítésére, valamint kémiai és ásványtani tanulmányainak elmélyítésére.

Választása – célja keresztülvitelére – az akkor már világhírű selmeci bányászati akadémiára esett. Már egy héttel doktorrá avatása után ott találjuk mint „bányászati gyakornokot”. Az egykorú főkamaragrófi ügyiratok tanúsága szerint „engedélyeztetett neki az előadások látogatása, és megengedettett számára évi 200 Forint ellátás folyósítása.”

Reineggs selmeci tartózkodásáról egy diáktársa tollából származó²⁷⁷⁸ érdekes leírást találunk:

„A már korábban Selmecebányára érkezett Reineggs végigtanulta a bányászati tudomány tantárgyait, és a tiszteletreméltó Scopolitól magánúton is nyert oktatást a természetrajzban. Reineggs már akkor nagy reményekkel várta szolgálatba állítását. Igaz öröömre szolgált, hogy megismerkedhettem vele, mivel benne kiváló, tudományszomjas, világos kutató elmével, és sokrétű ismerettel rendelkező, készséges magatartású emberre találtam. Hamarosan nagyon jó barátok lettünk, és szerencséseknek éreztük magunkat, hogy közös tanítónk és barátunk, Scopoli révén – aki második Linné volt – oly sok gyönyörködtető órát tölthettünk hármásban.”

Maga Reineggs a következőképpen emlékezik meg selmeci tanulmányairól:

„Magyarországra mentem, és míg orvosi gyakorlatot folytattam, elsajátítottam a bányászati és kohászati tudományt, ami óriási kincset jelent számomra. Ez az ország, meg Erdély, valamint az azzal határos Havasalföld – ezekben gyakran tettem utazásokat – izgatták kíváncsiságomat, s szerettem volna a Keletet minél közelebből megismerni, és ott egyúttal valami hasznosat is összegyűjteni hazám számára.”

1775-ben ajánlólevelet kért a körmöcbányai és a besztercebányai bányahatóságoktól, hogy a hatáskörükhöz tartozó területen „gyakorolhassa magát a kohászatban”. Időközben ismét

---

²⁷⁷⁸ Az Allgemeiner Litterarischer Anzeiger című folyóirat 1797 áprilisi füzetében.

kapcsolatba lépett a rózsakeresztesekkel és a szabadkőművesekkel. A selmeci „Erényes emberbarátok páholya”-ban vitt szerepéről az alábbiakat említjük meg.

Selmecbánya az akadémia megalapítása után a Monarchiában a bányászati tudományok központjává lett. Az ottani bányászok legtöbbje kémiaiilag is képzett volt, s ennél fogva kiválóan alkalmas a rózsakeresztes rend tagságára. Reineggs hamarosan Selmecbányán is bekerült a rózsakeresztesek körébe. Azt tervezte, hogy itt páholyt alapít, s azt remélte, hogy a bányakamara legtöbb tisztviselőjét és a környék nemesurait is meg tudja magának nyerni.

Közben a bányászok jobb orvosi ellátásáért is küzdött. Megtámadta dr. Melchiori bányorvost, mert az „nagy mérvű és büntetendő hanyagságot tanúsított a betegek ellátása terén.” Reineggs orvosi gyakorlata is jelentős volt. Minden bizonnyal honorárium gyanánt kapta a bányabírósági iratokban bejegyzett, birtokában levő egynéhány bányarészvényt: „Johann Böheimb úr a S. Mariae Heimsuchungs–Stollen bányarészben egy kuxát (részjegyet) ajándékoz Doctor Jakob Reineggsnek.”

Reineggs a városi tisztiorvosi állást szerette volna elnyerni Selmecen, noha Nagyszombaton egy hasonló állást ajánlottak fel neki. De közben Koháry teljesen csődbe jutott, és a börtöne elől menekülnie kellett. Erre Reineggs nem vehette át a városi tisztiorvosi hivatal, mert régi kötelezettségvállalása kötötte a grófhhoz, akit kénytelen volt követni, és Velencében hamarosan össze is találkoztak.

Itt azonban ismét alkalma nyílt Reineggsnek, hogy bányászati tudományokban való jártasságát kamatoztassa. Hamarosan megbízta a Signoria, hogy vizsgálja meg a köztársaság szépszámu isztriai bányáit, és tegyen javaslatot korszerűsítésükre. Reineggs teljesítette a megbízást. Munkáját olyan elismerés koronázta, hogy menten ki akarták nevezni a köztársaság két legjelentősebb bányája igazgatójává. Azonban ismét tovább kellett utazniok, mert a viszonylag közeli Velencében a gróf nem volt biztonságban.

Először Szmirnába (Izmirbe) hajóztak, majd tovább Konstantinápolyba, ahol jó időre le is telepedtek. Reineggs hamarosan a város legtekintélyesebb orvosai sorába emelkedett. Anyagilag is jó helyzetbe kerültek. Koháry azonban tovább kívánczozott, a távolabbi Kelet vonzotta abban a reményben, hogy onnan majd valamikor gazdag emberként térhet haza. 1777. október 27-én csatlakoztak egy karavánhoz, és nagy nehézségek és veszélyek árán Tokaton keresztül végül is Grúzia fővárosába Tifliszbe, mai nevén Tbiliszibe érkeztek.

Grúzia, ez az ősi kultúrájú, hagyományokban gazdag, hegyekkel borított ország ekkor élte önállóságának utolsó fénykorát. Két hódításra vágyó szomszédja – Perzsia és Törökország – évszázadokon át rettegésben tartotta, és számtalanszor a legkegyetlenebbül fel is dúlta. Ebben az időben egy olyan uralkodója akadt II. Herakliusz király (1720–1798) személyében,

aki gazdasági és katonai reformjaival, valamint hajlékony politikájával még meg tudta menteni a sokat szenvedett népet a végpusztulástól. A kaukázusi államok egyesítésére törekedett, ebben látta Grúzia fennmaradásának biztosítékát. Európa felé keresett kapcsolatokat, mint ezt elődei közül is sokan megkísérelték. Elküldte követeit védelem és szövetség kérése végett Katalin cárnőhöz, Nagy Frigyes porosz királyhoz és a bécsi udvarhoz is.

Reineggs Tifliszbe érkezése után hamarosan megbetegszik a király legidősebb fia, György trónörökös; életveszélyes „forroláz” tör rá. Éppen a legjobbkor jön az európai orvos, megmenti a herceg életét. A király bőségesen honorálta Reineggset; 1000 piaszter készpénzzel jutalmazza, továbbá értékes ruha- és szőrmeanyagokkal, aminőket kizárólag az ország hercegei viselhettek. Ettől kezdve az udvar nyilvános ünnepségein a király asztalánál Reineggs helye mindig az uralkodó legidősebb fia mellett volt.

Pályafutása legmagasabb pontját azonban Reineggs mégsem mint orvos érte el, hanem mint a bányászat és kohászat szakembere. A király kívánságára beutazta Grúzia északi hegyes vidékét. Miként az önéletrajzi elemekben gazdag, kétkötetes kaukázusi monográfiájából bőségesen kitűnik, szívébe fogadta a grúz népet, és sok jó szolgálatot tett ennek az országnak. Megtanította a bányászokat arra, miként lehet az itteni különlegesen gazdag fémeket a selmezbányai módszerrel eredményesen olvasztani, és egy vasöntödét is felállított számukra. A király óhajára még egy löpormalmot is felépített, és gépműhelyeket rendezett be. Minderről, valamint munkája elismeréséről egy régi barátját, Balthasar Haquet professzort egy levélben a következőképpen tájékoztatja:

„Megtanítottam ezt a népet – miután nyelvüket elsajátítottam – nemes érceik helyesebb olvasztására, mert eddig nem takarékosan folyt az olvasztás ebben az országban; megtanítottam a vasöntést, kemencéket, acél- és vasműveket állítottam fel nekik: felügyeletem alatt, a nemzet nemessége segítségével ércágyúkat öntöttek és szereltek, amiket azelőtt nagy költséggel és fáradsággal Oroszországból kellett importálniuk. Felügyeletem alatt általánossá vált a lőpor előállítása – ami pedig az ország költségvetését súlyosan terhelte –, mert megtanítottam az embereknek a korszerű eljárásokat: kevesebb költséggel többet előállítani. Ezért szép és nagy löpormalmokat építettem, melyeknek oromzatán nevemet grúz nyelven márványba vésték az uralkodó óhajára. Azonkívül mindent, amit meghonosítottam (ha azokat jónak lehet nevezni), bejegyezték az egyházi könyvekbe és az uralkodói évkönyvekbe is, hogy megörökítsék a nevemet..”

Reineggsnek ezek a feljegyzései szerénytelennek hatnak, de mindet okiratok bizonyították. Sőt mindezek alapján arra a felismerésre is juthatunk, hogy alkotói tevékenységéről még sok mindent el is hallgatott! A Tbiliszi Grúz Tudományos Akadémia könyvtárában őrzött iratanyagból az világlik ki, hogy Reineggs a legmagasabb kitüntetésekben és adományokban részesült, sőt bekerült a grúz nemesség soraiba is. Azt, hogy Reineggset mint tudóst nemcsak Keleten, hanem már akkor Nyugaton is elismerték, az a tény mutatja, hogy 1783-ban Berlinben a Gesellschaft Naturforschender Freunde tagjai közé bevásztották.

Amikor Grúzia Oroszország védnöksége alá került, Reineggsnek a bányászat és kohászat terén való tevékenysége véget ért. Szentpétervárra költözött, ahol mint a seborvosi főiskola igazgatója, nagy tekintélyű gyakorló orvos, és mint a birodalmi orvoskollégium állandó titkára működött.

Reineggsnek az Ermitázsban őrzött arcképe arról tanúskodik, hogy a halál 1793-ban – viszonylag fiatalon – egy jelentős személyiséget szólított el az élők sorából.

Orlay János (1770–1829)²⁷⁷⁹

Társszerző: Tardy Lajos

Orlay János 1770-ben született, az Ungvártól nem messze fekvő Palágy községben,²⁷⁸⁰ elszegényedett régi nemes családból.²⁷⁸¹ Atyja, Orlay Simon katonatiszt volt, édesanyja neve Beleznay Katalin,²⁷⁸² közelebbi személyi adalékokkal róluk nem rendelkezünk. Bár Palágy a túlnyomó többségében oroszok és szlovákok lakta Ung megyében ritkaságszámba menő színmagyar falvak sorába tartozott,²⁷⁸³ a szülőfalut körülvevő orosz lakosság, valamint nyilván az alsó fokú iskolák hatásának lehet tulajdonítani a budapesti piarista levéltárban őrzött rulla²⁷⁸⁴ ama megállapítását, hogy Orlay 19 éves korában a magyaron kívül tökéletesen írt és beszélt oroszul is.²⁷⁸⁵

Tanulmányaira vonatkozólag a forrásmunkák vegyesen tartalmazznak helyes és téves adatokat, vagy pedig hallgatnak. Szinnyi és Wurzbach nem emlékeznek meg iskoláiról, Popovics szerint²⁷⁸⁶ Lembergben és Pesten végezte felsőfokú tanulmányait, Gennadij pedig²⁷⁸⁷ úgy tudja, hogy németországi egyetemeket látogatott; a többi forrás is hiányos feltevéseken alapuló anyagot szolgáltat.

²⁷⁷⁹ Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Orlay János. In: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. pp. 133–163.

²⁷⁸⁰ Orlay születési helyét és idejét illetően mind az orosz, mind a magyar források téves adatokat szolgáltatnak. Így Szinnyi szerint „1770-ben Bereg megyében született”. V. D. Popovics a 'Molodaja Rusz'-ban megjelent cikksorozatában (1928. No. 1. p. 7.) 1771-re teszi születési évét, születési helyét meg sem említi. Gennadij szerint (Szpravocsnij szlovar o russzkij piszatyeljah stb.) Moldvában született magyar nemes szülőktől. Zmejov szerint (Russzkij vracsi-piszatyeli, p. 42.) 1771-ben született, Huszt városában, mint Oláhországban szolgáló osztrák katona fia. Csisztovics szerint (Pamjatnyik baronetu Jakobu Vasziljevicsu Villie, Sztpv., 1860. p. 13.) Orlay a besszarábiai határon látta meg a napvilágot. Ismét eltérő adatok a Brokgausz–Jefron lexikonban, a Russzkij Biograficseszkij Szlovarban (Ivan Kubaszov tollából) és Wurzbachnál. Agárdi Ferenc (Régi magyar világiárók. 2. bőv. és átdolg. kiad. Bp., 1955. Művelt Nép. p. 9.) Sáros megyeinek mondja. – A piarista levéltárban sikerült fellelni Orlay általam felhasznált hiteles, bár hézagos születési adatait (For. 001, No. 1. jelzet alatt), melynek kapcsán köszönetemet fejezem ki Balanyi György és Léh István professzoroknak.

²⁷⁸¹ Oroszországban az „Orlay de Corvo” – karvai Orlay – nevet is használta (Csisztovics id. műve p. 13.); Nagy Iván szerint (Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. VIII. köt. Pest, 1865. Ráth. p. 260.) a karvai Orlé-család a Rákóczi-szabadságharcban szerepet vitt Orle Miklóssal kihalt, de a 261. oldalon hozzáfűzi, hogy „a följebb említett Orlay-családból a Trencsin vármegyében Beczkón lakott vagy birtokolt Orlayak is ezen Orlé-családhoz tartoztak.” Ugyanakkor tény az is, hogy hazai levéltári adalékainkban predikátum nélkül szerepel.

²⁷⁸² A nyezsini főgimnázium 1822. aug. 19-i konferencia-jegyzőkönyvében szereplő adatok. Közli Lavrovskij: Gimnazija viszsih nauk kny. Bezborodko v Nyezsinye. – Orlay még idős korában is szívesen emlékezett meg egykori tanáiról, Hannulikról, Pestiről, Katonáról stb.

²⁷⁸³ Korabinszky, Vályi és Fényes szerint református és katolikus lakosság lakta.

²⁷⁸⁴ Piarista levéltár, For. 001, No. 1.

²⁷⁸⁵ Azon kívül ekkor már németül és közepesen románul is.

²⁷⁸⁶ Popovics id. mű uo.

²⁷⁸⁷ Gennadij id. mű 3. köt. p. 82.

Alsó fokú iskoláit Munkácson, középiskoláit pedig az ungvári és nagykárolyi gimnáziumokban végezte el.²⁷⁸⁸ 1787-ben beiratkozik a nagyváradi akadémia bölcsészkarára, ahol matematikát, logikát és történelmet hallgat.²⁷⁸⁹ 1788-ban a lemergi egyetem hittudományi karán folytatja tanulmányait;²⁷⁹⁰ itt kísérleti fizikával is foglalkozik Martinovics Ignác vezetése mellett,²⁷⁹¹ majd 1789. augusztus 27-én Pesten belép a piarista rend kötelékébe²⁷⁹² és az egri hittudományi főiskola növendéke lesz.²⁷⁹³ Az 1789/1790-es tanévben már a nagykárolyi kegyesrendi gimnázium tanára,²⁷⁹⁴ ahol egy tantestületben foglal helyet egykori tanárával, Hannulik Jánossal, a kor legkiválóbb latin verselőjével.²⁷⁹⁵ Itt az aritmetikát, földrajzot, történelmet, továbbá a görög és latin nyelvet adja elő.²⁷⁹⁶

A fiatal kegyesrendiből azonban nem lett felszentelt pap.²⁷⁹⁷ A renddel való szakításának történetét nem ismerjük. De 1790-ben Orlay már világi gimnáziumba kér kinevezést.²⁷⁹⁸ A Helytartótanács 1790. augusztus 25-én tartott ülésén, Szerdahelyi György javaslatára, meglehetősen rideg hangon utasítja el kérelmét és további tanulmányokra hívja fel, „hogy alkalomadtán számítani lehessen reá”.²⁷⁹⁹

A sikertelenség után azonban Orlay még nem adta fel a harcot a pedagógia területén történő elhelyezkedése érdekében. Horváth János, a pesti egyetem fizika- és mechanikaprofesszora 1790. november 16-án felterjesztéssel fordul a Helytartótanácsához²⁸⁰⁰ és kéri, hogy Bécsbe távozott adjunktusa, Nemetz József helyére nevezzenek ki megfelelő utódot. Felterjesztésében Tomtsányi Ádám és Szarka József után, harmadik helyen, Jerga János mellett Orlay János ex-clericust említi meg, mint aki „jó bizonyítványokkal rendelkezik”.

²⁷⁸⁸ A nyezsini főgimnázium id. jegyzőkönyvéből, mely rögzíti Orlay rövid – néhány vonatkozásban téves – életrajzát.

²⁷⁸⁹ Lavrovskij id. mű

²⁷⁹⁰ Amikor József császár meglátogatta a lemergi egyetemet, kérdésére Fessler Ignác Aurél, akkor a keleti nyelvek professzora, Orlayt a három legjobb hallgató között jelölte meg (Dr. Fessler's Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft. II. Aufl. Leipzig, 1851. Carl Geibel. p. 130.)

²⁷⁹¹ Lavrovskij id. mű

²⁷⁹² Piarista levéltár id. h.

²⁷⁹³ Lavrovskij id. mű

²⁷⁹⁴ Hám József: A nagykárolyi róm. kath. főgimnázium története. 1725–1895. (A kegyes tanító rendiek vezetése alatt álló nagykárolyi római katolikus főgimnázium millenniumi értesítője az 1895/1896. tanévről.)

²⁷⁹⁵ Vö. Tardy Lajos: A Balugyánszky-vita. Klny. a Századok 1958. évi 1–4. számából, p. 13.

²⁷⁹⁶ Lavrovskij id. mű

²⁷⁹⁷ A források semmi említést nem tesznek arról, hogy Orlay piaristának indult, sőt általában pravoszláv születésűnek vélik.

²⁷⁹⁸ MOL, helyt. oszt. dept. litt. pol., fons 19, pos. 76. – sajnos maga a kérvény nem volt fellelhető. A helytartótanácsi ülési jegyzőkönyvből azonban annyi bizonyos, hogy széleskörű nyelvtudására és a grammatikai osztályokban szerzett oktatási jártasságára is hivatkozott.

²⁷⁹⁹ „Ex informationibus de suplicante acceptis, ipse eius supplicii libello confirmante, luculentum est, eundem non esse adhuc satis formatum ad docendas scholas. Quapropter necesse est, ut supplicans semet instruet dotibus ad docendum necessariis, ut sic ad eum data occasione reflecti possit” (MOL, helyt. oszt., dept. litt. pol., fons 3, pos. 77).

²⁸⁰⁰ MOL, helyt. oszt., dept. litt. pol., fons 3, pos. 325.

Ám sikertelen maradt ez a próbálkozás is, mint ahogy nem jártak eredménnyel egyéb elhelyezkedési kísérletei sem és – 1791. május 6-án már Szentpétervárott találjuk.²⁸⁰¹

Hogy a sorsdöntő lépést mi előzte meg és mi váltotta ki Orlay lelkében, erre vonatkozólag döntő bizonyítékokkal nem rendelkezünk. Lehet, hogy a pétervári utat egy bécsi vargabetű előzte meg, ahol az oroszul tudó ifjú felkelthette az orosz követség érdeklődését. Egyáltalán nincsen kizárva, hogy a bécsi titkosrendőrség jelentése – melyre később még visszatérünk – tartalmazta az igazságot.²⁸⁰² Annyi bizonyos, hogy ha a jószerecse, vagy egy hathatós pártfogó szerény vidéki katedrához juttatja Orlayt, akkor sorsa nyilván egészen másképpen alakul és valószínűleg beleilleszkedik a hazai pedagóguspálya adottságaiba. De ha kezünkbe vesszük egyik első híradását,²⁸⁰³ melyet Tertina Mihályhoz írt, aligha adhatunk hitelt annak, hogy egyedül mellőztetése, sértődöttsége vezette volna el a kivándorlás gondolatához és megvalósításához. E latin nyelvű, itt fordításban közölt levél – annak minden, a korai őshazakutatókat jellemző naivitása mellett – azért jelentős, mert ebből tudjuk némileg rekonstruálni első nagyszabású utazását, valamint útrakelésének célját, vagy legalábbis egyik célját.

„Bűn az, ha valaki nem igyekszik hazájának múltját feltárni, jóllehet megtehetné... Én magam is, amikor 1891-ben a Balti-tengeren át Pétervárott kötöttem ki, úgy találtam, hogy itt módom nyílik a magyarokkal rokon népeket tanulmányozni. Így jártam be a lappok földjét, Finnországot, a Kaukázus és az Ural hegyvidékeit és mindenütt a saját szememmel láttam a régi magyarság nyomait. Azon a vidéken, amely a Don, a Kaukázus-hegység és a Káspi-tenger között terül el, megtekintettem a Magyar nevű város romjait, amelyet ma is ugyanígy neveznek; megsejleltem a Török nevű folyót és más helyeket, mint Mozdok-ot, Irtis-t és Kő-bányát, melyet az oroszok mai napság is Kubany-nak neveznek. Ebben az oroszoktól Kubany-nak nevezett városban igen nevezetes bányák vannak, ezért méltán adták e helynek a magyar Kőbánya nevet. Ami az Ural-hegyeket illeti, azok is a magyaroknak köszönhetik elnevezésüket. A körülöttük elterülő síkságnak ugyanis a folyóval egyetemben Urala, azaz Ur-Allya a neve, akár csak Magyarországon: Hegy-Allya. Maguk az oroszok ezeket a hegyeket Jahorszkiya

²⁸⁰¹ „Formuljarnij szpizok gyejsztvityeljnavo sztatszkavo szovjetnyika i kavaljera gyirektora Ogyesszkavo Riseljevskavo Liceja Ivana Orlaj” (Szentpétervári Állami Levéltár, f. 1349, op. 4, d. 96. II. – a továbbiakban: Minősítési ív).

²⁸⁰² Allgemeines Verwaltungsarchiv. Wien, Polizeihofstelle, Nr. 1451/1807.

²⁸⁰³ Megjelent: Zeitschrift von und für Ungern 2 (1803) Vol. IV, p. 134. – vö.: Földrajzi Közlemények 10 (1882) p. 356.; lásd még Krecsmarik Endre: A magyarság eredetéről. = Uránia, 1921. XXII. pp. 5–10.; Janló János: Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. VI. köt. Bp., 1905. pp. 17–21.

vagy Uhorszkija Hori-nak nevezik, vagyis Magyar Hegyeknek, amint ez térképeiken is világosan olvasható. A kárpátoroszkok, akik Magyarországon a Kárpátokat lákják, a magyarokat Uhri-nak nevezik, ami megdönthetetlenül bizonyítja, hogy Ázsiának ezt a részét is magyarok lakták. Magának az Ural-hegység körül lakó népnek is Uritsi a neve és magyarhoz hasonló idiómán beszélnek.”

Mint a későbbiek során látni fogjuk, Orlay kiemelkedően magas udvari és állami tisztségei mellett, újból nekivágott az őshazakutatás fáradtságos útjának és ezenkívül – bár komoly vagyona csak a halálát megelőző esztendőben tett szert és addig nem egyszer jelentős anyagi gondokkal küzdött – pénzelte Jaksich Gergely és mások hasonlócélu utazásait.²⁸⁰⁴

1791 májusában Orlay már a pétervári Orvosi-Sebészeti Tanintézet ösztöndíjas hallgatója és egyben a pétervári katonai kórház gyakornoka.²⁸⁰⁵ Amikor felismeri, hogy előnyösebb, ha önköltségen végzi tanulmányait – kerek esztendővel előbb jut így a diplomához – 1792. január 22-én lemond ösztöndíjáról,²⁸⁰⁶ és kórházi fizetéséből tartja fenn magát. Felveszi az oroszhangzású „Orlov”-nevet, melyet 1797-ig használ, de ekkor ismét régi nevéhez tér vissza.²⁸⁰⁷

1793. február 14-én az Állami Orvosi Kollégium²⁸⁰⁸ előtt leteszi vizsgáit, megkapja orvosi oklevelét és mint orvos folytatja szolgálatát a pétervári kórházban.²⁸⁰⁹

Még ugyanebben az esztendőben, szeptember 27-én II. Katalin cárnő 4/145 számú ukázával kinevezi a Birodalmi Orvostudományi Kollégium tudóstitkárának segédjévé, kórházi állásának meg hagyása mellett.²⁸¹⁰

Ezalatt rendbe hozza, újonnan rendszerezi mind az orvosi könyvtárat, mind az anatómiai-fiziológiai gyűjteményt.²⁸¹¹

Szorgalma és rátermettsége felkelti a cárnő nagyhírű udvari orvosának, az európai hírnévnek örvendő Wylie Jakabnak érdeklődését,²⁸¹² akinek közbenjárására Orlayt

²⁸⁰⁴ Agárdi Ferenc id. műve p. 9.

²⁸⁰⁵ Minősítési ív p. 2. – Az orosz orvospképzés eleinte a kórházak mellett történt. I. Péter e célból alapította 1707-ben a moszkvai kórházat. 1735-ben nyílt meg a szóban forgó szentpétervári kórház.

²⁸⁰⁶ Csisztovics id. műve p. 13. – Érdemes megjegyezni, hogy itt Reineggs Jakab volt egyik tanára.

²⁸⁰⁷ Csisztovics: Pamjatnyik Villie, p. 13.

²⁸⁰⁸ A „Medicinszkaja Kollégijá”-t az ősi „Aptekárszkij Prikáz”-ból I. Péter szervezte át korszerű egészségügyi főhatósággá. Élén az „archiater” állt, aki közvetlenül a cárnak volt felelős (Csisztovics: Ocserki iz isztorii russzkih medicinszkij ucshrezszenyij).

²⁸⁰⁹ Minősítési ív p. 2.

²⁸¹⁰ Csisztovics: Pamjatnyik Villie, p. 13.

²⁸¹¹ Uo.

²⁸¹² Wylie-t, Orlay főnökét és évtizedeken át meghitt barátját a pesti egyetem 1830. június 27-én „önként tagjai sorába vette fel”. Lásd: Tudományos Gyűjtemény 16 (1830) Vol. VII. p. 124. Ezzel a komoly kitüntetéssel alig néhány külföldi orvosprofesszort tiszteltek meg.

tanulmányai kiegészítése céljából 1794. július 31-én államköltségen a bécsi sebészeti főiskolára küldik.²⁸¹³

Orlay János, a néhány év előtti nagykárolyi kegyesrendi tanár mint Orlov Iván, pravoszláv hitű fiatal orosz kirurgus jelenik meg a bécsi Josephinumban.²⁸¹⁴ Természetesen Bécsben mindenki, főleg az ott tanuló magyar ifjúság nagyon jól tudja, hogy ki rejlik az akkortájt különösen előkelően csengő orosz név mögött. És Orlay nem csupán tanulmányait folytatja rendkívüli szorgalommal, hanem ugyanakkor buzgón részt vesz a bécsi magyarok életében is. Ha kezünkbe vesszük 1803. március 5-én kelt orosz nyelvű bizalmas jelentését,²⁸¹⁵ melyet az orosz felsőoktatás vezetői számára foglalt írásba, jogosan visszakövetkeztethetünk arra, hogy Orlay már ekkor fontos kultúrpolitikai küldetésben járt el, mert előkészítette egy – a később megvalósultnál is szélesebbre tervezett – elsősorban, de nem kizárólag szlávajkú vagy származású magyarországi tudósokra kiterjedő oroszországi kivándorlás megszervezését. Bécsi tartózkodásának időszakáról képet nyerhetünk a bécsi titkosrendőrség jelentéséből,²⁸¹⁶ mely néhány év távlatából így jellemzi Orlay tevékenységét:

„Hingegen ist ein gewisser Orlai dermahl in Petersburg Hofmedicus. Ein geborner Hungar, aber griechisch nicht unirter Religion. Er Wurde von Bischöffen seiner Religion nach Petersburg empfohlen, kam bald darauf mit einem russischen Kavalier nach Wien, und frequentierte einige Monathe das hiesige Josephinisch-chirurgische Kollegium in der Währinger-Gasse. Er lebt hier gross, und ging wieder mit ebendemselden Kavalier nach Petersburg zurück, wo er alsogleich seine dermahlige Stelle erhielt und noch heut zu Tage eine bedeutende Rolle nicht nur in der Medizin und Chyrurgie, sondern auch in Staatsangelegenheiten spielt. Er ist hier verschiedenen wohlhabenden Griechen bekannt, vorzüglich aber behauptet der hiesige unirte Pfarrer von St. Barbara von ihm, dass er ein sehr intriganter Kopf ist.”²⁸¹⁷

Ez az első hivatalos jelentés, amelyben Orlay és Balugyánszky²⁸¹⁸ később mind gyakrabban összefonódó neve együttesen szerepel. A rendőrminiszter ugyanis elrendeli levelezésüknek szorgos figyelését.²⁸¹⁹

²⁸¹³ Minősítési ív p. 3.

²⁸¹⁴ József császár által alapított bécsi sebészfőiskola.

²⁸¹⁵ Szentpétervári Állami Levéltár, f. 733, op. 86, d. 30.

²⁸¹⁶ Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien, Polizeihofstelle, Nr. 1451/1807.

²⁸¹⁷ Ha a jelentés adatainak az előzményekre is kiterjedően hitelességet tulajdonítunk, úgy Orlay kivándorlásának részleteire is további kiindulópontoknak tekinthetjük azokat.

²⁸¹⁸ Vö. Tardy Lajos: Balugyánszky Mihály. Bp., 1954. Akadémiai Kiadó. 256 p., 9 t.

²⁸¹⁹ Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien, Polizeihofstelle, Nr. 1451/1807.

Orlay János évtizedeken át levelezik a magyar időszaki sajtó klasszikus neveivel – Tertinával, Schediussal, akik Balugyánszkyval is állandó kapcsolatot tartottak – és Novoszilcevhez írt jelentésében is lelkes szeretettel emlékezik meg Görög Demeterről, a 'Hadi és Más Nevezetes Történetek', valamint a 'Magyar Hírmondó' szerkesztőjéről, Balugyánszky pedig már korábban, bécsi tanulmányai során szívélyes viszonyban állt Görög Demeter szerkesztőtársával, Kerekes Sámuellel.²⁸²⁰ E kapcsolatok fényében érthetővé válik, hogy miért foglalkozik a korai magyar sajtó oly részletességgel az oroszországi magyar kolónia életével, de megvilágosodik az is, hogy a német lapok cikkeinek másodközlésén túlmenően friss értesüléseken alapuló, bőséges híryanagot hoz az oroszországi helyzet alakulásáról, elsősorban a hallatlan arányú oroszországi kulturális fellendülésről.

Még mielőtt Orlay visszatérne Pétervárra, megfordul Jénában is. Bár nem volt immatrikulált hallgatója az itteni orvskarnak, a jénai egyetemi hallgatók egyik tudományos társasága, a „Naturforschende Gesellschaft” 1795. május 17-én felvette tagjai sorába.²⁸²¹ Ez azonban jénai kapcsolatainak – melyeknek ismertetésére visszatérünk – csak kezdetét jelenti.

1797. június 15-én érkezik vissza²⁸²² három évi külföldi tartózkodás után Pétervárra²⁸²³ és újból elfoglalja előző állását a Birodalmi Orvskollégium tudóstitkára mellett, valamint a Katonai Kórházban.

1798. február 14-én orvospályája első nagyobb elismerésében részesül. Huszonhét éves korára – állásának meghagyása mellett –kiváló szolgálataiért törzsorvosi címet és jelleget kap.²⁸²⁴

Ugyanezen év szeptemberében – tudományos beosztásának érintetlenül hagyásával – az egyik cári testőrregiment, a Szemjonovszkij-ezred orvosa lesz.²⁸²⁵

Gyakorló-orvosi állása azonban hamarosan újból megváltozik. Prerádovics vezérőrnagy, a Szemjonovszkij-ezred parancsnoka 1799. szeptember 30-án szolgálati bizonyítványt állít ki részére, mely szerint kötelességét kiváló lelkiismeretességgel, a legcsekélyebb mulasztás nélkül látta el.²⁸²⁶ Október 19-étől kezdve már a szentpétervári országos postahivatal vezető orvosa.²⁸²⁷

²⁸²⁰ Kerekes Sámuel levele Brassói Miller Jakab Ferdinándhoz (OSzK Kézirattára, Quart. Lat. 781, tom. I. p. 67).

²⁸²¹ Csisztovics: Pamjatnyik Villie, p. 14.; Minősítési ív p. 3. – Egyébként a társaságnak – mint Othmar Feyl írja 'Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena' c. munkájában – 4 magyar és 15 orosz tiszteleti tagja volt, köztük az akkor már nagyhírű P. S. Pallas orvos, útleíró, etnográfus és zoológus.

²⁸²² Minősítési ív p. 3.

²⁸²³ Közben egyéb német tudományos társaságok is beválasztották tagjaik sorába.

²⁸²⁴ Minősítési ív p. 3.

²⁸²⁵ Uo.

²⁸²⁶ Uo.

²⁸²⁷ Csisztovics: Pamjatnyik Villie, p. 13.

1800 májusában megkapja „udvari sebész” kinevezését és ezzel orvosi pályája merész ívben lendül felfelé.²⁸²⁸

Munkája nem mondható könnyűnek; másod- vagy harmadnaponként huszonnégy óras megerőltető orvosi ügyelet az udvarban, melyről még évek múltán is mint rendkívül fáradságos szolgálatról emlékezik meg,²⁸²⁹ ugyanakkor a többi napokon az országos postahivatalnál kell ellátnia munkakörét. Mégis alkalma nyílik arra, hogy tudományos síkon is tevékenykedjék. Szerkesztette és latin nyelvre lefordította az orosz orvosok sebészeti tárgyú dolgozatait – köztük sajátjait is –, melyek *‘Observationes Medico-Chirurgorum Ruthenici Imperii’* cím alatt jelentek meg nyomtatásban.²⁸³⁰

A Pál cár ellen elkövetett halálos végű merénylet után legfelsőbb helyről nyert parancs értelmében egészen a temetés napjáig a megölt uralkodó mellett teljesít szolgálatot, amit az új cár ezerrubeles tiszteletdíjjal honorált.²⁸³¹

Az államhivatalnoki ranglétrán 1802. április 2-án eléri az udvari tanácsosi címet és rangot.²⁸³²

Orlay egyik legbuzgóbb támogatója Novoszilcev gróf volt, az akkor még szabadelvű nézeteket hangoztató Sándor cár legbizalmasabb tanácsadója és egyben az orosz határokon túl élő szlávok lelkes patrónusa. Ehhez fordult Orlay 1803. március 5-én hosszú, bizalmas felterjesztéssel.²⁸³³

Ebben rövid történeti visszapillantás után azt javasolja, hogy a következő, nagyrészt szláveredetű tudós férfiak kapjanak oroszországi meghívást: Görög Demeter, Balugyánszky Mihály, Lódy Péter, Kukolnik László (Balugyánszky kassai iskolatársa), Vladimir Mihály pécsi logikatanár, Petrsevics András pesti ügyvéd stb. – „akik nyilván szívesen állnának ősi orosz hazájuk szolgálatába”. Felterjesztéséhez részletes, személyenkénti jellemzést is mellékel, megjelöli a javaslatba hozott tudósok eddigi pályafutását, származását, jövedelmét. A névsort, illetve a jellemzést azzal fejezi be, hogy „a kárpátoroszek – orosz nép, mely ősi időkben költözött Oroszországból Magyarországra és ez idő szerint a Kárpátok hegyeit lakja.

²⁸²⁸ A „gof-hirurg”-kinevezés még csak az alsó lépcsőfokot testesíti meg az udvarnál szolgálatot teljesítő orvosok hierarchiájában, melynek élén a „leib-medik”, a tulajdonképpeni császári kezelőorvos állt.

²⁸²⁹ 1821. évi előterjesztése a Kultuszminiszterhez (Szentpétervári Állami Levéltár, f. 733, op. 94, d. 32884).

²⁸³⁰ Minősítési ív p. 5. – Lásd még: Magyarország természettudományi és matematikai könyvészete 1472–1875. (Száz arannyal jutalmazott pályamű.) Készítették: Szinnyei József és dr. Szinnyei József. Kiad.: Kir. Magyar Természettudományi Társulat. Bp., 1878. Athenaeum ny. 562. has. (Bibliotheca Hungarica. *Historiae naturalis et matheseos.*)

²⁸³¹ Minősítési ív p. 5.

²⁸³² Uo.

²⁸³³ Szentpétervári Állami Levéltár, f. 733, op. 86, d. 30.

Számuk 700000 lélekre rúg. Részletesebb felvilágosítást mirievoi Jankovics Tivadar úr²⁸³⁴ adhat róluk”.

Orlay megkapta a legfelső hozzájárulást tervei megvalósításához. Minősítési ívéből kitűnőleg – mely a legaprólékosabb részletességgel írja le, kiket és milyen tudományszakon alkalmaztak az újonnan nyílt orosz egyetemeken az ő javaslatára – egészen rendkívüli jelentőséget tulajdonítottak e megvalósult elgondolásának. Balugyánszky, Kukolnik, Lódy, Sztojkovics és más, Magyarországról érkezett professzorok oroszországi pályafutásának részletes leírása után a minősítési ív leszögezi, hogy „Orlay választása teljesen helyesnek bizonyult, választása kitűnő volt, mert a meghívott professzorok elévülhetetlen érdemeket szereztek az orosz ifjúság nevelése, kiváló pedagógusok képzése, a tudományok és jóerkölcsök terjesztése körül”.²⁸³⁵

Balugyánszky Mihály meghívata – melyet az akkori hazai és bécsi sajtó bőségesen ismertetett – fényt vet arra, hogy Orlay miként valósította meg elgondolásait.

Az egykori piarista tanár sima latinságával írt levelei olykor költői lendülettel, de a valóságtól el nem rugaszkodva ecsetelik az oroszországi kulturális felvirágzás tényeit. Hegy a tágra nyílt perspektívák, a korlátlan pétervári lehetőségek mit jelenthettek a vidéki katedrák magányába zárt, magukat nem egyszer mellőzöttnek érző címzettek számára, aligha szorul bővebb megvilágításra.²⁸³⁶

A talajt már amúgy is megpuhították a 'Magyar Kurir' és 'Magyar Hírmondó' oroszországi jelentései, melyek hétről hétre közölték az oroszországi kulturális reform eseményeit.²⁸³⁷ Ezeket követte Orlay tulajdonképpeni meghívólevele,²⁸³⁸ mely markáns vonásokkal rajzolja meg mindazokat az előnyöket, melyek egy oroszországi katedra elnyerésével járnak.

²⁸³⁴ József császár 1785-ben Jankovics Tivadart, a görögkeleti nemzeti iskolák kerületi felügyelőjét, aki az orosz kormány meghívására még 1782-ben ment ki Oroszországba, nagyvárad tankerületi főigazgatóvá nevezte ki, de Jankovics alighogy meglátogatta a nagyvárad akadémiát, ismét visszautazott Oroszországba, ahol igen tekintélyes birtokadományt és magas állást kapott. Oroszországi pályafutására, tudományos munkásságára lásd „Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedija, 49. köt. pp. 567–568., továbbá „Szbornyik otgyelenyija russzkavo jazika i szlovesznosztyi imp. Akad. Nauk. XIX. köt. p. 271. és XXI. köt. p. 44. (Szuhomlinov, M. I.: Isztorija Rosszijszkoj Akademii).

²⁸³⁵ Minősítési ív p. 9.

²⁸³⁶ Hogy milyen jól időzítetten érkeztek a meghívások, azt például dr. Koritáry György esete is mutatja, akit a pesti egyetemi pályázaton elszenvedett balsikere után nyomban a harkovi egyetemre hívtak meg; híres szemészprofesszor és orvosi író lett belőle.

²⁸³⁷ A két lap – melyek közül az egyiknek Görög Demeter és Kerekes Sámuel volt a szerkesztője – ez idő tájt egyesült. Kézenfekvő, hogy az oroszországi kultúresemények anyagát Orlaytól kapták.

²⁸³⁸ Zeitschrift von und für Ungern 2 (1803) Vol. IV. pp. 258–261. – E lap szerkesztője ekkor Scheidus Lajos volt. Orlay levelét teljes terjedelemben közli: Tardy Lajos: Dr. Orlay János (1770–1829). = Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 13. (1959) pp. 139–141.

„Az egyes karokon működő tanárok olyan előnyöket élveznek Oroszországban, mint sehol másutt a világon, ezért nem is lehet csodálkozni azon, hogy az orosz tanszékek elnyeréséért oly sok német, angol és francia tudós verseng. A sok tudós pályázó kapcsán Reád gondoltam, nagyhírű férfiú, akiről jól tudom, hogy a politikai tudományok tudósa vagy, aki jártassággal rendelkezel az orosz nyelvben is. Amennyiben a politikai tudományok igen tiszteletreméltó tanszéke megfelelne Neked, úgy azt felajánlom számodra, minthogy *megfelelőbbnek vélem inkább magyarral, semmint más idegennel betölteni* ezt az oly számos előnnyel járó tanszéket.”

A meghívás nyomban erős hatást gyakorol Balugyánszkyra, de válaszlevelében még bizonytalankodik, meggondolásait hangoztatja. Orlay válasza nem késlekedik. Tertina Mihályhoz, az 'Ephemerides Budenses' volt szerkesztőjéhez írt levelében az igaz barát megértő hangján oszlatja el Balugyánszky aggodalmait:

„Üdvözzöld nevemben Balugyánszkyt és amennyiben kész Péter-várra jönni, használja fel a kedvező szeleket. Meg fogja kapni szép gyümölcsöket hozó állását... Leveleiből azt a benyomást merítem, hogy még habozik, a szülőháza iránti szeretettől vezérelve, mely érzéstől magam sem távolodtam el. De a hazaszeretet nem állhat annak útjában, hogy – más külföldiek dicséretre méltó példáját követve – hazánkat a külföldiek előtt minél megbecsültebbé tegye. Tartsa szem előtt, hogy a tekintélyes tiszteletdíjjal meghívott angolok és franciák mellett magyar létére ott tündökölhét tehetségével.”²⁸³⁹

Céljai megvalósításában Orlay rendkívül leleményes. Míg a cári udvar felé „az ősi orosz anyától elszakított testvérekről” beszél, addig a meghívottakkal szemben magyar nemzeti érzésükre apellál... De szinte valószínűtlenül kedvező, mondhatni ragyogó ígéreteit pontosan teljesítette; a meghívottakat nemcsak egyetemi katedra várta, hanem az erkölcsi és anyagi megbecsülés számtalan megnyilvánulása övezte őket életük végéig.²⁸⁴⁰

²⁸³⁹ Zeitschrift von und für Ungern 2 (1803) Vol. IV. p. 134.

²⁸⁴⁰ Lódy, Kukolnik, Koritáry stb. tanszékeik mellett rangot, kitüntetések, birtokot kaptak. – De tevékenységük az utókor elismerését is kiérdemelte. Pl. Balugyánszkyról az orosz nyelvű szakirodalom is mint Csernyisevskij előfutáráról, a XIX. század első évtizedei három legnagyobb oroszországi reformerének egyikéről emlékezik meg (vö. V. M. Stejn: Ocserki razvityija russzkoj obszesztvennoekonomicseszkoy műszli XIX–XX. vekov c., 1948-ban Szentpéterváron (akkor: Leningrád) megjelent művének pp. 21–63.). Az újabb kutatások tanúsága szerint belekeveredett a dekabrista összeesküvésbe is és csak egykori tanítványa, a cár utasítására került el a felelősségre vonást. Lásd: Vossztanije dekabrisztov. Materiali. VIII. köt. p. 40. (Obscsij alfavit vszeh lic, upominajemüh v processze szledsztvija pricsasztnimi k gyelu dekabrisztov). Köszönetünket fejezzük ki E. M. Koszacsevszkája docensnek, aki minderre felhívta figyelmünket.

1804-től kezdve egyik tudományos megtiszteltetés a másikat éri. Orosz és külföldi tudományos társaságok választják tagjaik sorába. Időt tud szakítani mineralógiai, növényteni, régészeti²⁸⁴¹ és egyéb gyűjtőszervezetének kielégítésére is, melyekből közcélokra pazar kézzel tud ajándékozni. Így például kézirat-gyűjteményéből átengedte az egyik moszkvai tudóstársaság részére az I. Péter idejében élt természetvizsgáló és útleíró, Schober szibériai feljegyzéseinek és Pallas '*Oroszország flórája*' című munkájának kéziratát.²⁸⁴² Ez időben veszi pártfogásába az esztergomi születésű, Moszkvába érkezett Jaksich Gergely orientalistát, aki a magyarság eredetét kutatta Oroszországban.²⁸⁴³

1805. március 7-én udvari orvosi pályáján, újabb magaslatához érkezik; a cár házi orvosának, báró Wylie-nek első helyettese lesz.²⁸⁴⁴

Egy évvel később, „Őfelsége különleges engedelmével” külföldi útra indul. Ennek során 1806. július 6-án a königsbergi egyetem – tudományos munkáira és érdemeire tekintettel – bölcsészdoktori diplomával tünteti ki.²⁸⁴⁵

Még ugyanebben az évben, október 20-án a dorpati egyetem az orvostudomány és sebészet doktorává fogadja, nyomtatásban is megjelent orvostudományi disszertációja²⁸⁴⁶ alapján.

Orlay disszertációja – melyről egyébként Győry Tibor '*Magyarország orvosi bibliográfiája*' c. műve is megemlékezik²⁸⁴⁷ – az élettani, s különösképpen a kórélettani gondolkodásnak a gyakorló orvosokkal való megismertetése, ill. továbbadása szempontjából nagyjelentőségű.

Külön érdekessége – s ez a könyv használhatóságát jelentősen növeli –, az orvosi könyvekben akkoriban kevésbé szokásos részletes és igen pontos bibliográfia.

---

²⁸⁴¹ 1804. október 15-én beválasztják a moszkvai Orvosi és Fizikai Tudományos Társaságba, melynek Keresztúri Ferenc, a moszkvai egyetem rektora az elnöke. 1805. november 15-én pedig az altenburgi Botanikai Társaság tagja lesz. Orlay botanikai tevékenységének emlékét az „Orlaya” növénynevezés elnevezése is őrzi. Gustav Hegi: '*Illustrierte Flora von Mitteleuropäische*' c. műve V/2. kötetének tanúsága szerint (p. 1066.) Georg Franz Hoffmann botanikaprofesszor „az amatőr botanikusként is működő Orlay Jánosról nevezte el a szóban forgó növényt, aki orvos, kollégiumi tanácsos és az orvos-sebészi Akadémia titkára volt”. Mint Vajda Ernő kiváló botanikusunk közli, már abban az időben szokásos volt, hogy florista botanikusok az új nemzetségeket, vagy új fajokat kiváló botanikusokról, vagy más területen működő olyan kiváló tudósokról nevezzék el, akik botanikával is foglalkoztak.

²⁸⁴² Minősítési ív p. 9.

²⁸⁴³ Pevecsenyi Nagy László: Két nevezetes hazafinak (Nagylaki Jaksics Gergely és Szabó Nazárius) napkeleti utazásokról. = Felsőmagyarországi Minerva, 1825. II. negyed, pp. 203–206.

²⁸⁴⁴ Minősítési ív p. 10.

²⁸⁴⁵ Uo. p. 10.

²⁸⁴⁶ *Dissertatio inauguralis medica sistens doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem vindicias...* Dorpat, 1807.

²⁸⁴⁷ Győry Tibor: Magyarország orvosi bibliographiája. 1472–1899. A Magyarországon és hazánkra vonatkozólag a külföldön megjelent orvosi könyveknek kimutatása. Bp., 1900. MOKT. p. 169. (A Magyar Orvosi Könyvtár Társulat Könyvtára 83.)

Az értekezést a szerző rövid előszava nyitja meg. Ebben a tárgyválasztással kapcsolatos meggondolásait ismerteti és kifejti, hogy nem a „természet gyógyító erői” tanának részletes kifejtésére törekszik, hanem csak rövid bevezetést kíván adni. – Itt közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy ha a „vis naturae medicatrix” kifejezést Orlay munkája alapján analizáljuk, azt kell mondanunk, hogy e cím alatt a ma kórélettannak nevezett diszciplínát tárgyalta.

A bevezetésben köszönetet mond Balk professzornak messzemenő támogatásáért. Balk – a dorpati egyetemen a medicina neves tanára – ösztönözte munkájában, és ő volt az, aki „művecskéjét” (szerényen „scriptiunculam”-nak írja) átnézte.²⁸⁴⁸ A mű első részében (sectio prima) a vis naturae medicatrix történetével és irodalmával foglalkozik. Behatóan vizsgálja a természet gyógyító erejének mint patológiai, ill. fiziológiai fogalomnak a fejlődését Hippokratésztől, Eraszisztratostól kezdve Galenuson és az arabokon át F. Hoffmannig.

Nem is annyira a természet gyógyító erejéről van e fejezetben szó, mint inkább a betegségfogalomról, illetve annak történetéről. Megemlíti Diodorust, akinek véleménye szerint az egyiptomi orvosok a betegségek keletkezését a mértéktelen táplálékfelvételre vezették vissza. Részletesen foglalkozik Hippokratész humorálpatológiájával: a testnedvek egyensúlyának (eukrasia) zavara (dyskrasia) vezet a betegség kialakulásához. Majd leírja Eraszisztratos betegségelméletét: a testben lévő járatok a vénák, az artériák és az idegek, melyek mintegy behálózzák a testet. Az egészség feltétele ezeknek a pályáknak a helyes elrendezettsége és jó működése. Kóros folyamat a plethora, az erek vérrel és tápanyagokkal való túltelítettsége. Elismeréssel szól Galenusról, aki a betegség keletkezésével és a gyógyító erőkkel kapcsolatos ismereteket rendszerbe igyekezett foglalni.

E fejezet F. Hoffmann elméletének analizálásával fejeződik be. Ez a kapitulus legrészletesebb része, ami érthető is, hiszen F. Hoffmann dinamikus-organikus felfogása az élet erőiről és a kóros történésekről igen közel állott – mint látni fogjuk – szemléletéhez”.²⁸⁴⁹

²⁸⁴⁸ Daniel Georg Balk (1764–1826) orvosi tanulmányait a berlini és königsbergi egyetemeken végezte. 1787-ben promoveált („Diss. inaug. de derivantibus”). Néhány évi vidéki gyakorlat után az újonnan alapított dorpati egyetemen lett a pathologia és therapia tanára, egyúttal a belklinika igazgatója. 1817-ben otthagyta tanszékét és más orosz városokban működött. Tulában halt meg, 1826 elején. Orvosi-irodalmi munkái között egy jelentősebb van: „Commentatio medica naturae virium vitalium disquisitionem ac febris pathologiam sistens” (Dorpat, é. n.). Vö. Hübotter: Biogr. Lex., Bd. I. Berlin, 1929. p. 305.

²⁸⁴⁹ Friedrich Hoffmann (1660–1742) egyike a XVIII. század legkiemelkedőbb orvosi egyéniségeinek, akinek hatása még a XIX. század orvosi gondolkodására is kimutatható. Rendszerező teoretikus és mint ilyen Boerhaave követője és Stahl riválisa, ugyanakkor elismerten jó gyakorló orvos. Igen élénk irodalmi munkásságot fejtett ki. Fő műve: „Medicina rationalis systematica” (9 vol. Halle, 1718–1740. – még 1739–43-ban franciára is lefordították). Orlay a „Diss. De natur et art effect. in medend. Hal. 1780” című értekezésére hivatkozik bibliográfiájában (p. 17.). – Vö. Haeser: Geschichte der Med., 3. Aufl., II. pag. 509 és köv. – F. Hoffmann nem tévesztendő össze az ugyancsak a XVIII. században működött és szintén közkedvelt, bár jóval kisebb jelentőségű Christoph Ludwig Hofmann-nal, akire Orlay egyébként szintén hivatkozik: Bibl. p. 24.: C. L. Hoffmann: Abhandl. üb. d. Empfindl. u. Reizbark. d. Theil. 2te Ausg., Mainz, 1792.

Az első szekció, a csatlakozó könyvészettel, a 28-ik oldalig terjed. A munka érdemi része a második szekció. Ennek első felében az emberi szervezet mozgató erőit tárgyalja, tehát tulajdonképpen a teoretikus élettannal foglalkozik.

Mint ismeretes, Albrecht v. Haller (1708–1779) volt az, aki először foglalta össze *physiologia* név alatt az egészséges szervezet *functionum*ra vonatkozó ismereteket.²⁸⁵⁰ Haller nemcsak a teoretikus élettant művelte, hanem élettani kísérleteket is végzett. Orlay nem végzett kísérleteket, Haller munkáit azonban jól ismerte és ezekre disszertációjában hivatkozik is, ha a *physiologia* szót nem is használja rendszeresen. Munkájában Orlay az élettani folyamatok mozgató „energiáját” keresi az „oxygen”-ben (Fothergill elmélete), a hőben (Hufeland), stb. Éleslátásának bizonyítéka, hogy e divatos, túlnyomóan mechanisztikus magyarázatokkal szemben Balk elméletét helyesli, amely szerint a szerves élet nem más, mint „*processus galvanico-chemicus in mutatione formae ac mixtionis positus*” (Formänderung und Mischveränderung).²⁸⁵¹ Ezután részletezi a szervezet erőit és funkcióit.²⁸⁵² Haller munkásságának ismeretéről tanúskodik e fejezetnek az ingerekkel és ingerlékenységgel foglalkozó bekezdése. Az ingerlékenység lényegének vizsgálatába azonban nem mélyed bele.²⁸⁵³ A továbbiakban az élet szempontjából hasznos és káros ingereket különböztet meg: *incitabilitates necessarii vitales* (nothwendige Lebensreize), *morbiferorum* (Krankheitsreize). A fájdalom és viszketés élettanának tárgyalása után külön fejezetet szentel az izomingerlékenységnek.²⁸⁵⁴ Az irritabilitás fogalmát teljesen Haller értelmében fejtegeti. (Hallert nyilván igen nagyra becsülte, e kapitulusban is „halhatatlan”-nak nevezi, mert az ingerlékenységgel feltűnően részletesen foglalkozik.) E fejezet hivatkozási rendszere is szokatlanul terjedelmes. Megtaláljuk a hivatkozások között a kor legfrissebb műveit, közöttük az *Archiv für die Physiologie*-t, a Reil által indított élettani sorozatot.²⁸⁵⁵

A második *sectio* második felében már a kóros folyamatokról, illetve a betegségekről, főleg azok keletkezési mechanizmusáról ír. E fejezet legérdekesebb fejtegetése az élettani hőkeletkezés elmélete és annak utilitarisztikus alkalmazása. Bizonyos körülmények között –

²⁸⁵⁰ Haller, A. v.: *Elementa physiologica corporis humani*. Vol. 1–8. Lausanne–Leiden, 1757–1766. – Haller munkássága mint klinikusé is döntő volt. Vö. Lesky, E.: Albrecht v. Haller. = *Wien. Klin. Wschr.* 48 (1958) p. 954.

²⁸⁵¹ Diss., *sectio II.* p. 32. E tétel fejtegetésében Balkra hivatkozik, de a forrásmunka címének pontos megjelölése nélkül. Nem jöhet azonban más munka szóba, mint a *Commentatio*.

²⁸⁵² Diss., *sectio II.* p. 38.

²⁸⁵³ Ilyen vonatkozásban Brownra emlékeztet, aki, mint Hahn Géza írja, „megelégedett az ingerlékenység fogalmának bevezetésével, haszontalannak minősítve e sajátosság lényegének kutatását”. Vö. Hahn Géza: *Orvosi Hetilap*, 1959. No. 38. p. 1379.

²⁸⁵⁴ Diss., *sectio II.* p. 63. B. „*Musculorum irritabilitas*”.

²⁸⁵⁵ Johann Christian Reil (1759–1813) hallei, majd berlini professzor, a vitalismus egyik képviselője. 1796–1815-ig 12 kötete jelent meg az általa kiadott *Archiv für die Physiologie*-nak. Neuburger: *Gedenkrede*, p. 45. skk. (1913)

mint írja – „szabad hő”²⁸⁵⁶ keletkezik a szervezetben, mely az egészség és élet megőrzését szolgálja és a betegséget tönkreteszi (*sanitatem et vitam tuetur morbosque profligat*). Ennek bizonyítására a következő érveket hozza fel: a) a betegségekben a „természet gyógyító erői” semmiben sem nyilvánulnak meg jobban, mint az állandó melegben, a lázban; b) a gyulladást követő *suppuratio bona* sohasem figyelhető meg meleg keletkezése nélkül; c) az ősszel és télen (tehát hideg időben) lefolyó betegségek, akár akutak, akár krónikusak, kedvezőtlenebb lefolyásúak.

Az értekezés e második szekciója különös érdeklődésünkre tarthat számot. Ebben ui. Orlay hivatkozik egyrészt hazánkfiára, Rácz Sámuel élettani munkájára,²⁸⁵⁷ másrészt utal az orosz Bazilevics latin nyelvű doktori értekezésére, mely ugyancsak élettani és kórtani kérdéseket tárgyal. Bazilevics munkáját a bibliográfiában idézi.²⁸⁵⁸

Orosz vonatkozásban említésre méltó még a Loder-re történő hivatkozása.²⁸⁵⁹

Az 1806. esztendő azonban egy részleteiben még felkutatásra váró, nagyjelentőségű kapcsolat kialakulását is jelzi.

Orlay utazása során újból felkereste a jénai egyetemet és ezzel a látogatásával kezdődik Johann Wolfgang Goethe-hez fűződő ismeretsége.

A jénai Mineralogische Societät kilenc évvel Orlay látogatása előtt, 1797-ben alakult meg. Mint a jénai egyetemi élet jelentős magyar vonatkozásainak monográfusa, Benedek Klára írja munkájában:²⁸⁶⁰ „Goethe, az egyetem kurátora, kibővítette az egyetemi könyvtárat, botanikus kertet létesített s megalapította az egyetem optikai laboratóriumát”. A természet iránti érdeklődés a Jénában tanuló egyetemi hallgatókat is magával ragadta és ennek a nagy érdeklődésnek köszönhetette a Mineralogische Societät megalakítását. A társaság elnökéül az alapító tagok egyhangúan Teleki Domokos grófot választották. Teleki 1798-ban meghalt és az elnöki székből Galicin Dimitrij orosz herceg követte. Galicin halála után, 1804-től maga Johann Wolfgang Goethe veszi át az elnöki tisztséget.

²⁸⁵⁶ Diss., sectio II. p. 73. cap. 2. a-c. „Lex calorigeneseos”.

²⁸⁵⁷ Rácz Sámuel (1744–1807) írta az első magyar nyelvű élettani tankönyvet (*A physiologiának rövid sommája*, 1790). Részletes élettani munkája latin nyelven, Budán, 1801-ben jelent meg: *Notio generalis vitae corporis humani, quam in usum domesticae exercitationis edidit*. Budaë, 1801. Typis regiae universitatis. XII, 286, 1 p. (editio altera aucta 1802, Budaë); Orlay a második, bővített kiadást idézi. Vö. Győry Tibor: Magyar orvosi bibliographia, p. 12.

²⁸⁵⁸ Diss. p. 24. – Grigorij Bazilevics 1759-ben született Boromli-ban (ahtyirkai kerület). Tanulmányait a pétervári kórházban végezte, itt kapta orvosi diplomáját 1785-ben. Tanulmányai kiegészítése céljából Strassbourgba ment, ahol 1791-ben orvosdoktorrá promoveált „*De systemate resorbente*” című disszertációjával. 1795-ben a pétervári Orvosi-Sebészeti Tanintézetben a patológia és terápia professzora lett. Ő alapította az első modern értelemben vett klinikát Oroszországban. Vö. Hübotter: *Biogr. Lexicon*. Berlin, 1929. p. 370.

²⁸⁵⁹ Diss. p. 28.: Loder, *Journ. f. Chirurg.*, Ir Bd, S. 77.

²⁸⁶⁰ Benedek Klára: *A jénai ásványtani társaság magyar tagjai*. Bp., 1942. *Danubia*. p. 2.

1806-ban – Orlay nyugati utazása idején – már Goethe áll a Mineralogische Societät élén. Orlay felvételének részleteit nem ismerjük, de azokra következtethetünk Benedek Klára tanulmányából, főleg pedig Ferjentsik Sámuel tagfelvételének körülményeiből.²⁸⁶¹ Goethe teljesen szuverén módon vezette a társaság ügyeit, a bianco diplomákat magánál tartotta és nem egyszer személyesen töltötte ki és nyújtotta át azokat, ha meggyőződött tudós látogatójának az ásványtan iránti vonzalmáról. Hogy a német költőfejedelem és Orlay között legalábbis természettudósi összeköttetés alakult ki, arról Dobsa Ferenc szentpétervári neves magyar orvosnak – a jénai egyetem egykori diákjának – J. G. Lenzhez, a jénai Societät igazgatójához 1808. november 6-án írt egyik levele is tanúskodik.

„Hochwohlgeborner Herr Bergrath!

Mein Engagement nach Russland zu kommen, habe ich in Dresden im vorigen Auguszt Monath erhalten. Da ich hier ankam, habe ich meine alte Freunde besucht, unter andern Herrn von Orlay, Hof Medicus und beständigen Secretair der Medizinschen Academie. Er und die anderen HE. Hofräthe v. Kukolnik, v. Lódy und v. Balugyánszky sagten mir, dass Sie die Diplome der h. Mineralog-Societät bis zur Stunde nicht erhalten haben, wo ich ganz bestimmt weiss, dass wir selbe vor drey Jahren noch hierher zugeschickt haben. Der Hofrath v. Orlay wollte schon deshalb an Sr. Excellenz Geh. Rath v. Goethe, mit dem er seit zwey Jahren in genauer Verbindung steht, schreiben – ich aber gesagt, dass er immer hinschreiben kann in einer andern Gelegenheit, in dieser Hinsicht aber in Ansehung diese Diplome habe ich Sie alle versichert, dass ich sogleich an Sie HE. Bergrath selbst schreiben werde, wo ich davon ganz überzeugt bin, Sie werden die Güte haben solche ohne Verzug zuzuschicken. Euer Hochwohlgeboren brauchen auf der Post nichts dafür ausgeben, denn Sie wollen allen Postporto hier, selbst gerne bezahlen. Wollen Sie denn später so gnädig seyn wegen Ihn HE v. Orlay an die h. Westphälische Societät der Naturforscher um ein Diplom schreiben, so bitte ich Sie gehorsamst darum, Sie werden sowohl Ihm HE. v. Orlay, als gewiss auch Sr. Excellenz v. Goethe dadurch grosse Gefälligkeit erweisen. – Soviel habe ich die Ehre Euer Hochgeb. zu versichern dass die obige Herrn alle ins gesammt

---

²⁸⁶¹ Uo. p. 17. – Ha Goethe megtudta, hogy látogatója érdeklődik az ásványtan iránt, minden felvételi forma nélkül ön maga állította ki nem egy esetben az oklevelet. Ferjentsik Sámuel (1793–1855) – a jénai magyar egyetemi ifjúság titkára 1816–1819 között – szintén megkapta a diplomát, méghozzá Goethe saját kezéből. Goethét elragadta a magyar diák gitárjátéka és amikor megtudta, hogy a felvidéki bányavárosok egyikéből származik, kijelentette: „Da müssen Sie sich auch für Mineralogie interessieren! Wir haben hier eine Mineralogische Gesellschaft, Sie müssen Mitglied werden” (Goethes Gespräche, 2. Aufl. Leipzig, 1909. Bd. 2. pp. 399–400.). 1810 előtt azonban még ragaszkodott a tudományos társaságok tagfelvételi formáihoz.

für Sie sehr besorgt waren schon vorher, indem Sie Sibirische Mineralien und Seltenheiten lange schon zusammengesetzt haben, eine ganze Kiste voll, welche Sie bald in Frühjahr zuzusenden werden.²⁸⁶²

E közvetett forrásnál is lényegesen többet mond az az eddig publikálatlan levél, amelyet 1806. évi nyugati utazása során Orlay intézett Goethe-hez.²⁸⁶³

„Goethe Úr Ökegyelmességének Orlay János üdvözetét küldi! Wienből visszaérkezve Karlsbadban vettem annak hírért, hogy Te, kiváló férfiú, meglátogattál engem. Az ily kiváló férfiútól nekem váratlanul kijutott megtisztelés a legnagyobb örömmel töltött el engem. Többízben is kerestelek Téged, hogy személyesen fejezzem ki köszönetemet azért a különleges jószágodért és kedvességédért, amellyel engem távollétemben kitüntettél, minthogy azonban távol voltál (amit felettébb fájlalok), nem tudtam tiszteletemet tenni. Engedd meg tehát, kiváló férfiú, aki oly nagymértékben szíves és előzékeny voltál irányomban, hogy elvonjalak magasztosabb teendőidtől és kifejezzem Neked lelkem legmélyebb háláját. Herculesre mondom, serényen arra fogok törekedni, hogy semmit se mulasszak el abból, ami csak elvárható a Hozzád olyannyira ragaszkodó embertől, sőt ha a halál után is van valami érzés, még hamvaimban is parázslani fog az Irántad érzett hálás emlékezés. Ég áldjon, kiváló férfiú és tartsd fenn továbbra is jóindulatodat irányomban.

A csehországi Eger-ben, 1806. augusztus idusán.

²⁸⁶² Benedek Klára id. műve pp. 40–41. – Dr. Dobsa Ferenc jénai egyetemi éve alatt ugyancsak a magyar diákság titkára, egyben a Mineralogische Societät könyvtárosa volt.

²⁸⁶³ A levél eredeti szövege a következő: „Excellentissimo viro de Göthe Joannes Orlay S. P. Vindobona redux, in Carolinis thermis relatum accepi, me illustris vir, a Te visitatum esse. Honos hitte a tanto viro mihi habitus, ut inexpectatus fuit, ita maximo me complevit gaudio. Ut pro singulari hacce benevolentia, comitateque Tua, qua me absentem complexus es, gratias agerem coram, quaesivi Te identidem, ast, quum (quod omnino perdoleo) abfueris, haud potui officii mei partes implere. Sine ergo illustris vir, qui adeo percomis, et officiosus in me fuisti, ut Te tantisper a sanctoribus curis avocem, Tibique gratias agam, quantas maximas animi nostri recipere queunt. Mearum perhercle partium erit, sedulo eniti, ne quid eorum, quae a Tui studiosissimo exspectari possent unquam permittam, imo siquis sensus post fata superstet, in ipsis cineribus haud ingrata Tui recordatio gliscet. Vale, illustris vir, mique, ut occoepisti, fave.

Egrae in Bohemia Idib. August. 1806.

Calendis Septembribus hint Dresdam proficiscemur, si proinde pro propensa tua in me animi inclinatione, ad me dare litteras volueris, magno me abs Te beneficio adfectum esse, arbitrabor, si easdem eo scripseris sequenti modo inscriptas:

A Jean Orlay Conseil. de cour de S. M. I. de toute la Russie
Dresde poste restante”

Lásd: Goethe-Schiller Archiv, Weimar, egg. Brfe, 1806, Bl. 63/64. E levél felkutatásával kapcsolatos fáradozásaiért őszinte köszönetünket fejezzük ki a weimari Goethe-Schiller Archivum főmunkatársának, Hahn tanárnak, valamint Othmar Feylnek, a jénai Universitäts-Bibliothek vezetőjének.

Szeptember elsején innen Drezdába utazunk. Ha tehát az irántam tanúsított hajlandóságodnál fogva levelet szándékoznál nekem írni, amivel nagy jótéteményt gyakorolnál velem, javaslom, hogy e leveledet a következő címre küldöd el:

A Jean Orlay, Conseil. de cour de S. M. I. de toute la Russie a

Dresde poste restante.”

E levélből – melynek megválaszolását nem ismerjük – annyi mindenesetre kitűnik, hogy Goethe és Orlay között régebbi keletű ismeretség állt fenn és a személyes látogatás ténye különös nagyrabecsülésre utal.

1807-ben Orlay odaajándékozta a Pedagógiai Főiskolának – mely ekkor Balugyánszky vezetése alatt állt – gazdag ornitológiai gyűjteményét, amiért az uralkodó briliáns gyűrűvel tünteti ki.²⁸⁶⁴

Hogy a kivándorlása óta eltelt esztendőket nem koptatták meg hazája iránti ragaszkodását, azt mindennél beszédesebben bizonyítja Tertina Mihálynak Miller Jakab Ferdinándhoz írt 1807. április 24-i levele, mely többek között a következőket tartalmazza:

„Meg kell emlékezmem új munkádról, a Versuch patriotischer Vorschläge zur Aufnahme der ungarischen Sprache című értekezésedről... Pétervárra is szeretnék küldeni egy példányt annak a kiváló, derék hazafinak, Orlay János cári udvari tanácsosnak, aki a legnagyobb kegyben áll a cárnál és fivérénel, Konstantin nagyhercegnél, akinek társaságában nap mint nap megfordul. Orlay nekem kebelbarátom és állandó levelezésben állok vele. Tekintélyével elérte, hogy bármit küldök neki hazai irodalmunk kézírataiból vagy nyomtatásban megjelent műveiből, azt a bécsi orosz követség a háború ellenére is – köteles elfogadni és Orlayhoz továbbítani. O pedig – mihelyt kézhez-veszi ezeket – nemcsak a mieinkkel közli azonnal, akik szépszámmal élnek Pétervárott, hanem más nemzetek tudósaival is, akik szintén számosan élnek ott, sőt mindezekről beszámol a cár és Konstantin nagyherceg előtt is és elmagyarázza azokat. Éppen ezért – az egész magyar nemzet dicsősége és megbecsülése érdekében – tégy félre magyar történeti tárgyú műveidből néhány példányt.”²⁸⁶⁵

---

²⁸⁶⁴ Minősítési ív p. 10.

²⁸⁶⁵ OSzK Kézirattára, 781. Quart. Lat., torn. VI. pag. 59.

Schedius Lajos 1807 októberében két Moszkvába és Pétervárra induló magyarnak, Szupp József egyetemi nyomdai faktornak és Babits Imre kamarai tisztviselőnek ajánlólevelet ad Orlayhoz, melyből érdemes néhány sort idézni:

„Az emberiség kötelez arra, hogy teljesítsem barátaim kérését, akik úgy vélik, hogy ez idő szerint Oroszországban élő honfitársaink, akikkel régi barátság, vagy közös tanulmányok folytán kapcsolatban állok, figyelembe veszik róluk alkotott értékelésemet. Nem nehéz hozzájárulni ahhoz, amit magunk is óhajtunk; semmit sem óhajtanék ugyanis inkább, mint hogy Te is szívesen vedd azt a törekvésemet, amellyel az Oroszországba törekvő magyarok boldogulását szeretném előmozdítani; hisz a Te lelkesed – akinek a haza iránti kiváló szeretetét és honfitársai iránt tanúsított jóakarátát valamennyien tisztelettel szemléljük – ugyanazok a törekvések foglalkoztatják.

A jelen sorokat Szupp és Babits urak fogják Neked átadni.... akik magánügyben, elsősorban mégis Oroszország megismerése céljából, különösképpen pedig Pétervár tanulmányozása végett vállalták ezt a hosszú és nehéz utat. Egyikük sem méltatlan a Te kegyedre és jóindulatodra, ki a haza minden polgárát, aki annak díszeré kíván válni, felkarolod és pártfogolod.”²⁸⁶⁶

Ebben az évben a 'Hazai Tudósítások' című lap is megemlékezik Orlayról. Idézetet közül Orlay leveléből, melyben az egy magyarbarát orosz bányaigazgatót dicsér. „Derjabin urat ilyen szavakkal magasztalja fenn említett Orlay Úr a' maga saját kezével írt levelében: »Hic vir foedinis plerisque omnibus Siberiae praeest, partem educationis suae debet Hungariae, et haec est causa, quod in popularis nostros optime sit animatus«.”

A selmecbányai akadémiát végzett Derjabin ugyanis, Orlay közreműködésével, több magyar orvost hívott meg az orosz bányaorvosi szolgálatra.²⁸⁶⁷

1808. augusztus 27-én a Birodalmi Orvosi és Sebész Akadémia – a Birodalmi Orvostudományok jogutóda – titkárává választja meg.²⁸⁶⁸

Valamennyi forrás egyetért abban, hogy döntő szerepe volt a nagy orosz katonai gyógyszerkönyv ('Pharmacopoea castrensis Ruthenica') szerkesztésében, valamint az Orvos-Sebész Akadémia szabályzatának megalkotásában.²⁸⁶⁹

²⁸⁶⁶ MTA Könyvtár Kézirattára, 4-rét 154, Schedius Lajos levelezése, No. 29.

²⁸⁶⁷ Hazai Tudósítások, 1807. p. 78. – Megemlékezik Orlay oroszországi pályájának alakulásáról a 'Neue Annalen' c. bécsi lap is, ugyanezen évi decemberi számában (pp. 268–269.)

²⁸⁶⁸ Minősítési ív p. 11.

²⁸⁶⁹ Csisztovics szerint oroszlánrésze volt a kiválóan bevált munkában.

1809. január 9-én kollégiumi tanácsosi címet kap.²⁸⁷⁰

Fessler Ignác Aurél, a nagy magyar történész leírja, hogy amikor Szentpétervárott végre menedéket talált üldöztetései után, egykori tanítványa, Ady Péter lakásán ott találta többi ott élő honfitársát, köztük Orlay Jánost is.²⁸⁷¹

Orlay tudományos és társadalmi téren egyaránt közeledik karrierje csúcspontjához. Oszlopos tagja a pétervári szabadkőműves páholynak, még mielőtt annak működését a cár hivatalosan megengedte volna. A páholyban – és ezt aligha lehet a véletlennek tulajdonítani – az orosz tudományos és politikai élet vezetőszemélyiségei (Szperanszkij,²⁸⁷² Kutuzov, Labzin, Kuselev, Kajdanov, Lopuhin, Ellisen stb.) mellett éppen a Magyarországról érkezettek (Fessler Ignác Aurél, Lódy Péter, Kukolnik, az erdélyi Hauenschild,²⁸⁷³ Dobsa stb.) szerepelnek vele egy sorban.²⁸⁷⁴

Az Orvos-Sebész Akadémia újonnan való megnyitása alkalmával Orlay saját szerzeményű ódával és beszéddel üdvözlí a személyesen megjelent cárt,²⁸⁷⁵ melynek szövege nyomtatásban is megjelent.²⁸⁷⁶ Ez az Oratio voltaképpen egy barokk szóbőséggel megírt panegyrikon, mely ezt az ünnepséget alkalmul használja arra, hogy a cárt és a tudomány pártolásában hozzá hasonlóan érdemeket szerzett elődeit dicsőítse.

A beszéd említésre méltó része a bevezetés. Itt olyan gondolattal találkozunk, mely nagyon jellemző a felvilágosodás korára, amelyet azonban csak megfelelő formában lehetett kifejezni. Orlay itt azt taglalja, hogy akár jóra, akár rosszra születtünk, a nevelés teszi lehetővé, hogy jókká legyünk. A gondolatmenet ki nem mondott, de világosan érzékelhető folytatása az, hogy a nevelés döntőbb jelentőségű, mint a származás vagy legalábbis azzal egyenértékű.

Azokat a törvényeket, amelyek a nevelés és oktatás szabályait megállapítják, az uralkodó hozta és ezért az ilyen uralkodónak dicsőség és hála jár. Ha a macedonok

²⁸⁷⁰ Minősítési ív p. 12.

²⁸⁷¹ Dr. Fessler's Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft. II. Aufl. Leipzig, 1851. Carl Geibel. p. 22.

²⁸⁷² Szperanszkij és Orlay kapcsolatára lásd: Szvencickij, I. Sz.: Obzor sznoszenij Karpatszkoj Ruszi sz Rosszijej v I pol. XIX. v., p. 292.

²⁸⁷³ Révéri Hauenschild Frigyes (1784–1830) a carszkojeszelo-i liceumban Puskin tanára volt. Német nyelvre fordította Karamzin orosz történetét. – Vö. Grot, Ja.: Puskin jevo licejszkije tovarisci i nasztavnyiki. In: Szbornyik otgyelenyija russzkovo jazika is szlovesznosztyi imp. Akad. Nauk. Vol. 42. (1887) pp. 50–52., p. 77, 81., pp. 261–262.

²⁸⁷⁴ Pypin, A. N.: Quellen und Beyträge zur Geschichte des Freimaurerleben Russlands. Riga, 1896. – Ha nincs is kételyünk afelől, hogy a szabadkőművesség társadalmi divat is volt az akkori Oroszországban, mégsem lehet tagadni, hogy a páholyok voltak a szabadelvű gondolat melegágyai a XVIII. század eleji Oroszországban, amit egyébként a dekabristák története illusztrál a legjobban. Amikor I. Miklós a dekabrista forradalom után minden közhivatalnoktól nyilatkozatot követelt arra, hogy szabadkőműves volt-e, Orlay 1826. június 28-i jelentésében nyíltan megírja, hogy a jótékonyág, emberbarátság erényeinek gyakorlása céljából lépett be annak idején az „Alexander”-páholyba (Gogolevszkij-szbornyik. Kiev, 1902. p. 348.)

²⁸⁷⁵ Zmejev id. műve p. 42.

²⁸⁷⁶ Orlay Jo.: Oratio in laudes Russiae principorum, scientarium promotione clarissimorum. Petropoli, 1809.

Archelaost, a syracusiak Hieront és a görögök Alcibiadest, az egyiptomiak Ptolemaeust dicsőítik mint mecénásukat s tudományuk fejlesztőit, úgy az orosz birodalom is I. Sándornak, a tudományok fejlesztőjének és az Akadémia jóltevőjének tartozik köszönettel.

Ezután az egyes uralkodók érdemein keresztül vázlatát adja az orosz oktatásügy történetének. Már Vladimir bőkezű pártfogója volt mind az irodalomnak, mind a tudománynak. A birodalom első iskolája, a novgorodi sok száz ifjat nevelt a haza szeretetére. I. Péter érdemeit és kiváló tulajdonságait nagy részletességgel ecseteli és „incomparabilis princeps”-nek nevezi a cárt, aki a Ptolemaeusoknál is jobb! Katalin, majd Erzsébet említése után „Aecaterina II” erényeinek leírása következik. Magasztalja bölcsességét, mely különféle iskolák támogatására készítette a cárnőt.

Többször kiemeli az iskolák és akadémiák jelenőségét, majd ismételten visszatér I. Péter cár uralkodására, hangsúlyozva annak kihatását a tudományok és művészetek fejlődésére.

A beszéd vége felé ismét Sándor cárt magasztalja és hosszasan beszél arról a kedvező helyzetről, melynek – hála a cárnak – az orvosok örvendhetnek.

1809 májusában az Orosz történeti és régészeti társaság rendkívüli tagjai sorába választja Orlayt. Még ugyanebben az évben – kiemelkedő szolgálatai elismeréséül – megkapja a Szent Vladimir-rendet.²⁸⁷⁷

1810-ben – miután végre felvette az orosz állampolgárságot²⁸⁷⁸ – ismét hosszabb külföldi útra indul. Az erlangeni tudományos orvostársaság is felveszi tagjai sorába.²⁸⁷⁹

1811. január 7-én végre követheti magyar újságíró-barátai példáját. Ő is beáll a sajtó úttörői közé, de nem a politikai hírlapok területén, hanem a tudományos lapszerkesztés vonalán. Az Orvos-Sebészi Akadémia megbízza az orosz orvostudományi folyóirat – a ’Vszeobszsj Zsurnal Vracsebnj Nauki’ – szerkesztésével.²⁸⁸⁰

A Napóleon elleni Honvédő Háborúban felajánlja szolgálatait a hadseregnek. A túlsúlyolt szentpétervári katonakórházban működik a háború egész tartama alatt, mint főorvos és nyilván széleskörű nyelvtudásának is tulajdonítható, hogy a hadifoglyok gyógykezelésének irányítása is hozzá tartozott.²⁸⁸¹

---

²⁸⁷⁷ Minősítési ív p. 12.

²⁸⁷⁸ Uo. p. 1.

²⁸⁷⁹ Uo. p. 13.

²⁸⁸⁰ Uo. p. 14.

²⁸⁸¹ Uo. p. 15.

Önkéntesen teljesített nagy szolgálatai jutalmául 1814. május 20-án megkapja az Anna-rend második osztályát, valamint a Honvédő Háború bronzérmét a Vladimir-rend szalagján.²⁸⁸² Művészi kivitelű arcképe ebből a korszakból maradt reánk.

A háború elmúltával ismét felveszi a kapcsolatot magyarországi barátaival, amiről Gedeon László nagyvárad tanár feljegyzése tanúskodik.²⁸⁸³ Fessler is tanúbizonyságot szolgáltat arra, hogy Orlay ezekben az években sem feledkezett meg a magyar tudomány érdekeiről, amikor 'Die Geschichte der Ungern und Ihrer Landsassen' című munkája előszavában Kovachich Márton György, Schedius Lajos, Brassói Miller Jakab Ferdinánd és Turgenyev Nikoláj mellett Orlaynak is meleg köszönetet mond a tőle élvezett támogatásért.²⁸⁸⁴

1814-ben a moszkvai orvosok és fizikusok tudományos társaságának ajándékozta az orosz orvostörténettel kapcsolatos ritka kézirateit, amiért 1814. március 8-án a társaság elnöke, V. M. Richter meleg hangú levélben fejezi ki köszönetét.

1816. szeptember 4-én a legmagasabb államhivatalnoki címet kapja meg: az államtanácsosok sorába emelkedik.²⁸⁸⁵

Ekkor betegeskedni kezd. Gyötrelmessé válik számára a párás, hideg, pétervári klíma. 1817-ben saját kérelmére megkapja felmentését tudós-titkári munkája alól és az uralkodó évi 2000 Rubel járadékot állapít meg számára élete fogytáig.²⁸⁸⁶ Ez évben, június 17-én a pétervári Orvosi-Sebész Akadémia tiszteletbeli tagsággal tünteti ki.²⁸⁸⁷

Wyliehez, valamint a kultuszminiszterhez írt leveleiben egyre azt kéri, hogy melegebb, számára egészségesebb dél-oroszországi részeken kapjon újabb beosztást.²⁸⁸⁸ Előterjesztéseiből kitűnik, hogy három évtizedes orvosi gyakorlatával korántsem kíván felhagyni és külön kéri, hogy kilátásba helyezett főgimnáziumi igazgatói állása mellett – mindennemű külön javadalmazás nélkül – az intézet orvosi tisztségét is betölthesse.

Kérésének rövidesen eleget is tesznek és „őfelsége udvari orvosa” címének és jellegének megtartásával megkapja Oroszország legelőkelőbb tanintézményei egyikének, a nyezsini főgimnáziumnak igazgatói székét.²⁸⁸⁹ Eredetileg azt tervezte, hogy a moszkvai egyetem orvoskarán foglal majd el egy tanszéket, de öreg barátja, Wylie báró erőteljesen lebeszélte erről.²⁸⁹⁰

---

²⁸⁸² Uo.

²⁸⁸³ OSzK Kézirattára, 2628 Quart. Lat.

²⁸⁸⁴ Fessler, J. A.: Die Geschichte der Ungern und Ihrer Landsassen. Leipzig, 1816. Gleditsch. p. XXIII, XXIV.

²⁸⁸⁵ Szentpétervári Állami Levéltár, f. 733, op. 94, d. 32884 és f. 733, op. 78, d. 66.

²⁸⁸⁶ Minősítési ív p. 16.

²⁸⁸⁷ Uo. p. 17.

²⁸⁸⁸ Uo. p. 18.

²⁸⁸⁹ Uo. p. 18. – Az igazgatói székben elődje Kukolnik volt, aki iskoláit szintén Magyarországon végezte.

²⁸⁹⁰ Popovics id. műve (Molodaja Rusz 1928. No. 1. p. 7.)

De 1819-ben – nyilván egészségének helyreállítása céljából is – Jaksics Gergellyel együtt még hatalmas utazást tesz; bejárja az egész Kaukázust. Fő célja azonban a magyarok őshazájának, nyelvük eredetének kutatása. Sajnos, részletes úti-feljegyzései nem maradtak reánk,²⁸⁹¹ de különös érdeklődésre tarthat számot levélváltása Hodakovszkijjal,²⁸⁹² melyben részletesen leírja, miként látogatta meg a Tyerek és Asztrahán között fekvő Magyar nevű várost, melynek lakóit tisztára magyar eredetűeknek véli, bárha csak oroszul beszélnek. Gruziában „mindenütt észleltem a hegyilakók és a magyarok nagy hasonlatosságát; táncaik,

²⁸⁹¹ Közös utazásunk emlékét őrzi a fantasztá Jaksics Gergely „útleírása”, melyből néhány részletet alább közlünk, Pevecsenyi Nagy László nyomán: Pevecsenyi Nagy László: Két nevezetes hazafinak (Nagylaki Jaksics Gergely és Szabó Nazárius) napkeleti utazásokról. = Felsőmagyarországi Minerva, 1825. II. negyed, pp. 203–206.
„Jaksics Gergely... a tudomány szent szomjától vonódva indult... 1804-ben tavaszkor kelet-éjszak felé, főképpen a Magyarok eredetét kinyomozni. Bécsben menedéklevelet kapván, Lengyel országon keresztül, számos kitérések után, másodfél esztendőre, Sz. Péterváráig hata, hol Orlay és Palugyánszky ott meglepedett hazánkfijai által sok jeles familiák esmenetségébe jutott, a hazája nyelvén kívül Francia, Német és Diák nyelveken is beszélő ifjú. Innen Orlayval Titoknokképpen Moszkván, Grodnón, Kióvon és Kistatár országon keresztül Szibériába érkezett, azután pedig Wagner kiküldött Ausztriai vándorlóval találkozván, bejárta Sz. Archangelt és Kamcsatkát, honnét az Ázsiai határokon, a hajdani Samó és Irtits homok tengerén haladván, fordultával a Caucasiai tartományhoz ért, mely részét Ázsiának azért választá vizsgálódásai tárgyául, mivel a hajdani Szittyá-hon Magyarok itt léttök eredeti bölcsőjét, helyöket; maradványaikat és netalán késő ivadéjkokat is fellelni kívánta, reméllette. (...) Ám de csak itt gyulladt-fel még benne a hazafiúi érzés, kettőztetett tűzű indulattal honfijaihoz jutni, de miként, minő fogás, színlelés, fortély által? merészséggel-é, vagy kérelemmel? a kirekesztő tilalommal magokat elkülönöző és még most is mindég független Murzák, az az: Herczegek, Uralkodók elibe férkezni? Bezzeg itt volt a bökkenő, itt kelle fejet tömni. Össze beszélt hát az ősz, ott többször járt kelt, sok országot, sok tengert látott, s az orvosi tudományt is értő és gyakorló derék Orlayval, hogy éjjel, egy véle ismeretes Murzához menjenek. Bátorságot vesznek és tanakodásaik után, a színlés leple alatt a Caucasiai Magyar nyelvű, de Muszkául is beszéllő Murzához, kit Irrédinek hívtak, egy jólfizetett vezér-kalauz által, magokat ketten, titkosan, álruhában elvezettetik... Orlay a derék, Irrédit rejtőzve, már ezelőtt gyógyította is, tanácsolta is; bészínlődnék tehát mind jobban-jobban, külön-különféle szó-váltások segedelmével, a régi Magyar hon földre, és a Muszka határtól 15 mértföldnyire lakó független Murzához járulnak. Itt hárman együtt, Irrédi, Orlay és Jaksics, kipanancsolják elébb a beszélgető szobából (mely ott Domjónak neveztetik) a szolgálai és rabi kart, s cselédet, örömeiben ölelgetik az öreg Murzát és tiszteletes szakállát csókolgatják. Leül ez négy lábú, alacsony karszékre, kedves vendégei előtt. »Hát honnand? hová? mi veegre atyafiak? Üljetek-leü a tzafrangos padokra, szabad a szoollás, nints mietul tartaniotok.« – Megeredt nyeldekliöiken a lélegzet és Orlay, egy két szó után, Jaksicsot hagyá beszélleni. Kegyelmes Herczeg! vagy minek is nevezzem Méltóságodat? elkezdett Jaksics szóllani, kit jól értett az öreg Murza, de beszédébe vágott, mondván: »Naap nyuogotrool, jövesz szoo habaroom, Jédess Eetseem! beszédeud valia«. Megdöbbsent Jaksics, s a bajuszát sűrűen marosgato öreg nyelve hangjait jól ki nem vehetvén, akár a nagyon kidörmögött daczos szavainak húzókásságok, az az: oda való patavinitássok miatt, akár tiszteletből, az öreg méltósága iránt és férjfias akadozásinak bámulásából elhallgatott; de felkapta Orlay a szó-váltás fonálát s így szólt a Murzához: Igen is, vallja szóllásunk, mind testvéres eredetünket, mint régen már és messzire szakadásunkat töletek; ekkor vér-szemet kapván Jaksics, oda jövelele okáról kezde szóllani, de mivel sokáig hímezte-hámozta, ezt mondó néki az Ur-Gazda: »Kiveele, mihovaa a titok, nosza rajta! mi fekszik sziveuden? leegy embeur.« Uram! mond Jaksics: én ama Duna-Tiszai Magyar vagyok s elődeim Székét jöttem felkeresni, s tisztelettem megadni Őseink maradékainak. »Joól tudom Eetsém«, válaszolta a Murza: »hol tennen szaallastok, de itt hazaatok, miik is sok vaaltozást eerteunk, sok keuzteunk a Piribék, ees Martallotz! de aal feuggetlenseegeunk, segeet meeg ama Jeheova a Madjarok Éstene. Haat neekteuk mi bajotok? hozzáank, feuleenk maar nemis tartatok. Leumendjen a Nap, meg feul jeun, kimentek eükeink, agg apaaink, buidostok de eul is fodjtak,? haat van-ee meeg valaki keuztetet, ki embereul tudna szoollani?« Így mint hallja Nagyságod, még nyegegünk, felele magát méllyen meghajtva Jaksits, nem mervén magyarságunkkal ditsekedni.”
Míg Toldy Ferenc Jaksics elbeszélésének még jóhíszeműségét is vitatja, addig Bendefy László „A magyarság kaukázusi őshazája” (Bp., 1942) c. munkájában azzal magyarázza Jaksics és Orlay fantasztikusnak mondható élményét, hogy a XVIII. század derekán kivándorolt magyarok leszármazóival találkoztak és ezeket vélték az ősmagyarok maradékainak.

büszke magatartásuk, igazságszeretetük és hajthatatlanságuk egyaránt jellemzi mind a két népet. Főleg az oszétok nyelve mutat közös vonásokat a magyar nyelvvel”.

Ezt az utazást, a maga akkori fejletlen módján, a magyar sajtó is több ízben ismertette.²⁸⁹³

1821-ben – „tekintettel az e téren szerzett kedvező tapasztalatokra” – felsőbb megbízásból ismét magyarországi tudósokat hív meg.²⁸⁹⁴

1823. július 25-én az uralkodó háromezer rubel jutalomban részesíti a gimnáziumi oktatás szervezése körül kifejtett munkásságáért.²⁸⁹⁵

1824 októberében az orosz régiségtudományi és történeti társaságnak ajándékozta jelentős számú magyar könyvét, kéziratát és Magyarország részletes térképét.²⁸⁹⁶

²⁸⁹² Popovics id. munkájában többször is kiemeli, hogy Orlay levelezéséből – melynek néhány darabja nyomtatásban is megjelent Szvencickij: Matyeriali po isztorii vozrozszenyija karpatszkoj Ruszi c. munkájában (Lvov, 1905) – is az tűnik ki, hogy képzeletét állandóan foglalkoztatta az őshaza megtalálásának, a magyar nyelv eredetének kérdése.

²⁸⁹³ „Ő excellentiája Orlay János Úr, mint ezt előttünk lévő leveléből látjuk, ez előtt 38 esztendővel, Felsőleges engedelemmel ment által az Orosz Birodalomba, hol majd Sz. Pétervárában, majd a' Birodalom más részeiben szüntelenül tudományos tárgyakkal foglalatzkodott. Leginkább pedig az új Akademiák és Lycéumok jó karba hozásában fáradozott; s ez által érdemeivel annyira megkülönböztette magát, hogy a most uralkodó Császártól 1826-dik eszt. elején valóságos státus Tanácsossá neveztetett és az Orosz Birodalom déli részében, a' mint ott nevezik, 4.000 dézmát hozó jószággal ajándékozott meg, mint ezt a Bétsi Beobachter akkor kihirdette. Ugyan ekkor tétetett Orlay St. Tanácsos Úr az Odessai: Akademiának Directorává.

Bejárta 1819-ben a Kaukázusi környékeket. Ezen utazásáról a Felső M. Orsz. Minerva 1825-diki 2-dik Negyedében a 205. lapon ezen Tzikelj alatt: Két nevezetes hazafiaknak napkeleti utazásokról vagy on ugyan szó, de a' mellynek foglalata az előttünk lévő levéllel. csak annyiban egyez, hogy Orlay Úr ott utazott. Jegyzései között találjuk, hogy a Khíniaiak az Oroszokat szinte úgy Oroszoknak nevezik, mint a' magyarok, 's hogy e' szerint nem Pannoniában támadtatott ezen elnevezetések, a határ őrizettől s a. t. hanem azt a magyarok magukkal hozták be Európába; hogy az Orosz Birodalmi Magyar-Oroszok a' Magyarot ott is Ugornak, Ugrinak nevezik, a mi hegyi lakost jelent, nem különben Madjarnak is mondják; következésképpen, hogy Ungar és Ungarusnak nem Ungvártól neveztetnek így.

Közöljük itt az újabb, Jún. 18-dikán, 1828-ban Odesszában költ levelét St. Tan. Orlay Úrnak, melly ez: Egy butellia magyar bort küldök az Uraknak, melly Magyar nevű, de már elpusztult város. szomszédságában, de tsakugyan Magyar nevezetű falu határában termett, a Felső Kaukázusi vidéken. Ez a helység most az Ó Felső Udvari Kamarásának, Skarzsinszky Úrnak Uradalmához tartozik, ki nekem ezt erántam való jó indulatjának jeléül küldötte; én pedig az uraknak küldöm, kostoltassák meg azt Bétsben levő nagyjainkkal, hogy tudhassák, millyen az eredeti igazi magyar bor, melly az Orosz Birodalomban is magyar bornak neveztetik. Én gondolom, hogy ilyen ajándékot magyaroknak még senki sem küldött. Én a' Kaukázusi vidéket mindenütt bejártam, 's jól esmerem az odavaló orosz urakat, kiknek ott falui vannak...” (Lásd: Magyar Kurir, 1828. pp. 307–308.)

Érdemes megjegyezni, hogy nem Orlay volt az. első magyar orvosdoktor, aki a Kaukázust bejárta, hanem dr. Reineggs Jakab, aki a grúz királyorvosa és tanácsadója volt. De Orlay őshazakutatását már korábban is figyelemmel kísérte és igen nagyra becsülte a hazai sajtó, mint az a 'Tudományos Gyűjtemény' 1822. évi VIII. számából is kitűnik. K. D. az őshazakutatás fontosságáról ír és a következőket állapítja meg: „Az újabb utazók és geographusok közül tsak Pallast, Gmelint, Freygangot, Bergmant, Klaprothot, és a mi fájdalom! tsak igen hamar elragadtatott Orlaynkat nevezem, azt lehet kihozni, hogy a' közép és nyugoti Ázsiában sok magyar régiségekre lehetne akadni. Az utolsó egyenesen mondja, hogy az Ural hegye körül most lakó népek, az Oroszok által Ugrits-oknak neveztetnek, és: magyar dialectuson beszélnek.” (A melegen elparentált Orlay egyébként ekkor még mint a nyezsini főgimnázium igazgatója élt és működött!)

²⁸⁹⁴ Minősítési ív p. 19.

²⁸⁹⁵ Uo.

²⁸⁹⁶ Uo.

1824-ben és 1825-ben, mint főtanfelügyelő, hosszú utazásokat tesz és meglátogatja többek között a rosztovi, csernyigovi és nahicseváni tanintézeteket.²⁸⁹⁷

A nyezsini „felsőbb tudományok gimnáziumának” két monográfusa, N. A. Lavrovszkij²⁸⁹⁸ és N. V. Kukolnik²⁸⁹⁹ alapos értékelését nyújtják Orlay gyakorlati és elméleti téren kifejtett pedagógusi tevékenységének. Mindketten rendkívül képzett, magasrendű erkölcsi tulajdonságokkal felruházott embernek tartják Orlayt, de politikai felfogásáról semmit sem mondanak.

Az irodalomtörténész Iofanov kitűnő Gogol-életrajzában²⁹⁰⁰ igen meggyőző adalékokat találunk erre vonatkozólag. Iofanov elbeszéli, hogy Orlay 1825-ben milyen szakvéleményt adott Siskov kultuszminiszternek az iskolaügy megszervezésével kapcsolatos körlevelére: „Orlay szakvéleménye nem csupán a szerző mély tudományos szakértelméről tanúskodik, hanem progresszív, demokratikus meggyőződéséről is. Orlay e művében mint a felvilágosodás szószólója lép fel, aki az általános népoktatás szükségességét hirdeti.”

Orlay a következőket írja szakvéleménye bevezető részében:

„Az ifjúság helyes nevelése egyértelmű az állam jólétének megalapozásával. A helyes nevelésnek köszönhetőek a tisztességes családapák, a becsületes állampolgárok, a derék közhivatalnokok. Minden helyesen gondolkodó ember tudva tudja azt a megingathatatlan igazságot, hogy ha valamennyi társadalmi osztály képzett és művelt volna... úgy a tiszta erkölcs és erény eleve elejét venné a bűnözésnek és mindenkor akadályát szolgáltatná az oly végzetes könnyelmű, feslett életmódnak és ebből következően az ország valamennyi osztálya a tiszta lelkiismeret okozta békés életnek és boldogságnak örvendezhetne.”

Iofanov kiemeli, hogy bár e nézetek nem egy vonatkozásban Orlaynak az aufklárizmus szellemében végbement neveltetése nézeteit tükrözik, mégis – a továbbiak megvilágításában – igaz képét nyújtják demokratikus meggyőződésének.

„Miért legyenek kizárva a szegény szülők gyermekei az erény és becsület érzésének elsajátításából? – teszi fel a kérdést Orlay. – Vajon mi ne tudnók, hogy a szegénység

---

²⁸⁹⁷ Uo. p. 20.

²⁸⁹⁸ Lavrovszkij, N. A.: Gimnazija viszih nauk v Nyezsinye. Kiev, 1879. p. 145.

²⁸⁹⁹ Kukolnyik, N. V.: Licej kny. Bezborodko. Sztpv., 1881. pp. 189–205.

²⁹⁰⁰ p. 268. skk.

alatt gyakran a legkiválóbb tehetségek rejtőznék? Vajon a mi halhatatlan Lomonoszovunk nem halászkunyhóból emelkedett oly magasan a gazdagok s rangosak fölé?”

Orlay hosszasan fejtegeti annak helytelenségét, hogy a nemesség nem tűri a nemesi és paraszti gyermekek együttes oktatását és heves szavakkal tör ki e maradi nézetek ellen. Mint Iofanov írja, „az önkényuralmi-jobbágytartó rendi viszonyok között Orlay nézetei igen haladó álláspontot képviseltek”. Iofanov kiemeli, hogy Orlay nemcsak elvi síkon, hanem gyakorlati vonalon is keresztülvitte nem egy progresszív elgondolását. Így – ami szinte példa nélkül állt ebben a korban – bevezette a teljesen szabad vitát a tanári konferenciákba és megkívánta, hogy az ő intézkedéseit is szabadon megkritizálják.

1826. augusztus elsejéig vezeti a nyezsini Bezborodko főgimnáziumot és ekkor – saját kérésére – áthelyezik az egyetemekkel azonos jogállású odesszai lyceum igazgatói állásába,²⁹⁰¹ melyet a francia forradalom elől odamenekült Richelieu alapított odesszai kormányzó-korában.

Nyezsini évei azonban – túlmenően a fenti adatokon – nemcsak a magyar–orosz kapcsolatok kultúrhistoriai és orvostörténeti emlékeihez tartoznak, hanem ugyanekkor eddig nem ismertetett érdekes részletét jelentik a magyar–orosz irodalomtörténeti kapcsolatoknak is.

A maga korában hírneves, privilegizált jogállású nyezsini gimnáziumban kapta neveltetését az ifjú Gogol is és bár szüleihez írt leveleiben olykor kissé csúfondárosan emlékezett meg igazgatójáról,²⁹⁰² mégis Orlay keltette fel benne az érdeklődést a kárpátaljai orosz nép iránt,²⁹⁰³ ami nem egy művében felejthetetlen nyomot hagyott.²⁹⁰⁴ Orlay ezekben az években kiterjedt publicisztikai tevékenységet folytatott a kárpátaljai oroszság ismertetése terén és lelkes propagátorává vált kulturális felemelésüknek. Egészen természetes, hogy diákjainak bőségesen nyújtott az őt mind erősebben foglalkoztató tárgykörből.

A fiatal Gogol éleslátását semmi sem kerüli el, hamarosan felfedezi, hogy Orlay a tanárok civódása és egyéb okok miatt elkedvetlenedett és távozni készül. 1825. szeptember 30-án Gogol ezt írja anyjához:

²⁹⁰¹ Minősítési ív p. 20. – Bár Orlay élete utolsó szakaszában történési érdeklődésével elsősorban a kárpátaljai oroszság múltja felé fordult, mindvégig jelét adta régi hazája iránti vágyódásának és ragaszkodásának, aminek nyomait minduntalan megtaláljuk a vele kapcsolatos feljegyzésekben. Nesztor Vasziljevics Kukolnyik, a híres orosz színműíró fivére – aki évekig Orlay tanítványa volt – visszaemlékezéseiben két ízben is helyet szentel Orlay feltörő honvágyának. – Szentpétervárott az egyik színházban az idősebbik Kukolnyik-fivér „Emerik” című drámáját adták. „A második felvonásban a díszletek igen élethűen ábrázolták Magyarország fővárosának, Budának látképét. Amikor felhúzták a függönyt, Orlay és Lódy olyan izgatottak lettek, hogy nem tudtak helyükön maradni, felugrottak széükből és felkiáltottak: Buda! Buda!”

²⁹⁰² Piszma N. V. Gogolja. I. köt. Sztpétervár, 1902. p. 4., majd a VIII, XV, XXIII, XXIV, XLI, XLIII, XLVIII, XLIX, LIII sz. levelek, melyekben Gogol Orlayról megemlékezik.

²⁹⁰³ Lásd Popovics id. műve

²⁹⁰⁴ Pl. a „Szörnyű bosszu”-ban.

„Orlay Iván Szemjonovics még nem készül Pétervárra, ahonnan – mint mondja – mind ez ideig nem kapott utasítást a minisztertől és nem tudja, mit várhat attól. Nem tudom, anyácskám, hogy igaz-e az a hír, hogy Pétervárott tábornok-orvosi hely várja őt; ha a hír igaz, úgy írd meg nekem.”

Az író szülei is jól ismerték Orlayt, és Gogol mint a család barátjáról ír róla szüleihez (Direktor zse vám izvesztnij, doktor Orlaj, kotorij bül v Kibencah).²⁹⁰⁵ 1826. május 14-i levelében pedig közli, hogy Orlay lelkére kötötte: adja át üdvözlését a szülőknek, azzal, hogy semmi okuk sincs aggodalmaskodni fiuk miatt.²⁹⁰⁶

1826. január 15-én a cár felveszi a valóságos államtanácsosok sorába,²⁹⁰⁷ 1826. december 3-án pedig adományt kap háromezer gyeszjátyin területű nagyoroszországi földbirtokra (addig csak egy kis tanyát mondhatott magáénak – éppen Mirgorod mellett).²⁹⁰⁸

²⁹⁰⁵ VIII. sz. leveléből. – Kibinci = a Gogol-család birtoka.

²⁹⁰⁶ A tanár és tanítványa közötti kapcsolat szép rajzát kapjuk Gajecik Jurij – Gogol egyik életrajzírója – művében (Gogol. Biograficeszkaja poveszt. Gyetygiz, 1954), mely egyben emléket állít Orlay progresszív szellemű pedagógusi tevékenységének is.

„Orlay Iván Szemjonovics derék, jószívű ember volt, szelíd és megértő, akit a líceum diákjai nagyon szerettek. Valahol Poltava környékén, közel a Gogol-család birtokához, kis birtokkal rendelkezett, inkább csak afféle tanyával. Ez a körülmény okot szolgáltatott Nikosának (*Gogol beceneve – T.L. megj.*) arra, hogy igazgatóját szomszédjának tekintse. És minthogy Orlay Iván Szemjonovics mindig ellágyult és meghatózott, amikor felrívult előtte a falucska, kis kertje és méhese, a kis Gogol mindig, ha megkésve érkezett meg a szünidőből (ami nem egyszer megesett vele), mindig tisztelettel tudóan átadta Orlaynak a szülők üdvözlését és ilyenkor néhány kitalált részletet közölt az igazgató úr tanyájának állapotáról. Iván Szemjonovics megköszönte a híreket, elérzékenyült és megelégedkezett arról, hogy megdorgálja a fiút.

– Zdrávsztvujtye, Iván Szemjonovics – szólalt meg Nikosa és megállt a küszöbön.

– Isten hozott, Nikosa. No mi újság?

– Édesapám megbízott azzal, hogy átadjam tiszteletének nyilvánítását. Ugyanezzel bízott meg édesanyám is. Iván Szemjonovics arca felragyogott.

– Köszönöm fiacskám, köszönöm – válaszolt mosolyogva. – Ha írsz szüleidnek, ne feledkezz meg arról, hogy üdvözlöm őket. Jó egészségben van a kedves Vaszilij Afanaszjevics és Mária Ivanovna?

Persze a kedves Vaszilij Afanaszjevics és Mária Ivanovna kitűnő egészségnek örvendeztek és ehhez járult még a sok jókívánság Ivan Szemjonovics címére, a köszönet a fiú helyes neveléséért, a csodálkozás Nikosa gyors előmetele fölött, ami természetesen a bölcs Iván Szemjonovics iskolavezetésének köszönhető és így tovább és így tovább a lehető legtiszteleteljesebb hangon.

– Köszönöm, fiam, nagyon köszönöm – válaszolt az olvadozó Iván Szemjonovics. – Hamarosan elnézek a birtokocskámra. És akkor feltétlenül ellátogatok hozzátok is, hogy személyesen tegyem tiszteletemet a kedves Vaszilij Afanaszjevics és Mária Ivanovna előtt.

És ezzel kezdetét veszi a költészet. Iván Szemjonovics elérzékenyült, Nikosa pedig pazarul adagolt színekkel festette le az igazgató úr tanyájának csodálatos állapotát. Gogol Nikosa annyira belemelegedett saját elbeszélésébe, hogy végül is Orlay meglegelte: »No, sok lesz a jóból, barátocskám!« Mindamellet megérezt az idő ahhoz, hogy Nikosa előállhasson kérésével.

Persze, hogy Orlay nem tudta megtagadni a kedves fiú kérését és nyomban kiadatott mindent, amire Nikosa vágyott: táblát, meg vásznat az iskolai színelőadások díszleteihez.”

²⁹⁰⁷ Minősítési ív p. 20.

²⁹⁰⁸ Uo. p. 1. – A Gogol-család és Orlay szomszédságáról Iofanov is megemlékezik, könyve 273. oldalán: „A Gogol-család és Orlay közötti baráti kapcsolatok már akkor alakultak ki, amikor Orlay még nem volt a nyezsini gimnázium igazgatója. Orlay Gogol szüleiivel nyáron ismerkedett meg. Kibinciben. – – – Nyezsini évei alatt Orlayt mindig érdekelte Gogol előmenetele, gyakran beszélgetett vele, orvosi kezelésben részesítette és tanácsokkal látta el személyes ügyeiben is. – – – Orlay a Gogol-szülőkhez írt leveleiben úgy jellemezte gyermeküket, mint igen tehetséges és fürge észjárású ifjút, akiből csak a kitarás hiányzik. 1824. március 28-án Orlay ezt írja Gogol édesatyjának: »Mélyen tisztelt uram, legkedvesebb barátom, Vaszilij

Krausz Godofréd László munkájában megemlíti, hogy Orlay 1827-ben is írt levelet Magyarországra és ebben Balugyánszky pályafutásáról is megemlékezett.²⁹⁰⁹

Vezetése alatt az odesszai lyceum a legkitűnőbb főiskolák egyikévé vált. Innen is megtartotta jó kapcsolatát a 'Magyar Kurir'-ral, mely 1828-ban²⁹¹⁰ így számol be Orlay működéséről:

„Minek előtte az Orosz Császárné Odesszát elhagyta és Sz. Péter-várába visszatért, Odesszában minden nevezetes intézeteket és más nézni valókat megvizsgált, ős mindenütt nyilvánvaló bizonyosságait mutatta annak, hogy valamint a nemzeti tsinosodásnak tudományos világosodásnak előmenetelét óhajtja, úgy azokat is, kik abban munkálkodnak, megkülönböztetni kívánja. Sept. 16-dikán a Richelieu nevet viselő Licéumot látogatta meg a Császárné, ahol ezen intézetnek fő-felvigyázója, Gen. Gróf Vitt és a Licéum Direktora, valóságos Státus Tanácsos Orlay (Hazánk Érdemes Fija Bereg Vármegyéből) Urak által fogadtatott. Minden nevezetességet megvizsgálván Ő Felsége 's az Oskolákat is rendre járván, nevét az Intézet könyvtárában levő Licéum Emlékezetkönyvébe a bold. Sándor Császár és Felséges Férje neve után beírta, és az intézetben uralkodó tökéletes rendre nézve Gróf Vitt és Orlay urak előtt nagy meglepetését nyilatkoztatta ki”.

Orlay az odesszai főiskola vezetése mellett a kormányzósági cenzor tisztségét is ellátta. Ez irányú tevékenységét érdekesen jellemzi Anton Florovszkij cikke.²⁹¹¹

A magyar tudományosság nagy oroszországi hírvivője, a kölcsönös tudományos kapcsolatok korai tudatos előmozdítója, aránylag fiatalon, 59 éves korában halt meg 1829. február 27-én Odesszában, mint arról a „Szevernája Pcsela” gyászjelentése tudósít.²⁹¹²

Afanaszjevics! Tudom, mennyire szereti fiát, ezért mindenk előtt arról tudósítom Önt, hogy a gyermek egészséges és jól tanul. Kár, hogy olykor bizony lusta, de amikor megembereli magát, a legjobbakkal vetekedik, ami szintén kiváló képességeiről tanuskodik».

Iofanov azzal zárja le következtetéseit, hogy Orlay – ez a haladó szellemű, kiváló erkölcsi tulajdonságokkal rendelkező férfiú igen jó hatást gyakorolt Gogol fejlődésére.

Kukolnyik – idézett munkájában – leírja, hogy Gogol, alsódiák-korában valami csíny követett el, mely miatt fenyítésben akarták részesíteni. Gogol erre velőtrázó kiáltozásban tört ki és ezt sehogy sem akarta abbahagyni, mire a megrémült diákok megragadták és bevitték a betegszobába. Gogol oly élethűen utánózta a hirtelen megzavarodottságot, hogy Orlay nyomban lesietett a „beteghez” és naponta többször is kezelésben részesítette. Két heti eredményes gyógykezelés után Gogol tökéletesen „meggyógyult” – és megszabadult a csíny következményeitől is.

²⁹⁰⁹ Krausz Godofréd László: A nagyváradi tanintézetekre vonatkozó történelmi és statisztikai adatok. Nagyvárad, 1867. Ny. Hügel O. p. 91.

²⁹¹⁰ Magyar Kurir, 1828. No. 31. pp. 253–254.

²⁹¹¹ Karpatszkij szvet, 1928. No. 9. pp. 332–339.

²⁹¹² 1829. No. 33.

Haláláról a magyar sajtó rendkívül gyorsan április 25-én adott hírt.²⁹¹³ Kapcsolatai a magyar tudósvilággal jóformán az utolsó napig sem szakadtak meg, amiről Besse János Károly magyar orientalista és őshazakutató – aki nemzeti közadakozás révén indulhatott kaukázusi útjára – feljegyzései is tanúskodnak.²⁹¹⁴

„Orlay Úr nem várta érkezésemet, e’ Világból butsut vett, tehát az ajánló levelet, a’mellyet Bécsből hoztam magammal, Elyseumba küldhetem. Igen sajnálom ezen esetet, mert a’mint mondják, sok jegyzései voltak neki a Caucazusi lakosok eránt, ezt valóban jó volna Nemzeti Történeteink’ felvilágosítására bár melly áron is megszerezni”.

Felesége, aki már korábban elhalt, orosz asszony volt. Fiai – Mihály, Sándor és András – korán orosz katonai szolgálatba léptek és – Jerney János 1845. évi odesszai tudósítása szerint – már magyarul sem tudtak.²⁹¹⁵

Végül hadd idézzük D. Iofanov jellemzését Orlayról: „Az önkényuralmi, feudális rendszer adottságai közepette Orlay kétségtelenül haladó nézeteket képviselt. Progresszív beállítottsága, széleskörű tudományos és pedagógiai ismeretei képessé tették arra, hogy megjavítsa az oktatásügy egész szervezetét.”

---

²⁹¹³ „Orlay János hazánkfia, valóságos b. t. Tanácsos Orosz Birodalomban, és a Richelieu Lyceum Directora Odesszában, ott Mart. 11-én meghalt.” (Hasznos Mulatságok, 1829. I. fév. No. 33.)

²⁹¹⁴ Uo. II. fév. No. 3.

²⁹¹⁵ „Odesszában két törzsökös magyar mesterlegényt, egy öreg székelyt és három erdélyi (szász) megtelepedett vagyonos családot leltem... Az 1825-ben (?) ott elholt Orlaynak maradékát, ámbár büszkén emlegetik magyar származásukat, már azoknak tartani nem lehet, orosz hadi szolgálatban lévén férfi-maradékinak ketteje” (Magyar Academiai Értesítő, IV. év, p. 151.). – Egyébként mind a három fiú tábornokságig vitte az orosz hadseregben.

Munkánk során többször fordultunk útbaigazításért Varga Endre és Szilágyi László történészekhez. Szíves és hasznos útmutatásaikért fogadják ezúton is hálás köszönetünket.

Der ungarische Arzt Johann Orlay und seine Beziehungen zu Goethe²⁹¹⁶

Unter Mitwirkung von Lajos Tardy

„Hätt ich mich mit den Naturwissenschaften nicht abgegeben, so hätte ich die Menschen nie kennen lernen.“²⁹¹⁷

Goethe

Wenn heute Goethes Name fällt, denkt man an den Dichterfürsten vielleicht an den Weimarer Rat und Staatsminister. An den Naturforscher denkt kaum jemand mehr. Die grossen Biographien sprechen freilich von seiner wissenschaftlichen Arbeit, doch heben nur selten hervor, wie in seinem ganzen Schaffen die poetische und die wissenschaftliche Tätigkeit ineinanderglitten.

Goethes Weltanschauung, sein gesamtes Wirken ist ohne Bezug auf Natur und Naturwissenschaft nicht denkbar. Eine der frühen Äusserungen Goethes zu naturwissenschaftlich-theoretischen Fragen ist sein Aufsatz „Die Natur“, der um 1783 entstand. Er trat in der vergleichenden Anatomie mit eigenen Forschungsergebnissen hervor. Nicht ohne Grund hat die Universität Jena dem Dichter die Würde eines Ehrendoktors der Medizin verliehen (1825), weil er „demonstravit ut opertas naturae leges quas... in ossium compage tuetur mira ingenii divinaret acire“, wie es im Diplom zu lesen ist. (Univ. Arch. Jena).

Die Bedeutung der naturwissenschaftlichen Schriften, ist nicht zu unterschätzen, füllten sie doch vierzehn Bände der grossen Weimarer Ausgabe und siebenunddreissig von fünfzig Tagebuchbänden.

Wie alles, was ihn leidenschaftlich bewegte, übertrug er diesen Wissendurst auf seine Umgebung. Er wurde nicht müde, die Freunde und Bekannte für die Naturforschung zu begeistern. Viele von ihnen liessen sich von seinem Eifer anstecken.

Goethe näherte sich den ihn interessierenden naturwissenschaftlichen Fragen vor allem durch Literaturstudium und eigene Experimente, ausgedehnte Exkursionen aber auch durch

---

²⁹¹⁶ Forrás: Schultheisz, Emil: Der ungarische Arzt Orlay und seine Beziehungen zu Goethe. (Unter Mitwirkung von Lajos Tardy). In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 262–269. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: Der Arzt Orlay und seine Beziehungen zu Goethe. = Zeitschrift für Geschichte der Naturwissenschaften, Technik und Medizin 1 (1960) Heft 3. pp. 80–86.

²⁹¹⁷ Aus Goethes Brief an Zelter vom 29. Januar 1831

Meinungsaustausche, wir darüber z. B. der ungarische Arzt Orlay berichtet von den Exkursionen sagte er in bezug auf seine mineralogische Kenntnisse: „Was ich nicht erlernt habe, das habe ich erwandert“.

Um die Mitte und in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts wurden zahlreiche und nicht unwichtige naturwissenschaftliche Entdeckungen bzw. Beobachtungen gemacht, die zu einer Umwälzung des naturwissenschaftlichen Denkens führen mußten und sich in der Medizin in dem Sturz der phlogistischen Lehre manifestierten.

Chemie und Mineralogie, Botanik und Zoologie erreichten einen ungeahnten Aufschwung, „In dieser Richtung an der thüringischen Landesuniversität in Jena Wandel geschaffen zu haben, ist hauptsächlich das Verdienst Goethes...“, so hat es *O. Zekert*²⁹¹⁸ in einer Studie zum Ausdruck gebracht.

Die Auswirkungen der naturwissenschaftlichen bzw. die Naturwissenschaften betreffende organisatorische Tätigkeit *Goethes* waren aber auch außerhalb der Universität weitreichend. Insbesondere möchten wir hier auf die Bedeutung seiner Aufsicht und später Leitung der „Mineralogischen Societät“ in Jena hinweisen. Über die Mineralogische Societät und ihre Beziehungen zu *Goethe* wurde schon viel geschrieben (*Benedek*,²⁹¹⁹ *Salomon*,²⁹²⁰ *Feyl*²⁹²¹). Doch ist die Literatur über die ärztlichen Mitglieder der Gesellschaft und deren Verbindungen zu *Goethe* lückenhaft. Wir glauben im folgenden einige diesbezügliche Daten zur Geschichte der Medizin bzw. der Naturwissenschaften dieser Epoche geben zu können, wenn wir das Leben und die Tätigkeit eines nicht unbedeutenden doch kaum bekannten Arztes, *Johann Orlay*, kurz schildern.

Die Bedeutung der ungarischen Studenten und Wissenschaftler, aber auch die der Russen im wissenschaftlichen Leben von Jena ist nicht gering. „Unter den ausländischen Frequenten Jenas stehen die Osteuropäer an der Spitze, unter ihnen wiederum die Ungarn an der ersten und die Russen an der zweiten Stelle“ – schreibt *O. Feyl*.²⁹²² Das kann sowohl auf die Universität, wie auch auf die wissenschaftlichen Gesellschaften der Stadt, aber auch des ganzen Herzogtums, auf die schon erwähnte Mineralogische Societät, ferner auf die „Naturwissenschaftliche Gesellschaft“ bezogen werden. Die Naturwissenschaftliche Gesellschaft – gegründet 1793 – hatte z. B. im Jahre 1800 allein sechs Ungarn als ordentliche

---

²⁹¹⁸ O. Zekert: Goethe als Förderer der Naturwissenschaften. HMW-Jahrbuch. Wien, 1954. S. 19.

²⁹¹⁹ K. Benedek: Die ungarischen Mitglieder der Jenaer Mineralogischen Societät. Budapest, 1942. (ung.)

²⁹²⁰ J. Salomon: Geschichte der „Societät für die gesamte Mineralogie“ zu Jena. Wiss. Zschr. der Friedrich-Schiller-Universität Jena. 1958/59. Heft 1. S. 45–72.

²⁹²¹ O. Feyl: Die Ungarländer in der internat. Geistesgeschichte der Univ. Jena. Ebenda: 1953/54. Heft 4/5. S. 417.

²⁹²² Ebenda: S. 402.

Mitglieder und zur gleichen Zeit aus Ungarn zehn und aus Rußland sechs korrespondierende Mitglieder.²⁹²³ Zu den Mitgründern der im Jahre 1796 gestifteten Societät gehörten *S. Bredetzky*, *S. Nagy* und *D. Mihalik*, alle drei aus Ungarn, während der junge Graf *Dominik Teleki*, ebenfalls Ungar, zum Präsidenten gewählt wurde. Ihn verlor die Gesellschaft aber leider sehr früh. Sein Ableben im September 1798 war ein schwerer Schlag für die Verbindung mit Ungarn. Zum neuen Präsidenten wurde der russische Fürst *Dimitri Gallitzin* am 21. Juni 1799 gewählt.²⁹²⁴

In der Mineralogischen Societät war die Zahl der ungarischen Mitglieder so hoch, daß außer einem deutschen Sekretär auch ein ungarischer gewählt wurde.

Die große Wertschätzung, deren sich die Societät in Ungarn auch später erfreute, geht aus zahlreichen Anerkennungen hervor. Einer der Mitgründer *Daniel Mihalik* schreibt aus Késmárk (1802): „Der Name des Herrn Professors (*Lenz*) ist mehr in meinem Vaterlande bekannt, als in Deutschland”.²⁹²⁵

Ganz abgesehen von dem wissenschaftlichen Kontakt hatte Goethe als Staatsminister auch ein Interesse an Ungarn, zumal er im Namen des Großherzogs die Verhandlungen in der Sache der ungarischen Königskrone persönlich leitete. Wie bekannt, wollten die protestantischen Stände von Ungarn den Kaiser und ungarischen König Joseph II. entthronen. Karl August, Großherzog von Weimar, sollte Ungarns Thron besteigen. Goethe war zum Kanzler bestimmt.²⁹²⁶ Diese Tatsache darf bei der Betrachtung der Verbindung zwischen *Goethe* und den aus Ungarn stammenden Wissenschaftlern nicht vernachlässigt werden, wenn *Goethe* auch später kaum etwas davon erwähnt.

Unter Goethes Führung nahmen also viele Ungarn am wissenschaftlichen Leben der Mineralogischen Societät teil. Namhaften Persönlichkeiten begegnet man in der Gesellschaft, wie z. B. dem bekannten Ophthalmologen, späteren Professor der Universität in Charkow, *G. Koritáry* und anderen.²⁹²⁷

Der hervorragendste aber war *Johannes Orlay*. Orlay, Arzt und Naturwissenschaftler, Philologe und Historiograph, eine interessante Persönlichkeit der romantischen Medizin, ein gebürtiger Ungar, stand in der Zeit, als er rege Beziehungen zu Jena, der Mineralogischen Societät, der Naturwissenschaftlichen Gesellschaft und persönlich zu Goethe hatte, im russischen Staatsdienst. Geboren im Jahre 1770, begann er seine Hochschulstudien 1787 an

---

²⁹²³ Ebenda: S. 426.

²⁹²⁴ J. Salomon: Ebenda. S. 49.

²⁹²⁵ Ebenda: S. 50.

²⁹²⁶ P. Baillén: Karl August und die ungarische Königskrone. In: Goethe-Jahrbuch. XX. S. 144. ff.

²⁹²⁷ E. Schultheiß und L. Tardy: Kapitel aus der Vergangenheit der russisch-ungarischen medizinischen Beziehungen. Budapest, 1960. (ung.)

der Philosophischen Fakultät der Akademie zu Nagyvárad.²⁹²⁸ Schon im Jahr darauf studiert er Theologie an der Lemberger Universität und setzt dann seine Studien an der Theologischen Hochschule zu Eger (Nordungarn) fort. Er blieb nicht lange im kirchlichen Stand. 1790 ersucht er um eine Lehrerstelle in einem weltlichen Gymnasium. Diese wurde ihm aber ebenso verweigert, wie die Adjunktenstelle des Lehrstuhles für Physik an der Universität zu Pest. Im Mai 1791 finden wir ihn schon in St. Petersburg. Auf welchem Umweg er dorthin gelangte und weshalb er diese Entscheidung traf, ist uns nicht vollkommen bekannt. Es ist nicht unmöglich, daß er während eines Aufenthaltes in Wien das Interesse des russischen Botschafters für sich geweckt hat. Höchstwahrscheinlich trifft eine Meldung der Wiener Geheimpolizei die Wahrheit, im folgenden soll darauf noch näher eingegangen werden.

Im Frühling 1791 ist *Orlay* Student der Medizinisch-Chirurgischen Hochschule zu St. Petersburg und gleichzeitig Medizinalpraktikant im dortigen Militärhospital. Am 14. Februar 1793 legt er seine Prüfung vor dem Staatlichen Medizinal-Kollegium ab und erhält sein Diplom. Noch im selben Jahr wird er kraft des Ukases No. 4/145 der Kaiserin Katharina II. zum Assistenten des Sekretärs des Reichs-Medizinalkollegiums ernannt.²⁹²⁹

Die Neuorganisierung der ärztlichen Bibliothek und der anatomisch-physiologischen Sammlung ist nun seine Aufgabe. Der fleißige und begabte junge Arzt erweckt das Interesse des Leibarztes der Kaiserin, des berühmten Jacob Wylie. Auf seine Veranlassung wird *Orlay* auf Staatskosten nach Wien geschickt, um seine Kenntnisse zu ergänzen.

Am 31. Juli 1794 erscheint der ehemalige Piaristenmönch János Orlay als der prawoslawische Chirurg *Iwan Orłow* im Josephinum in Wien. Natürlich war es in Wien nicht unbekannt, wer hinter dem damals recht vornehm klingenden russischen Namen steckte, zumal er auch in der Gesellschaft der in Wien lebenden Ungarn verkehrte. Liest man die von ihm erstattete geheime Meldung aus dem Jahre 1803 – in russischer Sprache verfaßt und an die Leiter des russischen Hochschulwesens adressiert – so liegt die Folgerung nahe, daß *Orlay* sich schon zu dieser Zeit in wichtiger kulturpolitischer Mission betätigte, indem er die Auswanderung ungarischer und slawischer Wissenschaftler nach Rußland vorbereitete und teilweise sogar organisierte.²⁹³⁰

In seine Tätigkeit aus dieser Periode gewährt die Meldung der Wiener Geheimpolizei einen interessanten Einblick: „Hingegen ist ein gewisser Orlai demahl in Petersburg Hofmedicus. Ein geborener Hungar, aber Griechisch nicht unirter Religion. Er wurde von

---

²⁹²⁸ Zu den biographischen Daten vgl. Anm. 10.

²⁹²⁹ Formuljarny spisok deistwitelnago statskago sowjetnika i kawalera direktora Odesskago Rischelewskago Lizeja Iwana Orlaja. In: ZGIAL. Vol. 1349. Werk 4. Akte 96.

²⁹³⁰ ZGIAL. Vol. 733. Werk 86. Akte 30.

Bischöffen seiner Religion nach Petersburg empfohlen, kam bald darauf mit einem russischen Kavalier nach Wien, und frequentierte einige Monate das hiesige Josephinisch-Chirurgische Kollegium in der Währinger-Gasse. Er lebte hier gross, und ging wieder mit ebendemselben Kavalier nach Petersburg zurück, wo er alsogleich seine dermalige Stelle erhielt und noch heut zu Tage eine bedeutende Rolle nicht nur in der Medizin und Chyrurgie, sondern auch in Staatsangelegenheiten spielt...”²⁹³¹

Noch vor seiner Rückkehr nach St. Petersburg besuchte Orlay auch Jena, wo er am 17. Mai 1795 Mitglied der Naturwissenschaftlichen Gesellschaft wurde. So beginnt sein wissenschaftlicher Kontakt zu Jena.

Nach einem dreijährigen Aufenthalt im Ausland kehrt er am 15. Juli 1797 nach Rußland zurück, um seine Arbeit bei dem Reichs-Ärztelkollegium und im Militärspital wiederaufzunehmen.

Die erste große Ehrung in seiner ärztlichen Laufbahn wird ihm am 14. Februar 1798 zuteil: Der damals 27 jährige junge Arzt erhält den Titel und den Rang eines Stabsarztes.

Kurze Zeit leistete er Dienst als Regimentsarzt im kaiserlichen Leibgarderegiment Ssemjonowski. Schon im Oktober 1799 aber übernahm er die Stelle des leitenden Arztes der Landespost. Seine wissenschaftliche Stellung indessen blieb unverändert. 1800 wurde er zum Leibchirurgen ernannt und nun beschleunigte sich seine Karriere noch weiter. Der Leibchirurg hatte auch gewisse höhere militärärztliche Pflichten zu erledigen, die ihn allerdings nicht an einer vielseitigen wissenschaftlich-literarischen Tätigkeit hinderten. Er redigierte die chirurgischen Aufsätze russischer Ärzte und übersetzte sie ins Lateinische. Unter dem Titel „Observationes Medico-Chyrgicorum Ruthenici Imperii” wurden diese Arbeiten veröffentlicht.

Im Jahre 1802 erlangte Orlay den Rang und den Titel eines Hofrates. Auf das wissenschaftliche Leben Rußlands hatte er zu dieser Zeit einen erheblichen Einfluß. Dank seiner Empfehlung erhielten viele hervorragende Wissenschaftler, unter ihnen natürlich zahlreiche Ungarn, verschiedene Lehrstühle im russischen Reich. Ein von ihm geschriebener Einladungsbrief an einen ungarischen Wissenschaftler weist auf die Vorteile, mit denen ein Lehrstuhl im russischen Reich verbunden war, hin: „Die an den einzelnen Lehrstühlen wirkenden Professoren genießen solche Vortheile in Rußland, wie nirgends in der Welt, deshalb ist es nicht erstaunlich, wenn sich so viele deutsche, englische, französische Gelehrte um russische Lehrstühle [be]werben...”²⁹³²

²⁹³¹ Allg. Verwaltungsarchiv, Wien. Polizeihofstelle Nr. 1451/1807.

²⁹³² Zeitschrift von und für Ungarn. 1803. Bd. 1. S. 258–261. Vgl. auch L. Tardy: Michael Balugyánszky. Budapest, 1954. S. 139–141.

Inzwischen steigt *Orlay* in seiner Karriere immer höher. 1805 wird er zum ersten Stellvertreter des kaiserlichen Hof- und Leibarztes Baron *Wylie* ernannt. Ein Jahr später tritt er „mit seiner Majestät besonderer Erlaubnis“ eine Auslandsreise an. Während dieser Reise erhält er für seine wissenschaftlichen Arbeiten das Doktordiplom der Philosophie an der Universität Königsberg. Noch im selben Jahr, im Oktober 1806, erfolgt seine Promotion zum Doktor der Medizin und Chirurgie in Dorpat.

Orlays Doktorarbeit – „Dissertatio inauguralis medico, sistens doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem, vindicias...” – erschien 1807 in Dorpat. Es handelt sich um eine interessante Abhandlung über Themen der Physiologie und Pathophysiologie.

Einleitend spricht er *Balk*, dem namhaften Professor der Medizin an der Universität Dorpat, der ihn anspornte, seinen verbindlichsten Dank aus. *Balk* half ihm auch bei der Durchsicht seiner Arbeit, (die er bescheiden „scriptiuncula“ nennt).

Im ersten Teil des Werkes behandelt der Verfasser Geschichte und Literatur der „vis medicatrix naturae“, wobei er sich nicht auf die Besprechung der heilenden Kräfte der Natur beschränkt, sondern auch den Krankheitsbegriff im allgemeinen diskutiert. Besonders eingehend wird die Humoralpathologie des *Hippokrates*, die Krankheitslehre des *Erasisratos* sowie die Theorie über das Krankheitsgeschehen bei *Galen* behandelt. Am ausführlichsten natürlich beschäftigt er sich mit den diesbezüglichen Theorien von *F. Hoffmann*. Das ist um so verständlicher, als *F. Hoffmanns* dynamisch-organische Auffassung von den Kräften des Lebens und von dem Krankheitsgeschehen mit der *Orlays* weitgehend übereinstimmt.

Der zweite Teil der Dissertation behandelt die theoretische Physiologie bzw. Pathophysiologie. Hier sucht der Autor die „Energie“ der physiologischen Prozesse im „Oxygen“ (nach der Theorie von *Fothergill*), in der Wärme (im Sinne der *Hufelandschen* Theorie), und identifiziert sich im Endergebnis mit der Auffassung von *Balk*, wonach das organische Leben als „Processus galvanico-chemicus in mutations formae ac mixtions positus“ („Formveränderung und Mischveränderung“ schreibt *Orlay* in einer deutschen Bemerkung) aufzufassen ist. Bemerkenswert sind seine Ausführungen über „notwendige Lebensreize“ (*incitabilitates necessarii vitales*) und „Krankheitsreize“ (*incitabilitates morbiferorum*). Ausführlich wird auf das Problem der Irritabilität eingegangen, ganz im Sinne der Arbeiten *A. v. Hallers*. Im weiteren gibt der Verfasser eine Übersicht der pathologischen Prozesse, insbesondere der Entzündungen. Beachtenswert sind hier seine Hinweise auf die Arbeiten von *Loder*. Mit *Loder* hatte *Orlay* später freundschaftliche Beziehungen, als der berühmte Arzt und Anatom 1809 nach Rußland kam und hier hohe Posten bekleidete.

Erwähnenswert ist auch die Tatsache, daß *Loder* auch auf die Mineralogische Societät einen gewissen Einfluß ausgeübt hat. Er selber stand mit *Goethe* in reger Korrespondenz, da sich *Goethe* sehr für sibirische Mineralien interessierte und seine Sammlung mit *Loders* Hilfe vervollständigen wollte, wie aus einem Brief von *Loder* an *Goethe* zu entnehmen ist.²⁹³³

Nach seiner Promotion in Dorpat sucht *Orlay* abermals die Universität Jena auf. Während dieses Aufenthaltes in Jena macht er die Bekanntschaft *Goethes*.

Die Mineralogische Societät wurde neun Jahre vor *Orlays* Besuch in Jena, im Jahre 1797 gegründet. 1806, zur Zeit der Reise *Orlays* nach dem Westen, stand *Goethe* an der Spitze der Societät. Die administrativ-wissenschaftliche Führung lag in den Händen des hervorragenden Mineralogen Professor Lenz.

Zwischen *Goethe* und dem Arzt und Naturwissenschaftler *Orlay* entstand damals eine Verbindung, die von Dauer zu werden versprach. Das ist unter anderem aus einem Brief ersichtlich, den der in St. Petersburg tätige ungarische Arzt, *Franz Dobsa* – einst Student in Jena – an *J. G. Lenz*, Direktor der Societät, am 6. November 1808 richtete: „Hochwohlgeborner Herr Bergrath! Mein Engagement nach Rußland zu kommen, habe ich in Dresden im vorigen August Monath erhalten. Da ich hier ankam, habe ich meine alte Freunde besucht, unter andern Herrn von Orlay, Hof-Medicus und beständigen Secretair der Medizinischen Academie. – – – Der Hofrath v. Orlay wollte schon deshalb an Sr. Excellenz Geh. Rath v. Goethe, mit dem er seit zwey Jahren in genauer Verbindung steht, schreiben – ich aber gesagt, dass er immer hinschreiben kann in einer andern Gelegenheit, in dieser Hinsicht aber in Ansehung diese Diplome habe ich Sie alle versichert, daß ich sogleich an Sie HE. Bergrath selbst schreiben werde, wo ich davon ganz überzeugt bin, Sie werden die Güte haben solche ohne Verzug zuzuschicken. Euer Hochwohlgeboren brauchen auf der Post nichts dafür ausgeben, denn Sie wollen allen Postporto hier, selbst gerne bezahlen. Wollen Sie denn später so gnädig seyn wegen Ihn HE v. Orlay an die h. Westphälische Societät der Naturforscher um ein Diplomschreiben, so bitte ich Sie gehorsamst darum, Sie werden sowohl Ihm HE. v. Orlay, als gewiß auch Sr. Excellenz v. Goethe dadurch große Gefälligkeit erweisen.“²⁹³⁴

Noch mehr aber sagt das Schreiben von *Orlay*. Diesen, erstmals von uns veröffentlichten Brief schrieb *Orlay* im Jahre 1806: „Excellentissimo viro de Göthe Joannes Orlay S. P. – Vindobona redux, in Carolinis thermis relatum accepi, me illustris vir, a Te visitatum esse. Honos hicce a tanto viro mihi habitus, ut inexpectatus fuit, ita maximo me complevit gaudio. Ut pro singulari hacce benevolentia, comitateque Tua, qua me absentem

²⁹³³ Goethe's Naturwissenschaftliche Correspondenz (1812–1832). Hrsg. F. Th. Bratzenck. Leipzig, 1874. Bd. 2. S. 316.

²⁹³⁴ K. Benedek: Die ungarischen Mitglieder der Jenaer Mineralogischen Societät. S. 40–41.

complexus es, gratias agerem coram, quaesivi Te identidem, ast, quum (quod oranino perdoleo) abfueris, haud potui officii mei partes implere. Sine ergo illustris vir, qui adeo percomis, et officiosus in me fuisti, ut Te tantisper a sanctoribus curis avocem, Tibique gratias agam, quantas maximas animi nostri recipere quaeunt. Mearum perhercle partium erit, sedulo eniti, ne quid eorum, quo a Tui Studiosissimo expectari possent, unquam praeter mittam, imo siquis sensus post fata superstes, in ipsis cineribus haud ingrata Tui recordatio gliscet. Vale, illustris vir, mique, ut occoepisti, fave. – Egrae in Bohemia Idib. August. 1806. – Calendis Septembribus hinc Dresdam proficiscemur, si proinde pro propensa tua in me animi inclinatione, ad me dare litteras volueris, magno me abs Te beneficio adfectum esse, arbitrabor, se easdem eo scripseris sequenti modo inscriptas: A Jean Orlay Conseil. de cour de S. M. I. de toute le Russiesa, Dresde poste restante”.²⁹³⁵

Beide oben angeführten Briefe erlauben die Folgerung, daß zwischen *Goethe* und *Johannes Orlay* enge wissenschaftliche wie auch menschliche Beziehungen bestanden.

Orlay steigt auf seiner Laufbahn immer höher – wurde Kaiserlicher Leibarzt, wirklicher Staatsrat, später Direktor der Hochschule zu Neshin bzw. Odessa – doch eine ausführliche Besprechung seines weiteren Lebenslaufes erübrigt sich an dieser Stelle, da er vom Blickpunkt unseres Aufsatzes weniger bedeutend ist.

Orlay starb im Jahre 1829 in Odessa.

Orlay, der an deutschen und russischen Hochschulen zum Wissenschaftler gewordene Ungar, hatte nicht nur mit *Goethe* freundschaftliche Beziehungen. Die Literaturgeschichte bringt nicht unbedeutende Angaben über seine Bekanntschaft mit dem großen russischen Schriftsteller *Gogol*. In Neshin war *Orlay* Professor und gleichzeitig auch der Arzt des jungen *Gogol*.

So wurde *Orlay* als Arzt und als Mensch in manchen Beziehungen ein Mittler zwischen deutscher und russischer Kultur.

---

²⁹³⁵ Goethe-Schiller Archiv, Weimar. Egg. Briefe. 1806. Bl. 63–64. Bei dieser Gelegenheit möchten wir der Archivleitung sowie Herrn Dr. O. Feyl, Jena, für ihr freundliches Entgegenkommen unseren verbindlichsten Dank aussprechen.

Koritáry György (1772–1810)²⁹³⁶

Társszerző: Tardy Lajos

Koritáry György 1772. április 6-án született,²⁹³⁷ a Hont megyei Korponán.²⁹³⁸ Az ősi városkában szépszámu törzsökös polgárság élt, és ehhez tartozott a Koritáry család is, mely kereskedőket, iparosokat és evangélikus lelkészeket adott Korponának.

Miután a gimnáziumot szülővárosában elvégezte, a felvidéki protestáns diákok szokása szerint németországi egyetemen kívánja tanulmányait folytatni.

1797. augusztus 31-én kérelemmel fordul a Helytartótanácshoz. Ebben előadja, hogy „alulírt ágostai hitvallású egyetemi hallgató, miután az alsó és magasabb iskolákat hazai földön elvégezte, Németország egyetemeit, különösen a jénait óhajtván látogatni, hogy ott egyrészt az élethez szükséges és hasznos egyéb tudományokban érjen el nagyobb előrehaladást, másrészt, hogy a teológiai tudományokban szerezzen fokozott jártasságot, alázatosan kéri a Helytartótanácsot, kegyeskedjék részére a jénai egyetemre szóló és ott három évi tartózkodásra jogosító útlevelet kiállíttatni és kiadni”.²⁹³⁹

A Helytartótanács 1797. szeptember 5-i ülésén tárgyalja a kérelmet és kedvező döntést hoz. Ezután rövidesen útra kel, és ebben a tanévben már a jénai egyetem hallgatói között találjuk, mégpedig az orvoskaron és nem a teológián.²⁹⁴⁰

Jénai tanulmányai eredményeit részleteiben nem ismerjük. Szerepléséről is csak annyit tudunk, hogy tagja volt a jénai Mineralogische Societätnek, mely túlnyomóan magyarokból és oroszokból állt.²⁹⁴¹

²⁹³⁶ Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Koritáry György. In: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. pp. 164–177. – Szövegváltozata: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Koritáry György. In: Tardy Lajos orvostörténeti vizsgálódásai. Kapcsolattörténeti kutatások. Összeáll.: Tardy János. Sajtó alá rend.: Gazda István. Utószó: Schultheisz Emil. Bp., 2009. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 167–178. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 79.)

²⁹³⁷ Archiv der Universität Wien, 1958. június 26-án kelt 446/58. sz. szíves közlése, melyért köszönetet mondunk dr. Franz Gall levéltárosnak; továbbá MOL, helyt. oszt.; dept. litt. pol. 1797 fons 14, pos. 43.

²⁹³⁸ Korpona akkor Zólyom megyéhez tartozott. A korponai anyakönyvben egyébként azért nem szerepel, mert ott evangélikus anyakönyvet csak 1783 óta vezettek (Statny Archiv v Radvani SA–258/58 sz. szíves közlése).

²⁹³⁹ „Georgius Koritáry, Carpona-Zoliensis studiosus, Aug. confessioni addictus. Pro passualibus eidem ad Academiam Jenensem proficisci cupienti, pro trium annorum ibidem trahenda mora...” MOL, helyt. oszt. dept. litt. 1797. pol. fons 14, pos. 43.

²⁹⁴⁰ Mokos Gyula: Magyarországi tanulók a jénai egyetemen. Bp., 1890. Akadémia. p. 88, 149. (Magyarországi tanulók külföldön I.)

²⁹⁴¹ Benedek Klára: A jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai. Levelek a magyar felújulás szellemi életének történetéhez. Bp., 1942. Danubia. p. 18.

A XVIII. század kilencvenes évei a jénai egyetem virágzásának ideje volt. Az egyetem szellemi élete – mint Hagen írja – Goethe befolyása alatt állott.²⁹⁴² Az egyetem akkori tanárai között nem kisebb egyéniségekkel találkozunk, mint Hufeland, Loder, Nicolai, Faselius és Stark. Nem hiába írta Schiller: „Zum akademischen Leben ist Jena der beste Ort”.²⁹⁴³

Az egyetem tanárai közül nyilvánvalóan nagy hatással volt Koritáryra – az orvostörténelem későbbi tanárára – Christian Gottfried Gruner (1744–1815), aki az orvostudomány egyik legelső historikusa. Gruner 1773 óta volt az elméleti orvostan és a (botanika rendes tanára Jénában.²⁹⁴⁴ 1782-től kezdve adott elő orvostörténelmet. Jelentősége különösen abban áll, hogy nem az addig divatos biográfikus orvostörténelmet művelte, hanem a betegségek historikusa volt. Ő a megteremtője a modern orvostörténelmi előadásoknak s ebben kétségkívül mestere volt Koritárynak. Előadásait, melyeket Historia Medicinae címmel hirdetett meg, saját jegyzeteiből (ex plagulis suis, libellis propriis usus) tartotta – mint később Koritáry.²⁹⁴⁵ Hippokratésztől egészen a kortárs Tissotig az egész orvostörténelmet felölelte előadásaiban,²⁹⁴⁶ így Koritárynak módjában állt teljes képet kapni e tárgykörben.

Néhány szemeszter után tanulmányait – a kor szokásainak megfelelően – más egyetemeken, Lipcsében, Halleban és Würzburgban folytatta²⁹⁴⁷ és végül Bécsben fejezte be. Itt Frank professzor (aki később maga is Oroszországba vándorolt ki) megbízásából és az egyetemi tanács hozzájárulásával előadásokat tartott a terápia tárgyköréből, mely akkoriban igen közel állott a farmakológiához,²⁹⁴⁸ másik későbbi szaktárgyához.

Bécsi szigorlatairól a '*Catalogus Medicinae doctorum ab 1752 usque ad 1821 rigorese examinerum*' a következőket őrizte meg számunkra: „14 April in primo examini sat bene, in secundo idem sufficienter”.²⁹⁴⁹

Orvostudorrá a bécsi egyetemen²⁹⁵⁰ 1801. június 15-én promoveálták. A szemesztermesteri vizsgát ugyanott tette le 1801. június 22-én „sat bene” eredménnyel.²⁹⁵¹ Diplomájának megszerzése után nyomban hazatért Magyarországra. Tíz hónapig Selmechányán

---

²⁹⁴² Benno von Hagen: Geschichte der Medizinischen Fakultät der Friedrich-Schiller-Universität Jena. Jena, 1958. G. Fischer. p. 268.

²⁹⁴³ Schiller Reinwaldhoz intézett levele, 1790. máj. 15. (lásd: Hagen id. műve p. 268.)

²⁹⁴⁴ Hagen id. műve p. 316.

²⁹⁴⁵ Uo. p. 317.

²⁹⁴⁶ Uo.

²⁹⁴⁷ „Medicinskij fakul'tet harkovszkovo unyiverszinyeta” p. 85.

²⁹⁴⁸ Uo.

²⁹⁴⁹ Uo. p. 86.

²⁹⁵⁰ Acta facultatis medicae, 1776/1802. p. 667.

²⁹⁵¹ Catalogus Chirurgorum ab 1751 usque ad 1822 rigorese examinerum sub lit. K.

működött,²⁹⁵² majd Pestre költözik.²⁹⁵³ Általános orvosi gyakorlata mellett elsősorban szemészetrel foglalkozik.

Hazánkban a szemészet e korban már intenzíven művelt tudomány, jóllehet a szemészorvosok száma még csekély. Az orvosi fakultáson, annak alapításától kezdve egészen 1804-ig a sebészet tanárai tanították a szemészetet is. Első előadója Plenck József Jakab volt, akinek nagyszámú, nyomtatásban megjelent orvosi szakmunkája között előkelő helyet foglal el a híressé vált és több nyelvre lefordított szemészeti tankönyve. E könyv – *'Doctrina de morbis oculorum'* – 1777-ben jelent meg Bécsben.²⁹⁵⁴ Hivatalos tankönyve volt ez nemcsak a nagyszombati, illetve később budai, majd pesti egyetemnek, hanem a bécsinek is. Koritáry tehát bécsi szemészeti tanulmányai során magyarországi könyvből tanulta a szemészetet.²⁹⁵⁵

A kor szemészeti irodalmának másik jelentős magyarországi műve Trnka Vencel *'Historia Ophtalmiae omnis aevi observata medica continens'* című könyve, mely Budán, 1783-ban jelent meg.²⁹⁵⁶

A XVIII. század végétől a nagyszombati, illetve budai, majd pesti fakultáson kívül a kolozsvári orvos-sebészeti tanintézetben is adtak elő szemészetet. Professzora 1791-től 1812-ig müllersheimi Molnár János volt.²⁹⁵⁷

A pesti egyetemen – a bécsit jóval megelőzve – 1801-ben létesült az első szemklinika.²⁹⁵⁸ Alapítója és igazgatója Stáhly György volt.

A jó szemorvos-képzésnek tehát megvolt minden feltétele hazánkban.²⁹⁵⁹ Az egyetemi képzettségű szemorvosok mellett azonban a XVIII. század második, sőt a XIX. század első felében is igen nagyszámú, jórészt balkáni szerb és görög, olasz vándor okulista járta az országot. Noha elvétve közöttük is akadtak tehetséges és ügyes kezű okulisták, akik a

²⁹⁵² MOL, helyt. oszt., dept. litt. pol. 1802, fons 9, pos. 229.

²⁹⁵³ Uo.

²⁹⁵⁴ Jos. Jac. Plenck: *Doctrina de morbis oculorum*. Viennae, 1777. Apud Rud. Graeffer. M. 219, 4 p. – Plenck szemészeti könyve németül 1778-ban jelent meg Wasserberg fordításában, J. J. de Santa Anna 1793-ban portugál nyelven adta ki, angolra W. Rowley fordította, *'Treatise on the principal diseases of the eyes'* címmel mint sajátját adta ki (London, 1790). Vö. Bartók Imre: A magyar szemészet története. Bp., 1954. Akadémiai Kiadó. p. 57.

²⁹⁵⁵ Högyes Endre (szerk.): Emlékkönyv a budapesti királyi magyar Tudomány-Egyetem orvosi karának multjáról és jelenéről. Magyarország ezredéves fennállásának ünneplése alkalmával. 122 képpel és két színes táblával. Bp., 1896. Eggenberger. p. 120., továbbá Julius Hirschberg: *Zbl. f. prakt. Augenheilkunde*, 1910. p. 1. skk.

²⁹⁵⁶ Trnka másik, akkoriban sokat forgatott szemészeti műve 1781-ben (németül 1790-ben) jelent meg, *'Historia amauroseos omnis aevi observata medica continens'* címmel; vö.: Gyórt Tibor tanulmányával: *Orvosi Hetilap* 46 (1902) p. 41.; valamint Bartók Imre id. műve p. 59.

²⁹⁵⁷ Vö. Bartók Imre id. műve p. 66.; Molnár János igen népszerű szemorvos lehetett, mert a *'Magyar Hirmondó'* Gutten József szemészorvosról szólva azt írja, hogy azzal a szándékkal végezte tanulmányait Prágában és Bécsben, „hogy olyatén hasznos Szem-Orvos lehessen belőle Magyar-Országban, mint a' minémű Doktor és Kolozsvári Professzor Molnár úr Erdélyben” (lásd: *Magyar Hirmondó*, 1793. jún. 25.)

²⁹⁵⁸ Bartók Imre id. műve

²⁹⁵⁹ Szemészmesteri (magister oculisticae) diplomát orvosdoktorok vagy sebészmesterek szerezhettek. Ehhez szükséges volt a szemészet tanárától nyert kitűnő bizonyítvány, valamint két szigorlat letétele.

hályogoperálás különféle módjait gyakorolták eredményesen,²⁹⁶⁰ azonban nagyobb részük mégis közönséges kuruzsló volt. Hatóságaink nemcsak, hogy eltúrták ezeknek a vándor okulistáknak a működését, hanem az 1755. évi rendelettel még díjszabásukat is hivatalosan megállapították.²⁹⁶¹ Azonban a század utolsó évtizedében a helyzet megérett a rendezésre.

Az 1791. évi, ún. Lex Patria-törvény „De negotio sanitatis” kezdetű fejezetének tizedik szakasza rendszeresíti a szemorvosi (oculista) állást. Eszerint „azért, hogy a vakság veszedelme elleni segítség az ország határain belül megadassék, az ország minden területében oculistát kell alkalmazni, aki fizetését a megyétől kapja”.²⁹⁶² A Helytartótanács 1798. november 27-én országos szemészeti állás szervezéséről hoz határozatot. Azonban az országos szemész kinevezésére, Stáhly személyében, csak 1802. szeptember 29-én került sor.²⁹⁶³

Amikor Stáhly György, a sebészet, szülészeti és szemészet professzora, egyben országos szemész, 1802. október 26-án meghalt, Koritáry – alig egy hónappal Stáhly halála után – anélkül, hogy megvárta volna a megüresedett állás betöltését célzó pályázat kiírását, beadvánnyal fordul a Helytartótanácsához. E folyamodványában nem kevesebbet kér, mint hogy pályázat meghirdetése nélkül, rövid úton őt nevezzék ki országos szemésszé.

Kérelmében, melyhez orvosi és szemézmesteri okleveleit csatolja, előadja, hogy több, mint harminc szürkehályogban szenvedő betegnek adta vissza szeme világát.²⁹⁶⁴ (...)

Mint az előrelátható volt, az országos szemészi állásra meghirdették a pályázatot, 1803. november 7-i lejárattal.²⁹⁶⁵

Öt pályázó jelentkezett: Peterka József, Ágoston Elek, Koritáry György, Stiller György és a berlini Flemming Frigyes orvosdoktorok, illetve szemézmesterek.

²⁹⁶⁰ A vándorszemészek egyike-másika igen nagy hírnévnek örvendett. Közülük nem egy tudományos szempontból sem lebecsülendő. Jacques Daviel (1696–1762) és Johann Heinrich Jung-Stilling (1740–1817) vándor-okulisták nevét pl. a szemészeti műtét örököltette meg. Vö. Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 4. köt. Bp., 1940. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. p. 83. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 168.)

²⁹⁶¹ Franciscus Xaver Linzbauer: Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Tom. III. Sectio 3. Budae, 1860. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. p. 853.

²⁹⁶² Bartók Imre id. műve p. 67.

²⁹⁶³ Az országos szemészeti teendőket Stáhly addig mint a kar szemészprofesszora látta el. 1799-ben a 'Magyar Hirmondó' így ír róla: „...nagy tapasztalású és szerentsés munkálkodású Szem-Orvos is lévén Stáhly Professzor Ur, már esztendőktől fogva harmintnyoltz ügyefogyott vakoknak vette le a' hályogot szemeikről, 'adta vissza nékiek ingyen minden jutalomkínálás nélkül, a' látás nagy kintsét, melly nélkül az élet tsupa halál...” (Magyar Hirmondó, 1799. szept. 3.). 1802-től Stáhly a „Protooculista Regni” címet viselte. Vö. Györy Tibor: Az orvostudományi kar története. 1770–1935. Bp., 1936. Pázmány Péter Tudományegyetem. p. 147.

²⁹⁶⁴ Lásd: MOL, helyt. oszt. dept. litt. pol. 1802., fons 9, pos. 229. – Idecsatoltan találjuk Koritáry két oklevelét is, az egyikből kitűnik, hogy a június 22-i sikeres vizsgát tanúsító szemézmesteri oklevelet Samuel Augustin dékán írta alá.

²⁹⁶⁵ Franciscus Xaver Linzbauer: Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Tom. III. Sectio 2. Budae, 1855. Typ. caes.-reg. scientiarum universitatis. p. 49.

A pályázatot főként Győry Tibor és Bartók Imre nyomán ismertetjük, kiegészítve Koritáry idevágó levéltári anyagának részleges adatfelhasználásával.²⁹⁶⁶

Noha az országos szemészi állás 1802 óta lényegében külön státust kapott – bár Stáhly György személyében egyesült a szemészet professzora és a Protooculista Regni – a pályázatban nem tettek éles különbséget. Az országos szemészi pályázott, mint „Cathedra oculistae regni”-t, a szemklinikai igazgatói állással együtt, az egyetem hirdette meg.

Koritáry november 7-én nyújtja be latin nyelvű pályázatát. Ebben leírja, hogy már külföldi tanulmányai alatt is csak az a cél lebegett szemei előtt, hogy miután az egész orvostudományban, de elsősorban a szemészetben kiképezte magát, visszatérjen honfitársai körébe és munkásságának gyümölcseit az édes haza élvezze. Hosszasan ecseteli a tantárgyak önállósításának üdvös mivoltát, a szemészet különlegesen bonyolult művészetét, majd fokozatosan rátér azokra az érveire, amelyek alapján a katedrát elnyerni reméli:

„Jóllehet ... lelkemben teljes mértékben azt a meggyőződést vallom, hogy csak az arra méltó érdemeket szokta jutalom követni és – elismert bölcsességénél fogva – a nagytekintetű orvosi kar a lehető legnagyobb mértékben tartani fogja magát ezen elvhez a tudományos dolgok intézésében, mindamellet mi sem gátol abban, hogy röviden a nagytekintetű kar ítélete alá bocsássam alázatos érveimet, amelyek alapján leginkább óhajtanám elérni, hogy a szemészet nyilvános tanári állásának tisztét a többi pályázó előtt elnyerjem.

Ezek: 1) Ennek a hazának vagyok a fia; mint ilyen jártassággal rendelkezem a haza nyelveiben, ami a legnagyobb mértékben szükséges ezen állás helyes betöltéséhez; 2) A bécsi császári királyi egyetemen szabályszerű orvosdoktorrá és szemézmesterré avattak, amiről idecsatolt okleveleim tanúskodnak; 3) Két évnél hosszabb ideje részesítem a szegényeket – minden megkülönböztetés nélkül – segítségben és közben mind Selmec szabad királyi városban, mind pedig Pesten több mint száz szembajban szenvedő embertársamnak adtam vissza műtéti úton, szerencsésen a látását. Ennek igazolására a nagytekintetű kar elé terjesztem tíz személy hitelt érdemlő bizonylatát, nem is említve azt a számos műtétet, amelyeknek saját birtokain Sándor gróf önágyása volt tanúja.

---

²⁹⁶⁶ Győry Tibor id. műve pp. 227–228.; Bartók Imre id. műve pp. 76–77.

Mindezek alapján ezennel felajánlom, ha nem is túlságosan nagy, szolgálatomat a nagytekintetű karnak és alázattal kérem, kegyeskedjék a tudományos ügyek intézésében tapasztalt bölcsességével ezen alkalommal is elősegíteni törekvésemet, mely egykor a hazának nem csekély hasznára lesz.”²⁹⁶⁷

Nem érdektelen közelebről megsejmelni ezeket a bizonyítványokat.²⁹⁶⁸

Torone Antal pesti polgár, rézöntő bizonyítja, hogy sógorát, a 22 éves Härtell Vitus rézöntőt Stáhly dr. áprilisban eredménytelenül, majd Koritáry dr. október 31-én eredményesen operálta meg és megszabadította a jobb szemén levő hályogtól.

Vatsay Zsigmond bérlő szerint, miután hiába hívta meg dr. Stáhlyt és a bécsi szemorvosokat, hogy négy esztendeje vak feleségén segítsenek, végül dr. Koritáry mindkét szeme világát visszaadta neki.

Stettner József helytartósági titkár súlyos szembajban szenvedett, és mikor már szeme világának elvesztésétől kellett félnie, Koritáry doktor teljesen meggyógyította.

Lichtenwallner Ferenc pesti polgár és Grimm Lipót kelmefestő igazolják, hogy a 42 éves Prochaska Péter napszámos már két esztendeje teljesen világtalan volt; dr. Stáhly már lemondott meggyógyításáról; mint koldus tengette életét, amikor dr. Koritáry teljesen meggyógyította.

Bajtsy János, Szarvas város iskolamestere igazolja, hogy dr. Koritáry a hályog gyógyításánál személyválogatás nélkül mindenki számára rendelkezésre állt; így az ő balszeméről is fájdalommentesen távolította el a hályogot május 20-án. Bizonyítványában azt is kiemeli, hogy Koritáry az általa megoperáltakat állandóan látogatja, és mindenkor megfelelő orvosságokkal látja el. Állítását a Békés megyei főorvos is aláírásával igazolja.

Horváth Péter, a jász-kun kerület nótáriusa igazolja, hogy leánya a pupillában bekövetkezett szakadás és nagyobbodás miatt már a szemhéját sem tudta összecsukni és dr. Koritáry úgy megoperálta, hogy visszanyerte pupillája rendes nagyságát és ismét jól lát.

A budai tüzérezred kapitányának, fő- és alhadnagyának bizonylata arról, hogy miként gyógyította meg dr. Koritáry Ellenmuth József tüzérkáplár feleségének és más ezredbeli személyek hozzátartozóinak a szembaját, amikor Meinhardt, Maltzer, Streik budai, Stáhly, Hafner, Eckstein és más pesti orvosok már lemondtak a gyógyítás lehetőségéről.

²⁹⁶⁷ MOL, helyt. oszt. litt. pol. 1803, fons 9, pos. 256. – A pályázatra vonatkozó részletek lift. pol. 1803, fons 9, pos. 127 és 128 jelzetű fast.-ban találhatók.

²⁹⁶⁸ MOL, litt. pol. 1803, fons 9, pos. 229. – Vö. még Bartók Imre id. műve

Bizonylat arról, hogy a Nádasdy-gyalogezred volt katonája, Budai Antal az utolsó török háború óta több éven át félvak volt, majd teljesen elvesztette látóképességét, úgyhogy csak alamizsnából élt, de május hónapban Koritáry doktor teljesen visszaadta szeme világát.

Az egyetemi tanács a pályázat lefolyásáról részletes jelentést terjesztett a Helytartótanács elé.²⁹⁶⁹

Az egyetem orvoskara, a tanulmányi bizottság és a Helytartótanács a pályázók közül Ágoston Eleket jelölte első helyen, de mégis helyénvalónak látták, hogy Koritáry „jó képzettségét, ügyességét, sikereit” méltatólag kiemeljék. Sőt a kancellária Koritáry részére egy 300 forinttal javadalmazott új hivatalt óhajtott szerveztetni olyképpen, hogy Ágoston dr. maradjon állandóan Pesten a tanszéken, Koritáry pedig utazza be az országot és a helyszínen kezelje és operálja azokat a szembetegeket, akiknek nincsen anyagi fedezetük a felutazásra.²⁹⁷⁰

De mihielyt a pályázat sorsának intézése az államtanácshoz kerül, esélyei teljesen összeomlanak. A Helytartótanács szerint még Koritáry „a szembajok operálásánál és gyógyításánál ügyességének sok nyilvánvaló bizonyítékát adta, és feltétlenül megérdemelte volna – ha csupán az országos szemészi állás betöltése forogna szóban –, hogy Ágoston Elek után őt jelöljék második helyen; minthogy azonban az országos szemészi állással egybe van kötve a szemészet egyetemi tanszéke is, mégsem hozza javaslatba, minthogy nem rendelkezik a tanári állás betöltéséhez szükséges előadóképességgel. Mivel azonban Koritáry Györgyről köztudomású, hogy operálásoknál különleges ügyességet tanúsít, és ezenfelül saját csekély jövedelme mellett otthonában állandóan élelemmel és lakással látott el néhány rászorultat és ezáltal ellenszolgáltatásra méltó különleges érdemeket szerzett, amiért is kívánatos, hogy az ilyen férfiút továbbra is megtartsuk a haza számára” – addig az államtanácsban Somogyi János államtanácsos már kereken kijelenti, hogy a 300 forint csak tanárok fizetésére fordítható, „nicht aber für derley vagabunden Okulisten” és Koritáryt közönséges sarlatánnak minősíti.

Ezek után nem is lehet csodálkozni azon, hogy az uralkodó 1804. március 8-án Ágoston Eleket nevezte ki – aki 1809-ig töltötte be az országos szemészi és egyetemi tanári állást anélkül, hogy működésének bármi irodalmi nyomát hagyta volna az utókorra – azzal a toldattal: „Koritáry kérelme egyszerűen mellőztessék”.

Nem vitás, hogy Koritáry, alig két évvel diplomájának megszerzése után, túl nagy fába vágta fejszéjét, amikor hosszú gyakorlat és tudományos munkásság nélkül ily magas állásra pályázott. De ennek mérlegelése kapcsán azt sem szabtad figyelmen kívül hagynunk, hogy dr.

²⁹⁶⁹ P. Lt. litt. pol. 1803, fons 9, pos. 256.

²⁹⁷⁰ Egyhangúan Ágoston Eleket ajánlották kinevezésre, ennek ellenére csak Ágoston Eleket hozták javaslatba.

Ágoston, a sikeres pályázó is csak 1800-ban kezdte meg működését mint tanársegéd, és voltaképpen – bár szemézmesteri oklevéllel is rendelkezett – a belgyógyászat, majd a sebészet tanszéken dolgozott, tehát szemészgyakorlattal alig foglalkozott. Tudományos munkásságot pedig sem a pályázat előtt, sem a pályázat után nem fejtett ki.

Talán helyes úton jár következtetésünk, ha az elutasítás – vagy szabatosabban: a csúfos bukás – okát elsősorban inkább másutt keressük. Igaz ugyan, hogy 1782-ben a türelmi rendelet alapján két evangélikus professzor került az egyetemre, de ezeknek halála után rendelkezés történt, hogy „ennek a bajnak eleje vétessék” („damit dieses angefangene Übel nicht weiter greife”), s attól kezdve 30 évig nem-katolikus személy nem is jutott tanszékhez.²⁹⁷¹

Ebben a megvilágításban egészen másképpen fest Koritáry elutasításának története. Rövid orosz biográfiái is arra utalnak, hogy vallási okok miatt nem kapta meg a katedrát.²⁹⁷² De a pályázatok sorsát egyébként is ekkor személyes összeköttetések, intrikák és nem mindenkor a nagyobb tudományos felkészültség döntötte el. Ezért erősen vitatható Győry Tibornak az a megállapítása, hogy „érthetetlen ma már, miként tudott Koritáry ekkora pártolásra szert tenni”.²⁹⁷³ Hiszen amikor Lenhossék 1819-ben Bécsbe távozott, és megürült a pesti egyetem élettani tanszéke, Purkinje is beadta pályázatát a tanszékre. Az ő pályázatát is azzal intézte el a kari aligazgató, hogy „előadási módja sokszor homályos, kevésbé rendezett” stb. Ennek ellenére Purkinje világhírű fiziológus lett.²⁹⁷⁴

A sóvárgott állást tehát Koritáry nem kapta meg és még csak reménye sem lehetett hasonló pozícióra Magyarországon a közeljövőben.

Rövid ideig még itthon folytatta orvosi praxisát. Egyéniségére és orvosi gyakorlatára bizonyos mértékig fényt vet az a hírlapi közlemény – ma inkább hirdetésnek mondható –, mely 1803 tavaszán jelent meg a Magyar Kurir hasábjain *'A beteges szemű emberekhez szóló tudósítás'* címmel.

„Minekutánna én a' mult esztendőben, a' mellett is, hogy alkalmas és foglalatosságomhoz igen megkívánható szállásom nem volt, 32 nagyobb részint szegény embereknek szemeiket mentettem meg szerentsésen a' hályog által okoztatott vakságtól: most már olyan alkalmatosságra tettem szert, hogy mostantól fogva az egész nyáron által mindenkor 4 hályogos szemű betegek lakhatnak nállam illendő gondviselés alatt.

²⁹⁷¹ Győry Tibor id. műve p. 359.

²⁹⁷² Boljsaja Szovjetszkaja Enciklopedija, 31. köt. p. 456.

²⁹⁷³ Győry Tibor id. műve p. 227.

²⁹⁷⁴ Vö. Josef Sajner: J. E. Purkinje. = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 12. (1959) p. 121. skk.

Az olyan betegeknek, a' kik papjaiktól vagy világi előljáróiktól való hiteles bizonyáglevél által megmutathatják szegény sorsokat, mint eddig, úgy ennekutána is ingyen ajánlom kész szolgálatomat. Lakásom van a' régi Posta utzában, a' 22-ik szám alatt, a' Staffenberg házában, a' városi teatrommal által ellenben.

Koritáry György,
Orvos Doktor, 's a Bétsi
Cs. K. Universitásnál hites szemorvos”.

Mai szemmel kétségtelenül reklám ízünek érezzük ezt a közleményt, azonban abban a korban az orvosi hirdetés korántsem tartozott a ritkaságok közé.

Réz József doktor – Daday András szerint az első hazai gyakorló-szemészorvos – már 1791-ben a Magyar Kurir hasábjain hirdeti tudományát:²⁹⁷⁵

„Réz József dr. valóságos magyar, Heves vármegyéből, Gyöngyös városában született; a' ki ifjúságától fogva magát az Orvosi Tudományokban gyakorlotta, különösen pedig a' Szemnek mindenféle nyavallyáiban, mellyeket rész-szerint külső és belső szerekkel, rész-szerint gyenge Operációk által gyógyítani szokott; mely nemes mesterségének már több esztendők előtt nem csak a' Pesti Királyi Universitásnál, hanem külső országi Akadémiákon is számos próbáit mutatta, erre nézve adja tudtára a' Közönségnek, hogyha valaki akárminemű Szemnyavallyában, ugymint külső vagy belső Hályagba szenvedne, tehát minden bizodalommal nálla magát jelentheti ... Ő peniglen mindeneknek kész szolgálatát ajánlja, sőt a' szegényeket Istenért orvosolja. Többnyire lehet nála kapni bizonyos áron azon híres Angliai Balzsamot és ugyanolyan Szemvizet; a' mellyek által őszólt öregségig a látások tisztasága minden hiba nélkül megmaradhat. Lakása a jövő Pünkösdig leszen Pesten az Hatvani Kapun kívül harmadik házban.”²⁹⁷⁶

Koritáry tudósítása tehát miben sem tért el a kor szokásaitól. A szemorvosi gyakorlat azonban úgy látszik, nem elégítette ki az ambiciózus fiatal orvost, különösen nem egy ilyen kedvezőtlen végződött pályázat után.

²⁹⁷⁵ Magyar Kurir, 1791. febr. 8.

²⁹⁷⁶ Daday András: Epizód a magyar szemészet történetéből. = Gyógyászat 72 (1932) No. 8.; Réz József orvosi tanulmányait a pesti egyetemen végezte. Önálló műve: Dissertatio anat.-physiol.-chirurgica de cataracta oculi. Pestini, 1791. (Győry Tibor: Magyarország orvosi bibliographiája. 1472–1899. A Magyarországon és hazánkra vonatkozólag a külföldön megjelent orvosi könyveknek kimutatása. Bp., 1900. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. p. 118.; vö. még Magyary-Kossa: Magyar orvosi emlékek. 4. köt. p. 219.)

1804-ben – az oroszországi orvoscépzés fellendülésének első időszakában – bécsi mesterét, Frank János Péter professzort az orosz kormányzat meghívja Moszkvába. Ő a jénai egyetemen igen sok orosz egyetemi hallgatóval ismerkedett meg, akik hazájukba visszatérve magas orvosi állásokat foglaltak el. Koritáry – akit nyilván nem annyira az elutasítás bántott, mint inkább az ahhoz fűzött rendkívül megszegyenítő „megállapítások” – 1805 nyarán útlevelet kér Oroszországba. A Helytartótanács 1805. szeptember 24-i ülésén foglalkozik Koritáry kérelmével és azt kedvező véleménnyel terjeszti fel a kancelláriához.²⁹⁷⁷

Ebben a beadványában nem tesz említést kivándorlási szándékáról, csupán három évre szóló útlevelet kér, hogy „tanulmányai kiegészítése céljából felkereshesse az Oroszországban újonnan létesített egyetemeket”. Azonban a kérelem a kancellárián elakad, érvei nem nyújtanak elegendő alapot az útlevél elnyeréséhez.

Csaknem egy esztendővel később, 1806 augusztusában már arra hivatkozik a kancellária előtt, hogy meghívást kapott a harkovi egyetem patológiai és terápiai tanszékére. A kancelláriai ügyintéző erre rávezeti kérelmére: „mihelyt kérelmező hivatalosan igazolja, hogy a harkovi tanszéket valóban elnyerte, útlevelét ki fogják adni”.²⁹⁷⁸ Ez megtörténik és 1806 késő őszén Koritáry már Oroszországban van.

Bár a harkovi egyetem hivatalosan már 1806-ban megnyílt, valójában a szabályos, teljes oktatómunka csak jó néhány évvel később vette kezdetét. Az első években inkább csak szervezőmunka folyt, korlátozott létszámú orvoscépzéssel egybekötve.

Az egykorú orosz források tanúsága szerint teljes mértékben részt vett a később nagy hírnévre emelkedett harkovi egyetem orvoskarának szervezési munkálataiban. Igen nagy megbecsülésnek örvendett Harkovban és egyetemi munkássága mellett erősen részt vett a város társadalmi életében is. 1807-ben lerakja az egyetemi könyvtár alapjait.²⁹⁷⁹ Minthogy tanszéke még nem veszi teljesen igénybe munkaidejét és erejét, elvállalja a harkovi milícia vezető-orvosi állását is.²⁹⁸⁰ Ugyanebben az évben kérelemmel fordul az egyetemi tanácshoz, hogy ingyenesen gyógyíthassa a szembetegségben szenvedő szegényeket és evégből hírlapi közleményt tehessen közzé.²⁹⁸¹ Latin nyelvű előadást tartott *'De nexu studii medicinae cum studio philosophiae'* címmel, amelyben kifejtette, hogy az orvostudományban milyen

²⁹⁷⁷ MOL, helyt. oszt. dept. pol. in gen., fons 3, pos. 319–320. Kifejezetten továbbtanulásról van szó: „... amplificarum Scientiarum causa, ut Russicas Neocreatas Universitates peragraré possit, Passuales pro tribus annis deserviturus sibi elargiri supplicat”.

²⁹⁷⁸ MOL, kanc. oszt. 1806/7399. A július 30-án kelt iraton Koritáry már mint harkovi professzor szerepel: „Georgius Koritáry in Imperatoria Russica Universitate Charkowiensi medicinae professor, pro facultate munere hoc defungendi supplicat est.”

²⁹⁷⁹ Medicinskij fakuljtjet harkovszkovo unyiverszityeta, p. 85.

²⁹⁸⁰ Uo.

²⁹⁸¹ Uo. p. 86.

helytelen kizárólag az empirikus módszer alkalmazása és lándzsát tört a természettudományok filozófiai alapon történő tanulmányozása mellett.²⁹⁸² Ez a beszéde nyomtatásban is megjelent.²⁹⁸³

Noha – a fentiekből is kitűnően – Koritáry Oroszországban sem hagyott fel szemészi gyakorlatával, a harkovi egyetemen szemészetet nem adott elő.

Az első Oroszországi szemésmesterek működéséről ugyan már a XVII. századból vannak adataink, az első szemészeti tanszéket azonban 1818-ban – a pestivel egyidejűleg, tehát Európában elsőként – szervezték meg a pátervári Orvosi Sebészi Tanintézetben.²⁹⁸⁴ Azonban a szemésképzés e tanszék megnyitásaig sem hiányzott, mivel a szemorvosokat az orosz klinikai iskola szellemében a kórházi osztályokon képezték ki.

Koritáry szaktárgyai a harkovi egyetemen a gyógyszertan, materia medica és orvostörténelem voltak. Mint az egyetem krónikájából kitűnik, a gyógyszertant Tromsdorf alapján adta elő.²⁹⁸⁵ Gyógyszerintanári minőségében kémiai analízissel is foglalkozott. Giese professzor 1807. augusztus 28-án előadást tartott a Kocsubej herceg birtokán feltört víz vegyi összetételéről. Ezt Koritáry és Sumljanszkij ellenőrizték és szakvéleményt adtak a víz egészségre hasznos voltáról.²⁹⁸⁶

Az orvostörténetet saját jegyzetei szerint tanította, mint egykori jénai mestere, Gruner.²⁹⁸⁷

A harkovi egyetem dékáni méltóságát több ízben is viselte: 1807-ben, valamint 1808–1810 között. Őt megelőzően, 1805–1806-ban a nagy Sumljanszkij töltötte be ezt a tisztséget.²⁹⁸⁸

Az egykori pesti szemorvos emlékét nem sokáig őrizték Magyarországon. A 'Hazai Tudósítások'²⁹⁸⁹ és a 'Neue Annalen'²⁹⁹⁰ röviden megemlékeznek arról, hogy a harkovi

²⁹⁸² Russzkij Biograficeszkij szlovar „K” köt., p. 254.

²⁹⁸³ Uo., továbbá Brokgauz Enciklopedyieszkij Szlovar, Vol. XVI. p. 954.

²⁹⁸⁴ Bolszaja Szovjetszkaja Enciklopedija, Vol. 31. p. 456.

²⁹⁸⁵ J. Barthol. Tromsdorf pharmacologisches Lexicon, oder medicinische und chirurgische Heilmittellehre in alphabetischer Ordnung. Hamburg u. Mainz, 1800–1803. – vö.: Philipp Carl Hartmann: Pharmacologia dynamica. Vindobonae, 1829. pp. 30–31.; Tromsdorf a pesti orvosi karnak is tiszteletbeli tagja volt. Vö. Orvosi Tár 1 (1831) pp. 89–90.

²⁹⁸⁶ Medicinszkij fakultet stb., p. 85.

²⁹⁸⁷ Nyilvánvalóan téved M. J. Lahtin, amikor azt állítja, hogy „...Die erste Vorlesung über Geschichte der Medizin an der Moskauer Universität hielt laut den im Universitätsarchiv vorhandenen Dokumenten Prof. Koritáry (1807), und zwar nach eigenen Aufzeichnungen”. Lásd: Sudhoff's Archiv 22 (1929) p. 356.; Koritáry az orvostörténetet a harkovi egyetemen adta elő. A moszkvai orvoskaron legfeljebb mint alkalmi előadó szerepelhetett, mivel ott az orvostörténetet M. I. Szkiadan, majd I. P. Voinov adta elő Koritáry oroszországi esztendeiben. Vö. D. M. Rosszijszkij: 200 ljet medicinszkovo fakultyeta moszkovszkovo gosz. Unyiverszityeta. Moszkva, 1955. p. 221.

²⁹⁸⁸ Medicinszkij fakultet stb., p. 85.

²⁹⁸⁹ Hazai Tudósítások 2 (1807) IV. pp. 30–31.

²⁹⁹⁰ Neue Annalen, 1807. dec. pp. 268–269.

egyetem tanára lett, a 'Tudományos Gyűjtemény'²⁹⁹¹ pedig felsorolja a „külföldön élt számos nagy hadi vezér, tudós, tanító és mives-mester magyarok” között. A Szentpétervárott élő magyar származású orosz államférfi, Balugyánszky Mihály pedig 1807. május 1-i, Magyarországra írt levelében mint magyar származású hírességről emlékezik meg Koritáryról.

1810-ben bekövetkezett korai halála megakadályozta abban, hogy tanszéki és egyéb tudományos működésével maradandóbb emléket állítson életének.

---

²⁹⁹¹ Tudományos Gyűjtemény 1 (1817) Vol. III. p. 153. OSzK Kézirattár, 781. Quart. Lat. t. VII.

Hamburger Jenő (1883–1936)²⁹⁹²

Társszerző: Tardy Lajos

Hamburger Jenő 1883. május 31-én született egy kis zalai falucskában, Zalaudvarnokon. Szülei szegények, mint a kis falu minden lakója. A környék földjei részben egyházi birtokok, részben a Batthyány grófok uradalmához tartoznak. Zalaudvarnok s a környékbeli többi község, Gyülvész, Kehida lakossága túlnyomórészt a nagybirtokok zsellérje vagy néhány holdas szegényparaszt.²⁹⁹³ A család később Zalaszentgrótra költözik, ahol azután elemi iskoláit végzi.

Középiskolai tanulmányait eminens tanulóként a keszthelyi gimnáziumban folytatja, érettségi vizsgát 1902-ben tett Keszthelyen. Ezután a pesti egyetem orvosi fakultására iratkozik be.

Egyetemi tanulmányai elején nagy érdeklődéssel fordul a politikai irodalom felé. Tanulmányozza a marxizmus klasszikusait, s elsőéves medikus korában tagja a Szociáldemokrata Pártnak. Már ekkor nagy aktivitásával tűnik ki, vezetője az egyetemi szocialista csoportnak. Részt vesz az 1905-ös sztrájkban.²⁹⁹⁴ Politikai munkája legkevésbé sem gátolja orvosi tanulmányaiban. Szigorlatait kitüntetéssel teszi le. 1908-ban avatják doktorrá, s rövidesen Berlinbe megy, orvosi diplomáját is oda küldik utána.

Külföldi tartózkodása mind orvosi, mind politikai fejlődése szempontjából jelentős volt.

A Virchow-Krankenhausban Hermes sebészprofesszor asszisztense. Elméleti tanulmányai folytatása mellett nagy sebészi gyakorlatra tesz szert, ami későbbi sebészi praxisának alapja lett.

Berlin egyik munkások lakta negyedében, Nordenben lakott. Felveszi a kapcsolatot a német munkásokkal. Megismeri helyzetüket, részt vesz politikai életükben. Itt, a német munkások körében találkozik először orosz forradalmárokkal. Ezek nagyobbára az 1905-ös polgári forradalom leverése után menekültek Oroszországból. Ők ismertetik meg Hamburgert a kommunizmus eszméjével.²⁹⁹⁵

---

²⁹⁹² Forrás: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Hamburger Jenő. In: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. Medicina. pp. 178–189. – A tanulmány rövidített változata: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Hamburger J., magyar orvos és röntgenológus. = A Röntgenológia és Radiológia Hírei, 1977. No. 6. pp. 90–92.

²⁹⁹³ Rézsó Pál – Székelyhidi Vilmos: Dr. Hamburger Jenő az orvos és forradalmár. Zalaegerszeg, 1956. p. 3.

²⁹⁹⁴ Réti Endre: Nagy magyar orvosok. Bp., 1959. p. 243.

²⁹⁹⁵ Zala, 1956. No. 67.

Két éves berlini tartózkodása után 1910-ben tér haza. Ez idő tájt ürült meg Zalaszentgrót községi orvosi állása, s pályázat révén Hamburger a község orvosa és egyben körorvosa lesz. Hatalmas munkakedvvel és nagy erővel kezdi meg sokrétű munkásságát.

Orvosi hírneve gyorsan növekszik. Eredményes orvosi működése, segítőkészsége, humanizmusa és szeretetre méltó modora az egész környék szegény lakosságának bizalmát felé fordítja. Nagy orvosi tudása azonban az uralkodó osztály tagjai előtt is tekintélyt biztosít számára.

Orvosi munkássága messze túlmegy a falusi orvos mindennapos gyakorlatán. Komoly sebészi felkészültsége lehetővé teszi, hogy rendelőjében ne csak az úgynevezett kisebbészet beavatkozásait, hanem nagy műtéteket is elvégezzen. Sérvet operál, feregnyúlványt távolít el, sőt strumektómiát is végez.²⁹⁹⁶ Érthető, hogy ez az intenzív és eredményes orvosi ténykedés a „csodadoktor” hírét szerzi meg számára, ami ellen azonban mindig tiltakozott.²⁹⁹⁷ Műtéteit merészen, de minden felesleges kockázat elkerülésével végzi. Várhatóan nagyon nehéz operatív beavatkozásait egy pesti sebész kollégája asszisztenciájával végzi.²⁹⁹⁸ Az operált betegeket felesége segítségével a lakásán napokig, nem egyszer két hétig ápolja. Így teszi lehetővé szegény betegek számára, hogy a kórház súlyos költségeit megtakarítva részesülhessenek a kor színvonalán álló orvosi sebészi ellátásban. Sebészi tevékenységében mélységes humanizmus és nem csodadoktorkodás vezet. Még kevésbé a pénzszerzés vágya. Nem volt ritka eset, hogy az ingyenes műtét és ápolás vagy az ingyen végzett orvosi vizsgálat után még a gyógyszerek költségeit is magára vállalta. Már 1910-ben röntgengépe van, ami akkor még nagyobb városokban is ritkaság.²⁹⁹⁹

Orvosi működéséről naplót vezetett. Ezek a naplók – egy kivételével – sajnos elvesztek. A megmaradt „Röntgen-napló”,³⁰⁰⁰ mely 1917-ből származik, egy jól képzett orvos, alapos megfigyelő és kitűnő röntgenes feljegyzéseit örökölte meg. A precízen vezetett – napi dátummal és sorszámmal ellátott – naplótöredékből kitűnik, hogy nem elégedett meg csak a röntgenvizsgálattal. Minden beteg neve mellett rövid, de igen jellemző anamnézist és a röntgenlelettel együtt a fizikális vizsgálat eredményeit is megtaláljuk, amit csaknem minden esetben vizeletvizsgálattal egészít ki.

²⁹⁹⁶ Röntgennapló-töredékében sérvműtetre vonatkozó bejegyzés olvasható. (Özv. dr. Hamburger Jenőné szíves közlése.)

²⁹⁹⁷ „Az Est” című napilap interjút kért Hamburgertől „csodálatos gyógykezelésére” vonatkozóan, aki azonban nem volt hajlandó nyilatkozni, s több ízben – másutt is – nyomatékosan hangsúlyozta, hogy nem akar „csodadoktor” hírébe keveredni. (Özv. dr. Hamburger Jenőné szíves közlése.)

²⁹⁹⁸ Rézsó Pál – Székelyhidi Vilmos id. mű p. 5.

²⁹⁹⁹ Családi közlés alapján.

³⁰⁰⁰ Hamburger röntgennaplóját a zalaszentgróti múzeum őrzi.

Röntgen-naplója modern klinikus szemléletről tanúskodik. Vizsgálatát – mint a belgyógyászatban mestere, Klemperer – ő is mindenre igyekszik kiterjeszteni, egyformán felhasználva a klinikai, laboratóriumi és röntgenvizsgálat lehetőségeit. A röntgen azonban nála nem pótolta, hanem kiegészítette a fizikális vizsgálatokat, amit az is bizonyít, hogy a legtöbb esetben külön radiológiai és klinikai diagnózist írt. Ha valami lényeges radiológiai eltérést észlelt, a precíz leírás mellé jól áttekinthető vázlatot rajzolt. Egy-egy tüdőtuberculosisban szenvedő betege pulmonalis statusának változását rajzai nyomán végig követhetjük.³⁰⁰¹ Csontelváltozásokról felvételt készített. Ilyenkor a technikai adatokat többnyire szintén feljegyezte.

E napló írásának idején átlag napi 5–10 röntgenvizsgálatot végzett. A gyomor-béltractus röntgenvizsgálatánál nemcsak a morfológiai viszonyokat nézte, hanem a functio pontos felderítésére törekedett, félóránként ellenőrizve a kontrasztanyag tovajutását. Feljegyzései tanúsága szerint terápiás besugárzást is végzett például vérző myoma uteri esetén.

A kuratív beavatkozások mellett szükség esetén még kozmetikai műtétekre is vállalkozott. Az ösztönzést erre is határtalan segítőkészsége adta. Egy lupus vulgaristól torzított arcú fiatal lányon aki már öngyilkosságot kísérelt meg – bőrtransplantatiót végzett.³⁰⁰²

Hogy a környék orvosi ellátását még jobbra tegye, szanatórium építését tervezi. Segítséget azonban a hatóságok részéről nemhogy nem kap, de még a társadalmi munka lehetőségét is elgáncsolják. Így a szép tervből nem született meg a vidék várva várt fekvőbeteg intézménye.

Sokrétű és elmélyült orvosi munkája mellett sem adja fel a további társadalmi-politikai munkát. Szakít időt a publicisztikai tevékenységre is. Jó tollú író, hosszú ideig szerkeszti a „Zalavölgyi Hírlap”-ot. Ennek hasábjain küzd a tudatlanság, a babona, a „zalai sötétség” ellen.³⁰⁰³ Írásai népszerűek és nem egyszer országos hatásúak. Kitűnő cikkeit számos fővárosi lap, köztük a „Pester Lloyd” is közli. Évekig folytatja így orvosi-társadalmi-írói működését.

1914-ben kitör a háború, ekkor bevonul katonának és a nagykanizsai hadikórházban teljesít szolgálatot. Délelőtt a katonakórházban dolgozik, délután és este a környék lakosságának orvosi ellátását folytatja. A környékről több orvos vonul be, s így még az eddiginél is többen fordulnak hozzá orvosi és emberi segítségért.

---

³⁰⁰¹ A tuberculosis népbetegség jellege kitűnik Hamburger naplójából is, csaknem minden második-harmadik beteg mellkas-átvilágításakor aktív tbc elváltozásait írja le. Relative sok gyomorcarcinomás szerepel betegei között.

³⁰⁰² Családi közlés alapján.

³⁰⁰³ Rézsó Pál – Székelyhidi Vilmos id. mű p. 6.

A hadikórház betegeinek, sebesültjeinek ellátását, gyógyítását szívvel-lélekkel végzi. Minthogy a kórház felszerelése szegényes, röntgengépe nincs, az arra rászoruló betegeket rendelőjében, otthon röntgenezi. Erről tanúskodik említett röntgennaplója, ahol számos erre vonatkozó bejegyzést olvashatunk.³⁰⁰⁴

Ez időben már a nagykanizsai szociáldemokrata pártszervezet elnöke.

A háború tovább tart. A gazdasági helyzet egyre romlik. Nagykanizsán jóformán nem lehet élelemhez jutni. A főszolgabíró rendeletet ad ki, melyben megtiltja, hogy a város lakossága a falvakban élelmiszert vásároljon. Ez ellen Hamburger nyíltan protestál. 1917. július 2-án mintegy 300 főnyi tömeg előtt beszédet mond a város egyik terén: „Ha a főszolgabíró rendeletét, mellyel a nagykanizsai lakosságnak a járás területén levő falvakban a gabona vásárlását eltiltotta, 48 órán belül vissza nem vonja, akkor törni-zúzni fogunk és csendőrségtől, de még a katonaságtól sem fogunk félni, még ha mindjárt gépfegyvereket is hoznak...”³⁰⁰⁵ Rövidesen röpiratokat ír és terjeszt. Kezdetben kézzel, majd írógéppel, sőt nyomdai úton is sokszorosíttat. Röpiratai gyújtó hatásúak: „Munkások! Elvtársak! Asszonyok! Éhező nincstelenek! Félmázsra cukrot osztottak ki a protekciósoknak. Az éhezőknek semmit. Igazatok van, hogy az öklünket kell megmutatni! Vagy lesz tisztességes közélélmezés, vagy pokolba zavarjuk azokat, akik nem ismerik fel lelkiismerettel, ésszel a mai nyomorúságos, nagy idöket.”³⁰⁰⁶ Más helyen így ír: „Munkások! Emberek! Éhező, megtaposott dolgozó nincstelenjei ennek a szüette vármegyének! Megkérdezzük, hogy még mindig a bagolyvárak aktakukacai dirigálják a világot? ...”³⁰⁰⁷

1918. január 20-án Schneff József asztalossal együtt szervezi a nagykanizsai vasutasok sztrájkját. Felszedik a síneket. A katonaszállító vonatok nem tudnak tovább menni, sok ezer katona menekül meg a biztos haláltól.³⁰⁰⁸

Megalakítja Nagykanizsán a munkástanácsot, hogy a szovjet példa nyomán a nép vegye kezébe a hatalmat. A hatóságok hosszú ideig nem mertek hozzányúlni a nép szeretett és köztiszteltében álló orvosához. 1918 júliusában azonban félretették gátlásaikat és letartóztatták.

---

³⁰⁰⁴ Egy otthon átvilágított katona-betege, Csejke Lajos a 3. honv. tüzérezredből. A napló lakás-rovatában a „K. u. K. Kriegsspital” szerepel.

³⁰⁰⁵ Réti Endre id. mű pp. 243–244.

³⁰⁰⁶ Rézsó Pál – Székelyhidi Vilmos id. mű p. 8.

³⁰⁰⁷ Réti Endre id. mű.

³⁰⁰⁸ Zala, 1956. No. 64. (márc. 15)

Özvegye így számol erről be: „...Az egyik napon – szokásától eltérően – kora délután két ismerős kapitánnyal jött haza. Én siettem asztalt teríteni, hogy megvendégeljem őket, mire férjem azt mondta, hogy erre most nincs idő, a két tiszt őt letartóztatta és csupán azért jött haza, hogy néhány darab fehérneműt vegyen magához és tőlem, meg a gyerekektől elbúcsúzzon. Azt hittem, hogy mint máskor, most is tréfál, de sajnos, igazat mondott.”

Megvasalva szállították a pozsonyi honvédkerület fogházába. Vele együtt tartóztatták le a sztrájk másik szervezőjét, Schneff Józsefet.

Augusztus 24-én kezdődött a tárgyalás, melyből a kormány nagy politikai pert akart csinálni. A zárt tárgyalás két hétig folyt. A hivatalos vádlón kívül úgyszólván senki nem volt, aki ellene vallott volna. A tanúként megidézett munkások, parasztok, kispolgárok egyaránt csak jót tudtak róla mondani.

Az ítéletet 1918. szeptember 14-én nyilvános tárgyaláson hozták. A katonai bíróság ügyésze halálbüntetést kért a fegyelmi kihágással, függelemsértéssel, hatóság elleni erőszakkal, izgatással és a haderő elleni büntetési vádolt Hamburgerre. A hadbíróság azonban 1918 szeptemberében már távolról sem volt olyan határozott és biztos a maga dolgában, mint amikor letartóztatták. Félve a jövőtől, nem mertek halálos ítéletet hozni, „mindössze” 15 havi szigorú fogságra ítélték.

A tárgyalás világszerte feltűnést keltett. A „Pravda” beszámolójának címe így hangzott: „A pozsonyi hadbíróság előtt most ért véget az első magyarországi bolsevik per”.³⁰⁰⁹

A börtönből az októberi forradalom szabadította ki. A kiszabadulás után Nagykanizsára tér vissza, ahol a város munkáslakossága lelkesen fogadja.³⁰¹⁰ Hamburger ismét beleveti magát a munkába. Amikor 1918. novemberben a magyar munkásmozgalom régi, ismert baloldali vezetői megalapítják a Kommunista Pártot, mindjárt nem csatlakozott. Varga Jenővel és Landler Jenővel együtt a Szociáldemokrata Párton belül a balszárny vezetői lettek. Ezekkel együtt képviselte azt a felfogást, hogy az új Károlyi-kormányzatnak, ha ellen akar állni belső és külső ellenséges erők nyomásának – írja Andics Erzsébet –, el kell vetnie a noskeizmusnak még a gondolatát is, nagyobb mértékben kell a következetesen demokratikus népi erőkre támaszkodni, mert csak ezek erőfeszítései képesek az ország előtt álló feladatokat megoldani, a demokratikus forradalom vívmányait megőrizni és továbbfejleszteni.³⁰¹¹

---

³⁰⁰⁹ Pravda, 1917. szept. 28.

³⁰¹⁰ Zala, 1956. márc. 7.

³⁰¹¹ Andics Erzsébet. = Szabad Nép, 1946. dec. 15.

Zalában a nincstelen parasztok számára földet foglal. A zalaszentgróti Károlyi-kastélyt ünnepélyesen adja át a népnek. Közben Somogyba megy, melyet egy cikkében a „diktatúra egyik legerősebb, legkeményebb vármegyéjének” nevez.³⁰¹²

Amikor a Vix-jegyzék hatására a kormány 1919. március 21-én lemond és Károlyi Mihály köztársasági elnök átadja a hatalmat a magyar munkásságnak, Hamburger azok közé a szociáldemokraták közé tartozik, akik őszintén, fenntartás nélkül fognak össze a kommunista párttal az ország ellenségeivel szemben.³⁰¹³ Egyike azoknak a vezetőknek – írja róla a „Sarló és Kalapács” című moszkvai lap³⁰¹⁴ –, akik a diktatúra kikiáltásakor minden fenntartás nélkül kommunistákká lettek.

Hamburger ekkor a Tanácsköztársaság földművelésügyi népbiztosa lett.

A kapitalista intervenció idején a dunántúli védelem vezetője, hadtestparancsnok Székesfehérváron. 1919. április 21-én Nagykanizsán, a Vörös Hadsereg újoncainak tart politikai felvilágosító előadást. Utána népgyűlést hívnak egybe. Itt nagy lelkesedés közepette beszédet mond: „Abban a meggyőződésben vagyok – mondja egyebek között –, hogy itt, a demarkációs vonal közelében a proletárdiktatúra erős bástyára fog találni. A nagykanizsai munkásság, amiként a múltban, úgy a jövőben is mint egy ember fog a proletárdiktatúra védelmére kelni. Nem elég felfegyverezni és harcba küldeni a katonákat, fel kell fegyveroznünk a gyári munkásokat is, mert az ellenség nemcsak a frontokon van, hanem az ellenség mindenütt bujkál: ez a kapitalizmus és a burzsoázia. Nekünk a szerb proletariátussal nincs leszámolni valónk, nekünk a magyar és minden ország tőkéseivel kell leszámolnunk!”³⁰¹⁵

Hamburger az egyesült párt titkára lett. Ilyen minőségében mondott beszédet a Ludovika körüli harcokban elesett 18 vöröskatona ravatalánál: „Ti, akik példaadói, útmutatói vagytok a magyar forradalmi proletárságnak, akik az egész világ dolgozóinak elismerését és háláját megérdemeltétek, íme csendesen nyugovóra tértek. Mi, akik itt maradtunk, felvesszük a kezeitekből kiesett fegyvert és a lelkesedés extázisával, a forradalmi düh kirobbanó keserűségével fogjuk folytatni a harcot életre-halálra és nem lesz annyi puskája, gépfegyvere, lángszórója és egyéb öldöklő eszköze, nem lesz annyi papja, mágna, bankára és katonatisztje ennek a kerek világnak, amennyi a nemzetközi testvériségben összeölelkezett proletárság kezéből újra ki tudná csavarni a hatalmat.”³⁰¹⁶

³⁰¹² Rézsó Pál – Székelyhidi Vilmos id. mű p. 9.

³⁰¹³ Andics Erzsébet id. írása

³⁰¹⁴ 1931. No. 1. (jan. 1.)

³⁰¹⁵ Rézsó Pál – Székelyhidi Vilmos id. mű p. 13.

³⁰¹⁶ Vö. Rézsó Pál – Székelyhidi Vilmos id. mű p. 14.

1919. augusztus 1-jén a Forradalmi Kormányzótanács lemondott. Helyét átadta a jobboldali szociáldemokratákból álló úgynevezett „szakszervezeti” kormánynak. Két nap múlva, augusztus 3-án pedig a román csapatok bevonultak a fővárosba.

A Magyar Tanácsköztársaság elbukott, híveinek, akik a rémuralom első napjait túléltek, menekülniök kellett. Menekülnie kellett Hamburger Jenőnek is. Bécsbe igyekszik, de az osztrákok leszedik a vonatról és családjával együtt internálják. A proletárdiktatúra többi elfogott népbiztosával együtt Karsteinbe kerül. Itt súlyosan megbetegszik és gyógykezelés végett a bécsi kórházba szállítják. Felgyógyulása után Olaszországba megy, felesége után, aki időközben kiszabadulva egy gyermekcsoporthoz kísérelve utazott oda.

Hamburger Olaszországban sem tétlen. Részt vesz az ottani forradalmi mozgalmakban. Bolognában, Milánóban, Genovában szervezi a munkásmozgalmat. Tevékenységét az olasz hatóságok nem tűrik. A rendőrség feleségével együtt elfogja. Rövid vizsgálati fogság után mindkettőjüket az osztrák határra toloncolják.

Badenben telepszik le és orvosi praxist kezd. A körülmények igen nehezek. Műszerei nincsenek. Régi munkás-harcostársai azonban segítenek. A hajósok szinte darabonként csempészik ki itthon hagyott orvosi műszereit.

Praxisa gyorsan növekszik. A kitűnő orvos híre gyorsan terjed és néhány hónap múlva már kicsinek bizonyul a várószoba a minden tájról érkező számos beteg részére.

Mint egész életében mindenütt, ahol dolgozott, Ausztriában sem csak orvosi működést fejt ki. Egyik vezetője az illegális kommunista mozgalomnak. „Itt is ő az, aki fáradhatatlan, aki soha egy fél lépéssel sem marad le a dolgozó tömegek éléről” – írja a „Sarló és Kalapács”.³⁰¹⁷ Meg nem alkuvó politikai munkájának újabb üldöztetés a következménye: kommunista társaival együtt kiutasítják Ausztriából.

Amikor Lenin erről tudomást szerez, táviratot küld az osztrák kormánynak, melyben közli: Hamburger Jenő és családja szovjet-orosz állampolgárok.³⁰¹⁸

A hivatalos formalitások elintézése után 1923. márciusban Berlinen, Lengyelországon, Lettországon, Litvánián keresztül a Szovjetunióba érkezik.

Intenzíven kapcsolódik bele a szovjet egészségügy építőmunkájába. Moszkvában előbb a Weissbrod-kórházban, majd a Pirogovról elnevezett 1. sz. kórházban dolgozik. Kiváló munkájáért elismerő oklevéllel tüntetik ki. Az oklevél szövegében ez olvasható: „A Pirogov nevű 1. számú városi kórház nevében kitüntetjük Hamburger Jenő elvtársat a jutalmazott élmunkás megtisztelő címével, a szocialista munkaversenyben való igazi önfeláldozó

³⁰¹⁷ Rézsó Pál – Székelyhidi Vilmos id. mű

³⁰¹⁸ Uo. p. 16.

részvételéért és a benne megnyilvánult lelkesedésért, amely biztosította az ötéves terv négy év alatti teljesítését...”³⁰¹⁹

Röntgenorvosi működését megbecsülik, rövidesen rábízzák a Moszkvai Röntgenintézet vezetését, melyet európai hírű intézetté fejleszt. 1933-ban a Szovjetunió Röntgenológusainak és Radiológusainak Társasága elnökévé választja. Szerkesztésében jelenik meg a „Szovjet Röntgenológia” című szakfolyóirat is.

Moszkvában sem hanyagolja el a politikai munkát. Előadásokat tart, cikkeket ír. Állandó munkatársa a „Sarló és Kalapács” című, magyar nyelvű szovjet folyóiratnak. Számos agrárpolitikai közleménye jelenik meg. Mozgósító hatású, a régi magyar népballadák hangján az új elnyomók elleni harcot hirdető költeményei ugyanebben az orgánumban látnak napvilágot. Kitűnő politikai munkájának elismerését jelenti a Komintern VI. kongresszusára, valamint a Szovjetek 1935. évi XVI. kongresszusára szóló meghívás is.³⁰²⁰

Hamburger röntgenorvosi érdeklődéséről képet alkothatunk magunknak abból a könyvből, mely a moszkvai Röntgenintézet fennállásának tíz éves jubileuma alkalmából jelent meg. Címe: „Az O. Sz. F. Sz. K. egészségügyi népbiztossága röntgenológiai és radiológiai állami tudományos kutatóintézetének tíz esztendeje” (Moszkva, 1934).³⁰²¹ A 80 lap terjedelmű könyv bevezetését N. A. Szemasko professzor, a Szovjetunió nagyemlékezetű egészségügyi népbiztosa írta. Már e bevezetés címe is rávilágít az intézet jelentőségére: „A röntgenintézet – nagyszerű téglá az épülő szocializmus épületében”.³⁰²² Ismerteti az Intézet megalakulásának rendkívüli körülményeit: „Az Intézet megalakítása ... egybeesett az ország iparosításával és az »új technika« elsajátításának egyik megnyilvánulása lett.” Leírja, hogy „a polgárháború és az intervenciós háború utáni teljes kimerültségben, éhezve-fázva láttak neki Hamburgerék az Intézet felállításához. A legnagyobb lakásínség időszakában kapták meg a Szoljanka 7. szám alatti épületet, lyukas tetővel, töredező homlokzattal, az alatt álló pincékkel, elromlott elektromos vezetékekkel stb. 1924-ig – 2 év alatt – sikerült az izzó lelkesedésű dolgozóknak ebből modern, jól felszerelt, hivatását jól betöltő intézményt csinálni.

És néhány évvel ezután az Intézet általánosan elismert országos központjává vált az új diszciplínának: a röntgenológiának és a röntgentechnikának. Az intézet egész csapat röntgenológus-szakembert nevelt fel.” E könyv egyik fejezetét Hamburger Jenő írta.³⁰²³

---

³⁰¹⁹ Uo. p. 17.

³⁰²⁰ Uo.

³⁰²¹ 10 лет государственного научно-исследовательского института рентгенологии и радиологии. Москва, 1934.

³⁰²² Id. mű p. 3.

³⁰²³ Институт рентгенологии и радиологии НКЗ и его значение в развитии рентгеновского дела в СССР.

Magvas politikai összefoglalás vezeti be tanulmányát. „A röntgenológia, mely a jelenkori tudományban és technikában vezető helyet foglal el, egészen kivételes szerepet kell, hogy játsszék a szocialista építés eget verő fejlődésének adottságai közepette.” Az értekezés első részében – alcíme „A korszerű röntgenológia eredményei” – az orvostudományban és az iparban alkalmazott legújabb röntgeneljárásokat sorolja fel és részletesen fejtegeti ezek jelentőségét.

A Hamburger által tárgyalt eljárások a következők: 1. Az agyi érrendszer, a máj és epeutak, a vese, a méh röntgenvizsgálatának kontrasztmetódusai, a gyomorbéltraktus funkcionális vizsgálata. 2. Rosszindulatú daganatok gyógyítása röntgen- és rádium-sugárral. 3. Repülőgép-, kazán- stb. fémek röntgenvizsgálata. 4. Speciális acél, duralumínium, gumi és cellulóze struktúrájának röntgenvizsgálata. 5. A növénytermesztésben és állattenyésztésben mesterséges mutációk nyerése. 6. Az atommag és atomrombolás-kutatása röntgen segítségével.

E témák részletes tárgyalása után megjelöli azokat a feladatokat, melyek a röntgenológia előtt állanak: 1. Az emberi szervek röntgen kinematografiájának fejlesztése. 2. Mesterséges gamma-sugárzás előállítás. 3. A röntgensugárzás alkalmazásának kiterjesztése a genetikában. A mutációs processus irányításával kapcsolatos problémák megoldása. 4. Az atomon belüli energia birtokbavétele.

A következő rész alcíme: „A röntgenológia fejlődése a Szovjetunióban”. Itt tárgyalja az Intézetnek a Szovjetunió röntgenügyében vitt szerepét és jelentőségét.

A moszkvai röntgenintézet egész különleges helyet foglal el a röntgenintézetek között, amennyiben két munkairányzatot egyesít: az orvosit és a fizikotechnikait. Ilyen vonatkozásban az Intézet nemcsak a Szovjetunióban, de külföldi viszonylatban is egyedülálló. Ez a helyzet azonban a problémák komplex megoldását teszi lehetővé. E különleges berendezkedésnek igen nagy szerepet tulajdonít a röntgenügy igen gyors fejlődésében.

Ő maga nemcsak jó röntgendiagnosztá, de a röntgentechnikában is jártas. A szerelés minden gyakorlati csínját-bínját éppúgy ismeri, mint ahogy tisztában van a röntgennel kapcsolatos minden elméleti problémával is. Az intézet hosszú ideig egyetlen előállítója volt a Szovjetunióban a röntgenkészülékeknek, 1930-ig az intézet műhelyeiben állították elő a készülékeket és csöveket; 1930-ban alakultak át a műhelyek moszkvai röntgengyárrá.

A röntgennel kapcsolatos oktatás is két irányban folyt. A röntgenorvosok százait képezték és evvel egyidejűleg az intézet műhelyeiben, szerelőcsarnokaiban a röntgentechnikusok tucatjai ismerkedtek meg a röntgentechnikával.

A közvetlen diagnosztikus, terápiás és műszaki munka mellett az oktatáson kívül az intézetre hárult a röntgenügy szervezési kérdéseinek megoldása is. Az intézet dolgozta ki a

röntgenintézmények szervezeti szabályait és az egész Szovjetunióban érvényes alapnormáit.

Nyugodtan írhatta le Hamburger, hogy az intézet mind diagnosztikus, mind terápiás, mind pedig műszaki szempontból a legjobb nyugati intézmények színvonalán áll.

Munkásságát a röntgenológia hőskorában kezdte, és mint az új diszciplína úttörői csaknem kivétel nélkül, ő is röntgenártalmat szenvedett. Moszkvai tartózkodása idején jelentkeztek először kezein a röntgenégés sebei.³⁰²⁴

Ennek ellenére egy percre sem hagyta abba a munkát. 1936 őszéig dolgozott tovább az intézetben, míg halálos betegsége lábáról le nem vette. 1936. december 14-én hunyt el gyomorrákban.

Hamvait a Kreml falában helyezték el, mígnem a II. világháború után katonai repülőgépen haza nem hozták, hogy a zalaszentgróti temetőben örök nyugalomba helyezték.

---

³⁰²⁴ Hamburger Dénes közlése.

MAGYAR ÉS KÜLFÖLDI ORVOSTÖRTÉNÉSZEK KÖRÉBEN

Summing-up of the past and present of Hungary's medicohistorical research work³⁰²⁵

Co-author: Lajos Tardy

Medical science, as an independent discipline, was born by the 19th century; up to that time, it had been an integral part of medicine. Physicians have been induced only by rationalism and positivism to discuss and, so-to-say, to rebuild medical science anew in text books and other works, ignoring entirely any historical basis and preliminaries. Up to then, with varied intensity, the subject discussed had been lectured together with its preliminaries at the medical faculties. And as to literature, in some works medical past – sometimes on purpose –, obtained a bigger role than medicine of the epoch, these may thus be regarded to a certain degree, works of medical history. Investigating the history of medicine, i.e. that of medical historiography, it were not expediant to limit the present research sui generis to the science of medicohistory. It seems therefore suitable to take into account bibliographies and biographies, too, dealing with great personalities and of their important works, eventually only in the form of a taxative listing.

---

³⁰²⁵ Forrás: Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: Summing-up of the past and present of Hungary's medicohistorical research work. In: Tardy Lajos orvostörténeti vizsgálódásai. Kapcsolattörténeti kutatások. Összeáll.: Tardy János. Sajtó alá rend.: Gazda István. Utószó: Schultheisz Emil. Bp., 2009. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 183–194. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 79.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: Summing-up of the past and present of Hungary's medicohistorical research work. In: Medical History in Hungary 1970. Bp., 1970. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum. pp. 13–24. (Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Suppl. 4.) – A téma szlovák nyelvű szövegváltozata: Schultheisz, Emil – Tardy, Lajos: Náčrt minulého a súčasného výskumu dejín Medicíny v Maďarsku. Spoluautor: Lajos Tardy. In: Z dejín vied a techniky na Slovensku. Vol. VI. Bratislava, 1972. Historický ústav SAV. pp. 379–391. és klny.

I.

The above statements, meant generally, are also true in all respect for the past of Hungarian medical historiography. Accordingly, the present paper has to start with the Hungarian humanistic medicohistorian, János Zsámboki (1531–1584). His *Icones Medicorum* (Antwerpen, 1574) is a collection of portraits containing four-lined eulogies praising outstanding physicians and philosophers. Zsámboki in the introduction of his work emphasizes that he took great care to keep to authenticity in the reproduced portraits. His catalogue „*Bibliothecae clarissimi viri Joannis Sambuci Catalogus librorum*” of his books and manuscripts kept at the Nationalbibliothek (National Library) of Vienna, may be regarded as the first Hungarian medical bibliography.

Due to the known historical reasons, a new collection of biography and bibliography, also from the point of view of Hungarian medical historiography, is published only after one and a half centuries: David Czwittinger’s *Specimen Hungariae literatae virorum eruditione clarorum natione Hungarorum*, published in 1711. In view that he interpretes the „writer” still rather vaguely, scientific and belletristic literature are both included into the subject literature, and so he also lists and evaluates Hungarian physicians of importance. This same is true for his follower’s Peter Bod’s work, the *Magyar Athenas* (Hungarian Athenas), published in 1766 and written already in Hungarian. These are the basic sources by the help of which István Weszprémi (1723–1799), physicist of Debrecen has written, based, of course, on his own most detailed researches, the first Hungarian medical biobibliography, striving for completeness. The *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia* had first been published in three parts, four volumes, in Leipzig and then in Vienna in 1774–1787. Weszprémi’s great influence on medical research of his time and also how highly his work had been appreciated abroad, is best illustrated by the postscript of the Viennese publisher in Volume IV. Accordingly, Weszprémi has meant for Hungary, what meant A. F. Hamberger to Germany, professor of anatomy at the University of Jena, having founded the *Gelehrten Zeitung* (Journal of Scientists) of Jena (in 1749). Weszprémi’s great, still unpublished correspondence is well proving his relationship to Van Swieten.³⁰²⁶ We shall return to the historical importance of this relationship.

The study of medicohistory of a not solely biographic character in Hungary had really started only by the survey of the history of the single medical disciplines and only much later

---

³⁰²⁶ Kozocsa, Sándor: A magyar orvostudományi és közegészségügyi bibliográfia kezdettől napjainkig. [Bibliography of Hungarian Medical Sciences and Public Health from the Beginning to present days]. = Magyar Tudomány 6 (1961) No. 2.

had it been continued by general medicohistory. This is then followed by the specialized elaboration of the slowly differentiating disciplines of medicohistory, such as that of spas, hospitals, pharmaceuticals, veterinary science, etc.

The first scholar on a university level of medicohistory in a wider sense, had been Vencel Trnka, professor of European fame of the faculty of Nagyszombat who, related to his lectures delivered at the university has also disclosed the historical relations systematically of his special fields, i.e. anatomy, pathology and physiology. These were included also in his monographs. As regards this fact, we are of the opinion that Tibor Győry had been wrong by writing that: „Vencel Trnka had written not less than 11 independent books of medicohistory...” (quoted by the authors).³⁰²⁷ The books quoted and bearing in their title the word „historia”, render the entire and detailed survey of a disease or pathological state (rickets, tetanus, amaurosis, etc.) as to both pathological and clinical points of view, in the knowledge of the newest literature. In the first part of these books, Trnka is describing excellently the history of the pathological forms, i.e. that of pathological states and diseases. This chapter is, however, only one, sometimes insignificant part of the book. So, for instance, in the work of 339 pages, *Historia Rachitidis* (Vienna, 1787), only the first 20 pages deal with the history of rickets.³⁰²⁸ Trnka’s this kind of activity represents in Hungary the transition on hand of which in the second half of the 18th century, medico-history, as an independent discipline of the 19th century had developed from the slowly separating historical introductions of the entire medicine, i.e. from the parallelism discussed in the clinical part. This development, as also clinical progress, ultima analysi, can be led to Boerhaave.

The eclecticism of the Leyden-school which took advantage of the manyfoldedness of medical systems had shown great interest towards those of medicine of the antique world. Thus, therapeutic and diagnostic development and clinical progress have been linked to several historical views, the latter being already in its essence, medicohistorical research. This idea had been brought to Vienna by Van Swieten and handed over by him to the professors of the faculty of Nagyszombat, and so to Weszprémi, too.

---

³⁰²⁷ Tibor Győry: Az orvostörténelem tanítása külföldön és hazánkban. [Education of Medical History Abroad and in Hungary]. = *Orvosképzés* 25 (1935) p. 348.

³⁰²⁸ It has to be pointed out that not every book bearing the work „historia” in its title is a work of medical history. This is best proved by János Orlay’s dissertation (... sistens doctrinae de viribu’s naturae ... historiam ...) (Dorpat, 1807) which Tibor Győry, in his otherwise excellent bibliography has specified as a medicohistorical dissertation, (p. 169) although it says only a few words in the introduction of historical references, Cfr. Emil Schultheisz – Lajos Tardy: *Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából*. [Chapters of the history of Russian-Hungarian medical relationships]. Budapest, 1960. *Medicina*. p. 140. (Orvostörténeti könyvek – Libri Historiae Medicae)

As known, he himself not only included development of medical science into his lectures, but participated also in the publication of the famous DioskoridesCodex. Due to his initiative, several classics of the antique world have again been published in Vienna, serving several professors of Nagyszombat, Buda, and Pest, so also Tinka, Stockinger and Schoepf-Merei, as sources.

Paul Adámi (1739–1814) of Trencsén, going later to Vienna and then becoming professor of Cracow, had written a work of independent medicohistorical character. His book of epidemiological history, the *Bibliotheca loimica*, is a work of references. Linzbauer in writing his codex to be mentioned later, utilized it as a source.

II.

Also in Hungary, it was in the 19th century that medicohistory became a university subject. Micheal Lenhossék director of the board of that time, in his project serving the improvement of the level of study, submitted to the Hungarian Parliament on February 28th, 1828, had pointed out the subjects the systematical lecturing of which he has considered so-to-say as indispensibly necessary. Of these, one was medicohistory, the literature of which (*historia pragmatica medicinae cum literatura medica*) he has proposed to lecture as an independent, separate subject. It is of interest that Lenhossék mentions the subject as „extra-ordinarium studium utilissimum” which could be lectured by one of the professors as „erga peculiarem remunerationem”.³⁰²⁹

Ágoston Schoepf Merei, in 1835 has applied for permission to deliver lectures of the domain of medicohistory. The king, already at the end of the same year effectuated Schoepf’s application and the faculty accepted his appointment as associated professor on „historia pragmatica-medicinae et chirurgiae”³⁰³⁰ at the session held in March 12th 1836. Schoepf has lectured on medicohistory until 1843. It was then that he started to lecture on paediatrics and applied for the acquittal of lectures on medicohistory which he has been given. Schoepf has not made any investigations of his own in the field of medicohistory, has however summed-up

---

³⁰²⁹ Tibor Györy: *Az orvostudományi kar története. 1770–1935*. [History of the Medical Faculty]. Budapest, 1936. Pázmány Péter Tudományegyetem. pp. 382–383.

³⁰³⁰ Minutes of meetings of the Archives of the Medical Faculty in the years 1835/36. No. 26. and 60. Details referring to Ágoston Schoepf’s lectures on medical history, see András Daday: *Schoepf Ágoston a pesti egyetemen*. [Ágoston Schoepf at the University of Pest]. = *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*. Vol. 6–7. (1957) pp. 85–113. Schoepf has not exerted any medicohistorical activity. Notes by László Haranghy and Gyula Regöly-Mérei referring to Schoepf’s „Medicohistorical works”: *Magyar Tudomány* 9 (1964) No. 2. p. 69. are erroneous. Cfr. Lajos Tardy: *A bibliográfiai hivatkozásról*. = *Magyar Könyvszemle* 80 (1964) No. 3. p. 277.

and systematized medical trends of his time and that preceding it directly, in his work entitled „Orvosi rendszerek, gyógymódok, s némelly rokon tárgyakról” (Of medical systems, therapeutic methods and some related subjects). Thomas Stockinger, one of his pupils has taken over his inheritance in 1845.

After an interval of two years, in 1845, on the initiative and recommendation of the protomedicus (country-chief-physician) Stáhly, the Council of Governorship assented that Thomas Stockinger in the quality of associated professor should deliver medicohistorical lectures.³⁰³¹ Stockinger, professor of theoretical and practical surgery has held then lectures on „rational historical science of medical surgery” until 1847. In his inaugural lecture, delivered on October 27th, 1845, he has dealt with the history of surgical instruments.

After Stockinger, the department of medicohistory has stopped at the University of Pest. Later, certain professors have lectured as temporary lecturers on this subject. This, too, speak for that there existed a demand for the subject and only had not been accepted by the authorities; Markusovszky had been the one to call attention to this fact supporting his standpoint also by that the Orvosi Hetilap (Medical Weekly) edited by him, has set a prize for a work discussing the history of Hungarian medicine.³⁰³² Lectures on a university level could only be attended by medical students just for a few semestres held by Zsigmond Purjesz, Sen. (1845–1896) who had gained his degree as assistant professor in the subject of medical history of the antique world in 1877.

The Hungarian medicohistorical literature of the 19th century is abundant in both summarizing monographs and studies elaborating certain parts. So, for instance, already Ferenc Toldy (Schedel), being called the „father of Hungarian History of Literature”, has elaborated and classified the literature in his medical dissertation (Physiologia pulsus, Pest, 1829) on the question of the physiology of pulsation, from Galenus on.³⁰³³ When appointed professor for dietetics, in his inaugural address, he has given a survey not only on his subject, the „science of physiology”, but the entire history of medicine. The series of works of medicohistory had been opened by Paul Lósy, in his doctoral dissertation, published in 1839 „Dissertation on the periods of medical science” (Pest, 1839). Significance of the work is due to the fact that it is the first medicohistorical book written in Hungarian. From the ancient world up to the time of the publication of the work, the history of medicine is discussed,

---

³⁰³¹ National Archives, document of the Medical Faculty. 1845. pos. 97.

³⁰³² Orvosi Hetilap 4 (1860) May 6th.

³⁰³³ József Antall: Toldy Ferenc két arca. [Ferenc Toldy the physician]. = Természettudományi Közlöny 10 (1966) No. 5. pp. 227–230.

dividing it into five periods. He gives a clear-cut picture presenting in a few lines the medical view of the period in question, i.e. the characteristic medical systems of the said period.

Although it is not a medicohistorical work in its aims, Francis Xav. Linzbauer's (1807–1888) book of three volumes in five parts, the *Codex sanitariomedicinalis Hungariae* (Buda, 1852–1865), is nevertheless the most important encyclopaedia of Hungarian medicohistory, especially as regards the history Hungarian Public Health and health organization. This work written with great thoroughness has conserved royal and regency decrees in reference to Hungarian hygiene and the content of documents still to be found. The diplomatorium of Hungarian public health from King Stephen the First up to 1848. Linzbauer's other book, „The international hygiene of the countries of the Hungarian Crown” (Pest, 1867), deals with the history of development of the single branches of hygienic trends and contains several most valuable and interesting data from both medicohistorical and administrative historical points of view.

In the course of the 19th century, the activity in the field of medicohistory had not much to do with the work of the university. Those who have dealt actively with medicohistorical literature did not belong to any so-called „school” and their work, except that of Demkó, have been the result of private enterprises.

The comprehensive work of Dr. Lajos Fekete (1834–1877), medical officer of Kisújszállás was „The Short History of Medicine” (Pest, 1864). The author in his introduction writes, „that the field where I try my weak efforts, was bare in our national language and I have lent my attention to it only to eliminate every field, every science which is forced to be deprived of the magic word of our beloved national language”. The first work on epidemiology has also been written by Lajos Fekete: „The concised history of Hungary's infectious and epidemiologic diseases” (Debrecen, 1874). Lajos Fekete's hand-written manuscript collection of the biography of Hungarian medical writers is kept by the National Széchenyi Library, as also his bibliographic trial, entitled „Survey of the the bird's-eye view of the products of Hungarian medical literature”. Because of his early death, these have never been published.

No doubt that from among works on Hungarian medicohistory, the monograph by Kalman Demkó „The history of the Hungarian Medical Faculty” (Budapest, 1892) is the most important one. This excellently written book, most reliable as to data, has all along kept its character of a reference book. As seen from its subtitle, it discusses the development of Hungary's hospitals and other therapeutical institutes.

As to time, the book „Physicians and medical science in Hungary from oldest times up to the beginning of our century” by Fabius Sugár, precedes the work of Demkó, can, however, as to importance not be compared to the latter.

The last century’s outstanding pathologist’s Endre Hőgyes’ monograph „The memory of the past and presence of the Medical Faculty of the Royal Hungarian University of Sciences of Budapest” dealing with the history of the medical faculty and written with great precisitly is also considered a book of reference (published, Budapest, 1896). In 1901, István Vámosy’s, medical officer of Pozsony (Bratislava) book, „The History of Medicine in Pozsony”, again a work of reference, elaborating excellently several documental data, had been published. The most original Hungarian medical historian of the 19th century was Mór Wertner. Beside of monographs, his papers disclosing data, published in the „Századok” (Centuries), are of special interest.

Attention directed towards the past of public health became rather keen at the end of the century. One of the most original elaboration of this special subjects is the monograph by Henrik Herbert „Care of Health in Hermannstadt up to the end of the 16th century” (Hermannstadt, 1885). Again in the last decade of the century, interest had been revived towards the history of hospitals in Hungary, best shown by works by János Bókay, Gábor Pap, Ignác Purjesz, and especially Frigyes Miller’s book: „History of Hospitals in Transylvania up to 1625” (Wien, 1856), a review of data. Kornél Chyzer has written the history on congresses of Hungarian physicians and natural scientists between 1840 and 1890, published in 1890.

III.

Already in the first decades of the 20th century, the number of publications on Hungarian medicohistorical literature is abundant. To begin with the name of Tibor Győry (1896–1938) has to be mentioned, who has become associate professor of medicohistory in 1902 at the University of Budapest. Several basic questions of Hungarian medicohistory were discussed by him and a great deal of new data added to our literature in his studies and numerous papers and in several of his monographs.³⁰³⁴ He has clarified the pathological question of the Morbus Hungaricus and the Morbus Brunogallicus. One of his greatest merits is doubtlessly that he has achieved also the international acceptance of Ignác Semmelweis’ life-work, still often debated at the beginning of the century. He has published the compelled papers of the great Hungarian obstetrician (Semmelweis: *Gesammelte Werke*, Jena, 1904), first in German, then

---

³⁰³⁴ Emil Schultheisz: Győry Tibor. = *Orvosi Hetilap* 104 (1963) No. 16. pp. 751–752.

in Hungarian (1906). His bibliography of Hungarian medical literature of four centuries „Medical bibliography of Hungary, 1472–1899” (Budapest, 1900) is still an indispensable manual of every researcher. His last work, based on research work of the archives and being of the importance of a reference book, is the history of the medical faculty of the Budapest University (1936).

The activity of Lajos Nékám is of great importance from both the point of view of general medicohistory and the disclosure of the past of Hungarian medical culture. His book with the title „From the memories of Hungarian dermatology” (Makó, 1928) and his studies on the history of syphilis are of basic significance.

It is at this place that Béla Molnár’s „Medical History of Kassa” (Kassa, 1944) has to be mentioned.

Although in the medicohistory of Hungary of the 17th century and 18th century, several dissertations dealing with classic, antique medicine, and especially with Hippocrates, have been published, the first monograph about Hippocrates and meeting all scientific requirements had only been published in 1910 by Gyula Hornyánszky with the title „The science of Greek enlightenment”.

Interest towards the history of epidemiology is again revived. Beside of the book by István Bálint Nagy, „Cholera Epidemics in the County of Csanád” (Makó, 1928), this same author has given an account of new data and presented a survey of epidemics in Hungary in several shorter studies. In another paper he has dealt with witchcraft-trials, so very important from the point of view of the history of psychology.

Concerning military hygiene and a most interesting period of army medico-history is discussed by Paul Héjja in his book „Army hygiene in the epoch of the reoccupying of Buda”, based on a great deal of reference material and rich literary data, published in 1936.

Historiography of the hospitals having been started in the last decades of the 19th century, is continued. Books presenting an account of the history of the hospital of Győr (Aladár Petz) and that of Debrecen (Gábor Herpay), are followed by the well-written work by Clara Brüll, Madame Engländer: „Physicians and hospitals in Pest-Buda (1930). The newest book on the subject is that by Henrik Hollán: „History of the Rokus-Hospital” (Budapest, 1967).

From among the biographies of a very large number concerning the great personalities of the Hungarian past—their listing would far outgrow the present study—the monograph by János Orbán of „János Sámbocki” (Szeged, 1916) and that by Árpád Herczeg of János Manardus (Budapest, 1929) have to be pointed out; both works publish new data. Árpád Herczegh is an extremely active medico-historian, having translated the excellent surveying

general textbook of the Polish Szumowsky („History of medical science”, Budapest, 1939). Herczegh has worked-in into this book Hungarian references in the form of footnotes.

The collection of biographies by Győző Zétény „Field surgeons of the Hungarian War of Independence” (Budapest, 1948) is based on archival data.

The most outstanding scholar of medicohistorical literature of the first half of the century is István Irsay (Stephen d’Irsay, 1894–1934), whose excellent works concerning the medicohistory of Medieval times have been published abroad. In addition, the names of György Diósadi Elekes and András Daday are met with frequently. Their studies contain reference material in abundance and are rich in archival data. György Elekes had made a significant attempt to start an independent periodical, „Orvostörténelem” (Medicohistory) which, however, could only be published regularly for two years (1937).³⁰³⁵ Elekes’ proposition for the foundation of a Society of the History of Medicine, a Museum and a Library, could only be effectuated after World War II.³⁰³⁶ As to the establishment of a museum of the history of medicine, a proposition by Lajos Nékám had already been made in 1918.

Neither the book by Ferenc Kolozs Mayer „The History of Medical Science” (Budapest, 1927), nor Elek Hints’ beautifully illustrated book planned for four volumes of which, however, only the two first ones have appeared (Vol. 1. Prehistoric and antique medical science; Vol II, Medieval medical science, Budapest, 1939) have not been aimed to report original material, but were expressively of compiling character. Sándor Székely has published a work of general medicohistory: „History of Medical Science” (Budapest, 1960).

No doubt that next to Wespriemi, the most active scholar of Hungarian medical history was Gyula Magyary-Kossa (1865–1944).³⁰³⁷ Following numerous studies, smaller works and some monographs, his life-work, a collection of data: „Medical Memories of Hungary” (I–IV., Budapest, 1929–1940) had been published. This work of four volumes, containing an enormous material of data has furthered to a great deal the disclosure of details of the Hungarian medical past and remained therefore our most important text-book. The most interesting memories of the Hungarian medical past had been published in a work written in German by Gyula Magyary-Kossa making it thus accessible also to the foreign reader (Ungarische medizinische Erinnerungen, Budapest, 1935) (Hungarian Medical Memories).

---

³⁰³⁵ Gyula Batári: Emlékezés az „Orvostörténelem”-re [Rememberence to „Orvostörténelem” (Medical History)]. = Orvosi Hetilap 110 (1969) pp. 918–919.

³⁰³⁶ György Elekes: Teendők a magyar orvostörténelmi tudomány érdekében [Tasks in the Interest of Hungarian Medicohistorical Science]. = Orvosi Hetilap 82 (1938) No. 44.

³⁰³⁷ Cfr. György Elekes: Magyary-Kossa Gyula. Necrolog. = Orvosi Hetilap 88 (1944) p. 348, as also Dénes Karasszon: Egy magyar orvostörténész. Megemlékezés Magyary-Kossa Gyuláról születésének 100. évfordulója alkalmával. = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténelmi Könyvtár Közleményei. Vol. 41. (1967) pp. 21–27.

„The bibliography of Hungarian Veterinary Science” is so-to-say the completion of Tibor Györy’s medical bibliography. Following the collection of data by Magyary-Kossa, only one such. comprehensive book was published, discussing the larger part of Hungarian medical past, comprising two centuries, i.e. „The History of Hungarian Medical Culture and Hygiene of Recent Times” (Budapest, 1953), the author of which was György Gortvay.

IV.

After that publications, monographs, discuss the medical History in Hungary only in reference to one special field or discipline, each, i.e. some special chapter of medicohistory. Here can be listed the work by Imre Bartók: „History of Ophthalmology in Hungary” (Budapest, 1954), as also that by György Huszár

„History of Stomatology in Hungary” (Budapest, 1966). After Henrik Salamon’s (1892–1944) excellent book „Hungarian Stomatologie History” (Budapest, 1942), dealing, however, with the subject only from the specialized point of view, the former presents the history of stomatology in Hungary as an integral part of the medical history of Hungary. The general history of paediatrics had been written by János Bókay in German (*Geschichte der Kinderheilkunde*, Berlin, 1922) (*History of Paediatrics*). Studies referring to the history of Hungarian ophthalmology have been published also by Imre Bíró. Géza Hahn has written the history of Hygiene in Hungary.

The monography „Chapters of the history of Russian-Hungarian medical relations” (Budapest, 1960), discloses a rich archival material.³⁰³⁸ Lajos Varga’s work „Regulation and situation of public health in Hungary in the last quarter of the 19th century”, published as a supplement of the *Communicationes ex Bibl. Hist. Med. Hung.* (Budapest, 1962), too, contains a considerable archival material as also another of his works, published in the same periodical in 1964, „Outstanding medical members of the State Public Health Council” (1868–1893).

As a third supplement of the above publication, an extremely important reference work is that by Béla Iványi: „Details of the history of infectious diseases in Hungary. Data derived of the archive of Körmend concerning the history of plague in the 16th and 17th centuries (1520–1692)”. The basis of the work was the hitherto unknown material of the Batthyány archives. An up to now hardly known epoch of medical history is discussed in the work

³⁰³⁸ Cfr. Emil Niederhauser: Emil Schultheisz – Lajos Tardy: *Fejezetek az orosz-magyar orvosi kapcsolatok múltjából* [Chapters of the History of Russian-Hungarian Medical Relationships]. Budapest, 1960. = *Századok* 95 (1961) No. 2–3. p. 425.

published in 1968 by Sándor Székely, entitled „Ideological trends in Hungarian hygienic politics” (1920–1945).

From among biographic works of recent years, the followings are of interest: Zoltán Alföldy–József Sós: „Life and work of Endre Hőgyes” (Budapest, 1962); Géza Hahn–József Melly: „Life and work of József Fodor” (Budapest, 1965); György Gortvay–Imre Zoltán: „Life and work of Semmelweis” (Budapest, 1966); István Benedek: „Semmelweis and his times” (Budapest, 1967); Béla Issekutz, Sen.: „Miklós Jancsó, Sen. and Miklós Jancsó, Jun., two medical scientists” (Budapest, 1968); László Haranghy’s book about Viktor Babes; Endre Réti: „Great Hungarian physicians” (Budapest, 1959), and by the same author: „Masters of the Hungarian medical school” (Budapest, 1969), published as a collection of biographies on the occasion of the 200 years’ memorial of the foundation of the medical faculty.

The literature of the history of pharmacology is inseparable from Hungarian medical historiography. The first summarizing work of Hungarian pharmacology is that by Sándor Schedey: „The concised history of Hungary’s pharmacology” (Budapest, 1897). Gyula Orient’s „The history of pharmacology in Transylvania and the Bánát” (Kolozsvár-Cluj, 1926) is based on independent research work. The book by János Studény and Antal Vondra „Famous pharmacists” (Budapest, 1929) contains the biography of Hungarian and foreign pharmacologic scientists.

Beside of his studies of great importance on synthesis, József Ernyey has enriched pharmacohistorical literature with a great deal of new data.

The extensive work of two volumes „The history of Hungarian pharmacology” (Budapest, 1930) by János Baradlay and Elemér Bársony is from a scientific point of view of less importance.

V.

In view of the given possibilities of the present study, Hungarian periodicals having published and still publishing medicohistorical studies have to be mentioned only in a concised form.

There existed no independent periodical of medical history in the last century. Most of the communications were published in the Orvosi Hetilap (Medical Weekly). New data, papers elaborating reference material were mostly published in the „Századok” (Centuries), edited by the Magyar Történelmi Társulat (Hungarian Historical Society).

The Orvosi Hetilap is up to our days publishing papers on medical history in a supplement, the Horus, appearing every fortnight, since 1959, edited by Sándor Székely. The Horus takes an important position in the distribution of medicohistorical data.

But also other periodicals, such as Orvosképzés (Postgraduate Journal), Gyógyászat (Therapy), and recently some specialized ones [Katonaorvosi Szemle (Review of Field Medicine); Nőorvosok Lapja (Journal of Gynaecologists); Fogorvosi Szemle (Review of Stomatology); Orvosi Könyvtáros (Medical Librarian). etc.] are publishing papers of medical history.

The periodical *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* had first been published in 1955. This independently medicohistorical periodical has in the meantime been changed as to title and appearance. At present, it appears with the title „Orvostörténeti Közlemények–*Communicationes de Historia Artis Medicinae*”, as the periodical of the Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár (Semmelweis Medical Historical Museum and Library), the Magyar Orvostörténelmi Társaság (Hungarian Society of Medical History) founded in 1958. It is edited by József Antall, author of several original studies of medical history, whose work in the first place is centered around Hungarian medical history of the 19th century and the development of hygiene-politics of the epoch of liberalism and the medical school of Pest (Balassa, Markusovszky, Semmelweis, etc.).

It is impossible to specify all collaborators of the mentioned periodicals, or the whole of published material on medical history; as to the latter, we refer to the work by Sándor Dörnyey „Bibliography of Hungarian Medical History” (1945–1960). (Budapest, 1901).

Some authors, have nevertheless to be mentioned. The studies of principal importance by Károly Farkas have been published in *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, i.e. its predecessor. His work „From the Mohács-Disaster up to Sabin’s vaccine” can be read in the third supplement of the periodical.

Gyula Regöly-Mérei,³⁰³⁹ dealing with the disclosure of the past of Hungarian medical history, is the author of excellent paleopathological works³⁰⁴⁰ and the book „Those who conquered the diseases” (Budapest, 1963), of an all-round medicohistorical value.

Beside of studies dealing with general medical history, Lajos Szodoray has’ contributed to the literature, especially data referring to dermato venerology. Sándor Fekete’s most

---

³⁰³⁹ Cfr. László Haranghy – Gyula Regöly-Mérei: A magyar orvostörténelem múltja, jelen helyzete és jövő feladatai. [Past, Present Situation and Tasks of the Future of Hungarian Medical History]. = Magyar Tudomány 9 (1964) No. 2. pp. 69–77.

³⁰⁴⁰ See Gyula Regöly-Mérei: Systematic Pathology of Prehistoric and Later Human Relics. Budapest, 1962. It is at this place that we wish to mention that in the present study we have not dealt with paleopathology, neither the rich historical literature of Hungarian folk-healing (György Temesváry, Nándor Liszt, József Bencze) or the likewise most significant literature of the history of veterinary science have been elaborated.

significant medicohistorical studies are dealing with the life and work of Semmelweis.³⁰⁴¹ Balázs Bugyi, on the other hand, has published papers on several parts of medical history, especially in the field of the history of radiology.

The present work, without thriving for completeness, was aimed to present the concised picture of medicohistorical research work and the development of special literature in Hungary.

---

³⁰⁴¹ As to the Semmelweis-literature, see V. R. Harkó's manuscript A concised survey of the Semmelweis-literature in Hungary (1945–1970).

XXIV. Nemzetközi Orvostörténelmi Kongresszus (Budapest, 1974)³⁰⁴²

Megnyitó előadás

A Magyar Orvostörténelmi Társaság kapta meg ez évben a XXIV. Orvostörténelmi Kongresszus rendezésének jogát. Az 1920-ban, francia kezdeményezés alapján, megalakult Nemzetközi Orvostörténelmi Társaság több mint félezernyi képviselője a világ öt kontinensének széles skálájú színes anyagát hozta el erre a kongresszusra, amelyet dr. Schultheisz Emil egészségügyi miniszter nyitott meg. Beszédének – amely angol nyelven hangzott el – az alábbiakban magyar nyelvű összefoglalását adjuk.

Az orvostörténelem, éppen úgy, mint egyéb más tudomány, szerves része az egyes korokat meghatározó kultúrának. Tudományágunk lényegét csak akkor tudjuk helyesen felvázolni, ha megértjük a különböző korok kulturális, szociális, technikai és ökonómiai hátterét, amint ezek a tényezők egymásba kapcsolódva és egymásra hatva tulajdonképpen a való életet formálják.

Minden egyes kultúra, így a jelenlegi is, óriási konglomerátuma a tapasztalatoknak, a tudásnak, a felfogásoknak és intuícióknak, valamint az ezeken alapuló gyakorlatnak. Ebben a hatalmas konglomerátumban gyökerezik múltunk és alakul jelenünk. A gyökerek eredetileg igen gyakran messze esnek egymástól időben és térben egyaránt. Az emberi tapasztalatoknak és tudásnak az a hatalmas tárháza, amit szokás szerint „modern időknek” szoktunk nevezni, tulajdonképpen nem más, mint valamennyi tudományág felgyorsult előretörésének és az ezzel kapcsolódó technikai haladásnak összefonódása, amely minden irányban megnyilvánuló (tehát nemcsak orvosi) megelőző, preventív tevékenységével lehetővé teszi, hogy a mai ember élete lehetőleg mindenütt elviselhető, sőt, kényelmes legyen, megőrizve az egészséget meghosszabbítva az emberi életet.

Ennek a teljességre törekvő életnek magában kell foglalnia régi és új matériákat olyan archaikus elemekkel egyetemben, amelyek visszanyúlnak a mágikus hatásokig, s bár látszólag nem egyértelműen progresszívnek mutatkoznak, mégis jelentős tényezőkként hatnak a mai időkben is.

³⁰⁴² Forrás: Schultheisz Emil: XXIV. Nemzetközi Orvostörténelmi Kongresszus (Budapest, 1974. augusztus). [Megnyitó előadás.]. = Demográfia 18 (1975) No. 1. pp. 85–87.

Annak érdekében, hogy mai civilizációnkat és kultúránkat korszerűnek mondhassuk, hangsúlyoznunk kell kialakulásában olyan tényezőket, mint a pszichológia, szociológia, pedagógia stb., amelyek egymásra hatása alakítja ki a változó idők képét.

Minden időben felvillant néhány kivételes elme, akikhez bizonyos fizikai vagy matematikai ismereteink kapcsolódnak, melyekkel behatolhatunk mélyen a mikrokozmosz és makrokozmosz területeire, esetleg a tér és idő viszonylataiba. Mindez valami nagyszerűt és újat jelent az emberek hatalmas tömegei számára, de elősegíti a technikai haladást és utat tör új eszméknek, új elgondolásoknak, amelyek így előtérbe kerülnek.

Új fontos orvostörténeti változásoknak vagyunk jelenleg is szemlélői, bár az ember általában nem tudja pontosan felmérni egy-egy esemény fontosságát, illetőleg azt a folyamatot, hogy az mikor indult el, milyen dátumhoz kell kötni, és hogyan kell definiálni az egyes eredményeket, s összehasonlítani egymással.

Események, amelyek évszázadokkal ezelőtt történtek, s amelyeket elődeink készítettek elő, sok száz év múlva éreztetik hatásukat, mert összeolvadnak a legújabb fejleményekkel, irányító változtató befolyást gyakorolva azokra.

Ebben a vonatkozásban jellegzetes példával szolgálhatok, mégpedig történelmi adattárból. Közhely már, hogy Itáliában quattrocentónak nevezik a XV. századot, főleg annak művészeti vonatkozásait. Az akkor élők, működők, alkotók nem tudták, hogy olyan korszakban élnek, amelyet a történelem majd „renaissancenak” nevez. A valóságban ez a kifejezés csak a XIX. század harmincas éveiben bukkan fel a francia irodalomban. Az ébredésnek ez az újat akaró, néha szilajon vad, turbulens korszaka már a XIII. és XIV. századokban megindult az akkori Itáliában. A fejlődés felgyorsult a XV. és XVI. században, de a háttérben messze kiterjedő erőszak és szilajság formálta a küzdelmet az uralkodók és ellenfeleik, a pápák és császárok között. Ez a bizonytalan periódus a változó idők tükörképe, s visszatekintve a kulturális fejlődés egy csúcsa a harcok viharában.

A klasszikus nyelveknek, írásoknak és ezek valódi értékének újra felfedezése jellemző erre a korszakra, amelyben mint forrongó, képlékeny szituációban küzdött egymással a steril scolasticizmus és a dogmatikus egyház. A bizánci császárság bukása által, illetőleg ezzel egy időben fontos technikai fejlődés látszik a művészetben és tudományban, életre keltvén a tekintélyes tudósok olyan nagy számát, akik eredeti gondolatokkal, újabb kutatásaik eredményeivel, új országok, földrészek felfedezésével kiterjesztették a tudást és annak intenzíven fejlődő felfogását az egyéni érték megőrzésére.

Hogy saját területünkre térjek: felelnünk kell a legkonkrétabb kérdésre, mégpedig arra, mit jelent számunkra az orvostörténelem és általában a tudomány-történelem.

Minden művelt emberről feltételezik, hogy ismeri saját hazája történetét. Máskülönben nem értheti meg annak hagyományait, korának törekvéseit, az irányt mutató célokat.

Az orvostörténelem egyik jellegzetes, virágokat kibontó ága annak a nagy fának, amit általános tudománynak, művészetnek szoktunk nevezni. Hangsúlyozni kell annak fontosságát, hogy más tudományágakkal összhangban dúsítja, lombosítja a tudomány fáját.

A múlt ismerete megtanít bennünket saját korunk helyes értékelésére.

Még annak tudatában, hogy a mai korszak dinamikusan fejlődik technikájával, értékelnünk és becsülnünk kell korábbi korszakok előremutató törekvéseit.

A történelem megtanít bennünket arra, hogy egyidejűleg kritikával, de elnézéssel is nézzük az eseményeket.

Észre kell vennünk, hogy az antik világban is az egyes tudományágak csupán kiváló emberek révén fejlődhettek ki, de azt is tudjuk, hogy az életük súlyos küzdelem volt azért, hogy bebizonyítsák feltárt igazságait. Erre azonban legtöbbször a maguk korában alig voltak képesek. Példaként említhetjük, hogy az asztronómiában a híres heliocentrikus hipotézist már a samosi Aristarchus, időszámításunk előtti III. évszázadban feltételezte, összekapcsolván azzal, hogy a föld forog a saját tengelye körül. Hiába adtak fel már akkoriban pontosan fogalmazott kérdéseket, nem tudták megválaszolni megfelelő technikai eszközök hiányában.

Tudnunk kell, hogy a korszerű orvostudomány gyökerei is, mint csaknem minden tudományos gondolat csírája megtalálható a régi görögök eszméiben és gyakorlatában. Időszámításunk előtt mintegy 600 évvel, de az egész történelem folyamán mindig voltak emberek, akik kortársaikat meghaladó eszméket vetettek fel, de ezeket gyakran semmibe sem vették, sőt elutasították azokat.

Ezeknek az intuitív elképzeléseknek, találmányoknak, haladó gondolatoknak megéréséhez sok évszázad kellett, amíg valósággá váltak. Addig azonban az ismeretlenség homályában szunnyadtak, csupán későbbi generációk ismerték fel ezek jelentőségét.

Goethe mondása beigazolódott: „Alles Gescheite ist schon gedacht worden – man muss nur versuchen, es noch einmal zu denken”. Minden okosra gondoltak már, csak meg kell kísérelni újragondolni. Így értendő az, amiről úgy szólunk, hogy az „eszmék előfutára”.

Új felfedezések a tudományban – még akkor is ha a hagyományoktól eltérnek –, csak úgy érthetők igazán, ha összekapcsolják azt, amit már ismerünk, amit elődeinktől örököltünk azzal, amit mi sajátunkénak mondhatunk, s amely azáltal új, hogy a jövő felé mutat.

Az 1848/49-es magyar szabadságharc katona-egészségügyének néhány jelentős orvostörténeti kutatásáról³⁰⁴³

Az 1848/49-es magyar szabadságharc egészségügyének levéltári forrásait feltáró, az azokat feldolgozó, valamint a megemlékező irodalom közös vonása, hogy nagyjából jubiláris jellegű. A kormányzatok ilyenkor áldoznak nagyobb összegeket – a máskor is közlésre kész szellemi erőktől függetlenül – az e témákkal foglalkozó kiadványokra. 1948-ban a szabadságharc centenáriuma jelent meg a röntgenológus és orvostörténész Zétény Győzőnek a szabadságharc honvédorvosairól szóló gyűjteményes kötete. Ebben az alapvető munkában nem csekély szerepe volt a jeles orvostörténész-kutató Antal Lajos politikai mellőzésének. Zétényel közösen, nála talán még szorgosabb munkát végezve készítette elő ezt a könyvet, mely csak az utóbbi nevét viselhette. Antal Lajos munkásságára utalva, nevét a Flór Ferenc címszó minden bekezdése első betűinek összeolvasása őrzi. Emlékét immár ez a kötet is megörökíti.

A jubiláris munkák indítója, majd ösztönzője Varga Endre történész, az Országos Levéltár későbbi h. főigazgatójának 1931-ben a Károlyi Árpád Emlékkönyvben megjelent 'Az 1848–49. évi magyar hadsereg egészségügyi szervezete' című tanulmánya volt. Varga elsőként kutatta és dolgozta fel nagy akribiával a honvédorvosi karra, a honvéd egészségügyi igazgatásra vonatkozó 1848/49-i forrásokat. Ebben a nagyon alapos, monográfiával felérő tanulmányban a történészek több nemzedékének adott munkaprogramot, kutatási feladatot. Ez szolgált kiindulásul Antal Lajosnak és Zétény Győzőnek is. Nyomukban most már többen folytattak egyes részterületen kutatásokat. Nem lévén olyan orvostörténeti műhely, ahol jól megtervezett kutatások folyhattak volna – az Orvostörténeti Könyvtár csak 1951-ben alakult, egyetemi orvostörténeti tanszék akkor szintén nem volt (és 1997 óta újra nincs) – a bűvárkodás egyénileg, nagyon eltérő szinteken folyt. A legtöbb dolgozatnak egyik, igen soknak egyetlen forrása „a Zétény” lett.

Ez ösztönözte az emigrációban élő Balassa Bélát is, hogy összeállítsa és 1954-ben kiadja nevezetes összefoglaló művét. Ebben bizonyos témákat (nemzetőr orvosok, külföldi légiónk orvosai etc.) saját vizsgálataival kiegészítve, külön tárgyal. Balassa Béla, a szabadságharcban is részt vett nagynevű sebészünk, Balassa János rokona. A Monarchia

---

³⁰⁴³ Forrás: Schultheisz Emil: Előszó. In: Az 1848/49-es szabadságharc egészségügye és honvédorvosai. Összeáll.: Kapronczay Károly. Sajtó alá rend.: Gazda István. Hadtörténeti szaklektor: Ács Tibor. Orvostörténeti szaklektor: Szállási Árpád. Piliscsaba – Bp., 2000. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 11–12. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 14.)

hadiflottájának kombattáns tisztjéből lett az I. világháború után diplomata. 1949-ben emigrált. Mint a Rutgers egyetem orvosi informatikával foglalkozó könyvtárosa került kapcsolatba az ugyancsak Amerikában élő Mayer Kolos Ferenc magyar orvostörténésszel, az Index Medicus főszerkesztőjével. Az ő ösztönzésére és bevezető soraival jelent meg Münchenben, a nálunk sokáig alig ismert könyve.

Nem hagyhatom említés nélkül Antall Józsefnek a szabadságharccal, a neoabszolutizmus korával és a pesti orvosi iskolával összefüggő kutatásait. Tanulmányaiban a honvédorvosi kar fiatal tagjainak későbbi szakpolitikai szerepét világítja meg, annak a közegészségügyi, oktatási és kutatási programnak a kidolgozásában, mely a kiegyezés után valósult meg. Külföldi tanulmányútjaik eredményei mellett a hadegészségügyi ellátása szervezésében szerzett tapasztalataik is megjelentek abban a munkásságukban, melynek eredménye közegészségügyi állapotaink rendezése, az orvosképzés sikeres reformja, a pesti orvosi iskola kialakulása, végső soron a hazai medicina rohamos fejlődése volt.

A szabadságharc katona-egészségügye sok vonatkozásban az akkori polgári egészségügyi ellátásnak is tükrözi, annak ellenére, hogy 1848 decemberében formai szétválasztásuk megtörtént. A hátországi kórházi- katonakórházi ellátás szoros kapcsolata a tábori kórházakkal meghatározó volt, amint azt Daday Andrásnak – a hazai orvostörténeti kutatás egyik legszorgalmasabb művelőjének – itt ismét olvasható tanulmányaiból is kitűnik.

Jelentősek és nagy érdeklődésre tarthatnak számot azok az adatok, melyeket Mészáros Lázár honvédelmi miniszter vonatkozó rendeleteiről, illetve a Magyar Hadi Főtanodáról Ács Tibor tett közzé.

Minden háborút járványok kísérik, jelentősen befolyásolva a seregek ütőképességét. Nemcsak a veszteséglistát növelik, hatásuk ennél nagyobb. Az 1849 nyárvégi kolerajárvány okozta hatalmas veszteségek például arra kényszerítették az orosz hadsereget, hogy mielőbb hagyja el a járványdúlta területet, Magyarországot, igaz, már a szabadságharc bukását követően.

A járványügy, kórházügy, a betegápolás, gyógyszerügy fejezetei, az ezeket tárgyaló új, nem utolsósorban régebbi, eddig csak szétszórtan található, kitűnő írások teszik, az orvosportrékkal, néhány naplórészlettel, emlékirat-töredékekkel, levéllel gazdagítva teljesebbé az előttünk kibontakozó képet 1848 tavaszától az emigrációig.

A könyvet gondozó Gazda Istvánnak, a mű egészének érdeme mellett, külön köszönet jár azért, hogy a már ritkaságszámba menő Zétény-könyv „A szabadságharc honvédorvosi kara” című II. fejezetét e munkában közzé – és ezzel ismét hozzáférhetővé teszi.

Zétény könyvének bevezetésében olvassuk: „A magyar szabadságharc közegészségügyének és hadi egészségügyének fejlődéstörténete még leírásra vár.” Ez ma is igaz. A szabadságharc orvosi történetének – a terjedelmes irodalom ellenére – még mindig alapvető hiányai vannak. Kapronczay Károly könyve jelentős mértékben járul hozzá e hiányok pótlásához. Új adataival, nem mindig helyes régebbi ismereteink új megvilágításba helyezésével, feltáratlan területek kimunkálásával teszi teljesebbé a magyar orvosi múlt egy páratlan fejezetének történetét.

Weszprémi István (1723–1799) és a felvilágosodás orvostudománya³⁰⁴⁴

A 17. század közepén Angliából kiinduló felvilágosodás racionalizmusa egész Európára áterjedvén Magyarországot is elérte. Nem csekély mértékben hatott a medicina fejlődésére és befolyásolta az egészségügy alakulását. A felvilágosodás medicinájának filozófiai alapjait nemcsak David Hume (1711–1766) és Jean Jaques Rousseau (1712–1778) a természetre és az életmódra vonatkozó ismert tanai jelentették, hanem különösen Christian Wolff (1659–1754) 1721-ben megjelent 'Vernünfftige Gedanken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen...' ('Okos gondolatok az ember társadalmi életéről...') című könyve. Ez a mű Leibniz gondolatait továbbgondolva ad programot a felvilágosodás jegyében fejlődő medicina elméletéhez.

Annak a periódusnak az időbeli meghatározása, amit a felvilágosodás fedőfogalmába szorítunk, a tudománytörténész számára mindig nehézséget okoz, mint általában a köztörténeti periodizáció adaptálása a tudományok fejlődésében, vagy éppen stagnálásában más korszakokban is. Magam úgy vélem, pontosabb a definíció, ha a felvilágosodás medicinája elnevezés helyett a medicina a felvilágosodás korában meghatározást használjuk. Akármint állapítjuk meg az évszámokat, mint a periódus kezdő vagy befejező terminusait, az nemigen lehet vitás, hogy a 18. század második fele, Weszprémi István működésének időszaka, valóban a felvilágosodás kora, melynek ő jellegzetes reprezentánsa. Nemcsak kora medicinájának tudósa, elmélyült recipiense a történeti és filozófiai irodalomnak is, aki a „celeberrimus Christianus Wolff” írásait³⁰⁴⁵ éppoly jól ismerte, mint az angol és francia filozófusokat, jóllehet itthon Hatvani István még tiszta cartesianus filozófiát adott elő.

³⁰⁴⁴ Forrás: Schultheisz Emil: Orvoslás a felvilágosodás jegyében. In: Weszprémi István emlékezete halálának 200. évfordulóján. Összeáll.: Szállási Árpád. Sajtó alá rend. és a jegyzeteket szerk.: Gazda István. Piliscsaba – Bp. – Debrecen, 2000. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár – Debreceni Egyetem. pp. 7–14. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 18.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz Emil: Medicina a felvilágosodás jegyében. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 166–169. (1999) pp. 121–126. – A témában megjelent írásai: Schultheisz Emil: Weszprémi István: Succincta Medicorum Hungariae et Transsilvaniae Biographia. Centuria I. Bp., 1960. (Könyvismertetés). = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica – Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Vol. 17. (1960) pp. 206–207.; Schultheisz Emil: A felvilágosodás könyvei. Weszprémi István 1723–1799. = Lege Artis Medicinae 10 (2000) No. 1. pp. 82–85.; Schultheisz Emil: A felvilágosodás könyvei Magyarországon. In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótornyai Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 157–163. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.)

³⁰⁴⁵ Weszprémi István: Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. III. Viennae, 1781. Magyar fordításban: Magyarország és Erdély orvosainak életrajza. Második száz. Második rész. Ford.: Kövári Aladár. Bp., 1968. p. 946.

Az 1686 és 1790 közötti időszak eseményeiből a hazai egészségügy fejlődése szempontjából két nagy jelentőségű momentum mondható meghatározónak. Az egyik a helytartótanács létrehozása. Működésével az addig szétszórt, kevés helyen működő egészségügyi szervezet helyén létrejön a közegészségügy központi irányítása, ami a későbbi, aránylag jól működő állami közegészségügyi ellátás és irányítás kialakulását jelenti. Ennek a központi irányításnak, illetve ellenőrzésnek egyik példáját Weszpréminél láttuk. Ő volt az első, akinek hazatérése után, orvosi gyakorlatának engedélyezéséhez vizsgát kellett tennie. Perbegg Károly a helytartótanács főorvosa két órán keresztül faggatta, az eredmény a teljes elismerés volt. A másik fontos mozzanat a nagyszombati egyetem orvosi karral történő kiegészítése. A kar felállításáig, mint ismeretes, a magyar orvostképzés számára csak egy lehetőség kínálkozott, s a protestánsok számára még hosszú ideig maradt is, külföldi egyetemek látogatása. 1769 és 1779 között évente 25–35 protestáns diák kért kiutazási engedélyt, amit egy évre kaptak. A megújítást évente újból kellett kérelmezni. Ez a külföldi stúdium nem egyszer valóságos peregrináció, vándorlás volt, mint azt éppen Weszprémi tanulmányainak útja mutatja, aki stúdiumai során Zürich, Leyden, Cambridge, Oxford, London egyetemeit látogatta és végül az utrechti egyetemen promoveált.

Külföldi tanulmányait megelőzően került kapcsolatba egy szerencsés véletlen és jó ajánlások révén Van Swietennel, a birodalom nagytekintélyű protomedicusával. Ő irányította az orvosi pályára a még határozatlan diákokat és ajánlotta be zürichi professzor barátjához, Johann Gesnerhez. Tudjuk, hogy Van Swietennek nemcsak az egyetem orvosi kara révén volt befolyása a magyar orvosok képzésére. Külföldi tanulmányaikat gyakran támogatta és bizonyos esetekben irányította, széles külföldi kapcsolatait nem egyszer felhasználta érdekükben. Talán furcsa megjegyzés, de nem alaptalan, mások ellenpéldáit és a restrictiv intézkedéseket ismerve, ha segítségnek tekintem, hogy útjukat soha nem gátolta. Weszprémi tanulmányait éveken át különös érdeklődéssel követte.³⁰⁴⁶

A hazai orvosi kar működését megelőzően volt Magyarországon is, mint több más európai országban, egy praeakadémiai iskolázás, orvosi magániskolák formájában. Ez inkább csak előkészítő volt, mégsem hanyagolható el jelentősége, mert azok számára, akik eredményesen látogatták, pl. Gömöri Dávid, Komárom megye főorvosa, vagy Fischer Dániel, Szepes megye és Késmárk szab. kir. város főorvosa magániskoláját, a külföldi egyetemi stúdium ideje jelentősen rövidülhetett.

---

³⁰⁴⁶ Schultheisz Emil: Gerard van Swieten. = Orvosi Hetilap 103 (1962) No. 27. pp. 1277–1280.

Az említett két esemény, az orvosi kar felállítása és a közegészségügy helytartótanácsi irányítása közül az előbbi még nem érinthette Wespzprémi pályáját. Annál inkább játszott szerepet Wespzprémi, nem utolsósorban írásai révén, a központilag irányított közegészségügyi állapotok befolyásolásában, az egészségügyi felvilágosításban és a nevelésben általában. Irodalmi munkássága hű képe mind a korszak szakirodalmának, mind pedig az egészségügy és az orvoslás terén is túlmenő ismeretterjesztő irodalom műfajának, mely 17. századi kezdetek után ekkor bontakozott ki a maga teljességében.

Ha a 18. század medicinájára jellemző teóriákon és szisztémákon kívül születtek máig ható, gyakorlatra váltható gondolatok a felvilágosodás jegyében, úgy azok egyike kétségtelenül az oltás. Ennek a himlőn túl más betegségeknél, így a pestisnél való alkalmazása, amint az Wespzprémi 'Tentamen'-jének fejtegetéseiből kitűnik, minden empirikus indíttatása mellett a ráción alapuló gondolat. Éppen ezért Wespzprémi par excellence szakirodalmi munkái közül különös figyelmet érdemel a pestis megelőzéséről, a pestis elleni védekezésről szóló tanulmánya.

A 18. század első felében, kisebb mértékben a század egész folyamán újabb és újabb hullámban lepi el a pestis csaknem egész Európát. „Századunk eleje olyan szerencsétlen volt, hogy a szörnyű pestis majdnem egész Európát bejárta a legbelsőbb megyéig...” – írja Wespzprémi.³⁰⁴⁷

Az 1719–1720. évi nagy marseille-i járványt követően majdhogynem endémiás gócok alakulnak ki. Nem csökken a kelet felől érkező infekció ereje sem. Magyarországot mindkét irányból eléri a „ragadványos nyavalya”, melynek problematikája mind a teoretikus, mind a praktikus medicina középpontjába kerül. Ennek megfelelően jelennek meg újra igen nagy számban a pestisiratok. Színvonaluk nagyon különböző, tudományos értékük, originalitásuk nagyjából erősen vitatható, még a prevenció akkor már századok óta ismert formáinak vonatkozásában is. A pestis elleni védekezést tárgyaló és a pestis dúlása idején ajánlatos magatartást tanácsoló népszerű felvilágosító könyvek, traktátusok sokaságával találkozunk, melyekben, mint pl. Gömöri Dávid 1739-ben megjelent 'A pestisről való tanátslás' című könyvecskéjében dominál a deisztikus felfogás. Van közöttük azonban néhány, a kor tudományos színvonalának megfelelő írás. Ilyen munka Wespzprémi István még Londonban írt és kiadott (1755) 'Tentamen de inoculanda peste' című értekezése.³⁰⁴⁸ Ebben merőben új gondolatot fejteget.

³⁰⁴⁷ Wespzprémi István: Succincta... III. köt. id. kiad. p. 63.

³⁰⁴⁸ A Tentamen keletkezéstörténetének részleteit lásd Vida Tivadar kitűnő tanulmányában: Vida Tivadar: A 33 éves Wespzprémi István javaslata a pestisoltás megkísérlésére. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 75–76. (1975) pp. 125–137.

Mióta Lady Wortley-Montagu – Anglia törökországi követének felesége – 1721-ben Konstantinápolyból Angliába visszaérkezve az emberi himlő inoculatiojának keletről hozott, nem mindig veszélytelen, de esetenként kétségtelenül hatásos eljárásával megismertette hazája érdeklődő fizikusait, állandó vita folyt az angol orvosok között a variolizáció gyakorlatáról. (Mint ismeretes, ennek továbbfejlesztett változata a Jenner-féle vaccinatio vetett véget 40 év múlva a vitának.)

Maga a variolizáció Magyarországon már a 18. század elején sem volt teljesen ismeretlen. Raymann János Ádám, Eperjes város főorvosa, az 1717. évi felső-magyarországi himlőjárványról a boroszlói tudós társaság annaleseiben írt beszámolójában arról tudósít, hogy kétéves kislányát a görög és örmény kereskedőktől tanult eljárással beoltotta. Erről Wesprieminek tudomása volt.

A himlőoltás mintájára Wespriemi a 'Tentamen'-ben a pestis elleni védőoltást ajánlja, annál is inkább, mert mint írja: „...ha van ország, melynek a pestis elleni inoculatio szükség van, ez éppen az én hazám”.

Ez az írás lényegileg különbözik jóformán minden akkori pestisirattól, éppen az inoculatio alkalmazásának gondolata miatt. Joggal nevezte a nagynevű osztrák orvostörténész, Max Neuburger Wespriemit „az antitoxicus therapia magyar előharcosának”.³⁰⁴⁹

A londoni Monthly Review-ban megjelent recenzió még azon évben elismerően ír a könyvről, az ötletet kedvezően fogadták.³⁰⁵⁰ Azért különösen fontos a 'Tentamen' racionális-természettudományi gondolata, mert a „lázaknak”, a „pestilentiáknak” és az epidemiáknak egészen a 19. századig nem volt egységes tana, így a pestisnek sem, annak ellenére, hogy Athanasius Kircher 1658-ban a Scrutinium Pestisben lefektetett vizsgálatai szerint a járványos betegségek egyértelműen „mikroorganizmus” okozta betegségek.

A szervezet speciális védekező mechanizmusának teóriája, a vis medicatrix naturae általános koncepciójánál precízebb és célzottabb elképzelések formájában már a 17. században sem volt az orvosi gondolkodástól idegen Ysbrandus van Diemerbroek (1609–1674) utrechti professzor a barockmedicina neves teoretikusa és tapasztalat gyakorló orvosa, a bubopestis symptomatológiájának egyik legjobb ismerője, azon a véleményen volt, hogy bizonyos esetekben, pl. a láz nélkül zajló bubopestisnél a szívnek oly nagy a védekező ereje, hogy a keringésbe jutó pestismérget egyenesen az emunctoriumokba préseli, mielőtt az az egész testben elterjedve lázat okozhatna.³⁰⁵¹

³⁰⁴⁹ Neuburger, Max: Die Vorgeschichte der acuten Infektionskrankheiten. Wien, 1901. p. 35.

³⁰⁵⁰ The Monthly Review (London), July 1755, 77 sequ.

³⁰⁵¹ Diemerbroeck: De peste libri quatuor, hist. IX., Annotatio. Arnheim, 1644. (1721-ig ez a könyv öt kiadást ért meg. Magam az 1721-i genfi kiadást használtam.)

Weszprémi a 'Tentamen'-ben természetesen nem idézi, hiszen teljesen más mechanizmusról van szó, noha munkáit jól ismeri.

Az egész európai pestis irodalom szerzői számára valójában a 18. század második feléig a párizsi egyetem 1348 októberében kelt *Compendium de epidemia*-ban kiadott szakvéleménye volt az irányadó. Erre építik tanácsaikat a pestistraktatusok, utasításait a pestisordok.

Abban a korban, mely minden racionalizmusa mellett egy újabb religiozus hullám gyakran intoleráns jegyeit is mutatta, melyben a protestáns egyetemek orvosi fakultásain is kimutathatóan erős volt a pietizmus befolyása, a Weszprémi által kifejtett kizárólag természettudományos gondolatok, különösen egy obskurus aetiopathogenesisű kór kapcsán, igen nagy figyelmet érdemelnek.

Az általam ismert 18. századi magyar pestis-irodalomban mindössze egyetlen írásban akadtam – 15 évvel a 'Tentamen' megjelenése előtt egy, bár nem azonos, de hasonló védekező eljárásra történő – halvány utalásra. Ez Eöttevényi Nagy György 1740-ben megvédett inaugurális disszertációja: 'De Peste'. A természettudományos magyarázatra és ennek megfelelő eljárásra való törekvés mellett a disszertációban igen erős pietista hatás érződik. Nagy György disszertációját Simon Paulus Hilscher elnöklete alatt védte meg Jénában 1740 februárjában. A sydenhami tanok alapján áll, de elfogadja a lipcsei Rivinus professzor eltérő véleményét is. Diemerbroek pestisről írott munkájára disszertációjában több helyen hivatkozik. Mindkét véleményhez hozzáfűzi, és ez az, ami a 18. században nem túl gyakori, hogy a kórképet jelentősen alakítják „az egyedi és egyéni természeti erők...” Az egyéni védekezés (elképzelhető) artificialis és speciális erősítéséről ír, nem pedig az akkor divatos Stahl-féle „vis medicatrix naturae” elvét taglalja. Fejtegetése nem áll távol az inoculatio gondolatától, ha azt expressis verbis nem is mondja ki. Nagy György disszertációja ma irodalmi ritkaság,³⁰⁵² Weszprémi azonban, mint a 'Succincta'-ból kitűnik, olvasta.

Weszprémi később is nagy érdeklődést mutatott a pestis kórtana és járványtana iránt. Az orosz cári udvarban nagy karriert befutott magyar orvos, Peken Keresztély egy 1775.

³⁰⁵² Weszprémi az utrechti egyetemen beiratkozottak között említi Nagy Györgyöt, aki 1737-ben már a jénai egyetem hallgatójaként jelentkezik promotióra, a kari album szerint 1739. december 7-én (*Succincta...* IV. köt. id. kiad. p. 315.). Nagy György gondolata, illetve hasonlata a pestist és himlőt illetően: Diss. paragr. V. pag. 8., a pestisméreg eliminációjára vonatkozó egyéni elgondolásának elméleti, némileg filozofikus alapja: „Quodvis agens non agit ad activitatis sue modum, sed ad modum receptivitatis subiecti” („A »ható« nem saját hatásmódja szerint hat, hanem úgy, ahogy az alany fogadja hatását”), paragr. XVII., pag. 17. Diemerbroeckre való hivatkozásai: paragr. V. és XXVI. a circulatio specifikus effektusaira vonatkozóan paragr. XVII. Disszertációjának hazai példánya nem ismeretes, a jénai egyetem könyvtárában bukkantam rá. A British Museum könyvtárában őrzött példány másolatát Eöttevényi Nagy György kései rokona, dr. Eöttevényi Tibor volt szíves rendelkezésemre bocsátani. Eöttevényi dr. tulajdonában van a második ismert eredeti példány. Az értekezés részletes elemzése, összehasonlító vizsgálata és feldolgozása folyamatban van.

december 12-én kelt levélben számol be Wespzpréminek a szmolenszki pestisjárvány kapcsán szerzett tapasztalatairól. Erről a hosszantartó, súlyos járványról, az ennek kapcsán szerzett tapasztalatairól, tulajdonképpen a pestis problematika egészéről, Peken könyvet írt. Ezt még kézirat formájában ismerte meg Wespzprémi és dolgozta fel a 'Succinctá'-ban.³⁰⁵³

Wespzprémi irodalmi munkássága igen szerteágazó. Neki köszönhető az első magyar nyelvű szülészettel foglalkozó munka. 'A Bábamesterségre Tanító Könyv' 1766-ban hagyja el a nyomdát. Ez Crantz bécsi szülésztanár könyvének fordítása és bizonyos mértékig a hazai viszonyokhoz való adaptálása. A Wespzprémi-féle kiadáshoz Van Swieten írt előszót. Két évtized múlva (1789) jelenik meg az első magyar nyelvű élettani tankönyv, Rácz tollából, a 'Physiologiának rövid Summája'. Van Swieten a „közjó és a hasznosság” elvét a holland polgári felvilágosodásból hozta magával. Ezt a közjót volt hivatva szolgálni a felvilágosító-tanító irodalom. Van Swieten hatására kezdte el népfelvilágosító írásait Wespzprémi Debrecenben, ami nemcsak az orvosi, illetve egészségügyi irodalomra szorítkozott, amint azt pl. 'A gazda ember könyvetskéje' (1768) mutatja. Wespzprémi egyik legnagyobb hatású pedagógiai-felvilágosító írása a 'Kisded gyermekek nevelésekről való rövid oktatás' (Kolozsvár 1760), Szekfü Gyula szerint is a magyar művelődéstörténet jeles emléke.³⁰⁵⁴ A „rövid oktatásban” erélyesen kikel az egészségügy terén uralkodó ősi szokások, babonák és általában a konzervativizmus ellen. A gyermeknevelésnek szerinte az a baja, hogy ez ideig: „...a kedvező anyákra és tudatlan dajkákra bízott, azok pedig a csecsemő kisdedekkel okosabban bánni nem tudnak, hanem amint nagyanyjoknak régi, megrögzött helytelen rossz szokásokból tanulták, – ellenben ritka az, aki értelmes orvosdoktornak tanácsával kívánnak élni máskor, hanem midőn megbetegednek, holott arra kellene vigyázni kiváltképpen, hogy meg ne betegednének és a nyavalyáktól eleve oltalmaztatnának”.

Hevesen kikelt az elavult szokások, fejlődés gátló szoros pólyák ellen, meg hogy úriasszonyok „elunják” magukat gyermekük táplálásával, amivel „bizonyára egyenesen a Természet ellen vétkeznek”. Így érkezik meg hazánkba a nagybetűvel írt „Természet”, mint a racionális életmód szabályozója. A könyv közli Van Swieten approbatioját. A magyar nyelvű könyvet pártfogójának, Van Swietennek küldte meg, akinek köszönő latin soraiban meglepetéssel olvassuk: „Lubens fateor, me nondum Hungaricam linguam, quam amo, tam bene intelligere...” („még nem értem olyan jól a magyar nyelvet, mint szeretném...”), pedig olyan jól érti, hogy minden nehézség nélkül olvassa a magyar szöveget. Hogy finomságait is

---

³⁰⁵³ Wespzprémi és Peken kapcsolatairól és levelezéséről, valamint Peken munkásságáról bővebben lásd: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok történetéből. Bp., 1960. Medicina. pp. 58–73.

³⁰⁵⁴ Hóman Bálint – Szekfü Gyula: Magyar történet. 5. köt. Bp., 1936. pp. 22–23.

megértette, tanúsítja, a felvilágosítás kapcsán a „női együgyűségre” vonatkozó megjegyzése:

„Ennek a munkácskának hasznossága megérdemli, hogy közkinccsé váljék. Igaz, hogy könnyebb Hercules kezéből kicsavarni a dorongot, mint az asszonyokat előítéleteikről leszoktatni.”

Weszprémi munkáiban nem nehéz felismerni Van Swieten ideáit, melyeket ő ekkor már tekintélyes számú művelt orvostársával, majd kitűnő tanítványaival együtt terjesztett nálunk.

Szakirodalmi munkássága már saját korában nagy elismerésben részesült. Ezt tanúsítja az említett angol recenzió kívül az a körülmény, hogy egyes munkáiban leírt megfigyeléseit, megállapításait két olyan tudós kortársa is citálja, mint Albrecht von Haller *'Elementa physiologiae'* (1777) című könyvében, illetve Morgagni a *'De sedibus et causis morborum per anatomen indagata'* (1761) című valóban korszakalkotó művében.

Ez az elismerő hang csendül ki számos hozzá intézett levélből. Az Anton Störck bécsi professzorral, az osztrák örökös tartományok protomedicusával váltott levelek mellett főként Van Swieten levelei tükrözik ezt az elismerést. Van Swieten többször biztosítja bizalmáról is. 1770-ben Bécsben kelt levelében felhívja Weszprémit, hogy mindent gyűjtsön össze, amit az orvosok a magyarországi és erdélyi gyógyvizekről írtak. Van ebben a levélben egy igen figyelemreméltó mondat: „Ne félj a bécsi cenzúrától, a tudósoknak mindig kedvez. Csak a csirkefogók számára félelmetes.”³⁰⁵⁵

Tény, hogy az orvosi könyvek ellenőrzése, mind a külföldről behozottak esetén, a hivatalos szóhasználat szerinti revisio, mind a birodalom nyomdáiból kikerült művek cenzúrája Van Swieten idején Bécsben liberális volt.³⁰⁵⁶ Bécs az európai új szellemnek utolsó állomása volt Magyarország felé, másrészt „a magyar irodalom és művelődés szempontjából a Lajta sohasem vált határrá, orientációit a Habsburg keret sem zavarta, sőt a kereten átnyúlva Európa occidentis szerves része volt”.³⁰⁵⁷ Még inkább így volt ez a tudomány és az orvostudomány vonatkozásában.

Weszpréminek számos cikke jelent meg különböző újságokban, folyóiratokban, tudományos társaságok kiadványaiban. A folyóiratok, mint a felvilágosításnak és nem ritkán a szakképzésnek is hordozói, a 18. században jól ismertén fontos szerepet töltöttek be. Kezdetben latin, később nemzeti nyelveken.

---

³⁰⁵⁵ Weszprémi és Van Swieten kapcsolatáról lásd még: Eva H. Balázs: Van Swietens Ideen und die ungarische Gesellschaft. In: Van Swieten und seine Zeit. Hgb. E. Lesky. Wien, 1973. pp. 164–174.

³⁰⁵⁶ Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. p. 129.

³⁰⁵⁷ Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp., 1983. p. 117.

A hazai előzmények között már 1732-ben találunk erre vonatkozó tervet. Fischer Dániel orvos-természettudományi folyóirat kiadására tett kísérletet. Az ebben való részvételre felszólító 'Epistola invitatoria eruditae Pannoniae dicata', bár jó visszhangot keltett, valójában eredménytelen volt. A monarchia valamennyi országából közölt cikkeket a bécsi központú 'Allergnädigs privilegierte Anzeigen aus sämtlichen kaiserlich-königlichen Erbländern' (1771–76). Munkatársai között találjuk Wespriem, aki cikkírója volt a 'Merkur von Ungarn' (1786–87) és az 'Ungarisches Magazin' (Pozsony 1781–87) című lapoknak. 1791 és 1798 között utóbbi 'Neues Ungarisches Magazin' néven jelent meg.

A cél azonban már akkor is az volt, hogy a magyar tudomány gondolatai magyarul jelenhessenek meg. A magyar tudományos élet fellendítésére megállapodás született a budai pálos-rend székházában 1799-ben tartott találkozón a Hazafiúi Magyar Társaság létrehozására. A részt vevők között, a Bessenyei vezette írók mellett, ott találjuk a hazai medicina és természettudományok képviselői között Hatvani Istvánt, Rácz Sámuel és Wespriemi Istvánt. A Társaság sohasem kezdte meg működését és magyar folyóirat is csak öt év múlva indult meg. A magyar nyelvű sajtó kezdeténél is ott találjuk Wespriem. Egyik szerzője volt az 1784–1786 között megindult, a jozefinista politikát támogató, a fiziokrata elképzeléseket helyeslő 'Magyar Kurir'-nak. Az újság azért jelent meg Bécsben, mert ott a szerző gondolatait kevésbé kötötték a magyarországi rendi és egyházi kiváltságok.

Itt kell arról szólnom, hogy több orvostörténész Bécs és Van Swieten iránti túlzott lojalitással vádolja Wespriem. Tény azonban, hogy Bécs, mint arra utaltam, sok tekintetben liberálisabban kezelte a tudományos életet és annak irodalmát, mint a hazai konzervatív rendi és egyházi körök. „Aki az országban egyénileg, kevesedmagával, hatalom nélkül az újat képviselte, az a segítséget Bécsből várta.”

Erre a tényre a korszak legjobb ismerője, Kosáry Domokos több ízben is rámutatott. Magyarázata az, hogy Bécs tudományos életét progresszív szemlélet jellemezte, ami a felvilágosult abszolutizmus reformtörekvései iránti szimpátiában nyilvánult meg. Éppen Wespriemi és Van Swieten viszonya példázza ezt legjobban.³⁰⁵⁸

Wespriemi főműve Magyarország és Erdély orvosainak négykötetes rövid életrajza.³⁰⁵⁹ A 'Succincta' minden mozzanata a keletkezéstörténetől az elemzéseken és műfaji tanulmányokon át a részletes elemzésekig jól ismert. Elég csak a nagynevű német professzorra, Baldingerre utalnom, aki már a 'Succincta' tervének ismeretekor a hírességek sorába iktatta Wespriem 1768-ban megjelent nagyszabású bibliográfiai művében.³⁰⁶⁰

³⁰⁵⁸ Kosáry Domokos id. műve p. 407.

³⁰⁵⁹ Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. 1–4. Lipsiae–Viennae, 1774–1787.

³⁰⁶⁰ Baldinger, E. G.: Biographien jetztlebender Ärzte und Naturforscher. Jena, 1772.

Jóllehet legjelentősebb alkotása orvostörténeti opusa, a klinikus Weszprémi természet-tudományos orvosi szemléletét tükröző írásai is maradandó emlékei a hazai felvilágosodás irodalmának. Különösen igaz ez a pestis oltásról szóló értekezése és az abban kifejtettekre. A 'Tentamen'-ből, a par excellence orvosi eljárásról írottak mellett, kitűnik annak az új, felvilágosodott szellemet tükröző alapgondolata: a hazafias érzésre apelláló államraison, a közjó eszméje és az egyes ember egészségének megóvására irányuló törekvés. Ennek szolgálatában áll a felvilágosodás jegyében buzgólkodó orvoslás, ezt képviseli Weszprémi István.

Ein Mediziner im Zeichen der Aufklärung – István Weszprémi³⁰⁶¹

„Aufklärung ist der Ausgang des Menschen
aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit.“

Immanuel Kant

Der Rationalismus der entscheidenden philosophischen Impulse der Frühaufklärung bzw. Aufklärung des 17–18. Jahrhunderts erreichte auch Ungarn. Seine Einwirkungen auf die medizinischen Sachbereiche, auf die medizinischen Detailwissenschaften, auf die Entwicklung einer rationalen Gesundheitspflege ist auch in der lateinisch verfassten wissenschaftlichen Literatur, wie auch in dem, in ungarischer Sprache erschienenen Erziehungsschrifttum nachziehbar.

In der Frühaufklärung schimmern neue Ideen auf. Kennzeichnend ist auch ein Ableben der Metaphysik und stärkeres Orientieren auf praktische Philosophie, bzw. Verbinden der Metaphysik mit den damaligen Errungenschaften der Naturwissenschaft. Die Philosophie zeigt in vielen Aspekten überkonfessionelle Züge.

Die philosophischen Grundlagen der Aufklärungsmedizin sind nicht nur in den diesbezüglichen, wohlbekannten Lehren eines *Hume* und *Rousseau* verankert. *Christian Wolff* kommt das Verdienst zu, der Vollender der deutschen philosophischen Frühaufklärung und in weiten Teilen Europas fast das ganze 18. Jahrhundert hindurch zu werden.

Ob es eine eigenständige Periode unter der Aufschrift „Medizin der Aufklärung“ gebe, ist nicht leicht zu beantworten. *Erwin H. Ackernecht* schrieb 1959 „die positive Rolle der Aufklärung in der Medizin ist erstaunlich wenig bekannt“. Er überschreibt seinen Aufsatz: „Medizin und Aufklärung“. *Diepgen* klassifiziert die Periode als „Zeitalter starken Einflusses der Philosophie auf die Medizin, etwa 1740–1830“. Auch *Schipperges* schränkt ein auf „Arzt und Wohlfahrt: Heilkunde im Zeichen der Aufklärung“. Eine Definition „Medizin im Zeichen der Aufklärung“ scheint mir aufschlussreicher zu sein, als direkt auf eine Medizin der Aufklärung zu zielen.

---

³⁰⁶¹ Forrás: Schultheisz, Emil: Ein Mediziner im Zeichen der Aufklärung. In: Schultheisz, Emil: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. Piliscsaba, 2007. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 157–167. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.) – Korábban megjelent szövegváltozata: Schultheisz, Emil: Ein Mediziner im Zeichen der Aufklärung: István Weszprémi. = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 166–169. (1999) pp. 127–132.

Eins steht fest, die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts, der Zeitraum des Wirkens von *István Weszprémi* ist das Zeitalter der Aufklärung, dessen typischer Repräsentant er war. Nicht allein ein gebildeter Mediziner und fundierter Wissenschaftler. Er war auch ein Kenner der deutschen sowie der englischen und französischen philosophischen Literatur, ein versierter Leser des von ihm geschätzten „*celeberrimus Christianus Wolff*“.

István Weszprémi (1723–1799) Arzt, Medizinhistoriker, Fachschriftsteller wurde nach einem langen Auslandstudium zuletzt Stadtphysicus in Debrecen. Ein namhafter Wissenschaftler ohne weitere akademische Laufbahn. Seine biobibliographische Enzyklopädie unter dem Titel *Succincta Medicorum Hungariae et Transsylvaniae* in vier Bänden (1774–1787, Leipzig – Wien) ist von einzigartigem Wert; eine medizinhistorische Fundgrube nicht nur für die ungarische Medizingeschichte.

In einer Zeit – die noch mit starken Glaubenskämpfen zu charakterisieren ist – wurde István Weszprémi geboren. Seine Eltern *István Tzanády* und *Susanna geb. Biró*, beide adliger Abstammung mussten ihr Kind aus der Geburtsstadt Veszprém tragen, weil es in reformierter Konfession getauft werden sollte. Über seine Kinderjahre berichtet Weszprémi selbst in seinem handschriftlichen Tagebuch, das 1953 in England gefunden wurde. Einiges über sein Leben erfahren wir auch aus der 2. Ausgabe des 1799 zuerst erschienenen Werkes „*Pannoniae Luctus*“, dessen Verfasser der Schwiegersohn von Weszprémi *János Földi* sein könnte, der ebenfalls Arzt und Schriftsteller war.

Weszprémi gehörte zu jener Intelligenzschicht Ungarns, die im XVIII. Jh. Träger der Aufklärung war.

1732 finden wir ihn in Pápa, 1733 in Sopron (Ödenburg), wo er die ersten Klassen absolvierte. 1743 lebte er eine Zeitlang in Besztercebánya, wo er die Privatschule *des Károly Ottó Moller* besuchte. Moller war ein Physikus der Komitate Zólyom und Turóc, Feldoberarzt des Fürsten Franz Rákóczi II. während des Freiheitskampfes, und wurde als *Hippocrates Hungaricus* bezeichnet. Von diesem Arzt bekam Weszprémi die ersten naturwissenschaftlichen Impulse. Im Oktober desselben Jahres ist er schon in Debrecen zu finden. Am 2. Juli 1741 schreibt er ins Matrikelbuch des Kollegiums: „*Ego Stephanus Weszprémi subscribo legibus Coll. Debrecziniensis...*“

Die alte Schule – wie der Protestantismus seiner Zeit überhaupt – war eine Städte von Licht und Schatten. Die Reformation konnte nur noch die Äusserlichkeiten bewahren, und unterschied sich vom römischen Glauben nur durch seine Dogmen, die genauso erstarrten und mit schweren Verpflichtungen das Leben der Menschen belasteten. Das Kollegium konnte aber unter seinen Professoren noch weltbewanderte, progressiv denkende Wissenschaftler

beherbergen, die im Kreise der Jugend eine grosse Wirkung ausübten. Die Lehrer von Weszprémi waren *György Maróth*, der mit *Sámuel Szilágyi* innerhalb einer kurzen Zeit das ganze Kollegium reorganisierte. Die Realien bekamen eine wichtige Rolle im Unterricht und die Klassiker der Literatur wurden systematisch unterrichtet. Der Lieblingsprofessor wurde *István Hatvani*, der aus Basel kam, und mit dem Geiste von Erasmus, Paracelsus und Vesalius das Interesse des Schülers für die Medizin erweckte.

Dieses Milieu, durch seine Gegensätze geprägt, hat das Auge bald auf den ausserordentlich begabten Schüler gerichtet. Nicht nur seinem Fleiss, auch seinem ausserordentlich freundlichen Benehmen hatte er zu verdanken, dass er 1751 zum „Senior“ des Kollegiums gewählt wurde.

Sein ganzes Leben bezeugt, dass von den Professoren Hatvani die grösste Wirkung auf ihn ausüben konnte. Der Professor war der Aufseher der Bibliothek und zugleich ein indirekter Vorsteher von Weszprémi. Sie trafen sich auch täglich im Krankenzimmer, denn eine wichtige Aufgabe des Seniors war die Krankenbetreuung. Die Jahre, die er in Debrecen verbrachte hatten eine Auswirkung auf sein ganzes Leben.

Am 18. März 1752 schenkte das Kollegium seinem ausgezeichneten Studenten 60 Forint Stipendium, das nach drei Tagen von der Senior-Kasse mit weiteren 72 Forint „in subsidium itineris academici“ ergänzt wurde.

Die ungarischen Gelehrten, Literaten und Ärzte, ob Vertreter des Adels wie, des allerdings schwachen, Bürgertums verfolgten aufmerksam die neuen philosophisch-wissenschaftlichen Tendenzen, die Entwicklung in West-Europa. Dies wurde erleichtert durch die peregrinatio academica, unveräusserlicher Bestandteil des Studiums an allen Fakultäten. Eine ganz besondere Bedeutung hatte diese Form des Studiums für Ungarn, wo nach Untergang der mittelalterlichen Universitäten bis 1766 keine Universität bestand. Aber auch nach der Universitätsgründung war die Promotion für Protestanten nicht möglich, da der Eid nach katholischem Glaubensbekenntnis vorgeschrieben war. Dieser Glaubensvorurteil überwog in Wien und in den Erbländern noch in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. So besuchte die ungarische protestantische Jugend die ausländischen Universitäten. Die Lutheraner vorwiegend Deutschland, die Calvinisten aber Holland, England und die Schweiz. Auch das katholische, aber tolerante Italien war ein beliebtes Reiseziel der Protestanten. Diesen Weg ging auch Weszprémi mit einer langen Zwischenstation in England.

Im Mai 1752 verliess Weszprémi Ungarn. Durch Pressburg gewandert gelang er nach Wien, wo er drei monatenlang verweilte. Er besuchte den berühmten Professor Gerard van Swieten, den beliebtesten Schüler Boerhaaves, der in jener Zeit seine medizinischen Reforme

verwirklichte, und die Wiener medizinische Schule zum ersten medizinischen Zentrum Europas gestaltete. Der berühmte Lehrer mit grosser Erfahrung auf wissenschaftlichem Gebiet konnte mit seiner Güte den jungen Studenten an sich fesseln, der mit dem Meister zusammen die Aufgaben der medizinischen Aufklärung übernahm. Aus den bekemuten Konfessionellen Gründen seiste er von Wien nach Zürich, wo er noch anderthalb Jahre studierte. Hier hörte er die Vorträge von Johann Gesner und bekam auch die Gelegenheit zum Sezieren. Diese Tatsache hat ihn tief beeindruckt. *„Ich hielt Fleisch und Knochen in meiner Hand, sah einen Körper in allernächsten Nähe, woraus die Seele sich entfernte. Aber wann? – und wohin?“* – fragte er und lässt die Fragen unbeantwortet. Später arbeitet er im Hospital. Seine Erfahrungen bei den Kranken des Zürcher Hospitals bzw. die Beobachtungen an den Kadavern hat er in seiner Inauguraldissertation zusammengefasst.

Nach seinem Schweizer Aufenthalt begann 1735 sein Universitätsstudium in Utrecht. Ein ungarischer Student war zu jener Zeit nicht selten in Holland. Im Musterstaat des 17. Jhs. hatte das Bürgertum neben dem finanziellen Wohlstand auch politische Macht in die Hände bekommen. Seine Universitäten – besonders die Utrechter – wurden zwei Jahrhunderte hindurch von ungarischen Studenten besucht. Ihre Zahl ist hier höher als die der anderen Staatsangehörigen. Nicht nur die Wohltätigkeit der Einwohner und die Vorteile des städtischen Lebens, sondern der Geist der Universitäten lockte aus aller Welt die Jugend nach Holland. Mit den Worten von Descartes: *„Es ist ein Land, wo man die Waffen des Giftes, des Verrats, der Verläumdung kaum kennt, und wo die Seelenreinheit unserer Grossväter am meisen erhalten geliebt ist.“*

In Holland siegte schon in jener Zeit der Geist Boerhaavens. Seiner Anziehungskraft konnte kein Student widerstehen. Nicht im Wissenschaftlichen, nicht im Theoretischen, sondern im alltäglichen Dienst an 12 Krankbetten lehrte er Europa wie der ärztliche Beruf ausgeübt werden muss.

Auch im reichen und glücklichen Holland versuchte Wessprémi seiner geliebten aber rückständigen Heimat zu dienen. Als er das Kollegium zu Debrecen zu unterstützen versuchte, verbot ihm die Königin und Kaiserin Maria Theresia 1735 seine Gaben nach Ungarn zu senden. Die in grosse Not geratene protestantische Schule zu Debrecen wandte sich an die westlichen Staate um Hilfe. Wessprémi entschloss sich zu einer Englandreise, die erstens einen Sammelcharakter aufweist, zweitens ihm aber die Möglichkeit, besonders was die praktische Seite der Medizin betrifft, zu lernen bot. Sein lateinisches Tagebuch wird bald in englischer Sprache fortgesetzt.

Seine ersten englischen Aufzeichnungen stammen aus dem Jahre 1757. London befindet sich am Vorabend der Revolution des sozialhygienischen Fachgebietes: Industriegesundheitswesen, Gesundheitsschutz, Impfung gegen Pest und Pocken, Kämpfe gegen die kirchliche Vormundschaft auf gesellschaftlichem, wissenschaftlichem und ökonomischem Gebiet lassen sich bemerken und charakterisieren das Leben in England.

Weszprémi möchte sich auf allen Gebieten der Medizin vervollkommen. Seine Meister sind *William Smellie, John und Willam Hunter*. Die Vorträge des Gynäkologen Smellie hört er ein Semester hindurch und bekam auch die Möglichkeit zu praktizieren. Sein Diplom bestätigt in englischer Sprache, dass er sich diese Kenntnisse angeeignet hat.

Während seines 4jährigen Aufenthaltes in England hörte er Vorlesungen in Oxford, Cambridge bzw. Edinburgh. Seine Eindrücke verfasste er in „*The Grand Question debated, or an Essay to prove that Soul of man is not neither can it be immortal*“, das wahrscheinlich 1755 in Dublin erschien. In diesem Werk ist zu lesen, dass „... *das selbständige Leben der Seele unvorstellbar ist.*“ Mit diesem Werk kann er zu den besten Wissenschaftlern seines Zeitalters gerechnet werden.

Wie so viele seiner ungarischen Zeitgenossen, die an europäischen Universitäten studierten und Erfahrungen sammelten, entschloss sich auch Weszprémi zur Rückkehr nach Ungarn. Nach den allerhöchsten Verordnungen der Königin und Kaiserin Maria Theresia das Schulwesen betreffend, musste er 1757 vor dem Stadthalterrat seine Prüfungen wiederholen und bestand sie ausgezeichnet. Seine Niederlassungsgenehmigung, die der Magistrat von Debrecen bewilligte und die Königin bestätigte, ermöglichte eine Arbeitsaufnahme – obzwar in einer Schlussformel der Verordnung betont wird „*die Tätigkeit und Handlungen sollen im Geheimen beobachtet und seine ärztliche Praxis der strengen Ordnung angepasst werden.*“

Die Medizin, die Kultur- und Wissenschaftspolitik der Doppelmonarchie in der Mitte bis zu den 80-er Jahren des 18. Jh-s ist mit dem Namen *Gerard van Swietens* verknüpft. Die Etablierung der *nova scientia* in Wien, mit ihrer Auswirkung auf das Medizinal- und Schulwesen auch in Ungarn ist ohne Van Swieten unvorstellbar „Eine Sternstunde in der österreichischen Medizin war eingebrochen“ (*Lesky*). Auch für das Gesundheitswesen in Ungarn erwarb sich Van Swieten unvergängliche Verdienste. Vor allem sein *Normativum in Re Sanitatis* (1770), eine Regelung des Medizinalwesens ist nicht hoch genug einzuschätzen. Der Aufschwung der Medizin und des Gesundheitswesens wurde durch das Auftreten des berühmten Boerhaave-Schülers gezeichnet. Dies wird unter anderem am Beispiel vom Studium und literarischem Wirken des István Weszprémi belegt. Van Swieten kannte keine religiöse Vorurteile, so ist es verständlich, wenn er mit einem jungen protestantischen

Mediziner aus Ungarn menschliche wie fachliche Kontakte hielt. Glück und gute Empfehlungsschreiben verschafften Weszprémi Kontakt zu Van Swieten, der auf ihn beim Antritt seiner Laufbahn aufmerksam wurde. Er hat ihn auch an den Professor der Medizin in Zürich – erste Station seines Auslandsstudiums – *Johan Gesner* empfohlen.

Die interessanteste klinische Arbeit aus der Feder von Weszprémi behandelt die Problematik der Pest. Keine andere Krankheit hat zwischen dem 14. und 18. Jh. in Europa so nachhaltig in das Schicksal der Menschen eingegriffen, solche Schrecken verbreitet und so viele Opfer gefordert, wie die auch bis heute noch nicht vollständig ausgerottete Pest.

Weszprémi befasste sich als erster mit dem wohldurchdachten Gedanken der Inokulation gegen die Pest. Während seines Studienaufenthaltes in England hat er die Gelegenheit die Praxis der Schutzimpfung gegen Pocken zu studieren. Das Ergebnis dieser Studien war eine neue Idee, ein, der Variolisation analoges Verfahren gegen Pest. Wie bekannt hat *Lady Wortley-Montague* die im Orient schon seit langem ausgeübte Impfung gegen Blattern bei ihren eigenen Kindern ausprobiert und alsdann in England für die Impfung viele Anhänger geworben (1721). Allerdings wurde das neue Verfahren nicht widerspruchslos angenommen. Erst die, von Jenner entdeckte, und an Stelle der Variolisation eingeführte Vaccination bereitete der Kontroverse ein Ende. Weszprémi schreibt, mit einem gewissen nationalen Stolz, über die Variolisation an einer Stelle, die Engländer dürfen sich nicht damit brüsten, dass sie die übrigen europäischen Nationen in der Blatternimpfung unterwiesen hätten, denn schon 1717 habe der ungarische Arzt *Adam Raymann* dieselbe praktisch ausgeübt. Von in Ungarn anzutreffenden Armeniern und griechischen Kaufleuten hat er die Art und Weise der Impfung erlernt und auch seine dreijährige Tochter geimpft. Raymans Abhandlung über „*Historia variolarum... in Superiora Hungaria epidemice anno 1717 grassantium ...per inoculationem curatio*“ erschien in den *Annales physico-medicae Vratislaviensis*.

Weszprémis auf englische Eindrücke zurückzuführende Arbeit „*Tentamen de inoculanda peste*“ wurde im Jahre 1755 in Druck gelegt und erfuhr noch im selben Jahr in der Londoner *Monthley Review* eine günstige Kritik. In dieser Arbeit empfiehlt der Autor zur Zeit der Pest nach Analogie der Variolisation den *virus* der Pest zu inokulieren. Obgleich sich seine Methode als kaum ausführbar erwies, war seine Idee mit so richtigen Argumenten begründet, dass man Weszprémi als den bewussten Bahnbrecher der antitoxischen Prophylaxe bezeichnen kann. Seine Idee ist umsohöher einzuschätzen, als in jener Zeit Theorie und Praxis nicht aus dem Rahmen mittelalterlicher Kenntnisse sprang. „Es war zuerst der ungarische

Stephan Wessprémi, der in seinem Tentamen den Vorschlag machte, in Pestzeiten das Pestgift künstlich einzuimpfen” schrieb der österreichische Medizinhistoriker *Max Neuburger* 1892.

Die Pestepidemie der Jahre 1738–43 verursachte in Ungarn einen überaus grossen Verlust von Menschenleben. Laut alten Statistiken, welche sicher mangelhaft sind, belief sich die Zahl der Opfer auf über 300.000 bei einer Bevölkerungszahl von etwa 3½ Millionen, eine verzweiflungsvolle Summe. Die kaum dreissig Jahre vorher grassierende Pest hat fast ebenso viel Menschenleben fortgefeht, dass heisst mehr, als der damalige Freiheitskampf unter dem Fürsten Rákóczi. Wie schauerlich der Genius der damaligen Epidemie war, geht aus dem beinahe verzweifelten Ton eines Briefes des Fürsten an den General Bercsényi hervor: „Bezüglich der Grausamkeit der Pest, die auch auf der *puszta* wütet, kann ich nicht anderes schreiben oder raten als „Deus miseretur nostri!“ Nach damaliger Auffassung – und dies ist kaum zu bestreiten – war die grosse Pest im Jahre 1710 eine der Hauptursachen für das traurige Ende des Freiheitskampfes. Die Verhältnisse waren um die Mitte des 18. Jahrhunderts nicht viel besser: „...wenn ein Land der Inoculatio bedarf, so ist es in erster Linie meine Heimat ... Jahr für Jahr strömen viele tausend Neusiedler nach Ungarn... und wie sehr diese die Seuche verbreiten bezeugen die verödeten, entvölkerten Stätten dieses Landes“, ist im Tentamen zu lesen.

Fragt man sich welche Ursachen und vor allem welche Arten der Übertragung von den Medizinnern für eine Infizierung für die Erkrankung an der Pest verantwortlich gemacht wurden, so kann folgendes festgestellt werden: im allgemeinen waren dies drei Hauptfaktoren. Physische Konstitution, „infizierte Luft” und Berührung mit bereits infizierten Personen und Gegenstände. Physische Konstitutionen und „Anfälligkeit” für Pesterkrankungen galten bis in das 19. Jahrhundert als ursächlich miteinander verbunden. Für diese „Anfälligkeit” gab es keine einheitliche Lehrmeinung. *A. Kirchner* stand mit seiner genialen Idee vom „contagium vivum” weitgehend allein. Noch 1720 kam es während der grossen Pest von Marseille zu einem Streit der Ärzte vor Ort, die diese These unterstützten und den Theoretikern der medizinischen Fakultät, die energisch am alten humoralpathologischen Gedanken festhielten. Der Universalgelehrte *Athanasius Kircher* führt in seiner, wohl als Reaktion auf die verheerende Pestepidemie im Vizekönigreich Neapel des Jahres 1656 entstandene um 1658 veröffentlichte Untersuchung *Scrutinium Pestis* die Übertragung der Pest ausschliesslich auf mikroskopische Organismen zurück.

Der Gedanke der spezifischen Krankheit, ausschlaggebend für Wessprémis Gedanke der Inokulation, begann sich im 17. Jahrhundert mit *Thomas Sydenham* zu kristallisieren und zwar im Sinne der Krankheit als Spezies in Analogie zur botanischen und zoologischen

Spezies. Was bei Sydenham vielleicht noch eher Gedankenspiel war, wurde im 18. Jh. von *Fracois Boissier de Sauvages* und von *Carl von Linné* wörtlich genommen. Bei der Pestdefinition als spezifische Krankheit war dies aber kaum anwendbar. Der Pestbegriff konnte und wurde nicht immer scharf gefasst. Da aber sowohl die Vorbeugung wie besonders die Therapie von der theoretischen Auffassung über den Pestbegriff abhing, kam deshalb der Behandlung ein weiter Spielraum zu. Dies lenkte aber von einer individuellen Therapie eher ab. Die Fieberlehre – das Fieber war durch alle Zeiten ein Element des Pestbegriffes gewesen – trug auch nicht zur spezifischen Diagnose und damit zur spezifischen Therapie bei. Die Pest wurde seit *Galen* bis ins 18. Jh. unter dem Oberbegriff der Fieber als pestilentialisches Fieber klassiert. Auch dadurch entstand ein Moment der Begriffstrübung in dem Sinne, dass die Pest durch die Einordnung als eines unter zahlreichen Fieber eine Stelle als eine eigenständige Krankheit nicht einnehmen konnte, worauf schon *A. Stettler* hingewiesen hat. Wenn die Pest Ende des 17. Anfang 18. Jh. dennoch als einheitliche Krankheit betrachtet wurde, so auf rein empirischer Basis. Diese theoretischbegriffliche Undifferenziertheit der pestilentialischen Fieber erleichterte Weszprémis Analogieschluss betreffend die Blatternimpfung bzw. Pestinokulation. Begünstigt wurde seine Theorie durch den Gedanken der spezifischen Abwehr. Es wird in diesem Zusammenhang auf die Auffassung des *Ysbrandus van Diemberbroeck* (1609–1674) aufmerksam gemacht. Er war der Ansicht, dass ein starkes Herz sehr wohl die Abwehrkraft habe, das Pestgift direkt in die Emunktorien zu schicken. Demnach muss diese Abwehrkraft spezifisch sein, denn bei Diemberbroeck handelt es sich expressis verbis um die Bubonenpest. Parallel zur Entwicklung des Pestbegriffes, dass letztendlich zur Auffassung der Pest als Krankheitseinheit, als einer spezifischen Krankheit führte, lief bis zur Mitte des 19. Jh-s immer auch die Strömung, welche die Pest nicht als eigenständige Krankheit, sondern als Zeichen einer Seuchenzeit sah. Bei *Johann Baptist van Helmont* ist um 1624 die „wahre pest“ (die Pestkrankheit) diejenige, die Gott zur Strafe schickt, die „falsche“ (die Pestilenzfiebern) dagegen eine solche, die natürliche Ursache hat (*Opera omnia Tumulus pestis*, 1707). Es ist also bewundernswert, wenn Weszprémi den rein naturwissenschaftlichen Gedanken der Inokulation gegen die Pest beschreibt; das ist Medizin im Zeichen der Aufklärung.

Nach gründlichem Studium der von ungarischen Ärzte verfassten Abhandlungen, Monographien und Dissertationen über die Pest des 18-ten Jahrhunderts, fand der Verfasser nur eine einzige Schrift, eine Inaugural-Dissertation in dem eine gewisse Analogie der speziellen Abwehr gegen die Pest, wie auch gegen Blattern im Sinne Weszprémis erwähnt wird. Diese ist die Dissertation des ungarischen Arztes *Georg Nagy de Eöttevény* aus dem

jahre 1740. Geschrieben bzw. vorgetragen unter dem Vorsitz von Professor *Hilscher* in Jena, unter dem Titel *De peste*. Es handelt sich in diesen Aufsatz unter anderem um die speziellen Abwehrkräfte ganz im Sinne von Diemerbroeck im Gegensatz zur damals vorherrschenden allgemeingehaltenen Stahlschen Theorie der „vis medicatrix naturae“. Physische Konstitution und Anfälligkeit wird in der Dissertation von Georg Nagy immerwieder hervorgehoben, wobei er sich auf Diemerbroeck beruft. Besonders Diemerbroecks „apta dispositio patientis“ wird zitiert.

Aufklärung ist, wie Humanismus, pädagogisch ausgerichtet. Sie ist gekennzeichnet von einer Flut von Gesundheitsbelehrungen, aber auch an Ärzte gerichtete Schriften. Für das praktische ärztliche Handeln hat sich in den lebhaften Diskussionen der zeitgenössischen Ärzte die alte Erkenntnis neu formuliert, dass die Aufgabe der Medizin nicht nur im Heilen, sondern vernünftigerweise auch im Vorbeugen der Krankheiten bestehe. Der Vorbeugungsgedanke ist der wesentliche Beitrag der Aufklärungsmedizin. Vorbeugung zur Erhaltung der Säuglinge und Kinder steht im Vordergrund der Fachliteratur wie der volkstümlichen Schriften. Im Weszprémis Buch „Über Betreuung und Erziehung der Kleinkinder“ wird unbehinderte Natur gesucht und versucht, sie wieder herzustellen, ihr Bewegungsraum zu schaffen. Auch in dieser Abhandlung spiegelt sich der neue Gedanke: Natur ist Vernunft, sie liefert die Maßstäbe für ein neu zu ordnendes Dasein. Das Leben, die Verrichtungen und die Handlungen des einzelnen werden an Maßstäben dieser Natur gemessen um es gesünder zu machen. Eine neue Medizin, innerhalb diese die Vorbeugung – die von solcher Wertung Maßstäbe erhält zur physischen und psychischen Lebenslehre, zu einer persönlichen Erziehungslehre zugleich, formiert sich. Wendet sich jenen Gegenständen zu, die man vordem nicht für wert hielt sonderlich zu beachten, dem Leben der Kinder, den Pflichten der Mütter („der gelangweilten Damen“) Nicht abstrakt, nicht blutleer ist diese Arbeit: in allem wird das Konkrete gesucht. Nichts ist zur Erörterung zu schade, ob es um das Stillen des Säuglings geht, um seine Ernährung, um das ungesunde Wickeln. In allem wird, wie Christian Wolff formulierte der „Wink der Natur“ gesucht, das Mass des Natürlichen im menschlichen Dasein für das gesunde Leben. Dies ist ein Prinzip, das die praktische Heilkunde im Sinne einer Präventivmedizin wesentlich bestimmt. Es geht aus dieser Schrift hervor, dass eine rationelle Gesundheitserziehung von grösster Wichtigkeit ist. Nichts ist in diesem Sinne unwichtig. Der Kampf gegen das eingeschnürte Wickelkind ist nicht minder wichtig, wie der Kampf gegen die Pest.

Als er seine Abhandlung für die Kinderbetreuung in einem Umfang von acht Bogen herausgegeben hatte, war es für ihn das erste, diese Arbeit seinem Gönner zuzuschicken. Der

Protomedicus der Monarchie nahm sich die Mühe die ungarische Sprache zu erlernen. In Van Swietens lateinischem Dankschreiben ist zu lesen: „Lubens fateor me nondum Hungaricam Linguam, quam amo, tam intelligere...” allerdings so gut, das er ohne Schwierigkeiten alles verstünde. Weiter heisst es, es habe die geringe Mühe gelohnt, die er auf die Arbeit Weszprémis über die Pflege und ärztliche Erziehung der Kleinkinder von ihrer Geburt bis zum dritten Lebensjahr aufgewandt habe. Mit gewisser Ironie und etwas resigniert äussert er sich über die weibliche Einfalt: „...leichter lasse sich Herkules die Keule entwenden, als den Frauen ihre Vorurteile abzugewöhnen”. Wer den Säugling retten wollte, musste auch etwas für die Mutter tun. Darum wird im 18. Jh. für die Verbesserung der bis dahin äusserst mangelhaften Hebammenausbildung gekämpft. So entstand das Buch: *Einleitung in eine wahre Hebammenkunst*”.

Die gute Beziehungen zu seinem Gönner zeigt auch das Vorwort des ebenfalls aufklärerischen Werkes über Geburtshilfe. Weszprémi übersetzte und ergänzte, zu den ungarischen Verhältnissen adaptierend das geburtshilfliche Handbuch des Wiener Professors *Johann Nepomuk Crantz*. Van Swieten, der das Vorwort verfasst hat, legte das Buch der Kaiserin *Maria Theresia* vor. Die Herrscherin nahm das Werk günstig auf und liess dem beflissenen ungarischen Arzt ihr mit Edelsteinen geschmücktes, goldenes Konterfei zukommen.

Weszprémis Briefwechsel mit Van Swieten passt gut in die Gelehrtenwelt des 18. Jh-s, die als grenzenlose Korrespondentenrepublik vernetzt und die Einrichtung und Führung einer Fachkorrespondenz an keine gelehrte Institution gebunden war. Unter anderem war es eben dadurch möglich abseits Universitäten ein quasi akademisches Leben zu führen und sich am wissenschaftlichen Austausch seiner Zeit zu beteiligen. Sieben Briefe Van Swietens an Weszprémi sind bekannt, die der Adressat in Druck gelegt hat. Aufschlussreich ist ein im Februar 1770 aus Wien datiertes Brief. Van Swieten ermuntert darin den forschenden Arzt alles, was Ärzte über die Heilquellen in Ungarn und Siebenbürgen geschrieben haben, zusammenzustellen. Eine damals, wegen geopolitischer Probleme, nicht ganz unpolitische Aufgabe. Van Swieten aber beruhigt den künftigen Verfasser „befürchte nichts von der Wiener Zensur. Sie begünstigt immer die Wissenschaftler. Fürchterlich ist sie nur für die Gauner, die Schamlosen...”

Van Swieten war mit dem unduldsamen Verhalten des Klerus und hauptsächlich der Jesuiten in Ungarn – in deren Hände die Oberaufsicht der Zensur lag – nicht einverstanden. Dies zeigt sich auch bei der Bücherrevision, wo Van Swieten in Gegensatz zum ungarischen Klerus geriet. Erst 1760 hat Van Swieten die bildungspolitische Vormachtstellung der Jesuiten

so weit zurückgedrängt, dass er die Studienhofkommission als oberste Unterrichtsbehörde gründen und mit modernen, d. h., im Geiste der Zeit aufgeklärten Beratern besetzen konnte, was sich auch auf die Bücherrevision bzw. der Zensur günstig auswirkte.

Das 18. Jh. war ein publizierfreudiges Jahrhundert, dennoch wollten am Ausgang des 18. Jh-s die Erleuchteten nicht mehr allein wissen, sondern – „nam et ipsa scientia potestas est” – Wissen auch in Tat umsetzen.

Es waren zuerst nicht neue wissenschaftliche Kenntnisse, die die Medizin im Zeitalter der Aufklärung zum Handeln aufriefen, sondern eine neue Weltschau. Im Sinne dieser Weltschau sind auch die Arbeiten von Weszprémi zu verstehen, insbesondere sein *Tentamen de inoculanda peste*.

LITERATUR

Baldinger, E. G.: Biographien jetzt lebender Aerzte und Naturforscher. Göttingen, 1772.

Birtalan, Gy. – Schultheisz, E.: Enlightenment medicine in Hungary. In: Seventh International Congress on the Enlightenment. Introductory papers. Budapest 26. July – August 1987. Oxford, 1987.

Balázs, H. Éva: Van Swietens Ideen und die ungarische Gesellschaft. In: Lesky, E. (Hgb.): Van Swieten und seine Zeit. Wien, 1973.

Diemerbroek: De poste libri quatuor, hist. IX. Arnheim, 1644. The Monthly Review, (London) July 1755, 77 segn.

Neuburger, M.: Die Vorgeschichte der acuten Infectiouskrankheiten. Wien, 1901.

Schultheisz, E.: Gerard van Swieten. Orvosi Hetilap 103 (1962) No. 27. pp. 1277–1280.

Schultheisz, E.: Medizin in Zeichen der Aufklärung. Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 166–169. (1999) pp. 122–132.

Weszprémi, St.: Succincta Medicorum Hungariae et Transsylvaniae I–IV. Leipzig – Wien, 1774–1778.

Győry Tibor (1869–1938)³⁰⁶²

A magyar orvostörténelem kevés művelője között is egyedül áll nádudvari Győry Tibor alakja. Humanista orvos és pragmatikus történész ritka ötvöze.

A mindennapos orvosi gyakorlat, az azzal járó tülekedés idegen volt számára. Ez a körülmény és az orvos-szociológia iránti érdeklődése vezette az orvos-közigazgatási pályára. Ebben a munkakörben, ha a társadalom akkori struktúrája miatt alapvető reformokat nem is indíthatott el, sokat tett a hazai egészségügy fejlődése érdekében.

Érdeklődése az orvostörténelem iránt több volt, mint hobby: tudományt művelt tudóshoz méltó felkészültséggel. Az orvostörténelem az ő számára nem csupán a szellemtudományok egy ága, hanem a medicina szerves része. Kezdetől fogva azért tartotta az orvostörténelmet oly fontosnak, mert úgy vélte, hogy segítségével áthidalhatja a szellemtudományok és természettudományok közötti, akkoriban tátongónak vélt szakadékot.

Az orvostörténelem szemléleti kérdései érdekelték elsősorban, amint ez munkáiból is kitűnik. Így pl. a 18. századvégi antihippokratikus mozgalmakról írott tanulmánya³⁰⁶³ e fejlődés menetét és képviselőit egyaránt bemutatja.

Sokat foglalkozott azokkal a kórformákkal, amelyek egykorú leírások szerint jelentős befolyást gyakoroltak a közállapotokra, a társadalom életére. Ezek közé tartozott a történészek által gyakran emlegetett Morbus Hungaricus. Győry szellemes analitikus dolgozataiban meghatározta e betegség addig erősen vitatott mibenlétét. E ragyogó tanulmányok³⁰⁶⁴ mindennél jobban bizonyítják a követelményt: a jó orvostörténésznek filológiaiilag képzett, nagy felkészültségű orvosnak kell lennie. Győrynek a Morbus Hungaricusra vonatkozó pathológiai-klinikai fejtegetései arra engednek következtetni, hogy ez a betegség a typhus exanthematicussal azonos. Ezt a tézist az újabb kutatások sem cáfolták, sőt megerősítették.³⁰⁶⁵

Irodalmi munkáinak zöme magyar orvostörténelmi kérdésekkel foglalkozik, nézőpontja azonban mindig az internacionális tudomány szemszöge. Hogy hazánk orvostudományának

³⁰⁶² Forrás: Schultheisz Emil: Győry Tibor 1869–1938. = Orvosi Hetilap 104 (1963) No. 16. pp. 751–752. – Újabb, irodalommal bővített közlése: Schultheisz Emil: Győry Tibor (1869–1938). In: A múlt magyar orvostörténeti. Az összeállításban közrem.: Szállási Árpád, Kapronczay Károly. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba – Bp., 2002. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 80–82. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 19.)

³⁰⁶³ Orvosi Hetilap, 1914.

³⁰⁶⁴ Lásd: Magyar Orvosi Archivum, 1900–1901. és Századok, 1900 és 1902.

³⁰⁶⁵ Vö. Sticker, Georg: Die Seuchengänge in Ungarn. = Monatsschrift Ungarischer Medicines, 1931. pp. 79–138.

gazdag múltját a külfölddel is megismertesse, írásainak nagyobb részét németül is megjelentette.

A század legtekintélyesebb orvostörténészéhez Karl Sudhoffhoz őszinte barátság fűzte. Dokumentuma ennek érdekes – eddig kiadatlan – levelezésük is. A kettőjük közötti barátság-
nak köszönhető, hogy a Deutsche Gesellschaft für Geschichte der Medizin 1929. évi nemzet-
közi kongresszusát Budapesten tartotta. Ebből az alkalomból Győry többnyelvű útmutatót írt
és szerkesztett, amelyben hazánk orvosi életével ismerteti meg a kongresszus résztvevőit.

Győry Tibornak különösen nagy érdeme, hogy a külfölddel is elismertette Semmelweis
Ignác magyar származását a század elején még nem is oly ritkán vitatott érdemét.³⁰⁶⁶ Minden
kétséget kizáróan bizonyította, hogy a gyermekágyi láz okának és megelőzési módjának felfe-
dezését illetően Semmelweis a prioritás. A világ elé tárta azokat az okmányokat, amelyek
cáfolhatatlanul igazolják Semmelweis magyar voltát: ősei már a 17. században Magyarorszá-
gon éltek. Miként egy orvosegyesületi gyűlésen (1926. szeptember 26.) mondotta, közel két
éven át nap mint nap foglalkozott Semmelweis életével és munkásságával, hogy műveit
alaposan megismerje, egyéniségéről képet alkothasson magának. Ebből a munkából született
meg az a könyve, amelyben összegyűjtve adta ki Semmelweis minden írását. Előbb németül
jelent meg,³⁰⁶⁷ majd 'Semmelweis összegyűjtött munkái' címmel a Magyar Orvosi Könyv-
kiadó Társulat adta ki 1906-ban. Utóbbi kiadásban Semmelweis eredetileg németül írott
munkáit magyarra fordította. Győry németnyelvű tanulmánya minden későbbi külföldi
Semmelweis-könyv forrásműve lett. Theo Malade 'Semmelweis, der Retter der Mütter'³⁰⁶⁸
című könyvét „Győry Tibor professzornak, Semmelweis honfitársának, tanai legbátrabb
terjesztőjének és védelmezőjének...” ajánlja.

Győry, kinek munkái forrásidézeteit és bibliográfiai adatait illetően is példamutatóak,
orvostörténelmi munkássága folyamán erősen érezte egy hazai orvosi könyvészet hiányát.
Nem állván a maihoz hasonló intézet rendelkezésére, a hiányt maga pótolta. Több éves
gyűjtő, feldolgozó és rendszerező munka eredményeként 1900-ban jelent meg a Magyar
Tudományos Akadémia segítségével a Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat 63. köteteként
'Magyarország orvosi bibliographiája 1472–1899. A Magyarországon és hazánkra
vonatkozólag a külföldön megjelent orvosi könyveknek kimutatása'. Ez a 250 oldalas,
hallatlan precizitással összeállított mű a magyar és nem csekély mértékben a nemzetközi
orvostörténelmi irodalom egyik legfontosabb forrásműve lett. Bibliográfiája megírása közben

³⁰⁶⁶ Győry Tibor: Semmelweis Ignác származása. = Századok, 1906. pp. 767–769.

³⁰⁶⁷ Győry, Tibor: Semmelweis' gesammelte Werke. Herausgegeben und zum 2. Theil aus dem Ungarischen
übersetzt. Jena, 1905. 604 p. (Amit Semmelweis eredetileg magyar nyelven írt, azt Győry fordította németre
– a szerk. megj.)

³⁰⁶⁸ München, 1924.

Győry igen gondos kritikai munkát végzett. Könyve távolról sem csak pontos címleírás! Szemlélete bemutatásául álljon itt előszavának egy jellemző része, amelyet bibliográfiájának kuriózumok című fejezetnek magyarázataként írt:

„A 'Curiosum'-okat orvos-történelmi méltatás alá kellett vennem, vagyis tekintettel kellett lennem arra, ha valjon azok megjelenésük idején is olybá veendő voltak e, vagy csak a tudomány mai álláspontjáról tekintve kell azokat curiosumoknak mondanunk? Csakis az előbbieket vettem ide bele. S hogy e fejezetbe való könyveket még a legutolsó években is írtak, sőt egyetemet végzett orvosok, s ezen okból azok e helyen kerültek elkönyvelés alá, magukat, ne mást okoljanak érte.”

Győry kritikus ítélete így sorolta többek között e fejezetbe Péczely Ignác 'Útmutatás a szemekből kórisme tanulmányozásához' címmel megjelent,³⁰⁶⁹ külföldön nem kis sikert aratott könyvét. Ez a könyv nálunk már megjelenése után nem sokkal a kuriózumok közé került, míg sok országban az irisdiagnostikáról szóló könyveknek még ma is özöne jelenik meg!³⁰⁷⁰

A múlt irodalmának gondozása mellett Győry az aktuális orvosi irodalmat sem hanyagolta el. Mintegy másfél évtizeden át szerkesztette a Népegészségügy című folyóiratot, számos külföldi folyóiratnak volt magyar referálója.

Több cikkben és hosszabb tanulmányban dolgozta fel a nagyszombati egyetem orvosi fakultásának első éveit, a hazai egyetemi orvosképzés kezdeteit. Később e tárgyú kutatásait kiterjesztette a későbbi századokra is. Ennek eredménye az egyetem orvosi kara történetének tökéletes feldolgozása. Eredeti forrásokra és okleveles kútfőkre támaszkodik ez a 33 íves könyv, amely legnagyobb terjedelmű s egyben utolsó írása. Az egyetem 300 éves fennállásának ünnepe alkalmából került kiadásra.

Vámossy Zoltán Győryről írott rövid nekrológia így kezdődik: „A Múlt embere a Múlt kódéba lépett” – nos ez talán szépen hangzik, de Győry Tiborra éppen nem illik. Gazdag munkásságának szemlélete és tárgyi tartalma egyaránt azt igazolják, hogy a múltat tárgyaló művei a jelent szolgálják, s szelleme nem „a Múlt kódéba lépett”, hanem a Ma kutatóinak útját világítja meg.

³⁰⁶⁹ Péczely Ignác: Fölfedezések a természet- s orvosi tudomány terén. Az idült betegségek. 1. füzet. Útmutatás a szemekből kórisme tanulmányozásához. Bp., 1880. 71, 3 p.

³⁰⁷⁰ Vö. Kleinische Prüfung der Organ- und Krankheits-zeichen in der Iris. Ulm, 1954.

Néhány gondolat Daday András (1889–1973) orvostörténeti munkásságáról³⁰⁷¹

Az orvosi oktatás 20. századi, csaknem folyamatos, ma sem lezárt reformtörekvései világszerte arra a felismerésre vezettek, hogy az aktuális medicina és a jelen orvosi problémái jobb megértésének egyik előfeltétele az előzmények ismerete, az orvosi gondolkodás alakulásának megismerése, röviden: az orvostörténelemben való tájékozódás. Az orvostörténelem nem pusztán egyes felfedezések időrendi felsorolása, nemcsak anyagi tudománytörténet, hanem – mint azt ennek a kötetnek írásai is tanúsítják – művelődéstörténet.

Az a paradigmaváltás, ami az utóbbi évtizedekben a medicinában végbement, illetve megy, nélkülözhetetlenné teszi a történeti és természettudományos gondolkodás ötvözését. A paradigmaváltásból adódó új tézisek megerősítéséhez a fejlődés bemutatásával az orvostudomány története meglepően gazdag anyaggal és sok argumentummal szolgál. Feladata, hogy a múlt heurisztikus mintáit a jövő számára érthetővé tegye. Ez a paradigmaváltás valójában már a 20. század elején lassan bár, de megkezdődött, s a század utolsó évtizedeiben hihetetlenül felgyorsult. Nem véletlen tehát, hogy a magyarázatot kereső orvostörténeti kutatás Európában, majd a század közepe táján Amerikában is fellendült. A magyar orvostörténeti kutatás nem maradt el ettől a fejlődéstől. A század '20-as, '30-as éveiben – ha tanszéke nem is volt, és körülményei sem voltak igazán kedvezőek – művelése nobile officium, magas színvonalú.

Ennek a korszaknak magyar orvostörténet-írói között nem jelentéktelen szerepet töltött be Győry Tibor tanítványa, majd munkatársa és előadói utóda, Daday András, aki a II. világháború utáni magyar orvostörténeti életnek is egyik újraindítója, haláláig aktív résztvevője volt.³⁰⁷²

Hazai orvostörténelmi irodalmunkra inkább a részkérdéseket bemutató publikációk jellemzőek. Ezt mutatják Daday András tanulmányai is, erre utal magántanári disszertá-

---

³⁰⁷¹ Forrás: Schultheisz Emil: Előszó. In: Daday András: Kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből. Szerk.: Gazda István, közrem.: Szállási Árpád. Bp., 2002. Akadémiai Kiadó. pp. 9–11. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 32.) (Részlet)

³⁰⁷² Életrajzát Zábó András írta meg. In: A múlt magyar orvostörténetészei. Az összeállításban közrem.: Szállási Árpád, Kapronczay Károly. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba – Bp., 2002. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 98–102. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 19.)

ciójának címe: 'Fejezetek a magyar orvostörténelemből, különös tekintettel közegészségügyünk kialakulására' (1934).

Írásainak válogatott kötete a magyar orvosi művelődéstörténet jellegzetes fejezeteiből áll. A múlt század magyar orvostörténet-írása eme igen jeles művelőjének itt közreadott dolgozatai bepillantást engednek a század első felének magyar medicohistographiájába éppúgy, mint az általa feltárt kommentált és publikált források révén a magyar orvoslás múltjába. A válogatás természetesen nem azonos a gyűjteményes kiadással, de igen megfelelő arra, hogy a legfontosabb, ma már alig megtalálható tanulmányokat az orvostörténész, az érdeklődő olvasó számára hozzáférhetővé tegye. Egy válogatás objektivitása mindig is kétséges. Mi értékes, mi kevésbé fontos, azt a válogatást, sajtó alá rendezést végző érdeklődése éppúgy meghatározza, mint az írások utóéletéből fakadó elismerő, vagy esetleg elhallgató kritika. Mégis, jól ismervén Daday munkásságát, úgy vélem, ebben a kötetben ama tanulmányok kaptak helyet, melyek a magyar medicohistoria képét döntően alakították.

Írásait már jól ismertem, amikor első személyes találkozásunk alkalmával megragadott nagy felkészültsége, remek beszédstílusa. Szűkebb hazájának, Erdélynek jellegzetes nyelvezetén, némi fanyar humorral szólt tudományról, művészetről, irodalomról, de leginkább az orvoslás hazai történetéről. Széles látókörű, nagy olvasottságú, fáradhatatlan kutató volt. Elméleti fejtegetései csakúgy, mint az általa feltárt források ismertető és kommentáló írásai, valódi értékei a magyar orvostörténeti irodalomnak. Ebbe beleértendő a Győry Tibor által írt nagy kari monográfia nem csekély része.³⁰⁷³ Daday volt ugyanis az, akit a pesti orvosi fakultás tanári kara – Győry javaslatára – felkért, hogy rendezze, válogassa a kari könyvtár irattárának teljes anyagát. Négy éven át végezte ezt a munkát és Győryt a feldolgozott adatok, részletek tömegével látta el.

Daday igen kitűnő pedagógiai érzékkel megáldott tanár volt, aki mint többször is mondotta, érdeklődést akart kelteni, nem pusztán eseményeket tárgyalni és adatokat közölni. Több generációt tanított arra, hogy a humán műveltség is a medicina része.

---

³⁰⁷³ Győry Tibor: Az orvostudományi kar története 1770–1935. Bp., 1936. XVI, 842 p., 14 t. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története 3.)

H. E. Sigerist (1891–1957)³⁰⁷⁴

1957. március 17-én hunyt el a modern orvostörténelem talán legjelentősebb képviselője Henry E. Sigerist.

Sigerist analitikus történetkutató és syntlietikus történetíró volt, az orvostudomány történetének minden szakaszával intenzíven foglalkozott, mind quantitative (23 könyve s több mint 350 tanulmánya jelent meg), mind qualitative oly rendkívülit alkotott e disciplinában, hogy egy megemlékezés keretében lehetetlen munkásságát kielégítően méltatni. A következőkben csupán vázolni szeretném életművét, mely az orvostörténelmi kutatásokra oly nagy hatással volt és van.

Svájci szülők gyermekeként született 1891. április 7-én Párizsban („számomra a világ legszebb városa” – írja sajnos befejezetlen maradt önéletrajzában). Zürichben végezte a gimnáziumot, majd a zürichi és londoni egyetem filozófiai fakultásán keleti nyelveket tanult. Akkori életcéljának a keletkutatást tartotta. Három évi filológiai studium után (1909–1912) tért át az orvosi tanulmányokra Münchenben és Zürichben (1912–1917).

Hogy miként jutott el az orvostörténelemhez, azt 1939-ben mondotta el az irodalomtudományok díszdoktorává történt avatása alkalmával: 1914 tavaszán, a szemeszter kellős közepén – megunva az előadások egyhangúságát – Velencébe utazott. Néhány nap után, éppen a Piazza San Marco egy kávéházában üldögélt, amikor felötlött benne a gondolat, hogy az orvostudomány iránt érdeklődését, a szellemtudományok iránti régi vágyódását és filológiai hajlamait (14 nyelvet tudott!) az orvostudomány történetének művelésében egyesítheti.

Mint mondotta, már ekkor elhatározta, hogy az orvostörténelmet másképp műveli, mint elődei. Az orvostörténelem végső célja, hogy hozzájáruljon az orvostudomány szociális problémáinak megoldásához. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az orvostörténelem sem más, mint a köztörténet: a múlt fényében világítja meg a jelent s a jövő felé mutat. Az orvostudomány története tehát nemcsak az elmúlt idők eredményeinek regisztrálása, nemcsak meddő medítálás a múlt felett.

Kezdetől fogva azért tartotta oly fontosnak a tudományok történelmének művelését, inert úgy vélte, összekötő híd ez a régi humanizmus és a fiatal tudományok között.

---

³⁰⁷⁴ Forrás: Schultheisz Emil: H. E. Sigerist. 1891–1957. = Orvosi Hetilap 103 (1962) No. 11. pp. 513–515.

1919-ben került a nagyhírű mester Karl Sudhoff leipzig-i intézetébe. 1921-ben jelent meg a koraközépkor receptirodalmáról szóló, forrásmű jellegű könyve, aminek alapján a zürichi egyetem magántanárrá habilitálta. 1925-ben Sudhoff utóda lett az intézet igazgatói székében. Ebből az időből származó munkái: „Einführung in die Medizin” (1931), s az azóta igen sok kiadást megért „Grosse Ärzte” (1932). Igen jellemző Sigeristnek a gyakorló orvosok iránti megbecsülésére ez utóbbi mű ajánlása: „Dem unbekannten Arzt, der in selbstloser, stiller Arbeit die Lehren der Grossen Ärzte verwirklicht, sei dieses Buch gewidmet.” A nagy tudósok életműve még inkább kiemeli a gyakorló orvos munkásságának jelentőségét. „Bach és Mozart holt lenne a művész nélkül, aki melódiáikat újra és újra megszólaltatja. Pasteur és Koch hiába élt volna a gyakorló orvos nélkül, aki tanításaikat követi és megvalósítja...” – írja Sigerist a könyv előszavában.

1932-ben elfogadta a Baltimore-i Johns Hopkins egyetem orvostörténeti tanszékére szóló meghívást. Az itt 15 éven keresztül folytatott tevékenysége különösen gazdag volt eredményekben. Megszervezte az egész Amerikára kiterjedő orvostörténet kutatást és oktatást. Az ő intézetéből kerültek ki a disciplina későbbi amerikai előadói és tanárai.

Szociológiai érdeklődése, melynek első irodalmi jelentkezését 1930-ban – talán az akkori gazdasági krízis impressziójára – írt dolgozataiban olvassuk, amerikai működése folyamán egyre elmélyültebb. Behatóan tanulmányozza a társadalom struktúrájának és organizációjának az egészségre, betegségre, az orvosra és az orvostudományra való hatását.

1931-ben még német nyelven megjelent programatikus tanulmányában „Probleme der medizinischen Historiographie”³⁰⁷⁵ megállapítja, hogy a betegségek történetében – Sigerist számára ez igen kedves téma – nem elég a patológiai-biológiai tényezők vizsgálata. Gondos és beható tanulmányozást igényelnek a kórfolyamatot befolyásoló szociológiai faktorok is. Hogy ezt a gondolatot aktívan képviselte, arról gazdag munkássága, tanúskodik. 1935-ben megjelent dolgozatának címe már „Soziologische Faktoren in der Medizin” (Zangger-Festschrift), amit hasonló szellemben írott művek sora követ: „Medicine and Human Welfare” (1941), „The University at the Crossroads” (1946), „Civilisation and Disease” (1943), „Medicine and Health in the Soviet Union” (1947), mintegy 200 szociológiai munkája közül az összefoglaló jellegűek.

A szociológiai orientáció minden egyéb szemléletnél nagyobb lehetőséget nyújtott Sigeristnek, hogy mint orvostörténész a medicina aktuális problémáinak discussióiban részt vegyen. Felfogásában az orvostörténelem nemcsak a történettudományok egy ága, hanem aktív disciplinája magának a medicinának is. A szociológiai analízis vezette arra a

---

³⁰⁷⁵ Arch. Gesch. Med. 1931. 24. 1. ff

felismerésre, hogy a 20. század orvostudományában a lényeg a betegségek gyógyításáról mindinkább azok profilaxisára és prevenciójára tolódik át, úgy hogy az egészségügy szocializálása előbb utóbb elkerülhetetlenné válik.

Sigerist nem tartozott a szobatudósok közé. Gyakori és hosszú utazásai során, miközben csaknem egész Európát, a Szovjetuniót, Amerikát, Kanadát, Dél-Afrikát bejárta, személyesen ismerkedett meg a különféle egészségügyi, és szociális szervezetekkel. Különös érdeklődéssel figyelte az egyes országokban az orvos és a társadalom viszonyát. Vizsgálta a társadalom befolyását az orvostudományra s azt a hatást, amelyet a medicina gyakorolt a társadalomra annak különféle aspektusaiban, a tudománytól és filozófiától a pedagógián át az irodalomig és a bíraskodásig. Vizsgálatai kiterjesztették az orvostörténelem határait; a különféle szociális és gazdasági struktúrájú társadalmaknak a betegségek elleni harcát állította az orvostörténeti kutatások középpontjába. Nem egy helyen hangsúlyozza azonban, hogy ez a szemléleti mód is csak akkor adhat valódi képet, ha pontos és részletes analitikus munkán alapszik a szintézis. Vonatkozik ez az ókortól a középkoron át a medicina fejlődéstörténetének legújabb időszakáig minden fázisra.

1947-ben, 56 éves korában búcsút vett az egyetemtől, s minden egyéb nyilvános tevékenységtől. Nem adott elő többet, nem elnökölt kongresszusokon, de nem is vonult nyugalomba. Amerikából visszatérve Svájcba, a tessini hegyek közé ment, nekifogott, hogy megírja négy kötetre tervezett összefoglaló művét az orvostudomány szociológiájának történetéről. Ezen kívül egy nyolckötetes orvostörténet megírását határozta el. Hogy utóbbi munka milyen grandiózus lett volna, arra az 1952-ben megjelent, a primitív és archaikus medicinát tárgyaló első kötet enged következtetni.

Egyre súlyosbodó betegsége mindinkább csökkentette régi nagy energiáját. Élete utolsó éveiben, betegsége idején, nemegyszer szemrehányást tett magának, hogy nem írta meg mindazt, amit tervezett. Önvádja igazságtalan volt. Nagy tervei nem mind valósultak meg, utolsó munkái befejezetlenek maradtak, de életműve így is nagy volt és teljes.

Irsay István (1894–1934)³⁰⁷⁶

Világszerte forrásként használt, franciául és angolul publikált, írásait azonban jól ismerjük.³⁰⁷⁷ Párizsban élt hazánkfia nevének francia alakjával, Stephen d'Irsay, az egyetemstörténet és a középkori európai medicina kutatója gyakran találkozunk.

Kétkötetes francia nyelvű egyetemstörténete³⁰⁷⁸ alapmű.³⁰⁷⁹ Abban már monográfiájának kortárs recenzensei is egyetértettek, hogy könyve az egyetemi gondolat történetének első összefoglaló műve. Egyetemstörténeten Irsay, sem filozófia-, sem tudománytörténetet, sem pedig egyetemi oktatástörténetet, hanem olyan történetet ért, mely mindeme tudományágak területét keresztezi anélkül, hogy bármelyikkel azonosulna. Az egyetemek története szerinte csak egyik szemléleti síkja ama folyamatnak, mely nem más, mint „transformation de l'idée solitaire en pensée commune. organisée” (a magányos gondolat szervezetté és közössé válása), melynek során azt fejti ki, hogy „... az egyetemek története egyúttal a lélek története, mely a nyersanyagon keresztül kifejezésre tör, leigáztatva az utóbbit”, ahogyan az egyetemstörténeti művének bevezetőjében olvasható. Ez valójában Irsay történelemelméleti álláspontja, mely a gondolatot („lélek”) minden más történeti tényező fölé helyezi.

³⁰⁷⁶ Forrás: Schultheisz Emil: Irsay István (1894–1934). In: A múlt magyar orvostörténetiséi. Az összeállításban közrem.: Szállási Árpád, Kapronczay Károly. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba – Bp., 2002. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 118–119. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 19.)

³⁰⁷⁷ Irsay István legfontosabb orvostörténeti tanulmányai a következők:

Stephen d'Irsay: The Black Death and the medieval universities. = *Annals of medical history* 7 (1925) pp. 220–225.

Stephen d'Irsay: The life and works of Gilles de Corbeil. = *Annals of medical history* 7 (1925) pp. 362–378.

Stephen d'Irsay: Teachers and textbooks of medicine in the medieval University of Paris. = *Annals of medical history* 8 (1926) pp. 234–239.

Stephen d'Irsay: Defense reactions during the Black Death, 1348–1349. = *Annals of medical history* 9. (1927) pp. 169–179.

Stephen d'Irsay: Patristic medicine. = *Annals of medical history* 9 (1927) pp. 364–378.

Stephen d'Irsay: The evolution of the physician's attitude. = *Annals of medical history* 10 (1928) pp. 376–386.

Stephen d'Irsay: The teaching and practice of medicine in the medieval University of Paris. = *Bulletin of the Society of Medical History of Chicago* 4 (1928–35) pp. [41]–53.

Stephen d'Irsay: Histoire des Universités françaises et étrangères des origines à nos jours. I.: Moyen-Age et renaissance, II.: Du XVIe siècle à 1860. Paris, 1933., 1935.

Stephen d'Irsay: L'opinion publique dans les universités médiévales. Etude sur l'activité politique de l'université de Paris à ses débuts. = *Revue des études historiques* 99 (1932) pp. 237–56.

Stephen d'Irsay: The position of the natural sciences at Oxford during the time of Grosseteste and Bacon. = *Archeion* 15 (1933) pp. 225–231.

Stephen d'Irsay: Notes to the origin of the expression „atra mors”. = *Isis* 8 (1926) pp. 328–332.

³⁰⁷⁸ Stephen d'Irsay: Histoire des Universités françaises et étrangères des origines à nos jours. I.: Moyen-Age et renaissance, II.: Du XVIe siècle à 1860. Paris, 1933., 1935.

³⁰⁷⁹ A harmadik kötet korai halála miatt nem készült el.

Nem véletlen, hogy a modern egyetemtörténet nagy monográfusa, Rashdall 21 helyen hivatkozik Irsay könyvére és tanulmányaira, hogy George Sarton tudománytörténeti kézikönyvének a 14. századi európai pestissel foglalkozó részeiben minduntalan Irsay kutatásaira hivatkozik.

A könyvében felhasznált munkáknak és kéziratoknak majdnem 100 oldalra terjedő jegyzéke egyúttal a maga korában a kérdés legjobb, ma is nélkülözhetetlen nemzetközi bibliográfiája.

Irsay bámulatos nyelvismerete – egyik recenzense „valóságos kis Mezzofanti”-nak titulálja – jól fundált orvosi, történettudományi és történetfilozófiai ismeretei vezettek arra a szintézisre, ami a középkor-kutatás egy jelentős fejezetét az ő nevével jelzi.

Jóllehet Irsay István kutatásainak középpontjában a középkor medicinája állt, az orvosi gondolkodás fejlődését vizsgáló munkái ezen a korszakon túlterjedtek. A ráció és vallás, a hit és tudás örök problematikája a 18. századba is elvezette. Albrecht von Haller élettani munkásságáról írott tanulmányában³⁰⁸⁰ az élettantörténet egyik legvitatottabb kérdésére, a mechanizmus – vitalismus kapcsolatára keresi a választ, különös tekintettel az akkor domináló physico – theologiai szemléletre.

Ennek hátterét kutatva így ír: „Haller meghasonlott... Haller gondolkodik és imádkozik”.³⁰⁸¹ Dolgozatában tulajdonképpen a 18. századi élettan teljes képét rajzolja meg a Halleri *Elementa physiologiae* analizise alapján.

---

³⁰⁸⁰ Stephen d'Irsay: Albrecht von Haller. Eine Studie zur Geistesgeschichte. Arb. d. Inst. f. Gesch. d. Med. a. d. Univ. Leipzig, Bd. I. Leipzig, 1930.

³⁰⁸¹ Id. mű p. 21.

Tardy Lajos (1914–1990) orvostörténeti kutatásairól³⁰⁸²

„A kultúra lehetővé teszi mindenki számára, hogy valóságos emberi élethez jusson el más emberek hozzájárulásával, munkájával és felfedezéseivel, de minden egyes ember személyes erőfeszítésének és gondolkodásának vagy az isteni inspirációnak a segítségével.” Samuel Pufendorf a korai felvilágosodás tudós teoretikusa 1686-ban írta *'Specimen controversiarum'* című, akkor Európa-szerte olvasott művében ezt a mondatot, mely a kultúrát széles értelemben fogja fel, a valóságos emberi élet feltételeként. Ilyen felfogásban a tudomány és művészet mellett a medicina, annak teóriája és gyakorlata is része a kultúrának, az orvoslás – s az ezzel nem feltétlenül azonos orvostudomány – története, pedig a kultúrtörténet része. Ilyeténképpen nem meglepő, ha a kultúra történetének számos ágát művelő történész, mint Tardy Lajos, érdeklődése az orvostörténelem egyes korszakaira, szereplőire, ezek nemzetközi kapcsolataira is kiterjed.

A hagyományos értelemben vett művelődéstörténet az utóbbi fél évszázadban feltűnő átalakuláson ment át, illetve meggy keresztül. A tudományok további differenciálódásával s ugyanakkor integrálódásának folyamataival a művelődéstörténet tárgyköre kibővült. Az eddigi határterületek kiszélesedtek az élettudományok irányában is. Az orvostudomány s még inkább az orvoslás, az orvosi élet és az egészségügy kulturális aspektusa egyre inkább és egyre nagyobb mértékben lett a kutatások tárgya. Ez a tendencia folytatódik. A medicina további rohamos technicizálódása pedig egyenesen kikényszeríti a diszciplína humanista, s nemcsak humán jellegének mind teljesebb megismerését. Ebben a megismerésben, az érdeklődés kielégítésében nem csekély szerepe van a biografikus orvostörténet-írásnak!

Az életrajz vázára felépített tudománytörténet-írás klasszikus antik alakja, a görög doxográfus, Diogenes Laertius a Kr. előtti II. század végén megírta a filozófiában kitűnt tekintélyek életrajzát, s ezekből filozófiatörténetet állított össze. Tíz kötetes életrajzi munkájának hatása még a barokk korban is érződött. A reneszánsz már rendkívül elterjedt életrajzainak mintái is az antik *'vita'-k* voltak.

³⁰⁸² Forrás: Schultheisz Emil: Tardy Lajos orvostörténeti kutatásairól. In: Tardy Lajos orvostörténeti vizsgálódásai. Kapcsolattörténeti kutatások. Összeáll.: Tardy János. Sajtó alá rend.: Gazda István. Utószó: Schultheisz Emil. Bp., 2009. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 215–222. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 79.) – URL: <http://real.mtak.hu/13454/>

A biográfia modern formája az irodalomtörténeti életrajz, mely gyakran alapja további kutatásoknak, hatástörténeti vizsgálatoknak. Ide sorolható a forrásfeldolgozáson és hatásvizsgálaton alapuló tudománytörténeti életrajz, melynek egyik műfaji változata, az orvostörténeti biográfia különösen alkalmas arra, hogy szétágazó részterületek, különböző irányzatok kiemelkedő képviselőit közelebb hozza az érdeklődő olvasóhoz, mintegy orvostörténeti miniatura alakjában, amint Tardy Lajos ma már klasszikusnak tekinthető írásai is mutatják.

Mindmáig igaz az, amit az orvosi vitákról tudós Wessprémi István a XVIII. század európai hírű orvosa, orvostörténésze *'Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza'* című, latinul megírt négykötetes munkájában ír: „Ha a háború hírhedt vezéreit, akik az emberiség pusztítására születtek s annak vérével kielégülni nem tudnak, az utókor sohasem szűnt meg határtalan dicshimnuszokkal az istenek sorába emelni, több joggal ünnepeljük Aesculapius hű követőit, az emberek életben tartóit és védelmezőit...”. E könyvhöz írt előszavában Bél Károly András, a lipcsei egyetem tanára, Bél Mátyás fia, filozófus és történész, „az Academia decemvire és könyvtárosa” pedig úgy vélekedik, hogy „voltak Magyarországon emberek, akik a szaktudomány és bevált gyakorlat szempontjából egyaránt versenyezhettek az elsőségért a külföldiekkel minden tudományban, köztük az orvoslásban is. Ilyen kiváló emberek emlékezetének és hívének szolgálatában válogatott ki tudós Wessprémi az ő jegyzeteiből néhány centuriát.” Úgy gondolom, nem túlzok, ha azt állítom, ezeket egészítik ki és folytatják Tardy Lajos nagy eruditóval és akribiával megírt orvoséletrajzai.

A biografikus orvostörténet-írás nála sem csak zseniális gondolatok és világgraszoló felfedezések története, hanem a hétköznapi orvosainak – de jeles orvosainak! – mindennapi tevékenységét, az orvoslást, vele az egészségügy és benne az orvosok helyzetét, s nem utolsósorban történeti környezetét bemutató diszciplína.

Az orvostörténészeket gyakran – és nem mindig alaptalanul – éri a vád, hogy szűk szakmatörténetet írnak. Ebben a gyűjteményben viszont az olvasó azt látja, hogy az egyes életrajzok az orvosokat szociokulturális miliőjükben ábrázolja, munkásságukat, szorosan vett orvosi működésüket, életpályájukat, művelődés- és tudománytörténeti aspektusból is megvilágítja, nem feledkezvén meg a politikai háttérrel sem. Olyan képet fest, melynek keretein belül az olvasó felismerheti a magyar medicina művelőinek az európai orvosi kultúra történetében betöltött nem csekély szerepét.

Ennek a válogatásnak a kapcsán újra felmerül a kérdés, ami a szerzőt gyakran foglalkoztatta: ki a „nagy ember”, kiről kell, kiről szabad életrajzot írni, ki a „klasszikus”? Voltaire adta meg erre a választ: „Nálam, mint tudják, a nagy emberek az elsők, a háborús

hősök az utolsók. Nagynak azokat az embereket nevezem, akik *valami hasznos dologban jeleskedtek* (kiemelés tőlem: Sch. E.), vagy emelkedett alkotással tűntek ki; a többiek, akik tartományokat pusztítanak el vagy hódítanak meg, pusztán hősök”. Ez – mutatis mutandis – a tudománytörténet figuráira is vonatkoztatható. Az orvoslás és az orvostan történetét sem csak a tudomány hőszai és a járványok elleni küzdelem áldozatai alakították.

1957-ben jelent meg Tardy Lajos *'Az első magyar sub auspiciis orvosdoktor'* című tanulmánya, s ezzel megkezdődött orvostörténeti publikációinak hosszú sora. Mint jól tudjuk, történészi, írói, tudománytörténész pálya nem ennek a tudományágnak a jegyében indult s távolról sem ez volt egyedüli kutatási területe.

Jogtörténeti disszertációval doktorált, köztörténeti-művelődéstörténeti tárgyú volt a grúz tudományos akadémián megvédett akadémiai doktori értekezése. Nemzetközi visszhangot keltett orientalisztikai írásainak jó részét köztörténet, művelődéstörténet, diplomáciatörténet címszavak alatt egyaránt vizsgálhatnánk. Művelődéstörténésznek vallotta magát, ezt mondta egy vele készült interjúban is. Mégis teljes joggal tartjuk egyik legjelesebb orvostörténészünknek.

Az orvostörténet iránti érdeklődése nem merült ki az általa közvetlenül feltárt, elsősorban biografikus és kapcsolattörténeti források feldolgozásában és publikálásában. Jóllehet ez a munkássága önmagában is igen nagyértékű, hiányokat pótló. Az orvostörténelem- és határterületeinek számos más kérdésére is keres és talál választ. Erre jó példa – a Weszprémi által a magyar orvosok között számon tartott – Laskói Csókás Péterről (Petrus Monedulatus Lascovius †1587) a mirandolai Pico-kongresszuson 1964-ben elhangzott, s a kongresszusi kötetben publikált – filozófiatörténeti, egyben orvostörténeti – munkája.

Laskói Csókás Péter, ez a tudós evangélikus pap és erdélyi filozófus, noha nem volt gyakorló orvos, kiváló, az embert a capite ad calcem tárgyaló könyvet írt az *'Emberről, a természet e nagy csodájáról'* (De homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus libri II. Wittenberg, 1585). Ennek elemzése kapcsán Tardy bemutatja, hogy Laskói, aki jól ismeri a reneszánsz platonizmust és a kor természetfilozófiáját, csupán Giovanni Pico della Mirandolának az ember és az emberi test méltóságára vonatkozó gondolatát veszi át.

A régi magyar filozófia történetében is járatos szerző Giovanni Pico felfogásával (De dignitate hominis) összevetve Laskói Csókás emberről szóló művét, valamint filozófiai írásait, megállapítja, milyen tisztán képviseli Csókás a humanista optimizmus és a wittenbergi irányzatú rideg protestáns skolasztikus felfogás sajátos kettősségét. Giovanni Pico della Mirandolának az ember és az emberi test természeti méltóságára vonatkozó gondolatát in toto

átveszi, s – hozzá kell fűznöm – ezzel a XVI. század magyar orvosának filozófiai gondolkodását befolyásolja. (Az előadás csak olaszul jelent meg.)

Petrus Monedulatus antropológiáját elemezve annak az olasz reneszánsz filozófiai irodalmával összefüggő kérdéseire keresi a választ a Montepulcianóban 1968-ban tartott, s a kongresszus kötetében olvasható előadásában is ('Una variante ungherese dell'idea rinascimentale della dignità umana'). Magyarul ez sem látott napvilágot.

Az európai tudomány világában a külfölddel való érintkezések a magasabb stúdiumokkal kezdődtek. Amióta Lukács, a későbbi esztergomi érsek a XII. században a híres párizsi, akkor még székesegyházi iskolában megkezdte tanulmányait, nem szakadt meg a külföldön tanuló magyarok hosszú sora. Számuk a reformációt követően ugrásszerűen növekedett. Európa minden igazán kimagasló egyetemének diákjai között voltak magyarok. A XVII. századtól, de különösen a XVIII. század második felétől viszont már nem csak az idegenben tanuló, de a külföldön tanító és működő magyar tudósok és orvosok száma sem volt jelentéktelen.

A külföldi tanulmányokat végzettek munkássága, a külföldön tanító, dolgozó tudósok, orvosok sorsa mindig is foglalkoztatta a tudomány- és művelődéstörténet kutatóit. Az utóbbi évtizedek interdiszciplináris kutatásai sok újat hoztak e téren. Manapság a kulturális kapcsolatok, a nemzetek közötti tudományközvetítés történetének, az elmúlt századok európai „tudománytranszferének” kutatása virágkorát éli. Megélénkült az érdeklődés az Oroszországgal való tudományos kontaktusok története iránt is. Utóbbinak egyik hazai úttörője, a XVIII–XIX. század magyar–oroszl kapcsolatainak legjelesebb kutatója, a korszak, s különösen a XV–XVI. és XVIII. század kulturális életének tudós kutatója, ragyogó tollú interpretátora volt Tardy Lajos.

Az orosz–magyar tudományos kapcsolatok eddig jóformán teljesen ismeretlen és így igen sok meglepetést hozó részletét tárta fel igen alapos és bámulatosan sokoldalú kutatásai alapján. Kutatásainak egy részét a *'Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából'* (1960) című³⁰⁸³ monográfiában foglalta össze (oroszul 1976-ban jelent meg).

Tanulmányai rövid, de teljességre törekvő áttekintést adnak a XVIII. századi magyar és orosz egészségügy, orvoscépzés és orvosi gyakorlat történetéről, áttekintik az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltját, hogy azután néhány, Magyarországról Oroszországba került és ott jelentős szerephez jutott orvos életrajzán keresztül mutassa be a kapcsolatok kiemelkedő állomásait.

---

³⁰⁸³ Társ szerző: Schultheisz Emil.

A tudományokban, különösen a medicinában – főleg ami gyakorlati alkalmazásukat illeti – ez az időszak, a felvilágosult abszolutizmus kora, döntő volt. Nem ez a fejlődés nagy periódusa, de a továbbfejlődés alapjait ekkor rakták le. Ez – mutatis mutandis – Európa legkeletibb államának, Oroszországnak művelődési és egészségügyi viszonyaira is igaz.

Ebben a fejlődési folyamatban, különösen a természettudományok és az orvosi diszciplínák alakításában, nem csekély szerep jutott több magyar orvosnak is. A XVIII. század második felében, sőt nagyjából még a XIX. század első két decenniumának Európájában is, a medicina teljesen a felvilágosodás jegyében alakult. A ráció diktálta természettudományos indíttatású, de most már jóléti problémák iránt is valamelyest érdeklődést mutató orvoslás némi fáziseltolódással Oroszországot is elérte. Az államraison egyre dominánsabb elve alapján álló „új” államnak egészségesebb, munkabíróbb emberekre volt szüksége.

A felvilágosult abszolutizmus két orosz uralkodója, I. Péter és II. Katalin sok energiát és pénzt fordított az abszolutisztikus állam expanziójának erejét adó hadsereg és tengerészet fejlesztésére, a nyugati haderők színvonalához való igazítására, „modernizálására”. A halványan, de ébredező jóléti gondolat mellett az államraison is azt diktálta, hogy ne csak a katonai, hanem a polgári egészségügy, a közegészségügy is javuljon vagy egyáltalán legyen. Mégis elsősorban a haderő reorganizációja és modernizációja befolyásolta a XVIII. században és a XIX. század elején az oroszországi egészségügy és medicina haladását. Az újjászervezéshez több jól képzett orvosra és sebészre volt szükség, s noha az uralkodók az orvosképzést is szerették volna orosz orvosok és sebészek hazai kiképzésével megoldani, ez még hosszú ideig nem volt lehetséges.

A kórházakban létrehozott orvosképző iskolák kapacitása nem tudta követni a növekvő orvosigényt, de még a sebész-szükségletet sem tudta kielégíteni. Mivel az orvosképzés egészét, azon belül a kórházi kiképzőhelyeket is újjá kellett szervezni, mind a katonai, mind a polgári egészségügyben, elérkezett az ideje egyetemi orvosi fakultás felállításának is. Ebben a szervező- és oktatómunkában fontos szerep jutott azoknak a magyar orvosoknak, akiknek életművét Tardy Lajos mutatja be az ebben a kötetben olvasható életrajzaiban.

Hősei magyarországi és oroszországi pályafutását egyaránt részletesen ismerteti, s ezzel mindkét ország kultúrtörténetének egyes mozzanatait világítja meg igen érdekes adatokkal. Az egyes orvosok tudományos munkásságának, az orvostudomány fejlődésében az orvosi közéletben és a társadalom egészében játszott szerepének bemutatásával a szorosabban vett orvostörténet terén csakúgy, mint a társadalomtörténetben is sok újat hoz. Külön érdemként

könyvelhetjük el azt is, hogy a részletadatokból egységes, színesen és érdekkeltően megírt összképet tud rajzolni.

Nemcsak tudománytörténeti, hanem általában kultúrtörténeti szempontból is jelentős alkotás ez, és az orosz–magyar kapcsolatok történetének egészét is több új vonással gazdagítja, hiszen felhívja a figyelmet azokra a magyar orvosokra, akik a szegényes hazai viszonyok közt nem tudtak érvényesülni, az orosz állam viszont értékes munkásságukat erkölcsi és anyagi téren egyaránt méltóan jutalmazta. „Bármennyire is részletkérdésnek látszik ezeknek az írásoknak a témája, eredményeit az orosz–magyar kapcsolatok történetével, sőt általában a magyar történelemmel foglalkozó szakembereknek alapos figyelemre kell méltatniok” – írja Niederhauser Emil könyvismertetésében.

A kulturális kapcsolatok, különösen a hatások és kölcsönhatások történetének tárgyalásakor két nagy hibát szoktak elkövetni a szerzők: az egyik az aránytévesztés (saját kutatásaik közvetlen hatása alatt figyelmen kívül hagyják az előzményeket), a másik az objektivitás hiánya. Életpályák és életművek bemutatásakor nem ritka, hogy a szerző túlértékeli hősei munkásságát, ténykedéseik késői hatását. Ezeket a hibákat Tardy elkerülte. Kultúrtörténeti, egyben történeti tanulmányokat írt, melyekben kiegyensúlyozottan érvényesíti az Annales-iskola ama követelményét, mely szerint a történelem nemcsak a „világrengető” események, háborúk, hősök és felfedezők története, hanem a mindennapok embereinek életviszonyait és a mindennapok eseményeit is kutató, bemutató tudomány.

A most divatos „kapcsolattörténet-írás” művelői többnyire csak két diszciplína és azon belül két tudományág egymásra hatását, ezek képviselőinek együttműködését vizsgálják. A tudománytörténetben, így az orvostörténetben is, ez a redukció félrevezető lehet. Az orvostörténet jelenségei, személyei és eseményei ezen a kereten túlnőnek. Az orosz–magyar orvosi kapcsolatok alakulását pl. csak az európai orvosi élet és művelődés egészébe ágyazva lehet megérteni. Gyöngyösi Pál élete éppúgy tanúsítja ezt, mint Reineggs munkássága és küzdelmei.

Bízunk abban, hogy Tardy Lajos újra felkutatott – és kéziratos jegyzeteivel Tardy János által kiegészített – tanulmányai kötetében jelennek majd meg kartvelológiai, s a grúz–magyar kontaktusokról és Grúzia művelődéstörténetéről szóló – szó szerint: hiánypótló – írásai. Grúziának a későközépkorban, de még a renaissance elején sem volt semmi kapcsolata Közép-Európával.

A XV. században azonban, amikor a keresztény Európa az oszmán világbirodalommal összeütközésbe került és súlyos csapásokat kellett elszenvednie, a szorongatott európai hatalmak mindenütt szövetségeseket kerestek a török ellen, így Perzsiában és Grúziában is. A

rendkívül megélt diplomáciai élet sok szereplője orvos volt, mint arról Tardy a 'Revue de Kartvélogie' és az 'Anatolica' folyóiratok hasábjain részletesen beszámol.

Grúzia és a kaukázusi népek XVI–XVII. századi történetét kutatva számos eddig ismeretlen diplomáciai jelentést, levelezést, ill. korabeli úti beszámolót fordított, kommentált, dolgozott fel és tett közzé. Ezek a diplomáciai jelentések imponáló méretű, orientalisztikai szempontból eddig vajmi kevésbé kiaknázott forrásanyagot tartalmaznak. Jelentőségük sok, eddig ismeretlen feljegyzéssel, új adattal, orvostörténeti szempontból sem jelentéktelen. Orvostörténeti vizsgálódásai és orientalisztikai kutatásai – különösen a magyar és grúz, kaukázusi és perzsa vonatkozásaikban – számos helyen érintkeznek.

A Párizsban megjelenő nemzetközi kartvelológiai folyóiratban, a 'Bedi Kartlisa'-ban közöltek kívül orvostörténeti adatokat olvashatunk '*A magyar–grúz kapcsolatok történetéből*' címmel 1968-ban megjelent könyvében és '*Grúzia a XV–XVI. századi története a közép-európai források tükrében, különös tekintettel a kor magyar–grúz kapcsolataira*' című munkájában (Tbiliszi, 1973), amely csak orosz és grúz nyelven jelent meg, magyar fordítása még várat magára. Szerencsére több fejezete önálló írás formájában megjelent a 'Bedi Kartlisa'-ban, így azokhoz a franciául, ill. angolul olvasók (az oroszban és a grúz nyelvben nem járatosak) is hozzáférhetnek.

A nagytudományú, ám kalandos életű Reineggs Jakab orvosdoktorról szóló, '*Jakub bej*' című (magyarul 1963, grúz nyelven 1971) történelmi regénye nem kis részben orvostörténeti kutatásain alapszik.

A magyar–olasz kapcsolatok a tizenegyedik századig nyúlnak vissza. Az olaszországi egyetemeken már a XIII. századtól találkozunk magyar diákokkal, a XIV–XV. századtól olasz orvosok látnak el fontos orvosi és diplomáciai funkciókat a magyar királyi és az erdélyi fejedelmi udvarokban. Ezekről írott közleményei magyar és olasz folyóiratokban olvashatók.

A Magyarországon működő olasz orvosok közül külön előadást és tanulmányt szentelt a humanista Giovanni Manardinak, II. Ulászló és II. Lajos udvari orvosának, a ferrarai egyetem nagyhírű professzorának, aki híres orvosi leveleit (*Epistolae Medicinales*. Basileae, 1523) még magyarországi tartózkodása idején (1513–1519) írta.

Jelen összeállításba korántsem fértek bele Tardy mind ama kutatásai, melyek az orvostörténelem határterületeit gazdagítják, de úgy vélem, képviselik tudományos életpályája e területén alkotott legjelentősebb és leglényegesebb munkáit. Mindezek egykori elismerése sem váratott magára.

Már ismert történészként publikálta első orvostörténeti tárgyú tanulmányait, az e vonatkozású előzmények hiánya nem befolyásolta azonnali, teljes elismerését. Az

orvostörténet-írás magyar művelői, a Magyar Orvostörténelmi Társaság tagjai, már első közleményeit követően ugyanúgy befogadták, mint az orientalisták, a Kőrösi Csoma Társaság tagjai, s a Pen Club és az Írószövetség sem formálisan választotta tagjai sorába.

Tanulmányai első formájukban szinte kivétel nélkül folyóiratokban jelentek meg. Amikor valamelyik gyűjteményes kötetébe egyikét-másikát felvette, szövegüket átdolgozta, további kutatásai során előkerült új anyaggal, adatokkal, ill. jegyzetekkel kiegészítette. Az eredeti gondolatmenet azonban nem változott. Mindegyikben ott húzódik a mélyben a többivel fennálló benső kapcsolat.

Stílusának eredetiségét fogalmazásának lenyűgöző pontossága, tudományos akribiája mellett, valami meghatározhatatlan személyes hanghordozás adja. A háttérret rajzoló, a társadalmi környezetet leíró történelmi tablók és a részjelenetek megválogatásában mesteri dramaturgnak bizonyul. Stílusa valóban tükrözi lényét, lényéből fakadóan: a tudás átadásának humanista vágyát.³⁰⁸⁴

---

³⁰⁸⁴ Tardy Lajos életmű-bibliográfiáját lásd: <http://real.mtak.hu/13435/>

Ismertetés a Würzburger Medizinhistorische Mitteilungen

2001. és 2002-es kötetéről

Az európai orvostörténet-írásnak az ókortól napjainkig terjedő változatos témáit, a kutatások legújabb állását igen jól és jellemző módon tükrözik a Würzburger medizinische Mitteilungen terjedelmes köteteinek írásai. Jól szerkesztett, több szerzős tanulmányköteteknek, periodicumoknak megvan az az előnyük, hogy az egyes tanulmányokat a diszciplínában legjáratosabb szakemberek írják. Szakszerűségük vitán felül áll. Adataik pontosak, értékelésük megfelel a tudománytörténet-írás kívánalmainak. Az olvasó a legmegbízhatóbb forrásból kapja a „tudást”. E kötetek képet adnak arról, hogy az orvostörténet egyes területein milyen kutatások folynak, milyen problémákkal találkozik a kutató, milyen eredmények születtek. Objektivitásra és alaposságra törekvő, de szükséges kritikával megírt recenziójuk, ha kitér a vonatkozó aktuális irodalomra is, közvetítheti ezt a képet.

A Gundolf Keil kiadásában hosszú évek óta megjelenő periodicum 2001-ben kiadott, immár huszadik kötete több mint folyóirat, csaknem 600 oldalas mű, nagy terjedelmű tanulmányok és kisebb írások gyűjteménye.

A würzburgi orvostörténeti kollokvium (2000. okt. 28.) előadásainak nagy apparátussal kibővített írásai a 'Varia', valamint a 'Silesiaca' cím alatt megjelent tanulmányok változatossága és gazdagsága arra kényszeríti a recenzenst, hogy néhány írást részletesebb megbeszélés céljából kiemeljen, eleve elnézést kérve a többi, nem kevésbé érdekes közlemény szerzőjétől. Hangsúlyozom, a válogatás nem kíván értékítélet lenni, a recenzens nem műíró, csak érdeklődő olvasó.

---

³⁰⁸⁵ Forrás: Schultheisz Emil: Miről írnak az orvostörténészek ma? In: Schultheisz Emil: Fejezetek az orvosi művelődés történetéből. Az előszót írta: Sótonyi Péter. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba, 2006. Magyar Tudománytörténeti Intézet. pp. 381–397. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 62.) – A témához kapcsolódó könyvismertetései: Schultheisz Emil: Würzburger Medizinhistorische Mitteilungen, Bd. 20. 2001. Hrsg. Von G. Keil, zusammen mit D.Grosz und Ralf Vollmuth. Schriftenleitung Ch. Weiszer in Verbindung mit J. Domes und W. Gerabek. Würzburg, Königshausen und Neumann, 2001. 594 p. (Ism.) = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 178–181. (2002) pp. 250–254.; Schultheisz Emil: Keil, G. – Grosz, D. – Vollmuth, R. (Hrsg.): Schriftenleitung Weiszer, Ch. in Verbindung mit Domes, J. und Gerabek, W.. Würzburger Medizinhistorische Mitteilungen, Bd. 21, 2002. Würzburg, Königshausen und Neumann, 2002. 607 p. (Ism.) = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 186–187. (2004) pp. 164–167.

Daniel Schäfer a koraújkor egyik elfeledett szakirodalmi ágát, a gerokómiát tárgyalja. A ma már nem használatos kifejezés az öregekről való orvosi gondoskodással írható körül. J. J. Woyt lexikonja (*'Gazophylaceum medicophysicum'*, 1709), mint a „Hygiene” öregkorra vonatkozó részét definiálta. A szó alkotója, nem más, mint Galenos, aki a gerokomikon fogalmát a *'De sanitate tuenda'* ötödik könyvében tárgyalja (Kühn IV. 330). A XIII–XIV. század latinba ültetett arab regimen sanitatisainak ugyan többnyire volt egy külön regimen senum fejezete és előfutárai közé olyan írások sorolhatók, mint Roger Bacon és Arnaldus de Villanova ilyen vonatkozású részírásai, sajátosan önálló szövegfajtvá, műfajjá a koraújkorban lett. 1489-ben jelenik meg Rómában az első önálló és átfogó orvosi gerontológiai mű. Szerzője Gabriele Zerbi (de Zerbis, megh. 1505), páduai orvos *'Gerontocomica (!) scilicet de senum cura atque victu'* című traktátusa.

A humanizmus igazi képviselőjeként, az arabokat nem is említve, csak Galenos Hygiejének ötödik könyvére hivatkozik. A gerontokomia a koraújkori gerontológiai irodalomnak a kezdete, de évtizedekig a vége is. Úgy tűnik, a humanisták, főleg Erasmus drasztikus leírásai az öregség keserveiről (*Carmen de senectutis incommodis*) elvették az orvosok kedvét attól, hogy önálló művekben, hosszasan értekezzenek az öregség fel nem lelhető szépségeiről. Regimenek részeként, de *vita longa* cím alatt, részkérdések persze továbbra is foglalkoztatják a XVI. század orvosait, mint pl. a szerző által is említett Marsilio Ficinot, akinek 1489-ben megjelent műve (*De vita*) második könyve általában megfelel ugyan a gerokomia princípiumainak, vége felé azonban újplatonikus spekulációkba torkollik. Jóllehet számuk nem túlzottan nagy, minden gerokómiát nem analizálhat részletesen, a fontosabbakat azonban táblázatokban foglalja össze és mutatja be a XVII. század végéig terjedően. Az irodalomjegyzékben olyan művekre is utal, amelyek a táblázatban. nem szerepelnek. Megtaláljuk pl. Zsigmond király orvosának, Albicusnak a *Vetulariusát* (*Regimen hominis seu vetularius*, 1489), de a címnél többet nem ír róla, jóllehet Siegmund Albich művében hosszú gerontológiai fejtegetésekbe bocsátkozik, aminek kissé bővebb kifejtése nem lenne érdektelen. Amennyire a *Vetulariust* ismerem, tulajdonképpen minden vonatkozásban megfelel a, gerokomion követelményének. A gerokomiák tradíciójának újraélesztője 1500 után Girolamo Cardano a *'De sanitate tuenda'* és a *'Theonoston liber secundus seu de vita producenda atque incolumnitate corporis conservanda'* című művekbe beépített, rá jellemző originalitással megírt gerokomiájával, mint önálló fejezettel, mondhatni önálló művel.

Schäfer formális kritériumok és tartalmi elemzés alapján határozza meg, illetve jellemzi a gerokómiákat. A koraújkor gerokomái jórészt olasz eredetűek és csak a XVII. században jelennek meg a franciák, míg német szöveget mindössze kettőt említ. Tagolódásuk: „theorica”

(physiologia), „practica” (diaeta) amikhez a későbbi, terjedelmesebb szövegekben egy harmadik, már nemcsak higiénés rész tárul, a „pathologia”. Ebben a harmadik részben növekvő számban és terjedelemben találhatók az öregkor többé-kevésbé jellemző betegségeiről szóló leírások, a felszívódási zavaroktól a depresszióig („melancholia”). Szemléletükben a gerokomiák kivétel nélkül a galenizmus ismérveinek felelnek meg. Figyelemreméltó, amit a szerző a gerokomiák teológiai receptiójáról ír. A XVII. század második feléig egyre több az olyan morálteológiai írás, melynek az öregkorral foglalkozó fejezeteibe a gerokomiák orvosi fejtegetéseit építik be a klérikusok. Úgy tűnik, bizonyos jogi ismeretek közlése mellett az öregkor állapotát részletező és a vele összefüggő betegségek ismeretének közvetítésére is igen nagy súlyt helyeznek a theologia practicával foglalkozó írások szerzői. Meg kell itt jegyezni, hogy az orvosi és a teológiai írások kölcsönhatása, amit a szerző „feltűnő” jelenséggént tárgyal, a Biblia-exegesis metaforáit véve figyelembe, már a patrisztikai irodalomból is jól ismert. Gondoljunk csak Basilius, Ambrosius, Nazianzi Gergely hexaameronjaira. Úgy vélem, nem feltétlenül feltűnő, inkább jellegzetes része ez a homiletikai írásoknak, főként a sermoknak. A gerokomiákat a XVIII. században az e témával, vagy annak egyes részleteivel foglalkozó tractatusok, gyakrabban egyetemi írások, disszertációk váltották fel. A XVIII. század végén a XIX. század első két évtizedében inkább a felvilágosodás szemléletéből fakadó, részben a publikumnak, inkább az orvosoknak szóló írások jelennek meg többé-kevésbé makrobiotikus jelleggel.

Vettius Valens nevét eddig nem annyira orvosi jelentősége és irodalmi hagyatéka, mint a császári udvarban kifejtett működése tette ismertté. Leginkább azonban azáltal vált nevezetessé, hogy Claudius császár felesége, a szép Valeria Messalina szeretőjeként, annak kevésbé szép végzetébe is osztozva, Kr. u. 48-ban kivégezték, amint arról Plinius is tudósít. A róla, való mély hallgatásnak talán a szenátus által akkor kimondott *damnatio memoriae* is oka lehetett. Ferdinand Peter Moog azonban nem intim kapcsolatait firtatja, hanem mint az „egyetlen római iskolaalapító” ténykedését tárgyalja. (Vettius Valens kaiserlicher Leibarzt und einziger Römischer Schulgründer.) Fejtegetései alapjául elsősorban Plinius szolgál („Vettius Valens... novam instituit sectam”. *Nat. Hist.* 29.8.), de vizsgálta a kérdést Scribonius Largus (*Compositiones*) és Marcellus Empiricus (*De medicamentis*) írásaiban is. Moog meggyőzőnek tűnő érvelése szerint Vettius Valens az addig domináló hellenisztikus medicina mellett egy „genuin itáliai” orvosi iskolát alapított, ami a Claudius császár udvarában virágzott ún. etruszk reneszánsz szellemében jöhetett létre. Tény, hogy a természeti jelenségeket tárgyaló *disciplina etrusca*, s az etruszk, mint kultikus nyelv Claudius idejében még nagy becsben állott, s maga a császár az etruszk kultúrának nagy tisztelője volt. A Vettius név maga is

etruszk szó. Moog szerint Vettius kísérletet tett arra, hogy Claudius udvarában újjáélessze az etruszk medicinát. Hosszú ideig ez a fellendülés nem tarthatott az etruszk történelem és műveltség iránt érdeklődő császár halála után. Megszűnt az a szellemi miliő, amelyből a secta kinőtt. Az sem kizárt, hogy a szenátus Messalinára kimondott *damnatio memoriae*je nemcsak Vettius Valens személyére, hanem hozzá a túlságosan is hű udvari orvos munkásságára is kiterjedt.

Moog másik tanulmánya a római költők autobiografikus írásaiban leírt apoplexia-metaforákat tárgyalja. Az irodalomban legtöbbet idézett terminológiai definíció Celsusnál olvasható: „*attonitos quoque raro videmus quorum et corpus et mens stupet. Fit interdum ictu fulminis, interdum morbo, ἀποπλεξίαν hunc Graeci appellant*” („Olyan szélütötteket is ritkán látunk, akiknek a teste és az értelme egyaránt béna. Olykor villámcsapás, olykor az a betegség okozza ezt, amelyet a görögök apoplexiának neveznek”). Celsus definíciójából kiindulva. (De medicina 3.26.) a görög *apoplexeia* szó =attonitus, a mai ictus. Leginkább Ovidius és Statius költeményeiben keresi a villámcsapásszerű (guta)ütés leírásának mitológiai eredetét, költői formáját és pathográfiai szerepét. Az attonitus jelentésváltozásainak nyomon követése Ovidiusnak a száműzetés előtti költeményeiben (*Ars amatoria*, *Heroides*, *Fasti* és leginkább a *Metamorphoses*) és a száműzetésben írt Tristiában, ahol az attonitus mintegy autobiografikus motívum (1.5.3, *attonitus me*), igazán fascináló. Ovidius száműzetésben írott költeményeinek, illetve episztoláinak analízisét követően Statius költészetében vizsgálja apja halálához kapcsolódóan a leírást, főként az *epicedion*okban olvasható metaforákat. Mint írja a leírásai nem pusztán formálisak és szimbolikusak, hiszen a művelt római, s még inkább a művelt római költő orvosi ismereteknek sem volt híján. Fentiek alapján azt fejtegeti, miként jelenik meg a római poéta doctusnál az apoplexia mint metafora. Lenyűgözően szellemes írás.

Ralf Vollmuth nevét a későközépkor-koraújkor sebészettörténetét követők jól ismerik. A későközépkor sebészetének fejlődéstörténetét számos tanulmánnyal gazdagította, új adatokkal bővítette és nem utolsósorban új szemlélettel vizsgálta. Ebben az írásában a XV–XVI. század lőfegyverei okozta sérülésekre vonatkozó, a hadisebészeti gyakorlatot döntően befolyásoló elméleteket és azok forrásait ismerteti.

A tűzfegyverek megjelenése Európában (az első Perugiában, 1364-ben, majd Németországban 1379-ben) és XV. századi elterjedése a sebészeket új feladatok elé állította. Az addigi mechanikai sérüléshez a puskaapor okozta roncsoló elváltozások társultak. Utóbbiak magyarázatára különböző elméleteket állítottak fel. Az egyik teória szerint a puskaapor alkotóelemei mérgezést okoznak. Gundolf Keil szerint a mérgezési teória első képviselője Johannes Beris. Ennek a teóriának a híve volt Klaus von Matrei, valamint a nagynevű

hadisebész, Hyeronimus Brunschwig is. A másik teória képviselői, Franz Gigelin és maga Paracelsus, égési sérülésnek tekintették a lőtt sebet. A terápia, főként az első teóriának megfelelően, az ismert eljárás szerint alakult, érdekes módon bizonyos nemzeti jelleggel. Míg a német nyelvű korai forrásokban olvasható ellátás az újabb teóriákat csaknem teljesen mellőző, ennek megfelelően csak a mechanikai tisztításon alapuló és gyulladáscsökkentő, kíméletes eljárás volt, addig a mérgezést, vagy égést feltételező kezelés, a kor olasz és franciaországi sebészeti leírásainak megfelelően a mérgezett puskapor eltávolítása volt tüzes vassal, forró olajjal. Giovanni da Vigo az elsők közé tartozik, akik a lőtt sebekről írnak (*De vulnere facto ab instrumento quod bombarda nuncupatur etc.*, a sok kiadást megért, több nyelvre lefordított *Practica de arte chirurgica* – 1514 – egy önálló fejezete). Ennek a durva, mégsem elég eredményes eljárásnak Ambroise Paré 1545-ben vetett véget kíméletes sebkezelésével, a kauterizáció és a forró olaj mellőzésével. A lőtt sebek kezelésének másik újtója Bartholomeo Maggi, a bolognai egyetem fiatalon elhunyt anatómia és sebész professzora volt, aki lökísérleteket is végzett, s így a kísérleti sebészet egyik korai képviselője. Híressé vált könyve *'De vulnere bombardarum et sclopetorum globulis illatorum et de eorum symptomatum curatione tractatus'* először Bolognában jelent meg 1552-ben. Ebben Parétól függetlenül, saját vizsgálatai alapján bizonyította, hogy a lőtt sebek roncsolását nem mérgezés és nem égés okozza.

Ralf Vollmuth másik rövidebb közleménye a szájhasadék közép és reneszánsz kori rekonstrukciós sebészetét tekinti át. Tulajdonképpen továbbfolyó kutatásainak előzetes közleménye a tanulmány.

A XIV. század első fele a iatromatematikai kompendiumok nagy korszaka. Ezek sorába tartoznak azok a lunariumok, illetve azokat tartalmazó gyűjteményes köziratok, melyeknek prognosztikus, érvágó és higiénés fejezetei, a holdhónapra vonatkozó egyéb orvosi megjegyzései a laikus orvoslás érdekes részleteit őrzik meg.

Egy ilyen gyűjteményes kódex (Schlettstädter Kodex 49) lunariumának szövegét teszi közzé Bettina Götte. Nem marad adós sem a tartalmi, sem a formai elemzéssel. Az orvosi aspektus mellett a szöveg általános vonatkozásainak ismertetésére is kitér. Az érvágó lunariumok rekonstruált archetypusával való egybevetésével igen jól határozza meg a szöveg pozícióját a nem orvosi szakpróza irodalmában.

Antyllos görög orvos a Kr. u. második század első felében élt. Életéről vajmi keveset tudunk. Jelentőségéről és sebészeti írásairól Gerasimos Varelis és Michael Sachs számolnak be két nagylélegzetű, terjedelmes (de nem terjengős!) tanulmányban. Antyllos, amint azt munkáinak igen gondos filológiai, orvosi és orvostörténeti elemzése alapján, a szerzők

megállapítják, tudós orvos, egyben nagy felkészültségű és tapasztalatú sebész volt. Mindkét szerző a frankfurti egyetem sebészprofesszora, Varelis emellett kiváló klasszikus filológus. Antyllos sebészeti írásait teljes egészében és jelentőségében csak az tudja értékelni, aki az ezekben a leírásokban ismertetett műtéteket maga is elvégezte. Az írások közvetlenül nem maradtak fenn. Késő antik gyűjteményes írásokból került X–XV. századi kéziratokba. Antyllos jelentőségét azért nem ismerték fel, mert az eredeti görög szöveget, ami Oreibasios, Aëtius de Amida és Paulus Aegineta kézírataiban, bár fragmentálisan, de jól értékelhetően ránk maradt, nem olvasták a sebészek, és az orvostörténészek, ha elvétve egy-egy töredékkel foglalkoztak is, csak rossz arab–latin fordításokat használtak. A filológusok, illetve kellő sebészi tudással fel nem vértezett orvostörténészek szakmailag nem tudták megfelelően értékelni Antyllos operatív eljárásait. Ismét egy eklatáns példa arra, hogy alapos filológiai felkészültség, illetve megfelelő segítség nélkül a medicohistoriával foglalkozó orvos nem boldogul, a kellő orvosi szakismeret híján viszont a filológus vagy akár az orvos orvostörténész nézheti el az orvoslás fejlődéstörténetének jelentős mozzanatait. Antyllos műtéti eljárásai, a precízen leírt műtéti technika és instrumentáció az antik sebészet fejlődésének és meglepően magas színvonalának kitűnő képét adják, legalább is az érsebészet Antyllos gyakorolta ágát illetően. Különösen az aneurysma-sebészet az, ami a ma orvosát csodálatra készíti. Ami pedig a tanulmány szerzőinek munkamódszerét illeti, manapság csaknem példátlan az a kutatási attitűd, amivel Sachs és Varelis a szövegelemzéstől kezdve Antyllos műtéti leírásainak gyakorlati ellenőrzéséig az antik sebészet egy fejezetét bemutatják. Valójában az érsebészet elméleti-gyakorlati alakulásának egy olyan önálló fejezete Antyllos munkássága, mely mind az orvosi gondolkodás története, mind a sebészi technika fejlődése szempontjából különösen fontos. Nem tudni mi oknál fogva merült feledésbe, tény, hogy az újkor kezdetéig hasonló műtéti eljárásokat nem alkalmaztak. A sebészet eme eljárásait az újkorban újra „fel kellett fedezni”.

A tárgyról szóló második közleményük függelékeként csatolják Antyllos írásai aneurysma-fejezetének Oreibasiosnál olvasható (Cod. Vat. Graec. 1885) betűhív és korhű átírását. Még egy orvostörténeti újdonsággal szolgálnak a szerzők. A XX. század ötvenes éveiben, Egyiptomban felfedezett ún. „Antinoopolis III.126 papyros” (VI. század) is tartalmaz Antyllos-töredékeket. Ezeknek 1967-ben csak hiányosan publikált görög szavait Sachs és Varelis átírták és német fordításukkal együtt közlik. Úgy tűnik, ez a papirusz Antyllos munkáinak egyetlen közvetlenül fennmaradt szövegrésze. Ennek a két, forrást feltáró, elemző és kísérletekkel igazolt eredményű tanulmánynak van egy általános érvényű tanulsága is: nem a feldolgozatlan források merültek ki, csak a forrásfeltáró kutatók száma csökkent, de nagyon.

Klasszikusan interdiszciplináris munkában mutatja be a koraközépkor Közép-Európájának táplálkozástörténetét Helmut Wurm. Írásos forrásokra támaszkodó, antropológiai vizsgálatokkal megerősített orvos és művelődéstörténeti tanulmánya, melyet előmunkálatoknak nevez, a Meroving korral kezdődő életmódváltozás strukturális képének táplálkozástudományi szempontból vizsgált történetét vázolja. Fejtegetései az etno- és palaebotamikai leletek értelmezésétől a csontanalízisen át a szöveges források elemzéséig csaknem minden részletre kitérnek.

A későantik kínai szöveggkultúra elméletével foglalkozik Franz-Rudolf A. Schmidt, Hunain mester '*Arcanissimá*'-jának szövegtörténeti és szövegelemző dolgozatában. A tudományelemek koraközépkori gyűjtésére és felhasználására vonatkozó megjegyzései különösen figyelemreméltóak, mint írja, a középkori szöveggyűjtés „stratégiájának” jellege módja Augustinusnak ugyanúgy sajátja, mint a kínai tudomány két neves auctorának, Ge Hongnak (283–343) és Tao Hongjingnek (456–536). A későantik-koraközépkori transmissio oralis traditójának szerepéről ugyan lehetne vitatkozni, de nem biztos, hogy Schmidt hivatkozott, de nem részletezett többi munkája ismeretének hiányában, a recenzensnek lenne igaza. A kínai tudománytörténetben az oralis traditio existenciája talán kevésbé vitatott, mint a későantik-koraközépkori európai szöveg alakulásában, illetve szöveggkörnyezet megítélésében.

Az orvosi oktatástörténet iránt érdeklődő előtt bizonyára nem ismeretlen Michael Freyer, aki a középkori medicinától a modern biológiaoktatás bevezetéséig követi kétkötetes, immáron alapműnek számító könyvében az orvosi diszciplínák természetrajzi alaptárgyai tanításának történetét feldolgozó, imént ismertett munkája további folytatásnak tekinthető. Itt közölt instruktív dolgozatában az emberi csontváz illusztrációjának alakulását követi a tankönyvekben. A tőle megszokott szellemességgel és egyben precizitással írja le és mutatja be számos jellegzetes ábrával a képek állandóságát és változásait a történeti fejlődés folyamán. Bepillantást enged a kulturális evolúció analízisének mai helyzetébe, különös tekintettel a kultúretológia egyes kutatási problémáinak vonatkozásában. Az ábrák kvalitatív változásainak, művészi értékének az oktatás minőségével való összefüggését kíséri végig a természetrajzi, orvosi alaptankönyvekben. A galenosi humorálpatólógia befolyása alatt az ókor végén, és a korai középkorban az ábrák még erősen stilizáltak voltak. Reális alakot csak a XIII–XVIII. század között öltöttek. A XVI. századi latin iskolák grammatikai tankönyveiben, az olvasási gyakorlathoz előírt természetrajzi szövegekhez kapcsolódóan, a már önálló természetrajzi tankönyvekben pedig csak a XIX. században ábrázolják az emberi skeletont mint igazi anatómiai képet. A reneszánsz idején a nagy latin iskolákban tantárggyá vált a természetrajz-természethistoria és ezzel megnövekedett az illusztráció jelentősége. Az

érdekes tanulmány Freyer orvosbiológiai tankönyvtörténeti kutatásainak előző könyveit kiegészítő újabb fejezete. Az orvosi-természettudományi tankönyvek történetével általánosságban Freyer egy harmadik műve foglalkozik.³⁰⁸⁶

A XVII. század érdekes figurájával foglalkozik Siegfried Wollgast a Silesiaca fejezetben, Johann Johnston skót származású, magát németnek valló, a maga korában Európa művelt országaiban jól ismert és elismert orvos és filozófiai író, több lengyel főúr udvari orvosa volt. Elismertségét egyetemi katedrára szóló meghívások bizonyítják, 1642-ben az Odera melletti Frankfurt egyeteme ajánlott neki katedrát, de Leyden és Heidelberg egyetemeinek orvosi fakultására is hívták. A meghívásokat nem fogadta el, mint ahogy a porosz választófejedelem udvari orvosi stallumát sem. Többször utazta be csaknem egész Nyugat-Európát, ám letelepedni nem kívánt máshol, mint otthonában, Sziléziában. Még az igazi polihisztorok sorába tartozik, a medicinától a zoológián, histórián, filológián és teológián át a filozófiáig sok tudományág művelője volt. Filozófiájában neostoicista, etikájában (*Enchiridion ethicum*, 1643) eklektikus. A XVII. században Európa-szerre olvasott művei a XIX. században már a ritkaságok közé tartoztak. Hogy a protestáns orvos *'Thaumatographia naturalis'* (1632) és *'Naturæ constantia'* (1634) című műveit a Vatikán indexre tette, csaknem magától értetődő. Johnstonnál az orvosi és természettudományi tudás, valamint a humanista műveltség még teljes egységben jelenik meg. Comenius-szal való barátsága, természettudományos ismereteinek Comeniusra való hatása eddig nemigen volt ismert. Johnston és Comenius kapcsolatát még alig vizsgálták. A szerző ezt a hiányt is igyekszik pótolni. Tanulmányának ez a része bennünket kiváltképpen érdekel, miután a hazai tudománytörténet szempontjából Wollgast kutatásai különösen tanulságosak.

Az orvosdoktori cím, a promotiós eljárás és a doktori értekezés körül Németországban 1949 óta folyó vita történeti hátterét rajzolja meg és az aktuális problematikáról számol be a würzburgi intézet, számos kitűnő írást publikált neves munkatársa, Dominik Grosz. Németországban az *approbatio* jelenti az orvosi működés feltételét. A *doctor medicinae* ettől független, az orvosi funkciót a gyakorlatban nem érintő, külön eljáráshoz és disszertációhoz kötött cím. Tudományos értéke esetenként erősen változó, gyakran vitatott. Egyes vizsgálatok egyenesen arra, utalnak, hogy a doktori cím megszerzése inkább társadalmi nyomás következménye, mint tudományos cél. A vita évtizedek óta a körül folyik, hogy az *approbatio*val együtt, külön *rigorosum* és disszertáció nélkül zárja-e az automatikusan megadott doktorátus az orvosi stúdiumot, mint Ausztriában, vagy ragaszkodjanak a

---

³⁰⁸⁶ Recensioja a Würzburger Medizinhistorische Mitteilungennek a 20. kötetében jelent meg (2001) G. Henner tollából

tudományos munkához és nyomtatásban is megjelenő értekezéshez. A mindmáig megoldatlan probléma csaknem minden aspektusát, pro és kontra érveit olvashatjuk Grosz cikkében. Boldogító, minden felet kielégítő megoldás, úgy tűnik, most sem találtatott.

Hans Lungwitz nevét a magyar Világirodalmi Lexikon nem jegyzi, és a német irodalom is inkább idegorvosként a psychobiologia megalapozójaként és Freud tanaival szemben a „biológiai filozófia” ismeretelméletének kidolgozójaként tartja számon. D. Grosz és A. Fellermeier dolgozatából tudjuk meg, hogy a XX. század elejének nem is sikertelen írója volt. Három kiadást ért meg az először 1911-ben megjelent *'Führer der Menschheit?'* című regénye. Ennek a regénynek kapcsán mutatják be a szerzők a korszak német egészségügyét, benne az orvosi rend helyzetét, az egészségügy akkori reformjára irányuló törekvéseket. Mindezt Lungwitz, részben autobiografikus regényében is kifejtett, szociálreformer gondolatainak tükrében írják meg. Úgy tűnik a semper reformare az egészségügynek is állandó, s immáron hagyományos jelmondata

A XIX. század közepéig az antik auktorok írásai voltak a babiloniak tudásáról szóló ismereteink egyedüli forrásai. Az asszír városok látványos felfedezése, az agyagtábla-könyvtárak feltárása az akkád ékírásos szövegek ezreit hozta napvilágra. Egyedül Assurbanipal (ca. Kr. e. 669–629) könyvtárából több mint huszonnégyezer agyagtábla fragmentum került elő. Ezek között az orvosi tartalmunk száma meghaladja az ezret. Félix von Oefele érdeme, hogy első ízben hívta fel a figyelmet egy babiloni diagnosztikus és prognosztikus kézikönyv létezésére.³⁰⁸⁷ 1951-ben René Labat adta ki a babiloni kézikönyvet, összeállítva egyúttal az akkor ismert orvosi szövegeket.³⁰⁸⁸ Niel P. Heeszel szerint a babiloniak által leírt betegségek, igen kevés kivétellel, alig korrelálnak a mai kórformákkal ill. betegségekkel.³⁰⁸⁹ A helyzetre jellemző, hogy az egyetlen valóban identifikáltnak tekinthető betegség az ikterus. Ezt azonban, mint ismeretes, ma nem betegségnek tekintjük, hanem tünetként klasszifikáljuk. Martha Haussperger, aki titulusai szerint belgyógyász és asszirológus, egy, első ízben 1904-ben publikált, négykolumnás, kb. 280 soros ékírásos ómezopotámiai szöveg filológiai bizonyára korrekt elemzése kapcsán tárgyalja a szövegben olvasható sárgaságformák lehető pathogenezisét, diagnózisát, terápiáját és prognózisát. A BAM 578 jelzetű írás rövid történeti áttekintését követően megállapítja, hogy az ókori Mezopotámia orvosainak tudását a mechanikus és hepatogén icterus elkülönítése meghaladta. Mint írja „...ennek a könyvnek az átolvasásakor újra és újra érzi az ember a mezopotámiai orvosok rezignációját”. Minthogy az icterus differenciáldiagnosztikája még a

³⁰⁸⁷ Lásd: Deutsche Medizinische Presse 5 (1901)

³⁰⁸⁸ Traité akkadien de diagnostics et pronostics médicaux (Paris, 1951)

³⁰⁸⁹ Medizin-historisches Journal 36 (2001) p. 264.

mai kórtani ismeretek és precíz diagnosztikus apparátus birtokában sem könnyű, ez a megállapítás bizony alig csodálható. Az egyik sárgaságformában Ahhazu démonnak is szerepe van. A recenzens még aktív belgyógyász korában, a nem nagyon régmúlt században szívesen okolta volna a sárgasággal fenyegető démont homályos eredetű icterusban szenvedő, egyik-másik betegének megrontásáért, biztos diagnózis hiányában. Haussperger a szöveg alapján megállapítja, hogy „a májat és az epét egységként fogták fel”, ami a funkciót tekintve, azt hiszem igazán méltánylandó gondolat, „csak az epebetegségek és a sárgaság között tettek különbséget”. Mindamellet megfigyelték; hogy a sárgaság egy fajtája bizonyos időszakokban halmozottan fordult elő. Hogy ebből arra a következtetésre jutottak volna, hogy ez a fajta sárgasága fertőző betegségekhez tartozik, az „a szövegből nem állapítható meg” írja a szerző. Csak mellékesen: egyes hepatitisek fertőző volta csak 1942 óta bizonyított, a hepatitis B vírusát 1964-ben izolálták. Nemigen lehet meglepő, hogy jóllehet Ómezopotámia orvosai kétféle sárgaságot is leírtak és számos ma sem teljesen érdektelen kezelést vezettek be, a kérdéskomplexus egészével „nem birkóztak meg”. A mágikus és racionális elemek a mezopotámiai orvoslásban természetesen éppoly kevésbé különíthetők el, mint a korai antikvitás kultúráinak bármely fázisában. Úgy vélem, a racionális és irracionális elemek mindenáron való szétválasztása az ilyen kórformák esetében az ókori medicinában éppoly kilátástalan, mint felesleges vállalkozás. Részletekbe menő szövegelemzése és a leírt kórképek bemutatása mindazonáltal betekintést enged egy klasszikus kultúra orvosi gondolkodásába és érdekes olvasmánnyá teszi a közleményt.

Az itt most részleteiben nem tárgyalt, különböző fejezetekben csoportosított írások színvonala is magas. A válogatott, igen részletes recenziókat követően a folyóirat kiadóihoz, leginkább Keil professzorhoz intézett, gyakran személyes hangvételű orvos és kultúrtörténeti érdekességű levelek zárják a kötetet. A szép stílusú írásokat nem zavarják amerikanizmusok. Jó német szakkifejezések helyett nem használnak „modern”, divatos műszavakat, és nem feltételezik az olvasóról, hogy a latin, görög, angol és francia kifejezéseket, illetve idézeteket nem érti meg az eredeti nyelven. Igazán jó olvasmány.

E klasszikus orvostörténeti periodicum *21. kötete* az Aszklépiosz-kultuszról szóló ismereteinket kiegészítő újabb adat közlésével kezdődik: (Zum Asklepios-Kult in Selge). Egy eddig nem publikált kisázsiai érem interpretatioja kapcsán fejtegeti F. P. Moog a korai kereszténység és az Aszklépiosz-kultusz küzdelmét, leírva a kisázsiai Szelgé városában megismert kultuszt, kitér a betegségnél segítségül hívott isteni testvérpár: Podaleiriosz és Makháón, ill. a keresztény vallásban Szt. Kozma és Szt. Damján figuráira és a

Dioszkuroszokra, akik nemcsak a bajbajutott utazók, de a betegek védői is voltak. Nem érdektelen a kérdés interpretatio Romana-, ill. interpretatio Graeca-ként való megvilágítása.

Axel Karenberg „megjegyzései” (Medizinhistorisch-sprachgeschichtliche Anmerkungen zu mythologischen Namen im modernen medizinischen Fachwortschatz) a modern orvosi szókincs mitológiai elnevezéseit (pl. erogen zóna, sectio cesarea, venerologia, hymen, narcismus, Oidipusz-komplexus, hygiene etc.) tárgyaló orvos- ill. nyelvtörténeti tanulmány. Becslések szerint mintegy 80 ezer orvosi szakkifejezést ismer az irodalom („Pschyrembel – Klinisches Wörterbuch, Roche – Lexikon Medizin”). A még használatos mitológiai eredetű kifejezések ebből mintegy 0,05%-ot tesznek ki. Az anthroponymák, akronymák, metonymák mellett ezeket külön csoportként tárgyalja, s jelölésükre a „mythonyma” kifejezést ajánlja. Ezek megjelenését korszakokra, évszázadokra bontva, pl. antik Atlas, XVI. század sectio cesarea; XVII. század Achilles-in; XVIII. század Aphrodisiaca; XIX. század Morpium, Atropin, Venerologia; XX. század Mercurialismus, Oidipusz-komplexus, vizsgálja nyelvtörténeti, ill. orvostörténeti szempontból. Ennek kapcsán hivatkozik Hyrtl előmunkálataira.³⁰⁹⁰ Az olvasóban is felmerül a kérdés, mennyi marad meg ezekből az elnevezésekből, leszámítva az itt már részleteiben is tárgyalt, csak régebbi, 1900 előtti munkákban előforduló neveket, melyek vagy már nem, vagy csak ritkán használatosak és már most nyilvánvaló, hogy rövidesen kikerülnek a használatból. Magam úgy vélem, az orvosok zömének ma már enyhén szólva hiányos műveltsége a még használatos mythonymákat is halálra ítéli. Legfeljebb az általános ismeretekben is előforduló, divatos és aránylag új elnevezések, mint pl. Oidipusz-komplexus éli túl a mai műveletlenség korszakát. Abban a hitben, hogy egy hosszú tudományos kifejezés önkényes rövidítése az így összeállított mozaikszó tudományosabban hangzik, nemcsak a mythonymák, de klasszikus irodalomból származó elnevezések is el fognak tűnni, hiszen, pl. egy olyan, a kórképet nagyon jellemző terminus, mint a Pickwick-syndroma is legalább Dickens olvasását feltételezi.

Az orvostörténet-írásban még mindig számos fogalom vár tisztázásra. Eljárások, kórképek értelmezésének kérdései várnak a metodika egyértelmű meghatározására.

A nem kellő felkészültséggel írt, látványos, de inadaequat hasonlatokkal élő, kézenfekvőnek tűnő, de megalapozatlan „magyarázatokat”, jól hangzó, de hamis következtetéseken alapuló tételeket közlő cikkek, tanulmányok száma légió. Ez alól csak csekély számú, kis példányszámú, igen magas szakmai nívót tartó folyóirat, mint pl. a Centarus, Sudhoffs Archiv, a Medical History, vagy a Janus és még néhány más, nem könnyen hozzáférhető periodicum jelent kivételt. Még a nemzetközi társaság folyóirata, a Vesalius sem

³⁰⁹⁰ Onomatologia anatomica (Wien, 1880)

minden számának cikkei felelnek meg a valóban tudományos kívánalmaknak. Ezért különösen üdvözlendő egy, e hibák elkerülésének módját elemző, orvosi, nyelvi és történeti szempontból egyaránt kifogásolatlan dolgozat.

Gyakran félreértett, félreértelmezett kifejezések, félremagyarázott, helytelenül alkalmazott eljárások, rosszul feltett kérdések zavarják a retrospektív diagnosztikát. L. H. Graumann '*Retrospektive Diagnosen in den antiken Krankengeschichten, der Epidemien*' des »Corpus Hippocraticum«, ein Beispiel und seine medizinhistorische Bedeutung' című tanulmányában nagy hozzáértéssel, alapos orvostörténeti, orvosi és filológiai tudással világítja meg a mai tetanus-entitas kórtani jelentését és a Hippokratesi Gyűjtemény „tétanos” terminusának összefüggéseit, ill. különbözőségeit, kiemelve azt a hamis következtetést, amit az antik körülmények között leírt kórkép félreismeréséből a mai orvostörténész önreflexiója vetít ki.

Az Epidémiák Könyvének az Alexandriai könyvtárban való felbukkanása óta (Kr. e. III. század) a mű számos kórtörténete napjainkig sok vitára adott alkalmat éppen a helytelen metodika miatt. Ez a tanulmány a hagyományörzés múltjának leírását és a szövegtradíciót követően, az Epid. V. 74, és mellette az Epid. VII. 36 eredeti görög szövegének (Marcianus Graecus 269, ill. Vaticanus Graecus 276) szemantikai analízisét adja, meghatározva a C. H.-ban való szövegpozíciót és a történeti besorolást. A folyamatos kommentár, a szerző részletekbe menő instruktív magyarázatai az eddigi retrospektív diagnózisokat korrigálja, ill. egészíti ki. A tetanusnak mint kórformának antik fenomenológiája és a mai jelentése adják a tanulmány gerincét. A dolgozat részletes ismertetése felesleges. Az egészket kell elolvasni. Többször. Ha Isten kedvező kegyelméből valaha lesz önálló orvostörténeti PhD-képzés, ezt a tanulmányt szó szerint kell felolvasni az előadások egyikén.

Siegfried Wollgast drezdai filozófia professzor, akinek Johnston doktorral foglalkozó filozófiatörténeti tanulmányáról a fentiekben már beszámoltam, újabb, '*Der Sozinianismus und die deutsche Frühaufklärung*' címmel írott terjedelmes tanulmányában a socinianizmust mint a német korai felvilágosodás egyik alappillérét írja le, mely a németországi felvilágosodás további alakulásában nem kis szerepet játszott. Fejtegetései szerint ez az irányzat a természeti törvények felsőbbrendűségét hirdeti, még teológiai vonatkozásban is, noha a Biblia igazságát nem vitatja, csak magyarázza. A socinianizmus filozófiájában a supra rationem és a contra rationem fogalmát a principia naturalissal és a principia philosophicaval összhangba hozza. Az utóbbi magyarázatában mégis úgy tűnik, hogy valójában a Biblia fölé helyezi, igaz, hogy csak akkor, amikor a filozófiai fogalmakat egyúttal teológiai kategóriaként is kezeli. Tárgyalja röviden a janzenizmust, mint a katolikus felvilágosodás egyik gyökerét. Orvostörténelmünkben jól ismert ennek szerepe – vagy talán csak vélt szerepe – Van Swieten

gondolkodásában. Kitér a socinianizmus és a pietizmus kapcsolatára. Jóllehet az első pietistákat a XVII. század második felében socinianizmussal gyanúsították, az antitrinitáriusok vallási racionalizmusa még a lutheri orthodoxiánál is jobban választja el a német és magyar medicinát a XVIII. században oly nagymértékben befolyásoló pietizmust a socinianizmustól. Jóllehet a pietizmusnak kétségtelenül volt befolyása a német és a magyar felvilágosodásra, ami jól megfigyelhető Moller Károly Ottónál, illetve tanítványainál, a socinianizmus és pietizmus illetéknéppen való összekapcsolása számomra nem tűnik meggyőzőnek. Az antitrinitárius Blandrata György írásaiban sem találtam hasonló gondolatot.³⁰⁹¹

A két nagy protestáns egyház és Róma által egyaránt üldözött unitáriusok menedéke Európában Lengyelország, de csak 1660-ig, míg Erdély mindvégig otthont adott nekik, biztosítva a szabad vallásgyakorlatot. Sozzini (Socinus Faustus, 1539–1604) Bázalból Lengyelországba menekült, itt szervezte felekezetté a róla elnevezett antitrinitárius irányzatot, míg Blandrata György Erdélyben segítette diadalra az új irányzatot, megnyerve az erdélyi helvét irányzatú protestánsok (sacramentáriusok, későbbi reformátusok) püspökét Dávid Ferencet az antitrinitarizmusnak. A tanulmányban, sajnos csak futólag, minden megjegyzés nélkül, két magyar névvel találkozunk: Enyedi Györgyöt a photianusok ellen írt műve kapcsán említi, mint akinek tanait J. Martini támadja apologetikus értekezésében, mint ahogy Blandrata (Biandrata) Györgyöt is, akinek orvos voltát és az Erdélyben latinul kiadott, az európai socinianizmus szempontjából nem jelentéktelen könyveit még csak nem is említi. Enyedi György unitárius püspök az antitrinitárius gondolat jelentős alakja, aki Wollgastot a J. Martinivel vitázók között említi, közelebbi utalást azonban nem találunk. Valószínűnek tartom, hogy Martini az Enyedi *'Explicationes'*-ében foglaltakkal száll vitába. *'Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti etc.'* című könyvét (Kolozsvár, 1598) halála után Toroczkai Máté adta ki, aki szövegét magyarra is lefordította (Kolozsvár, 1619). A könyv az erdélyi antitrinitárius mozgalom legnagyobb hatású műve volt. Enyedi könyve, Blandrata kevésbé filozofikus írásai mellett, az egyetlen olyan erdélyi mű, amely a nyugati felvilágosodás számára is hozzáférhető és olvasható is volt. Ezért nem lett volna felesleges, ha a szerző néhány sort áldozott volna ennek ötven oldalas tanulmányában. Enyedi munkája szigorúan tudományos mű, mely jól tükrözi Itáliában szerzett alapos humanista műveltségét. Ebben, a végül is orvostörténeti periodicumban megjelent nagyon érdekes – teológia-, filozófiatörténeti esszében szívesen olvastam volna a nagyfelkészültségű szerző tollából némi

---

³⁰⁹¹ Lásd: Catechismus ecclesiarum Dei (Claudiopoli, 1566., Dávid Ferencsel); Propositiones in disputatione Albensi (Claudiopoli, 1566)

utalást arra vonatkozóan, miképpen befolyásolta a socinianizmus teológiája, még inkább filozófiája, Spinoza ideáival a korszak orvosi gondolkodását: különösen Boerhaave szemléletének kialakulásában lenne ez érdekes. Annál is inkább, mert tudjuk, éppen Spinoza egyes ideái a socinianizmusban sokkal nagyobb mértékben befolyásolták a német korai felvilágosodást, és részben a magyart is, mint Európa más országaiban.

Középkori szövegek meghatározása, értékelése különösen nehéz, ha az idők folyamán bekövetkező alakváltozások elmoszák a szöveg kontúrjait. Ez nemcsak a késői, részben misztikus szövegekre, vagy szájhagyományból nőtt költői írásokra áll, melyeknél ez jól ismert jelenség, hanem a szakpróza irodalmára is. Ezeknek jó szándékú, teljességre törekvő kompilátorai bámulatos ügyességgel sorolnak kiegészítő darabokat, quasi pótlásokat a szövegbe, amint arra G. Keil már csaknem négy évtizede, doktori disszertációjában rámutatott.³⁰⁹² Mások részletvizsgálatok révén, pl. olyan receptgyűjteményeket hasonlítottak össze, melyek egyházatyáktól származó – „azonos” – citátumokat tartalmaztak, s noha a szövegek meghatározott rendszer szerint egymásnak megfeleltek, a változó szövegek mindig új kombinációkat mutattak. A szakpróza a gyakori használat folytán gyakran mutat nemcsak alakváltozást, de „új” szövegrészeket, s nem utolsósorban, valóban új ismereteket tartalmazó bővítményeket is. Mindez megnehezíti a középkori orvosi szövegek forrásként való meghatározását. Szükségessé válik tehát ennek időnkénti revíziója. A szövegváltozás – torzulás problematikája különösen jellemzőnek tűnik az *Antidotarium Nicolai* esetében, mely a középkori szakpróza egyik legjelentősebb, legbefolyásosabb kézirata. A kéziratokon túl ősnymtatvány formájában és számos XVI–XVII. századi nyomtatványban – a XVIII. századig mintegy alapja volt a gyógyszerkönyveknek. *’Studien zum »Antidotarium Nicolai« anhand der ältesten Handschriften’* című alapos, csaknem 60 oldalas tanulmányában Francesco J. M. Roberg, a marburgi egyetem középkori történeti intézetének munkatársa, a legrégebbi kéziratok, valamint az editio princeps alapján vizsgálja az eredeti szövegeket, egybevetve a késői és a legújabb kiadásokkal. Rámutat arra a nem csekély zavarra, ami mind a szerző személyét, mind a szöveget, annak keletkezési idejét illetően már a középkorban e téren volt.

Az eredeti XIII. századi kéziratok szövegei, és a későbbi változatok a szerző analitikus kommentárjaival, jól mutatják, milyen óvatosan kell kezelni a ma már könyvtárnyi szekundér literatura mellett – vagy talán ellenére – a középkori szakprózát, mint forrást. A gyógyszerként használt anyagoknak az irodalomban tükröződő bősége a praktikus felhasználás számára a

---

³⁰⁹² Keil, G.: *Der „Kurze Harntraktat” des Breslauer „Codex Salernitanus” und seine Sippe*. Medizinische Fakultät, Diss. Bonn, 1969. p. 7.

szűkítést, rövidítést, összevonást tette szükségessé már a XIII. században. Létrejött így egy 60–70 antidotáriumból álló corpus, amit a Liber iste szerzője Usuales-ként ismer. A korszakonként változó, bővülő, majd szűkített változatok alakulását kíséri végig a szerző magyarázataival az alapkéziratokból Copho Ars medendi-jén át az Antidotarium Nicolai utolsó, már pharmacopoeaként megjelenő változatáig.

A könyvnyomtatás gyors elterjedése némileg háttérbe szorította a XVI. század első két évtizedének kéziratos szakprózáját. Ennek következtében számos orvosi kézirat csak később került a kutatók kezébe. Ilyen az az 1511-ből származó kódex is, melyet Gerhard Helmstaedter ismertet (Medikation mit Heilkräutern in einem Manuskript von 1511). Ez a 454 oldalas kézirat herbáriumból, betegségregiszterből és receptariumból, valamint desztillált vizeket és gyógyborokat leíró részekből áll. Szerzője (vagy legalább is leírója) Brauweil (Felső-Rajnavidék) bencés kolostorának szerzetese, Henricus Breyell. A szerző meghatározza a codex szövegpozícióját, beillesztve a Herbaria-monográfiák sorába. Megállapítja, hogy bár lényegében a „Simplicia”-próza receptioja, azoknál jobban tükrözi a kor erre vonatkozó orvosi irodalmát. Transcriptios példái valóban erre engednek következtetni.

A természettudományok, főleg a biológiai diszciplínák és az egészségtan oktatástörténetével, tankönyveivel foglalkozó kitűnő monográfia és tanulmányai révén jól ismert szerző H. P. Michael Freyer,³⁰⁹³ a „biológia”-tanítás népiskolai bevezetésével ismerteti meg az olvasót (Naturkunde an europäischen Primarschulen 1770–1945). A részleteiben is tárgyalt időszak a XVIII. század utolsó harmada és főként a XIX. század. A biológiai tárgyak elemi iskolai tanításának történetéről eddig keveset tudunk, tanulmánya hiányt pótol. Freyer másik itt megjelent tanulmányának (Zur Geschichte der Schulhygiene) középpontjában a XVIII–XIX. század iskolai hygieniájának tanítása és annak irodalma áll.

Nem igen hiszem, hogy lenne belgyógyász vagy sebész, akinek kórházi gyakorlatában ne okozott volna fejtörést az abdominális idegentestgranuloma, amit a tankönyvek „Schloffer-tumor” néven tartanak nyilván.

Theodor Billroth egyik, talán a legismertebb tanítványa Hermann Schloffer előbb az innsbrucki egyetem, majd a prágai német egyetem sebészeti klinikájának igazgatója, a sebészet történetének jeles alakja. Nevét nemcsak a róla elnevezett benignus „tumor” örököltette meg. Úttörő munkássága a colo-rectalis carcinoma műtéti megoldása terén ma sem avult el. Az abdominális, mély anterior rectum-recrestio műtétét ő dolgozta ki és írta le. Az eljárást 1939–40-ben C. F. Dixon, a Mayo-klinikán némileg módosította, azóta „low anterior

³⁰⁹³ Munkáiról, könyveiről szóló korábbi recensiómat lásd: Freyer, M.: Vom mittelalterlichen Medizin – zum modernen Biologieunterricht. Bd. 1–2. Passau, 1995. (Könyvismertetés). = Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 170–173. (2000) pp. 207–212.

resection sec. Schloffer-Dixon”-ként szerepel az irodalomban. Ennek a kitűnő, iskolát teremtő sebésznek érdekes életét, tudományos pályáját és tudományos munkásságát mutatja be a neves müncheni sebészprofesszor Heinrich F. K. Männl nagy hozzáértéssel megírt, részleteket is feltáró tanulmányában.

A par excellence orvostörténeti tanulmányok mellett helyet kap a kultúrtörténet, s nem utolsósorban az irodalomtörténet is. A Silesiaca fejezetben Z. Kadlubek a XVI–XVII. század fordulójára tudós költőjének, a sziléziai Aleutner életével és munkásságával ismerteti meg az olvasót (Tobias Aleutner. 1574–1633. – metaphysischer Dichter aus Oberschlesien). Aleutner a protestáns humanizmus klasszikus képviselője, akit már fiatalon poeta laureatus caesareus-szá koronáztak. Meg kell jegyezni, hogy ez időben ez a cím akadémiai grádusnak felelt meg és egyenlő volt egy jogi vagy orvosi doktorátussal. Aleutner meditatív költészete újlatinnyelvű és messze több mint alkalmi költészet. Orvosi vonatkozása nincs.

Ugyanebben a fejezetben egy elfeledett filozófusról, a szudétánémet Herbert Cysarz-ról és filozófiájáról ír Ivan Stupek, az ostravai egyetem bölcsészkarának munkatársa. Az igen lelkes beszámoló ellenére, úgy tűnik a recensens számára, az Henri Bergson által inspirált „cysarzi filozófia” nem véletlenül ment feledésbe.

A balneológiai irodalom két forrással lett gazdagabb. Alexander Schütz és Bernhard Uehleke közzétették Martin Pansa német orvosnak az annabergi Wiesenbad-ot és Karlsbad-ot leíró monográfiáinak eddig csak bibliográfiákban említett teljes szövegét.³⁰⁹⁴ Mindkét szöveg bepillantást enged a ma közkedvelt, s már akkor frekventált fürdők, ill. fürdőhelyek történetébe, a fürdőorvoslás XVII. századi életébe. Figyelemreméltó, hogy Pansa az akkor szokásos fürdőleírásoknál sokkal alaposabban és szakszerűbben tárgyalja a fürdőkezelés élettani-kórtani jelenségeit. Ennek a két monográfiának folytatásaként írta meg később Pansa Badordnung-ját (1618), melyben a sziléziai Hirschberger Bad ismertetése is olvasható. Mindhárom mű a vízgyógyászat, ill. fürdőkezelés alapvető irodalmához tartozik.

A fürdőkultúra és fizioterápia történetéről írott több kitűnő tanulmány szerzője H. D. Hentschel professzor ebben a tanulmányában (Woher stammt das Wort Massage?) a masszázs szó etimológiáját tárgyalja. Az európai irodalomban a „massage” elnevezés a XVIII. században terjedt el. Mind a mai napig nem teljesen világos a terminus eredete, jóllehet jelentése teljesen egyértelmű. A szerző a görög mássein (alakítani, gyúrni) szó, ebben az értelemben antik szövegekben nem található, minthogy eme contextusban későbbi századokban sem. Egy francia nyelvész A. H. Anguét Duperron viszont ebben az összefüggésben használja a masser és massage szavakat 1771-ben megjelent könyvében

³⁰⁹⁴ „Klare Beschreibung dess Wiesenbades” und „Kurtze Beschreibung dess Carolsbades” (Leipzig, 1609)

(Zend-Avesta). Ehhez a két terminushoz járulnak G. H. Le Gentil francia asztronómus kifejezései: *massement*, *masser*, *masseur*, *massage*. Feltehető, hogy mindkét szerző olyan terminológiából merített, melyek az indiai arab nyilvános fürdőkben voltak használatosak. A terminus Franciaországban gyorsan terjedt. Az Académie Française 1835-ben hivatalosan is felvette a francia szavak közé. A XIX. század második felében már egész Európában a mai értelemben használatos.

A *'Biographica et Contemporanea'* fejezetben teszi közzé Ralf Vollmuth Gundolf Keil-ről a Würzburger Medizinhistorische Gesellschaft tiszteletbeli elnökévé való választásakor elmondott laudatioját.

2002-ben ünnepelte a würzburgi egyetem fennállásának 600. évét. Ennek megfelelően *'Wirceburgensia'* címszó alatt több tanulmány foglalkozik az egyetem, ill. intézményeinek történetével.

A *medievista*–*humanista* tudós, G. Keil, aki mindemellett a *medicina* minden korszakában járatos, a gyermekklinika 150 évét mutatja be, míg a teológus Wittstadt professzor az egyetem keletkezésének körülményeiről és első professzorairól ír.

Az egyetem jubileumi ünnepségein elhangzott beszédek, emlékezések a *Contemporanea* alatt találhatók.

A gyakran esszéjellegű recenziók, valamint beszámolók után, a kiadóhoz, elsősorban G. Keil-hez intézett írások, köztük Premuda professzor és a recenzens levele fejezik be a kötetet.³⁰⁹⁵

---

³⁰⁹⁵ Würzburger Medizinhistorische Mitteilungen, Bd. 20. 2001. Hrsg. Von G. Keil, zusammen mit D. Grosz und Ralf Vollmuth. Schriftenleitung Ch. Weiszer in Verbindung mit J. Domes und W. Gerabek. Würzburg, Königshausen und Neumann, 2001. 594 p. – Bd. 21. 2002. 607 p.

Hans Schadewaldt (1923–2009)³⁰⁹⁶

---

³⁰⁹⁶ Forrás: Schultheisz Emil: Hans Schadewaldt (1923–2009) = *Communicationes de Historia Artis Medicinae* – Orvostörténeti Közlemények. Vol. 206–209. (2009) pp. 278–280.

HANS SCHADEWALDT
(1923-2009)

„We also know that death may come unexpectedly from an unrelated accident or some intercurrent disease that a weakened heart is unable to overcome. But whatever fate may have in store for us, we must be prepared to accept it and to die as we have lived.“

H.E. Sigerist

Am 21. August 2009 verstarb der langjährige Ordinarius und Direktor des Instituts für Geschichte der Medizin der Heinrich-Heine-Universität Düsseldorf: Prof. em. Dr. Med h. c. Hans Schadewaldt.

Das Präsidium und alle Mitglieder der Ungarischen Gesellschaft für Geschichte der Medizin, deren Ehrenmitglied, sowie wissenschaftlicher Beirat unserer Zeitschrift: *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, deren Mitglied er war, sind ergriffen von seinem Tod.

Hans Schadewaldt wurde am 7. Mai 1923 in Cottbus geboren. Während seines ersten Lebensjahres zogen seine Eltern ins oberschlesische Beuthen, da sein Vater die Leitung einer großen Grenzlandzeitung übernahm. Nach dem Besuch einer dreijährigen Privatschule ließ er sich 1932 für das Gymnasium immatrikulieren, wo er einen festen Grund seiner klassischen Bildung, seiner anerkannten Lateinkenntnisse anlegte.

1938 wird sein Vater ins Auswärtige Amt nach Berlin berufen, er hingegen setzt seine Schulausbildung an der Baltenschule in Misdroy an der Ostsee fort und lebt bis zur Ablegung der Reifeprüfung im Frühjahr 1940 im dortigen, der Baltenschule angeschlossenen Internat. Seine Liebe zur christlichen Seefahrt wird hier an der Ostsee geweckt.

Nachher wird er zur Kriegsmarine einberufen und hatte Gelegenheit als Sanitätsoffiziersanwärter Medizin zu studieren. Nach seiner Bordausbildung finden wir ihn im Sommersemester 1941 an der Marineärztlichen Akademie in Tübingen. Die vorklinischen Semester verbringt er in Tübingen, absolviert dort die ärztliche Vorprüfung im Frühjahr 1943 und wechselte nach einem weiteren, nunmehr klinischen Semester nach Tübingen über, für jeweils ein Semester auch an die Universitäten Würzburg und Königsberg. Im 8. Semester kommt er wiederum in Tübingen an der Marineärztlichen Akademie vor.

Gegen Ende des Krieges geriet er in Kriegsgefangenschaft und ist als Hilfsarzt längere Zeit in Kriegsgefangenenlazaretten tätig gewesen. Seine glänzenden Kenntnisse der französischen Sprache verdankt er dieser Zeit. Zum Wintersemester nahm er sein unterbrochenes Studium wieder auf, und beendete es nach dem Sommersemester 1949 mit dem Staatsexamen und der Promotion. Anschließend ist Hans Schadewaldt an der Tübinger Universitätskinderklinik tätig, gleichzeitig Schüler beim Tübinger Medizinhistoriker Professor Stübler.

Im Frühjahr 1955 übernahm er die Leitung der medizinhistorischen Zeitschrift „CIBA“. Als wissenschaftlicher Mitarbeiter am Medizingeschichtlichen Institut der Universität Freiburg konnte er seine Kenntnisse und Fertigkeiten, - von 1955 als Privatassistent, - sowie seine medizinhistorische Weiterbildung unter der Leitung des Professors Joseph Schumacher vervollkommen. Ab 1952 begann die Reihe seiner Publikationen, der wissenschaftlichen Arbeiten und Abhandlungen, und in dieser Zeit verfasste er auch seine Habilitationsschrift aus der Geschichte der Allergie. Erstmals für das Sommersemester 1959 wurde ihm ein Lehrauftrag für „Medizingeschichtliche Dokumentation“ erteilt, und für die folgenden Semestern erneuert.

Am 13. Juli 1961 bekam er aufgrund der Habilitationsarbeit: „Die Lehre von der Allergie und den allergischen Krankheiten in ihrer historischen Entwicklung“ und des Probevortrages „Geschichte des Mesmerismus“ von der Medizinischen Fakultät der Universität Freiburg die *Venia Legendi* für Geschichte der Medizin.

Im Wintersemester 1962/63 vertrat er das Fach „Geschichte der Medizin“ an der Universität Marburg/Lahn.

Am 1. Januar 1963 übernahm er als außerordentlicher Professor für Geschichte der Medizin den Lehrstuhl dieses Fachgebietes an der Medizinischen Akademie in Düsseldorf, und wurde zum Direktor des neuerrichteten Instituts für Geschichte der Medizin ernannt. Im Wintersemester 1964/65 ist ihm die Vertretung des Faches Geschichte der Medizin an der Universität Köln übertragen worden. Am 1. Januar 1965 wurde er zum ordentlichen Professor für Geschichte der Medizin eingesetzt. Am 1. Januar bestellte man ihn zum ordentlichen Professor für Geschichte der Medizin. Am 27. Mai 1967 erhielt er einen Ruf auf den Lehrstuhl seines Fachgebietes an der Universität Freiburg. Er entschloß sich jedoch, diesen ehrenvollen Ruf abzulehnen, da die Arbeitsbedingungen in Freiburg nicht denen des Düsseldorfer Niveaus nahe kamen.

Ehrungen und Anerkennungen erreichten ihn bald in großer Zahl. Im Dezember 1967 wird er von der Royal Society of Medicine in London zum Fellow, am 5. September 1968 zum Präsidenten der Deutschen Gesellschaft für Krankenhausgeschichte, am 16. November desselben Jahres zum Vizepräsidenten der Gesellschaft für Wehrmedizin in Bonn gewählt. Im folgenden Jahr beehrte man ihn mit den Insignien eines Offiziers des Ordens *Palmes Académiques* Paris. Am 13. Januar 1972 wird er von der *Dansk medicinske-historisk Selskab* Kopenhagen zum korrespondierenden Mitglied, und am 16. März 1972 von der Sektion der Geschichte der Medizin der schwedischen Ärzteschaft zu Stockholm zum ausländischen Mitglied bestimmt. Als korrespondierendes Mitglied wird er am 12. Dezember 1972 von der *Académie Internationale d'Histoire de la Médecine*, am 21. April 1973 von der *Académie Nacional de Ciencias de Buenos Aires* aufgenommen.

1978 ehrte ihn auch die Ungarische Gesellschaft für Geschichte der Medizin, ernannte ihn zu ihrem Ehrenmitglied und schenkte ihm ihre höchste Auszeichnung: die *Weszprémi Medaille*.

Die *Société Internationale d'Histoire de la Médecine* beruft ihn im Juni 1981 zum Vizepräsidenten, und bereits zwei Jahre früher wurde er von dem neu gegründeten Fachverband für Medizingeschichte in der Bundesrepublik Deutschland zum Vorsitzenden gewählt. Die Deutsche Gesellschaft für Krankenhausgeschichte ernannte ihn 1979 zu ihrem Ehrenpräsidenten.

1979 wurde Hans Schadewaldt als ordentliches Mitglied der Geisteswissenschaftlichen Klasse der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften eingesetzt. Im akademischen Jahr 1976/77 ist er der Dekan, im drauf folgenden Jahr Prodekan der Medizinischen Fakultät der Universität Düsseldorf. Am 6. April 1983 wird ihm eine weitere Ehre zuteil: er wird *Honorary Member* der Royal Society of Medicine (London).

Hinter diesen weit nicht vollständigen aufgezählten äußeren Zeichen der Anerkennung liegt eine überdurchschnittlich fruchtbare literarische Tätigkeit. Es gibt wohl kaum ein Gebiet der Geschichte der Medizin, das von ihm in Hinblick auf die wissenschaftliche Erforschung und vortragende Gestaltung unberücksichtigt geblieben wäre.

Schadewaldt hat seine Themen absichtlich und systematisch weit auseinander gezogen, wie das auch in den von ihm betreuten Dissertationen zum Ausdruck kommt. Seine Schriften sind bündig formuliert, hochinformativ und dabei voll Ideen und Entdeckungen. Richtigstellungen und Anregungen, die auf den ersten Blick nicht gleich erkennbar sind, findet man erst beim vertieften Lesen. Die Mannigfaltigkeit der kleinsten Details, wie die größeren umfassenden Gedankengänge, die er präsentiert, lösen immer eine Anerkennung und Bewunderung aus.

Seit seiner Antrittsvorlesung war für ihn Medizingeschichte nicht nur ein Zweig der Gesellschaftswissenschaft, sondern auch ein spezielles Gebiet der Medizin. Von Anfang an war ihm die Medizin- und Wissenschaftsgeschichte gleichergestalt wichtig, weil er glaubte, sie könnten die gefährlichste Kluft zwischen den Geistes- und Naturwissenschaften, zwischen dem alten Humanismus und der jungen Wissenschaft überbrücken. Er sah auch den wohlthätigen Einfluss der Medizin auf die Geschichtswissenschaft. Die Besonderheiten der Medizingeschichte als Geschichte der „*Techné*“, oder „*Kunst*“, oder eines Handwerkes, war für ihn früh bewusst. Die Weltgeschichte der Medizin, die er wie kein anderer überblickte, kennt keine kontinuierliche Entwicklung, entdeckt aber überall doch dieselben Entwicklungs-Rhythmen. Schadewaldts Wirkung war deshalb so groß, weil er nicht nur außerordentlich begabt, ein schöpferischer Gelehrter, sondern auch ein außergewöhnlich fleißiger, ungemein talentierter Organisator und begeisterungsfähiger, hingebender Lehrer war. Es ging ihm nicht nur darum Medizinhistoriker heranzuziehen, sondern vor allem Ärzte ausbilden zu helfen, die ihren Beruf und ihre Wissenschaft, ihre Zeit und ihre Pflichten besser verstanden, weil sie diese in historischer Perspektive sahen.

Bei der Vorbereitung seiner diesbezüglichen Vorlesungen und der zunehmenden Ausdehnung seines wissenschaftlichen Arbeitsfeldes vertiefte sich in ihm der große Wert des Wissens. Die Bedeutung der Vergangenheit der Medizin für die Gegenwart, für die Anerkennung und das vertiefte Verstehen der wissenschaftlichen Grundlagen

der modernen Heilkunde, die die Vergangenheit liefert, ist für die Praxis im Umgang mit kranken Menschen, für das Berufsethos, für die soziale Stellung des Arztes und des ärztlichen Standeswesens unabkömmlich, integrierend, unentbehrlich, - wie er an zahlreichen Stellen selbst berichtet.

Man erfasst nur einen Teil seiner Persönlichkeit, wenn man nicht seinen tiefen, umfassenden Humanismus hinzunimmt. Er hatte Freunde in aller Welt. Seine Freundschaft mit den ungarischen Kollegen kommt – unter anderem – in einem Brief zum Ausdruck, den er anlässlich seiner Wiederwahl 1988 als Präsident der Société Internationale d'Histoire de la Médecine an den Ehrenpräsidenten der ungarischen Gesellschaft verfasste:

„Ich freue mich, dass Sie und alle ungarischen Kollegen, die mir ja nicht zuletzt durch meine Ehrenmitgliedschaft in Ihrer Medizinhistorischen Gesellschaft besonders freundschaftlich verbunden sind, diese Wahl begrüßen, und ich werde versuchen, alles in meiner Macht stehende zu tun, um die Ausgewogenheit in der Gesellschaft auch in der Zukunft zu erhalten.“

Ein bedeutender Medizinhistoriker ist von uns gegangen, dem unsere Wissenschaft viel zu verdanken hat. Die Medizinhistoriker aller Welt haben einen ihrer besten Freunde, die Ungarische Gesellschaft für Geschichte der Medizin ihr besonders verehrungswürdiges Ehrenmitglied verloren.

Emil Schultheis

Az orvostörténész Antall Józsefről (1932–1993)³⁰⁹⁷

Rózsa Marianna interjúja Schultheisz Emillel

Rózsa Marianna: *Professzor úr, mikor, milyen körülmények között ismerte meg Antall Józsefet?*

Schultheisz Emil: az Orvostörténeti Könyvtárban ismertem meg, a Török utcában, a hatvanas években, amikor egy kéziratot kerestünk közösen. Elviccelődtünk a rendetlenségen, amiből később Antall József rendet teremtett, amikor átvette a könyvtár irányítását. Ez a találkozásunk aztán tudományos munkává „fajult”, és egy rövid beszélgetésünk során az is kiderült, hogy mentalitásunk hasonló, és családi „eleresztettségünk” sem idegen egymástól. Az én apám is megjárta néhány nem éppen kellemesnek mondható helyet. Akkor volt hadosztályparancsnok, amikor Antall Jóska édesapja miniszter. Innen ismerték egymást. Nos, ezeknek a kontaktusoknak a kiderítése közelebb vitt egymáshoz bennünket, s ezután már bátran beszéltünk a világon mindenről.

Orvostörténeti közös érdeklődésünk a napi munkában mélyült el, először az Orvostörténeti Társaságban, majd a múzeum Tudományos Tanácsában való együttműködés során, ami természetesen mindig folyosói beszélgetéseket is jelentett. Antall helyettese lett Fekete professzornak, az akkori igazgatónak, aki már idős, beteg ember volt, és szerencsésen el is felejtett mindent, ami nem tetszett neki. (Ahogy ezt már én is manapság csinálom.) Ez azonban az igazgatói munkakör betöltésénél akadályozta volna, ha Antall nem úgy intéz mindent, hogy „ezt pedig Fekete professzor mondta”. Így aztán Feketének az időnkénti feledékenysége – akárcsak a későbbiekben az én tökéletes nemtörődömségem az adminisztratív és bürokratikus dolgok iránt – nem okozott fennakadást.

R.M.: *Hogyan lett Antall József az Orvostörténeti Intézet hivatalos vezetője?*

S.E.: 1970-ben a Tudományos Tanács elnöke lettem, akkor már engem szántak Fekete utódául. Nem azért, mintha Antall szakmai felkészültsége nem lett volna tökéletes, sőt még azért sem, mert a politikai anamnézise nem volt igazán ideális, hanem azért, mert az Intézet alapszabálya szerint az igazgató csak orvos lehetett. 1972-ben Fekete professzor nyugdíjba

³⁰⁹⁷ Forrás: Rózsa Marianna: Lajtán innen és túl. [Interjú Schultheisz Emillel]. In: Rózsa Marianna – Kapronczay Károly – Jász László (szerk.): Az ismeretlen Antall József. Emlékezések, interjúk, dokumentumok. Bp., 1996. Mundus. pp. 208–215. (Az Antall József Emlékbizottság és Baráti Társaság évkönyvei 1.)

vonult, akkor engem neveztek ki igazgatónak, én pedig Antall Józsefet megerősítettem igazgatóhelyettesi pozíciójában, valamint kreáltam számára egy titkári állást a Tudományos Tanácsban. Közös megegyezéssel abban maradtunk, hogy én folytatgatom kis tudományos munkámat, ő pedig változatlanul vezeti a múzeumot, a könyvtárat meg az akkor már alakuló levéltárat – és én istenbizonnyal, nem fogom ebben zavarni. Amikor aztán 1974-ben az a kétes megtiszteltetés ért, hogy miniszter lettem, úgy mondtam le a főigazgatói állásról, hogy egyúttal megbíztam Antall Józsefet a tisztség betöltésével.

R.M.: Mit jelentett Antall Józsefnek a meghízott főigazgatói cím?

S.E.: Ettől kezdve tíz éven keresztül mint megbízott főigazgató intézte a múzeum minden ügyét, ahogy ezt tulajdonképpen addig is tette. A különbséget mindössze az jelentette, hogy a hatásköre teljesebb lett. Az az „mb.” valójában csak forma volt, az alapító oklevélben lefektetett megkötöttség kedvéért. Lehetőségem nyílt, hogy megkönnyítsem a külfölddel való kapcsolatát, amire útlevél híján addig alig volt módja. Ettől kezdve utazott. Voltak nagyon kellemes együttes útjaink, kongresszusokra, ahol egymásnak adtuk a szót, és versenyeztünk, ki tudja a „színtársulatót” – amely halál komolyan meredt a plafonra és az előadóra – úgy „megetetni”, hogy a valódi tudomány mellett azért néhány jó kis vicc is megmaradjon. Aztán vagy észrevették vagy nem, mi mindenesetre jól szórakoztunk.

R.M.: Híre kelt egy nevezetes latin produkciónak is.

S.E.: 1985-ben történt. Düsseldorfból elvittek bennünket egy kisvárosba Németország északi vidékén, ahol a plattdeutsch – alnémet nyelvjárást beszélnek az emberek. No, a polgármester, aki ott fogadta a vendégeket, azt mondta, hogy itt az igazi üdvözlésnek így kell szólni, és tartott egy ötperces plattdeutsch beszédet. Aránylag jól tudok németül, de hát ezt csak nagyjából értettem. Összesúgtunk Jóskaival, fene egye meg ezt a nagyképűséget, kéne már valamit csinálni nekünk is. Mondom, figyelj csak ide... Szót kértem – teljesen szokatlanul az üdvözlési formák közepe – és tartottam egy jó négyperces latin beszédet kapásból. A vacsoránál mondta Jóska, na, ezekkel jól kibabráltál, teljesen meg vannak döbbenve, hogy egy magyar, ráadásul miniszter, latinul beszél...

De visszatérve Antall József munkájához, az az elszánt patika-alapítás, ami vesszőparipája és egyben hatalmas teljesítménye volt, nem is tartozott előírásosan a főigazgatói munkaköréhez. Elment szabadságra Sopronba, és szokása szerint már a harmadik napon megunt a tétlenséget – ami nála a legfőbb napi nyolc óra olvasásban merült ki –, és a várost járva észrevett egy nagyon szép patikát, szép edényekkel, és már jött is az ötlettel:

öregem, ugye csinálunk patikamúzeumot... Mondom, igen, csak a többes szám nem stimmel, mert áldásom és minden hivatalos segítségem a tiéd, te pedig megcsinálod. Így születtek meg jelentékeny helybeli segítséggel – a vidéki patikamúzeumok Sopronban, Kecskeméten, Pécsen, Győrön, és így született meg Nagykállóban a Korányi Frigyes Emlékház is.

A budavári Aranyas patika esetében azért megengedtem magamnak egy jó viccet, fogadtam a bécsi kollégáinkkal, hogy kitétetem a kétfejű sast Magyarországon, méghozzá a budai vármegyed kellős közepén, és senki sem fog érte szólni. Persze, nem akarták elhinni. A fogadást megnyertem, mert az Aranyas patikára a régi cégtáblát akasztottuk ki, mind a mai napig ott látható.

A továbbiakban pedig Antall szorgalmazta azt is, hogy múzeumunk a már meglévő országos feladatához kapjon országos jogot, vagyis terjesszék ki a jogkörét. Ne csak egymás mellett álljon a múzeum és a könyvtár egy kis levéltárral, hanem az egész egy nagy, országos intézmény legyen. Nagy szakértelemmel és ismert jogi felkészültségével ő készítette elő számomra azt a minisztertanácsi előterjesztést, aminek alapján országos hatáskört kapott a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár.

R.M.: *Hol állhat a hasonló európai intézmények között ez a nagyon gazdag orvostörténeti gyűjtemény?*

S.E.: Nehéz besorolni, mert itt nincsen rang, mindegyiknek némileg más a gyűjtőköre. Londonban a Wellcome Múzeum és Könyvtár a világ legnagyobb, legteljesebb és egyben legszebb könyvtára. Az Ingolstadtban lévő Német Orvostörténeti Múzeum is egyike a legjelentősebbeknek Európában. Mindenesetre meg lehet állapítani, hogy a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum az első öt között van, efelől nincsen kétség. Közben ne felejtjük el, nekünk soha nem állt a rendelkezésünkre más, mint szerény, és kizárólag állami finanszírozás hátter.

R.M.: *Milyen helyzetekben kellett önnek Antall József mellé állni és esetleg megvédeni?*

S.E.: A zaklatásmentes életét biztosítani nem volt könnyű, persze túlságosan nehéz sem, úgyhogy ez irányú érdekeim nem akkorák, mint ahogy azt néha nekem tulajdonítják. Az azonban biztos, hogy még egy olyan intézet, mint a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár, ahol egyetlenegy párttag sem volt, nem hiszem, hogy Magyarországon vagy a környező, Lajtán inneni államokban lett volna. Arra sem lehetett sok példa, hogy egy helyen annyi „deklasszált” elemnek találtak valamiféle állást, nálunk ezredestől pezsgőgyáros özvegyéig, volt patikatulajdonostól börtönviselt orvosig minden volt. Mindannyian

tisztességesen és rendesen dolgoztak, hiszen Antallnak megvolt az az isteni adottsága, hogy tudott vezetni, tudta az embereket irányítani. A rangidős ezredest az alacsonyabb rendfokozatúval szembe állítva meg tudta teremteni a teremőrök között is azt a normális egyensúlyt, ami egyébként öregurak és idős hölgyek között aránylag ritkaság.

Néha jöttek emberek és jelentgették föl, mire közöltem, hogy mindent gondosan kivizsgálók, és aztán mindent gondosan a szemétkosárba tettem. Ezek nem voltak események, hiszen tudták, hogy tényleg jó barátságban vagyunk, és minden körülmények között mellette állok. Valójában nem volt más, mint hogy ugye, nem pártember, politikailag nem „tisztá” múltú ember, és íme, most magas pozícióban van, íme, külföldi kongresszusokra jár... Nem volt nehéz megmagyarázni, hogy ennek egyetlen oka van, éspedig az, hogy ő a hozzáértő ember, és ő tisztességes ember. Aki mást mer mondani, az ne hozzám forduljon...

R.M.: A visszaemlékező szakmabeliek különleges elismeréssel emlegetik a Budapesten megrendezett nemzetközi orvoskongresszust, az elsőt a vasfüggöny mögött. Erre hogyan került sor?

S.E.: 1972-ben részt vettem Londonban a Nemzetközi Orvostörténeti Társaság kongresszusán. Akkor már több mint tíz éve voltam a társaság tagja, továbbá a londoni székhelyű Nemzetközi Orvostörténelmi Akadémiának a tagja. A kongresszuson szokás szerint több ország pályázott a következőnek a megrendezéséért. Sok esélyünk nem volt, mégis fölálltam, és „új-zélandi” angolsággal kértem a rendezés jogát. Ezt már néhány kollégával megbeszéltem, közöttük a bécsi Erna Lesky professzor asszonnyal, Hans Schadewaldt düsseldorfi professzorral, akik rögtön utánam fölszóltak, és támogatták a kérésemet. Végül is a vezetőség egyhangúan Magyarország javára döntött. Tulajdonképpen megijedtem, mert először volt lehetőség a Lajtán innen, valamelyik szocialista – vagy ál-szocialista – országban nemzetközi orvostörténész kongresszust szervezni. Aztán amikor végiggondoltam a dolgot, megnyugodtam, mondván, itt van Antall, majd ő megcsinálja. Így is történt. Az Orvostörténelmi Társaság elnöke, a Nemzetközi Társaság tagja és a kongresszusi bizottság elnöke ugyan én voltam, de valódi vezetője, motorja, meg a kétkötetes, pompás kiállítású és nagyon jó tartalmú kiadványnak a szerkesztője Antall volt.

R.M.: Milyen volt Antall József orvostörténész külföldi ismertsége, elismertsége?

S.E.: Kitűnő. Hallatlan nagy tudásánál és kiváló szemléleténél fogva ő rendkívül ügyelt arra, hogy az orvostörténelemnek azt a részét művelje, ahol nem feltétlenül orvosi tudásra van szükség. Nagy általános műveltségének, rendkívül elmélyült történészi tudásának, és

különösképpen a 19. századi történelmi, politikatörténeti ismereteinek a felhasználásával művelte az orvostörténelmet. Ezért foglalkozott többek között az oktatásnak és az orvosképzésnek azokkal a módozataival, amelyek a Trefort Ágost és Eötvös József nevéhez fűződő reformok, Markusovszky Lajos munkássága kapcsán egészében befolyásolták az orvosképzést. Rendkívül elmélyült kutatásokat folytatott Semmelweis életével kapcsolatosan, soha nem keverve össze Semmelweis orvosi munkásságát a biográfiájával. Semmelweis életének ismeretlen részleteit derítette föl – köztük a halálára vonatkozó orvosi feljegyzéseket. Hallatlan kitartással szerezte meg az erre vonatkozó iratokat Lesky asszonytól, aki keményen „ült rajtuk”. Még halála után is megjelent egy cikke e témáról az egyik volt hallgatóm doktori disszertációjához csatoltan (József Antall: Semmelweis und die Pester Medizinische Schule”).

Széleskörű műveltsége lehetővé tette, hogy a patikatörténettől kezdve az orvostörténelemnek minden ágával foglalkozzék, hangsúlyozottan mondom, úgy, hogy ne rossz doktorként, hanem jó történészként csinálja. Ennek következtében munkásságát külföldön is elismerték. 1985-ben Düsseldorfban a Nemzetközi Orvostörténeti Társaság alelnökévé választották. És nyilván nem a jövő miniszterelnököt látták benne, hanem a kiváló szakembert, akinek a tudását és írásait tisztelték, és teljes mértékben elismerték. A Német Orvostörténeti Társaságnak – ezen akkor a nyugat-német értendő – három magyar tagja volt, Antall, egy másik úr és én. Meggyőződésem, hogy amikor 1991-ben az amerikai Connecticut Egyetem tiszteletbeli doktorátusát kapta, akkor természetesen nem tekinthettek el attól, hogy miniszterelnök, de a tudományos elismerés a tudósnak szólt.

R.M.: *Mintegy harminc éves kapcsolat, pontosabban barátság kötötte össze önöket. Milyen tulajdonságát emelné ki, mint a legjellemzőbbet?*

S.E.: Remek humora volt. Az érdeklődése mindarra kiterjedt – a szűk medicinát kivéve –, amire az enyém is, mint ahogy az én érdeklődésem kiterjedt mindarra, amire az övé – a politikát kivéve, amit ő szűkebb szakmájának tartott. Az ókortól napjainkig nem volt olyan téma, amiről ne beszélhettünk volna és amiről ne beszélünk volna. Rendkívül élveztem a vele való beszélgetéseket (talán neki sem estek rosszul), néha órák hosszán át. Gyakran blödliztünk, mert mind a ketten imádtunk mulatni, azonkívül mind a kettőnkben volt egy jó nagy adag irónia.

R.M.: *Itt van előttem egy levél, amely 1972. június 26-án kelt, Professzor úrnak szól. Ebben írja: „A mai napon értesültünk édesatyja haláláról. Fogadja az Intézet valamennyi munkatársának őszinte részvételét és együttérzését. Tudjuk, hogy régen készülődött a halál, de*

az eljötté mégis megrázó és hihetetlen. Olyan embert veszíteni, aki a történelem bármely fordulójában önmaga tudott maradni és képes volt túnni, ha kellett, még iszonyatosabb.” Mit jelent ez az utalás?

S.E.: A háború alatt, 1944 első hónapjaiban, már nem tudom pontosan melyikben, apámat letartóztatták, majd szabadlábra helyezték, de kényszernyugdíjazták, mondván, hogy francia kém. A húszas évek végén ő a párizsi katonai attasé helyettese volt, de nem volt francia kém, különben is az angolokkal való kapcsolatai sokkal intenzívebbek voltak. A háború után rehabilitálták, visszakarta rendfokozatát, sőt, egy év múlva előléptették tábornokká, hadosztályparancsnok lett, majd pedig a dunántúli honvédkerület parancsnoka. Amikor jött a fordulat éve, nagybátyám – aki akkor a hadbírói tisztikar főnöke volt – figyelmeztette, hogy készülnek a letartóztatására. Hogy ezt megelőzze, apám kérte a nyugdíjazását. Bölcsen tette: utódja néhány hónap múlva az akasztófán végezte... Apámat belerángatták egy pécsi összeesküvés perbe, itt sem találtak semmit. Egy év múlva azonban megfosztották a rendfokozatától és a nyugdíjától. Előbb tetőfedő segédmunkás lett, majd pedig büszkén jelentette, hogy huszár lévén visszatér eredeti foglalkozásához – lóápoló lett a jéggyárban... Nos, ezekre vonatkozott az utalás.

R.M.: *Egy több mint húsz évvel később, 1993. június 21-én írott levélben pedig ez áll: „Nem kevésbé vagyok hálás azért, hogy apámnak majd anyámnak emberivé tetted a végső eltávozt.” Kérem, mondjon néhány szót Antall József szüleiről.*

S.E.: Idősebb Antall József megtisztelt a bizalmával, és amikor beteg lett, az én osztályomra, azt is mondhatnám nagyképpen, hozzám feküdt be. Nagy intellektusú, kedves, kellemes öregúr volt, akkor egy kicsit fiatalabb, mint én most. A rendkívül szellemes embert semmi nem törte meg, és különösen büszke volt a fiára. Bölcs ember volt és előrelátó, valami mély és fanyar humorral, azzal a fajta humorral, ami mindig erőt ad. Megértettem, hogy Antall Jóska miért szereti annyira az édesapját. Az édesanyja is az én páciensem volt, azt kell mondanom, nagy tisztelője voltam. Mindig tudta, hogy a fia többre hivatott, mint amit éppen csinál, bár azt sem tartotta kevésnek. Egyetlenegyszer fogta el az aggodalom, akkor, amikor megtudta, hogy a fia miniszterelnök lesz...

ZÁRSZÓ

Quo vadis historia medicinae?³⁰⁹⁸

„Az orvostan elveinek teljes diadala még a messze jövő Khaoszában rejlik, halandó szemek elől elfödve, de e diadalt előkészíteni minden lelkiismeretes orvos – ki e tudomány fölkentje – tehetsége szerint tartozik. Ezen eszme vezérelt engem jelen művecském dolgozatában, melyen az orvostan hitelveit – dogmáit – századok hosszú során át különféle változatokban és alakokban előmutatni akarom.”

Szebben megfogalmazni az orvostörténelem szellemét, célját, mint ahogy azt Fekete Lajos tette 'A gyógytan története rövid kivonatban', Pesten 1864-ben megjelent munkájának előszavában, talán ma sem lehet.

Magyarországon a legutóbbi idők egy csak átmenetnek bizonyult, „iskola”-teremtéshez túlságosan rövid periódusát (1985–1995) kivéve, az orvostörténetnek egyetemi tanszéke nem volt, főfoglalkozású kutatója nem lehetett.

Diszciplínánk ma egyszerre jellemezhető a közlemények özönével és az orvostörténelem eseményei, jelenségei szakmai magyarázatának, teoretikus feldolgozásának tátongó szakadékaival, az ismeretterjesztő munkák örvendetes terjedésével és az elmélyült kutatások szakszerű elemzésével foglalkozó, a gondolkodás fejlődését illusztráló tanulmányok aránytalanul sekély számával, a nem népszerűsítőnek szánt írások gyakran félrevezető metodikai elégtelenségével. A 19. század második és a 20. század első fele e tekintetben szigorúbb volt. Igyekeztek követni a 19. század legeredetibb orvos történészének, az orvostörténet-írás egyik nagymesterének, a párizsi Charles Daremberg-nek elgondolásait az orvostudomány történetírásának módszereiről és céljairól, melyek ma sem vesztek aktualitásukból.

Egyik – csaknem evidenciának tűnő – tézise szerint orvostudomány-történet nincs és nem is lehet medicina nélkül. Ehhez hozzá kell fűznöm, hogy nem létezhet filológia és historiográfia híján sem, különben eltávolodik valódi céljától. Egyik a másik nélkül csak

---

³⁰⁹⁸ Forrás: Schultheisz Emil: Quo vadis historia medicinae? In: A múlt magyar orvostörténetészei. Az összeállításban közrem.: Szállási Árpád, Kapronczay Károly. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba – Bp., 2002. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. pp. 9–14. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 19.) – Újraközölve: In: Kapronczay Károly – Kapronczay Katalin (szerk.): Az orvostörténelem Magyarországon. Bp., 2005. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. pp. 139–145.

részkutatásokat tesz lehetővé. Igen jó résztanulmányok születtek és születnek a hazai orvostörténelem számára, többnyire külön-külön, orvosok, klasszikus filológusok, történészek tollából. Ez mégsem kielégítő. Bármilyen jók legyenek is ezek az írások, e téren is igaz a tétel, az egész több, mint a részek összege. Nagy a veszélye, hogy a részek, mint membra disjecta vannak, de nem illeszkednek az egészhez. Ki kell lépni a magunk vállalt vagy kényszerű parcialitásból, különben visszavonhatatlanul elveszünk a részletekben. persze nincsen olyan módszertani ajánlat, melynek alapján az egyes tudományszakok képviselői késztetést éreznének az együttműködésre.

Márpedig a történettudomány, a medicina és a természettudomány módszereit egyaránt ismerő polyhistor és a klasszikus nyelvekben is járatos polyglott orvostörténész kora lejárt. A l'uomo universale még a 18. században sem elképzelhetetlen figurája ma vágyként is illúzió. Hazánkban pedig még példa sem volt, a külföldön sem túl gyakori, orvosi képzettségű filológusok megjelenésére. Ez az oka annak, hogy a legtöbb orvos, aki orvostörténelemmel foglalkozik, jelenleg csak a modern korszakokon dolgozik és még ezt sem mindig a legjobb metodikai felkészültséggel teszi. Így válik érthetővé, hogy régebbi korszakokat tárgyaló, az újabb időkben megjelent legjobb orvostörténeti tanulmányokat klasszikus filológusok írták, nem pedig orvosok.

Orvostudomány-történet orvostudomány nélkül? Marad mégis az együttműködés, a közös kutatás. Közös kutatáson itt nem elsősorban társszerzős művek alkotása értendő, jóllehet egy konzílium gyakran válik szükségessé. Egyfajta dialógusról van szó, aminek alapfeltétele, hogy a filológus, a történész és az orvos ne értsen alapvetően mást, ha elméleti orvosi, ha mentalitástörténeti, vagy éppen szövegértelmezési kérdésekről esik szó. Az együttműködés megkerülése egyik szakág – nevezzük most és itt az orvostörténelem egésze szempontjából „szubdiszciplínának” – képviselője számára sem ad felmentést a metodikai inszufficienciából, fogalmi zavarból adódó hibák, tévedések és félrevezetések alól. Világossá kell, hogy váljék, C. P. Snow tetszetős és divatos „két-kultúra” elmélete inkább az egymástól távolodó humán és természettudományos „műveltségek”-re kérdez és nem ad metodikai választ. Ha az orvoslás történetére vonatkoztatjuk, mint „műveltségre”, igen problematikusnak tűnik.

Nem egyszerűen komplementer tevékenység ez a fajta együttműködés. Közös szemlélet, felfogás híján egyik „szubdiszciplína” a másik nélkül csak részkutatásokat tesz lehetővé. Az orvostudomány története, mint önálló diszciplína, ízekre hullik szét, holott ez az egyetlen orvosi tudományág, mely átfogó módon kell, hogy tekintse a medicinát, első megjelenési formáit csakúgy, mint közelmúltját, sőt az orvosi rendet és annak etikai

vonatkozásait illetően, jelenét. Feladata, hogy megőrizze a történeti kontinuitás gondolatát egy olyan korszakban, mint amit ma átélünk, melyben csaknem minden téren a diszkontinuitás a jellemző. Az orvostörténelem egyszerre integráló és kritikus diszciplína, mely a tudományos és etikai problémák megoldásának történetére építve mutatja be a medicina teóriáinak, gyakorlatának, az orvosi gondolkodás fejlődésének alakulását a történelem, a tudomány és a szociokulturális szituáció kontextusában. Nem lehet egyszerűen a szaktudományt kiegészítő segédtudomány. A természettudományok által dominált évszázad történetének a csak e szempontból történő, „egzaktságra” törekvő vizsgálata, melyet a scientizmus fogalma alatt tárgyalnak, egymagában nem elegendő. És ne feledjük, mi nem science vagyunk, hanem art! A részletekben elmerülő „science-történelem”-ben a múlt feletti gondolkodásnak alig van szabad útja: az aktivizmus foglalja el a helyét. Az oktatásban ez – hogy csak egy példával éljek – azt jelenti, hogy a orvosok megszámlálhatatlanul sok kísérleti tényről ismernek, de általánosságban és elvileg soha nem beszéltek nekik a kísérleti gondolkodásról, annak alakulásáról. Nem írnak erről a tankönyvekben sem. Helyrehozhatatlanul elveszünk a részletekben. A részletek inkább csak írásra sarkallnak, növelvén az amúgy is egyre szélesebb hiátust az orvostörténelem kutatása, feldolgozása és az orvostörténet-írás között. A helyzet azért mégsem tragikus. Az egyes, itt –tárgyalt orvostörténészek jóvoltából is több, „részleges szintézis” áll rendelkezésre. A nagy szintézis, a nagy nemzeti monográfia azonban még várat magára. Mint ahogy hiányzik a magyar medicina társadalomtörténete is.

A medicina természettudományos alapja, sőt lényege nem vitatható. Nem kétséges tudománytörténeti vonatkozása sem, így az sem vitás, hogy nagyrészt ezen nyugszik végső soron a medicohistoria. Ennek azonban nem mond ellent, hogy az orvostörténelem maga ultima analysi mégis szellemtudományi diszciplína, mely a kezdet kezdetétől kell, hogy végigkísérje az orvosi gondolkodás történetét, igazolva, hogy a medicina-, orvoslás-, orvostudomány- orvostan fogalom, ezen belül az egészség-betegség definíció, a kóros- nem kóros felfogás sohasem volt merev. Az orvosláshoz – orvostudományhoz – való tartozás kritériumai mindig változtak. Ha példának okáért akárcsak egy szövegkorpusz értelmezését nézzük, amiből visszakövetkeztetni lehet a mentalitásra, az értelmezést illetően számos, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő variációval találkozhatunk. Legvalószínűbb értelmezését pedig nem feltétlenül és főként nem egyedül a kor természettudományos ismeretei adják meg.

Az orvosnak mindig szüksége volt és van a medicináról szóló elméletre, egyúttal filozófiai háttérre, alapra ahhoz, hogy igazolja elhatározásait, cselekvéseit. Igazolja önmagával, a beteggel, a kritikus társadalommal szemben. Ilyen teóriák minden időben

voltak. E teóriáknak a korba illőnek kellett lenniök, hogy hihetők legyenek. Ennek megfelelően változtak a medicina története folyamán. Nagy részük nem állja ki a modern tudomány kritikáját. A maguk idejében mégis beváltak és megfelelő alapul szolgáltak az orvosláshoz. Az orvostörténet eme régebbi jelenségeit éppen ezért nem a még mindig gyakori s még a tankönyvekből sem eliminált aktualizálás, hanem a nagy folyamatok mélyebb összefüggéseinek szintjén kell nyomon követni. többé-kevésbé az orvostudomány történetére is igaz amit Georges Duby fejteget egy „másfajta történelem”-ről írt esszéjében. Az tudniillik, hogy a történelmi igazság fogalma is módosult, mivel a történetírás tárgya időközben változott. A történelem kevésbé érdeklődik az események, a tények és egyre jobban az összefüggések iránt. Ha Duby gondolatmenetét nem is mindenben követnénk fenntartás nélkül, e változás ténye aligha vonható kétségbe.

Weszprémitől napjainkig, mint a medicina maga, változott és fejlődött az orvostörténetírás. Új szemlélettel és új módszerekkel gazdagodott. Tárgyköre kibővült, módszere, fogalomrendszere megújult. Változott a tudományok közötti helyzete. Határai kitágultak, mind a művelődéstörténet, mind a természettudományok – sőt a technika történetének irányába. Az orvostörténet a régebbi, túlnyomóan leíró jellegű diszciplínából az orvoslást folyamatában és funkciójában, az orvosokat működésük közben, mentalitásukat is vizsgáló diszciplína lett. Nem nélkülöz egy bizonyos fokú interdiszciplináris jelleget. A tudományközi együttműködés elméleti kérdéseit illetően megjegyzendő, hogy a legújabb humán tudományos „iskolák” autonómia-felfogása távolról sem zárja ki a határterületként elfogadott diszciplínák irányába történő bővítést. A változó tartalmú művelődéstörténetek közös jellemzője, hogy az emberi szellem működését próbálják felvázolni, ezért mindig széles mezőnyt fognak át, a legelvontabb szellemi erőfeszítéstől kezdve az anyagi kultúrához tartozó, ennél fogva jóval praktikusabb, egyszerűbb kérdésekig. Központjukban mindig az ember áll. Ez – mutatis mutandis – akár az orvostörténelem definíciója is lehetne.

A természettudományok felülkerekedése az orvostudományban az orvostörténeti kutatást már a 19. század második felében változásra készítette. Ez a metamorfózis, amiből a modern orvostörténetírás származott, ma sem fejeződött be. Újabb paradigmaváltásnak vagyunk tanúi. Ez, bizonyos újraértékelésre készítette, feladatainkat is meghatározza. A rohamos tudományos-technikai fejlődés nem indokolatlan, de aránytalan méreteket öltött kultuszát ismét fel kell, hogy váltsa az orvosi gondolkodás alakulásának sokszor említett bemutatása. Abban a környezetben persze, mely a szemléletet, a gondolatot, a tárgyi fejlődéssel való kölcsönhatásban, összefüggéseiben tárja fel. Feladataink közé tartozik diszciplínánk tudományok közötti határainak bővítése mellett a nemzeti orvostörténetírás

határainak kiterjesztése. A magyar orvostörténet-írás nincs eléggé jelen az európai kutatásokban. A múlt század első fele gazdagabb volt. Irsay István francia nyelvű monográfiája, angol és francia nyelvű tanulmányai, Győry cikkei a Sudhoffs Archivban és ezek reflexiói a nemzetközi irodalomban a magyar orvostörténet-írás akkori intenzív jelenlétét bizonyítják. Noha egy-egy teljesítményt ma is elismer a nemzetközi irodalom, úgy gondolom, mégsem kielégítő a magyar medicina történetét, illetve egyes fejezeteit tárgyaló művek megjelenése a külföldi irodalomban. Ennek egyik oka kétségtelenül az, hogy az idegen nyelvű tanulmányok zöme valójában magyar közönségnek készült értekezések jó-rossz fordítása (inkább utóbbi). A vezető orvostörténeti, tudománytörténeti, kultúrtörténeti folyóiratokban csak elvétve találkozunk magyar szerző írásával. Elekes György az Orvosi Hetilapban 'Teendő a magyar orvostörténelmi tudomány érdekében' című rövid tanulmányában arról panaszkodik 1938-ban, hogy míg külföldön gazdag irodalom foglalkozik az orvostudomány történetével „...és a kutatók az orvostörténelem elméleti-filozófiai felfogásában állást foglalhatnak, ... addig nálunk az az egy-két kísérlet, mely áttekinteni próbálta az orvostudomány történetét, anyag és kritikai készség hiányában üres másolássá vagy kivonatolássá, legjobb esetben is bátortalan tervezgetéssé vált.” Úgy tűnik, ennél ma már jobb a helyzet. Gazda Istvánnak az utóbbi két évtizedet (1981–2000) felölelő kitűnő bibliográfiája arra utal, hogy a hazai orvostörténet-írás a 20. század második felében újabb lendületet kapott. Ezt igazolja az 1960 és 80 között megjelent művek áttekintése is. Ezt erősíti az a nem nagyszámú, de jelentős külföldi folyóiratokban olvasható hivatkozás is, mely a magyar medicina egy-egy részletéről szóló tanulmányokat említi.

Mindaz a változás, eredmény, amit jólesően regisztrálhatunk, nem elegendő ahhoz, hogy orvostörténet-írásunkkal elégedettek lehessünk.

Mi kell, hogy még változzék? Szűkíteni kell, majd megszüntetni az orvostörténelemben egyre mélyülő és lassan teljessé váló hiatust, a történelemkutatás és a történelem-írás között. Ki kell terjeszteni a forrásfeltáró munkát, elmélyíteni a kutatást az újraindítandó egyetemi oktatás alapján. Csökkenteni kell a minőséget romboló publikációs kényszert (publish or perish!?) és növelni a kritikát. Elutasítani a közepszerűséget, mely arroganciájával önmagát csapja be. Végül egy paradoxon: hogy a tudományt jól műveljük, avval kell kezdeni, hogy hinni kell benne.